BIJLAGEN

VAN HET

VERSLAG DER HANDELINGEN

VAN DE

TWEEDE KAMER DER STATEN-GENERAAL.

1884-1885.

1ste ZITTING, VAN 15 SEPTEMBER TOT 11 OCTOBER 1884.

Bijlage C. Koloniaal verslag van 1884.

[5. 1.]

I. NEDERLANDSCH (OOST-) INDIË.
II. SURINAME.
III. CURAÇAO.

GELEIDENDE BRIEF.

Aan den Heer Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

's GRAVENHAGE, 15 *September* 1884.

Ik heb de eer dezen ten geleide te doen strekken van het Koloniaal Verslag van 1884, tot welks aanbieding, overeenkomstig art. 60, 1ste lid, der Grondwet, door den Koning machtiging is verleend.

Het eerste gedeelte van het Oost-Indisch Verslag (namelijk de hoofdstukken **A** tot en met **K** met de bijlagen), zoomede de West-Indische Verslagen, kwamen reeds van de pers.

Van het tweede gedeelte van het Oost-Indisch Verslag zal, als naar gewoonte, elk vel zoodra het is afgedrukt aan de leden der Kamer worden toegezonden, ten einde zooveel mogelijk tegemoet te komen aan het meermalen gebleken verlangen om ook de laatste hoofdstukken te kunnen raadplegen tijdens de behandeling van de Indische begrooting.

De Minister van Koloniën,
SPRENGER VAN EYK.

[5. 2.]

VERSLAG.

A. Grondgebied en bevolking.

§ 1. *Grondgebied.*

Doordien weder sommige tot hiertoe onafhankelijke Bataksche landschappen zich onder de Nederlandsche heerschappij stelden, onderging het grondgebied van Nederlandsch-Indië in politieken zin eene geringe uitbreiding. De inwilliging van eenige uit andere landschappen van Midden-Sumatra ontvangen aanzoeken om door onze ambtenaren te worden bestuurd, is door de Indische Regeering van een nader onderzoek afhankelijk gesteld. Zie over een en ander hoofdstuk **C** §§ 4 en 5 van dit verslag.

De vulkanische uitbarsting op het onbewoonde eiland Krakatau in Straat Soenda, waarover meer in hoofdstuk **C** §§ 2 en 7 hierachter, bracht wijziging in de geographische gesteldheid van dien zeeweg, gelukkig echter zonder dat daardoor de belangen van de scheepvaart geschaad zijn. Terwijl van Krakatau zelf een groot gedeelte en een kleiner eiland (Poolsche Hoed) geheel verdween, zijn Verlaten-eiland en Lang-eiland veel grooter geworden en zijn tusschen Krakatau en Sebessi (beiden administratief tot de residentie Lampongsche districten behoorende) twee nieuwe eilanden ontstaan, aan welke, naar de met het voorloopig hydrographisch onderzoek belaste zeeofficieren, al aanstonds de namen van Calmeijer- en Steers-eiland gegeven werden, doch die wellicht spoedig weder zullen verdwijnen, daar zij uit losse eruptieproducten schijnen gevormd te zijn en zich slechts weinige meters boven den zeespiegel verheffen.

§ 2. *Bevolking.*

De bij het einde van 1882 verzamelde gegevens betreffende de bevolkingsstatistiek van Nederlandsch-Indië (hierachter opgenomen in de bijlagen A n°. I-IX) geven voor de sterkte der bevolking van Java en Madura (met uitzondering van het personeel van leger en vloot) op gemeld tijdstip een totaal aan van 20 259 450 zielen, tegen 20 088 613 zielen bij het einde van 1881, alzoo in 1882 170 837 zielen of 0.85 pct. meer dan in 1881. Intusschen is hier niet uitsluitend aan werkelijke toeneming van het zielental te denken, zooals kan blijken uit de lager opgegeven verhouding van het aantal geborenen tot dat der gestorvenen onder de inlandsche bevolking. Het hoogere cijfer voor 1882 is grootendeels hieraan toe te schrijven dat voor sommige gewesten, inzonderheid voor Madura, vollediger opgaven werden ontvangen dan vroeger. In 15 gewesten was de werkelijke of de bekende getalsterkte der bevolking hooger dan bij het einde van 1881. In 't geheel bedroeg däár de vermeerdering 276 714 zielen. Daarentegen was het zielental in de 7 overige gewesten verminderd, wat schier uitsluitend geweten moet worden aan de in 1882 geheerscht hebbende koorts- en cholera-epidemieën. In 't geheel nam de bevolking in die gewesten af met 105 877 zielen (in de Preanger regentschappen met bijna 45 000, in Cheribon met ruim 33 000, in Krawang met ongeveer 9000 en in elk der residentiën Bantam, Tagal, Japara en Madioen met 3000 à 6000 zielen).

Volgens de ontvangen opgaven omtrent de geboorten en de sterfgevallen onder de inlandsche bevolking op Java en Madura was in 14 gewesten de verhouding in het voordeel der geboorten, terwijl het omgekeerde zich voordeed in de 8 overige residentiën, als:

in Bantam,	waar per 100 inlanders geb. werden	2.03,	doch stierv. 2.71
„ Batavia,	„ „ „ „ „ „	3.04,	„ „ 3.69
„ Krawang,	„ „ „ „ „ „	2.59,	„ „ 4.52
„ de Preanger regentschappen	„ „ „ „ „ „	2.46,	„ „ 4.98
„ Cheribon,	„ „ „ „ „ „	2.43,	„ „ 4.72
„ Tagal,	„ „ „ „ „ „	3.08,	„ „ 3.99
„ Japara,	„ „ „ „ „ „	1.86,	„ „ 2.57
„ Bagelen,	„ „ „ „ „ „	3.08,	„ „ 3.10

Ten aanzien van de over 1882 verstrekte gegevens betreffende het zielental in de bezittingen buiten Java en Madura moet weder worden aangeteekend dat voor de meeste gewesten de cijfers noch als volledig noch als nauwkeurig zijn aan te merken.

B. Opperbeheer.

Den 11den April 1884 ging het bestuur over Nederlandsch-Indië uit handen van den Gouverneur-Generaal F. s' JACOB, die verzocht had van die waardigheid ontheven te worden, over op den heer O. VAN REES, laatstelijk Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Tot deze bestuursverwisseling hadden betrekking 's Konings besluiten dd. 20 Januari 1884 n°. 1 en 2 (Indisch Staatsblad n°. 32 en 33). De nieuwe Landvoogd deed op zijne uitreis Atjeh en Deli aan, ten einde er den staat van zaken op te nemen en dien met de hoofden van gewestelijk bestuur en anderen te bespreken.

De Gouverneur-Generaal s' JACOB was in 1883, met 's Konings machtiging, tweemalen van den zetel des bestuurs afwezig, namelijk van 4 tot 23 Augustus, toen hij Atjeh bezocht (verg. blz. 7/8), en vervolgens van 29 October tot 6 November, toen hij eene reis maakte naar die gedeelten van Bantam en van de Lampongsche districten welke in Augustus te voren door de vulkanische uitbarsting in Straat Soenda waren geteisterd geworden. Beide keeren was gedurende 's Landvoogds afwezigheid de vice-president van den Raad van Nederlandsch-Indië, de heer H. M. ANDRÉE WILTENS, met het dagelijksch beleid der zaken belast (Indisch Staatsblad 1883 n°. 185 en 247).

Onder de leden van gemeld college hadden vele mutatiën plaats. In Januari, Februari en Mei jl. legden achtereenvolgens de heeren J. P. SPRENGER VAN EIJK, mr. H. D. LEVYSSOHN NORMAN en mr. S. C. H. NEDERBURGH hun ambt neder. Terwijl de beide laatsten, overeenkomstig hunne aanvraag, den Indischen dienst al dadelijk met pensioen verlieten, werd eerstbedoeld raadslid, — bij Koninklijk besluit dd. 29 December 1883 n°. 14 benoemd tot Minister van Koloniën, — eerst met den dag zijner optreding als zoodanig (27 Februari jl.) eervol uit den Indischen dienst ontslagen. De beide eerst opengevallen plaatsen zijn aangevuld door de benoeming tot raadslid (Koninklijk besluit dd. 4 Maart 1884 n°. 16) van de heeren J. H. PANNEKOEK, tot dusver algemeen secretaris van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, en J. A. DE GELDER, destijds hier te lande met verlof, laatstelijk hoofdingenieur 1ste klasse, chef van den dienst der Bataviasche havenwerken, die achtereenvolgens in April en Mei jl. hebben zitting genomen. In de derde vacature is voorzien (Koninklijk besluit

dd. 1 Juli 1884 n°. 43) door de benoeming van den heer L. J. J. Michielsen, laatstelijk directeur van financiën, die zich mede hier te lande met verlof bevond.

C. Mededeelingen van staatkundigen en algemeenen aard.

§ 1. *Betrekkingen met het buitenland.*

De aanrakingen tusschen de Indische Regeering en vreemde autoriteiten waren in het afgeloopen jaar menigvuldiger dan gewoonlijk, doordien haar van verschillende zijden betuigingen van deelneming en aanbiedingen van hulpbetoon werden gedaan bij gelegenheid van de vulkanische uitbarsting in Straat Soenda. De geldelijke bijdragen die tot hare beschikking werden gesteld ter leniging van den nood der aan de ramp ontkomen bevolking (waaronder bovenal vermelding verdienen die van het Bestuur der Straits-Settlements en van den Koning en de Koningin van Siam) werden met erkentelijkheid aanvaard. Het aanbod van de commandanten van twee Amerikaansche oorlogsschepen (die op hunne reis naar de Chineesche wateren Batavia aandeden) en van een (opzettelijk van Manilla afgezonden) Spaansch oorlogsvaartuig, om onze marine te helpen bij de in Straat Soenda te verrichten opnemingen, werd met de meeste waardeering bejegend, doch er behoefde geen gebruik van te worden gemaakt. Voor hetzelfde doel bood zich te Batavia een Engelsch oorlogsschip aan, terwijl ook het Britsch Gouvernement aan de Regeering hier te lande deed blijken van hare bereidwilligheid om door één of meer Engelsche bodems te doen deelnemen aan de opnemingen. Voor het geval dat zij mocht kunnen worden benuttigd werd de hulp van één schip aanvaard, maar weinige dagen later kon aan de Britsche Regeering worden medegedeeld dat die hulp inderdaad niet noodig was.

De stranding van het Engelsche stoomschip *Nisero* op de kust van Tenom (Atjeh) in November 1883 en het gevangenhouden van de bemanning door den radja van dat landschap gaven aanleiding tot veelvuldige overleggingen zoo tusschen de Indische autoriteiten en die in de Straits-Settlements als tusschen de Nederlandsche en Britsche Regeeringen. Deze zaak vindt nader hare bespreking in hoofdstuk **C** § 3.

Op een verzoek van de Britsche Regeering, dat door de Indische autoriteiten aan een Engelschman, die eene wetenschappelijke reis naar Nieuw-Guinea zou ondernemen en ook de westelijke helft van dat eiland dacht te bezoeken, de behulpzame hand zou worden geboden, is geantwoord dat dit zooveel mogelijk zou geschieden, doch dat wegens den localen toestand de hulp zich wel zou moeten beperken tot aanwijzingen en raadgevingen, en dat het Gouvernement zich niet verantwoordelijk kon stellen voor de veiligheid des reizigers. (Het reisplan schijnt echter sedert beperkt tot het oostelijk gedeelte van Nieuw-Guinea.)

Zoowel het Bestuur der Straits-Settlements als de Gouverneur van Laboean voldeden wederom bereidwillig aan de aanzoeken der Indische Regeering om de in die Britsche koloniën sedert het laatst van 1879, telkens voor den tijd van zes maanden, uitgevaardigde verbodsbepalingen tegen den uitvoer van buskruit en wapenen naar onze bezittingen te hernieuwen.

Gereedelijk werd onzerzijds voldaan aan een verzoek van eerstgenoemd Bestuur om, in het belang van den spoorwegaanleg in Salangore, gedurende eenige maanden de beschikking te erlangen over een der ingenieurs bij den dienst der staatsspoorwegen op Java.

De pogingen tot het te keer gaan van Dajaksche sneltochten bleven af en toe het onderwerp uitmaken eener vriendschappelijke briefwisseling tusschen den resident der Westerafdeeling van Borneo en het Serawaksch Bestuur. Over onze verhouding tot de British North Borneo Company zie men hoofdstuk **C** § 14.

Bij het Bestuur der Philippijnsche eilanden werden door de Indische Regeering, aanvankelijk niet zonder vrucht, stappen gedaan tot bestraffing van de schuldigen aan het afloopen op Magindanao van een op de Talaut-eilanden (residentie Menado) te huis behoorend handelsvaartuig (verg. deswege hoofdstuk **C** § 16).

Door afkondiging in het Staatsblad van Nederlandsch-Indië (zie n°. 245 van den jaargang 1883 en n^s. 36, 37 en 11 van den jaargang 1884) kregen aldaar verbindende kracht de consulaire overeenkomst met Rusland dd. 14/2 April 1883, die met de Vereenigde Staten van Columbia dd. 20 Juli 1881 en die met Haïti dd. 18 Mei 1883, zoomede de op 10 November 1883 met Siam aangegane overeenkomst tot wijziging, voor zooveel betreft den invoer en den verkoop van geestrijke dranken aldaar, van het in 1860 met dat Rijk gesloten tractaat van vriendschap, handel en scheepvaart. Ten slotte verdient volledigheidshalve nog aanteekening, dat tot de in 't verslag van 1877 (blz. 2) bedoelde schikkingen, in 't belang eener vereenvoudiging in de wijze van afgifte van kleine in Nederland of zijne koloniën vrijvallende nalatenschappen ten bate van vreemdelingen, onlangs ook door de Russische Regeering is toegetreden.

§ 2. *Java en Madura.*

Reeds een en andermaal moest in de voorgaande paragrafen melding worden gemaakt van de geweldige uitbarsting van den vulkaan op het eiland Krakatau in Straat Soenda op 26/27 Augustus 1883. Het schijnt niet noodig in dit verslag eene beschrijving van dat ontzettende natuurverschijnsel te geven, vermits dienaangaande reeds uitvoerige mededeelingen van regeeringswege zijn en nog zullen worden gepubliceerd [1]). Alleen is melding te maken van de verwoestingen daardoor in het westelijk gedeelte van Java (en in het zuidelijk gedeelte van de Lampongsche districten en Benkoelen, zie §§ 7 en 6) aangericht. Brachten de vulkanische uitwerpselen reeds veel schade aan, veel meer nog werden de kusten van Java (en Sumatra) geteisterd door de hooge vloedgolven, die door de uitbarsting werden veroorzaakt. Behalve de afdeelings-hoofdplaatsen Anjer en Tjiringin met de welvarende Chineesche kamp te Laboean, werden in Bantam de rijke dessa's Tjerita, Tjiloerah, Pasaoeran, Sirih, Tjikoneng, Bodjong en vele andere door die vloedgolven geheel vernield, zoomede de vuurtoren op Java's 4de punt en het tot den dienst der Bataviasche havenwerken behoorende etablissement te Merak. In de residentie Batavia waren het vooral de strandkampongs der afdeeling Tangerang tusschen de moeara Mauk en de moeara Angké die door de ramp geteisterd werden, en in Krawang de aan het noorderstrand gelegen kampongs Pakis en Sadari. Alleen op den Java-wal lieten in een kort tijdsverloop, voor zooveel is kunnen worden nagegaan, niet minder dan omstreeks 24 000 personen het leven, waarvan in Bantam alleen ruim 21 500. Grooter nog was het aantal van hen die zich door de vlucht konden redden, maar op wie de ramp toch zeer zwaar drukte, beroofd als zij waren van have en goed en van alle middelen van bestaan. De materieele schade in Bantam geleden in de niet door de vloedgolven weggevaagde dessa's wordt geschat op omstreeks f 6½ millioen; de schade in de afdeeling Tangerang (Batavia) op ruim 3½ ton gouds.

Van bestuurswege en door het particulier initiatief, onder leiding van een te Batavia opgericht Centraal Comité, werd gedaan wat gedaan kon worden zoowel om in den eersten nood leniging te brengen als om zoo spoedig mogelijk gelegenheid te verschaffen tot hervatting van het dagelijksch bedrijf. Eene der eerste zorgen van het bestuur in Bantam was voorts om de vluchtelingen uit de verwoeste kuststreek te verzamelen op plaatsen waar zij onder contrôle zouden zijn, en om hun, die werken konden en wilden, betaalden arbeid te verschaffen, die in de eerste plaats

---

[1]) Men zie o. a.: 1°. de missive van den Gouverneur-Generaal aan den Minister van Koloniën dd. 23 September 1883, opgenomen in de Staatscourant van 10 November 1883; 2°. het rapport van den resident van Bantam dd. 30 September 1883, opgenomen in de Javasche Courant van 5 October 1883; 3°. de missive van den commandant van Zr. Ms. opnemingsvaartuig *Hydrograaf* aan den commandant der zeemacht in Nederlandsch-Indië dd. 22 October 1883, opgenomen in de van wege het Departement van Marine hier te lande uitgegeven „Mededeelingen betreffende het zeewezen", deel XXV, afl. 1; en 4°. het voorloopig bericht van den mijningenieur R. D. M. Verbeek dd. 19 Februari 1884, betreffende de belangrijkste uitkomsten waartoe het hem opgedragen wetenschappelijk onderzoek naar den aard, de uitbreiding en de gevolgen der uitbarsting heeft geleid, opgenomen in de Javasche Courant van 7 Maart 1884. Een uitvoerig verslag van dien mijningenieur, door kaarten en teekeningen toegelicht, zal nog van regeeringswege worden uitgegeven.

werd dienstbaar gemaakt aan het opruimen van de overblijfselen der verwoesting, ook om daardoor verpestende uitwasemingen zooveel mogelijk te doen ophouden. Toen in den gang van zaken genoegzame orde was gebracht, en dus het Europeesch en inlandsch personeel de handen weder eenigszins had vrij gekregen, begaf de Gouverneur-Generaal zich naar de geteisterde streken (zie blz. 1 hiervóór) ten einde plaatselijk met het bestuur de maatregelen te bespreken welke nog van regeeringswege genomen zouden kunnen worden.

De verhoogde werking die in het afgeloopen jaar, en deels ook nog in het begin van 1884, bij eenige vulkanen in Midden- en Oost-Java, zooals de Merapi, de Smeroe en de Lamongan, werd waargenomen, richtte geen onheilen aan. In April 1883 stootte de Lamongan eenige lavastroomen uit, waardoor alleen een gedeelte wildhoutbosch bedolven werd. In den krater van den Merapi heeft zich een nieuwe kegel gevormd, die in December 1883, toen een gouvernements-mijningenieur de gesteldheid opnam, reeds ongeveer 1 M. boven den hoogsten kraterwand uitstak en nog altijd — ofschoon zeer langzaam — voortging zich te verheffen [1]). Maatregelen zijn genomen om wekelijks te doen nagaan of zich belangrijke veranderingen in den krater vertoonen. Ook in den Smeroe is, volgens bericht van den resident van Pasoeroean, een nieuwe krater ontstaan.

Gebeurtenissen die tot verstoring der politieke orde leidden, hadden in den tijdkring waarover dit verslag loopt op Java en Madura niet plaats. Op Madura meende het Gouvernement praeventief te moeten optreden tegen een inlander van aanzienlijke geboorte, raden ario Soerio Adiningrat, die door het verspreiden van lasterlijke aantijgingen tegen het Europeesch bestuur, en door opruiingen tegen het inlandsch gezag, een voor de rust nadeeligen invloed uitoefende. Met toepassing van art. 47 van het Regeeringsreglement werd bedoelde Maduree naar Tjiandjoer (Preanger regentschappen) gerelegeerd.

Van de algemeene beweging die sedert eenigen tijd in de Mohammedaansche wereld wordt waargenomen, bleven ook Java en Madura niet geheel verschoond, hetgeen merkbaar was uit de trouwere naleving op vele plaatsen van de voorschriften van den Koran. In Bantam droegen daartoe bij de angst en verslagenheid welke de ramp van 26/27 Augustus had te weeg gebracht. Een paar malen had men in genoemd gewest, waar het godsdienstig leven toch over 't algemeen opgewekter is dan elders op Java, met uitingen van opgewondenheid te doen, die aan zekeren graad van fanatisme doen denken. Zoo werd op 2 November jl. een Europeesch militair op de passar te Serang, zonder daartoe eenige aanleiding te hebben gegeven, onverhoeds door een met een klewang gewapenden inlander aangevallen, en poogde eenige dagen later een andere Bantammer, die slechts een klein knipmes geopend in de hand had, maar in het bekende witte overkleed gehuld was, in overprikkelde gemoedsstemming het blokhuis te genoemder plaatse binnen te dringen, bij welke gelegenheid de inlandsche schildwacht licht werd verwond. In beide gevallen werden de daders zonder veel moeite gegrepen en naar het omgaand gerecht verwezen. Verder werden tegen het eind van het jaar door de politie in Bantam ontdekt en in beslag genomen eenige exemplaren van een soort van zendbrief, die heette uit te gaan van den opperpriester te Mekka en waarin tot meerderen geloofsijver werd aangespoord met het oog op de plaats gehad hebbende groote rampen die in dat geschrift werden voorgesteld als de voorboden van den ondergang der wereld.

Ook ontbrak het, naar gewoonte, weer niet aan lieden die tot eigen voordeel van de lichtgeloovigheid der bevolking trachtten partij te trekken. Zoo werd o. a. in Madioen de hand gelegd op een Chinees, die sedert jaren in verschillende gewesten zich onder den naam van hadji Soeboeh als Mohammedaansch godsdienstleeraar had voorgedaan, maar in den laatsten tijd, meer bepaaldelijk in de afdeeling Klatten (Soerakarta), zich van eene gevaarlijke zijde deed kennen door zijne reeds vrij talrijke volgelingen te doen gelooven aan eene aanstaande verdwijning van onze heerschappij, welke plaats zou maken voor zijn gezag, daarbij hoog gespannen verwachtingen opwekkende omtrent de gunstige gevolgen die zoodanige verandering voor zijne getrouwste aanhangers zou te weeg brengen. De oplichter, wien in rechten wellicht geen bepaalde aanhitsing tot verzet zou kunnen worden ten laste gelegd, werd bij politieken maatregel naar eene plaats buiten Java verbannen (Maart 1884).

[1]) Het rapport nopens bedoeld onderzoek is opgenomen in de Javasche Courant van 9 Mei 1884

Onze verstandhouding met de inlandsche vorsten op Java bleef bij voortduring goed. Het hoofd van het Mangkoe Negorosche huis werd in het afgeloopen jaar begiftigd met het ridderkruis der orde van den Nederlandschen Leeuw.

De voorgenomen opheffing van het inlandsch zelfbestuur in het regentschap Sumanap op Madura kreeg in November 1883 haar beslag (verg. hoofdstuk J, afd. I § 4). De invoering van ons rechtstreeksch bestuur en de beëediging van den nieuw benoemden regent (oudste zoon van den vorigen panembahan) hadden met groote plechtigheid op den 12den dier maand plaats. De stemming van hoofden en bevolking liet bij die gelegenheid niets te wenschen over. Met de maatregelen ter voorbereiding van de inlijving van het regentschap Madura in 1885 (verg. vorig verslag blz. 69) werd voortgegaan.

In de gouvernements-residentiën werd, na de gevallen in 't vorig verslag vermeld, de betrekking van regent in 1883 nog vacant in Cheribon, Madjalengka, Samarang en Tjiringin, en in den aanvang van 1884 in Joana. De drie laatstbedoelde vacatures waren het gevolg van overlijden der titularissen. De regent van Cheribon werd op verzoek eervol ontslagen en gepensionneerd; die van Madjalengka werd naar Cheribon overgeplaatst en vervangen door den oudsten wettigen zoon van den pas ontslagen regent van Cheribon, wien nog niet de noodige ervaring kon worden toegeschreven om aan het hoofd van het belangrijke regentschap Cheribon te worden geplaatst. Voor Samarang, waar de regent slechts zonen van zeer jeugdigen leeftijd naliet, viel de keuze der Regeering eerst op diens broeder, den regent van Japara, doch toen deze om gegronde redenen de intrekking van de hem toegedachte overplaatsing verzocht, ging het ambt over op een bekwaam inlandsch ambtenaar buiten de familie van den overleden regent, namelijk op den hoofddjaksa van Magelang (Kadoe). Hetzelfde had in Tjiringin plaats, waar de regent met niet minder dan een 50tal van zijne familieleden bij den vloedgolf van 27 Augustus was omgekomen. Aldaar werd de patih van Lebak met de regentswaardigheid bekleed. De kinderloos overleden regent van Joana, onder wiens bloed- of aanverwanten er niemand was die de voor het ambt vereischte eigenschappen bezat, werd opgevolgd door den patih van het regentschap Patti.

Als eene erkenning van hunne langdurige en trouwe diensten werd aan den regent van Pasoeroean de titel van » pangeran ", en aan de regenten van Salatiga en Brebes het recht tot het voeren van den gelen songsong toegekend, terwijl om dezelfde reden aan den regent van Banjoemas de gouden medaille voor burgerlijke verdiensten werd geschonken. Ook aan een aantal mindere inlandsche hoofden en ambtenaren vielen weder belooningen van verschillenden aard ten deel, doch van den anderen kant werden er ook weder verscheidene wegens knevelarij, verduistering van 's lands gelden en andere ongeoorloofde handelingen ontslagen of strafrechtelijk vervolgd.

Wat de veiligheid van personen en goederen betreft, luiden de verslagen uit Djokjokarta, Soerakarta, Madura, Probolinggo, Bezoeki en Rembang minder gunstig dan uit de andere gewesten. In Djokjokarta hadden tien in Soerakarta twaalf ketjoe- en andere roofpartijen plaats. Voorts wordt één ketjoepartij opgegeven voor Samarang, één voor Soerabaija en zes voor Kadoe. In Batavia werden eenige kleine roofpartijen bij de politie aangegeven. Moorden kwamen het meest voor op Madura (123), in Rembang (71) en in Soerabaija (52). Het aantal veediefstallen nam in vele gewesten toe; slechts in vier gewesten (Rembang, Soerakarta, Djokjokarta en Probolinggo) kwamen er minder voor dan in 1882. In Pasoeroean en Madioen trachtte men in vele dessa's dit euvel tegen te gaan door het vee in gemeenschappelijke kralen te vereenigen en dus de bewaking te vergemakkelijken. Moedwillige brandstichtingen in tabaksloodsen en suikerrietaanplantingen waren het veelvuldigst in Japara en Banjoemas. In Probolinggo en Bezoeki hoorde men er in het afgeloopen jaar minder van.

In en beoosten Straat Madura bleef de inlandsche scheep-

vaart nog gedurig blootstaan aan aanrandingen door zeedieven. In het opsporen van de schuldigen wordt de politie veelal belemmerd, doordien de beroofden zelden voldoende aanwijzingen weten te doen. In Maart jl. zijn de residenten van Madura en eenige strandgewesten in Oost-Java gemachtigd om flinke premiën uit te loven voor degenen die met goed gevolg de politie behulpzaam zijn om de bedrijvers te ontdekken.

De uitkomsten van den rijstbouw waren in het afgeloopen jaar over het algemeen minder bevredigend dan in 1882. In verscheidene streken leverde het gewas ten gevolge van de langdurige droogte een minder ruim beschot op, of had het van ziekten te lijden. Ook zagen zich vele landbouwers in de uitoefening van hun bedrijf belemmerd door koortsen, ten gevolge waarvan weder veel velden onbeplant bleven. Leverde de suikercultuur bijna overal op Java zeer goede uitkomsten op, de koffieoogst viel in de westelijke residentiën tegen, maar was daarentegen bijzonder gunstig in de oostelijke gewesten. Ook de tabakscultuur gaf over 't algemeen geen reden van klagen, zoomin in opbrengst als in hoedanigheid van het gewas. Uitvoerige mededeelingen aangaande den landbouw vinden elders eene plaats (zie lager hoofdstuk **O**).

Wat den gezondheidstoestand betreft, waarover nader gehandeld wordt in hoofdstuk **K** afd. V, deze was in het afgeloopen jaar, over het geheel genomen, vrij bevredigend te noemen. Wel eischten cholera, pokken en koortsen ook thans weder menig slachtoffer, doch slechts zelden namen die ziekten een epidemisch karakter aan. Eene uitzondering maakten sedert het laatst van het jaar sommige gedeelten van Banjoemas en Bagelen, waar eene hevige koortsepidemie ontstond, tot welker bestrijding van bestuurswege buitengewone voorzieningen werden genomen. In Maart jl. was de gezondheidstoestand in beide gewesten weder normaal te noemen.

De ramp die in de jaren 1879, 1880 en 1881 den veestapel in West-Java zoo zwaar had geteisterd, bleek ook in 1883 nog niet geheel verdwenen te zijn. Van Mei tot November had men af en toe veepestgevallen in sommige kampongs der afdeelingen Krawang en Meester-Cornelis, doch sedert December heeft zich nergens op Java meer veepest geopenbaard.

§ 3. *Atjeh en onderhoorigheden.*

Zooals op blz. 5 van het vorig verslag vermeld is, werd in Mei van het afgeloopen jaar ter versterking van de bezetting in Atjeh een bataljon infanterie van Java derwaarts gezonden met het doel om met meer kracht tegen den vijand op te treden. Dit bataljon kwam den 1sten Juni in Atjeh aan. Van dien tijd af kon meer actief tegen de vijandelijke benden geageerd worden, waartoe mobiele colonnes werden geformeerd, die geen deel namen aan den garnizoensdienst en steeds gereed waren om uit te rukken zonder de verschillende posten te veel van troepen te ontblooten. Als beginsel werd aangenomen den vijand zooveel mogelijk op te zoeken en dus geen aanvallen van hem af te wachten. De aanleiding tot deze troepenversterking was gelegen in de buitengewone krachtsontwikkeling die in de laatste weken door den vijand betoond was en in den overmoed waarmede hij onze troepen herhaaldelijk aanviel. De benden onder Nja Hassan en Toekoe Omar bezetten het grootste gedeelte der IV en VI Moekim, o. a. ook Pakan Badak in de VI Moekim waar wij vroeger eene versterking hadden. (Sedert weder opgericht; zie lager.) Verder legden zij een paar versterkingen aan bij Anak Paija in de IV Moekim, waardoor onze post te Boekit Seboen voor een korten tijd ingesloten raakte en onze vestiging te Olehleh aan gevaarlijke aanvallen blootstond.

Zoodanige aanval had inderdaad den 3den Mei onder aanvoering van Nja Hassan plaats, doch het gelukte ons de aanvallers op de vlucht te slaan en eene buiten Olehleh gereed staande bende te verdrijven. Bij deze gelegenheid sneuvelde Nja Hassan, wat als een groot verlies voor den vijand werd aangemerkt. Hoewel door den dood van haren hoofdaanvoerder de eenheid der vijandelijke benden voor een korten tijd verbroken was, belette dit niet dat zij ook na den afgeslagen aanval op Olehleh eenigen tijd in de VI en IV Moekim verzameld bleven. Den 18den Mei werden daarom twee colonnes naar de VI Moekim gezonden om den vijand van daar te verdrijven. Hoewel het ons gelukte den vijand, die versterkte stellingen had ingenomen, te doen wijken en hem een gevoeligen slag toe te brengen, kwamen wij er niet zonder verlies af. Behalve de controleur van Olehleh J. P. Th. van der Lith, die een der beide colonnes vergezelde, sneuvelden nog 3 fuseliers en 1 dwangarbeider en hadden wij 8 gewonden (verg. vorig verslag blz. 40). De vijand, die spoedig weder in zijne stellingen terugkwam, werd den 21sten Mei op nieuw door eene colonne verdreven, hetgeen ons 3 dooden en 8 gewonden kostte, doch het bleek toen dat wij de VI Moekim niet voor goed van vijanden konden zuiveren, de gemeenschap met Boekit Seboen niet konden verzekeren en Olehleh niet afdoende voor hernieuwde aanvallen konden behoeden, tenzij tusschen Boekit Seboen en Olehleh weder eene versterking werd opgericht; vandaar dat onze voormalige post te Pakan Badak zoo spoedig mogelijk weder hersteld werd. De vijandelijke benden trokken daarop af naar de IV Moekim; zij bleven daar slechts eenige dagen en begaven zich toen naar de XXII Moekim, waar wij van dien tijd af schier onafgebroken aan verschillende aanvallen hebben blootgestaan, en vele gevechten hebben geleverd, die wel bijna zonder uitzondering ten nadeele van den vijand uitliepen maar toch dikwijls vrij aanzienlijke verliezen aan onze troepen berokkenden. Reeds den 7den en 8sten Juni werden de vijandelijke benden in de XXII Moekim op verschillende plaatsen door onze troepen aangegrepen en verjaagd. Op eerstgemelden dag namen de onzen stormenderhand eene versterking bij Mampreh, liggende aan den voet van het gebergte ten zuiden van Anagaloeng, op welke versterking eene Atjehsche sultansvlag geheschen was. Den 8sten Juni ontmoette een der colonnes eene bende, die terwijl zij de onzen beschoot vrouwen en kinderen voor zich liet staan, er op rekenende dat wij, die onschuldigen willende sparen, niet terug zouden vuren. Twee op 23 Juni in oostelijke richting uit Anagaloeng gezonden colonnes waren minder gelukkig. Zij tastten den vijand aan bij Datoe Daroe en vernielden die kampong, maar werden bij het terugtrekken tot Senelop toe door de uit Beaumontgeweren vurende benden vervolgd; wij leden een verlies van 7 dooden en bekwamen 16 gewonden. Gunstiger liep voor ons een tocht af die den 31sten Juli van Anagaloeng uit werd ondernomen op het bericht dat de vijand een aanval zou doen op een vivrestransport. Wij leden toen geen verlies, maar de vijand daarentegen ontving eene zeer gevoelige les. Daags daarna werd overgegaan tot de tuchtiging van de tusschen Tjot Basetoel en Glé Kambing gelegen kampong Anak Glé, welke reeds herhaaldelijk blijk had gegeven van zeer slechte gezindheid en waaruit kort te voren gevuurd was op eene colonne, die den gouverneur en den gewestelijken militairen commandant vergezelde op eene tournée naar de verschillende versterkingen. Bij die tuchtiging, die ons slechts zeer geringe verliezen berokkende, sneuvelden 8 Atjehers en werden er 29 gevangen genomen [1]). Hare uitwerking was zeer gunstig, want korten tijd daarna vervoegde de bevolking der kampong zich reeds bij den controleur om vergiffenis en vergunning tot het weder opbouwen van hare woningen te vragen. Den 30sten Augustus had de dekking van het vivrestransport tusschen Glé Kambing en Djerir een hevigen aanval te verduren. Zij werd tijdig bijgestaan door aansnellende detachementen en toen mocht het gelukken den vijand op de vlucht te jagen, doch ook dien dag werden weder eenigen der onzen gedood en gewond.

Gedurende de tweede helft der maand September werd wegens de in Groot-Atjeh uitgebroken cholera-epidemie niet met veel kracht tegen den vijand geageerd, ten einde de ziekte niet in de hand te werken door vermoeiende marschen door de sawahs, welke toen geheel onder water stonden.

De eerste nieuwe ontmoeting van eenige beteekenis had plaats op den 2den October, toen de vijandelijke benden stelling hadden genomen ter weerszijden van den weg van Anagaloeng naar Tjot Basetoel om een aanval te doen op het vivrestransport dat dien weg moest volgen. Daar de militaire autoriteiten bijtijds van den voorgenomen aanval op

[1]) Acht van deze gevangenen, wier verder verblijf in Atjeh uit een politiek oogpunt onraadzaam is geacht, zijn bij een Indisch besluit dd. 28 Januari jl. naar Java gerelegeerd.

het transport verwittigd waren, werd eene sterke colonne uitgezonden om den vijand op te zoeken en te verdrijven, wat na een vrij hevig gevecht gelukte. Wij hadden 2 gesneuvelden en 5 gewonden, doch de verliezen des vijands moeten buitengewoon groot geweest zijn; hij liet meer dan 20 dooden op het gevechtsterrein achter, benevens eenige wapenen, terwijl 2 gewapenden gevangen werden genomen (in Januari jl. bij politieken maatregel naar Java verbannen). Deze groote verliezen beletten niet dat de vijandelijke benden den 8sten en den 10den October dezelfde stellingen hadden ingenomen, waaruit zij telkens weder, doch zonder veel moeite, verjaagd werden; op laatstgemelden dag lieten de Atjehers andermaal eenige gesneuvelden op het terrein achter.

Daar de cholera reeds in het begin van October in de XXII Moekim nagenoeg geheel geweken was, doch te Kotta Radja nog heerschte, werd het in het belang der troepen geacht de bezettingen te Anagaloeng en hooger op tot en met Djerir te versterken door er een gedeelte der te Kotta Radja aanwezige troepenmacht heen te zenden. Men beoogde daarmede een tweeledig doel, ten eerste zooveel mogelijk troepen aan de gevaren der epidemie te onttrekken, en ten tweede te trachten aan de vijandelijke benden het verblijf in de XXII Moekim onmogelijk te maken. De bezettingen van Anagaloeng en Glé Kambing werden daardoor versterkt en aldaar werden toen verscheidene mobiele colonnes geformeerd die de taak op zich namen om de XXII Moekim van vijanden te zuiveren. Tegen het eind van October was men hierin werkelijk geslaagd; in de XXII Moekim werd van den vijand niets meer gemerkt; hij scheen zich te hebben begeven gedeeltelijk naar het gebergte van de IX Moekim, van waaruit aanhoudend kleine troepjes vijanden de vlakte der IX Moekim onveilig maakten, en overigens door de IV Moekim naar Lepong.

In November werden op verschillende punten weder gevechten geleverd; voornamelijk verdient vermelding het gevecht, op 14 November, bij Batoe Poetih, oostelijk van Toengkoep in de XXVI Moekim gelegen, toen onze troepen, voornamelijk bij den terugtocht, veel van het vijandelijk vuur te lijden hadden: een gesneuvelde hoornblazer moest op het terrein worden achtergelaten en 12 der onzen werden gewond. Het lijk van den gesneuvelde werd den volgenden dag door eene patrouille ongeschonden teruggevonden. Den 20sten November werd een gevecht geleverd in de IV Moekim bij Lampoeoe; de vijand werd in den pas van Blangkala teruggedreven en de vervolging werd bij het vallen van den avond gestaakt omdat de commandant der ageerende troepen zich niet in donker in dien pas wilde wagen; wij bekwamen 6 gewonden. Den volgenden dag werd de Blangkala-pas geheel doorzocht, doch het bleek toen dat de vijand in den nacht de IV Moekim weder verlaten had. Ten einde een nieuwen inval in dat district zooveel mogelijk te bemoeilijken, werd op eene hoogte, Lampaija geheeten, bij den westelijken ingang van den Glé Taroem-pas, tusschen Boekit Seboen en Kroeng Raba, eene kleine versterking opgericht.

Inmiddels hadden de in het gebergte der IX Moekim vertoevende benden aldaar eene versterkte stelling ingenomen bij Empehbling aan den oostelijken ingang van den Glé Taroem-pas, welke plaats wegens den hoogen waterstand voor de troepen moeilijk bereikbaar was. Men besloot toen om den vijand door geschutvuur van daar te verdrijven. Te dien einde werden tegen het laatst van November in de IX Moekim op twee geschikte plaatsen, te Tjot Goë en te Poenai, versterkte bivakken opgericht, waaruit de stellingen des vijands bij Empehbling herhaaldelijk werden beschoten, zoodat hij die stellingen opgaf, maar zich bij Missigit Daroe nestelde, vanwaar hij ook door het geschutvuur van Tjot Goë werd verdreven. Niettemin bleven de versterkte bivakken in stand om de bewegingen van den vijand in de IX Moekim te bemoeilijken.

In de laatste weken van het afgeloopen jaar en in de eerste weken van dit jaar was het in Groot-Atjeh betrekkelijk rustig. Niettegenstaande de mobiele colonnes bijna aanhoudend het geheele terrein in alle richtingen afpatrouilleerden, hadden slechts eenige ontmoetingen plaats van weinig beteekenis. Het uitzenden van patrouilles werd, tijdens de na te melden in het begin van Januari jl. uitgezonden en kort daarna teruggekeerde expeditie naar het landschap Tenom ter westkust van Atjeh, voor eene korte poos gestaakt omdat de vijand zich rustig hield en omdat het raadzaam werd geoordeeld hem buiten dringende noodzakelijkheid de gelegenheid te benemen om met onze troepen slaags te raken zoolang eene betrekkelijk groote macht Groot-Atjeh verlaten had.

De eerste ontmoeting van eenige beteekenis met den vijand in Groot-Atjeh in dit jaar had in 't laatst van Januari plaats. Den 25sten had hij eene groote coupure gemaakt in den weg tusschen Anagaloeng en Tjot Basetoel ter hoogte van Samagani. Deze coupure zou den volgenden dag hersteld worden, maar daar op tegenstand te rekenen viel, trokken colonnes uit Anagaloeng en Glé Kambing om zoo noodig den vijand weerstand te bieden. Al spoedig kwam een der colonnes bij Lepong en de andere bij Relong met den vijand in aanraking. Bij Lepong werd vervolgens door beide colonnes vrij ernstig gevochten tegen eene talrijke bende, die van daar verdreven werd en 12 dooden en 1 gevangene, benevens eenige wapenen en munitie in onze handen achterliet. Wij hadden dien dag één doode te betreuren en kregen 4 gewonden.

Nadat onze transporten in de XXII Moekim nog aan eenige aanvallen hadden blootgestaan, werd besloten om dat gedeelte van Groot-Atjeh in de eerste dagen van Februari door eene groote operatie van vijandelijke benden te zuiveren. De hevige regens die inmiddels waren gevallen en het terrein onbegaanbaar hadden gemaakt, verhinderden echter de uitvoering van dit plan.

Met uitzondering van een kort tijdsverloop, het einde der maand Maart en de eerste dagen van April jl., toen hevige regens de vlakte in Groot-Atjeh weder bijna volkomen ongeschikt maakten voor troepenbewegingen, was het door ons bezette terrein in Groot-Atjeh van half Februari af aanhoudend het tooneel van min of meer hevige gevechten tegen den vijand, wiens overmoed zeer aangewakkerd werd door de na te melden stranding van het Engelsche stoomschip *Nisero* ter westkust van Atjeh en de gevangenhouding van zijne bemanning door den radja van Tenom. 's Vijands aanvallen waren voornamelijk gericht tegen de dekkingen onzer transporten in de XXII Moekim, waar bij de afsluiting van dit gedeelte van het verslag ook de hoofdmacht der vijandelijke benden zich nog bleef ophouden.

Den 11den Februari werd zoowel in de XXVI Moekim bij Toengkoep als in de IV Moekim bij Kroeng Raba gestreden. Den volgenden dag rukten de colonnes uit om den ter weerszijden van den transportweg van Anagaloeng naar Glé Kambing genestelden vijand uit zijne stellingen te verdrijven, wat ons na een fellen strijd gelukte. Zeven kampongs werden in de asch gelegd. Wij verloren 3 dooden en kregen 13 gewonden. Den 19den Februari had ongeveer op dezelfde plaats weder een groot gevecht plaats. De vijand, die buitengewoon talrijk was, werd na groote verliezen te hebben geleden, teruggedreven. Herhaaldelijk drong hij weder op, doch hij werd — hoewel met moeite — door de onzen in bedwang gehouden. Ook dien dag kwamen wij er niet zonder verlies af. Wij kregen 1 doode en 18 gewonden. Den 28sten Februari werd eene colonne uit kampong Kling in de XXII Moekim hevig beschoten, bij welke gelegenheid een officier gewond werd. Ter bestraffing werd die kampong eenige dagen later geheel geraseerd. Den 5den en 6den Maart werden een paar colonnes, die uit Anagaloeng en Glé Kambing waren uitgezonden om een vivrestransport te dekken, hevig door den vijand bestookt. Een gedeelte van den transportweg was bij kampong Samagani weder door den vijand vernield om het transport te belemmeren. Ook in de IX Moekim werd een belangrijk gevecht geleverd. Den 11den Maart namelijk rukten onze troepen uit om den vijand te verdrijven, die zich in de bosschen benoorden den weg van Lambaroe naar Ketapan Doea genesteld had. Eene onzer colonnes viel in eene door den vijand gelegde hinderlaag, waardoor wij 7 gewonden bekwamen. Nadat bij de bron der Kroeng Daroe eene vijandelijke versterking stormenderhand genomen was, nam de vijand de vlucht in het gebergte. Den volgenden dag vond eene uit Tjot Goë uitgezonden colonne bij Empehbling 4 kleine vijandelijke bentings, alsmede de overblijfselen van een vijandelijk bivak, al hetwelk door de onzen vernield werd. Buitengewoon hevig

werd den 21sten Maart in de XXII Moekim gestreden. Daags te voren was een groot transport met vivres voor een maand naar Glé Kambing opgevoerd. De dekking van het transport werd beschoten, wat ons 1 doode en 3 gewonden kostte. Het transport kwam overigens ongehinderd over. Den 21sten moesten de ledige karren, 50 in getal, worden teruggebracht. Men verwachtte toen een aanval van den vijand; daarom waren zeven sterke colonnes naar Glé Kambing gezonden. Van alle zijden ontstond een hevig gevecht; door onze troepen werden dertien goed verdedigde versterkte stellingen des vijands stormenderhand vermeesterd; twee colonnes moesten eene poging om de kampong Lambiri aan te tasten wegens groote verliezen en ook wegens groote terreinmoeilijkheden opgeven. In het geheel kregen wij 9 dooden en 43 gewonden, waaronder 2 officieren.

De verdere gevechten in de XXII Moekim waren niet meer zoo hevig, maar moeten toch in den allerlaatsten tijd weder een ernstiger karakter hebben aangenomen; zij hebben althans, blijkens een onlangs ontvangen telegraphisch bericht, aanleiding gegeven tot de oprichting van eene versterking te Samagani, liggende aan den transportweg tusschen Anagaloeng en Glé Kambing, die in den laatsten tijd voornamelijk het doelwit der vijandelijke aanvallen geweest is. Het laatste gevecht dat vermelding behoeft, had plaats in de IX Moekim. Den 19den April trokken 3 colonnes van Kotta Radja en Lambaroe naar Biloel op het bericht dat daar eene groote vijandelijke bende zou zijn aangekomen. Door het goed gerichte vuur des vijands bekwam een der colonnes reeds spoedig vele gewonden. Na hardnekkigen strijd mocht het gelukken de vijandelijke stellingen voor het grootste gedeelte te nemen, doch dit belette niet dat de vijand de naar hunne garnizoenen terugkeerende troepen vervolgde en aanhoudend beschoot. Dien dag sneuvelden er aan onze zijde 2 minderen en kregen wij 17 gewonden waaronder 1 officier.

De militaire maatregelen werden sedert de laatste maanden van het afgeloopen jaar in menig opzicht vergemakkelijkt en bespoedigd door de in November en December in werking gekomen optische telegraaf, welke alle versterkingen in Groot-Atjeh in de gelegenheid stelt om, zoowel bij dag als bij nacht, zeer spoedig berichten aan elkander over te brengen of orders van den gewestelijken militairen commandant te ontvangen.

Blijkt uit het vorenstaande dat de strijd, dien de Atjehers steeds tegen ons bleven volhouden, en waaraan zij al meer en meer een godsdienstig karakter gaven, aan onze troepen veel inspanning en ook niet zelden gevoelige verliezen kostte zonder dat wij nader kwamen tot de gewenschte onderwerping, de pogingen van het civiel bestuur om toenadering te krijgen tot de ons nog steeds vijandige hoofden bleven volslagen vruchteloos. Onze invloed in Groot-Atjeh ging merkbaar achteruit, niettegenstaande onzerzijds niets onbeproefd werd gelaten om de overtuiging ingang te doen vinden dat het Gouvernement den Mohammedaanschen godsdienst eerbiedigt en de Atjehsche adat wenscht te handhaven. Met de betuiging van gehechtheid en trouw op de lippen heulden de onderworpen hoofden in den regel met den vijand, of bepaalden zich tot eene geheel passieve rol. Niet alleen sympathie voor de oorlogspartij was daarvan de oorzaak, maar evenzeer de vrees voor hare wraak. Dat deze vrees inderdaad niet ongegrond is, bleek in het begin van Maart jl., toen eene vijandelijke bende des nachts de woning omsingelde van waki! Moesa van Sohot, die zijn schoonvader, het ons goedgezinde hoofd van Lamloeboe, bij zich gehuisvest had omdat diens leven door Toekoe di Tirou bedreigd werd. Nadat de aanvallers herhaaldelijk op het huis hadden gevuurd totdat zij nagenoeg allen die er in waren hadden gedood, drongen zij het binnen en vermoordden met den klewang de overgebleven; daarna werd alles wat van waarde was medegenomen.

Over het algemeen viel het niet moeilijk met de niet onderworpen hoofden aanraking te verkrijgen, doch zij liep bijna altijd op teleurstelling uit. Zich aanvankelijk voordoende als genegen om zich te onderwerpen, stelden zij daarbij in den regel eischen, die niet zelden op verleidelijke wijze werden voorgedragen. Bij niet inwilliging braken zij de onderhandelingen af. Maar ook als de voorwaarden van onderwerping niet geheel onaannemelijk werden geoordeeld, lieten zij niets meer van zich hooren, en vernam men weldra dat zij weder geheel de oorlogspartij dienden. Het bleek al meer en meer dat eigenlijk de geheele bevolking — vooral in de XXII Moekim — ons vijandig was, wat hoofdzakelijk wordt toegeschreven aan vrees voor de oorlogspartij of aan ontzag voor vijandige hoofden die zich op adatrechten kunnen beroepen.

Hoewel de kern der vijandelijke benden bijna uitsluitend gezegd werd te bestaan uit lieden van de zoogenaamde onderhoorigheden, werden zij zeer dikwijls door het kampongvolk aangevuld, dat zich aan den veldarbeid onttrok voor zoolang tegen onze troepen gevochten moest worden, om na afloop van den strijd dien arbeid weer rustig te gaan hervatten. Zoo werd in den omtrek van Djerir, onzen uitersten post in de XXII Moekim, die herhaaldelijk aan beschietingen van den vijand blootstond, op een detachement, dat het schijfschietterrein opnam, van de omliggende heuvels gevuurd door de mannelijke bevolking van een drietal kampongs, die, in de sawahs werkende, de ploegen en patjols verliet en naar hare in de nabijheid staande geweren greep om tegen de onzen te strijden. Tegenover het op een beteren geest wijzende feit, dat niet zelden door hoofden en bevolking maraudeurs werden gedood of uitgeleverd, deserteurs werden opgevat, en gestolen goederen werden achterhaald en teruggebracht, staat een ander, waaruit de ware gezindheid der bevolking duidelijk in het oog springt, namelijk dat van de werkelijke aanhangers der oorlogspartij, van hen wier doel het is ons uit Atjeh te verdrijven, er niet één enkele is die van de zijde der bevolking ooit vijandschap ondervonden heeft, dat geen enkele van de zich herhaaldelijk voordoende gelegenheden ooit is aangegrepen om bendehoofden te arresteeren en aan ons uit te leveren.

De merkbare achteruitgang in de goede gezindheid der bevolking ging ook gepaard met het afvallig worden van sommige hoofden, die inderdaad gedurende eenigen tijd het vertrouwen van het Gouvernement hadden genoten en wier afval dus in geheel Atjeh een diepen indruk veroorzaakte. Zoo liep Toekoe Sjech, hoofd der III Moekim Kerkoen, gevolgd door een groot deel der bevolking van zijn gebied, in de laatste helft van Januari jl. naar den vijand over, na eerst te vergeefs getracht te hebben door een valsch bericht eene te zijner ondersteuning uitgerukte patrouille in eene hinderlaag te lokken. Van meer beteekenis nog was de afval van Toekoe Tjoet Mohamad, hoeloebalang der VII Moekim Baid, die den 27sten Januari jl. met de bevolking van Lamtengah en andere kampongs naar den vijand overging. Hoewel het niet zoo duidelijk was als bij de vlucht van Toekoe Sjech, is het toch zeer waarschijnlijk dat ook hij te kwader trouw was en naar een vooraf beraamd plan handelde toen hij een dag te voren de hulp van het bestuur kwam inroepen voor zijne kampong Lamtengah, die naar zijn zeggen met een aanval bedreigd werd. De hulp werd niet verleend, omdat Toekoe Tjoet Mohamad weigerde de troepen persoonlijk te vergezellen, maar ook de aangekondigde aanval op Lamtengah bleef achterwege. De bij eene huiszoeking in zijne woning gevonden brieven en andere geschriften toonden aan, dat reeds geruimen tijd eene rechtstreeksche briefwisseling tusschen Toekoe Tjoet Mohamad en Toekoe di Tirou bestond. Van bestuurswege werd het mogelijke gedaan om de bevolking tot kalmte te brengen en er keerden dan ook langzamerhand velen van hen, die de trouwelooze hoofden gevolgd waren, in hunne kampongs terug. Ook de aanvoerder der districtspolitie in de VII Moekim Baid, Tjot Kamé, die met den hoeloebalang was overgeloopen, meldde zich weder aan bij het bestuur; weldra bleek het echter dat zulks met voorkennis van Toekoe di Tirou was geschied en wel met het doel om door verraad den militairen commandant van Anagaloeng van het leven te berooven. Tjot Kamé werd in hechtenis genomen, evenals het hoofd van Lamreh, van wien het bewezen was dat hij met den vijand heulde. Ook korten tijd te voren was het aan het bestuur gelukt den openlijken afval van een reeds onderworpen hoofd te voorkomen door tijdig de hand op hem te leggen. Dit was namelijk het geval met den in 't vorig verslag (blz. 4) reeds genoemden Toekoe Tjoet Bantah, hoeloebalang der IV Moekim, van wien het bleek dat hij met de oorlogspartij bleef heulen en aan haar geweren verkocht had die hem vroeger van wege het bestuur voor politiedienst en ter zelfverdediging waren verstrekt. Met zijn broeder Toekoe Machmoed werd

hij in Juni 1883 gearresteerd. Beiden werden naar Batavia opgezonden en ingevolge een Indisch besluit dd. 11 October 1883, met toepassing van art. 47 Regeeringsreglement, de eerste naar Koepang en de andere naar Banda verbannen. [1]) Nog trouweloozer was TJOET BANTAH's opvolger en halfbroeder, de 15jarige TOEKOE ALI, die tot waarnemend hoeloebalang in de IV Moekim was aangesteld, met zijne ooms, den kedjoeroean van Loöng en den gewezen djaksa van Lepong, als raadslieden naast zich. Nauwelijks weinige dagen als waarnemend hoofd geïnstalleerd, maakte hij zich met zijn broeder TOEKOE HASCHIM en eenige volgelingen schuldig aan een verraderlijken moordaanslag op eenigen der onzen die te zijnen huize nachtverblijf hielden, namelijk op den posthouder van Kroeng Raba SMITH en diens politiedienaren. SMITH en 8 politiedienaren werden door klewanghouwen afgemaakt, de overigen grootendeels zwaar verwond. Slechts 2 van de 18 politiedienaren ontkwamen ongedeerd of met eene lichte verwonding aan dit schandelijk verraad. Terstond na het gebeurde namen de twee hoofddaders en hunne volgelingen de vlucht, de wapens van SMITH en zijne pradjoerits met zich voerende. Slechts één der moordenaars, door de overlevenden herkend, is ontdekt en gearresteerd.

Van TOEKOE MOEDA DAOED van Selimoen, aan wien blijkens het vorig verslag (blz. 5) een voorschot gegeven was om pepertuinen te Kroeng Raija aan te leggen, werd sedert dien tijd niets vernomen totdat hij in het begin van April jl. onverwachts te Kotta Radja verscheen. Hij trachtte zijne lange afwezigheid zoo goed mogelijk te verontschuldigen en beweerde wegens den dood van zijn kind en van zijne zuster gedurende langen tijd zijne woonplaats niet te hebben kunnen verlaten. Naar zijn zeggen had hij het voorschot wel degelijk besteed aan het aanleggen van pepertuinen en stelde hij zich voor afwisselend te Selimoen en te Kroeng Raija verblijf te houden en een zijner vrouwen voor goed ter laatstgenoemde plaats te doen wonen. Telkens als hij naar Kroeng Raija ging zou hij ook te Kotta Radja komen. Ook TOEKOE IBRAHIM, hoeloebalang der III Moekim Kajoeading, die blijkens het vorig verslag in den aanvang van 1883 in onderwerping was gekomen, liet gedurende geruimen tijd niets van zich hooren. Hij was kort na zijne onderwerping, met medeweten van het bestuur, van Toengkoep vertrokken om te beproeven den sedert gesneuvelden NJA HASSAN tot ons te brengen. Deze had hem belet om terug te keeren en daarom was hij naar zijne pepertuinen in Edi gereisd na schriftelijk aan den controleur de verzekering van zijne trouw te hebben gegeven. Hij is nu onlangs, ongeveer tegelijk met TOEKOE MOEDA DAOED van Selimoen, te Kotta Radja teruggekomen en zal nu trachten zijn zwager, het bekende bendehoofd TOEKOE TJOET, tot onderwerping over te halen. Al valt er over het algemeen zeer weinig vertrouwen te stellen op de in onderwerping gekomen hoofden, mag de terugkeer van de beide genoemde hoofden wellicht toch als een gunstig verschijnsel worden aangemerkt. Als zoodanig verdient ook vermelding dat eenige hoofden der XXVI Moekim den gouverneur mededeeling deden van hun verlangen dat de jeugdige hoeloebalang TOEKOE NJA BANTAH in het huwelijk zou treden met de dochter van TOEKOE NEQ van Marassa, een der zeer weinige Atjehsche hoofden die vertrouwen verdienen. Deze stap der hoofden uit de XXVI Moekim is daarom van belang, omdat onder het sultansbestuur des sultans toestemming noodig was voor het huwelijk van hoeloebalangs met dochters van hoeloebalangs uit andere districten.

De in 't vorig verslag (blz. 5) reeds met een enkel woord besproken aanraking met TOEKOE NANTA SETIA RADJA, den wettigen hoeloebalang van een gedeelte der VI Moekim, leidde niet tot het gewenschte gevolg. Hij verklaarde zich wel te willen, maar niet te kunnen onderwerpen, omdat hij gebonden was door een eed. Hem werd daarop te kennen gegeven dat zijn vroeger gebied namens hem door zijn schoonzoon TOEKOE OMAR (een lid der familie van de hoeloebalangs van Malaboeh, die blijkens blz. 4 van het vorig verslag herhaaldelijk tegen ons had gestreden,) zoude worden bestuurd, zoodra deze zich zou hebben onderworpen. Aanvankelijk scheen TOEKOE OMAR blijk te geven van goede gezindheid en beloofde hij onze partij te zullen kiezen zoodra hij gelegenheid zou hebben verkregen om zijn peperoogst van de hand te zetten, waartoe hij de hulp van het bestuur inriep. Nadat hem die hulp verleend was stelde hij onder allerlei voorwendsels zijne komst te Kotta Radja uit. Wel kwam hij ter Westkust van Atjeh meer dan eens met onze ambtenaren in aanraking en bewees hij ons zelfs eenige diensten bij gelegenheid van onze eerste onderhandelingen met den radja van Tenom omtrent de loslating van de schipbreukelingen van het gestrande stoomschip *Nisero*, doch hij gaf geen gevolg aan zijne stellige belofte om den 23sten December te Kotta Radja zijne onderwerping te komen beeedigen. In den aanvang van dit jaar keerde hij weder geheel om en streed hij op nieuw aan het hoofd van eene vijandelijke bende tegen onze troepen. In het begin van Maart zocht hij echter nogmaals aanraking met het bestuur en weinige dagen later verscheen hij werkelijk te Kotta Radja. In hoever zijne onderwerping gemeend is, valt nog moeilijk te zeggen. Daar de gouverneur in zijne goede trouw weinig vertrouwen had, zijn hem eenige voorwaarden gesteld waaronder zijne onderwerping zou worden aangenomen; een van die voorwaarden was dat hij de bevrijding zou bewerken van de hooger bedoelde schipbreukelingen. Om daartoe werkzaam te zijn, heeft TOEKOE OMAR zich te Malaboeh in betrekking gesteld met RADJA ITAM van Malaboeh, een vijand van den radja van Tenom. Wat die twee hoofden in 't belang der bevrijding van de schipbreukelingen hebben verricht, was bij de afsluiting van dit gedeelte van het verslag hier te lande nog niet bekend.

Ten aanzien van de gewapende politiedienaren, wier hulp sedert de veranderde omstandigheden weinig meer werd ingeroepen, vindt men aangeteekend dat alle Atjehers, die als zoodanig dienst deden, ontslagen en door Javanen en Maleiers vervangen zijn, en dat de bij de pradjoerits in de XXII Moekim in gebruik zijnde achterlaadgeweren tegen voorlaadgeweren werden verwisseld.

De veiligheid op de wegen liet zeer veel te wenschen over. Verscheidene Chineezen, die zich van de eene plaats naar de andere begaven zonder de gelegenheid af te wachten om zich bij een onzer talrijke militaire transporten aan te sluiten, werden gewond of gedood, wat altijd uit roofzucht geschiedde.

Hooge waterstanden deden meer dan eenmaal de vlakte van Groot-Atjeh overstroomen en belemmerden de communicatie.

In het geheele gouvernement, de Westkust alleen uitgezonderd, had men veel te lijden van de cholera, die in de laatste dagen van September en in het begin van October 1883 in de vlakte van Groot-Atjeh en ook onder de bezetting heerschte. Volgens de laatste berichten heeft die ziekte zich in de maand Mei jl. weder aldaar vertoond.

Den 7den Juni 1883 werd te Kotta Radja een hevige schok van aardbeving gevoeld in horizontale richting van zuidoost naar noordwest, die verscheidene minuten aanhield en met licht onderaardsch gerommel gepaard ging. Deze schok, die in geheel Groot-Atjeh en ook ter Noordkust gevoeld werd, heeft — zoover bekend — geen onheilen veroorzaakt.

De verharde weg van Toengkoep naar Montassik kwam in den aanvang van dit jaar gereed; dientengevolge werd de tijdelijke versterking, die tot bescherming van de wegwerkers te Pajaoe op de grens tusschen de XXII en de XXVI Moekim was opgericht, ingetrokken en gesloopt. Ook werd de weg van Ketapan Doea over Biloel naar Anagaloeng, die door de bevolking tegen betaling gemaakt was, opgeleverd. Het gedeelte tusschen Ketapan Doea en Biloel werd goedgekeurd; het andere gedeelte kon niet worden aangenomen. In de IV en de VI Moekim werden, in overleg met de hoofden, verbindingswegen aangelegd voor de cavalerie en artillerie. De baan voor den ontworpen stoomtramweg van Kotta Radja naar Glé Kambing, die echter voorloopig niet verder dan tot Anagaloeng en misschien wel niet verder dan tot Lambaroe zal worden gelegd, kwam tot Pager Aijer gereed.

Het bezoek van den Gouverneur-Generaal aan Groot-Atjeh, waarop reeds gedoeld werd in het vorig verslag (blz. 5), had in Augustus van het afgeloopen jaar plaats (verg. blz. 1 hiervóór). De Landvoogd vertoefde er van

[1]) Dezelfde politieke maatregel werd in Mei jl. toegepast op den reeds genoemden TJOT KAMÉ en een anderen gevaarlijken Atjeher, den spion SI ABOE.

den 9den tot den 17den dier maand en bezocht ook eenige versterkingen. Het denkbeeld om onze bezetting te concentreeren en door vermindering van posten onze positie te versterken werd in het breede door den Landvoogd met de civiele en militaire autoriteiten besproken, doch daaromtrent werd geen eenstemmigheid verkregen. De nieuw benoemde Gouverneur-Generaal vertoefde, zooals reeds op blz. 1 is gezegd, op zijne reis van Nederland naar Batavia, in de laatste dagen der maand Maart jl. mede een korten tijd te Kotta Radja om zich op de hoogte te stellen van den toestand.

Werden, blijkens blz. 6 van het vorig verslag, in Augustus 1882 ten aanzien van de scheepvaart beperkende bepalingen genomen wat betreft de Noordkust van Atjeh van Olehleh tot Diamantpunt, ten einde te voorkomen dat het verzet van Groot-Atjeh door sommige aldaar gelegen landschappen gesteund werd, het bleek al meer en meer dat van uit de meeste onderhoorigheden ook ter Oost- en ter Westkust de strijd tegen ons werd levendig gehouden, en het werd daarom dringend noodig geacht de bedoelde belemmerende bepalingen te verscherpen en op het geheele kustgebied van Atjeh toepasselijk te verklaren. Bij besluit van den gouverneur van Atjeh van 29 Mei 1883 werd namelijk, onder voorbehoud van de goedkeuring van den Gouverneur-Generaal, bepaald dat voortaan voor den in- en uitvoer alleen zouden zijn opengesteld de havenplaatsen waar gouvernements-ambtenaren gevestigd waren, namelijk Olehleh in Groot-Atjeh, Segli, Samalangan, Telok Semawé en Edi ter Noord- en Oostkust en Malaboeh ter Westkust, alsmede Tampat Toean — insgelijks ter Westkust — zoodra ook daar een ambtenaar gevestigd zou zijn, hetgeen sedert is geschied door er tijdelijk een controleur te plaatsen. Tusschen genoemde havenplaatsen en de overige landschappen werd de scheepvaart beperkt tot inlandsche vaartuigen van niet meer dan 20 ton laadruimte, voorzien van een bewijs van den betrokken radja, zijnde deze vaartuigen verplicht om wanneer zij op reis naar hunne bestemming één of meer onzer vestigingen voorbijgingen aldaar aan te leggen om gevisiteerd te worden en hun pas te laten afteekenen. Uitdrukkelijk werd door den gouverneur bepaald dat alle bezwaren voor den handel moesten worden vermeden, voor zoover dat niet zou schaden aan eene scherpe en afdoende contrôle. Eindelijk werd ten overvloede de aandacht der ambtenaren er op gevestigd dat de genomen maatregel in geen enkel opzicht de strekking had om onder de op de Atjehsche kust ten handel komende personen aan Nederlandsche onderdanen voorrechten te verzekeren boven anderen. Als tijdelijke maatregel werd het besluit van den gouverneur door den Gouverneur-Generaal goedgekeurd. Daar sommige peperhandelaren van deze scheepvaartbepalingen — vooral ter Westkust — belemmering ondervonden, is op machtiging van den Gouverneur-Generaal ter Westkust een hulk gestationneerd met het doel om de handelaren in de gelegenheid te stellen om uit die hulk peper op te koopen.

Merkbare verbetering is van den hierbedoelden maatregel niet ondervonden; daarentegen werd, vooral ter Noord- en Oostkust, de slechte gezindheid levendig gehouden door zendelingen van de partij van verzet, die uit naam van verschillende hoofden, zooals Toekoe di Tirou en anderen, aanspoorden tot den heiligen oorlog tegen het Nederlandsche gezag en daarvoor gelden verzamelden. De krijgsbedrijven in Groot-Atjeh werden in de onderhoorigheden met buitengewone belangstelling gevolgd en het was opmerkelijk hoe snel de berichten daaromtrent, — natuurlijk meestal ten gunste van de verrichtingen der vijandelijke benden verfraaid, — van Groot-Atjeh derwaarts werden overgebracht.

De afdeeling Noord- en Oostkust was in het afgeloopen jaar weder het tooneel van menige beroering tusschen de landschappen onderling. Toekoe Tjihik Boegies van Samalangan hield zegevierend den strijd vol tegen zijne vijanden uit de bovenlanden en den radja van Merdoe. Waren in de laatste helft van April 1883 nog verschillende gedeelten van zijn gebied in handen zijner vijanden, in de eerste dagen van Juni begon Toekoe Tjihik den aanvallenden oorlog, verdreef Toekoe Perdan uit een viertal kampongs, trok de rivier over en drong in de II Moekim. Ook daar liep de strijd ten voordeele van Toekoe Tjihik uit, zoodat hij nagenoeg zijn gansche gebied van vijanden gezuiverd kreeg. In November nam hij op plechtige wijze bezit van de door hem heroverde II Moekim. De verzamelde hoofden dier streek zwoeren hem trouw onder de min of meer gestrenge voorwaarden die hij voor hunne onderwerping gesteld had. Het invallen van de poeasa en daarop het uitbreken van de cholera in zijn landschap deden den radja van Samalangan tijdelijk den strijd staken. Toen echter die ziekte nagenoeg geweken was, hervatte hij onverwijld den oorlog tegen Merdoe, veroverde Djanka Boeija, Tjoet en Sematang Olim en bracht zijnen vijand gevoelige verliezen toe. Zeer was hem daarbij te stade gekomen een ter zelfder tijd door zijn neef, Toekoe Bin Sech, uit de bovenlanden van Pantei Radja gedane inval in Merdoe, waardoor de radja van dit landschap zich verplicht zag om zijne macht te verdeelen. Hoewel toen onderhandelingen over het staken der vijandelijkheden werden gevoerd, kwam het echter niet tot vrede. De radja van Merdoe zag zich daardoor herhaaldelijk genoopt om te trachten met het bestuur weder op goeden voet te komen. Deze houding van Merdoe wordt ook verklaard door de omstandigheid dat zijn landschap veel lijdt onder het verbod om de vischvangst uit te oefenen. Aan Merdoe waren de voorwaarden medegedeeld waaronder die dwangmaatregel zou kunnen worden opgeheven. Uit het daarop ontvangen antwoord bleek dat alle voorwaarden desnoods zouden kunnen worden aangenomen, behalve die dat de weerspannige hoeloebalangs zich bij den adsistent-resident of bij den controleur zouden vervoegen, daar toch sommigen hunner, o. a. Toekoe Tjoet Moeda Latief, tijdens de Samalangan-expeditie in 1877 gezworen hadden nooit weder een Europeaan te zullen ontmoeten.

Toekoe Tjihik Semaoen van Passangan, die zich vroeger steeds gekenmerkt had door zijn woeligen en oorlogzuchtigen aard, heeft na de in Maart 1883 met hem getroffen schikking (verg. vorig verslag blz. 6) de rust niet meer verstoord. Wel nam hij somwijlen nog eene min of meer dreigende houding aan, doch tot daden kwam het niet. In Januari jl. is de adsistent-resident bij den radja geweest en de outvangst liet niets te wenschen over. De onderwerping van Toekoe Ri van Leboe is hierop voorzeker van invloed geweest. Zoolang Leboe nog geheel afhankelijk was van Passangan, had Toekoe Tjihik Semaoen, door de ligging van dat landschap, voortdurend de beste gelegenheid om van dááruit het hem vijandige Kloempang Doea te bestoken, welke gelegenheid hem echter benomen werd sedert Toekoe Ri een verbond sloot met Tongkoe Bintara Setia Moeda van Kloempang Doea.

Ernstig werd de rust door Gedong verstoord. Terwijl de ons getrouwe radja's van Baijoe en Tjoenda tegen het landschapje Blang Mangat waren opgetrokken, was Toekoe Tjihik van Gedong onverwachts en verraderlijk in Baijoe gevallen en had daar, op drie kampongs na, alles verwoest. Het oorlogsstoomschip *Makasser* ging terstond bij Gedong ten anker, waarop Toekoe Tjihik, zich bedreigd achtende, onverwijld uit Baijoe terugkeerde. Nadat vruchteloos, ook door de tusschenkomst van den radja van Telok Semawé, beproefd was met Gedong eene minnelijke schikking te treffen, vergunde de adsistent-resident eindelijk onzen bondgenooten van Baijoe en Tjoenda, die inmiddels Blang Mangat ten onder hadden gebracht, Gedong met geweld tot rede te brengen. Van de zeezijde gesteund door het vuur van de *Makasser*, begonnen de verbondenen in Juli 1883 den aanval, met zooveel voorspoed dat reeds in de daarop volgende maand de oorlog in den gewenschten zin beëindigd was. Met eene kleine wijziging nam Toekoe Tjihik van Gedong de hem gestelde voorwaarden aan, terwijl de radja van Telok Semawé zich voor de stipte nakoming er van verantwoordelijk stelde. De vrede was echter niet van langen duur. In de eerste dagen van dit jaar opende Toekoe Tjihik van Gedong op nieuw de vijandelijkheden tegen Baijoe. Was het lot hem aanvankelijk gunstig, weldra keerde de krijgskans en zag Toekoe Tjihik zich uit het grootste gedeelte van het door hem op Baijoe veroverde landschap Blangmé verdreven. Aangemoedigd door het succes van Baijoe, besloten daarop ook de andere verbonden radja's om Gedong op eigen gebied te bestoken. In het begin van Maart jl. werd ook het laatste gedeelte van Blangmé door de verbondenen heroverd en den vijand eene gevoelige nederlaag toegebracht. Tijdens deze gebeurtenissen plaats grepen, kwam

Toekoe Tjihik van Gedong te overlijden en zijn zoon Toekoe Hitam haastte zich om zijne onderwerping aan te bieden en vrede te vragen. Toen het echter bleek dat Gedong met dit aanbod niets anders beoogde dan tijd te winnen, ten einde zich van de geleden nederlaag te herstellen, werd de oorlog hervat. Bintara Moeda, panglima prang van Blangmé, sneuvelde, wat de verdere krijgsbedrijven tot de maand April deed uitstellen. De radja van Passangan, schoonzoon van den pas overleden radja van Gedong, bood toen zijne bemiddeling aan, om aan den strijd een einde te maken, waarop hem van bestuurswege geantwoord werd dat hij twee gemachtigden naar Telok Semawé kon zenden om te zijner tijd de vredesvoorwaarden te bespreken. Den 9den April vond voor het eerst weder een hevig gevecht plaats dat door verraad van het volk van Samakoeroek niet gunstig voor de verbonden radja's afliep. De radja van Tjoenda had namelijk met dien van Samakoeroek een verbond gesloten tegen Gedong en toen zij gezamenlijk tegen dat landschap zouden optrekken, werd de radja van Tjoenda onverwachts door de lieden van Samakoeroek aangevallen, zoodat hij ter nauwernood het leven kon redden. Er ontstond eene groote paniek onder de strijders van Tjoenda, waarvan dien dag 7 gedood en 31 gewond werden. De vluchtende Tjoendaneezen brachten ook de elders in gevecht zijnde lieden van Baijoe aan het wankelen; door de verwarring ontstond er brand in de munitie, die in de lucht vloog; twintig der bewakers werden zwaar verwond. De Gedongers trokken partij van de verwarring en maakten zich meester van de versterkte kampongs van Baijoe, waaruit ze echter aanstonds weder verdreven werden toen de verbonden radja's zich hadden hersteld. De lieden van Blangmé waren dien dag gelukkiger en namen met een verlies van 3 dooden twee zeer sterke bentings van Gedong; volgens de laatste berichten hielden zij zich daarin nog steeds staande. De gemachtigden van den radja van Passangan waren inmiddels te Telok Semawé aangekomen en drongen er op aan dat terstond de vrede zou gesloten worden. Hoewel er weinig hoop op bestond dat Gedong nu reeds vrede zou willen sluiten meende de adsistent-resident de bemiddeling van Passangan te moeten aannemen, doch hij weigerde iets in de reeds vroeger gestelde voorwaarden te veranderen. Deze voorwaarden bestonden daarin dat Gedong zijne bentings zou slechten en 50 Beaumontgeweren en al zijn geschut aan het bestuur zou uitleveren.

De, blijkens blz. 7 van het vorig verslag, in Februari 1883 genomen eindbeslissing in de sedert jaren hangende geschillen tusschen Pedir en Gighen over het bezit der kampong Lang werd door eerstgenoemd landschap al weder niet geëerbiedigd. Tongkoe Radja Pakeh, radja van Pedir, weigerde eenvoudig die kampong als » tanah waqaf" te erkennen en bleef er, evenals vroeger, het bestuur over voeren. Ook het aangewezen hoofd van Lang, Toengkoe Ri, betoonde zich onwillig om de benoeming aan te nemen, omdat hij zich daar niet veilig waande. De vele gebeurtenissen elders noopten het bestuur om deze quaestie voorloopig onaangeroerd te laten. Overigens heerschte in Gighen veel verdeeldheid en evenzoo in Pedir. In het eerste landschap waren eenige hoofden bezig elkander te beoorlogen, terwijl in Pedir ernstige oneenigheden uitbraken tusschen den radja en zijne broeders Toekoe Moeda Hassan en Toekoe Mohamad Yoesoef.

In het laatst van het afgeloopen jaar werd de rust in Edi vrij ernstig verstoord door lieden uit Bagoh en Edi-Tjoet. In den nacht van den 16den op den 17den November drong namelijk onverwachts eene bende kwaad volk het erf van den luitenant-Chinees te Edi binnen en vermoordde een der wachthebbende oppassers, terwijl verschillende andere Chineezen werden gewond. Toen eene militaire patrouille verscheen, was de bende reeds weder verdwenen. Een tiental dagen later werd de strandkampong aan de Edirivier des nachts door eene naar gissing 50 à 60 man sterke bende, mede uit Bagoh en Edi-Tjoet herkomstig, aangevallen. Gelukkig bevond zich de tolk Mad Said met 17 gewapende politiedienaren van den radja van Edi aan de Kwala, die de aanvallers op de vlucht dreven. Na dien tijd beproefde de bende nog wel eenige malen de strandkampong te bekruipen, doch deze pogingen werden steeds verijdeld. Door de oprichting van eene benting aan het strand, het uitzetten van wachten en het uitzenden van bevolkingspatrouilles mocht het den radja van Edi gelukken verdere aanslagen te voorkomen. Nog steeds tracht het bestuur, zij het ook tot dusver vruchteloos, de uitlevering van de onruststokers op minnelijke wijze van de bestuurders van Bagoh en Edi-Tjoet te verkrijgen. Mocht echter binnen een bepaalden tijd aan dien eisch nog niet zijn voldaan, dan zal de radja van Edi tot geweld zijne toevlucht nemen. Voorloopig werd alle invoer van rijst en opium in beide landschappen verboden.

Volgens bij het bestuur ingekomen berichten zou Nja Baroem, de hoofdleider van vroeger te Edi plaats gehad hebbende vijandelijkheden, zich in de bovenlanden van Edi-Besar en Pedawa bevinden en voornemens zijn naar Gedong te gaan om daar aan den strijd tegen onze bondgenooten deel te nemen. De radja's van Edi en Pedawa hebben vruchteloos getracht hem door bevolkingspatrouilles te doen oplichten. Ook in Edi werden door verschillende onderhoofden brieven ontvangen om hen op te ruien tot den heiligen oorlog tegen ons gezag, welke brieven aan het bestuur werden uitgeleverd. De radja van Edi en de meesten zijner onderhoorigen onderscheidden zich nog steeds zeer gunstig door hunne goede gezindheid jegens het Gouvernement. In Edi heerscht dan ook eene betrekkelijke welvaart, waarvan elders weinig te bespeuren is. De radja heeft op zijne kosten eene telephonische verbinding laten maken van het kantoor aan den » Boom " naar het bureau den controleur.

Ook in het landschap Langsar en het daaraan onderhoorige Modjopahit hadden woelingen plaats, waardoor de rust niet alleen dáár, maar ook in de onderafdeeling Tamiang der residentie Oostkust van Sumatra ernstig werd bedreigd. Tusschen de in die landschappen gevestigde Groot-Atjehers en Pedireezen kwam het namelijk voortdurend tot botsingen, waarbij aan weerszijden dooden en gewonden vielen. De schuld lag geheel aan de Pedireezen. Daar Toengkoe Tjihik, radja van Langsar, die ook het gezag over Modjopahit voert, onmachtig of onwillig was om aan de bestaande onlusten een einde te maken, besloot het bestuur om zich met de zaak te bemoeien. De Groot-Atjehers werden aan munitie geholpen, waarop zij de bentings hunner tegenstanders bestormden en namen, en alle Pedireezen verdreven. Ter voorkoming van verdere ongeregeldheden werd door het bestuur bepaald dat voortaan de Groot-Atjehers alleen in Modjopahit, de Pedireezen alleen in Langsar zouden mogen verblijf houden. Verder werd het denkbeeld in overweging genomen om Modjopahit geheel van Langsar af te scheiden en onder het bestuur van een eigen hoofd te stellen.

Zeerooverijen werden af en toe ter Oostkust gepleegd. In het tijdvak, waarover dit verslag loopt, mocht het ons gelukken eenige bekende zeeroovers, met namen Toekoe Madan en Nja Sarong, te arresteeren; de laatste verdronk bij eene poging tot ontvluchting. Ook eenige gevallen van strandroof deden zich ter Oostkust voor. De daders waren voornamelijk lieden van de Noordkust, gevestigd in de landschappen Bagoh en Edi-Tjoet. In laatstgemeld landschap hield zich een tijd lang ook nog eene gewapende bende op, gevormd door van Edi gedroste veroordeelden en gewezen politie-oppassers, welke bende zich vooral aan rivierroof schuldig maakte.

Ter Westkust bleven lieden van Tenom Panga, Telok Boeboen en Oeloe Boeboen het Malaboehsche nog steeds onveilig maken. Aanvankelijk bepaalden de vijanden zich tot het beschieten van de passar, doch, naarmate hun aantal toenam, werden zij stoutmoediger, totdat zij eindelijk, onder aanvoering van den ons en onzen bondgenoot van Malaboeh zeer vijandig gezinden Toekoe Imam Moeda, radja van Tenom, het beleg sloegen voor Malaboeh. In den loop van Mei 1883 hadden de passar en het etablissement van den controleur herhaalde nachtelijke aanvallen te verduren, waarvan sommige zeer hevig waren. Gesteund door het vuur uit onze militaire versterking mocht het echter aan de passarbevolking en aan de gewapende politiedienaren, die het etablissement bewaakten, gelukken om al die aanvallen af te slaan. De toestand begon echter hachelijk te worden, omdat de munitie der passarbevolking uitgeput raakte. Toen weldra nieuwe voorraad ontvangen was en het oorlogsstoomschip *Madura* voor Malaboeh verscheen, besloot Toekoe Imam Moeda tegen het einde van genoemde maand tot den terugtocht. Hij verscheen echter

spoedig weder aan het hoofd van een groot aantal vijanden. Reeds in het begin van Juni werd het terrein bij onze nederzetting weder onveilig en den 7den dier maand werd het vijandelijk vuur op nieuw daarop geopend. Het werd eerst tot zwijgen gebracht toen de *Madura* in het gezicht kwam en door hare granaten den vijand op voldoenden afstand van onze nederzetting hield. TOEKOE IMAM MOEDA liet zich echter ook daardoor niet afschrikken; hij deed herhaalde aanvallen op Malaboeh, maar werd telkens afgeslagen. In den nacht van 5 op 6 Juni deed hij een aanval op de kampong Rantau Pandjang, die genomen en verbrand werd. Toen hij echter eenige dagen later onder het bereik kwam van het geschut onzer benting werd hij met kartetsvuur verdreven. Kort daarop kregen de vijandelijke benden eene zeer gevoelige les van de bevolking van kampong Merbouw; zij werden tot eene overhaaste vlucht gedwongen, zoodat een 50-tal in de rivier het leven verloren. Sedert half Juni werd dan ook de rust in Malaboeh niet meer verstoord. Tot bestraffing voor al deze aanvallen werden den 19den Juni door het oorlogsstoomschip *Atjeh* eenige granaten in Boeboen en Tenom geworpen. Niet lang daarna, in den loop der maand Juli, ontving de gouverneur een brief van TOEKOE IMAM MOEDA, waarin deze zijne aanvallen in Malaboeh trachtte te verontschuldigen. De gouverneur antwoordde hierop dat het geschrift geen voldoende verontschuldiging inhield en deelde hem de voorwaarden mede waaronder hem het gebeurde kon worden vergeven.

Nadat de radja van Tenom, ten gevolge van het vernielen van zijne woning door de in 1882 plaats gehad hebbende tuchtiging van Boeboen (zie vorig verslag blz. 7), die plaats verlaten en zich weder in Tenom gevestigd had, bleek het dat hij den wettigen hoeloebalang van Telok Boeboen, TOEKOE RADJA MOEDA NJA POETIH, zijn zwager, op grond dat deze krankzinnig zou zijn, reeds vóór eenige jaren in het blok had laten sluiten, omdat deze niet in alle opzichten zijne plannen goedkeurde. In deze euveldaad was de radja van Tenom bijgestaan door NJA POETIH's eigen zoon, en hij had dezen, zijn neef, toen in naam het gezag in handen gegeven, maar was feitelijk zelf opgetreden als bestuurder van Telok Boeboen. Jaren lang was NJA POETIH in het blok gesloten gebleven en hij werd eerst verlost nadat TOEKOE IMAM MOEDA met zijn neef na het bombardement van Boeboen het landschap had verlaten. Sedert October jl. is nu TOEKOE RADJA MOEDA NJA POETIH door ons bestuur als hoeloebalang van Telok Boeboen erkend.

In Pattij werd in 1883 de wettige rechthebbende, TOEKOE IBRAHIM, weder aan het bestuur gebracht. Het bleek namelijk dat er bij de regeling van de erfopvolging in 1880, toen als toekomstige radja een zeer jeugdige zoon van TOEKOE NJA AKOEP was aangewezen, misleiding had plaats gehad. Deze NJA AKOEP, die destijds als tijdelijk bestuurder van Pattij was opgetreden (verg. het verslag van 1881 blz. 7), maar zich sedert als een gevaarlijke onruststoker had doen kennen, werd nu tevens onschadelijk gemaakt. In Juni 1883 werd hij naar Batavia opgezonden en ingevolge gouvernementsbesluit dd. 11 October 1883 n°. 17 bij politieken maatregel naar Amboina verwijderd.

De reeds op blz. 7 hiervóór genoemde RADJA ITAM, een ons tot nog toe zeer vijandig bloedverwant van den radja van Malaboeh, bood in de maand Januari jl. zijne onderwerping aan.

In de eerste helft der maand November 1883 greep ter Westkust van Atjeh eene gebeurtenis plaats, die zeer gewichtige gevolgen gehad heeft en waaromtrent reeds in de zitting van de Tweede Kamer van 9 Juni jl. (zie Handelingen 1883/84 blz. 1531 en volgende) eene uitvoerige mededeeling is gedaan. Het gebeurde komt kortelijk neder op het volgende. In den nacht van 10 op 11 November (volgens anderen een paar dagen vroeger) strandde voor Panga, in het gebied van den straks vermelden radja van Tenom, het reeds hooger genoemde Engelsche stoomschip *Nisero*, kapitein WOODHOUSE, dat den 27sten October te voren met eene lading suiker van Soerabaija vertrokken was met bestemming naar het Suezkanaal. Blijkens eene later door den gezagvoerder afgelegde verklaring was, na verandering van koers met het doel om op Poeloe Bras kolen in te nemen, zijn schip des avonds bij stormachtig weder vastgeloopen. Hij en de bemanning zagen zich genoodzaakt om het schip te verlaten en gingen aan wal; nauwelijks aan den wal gekomen, waren zij door de inboorlingen omringd en zeer vijandig bejegend geworden. Het hoofd van Panga, TOEKOE NJA POETIH, nam hen in bescherming en liet van het voorgevallene kennis geven aan den radja van Tenom, die reeds den volgenden dag ter plaatse aankwam en de schipbreukelingen als gevangenen naar Tenom medevoerde.

Zoodra de tijding van de stranding van de *Nisero* en van de gevangenhouding van hare bemanning door den radja van Tenom bij den adsistent-resident der Westkust ontvangen was, stelde deze alle pogingen in het werk om de bevrijding te bewerkstelligen. De gouverneur van Atjeh werd met het voorgevallene in kennis gesteld en voorzag den adsistent-resident terstond van de noodige instructiën.

Middelerwijl was het gestrande vaartuig door midden gebroken en door de lieden van Tenom en Panga zooveel mogelijk leeggeplunderd.

De radja van Tenom, die bij zijn eerste schriftelijk antwoord aan den adsistent-resident voor de invrijheidstelling van de gevangenen niets meer gevraagd had dan dat zekere TEM PO van Pinang, die hem nog eene vrij groote som voor verkochte en geleverde peper schuldig was, deze som zou komen betalen, stelde hoogere eischen toen een Engelsch oorlogsschip (de *Pegasus*) in de wateren van Atjeh verschenen was om inlichtingen in te winnen en toen van Engelsche zijde groote activiteit betoond werd om de bevrijding van de gevangenen te bewerken. De radja kwam er openlijk voor uit dat hij door zijne hooge eischen ons in een oorlog met Engeland hoopte te wikkelen.

Nadat meer dan een maand met vruchtelooze onderhandelingen was voorbijgegaan (in welk tijdsverloop de radja van Tenom den gezagvoerder der *Nisero* en twee personen der bemanning had losgelaten om, naar hij zeide, de zaak tot een einde te brengen), ontving de commandant van het Britsche oorlogsschip den 23sten December last om met zijn bodem naar Tenom te gaan en zich met den radja in betrekking te stellen. De gouverneur, hoewel niet verhelende dat hij die opdracht kwalijk overeen te brengen achtte met de volkenrechtelijke gebruiken, stemde toe in het vertrek van de *Pegasus* naar Tenom, en zulks om moeilijkheden met de Engelsche Regeering te voorkomen en om het verwijt te ontgaan dat van wege het Nederlandsch-Indisch Gouvernement niet alles gedaan of geduld was wat de bevrijding van de gevangenen had kunnen bevorderen. Eenmaal tot dat besluit gekomen, wendde de gouverneur alles aan wat strekken kon om de zending van de *Pegasus* te vergemakkelijken, en er werd nu tevens afgezien van beraamde en gedeeltelijk reeds tot uitvoering gebrachte plannen om inlandsche hoofden uit Groot-Atjeh en uit de onderhoorigheden werkzaam te doen zijn ter bevrijding van de gevangenen.

Tevens besloot de gouverneur dat alles onverwijld zou worden gereed gemaakt voor eene militaire expeditie naar Tenom, en dat deze zou worden ondernomen zoodra mocht blijken dat de pogingen van den commandant der *Pegasus* om de gevangenen te bevrijden mislukt waren. Het zenden van eene militaire expeditie strookte geheel met de inzichten van gemelden commandant, wien het reeds moeite had gekost om geheel werkeloos toeschouwer te zijn van de onvruchtbare onderhandelingen met den radja van Tenom en die dan ook verwachtte dat onzerzijds maatregelen van geweld zouden worden genomen. De reis van de *Pegasus* liep vruchteloos af en toen nog eene hernieuwde poging van den commandant om de bevrijding van de gevangenen te bewerken eveneens zonder resultaat bleef, vertrok de militaire expeditie den 4den Januari jl. van Olehleh. De expeditionnaire macht bestond uit het 3de veldbataljon infanterie, sterk 560 officieren en manschappen, eene sectie bergartillerie met 2 mortieren, sterk 46 officieren en manschappen, 52 officieren en manschappen der genie, 16 van den geneeskundigen dienst en 12 der intendance, terwijl 430 dwangarbeiders en 30 vrije koelies aan de expeditie waren toegevoegd, die werd aangevoerd door den gewestelijken militairen commandant kolonel H. DEMMENI. De troepen werden overgebracht door drie oorlogsschepen, de *Bromo*, de *Banka* en de *Palembang*, alsmede door het gehuurde stoomschip *Devonhurst*. In den ochtend van den volgenden dag werd voor Tenom geankerd, waar aanwezig

waren Zr. Ms. stoomschip *Benkoelen* en het Britsche oorlogsvaartuig *Pegasus*.

Aan den radja van Tenom werd een ultimatum gezonden en toen dat onbeantwoord bleef, namen de vijandelijkheden den 7den Januari een aanvang.

Het effect der expeditie, die niet tot de bevrijding van de gevangenen mocht leiden, en waarvan lager (in hoofdstuk **D**) eene uitvoerige beschrijving zal worden gegeven, was dat de radja van Tenom eene voorbeeldige tuchtiging ontving. De gedei werd na een hevig gevecht stormenderhand genomen, de hoofdplaats Padang Kling, die buitengewoon versterkt was, werd vermeesterd en verbrand, en Simpang Olim, de verblijfplaats van den radja, werd platgeschoten. Daarna embarkeerden de troepen weder en keerden zij den 16den Januari te Olehleh terug. Toen werd bepaald dat de kust van Wailah af tot Ketapan Pasir zoo gestreng mogelijk voor allen in- en uitvoer zou gesloten blijven, dat ook de vischvangst zou worden belet en dat door onze oorlogsschepen op alles zou worden geschoten wat onder hun bereik kwam, een en ander totdat de gevangen schipbreukelingen zouden zijn uitgeleverd. Aanvankelijk werd die sluiting van het kustgebied bewaakt door één oorlogsstoomschip, maar toen de kruiser 1ste klasse *Koningin Emma der Nederlanden* tijdelijk ter versterking van het station Noordelijk Sumatra was aangekomen, werd ook dat vaartuig er voor aangewezen.

Tegen het einde van Januari jl. opperde de Britsche Regeering het denkbeeld om iemand uit de Straits-Settlements naar Tenom te zenden ten einde nogmaals eene rechtstreeksche poging tot bevrijding van de gevangenen te doen. Na overleg met den Gouverneur-Generaal werd door de Regeering hier te lande daarop geantwoord dat onzerzijds tegen zoodanige zending geen bezwaar bestond, mits de te zenden persoon op eigen risico ging en dat op medewerking onzerzijds, binnen grenzen door den gouverneur van Atjeh te bepalen, kon worden gerekend. Met de zending werd belast de heer MAXWELL, lid van den kolonialen raad te Singapore, die met de *Pegasus* naar Atjeh werd overgebracht. Nadat de heer MAXWELL eene conferentie had gehad met den gouverneur te Kotta Radja vertrok hij naar Tenom. Hij en de commandant der *Pegasus* hebben drie dagen te Simpang Olim, verblijfplaats van den radja van Tenom, vertoefd en daar langdurige onderhandelingen over de bevrijding van de gevangenen gevoerd, die echter almede tot geen resultaat hebben geleid. De eischen van den radja waren zóó hoog, dat zij door iedereen zonder onderscheid belachelijk werden genoemd. Een van de eischen was *geheele* vrijheid van handel onder garantie van Engeland, waarin in geen geval kon worden bewilligd, daar het toestaan daarvan zou gelijkstaan met onbeperkte bevoegdheid tot invoer van wapenen en munitie, wat onmogelijk kon worden geduld.

Na het mislukken van de zending van den heer MAXWELL heeft de gouverneur van Atjeh nog pogingen in het werk gesteld om door eenige Atjehsche hoofden, namelijk TOEKOE OMAR, RADJA ITAM van Malaboeh en KRANI SALEH, de invrijheidstelling van de gevangenen te bewerken. De resultaten dier pogingen waren bij het afsluiten van dit gedeelte van het verslag nog niet bekend. Zoowel van wege de Engelsche Regeering als van wege onze autoriteiten zijn nu en dan aan de gevangenen levens- en geneesmiddelen gezonden, die door hen werden ontvangen. Ook heeft het Italiaansche oorlogsschip *Caracciolo*, dat in het laatst van April jl. ter reede van Olehleh vertoefde, ten behoeve van de gevangenen, waaronder zich twee Italianen bevinden, eenige provisiën afgegeven.

Ten gevolge van de zending van den heer MAXWELL, die een omstandig rapport over de Atjehsche zaken aan de Britsche Regeering heeft uitgebracht, heeft deze aan de Nederlandsche Regeering hare bemiddeling aangeboden om te trachten niet alleen de bevrijding van de gevangen schipbreukelingen der *Nisero*, maar over het algemeen ook de beëindiging van den oorlogstoestand in Atjeh te verkrijgen. Deze bemiddeling werd, ook nadat de Engelsche Regeering er op nieuw op had aangedrongen, door de Nederlandsche Regeering niet aangenomen. De diplomatieke stukken betreffende deze zaak zijn aan de Staten-Generaal medegedeeld (zie de Gedrukte stukken der zitting 1883/84 — **231**).

§ 4. *Midden-Sumatra.*

Behoudens de gewapenderhand onderdrukte woelingen in de omstreken van het Toba-meer, waarover in de volgende paragraaf gehandeld wordt, grepen in de niet onder geregeld bestuur gebrachte of nog onafhankelijke binnenlanden van Sumatra geen gebeurtenissen plaats die het Gouvernement in moeielijkheden brachten.

In de zoogenaamde Singkelsche bovenlanden (Simpang Kiri en Simpang Kanan) schijnt het gedurende het afgeloopen jaar vrij rustig gebleven te zijn. Ernstige verwikkelingen werden van daar niet gemeld.

In Bonan Dolok en de andere ten oosten van Baros gelegen Battaksche landschappen, waar blijkens het vorig verslag (blz. 7) om invoering van ons bestuur was gevraagd, bleek — bij eene door den controleur van Baros in November 1883 gedane reis — dit verlangen niet overal even sterk te zijn. Terwijl het voornaamste hoofd van Bonan Dolok het indertijd gedaan verzoek alleen wenschte gestand te doen als nog andere landschappen, met namen Dolok Sanggoel en Said ni Hoeta (die dit echter niet wenschten), tot eene erkenning van ons gezag toetraden, verklaarden de hoofden van Si Hikit eerst dan onder 's Gouvernements bestuur te willen komen als hunne geschillen met Bonan Dolok waren bijgelegd. In Sanggaran, waartoe sedert eenigen tijd ook schijnen te behooren de landschappen Hoeta Batoe (Si Tapongan) en Hoeta Toea, verklaarde het voornaamste hoofd 's Gouvernements gezag alleen te willen erkennen wanneer onzerzijds in zekere, kwalijk te vervullen, voorwaarden werd toegestemd. De hoofden van Parboetihan gaven thans te kennen dat zij wel als onze vrienden wenschten te worden aangemerkt, maar geenerlei verplichting tegenover het Gouvernement wilden op zich nemen. In Toeka Dolok en Rambei eindelijk, door welke landschappen de weg van Baros naar de overige reeds genoemde landschappen voert, en van waar tot hiertoe geen aanzoeken waren ontvangen om zich onder ons gezag te mogen stellen, bleken, toen de controleur zich er ophield, de gevoelens hieromtrent verdeeld. Betoonden in Rambei alleen de mindere hoofden zich van dit denkbeeld niet afkeerig, in Toeka Dolok stelden de voornaamste hoofden overdreven eischen. Overeenkomstig het voorstel van den gouverneur van Sumatra's Westkust is in 't laatst van April jl. door de Indische Regeering besloten om ten deze eene afwachtende houding aan te nemen. Aan den gouverneur werd tevens te kennen gegeven dat de Regeering uitbreiding van ons gebied of van ons rechtstreeksch gezag volstrekt niet uitgelokt of aangemoedigd wenscht te zien, en dat geenerlei stap in die richting ten opzichte van de door den controleur van Baros bezochte landschappen in overweging kan worden genomen dan wanneer de hoofden zich uit eigen beweging aanmelden zonder aan hun verzoek voorwaarden te verbinden. Voor zooveel de controleur nopens het zielental der bezochte landschappen gegevens had kunnen verzamelen, zouden Bonan Dolok en Si Hikit uit 28 en 15 kampongs bestaan met naar gissing 4000 en 2000 zielen, Sanggaran met Hoeta Batoe uit 9 kampongs met 1100 zielen (Hoeta Toea werd niet bezocht), en Parboetihan uit 7 kampongs met 1200 zielen.

Behalve door eenige landschappen in de omstreken van het Toba-meer, nader in de volgende paragraaf te vermelden, werd in 1883 de wensch naar opneming in onzen bestuurskring ook kenbaar gemaakt door de aan de afdeeling Padang Lawas grenzende Battaksche landschappen Garoga en Parsaroran (te zamen 1700 zielen tellende). Omtrent de inwilliging van dit verzoek is nog geen beslissing genomen. Intusschen gelukte het den controleur van Padang Lawas een einde te maken aan geschillen die er tusschen eenige kampongs zijner afdeeling en de genoemde landschappen bestonden.

Ter Oostkust ontving de controleur van Tamiang een bezoek van een der Gajoesche hoofden uit het hoogland van Atjeh, den radja van Poetiambang, die zich bij het Gouvernement wilde aansluiten, naar het schijnt in de hoop om een vast inkomen te ontvangen. Hem werd geantwoord dat zijn verzoek aan de Regeering zou worden overgebracht en dat hij zijne vriendschappelijke gezindheid inmiddels het best zou kunnen toonen door onze onderdanen goed te bejegenen.

De woelige Battaksche stammen in de landstreken aan

de Oostkust grenzende, lieten zich in het afgeloopen jaar weer niet onbetuigd. Toen in 't laatst van 1883 een natuuronderzoeker, die sedert eenige jaren als geneesheer aan een der Serdangsche tabaks-ondernemingen was verbonden, van daar eene wetenschappelijke reis wilde maken naar de streken beoosten het Toba-meer, werd hij bij de Toba-Battaks vriendschappelijk ontvangen, maar de oostelijker gevestigde Battaks Timor namen eene zoo dreigende houding aan (de stam Raja vooral), dat de reiziger zich genoopt vond om terug te gaan. Daar de Battaks Raja ook de bovenlanden van Bedagei (Deli) verontrustten en het Delische landschap Padang bedreigden, werd onzerzijds aan Bedagei de invoer vergund van een honderdtal geweren met munitie.

Zuidelijker, namelijk in de bovenlanden van Assahan, werd in Januari 1883, evenals in 1879 (verg. het verslag van 1880 blz. 12), een inval in ons gebied gewaagd door eene bende Battaks uit Na Dollok. Deze woestelingen, behoorende tot den stam Perdambanan, vielen onverhoeds zonder bekende aanleiding onze kampong Si Alang Kelong aan, vermoordden of roofden een negental ingezetenen en staken de woningen in brand. Te Bandar Poeloe, de grensmarktplaats in Assahan en dicht bij Si Alang Kelong gelegen, waar slechts een 3tal gewapende politiedienaren gestationneerd waren, werd (daar van de bewoners, uit vreesachtigheid of onverschilligheid, op geen bijstand was te rekenen) onze politiemacht versterkt, ten einde nieuwe geweldenarijen zoo mogelijk te voorkomen en de schuldigen te vatten zoodra deze zich nogmaals op ons gebied mochten vertoonen. Van vervolging op het gebied van Na Dollok moest wegens de ontoegankelijkheid dier streek worden afgezien. Eenige maanden later, toen er berichten liepen dat de ons vijandige SINGA MANGARADJA uit Toba zich nabij de bovenlanden van Assahan ophield (verg. de volgende paragraaf), begaf de resident van Sumatra's Oostkust zich naar Bandar Poeloe. Diens bevindingen waren vrij geruststellend, maar eenige nadere maatregelen werden toch genomen om aan onze grensbevolking vertrouwen in te boezemen. Daartoe behoorde de verstrekking van geweren en munitie, eene betere inrichting van de te Bandar Poeloe aanwezige inlandsche versterking en de opvoering van het detachement gewapende politiedienaren tot 25 man, waarvan er 5 werden bestemd om, bij wijze van observatiepost, verblijf te houden te Bandar Manis, de grensmarktplaats in Kwaloe. De rust werd echter verder niet verstoord.

Met de Rokkan-landen hadden onze ambtenaren ter Westkust (de controleur van Rau en die van Pangkallan-Kampar) eene korte poos bemoeienis ter zake van grensquaestiën. Eenige niet nader aangeduide Rokkansche hoofden meenden aanspraken te kunnen doen gelden op de negorij Roembei, behoorende tot het pas ingelijfde landschap Mapat Toenggoel (verg. de volgende paragraaf), terwijl de negorij Pandalian (Rokkan IV Kotta) een terrein betwistte aan de negorij Siberoeang, behoorende tot het in 1879 onder ons bestuur gebrachte landschap XII Kotta Kampar. De eerstbedoelde Rokkansche hoofden, door den controleur van Rau naar Roembei opgeroepen, erkenden hun ongelijk en verklaarden niet te hebben geweten dat Mapat Toenggoel reeds onder 's Gouvernements bestuur was gebracht. Zij boden daarom hunne verontschuldiging aan en onderteekenden eene oorkonde, waarin, ter voorkoming van latere geschillen, de grenzen tusschen hun land en 's Gouvernements gebied nauwkeurig omschreven werden. Het geschil tusschen Pandalian en Siberoeang werd, ten voordeele van laatstgemelde negorij, beslecht in eene onder leiding van den controleur van Pangkallan-Kampar gehouden rapat van Rokkansche en Kamparsche hoofden.

Voor eene minnelijke oplossing van het tusschen Tamboesei (Rokkan Kanan) en Siak hangende geschil, over de cijnsbaarheid aan laatstgemeld rijk van de reeds sedert lang door Tamboesei in bezit genomen landstreek Rantau Binoeang, bestaat vooralsnog weinig kans. Nauwelijks van zijne in 't vorig verslag (blz. 8) vermelde reis naar Bengkalis en Batavia in Rantau Binoeang teruggekeerd, gaf de radja van Tamboesei aan Siak nieuwen aanstoot door zich, met een deel zijner onderhoorigen, neder te zetten te Negri Tinggi in Tanah Poetih, tot welke landstreek de radja mede zijne pretentiën uitstrekt, hoewel zij steeds is geacht tot Siak te behooren. Pogingen van bestuurswege aangewend om het Tamboeseische hoofd van deze verhuizing terug te brengen, bleven tot nu toe vruchteloos. Ook is er eenige spanning ontstaan tusschen Siak en het Rokkansche landschap Kapenoean, naar het schijnt ten gevolge van eene familiezaak (de door den radja van Kapenoean gewenschte ontbinding van het huwelijk tusschen zijne dochter en een zoon van den rijksbestuurder van Siak). Voorts zijn weder geschillen gerezen tusschen de bestuurders van Kapenoean en Rantau Binoeang, die elkander beschuldigden van het willekeurig aanhouden van uit hunne rijkjes herkomstige personen en goederen.

Aanrakingen met de hoofden der Korintji-landen hadden in het afgeloopen jaar niet plaats. Handelaren uit die streken kwamen, evenals gewoonlijk (verg. vorig verslag blz. 9), te Mokko-Mokko (Benkoelen) ter markt, voornamelijk om zout in te slaan en vee of boschproducten van de hand te zetten.

Omtrent de verdere gewoonlijk in deze paragraaf besproken wordende landschappen zijn ditmaal geen berichten ontvangen. Alleen blijkt van eene welgeslaagde bemoeiing onzerzijds met het onafhankelijke landschap V Kotta, toen het gold de vereffening van eene schuldzaak waarin een der datoe's van dat landschap betrokken was en waaruit was voortgevloeid de aanhouding zijnerzijds van eenige uit ons gebied afkomstige prauwen met handelsgoederen.

§ 5. *Sumatra's Westkust.*

Behoudens de lager te vermelden gebeurtenissen in de omstreken van het Toba-meer was de politieke toestand in dit gewest over 't algemeen gunstig.

In de twee Maleische landschappen Moeara Soengei Lolo VI Kotta en Mapat Toenggoel, die blijkens vorige verslagen er prijs op stelden om door onze ambtenaren te worden bestuurd, werden op 30 Maart 1883 de hoofden door den adsistent-resident van Aijer Bangies en Rau beëedigd, nadat zij nader waren bekend gemaakt met de verplichtingen die de nieuwe verhouding tot het Gouvernement hun oplegde. Vooral werden zij aangespoord om zorg te dragen voor het aanleggen van begaanbare wegen, waaromtrent zij aanwijzingen zouden ontvangen van den controleur te Rau. Op Nias, waar de op verren afstand van onze vestiging gelegen kampongs vaak met elkander in oorlog zijn, was het tamelijk rustig. De kampongs van Goenoeng Lemboe aldaar, die in 't laatst van 1881 (verg. het verslag van 1882 blz. 10) onzerzijds aan vuurwapenen waren geholpen om hare roofzuchtige en woelzieke naburen, de Onolassë's, van verdere aanvallen af te schrikken, ondervonden daarvan gunstige gevolgen, daar de laatstgenoemden hen met vrede lieten. In het noordelijk deel van Nias droeg tot den rustigen toestand veel bij het overlijden van een beruchten rooveraanvoerder, zekeren KADOEMI.

Omtrent onze verhouding tot Troemon [1]) is, na het reeds in 't vorig verslag (blz. 9 en 156/157) medegedeelde, ditmaal niets bijzonders te vermelden.

Omtrent de openbare veiligheid ter Sumatra's Westkust viel over 't algemeen niet te klagen. In Kaijoetanam vond eene kleine ketjoepartij plaats. Van zee- of strandroof werd echter niets vernomen.

De gezondheidstoestand was in 1883 niet gunstig. Ter hoofdplaats Padang en in een deel van de residentie Tapanoli heerschte gedurende korteren of langeren tijd eene cholera-epidemie. Mazelen kwamen vrij algemeen voor. In de Padangsche Bovenlanden brachten veepest en miltvuur den veestapel een geducht verlies toe.

Voor den binnenlandschen handel was het een bevredigend jaar, waartoe een vrij ruime koffieoogst het zijne bijbracht. Het rijstgewas slaagde over 't algemeen naar wensch. Ook de tabaks- en gambierteelt leverden gunstige uitkomsten.

Hoezeer in sommige streken de geloofsijver onder de Mohammedaansche bevolking zeer opgewekt scheen, kenmerkte deze zich nergens door eene minder goede gezindheid jegens het bestuur of jegens andersdenkenden. De Islam won veld in sommige gedeelten van Tapanoli en op Nias. Ook het Christendom kreeg aldaar nieuwe aanhangers, wat Tapanoli betreft zoowel in Silindong en Toba als in Siboga.

---

[1]) De akten, regelende die verhouding, zijn in December 1883 aan de Staten-Generaal medegedeeld. Zie de gedrukte stukken der zitting 1883—1884—133 n°. 2.

De verwikkelingen in Toba, waarop straks werd gedoeld, waren weder, evenals in 1878 (verg. het verslag van dat jaar blz. 11/13), te wijten aan het bekende Battaksche priesterhoofd Singa Mangaradja. De eerste kenteekenen van onrust openbaarden zich in het begin van Mei 1883 geheel onverwachts in sommige der in Februari te voren op vreedzame wijze onder bestuur genomen Battaksche landschappen, bestemd om gezamenlijk de nieuwe onderafdeeling Toba te vormen (verg. vorig verslag blz. 8). Er liepen geruchten dat benden Atjehers in aantocht waren en dat Singa Mangaradja zich met hen zou vereenigd hebben om een inval in het gouvernementsgebied te doen. Ofschoon de controleur, die eerst in April zijne standplaats had betrokken (voorloopig was daartoe Baligé gekozen), alles deed om bij onze nieuwe onderdanen het zelfvertrouwen op te wekken, kon het hem niet gelukken de gemoederen tot kalmte te brengen. De berichten luidden langzamerhand dreigender. De bevolking, klaarblijkelijk weinig op haar gemak, begon hare kampongs te versterken; padi en kostbaarheden werden begraven en het vee werd weggevoerd; terwijl van verschillende hoofden, die zich door Singa Mangaradja bedreigd zagen, bij den controleur aanzoeken om hulp inkwamen.

Ten einde de gemoederen gerust te stellen, werd de komst der voor den militairen post in Toba bestemde bezetting verhaast. Voorloopig kwam een detachement van 50 man onder 1 officier, dat ontleend was aan het garnizoen van Sipoholon (onderafdeeling Silindong). De verschijning der troepen, welke te Si Menangking (Lagoe Boti) — 2 uren gaans van Baligé — gelegerd werden (31 Mei), maakte aanvankelijk indruk, doch al spoedig bleek dat Singa Mangaradja, wiens boodschappers overal rondzwierven, zich reeds zoo binnen als buiten de nieuw ingelijfde landstreken een aanzienlijken aanhang had weten te verschaffen, en dat inzonderheid de ten oosten van het Toba-meer gelegen onafhankelijke landschappen Oeloean en Si Gaoel hem met geld en manschappen steunden. De vrees voor Singa Mangaradja verkreeg bij de ons gezag erkennende bevolking meer en meer de overhand boven het vertrouwen op de macht van het Gouvernement. Daarbij had dat priesterhoofd de vermetelheid om eene premie van 300 matten (rijksdaalders) op het hoofd van den controleur van Toba te stellen. Anders denkende dan zijn vader, die van oordeel was dat zijne geestelijke heerschappij zich zeer wel met den werkkring der Barmensche missionnarissen liet verdragen, schijnt Singa Mangaradja onze nadering aan het Toba-meer, en meer bijzonder de vestiging der zendelingen, als een gevaar voor zijn geestelijk gezag te hebben beschouwd en nu eene uiterste poging te hebben willen wagen tot onze verdrijving.

Na zich voor korten tijd naar de grens van Assahan (residentie Sumatra's Oostkust) te hebben begeven om van de daar wonende Battaks bijdragen in geld in te zamelen, keerde hij naar het Toba-meer terug, stak dit omstreeks medio Juni over, en landde te Bakara, waar hij vroeger zijne woonplaats had gehad. Vergezeld van een 1000tal gewapende Battaks (het bericht omtrent Atjehsche hulp bleek uit de lucht gegrepen), begon hij van hier uit zijne gewelddadigheden tegen zendelingstations en Christen-kampongs. In de meeste landschappen, waar hij doortrok, door hoofden en bevolking in meerdere of mindere mate gesteund, verjoeg hij de zendelingen (die naar Sipoholon en Baligé wisten te ontkomen), vernielde hunne nederzettingen te Lintoeng ni Hoeta, Paranginan en Moeara, en bedreigde die te Loeboe Siregar en Bahal Batoe. De verwoesting van deze laatste stations werd echter voorkomen, doordien tijdig een klein detachement van het inmiddels uit Padang aangevulde garnizoen van Sipoholon te Bahal Batoe had post gevat. De omstandigheid dat Singa Mangaradja tot hiertoe in zijne agressieve optreding niet was gestuit, vermeerderde zijn aanzien niet weinig in de oogen der Battaks. De hoofden en bevolking van het nog onafhankelijke gedeelte van Lagoe Boti, die zich tot dusver tegenover den controleur vriendschappelijk hadden aangesteld, vermoordden zijnen schrijver op den passar en verwondden één zijner politie-oppassers. Ook elders nam Singa Mangaradja's aanhang sterk toe. Den 29sten Juni verscheen hij met eenige duizenden gewapende aanhangers bij Baligé en Si Menangking, klaarblijkelijk met het doel om ons op die plaatsen den volgenden dag aan te vallen. Hier echter werd hem een gevoelige slag toegebracht. De controleur van Toba, die vernomen had dat hij den nacht doorbracht in de kampong Loembang Gorat, op één uur gaans van Baligé gelegen, rukte in den vroegen morgen van 30 Juni met eene patrouille van 20 militairen naar die plaats uit, en wist de macht die Singa Mangaradja aldaar bij zich had (p. m. 400 man) in het open veld te lokken, waarna een vuurgevecht begon, dat den onzen geen nadeel toebracht, doch den vijand op de vlucht dreef met een verlies van 8 dooden en gewonden, terwijl 4 man als gevangenen in onze handen bleven. Singa Mangaradja zelf, hoewel gewond, ontkwam te paard. Ofschoon door deze vlucht de invloed van het Battaksche priesterhoofd werd geschokt en zijne benden voor het oogenblik verliepen, werd toch eene krachtige optreding onzerzijds noodig geacht om in het onafhankelijk gebied het ontzag voor het Gouvernement te herstellen en aan de onder ons bestuur of althans onder onze souvereiniteit staande landschappen, voor zoover zij Singa Mangaradja hadden gesteund, te doen gevoelen dat schending van den eenmaal afgelegden eed om zich te onthouden van samenspanning tegen het Gouvernement niet straffeloos wordt geduld. Wat het onafhankelijk gebied betreft, scheen het voldoende met de kampongs van Lagoe Boti en van het aangrenzende landschap Si Goempar af te rekenen, die zich hadden schuldig gemaakt aan het vermoorden van den schrijver des controleurs en van een 7tal gedroste dwangarbeiders. Van deze kampongs werd geëischt de uitlevering van de moordenaars of de betaling van geldboete naar landsgebruik. Om aan onze eischen klem bij te zetten, kon de resident van Tapanoli, die zich inmiddels naar Toba begeven had, over eene voldoende militaire macht beschikken. Immers onder den indruk der moeilijke omstandigheden waarin zich de controleur van Toba in 't laatst van Juni bevonden had, was den 1sten Juli van Padang eene expeditionnaire colonne afgezonden van 150 man infanterie en eene sectie mortieren met bediening, benevens 7 officieren, eenig hospitaalpersoneel en 350 dwangarbeiders. Die machtsontwikkeling had echter op de hoofden van onafhankelijk Lagoe Boti, waarheen het eerst werd opgerukt, niet de uitwerking welke men er van verwachtte. Zij hadden zich op een duchtigen tegenweer voorbereid en weigerden evenzeer de uitlevering van de moordenaars als de subsidiaire betaling van boete. Toen de gestelde termijn van vijf dagen verstreken was, rukte den 29sten Juli, onder aanvoering van den kapitein der infanterie L. H. M. Genet, commandant der troepen in Silindong en Toba, eene colonne tot tuchtiging uit, bestaande uit 2 compagnieën infanterie, 1 sectie artillerie (voor de bediening van 2 mortieren van 12 c.M.), benevens eenig genie- en hospitaalpersoneel, in 't geheel — buiten de dwangarbeiders — eene troepenmacht van 151 man, waaronder 6 officieren. De vijand bood een hardnekkigen tegenstand in zijne zeer versterkte kampongs (de kampong Saon Angin moest met stormladders beklommen worden), doch na een strijd van 7 uren, waarbij 7 kampongs genomen en verbrand werden, werd die tegenstand gebroken. Onzerzijds sneuvelden 2 Europeesche soldaten; 12 anderen (5 Europeanen en 7 inlanders) benevens één dwangarbeider werden meer of minder zwaar gewond. De vijand verloor 15 dooden en had een groot aantal gewonden.

De krachtige aanval onzer troepen en het verlies der onneembaar geachte kampongs verspreidden veel schrik en ontsteltenis. De boeten, thans op het dubbele bedrag gesteld (namelijk op 2000 matten voor de kampongs waar de moordenaars te huis behoorden en op een gelijk bedrag voor de eigenaren van den passar waar de moord op den schrijver des controleurs had plaats gehad) werden betaald. Slechts één hoofd bleef in gebreke en vluchtte, waarop zijne kampong aan de vlammen prijs gegeven werd. Ook de hoofden van Si Goempar voldeden nu de van hen geëischte boete van 500 matten en verzochten tot den eed van onderwerping aan het Gouvernement te worden toegelaten.

Nadat alzoo de onafhankelijke landschappen tot rede waren gebracht, besloot de resident om ook van de aan onze souvereiniteit onderworpene, waar Singa Mangaradja steun had gevonden, geldboeten te vorderen, en tevens vergoeding voor de aan de zendelingen en sommige Christen-kampongs berokkende schade.

In de meeste dezer landschappen werd aan den doortocht onzer troepen — thans onder aanvoering van den kapitein van den staf F. J. HAVER DROEZE — geen moeilijkheid in den weg gelegd, en de opgelegde boeten werden zonder tegenstreven betaald, namelijk door Lintoeng ni Hoeta 2602 matten (waaronder 2252 matten als schadevergoeding aan de zendelingen) en door Naga Sariboe, Paranginan en Moeara te zamen 1565 matten. De beide laatstgenoemde landschappen en Lintoeng ni Hoeta namen tevens op zich om de verbrande woningen en schoolgebouwen der zendelingen en de vernielde Christen-kampongs weder op te bouwen. In Bakara evenwel was een deel der hoofden onwillig om aan onze eischen te voldoen. De troepen vonden hier een 13tal kampongs door de bewoners verlaten. Al deze kampongs werden op 12 en 13 Augustus door onze troepen in de asch gelegd. De hoofden der overige kampongs van Bakara boden geen wederstand en betaalden gezamenlijk 540 matten.

Werd het ontzag voor het Gouvernement door deze bestraffing in de westelijke landschappen [1]) geheel hersteld, zoodat de expeditionnaire macht naar Baligé of Si Menangking kon terugkeeren, — oostelijk van het getuchtigde Lagoe Boti bleek de toestand nog niet geheel bevredigend. Uit de onafhankelijke landschappen Si Torang, Si Antar, Si Lain en Persambilan werden namelijk vijandelijkheden gepleegd tegen een 4tal kampongs van Lagoe Boti wier hoofden onze zijde hadden gekozen. In Si Torang bevonden zich de op 29 Juli ontkomen moordenaars van den schrijver des controleurs, zoomede een broeder en eenige voorvechters van SINGA MANGARADJA, die allen ijverig in de weer waren om bevolking en hoofden tegen het Gouvernement op te hitsen, en door eenige lieden uit dat landschap werd in den nacht onze versterking te Si Menangking bekropen en een der schildwachten vrij ernstig verwond.

Ten einde ook hier het verzet te fnuiken, vertrok de resident den 27sten Augustus naar Si Torang. De hem vergezellende colonne, ook nu onder bevel van den kapitein HAVER DROEZE, bestond uit twee compagnieën infanterie en een detachement artillerie met ambulance, enz. De vijand wachtte de troepen buiten zijn grondgebied op in heuvelachtig terrein van de landstreek Si Lain. Hoezeer voortdurend teruggedreven, hervatte hij herhaaldelijk het vuurgevecht, doch na aldus drie uren te hebben volgehouden, en daarbij eenige dooden en gewonden te hebben bekomen, sloeg hij op de vlucht. Terwijl onze troepen, die geen verliezen hadden geleden, nog dienzelfden dag zonder veel moeite eenige kampongs bezetten (geen van allen was versterkt en de meesten werden geheel verlaten bevonden), kwamen al spoedig verscheidene hoofden, ook uit de westelijk aangrenzende landschappen Si Antar en Persambilan, hunne onderwerping aanbieden. Met de onderhandelingen daarover en over het bedrag der door de schuldigen te betalen boeten gingen de vier volgende dagen voorbij, terwijl intusschen de kampongs die de boete betaald hadden door de onzen werden ontruimd. Gedurende de eerste dagen van September werden nog eenige oostelijker gelegen kampongs van Si Torang opgezocht, waarvan er twee, die gewillig de boete betaalden, en twee anderen, wier hoofden als gijzelaars konden worden gevat, ongemoeid werden gelaten, doch de drie overigen, waar verzet geboden of met de voldoening der boeten gedraald werd, in brand werden gestoken. De gezamenlijke hoofden van Si Torang, Si Antar, Persambilan en Si Lain betaalden respectievelijk eene boete van 2146, 840, 502 en 150 matten [2]), en werden voor het meerendeel, op aanzoek hunnerzijds, tot den eed van onderwerping toegelaten. Zij beloofden tevens niet meer tegen het Gouvernement samen te spannen, noch ook dergelijke samenspanning van anderen binnen hun gebied te dulden; geen menschenvleesch te eten en de slavernij later tegen vergoeding af te schaffen.

De verder afgelegen onafhankelijke landschappen Oeloean en Si Gaoel, van waar — zooals hooger bleek — SINGA MANGARADJA in den aanvang zijne meeste strijdkrachten verkregen had, onthielden zich, na diens verdrijving uit het gouvernementsgebied, althans na het bekend worden van onze militaire verrichtingen tegen Lagoe Boti, zorgvuldig van elke uiting van vijandige gezindheid. De voorspellingen van SINGA MANGARADJA, dat het Gouvernement wegens de moeilijkheden in Atjeh niet bij machte zou worden bevonden om zich in Toba staande te houden, waren door de militaire gebeurtenissen reeds zoo schitterend mogelijk gelogenstraft. In die voorspellingen werd dan ook geen aanleiding gevonden om dieper in Toba door te dringen, en de taak der expeditionnaire colonne kon dus als geëindigd worden beschouwd. De resident keerde 6 September naar Siboga terug, terwijl de te Padang te huis behoorende troepen, na aanvankelijk nog te Si Menangking te zijn aangehouden, eerst in 't laatst van September opbraken, voorloopig (zie lager) nog achterlatende 35 man te Baligé en 15 te Bahal Batoe, en zulks om aanstonds met eenige klem te kunnen optreden voor het geval soms door rondzwervende wraakzuchtigen hier of daar kleine strooptochten mochten worden beproefd. Overigens bleef de organiek voor de onderafdeeling Toba toegestane infanteriebezetting van 2 officieren en 75 man gevestigd te Si Menangking [3]), waar op het daartoe door de hoofden afgestaan terrein (verg. vorig verslag blz. 8) alsnu de bouw van eene militaire versterking werd onder handen genomen.

In September bezocht de gouverneur van Sumatra's Westkust de onderafdeeling Toba, ten einde zich persoonlijk te vergewissen van hetgeen in den eersten tijd tot duurzame bevestiging van ons gezag aldaar vereischt scheen. Met den hoogst noodigen aanleg van wegen zag hij de bevolking schier overal bezig. In aanleg en reeds grootendeels voltooid was een ongeveer 30 palen lange en 6 à 10 M. breede weg van Si Menangking naar Taroetoeng (de hoofdplaats der onderafdeeling Silindong). Ook naar de verschillende landschappen werden verbindingswegen gemaakt of de bestaande behoorlijk verbeterd, waardoor het binnenkort mogelijk zou worden de geheele onderafdeeling te paard te bereizen, waar tot nog toe de menigvuldige kampongs nauwelijks te voet waren te bereiken.

Aan verschillende hoofden die eerst bij de nu afgeloopen expeditie of reeds vroeger ons gezag erkend hadden (waaronder uit Lagoe Boti, Si Goempar, Moeara, Naga Sariboe en andere landschappen), en die den gouverneur het verzoek deden om onder geregeld bestuur te worden gesteld, werd geantwoord dat zij na ruggespraak met de afwezige hoofden op hun verlangen konden terugkomen bij den controleur, die hun gebied zou komen bezoeken ter opneming van de gesteldheid van land en volk.

In eene te Baligé en later te Taroetoeng met de voornaamste Tobasche en Silindongsche hoofden gehouden algemeene vergadering, die ook door vertegenwoordigers van vele nog niet onder geregeld bestuur staande landschappen werd bijgewoond, maakte de gouverneur het doel en de gevolgen der militaire expeditie duidelijk en wees hij de gedragslijn aan die de hoofden tegenover een onruststoker als SINGA MANGARADJA en zijne vertrouwelingen te volgen hadden, bijaldien deze zich onverhoopt weder in het gouvernementsgebied mochten vertoonen. Aan de Silindongsche hoofden werd inzonderheid opgedragen het mogelijke te doen om eenige met namen bekende aanhangers van SINGA MANGARADJA in handen te krijgen, die zich in de maanden Juli en Augustus een drietal malen aan nachtelijke brandstichtingen te Sipoholon en te Taroetoeng hadden schuldig gemaakt. Ter eerstgemelde plaats was op die wijze eerst de kerk der zendelingen moedwillig vernield, en eenige weken later ook de benting, zoodat de troep voorloopig in loodsen moest gehuisvest worden, terwijl te Taroetoeng de rapatzaal en de tijdelijke gevangenis hetzelfde lot hadden getroffen. Eene premie van 40 matten werd op de opvatting van ieder der brandstichters gesteld.

Sedert is het in de Battaklanden van Sumatra's Westkust rustig gebleven. Wat meer bijzonder de onderafdeeling Toba betreft, kon in Maart jl. worden overgegaan

---

[1]) Aan Pardedé, meer in de buurt van Baligé, waar een boodschapper des controleurs was vermoord, en aan het reeds genoemde Loembang Gorat, beide onder ons gezag (Pardedé echter niet onder ons bestuur), was mede boete opgelegd (100 en 20 matten). De betaling daarvan werd zonder moeite verkregen.

[2]) Bij gebrek aan contanten of aan voldoende contanten werden ook wel goudwerken, karbouwen of paarden in betaling aangenomen. In Lagoe Boti was daarmede eveneens genoegen genomen.

[3]) Si Menangking (ook wel Lagoe Boti genoemd) is een der hoeta's (kampongs) van de landstreek Hoeta Pea si Radja Deang, welke streek een onderdeel uitmaakt van het gebied dat onder den algemeenen naam van Lagoe Boti bekend is.

tot intrekking van de tijdelijke detachementen te Baligé en Bahal Batoe. Allerwegen toch waren, naar de controleur meldde, rust en vertrouwen teruggekeerd. Zelfs in de getuchtigde landschappen, zooals Bakara, Si Torang, Persambilan enz., riep men thans zijne tusschenkomst in ter oplossing van onderlinge geschillen. Uit Si Gaoel vernam men dat de hoofden zich bij ons gezag wilden aansluiten zoodra ook Oeloean daartoe mocht overgaan, en in dit laatste landschap zouden reeds twee van de drie voornaamste hoofden gezind zijn om onze zijde te kiezen. SINGA MANGARADJA zwierf na zijne vlucht op 30 Juni nog steeds buiten ons gebied rond, echter met geen anderen aanhang dan eenige weinige bloedverwanten. Kort vóór de tuchtiging van Bakara zou hij het gebeente zijner voorvaderen van daar hebben weggevoerd, waaruit men afleidde dat hij er niet aan dacht aldaar terug te keeren. Volgens de laatste berichten hield hij zich, voor eigen veiligheid beducht, ten westen van het meer op, waar hij handel in paarden scheen te drijven. Twee zijner aanvoerders zouden ten noorden van het meer vermoord zijn geworden.

§ 6. *Benkoelen.*

De rust bleef ongestoord. De in 't vorig verslag (blz. 9) reeds met een enkel woord vermelde poging, om onder de lichtgeloovige bergbevolking van Benkoelen aanhangers te winnen voor oproerige plannen die in de aangrenzende Palembangsche bovenlanden door zekeren KENANTAN werden gesmeed (zie § 8), liet, na de opvatting van diens in Benkoelen rondzwervenden handlanger — zekeren TEDAS uit de Pasoemahlanden — en van eenige lieden die aan TEDAS steun beloofd hadden, geen voor ons gezag nadeelige gevolgen achter. Op eene reis, eenige maanden later in diezelfde bovenlanden gedaan, trof de resident allerwegen de beste gezindheid aan. Ook de veiligheid van personen en goederen liet er niets te wenschen over, zelfs in streken waar in vroegeren tijd velen van roof en diefstal leefden. Met de hoofden werden bij die gelegenheid vergaderingen gehouden, waarin de resident er o. a. op wees hoezeer het onveranderd behoud van sommige adat-bepalingen, bijv. die omtrent huwelijken, de ontwikkeling der volkswelvaart en de toeneming van het zielental belemmerde. De raadgevingen schenen gereeden ingang te vinden, en de hoofden beloofden de opvolging er van in overweging te zullen nemen.

Met het gouvernementsstoomschip *Argus* maakte de resident, vergezeld van eenig Europeesch en inlandsch personeel, waaronder ook eenige gewapende politiedienaren, in het voorjaar van 1883 eene reis naar het schaars bezochte eiland Engano. Zooals bekend (zie o.a. het verslag van 1880 blz. 12) verkeeren de Enganeezen nog in een staat van groote onbeschaafdheid, doch zijn zij goedig en gedwee van aard. Met verschillende strandkampongs en ook met eenige dieper landwaarts in gelegen doessons kwamen de onzen in aanraking. Het moerassige binnenland was, door gemis aan wegen, nog even moeilijk te bereizen als vroeger. De gemeenschap tusschen de bewoonde gedeelten van het eiland wordt dan ook, zelfs door de inboorlingen, zooveel mogelijk langs de zeezijde onderhouden. Geld is op Engano onbekend, en de weinige benoodigdheden die de Enganeezen van elders behoeven, worden hun door eenige op het eiland gevestigde Chineezen geleverd in ruil tegen klappers, die er zeer welig tieren, en tegen eene boomschors, genaamd bagoe, welke voor het maken van touwwerk aftrek vindt. Ook de landbouw der Enganeezen staat op lagen trap. Ofschoon rijst bij hen gewild is, wordt dit gewas nergens op Engano geteeld. Velen der bewoners waren met huiduitslag behebt, en de doctor djawa, die de reis medemaakte, was in de gelegenheid om aan eenige zieken geneeskundige hulp te verleenen. De doessons zijn veelal stevig omheind, zoowel om de aanplantingen te beveiligen tegen vernieling door wilde varkens als ter afwering van vijandige naburen. Een paar nieuw gekozen doessonhoofden werden door den resident in hunne waardigheid bevestigd, en tevens werd een geschil tusschen twee doessons beëindigd dat reeds geruimen tijd bestaan en herhaaldelijk tot pleging van vijandelijkheden aanleiding gegeven had. De resident meende dat het overweging zou verdienen op Engano, dat in de route der zeilvaart ligt, een posthouder te plaatsen, doch met dit denkbeeld heeft zich de Indische Regeering niet kunnen vereenigen. Voorshands zou slechts gezorgd moeten worden dat af en toe een gouvernements-ambtenaar zich kwam vertoonen, die, bij gemis aan een stoomschip, de reis zou kunnen doen met eene gewapende boot. Over een verzoek van het Aardrijkskundig Genootschap te Amsterdam om geldelijken steun te erlangen voor een door een Nederlandschen geleerde in te stellen wetenschappelijk onderzoek op Engano is in Juni jl. dezerzijds met den Gouverneur-Generaal in overleg getreden.

Omtrent den algemeenen toestand van handel en landbouw in dit gewest gedurende 1883 luiden de berichten bevredigend, evenals die omtrent de volksgezondheid. De uitkomsten van den rijstoogst waren bijzonder goed. Ook de koffieoogst slaagde naar wensch. De tabak, op kleine schaal verbouwd in Kroë, Laïs en Mokko-Mokko, gaf bevredigende uitkomsten. Evenzoo de kruidnageloogst in Kauer. Van het inzamelen van boschproducten werd bij voortduring veel werk gemaakt. De handel daarin was levendig.

De onheilen in dit gewest door de vulkanische uitbarsting op Krakatau aangericht, waren, in verhouding van hetgeen Bantam en de Lampongsche districten van de ramp hadden geleden, gering te noemen. Verlies van menschenlevens of eigendommen kwam alleen voor aan de zuidpunt der afdeeling Kroë, waar de vloedgolven, behalve een gedeelte van het kustlicht-etablissement op Vlakkehoek, een paar nabijgelegen inlandsche nederzettingen vernielden. Een 40-tal personen kwamen hierbij om. De overgeblevenen, ten getale van 122, die nog bijtijds voor het water hadden kunnen vluchten, werden, zoo spoedig als de omstandigheden het toelieten, aan het noodigste geholpen. De schade aan woningen, vischtuig en aanplantingen werd globaal geschat op f 10 000, terwijl aan ter verscheping gereed liggende boschproducten naar schatting voor eene waarde van omstreeks f 15 000 te loor ging. Elders in het gewest werden alleen de dicht aan het strand staande woningen hier en daar in geringe mate beschadigd, terwijl eenig pluimgedierte en klein vee door het water verzwolgen werd. De vulkanische uitwerpselen, die in Zuidelijk Kroë eene uren lange duisternis te weeg brachten, hebben, dank zij de spoedig gevallen regens, aan den plantengroei nergens geschaad.

Bewegingen op godsdienstig gebied kwamen niet voor. Wel werd in de strandpassars waargenomen dat het meer gegoed gedeelte der bevolking (de zoogenaamde toean toean, waartoe de geestelijken, hadji's en de gezeten handelaars behooren,) met belangstelling de berichten omtrent den in Opper-Egypte opgestanen Mahdi volgden, doch dit geschiedde naar het schijnt alleen uit nieuwsgierigheid, en menigmaal werd door priesters en hoofden bij de Europeesche ambtenaren navraag gedaan naar de juistheid der veelal zeer overdreven geruchten. Onder het nog heidensch gedeelte van de bevolking der binnenlanden (de Redjangs en andere stammen) breidt zich de Islam langzaam doch gestadig uit, zoodat er dan ook schier geen enkele heidensche doesson meer is waar niet eenige Mohammedanen worden aangetroffen. Het gebeurt echter ook wel dat zoodanige bekeerlingen tot hun vroeger geloof terugkeeren. Pogingen tot evangelisatie in de binnenlanden achtte de Indische Regeering voorshands niet wenschelijk (verg. hoofdstuk **K**, afd. III) In de afdeeling Kroë vonden geestelijkheid en hadji's in de ramp van Krakatau aanleiding om de bevolking tot betere nakoming van hare godsdienstplichten aan te sporen. In bijna elke doesson aldaar verrees sedert een soerau (bidkapel).

§ 7. *Lampongsche districten.*

De algemeene toestand in dit gewest, dat zich in de laatste jaren in toenemenden bloei en welvaart mocht verheugen, werd in 1883 geheel beheerscht door de vulkanische uitbarsting op Krakatau. Ook hier waren het de vloedgolven die verreweg de meeste verwoesting aanrichtten, maar van de vulkanische uitwerpselen ondervond men toch ook zeer veel leed. In de het dichtst bij Krakatau gelegen afdeeling Katimbang viel een regen van gloeiende asch, waardoor honderden ongelukkigen, die den vloed waren ontkomen, een jammerlijken dood vonden of zware brand-

wonden bekwamen. In 't geheel lieten in dit gewest ruim 12 500 personen bij de ramp het leven, terwijl niet minder dan een 90tal kampongs en het grootste gedeelte van de hoofdplaats Telok Betong, benevens de afdeelingshoofdplaatsen Katimbang en Beniawang, door de zee werden weggevaagd. En eerst laat konden de noodlijdenden eenige hulp van buiten het gewest ontvangen. Daar de telegraphische gemeenschap tusschen Java en Sumatra ten gevolge van de vulkanische uitbarsting verbroken was, werden de eerste rechtstreeksche tijdingen uit de Lampongs, namelijk een den 1sten September door den resident verzonden bericht, pas op 6 September, dus 10 dagen na de ramp, te Batavia aangebracht De inmiddels reeds van Batavia uitgezonden expeditiën tot onderzoek en hulpverstrekking mochten er niet dan met veel moeite in slagen de geteisterde streken te bereiken, wegens de puimsteenbanken die de kust nagenoeg overal afsloten en waardoor Telok Betong niet anders dan langs een moeitevollen omweg over land was te bereiken. Moge dientengevolge in de eerste weken de bevolking op sommige onbereikbare punten aan haar lot overgelaten zijn geweest, zij wist zich te behelpen met wat de tropische natuur opleverde, zoodat, voor zoover bekend, niemand den hongerdood is gestorven. Zoo spoedig doenlijk werd echter, dank zij vooral den krachtigen steun van het particulier initiatief, het mogelijke verricht om op meer afdoende wijze den nood te lenigen, eenigermate de geleden schade te herstellen en weder te geraken tot een geregelden gang van zaken, ter bevordering waarvan ook het bezoek strekte dat de Gouverneur-Generaal in de eerste dagen van November aan de Lampongs bracht. De in het werk gestelde pogingen, om de geredde bevolking over te halen nieuwe kampongs te stichten op zoodanige plaatsen waar zij voor handel en landbouw het best gelegen zouden zijn, werden met goed gevolg bekroond. Volgens van de verschillende controleurs ontvangen rapporten zouden er in de afdeeling Katimbang 26, in de afdeeling Ommelanden van Telok Betong 19, en in de afdeeling Semangka 20 nieuwe vestigingen aan het strand verrijzen. Telok Betong zal weder kunnen worden opgebouwd en dus als gewestelijke hoofdplaats behouden blijven. In de afdeelingen Katimbang en Semangka zijn echter de vroegere hoofdplaatsen Katimbang en Beniawang in moerassen herschapen, zoodat andere punten, respectievelijk Kalianda en Kotta-Agoeng, als zetel van het Europeesch bestuur gekozen zijn.

Ondanks de verslagenheid, door de ramp te weeg gebracht, bleef onder de bevolking een goede geest heerschen en bleef zij gewillig in het opvolgen van de bevelen des bestuurs. Liet in den eersten tijd na de verwoesting, bij ontstentenis van een geregeld bestuur in de geteisterde streken, de veiligheid van bezittingen te wenschen over, aan dien toestand kwam een einde toen de politie weder behoorlijk was vertegenwoordigd.

De gezondheidstoestand was over het algemeen minder gunstig. Buikziekten met doodelijken afloop kwamen allerwegen voor; ook koortsen, evenwel niet van gevaarlijken aard. Verder stierven velen aan cholera.

Veeziekten werden nergens waargenomen, maar bij de ramp van Krakatau ging veel vee verloren.

Handel en vischvangst verkeerden in kwijnenden toestand, waartoe niet het minst bijdroeg dat de van Krakatau afkomstige puimsteen bijna drie maanden lang de kusten der Lampong- en Semangka-baaien op de meeste punten zoo goed als ontoegankelijk maakte.

De cultures hadden veel te lijden. Eene ontzaglijke hoeveelheid padi werd door de vloedgolf en den asch- en modderregen vernield. Door het Centraal Krakatau-Comité te Batavia werden o. a. groote hoeveelheden rijst in de geteisterde streken ingevoerd en aan de noodlijdenden gratis verstrekt. Van gouvernementswege werd gezorgd dat de niet noodlijdenden tegen redelijken prijs dit voedingsmiddel konden bekomen. Ook op den koffieoogst deed de uitbarsting haren schadelijken invloed gevoelen. De pepercultuur, waarop de bewoners der kustafdeelingen zich met zooveel ijver toeleggen dat zij eene volkscultuur mag heeten, onderging mede een gevoelig verlies. Honderd duizenden jonge peperranken stierven.

§ 8. *Palembang.*

Nu en dan werden in dit gewest door fanatieke bewoners der hoofdplaats of door slecht befaamde lieden uit de binnenlanden pogingen gedaan om zich als volksleiders op te werpen en onrust te stoken, waarbij zij partij trokken van de minder voorspoedige tijdsomstandigheden waarin vooral de bevolking der koffiestreken verkeerde door daling der waarde van dat product en stijging van de rijstprijzen. In de onderafdeelingen Pasoemah en Ampat Lawang werd die tactiek gevolgd door den reeds in 't vorig verslag (blz. 10) genoemden Kenantan, wiens plannen, zooals later gebleken is, zich ook tot de aangrenzende bergstreken van Benkoelen uitstrekten, waar zekere Tedas (verg. § 6) zijn handlanger was. Beide raddraaiers en een groot aantal medebeklaagden (waaronder niet minder dan 7 pasirahs en 49 hoofden van lageren rang) werden terechtgesteld voor de rapat te Lahat, en meest allen veroordeeld. Elders in de binnenlanden werden nog twee andere opruiers gevat. De een, zekere Pa Radimas, uit Tebing Tinggi, wiens pogingen nog weinig uitwerking hadden gehad, werd bij rechterlijk vonnis tot dwangarbeid veroordeeld. De andere, zekere Kemas Neng, te huis behoorende in de afdeeling Ogan, Kommering-Ilir en Blidah, werd bij politieken maatregel naar Java gerelegeerd (October 1883). Een in April 1883 ter hoofdplaats ontdekt komplot scheen uitsluitend door dweepzucht ingegeven. De deelnemers, tot wier bijeenkomsten niemand werd toegelaten dan na een eed van trouw en geheimhouding te hebben afgelegd, stelden zich de verbreiding van eene nieuwe godsdienstleer ten doel, welke als het verdienstelijkste werk de vernietiging der Christenen aanprees. Zooals uit het onderzoek gebleken is, hadden de ijverigste aanhangers zich reeds verbonden om in den avond van 5 Mei, bij gelegenheid van eene in de societeit te Palembang te geven partij, aldaar den strijd tegen de Europeanen te beginnen. Van de in de zaak betrokken personen werden er 63 gevat, en daaronder de twee hoofdleiders, zijnde een Palembanger genaamd Saleh Koentan, en een Korintjiër, met name Hadji Sjafei, die indertijd de straf van dwangarbeid had ondergaan. Voor den landraad gebracht, werden tien hunner ter dood- en de overigen, met uitzondering van acht vrijgesprokenen, tot dwangarbeid veroordeeld. Na de ontdekking van het komplot bleek het met de nieuwe secte gedaan. De nu ontdekte samenzweering had niets gemeen met die van Augustus 1881, waarin afstammelingen van het vroegere Palembangsche sultanshuis en zekere Turk Abdul Wahib de hoofdrol hadden gespeeld. In November van het afgeloopen jaar viel nog de Egyptenaar Hadji Moestapha, een medeplichtige aan de toenmalige gebeurtenissen, het bestuur in handen. Deze persoon, indertijd in Nederlandsch-Indië ter inwoning toegelaten, werd, nadat hij zich eenige maanden zonder bekend middel van bestaan te Benkoelen had opgehouden, aldaar herkend als in 1881, in gezelschap van Abdul Wahib, te Palembang vertoefd en de Palembangsche raden's in hunne plannen geholpen te hebben. Sedert de eerste arrestatiën aldaar had hij zich uit de voeten gemaakt en in verschillende gedeelten van den Indischen Archipel rondgezworven. Kennelijk stond hij ook in verstandhouding met lieden te Mekka. Als gevaarlijk voor de openbare rust en orde werd hem in Februari 1884 door de Indische Regeering het verder verblijf in Nederlandsch-Indië ontzegd.

Nergens in het gewest kwam het tot eene gewelddadige verstoring van de rust. Kort na het bekend worden van de uitspraak in de zaak van Kenantan werd door een verscholen inlander een schot gelost op den militairen commandant van Bandar (Pasoemah), terwijl deze zich des avonds in burgerkleeding buiten die plaats op den openbaren weg bevond. Vermoedelijk was deze aanslag, die geheel mislukte, door een of ander familielid van een der veroordeelden gemunt op den controleur, doch heeft de (onbekend gebleven) dader zich in den persoon vergist.

De handel ter hoofdplaats was in 1883 slap; wel nam de invoer toe, doch de uitvoer, vooral naar Singapore, vertoonde een merkbaren achteruitgang. Wegens verminderden aanvoer van boschproducten, en geringere verdiensten uit hoofde van de lage koffieprijzen, ging er in sommige streken ook in den kleinhandel minder om dan gewoonlijk.

De rijstoogst gaf over 't algemeen reden tot tevredenheid. De tabaksaanplantingen hadden veel te lijden van den aschregen na de vulkanische uitbarsting op Krakatau. De opbrengst van dat gewas viel dan ook zeer tegen.

De gezondheidstoestand bleef in het afgeloopen jaar nog steeds verre van gunstig. De cholera heerschte epidemisch, echter minder hevig dan in 1882.

In Djambi kwam het nieuwe bestuur zijne contractueele verplichtingen [1]) behoorlijk na, doch eerst in November 1883 kweet het zich van de in het begin van het jaar gedane belofte om den ex-sultan TAHA, die zich nog evenals vroeger in het binnenland bleef ophouden, in wetenschap te stellen met de voorwaarden waarop het Gouvernement zijne onderwerping zou willen aannemen. Daarop heeft TAHA in April jl. laten weten dat hij de hem gedane voorstellen in overweging had genomen en voorloopig een zijner zonen, RADHEN MOHAMAD, naar de hoofdplaats Djambi zou zenden om onzen vertegenwoordiger aldaar te ontmoeten. Deze MOHAMAD, een stug en beschroomd jongmensch, is in Mei jl. werkelijk te Djambi geweest, maar zijne komst bezat geen ander karakter dan een beleefdheidsbezoek, dat echter de sultan als een bewijs van TAHA's toenadering meende te mogen opvatten. De resident, die zich juist ook te Djambi bevond, ontmoette MOHAMAD een paar malen in het gevolg van den sultan, maar zonder iets naders omtrent de bedoelingen van TAHA te kunnen vernemen.

§ 9. *Sumatra's Oostkust.*

De politieke rust bleef ongestoord. Over de veiligheid valt minder te roemen, en vooral in Deli zwerft veel slecht volk rond, dikwerf bestaande uit weggeloopen Chineesche koelies die zich in benden vereenigen en dan voor de landbouwondernemingen gevaarlijk worden. Om deze vagebonden in ontzag te houden, verleende in Augustus 1883 de militaire macht hare medewerking aan de politie door het uitzenden van patrouilles. Op vele verdachten werd toen de hand gelegd. Ook zee- en strandroof kwamen nu en dan voor, vooral in 't laatst van het jaar, toen o. a. het gouvernementstolkantoor aan de Panei-rivier werd geplunderd. Tusschen de tot verschillende geheime genootschappen behoorende Chineezen ontstonden herhaaldelijk botsingen, tegenover welke de politie moeilijk met vrucht kan optreden, omdat de leden dier genootschappen, door hun eed van geheimhouding gebonden, nooit medewerken tot het ontdekken van de schuldigen. Intusschen gaat de afdeeling Deli op economisch gebied gestadig vooruit, dank zij den bloeienden toestand waarin over 't algemeen de particuliere tabaksindustrie zich mag verheugen. Voor den aan te leggen stoomspoorweg (verg. vorig verslag blz. 12 en 140) werd op 1 October 1883 door den resident de eerste spade in den grond gestoken.

Terwijl de eigen cultures der bevolking, voornamelijk die van rijst en peper, in de meeste streken van dit gewest een gunstigen oogst afwierpen, was ook de handel over 't algemeen zeer levendig, getuige vooral de toenemende stoomvaart op plaatsen buiten het gewest. De handelsbetrekkingen tusschen de Padangsche Bovenlanden en Singapore via Sumatra's Oostkust worden voornamelijk onderhouden langs Pekan Baroe aan de Siak-rivier, en langs Trata Boeloe aan de Kampar-rivier Ofschoon eerstbedoelde waterweg verreweg de verkieslijkste is, geven toch velen de voorkeur aan de Kampar-rivier wegens de moeilijke gemeenschap over land tusschen Trata Boeloe en Pekan Baroe. De handel langs de Siak-rivier, waar men bovendien in geregelde stoomvaartgemeenschap staat met Singapore, zou ongetwijfeld eene hoogere vlucht kunnen nemen wanneer bedoelde landweg, thans niet meer dan een gewoon voetpad ter lengte van omstreeks 12 palen, behoorlijk verbeterd werd. In April jl. is een ingenieur ter beschikking gesteld van den resident van Sumatra's Oostkust om nopens zoodanige verbetering plaatselijk een onderzoek in te stellen. Daar het bleek dat Atjehers de gelegenheid om in dit gewest vrij ten handel te komen misbruikten ten einde zich, meer bepaaldelijk in Tamiang, heimelijk van oorlogsmaterieel en opium te voorzien, werd in October 1883 door den resident bepaald dat ieder Atjeher die ter Sumatra's Oostkust komt zonder voorzien te zijn van een pas van het Europeesch bestuur in Atjeh, opgevat en naar de plaats zijner herkomst terug gezonden zal worden. Voorts is in Maart jl. door de Indische Regeering machtiging verleend om het noordelijkste gedeelte van dit gewest, van Poeloe Kompei af, te begrijpen. onder het kruisgebied van het te Edi Atjeh's Oostkust) gestationneerde oorlogsschip.

Bewegingen op godsdienstig gebied vonden niet plaats. Onder de Mohammedaansche bevolking werd een verhoogd godsdienstig leven opgemerkt, zich voornamelijk uitende in nauwgezette vervulling van hare godsdienstplichten. In Langkat, waar een van des pangerans zonen zich naar Mekka ter bedevaart had begeven, toonde men veel belangstelling in den loop der gebeurtenissen in Opper-Egypte. Overgangen tot den Islam vonden nu en dan plaats, niet zoozeer onder Chineezen, maar meer onder de Battaks en wel vooral in Boven-Langkat en Assahan. In Laboean Deli won de Christelijke (Roomsch-Katholieke) leer eenige aanhangers.

Over den staat der volksgezondheid viel gedurende 1883 over 't algemeen niet te klagen. Pokken heerschten sporadisch in Deli en Assahan, zoomede in Siak en Poeloe Lawan. In de beide eerstgenoemde streken kwamen ook sporadische gevallen van cholera voor. Op de landbouwondernemingen in Deli en in de gevangenissen op de hoofdplaatsen Bengkalis en Medan eischte de berri-berri nogal offers.

Onder het vee heerschten in Siak tongblaar en klauwzeer en in Deli eene ziekte welker juiste aard nog niet bekend was, doch die den landbouwenden stand aanzienlijke verliezen berokkende.

Omtrent het rechtstreeksch gouvernementsgebied in dit gewest (het eiland Bengkalis en, op de vaste kust, het landschap Laboean Batoe) zijn geen bijzonderheden mede te deelen.

Ten aanzien van de onder inlandsch bestuur zijnde gedeelten is nog het navolgende aan te teekenen.

In Poeloe Lawan scheen de nieuwe orde van zaken, in 't vorig verslag geschetst, aan hoofden en bevolking niet ongevallig. Ter kennismaking met land en volk werden door den in het landschap bescheiden controleur eenige reizen gedaan. Een oppervlakkig onderzoek naar de aanwezigheid van tin aan de Batang Nila leverde geen gunstige uitkomsten op. Toch werd reeds eene concessie-aanvrage ontvangen. De handel ging vooruit. [2])

In Siak bleef de politieke en economische toestand nog altijd min of meer gedrukt. De mindere man leed onder de knevelarijen van de vele anak's radja (vorstentelgen), wier aanmatiging in de hand werd gewerkt door de steeds voortdurende verwijdering tusschen den sultan en diens ouderen broeder, den rijksbestierder. Toen in den aanvang van 1883 het Siaksche hof zich tijdelijk op de gewestelijke hoofdplaats ophield, werden de sultan en zijne rijksgrooten over dezen stand van zaken ernstig onderhouden. Verbetering werd toegezegd en gedeeltelijk reeds verkregen, o. a. door de instelling van eene inheemsche rechtbank, bestemd om kennis te nemen van de tegen anak's radja in te brengen klachten. Deze »kerapatan" bestaat uit den rijksbestierder als voorzitter, ter zijde gestaan door den controleur, en uit eenige datoe's en andere hoofden des lands als leden. Reeds werden sommige zaken bij deze rechtbank aangebracht.

Bij menige regeling van zaken betreffende het een of ander onderdeel van dit gewest wordt 's Gouvernements vrijheid van beweging belemmerd door de in het contract van 1858 gewaarborgde suprematie van Siak over de meeste der overige kustlandschappen. Onzerzijds bestaat dan ook het streven om den band tusschen Siak en die kustlandschappen te doen wegvallen. Men mag zich vleien dat deze aangelegenheid, waarop o. a gedoeld werd in het verslag van 1879, blz. 17/18, thans eene schrede nader tot hare oplossing is gekomen. Het Opperbestuur is het namelijk in Maart jl. met de Indische Regeering eens geworden over de grondslagen waarop, onder voorbehoud

[1]) Het nieuwe contract met Djambi dd. 2 Mei 1882, waarvan in 't vorig verslag (blz. 10) sprake was, is in December jl. aan de Staten-Generaal medegedeeld. Zie de gedrukte stukken der zitting 1883—1884—**133** n°. 4.

[2]) De in 't vorig verslag (blz. 11) bedoelde nadere overeenkomst met Poeloe Lawan dd. 23 October 1882, speciaal betreffende de overneming door het Gouvernement van eenige belastingen aldaar, is aan de Staten-Generaal medegedeeld te gelijk met het in de noot hiernevens bedoelde contract met Djambi.

van latere bekrachtiging, met het Siaksch bestuur schikkingen zullen zijn te treffen nopens de loslating door dat rijk van alle rechten op de verschillende buiten eigenlijk Siak gelegen landschappen van Panei af tot en met Tamiang, zoo mogelijk zelfs van die op de drie Siaksche apanages Tandjoeng, Si Paré Paré en Pagoerawan, en nopens eene verdere overdracht aan het Gouvernement van het recht van belastingheffing in Siak, gepaard met eene betere omschrijving van de aan het inlandsch bestuur te laten heffingen.

In Kotta Pinang viel in de verhouding tusschen radja en rijksbestierder veel verbetering waar te nemen. Eenige in het afgeloopen jaar tusschen den radja en Battaksche hoofden aan de Soengei Kanan gerezen geschillen werden door den controleur van Laboean Batoe bijgelegd.

In Panei werden de grenzen vastgesteld der perantanans (apanages van de inlandsche grooten). Andere bijzonderheden werden van daar niet gemeld.

In Bila werd de geregelde afdoening van zaken belemmerd doordien de radja zich steeds in de bovenlanden bleef ophouden. Wegens eene onrechtmatige heffing van zoogenaamde persembahan-gelden haalde hij zich eene berisping van den resident op den hals. Aan den naar Batavia verbannen radja moeda (verg. vorig verslag blz. 12) werd, op voorspraak van den sultan van Siak, vergund voorloopig te Bengkalis te verblijven.

Uit Assahan is, na hetgeen reeds op blz. 12 gezegd is nopens de in de bovenlanden genomen maatregelen tot afwering van de vijandelijke invallen van onafhankelijke Battaks, verder niets meldenswaardig te berichten. Ten aanzien van de tusschen Assahan en Serdang gelegen Siaksche en Delische bezittingen vindt men aangeteekend dat de regeling der grens tusschen het Siaksche landschapje Pagoerawan en de Delische onderhoorigheid Padang nog wachtte op de beslissing der Indische Regeering. De uitkomsten der in 't vorig verslag (blz. 12) bedoelde onderzoekingen betreffende de verhouding der hoofden van beide landschapjes tot den op blz. 12 hiervóór genoemden Battakschen stam der Raja's (waarvan de toelating van particuliere landbouwondernemingen aldaar afhangt) zijn nog niet bekend geworden. De datoe van Pagoerawan, wegens machtsoverschrijding naar Bengkalis opgezonden, werd te dier zake door het Siaksch bestuur met geldboete gestraft, waarna hij verlof kreeg om naar zijn land terug te keeren.

De berichten betreffende Serdang bepalen zich tot de mededeeling dat de soetan eene door hem ontworpen regeling der grens tusschen zijn rechtstreeksch gebied en het Battaksch gedeelte van Serdangsch Senembah bij het Europeesch bestuur aanhangig maakte, waartoe ook de vorst van Deli overging voor zooveel Delisch Senembah betrof. Na de in 't vorig verslag vermelde onderdrukking der woelingen van Sibaja Amat is het verder in geheel Senembah rustig gebleven.

Zoowel door den sultan van Deli als door den pangeran van Langkat werd ter zake van de rechtspraak in de hun onderhoorige Battaksche streken en van de verdeeling der pachtsommen (hassil tanah) door particuliere ondernemers op te brengen wegens de hun in die streken afgestane woeste gronden, op aandrang van- en in overleg met het Europeesch bestuur, eene regeling getroffen, respectievelijk bij akte dd. 24 October en 16 September 1883, waardoor niet alleen aan de rechtmatige grieven der Battaks werd te gemoet gekomen, maar die ook den invloed van onze ambtenaren op het Battaksche element zal versterken. Voor zoover het zaken geldt die niet volgens de adat ter berechting staan van de plaatselijke hoofden, is de rechtspraak over de Battaks, die tot dusver door Mohammedaansche rechters werd uitgeoefend in de veelal ver van de Battaksche doessoens gelegen Maleische bestuurszetels, thans zoowel voor Deli als voor Langkat overgebracht bij eene afzonderlijke rechtbank (kerapatan), die in het bovenland zelf zitting houdt — respectievelijk te Pantjoeran Batoe en te Bingei — en voorgezeten wordt door een gemachtigde van den vorst onder leiding van den betrokken Europeeschen ambtenaar. Wat de hassil tanah der in het Battaksch gebied gevestigde ondernemingen aangaat, is bepaald dat die, in stede van aan de vorsten, aan onze ambtenaren zal worden afgedragen, die dientengevolge, overeenkomstig een telken jare door alle partijen vast te stellen verdeelingsstaat, aan ieder der belanghebbenden het aandeel zullen hebben uit te keeren waarop hij recht heeft. De onderverdeeling van het voor de gezamenlijke Battaksche penghoeloe's bestemde $^1/_3$ der hassil tanah zal, in overleg met hen, door de nieuw ingestelde Battaksche kerapatans telken jare naar plaatselijke omstandigheden worden geregeld. Soortgelijke regelingen voor de Battaksche gedeelten van Serdang en van Senembah werden nog voorbereid. Met betrekking tot de uitoefening van het opium-monopolie in de Battaksche districten traden, met goedkeuring van de genoemde vorsten, de betrokken Maleische en Battaksche hoofden toe tot eene door ons bestuur gewenschte regeling, daarop nederkomende dat de Battaksche penghoeloe's de verplichting aanvaardden om hun opium voortaan uitsluitend bij den gouvernementspachter [1]) te koopen, en wel tot eene door het Gouvernement vast te stellen maximum hoeveelheid, berekend naar het aantal hunner *onderhoorigen* (zoodat de vreemde werklieden op de landbouwondernemingen zich bij den pachter zouden moeten voorzien), waartegenover onzerzijds den penghoeloe's gewaarborgd werd dat de prijs van verstrekking zeker peil niet zou te boven gaan. Voor de waarde van de gouvernementspacht is deze regeling, waardoor veel onzekerheid werd weggenomen, van groot belang te achten. Vermits in de Battaksche districten van Deli bij uitzondering de Maleische bestuurders (de datoe's van Soenggal, Hamperan Perak en Kampong Baroe) steeds als eerste houders van het opium-monopolie optraden, in dier voege dat de penghoeloe's bij hen ter markt moesten komen, werd dit traditioneel recht, te rekenen van 1 Januari 1883, van bedoelde datoe's afgekocht tegen eene schadeloosstelling uit 's lands kas aan ieder hunner van respectievelijk f 2000, f 1200 en f 800 's jaars. Met instemming van den sultan werd dienaangaande den 30sten September 1883 door den resident eene overeenkomst met bedoelde datoe's gesloten, welke door de Indische Regeering werd goedgekeurd bij besluit dd. 13 Februari jl. n°. 8.

De heffing en verdeeling der hassil verschuldigd van de opbrengst der pepertuinen in de door Atjehers bewoonde landstreek Aijer-Masin — sedert jaren een der twistappels tusschen Langkat en Tamiang — werd in het afgeloopen jaar op vasten voet geregeld. Daar de bevoegdheid van het Gouvernement om in de Aijer-Masin in- en uitvoerrechten te heffen voor zooveel den linker- (Tamiangschen) oever betreft, met het oog op de bewoordingen van de overeenkomst dd. 31 December 1877 tot overneming van de rechtenheffing in Tamiang, niet boven twijfel verheven kon worden geacht, werd van Tamiangsche zijde alle onzekerheid te dien aanzien opgeheven door eene schriftelijke verklaring dd. 30 Juni 1883, waarvan aanteekening werd gehouden bij Indisch besluit dd. 3 September 1883 n°. 21.

De Tamiang-streek bleef nog steeds den weerslag ondervinden van de woelingen in het naburige Atjehsche landschap Modjopahit, waar een deel der bevolking zich los wilde maken van hare onderhoorigheid aan den kedjoeroean van Langsar en een onzer Tamiangsche hoofden, den kedjoeroean van Karang, als radja verlangde. Aan dezen laatste werd van bestuurswege aangezegd dat hij zich van elke inmenging in de Modjopahitsche zaken had te onthouden.

§ 10. *Riouw en onderhoorigheden.*

Van den sultan en den onderkoning van het Lingga-Riouwsche rijk, zoomede van hunne in de verschillende afdeelingen gevestigde wakils (gemachtigden), ondervond het Europeesch bestuur weder in gewenschte mate medewerking. De sultan overleed in September 1883, zonder naaste bloedverwanten na te laten die geschikt waren om hem op te volgen. Deze laatste omstandigheid was voornamelijk oorzaak geweest dat de quaestie, wie in de plaats van den in 1882 gestorven broeder des sultans als zijn opvolger aan de Indische Regeering zou worden voorgedragen, tijdens zijn leven nog niet tot eene beslissing was gebracht. Voorloopig is nu de onderkoning met de waarneming van het sultanaat belast. Ter gelegenheid dat laatstgenoemde in November 1883 zijn 25jarig onderkoningschap herdacht, werd hem van regeeringswege een

[1]) Alleen voor de Maleische streken was indertijd de opiumpacht aan het Gouvernement overgegaan.

geschenk in zilver vereerd, voorzien van een opschrift waaruit het doel der aanbieding bleek.

Onder de inheemsche bevolking werden de orde en rust nergens gestoord en over hare stemming jegens het Europeesch bestuur werden geen klachten vernomen. Onze rechtstreeksche onderdanen gedroegen zich ordelijk en gaven het bestuur alle reden tot tevredenheid. Woelingen van geheime Chineesche genootschappen (hoei's) of van Mohammedaansche ijveraars deden zich niet voor. Slechts één Chinees (in de afdeeling Karimon) ging tot den Islam over.

De veiligheid van personen en goederen op de verschillende eilanden kon voldoende worden genoemd. Een paar malen — in Juni en Augustus 1883 — waagde eene bende gewapende Chineezen, met één of meer visscherspranwen vermoedelijk van Singapore gekomen, een aanslag op Chineesche pachthuizen in de afdeelingen Zuid-Bintang en Lingga, waar zij geld en goederen stalen. Eenigen hunner werden door tusschenkomst van onzen consul-generaal te Singapore gevat. In de afdeeling Battam werd (in Juli) eene door twee Chineezen bemande sampan in volle zee door een soortgelijk vaartuig, waarop zich drie Chineezen bevonden, aangevallen en van hare lading (gambier en peper) beroofd. De aangevallenen bekwamen echter geen persoonlijk letsel. Van de vermoedelijke daders kreeg de politie er twee in handen. Voorts werden nu en dan verdachte vaartuigen, met Chineezen bemand, in de binnenwateren opgemerkt. Eene voortdurende waakzaamheid en herhaalde tochten met stoom- en zeilschepen der gouvernements-marine, zoomede met de in dit gewest bescheiden residentie-vaartuigen, schijnen overigens afschrikkend te hebben gewerkt.

De algemeene toestand van den handel in Lingga-Riouw was bevredigend, waartoe vooral bijdroegen de voordeelige oogst en de willige marktprijzen van de twee voornaamste producten: peper en gambier. Ook met het verbouwen en bereiden van sago, welke cultuur steeds vooruitgaat, werden goede zaken gemaakt.

In den ordeloozen toestand van Indragiri, waar de soetan met zijne gunstelingen tegen het Gouvernement in lijdelijk verzet was ten spijt van zijne ons goedgezinde rijksgrooten en bevolking, kwam eene groote ontspanning vooreerst door de opheffing op 13 Mei 1883 van den ruim een jaar lang beproefden dwangmaatregel tegen den soetan (de sluiting van de Indragiri-rivier voor allen in- en uitvoer), en ten andere door het een drietal maanden later voorgevallen overlijden van den soetan. Gaf het herstel van den onbelemmerden handel over zee aan de bevolking van Indragiri veel verademing, het verscheiden van den soetan stelde den radja moeda (rijksbestuurder), den bandahara en den toemenggoeng, — aan welke drie rijksgrooten voorloopig het bewind werd opgedragen onder de leiding van den controleur, — te beter in staat om in de door ons bestuur verlangde richting werkzaam te zijn. En van deze taak kwijten zij zich aanvankelijk naar wensch. De beide laatstgenoemde rijksgrooten, die onder het soetansbestuur stelselmatig buiten de zaken werden gehouden en zich daarom ook sedert lang naar verschillende kampongs in de bovenstreken hadden teruggetrokken, bewonen weder de hoofdplaats Ringat, waar zij op uitnoodiging van het Europeesch bestuur zijn teruggekeerd. Met den radja moeda en den controleur nemen zij nu aan de behandeling van alle belangrijke bestuursaangelegenheden deel. Over 1883 is hun, evenals ook aan den bandar ilir (het hoofd der handelaren in de benedenlanden), uit 's lands kas uitgekeerd de toelage die zij voorheen van wege den soetan en den radja moeda genoten als aandeel in het aan de beide laatsten van gouvernementswege verzekerde jaargeld. Van dit aandeel waren namelijk de bandahara en de bandar ilir verstoken gebleven, omdat aan den soetan over 1883 geen jaargeld was uitgekeerd, terwijl de radja moeda, die anders een zeker bedrag aan den toemenggoeng afstond, daartoe in het afgeloopen jaar wegens vermindering in zijne overige inkomsten niet bij machte was geweest. Langzamerhand begint weder eenige orde en regel in den verwarden staat van zaken te komen. Klachten worden onderzocht en afgedaan, iets wat vroeger tot de zeldzaamheden behoorde. Dank zij de wederopenstelling van de rivier had het handelsvertier te Ringat bij het eind van het jaar weder nagenoeg denzelfden omvang als vroeger bereikt. Tegenover den aanvoer van allerlei benoodigdheden, aangebracht door handelsvaartuigen van Singapore, Riouw en elders, stonden belangrijke verschepingen van boschproducten. Al spoedig kwamen ook velen der uitgeweken Chineezen zich weder in Indragiri nederzetten, gevolgd door nieuwe immigranten van die natie. De inheemsche bevolking, door een en ander in staat gesteld om weder onbelemmerd in hare behoeften te voorzien, gedraagt zich rustig en gehoorzaamt goedschiks aan de door ons ingestelde voorloopige bestuursregeling.

De houding der anak's radja en said's, die zich steeds beschouwden als onder het persoonlijk gezag van den soetan te staan, is op enkele gunstige uitzonderingen na, nog dezelfde van vroeger, d. w. z. zij blijven het Gouvernement vijandig gezind en trachten steeds zooveel mogelijk de goede bedoelingen van ons bestuur tegen te werken. Intusschen schenen hunne willekeurige daden in den laatsten tijd minder veelvuldig te zijn geworden.

De ontsnapte banneling Saïd Bèjab, de oorzaak van al onze moeilijkheden met den overleden soetan, wist zich voortdurend in de bovenlanden van Indragiri schuil te houden, en ook de daders van den in 't vorig verslag vermelden aanslag op de stoombarkas van de *Watergeus* heeft men nog niet in handen kunnen krijgen.

De gezondheidstoestand zoowel in Lingga-Riouw als in Indragiri liet, inzonderheid in het eerste halfjaar, veel te wenschen over, vermoedelijk ten gevolge van groote afwisseling van weer en temperatuur. Vooral onder de inlandsche bevolking kwamen koortsen voor en sporadische gevallen van pokken. In de bovenlanden van Indragiri moet laatstgenoemde ziekte in hevigen graad hebben geheerscht.

§ 11. *Banka.*

De uit dit gewest ontvangen berichten nopens den algemeenen staat van zaken luiden over het algemeen vrij bevredigend.

Onder de Chineesche mijnwerkers in de districten Soengeislan en Djeboes en onder de Maleische en Chineesche bevolking in het district Muntok heerschte in 1883 de berri-berri in vrij erge mate, doch bij het eind van het jaar was de ziekte sterk afnemende.

Ten gevolge van de langdurige droogte viel de rijstoogst minder gunstig uit. Daarentegen werd met goeden uitslag werk gemaakt van de inzameling van boschproducten. Aanzienlijke hoeveelheden dammar en getah werden uitgevoerd naar Java, Palembang en Singapore. Overigens was de handel niet bijzonder levendig.

Het aantal Christenen (Roomsch-Katholieken) onder Chineezen en inlanders nam niet toe; evenmin werd uitbreiding van den Islam waargenomen.

§ 12. *Billiton.*

De algemeene toestand van dit gewest liet in het afgeloopen jaar niets te wenschen over. De volksgezondheid was bevredigend en de veiligheid voldoende. Ten gevolge van de langdurige droogte viel de padioogst minder gunstig uit. De aanplantingen van tweede gewassen slaagden over het algemeen goed.

§ 13. *Westerafdeeling van Borneo.*

Als gewoonlijk vonden weder hier en daar, echter niet op groote schaal, ongeregeldheden tusschen Dajaksche stammen plaats, maar overigens werd de politieke rust nergens verstoord.

Onze verhouding tot de verschillende vorsten en grooten bleef goed. Door het sluiten van nieuwe contracten met Tajan, Soehaid en Landak werd 's Gouvernements verhouding met die landschappen op meer volledigen voet geregeld [1]). De in 1881 voorloopig als hoofd van het inlandsch bestuur in Landak opgetreden mantri (verg. het verslag van 1882 blz. 17) werd in Juni 1883 door de Indische Regeering, voor den duur der minderjarigheid van den tot panembahan bestemden vorstentelg, in zijne waardigheid bevestigd met den titel van waarnemend (wakil) panem-

[1]) De nieuwe contracten met Tajan en Soehaid, en het in 't vorig verslag bedoelde met Sanggouw, zijn bereids aan de Staten-Generaal medegedeeld (zie de stukken der zitting 1883—1884—133).

bahan. Kort daarop verzocht hij om zich ter bedevaart naar Mekka te mogen begeven, en hij vertrok derwaarts vóórdat zijn verzoek nog was beantwoord. Over deze handeling zal hem te zijner tijd de ontevredenheid der Indische Regeering worden betuigd. Inmiddels is, met hare goedkeuring, eene commissie van twee rijksgrooten tijdelijk met het bestuur over Landak belast. De sultan van Pontianak, die in het voorjaar van 1883 naar Mekka vertrok, is in Maart jl. van daar teruggekeerd.

In de Boven-Kapoeas werden de Ambalou-Lebojan-Dajaks weder bedreigd door Batang-Loepar Dajaks, en toen zich bij deze laatsten ook stamgenooten uit Serawak aansloten, trokken die van Ambalou-Lebojan zich in grooten getale bijeen om zich onder de bescherming te stellen van militaire patrouilles uit onze benting te Nanga-Badou, gesteund door het gouvernementsstoomschip *Singkawang* en eene te Smitou gestationneerde stoombarkas. De aanvallende partij hield zich sedert op een afstand en van den voorgenomen grooten sneltocht is niets gekomen.

Een in de bovenlanden van Mampawa van Dajaksche zijde aan den dag gelegd verzet tegen den panembahan van dat landschap werd door bemiddeling van ons bestuur in de geboorte gestuit. Ook werd spoedig een einde gemaakt aan een geschil tusschen Silau-Dajaks van Mampawa en Samaroena-Dajaks van Landak, hoewel partijen daarover een oogenblik slaags geraakten.

In Sanggouw bleef de stam der Songkong-Dajaks in zijn verzet tegen het inlandsch zelfbestuur volharden. De medewerking die tot het bedwingen daarvan verwacht werd van Sambas en Landak (zie vorig verslag blz. 15) bleef uit, daar de bestuurders dezer beide landschappen de handen vol hadden om de hun onderhoorige Terboöng-Batang-Dajaks en Tawang-Dajaks tegenover elkander in bedwang te houden.

Op godsdienstig gebied bleef alles kalm. Het Mohammedanisme onderging geen, althans geen noemenswaardige, uitbreiding. De weinige Dajaks die tot den Islam overgingen, meerendeels weder om redenen van stoffelijken aard, bleven in den regel hunne heidensche zeden en gewoonten volgen. Te Singkawang maakten een 80-tal Roomsch-Katholieke Chineezen van de voor hen opgerichte kerk en school een vrij druk gebruik. Christen-inlanders vindt men in dit gewest nagenoeg in 't geheel niet.

Gedurende een zestal weken van 1883 heerschte de cholera epidemisch in de afdeelingen Pontianak en Soengei Kakap. Pokken vertoonden zich sporadisch in de afdeelingen Soekadana en Sintang. Overigens viel in het afgeloopen jaar over de volksgezondheid weinig te klagen.

De toestand van den handel kon bevredigend genoemd worden. Viel de rijstcultuur over het algemeen gunstig uit, bijzonder overvloedig was de oogst van de tengkawangvrucht. De resident schat den uitvoer van het uit deze vrucht verkregen vet gedurende 1883 op niet minder dan 7 millioen K.G., welke hoeveelheid uitsluitend naar Singapore werd verscheept.

§ 14. *Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.*

Gedurende een groot gedeelte van het afgeloopen jaar bleven de in 1882 in de Boven-Doessoen uitgebroken onlusten nog aanhouden. In de omstreken van Moeara Teweh, onze noordelijkste post in de gouvernementslanden van dit gewest, werden door de opstandelingen in de eerste maanden van 1883 herhaaldelijk kleine strooptochten ondernomen, maar met weinig resultaat. Zij poogden hierop in de streken langs de Boven-Kapoeas en Boven-Kahaijan hun aanhang te versterken, maar zagen zich hierin door de aldaar op de been gebrachte bevolkingspatrouilles deerlijk teleurgesteld. Meer was voor hen te verwachten in de als fanatiek bekend staande afdeeling Amoenthai, waar dan ook onzerzijds reeds in 't laatst van 1882 (verg. vorig verslag blz. 15/16) buitengewone militaire maatregelen waren genomen. Een aanval aldaar op onzen tijdelijken post te Tandjong (hoofdplaats van het district Tabalong), ondernomen door eene 1400 à 1500 man sterke bende, maar door de bezetting onder den 1sten luitenant F. H. Donner glansrijk afgeslagen (8 Mei), scheen het sein voor een werkdadiger optreden der onruststokers, aan wie nu het plan werd toegeschreven om door het district Balangan naar de hoofdplaats Amoenthai door te dringen. In verschillende richtingen werden gedurende de eerste weken de districten Tabalong en Balangan afgepatrouilleerd, waartoe de in de afdeeling Amoenthai aanwezige militaire macht tot tweemalen toe voor zoolang noodig met eene colonne uit Bandjermasin versterkt werd. Men had echter geen vijandelijke ontmoetingen dan op 1 Juli, toen een van uit de hoofdplaats Amoenthai afgezonden detachement van 50 man onder den 1sten luitenant J. W. J. Van der Moore te Lampihong (hoofdplaats van het district Balangan) eene bende van ongeveer 500 opstandelingen versloeg, bij welke gelegenheid de onzen, evenals op 8 Mei te Tandjong, slechts 1 gewonde bekwamen.

Door de onverpoosd voortgezette militaire bewegingen in Amoenthai afgeschrikt, keerden de opstandelingen naar de Boven-Barito terug, waar zij van plan schenen nieuwe krachten te verzamelen om, na afloop van den vastentijd, hun geluk nogmaals te beproeven. Hier zou hun echter een laatste, gevoelige slag worden toegebracht. Op berichten dat de vijand het voornemen had om de beneden Moeara Teweh aan de Barito gelegen kampongs over te halen of te dwingen om gemeene zaak met hem te maken, werd namelijk den 29sten Augustus, tot verhindering van dit plan, het gouvernementsstoomschip *Boni*, aan boord hebbende een detachement infanterie van 2 officieren en 60 man, naar de Boven-Barito gezonden. Zonder eenige ontmoeting bereikte men den 5den September Moeara Teweh. Hier waren in de laatste dagen zoowel de bezetting als de omliggende bevriende kampongs herhaaldelijk gealarmeerd geworden door kleine benden uit Telok Maijang, een half uur benoorden Teweh, waar zich een van 's vijands voorposten bevond. Reeds den volgenden dag stoomde het te Moeara Teweh gestationneerde oorlogsschip *Onrust* met de *Boni* en een detachement van 100 man infanterie naar Telok Maijang om den vijand te verdrijven. Bij aankomst was echter de plaats ontruimd, daar de opstandelingen zich, naar men sedert vernam, teruggetrokken hadden in eene sterke benting op den heuvel Mandaroeian, ongeveer $2^1/_2$ uur stoomens verder gelegen, ter plaatse waar de Lahai in de Barito stroomt. Om deze versterking met goed gevolg te kunnen aantasten, diende onzerzijds eene grootere macht te worden georganiseerd. In verband hiermede begaven zich de resident en de gewestelijke militaire commandant met eene nadere troepenversterking van 50 man infanterie onder 1 officier den 16den September met het gouvernementsstoomschip *Djambi* naar Moeara Teweh, waar zij den 19den aankwamen. Reeds den volgenden morgen te 5 uur was alles gereed om den vijand te Mandaroeian te gaan opzoeken De troepen, 175 man onder 6 officieren, waren ingescheept op de *Onrust*, de *Boni* en de *Djambi*, en stonden, wegens plotselinge ongesteldheid van den met het commando belasten kapitein, onder het bevel van den 1sten luitenant-adjudant W. G. A. C. Christan, terwijl de flottielje gecommandeerd werd door den luitenant ter zee 1ste klasse P. G. Bruch. Het geheel stond onder de leiding van den gewestelijken militairen commandant, die zich met den resident op de *Onrust* bevond. Het mistige weder vertraagde het opstoomen, maar tegen 's voormiddags 10 uur kon toch het gevecht een aanvang nemen. De schepen forceerden de passage en namen, al vurende, positie bovenstrooms van de vijandelijke sterkte. De opstandelingen lieten zich mede niet onbetuigd, en het artillerievuur duurde tot ongeveer 11 uur. Toen werd besloten de infanterie te doen ontschepen en binnen een half uur was de colonne aan wal en begon de beklimming van den zwaar begroeiden heuvel. Na een marsch van vijftien minuten moest een diep ravijn met steile wanden langs een enkelen daarover liggenden boomstam worden overgetrokken, hetgeen eenig oponthoud veroorzaakte. Daarna werd de marsch in alle stilte voortgezet langs een steeds moeilijker en steiler wordend ongebaand terrein, totdat omstreeks 12 uur de voortroep op den rand van een plateau debouchéerde en de versterking vlak vóór zich zag. Een salvo werd gelost om daarmede, volgens afspraak, de schepen te waarschuwen dat de troepen in de nabijheid der versterking waren aangekomen en dus het scheepsgeschut kon ophouden met vuren. De vijand, ons ontdekkende, begon uit de benting zijn vuur op de troepen te richten door bamboezen kokers, welke in rijen boven elkander door de palissaden waren aangelegd. De voortroep, tijdig versterkt door de hoofdmacht, stormde

voorwaarts tot voor de schietgaten en richtte toen door deze en door openingen tusschen de palissaden een snelvuur op de verdedigers. Dezen, aangevuurd door hunne hoofden, hielden moedig stand en trachtten, ook door de blanke wapenen, onzen aanval af te weren. Toen echter kort daarna, ondanks 's vijands tegenstand, onze soldaten de bijna 3 M. hooge palissadeering begonnen te beklimmen en eenigen met een luid hoera naar binnen sprongen, weken de muitelingen, na een kort gevecht van man tegen man, terug en trachtten velen in overijlde vlucht hun leven te redden door, over de palissaden heen, langs de steile hellingen aan de zuid- en westzijde in de verhakkingen te springen. Ook daar werden zij door het vuur der onzen achtervolgd. Tegen 12¼ uur 's namiddags was de geheele vijandelijke stelling vermeesterd. Aan onze zijde sneuvelde 1 Europeesch fuselier en werden 1 officier en 4 minderen gewond. Door den vijand werden 28 lijken achtergelaten, waaronder 4 van voorname hoofden der opstandspartij, benevens dat van een uit Moeara Teweh gedrosten Atjehschen dwangarbeider die in de benting het bevel had gevoerd. Vier stukken geschut, eèn aantal geweren en blanke wapenen benevens drie sultansvlaggen vielen in onze handen. De versterking, die in geduchten staat van tegenweer bleek te zijn gebracht, werd door onze troepen geslecht en verbrand, waarna zij zich wederom inscheepten. Tegen 5 uur 's namiddags was de geheele flottielje te Moeara Teweh terug. Eene tweede vijandelijke versterking, tegenover Mandaroeian aan de overzijde der rivier gelegen, — die echter op 20 September niet bezet schijnt te zijn geweest, — werd, op een verkenningstocht in de eerste dagen van October door den controleur van Moeara Teweh met de *Boni* ondernomen, door eenigen van diens gewapend gevolg en door matrozen gesloopt.

Sedert is er in den politieken toestand van de Boven-Doessoen eene gunstige verandering gekomen. Een tijdlang werden door de kwaadgezinden nog wel pogingen gedaan om het verzet levendig te houden, — althans schenen zij voornemens de Riam Bahoetoes te willen bezetten om ons op dit gewichtig punt, waar in 1882 de *Djambi* was beschoten, den toegang tot de bovenstreken te kunnen betwisten, — maar van dit plan is niets gekomen, en toen in Januari jl. de resident zijne inspectie tot gemelde passage en zelfs nog verder — tot Moeara Laoeng — uitstrekte, had alles een rustig aanzien, terwijl verscheidene hoofden en andere invloedrijke personen hem hunne opwachting kwamen maken. Uit alles bleek dat de bevolking in de Boven-Doessoen naar rust verlangde, en dat zij na onze overwinning te Mandaroeian de overtuiging verkregen had dat de opstandelingen niet tegen ons opgewassen waren. De zoogenaamde sultan Goesti Mohamad Seman, het hoofd der opstandspartij, die zich na de gebeurtenissen van September met eenige vertrouwelingen eerst aan den bovenloop der Soengei Boemban en daarna te Datah Parang had gevestigd, liet in Februari jl. aan het waarnemend districtshoofd der Boven-Doessoen weten, dat hij zich voortaan rustig zou gedragen als hij de zekerheid had op zijne nieuwe verblijfplaats ongemoeid te zullen worden gelaten. Zijn voornaamste medestander, toemenggoeng Adjudant, zoon van wijlen toemenggoeng Soerapati, scheen met hem in onmin te zijn geraakt.

Andere gebeurtenissen van politiek belang grepen, in die gedeelten van het gewest welke onder rechtstreeksche contrôle staan van Europeesche ambtenaren, niet plaats.

Onder het Mohammedaansche gedeelte der bevolking bleef een opgewekt godsdienstig leven heerschen, dat zich echter niet anders uitte dan door meer zorg voor het oprichten of in goeden staat houden van bedehuizen en het nauwgezet opvolgen van de voorschriften van den Koran. Overgangen uit het heidendom tot den Islam waren niet zeldzaam. De verspreiding van de Christelijke leer maakte weinig of geen vorderingen. De in de benedenlanden gevestigde zendelingen van het Rijnsche Genootschap te Barmen bleven zich voornamelijk wijden aan het onderwijs van de Dajaksche jeugd.

De cholera vertoonde zich medio 1883, aanvankelijk sporadisch doch spoedig daarna epidemisch, ter hoofdplaats Bandjermasin en later ook in de overige afdeelingen. Ter hoofdplaats nam zij echter reeds tegen het einde van Augustus in hevigheid af om in October geheel op te houden. In de binnenlanden verdween de ziekte eerst tegen het einde des jaars. Ook pokken kwamen veel voor. Beide ziekten sleepten velen ten grave.

De handel was ter hoofdplaats zeer levendig, doch in het binnenland gedrukt, een gevolg van den minder goed geslaagden rijstoogst. De blijkens het vorig verslag in April 1883 tot stand gekomen verbetering in de stoomvaartverbinding tusschen Borneo's Oostkust en Java via Bandjermasin droeg, tegen verwachting, nog niet bij om de handelsproducten van Zuid- en Oostkust in meerdere mate dan vroeger hun weg naar Java te doen vinden, in stede van naar Singapore.

Omtrent het leenrijk Kotta Waringin zijn ditmaal geen berichten ontvangen, terwijl van de verschillende gedeelten der adsistent-residentie Koetei en de Oostkust, waar het Europeesch toezicht onlangs eenigszins is verbeterd (Indisch Staatsblad 1884 n⁰. 35), slechts weinig bijzonderheden zijn gemeld. Van genoemde adsistent-residentie zijn thans afgescheiden en tot eene afzonderlijke, door een controleur bestuurde, afdeeling gemaakt de leenrijken Pasir en Pagattan-Koesan, zoomede de door inlandsche hoofden krachtens eene instructie bestuurde gouvernementslandschappen bekend onder den algemeenen naam van Tanah Boemboe. In een dezer landschappen, namelijk in Tjingal-Menoenggoel-Bangkalaän, kwam in 1883 het besturend hoofd te overlijden. Kort daarop stierf ook de leenvorstin van Pagattan-Koesan, de gemalin van evenbedoeld hoofd. Het blijkt niet of in beider vervanging reeds definitief is voorzien. Daar tijdens de woelingen in de afdeeling Amoenthai het vermoeden bestond dat in Tanah Boemboe en Pasir oorlogsbehoeften voor de opstandelingen werden ingevoerd, werd de medewerking der inlandsche bestuurders aldaar ingeroepen om dien invoer zooveel mogelijk te beletten. Een tijdlang hield ook een oorlogsschip toezicht langs de kust van Pasir. Wegens de krachteloosheid van het Pasirsch bestuur schenen de Boegineesche handelaren aldaar den boventoon te voeren.

Het in 1882 door gouvernementspersoneel in Sambalioeng aangevangen onderzoek naar ontginbare kolenafzettingen werd in 1883 voortgezet in de rijken Goenoeng Taboer en Koetei, zonder dat van de zijde der hoofden en bevolking eenige bemoeilijking werd ondervonden. Over de kansen op het tot stand komen in een of meer dezer rijken van kolenontginningen met Europeesch kapitaal zie men hoofdstuk **O** afd. II van dit verslag. In Goenoeng Taboer, waar na het in 't vorig verslag vermelde overlijden van den sultan voorloopig drie rijksgrooten waren aangewezen om eene commissie van bestuur te vormen, werden, op eenparig verzoek van dezen en na verkregen toestemming van den Gouverneur-Generaal, de leiding der zaken en de voogdij over den minderjarigen opvolger overgedragen op een neef van den laatsten sultan, zekeren Hadji Adji Koening, behuwdzoon van den vorst van Boeloengan. Van dezen als » regent " van Goenoeng Taboer opgetreden prins wordt een krachtig bestuur verwacht.

Aan een Arabier te Boeloengan, die op eigen kosten een moeilijk bevaarbaren zijtak van de Sesajab-rivier, de Soengei Bengaloen, in het gebied van Boeloengan voor den afvoer van rottan geschikt wilde maken, mits hem in die onbewoonde streek voor den tijd van vijf jaren het uitsluitend recht van exploitatie van de thans ontoegankelijke rottanbosschen werd afgestaan, verleende de Indische Regeering in December 1883 vergunning om te dier zake met den sultan en de mantri's van Boeloengan eene door den resident goed te keuren overeenkomst aan te gaan. Door eenige belanghebbenden, gedeeltelijk hier te lande gevestigd, is in 't laatst van 1883 gelijke vergunning gevraagd met opzicht tot het verkrijgen in erfpacht voor 75 jaren van het eiland Sebittikh in de St. Luciabaai en van een terrein woesten grond benoorden en bewesten die baai, tot het afstaan van welke terreinen het Boeloenganschbestuur zich bij notariëele akte dd. 13 December 1882 jegens een dier belanghebbenden — een te Bandjermasin gevestigd koopman — voorloopig had bereid verklaard. In Juli jl. is de gevraagde vergunning door de Indische Regeering verleend.

Met de » British North Borneo Company " hadden onze autoriteiten slechts weinig aanrakingen. Die maatschappij betwist ons onze rechten op de landstreek tusschen de rivieren Tawau en Siboeko, omdat in de door haar verkregen concessie van de sultans van Broenai en Solok de

Siboeko-rivier is genoemd als de grens van haar gebied. Hare pretentiën zijn door de Britsche Regeering bij de Nederlandsche aangebracht en gesteund, weshalve het noodig is geweest onzerzijds de ongegrondheid dier pretentiën en de deugdelijkheid onzer rechten op het kustgebied tot Batoe Tinagat bij de Tawau-rivier aan te toonen, en wel bij herhaling. Ons laatste betoog ter zake bleef tot dusver onbeantwoord. De voor onze grensvestiging te Moeara Tawau bestemde controleur (verg. vorig verslag blz. 16) betrok zijne standplaats in 't laatst van Juni 1883. Bij voortduring bleef een der oorlogsbodems van Makasser of Bandjermasin in de St. Luciabaai gestationneerd. Ontmoetingen met zeeroovers of slavenhandelaren hadden niet plaats.

§ 15. *Celebes en onderhoorigheden.*

In de Noorderdistricten liet de verhouding tusschen eenige door Boniereu bewoonde kampongs en den regent een paar malen te wenschen over. Overigens bleven rust en orde in ons rechtstreeksch gebied ongestoord.

Bewegingen van godsdienstigen aard deden zich niet voor. Hoewel langzaam, maakte de Islam steeds vorderingen. De door de Roomsch-Katholieke missie beoogde vestiging van een zendingspost aan de Kendaribaai (verg. vorig verslag blz. 18) kwam nog niet tot stand.

De gezondheidstoestand gedurende 1883 was vrij bevredigend In sommige streken heerschte gedurende korteren of langeren tijd nog cholera, doch bij het eind van het jaar was de ziekte geheel geweken. De handel bleef slap onder den invloed der lage koffieprijzen. De uitkomsten van de rijst- en koffieoogsten waren in 1883 over het algemeen weer ver van gunstig.

Van de inlandsche staatjes hield Wadjo — waar men met de regeling der opvolging in het bestuur over Sidenreng (verg. vorig verslag blz. 17) blijkbaar weinig was ingenomen — zich voortdurend teruggetrokken. De nieuwe vorst van Sidenreng SOEMANGA ROEKKA legde van zijn kant veel gematigdheid en beleid aan den dag in zijn optreden tegenover het aan zijn gebied grenzende Wadjosche landschap Belawa, dat aan allerlei slecht volk eene schuilplaats aanbood, en daardoor eene plaag was voor de bewoners van Sidenreng. Aanvankelijk poogde hij door overreding eene verbetering in den staat van zaken te brengen, maar zijne boodschappers werden, terwijl zij naar Belawa op weg waren, door gewapenden van daar aangevallen en drie hunner werden vermoord. Daarop rukte SOEMANGA ROEKKA onverwijld met eene aanzienlijke krijgsmacht tegen Belawa op, zonder het den tijd te geven om hulp van andere Wadjosche landschappen te ontbieden. Na een kort gevecht werden de benden van Belawa uiteengedreven en de tocht naar de hoofdkampong voortgezet, die zonder veel moeite in handen van de Sidenrengers viel, daar de vijandige partij zich uit de voeten had gemaakt en alleen het goedgezinde deel der bevolking was overgebleven. De bezittingen der schuldig bevondenen werden vernield, na welke tuchtiging SOEMANGA ROEKKA terugtrok, Belawa aan Wadjo overlatende zonder eenig recht daarop te doen gelden. Dit gelukkig geslaagde machtsvertoon moet het ontzag van Sidenreng bij zijne tegenstanders zeer versterkt hebben.

Het door den gouverneur van Celebes in Maart 1883 aan Boni gebracht bezoek (zie vorig verslag blz. 17), dat o.a. ten doel had zich te verzekeren dat eene hem vergezellende militaire commissie tot aankoop van remonte-paarden in de uitvoering van hare opdracht de noodige medewerking ondervond, werd door de leenvorstin eenige maanden later met een tegenbezoek ter hoofdplaats Makasser beantwoord. In twee rijkjes viel in het afgeloopen jaar het bewind open: in Loehoe kwam de vorstin en in Soembawa de sultan te overlijden. Deze laatste werd opgevolgd door zijn kleinzoon, indertijd reeds tot opvolger aangewezen. De rijksgrooten van Loehoe kozen in den aanvang van 1884 tot opvolger van de overleden vorstin een van hare volle neven.

§ 16. *Menado.*

Belangrijke feiten van politieken aard vielen in dit gewest niet voor. De algemeene toestand kon bevredigend worden genoemd.

In de leenstaatjes ter noordkust van Celebes (waar in September 1883 het oorlogsstoomschip *Merapi* de vlag vertoonde) en in de Gorontalosche landschappen sleepten de pokken velen ten grave. Elders in het gewest, met name in de Minahassa en op de Sangi- en Talaut-eilanden, liet de volksgezondheid in 1883 weinig te wenschen over. De handel ging min of meer gebukt onder den invloed der lage marktprijzen van copra en dammar. Ook de minder gunstige oogst van koffie, cacao en muskaatnoten bracht wellicht het zijne hiertoe bij. Het rijstgewas slaagde over het algemeen naar wensch, behalve in Gorontalo. Ook de overige voedingsmiddelen der bevolking, maïs en aardvruchten, waren in voldoende mate verkrijgbaar.

In de Minahassa en op de Sangi- en Talaut-eilanden breidt het Christendom onder het nog heidensche deel der bevolking zich steeds uit. Daarentegen wordt weinig gehoord van bekeeringen tot den Islam.

Op de Sangi-eilanden moest het Europeesch bestuur in elk der landschappen Manganitoe en Taboekan, beiden op Groot-Sangi, eenige rijksgrooten uit hun ambt ontslaan, omdat zij den tijdelijk waarnemenden radja de gehoorzaamheid hadden opgezegd. De keuze van een definitieven bestuurder schijnt, door de verdeeldheid die er op dit punt tusschen de rijksgrooten heerscht, in geen der beide landschappen haar beslag te kunnen krijgen. Op Kabroeang, tot de Talaut-groep behoorende, werden door bemiddeling van den controleur eenige oude veeten bijgelegd.

Een der Europeesche handelaren op de Talaut-eilanden, dezelfde van wien laatstelijk sprake was in het verslag van 1881 (blz. 20), werd op Magindanao (Philippijnen), waarheen hij zich in 't laatst van 1882 met eene door zeven inlanders bemande prauw ten handel had begeven, verraderlijk vermoord. Van de bedoelde inlanders, die door de Magindanaosche roovers tot slaven waren gemaakt, gelukte het aan één om op eigen gelegenheid naar Talaut terug te keeren. Uit de met de autoriteiten te Manilla gevoerde briefwisseling (zie blz. 2) is gebleken dat twee der moordenaars gevat en voor den Spaanschen rechter gebracht zijn; dat de medgezellen van den vermoorde, na zich uit handen der roovers te hebben losgemaakt, zich eenigen tijd onder de hoede van den Spaanschen gezaghebber te Kotta Batoe hebben opgehouden, waar zij in het proces als getuigen moesten worden gehoord, maar dat zij zich sedert heimelijk van daar hebben verwijderd, met uitzondering van één, die in de gelegenheid zou worden gesteld om zijne vroegere woonplaats op Talaut weder te bereiken. Volgens een later bericht zouden toch nog vier der opvarenden in slavernij verkeeren en had de sultan van Magindanao eene gewapende flottielje uitgezonden om hen te verlossen, welke poging echter vruchteloos was gebleven.

De radja van Siauw (Sangi-eilanden) kwam in October en die van Bwool (noordkust van Celebes) in December den resident een officieel bezoek brengen. In laatstgenoemd rijk hadden de te Kentanan gevestigde lieden uit Gorontalo weder — evenals eenige jaren geleden (verg. het verslag van 1877 blz. 26) — een eigen rijksbestuur ingesteld, geheel buiten voorkennis van het Gouvernement of van den radja van Bwool. Bij de eerste gunstige gelegenheid zou de resident zich naar Kentanan begeven, ten einde de kolonisten uit Gorontalo bij vernieuwing aan hunne verplichtingen jegens het Bwoolsche bestuur te herinneren.

§ 17. *Amboina.*

Feiten van politiek belang deden zich in dit gewest niet voor. Op het eiland Ambon en de Oeliassers (de eilanden Saparoea, Haroekoe en Noessalaut), zoomede op het eiland Groot-Banda, heerschten rust en orde en was ook de veiligheid voldoende verzekerd. Ditzelfde kan natuurlijk niet gezegd worden van de overige verder afgelegen eilanden-groepen, waar de band met ons bestuur eerst sedert kort wordt onderhouden door eenige Europeesche beambten, onder den titel van posthouders, wier omgang met de bevolking, al mogen zij hunne taak niet altijd oordeelkundig opvatten, hier en daar, waar de bevolking 't meest achterlijk is, reeds tot eenige meerdere beschaving blijkt te leiden. Het gehalte der inlandsche hoofden bleef te wenschen overlaten. Velen hunner zijn verslaafd aan opium en sterken drank.

Op de Oeliassers werd geklaagd over onwil der bevol-

king om negorijdiensten te verrichten. Deze klacht werd ook elders vernomen. In dit opzicht schijnt nadeelig gewerkt te hebben dat ingevolge art. 484 van de nieuwe verordening op het rechtswezen in Amboina (Indisch Staatsblad 1882 n°. 29) o. a. de artikelen 131 en 132 van het reglement in Indisch Staatsblad 1824 n°. 19*a* vervallen zijn, krachtens welke vroeger de nalatigen konden worden gestraft. Voorzieningen ter zake waren in het begin van dit jaar te Batavia in overweging.

Op Amboina en Saparoea trachtten verscheidene hadji's de devotie der » naksa bandijah " (naqsji bendîjah) in te voeren (verg. het verslag van 1882, blz. 3). Een hunner, die eene voor de rust onder de Mohammedaansche bevolking nadeelige geestdrijverij gaande maakte, zekere Abdoel Gani Niukeula, werd, met toepassing van art. 47 van het Regeeringsreglement, buiten het gewest gerelegeerd (November 1883). Voor zoover bekend won de Islam weinig nieuwe aanhangers. Daarentegen maakte de Christelijke leer nog steeds vorderingen, niet slechts op Amboina en de Oeliassers, maar ook op Boeroe, waar zich ruim 350 Alfoeren lieten doopen.

De gezondheidstoestand liet in 1883 nog al te wenschen over. Op vele eilanden heerschten koortsen, op Amboina en Saparoea buikziekten. Ook het aantal berriberri-lijders was grooter dan in vorige jaren. Epidemische ziekten deden zich echter niet voor.

De handel was vrij levendig. Op den landbouw legde men zich meer en meer toe. Ofschoon daarbij de voorziening in plaatselijke behoeften hoofdzaak bleef, begon men toch hier en daar allengs meer werk te maken van de teelt van voortbrengselen voor de Europeesche markt.

Omtrent sommige der onderhoorigheden van dit gewest is verder aan de ontvangen berichten nog het volgende te ontleenen.

Zoowel op Boeroe als op Oost-Ceram hebben een aantal Alfoersche gezinnen hunne zwervende levenswijze in de bosschen vaarwel gezegd en zich in de nabijheid van de woonplaats des posthouders vaste nederzettingen gekozen. Op eerstgenoemd eiland is een begin gemaakt met het verbeteren van de gemeenschap tusschen de noord- en de zuidkust.

Op de Ceramlaut- en de Goram-eilanden, waar nog, ingevolge een oud gebruik, sommige negorijen zich moeten onthouden van de uitoefening van een of ander bedrijf, zooals het visschen met sero's, het smeden, het vervaardigen van netten, vischlijnen, enz., trachtte ons bestuur dit voor de volkswelvaart belemmerend gebruik te doen opheffen.

De in Augustus 1882 in de afdeeling Kei ter inwoning toegelaten Europeesche ondernemer — dezelfde die blijkens 't vorig verslag (blz. 20) als gezagvoerder van den schoener *Ocean Pearl* aanvankelijk het plan scheen te hebben gehad om zich op Waigeoe ten noordwesten van Nieuw-Guinea neder te zetten — hield zich gedurende 1883 met zijn scheepsvolk (bestaande uit een 7-tal Europeanen die zich te Amboina van vergunningen tot inwoning in Nederlandsch-Indië hadden voorzien) te Toeal op Klein-Kei onledig met het opkoopen van houtwerken en klappers, en was voornemens aldaar eene houtzagerij en olieperserij in werking te brengen. Aanvankelijk rezen er oneenigheden tusschen de inboorlingen en de westersche vreemdelingen. De laatsten, zich bedreigd achtende en geen genoegzaam vertrouwen stellende in de tusschenkomst van den posthouder, riepen de bescherming van den resident in. Bij aankomst van het oorlogsstoomschip *Samarang*, tot het inwinnen van inlichtingen van Amboina naar Toeal vertrokken, bleek het dat er nog geen geweld was gepleegd. De commandant trachtte partijen voorloopig te bevredigen en wist, tot geruststelling van de vreemdelingen, van hoofden en bevolking de belofte te verkrijgen dat zij ook verder niet naar de wapenen zouden grijpen, maar de beslissing des residents zouden afwachten. Door diens tusschenkomst werden in October 1883 de geschillen geheel beëindigd. In hunne eischen betreffende de voor de onderneming in gebruik genomen terreinen bevredigd, verklaarden nu de lieden van Toeal dat zij de vreemdelingen ongaarne zouden zien vertrekken. Ook de resident was van oordeel dat, wanneer de ondernemer en zijne ondergeschikten het verder met de bevolking konden vinden, hunne vestiging tot wederzijdsch voordeel zou kunnen strekken.

Op Groot-Kei waren, door een vergrijp waaraan een heiden zich jegens een Mohammedaan had schuldig gemaakt, tusschen beider geloofsgenooten hooggaande oneenigheden gerezen, welke bij het begin van 1884 nog niet waren bijgelegd.

De in 't vorig verslag (blz. 18 en 52) vermelde tuchtiging, in April 1883, van de kampong Keliobar op Larat (Tenimber-eilanden), welke tuchtiging werd uitgestrekt tot de nabijgelegen kampong Kelaän, waar de bevolking mede weinig ontzag toonde, scheen den gewenschten indruk te hebben gemaakt. Immers een paar maanden later kwamen de hoofden der beide kampongs bij den posthouder om hem vergiffenis te vragen voor hun vroeger gedrag, zich bereid verklarende hunne zaken voortaan aan zijn oordeel te onderwerpen. Een bezoek in October 1883 aan de mede van weerspannigheid beschuldigde kampong Olilit op Jamdena (Timorlaut-eilanden) gebracht, gaf den inmiddels opgetreden nieuwen resident aanleiding om de voorgenomen beboeting achterwege te laten, aan welke handeling de Indische Regeering hare goedkeuring hechtte. Eenige hoofden van Olilit kwamen toen aan boord (het stoomschip lag op een paar uren afstand van Olilit, te Lakteroe, waar men veiliger ankeren kon) en gaven den indruk dat zij zich volstrekt niet op een vijandelijk standpunt tegenover ons bestuur hadden willen plaatsen. Ook bij het verblijf van eenigen der onzen in de kampong Olilit zelf kostte het weinig moeite met de bewoners op gemeenzamen voet te komen. Op Sejrah (Tenimber-eilanden) deden zich in het afgeloopen jaar herhaaldelijk ongeregeldheden tusschen de verschillende negorijen voor, in die mate dat de posthouder zich bedreigd achtte en tot tweemalen toe zijne standplaats verliet. In den aanvang van 1884 zou de resident met een nieuwen posthouder derwaarts vertrekken en zich dan door een klein detachement militairen doen vergezellen, daar de bemanning van het voor de reis te bestemmen gouvernementsstoomschip niet groot genoeg werd geacht om eene gewapende vertooning aan wal te maken.

Op Babber schenen ten gevolge van de plaatsing van een posthouder de hoofden zachtere en beschaafdere vormen en de vrouwen eene voegzamer kleederdracht aan te nemen. Aan een vijftal orangkaija's op dit eiland werden landbouwgereedschappen uitgedeeld, met opdracht om inzonderheid de paditeelt te bevorderen.

Op Lirang (afdeeling Wetter), waar het bleek dat de bevolking nog altijd eene Portugeesche vlag voerde, haar indertijd — vóór het tractaat met Portugal van 20 April 1859 — door het bestuur van Portugeesch Timor uitgereikt, werd deze aan den posthouder afgestaan, die er de Nederlandsche vlag heesch.

§ 18. *Ternate.*

Bijzonderheden op politiek terrein deden zich niet voor. Onze verhouding met de sultans van Ternate, Tidore en Batjan gaf alleszins reden tot tevredenheid. De vermaning, die de Regeering zich genoopt vond in 1882 aan eerstgenoemde te doen toekomen (verg. vorig verslag blz. 19), heeft blijkbaar nuttig gewerkt. De sultan was veel volgzamer dan vroeger. Ook kwam dientengevolge een einde aan een sedert het optreden des sultans, in 1880, ingeslopen misbruik, hierin bestaande dat de uit eenig deel van het rijk ter hoofdplaats Ternate ten handel komende prauwen verplicht werden vóór den kraton aan te leggen, zoo het heette om hare passen te vertoonen, maar in waarheid om aan eene onwettige heffing (de vroeger reeds afgeschafte leo-leo-belasting) te worden onderworpen.

Misdrijven tegen personen en goederen kwamen tot dusver op het Ternataansch en het Tidoreesch gebied meer voor dan in Batjan, maar werden ook hier in den laatsten tijd talrijker; de daders, meerendeels behoorende tot het van elders afkomstige werkvolk in dienst van de Batjan-maatschappij, werden in den regel gevat.

Van zeeroof werd nergens gehoord. Op de te Tobello (Noord-Halmaheira) ontstane nederzetting van lieden die vroeger dit bedrijf hadden uitgeoefend (verg. het verslag van 1880 blz. 22) werd bij voortduring het oog gehouden. In Mei 1883 verwijderden zich drie hunner zonder vergunning, en kort daarop werd een van dezen met eenig volk zwervende gezien bezuiden Halmaheira. Daar deze Alfoeren, wanneer zij zwervende bleven, een schadelijk element zou-

den kunnen worden, werden maatregelen genomen tot hunne opsporing. Eene der door de sultans van Ternate en Tidore tegen hen uitgezonden gewapende kruisprauwen mocht er in slagen hen te vatten. Twee hunner, die onderweg trachtten te ontsnappen, werden door de bemanning der kruisprauw neergeschoten, terwijl de derde naar Tobello teruggevoerd en onder streng toezicht gesteld werd.

Het Ternataansche sultansbestuur bleef ook in 1883 onvermoeide pogingen aanwenden om het Mohammedaansch geloof bij de heidensche Alfoeren ingang te doen vinden. En ook nu weder moest ons bestuur dikwerf tusschenbeide treden om te beletten dat dwangmiddelen werden gebezigd. Op Nieuw-Guinea, vooral ter westkust, waren het de Arabische handelaren die proselieten voor den Islam maakten. Door die handelaren wordt in meer dan één opzicht wel eens misbruik gemaakt van den steun hun door de sultans verleend. Zoo bleek het o. a. in het afgeloopen jaar noodzakelijk aan een dier lieden de vergunning om op Ternataansch Halmaheira handel te drijven te ontnemen, wijl hij van aanbevelingsbrieven des sultans partij trok om voor zijne particuliere belangen heerendiensten te vorderen en zich ook ongeoorloofde bemoeiingen op godsdienstig gebied aanmatigde. De Christelijke leer maakte, evenals in vorige jaren, weinig vorderingen. Een tiental heidenen uit de reeds ettelijke Christenen tellende kampong Tomori op Batjan en eenige slavenkinderen, door de zendelingen op Nieuw-Guinea vrijgekocht van de Papoeasche bevolking, waren de eenige bekeerlingen.

De gezondheidstoestand kon gunstig worden genoemd.

De handel was gedrukt. Die met Nieuw-Guinea, in 1882 trouwens bijzonder levendig geweest, nam zichtbaar af. Overdreven mededinging en belangrijke daling van den marktprijs der voornaamste producten worden als oorzaken genoemd.

In September 1883 bezocht de resident met het particuliere stoomschip *Sing Tjing* eenige plaatsen en eilanden op en nabij de noordkust van Nieuw-Guinea, en in de eerste plaats de Mapia-eilanden waar, evenals bij de vorige inspectie (verg. het verslag van 1882 blz. 25), een bevredigende staat van zaken werd aangetroffen. Het op Mapia, of juister op het zuidelijkste eilandje Pegun, voor den opkoop en de bereiding van klappers aanwezige personeel bestond uit 3 Europeanen en 19 inboorlingen van de Carolinen-groep, waar de copra-handelaar, die in 1879 een vijfjarig contract met den sengadji van Mapia gesloten had, zijn hoofdverblijf scheen te hebben. Ook ditmaal was hij van Mapia afwezig en waren de zaken aan den reeds vroeger op Pegun aangetroffen gemachtigde overgelaten. De bevolking van Mapia, slechts uit weinige personen bestaande, scheen het met de vreemdelingen best te kunnen vinden. De sengadji en een paar zijner onderhoorigen begonnen reeds een weinig Engelsch te spreken.

Van Pegun werd koers gezet naar Doreh op Nieuw-Guinea, aan den westelijken ingang der Geelvinksbaai. De drie in deze weinig bevolkte streek dicht bijeen gelegen zendelingstations, waar aan eenige Papoea's onderwijs wordt verstrekt, doch de evangelisatie nog niet veel te beteekenen heeft, werden door den resident bezocht. Het trok de aandacht dat de zendelingen op hunne scholen nagenoeg geen werk maakten van het Maleisch, ofschoon dit, naar 's residents gevoelen, in het belang ware van hunne leerlingen, daar iemand op Doreh die Maleisch kent, als tolk op de handelsvaartuigen zeer gewild is en goed geld kan verdienen.

Van Doreh ging de reis naar Korido (Schouten-eilanden). Bij een bezoek aan den wal bleek het in 1881 geplaatste wapenbord (verg. het verslag van 1882 blz. 22) ongeschonden bewaard te zijn en werd van de hoofden vernomen dat sedert geruimen tijd geen menschenroof noch onderlinge oorlogen hadden plaats gevonden. Aan de hoofden werden — voor zoover zij daarvan nog niet voorzien waren — akten van aanstelling en vlaggen uitgereikt.

Beoosten de Geelvinksbaai werd het eerst geankerd bij het eilandje Djamna. Twee ook elders op Nieuw-Guinea handel drijvende Europeesche ingezetenen van Ternate hebben hier hun volk om klappers in de Valckenaersbaai op te koopen en copra te bereiden, welke artikelen een paar malen in het jaar door schoeners worden afgehaald. De bewoners, naar schatting 300 zielen, waren blijkbaar aan den omgang met vreemdelingen gewend en schenen zeer goedaardig.

Nadat een paar Maleisch sprekende Papoea's — een van Djamna en een van het dichtbij gelegen eiland Podena — bereid waren bevonden om als tolken mede te gaan, zette de *Sing Tjing* koers naar den vasten wal, waar twee uitmondingen van eene groote rivier met de sloep werden binnengevaren. Aan de eene, Witriwai geheeten, trof men de kampongs Taronta, Moppa en Taroassi aan, te zamen 3000 à 4000 zielen tellende; aan de andere, 8 Engelsche mijlen oostelijker gelegen en Wiriwai genoemd, vond men de kampong Karoassi. De zeer goedaardige bewoners, die met hunne prauwen de sloep omringden, noodigden de onzen uit tot een bezoek in hunne woningen. Daar deze, op palen boven het water gebouwd, niet met de sloep konden genaderd worden, bleef men er voor liggen, tabak, kralen en andere kleinigheden uitdeelende. Aan elk der vier kampongs — hoofden waren er niet — werd eene Nederlandsche vlag uitgereikt, benevens eene Tidoreesche prauwvlag. Deze Papoea's behooren tot den stam der Bongas, een naam die op sommige kaarten ook aan een eilandje in de Valckenaers-baai wordt gegeven.

De reis oostwaarts voortzettende deed men nog dienzelfden dag de vroeger reeds bezochte strandkampong Mawes aan, en 's anderen daags de kleine Matterer-baai met de kampongs Tersia en Dempta, welker bewoners eene andere taal spreken dan die aan de Valckenaers-baai. Ook van hier werden een paar lieden als tolk medegenomen. Na eenige uren stoomens bereikte men de Sadipi-baai, in welker diepste bocht geankerd werd voor de kampong Tabirap, tusschen de kampongs Djakari en Taoefa. De bevolking, hoewel weinig met vreemdelingen in aanraking komende (slechts nu en dan begeven zich lieden van Sadipi naar Djamna om aldaar klappers, tripang en schildpad van de hand te zetten), toonde zich zeer vriendschappelijk. Ook vernam men dat zij in vrede leefde met de bergbewoners die van een anderen stam zijn. De berghellingen droegen sporen van landbouw.

Tusschen de Sadipi- en de Humboldtbaai wordt de kust gevormd door uitloopers van het Cycloop-gebergte, die op korten afstand van de zee reeds eene hoogte van omstreeks 4000 voet bereiken. De hoogste top wordt door de inboorlingen Doffon genoemd. Voor de Humboldtbaai gekomen, stoomde men naar Kaap Bonpland, tot welk punt ongeveer het Nederlandsche gebied zich uitstrekt, doch vond er het in 1881 voor de derde maal geplaatste wapenbord (verg. het verslag van 1882 blz. 23) op nieuw verdwenen. Met behulp van twee voor dit laatste gedeelte der reis medegenomen Papoea's van Sadipi, wier taal nauw verwant is aan die van de bewoners der Humboldtbaai, en die zich op hunne beurt aan den resident wisten verstaanbaar te maken door middel van de elders reeds aan boord genomen tolken, gelukte het thans — wat vroeger niet had kunnen geschieden — van de inboorlingen te vernemen dat het wapenbord was weggehaald door oostwaarts wonende vijandige Papoea's. Nogmaals werd nu tot de wederoprichting overgegaan, doch thans niet bij Kaap Bonpland, maar op een eilandje in een inham aan den zuidwesthoek der baai gelegen, waar men de kampongs Yaoetafa (Tobadi), Karé en Nassi aantreft, die te zamen een 100tal huizen tellen. Den inboorlingen, die zich in hunne aanrakingen met de onzen uiterst luidruchtig en vrijpostig gedroegen, werd aan het verstand gebracht dat het wapenbord een teeken van vriendschap was dat zij niet mochten wegnemen en steeds den opvarenden van schepen, die in de baai kwamen, moesten aanwijzen. Aan elk der genoemde kampongs en later nog aan de kampong Kajoo, in den noordwestelijken hoek der Humboldtbaai gelegen, werden eene Nederlandsche vlag en eene Tidoreesche prauwvlag uitgereikt. Eigenlijke hoofden vindt men nergens op de geheele noordkust, zoodat er geen aanleiding bestond om akten van aanstelling uit te reiken. Niettegenstaande de bewoners aan de Humboldtbaai zelfs door hunne naburen als kwaadwillig en woest worden afgeschilderd, konden de onzen, tijdens zij aan wal waren, zich ongedeerd tusschen hen bewegen.

Nadat de verschillende als tolken gebezigde Papoea's in hunne woonplaatsen (in de Sadipi- en Mattererbaaien, zoomede op de eilanden Djamna en Podena) waren aan land gezet, werd de terugreis verder dienstbaar gemaakt aan een

onderzoek van de mondingen der Amberno- of Rochussen-rivier. De oostelijke arm, die zeer breed en duidelijk uit zee zichtbaar is, werd vóór en een eindweegs binnen de monding opgelood, zonder dat aan de oevers sporen van bewoning werden aangetroffen. Een tweeden arm, iets ten oosten van Kaap d'Urville, die zich door eene bijzonder sterke strooming onderscheidt, trachtte men met het stoomschip in te varen, doch wegens den opstekenden wind en de holle zee moest dit voornemen worden opgegeven.

Met een bezoek aan de handelsplaatsen Ambai en Ansoes op het eiland Jobi (noordoostelijk gedeelte der Geelvinksbaai) zou de tocht langs Nieuw-Guinea's noordkust besloten worden. In die buurt waren in April te voren twee opvarenden van een schoener vermoord en had men een knaap gevangen genomen. Bij den korano van Ambai werd naar dit misdrijf onderzoek gedaan en van hem werd vernomen dat de in het gebergte wonende Wabo's het feit hadden bedreven, en wel te Bandawai; dat de Ambaiers den gezagvoerder hadden ontraden rechtstreeks met de berg-Papoea's te handelen, maar dat de schoenerkapitein, die bij den opkoop van dammar de tusschenkomst der strandbewoners scheen te willen ontberen, zich aan die waarschuwing niet had gestoord. Te Bandawai werd nu het onderzoek vervolgd, maar zonder gewenschten uitslag. De korano dier plaats, bij den resident aan boord gekomen, verklaarde zich wel is waar bereid om in het gebergte, waar de schuldigen te huis behoorden, den knaap te gaan opeischen tegen uitloving van een losprijs, waartoe aan gemeld hoofd zekere hoeveelheid blauwkatoen werd ter hand gesteld, maar na eenig tijdsverloop keerden de lieden van Bandawai onverrichterzake terug, daar de Wabo's niets van loskooping hadden willen weten. Te Ansoes, de voornaamste handelsplaats in deze streken, vond de resident alles rustig. Er zijn groote kampongs in de buurt en ook in het gebergte moet de bevolking talrijk zijn. Van Ansoes gaan gewoonlijk de tochten uit der vogeljagers die aan de te Ternate gevestigde handelaren de op de Europeesche markt wegens hare kleurenpracht zoo gezochte vogelhuiden leveren. Ten einde zich voor aanrandingen te vrijwaren, verzuimen de jagers niet, alvorens het gebergte in te gaan, om door geschenken de goede gezindheid zoowel van de strand- als van de bergbewoners te winnen. Ook te Ansoes was indertijd een wapenbord opgesteld, dat laatstelijk — in 1881 — nog op zijne plaats stond, maar sedert door den korano in bewaring was genomen. Thans werd het op eene goed zichtbare plaats weder opgericht, en daarna vertrok men van Ansoes om via Doreh en de bewesten Nieuw-Guinea gelegen eilanden Salawatti en Waigeoe naar Ternate terug te keeren. Te Doreh legde de resident de hand op een Gebehsch hoofd, die, misbruik makende van den naam van den sultan van Tidore, zoo door willekeurige heffingen als op andere wijze zich gezag aangematigd had, en ter bestraffing aan het Tidoreesch bestuur zou worden overgeleverd.

§ 19. *Timor.*

Ons gezag in dit gewest is er blijkbaar door gebaat geworden, dat den resident in den laatsten tijd weder de beschikking is gegeven over eenige militaire en maritieme macht. Dit valt o. a. hieruit af te leiden dat de meest gevreesde inlandsche grooten, zooals op Timor de liorai van Groot-Sonnebait en op Soemba de radja van Lewa, naar eene goede verstandhouding met het Gouvernement streefden. De eerste, wiens stemming jegens ons bestuur voor vele radja's op Timor toongevend is, kwam naar Koepang op om bij den resident de betuiging af te leggen van zijne goede gezindheid, terwijl de andere, sedert jaren als onze tegenstander bekend, blijken van toenadering gaf, o. a. door een misdadiger in onze handen te stellen wiens uitlevering van hem gevraagd was, en ook door zich te onthouden van de heffing van ankerage-gelden te Waingapoe (Nangamesi) [1]) nadat hem dit door den controleur verboden was.

Aan de onderlinge oneenigheden tusschen de radja's en hunne vazallen of tusschen radja's onderling komt echter geen einde. De geringste nietigheid — het is reeds meermalen opgemerkt — b. v. een geschil over grondbezit, eene schuldzaak, het niet betalen van een bruidschat, geeft aanleiding tot roof, sluipmoord en dikwijls tot oorlogen, die echter, al duren zij soms lang, niet zeer bloedig plegen te zijn. In 1883 werd intusschen van vijandelijkheden op eenigszins groote schaal niets vernomen. Ofschoon in dat jaar op Oost-Flores tusschen Larantoeka en het bergvolk achter den Ilimandiri nog geen vrede werd gesloten (eerst in Maart jl. kwam de verzoening tot stand), bleven toch de wapenen rusten. Op Zuid-Adonare mocht het, nadat het woeste berghoofd Samara overleden was (zie het verslag van 1882 blz. 25), den resident gelukken een soortgelijk geschil tusschen strand- en bergbewoners voor goed bij te leggen. Op Solor werd eene bloedige wraakneming voorkomen door de gevangenneming van den radja van Lamakera en diens hoofdtoemoekoeng, die in hun gebied een 11-tal moorden op lieden van Lomblen hadden doen bedrijven. Beide deze hoofdschuldigen werden naar Koepang overgebracht en zijn sedert door den Gouverneur-Generaal, bij politieken maatregel, op Java geïnterneerd.

Op Rotti en Savoe zijn de hoofden en het volk doorgaans zeer aan het Gouvernement gehecht. Hoogst zelden doen zich aldaar ernstige verwikkelingen voor. In vergelijking met andere gedeelten van het gewest zijn de toestanden op Rotti 't gunstigst te noemen. Het is het eenige eiland van den Timor-archipel waar men wegen en bruggen aantreft, en de veiligheid van personen en goederen laat er weinig te wenschen over. Velen der radja's zijn vrij degelijke lieden. Vaak gebeurt het dat de radja's die zich aan wanbestuur schuldig maken door de kiesgerechtigden worden afgezet. In 1883 was dit met vier hunner het geval. Twee der verdienstelijkste Rottineesche radja's, die van Dengka en Œnale, werden door het Gouvernement ter belooning van hunne trouwe plichtsbetrachting met de gouden medaille begiftigd. Ook aan een der radja's op Soemba, dien van Taimanoe, werd dit eereblijk geschonken.

Op godsdienstig gebied deed zich niets belangrijks voor. Uitbreiding van het Mohammedanisme viel weinig of niet te bespeuren. Van de missiën onder de vrij talrijke Roomsch-Katholieke en Protestantsche inlandsche Christenen wordt gunstig getuigd.

De gezondheidstoestand was over het algemeen bevredigend. Epidemieën kwamen niet voor. Ook de veestapel had niet van ziekte te lijden, behalve alleen op Rotti, waar in 1883, tijdens de kentering der moessons, veel meer beesten stierven dan gewoonlijk.

De toestand van den handel in 1883 kon, te oordeelen naar de levendige drukte die op de hoofdplaats Koepang heerschte, over het algemeen gunstig heeten. Uitgevoerd werden te Koepang o. a. ruim 2000 paarden, waarvan meer dan de helft van Soemba, en verder niet onbelangrijke hoeveelheden gele was, sandelhout, buffelhuiden en hoorns. Dat ook op Soemba, evenals te Koepang, de handel vooruitgaat, bewijst het feit dat te Waingapoe thans drie toko's door Chineezen en vier door Arabieren worden gehouden. In de eerste elf maanden van 1883 werd door de handelaren te Koepang voor eene som van omstreeks f 80 000 aan gouvernementswissels genomen.

Voor den landbouw was het afgeloopen jaar niet gunstig. Op vele plaatsen vielen de rijst- en djagong-oogsten slecht uit door te weinig regen, terwijl ook veldmuizen veel schade aanrichtten. Daarbij leverde de lontarpalm minder sap op dan in andere jaren, zoodat ook dit voedingsmiddel, dat op Rotti en Savoe de eerste plaats bekleedt, minder ruim voorhanden was. Op de plaatsen waar daaraan behoefte kon bestaan, trachtte het bestuur met goed gevolg den aanvoer van rijst te bevorderen. Gelukkig heeft nergens gebrek geheerscht.

§ 20. *Bali en Lombok.*

In dat gedeelte van Bali waar sedert kort 's Gouvernements rechtstreeksch bestuur is ingevoerd, namelijk in de landschappen Boeleleng en Djembrana, ondervond de

---

[1]) Deze vrij groote kampong — de standplaats van den controleur — wordt alleen bewoond door Arabieren, Endehneezen, Boegineezen en andere niet tot de inheemsche bevolking van Soemba behoorende personen. Er is door ons bestuur een hoofd over de Endehneezen, zoomede een hoofd over de Boegineezen aangesteld, en de bevelen van den controleur worden er vrij goed opgevolgd, zoodat Waingapoe reeds eenigszins kan worden beschouwd als te staan onder ons rechtstreeksch bestuur. In 't algemeen heeft de vertegenwoordiging van ons gezag op Soemba uitgewerkt dat er een einde is gekomen aan de door de Soembaneezen zoo gevreesde Endehneesche strooptochten op dat eiland.

geregelde werking der nieuwe orde van zaken geenerlei stoornis. Naarmate er de invloed van de vroegere hoogste inlandsche gezaghebbenden verloren ging, gewenden zich de districtshoofden meer en meer aan de opvolging van de bevelen der Europeesche ambtenaren. Dat de mindere man in ons bestuur vertrouwen stelde, viel af te leiden uit het feit dat menigeen niet schroomde zich over willekeurige handelingen zijner hoofden bij onze ambtenaren te beklagen. Aan een in 1869, wegens verzet tegen het toenmalig inlandsch bestuur, bij politieken maatregel naar Java verbannen aanzienlijken Boelelenger werd door de Indische Regeering in Juni 1883 vergund om naar Bali terug te keeren.

De verhouding van het Gouvernement tot de zelfbestuur uitoefenende vorsten op Bali liet weinig te wenschen over. De door sommigen hunner in 1882 gekoesterde vrees dat het Gouvernement meer dan vroeger eene politiek van inmenging in hunne zaken zou voorstaan, scheen zoo goed als geweken. Het streven, daartegenover hunnerzijds aan den dag gelegd, om onderling een bond te vormen en het oppergezag van Kloengkoeng, dat door verloop van tijd nagenoeg verdwenen was, te doen herleven, had vooralsnog geen verder gevolg dan dat er tusschen Gianjar, Kloengkoeng, Mengoei en Badoeng vrede gesloten werd, en dat Gianjar — ofschoon, op Tabanan na, het machtigste van al de Balische landschappen — met Kloengkoeng, waarvan het vroeger (vóór 1849) eene onderhoorigheid had uitgemaakt, een bondgenootschap aanging, in dier voege dat beider gebied voortaan één rijk zou uitmaken met den dewa-agoeng van Kloengkoeng tot hoofdvorst, die derhalve Gianjar ook zou vertegenwoordigen in al wat de aanrakingen van dit landschap met het Gouvernement betrof. Van een en ander gaven beide vorsten, ieder bij een afzonderlijken brief, aan den Gouverneur-Generaal kennis. Op grond dat het tusschen het Gouvernement en elk der beide rijken bestaande contract zich tegen de plaats gegrepen vereeniging niet verzette, onthield de Indische Regeering zich van opmerkingen ter zake. Het antwoord op de ontvangen kennisgeving — dat voor Kloengkoeng vervat was in een brief van den Gouverneur-Generaal (dd. 9 September 1883), terwijl aan Gianjar in gelijken zin geschreven werd door den resident — bepaalde zich dan ook tot eene gelukwensching met den gesloten vrede en met het aangegane bondgenootschap, zoomede tot het uitspreken van de hoop dat de band tusschen de vereenigde rijken en het Gouvernement daardoor meer en meer vriendschappelijk en vertrouwelijk mocht worden. De voornaamste beweegreden, waarom Gianjar zijne zelfstandigheid prijs gaf, scheen hierin gelegen dat de hoogbejaarde vorst, zelf in het onzekere verkeerende wie van zijne zonen bestemd moest worden om hem in het bestuur over Gianjar op te volgen, de beslissing deswege van den dewa-agoeng wenschte te doen uitgaan, vooral omdat diens keuze waarschijnlijk meer dan de zijne geëerbiedigd en alzoo tweespalt vermeden zou worden. Naar gezegd werd, zouden ook de bestuurders van Karang-Asem tot den hooger vermelden vredebond met Kloengkoeng willen toetreden, doch werden de van die zijde, op last van hun opperheer, den vorst van Selaparang (Lombok), gedane stappen door den dewa-agoeng gewantrouwd. Tabanan (waar men een fellen haat koestert tegen Mengoei) en Bangli (dat steeds op gespannen voet met Gianjar verkeerde) bleven volstrekt ongezind om zich bij de verbondenen aan te sluiten. Tusschen Gianjar en Bangli is in den aanvang van dit jaar eene openlijke vredebreuk ontstaan, ter zake van het door eerstgemeld rijk aan Bangli betwiste bezit van het district Apoewan, dat kort geleden zich van Gianjar afgescheiden en weder onder gezag van Bangli gesteld had, waartoe het ook vroeger behoorde. Wel was het, nadat reeds eene botsing tusschen de troepen van beide rijken had plaats gehad, aan de tusschenkomst van den resident gelukt om zoowel door den dewa-agoeng van Kloengkoeng, optredende voor Gianjar (zie hooger), als door den vorst van Bangli een bemiddelingsvoorstel te doen aannemen, maar toen het op de uitvoering zou aankomen, weigerde de vorst van Gianjar zich aan de door Kloengkoeng aangenomen schikking te onderwerpen, en gaf hij het voornemen te kennen om Apoewan gewapenderhand te hernemen. Volgens berichten van Juni jl. werd door den resident nog het mogelijke beproefd om eene uitbarsting der vijandelijkheden te voorkomen.

De vorst van het grootendeels Mohammedaansche Lombok, die zelf een Hindoe-Balinees is, doet al het mogelijke om zijne dynastie te handhaven, en zijne pogingen om het Balisch element op Lombok te versterken moeten, naar men zegt, soms tot tyrannieke daden leiden. Elke handeling die het gezag van den vorst zou kunnen schaden wordt zonder vorm van proces streng gestraft. De handel, zoowel in- als uitvoerhandel, is er verpacht. Tot de beschermelingen van den vorst behoort vooral de Arabische partij, onder welke men de vermogendste groothandelaren aantreft. Dat de vorst de Arabieren zeer genegen is, moet eensdeels een gevolg zijn van de omstandigheid dat hij hun invloed op zijne Mohammedaansche onderdanen vreest, wel wetende dat deze zich slechts noode bij den bestaanden staat van zaken neerleggen, anderdeels omdat hij hunne tusschenkomst behoeft voor den handel met het buitenland. Of bij het verscheiden van den ruim 66jarigen bestuurder wel een der als opvolgers in aanmerking komende zonen den invloed van hun vader zullen behouden, schijnt betwijfeld te mogen worden. Op het vernemen van de ramp van Krakatau deed de vorst uit eigen beweging den resident eene som van f 750 voor de noodlijdenden toekomen.

Ter oplossing van het met Bangli bestaande geschil nopens het gebied van een paar tot Boeleleng behoorende grens-dessa's, hadden in October 1883 op de quaestieuse punten gemeenschappelijke opnemingen plaats, welke tot overeenstemming leidden nopens de aan te nemen grenslijn en ten gevolge hadden dat eenige maanden later het onderzoek zich langs de geheele grens tusschen Boeleleng en Bangli uitstrekte, die nu in gemeenschappelijk overleg omschreven werd bij eene door beide partijen onderteekende en sedert door den Gouverneur-Generaal bekrachtigde akte dd. 8 Januari 1884. De resident, die bij een gedeelte van het plaatselijk onderzoek tegenwoordig was, werd door den vorst uitgenoodigd om naar Bangli te komen en werd aldaar met veel onderscheiding ontvangen. Ook bij een bezoek aan Tabanan, waarheen de controleur van Djembrana in commissie werd gezonden, was de bejegening zeer vriendschappelijk. In andere Balische rijken of op Lombok hebben onze ambtenaren zich in 1883 niet opgehouden. Voorkomende dienstzaken werden echter naar behooren schriftelijk behandeld. Een van wege het Kloengkoengsche bestuur ingesteld onderzoek nopens de in 't vorig verslag bedoelde scheepsramp in Straat Lombok leidde tot het ongeschonden terugvinden van al hetgeen de schipbreukelingen ter plaatse van hunne eerste landing hadden achtergelaten. Hetgeen die goederen bij verkoop hadden opgebracht, werd behoorlijk verantwoord. Door consulaire bemiddeling werden de gelden aan de rechthebbenden overgemaakt. Naar aanleiding van eene met Lombok gevoerde briefwisseling werd door den vorst aldaar een bevel uitgevaardigd betreffende de inning van handelsschulden in zijn rijk. Van wege den resident werd aan deze regeling algemeene bekendheid gegeven door middel van de Javasche Courant. (Zie het n°. van 15 Mei 1883.)

Bewegingen op godsdienstig gebied vonden nergens plaats; ook werden geen verschijnselen opgemerkt van Mohammedaansche propaganda.

In Boeleleng en Djembrana waren in het afgeloopen jaar, wegens de geheerscht hebbende droogte, de algemeene uitkomsten van den rijstoogst zeer ongunstig. In de overige gedeelten van Bali en op Lombok moet het gewas beter zijn geslaagd. Terwijl in Djembrana de handelsbeweging niet vooruitging, was dit wel het geval in Boeleleng, waartoe vooral bijdroeg de voortgaande verbetering der verbindingswegen met de naburige rijkjes. In koffie was de omzet in 1883 minder groot, als een gevolg van den schralen oogst, doch daarentegen ontstond eene groote vraag naar gedroogde klappers (copra) voor de markt te Singapore.

De gezondheidstoestand was in Boeleleng en Djembrana, behoudens koortsen en buikziekten in 't laatst van het jaar, doorgaans vrij bevredigend. Van de vorstenrijken vindt men slechts gemeld dat zich een tijdlang eene vrij ernstige en slepende pokkenepidemie vertoonde in Karang-Asem, Kloengkoeng, Gianjar en Bangli.

D. Landmacht.

§ 1. *Levende strijdkrachten.*

Samenstelling. Het volgende overzicht doet de verhouding kennen tusschen de formatie en de sterkte van het

Indische leger op 31 December 1883, vergeleken met hetzelfde tijdstip van 1882. (Onder de formatiecijfers op laatstgemelden datum was in 't vorig verslag 1 Europeaan te weinig opgegeven.)

		Officieren en adjudant-onderofficieren dienstdoende officieren.			Onderofficieren en manschappen.					Paarden.
		Europeanen.	Inlanders.	Totaal.	Europeanen.	Afrikanen.	Amboineezen.	Overige inlanders.	Totaal.	
Op 31 December 1882 telde de	normale formatie a)	c) 1444	"	c) 1444	14 114	"	970	14 410	29 494	1286
	tegenwoordige formatie b)	c) 1470	"	c) 1470	15 074	"	970	14 462	30 506	1286
	sterkte	d) 1352	"	d) 1352	13 578	111	e) 1411	13 930	f) 29 030	g) 1199
Op 31 December 1883 telde de	normale formatie a)	c) 1445	"	c) 1445	14 139	"	970	14 411	29 520	1286
	tegenwoordige formatie b)	c) 1462	"	c) 1462	15 032	"	970	14 419	30 421	1286
	sterkte	h) 1362	"	h) 1362	13 093	100	i) 1518	14 565	k) 29 276	l) 1247
Alzoo gedurende 1883 eene vermeerdering of vermindering der	normale formatie a)	+ 1	"	+ 1	+ 25	"	"	+ 1	+ 26	"
	tegenwoordige formatie b)	— 8	"	— 8	— 42	"	"	— 43	— 85	"
	sterkte	+ 10	"	+ 10	— 485	— 11	+ 107	+ 635	+ 246	+ 48

a) Door „normale formatie" wordt verstaan de formatie zooals die bij Koninklijk besluit is vastgesteld: zie de Koninklijke besluiten dd. 28 Januari 1882 n°. 13 (Indisch Staatsblad n°. 113), 28 October 1882 n°. 24 (Indisch Staatsblad n°. 343) en 27 December 1882 n°. 20 (Indisch Staatsblad 1883 n°. 109).

b) Door „tegenwoordige formatie" wordt verstaan de formatie zooals zij door den Gouverneur-Generaal tijdelijk is gewijzigd, krachtens art. 6 van het in noot *a* genoemde besluit des Konings dd. 28 Januari 1882 n°. 13.

c) Hieronder 17 adjudant-onderofficieren, dienstdoende als officieren.

d) Onder de sterkte zijn begrepen 84 officieren gedetacheerd uit Nederland, waarvan 1 officier van gezondheid van de reserve der marine. Onder de 83 van het Nederlandsche leger gedetacheerde officieren zijn er 13 (12 bij de infanterie en 1 bij de artillerie) gedetacheerd overeenkomstig Indisch Staatsblad 1871 n°. 176 (die derhalve bij het Nederlandsche leger door Indische officieren vervangen worden). Voorts rekenen onder de sterkte der officieren 54 adjudant-onderofficieren dienstdoende als officieren, en wel 17 (allen bij de artillerie) die de plaatsen innamen door de normale formatie voor hen aangewezen, en 37 (18 bij de infanterie, 18 bij de artillerie en 1 bij het militair huis van arrest te Samarang) ter voorziening in het incompleet aan tweede-luitenants (art. 5 van 's Konings besluit dd. 28 Januari 1882 n°. 13).

e) Hieronder 168 Alfoeren.

f) Onder de opgegeven sterkte zijn begrepen 3625 verpleegden in de militaire hospitalen (1958 Europeanen, 5 Afrikanen en 1662 Amboineezen en andere inlanders).

Daarentegen zijn in de opgegeven sterkte *niet* begrepen: 80 Europeesche onderofficieren en manschappen die, in afwachting van scheepsgelegenheid naar Nederland, bij de subsistenten-kaders vertoefden; 184 mindere militairen, gestraften bij de strafdetachementen (103 Europeanen en 81 Amboineezen en andere inlanders); 288 gedetineerden in het militair huis van arrest (234 Europeanen, 1 Afrikaan en 53 Amboineezen en andere inlanders); voorts 65 Europeesche en 8 inlandsche onderofficieren en manschappen die „voor memorie" gevoerd worden, en eindelijk 326 burgerlijke schrijvers.

g) Hieronder 68 muildieren.

h) Onder de sterkte zijn begrepen 68 officieren gedetacheerd uit Nederland, waarvan 1 officier van gezondheid van de reserve der marine. Onder de 67 van het Nederlandsche leger gedetacheerde officieren zijn er 15 (9 kapiteins en 5 eerste-luitenants der infanterie en 1 eerste-luitenant der artillerie) gedetacheerd overeenkomstig Indisch Staatsblad 1871 n°. 176 (die derhalve bij het Nederlandsche leger door Indische officieren vervangen worden). De andere 53 officieren, die van de reserve der marine daaronder begrepen, waren verdeeld als volgt: 23 bij de infanterie, 4 bij de cavalerie, 15 bij de artillerie (waaronder 10 infanterie-luitenants), 3 bij de genie, 6 bij de militaire administratie, 1 officier van gezondheid en 1 militair apotheker. Voorts rekenen onder de sterkte der officieren 7 adjudant-onderofficieren-kwartiermeesters en 46 adjudant-onderofficieren dienstdoende als officieren, te weten: 16 bij de infanterie, 1 bij het militair huis van arrest te Samarang en 29 bij de artillerie, van welke laatstgenoemden 17 de plaatsen innamen voor hen aangewezen door de normale formatie.

i) Hieronder 166 Alfoeren.

k) Onder de opgegeven sterkte zijn begrepen 3263 verpleegden in de militaire hospitalen (1709 Europeanen, 2 Afrikanen en 1552 Amboineezen en andere inlanders).

Daarentegen zijn in de opgegeven sterkte *niet* begrepen: 51 Europeesche onderofficieren en manschappen die, in afwachting van scheepsgelegenheid naar Nederland, bij de subsistenten-kaders vertoefden; 33 Europeesche mindere militairen die, in afwachting van indeeling, bij het suppletie-depot waren; 116 mindere militairen, gestraften bij de strafdetachementen (64 Europeanen, 1 Afrikaan en 51 Amboineezen en andere inlanders); 274 gedetineerden in het militair huis van arrest (236 Europeanen, 1 Afrikaan en 37 Amboineezen en andere inlanders); voorts 69 Europeesche en 6 inlandsche onderofficieren en manschappen die „voor memorie" gevoerd werden, en eindelijk 296 burgerlijke schrijvers.

l) Hieronder 67 muildieren.

Een meer gedetailleerd overzicht van de sterkte en de formatie op 31 December 1883 is als naar gewoonte te vinden in bijlage B hierachter. De normale formatie onderging sedert de indiening van het vorige verslag geen verandering. De voornaamste wijziging door den Gouverneur-Generaal, krachtens de hem bij art. 6 van 's Konings besluit dd. 28 Januari 1882 n°. 13 (Indisch Staatsblad n°. 113) verleende bevoegdheid, tijdelijk in de formatie gebracht is de reeds in 't vorig verslag (blz. 32) vermelde intrekking van het personeel voor twee opnemingsbrigades van den topographischen dienst (zie hierachter § 3) en de gelijktijdige uitbreiding van de formatie met het personeel voor de triangulatie van Sumatra, almede voorloopig tijdelijk toegestaan, en wel voor den tijd van twee jaren, in afwachting van de opneming van dat personeel in de normale formatie. Overigens werden alleen de tijdelijke wijzigingen dezer formatie, in het vorig verslag op blz. 22 vermeld, voor zooveel noodig bestendigd tot 1 Januari 1885 (gouvernementsbesluit dd. 12 Januari 1884 n°. 9), terwijl het legerbestuur bovendien gemachtigd werd (gouvernementsbesluit dd. 8 Juni 1883 n°. 1) om de cijfers der normale formatie, voor zooveel betreft het aantal militairen beneden den rang van officier, waar noodig, onbepaald te overschrijden, eene machtiging die bij het bestaande incompleet aan Europeanen natuurlijk alleen van invloed kan zijn op de getalsterkte der Amboineesche en andere inlandsche militairen. Eindelijk moet hier nog in herinnering gebracht worden, dat art. 5 van 's Konings herhaaldelijk genoemd besluit van 28 Januari 1882 n°. 13 in dier voege is aangevuld, dat voortaan ook militaire apothekersbedienden in het leger kunnen worden opgenomen. Over deze wijziging, tot stand gekomen bij 's Konings besluit van 12 April 1884 n°. 8, wordt hierachter nader gehandeld onder het hoofd »*Aanvulling van het korps officieren.*"

Plaatselijke indeeling. In den Regeerings-almanak van Nederlandsch-Indië voor 1884 is in het Iste deel (blz. 324 en volg.) een overzicht gegeven van de standplaatsen der troepen op 1 Januari dezes jaars. Vergelijkt men dit overzicht met den toestand op 1 Januari 1883, omschreven in den Regeerings-almanak voor dat jaar (Deel I, blz. 221 en volg.), dan blijkt het dat slechts weinig troepenverplaatsingen in den loop van 1883 zijn voorgekomen. Zij bepalen zich hoofdzakelijk tot de overbrenging van het 10de veldbataljon van Weltevreden naar Atjeh en de tijdelijke versterking van het garnizoen te Weltevreden met één compagnie van het te Buitenzorg gelegerde 18de veldbataljon.

Van de in 't vorig verslag (blz. 23) bedoelde wijzigingen in de indeeling der garnizoens-infanterie van Sumatra's Westkust en Sumatra's Oostkust kwam de intrekking van de detachementen te Rau en Fort Van der Capellen in 1883 nog niet tot stand, evenmin als de legering van een garnizoen te Loeboe Sikaping. Op Java werd in Juni 1883 de bezetting ingetrokken van de (sedert verwoeste) afdeelingshoofdplaats Anjer, uit overweging dat in Bantam met het behoud van militaire macht alleen op de gewestelijke hoofdplaats Serang kon worden volstaan. Op Celebes keerden de in de afdeeling Noorderdistricten gelegerde troepen in de tweede helft van 1883 voor een gedeelte naar Makasser terug, en zulks als een gevolg van de door den verbeterden politieken toestand mogelijk geworden inkrimping van de bezetting van Pangkadjene. Over de ontruiming van een tijdelijken militairen post in Palembang zie men lager § 2.

Aanvulling van het korps officieren. De beide volgende staatjes geven het gebruikelijk overzicht over het afgeloopen jaar van de verliezen die het officierskorps leed en van het aantal officieren die in Indië benoemd of wel daar te lande, na hunne benoeming in Nederland, ingedeeld werden. Als naar gewoonte houden die staatjes geen rekening met de mutatiën in het actief dienend officierskorps door detacheering en verlof te weeg gebracht.

a. Verliezen.

Aanwezig:	Aantal officieren in 1883						Totaal aan den dienst ontvallen.
	overleden.	gesneuveld.	gepensionneerd.	eervol ontslagen zonder pensioen.	veroordeeld tot de straf van cassatie.	overgeplaatst bij het Nederlandsche leger.	
In Nederlandsch-Indië. . .	*a*) 15	1	40	*b*) 7	1	„	64
Buiten Nederlandsch-Indië (met verlof).	*c*) 10	„	17	„	„	„	27
Te zamen . . .	25	1	57	7	1	„	91

a) Hieronder 1 op non-activiteit, en 1 die uit de sterkte werd afgevoerd als vermoedelijk omgekomen tengevolge van de Krakatau-ramp.

b) Waaronder 1 officier van gezondheid, die tijdelijk (voor vijf jaren) was aangesteld.

c) Hieronder 1 die uit de sterkte werd afgevoerd als vermoedelijk omgekomen op de reis naar Nederland (in 1881).

b. Aanvulling.

WAPEN OF DIENSTVAK.	Aantal officieren gedurende 1883						
	in Indië benoemd.		in Nederland benoemd en in Indië in dienst gesteld.				
	Afkomstig van de militaire school te Meester-Cornelis.	Opgeleid bij de korpsen.	Speciaal opgeleid.	Opgeleid bij de korpsen.	Civiel personeel.	Overgeplaatst van het leger hier te lande.	Totaal-generaal.
Infanterie	15	2	*a*) 9	13	„	8	47
Cavalerie	„	„	„	„	„	„	„
Artillerie	„	*b*) 1	*a*) 7	6	„	„	14
Genie.	„	*b*) 1	*a*) 10	„	„	„	11
Officieren van gezondheid	„	„	*c*) 10	„	*d*) 8	„	18
Apothekers.	„	„	2	„	*d*) 5	„	7
Paardenartsen.	„	„	1	„	„	„	1
Militaire administratie. .	6	„	„	5	„	2	13
Totalen . . .	21	4	39	24	13	10	111

a) Opgeleid bij de Koninklijke militaire academie.

b) Magazijnmeesters.

c) Opgeleid bij het militair hospitaal te Amsterdam.

d) Waarvan 3 tijdelijk (voor vijf jaren) aangesteld.

Uit deze staatjes blijkt, dat in 1883 het aantal officieren, die aan de gelederen van het Indische leger ontvielen, overtroffen werd door dat dergenen die daarbij benoemd of overgeplaatst werden. Bovendien bevonden zich, blijkens de volgende opgave, op 1 Januari 1884 59 luitenants òf op reis naar Java om den actieven dienst te aanvaarden, òf wel in Nederland beschikbaar ter uitzending, en zulks ongerekend nog de 15 artillerie-officieren en de 10 genie-officieren, allen tweede-luitenants, die de lessen in de Iste afdeeling der krijgsschool te Breda volgden ten einde zich nader te bekwamen voor de taak die hen in Indië wacht.

WAPEN OF DIENSTVAK.	Op 1 Januari 1884 was het onderstaand aantal luitenants								Totaal-generaal.
	op reis naar Java.				bovendien ter uitzending beschikbaar in Nederland.				
	Nieuw benoemd in Nederland.	Overgeplaatst van het Nederlandsche leger.	Gedetacheerd van het Nederlandsche leger.	Totaal.	Nieuw benoemd in Nederland.	Overgeplaatst van het Nederlandsche leger.	Gedetacheerd van het Nederlandsche leger.	Totaal.	
Infanterie	9	„	„	9	20	2	2	24	33
Artillerie	2	„	„	2	3	„	„	3	5
Genie	2	„	„	2	1	„	„	1	3
Officieren van gezondheid	1	„	„	1	8	„	„	8	9
Apothekers	„	„	„	„	1	„	„	1	1
Kwartiermeesters	„	„	1	1	6	„	1	7	8
Totalen . . .	14	„	1	15	39	2	3	44	59

Terwijl alzoo op 1 Januari jl. eene spoedige aanvulling van het leger met minstens 59 officieren zou mogelijk zijn geweest, had men op dien datum een feitelijk incompleet van 100 officieren (d. i. 18 minder dan een jaar te voren), zooals in bijzonderheden kan worden gezien uit het volgende overzicht van de verhouding tusschen de sterkte en de eischen der » tegenwoordige " formatie.

WAPENS EN DIENSTVAKKEN.	Tegenwoordige formatie.			Sterkte op 1°. Januari 1884.				Overcompleet.		Incompleet.		Met verlof buiten Nederlandsch Indië, gedetacheerd in Nederland, nonactief of voor memorie gevoerd.
	Officieren.	Adjudant onderofficieren dienstdoende officieren.	Totaal.	Officieren.	Adjudant onderofficieren dienstdoende officieren: krachtens de formatie.	Adjudant onderofficieren dienstdoende officieren: ter vervanging van ontbrekende officieren.	Totaal.	Officieren.	Adjudant onderofficieren dienstdoende officieren.	Officieren.	Adjudant onderofficieren dienstdoende officieren.	
Staf van den Gouverneur-Generaal	a) 4	„	a) 4	l) 3	„	„	l) 3	„	„	x) „	„	„
Commandement van het leger en IIde afd. van het departement van oorlog	b) 15	„	b) 15	m) 14	„	„	m) 14	„	„	1	„	„
Generale staf	c) 27	„	c) 27	n) 26	„	„	n) 26	„	„	1	„	6
Gewestelijke staf	d) 16	„	d) 16	o) 16	„	„	o) 16	„	„	„	„	„
Plaatselijke staf	d) 12	„	d) 12	o) 12	„	„	o) 12	„	„	„	„	„
Infanterie	744	„	744	690	„	16	706	„	„	54	„	135
Cavalerie	32	„	32	29	„	„	29	„	„	3	„	6
Artillerie	e) 132	17	e) 149	p) 130	17	12	p) 159	„	10	2	„	16
Genie	f) 79	„	f) 79	q) 71	„	„	q) 71	„	„	8	„	13
Officieren van gezondheid	185	„	185	140	„	„	140	„	„	45	„	20
Apothekers	43	„	43	38	„	„	38	„	„	5	„	5
Paardenartsen	6	„	6	7	„	„	7	1	„	„	„	„
Militaire administratie	g) 134	„	g) 134	r) 118	„	s) 7	t) 125	„	„	16	„	26
Militaire school te Meester-Cornelis	h) 6	„	h) 6	u) 6	„	„	u) 6	„	„	„	„	„
Korps pupillen	i) 7	„	i) 7	v) 7	„	„	v) 7	„	„	„	„	„
Arresthuis te Samarang	k) 3	„	k) 3	w) 2	„	1	3	„	„	1	„	„
	1445	17	1462	1309	17	36	1362	1	10	x) 136	„	ij) 227

a) Hieronder *kan* een marine-officier voorkomen. De overigen moeten tot het leger behooren, maar kunnen uit de verschillende wapens en dienstvakken gekozen worden.

b) Te weten: 1 luitenant-generaal, commandant van het leger en chef van het departement van oorlog; 1 generaal-majoor, chef van de IIde afdeeling; voorts 6 officieren der infanterie, 1 luitenant-kwartiermeester, 2 officieren der infanterie of der cavalerie, 2 der artillerie of der genie en 2 uit de verschillende wapens en dienstvakken te kiezen officieren bij de Iste afdeeling, waarvan één is adjudant des legerbevelhebbers.

c) Hieronder 9 luitenants werkzaam bij het topographisch bureau te Batavia, de opnemingsbrigades op Java of de triangulatie van Sumatra en niet tot den eigenlijken generalen staf behoorende. Zij worden, evenals de officieren van den generalen staf, uit de vier wapens gekozen.

d) In den regel officieren der infanterie.

e) Hieronder 9 officieren-magazijnmeesters.

f) Hieronder 8 officieren-magazijnmeesters, waarvan 3 tijdelijk toegestaan ter vervanging van ontbrekende tweede luitenants.

g) 26 intendanten en 108 kwartiermeesters.

h) 1 kapitein-directeur, 4 luitenants der infanterie en 1 luitenant-kwartiermeester.

i) 1 kapitein en 6 luitenants, in den regel officieren der infanterie.

k) 1 kapitein en 2 luitenants, in den regel officieren der infanterie.

l) 2 officieren der infanterie en 1 der cavalerie. Bovendien 1 luitenant ter zee der 2de klasse.

m) 1 luitenant-generaal, 1 generaal-majoor, 10 officieren der infanterie, 1 der artillerie en 1 luitenant-kwartiermeester.

n) 17 officieren van den eigenlijken generalen staf, zoomede de 9 in noot *c* bedoelde luitenants. Van de eerstgenoemden werden er gevoerd à la suite: van de infanterie 13, van de artillerie 3 en van de genie 1. De 9 in de tweede plaats bedoelde luitenants werden allen à la suite van de infanterie gevoerd.

o) Allen à la suite van de infanterie gevoerd.

p) Hieronder 9 officieren-magazijnmeesters en 10 van het leger hier te lande gedetacheerde officieren der *infanterie.*

q) Hieronder 9 officieren-magazijnmeesters en 6 tijdelijk bij het wapen der genie dienstdoende officieren der *infanterie.*

r) 23 intendanten en 95 kwartiermeesters.

s) Adjudant-onderofficieren-kwartiermeesters, boven het aantal bij de formatie toegestaan.

t) Zie de beide voorgaande noten.

u) 5 officieren der infanterie en 1 luitenant-kwartiermeester.

v) Allen à la suite van de infanterie gevoerd.

w) Beiden à la suite van de infanterie gevoerd.

x) Vergelijk de noten *a* en *l*.

ij) Hiervan met verlof buiten Nederlandsch-Indië 176, gedetacheerd in Nederland 45, nonactief 3 en voor memorie gevoerd mede 3.

Klom in 1883 de sterkte van het actief dienend officierskorps in zijn geheel van 1298 tot 1309, bij de infanterie nam het incompleet toe, en bij dit wapen ontbraken op 1 Januari jl., zooals het voorafgaande overzicht aanwijst, 54 officieren. Vermits echter in 16 tweede-luitenantsplaatsen door adjudant-onderofficieren werd voorzien, waren bij de infanterie feitelijk slechts 38 officiersplaatsen onbezet. Uit de op blz. 28 medegedeelde cijfers blijkt echter dat die plaatsen — die trouwens op gelijke wijze hadden *kunnen* zijn aangevuld als het belang van den dienst dit dringend gevorderd had — al spoedig voor een goed deel zouden zijn ingenomen door de officieren die in Nederland ter uitzending beschikbaar waren.

De gunstige verwachtingen in het vorige verslag uitgedrukt aangaande de kans op aanvulling van de officierskorpsen der artillerie, der genie en van den geneeskundigen dienst zijn niet beschaamd geworden. Bij de artillerie en de genie zal het incompleet, waaraan thans nog te gemoet gekomen wordt door de tijdelijke indeeling van infanterie-officieren, spoedig geheel zijn aangevuld. Bij den geneeskundigen dienst wordt het gaandeweg minder: van 1 Januari tot 15 Juli 1884 zijn, behalve de 9 officieren van gezondheid die — blijkens de op blz. 28 medegedeelde cijfers — op eerstgenoemden datum beschikbaar waren om bij het leger in Nederlandsch-Indië te worden ingedeeld, nog benoemd: 7 officieren van gezondheid die bij het militair hospitaal te Amsterdam zijn opgeleid, 3 militaire artsen die, van rijkswege gesubsidieerd, werden opgeleid aan de Nederlandsche universiteiten, krachtens het Voorschrift van 18 April 1878 (zie het verslag van dat jaar blz. 39), en 6 *tijdelijke* officieren van gezondheid, vreemdelingen. In het geheel werden dus in de eerste zes à zeven maanden van 1884 reeds 25 officieren van gezondheid voor den dienst in Indië verkregen. Daarentegen kwamen, voor zooveel het eerste kwartaal dezes jaars betreft (latere opgaven zijn nog niet ontvangen), slechts 5 officieren van gezondheid aan den dienst te ontvallen, namelijk 3 door overlijden of pensionneering, en 2 die met verlof naar Nederland vertrokken.

Voor het officierskorps in Nederlandsch-Indië waren op 1 Juli 1884 bij den hoofdcursus te 's Hertogenbosch in opleiding (in het hoogste studiejaar) 12 sergeanten der infanterie, en bij dien te Kampen 14, van welke laatstgenoemden zich 7 tot kwartiermeester bekwaamden.

Bij de Koninklijke Militaire Academie zal de toestand op 1 September e. k., na afloop van het admissie-examen en van de overgangs-examens, vermoedelijk de volgende zijn:

Bestemming bij het Indische leger.	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	3de studiejaar.	4de studiejaar.	Totalen.
Infanterie . .	20	26	21	20	87
Cava.	2	2	3	"	7
Artillerie. .	9	12	10	11	42
Genie	4	5	5	4	18
Te zamen. .	35	45	39	35	154

Op de militaire school te Meester-Cornelis was het aantal elèves bij den aanvang van den cursus 1883/84 als volgt:

Wapen of dienstvak.	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	Totalen.
Infanterie	28	19	47
Militaire administratie	4	3	7
	32	22	54

Tot officier van gezondheid bij het leger in Nederlandsch-Indië werden op 15 Juli 1884 opgeleid 116 jongelieden, te specificeeren als volgt:

Op genoemden datum waren in het bezit van het diploma van voldoend afgelegd:	Bij het militair hospitaal te Amsterdam.	In vrije studie bij de Nederlandsche universiteiten.
theoretisch geneeskundig of doctoraal examen	2	16
tweede natuurkundig of candidaats-examen	7	51
eerste natuurkundig of daarmede gelijk te stellen academisch examen . . .	5	35
Te zamen . . .	14	102
	116	

Te Utrecht werden op 15 Juli 1884 opgeleid 20 pharmaceutische kweekelingen, waarvan er in den loop dezes jaars vermoedelijk 4 tot militair apotheker 2de klasse zullen kunnen worden aangesteld. Daarna zullen er overblijven 4 in het 5de of hoogste studiejaar, 6 in het 4de studiejaar, 3 in het 3de, en 3 in het 2de; — voor den nieuwen cursus in het 1ste studiejaar waren 2 plaatsen opengesteld; maar daarvoor is slechts 1 sollicitant opgekomen, die het radicaal bezat voor aanneming vereischt; — deze wordt tot pharmaceutisch kweekeling benoemd.

In overeenstemming met het advies van het legerbestuur is beslist dat voortaan, evenals in Nederland krachtens de wet van 2 Augustus 1880 (Nederlandsch Staatsblad n°. 145), ook bij het leger in Nederlandsch-Indië een zeker aantal militaire apothekersbedienden zullen worden ingedeeld, namelijk onderofficieren die in het bezit zijn van het diploma, bedoeld in art. 17 der wet van 25 December 1878 (Nederlandsch Staatsblad n°. 222) of in art. 32 van het reglement op den burgerlijken geneeskundigen dienst in Nederlandsch-Indië (Indisch Staatsblad 1882 n°. 97). Voor het oogenblik is de legerformatie nog niet in dien zin gewijzigd; want door het aantal militaire apothekers der 2de klasse in de formatie aanzienlijk in te krimpen, zou men in moeilijkheden kunnen geraken ten opzichte van de benoeming der te Utrecht opgeleide pharmaceuten tot militair apotheker. Hun is het recht van benoeming gewaarborgd, ongeacht het aantal vacatures in den jongsten rang. De Gouverneur-Generaal is echter bij 's Konings besluit van 12 April jl. n°. 8 gemachtigd om, ter voorziening in eventueel incompleet aan militaire apothekers 2de klasse, apothekersbedienden aan te stellen, doch niet meer dan dertig, die vermoedelijk voor een deel in Indië zullen kunnen worden verkregen uit hen die daar te lande voldaan hebben aan het examen, omschreven in art. 32 van het hooger genoemde reglement op den geneeskundigen dienst in Indië. Het voornemen bestaat om het aantal pharmaceutische kweekelingen te Utrecht, voor wier opleiding een nieuw reglement is tot stand gekomen bij 's Konings besluit van 15 Mei 1883 n°. 24 (zie Staatscourant van 8/9 Juli 1883 n°. 158), allengs minder te doen worden en dan te zijner tijd de formatie in dier voege te wijzigen, dat het aantal militaire apothekers der 1ste en 2de klasse wordt gereduceerd tot 25 (thans eischt de formatie er 41) en daarentegen 30 militaire apothekersbedienden bij het leger ingedeeld worden. Wordt hierdoor — bij behoud van een normaal aantal van 6 militaire apothekers der 1ste klasse — eensdeels de positie der militaire apothekers der 2de klasse aanmerkelijk verbeterd, doordien de kans op promotie grooter wordt, men bereikt tevens het voordeel dat, zonder hoogere uitgaven, een uitgebreider personeel wordt verkregen, bevoegd tot het bereiden van geneesmiddelen; wat dringend noodig was sedert de officieren van gezondheid (artsen) het radicaal missen om, anders dan onder bepaalde omstandigheden, zelven de artsenijmengkunde uit te oefenen.

Voorziening in de behoefte aan militairen beneden den rang van officier. Omtrent de verliezen van het leger beneden den rang van officier en de aanvulling van die verliezen bevatten de volgende staten de gebruikelijke vijfjarige opgaven.

VERLIEZEN.

JAREN.	GESNEUVELD. a)			OVERLEDEN. b)			GEPASPORTEERD.			GEGAGEERD.			Tot officier bevorderd.		GEVONNISD.			Afgevoerd als voor memorie gebracht.		Gedeserteerd of om eenige andere reden afgevoerd. c)			TOTALEN		
	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.
1879.	26	»	16	715	11	893	337	1	676	1001	19	585	33	»	144	»	33	26	15	146	3	255	2428	34	2473
	42			1619			1014			1605			33		177			41		404			4935		
1880.	22	»	8	444	2	652	368	5	734	786	12	573	29	»	76	»	44	28	5	149	2	294	1902	21	2310
	30			1098			1107			1371			29		120			33		445			4233		
1881.	1	»	2	613	10	603	733	2	913	906	26	525	26	»	57	2	36	25	1	211	1	339	2572	41	2419
	3			1226			1648			1457			26		95			26		551			5032		
1882.	6	»	8	531	1	458	740	3	1276	859	10	497	43	»	53	»	38	25	»	290	1	387	2547	15	2664
	14			990			2019			1366			43		91			25		678			5226		
1883.	22	»	13	568	6	612	793	1	780	547	8	497	25	»	55	1	36	19	»	124	1	495	2153	17	2433
	35			1186			1574			1052			25		92			19		620			4603		

a) Bovendien sneuvelden in de opgegeven vijf jaren 4 *officieren*, namelijk 1 in 1879, 1 in 1880 en 2 in 1883.

b) Hieronder zijn begrepen de militairen beneden den rang van officier die stierven aan de gevolgen van in den strijd bekomen wonden. Hun aantal bedroeg:

in 1879 16 Europeanen, 3 Afrikanen en 25 inlanders, te zamen 44.
„ 1880 11 „ „ 8 „ „ „ 19.
„ 1881 8 „ „ 5 „ „ „ 13.
„ 1882 17 „ „ 10 „ „ „ 27.
„ 1883 24 „ „ 11 „ „ „ 35.

Het aantal *officieren* die in de opgegeven jaren aan de gevolgen van in den strijd bekomen wonden stierven, bedroeg: in 1879 1 en in 1882 2.

c) Onder deze rubriek worden gerekend adjudant-onderofficieren, aangewezen om dienst te doen als officier; vermisten; met een briefje van ontslag verwijderden, en eindelijk militairen die om verschillende redenen van hun dienstverband ontheven werden zonder toekenning van gagement of paspoort.

AANVULLING.

JAREN.	Aangekomen suppletie uit Nederland.			Werving in Indië. b)								Als terug van desertie, als niet meer voor memorie gevoerd of om andere redenen weder in de sterkte opgenomen.					Totaal-generaal.
	Nederlanders.	Vreemdelingen. a)	Te zamen.	Europeanen.	Afrikanen.	Amboineezen, Menadoneezen en Alfoeren. c)	Javanen d) (waaronder Soendaneezen).	Madureezen. e)	Boegineezen.	Maleiers. f)	Te zamen.	Europeanen.	Afrikanen.	Amboineezen.	Overige inlanders.	Te zamen.	
1879	763	977	1740	150 (16)	4 (1)	146 (3)	„	„	51 (1)	60	411 (21)	60	„	3	80	143	2294
1880	805	556	1361	98 (23)	4	166 (2)	79 (78)	„	47 (3)	20 (1)	414 (107)	55	„	2	95	152	1927
1881	959	556	1515	131 (33)	3	147	2238 (93)	9 (1)	47 (5)	29 (1)	2604 (133)	52	„	5	96	153	4272
1882	1255	563	1818	141 (38)	8 (1)	136 (4)	1583 (107)	5 (1)	19 (1)	6	1898 (152)	59	„	7	93	159	3875
1883	1029	443	1472	135 (20)	7	205	2757 (86)	43	34 (3)	5	3186 (109)	35	„	2	83	120	4778

a) De aangebrachte suppletietroepen bestonden dus in elk der opgegeven jaren voor ± 56, 41, 37, 31 en 30 pct. uit vreemdelingen.

b) De in deze rubriek tusschen ( ) geplaatste cijfers wijzen het aantal aan van hen die vroeger reeds gediend hebben; dit aantal is onder het daarboven geplaatste cijfer begrepen.

c) Het aantal Amboineezen beliep in de opgegeven jaren achtereenvolgens 45, 38, 70, 48 en 45; dat der Menadoneezen 97, 84, 44, 67 en 65, en dat der (niet-Christen) Alfoeren 4, 44, 33, 21 en 15. De Alfoeren zijn in 1883 wederom alleen op Ternate geworven (verg. vorig verslag blz. 26).

d) Gedurende 1879 en de eerste 4 à 5 maanden van 1880 was de werving onder de inboorlingen van Java en Madura tijdelijk gesloten. Het aantal Soendaneezen, in de opgegeven cijfers begrepen, beliep achtereenvolgens 3, 83, 56 en 40. De zeer gunstige uitkomsten in het eerste kwartaal van 1883 met de werving op Java verkregen, hebben er toe geleid dat men haar in het tweede kwartaal allengs

binnen engere grenzen terugbracht, en daaraan, alsmede aan de belemmering die de inlandsche werving geregeld ondervindt gedurende den padioogst, is het vermoedelijk te wijten dat tegen het einde des jaars niet meer dan p. m. 150 (niet-Amboineesche) inlanders overcompleet waren, niettegenstaande toen reeds machtiging was verleend (zie blz. 27 hiervóór) om bij de verschillende korpsen een onbepaald aantal militairen beneden den rang van officier boven de formatie te voeren. In de laatste maanden des jaars leverde de werving van Javanen op nieuw betere uitkomsten op.

e) Zie het begin van de voorgaande noot. De in 1883 aangeworvenen waren, op 3 na, allen op Madura verkregen.

f) Onder de aangeworven Maleiers waren in 1883, evenals in 1882, geen Niassers, en in de drie voorgaande jaren achtereenvolgens 57, 18 en 27.

REËNGAGEMENTEN.

JAREN.	Europeanen. a)				Afrikanen.				Inlanders. b)				Totaal.				Totaal generaal.
	Voor één jaar.	Voor twee jaren.	Voor vier jaren.	Voor zes jaren.	Voor één jaar.	Voor twee jaren.	Voor vier jaren.	Voor zes jaren.	Voor één jaar.	Voor twee jaren.	Voor vier jaren.	Voor zes jaren.	Voor één jaar.	Voor twee jaren.	Voor vier jaren.	Voor zes jaren.	
1879 . .	38	318	50	432	2	20	2	6	122	356	88	1212	162	694	140	1650	2646
1880 . .	39	270	53	458	1	9	5	13	106	413	117	1216	146	692	175	1687	2700
1881 . .	51	512	86	1062	„	7	1	1	115	531	145	1933	166	1050	232	2996	4444
1882 . .	60	515	70	1021	1	22	„	11	86	524	151	2009	147	1061	221	3041	4470
1883 . .	35	603	64	862	3	3	2	4	119	474	115	1348	157	1080	181	2214	3632

a) In de opgegeven jaren reëngageerden zich geen enkele Europeesche militair zonder premie.

b) Van de inlandsche militairen reëngageerde zich in de vier laatstgemelde jaren telkens één Javaan zonder premie.

VERHOUDING VAN HET AANTAL REËNGAGEMENTEN TOT DE LEGERSTERKTE.

JAREN.	Voor één en twee jaren.			Voor vier jaren.			Voor zes jaren.			Totaal der reëngagementen.		
	Europeanen.	Inlanders.	Totaal.	Europeanen.	Inlanders.	Totaal.	Europeanen.	Inlanders.	Totaal.	Europeanen.	Inlanders.	Totaal.
1879 . . .	1.11	1.40	2.51	0.15	0.26	0.41	1.29	3.56	4.85	2.55	5.23	7.78
1880 . . .	0.97	1.67	2.64	0.17	0.39	0.56	1.44	3.88	5.32	2.58	5.94	8.52
1881 . . .	1.82	2.11	3.93	0.28	0.47	0.75	3.43	6.25	9.68	5.53	8.83	14.36
1882 . . .	1.98	2.09	4.07	0.24	0.52	0.76	3.51	6.91	10.42	5.72	9.52	15.24
1883 . . .	2.18	2.03	4.21	0.22	0.39	0.61	2.94	4.60	7.54	5.34	7.02	12.36
Van 1879 t/m 1883 (gem. per jaar) .	1.61	1.86	3.47	0.21	0.41	0.62	2.52	5.04	7.56	4.34	7.31	11.65

De totaalsterkte van het leger is in 1883 *vermeerderd* met circa 250 man; maar daarbij mag niet worden voorbij gezien dat die vermeerdering uitsluitend het gevolg is van de uitbreiding van de inlandsche elementen (Amboineezen, Javanen, enz.). Het leger toch telde op 1 Januari 1884 bijna 500 Europeanen minder dan een jaar te voren, ruim 1400 minder dan op 1 Januari 1882, zelfs ruim 3500 minder dan op 1 Januari 1878, toen het aantal Europeesche militairen grooter was dan ooit vroeger of later. Bij de beoordeeling van dezen achteruitgang moet men er op letten dat het Indische leger onder den drang der omstandigheden in de jaren 1873—1877 met buitengewoon sterke detachementen suppletietroepen werd aangevuld; in die vijf jaren te zamen werden niet minder dan 16 925 Europeanen bij het leger ingedeeld, dat is meer dan het dubbele aantal dat in de vijf voorafgegane jaren werd verkregen. Terwijl in 1873 een betrekkelijk groot aantal Nederlanders konden worden ingedeeld (2674 van de 3327 man) — hoofdzakelijk door hen *twee*jarige verbintenissen te doen aangaan — is het vreemde element sedert 1 Januari 1875 zeer gestegen, vooreerst doordien in dat jaar een groot aantal Nederlanders, wier tweejarig dienstverband eindigde, de gelederen verlieten; maar ook door de uitbreiding die men, om aan de numerieke eischen der werving te kunnen voldoen, aan de aanneming van vreemden moest geven. Van 1 Januari 1875 tot 31 December 1879 werden bij het Indisch leger ingedeeld 10 456 vreemdelingen en slechts 4774 Nederlanders. Die vreemdelingen waren meerendeels Franschen en Walen, wier aanwezigheid in de gelederen van het Indische leger in verschillende opzichten bezwaar oplevert, zelfs in die mate dat het legerbestuur in 1877 voorstelde hen niet meer voor den kolonialen dienst aan te nemen, een voorstel dat — wat de Franschen betreft — nagenoeg samenviel met eene wijziging van de buitenlandsche wetgeving in dien zin, dat dienstneming in den vreemde zeer bemoeilijkt werd. Sedert de laatste maanden van 1877 is het aantal vreemdelingen onder de suppletietroepen dan ook merkbaar afgenomen, wat voor een deel het gevolg daarvan is, dat bij de werving van vreemdelingen al meer en meer rekening moet gehouden worden met de bedenkingen die buitenslands — niet alleen in Frankrijk — rijzen tegen het aangaan van dienstverbintenissen bij eene vreemde krijgsmacht.

De resultaten der werving van Nederlanders in den laatsten tijd kunnen niet onbevredigend genoemd worden. Terwijl sedert eene lange reeks van jaren in het moederland gemiddeld niet veel meer dan 1200 Nederlanders per

jaar voor den kolonialen dienst werden verkregen [1]), waren er in 1882 1255 Nederlanders onder de in Indië aangekomen suppletietroepen, en blijkens blz. 27 van het vorige verslag werden van 1 Juli 1882 tot 1 Juli 1883 te Harderwijk bijna 1300 Nederlanders geworven. In de jongst verloopen 12 maanden waren de uitkomsten der werving van Nederlanders weder gunstiger. Te Harderwijk werden namelijk verkregen:

in Juli 1883 103 Nederlanders en 34 vreemdelingen;
„ Augustus „ 123 „ „ 47 „
„ September „ 111 „ „ 41 „
„ October „ 153 „ „ 50 „
„ November „ 187 „ „ 72 „
„ December „ 86 „ „ 43 „
„ Januari 1884 111 „ „ 48 „
„ Februari „ 114 „ „ 35 „
„ Maart „ 83 „ „ 54 „
„ April „ 109 „ „ 63 „
„ Mei „ 112 „ „ 45 „
„ Juni „ 99 „ „ 34 „

In 12 maanden 1391 Nederlanders en 566 vreemdelingen, te zamen alzoo 1957 man, waarvan ongeveer 29 % vreemdelingen.

Terwijl op het einde van 1882 nog 44 pct. van de in het Indische leger dienende Europeanen vreemdelingen waren, was het aantal dezer laatsten op 1 Januari 1884 tot 41.6 pct. gedaald, eene verhouding die echter nog te ongunstig is om gehandhaafd te kunnen worden, vooral als men nagaat dat een goed deel der Nederlanders nog werkzaam is buiten de eigenlijke troepenkorpsen, waarbij dus op 1 Januari 1884 veel meer dan 41.6 pct. vreemdelingen onder de Europeanen voorkwamen.

Om de werving van Nederlanders te bevorderen heeft men sedert den aanvang van 1884 meer publiciteit gegeven aan de gelegenheid tot dienstneming voor Nederlandsch-Indië en aan de daaraan verbonden voordeelen. In December 1883 werden alle burgemeesters voorzien van een aantal exemplaren eener korte, zaakrijke, gedrukte kennisgeving dienaangaande, terwijl tevens periodiek, door advertentiën in de meest gelezen dagbladen, de aandacht van het publiek gevestigd wordt op de gelegenheid om kosteloos zoodanige kennisgeving te verkrijgen. Het behoeft wel geen betoog dat, wegens de bestaande gelegenheid tot plaatsvervanging bij het leger hier te lande, dergelijke advertentiën het meeste effect hebben in de tweede helft des jaars, nadat het nieuwe militiecontingent is ingelijfd.

Het aanzienlijk verschil, wat de Europeanen betreft, tusschen de cijfers der »tegenwoordige formatie" en die der sterkte is nog steeds voor een goed deel een gevolg van de door de Indische Regeering bij besluit van 12 Januari 1884 n°. 9 weder voor één jaar gehandhaafde tijdelijke uitbreiding van de formatie der depotbataljons met 840 Europeanen (zie vorig verslag blz. 23 en 27); eene uitbreiding welker bestendiging aan de uitzending van suppletietroepen eischen zou stellen, die — zooals uit de hooger vermelde cijfers op nieuw blijkt — kwalijk te bevredigen zijn. Dit werd in Januari jl. nader onder de aandacht der Indische Regeering gebracht. Omtrent de blijkens het vorig verslag (blz. 27) in overweging genomen uitbreiding van de formatie, alleen met betrekking tot de inlandsche leger-elementen, is nog geen beslissing genomen. Tegen de voorstellen van het legerbestuur om het leger in algemeenen zin, ook het officierskorps, uit te breiden, zijn met het oog op het voortdurend incompleet dat de sterktestaten van het leger aantoonen, overwegende bedenkingen gerezen, die aan de Indische Regeering zijn medegedeeld.

Evenals in 1882 heeft ook in 1883 de bij 's Konings besluit dd. 27 Juli 1881 n°. 30 tot stand gekomen regeling omtrent aanneming en uitzending van militaire schrijvers (zie vorig verslag blz. 27) numeriek gunstige uitkomsten opgeleverd. In 1883 werden namelijk 45 soldatenschrijvers voor den Indischen dienst aangenomen, ongerekend 6 gegradueerden die reeds vroeger bij den dienst der militaire administratie in Nederlandsch-Indië werkzaam geweest waren.

De hierboven medegedeelde cijfers betreffende de resultaten der werving *in Indië* vereischen geen nadere toelichting. Uit de daarbij gestelde aanteekeningen blijkt dat die werving met behoedzaamheid geleid werd.

In bijlage C is het gewone overzicht gegeven van de aanvulling en de verliezen van het Europeesch (en Afrikaansch) kader bij de verschillende wapens over de laatste vijf jaren. Daar bedoeld overzicht geen afzonderlijke melding maakt van de kaderscholen der infanterie, mag worden aangenomen dat hetgeen van die scholen afkomstige kader mede vermeld is onder het hoofd »Verkregen uit de korpsen". Ofschoon in den loop van 1883 de verliezen die het kader leed — vooral bij de infanterie merkbaar minder dan in 1882 — niet konden worden aangevuld, bestaat er toch gegronde hoop dat hierin in de eerstvolgende jaren met behulp van de kaderscholen beterschap te wachten is.

Het gebruikelijke overzicht van de mutatiën bij de verschillende kaderscholen wordt lager aangetroffen onder het hoofd »*Militair onderwijs.*" Dat de behoefte aan Europeesch kader op 1 Januari 1884 geen bedenkelijke proportiën had aangenomen, blijkt uit de volgende opgaaf.

	Tegenwoordige formatie.		Sterkte.		Incompleet.	
	Onderofficieren.	Korporaals.	Onderofficieren.	Korporaals.	Onderofficieren.	Korporaals.
Infanterie	1308	913	1210	838	98	75
Cavalerie	59	57	56	57	3	„
Artillerie	313	165	311	142	2	23
Genie	77	73	67	71	10	2

Bij het inlandsch kader bestond een nog kleiner incompleet.

Het korps genietroepen te Utrecht en de kader- en korpsschool te Willem I voorzien naar den eisch in de behoefte aan kader voor den dienst der genie.

Militair onderwijs. De reglementen en voorschriften, die blijkens 't vorig verslag blz. 28 nog aan de goedkeuring der Indische Regeering moesten worden onderworpen, zijn in 1883 gearresteerd; zie het Indisch Staatsblad van dat jaar n°. 166. Verder werden door den legercommandant voorschriften vastgesteld betreffende den overgang van militairen van de verschillende wapens en dienstvakken naar het wapen der infanterie, voor het geval zij tot officier bij dat wapen of tot 2den luitenant-kwartiermeester wenschen te worden opgeleid.

Ter deelneming aan het examen voor adspirant-officieren, waarvoor 15 plaatsen waren opengesteld, meldden zich 19 jongelieden aan, waarvan 17 een voldoend examen aflegden.

De volgende staten geven een overzicht over 1883 van het aantal leerlingen bij de voorbereidende cursussen, de kader- en de korpsscholen.

Voorbereidende cursussen (Infanterie).

	Meester-Cornelis.			Willem I.			
	Hoogste klasse.	Laagste klasse.	Te zamen.	Hoogste klasse.	Laagste klasse.	Te zamen.	Totaal.
Aanwezig bij het begin van den cursus 1882/83	24	„	24	4	4	8	32
Aanwezig bij het begin van den cursus 1883/84	15	11	26	10	13	23	49

[1]) Van 1857 t/m 1876, alzoo in 20 jaar tijds, 24 594 (verg. bijlage C van het verslag van 1877). De gunstige uitkomsten in 1857, in 1861 en in 1864 t/m 1869 verkregen, waren hoofdzakelijk een gevolg van den overgang naar het Indische leger van een groot aantal vrijwilligers van het leger hier te lande; in 1873 bovendien, gelijk hierboven werd opgemerkt, van de toelating van *twee*jarige verbintenissen. Men vergete daarbij niet, dat het leger hier te lande vóór het jaar 1873 steeds 10 000 à 12 000 vrijwilligers telde en meer, en dat hun aantal, in 1878 tot omstreeks 7700 gedaald, in 1882 nog slechts weder tot p. m. 9300 was gestegen.

Kaderscholen.

Aanwezig op:	Europeanen.			Inlanders.			Totaal.		
	Onderofficieren en korporaals.	Mindere militairen.	Te zamen.	Onderofficieren en korporaals.	Mindere militairen.	Te zamen.	Onderofficieren en korporaals.	Mindere militairen.	Te zamen.
Infanterie.									
1 Januari 1883. .	34	65	99	6	34	40	40	99	139
31 December „ . .	48	90	138	14	52	66	62	142	204
Vesting- en garnizoens-artillerie.									
1 Januari 1883. .	8	17	25	3	3	6	11	20	31
31 December „ . .	6	24	30	4	3	7	10	27	37
Veld- en berg-artillerie.									
1 Januari 1883. .	1	16	17	1	6	7	2	22	24
31 December „ . .	9	30	39	2	5	7	11	35	46
Genie.									
1 Januari 1883. .	28	18	46	9	14	23	37	32	69
31 December „ . .	27	12	39	10	17	27	37	29	66

Korpsscholen. *a*)

Aanwezig op:	Aantal scholen.	Europeanen.			Afrikanen.			Amboineezen.			Andere inlanders.			Totaal.		
		Onderofficieren en korporaals.	Mindere militairen.	Te zamen.	Onderofficieren en korporaals.	Mindere militairen.	Te zamen.	Onderofficieren en korporaals.	Mindere militairen.	Te zamen.	Onderofficieren en korporaals.	Mindere militairen.	Te zamen.	Onderofficieren en korporaals.	Mindere militairen.	Te zamen.
1883. Infanterie.																
1 Jan.	123	1617	332	1949	16	15	31	86	48	134	881	374	1255	2600	769	3369
31 Dec.	37	1028	171	1199	10	8	18	61	31	92	415	193	608	1514	403	1917
Cavalerie.																
1 Jan.	4	75	40	115	..	..	„	8	1	9	44	13	57	127	54	181
31 Dec.	4	50	12	62	„	„	„	7	..	7	20	„	20	77	12	89

a) Onder de mindere militairen zijn ook medegerekend de pupillen bij de korpsen (alleen Afrikaansche en inlandsche) en de zoons van mindere inlandsche militairen, allen te zamen ten getale van 37.

De korpsscholen zijn in den loop van 1883 georganiseerd overeenkomstig art. 6 van 's Konings besluit dd. 25 Januari 1882 n°. 15 (Indisch Staatsblad n°. 176); vandaar de aanmerkelijke verschillen tusschen de cijfers op 1 Januari 1883 en op 31 December van dat jaar.

In 1883 werden tot de lessen van de tweede afdeeling der krijgsschool te 's Gravenhage of van den intendance-cursus aldaar toegelaten: 2 eerste luitenants der infanterie en 1 eerste luitenant der artillerie die in Indië aan het admissie-examen hadden voldaan, zoomede 2 eerste luitenants der infanterie en 1 eerste luitenant-kwartiermeester die, gedetacheerd of met verlof in Nederland vertoevende, dat examen hier te lande aflegden. Bovendien werd aan 1 eersten luitenant-kwartiermeester vergund nog één jaar de lessen bij den intendance-cursus te volgen, omdat ziekte hem verhinderd had in 1882/1883 het onderwijs geregeld bij te wonen.

Voor 1884 zijn opengesteld 6 plaatsen voor de tweede afdeeling der krijgsschool en 3 voor den intendance-cursus; van de eerstbedoelde plaatsen worden er drie vervuld door eerste luitenants der infanterie die uit Indië herwaarts komen, één plaats zal worden ingenomen door een eersten luitenant der artillerie die met verlof in Nederland was. Ten einde te voorkomen dat tot de krijgsschool officieren worden toegelaten van wier verdere opleiding het Indisch legerbestuur geen voldoende vruchten verwacht voor het leger, is in den aanvang van 1884 bepaald, dat de in Nederland vertoevende officieren, die wenschen deel te nemen aan het admissie-examen voor een der beide cursussen, daartoe het verzoek moeten doen op zoodanig tijdstip, dat voorafgaand overleg met de Indische Regeering mogelijk is, en dat wel de verlofgangers aan den Minister van Koloniën vóór of op 1 Januari van het jaar waarin zij aan het examen wenschen deel te nemen, de gedetacheerde officieren aan hunne tijdelijke onmiddellijke chefs, uiterlijk een maand vroeger. Eene uitzondering op dien regel is toegestaan voor hen die in Nederland eene beschikking van den legercommandant overleggen, waaruit blijkt, dat tegen eventueele inwilliging van hun verzoek geen bezwaar bestaat. Die regelen zijn afgekondigd bij algemeene order voor het leger dd. 7 April 1884 n°. 20.

Bewapening. In den loop van 1883 steeg het aantal achterlaadgeweren klein kaliber, in Nederlandsch-Indië beschikbaar, tot 50 452. Hiervan waren er 32 021 in gebruik bij de korpsen van het leger, de schutterijen, legioenen en barissans; de civiele departementen beschikten ten behoeve van het korps politiedienaren in Atjeh en van de cordons ter beteugeling van de veeziekte over 353 geweren; 1945 waren in verantwoording bij de geweermakersschool te Meester-Cornelis en de overige 16 133 waren in de magazijnen van oorlog opgelegd. In de jaren 1879 t/m 1883 werden 78 geweren afgekeurd, terwijl er 158 verloren geraakten, meerendeels in den strijd.

Gedurende 1883 werden bij de patroonfabriek te Soerabaija 8 658 000 scherpe patronen voor achterlaadgeweren klein kaliber en voor achterlaadkarabijnen aangemaakt, en bovendien 116 000 scherpe patronen voor revolvers. Van het eerstgenoemde aantal waren de hulzen gedeeltelijk uit Nederland ontvangen, gedeeltelijk te Soerabaija vervaardigd, alwaar de fabriek, ongerekend de hooger vermelde munitie, nog 7 840 500 patroonhulzen voor achterlaadgeweren afleverde, die als bestanddeelen voor den oorlogsvoorraad werden opgelegd.

Op 1 Januari 1884 waren in de magazijnen op Java en in Atjeh 13 242 500 scherpe patronen voor achterlaadgeweren in voorraad, terwijl de korpsen in de buitenbezittingen daarenboven beschikten over den gewonen voorraad van 300 patronen per geweerdragend man. Het is echter gebleken dat die voorraad op den duur te groot is. Herhaalde klachten over het gehalte der patronen hebben namelijk aanleiding gegeven tot een zeer nauwkeurig onderzoek naar de deugdzaamheid der opgelegde munitie, waardoor aan het licht trad, dat een groot aantal scherpe patronen, waarschijnlijk voor een goed deel ten gevolge van minder zorgvuldige behandeling bij het vullen van de hulzen, minder bruikbaar waren geworden. Derhalve werden bevelen gegeven om het toezicht bij dien arbeid te verscherpen. Ofschoon de adviseerende autoriteiten de overtuiging uitspraken dat de aldus verlangde voorzorgen bij het aanmaken van de munitie hare duurzaamheid zeer zouden verhoogen, is nochtans al verder bepaald dat de reserve-voorraad van 31 millioen, die voor de helft afgewerkt en voor het overige in bestanddeelen moest zijn opgelegd, tot 19 millioen zal worden teruggebracht, eveneens voor de helft afgewerkt. Worden dan steeds de oudste patronen het eerst verbruikt, dan zal men zich vermoedelijk in den regel bedienen van patronen die niet langer dan drie jaar zijn opgelegd, een termijn — zoo schrijft de legercommandant in een rapport van 14 Mei jl. — » die alle waarborgen geeft om de patronen, ook onder minder gunstige omstandigheden, in volkomen bekwamen staat te houden." De patroonfabriek te Soerabaija levert ruimschoots gelegenheid op om den thans nieuw voorgeschreven oorlogsvoorraad voltallig te houden.

In 1883 zijn de blijkens het vorig verslag uit het moederland verwacht wordende cavalerie-karabijnen meerendeels in Indië ontvangen.

Het in Duitschland bestelde kiezelkruit (zie vorig verslag blz. 29) is in November 1883 in Indië aangebracht. Ofschoon dat kruit zeer goed voldaan heeft, bleef men toch

het bezwaar ondervinden dat de bergaffuiten van KRUPP bij het schieten niet stabiel genoeg waren. Men heeft daarom in Indië den staart dier affuiten verlengd, en tevens (omdat ze nu te zwaar werden voor vervoer in haar geheel) de constructie in dier voege gewijzigd, dat zij uiteen genomen en in deelen vervoerd kunnen worden. Als de rijen draagproeven, die nu nog met de gewijzigde affuiten genomen worden, eene bevredigende uitkomst opleveren, zal tot de aanneming van het nieuwe berggeschut besloten kunnen worden. Hierop wacht tevens de bestelling van de getrokken stalen mortieren, waarvan mede op blz. 29 van het vorig verslag de rede was.

Kleeding en uitrusting. Van de nieuwe wollen stof (serge) die voor de jassen der mindere militairen is aangenomen (zie vorig verslag blz. 29) werden in het afgeloopen jaar belangrijke hoeveelheden in Indië aangebracht. Terwijl de verstrekking van de serge-jassen eerst met 1 Januari 1885 regel zal worden, werd, met het oog op den slechten gezondheidstoestand te Tjilatjap, door de Indische Regeering machtiging verleend om ten opzichte van de aldaar gelegerde militairen reeds op 1 Januari 1884 met de verstrekking van de genoemde kleedingstukken aan te vangen.

Het donkergrijze vlaslinnen, dat blijkens blz. 29 van het vorig verslag als beenbekleeding voor den soldaat in beproeving zou worden genomen, heeft geenszins aan de verwachtingen beantwoord, en daarop is, na een zeer nauwkeurig onderzoek, door het legerbestuur voorgesteld den minderen militair voortaan ook pantalons van serge te doen dragen, welke stof gebleken is volkomen bestand te zijn tegen herhaald en voortdurend wasschen. Dit voorstel is onlangs door den Koning goedgekeurd, en waarschijnlijk zal weldra ook eene beslissing genomen kunnen worden omtrent de invoering van eene betere hoofdbedekking en omtrent andere verbeteringen in de uniform voor het Indische leger.

Huisvesting. Aan de werken te Magelang werd regelmatig voortgearbeid; zij vorderden naar wensch. Het kampement voor een tweede veldbataljon (zie vorig verslag blz. 29) naderde zijne voltooiing en zou, naar het zich liet aanzien, nog in den loop van dit jaar betrokken kunnen worden; het officiers-kampement werd grootendeels reeds opgeleverd en in gebruik gesteld. De aanbesteding van de gebouwen voor het 2de depotbataljon en van de 12 officierswoningen is geslaagd en met dit werk is reeds een aanvang gemaakt. Te Malang was men bij de uitvoering van den bouw der kazernes, accessoires en officierswoningen voor een tweede veldbataljon minder gelukkig. Door een samenloop van tegenspoeden is het werk aldaar minder goed gevorderd dan in 1882.

Te Buitenzorg werd het oude infanterie-kampement ingericht tot garnizoenshospitaal. Te Salatiga werden de in 't vorig verslag genoemde bijbouwingen, in verband staande met de herziening van de formatie der cavalerie, met kracht voortgezet, terwijl de uitbreiding en verbetering van de pupillen-inrichting te Gombong gedeeltelijk gereed kwam. De kampementen te Banjoe Biroe (zie het verslag van 1882 blz. 35), te Bengkalis (Sumatra's Oostkust), te Padang Sidempoean (Sumatra's Westkust) en te Pontianak (Westerafdeeling van Borneo) werden in 1883 geheel voltooid. Aan het artillerie-kampement bij het schietterrein te Babakan in de residentie Banjoemas kon, wegens den ongunstigen gezondheidstoestand in dat gewest, niet met de gewenschte kracht worden voortgewerkt, zoodat de in 't vorig verslag uitgedrukte verwachting, dat ook die werkzaamheden in 1883 zouden afloopen, beschaamd werd. Te Padang en te Fort de Kock (Sumatra's Westkust) alsmede te Sintang (Borneo's Westkust) werd het werk voortgezet; het etablissement te Goenoeng Sitoli op Nias naderde zijne voltooiing. In Atjeh ondervond men bij den bouw van het officierskampement te Nesoeh onverwachte vertraging, zoowel door moeilijkheden, gerezen met betrekking tot den aanvoer van de benoodigde materialen, als door het heerschen der cholera, die oorzaak was dat het graafwerk op advies van den geneeskundigen dienst gedurende geruimen tijd werd gestaakt. Te Makasser werd een aanvang gemaakt met den bouw van officierswoningen, waaraan sedert langen tijd dringende behoefte bestaat.

In het algemeen was in 1883 weinig verandering waar te nemen wat de beschikking betreft over de verschillende hulpmiddelen voor de uitvoering van den genie-arbeid. Ongerekend die in Atjeh, alwaar alle werken bij publieke inschrijving aanbesteed werden, konden in den loop des jaars 10 aanbestedingen worden toegewezen, terwijl bovendien op 8 plaatsen de levering van materialen bij contract bedongen werd. Ten behoeve van in 1884 in daghuur uit te voeren geniewerken gelukten op 8 plaatsen uitbestedingen voor de levering van materialen.

Voeding. De buitengewone toelagen voor vivres, die de bezetting in Atjeh genoot, bleven gedurende 1883 gehandhaafd. Sedert medio 1883 wordt voor de troepen aldaar tijdelijk een ruimer voedingstarief toegepast. Overigens ondergingen de voedingstarieven voor het leger in het afgeloopen jaar geen verandering.

Algemeene gezondheidstoestand en ziekenverpleging. De bijlagen D en E bevatten uitvoerige statistieke gegevens omtrent den gezondheidstoestand bij het Indische leger. Daaruit is het volgende beknopte overzicht samengesteld.

GEWESTEN.	In 1882 zijn						In 1883 zijn					
	behandeld.			overleden.			behandeld.			overleden.		
	Europeanen.	Niet-Europeanen.	Te zamen.	Europeanen.	Niet-Europeanen.	Te zamen.	Europeanen.	Niet-Europeanen.	Te zamen.	Europeanen.	Niet-Europeanen.	Te zamen.
Java en Madura (met inbegrip van Billiton en voor 1882 ook van Benkoelen)	22 945	15 093	38 038	329	199	528	19 908	14 286	34 194	345	325	670
Atjeh en onderhoorigheden	10 603	9 916	20.519	98	122	220	8 717	9 037	17 754	144	155	299
Overige buitenbezitt. (voor 1882 behalve Benkoelen en Billiton en voor 1883 behalve Billiton)	8 046	11 848	19 894	79	109	188	8 425	12 555	20 980	101	116	217
Totaal . .	41 594	36 857	78 451	506	430	936	37 050	35 878	72 928	590	596	1186

Wederom stemmen de hier opgegeven cijfers der overledenen niet in allen deele overeen met de op blz. 31 onder het hoofd » *Voorziening in de behoefte aan militairen beneden den rang van officier* " opgegeven sterfteverliezen; dit is een gevolg van de omstandigheid dat bij de resultaten der ziekenverpleging uit den aard der zaak alleen gelet is op die overledenen, aan wier dood geneeskundige behandeling voorafging, terwijl in de opgaven op gemelde blz. 31 ook begrepen zijn de militairen die zijn overleden zonder dat de hulp van een officier van gezondheid werd ingeroepen, bijv. op dezen of genen kleinen buitenpost, aan boord van een transportschip, dan wel de zoodanigen die — op plaatsen waar geen garnizoen is — stierven terwijl zij zich aldaar met verlof bevonden.

De algemeene gezondheidstoestand van het leger was, blijkens de hooger medegedeelde cijfers, in 1883 iets gun-

stiger dan het jaar te voren. Er werden 5523 zieken minder behandeld, waarbij echter niet voorbij gezien mag worden dat ook de *gemiddelde* legersterkte waartoe de cijfers der behandelden betrekking hebben (zie noot *b* in bijlage D) iets minder was dan in 1882 (in laatstgemeld jaar 30 051, in 1883 slechts 28 898). De uitkomsten der ziekenverpleging waren echter minder bevredigend, met andere woorden, de verhouding tusschen het aantal behandelden en dat der overledenen was ongunstiger; in 1882 telde men op 78 451 behandelden 936 sterfgevallen, in 1883 daarentegen 1186 gevallen met doodelijken afloop op 72 928 behandelden.

Cholera kwam vrij wel in dezelfde mate voor als in 1882. Evenals toen waren in 1883 29 pct. der sterfgevallen aan die ziekte te wijten. De sedert eenige jaren afzonderlijk gegeven statistiek betreffende de choleralijders bij het leger volgt hieronder. (Zij levert echter eenig verschil op met de opgaven in bijlage D waaromtrent voor het oogenblik geen verklaring is te geven.)

GARNIZOENEN.	Behandeld.			Overleden.		
	Europeanen.	Niet-Europeanen.	Te zamen.	Europeanen.	Niet-Europeanen.	Te zamen.
Java.						
Weltevreden	15	10	25	8	9	17
Buitenzorg	19	"	19	10	"	10
Serang	1	"	1	"	"	"
Meester-Cornelis	6	3	9	2	2	4
Batoe Toelies	"	1	1	"	1	1
Samarang	14	8	22	11	8	19
Willem I	73	35	108	53	25	78
Banjoe Biroe	5	"	5	"	"	"
Djokjokarta	2	"	2	2	"	2
Magelang	"	3	3	"	1	1
Salatiga	14	2	16	4	1	5
Oenarang	2	"	2	1	"	1
Soerakarta	12	3	15	10	3	13
Kedong Kebo	2	"	2	1	"	1
Ngawi	4	1	5	4	1	5
Klatten	1	"	1	1	"	1
Soerabaija	48	19	67	29	9	38
Malang	5	3	8	4	1	5
Te zamen	223	88	311	140	61	201
Buitenbezittingen.						
Panteh Perak	39	19	58	21	16	37
Lambaroe	9	1	10	6	1	7
Toengkoep	1	"	1	1	"	1
Anagaloeng	24	4	28	18	3	21
Glé Kambing	3	2	5	2	2	4
Telok Semawé	10	11	21	9	9	18
Segli	2	2	4	1	1	2
Op reis (naar of van Atjeh)	"	1	1	"	1	1
Padang	21	4	25	10	2	12
Telok Betong	4	3	7	3	2	5
Palembang	8	2	10	4	2	6
Medan	6	2	8	3	2	5
Pontianak	2	"	2	2	"	2
Bandjermasin	4	5	9	4	5	9
Amoenthai	1	"	1	1	"	1
Makasser	1	"	1	1	"	1
Pangkadjene	3	1	4	1	1	2
Te zamen	138	57	195	87	47	134
Op Java (zie boven)	223	88	311	140	61	201
Totaal voor Java en de buitenbezitt.	361	145	506	227	108	335

De contracten met de directeuren der gezondheids-etablissementen te Sindanglaija (Preanger regentschappen) en Kampong Makasser (Batavia) werden nogmaals voor een jaar verlengd, dus tot 31 December 1884. Voorts is door de Indische Regeering machtiging verleend om eene soortgelijke overeenkomst te sluiten voor de verpleging van inlandsche militairen in een mede in de Preanger regentschappen — te Soekaboemi — op te richten particulier zieken-etablissement; die overeenkomst zal voorloopig slechts tot 31 December 1886 van kracht zijn.

Belooningen en straffen. Ter belooning van hun moedig en beleidvol gedrag tegenover den vijand vielen in het afgeloopen jaar en ook in het begin van 1884 weder aan eenige officieren en minderen onderscheidingen ten deel. De in 1883 door den Koning verleende onderscheidingen (waar het inlanders betrof geschiedde de toekenning in den regel door den Gouverneur-Generaal) betroffen voor het meerendeel wapenfeiten in Atjeh gedurende het tijdvak van 27 Juni 1882 tot 10 Maart 1883 (Koninklijke besluiten dd. 18 Maart, 18 Augustus, 12 September, 3 December en 6 December, nº. 17, 12, 1, 17 en 37, het eerste reeds vermeld in 't vorig verslag blz. 31), en in één geval (Koninklijk besluit dd. 9 September nº. 35) het gebeurde op 8 Mei 1883 nabij onzen post te Tandjong in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Bij Koninklijk besluit van 27 Januari 1884 nº. 18 werden de onderscheidingen toegekend waartoe de lager (in § 4) beschreven expeditie tegen Tenom aanleiding gaf.

Het aantal tegen militairen gewezen vonnissen die hunne verwijdering uit het leger ten gevolge hadden was, blijkens den op blz. 31 voorkomenden staat der »Verliezen", in het afgeloopen jaar nagenoeg even groot als in 1881 en 1882.

Het cijfer der met een briefje van ontslag weggezonden militairen was, zoowel wat Europeanen als inlanders betreft, geringer dan in die beide jaren. In 1881 werden namelijk op die wijze uit het leger verwijderd 160 Europeanen, in 1882 125 en in 1883 96, terwijl voor de inlanders die cijfers waren 59, 61 en 44.

Onder de Europeanen bleef het getal vermisten (meerendeels gedeserteerden) betrekkelijk gering, achtereenvolgens in gemelde drie jaren 21, 27 en 24; doch onder de inlanders kwam in 1883 desertie menigvuldiger voor dan sedert jaren het geval was geweest: tegen 280 en 327 in 1881 en 1882, telde men in het afgeloopen jaar onder het inlandsche element niet minder dan 541 vermisten. Men schrijft dit toe aan de grootere uitbreiding die de werving van inlanders bekwam; desertie toch komt bij de inlandsche militairen vooral voor onder de pas aangeworvenen.

Het aantal Europeesche onderofficieren en korporaals die gedegradeerd werden, in de twee voorafgegane jaren achtereenvolgens 190 en 172, daalde in 1883 tot 138. Omtrent het inlandsch kader zijn dergelijke opgaven niet voorhanden.

Ook in het aantal gedetineerde militairen in de militaire strafgevangenis te Samarang en in het aantal gestraften, ingedeeld bij de strafdetachementen, was vermindering op te merken. Bij het eind van de jaren 1881, 1882 en 1883 beliep het cijfer der eersten achtereenvolgens 343, 288 en 274 (waaronder 277, 234 en 236 Europeanen); dat der ingedeelden bij de strafdetachementen 210, 184 en 116 (waaronder 114, 103 en 64 Europeanen).

Bij al deze opgaven houde men echter in het oog dat het aantal militairen beneden den rang van officier, zonder de boven de formatie gevoerden te rekenen, in de jaren 1881 en 1882 daalde van 31 266 tot 29 030, eene vermindering alzoo van ruim 2200 man (p. m. 1500 Europeanen en p. m. 700 inlanders), terwijl in 1883 de sterkte weder klom tot 29 276 (ten gevolge van eene vermeerdering met ruim 700 inlanders tegen eene vermindering met p. m. 500 Europeanen).

Ten slotte zij hier nog aangeteekend dat sedert 1 Maart 1883, ingevolge de reeds in 't vorig verslag (blz. 60) besproken wijziging der militaire strafwetgeving (Indisch Staatsblad 1883 nº. 54), de plaatsing van militairen in den strafcursus bij de korpsen, ook bij rechterlijk vonnis kan worden bevolen. Het in 1877 tot stand gekomen reglement op de 2de klasse van militaire discipline is daarom bij het Indisch besluit dd. 31 Maart 1884 nº. 2 alsnog in dier voege herzien dat het ook voor deze nieuwe categorie van gestraften geldt. Het in 1874 vastgestelde reglement betreffende de strafdetachementen onderging in een zijner bepalingen eene geringe wijziging, alleen om te doen uitkomen dat voor plaatsing bij die strafkorpsen, evenals vroeger, alleen in aanmerking kunnen komen zij die krachtens art. 31 van het reglement van krijgstucht (dus niet krachtens rechterlijke veroordeeling) in de tweede klasse van militaire discipline zijn geplaatst.

Reglementen en voorschriften; handleidingen bij het militair onderwijs. Behalve een nieuw »Voorschrift ter vervaardiging van topographische kaarten betreffende de

Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië" werd in den loop van 1883 nog gearresteerd en ingevoerd een » Reglement voor den inwendigen dienst en de politie bij de militaire ziekeninrichtingen." Voorts verscheen een verbeterde herdruk zoowel van de verschillende exercitie-reglementen voor de veldartillerie, als van hoofdstuk VI van den Instructie-inventaris.

De samenstelling van het handboek voor den Indischen geniesoldaat (zie vorig verslag blz. 31) heeft eenige vertraging ondervonden, zoodat het nog niet in druk is uitgegeven.

Bij het departement van oorlog te Batavia is, nevens de Voorschriften betreffende detachementen suppletietroepen, waarvan op blz. 31 van het vorig verslag gewaagd werd, nog onder handen genomen eene » Instructie voor de gewestelijke intendanten" en eene herziening van de » Instructie voor het voeren der administratie bij de militaire ziekeninrichtingen."

Eindelijk kan hier nog worden medegedeeld, dat in Indië aan eene commissie van twee kapiteins der infanterie is opgedragen de exercitie-reglementen voor dat wapen te herzien.

Bijzondere instellingen in het materieel belang van den soldaat. Ook in 1882 (eene latere verantwoording is nog niet ontvangen) heeft het militair spaarfonds den invloed ondervonden van de in het vorig verslag op blz. 31 gereleveerde wijziging van de voorschriften omtrent de inhouding van de soldij van gestraften. Het saldo te goed van het Fonds daalde in den loop van gemeld jaar van f 150 154 tot f 145 315; het Fonds telde op 1 Januari 1883 3060 deelhebbers, d. i. 129 minder dan een jaar te voren.

Omtrent den algemeenen toestand der cantines kunnen weder gunstige berichten worden gegeven. Het totaal bedrag van het voordeelig saldo steeg in het laatstbekende jaar (1882) van ongeveer f 136 000 tot p. m. f 148 000; de gebouwen, welke laatsten steeds aan het doel beantwoordden, vertegenwoordigden op het einde des jaars eene waarde van f 400 500, derhalve ruim f 18 000 meer dan bij den aanvang van 1882.

Remonte. Evenals in vorige jaren werden ook in 1883 de voor de cavalerie en artillerie benoodigde paarden zooveel mogelijk op de drie hoofdplaatsen van Java en te Makasser op publieke veilingen of uit de hand aangekocht. In 1884 wordt dezelfde weg gevolgd. De poging die blijkens het vorige verslag (blz. 37) werd in het werk gesteld om de bij de cavalerie ontbrekende paarden aan te vullen door aankoop in het leenvorstendom Boni (Celebes), is naar wensch geslaagd.

§ 2. *Fortificatiën.*

De werkzaamheden aan de kustbatterij op de landtong te Tjilatjap (zie vorig verslag blz. 31) werden voortgezet, doch ondervonden vertraging, onder anderen ook door de beschadiging die de vloedgolf van 27 Augustus 1883 aan dit werk toebracht. Het in Juni 1883, door opheffing van het garnizoen aldaar, ontruimde fort te Anjer (Bantam) werd door dezelfde ramp geheel verwoest. Behalve dit fort werd uit de lijst der permanente versterkingen ook afgevoerd de redoute te Aijer Bangies (Padangsche Benedenlanden), waar in Augustus 1883 de militaire bezetting was opgeheven. Zie Indisch Staatsblad 1883 n°. 258 en 1884 n°. 39. Te Soeroelangan (residentie Palembang), waar in den aanvang van 1883 kon worden overgegaan tot de terugroeping van het detachement dat sedert November 1880 (verg. het verslag van 1881 blz. 14) tijdelijk aldaar gelegerd was, werd het versterkt kampement overgegeven aan het civiel bestuur. Daarentegen werd de indertijd aan het civiel bestuur overgegeven redoute te Gorontalo (residentie Menado) door het garnizoen aldaar weder bezet. Het versterkte kampement te Pangkadjene (Noorderdistricten van Celebes) werd, met het oog op de verminderde bezetting, verkleind.

In Lagoe Boti nabij het Toba-meer (zie blz. 14 hiervóór) werd een aanvang gemaakt met het bouwen van een tijdelijken militairen post voor 2 officieren en 75 man, welk werk nagenoeg gereed kwam. Te Sipoholon, mede in de Battaklanden, waar de versterking door kwaadwilligen was in brand gestoken, werd voorloopig door tijdelijke maatregelen in het logies der troepen en in de defensie voorzien. De steenen muur ter vervanging van de houten palissadeering met aarden wallen om Kotta Radja (Atjeh) werd in 1883 voltooid. Voorts werd in Atjeh de versterking Pajaoe opgeheven en de oprichting bevolen van eene versterking te Kroeng Raba. Te Tandjong, een in December 1882 voorloopig weder opgerichte militaire post in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, waar de bezetting thans op zeer onvoldoende wijze gehuisvest is, zal eene tijdelijke versterking worden gebouwd.

§ 3. *Topographische dienst.*

Als een gevolg van de ontbinding in Maart 1883 van twee der voor Java en Madura bestemde zes opnemingsbrigades, en het niet op volledige sterkte houden van de vier overgeblevenen — 1 in Bantam, 2 in de Preanger regentschappen en 1 in Bezoeki — werd in 1883 in elk dier gewesten slechts opgenomen en in kaart gebracht eene oppervlakte van respectievelijk 465, 731 en 412 of te zamen 1608 vierkante Java-palen (3652 vierkante K. M.). De vorderingen hadden grooter kunnen zijn indien de weersgesteldheid den terreinarbeid minder belemmerd had en in de beide eerstgenoemde gewesten het opnemerspersoneel niet zoozeer met ziekten te kampen had gehad. Evenwel is onder de opgegeven cijfers niet begrepen het hermetingswerk, zooals in Bantam, om de veranderingen na te gaan die de vloedgolf van 27 Augustus 1883 in het reeds opgenomen gedeelte der kuststreek (van St. Nicolaaspunt tot Tjiringin) had aangericht, en in de Preanger regentschappen, waar het reeds in kaart gebrachte terrein hier en daar ten gevolge van het aanleggen van den spoorweg wijziging had ondergaan. Uitsluitend voor militaire doeleinden werd bovendien in laatstgemeld gewest nog opgemeten en ingeschetst (op eene schaal van 1 : 5000, in afwijking van de normale schaal van 1 : 20000) eene oppervlakte van 87 vierkante Java-palen. De opnemingsbrigade van Bezoeki, die in 't laatst van 1883 de werkzaamheden aldaar beëindigde, is toen begonnen met eene nieuwe inschetsing, zoo noodig na heropneming, van die regentschaps- en districtsgrenzen, welke op de bestaande kaarten niet meer overeenkomstig den feitelijken toestand zijn aangeduid, als een gevolg van de in de laatste jaren in verschillende gewesten van Java tot stand gekomen wijzigingen in de administratieve indeeling.

Het in Mei of Juni 1883 te Padang aangekomen personeel voor de triangulatie van Sumatra (verg. vorig verslag blz. 32) begon zijne taak met het doen van verkenningen ter opsporing van een geschikt terrein voor het meten van eene basis. Deze lijn, ruim 4857 M. lang, met eene gemiddelde helling van 0° 32′ 30″, werd gevonden in de onmiddellijke nabijheid van genoemde hoofdplaats, waar tevens gelegenheid bestond haar te verbinden aan eene lijn van p. m. 35 000 M., die als zijde van een primairen driehoek kan dienen. Het bepalen van de lengte dezer basis was tegen het einde van het 3de kwartaal 1883 afgeloopen; zij werd, met behulp van de te Batavia gecontroleerde stalen veeren, driemaal gemeten en aan hare uiteinden verzekerd door duurzame observatie-pilaren, gebouwd uit een mengsel van portland-cement, zand en kiezelsteen (beton). Deze metingen leverden als grootste verschil eene lengte van 0.007365 M., d. i. 1/700000 van de geheele basis, welke uitkomsten zeer bevredigend waren te noemen. De verkenningen ten behoeve van de te kiezen driehoekspunten werden met kracht voortgezet. Bij het einde van het jaar waren reeds gekozen en voor het meerendeel schoongekapt en van pilaren voorzien de hoekpunten van 10 primaire driehoeken, benevens een aantal secundaire en tertiaire driehoekspunten. In het doen van sterrekundige bepalingen op de eindpunten der basis werd men door de weersgesteldheid belemmerd, terwijl ook het zwaar begroeide, van weinig gemeenschapsmiddelen voorziene, hooge gebergte voor de verkenningen ten behoeve van den triangulatie-arbeid minder gunstig was. Evenzeer leverde het vervoer van instrumenten, gereedschappen en materialen door de schaarschheid en het eigenaardige karakter der inlandsche bevolking over het algemeen vele moeilijkheden op [1].

[1] De zeer tijdroovende werkzaamheden voor de herberekening van de triangulatie van Java, hier te lande aangevangen door en onder toezicht van den hoogleeraar J. A. C. Oudemans (verg. vorig verslag blz. 32, noot 1), worden onafgebroken voortgezet.

De twee Indische officieren die zich voor de hun bij de triangulatie op Sumatra wachtende taak hier te lande oekwaamd hebben — achtereenvolgens te Delft en te Utrecht onder de leiding van de hoogleeraren Ch. M. Schols en J. A. C. Oudemans — zullen eerlang naar Indië terugkeeren. Zij zijn ook in de gelegenheid gesteld om de uitvoering bij te wonen van de werkzaamheden ter bepaling van het lengteverschil tusschen de sterrewachten te Parijs en te Leiden door middel van de telegraaf.

Tot het doen van eenige geheel plaatselijke terreinverkenningen en opnemingen in het belang van de defensie bleven ter Sumatra's Westkust nog werkzaam 2 van de 3 in 't laatst van 1882 derwaarts gezonden opnemers. In Atjeh werd daarentegen 1 opnemer meer te werk gesteld.

Door het topographisch bureau te Batavia werden in 1883 in het licht gegeven: de photo-autographische detailkaart (164 bladen) en de photo-autographische met krijt en kleurendruk bewerkte overzichtskaart (3 bladen) van de residentie Madura, een en ander op de schaal van 1 : 20 000 en van 1 : 100 000; de photographische overzichtskaarten op laatstgemelde schaal van de residentiën Pasoeroean en Probolinggo (respectievelijk 12 en 9 bladen); de photo-autographische kleurendrukkaarten van de hoofdplaatsen Pamakassan (1 : 10 000) en Sumanap (1 : 20 000); een naar dezelfde methode bewerkt kaartje (1 : 100 000) van de Westkust van Bantam, van St. Nicolaaspunt tot Tjiringin, aangevende den topographischen toestand dier kuststrook, zoowel vóór als na de ramp van 26/27 Augustus 1883; eene chromo-lithographische kaart van het eiland Bali (1 : 250 000); eene nieuwe photo-autographische overzichtskaart (4 bladen) van Groot-Atjeh (1 : 50 000) [1], en eindelijk eene uit 40 bladen bestaande photo-autographische overzichtskaart van de residentie Oostkust van Sumatra (1 : 200 000).

Tot het in Indië onderhanden gebleven kaartwerk behoort onder meer de samenstelling van de *gearceerde* — hier te lande later in kleurendruk over te brengen — overzichtskaart van de residentie Pasoeroean. Van de gearceerde overzichtskaart der residentie Madura zullen samenstelling en reproductie beiden hier te lande geschieden, waartoe in 't laatst van 1883 de noodige bescheiden zijn ingekomen. Een en ander is in den laatsten tijd ook geschied met de kaarten der residentiën Batavia, Soerabaija en Probolinggo, waarvan de beide eersten achtereenvolgens in December 1883 en Juni 1884 het licht hebben gezien, terwijl de laatste nog onderhanden is.

Ook is hier te lande gereproduceerd en algemeen verkrijgbaar gesteld eene bijgewerkte kaart van Groot-Atjeh als bedoeld in 't vorig verslag blz. 32 noot 2. Voor de samenstelling van eene soortgelijke kaart betreffende het geheele Atjehsche gebied wachtte men bij den aanvang dezes jaars te Batavia nog gegevens van de civiele autoriteiten in Atjeh. De reproductie hier te lande van den Atlas betreffende Nederlandsch-Indië van de heeren J. W. Stemfoort en J. J. Ten Siethoff wordt geregeld voortgezet, met benuttiging van de meest recente gegevens die gestadig uit Indië worden ontvangen. Overigens is nog onderhanden de bewerking in kleurendruk van de in 't vorig verslag (blz. 32) bedoelde kaart van Zuid-Celebes.

De bij het topographisch bureau te Batavia tegen betaling verstrekte kaarten brachten over 1883 f 5274 op, tegen f 3981 en f 4032 achtereenvolgens in de twee voorafgegane jaren.

Van hen die zich aanmeldden tot het nemen van kopieën van kaarten die nog niet het licht hadden gezien, viel in 1883 slechts eene retributie van f 300 te heffen, tegen f 433 in 1881 en f 2150 in 1882. Het afgeleverd lithographisch drukwerk, nagenoeg uitsluitend voor de behoeften van 's lands dienst, vertegenwoordigde in 1883 eene waarde van omstreeks f 13 500, een bedrag niet belangrijk verschillende van het cijfer der beide voorafgegane jaren.

Op de in 1882 en 1883 door de Regeering vastgestelde nieuwe (herziene) afstandswijzers betreffende Zuidwestelijk-Celebes, de residentie Madura en het gouvernement Sumatra's Westkust, sedert bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 138 en 1884 n^s. 48 en 46 verbindend verklaard, werden bij het lithographisch etablissement van den generalen staf de daarbij behoorende (mede in het Staatsblad geplaatste) schetskaartjes aangegeven.

[1]) Deze kaart verscheen in Juli 1883.

§ 4. *Krijgsverrichtingen.*

Blijkens hetgeen hierboven in hoofdstuk **C** werd medegedeeld, heeft het leger in het afgeloopen jaar zoowel ter Westkust van Sumatra als in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo handelend moeten optreden; maar uit dat hoofdstuk blijkt tevens dat het wederom de bezetting van Atjeh was, die de zwaarste diensten had te verrichten. Tegenover den onvermoeiden vijand, die den guerilla-oorlog met de uiterste volharding volhield, had die bezetting, niet alleen doordien voortdurend de grootste waakzaamheid van haar gevorderd werd, maar ook door telkens herhaalde ontmoetingen met moedige en beleidvol vechtende tegenstanders, inderdaad eene zware taak te vervullen. De reeks van grootere en kleinere gevechten, meerendeels ontstaan door — of althans het gevolg van — de onafgebroken pogingen des vijands om onze konvooien te bemoeilijken en onze gemeenschapswegen onveilig en onbruikbaar te maken, zijn in hoofdstuk **C** reeds voor een goed deel in herinnering gebracht. Van al die gevechten hier een omstandig verhaal te geven, zou verder voeren dan het bestek van dit verslag gedoogt. Onzerzijds hadden zij strategisch en tactisch slechts een en hetzelfde doel: den vijand zooveel mogelijk afbreuk te doen en tevens de veiligheid der eigen troepen te verzekeren. Werden daarbij den Atjehers vaak zware verliezen toegebracht, ook van de onzen werd menig offer geëischt. Terwijl toch in 1882 14 militairen sneuvelden en 29 (onder welke laatsten 2 officieren) aan de gevolgen van hunne voor den vijand bekomen wonden stierven, kostten de verschillende krijgsverrichtingen van 1883 aan het leger 37 militairen (waaronder 2 officieren [2])) die sneuvelden en 35 (allen beneden den rang van officier) die stierven na in den strijd bekomen verwondingen. Verreweg het grootste gedeelte dezer verliezen werd in Atjeh geleden, alwaar in 1882 overigens nog behandeld werden wegens geschoten wonden 88 Europeesche en 52 inlandsche militairen en wegens andere verwondingen respectievelijk 254 en 305. In 1883 werden in Atjeh, ongerekend de hierboven vermelde overledenen, in behandeling genomen: 174 Europeanen en 137 inlanders met geschoten wonden en 253 Europeanen benevens 280 inlanders met gehouwen en gestoken wonden. Ook in de eerste helft van 1884 — dit blijkt mede uit hoofdstuk **C** — werd van de troepen in Atjeh dezelfde krachtsinspanning gevorderd. Van de in dien tijd geleverde gevechten is hetzelfde te zeggen als van die welke in 1883 voorkwamen; eene gedetailleerde beschrijving daarvan kan dan ook achterwege blijven. Alleen vereischt hier eene uitvoerige vermelding de op blz. 10/11 hiervóór kortelijk besproken expeditie tegen den radja van Tenom-Panga.

Den 7den Januari jl. werd door den militairen commandant van Atjeh en onderhoorigheden, den kolonel H. Demmeni, die zelf de leiding der operatiën op zich had genomen, bevel gegeven om met de ontscheping van de troepen een aanvang te maken, wat onder bescherming van het vuur der oorlogsschepen en onder het geleide van gewapende sloepen in de beste orde plaats had, ongeacht de hevige branding, die tot tweemaal toe een der vletten deed omslaan, waardoor een tiental manschappen bewusteloos op het strand geworpen werden.

Omstreeks 1200 M. ten zuidoosten van den mond der Tenom-rivier kwam een gedeelte der 3de compagnie van het 3de veldbataljon onder den 1sten luitenant H. Snijder tegen zeven uur in den morgen het eerst aan den wal. De vijand had uit een paar op het strand opgestelde kanonnen (zes-ponders) eenige schoten gedaan die de onzen geen letsel toebrachten; hij was daarna teruggetrokken, de vuurmonden achterlatende, — en de troepen konden dus ongehinderd in de daarvoor aangegeven volgorde ontscheept worden, gedekt door eene compagnie infanterie onder bevel van den kapitein jhr. E. H. F. Leyssius, die onmiddellijk den nabij het strand gelegen boschrand bezet had en daarna met een peleton naar den mond der rivier oprukte. Iets hooger op zag men nabij den linkeroever voor anker liggen de whaleboot van het Engelsche oorlogsschip *Pegasus*, die door de Tenommers eenige weken te voren in bezit genomen was. Onder het vuur des vijands werd

[2]) De 2de luitenant der infanterie van het Indische leger P. W. F. Van Bennekom, die op 30 Augustus 1883 nabij Glé Kambing den heldendood stierf, en de van het Nederlandsche leger gedetacheerde 1ste luitenant der infanterie A. Thonus, die den 2den October daaraanvolgende in het Lepongsche sneuvelde.

zij door eenige dwangarbeiders, gedekt door eene sectie infanterie, weggevoerd, waarop zij aan den commandant van de *Pegasus* werd overgegeven.

Tegelijkertijd hadden de geniewerkers een eenigszins versterkt bivak aan het strand opgericht, dat bestemd was om den volgenden dag de verder te ontschepen troepen op te nemen. Wel trachtte de vijand den arbeid der geniewerkers door geweervuur te bemoeilijken, maar dit werd spoedig tot zwijgen gebracht en de nacht verliep rustig.

Den 8sten Januari vroegtijdig werd met de ontscheping van de 2de en 4de compagnie van het 3de veldbataljon een aanvang gemaakt. Niettegenstaande de branding heviger was dan den vorigen dag, kwamen om 7 uur de eerste troepen behoorlijk aan wal, en ook verder had het debarkement geregeld plaats, terwijl tevens drie gewapende sloepen, onder den luitenant ter zee 1ste klasse P. H. PRAGER, met eenige Atjehsche prauwen en Chineesche sampans de rivier binnenvoeren. Den luitenant-kolonel E. PERNÉ werd nu opgedragen om met de 3de compagnie, gedekt door de genoemde gewapende sloepen, met behulp van de prauwen en sampans naar den rechteroever der rivier over te steken en den vijand te verdrijven uit de versterkte gedei of marktplaats, gelegen aan de oostzijde der lagune (Kroeng Oen geheeten), die op een afstand van 500 à 600 meter van de strandlijn evenwijdig daaraan loopt en zich nabij de gedei met de rivier vereenigt. Vóórdat dit punt in onze macht was gevallen, viel er niet aan te denken het hooger aan de rivier gelegen Padang-Kling, de hoofdversterking des vijands, te nemen, en de groote moeilijkheden die voortdurend bij de ontscheping van personen en goederen werden ondervonden, maakten het ten plicht den tocht naar Padang-Kling nog eenige dagen uit te stellen, totdat de expeditionnaire macht volledig zou zijn uitgerust met munitie en vivres.

Op den 9den Januari 's morgens om 9 uur werd met het oversteken van de rivier een aanvang gemaakt, en hoewel de bergartillerie en de mortieren de gedei van den linkeroever bestookten, trachtte de vijand uit eenige loopgraven tusschen de gedei en den mond der Kroeng Oen dien overtocht te belemmeren. Intusschen landde een peloton, onder bevel van den reeds genoemden 1sten luitenant SNIJDER, beneden den mond der Kroeng Oen, en trok die lagune over om naar de gedei op te rukken. Onverhoeds werd deze troepenafdeeling door den in het riet verscholen vijand met de klewang aangevallen en in het water teruggeworpen, waarin de luitenant SNIJDER benevens 4 mindere militairen der landmacht, die allen gewond waren, hun dood vonden. Behalve dezen werd nog 1 matroos gewond. Eene poging, door den kapitein jhr. LEYSSIUS aangewend om bij de monding der Kroeng Oen op den rechteroever der Tenom-rivier over te gaan, moest wegens het hevige vuur uit de loopgraven des vijands worden opgegeven, en derhalve roeide men de lagune verder op totdat men aan haren linkeroever een geschikt landingspunt vond dicht bij de gedei. Loodrecht op den weg, die van de rivier daarheen leidde, waren nog eenige loopgraven aangelegd, die nu door het gedebarkeerde peloton onder den 1sten luitenant R. J. graaf SCHIMMELPENNINCK werden geattaqueerd. Eerst na een verwoeden strijd van man tegen man, waarbij de pelotonscommandant en drie Amboineesche fuseliers gewond werden, nam de vijand de wijk, 14 dooden achterlatende. Tegelijkertijd door het peloton van den straks vermelden luitenant SNIJDER in de rechterflank aangetast en door den luitenant ter zee PRAGER links uit de rivier bestookt en zelfs in den rug bedreigd, moest hij vervolgens ook de gedei ontruimen, die door de 4de compagnie bezet en tot eene nieuwe bivakplaats ingericht werd, met het doel om van daar tegen Padang-Kling op te rukken. Inmiddels was het debarkement der overige troepen met de vivres en verdere benoodigdheden voortgezet, waarbij door de hevige branding groote bezwaren werden ondervonden, zelfs in die mate dat verschillende vaartuigen lek sloegen en eene prauw omkantelde, waardoor twee Amboineesche fuseliers in de golven omkwamen.

Nog in den namiddag van den 9den Januari rukten twee detachementen uit de gedei op, het eene in de richting van Padang-Kling, het andere langs den linkeroever der Kroeng Oen; beiden hadden in last het terrein te verkennen en tevens een voor den radja van Tenom bestemden brief, waarvan elk der detachements-commandanten een exemplaar ontving, achter te laten op het punt waar de terugtocht zou worden aangenomen. Beide brieven werden op eene in het oog vallende plaats aan een stok of struik bevestigd, de eene omstreeks 700 passen westwaarts van de gedei, de andere in het midden eener 500 M. breede sawah die benoorden de gedei werd aangetroffen en van welks overzijde de vijand door herhaalde salvo's blijk gaf van zijne aanwezigheid en een inlandsch fuselier verwondde.

Niet vóór den 12den Januari had men de geheele expeditionnaire macht en al hare hulpmiddelen aan den wal bijeen kunnen brengen, waarbij de branding nog herhaaldelijk offers aan personen en goederen eischte; — eene landingsdivisie der marine bleef daarna het strandbivak bewaken, en nu werd besloten om den 13den Januari Padang-Kling aan te tasten.

Bij het aanbreken van dien dag werden zoowel deze plaats als de tusschen haar en de gedei gelegen kampongs Banang en Aloer Ambong door de ter reede gestationneerde oorlogsbodems beschoten, en toen dit vuur tegen $6^1/_2$ uur in den morgen ophield, rukten twee colonnes in noordelijke richting uit de gedei op, van waar tevens de sloepenflottielje uit de Kroeng Oen de rivier oproeide, ten einde de rechterflank der troepen te dekken. De linkercolonne, onder bevel van den luitenant-kolonel PERNÉ en samengesteld uit $2^1/_2$ compagnie infanterie, de bergkanons en mortieren, een detachement genietroepen en het noodige hospitaalpersoneel, marcheerde langs den weg, welke door de beide hooger genoemde kampongs over de sawahvlakte naar Padang-Kling voert. De rechtercolonne, door den kapitein jhr. LEYSSIUS aangevoerd, bestaande uit één compagnie infanterie en een detachement genietroepen, almede met eenig hospitaalpersoneel, volgde een voetpad, dat, door het boschachtig terrein op den rechteroever der rivier, mede naar Padang-Kling leidt, en moest bij dien marsch trachten verband te houden met de op de rivier aanwezige sloepen. De voortroep der colonne PERNÉ bereikte tegen $7^1/_2$ uur den in een modderpoel herschapen zijtak van de Tenom-rivier (Aloer Rambeh geheeten), aan welks rechteroever Padang-Kling gelegen is, en werd hier plotseling uit den boschrand van die kampong beschoten, tengevolge waarvan 5 mindere militairen gewond werden. Terwijl de troepen de bedding der Aloer Rambeh door het aanbrengen van sessaks begaanbaar maakten, kwam de voorhoede met de geheele artillerie in stelling om het vijandelijk vuur tot zwijgen te brengen en den aanval voor te bereiden. Toen dit genoegzaam was geschied, en ook het vuur van de colonne LEYSSIUS gehoord werd, die geregeld voorwaarts rukte, maar door het dicht geboomte verhinderd werd in gemeenschap met de sloepen te ageeren, — ging de 4de compagnie (colonne PERNÉ) tot den stormaanval over, waarbij geen tegenstand werd ondervonden. Omstreeks 8 uur was de door den vijand verlaten kampong genomen, die weldra ook door de colonne LEYSSIUS en de sloepenflottielje bereikt werd, welke laatste, door de op verschillende plaatsen op den rechter-rivieroever te wapen gekomen Atjehers te verdrijven, het hare had bijgedragen tot de vermeestering van Padang-Kling, 's vijands hoofdversterking, bestaande uit eene reeks van loopgraven, waarachter eenige redouten en lunetten waren opgeworpen die de geheele sawahvlakte beheerschten. Terwijl de genietroepen achterbleven om de versterkingen te slechten, rukte de hoofdmacht der colonne op naar de rivier, van waar men een vrij uitzicht had op eene nieuwe nederzetting van den radja van Tenom, Simpang Olim genaamd en omstreeks 1100 pas verder gelegen, waarop nu de artillerie en de flottielje haar geschut richtten, welk vuur door den vijand beantwoord werd echter zonder dat onze troepen daardoor eenig nadeel leden. Nadat zijne salvo's tot zwijgen waren gebracht, werd het kanonvuur onzerzijds nog gedurende een kwartier uurs voortgezet en vervolgens de terugtocht aangenomen. Zoowel Padang-Kling als de gedei en de daartusschen gelegen kampongs werden nog dienzelfden dag aan de vlammen prijs gegeven, waarna de troepen zich weder inscheepten.

Den 15den Januari was de geheele expeditionnaire macht aan boord der schepen teruggekeerd, die daarop den 16den het anker ter reede van Olehleh lieten vallen. Onze verliezen bedroegen 8 dooden, namelijk 1 officier en 6 minderen van de landmacht en 1 mindere van de zeemacht. Gewond werden 1 officier en 13 minderen, onder welke laatsten 3 van de zeemacht.

§ 5. *Korpsen niet rechtstreeks tot het leger behoorende.*

Schutterijen. Terwijl de schutterij te Gorontalo (Menado) nog steeds op het papier bestond, werd die te Padang ingekrompen door afdanking van de daartoe behoorende compagnie Javanen (Indisch Staatsblad 1883 n°. 181) en die te Koepang, wegens hare geringe waarde en het gemis aan elementen om haar in voldoenden toestand te brengen, geheel opgeheven (Indisch Staatsblad 1883 n°. 240). Na de opheffing van de schutterij te Koepang, de eenige die nog niet met het achterlaadgeweer was bewapend, waren alle schutterijen van dat wapen voorzien, voor zoover sommigen van haar — in de buitenbezittingen — niet gedeeltelijk bestaan uit piekdragenden (piekeniers).

De sterkte der schutterijen op en buiten Java bij het eind van elk der jaren 1882 en 1883 vindt men in het volgende overzicht vermeld, waarbij valt op te merken dat daarin als Europeanen ook zijn vermeld de zoogenaamde inlandsche burgers (veelal afstammelingen van niet-inheemsche inlanders) die in de gewesten Menado, Amboina, Ternate en Timor deel van de schutterij uitmaken.

PLAATSEN.	1882.		1883.	
	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.
Java.				
Batavia	823	*a*) 12	860	*a*) 12
Samarang	207	„	218	„
Soerabaija	374	*a*) 19	387	*a*) 19
Djokjokarta	72	„	71	„
Soerakarta	108	„	104	„
	1584	31	1640	31
	1615		1671	
Buitenbezittingen.				
Padang	121	121	103	*b*)
Makasser	110	„	115	„
Menado	222	„	247	„
Gorontalo	*c*)	*c*)	*c*)	*c*)
Amboina	*d*) 601	„	*d*) 591	„
Saparoea	235	„	282	„
Hila	24	„	23	„
Boeroe	36	„	36	„
Banda	158	„	181	„
Ternate	210	„	286	„
Koepang	niet opgeg.	„	*e*)	„
	1717	121	1864	„
	1838		1864	

a) Tamboers.

b) In Juli 1883 is het inlandsche gedeelte afgedankt (zie hooger).
c) Nog steeds niet opgericht.
d) Hieronder ook artillerie-schutterij (2 officieren en 87 minderen).
e) In October 1883 opgeheven (zie hooger).

Op de meeste plaatsen was de toestand der schutterij bevredigend te noemen, behalve in de residentie Amboina, alwaar groote behoefte bestaat aan een nieuw reglement, vooral met betrekking tot de verstrekking van kleeding. Het in 't vorig verslag (blz. 41) vermelde denkbeeld om op twee plaatsen in dit gewest (te Boeroe en te Hila) de schutterij af te schaffen, bleef nog in advies. In 1883 behoefde de schutterij nergens actief op te treden.

Andere korpsen. In de samenstelling der overige niet tot het leger behoorende gewapende korpsen kwam geen verandering. De formatie- en de sterktecijfers bij het eind van 1882 en 1883 blijken uit het volgende staatje.

KORPSEN.	Wapens.	Formatie op 31 December 1882 en 1883.			Sterkte op 31 December 1882.			Sterkte op 31 December 1883.		
		Officieren.	Minderen.	Paarden.	Officieren.	Minderen.	Paarden.	Officieren.	Minderen.	Paarden.
Pradjoerits (op Java en onderhoorige kleine eilanden)	Infanterie.	*a*)	2037	„	*a*)	2039	„	*a*)	1987	„
Legioen van pangeran PRANO WEDONO (Soerakarta)	Infanterie.	31	677	„	31	677	„	31	678	„
	Cavalerie.	4	72	?	4	72	?	4	72	?
	Artillerie.	4	67	„	4	67	„	4	67	„
		39	816	?	39	816	?	39	817	?
Legioen van pangeran PAKOE ALAM (Djokjokarta)	Infanterie.	20	403	„	17	403	„	17	405	„
	Cavalerie.	1	25	?	1	25	?	1	25	?
		21	428	?	18	428	?	18	430	?
Barissans op Madura: Pamakassan	Infanterie.	10	256	„	10	261	„	10	264	„
Barissans op Madura: Bangkallan	id.	29	1010	„	28	945	„	27	809	„
Barissans op Madura: Sumanap	id.	25	847	„	25	692	„	23	588	„
		64	2113	„	63	1898	„	60	1661	„
Lijfwachten-dragonders: Soerakarta	Cavalerie.	1	49	40	1	48	9	1	38	20
Lijfwachten-dragonders: Djokjokarta	id.	1	49	40	1	49	31	1	48	36
		2	98	80	2	97	40	2	86	56

a) Detachementen pradjoerits vindt men op 57 plaatsen. Elk detachement heeft een Europeeschen instructeur-commandant (onderofficier); alleen het detachement op Bawean telt er 2. Deze 58 Europeanen zijn in de opgegeven formatie- en sterktecijfers *niet* begrepen.

Ook omtrent den toestand van deze korpsen luiden de berichten over 't algemeen bevredigend. Alleen valt te wijzen op het toenemend incompleet bij de barissans van Sumanap en Bangkallan. Met 1 November 1883 is de barissan van Sumanap, in verband met de opheffing van het inlandsch zelfbestuur in dat gedeelte van Madura (zie lager hoofdstuk **J** afd. I § 4), een gouvernementskorps geworden.

Tot bijzondere dienstverrichtingen zagen zich de in deze rubriek bedoelde korpsen in 1883 niet geroepen, uitgenomen een detachement der dragonder-lijfwacht in Djokjokarta, dat actief moest optreden ter gelegenheid van de

in April in Djokjokarta voorgevallen demonstratie door toedoen van een paar leden der sultansfamilie (verg. vorig verslag blz. 2 en 41).

§ 6. *Koloniaal militair invalidenhuis op Bronbeek.*

Gedurende 1883 werden 55 oud-militairen uit de sterkte afgevoerd, namelijk 18 wegens overlijden, 32 wegens ontslag op verzoek en 5 die wegens wangedrag ontslagen werden. Daarentegen werden 57 oud-militairen opgenomen. Het aantal invaliden vermeerderde dus van 192 tot 194 (27 onderofficieren van verschillende graden, 23 korporaals en 144 soldaten). Elf hunner (2 onderofficieren en 9 soldaten) waren afkomstig van de landmacht in West-Indië, terwijl de overigen allen behoord hadden tot het leger in Oost-Indië. In 't geheel waren er 26 invaliden, en daaronder 8 gegradueerden, die eenige functie bij den dienst van het gesticht vervulden. Ongerekend de officieren, den huismeester en een drietal arbeiders, waren in 1883 gemiddeld per dag 190 invaliden aanwezig, de verpleegden in de infirmerie, wier getal doorgaans afwisselde van 10 tot 15, daaronder begrepen.

De kosten der inrichting beliepen over 1882, volgens de afgesloten rekeningen, f 71 790,11; over 1883, volgens voorloopige opgaven, f 71 800. Deze sommen zijn echter te verminderen met de gagementen der invaliden die aan het gesticht ten goede komen en in beide jaren achtereenvolgens eene som van f 23 048,12⁵ en f 22 759,42⁵ vertegenwoordigden. De opbrengst der aan de inrichting verbonden boerderij en veehouderij wordt over 1883 gesteld op f 5845, tegenover eene uitgaaf van f 4281.

E. Zeemacht.

§ 1. *Algemeen beheer.*

Gedurende de afwezigheid van den vlootvoogd, den schout-bij-nacht F. H. P. Van Alphen, die den Gouverneur-Generaal op eene reis naar Atjeh vergezelde (4—23 Augustus 1883), was als gewoonlijk met de dagelijksche leiding van zaken bij het departement der marine belast de oudst aanwezende zeeofficier ter reede van Batavia.

Bij de afdeeling » materieel " van het departement bleef ook gedurende 1883 nog tijdelijk een zeeofficier boven de formatie gedetacheerd, in het bijzonder voor de artilleriezaken. Bedoelde detacheering is in December jl. nogmaals voor zes maanden verlengd.

§ 2. *Oorlogsmarine.*

a. Personeel.

Telde de oorlogsmarine in 1882 eene gemiddelde sterkte van 3728 officieren en minderen, onder welke laatsten 1218 inlanders, gedurende 1883 bestond het personeel gemiddeld uit 3884 koppen, namelijk 238 officieren, benevens 2489 Europeesche en 1157 inlandsche onderofficieren en minderen. Tengevolge van uit Nederland aangekomen transporten onderofficieren en minderen was er in het eerste kwartaal van 1883 een overcompleet aan Europeanen op de vloot, dat echter in de latere maanden, door het repatrieeren van officieren en minderen wegens langdurig verblijf, ziekte of andere redenen, veranderde in een incompleet van 148 officieren en minderen. Toen dan ook in 't laatst van het jaar een der bodems van het auxiliair eskader (het ramtorenschip *Koning der Nederlanden*) herstellingen had te ondergaan, werd een groot gedeelte zijner bemanning benuttigd tot aanvulling van die der overige schepen. Vandaar dat het incompleet aan Europeanen op de schepen van het Indisch eskader op 31 December jl. slechts 18 bedroeg; bij het auxiliair eskader daarentegen 129. Bovendien ontbrak 1 officier, behoorende tot het personeel aan wal. Onder het korps inlandsche schepelingen bleef een overcompleet bestaan, dat echter van 208 koppen op 31 December 1882 bij het eind van 1883 was ingesmolten tot 56 koppen [1]. Een en ander kan in bijzonderheden blijken uit het volgende overzicht. (Voor opgaven nopens elken bodem afzonderlijk zie men bijlage F.)

	Bemanning der in dienst zijnde schepen op 31 December 1882.					Bemanning der in dienst zijnde schepen op 31 December 1883.				
	Aantal schepen.	Formatie *a*).		Aanwezige sterkte.		Aantal schepen.	Formatie *b*).		Aanwezige sterkte.	
		Europeanen *c*).	Inlanders *d*).	Europeanen.	Inlanders.		Europeanen *c*.)	Inlanders *d*).	Europeanen.	Inlanders.
Indisch eskader	*e*) 21	1596	730	*f*) 1597	953	24	1665	822	1647	859
Auxiliair eskader	4	1001	236	734	221	4	989	236	860	255
Daarenboven in Indië aanwezig van de Nederlandsche zeemacht.	*g*) 1	237	„	256	„	„	„	„	„	„
Te zamen	26	*h*) 2834	966	*i*) 2587	1174	28	*k*) 2654	1058	*l*) 2507	1114
Personeel aan wal	....	20	„	20	„	....	22	„	21	„
		2854	966	2607	1174		2676	1058	2528	1114
		3820		3781			3734		3642	
Van de opgegeven bemanning behoorden tot de rol van de schepen:										
in de wateren van Noordelijk Sumatra	8	983	293	*f*) 955	327	*m*) 6	467	185	469	174
elders gestationneerd	10	729	301	676	336	9	594	291	597	294
gebezigd voor diensten niet tot eenig station behoorende	1	72	54	73	69	5	719	182	710	240
in reparatie (zonder uit de sterkte te zijn afgevoerd)	3	535	176	286	145	3	570	180	433	132
voor speciale diensten bestemd: wachtschepen	*e*) 2	257	81	322	238	*n*) 2	245	63	244	126
opnemingsvaartuigen	1	21	61	19	59	3	59	157	54	148
uit Nederland gezonden ter verwisseling van schepelingen	*g*) 1	237	„	256	„	„	„	„	„	„
Te zamen	26	2834	966	2587	1174	28	2654	1058	2507	1114
Personeel aan wal	....	20	„	20	„	....	22	„	21	„
		2854	966	2607	1174		2676	1058	2528	1114
		3820		3781			3734		3642	

a) Slechts op 9 van de 25 bodems der Indische oorlogsvloot was bij het eind van 1882 kunnen worden toegepast de formatie vastgesteld bij Indisch Staatsblad 1877 nº. 129 (wat de opnemingsvaartuigen betreft, gewijzigd bij Indisch Staatsblad 1882 nº. 13), berustende op

[1]) Op 1 April 1884 ontbraken niet meer dan 28 Europeanen aan de bepaalde sterkte, terwijl het overcompleet aan inlanders toen 76 koppen bedroeg. Bij deze en bij de bovenstaande opgaven is, als naar gewoonte, wat de cijfers der formatie betreft geen rekening gehouden met de verhooging daarvan (ad 10 pct.) die onder de benaming van „bovenrol" is toegelaten, terwijl onder de „aanwezige" sterkte, evenals vroeger, zijn medegerekend de officieren en minderen die zich in hospitalen bevonden.

het beginsel om een deel der Europeesche bemanning (kwartiermeesters en matrozen van verschillende klassen) te doen vervangen door inlandsche schepelingen van gelijke rangen. (Op dit beginsel zal echter eerlang worden teruggekomen; zie lager.)

b) Van de opgegeven 28 schepen waren op 31 December 1883 niet meer dan 11 zoogenaamd inlandsch bemand (verg. de voorgaande opmerking).

c) Ongerekend de 10 pct. bovenrol. Het aantal Europeesche vuurstokers is, naar de voor Indië geldende formatie, berekend op de helft der normale sterkte.

d) Ongerekend de 10 pct. bovenrol.

e) Hierbij niet gerekend de kanonneerboot als wachtschip te Samarang geplaatst, omdat deze bemand werd uit de rol van het wachtschip te Soerabaija. (Deze kanonneerboot is in October 1883 voor verderen dienst afgekeurd en niet vervangen.)

f) In het vorig verslag werd 1 Europeaan te weinig opgegeven.

g) Het oorlogsstoomschip *Leeuwarden*, uit Nederland in Indië aangekomen den 31sten December 1882. (In Februari 1883 weder naar Nederland vertrokken.)

h) Hieronder van het korps mariniers 5 officieren en 500 onderofficieren en minderen.

i) Als boven 4 en 540.

k) Als boven 5 en 501.

l) Als boven 4 en 534.

m) Ofschoon het oorlogsstoomschip *Soerabaija*, in 't laatst van 1883 aangewezen om te Batavia als wachtschip dienst te doen, op 31 December 1883 feitelijk nog in het station van Noordelijk Sumatra aanwezig was, is genoemde bodem in dit overzicht beschouwd als op laatstgemelden datum reeds zijne nieuwe bestemming te hebben aanvaard.

n) Zie de voorgaande noot, zoomede het slot van noot *e*.

Uit Nederland werden in 1883 ter verwisseling of aanvulling van bemanningen aangebracht 972 koppen, waaronder 105 officieren. Van dezen maakten 581 man, waaronder 72 officieren, de reis per mail; de overigen werden aangebracht deels met het in Januari 1883 ter verwisseling van bemanningen aangekomen oorlogsstoomschip *Tromp*, deels met het in November 1883 aangekomen voor het Indisch eskader bestemde oorlogsstoomschip *Bali*. Herwaarts keerden terug 984 koppen, waaronder 96 officieren; van dezen maakten 442 man (waaronder 55 officieren) de reis met particuliere stoomschepen, en de overigen — in het voorjaar van 1883 — deels met de *Tromp*, deels met de *Leeuwarden*, welke laatste oorlogsbodem in December 1882 te Batavia was aangekomen tot het verwisselen van personeel.

Uit het volgende staatje kan blijken dat, en door welke oorzaken, de sterkte in 1883 afnam met 79 Europeanen en 60 inlanders.

	EUROPEANEN.		INLANDERS (onderofficieren en minderen).
	Officieren.	Onderofficieren en minderen.	
Aanvulling.			
Aangebracht uit Nederland. . . .	105	867	„
Aangenomen in Indië	„	*a*) 9	149
Teruggekeerde gedeserteerden of vermisten	„	„	17
	105	876	
	981		166
Verliezen.			
Teruggekeerd naar Nederland . .	96	888	„
Ontslagen	6	18	104
Overleden	3	49	24
Gedeserteerd of vermist.	„	„	98
	105	955	
	1060		226

a) Voor de vervulling van de betrekkingen van hofmeester en officiers- of kajuitskok, waarvoor de formatie tot nog toe uitsluitend Europeanen aanwees, moet dikwerf — zooals ook weder met de 9 aangeworvenen hierbedoeld het geval was — de toevlucht worden genomen tot inlanders, die dan in de sterkte tellen als Europeanen en ook als zoodanig behandeld worden. Sedert Augustus 1883 worden echter inlandsche hofmeesters en koks op de voor inlanders bepaalde dienstvoorwaarden aangenomen. Deze betrekkingen zijn nu ook genoemd in het ontworpen nieuwe reglement op het korps inlandsche schepelingen der oorlogsmarine, waarover aanstonds meer.

Omtrent de werving van inlandsche schepelingen zijn geen bijzonderheden gemeld. De in December 1879 verleende machtiging om ook Atjehers aan te nemen, heeft weinig uitkomsten opgeleverd. In de sedert verloopen vier jaren werden in 't geheel slechts 5 zoodanige schepelingen aangeworven.

De reeds in vorige verslagen meermalen vermelde bezwaren om onder de inlandsche schepelingen geschikte stof te vinden voor de graden van korporaal en matrozen 1ste en 2de klasse ter gedeeltelijke vervanging van Europeanen, lieten zich ook in 1883 gevoelen, niettegenstaande al het mogelijke gedaan werd om de inlandsche matrozen 3de klasse en lichtmatrozen voor de hoogere »kwaliteiten" te vormen. Slechts zóó weinigen konden in het afgeloopen jaar voor bevordering in aanmerking komen dat het getal inlandsche matrozen 1ste klasse met niet meer dan 1, dat der 2de klasse met niet meer dan 26 kon vermeerderd worden, terwijl daartegenover het aantal inlandsche onderofficieren (mandoors) met 3 en dat der korporaals (djoeroemoedies) met 1 verminderde. Daar ook in andere opzichten — zooals de ervaring van de laatste jaren geleerd had — het zoogenaamd inlandsch bemannen van de oorlogsbodems overeenkomstig de formatie van 1877 (Indisch Staatsblad n°. 129) niet voldeed, is in April jl. door het Opperbestuur machtiging verleend om tot den vroegeren toestand terug te keeren. De vaststelling van een in dien zin ontworpen nieuw reglement op het korps inlandsche schepelingen der oorlogsmarine, dat ook eene herziening van eenige andere bepalingen beoogt, kan spoedig worden te gemoet gezien. Zooals hooger blijkt, was in 1883 het getal inlandsch bemande bodems van 9 op 11 gebracht, en wel door dienovereenkomstig de formatie te regelen voor de nieuw in dienst gestelde opnemings-schoenerbrikken *Blommendal* en *Melvill van Carnbée*. Voor een deel moest dit echter geschieden ten koste van het personeel der 9 overige inlandsch bemande schepen.

De gezondheidstoestand aan boord was in het afgeloopen jaar over het algemeen bevredigend. Op sommige schepen kwamen echter gevallen van cholera voor. Op het fregat *Zeeland*, wachtschip ter reede van Batavia, verkreeg deze ziekte in Juli en Augustus, en op het ramtorenschip *Koning der Nederlanden* in September en October, een epidemisch karakter. Door het evacueeren van deze schepen en het opnemen van de equipage in tijdelijke kazernes te Meester-Cornelis werd in beide gevallen de epidemie spoedig bedwongen. De inventaris enz. der besmette schepen werd op het eiland Purmerend in daarvoor opgerichte loodsen opgeslagen en, evenals de bodems zelven, grondig gereinigd en gedesinfecteerd. Bij onderzoek door eene commissie van deskundigen bleek de *Zeeland* door haar langdurig verblijf in Indië gebreken te hebben gekregen, die voortdurend ernstig gevaar zouden opleveren voor den gezondheidstoestand aan boord en door geen herstellingen te verhelpen waren, zoodat het schip voor verdere diensten moest worden afgekeurd. De equipage werd, na een voldoenden tijd afgezonderd te zijn gehouden, over verschillende ter reede aanwezige oorlogsbodems verdeeld; die van de *Koning der Nederlanden* kon, na eene evacuatie van twee maanden, weder op dien bodem worden toegelaten. Verder zijn toen geen choleragevallen voorgekomen. In 't geheel bezweken aan die ziekte 25 Europeanen en 5 inlanders, bijna allen afkomstig van oorlogsbodems ter reede van Batavia of Onrust.

Malaria-koortsen deden zich onder verschillende vormen weder menigvuldig voor. Tegen 233 in 1882, behoefden echter ditmaal slechts 85 Europeesche schepelingen wegens

de door deze koortsen veroorzaakte bloedarmoede en lichaamszwakte naar Nederland te worden teruggezonden.

Het aantal lijders aan ziekten der spijsverteringsorganen was in het afgeloopen jaar vrij belangrijk. Zoowel vóór als na het epidemisch heerschen der cholera kwamen vele ingewands-catarrhen voor; terwijl 7 Europeesche schepelingen aan dysenterie overleden. Daar de meesten dezer ziektegevallen ter reede van Batavia voorkwamen, is het aldaar verstrekte drinkwater aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen en werd daarin de aanwezigheid van organische stoffen waargenomen. Maatregelen zijn verordend om een speciaal ten dienste der marine in de nabijheid van het havenkanaal te bouwen waterreservoir van artesisch water te voorzien, dat ontleend zal worden aan een te Weltevreden te boren put.

Berri-berri kwam weder hoofdzakelijk onder het inlandsch gedeelte der bemanningen, slechts zelden onder de Europeesche schepelingen voor. 8 berriberri-lijders overleden en 28 werden door deze ziekte voor verderen dienst ongeschikt; het waren allen inlanders. Opmerking verdient dat de oorlogsschepen in de wateren van Noordelijk Sumatra van de ziekte vrij bleven, hoewel zij zich aldaar dikwijls aan den wal openbaarde.

Gevallen van oogziekten waren zoowel bij de Europeesche als bij de inlandsche schepelingen vrij talrijk. Aan boord van de *Watergeus* steeg het aantal ooglijders tot een onrustbarend cijfer, waarom het schip naar Soerabaija opkwam en door de bemanning ontruimd werd. Op die wijze werd het gevaar voor het ontstaan van eene epidemie van granuleuse oogziekte afgeweerd. Door eene keuringscommissie werd het schip onbewoonbaar en geen vertimmering meer waardig geacht, zoodat het werd afgekeurd. 11 Europeesche schepelingen moesten wegens oogziekten repatrieeren en 8 inlandsche schepelingen moesten deswege den dienst verlaten.

Overigens werden afgekeurd: van de Europeesche schepelingen wegens sporadische ziekten 69, chirurgische ziekten 35, en verwondingen of accidenten 10; van de inlandsche schepelingen 24 wegens sporadische en chirurgische ziekten, zoomede 4 ten gevolge van verwondingen of accidenten. Eén Europeaan en één inlander maakten door zelfmoord een einde aan hun leven. Vijf Europeanen en één inlander verdronken en één inlandsch schepeling overleed door een val aan boord.

Volledige opgaven nopens den geneeskundigen dienst op de vloot gedurende 1883 zijn nog niet ontvangen. In navolging van vroeger wordt hieronder een overzicht gegeven betreffende de uitkomsten van dien dienst gedurende het vijfjarig tijdvak aan het afgeloopen jaar voorafgaande.

JAREN.	Aantal zieken aan boord der oorlogsschepen in behandeling op 1^0. Januari. a)	Aantal ziektegevallen gedurende den loop van het jaar bijgekomen.	Te zamen.	Daarvan: b) herstelden aan boord der oorlogsschepen.	werden geëvacueerd naar de hospitalen, herstellingsoorden enz.	overleden of kwamen om aan boord der oorlogsschepen.	bleven op 31 December aan boord der oorlogsschepen in behandeling. a)	Van de geëvacueerden overleden er c)	Recapituleerende opgaven. Gemiddelde sterkte op de vloot.	Aantal ziektegevallen gedurende den loop van het jaar voorgekomen.	Percentsgewijze verhouding tot de sterkte.	Totaal overledenen (zie de kolommen 7 en 9). d)	Percentsgewijze verhouding tot de sterkte.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.
						EUROPEANEN.							
1878	177	5485	5662	4458	1030	20	154	34	2442	5485	225	54	2.2
1879	154	5462	5616	4170	1308	14	121	25	2765	5462	197	39	1.41
1880	121	4872	4993	3769	1095	9	120	15	2593	4872	187	24	0.92
1881	119	4276	4395	3144	1107	17	103	25	2447	4276	175	42	1.71
1882	70	3602	3672	2652	893	25	29	41	2510	3602	143.5	66	2.63
						INLANDERS.							
1878	41	1774	1815	1436	319	5	55	17	1001	1774	177	22	2.1
1879	49	1889	1938	1484	411	5	36	13	1033	1889	182	18	1.74
1880	36	1838	1874	1416	404	10	44	29	1100	1838	167	39	3·54
1881	41	1806	1847	1243	518	13	66	32	1243	1806	145	45	3.62
1882	56	1460	1516	1032	454	2	24	30	1218	1460	119.8	32	2.625

a) De cijfers in de 2de kolom komen niet altijd overeen met die betreffende het voorgaande jaar in de 8ste kolom. Dit is hieraan toe te schrijven dat soms de ziekenrapporten van één of meer schepen, wegens tijdelijke ontstentenis van een officier van gezondheid, over het begin van eenig jaar ontbreken terwijl er over het einde van het voorgaande jaar wel ontvangen waren, of omgekeerd.

b) Om gelijke reden als in de voorgaande noot vermeld, stemmen de totalen, die men door optelling van de cijfers in de kolommen 5, 6, 7 en 8 verkrijgt, niet altijd overeen met de cijfers in kolom 4.

c) Hieronder ook gesneuvelden elders dan aan boord en zij die verdronken terwijl zij met particuliere schepen werden overgevoerd.

d) Aan gesneuvelden verloor de militaire marine in de opgegeven jaren slechts 5 Europeanen (4 in 1878 en 1 in 1880), doch geen enkelen inlander. Door verdrinking kwamen in elk der jaren 1878 t/m 1882 achtereenvolgens om: 13, 6, 6, 3 en 4 Europeanen, zoomede 1, 0, 4, 1 en 2 inlanders.

De in elk der opgegeven jaren onder behandeling gekomen lijders waren te verdeelen als volgt:

BEHANDELD WEGENS:	EUROPEANEN. 1878.	1879.	1880.	1881.	1882.	INLANDERS. 1878.	1879.	1880.	1881.	1882.
endemische en sporadische ziekten	3385	3232	3053	2770	2128	1093	1196	1231	1083	829
epidemische ziekten	3	„	„	17	69	„	-	„	27	5
verwondingen of accidenten	490	491	398	284	321	140	136	133	116	134
chirurgische ziekten	625	663	481	402	373	172	156	153	142	117
oogziekten.	103	67	67	65	97	64	45	38	113	120
venerische ziekten	826	908	790	703	565	291	337	263	307	236
koortsvrije huidziekten	53	101	83	35	49	14	19	20	18	19
Totaal. . . .	5485	5462	4872	4276	3602	1774	1889	1838	1806	1460

b. Materieel.

Sterkte en toestand. De volgende tabel geeft een vergelijkend overzicht van de vastgestelde sterkte der oorlogsvloot en van het aantal schepen dat aanwezig was op den 1sten April zoowel van het loopende als van het vorige jaar. (De samenstelling dier vloot in 1883 is in bijzonderheden na te gaan in de reeds aangehaalde bijlage F.)

SOORT DER SCHEPEN.	Bepaalde actieve sterkte voor 1883	Bepaalde actieve sterkte voor 1884	Aanwezige sterkte. Op 1 April 1883. In dienst.	Op 1 April 1883. Tijdelijk uit de sterkte afgevoerd. In conservatie.	Op 1 April 1883. Tijdelijk uit de sterkte afgevoerd. Nog in herstelling.	Op 1 April 1884. In dienst.	Op 1 April 1884. Tijdelijk uit de sterkte afgevoerd. In conservatie.	Op 1 April 1884. Tijdelijk uit de sterkte afgevoerd. Nog in herstelling.
Indisch eskader.								
Raderstoomschepen 2de kl.	2	2	2	„	1	2	„	„
Idem 3de „	3	3	2	„	1	2	1	„
Idem 4de „	4	4	4	„	1	4	1	„
Schroefstoomsch. 1ste „	„	„	„	„	1	„	„	1
Idem 2de „	„	„	1	„	„	„	„	„
Idem 4de „	10	10	9	2	1	11	2	„
Id. id. (bestemd voor den hydrographischen dienst) .	1	1	1	„	„	1	„	„
Schoenerbrikken (voor id.)	2	2	2	„	„	2	„	„
Wachtschepen *a*). . . .	2	2	2	„	„	2	„	„
	24	24	23	2	5	24	4	1
Auxiliair eskader.								
Gepantserde schepen . .	2	2	2	„	„	2	„	„
Schroefstoomsch. 1ste kl. .	2	2	2	„	„	2	„	„

a) Alleen te Batavia en te Soerabaija. Tot October 1883 was ook te Samarang een wachtschip gestationneerd, maar dit telde nimmer zelfstandig in de sterkte, omdat dit vaartuig (kanonneerboot) steeds bemand werd uit de rol van het wachtschip te Soerabaija.

Behoudens eenige afwijking wat het aantal schepen van elk charter betreft, was de voorgeschreven sterkte der oorlogsvloot, zoowel wat het Indisch als wat het auxiliair eskader betreft, den 1sten April 1883, op 1 bodem na, en den 1sten April 1884 geheel voltallig. In de tusschenliggende twaalf maanden ontvielen voor goed aan de sterkte, als voor verdere diensten afgekeurd, het schroefstoomschip 2de klasse *Watergeus* en het tot wachtschip dienende fregat *Zeeland* [1]). Daarentegen werd het raderstoomschip 2de klasse *Bromo*, na voltooide herstelling, weder in dienst gesteld, zoomede het schroefstoomschip 4de klasse *Riouw* dat in reserve was, terwijl uit Nederland aankwam het nieuwe schroefstoomschip 4de klasse *Bali*, bestemd om bij het Indisch eskader de plaats van de in 't voorjaar van 1882 afgekeurde *Amboina* in te nemen. Als wachtschip, in plaats van de *Zeeland*, viel in 't laatst van Januari jl., nadat eerst nog andere bodems bij afwisseling dien dienst hadden waargenomen, voorloopig (zie lager) het raderstoomschip 2de klasse *Soerabaija* in.

Van de 5 schepen, die blijkens bovenstaand overzicht op 1 April 1883 in reparatie waren, telde een jaar later nog alleen het schroefstoomschip 1ste klasse *Curaçao* in die categorie, was er 1 (de reeds genoemde *Bromo*) in Augustus 1883 weder actief geworden, en maakten de drie anderen (de raderstoomschepen 3de klasse *Borneo* en 4de klasse *Oenarang*, zoomede het schroefstoomschip 4de klasse *Batavia*) te zamen met de *Pontianak* (één van de twee bodems die op 1 April 1883 in conservatie waren) de vier reserveschepen uit, die in het voorafgaande staatje onder 1 April 1884 zijn opgenomen.

In de samenstelling van het auxiliair eskader kwam gedurende het behandelde tijdvak alleen deze verandering dat het schroefstoomschip 1ste klasse *Atjeh* in Februari jl. naar Nederland terugkeerde, nadat ongeveer een maand te voren ter aflossing van daar was aangekomen het schroefstoomschip 1ste klasse *Leeuwarden*.

[1]) Ook ontviel aan den dienst wegens afkeuring de kanonneerboot die tot dusver te Samarang als wachtschip dienst deed, doch daarmede behoeft te dezer plaats geen rekening te worden gehouden, omdat dit vaartuig (zie noot *a* hierboven) niet zelfstandig in de sterkte telde.

De rapporten nopens den toestand der verschillende bodems komen in hoofdzaak op het volgende neder.

De vier schepen van het auxiliair eskader verkeerden op 1 April jl in goeden staat, met uitzondering van de ketels van het ramtorenschip *Koning der Nederlanden*, welke sedert December 1883 te Soerabaija voorzieningen ondergingen, waarmede men in Mei jl. dacht gereed te komen. Zij zullen dan nog één jaar kunnen dienst doen, als wanneer de nieuwe ketels gereed kunnen zijn, welke bij de fabriek voor de marine en het stoomwezen aldaar worden aangemaakt. Ook de twee stoomsloepen, begrepen in de uitrusting der beide schroefstoomschepen van het auxiliair eskader, verkeeren in goeden staat.

Ten aanzien van het materieel van het Indisch eskader is het volgende aan te teekenen, en wel in de eerste plaats aangaande de raderstoomschepen 2de en 3de klasse. De *Soerabaija* is voor verdere diensten als stoomschip afgekeurd en sedert Januari jl. voorloopig te Batavia als wachtschip ingevallen, met bestemming om later, na voor dat doel te Soerabaija te zijn ingericht, daar ter plaatse als wachtschip te verblijven. De *Bromo* en de *Merapi* zijn beiden van nieuwe ketels voorzien en verkeeren in goeden staat. De *Borneo*, in 1883 in herstelling genomen, verwisselde hare ketels tegen de gerepareerde ketels van de *Sumatra* en is in Januari jl. in reserve opgelegd. Van de *Banka* en de *Sumatra* zijn, evenals van de *Borneo*, de spanten en buitenhuid belangrijk in dikte afgenomen. Op deze drie schepen zou nog slechts tot in 1886, hoogstens tot in 1887, mogen gerekend worden.

Van de 5 raderstoomschepen 4de klasse *Onrust*, *Oenarang*, *Salak*, *Soembing* en *Sindoro* verkeeren de 4 laatsten in goeden staat. De *Onrust*, ofschoon ruim 20 jaar oud (de vier anderen zijn eerst sedert 1877/1880 in dienst), werd bij onderzoek nog een nieuwen ketel waardig gekeurd, die in Mei jl. zou gereed zijn. De *Oenarang* is sedert 't laatst van 1882 in reserve. Hare ketels, hoewel voor het oogenblik op nieuw in goeden staat gebracht, zullen, nadat het schip weder in dienst is gesteld, het nog slechts korten tijd kunnen uithouden. Ook de *Salak* komt weldra voor ketelverwisseling in aanmerking.

Aan schroefstoomschepen telt het Indisch eskader, na het ontvallen van de *Watergeus*, nog 15 bodems, namelijk 1 van de 1ste klasse (*Curaçao*) en 14 van de 4de klasse (1 opnemingsvaartuig en 13 voor gewone diensten). De *Curaçao* evenwel is voor diensten waarbij dit schip actief zou moeten optreden afgekeurd en, met het oog op de daartoe vereischte kosten, ook niet waard geacht om definitief tot wachtschip te worden vertimmerd. Daarom werd deze bodem op de minst kostbare wijze slechts zooveel in orde gebracht dat hij, vermoedelijk van Mei 1884 af, te Soerabaija als wachtschip zou kunnen dienen tot tijd en wijle de hooger genoemde *Soerabaija* de voor die bestemming noodige vertimmering heeft ondergaan. Van de 13 laatstbedoelde schroefstoomschepen zijn er 6 gekoperd en 7 met zinken huid. De 6 gekoperden zijn naar het composite-stelsel gebouwd. Vier er van (*Palembang*, *Banda*, *Sambas* en *Pontianak*) hebben in de laatste vier jaren eene nieuwe buitenhuid gekregen, bij welke gelegenheid tevens nieuwe (in de *Sambas* gerepareerde) ketels zijn ingezet. Deze vier — van welke de *Pontianak* sedert Maart 1883 in conservatie is — verkeeren allen in goeden staat, doch omtrent de twee anderen (*Bandjermasin* en *Riouw*) wordt bericht dat de eerste binnenkort voor eene nieuwe huid en voor nieuwe ketels in aanmerking zal komen, terwijl de *Riouw* geen nieuwe huid meer waard is, maar nog tot het laatst van 1885 bruikbaar zal zijn, als wanneer ook de ketels versleten zullen zijn. Tot de 7 schroefstoomschepen 4de klasse met zinken huid behoort de nieuwe van de rijksmarine overgenomen *Bali* (verg. vorig verslag blz. 46). De zes ouderen, waarvan de *Batavia* sedert Juni 1883 in conservatie is, verkeeren over 't algemeen in goeden staat voor zooveel de rompen betreft, zijnde alleen van de *Makasser* het dek en op sommige plaatsen de buitenhuid vrij slecht, terwijl de *Samarang* een weinig boutziek begint te worden. De meesten van het zestal hebben evenwel vrij oude ketels die ten gevolge van het lekken der vlampijpen dikwijls voorzieningen behoeven. Inzonderheid de *Makasser* en de *Padang* zullen spoedig nieuwe ketels moeten krijgen. De schepen met zinken huid hebben allen het groote nadeel dat in zeer korten tijd de zinken

dubbeling belangrijk aangroeit, waardoor reeds spoedig na het dokken de vaart sterk vermindert.

De drie opnemingsvaartuigen (het schroefstoomschip *Hydrograaf* en de eerst sedert 't laatst van 1882 in dienst gekomen nieuwe schoenerbrikken *Blommendal* en *Melvill van Carnbée*) verkeeren in goeden staat. Van de *Hydrograaf* (composite-bouw) is in 1880 de buitenhuid vernieuwd; de ketels worden nog tot medio 1885 bruikbaar geacht.

De toestand met betrekking tot het voorhanden materieel der militaire marine is dus, zooals uit het voorafgaande blijkt, voor het oogenblik gunstig te noemen. Veel heeft daartoe bijgedragen de zorg voor *geregeld* dokken, dat steeds met het aanbrengen van *kleine* voorzieningen gepaard ging; hierdoor werd het voortwoekeren van kleine gebreken veelal voorkomen. *Belangrijke* herstellingen trachtte men doorgaans zoo te regelen dat de werkzaamheden aan romp, werktuigen en ketels samenvielen en de schepen elkaar geregeld afwisselden. Op die wijze komen de herstellingen het spoedigst gereed en worden de schepen zoo kort mogelijk aan den dienst onttrokken De reserveschepen, welke onmiddellijk kunnen invallen voor schepen die zware reparatiën behoeven, bewijzen hierbij uitstekende diensten, wijl de bemanningen daarop kunnen overgaan en dus voor den actieven dienst beschikbaar blijven.

Omtrent de wachtschepen is, na hetgeen reeds omtrent de *Soerabaija* is gezegd, nog aan te teekenen dat, ten gevolge van de afkeuring van de *Zeeland*, als eigenlijk wachtschip alleen is overgebleven de korvet *Gedeh*, die nog in vrij goeden staat verkeert.

Tot het materieel van het Indisch eskader behooren voorts nog: 1°. het in 't vorig verslag bedoelde, van den dienst der Bataviasche havenwerken overgenomen stoomscheepje *Satelliet*; 2°. 10 stoombarkassen, waarvan er 6 reeds 11 jaar oud en tamelijk versleten zijn, ofschoon voor één dezer laatsten nog een nieuwe ketel in aanmaak is genomen; en 3°. 5 stoomsloepen type WHITE, waarvan 2 groot-model, als proef aangeschaft om eventueel ontvallende stoombarkassen te vervangen, en 3 kleinmodel, deze laatsten bestemd om in de uitrusting der schepen begrepen te worden, ter vervanging van een der gewone sloepen. Tot dusver zijn nog alleen de twee opnemingsbrikken [1]), zoomede het schroefstoomschip 4de klasse *Bali*, van deze stoomsloepen voorzien, maar in beginsel is reeds besloten om geleidelijk een grooter getal aan te schaffen, ten einde aan elk der stoomschepen van het Indisch eskader er een te kunnen verstrekken. In het loopende jaar zullen er 4 besteld worden.

Stationneering. De scheepsmacht in het station Noordelijk Sumatra bestond in het afgeloopen jaar uit het raderstoomschip 2de klasse *Soerabaija* als stationsschip en verder uit de 3 schroefstoomschepen 4de klasse *Madura*, *Benkoelen* en *Palembang*. Tot tijdelijke versterking was gedurende het geheele jaar de *Makasser* en tot 't laatst van Mei de *Padang* in dit station aanwezig. Ter vervanging van laatstgenoemden bodem kwam in diezelfde maand de *Banka* te Olehleh aan; terwijl in het laatst van December de *Soerabaija* door het raderstoomschip 2de klasse *Bromo* en in het eerste kwartaal 1884 de *Benkoelen* door het schroefstoomschip 4de klasse *Bali* werden afgelost. Behalve deze bodems waren van tijd tot tijd één der twee schroefstoomschepen 1ste klasse van het auxiliair eskader *Atjeh* en *Koningin Emma der Nederlanden* in de wateren van Atjeh aanwezig, namelijk het eerste van 15 April 1883 tot 3 November 1883, terwijl het andere, na op 8 Mei 1883 de Atjehsche wateren verlaten te hebben, op 1 Januari jl. van Batavia weder derwaarts is vertrokken. Op 1 April jl. waren in het station Noordelijk Sumatra alzoo aanwezig de *Koningin Emma*, *Bromo*, *Madura*, *Bali*, *Palembang*, *Makasser* en *Banka*.

Het voor de wateren van Riouw aangewezen schroefstoomschip 4de klasse *Padang* was, evenmin als zijn voorganger — het raderstoomschip 3de klasse *Banka* — in dat station aanwezig omdat hunne diensten gevorderd werden in het station Noordelijk Sumatra. Na de opheffing in Mei 1883 van de sluiting der Indragiri-rivier voor allen in- en uitvoer werd het raderstoomschip 4de klasse *Salak* aan het station Riouw toegevoegd, doch slechts voor korten tijd, daar deze bodem een paar maanden later naar Pontianak vertrok.

In het station Banka en onderhoorigheden was gedurende het tweede halfjaar van 1883 het raderstoomschip 4de klasse *Soembing* aanwezig, hetwelk post vatte voor de hoofdplaats Palembang. In de maanden September en November vertrok deze bodem voor korten tijd naar Batavia. Ook werd in April en Mei 1883 door het raderstoomschip 3de klasse *Sumatra* in de wateren van Banka en onderhoorigheden de vlag vertoond.

Het station Westkust van Sumatra was gedurende 1883 onbezet, daar het voor dit station aangewezen schroefstoomschip 4de klasse *Makasser* steeds in de Atjehsche wateren dienst deed.

In de residentie Westerafdeeling van Borneo was tot het einde van April 1883 de *Soembing* aanwezig, en sedert medio Juli 1883 de *Salak*, die echter gedurende de maand November tijdelijk aan het station Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo was toegevoegd.

Tot laatstgenoemd station behoorden gedurende 1883 de raderstoomschepen 4de klasse *Sindoro* en *Onrust* en het schroefstoomschip 4de klasse *Banda*. De *Onrust* was meestal geankerd voor Moeara Teweh, terwijl de *Sindoro* sedert de laatste maanden van 1883 van tijd tot tijd de Oostkust bezuiden Koetei bekruiste om tegen den invoer van oorlogsbehoeften ten dienste der opstandelingen in de Boven-Doessoen te waken. Bij voortduring bleef een oorlogsbodem gestationneerd in de St. Lucia-baai, voor welken dienst drie schroefstoomschepen 4de klasse (de *Banda* en twee uit het station Celebes) waren aangewezen, die elkander bij beurten aflosten.

In verband hiermede telde het station Celebes dan ook drie oorlogsbodems, namelijk het schroefstoomschip 2de klasse *Watergeus* (in het laatst van Juni 1883 door het raderstoomschip 3de klasse *Sumatra* vervangen) en de schroefstoomschepen 4de klasse *Sambas* en *Bandjermasin*.

In de wateren van Menado en der Molukken deden dienst het raderstoomschip 2de klasse *Merapi* en het schroefstoomschip 4de klasse *Samarang*.

Voor algemeene diensten, niet tot een bepaald station behoorende, werden in het afgeloopen jaar, voor zoover ze daartoe beschikbaar waren, gebezigd: van het auxiliair eskader de beide ramtorenschepen en het schroefstoomschip 1ste klasse *Koningin Emma*, en van het Indisch eskader het raderstoomschip 2de klasse *Sumatra* en dat der 3de klasse *Bromo*, zoomede de schroefstoomschepen 4de klasse *Padang*, *Bali* en *Riouw*. De *Padang* hield zich sedert Juli schier onafgebroken ter noordoostkust van Borneo op tot het doen van sterrekundige plaatsbepalingen.

Over de stationneering van de drie opnemingsvaartuigen zie men § 5 van dit hoofdstuk.

Als wachtschepen deden gedurende 1883 en het eerste kwartaal 1884 dienst: te Batavia achtereenvolgens het fregat *Zeeland*, de *Koning der Nederlanden*, de *Bromo* en de *Prins Hendrik der Nederlanden*; te Soerabaija eerst het schroefstoomschip 1ste klasse *Curaçao* (slechts tot 1 Februari 1883) en daarna de korvet *Gedeh*, en te Samarang (tot het begin van October) de kanonneerboot n°. 14, die vervolgens te Onrust voor verdere diensten werd afgekeurd. Daar te Samarang de werving van te weinig belang is en de politie ter reede op voldoende wijze van wege het civiel bestuur kan worden uitgeoefend, is in November 1883 bepaald dat aldaar voortaan geen wachtschip meer gestationneerd wordt.

Voor verdere bijzonderheden omtrent de stationneering der schepen zie men de bijlage F.

Het stoomscheepje *Satelliet* bleef tot medio September 1883 gebezigd als communicatievaartuig tusschen Java en Bali en onderhield later de gemeenschap tusschen Batavia en de oorlogsschepen die gedurende de eerste maanden na de Krakatau-ramp in straat Soenda kruisten. De stoombarkassen werden in het afgeloopen jaar benuttigd als volgt: 1 bij de *Hydrograaf* (in den aanvang van 1884 wegens herstellingen te Onrust); 3 in het station Noordelijk Sumatra (waarvan 2, die gewoonlijk om de beurt in reparatie zijn, op Poeloe Bras voor het transport van steenkolen), 1 ter beschikking van het oorlogsschip in de St. Luciabaai (noordoostkust van Borneo), 1 in dienst bij het marine-etablissement op Onrust (voor het dagelijksch vervoer van

[1]) De stoomsloep van de *Blommendal* verongelukte bij de zeebeving in straat Soenda (Augustus 1883) en is niet kunnen worden teruggevonden. In Februari jl. is van hier eene nieuwe uitgezonden.

het vrije werkvolk naar Batavia) en 1 bij het wachtschip ter reede Batavia. Behalve deze 7 waren er op 31 December 1883 2 in herstelling te Onrust (één die op de Djambi- en één die op de Indragiri-rivier had dienst gedaan) en 1 in conservatie te Soerabaija. Ook waren bij het eind van 1883 in conservatie, en wel te Onrust, de 2 stoomsloepen (groot model) type WHITE. De toen voorhanden 2 stuks (klein model) — zie blz. 45 — strekten ten gebruike van de opnemingsbrik *Melvill van Carnbée* en van het stoomschip *Bali*. Ter vervanging van de verongelukte stoomsloep van de *Blommendal* werd aan dit opnemingsvaartuig tijdelijk afgestaan een stoomsloep van het auxiliair eskader.

Steenkolen. Gedurende 1883 werden uit Engeland aangebracht 6407 ton New-Castle- en 5735 ton Cardiff-steenkolen, waarvan 5548 voor Java, 2492 voor Makasser, 1650 voor Amboina, 1150 voor Ternate en 1302 voor Poeloe Bras (Atjeh). Daar men voor Poeloe Bras op grootere aanvulling had gerekend (door averij werd de aanvoer van 2000 ton vertraagd), moest voor dat depot 1150 ton te Singapore worden gekocht. Bovendien werden van laatstgemelde plaats nog verzonden 1137 ton, door tusschenkomst van onzen consul-generaal aldaar aangeschaft ter aanvulling van de depots ter Oostkust van Sumatra en in Riouw. Omtrent de aanschaffing te Singapore zijn hier te lande geen prijsopgaven bekend. De uit Europa ontboden kolen kostten, volgens de aannemingsprijzen van 1883, de New-Castle-kolen f 5,35 en de Cardiff-kolen ruim f 6,93 per ton, terwijl de vracht per ton uiteenliep als volgt: voor de ladingen bestemd naar Java (Onrust en Soerabaija) f 14,75, f 14,98 en f 15; voor die naar Makasser f 17,37 en f 17,48; voor die naar Amboina f 20,30 en f 20,80; voor die naar Ternate f 22,50 en f 22,80, en voor die naar Poeloe Bras f 21. Voor het vervoer van 300 ton kolen van Soerabaija naar Kema (Menado) moest, bij uitbesteding in Indië, betaald worden f 19,80 per ton.

De voorraad Borneo-kolen bij het eind van 1883 opgeslagen in het marine-hoofddepot te Bandjermasin bedroeg 1859 ton Pengaron- en 2691 ton Assahan-kolen. De afleveringen uit dat depot gedurende 1883 beliepen 1500 ton Pengaron-kolen ten behoeve van den dienst der Bataviasche havenwerken, 2838 ton voor den dienst der staatsspoorwegen, en 2526 ton (waaronder 171 ton Assahan-kolen) aan de schepen der militaire- en der gouvernementsmarine, zoomede voor plaatselijke diensten. Ingevolge een Indisch besluit dd. 1 Januari jl. zal de voorraad te Bandjermasin niet meer worden dienstbaar gemaakt aan de aanvulling van andere depots. Het tijdelijk depot aan de St. Luciabaai werd weder van Koetei-kolen (1164 ton) voorzien; bovendien werden van den sultan nog 728 ton gekocht voor de behoeften der langs de Oostkust van Borneo varende oorlogs- en gouvernementsstoomschepen.

Omtrent de overige kolendepots in den Archipel is slechts te vermelden dat de steenkolenloods te Telok Betong (residentie Lampongsche districten) met den daarin aanwezigen voorraad door de vloedgolf van 27 Augustus 1883 verzwolgen werd, en dat het ledig staande depot te Toetoekei op Letti (residentie Amboina), waar de schepen geen veilige ligplaats vinden, zal worden vervangen door een depot te Tepa op Babber, waar aan het laden en lossen minder bezwaren zijn verbonden.

Door eene te Batavia en te Olehleh gevestigde handelsfirma, in wier plaats in 1883 de factorij van de Nederlandsche Handelmaatschappij zich voor dit doel aanmeldde, werd het plan voorgedragen om nabij Olehleh, en wel op Poeloe Waij, een kolenstation tevens handelsonderneming te vestigen, en daartoe de steun van de Regeering ingeroepen in den vorm van een te sluiten contract voor de levering van kolen ten dienste der marine in de Atjehsche wateren. Bij een besluit dd. 20 October 1883 gaf de Indische Regeering aan de factorij te kennen dat het tot stand komen van een particulier kolenstation op Poeloe Waij door het Gouvernement gaarne zou worden gezien; dat de Regeering niet ongezind zou zijn ook daar kolen aan te schaffen wanneer ze niet minder in qualiteit en niet duurder werden bevonden dan die welke uit Europa of uit de Straits Settlements worden verkregen; doch dat het Gouvernement ten opzichte van de toekomstige voorziening in de behoefte aan steenkolen voor de marine in de Atjehsche wateren geheel de vrije hand wenschte te houden, en dus van eene verbintenis zijnerzijds tot jaarlijkschen aankoop van zekere hoeveelheid geen sprake zou kunnen zijn. In gelijken zin is geantwoord op de verzoeken van anderen betreffende de eventueele levering voor de behoeften der marine (of van andere takken van 's lands dienst) van Koetei- of Sambalioeng-kolen.

§ 3. *Gouvernementsmarine.*

a. Personeel.

Terwijl voor uitvoeriger opgaven verwezen wordt naar bijlage G volgt hier een verkort overzicht betreffende de formatie en de sterkte van het personeel bij dit gedeelte der Indische zeemacht op 31 December 1883.

BESTANDDEELEN DER GOUVERNEMENTSMARINE.	Aanwezig getal schepen of vaartuigen.	Formatie.		Sterkte.	
		Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.
Zee- en rivierstoomschepen	16	*a*) 103	528	*a*) 87	477
Vaartuigen voor speciale diensten	4	10	*b*) 71	9	79
Gewapende en adviesbooten	51	„	*b*) 761	„	735
Te zamen op 31 December 1883 . .		113	*c*) 1360	96	*d*) 1291
Op 31 Dec. 1882 was het cijfer. . .		113	*c*) 1365	103	*d*) 1291

a) Hiervan één gedetacheerd bij het departement der marine.

b) Van drie der vaartuigen voor speciale diensten behoort de inlandsche bemanning (35 koppen) niet tot het vaste korps, evenals zulks het geval is met de opvarenden der gewapende en adviesbooten die mede geen vaste dienstverbintenis behoeven aan te gaan.

c) De formatie van het vaste korps inlandsche schepelingen der gouvernementsmarine (zie de voorgaande noot) bedraagt, ongerekend de 10 pct. die als „bovenrol" meer mogen worden aangenomen, 564.

d) Hiervan behoorden tot het vaste korps op 31 December 1883 521 en op 31 December 1882 501 koppen.

Onder het Europeesch personeel was op 31 December 1883, tegenover hetzelfde tijdstip van 1882, het incompleet gestegen van 10 tot 17 koppen. Wat het inlandsch personeel betreft, was het incompleet in het vaste korps van 63 tot 43 verminderd; daarentegen onder de opvarenden zonder vaste dienstverbintenis toegenomen van 11 tot 26. Aan de formatie der Europeanen ontbraken 1 gezaghebber, 1 eerste stuurman, 3 tweede stuurlieden, 5 derde stuurlieden en 9 tweede machinisten, doch 2 machinist-leerlingen waren boven het vastgestelde aantal in dienst. De eerstbedoelde twee vacatures werden opzettelijk onvervuld gelaten omdat het stoomschip *Berouw* (zie lager) vermoedelijk wel uit de sterkte zou moeten worden afgevoerd, waartoe eerst in 't begin van 1884 besloten werd. Het incompleet in den rang van 2den stuurman ontstond doordien een viertal 2de stuurlieden, na verkregen eervol ontslag, 's lands dienst verlieten en in hunne plaats slechts twee 3de stuurlieden konden bevorderd worden, waarvan één, wegens ziekte, met verlof naar Europa moest vertrekken. Overigens vroeg en verkreeg ook één 3de stuurman eervol ontslag uit den dienst, zoodat in dien rang, waarin op 31 December 1882 reeds vijf plaatsen onbezet waren, er nog drie openvielen. Van deze acht plaatsen konden er in 1883 slechts drie worden vervuld, en wel door daartoe van hier uitgezonden candidaten. Het incompleet aan 2de machinisten dateerde voor een deel reeds van vroeger en werd verder veroorzaakt door de verliezen ten gevolge van overlijden (één kwam bij de ramp in straat Soenda om) en van overgang in eene andere betrekking, terwijl het getal geëxamineerde leerlingen 1ste klasse niet voldoende was om die verliezen aan te vullen. Eén machinist werd verkregen van de militaire marine. Wanneer de dienst daarmede kon worden

gebaat, werd nu en dan een machinist-leerling 2de klasse boven de formatie aangesteld. Ten einde in het vervolg de kansen op eene geregelde aanvulling van het Europeesch personeel der gouvernementsmarine te vermeerderen, zal het wellicht noodig zijn voor sommige rangen de geldelijke uitzichten gunstiger te maken. Intusschen is het in de eerste maanden van 1884, na herhaalde pogingen, hier te lande gelukt personen te vinden ter gedeeltelijke aanvulling van het hooger vermelde incompleet. Dientengevolge zijn, na afgelegd examen, van hier kunnen worden uitgezonden vier gediplomeerden voor 3den stuurman en vijf voor 2den machinist. Onder deze laatsten waren er drie afkomstig van 's Rijks marine.

Van de stuurmanskweekelingen die voor gouvernementsrekening bij de kweekschool voor de zeevaart te Amsterdam worden opgeleid komen de 3, die in 1883 hunne vorming ter zee zijn begonnen, in 1885 voor de gouvernementsmarine beschikbaar. Met inbegrip van de 4, die in 1883 werden aangenomen, waren gedurende den cursus 1883/84 ingeschreven 13 gouvernementskweekelingen, namelijk 4 in de 3de of hoogste klasse, 5 in de 2de en 4 in de 1ste. Een der hoogste leerlingen moest door ernstige ziekte zijne studiën tijdelijk afbreken en kon dientengevolge ook niet aan het in Juni jl. afgenomen eindexamen deelnemen, terwijl van de 3 anderen uit de 3de klasse 2 in het eindexamen slaagden en verlof kregen hunne eerste reis te doen, onder voorwaarde van af te leggen herexamen in één vak. De 4de moet nog gedurende één jaar den cursus der 3de klasse blijven volgen. Van de 9 uit de 2de en 1ste klasse konden er 8 bevorderd worden (5 tot de 3de en 3 tot de 2de klasse), terwijl van de 8 in het toelatingsexamen geslaagde candidaten er voorloopig 2 als gouvernementskweekelingen zijn aangenomen. De lessen voor den cursus 1884/85 zullen dus — ongerekend den kweekeling die door ziekte wordt opgehouden — beginnen met 12 gouvernementskweekelingen, verdeeld als volgt: 3de klasse 6, 2de klasse 3 en 3de klasse mede 3.

Onlangs (Indisch Staatsblad 1884 n°. 71) is eene leemte aangevuld in de disciplinaire bepalingen ten aanzien van het Europeesch personeel der gouvernementsmarine, en zulks om tegen te gaan dat opvarenden beneden den rang van gezaghebber, op grond van voorgewende ziekte, langer van boord blijven dan hun is toegestaan.

Onder de inlandsche bemanning der stoomschepen bestond ook in 1883 weder voornamelijk gebrek aan roergangers, vuurstokers 1ste klasse, hofmeesters, timmerlieden en koks, en in het algemeen aan bevaren zeelieden. Ten einde het personeel in deze graden voltallig te krijgen en te houden is tot eene reorganisatie besloten, waardoor de kansen op bevordering zijn verbeterd. Het personeel der gewapende en adviesbooten kon vrij wel voltallig worden gehouden, maar het gehalte liet veel te wenschen over.

b. Materieel.

Sterkte en toestand. In de sterkte kwam gedurende 1883 geen verandering. Zij bleef dus bestaan, zooals reeds in het staatje op blz. 46 is vermeld, uit 9 zee- en 7 rivierstoomschepen, benevens uit 51 kleine zeilvaartuigen (gewapende en adviesbooten) en verder uit de voor speciale diensten bestemde stoomschepen *Argus* en *Bogor*, zoomede uit 2 voor den dienst der bebakening aangewezen zeilvaartuigen. Onder de opgegeven 7 rivierstoomschepen was nog begrepen de *Berouw* die bij de vloedgolf van 27 Augustus 1883 te Telok Betong (Lampongsche districten) met zware beschadiging op het droge werd geworpen, doch eerst in het begin van 1884 uit de sterkte is afgevoerd, nadat eene commissie van onderzoek tot de bevinding was gekomen dat het vaartuig als verloren moest worden beschouwd. In 't geheel zijn dus thans 17 stoomschepen bij de gouvernementsmarine ingedeeld, omtrent wier toestand op 1 April jl. valt aan te teekenen dat 5 (*Valk*, *Arend*, *Djambi*, *Indragiri* en *Zwaluw*) eerst sedert 1880/82 in dienst gekomen en dus betrekkelijk nog nieuw zijn; en dat van de 12 overigen er 8 in goeden, 3 (*Siak*, *Ternate* en *Bogor*) in vrij goeden en 1 (*Boni*) in nog bruikbaren staat verkeeren. Nieuwe ketels zijn in 1882 en 1883 ingezet in de *Argus*, *Bogor* en *Tagal*, maar spoedig zullen ook eenige der andere gouvernementsstoomschepen voor ketelverwisseling in aanmerking komen, o. a. de *Singkawang* en de *Ternate*. Met de ketels van de *Arend*, de *Valk*, de *Zeemeeuw* en de *Havik* werd nog steeds last ondervonden van het lekken der vlampijpen.

Onder het hooger opgegeven getal van 51 kleine zeilvaartuigen waren begrepen 40 gewapende en 11 adviesbooten, tegen 41 en 10 op 31 December 1882, zijnde de gewapende boot te Karimon Djawa (Japara) door eene adviesboot vervangen. De *formatie*, op laatstgemelden datum 51 gewapende en 14 adviesbooten, werd dientengevolge gebracht op 50 en 15, doch onderging nog andere wijzigingen. Immers in Riouw werd het getal booten met 1 gewapende vermeerderd ten behoeve van Indragiri, terwijl voor Atjeh, in plaats van 4, slechts 2 gewapende booten werden toegestaan en tevens voor Sumatra's Oostkust tot eene vermindering met 2 booten (1 gewapende en 1 adviesboot) werd besloten [1]), zoodat op 31 December 1883 de formatie een totaal aanwees van 48 gewapende en 14 adviesbooten. Tot de vermindering voor Sumatra's Oostkust zou eerst worden overgegaan wanneer de door het civiel bestuur te beheeren stoomvaartuigen, ten behoeve van dat gewest te Singapore besteld (verg. vorig verslag blz. 69), ter plaatse van bestemming zouden zijn afgeleverd. Twee booten werden in 1883 wegens ouderdom of averij afgekeurd en één werd tot het ondergaan van reparatiën buiten dienst gesteld. Alle drie werden door nieuwe vervangen uit het 7tal [2]) dat deels te Onrust, deels te Soerabaija in conservatie was. Bij het eind van 1883 bleven dus nog als reserve voorhanden, wanneer ook het evenbedoelde in reparatie genomen vaartuig wordt medegerekend, 5 booten (allen te Soerabaija), waarvan 3 nog in het geheel niet, 1 af en toe en 1 reeds sedert 1872 in dienst waren geweest.

Stationneering. In de volgende gewesten waren in 1883, nagenoeg doorloopend, de daarbij vermelde gouvernementsstoomschepen in station: in Atjeh, de *Valk*, de *Zeemeeuw* en (sedert Maart 1883 ter vervanging van de *Anjer*) de *Arend*; — in Riouw, de *Koetei* en de *Indragiri*; — ter Sumatra's Oostkust, de *Siak*; — in Palembang, de *Sampit*; — in de Westerafdeeling van Borneo, de *Singkawang*; — in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, de *Ternate*, de *Djambi* en de *Boni*; — en in Timor, (sedert Februari 1883) de *Zwaluw*. Voor het station Makasser kwam eerst in Juni 1883 een gouvernementsstoomschip (de *Anjer*) beschikbaar ter vervanging van het gehuurde particuliere stoomschip *Vice-president Prins*. De residentie Amboina was in 1883 gedurende een viertal maanden van een gouvernementsstoomschip ontbloot, vermits de aldaar gestationneerde *Tagal* in 't laatst van Mei naar Soerabaija moest opkomen om herstellingen te ondergaan. In de Lampongsche districten was slechts gedurende zeer korten tijd een gouvernementsstoomschip beschikbaar, vermits de in 1882 voor dat station aangewezen *Berouw* eerst in Juni 1883 derwaarts kon vertrekken en sedert 27 Augustus, toen het door de vloedgolf te Telok Betong diep landwaarts in werd geworpen, geen dienst meer kon doen. In Februari en Maart jl. is voorloopig de *Havik* te Telok Betong in station geweest, terwijl kort daarop een der hopperbarges van den dienst der Bataviasche havenwerken daarvoor is in de plaats gekomen. Voor Banka kon geen gouvernementsstoomschip worden aangewezen. Evenmin voor het station Menado-Ternate, ten behoeve van welke gewesten echter gedurende 1883 en de eerste maanden van 1884 de huur verlengd werd van het particuliere stoomschip *Sing Tjin*. In April jl. is de *Havik* er weder in station gekomen. Dit gouvernementsstoomschip was gedurende de eerste acht maanden van 1883 doorgaans kruisende geweest langs een gedeelte van Java's noordkust om den sluikhandel in opium tegen te gaan en vervolgens, in verband met de ramp van Krakatau, naar straat Soenda gedirigeerd aanvankelijk om twee zeeofficieren in de gelegenheid te stellen tot voorloopig onderzoek van het

[1]) Volgens 't vorig verslag (blz. 49) zou de vermindering in dit laatste gewest uit 3 booten moeten bestaan, maar daarbij was er niet op gerekend dat één dier vaartuigen behouden moest blijven ten dienste van het gouvernementstolkantoor te Poeloe Kompei.

[2]) Hiervan was er blijkens het vorig verslag (blz. 48) één tijdelijk afgestaan voor den recherchedienst in Rembang, doch in den aanvang van 1883 werd dit vaartuig teruggegeven.

vaarwater en verder om aan den westelijken ingang van die straat te kruisen ter waarschuwing van aankomende schepen. Die taak in Januari jl. volbracht hebbende, was de *Havik*, na te Soerabaija eenige voorzieningen te hebben ondergaan, voorloopig te Telok Betong in station verbleven.

Van de stoomschepen voor speciale diensten *Argus* en *Bogor* kwam het eerstgenoemde, na herstellingen te hebben ondergaan, weder voor zijne gewone taak (tochten in het belang van de kustverlichting en bebakening) beschikbaar; het andere, de *Bogor*, van November 1882 tot 't laatst van Juni 1883 in reparatie geweest, kon zijn gewonen dienst, de dagelijksche gemeenschap tusschen Batavia en Onrust, gedurende den verderen loop van het jaar niet onafgebroken waarnemen. Evenals de *Havik* werd namelijk in 't laatst van Augustus de *Bogor* aangewezen om in straat Soenda en wel aan den oostelijken ingang post te vatten ter waarschuwing van aankomende schepen. Dit kruisstation kon in de eerste dagen van November worden opgeheven, waarna de *Bogor* zijn gewonen dienst hervatte. Als gewoonlijk werd, met uitzondering van het tijdvak van 15 November 1882 tot 20 Juni 1883 toen de *Berouw* dien dienst verrichtte, tijdelijk eene particuliere stoomboot gehuurd wanneer de *Bogor* voor het gewone onderhoud of om andere redenen aan haren eigenlijken werkkring moest worden onttrokken.

Uit bijlage G kan worden gezien hoe de op 31 December 1883 aanwezige 40 gewapende en 11 adviesbooten over de verschillende gewesten waren verdeeld. Op Java zijn slechts acht strandgewesten als station voor 1 of hoogstens 2 dier vaartuigen aangewezen. Voor de gewesten buiten Java en Madura (alleen op de residentie Ternate is niet organiek gerekend) loopt het toegestane aantal dezer vaartuigen uiteen tusschen 1 en 9. Bij het eind van 1883 ontbraken aan de formatie de boot voor Bantam, die voor Batavia, 2 voor de Lampongsche districten, 1 voor Banka, 1 voor Billiton, 2 voor de Westerafdeeling van Borneo, 1 voor de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, 2 voor Celebes, de 2 voor Menado en de boot voor Amboina. Daarentegen waren in de residentie Sumatra's Oostkust voorloopig nog 2 booten boven de formatie gestationneerd, terwijl ook nog altijd voor de residentie Ternate, ofschoon niet als vast station aangewezen, eene boot bleef afgezonderd. In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, waar het gemis van de ontbrekende boot vroeger niet zoozeer werd gevoeld, zal, ingevolge eene beslissing van Maart jl., door het in dienst stellen van eene 8ste (gewapende) boot de sterkte voltallig worden gemaakt. Het vaartuig is bestemd voor den, als hoofd van de nieuwe afdeeling Pasir en de Tanah Boemboe-landen, op Poeloe Laut te vestigen controleur (verg. hoofdstuk J, afd. I § 4 hierachter). De in het voorjaar van 1883 voor Indragiri (residentie Riouw) toegestane gewapende boot werd gestationneerd bij Poeloe Mas ter bewaking van het tijdelijk kolendepot aldaar en om den invoer van kruit en vuurwapenen op de Indragiri-rivier te beletten. Van de op Java gestationneerde booten werden de 3 van Soerabaija en Pasoeroean zooveel mogelijk aangewend om in straat Madura tegen zeeroof te waken, terwijl de 2 in Bezoeki in hoofdzaak dienst deden voor de communicatie met de licht-etablissementen op Duiveneiland en Meindertsdroogte.

§ 4. *Maritieme inrichtingen.*

Ten gevolge van het in Mei 1883 aan een ingenieur 2de klasse wegens ziekte verleende verlof naar Europa bestond het in Indië aanwezige ingenieurs-personeel voor het vak van scheepsbouw op 1 April jl. uit 1 hoofdingenieur, 5 ingenieurs (2 der 1ste en 3 der 2de klasse) en 1 adspirant-ingenieur. Van dit 7tal waren er 5 verbonden aan het marine-etablissement te Soerabaija, 1 aan dat te Onrust en 1 gedetacheerd bij de boschexploitatie ten behoeve van de marine in Rembang. Een hoofdingenieur keerde in Maart jl. van verlof naar Indië terug.

Zoowel voor de militaire als voor de gouvernements-marine werd ook in het afgeloopen jaar weder in verscheidene gevallen gebruik gemaakt van de particuliere werven en dokken op Pinang en te Singapore.

Voor het gebruik door particulieren van de gouvernements-dokken in Nederlandsch-Indië (de marinedokken en het dok van den dienst der Bataviasche havenwerken, van welk laatste ook sprake is in noot 1 op de volgende bladzijde,) werd, te rekenen van 1 Januari 1884, bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 254 een nieuw tarief vastgesteld, dat, nevens eenige verduidelijking, hoofdzakelijk ten doel heeft voor kleine schepen die gezamenlijk gedokt worden de kosten minder drukkend te doen zijn. Van de marinedokken (waarover straks meer) werd in 1883 gedurende het volgende aantal »dokdagen" gebruik gemaakt.

		Groot ijzeren dok te Onrust.	Houten dok te Soera-baija.	Klein ijzeren dok te Soera-baija.	Hulpdok te Pontia-nak.
Voor 's lands dienst	Auxiliair eskade en Nederlandsche marine	90	"	"	"
	Indisch eskader	40	129	134	"
	Gouvernementsmarine	52	106	28	?
	Kleine vaartuigen	42	44	74	?
	Vreemde oorlogsschepen	3	"	"	"
	Particuliere schepen	90	2	47	?
		317	281	283	139

Van het hulpdok te Pontianak (Westerafdeeling van Borneo) kan door particulieren kosteloos worden gebruik gemaakt, mits zich geheel van eigen personeel bedienende. Verg. het verslag van 1882 blz. 51. In 1883 dokten aldaar 1 particulier stoomschip en verder 1 stoomschip en 4 zeilvaartuigen der gouvernementsmarine, zoomede 2 gewestelijke stoomvaartuigen. Ten behoeve van dit hulpdok werden in 1883 1668 dagdiensten van dwangarbeiders gevorderd.

Eene nieuwe regeling der houtadministratie bij 's lands maritieme inrichtingen trad met 1 Januari 1883 in werking (Indisch Staatsblad 1882 n°. 303).

Ten aanzien van de beide landswerven op Java en van de marinefabriek aldaar mogen nog de volgende mededeelingen hier eene plaats vinden.

Marine-etablissement te Soerabaija. De werkzaamheden bij deze inrichting waren wederom veelomvattend. Van gebrek aan werkvolk was geen sprake meer. Zooveel doenlijk trachtte men op taak te laten werken, eensdeels omdat dan het toezicht minder personeel eischt en anderdeels omdat deze wijze van uitvoering in sommige gevallen aanzienlijk goedkooper is dan het werken op dagloon.

De gezondheidstoestand van het personeel was over het algemeen niet ongunstig. De cholera evenwel eischte weder verscheidene offers en het sterftecijfer onder de Europeanen steeg tot 12.

Omtrent de kosten van den gepraesteerden arbeid en het aantal werkkrachten bevat het volgende staatje als naar gewoonte een vijfjarig overzicht.

JAREN.	Aantal verrichte dagdiensten:		Uitbetaalde arbeidsloonen.	Geldswaarde der verwerkte materialen.	Van de arbeidsloonen is uitbetaald:		Aantal arbeiders gemiddeld dagelijks te werk (buiten hen die op taak werkten).	Gemiddeld dagloon:	
	door ambachtslieden (allen vrijwilligers).	door koelies (allen vrijwilligers).			wegens taakwerk.	wegens overwerk.		voor ambachtslieden.	voor koelies.
1879	550 704	92 082	f 551 791	f 581 064	f 140 954	f 14 077	2 157	f 0,64⁵	f 0,45
1880	533 965	92 320	526 230	579 793	123 343	20 529	2 067	0,64	0,44
1881	430 591	71 468	452 034	446 964	117 112	17 827	1 431	0,70	0,43
1882	444 987	97 342	509 802	502 557	130 166	19 330	1 479	0,71⁵	0,44
1883	428 689	112 562	454 623	429 057	84 771	23 830	1 810	0,69	0,45

Gedurende het afgeloopen jaar kwamen bij het etablissement in reparatie 1 schip van het auxiliair eskader, 14 schepen van het Indisch eskader, 9 van de gouvernements-marine en 19 lichte vaartuigen, terwijl de herstellingen aan het ramtorenschip *Prins Hendrik der Nederlanden* werden beëindigd. De groote sleephelling werd in 1883 niet gebruikt, doch verkeert in goeden staat. De kleine sleephelling bewees uitstekende diensten bij de herstelling van kleine vaartuigen. De beide dokken bleven in gebruik (zie hooger), maar het houten, waarop niet lang meer zal zijn te rekenen, kostte veel aan onderhoud, terwijl eerlang het ijzeren eene afdoende herstelling moet ondergaan, waartoe in Mei jl. de voorbereidende werkzaamheden zijn bevolen, bestaande in het uitdiepen van de geul naar den dokput en in het gereed maken van de stapeling. De herstelling, waarvoor de noodige ijzerwerken reeds zijn uitgezonden, wordt geacht in één jaar te kunnen afloopen. Het voornemen om nog in den loop van dit jaar de hand te doen leggen aan het bouwen van een nieuw ijzeren dok, [1]) ter vervanging van het hooger bedoelde houten dok, moet voorloopig buiten uitvoering blijven ten gevolge van het in de zitting der Tweede Kamer van 17 Juni jl. aangenomen amendement, waardoor uit de Indische begrooting voor 1884 de som van f 300 000 is afgevoerd, die daarop was uitgetrokken als eerste termijn voor de kosten van aanschaffing (in Engeland) van een zoogenaamd »self docking-dock", waaraan boven een kam- of vingerdok — verg. vorig verslag blz. 49/50 — de voorkeur was gegeven.

Ten einde het ten dienste der marine gekapte hout voortaan op minder kostbare wijze eene wenschelijke uitloging te doen ondergaan, was blijkens het vorig verslag (blz. 50) dezerzijds aanbevolen daartoe bovenstrooms in de Solo-rivier, waarlangs het hout wordt aangevoerd, eene goede gelegenheid te zoeken. Een onderzoek heeft echter geleerd dat het denkbeeld niet uitvoerbaar is tenzij door het maken van kunstwerken die stellig meer zouden kosten dan eene verwezenlijking van het oorspronkelijk plan om namelijk bij het etablissement zelf een loogbassin met droogloodsen tot stand te brengen. Ten einde eene looginrichting voorloopig te kunnen ontberen, zijn maatregelen genomen opdat voortaan ter verkrijging van houtwerken voor de marine geen andere dan volkomen volwassen boomen worden gekapt.

Voor de oprichting van den in het afgeloopen voorjaar van hier uitgezonden 100 ton's stoombok werd in 1883 het maken van de noodige fundeeringen onderhanden genomen.

De baggermiddelen bij het etablissement bestonden, na het algeheel buiten dienst stellen in 't laatst van 1882 van de beide houten stoombaggervaartuigen, gedurende het grootste gedeelte van 1883 enkel uit den ijzeren stoom baggermolen, die nauwelijks toereikende was om de keel van het bassin en de daarvoor gelegen geul op diepte te houden Daar intusschen de geringe diepte in het bassin zelf, vooral bij het dokken van schepen, bezwaren deed ondervinden, is in October 1883 bij het etablissement nog in gebruik gesteld een stoombaggermolen 1ste soort benevens een stoomhopperbarge, beiden van den dienst der Bataviasche havenwerken. De baggering in het bassin zou echter niet op afdoende wijze kunnen geschieden zonder eene gedeeltelijke ontruiming daarvan, waartoe eerst zou kunnen worden overgegaan nadat de achterhaven voor de tijdelijke plaatsing van een der dokken, enz., was geschikt gemaakt. In verband daarmede moest de kistdam worden opgeruimd die in de achterhaven was aangebracht ten dienste van den (gestaakten) bouw van eene der sleephellingen, die begrepen was in het plan voor de overbrenging van de marinefabriek naar het etablissement. Om nu te voorkomen dat de bedoelde afdamming later op nieuw zou moeten worden gemaakt, werd in Juni 1883 tevens machtiging verleend om den voet dier sleephelling zoover af te bouwen dat er verder geen kistdam meer voor noodig zou zijn. Overigens bleven de werken voor de nieuwe fabriek, hangende de deswege hier te lande te nemen beslissing (zie lager blz. 50), nog gestaakt.

Marine-etablissement op Onrust. De werkzaamheden waren gedurende het afgeloopen jaar zeer belangrijk. Het verkrijgen van werkvolk leverde geen bezwaar op; echter bleef behoefte bestaan aan goede vuurwerkers. Zooveel mogelijk liet men op taak werken; de lust daartoe vermeerderde. Tegen slechts f 8862 in 1882, werd in 1883 f 46 271 aan taakwerk uitgegeven. De maatregel om kinderen der werklieden als leerlingen aan te nemen begon goede vruchten te dragen. Voor de vrije koelies werd het dagloon tot f 0,75 verlaagd. Aanvankelijk gaf die maatregel aanleiding tot verloop van koelies, doch dit duurde slechts kort. Onder de dwangarbeiders vindt men zeer goede takelaars; voor andere ambachten zijn zij echter niet veel waard.

De gezondheidstoestand was in het afgeloopen jaar over het algemeen niet ongunstig. Evenals in 1882 had men 74 sterfgevallen, waarvan 3 onder de Europeanen, 4 onder de Chineezen en 67 onder de inlanders. Van deze laatsten stierven er 6 aan de cholera.

In het volgende overzicht vindt men de gebruikelijke vijfjarige opgaven betreffende de werkkrachten, de loonen en het geldswaardig bedrag der verwerkte materialen.

JAREN.	AANTAL VERRICHTE DAGDIENSTEN:						ARBEIDSLOONEN:			Geldswaarde der verwerkte materialen.	Overwerkgelden.	Gemiddeld dagloon.
	door vrije werklieden. a)		door dwangarbeiders.		Totaal.		Uitbetaald aan vrije werklieden.	Geldswaardig bedrag der diensten van dwangarbeiders.	Totaal.			
	Ambachtslieden.	Koelies.	Ambachtslieden.	Koelies.	Ambachtslieden.	Koelies.						
1879 . . .	57 549	9 053	20 700	7 774	78 249	16 827	f 128 816	f 24 697	f 153 513	f 198 828	f 3 755	f 1,93[5]
1880 . . .	77 878	11 255	23 787	5 582	101 665	16 837	181 412	26 086	207 498	196 328	3 075	2,03[5]
1881 . . .	77 841	14 489	27 122	3 009	104 963	17 498	185 970	26 850	212 820	207 497	2 173	2,01
1882 . . .	54 479	16 622	13 915	2 535	68 394	19 157	181 704	19 605	201 309	148 198	2 304	2,55[5]
1883 . . .	85 434	33 437	10 723	505	96 157	33 942	225 533	10 349	235 882	274 807	6 797	1,89[5]

a) Onder de vrije werklieden vindt men zoowel inlanders als Chineezen. In het atelier zijn ook eenige Europeanen werkzaam.

De voornaamste werkzaamheden bestonden in herstellingen aan 4 schepen van het auxiliair eskader, 9 van het Indisch eskader, 4 van de gouvernements-marine, 1 stoombarkas, 1 gewapende boot en 5 particuliere schepen; verder werden 27 diverse soorten van sloepen gebouwd en de schepen welke van het dok gebruik maakten schoongemaakt en geschilderd. Overigens werden verschillende benoodigdheden aangemaakt voor de in dienst zijnde schepen, de magazijnen en de havendepartementen.

Door de vloedgolf van 27 Augustus 1883 sloeg het ijzeren dok van zijne meerkettingen en ankers, doch het bekwam geen belangrijke schade. Het voldeed daarna wederom uitmuntend. Er zijn evenwel tijdelijk versterkingen aangebracht moeten worden aan de fronten en in de pompkamers en het laat zich aanzien dat eerlang eene afdoende herstelling dringend noodzakelijk zal zijn.

De gebouwen bevonden zich in goeden staat. De kaaimuur moet gaandeweg vernieuwd worden. Hij had doo-

[1]) De vraag is overwogen of niet voor overneming ten behoeve van de marine zou kunnen in aanmerking komen het hooger bedoelde dok van den dienst der Bataviasche havenwerken. Daar echter dit (cylinder-)dok, dat niet meer dan 600 ton lichtvermogen bezit, bij het marine-etablissement te Soerabaija slechts weinig diensten zou kunnen bewijzen, moest van het denkbeeld worden afgezien.

de vloedgolf zeer veel geleden, voornamelijk het gedeelte aan de zuidzijde dat in 1880 was vernieuwd en dat nu door het aanbrengen van ankers wederom verzekerd is.

Fabriek voor de marine en het stoomwezen te Soerabaija. De gezondheidstoestand van het Europeesch en inlandsch personeel was over het algemeen bevredigend.

Het aantal werkorders in 1883 beliep 173, waarvan 160 werden uitgevoerd, zoodat bij het einde van het jaar nog 13 werken onder handen bleven. Onder anderen werden, wat de militaire marine betreft, de ketels van de *Prins Hendrik* verwisseld, een nieuwe stoomcylinder voor de *Bromo* aangemaakt en ingezet, in de *Batavia* nieuwe cylinders en in de *Borneo* een aanwezig stel gerepareerde ketels geplaatst. Tevens werden eene algeheele reparatie aan de werktuigen dezer beide schepen en min of meer belangrijke herstellingen aan de werktuigen en ketels van de *Samarang*, de *Onrust*, de *Sindoro* en de *Bandjermasin* verricht; voorts werden nieuwe ketels gereed gemaakt voor de *Sambas* en de *Sindoro* (twee stuks voor elk) en onder handen genomen twee nieuwe ketels voor de *Padang*, één voor de *Onrust* en zeven voor het ramtorenschip *Koning der Nederlanden.* Wat de gouvernements-marine betreft, werden hersteld de ketels en werktuigen van de *Arend*, de *Anjer*, de *Havik*, de *Ternate* en de *Boni*, werd in de *Tagal* een nieuwe ketel ingezet, terwijl voor de *Havik* en de *Zeemeeuw* werd voortgegaan met het maken van nieuwe ketels. Overigens voldeed de fabriek aan de talrijke aanvragen tot vervaardiging van machinedeelen enz. voor de in dienst zijnde schepen, terwijl ook reparatie- en ander werk werd verricht voor de marine-etablissementen, verschillende departementen, enz.

In het volgende staatje vindt men de gebruikelijke vijfjarige opgaven omtrent de werkkrachten, betaalde arbeidsloonen en verwerkte materialen.

JAREN.	Aantal verrichte dagdiensten door:		Uitbetaalde arbeidsloonen.	Geldswaarde der verwerkte materialen.	Verbruikte hoeveelheid (in K.G.):		Gemiddeld aantal der dagelijks gewerkt hebbende		Gemiddeld dagloon voor:	
	ambachtslieden (allen vrijwilligers).	koelies (allen vrijwilligers).			bewerkt en onbewerkt ijzer.	smee- en steenkolen.	ambachtslieden.	koelies.	ambachtslieden.	koelies.
1879	292 619	8 328	f 224 499	f 220 133	465 036	1 908 200	988	28	f 0,79	f 0,50
1880	341 041	4 781	244 650	289 813	480 664	1 810 400	1 136	16	0,73	0,50
1881	269 502	3 401	215 199	243 853	374 604	1 661 091	895	11	0,82	0,50
1882	212 896	4 034	188 585	221 180	273 755	1 197 000	707	13	0,92	0,50
1883	201 793	5 703	164 549	178 970	339 506	1 086 750	674	19	0,85	0,50

Behalve de pas gereed gekomen ketels voor de *Sambas* en de *Sindoro* stonden bij den aanvang van 1884 nog de reeds in 1882 of vroeger aangemaakte vijf stellen ketels gereed voor de *Banda* (of *Hydrograaf*), *Samarang*, *Makasser*, *Batavia* en *Oenarang*, één ketel voor de *Salak*, en drie ketels voor gouvernements-stoomschepen, namelijk voor de *Ternate*, *Singkawang* en *Sampit.* Bovendien waren in conservatie 2 ketels afkomstig van de afgekeurde *Deli* en bestemd hetzij voor de *Hydrograaf*, hetzij voor de *Banda.*

Ten aanzien van de blijkens het vorig verslag (blz. 51) aan de orde gestelde vraag of de telkens vertraagde verplaatsing van de fabriek naar het marine-etablissement inderdaad nog als noodzakelijk moet worden beschouwd, met andere woorden of de bestaande fabriek niet kan worden geschikt gemaakt om verder in de behoefte te voorzien, heeft de Indische Regeering in Juni 1883 als haar gevoelen medegedeeld dat de overbrenging kwalijk achterwege kan blijven. Wel zou het bezwaar, gelegen in den afstand tusschen de beide inrichtingen, eenigszins kunnen worden verminderd door de aanschaffing van een paar stoombarkassen voor het transport van personeel, maar de gebouwen welke de tegenwoordige fabriek uitmaken verkeeren in zoo slechten toestand dat daarop niet lang meer mag worden vertrouwd, terwijl het aanbrengen van de noodige verbetering met geheele vernieuwing zou gelijk staan. Bovendien zou daaruit noodwendig eene tijdelijke stremming in de werkzaamheden bij de fabriek moeten voortvloeien. De bedenkingen tegen de groote kosten aan de verdere uitvoering van het werk verbonden, (aan de reeds gemaakte fundeeringen is omstreeks f 1 millioen besteed), meende de Indische Regeering gedeeltelijk te kunnen opheffen door uit het plan te doen vervallen het bouwen van landswoningen voor de fabrieksbeambten, aan wie eene nader te bepalen huishuur-indemniteit ware toe te leggen. Hier te lande meende men die inkrimping nog te kunnen uitstrekken door uit het plan af te voeren de vier woningen voor de ingenieurs en den magazijnmeester. In verband met een en ander werd in October 1883 een afzonderlijk wetsontwerp aanhangig gemaakt (zitting 1883/84 — **106**), strekkende om voor de hervatting van het werk in 1884, dat thans in zijn geheel nog circa f $1^1/_2$ millioen zou vorderen, voor dat jaar een eersten termijn van f 335 000 beschikbaar te stellen. In Maart jl. is echter dit wetsontwerp teruggenomen ten einde den tegenwoordigen Gouverneur-Generaal in de gelegenheid te stellen om het in zijne onderdeelen zoo herhaaldelijk gewijzigde bouwplan aan eene nadere herziening te onderwerpen zoowel ter verkrijging van verdere bezuiniging in de kosten als ter verzekering dat het een goed samenhangend geheel vormt.

§ 5. *Speciale diensten onder het beheer van het departement der marine.*

Kustverlichting en bebakening. Door tegenspoed ten opzichte van weer en wind kwamen de werken voor het kustlicht der 1ste orde op Poeloe Mendanau, bestemd tot verlichting van straat Stolze (oostelijk vaarwater van de Gasparstraten tusschen Banka en Billiton) eenige maanden later gereed dan verwacht was, zoodat dit licht eerst op 3 Februari jl. definitief kon worden in dienst gesteld. Hiermede is het verlichtingsplan der Gasparstraten voltooid. De havenlichten der 6de orde te Gorontalo en Koepang werden in Mei 1883 ontstoken. Ook werden omstreeks medio 1883 de hijschlichten der 6de orde te Telok Betong en Cheribon vervangen door parafine-lichten op vaste opstanden. Het kustlicht der 4de orde te Samarang zal, nu in Maart jl. het ijzeren geraamte van den toren is aangebracht, waarschijnlijk binnen weinige maanden gereed komen. Daar de plaats van opstelling voor Europeanen te ongezond is om er te wonen, wordt het bij den toren behoorende etablissement uit tijdelijke materialen samengesteld. Aan den bouw van een kustlicht der 1ste orde op Poeloe Bodjo in straat Siberoet tusschen de Batoe- en Mentawei-eilanden (Sumatra's Westkust) werd begonnen. Dit bouwwerk, een der moeilijksten van die soort tot dusver in den Indischen Archipel ondernomen, zal vermoedelijk eerst in de tweede helft van 1885 gereed komen. De ramp van 26/27 Augustus 1883 tengevolge van de vulkanische uitbarsting op het eiland Krakatau kostte der kustverlichting in straat Soenda het licht der 2de orde op Java's Vierde punt, waar toren en etablissement geheel werden vernield, en de havenlichten der 6de orde te Anjer en Telok Betong, welke hetzelfde lot ondergingen. Bovendien werden door die ramp de gebouwen vernield behoorende tot den vuurtoren op Vlakkehoek (Benkoelen). Door het breken van de glazen kon dit licht der 1ste orde eenige

dagen niet branden; gedurende dien tijd deed een hulplampje betrekkelijk zeer goede diensten. Voorloopig is het lichtpersoneel in tijdelijke woningen gehuisvest. Met het oprichten van nieuwe gebouwen en de herstelling van den ondersten ijzeren vloer des torens moest, wegens de in sommige maanden onveilige ankerplaats in de Blimbingbaai, tot den oostmoesson van 1884 worden gewacht. Op Java's Vierde punt werd zoo spoedig als de omstandigheden het toelieten een havenlicht der 6de orde als hulplicht opgesteld, dat sedert 3 October brandt. Aan den wederopbouw van het verwoeste etablissement is inmiddels begonnen, en wanneer de aanbrengst van het benoodigde uit Europa geen vertraging ondervindt (de eerst benoodigde gedeelten van den hier te lande bestelden ijzeren toren zijn in Augustus jl. verzonden) zal het groote licht vermoedelijk in Mei 1885 weder kunnen branden. Voor het vernielde licht te Anjer is sedert 15 December een nieuw van dezelfde (6de) orde in de plaats gekomen op een heuvel van het eiland Groot-Merak nabij het tegenwoordige Nieuw-Anjer (zie lager onder *Haveninrichtingen*). Tegelijkertijd is op Groot-Merak eene tijdelijke sein-inrichting in werking gebracht, in verbinding staande met het post- en telegraafkantoor te Nieuw-Anjer. Op die wijze kunnen schepen, evenals vroeger te (Oud-) Anjer, door middel van seinvlaggen berichten wisselen met den wal. Het langst, namelijk tot 26 Januari 1884, moest worden verwijld met de wederontsteking van het licht te Telok Betong, omdat men eerst wenschte af te wachten of de puimsteenbanken wellicht op den duur de Lampong-baai onbevaarbaar zouden maken. Het licht is echter slechts tijdelijk opgesteld. Met den bouw van een definitieven lichtopstand wordt gewacht totdat het landingshoofd zal voltooid zijn.

Bij nadere overweging is geen noodzakelijkheid meer gevonden om alsnog gevolg te geven aan eene vroegere beslissing, volgens welke te Japara, en wel op het dichtbij gelegen eilandje Pandang, een havenlicht der 6de orde zou worden opgericht. Immers de scheepvaart buiten de reede kon aan dat licht, wanneer eerlang het licht der 4de orde te Samarang gereed komt, geen behoefte hebben, terwijl voor de prauwvaart (koopvaarders of stoomschepen doen Japara's reede weinig of zelden aan) het aan den ingang der haven aanwezige lantaarnlicht alleszins voldoende kan heeten.

In een voorstel om de verlichting van de Lucipara-passage, waar men thans met een vuurschip volstaat, te vervangen door eene vaste verlichting van het »Staunton channel" (oostervaarwater van den zuidelijken ingang van straat Banka) is, uithoofde van de geldelijke gevolgen, voorshands niet getreden. Den commandant der zeemacht is echter vrijheid gelaten (April jl.) op het voorstel terug te komen wanneer de urgentie mocht blijken om in den tegenwoordigen toestand verandering te brengen.

Over het lichtopzichters- en lichtwachterspersoneel werden geen ernstige klachten vernomen. Bij een paar lichtinstellingen werd het personeel anders samengesteld dan vroeger; zie Indisch Staatsblad 1883 n°. 299 en 1884 n°. 15. De algemeene gezondheidstoestand liet, in vergelijking met vroeger, gedurende 1883 niet veel te wenschen over. Onder de dwangarbeiders gedetacheerd bij het licht-etablissement op Poeloe Langkoewas (Gasparstraten) heerschte echter in hevige mate beriberri. Omtrent het bouwkundig gedeelte van dezen dienstak wordt gemeld dat het bij voortduring moeilijk bleef om goed inlandsch werkvolk aan te werven; koelies voor de in 1883 onder handen werken waren in voldoende mate uit Bantam te verkrijgen. Eene proef om op Poeloe Bodjo (Sumatra's Westkust) met volk van de omliggende eilanden te werken voldeed niet aan de verwachting.

In verband met de beschikbare middelen werden de bebakeningen zoo goed mogelijk in orde gehouden. De ter reede van Samarang aanwezige wrakken zijn opgeruimd, waardoor de drijvende bebakening aldaar onnoodig werd. De door de Indische Regeering verlangde gegevens betreffende de wijze van betonning en bebakening der vaarwaters in de Nederlandsche zeegaten en rivieren (verg. vorig verslag blz. 51) zijn haar, eenige maanden geleden, verstrekt.

Loodswezen. Aan loodsgelden werden in de laatst verloopen drie jaren de volgende sommen ontvangen:

	1881.	1882.	1883.
te Soerabaija en Grissee	f 133 456	f 137 846	f 139 243
„ Banjoewangi (voor straat Bali).	„ 16 331	„ 18 433	„ 17 438
„ Tjilatjap	„ 11 298	„ 8 855	„ 10 825
Te zamen. . .	f 161 085	f 165 134	f 167 506

Onder het voor Soerabaija en Grissee opgegeven bedrag over 1881 en 1882 is begrepen respectievelijk f 5678 en f 1067, welke sommen, in verband met de in Indisch Staatsblad 1882 n°. 236 opgenomen interpretatie van het nieuwe loodstarief voor beide plaatsen (dat namelijk daarin onder tonnenmaat niet de Indische ton van 1,5 M³., maar de registerton van 2,83 M³. was te verstaan), als te veel geheven moeten worden aangemerkt. Tot terugbetaling aan de belanghebbenden van het te veel gehevene (over 1880, toen het bedoelde loodstarief in werking was getreden, bedragende f 5082) werd in September 1882 door de Regeering last gegeven.

Het bij dezen loodsdienst in 1882 bestaande tekort aan personeel kon in het afgeloopen jaar bijna geheel worden aangevuld. Bij de invoering van het meerbedoelde loodstarief werd het aan het loodspersoneel toekomende aandeel in de zuivere opbrengst der loodsgelden voor het eerste vierjarig tijdvak (1880 t/m 1883) bepaald op 25 pct. Vermits deze regeling gebleken is voor bedoeld personeel, niettegenstaande de dienst drukker is geworden, vermindering van inkomsten ten gevolge te hebben gehad, bestaat het voornemen om bij de eerstvolgende herziening het voor emolumenten af te zonderen quantum der loodsgelden te Soerabaija en Grissee tot $37\frac{1}{2}$ pct. te verhoogen, en den maatstaf van verdeeling over de verschillende rangen der loodsbeambten zoodanig te herzien dat de minst bezoldigden een grooter aandeel krijgen dan tot dusver.

Omtrent de hoedanigheden van den blijkens 't vorig verslag te Soerabaija in dienst gestelden nieuwen loodsschoener luiden de berichten gunstiger dan het zich aanvankelijk liet aanzien.

Haveninrichtingen. Nadat de haven- en ankeragegelden in 1881 hadden opgebracht f 150 968, werd in de twee latere jaren, — toen men zich, naar gemeld wordt, op eene zuiverder toepassing van de deswege bestaande bepalingen heeft toegelegd, — ontvangen achtereenvolgens f 244 901 en f 290 598. De in 't vorig verslag (blz. 51) bedoelde nieuwe regeling der havendepartementen wacht nog op een plaatselijk onderzoek omtrent eenige van die inrichtingen. Door de vloedgolf van 27 Augustus 1883 werd het havendepartement te Anjer en al hetgeen er toe behoorde vernield. Reusachtige koraalblokken door de zee aldaar achtergelaten hebben den herbouw van Anjer voor goed onmogelijk gemaakt. De Indische Regeering is echter van oordeel geweest dat die zeeplaats, wegens het belang dat zij voor de scheepvaart opleverde doordien de gezagvoerders gewoon waren er orders te vinden of berichten van zich te geven, niet van de kaart van straat Soenda mocht verdwijnen zonder dat daarvoor iets anders werd in de plaats gesteld. Daarom werd besloten op Java's westkust een nieuw Anjer te stichten, en wel iets noordelijker, te Merak in de volkomen veilige baai van dien naam, aldaar een havenkantoor, benevens een post- en telegraafkantoor, te doen bouwen en tevens de verstopt geraakte drinkwaterputten weder bruikbaar te doen maken of er nieuwe te doen boren. Omstreeks half December 1883 werd het post- en telegraafkantoor te Merak (Nieuw-Anjer) geopend en kwam op het tegenover liggende eiland Groot-Merak, zooals hierboven reeds is gezegd, een havenlicht der 6de orde benevens een seinpost ten dienste der scheepvaart in werking [1]). Tevens werd eene opneming van de reede gelast. Bij den aanvang van 1884 was Nieuw-Anjer nog weinig door schepen bezocht, zoodat vooralsnog niet is overgegaan tot het aanstellen van een havenmeester.

Op verschillende eilanden in de residentiën Amboina, Ternate en Madura, waar in den laatsten tijd Europeesche ambtenaren van het binnenlandsch bestuur (controleurs of posthouders) waren geplaatst, werden deze, ter plaatse hunner vestiging, belast met de functiën van havenmeester

[1]) De observatie van de schepen die Nieuw-Anjer passeeren geschiedt ook door eenige aldaar gevestigde particulieren, met wie de agenten van assurantiemaatschappijen te Batavia zich ter erlanging van telegraphische berichten plegen te verstaan.

(Indisch Staatsblad 1883 n°. 203 en 281 en 1884 n°. 70). Hetzelfde geschiedde alsnog ten opzichte van den controleur op Nias (Indisch Staatsblad 1883 n°. 214).

Hydrographische dienst. Vermits er voor het oogenblik meer prijs was te stellen op eene bespoedigde verschijning van de in manuscript gereed komende kaarten dan op het verzamelen van gegevens voor de samenstelling van »Zeemansgidsen" betreffende den Indischen archipel, werd in November 1883 (Indisch Staatsblad n°. 260) de formatie van het personeel voor het hydrographisch bureau te Batavia vermeerderd met één lithograaf en één adsistent-lithograaf, tegen opheffing van één der drie betrekkingen van tweeden adsistent. Bij gemis aan geschikte adspiranten die in laatstgemelde betrekking voor vast (als burgerlijk ambtenaar) wenschten te worden aangesteld, fungeerden in 1883 nog altijd als zoodanig twee gedetacheerde zeeofficieren. In het voorjaar van 1884 zijn echter twee luitenants ter zee 2de klasse met de waarneming der betrekking van tweeden adsistent belast, met bepaling dat zij, na bekomen eervol ontslag uit den zeedienst, definitief zullen worden benoemd. Sedert hebben beiden dat eervol ontslag verkregen en zijn zij mitsdien definitief benoemd. Thans is dus het voor gemeld bureau bepaalde personeel voltallig.

Eenige maanden geleden is bij de Indische Regeering voor zooveel noodig de wenschelijkheid in herinnering gebracht dat de adsistenten bij het hydrographisch bureau zich ook gemeenzaam maken met het doen van sterrekundige plaatsbepalingen, waartoe de voorlichting te benuttigen is van den zeeofficier die zich thans nog ter Oostkust van Borneo daarmede onledig houdt en wiens taak, naar men vertrouwde, in het voorjaar van 1885 in zoover als afgeloopen zou kunnen worden beschouwd, dat voor de verdere verbetering der zeekaarten nog slechts bij uitzondering de ligging van een of ander geïsoleerd punt astronomisch zou behoeven te worden bepaald. Intusschen heeft bedoelde zeeofficier, doordien het stoomschip *Padang* waarop hij sedert medio Februari 1883 als commandant geplaatst is tijdelijk elders werd geroepen, eerst van 1 Augustus 1883 af zijne speciale taak ter Oostkust van Borneo kunnen hervatten (verg. hetgeen ten aanzien van de *Padang* op blz. 45 hiervóór onder »*Stationneering*" is gezegd).

De eigenlijke hydrographische werkzaamheden hadden in 1883 goeden voortgang. Nadat de nieuwe opnemingsschoeners *Melvill van Carnbée* en *Blommendal* eenige noodzakelijke veranderingen en voorzieningen hadden ondergaan, werd over deze vaartuigen in het laatst van Maart 1883 aldus beschikt. De *Melvill van Carnbée* werd aangewezen om de Noordkust van Java bij de Sedoelan-eilanden op te nemen en zette dit werk voort tot den hoek van Indramaijoe. Door de *Blommendal* werd de opneming begonnen bij den westhoek van de baai van Bantam en met inbegrip van het eiland Babi voortgezet tot aan Tandjong Kaik. Beide schoeners kwamen om de twee maanden naar Batavia om de victualie, enz. aan te vullen en tevens te dokken. Het opnemingsstoomschip *Hydrograaf* zette het opnemingswerk in straat Karimata voort, voltooide de kust-opneming van Borneo tot den zuidwesthoek met de daarbij liggende eilanden en gevaren en ging verder voort met het aflooden van het vaarwater voor groote schepen en met het bepalen van de »losliggende" gevaren. Zooals hooger blijkt (zie blz. 45/46) heeft elk van de drie opnemingsvaartuigen de beschikking over eene stoombarkas of stoomsloep. Ten gevolge van de veranderingen in straat Soenda, door de uitbarsting van Krakatau veroorzaakt, werden de schoeners gedurende één maand en de *Hydrograaf* gedurende twee maanden aan bovenbedoeld opnemingswerk onttrokken. Een voorloopig onderzoek van de veranderingen in die straat werd verricht door twee officieren van de opnemingsvaartuigen met het gouvernementsstoomschip *Havik*; terwijl daarna door de *Hydrograaf* de opneming geschiedde van het vaarwater tusschen Krakatau en Sebessi. Ook werd nog door het oorlogsstoomschip *Riouw* de reede van Nieuw-Anjer opgenomen.

Behalve de gewone werkzaamheden op het bureau, werden gedurende 1883 de volgende kaarten gereed gemaakt: Oostkust Celebes (zuidblad en noordblad); Westelijk gedeelte Arafoera-zee; Zuidwestkust Nieuw-Guinea; Westkust Borneo (noordblad); Oostkust Borneo (van Batoe Tinagat tot het eiland Tarakan), en Karimata-eilanden; alsmede eenige verbeteringen van de kaarten betrekking hebbende op straat Soenda. Uitgegeven werden in 1883: Reede Pontianak; Riouw- en Lingga-archipel (blad I en II [1]); Wester- en Oostervaarwater van Soerabaija (opneming 1882); Oostkust Borneo (van Batoe Tinagat tot het eiland Tarakan); straat Makasser (zuidblad); Kleine Soenda-eilanden (blad III); Voorloopig onderzoek van de veranderingen in straat Soenda, en Opneming van het vaarwater tusschen Krakatau en Sebessi. De laatste twee kaartjes werden zooveel mogelijk verspreid. Uit Nederland werden ontvangen de kaart Westkust Sumatra (noordblad), zijnde de laatste van de ter reproductie herwaarts gezonden kaarten.

Omtrent het debiet van zeekaarten en gidsen bij het depot te Batavia en bij de onderdepots elders in den Indischen Archipel zijn geen opgaven ontvangen.

§ 6. *Verrichtingen der zeemacht.*

In het station Noordelijk Sumatra was de scheepsmacht, waarvan de sterkte reeds is opgegeven onder *Stationneering* op blz. 45 en 47 hiervóór, evenals vroeger hoofdzakelijk langs Atjeh's noord- en oostkust verdeeld [2]) tot tegengang van den sluikhandel in opium en vuurwapenen, en ter wering van zeeroof; terwijl ook op de westkust gewoonlijk een oorlogsschip aanwezig was. Met uitzondering van eenige weinige tochten naar de onderhoorigheden van Atjeh en van eene reis met den Gouverneur-Generaal naar de eilanden Bras en Waij bleef het stationsschip steeds voor Olehleh geankerd, ter beveiliging van onze nederzettingen aldaar en op eerstgemeld eiland.

Toen in Mei 1883, ten gevolge van een aanval des vijands, de troepen waren uitgerukt, werd eene landingsdivisie voor korten tijd naar den wal gezonden. Door de schepen op de noordkust werd adsistentie verleend aan de ons goedgezinde radja's van Tjoenda en Baijoe in hunne oorlogen tegen Passangan en tegen Gedong en Blang Mangat, door het werpen van granaten in de vijandelijke versterkingen en het beletten van allen in- en uitvoer en van de vischvangst. Toen de radja van Samalangan getoond had aan zijne verplichtingen tegenover de Regeering te willen voldoen, werd ook deze tegen zijne aanvallers gesteund. Tijdens de aanvallen op Malaboeh door de kwaadwilligen uit Tenom en Boeboen, was steeds een oorlogsbodem ter adsistentie aanwezig, welke herhaaldelijk de aangrenzende kust beschoot en den op blz. 11 hiervóór vermelden maatregel tot sluiting voor allen in- en uitvoer van de kuststreek Boeboen — Ketapan Pasir streng handhaafde.

In verband met de stranding van het Engelsche stoomschip *Nisero* op Atjeh's westkust en het gevangen nemen van de schipbreukelingen door den radja van Tenom werden één of twee schepen benuttigd om over de vrijlating der bedoelde schepelingen te onderhandelen en de kust van het landschap te bewaken. In Januari 1884 werd door vier oorlogsbodems aan de tuchtiging van Tenom deelgenomen (verg. blz. 10/11 en 38/39 hiervóór, zoomede de Javasche Courant dd. 18 Maart en 20 Mei jl.).

De schepen in de overige stations verrichtten hunne gewone diensten als: het bekruisen van de kusten, baaien en rivieren; het vertoonen van de vlag; het weren van zeeroof en slavenhandel en het verzamelen van hydrographische gegevens. Door een der oorlogsschepen in het station Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo werd in Juni 1883 een tocht naar Pasir op de zuidoostkust gedaan en de kust van dat landschap bekruist (verg. blz. 21 hiervóór). Overigens werden door de in gemeld gewest aanwezige militaire en gouvernementsmarine uitnemende diensten be-

---

[1]) Ofschoon van de verschijning van blad II reeds in 't vorig verslag (blz. 52) werd melding gemaakt, zag ook dit gedeelte der kaart van Riouw-Lingga eerst in 1883 het licht.

[2]) In November 1883 trad voor de noord- en oostkust eene nieuwe stations-indeeling in werking, ten gevolge waarvan het kruisgebied aldaar nu bestaat uit de kustgedeelten Batoe Poetih - Passangan, Passangan-Edi en Edi-Tamiang. Dit laatste kruisgebied is in Maart jl., zooals reeds op blz. 17 hiervóór is gezegd, een weinig naar het zuiden uitgebreid en wel tot Poeloe Kompei (residentie Sumatra's Oostkust).

wezen bij de rechtstreeksche beteugeling van de onlusten in de Boven-Doessoen. Op de aangehaalde blz. 20/21 is daarover meer in bijzonderheden gehandeld.

Na de op blz. 23 reeds besproken tuchtiging van een paar kampongs der Tenimber-eilanden (April 1883) werd door het raderstoomschip 2de klasse *Merapi* en het schroefstoomschip 4de klasse *Samarang* in verschillende andere gedeelten van het station Menado-Molukken de vlag vertoond.

Toen omstreeks medio Mei 1883 de maatregel tot sluiting van de Indragiri-rivier voor allen in- en uitvoer was opgeheven (verg. blz. 19 hiervóór), werden de beide oorlogsschepen die dezen maatregel gehandhaafd hadden voor andere stations bestemd.

Zeeroof en slavenhandel werden met kracht te keer gegaan. Tegen de nog dikwerf voorkomende aanranding van inlandsche vaartuigen in straat Madura werden doorgaans de in de gewesten Soerabaija en Pasoeroean gestationneerde gewapende en adviesbooten benuttigd, terwijl zooveel mogelijk het voorschrift bleef gehandhaafd dat alle van Soerabaija om de oost vertrekkende oorlogs- en gouvernementsstoomschepen, alvorens hunne bestemming op te volgen, een paar dagen in gemelde straat kruisende moesten blijven.

De ramp van Krakatau eischte van de militaire en gouvernementsmarine onderscheidene diensten, zoowel wat betreft de onderzoekingen naar de in den bodem van straat Soenda ontstane veranderingen als tot waarschuwing van binnenkomende schepen. Voor dit laatste doel werd, voor zoover dit in redelijkheid noodig kon worden geacht, zoowel aan den oostelijken als aan den westelijken ingang der straat een kruisgebied ingesteld, dat respectievelijk tot 7 November 1883 en 26 Januari 1884 onafgebroken bezet bleef.

De diensten waartoe de schepen van het auxiliair eskader in 1883 gebezigd werden, waren de volgende. Het ramtorenschip *Koning der Nederlanden* deed, na gedokt te zijn en eenige voorzieningen aan de ketels en betimmering ondergaan te hebben, achtereenvolgens in April en Juli een oefeningstocht langs Java's noordkust en in straat Soenda. Bij deze laatste gelegenheid werd tevens de plaats bepaald van een bij Tamarinda-eiland gezonken Amerikaansch schip. Van 1 Augustus tot 27 September vervulde het den dienst van tijdelijk wachtschip te Batavia, werd toen, wegens het uitbreken van de cholera aan boord, ontruimd en ontsmet, daarna te Onrust gedokt, en eindelijk ter voorziening van de ketels enz. te Soerabaija in herstelling genomen. Het tweede ramtorenschip, de *Prins Hendrik der Nederlanden*, bleef tot einde April te Soerabaija in reparatie, tevens tot het ontvangen van nieuwe ketels, dokte te Onrust, was in 't laatst van Juni voor den dienst gereed, hield in Augustus een oefeningstocht in straat Soenda, kruiste daarna tot September aan den westelijken ingang van gemelde straat, verbleef eenige dagen te Onrust om gedokt te worden, deed in October en de eerste dagen van November nog een paar reizen naar straat Soenda, en nam sedert den 13den dier maand den dienst waar van tijdelijk wachtschip te Batavia.

De beide schroefstoomschepen *Atjeh* en *Koningin Emma der Nederlanden* werden afwisselend gebruikt tot tijdelijke versterking van de zeemacht in de wateren van Atjeh. Gedurende de eerste weken van Januari 1883 waren beide kruisers aldaar aanwezig, maar in de eerstvolgende drie maanden alleen de *Koningin Emma*, vervolgens tot begin van November alleen de *Atjeh*, die sedert medio September omstreeks een drietal weken afwezig was ten einde te Singapore te dokken, en in 't begin van November naar Java opkwam om zich gereed te maken voor de terugreis naar Nederland. Na in Mei tot en met September te Onrust in herstelling te zijn geweest, kruiste de *Koningin Emma* in het begin van October bij den westelijken ingang van straat Soenda ter beveiliging van de scheepvaart. In 't laatst van December werd deze bodem weder opgeroepen om naar Atjeh te vertrekken.

F. Rechtswezen.

§ 1. *Rechterlijke macht.*

Inlandsche rechtbanken. De achterstand bij den landraad te Toeban, welke (zie vorig verslag blz. 53) herhaaldelijk de toevoeging van een buitengewonen voorzitter had noodig gemaakt, was in 't laatst van 1883 bijgewerkt, zoodat die tijdelijke maatregel niet behoefde te worden voortgezet. Daarentegen moest dergelijke voorziening, voor de bijwerking van den achterstand bij den landraad te Japara genomen, in December jl. weder verlengd worden. Aan den landraad te Cheribon werd met hetzelfde doel in April 1883 tijdelijk een buitengewoon voorzitter toegevoegd.

Nadat bij de behandeling in de Tweede Kamer der Staten-Generaal van de eerste (sedert verworpen) Indische begrooting voor 1884 de sommen waren afgevoerd voor de aanstelling van afzonderlijke griffiers bij twee landraden, alsmede de bedragen voor schrijfloonen bij vier andere van van die rechtbanken, is aan de Indische Regeering in overweging gegeven om na te gaan of niet de gelden voor griffiers en klerken bij landraden waar zoodanige hulp onmisbaar wordt geoordeeld, te vinden zouden zijn door bezuiniging bij andere landraden. Toen eenigen tijd later de Indische Regeering teruggekomen was op een reeds eenmaal afgewezen voorstel om wegens den grooten achterstand en den aanmerkelijken toevloed van nieuwe zaken bij de landraden te Japara en te Koedoes, in plaats van den gemeenschappelijken griffier, bij elk dier rechtbanken een griffier aan te stellen, is haar, onder verwijzing naar het bovenstaande, in de eerste plaats opgemerkt dat in alle werkelijke behoeften van den dienst kon en behoorde voorzien te worden door eene doeltreffende verdeeling van de beschikbare werkkrachten; terwijl in de tweede plaats er op gewezen is dat het bestaan van achterstand bezwaarlijk telkens kon worden aangevoerd als motief voor eene uitbreiding van personeel.

Het werd noodig geacht aan de leden van den landraad te Boeleleng (Bali en Lombok), die geene bezoldiging uit 's lands kas genieten, f 2,50 toe te leggen voor het bijwonen van elke zitting.

Aan eenige inlandsche officieren van justitie, eenige leden van inlandsche rechtbanken, en aan een panghoeloe, werden wegens bijzondere verdiensten onderscheidingen toegekend.

§ 2. *Rechtswezen in het algemeen.*

Java en Madura. De telkens vernomen klachten over den langen duur der praeventieve hechtenis, en over de min of meer lichtvaardige wijze waarop van de bevoegdheid tot inhechtenisneming scheen te worden gebruik gemaakt, hadden reeds in 1882 geleid tot eene ministerieele aanschrijving aan den Gouverneur-Generaal om ten dez een onderzoek in te stellen, en zoo noodig maatregelen te beramen ten einde dit euvel te keer te gaan. Vermits de bedoelde klachten in menig opzicht bleken niet ongegrond te zijn, werden in het laatst van 1883 door de Indische Regeering brieven gericht aan het Hooggerechtshof en aan den procureur-generaal (zie Indisch Weekblad van het Recht van 4 Februari 1884 n°. 1075), waarin gewezen werd op de wenschelijkheid van een nauwkeurig toezicht op de uitoefening van gezegde bevoegdheid. Dezerzijds is evenwel bij den Gouverneur-Generaal de vraag aanhangig gemaakt of het niet beter zou zijn eene verandering te brengen in de wetgeving, in dien zin dat de verwijzingen naar den bevoegden rechter niet meer zouden behooren tot de competentie van de hoofden van gewestelijk bestuur, maar tot die van de presidenten der landraden, evenals reeds het geval is in de buitenbezittingen, terwijl overigens den Landvoogd ernstig is aanbevolen door alle middelen binnen zijn bereik te waken tegen lichtvaardige inhechtenisnemingen en te streven naar beperking van den duur der praeventieve hechtenis.

Bij de opheffing van het zelfbestuur in het voormalig panembahanschap Sumanap (Madura) waren o. a. de eilanden Sapoedi en Kangean aangewezen als standplaatsen voor een controleur bij het binnenlandsch bestuur (zie lager hoofdstuk **J**, afd. I, § 4), terwijl op elk dier eilanden een adjunct-djaksa werd geplaatst. Daar het wegens den verren afstand waarop die eilanden van Sumanap gelegen zijn wenschelijk voorkwam aan de aldaar gevestigde controleurs de politie-rechtsmacht te kunnen opdragen, werd, onder nadere en sedert verkregen goedkeuring des Konings, bij ordonnantie van 20 Januari 1884 (Indisch Staatsblad n°. 1) de resident van Madura daartoe bevoegd verklaard.

De vorming van eene vijfde adsistent-residentie in de residentie Soerakarta met de hoofdplaats als standplaats van den adsistent-resident (zie vorig verslag blz. 68) schonk gelegenheid om de berechting van politiezaken, voor zoover het hoofd van gewestelijk bestuur daarmede nog was belast gebleven, over te brengen bij den adsistent-resident der nieuwe afdeeling. Hiertoe werd overgegaan bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 148.

Buitenbezittingen. In voldoening aan het besluit dat de regeling van het rechtswezen ter Westerafdeeling van Borneo op 1 Juli 1883 zou in werking treden (zie vorig verslag blz. 54), werden de nieuwe landraden te Pontianak, Sintang, Montrado en Sambas op den 2den dier maand met de meeste plechtigheid geïnstalleerd in tegenwoordigheid o. a. van de Europeesche en inlandsche ambtenaren, eenige inlandsche vorsten, rijksgrooten en hoofden. De resident had vooraf eene reis door het gewest gemaakt ten einde de invoering van de nieuwe regeling voor te bereiden en aan de betrokken ambtenaren de noodige voorlichting te verschaffen. [1])

Volgens het reglement op het rechtswezen in de residentie Palembang (Indisch Staatsblad 1878 n. 14) moest de landraad ter hoofdplaats vier inlandsche leden tellen, waartoe onder anderen de twee demangs-politie waren aangewezen. Aangezien dit lidmaatschap op den duur niet wel vereenigbaar geacht werd met het ambt van demang-politie, zoo is door het Opperbestuur machtiging verleend om het aantal inlandsche leden te bepalen op twee gewone en twee buitengewone. Deze wijziging is in overeenstemming met de in voornoemd reglement voorkomende bepaling, dat tot het wettiglijk houden van den landraad de tegenwoordigheid van twee leden buiten den president vereischt wordt.

In de omschrijving van het rechtsgebied der gouvernements-rechtbanken ter Sumatra's Westkust werd bij ordonnantie van 6 Mei 1883 (Indisch Staatsblad n°. 142), onder nadere en sedert verkregen goedkeuring des Konings, eenige wijziging gebracht in overeenstemming met de kort te voren tot stand gekomen regeling van onze verhouding tot het landschap Troemon (zie vorig verslag blz 9), ten gevolge waarvan de gouvernements-onderdanen aldaar en in sommige gevallen ook die van den radja terechtstaan voor onze rechtbanken en rechters.

De rapat te Soepaijang (residentie Padangsche Bovenlanden) werd, wegens de aanwijzing van Koebang Doea als standplaats van den controleur, naar laatstgenoemde plaats overgebracht; terwijl aldaar ook de magistratuur over de onderafdeeling Soepaijang zal worden uitgeoefend (Indisch Staatsblad 1884 n°. 17).

Het ontwerp eener regeling van het rechtswezen ter Sumatra's Oostkust is onlangs bij het Opperbestuur ingekomen. Nadere raadpleging van den Gouverneur-Generaal is noodig bevonden.

Wetgeving voor inlanders. De uitkomsten van het voortgezet onderzoek naar de werking van art. 328*a* van het Strafwetboek voor inlanders (Indisch Staatsblad 1879 n° 203), waarvan sprake was in het verslag van 1882 (blz. 56), zijn onlangs hier te lande bekend geworden. Daaruit blijkt, dat in het tijdperk van Mei 1880 tot Mei 1882 374 klachten wegens willekeurige verbreking van dienst- en werkovereenkomsten zijn behandeld, waarvan slechts 73 tot eene veroordeeling hebben geleid. Het oordeel van de groote meerderheid der autoriteiten die opgaven hebben ingediend (verscheidenen zijn daaromtrent nog in gebreke gebleven) is niet gunstig aangaande de werking van het bewuste artikel, dat gezegd wordt, inzonderheid wegens de moeilijkheid om het bewijs van boos opzet tijdens het ontvangen van het voorschot te leveren, slechts zelden te kunnen worden toegepast. De Indische Regeering heeft nochtans, na onderzoek van de te harer kennis gebrachte bezwaren, daarin het bewijs van de noodzakelijkheid om eene wijziging van de aangehaalde bepaling voor te stellen niet gevonden, terwijl zij ook onderscheidene bedenkingen heeft tegen eene aanvulling als bedoeld werd op blz. 55 van het vorig verslag (zie ook blz. 14 van de Memorie van Antwoord betreffende de verworpen Indische begrooting voor 1884). Dientengevolge is in Maart jl. de directeur van justitie uitgenoodigd om het onderzoek voort te zetten, en vóór of op ultimo 1886 ter zake nader te rapporteeren.

Over de werking van de ordonnantie van 13 Juli 1880 (Indisch Staatsblad n°. 133) tot regeling van de verhouding tusschen ondernemers en werklieden ter Oostkust van Sumatra (zie vorig verslag blz. 55) heeft de resident van dat gewest een zeer gunstig rapport uitgebracht, en de Indische Regeering heeft vrijheid gevonden om bij ordonnantie van 26 Februari 1884 (Indisch Staatsblad n°. 28*a*) eene gelijksoortige regeling te maken voor Banda. Intusschen waren berichten ontvangen betreffende misbruiken die op Java zouden plaats hebben bij de werving van koelies voor Sumatra's Oostkust; de daartoe betrekkelijke stukken waren in handen gesteld van den procureur-generaal. Aangezien het naar dezerzijdsche meening de voorkeur zou hebben verdiend om geen nieuwe regeling te maken alvorens misbruiken als de zooeven bedoelde onmogelijk waren gemaakt, is deze aangelegenheid aan de nadere behartiging van den tegenwoordigen Gouverneur-Generaal aanbevolen.

Bij Indisch besluit van 23 December 1883 werd aan den op Java gevestigden »Nederlandsch-Indischen Zendingsbond" te kennen gegeven dat de Regeering den tijd nog niet gekomen achtte om, overeenkomstig het door die vereeniging gedaan verzoek, het voor Europeanen geldende burgerlijk recht met de noodige wijzigingen toepasselijk te verklaren op inlandsche christenen, en om te verklaren dat de tusschen zoodanige christenen gesloten huwelijken, welke ingevolge Indisch Staatsblad 1864 n°. 142 in de registers worden ingeschreven, slechts ontbonden kunnen worden krachtens de uitspraak van een Europeeschen rechter. Zoowel omtrent het gedaan verzoek, als omtrent de redenen die tot afwijzing hebben geleid, zijn aan de Indische Regeering nadere inlichtingen gevraagd.

Rechtspersoonlijkheid van vereenigingen; naamlooze vennootschappen. In 1883 werden in Indië op den voet van het Koninklijk besluit van 28 Maart 1870 n°. 2 (Indisch Staatsblad n°. 64) zeventien vereenigingen als rechtspersoon erkend, waarvan één — te Batavia gevestigd en genaamd »Directie van den Bataviaschen Schouwburg" — voor minder dan dertig jaren was aangegaan (Javasche Courant van 3 Augustus 1883). De zestien anderen waren allen voor onbepaalden tijd aangegaan. Daar een vijftal blootelijk vereenigingen voor gezellig verkeer waren en drie de vorming van begrafenisfondsen ten doel hadden, zal het voldoende zijn alleen de acht overigen afzonderlijk te noemen. Drie daarvan strekten ter bevordering van nijverheidsbelangen (de vereeniging van Djokjosche landhuurders te Djokjokarta, die van suikerfabrikanten te Cheribon en de vereeniging tot bevordering van landbouw, mijnbouw en andere industrieën in het gouvernement Sumatra's Westkust; zie Indisch Staatsblad 1883 nos. 32, 153 en 302); — één strekte tot het oprichten van een Chineesch familiefonds te Soerabaija (Indisch Staatsblad 1883 n°. 3); één tot het bezorgen van onderwijs aan meisjes aldaar (Indisch Staatsblad 1883 n°. 219); terwijl eindelijk drie vereenigingen te Batavia (zie Indisch Staatsblad 1883 nos. 76, 184 en 224) respectievelijk beöogden het oprichten van eene zooveel mogelijk algemeen toegankelijke leesinrichting, de oefening in den wapenhandel en de beoefening van de muziek en tooneelspeelkunst.

Aan eene te Samarang gevestigde Chineesche vereeniging werd in 1883 rechtspersoonlijkheid geweigerd, op grond dat de op vele punten onduidelijke statuten het doel der vereeniging en de samenstelling van het bestuur niet behoorlijk omschreven.

Voor zeven reeds vroeger erkende vereenigingen werden gedurende 1883 wijzigingen in de statuten goedgekeurd.

Opgaven betreffende de in Nederlandsch-Indië tot stand gekomen naamlooze vennootschappen, op welker akten van oprichting door den Gouverneur-Generaal in het afgeloopen jaar bewilliging werd verleend (art. 36 en 37 van het Indisch Wetboek van Koophandel), vindt men thans in bijlage H hierachter. Daaruit blijkt dat het getal der aldus nieuw gevestigde vennootschappen beliep 22, allen — op 3 na — cultuurondernemingen. Het maatschappelijk kapitaal van de 19 cultuurondernemingen bedraagt volgens de statuten gezamenlijk f 5 055 000. De 3 andere vennoot-

[1]) Zie ook de betrekkelijke circulaire dd. 1 Juni 1883 van den gouvernements-commissaris mr. T. H. Der Kinderen, afgedrukt in n°. 3869 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad.

schappen waren: de »Nederlandsch-Indische Telephoon-maatschappij", de »Brandassurantie-maatschappij Unitas" en de »Buitenzorgsche Stoomtrammaatschappij" (welke laatste nog in hetzelfde jaar ontbonden werd). Van deze drie bedroeg het maatschappelijk kapitaal respectievelijk f 500 000, f 1 000 000 en f 225 000.

Zes reeds vóór 1883 erkende vennootschappen erlangden bewilliging op de wijziging harer akten van oprichting of op de verlenging van haren duur.

Volledigheidshalve zij nog aangeteekend dat gedurende 1883 vier maatschappijen, wier werkkring zich uitstrekt tot Nederlandsch-Indië, hier te lande de Koninklijke bewilliging op hare akten van oprichting erlangden. Het waren twee cultuurmaatschappijen (tot exploitatie van erfpachtsperceelen op Java), eene spoorwegmaatschappij (de Deli-Spoorwegmaatschappij) en eene stoomvaart-onderneming (de »Rotterdamsche Lloyd"). Het maatschappelijk kapitaal der beide laatste vennootschappen bedraagt respectievelijk f 2 600 000 en f 8 000 000; dat der beide cultuurondernemingen te zamen f 355 000. Voor verdere bijzonderheden zie men de aangehaalde bijlage H.

Gerechtelijke statistiek. De statistiek der rechtsbedeeling in Nederlandsch-Indië over 1877 tot en met 1880, blijkens het vorig verslag (blz. 55) te Batavia ter perse, was in het voorjaar van 1884 nog niet geheel afgedrukt. Die over de jaren 1881 en 1882 is in bewerking.

Gelijkstelling met Europeanen; rechtstoestand van personen. In het jaar 1883 zijn 12 inlanders, allen Christenen, overeenkomstig de laatste alinea van art. 109 van het Regeeringsreglement, wat rechten, lasten en verplichtingen betreft, met Europeanen gelijkgesteld (Indisch Staatsblad 1883 nos. 16 en 212). Daarentegen werden afgewezen zestien verzoeken om gelijkstelling, omdat de belanghebbenden niet geacht konden worden voorgoed in de Europeesche maatschappij te hebben plaats genomen; één verzoek, ten behoeve van anderen gedaan, omdat niet bleek van eene behoorlijke autorisatie daartoe; en één, omdat niet aangetoond was dat de betrokkene gerechtigd was tot den door hem gevoerden geslachtsnaam.

De in 1882 tot stand gekomen regeling betreffende het aannemen van geslachtsnamen door verzoekers als de hierbedoelden werd, overeenkomstig de dezerzijdsche uitnoodiging (verg. vorig verslag blz. 56), ingetrokken en vervangen door eene ordonnantie van 30 Juli 1883 (Indisch Staatsblad n°. 192), waarbij te dien aanzien toepasselijk zijn verklaard de artikelen 7, 8 en 10 van het Indisch Burgerlijk Wetboek, de beide eersten zooals die gewijzigd zijn bij het verleden jaar reeds vermelde Koninklijk besluit van 15 Maart 1883 (Indisch Staatsblad n°. 190).

Op eene kennisgeving van de Turksche Regeering, dat eenige in Arabië gevestigde inlanders uit Nederlandsch-Indië het verzoek hadden gedaan om als Turksche onderdanen te worden genaturaliseerd, is door de Regeering hier te lande geantwoord, dat de Nederlandsche Regeering geen inlanders uit onze bezittingen als vreemde onderdanen zou kunnen erkennen, wanneer de naturalisatie verleend werd zonder onze voorafgaande toestemming; terwijl aan het verleenen van zoodanige toestemming, wegens de eischen der staatkunde die wij in Nederlandsch-Indië volgen, gewichtige bezwaren zouden verbonden zijn.

§ 3. *Burgerlijk recht, handelsrecht en burgerlijke rechtsvordering.*

Faillissementen van vreemde oosterlingen. Zooals uitvoerig is medegedeeld op blz. 15 van de Memorie van Antwoord betreffende de sedert verworpen Indische begrooting voor 1884, werd door den Gouverneur-Generaal, bij besluit van 28 Juli 1883 n°. 17, afgewezen het door den Europeeschen handel weder ter sprake gebrachte voorstel (verg. het verslag van 1880 blz. 58) om de tot de vreemde oosterlingen behoorende handelaren te verplichten tot het houden van hunne handelsboeken in eene Europeesche taal of in het Maleisch met Latijnsche karakters. Tevens werd echter een onderzoek ingesteld betreffende de vraag of eene intrekking van art. 327 van het Strafwetboek voor inlanders, volgens hetwelk het niet of het niet behoorlijk houden van koopmansboeken niet strafbaar is wanneer de oorzaak daarvan gelegen is in onbedrevenheid, een breidel zou kunnen zijn tegen faillissement en bankbreuk van de zijde der oostersche handelaren. In Januari jl. is aan de Indische Regeering verzocht haar gevoelen mede te deelen over het in de zitting der Tweede Kamer van 20 November 1883 (Bijblad blz. 276) door een der afgevaardigden aangegeven middel, om namelijk in het leven te roepen eene bepaling waardoor ook tusschen de verklaring van het faillissement en de insolventverklaring een vonnis met lijfsdwang tegen den schuldenaar zou kunnen worden verkregen.

Handels- en fabrieksmerken. Naar aanleiding van in Indië aanhangige voorstellen om de aldaar bestaande verouderde wetgeving op dit stuk te vervangen door eene regeling overeenkomende met de Nederlandsche wet van 25 Mei 1880 (Nederlandsch Staatsblad n°. 85), — waarover ook de Indische kamers van koophandel en nijverheid werden gehoord, — is dezerzijds de aandacht van de Indische Regeering gevestigd op een bezwaar dat zich bij de toepassing van de Nederlandsche wet heeft voorgedaan, daarin bestaande dat door verschillende rechtbanken uiteenloopende beslissingen zijn genomen over de bevoegdheid van den rechthebbende op eenig merk om de inschrijving van andere daarop gelijkende merken te beletten. Ten einde dit bezwaar te ontgaan, is het middel aan de hand gedaan om bij de vast te stellen verordening alle zaken betreffende handels- en fabrieksmerken aan één rechtscollege op te dragen.

Gemengde huwelijken. Na te hebben voldaan aan de voorwaarde gesteld bij art. 15 der Overgangsbepalingen tot de nieuwe wetgeving (Indisch Staatsblad 1848 n°. 10) traden in 1883 71 inlanders (waaronder 34 Christenen) met Europeanen in het huwelijk. Binnen het ressort van de op onderstaande plaatsen gevestigde raden van justitie huwden namelijk met Europeanen:

Batavia	20	inlanders, waaronder	8	Christenen.
Samarang . . .	12	" "	4	"
Soerabaija . . .	11	" "	3	"
Padang	8	" "	3	"
Makasser. . . .	20	" "	16	"
Te zamen . .	71	" "	34	"

De in 't vorig verslag bedoelde vraag, of eene nadere regeling der gevolgen van het huwelijk tusschen Europeanen en inlanders wenschelijk moet worden geacht, is nog bij de Indische Regeering in overweging.

§ 4. *Strafrecht en strafvordering.*

Strafwetboek voor Europeanen. De herziening van het Wetboek van Strafrecht in verband met de aanstaande inwerkingtreding van het nieuwe wetboek in Nederland (zie vorig verslag blz. 56) is door den Gouverneur-Generaal opgedragen aan den directeur van justitie. Het door de Regeering hier te lande aangegeven denkbeeld, om daartoe eene commissie te benoemen, werd minder aanbevelenswaardig geacht met het oog op den drukken ambtelijken werkkring van degenen die voor het lidmaatschap zouden in aanmerking komen en de snelle afwisseling van het personeel in Indië.

Bij de herziening van de Indische strafwetgeving zal ook worden nagegaan, of de invordering van geldboeten bij wanbetaling door middel van lijfsdwang niet behoort vervangen te worden door het stelsel der Nederlandsche wet van 22 April 1864 (Nederlandsch Staatsblad n°. 29), waarbij in zoodanig geval de gevangenisstraf in de plaats van de geldboete treedt (zie vorig verslag blz. 60/61).

Getuigengelden in strafzaken. In de omstandigheid dat de nieuwe tarieven voor schadeloosstelling van getuigen in strafzaken (Indisch Staatsblad 1876 nos. 260 en 261) nog niet in werking zijn getreden (zie Indisch Staatsblad 1876 n°. 287) is dezerzijds aanleiding gevonden om de Indische Regeering te wijzen op de behoefte aan eene geheel nieuwe regeling. Zijn de thans nog werkende bepalingen verouderd, onbillijk, en in vele gevallen te bezwarend voor de schatkist, ook de inwerkingtreding der tarieven van 1876 zou geen aanbeveling verdienen wegens den daaraan verbonden administratieven omslag en de hooge kosten. De Gouverneur-Generaal is derhalve uitgenoodigd om nieuwe regelingen samen te stellen op zoodanigen grondslag dat niet meer worde betaald dan strikt noodig is om de getuigen tegen onkosten te vrijwaren.

Bevoegdheid van den Indischen rechter in zaken van zeeroof. Bij het Koninklijk besluit van 18 Augustus 1876 (Indisch Staatsblad n°. 280) werd art. 33, 2°, der Algemeene Bepalingen van wetgeving voor Nederlandsch-Indië in dier voege aangevuld, dat ook de *zeeroof* werd opgenomen onder de misdrijven ter zake waarvan ingezetenen van Nederlandsch-Indië die zich buitenslands onverschillig tegen wien, en ook omgekeerd allen wie zij ook zijn mogen die zich buiten Nederlandsch-Indië tegen ingezetenen van die bezittingen hebben vergrepen, na aanhouding binnen Indië of na verkregen uitlevering, volgens de aldaar bestaande wettelijke bepalingen worden vervolgd en gestraft. Daar deze redactie de bevoegdheid van den Indischen rechter om in zaken van zeeroof uitspraak te doen zeer beperkt ten aanzien van niet-ingezetenen, terwijl zij ook zelfs tegenover ingezetenen werd uitgesloten ingeval de aanhouding van de schuldigen *buiten* Nederlandsch-Indië had plaats gevonden, heeft de Indische Regeering een voorstel gedaan tot betere regeling van die bevoegdheid. Na raadpleging van den Minister van Justitie is eene aanvulling van de Algemeene Bepalingen bij den Raad van State aanhangig gemaakt.

Strafwetboek voor inlanders. In afwachting dat in de districten van de afdeelingen Boeleleng en Djembrana (Bali en Lombok) gevangenissen zullen zijn opgericht, is bepaald dat zij, die aldaar door de districtshoofden veroordeeld zijn, hunne straf ondergaan ter hoofdplaats van de afdeeling (Indisch Staatsblad 1883 n°. 136).

Uitlevering van vreemdelingen. Ter voldoening aan het verlangen van het Opperbestuur, medegedeeld op blz. 56 van het vorig verslag, heeft de Gouverneur-Generaal, in navolging van de Nederlandsche wet van 26 November 1873 (Nederlandsch Staatsblad n°. 175), onder nadere goedkeuring des Konings, eene ordonnantie vastgesteld (Indisch Staatsblad 1884 n°. 53), waarbij voor zooveel noodig is voorgeschreven de getuigen *onder eede* te hooren, wanneer de verdachte voortvluchtig is, en men om zijne uitlevering te kunnen verkrijgen de overlegging van beëedigde getuigenissen zou behoeven. Tegen bedoelde ordonnantie zijn echter hier te lande eenige bedenkingen gerezen, weshalve de Gouverneur Generaal is uitgenoodigd haar door eene nieuwe te vervangen. De vereischte machtiging op den Landvoogd om zijnerzijds in het onderwerp te voorzien, werd alsnog verleend bij Koninklijk besluit dd. 1 Augustus 1884 n°. 18.

In het afgeloopen jaar werden één Europeaan, tegen wien rechtsingang met bevel tot gevangenneming was verleend, alsmede drie van roof beschuldigde Chineezen, op onze aanvrage door het bestuur der Straits-Settlements uitgeleverd. Desgelijks werd van onze zijde aan dat bestuur uitgeleverd een Chinees die verdacht werd van misbruik van vertrouwen.

Gratie en remissie van straffen. Uit het volgende overzicht blijkt in welke gevallen gedurende 1883 door den Gouverneur-Generaal gratie of remissie van straf werd verleend.

Aard der straffen.	Europeanen.	Chineezen.	Arabieren.	Inlanders.	Totaal.
Doodstraf	*a*) 3	*b*) 1	„	*c*) 48	52
Tuchthuisstraf	*d*) 14	„	-	„	14
Kruiwagenstraf	77	„	„	„	77
Detentie	28	„	„	*e*) 2	30
Plaatsing in eene klasse van militairen aan eene gestrenge krijgstucht onderworpen	1	„	„	„	1
Gevangenis	*f*) 34	„	„	„	34
Dwangarbeid in en buiten den ketting	„	38	2	*g*) 694	734
Bannissement	„	„	„	13	13
Geldboete	47	18	4	10	79
Verbeurdverklaring	1	1	„	2	4
Ontzetting van de rechten en bevoegdheden, vermeld in art. 22 van het strafwetboek voor inlanders	„	1	„	4	5
Provoost (schutterij)	3	„	„	„	3

a) Allen militairen, waaronder 2 wegens insubordinatie en 1 wegens moord veroordeeld.

b) Veroordeeld wegens moord.

c) Hieronder 3 militairen, namelijk 1 wegens insubordinatie en 2 wegens moord veroordeeld. Van de 45 gegratieerde niet-militairen waren veroordeeld: 1 wegens vadermoord, 16 wegens moord, 1 wegens vergiftiging, 2 wegens moord en doodslag, 1 wegens doodslag, 2 wegens moedwilligen doodslag gepaard met diefstal, 1 wegens doodslag en ontvluchting, 12 wegens diefstal onder verzwarende omstandigheden, 3 wegens poging tot diefstal met braak bij nacht gepaard met moedwillige brandstichting en doodslag, 5 wegens moedwillige brandstichting, waardoor het te voorzien was dat eenig menschenleven in gevaar kon worden gebracht, en 1 wegens het plegen van geweldddadigheden die het karakter van doodslag droegen tegen een politieoppasser in de waarneming zijner bediening.

d) Hieronder 3 militairen.

e) Hieronder 1 schepeling.

f) Hieronder 21 militairen.

g) Hieronder 5 militairen.

Aan 31 ter dood veroordeelden, waaronder 1 Europeesch en 3 inlandsche militairen, werd gratie geweigerd, terwijl 2 ter dood veroordeelden (1 Europeesch militair en 1 inlander) niet om gratie verzochten. Ter gelegenheid van de viering van 's Konings geboortedag erlangden in 1883 133 Europeanen, benevens 658 inlanders en met dezen gelijkgestelden, geheele of gedeeltelijke kwijtschelding van straf. Aan een 6tal in en door 's lands dienst verwonde dwangarbeiders werd remissie van straf verleend.

§ 5. *Gevangeniswezen.*

Gebouwen. Op een aantal plaatsen werd aan de overbevolking of aan gedeeltelijke onbruikbaarheid der gevangenissen te gemoet gekomen door vergrooting (in 1883 werd daarmede gereed gekomen te Pekalongan, Patti, Blitar en Saparoea), door het in gebruik stellen van opzettelijk gebouwde afzonderlijke hulplokalen (in 1883 te Buitenzorg, Japara, Poerbolinggo, Padang en Tondano), door tijdelijke benuttiging van ander ter plaatse aanwezig logies, of door overbrenging van een deel der arrestanten of gestraften naar naburige gevangenissen. Dit laatste vindt men onder anderen vermeld voor Bekassi, Toeban en Djember, van waar een deel der gevangenen te Meester-Cornelis, Bodjonegoro en Bondowosso werd onder dak gebracht.

Er werden in het afgeloopen jaar 13 nieuwe gevangenissen voltooid, namelijk 8 op Java (te Meester-Cornelis en Joana, en zes op districtshoofdplaatsen in Japara, Rembang en Soerabaija), 1 op Banka (te Pangkalpinang) en 4 op Sumatra (te Palembaijan in het gouvernement Sumatra's Westkust, ter hoofdplaats Palembang, zoomede — in de residentie Sumatra's Oostkust — te Medan en te Timbang Langkat). Bovendien twee tijdelijke gevangenissen te Menes (Bantam) en te Ngrajoen (Kediri) en eene kleine gevangenis te Ampel, welke laatste het inlandsch bestuur in Soerakarta had laten bouwen. Met het aanbrengen van verbeteringen en herstellingen kwam men in 1883 gereed bij 19 gevangenissen op en buiten Java. Daaronder was er één in Soerakarta, waarvan de herstelling door het inlandsch bestuur bekostigd werd. Sommige der bedoelde verbeteringen bestonden in het aanbrengen van cellen voor eenzame opsluiting, het bijbouwen van steenen keukens, het bevloeren van de gevangenissen met portland-cement, enz.

Bij de verwoesting van de afdeelingshoofdplaatsen Anjer en Tjiringin in Bantam, zoomede van Katimbang en Beniawang in de Lampongsche districten, na de uitbarsting van Krakatau werden ook de gevangenissen door de golven verzwolgen. [1]) Ter hoofdplaats Telok Betong, in laatstgemeld gewest, bleef de gevangenis gespaard, doch ongeveer eene maand later stortte een gedeelte daarvan bij zwaren wind en regen in. In diezelfde maand (September) werd het noodgebouw, dat te Tjiandjoer voorloopig voor gevangenis diende (verg. vorig verslag blz. 57), door brandstichting vernield.

Daar in Indië nog geen verbeterhuis bestaat, worden de jeugdige delinquenten, die ingevolge art. 35 van het Wetboek van Strafrecht voor inlanders tot opneming in zoodanig gesticht zijn veroordeeld, uitbesteed bij te goeder naam en faam bekend staande personen, die genegen zijn om zich onder toezicht van de politie met hunne opvoe-

[1]) Te Anjer kwamen daardoor 45 en te Tjiringin 42 gevangenen om. Voor de Lampongs zijn de getallen niet opgegeven. De politioneel gestraften hebben op beide plaatsen in Bantam de gelegenheid gehad om bij het naderend gevaar zich uit de voeten te maken. Eenigen hunner zijn later teruggebracht of hebben uit eigen beweging zich bij het bestuur weder aangemeld.

ding te belasten. In 't laatst van 1882 werd door den landraad te Patti (Japara) een inlandsch jongeling veroordeeld om gedurende zes jaren in een verbeterhuis te verblijven. Bij gemis aan iemand onder zijne landgenooten die de opvoeding kon op zich nemen, stond de Gouverneur-Generaal toe dat hij tot voorschreven doel bij een in de binnenlanden der residentie Japara gevestigden gunstig bekenden Europeaan zou worden uitbesteed.

Te Samarang en te Soerabaija werd in 1883 voortgegaan met de onderhanden nieuwe werken en verbouwingen die in verband staan met de sedert lang voorgenomen invoering van het nieuwe stelsel van dwangarbeid (verg. vorig verslag blz. 60). Ter eerstgemelde plaats, waar één van de drie depots komt, en wel in een — in de wijk Melaten — te stichten nieuw gebouw, werd bij het eind van 1883 de oplevering daarvan binnen weinige maanden verwacht. Te Soerabaija waren zoowel het depot (eene verbouwde gevangenis) als de centrale strafinrichting voor mannen (de verbouwde citadel Prins Hendrik) met de daarbij behoorende directeurswoning (eene van het departement van oorlog overgenomen en veranderde kapiteinswoning) gereed. Men was echter nog bezig met het in orde brengen van de gracht die de inrichting omsluit. Ten aanzien van de plaats waar te Batavia het depot gevestigd zal zijn, is nog geen beslissing genomen, zoodat ook nog niet is overgegaan tot het aankoopen van het in 't vorig verslag (blz. 60) bedoelde terrein te Pegangsaän. Eveneens moet nog bepaald worden in welke streek van Java de centrale strafinrichting voor vrouwen zal gevestigd worden.

Statistiek enz. Volledige statistieke opgaven omtrent het aantal gevangenen zijn nog over geen later jaar dan over 1882 ontvangen. Omtrent de verschillende categorieën van gevangenen, hun landaard en de mutatiën onder hen vindt men uitvoerige opgaven in bijlage J, die tevens voor elk gewest afzonderlijk het aantal op 31 December vermeldt. De totaalcijfers volgen hieronder, terwijl tevens die van 31 December 1881 worden vermeld.

	1881.	1882.
Veroordeelden op hunne gewone strafplaatsen aanwezig	19 955 *a*)	18 963
Veroordeelden tijdelijk van elders in Atjeh gedetacheerd (dwangarbeiders)	1 195	1 075
	21 150	20 038
Veroordeelden wier vonnis reeds in kracht van gewijsde was gegaan, maar die zich nog niet op de voor hen aangewezen strafplaats bevonden	1 512	1 654
Praeventieve gevangenen (daaronder ook de veroordeelden die nog wachtten op de beslissing van den hoogeren rechter, dan wel op den termijn waarop het vonnis kon worden ten uitvoer gelegd)	8 179	8 232
Totaal gevangenen op 31 December	30 841	29 924
behalve de gegijzelden ten getale van	117	111

a) Verbeterd cijfer. In 't vorig verslag werden 4 veroordeelden — 3 mannen en 1 vrouw — te weinig opgegeven.

Naar hun landaard waren de gevangenen (zonder de gegijzelden) verdeeld als volgt. (De tusschen ( ) geplaatste cijfers wijzen het aantal vrouwen aan, dat echter ook in de daarnevens opgegeven getallen is begrepen.)

		1881.		1882.	
Europeanen	burgerpersonen (waaronder ook van den militairen stand vervallen verklaarden)	347 (8)		315 (5)	
	behoorende tot leger en vloot	461 *a*)	808 (8)	452 *b*)	767 (5)
Inlanders	niet-militairen	28 123(1705)		27 414(1497)	
	behoorende tot leger en vloot	165 *c*)	28 288(1705)	136 *d*)	27 550(1497)
Vreemde oosterlingen			1 745 (48)		1 607 (46)
			30 841(1761)		29 924(1548)

a) Hieronder ook Afrikanen.
b) Hieronder Afrikanen en Amboineezen.
c) Hieronder ook Amboineezen.
d) Hieronder de Amboineezen *niet* begrepen (zie noot *b*).

Van de veroordeelden die zich op of na 1 Januari 1882 op de voor hen aangewezen strafplaatsen bevonden, werden er in dat jaar 146 851 wegens afloop van hun straftijd ontslagen. Daarentegen werden 150 944 nieuwe veroordeelden op hunne strafplaatsen aangebracht. Het grootste contingent leverden de politioneel gestraften, zooals uit de volgende opgaaf, die ook tot het jaar 1881 betrekking heeft, blijken kan.

	Bijgekomen nieuwe veroordeelden.		Wegens strafeindiging ontslagenen.	
	1881.	1882.	1881.	1882.
Dwangarbeiders	12 009	11 254	7 896	8 568
Politioneel gestraften	144 812	139 165	142 102	137 728
Veroordeelden tot andere straffen	642	525	587	555
	157 463	150 944	150 585	146 851

Door overlijden werden uit de sterkte der bovenbedoelde veroordeelden — ongerekend dus de praeventieve gevangenen en de nog niet op hunne definitieve strafplaats aangebrachte veroordeelden — afgevoerd in 1882 3072 personen, waaronder 338 in Atjeh overleden dwangarbeiders. In 1881 waren deze cijfers respectievelijk 3484 en 399. Voor de verdere mutatiën, ontstaan door desertie en andere oorzaken, zij verwezen naar de boven aangehaalde bijlage J.

Ten aanzien van de praeventieve gevangenen [1]) (waaronder ook degenen in wier zaak reeds uitspraak was gedaan maar die nog wachtten op de behandeling er van in revisie) leert de statistiek over 1882, in vergelijking met die over de twee voorafgegane jaren, het volgende. (Over 1879 en vroeger zijn dergelijke opgaven niet voorhanden.)

		1880.		1881.		1882.	
Aanwezig op 1 Januari			5 394		*a*) 8 748		7 942
Bijgekomen	in hechtenis gesteld	64 218		75 698		72 351	
	van desertie teruggebracht	268	64 486	253	75 951	165	72 516
			69 880		84 699		80 458
Verminderd.	door ontslag van rechtsvervolging	19 534		25 799		26 279	
	„ executie van de opgelegde straf	40 970		49 743		45 039	
	„ desertie	340		385		421	
	„ overlijden	699	61 543	830	76 757	752	72 491
Aanwezig op 31 December			8 337		7 942		7 967

a) Verbeterd, zijnde sommige opgaven van ult°. 1880 foutief gebleken.

Over eene gedachtenwisseling met de Indische Regeering betreffende het beperken van de praeventieve hechtenis zie men den aanhef van § 2 van dit hoofdstuk (blz. 53 hiervóór).

Gegijzeld werden gedurende 1882 207, en uit de gijzeling ontslagen 213 personen. Op 31 December 1882 bevonden zich nog in gijzeling 111 personen, waaronder geen enkele Europeaan, 18 inlanders en 93 vreemde oosterlingen.

Eene specificatie van de onderscheidene categorieën van gevangenen bij het eind van 1882, naar gelang zij zich op Java en Madura dan wel in de buitenbezittingen bevonden, vindt men in de volgende opgaaf, waarbij het getal vrouwen afzonderlijk is aangeduid en wel op de wijze als boven bedoeld, dat is tusschen ( ).

[1]) Alleen die in de burgerlijke gevangenissen aanwezig. Ten aanzien van de praeventieve gedetineerden in de militaire gevangenissen of provoosthuizen, wier aantal bij het eind van 1880, 1881 en 1882 achtereenvolgens bedroeg 313, 237 en 265, zijn dergelijke mutatie-opgaven hier te lande niet ontvangen.

Van de in de burgerlijke gevangenissen aanwezige gedetineerden, voor zoover zij zich reeds bevonden op de hun aangewezen strafplaats, ondergingen:

		op Java en Madura.		in de Buitenbezittingen.	
tuchthuis- en kruiwagenstraf	burgerpersonen	22	(3)	„	
	van den militairen stand vervallen verklaarde personen	111		„	
	personeel der militaire marine	3		„	
gevangenisstraf	burgerpersonen	51		1	
	van den militairen stand vervallen verklaarde personen	46		„	
	personeel der militaire marine	10		„	
dwangarbeid *in* den ketting		1 134		3 685	
dwangarbeid *buiten* den ketting, ter plaatse door den directeur van justitie aangewezen		3 394	(315)	975	(12)
idem ter plaatse der veroordeeling (m. a. w. dwangarbeid buiten den ketting voor den tijd van hoogstens één jaar)		2 341	(154)	513	(23)
ballingschap ter vervanging van:	dwangarbeid *in* den ketting	„		3	
	dwangarbeid *buiten* den ketting	16	(6)	7	(1)
politiestraffen	tenarbeidstelling aan de publieke werken	5 583	(526)	1 373	(33)
	gevangenisstraf	429	(8)	31	(3)
Van de in de militaire gevangenissen of provoosthuizen gedetineerden ondergingen:					
detentie		271		6	
gevangenisstraf		29		4	
		13 440	(1 012)	6 598	(72)
Het aantal veroordeelden wier vonnis reeds in kracht van gewijsde was gegaan, maar die zich nog niet op de voor hen aangewezen strafplaats bevonden, bedroeg		1 492	(38)	162	(6)
Het aantal praeventieve gevangenen (daaronder wat de burgerpersonen betreft ook de veroordeelden die nog wachtten op de beslissing van den hoogeren rechter, dan wel op den termijn waarop het vonnis kon worden ten uitvoer gelegd) bedroeg:					
burger personen		6 784	(384)	1 183	(36)
militairen		166		99	
Het totaal der gevangenen bedroeg		21 882	(1 434)	8 042	(114)
		29 924 (1548)			
Het aantal gegijzelden bedroeg		93	(4)	18	(„)
		111 (4)			

Gezondheidstoestand. Omtrent dit punt treden de ontvangen berichten niet in belangrijke bijzonderheden. Opgaven omtrent het aantal zieken in de gevangenissen ontbreken. Uit de als bijlage J overgelegde statistiek over 1882 kan alleen blijken dat in dat jaar overleden: onder de praeventieve gevangenen 752, onder de politioneel veroordeelden 472 en onder de overige veroordeelden 2600. Neemt men nu in aanmerking dat het aantal van deze » overige veroordeelden" — om alleen van deze categorie te spreken als bestaande in den regel uit degenen die straffen van langeren duur dan politiestraf ondergaan — op 1 Januari 1882 beliep 14 946 [1]) en op 31 December 1882 14 276 [1]), waarvoor als gemiddeld te stellen p. m. 14 600, dan blijkt de sterfte te hebben bedragen bijna 18 pct. In 1881 was die verhouding (2992 overledenen op eene gemiddelde sterkte van 14 660 veroordeelden) ruim 20 pct. Belangrijk blijft steeds de sterfte zoowel onder de in Atjeh gedetacheerde, als onder de van daar (naar Padang, Batavia of Soerabaija) geëvacueerde dwangarbeiders. Onder de eerstbedoelden beliep de sterfte in 1881 bijna 25, in 1882 bijna 30 pct. Hoeveel van de geëvacueerden vóór den afloop van hun straftijd stierven, is uit de voorhanden gegevens niet na te gaan. Wederopzending, na hun herstel, van geëvacueerden die in Atjeh aan berriberri geleden hadden, is sedert 't laatst van 1880 verboden, uithoofde van de gebleken vatbaarheid van de zoodanigen om weder door die ziekte te worden aangetast. Nu in Atjeh de behoefte aan de werkkrachten van veroordeelden niet meer zoo groot is als vroeger, kan er met meer zorg naar gestreefd worden om alleen krachtige en gezonde gestellen voor die bestemming aan te wijzen. Ter wille van eene gereede voldoening aan de aanvragen moet echter nu en dan van het beginsel om voor den dienst in Atjeh alleen de zwaarste misdadigers in aanmerking te brengen, worden afgeweken. [2]) Ook in 1883 leden weder vele van daar geëvacueerden aan berriberri. Te Padang werden deze opgenomen in een daartoe ingericht gebouw nabij het zeestrand, terwijl die, welke te Soerabaija terugkeerden, naar een tijdelijk hospitaal te Malang (Pasoeroean) werden overgebracht. De berriberri-lijders onder de naar Batavia geëvacueerden werden ook slechts bij uitzondering in het stadsverband, maar meerendeels in het zoogenaamde berri-berri-gesticht te Buitenzorg of in het militair hospitaal te Weltevreden verpleegd. In Bantam meende men den minder gunstigen gezondheidstoestand van vele gevangenen hieraan te moeten toeschrijven dat zij met verouderde ziekten behebt waren. Ook de ramp van 27 Augustus was op het sterftecijfer van invloed. Te Soemedang (Preanger regentschappen), waar het logies der gevangenen veel verbeterd was, beliep de sterfte in 1883 ruim 50 pct. minder dan in 1882. Ook te Probolinggo waren de ziekte- en sterftecijfers in het afgeloopen jaar minder ongunstig

[1]) Hieronder ook degenen die zich nog niet op de hun aangewezen strafplaats bevonden.

[2]) Gegevens omtrent den aard der misdrijven ter zake waarvan dwangarbeiders hunne straf in Atjeh ondergaan, zijn, ondanks de daartoe in Indië in 't werk gestelde pogingen (verg. vorig verslag blz. 59 onder *Arbeid*), niet volledig kunnen worden verzameld. Slechts ten aanzien van *een gedeelte* der in 1873 en van *een gedeelte* der in 1883 naar Atjeh gezonden dwangarbeiders is eene splitsing naar gelang van den aard hunner misdrijven ontvangen. De opgaaf over 1873 heeft betrekking tot 2013, die over 1883 tot 1086 dwangarbeiders; van de eersten hadden slechts 11 zich schuldig gemaakt aan moord of doodslag, 4 aan moedwillige brandstichting, 3 aan zeeroof, voorts 1892 aan diefstal, 75 aan oplichting of misbruik van vertrouwen en 28 aan andere misdrijven. Onder de 1086 dwangarbeiders, bedoeld in de opgaaf over 1883, waren er 32 veroordeeld ter zake van moord of doodslag, 18 wegens moedwillige brandstichting, 2 wegens zeeroof, 942 wegens diefstal, 32 wegens oplichting of misbruik van vertrouwen en 60 wegens andere misdrijven. Naar gelang van den aard der straffen was de verdeeling aldus:

	1873.	1883.
dwangarbeid *in* den ketting	131	498
„ *buiten* „ „	1882	588
	2013	1086

In verband met het hooger gezegde wordt het niet ondienstig geacht om door het volgende vijfjarig staatje hier een nader overzicht te geven van de afnemende behoefte aan dwangarbeiders in Atjeh, de sterfte onder hen en het cijfer der evacuatiën.

JAREN.	In de sterkte opgenomen		Uit de sterkte afgevoerd			Aanwezige sterkte op 1 Januari.		Aanwezige sterkte op 31 December.	
	als van elders aangekomen.	als van desertie terug.	wegens overlijden.	wegens terugzending naar Java of elders.	wegens desertie.	Dwangarbeiders in den ketting.	Dwangarbeiders buiten den ketting.	Dwangarbeiders in den ketting.	Dwangarbeiders buiten den ketting.
1878	4250	13	861	3146	125	722	2422	750	2525
	4263		4132			3144		3275	
1879	4922	39	1548	3764	101	750	2525	621	2202
	4961		5413			3275		2823	
1880	2788	39	1270	2295	65	621	2202	1068	952
	2827		3630			2823		2020	
1881	2146	23	399	2564	31	1068	952	1071	124
	2169		2994			2020		1195	
1882	1847	1	338	1622	8	1071	124	949	128
	1848		1968			1195		1075	

Bijzondere tegenzin tegen opzending naar Atjeh werd over 't algemeen niet waargenomen. De daar te verrichten arbeid is geenszins zwaarder dan b. v. die aan de Bataviasche havenwerken, aan het marine-etablissement op Onrust of in de gouvernements-steenkolenmijnen op Borneo.

dan in 1882. Te Palembang brak in de nieuwe gevangenis de cholera uit, waarom weer tijdelijk het oude gebouw betrokken werd. In de gewesten Sumatra's Oostkust, Riouw en Billiton, zoomede te Makasser en Menado, hadden de gevangenen veel van berriberri te lijden; te Bandjermasin vertoonden zich onder hen cholera en pokken. Onder de dwangarbeiders die in de Ommelanden van Padang aan de verbetering van den weg naar Solok werkten, leden velen aan beenwonden.

In 't algemeen werd door de ambtenaren toegezien dat de gewone gezondheidsmaatregelen, zooals zorg voor goed drinkwater, voor reinheid enz., zooveel mogelijk in de gevangenissen werden toegepast. Ook werd zorgvuldig gewaakt dat bij het uitbreken van epidemieën geen gevangenen uit besmette plaatsen naar onbesmette streken werden overgebracht.

Arbeid. In de centrale gevangenis voor Europeanen te Samarang bestond gedurende 1883 de arbeid der veroordeelden weder hoofdzakelijk in kleermakerswerk, en wel bepaaldelijk in het maken van hospitaalkleeren voor de militaire magazijnen. Het schoenmakerswerk is geheel op den achtergrond getreden; alleen worden er naar de behoefte muilen voor zieke militairen gemaakt (3000 paar in 1882 en 5651 paar in 1883). Het afgeleverde werk vertegenwoordigde, volgens de prijslijst bij de militaire administratie in gebruik, in 1880 (over 11 maanden) en in de drie latere jaren achtereenvolgens eene waarde van f 12 123, f 18 406, f 19 978 en f 22 256. Het geldelijk voordeel dat die arbeid heeft opgeleverd, kan niet worden nagegaan, omdat niet blijkt hoeveel aan grondstoffen verwerkt is. De kosten van ambachtstoezicht (drie beambten), en die van extra-slijtage aan de kleeding der te werk gestelde veroordeelden, beliep in 1880, 1881 en 1882 achtereenvolgens f 2510, f 4632 en f 4568. Gedurende de elf maanden van 1880 bedroeg het aantal werkdagen 282, in 1881 (toen er gedurende bijna drie weken geen werk was) 290 en in 1882 307. Op elk dier dagen waren gemiddeld te werk respectievelijk 82, 116 en 117 veroordeelden. Over 1883 blijkt alleen dat gemiddeld 's maands 120 veroordeelden aan den arbeid waren. Daar de in 't vorig verslag bedoelde uitbreiding van de gevangenis nog niet geheel is tot stand gekomen, liet de voor werkplaatsen te bezigen localiteit nog te wenschen over. In Februari jl. is in genoemde gevangenis tevens een aanvang gemaakt met het confectioneeren van de kleedingstukken voor de Europeesche gevangenen, waartoe de grondstoffen voorloopig uit den voorraad van het departement van oorlog zijn verkregen, terwijl met de confectie van de kleeding ten behoeve van de inlandsche gevangenen een begin zal worden gemaakt zoodra de daartoe benoodigde grondstoffen uit Europa zullen zijn ontvangen. Ook de voor verpleegden in civiele ziekeninrichtingen benoodigde kleedingstukken en de aan de gezagvoerende ambtenaren te verstrekken vlaggen zullen voortaan in de centrale gevangenis worden aangemaakt. Vermoedelijk zullen deze werkzaamheden, waarvoor als proef vijf naaimachines uit Nederland zijn ontboden, voldoende zijn om de te Samarang aanwezige Europeesche gevangenen voortdurend bezig te houden.

In den loop van 1884 zullen ook de gevangenen in het civiel en militair gevangenhuis te Weltevreden aan den arbeid worden gezet, door de opening in die inrichting van een boekbinders-atelier, waar, voor zooveel mogelijk, het bind- en plakwerk voor de landsdrukkerij zal worden verricht. Tegen het denkbeeld om de gevangenen te Weltevreden met schrijfwerk bezig te houden (zie vorig verslag blz. 59) zijn bezwaren gerezen.

Over de werkkrachten der veroordeelden tot dwangarbeid werd, evenals in vorige jaren, voornamelijk beschikt ten dienste van de uitvoering en het onderhoud van publieke werken, het vervoeren van gouvernementsgoederen, het verrichten van koeliediensten in militaire inrichtingen, bij kustlicht-etablissementen enz. Veelal werd door hun arbeid de taak der heerendienstplichtigen verlicht.

Wat den arbeid der overige inlandsche en met hen gelijkgestelde gevangenen betreft, komen de ontvangen berichten met die in vorige verslagen overeen.

De ervaring dat van de dwangarbeiders, en wel voornamelijk van hen die tot tenarbeidstelling aan de publieke werken zijn veroordeeld, vaak minder partij wordt getrokken dan mogelijk en wenschelijk is, gaf der Indische Regeering in December 1883 aanleiding (zie het Indisch Weekblad van het Recht n°. 1075) om aan de gewestelijke bestuurders eenige opmerkingen mede te deelen nopens hetgeen van de veroordeelden kan en mag gevorderd worden. In die aanschrijving kwam de Regeering ook op tegen het bij sommige bestuurshoofden heerschende wanbegrip dat aan de tot tenarbeidstelling veroordeelden geen andere dan lichte arbeid zou mogen worden opgelegd.

Toezicht; orde en tucht. Het Europeesch gevangenispersoneel geeft over het algemeen redenen tot tevredenheid. Over het gehalte van de inlandsche cipiers, maar vooral over het gehalte van de mandoors belast met het toezicht op de werkzaamheden der veroordeelden, valt weinig te roemen. Vele cipiers moesten worden ontslagen wegens verregaande nalatigheid, ongeoorloofde handelingen, ongeschiktheid enz. Het aanstellen van dwangarbeiders als mandoors over hunne mede-veroordeelden voldeed weinig.

De vergrijpen tegen de orde en tucht, waaraan de gevangenen zich hier en daar schuldig maakten, waren over 't algemeen niet van belangrijken aard.

Als gewoonlijk ontsnapten menigmaal inlandsche gevangenen hetzij uit de gevangenis-lokalen, hetzij van de werken, uit ziekeninrichtingen of tijdens hunne overbrenging van de eene plaats naar de andere. Dikwijls werden echter de ontvluchten weder gevat.

§ 6. *Militair recht en militaire rechtspraak.*

Ter uitvoering van het in 't vorig verslag bedoelde Koninklijk besluit van 13 October 1882 (Indisch Staatsblad n°. 54) is bij ordonnantie van 10 December 1883 (Indisch Staatsblad n°. 280) aangewezen op welke plaatsen door den militairen rechter veroordeelde inlanders hunne straf of den lijfsdwang moeten ondergaan. Het overleg met de Ministers van Justitie en van Marine over de wijze van uitvoering van de straffen die krachtens de Nederlandsche wet van 14 November 1879 (Nederlandsch Staatsblad n°. 193) aan schepelingen van 's Rijks zeemacht in Indië worden opgelegd, heeft ten gevolge gehad dat ter zake eene wetsvoordracht is ontworpen, die bij den Raad van State aanhangig is gemaakt.

§ 7. *Gewestelijke en plaatselijke verordeningen.*

Omtrent een aantal onderwerpen van plaatselijk of gewestelijk belang, niet aan de Regeering ter regeling voorbehouden, werden in 1883 weder door verschillende gewestelijke bestuurders, krachtens de hun bij art. 72 van het Regeeringsreglement verleende bevoegdheid, politieverordeningen vastgesteld en, na goedkeuring door den directeur van justitie, uitgevaardigd. In het belang der hygiène strekten verschillende keuren tot bevordering van zindelijkheid, veiligheid en orde, die op de broodbakkerijen, die op het houden en slachten van varkens, die tot wering van de schadelijke gevolgen welke uit de prostitutie voortvloeien, enz. Verordeningen van den eerstbedoelden aard werden o. a. voor een vijftal plaatsen in de rijken Deli, Langkat en Serdang ter Sumatra's Oostkust uitgevaardigd, na overleg met de betrokken inlandsche vorsten. Daarbij werd voor gemelde plaatsen aan inlanders en met dezen gelijkgestelden ook de verplichting opgelegd om licht bij zich te dragen wanneer zij zich na zonsondergang op den openbaren weg vertoonen. Andere verordeningen betroffen het bouwen en sloopen; het houden, gebruiken en verhuren van paarden, rij- en voertuigen; de begraafplaatsen; de brandweer; het onderhoud van wegen in Chineesche wijken; het gebruik der wegen enz. Omtrent laatstgemeld onderwerp werd onder anderen door den resident van Menado eene keur voor de Minahassa uitgevaardigd, nadat het indertijd bij ordonnantie vastgesteld reglement (Indisch Staatsblad 1857 n°. 16), dat niet meer voldeed, door de Regeering was ingetrokken (Indisch Staatsblad 1883 n°. 218). Verder zijn te vermelden: eene keur op het begraven van doode beesten in de stad en voorsteden van Samarang (Javasche Courant 1883 n°. 3); eene betreffende de handhaving van tucht onder de Europeanen die te Samarang van wege de politie tijdelijk gehuisvest worden (Javasche Courant 1883 n°. 8); eene

waarbij werd verboden om in de residentie Soerabaija aan tot dwangarbeid of tenarbeidstelling aan de openbare werken veroordeelden eetwaren en goederen te verkoopen of te schenken (Javasche Courant 1883 n°. 71); eene op het gebruik van stoom-, zeil- en andere vaartuigen in het havenkanaal te Batavia (Javasche Courant 1883 n°. 31); eene waarbij, in het belang van den tegengang van veediefstal, zekere formaliteiten werden voorgeschreven ingeval van overdracht van vee onder de inlandsche bevolking in de residentiën Pasoeroean en Madioen (Javasche Courant 1883 n°. 67 en 89); eene waarbij — tot tegengang van boschdiefstallen — het vervoer en bezit van houtwerken in de residentiën Rembang en Madioen aan zekere bepalingen werden onderworpen (Javasche Courant 1883 n°. 96 en 1884 n°. 4); eene verordening van den resident van Tagal, waarbij, ter voorkoming van boschbranden en beschadiging van jong plantsoen, het weiden van vee in eenige bepaald aangewezen bosschen verboden werd (Javasche Courant 1883 n° 89), en eindelijk eene verordening van den resident van Kadoe, waarbij aan de inlanders en met dezen gelijkgestelden die op de passars in dat gewest eenig beroep of nering uitoefenen de verplichting werd opgelegd om aan de daartoe aangewezen ambtenaren, beambten en hoofden, op aanvraag, hunne aanslagbiljetten te vertoonen en zulks om het ontduiken van de bedrijfsbelasting tegen te gaan (Javasche Courant 1883 n°. 104).

De vraag of een reglement op het begraven van lijken, dat door een resident bij gewoon besluit, in stede van bij politiekeur, was vastgesteld, kon gehandhaafd blijven, werd door de Indische Regeering ontkennend beantwoord. Daarentegen was zij van oordeel dat de gewestelijke besturders van hunne wetgevende bevoegdheid geen gebruik behooren te maken waar het geldt de aanwijzing der grenzen van wijken voor vreemde oosterlingen, daar dit een maatregel is van zuiver administratieven aard. Bij de beoordeeling aan het departement van justitie van eene door een der residenten uit te vaardigen verordening op het keuren van slachtvee, waarvoor keurloon zou verschuldigd zijn, rees twijfel of dergelijke heffing door den resident wel kon uitgeschreven worden. De Gouverneur-Generaal besliste in bevestigenden zin (April 1883), op grond dat het bedoelde keurloon niet als eene plaatselijke belasting was aan te merken, maar slechts als eene remuneratie wegens bemoeienissen ten dienste van particulieren in het belang der openbare orde in 't leven geroepen.

§ 8. *Bijzondere rechten.*

Recht van verblijf. Blijkens den hier volgenden staat werd in 1883 aan 168 Europeanen en 4822 vreemde oosterlingen vergunning tot vestiging in Nederlandsch-Indië verleend.

LANDAARD DER PERSONEN.	Vergunningen verleend door den Gouverneur-Generaal.	Vergunningen verleend door de hoogste gewestelijke gezaghebbers buiten Java en Madura.
Nederlanders	53	32
Duitschers	14	26
Engelschen	5	5
Oostenrijkers	„	5
Italianen	5	„
Zwitsers	1	7
Franschen	3	2
Turken	„	1
Zweden	1	1
Noren	1	2
Belgen	2	„
Russen	„	1
Bulgaren	1	„
Chineezen	2803	a) 1593
Arabieren	176	a) 39
Andere vreemde oosterlingen	43	a) 140

a) Bovendien werd in de buitenbezittingen vergunning tot vestiging verleend aan 28 vreemde oosterlingen wier landaard niet is opgegeven. Onder de in de opgaaf bedoelde 1593 Chineezen bevonden zich niet minder dan 1166 in de Westerafdeeling van Borneo. Het was namelijk gebleken (verg. vorig verslag blz. 61) dat een groot aantal tot die natie behoorende personen aldaar sinds jaren gevestigd waren, zonder tot dusver eene vergunning tot inwoning te hebben aangevraagd. Van de hun alsnog geboden gelegenheid om dat verzuim te herstellen, werd door velen gebruik gemaakt.

Aan een 6tal oostersche vreemdelingen, namelijk aan 3 Chineesche vrouwen en 1 Bengalees, allen sedert kort op Java aangekomen, en aan 2 Chineezen die zich reeds eenige jaren aldaar ophielden en als opiumsmokkelaars bekend stonden, werd door den Gouverneur-Generaal vergunning tot vestiging in Nederlandsch-Indië geweigerd, op grond dat zij niet konden aantoonen genoegzame middelen van bestaan te bezitten of die door werkzaamheid te kunnen verkrijgen. Omtrent het aantal door de hoofden van gewestelijk bestuur (in de buitenbezittingen) geweigerde vergunningen tot inwoning is hier te lande geen opgaaf ontvangen. Alleen is bericht geworden dat door het openbaar gezag 12 niet-ingezetenen (11 Chineezen en 1 Arabier), die zich wederrechtelijk in Nederlandsch-Indië ophielden, van daar werden verwijderd.

Aan 22 Europeanen en met dezen gelijkgestelden werd in 1883 overeenkomstig Indisch Staatsblad 1881 n°. 226 vergunning verleend om in Nederlandsch-Indië te reizen, en wel aan 19 (voor meer dan één gewest) door den Gouverneur-Generaal, en aan 3 (voor een enkel gewest) door hoofden van gewestelijk bestuur. Van de eerstbedoelde 19 vergunningen strekten er 4 voor geheel Nederlandsch-Indië, 10 voor Java, 1 voor Sumatra, Banka, Riouw en Billiton, 1 voor de residentiën Amboina, Timor en Ternate, 2 voor de gouvernementslanden der gewesten Celebes en onderhoorigheden, Menado en Timor, zoomede voor de residentiën Amboina en Ternate, en 1 voor de gewesten Sumatra's Westkust, Benkoelen, Palembang en Banka. Van de 3 gewestelijke vergunningen werd er 1 door den resident van Benkoelen verleend, terwijl de 2 anderen door den gouverneur van Atjeh en onderhoorigheden uitgereikt werden. De houders der beide laatstbedoelde vergunningen waren twee Franschen die de binnenlanden der afdeeling Westkust van Atjeh wenschten te bezoeken. Hun werd slechts eene vergunning voor zes maanden verleend, en bovendien werd daarin de beperking opgenomen dat zij alleen die plaatsen zouden bezoeken welke de adsistent-resident ter Westkust voor hunne veiligheid niet gevaarlijk achtte. Na de gevangenneming van de bemanning van het gestrande stoomschip *Nisero* door den radja van Tenom-Panga (verg. blz. 10 hiervóór), in wiens gebied de gemelde reizigers ook hadden vertoefd, werden de hun verleende vergunningen ingetrokken.

Het feit dat een te Djeddah (Arabië) teruggekeerde Arabier op Java onder een valschen naam had gereisd, gaf der Indische Regeering aanleiding (October 1883) om, ter ontdekking zooveel mogelijk van oostersche vreemdelingen die met verdachte bedoelingen naar Nederlandsch-Indië komen, de gewestelijke bestuurders bij vernieuwing te wijzen op de noodzakelijkheid dat nauwlettend de hand worde gehouden aan het verordende omtrent de toelating en het verblijf in Nederlandsch-Indië van zoodanige vreemdelingen. De reeds in 1877 te dien aanzien gegeven wenken (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3218) werden tevens in herinnering gebracht.

Aan een verzoek van het consulaat-generaal van Turkije te Batavia dat onzerzijds eene bepaling zou worden in 't leven geroepen, krachtens welke op de Nederlandsch-Indische onderdanen die naar eenig gedeelte van het Ottomanische Rijk mochten willen vertrekken de verplichting zou komen te rusten om hunne passen bij gemeld consulaat te doen viseeren, meende de Indische Regeering geen gevolg te kunnen geven, vermits daardoor de in 1866 afgeschafte verplichting om zich bij het verlaten van Indië van passen te voorzien feitelijk weder in het leven zou worden geroepen.

Ten aanzien van het passenstelsel voor inlanders en met dezen gelijkgestelden kwam eene nieuwe verordening tot stand, die de voor de residentie Menado bestaande regeling, tot dusver alleen geldende voor de Minahassa en voor de afdeeling Gorontalo, ook toepasselijk verklaart voor de Sangi- en Talaut-eilanden, wat de inlanders betreft voor zooveel zij niet behooren tot de oorspronkelijke, aan het bestuur der radja's onderworpen, bevolking (Indisch Staats-

blad 1883 n°. 271). Door de plaatsing van een controleur op die eilanden kan nu op het reizen aldaar van niet-inheemsche inlanders en van vreemde oosterlingen eenig toezicht worden uitgeoefend.

In het begin van 1883 werden eenige Javaansche gamelanspelers door een paar ondernemers, die hen uit winstbejag naar Europa hadden medegenomen, in Engeland aan hun lot overgelaten. De Regeering zag zich toen in de noodzakelijkheid om deze lieden op 's lands kosten naar Indië te laten teruggaan. Het heeft een punt van overweging uitgemaakt of het gebeurde geen aanleiding behoorde te geven om de bepalingen omtrent de borgstellingen voor inlandsche bedienden, die naar Europa of Amerika worden medegenomen (Indisch Staatsblad 1829 n°. 132, 1830 n° 25 en 1836 n°. 11), uit te breiden tot andere categorieën van inlanders. De slotsom is echter geweest dat het bewuste zeer bijzondere geval geen voldoende termen opleverde om de Indische wetgeving aan te vullen.

Ook is afgezien van het in 't vorig verslag (blz. 62) vermelde denkbeeld om eenigszins ruimer te omschrijven de gevallen waarin volgens Indisch Staatsblad 1866 n°. 57 aan vreemde oosterlingen tot wederopzeggens kon worden vergund om zich te vestigen op plaatsen waar hun geen wijken zijn aangewezen. Dezerzijds is geoordeeld dat de voorgestelde aanvulling van de bedoelde verordening allicht tot eene te vrijgevige toepassing kon leiden en bovendien door de eischen der practijk niet genoegzaam gewettigd was.

Verwijdering bij politieken maatregel (art. 45 en 47 van het Regeeringsreglement) werd in 1883 toegepast op 9 personen die voor de openbare rust en orde gevaarlijk werden geacht, waarvan 1 buiten en 8 in Nederlandsch-Indië geboren waren. Aan den eerstbedoelde, een Egyptenaar, betrokken geweest in de Palembangsche samenzweering van 1881, werd het verder verblijf in Nederlandsch-Indië ontzegd (verg. blz. 16 hiervóór). De 8 anderen, allen inlanders, werden naar bepaalde gedeelten van Nederlandsch-Indië gerelegeerd. Onder hen waren de reeds in 't vorig verslag (blz. 3) bedoelde dweeper en oplichter in de Preanger regentschappen [1]), zekere Bapa Poentang, en zijn voornaamste medehelper Bapa Oneng. Over de 6 andere inlanders die in 1883 geïnterneerd werden vindt men eenige bijzonderheden in hoofdstuk **C** hiervóór (verg. blz. 3, 6/7, 10, 16 en 23). De overige in hoofdstuk **C** vermelde interneeringen, namelijk van een Chinees uit Madioen (zie blz. 3), van twaalf Atjehsche hoofden en minderen (zie blz. 4 noot, blz. 5, en blz. 7 noot) en van twee Soloreesche hoofden (zie blz. 25), dagteekenen van de eerste helft van 1884.

Aan eenige inlanders die geen gouvernements-onderdanen waren, en door den betrokken vorst uit zijn gebied waren verbannen, werd door den Gouverneur-Generaal een ballingsoord op gouvernementsgebied aangewezen. Zulks geschiedde in 1883 ten opzichte van de in de zaak der ratoe Kedaton van Djokjokarta betrokken Javanen, zoomede ten opzichte van den afgezetten radja moeda van Bila in de residentie Sumatra's Oostkust (verg. vorig verslag blz. 2 en 12).

Een drietal verzoeken om verandering van ballingsoord werden ingewilligd, een achttal afgewezen.

Drukpers. Terwijl in het afgeloopen jaar zeven vervolgingen wegens drukpersdelicten tot vrijspraak leidden, werden vijf veroordeelingen wegens zoodanige misdrijven uitgesproken, allen wegens laster, smaad of hoon, als: één door den raad van justitie te Soerabaija, waarbij den beklaagde (den redacteur van het Maleisch dagblad » Bintang Timor") f 10 geldboete werd opgelegd, en vier door het Hooggerechtshof, met vernietiging, verbetering of bekrachtiging van twee reeds in 't vorig verslag vermelde vonnissen (respectievelijk van den raad van justitie te Padang en van dien te Samarang) en van twee in 1883 gewezen vonnissen (één van laatstbedoelden raad van justitie en één van dien te Makasser). Bij die vier uitspraken in appel werden de drie beklaagden veroordeeld tot geldboete (respectievelijk f 100, f 50 en f 200) en de vierde tot drie maanden gevangenisstraf en f 50 geldboete.

[1]) Verleden jaar werd gemeld dat ook in de residentie Madura het bestuur op een dergelijk persoon de hand had gelegd. Deze is echter gestorven vóórdat te zijnen aanzien eene beslissing was genomen.

Ter zake van overtreding van art. 1 *b* van het Koninklijk besluit dd. 13 Januari 1854 (Indisch Staatsblad n°. 18), houdende verbod tot openbaarmaking van tot de gouvernements-archieven behoorende stukken, werden twee vervolgingen ingesteld: één bij den raad van justitie te Samarang tegen den hoofdredacteur van de » Locomotief", en één bij den raad van justitie te Batavia tegen den hoofdredacteur van het Bataviaasch Handelsblad. Deze laatste werd vrijgesproken (zie Indisch Weekblad van het Recht n°. 1066). Eerstbedoelde werd, met aanneming van verzachtende omstandigheden, veroordeeld tot f 250 geldboete, doch in appel — arrest van het Hooggerechtshof dd. 15 Januari 1884 — tot f 25 geldboete (zie n^s. 1061 en 1086 van genoemd Weekblad).

Pandelingschap. Op 's Gouvernementsgebied werd het verbod tegen het nemen van pandelingen (Indisch Staatsblad 1872 n°. 114) bij voortduring behoorlijk nageleefd. In de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo liep voor alle nog geregistreerde pandelingen aldaar, bij het eind van 1882 ten getale van 73 (waaronder 31 voortvluchtigen), het tijdvak hunner dienstbaarheid ten einde. Het gewettigd pandelingschap heeft in dat gewest alzoo opgehouden te bestaan.

Behalve in de landschappen genoemd in 't vorig verslag blz. 62, komt het pandelingschap nog voor in het rijk Lingga-Riouw en in Indragiri.

§ 9. *Personen en instellingen met het rechtswezen in verband.*

Praktizijns. In 1883 werd een advocaat bij het Hooggerechtshof eervol uit zijne betrekking ontslagen, en werden bij dit college aangesteld twee advocaten, waarvan één reeds ingeschreven was bij den raad van justitie te Samarang. Voorts werd zoowel bij dien raad als bij den raad van justitie te Padang een advocaat, en bij den raad van justitie te Makasser een niet-rechtsgeleerde procureur aangesteld.

Notariaat. Aan één notaris werd in 1883 eervol ontslag uit zijne betrekking verleend. Twee notarissen overleden, en één vertrok met verlof naar Nederland.

Tolken. In de opengevallen betrekking van tolk tevens translateur voor de Soendasche taal werd tijdelijk voorzien, doordat de wegens benoeming tot een ander ambt ontslagen titularis belast bleef met het vertalen van officieele stukken, en inmiddels voortging een élève-tolk voor de bedoelde betrekking te bekwamen.

Wees- en boedelkamers. Blijkens een arrest van 7 Augustus 1883 (Indisch Weekblad van het Recht n°. 1062) heeft het Hooggerechtshof, in afwijking van de uitspraak vermeld op blz. 63 van het vorig verslag, zich ten aanzien van het vraagstuk betreffende de voogdij en de toeziende voogdij over Indische minderjarigen aangesloten bij de leer van den Hoogen Raad, door te beslissen dat een in Nederlandsch-Indië geboren minderjarige ophoudt tot de ingezetenen van Nederlandsch-Indië te behooren, zoodra hij geraakt onder de voogdij van een in Nederland wonenden voogd, zoodat de Indische weeskamer in zoodanig geval niet meer de toeziende voogdij uitoefent. De Indische Regeering heeft thans, in antwoord op de dezerzijdsche aanschrijving waarvan in 't vorig verslag sprake was, voorgesteld dat eene wijziging zou gebracht worden in het Nederlandsch Burgerlijk Wetboek, ten einde daardoor aan de in Nederland vertoevende Indische minderjarigen gelijke waarborgen te schenken als in het Indisch Burgerlijk Wetboek zijn opgenomen. Dit voorstel is, in overleg met den Minister van Justitie, in handen gesteld van de Nederlandsche commissie tot herziening van het Burgerlijk Wetboek. In afwachting van de daarop te nemen beslissing is het aanhangige voorstel tot uitvoering van art. 787 van het Reglement op de burgerlijke rechtsvordering (zie vorig verslag blz. 63) in Indië nog in advies gehouden.

In het verleden jaar besproken bezwaar dat bij sommige weeskamers een groot deel der gelden renteloos bleef liggen, is ten aanzien van de weeskamer te Samarang, waar zich de grootste som in kas bevond, in zooverre voorzien,

dat tot een bedrag van ongeveer f 350 000 ten behoeve van die kamer inschrijvingen zijn genomen op het grootboek der nationale schuld.

Ten einde voor de agenten der weeskamers vereenvoudiging aan te brengen in het afleggen van den eed, in dier voege dat deze ook elders dan op de afdeelingshoofdplaats kan worden afgenomen, werd de in 1873 vastgestelde Handleiding voor hunne werkzaamheden dienovereenkomstig gewijzigd. Verg. n°. 3958 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad, zoomede Indisch Staatsblad 1883 n°. 173.

De gebruikelijke opgaven omtrent de in het laatst verloopen driejarig tijdvak door de weeskamers beheerde kapitalen en gekweekte rente, zoomede omtrent het rentecijfer waarmede de rekeningen der geadministreerden werden goedgeschreven, vindt men in het volgende overzicht.

WEESKAMER TE:	Jaren.	Kapitalen waarover rente was uit te keeren: over *twaalf* maanden.	Kapitalen waarover rente was uit te keeren: over *negen*, *zes* en *drie* maanden, doch herleid naar den maatstaf van een *vol jaar*.	Kapitalen waarover rente was uit te keeren: Te zamen.	Rente gedurende het beheerjaar door de weeskamers gekweekt. *a*)	Rente over het beheerjaar aan de geadministreerden te goed gedaan (in verhouding tot de gewonnen rente bij alle weeskamers te zamen), voor de jaren 1881, 1882 en 1883 achtereenvolgens bepaald op 7¼, 6¾ en 6 ⅕ pct.
Batavia	1881	f 2 327 141	f 249 231	f 2 576 372	f 198 878	f 186 787
	1882	2 409 713	285 897	2 695 610	200 367	181 954
	1883	2 496 522	290 638	2 787 160	208 929	172 804
Samarang	1881	1 116 257	85 988	1 202 245	45 669	87 163
	1882	1 237 081	87 455	1 324 536	34 597	89 406
	1883	1 100 986	342 935	1 443 921	22 738	89 523
Soerabaija	1881	1 514 732	106 712	1 621 444	134 394	117 555
	1882	1 498 667	142 741	1 641 408	123 168	110 795
	1883	1 652 268	184 649	1 836 917	115 539	113 889
Padang	1881	124 192	10 368	134 560	13 648	9 756
	1882	138 867	5 384	144 251	13 933	9 737
	1883	148 479	48 357	196 836	16 772	12 204
Makasser *b*)	1881	156 402	7 818	164 220	19 387	11 906
	1882	150 208	25 307	175 515	34 267	11 847
	1883	169 491	15 916	185 407	33 098	11 495
Amboina *b*)	1881	58 636	10 596	69 232	10 188	5 019
Banda *b*)	1881	38 488	„	38 488	9 889	2 790
Te zamen	1881	f 5 335 848	f 470 713	f 5 806 561	f 432 053	f 420 976
	1882	5 434 536	546 784	5 981 320	406 332	403 739
	1883	5 567 746	882 495	6 450 241	397 076	399 915 *c*)

a) Hierbij is op te merken dat elke weeskamer, die van een zustercollege kapitalen ter uitzetting ontvangt, de daarmede gekweekte rente verantwoordt alsof die verkregen was van eigen kapitalen.

b) Met 1 Juli 1882 werden de weeskamers te Amboina en Banda opgeheven en hare functiën overgedragen aan de weeskamer te Makasser (Indisch Staatsblad 1882 n°. 74).

c) Dat het totaal bedrag der over 1883 uitgekeerde rente hooger is dan dat der over dat jaar gekweekte rente is hieraan toe te schrijven dat bij de berekening van het rentecijfer over 1883 is opgebracht het overschot van 1882, zijnde een bedrag van f 5449; zie het in 1881 gewijzigde art. 30 alinea 3 der instructie voor de weeskamers in Nederlandsch-Indië (Indisch Staatsblad 1872 n°. 166 en 1881 n°. 220).

G. Algemeene Rekenkamer en Comptabiliteit.

§ 1. *Algemeene Rekenkamer.*

De in 't vorig verslag vermelde vacature, in de Algemeene Rekenkamer ontstaan door het eervol ontslag aan het lid C. De Waal verleend, is bij Koninklijk besluit van 16 Augustus 1883 n°. 27 aangevuld door de benoeming van den heer W. Van der Pijl, die blijkens dat verslag reeds als tijdelijk lid bij het college werkzaam was in verband met de afwezigheid van het lid J. A. Van Dorsser met buitenlandsch verlof. Daar dit lid nog langer dan zes maanden afwezig kon blijven, werd bij Indisch besluit van 7 October 1883 n°. 14 de heer H. Van Alphen JRzn., secretaris van het college, tot tijdelijk lid benoemd op denzelfden voet als vroeger de heer Van der Pijl (namelijk op den voet van art. 60 al. 3 der comptabiliteitswet, zooals die alinea luidt ingevolge de wet van 30 December 1882, Indisch Staatsblad 1883 n°. 33), welke benoeming door den Koning is bekrachtigd. Sedert is de heer Van Alphen, bij Koninklijk besluit van 3 Juni 1884 n°. 35, tot lid benoemd in de plaats van den heer B. Schagen van Soelen, die op zijn verzoek eervol uit 's lands dienst was ontslagen bij Koninklijk besluit van 24 Februari 1884 n°. 11. Op gelijke wijze ontviel het lid G. H. Boelhouwer aan het college (Koninklijk besluit van 18 Mei 1884 n°. 30), in wiens plaats bij de afsluiting van dit gedeelte van het verslag nog niet was voorzien. Inmiddels had ook de heer Van Dorsser (die in April jl. naar Indië terugkeerde) weder zitting genomen.

Op den voet van art. 60 al. 2 der straks genoemde wet is in Augustus 1883 de secretaris der Rekenkamer met de waarneming van het lidmaatschap belast geworden toen het lid A. Mijer een binnenlandsch verlof van twee maanden tot herstel van gezondheid had verkregen. In andere gevallen van kortstondige afwezigheid, of wel wanneer eenig lid ingevolge art. 12 van de instructie der Rekenkamer (Indisch Staatsblad 1866 n°. 158) zich aan de behandeling van eenige zaak moest onttrekken, trad de voorzitter bij een der tafels als lid op. Bij Indisch besluit dd. 24 November 1883 n°. 19 moest echter voor de deelneming aan de behandeling van eene zaak als bedoeld bij gemeld art. 12 de secretaris, de heer J. C. De Bruijn, worden aangewezen, omdat de voorzitter op dat oogenblik deel van eene der tafels uitmaakte wegens tijdelijke afwezigheid van een der overige leden. Het aangehaalde besluit bepaalt tevens dat ook voortaan genoemde secretaris zal mogen zitting nemen telkens wanneer dusdanige samenloop van omstandigheden weder mocht voorkomen.

De in 't vorig verslag (blz. 64) besproken wijzigingen in de instructie der Kamer — zie Indisch Staatsblad 1882 n°. 264 — blijken in de practijk goed te voldoen. Moeilijkheden of bezwaren bij de uitvoering werden niet ondervonden. Naar het oordeel der Rekenkamer behoeft de opruiming van den achterstand niet in een al te ver verschiet te worden gesteld, wanneer namelijk aan de departementen, voor zooveel noodig, nog eenigen tijd extrahulp geschonken blijft en ook het tegenwoordig bureaupersoneel der Kamer niet wordt ingekrompen. Daarbij komt dat in het vervolg de voortgang vlugger zal kunnen zijn

omdat, naarmate men vordert, men te doen krijgt met de latere jaren, waarin de ambtenaren zoowel bij de kasals bij de andere administratiën meer vertrouwd waren geraakt met de in 1874 in werking getreden nieuwe voorschriften ter uitvoering van de comptabiliteitswet. Dit laatste kwam reeds duidelijk aan het licht bij de behandeling van de begrootingsrekening van 1875, welke, in Januari en Februari 1884 bij de Rekenkamer ontvangen, nog vóór het einde van April kon worden doorgezonden zonder tot veel aanmerkingen aanleiding te hebben gegeven [1]).

Omtrent den stand van de werkzaamheden der Kamer bij het einde van 1883 zijn verder nog de volgende opgaven ontvangen.

Wat de examinatie der *Ontvangsten* betreft, was de vooruitgang bevredigend te noemen. Tegenover den staat van zaken bij het eind van 1881 en 1882, was op 31 December jl. de achterstand [2]) in de afdoening der verantwoordingen van het *geldelijk* beheer ingekrompen van respectievelijk 24 en 20 tot op ongeveer 18 maanden, en die in de afdoening der verantwoordingen van het *materieel* beheer van respectievelijk 12 en 6 tot op 3 maanden.

De examinatie van de *Uitgaven* bleef, evenals op 31 December 1881 en 1882, zes maanden ten achteren. Dat men daarbij niet tot vermindering van den achterstand kwam, wordt hieraan toegeschreven dat een deel van het voor deze examinatie afgezonderd personeel herhaaldelijk moest worden aangewezen voor andere werkzaamheden, in het bijzonder voor de afdoening van vorderingen aan het voorloopig onderzoek der Rekenkamer onderworpen. Het aantal van deze vorderingen, in welker geregelde afdoening geen stilstand mag ontstaan, in 1875 nog geen volle 35 000 bedragende, en in 1882 gestegen tot 47 352, was in 1883 wel eenigszins gedaald, maar beliep toch niet minder dan 45 507.

§ 2. *Comptabiliteit.*

In afwijking van de zienswijze, sedert 1877 door haar gehuldigd, heeft de Rekenkamer zich verklaard voor de opvatting dat de in art. 94 der comptabiliteitswet gestelde regelen, betreffende het opmaken der rekeningen van comptabelen die onder curateele gesteld worden of overlijden, ook gelden wanneer een comptabele, die aan zijne verplichting tot het afleggen van rekening niet heeft voldaan, *na* het nederleggen van zijn beheer komt te overlijden of onder curateele wordt gesteld. De Indische Regeering heeft zich bij een besluit van 18 Augustus 1883 met deze opvatting vereenigd (verg. n°. 4012 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad). Voorts is bij een Indisch besluit dd. 10 October 1883 (Bijblad n°. 3970) tot regel aangenomen om aan hen, die ex-officio belast worden met het opmaken van de rekeningen van nalatige comptabelen, telkens een naar omstandigheden te bepalen termijn te stellen binnen welken aan de opdracht moet voldaan zijn.

Van de in 1878 (Indisch Staatsblad n°. 169) aan den Gouverneur-Generaal gegeven algemeene machtiging om geheele of gedeeltelijke kwijtschelding te verleenen van niet bij rechterlijk vonnis opgelegde boeten [3]), het bedrag van f 2000 niet te boven gaande, werd in het afgeloopen jaar in 32 (in 1882 in 31) gevallen gebruik gemaakt. Het totaal bedrag van het kwijtgescholdene, in laatstgemeld jaar f 5956, beliep in 1883 f 11 034. Ongeveer de helft dier kwijtscheldingen betroffen overtredingen van de bepalingen op de koffiepassen. De overige boeten waren nagenoeg allen beloopen wegens overtreding van belasting-verordeningen.

H. Algemeen burgerlijk beheer.

In dit verslag zijn drie mutatiën onder de hoofden der departementen van algemeen bestuur te vermelden. Als directeur van financiën werd de heer mr. H. A. De Groot, die wegens ziekte met verlof naar Europa moest vertrekken, vervangen door dr. L. W. G. De Roo, tot dusver inspecteur van financiën, die den 3den Januari 1884 optrad. Tot directeur van binnenlandsch bestuur werd in de plaats van den heer D. Ples, die den 12den Juni jl. 's lands dienst met pensioen verliet, benoemd de heer P. F. Wegener, tot dusver resident van Samarang. Eindelijk werd in Juni jl. ook de directeur der burgerlijke openbare werken T. C. J. Kroesen op zijn verzoek gepensionneerd. Omtrent zijne vervanging is hier te lande nog geen bericht ontvangen.

Tot bijwerking van achterstand in het comptabele werk beschikten de verschillende burgerlijke departementen ook gedurende 1883 nog tijdelijk over buitengewoon personeel.

In het voorschrift nopens het ophouden van traktement bij ontslag van ambtenaren (Indisch Staatsblad 1851 n°. 67) werd eene wijziging gebracht ten einde rekening te houden met de omstandigheid dat op vele plaatsen voor ambtelijke mededeelingen zoo noodig ook van de telegraaf is gebruik te maken. Waar tot dusver het ophouden van traktement zich regelde naar de maand waarin of den dag waarop de belanghebbende van het ontslag kennis kreeg »door ontvangst van het besluit", is nu voor deze laatste woorden de uitdrukking »op officieele wijze" in de plaats gekomen (Indisch Staatsblad 1883 n°. 208).

In April jl. is dezerzijds de aandacht van de Indische Regeering gevestigd op de wenschelijkheid om het genot van nonactiviteits-traktement, wachtgeld of onderstand zooveel mogelijk te beperken. Dientengevolge zijn de tot het doen van benoemingen bevoegde autoriteiten en colleges namens den Gouverneur-Generaal aangeschreven om bij voorziening in vacatures in de eerste plaats na te gaan of daarvoor landsdienaren in aanmerking komen die in het genot zijn van inkomsten als zooeven bedoeld. Daarbij is opgemerkt dat zij die niet meer volkomen berekend worden geacht om betrekkingen te bekleeden als vroeger door hen werden vervuld, in eene mindere betrekking of bij een anderen diensttak herplaatsing moeten vinden, en dat voor ontslag uit 's lands dienst moeten worden voorgedragen de zoodanigen die voor hervatting van den actieven dienst geheel ongeschikt worden geacht.

Aan den directeur van financiën werd bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 193 eene ruimere bevoegdheid verleend dan voorheen in het bevorderen en verplaatsen, buiten bemoeienis van den Gouverneur-Generaal, van ambtenaren behoorende tot den dienst der in- en uitvoerrechten en accijnzen.

In December 1883 werd aan de hoofden van algemeen bestuur en aan de verdere tot het doen van benoemingen bevoegde autoriteiten en colleges eene vroegere gouvernements-circulaire (dd. 28 November 1851) in herinnering gebracht, houdende aanbeveling om van hunne bevoegdheid tot aanstelling van klerken en mindere geëmploijeerden wier bezoldiging f 120 's maands niet te boven gaat, bij voortduring zooveel mogelijk gebruik te maken ten gunste van de in Indië opgevoede afstammelingen van Europeanen, opdat de zoodanigen in de gouvernementsbureaux niet van lieverlede worden verdrongen door uit Europa komende en niet voor den Indischen dienst opgeleide sollicitanten.

Nopens 's lands archief te Batavia valt aan te teekenen dat daarin thans zijn opgenomen de oude archieven van den raad van justitie te Makasser en van de opgeheven raden van justitie te Amboina en Banda (zie Indisch Staatsblad 1883 n°. 179). Ook in gewestelijke archieven werden nu en dan oude stukken aangetroffen, welke naar Batavia zijn opgezonden en aan het archief aldaar toegevoegd. Met de bewerking van den vervolg-inventaris werd voortgegaan. In vereeniging met het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen is besloten tot de uitgave van een »Nederlandsch-Indisch plakkaatboek", waarvoor de bouwstoffen in 's lands archief te Batavia aanwezig zijn en waarvan het eerste deel ter perse ligt.

---

[1]) Over de werking der hooger bedoelde nieuwe comptabiliteitsvoorschriften is, in voldoening aan de hun in 1882 gedane opdracht (verg. het verslag van dat jaar, hoofdstuk G, § 2), ook door de hoofden der departementen van algemeen bestuur gerapporteerd. Men zie deswege de Memorie van Toelichting behoorende bij het onlangs ingediend wetsontwerp tot vaststelling van het slot der Indische begrootingsrekening over 1874. (Zitting 1883—1884—**223**.) Over het werk der begrootingsrekeningen wordt overigens gehandeld in hoofdstuk M, afd. I, § 1 van dit verslag.

[2]) Hetgeen op het tijdstip, waarop de Rekenkamer den stand van zaken nagaat, over het loopende en het voorafgegane dienstjaar nog te behandelen is, wordt niet als achterstallig beschouwd.

[3]) Over kwijtschelding van gerechtelijke boeten krachtens het den Gouverneur-Generaal toekomende recht van gratie zie men blz. 56 hiervóór.

J. Departement van binnenlandsch bestuur.

I. Gewestelijk en plaatselijk bestuur; politie.

§ 1. *Europeesch bestuur.*

Sedert de mededeelingen in 't vorig verslag (blz. 66), welke reeds betrekking hadden tot de eerste maanden van 1883, zijn verder in de formatie van de Europeesche ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur geen wijzigingen gekomen dan voor zooveel betreft het kader der controleurs op Java en Madura, dat met 4 vermeerderd en dus op 106 gebracht werd (Indisch Staatsblad 1883 n°. 242) als een gevolg van de in § 4 hierna te bespreken uitbreiding van 's Gouvernements rechtstreeksch bestuur in de residentie Madura. Bij het eind van 1883 waren bedoelde 106 controleursplaatsen, evenals de 50 plaatsen van adspirant-controleur op Java en Madura, allen vervuld. In de buitenbezittingen was mede het getal adspirant-controleurs (24) compleet, doch van de 131 vaste controleursposten waren er op 31 December jl. slechts 130 bezet, daar de controleur van Soemba (Timor) tijdelijk door een posthouder vervangen was. Het volgende overzicht doet zien hoe de opgegeven cijfers over de verschillende gewesten verdeeld waren.

GEWESTEN.	Controleurs 1ste klasse.	Controleurs 2de klasse.	Adspir. controleurs.	Te zamen.
JAVA EN MADURA.				
Bantam	1	3	2	6
Batavia	"	"	1	1
Krawang	1	1	"	2
Preanger regentschappen	1	10	8	19
Cheribon	3	4	3	10
Tagal	2	4	1	7
Pekalongan	"	4	2	6
Samarang	4	4	5	13
Japara	2	2	1	5
Rembang	1	3	2	6
Soerabaija	4	5	4	13
Pasoeroean	8	2	3	13
Probolinggo	1	4	3	8
Bezoeki	1	4	1	6
Banjoemas	2	1	4	7
Bagelen	2	2	2	6
Kadoe	1	2	2	5
Madioen	4	2	3	9
Kediri	3	3	2	8
Madura	1	4	1	6
Op 31 Dec. 1883 in dienst	42	64	50	156
	106			
Normale formatie	42	64	50	156
	106			
BUITENBEZITTINGEN.				
Sumatra's Westkust	14	20	4	38
Benkoelen	5	3	3	11
Lampongsche districten	3	3	2	8
Palembang	7	8	4	19
Sumatra's Oostkust	7	3	1	11
Atjeh	4	6	"	10
Riouw	2	2	1	5
Westerafdeeling van Borneo	2	7	3	12
Zuider- en Oosterafd. van Borneo	5	6	"	11
Celebes en onderhoorigheden	4	7	4	15
Menado	a) 3	b) 5	2	10
Amboina	1	1	"	2
Timor	"	"	"	"
Bali en Lombok	"	b) 2	"	2
Op 31 Dec. 1883 in dienst	57	73	24	154
	130			
Normale formatie	57	74	24	155
	131			

a) Waaronder 2 ontleend aan het kader voor Java en Madura.

b) Waaronder 1 als boven.

Voor speciale werkzaamheden waren bovendien bij het einde van het afgeloopen jaar 28 controleurs en adspirant-controleurs in dienst, zooals blijkt uit den hier volgenden staat.

WERKZAAM GESTELD:	Afkomstig van het kader voor Java en Madura.				Afkomstig van het kader voor de buitenbezittingen.			
	Controleurs 1ste klasse.	Controleurs 2de klasse.	Adspirant-controleurs.	Te zamen.	Controleurs 1ste klasse.	Controleurs 2de klasse.	Adspirant-controleurs.	Te zamen.
als tijdelijk leeraar aan de landbouwschool te Buitenzorg	1	"	"	1	1	"	"	1
om den hoofdinspecteur voor de suiker- en de rijstcultuur behulpzaam te zijn in het verzamelen van gegevens voor het ontwerpen van eene nieuwe regeling der landrente op Java en Madura	2	"	"	2	"	"	"	"
in West-Java in verband met de maatregelen tot beteugeling van de veepest	1	6	"	7	"	"	"	"
in Bantam (toegevoegd aan den resident voor werkzaamheden in verband staande met de gevolgen van de uitbarsting op Krakatau)	"	"	1	1	"	"	"	"
in Djokjokarta (voor onderzoekingen met de landverhuur in verband staande)	"	1	"	1	"	"	"	"
op Madura (in verband met de voorgenomen inlijving van het regentschap Bangkallan)	"	3	"	3	"	"	"	"
ter Sumatra's Westkust in het belang van de maatregelen tot bestrijding van de veeziekte in de afdeeling Tanah Datar	"	"	"	"	1	"	"	1
in de Lampongsche districten ter beschikking van den resident voor werkzaamheden in verband staande met de gevolgen der uitbarsting op Krakatau	"	"	"	"	"	2	"	2
in de residentie Palembang (voor Djambi)	"	"	"	"	1	"	"	1
in de residentie Oostkust van Sumatra (voor Poeloe Lawan)	"	"	"	"	"	1	"	1
in de residentie Menado (in het belang van de koffiecultuur in de Minahassa)	2	1	"	3	"	"	"	"
in de residentie Ternate (één ter beschikking van den resident en één op Batjan)	"	"	"	"	2	"	"	2
in de residentie Bali en Lombok (waarvan één voor onderzoekingen in verband met de te ontwerpen regeling der landrente in de afdeelingen Boeleleng en Djembrana)	"	2	"	2	"	"	"	"
Te zamen	6	13	1	20	5	3	"	8

De in het afgeloopen jaar met de Indische Regeering gevoerde briefwisseling over eene reorganisatie van het korps controleurs heeft eene negatieve uitkomst opgeleverd. In overeenstemming met de Indische adviezen is geen aanleiding gevonden om de thans bestaande en goed werkende regeling prijs te geven.

Voor 1884 is eene betere verdeeling ingevoerd van het tot dusver toegestane bedrag voor het bekostigen van schrijfbehoeften, gedrukten en andere bureaubenoodigdheden ten dienste der Europeesche ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur. Voor deze herziening zijn de gewesten zooveel mogelijk in klassen gerangschikt naar gelang van het aantal kantoren. Het voor elk gewest toegestaan bedrag wordt beschouwd als eene indemniteit, die in geen geval voor verhooging vatbaar is, en waarvan de verdeeling overgelaten is aan de hoofden van gewestelijk bestuur.

Op den regel, dat de adsistent-residenten eene vaste toelage voor reiskosten genieten, is onlangs (Indisch Staatsblad

1884 n°. 80) eene uitzondering gemaakt ten aanzien van den adsistent-resident van Buitenzorg, wien nu (in navolging van de regeling die in 1874 voor Meester-Cornelis werd gemaakt) vergund is voor dienstreizen binnen zijne afdeeling te declareeren op den voet van het algemeen tarief voor reis- en verblijfkosten, en zulks uit aanmerking van den bijzonderen toestand waarin de afdeeling Buitenzorg ten opzichte van de middelen van vervoer verkeert sedert de opheffing van de gouvernementspaardenpost zonder dat er, zooals elders, eene aan particulieren uitbestede paardenpost voor in de plaats is getreden.

Bij eene circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur aan de gewestelijke bestuurders dd. 31 December 1883 werden, op last van de Regeering, voorschriften gegeven tot het verkrijgen van eene vereenvoudigde en uniforme inrichting der controleurs-archieven, ten einde de raadpleging en het bijhouden er van te vergemakkelijken, alsmede het schrijfwerk zooveel mogelijk te beperken. Tevens zijn wenken gegeven ten einde de dienstcorrespondentie tusschen plaatselijke ambtenaren onderling te beperken. De officieele correspondentie met de inlandsche hoofden, tot welker beperking mede middelen aan de hand zijn gedaan, moet, volgens de circulaire, uitsluitend in het Maleisch (met latijnsch karakter) geschieden. Ambtelijke briefwisseling in de landstaal is uitdrukkelijk verboden.

§ 2. *Inlandsch bestuur en politie.*

Over de hervorming van het inlandsch bestuur in het op 12 November 1883 door het Gouvernement onder rechtstreeksch bestuur genomen gebied van den gewezen panembahan van Sumanap (residentie Madura) en over de met dien maatregel samenhangende nieuwe indeeling in districten en onderdistricten van het gouvernements-regentschap Pamakassan aldaar wordt gehandeld in § 4 dezer afdeeling.

Eene reorganisatie van het districtsbestuur in den trant van die welke blijkens de twee laatste verslagen reeds in onderscheidene gewesten van Java is ten uitvoer gelegd, hoofdzakelijk bestaande in vermeerdering van het aantal onderdistrictshoofden tegen opheffing van de speciale betrekking van koffiemantri, is sedert nog tot stand gekomen voor Cheribon en voor dat gedeelte der residentie Bezoeki (het regentschap Banjoewangi) waar de maatregel nog niet was toegepast (Indisch Staatsblad 1883 n°. 284/285 en 286/287. Voor eene verbetering in het onder n°. 284 opgegeven aantal mantri's bij de waterleidingen in Cheribon zie men Indisch Staatsblad 1884 n°. 38.) Voor Pekalongan, waar in den aanvang van 1882 eene nieuwe indeeling van de onderdistricten tot stand kwam, is die onlangs weder gewijzigd door splitsing of samenvoeging, echter met behoud van het bestaande getal. Sommige kregen ook andere namen in verband met eene verlegging van de standplaatsen der betrokken adsistent-wedono's (Indisch Staatsblad 1884 n°. 28). In Kediri verwisselde een districtshoofd van standplaats met een onderdistrictshoofd, terwijl hetzelfde geschiedde in Japara. Zie deswege Indisch Staatsblad 1883 n°. 307 en 1884 n°. 25. De districtshoofden van Anjer en Tjiringin in Bantam, wier vroegere gelijknamige standplaatsen door de uitbarsting van Krakatau verwoest werden, kregen voorloopig de dessa's Serang Ilir en Tendjolahang tot zetel. Ook aan verscheidene onderdistrictshoofden in Bantam, wier standplaatsen verwoest waren, werd vergund zich voorloopig elders te vestigen. In Probolinggo werd mede de standplaats van een onderdistrictshoofd verlegd (Indisch Staatsblad 1884 n°. 13).

Ruim een 300tal dessa's op Java en Madura, waar de betrekking van dorpshoofd openviel en welker gebied voor een zelfstandig bestaan te klein werd geacht, werden in 1883 met één of meer der naastbij liggende dessa's vereenigd, hetzij door de residenten eigenmachtig na gebleken instemming van de meerderheid der ingezetenen, hetzij, waar die instemming ontbrak, na verkregen machtiging van den Gouverneur-Generaal (verg. n°. 3398 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad). Slechts 35 malen kwam het in 1883 voor dat eenig dessagebied te groot werd geacht om door één dorpshoofd naar behooren te worden bestuurd. In die gevallen werd tot splitsing besloten. Een en ander blijkt nader uit het volgende gewestelijk overzicht.

GEWESTEN.	Aantal gevallen waarin door den Gouverneur-Generaal eene beslissing werd genomen aangaande		Aantal gevallen waarin door den betrokken resident eene beslissing werd genomen aangaande		TOTAAL.	
	samenvoeging van dessa's.	splitsing van dessa's.	samenvoeging van dessa's.	splitsing van dessa's.	Samenvoeging van dessa's	Splitsing van dessa's.
Bantam	2	"	8	"	10	"
Krawang	"	"	"	3	"	3
Preanger regentschapp.	"	"	20	8	20	8
Cheribon	"	"	"	4	"	4
Tagal	"	"	2	"	2	"
Pekalongan	"	"	17	"	17	"
Samarang	5	"	33	3	38	3
Japara	1	"	3	"	4	"
Rembang	6	4	2	"	8	4
Soerabaija	16	"	3	"	19	"
Pasoeroean	8	"	10	"	18	"
Probolinggo	"	"	"	1	"	1
Bezoeki	"	"	"	1	"	1
Banjoemas	"	"	7	"	7	"
Bagelen	4	"	1	4	5	4
Kadoe	8	"	48	2	56	2
Madioen	3	"	9	1	12	1
Kediri	"	"	"	1	"	1
Madura	"	"	89	3	89	3
Totaal . . .	53	4	252	31	305	35

Ten einde een wakend oog te houden op het gebruik door de residenten op Java en Madura gemaakt van hunne bevoegdheid om de verkiezingen van dessahoofden al of niet goed te keuren en in zekere gevallen dessahoofden te ontslaan, werd in 1878 door de Indische Regeering voorgeschreven dat de gewestelijke bestuurders van hunne beslissingen ten deze om de drie maanden moesten rapporteeren. Nu de ondervinding geleerd heeft dat de regelen omtrent de verkiezing en het ontslag der bedoelde hoofden door de besturende Europeesche ambtenaren over het algemeen naar behooren worden nageleefd, is bepaald dat — bijzondere gevallen daargelaten — met jaarlijksche mededeelingen kan worden volstaan (Indisch Staatsblad 1883 n°. 229).

Ten aanzien van de buitenbezittingen is in deze paragraaf slechts mededeeling te doen van eene nieuwe territoriale indeeling van de residentie Banka (verg. lager § 4 dezer afdeeling), zoomede van eene niet tot vermeerdering van uitgaven leidende wijziging in de samenstelling van het politiepersoneel in de afdeeling Banda (residentie Amboina) en in de residentie Timor, waaromtrent het voldoende is te verwijzen naar Indisch Staatsblad 1883 n. 289 en 241. Over eene tijdelijke vermeerdering van het korps gewapende politiedienaren in de residentie Sumatra's Oostkust ten behoeve van de bovenlanden van Assahan zie men blz. 12 hiervóór.

§ 3. *Bestuur over vreemde oosterlingen.*

Met betrekking tot het bestuur over de Chineezen zijn voor Java en Madura alleen te vermelden de instelling van het (onbezoldigd) ambt van luitenant dier natie op de afdeelingshoofdplaats Tjiandjoer in de residentie Preanger regentschappen (Indisch Staatsblad 1883 n°. 169), en de vereeniging in afzonderlijke wijken van de Chineezen te Tjilegon en te Menes in Bantam, en te Weliri in Samarang (Indisch Staatsblad 1883 n°. 252 en 1884 n°. 22). In laatstgemelde residentie werden de te Ambarawa toegelaten niet-Chineesche vreemde oosterlingen mede in eene afzonderlijke wijk vereenigd (Indisch Staatsblad 1883 n°. 204.)

Nadat het gewestelijk bestuur ter Sumatra's Oostkust zich daartoe reeds sedert eenigen tijd de instemming en medewerking der zelfbesturende radja's verzekerd had, ook wat betreft de aanwijzing hunnerzijds van de benoodigde terreinen, is er bij ordonnantie van 8 April 1884 (Indisch Staatsblad n°. 61) toe overgegaan om ook in genoemde residentie aan de Chineezen, overal waar zij daartoe talrijk genoeg vertegenwoordigd zijn, namelijk op 21 plaat-

sen in de afdeeling Deli, op 22 plaatsen in de andere afdeelingen en op 2 plaatsen in het landschap Poeloe Lawan, de verplichting op te leggen om zich in afzonderlijke wijken te vereenigen onder onmiddellijk bestuur en verantwoordelijkheid van hunne eigene hoofden volgens eene voor deze laatsten door den resident vast te stellen instructie. De verplichting om op bedoelde plaatsen in de aan te wijzen wijken te wonen geldt niet voor de Chineezen die krachtens een geregistreerd werkcontract op ondernemingen van landbouw en nijverheid gevestigd of krachtens eene speciale licentie bij houtzagerijen werkzaam zijn. Het ligt in de bedoeling in elke Chineesche wijk door den resident een onbezoldigden wijkmeester te doen aanstellen en door deze wijkmeesters de bedrijfsbelasting te doen innen, waardoor zij in het genot komen van het vastgestelde collecteloon. In de samenstelling van het vast bezoldigd Chineesch personeel in dit gewest (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3665) is bij een gouvernementsbesluit dd. 22 April jl. deze wijziging gebracht, dat als standplaats van een bezoldigden wijkmeester, in stede van Boekit Batoe in de afdeeling Siak, werd aangewezen Seroewai in de onderafdeeling Tamiang.

In Indragiri (residentie Riouw), en wel te Ringat, alwaar de controleur zijne standplaats heeft, werd over de Chineezen een bezoldigd hoofd met den titel van luitenant aangesteld, wiens bezoldiging kon gevonden worden door inkrimping van het getal der voor de gewestelijke hoofdplaats toegestane Chineesche officieren (Indisch Staatsblad 1883 n°. 270). Over het Chineesch bestuur op Banka zie men de volgende paragraaf. In de sedert kort onder ons rechtstreeksch bestuur gekomen afdeelingen Boeleleng en Djembrana (residentie Bali en Lombok) behoefden alleen in Boeleleng, en wel op een drietal plaatsen, aan de vreemde oosterlingen afzonderlijke wijken ter bewoning te worden aangewezen, namelijk — zie Indisch Staatsblad 1883 n°. 267 — te Pabean, waar zoowel voor de Chineezen als voor de andere vreemde oosterlingen eene afzonderlijke wijk werd bestemd, zoomede te Temoekoes en te Sangsit, op elk van welke plaatsen alleen eene wijk voor Chineezen werd ingesteld. In het bestuur over de Chineezen in Boeleleng, gelijk dit feitelijk bestond — eene onbezoldigde kapitein te Pabean met aan hem ondergeschikte wijkmeesters aldaar en op de beide andere plaatsen — kwam geen verandering, maar alleen werd die formatie alsnog voor zooveel noodig organiek vastgesteld. Voorts kregen de niet-Chineesche vreemde oosterlingen in Boeleleng, — bij de aanstelling in 1882 van een hoofd der Boegineezen en Mandhareezen aanvankelijk onder dezen geplaatst, — een eigen (onbezoldigd) hoofd met den titel van hoofd der Arabieren en Klingaleezen ter standplaats Pabean (Indisch Staatsblad 1883 n°. 268). In verband met een en ander werd, voor zooveel de afdeeling Boeleleng betreft, het aantal hoofden (pambekels) der Mohammedaansche Balineezen, aan wie bij de organisatie van 1882 (Indisch Staatsblad n°. 124) ook het bestuur over de vreemde oosterlingen was toegedacht, van 3 tot 2 verminderd (Indisch Staatsblad 1883 n°. 200) en hun titel veranderd in dien van » hoofd der Balische Mohammedanen" (Indisch Staatsblad 1883 n°. 268). In Djembrana, waar slechts 1 pambekel in functie is, zijn de vreemde oosterlingen onder diens bevelen geplaatst gebleven.

§ 4. *Verdere aanteekeningen betreffende het bestuur en de politie in sommige gewesten.*

De thans volgende mededeelingen kunnen ten deele worden beschouwd als aanvulling van die in de voorafgegane drie paragrafen. [1])

Bantam. Aan de slechts uit twee districten bestaande afdeeling Anjer werd in April jl. (Indisch Staatsblad 1884 n°. 55) toegevoegd het tot dusver tot de afdeeling Serang behoorende district Kramat Watoe, met uitzondering van de dessa Kanari. Het gebied van beide afdeelingen (waarvan de laatstgenoemde rechtstreeks door den resident bestuurd wordt) is nu gelijkmatiger verdeeld. Als zetel van den adsistent-resident van Anjer werd, na de verwoesting van de hoofdplaats Anjer door de ramp van 26/27 Augustus 1883 (zie blz. 2 hiervóór), voorloopig aangewezen de districtshoofdplaats Tjilegon, en als zetel van den adsistent-resident van Tjiringin, wiens gelijknamige standplaats sedert die ramp insgelijks niet meer bestond, de districtshoofdplaats Menes.

Krawang en Preanger regentschappen. Ingevolge machtiging des Konings is bij ordonnantie van 19 Juni 1884 (Indisch Staatsblad n°. 90) het district Gandasoli der afdeeling Bandong (Preanger regentschappen), dat zoowel door zijne geographische ligging als uit een administratief oogpunt veel gemakkelijker door den resident van Krawang dan door dien der Preanger regentschappen kan worden bestuurd, van laatstgemelde residentie afgescheiden en bij Krawang gevoegd, waar het nu een onderdeel van de contrôle-afdeeling Poerwakarta uitmaakt. Gemeld district beslaat eene oppervlakte van p. m. $6^1/_2$ vierkante geographische mijlen (159 vierkante palen) en telt eene bevolking van ruim 19 000 zielen verdeeld over 27 dessa's. De bijzondere voor de Preanger regentschappen geldende bepalingen ten aanzien van de landrente, het opium-monopolie en de slachtbelasting zijn voor Gandasoli uitdrukkelijk behouden gebleven. Echter zal er met 1 Januari 1885 de in Krawang bestaande pacht van de Javasche en Chineesche tabak in werking komen.

Met betrekking tot de Preanger regentschappen is voorts nog gewag te maken van een Indisch besluit dd. 22 Juni 1883, waarbij de standplaats van den controleur in de ten jare 1881 gevormde nieuwe contrôle-afdeeling Lengkong (adsistent-residentie Soekaboemi) verlegd werd van Lengkong naar de gunstiger gelegen dessa Bodjong Lopang.

Pekalongan. Ook in eene der nieuwe contrôle-afdeelingen van dit gewest — Blado in de adsistent-residentie Batang — vorderden de belangen van den dienst dat den controleur eene andere standplaats werd aangewezen. Deze werd mitsdien van de dessa Blado naar de dessa Bandar verplaatst. De contrôle-afdeeling zal nu voortaan insgelijks Bandar heeten. Tegelijkertijd (Indisch besluit dd. 11 October 1883 n°. 2) werd den controleur van Pekalongan de beschikking over den hem in 1882 toegevoegden adspirant-controleur ontnomen, doch zoodanige hulp toegevoegd aan den controleur van Paninggaran, in wiens ressort een adspirant-controleur, vooral ter wille van de koffiecultuur, nuttiger kon werkzaam zijn. De dessa Doro in het district Sawangan werd voor hem als standplaats gekozen.

Japara. Met betrekking tot de onder een posthouder geplaatste Karimon Djawa-eilanden, die, ofschoon tot het gebied dezer residentie behoorende, niet bij eenig district of regentschap waren ingedeeld (zie Indisch Staatsblad 1882 n°. 106), ontbrak tot dusver ook eene organieke aanwijzing van de afdeeling waartoe zij te rekenen waren. De tot hiertoe gevolgde praktijk om bedoelde eilanden administratief en judicieel te doen ressorteeren onder de afdeeling Patti, waarin de gewestelijke hoofdplaats gelegen is, verdiende geen bestendiging; maar niets verhinderde om de Karimon Djawa-groep tot de veel dichterbij gelegen afdeeling Japara te brengen. In dien zin werd dan ook bij een Indisch besluit van 26 September 1883 (Indisch Staatsblad n°. 228) de noodige voorziening getroffen.

Bezoeki. In 't vorig verslag werd, bij de bespreking van de splitsing der afdeeling Bondowosso in twee adsistent-residentiën: Bondowosso en Djember, ten onrechte gemeld dat de betrekking van controleur van Djember was opgeheven. Daartoe heeft aanvankelijk wel het plan bestaan, maar daarmede hing samen het (niet tot uitvoering gekomen) voornemen om hem in laatstgemelde adsistent-residentie met het beheer van eene nieuw te vormen contrôle-afdeeling te belasten, zoodat de contrôle-afdeeling die blijkens 't vorig verslag onder rechtstreeksche leiding van den adsistent-resident van Djember zou komen, slechts uit twee van de vier districten zou bestaan. Van een en ander is echter afgezien. Wegens de belangrijkheid van de gouvernements-koffiecultuur is het namelijk beter geacht om noch in Bondowosso noch in Djember den adsistent-resident met de rechtstreeksche leiding van eene contrôle-afdeeling te belasten. Ingevolge Indisch Staatsblad 1883 n°. 246 blijft nu op beide afdeelingshoofdplaatsen

[1]) De bij hoofdstuk O behoorende kaart betreffende de gouvernements-koffiecultuur en de particuliere landbouwondernemingen op Java en Madura doet tevens zien hoe de verschillende gewesten aldaar, na de wijzigingen die hunne indeeling in de laatste jaren heeft ondergaan, thans in afdeelingen en districten zijn gesplitst.

een controleur gevestigd, doch zij hebben opgehouden de standplaats te zijn van een adspirant-controleur.

Madura. Was tot dusver nog alleen in Pamakassan, het kleinste van de drie regentschappen op Madura, het bestuur geheel ingericht op den voet van een regentschap op Java, sedert November 1883 werkt 's Gouvernements rechtstreeksch bestuur ook in het regentschap Sumanap. Bij Indisch besluit dd. 18 October 1883 n°. 5 (Indisch Staatsblad n°. 242) werd namelijk, te rekenen van 1 November van dat jaar, het inlandsch zelfbestuur, voor zooveel het na de reeds vroeger tot stand gekomen beperkingen aldaar nog bestond, geheel opgeheven verklaard, en met name de afschaffing gedecreteerd zoowel van het bezit van apanage-gronden (voor zoover niet in gebruik bij de barissan) als de heffing van niet bij algemeene verordening bepaalde belastingen en de uitoefening van macht of gezag over de bevolking door anderen dan van gouvernementswege aangestelde ambtenaren en hoofden, de dorpsbestuurders daarvan uitgezonderd. De maatregel, waarop reeds na het overlijden in 1879 van den laatsten panembahan de gezamenlijke leden der vorstelijke familie en de inlandsche hoofden waren voorbereid zonder dat een zweem van ongenoegen deswege was bespeurd geworden, is ook zonder eenige stoornis tenuitvoergelegd. Daar reeds in 1880 (verg. het verslag van dat jaar blz. 69) voor het districtspersoneel de bezoldiging in land vervangen was door bezoldiging in geld, zoo behoefde thans nog slechts de schadeloosstelling te worden geregeld die aan de leden der vorstelijke familie en aan de hofbeambten (mantri's) voor het gemis hunner apanage-gronden behoorde te worden toegelegd. De eersten verkregen uitsluitend voor zich zelven (dus niet voor hunne erfgenamen) levenslang onvervreemdbare persoonlijke toelagen tot het volle bedrag der inkomsten gemiddeld uit de hun ontvallen apanages genoten (te zamen ad f 157 818 's jaars) [1]; voor de hofmantri's werd, bij wijze van onderstand, doch slechts voor één jaar, f 19 796 beschikbaar gesteld, overeenkomende met de helft hunner apanage-inkomsten, en met bepaling dat de onderstand zou komen te vervallen bij eerdere plaatsing in 's lands dienst. Voor de bevolking, die onder het inlandsch zelfbestuur, hoe ook beperkt, toch nimmer geheel tegen willekeur gevrijwaard kon worden, belooft de nieuwe orde van zaken, ook wegens de daaruit voortvloeiende wijzigingen in het belastingstelsel, weldadige gevolgen. Tot regent werd benoemd de oudste (onwettige) zoon van den laatsten panembahan. De betrekking van patih, reeds in 1879 ten laste van 's lands kas ingesteld, bleef behouden. Tijdens het inlandsch bestuur was Sumanap — dat op den vasten wal ruim 403 000 en op de onderhoorige eilanden omstreeks 78 000 inwoners telt — verdeeld in 9 districten. De 9 wedono's (districtshoofden) hadden gezamenlijk 24 adsistent-wedono's onder zich. Bij de invoering van 's Gouvernements rechtstreeksch bestuur werd het getal wedono's en adsistent-wedono's ingekrompen tot 8 en 15, doch slechts 7 en 14 daarvan bleven onder Sumanap. Immers van het gebied van het voormalig panembahanschap werd een gedeelte (bevattende 32 dessa's met 48 000 zielen) afgescheiden en als een afzonderlijk district, onder den naam Waroe, gevoegd bij het aangrenzende regentschap Pamakassan. Op Madura zelf bestaat nu het nieuwe regentschap Sumanap (verg. Indisch Staatsblad 1883 n°. 243) uit 5 districten, terwijl de onderhoorige eilanden, voor zoover zij niet bij het gebied op de vaste kust werden ingedeeld, de 2 andere districten vormen, respectievelijk bestaande uit de ver van den Madura-wal gelegen Sapoedi- en Kangean-groepen. Ten einde met het oog op de schaarschheid aan irrigatiewater voor eene goede waterverdeeling te doen zorgen, werd in Waroe en in elk der 5 andere districten op den vasten wal een mantri-oeloe in dienst gesteld, terwijl voor het bestuursverkeer tusschen de hoofdplaats Sumanap en de onderhoorige eilanden alsmede tusschen die eilanden onderling vier dienstprauwen met vaste bemanning werden toegestaan. Voorts werden, behalve een mantri-kaboepaten bij den regent, zoowel ten behoeve van het Europeesch als van het inlandsch bestuur de noodige inlandsche schrijvers, politie-oppassers en boodschappers aangesteld. Tegemoetkoming voor het gemis van heerendienstplichtigen werd alleen toegelegd aan die inlandsche ambtenaren en beambten die onder het inlandsch regime in het genot van pantjèns waren. Deze regeling, die sommigen minder inkomen deed genieten dan hunne ranggenooten in andere gouvernementsafdeelingen, is echter in den aanvang van 1884 (Indisch Staatsblad n°. 23) door eene volkomen gelijkstelling vervangen.

De bij de voorbereiding der invoering van ons rechtstreeksch bestuur reeds voorloopig aan den adsistent-resident van Sumanap toegevoegde twee controleurs werden nu, met nog twee anderen, voor vast in de adsistent-residentie Sumanap geplaatst ten behoeve van de vier tegelijkertijd ingestelde contrôle-afdeelingen Zuid-Sumanap, Noord-Sumanap, Sapoedi en Kangean, waar zij tot standplaats kregen respectievelijk Sumanap en Manding op Madura, Gaijam op Sapoedi en Ardjasa op Kangean. De beide eerstvermelde contrôle-afdeelingen omvatten, behalve de 5 districten op Madura, de dichtbij gelegen eilanden Poeteran (of Telango), Giligenting, Giliradja en Giliang.

De voor den openbaren dienst bestemde onroerende en roerende goederen van het opgeheven panembahanschap werden, evenals het saldo in de regentschapskas [2], voor het Gouvernement in bezit genomen. Onder de aan het Gouvernement vervallen roerende goederen behoorden ook twee gaffelschoeners, waarvan er één, boven en behalve de vier hooger bedoelde dienstprauwen, tijdelijk ten behoeve van het civiel bestuur zal worden in dienst gehouden. De barissan (zie blz. 40 hiervóór) bleef als gouvernementsbarissan behouden, en zulks voorloopig op den bestaanden voet, met deze uitzondering dat het genot van velden kwam te vervallen voor die tot het korps behoorende personen welke, ingevolge de straks vermelde regelingen, als leden der vorstelijke familie of als gewezen hofmantri's aanspraak kregen op toelagen of onderstand uit 's lands kas.

Sumatra's Westkust. Bij Indisch besluit dd. 7 November 1883 n°. 26 werd de omschrijving van de grens tusschen dit gewest en de residentie Sumatra's Oostkust, voor zooveel zij langs de afdeeling Padang Lawas loopt, verbeterd overeenkomstig de voorstellen der commissie van welke sprake was in 't verslag van 1882 blz. 8/9. Deze grensverbetering betrof de afbakening van het gebied der tot Padang Lawas behoorende landschappen Oedjoeng Batoe, Oedjoeng Padang en Goelangan eenerzijds en van het gebied der aan Kotta Pinang (Sumatra's Oostkust) onderhoorige streken anderzijds.

In het belang van een beter toezicht op de koffiecultuur in de onderafdeeling Soepaijang van de afdeeling XIII en IX Kotta (residentie Padangsche Bovenlanden) werd in het begin van 1884 (Indisch Staatsblad n°. 16*a*) de standplaats van den daar bescheiden controleur naar Koebang Doea verlegd.

Benkoelen. De in 1880 bevolen verplaatsing van den bestuurszetel der afdeeling Kauer van Bintoehan naar Linau bleek niet de voordeelen op te leveren die men in het belang van den afvoer van bosch- en cultuurproducten uit de bergstreken daarvan verwacht had. Daar met den bouw van eene landswoning voor den controleur nog geen aanvang was gemaakt, werd bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 189 de voormalige hoofdplaats Bintoehan weder tot standplaats van het hoofd der afdeeling aangewezen. Tot de overbrenging van den bestuurszetel in de afdeeling Seloema van Tallo (of Seloema) naar Loeboe Lintang had betrekking Indisch Staatsblad 1883 n°. 276*a*, welke beschikking eigenlijk slechts de bekrachtiging was van een feitelijk reeds sedert jaren bestaanden toestand.

Lampongsche districten. Vermits de terreinen, waar de door de ramp van 26/27 Augustus 1883 verwoeste afdeelingshoofdplaatsen Katimbang en Beniawang hebben gestaan, in moerassen herschapen en dientengevolge voor verdere bewoning ongeschikt zijn geworden, zijn — zooveel mogelijk in de nabijheid — andere zetels voor het afdeelingsbestuur aangewezen, namelijk Kalianda in de afdeeling Katimbang en Kotta Agong in de afdeeling Semangka (Indisch Staatsblad 1884 n°. 4). Beide plaatsen bezitten eene veilige reede.

[1]) Aan een niet geapanageerden kleinzoon van den laatsten panembahan werd bovendien eene onvervreemdbare toelage van f 4200 's jaars verzekerd.

[2]) Volgens eene opgaaf van Augustus 1883 omstreeks f 300 000, ongerekend het nog aan achterstallige belastingen en pachtpenningen te innen vrij aanzienlijk bedrag.

Atjeh en onderhoorigheden. De in 't vorig verslag (blz. 69) vermelde tijdelijke toevoeging aan den gouverneur van dit gewest van een ambtenaar met den rang van resident heeft den 30sten Juni jl. een einde genomen. In December 1883 werd de te Glé-Kambing in Groot-Atjeh bescheiden controleur tijdelijk verplaatst naar Tampat Toean in de afdeeling Westkust (verg. blz. 8 hiervóór). Als proef werd te Glé-Kambing en te Kroeng-Raba (waar tot dusver een posthouder geplaatst was) het burgerlijk bestuur opgedragen aan de aldaar bevelvoerende officieren, wien daarvoor eene toelage is toegekend.

Banka. Eene nieuwe indeeling van dit gewest in districten en onderdistricten kwam tot stand bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 291. Ten aanzien van het aantal en de grenzen der districten bleef de bestaande toestand gehandhaafd, doch het aantal onderdistricten werd, overeenkomstig het reeds in vroegere jaren nu en dan, laatstelijk in 1875, toegepast beginsel, op nieuw ingekrompen, ditmaal van 31 tot 23. Ook het getal — inlandsche en Chineesche — kamponghoofden, die in dit gewest van landswege bezoldigd worden, werd verminderd en wel, ongerekend de 5 hoofden der zoogenaamde seka-bevolking (wier plaatsing en bezoldiging insgelijks beter geregeld werden), van 206 tot 184, o. a. door opheffing van het ambt op plaatsen waar onderdistrictshoofden gevestigd zijn. In de laatste jaren werd reeds bij voorkomende vacatures de betrekking van kamponghoofd op die plaatsen onvervuld gelaten. De door de nieuwe indeeling vrijvallende gelden werden hoofdzakelijk gebezigd — zie Indisch Staatsblad 1883 n°. 290 — voor eene betere regeling van sommige bezoldigingen, en verder voor de toevoeging aan ieder der 10 Chineesche officieren (in wier bezoldiging door de nieuwe regeling geen verandering kwam) van een van landswege bezoldigden mandoer, waaraan reeds lang behoefte had bestaan wegens de vele bemoeiingen waartoe deze hoofden ook buiten hunne standplaats geroepen worden.

Billiton. Om te voorzien in het gemis van eene algemeen verbindende bepaling, houdende aanwijzing wie, bij overlijden, ziekte of andere wettige verhindering, het hoofd van gewestelijk bestuur in de adsistent-residentie Billiton tijdelijk vervangt, werd bij ordonnantie van 13 October 1883 (Indisch Staatsblad n°. 238) uitgemaakt dat in zoodanig geval de commies op het bureau van den adsistent-resident de functiën van dezen waarneemt.

Westerafdeeling van Borneo. In de afdeeling Pontianak en ommelanden werd in Juni 1883 (Indisch Staatsblad n°. 161) de eenige maanden te voren opengevallen betrekking van posthouder der onderafdeeling Soekadana opgeheven, vermits de belangrijkheid dier onderafdeeling vorderde dat het bestuur aldaar aan een controleur werd opgedragen. Deze maatregel kon tot uitvoering worden gebracht zonder vermeerdering van het getal controleurs. Sedert namelijk voor het dagelijksch bestuur der afdeeling Pontianak en ommelanden aan den resident een adsistent-resident was toegevoegd (zie vorig verslag blz. 69), kon de te Pontianak bescheiden adspirant-controleur worden verplaatst naar Soengei Kakap (op weinige uren afstands van de hoofdplaats gelegen), om het bestuur over de onderafdeeling van dien naam te voeren, zoodat de tot dusver te Soengei Kakap geplaatste controleur voor Soekadana beschikbaar kwam.

Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Ten einde in het zuidelijk deel der uitgestrekte afdeeling Koetei en de Oostkust van Borneo een gestadiger toezicht mogelijk te maken dan door den te Samarinda (Koetei) gevestigden adsistent-resident kon worden uitgeoefend, zijn in Maart jl. (zie het reeds op blz. 21 hiervóór aangehaalde Indisch Staatsblad 1884 n°. 35) de leenrijken Pasir en Pagattan-Koesan, zoomede de zoogenaamde Tanah Boemboe-districten, daarvan afgescheiden en tot eene afzonderlijke afdeeling »Pasir en de Tanah Boemboe-landen" vereenigd, onder het bestuur van een controleur ter standplaats Kotta Baroe (Poeloe Laut), rechtstreeks ondergeschikt aan den resident. In verband daarmede heeft de afdeeling van den adsistent-resident den naam gekregen van »Koetei en de *Noord*oostkust van Borneo." Tegelijkertijd is opgeheven de betrekking van controleur ter beschikking van den resident, en het aan dien controleur te Bandjermasin toegevoegd ondergeschikt personeel (1 klerk, 1 schrijver en 2 oppassers) is voor de nieuwe afdeeling aangewezen. Ten behoeve zijner reizen naar den vasten wal heeft het hoofd der nieuwe afdeeling de beschikking gekregen over eene der voor de residentie toegestane gewapende booten.

De te Moeara Tawau aan de grens van ons gebied gevestigde controleur heeft in den aanvang van dit jaar, voorshands nog bij wijze van voorloopige voorziening, de beschikking gekregen over eenig onontbeerlijk gebleken minder personeel, namelijk over een inlandschen schrijver en vier politiedienaren.

Celebes en onderhoorigheden. In de ten jare 1881 herziene inrichting van het inlandsch bestuur te Makasser werd in April 1883 (Indisch Staatsblad n°. 128) eene nadere verbetering gebracht door een deel van de zich steeds uitbreidende zuidelijke wijken dier hoofdplaats, welke te zamen het gebied van den kapitein der Makassaren uitmaakten, onder een afzonderlijk hoofd te plaatsen met den titel van glarang. De maatregel leidde niet tot vermeerdering van uitgaven, vermits gelijktijdig tot kapitein een nieuwe titularis werd benoemd, wien als bezoldiging juist zooveel minder werd toegelegd als het traktement van den glarang bedraagt.

Bij een Indisch besluit van 4 Januari 1883 werden de noodige fondsen toegestaan om vier van de onderwijzerskweekschool te Makasser afkomstige, en sedert een drietal jaren bij het bureau voor inlandsche zaken ter plaatse voorloopig te werk gestelde, (Europeesche) élève-tolken voor de Makassaarsche en Boegineesche talen (verg. het verslag van 1881 blz. 71) in de rangen van tolk en adspirant-tolk definitief aan 's lands dienst te kunnen verbinden.

§ 5. *Bijzondere onderwerpen.*

Inrichtingen welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken. Ter vervanging van de verouderde en niet meer aan de behoefte voldoende bepalingen van Indisch Staatsblad 1836 n°. 10, betreffende de oprichting van fabrieken en neringen in Nederlandsch-Indië, aangevuld bij Indisch Staatsblad 1866 n°. 27, kwam bij ordonnantie dd. 2 Februari 1884 (Indisch Staatsblad n°. 8) eene nieuwe regeling tot stand betreffende de oprichting, uitbreiding enz. van inrichtingen welke gevaar, schade of hinder kunnen veroorzaken. Grootendeels eene navolging van de hier te lande geldende wet (Nederlandsch Staatsblad 1875 n°. 95), bevat deze regeling ook bepalingen omtrent hetgeen nà de oprichting van dergelijke inrichtingen te haren aanzien van overheidswege kan worden verordend, en zij voorziet daardoor in eene reeds meermalen gevoelde leemte van de vroegere wetgeving. De beslissing omtrent alles wat de rechten van den aanvrager en de buren betreft is nu voorbehouden aan de hoofden van gewestelijk bestuur, behoudens hooger beroep bij den Gouverneur-Generaal, die, waar het eene in verschillende gewesten gelegen inrichting geldt, ook in eerste instantie beslist. De taak der hoofden van plaatselijk bestuur is beperkt tot het ontvangen van de verzoeken en reclames, de voorbereiding van de beslissingen en het toezicht. De in de ordonnantie voorkomende opsomming van de soorten van inrichtingen waarop zij betrekking heeft (welke opsomming bij Indisch Staatsblad 1884 n°. 57 nog eene kleine aanvulling heeft ondergaan) omvat niet alleen de in Nederlandsch-Indië reeds bestaande industrieën, maar ook die welke er misschien gevestigd kunnen worden. De ordonnantie heeft, blijkens haar slotartikel, geen betrekking tot sommige industrieën waaromtrent reeds speciale regelingen bestonden.

Drinkwatervoorziening. [1]) In beschikking op eene concessie-aanvrage van de heeren J. L. De Grave en G. C. E. van Daalen te Soerabaija zijn hun bij Indisch besluit dd. 7 September 1883 n°. 43 de voorwaarden medegedeeld waarop de Regeering genegen is om hun, zonder toekenning van uitsluitend recht, voor den tijd van vijftig jaren vergunning te verleenen tot het aanleggen en exploiteeren van eene machinale watervoorziening ter hoofdplaats Soe-

[1]) Zie ook lager hoofdstuk L afd. II en hoofdstuk O afd. II.

rabaija (waar de gelegenheid tot het boren van artesische putten ontbreekt). Bedoelde voorwaarden, zooals zij, naar aanleiding van een nader verzoek der aanvragers, bij Indisch besluit dd. 11 Maart 1884 n°. 5 gewijzigd zijn, komen in hoofdzaak op het volgende neder. De ondernemers moeten het water aan de Kalimas ontleenen, ter plaatse in de concessie omschreven, en het, na goede machinale zuivering, in buisleidingen over de geheele hoofdplaats aanbrengen (het marine-etablissement daaronder begrepen) zonder eenige andere regeeringshulp dan kostelooze ingebruikgeving van gouvernementsgrond, waar deze voor de onderneming benoodigd is en zonder bezwaar kan worden afgestaan. Voor den verkoop van het water aan de hydranten of reservoirs en voor het aan het Gouvernement te leveren water zijn bij de vergunning maximum-prijzen vastgesteld. Waar ten dienste der levering van water aan gouvernements-inrichtingen of vaartuigen (oorlogsschepen daaronder begrepen) nevenleidingen enz. moeten worden aangelegd, geschiedt zulks op 's lands kosten. De prijsberekening voor verstrekking van het water bij de ingezetenen aan huis is aan onderlinge regeling van partijen overgelaten. Ten dienste van de brandweer zal kosteloos over het water beschikt mogen worden, komende de uitsluitend daarvoor noodige werken ten koste van den lande. De uitgewerkte plannen van de voor de onderneming noodige werken moeten binnen één jaar na de dagteekening van het besluit, waarbij de vergunning is verleend, aan de Regeering ter goedkeuring worden ingediend. Op de uitvoering en het onderhoud der werken heeft de Regeering zich het toezicht voorbehouden. In verband daarmede moet voor den geheelen duur der concessie een waarborgkapitaal van f 10 000 verbonden blijven, dat binnen zes maanden na goedkeuring van de plannen moet zijn gestort. Uiterlijk binnen $3\frac{1}{2}$ jaar na de goedkeuring moet de geheele onderneming voor exploitatie gereed zijn. Bij niet-nakoming van de voorwaarden kan de vergunning worden ingetrokken. Op verzoek der aanvragers heeft de Regeering zich bereid verklaard om, wanneer na verloop van $\frac{3}{4}$ gedeelten van den 50jarigen termijn verlenging van de vergunning wordt aangevraagd, zich daaromtrent te verklaren binnen één jaar na de indiening van het daartoe strekkend verzoek.

Opslag van ontploffingsmiddelen. Bij een gouvernementsbesluit van 9 Maart 1884 (Javasche Courant van den 11den dier maand) werden de voorwaarden geregeld waarop van 's lands dynamiet-pakhuis te Batavia door particulieren kan worden gebruik gemaakt voor de berging van ontploffingsmiddelen. Echter is gelijktijdig de vraag aanhangig gemaakt of het in het belang van de veiligheid overweging zou verdienen den invoer en het bezit van dynamiet en dergelijke ontploffingsmiddelen niet langer aan particulieren toe te staan, maar uitsluitend aan het Gouvernement te reserveeren. De beslissing hieromtrent is hier te lande nog niet bekend.

Inlandsche zeevarenden. Met het oog op den vaak ongunstigen gezondheidstoestand onder de inlandsche bemanningen der Nederlandsch-Indische koopvaardijvloot en de mogelijkheid dat minder goede voeding daaraan niet vreemd is, werd in Januari 1884, bij eene circulaire van het departement der marine, de aandacht der hoofden van gewestelijk bestuur zoo op als buiten Java gevestigd op de middelen die de Nederlandsch-Indische wetgeving aan de hand doet om de belangen te beschermen der inboorlingen die dienst nemen aan boord van particuliere schepen of vaartuigen, en werden bedoelde gewestelijke bestuurders, met herinnering aan eene soortgelijke aanschrijving van 1862 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 1271), uitgenoodigd om de havenmeesters, wier zorg om de inlandsche zeevarenden bij aanmonstering met al hunne rechten bekend te maken zóóveel ten goede kan uitwerken, bij vernieuwing eene ernstige behartiging van de hun toevertrouwde belangen aan te bevelen.

II. Persoonlijke diensten.

§ 1. *Java en Madura.*

Terwijl in bijlage K hierachter de gebruikelijke gewestelijke opgaven worden verstrekt nopens het getal dagdiensten, gedurende het laatstverloopen jaar door de heerendienstplichtigen in de gouvernementslanden op Java en Madura verricht, volgen hieronder de totaalcijfers, vergeleken met die over de twee voorgaande jaren.

	AANTAL GEPRÆSTEERDE DAGDIENSTEN IN:					
	1881.		1882.		1883. *a)*	
Bijzondere diensten.						
a. bezetten van wachthuizen	8 572 505 *b)*		8 147 930 *b)*		7 827 413 *b)*	
b. vervoeren van gevangenen (voor zoover geen gemeentelijke dienst)	133 180		134 564		148 727	
c. bewaken van districtsgevangenissen	187 542		178 513		149 413	
d. „ „ waterwerken	409 081		343 744		350 595	
	9 302 308		8 804 751		8 476 148	
ter zake van met 1 Juli 1882 afgeschafte bijzondere diensten	8 190 616	17 492 924	4 053 520	12 858 271	„	8 476 148
Algemeene diensten.						
e. dagelijksch onderhoud, eerste aanleg, zware herstelling of vernieuwing van groote post- en binnenwegen	10 113 910		10 061 606		9 718 637	
f. idem, idem van bruggen en duikers	2 401 416		2 012 074		2 384 543	
g. „ „ „ dijken, dammen en waterwerken	3 785 703		3 734 933		3 227 023	
h. „ „ „ wachthuizen en mijlpalen	1 787 340		42 545		53 752	
	18 088 369 *c)*		15 851 158 *c)*		15 383 955 *c)*	
i. onderhoud van passarloodsen	9 418		14 034		26 355	
k. vervoeren van marcheerende troepen en hunne bagage	30 000 *d)*		20 000 *d)*		7 342	
	18 127 787		15 885 192		15 417 652	
ter zake van met 1 Juli 1882 afgeschafte algemeene diensten	224 017 *e)*	18 351 804	146 381 *e)*	16 031 573	„	15 417 652
Totaal werkelijk gepræsteerde dagdiensten		35 844 728		28 889 844		23 893 800
Totaal verschuldigde dagdiensten wanneer van iederen heerendienstplichtige *f)* het maximum van 52 (sedert 1 Juli 1882 van 42) per jaar gevorderd ware geworden		108 560 985		100 112 361		88 647 904
Totaal dagdiensten alzoo ongebruikt gebleven		72 716 257		71 222 517		64 754 104

a) Aan de cijfers over 1883 ontbreken die betreffende het district Tjiringin der residentie Bantam omdat de gegevens nopens de aldaar verrichte heerendiensten over het tijdvak Januari—Augustus bij de uitbarsting van Krakatau verloren zijn gegaan.

b) Onder de diensten voor het bezetten van wachthuizen zijn medegerekend de heerendiensten in West-Java gevorderd bij de maatregelen tot

beteugeling van de veepest. Over 1881 is het getal dagdiensten uit dien hoofde door heerendienstplichtigen gepraesteerd niet afzonderlijk opgegeven; over 1882 bedroeg het aantal (in vijf gewesten) 337 182, en over 1883 (in vier gewesten) 216 113. In Cheribon behoefden in 1883 te dezer zake geen heerendiensten te worden gevorderd. Aldaar werd voor de bewaking der veepestpaggers tijdelijk oppasserspersoneel in dienst gesteld.

c) Hiervan voor dagelijksch onderhoud: in 1881 12 707 460, in 1882 12 260 848 en in 1883 12 055 703, waarvan alleen aan de wegen: in 1881 5 801 951, in 1882 9 750 542 en in 1883 9 586 343.

d) Globale cijfers, omdat geen juiste splitsing was te maken tusschen deze diensten en die gevorderd voor het vervoeren van gouvernements civiele reizigers en hunne bagage en van alleen reizende militairen of militaire personen en hunne bagage, welke onder de sedert 1 Juli 1882 vervallen diensten moesten worden uitgetrokken.

e) Hieronder wegens diensten als bedoeld in het laatste gedeelte der voorgaande noot: voor 1881 36 692, voor 1882 57 625.

f) Degenen van wie slechts $^1/_2$ of $^1/_4$ van het maximum aantal dagdiensten per jaar mag gevorderd worden, zijn bij deze berekening herleid tot volle dienstplichtigen.

Overtredingen van het met 1 Juli 1882 in werking getreden verbod tegen het vorderen van pantjèndiensten kwamen slechts zeer zelden voor. In Bantam werd een districtshoofd en in Banjoemas een onderdistrictshoofd deswege uit zijn ambt ontzet, terwijl in Tagal een onderdistrictshoofd te dier zake voor den raad van justitie werd terechtgesteld.

Wat het hoofdgeld betreft, dat in plaats van de in 1882 afgeschafte diensten aan de heerendienstplichtigen is opgelegd (f 1 per jaar en per hoofd), wordt gemeld dat de inning weinig moeilijkheid opleverde. Evenwel was ten opzichte van menige dessa aan het licht gekomen dat de commissie van aanslag, bestaande uit het dessahoofd en twee leden van het dessabestuur, niet alle heerendienstplichtigen in den aanslagstaat had opgenomen, welke onregelmatigheid door sommige dorpshoofden in praktijk scheen te worden gebracht als een middel om zich te dekken tegen een eventueel tekort bij wanbetaling.

Het bedrag van den aanslag voor 1883, zooals hij door de residenten is vastgesteld, blijkt uit het volgende gewestelijk overzicht, waarin tevens zijn gespecificeerd de *uitgaven* welke uit de opbrengst van het hoofdgeld moesten bestreden worden.

GEWESTEN.	Totaal bedrag van den aanslag van het hoofdgeld over 1883. *a*)	In 1883 werd, ten gevolge van de afschaffing van sommige heerendiensten, uitgegeven aan:								
		collecteloon (8 pct.).	het oprichten, herstellen en onderhouden van districtsgevangenissen, pasangrahans en passantenhuizen.	het bewaken van 's lands pakhuizen.	het bedienen van niet-verpachte overvaarten.	schadeloosstelling aan de inlandsche hoofden voor het gemis van pantjèns.	het overbrengen van brieven (districtspost).	het leveren van gras voor de paarden der binnenlandsche posterijen.	het vervoer van gouvernementsreizigers en goederen.	TOTAAL der uitgaven (behalve die in de voorgaande kolom).
Bantam	*b*) f 103 124,00	f 8 249,92	f 199,20	f 480,00	"	55 070,00	f 5 537,50	f 4 013,68^5		f 73 550,30^5
Batavia	*c*) "	"	"	*d*) "	"	"	1 347,25	"		1 347,25
Krawang	24 812,00	1 984,96	"	"	"	13 385,00	1 140,00	2 016,00		18 525,96
Preanger regentschappen	198 722,00	15 897,76	"	2 855,50	f 353,00	135 270,00	12 370,25	3 002,00		169 748,51
Cheribon	255 511,00	20 440,88	1 824,59^5	1 680,00	"	68 050,00	7 722,00	10 678,20		110 395,67^5
Tagal	101 711,00	8 136,88	1 578,00	1 616,00	792,00	42 500,00	3 617,60	2 160,00		60 400,48
Pekalongan	67 150,00	5 372,00	560,00	240,00	"	27 670,00	1 686,00	3 714,00		39 242,00
Samarang	177 062,00	14 164,96	1 134,67	360,00	"	65 770,00	5 904,00	4 467,60		91 801,23
Japara	93 419,00	7 473,52	1 605,42^5	576,00	"	45 815,64^5	3 223,00	7 673,39		66 366,98
Rembang	120 242,00	9 619,36	854,00	"	"	53 220,00	6 944,50	13 064,00	*e*) f 65 000,00	83 701,86
Soerabaija	274 394,00	21 951,52	2 455,00	840,00	"	87 475,00	11 208,00	20 429,00		144 358,52
Pasoeroean	117 683,00	9 414,64	4 880,80	2 030,00	"	57 985,00	6 971,50	"		81 281,94
Probolinggo	81 702,00	6 536,16	2 710,00	1 965,00	"	34 595,00	4 620,00	"		50 426,16
Bezoeki	84 091,00	6 727,28	850,00	739,50	"	53 140,00	6 397,50	16 341,92		84 196,20
Banjoemas	108 658,00	8 692,64	495,30	1 252,50	"	41 934,80	6 734,00	5 667,26		64 776,50
Bagelen	171 960,00	13 756,80	6 596,00	120,00	"	61 195,00	5 951,00	5 666,31		93 285,11
Kadoe	98 671,00	7 893,68	33,00	3 720,00	"	31 230,00	3 648,00	2 261,52		48 786,20
Madioen	94 222,00	7 537,76	3 561,40	1 824,00	"	63 100,00	7 317,50	6 908,76		90 249,42
Kediri	111 313,00	8 905,04	1 198,60	2 476,00	"	67 200,00	7 029,32	8 948,78		95 757,74
Madura *f*)	25 310,00	2 024,80	91,50	1 376,00	"	12 330,00	513,50	1 987,04		18 322,84
Totaal	*g*) f 2309 757,00	f 184 780,56	f 30 627,49	f 24 150,50	f 1 145,00	f 1016 935,44^5	f 109 882,42	f 118 999,46^5	65 000,00	f 1 486 520,88
Totaal bedrag der uitgaven	f 1 551 520,88								f 1 551 520,88	
Voordeelig verschil	f 758 236,12									

a) Voor sommige gewesten is de aanslag, die volgens de voorschriften in Januari van het belastingjaar moet worden vastgesteld, in den loop van 1883 verbeterd in verband met juistere gegevens nopens het cijfer der heerendienstplichtigen. Met deze verbeteringen schijnt in bijlage K

hierachter geen rekening te zijn gehouden. Vandaar waarschijnlijk dat in die bijlage voor de verschillende gewesten, na aftrekking van het cijfer voor Batavia, een totaal van 2 355 070 heerendienstplichtigen staat opgegeven.

b) Deze opgave dagteekent van Mei 1883, derhalve vóór de ramp van Krakatau die aan zoovele inwoners van Bantam het leven kostte.

c) De heerendienstplichtigen op het domein Bloeboer vallen niet in den aanslag. Met uitzondering van dat domein bestaat de residentie Batavia geheel uit particuliere landerijen.

d) De bewaking van de pakhuizen geschiedde gedurende 1883 door de zorg der plaatselijke politie. Fondsen werden hiervoor niet meer beschikbaar gesteld.

e) Dit bedrag is slechts globaal op te geven.

f) In deze residentie, waar 's Gouvernements rechtstreeksch bestuur tot dusver alleen werkte in het regentschap Pamakassan, zijn in November 1883 (verg. blz. 67 hiervóór) de gouvernementsregelingen betreffende de heerendiensten ook toepasselijk geworden in het vroegere panembahanschap Sumanap. De sommen, als uitgaven vermeld, hebben dan ook, voor zooveel de laatste twee maanden van 1883 betreft, betrekking op Pamakassan en Sumanap. Het bedrag van het hoofdgeld geldt daarentegen alleen voor Pamakassan, daar de heerendienstplichtigen in Sumanap eerst in 1884 worden aangeslagen.

g) De aanslag over 1882, namelijk die over het tweede halfjaar, waarvoor in 't vorig verslag stond uitgetrokken f 1 162 776, heeft, volgens verbeterde opgaven, bedragen f 1 162 962,50. Ware, in plaats van f 0,50, evenals in 1883 f 1 per dienstplichtige geheven, dan zou dus de aanslag van 1882 bedragen hebben f 2 325 925.

Het vrij groote overschot van het hoofdgeld zal eene niet onaanzienlijke verdere afschaffing van heerendiensten mogelijk maken. Te dien aanzien zal zeer spoedig eene beslissing genomen worden. Over de kort te voren te dier zake ontvangen Indische voorstellen heeft de Regeering hier te lande in April jl. hare inzichten aan den nieuw opgetreden Gouverneur-Generaal doen kennen. Het ligt in de bedoeling een groot gedeelte van het overschot te besteden om de bevolking te ontheffen van de verplichte diensten bij eersten aanleg, zware herstellingen of vernieuwingen van bruggen en duikers. Nog in den loop van 1884 zou daartoe worden overgegaan.

De gewestelijke verslagen over 1883 bevatten ten aanzien van de heerendiensten weinig bijzonderheden die, na hetgeen in vorige jaren werd medegedeeld, nog vermelding zouden verdienen. De verhouding tusschen het getal heerendienstplichtigen en dat der verrichte dagdiensten was in de verschillende gewesten geenszins dezelfde. Er werden *gemiddeld* 7 dagdiensten per heerendienstplichtige gevorderd: in Cheribon, de Preanger regentschappen, Probolinggo en Bagelen; ruim 8 op Bloeboer (Batavia), in Bantam, Pekalongan en Pasoeroean; ruim 9 in Soerabaija, Kadoe en Rembang; ruim 10 in Japara en Kediri; ruim 11 in Samarang en Tagal; bijna 13 in Banjoemas; bijna 14 in Bezoeki; ruim 15 in Krawang en ruim 16 in Madioen. Als bij voortduring veel diensten vorderende worden genoemd voor Bezoeki het bandjirkanaal in de afdeeling Panaroekan en de groote postweg in de afdeeling Banjoewangi; voor Kediri de dijken en kribben der Brantas-rivier in de contrôle-afdeelingen Paree en Kertosono. Bij sommige werken werd aan de in heerendienst te werk gestelden eene tegemoetkoming in geld verleend. Eenige dessa's in Bantam, in het zuiden der afdeelingen Lebak en Tjiringin, die van de naaste plaats waar werk in heerendienst moest worden verricht te ver verwijderd waren, werden van het praesteeren van die diensten geheel vrijgesteld. In Rembang werden, ten gevolge van het mislukken van den padioogst, gedurende een drietal weken (van 28 Juni tot 20 Juli) geen algemeene diensten gevorderd ten einde de bevolking in de gelegenheid te stellen om zich met alle kracht aan het planten van tweede gewassen te wijden. In Kadoe bleef de in 't vorig verslag (blz. 73) besproken regeling omtrent het uitkomen der heerendienstplichtigen met goed gevolg toegepast, niet alleen bij het graven van eene waterleiding ter hoofdplaats Magelang, maar ook bij het maken van verscheidene bruggen in de afdeeling Temanggoeng. Uit den aard der zaak kan die regeling het best voldoen bij werken van zoodanigen omvang dat het aantal per dag benoodigde heerendienstplichtigen met eenige zekerheid vooraf kan worden vastgesteld.

Afkoop van heerendiensten kwam in bijna alle gewesten voor, het meest op en nabij hoofdplaatsen en ondernemingen van nijverheid. Voor zoodanigen afkoop betaalde men doorgaans per dagdienst: in Bantam f 0,10 à f 0,30, in Pekalongan f 0,20 à f 0,25, in Samarang f 0,25 à f 0,30, in Japara f 0,20 à f 0,30, in Rembang f 0,15 à f 0,25, in Kediri f 0,25 à f 0,35, in Bezoeki f 0,40 à f 0,75 en in Banjoemas f 0,10 à f 0,20. In laatstgemelde residentie werd het doen van diensten ten behoeve van het onderhoud der wegen in sommige dessa's voor een geheel jaar afgekocht tegen uitkeering van eene zekere hoeveelheid padi. In Samarang wordt voor een vasten plaatsvervanger die al de heerendiensten (ook de gemeentelijke) op zich neemt f 2 à f 2,50 's maands, in Kediri f 25 à f 40 's jaars betaald. Afkoop voor sommige dagen is in dit laatste gewest niet gebruikelijk. Hier en daar komt het voor dat heerendienstplichtigen, wat het werk aan de wegen betreft, alleen afkoopen het aanbrengen van verhardingsmateriaal. In Samarang wordt daarvoor f 3 per M³. betaald, in Pekalongan f 0,10 per petroleumkist. In Tagal en Pekalongan bestaat in menige dessa de gewoonte, dat het dessahoofd voor den dienstplichtige die noch zelf uitkomt, noch een vervanger zendt, een persoon tegen betaling te werk stelt en van den dienstplichtige restitutie vordert. Of echter inderdaad wel iemand tegen betaling te werk is gesteld, en, zoo dit het geval is, of de teruggevorderde som niet aanzienlijk meer bedraagt dan het betaalde, kan door het bestuur moeilijk worden gecontroleerd. Soms echter komen in dit opzicht kwade praktijken aan den dag, namelijk als een dessahoofd niet meer gewild is, in welk geval de dessalieden zelven klachten tegen hem inbrengen.

§ 2. *Buitenbezittingen.*

Alleen uit de hieronder te noemen gewesten [1]) zijn over 1883 nopens de heerendiensten mededeelingen ontvangen.

Sumatra's Westkust. In dit gouvernement wordt het vorderen van heerendiensten beheerscht door Indisch Staatsblad 1877 n°. 248 en door de regelingen ter uitvoering daarvan door den gouverneur bij wijze van proef uitgevaardigd respectievelijk voor de Padangsche Bovenlanden, voor de Padangsche Benedenlanden en voor Tapanoli. Omtrent de werking dier voorloopige voorschriften en hunne vervanging door definitieve regelingen als bedoeld bij art. 57 van het Regeeringsreglement moet door den gouverneur gerapporteerd worden voor de Padangsche Boven- en Benedenlanden bij het eind van het loopende jaar (aanvankelijk was daarvoor het eind van 1883 bepaald) en voor Tapanoli bij het eind van 1885. Intusschen is reeds opgemerkt dat zij veel nut hebben gesticht, voornamelijk door inkrimping van de » bijzondere" diensten en door duidelijk te maken wie tot het praesteeren van heerendiensten verplicht is en wie niet. Plaatselijke omstandigheden zijn echter ook hier dikwerf een beletsel om de diensten gelijkmatig te verdeelen. Zoo bijv. drukken in Klein-Mandheling en Ankola, waar de bevolking gering is in verhouding tot den arbeid dien de wegen er vorderen, de heerendiensten zwaarder dan in andere meer bevolkte streken. Daar waar er gelegenheid toe bestond kwam het bestuur, wanneer het onderhoud der transportwegen de krachten der heerendienstplichtigen zou te boven gaan, met andere werkkrachten te hulp, namelijk door het werk aan de wegen, hetzij in dagloon, hetzij door dwangarbeiders te doen verrichten. Overigens bleven de dienstplichtigen gedurende de vasten-maand en gedurende den planttijd der voedingsmiddelen van het werk aan de wegen en van andere » algemeene" diensten verschoond. Plaatsvervanging komt meer en meer in gebruik, althans tijdens de werkzaamheden aan de sawahs, als wanneer inzonderheid die bijzondere diensten worden afgekocht welke nachtbeurten vorderen. Wegens het bijzondere oogmerk waarmede aan de inlanders die zich als arbeiders op erfpachtslanden vestigen vrijstelling van heerendiensten is verzekerd

[1]) Nopens Amboina zie men het aangeteekende op blz. 22/23 hiervóór.

(het lokken van bevolking naar onontgonnen streken) vond de Indische Regeering — blijkens eene beschikking van December 1883 — geen termen om te treden in een verzoek der in bevolkte streken van de Zuidelijke afdeeling van Padang werkende mijnbouwmaatschappij » Salida " dat bedoelde vrijstelling mocht worden uitgestrekt tot de werklieden verbonden aan mijnbouwkundige opsporingen en mijnontginningen. Bovendien werd bij gemelde afwijzende beschikking in aanmerking genomen dat in de Zuidelijke afdeeling van Padang voor hen die zich van persoonlijke praestatie van heerendiensten wenschen te ontslaan, de gelegenheid bestaat om een plaatsvervanger te stellen, en verder dat de inwilliging van het verzoek een antecedent zou scheppen waarop ook andere nijverheidsondernemers die inlanders in dienst hebben zich zouden kunnen beroepen. De gouverneur werd echter aangeschreven zich te beijveren om binnen de grenzen zijner bevoegdheid, door eene doeltreffende regeling van de cultuur- en heerendiensten en door met klem te waken tegen het onnoodig vorderen daarvan, zooveel mogelijk de bezwaren uit den weg te ruimen die zich voor de maatschappij Salida mochten voordoen in het verkrijgen van arbeiders tegen voldoend loon.

In sommige gevallen moesten weder, wegens nalatigheid in het verrichten van persoonlijke diensten (bepaalde onwil in dit opzicht openbaarde zich nergens), de daartegen bij Indisch Staatsblad 1877 n°. 248 bedreigde straffen worden toegepast.

In het volgende staatje vindt men eenige opgaven betreffende den in 1882 en 1883 ter Sumatra's Westkust in heerendienst gevorderden arbeid ten behoeve van openbare werken.

RESIDENTIËN.	Aantal		Aantal dagdiensten gedurende 1883 gevorderd voor:				Gemiddeld aantal dagdiensten in 1883 van elken dienstplichtige gevorderd ten behoeve van openbare werken.
	tot arbeid bekwame mannen.	heerendienstplichtigen	gewoon onderhoud van bruggen.	gewoon onderhoud van wegen.	andere burgerlijke landswerken.	TOTAAL.	
Padangsche Benedenlanden	69 179	59 293	„	706 857	„	706 857	11 à 12
Padangsche Bovenlanden	188 118	147 087	„	1 214 361	„	1 214 361	8 à 9
Tapanoli	42 131	27 691	26 630	251 273	14 893	292 796	10 à 11
Totaal in 1883	299 428	234 071	26 630	2 172 491	14 893	2 214 014	9 à 10
In 1882 waren de cijfers	294 668	236 683	56 522	1 704 637	23 702	1 784 861	7 à 8

Benkoelen. Over het algemeen worden in dit gewest de heerendiensten gewillig gepraesteerd; alleen onder het meer vlottende gedeelte der bevolking trachtten sommigen zich aan hunne verplichtingen ten deze te onttrekken. In het afgeloopen jaar werden in sommige afdeelingen meer diensten gevorderd dan in 1882, en wel als een gevolg van de schade die de vloedgolf van 27 Augustus hier en daar aan den strandweg en de daarin gelegen bruggen aanrichtte. Omtrent den in 1883 van de heerendienstplichtigen gevorderden arbeid zijn de volgende opgaven ontvangen.

AFDEELINGEN.	Beschikbaar aantal heerendienstplichtigen.	Aantal dagdiensten gedurende 1883 gevorderd:				Gemiddeld aantal dagdiensten in 1883 van elken dienstplichtige gevorderd
		voor het onderhoud van wegen en bruggen en voor wachtdiensten	voor het vervoeren van goederen van gouvernements reizigers.	tot wering van rampen	Totaal.	
Hoofdplaats Benkoelen	978	„	242	„	242	„
Ommelanden van Benkoelen	5 106	110 425	1 200	„	111 625	21 à 22
Lais	3 470	92 190	410	„	92 600	26 à 27
Seloema	5 127	94 862	250	„	95 112	18 à 19
Manna, Pasoemah en Oeloe Manna	5 630	121 782	970	„	122 752	21 à 22
Kauer	2 493	109 080	180	„	109 260	43 à 44
Mokko Mokko	4 466	67 485	1 359	„	68 844	15 à 16
Kroë	4 485	68 370	1 711	„	70 081	15 à 16
Totaal in 1883	31 755	664 194	6 322	„	670 516	21 à 22
In 1882 waren de cijfers	31 359	630 540	6 318	„	636 858	20

Lampongsche districten. Nopens de in dit gewest gedurende 1883 van de bevolking gevorderde heerendiensten kunnen geen cijfers worden verstrekt, omdat de aanteekeningen dienaangaande door de vloedgolf van 27 Augustus 1883 verloren zijn gegaan. Het lijdt echter geen twijfel dat de gepraesteerde diensten talrijker dan gewoonlijk zijn geweest, zoowel voor het weder in orde brengen van de vernielde weggedeelten en bruggen als voor de wegruiming van de lijken der bij de ramp omgekomen menschen en dieren, van de overblijfselen van huizen en huisraad, ontwortelde boomen, enz. Met het oog op de buitengewone krachtsinspanning die daardoor van de heerendienstplichtige bevolking moest gevorderd worden, werd de resident gemachtigd om haar eene tegemoetkoming van f 0,30 per man daags uit te keeren.

Banka en *Billiton.* Ten aanzien van de residentie Banka vindt men alleen vermeld dat nalatigheid in het praesteeren van heerendiensten nog steeds veelvuldig voorkomt ondanks de toepassing van de ter zake bestaande strafbepalingen.

De heerendiensten op Billiton zijn over 't geheel weinig drukkend. In het onderhoud van wegen en bruggen komt de Billitonmaatschappij, met het oog op het tinvervoer, de bevolking te gemoet door de uitkeering van eene vaste som 's jaars en de verstrekking van spijkers. Voor het lossen, laden en verwerken van steenkolen in het kolendepot werd gedurende het afgeloopen jaar slechts driemalen over de diensten der bevolking beschikt.

Borneo. De ontvangen opgaven bepalen zich tot het volgende overzicht, alleen de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo betreffende.

AFDEELINGEN.	Aantal dienstplichtigen.	Aantal dienstplichtigen in 1883 gemiddeld dagelijks opgekomen:	
		in betaalden heerendienst. *a*)	in onbetaalden heerendienst. *b*)
Bandjermasin en ommelanden	4 846	12	130
Martapoera	18 562	13	494
Amoenthai	53 389	28	1114
Doessoen en Dajaklanden	6 642	21	124
Sampit	3 105	„	27

a) Voor het overbrengen van gouvernements-reizigers en goederen.

b) Voor het in goeden staat houden van wegen en bruggen in de kampongs, het bezetten van de gardoes (alleen des nachts), het doen van nachtrondes en het vervullen van kemitdiensten bij de hoofden, wat deze laatste diensten betreft, voor zooveel ze niet worden afgekocht (zie het verslag van 1879 blz. 85).

Uit de Westerafdeeling van Borneo is ten aanzien van de heerendiensten over 1883 niets bericht. De wijziging door het nieuwe reglement op het rechtswezen in dit gewest te weeg gebracht in de bepalingen betreffende de uitoefening van bestuur en politie in de zoogenaamde Chineesche districten der afdeeling Montrado vorderde eene afzonderlijke voorziening tegen nalatigheid of onwil in het verrichten van verplichte persoonlijke diensten door de Chineezen in Montrado. Die voorziening werd getroffen bij de ordonnantie van 8 April 1884 (Indisch Staatsblad n°. 60).

Celebes. Met betrekking tot het gouvernement Celebes en onderhoorigheden wordt gemeld dat de heerendiensten nergens voor de bevolking drukkend waren en over het algemeen gewillig en in voldoende mate gepraesteerd werden. Twee tot dusver in heerendienst bediende overvaarten zijn thans verpacht.

In de residentie Menado werden gedurende 1883 gemiddeld van elken dienstplichtige gevorderd: in de afdeeling Menado 33, in de afdeeling Tondano 24, in de afdeeling Belang 11, in de afdeeling Amoerang 28 en in de afdeeling Kema 14 à 15 dagdiensten. De vele diensten in de afdeeling Menado waren toe te schrijven aan buitengewone beschadiging van wegen en bruggen ten gevolge van de zware en aanhoudende regens. Van de bevoegdheid om, tegen betaling, heerendienstplichtigen te bezigen voor het uitvoeren van openbare landswerken die in vrijen arbeid behooren te worden verricht, maar waarvoor geen vrijwilligers te bekomen zijn, werd in het afgeloopen jaar driemalen gebruik gemaakt en bij die gelegenheden werden in 't geheel 7554 dagdiensten gevorderd. Ten behoeve van militaire gebouwen werd niet over de diensten der bevolking beschikt. Eenige malen werd aan de bevolking eene geldelijke tegemoetkoming toegekend, zooals voor het herstellen van een gedeelte van den grooten weg door de afdeeling Tondano over den bergrug Tompasoe en van een gedeelte van den weg over den Empong. In de afdeeling Gorontalo werden als gewoonlijk een aantal diensten gevorderd voor het onderhoud van wegen, bruggen, waterleidingen, enz.

III. Landelijke inkomsten.

§ 1. *Java en Madura.*

Landrente. Aan de onderzoekingen ter verzameling van gegevens die de Regeering in staat moeten stellen om eene keuze te doen nopens het aan te nemen stelsel van landrente, werd ook in 1883 door de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur over 't algemeen met toewijding gewerkt. De verschillende gewesten zijn ten dienste van dit onderzoek verdeeld geworden in omstreeks 1500 kringen van aan elkander grenzende en in dezelfde omstandigheden verkeerende dessa's. Voor elke dessa is de uitgestrektheid der bouwgronden nagegaan; voor elken kring de opbrengst aan eerste en tweede gewassen, de productiekosten en de huur- en verkoopprijzen. Ten einde onjuiste gevolgtrekkingen te voorkomen, is ook onderzocht of de bevolking andere inkomsten heeft dan die uit landbouw voortspruiten en of de betaling van de landrente haar gemakkelijk valt. Bij den aanvang van 1884 waren die opnemingen en onderzoekingen overal beëindigd, behalve in de afdeelingen Anjer en Tjiringin der residentie Bantam, waar de reeds verzamelde gegevens voor een groot deel bij de ramp van 27 Augustus 1883 te loor zijn gegaan [1]), en in Madioen en Kediri, waar nog eenige tegalans moesten worden opgemeten. Intusschen is door den betrokken hoofdinspecteur der cultures, — sedert 1 November 1883 daarin bijgestaan door twee controleurs der 1ste klasse en sedert 1 Februari jl. nog door een derden ambtenaar van dien rang, — de bewerking en, voor zooveel nog noodig, de verificatie van de verzamelde bouwstoffen ter hand genomen. De resumé's der onderzoekingen voor elke afdeeling en voor elk gewest, ingericht in den trant van het in 't vorig verslag (bijlage M) medegedeelde schema, zullen spoedig gereed komen.

In afwachting van de nieuwe landrente-regeling wordt van de uitkomsten van het onderzoek reeds zooveel mogelijk gebruik gemaakt bij de toepassing van de ordonnantie in Indisch Staatsblad 1878 n°. 110. Waar het blijkt dat de bestaande aanslag in verhouding tot de uitgestrektheid en de opbrengst der velden, ook bij vergelijking met andere dessa's, te hoog of te laag is, worden die verschillen vereffend. Waar de aanslag te hoog is, heeft verlaging, waar veel te weinig wordt geheven, heeft — doch zeer geleidelijk — verhooging plaats.

Met betrekking tot den aanslag voor 1883 is, onder verwijzing naar het gewestelijk overzicht hierachter afgedrukt als bijlage L, het volgende aan te teekenen.

De toepassing van betere gegevens (art. 2 van Indisch Staatsblad 1878 n°. 110) leidde in acht gewesten tot eene verhooging van den onzuiveren aanslag met f 133/m. (waarvan voor Rembang en Tagal alleen f 43/m. en f 32/m.), daarentegen in zeven gewesten tot eene verlaging met f 44/m. Door het landrenteplichtig worden van gronden vermeerderde overigens de aanslag met f 139/m., doch daar andere gronden ophielden landrenteplichtig te zijn (te zamen aangeslagen geweest voor f 116/m.), bleef uit dezen hoofde slechts eene vermeerdering over van f 23/m. Hierbij gevoegd de vermeerdering voortvloeiende uit de toepassing van betere gegevens, ten slotte nederkomende op f 89/m., zoo verkreeg men als einduitkomst voor 1883 eene vermeerdering van den onzuiveren aanslag met f 112/m. In 1882 had de onzuivere aanslag, volgens verbeterde opgaven, bedragen f 19 488/m., zoodat het cijfer voor 1883 klom tot f 19 600/m. Veel aanzienlijker dan in 1882 waren echter de afschrijvingen. Terwijl toen f 1 464/m., waarvan f 1 001/m. wegens misgewas of het onbeplant blijven van gronden, was af te schrijven, beliep in 1883 dit laatste bedrag niet minder dan f 1 847/m. en het totaal der afschrijvingen f 2 329/m. Derhalve viel in 1883 *werkelijk te heffen* f 17 271/m., dat is f 747/m. minder dan in 1882, toen, volgens de thans ontvangen nadere opgaven, door de landrenteplichtigen was op te brengen f 18 018/m. Slechts in vier gewesten was het werkelijk te heffen bedrag hooger dan in 1882 (te zamen f 67/m.); in de vermindering die het in de zestien andere gewesten te heffen bedrag aanwees (te zamen f 814/m.) hadden Soerabaija, Bantam en Kediri het grootste aandeel, namelijk f 231/m., f 124/m. en f 108/m. In Bantam was deze teruggang grootendeels het gevolg van de verwoesting door de uitbarsting van Krakatau aangericht, in de overige gewesten hoofdzakelijk van misgewas.

Het in 1883 onaangezuiverd gebleven bedrag verschilde weinig van den achterstand bij het einde van vorige jaren. Liet in 1880, 1881 en 1882 de geregelde afbetaling telkens het meest te wenschen over in Bantam en Bezoeki, ook nu had Bantam het grootste aandeel in den achterstand, doch overigens Rembang, Banjoemas, Bagelen en Kediri. Voor deze vijf gewesten was op 31 December jl. over 1883 nog aan te zuiveren f 269/m., d. i. bijna 86 pct. van den totalen achterstand ad f 313/m. Wat Bantam betreft is hierbij te denken aan de groote verliezen door de ramp van 27 Augustus 1883 te weeg gebracht, in de vier andere gewesten waren vele landbouwers geldelijk achteruit gegaan, deels door tegenspoed in hun bedrijf, deels door de geheerscht hebbende volksziekten.

In den aanslag der landrente voor 1884 wordt ook het Madureesche landschap Sumanap begrepen, als een gevolg van de op blz. 67 hiervóór besproken invoering van 's Gouvernements rechtstreeksch bestuur aldaar. Inmiddels wordt met de in 't vorig verslag (blz. 76) bedoelde opnemingen in dat landschap en in Bangkallan nog voortgegaan.

Belasting op vischvijvers. Gewestelijke opgaven nopens het over 1883, in vergelijking met de vier voorafgegane jaren, te heffen bedrag vindt men in het volgende overzicht.

Gewesten.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Bantam . .	f 2 571	f 2 549	f 2 497	f 2 489	f 2 489
Krawang . .	14 631	23 759	16 641	14 331	20 022
Tagal . . .	304	323	253	268	260
Samarang. .	1 348	1 342	1 526	1 555	1 562
Japara. . .	44 735	44 335	45 539	46 012	46 504
Rembang. .	3 928	3 409	3 638	4 192	4 248
Soerabaija .	199 517	198 154	200 050	a) 199 173	202 200
Transporteer.	f 267 034	f 273 871	f 270 144	f 268 020	f 277 285

a) Verbeterde opgaaf. In 't vorig verslag werd f 1 542 te veel uitgetrokken.

[1]) Met behulp van een 40-tal mantri's van het kadaster hoopte men de op nieuw aangevangen metingen in beide afdeelingen spoedig te kunnen doen afloopen.

Gewesten.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Per transport	f 267 034	f 273 871	f 270 144	f 268 020	f 277 285
Pasoeroean .	26 000	26 004	26 821	26 908	26 908
Bezoeki . .	7 825	7 810	7 470	7 698	8 691
Probolinggo .	6 926	6 826	6 870	6 820	7 108
Madura . .	5 853	5 894	5 627	5 530	5 367
Totaal.	f 313 638	f 320 405	f 316 932	b) f 314 976	f 325 359

b) Verbeterde opgaaf; zie noot *a* op de vorige bladzijde.

Hier en daar neemt het aanleggen van vischvijvers toe, hetgeen in 1883 eenigszins bijdroeg tot de stijging van den aanslag.

Van den aanslag over 1883 moest bij het eind van het jaar nog f 9403 worden aangezuiverd, waaronder f 2449 ter zake van de vischvijvers in Bantam. Daar deze allen door de vloedgolf van 27 Augustus 1883 zijn vernield, zal laatstgenoemde som wel geheel moeten worden afgeschreven.

Het ligt in de bedoeling door den hoofdinspecteur die met de leiding van het landrente-onderzoek belast is, na afloop van deze zaak, ook eene enquête te doen instellen naar de belastbaarheid der vischvijvers. Nu worden de vischvijvers nog volgens de plaatselijke gebruiken aangeslagen. Alleen sommige vijvers in Krawang, die aan het Gouvernement toebehooren, worden jaarlijks aan de meestbiedenden verpacht.

Vogelnestgrotten. Als naar gewoonte volgt hier een vijfjarig overzicht van hetgeen de vogelnestgrotten aan 's lands kas opbrachten.

	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Bedongen huursom per jaar voor de grotten: in Bagelen en de Preanger regentschappen (voor langen termijn — 1872 t/m 1896 — verhuurd) . . .	f 39 287,00	f 39 287,00	f 39 287,00	f 39 287,00	f 39 287,00
in Benkoelen (verhuurd voor de jaren 1875 t/m 1884)	12,00	12,00	12,00	12,00	12,00
in Samarang en Japara (telkens voor één jaar verhuurd)	144,60	150,36	159,80	163,83	162,40
Bedongen pachtsom per jaar voor de grotten in de residentiën Bantam, Soerabaija, Rembang, Bezoeki, Probolinggo en Madura (voor één of voor drie jaren in pacht afgestaan) *a*)	108 792,00	106 512,00	115 464,00	118 728,00	124 920,00
Opbrengst van te Samarang verkochte vogelnesten uit de gouvernementsgrotten in Djokjokarta en Madioen	3 967,75	3 673,50	3 652,00	3 719,75	3 446,50
Totaal	f 152 203,35	f 149 634,86	f 158 574,80	f 161 910,58	f 167 827,90

a) Deze verpachting geschiedt van wege het departement van financiën.

§ 2. *Buitenbezittingen.*

Landelijke inkomsten in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden. In het volgende staatje vindt men aangeteekend hoeveel de hierbedoelde belastingen opbrachten in de laatste drie jaren.

Aard der belasting.	1881.	1882.	1883.
Vertiening der padivelden *a*)	f 282 894,74^5	f 230 187,21^5	f 173 428,69^5
Vertiening der suikerrietvelden	1 003,40	1 279,65	1 305,30
Vertiening der zoutpannen	1 113,25	739,25	*b*) 1 225,25
Tesang-heffing *c*)	10 810,80	*d*) 7 053,65^5	*e*) 635,60
Koffiebelasting in de bergregentschappen der Noorderdistricten; zie Indisch Staatsblad 1873 nº. 29 .	5 829,00	5 763,00	5 730,00
Koffiebelasting in eenige bergstreken der Oosterdistricten *f*)	1 500,00	1 500,00	1 500,00
Bamboe-levering	52,22	34,75	32,67
	f 303 203,41^5	f 246 557,52	*g*) f 183 857,51^5

a) De vertiening wordt geheven naar de geschatte geldswaarde van den oogst. De waarde van 100 bossen padi (elk wegende 12 katti's) werd in de genoemde drie jaren op f 35 berekend.

b) De hoogere opbrengst was een gevolg van den gunstigen zoutoogst en van de uitbreiding die de aanmaak verkreeg.

c) Aandeel van het Gouvernement in de opbrengst van de aan inlanders in gebruik afgestane gouvernements-padivelden.

d) De opgaaf is thans volledig. In de Noorderdistricten bedroeg het gouvernements-aandeel in de tesang-padi 23 424 bossen, te Tello 2503 bossen. Te Tello werd daarvan f 876,05 in geld gekweten; in de Noorderdistricten werd de padi in natura geleverd en door het Gouvernement verkocht; dit gaf eene netto opbrengst van f 6177,60^5.

e) Deze opgaaf is nog onvolledig.

f) In de vorige verslagen werd deze belasting ten onrechte niet vermeld. In de bedoelde streken heeft de bevolking op te brengen 60 pikols koffie, of f 25 voor elken ontbrekenden pikol.

g) Zie noot *e*.

Cijns uit onderhoorigheden der residentie Menado. Van de 12 hierbedoelde landschappen (6 ter noordkust van Celebes en 6 op de Sangi-eilanden) waren bij het eind van 1883 Bolang Mongondo, Bolang Oeki, Bintaoena en Bolang Itam nog den vollen cijns over dat jaar schuldig, te zamen f 4965, en Kaidipang nog een gedeelte, namelijk f 240. De drie eerstgenoemde rijkjes hadden bovendien aan cijns over 1882 en vroeger te zamen nog f 7920 te betalen, zoodat op 31 December jl. door 5 van de 12 landschappen in 't geheel nog was aan te zuiveren f 13 125, waarvan door Bolang Mongondo alléén f 11 550. Van wege het Europeesch bestuur worden geen middelen verzuimd om het achterstallige binnen te krijgen. Ter verduidelijking van bovenstaande opgaven strekke het volgende overzicht.

	LANDSCHAPPEN.	Over één of meer der jaren 1879 t/m. 1882		Over 1883	
		nog verschuldigd op 1 Januari 1883.	afbetaald in 1883.	verschuldigd.	afbetaald in 1883.
Noordkust van Celebes.	Bolang Mongondo .	*a*) f 7 550	f „	f 4 000	f „
	Bolang Oeki . . .	470	225	250	„
	Bintaoena	125	„	250	„
	Bolang Itam . . .	„	„	465	„
	Kaidipang	400	400	400	160
	Bwool	400	400	400	400
Sangi-eilanden.	Siauw	500	500	500	500
	Tagoelandang . .	„	„	100	100
	Taboekan	400	400	400	400
	Manganitoe . . .	180	180	180	180
	Kandhar	50	50	50	50
	Taroena.	120	120	120	120
		f 10 195	f 2 275	f 7 115	f 1 910

a) Ter verbetering van het staatje in 't vorig verslag vindt men thans opgegeven dat Bolang Mongondo op 1 Januari 1882 schuldig was f 8750 en in mindering daarvan gedurende 1882 afbetaalde f 5200, zoodat op 1 Januari 1883 nog aan te zuiveren bleef over 1881 en vroeger f 3550, en over 1882 f 4000, of te zamen f 7550.

Landrente in Boeleleng en Djembrana (Bali en Lombok). In deze landschappen is, sinds er met 1 Juli 1882 ook de belastingheffing geheel in handen voor het Gouvernement is overgegaan, het van ouds vigeerende landrentestelsel voorloopig behouden gebleven. Volgens dat stelsel is de landrente (padjeg) eene betaling voor het besproeiings-

water dat de soebaks of seka's (waterschappen of sawah-vereenigingen) van den souverein ontvangen. In Boeleleng worden per » tenah " — d. i. voor zoodanige oppervlakte ter beplanting waarvan eene groote bos van p. m. 50 katti's zaadpadi noodig is — opgebracht vijf timbang's elk van 75 katti's padi of 33 katti's rijst; in Djembrana één timbang per » depoek " — d. i. voor zoodanige oppervlakte ter beplanting waarvan eene kleine bos van 10 katti's zaadpadi vereischt wordt. In Boeleleng moet in 't algemeen boven de padjeg nog eene additioneele belasting (soeminih) van 100 kepengs (Chineesche duiten) per tenah betaald worden. Bovendien zijn er in Boeleleng sommige soebaks (waarvan de aanslag echter thans wordt herzien) die tot dusver het voorrecht genoten om als padjeg niet meer dan 600 à 1000 kepengs per tenah te betalen, d. i. nauwelijks $1/6$ of $1/4$ van hetgeen door de andere soebaks wordt opgebracht. Overigens moet bij gedeeltelijke afschrijving van padjeg wegens misgewas als » pandegdeg " betaald worden, in Boeleleng 33 kepengs per tenah en in Djembrana 10 kepengs per depoek. Ten einde in de landrente-heffing meer orde en regelmaat te brengen dan onder het inlandsch bestuur bestond, vaardigde de resident bij eene beschikking van 9 Maart 1883 eenige huishoudelijke voorschriften uit. Voor Djembrana konden die voorschriften meer uitgewerkt zijn dan voor Boeleleng, vermits in laatstgemelde afdeeling gedurende de voorafgegane maanden slechts eenige globale opnemingen en onderzoekingen hadden plaats gevonden, terwijl in Djembrana reeds in 1877 tot eene individueele opneming en registratie van de rijstvelden was overgegaan, en het Europeesch bestuur aldaar sedert voortdurend het oog had gehouden op de inning en verantwoording van de padjeg. In Boeleleng geschiedt de aanslag soebaksgewijze, terwijl de repartitie moet blijken uit een door de soebakhoofden aangehouden register. In Djembrana wordt de aanslag per seka vastgesteld en geschiedt de repartitie volgens een door den controleur aan te houden register. In eerstgemelde afdeeling moet de padjeg voldaan zijn binnen 35 dagen na den oogst, doch in Djembrana wordt daartoe tijd gelaten tot 31 December. Voor hen die in 1883 de belasting, in plaats van in rijst of padi, in geld mochten willen afdragen, werd als maatstaf aangenomen f 2 per timbang rijst van 33 katti's voor Boeleleng en f 1,20 per timbang padi van 75 katti's voor Djembrana. De waarde in Nederlandsche munt van de kepengs werd voor 1883 bepaald op f 2,50 per 1000 stuks. Opgaven omtrent hetgeen de padjeg enz. over 1883 zuiver aan 's lands kas heeft opgebracht, zijn tot nog toe niet ontvangen. Over 1882 beliep de zuivere opbrengst f 21 366,40. De *aanslag* voor 1883 bedroeg, na aftrekking van hetgeen aan de mindere hoofden en beambten als bezoldiging ten bate komt (zie Indisch Staatsblad 1882 n°. 123, sub E 2°.), voor Boeleleng 33 450 timbangs rijst benevens 1 568 729 kepengs, en voor Djembrana (welke afdeeling vijf- à zesmaal kleiner is) 6983 timbangs padi. Wegens de buitengewone droogte zullen evenwel belangrijke afschrijvingen moeten plaats hebben zoowel ter zake van misgewas als wegens het buiten de schuld der landbouwers onbeplant blijven van sawahs. Men berekent dat in 1883 in Boeleleng slechts $1/3$, in Djembrana slechts $1/4$ van een gewonen oogst werd verkregen.

Ter verzameling van de voor eene definitieve landrente-regeling noodige gegevens, inzonderheid wat Boeleleng betreft, is den resident voorloopig nog de beschikking gelaten over een controleur boven de formatie, wien in de tweede helft van 1883 twee inlandsche landmeters zijn toegevoegd, en in Mei jl. nog een derde.

IV. Agrarische aangelegenheden; afstand van grond.

§ 1. *Java en Madura.*

Conversie van communaal in erfelijk individueel bezit. Nadat in Februari jl. het advies der Indische Regeering was ontvangen over het haar in September 1882 toegezonden schema voor eene algemeene verordening betreffende de conversie van communaal in individueel bezit (verg. blz. 77 van het vorig verslag), is in het begin van Juni bij den Raad van State de overweging aanhangig gemaakt van een ontwerp Koninklijk besluit tot regeling van deze aangelegenheid.

Omtrent de gedurende 1883 voorgekomen veranderingen in den vorm van het grondbezit in de dessa's vindt men het navolgende aangeteekend.

Slechts 1 dessa (Pasoeroengan-Lor in Tagal) ging er toe over het gemeentelijk grondbezit (met vaste aandeelen) te vervangen door individueel bezit; 32 dessa's (20 in Pasoeroean, 10 in Madioen en 2 in Banjoemas) vervingen de periodieke verdeeling der communale gronden door het stelsel van vaste aandeelen; 5 dessa's (in Madioen) keerden van dit laatste stelsel tot periodieke verdeeling terug, terwijl een niet opgegeven aantal dessa's in Tagal en Bagelen overgingen tot eene herverdeeling van de velden, die zij communaal (met vaste aandeelen) bezaten. In Tagal geschiedde deze herverdeeling omdat sedert de uitbreiding van het getal gezinnen de heerendiensten niet meer gelijkmatig drukten in verhouding tot ieders grondbezit, zoodat sommige personen in de lasten deelden zonder de voordeelen te genieten; in Bagelen kwam men tot herverdeeling, eensdeels omdat ten gevolge van het verleggen van dessawegen en waterleidingen eenige deelgerechtigden benadeeld waren, anderdeels omdat de waarde der aandeelen niet meer gelijk was uithoofde van verbeterde irrigatie of ten gevolge van onderlinge ruiling van dessagebied. De hooger bedoelde dessa Pasoeroengan-Lor volgde door aanneming van het individueel bezit het voorbeeld van de nabij gelegen dessa Pasoeroengan-Kidoel, en zulks — evenals deze (verg. vorig verslag blz. 77) — uit vrees dat bij de voorgenomen vereeniging van de beide dessa's het aandeel van elken deelgerechtigde in de communale gronden kleiner zou worden dan het tot dusver was. Na reserveering van $8^1/_2$ bouws ambtsvelden voor het dessabestuur (waarvan voor den bekel alleen 5 bouws) bleven voor de 60 deelgerechtigden 90 bouws over, zoodat ieder $1^1/_2$ bouw kreeg. De 20 dessa's in Pasoeroean, die de periodieke verdeeling der communale gronden vervingen door de toekenning van vaste aandeelen, waren geen van allen bij de gouvernements-suikercultuur ingedeeld. Omtrent de 2 dessa's in Banjoemas, die den zooeven genoemden vorm van grondbezit kozen, kan gezegd worden dat zij daardoor overgingen tot den reeds vrij algemeen in dit gewest bestaanden toestand; immers van 1196 dessa's met communaal bezit hebben reeds 1118 het stelsel van vaste aandeelen aangenomen.

Vervanging van erfelijk individueel bezit door eigendom. In zeven gewesten, namelijk in Bantam, Cheribon, Pekalongan, Rembang, Bezoeki, Madioen en Kediri, werden in 1883 24 verzoeken om vervanging van erfelijk individueel gebruiksrecht door eigendom overeenkomstig het Koninklijk besluit van 16 April 1872 n°. 29 (Indisch Staatsblad n°. 117) aanhangig gemaakt. Bij het eind van het jaar waren al die aanvragen, te zamen betrekking hebbende tot ruim 243 bouws, nog aanhangig. Hetzelfde was het geval met 31 reeds vroeger ingediende aanvragen, waarbij de uitwijzing van agrarisch eigendom verzocht werd voor eene gezamenlijke oppervlakte van ruim 163 bouws. Gedurende 1883 werden 49 aanvragen om agrarisch eigendom (1 van 1880, 6 van 1881 en 42 van 1882) afgedaan, namelijk 35 toegewezen en 14 afgewezen, respectievelijk betrekking hebbende tot 207 en 891 bouws.

Van de uitvaardiging van het aangehaalde besluit af tot het einde van 1883 waren in 't geheel:

toegewezen:	624	aanvragen, betrekking hebbende tot	2 855 bouws;
afgewezen:	358	„ , „ „ „	4 871 „
vervallen (in 1882 of vroeger) [1]):	286	„ , „ „ „	3 795 „
	1 268	„ , „ „ „	11 521 „
zooals boven is gezegd, waren nog aanhangig:	55	„ , „ „ „	406 „
Van 1872 t/m 1883 werden dus in 't geheel ingediend:	1 323	„ , „ „ „	11 927 „

Gewestelijke opgaven vindt men in het volgende overzicht.

---

[1]) In 1883 werd geen enkele aanvrage geroyeerd.

GEWESTEN.	GEDURENDE HET TIJDVAK 1872—1883:																					Op 31 December 1883 nog in behandeling gebleven aanvragen.		
	aanhangig gemaakte aanvragen.									afgedane (of vervallen) aanvragen.														
	1872 t/m 1882.			1883.			Te zamen.			Toegewezen.			Afgewezen.			Vervallen.								
	Getal aanvragen.	Uitgestrektheid. Bouws.	Uitgestrektheid. Vierk. Rijnl. roeden.	Getal aanvragen.	Uitgestrektheid. Bouws.	Uitgestrektheid. Vierk. Rijnl. roeden.	Getal aanvragen.	Uitgestrektheid. Bouws.	Uitgestrektheid. Vierk. Rijnl. roeden.	Getal aanvragen.	Uitgestrektheid. Bouws.	Uitgestrektheid. Vierk. Rijnl. roeden.	Getal aanvragen.	Uitgestrektheid. Bouws.	Uitgestrektheid. Vierk. Rijnl. roeden.	Getal aanvragen.	Uitgestrektheid. Bouws.	Uitgestrektheid. Vierk. Rijnl. roeden.	Getal aanvr.	Uitgestrektheid. Bouws.	Uitgestrektheid. Vierk. Rijnl. roeden.			
Bantam	4	19	374	2	4	109	6	23	483	4	19	374	„	„	„	„	„	„	2	4	109			
Krawang	6	10	„	„	„	„	6	10	„	4	7	127	„	„	„	2	2	373	„	„	„			
Preanger regentschappen	1	1	„	„	„	„	1	1	„	1	1	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„			
Cheribon	3	41	199	7	31	334	10	73	33	1	„	72	2	41	127	„	„	„	7	31	334			
Tagal	11	630	98	„	„	„	11	630	98	a) 11	313	98	b) 1	317	„	„	„	„	„	„	„			
Pekalongan	201	1949	192	1	90	423	202	2040	115	62	862	265	82	723	40	57	363	387	1	90	423			
Samarang	128	2723	167	„	„	„	128	2723	167	10	67	488	37	763	251	81	1891	428	„	„	„			
Japara	2	12	69	„	„	„	2	12	69	1	9	307	1	2	262	„	„	„	„	„	„			
Rembang	106	193	257	2	8	472	108	202	229	74	92	193	3	66	375	29	34	189	2	8	472			
Soerabaija	120	323	88	„	„	„	120	323	88	81	167	11	35	152	166	4	3	411	„	„	„			
Probolinggo	18	4	400	„	„	„	18	4	400	17	3	156	„	„	„	1	1	244	„	„	„			
Bezoeki	70	226	483	1	„	145	71	227	128	63	215	418	3	9	338	4	1	227	1	„	145			
Banjoemas	3	31	„	„	„	„	3	31	„	„	„	„	„	„	„	3	31	„	„	„	„			
Bagelen	1	5	„	„	„	„	1	5	„	„	„	„	„	„	„	1	5	„	„	„	„			
Kadoe	143	2782	492	„	„	„	143	2782	492	6	110	451	52	1253	44	81	1414	139	4	4	358			
Madioen	299	c) 1909	c) 302	3	56	292	302	1966	94	194	528	339	d) 72	1239	70	18	34	246	18	163	439			
Kediri	183	819	c) 328	8	50	372	191	870	200	95	455	60	71	302	186	5	11	31	20	101	423			
Totaal	1299	11683	449	24	243	147	1323	11 927	96	e) 624	2854	359	e) 359	4870	359	286	3795	175	55	406	203			

a) Hieronder één aanvraag die slechts gedeeltelijk werd toegewezen.
b) De afwijzing betreft eene reeds in de voorgaande rubriek medegetelde aanvraag.
c) Verbeterde opgaaf.
d) In het vorig verslag werd bij vergissing één afgewezen aanvraag te min opgegeven.
e) Het aantal toegewezen en afgewezen aanvragen te zamen bedroeg 982 (verg. de noten a en b).

In het afgeloopen jaar werd voor het eerst gebruik gemaakt van de bij art. 19 van het bovenaangehaald Koninklijk besluit van 16 April 1872 n°. 29 aan den Gouverneur-Generaal verleende bevoegdheid om uitzonderingen toe te staan op het verbod tot vervreemding aan niet-inlanders van gronden die in agrarisch eigendom zijn verkregen, ingeval de grond dienen moet voor inrichtingen van nijverheid of landbouw, voor uitbreiding van bestaande samenwoningen van niet-inlanders of voor andere gewichtige doeleinden. De agrarische eigenaar kreeg namelijk vergunning om een stuk grond te Probolinggo, ter grootte van 3518 M²., in het belang der uitbreiding van genoemde hoofdplaats aan een Europeaan in vollen eigendom over te dragen.

Verhuring van grond door inlanders aan niet-inlanders. Ten aanzien van de hierbedoelde verhuringen, voor zooveel zij bij het bestuur bekend werden, vindt men in het volgende overzicht eenige opgaven over de laatst verloopen vijf jaren.

JAREN.	Uitgestrektheid (in bouws), gehuurd: bij geregistreerde overeenkomsten.	Uitgestrektheid (in bouws), gehuurd: mondeling of bij niet-geregistreerde schriftelijke overeenkomsten. a)	Uitgestrektheid (in bouws), gehuurd: Te zamen.	Van de in de voorgaande kolommen bedoelde gronden was de onderstaande uitgestrektheid (in bouws) bestemd voor de teelt van suikerriet. Gehuurd bij geregistreerde overeenkomsten.	Van de in de voorgaande kolommen bedoelde gronden ... Gehuurd bij mondelinge of bij niet-geregistreerde schriftelijke overeenkomsten.	Van de in de voorgaande kolommen bedoelde gronden ... Te zamen.	Verdere opgaven ten aanzien van de bij *geregistreerde overeenkomst* gehuurde gronden. Aantal gewesten waar overeenkomsten ter registratie werden aangeboden.	Aantal der geregistreerde overeenkomsten.	Aantal huurders. Europeanen.	Aantal huurders. Vreemde oosterlingen.	Van de bij geregistreerde overeenkomsten in huur genomen gronden was het navolgend aantal bouws in: communaal bezit.	Van de bij geregistreerde overeenkomsten ... individueel bezit.
1879	6426	8 500	14 926	3585	7 235	10 820 = 72,5 pct. b)	15	4868	84	100	4670	1756
1880	3857	9 914	13 771	1452	7 971	9 423 = 68,4 „	15	2342	93	184	3042	815
1881	3246	20 199	23 445	1392	12 649	14 041 = 59,9 „	13	2083	44	81	2712	534
1882	2228	27 178	29 406	1420	20 904	22 324 = 75,9 „	12	2048	23	71	1920	308
1883	4165	27 429	31 594	3703	23 764	27 467 = 86,9 „	9	2475	52	76	3720	445

a) De opgaven in deze kolom kunnen niet als volledig worden aangemerkt.
b) Percentsgewijze verhouding tot het totaal in kolom 4 vermeld.

De 4165 bouws, waartoe de in 1883 geregistreerde overeenkomsten betrekking hadden, waren over de verschillende gewesten verdeeld als volgt:

Cheribon	1009	Pasoeroean	603
Tagal	848	Probolinggo	132
Samarang	47	Banjoemas	33
Japara	795	Kediri	357
Rembang	341		

Naar aanleiding van de in 't vorig verslag (blz. 79 en 182) vermelde adressen van belanghebbenden bij de suikerindustrie op Java heeft de Indische Regeering door een hoofdinspecteur der cultures doen onderzoeken of het verkrijgen van gronden voor de vrije suikercultuur onder de werking van Indisch Staatsblad 1871 n°. 163 werkelijk zooveel bezwaar opleverde. Het onderzoek leerde dat de

meeste der in de adressen besproken bezwaren niet overal werden gevoeld en zelfs niet bij alle ondernemingen van het gewest waar de bezwaren geopperd waren. De Indische Regeering heeft dan ook geen aanleiding gevonden om de bestaande bepalingen te wijzigen, maar het alleen wenschelijk geacht aan de hoofden van gewestelijk bestuur eenige wenken te geven betreffende de toepassing dier bepalingen. Dit is geschied bij eene circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 14 Augustus 1883 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3950), die vooral de strekking heeft om het doen registreeren van huurovereenkomsten te bevorderen. Vermits onder de uitdrukking » één jaar" in de verordening van 1871 volgens de circulaire » een oogstjaar " is te verstaan, zal de registratie niet behoeven te worden geweigerd van overeenkomsten waarbij vooruitbetaling over een oogstjaar is bedongen, en die termijn wordt gerekend te beginnen met het eerstvolgend tijdstip waarop men gewoon is met de bewerking van de rietvelden een aanvang te maken. Zoo zal in Augustus eene overeenkomst kunnen worden geregistreerd waarbij gronden zijn gehuurd voor het oogstjaar dat ingaat met de eerste dagen van April van het volgende jaar. Een groot bezwaar tegen het zich tijdig verschaffen van grond in de communale streken is daardoor voor de fabrikanten, die hunne overeenkomsten wenschen te doen registreeren, opgeheven. Niet minder zal de registratie bevorderd worden door de thans erkende bevoegdheid (verg. vorig verslag blz. 79) om verschillende overeenkomsten bij één akte te constateeren, eene bevoegdheid die echter slechts verleend is voor de gevallen dat de huur over één oogstjaar loopt, en zulks opdat bij huur voor langere termijnen elke verhuurder in het bezit kome van eene schriftelijke overeenkomst. In 't algemeen werd er op gewezen dat de formaliteiten voor de registratie zoo eenvoudig mogelijk behooren te worden gemaakt en slechts hebben te bestaan in de toetsing van het contract aan de bepalingen van Indisch Staatsblad 1871 n°. 163, behoudens inachtneming van de aanschrijving van 1877 (verg. het verslag van 1878 blz. 95) tegen het registreeren van huurovereenkomsten die kennelijk het uitvloeisel zijn van kwade praktijken van de zijde van huurder of verhuurder. Ten opzichte der contracten met dessahoofden en met leden van het dessabestuur, die hunne ambtsvelden in den regel verhuren buiten de dessagenooten om en zonder bepalingen te maken voor het geval van ontslag of overlijden, gaf de Regeering te kennen dat contracten nopens verhuring van ambtsvelden voor de rietcultuur niet mogen geregistreerd worden indien de verhuurder niet ten genoegen van het bestuur kan aantoonen dat de rechten van een eventueelen opvolger, minstens ten opzichte van den vooruit ontvangen huurprijs, zijn gewaarborgd. Overigens werd opgemerkt dat de rechtsgeldigheid van een notarieel huurcontract niet wordt verkregen dan door de daarop gevolgde registratie, en dat contracten die tevens bepalingen van werklevering inhouden niet mogen worden geregistreerd, maar dat geen bezwaar bestaat tegen contractueele bepalingen ter verzekering van het recht van overpad, ter verstrekking van water en dergelijke. Ten slotte bevatte de circulaire eenige wenken omtrent de minnelijke tusschenkomst die door het bestuur zou kunnen verleend worden als partijen die bij moeilijkheden of geschillen verlangden. Zoo bijv. indien de bevolking voor hare tweede gewassen het water in dezelfde uren gebruikt als de fabrikant, terwijl allen genoeg zouden hebben wanneer de fabrikant het 's morgens en de bevolking het 's avonds neemt of omgekeerd, — alsook indien toevoerleidingen, door den fabrikant naar zijne tuinen gegraven, worden afgetapt, of elders uit zorgeloosheid afvoerleidingen worden dichtgeworpen, die, hoewel voor de gouvernements-suikercultuur aangelegd, toch voor den eigen landbouw der bevolking noodig zijn geworden. In al zulke quaestiën zal de minnelijke tusschenkomst van het bestuur in den regel uitwerken dat de rietplanter zijne cultuur ongehinderd drijven kan, zonder dat de belangen van den eigen landbouw der bevolking daaronder komen te lijden. Uitdrukkelijk werd er in de circulaire op gewezen dat de bedoelde minnelijke tusschenkomst zich zal moeten bepalen tot leiding en aansporing, behalve waar het geldt quaestiën over watergebruik. Op dit laatste punt zal, zoolang deswege geen codificatie bestaat, het recht van beslissing verblijven bij het bestuur dat daarbij op aller belangen zal hebben te letten.

Vóórdat deze circulaire was uitgevaardigd, werd door den resident van Cheribon, naar aanleiding van het op eene vergadering der Vereeniging van Cheribonsche suikerfabrikanten besprokene, een voorstel gedaan tot wijziging van de bepalingen op de grondverhuringen in dier voege dat 1°. aan suikerfabrikanten onder zekere voorwaarden vrijheid zou worden gelaten om voor het in huur verkrijgen van communaal bezeten gronden, in stede van met den deelgenoot, met de gemeente zelve overeenkomsten aan te gaan, en 2°. tegen de niet-naleving van Indisch Staatsblad 1871 n°. 163 straffen zouden worden bedreigd, inzonderheid tot tegengang van de misbruiken, verbonden aan het huren van gronden der bevolking voor de teelt van gewassen die den grond uitputten. Daar intusschen de Indische Regeering hare inzichten met betrekking tot het onderwerp reeds aan den directeur van binnenlandsch bestuur had kenbaar gemaakt (waarvan de zooeven besproken circulaire het uitvloeisel was), vond zij geen termen om de aanbevolen herziening van de ordonnantie van 1871 in overweging te nemen, ook niet toen daarop eenigen tijd later door de hooger bedoelde Vereeniging van suikerfabrikanten nader werd aangedrongen. Den inmiddels opgetreden nieuwen resident van Cheribon werd evenwel aanbevolen tot tegengang van de misbruiken, verbonden aan het huren van gronden door vreemde oosterlingen, dezelfde krachtige houding als zijn voorganger aan te nemen (zie vorig verslag blz. 79.)

De huurprijzen der voor de teelt van suikerriet bestemde gronden liepen in de verschillende gewesten weder zeer uiteen. Zij bedroegen per bouw en per jaar (voor zoover hieromtrent opgaven inkwamen) in Cheribon en Pekalongan f 30, in Tagal f 20 à f 50, in Japara f 15 à f 50, in Rembang f 15 à f 40, in Soerabaija f 25 à f 50, in Pasoeroean f 50 à f 80, in Probolinggo f 45 à f 50, in Banjoemas f 40 à f 50, in Bagelen f 25 à f 40, in Madioen f 10 à f 30, en in Kediri f 15 à f 35.

De gronden die voor andere doeleinden dan de suikercultuur van de bevolking gehuurd werden, kregen, voor zooveel is opgegeven, de volgende bestemming.

Jaren.	Bij geregistreerde overeenkomsten gehuurd: voor de teelt van: padi alleen.	padi en tweede gewassen.	andere gewassen.	voor de oprichting van gebouwen.	Te zamen.	Bij mondelinge of bij niet-geregistreerde schriftelijke overeenkomsten gehuurd: voor de teelt van: padi alleen.	padi en tweede gewassen.	andere gewassen.	voor de oprichting van gebouwen.	Te zamen.	In 't geheel alzoo bestemd voor de teelt van: padi alleen.	padi en tweede gewassen.	andere gewassen.	voor de oprichting van gebouwen.	Te zamen.
1879	1 750	624	435	32	2 841	919	346		„	1 265	2 669	1 405		32	4 106
1880	1 313	318	668	106	2 405	1 433	506		4	1 943	2 746	1 492		110	4 348
1881	1 582	58	181	33	1 854	5 318	296	1 742	194	7 550	6 900	354	1 923	227	9 404
1882	490	50	259	9	808	4 666	286	1 307	15	6 274	5 156	336	1 566	24	7 082
1883	80	92	274	16	462	1 830	747	1 067	21	3 665	1 910	839	1 341	37	4 127

Weigering van registratie kwam in 1883 weder menigvuldig voor, in Soerabaija onder anderen omdat de aangeboden overeenkomsten gesloten waren voor den tijd van vijf jaren, terwijl de verhuurders slechts voor den tijd van één jaar het genot hadden van den verhuurden grond. Het gold namelijk de sawahs van eenige dessa's waar communaal bezit bestaat met jaarlijksche verdeeling.

Ten aanzien van het niet-nakomen van huurovereenkomsten is aan de ontvangen berichten slechts het volgende te ontleenen. Terwijl in Pasoeroean eenige niet nader vermelde klachten van dien aard in der minne werden bijgelegd, werd in Probolinggo in één geval eene vordering wegens contractbreuk tegen den inlandschen verhuurder bij den rechter aanhangig gemaakt. In Bezoeki werd van het rietplantsoen op gehuurden grond, ten behoeve van de onderneming Pandji, toen het bij het eind van het jaar nog niet gesneden was, een gedeelte door de bevolking in brand gestoken, waarschijnlijk om den fabrikant te dwingen tot spoedige ontruiming van den grond. In een ander gewest werd door den inlandschen verhuurder eene aanklacht ingediend tegen den Chineeschen huurder, die de betaling van de landrente op zich had genomen, doch aan die verplichting weigerde te voldoen toen het bleek dat de productie van den gehuurden grond door gebrekkigen toevoer van water geen voordeel beloofde.

Ontginning door inlanders van woesten (niet tot de dessa's behoorenden) grond. Uit het volgende overzicht kan blijken in welke mate gedurende 1883 door het Europeesch of het inlandsch bestuur (naar gelang van de grootte of de ligging der gevraagde terreinen; verg. Indisch Staatsblad 1874 nº. 79) vergunningen tot ontginning van domeingrond zijn verleend.

GEWESTEN. a)	Vergunningen verleend door:						TOTALEN.		Gemiddeld betrof dus elke vergunning (per persoon gerekend) onderstaande uitgestrektheid (in bouws of onderdeelen van bouws).
	districtshoofden.		adsistent-residenten.		residenten.				
	Aantal								
	personen.	bouws. b)	personen.	bouws. b)	personen.	bouws. b)	Personen.	Bouws. b)	
Krawang	7	7	„	„	„	„	7	7	1
Preanger regentschappen	2 551	1 867	123	125	„	„	2 674	1 992	„ 372/500
Cheribon	689	448	„	„	„	„	689	448	„ 325/500
Tagal	1 038	806	10	11	253	538	1 301	1 355	1 20/500
Pekalongan	157	83	„	„	1	2	158	85	„ 269/500
Samarang	436	441	„	„	47	65	483	506	1 24/500
Japara	187	160	„	„	„	„	187	160	„ 428/500
Rembang	565	290	„	„	182	150	747	440	„ 293/500
Soerabaija	230	26	„	„	5	5	235	31	„ 66/500
Pasoeroean	434	321	57	35	196	349	687	705	1 14/500
Probolinggo	1	2	76	107	124	70	201	179	„ 445/500
Bezoeki	75	46	„	„	26	47	101	93	„ 460/500
Banjoemas	1 454	1 205	8	6	4	2	1 466	1 213	„ 414/500
Bagelen	1 202	446	„	„	„	„	1 202	446	„ 185/500
Kadoe	244	372	„	„	„	„	244	372	1 262/500
Madioen	444	627	„	„	222	411	666	1 038	1 254/500
Kediri	767	523	47	25	24	138	838	686	„ 409/500
Totalen	10 481	7 670	321	309	1 084	1 777	11 886	9 756	410/500
In de twee voorafgaande jaren waren de totalen als hiernevens: 1882.	10 042	9 147	282	286	1 204	1 567	11 528	11 000	477/500
1881.	12 796	10 482	91	141	1 277	2 200	14 164	12 823	452/500

a) In de residentiën Bantam en Madura zijn in 1883 geen vergunningen tot ontginning verleend. Wat de afdeeling Tjiringin van eerstgenoemd gewest betreft, kan dit niet met zekerheid gezegd worden, daar de gegevens bij de ramp van Krakatau verloren zijn gegaan

b) Bij de totalen van elk gewest is de oppervlakte tot geheele bouws afgerond.

Dat nog zoo dikwerf overtreding van de ontginningsordonnantie aan het licht komt, wordt hoofdzakelijk hieraan toegeschreven dat de inlandsche hoofden eensdeels de bepalingen verkeerd begrijpen, anderdeels het nut van het tegengaan van den roofbouw niet genoegzaam inzien.

Uitgifte van grond in erfpacht. Nu de beginselen ter zake van de uitgifte van gronden in erfpacht, door de Regeering gevolgd, in de laatste jaren eene vastere richting hebben verkregen, is bij eene circulaire van den directeur van binnenlandsch bestuur dd. 4 Januari 1883, met aanvulling en gedeeltelijke wijziging van de in 1876 ter zake vastgestelde modellen en gegeven voorschriften, aan de hoofden van gewestelijk bestuur in de gouvernements-residentiën van Java en Madura een nieuwe leiddraad verstrekt, waarbij ook weder wenken zijn gegeven nopens de wijze van behandeling van erfpachtsaanvragen. De nieuwe voorschriften zijn er op ingericht om in menig opzicht het schrijfwerk te doen verminderen.

Van het beginsel om gronden, die uitsluitend voor het oprichten van gebouwen worden aangevraagd, niet in erfpacht (maar alleen in eigendom dan wel met recht van opstal) af te staan, kwam de Regeering in Maart 1883 (Bijblad op het Indisch Staatsblad nº. 3977) terug ten aanzien van die gevallen waarin de aangevraagde grond aan eene bestaande erfpachtsonderneming grenst en bestemd is om daarmede één geheel te vormen.

Het aantal in erfpacht *aangevraagde* perceelen, tot de uitgifte waarvan de Indische Regeering zich in het afgeloopen jaar bereid verklaarde, beliep 114, terwijl er 74 geweigerd werden. (Over 1882 waren deze getallen 85 en 88.) Van de eerstbedoelde 114 perceelen werden er 100 enkel *toegezegd*, 13 toegezegd en — na inzending van de vereischte stukken — in hetzelfde jaar ook nog *afgestaan*,

en 1 aanstonds *afgestaan* (zonder voorafgegane toezegging). Van de vóór 1883 aangevraagde en toegezegde perceelen werden er nog 68 [1]) afgestaan, en bovendien 1 (in Pekalongan) ingevolge *aanbieding* in erfpacht [2]), zoodat in het geheel in 1883 werden *afgestaan* 83 perceelen. Van deze laatste perceelen werden er 49 vóór het eind van het jaar nog *ingeschreven* en alzoo door de ondernemers aanvaard. Hetzelfde geschiedde met 30 van de vóór 1883 afgestane perceelen — waaronder 2 in Pasoeroean ingevolge *aanbieding* [3]) — zoodat in het afgeloopen jaar het getal nieuwe (als woeste gronden uitgegeven) erfpachtsperceelen [4]) vermeerderde met 79 (te zamen groot 24 799 bouws), allen nader vermeld in bijlage M.

Uit het volgende overzicht, waarin ook de in vorige jaren in erfpacht uitgegeven woeste gronden zijn opgenomen, kan blijken dat weder de meeste der nieuwe perceelen gelegen waren in de gewesten Preanger regentschappen, Pasoeroean en Kediri.

Gewesten.	1873 en 1874.		1875.		1876.		1877.		1878.		1879.		1880.		1881.		1882.		1883.		In de opgegeven 11 jaren te zamen.	
	Aantal perceelen.	Aantal bouws. a)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. a)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. a)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. a)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. a)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. a)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. a)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. a)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. a)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. a)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. a)
Bantam . .	„	„	1	28	3	1 335	„	„	2	137	1	437	2	705	„	„	1	267	„	„	10	2 909
Krawang . .	„	„	1	209	„	„	„	„	1	2	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	2	211
Preanger regentschappen	b) 1	b) 350	11	2 843	13	2 715	16	3 844	14	3 657	18	4674	23	4 212	19	5 119	30	7 880	19	5 573	164	40 867
Cheribon . .	1	436	1	365	„	„	„	„	„	„	2	273	„	„	„	„	„	„	„	„	4	1 074
Tagal . . .	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	1	515	2	212	„	„	„	„	1	204	4	931
Pekalongan .	8	2 723	6	1 088	3	601	3	423	7	560	2	104	4	413	3	260	4	276	2	136	42	6 584
Samarang. .	1	132	c) 4	c) 1 162	10	1 477	4	1 130	4	540	d) 9	d) 1 102	7	655	4	630	1	131	1	310	45	7 269
Japara. . .	„	„	„	„	„	„	1	500	2	717	„	„	„	„	„	„	1	192	1	258	5	1 667
Rembang. .	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	2	545	„	„	2	545
Soerabaija .	„	„	„	„	„	„	2	241	„	„	„	„	4	1 686	2	475	2	729	4	817	14	3 948
Pasoeroean .	1	496	6	2 191	1	416	5	965	5	853	4	2 049	12	5 406	20	8 490	21	8 601	19	8 372	94	37 839
Probolinggo .	„	„	3	1 303	„	„	„	„	„	„	1	182	1	300	1	186	13	4 896	3	1 387	22	8 254
Bezoeki . .	„	„	„	„	„	„	„	„	1	420	2	1 000	2	552	8	3 858	6	2 484	7	1 465	26	9 779
Banjoemas .	„	„	„	„	1	197	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	1	503	„	„	2	700
Bagelen . .	„	„	„	„	„	„	2	560	4	639	„	„	„	„	3	63	„	„	4	1 249	13	2 511
Kadoe . . .	„	„	4	1 078	5	1 237	2	658	2	140	1	145	3	303	2	197	2	352	2	587	23	4 697
Madioen . .	2	666	1	516	5	2 064	2	411	3	642	2	715	2	234	7	2 541	2	353	2	328	28	8 470
Kediri . . .	4	1 617	4	1 325	3	742	7	2 709	e) 10	e) 4 154	14	5 677	7	3 115	16	4 641	f) 16	f) 5587	g) 14	g) 4 113	95	33 680
Te zamen .	18	6 420	42	12 108	44	10 784	44	11 441	55	12 461	57	16 873	69	17 793	85	26 460	102	32 796	79	24 799	595	171 935

a) Waar onderdeelen van een bouw voorkwamen, is voor elk perceel de uitgestrektheid in volle bouws afgerond.

b) Dit perceel is het eenige dat in 1873 werd ingeschreven. In 't vorig verslag (blz. 81) werd, onder de opgaven alléén over 1874, met betrekking tot de Preanger regentschappen nog een perceel (Tjibengkoeng) vermeld, groot 122 bouws. Dit perceel is thans uit de lijst afgevoerd, zijnde de erfpacht, op verzoek van den ondernemer, door het Gouvernement teruggenomen (Indisch besluit dd. 25 September 1883 n°. 43), omdat de gronden ongeschikt waren gebleken om er producten voor de Europeesche markt op te teelen, terwijl de omwonende bevolking er wel partij van zou kunnen trekken.

c) Hieronder, bij uitzondering, gronden die vóór de erfpachtsuitgifte in huur waren afgestaan, en wel het perceel Blorok (ter grootte van 15 bouws), dat niet te rangschikken is onder de ondernemingen waarvan de huur in erfpacht is *geconverteerd*, omdat het eerst *na afloop* van de huur in erfpacht is afgestaan.

d) Hieronder één perceel, groot 9 bouws, in 1879 — bij de onderneming Tlogo — in ruil afgestaan tegen eene gelijke oppervlakte der vroegere huurgronden. De huur van Tlogo was in 1875 in erfpacht geconverteerd. Vermits de erfpacht der bedoelde 9 bouws afzonderlijk is ingeschreven, telt deze oppervlakte hier als een afzonderlijk perceel.

e) De in 't vorig verslag onder 1878 vermelde cijfers met betrekking tot Kediri, wezen 1 perceel en 30 bouws méér aan. De reden van deze verschillen ligt in eene met de erfpachters van Kali Manis getroffen schikking, waarbij het erfpachtsrecht op de hun vroeger — in *twee* perceelen — afgestane oppervlakte van ruim 1128 bouws door het Gouvernement werd teruggenomen, en daarentegen dit recht alsnog werd verleend (Indisch besluit dd. 6 December 1883 n°. 45) op ruim 1098 bouws, zijnde de bij hermeting gebleken juiste grootte der beide perceelen, die echter bij de nieuwe inschrijving als *één* perceel werden te boek gesteld. Het tijdstip waarop de erfpacht zou komen te eindigen onderging door de nieuwe inschrijving geen verandering. De betaling van pachtsom, die volgens de oorspronkelijke voorwaarden verschuldigd zou zijn van 29 Juni 1883 af, is nu eerst met 1 Januari 1884 ingegaan. Ofschoon op laatstgemelden datum aan de aangehaalde regeeringsbeschikking nog niet ten volle uitvoering was gegeven, is in de bovenvermelde statistiek toch reeds met den nieuwen toestand rekening gehouden.

f) Hieronder niet begrepen twee perceelen, uitmakende de onderneming Gogoniti, die in ruil kwamen voor perceelen van gelijke uitgestrektheid welke onder de opgaven van 1874 zijn medegeteld (verg. vorig verslag blz. 81).

g) Ten opzichte van één der hierbedoelde perceelen (Soembermanis) bleek na de inschrijving dat het ruim 175 bouws groot was, terwijl in den meetbrief, door eene vergissing in den grensloop, de grootte vermeld stond als $168\frac{239}{500}$ bouws. Deze onregelmatigheid werd in gelijkervoege hersteld als ten aanzien van de onderneming Kali Manis (zie noot *e* hierboven). Bij Indisch besluit dd. 11 Januari 1884 n°. 8 werd namelijk alsnog erfpacht verleend voor de werkelijke grootte van het perceel, te rekenen van den dag van aanvaarding van het als 168 bouws te boek staande perceel. Te dien einde zou de ondernemer van zijne rechten op laatstbedoelde uitgestrektheid vooraf afstand moeten doen ten behoeve van het Gouvernement. Verg. overigens de aangehaalde bijlage M.

Slechts 2 van de in 1883 aanvaarde perceelen werden ten name van Chineezen, geen enkel ten name van andere vreemde oosterlingen of van inlanders ingeschreven. 20 er van werden bestemd om met reeds vroeger uitgegeven erfpachtsgronden één geheel uit te maken; daarom werd de duur van het erfpachtsrecht op die perceelen tot een korteren

[1]) Hiervan toegezegd 1 in 1878, 4 in 1880, 22 in 1881 en 41 in 1882.

[2]) Het perceel Rowotjombang-Bandar, afgestaan bij Indisch besluit dd. 1 December 1883 n°. 19 aan den hoogsten inschrijver tegen f 6,20 per bouw 's jaars (volgens de voorwaarden van inschrijving zou met geen lageren canon dan boven de f 3 worden genoegen genomen). Twee andere gegadigden hadden ingeschreven tegen f 4,50 en f 6. Eerst in 1884 is het perceel aanvaard.

[3]) Karang Pandan en Wringin Anom, in November 1882 met nog een derde perceel — Wonokitri — gegund aan de hoogste inschrijvers (verg. vorig verslag blz. 82). De erfpacht van Wonokitri werd nog in December 1882 aanvaard.

[4]) Over de in erfpacht uitgegeven gronden, die oorspronkelijk in *huur* zijn afgestaan geweest, wordt straks in eene afzonderlijke rubriek gehandeld.

termijn dan 75 jaren beperkt ten einde het te doen eindigen te gelijk met het recht op de oorspronkelijk uitgegeven perceelen. Waar andere bijzondere voorwaarden bij de uitgifte bedongen werden, waren zij van gelijken inhoud als in vorige verslagen werd medegedeeld. Vermelding verdient nog dat in 1883 ten opzichte van een zestal erfpachtsperceelen in Bezoeki, met namen: Soekoredjo, Moektisari I en II, Gerengredjo, Sentool en Adjong II, door de Indische Regeering ontheffing verleend werd van de bij de uitgifte gestelde voorwaarde dat op de gronden geen koffie zou mogen worden geteeld.

Straks is reeds gezegd dat 74 aanvragen om erfpacht in het afgeloopen jaar geweigerd werden. Zooals in bijzonderheden kan blijken uit bijlage N hadden 30 van die aanvragen hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk, betrekking tot perceelen die óf reeds vroeger aan dezelfde personen dan wel aan anderen waren geweigerd, óf waarop anderen hetzij het recht van eerste aanvragers konden doen gelden, hetzij toezegging van erfpacht hadden verkregen, hetzij reeds erfpachtsrechten uitoefenden. Een 27tal aanvragen werd geweigerd omdat zij geheel of gedeeltelijk gronden betroffen, die, al dan niet in eene voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerde streek [1]) gelegen, in de termen vielen om voor die cultuur beschikbaar te worden gehouden. Twee aanvragen werden geweigerd omdat zich op de gronden gouvernements-koffietuinen bevonden, en één perceel kon niet worden uitgegeven omdat het behouden diende te blijven voor eventueele uitbreiding van de gouvernements-kina-onderneming in de Preanger regentschappen. Ook werden aanvragen afgewezen dewijl zij boschgronden golden die deel uitmaken van het onder geregeld beheer gebrachte boschgebied, dan wel omdat het aanwezig houtgewas in stand gehouden moest worden in het belang van de irrigatie [2]). Andere redenen tot afwijzing werden ontleend aan de belangen der bevolking, die in sommige gevallen van hare op de aangevraagde gronden voorkomende ontginningen of vrucht- en andere boomen geen afstand wilde doen. In 71 van de 74 gevallen waren Europeanen, in de 3 andere waren Chineezen de aanvragers.

Ten opzichte van 6 vóór 1883 toegezegde of afgestane perceelen (2 in Bantam en 4 in de Preanger regentschappen) trokken de aanvragers zich terug. Een hunner wenschte uitstel van de aanvaarding, maar vermits zoodanig uitstel reeds eenmaal was verleend, maakte de Indische Regeering tegen nadere verlenging bezwaar. Voor één dezer perceelen (in Bantam) heeft zich een nieuwe aanvrager voorgedaan, terwijl één van de vier perceelen in de Preanger regentschappen, ofschoon tot eene kleinere oppervlakte, reeds aan een anderen gegadigde is afgestaan.

Op 31 December jl. beliep het getal van de in 1883 en vroeger toegezegde of afgestane maar nog niet aanvaarde perceelen 193, over de verschillende gewesten verdeeld als volgt:

GEWESTEN.	Toegezegd en nog niet afgestaan. *a*)		Afgestaan maar nog niet ingeschreven.	
	Aantal perceelen.	Aantal bouws. *b*)	Aantal perceelen.	Aantal bouws. *b*)
Bantam	4	4 300	„	„
Preanger regentsch.	60	17 658	11	2 290
Cheribon	5	653	„	„
Tagal . . .	2	650	1	127
Pekalongan . . .	4	397	2	718
Samarang. . . .	2	52	1	132
Transporteeren .	77	23 710	15	3 267
Per transport .	77	23 710	15	3 267
Japara.	1	250	„	„
Rembang. . . .	1	400	„	„
Soerabaija . . .	7	2 450	1	358
Pasoeroean . . .	45	19 987	4	727
Probolinggo. . .	8	3 800	2	783
Bezoeki	5	1 930	3	1 569
Bagelen	„	„	1	78
Kadoe	1	(niet opgeg.)	„	„
Madioen	1	150	4	548
Kediri	10	3 796	7	1 562
Te zamen . .	*c*) 156	*d*) 56 473	*e*) 37	8 892

a) Voor 16 van de in deze rubriek vermelde perceelen is, in plaats van de — in de aanvraag vermelde — geschatte uitgestrektheid, reeds de bij opmeting gebleken werkelijke grootte ingevuld. Waar in de aanvraag de grootte van het perceel volgens schatting tweeledig was opgegeven, is het kleinste cijfer in rekening gebracht.

b) Voor elk perceel is de uitgestrektheid in volle bouws afgerond.

c) Hiervan waren toegezegd: 1 in 1879, 1 in 1880, 14 in 1881, 40 in 1882 en 100 in 1883.

d) Uitgestrektheid van 155 perceelen (zie bij Kadoe).

e) Hiervan waren afgestaan: 3 *vóór* en 34 *in* 1883.

[1]) In de omschrijving van de gereserveerde streken is in 1883, behalve in Pekalongan, ook nog wijziging gebracht wat betreft de residentiën Soerabaija en Probolinggo. Kon op blz. 80 van het vorig verslag nog alleen sprake zijn van de wijziging voor Pekalongan, in het later afgedrukte gedeelte van dat verslag (zie aldaar blz. 175) is reeds het noodige gezegd omtrent de nadere omschrijving der gereserveerde streken in de beide andere gewesten.

[2]) Dat de Regeering bij de beoordeeling van aanvragen om uitgifte van woeste gronden met dit belang steeds rekening wenscht gehouden te zien, kan nader blijken uit hoofdstuk **O** onder „Boschwezen".

Ingevolge de Indische besluiten van 7 Juli en 22 December 1883 n°. 3 en 7 wordt het noodige verricht om in de residentie Probolinggo tot *aanbieding* in erfpacht over te gaan van een perceel in het district Gading, dat niet geschikt is om er koffie, maar wel om er andere gewassen b. v. kina op te planten, zoomede van eenige voor de koffiecultuur geschikte perceelen in het district Kandangan. Later (bij een besluit dd. 7 Maart 1884 n°. 25) is ook ten opzichte van een perceel in de districten Selowessi en Tjendono der residentie Japara tot zoodanige aanbieding besloten. Op dit perceel bevindt zich een door het personeel van het boschwezen aangelegde kinatuin van ongeveer 40 bouws, die onder de aanbieding begrepen zal worden.

Wat de door de erfpachters aan den lande verschuldigde betalingen betreft, is het volgende aan te teekenen.

Van de 595 tot dusver aanvaarde erfpachtsperceelen (zie het hooger opgenomen overzicht over de jaren 1873 t/m 1883) waren op 31 December jl. nog slechts de 148, wier uitgifte dagteekent van de jaren 1873 t/m 1877, zoowel verponding als canon verschuldigd. Omtrent de voor de erfpachtsperceelen verschuldigde verponding zijn geen andere opgaven ontvangen dan die vermeld in hoofdstuk **M**, welke ook betrekking hebben tot de straks te bespreken ondernemingen, waarvan de huur in erfpacht is *geconverteerd.* Als canon hadden de bedoelde 148 perceelen in 1883 te betalen f 124 900. In 1884 vallen weder 55 perceelen méér in de termen om pacht op te brengen, en zal het totaal bedrag van den canon dientengevolge stijgen tot f 173 900. In 1889 zal van alle tot ult. 1883 aanvaarde 595 perceelen aan pachtsom te heffen zijn p. m. f 742 700.

Het bedrag dat verschuldigd was wegens hoofdgeld voor de op erfpachtsondernemingen gevestigde arbeiders (f 5 per hoofd) is alleen op te geven voor alle erfpachtsperceelen te zamen, dus zoowel de in woesten staat uitgegeven erfpachtsperceelen als de vroegere huurlanden. Het bedroeg over 1883 f 67 532,50, tegen f 60 660 over 1882. Van de eerstvermelde som was op 31 December 1883 niet meer dan f 16 455 aangezuiverd, terwijl in Januari jl. nog f 11 365 werd afbetaald, zoodat toen f 39 712,50 achterstallig bleef.

Vervanging van huur door erfpacht. Blijkens het vorig verslag (blz. 83) was erfpacht toegezegd voor de tot dusver in huur bezeten gronden der onderneming Tjarennang in Cheribon en van twee ondernemingen in de Preanger regentschappen, met namen Tegal-Tjikembang en Panglesiran. Sedert is zoodanige conversie ook toegestaan voor drie andere uit huurperceelen bestaande ondernemingen, met namen: Tjioemboeloeit, Tegal-Tjinangan-Tjiseda en Gebang Anom, de laatste in Pekalongan, de beide anderen in de Preanger regentschappen. Gedurende 1883 werd nog alleen voor de in de eerste plaats vermelde twee ondernemingen de erfpacht aanvaard, welk recht, volgens de voorwaarden der conversie, voor Tjarennang gerekend is te zijn ingegaan met 1 Januari 1881 en voor Tegal-Tjikembang met 1 Januari 1883. Het voor Tjarennang bestaande verbod om de gronden voor de koffiecultuur te bezigen bleef gehandhaafd. De geldelijke voorwaarden der conversie kunnen overigens blijken uit het volgende overzicht.

NAMEN DER ONDERNEMINGEN.	Uitgestrektheid (afgerond in bouws) voor welke de in erfpacht geconverteerde huurondernemingen		Vóór de tockenning van erfpacht hadden de ondernemers alleen huur te betalen, bedragende jaarlijks:		Als erfpachters hebben de ondernemers jaarlijks te betalen (ongerekend het hoofdgeld van f 5 voor elken op hunne gronden gevestigden vasten arbeider): *a*)		
	als huurperceelen te boek stonden.	als erfpachts-perceelen zijn ingeschreven.	per bouw.	in 't geheel.	pachtsom		verponding (volgens de globale taxatie op het tijdstip der toezegging van erfpacht).
					per bouw.	in 't geheel.	
Tjarennang.	300	303	f 24,00	f 7 200,00	f 3,90	f 1 183,19^5	f 168,75
Tegal-Tjikembang	442	467	6,66$^2/_3$	2 948,70	5,80	2 709,35	390,00
	742	770		f 10 148,70		f 3 892,54^5	f 558,75
Voor de 87 huurperceelen die gedurende 1874 t/m 1882 in 79 erfpachtsondernemingen geconventeerd werden, waren de cijfers .	36 792	40 245		263 039,18		172 313,46^5	88 458,20
						b) 5 426,97	
Totaal	37 534	*c*) 41 015		f 273 187,88		f 181 632,98	f 89 016,95
						d) f 270 649,93	

a) De opbrengst van dit hoofdgeld is niet afzonderlijk opgegeven, maar begrepen onder de sommen hierboven voor de overige erfpachtsondernemingen vermeld.

b) Deze som wordt afzonderlijk uitgetrokken, omdat zij toegevoegde nieuwe gronden betreft, waarvoor de betaling eerst ingaat met den aanvang van het zesde burgerlijk jaar na den ingang van de erfpacht.

c) Het verschil van 3481 bouws met de uitgestrektheid waarvoor de perceelen als huurgronden te boek stonden is voor 2311 bouws het gevolg van de bijvoeging van nieuwe gronden (ook ter betere afronding van het perceel), voor 281 bouws wegens de bijvoeging van gronden die tot dusver door den ondernemer met recht van opstal of zonder wettigen titel bezeten werden, en voor 889 bouws hoofdzakelijk ten gevolge van bij opmeting gebleken verschillen met de uitgestrektheid waarvoor de gronden als huurperceelen te boek stonden (verg. vorig verslag blz. 83 noot *d*).

d) Dat dit totaal een nadeelig verschil aanwijst tegenover hetgeen tot dusver aan huur ontvangen werd, is te verklaren door de toepassing van het in 1878 aangenomen beginsel (zie het verslag van dat jaar blz. 98), om de conversie in erfpacht van de huurrechten op de vroeger door het Gouvernement geëxploiteerde theelanden zoodanig te regelen, dat de lasten, voor de ondernemers uit de indertijd ten behoeve van 's lands kas bedongen hooge huursommen voortvloeiende, over een groot aantal jaren worden verdeeld.

Verhuur van grond. Op eene in 1882 ontvangen aanvraag om een perceel in de Preanger regentschappen hetzij in huur, hetzij in erfpacht te erlangen, werd in 1883 afwijzend beschikt, omdat de gronden voor het grootste gedeelte beschikbaar moesten blijven voor de gouvernementskoffiecultuur. Om dezelfde reden was het perceel reeds in 1881 tweemalen aan andere aanvragers geweigerd.

Ten gevolge van de hooger bedoelde conversie betreffende Tjarennang en Tegal-Tjikembang verminderde in 1883 het getal der uit huurgronden bestaande ondernemingen van 26 tot 24, en de in huur bezeten oppervlakte van 9815 tot 9073 bouws. Sedert heeft een der bedoelde 24 ondernemingen, welke feitelijk reeds verlaten was, geheel opgehouden te bestaan, namelijk het koffieland Lebaksioe in Bantam, ter grootte van 532 bouws. Die cultuur is gebleken, wegens de slechte geaardheid van den grond, er niet te kunnen slagen en ook in andere opzichten hadden de ondernemers moeilijkheden ondervonden als een gevolg van de verwoestingen in den omtrek van het perceel aangericht door de veetyphus en door ziekten onder de bevolking. Nadat de huurpenningen tot en met het 11de contractsjaar, dat is tot 27 Maart jl., waren aangezuiverd, is te rekenen van dien datum de huur bij minnelijke schikking ontbonden. Aan de bevolking is bekend gemaakt dat er nu voor haar gelegenheid bestaat om de gronden in gebruik te nemen. In Maart jl. werd machtiging verleend om aan den huurder van Poeloe Pandjang in Japara weder de beschikking te geven over het stuk grond (p. m. 1$^1/_3$ bouws) dat vóór 1877 tot het perceel behoord had doch toen door den huurder aan het Gouvernement was teruggegeven ten dienste der voorgenomen oprichting van een kustlicht, van welke oprichting echter is afgezien (verg. blz. 51 hiervóór).

Verkoop van grond. In het belang eener juiste toepassing van de bedoelingen der Regeering werd door den directeur van binnenlandsch bestuur, bij een tweetal circulaires, met betrekking tot dit onderwerp aan de hoofden van gewestelijk bestuur op en buiten Java nadere voorlichting verstrekt. Bij eene circulaire van 28 December 1883 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3919) werd namelijk opgemerkt dat de richtige uitvoering van Indisch Staatsblad 1861 n°. 45 medebrengt dat ook bezitters van gouvernementsgrond die vermeenen mochten den eigendom daarvan door verjaring te hebben verkregen, verplicht moeten worden een wettigen titel aan te vragen, terwijl eene latere circulaire (dd. 11 Januari jl.; zie Bijblad n°. 4010) de strekking had om duidelijk te maken welke denkbeelden de Regeering wenscht te volgen bij het beschikken op aanvragen, inzonderheid van vreemde oosterlingen, tot aankoop van stukken gouvernementsgrond als bedoeld bij art. 62, 2de lid, van het Regeeringsreglement, namelijk bestemd » tot uitbreiding van steden en dorpen of tot het oprichten van inrichtingen van nijverheid". Waar de aangevraagde grond bestemd is om er inrichtingen van nijverheid op te vestigen, moeten de toe te kennen rechten, onverschillig of men met Europeanen dan wel met vreemde

oosterlingen te doen heeft, geheel afhankelijk worden gesteld van den aard der onderneming. Recht van eigendom kan namelijk worden verleend wanneer het op goede gronden te verwachten is dat de te vestigen onderneming een blijvend karakter zal bezitten, of wel, ingeval van twijfel aan hare duurzaamheid, wanneer wordt aangetoond dat het aanstonds verkrijgen van eigendomsrecht noodig is om de zaak tot stand te doen komen, om bijv. in de vestiging van hypotheek of in het verkrijgen van bedrijfskapitaal geen moeilijkheid te doen ondervinden. In andere gevallen moet de regel zijn om kleine stukken gronds ter oprichting van nijverheidsondernemingen niet in eigendom af te staan, maar krachtens een titel van tijdelijken aard in gebruik te geven. Waar de grond ter uitbreiding van steden of dorpen gewenscht wordt door vreemde oosterlingen, is er volgens de circulaire op te letten of het een terrein geldt dat gelegen is bij plaatsen waar wijken voor deze ingezetenen zijn. Zoo ja, dan behoeft geen bezwaar te worden gemaakt tegen verkoop, ook al ligt het in koop gevraagde woonerf buiten de bedoelde wijken, maar er moet dan bedongen worden dat op het te verkoopen erf een woonhuis in Europeeschen trant verrijze. Zoo neen, dan kunnen aan vreemde oosterlingen slechts met een titel van tijdelijken aard gronden voor woonerven worden afgestaan.

Uit het volgende overzicht kan blijken dat de in 1883 op Java en Madura door het Gouvernement verkochte grondstukken voor woonerven of nijverheidsinrichtingen [1]) eene gezamenlijke oppervlakte besloegen van ruim 1 900 000 M². of bijna 272 bouws.

GEWESTEN.	Uitgestrektheid (in M².)		Bedongen koopprijs.	
ONDERSHANDS VERKOCHT TEGEN TAXATIEPRIJS.				
Batavia	117 655		f 15 894	
Krawang	2 982		121	
Preanger regentschappen	94 757		9 589	
Cheribon	25 830		1 222	
Tagal	168 317		15 348	
Pekalongan	85 660		4 144	
Samarang	141 987		20 760	
Japara	31 977		4 866	
Rembang	309 075		8 505	
Soerabaija	168 491		26 612	
Pasoeroean	81 814		6 721	
Probolinggo	17 032		2 369	
Bezoeki	223 015		9 406	
Banjoemas	60 916		2 176	
Bagelen	28 128		1 230	
Kadoe	55 856		5 269	
Madioen	127 352		2 815	
Kediri	138 269		11 552	
Madura	18 229	1 897 342	729	f 149 328
PUBLIEK VERKOCHT BIJ OPBOD (zie Indisch Staatsblad 1876 n⁰. 117).				
Tagal	a) 28 546		f 2 492	
Rembang	b) 1 278		702	
Probolinggo	a) 1 370		1 030	
Kadoe	a) 959	32 153	683	4 907
Te zamen		1 929 495		f 154 235

a) Een perceel

b) Twee perceelen.

Uitgifte van grond in opstal. De in de voorgaande rubriek besproken circulaire dd. 11 Januari 1884 handelt ook over de beginselen die de Regeering wenscht te volgen ten aanzien van het verleenen van recht van opstal.

In 1883 werden in 10 gewesten gronden met dit recht uitgegeven voor den tijd van 30 jaren of korter, waarvoor eene betaling (voor eens) bedongen werd van f 11 635. Wanneer de gronden gelegen waren in streken die voor de instandhouding van de gouvernements-koffiecultuur zijn gereserveerd, werd aan het recht van opstal steeds de voorwaarde verbonden dat op den afgestanen grond geen koffie mocht worden geplant.

Het volgende overzicht bevat eene gewestelijke opgaaf betreffende de in 1883 met recht van opstal afgestane terreinen.

Gewesten.	Uitgestrektheid (in M²).	Bedongen betaling (voor eens).
Preanger regentschappen	a) 232 016	f 2 832
Tagal	1 820	64
Pekalongan	49 132	1 422
Japara	b) 66 917	842
Rembang	c) 47 225	191
Pasoeroean	105 815	1 815
Bezoeki	118 455	834
Bagelen	6 350	79
Kadoe	21 031	536
Kediri	102 630	3 020
Te zamen	751 391	f 11 635

a) Hiervan werd eene oppervlakte van 17 580 M². voor 5 jaren afgestaan.
b) Hiervan werd eene oppervlakte van 22 896 M². voor 20 jaren afgestaan.
c) Slechts voor een termijn van 7 jaren afgestaan.

§ 2. *Buitenbezittingen.*

Gouvernementslanden van Sumatra. Het getal ondernemingen op gronden door het Gouvernement in erfpacht afgestaan (21 ter Sumatra's Westkust en 1 ter Sumatra's Oostkust) [2]) onderging in 1883 geen uitbreiding. Voor al deze ondernemingen, op één na, werd de canon geregeld betaald. De ondernemer van Loerah Batoeng (Padangsche Bovenlanden), voor welk perceel het erfpachtsrecht op 25 Februari 1882 was ingeschreven, had namelijk op 31 December 1883 nog in 't geheel geen canon voldaan. (Sedert heeft deze erfpachter het verschuldigde aangezuiverd.) Ten aanzien van het hoofdgeld (à f 2,50 per arbeider), door de ondernemers jaarlijks op te brengen voor de op de erfpachtsperceelen gevestigde arbeiders, vindt men alleen het verschuldigde, niet het betaalde bedrag opgegeven. Tegen f 1217,50 over 1882, was over 1883 aan hoofdgeld verschuldigd f 1485 (waaronder f 112,50 voor de onderneming ter Sumatra's Oostkust). Op eene aanvrage van den erfpachter van Kaijoe Kaleh (Sumatra's Westkust) om uitbreiding van zijn perceel met 150 bouws werd bij een Indisch besluit dd. 10 December 1883 gunstig beschikt. Bij het eind van het jaar had echter de ondernemer de erfpacht nog niet doen inschrijven. Van twee erfpachtsaanvragen, mede voor gronden ter Sumatra's Westkust, respectievelijk betreffende een perceel in de Padangsche Bovenlanden en één in de Padangsche Benedenlanden, werd door de belanghebbenden afgezien, toen van bestuurswege de voorafgaande indiening van kaart en meetbrief werd gevorderd. De voorwaardelijke toezegging van Juli 1881 (verg. het verslag van dat jaar blz. 86) tot uitgifte in erfpacht van een gedeelte van het eiland Waij (gouvernement Atjeh en onderhoorigheden) werd ingetrokken, omdat de aanvrager verder niet van zich liet hooren; daarentegen werd nu aan een anderen aanvrager vergund om op Waij gronden voor eene erfpachtsonderneming uit te zoeken (Indische besluiten dd. 4 Februari jl. n⁰. 18 en 10). De gegadigde, die zoodanige onderneming in de Pasoemahlanden (residentie Palembang) wenschte te vestigen, en wien reeds in 1880 een terrein ter grootte van 2530 bouws voor dit doel was toegedacht, heeft den meermalen (laatstelijk tot 9 Februari 1883) verlengden termijn om daarop zijne rechten te doen gelden ongebruikt laten voorbijgaan.

In de verschillende gewesten van Sumatra werden nu en dan kleine stukken gouvernementsgrond in eigendom gevraagd. Omtrent de in 1883 aldus verkochte terreinen (art. 62, 2de lid, van het Regeeringsreglement) vindt men het volgende opgegeven:

	Verkochte uitgestrektheid (in M².).	Bedongen koopprijs.
Sumatra's Westkust	29 408	f 25 475
Benkoelen	298	47
Palembang	1 984	241
Sumatra's Oostkust	233	12
Atjeh	2 228	223
Te zamen	34 151	f 25 998

De ter Sumatra's Westkust verkochte gouvernements-

[1]) In de voor de koffiecultuur gereserveerde streken worden gronden waarop koffie kan groeien niet anders dan voor woonerven (tot uitbreiding van steden of dorpen) in eigendom afgestaan.

[2]) Vroeger waren ter Sumatra's Oostkust twee dergelijke ondernemingen. Voor één is de erfpacht echter bij minnelijke schikking ontbonden (verg. vorig verslag blz. 204).

grond bestond uit vier te Padang gelegen perceelen. Drie er van, ter grootte van 12 441, 2 505 en 12 577 M²., werden publiek verkocht; zij brachten f 3 525, f 1 330 en f 2 500 op.

Ten einde de door het sultansbestuur van Djokjokarta in 1883 uit dat rijk verbannen Javaansche adellijken met hunne gezinnen, aan wie door de Regeering de hoofdplaats Benkoelen als verblijfplaats was aangewezen (verg. blz. 2/3 van het vorig verslag en blz. 61 hiervóór), te gemoet te komen in hun onderhoud, werd bij een Indisch besluit dd. 5 Februari jl. de resident van Benkoelen gemachtigd om hun ter hoofdplaats aldaar een voor ontginning geschikt terrein in bruikleen af te staan, waarop zij gezamenlijk eene landbouwkolonie zouden kunnen stichten.

Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. In de gouvernementslanden van deze residentie werden in 1883 aan particulieren in eigendom afgestaan eenige kleine stukken domeingrond ter gezamenlijke grootte van 58 616 M². (ruim 8 bouws), en met recht van opstal een terrein van 10 607 M². (bijna 1½ bouw). De voor een en ander bedongen betaling beliep f 1172 en f 106.

Over de aan een Europeeschen ingezetene van Bandjermasin door het sultansbestuur van Boeloengan in erfpacht toegezegde terreinen, en over het voornemen om die door Nederlandsch kapitaal te exploiteeren, zie men het aangeteekende op blz. 21 hiervóór.

Gouvernement Celebes en onderhoorigheden. In 1883 werden door het Bestuur eenige kleine stukken gronds, te zamen groot 47 748 M². (dat is 6 à 7 bouws), in eigendom afgestaan tegen een gezamenlijken koopprijs van f 2358.

Door de wederuitgifte, echter slechts tot eene uitgestrektheid van 52 bouws, van het in 't vorig verslag (blz. 84/85) bedoelde perceel Batoe Bassi (Koetoeloe), waarvan de erfpacht op 17 October 1883 aanvaard werd (verg. bijlage M), klom het getal erfpachtsondernemingen in dit gewest van 2 tot 3, te zamen beschikkende over 568 bouws. Van den gegadigde, die blijkens het vorig verslag eenige eilandjes en riffen in de Soenda-zee voor het winnen van guano in erfpacht wenschte te bekomen, werd tot dusver geen nadere aanvraag ontvangen.

Menado. Twee erfpachtsperceelen werden in 1883 aan de aanvragers toegewezen en in hetzelfde jaar ook aanvaard (verg. bijlage M). Het eene, Naëan geheeten en in het district Tompasso (afdeeling Amoerang) gelegen, is 510 bouws groot. Het andere, ter uitgestrektheid van 102 bouws, is het eilandje Kinabohoetan in straat Bangka (afdeeling Kema). Het getal in de Minahassa in erfpacht bezeten perceelen is nu tot 10 geklommen, uitmakende 9 ondernemingen, waarvan:

3 in de afdeeling	Menado,	te zamen groot 2983	bouws
2 „ „ „	Tondano,	„ „ „ 812	„
2 „ „ „	Kema,	„ „ „ 939	„
2 „ „ „	Amoerang,	„ „ „ 2923	„
		Te zamen . . . 7657	bouws.

Aan hoofdgeld voor de op hunne ondernemingen gevestigde arbeiders hadden de erfpachters over 1883 te betalen f 1000, tegen f 985 over 1882. Ten aanzien van de in 't vorig verslag bedoelde 84 bouws reeds geoccupeerde gronden in de afdeeling Amoerang, die de Regeering niet in eigendom maar wel in erfpacht wilde afstaan, wordt thans bericht dat op 31 December jl. eene erfpachtsaanvrage daarvoor aanhangig was.

In eigendom werd gedurende het afgeloopen jaar door het Gouvernement afgestaan eene uitgestrektheid van 222 821 M². tegen den prijs van f 2218.

Amboina. In deze residentie bleef zich de in erfpacht bezeten oppervlakte bepalen tot 896 bouws op de tot de Banda-groep behoorende eilanden Rozengain, Rhun en Pisang, uitmakende vier ondernemingen, die hoofdzakelijk de teelt van muskaatnoten en klappers ten doel hebben. De gegadigden die twee van de Schildpadden-eilanden (Banda-zee) in erfpacht wenschten om er guano te delven, lieten niets naders van zich hooren. Evenmin de aanvragers aan wie in Januari 1883 een gedeelte van het eiland Boeroe in erfpacht werd toegezegd. Zie over beide aanvragen blz. 85 van het vorig verslag.

Eenige kleine stukken gronds, te zamen 18 377 M². (ruim 2½ bouws), werden in 1883 door het Gouvernement in eigendom afgestaan. Daarvoor werd een koopprijs van f 1766 ontvangen.

Verhuur van grond door inlanders aan niet-inlanders (Indisch Staatsblad 1880 n° 217) kwam in 1883 nergens in dit gewest voor.

Ternate. In het rechtstreeksch gouvernementsgebied van dit gewest waren bij het eind van 1883 nog geen gronden in erfpacht uitgegeven. Bij Indisch besluit dd. 12 Februari jl. n°. 13 zijn echter aan den in 't vorig verslag (blz. 85) in de eerste plaats genoemden aanvrager een viertal perceelen op het eiland Obi Major afgestaan, groot ongeveer 1225, 1239, 4 en $^{440}/_{500}$ bouws. Als gewoonlijk is den belanghebbende zes maanden tijd gelaten om de erfpacht te aanvaarden. Door den in 't vorig verslag in de tweede plaats bedoelden gegadigde werd in 't laatst van 1883 eene nadere aanvraag ingediend, naar aanleiding waarvan ook aan hem op de Obi-groep gronden in erfpacht zijn afgestaan, en wel een perceel op het eiland Bissa, ter grootte van ongeveer 141 bouws (Indisch besluit dd. 12 Februari 1884 n°. 19). Subsidiair was door laatstbedoelden ondernemer verzocht om, bijaldien de Regeering ontheffing wenschte te verleenen van de verplichting tot voorafgaande opmeting van de in erfpacht begeerde terreinen, hem de tot de Obi-groep behoorende eilanden Bissa, Tapa en Latoe (volgens schatting eene oppervlakte bezittende van 12 000, 3000 en 7500 bouws) in hun geheel af te staan. Ofschoon de resident dit denkbeeld, waar het kleine onbewoonde eilanden in hun geheel gold, in algemeenen zin ondersteunde, wegens het ongerief voortvloeiende uit langdurige afwezigheid van den als gouvernementslandmeter in dit gewest fungeerenden waterstaatsambtenaar, vond de Indische Regeering echter geen termen om zoodanige afwijking van de bestaande bepalingen in overweging te nemen.

Op de in 't vorig verslag bedoelde door het inlandsch bestuur van Tidore verleende concessiën betreffende de exploitatie van eenige eilanden of gedeelten van eilanden nabij Nieuw-Guinea is de sanctie van de Indische Regeering gevraagd, doch zij heeft gemeend zich voorshands van eene beschikking te moeten onthouden, in afwachting dat nader blijken zou of het den aanvragers te doen was om de bedoelde eilanden te ontginnen, dan wel alleen om anderen te weren, en er den ruilhandel te monopoliseeren.

Timor. In 1883 werd door het Gouvernement ten behoeve van particulieren slechts over 3172 M². domeingrond beschikt, welke oppervlakte tegen een koopprijs van f 496 in eigendom werd afgestaan.

Bali en Lombok. Met betrekking tot de sedert 1 Juli 1882 door het Gouvernement onder rechtstreeksch bestuur genomen landschappen Boeleleng en Djembrana achtte de Indische Regeering op agrarisch gebied voorshands geen andere voorziening noodig dan een voorbereidenden maatregel om het grondbezit van niet-inlanders op regelmatigen voet te brengen. In November 1883 werd de resident aangeschreven om bekend te maken dat voor niet-inlanders, die onder het opgeheven inlandsch bestuur in het bezit waren gekomen van erven of andere kleine grondstukken, de gelegenheid zou bestaan om zich daarvoor zonder betaling van koopprijs een regelmatigen eigendomstitel te verschaffen, mits twee jaren na de bekendmaking des residents daartoe aanvrage doende, onder overlegging van de vereischte bescheiden. De niet-inlanders die na 1 Juli 1882 zich op gouvernementsgrond [1]) in Boeleleng en Djembrana gevestigd hadden, of nog zouden vestigen, zouden moeten worden aangemaand om insgelijks een titel aan te vragen, bij verzuim waarvan deze laatsten tot ontruiming van den door hen geoccupeerden grond zouden worden gedwongen.

Een tweetal aanvragen om erfpacht op Bali zijn in Indië in behandeling, namelijk 1° eene aanvraag van jhr. H. J. A. S. De Mey van Gerwen, zich noemende administrateur en mede-eigenaar van het vroeger door het inlandsch bestuur afgestane land Tjandi Koesoema in Djembrana, strekkende om een erfpachtstitel te verkrijgen voor een

[1]) Van het verkrijgen van anderen grond kon ten deze geen sprake zijn, vermits met 1 Juli 1882 voor Boeleleng en Djembrana van zelf was toepasselijk geworden de ordonnantie van 4 Augustus 1875 (Indisch Staatsblad n°. 179), waarbij — voor de gouvernementslanden in het algemeen — verklaard is dat inlandsch gebruiksrecht op grond niet vatbaar is voor vervreemding aan niet-inlanders.

gedeelte (300 bouws) van dat land, hem volgens zijne opgave door den anderen mede-eigenaar J. A. ANEMAET gecedeerd [1]), en 2°. eene aanvrage van een Chinees om erfpacht voor een terrein ter grootte van eenige vierkante palen, hem indertijd als woeste grond door den vroegeren radja van Boeleleng afgestaan, en voor een klein gedeelte door hem met koffie beplant.

V. KADASTRALE EN ANDERE OPNEMINGEN. [2])

§ 1. *Kadaster.*

In het afgeloopen jaar werd eene negende kadastrale opnemingssectie opgericht, voorloopig slechts uit één landmeter en vier mantri's bestaande en wel ten behoeve van de residentie Madioen (Indisch Staatsblad 1883 n°. 175), terwijl de in de afdeeling Buitenzorg (residentie Batavia) bescheiden opmetingssectie, insgelijks van kleinere sterkte dan de overigen, na voltooiing van de kadastrale werkzaamheden betreffende het domein Bloeboer, overging naar de residentie Cheribon, waarvan de kadastrale opneming bevolen was bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 97. In de residentiën Preanger regentschappen, Samarang, Soerabaija, Pasoeroean, Probolinggo en Kediri werd geregeld voortgewerkt (in eerstgenoemd gewest met twee sectiën), doch de *gemiddelde* sterkte van het personeel was kleiner dan in 1882. De 9 sectiën te zamen bestonden namelijk gemiddeld uit 32 landmeters en adjunct-landmeters, benevens 180 mantri's en élève-mantri's, zijnde 1 landmeter en 20 mantri's minder dan in 1882 bij de toen bestaande 8 sectiën werkzaam waren. De oorzaak dat aan de kadastrale opmetingen in 1883 door minder personeel werd deelgenomen was hierin gelegen dat van 1 Mei 1883 af 1 landmeter, 1 adjunct-landmeter en 25 mantri's naar Madura waren gedirigeerd (verg. vorig verslag blz. 76) voor de opmeting van de landrenteplichtige gronden in het gedeelte van dat gewest waar in 1885 's Gouvernements rechtstreeksch bestuur zal worden ingevoerd. Ook in Soerabaija werden door personeel van het kadaster eenige werkzaamheden ten behoeve van de landrente verricht, en wel om de metingen te controleeren die aldaar in een 10tal dessa's door inlandsche hoofden waren verricht. Door verschillende opmetingssectiën werd, ingevolge het in 't vorig verslag (blz. 89) reeds vermelde Indisch besluit dd. 30 April 1883 n°. 30 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3881), ook een begin gemaakt met de *bijhouding* van het nieuwe kadaster, voor zoover die arbeid niet behoort tot de taak van de eigenlijke bewaringskantoren op de drie hoofdplaatsen.

Omtrent den in 1883 verrichten kadastralen arbeid en omtrent de werkzaamheden van de als gouvernements-landmeters fungeerende ambtenaren van het kadaster (als hoedanig thans ook de chefs der nieuwe opnemingssectiën van Cheribon en Madioen zijn aangewezen) vindt men de volgende opgaven vermeld.

Gewesten waar kadastrale opmetingssectiën werkzaam waren, en hoofdplaatsen waar eigenlijke kantoren voor de bewaring van het kadaster zijn ingesteld.	Uitgestrektheid (in hectaren) der voor de samenstelling van het kadaster gemeten gronden.	Aantal gemeten perceelen.	In kaart werd gebracht *a)*		Uitgestrektheid (in hectaren) der gemeten woeste gronden.	Aantal afgegeven *b)*			Aantal gevallen waarin inlichting of inzage werd verstrekt. *b)*	Bedrag van het ontvangen salaris.
			van het in 1882 gemetene.	van het in 1883 gemetene.		meetbrieven.	zoogenaamde „landmeterskennissen."	extracten.		
OPMETINGSSECTIËN.										
Batavia (Sectie Buitenzorg) *c)*.	300	100	7/8	1/1	„	60	27	10	10	f 3 615,25
Preanger regentschappen { Sectie Bandong. .	11 214	7 400	7/8	„	3 800	105	43	1	1	5 214,00
Preanger regentschappen { „ Soekaboemi.	10 100	9 800	5/6	1/20	2 570	80	42	„	„	4 318,89
Samarang	2 010	1 820	5/6	1/1	150	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .
Soerabaija	11 361	3 500	2/3	1/20	850	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .
Pasoeroean	5 599	2 660	1/5	1/10	8 123	95	211	„	68	15 040,83
Probolinggo	8 115	3 480	3/5	„	„	38	76	7	71	3 917,94
Kediri	5 903	2 800	1/1	„	6 799	66	137	4	31	8 207,59
Cheribon *d)*	540	610	„	„	255	42	56	1	„	814,25
Madioen *d)*	424	380	„	„	„	24	21	2	„	312,00
KANTOREN VAN BEWARING.										
Batavia	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	78	701	170	98	11 012,75
Samarang	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	188	308	212	32	5 287,00
Soerabaija	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	. . . .	184	593	59	45	9 297,29
Totalen over 1883 . . .	55 566	32 550	. . . .	. . . .	22 547	960	2 215	466	356	f 67 037,79
Over 1882 waren de totalen.	53 000	33 500	. . . .	. . . .	19 150	?	?	?	?	44 260,55

a) Uit de hier te lande voorhanden gegevens is niet met zekerheid op te maken of deze opgaaf alleen betrekking heeft tot de eigenlijke kadastrale metingen dan wel of zij ook de metingen op aanvraag en ten dienste van het publiek betreft (vergelijk de volgende kolom).

b) Hieronder niet begrepen de stukken en inlichtingen die ten behoeve van 's lands dienst — en dus gratis — werden verstrekt.

c) De sectie Buitenzorg werd opgeheven in Mei 1883.

d) In Cheribon werd met de werkzaamheden aangevangen omstreeks Juni 1883, in Madioen een paar maanden later.

Door het (inlandsch) personeel verbonden aan de 34 door mantri's-teekenaars beheerde kantoren voor de bewaring en bijhouding van de kaarten en verdere bescheiden der vroegere kadastraal-statistieke opneming, welk personeel gezegd wordt in bekwaamheid voor zijne taak te zijn toegenomen, werden in 1883 de volgende werkzaamheden verricht.

---

[1]) Over vroegere (vruchteloos gebleven) onderhandelingen met de eigenaren van Tjandi Koesoema om hunne (volgens de Balische instellingen verkregen) rechten op dit land, dat eene oppervlakte van 22 000 bouws beslaat, te beperken tot 500 à 1000 bouws zie men het verslag van 1874 blz. 23 en dat van 1876 blz. 32.

[2]) De § „*Agrarische opnemingen*" wordt thans weggelaten, omdat dienaangaande niets te vermelden is.

GEWESTEN.	Meetwerk.			Kantoorwerk.		
	Aantal gerapporteerde grondveranderingen die opgemeten werden.	Aantal verzwegen grondveranderingen die opgemeten werden.	Aantal dessa's waarin de grenzen tusschen staatsdomein en gemeentegronden opgemeten werden.	Aantal opgemeten grondveranderingen die tevens op de netkaarten werden overgebracht.	Aantal grondveranderingen welker inhoud berekend en in de staten opgenomen werd.	Aantal vernieuwde net-dessakaarten.
Cheribon a) . . .	1096	374	,,	938	930	12
Tagal	1075	614	,,	567	541	34
Pekalongan . . .	304	145	84	1474	1380	63
Samarang	1035	6309	107	8966	8995	74
Japara	2042	7834	133	10028	10055	93
Rembang a) . . .	6	4	,,	10	10	6
Banjoemas. . . .	1271	209	,,	1277	1350	57
Bagelen	2421	519	99	3539	3687	53
Kadoe	2469	185	116	3162	2581	123
Madioen.	4835	1755	80	6181	7445	53
Totaal . . .	16554	17948	619	36142	36974	568

a) In Cheribon bepaalt zich de bijhouding tot de regentschappen Cheribon en Koeningan (dit laatste op het district Loerahgoeng na), in Rembang tot het district Waroe der afdeeling Rembang.

Aan de hierbedoelde bijhouding waren bij het einde van 1883 nog 7 mantri's van de kadastrale metingen behulpzaam, en wel: vier in de afdeeling Temanggoeng (Kadoe) voor de opmeting van de domeingrenzen; één tijdelijk te Bandjarnegara (Banjoemas), waar ten gevolge van de opmeting der aan de hoofden toegekende ambtsvelden achterstand dreigde te komen; één te Karang Anjar (Bagelen), waar ten gevolge van de koortsepidemie het personeel onvoltallig was, en één te Pamalang (Tagal), waar ten gevolge van gebrekkig personeel het werk achterlijk was. Bovendien waren in 1883 nog 2 mantri's van de kadastrale metingen in het district Salatiga (Samarang) te werk gesteld voor het doen van partieele hermetingen in verband met de aldaar veelvuldig voorgekomen splitsing en ruiling van gebied tusschen dessa's onderling.

Op 31 December 1883 waren 3 adjunct-landmeters meer in dienst dan bij het eind van 1882. Het Europeesch personeel van het kadaster bestond namelijk op eerstgenoemden datum in zijn geheel uit 3 ingenieurs (te Batavia, Bandong en Soerabaija), waarvan die te Batavia tevens als chef van den diensttak fungeert, 4 bewaarders (namelijk 2 te Batavia [1]), 1 te Samarang en 1 te Soerabaija), 10 landmeters en 37 adjunct-landmeters. Bovendien bevond zich 1 van verlof uit Europa teruggekeerde adjunct-landmeter op nonactiviteit en waren nog 1 landmeter benevens 2 adjunct-landmeters met buitenlandsch verlof afwezig. Van het inlandsch personeel der kadastrale metingen is de sterkte bij het eind van het jaar niet opgegeven. Alleen blijkt dat ten dienste der bijhouding van de voormalige kadastraal-statistieke opneming op 31 December jl. in dienst waren 34 mantri's-teekenaars (kantoorchefs) en ongeveer 90 mantri's en élève-mantri's.

In Maart/April 1884 werd te Batavia voor het eerst het examen gehouden, ingevolge Indisch Staatsblad 1883 n°. 121 (zie vorig verslag blz. 89) vereischt voor adjunct-landmeters die voor bevordering tot landmeter 3de klasse in aanmerking wenschen te komen. Van de 12 candidaten die zich aangemeld hadden, trokken er 3 zich vóór of tijdens het onderzoek terug, waaronder 2 wegens ongesteldheid. Van de 9 die aan het examen in zijn geheel deelnamen, slaagden er 6. Eenige bijzonderheden nopens den duur van het examen en de wijze waarop het werd afgenomen vindt men in de Javasche Courant van 6 Mei jl.

De tot dusver slechts voor de kadastrale afdeelingen Batavia (Stad en voorsteden) met Meester-Cornelis, Soerabaija (Stad en voorsteden) en Grissee geldende bepaling, dat de onroerende goederen die het onderwerp van eene gerechtelijke akte uitmaken volgens het nieuwe kadaster moeten worden omschreven, is sedert 1 Juni jl. — ingevolge Indisch besluit dd. 14 April 1884 n°. 18 (Javasche Courant van den 18den dier maand) — ook van toepassing in een aantal andere kadastrale afdeelingen, waar de kadastrale boekhouding gereed was gekomen, namelijk: in Buitenzorg, Oedjoeng Broeng Koelon (hoofdplaats Bandong), Oedjoeng Broeng Wetan, Tjiblagong, Maleber (hoofdplaats Tjiandjoer), Pasoeroean, Kraton, Ngempit, Probolinggo, Dringoe, Soemberkareng, Gending, Padjarakan, Kraksaän en Paiton.

[1]) Een der bewaarders te Batavia is speciaal belast met de contrôle op de bijhouding van de kaarten en stukken der voormalige kadastraal-statistieke opneming en wordt daarin bijgestaan door 1 landmeter (te Salatiga) en 1 adjunct-landmeter (te Poerworedjo). Nu sedert Juli 1883 ook kadasterpersoneel in Madioen is geplaatst, is voor dat gewest het toezicht op de hierbedoelde bijhouding aan den aldaar geplaatsten landmeter opgedragen.

In het eerste semester 1884 (Indisch Staatsblad n°. 21 en 59) is besloten om nog in twee residentiën met kadastrale metingen te doen aanvangen, en wel op Madura en in Pekalongan, met bepaling dat de functiën van gouvernements-landmeter er al dadelijk op ambtenaren van het kadaster zullen overgaan, wat Madura betreft met uitzondering vooralsnog van de afdeelingen Madura en Sampang, welke eerst in 1885 onder rechtstreeksch bestuur worden genomen.

Van de mantri's bij het kadaster werden in Februari jl. een 40tal tijdelijk aan de kadastrale werkzaamheden onttrokken ten einde voor de landrente-onderzoekingen (verg. blz. 73 hiervóór) de bouwvelden te hermeten in de door de vloedgolf van 27 Augustus 1883 geteisterde afdeelingen Anjer en Tjiringin der residentie Bantam.

§ 2. *Topographische gegevens betreffende de buitenbezittingen.*

De door de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur in de buitenbezittingen verzamelde topographische gegevens nopens de door hen bestuurde afdeelingen leverden ook in het afgeloopen jaar niet veel belangrijks op. De opmetingen tot het verkrijgen van eene goede topographische kaart van de residentie Palembang werden door den voor dit werk aangewezen opnemer onafgebroken voortgezet. Bij het einde van 1883 was reeds eene oppervlakte van 323 vierkante Sumatra-palen door hem opgemeten en in kaart gebracht. De resident bericht dat het bestuur van deze opnemingen reeds veel nut heeft ondervonden bij de afdoening van ingewikkelde grensquaestiën.

VI. Transporten.

In vier gewesten (Samarang, Kadoe, Preanger regentschappen en Madioen) kwamen de aannemers weder niet tijdig gereed met den afvoer van koffie. Wat laatstgemeld gewest betreft, bestonden er termen om den aannemer uitstel te verleenen, daar de vertraging te wijten was aan het wegslaan van eene brug. Tevens werd met hem overeengekomen dat de afvoer van de nog achtergebleven koffie langs een anderen weg zou geschieden dan bij het aannemingscontract bepaald was, namelijk niet naar de afschepingsplaats Djokotro, maar naar de hoofdplaats Madioen en van daar langs den staatsspoorweg naar Soerabaija, een en ander met behoud van het tot dusver door den aannemer genoten vrachtloon.

Te Telok Betong in de Lampongsche districten, waar de aannemer voor het prauwvervoer ter reede door de vloedgolf van 27 Augustus 1883 al zijn materieel verloor, zoodat hij zijn contract niet verder kon nakomen, heeft het bestuur, na het weder bevaarbaar worden van de Lampongbaai, in dat vervoer voorloopig zoo goed mogelijk op andere wijze voorzien.

Nu de staatsspoorweg in de Preanger regentschappen in Mei jl. tot Bandong is opengesteld, en dus ingevolge het Preanger-transportcontract voor de jaren 1882 t/m 1886 (zie het verslag van 1882 bijlage P sub I) de tot dusver naar Tjikao afgevoerde koffie per spoorweg naar Batavia zal moeten worden verzonden, heeft het Bataviaasch prauwenveer, als aannemer tot 31 December 1884 (verg. vorig verslag bijlage Q sub II) van het vervoer te water van Tjikao naar Batavia, tegen deze verandering bezwaren ingebracht. Volgens berichten van April jl. waren van gouvernementswege onderhandelingen aangeknoopt om de gerezen quaestie tot eene minnelijke oplossing te brengen.

Voor de in 1883 of in het eerste kwartaal 1884 afgeloopen transport-aannemingen werden, zooveel mogelijk bij uitbesteding, nieuwe contracten gesloten, waaromtrent de gebruikelijke gegevens worden aangetroffen in bijlage O

hierachter. Van de 8 in die bijlage vermelde aannemingen zijn er 3, na mislukte aanbesteding of herbesteding, ondershands moeten gegund worden, en wel die betreffende de transporten in Bantam, Madioen en Kediri-Soerabaija. Nu voor al de koffie uit Madioen en Kediri afvoer per spoorweg (naar Soerabaija) is kunnen bedongen worden, bieden de twee laatstbedoelde contracten het voordeel aan dat een gedeelte der transportkosten in 's lands kas terugvloeit in den vorm van spoorwegvrachten en dat de strandpakhuizen te Koetjoer en Djokotro kunnen worden ingetrokken.

Het gelukte nog niet tegen aannemelijke voorwaarden gegadigden te vinden voor het vervoer, waar mogelijk met stoomvaartuigen, van gouvernements-passagiers en goederen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Gedurende 1884 zal dus in dat vervoer weder op de minst kostbare wijze buiten contract moeten worden voorzien.

VII. Paketvaart en andere stoomvaartdiensten.

De regeling van de gesubsidieerde paketvaart in den Indischen Archipel heeft sedert 1 Mei 1883 (verg. vorig verslag bijlage R) weinig verandering ondergaan. Aan de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij, contractante voor die paketvaart, werd tot wederopzeggens vergunning verleend om hare in de Timor-lijn varende booten geregeld tot Dilly (Portugeesch-Timor) te laten doorgaan (Indisch besluit dd. 9 December 1883 n°. 3). In de lijn Batavia-Tjilatjap werd voorloopig Karang Antoe opgenomen in plaats van het verwoeste Anjer (Indisch besluit dd. 6 October 1883 n°. 16), terwijl tijdelijk geschorst werd het aandoen van de Atjehsche kustplaatsen Pattij en Rigas, waar geen Europeesche ambtenaren gevestigd zijn en waar mitsdien, in verband met de op blz. 8 hiervóór besproken politiemaatregelen, voorshands geen groote schepen meer mochten worden toegelaten (Indisch besluit dd. 16 September 1883 n°. 42). In de subsidierekening kwam door de twee laatstbedoelde voorloopige regelingen geen verandering. In verband met de belemmering die de vaart op Telok Betong (Lampongbaai) nog geruimen tijd na de uitbarsting van Krakatau dreigde te ondervinden door puimsteenbanken, was bij Indisch besluit dd. 16 December 1883 n°. 12 bepaald dat de paketbooten, in stede van die hoofdplaats, Menanga in de Ratehbaai zouden aandoen, doch deze maatregel is reeds bij Indisch besluit dd. 27 Januari 1884 n°. 22 weder kunnen worden opgeheven.

De in 't vorig verslag (blz. 92) in uitzicht gestelde verdubbeling van de Molukken-lijn is niet tot stand gekomen, aangezien de Stoomvaartmaatschappij niet te bewegen was tot eene door de Regeering gewenschte verbetering in de inrichting der tarieven, zoodat de aanvankelijk aangevraagde verhooging van den betrokken begrootingspost niet gehandhaafd werd.

Als subsidie voor de diensten binnen den Indischen Archipel was over 1883 aan de Maatschappij te betalen f 339 015,30 voor 86 927 bevaren mijlen, tegen f 348 192 voor 89 280 mijlen over 1881 en f 332 324,85 voor 85 211½ mijlen over 1882.

In den contractueelen maandelijkschen dienst tusschen Batavia en China via Tandjong Pandan (Billiton) en Pontianak (Westerafdeeling van Borneo), gesubsidieerd met f 10 000 per reis, werden in 1883 door de booten der Maatschappij 13 921 mijlen afgelegd. Het voor dezen dienst in den aanvang van 1882 gesloten tweejarig contract is met de in Maart jl. aangevangen 24ste maandelijksche reis afgeloopen en niet verlengd, daar de uitkomsten aan de daarvan voor den Nederlandsch-Indischen handel gekoesterde verwachtingen niet beantwoord hebben [1]). De Stoomvaartmaatschappij zet echter den dienst voor eigen rekening voort langs een anderen weg, namelijk over Singapore, welke haven volgens het contract niet mocht worden aangedaan.

Buiten contract werden door de stoomschepen der Maatschappij in het afgeloopen jaar bevaren 40 241 geographische mijlen, tegen 40 770¾ in 1881 en 41 824 in 1882.

Het aantal passagiers die gedurende 1883 van de binnen Nederlandsch-Indië varende booten der Maatschappij gebruik maakten, bedroeg (vermoedelijk zoowel voor de gesubsidieerde als voor de niet-gesubsidieerde diensten) 95 343, waaronder 58 385 gouvernementspassagiers; in de China-lijn werden bovendien 5322 passagiers vervoerd. Onder dezen waren slechts 201 gouvernementspassagiers.

Tegen f 4 811 241 en f 4 554 594 in de twee voorafgegane jaren had de Maatschappij in 1883 eene bruto-ontvangst van f 4 459 662, onder welke sommen het genotene aan subsidie is begrepen.

Haar materieel bestond op 31 December 1883, behalve uit het stoomjacht *Elise*, uit de volgende 29 stoomschepen.

STOOMSCHEPEN.	Grootte (in registertonnen)		Stoom-vermogen in paarde-krachten (nominaal).	Gebouwd in:
	Netto.	Bruto.		
Vice-president Prins	311	444	120	1865
Koningin Sophia	435	1 055	200	1865
Minister Fransen van de Putte	468	808	125	1865
Koning Willem III	528	1 055	200	1865
Gouverneur-Generaal Mijer	441	960	155	1871
Bromo	779	1 250	190	1873
Amboina	416	846	155	1874
Sindoro	648	1 134	180	1874
Atjeh	930	1 509	180	1874
Devonhurst	1 234	1 559	200	1874
Karang	209	326	60	1875
Cheribon	418	543	400	1875
Sumbawa	488	840	130	1875
Gouverneur-Generaal van Lansberge	534	840	130	1875
Prins Alexander	604	1 063	135	1875
Gouverneur-Generaal Loudon	761	1 250	190	1875
Patoeah	148	238	75	1876
Ophir	246	432	75	1876
Graaf van Bijlandt	686	1 468	200	1876
Generaal Pel	772	1 457	200	1876
Japara	778	1 468	200	1876
Tambora	814	1 468	200	1877
Kongsee	699	927	200	1878
Maha Vajirunhis	744	?	230	1881
Camorta	1 291	2 135	200	1881
Maha Meanatchy	1 352	1 964	320	1881
Siak	240	369	80	1882
Compta	1 291	2 135	200	1882
Gouverneur-Generaal 's Jacob	1 569	2 176	200	1883
Te zamen 29 stoomschepen	19 834	a) 31 719	5 130	

a) Betreft 28 van de 29 stoomschepen.

Van de 27 stoomschepen die de Maatschappij in 1882 in de vaart had, zijn de *Baron Sloet van de Beele* en de *William Mackinnon* door verkoop overgegaan in handen van eigenaars in den vreemde, terwijl de *Baron Mackay* in den avond van 6 Augustus 1883 strandde bij eene eilandengroep in de nabijheid van Billiton. Aan het in de vaart toelaten van het nieuwste, zeer rank gebouwde stoomschip der Maatschappij, de *Gouverneur-Generaal s' Jacob*, zijn van regeeringswege, uit het oogpunt van veiligheid, bijzondere voorwaarden verbonden wat betreft de belading en het aantal dekpassagiers.

Van het in 1876 door de Maatschappij genoten renteloos voorschot uit 's lands kas, groot f 1 200 000, was bij den aanvang van 1884, overeenkomstig de voorwaarden van verstrekking, $^{5}/_{12}$ terugbetaald.

In bijlage P hierachter vindt men eenige opgaven betreffende de bestemming der aan anderen dan de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij toebehoorende Nederlandsch-Indische stoomschepen en stoombarkassen. Ook blijkt uit gemelde bijlage tusschen welke Nederlandsch-Indische en naburige plaatsen geregeld of op onbepaalde tijdstippen vreemde stoomschepen in de vaart zijn. Overigens bestaat nog een veertiendaagsche dienst tusschen Batavia en Singapore van de » Compagnie des Messageries Maritimes de France," in verbinding met hare maillijn

[1]) De in 1882 ondernomen eerste negen reizen gaven, met inbegrip van de f 90 000 subsidie, eene ontvangst van f 279 709,26, waartegenover aan onkosten f 116 521,48, alzoo een credit-saldo overlatende van f 163 187,78 (in 't vorig verslag was, volgens voorloopige opgaven, gemeld f 179 653,07). Voor de twaalf in 1883 ondernomen reizen wezen de rekeningen een credit-saldo aan van f 307 833,37. De opgegeven saldo's zijn echter nog te verminderen met de kosten van het steenkolenverbruik (over de eerstbedoelde negen reizen f 100 576), de kosten van assurantie der stoomschepen, de af te schrijven sommen wegens waardevermindering, en de rente van het door de stoomschepen vertegenwoordigde kapitaal.

naar Europa en China. Eenige andere in Europa of Australië gevestigde vreemde stoomvaartmaatschappijen, wier schepen meer of min geregeld Java aandeden, waren de volgende:

de » Compagnie Nationale de Navigation ", die eene geregelde driewekelijksche vaart tusschen Java en Marseille onderhield;

de » Queensland Royal Mail-Line ", wier tusschen Londen en Brisbane (Australië) rechtstreeks via Suez en Aden varende mailbooten zoowel op de heen- als op de terugreis Batavia aandeden;

de » Navigazione Generale Italiana ", welke reederij hare op Britsch-Indië varende stoomschepen geregeld om de drie maanden tot Batavia liet doorgaan, en eindelijk

de » Eastern and Australian Steamship Company (limited) ", wier tusschen Australië en China varende booten in 1883 nu en dan Batavia aandeden.

De drie Nederlandsche maatschappijen, die eene geregelde stoomvaart tusschen Nederland en Nederlandsch-Indië onderhouden, beschikken thans, nu in de tweede helft van 1883 en het eerste semester 1884 nog 7 nieuwe stoomschepen zijn in de vaart gebracht (waarvan zes reeds in 't vorig verslag werden opgegeven als in aanbouw, en het zevende de *Jacatra* is, die in Mei jl. werd in dienst gesteld), over de volgende 31 bodems.

STOOMSCHEPEN.	Grootte (in register-tonnen).		Grootte (in paarde-krachten).		Gebouwd in:
	Netto.	Bruto.	Nominaal.	Effectief.	
MAATSCHAPPIJ „NEDERLAND" TE AMSTERDAM. *a*)					
* Soenda	1 477	2 236	300	1 200	1866
Conrad	2 280	3 120	400	1 600	1871
Prins van Oranje	2 144	3 019	400	1 600	1871
* Madura	1 660	2 389	300	1 200	1873
Prins Hendrik	2 068	2 804	400	1 600	1874
Prinses Amalia	2 638	3 480	400	1 600	1874
Voorwaarts	2 066	2 802	400	1 600	1874
* Koningin Emma	1 810	2 531	350	1 400	1879
Prinses Marie	2 087	2 793	450	1 800	1879
Prins Alexander	2 198	3 025	500	2 000	1881
Burgemeester Den Tex	2 221	3 044	500	2 000	1882
Prins Frederik	2 220	3 041	500	2 000	1882
Prinses Wilhelmina	1 980	2 610	400	1 600	1882
Sumatra	1 988	2 608	400	1 600	1882
Te zamen 14 stoomschepen . .	28 837	39 502	5 700	22 800	
MAATSCHAPPIJ „ROTTERDAMSCHE LLOYD" TE ROTTERDAM. *b*)					
** Limburg	1 374	1 818	200	800	1873
** Noord-Holland	1 426	1 961	220	1 000	1874
Drenthe	1 658	2 333	220	1 000	1876
** Zeeland	1 514	2 039	220	1 000	1877
Gelderland	1 600	2 177	220	1 000	1878
Utrecht	1 654	2 160	220	1 000	1880
Zuid-Holland	1 704	2 258	220	1 000	1881
** Noord-Brabant	1 785	2 404	250	1 250	1882
Batavia	1 625	2 223	240	1 200	1883
Samarang	1 716	2 285	250	1 250	1883
Soerabaija	1 630	2 227	240	1 200	1883
Te zamen 11 stoomschepen . .	17 686	23 885	2 500	11 700	
MAATSCHAPPIJ „INSULINDE" TE AMSTERDAM.					
C. Fellinger	1 399	2 013	200	800	1879
Makasser	1 508	2 204	250	1 250	1883
Padang	1 511	2 295	250	1 250	1883
Koning Willem III	1 509	2 199	250	1 250	1883
Nederland en Oranje	1 514	2 205	250	1 250	1883
Jacatra	1 800	2 700	300	1 500	1884
Te zamen 6 stoomschepen . .	9 241	13 706	1 500	7 300	

a) De drie met één * aangeduide stoomschepen behooren aan de stoomvaartmaatschappij „Java".

b) De vier met ** aangeduide stoomschepen behooren aan de stoomvaartmaatschappij „Rotterdam".

De schepen van de maatschappij » Nederland " varen tweemaal in de drie weken, die van de » Rotterdamsche Lloyd " elke veertien dagen, en die van de maatschappij » Insulinde " om de vier weken. Deze laatste Maatschappij, welke sedert Januari jl. ook deelt in het vervoer van gouvernementsgoederen naar Indië [1]), begon haren geregelden dienst (via Londen, Pauillac en Padang, voor welke laatste haven somtijds Atjeh in de plaats komt,) op 31 Juli 1883, doch moest in November eene reis overslaan door te late oplevering van het daarvoor bestemde nieuwe stoomschip *Nederland en Oranje*. Wanneer de Maatschappij daartoe den noodigen steun zal vinden bij hen, die goederen naar en van Makasser te verschepen hebben, wenscht zij ook deze plaats voor goed in haar vaarplan op te nemen. In den dienst van de beide andere Maatschappijen zijn als tusschenhavens in Europa opgenomen op de uitreis Southampton en Marseille en op de thuisreis alleen Marseille. Laatstgenoemde plaats wordt echter wegens de aldaar heerschende cholera tijdelijk gemeden en in stede daarvan wordt Napels aangedaan.

Omtrent het vervoer van bedevaartgangers naar en van Djeddah met de bodems der drie Maatschappijen zie men hoofdstuk **K**, afd. III, § 2, hierachter.

K. Departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid.

I. ONDERWIJS.

§ 1. *Onderwijs voor Europeanen en met hen gelijkgestelden.* [2])

Middelbaar onderwijs.

Het aantal inrichtingen voor openbaar middelbaar onderwijs bleef in 1883 onveranderd. De in 't vorig verslag bedoelde voorstellen tot reorganisatie van de burgeravondschool te Soerabaija, voornamelijk beoogende het practisch doel der inrichting meer tot zijn recht te doen komen, ook door aan de leerlingen de gelegenheid te openen om zich over dag gedurende eenige uren, onder genot van loon, bij de gouvernements industrieele inrichtingen ter plaatse in het vak hunner keuze te oefenen, werden door het Opperbestuur goedgekeurd. Daar de vereischte hoogere uitgaven bij de in Juli jl. vastgestelde Indische begrooting voor 1884 zijn toegestaan, kan de definitieve regeling spoedig worden te gemoet gezien.

De volgende tabel geeft een overzicht van de kosten van het openbaar middelbaar onderwijs en van de daartegenoverstaande ontvangsten over 1882 en 1883.

INRICHTINGEN.	Uitgaven (behalve voor de gebouwen). *a*)		Ontvangsten wegens schoolgelden (voor zooveel bij het eind van het jaar reeds in 's lands kas gestort).	
	1882 (Verbeterde opgaven).	1883 (Voorloopige opgaven).	1882.	1883.
Gymnasium Willem III te Batavia	f 217 461	f 215 521	f 32 202	f 31 110
Hoogere burgerschool te Samarang	89 667	92 909	10 045	10 900
Idem te Soerabaija . .	109 377	106 315	14 545	11 244
Burgeravondschool te Soerabaija	8 910	8 618	606	596
Hoogere burgerschool voor meisjes te Batavia .	*b*) 10 797	31 699	45	9 015
Te zamen . . .	f 436 212	f 455 062	f 57 443	f 62 865

a) De uitgaven voor de gebouwen bedroegen, voor al de inrichtingen te zamen, in 1882 f 14 900 en in 1883, toen een gebouw voor de hoogere burgerschool te Samarang werd aangekocht, f 65 992.

b) Deze school is in 1882 slechts gedurende drie maanden in werking geweest.

Omtrent elke inrichting in het bijzonder valt nog het

[1]) Met 1 April jl. is voor deze verzendingen door de drie stoomvaartmaatschappijen een gelijkluidend vrachttarief ingevoerd, dat voor sommige zware goederen weder lager is dan het vroegere tarief (verg. vorig verslag blz. 93). Over de verscheping herwaarts van gouvernementsproducten uit Indië wordt gehandeld in hoofdstuk **M**, afd. I § 3.

[2]) Van het afzonderlijk in Indië uitgegeven wordende jaarverslag betreffende het Europeesch onderwijs is tot dusver geen later dan over 1882 verschenen. Een exemplaar daarvan is in Januari jl. aan de Staten-Generaal aangeboden.

volgende te vermelden.

1°. Inrichting voor de Indische taal-, land- en volkenkunde te Batavia (afd. B van het gymnasium Willem III).

Het onderwijs in de geschiedenis en in de land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië werd, wegens het vertrek met buitenlandsch verlof van den daarmede belasten leeraar, in November 1883 tijdelijk opgedragen aan den leeraar in de Javaansche taal en aan een ambtenaar op een der bureaux te Batavia, totdat in Mei jl. een referendaris bij het departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid definitief tot leeraar in de bovenvermelde vakken werd aangesteld.

Het aantal leerlingen, dat blijkens het vorig verslag (blz. 94) bij het einde van 1882 41 bedroeg, was tegen Juni 1883 gestegen tot 44, die zich evenwel bij het einde dier maand allen lieten afschrijven, aangezien zij daardoor (verg. Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3787) de betaling van het laatste trimester der schoolgelden konden ontgaan. Herhaling van dit misbruik is onmogelijk gemaakt door het ten vorigen jare reeds vermelde besluit van 1 Juli 1883 n°. 2 (Bijblad n°. 3896), waarbij o. a. de vooruitbetaling van het schoolgeld over het geheele jaar bij de toelating tot deze inrichting is voorgeschreven. Van de bovenbedoelde 44 leerlingen namen 27 deel aan het in Juli 1883 te Batavia gehouden groot-ambtenaars-examen, waarbij 13 slaagden.

Wellicht ten gevolge van het aangehaalde besluit omtrent de schoolgelden, lieten zich bij den aanvang van den nieuwen cursus slechts 10 leerlingen inschrijven, welk aantal evenwel bij het eind van Augustus 1883 tot 26, en vóór het einde des jaars tot 30 geklommen was. Hiervan waren 5 in het eerste en 25 in het tweede studiejaar geplaatst. Acht en twintig leerlingen waren van de Indische hoogere burgerscholen afkomstig; terwijl twee met goed gevolg den vijfjarigen cursus eener hoogere burgerschool in Nederland hadden doorloopen.

2°. Hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus voor jongens te Batavia (afd. A van het gymnasium Willem III), Samarang en Soerabaija.

Onderwijzend personeel. De directeur van de hoogere burgerschool te Soerabaija moest in Maart 1883 — zooals reeds in 't vorig verslag werd vermeld — wegens ziekte met verlof naar Europa vertrekken, terwijl een paar maanden later, om dezelfde reden, aan de hoogere burgerschool te Samarang een der leeraren tijdelijk ontviel. De functiën van dezen leeraar, docent in de natuur- en werktuigkunde, werden eerst voorloopig aan twee andere leeraren opgedragen, totdat in Juni 1883 de van verlof teruggekeerde voormalige directeur der inrichting daarmede tijdelijk belast werd. In de plaats van den tot directeur der hoogere burgerschool te Soerabaija benoemden leeraar (zie vorig verslag blz. 94) werd voor het onderwijs in de wis- en natuurkunde aan die inrichting een docent aangesteld die tot hiertoe als tijdelijk leeraar daarbij werkzaam was. Een onderwijzer bij het lager onderwijs werd in Juli 1883 bij dezelfde school tot tijdelijk leeraar in de wiskunde benoemd.

Leerlingen. Het aantal leerlingen bij de drie inrichtingen was in 1883 vrij wel gelijk aan dat der laatste jaren. Te Samarang is het getal doorgaans iets kleiner dan te Soerabaija, en te Batavia zijn er doorgaans evenveel als op de beide andere hoofdplaatsen te zamen.

In het volgende overzicht vindt men voor elk studiejaar het aantal ingeschrevenen vermeld op verschillende tijdstippen van 1882 en 1883.

Verdeeling der leerlingen.	Aantal leerlingen				
	waarmede de cursus 1882/83		bij het begin van den cursus 1883/84 aanwezig.	in 1883	
	begon.	eindigde.		op 1°. Januari.	op 31 December.
			Batavia.		
1ste studiejaar . .	a) 62	50	62	60	59
2de id. . .	b) 42	32	41	39	40
3de id. . .	b) 40	25	35	35	33
4de id. . .	c) 23	19	24	23	22
5de id. . .	c) 19	d) 8	23	18	21
Toehoorders . . .	1	"	1	1	1
Te zamen . .	187	134	186	e) 176	176
			Samarang.		
1ste studiejaar . .	b) 29	30	30	29	30
2de id. . .	22	19	27	20	24
3de id. . .	16	14	16	16	15
4de id. . .	10	8	13	8	12
5de id. . .	4	4	4	4	4
Toehoorders . . .	1	1	"	1	"
Te zamen . .	82	76	90	78	85
			Soerabaija.		
1ste studiejaar . .	b) 33	29	34	32	36
2de id. . .	b) 36	33	31	33	28
3de id. . .	18	12	19	17	18
4de id. . .	6	4	2	5	2
5de id. . .	4	4	5	4	5
Toehoorders . . .	"	"	3	"	2
	97	82	94	91	91

a) Gesplitst in drie paralel-klassen.
b) " " twee " "
c) Gedeeltelijk gesplitst in twee parallel-klassen.
d) De in het eindexamen geslaagde leerlingen waren bij het eind van den cursus niet meer ingeschreven.
e) Hiervan waren afkomstig: uit de residentie Batavia 143, uit andere gewesten van Java 22 en uit de buitenbezittingen 11.

De uitslag der in 1883 afgenomen toelatings-, overgangs- en eindexamens kan blijken uit het volgende staatje, waaruit tevens is te zien hoevelen, als van eene andere (Nederlandsch-Indische of Nederlandsche) hoogere burgerschool afkomstig, tot den in 1883 aangevangen cursus werden toegelaten zonder examen.

HOOGERE BURGER-SCHOOL TE:	Eind-examen van den cursus 1882/83. a)		Overgangs-examens tot den cursus 1883/84.		Toelatings-examens tot den cursus 1883/84.						Bij het begin van den cursus 1883/84 ingeschreven.		
					Voor de laagste klasse			Voor eene hoogere klasse					
	Geexamineerd.	Geslaagd.	Geexamineerd.	Geslaagd.	geexamineerd.	geslaagd.	ingeschreven.	geexamineerd.	geslaagd.	ingeschreven.	Leerlingen van den vorigen cursus.	Nieuwe leerlingen. b)	Te zamen.
Batavia	17	c) 8	138	101	57	42	41	3	3	3	d) 134	52	186
Samarang	d) 5	4	71	49	32	25	23	3	2	2	64	26	90
Soerabaija	e) 4	2	78	45	50	34	29	"	"	"	f) 65	29	94
	26	14	287	195	139	101	93	6	5	5	263	107	370

a) Het verslag der examencommissie is gedrukt als bijvoegsel tot de Javasche Courant dd. 17 Augustus 1883.

b) Zoowel zij die bij het toelatingsexamen slaagden, als de oud-leerlingen van Indische en Nederlandsche hoogere burgerscholen die zonder examen werden toegelaten.

c) Hieronder 1 Chineesche leerling.

d) Hieronder 1 toehoorder.

e) Bovendien onderwierp zich 1 gewezen leerling aan het eindexamen.

f) Hieronder 3 toehoorders.

Onder de leerlingen bevonden zich in 1883 slechts 1 inlander en 1 Chinees, en wel beiden te Batavia. Het in April 1883 uitgevaardigde verbod om vreemde oosterlingen als leerlingen tot de hoogere burgerscholen toe te laten (zie vorig verslag blz. 95) is weder ingetrokken bij een Indisch besluit van 30 April 1884.

Zonder eindexamen verlieten in den loop of bij de sluiting van den in 1883 geëindigden cursus 104 leerlingen de hoogere burgerscholen (te Batavia 51, te Samarang 15 en te Soerabaija 38), waarvan 29 die naar Nederland vertrokken, 4 die naar andere hoogere burgerscholen overgingen, 40 die gouvernements- of particuliere betrekkingen aanvaardden, 4 die eene zoodanige plaatsing zochten, 6 wegens vertrek naar elders, 1 wegens ziekte, 1 wegens financieele redenen, 2 wier ouders bezwaren hadden tegen het gymnastiek-onderwijs en 17 zonder opgave van redenen. Bovendien overleed 1 leerling.

Over het gedrag en den ijver der leerlingen werden weder gunstige berichten ontvangen. Het schoolverzuim bedroeg in 1883 te Batavia 5.36 pct., te Samarang 6.5 en te Soerabaija tusschen 4 pct. (in het vijfde studiejaar) en 11 pct. (in het derde). Acht leerlingen van de hoogere burgerschool te Samarang kregen voor korteren of langeren tijd ondersteuning uit het »Studiefonds Midden-Java", en twee leerlingen van de hoogere burgerschool te Batavia genoten ieder voor de helft de rente van het Siam-fonds. Bovendien ontvingen nog vijftien leerlingen aldaar van het Studiefonds te Batavia eenigen onderstand. (Zie over deze Studiefondsen ook afd. IV van dit hoofdstuk.)

Verzamelingen en gebouwen. De bibliotheken ondergingen weder eenige uitbreiding. Te Samarang werd de verzameling van physische instrumenten aanmerkelijk vermeerderd, terwijl te Batavia de benoodigdheden voor het onderwijs in den wapenhandel eene zeer gewenschte aanvulling ondergingen. Het laboratorium te Soerabaija (zie vorig verslag blz. 96) bleef nog gebrekkig in de behoefte voorzien. Ten behoeve van het onderwijs in het handteekenen werden aldaar ontvangen een aantal boekwerken en eene verzameling platen, blok- en latmodellen, terracottavazen en modellen in gips.

De gebouwen van het gymnasium Willem III te Batavia verkeeren in zeer voldoenden toestand. Met de uitbreiding en verandering van het aangekochte gebouw te Samarang kon in het afgeloopen jaar nog geen begin gemaakt worden, terwijl ook het plan om een nieuw gebouw te stichten voor de hoogere burgerschool te Soerabaija (zie vorig verslag blz. 96) nog niet tot uitvoering kwam.

3°. Hoogere burgerschool met driejarigen cursus voor meisjes te Batavia.

Van de 44 op 31 December 1882 ingeschreven leerlingen verlieten er 5 vóór het eind van den cursus 1882/83 de school, terwijl 1 leerling, die te Samarang het toelatingsexamen had afgelegd, alsnog aan de lessen kwam deelnemen. Het schooljaar 1882/83 sloot dus met 40 leerlingen. Allen, op 3 na, onderwierpen zich aan de overgangsexamens, en van deze 37 konden er 28 bevorderd worden. De toelatingsexamens hadden tot resultaat dat bij den aanvang van den cursus 1883/84 al dadelijk 20 nieuwe leerlingen werden ingeschreven, namelijk al de 18 candidaten die zich te Batavia aan het examen hadden onderworpen en 2 die te Samarang geslaagd waren. De nieuwe cursus begon met 60 leerlingen, namelijk 3 toehoorderessen en 57 gewone leerlingen, waarvan 28 in het 1ste, 16 in het 2de en 13 in het 3de studiejaar. In de eerste maanden van den nieuwen cursus werden nog 4 leerlingen toegelaten, doch 8 leerlingen vertrokken, zoodat op 31 December 1883 de school 56 ingeschrevenen telde, namelijk 26 in het 1ste, 16 in het 2de en 12 n het 3de studiejaar, benevens 2 toehoorderessen.

IJver en gedrag waren bevredigend et schoolverzuim bedroeg 4.28 pct.

Vermits de in 1883 aangevangen cursus voor het eerst leerlingen in het 3de studiejaar telde en tevens het 1ste studiejaar, evenals in 1882/83, weder in twee parallelklassen moest gesplitst worden, werd in Augustus 1883 het onderwijzend personeel tijdelijk uitgebreid met eene leerares in de beginselen der wiskunde en de kennis der natuur, terwijl ook eenige nieuwe regelingen werden gemaakt omtrent de aan de meisjesinrichting te geven lessen door docenten van de hoogere burgerschool voor jongens.

Voor het onderwijs in het handteekenen werden de noodige teekenvoorbeelden, benevens beelden en modellen in gips en terracotta ontvangen. Ook de hulpmiddelen voor het onderwijs in de natuurwetenschappen werden vermeerderd.

4°. Burgeravondschool verbonden aan de hoogere burgerschool te Soerabaija.

Deze inrichting, die, zooals hooger gezegd, eene reorganisatie — en daarmede tevens hare afscheiding van de hoogere burgerschool — tegemoetgaat, telde op 31 December jl. 72 leerlingen (tegen 52 het jaar te voren), waarvan 14 nog eene betrekking moesten zoeken, en 58 reeds in technische of administratieve betrekkingen dan wel in den handel werkzaam waren, namelijk 17 bij de staatsspoorwegen, 5 bij het marine-etablissement, 8 bij het stoomwezen der marine, 2 bij den waterstaat, 1 bij eene particuliere smederij, 8 op de gouvernements-bureaux, 3 bij den artillerie-constructiewinkel, 3 bij den post- en telegraafdienst en 11 in den handel.

Bij het einde van den cursus 1882/83 werden van de 1ste tot de 2de klasse bevorderd: voor de rekenkunde 12, voor de stel- en meetkunde 4, voor de natuurkunde 9, voor het rechtlijnig teekenen 1, voor het handteekenen 2 en voor het boekhouden 4 leerlingen. Getuigschriften voor het met vrucht doorloopen van beide klassen werden uitgereikt: voor het boekhouden aan 1, voor de rekenkunde aan 4, voor de natuurkunde aan 5, voor het rechtlijnig teekenen aan 2, en voor het handteekenen aan 3 leerlingen.

De cursus 1883/84 werd geopend met 73 leerlingen, waarvan er 1 vóór het eind van 1883 werd afgeschreven. Door 11 leerlingen werden de lessen voor de tweede, door 8 voor de derde en door 3 voor de vierde maal bijgewoond. Aan de lessen in de verschillende leervakken nam op 31 December 1883 in elk der beide klassen het volgend aantal leerlingen deel:

	1ste klasse.	2de klasse.	Totaal.
rekenkunde	30	17	47
stel- en meetkunde. . .	32	14	46
natuur- en scheikunde. .	31	15	46
rechtlijnig teekenen . .	33	9	42
handteekenen	27	6	33
boekhouden	26	6	32

De lessen werden zeer geregeld gegeven en bezocht. Aan het teekenlokaal werden eenige gewenschte verbeteringen aangebracht.

Lager onderwijs.

De overwegingen der Indische Regeering over de vraag of en in hoever de bestaande verordeningen omtrent het lager onderwijs voor Europeanen in Nederlandsch-Indië wijziging behoefden in verband met de Nederlandsche wet van 17 Augustus 1878 (Staatsblad n°. 127), hebben geleid tot eene ontkennende beantwoording, omdat de practijk de behoefte aan zoodanige wijziging nog niet had doen kennen, terwijl ook de belangrijkste veranderingen, door de evengemelde wet te weeg gebracht, hoofdzakelijk wegens het verschil in toestanden, geen overneming voor Indië verdienden. Alléén bleek het noodig het met de oude Nederlandsche wet samenhangende besluit van 28 Februari 1865 (Indisch Staatsblad n°. 52, gewijzigd bij Indisch Staatsblad 1871 n°. 33), betreffende de uitzending van onderwijzers voor den Indischen dienst, door andere be-

palingen te vervangen, hetgeen geschiedde bij het Koninklijk besluit van 26 Januari 1884 (Indisch Staatsblad n°. 62*a*).

Volgens de door de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur verzamelde gegevens waren er op 31 December 1882 (opgaven van jongere dagteekening zijn niet voorhanden) in Nederlandsch-Indië 10 485 kinderen tusschen de 6 en 14 jaar van Europeesche of daarmede gelijkgestelde afkomst, waarvan er 9286 school- of huisonderwijs genoten en 1199 niet. De verdeeling dier cijfers was als volgt:

Gevestigd:		School- of huisonderwijs genietende.		Geen onderwijs genietende.	
Java en Madura	op of nabij gewestelijke of afdeelingshoofdplaatsen	7 399		698	
	elders in het gewest	138		106	
			7 537		804
Buitenbezittingen.	op of nabij gewestelijke of afdeelingshoofdplaatsen	1 722		328	
	elders in het gewest	27		67	
			1 749		395
			9 286		1 199
			10 485		

Voor zooveel de opgaven betreffende de geen onderwijs genietende kinderen betrekking hebben tot plaatsen waar eene school ontbreekt, valt op te merken dat in 1883 het aantal dier plaatsen weder met zes is verminderd, zijnde in dat jaar voor 't eerst eene openbare lagere school voor Europeanen gevestigd geworden te Onrust (Batavia), Bondowosso (Bezoeki), Gombong (Bagelen), Patjitan (Madioen) en Ngandjoek (Kediri), terwijl eene particuliere geopend werd te Pamalang (Tagal). Bovendien werd op vijf plaatsen het aantal scholen uitgebreid. Van gouvernementswege werden namelijk te Kotta Radja (Atjeh) eene tweede gemengde school, zoomede te Tagal op Java en te Bandjermasin in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo meisjesscholen geopend, terwijl te Pasoeroean en Probolinggo particuliere scholen tot stand kwamen. Volgens het vorig verslag zouden ook te Sampang op Madura en te Boeleleng op Bali gouvernementsscholen moeten komen, maar voorshands is van de oprichting afgezien, om dat het aantal Europeesche kinderen er weder is gedaald beneden het voor de vestiging of instandhouding van eene openbare lagere school aangenomen minimum. Om dezelfde reden werd de gouvernementsschool te Bima op Sumbawa in 1883 tijdelijk gesloten.

Bij het eind van 1883 was ten gevolge van een en ander het totaal der *openbare* lagere scholen voor Europeanen gestegen van 122 tot 129 (dat der meisjesscholen alléén van 20 tot 22).

Waren bij het begin van het jaar bij de gouvernementsscholen ingeschreven 9201 scholieren, op 31 December beliep dit aantal 9699. Onder deze cijfers zijn ook eenige inlanders en vreemde oosterlingen begrepen, op gemelde tijdstippen achtereenvolgens ten getale van 852 [1]) en 848.

Van de 9699 leerlingen, voor 58 pct. jongens, genoot de kleinste helft (45.8 pct.) gratis onderwijs. Over de drie schoolklassen waren zij verdeeld als volgt: laagste klasse 50.6, middelste klasse 38.2 en hoogste klasse 11.2 pct. Tegenover den toestand op 31 December 1882 leveren al deze verhoudingen slechts luttele verschillen op.

De aan het hoofd der gemengde en der meisjesscholen geplaatste 107 onderwijzers en 22 onderwijzeressen werden bijgestaan door 123 hulponderwijzers, 106 hulponderwijzeressen en 7 kweekelingen (waaronder 6 vrouwen). In 't geheel beschikte men dus bij de openbare lagere scholen voor Europeanen over een onderwijzend personeel van 231 mannen en 134 vrouwen [2]), tegen 222 en 144 op 31 December 1882. In 1883 werden 11 onderwijzers en 4 onderwijzeressen aangesteld die uit Nederland waren gezonden, benevens 3 onderwijzers en 22 onderwijzeressen die zich in Indië hadden aangemeld.

Op vele plaatsen leed het onderwijs door ziekte van het onderwijzend personeel, terwijl ook aan een deel der onderwijskrachten de vereischte geoefendheid nog ontbrak. De proef met het geven van onderwijs in de beginselen der Fransche taal aan de gemengde school te Buitenzorg werd voortgezet. Het schoolverzuim bedroeg in het afgeloopen jaar, evenals in 1882, gemiddeld bijna 23 dagen per leerling. Op de verschillende scholen werden in 1883 3071 leerlingen afgeschreven, waaronder 411 die alle klassen doorloopen hadden. In vele gevallen was echter de afschrijving het gevolg van verhuizing der ouders, zoodat het is aan te nemen dat de afgeschrevenen die den cursus nog niet voltooid hadden, elders weder aan het onderwijs zijn gaan deelnemen.

De aan sommige openbare lagere scholen op de drie hoofdplaatsen verbonden teekencursussen werden bijgewoond te Batavia door 32, te Samarang door 102 en te Soerabaija door 29 leerlingen. In 1882 waren die cijfers 27, 87 en 35.

Van de op verschillende plaatsen bestaande schoolbibliotheken werden bij voortduring goede uitkomsten verkregen. Het meubilair en de leermiddelen der openbare scholen verkeerden in goeden staat. Het aantal gouvernementsschoolgebouwen werd in 1883 met vier vermeerderd, namelijk te Rembang, Malang, Patjitan en Makasser.

Ten aanzien van de kosten van het openbaar lager onderwijs voor Europeanen en met hen gelijkgestelden en van de geïnde schoolgelden zijn over de laatstverloopen twee jaren de volgende opgaven ontvangen:

	1882. (Verbeterde opgaven.)	1883. (Voorloopige opgaven.)
Traktementen, leermiddelen, enz.	f 1 086 713	f 1 142 848
Gebouwen en huishuur, enz.	380 942	380 942
Te zamen	f 1 467 655	f 1 523 790
Geïnde schoolgelden	170 049	184 616
Blijft ten laste van den lande	f 1 297 606	f 1 339 174

Uit bijlage Q hierachter kan blijken op welke plaatsen in Nederlandsch-Indië (61 op Java en Madura en 24 in de buitenbezittingen) in 1883 openbare lagere scholen voor Europeanen waren gevestigd, hoe op elk dier plaatsen het onderwijzend personeel was samengesteld en hoe er het aantal leerlingen verdeeld was naar gelang van schoolklasse, kunne, enz.

Tevens behelst die bijlage eenige opgaven omtrent de *particuliere* Europeesche scholen (de weeshuisscholen daaronder begrepen), bij het eind van 1883 ten getale van 20, tegen 17 het jaar te voren, als: te Batavia 5, te Buitenzorg 1, te Garoet (Preanger regentschappen) 1, te Samarang 4, te Soerabaija 4, te Poerworedjo (Bagelen) 1 en te Padang 1, terwijl als nieuwe worden opgegeven de 3 te Pamalang (Tagal), Pasoeroean en Probolinggo. De school te Garoet genoot in 1883 weder, om de vroeger vermelde reden (verg. het verslag van 1882 blz. 96), een gouvernementssubsidie van f 1200.

Bij de bedoelde 20 scholen waren werkzaam 11 hoofdonderwijzers, 9 hoofdonderwijzeressen, 13 hulponderwijzers, 39 hulponderwijzeressen, 1 mannelijke en 8 vrouwelijke kweekelingen, te zamen dus een onderwijzend personeel van 25 mannen en 56 vrouwen.

Het cijfer der leerlingen steeg van 1761 tot 1772, waaronder respectievelijk 36 en 51 van inlandsche of Chineesche afkomst. In 1882 waren 66.9 pct. der leerlingen meisjes, in 1883 68.3 pct.

Verder telde men in Nederlandsch-Indië bij het eind van 1883 nog de volgende particuliere inrichtingen van onderwijs of van voorbereidend onderwijs, namelijk 8 namiddagscholen, 4 gymnastiekscholen en 11 bewaarscholen, (de meesten van welke laatsten afzonderlijke klassen uitmaken van inrichtingen van lager onderwijs begrepen onder het bovengenoemde 20tal).

Bij het eind van 1882 en 1883 werden die 23 inrichtingen, voor zoover opgegeven, bezocht door het navol-

---

[1]) Namelijk 608 inlanders (waarvan 245 Christenen) en 244 vreemde oosterlingen. Over 1883 is dergelijke splitsing niet ontvangen.

[2]) Met verlof buiten Nederlandsch-Indië waren 21 onderwijzers en 16 onderwijzeressen. Overigens waren van verlof terug, maar nog niet herplaatst, 1 onderwijzer en 2 onderwijzeressen, terwijl 1 onderwijzer gedetacheerd was bij het middelbaar onderwijs en 10 (in 't vorig verslag, blz. 97, noot 1, is ten onrechte 18 vermeld) bij de scholen voor zonen van inlandsche hoofden.

gend aantal leerlingen.

PLAATSEN.	Aantal leerlingen bij het eind van					
	1882	1883	1882	1883	1882	1883
	op de namiddagscholen. *a*)		op de gymnastiekscholen.		op de bewaarscholen. *d*)	
Batavia	?	32	,,	,,	298	288
Meester-Cornelis	,,	26	,,	,,	,,	,,
Samarang	44	32	87	89	176	204
Salatiga	,,	,,	,,	*c*) 34	,,	,,
Soerakarta	51	*b*) 41	69	56	,,	,,
Djokjokarta	,,	,,	77	67	,,	,,
Soerabaija	?	,,	,,	,,	126	?
Neira (Banda)	,,	,,	,,	,,	?	?

a) Aan deze namiddagscholen wordt onderwijs gegeven in de vakken van lager of voortgezet lager onderwijs en bij één (te Samarang) bovendien tweemalen 's weeks in elementairen handenarbeid naar de methode van CLAUSEN KAAS. In 1883 waren de namiddagscholen verdeeld als volgt: Batavia 1, Meester-Cornelis 1, Samarang 3 en Soerakarta mede 3. De namiddagschool te Meester-Cornelis schijnt eerst in 1883 tot stand te zijn gekomen.

b) Van één der drie scholen is het getal leerlingen niet opgegeven.

c) De gymnastiekschool te Salatiga kwam in 1883 tot stand.

d) In 1883 waren de 11 bewaarscholen (meest Fröbelscholen) verdeeld als volgt: Batavia 3, Samarang 4, Soerabaija 3 en Neira (Banda) 1. Te Soerabaija bestonden in 1882 slechts twee scholen voor voorbereidend onderwijs. Beiden waren onderdeelen van scholen voor lager of voortgezet lager onderwijs. Dit laatste was in 1883 ook het geval met 2 der voor Batavia en 3 der voor Samarang opgegeven bewaarscholen.

De in 1882 te Samarang opgerichte particuliere avondschool, ten dienste van jongelieden die zich voor het toelatingsexamen op de hoogere burgerschool wenschten voor te bereiden, werd in 1883 opgeheven, evenals de te Pasoeroean in 1882 geopende particuliere teekencursus. Eene commissie uit de vrijmetselaarsloge te Salatiga hield zich bij den aanvang van 1884 onledig met de voorbereiding der oprichting aldaar van eene Fröbelschool; in 1884 zou er ook eene te Tagal geopend worden.

De lessen aan de *gouvernements normaalschool voor onderwijzers* te Batavia werden geregeld gegeven. Op 31 December 1882 maakten van die inrichting 5 hulponderwijzers en 11 hulponderwijzeressen gebruik, waarvan er 3 en 10 tot het onderwijzend personeel der gouvernementsscholen behoorden. In den loop van 1883 hielden 7 van deze 16 ingeschrevenen met de lessen op, en wel 3 (één hulponderwijzer en twee hulponderwijzeressen) wegens het verkrijgen van de hoofdakte. Daarentegen lieten zich 12 hulponderwijzers en hulponderwijzeressen inschrijven, van welke er 2 nog vóór het einde des jaars weder vertrokken Op 31 December 1883 bleven dus nog 19 personen zich aan de normaalschool bekwamen, namelijk 4 hulponderwijzers en 12 hulponderwijzeressen die aan openbare, en respectievelijk 2 en 1 die aan particuliere scholen werkzaam waren.

De kosten der normaalschool (waarop ook gerekend is in het algemeen geldelijk overzicht op de vorige bladzijde) bedroegen in 1883 f 3 047, tegen f 3 040 in 1882.

De volgende tabel bevat een vergelijkend overzicht van den uitslag der op verschillende plaatsen van gouvernementswege afgenomen onderwijzers-examens in de beide laatste jaren:

Candidaten ter verkrijging van eene akte van bekwaamheid als:	1882.		1883.	
	Toegelaten.	Afgewezen.	Toegelaten.	Afgewezen.
hoofdonderwijzer	5	1	4	2
hulponderwijzer	,,	2	3	1
hoofdonderwijzeres	1	1	3	,,
hulponderwijzeres	15	13	30	23
onderwijzer in de Fransche taal	2	,,	1	,,
,, ,, ,, Duitsche ,,	1	,,	,,	,,
,, ,, ,, Engelsche ,,	,,	,,	1	,,
Transporteeren	24	17	42	26
Per transport	24	17	42	26
onderwijzer in de wiskunde	,,	,,	,,	1
,, ,, ,, landbouwkunde	1	,,	1	,,
,, ,, ,, gymnastiek	1	,,	,,	,,
onderwijzeres in de Fransche taal	3	,,	2	,,
,, ,, ,, Engelsche ,,	,,	3	3	,,
,, ,, ,, Duitsche ,,	,,	1	,,	,,
,, ,, het teekenen	1	,,	,,	,,
,, ,, de vrouwelijke handwerken	,,	,,	1	,,
Te zamen	30	21	49	27

Van de 76 candidaten in 1883 meldden zich aan: te Batavia 42, te Samarang 13, te Soerabaija 11, te Padang 1, te Makasser 1, te Fort de Kock 2, te Menado 2 en te Amboina 4.

§ 2. *Onderwijs voor inlanders* [1]).

De bijlage R hierachter bevat de gebruikelijke statistische opgaven omtrent de inlandsche scholen over 1882, welke opgaven echter voor sommige gewesten in het oostelijk gedeelte van den Archipel weder niet volledig zijn. Wat 1883 betreft is nog alleen vermeld het aantal der scholen op Java en Madura, zoomede — zie bijlage S — de samenstelling van het onderwijzend personeel bij het gouvernements inlandsch onderwijs in dienst, zoowel bij de onderwijzerskweekscholen als bij de gewone scholen.

Toezicht. Bij wijze van tijdelijken maatregel werd in Mei 1883 het ressort van den adjunct-inspecteur te Tondano eenigszins ingekrompen door dezen te ontheffen van het toezicht op de inlandsche scholen in de residentie Timor en daarmede voorloopig den te Probolinggo gevestigden adjunct-inspecteur te belasten.

Naar aanleiding van een rapport van den directeur van onderwijs enz., handelende over eene reorganisatie van het schooltoezicht (zie het verslag van 1881 blz. 95), is in Indië op nieuw ter sprake gebracht het reeds vroeger overwogen denkbeeld om de inspectiën over de scholen voor Europeesch lager onderwijs en die over de inrichtingen voor inlandsch onderwijs door dezelfde ambtenaren te doen uitoefenen. Het Indisch Bestuur was echter ook nu van oordeel dat de eischen van beide categorieën van scholen te zeer uiteenloopen dan dat eene samensmelting van het toezicht tot goede uitkomsten zou leiden. In December 1883 besloot de Indische Regeering de quaestie van eene hervorming van het schooltoezicht voorshands te laten rusten, omdat inmiddels (zie vorig verslag blz. 98) voorstellen aanhangig waren gemaakt betreffende eene reorganisatie van de grondslagen van het inlandsch onderwijs.

Reorganisatie van het inlandsch onderwijs. De zooeven genoemde voorstellen van den directeur van onderwijs enz., betreffende de vereenvoudigingen die in de bestaande inrichting der kweekscholen en der gewone scholen zouden zijn aan te brengen, gaven der Indische Regeering aanleiding om in Februari jl. aan genoemden departementschef hare inzichten omtrent sommige hoofdpunten te doen kennen en hem uit te noodigen in overeenstemming daarmede nadere voorstellen te doen, waarbij zou zijn te letten op eene inmiddels van het Opperbestuur ontvangen aanschrijving, in het bijzonder handelende over de wenschelijkheid om het aantal kweekscholen in te krimpen en het onderwijsprogramma te beperken.

Zooals reeds gebleken is uit de Memorie van Toelichting betreffende de laatstelijk ingediende Indische begrooting voor 1884, werd sedert de noodzakelijkheid eener vereenvoudiging van de inrichting van het inlandsch onderwijs dezerzijds nader bij de Indische Regeering ter sprake gebracht en op eene spoedige indiening van definitieve voorstellen ter zake aan-

[1]) Over de landbouwschool voor inlanders en over de school voor inlandsche geneeskundigen wordt gehandeld in de afdeelingen II en V van dit hoofdstuk.

gedrongen. De Gouverneur-Generaal heeft daarop den ambtenaar op nonactiviteit A. W. P. Verkerk Pistorius, laatstelijk adjunct-inspecteur van het inlandsch onderwijs, onder den honorairen rang en titel van inspecteur in commissie gesteld om een ontwerp van reorganisatie te bewerken.

Opleiding van inlandsche onderwijzers. In verband met de aanhangige voorstellen tot reorganisatie van het inlandsch onderwijs is voorshands afgezien van de oprichting der kweekschool te Palembang, waarvan sprake was op blz. 98 van het vorig verslag.

Het examen ter verkrijging van eene definitieve benoeming tot Europeesch onderwijzer aan eene kweekschool (Indisch Staatsblad 1872 nº. 227 en 1877 nº. 147) werd in 1883 met gunstig gevolg afgelegd door drie onderwijzers voor het Maleisch en door één voor het Javaansch; de laatstgenoemde was echter niet bij het inlandsch onderwijs werkzaam. Eén candidaat voor de wiskunde werd afgewezen.

De mutatiën onder het aantal kweekelingen, benevens de opgaven betreffende den uitslag van de toelatings- en eindexamens aan elke kweekschool gedurende 1883, zijn vervat in het volgende overzicht, waarbij echter voor de kweekschool te Amboina alle en voor die te Tondano de meeste gegevens ontbreken.

Kweekscholen.	Toegestaan aantal kweekelingen.	Ingeschreven op 1 Jan. 1883.	Afgeschreven in 1883			Bijgekomen in 1883			Bij het eindexamen van 1883		Bij het toelatingsexamen van 1883		Ingeschreven op 31 December 1883.	
			wegens goed afgelegd eindexamen.	wegens andere redenen.	Te zamen.	na goed afgelegd toelatingsexamen.	met certificaat.	Te zamen.	geslaagd.	afgewezen.	geslaagd.	afgewezen.	Totaal aantal kweekelingen.	Kweekelingen der hoogste klasse.
Bandong	100	99	„	25	25	13	8	21	8	5	13	7	a) 95	17
Magelang	100	c) 99	8	22	30	„	23	23	9	„	„	„	b) 92	13
Probolinggo	100	98	11	c) 24	35	19	2	21	12	„	19	24	d) 84	4
Fort de Kock	50	49	„	3	3	2	1	e) 3	f) „	„	2	„	49	11
Padang-Sidempoean	25	19	„	2	2	8	„	8	f) „	„	8	2	25	5
Bandjermasin	50	45	1	7	8	13	„	13	1	3	13	14	50	3
Makasser	50	g) 50	h) 1	11	12	12	„	12	„	5	12	9	i) 50	4
Tondano	50	k) †	†	†	†	†	†	†	5	2	†	†	†	†
Amboina	50	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†

a) Hieronder nog de 8 in het eindexamen geslaagde kweekelingen die eerst in Januari 1884 aan inlandsche scholen voorloopig werden werkzaam gesteld.

b) Hieronder één van de in het eindexamen geslaagde kweekelingen. Deze werd in Januari 1884 aan het hoofd van eene school geplaatst.

c) Hieronder eenige kweekelingen die examen als onderwijzer 4de klasse of als hulponderwijzer hadden afgelegd.

d) Hieronder één in het eindexamen geslaagde kweekeling en één kweekeling die examen had gedaan voor onderwijzer 4de klasse. Beiden waren op 31 December 1883 nog niet geplaatst.

e) Hieronder 1 jongeling uit Atjeh afkomstig.

f) Aan de kweekscholen te Fort de Kock en Padang-Sidempoean werd in 1883 geen eindexamen afgenomen; te Fort de Kock niet, omdat de leerlingen der hoogste klasse nog niet genoeg gevorderd waren, en te Padang-Sidempoean niet, omdat het onderwijs door ziekte van onderwijzers en kweekelingen te veel geleden had.

g) Hieronder 2 in het eindexamen geslaagde kweekelingen die nog niet geplaatst waren (in 't vorig verslag werd ten onrechte van 3 melding gemaakt).

h) Eén der bij de vorige aanteekening bedoelden.

i) Hieronder nog één van de twee candidaat-onderwijzers bedoeld in aanteekening *g*.

k) Waar een † is ingevuld ontbreken de opgaven.

Omtrent de uitkomsten der eindexamens valt nog het volgende te vermelden.

Bij de kweekscholen te Magelang en te Probolinggo was de uitslag bevredigend. Aan eerstgenoemde inrichting hebben al de negen adspiranten aan de eischen voldaan, waarvan drie op uitmuntende wijze. Te Probolinggo, waar één candidaat wegens ziekte het examen niet ten einde toe kon bijwonen, slaagden de twaalf overigen, en was het examen van vier hunner uitstekend te noemen. Daarentegen maakte het aan de kweekschool te Bandong afgenomen eindexamen een ongunstigen indruk. Ondanks eene zeer milde opvatting van de eischen bij dit examen gesteld, konden slechts 8 van de 13 adspiranten beschouwd worden als te zijn geslaagd, terwijl er onder de afgewezenen twee waren die reeds acht — en drie die respectievelijk zeven, zes en vijf jaren den cursus gevolgd hadden. Op de drie kweekscholen buiten Java omtrent welke berichten zijn ingekomen, leverden de eindexamens geenszins bevredigende uitkomsten op. Dat te Makasser geen enkele van de vijf candidaten een voldoend examen kon afleggen, is voor een deel wellicht toe te schrijven aan de herhaalde mutatiën onder het onderwijzend personeel. Te Tondano slaagden vijf van de zeven candidaten, maar te hunnen aanzien werd eene groote toegevendheid in acht genomen, daar het niet in het belang van het onderwijs werd geacht om streng vast te houden aan de veel omvattende eischen van het eindexamen. Op de kweekschool te Bandjermasin eindelijk legde slechts één van de vier adspiranten een te nauwernood voldoend examen af. Over het algemeen bleek bij deze examens weder dat de studie der Nederlandsche taal voor het meerendeel der kweekelingen groote moeilijkheden oplevert.

Het aantal kweekelingen die om andere redenen dan wegens goed afgelegd eindexamen werden ontslagen, bedroeg bij de zeven kweekscholen, waarover berichten inkwamen, 94, tegen 92 bij dezelfde scholen in 1882 en 63 in 1881. Daaronder waren slechts eenige weinige kweekelingen die de minder zware examens voor onderwijzer van een lageren rang of voor hulponderwijzer met goed gevolg hadden afgelegd en op die wijze nog voor het inlandsch onderwijs konden behouden blijven.

Toelatingsexamens werden alleen dan afgenomen wanneer er meer adspiranten dan vacante plaatsen waren, of wanneer zich jongelieden aanmeldden niet voorzien van een bewijs dat zij met vrucht het onderwijs aan eene gouvernements inlandsche school hadden genoten.

Omtrent het aantal leerlingen die in 1883 de aan alle kweekscholen, behalve aan die te Padang-Sidempoean, verbonden externen-scholen bezochten [1]), zijn geen volledige opgaven ontvangen. Het in 't vorig verslag (blz. 99) bedoelde afzonderlijke schoolgebouw voor Madureesche kinderen, waar de kweekelingen van dien landaard aan de kweekschool te Probolinggo zich in het geven van onderwijs zouden kunnen oefenen, kwam in 1883 nog niet gereed.

[1]) In het vorig verslag blz. 99 werd minder juist vermeld dat de externen-scholen begrepen waren onder de opgaven betreffende de gewone gouvernementsscholen.

Nopens de particuliere onderwijzerskweekschool te Tanawangko (Minahassa), bekostigd door het Nederlandsche Zendelinggenootschap te Rotterdam, zijn geen nadere berichten ingekomen.

Voor het examen van onderwijzer en van hulponderwijzer volgens de lichtere programma's dan voor het eindexamen der kweekscholen bepaald zijn, meldden zich in 1883, uitgenomen de ressorten der kweekscholen te Tondano en Amboina waarvan de opgaven ontbreken, slechts 70 candidaten aan, waarvan 15 slaagden. In 1882, toen de opgaven volledig waren, slaagden 65 van de 314 geëxamineerden, van welke laatsten meer dan de helft afkomstig waren uit het ressort der kweekschool te Amboina. Een nader overzicht van de uitkomsten dier examens, wat 1883 betreft afzonderlijk voor Java en Madura en voor de buitenbezittingen, volgt hieronder.

GEWESTEN.	AANTAL CANDIDATEN TER VERKRIJGING VAN DE AKTE VAN BEKWAAMHEID ALS:											
	onderwijzer.					hulponderwijzer.						
	Aantal candidaten.	Aantal geslaagden: die reeds bij het onderwijs werkzaam waren.	Aantal geslaagden: die nog niet bij het onderwijs werkzaam waren.	Aantal geslaagden: Totaal.	Van de geslaagden waren op 31 Dec. reeds geplaatst	Aantal candidaten.	Aantal geslaagden: die reeds bij het onderwijs werkzaam waren.	Aantal geslaagden: die nog niet bij het onderwijs werkzaam waren.	Aantal geslaagden: Totaal.	Van de geslaagden waren op 31 December reeds geplaatst als: waarnemend onderwijzer.	Van de geslaagden waren op 31 December reeds geplaatst als: hulponderwijzer.	Van de geslaagden waren op 31 December reeds geplaatst als: Totaal.
Java en Madura	8	a) 5	„	5	b) 2	13	c) 1	2	3	„	1	1
Buitenbezittingen d)	e) 3	„	„	„	„	e) 46	4	3	7	„	2	2
Totaal over 1883 d)	11	5	„	5	2	59	5	5	10	„	3	3
Totaal over 1882	57	6	4	10	7	257	11	44	55	1	11	12

a) Waaronder vier kweekelingen van de kweekschool te Probolinggo van wie het te voorzien was dat zij later aan de eischen van het eindexamen niet zouden kunnen voldoen.
b) Waaronder één voorloopig geplaatst als hulponderwijzer en één voorloopig werkzaam aan eene gesubsidieerde school.
c) Een kweekeling van de kweekschool te Probolinggo die voor het examen der 4de klasse niet was geslaagd.
d) Voor het ressort der kweekscholen te Tondano en Amboina ontbreken de opgaven.
e) De opgegeven cijfers hebben betrekking tot Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling en tot Sumatra's Westkust.

De blijkens het vorig verslag (blz. 100) in overweging genomen vraag of de opleiding van inlandsche onderwijzers in Nederland op den duur wel het nut oplevert dat men daarvan verwachtte, is door de Indische autoriteiten eenstemmig ontkennend beantwoord. Eene staking van de sedert jaren voortgezette proef werd door de Indische Regeering te meer aanbevolen, omdat bij eene reorganisatie van het inlandsch onderwijs in den voorgenomen zin de behoefte aan onderricht in de Nederlandsche taal aan de kweekscholen belangrijk zou verminderen, terwijl ook inkrimping van het daar werkzame onderwijzend personeel in de bedoeling lag. Aangezien nu de in Nederland opgeleide onderwijzers juist aan de kweekscholen (en aan de scholen voor zonen van aanzienlijke inlanders) hun werkkring moesten vinden, waarbij inzonderheid hunne bekendheid met de Nederlandsche taal zou te pas komen, verviel de aanleiding tot de vorming in Nederland, terwijl bovendien niet gebleken was dat de hier opgeleide jongelieden bijzonder uitmuntten boven hen, die in Indië tot de betrekking van onderwijzer aan eene kweekschool waren gevormd [1]). Naar aanleiding van de Indische adviezen is bij Koninklijk besluit van 1 Juli jl. n°. 44 bepaald dat voortaan geen inlandsche kweekelingen uit Nederlandsch-Indië meer in Nederland zullen worden opgeleid tot onderwijzer bij den Indischen dienst.

Omtrent de tot dusver in Nederland opgeleide inlanders valt te vermelden (ten vervolge op het ten vorigen jare medegedeelde) dat Raden Soejoed thans als 5de onderwijzer werkzaam is aan de kweekschool te Magelang, waar Raden Kamil laatstelijk tot 4den onderwijzer bevorderd is. Si Hamsah is tot 5den onderwijzer aangesteld aan de kweekschool te Probolinggo. Mas Ardi Sasmita (die het doel zijner opleiding niet heeft kunnen bereiken) is tot onderwijzer aan eene gewone inlandsche school benoemd. Kandou en Ratulangi, in 1880 met de hulponderwijzersakte in Indië teruggekeerd, bleven geplaatst respectievelijk aan de onderwijzerskweekschool en aan de school voor aanzienlijke inlanders te Tondano. Van de drie kweekelingen die blijkens het vorig verslag nog hier te lande aanwezig waren, is er één, Anakotta, overleden, en hebben de beide anderen, Darma Koesoema en Wattimena, met goed gevolg het hulponderwijzersexamen afgelegd. De laatste vertrekt binnenkort naar Indië, terwijl de eerstgenoemde zich nog eenigen tijd, uiterlijk tot het einde van dit jaar, blijft bekwamen in het teekenen en in de gymnastiek.

[1]) In Mei 1883 heeft een inlander, die alleen in Indië zijne opleiding heeft ontvangen, met goed gevolg het examen voor Europeesch hulponderwijzer afgelegd. Een ander (bedoeld op blz. 100 van het vorig verslag) legt zich nog op dat examen toe.

Scholen voor kinderen van inlandsche hoofden en andere aanzienlijke inlanders. Slechts bij één van de vier hierbedoelde scholen waren bij het einde van 1883 alle plaatsen bezet, namelijk bij die te Magelang. Deze telde toen 60 leerlingen, terwijl er te Bandong en te Probolinggo, waar voor een gelijk aantal leerlingen plaats is, slechts 37 en 51 waren ingeschreven. Te Tondano (residentie Menado) waren in Augustus 1883 — latere opgaven zijn niet ontvangen — 33 van de 40 plaatsen bezet. Tegenover de cijfers van 31 December 1882 was er in het aantal leerlingen alleen noemenswaardig verschil voor de school te Bandong, waar er toen 5 minder, en voor die te Probolinggo, waar er toen 8 meer waren ingeschreven. Slechts aan de drie eerstgenoemde scholen is een internaat verbonden. Door hoeveel leerlingen daarvan gebruik werd gemaakt, vindt men in de hier te lande ontvangen berichten niet vermeld.

Te Magelang werd aan 14, te Probolinggo aan 5 en te Tondano aan 3 leerlingen na afgelegd examen een certificaat uitgereikt dat zij met vrucht den cursus hadden doorloopen. In 1882 verwierven er respectievelijk 6, 2 en 1 dit certificaat. Te Bandong kon eerst in 1884 eene 4de klasse gevormd worden, bestaande uit 4 leerlingen. Omtrent ijver en gedrag der leerlingen waren de berichten over 't algemeen gunstig. Alleen te Tondano werd geklaagd over veelvuldig schoolverzuim.

Omtrent het rapport der commissie benoemd tot het ontwerpen van eene gewijzigde inrichting voor deze scholen (zie vorig verslag blz. 100) is nog geen beslissing genomen.

De particuliere kost- en dagschool voor meisjes te Tomohon (zie vorig verslag blz. 101) telde aan het einde van 1883 23 kostleerlingen en 10 dagscholieren. Onder de eersten zijn 3 meisjes van Indo-Europeesche afkomst, onder de laatsten 1 van Europeesche afkomst.

Speciale scholen. Aan de te Magelang bestaande school voor kinderen van inlandsche militairen die Christenen zijn

waren werkzaam 2 Europeesche onderwijzers. Het aantal leerlingen daalde in 1883 van 38 tot 33. Onder hen waren op 1 Januari 10 en op 31 December 6 meisjes. Allen genoten kosteloos onderwijs.

De Depoksche school telde op 1 Januari 1883 155 en op 31 December 149 leerlingen, waaronder respectievelijk 53 en 55 meisjes. In het geheel werd deze school in het afgeloopen jaar door 137 jongens en 68 meisjes bezocht, waaronder 39 en 20 gratis-leerlingen. De hoofdonderwijzer werd bijgestaan door 2 hulponderwijzers en 2 kweekelingen, allen tot de inlandsche gemeente van het land Depok behoorende. De school werd, behalve door de eigenlijke Depoksche kinderen, ook door Europeesche zoomede door eenige weinige Chineesche en Mohammedaansche leerlingen bezocht. Het schoolverzuim was gering.

Van de Ambonsche burgerschool, welke bij het eind van 1882 272 leerlingen telde (waaronder 175 van zuiver inlandsche afkomst), zijn over 1883 geen opgaven ontvangen.

Volksscholen. Volgens de gewestelijke opgaven, opgenomen in bijlage R, beliep het getal *openbare* inlandsche scholen bij het einde van 1883 (de 8 aan onderwijzers-kweekscholen verbonden externen-scholen *niet* medegerekend) 198 op Java en Madura, zijnde 5 meer dan op 31 December 1882, en 319 (hetzelfde getal als op laatstgenoemden datum) in de buitenbezittingen. De 5 op Java in werking gekomen scholen waren die te Tjiledoek in Cheribon en te Sragen, Boijolali, Klatten en Wonogiri in Soerakarta. In de buitenbezittingen werd geopend de mede reeds in 't vorig verslag (blz. 101) genoemde gouvernementsschool te Batang Taris (of eigenlijk te Siboehoean) in de afdeeling Padang Lawas der residentie Tapanoli (Sumatra's Westkust). Daarentegen werd in de residentie Amboina de gouvernementsschool te Hoekoerila opgeheven. Van de 198 scholen op Java en Madura waren er 2 en van de 319 in de buitenbezittingen waren er 8 tijdelijk gesloten. Van deze 10 waren er 5 reeds in of vóór 1882 tijdelijk gesloten geworden [1]), waarbij in 1883 nog kwamen de gouvernementsscholen te Telok Betong (Lampongsche districten), in verband met de gedeeltelijke vernieling dier hoofdplaats ten gevolge van de uitbarsting op Krakatau; te Tandjong Radja (Palembang); te Edi (Atjeh), waar de school zelfs niet door den invloed van den radja kon worden in stand gehouden; te Manggar (Billiton), en te Landoe (Rotti).

Nieuwe scholen, behalve die welker oprichting in 't vorig verslag werd aangekondigd en van welke op 31 December 1883 nog te openen waren die te Modjoagoeng (Soerabaija), Tandjongsari (Preanger regentschappen) en Tonsea-Lama (Menado), werden niet toegestaan.

Blijkens de gewestelijke opgaven in bijlage S beschikte men op 31 December 1883 bij de 196 in werking zijnde gouvernementsscholen op Java en Madura over 181 onderwijzers en 14 waarnemende onderwijzers (bij 1 school was de plaats van onderwijzer opengevallen en nog niet vervuld) en werden deze 195 onderwijzers, van welke er 169 aan eene kweekschool waren opgeleid, bijgestaan door 160 hulponderwijzers en 267 kweekelingen. Bij de 311 geopende gouvernementsscholen in de buitenbezittingen waren in dienst 209 onderwijzers (van welke er 120 aan eene kweekschool waren opgeleid), 85 waarnemende onderwijzers (als hoedanig fungeerden 75 hulponderwijzers en 10 kweekelingen), 188 hulponderwijzers en 207 kweekelingen. Het geheele onderwijzend personeel aan de inlandsche gouvernementsscholen bestond alzoo uit 1311 inlanders, benevens 2 vrouwen aan de meisjesscholen te Padang en Fort de Kock. Van deze 1313 personen (70 meer dan op 31 December 1882) waren er 289 aan eene kweekschool opgeleid (27 meer dan op laatstgemelden datum).

In de hooger aangehaalde bijlage R vindt men ook het aantal leerlingen vermeld, doch ten aanzien van de gewesten Amboina en Ternate zijn de opgaven weder niet volledig. Vandaar dat van 53 gouvernementsscholen de gegevens over 1881 en van 30 die over 1882 ontbreken. Van het openbaar inlandsch onderwijs op Java en Madura maakten in elk dier jaren 26 527 en 27 600 leerlingen gebruik; van dat in de buitenbezittingen, voor zooveel betreft 227 en 286 scholen, achtereenvolgens 19 437 en 26 979 leerlingen. Onder die getallen zijn voor 1881 en 1882 respectievelijk begrepen 61 en 66 meisjes die de scholen op Java en Madura, zoomede 3441 en 4869 meisjes die de scholen in de buitenbezittingen, voornamelijk die in de Minahassa, bezochten. Aan de meisjesscholen te Padang en Fort de Kock waren bij het einde van 1882 ingeschreven 46 en 16 meisjes; het aantal over het geheele jaar had bedragen respectievelijk 82 en 32.

Het denkbeeld om op de inlandsche scholen het onderwijs in handenarbeid in te voeren (zie blz. 101 van het vorig verslag) werd door den directeur van onderwijs enz. wegens de groote kosten onuitvoerbaar geacht. Over het nemen van eene proef met dit onderwijs op een of meer der scholen in de Minahassa, en wel onder toezicht van den adjunct-inspecteur van het onderwijs aldaar, die door zijne vroegere betrekking in dienst van het Nederlandsche Zendelinggenootschap met bedoeld onderwijs van nabij bekend was, vond met dien deskundige eene gedachtenwisseling plaats, waarvan de uitslag nog niet vernomen is.

Bij het einde van 1883 telde men op Java en Madura 111 *particuliere* inlandsche scholen, zijnde 10 minder dan op 31 December 1882, toen er, volgens nader verkregen opgaven, 121 waren, waaronder, evenals in 1883, 21 zendingsscholen (verg. de meervermelde bijlage R). Ten aanzien van het aantal leerlingen zijn geen latere opgaven dan over 1882 ontvangen, die daarenboven slechts tot 106 scholen betrekking hebben. Gedurende 1882 werden die 106 scholen bezocht door 7805 leerlingen, tegen 8462 leerlingen op 126 (van de 137) scholen in 1881, en 9334 leerlingen op 125 scholen in 1880. Het aantal meisjes bepaalde zich in 1882, voor zoover de opgaven strekken, tot 29.

Ten aanzien van de particuliere scholen in de buitenbezittingen ontbreken nog alle gegevens over 1883. De opgaven over de twee voorafgegane jaren, in bijlage R verzameld, wijzen voor die gewesten, wat het jaar 1881 betreft, een totaal aan van 171 zendings- en 34 negorij- en andere particuliere scholen, en voor 1882, toen een aantal zendingsscholen in de Minahassa door gouvernementsscholen werden vervangen, een totaal van 144 zendings- en 47 andere particuliere scholen. Gedurende 1881 werden de bedoelde scholen, volgens de ontvangen opgaven, in 't geheel bezocht door 10 696 leerlingen (waaronder 3325 meisjes), in 1882 door 11 994 leerlingen (hoeveel meisjes hieronder begrepen waren is niet volledig opgegeven). Het grootste aandeel in deze cijfers hebben de particuliere scholen in de Minahassa, in 1881 ten getale van 138 met 7681 leerlingen, in 1882 ten getale van 107 met 8602 leerlingen. [2])

Subsidie uit 's lands kas werd gedurende 1882 genoten door 79 particuliere scholen op Java en door 1 op Sumatra, en wel tot een gezamenlijk bedrag van f 15 796 (verbeterde opgaaf). De over 1883 genoten subsidiën — in 't geheel door 69 scholen, allen op Java, waaronder 2 in Pasoeroean die voor 't eerst gesubsidieerd werden — vertegenwoordigden een bedrag van f 12 050.

Omtrent het godsdienstig onderwijs door geestelijke personen en hadji's gegeven, worden eenige mededeelingen aangetroffen in afdeeling III, § 2, van dit hoofdstuk.

Leer- en leesboeken. De bepalingen omtrent de belooningen, toe te kennen aan vervaardigers van leer- of leesboeken voor den inlander (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 2289), bleven onveranderd, doch met het oog op het aanzienlijk getal inlandsche werken van verschillende soort waarover men reeds beschikken kon, achtte de Gouverneur-Generaal eenige beperking in de verdere aanschaffing alleszins geraden. In Juni 1883 werd dan ook aan den directeur van onderwijs enz. te kennen gegeven dat de Regeering voortaan slechts de publicatie van zoodanige voor het onderwijs of de beschaving van den inlander bestemde nieuwe geschriften, omwerkingen of vertalingen wenschte in overweging te nemen die door bijzondere verdiensten uitmuntten of aan wier verschijning bepaalde behoefte

[1]) In 't vorig verslag (blz. 101) werden er 6 genoemd, maar die te Bondowosso (Bezoeki) werd in 1883 heropend. Van de heropening der gouvernementsschool te Boeleleng (Bali), mede tot dit zestal behoorende is in Juni jl. voorloopig afgezien.

[2]) Omtrent de juistheid der opgaven betreffende het aantal leerlingen in de Minahassa bestaat eenige twijfel; zie deswege het aangeteekende sub *nn* in de bovenvermelde bijlage R.

bestond. Intusschen werden in 't afgeloopen jaar nog verschillende ten behoeve van het inlandsch onderwijs vervaardigde werkjes aangekocht (waarvoor f 5475 aan premiën werd betaald), en wel 2 vertalingen in het Battaksch en 7 oorspronkelijke werkjes, zijnde 2 Javaansche, 3 Soendasche, 1 Battaksch en 1 boekje met Nederlandsch-Soendasche samenspraken. De werkjes die in 1883 ten dienste van het inlandsch onderwijs de pers verlieten om op 's Gouvernements kosten te worden uitgegeven, waren 10 in getal (waaronder eenige herdrukken). Daarvan waren er geschreven 3 in het Maleisch, 3 in het Javaansch, 2 in het Soendaasch, 1 in de taal van Nias en 1 in die van Bawean. Voor het drukken van 2 dier werkjes werd de tusschenkomst van eene particuliere drukkerij gebezigd.

Voor rekening van den lande zal ook worden uitgegeven het 5de of laatste stukje van de door dr. J. A. C. Oudemans (zie het verslag van 1881 blz. 98) vervaardigde wereldbeschrijving ten dienste van inlandsche scholen. Het 4de stukje van dit werk verscheen omstreeks medio 1883. Daarentegen is, wegens de vrij hooge kosten, afgezien van het denkbeeld om het in de verslagen van 1881 en 1882 (blz. 98 en 102) bedoelde leerboek over dierkunde voor de pers te bestemmen.

De verkoop aan particulieren van inlandsche werken uit het depot van leesboeken en leermiddelen te Batavia bracht in 1882 en 1883 op: bij het depot zelf f 1805 en f 2467, en bij debitanten elders (verg. vorig verslag blz. 101/102) in 1881 en 1882 (de opgaaf over 1883 ontbreekt nog) f 643 en f 640.

Geldelijk overzicht. Uit het volgende overzicht, dat over 1882 verbeterde en over 1883 voorloopige opgaven bevat, blijkt hoeveel in elk dier jaren aan het *openbaar* inlandsch onderwijs werd besteed en hoeveel wegens geïnde schoolgelden bij 's lands kas werd ontvangen.

	1882.	1883.
Traktementen, leermiddelen, enz.. . .	f 1 084 945	f 1 094 359
Gebouwen en huishuur.	180 701	192 931
Te zamen . .	f 1 265 646	f 1 287 290
Ontvangen schoolgelden	70 333	75 004
Blijft ten laste van den lande	f 1 195 313	f 1 212 286

II. Kunsten en wetenschappen.

§ 1. *Taalstudie.*

In het afgeloopen jaar hield dr. H. Neubronner van der Tuuk zich te Boeleleng op Bali bezig met de verdere aanvulling van het Balineesch - Oud Javaansch woordenboek, waarbij hij onder andere gebruik maakte van een hem door den radja van Mengoei in leen afgestaan gedeelte van de Ramajana, met Balineesche vertaling die evenwel belangrijk van de vroeger door hem geraadpleegde afwijkt (zie het verslag van 1881 blz. 98). Met het drukken van het woordenboek kon nog niet begonnen worden, aangezien de vervaardiging van eenige daarvoor van hier uit te zenden letterteekens op moeilijkheden is gestuit. Van het door dr. Van der Tuuk omgewerkte Maleische woordenboek van wijlen den heer H. Von de Wall verscheen het 3de en laatste deel, echter zonder het toegezegde bijvoegsel (zie vorig verslag blz. 102), dat meer tijd bleek te vereischen dan verwacht werd en daarom afzonderlijk het licht zal zien.

De te Batavia gevestigde ambtenaar voor de studie van inlandsche talen, tevens adviseur voor oostersche talen en het Mohammedaansch recht, mr. L. W. C. Van den Berg kwam gereed met de uitgave van de »Minhadj at- Talibin" (zie vorig verslag blz. 102), waarvan het 2de deel in November 1883 en het 3de of laatste in April jl. ter landsdrukkerij te Batavia verscheen. Van zijn Handboek voor de beginselen van het Mohammedaansche recht kwam in 1883 een derde druk uit. In October van het afgeloopen jaar is aan genoemden ambtenaar opgedragen eene nota samen te stellen over de rangen en titels onder de inlanders in de gouvernementslanden op Java en Madura in gebruik en zoo mogelijk eene met de adat overeenkomende regeling op het voeren daarvan te ontwerpen. Verder stelt genoemde ambtenaar zich voor eene monographie te bewerken betreffende de in Nederlandsch-Indië gevestigde Arabieren, hun vaderland, economischen en socialen toestand, hunne levenswijze, enz., een onderwerp zoowel uit een wetenschappelijk als uit een practisch oogpunt van groot gewicht.

De ambtenaar dr. J. G. H. Gunning, te Soerakarta gevestigd (verg. vorig verslag blz. 102), bleef zich onledig houden met de vertaling van de Bharata-Yoeddha en met zijne studiën van het Javaansch en het Kawi of Oud-Javaansch. Dr. Gunning is nu ook, sedert met ingang van 1 Januari jl. een eervol ontslag uit 's lands dienst is verleend aan den ambtenaar voor de samenstelling van een Javaansch-Nederlandsch woordenboek, den heer J. A. Wilkens, belast met het voltooien van de Javaansche afschriften van het bedoelde woordenboek.

Een candidaat die, evenals dr. Gunning, te Leiden het diploma van doctor in de Indische taal- en letterkunde verworven had, de heer J. L. A. Brandes, is in Augustus jl. op den voet van Indisch Staatsblad 1878 n°. 154 ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gesteld ten einde insgelijks als ambtenaar voor de wetenschappelijke beoefening der inlandsche talen werkzaam te zijn. Het ligt in de bedoeling hem speciaal op te dragen de studie van het Oud-Javaansch of Kawi, zoomede het opsporen, verzamelen en uitgeven van nog niet bekende of bekend gemaakte oorkonden op koper, steen, enz, hetzij in die taal, dan wel in 't Sanskriet.

Aan de samenstelling van een Nederlandsch-Soendaasch woordenboek blijft zich hier te lande wijden de controleur bij het binnenlandsch bestuur op Java H. J. Oosting, wiens verlof laatstelijk tot medio 1885 is verlengd. De Soendasche spraakkunst van zijne hand kwam gereed en wordt van regeeringswege in druk uitgegeven.

In het belang van de verdere bewerking der derde uitgaaf van het Javaansch-Nederlandsch woordenboek van Gericke en Roorda (zie vorig verslag blz. 103) werd het verlof van den ambtenaar J. L. Rhemrev verlengd tot 31 December 1884.

De Niasch-Maleisch-Nederlandsche woordenlijst, waarover in de beide vorige verslagen gehandeld werd, was bij den aanvang van 1884 nog te Batavia ter perse, maar zou in den loop van het jaar gereed komen.

Van de werken die blijkens het verslag van 1882 (blz. 103) hier te lande, met ondersteuning van de Regeering, ter perse zouden worden gelegd als hulpmiddelen voor de beoefening van het Madureesch en het Makassaarsch, zagen het licht: in 1883 de Makassaarsche Chrestomathie van dr. B. T. Matthes, en in 't begin van 1884 het 2de deel der Handleiding tot de beoefening der Madureesche taal door A. C. Vreede.

Ten behoeve van verschillende inrichtingen van onderwijs is onlangs voor 200 exemplaren ingeteekend op een te Leiden uit te geven door H. C. Klinkert samengesteld Nederlandsch-Maleisch woordenboek.

Door de Utrechtsche Zendingsvereeniging werd in 1883 hier te lande uitgegeven eene door twee harer op Nieuw-Guinea gevestigde zendelingleeraren bewerkte vertaling in het Noefoorsch van het Evangelie van Johannes.

Over de uitgave van regeeringswege van schoolboekjes voor den inlander zie men het medegedeelde op de vorige bladzijde.

§ 2. *Oudheidkunde.*

Overeenkomstig het op blz. 103 van 't vorig verslag aangekondigde voornemen is in het afgeloopen jaar van regeeringswege een onderzoek ingesteld naar den toestand der voornaamste Hindoe-ruïnen in Midden-Java, namelijk die van Boroboedoer en Mendoet, Diëng en in de buurt van Djokjokarta. De met dit onderzoek belaste conservator van het oudheidkundig museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen is, na overleg met de plaatselijke ingenieurs der openbare werken, tot de overtuiging gekomen dat met betrekkelijk geringe uitgaven veel tegen het verder verval van verscheidene dezer ruïnen kan worden gedaan. Zijne daartoe ingediende voorstellen waren in Mei jl. nog bij de Indische Regeering in overweging.

Als gevolg van een onderzoek omtrent den toestand van de Hindoe-ruïnen in Pasoeroean en Kediri, werd de resident van laatstgenoemd gewest uitgenoodigd om het aanleggen van koffietuinen in de onmiddellijke nabijheid der ruïne Panataran te doen staken.

Hoewel weder eenige voorwerpen van oudheidkundigen aard ontdekt en door het Bataviaasch Genootschap of ten behoeve van 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden aangekocht werden, zijn geen vondsten van bijzonder belang te vermelden.

§ 3. *Natuurwetenschappen.*

Magnetische en meteorologische waarnemingen. De uurwaarnemingen van den druk, de temperatuur en den vochtigheidstoestand van de lucht, van regen en van bewolking werden onafgebroken voortgezet en bewerkt. Van sommige dier waarnemingen werd als gewoonlijk elke week opgaaf gedaan in de Javasche Courant, terwijl kwartaalsgewijze aan den » Chief signal officer of the Army" van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika werden toegezonden de waarnemingen die dagelijks op een bepaald uur — te 7 u. 0 m. middelbaren tijd te Washington — werden verricht ten behoeve van de internationale gelijktijdige meteorologische waarnemingen. [1])

De gemiddelde barometerstand in 1883 was na de maand Mei — met uitzondering van November — hoog en, over het geheele jaar genomen, hooger dan sedert 1865. De gemiddelde temperatuur steeg in Juni en Juli eveneens boven die der vorige zeventien jaren; in November en December daarentegen daalde zij daar beneden. De vochtigheidstoestand der lucht was over 't algemeen laag; in November daarentegen vrij hoog. De zelfregistreerende anemometer en regenmeter gaven steeds goede aanteekeningen.

Van de verschillende plaatsen in den Indischen Archipel, waar dagelijks regenwaarnemingen worden gedaan, werden de verzamelde gegevens geregeld elke maand bij het observatorium ontvangen, behoudens enkele uitzonderingen. In Juni jl. is door het observatorium de bewerking der regenwaarnemingen over 1883 uitgegeven. Volgens de aanteekeningen betreffende 142 [2]) van de 154 stations (85 op Java en Madura en 69 in de buitenbezittingen) viel er in het afgeloopen jaar op Java en Madura en ook op Sumatra minder regen dan in 1882; op Celebes en in de Molukken daarentegen meer.

Het photographisch-zelfregistreerende instrument voor waarnemingen betreffende het aardmagnetisme werd, na een drietal maanden geen dienst te hebben gedaan, den 22sten Maart 1883 weder in werking gesteld, en gaf ook toen weder de beste uitkomsten. De in de laatste vier maanden van 1882 en de gedurende Maart tot September 1883 verkregen photographische waarnemingen worden hier te lande bewerkt ter vergelijking met de gelijktijdige waarnemingen van andere observatoria en van die der internationale Noordpool-expeditiën. Die arbeid is opgedragen aan den tijdelijk afgetreden directeur van het observatorium dr. J. P. VAN DER STOK, die zich in October 1883 door ziekte genoopt zag om met een tweejarig verlof naar Europa te vertrekken. Inmiddels worden de gewone werkzaamheden bij het observatorium gaande gehouden door den reeds in 't vorig verslag genoemden officier der marine, en zulks in afwachting van de komst van den nieuwen onderdirecteur dr. S. FIGÉE, die in 't laatst van Juli jl. naar Indië vertrokken is, na zich vooraf te Utrecht en bij eenige voorname buitenlandsche inrichtingen voor zijne toekomstige loopbaan nader te hebben voorbereid. Vóór zijn vertrek uit Indië had dr. VAN DER STOK zich gedurende een vijftal maanden ook bezig gehouden met het doen van absolute magnetische bepalingen.

Met het bewerken voor de pers van de in 1881 en 1882 bij het observatorium gedane waarnemingen, welke het VIde deel zullen vormen van de » Magnetical and meteorological observations" kwam men voor een groot deel gereed. Met het drukken er van werd een aanvang gemaakt.

De boekerij van het observatorium werd, zoo door den aankoop van boekwerken en tijdschriften als door geschenken van verscheidene wetenschappelijke instellingen, aanmerkelijk verrijkt.

[1]) Ook aan boord van de schepen der Indische militaire marine worden voor dit doel waarnemingen gedaan, die geregeld worden toegezonden aan het Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut te Utrecht.

[2]) Op 6 stations hadden de waarnemingen niet onafgebroken plaats en op 6 andere plaatsen werden eerst in den loop van het jaar regenmeters opgesteld.

Natuurkundige en geographische mededeelingen. De wetenschappelijke reis naar de Battaklanden, waarvan op blz. 12 hiervóór de rede was, werd ondernomen door dr. B. HAGEN, particulier geneesheer in Deli (Oostkust van Sumatra). Zooals uit het vorig verslag (blz. 104) blijkt, had hij voor die reis eene tegemoetkoming uit 's lands kas van 500 dollars ontvangen. Daar ongesteldheid, drukke beroepsbezigheden, epidemische ziekten in de te bereizen streken en de opstand van SINGA MANGARADJA (zie blz. 13 hiervóór) hem verhinderd hadden om de reis eerder aan te vangen, vertrok hij eerst in 't begin van December 1883 van zijne standplaats Tandjong Merawa (Serdang) met zeven Battaks en vijf Maleiers. Na vijf dagen reizens bereikte hij Nagasariboe aan den noordelijken oever van het Toba-meer, waar de radja hem zeer goed ontving. Gedurende veertien dagen maakte hij aldaar verschillende tochten. Aan zijn plan om de oostelijke en zuidelijke oevers van het meer te water te bezoeken, kon hij geen gevolg geven, daar de bevolking, zoo het scheen uit vrees, weigerde hem aan een vaartuig te helpen. Zijne reis werd daarom zuidwaarts langs den oostelijken oever van het meer vervolgd, eerst door het gebied der Orang-Timor en daarna door dat der Orang-Raja. Laatstbedoelde Battaks, die door dr. HAGEN als zeer woeste en bloeddorstige anthropophagen worden afgeschilderd, namen weldra eene zoo dreigende houding aan, dat hij na tot op een afstand van drie of vier geographische mijlen van de zendingsstations aan den zuidkant van het meer te zijn doorgedrongen, zich verplicht zag om terug te keeren. Dr. HAGEN heeft de door hem gemaakte verzamelingen, bestaande uit vlinders, kevers, planten, gesteenten en ethnographische voorwerpen, ter beschikking gesteld van de Indische Regeering, die, in overeenstemming met het gevoelen van het Bataviaasch Genootschap en de Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch-Indië, de vlinders en kevers gezonden heeft aan 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie te Leiden, de planten aan 's lands plantentuin te Buitenzorg, de gesteenten aan de verzameling van het mijnwezen te Batavia en de ethnologische voorwerpen aan het Bataviaasch Genootschap, met verzoek om datgene, wat die inrichtingen niet tot completeering van hare musea mochten noodig hebben, weder ter beschikking van de Regeering te stellen ter verzending naar 's Rijks Ethnographisch Museum te Leiden. Het reisrapport en de daarbij behoorende kaarten en teekeningen zijn nog bij dr. HAGEN, die zich weder als praktiseerend geneesheer, thans te Laboean Deli, heeft nedergezet, in bewerking en zullen nader door hem worden aangeboden. Intusschen heeft genoemde reiziger zich voor verdere wetenschappelijke tochten in de Battaklanden beschikbaar gesteld, tegen eene tegemoetkoming van f 300 's maands en eene eventueele kleine vergoeding voor eenige te maken bijzondere kosten. Reeds is gebleken dat de Indische Regeering tegen dit voorstel in beginsel geen bezwaar heeft, maar met het verstrekken van eene nieuwe opdracht aan dr. HAGEN wenschte te wachten tot na de vaststelling van de Indische begrooting voor 1884.

Wellicht zal van de diensten van dr. HAGEN ook partij zijn te trekken voor een op beperkte schaal ingerichten onderzoekingstocht in het Nederlandsch gedeelte van Nieuw-Guinea. Daarover is in Mei jl. met den Gouverneur-Generaal in overleg getreden.

Over een ontworpen wetenschappelijk onderzoek van het eiland Engano (Benkoelen) zie men blz. 15 hiervóór.

's Lands plantentuin te Buitenzorg en daaraan verbonden landbouwschool. [3]) 's Lands plantentuin, die in 1883 vele verbeteringen en verfraaiingen onderging, trok op den duur talrijke bezoekers tot zich. Zaden en planten van nuttige gewassen en inlichtingen van verschillenden aard werden weder aan vele aanvragers verstrekt. De bestaande betrekkingen met een groot aantal botanische tuinen en andere buitenlandsche inrichtingen bleven behouden. De collecties levende en gedroogde planten werden aanmerkelijk verrijkt. Van den reizenden verzamelaar, laatstelijk bedoeld op blz. 104 van het vorig verslag, werd een deel der op zijne reizen in West-Borneo verzamelde planten aangekocht, terwijl de blijkens vorige verslagen verwachte verzameling

[3]) Een afzonderlijk jaarverslag omtrent beide inrichtingen over 1882 vindt men in een bijvoegsel van de Javasche Courant dd. 15 Februari 1884.

van een Engelschen natuurkundige, de residentie Amboina betreffende, ontvangen en zeer belangrijk bevonden is.

In het najaar van 1883 ondernam de adjunct-directeur van den plantentuin dr. W. BURCK de voorgenomen reis naar de Padangsche Bovenlanden, ten einde aldaar een onderzoek te doen naar getahpertja leverende planten. De resultaten van dezen tocht, die drie maanden duurde, zijn door hem nedergelegd in een aan de Indische Regeering ingediend uitvoerig rapport, dat door middel van de Javasche Courant (zie het n°. van 16 Mei 1884) openbaar gemaakt en afzonderlijk verkrijgbaar gesteld is. Van dit verslag zou ook eene Fransche vertaling vervaardigd worden ten behoeve van het Gouvernement van Fransch Cochin-China, dat zich in het afgeloopen jaar tot de Indische Regeering heeft gewend met een verzoek om aan getahpertja-zaden of plantjes uit onze bezittingen geholpen te worden en waaraan reeds 25 plantjes gezonden zijn. Een 80tal plantjes werden door den adjunct-directeur uit de Padangsche Bovenlanden medegebracht, terwijl door hem de noodige maatregelen zijn getroffen om zoo mogelijk van daar ook zaden te verkrijgen. Volgens het oordeel van dr. BURCK bestaat het eenige middel om de getahpertja-cultuur voor een totaal verval te behoeden in het aanleggen van beplantingen met getahboomen op Java onder deskundig toezicht, als voorbereidende maatregel voor eene algemeene cultuur. Voor die beplantingen worden door den directeur van 's lands plantentuin dr. M. TREUB, in vereeniging met dr. BURCK, in de Preanger regentschappen geschikte gronden gezocht. Intusschen heeft men in den plantentuin reeds uit een 6000tal van Banka afkomstige zaden een bijna even groot aantal plantjes gewonnen.

De cacaoplantjes uit Nicaragua, waarover reeds in vorige verslagen gehandeld is, beginnen vruchten te dragen. Op het schrijven aan den natuurkundige te Caracas (Venezuela) omtrent den koe- of melkboom (zie blz. 105 van het vorig verslag) werd geen antwoord ontvangen. Andermaal zal eene poging worden gedaan om in het bezit van jonge plantjes of zaden te geraken. Van de Maragogipe-koffie, eene variëteit die tegenwoordig in Brazilië veel opgang maakt, werden van den heer P. TEN CATE, makelaar te Amsterdam, zaden ontvangen, waarvan reeds een aantal plantjes gewonnen zijn. Tevens is nu gebleken dat de cultuurtuin reeds in het bezit was van Maragogipe-koffieplanten, die in 1881 en 1882 van een correspondent te Rio-Janeiro waren ontvangen, zonder aanduiding van de soort. Aangaande de waarde dezer variëteit voor Nederlandsch-Indië kan derhalve spoedig bericht worden te gemoet gezien [1]). In Juni jl. zijn ten behoeve van 's lands plantentuin verzonden diverse koffie- en andere zaden uit Brazilië medegebracht door den tot den Indischen dienst behoorenden ambtenaar die met eene zending derwaarts in het belang van de koffiecultuur is belast geweest.

In den loop van 1883 verscheen de tweede helft van deel III der Annales, waarin o. a. is opgenomen eene verhandeling over de in Nederlandsch-Indië voorkomende Pandanaceën van de hand van een Duitschen natuuronderzoeker, den hoogleeraar te Göttingen graaf ZU SOLMS-LAUBACH, die ruim drie maanden te Buitenzorg verblijf hield, speciaal voor het doen van onderzoekingen en studiën in den plantentuin. In Juli jl. zag het eerste stuk van deel IV het licht.

Ingevolge eene recente beschikking van de Indische Regeering zullen de voor plaatsing in de Javasche Courant in aanmerking komende berichten of rapporten van het personeel van den plantentuin voortaan tevens afzonderlijk in brochure-vorm worden verkrijgbaar gesteld onder den titel »Mededeelingen uit 's lands plantentuin te Buitenzorg".

Met het ordenen van de weder belangrijk uitgebreide verzamelingen in het herbarium en het museum werd voortgegaan, terwijl de ordening van de bibliotheek voltooid werd.

De proeven gedurende een 6tal jaren in de bergtuinen voortgezet met de cultuur van Europeesche granen op een terrein van het domein Tjipannas werden gestaakt, daar geen nieuwe resultaten werden verkregen.

Het personeel der inrichting werd in September 1883 tijdelijk uitgebreid met een tweeden Europeeschen tuinman en wel voor het opzicht en het dagelijksch beheer van de bergtuinen te Tjibodas, waarmede tot hiertoe een mantri was belast.

De cursus 1882/83 van de landbouwschool (uitsluitend voor inlanders) begon met 121 leerlingen. Aan de in October 1883 gehouden eind- en overgangsexamens werd deelgenomen door 103 leerlingen, van welke er 21 met een diploma de school verlieten (16 uit Bagelen, 4 uit Banjoemas en 1 uit Madioen), en 82 (waaronder 61 tot eene hoogere klasse bevorderden) nog bleven ingeschreven, namelijk 25 voor de derde of hoogste klasse, 40 voor de tweede en 17 voor de laagste klasse. Wegens de toen nog bestaande plannen betreffende eene hervorming van het onderwijs aan de landbouwschool werd voor den in 1883 aanvangenden cursus geen toelatingsexamen uitgeschreven. Aan een 11tal jongelieden, die zich voor de lessen hadden voorbereid en reeds bij voorbaat naar Buitenzorg waren opgekomen, werd echter vergund om zonder examen in de laagste klasse aan den cursus deel te nemen. In het onderwijzend personeel kwam, sedert de indiening van het vorig verslag, slechts deze verandering, dat de van verlof teruggekeerde leeraar in landbouw en veeteelt in Februari jl. die betrekking weder aanvaardde.

Op 1 Maart jl. was nog ten opzichte van geen enkele der in 1883 gediplomeerde leerlingen bericht van plaatsing in gouvernementsdienst ingekomen, niettegenstaande de betrokken hoofden van gewestelijk bestuur bij herhaling waren aangeschreven om hen, die in het bezit waren van een diploma van goed afgelegd eindexamen der landbouwschool, bij voorkeur te benoemen tot mantri bij de koffiecultuur, bij het boschwezen of bij de waterleidingen. De onlangs opgetreden Gouverneur-Generaal was van oordeel dat aan deze aanschrijvingen inderdaad bezwaarlijk gevolg kon worden gegeven, omdat men voor de genoemde betrekkingen steeds in alle gewesten geschikte inlandsche jongelieden kan verkrijgen, die reeds oefening hebben verkregen en van wie betere diensten verwacht worden, terwijl de plaatsing van de besten onder hen de overigen tot goed werken aanmoedigt. Daar bijna niemand aan de landbouwschool komt met het doel om later eene particuliere betrekking te vinden of om het geleerde bij eigen landbouwbedrijf in practijk te brengen, maar de hoop om spoedig eene landsbetrekking te erlangen het eenige doel is, wordt menig voormalig leerling zeer teleurgesteld en somtijds wrevelig jegens het Gouvernement, dat verwachtingen bij hem heeft opgewekt zonder die te verwezenlijken. Het doel dat men zich bij de oprichting van de voor inlanders bestemde afdeeling der landbouwschool voor oogen stelde, namelijk dat zij leiden zou tot de verspreiding van meer kennis van landbouw en cultures onder de inlandsche landbouwers en onder de inlandsche ambtenaren, kon niet worden bereikt, en daarom heeft de Gouverneur-Generaal 's Konings machtiging gevraagd om met het einde van den loopenden cursus ook deze sedert 1882 alleen overgebleven afdeeling der landbouwschool op te heffen. Deze machtiging werd in Juli jl. door den Koning verleend.

§ 4. *Genootschappen ter bevordering van wetenschappen en nijverheid; tijdschriften en nieuwsbladen.*

Door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen werden in 1883 uitgegeven de laatste vier afleveringen van deel XXVIII en de eerste twee afleveringen van deel XXIX van zijn tijdschrift. Voor zoover daaromtrent nog geen melding is gemaakt in het vorig verslag (blz. 105) bevatten deze afleveringen: de geschiedenis van kapitein JONKER in de 17de eeuw, door mr. J. A. VAN DER CHIJS; Kawi-oorkonden (vervolg), door K. F. HOLLE; eene bijdrage tot de kennis van den godsdienst der Battaks, door dr. B. HAGEN; bijdrage tot de kennis der Chineesche geheime genootschappen, door J. W. YOUNG; reis naar de landschappen Mapat Toenggoel en Moeara Soengei Lolo VI Kotta (Sumatra's Westkust), door J. B. NEUMANN; de Loeboes, door C. A. VAN OPHUIJZEN; aanteekeningen op de lakon Karta Wyaga, door C. POENSEN; Lampongsche piagems, door dr. H. NEUBRONNER VAN DER TUUK; en de uitbarsting van Krakatau in 1680, door mr. N. P. VAN DEN BERG. Van de notulen der algemeene en bestuursvergaderingen zag deel XXI het licht.

Door de Indische Regeering werd in Januari jl. mach-

[1]) Omtrent de proeven in Tagal genomen met de Maragogipezaden bedoeld in 't vorig verslag blz. 176, zie men hoofdstuk **I** onder „Koffiecultuur".

tiging verleend om een door het Genootschap uit te geven werk van mr. Van der Chijs voornoemd, getiteld: »De plakkaten enz. Nederlandsch-Indië betreffende, uit de 17de en 18de eeuw" kosteloos ter landsdrukkerij te doen zetten en drukken, terwijl alleen de kosten van papier en inbinden door het Genootschap moeten worden gedragen. Van deze uitgave werd reeds op blz. 63 hiervóór met een enkel woord melding gemaakt. Het aantal leden bleef ongeveer hetzelfde. Zoowel de bibliotheek als de verschillende verzamelingen werden door geschenken en aankoopen belangrijk uitgebreid.

De Koninklijke Natuurkundige Vereeniging wendde in het afgeloopen jaar pogingen aan om, met behulp van geleerde genootschappen in Nederland en van particulieren in Nederlandsch-Indië, nabij Batavia een zoölogisch station te verkrijgen. Tot dusver evenwel slaagden die pogingen niet. Door de Vereeniging werden uitgegeven de laatste aflevering van deel XLII en de eerste aflevering van deel XLIII van haar tijdschrift. Het ledental onderging geen noemenswaardige wijziging. Voor de bibliotheek der Vereeniging werden in 1883 weder vele werken door het Bataviaasch Genootschap afgestaan. Het manuscript van den catalogus der bibliotheek kwam gereed en met het drukken daarvan werd een aanvang gemaakt.

De Maatschappij van Nijverheid en Landbouw te Batavia gaf gedeeltelijk in 1883, gedeeltelijk in dit jaar, het XXVIIIste deel van haar tijdschrift uit. Onder de daarin gepubliceerde stukken verdienen vooral de aandacht: eenige opmerkingen door dr. W. Burck, adjunct-directeur van 's lands plantentuin, over de constructie der bloemen van het geslacht Cinchona, hare bevruchting door middel van insecten, enz.; een opstel van den houtvester W. Buurman over het herwouden met eucalyptus globulus; advies van een Chineeschen landeigenaar in zake veepest, medegedeeld door J. M. Van Vleuten, destijds gouvernements-commissaris in zake veepest; beschrijving van eene onderaardsche waterleiding in de afdeeling Djembrana, door den resident van Bali en Lombok A. A. Hoos; een artikel over de visscherij op Halmaheira, door den 1sten luitenant der infanterie C. F. H. Campen, en eindelijk stukken betreffende den landverkoop onder het Engelsch tusschenbestuur.

De Vereeniging tot bevordering der geneeskundige wetenschappen hield hare maandelijksche vergaderingen, waarin belangrijke wetenschappelijke mededeelingen werden gedaan. Zij besloot om, evenals eenige jaren geleden geschiedde, het wetenschappelijk gedeelte der notulen publiek te maken door plaatsing in haar orgaan (het Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië). Van dat tijdschrift verscheen het XXIIIste deel (deel XII der nieuwe serie) in vijf afleveringen. Onder de opstellen in dat deel voorkomende verdienen vermelding: ontwerp van een ziekenschip voor Nederlandsch-Indië, door den kapitein-luitenant ter zee C. J. Marinkelle; mededeelingen over de koepokinenting op Java en Madura, door J. Idsinga, inspecteur van den burgerlijken geneeskundigen dienst aldaar; en verhandelingen over berri-berri, door de heeren J. C. T. Scheffer, H. Erni en F. Schneider.

De Afdeeling Nederlandsch-Indië van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs gaf in het afgeloopen jaar het VIIIste deel van haar tijdschrift uit. Het IXde deel, behelzende de notulen der vergaderingen door de leden der afdeeling te Batavia gehouden gedurende het instituutjaar 1883/84, met mededeelingen en verhandelingen op ingenieursgebied, zou in de tweede helft van 1884 het licht zien.

Het Indisch Landbouwgenootschap te Samarang gaf weder eenige nummers van zijn Tijdschrift in het licht.

Omtrent de verrichtingen van het Indisch Aardrijkskundig Genootschap aldaar werden geen mededeelingen ontvangen.

Van den door de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Nijverheid met regeeringssubsidie uitgegeven »Beschrijvende Catalogus" van haar Koloniaal Museum te Haarlem (verg. vorig verslag blz. 106) kwam in Juni jl. het 1ste deel, behandelende de voortbrengselen der groote cultures in Nederlandsch-Indië, geheel gereed. Het 2de, dat gewijd zal zijn aan de verschillende plantaardige producten van den Indischen Archipel, is in bewerking en reeds gedeeltelijk ter perse.

Te Amsterdam werd in Augustus 1883 opgericht eene Nederlandsche Koloniale Vereeniging, die zich ten doel stelt belangstelling op te wekken in — en kennis te verspreiden van de Nederlandsche en van vreemde overzeesche gewesten, ten einde aldus den ondernemingsgeest aan te wakkeren ten bate van Nederland's handel en nijverheid. Om dit doel te bereiken stelt de Vereeniging zich voor: de oprichting van een internationaal koloniaal museum en van eene koloniale bibliotheek, zoomede de uitgifte van een koloniaal tijdschrift in de Engelsche of Fransche taal. Uit de van regeeringswege verdeelde voorwerpen der koloniale afdeeling van de Tentoonstelling van 1883 te Amsterdam heeft ook deze nieuwe vereeniging (die bij Koninklijk besluit dd. 16 Augustus 1883 n⁰. 34 als rechtspersoon erkend werd) eenige geschenken gekregen (verg. vorig verslag blz. 228/229).

Ongeveer tegelijkertijd besloot de Rotterdamsche gemeenteraad tot de oprichting van een stedelijk ethnographisch museum, waarvoor de grondslagen aanwezig waren in de door dr. E. Van Rijckevorsel aangeboden aanzienlijke collectie wapenen, kleedingstukken en kleedingstoffen door hem in Nederlandsch-Indië verzameld. Bovendien stond het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Rotterdam zijn museum aan de gemeente in bruikleen af, terwijl de directeuren van het Koloniaal Museum te Haarlem en van het Internationaal Koloniaal Museum te Amsterdam zich bereid verklaarden de duplicaten uit die musea voor de Rotterdamsche instelling af te zonderen, voor zoover zij door haar gewenscht zouden worden.

Omtrent de in Indië verschijnende in het Nederlandsch of in inlandsche talen (Maleisch en Javaansch) geschreven dag- en weekbladen is slechts te vermelden dat het Makassaarsch Handelsblad in 1883 ophield te verschijnen, en dat de in het begin van 1884 te Samarang ondernomen uitgifte van een schoolblad, getiteld: »Ons onderwijs", in April jl. reeds moest gestaakt worden.

§ 5. *Landsdrukkerij en particuliere drukkerijen.*

Ook in het afgeloopen jaar bewees de in 1882 bij de landsdrukkerij te Batavia in gebruik gestelde Walterpers goede diensten. Al de groote oplagen, o. a. die van drukwerken ten behoeve der militaire administratie, waaronder er waren van 200 000 à 300 000 exemplaren, werden daarop gedrukt. Ten behoeve van de verschillende landsadministratiën leverde gemelde inrichting in 1883 van 2505 modellen 6 958 242 afdrukken, terwijl het getal afdrukken van andere gedrukten (boekwerken en circulaires) 2 015 822 bedroeg. Voorts kwamen van de pers 48 vertalingen van in het Staatsblad opgenomen verordeningen enz. (23 Maleische, 3 Javaansche, 2 Soendasche, 2 Madureesche, 2 Battaksche en 16 Chineesche), waarvan 31 170 afdrukken werden vervaardigd. Van de boekwerken, welke ter landsdrukkerij in 1883 het licht zagen of in druk gereed kwamen, verdienen vermelding: het 2de deel van de Minhadj-at Talibin (verg. blz. 95 hiervóór); voorts eene topographische en geologische beschrijving van een gedeelte van Sumatra's Westkust; eene handleiding der bijzondere pathologie en therapie ten dienste van inlandsche geneeskundigen; Soendaasch-Nederlandsche en Makassaarsch-Nederlandsche samenspraken; de reglementen tot regeling van het rechtswezen in de gewesten Ternate, Amboina en Timor en in de Westerafdeeling van Borneo; de Regeeringsalmanak van Nederlandsch-Indië en de Naamlijst der Europeesche ingezetenen aldaar, benevens een 12tal inlandsche schoolboekjes.

De inkomsten der inrichting, in 1882 f 248 603, stegen over 1883 tot f 295 496; de uitgaven in elk dier jaren (waaronder echter voor 1882 begrepen waren de kosten van aanschaffing van de Walterpers) bedroegen achtereenvolgens f 220 034 en f 158 038.

Omtrent de in Indië bestaande particuliere drukkerijen zijn ditmaal voor het eerst eenige opgaven verzameld, volgens welke het aantal dier inrichtingen beliep: op Java 23 (waarvan 6, 4 en 5 op de hoofdplaatsen Batavia, Samarang en Soerabaija, 2 op andere plaatsen in de residentie Batavia, namelijk te Meester-Cornelis en Buitenzorg, 2 te Pasoeroean, 1 te Bandong in de Preanger regentschappen, 1 te Tagal, 1 te Soerakarta en 1 te Djokjokarta), in de buitenbezittingen 6 (namelijk 2 te Padang, 1 te Bandjermasin, 1 te Makasser, 1 te Tanawangko in de Minahassa en 1 te Amboina). Van deze 29 drukkerijen behoorden er 26 aan Europeanen, 1 (die te Tanawangko) aan het Nederlandsche Zendelinggenootschap te Rotterdam,

1 (te Batavia) aan een Chinees en 1 (te Meester-Cornelis) aan een Arabier. Voor zooveel uit de opgaven is na te gaan, werken er 2 met stoompersen, 20 met snelpersen of met snel- en handpersen, 4 uitsluitend met handpersen, 1 met eene steendrukpers, terwijl van 2 drukkerijen de soort der persen niet is opgegeven. Ook vindt men het aantal persen niet volledig vermeld. Van 1 drukkerij te Samarang ontbreken gegevens nopens het aantal gebezigde werklieden, maar bij de overige 28 waren in dienst 54 Europeanen, 570 inlanders en 247 vreemde oosterlingen, meest Chineezen, te zamen alzoo een personeel aan zetters, drukkers en boekbinders van 871 man. Bij de 6 drukkerijen te Batavia werkten 355 man, bij 3 van de 4 te Samarang 136, bij de 5 te Soerabaija 245, bij de overige 8 op Java 70 en bij de 6 in de buitenbezittingen 65 man. In de bij hoofdstuk **O** afd. V van dit verslag behoorende lijst betreffende het fabriekwezen enz. in Nederlandsch-Indië zijn al de 29 drukkerijen afzonderlijk genoemd.

III. Eeredienst.

§ 1. *Christelijke godsdienst.*

a. Protestantsche eeredienst.

Predikanten, enz. In het afgeloopen jaar kwamen in Indië aan één voor den Indischen dienst benoemde predikant en twee die van verlof terugkeerden. Daarentegen ontviel één der in Indië aanwezige predikanten wegens overlijden en vertrokken er twee uithoofde van ziekte met verlof. Evenals op 31 December 1882 ontbraken dus bij het eind van 1883 7 predikanten, namelijk die van Pasoeroean, Pontianak, Bandjermasin, Ternate, één van die te Amboina, zoomede de twee predikanten zonder vaste standplaats ter beschikking van het Kerkbestuur [1]). Inmiddels was aan één der met verlof afwezigen op verzoek eervol ontslag uit 's lands dienst verleend. In deze vacature en in die, ontstaan door bovenbedoeld overlijden, werd voorzien door de benoeming hier te lande van twee nieuwe predikanten, die in Mei jl. in Indië hun dienstwerk hebben aanvaard. Thans zijn weder twee plaatsen door nieuwe titularissen te vervullen ten gevolge van het in de eerste helft van 1884 verleende eervol ontslag uit den Indischen dienst aan één der in Indië dienstdoende en aan één der hier te lande met verlof aanwezige predikanten.

De beide veldpredikers bleven in functie, doch van de vier hulppredikers 1ste klasse ontbraken er, ten gevolge van de in 't vorig verslag (blz. 107) vermelde mutatiën, drie, namelijk die van Bonthain, Benkoelen en Koepang. In den dienst te Bonthain is echter sedert Juli jl. weder definitief kunnen worden voorzien in verband met den terugkeer van verlof van den titularis die vroeger te Benkoelen was geplaatst.

Ook de formatie der hulppredikers 2de klasse, op 25 bepaald, bleef onvoltallig. Van de 19 die op 31 December 1882 in functie waren, overleden er in het afgeloopen jaar 3, terwijl 1 van de 2 die zich met verlof hier te lande bevonden terugkeerde en zijn dienstwerk weder aanvaardde. Dientengevolge waren er bij het eind van 1883 17 in dienst en 1 nog met verlof. Deze laatste is met 1 Maart jl. overeenkomstig zijn verzoek gepensionneerd, en van de 17 anderen is er kort daarop 1 wegens persoonlijke belangen met verlof naar Europa vertrokken buiten bezwaar van den lande. Er zijn dus thans nog slechts 16 hulppredikers 2de klasse in Indië werkzaam, namelijk in de residentiën Menado 9, Amboina 5, Ternate 1 en Timor 1. De beide laatsten, bestemd voor de inlandsche Christengemeenten op Batjan en te Babauw, zijn echter voor een groot deel aan hun eigenlijken werkkring onttrokken, als tijdelijk belast met den dienst op de hoofdplaatsen Ternate en Koepang ter vervanging van den aldaar ontbrekenden predikant of hulpprediker 1ste klasse. Vruchteloos is omgezien naar candidaten voor de vervulling van één of meer der onbezette plaatsen van hulpprediker 2de klasse. Er bereiden

[1]) Op de plaatsen waar vacatures bestonden werd zooveel mogelijk in den dienst voorzien op tijdelijken voet. De gemeente te Pasoeroean werd namelijk van tijd tot tijd door den predikant te Probolinggo bezocht, terwijl te Bandjermasin een zendeling-leeraar en te Ternate de hulpprediker van Batjan als waarnemend predikant optrad.

zich evenwel eenige kweekelingen van zendingsvereenigingen voor die betrekking voor, namelijk drie van de Utrechtsche Zendingsvereeniging en twee van de Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam. Het Nederlandsche Zendelinggenootschap ter laatstgemelde plaats zal eerst later in de behoefte kunnen voorzien, daar al zijne kweekelingen nog slechts in de eerste jaren hunner opleiding verkeerden.

Ten einde intusschen de gemeenten in de onvervulde ressorten zoo goed mogelijk behulpzaam te zijn, is door de Indische Regeering in Maart jl., bij wijze van proef, machtiging verleend om den dienst in eenig vacant ressort geheel of gedeeltelijk te brengen tot den werkkring van de geschiktsten onder de bij Indisch Staatsblad 1870 n°. 125 bedoelde inlandsche leeraars, die dan in het genot kunnen worden gesteld van eene door den resident binnen zekere grenzen te bepalen vaste vergoeding 's maands voor reis- en verblijfkosten.

In het afgeloopen jaar werden 2 in Menado en 5 in Amboina door hulppredikers opgeleide inlanders, na afgelegd eindexamen, tot inlandsch leeraar benoemd, waardoor het aantal dezer voorgangers in Menado (waar er 1 van de vroeger aangestelden overleed) klom van 37 tot 38 en in Amboina van 7 tot 12. Ter opleiding voor die betrekking werden 17 nieuwe kweekelingen aangenomen (13 in Menado, 3 in Amboina en 1 in Timor), terwijl er werden afgeschreven 9 (7 die, zooals gezegd, zich eene benoeming tot leeraar verwierven, en 2, beiden in Menado, wier opleiding door overlijden of ziekelijkheid werd afgebroken). In 't geheel vermeerderde dus het aantal kweekelingen met 8, zoodat dit op 31 December jl. beliep 55, namelijk 34 in Menado, 19 in Amboina en 2 in Timor, tegen 25, 21 en 1 of te zamen 47 op 31 December 1882.

Op voorstel van het Protestantsch Kerkbestuur te Batavia is, blijkens eene beschikking van 10 April jl., door de Indische Regeering afgezien van het denkbeeld om de vrij talrijke inlandsche Christengemeenten in Bagelen, waarbij zich ook eenigen in de aangrenzende gewesten Banjoemas en Pekalongan hebben aangesloten, onder Europeesche leiding te brengen door daarbij tot hulpprediker aan te stellen den te Poerworedjo (Bagelen) gevestigden zendelingleeraar der Nederlandsche Gereformeerde Zendingsvereeniging, met wien het hoofd der bedoelde gemeenten, de in de beide vorige verslagen vermelde Javaan Sadrach (die op zijne gemeentenaren een' overwegenden invloed uitoefent), in 1882 verklaard had te willen samenwerken. De bedoelde gemeenten hadden den wensch te kennen gegeven om een kring van vrije gemeenten te blijven vormen. De Indische Regeering achtte het niet raadzaam den band tusschen deze gemeenten en den door haar zelven gekozen inlandschen leidsman door dwang los te maken. Inmiddels heeft Sadrach, die zijne standplaats houdt in de dessa Karang Djoso (afdeeling Koetoardjo), zich aangesloten bij een anderen, eerst in 1881 te Poerworedjo toegelaten zendelingleeraar van dezelfde Zendingsvereeniging, die de hem aangeboden samenwerking aangenomen had. Doop en avondmaal worden door Sadrach niet bediend, maar wel acht bij zich gerechtigd om huwelijken in te zegenen, waartoe zijne gemeentenaren, die zich in den echt willen begeven, naar Karang Djoso opkomen. Volgens de van de besturende ambtenaren verkregen opgaven bestaan Sadrach's gemeenten in Bagelen en Banjoemas uit 2097 en 261 zielen, en in Pekalongan uit ongeveer 150 gezinnen. Deze Christenen, waaronder vele nog niet gedoopten (de overigen zijn vroeger of later door predikanten of door zendelingleeraren gedoopt), zijn verspreid over respectievelijk 110, 17 en 32 dessa's, en vormen 12 gemeenten in Bagelen en 4 in Banjoemas. In den laatsten tijd moet Sadrach ook een 20tal volgelingen hebben verkregen in Djokjokarta en een 4tal in Samarang en Tagal.

Godsdienstonderwijs; openbare eeredienst. Eenige inlandsche Christengemeenten genoten toelagen voor het geven van godsdienstonderwijs en het houden van godsdienstige voorlezingen, namelijk ruim een 60tal in de residentie Amboina gezamenlijk f 780 's maands, benevens die te Gorontalo (Menado) en te Toegoe (Batavia) elk f 15 's maands. Voor 1884 is de som voor Amboina, uit aanmerking dat op sommige plaatsen weder inlandsche leeraars waren in dienst gekomen (zie hooger), tot f 735 's maands verminderd. In verband met nieuwe behoeften, door het ontstaan

van gemeenten op Boeroe, waar de bevolking van eenige kampongs besloten had tot het Christendom over te gaan en om godsdienstleeraars gevraagd had, is echter sedert nog eene verhooging met f 75 's maands toegestaan.

In de kosten van den openbaren eeredienst werden in 1883 — zooals reeds in 't vorig verslag is gezegd — van landswege alleen te gemoet gekomen de Europeesche gemeenten te Salatiga en Willem I (Samarang). Van de in 1871 aan de gemeente te Samarang bij wijze van voorschot verleende bijdrage uit 's lands kas, groot f 9255,50, ter gedeeltelijke bekostiging van herstellingen aan het kerkgebouw, was tot hiertoe nog slechts de luttele som van f 10 terugbetaald. Daar het overig bedrag vooralsnog oninvorderbaar bleek, werd in Juli 1883 door den Gouverneur-Generaal machtiging verleend tot afschrijving daarvan op den voet van Indisch Staatsblad 1879 n°. 169.

Naar aanleiding van klachten door het Kerkbestuur deswege uit de Minahassa ontvangen, werden in Juli 1883 de resident van Menado en tegelijk ook die van Ternate, Amboina en Timor, van regeeringswege uitgenoodigd om aan de inlandsche hoofden in die gewesten, voor zooveel daartoe aanleiding mocht bestaan, onder het oog te brengen, dat de Regeering het afkeurt indien zij hunne onderhoorigen, die den Christelijken godsdienst belijden, zonder bepaalde noodzakelijkheid dwingen om op hunne Zon- en feestdagen cultuur-, heeren- of negorijdiensten te verrichten.

Zendelingen. De verschillende zendingsposten, die in 1883 in Nederlandsch-Indië gevestigd waren, zijn vermeld in den Regeeringsalmanak voor 1884 (Deel II, blz. 309 t/m 311).

Voor zooveel ten aanzien van den zendingsarbeid in de buitenbezittingen mededeelingen in de gewestelijke verslagen over 1883 voorkwamen, hebben zij reeds eene plaats gevonden in hoofdstuk **C** hiervóór (verg. blz. 12, 13, 21, 22, 24 en 25). Ten opzichte van de meeste zendingsressorten op Java zijn echter in de voor dit verslag ontvangen bouwstoffen geen berichten aangetroffen. Alleen omtrent de gewesten Preanger regentschappen en Cheribon, waar 6 zendelingen werkzaam zijn, en omtrent Bezoeki, waar sedert een drietal jaren een zendeling in de afdeeling Djember is toegelaten, wordt gemeld dat de evangelisatie weinig vorderingen maakte. De tot dusver te Japara (residentie Japara) gevestigde zendeling verhuisde naar de afdeeling Joana (verg. vorig verslag blz. 108), en wel naar eene streek waar hem door het Gouvernement gronden in erfpacht zijn afgestaan (het perceel Mergoredjo), ten einde aldaar met een deel zijner gemeentenaren eene nederzetting van inlandsche Christenen door middel van landontginning te bevorderen. Dergelijke nieuwe nederzettingen van inlandsche Christenen — echter op gronden van de bevolking — zijn reeds vroeger van lieverlede op eenige plaatsen in Oost-Java ontstaan. Voor zoover zij niet weder zijn te niet gegaan, zijn de meesten dier nederzettingen nog gehuchten. Onder die welke zich tot dessa's ontwikkeld hebben, zijn er echter sommige waar het Christelijk element door Mohammedanen is overvleugeld geworden. De in 't vorig verslag (blz. 108/109) genoemde inlandsche Christengemeente op het land Poris onder Tangerang (residentie Batavia) leed een gevoelig verlies door den dood van haren stichter, mr. E. Anthing.

Volgens de van bevoegde zijde verzamelde opgaven [1]) zou het getal inlandsche Christenen op Java op omstreeks 10 000 kunnen worden gesteld, waarvan bijna 7000 [2]) in de verschillende zendingsressorten en ruim 3000 in de hooger bedoelde onder Javaansche leiding staande inlandsche Christengemeenten in Bagelen, Banjoemas en Pekalongan.

In 1883 en het begin van 1884 werd aan vijf zendelingleeraren, en wel: één van de Christelijk Gereformeerde Kerk in Nederland, één van de Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam, één van de Utrechtsche Zendingsvereeniging en twee van het Rijnsche zendelinggenootschap te Barmen (Pruissen), de bij art. 123 van het Regeeringsreglement bedoelde bijzondere toelating verleend tot uitoefening van hun dienstwerk, respectievelijk in de residentie Batavia, meer bepaaldelijk ter hoofdplaats, in de residentie Preanger regentschappen, aan de Geelvinksbaai (Nieuw-Guinea), te Pansoer-na-Pitoe en omstreken in Silindong en te Siboga en omstreken, de beide laatste plaatsen behoorende tot de residentie Tapanoli (Sumatra's Westkust).

Daarentegen werd voorshands niet ingewilligd het verzoek van den in 't vorig verslag (blz. 108) bedoelden Lutherschen zendelingleeraar om vergunning tot uitoefening van het zendingswerk onder de heidensche bevolking der binnenlanden van Palembang en Benkoelen. De redenen van afwijzing waren: vooreerst dat de Redjangs en Lebongs in Palembang, onder wie de zendeling in de eerste plaats wenschte werkzaam te zijn, niet meer tot de heidenen konden worden gerekend, maar, in naam althans, het Mohammedanisme aanhingen; voorts dat eene dadelijke onvoorbereide uitoefening van zendingsarbeid onder de ten deele nog heidensche Redjangs in Benkoelen (in de hoogere streken der afdeelingen Ommelanden van Benkoelen, Manna en Kauer) voorshands niet raadzaam scheen uit aanmerking van den politieken toestand waarin in 1883 de binnenlanden van Benkoelen en Palembang verkeerden (verg. blz. 15 en 16 hiervóór). Van een en ander werd in September 1883 aan den aanvrager kennis gegeven. De resident van Benkoelen is echter uitgenoodigd om de quaestie der toelating weder bij de Regeering aanhangig te maken, zoodra het bovenbedoelde bezwaar zal hebben opgehouden te bestaan.

Zoo ook gaven de onlusten die in het afgeloopen jaar onder de Battaks in de nabijheid van het Toba-meer waren uitgebroken (verg. blz. 13/14 hiervóór) tot behoedzaamheid aanleiding in de toelating van evangelisatie in de streken die aldaar nog niet onder ons bestuur zijn gebracht. De Indische Regeering besloot namelijk (September 1883) om voorloopig buiten toepassing te doen blijven de in Maart 1880 verleende machtiging (zie het verslag van dat jaar blz. 9 noot 1), volgens welke aan de in de onderafdeelingen Silindong en Toba gevestigde zendelingen kon worden vergund zich ook naar het onafhankelijk Toba-gebied te begeven, wanneer de betrokken hoofden daartoe bij onze ambtenaren aanzoek deden en voor de veiligheid van den zendeling binnen hun gebied verklaarden in te staan. Toen dan ook de in 't vorig verslag (blz. 108) bedoelde zendeling, wien door het Rijnsche Genootschap het toezicht op de Barmensche zending onder de Battaks was opgedragen, overeenkomstig het verlangen der Regeering, bepaaldelijk de landschappen had aangegeven waar hij, tijdens zijne eventueele inspectiën, zelf ook zendingswerk zou wenschen uit te oefenen, en daarbij o. a. een 8tal onafhankelijke landschappen genoemd had, werd bij Indisch besluit dd. 23 September 1883 n°. 17 voor laatstbedoelde streken de gevraagde vergunning geweigerd, doch voor het overige op zijn verzoek gunstig beschikt, en wel in dien zin dat hem vergund werd zijn dienstwerk uit te oefenen op alle plaatsen in de residentie Tapanoli waar zendelingen zijn toegelaten en overal in de onderafdeelingen Silindong en Toba waar geen Mohammedaansche bevolking gevestigd is. Om gelijke reden werd de in 1882 aan twee andere zendelingen van hetzelfde genootschap verleende toelating tot uitoefening van hun dienstwerk in eenige Silindongsche en Tobasche landschappen (zie vorig verslag blz. 108) alsnog uitsluitend tot het gouvernementsgebied beperkt.

In Maart jl. werd door een zendeling van de Utrechtsche Zendingsvereeniging, dezelfde die vroeger op Bali is werkzaam geweest (verg. het verslag van 1882 blz. 26) en zich sedert te Soerabaija ophield, vergunning gevraagd om, tot het beproeven van eene evangelisatie onder de bevolking van het Tengger-gebergte, aanvankelijk voor den tijd van één jaar in het district van dien naam (residentie Pasoeroean) te mogen werkzaam zijn. In overeenstemming met het advies van den resident maakte echter de Indische Regeering bezwaar om het verzoek in te willigen (Indisch besluit dd. 9 Mei 1884 n°. 20).

[1]) Zie Mededeelingen vanwege het Nederlandsche Zendelinggenootschap, 28ste jaargang, blz. 245.

[2]) Hiervan voor het ressort van de zendelingen te Modjowarno (Soerabaija) alleen ruim 2600 zielen. Verder worden o. a. opgegeven: voor de missie in de Soenda-landen ruim 100 inlandsche Christenen; voor Indramaijoe (Cheribon) met 1 zendeling 63; voor het ressort van den zendeling te Tagal en van dien te Salatiga te zamen pl. m. 200; van dien te Samarang ruim 220; voor de zending in Japara (1 zendeling) ruim 150; voor de gemeenten van een der in Bagelen gevestigde zendelingen (zie hooger) 57 en van dien voor Banjoemas (te Poerbolinggo gevestigd) 277; voor de gemeenten van den zendeling in Kediri 885 (waarvan 797 in dat gewest en 88 in Madioen). Omtrent den werkkring van den zendeling in Malang (Pasoeroean) en van eenige andere zendelingen op Java ontbreken afzonderlijke cijferopgaven.

Omtrent het Seminarium voor inlandsche hulpzendelingen te Depok (residentie Batavia) is ditmaal alleen gemeld dat, uit aanmerking van de beschikbare localiteit, het aantal in opleiding zijnde kweekelingen moest bepaald blijven op 30.

b. Roomsch-Katholieke eeredienst.

Van de 20 plaatsen die volgens de organisatie door uit 's lands kas bezoldigde Roomsch-Katholieke geestelijken kunnen worden ingenomen, was er bij het eind van 1883 1 onvervuld, doch daarentegen waren buiten bezwaar van den lande in dienst 7 hulppriesters en 1 missionaris, deze laatste, ter standplaats Atapoepoe, uitsluitend voor de landschappen Fialarang en Djeniloe op Timor (verg. vorig verslag blz. 109). Onder deze 27 geestelijken (één meer dan bij het eind van 1882 in dienst waren) bevonden zich 2 nieuw uit Nederland aangekomenen en 1 in 1883 van verlof teruggekeerde. Drie nieuwe geestelijken wachtten nog op plaatsing. Overigens waren tijdelijk afwezig één hulppriester en één onderpastoor, die in 1882 en 1883 met buitenlandsch verlof waren vertrokken, de eerste buiten bezwaar van den lande. Een der van landswege bezoldigde geestelijken, laatstelijk pastoor te Soerabaija, verkreeg op verzoek eervol ontslag uit zijne kerkelijke bediening en werd door de Regeering in het genot van pensioen gesteld.

De bovenbedoelde 27 geestelijken, waaronder ook de Kerkvoogd, tevens pastoor te Batavia, waren op 31 December 1883 werkzaam op de volgende standplaatsen.

STANDPLAATSEN.	Pastoors.	Onder-pastoors.	Hulppriesters (buiten bezwaar van den lande).	Te zamen.
Batavia	*a*) 1	2	1	4
Cheribon	1	"	"	1
Samarang	1	2	"	3
Ambarawa	1	"	"	1
Djokjokarta	1	"	1	2
Soerabaija	"	2	2	4
Padang	1	1	"	2
Pantei Perak (Atjeh)	*b*) 1	"	"	1
Medan (Sumatra's Oostkust)	*c*) 1	"	"	1
Soengeislan (Banka)	1	1	"	2
Larantoeka (Flores)	1	"	2	3
Maumeri (idem)	1	"	1	2
Atapoepoe (Timor)	*d*) 1	"	"	1
Te zamen	12	8	7	27

a) Deze geestelijke is, als aartsbisschop en apostolisch vicaris, tevens het hoofd der Roomsch-Katholieke missie in Nederlandsch-Indië. Hem werd in het begin dezes jaars de titel van aartsbisschop van Sirace verleend.

b) De standplaats in Atjeh is slechts tijdelijk ingesteld.

c) Sedert het begin van 1884 is Medan vacant.

d) Missionaris buiten bezwaar van den lande.

De vaste kerkelijke dienstreizen werden, in overeenstemming met de ter zake bestaande bepalingen, in 1883 zooveel mogelijk volbracht. Overigens werden op 's lands kosten, krachtens daartoe bekomen afzonderlijke vergunning, nog kerkelijke dienstreizen gedaan: door den Kerkvoogd, tevens pastoor te Batavia, naar de residentie Westerafdeeling van Borneo, en door andere geestelijken naar de residentiën Benkoelen, Lampongsche districten en Menado. Met tijdelijke afwijking van de vastgestelde regeling werden de dienstbezoeken naar de noordelijke kustplaatsen van Sumatra's Westkust, waarmede tot dusver een der geestelijken te Padang belast was, in Januari jl., op verzoek van den Kerkvoogd, opgedragen aan den pastoor in Atjeh. De Indische Regeering heeft geen termen gevonden om toe te staan dat in 1884 op 's lands kosten twee kerkelijke dienstreizen zouden worden gemaakt naar de residentie Menado en eene naar de gewesten Amboina en Ternate. Blijkens haar besluit dd. 3 Maart 1884 n°. 26 was zij van oordeel dat ééne reis 's jaars naar de residentie Menado, waarvan tevens gebruik kon worden gemaakt voor een bezoek aan de hoofdplaatsen Amboina en Ternate, voorloopig voldoende was voor het te verrichten dienstwerk onder de Katholieken van die streken.

Omtrent het zielental der Roomsch-Katholieke gemeenten in Nederlandsch-Indië zijn geen opgaven ontvangen.

Tegemoetkomingen uit 's lands kas ten behoeve van de openbare godsdienstoefeningen werden, tot een klein bedrag, verstrekt aan de gemeenten te Soerabaija en Padang.

Door den Kerkvoogd werd, met goedvinden van de Regeering, doch buiten bezwaar van den lande, een geestelijke naar de Kendari-baai in het oostelijk deel van Zuid-Celebes gezonden, ten einde na plaatselijk onderzoek te berichten omtrent de vraag of daar eene missie zou zijn te vestigen (verg. vorig verslag blz. 18 en 109). De bevinding schijnt gunstig geweest te zijn, maar voorshands kon voor deze streken nog geen geestelijke worden beschikbaar gesteld.

§ 2. *Mohammedaansche godsdienst.*

Na hetgeen reeds hier en daar in hoofdstuk **C** van dit verslag omtrent het Mohammedanisme in Nederlandsch-Indië is gezegd (verg. o. a. blz. 3, 6, 12, 15, 16, 17, 21, 23 en 24) kunnen de aanteekeningen in deze paragraaf zich weder hoofdzakelijk bepalen tot de gebruikelijke opgaven en mededeelingen omtrent de bedevaart uit Nederlandsch-Indië naar Mekka en omtrent de op Java en Madura, zoomede in sommige buitenbezittingen bestaande Mohammedaansche godsdienstscholen. Evenwel is nog te vermelden dat het door tusschenkomst van de hoofden van gewestelijk bestuur ingestelde onderzoek nopens de opleiding die aan eene benoeming tot Mohammedaansch priester op Java en Madura voorafgaat (verg. vorig verslag blz. 111), geleerd heeft dat daarvoor geen radicaal bestaat, aangezien elk Mohammedaan op Java en Madura tot eene geestelijke bediening benoembaar is zonder aan bepaalde eischen te hebben voldaan. In den regel kiest men personen van goed zedelijk gedrag die bekend staan als eene zekere mate van bekwaamheid te bezitten en zich meer of min door het ijverig nakomen van hunne godsdienstplichten onderscheiden, doch niet overal wordt op een en ander even streng toegezien. Evenwel is het niet ongewoon dat de sollicitanten voor het vervullen van geestelijke bedieningen zich aan een soort van examen moeten onderwerpen, dat dan afgenomen wordt hetzij alleen door den hoogsten geestelijke uit het regentschap, hetzij door eene commissie, soms onder voorzitterschap van den regent of den patih. Zulks is bijv. gebruikelijk in Krawang, Cheribon, Banjoemas, Madioen, Rembang en Bezoeki. De wijze waarop zoodanig examen wordt afgenomen en de eischen waaraan is te voldoen hangen echter geheel af van het eigen inzicht der examinatoren. Ook wel vordert men, zooals o. a. in Tagal, dat de te benoemen persoon een der vele op Java bestaande pesantrens hebbe bezocht, een vereischte waaraan niet veel waarde is te hechten, omdat het onderwijs op bedoelde priesterscholen van zeer verschillend gehalte is en de leerlingen bij het verlaten er van door geen examen behoeven te doen blijken dat zij de lessen met vrucht hebben gevolgd. Elders, bijv. in Cheribon, geeft men intusschen aan de certificaten van bepaalde priesterscholen de voorkeur. In 't algemeen geldt overigens als aanbeveling het bezit van den titel van hadji, doch nergens op Java en Madura is deze titel een bepaald vereischte voor eene benoeming tot geestelijke.

Gedurende het afgeloopen jaar was de bedevaart uit Nederlandsch-Indië naar Mekka drukker dan in 1882. Bij het Nederlandsch consulaat-generaal te Djeddah meldden zich namelijk 5269 inlanders uit onze bezittingen aan, waarvan 5091 voorzien van Nederlandsch-Indische passen, terwijl volgens de opgaven der residenten het getal van hen aan wie gedurende 1883 in de verschillende gewesten van Nederlandsch-Indië passen voor de reis naar Mekka werden uitgereikt 4922 beliep. Eene gewestelijke splitsing van deze totalen, en van de gelijksoortige gegevens over de twee voorafgegane jaren, vindt men in het volgende overzicht, dat tevens aanwijst het aantal bedevaartgangers die in elk der drie jaren, voor zooveel bekend, in Nederlandsch-Indië terugkeerden.

GEWESTEN.	Uit Nederlandsch-Indië vertrokken (volgens opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur).			Te Djeddah (Arabië) aangekomen (volgens opgaven van den Nederlandschen consul-generaal aldaar).			In Nederlandsch-Indië teruggekeerd (volgens opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur).		
	1881.	1882.	1883.	1881 (Begin Juli tot einde Oct.).	1882 (Einde Mei tot medio Oct.).	1883 (Medio Mei tot einde Sept.).	1881.	1882.	1883.
Bedevaartgangers van Nederlandsch-Indische passen voorzien.									
JAVA EN MADURA.									
Bantam	339	273	198	299	252	159	69	313	130
Batavia	217	142	167	206	161	189	393	123	133
Krawang	11	16	12	12	24	16	39	8	16
Preanger regentschappen	498	707	935	415	672	925	1610	483	738
Cheribon	111	329	135	114	94	127	98	251	95
Tagal	64	61	101	67	65	99	135	53	87
Pekalongan	128	33	66	163	55	119	70	88	39
Samarang	339	159	128	217	185	255	743	100	161
Japara	29	15	30	33	37	31	76	18	20
Rembang	57	19	30	52	20	30	141	35	46
Soerabaija	342	277	363	237	262	364	648	152	342
Pasoeroean	58	63	100	41	67	107	112	75	96
Probolinggo	26	12	22	14	26	22	76	12	16
Bezoeki (met Banjoewangi)	35	62	24	40	39	25	143	54	19
Banjoemas	22	54	37	14	32	33	52	19	36
Bagelen	103	32	131	108	57	101	218	70	45
Kadoe	42	40	32	32	48	36	146	50	52
Djokjokarta	34	41	25	21	33	20	35	14	20
Soerakarta	11	11	30	18	14	31	54	2	31
Madioen	46	18	50	26	41	67	124	30	59
Kediri	18	22	35	18	23	34	107	42	33
Madura	45	79	97	44	77	91	135	45	63
Totaal	2575	2465	2748	2191	2284	2881	5224	2037	2277
BUITENBEZITTINGEN.									
Sumatra's Westkust	1042	862	705	990	803	673	790	573	871
Benkoelen	25	87	61	23	85	61	5	63	55
Lampongsche districten	103	100	139	103	92	284	48	98	98
Palembang	301	a) 265	472	288	282	461	287	a) 220	272
Sumatra's Oostkust	192	209	259	71	11	49	208	92	171
Atjeh	2	"	b) †	57	44	97	†	†	†
Riouw	8	9	3	18	14	"	3	"	"
Banka	23	16	28	10	14	28	29	7	25
Billiton	3	"	"	1	"	"	"	"	"
Westerafdeeling van Borneo	†	108	131	85	109	173	†	142	56
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	144	225	241	136	242	248	289	118	291
Celebes en onderhoorigheden	53	98	87	49	83	76	133	34	34
Menado	"	"	"	1	2	1	2	"	"
Amboina	36	"	34	40	36	41	5	"	2
Ternate	11	4	11	13	1	14	"	12	"
Timor	"	"	3	"	"	"	"	"	"
Bali en Lombok	6	2	"	6	2	4	6	2	1
Totaal Buitenbezittingen	1949	1985	2174	1891	1820	2210	1805	1361	1876
Totaal Java en Madura	2575	2465	2748	2191	2284	2881	5224	2037	2277
Totaal voor geheel Nederlandsch-Indië	4524	4450	4922	4082	4104	5091	c) 7029	c) 3398	c) 4153
Bovendien meldden zich bij het consulaat-generaal te Djeddah nog aan, zonder passen				275	138	171			
en met passen die te Singapore, Pinang of Bangkok waren afgegeven				248	60	7			
Totaal				4605	4302	5269			

a) Van de afdeeling Tebing Tinggi zijn over 1882 de opgaven niet ontvangen.
b) Waar een † geplaatst is, ontbreken de opgaven.
c) De van Djeddah vertrekkenden worden in het verslag van den consul-generaal niet gerangschikt naar het gewest hunner herkomst. Als naar Nederlandsch-Indië teruggekeerd vermeldt het consulair verslag: voor 1881 3839, voor 1882 4052 en voor 1883 4713 bedevaartgangers.

Zooals uit de nog slechts onvolledige opgaven in 't vorig verslag reeds is kunnen blijken, werd in 1883 van den gecombineerden dienst der stoomvaartondernemingen » Nederland" en » Rotterdamsche Lloyd" door de Nederlandsch-Indische bedevaartgangers voor hun rechtstreekschen overtocht naar en van Djeddah een veel ruimer gebruik ge-

maakt dan in 1882, toen trouwens die betere reisgelegenheid nog niet genoeg onder de inlanders bekend was. Volgens het verslag van onzen consul-generaal aldaar waren er onder de 5269 in 1883 in Arabië aangekomen Nederlandsch-Indische pelgrims (d. i. 19.3 pct. van het totaal der over zee naar Djeddah gekomen Mekkagangers) 1710 die — in 14 reizen — met Nederlandsche stoomschepen waren aangebracht (hiervan 197 met retourbiljetten) [1]), terwijl van de 4713 Nederlandsch-Indische onderdanen die, na afloop van de bedevaart, nog vóór het eind van 1883 Arabië weder verlieten [2]), er 1944 — in 12 reizen — van de Nederlandsche mailbooten gebruik maakten Bij genoegzame scheepsruimte had dit aantal veel grooter kunnen zijn, daar nog p. m. 650 anderen, die mede onder Nederlandsche vlag wilden vertrekken, moesten worden afgewezen. Omstreeks 450 dezer laatsten maakten nu de reis met vreemde schepen via Singapore, en de overige 200, allen op Sumatra te huis behoorende, met een Engelsch stoomschip rechtstreeks naar Padang. De nieuwe stoomvaartmaatschappij »Insulinde" te Amsterdam (zie blz. 87 hiervóór) tracht mede aandeel te verkrijgen, in het vervoer van Mekkagangers en stelt zich voor de lieden ook te Makasser in te schepen. Algemeen was de ingenomenheid, niet alleen van de passagiers zelven, maar ook van de geneeskundige autoriteiten in Arabië, over de uitstekende wijze waarop het vervoer van Nederlandsch-Indische onderdanen met Nederlandsche schepen geregeld was. Reeds op zich zelf maakten de fraaie en groote Nederlandsche mailbooten den gunstigsten indruk op de te Djeddah aanwezige inlanders uit alle oorden van onze bezittingen.

Ofschoon de Nederlandsch-Indische pelgrims, volgens de mededeelingen van onzen consul-generaal, bij hunne aankomst door ordelijk en goed voorkomen gunstig afstaken bij andere categorieën van bedevaartgangers, waren er onder degenen die zich tot vertrek aanmeldden weder sommigen die geen geld meer bezaten om hunne passagekosten te betalen en daarom voor die kosten krediet vroegen van de betrokken Nederlandsche Stoomvaartmaatschappijen, waartegen deze echter bezwaar hadden. Vermits het achterlaten van bedoelde lieden in Arabië tot moeilijkheden kon leiden, verklaarde eene Nederlandsche handelsfirma te Djeddah, op verzoek van den consul-generaal, zich bereid om de benoodigde gelden voor te schieten tegen eene vergoeding van 25 pct. boven den vrachtprijs, in welke verhooging tevens begrepen zijn de ongelden aan sjechs enz. Opdat bedoeld handelshuis bij dezen geheel in het belang van de bedevaartgangers genomen maatregel zoo weinig mogelijk schade zou lijden, heeft de Indische Regeering de gewestelijke bestuurders in Nederlandsch-Indië uitgenoodigd om voor de voldoening van de bewuste schulden en de overmaking van de ter zake aan de firma toekomende gelden, des gevraagd, hunne tusschenkomst te verleenen.

Ter verwezenlijking van een door meergenoemden consul-generaal geopperd denkbeeld heeft het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië te 's Gravenhage onlangs aan dr. C. Snouck Hurgronje, lector aan de gemeente-instelling voor Indisch onderwijs te Leiden, opgedragen te Djeddah gegevens te verzamelen betreffende de werking van het Mohammedanisme in den tegenwoordigen tijd, in het bijzonder met betrekking tot Nederlandsch-Indië. Als bijdrage in de kosten dezer zending, die zoowel uit een wetenschappelijk als uit een staatkundig oogpunt van nut kan zijn, is in Juli jl. ten laste der Indische begrooting een subsidie toegestaan van f 1500.

Aangaande de Mohammedaansche godsdienstscholen in Nederlandsch-Indië, waaromtrent genoemde geleerde zich voorstelt in Arabië mede belangrijke gegevens te kunnen verzamelen, zijn in de voor dit verslag ontvangen gewestelijke jaarberichten geen bijzonderheden aangetroffen die tot aanvulling kunnen dienen van hetgeen ter zake in

[1]) Behalve deze 1710 werden er nog 848 mede rechtstreeks uit Nederlandsch-Indië aangebracht, en wel met het Engelsche stoomschip *Djeddah*, 't welk deze lieden langs de geheele noordkust van Java en langs de zuid- en westkust van Sumatra afhaalde. De overige Nederlandsch-Indische bedevaartgangers, ten getale van 2711, deden meerendeels de reis via Singapore en Pinang en overigens voor een klein gedeelte via Bombay en Aden, allen met vreemde schepen.

[2]) Onder deze 4713 vertrekkenden waren er 373 die van vroegere bedevaarten in Arabië waren achtergebleven.

't vorig verslag is opgenomen. Alleen de volgende tabel, aanwijzende het aantal dier scholen en het cijfer der leerlingen over 1883, moge hier eene plaats vinden. (Wegens het ontbreken der cijfers van een paar gewesten en het soms zeer belangrijk — niet toegelicht gevonden — verschil met de tabel over 1882, onthoudt men zich hier van eene vergelijking der opgaven over beide jaren.)

GEWESTEN.	Aantal Mohammedaansche godsdienstscholen.	Aantal leerlingen.
JAVA EN MADURA.		
Bantam	556	9 577
Batavia	1 024	9 500
Krawang	135	1 056
Preanger regentschappen.	1 018	21 560
Cheribon.	786	9 107
Tagal.	663	8 499
Pekalongan.	19	384
Samarang	1 230	11 745
Japara	a) †	†
Rembang	384	9 441
Soerabaija	b) 718	b) 7 765
Pasoeroean	722	8 376
Probolinggo	960	8 662
Bezoeki	1 073	13 302
Banjoemas	99	2 060
Bagelen	218	5 442
Kadoe.	110	1 158
Djokjokarta.	†	†
Soerakarta	250	2 233
Madioen.	381	5 965
Kediri.	662	†
Madura	1 939	29 121
Totaal . . .	12 947	164 953
BUITENBEZITTINGEN c).		
Sumatra's Westkust	2140	30 178
Billiton	40	186
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	154	1 895
Amboina e)	d) 12	d) 64
Bali en Lombok	e) 38	e) 456

a) Waar een † is ingevuld, ontbreken de opgaven.
b) Dit cijfer betreft slechts drie van de acht afdeelingen waarin het gewest is verdeeld.
c) Voor de buitenbezittingen wordt, wegens het ontbreken van opgaven uit de meeste gewesten, geen totaal uitgetrokken.
d) De opgaaf bepaalt zich tot de afdeeling Banda.
e) Dit cijfer heeft vermoedelijk alleen betrekking tot de gouvernementsafdeelingen Boeleleng en Djembrana.

IV. Instellingen van liefdadigheid; uitkeerings- en spaarfondsen.

Aan de gewone mededeelingen betreffende de in Nederlandsch-Indië bestaande liefdadige stichtingen of fondsen moge voorafgaan eene korte vermelding van de ruime bijdragen welke in Nederland en zijne verschillende koloniën zoomede in den vreemde zijn beschikbaar gesteld tot leniging van den nood door de uitbarsting van Krakatau op 26/27 Augustus 1883 te weeg gebracht. Volgens het afzonderlijk in druk uitgegeven verslag (1ste stuk) van het op blz. 2 hiervóór reeds genoemde Centraal Comité te Batavia en het in de Nederlandsche Staatscourant van 29 Mei jl. opgenomen verslag van de (sedert ontbonden) Hoofdcommissie die zich voor die zaak te 's-Gravenhage gevormd had, beliepen de ingekomen bijdragen, blijkens de op 10 Januari 1884 in Indië en op 22 April jl. in Nederland afgesloten rekeningen (dus ongerekend nog eenige nagekomen giften) een totaal bedrag van f 1 191 802,49, waarvan op Java en Madura werd bijeengebracht f 380 575, in de buitenbezittingen f 115 666, in Nederland, Suriname en Curaçao f 397 038, in het buitenland en door in het buitenland gevestigde Nederlanders f 298 523. In laatstgemeld bedrag bekleeden de bijdragen uit Engeland en de Straits-Settlements (respectievelijk f 61 074 en f 110 700) eene eerste plaats; terwijl overigens daaronder was begrepen: uit andere rijken in Europa f 74 671, uit Siam, Japan, Saigon, Perzië en eenige niet afzonderlijk genoemde Aziatische landen f 39 391, uit Afrika f 7256, uit Amerika f 5131 en uit Australië f 300. Door eenige Chineezen op Sumatra, Bali, Banka en Singapore werden bovendien niet onbelangrijke hoeveelheden rijst ten behoeve van de noodlijdenden geschonken. Omtrent de aanwending van de

gelden, waarbij als hoofdbeginsel heeft gegolden dat zonder onderscheid van landaard of godsdienst hulp moest worden verleend aan ieder die hulp behoefde, zal eerst in het nog te verschijnen Eindverslag van het Centraal Comité volledige opgaaf kunnen worden gedaan, vermits tijdens de opmaking van het bovenbedoelde eerste gedeelte van haar verslag alleen nog met de Europeesche noodlijdenden (in Bantam en de Lampongsche districten) was afgerekend, te wier behoeve een bedrag van p. m. f 120 000 is besteed. Hierbij is nog te vermelden dat de vrijmetselaarsloge te Batavia een fonds in 't leven riep, » Krakataufonds " genaamd, tot het verleenen van blijvende ondersteuning aan weduwen en weezen van bij de ramp omgekomen Europeanen. Aan het » Watersnoodfonds ", sedert 1864 onder beheer van eene permanente commissie te Batavia, werden de eerste middelen ontleend tot het verstrekken van particuliere hulp. Op het oogenblik van de ramp had bedoelde commissie een bedrag van f 22 779,34⁵ onder haar beheer. In Januari jl. was haar achtereenvolgens reeds f 20 000 door het Centraal Krakatau-Comité teruggegeven.

Verder is hier nog aan te teekenen dat een vermogend oud-ingezetene van Java, wijlen de heer G. L. DORREPAAL, behalve verschillende legaten aan andere instellingen, aan het Protestantsche en aan het Roomsch-Katholieke weeshuis te Samarang respectievelijk een legaat van f 10 000 en f 5000 vermaakte tot oprichting van een door het bestuur van elk dier gestichten te beheeren » DORREPAALfonds ", waarvan de rente moet dienen om een telken male door het weeshuisbestuur te bepalen bedrag uit te keeren aan weezen die, het gesticht verlatende, zich door voorbeeldig gedrag hebben onderscheiden.

De opgaven welke ten aanzien van de bovenbedoelde weeshuizen en van eenige andere liefdadigheidsgestichten op Java bij het Bestuur werden ontvangen, zijn verzameld in bijlage T hierachter. Eene nieuwe in dat overzicht vermelde inrichting is het in April 1883 te Djokjokarta geopende verzorgingsgesticht, hoofdzakelijk bestemd om het schoolgaan voor de ver van die hoofdplaats wonende kinderen te vergemakkelijken. Nopens één van de in de aangehaalde bijlage vermelde 15 gestichten is over 1883 geen verslag ontvangen. In de 14 andere vonden bij het einde van dat jaar 1039 personen (bejaarden en onvolwassenen) verpleging. Drie weezen-inrichtingen ontvingen in 1883 weder subsidie uit 's lands kas, en wel het Parapattan-weezengesticht te Batavia f 6000, en de beide weeshuizen te Samarang, die als centrale gestichten zijn aan te merken, te zamen f 76 701. Voorts kostte het oudemannenhuis te Samarang den lande in 1883 f 6067, namelijk f 1508 wegens bezoldiging van het huishoudelijk personeel, en f 4559 [1]) aan benoodigdheden voor de verpleegden (meerendeels behoeftige Europeanen die voor het overige van een klein pensioen leven). Verder werd uit 's lands kas f 1425 betaald aan de Jongensweezeninrichting te Soerabaija als tegemoetkoming in de verplegingskosten van vijf weezen.

Als instellingen voor armenbedeeling zijn onder anderen te noemen de op de drie hoofdplaatsen van Java van landswege ingestelde commissiën tot ondersteuning van behoeftige Christenen. In de tot haar ressort behoorende gewesten van Java verstrekte de commissie te Batavia in 1883 een onderstand van f 22 581 aan 114 personen, die te Samarang f 5546 aan 114 en die te Soerabaija f 8247 aan 77 personen, alzoo te zamen f 36 374 aan 305 personen, of gemiddeld f 119,26 per jaar en per hoofd, tegen f 79,93 in 1882 (f 25 658 aan 321 bedeelden). De middelen dezer commissiën bestaan uit de opbrengst der armenbelasting ad f 1 per mille op vendutiën en loterijen en uit de giften door de ambtenaren van den burgerlijken stand gecollecteerd bij huwelijksaangiften of het voltrekken van huwelijken. Ten aanzien van het denkbeeld om bedoelde belasting op 2 per mille te brengen (zie vorig verslag blz. 112) is door de Indische Regeering nog geen beslissing genomen. Intusschen is aan de commissie te Batavia in Juli 1883 vergunning verleend om tot stijving van hare kas eene geldloterij te houden. Hoewel in 1883 f 2000 uit 's lands kas was bijgepast, sloot hare rekening over dat jaar, ten gevolge van de meerdere behoeften, met een tekort van f 172. Over 1882 beliep het tekort f 867. Te Samarang zag de commissie zich genoopt om hare bedeelingen aanzienlijk in te krimpen. Op 31 December jl. hield zij slechts f 22 over; daarentegen wees de rekening der commissie te Soerabaija een voordeelig saldo aan van f 10 685. Over 1882 waren die saldo's respectievelijk f 203 en f 12 103.

Met betrekking tot de armenverzorging door diaconieën zijn slechts de volgende opgaven ontvangen.

Diaconieën.	Uitgekeerd in 1883.	Aantal bedeelden.	Verdere bijzonderheden.
Diakenen der Evangelisch Luthersche gemeente te Batavia. .	f 7333	60	Over 1882 werd, mede ten behoeve van 60 personen, f 7586 uitgekeerd.
Diaconiefonds der Protestantsche gemeente te Pekalongan	600	?	Behalve in de ondersteuning van behoeftige personen, heeft het fonds in 1883 voorzien in de kleeding van behoeftige schoolkinderen.
Idem te Soerakarta. . .	929	14	De inkomsten over 1883 bedroegen f 1385. Over 1882 werd opgegeven als ontvangen f 4964 en als uitgekeerd f 4254.
Roomsch-Katholiek armbestuur te Soerakarta.	158	5	De inkomsten over 1883 bedroegen f 245, tegen f 239 over 1882.
Diaconiefonds der Protestantsche gemeente te Bandjermasin . . .	525	?	Als boven f 129 en f 200. Het voordeelig saldo, op 31 December 1882 f 1909, was bij het eind van 1883 verminderd tot f 1514.
Idem te Amboina . . .	5400	45	In 1882 werd, ten behoeve van 80 bedeelden, uitgegeven f 5640.
Idem te Neira (Banda).	2580	26	Als boven ten behoeve van 29 personen f 488 (?).

Door de vereeniging » Fonds des vredes door het bloed des Kruises " te Soerabaija werden de inlandsche Christengemeenten onder de zendelingen van Modjowarno (Soerabaija) en van Malang (Pasoeroean) in 1883 met f 3270 ondersteund. De inkomsten van het fonds bedroegen f 4641. Van andere particuliere vereenigingen voor armenverzorging kwamen geen gegevens in.

Ten aanzien van de uitkeerings- en spaarfondsen in Nederlandsch-Indië bepalen zich de voor dit verslag ontvangen opgaven tot het navolgende.

Het te Batavia gevestigde studiefonds voor onbemiddelde leerlingen van goeden aanleg had gedurende het op 30 September 1883 geëindigde 7de boekjaar over verminderde belangstelling te klagen. Het aantal contribuanten daalde van 189 tot 118. Terwijl de lasten van het fonds, van f 2404 in 1881/82, vermeerderden tot f 3023 in 1882/83 (ten behoeve van 15 jongelieden die de lessen der hoogere burgerschool volgden), gingen de ontvangsten terug van f 4027 tot f 2919. Bovendien verminderde het kapitaal van het fonds met f 463, zoodat het bij het einde van het boekjaar f 10 504 bedroeg. Het studiefonds » Midden-Java" te Samarang bleef gedurende 1883 zijn ledental behouden. Op 31 December jl. waren namelijk 102 contribuanten ingeschreven, te zamen voor f 205,50 's maands, tegen 100, met eene gezamenlijke contributie van f 196,50 's maands, bij het einde van 1882. De bijdragen kwamen echter minder geregeld in, zoodat f 1144 te dier zake achterstallig was. Wegens geldelijke ondersteuning van leerlingen (in 't geheel ten getale van 10, die allen vrij schoolgeld hadden en boeken, terwijl 2 hunner bovendien in de kosten van inwoning gedeeltelijk werden tegemoet gekomen) werd in 1883 uitgegeven f 2577, behalve het bedrag aan boeken voor zoover die uit den aanwezigen voorraad verstrekt werden. Bovendien werd nog f 1104 besteed voor aankoop van leermiddelen. Op 31 December jl. genoten nog slechts 6 leerlingen ondersteuning. Van het » Soerabaijasche Schoolfonds " zijn geen opgaven ontvangen.

In bloeienden toestand verkeerde het uitkeeringsfonds bij overlijden, opgericht door de vrijmetselaarsloge te Sama-

---

[1]) In 1882 werd, volgens nader verkregen opgaven, te dezer zake uitgegeven f 7451.

rang; het telde bij het eind van 1883 159 leden, waarvan 152 betaalden voor eene uitkeering van f 2000 en 7 voor eene uitkeering van f 1000. Hoewel in het afgeloopen jaar f 5000 moest worden uitgekeerd, vermeerderde het kapitaal van f 63 000 tot f 75 726. Ten opzichte van eene te Buitenzorg bestaande vereeniging met 88 leden, onder den naam van Christenbegrafenisfonds »de Eendracht", vindt men aangeteekend dat de ontvangsten bedroegen f 1077 en de uitgaven f 639.

De volgende tabel bevat eenige mededeelingen nopens de vijf in Nederlandsch-Indië bestaande spaarbanken. (Over het militair spaarfonds zie men blz. 37 hiervóór.)

	BATAVIA.	SAMARANG.	SOERABAIJA.	PADANG.	MAKASSER.	TE ZAMEN
Kapitaal (met bijgeschreven rente) op 1 Januari 1883	f 1 420 537,35^{5}	a) f 2 622 808,29^{5}	f 2 431 870,76^{5}	f 159 374,00	f 121 706,88	a) f 6 756 297,29^{5}
Gedurende 1883 ingebracht	4 53 734,02^{5}	1 135 430,70	1 213 400,28^{5}	116 778,38	67 358,29	2 986 701,68
Te zamen . . .	f 1 874 271,38	f 3 758 238,99^{5}	f 3 645 271,05	f 276 152,38	f 189 065,17	f 9 742 998,97^{5}
Gedurende 1883 teruggenomen	524 014,07	1 004 632,07	863 942,05^{5}	82 495,12^{5}	78 603,96	2 553 687,28
Blijft ingelegd. . . .	f 1 350 257,31	f 2 753 606,92^{5}	f 2781 328,99^{5}	f 193 657,25^{5}	f 110 461,21	f 7 189 311,69^{5}
Bijgeschreven wegens dividend en rente voor de inleggers over 1883	54 097,62^{5}	114 461,50	30 485,44	5 176,97	4 479,85^{5}	208 701,39
Kapitaal (met bijgeschreven rente) op 31 December 1883	f 1 404 354,93^{5}	f 2 868,068,42^{5}	f 2 811 814,43^{5}	f 198 834,22^{5}	f 114 941,06^{5}	f 7 398 013,08^{5}
Reservefonds op 31 December 1882 . .	103 600,00	198 874,71^{5}	72 180,21	3 925,49	6 981,74	385 562 13^{5}
„ „ „ „ 1883 . .	105 600,00	222 666,16^{5}	80 527,09	5 615,60^{5}	8 491,74	422 900,50

a) Herziene cijfers overeenkomstig het laatst verschenen jaarverslag.

Blijkens bovenstaande opgaven werd te Batavia en te Makasser meer teruggenomen dan ingebracht, zoodat daar op 31 December jl. respectievelijk f 16 182 en f 6766 minder ingelegd bleef dan bij het einde van 1882. Daarentegen was bij de drie andere spaarbanken de inleg op 31 December 1883 f 664 664 hooger dan het jaar te voren (te Samarang f 245 260, te Soerabaija f 379 944 en te Padang f 39 460 meer). Het aantal inleggers klom te:

Batavia van 2525 tot 2653, waaronder 15 inl. en 32 vreemde oosterl.
Samarang „ 3501 „ 3689, „ 73 „ „ 62 „ „
Soerabaija „ 2433 „ 2741, „ ? „ „ ? „ „
Padang „ 253 „ 285, „ 14 „ „ 7 „ „
Makasser „ 142 „ 168, „ 7 „ „ 15 „ „

Te Batavia waren er onder de inleggers 1747, te Samarang 2043, te Padang 154 en te Makasser 94 voor bedragen beneden de f 500. Voor alle inleggers dooreengenomen bedroeg op 31 December 1883 de gemiddelde inleg per hoofd respectievelijk f 529, f 778, f 698 en f 684. Voor de spaarkas te Soerabaija bedroeg dit laatste gemiddelde f 1026, doch het blijkt niet hoeveel er onder hen waren met een tegoed beneden de f 500. De inleg van inlanders en vreemde oosterlingen is alleen voor Batavia en Samarang afzonderlijk opgegeven en bedroeg op 31 December jl. bij eerstbedoelde spaarbank f 4902 en f 9110, bij de andere f 32 475 en f 47 952.

V. Burgerlijke geneeskundige dienst en veeartsenijdienst.

§ 1. *Burgerlijke geneeskundige dienst.*

Aan de in 't vorig verslag (blz. 113) genoemde regelingen en voorschriften tot uitvoering van het nieuwe reglement op den burgerlijken geneeskundigen dienst in Nederlandsch-Indië (Indisch Staatsblad 1882 n°. 97) werd bij gouvernementsbesluit dd. 11 Juli 1883 n°. 5 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4001) een nieuw voorschrift toegevoegd, houdende regeling van hetgeen door de hoofden van gewestelijk bestuur is in acht te nemen alvorens zij hun visum verleenen op de bewijzen van bevoegdheid, welke door hen, die gerechtigd zijn tot uitoefening van de genees-, heel-, verlos-, tandheel- en artsenijbereidkunst, moeten vertoond worden ter plaatse waar zij zich komen vestigen. Tevens is daarbij het noodige voorgeschreven om de geneeskundige autoriteiten bij voortduring op de hoogte te houden van de mutatiën onder de in eenig gewest toegelaten geneeskunstoefenaren, tandheelkundigen en apothekers.

Teneinde krachtiger op te treden tegen de zich meer en meer uitbreidende syphilis zijn de hoofden van gewestelijk bestuur in October 1883 uitgenoodigd om de gewestelijke en plaatselijke keuren tot tegengang van de nadeelige gevolgen der prostitutie met de meeste gestrengheid te handhaven, en om van de belemmeringen, welke die handhaving mocht ondervinden, aan de Regeering mededeeling te doen, met aanwijzing van de middelen die tot wegneming van de bezwaren zouden kunnen leiden. In Maart jl. heeft de Indische Regeering nog het verlangen doen kennen dat het geneeskundig onderzoek der prostituées en de behandeling van de zieken onder haar niet dan bij uitzondering worde overgelaten aan doctors-djawa. Een en ander zal zooveel mogelijk moeten behooren tot de taak der plaatselijke Europeesche geneesheeren. Overigens is bij eerstbedoelde beschikking als voorloopige voorziening nog bepaald dat, bij gemis van eene andere gelegenheid ter plaatse, de zieke prostituées — mits onder behoorlijke afscheiding — ter verpleging kunnen worden opgenomen in de militaire hospitalen, en waar deze ontbreken of geen ruimte aanbieden in de plaatselijke gevangenissen.

Het in 't leven roepen van algemeen werkende bepalingen tot wering en beteugeling van besmettelijke ziekten, zooals blijkens het vorig verslag blz. 113 in de bedoeling lag, is gebleken groot bezwaar te ontmoeten wegens de zeer uiteenloopende toestanden in de verschillende gedeelten van Nederlandsch-Indië. De Indische Regeering is daarom te rade geworden deze aangelegenheid bij plaatselijke keuren te doen regelen, waartoe de hoofden van gewestelijk bestuur zijn uitgenoodigd, terwijl hun een door den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid in overleg met den chef van den geneeskundigen dienst opgemaakt ontwerp van zoodanige keur als leiddraad is toegezonden.

Tot wegneming van twijfel, waartoe op een paar punten de quarantaine-bepalingen voor schepen en vaartuigen (Indisch Staatsblad 1879 n°. 99) bleken aanleiding te geven, werd bij eene circulaire van 18 October 1883 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3914) aan de hoofden van gewestelijk bestuur en aan de met het geneeskundig staatstoezicht belaste autoriteiten in Nederlandsch-Indië opgemerkt dat de bedoelde bepalingen niet behoeven te worden toegepast wanneer de besmettelijke ziekte, die ter plaatse van vertrek heerschte, zich reeds epidemisch of sporadisch vertoont op de plaats van aankomst, maar dat overigens, wanneer de reis uit eene besmette plaats is ondernomen, quarantaine moet worden toegepast ook als de laatste aanlegplaats op reis eene onbesmette haven is geweest.

Ten slotte moet hier nog gewezen worden op hetgeen,

blijkens het medegedeelde in hoofdstuk **O**, afd. II, hierachter, vanwege den dienst der grondpeilingen weder is verricht tot het verschaffen van artesisch drinkwater op verschillende plaatsen, omdat dit van hygiënisch belang is.

Algemeene gezondheidstoestand. Ter aanvulling van hetgeen nopens de volksgezondheid in de verschillende gewesten in algemeenen zin is gezegd in hoofdstuk **C** van dit verslag, is te dezer plaatse hoofdzakelijk slechts gewag te maken van de bij den chef over den geneeskundigen dienst zoowel van de besturende ambtenaren als van de geneeskundigen ingekomen opgaven van het aantal der in 1883 en het 1ste kwartaal 1884 bekend geworden gevallen van sporadische en epidemische koorts, cholera en pokken. Wegens de moeilijkheid om ten deze volledige gegevens te verkrijgen, zijn de verzamelde cijfers uit den aard der zaak slechts als minima aan te merken. Wat de koortsen betreft, zijn alleen opgaven betreffende Java en Madura ontvangen. Aan de laatstbedoelde opgaven zijn de volgende totalen te ontleenen.

GEWESTEN.	Aantal koortslijders op 31 December 1882.	Aantal bijgekomenen in 1883.					Aantal gedurende 1883		Aantal nog ziek op 31 December 1883.	Aantal koortslijders gedurende het 1ste kwartaal 1884.			
		Januari t/m September.	October.	November.	December.	Te zamen.	hersteld.	overleden.		Bijgekomen.			Overleden.
										Januari.	Februari.	Maart.	
Bantam	"	"	2 436	5 412	2 694	10 542	6 672	919	2 951	1 861	514	230	396
Banjoemas	190	4 427	590	11 119	49 202	65 338	11 438	3 128	50 962	5 968	778	249	5 183
Bagelen	"	1 821	19 807	91 904	49 667	163 199	42 620	14 717	105 862	12 043	4 614	650	10 400
Overige gewesten van Java en Madura	6 582	96 953	6 053	9 651	10 451	123 108	109 858	14 957	4 875	12 857	8 338	10 712	3 858
	6 772	103 201	28 886	118 086	112 014	362 187	170 588	33 721	164 650	32 729	14 244	11 841	19 837

Behalve in eenige afdeelingen van Bagelen, Banjoemas en Bantam kwamen in het afgeloopen jaar epidemische koortsen op Java en Madura weinig voor. Vandaar dat deze drie gewesten in het staatje hierboven afzonderlijk zijn opgenomen.

Is de oorzaak der epidemie in Banjoemas en Bagelen niet kunnen worden opgespoord, — (alleen viel op te merken dat zij de moerassige streken het ergst teisterde en in hevigheid verminderde naarmate de bodem minder drassig werd,) — wat Bantam betreft, waar de koortslijders hoofdzakelijk werden aangetroffen in de dessa's die grensden aan het gedeelte der kust dat door de vloedgolven van 26/27 Augustus was vernield, scheen het ontstaan der ziekte te moeten worden gezocht in de nog aanwezige ontbindingsproducten, daar niet alle plantaardige overblijfselen en evenmin de vele door de zee achtergelaten koraalblokken hadden kunnen worden weggeruimd. Deze ontbindingsproducten gaven vermoedelijk ook aanleiding tot het ontstaan van de kwaadaardige been- en voetzweren, die vooral in het district Tjiringin bij velen werden aangetroffen. De van bestuurswege genomen maatregelen bestonden in de detacheering van buitengewoon Europeesch en inlandsch geneeskundig personeel, — de tijdelijke toevoeging aan het gewone bestuurspersoneel van een drietal Europeesche ambtenaren (twee in Bagelen en één in Banjoemas) en van een 10tal inlandsche gecommitteerden (in Bantam) om behulpzaam te zijn in de uitdeeling van geneesmiddelen, in het toezicht op het reinhouden van de dessa's en op de naleving van andere hygiënische voorschriften, — de openstelling van de gelegenheid tot kostelooze verpleging, in daartoe opgerichte noodlokalen, van uitgeputte koortslijders in Bagelen en van lijders aan beenzweren in Bantam, — het op 's lands kosten doen schoonmaken van de in den laatsten tijd in verwaarloosden toestand geraakte wegen en goten ter hoofdplaats Tjilatjap, waartoe de krachten der bevolking niet meer toereikend waren, enz. In een aantal dessa's van Bantam werd de toestand opgenomen door den inspecteur van den burgerlijken geneeskundigen dienst voor Java en Madura; in de beide andere gewesten, waar bovendien de hier en daar heerschende schaarschheid aan voedingsmiddelen ook noopte tot voorzieningen met betrekking tot het gezonde deel der bevolking, werden de geteisterde afdeelingen (met namen Karang-Anjar, Keboemen en Koetoardjo in Bagelen, zoomede Tjilatjap en Banjoemas in Banjoemas) bezocht door een der hoofdinspecteurs der cultures (later ook door bovengenoemden geneeskundigen inspecteur). In Maart en April jl. konden de meeste dier buitengewone maatregelen worden opgeheven. Van de door de epidemie bezochte 15 districten in Bagelen en 3 in Banjoemas hadden Poering (Karang-Anjar), Wonoroto (Koetoardjo), Ambal (Keboemen) en Adiredjo (Tjilatjap) het grootste aantal zieken gehad, namelijk — van het uitbreken der koortsen (in September en October 1883) af tot omstreeks het eind van Februari jl. — respectievelijk 78, 59, 47 en 41 pct. van het zielental der geteisterde dessa's. De sterfte was in die vier districten geweest respectievelijk 8, 7, 8 en 4.6 pct. van het zielental en 10, 12, 17 en 11 pct. van de aangetasten. Voor al de geteisterde dessa's dooreengenomen bedroegen de ziektegevallen in Bagelen 28 en in Banjoemas bijna 30 pct., de sterfgevallen respectievelijk 4 à 3.5 pct. van het zielental, terwijl er van de aangetasten stierven in Bagelen 13.5 en in Banjoemas 12 pct.

In Maart jl. werd ook nog op een tweetal plaatsen in de afdeeling Madjalengka (Cheribon), waar vele inlanders door kwaadaardige beenzweren waren aangetast geworden, in daartoe opgerichte loodsen van bestuurswege gelegenheid gegeven tot kostelooze verpleging. Hunne behandeling werd opgedragen aan een tijdelijk ter plaatse gedetacheerden doctor-djawa.

Te Tanah-Datar in de Padangsche Bovenlanden (gouvernement Sumatra's Westkust), alwaar in het begin van 1884 epidemische koortsen begonnen te heerschen, werd in Maart jl. tijdelijk een doctor-djawa te werk gesteld.

De cholera vertoonde zich in 1883 meerendeels slechts sporadisch, en waar de ziekte epidemisch uitbrak, zooals hier en daar in de gewesten Batavia, Samarang, Bagelen en Madura, en in sommige gedeelten van Sumatra, Borneo en Celebes, nam zij gelukkig geen groote verhoudingen aan. De ingekomen maand-opgaven over 1883 wijzen de volgende totalen aan:

1ste semester:	5 037	choleragevallen, waarvan met doodel. afloop	2 561
2de id.	19 929	" " " " "	14 164
	24 966		16 725

Van de 5037 ziektegevallen in het eerste halfjaar kwamen er in de gouvernementen Sumatra's Westkust en Celebes en onderhoorigheden respectievelijk 2563 en 773 voor. Gedurende de tweede helft van 1883 waren de cijfers over de maanden Augustus en September het hoogst, namelijk 8325 en 4522, en daarin hadden 't grootste aandeel de onderstaande gewesten:

Samarang:	in Augustus met	1619	en in September met	878 lijders
Palembang:	" " "	1590	" " " "	1076 "
Westerafdeel. van Borneo:	" " "	1140	" " " "	33 "
Zuider- en Oosterafd. van Borneo:	" " "	2468	" " " "	1224 "
		6817		3211
Overige gewesten:	" " "	1508	" " " "	1311 "
Te zamen als boven		8325		4522

In het eerste kwartaal 1884 werd zoowel op Java als in de buitenbezittingen zeer weinig van cholera gehoord. Van het gering aantal gevallen, over die maanden gerapporteerd, waren de meesten op Madura voorgekomen.

Op sommige plaatsen waar de ziekte epidemisch heerschte, vorderde hare bestrijding eenige buitengewone voorziening. Zoo werd te Padang (Sumatra's Westkust) en te Telok

Semawé (Atjeh) in Juni en Juli 1883 een tijdelijk hospitaal opgericht. Te Telok Semawé en te Toengkoep (mede in Atjeh) werden eenige woningen onteigend en verbrand, terwijl te Sintang (Westerafdeeling van Borneo) eene quarantaineloods werd gebouwd en te Palembang eenige ziekenoppassers werden in dienst gesteld.

Sedert in het afgeloopen voorjaar eenige berichten zijn openbaar geworden van de Duitsche wetenschappelijke commissie die tot taak had om in Britsch-Indië de ziektekiemen der Aziatische cholera op te sporen, maakt het hier te lande een punt van overweging uit ook in Nederlandsch-Indië, wanneer daar namelijk eene cholera-epidemie van eenig belang mocht uitbreken, een dergelijk onderzoek te doen instellen. Inmiddels kunnen de uitvoerige verslagen der Duitsche commissie worden afgewacht, om daarna de voorlichting in te roepen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen omtrent de wijze waarop en de hulpmiddelen waarmede het onderzoek in Nederlandsch-Indië behoort te geschieden.

De pokziekte kwam in het afgeloopen jaar in Nederlandsch-Indië meer verspreid en hier en daar ook heviger voor dan in 1882. De ontvangen opgaven wijzen over 1883 en het 1ste kwartaal van 1884 een totaal aan van 53 414 gevallen, waarvan 8099 met doodelijken afloop, terwijl de opgaven over de veertien maanden Januari 1882 t/m Februari 1883, in 't vorig verslag opgenomen, slechts 7130 gevallen betroffen, waarvan 605 met doodelijken afloop. De gewesten waar de ziekte in het thans besproken tijdvak den grootsten omvang verkreeg waren Madura en Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling, waar het getal pokkenlijders respectievelijk 11 220 en 29 008 bedroeg, waarvan er 838 en 6399 stierven. Onder het bovenvermeld totaal van 53 414 aangetasten waren 1250 lijders aan waterpokken of aan gewijzigde pokken, van welke er 36 overleden. Ter bestrijding van deze ziekte werd in de afdeeling Sidaijoe (residentie Soerabaija) in Augustus en September tijdelijk een hulpvaccinateur in dienst gesteld, terwijl in de residentie Probolinggo in Juni twee loodsen ter verpleging van lijders aan pokken werden opgericht.

Aan de geneeskundige statistieken, voorkomende in de bijlagen U, V, W en X hierachter, kunnen de navolgende cijfers worden ontleend, die, voor zooveel de koorts-, cholera- en pokkenlijders betreft, reeds begrepen zijn in de hooger vermelde totalen.

Behandeld door:		Behandelden.		Overledenen.		Sterfteverhouding.	
		Java en Madura.	Buitenbezittingen.	Java en Madura.	Buitenbezittingen.	Java en Madura.	Buitenbezittingen.
		Koortslijders.					
Europeesche geneesheeren.	Epidemisch aangetasten	262 466	"	20 564	"	1 : 12.76	"
	Andere lijders	29 668	4 943	1 981	100	1 : 14.97	1 : 49.43
doctors-djawa	Epidemisch aangetasten	23 825	337	1 843	4	1 : 12.92	1 : 84.25
	Andere lijders	18 011	7 003	697	128	1 : 25.84	1 : 54.75
		333 970	12 288	25 085	232	1 : 13.31	1 : 52.96
		Choleralijders.					
Europeesche geneesheeren.	Epidemisch aangetasten	3 802	5 674	2 697	3 604	1 : 1.409	1 : 1.574
	Andere lijders	733	51	486	46	1 : 1.508	1 : 1.108
doctors-djawa	Epidemisch aangetasten	785	103	644	73	1 : 1.218	1 : 1.410
	Andere lijders	451	463	251	204	1 : 1.79	1 : 2.265
		5 771	6 291	4 078	3 927	1 : 1.415	1 : 1.602
		Pokkenlijders.					
Europeesche geneesheeren.	Epidemisch aangetasten	3 383	2 706	221	448	1 : 15.3	1 : 6.04
	Andere lijders.	1 219	107	133	15	1 : 76.57	1 : 7.133
doctors-djawa	Epidemisch aangetasten	418	"	36	"	1 : 11.61	"
	Andere lijders.	318	832	35	62	1 : 9.085	1 : 13.419
		5 338	3 645	425	525	1 : 12.56	1 : 6.942
		Lijders aan andere ziekten.					
Europeesche geneesheeren.	Epidemisch aangetasten	1 473	845	127	194	1 : 11.59	1 : 4.355
	Andere lijders.	46 876	11 805	5 219	548	1 : 8.98	1 : 21.54
doctors-djawa	Epidemisch aangetasten	"	"	"	"	"	"
	Andere lijders.	13 265	12 524	393	386	1 : 33.75	1 : 32.44
		61 614	25 174	5 739	1 128	1 : 10.73	1 : 22.31
		RECAPITULATIE.					
Europeesche geneesheeren. *a*)	Epidemisch aangetasten	271 124	9 225	23 609	4 246	1 : 11.48	1 : 2.17
	Andere lijders.	78 496	16 906	7 819	709	1 : 10.03	1 : 23.48
doctors-djawa *b*)	Epidemisch aangetasten	25 028	440	2 523	77	1 : 9.919	1 : 5.714
	Andere lijders.	32 045	20 827	1 376	780	1 : 23.28	1 ; 26.701
		406 693	47 398	35 327	5 812	1 : 11.51	1 : 8.155

a) De opgaven betreffende de behandelden door Europeesche geneesheeren hebben betrekking:

die voor Java en Madura tot 52 van de 54 standplaatsen of ressorten die bij het einde van 1883 bezet waren, zijnde door twee plaatselijke geneesheeren geen opgaven ingezonden (waar eenig geneesheer met de waarneming van den dienst in meer dan één afdeeling was belast, zijn die verschillende afdeelingen als één ressort gerekend); vijf standplaatsen of ressorten waren op 31 December 1883 onbezet, doch in één daarvan werd gedeeltelijk in den dienst voorzien door een naburig geneesheer;

die voor de buitenbezittingen tot 36 van de 42 bezette standplaatsen van met den plaatselijken civielen dienst belaste geneesheeren, zijnde van 6 standplaatsen geen opgaven ingekomen. Dertien standplaatsen, waarvan 3 organiek aangewezen voor civiele geneesheeren en 10 voor met den civielen geneeskundigen dienst belaste officieren van gezondheid, waren op 31 December 1883 onbezet. (Echter waren op 4 van deze 13 standplaatsen doctors-djawa met den dienst belast.)

b) De opgaven betreffende de behandelden door doctors-djawa hebben betrekking: die voor Java en Madura tot 31, die voor de buitenbezittingen tot 32 standplaatsen. Bovendien waren ten aanzien van 14 standplaatsen op Java en van 12 in de buitenbezittingen geen opgaven ingekomen. Sommige dezer laatste standplaatsen schijnen echter van een doctor-djawa ontbloot te zijn geweest. Vier andere standplaatsen (3 op Java en 1 op Banka) worden uitdrukkelijk als onbezet opgegeven.

De bijlage Y bevat de gewone statistiek van het aantal omgekomenen door ongelukken, door manslag en door zelfmoord. Als verdronken zijn een groot aantal personen opgegeven, die omkwamen bij de uitbarsting van Krakatau.

Europeesche geneeskundigen. Behalve op de drie hoofdplaatsen van Java, alwaar de plaatselijke geneeskundige dienst wordt waargenomen door een 8tal stadsgeneesheeren, als: 3 te Batavia, 2 te Samarang en 3 te Soerabaija, was die dienst op Java en Madura opgedragen aan 35 particuliere geneesheeren en aan 16 officieren van gezondheid, terwijl bovendien nog 1 burgergeneesheer aan het marine-etablissement te Soerabaija verbonden was. Eenigen hunner waren belast met den dienst in meer dan één ressort, omdat niet alle vacatures konden worden vervuld. (Uit Nederland werden in 1883 twee civiele geneesheeren verkregen.) Geheel van geneeskundige hulp ontbloot waren bij het eind van 1883, wat de ressorten op Java en Madura betreft, de afdeelingen Soemedang (sedert 1881), Madjalengka (sedert 1882), Pamakassan-Sampang (sedert November 1883), en Anjer-Tjiringin (sedert December 1883). In de vervulling van laatstgemeld ressort werd echter reeds spoedig in den aanvang van 1884 voorzien; het bestaat nu uit de afdeelingen Pandeglang en Tjiringin, daar de officier van gezondheid te Serang belast is met den dienst in de afdeeling Anjer. Voor Toeban, sedert 1880 onvervuld, kon in Augustus 1883 weder een particulier geneesheer gevonden worden. Ten gevolge van de opheffing der betrekking van officier van gezondheid bij het garnizoen te Banjoewangi is in den aanvang van 1884 ook deze standplaats van geneeskundige hulp verstoken geraakt.

Van de vijf standplaatsen voor civiele geneesheeren buiten Java en Madura waren alleen die te Padang en te Tandjong Pandan bezet, terwijl te Saleijer de dienst aan een doctor-djawa was opgedragen. Voor de twee andere dezer vijf standplaatsen (Gorontalo en Bonthain) kon geen voorziening worden getroffen. Op drie der garnizoensplaatsen in de buitenbezittingen voor welke geen officieren van gezondheid beschikbaar waren, namen doctors-djawa zoowel den civielen als den militairen geneeskundigen dienst waar, namelijk te Sambas, Saparoea en Wahaai [1]). Voor Pangkal Pinang op Banka kon in 1883 voor het eerst sedert verscheidene jaren weder een officier van gezondheid worden aangewezen.

Het aantal der in Indië uitsluitend particuliere praktijk uitoefenende geneesheeren, dat bij het einde van 1882 31 bedroeg, was op 31 December 1883 tot 34 geklommen. Er kwamen namelijk 5 nieuwe geneesheeren bij, als: 1 stadsgeneesheer op nonactiviteit, die in 't begin van 1883 van buitenlandsch verlof te Batavia terugkeerde, en 4 eervol ontslagen officieren van gezondheid, terwijl daarentegen 1 particulier geneesheer overleed en 1 zich tijdelijk naar Europa begaf.

Tandheelkundige praktijk werd alleen te Batavia uitgeoefend door een daartoe bevoegden arts.

Voor het eerst werd in 1883 op den voet van het nieuwe reglement op den burgerlijken geneeskundigen dienst (Indisch Staatsblad 1882 n⁰. 97) in Nederlandsch-Indië examen afgenomen ter verkrijging van de bevoegdheid om aldaar de genees-, heel- en verloskunst uit te oefenen. Voor dit practisch artsexamen (art. 18 van genoemd reglement) meldden zich aan 2 vreemde geneesheeren die in hun land bevoegd waren om de geneeskunst in haren geheelen omvang uit te oefenen. Aan beiden kon het artsdiploma voor Nederlandsch-Indië worden uitgereikt. Ten dienste van volgende examen-commissiën en van latere examinandi is een uittreksel uit het rapport betreffende dit (te Batavia gehouden) examen openbaar gemaakt in de Javasche Courant dd. 25 Januari 1884.

Particuliere apothekers. Het aantal particuliere apotheken vermeerderde in 1883 van 28 tot 35, waarvan er op elk der drie hoofdplaatsen van Java 5 gevestigd waren (buiten de 2 stadsapotheken te Batavia en Samarang) en verder op elk der plaatsen Buitenzorg, Cheribon, Pekalongan, Djokjokarta en Soerakarta 2, terwijl de overige 10 particuliere apotheken werden aangetroffen te Bandong, Tagal, Salatiga, Pasoeroean, Malang, Probolinggo, Kediri, Padang, Makasser en Banda. Te Batavia en Soerabaija hadden drie apotheken filialen, namelijk te Batavia de stads- en eene particuliere apotheek, en te Soerabaija eene particuliere apotheek. Aan eene te Samarang gevestigde apothekersfirma werd vergunning verleend om eene haar toebehoorende tijdelijk onbeheerde apotheek in den Chineeschen kamp aldaar tegelijk met de door haar beheerde waar te nemen. Deze vergunning werd driemalen, telkens voor den tijd van drie maanden, verlengd.

Op negen van de bovenvermelde plaatsen (Batavia, Samarang, Soerabaija, Djokjokarta, Soerakarta, Bandong, Tagal, Pekalongan en Padang) werden in het afgeloopen jaar de apotheken overeenkomstig de daaromtrent bestaande voorschriften geïnspecteerd. Slechts één apotheek, en wel te Batavia, gaf aanleiding tot het houden van eene herinspectie, die tot resultaat had dat de apotheek toen volkomen in orde werd bevonden.

Hoewel in 1883 tweemalen gelegenheid gegeven werd tot het afleggen van het apothekers-examen, meldde zich niemand daarvoor aan. Aan het examen voor apothekersbediende onderwierpen zich de eerste maal 4 en de tweede maal 3 candidaten. Slechts aan 2 van deze laatsten kon het getuigschrift worden uitgereikt.

Behalve aan de 2 laatstbedoelde personen werden in 1883 nog akten van toelating verleend aan 1 apotheker en aan 3 apothekersbedienden die in Nederland waren gediplomeerd. Voorts meldden zich tot de uitoefening van de artsenijmengkunst in Nederlandsch-Indië nog aan 2 eervol ontslagen militaire apothekers.

Europeesche vroedvrouwen. Met inbegrip van de 6 stadsvroedmeesteressen op de drie hoofdplaatsen van Java waren er op 31 December 1883 in Nederlandsch-Indië 20 Europeesche vroedvrouwen (tegen 16 in 1882), namelijk 8 te Batavia, 5 te Soerabaija, 2 te Bezoeki en 1 te Buitenzorg, Samarang, Djokjokarta, Soerakarta en Pasoeroean. In het laatst van het afgeloopen jaar werd namelijk aan 4 vrouwen de akte van toelating tot uitoefening van de verloskunst in Nederlandsch-Indië uitgereikt, nadat zij in October te Batavia aan het vereischte examen hadden voldaan.

Inlandsche geneeskundigen. Aan het einde van 1883 waren op Java en Madura 59 en in de buitenbezittingen 38, dus in het geheel 97 doctors-djawa in dienst, waaronder 6 pas aangestelden, die in den loop van het jaar het vereischte examen hadden afgelegd. Dit aantal werd in het begin van 1884 nog vermeerderd met 1, ten gevolge van de wederopneming in 's lands dienst en de daarop gevolgde plaatsing op Java van een doctor-djawa, die in 1882 wegens dienstweigering ontslagen was (zie vorig verslag blz. 117). Daarentegen kwamen er 5 in 1883 aan den dienst te ontvallen, namelijk 3 wegens overlijden (1 hunner kwam om bij de uitbarsting van Krakatau) en 2 die eervol ontslagen werden.

Op welke plaatsen doctors-djawa gevestigd waren, kan blijken uit bijlage W. De 6 nieuw aangestelden werden geplaatst als volgt: 4 als tijdelijke adsistenten bij de stadsverbanden te Batavia en Samarang (één van dezen werd al spoedig in Krawang onder toezicht van den civielen geneesheer aldaar werkzaam gesteld), 1 bij de civiele zieken-inrichting verbonden aan de gevangenis te Soerabaija, en 1 bij het berriberri-gesticht te Buitenzorg. Zij waren de eersten die volgens het tegenwoordig studieplan waren opgeleid en daar het bleek dat hun een ruimer veld van geneeskundige werkzaamheid kon worden toevertrouwd dan aan de volgens het vroegere plan opgeleiden, is in October 1883 (Indisch Staatsblad n⁰. 232) machtiging verleend om hun reeds dadelijk en voortaan ook aan de nog te benoemen doctors-djawa een vollediger stel instrumenten te verstrekken.

Het aantal inlandsche jongelieden die zich bij de opleidings-inrichting te Weltevreden voor doctor-djawa bekwaamden bij den aanvang van den cursus 1883/84 (met inbegrip van de eerst in September en November 1883 toegelaten 15 nieuwe élèves) 62, of 6 meer dan gedurende de eerste maanden van het vorige schooljaar ingeschreven waren. In den loop of bij het einde van het cursusjaar 1882/83 kwam 1 élève te overlijden en werden er 8 om andere redenen afgeschreven, namelijk de 6 die het diploma verwierven [2]), 1 die wegens ziekte en 1 die wegens

---

[1]) **Op Java en Madura wordt de geneeskundige dienst bij kleine garnizoenen, waar mogelijk, opgedragen aan den civielen plaatselijken geneesheer, onder genot van een daggeld boven zijne toelage. Nu de barissan in het regentschap Sumanap op Madura een gouvernementskorps is geworden (zie blz. 40 hiervóór), wordt sedert November 1883 op dien voet ook voorzien in de geneeskundige behandeling van de daartoe behoorende officieren en minderen.**

[2]) **Over het door hen ten overstaan van eene speciale commissie afgelegd examen wordt uitvoerig gehandeld in het jaarverslag der school over 1882/83, opgenomen in de Javasche Courant van 31 December 1883.**

geringen ijver en onvoldoende geestvermogens ontslagen werd. Bij het toelatingsexamen voor den in 1883 aanvangenden cursus slaagden 15 van de 22 candidaten. De overgangsexamens voor dien cursus werden in de geneeskundige afdeeling der school, die toen, buiten de 6 in het eindexamen geslaagden, 22 élèves telde, slechts door 13 met goed gevolg afgelegd, en in de voorbereidende afdeeling, uit 26 élèves bestaande, door 7, die tot de hoogste klasse dier afdeeling behoorden en dus tot de geneeskundige lessen konden worden toegelaten. Van de 15 nieuwe élèves kon er 1 al dadelijk naar de geneeskundige afdeeling overgaan, terwijl de 14 anderen in de laagste klasse der voorbereidende afdeeling moesten worden geplaatst. In verband met een en ander waren de 62 élèves, waarmede het schooljaar 1883/84 aanving, verdeeld als volgt: voorbereidende afdeeling 33 (hoogste klasse 7, tweede klasse 12 en derde klasse 14); geneeskundige afdeeling 29 (5 in het hoogste of vijfde studiejaar, 8 in het vierde, 2 in het derde, 6 in het tweede en 8 in het eerste). Gedrag en ijver der élèves worden vrij goed genoemd. Ziekte kwam onder hen weinig voor.

Nevens twee gewone onderwijzers zijn zeven officieren van den militairen geneeskundigen dienst met de lessen aan de school belast. Gedurende 1883 en in den aanvang van 1884 zijn slechts een paar mutatiën onder dit personeel voorgekomen, ten gevolge van overplaatsing of bevordering van twee der officieren. Dientengevolge ging de betrekking van directeur op een der andere militaire leeraren over. Van de door den nu afgetreden en den tegenwoordigen directeur ten behoeve van het onderwijs samengestelde handleidingen verschenen in 1883 en in Juni jl. op 's lands kosten weder twee vervolggedeelten van de » Bijzondere pathologie en therapie "

De ten behoeve der school gedane uitgaven, buiten die wegens onderhoud of vernieuwing der gebouwen, berekend over het schooljaar 1882/83, bedroegen f 31 722, tegen f 32 854 over 1881/82. Onder die totalen waren f 12 094 en f 11 926 begrepen wegens toelagen aan de élèves.

Inlandsche vroedvrouwen. Evenals in het voorafgegane jaar bleven in 1883 31 van de nog aanwezige 83 geëxamineerde inlandsche vroedvrouwen van landswege eenigen onderstand genieten (meestal f 10 's maands). Bij den aanvang van 1884 is voor 2 de onderstand komen te vervallen. De 29 die in het genot er van bleven waren verdeeld als volgt: 18 in elf gewesten van Java, 1 ter Sumatra's Westkust, 1 in de Lampongsche districten, 1 in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden en 8 in de residentie Menado.

Ziekengestichten. Slechts ten aanzien van de civiele ziekeninrichtingen op de drie hoofdplaatsen zijn omtrent het cijfer der verpleegden gedurende 1883 eenige afzonderlijke opgaven ontvangen die in het volgende staatje eene plaats vinden.

ZIEKENINRICHTINGEN.	Aantal verpleegden op 1 Januari 1883.	Bijgekomen gedurende den loop van het jaar.	Afgevoerd gedurende den loop van het jaar			Aantal verpleegden op 31 December 1883.	Percentsgewijze verhouding tot het totaal behandelden:		
			als geëvacueerd.	als hersteld.	als overleden.		van de herstelden.	van de overledenen.	van de nog onder behandeling geblevenen.
Stadsverband te Batavia	381	4 991	„	4 235	770	367	78.83	14.34	6.83
Idem te Samarang.	137	2 334	„	1 812	470	189	73.33	19.02	7.65
Idem te Soerabaija	223	3 116	„	2 932	260	147	87.81	7.79	4.40
Chineesch hospitaal te Batavia	101	382	„	229	137	117	47.41	28.37	24.22
Idem te Samarang	78	95	„	56	41	76	32.37	23.7	43.93
Te zamen . . .	920	10 918	„	9 264	1678	896	78.26	14.17	7.57

a) Bij uitzondering zijn in 1883 de mutatiën onder de in verpleging gekomen dwangarbeiders niet afzonderlijk opgegeven

In 1883 behoefden betrekkelijk weinig lijders aan besmettelijke ziekten te worden opgenomen en was dientengevolge de sterfteverhouding gunstiger dan in de twee voorafgegane jaren. Te Soerabaija moesten deze lijders in een bamboezen noodlokaal worden verpleegd, omdat in het zoogenaamde stadsverband, eigenlijk eene tot de gevangenis behoorende ziekeninrichting, ruimte ontbrak wegens het vrij groot aantal aan berriberri lijdende inlandsche gevangenen. Deze laatsten zouden echter in 1884 worden overgebracht naar een te Malang, in een daartoe door den regent kosteloos afgestaan gebouw, te openen berriberri-hospitaal. Hierdoor zal de ziekeninrichting te Soerabaija beter aan hare bestemming kunnen beantwoorden. Tevens zou eene betere inwendige dienstregeling worden ingevoerd, en het zoogenaamde stadsverband geheel van de gevangenis worden losgemaakt. De in den laatsten tijd in het stadsverband te Samarang ingevoerde verbeteringen beantwoorden aan de verwachting. Omtrent het overbrengen van het stadsverband te Batavia naar een gezonder terrein (zie het verslag van 1882 blz. 116) is nog geen beslissing genomen.

De zes in vorige verslagen vermelde uitsluitend voor lepralijders bestemde inrichtingen telden bij het eind van 1883 189 verpleegden, namelijk de inrichtingen in Samarang, Djokjokarta en Soerakarta 36, 39 en 65, en die in Benkoelen, Palembang en Riouw 12, 22 en 15. Bij het eind van 1882 bevond zich in deze laatste drie gestichten hetzelfde getal lepralijders, doch in de drie gestichten op Java waren er toen 17 minder.

Van de oprichting in 1883 en in den aanvang van 1884 van eenige tijdelijke verplegings-inrichtingen voor lijders aan beenzweren in Tjiringin (Bantam) en Madjalengka (Cheribon), voor uitgeputte koortslijders in Bagelen, voor choleralijders te Padang en te Telok Semawé en voor pokkenlijders in Probolinggo is reeds melding gemaakt op blz. 106 en 107 hiervóór. Voorts werd in het begin van 1884 te Medan (Sumatra's Oostkust) een tijdelijk gebouw voor de verpleging van berriberri-lijders opgericht.

Gouvernementssubsidie werd in 1883 weder onder de gewone voorwaarden uitgekeerd aan de particuliere gezondheids-etablissementen te Gadok (Buitenzorg) en Sindanglaija (Preanger regentschappen). Aan het plan om eerstgenoemde inrichting over te brengen naar Soekaboemi in de Preanger regentschappen (zie vorig verslag blz. 118) is door den eigenaar nog geen uitvoering gegeven. Het in 't vorig verslag vermelde aanbod van een paar geneesheeren om eene op hunne kosten ter laatstgemelde plaats te vestigen inrichting, tegen eene vaste vergoeding per hoofd en per dag, dienstbaar te maken aan de verpleging en geneeskundige behandeling van aan berriberri lijdende veroordeelden, werd door de Indische Regeering van de hand gewezen. Blijkens eene beschikking van 19 November jl. bestond echter van regeeringswege het voornemen om met bedoelde geneesheeren voor den tijd van ongeveer drie jaren eene overeenkomst te sluiten voor de opneming in hunne te openen inrichting van een getal van hoogstens 250 zieke inlandsche militairen en om zich het recht te bedingen op gelijken voet ook inlandsche schepelingen van de militaire- en van de gouvernementsmarine aldaar te doen verplegen.

Krankzinnigenverpleging. De drie krankzinnigengestichten telden op 31 December 1883 38 patiënten meer dan bij het einde van 1882, namelijk 351 (134 Europeanen en met dezen gelijkgestelden, zoomede 217 inlanders en vreemde oosterlingen), waarvan in het centraal gesticht te Buitenzorg 147 (onder welke 53 vrouwen) en in de hulpgestichten te Samarang en Soerabaija 204 (onder welke 45 vrouwen). In het afgeloopen jaar werden in de drie gestichten 162 nieuwe lijders opgenomen, terwijl er 72 patiënten overleden, 30 als hersteld en 12 om andere redenen ontslagen werden. Voor elk gesticht afzonderlijk vindt men de mutatiën uitvoerig opgegeven in bijlage Z, waaraan het vol-

gende verkorte overzicht wordt ontleend.

GESTICHT TE:	Aantal verpleegden op 1 Januari 1883.	Bijgekomen gedurende den loop van het jaar.	Afgevoerd in 1883						Aantal verpleegden op 31 Dec. 1883.	Percentsgewijze verhouding tot het aantal verpleegden in 1883 van de		In 1882 was de percentsgewijze verhouding bedoeld in de beide voorgaande kolommen als volgt, wat betreft de:	
			als hersteld.	als verbeterd.	als niet verbeterd.	wegens overlijden.	om andere redenen.	Totaal.		hersteld ontslagenen.	overledenen.	hersteld ontslagenen.	overledenen.
Buitenzorg	93	125	17	3	„	48	3	71	147	7.79	22.01	11.68	13.87
Samarang.	111	34	6	„	30	8	„	44	101	5.13 *d*)	6.84 *d*)	3.38	2.54
Soerabaija	109	51	7	„	31	16	3	57	103	5.38 *d*)	12.31 *d*)	11.80	6.25
Totaal . .	313	*a*) 210	30	3	*b*) 61	72	*c*) 6	172	351	6.45 *d*)	15.48 *d*)	9.27	7.76

a) Niet allen waren nieuwe lijders, zijnde onder de opgaaf betreffende Buitenzorg 58 patiënten begrepen, die in den aanvang van het jaar derwaarts werden overgebracht uit de gestichten te Samarang en Soerabaija.

b) Hieronder de 58 patiënten bedoeld in de vorige aanteekening.

c) De bijlage Z vermeldt — echter zonder nadere toelichting — dat hiervan 2 werden afgevoerd als „niet-krankzinnig" en 4 als „in eene andere klasse geplaatst".

d) Na aftrekking van de geëvacueerden naar Buitenzorg (zie noot *a*).

In de hulpgestichten te Samarang en Soerabaija was gedurende 1883 de gezondheidstoestand bevredigend. De groote sterfte in het gesticht te Buitenzorg was uitsluitend aan berriberri te wijten, welke ziekte eerst gestuit werd toen de inlandsche patiënten in de bij het gesticht gereed gekomen landbouwkolonie konden worden opgenomen. Ook in andere opzichten leverde de verpleging buiten het eigenlijke gesticht (zie vorig verslag blz. 118) gunstige uitkomsten op.

Uit het volgende tweemaandelijksch overzicht kan blijken hoevelen van de patiënten te Buitenzorg op den 15den van elke der in de opgaaf genoemde maanden met landbouw en tuinarbeid en hoevelen met andere werkzaamheden werden bezig gehouden.

Aard der werkzaamheden.	15 Januari.	15 Maart.	15 Mei.	15 Juli.	15 September.	15 November.
MANNEN.						
Veldarbeid	4	3	2	„	„	3
Tuinarbeid	30	34	30	28	22	41
Huiswerk	7	9	8	5	3	2
Smids- en koperslagerswerk.	„	1	„	„	„	„
Schoenmakerswerk	„	1	1	1	1	1
Nettenbreien	„	„	4	„	„	„
Houtzagen	„	„	3	„	„	„
Vullen van liggingstukken .	„	„	2	„	„	„
Pluiswer	„	„	3	„	„	„
Schrijfwerk	„	„	„	„	„	1
Kleermakerswerk	„	„	„	„	„	2
Teekenen	„	„	„	„	„	1
Studie	„	„	„	„	„	1
Totaal werkzame patiënten .	41	48	53	34	26	52
Aanwezig getal patiënten. Europeanen.	34	34	35	37	40	39
Aanwezig getal patiënten. Inlanders. .	65	68	56	56	51	50
Totaal . . .	99	102	91	93	91	89
VROUWEN.						
Buitenwerk	8	8	8	8	8	8
Tuinwerk	15	11	14	11	10	10
Naaiwerk	10	11	12	16	16	14
Huiswerk	6	10	8	6	6	6
Totaal werkzame patiënten .	39	40	42	41	40	38
Aanwezig getal patiënten. Europeanen.	9	10	11	11	11	11
Aanwezig getal patiënten. Inlanders . .	46	49	45	45	44	43
Totaal . .	55	59	56	56	55	54

Volgens bovenstaande opgaaf behoorden van de te Buitenzorg verpleegde krankzinnigen 45 pct. der mannen en 71 pct. der vrouwen tot de werkzame patiënten, tegen respectievelijk 66 en 76 pct. in het tweede semester van 1882 (eerst met 1 Juli 1882 werd het gesticht geopend). De minder gunstige verhouding voor 1883 is hieraan toe te schrijven dat in dat jaar onder de verpleegden veel meer Europeanen waren, welke categorie van patiënten meestal zeer moeilijk tot eenige geregelde bezigheid te krijgen is. Uit het overzicht is voorts te zien dat het *gemiddeld* aantal patiënten te Buitenzorg beliep 150, waaronder 82 werkzamen, van welke laatsten er 52 met buitenwerk (voornamelijk veld- en tuinbouw) werden bezig gehouden.

Vaccine. Ten aanzien van het aantal in Nederlandsch-Indië gedurende de laatste drie jaren verrichte vaccinatiën en revaccinatiën zijn de volgende opgaven ontvangen.

Jaren.	JAVA EN MADURA.				BUITENBEZITTINGEN.			
	Vaccinatiën.	Waarvan geslaagd.	Revaccinatiën.	Waarvan geslaagd.	Vaccinatiën.	Waarvan geslaagd.	Revaccinatiën.	Waarvan geslaagd.
1881	600 544	1 : 1,15	630 723	1 : 1,47	104 009	1 : 1,24	65 111	1 : 1,98
1882*a*)	584 863	1:1,148	632 270	1:1,506	106 024	1 : 1,19	36 549	1 : 1,88
1883*b*)	593 684	1:1,222	621 613	1 : 1,72	108 295	1:1,202	38 585	1 : 1,92

a) Aan de cijfers betreffende Java en Madura ontbreken voor een gedeelte de opgaven van de residentiën Bezoeki, Madioen en Madura.

b) Over 1883 zijn van sommige gedeelten van Bantam en Madura geen opgaven ontvangen, terwijl aan de cijfers der buitenbezittingen die betreffende de Lampongsche districten en Billiton ontbreken.

Kan de statistiek der verrichte inentingen, voor zooveel Java en Madura betreft, geacht worden eene groote mate van vertrouwbaarheid te bezitten, wat het aantal geslaagde inentingen betreft moeten de opgaven der vaccinateurs in den regel als te gunstig worden aangemerkt, vooreerst omdat zij de niet-geslaagde inentingen allicht verzwijgen uit vrees dat ongunstige cijfers hunne activiteit in verdenking zouden brengen, maar ten andere ook omdat een betrekkelijk groot gedeelte van de ingeënte kinderen van de contrôle wegblijven en het resultaat van de bij dezen gedane inentingen geboekt wordt volgens de opgaven van de dessahoofden en dorpspriesters. Om de vaccinatierapporten in vertrouwbaarheid te doen winnen is in 1882 voorgeschreven dat het aantal geslaagde inentingen alleen moet worden geboekt ten opzichte van de kinderen die ter contrôle opkomen en dus door de vaccinateurs zelven worden onderzocht. Volgens de opgaven over 1883 zijn van de 593 684 op Java en Madura verrichte vaccinatiën 554 127 gecontroleerd en kunnen daarvan 485 792 (of 87.67 pct.) als geslaagd worden aangemerkt. Een beteren maatstaf

ter beoordeeling van de uitkomsten der inenting leveren echter de inspectie-rapporten van de opzieners der vaccine. Volgens de sedert 1874 gehouden aanteekeningen waren 73 pct. van het bij deze inspectiën onderzochte aantal kinderen van 1- tot 10jarigen leeftijd met voldoend succes gevaccineerd. De inspecteur van den geneeskundigen dienst voor Java en Madura is dan ook van oordeel dat die verhouding voor geheel de ingeënte bevolking aldaar mag gelden [1]).

Als oorzaken van het mislukken van de verrichte inentingen worden opgegeven: gebrek aan zorg, soms ook tegenwerking, van de zijde der ouders, en nalatigheid of mindere zorg van de vaccinateurs, hetzij door te haastig, te diep of te oppervlakkig in te enten, hetzij door te weinig of minder goede lymphe te bezigen.

De op Java en Madura voorhanden grondstof voor de vaccinatie verkeerde, blijkens de uitspraak van het groote meerendeel der met het opzicht belaste geneesheeren, in bruikbaren staat [2]), niettegenstaande de vernieuwing van de versche lymphe tot nog toe nagenoeg uitsluitend moet plaats vinden door geconserveerde lymphe uit Europa, die — verscheidene weken oud zijnde vóórdat zij wordt aangewend — in vele gevallen aan werkzaamheid verloren heeft. De in het afgeloopen jaar bij vernieuwing herhaalde pogingen om door inenting van kalveren met animale stof uit voorname parcs vaccinogènes in Europa de animale vaccine in Indië te cultiveeren, mislukten weder ondanks de meeste voorzorgen, hetgeen de Indische Regeering in December 1883 deed besluiten van verdere stappen om in Indië tot de oprichting van een parc vaccinogène te geraken voorloopig af te zien. De reeds in vorige verslagen bedoelde officier van gezondheid, die zich voor de zaak veel moeite had gegeven, verwachtte intusschen nog een goed gevolg van eene poging om de animale vaccine (door inenting van kalf op kalf) te cultiveeren op de reis van Napels naar Batavia. Ten gevolge van een dezerzijds nopens deze zaak met de Indische Regeering geopend nader overleg, is dit laatste denkbeeld thans opzettelijk in behandeling genomen.

Het aantal vaccinateurs en hulpvaccinateurs in Nederlandsch-Indië, op 31 December 1882 (volgens verbeterde opgaven) 371, was een jaar later geklommen tot 376. Terwijl er in 1883 5 overieden, 17 wegens ziekte of om andere redenen ontslagen en 5 in andere betrekkingen geplaatst werden, traden 32 nieuwe vaccinateurs en hulpvaccinateurs in dienst.

In Bantam, Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling en Palembang onderging de indeeling in vaccinedistricten eenige wijziging. In de gouvernementsafdeelingen van laatstgenoemde residentie werd één vaccinateur meer in dienst gesteld, en daarentegen ingetrokken de plaatsing van een vaccinateur te Djambi, waar de bevolking zich weinig aan de vaccine liet gelegen liggen. Echter bestaat het voornemen om nu en dan een vaccinateur derwaarts te zenden met levende stof, zoodat de inenting van kind op kind geschieden kan en dus minder vrees voor mislukking bestaat.

In verband met de reeds voor een paar jaren genomen voorloopige maatregelen tot invoering van de vaccine in de afdeeling Groot-Atjeh, is in Januari jl. door den gouverneur eene nadere regeling te dier zake vastgesteld, ten einde op bepaalde dagen de bevolking in en om onze nederzettingen gelegenheid te geven om kinderen en volwassenen te doen vaccineeren of revaccineeren. De vier in de ressorten Kotta Radja, Anagaloeng, Olehleh en Toengkoep geplaatste vaccinateurs en hulpvaccinateurs zullen geregeld de verschillende tot hun ressort behoorende kampongs moeten bezoeken om, onder toezicht en met medewerking van de inlandsche hoofden, het welslagen en de voortplanting der vaccine te bevorderen.

De sedert 1881 genomen proef met de invoering van de vaccine op den zuidwestelijken landtong van Halmaheira (residentie Ternate), namelijk in het landschap Gani Lima Negri, is volkomen geslaagd, zoodat dan ook tot definitieve aanstelling van een vaccinateur zal worden overgegaan. In een paar andere gedeelten van de residentie Ternate, de op en bij de oostkust van Celebes gelegen onderhoorigheden Tomboekoe en Bangaai, kon met de in 1881 bevolen tweejarige proef eerst in 1883 begonnen worden, omdat vóór dien tijd voor die streken geen vaccinateurs beschikbaar waren. Wat Bangaai betreft, is reeds vernomen dat de bevolking van de vaccine niet afkeerig is.

Omtrent de kansen tot invoering van de vaccine in de niet onder gouvernementsbestuur staande gedeelten van Bali en Lombok luiden de nader verkregen berichten van den plaatselijken geneesheer te Banjoewangi (zie vorig verslag blz. 120) niet bemoedigender dan vroeger. Zelfs in de landschappen waar zich eenige Balineezen bevonden die te Banjoewangi de vaccinatie hadden aangeleerd, gingen de radja's uit onverschilligheid er niet toe over om van hen partij te trekken. De Indische Regeering heeft dan ook het denkbeeld om eene regeling van de vaccine voor de Balische vorstenrijken ter hand te nemen voorshands laten varen, maar bij wijze van tijdelijken maatregel den resident gemachtigd (Indisch besluit dd. 10 April 1884) om jaarlijks over hoogstens f 300 te beschikken voor het uitloven van premiën aan Balineezen of anderen (bijv. Chineesche handelaars of pachters die veel met de bevolking in aanraking komen) die er in slagen de vaccine, zij het met of buiten directe inmenging van het inlandsch bestuur, onder de Balische bevolking ingang te doen vinden.

§ 2. *Veeartsenijdienst.*

Sedert de afsluiting der mededeelingen in 't vorig verslag, loopende tot 12 Juli 1883, heeft de veeziekte in West-Java, die zich gedurende de twee voorafgegane maanden nog slechts in een paar zeer beperkte kringen der residentiën Batavia en Krawang weder vertoond had — namelijk op het particuliere land Pebaijoran in de afdeeling Meester-Cornelis en in een vijftal dessa's van het Krawangsche onderdistrict Klari — geen omvang van eenige beteekenis meer gekregen; integendeel kon sedert medio November 1883 de ziekte als geweken worden beschouwd. Werden in het eerste halfjaar 1883 1052 beesten ter zake van de veepest verloren, in het tweede semester beliep het aantal niet meer dan 136.

Omtrent deze laatste gevallen is nog het volgende aan te teekenen. Gedurende de maand Juli kwamen nergens in de vijf gewesten van West-Java veepestgevallen voor, maar op 1 Augustus vertoonde de ziekte zich in eene zesde dessa van het reeds genoemde Krawangsche onderdistrict Klari, waar de besmetting klaarblijkelijk was ontstaan door het onvoldoend begraven van eenige aangetaste beesten uit een der andere vijf kampongs; de afmaking van deze beesten was namelijk verzwegen omdat zij had plaats gehad vóórdat de ziekte aan het bestuur was gerapporteerd geworden. In bedoelde zesde dessa, met name Rawagedeh, stierf 1 ziek beest en werden 2 andere met nog 9 verdachte beesten terstond afgemaakt. De ziekte scheen toen bedwongen, maar op 30 September vertoonde zij zich andermaal bij 3 beesten van Rawagedeh en bij 1 beest van de naburige tot hiertoe geheel onbesmet gebleven dessa Djati Ilir. In laatstgemelde dessa deden zich tot 12 October nog 7 gevallen voor. Al die 11 beesten en nog 18 verdachte werden afgemaakt, waarna in Krawang geen veepestgevallen meer zijn waargenomen.

In de afdeeling Meester-Cornelis (residentie Batavia) deden zich van 26 Augustus tot 15 November 1883 nog eenige gevallen met een goedaardig verloop voor in een drietal kampongs van het land Kedoenggedeh, en zulks niettegenstaande de eigenaar steeds de grootste voorzorgen tegen de besmetting van zijn veestapel had aan den dag gelegd. In verband met de locale omstandigheden kwam het den resident-commissaris in zake veepest wenschelijk voor hier een stelsel van bestrijding toe te passen dat eenigszins afweek van de voorschriften in Indisch Staatsblad 1869 n°. 122. De door hem, met goedkeuring van de Indische Regeering, genomen maatregelen kwamen in hoofdzaak hierop neder, dat alleen de door veeziekte werkelijk aangetaste dieren onmiddellijk afgemaakt en onder politietoezicht begraven werden, doch de overige

[1]) Het reeds op blz. 98 hiervóór aangehaalde, in deel XXIII van het Geneeskundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië gepubliceerde opstel betreffende de vaccine op Java en Madura, van de hand van gemelden inspecteur, behelst dienaangaande uitvoerige gegevens.

[2]) Dit werd over 1883 gemeld ten opzichte van 161 van de 182 vaccinedistricten. Van 13 vaccinedistricten werd gerapporteerd dat de lymphe in deugdzaamheid verminderd was. In de 8 anderen stierf in 1883 de vaccine uit, en wel in 6 zonder bekende oorzaak en in 2 doordien de lymphe in langen tijd niet vernieuwd was.

tot den veestapel behoorende en mitsdien verdachte dieren streng afgezonderd en tevens zoo min mogelijk in hunne gewone leefwijze gestoord werden, weshalve daarvoor afzonderlijke weide- en badplaatsen werden aangewezen. In het geheel werden er 95 beesten afgemaakt. De resultaten, bij deze op Kedoenggedeh gevolgde gedragslijn verkregen, waren alleszins gunstig en zouden door den resident-commissaris omstandig worden beschreven, opdat van de verkregen ondervinding voor de toekomst partij kan worden getrokken.

In verband met den gunstigen loop van zaken gedurende 1883 kon het speciaal voor de veepestbestrijding aangewezen personeel zich in hoofdzaak wijden aan de contrôle op de registratie en brandmerking van het vee, en wat Cheribon en de Preanger regentschappen betreft, aan de zorg dat geen vee oostwaarts door den grooten afsluitingspagger werd vervoerd.

Was reeds in Augustus 1883 het speciale bewakingspersoneel bij dien pagger (die niettemin als demarcatielijn bleef aangewezen) afgedankt, in November werd besloten ook de contrôle op de registratie en merking van het vee en op de bijhouding daarvan te doen overgaan op het vaste bestuurspersoneel (adsistent-residenten en controleurs). Echter werden hun, om zoowel hierbij als bij de gewone contrôle-werkzaamheden behulpzaam te zijn, 32 pas aangestelde ambtenaren voor den burgerlijken dienst toegevoegd. De door de veepestbestrijding aan hun korps onttrokken controleurs en ambtenaren ter beschikking, in het geheel ten getale van 24 en 5, kwamen nu weder voor hun gewonen werkkring bij het binnenlandsch bestuur beschikbaar, uitgenomen voorloopig een 7tal, waarvan 5 als maatregel van voorzorg — één voor elk gewest — in West-Java gedetacheerd bleven speciaal ten behoeve van den veterinairen dienst en om, bij mogelijk weder uitbreken van de ziekte, met de leiding der bestrijding belast te worden. Voorts behield de resident-commissaris, in verband ook met eene hem gedane opdracht van wetgevenden aard (zie lager), voorloopig een controleur als secretaris, terwijl eindelijk de zevende controleur nog voor zoolang noodig werd aangehouden voor het toezicht bij de hooger bedoelde proefneming met een gewijzigd afmakingssysteem op Kedoenggedeh. Het inlandsch personeel dat bij de registratie en merking van het vee dienst deed, werd te rekenen van 1 Januari 1884 ingekrompen, en bleef toen nog bestaan uit 177 mantri's en 193 oppassers, te zamen kostende f 11 435 's maands.

Met behulp van het bovenbedoelde onder hunne directe bevelen gestelde buitengewoon Europeesch en inlandsch personeel waren de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur volkomen in de gelegenheid om zich nauwkeurig rekenschap te geven van alles wat er voorviel op het gebied der veterinaire politie, maar nergens meer heeft men gevallen van veepest kunnen ontdekken. Op het laatst besmet gebleven land Kedoenggedeh liet de resident-commissaris in zake veepest in April/Mei jl., door eene speciale commissie van twee veeartsen en een controleur, voorzichtigheidshalve nog een nauwkeurig onderzoek instellen naar den gezondheidstoestand van den veestapel, welk onderzoek de bevredigendste uitkomsten opleverde. Toen dan ook, naar het gevoelen der deskundigen, de veepest in West-Java geheel als geweken kon worden beschouwd, achtte de Gouverneur-Generaal zich, zoowel uit een geldelijk oogpunt als om bezwaren van anderen aard te ontgaan, alleszins verantwoord om alle buitengewone maatregelen een einde te doen nemen, en dus ook, behoudens de voortgezette registratie en merking van het vee, voor zoover zulks zonder extra hulp geschieden kon, de belemmeringen te doen ophouden welke het vervoer van vee en daarvan afkomstige zaken in West-Java nog altijd in den weg stonden. Bij Indisch besluit dd. 7 Juni 1884 n°. 14 werd mitsdien bepaald dat het vervoer van vee enz., van bewesten de door de residentiën Cheribon en Preanger regentschappen loopende demarcatielijn naar de oostwaarts gelegen streken en in het algemeen uit de besmet geweest zijnde streken naar plaatsen die van de veepest verschoond waren gebleven, niet meer verboden was [1]) en voor dat vervoer ook niet meer vereischt werd een consent van het hoofd van gewestelijk of plaatselijk bestuur. Voorts werd bij het aangehaald besluit met den laatsten der genoemde maand ingetrokken de beschikbaarstelling van alle nog ten dienste der veepestbestrijding afgezonderde controleurs en ambtenaren voor den burgerlijken dienst (ook van den tijdelijk voor den burgerlijken veeartsenijdienst benuttigden paardenarts van het Indisch leger), terwijl na ultimo Juni ook geen gelden meer werden toegestaan voor het in dienst houden van tijdelijk inlandsch personeel ten behoeve van de registratie en brandmerking van vee, omtrent de voortzetting van welke werkzaamheden door het gewone personeel een voorstel werd gevraagd van den resident der Preanger regentschappen, benoemd resident van Samarang, die bij het besluit van 14 Juni 1884, met ingang van den laatsten dier maand, tevens eervol werd ontslagen als gouvernements-commissaris in zake veepest, behoudens zijne verplichting om in te dienen een beredeneerd overzicht betreffende den loop, het karakter en de wijze van bestrijding der geheerscht hebbende veeziekte en eene aanwijzing van hetgeen noodig is om de sedert het uitbreken er van opgedane ervaring niet verloren te doen gaan. De in 't laatst van 1883 aan den gouvernements-commissaris gedane opdracht tot het ontwerpen, na afloop van de veepest-bestrijding, van eene herziene wetgeving op veterinair politioneel gebied bleef niet gehandhaafd. Het ligt in de bedoeling dien arbeid te doen verrichten bij het betrokken departement van algemeen bestuur nadat het zooeven bedoeld overzicht daartoe de noodige gegevens zal hebben verschaft. De buiten hun organieken werkkring gedetacheerde Europeesche veeartsen keerden weder naar hunne gewone standplaatsen terug, terwijl over den eenigen zich nog in tijdelijken dienst bevindenden burgerlijken veearts en over de inlandsche veeartsen beschikt werd ten behoeve van de plaatsen waar hunne diensten het meest noodig waren.

Volgens de laatst bekende verbeterde opgaven had de bestrijding van de veepest in West-Java tot 31 December 1882 gekost f 13 175 856, welk bedrag, voor zoover voorloopig is kunnen worden berekend, bij het einde van 1883 geklommen was tot f 14 039 483. Over 1879 namelijk waren de kosten f 2 915 424, over 1880 f 4 072 968, over 1881 f 4 475 844, over 1882 f 1 711 620 en over 1883 f 863 627. Onder rubrieken gebracht waren deze beide laatste totalen verdeeld als volgt:

	1882.	1883.
Schadeloosstelling voor onteigend vee, stallen, enz.	f 251 862	f 185 321
Ontsmetting en afmaking	54 522	14 657
Paggers en veelooze streken	493 680	43 558
Bewaking der cordons door militairen	511 355	5 831
Traktementen en reiskosten der tijdelijke veeartsen	62 975	50 258
Traktementen en reiskosten van besturende en andere ambtenaren	112 715	192 054
Daggelden en reiskosten van gecommitteerden	83 830	62 636
Inlandsch politiepersoneel, bewakers, enz.	126 635	287 662
Drukwerken en andere kleine uitgaven	2 232	9 695
Huur van vaartuigen voor strandbewaking	903	"
Weidegelden	"	1 955
Bouw van algemeene slachtplaatsen	10 911	"
Nog vermoedelijk te doene uitgaven vóór de afsluiting van het dienstjaar 1883		10 000
Totaal	f 1 711 620	f 863 627

Andere ziekten onder het vee vertoonden zich in 1883 op Java en Madura niet in verontrustende mate. Miltvuur werd waargenomen in de residentiën Samarang, Kediri, Probolinggo en Madura, terwijl zich in Juli in Cheribon en in December in Tagal gevallen van mond- en klauwzeer voordeden, die echter geen noemenswaardige uitbreiding verkregen; in beide residentiën was dit kwaad spoedig geweken. Kwade droes en huidworm deden zich in vrij hevige mate voor onder de paarden ter hoofdplaats Soerabaija.

Met de blijkens 't vorig verslag door dr. W. Van der Heijden, zoowel tegen veepest als tegen andere besmettelijke ziekten onder het vee, aanbevolen nieuwe geneeswijze (onderhuidsche inspuiting met jodium) werden in 1883 alleen proeven genomen op paarden lijdende aan kwaden droes, doch geen dier proeven leidde tot voldoende uitkomsten. De aanwending van deze geneeswijze op door veepest aangetaste runderen bleef achterwege, vermits onder de omstandigheden waarin men in het afgeloopen

[1]) In het belang van den landbouw van sommige binnen de demarcatielijn gelegen dessa's in Cheribon was reeds bij Indisch besluit dd. 1 Maart 1884 n°. 3 eene tijdelijke afwijking van het verbod toegestaan.

jaar ten opzichte van die ziekte verkeerde, aan dadelijke vernietiging van de smetstof boven geneeskundige behandeling der aangetaste dieren de voorkeur werd gegeven. Voor beproeving bij miltvuur wenschte men in Indië te wachten totdat eventueele proeven in Europa wellicht gezichtspunten zouden hebben geopend die tot de aanwending van het middel op een voor Indië gewenschten eenvoudigeren voet zouden kunnen leiden.

De in April 1883 op Sumatra — in een gedeelte der Padangsche Bovenlanden — ontdekte veepest, vermoedelijk ontstaan door overbrenging uit de naburige onafhankelijke landschappen, is nog niet geheel bedwongen. Had de ziekte zich tot 20 Augustus 1883 reeds geopenbaard in vier van de zes districten der tot de afdeeling Tanah Datar behoorende onderafdeeling VII Kotta (verg. vorig verslag blz. 201), sedert heeft zij zich over die geheele onderafdeeling uitgestrekt en tevens zich vertoond in een paar andere onderafdeelingen, waar de gevallen zich echter slechts tot de eerst besmette negorij bleven bepalen en de ziekte spoedig verdwenen is. Van het bekend worden der ziekte af tot 30 April jl. beliep het aantal gestorven beesten (het stelsel van afmaking werd gedurende dat tijdsverloop nog niet toegepast) districtsgewijze als volgt:

Afdeeling.	Onder-afdeeling.	Districten.	Aantal aan veepest gestorven	
			karbouwen.	djawi's.
Tanah Datar.	VII Kotta.	Sidjoendjoeng.	980	1 005
		Kotta Baroe.	589	302
		Loeboe Tarab.	181	305
		Padang Siboesoek	757	700
		Siloengkoeng.	646	1 156
		VII Kotta.	1 816	1 586
			4 969	5 054
Id.	Lintou en Boea.	Lintou. Boea.	37	68
XIII en IX Kotta.	Soepaijang.	?	10	29
	Solok.	?	?	?
			5 016	5 151
			10 167	

Naarmate de ziekte zich uitbreidde werden de bestaande pagger-afsluitingen vermeerderd, nieuwe veelooze streken gevormd en tevens gezorgd voor afzondering van het aangetaste vee. Aan den sedert Augustus 1883 in de besmette streek gestationneerden Europeeschen veearts werden later nog twee inlandsche veeartsen toegevoegd, terwijl van lieverlede het buitengewoon Europeesch en inlandsch personeel eene grootere sterkte verkreeg en in December 1883 een controleur der 1ste klasse, die geruimen tijd aan de uitvoering der maatregelen in West-Java had deelgenomen, werd aangewezen om, in overleg met den adsistent-resident van Tanah Datar, de leiding op zich te nemen van al wat tot beteugeling van de ziekte in die afdeeling mocht worden vereischt. Op dezen laatsten maatregel is echter na verloop van eenige maanden teruggekomen. Het bleek raadzaam, ter voorkoming van verslapping in de uitvoering der voorgeschreven maatregelen, het gewone Europeesch en inlandsch bestuurspersoneel rechtstreeks aan de middelen van bestrijding te doen deelnemen, te meer daar de bewuste controleur betrekkelijk spoedig door ziekte verhinderd was geworden om zich zoo actief te bewegen ter controleering van het veepestpersoneel als noodig was. Bij een Indisch besluit dd. 6 Mei 1884 werd deze ambtenaar bij zijn kader teruggeplaatst en voor de leiding van de veepest-maatregelen in Tanah Datar geen andere speciale ambtenaar meer aangewezen.

De ziekte woedde het hevigst in de districten VII Kotta, Padang Siboesoek en Siloengkoeng. In dit laatste begon zij tegen het eind van Januari 1884 af te nemen, en sedert medio Maart kwamen in Kotta Baroe, Loeboe Tarab en Sidjoendjoeng nog slechts sporadische gevallen voor. In verband met het afnemen der ziekte en om hare verdere uitbreiding naar nog onbesmette streken met kracht tegen te gaan, werd in Mei jl. besloten om, wanneer onverhoopt de ziekte zich buiten den afgesloten kring sporadisch mocht vertoonen, alsdan voorloopig als proef tot onmiddellijke afmaking over te gaan.

Ter tegemoetkoming in de lasten die ten gevolge der maatregelen tot bestrijding der ziekte op de bevolking drukten, welke lasten voornamelijk bestonden in het bewaken der kringen van afsluiting en het verzorgen van het naar elders verdreven vee, is sedert Mei jl. aan de heerendienstplichtigen eenige betaling toegelegd, terwijl ook, bij wijze van een matig daggeld, schadeloosstellingen zijn gegeven aan hen wier vee voor de vorming der veelooze streken verwijderd is moeten worden.

In Juli 1883 kwam de veepest sporadisch voor in het gouvernement Atjeh en onderhoorigheden, en wel in de kampong Lamtengah in Groot-Atjeh, waar de ziekte echter weinig uitbreiding verkreeg.

Ook deden zich in de laatste maanden af en toe gevallen van veepest voor in de residentie Oostkust van Sumatra, hieruit verklaarbaar dat het trekvee voor de landbouw-ondernemingen aldaar, evenals het benoodigde slachtvee, uit de Straits-Settlements wordt aangevoerd, waar in het begin van 1884 eene ziekte heerschte, welke door een ter zake geraadpleegden deskundige, te oordeelen naar de opgegeven ziekteverschijnselen, voor veepest gehouden werd. Naar aanleiding daarvan zijn tegen hare overbrenging naar Nederlandsch-Indië vanwege onze autoriteiten voorloopig voorzorgsmaatregelen genomen, terwijl de uitvaardiging van verbodsbepalingen met betrekking tot den invoer in onze bezittingen van vee en daarmede in verband staande zaken afkomstig uit de Straits-Settlements in Mei jl. bij de Indische Regeering een punt van overweging uitmaakte.

Uit andere gedeelten der buitenbezittingen is slechts gemeld dat in Palembang zich in 1883 miltvuur openbaarde en dat in het voorjaar van 1884 eene daarmede overeenkomende ziekte werd waargenomen onder de paarden en het hoornvee in de Lampongsche districten.

Van de organiek toegestane 7 veeartsen waren er op 31 December 1883, evenals bij het einde van 1882, 5 in dienst en 2 wegens ziekte met buitenlandsch verlof. Bovendien was in elk der beide jaren een paardenarts van het Indisch leger bij den burgerlijken veeartsenijdienst gedetacheerd (zie hooger), terwijl zich op 31 December jl. nog tijdelijk in Indischen dienst bevonden: sedert Juni 1881 een paardenarts van het Nederlandsche leger en sedert Februari 1883 drie burgerlijke veeartsen. In Juni jl. is de eerstbedoelde (tot het Indische leger behoorende) paardenarts, zooals hooger reeds gebleken is, bij den militairen dienst teruggeplaatst, terwijl in diezelfde maand van zijne werkzaamheden bij den burgerlijken veeartsenijdienst in Indië ook ontheven is geworden de paardenarts van het Nederlandsche leger. Van de drie laatstbedoelde burgerlijke veeartsen in tijdelijken dienst keerden er in Februari jl. twee na afloop van hunne éénjarige dienstverbintenis naar Nederland terug; de dienstverbintenis van den anderen werd echter tot Augustus 1884 verlengd. Onder de veeartsen in vasten dienst hadden in 1883 de volgende mutatiën plaats: van de 5 in Indië aanwezigen kwam er één te overlijden, doch twee nieuwe van hier uitgezonden titularissen konden worden aangesteld, één van welke echter reeds in September 1883 wegens ziekte met verlof moest terugkeeren. Door diens terugkeer zou dus het aantal met verlof tot drie zijn gestegen, maar één der verlofgangers had inmiddels, zooals reeds in 't vorig verslag werd gezegd, 's lands dienst met pensioen verlaten. Sedert 1 Juli 1884 zijn in Indië weder 7 vaste veeartsen beschikbaar, daar in Februari jl. één nieuwe werd verkregen, hier te lande voor rekening der Indische geldmiddelen opgeleid [1]), en één van de twee verlofgangers op 1 Juli zijn dienst in Indië heeft hervat.

Het aantal inlandsche veeartsen, sedert Juli 1882 10 bedragende (verg. vorig verslag blz. 122), werd in April jl. op 14 gebracht door de plaatsing, na afgelegd examen, van een viertal der bij de Europeesche veeartsen in opleiding zijnde kweekelingen. Aan dat examen, waarbij in het oog werd gehouden dat de inlandsche veearts slechts de hulp van den Europeeschen veearts behoeft te zijn,

[1]) Buiten dezen bleven nog 5 jongelieden voor die bestemming in opleiding, van welke er 2, die onlangs het diploma hebben verworven, eerlang ter beschikking van den Gouverneur-Generaal zullen worden gesteld, terwijl de 3 anderen vermoedelijk in 1886 beschikbaar komen.

hadden 9 kweekelingen deelgenomen. De 5 niet-geslaagden zouden in September van dit jaar tot een nader examen worden toegelaten.

Omtrent de toekomstige wijze van opleiding voor de betrekking van inlandsch veearts werd in September 1883 door den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid advies uitgebracht, bij welke gelegenheid door dien hoofdambtenaar tevens voorstellen zijn ingediend tot reorganisatie van den burgerlijken veeartsenijdienst en tot vaststelling van eene instructie voor de Europeesche en inlandsche veeartsen, en van een tarief van betaling voor de keuring en behandeling van ziek vee door deze ambtenaren en beambten (zie vorig verslag blz. 122). Deze voorstellen zijn in Indië voorloopig in advies gehouden in verband met eene eerlang door den Gouverneur-Generaal uit te lokken beslissing van het Opperbestuur nopens de vraag of de veeartsenijdienst al dan niet naar het departement van binnenlandsch bestuur zal worden overgebracht.

L. Departement der burgerlijke openbare werken.

I. Openbare werken in het algemeen.

Aan de technische ambtenaren van den waterstaat is opgedragen om, wanneer daartoe tijd beschikbaar is, aanhoudend zooveel mogelijk gegevens te verzamelen omtrent waterstanden, zeestroomingen, waterafvoer, slibgehalte, hevigheid en veelvuldigheid van bandjirs enz., ook al worden die gegevens niet vereischt voor eenig bepaald in uitzicht zijnd werk. Het doel van het verzamelen van die gegevens is om daarvan partij te kunnen trekken voor waterstaats- en bevloeiingswerken, bij het ontwerpen waarvan zich tot dusver telkens het gemis aan voldoende gegevens deed gevoelen. Tevens is voorgeschreven dat meer naar betrouwbaarheid dan naar veelheid van gegevens dient te worden gestreefd en dat vooral zorg moet worden gedragen dat de verkregen gegevens in behoorlijke registers met duidelijke toelichting zoodanig worden bewaard dat zij te allen tijde teruggevonden en met vertrouwen geraadpleegd kunnen worden.

Naar aanleiding van de opmerkingen voorkomende op blz. 21/22 van het Voorloopig Verslag van de Tweede Kamer der Staten-Generaal betreffende het eerste ontwerp der Indische begrooting voor 1884 is dezerzijds bij de Indische Regeering er op aangedrongen dat in de werkstaten nopens eenigszins belangrijke werken ruimere toelichtingen worden verstrekt, in dien zin namelijk dat de aard en het doel van het werk omstandiger dan tot dusver, doch steeds in beknopten vorm, worden aangeduid. Ten einde hieraan te kunnen voldoen, heeft zij de betrokken ambtenaren aangeschreven om bij de *voorloopige voorstellen* voor vernieuwingen en nieuwe werken meer gedetailleerde toelichtingen te voegen en meer eenvormigheid in acht te nemen. Verder zullen zij, ook bij de aanvragen om fondsen voor het gewoon onderhoud, moeten opgeven hoeveel de kosten van een in heerendienst uit te voeren werk zouden bedragen indien de geldswaarde van den arbeid der heerendienstplichtigen in rekening werd gebracht.

Het voornemen bestaat om de ontwerpen van belangrijke werken, voor zoover zij tot leering en leiddraad van het technisch personeel van den waterstaat kunnen strekken, ter algemeene kennis te brengen door ze in druk te doen verschijnen. Daartoe zullen voortaan de ontwerpen van alle zoodanige werken met nota's van toelichting, begrootingen, enz., zooveel mogelijk vergezeld van een beknopt overzicht van den gang der uitvoering en van de daarbij voorgekomen meldenswaardige bijzonderheden, aan het departement der burgerlijke openbare werken moeten worden teruggezonden zoodra de voltooiing der werken overeenkomstig de daarvoor bestaande voorschriften geconstateerd is.

De overtuiging dat de bestaande regelen op de uitvoering, zoomede op het beheer van en het toezicht over de burgerlijke openbare werken in Indië niet doeltreffend zijn en gebrekkig werken, met het gevolg dat van de schatkist offers worden gevergd, niet evenredig aan het daarvan verkregen nut, heeft er toe geleid dat de Gouverneur-Generaal in Mei jl. aan het lid in den Raad van Nederlandsch Indië, den heer J. A. De Gelder, heeft opgedragen eene nieuwe regeling te ontwerpen met eene daarbij passende herziening der formatie van het personeel.

Technisch personeel. Op 31 December 1883 was het technisch personeel overeenkomstig de formatie voltallig en op de volgende wijze werkzaam gesteld.

BESTEMMING.	Hoofd- en verdere ingenieurs.	Architecten en opzichters.	Te zamen.
In algemeenen dienst of afgezonderd voor speciale werken of diensten.			
inspecteurs	3	„	3
gedetacheerd bij het departement	5	1	6
afgezonderd voor speciale werken of diensten	a) 10	b) 6	16
	18	7	25
In de volgende gewesten met den gewonen dienst belast:			
Java en Madura.			
Bantam	2	4	6
Batavia	6	7	13
Krawang	„	2	2
Preanger regentschappen	3	7	10
Cheribon	3	7	10
Tagal	2	4	6
Pekalongan	3	4	7
Samarang	3	14	17
Japara	1	3	4
Rembang	2	8	10
Soerabaija	6	13	19
Pasoeroean	2	4	6
Probolinggo	2	5	7
Bezoeki	3	5	8
Banjoemas	2	5	7
Bagelen	3	5	8
Kadoe	1	4	5
Djokjokarta	„	1	1
Soerakarta	„	2	2
Madioen	1	5	6
Kediri	2	4	6
Madura	„	3	3
	47	116	163
Buitenbezittingen.			
Sumatra's Westkust	3	7	10
Benkoelen	„	3	3
Lampongsche districten	1	1	2
Palembang	1	2	3
Sumatra's Oostkust	„	4	4
Atjeh en onderhoorigheden	3	4	7
Riouw	„	1	1
Banka	„	1	1
Billiton	„	1	1
Westerafdeeling van Borneo	„	1	1
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	„	3	3
Celebes en onderhoorigheden	1	3	4
Menado	1	5	6
Amboina	„	2	2
Ternate	„	1	1
Timor	„	1	1
Bali en Lombok	„	1	1
	10	41	51
Totalen. In algemeenen dienst of afgezonderd voor speciale werken of diensten	18	7	25
Totalen. Voor den gewonen dienst	57	157	214
Totaal-generaal (overeenkomende met de compleete formatie)	75	164	239

a) Namelijk 4 voor de Bataviasche havenwerken, 3 voor de waterwerken in Demak en 3 voor de werken tot behoud van het vaarwater in straat Madura.

b) Namelijk 1 voor de Bataviasche havenwerken, 3 voor de werken ten behoeve van straat Madura en 2 voor het toezicht over de Oosteren Westerslokkans in de afdeeling Buitenzorg (residentie Batavia) en over de Tjimanok-werken nabij Indramaijoe (residentie Cheribon).

Bovendien waren boven de formatie in dienst en werden à la suite van hun korps gevoerd 1 ingenieur en 5 opzich-

ters belast met de uitvoering van de onder het departement der marine ressorteerende werken te Soerabaija en op Onrust.

Van het laatstelijk (in 1882 en 1883) hier te lande ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gesteld personeel, bestaande uit 7 adspirant-ingenieurs en 6 opzichters (zie vorig verslag blz. 123), waren op 31 December jl. 2 adspirant-ingenieurs, bij gemis aan vacatures, nog slechts voorloopig werkzaam gesteld en 2 nog niet in Indië aangekomen. (Sedert in Juli jl. drie plaatsen van adspirant-ingenieur zijn vervuld, is thans nog slechts één van de laatstbedoelde vier candidaten op voorloopigen voet werkzaam.) De 3 andere adspirant-ingenieurs en de 6 opzichters konden nog in 1883 hunne plaatsen in de formatie innemen. Voorts werden van de 14 in Indië geëxamineerde opzichters, die blijkens het vorig verslag nog op plaatsing wachtten, er 2 in het afgeloopen jaar aangesteld. In verband met eene voorgenomen inkrimping van het waterstaatspersoneel (zie hooger) worden dit jaar geen candidaten voor de betrekkingen van adspirant-ingenieur of opzichter van hier uitgezonden. Als tijdelijke opzichters (werkbazen) waren in het afgeloopen jaar werkzaam 140 personen, tegen 175 in 1882.

Landmeters. In 1883 onderwierp zich niemand aan het gewone landmetersexamen (Indisch Staatsblad 1866 n°. 46). Bij het einde van 1883 waren 27 waterstaatsambtenaren belast met de functiën van landmeter.

Bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 230 werd, ter aanvulling van Indisch Staatsblad 1874 n°. 57, de instructie voor de landmeters te Batavia, Samarang en Soerabaija van toepassing verklaard op den gouvernementslandmeter in de residentie Bali en Lombok.

Uitvoering van werken. Uit het volgende staatje kan worden gezien in hoever gedurende de laatste vijf jaren uitvoering gegeven werd aan- dan wel afgeweken werd van- de werkplannen waarop de begrootingen voor de openbare werken waren gebaseerd.

Jaren.	Aantal werken (vernieuwingen en nieuwe werken) begrepen in het bij de begrooting aangenomen werkplan.	Aantal uitgevoerde werken, waarop bij het werkplan		Van het uitgevoerd aantal werken	
		wel was gerekend.	niet was gerekend.	hadden reeds in het voorafgegane jaar moeten zijn voltooid.	waren door de hoofden van gewestelijk bestuur op eigen gezag ten uitvoer gelegd.
1879	433	289	674	310	98
1880	404	263	573	310	101
1881	485	354	489	134	94
1882	389	265	443	123	79
1883	423	358	476	143	80

Eene vergelijking van de oorspronkelijk [1]) bij de begrooting toegestane sommen voor openbare werken (eenige lager afzonderlijk te vermelden groote werken uitgezonderd) en van de — volgens voorloopige opgaven — verwerkte sommen vindt men over hetzelfde vijfjarig tijdvak in het volgende overzicht.

JAREN.	Bij hoofdstuk II der begrooting was toegestaan (behalve voor sommige lager te vermelden groote werken):			Van de in de voorgaande kolommen opgegeven sommen werd, volgens de maandelijksche werkrapporten, verbruikt:				Onder de verbruikte sommen ter zake van niet in het werkplan voorziene werken was begrepen:	
	voor vernieuwingen en nieuwe werken.	voor gewoon onderhoud en herstelling.	Te zamen.	voor vernieuwingen en nieuwe werken waarop bij het werkplan wel was gereken	voor vernieuwingen en nieuwe werken waarop bij het werkplan niet was gerekend.	voor gewoon onderhoud en herstelling.	Te zamen.	voor werken door hoofden van gewestelijk bestuur op eigen gezag bevolen.	voor werken die in uitvoering waren genomen tot het verschaffen van geldelijke verdiensten aan noodlijdenden door misgewas of andere rampen.
1879	f 3 917 107	f 2 693 100	f 6 610 207	f 4 042 143	f 771 640	f 1 581 795	f 6 395 578	f 131 752	f 213 250
1880	3 408 176	2 827 100	6 235 276	3 551 489	953 087	1 591 127	6 095 703	132 664	7 203
1881	3 721 000	3 164 800	6 885 800	4 174 266	482 354	1 640 305	6 296 925	202 095	56 059
1882	4 208 000	3 223 000	7 431 000	2 867 283	901 096	2 950 865	6 719 244	48 909	117 993
1883	4 265 000	3 228 000	7 493 000	2 756 210	1 020 188	2 904 755	6 681 153	71 012	79 261

Voor de straks bedoelde groote werken waren in dezelfde jaren de toegestane en de verbruikte sommen als volgt (voor de toegestane sommen geldt het aangeteekende in de noot hieronder).

	Bij de begrooting (Iste en IIde hoofdstuk) toegestaan.					Werkelijk uitgegeven (in Nederland en in Indië).				
	1879	1880	1881	1882	1883	1879	1880	1881	1882	1883
Havenwerken bij Batavia.	f 3 168 000	f 2 821 000	f 2 774 000	f 2 441 000	f 1 708 000	f 3 010 331	f 2 958 009	f 2 684 163	f 2 133 982	f 1 651 818
Krankzinnigengesticht te Buitenzorg . . .	300 000	„	„	„	„	91 742	„	„	„	„
Waterkeeringswerken te Batavia	250 000	100 000	106 000	„	„	87 223	88 105	143 800	„	„
Idem te Samarang . .	200 000	„	„	„	„	69 121	„	„	„	„
Waterwerken in Demak	500 000	500 000	250 000	700 000	465 000	16 305	12 244	2 849	583 423	696 100
Verlegging van de monding der Solorivier .	„	„	„	1 000 000	1 000 000	„	„	„	1 093 492	524 012
Te zamen. . .	f 4 418 000	f 3 421 000	f 3 130 000	f 4 141 000	f 3 173 000	f 3 274 722	f 3 058 358	f 2 830 812	f 3 810 897	f 2 871 930

Gedurende 1883 werden 91 aanbestedingen gehouden, namelijk 57 voor de uitvoering van werken, waarvan er 42 slaagden, en 34 uitsluitend voor de levering van materialen, welke op 1 na slaagden. De kosten van al de in

[1]) Dus zonder rekening te houden met latere wijzigingen, hetzij bij de wet, hetzij door middel van credietopening boven de begrooting, hetzij door overschrijving van hoofdstuk II (uitgaven in Indië) op hoofdstuk I (uitgaven in Nederland) of omgekeerd.

uitbesteding gebrachte werken waren begroot op f 693 044; die van de 42 gegunde werken op f 485 755, terwijl zij werden toegewezen tegen f 437 987. Onder deze totalen — wat de ramingsommen betreft echter met uitzondering van 8 werken — is niet begrepen de waarde der uit 's lands voorraad te verstrekken materialen. Van de 57 uitbestede werken waren er 24 die elk op meer dan f 10 000 geraamd waren. Van deze 24 werken werden er 17 gegund.

Terwijl sommige gewestelijke bestuurders weder verklaarden dat de arbeid der heerendienstplichtigen bij dien van vrije koelies achterstaat, zoodat zij twee à drie heerendienstplichtigen gelijkstelden met één vrijen koelie, vonden anderen over het algemeen weinig onderscheid tusschen de beide categorieën van arbeiders. Dit verschil van gevoelen doet zich ook voor bij de waardeering van den arbeid der veroordeelden, in vergelijking met dien van vrije koelies. Eene juiste vergelijking is alleen mogelijk als rekening wordt gehouden met den aard van de werken en met de wijze waarop toezicht wordt uitgeoefend.

Behalve bij de Demaksche waterwerken waren koelies en handwerkslieden over het algemeen gemakkelijk en tegen middelmatige loonen te bekomen. De bekwaamheid der handwerkslieden, vooral die der timmerlieden, liet dikwijls te wenschen over.

De benoodigde materialen werden, voor zoover zij van Europeeschen oorsprong waren, uit Nederland ontboden en uit de pakhuizen op de drie hoofdplaatsen aan de werken verstrekt. Voor portland-cement wordt meestal eene uitzondering gemaakt op den regel van ontbieding uit Nederland, daar het prijsverschil, wanneer men de risico van bederf op de zeereis in aanmerking neemt, niet noemenswaardig is en wel opweegt tegen het voordeel dat er in gelegen is om, ter plaatse waar eenig werk wordt uitgevoerd, telkens de dadelijk benoodigde hoeveelheid cement te kunnen doen leveren. Alleen bij groote werken, waarvoor belangrijke hoeveelheden in een kort tijdsverloop noodig zijn, kan uitzending van portland-cement uit Europa aanbeveling verdienen. In den laatsten tijd zijn bij de overbrugging van kleine waterleidingen proeven genomen met het maken van buizen van portlandcementbeton, ter vervanging van ijzeren buizen. Deze proeven hebben bewezen dat cementbuizen veel goedkooper zijn dan ijzeren en in vele gevallen even goed voldoen. Met de verkrijging van materialen van inlandschen oorsprong werd geen moeite ondervonden. Waar dit mogelijk was, werd de levering aanbesteed. Moeilijkheden met den aannemer voor de levering van djatihout voor de werken in de residentie Bantam leidden tot ontbinding van de gesloten overeenkomst. Thans bedient men zich aldaar van het timmerhout dat in Japara verkregen wordt door uitdunning van de djatibosschen van gouvernementswege (verg. vorig verslag blz. 195). Bij een Indisch besluit van 23 Januari jl. werden voorschriften gegeven ter verzekering dat het voor de openbare werken te bezigen djatihout uit 's lands bosschen vooraf op stam gestorven en dus goed bruikbaar zij. In 1881 (verg. het verslag van dat jaar blz. 119) waren gelijke voorschriften gegeven met betrekking tot het bezigen van zoogenaamd wildhout uit 's lands bosschen.

II. Bijzonderheden nopens sommige werken.

Gebouwen. Gedurende het afgeloopen jaar werd voor de oprichting en vernieuwing van gebouwen uitgegeven f 1 730 208 en voor onderhoud en herstelling f 1 151 328, tegen f 1 859 278 en f 1 177 473 in 1882.

Indemniteit voor het gemis van eene landswoning werd uitbetaald aan 26 adsistent-residenten, 130 controleurs, 15 regenten en 201 districtshoofden.

Van het voornemen om voor controleurswoningen een normaal ontwerp te arresteeren is afgezien; de Indische Regeering heeft zich er toe bepaald voor den bouw daarvan algemeene regelen vast te stellen, waarvan kan worden afgeweken wanneer er noodzakelijkheid toe bestaat (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3924).

Wegen. In het belang der wegen werd, behalve voor het gewoon onderhoud, in 1883 uitgegeven f 102 927, waarvan f 68 156 voor verbetering. Over het algemeen is de toestand der wegen zeer gunstig te noemen.

In afwachting van den uitslag van het verleden jaar aangekondigd onderzoek ter verbetering van het wegennet in de Preanger regentschappen in verband met den spoorwegaanleg, bleef in dat gewest het vernieuwen van rivierovergangen in wegen, welke vermoedelijk voor verlegging in aanmerking zullen komen, voorloopig achterwege.

Voor het maken van een weg tusschen Tjilegon en Nieuw-Anjer in Bantam (zie blz. 51 en 66 hiervóór) werd f 13 888 beschikbaar gesteld. Opnemingen worden gedaan om de nieuwe afdeelingshoofdplaats Menes met het overig gedeelte van het gewest in verbinding te brengen.

Tot den aanleg in vrijen arbeid van een rijweg van Margasari naar Boemiaijoe met een zijtak naar Bantar-Kawoeng (residentie Tagal) werd omstreeks medio 1883 machtiging verleend; eene som van f 167 270 werd er voor toegestaan.

Ten behoeve van de verdere verbetering van den in het vorig verslag genoemden binnenweg van Tjiamis (Cheribon) naar Banjoemas en Bagelen werd nog f 9106 toegestaan.

In September 1883 werd machtiging verleend tot den aanleg in heerendienst van een nieuwen weg van Padas naar Tapen (afdeeling Ngawi der residentie Madioen). Voor het maken van een toegangsweg naar de spoorweghalte Paron in laatstgenoemd gewest werd eene som van f 26 796 beschikbaar gesteld, terwijl ook voor de verbetering van den weg naar de halte Walikoekoen en den aanleg van een toegangsweg naar de halte Kedoeng Galar, in de lijn Soerabaija-Solo, de vereischte fondsen werden toegestaan.

Zooals reeds op blz. 17 hiervóór is vermeld, wordt ter Sumatra's Oostkust door een ambtenaar van den waterstaat een onderzoek ingesteld tot verbetering (of verlegging) van den belangrijken handelsweg tusschen Trata Boeloe en Pekan Baroe, die thans gedeeltelijk door een moeras loopt.

Bruggen en duikers. Voor den bouw van nieuwe en de vernieuwing van bestaande bruggen en duikers werd in het afgeloopen jaar f 894 596 uitgegeven, tegen f 1 909 101 in 1882. Van 288 bruggen en duikers werd de vernieuwing onderhanden genomen; daarvan kwamen er 229 gereed. 304 bruggen en duikers ondergingen in 1883 herstellingen.

Bij den bouw van duikers wordt steeds nagegaan of zij ook strekken moeten ter vervanging van doorlaatopeningen welke tot de werkjes behooren die de bevolking, zonder autorisatie, op eigen gezag en naar eigen goedvinden in de wegen aanlegt om het sawahwater van de eene naar de andere zijde van den weg te brengen. Op die wijze tot stand gekomen en nog dagelijks tot stand komende werkjes worden niet voor 's lands rekening vernieuwd, maar blijven voor rekening der bevolking, die ze uit tijdelijke materialen (bamboes en ruwe steenen) maakt en wier belang medebrengt ze in orde te houden.

Werken in het belang van den landbouw. De overweging van het in 't vorig verslag (blz. 125) bedoelde voorstel tot afdoende verbetering van de waterleidingen in de residentie Batavia, bekend onder den naam van Ooster- en Westerslokkan en Tjiballok, heeft nog niet tot eene beslissing geleid. Intusschen is men bedacht op het aanbrengen van tijdelijke voorzieningen.

Voor de bevloeiing van de Tjihea-vlakte in de Preanger regentschappen uit de Tjisokan (zie vorig verslag blz. 125) is een ontwerp opgemaakt. Daarentegen werden de opnemingen in de afdeeling Limbangan voor het verbeteren van eene groote irrigatieleiding uit de Tjimanok voorloopig gestaakt wegens het vertrek van den daarmede belasten ingenieur.

De in 1882 voltooide Menenteng-leiding in Cheribon voldeed uitstekend. Ter beteugeling van de Tjisangaroengrivier aldaar is een ontwerp in behandeling. Aan de verbetering van de watervoorziening in het district Karang-Ampel (afdeeling Indramaijoe) werd met kracht doorgewerkt; de nieuwe inlaatsluis tot aftapping van water uit de Tjimanok werd bijna geheel voltooid. Voorts werd een ontwerp opgemaakt voor de beteugeling van de Sindopradja-leiding gedurende den westmoesson.

Volledige ontwerpen werden ingediend ter verbetering van de irrigatie in de afdeeling Brebes der residentie Tagal.

Ten behoeve van de verlegging van de Lajangan-rivier

in Pekalongan werd in het afgeloopen jaar eene hoeveelheid van 264 770 M³. grond verzet; voorts werd een ontwerp opgemaakt tot afsluiting en verlegging van de oosterleiding uit de kali Genteng, waarvan de kosten op ongeveer f 500 000 worden geraamd bij uitvoering in geheel vrijen arbeid.

Omtrent de werken tot verbetering van de irrigatie en den waterafvoer in de afdeeling Demak (residentie Samarang) kan het volgende worden medegedeeld. Over den spoorweg naar het werk, namelijk van de halte Karangsono (in de hoofdlijn van de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij) naar Sedadi [1]), werden gedurende de maanden April tot en met December 1883 770 wagenladingen met materieel en materialen aangevoerd. De sporen voor de excavators en voor het vervoer van den ontgraven grond werden gelegd. Met den bouw van de bureaux, de woningen voor het Europeesch personeel en het werkvolk werd voortgegaan, terwijl de inrichtingen ten dienste van het werk, als werkplaatsen, magazijnen, locomotief-remises, steen-, kalk- en cementovens geheel gereed kwamen. De noodige spoorwegwagens werden aangemaakt; alle werktuigen, zoowel die in het atelier als voor de mortelbereiding, werden gemonteerd, evenzeer als de pompen, stoomheien, excavators en locomotieven. Het rollend materieel bestond uit 6 locomotieven, 60 wagens en 1 personenrijtuig. De eerste stoomhei werd in Juni, de eerste excavator in Juli in dienst gesteld. Gedurende 1883 werden aangemaakt 230 M³. kalk, 174 000 metselsteenen en 116 080 steenen voor cement, terwijl 420 strekkende M. dekzerk en 14 600 M³. breuksteen uit de steengroeven werden verkregen. Uit den fundeeringsput voor de kunstwerken in het eerste (973 M. lange) kanaalvak werden 216 345 M³. grond ontgraven. Ruim 900 palen en 2100 M. damplanken werden ingeheid. De houten fundeering van een gedeelte der oeverbekleeding van de rivier, alsmede die van de inlaatsluis voor het kanaal kwamen zoover gereed dat in den aanvang van 1884 met het metselwerk kon worden begonnen. Het verkrijgen van koelies ging, zooals hooger reeds gezegd is, meestal met de grootste moeilijkheden gepaard, terwijl dan nog het aantal dikwijls onvoldoende was. Vooral tegen het einde des jaars was de opkomst ten gevolge van het bewerken en beplanten der sawahs gering. Eene poging om koelies te verkrijgen uit de lagere streken van Demak, waar de sawaharbeid eerst later invalt, gelukte in zooverdat ruim 200 man, tegen vergoeding van reiskosten, naar Sedadi opkwamen. Met een loon van f 0,60 bij taakwerk niet tevreden, eischten zij f 1, en toen hierin niet bewilligd werd, keerden de lieden, zonder eenig noemenswaardig werk te hebben verricht, naar huis. Toen in Februari jl. de bewerking der sawahs was afgeloopen, nam de opkomst van volk weder toe, zoodat in die maand en in Maart het aantal inlandsche ambachtslieden en koelies weder tot 1000 à 1100 man daags geklommen was. Ofschoon men ook nog met andere bezwaren te kampen had, zooals de geaardheid van den grond en teleurstelling bij het aanmaken van materialen, behoeft toch, naar het oordeel van eene opzettelijk benoemde commissie van onderzoek, geen vrees te bestaan dat de kosten van het werk de raming zullen te boven gaan. In het najaar van 1883 werd begonnen met het opmaken van de detail-ontwerpen voor het tweede kanaalvak (tot Godong), waarvan de kosten, met inbegrip van de vele kunstwerken die daarin zullen moeten voorkomen, geraamd zijn op ongeveer f 1 600 000. Dit nieuwe kanaalvak zal de 2de sectie der werken uitmaken. In Maart jl. is machtiging verleend tot het bouwen van eene ijzeren brug van ruim 100 M. lengte over de stuw te Sedadi en tot het graven van 3717 M. kanaal, een en ander nog behoorende tot de 1ste sectie der werken. Daarvoor is toegestaan, boven de som van f 2 375 555 benoodigd voor de reeds vroeger geautoriseerde werken, respectievelijk f 69 640 en f 410 025. De in 1882 en 1883 zoo in Indië als hier te lande voor het werk gedane uitgaven vindt men vermeld op blz. 115 hiervóór.

De projecten voor de verbetering van de irrigatie in de afdeelingen Grobogan en Kendal, mede in de residentie Samarang, werden voltooid, doch waren bij den aanvang van 1884 nog in onderzoek.

[1]) Dit lijntje (door den dienst der staatsspoorwegen gebouwd) kwam in April 1883 gereed. De kosten hebben ruim f 120 000 bedragen.

In Rembang werd met den bouw van de in 't vorig verslag bedoelde stuw te Moendri voortgegaan, terwijl begonnen werd met het leggen van eene stuw in de Kerdjo-rivier tot irrigatie van 1500 bouws. De opnemingen in de afdeeling Bodjonegoro in het belang der bevloeiing van de districten Bowerno en Pelem werden ten einde gebracht en met het opmaken van de noodige ontwerpen werd begonnen.

Van de leiding Patigoewan in de afdeeling Bangil der residentie Pasoeroean kwamen al de kunstwerken gereed; de voltooiing van het geheele werk, dat door den steenachtigen ondergrond vertraagd werd, wordt binnenkort te gemoet gezien.

De opnemingen ter verbetering van de waterverdeeling uit de Pekalen-rivier in de districten Gending en Padjarakan (Probolinggo) leidden tot een voorloopig voorstel. Het in 't vorig verslag besproken onderzoek naar de mogelijkheid om door verlaging van het watervlak in het meer Klakah het debiet der bronnen te vermeerderen, heeft niet tot bevredigende uitkomsten geleid, zoodat daarvan is moeten worden afgezien. Wegens de ongeschiktheid van den bodem was reeds vroeger het plan om een steenen afsluitdam te bouwen opgegeven.

De werken ter beveiliging van den dam te Sitoebondo (residentie Bezoeki) waren in Januari jl. zoover gevorderd dat, hoewel het bandjirkanaal bij de monding nog niet de volle breedte had, zware bandjirs daardoor konden worden afgevoerd. Den 31sten Mei jl. waren nog slechts 16 242 M³. te verwerken van de 642 798 M³. waarop het geheele grondverzet was geraamd. Het nieuwe gedeelte der Panaroekanleiding is geheel voltooid en de groote sluis in de Sampean-rivier op de bekopping na. In den oostmoesson van dit jaar zou de Sampean-rivier door een aarden dam worden afgesloten en daarmede het geheele werk zijn afgeloopen.

De voltooiing van de Singomerto-leiding uit de Seraijoe-rivier (residentie Banjoemas) kan spoedig worden te gemoet gezien.

Tot den bouw van de in 't vorig verslag bedoelde werken nabij de prise d'eau der Mongkong-leiding in de residentie Bagelen, ten doel hebbende om de irrigatie van de 2000 bouws, die nu reeds water uit deze leiding trekken, volkomen te maken, werd in Juni 1883 machtiging verleend. Met het maken van het overige gedeelte der leiding tot aan het eindpunt Goenoeng Semper en het geven van meer bodemsbreedte aan de leiding zal eerst worden aangevangen wanneer men zich van de goede werking van het eerste gedeelte zal hebben kunnen overtuigen. Door de voltooiing van dit tweede gedeelte, waarvan de kosten op ongeveer f 280 000 zijn geraamd, zal het aantal bewaterbare bouws tot 5100 stijgen.

De stuw in de Konto-rivier (residentie Kediri) werd door een zwaren bandjir grootendeels vernield; tijdelijke voorzieningen werden aangebracht.

Rivier- en waterkeeringswerken. De steenen overlaat Rambatan nabij Indramaijoe in de residentie Cheribon (zie vorig verslag blz. 126) bleef geheel aan de verwachting beantwoorden; beschadigingen kwamen niet voor en het werk vereischte weinig onderhoud. Voorts kwam ter hoofdplaats Cheribon de verlegging van de kali Kitjing tot stand.

Met het aanbrengen van belangrijke voorzieningen aan de oeverbeschoeiingen en dijken der Kediri-, Porrong- en Soerabaija-rivieren in de residentie Soerabaija werd voortgegaan.

Door veranderde omstandigheden zal het in 't vorig verslag vermelde rivierwerk te Padang (de afsnijding van eene inschurende bocht van de Padang-rivier) althans vooreerst achterwege kunnen blijven.

Havenwerken. De mededeelingen betreffende de Bataviasche havenwerken over het afgeloopen verslagjaar (1 Mei 1883 tot 30 April 1884) luiden gunstig. Wel werd hier en daar eenige schade veroorzaakt door de vloedgolven van 27 Augustus 1883, doch zij werd spoedig hersteld. Over 't algemeen weerstonden de verschillende kunstwerken de ontzettende werking van die vloedgolven op eene wijze die de hechtheid van het geheel voldingend heeft bewezen.

Daar de westmoesson van 1883/84 zich over het algemeen door zeer kalm weder onderscheidde, werd, in tegenstelling van de beide vorige jaren, gedurende dien tijd betrekkelijk weinig gebruik gemaakt van de haven. Alleen de stoomvaartmaatschappij » Nederland " liet voortdurend al hare schepen in de haven binnenloopen.

Werkvolk was in voldoende mate te krijgen, terwijl bovendien dagelijks over 200 dwangarbeiders beschikt werd, welk getal gedurende ruim twee maanden 250 beliep en in April jl. tot 350 werd opgevoerd. De desertie onder de bemanning van de Priok-vloot, die trouwens wegens de vorderingen van het werk gaandeweg verminderd wordt, bepaalde zich tot 41 gevallen. Van de deserteurs keerden er 12 uit eigen beweging terug en werden er 5 opgevat; van deze laatsten ontsnapten er echter weder 3.

Worden de catarrhale koortsen en aandoeningen, die zich in November 1883 ten gevolge van het buitengewoon koude weder te Priok voordeden, buiten beschouwing gelaten, dan was de gezondheidstoestand in 1883/84 over 't algemeen zeer bevredigend te noemen. Tijdens het heerschen der cholera in Juni en Juli 1883 kwamen te Priok slechts twee gevallen van die ziekte met doodelijken afloop voor; de bemanning van de vloot der havenwerken bleef geheel gespaard. Op het thans verwoeste etablissement te Merak stierven 12 personen aan die ziekte. Tot verbetering van den gezondheidstoestand en ook tot wering van de muskietenplaag, die belangrijk verminderd is, heeft veel bijgedragen de verwijdering van struikgewas en het dempen van poelen en vischvijvers in den omtrek van de binnenhaven. Met de beplanting van den aldus verkregen grond met eucalyptus en zonnebloemen werd in Februari jl. een aanvang gemaakt. Op de oostergrens van het haventerrein werd in verband met deze terreinsverbeteringen eene behoorlijke afwatering gemaakt door de verbinding van de riviertjes Lagoa en Tjilintjing onderling en met de zee door eene breede sloot. In 't geheel werden voor dit een en ander 73 276 M³. grond verwerkt.

Aan boord der schepen die de haven bezochten kwamen over het algemeen weinig ziektegevallen en geen enkel geval van cholera voor.

Omtrent de verschillende werken kan het volgende worden medegedeeld.

Met de uitbaggering van het dokbassin, den toegang tot de kolenhaven en de kolenhaven zelve, waarvoor 272 429 M³. specie werden opgewerkt, kwam men in het verslagjaar geheel gereed. Het verdere baggerwerk bestond in de uitdieping van een 250 M. lang gedeelte der Tjiliwong tusschen het havenkanaal en het verbindingskanaal met de kali Besar, in de uitdieping tot 2.5 M. onder nul en verwijding van den mond der westergracht, en in het wegnemen van ondiepten in de buitenhaven, de binnenhaven en het scheepvaartkanaal. In het geheel werden gedurende het verslagjaar 392 047 M³. specie opgebaggerd, waaronder 3717 M³. zware koraalblokken, die met kranen omhoog gehaald, daarna stukgeslagen en voor verschillende bouwwerken benuttigd werden. Met handenarbeid werden 154 874 M³. grond verzet, voornamelijk tot ophooging van het terrein bij de entrepots en ten dienste van de accessoires.

Voor toekomstige herstellingen aan de zeehoofden werden van 1 Mei tot 27 Augustus 1883 — den dag waarop de uitbarsting van Krakatau het etablissement te Merak vernielde — van laatstbedoelde plaats aangevoerd 5330 M³. rotsblokken en 5288 M³. trachiet, die bij de havenwerken in depot werden opgelegd. Bovendien werden voor de gewone werkzaamheden aan de zeehoofden aangebracht 8636 M³. rotsblokken en 5358 M³. trachiet. Na de verwoesting van Merak wist men aldaar nog 1833 M³. trachiet te verzamelen, die naar Priok werden overgebracht. Met het oog op de wijze waarop de havenwerken weerstand hebben geboden aan de vloedgolven op 27 Augustus 1883, mag men vertrouwen dat de thans aanwezige voorraad rotsblokken en trachiet alleszins voldoende zal zijn voor toekomstige herstellingen. Hoewel de zeehoofden door die vloedgolven aan eene drukking werden blootgesteld die de aangenomen maximum belasting met 25 pct. overtrof, ontstond alleen in het oosterhoofd eene niet noemenswaardige verzakking over 300 M. lengte, welke hersteld werd met 2180 M³. rotsblokken en 2030 M³. trachiet. Na dien tijd werd nog over eene lengte van p. m. 300 M. eene langzame verzakking waargenomen, die in het midden omstreeks 40 c.M. bedroeg, maar sedert December kwam zij tot staan en werd van verdere verzakkingen niets meer bespeurd. Daar dit gedeelte van het oosterhoofd het minst is blootgesteld aan de aanvallen der zee, en voor de veiligheid der haven het minste bijdraagt, is het niet noodig geoordeeld tot wederophooging over te gaan. De toestand der zeehoofden was voor 't overige bijzonder gunstig te noemen. De gewone verzakkingen, veroorzaakt door zetting van het steenmateriaal, werden geregeld bijgewerkt.

Ter geheele voltooiing van de binnen- en de buitenhaven, die voortdurend bleken ten volle aan hare bestemming te beantwoorden, werden nog eenige werkzaamheden verricht. Bij nauwkeurige opneming van de buitenhaven was namelijk gebleken dat daarin nog eenige ondiepten aanwezig waren; met de opruiming daarvan kwam men in het verslagjaar nog niet geheel gereed. In de binnenhaven viel nog de in de beide vorige verslagen bedoelde smalle strook langs den grooten kaaimuur te verwijderen. Nadat de baggermolen *Borneo* daartoe van eene langere emmerladder voorzien was, werd die strook op de vereischte diepte gebracht, waarvoor nog 6628 M³. moesten worden opgebaggerd. Voor het eigenlijke onderhoud van de binnenhaven werden 22 440 M³. naar boven gebracht, waaronder 6720 M³. slibstoffen, die door het scheepvaartkanaal aangevoerd en in vijf dagen opgeruimd waren. Het talud van het zuiderboord der binnenhaven en van het afgeronde boord bezuiden den kaaimuur werd afgewerkt. Aan het oosterboord werden twee houten steigers en ten behoeve van de prauwvaart 49 houten meerpalen aangebracht. De groote noordelijke hulpsteiger werd geheel opgeruimd. Uit Nederland werden 8 bebakeningsboeien en 8 corps-morts ontvangen, die in de buitenhaven werden geplaatst. Men plaatste bovendien nog eenige kleinere corps-morts in de binnenhaven en aan den mond der westergracht ten behoeve van de prauwvaart.

De steenbezettingen van de taluds en bermen der zuid- en oostzijde van de kolenhaven en het dokbassin kwamen gereed. Een gedeelte van de bestorting van den berm werd in Januari jl. weggeslagen, waardoor 10 M. betontalud instortte. Terstond werd de noodige versterking aangebracht. De 25-tons stoomkraan kwam geheel gereed en voldeed bij de beproeving goed. In Mei jl. werd machtiging verleend om, bij wijze van tijdelijken maatregel en voor zoover de belangen van den dienst het zouden gedoogen, voor het publiek de gelegenheid open te stellen om van die stoomkraan gebruik te maken tegen betaling van f 25 voor de benoodigde brandstoffen en verder van f 2 per ton of gedeelte daarvan. De bediening zal geschieden door het personeel der havenwerken. Benoorden de kraan is een steenen hoofd aangebracht voor het aanleggen van schepen. Tusschen dit hoofd en den kaaimuur der binnenhaven werd ter beveiliging van het terrein benoorden de ateliers eene zware zeewering gemaakt.

De hooger besproken uitbaggering van de westergracht tot 2.5 M. onder nul bleek een zeer gunstigen invloed te hebben op de sterke strooming in de zuidergracht. Een steenen leidam werd ter lengte van 110 M. in de verlenging van het oosterboord der westergracht aangelegd. De mond der gracht werd aanzienlijk verwijd en aan haren westelijken oever werden 67 meerpalen aangebracht.

De bruggen hielden zich goed; de spoorwegdraaibrug stond bij de vloedgolven van 27 Augustus aan een groot gevaar bloot door het wegslaan der betonbestortingen die de funderingen moesten beveiligen. Toen deze bestortingen na een paar dagen volkomen hersteld waren, bleek het dat de brug volstrekt geen zetting ondergaan en dus niets geleden had.

De werken tot verbinding van het scheepvaartkanaal met de kali Besar, die in April 1883 voltooid waren, werden aan den plaatselijken waterstaat in beheer overgegeven. Het scheepvaartkanaal werd in Augustus en September overal op de vereischte diepte gebracht. Daarna had eene volledige oppeiling plaats in October en vervolgens na afloop van den westmoesson in het laatst van April jl. Bij die laatste peiling bleek dat de aanslibbing onbeteekenend was.

Van het drijvend materieel werden, behalve de gewone diensten ten behoeve der havenwerken, nog buitengewone diensten gevorderd voor het verleenen van hulp op verschillende plaatsen waar die na de uitbarsting van Krakatau noodig was, terwijl ook een deel der vloot voor gewone werkzaamheden van andere diensttakken gebezigd werd. In Juni 1883 namelijk werden ten behoeve van het marine-etablissement te Soerabaija tijdelijk afgestaan, teneinde later door het departement der marine te worden overgenomen, 1 stoombaggermolen 1ste soort, 1 stoomsleepboot, 1 stoomhopperbarge en 3 klepschouwen,

terwijl voor den baggerarbeid bij Pekalongan 1 klepschouw werd afgestaan. Voor diensten in verband staande met de uitbarsting van Krakatau werden 10 hoppers aangewezen, waardoor de baggerarbeid te Priok ongeveer eene maand moest gestaakt worden. Van deze vaartuigen moesten eenigen vrij belangrijke herstellingen ondergaan wegens de schade die zij geleden hadden op hunne reizen door de puimsteenbanken met de daaronder drijvende boomstammen. In afwachting van de beslissing te nemen omtrent de latere bestemming van de baggervloot, voor zoover zij niet ten behoeve van het onderhoud der havenwerken in dienst zal moeten blijven, zijn reeds in April jl. 3 van die vaartuigen tijdelijk ter beschikking gesteld van het departement van financiën tot tegengang van den smokkelhandel in opium langs Java's noordkust. (Ook in de laatste maanden van 1883 was een der hoppers daarvoor gebruikt.) Een 4de hopper werd afgestaan aan den resident der Lampongsche districten voor het onderhouden van de gemeenschap tusschen verschillende gedeelten van dat gewest. Voor het onderhoud der havenwerken zijn aangewezen: de groote baggermolen *Merak*, 1 baggermolen tweede soort en 2 hoppers, terwijl het thans niet in gebruik zijnde gedeelte der baggervloot in conservatie is opgenomen. In September 1883 ging eene houten stoombarkas tijdens eene reis naar de Lampongbaai verloren. De in Mei 1882 te Merak gezonken hopperbarge *Banjoemas* werd geheel door de vloedgolven medegesleept, waardoor de hoop om dat vaartuig nog te redden vervloog.

Het cylinderdok heeft getoond ook goede diensten te kunnen bewijzen aan de schepen die in de haven binnenvallen, want na de belangrijke averij die aan het dok der Nederlandsch-Indische Droogdokmaatschappij op het eiland Amsterdam door de vloedgolven van 27 Augustus werd toegebracht, hebben vele schepen van het dok der havenwerken gebruik gemaakt. Het bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 254 vastgestelde nieuwe tarief voor dokgelden (zie blz. 48 hiervóór) is ook op het dok van de havenwerken toepasselijk.

In de ateliers werden de gewone herstellingen aan het baggermaterieel en aan de verschillende werktuigen uitgevoerd en tevens verscheidene werken voor andere diensttakken vervaardigd.

Op de reparatiewerf werd weder voorzien in het onderhoud der tot den dienst der havenwerken behoorende houten vaartuigen; bovendien werd er eene ijzeren kolenprauw ineengezet en met het bouwen van eene houten klepschouw een aanvang gemaakt. De drijvende lier, waarvan in 't vorig verslag melding werd gemaakt, kwam gereed.

Ten aanzien van den bouw van de accessoires valt het volgende te vermelden.

Het verplaatste magazijn voor de fabriek kwam in Juni 1883 geheel gereed en werd kort daarna in gebruik gesteld. Van de verplaatsing der bureaux is afgezien. In het afgeloopen verslagjaar werden voorts voltooid de tolkantoren en wachthuizen, de lichtwachterswoning en de lichtopstanden, de bij den uitkijk en tijdbal behoorende woning (de ijzeren uitkijktoren is in aanmaak), het petroleum-magazijn en dat voor zelfontbrandbare stoffen, het groote riool en eenige kleinere. De artesische put is geboord; aan de buisleiding werd echter nog niet begonnen. De fundeeringen voor vijf blokken der magazijnen en voor één hangar werden voltooid. Aan de fundeering voor het zesde magazijnblok werd de hand gelegd. Ook werd een begin van uitvoering gegeven aan het stationsgebouw: de zandbeplemping en een deel der fundeeringen kwamen gereed. Van het denkbeeld om in het stationsgebouw een post- en telegraafkantoor te maken werd afgezien wegens de hooge kosten der fundeering voor een gebouw met eene verdieping.

Voor zooveel bij de opmaking van het jaarverslag der havenwerken de hier te lande ten laste van het dienstjaar 1883 gedane uitgaven reeds bekend waren 1), beliepen de totale kosten van het werk over 1876 t/m 1883, na aftrekking van tegoedschrijvingen en andere contraposten, f 21 981 473,39^5, tegen f 20 317 783,47^5 2) volgens de in 't vorig verslag medegedeelde opgaven over 1876 t/m 1882. De specificatie van beide sommen (wat laatstgemeld bedrag betreft volgens eene verbeterde rangschikking) wordt opgegeven als volgt:

	1876/1882.	1876/1883.
eigenlijke havenbouw volgens het oorspronkelijk ontwerp . . .	f 15 865 715,07	f 16 597 672,48
accessoires	742 609,10	1 562 839,23
onderhoudsuitgaven	38 428,92	a) 658 530,38
permanente gebouwen te Priok .	329 352,14	263 974,31
voorhanden verbruiksartikelen .	788 498,31	749 432,00
voorhanden materieel	b) 2 553 179,93^5	c) 2 149 024,99^5
	f 20 317 783,47^5	f 21 981 473,39^5

a) In de onderhoudskosten over 1883 (ad f 620 101,46) is alleen voor de havendammen begrepen f 509 647,79^5. Daarvoor zijn echter depots van rotsblokken en trachietsteenen aangelegd ten dienste van het onderhoud in vele volgende jaren.

b) Na afschrijving van ruim 57½ pct. op de kosten van aanschaffing.

c) Na afschrijving als voren van 65 pct.

Naar gelang van de verschillende dienstjaren waren de uitgegeven sommen en de tegoedschrijvingen verdeeld als volgt:

JAREN.	Uitgegeven. a)			Af te trekken:			Blijft alzoo ten laste van de havenwerken.
	In Indië.	In Nederland.	Totaal.	wegens tegoedschrijvingen (voornamelijk ter zake van verstrekkingen en werkzaamheden ten behoeve van andere departementen).	wegens diverse andere contraposten. d)	Te zamen.	
1876	f 53 366,02	f 26 787,15^5	f 80 153,17^5	f „	f „	f „	f 80 153,17^5
1877	1 815 608,81^5	4 038 542,03^5	5 854 150,85	3 737,01^5	2 512,00	6 249,01^5	5 847 901,83^5
1878	2 476 738,56	1 529 085,00	4 005 823,56	27 825,48^5	8 559,19^5	36 384,68	3 969 438,88
1879	2 496 762,29	541 101,31^5	3 037 863,60^5	26 479,27	282 491,29^5	308 970,56^5	2 728 893,04
1880	2 448 821,29	583 879,54^5	3 032 700,83^5	82 651,11	6 367,31	89 018,42	2 943 682,41^5
1881	2 347 507,89^5	435 229,48	2 782 757,37^5	97 963,47	12 260,97	110 224,44	2 672 512,93^5
1882	2 532 404,54	b) 110 876,96	2 643 281,50	509 368,83	13 049,96	522 418,79	2 120 862,71
1883	1 748 717,85	c) 95 957,73	1 844 675,58	215 171,70^5	e) 11 475,46	226 647,17^5	1 618 028,40^5
	f 15 919 927,26	f 7 361 459,22	f 23 281 386,48	f 963 196,88^5	f 336 716,20	f 1 299 913,08^5	f 21 981 473,39^5

a) De hier vermelde sommen kunnen niet vergeleken worden met die op blz. 115 hiervóór, welke laatsten aan andere boekingen (ten dienste der begrooting) zijn ontleend.

b) Thans verhoogd met de nagekomen opgaaf van f 45 661,51^5 (zie noot 2 hieronder).

c) Nog te verhoogen met f 22 314,06^5 (zie noot 1 hieronder).

d) Wegens ontvangen assurantiepenningen, opbrengst van opgeruimde inventarisgoederen, inhoudingen op traktementen, boeten enz. Deze contraposten worden hier afzonderlijk uitgetrokken, omdat zij ten opzichte van de begrootingsrekening te verantwoorden zijn onder de diverse ontvangsten van het departement der burgerlijke openbare werken (en dus niet als ontvangsten van den dienst der havenwerken).

e) Ook dit cijfer heeft sedert nog eenige wijziging ondergaan, waarmede in het volgend verslag zal worden rekening gehouden.

De quaestie der exploitatie van de havenwerken is eene andere phase ingetreden door de afwijzing van de in de beide vorige verslagen bedoelde concessie-aanvraag voor die exploitatie. De Regeering was van oordeel dat de door

1) Dit was niet het geval met een bedrag van f 22 314,06^5, waarmede alzoo eerst in het volgend jaarverslag zal worden rekening gehouden.

2) De nagekomen opgaaf ad f 45 661,51^5, bedoeld in 't vorig verslag blz. 129 noot 1, is thans verantwoord onder de zooveel vermelde som van f 21 981 473,39^5.

de aanvragers gewenschte voorwaarden niet waren overeen te brengen met de belangen van het Gouvernement, noch met die van handel en scheepvaart, en wel omdat de aanvraag te veelomvattend was en de aanvragers te veel wilden monopoliseeren en te groote lasten wilden leggen op handel en scheepvaart en op de nabij de haven gelegen gronden. De weg, dien de Regeering thans denkt te volgen ten aanzien van de exploitatie, is aangewezen op blz. 15 en 16 der Memorie van Toelichting behoorende bij het tweede ontwerp der Indische begrooting voor 1884. In afwachting dat zich een gegadigde voor de exploitatie voordoet die den bouw van eene reparatiewerf met droogdok op zich neemt en zich tevreden stelt met de uitoefening van zoodanige bevoegdheden als zonder bezwaar aan particulieren kunnen worden overgelaten, zal de Staat het noodige verrichten om de haven geschikt te maken voor openstelling voor het algemeen. Voor de voortzetting van den bouw der voor dat doel onontbeerlijke accessoires werden bij de begrooting de noodige fondsen toegestaan. Zij zullen eerst in 1885 gereed kunnen komen.

Wegens de vele aanvragen om grond te Tandjong Priok in eigendom te verkrijgen, wordt het noodige voorbereid om eenige daartoe reeds aangewezen terreinen in veiling te brengen. Voor den opslag van steenkolen, waartoe die terreinen geen geschikte gelegenheid aanbieden, zal aan een paar handelsfirma's te Batavia, als agenten van stoomvaartmaatschappijen, ingevolge een Indisch besluit dd. 9 Juli jl. de benoodigde ruimte aan het oosterboord der haven kosteloos in gebruik worden gegeven, doch slechts tot wederopzeggens, zoodat het mogelijk blijft het terrein te begrijpen in eene eventueele concessie voor de exploitatie van de haven. Onder anderen zal als voorwaarde worden gesteld dat de grond binnen twaalf maanden na aanzegging ontruimd zal moeten zijn.

De grenzen van het ten behoeve van de havenwerken onteigend terrein werden opnieuw uitgezet en door steenen pilaren op de hoekpunten definitief vastgelegd.

Omtrent de andere werken in het belang van de scheepvaart te Batavia en elders in Nederlandsch-Indië valt het volgende te vermelden.

Het oude havenkanaal te Batavia werd met de bestaande baggermiddelen op voldoende diepte gehouden. De vloedgolven van 27 Augustus veroorzaakten belangrijke schade aan de dammen, de kaaimuren en de bovensluis. Bovendien vereischt de landingssteiger bij den Grooten Boom zware reparatiën.

Na het verdwijnen van de havenplaatsen Anjer, Tjiringin en Laboean in de residentie Bantam ten gevolge van het meergenoemde natuurverschijnsel, heeft de haven van Karang Antoe in de Bantambaai, 't dichtst bij de gewestelijke hoofdplaats Serang gelegen en waar zich ook de gouvernements zout- en koffiepakhuizen bevinden, meer beteekenis gekregen. Daar echter die haven door verzanding zelfs voor kleine vaartuigen moeilijkheden oplevert, wordt een ontwerp gereed gemaakt om in dien toestand verbetering aan te brengen.

Het in goeden staat houden van de gemeenschap tusschen de haven van Cheribon — die voor het toenemende verkeer te klein gaat worden — en de reede vordert voortdurend veel baggerarbeid. Een voorstel om de binnenhaven te verruimen en een beschermend zeehoofd in aansluiting met den oostelijken havendam aan te leggen is in behandeling.

Omtrent den baggerarbeid ter reede van Tagal valt na het medegedeelde op blz. 131 van het vorig verslag slechts aan te teekenen dat in het afgeloopen jaar peilingen werden verricht ter verkrijging van gegevens voor eene eventueel aan te leggen buitenhaven voor vaartuigen van niet te grooten diepgang.

De haven te Pekalongan liet over 't algemeen niet veel te wenschen over; voorstellen betreffende eene herstelling van de zeehoofden zijn in onderzoek. Met goed baggermaterieel is de gemeenschap met de reede behoorlijk te verzekeren.

De toestand van het havenkanaal te Samarang was zeer bevredigend. Slechts gedurende 22 dagen van de maanden December, Januari en Februari jl. werd de gemeenschap met de reede door zware winden en hevige branding moeilijk of gevaarlijk. Twee baggermolens, twee sleepbooten en zeven klepschouwen waren van April tot omstreeks medio December bijna voortdurend in dienst om het kanaal op voldoende diepte te houden. Het in 1882 voltooide dok voor de reparatie van de baggervloot bewijst uitstekende diensten. Ook andere te Samarang tehuis behoorende gouvernements- en particuliere vaartuigen maakten er gebruik van. Wegens de voortgaande aanslibbing van het strand is men bedacht op eene verlenging van het oosterhoofd.

De mond der kali Mas te Soerabaija kon door den baggermolen (die gedurende 1883 86 500 M³. specie opwerkte) op voldoende diepte worden gehouden, zoodat de prauwvaart naar de reede geen belemmering ondervond. Van het denkbeeld om de bestaande kaaimuren te verlengen, is afgezien, daar men het beoogde doel er niet mede bereiken zou. Echter zal tot behoud van eene goede gemeenschap met de reede de baggerarbeid zooveel noodig vermeerderd dienen te worden.

Gedurende het afgeloopen jaar werden de in 1882 aangevangen werkzaamheden voor het verleggen van den mond der Solo-rivier, tot behoud van het vaarwater in den noordelijken ingang van straat Madura (westgat van Soerabaija), naarmate de vereischte hulpmiddelen in gebruik genomen konden worden, belangrijk uitgebreid.

In de eerste sectie werd voortgegaan met het graven van de in 't vorig verslag bedoelde geul van 100 M. breedte en 1 à 2 M. diepte, waarbij 163 000 M³. specie verwijderd werden. Dit werk werd in December 1883 wegens den westmoesson tijdelijk gestaakt, om echter in den oostmoesson van 1884 weder hervat te worden. Eerst in Juli 1883 kwam in deze sectie de eerste baggermolen (*Solorivier I*) in werking en in Augustus de tweede (*Solorivier II*). Na aanvankelijk eenige moeilijkheden te hebben opgeleverd, werkten deze molens verder uitstekend. Zij verplaatsen 1000 à 1200 M³. per dag van 10 baggeruren. De bij die molens behoorende persinrichting voor den afvoer van de opgewerkte specie voldeed in den aanvang zeer goed, doch toen de molens later krachtiger begonnen te werken, bleek zij niet in staat om de specie spoedig genoeg weg te ruimen, zoodat besloten werd om het transport voorloopig weder te doen geschieden met behulp van klepschouwen en sleepbootjes. Behalve met de beide genoemde baggermolens werd in de 1ste sectie later nog gebaggerd door de molens *Celebes* en *Sumatra*, ten einde eene 60 M. breede geul, die door eerstgenoemde molens tot op 4 M. beneden het terrein wordt uitgediept, te brengen tot op 6 M. In de 1ste sectie waren tot 31 December 1883 machinaal uitgebaggerd ongeveer 190 000 M³. specie.

In de 2de sectie ging men in het afgeloopen jaar voort met het uitgraven van eene geul in de as van het tracé van Kali Ngindro af tot door de bank benoorden Tandjong Kapala. Er werden p. m. 160 000 M³. specie ontgraven en bovendien door de beide baggermolens *Celebes* en *Sumatra* nog 189 000 M³. gebaggerd. De *Celebes* werkte uit zee door de bank naar binnen, terwijl de *Sumatra* hoofdzakelijk gebezigd werd voor het verdiepen en verbreeden van de geul benoorden Tandjong Kapala. Ten gevolge van de lage waterstanden werd het baggeren in de laatste maanden zeer bemoeilijkt, weshalve de molens respectievelijk in October en December naar de 1ste sectie werden overgebracht, waar zij meer nut konden doen.

In het afgeloopen jaar werd voorts de afsluitdijk langs den rechteroever der Solo-rivier gemaakt. Dit werk werd, met uitzondering van het bezoden, geheel in onderhandsche aanneming uitgevoerd tegen f 0,25 per M³. Ten behoeve van de afdamming der Solo-rivier werden 7390 M³. steen verzameld, grootendeels gekocht van inlanders bij kleine hoeveelheden tegelijk, en voor een klein gedeelte door middel van dynamiet-ontploffingen verkregen uit de nabij het werk gelegen kalksteenheuvels. Dit laatste werd niet lang volgehouden omdat het kostbaar bleek. Aan inlanders werd voor de steen niet meer dan f 0,75 per M³. betaald.

Van het in den steenachtigen bodem van Tandjong Kapala aangelegde droogdok, waarvan reeds in het vorig verslag (blz. 131) sprake was, werd met het beste gevolg gebruik gemaakt voor het herstellen van eenige klepschouwen. Op het los- en laadhoofd aan de Solo-rivier te Bedanten is een sterke houten bok geplaatst tot het lichten van zware deelen en werktuigen der baggermolens, ten

einde te voorkomen dat die vaartuigen, als zij reparatiën behoeven, naar Soerabaija moeten worden gebracht.

Van de telephonische verbinding van het hoofdbureau te Soerabaija met de sectiebureaux te Boenga en Tandjong Kapala (zie vorig verslag blz. 130) werd dagelijks het groote nut ondervonden, vermits veel omslag en tijdverlies daardoor werden voorkomen.

Met het verzamelen van gegevens nopens de getijen (waartoe te Oedjoeng Pangka en op het Kleta-rif zelfregistreerende peilschalen zijn opgesteld) en nopens den slib- en waterafvoer op de Solo- en Brantas-rivieren werd geregeld voortgegaan. Insgelijks werden de opnemingen ten behoeve van het scheepvaart- tevens irrigatiekanaal voortgezet.

Het drijvend materieel bestond bij het einde van het jaar uit: vier baggermolens, één transportboot, vier sleepbooten, één stoombarkas, benevens zes ijzeren klepschouwen, vier sloepen, drie whalebooten en twee tjunia-prauwen. Aangezien de ondervinding geleerd had dat het aantal klepschouwen te gering was om het baggerwerk zonder ophouden te kunnen voortzetten, is men begonnen te Soerabaija nog vier klepschouwen te vervaardigen. Desertie onder de schepelingen kwam eenige malen voor.

Werkvolk was in het algemeen tot een voldoend aantal te krijgen, terwijl de prijzen vrij laag konden gehouden worden. De gemiddelde prijs van het grondverzet in de coupure was minder dan f 0,35 per M^3., met inbegrip van het transport naar- en het verwerken in de dijken op ruim 100 M. uit de as der coupure. Ambachtslieden lieten zich echter alleen tegen hooger loon overhalen om te Tandjong Kapala te gaan werken.

Hoewel onder het Europeesch personeel en onder het werkvolk aan den wal buikziekte en koortsen voorkwamen en zich eenige gevallen van berriberri en koorts op de baggermolens voordeden, kon de gezondheidstoestand over het algemeen bevredigend genoemd worden.

In het laatst van April jl. werd de afsluitdam bij de kali Ngindro weggebaggerd, waardoor het Solo-water voor het eerst naar de baai van Sidaijoe vloeide.

In afwachting van de resultaten van voortgezette gelijktijdige getij-waarnemingen, die de gelegenheid zullen geven om met meer kennis van zaken te beoordeelen of maatregelen moeten genomen worden om het gevaar voor uitschuring van de kali Miring in de toekomst te voorkomen, zal de voorgenomen afsluiting van die rivier voorshands niet worden tot stand gebracht.

Omtrent den toestand der havens van Pasoeroean en Probolinggo luiden de berichten over 1883 bevredigend. De eerstgenoemde is reeds veel verbeterd sedert er in Augustus 1882 tijdelijk een baggermolen (die van Probolinggo) in gebruik is gesteld. Te Probolinggo kan voorshands door baggeren op de gewone inlandsche wijze de vereischte diepte worden behouden. De havenhoofden aldaar blijven echter gedurig herstelling vereischen, 't geen men toeschrijft aan hunne eigenaardige constructie.

Te Banjoewangi is het binnenkomen van de haven alleen bij hoog water mogelijk en dan nog niet zonder gevaar, daar de bankvorming aan den kop van den zuidelijken leidam bij voortduring toeneemt. Opnemingen zijn gedaan voor het maken van eene nieuwe haven, waartoe een ontwerp in behandeling is.

Gedurende het afgeloopen jaar werd geregeld voortgegaan met baggeren in de rivier te Padang. De bank vóór de rivier, welke in vroegere jaren zooveel bezwaren gaf, is thans geheel opgeruimd, zoodat het in- en uitvaren van geladen prauwen zonder moeite geschieden kan. Van het denkbeeld om bij den ingang der rivier uit den rechteroever een dam in zee uit te brengen, waartoe reeds machtiging gegeven was, werd voorloopig door de Indische Regeering afgezien. Na de tot stand gebrachte normaliseering van de rivier wordt dit werk voorshands niet noodig geacht.

Het steenen zeehoofd te Telok Betong (Lampongsche districten) werd door de vloedgolven van 27 Augustus 1883 geheel weggeslagen. Bovendien is het vaarwater door de medegesleepte en later vastgeraakte boomstammen, zelfs op de diepste plaatsen, onveilig geworden. De groote massa's puimsteen, waarmede de baai maanden lang bezet is geweest, zijn zeer onregelmatig bezonken, terwijl de zeebodem over 't algemeen hooger is geworden. Eene volledige opneming moet plaats hebben alvorens het noodige ter verbetering kan worden voorgesteld.

De toestand der haven van Koepang (Timor) is ongunstig; wegens de bankvorming vóór de monding der rivier is zij alleen bij springtij toegankelijk. Door hooge zeeën werd de kaaimuur in de haven voor een groot gedeelte weggeslagen en die langs het strand hier en daar zwaar beschadigd. De noodige herstellingen zijn in overweging.

Drinkwatervoorziening. Te Batavia werd de aansluiting voltooid van de artesische drinkwaterleiding op Tjikini met het reservoir te Meester-Cornelis. Voorts werd besloten om aan den voet van den heuvel Tanah-Abang te Weltevreden een artesischen put te doen graven ten behoeve van een in de benedenstad in de nabijheid van het havenkanaal speciaal voor de marine op te richten waterreservoir (verg. blz. 43 hiervóór).

De leiding uit de dessa Toek ter hoofdplaats Cheribon gaf goed drinkwater, doch in onvoldoende hoeveelheid; nadere voorzieningen worden beraamd.

Voor mededeelingen betreffende de in 't laatst van 1883 geconcessioneerde machinale drinkwatervoorziening van de hoofdplaats Soerabaija wordt verwezen naar blz. 68 en 69 hiervóór, en wat aangaat de vanwege den dienst der grondpeilingen uitgevoerde artesische putboringen naar hoofdstuk **O**, afd. II.

III. Spoorwegen en stoomtramwegen.

§ 1. *Spoorwegen.*

Ter vervanging van het reglement van 1866 werd bij ordonnantie van 9 December 1883 (Indisch Staatsblad n°. 277) een nieuw » Algemeen reglement voor de spoorwegdiensten in Nederlandsch-Indië " (ook voor secundaire spoorwegen, doch niet voor stoomtramwegen) vastgesteld, bestemd om in werking te treden met 1 Juli 1884. Bij dat reglement, ook geldende voor den dienst en het gebruik der staatsspoorwegen, was bepaald dat binnen zes maanden na de afkondiging de bestaande dienstreglementen en tarieven, voor zooveel noodig in verband met de nieuwe voorschriften omgewerkt, door de bestuurders der spoorwegdiensten op nieuw aan den Gouverneur-Generaal ter goedkeuring moesten worden aangeboden. Op een verzoek van het Indische Comité van bestuur der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij om uitstel van dien termijn en van de inwerkingtreding van het nieuwe reglement werd door den Gouverneur-Generaal bij een besluit dd. 6 Maart 1884 afwijzend beschikt. Naar aanleiding van een hier te lande door genoemde Maatschappij aangeboden adres, waarin tevens verschillende bezwaren tegen het nieuwe reglement werden ontwikkeld, is echter de Indische Regeering een paar maanden later op deze afwijzende beschikking teruggekomen. In afwachting dat haar mededeeling zou worden gedaan van een door de Regeering in Nederland in te winnen deskundig advies nopens de doelmatigheid van het nieuwe reglement, ook voor zooveel aangaat zijne toepasselijkheid op secundaire spoorwegen, is bij ordonnantie van 17 Juni 1884 (Indisch Staatsblad n°. 87) de invoering daarvan tot een nader te bepalen tijdstip verdaagd. Dientengevolge zijn ook nog niet in werking getreden de Bijzondere Voorschriften omtrent het algemeen toezicht op de spoorwegdiensten, die gegeven waren bij eene andere in n°. 279 van het Staatsblad opgenomen beschikking van 9 December 1883.

1°. Staatsspoorwegen.

a. Aanleg en opneming.

De lijn Buitenzorg-Tjitjalengka is in Mei jl. tot Bandong, en de van Soerabaija uitgaande lijnen zijn in de eerste helft van 1884 tot hare eindpunten (Soerakarta, Blitar en Probolinggo) gereed gekomen. Waarschijnlijk zal vóór het einde van 1884 ook het stuk Bandong-Tjitjalengka voor het publiek verkeer kunnen worden opengesteld [1]), zoodat dan alle staatsspoorwegen gereed zullen zijn tot wier aanleg

[1]) Dit stuk is 27.1 K.M. lang, maar voorbij Tjitjalengka worden (in de richting van de ontworpen lijn naar Tjilatjap) nog 4.6 K.M. aangelegd tot de kali Tjibodas, ten einde van daar den noodigen ballast aan te voeren.

in vorige jaren besloten werd. Door de wetten van 20 Juli 1884 (Nederlandsch Staatsblad n°. 158 en 159, Indisch Staatsblad n°. 110 en 111) is nu beslist dat ook staatsspoorwegen zullen worden aangelegd van Tjilatjap naar Djokjokarta (187 K. M.) en van Soerabaija naar de monding van de Kali Mas (7 K. M.). Men rekent dat dit laatste lijntje (bestemd om het station te Soerabaija in verbinding te brengen met de pakhuizen van den groothandel langs genoemde rivier en met het punt waar de goederen in en uit de prauwen geladen worden die ze naar en van de zeeschepen vervoeren), met inbegrip van een ten dienste van al de Oosterlijnen op te richten steenkolendepot, f 650 000 zal kosten, en dat de lijn Tjilatjap-Djokjokarta zal kunnen worden gebouwd voor f 16 millioen.

Na de reeds in 't vorig verslag (blz. 131) bedoelde staking (October 1883) van de opnemingen benoorden Ambarawa — aan die beoosten Probolinggo was nog niet begonnen — zijn door het personeel der staatsspoorwegen geen opnemingen voor nieuwe spoorwegen onderhanden genomen. Intusschen had men zich in de voorafgegane maanden o. a. nog bezig gehouden met het opsporen van een verbeterd tracé voor een eventueëlen spoorweg van Tjitjalengka naar Tjilatjap, en wel voor die gedeelten, waar volgens het in 1882 ingediende voorontwerp (verg. vorig verslag blz. 131) de hellingen grooter zijn dan van 1 op 40. Dit onderzoek heeft de gewenschte uitkomst opgeleverd. Men is er namelijk in geslaagd eenige veranderingen in het alignement van de baan te ontwerpen, waardoor minder zware hellingen zijn verkregen, welke veranderingen, niet alleen wat de kosten van aanleg maar ook wat de exploitatie aangaat, tot besparing zullen leiden. De uitkomsten der opnemingen voor eene lijn Poerworedjo-Magelang-Ambarawa werden benuttigd voor de bewerking van een voorontwerp.

Bijzonderheden omtrent de werkzaamheden bij de aangelegde lijnen kunnen blijken uit de geregeld in de Javasche Courant opgenomen maandverslagen betreffende de verrichtingen van den dienst der staatsspoorwegen [1]. Als een buitengewoon belangrijk werk verdient hier vermelding het monteeren en op zijne plaats brengen van den bovenbouw van de viaduct over de Tjitaroem in den Preangerspoorweg. Deze viaduct heeft drie openingen elk van 54 M. tusschen de twee steenen landhoofden en de twee ijzeren (op steenen voetstukken rustende) pijlers in de rivier. De bovenbouw bestaat uit een doorgaanden tralieligger van 162 M. De rails liggen op nagenoeg 60 M. boven den rivierbodem. De brug werd in de werkkamer (waar de arbeid ook des nachts met electrische verlichting werd voortgezet) op 13 paar rollen opgesteld en moest, om op hare definitieve ondersteuningspunten te worden overgebracht, 213 M. worden vooruitgeschoven. Daar geen andere steunpunten dan de pijlers aanwezig waren, moest telkens eene lengte van 54 M. vrij dragen. Het gewicht der geheele constructie, met inbegrip van de ijzeren verlengstukken (neuzen) van 25 M. aan de voorzijde en 10 M. aan de achterzijde die voor de plaatsing gebezigd werden, bedroeg omstreeks 680 000 K. G. Het overtrekken, waarmede slechts vier dagen met een geheelen werktijd van 23 uren gemoeid waren, geschiedde door zes lieren, waarvan de beweegkracht door kabels van staaldraad op de brugconstructie werd overgebracht. Den 27sten November 1883, juist zes maanden nadat het spoor tot aan de viaduct was gelegd, ging de eerste locomotief er over.

Ook op de Oosterlijnen kwamen belangrijke overbruggingen zonder tegenspoed tot stand, o. a. die over de Solo-rivier nabij de hoofdplaats Soerakarta, waarvan reeds in 't vorig verslag (blz. 132) werd melding gemaakt, en die over de Brantas-rivier bij Djadjar (op den zijtak Kertosono-Blitar), bestaande uit twee spanningen elk van 40 en twee elk van 15 M.

De machinale bewerking van de materialen voor den aanleg geschiedde steeds zooveel doenlijk in de te Soerabaija en te Buitenzorg gevestigde algemeene werkplaatsen van de staatsspoorwegen. De met 1 Januari jl. in gebruik gestelde algemeene werkplaatsen te Madioen werden aanstonds aan den dienst der exploitatie overgegeven. Een groot gedeelte der te Soerabaija aanwezige werktuigen werd, met de nieuwe uit Europa ontvangene, te Madioen opgesteld, waar sedert dit jaar ook het hoofdmagazijn van den exploitatiedienst der Oosterlijnen gevestigd is. Voortaan zullen de werkplaatsen te Soerabaija slechts dienen als reparatie-atelier voor rijtuigen en wagens van het Oosternet. Ten behoeve van de werklieden bij de ateliers te Madioen is eene koeliekampong aangelegd met een paar modelwoningen; de overige woningen worden door de werklieden zelven bekostigd, waartoe zij de materialen in voorschot krijgen, te verrekenen met hun werkloon. Waar de algemeene werkplaatsen voor de exploitatie van de Westerlijn definitief zullen gevestigd worden, is nog niet uitgemaakt.

Nu het station te Soerabaija, aanvankelijk slechts ingericht voor de behoeften van de lijn Soerabaija-Pasoeroean-Malang, het hoofdstation is geworden van het thans tot ruim 480 K. M. uitgebreide Oosternet, is eene vergrooting van de gebouwen noodzakelijk geworden. Daartoe werd bij een Indisch besluit van 10 Maart jl. machtiging verleend.

b. Exploitatie.

Oosterlijnen.

Gedurende 1883 en het eerste semester van 1884 werden achtereenvolgens de volgende lijngedeelten voor het publiek verkeer opengesteld:

Kediri - Toeloeng Agoeng	(op 2 Juni 1883), lang	30^{048} K. M.
Madioen - Paron	(„ 2 Juli „), „	25^{999} „
Paron - Modjo Sragen . .	(„ 1 Maart 1884), „	42^{054} „
Pasoeroean - Probolinggo	(„ 3 Mei „), „	38^{505} „
Modjo Sragen - Soerakarta	(„ 24 „ „), „	28^{959} „
Toeloeng Agoeng - Blitar	(„ 16 Juni „), „	33^{978} „
te zamen eene lengte uitmakende van . .		199^{543} K. M.

met 5 stations en 22 halten.

Hiermede zijn de Oosterlijnen volledig in exploitatie gekomen en in aansluiting gebracht met den particulieren spoorweg Samarang-Vorstenlanden. Hare totale lengte bedraagt nu 480^{730} K. M. en er komen in 't geheel 2 hoofdstations, 11 stations en 56 halten in voor. Het rechtstreeksch verkeer van personen en goederen tusschen de staatsbanen en de lijn Samarang-Vorstenlanden heeft na de aansluiting op 24 Mei jl. aanstonds een aanvang genomen volgens eene voorloopige regeling te dien einde met het Indisch Comité van bestuur der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij getroffen.

Een verkort overzicht van de geldelijke uitkomsten der exploitatie van de Oosterlijnen gedurende 1883, in vergelijking met vorige jaren, vindt men in het volgende staatje.

JAREN.	Gemiddelde lengte in exploitatie (in K. M.).	Ontvangsten	Exploitatiekosten *a*)	Winst	Winst over het geheele jaar.
		per dag-kilometer.			
1878 (7½ maand)	68^{610}	f 16,54	f 8,21⁵	f 8,32⁵	f 130 782,19⁵
1879	98^{947}	21,48	10,28	11,20	404 531,84
1880	119^{025}	20,95	12,00	8,95	389 973,95
1881	191^{693}	21,19	*b*) *10,73⁵	*c*) *10,45⁵	*731 598,27⁵
1882	257^{913}	19,64	* 9,25	*10,39	*978 353,76⁵
1883	311^{757}	22,05	9,40	12,65	1 438 904,85⁵

a) Met inbegrip van het aandeel in de winst (ad 1%) voor de afdeelingschefs.

b) De met een * aangeduide cijfers wijken af van die in vorige verslagen, omdat nader ontvangen gegevens tot verbeteringen hebben geleid.

Wat het jaar 1883 betreft, vindt men nadere opgaven

[1] Het uitvoerig jaarverslag ziet te Batavia afzonderlijk het licht. Van het laatstverschenene, over 1882, is in December jl. een exemplaar aan de Staten-Generaal aangeboden.

in het volgende overzicht.

Onderwerpen van ontvangst en uitgaaf.	Sommen.	Pct. van de bruto-ontvangsten.	Pct. van de uitgaven.	Per jaar en per kilometer.	Per dag en per kilometer.	Per treinkilometer.
Reizigers en bagage	f 1 113 281,43	44.37^5	. . . . .	f 3 570,99	f 9,78^5	f 1,22^5
Goederen, vee, enz.	1 295 371,11	51.62^5	. . . . .	4 155,06^5	11,38^5	1,42^5
Telegraaf en diversen	100 389,19^5	4.00	. . . . .	322,01^5	0,88	0,11
Totaal der ontvangsten	f 2 509 041,73^5	100.00		f 8 048,07	f 22,05	f 2,76
Directie en algemeene uitgaven van den dienst in Nederland en in Indië	f 93 813,47	3.74	8.88^5	f 300,92	f 0,82^5	f 0,10
1ste afd. (administratie)	88 923,84^5	3.54^5	8.42^5	285,23^5	0,78	0,10
2de id. (onderhoud en bewaking van weg en werken)	310 951,30^5	12.39	29.45^5	997,41^5	2,73	0,34
3de id. (beweging en onderhoud van materieel)	359 509,89^5	14.33	34.06	1 153,17	3,16	0,39^5
4de id. (vervoer)	202 403,97^5	8.06^5	19.17^5	649,24	1,78	0,22^5
Totaal der uitgaven	f 1 055 602,49	42.07	100.00	f 3 385,98	f 9,27^5	f 1,16
Winst	f 1 453 439,24^5	57.93	. . . . .	f 4 662,09	f 12,77^5	f 1,60
Van de winst gaat 1 pct. af voor de afdeelingschefs van de exploitatie	14 534,39	0.58	. . . . .	46,62	0,12^5	0,01^5
Zuivere winst	f 1 438 904,85^5	57.35		f 4 615,47	f 12,65	f 1,58^5

a) Berekend over 907 916 K. M. Met beladen treinen werden namelijk door de locomotieven afgelegd 927 307 K. M., waarvan 19 391 in dubbele tractie. Bovendien werden 122 130 K. M. in rangeerdienst afgelegd.

Maandelijksche opgaven nopens het vervoer in 1883 zijn vervat in bijlage AA. De cijfers betreffende het geheele jaar volgen hieronder.

	Aantal of hoeveelheid.	Opbrengst.	
Reizigers 1ste klasse.	5 687	f 28 137,00	
Reizigers 2de „	51 789	145 747,92	
Reizigers 3de „	1 467 985	906 461,94	
Totaal reizigersvervoer.	1 525 461		f 1 080 346,86
Bagage	1 382 810 K.G.	f 32 934,57	
Bestelgoederen	1 452 983 „	68 302,75	
Vrachtgoederen	170 323 200 „	1 208 834,57	
Totaal goederenvervoer.	173 158 993 K.G.		f 1 310 071,89
Rijtuigen, paarden en vee	3 805 stuks		18 233,79
Telegraaf en diversen.	. . . . . .		100 389,19^5
Totaal der ontvangsten			f 2 509 041,73^5
Hiervan wegens vervoer uitsluitend van- en voor particulieren			f 2 230 373,59^5
Hiervan wegens vervoer van reizigers, bagage, bestel- en vrachtgoed rechtstreeks voor gouvernementsrekening			53 217,73
Hiervan wegens vervoer van gouvernementsproducten door aannemers			225 450,41
Totaal als boven			f 2 509 041,73^5

Gedetailleerde opgaven omtrent den aard en de hoeveelheid der in 1883 vervoerde (betalende) vrachtgoederen zijn te vinden in bijlage BB, waarin, ter vergelijking, tevens gelijksoortige opgaven over 1881 en 1882 zijn opgenomen.

Voor het vervoer van de 1 525 461 reizigers hebben 10 282 gemengde treinen geloopen, zoodat gemiddeld 149 reizigers per trein zijn vervoerd. Hiervan reisden in de 1ste klasse 0.37 pct., in de 2de klasse 3.32 pct. en in de 3de klasse 96.31 pct. In de opbrengst droegen de drie klassen respectievelijk bij: 2.60, 13.49 en 83.91 pct. De gemiddelde opbrengst per reiziger bedroeg in de 1ste klasse f 4,94^5, in de 2de klasse f 2,83^3 en in de 3de klasse f 0,61^7, terwijl door iederen reiziger der drie klassen respectievelijk 49^{47}, 47^{21} en 30^{85} K. M. gemiddeld werd afgelegd. Alle reizigers dooreen gerekend, werd gemiddeld door elken reiziger f 0,78^8 betaald en een afstand van 31^{48} K. M. afgelegd.

Voor elke 1000 K. G. bagage en bestelgoederen werd gemiddeld ontvangen respectievelijk f 23,81 en f 41,50. Elke 1000 K. G. vrachtgoed bracht gemiddeld f 7,09^7 op en doorliep gemiddeld 83^{07} K. M., zoodat per ton-kilometer vrachtgoed f 0,08^{54} werd ontvangen.

Er werden vervoerd 764 rijtuigen, 1318 paarden en 1723 stuks vee.

Met 1 Januari 1883 werd de spoorwegtelegraaf voor het publiek verkeer opengesteld. Er werden verzonden 7656 telegrammen, waarvoor werd ontvangen f 5747,40. Daarvan werd f 2262,67^5 als aandeel aan den gouvernements post- en telegraafdienst uitgekeerd.

Het rollend materieel bestond op het einde van 1883 uit 53 locomotieven, 157 rijtuigen voor personen- en bagageverkeer en 514 wagens voor goederenvervoer.

Het steenkolenverbruik bedroeg 7708 ton.

De locomotieven legden af 1 049 437 K.M. (zie noot *a* hierboven), de rijtuigen gezamenlijk 4 354 554 en de goederenwagens gezamenlijk 4 699 158 K.M.

De verhouding tusschen de aangeboden en de bezette plaatsen was in de rijtuigen der 1ste, 2de en 3de klasse respectievelijk 24.25, 7.31 en 2.75 tot 1.

De nieuwe tarieven die op blz. 134 en 135 van het vorig verslag omschreven werden, zijn met 1 Januari 1884 bij wijze van proef in werking getreden. [1]) Wat de Oosterlijnen betreft, bleken zij aanvankelijk van gunstigen invloed te zijn op de toeneming van het reizigersverkeer in de 1ste en 2de klasse. Immers in Januari t/m Mei 1883 werden gemiddeld per maand vervoerd 419 1ste klasse- en 4057 2de klasse reizigers, terwijl die gemiddelden over de eerste vijf maanden van 1884 beliepen 1229 en 6041. Hierbij moet echter ook in het oog gehouden worden dat in Januari t/m Mei jl. gemiddeld in exploitatie waren 371^{558} K.M., terwijl de geëxploiteerde lengte in hetzelfde tijdvak van 1883 gemiddeld slechts beliep 281^{187} K.M.

Het totaal der ontvangsten gedurende de eerste vijf maanden van 1883 en van 1884 bedroeg respectievelijk f 687 388 en f 877 706, dat is per dag-kilometer f 16,18^5 en f 15,54. Dat de opbrengst per dag-kilometer in Januari t/m Mei jl. iets lager was dan in hetzelfde tijdvak van 1883

[1]) Ten opzichte van de door transportaannemers per spoorweg te vervoeren producten en gouvernementsgoederen zijn tot aan den afloop der aannemingscontracten de oude tariefprijzen gehandhaafd gebleven.

vindt daarin zijne verklaring dat het op 2 Juli 1883 geopende gedeelte Madioen - Paron — buiten den tijd van afvoer der producten — voor het verkeer niet veel te beteekenen heeft, wat eveneens het geval is met het op 1 Maart 1884 in exploitatie gebrachte lijngedeelte Paron - Modjo Sragen.

Tegen de rangschikking van de suiker in de 2de klasse van het nieuwe vrachtgoederentarief zijn door belanghebbenden bezwaren ingebracht, doch blijkens een besluit van 29 Juni jl. heeft de Indische Regeering geen aanleiding gevonden om ten opzichte van het artikel suiker in de proefregeling verandering te brengen.

Westerlijn.

Sedert 21 Mei 1882 was van deze lijn in exploitatie het gedeelte van Buitenzorg tot Soekaboemi, dat, volgens nader verkregen opgaven, eene lengte heeft van 57^{172} K.M. Op 10 Mei 1883 en 17 Mei 1884 kwamen nog in exploitatie de baanvakken Soekaboemi-Tjiandjoer, lang 38^{570} K.M., en Tjiandjoer-Bandong, lang 59^{292} K.M., zoodat thans van de Westerlijn in 't geheel 155^{034} K.M. in exploitatie zijn. Het getal stations werd daardoor van 2 op 4 gebracht, en dat der halten van 8 op 20. Bij de spoedig te verwachten geheele voltooiing van den spoorweg — tot Tjitjalengka — zal de Westerlijn lang zijn 182^{157} K.M., en zal het getal stations 5, dat der halten 22 bedragen.

Vermits de cijfers betreffende de exploitatie over 1881, toen eerst op 5 October een klein gedeelte van de lijn voor het publiek verkeer werd opengesteld, geen waarde hebben voor raadpleging in het vervolg, zijn de geldelijke uitkomsten der exploitatie gedurende 1883 alleen tegenover 1882 te vergelijken. Te dien aanzien wordt naar het volgende staatje verwezen.

Jaren.	Gemiddelde lengte in exploitatie (in K.M.).	Ontvangsten	Exploitatiekosten *a*)	Winst	Winst over het geheele jaar.
		per dag-kilometer.			
1882	50^{123}	f 14,13^{5}	f 9,59	f 4,54^{5}	*b*) f 83 131,39
1883	81^{957}	13,00^{5}	8,74	4,26^{5}	127 574,61

a) Met inbegrip van het aandeel in de winst (ad 1%) voor de afdeelingschefs.

b) Het in 't vorig verslag (blz. 135) vermelde cijfer is gebleken eene kleine verbetering te behoeven.

Meer gespecificeerd vindt men de uitkomsten over 1883 aangegeven in het volgende overzicht.

Onderwerpen van ontvangst en uitgaaf.	Sommen.	Pct. van de bruto-ontvangsten.	Pct. van de uitgaven.	Per jaar en per kilometer.	Per dag en per kilometer.	Per treinkilometer *a*).
Reizigers en bagage	f 179 336,59	46.10	.....	f 2 188,17	f 5,99^{5}	f 0,90
Goederen, vee, enz.	182 220,21	46.84^{5}	.....	2 223,36^{5}	6,09	0,91^{5}
Telegraaf en diversen	27 453,17^{5}	7.05^{5}	.....	334,97^{5}	0,92	0,14
Totaal der ontvangsten	f 389 009,97^{5}	100.00		f 4 746,51	f 13,00^{5}	f 1,95^{5}
Directie en algemeene uitgaven van den dienst in Nederland en in Indië	f 24 687,75^{5}	6.34^{6}	9.49	f 301,23	f 0,82^{5}	f 0,12^{5}
1ste afd. (administratie)	26 892,55	6.91^{3}	10.33^{8}	328,13	0,90	0,13^{5}
2de id. (onderhoud en bewaking van weg en werken)	67 091,35^{5}	17.24^{7}	25.79	818,61^{5}	2,24	0,34
3de id. (beweging en onderhoud van materieel)	90 219,29^{5}	23.19^{2}	34.68	1 100,81	3,01^{5}	0,45
4de id. (vervoer)	51 255,78	13.17^{6}	19.70^{2}	625,40	1,71^{5}	0,26
Totaal der uitgaven	f 260 146,73^{5}	66.87^{4}	100.00	f 3 174,18^{5}	f 8,69^{5}	f 1,31
Winst	f 128 863,24	33.12^{6}	.....	f 1 572,32^{5}	f 4,31	f 0,64^{5}
Van de winst gaat 1 pct. af voor de afdeelingschefs der exploitatie	1 288,63	0.33^{1}	.....	15,72	0,04^{5}	0,00^{5}
Zuivere winst	f 127 574,61	32.79^{5}		f 1 556,60^{5}	f 4,26^{5}	f 0,64

a) Berekend over 199 203 K. M. De locomotieven legden namelijk in treindienst af 224 486 K. M., waarvan 11 765 K. M. door losse locomotieven bestemd voor voorspandienst en 13 518 K. M. in dubbele tractie. Bovendien legden zij in rangeerdienst 56 230 K. M. af, terwijl zij 2100 uren reservedienst verrichtten.

In de hooger reeds aangehaalde bijlage AA zijn als gebruikelijk maandelijksche opgaven nopens het verkeer opgenomen, terwijl bijlage BB eene opsomming bevat van de soort en het gewicht der in 1882 en 1883 vervoerde (betalende) vrachtgoederen.

Aan deze twee bijlagen is het volgende verkorte overzicht over 1883 ontleend.

	Aantal of hoeveelheid.	Opbrengst.	
Reizigers 1ste klasse.	1 129	f 5 812,60	
Reizigers 2de id.	7 432	20 830,67	
Reizigers 3de id.	256 195	150 887,00	f 177 530,27
Totaal reizigersvervoer.	264 756		
Bagage	78 190 K.G.	f 1 806,32	
Bestelgoederen	280 225 „	9 607,95	
Vrachtgoederen	30 514 580 „	164 395,57	175 809,84
	30 872 995 K.G.		
Rijtuigen, paarden en vee	3 393 stuks		8 216,69
Telegraaf en diversen	......		27 453,17^{5}
Totaal der ontvangsten			f 389 009,97^{5}
Hiervan wegens vervoer uitsluitend van- en voor particulieren			f 333 260,26^{5}
Hiervan wegens vervoer van reizigers, bagage, bestel- en vrachtgoed rechtstreeks voor gouvernementsrekening			38 293,67
Hiervan wegens vervoer van gouvernementsproducten door aannemers			17 456,04
Totaal als boven			f 389 009,97^{5}

Onder de opgegeven opbrengst zijn begrepen de sommen van f 1003,75 wegens het vervoer van goederen langs de in 1883 nog in aanleg zijnde gedeelten van de lijn, en van f 23 239,63 voortspruitende uit het doorgaand verkeer met den particulieren spoorweg Batavia-Buitenzorg. In doorgaand verkeer werden vervoerd 170 reizigers 1ste klasse, 1277 der 2de klasse en 8609 der 3de klasse; voorts 15 970 K.G. bagage en 34 798 K.G. bestelgoed (het laatste in 2810 collis).

Voor het vervoer van bovengenoemd getal van 264 756 reizigers werden gebezigd 2 personen- en 1464 gemengde treinen, zoodat gemiddeld per trein zijn vervoerd 180 à 181 reizigers. Hiervan reisden in de 1ste klasse 0.42 pct., in de 2de klasse 2.81 pct. en in de 3de klasse 96.77 pct. In de opbrengst droegen de drie klassen respectievelijk bij: 3.28, 11.73 en 84.99 pct. De gemiddelde opbrengst per reiziger bedroeg in de 1ste klasse f 5,14^{8}, in de 2de klasse f 2,80^{2} en in de 3de klasse f 0,58^{4}, terwijl door iederen reiziger der drie klassen respectievelijk 51^{484}, 46^{714} en 29^{448} K.M. gemiddeld werd afgelegd. Alle reizigers dooreen gerekend, werd gemiddeld door elken reiziger f 0,67^{05} betaald en een afstand van 30^{026} K.M. afgelegd.

Voor elke 1000 K.G. bagage en bestelgoed werd gemiddeld ontvangen respectievelijk f 23,10 en f 34,28^{5}. Elke 1000 K.G. vrachtgoed bracht gemiddeld op f 5,38^{74} en doorliep gemiddeld 67^{172} K.M., zoodat per ton-kilometer vrachtgoed werd ontvangen f 0,08^{02}.

Er werden vervoerd 580 paarden, 169 rijtuigen en 2644 stuks vee.

Het rollend materieel bestond op het einde van 1883 uit 10 berglijn-tenderlocomotieven, 30 rijtuigen voor personen en bagageverkeer en 149 wagens voor goederenvervoer.

Het steenkolenverbruik bedroeg 1577 ton.

De locomotieven legden af 280716 K.M. , de rijtuigen gezamenlijk 423 058 en de wagens gezamenlijk 550704 K.M.

De verhouding tusschen de aangeboden en de bezette plaatsen was in de rijtuigen 1ste, 2de en 3de klasse respectievelijk 18.06, 7.93 en 3.32 tot 1.

Evenals in 1882 had de aardenbaan op het gedeelte Buitenzorg–Tjitjoeroek ook in het afgeloopen jaar weder veel te lijden door bandjirs van de rivier Tjidani, terwijl het gedeelte Tjitjoeroek–Soekaboemi over het algemeen in goeden toestand bleef verkeeren. Het in Mei 1883 opengestelde baanvak Soekaboemi–Tjiandjoer werd tengevolge van aanhoudende regens bij herhaling door aardverschuivingen beschadigd.

Slechts eenmaal werd in 1883 het geregelde verkeer belangrijk verbroken, namelijk door eene groote aardstorting die den 28/29 November in laatstgemeld baanvak plaats vond aan het einde van den tunnel op het emplacement der halte Lampegan. Op dat gedeelte van den spoorweg, o. a. tusschen de halten Lampegan en Tjibeber, waar de baan over eene lengte van p. m. 3 K.M. eene helling heeft van 1 op 32 (op geen der andere tot dusver geëxploiteerde gedeelten van de Wester- of Oosterlijnen komt eene zoo sterke helling voor), eischt de veiligheid van den dienst bijzondere voorzorgsmaatregelen, waardoor de kosten der tractie aanmerkelijk worden verhoogd. Door bedoelde aardstorting werden de kolenloods en eene waterkraan zwaar beschadigd, terwijl gedurende twee dagen de reizigers genoodzaakt waren in een anderen trein over te stappen.

De toestand van kunstwerken, bovenbouw, gebouwen, telegraaf en signalen bleef over het algemeen goed. In den loop van 1883 werden 398 dwarsliggers en 9 spoorstaven verwisseld.

Vijf treinen ondervonden vertraging, waarvan twee ten gevolge van versperring van den weg door aardschuiving, twee door een defect aan de locomotief, en één doordien een andere trein niet op tijd aankwam op het kruisingspunt. Ongevallen kwamen niet voor.

Met 1 Januari 1884 zijn ook op deze lijn de hooger besproken nieuwe vrachttarieven in werking getreden.

Gedurende de eerste vijf maanden van 1882, 1883 en 1884 leverde de exploitatie respectievelijk op f 85 560, f 127 276 en f 224 598, dat is per dag-kilometer: in 1882 f 13,89, in 1883 f 13,52 en in 1884 f 14,68^5. Hieruit valt af te leiden dat de nieuwe tarieven niet ongunstig gewerkt hebben.

Sedert in Mei jl. de staatslijn tot Bandong is opengesteld, is de loop der treinen zoodanig geregeld dat van de zes gemengde treinen daags vier onmiddellijk correspondeeren met die van de lijn Batavia–Buitenzorg der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij, en wel in iedere richting één voor het traject Bandong–Buitenzorg–Batavia en één voor het traject Tjiandjoer–Buitenzorg–Batavia.

2°. Particuliere spoorwegen.

a. In exploitatie.

De renteloze schuld van de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij aan den Staat daalde van f 2 358 239,93^5 tot f 1 891 968,46^5, doordien zij uit hare inkomsten over 1883 f 466 271,47 terugbetaalde (boven het gewone jaarlijksche voorschot ad f 765 000). Bovendien verminderde hare in omloop zijnde obligatieschuld, door conversie en aflossing, met f 1 599 200, namelijk de $4^1/_2$ pcts. leening van f 4 675 500 tot f 3 139 500 en de 3 pcts. leening van f 5 108 000 tot f 5 044 800. De reservefondsen van hare beide lijnen (Samarang–Vorstenlanden en Batavia–Buitenzorg) bedroegen op 31 December 1883 respectievelijk het maximum van f 500 000 en f 300 000, terwijl de bij de concessie Samarang-Vorstenlanden voorgeschreven vernieuwingsfondsen, namelijk dat voor rollend materieel en dat voor den bovenbouw, voor welk eerste in 1882 (verg. het verslag van dat jaar blz. 135/136) mede een maximum is aangenomen, op 31 December 1883 een bedrag aanwezen van respectievelijk f 500 000 en f 821 301,09, tegen f 500 000 en f 740 272,05^5 bij het einde van 1882.

Samarang-Vorstenlanden. De ontvangsten van dezen spoorweg bleven in 1883 iets beneden die van 1882, maar door vermindering van de exploitatiekosten beliep de winst meer dan in eenig vorig jaar.

De uitkomsten der exploitatie gedurende 1883 zijn in het volgende overzicht samengevat.

Onderwerpen van ontvangst en uitgaaf.	Sommen.	Pct. van de bruto-ontvangsten.	Pct. van de uitgaven.	Per jaar en per kilometer.	Per dag en per kilometer.	Per trein-kilometer. a)
Reizigers en bagage	f 514 281,71	16.5	. . . .	f 2 533,40	f 6,94	f 1,23
Goederen, vee, enz.	2 497 657,07	80.1	. . . .	12 303,73	33,71	5,96
Diversen	106 010,23	3.4	. . . .	522,22	1,43	0,25
Totaal der ontvangsten	f 3 117 949,01	100		f 15 359.35	f 42,08	f 7,44
Algemeene kosten	f 194 375,29	6.2	19.3	f 957,51	f 2,62	f 0,46
Weg en werken	343 097,65	11.0	33.9	1 690,14	4,63	0,82
Tractie	306 428,87^5	9.8	30.2	1 509,50	4,14	0,73
Exploitatie	168 457,82	5.4	16.6	829,84	2,27	0,40
Totaal der uitgaven	f 1 012 359,63^5	32.4	100	f 4 986,99	f 13,66	f 2,41
Winst 1883	f 2 105 589,37^5	67.6	. . . .	f 10 372,36	f 28,42	f 5,03
„ 1882	2 065 709,23^5	65.8	. . . .	10 175,94	27,88	4,87

a) Berekend over 419 120 K.M., daaronder ook begrepen de afstanden afgelegd met werk- en ballasttreinen. In 't geheel doorliepen de locomotieven 507 900 K.M., waaronder voor alleen loopende locomotieven 5487 K.M. en in rangeerdienst 83 295 K.M.

In het volgende staatje is de aard van het verkeer meer in bijzonderheden aangewezen, terwijl voor maandelijksche opgaven verwezen wordt naar bijlage CC, en voor een gedetailleerd overzicht van de soort en het gewicht der vervoerde vrachtgoederen (in vergelijking ook met 1881 en 1882) naar bijlage DD.

	Aantal of hoeveelheid.	Opbrengst.	
Reizigers 1ste klasse	6 494	f 35 864,70	
Reizigers 2de „	31 637	88 044,80	
Reizigers 3de „ (gewoon tarief)	393 948	317 799,34	
Reizigers 3de kl. (verminderd tarief)	509 218	52 326,64	
Reizigers Militairen	10 633	12 920,58	
Reizigers Gevangenen	3 511	4 122,45	
Totaal reizigersvervoer.	955 441		f 511 078,51
Transporteeren			f 511 078,51

	Aantal of hoeveelheid.	Opbrengst.	
Per transport			f 511 078,51
Bagage	241 153 K.G.	f 3 203,20	
Bestel-goederen. particuliere	181 651 „	24 604,93	
Bestel-goederen. dienst-	8 622 „	1 436,92	
Vracht-goederen. particuliere.	193 905 205 „	2 376 250,16	
Vracht-goederen. dienstgoederen.	16 823 289 „	41 046,56	
Vracht-goederen. ballastgoederen	63 391 000 „	39 740,40	
Totaal goederenvervoer.	274 550 920 K.G.		2 486 282,17
Rijtuigen, paarden en vee	4 504 stuks		14 578,10
Huren en diversen	. . . . . .		106 010,23
			f 3 117 949,01

Het aantal gewone reizigers (militairen en gevangenen niet medegerekend) bedroeg ruim 5 pct. meer dan in 1882; voornamelijk was dit het gevolg van de belangrijke toeneming van het aantal reizigers 3de klasse op den

zijtak naar Willem I onder de werking van het in 't vorig verslag (blz. 138) bedoelde verminderd tarief voor het locaal vervoer op dien zijtak. De opbrengst van het reizigersvervoer op den zijtak nam echter af, ook door de gelijkstelling van het tarief voor de 1ste en 2de klasse met dat der hoofdlijn. Het vervoer van bestelgoederen voor particulieren vermeerderde met 13 pct. naar het aantal colli en met ruim 18 pct. naar het gewicht gerekend; de afvoer van particuliere vrachtgoederen nam toe met 11 pct., terwijl de opvoer verminderde met 13 pct.

Voor het vervoer van de 955 441 reizigers hebben 4380 (gemengde) treinen geloopen, zoodat gemiddeld 218 reizigers per trein zijn vervoerd. Van de 941 297 gewone reizigers reisden in de 1ste klasse 0.69 pct., in de 2de klasse 3.36 pct., in de 3de klasse tegen gewoon tarief 41.85 pct., en in de 3de klasse tegen verminderd tarief 54.10 pct. In de opbrengst droegen de gewone reizigers naar gelang van de klasse van vervoer respectievelijk bij: 7.26, 17.82, 64.33 en 10.59 pct. De gemiddelde opbrengst per reiziger bedroeg voor de 1ste, 2de en 3de klasse f 5,52, f 2,78 en f 0,81, voor de 3de klasse verminderd tarief f 0,10, voor de militairen en de gevangenen f 1,22 en f 1,17, en voor alle reizigers dooreen f 0,53. De gemiddelde afstand door elken reiziger afgelegd was het grootst voor de categorie der militairen (91 K.M.) en het kleinst voor de reizigers 3de klasse tegen verminderd tarief (10 K.M.). Voor alle categorieën te zamen bedroeg de gemiddelde afstand 25.6 K.M.

Voor elke 1000 K.G. bagage en bestelgoederen werd gemiddeld ontvangen respectievelijk f 13,28 en f $136,86^{5}$. Elke 1000 K.G. vrachtgoed bracht gemiddeld f 8,96 op; afzonderlijk voor de particuliere vrachtgoederen, de dienstgoederen en de ballastgoederen berekend, bedroeg die gemiddelde vracht f 12,25, f 2,44 en f 0,62. De particuliere goederen doorliepen gemiddeld 95.7 K.M. en brachten dus per ton-kilometer f $0,12^{8}$ op.

Het rollend materieel bestond bij het einde van 1883 uit 24 locomotieven, 61 rijtuigen voor personen- en bagageverkeer en 362 wagens voor goederenvervoer.

De locomotieven verbruikten 4136 ton steenkolen, gemiddeld kostende per ton: op den wal te Samarang f 22,89 en op den tender f 26,71.

De locomotieven legden af (zie hooger noot *a*) 507 902 K.M., de rijtuigen gezamenlijk 1 891 747 en de goederenwagens gezamenlijk 4 139 787 K.M.

De verhouding tusschen de aangeboden en de bezette plaatsen in de rijtuigen was voor de 1ste, 2de en 3de klasse respectievelijk 12.1, 5.1 en 2.3 tot 1.

Op of nabij het station der Maatschappij te Soerakarta werd door den dienst der staatsspoorwegen in 1883 een aanvang gemaakt met de noodige werken voor den overgang der reizigers en het overladen der goederen, en zulks krachtens eene overeenkomst den 28sten Augustus 1882 in Indië met het Comité van bestuur der Maatschappij gesloten, waarbij zoowel die aansluiting als het doorgaand verkeer op de beide spoorwegen geregeld werd (verg. het verslag van 1882 blz. 130). Hooger is reeds vermeld dat die aansluiting in Mei jl. is tot stand gekomen.

Werd op 15 Januari 1883 de nieuwe halte Karangsono geopend ter vervanging van die te Serang (verg. vorig verslag blz. 137), den 1sten Mei 1883 werd de halte Gedangan opgeheven, wegens het afloopen van den houtaankap waaraan zij indertijd haar ontstaan te danken had.

In Maart 1883 kwam een zijtak van den in § 2 te vermelden stoomtramweg Samarang-Joana naar het spoorwegstation te Samarang in exploitatie. Eerlang zal ook een stoomtramweg aansluiten aan het spoorwegstation Goendih (zie mede § 2). De reeds in 't verslag van 1880 (blz. 120, noot,) bedoelde, op 's lands kosten te maken toevoerweg voor gewoon verkeer van Moengkoeng (dicht bij Sragen) naar het station Lawang kwam nog niet gereed. Boven de aanvankelijk daarvoor beschikbaar gestelde f 40 000 is in Maart jl., vermoedelijk ter voltooiing van het werk, eene suppletie van ruim f 1600 toegestaan.

Door eene aanvulling der concessievoorwaarden (overeenkomst dd. 18 October 1883) werd uitgemaakt dat de te Samarang bestaande verbinding tusschen het station der Maatschappij en de haven niet te beschouwen is als een in den afstandswijzer en in de tarieven voor den spoorweg op te nemen gedeelte der lijn, maar uitsluitend als een laad- en losmiddel om koopmansgoederen aan het water in stede van op het station te kunnen laden en lossen. Daarop is het speciale tarief per wagenlading voor het gebruik maken van die verbinding bij Indisch besluit van 27 December 1883 n°. 10 goedgekeurd en in Februari jl. weder in werking getreden, nadat het eenige maanden buiten toepassing was gebleven omdat de Indische Regeering vóór de hier bedoelde wijziging van de concessievoorwaarden hare goedkeuring er niet aan meende te mogen verleenen. (De ontvangsten te dezer zake worden door de Maatschappij verantwoord onder den post » Huren en diversen".)

Het verlaagd tarief voor den afvoer van koopmansgoederen langs den zijtak naar Samarang en Broemboeng, dat blijkens het vorig verslag (blz. 138) voor den tijd van één jaar als proef gewerkt had, doch met 15 Augustus 1883 buiten werking trad, omdat de Indische Regeering tegen de gevraagde bestendiging voor slechts drie jaren bedenking had, is sedert het voorjaar van 1884, met goedkeuring van den Gouverneur-Generaal (Indisch besluit dd. 13 Maart 1884 n°. 32), voorgoed ingevoerd. In den verderen loop van 1884 zijn in de tarieven voor den spoorweg en ook in de klassificatie van onderscheidene goederen nog eenige wijzigingen tot stand gekomen, die echter, wat den zijtak betreft, alleen voor den opvoer gelden. Ten gevolge van deze nieuwe klassificatie is voor de goederen, genoemd in de Javasche Courant dd. 6 Juni jl., de vracht verlaagd, ook door de invoering van eene tusschenklasse I *a* met een vrachtprijs van f 0,12 per ton en per kilometer. De wijzigingen zijn door de Indische Regeering, blijkens hare besluiten dd. 3 Juni en 5 Juli jl. n^{s}. 41 en 3, voorloopig goedgekeurd.

Over de eerste zes maanden van 1884 hebben de ontvangsten van dezen spoorweg slechts bedragen f 919 451, tegen f 961 974 in hetzelfde tijdvak van 1883.

Batavia-Buitenzorg. Was de mindere ontvangst gedurende 1883 op de lijn Samarang-Vorstenlanden alleen toe te schrijven aan afgenomen goederenvervoer, bij den spoorweg Batavia-Buitenzorg openbaarde zich de teruggang tegenover 1882 zoowel in het goederen- als in het reizigersverkeer. Bovendien waren de uitgaven in 1883 iets hooger dan in het voorafgegane jaar. De winst per dagkilometer daalde dan ook van f 22,13 tot f 20,52, maar bleef toch hooger dan in eenig jaar vóór 1882.

Het volgende staatje doet de ontvangsten en uitgaven der exploitatie over 1883 kennen.

Onderwerpen van ontvangst en uitgaaf.	Sommen.	Pct. van de bruto ontvangsten.	Pct. van de uitgaven.	Per jaar en per kilometer.	Per dag en per kilometer.	Per treinkilometer. *a*)
Reizigers en bagage	f 391 922,20	53.1	......	f 6 757,28	f 18.51	f 1,77
Goederen, vee, enz.	312 155,42	42.3	......	5 381,99	14,74	1,42
Diversen	34 029,11	4.6	......	586,71	1.61	0,15
Totaal der ontvangsten	f 738 106,73	100		f 12 725,98	f 34.86	f 3.34
Algemeene kosten	f 59 586.54	8.1	19.6	f 1 027,35	f 2,81	f 0,27
Weg en werken	72 103,06	9.8	23.8	1 243,15	3,41	0,32
Tractie	96 304,39	13.0	31.7	1 660,42	4,55	0,44
Exploitatie	75 603.93	10.2	24.9	1 303,52	3.57	0,34
Totaal der uitgaven	f 303 597,92	41.1	100	f 5 234,44	f 14.34	f 1.37
Winst 1883	f 434 508,81	58.9	......	f 7 491,54	f 20,52	f 1,97
„ 1882	468 496,28	60.8	......	8 077,53	22,13	2,16

a) Berekend over 220 712 K. M., daaronder ook begrepen de afstanden afgelegd met werk- en hulptreinen. In 't geheel doorliepen de locomotieven 247 811 K.M., waaronder voor alléén loopende locomotieven 15 243 en in rangeerdienst 11 856 K.M.

Nadere gegevens omtrent het personen- en goederenverkeer vindt men in de reeds hierboven aangehaalde bijlagen CC en DD, waaraan onderstaand verkort overzicht wordt ontleend.

	Aantal of hoeveelheid.	Opbrengst.	
Reizigers 1ste klasse	20 900	f 21 308,80	
„ 2de „	150 748	85 063,60	
„ 3de „	820 458	275 503,12	
Militairen	18 728	3 507,87	
Gevangenen	2 828	1 609,82	
Totaal reizigersvervoer.	1 013 662		f 386 993,21
Bagage	115 032 K.G. of colli	4 928,99	
Bestelgoederen (particuliere)	326 127 K.G.	13 418,65	
Vrachtgoederen: particuliere	46 185 213 „	234 596,46	
Vrachtgoederen: voor den aanleg van den staatsspoorweg	17 392 000 „	36 598,08	
Vrachtgoederen: dienstgoederen	1 959 348 „	14 573,73	
Vrachtgoederen: ballastgoederen	18 532 000 „		
Totaal goederenvervoer.	84 509 720 K.G.		304 115,91
Rijtuigen, paarden en vee	6 001 stuks		12 968,50
Huren en diversen	. . . .		34 029,11
			a) f 738 106,73

a) Hieronder f 30 144,67 wegens het trafiek in rechtstreeksch verkeer met den Preanger-spoorweg, namelijk f 26 261,79 wegens reizigersvervoer, benevens f 872,71 en f 3 010,17 wegens het vervoer van bagage en bestelgoed.

De zoogenaamde omnibustreinen van den spoorweg Batavia–Buitenzorg vervoerden in 1883 bijna 71.5 pct. van het aantal reizigers: van de doorgaande treinen van dien spoorweg maakten 26.8 pct. der reizigers gebruik, terwijl 1.7 pct. in rechtstreeksch verkeer met den Preanger-spoorweg vervoerd werden. Had de staking van den dienst van de paardentram te Batavia in Juni 1882 het reizigersvervoer per omnibustreinen belangrijk doen toenemen, de met 1 Juli 1883 geopende exploitatie van den stoomtramweg (zie lager § 2) was uit den aard der zaak op dat vervoer van nadeeligen invloed. Toch werd gedurende het tweede halfjaar 1883 van de omnibustreinen niet minder gebruik gemaakt dan in het tweede semester van 1881.

Het vervoer van particuliere vrachtgoederen was 9 pct. minder dan in 1882, welke achteruitgang voornamelijk zijne oorzaak vond in den minderen opvoer van bouwmaterialen en rijst en in den minderen afvoer van groenten en koffie. Daarentegen was het vervoer van goederen voor den aanleg van den Preanger-spoorweg ruim 21 pct. meer dan in 1882, terwijl het vervoer van ballastgoederen, in laatstgemeld jaar 1909 ton, in 1883 klom tot 18 532 ton, vermits er buitengewoon veel grond en ballast noodig was voor de werken te Weltevreden ten dienste van het aldaar in aanbouw genomen station en voor de uitbreiding van zijsporen.

Voor het vervoer van de 1 013 662 reizigers hebben, behalve 631 extratreinen, 2920 gemengde en sneltreinen benevens 3924 omnibustreinen geloopen. Gemiddeld per trein werden vervoerd met de gemengde en sneltreinen 98 à 99, met de omnibustreinen 184 à 185 reizigers. De reizigers 1ste klasse droegen tot het personenvervoer 2.1 pct. bij, die der 2de klasse 15, en die der 3de klasse 82.9 pct. Hierbij is niet gerekend op de militairen en gevangenen. In de opbrengst van het gewone reizigersvervoer deelde de 1ste klasse voor 5.5, de 2de voor 22.2 en de 3de voor 72.3 pct. De gemiddelde opbrengst per reiziger bedroeg voor de 1ste, 2de en 3de klasse f 1,02, f 0,56^{4} en f 0,33^{6}. Voor gevangenen en militairen werd dooreengenomen per hoofd ontvangen f 0,23^{4}. De afstand waarover elke reiziger vervoerd werd beliep voor de opgegeven vier categorieën respectievelijk 11.6, 12, 17.1 en 19.4 K.M. en dooreengenomen voor allen 16.3 K.M.

Voor elke 1000 K.G. bagage en bestelgoed werd gemiddeld ontvangen respectievelijk f 42,85 en f 41,14^{5}. Elke 1000 K.G. vrachtgoed bracht gemiddeld f 3,40 op; afzonderlijk voor de particuliere vrachtgoederen, de goederen voor den aanleg van den Preanger-spoorweg en de dienstgoederen (onder welke laatsten ook de ballastgoederen) was de gemiddelde opbrengst f 5,08, f 2,10 en f 0,71 per 1000 K.G. De particuliere vrachtgoederen doorliepen gemiddeld 45,4 K.M. en brachten dus per ton-kilometer f 0,11^{2} op. De dienst- en ballastgoederen doorliepen gemiddeld 11.4 K.M. en gaven eene opbrengst van f 0,06^{2} per ton-kilometer.

Het rollend materieel bestond bij het einde van 1883 uit 12 locomotieven, 49 rijtuigen voor personen- en bagageverkeer en 73 wagens voor goederenvervoer.

De locomotieven verbruikten 1445 ton steenkolen, gemiddeld kostende op den wal te Batavia f 21,96 per ton.

Door de locomotieven werden doorloopen (zie noot *a* op de vorige blz.) 247 811 K.M., door de rijtuigen 1 180 268 en door de goederenwagens 995 637 K.M., waaronder door rijtuigen en wagens der staatsspoorwegen respectievelijk 36 418 en 474 743 K.M. Van dit laatste getal werden 228 738 K.M. doorloopen ten behoeve van den opvoer van materialen voor den aanleg der Preangerlijn (volgens speciale overeenkomst), terwijl de overige 246 005 K.M. voor gewoon goederenvervoer werden doorloopen tegen betaling van wagenhuur aan den dienst der staatsspoorwegen.

De verhouding tusschen de aangeboden en de bezette plaatsen in de rijtuigen was voor de 1ste, 2de en 3de klasse respectievelijk 7.98, 3.36 en 2.28 tot 1.

Nu de Preanger-spoorweg in Mei jl. tot Bandong in exploitatie is gebracht, is tevens de treinenloop tusschen Batavia en Buitenzorg gewijzigd, en de dienstregeling zal nadere wijziging ondergaan zoodra het hooger bedoelde nieuwe station te Weltevreden in gebruik komt, dat bestemd is voor de bediening van het doorgaand verkeer, ter vervanging van de halte Noordwijk. Een verzoek van de Maatschappij om laatstbedoelde halte alsdan te doen vervallen, is vooralsnog niet ingewilligd; inmiddels is haar voorloopig ontheffing verleend van de verplichting om het emplacement te Noordwijk, ook door inkrimping van het spoorstelsel, tot eene halte voor locaal verkeer in te richten.

Sedert 15 Juli 1883 is op dezen spoorweg het tarief voor koopmansgoederen der 1ste klasse van f 0,14 tot op f 0,12 per ton-kilometer verlaagd; bij het einde van het jaar was echter nog niet gebleken dat dientengevolge eene grootere hoeveelheid goederen der 1ste klasse ten vervoer werd aangeboden.

Gedurende de eerste zes maanden van 1884 beliepen de ontvangsten van dezen spoorweg f 351 151, tegen f 376 046 in hetzelfde tijdvak van 1883.

b. In aanleg.

Van de in vorige verslagen vermelde concessiën voor spoorwegen zijn een drietal formeel aanvaard en ten deele reeds in uitvoering genomen, namelijk voor die in de residentiën Tagal, Batavia en Sumatra's Oostkust, welke volgens de voorloopige plannen eene lengte zouden hebben van respectievelijk 30, 36 en 55 K.M. De spoorwijdte is voor allen bepaald op 1.067 M., en de duur der concessie op negentig jaren. Omtrent elken van deze spoorwegen afzonderlijk is het volgende aan te teekenen.

Tagal–Bandjaran–Balapoelang, met een zijtak van Bandjaran naar Pangka. Bij besluit van 7 October 1883 n°. 3 verklaarde de Indische Regeering dat de concessie voor deze lijn door de concessionarissen, de heeren N. A. Ruyl c. s., definitief was aanvaard. Op dien datum was de waarborgsom van f 25 000 (zie vorig verslag bijlage HH sub n°. 2) in 's lands kas te Batavia overgebracht. Sedert heeft het comité, dat zich hier te lande voor deze onderneming (en voor het verkrijgen van de lager te vermelden concessie betreffende een spoorweg van Cheribon naar Samarang) gevormd had, de concessie Tagal–Balapoelang overgedragen op de te 's Gravenhage gevestigde naamlooze vennootschap »Java-Spoorwegmaatschappij", welker akte van oprichting, nadat daarop de Koninklijke bewilliging was

verkregen, is opgenomen in de Staatscourant van 22 Februari jl. De concessie-voorwaarden, zooals zij bij Indisch besluit dd. 9 September 1883 n°. 2 nog op één punt waren gewijzigd, vindt men in haar geheel in n°. 3988 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad. Met afwijking in zoover van art. 7 dier voorwaarden zijn spoedshalve hier te lande, in plaats van in Indië, goedgekeurd de teekeningen van rails, wissels, rollend materieel, enz. Inmiddels is ook met de werkzaamheden voor den aanleg begonnen. De spoorweg moet binnen drie jaren na den dag van aanvaarding voltooid en in exploitatie gebracht zijn.

Batavia (Benedenstad)-Meester Cornelis-Bekassi. De voorloopige concessie, in Januari 1882 (zie het verslag van dat jaar blz. 139, zoomede bijlage HH van 't vorig verslag) verleend aan H. J. MEERTENS en de firma TIEDEMAN & VAN KERCHEM te Batavia voor een spoorweg Batavia-Bekassi, ging in 1883 over op de Nederlandsche Handelmaatschappij en werd, na storting van het waarborgkapitaal ad f 25 000, door hare factorij te Batavia op den 11den October 1883 (Indisch besluit van dien dag n°. 34) definitief aanvaard. Bij Indisch besluit dd. 19 Februari 1884 n°. 1*a* is, op verzoek van de nieuwe concessionarissen, eene gewijzigde richting van den spoorweg vastgesteld, waardoor het tracé, dat volgens de aanvankelijke plannen 36 K.M. lang zou zijn, korter zal worden. De spoorweg van de benedenstad Batavia naar Bekassi zal nu loopen niet langs Gedoeng Roeboe en Poeloe Gadoeng, maar rechtstreeks langs Passar Senin (Weltevreden) en Meester Cornelis. De zijtakken Gedoeng Roeboe - Passar Senin en Poeloe Gadoeng - Meester Cornelis zijn dientengevolge uit het ontwerp komen te vervallen. Bij het aangehaald besluit van 19 Februari jl. zijn tevens geheel nieuwe concessievoorwaarden vastgesteld, met bepaling dat eerst van dien dag af de concessie wordt beschouwd aanvaard te zijn. In de nieuwe voorwaarden is o. a. niet overgenomen de bepaling dat de concessionaris recht van voorkeur heeft voor verlengingen en zijtakken van de lijn [1]). Ook is niet behouden gebleven de verplichting voor den Staat om den spoorweg na afloop van de concessie over te nemen, maar daarvoor is het beding in de plaats gesteld dat de Regeering tot die overneming het recht heeft, mits zich deswege twee jaren vóór het einde der concessie verklarende. De lijn moet vóór of op 19 Februari 1887 gereed zijn. Voor de uitvoering van de concessie heeft zich te Amsterdam eene naamlooze vennootschap gevormd, de »Bataviasche Oosterspoorwegmaatschappij". Op de ontwerp-akte van oprichting dier maatschappij is door den Koning bewilliging verleend bij besluit dd. 24 Juni 1884 n°. 73 (Staatscourant van 10 October). Alvorens de concessie van 19 Februari jl. te verleenen had de Regeering zich overtuigd dat de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij ten opzichte van den ontworpen spoorweg naar Bekassi geen gebruik wenschte te maken van het recht van voorkeur dat zij voor zoodanige lijn aan de concessie voor haren spoorweg Batavia-Buitenzorg zou kunnen ontleenen.

Deli-spoorweg. Deze onderneming, in 't leven geroepen door het initiatief van belanghebbenden bij de tabakscultuur ter Sumatra's Oostkust, moet hoofdzakelijk dienen om op betere en minder kostbare wijze dan langs de bestaande land- en waterwegen mogelijk is, te voorzien in een geregelden afvoer van de oogsten uit Deli en Langkat en in een gemakkelijken opvoer van materialen voor de talrijke tabaksondernemingen. De lijn loopt van de ankerplaats der stoomschepen aan de monding van de Belawan-rivier over Medan (hoofdplaats der afdeeling Deli) naar Deli Toewa (34.6 K.M.), met een zijtak van Medan naar Timbang Langkat (20.9 K.M.). De spoorweg moet binnen drie jaren, te rekenen van 3 November 1883, gereed en in exploitatie zijn. Op genoemden datum werd namelijk door de te Amsterdam gevestigde Deli-Spoorwegmaatschappij (zie vorig verslag blz. 140), door storting van het vereischte waarborgkapitaal van f 40 000, de concessie aanvaard op de voorwaarden vermeld in n°. 3893 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad (Indisch besluit dd. 16 November 1883 n°. 28). Intusschen was reeds een paar maanden te voren met de werkzaamheden voor den aanleg aangevangen onder leiding van den uit Nederland teruggekeerden ingenieur die de voorloopige opnemingen verricht had en die, als administrateur, over een kleinen staf van in Europa aangenomen technisch en ambachtspersoneel beschikte. In de eerste plaats werd gezorgd voor het bouwen van koelieloodsen en van woningen voor het Europeesch personeel, zoomede voor het aanwerven van koelies. Een gedeelte der koelies en spoorleggers werd van Java verkregen, maar het meerendeel van het werkvolk bestaat uit Chineezen. Voor de in eigen beheer uit te voeren werken had de Maatschappij bij het eind van 1883 157 koelies en ambachtslieden in dienst, welk getal bij het eind van het eerste boekjaar (30 April 1884) geklommen was tot 264. Bovendien werden bij uitbestede onderdeelen der werken in dienst van (Chineesche) aannemers gebezigd aanvankelijk 30 à 40 man, allen Chineezen, welk getal in de eerste vijf maanden van 1884 reeds geklommen was van 125 tot 736. Gedurende het regenseizoen (September tot Februari) was het verrichte grondwerk doorgaans van weinig beteekenis, maar sedert kon bijna overal regelmatig doorgewerkt worden. Het aanvangspunt der werken werd gekozen op 5 à 6 K.M. afstand van Belawan, dicht bij Laboean. Op 30 April jl. was men op het gedeelte Laboean-Medan (17 K.M.) reeds druk bezig met het opwerpen van de aardenbaan. Van het gedeelte Belawan-Laboean (6 K.M.) was toen nog alleen het openkappen van den weg aanbesteed en in eigen beheer begonnen aan het machinale grondverzet, terwijl van het baanvak Medan-Deli Toewa (11.6 K.M.) de definitieve uitbakening onderhanden was, waarmede men op den zijtak reeds gevorderd was tot ruim 8 K.M. voorbij Medan. Men tracht het gedeelte Laboean-Medan zoo spoedig mogelijk gereed te maken, opdat dit baanvak reeds in het voorjaar van 1885 in exploitatie zou kunnen worden genomen. De weg is zóó geprojecteerd dat de vervoerde goederen direct van de stoomschepen in de spoorwagens kunnen geladen worden of omgekeerd. In overleg met de Maatschappij is bij Indisch besluit dd. 8 April jl. n°. 32 eene wijziging in de concessievoorwaarden gebracht, in dier voege dat de Regeering het recht heeft om den spoorweg bij het eindigen der concessie over te nemen, zonder er toe verplicht te zijn (zooals oorspronkelijk bepaald was), terwijl aan de Maatschappij, voor het geval de Staat van dat recht geen gebruik maakt, eene verlenging van hare concessie voor dertig jaren op de vigeerende voorwaarden wordt gewaarborgd. Deze bepalingen gelden ook bij het einde der verlengde concessie.

3°. Concessie-aanvragen.

In het najaar van 1883, toen er sprake was om den bouw van staatsspoorwegen in Indië in te krimpen en den aanleg van de lijn Tjilatjap-Djokjokarta aan particulieren over te laten, werden hier te lande door de heeren J. GROLL en D. MAARSCHALK aan de Regeering voorstellen gedaan tot aankoop van de bestaande en van eenige nog te maken staatsspoorwegen op Java. Ook de Nederlandsche Handelmaatschappij wenschte te dier zake onderhandelingen te openen, doch alleen voor de Oosterlijnen. In November 1883 werd echter aan de voorstellers medegedeeld dat de Regeering bezwaar had om tot verwezenlijking van de geopperde denkbeelden hare medewerking te verleenen, en zulks op grond van de motieven voorkomende in de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag van de Tweede Kamer der Staten-Generaal betreffende het eerste ontwerp der Indische begrooting voor 1884. Onlangs is de Gouverneur-Generaal uitgenoodigd om de gegevens te verzamelen die noodig zijn om te zijner tijd eene nadere beslissing te nemen omtrent de exploitatie van de van staatswege aangelegde spoorwegen. Die gegevens zouden ook kunnen gebezigd worden wanneer te eeniger tijd tot verkoop van deze spoorwegen mocht besloten worden.

Van medio Juli 1883 tot medio Juli 1884, dat is in de twaalf maanden die verloopen zijn sedert de afsluiting der mededeelingen in 't vorig verslag, zijn een negental aanvragen om concessie voor spoorwegaanleg op Java en één voor spoorwegaanleg op Sumatra bij de Regeering inge-

[1]) In December 1883 is door de Indische Regeering in beginsel aangenomen zich voortaan bij het uitgeven van concessiën voor spoor- of stoomtramwegen van het toekennen van eene onbepaalde voorkeur voor zijtakken of verlengingen geheel te onthouden.

komen. Men vindt die aanvragen, met de ter zake genomen beschikkingen (slechts één recente aanvraag is nog in behandeling) uitvoerig vermeld in de als bijlage EE hierachter gevoegde lijst, welke tevens den stand der reeds in vorige jaren besproken en toen nog niet vervallen aanvragen vermeldt, voor zoover de dientengevolge verleende concessiën nog niet in uitvoering zijn gekomen.

Wat de in 't vorig verslag reeds vermelde aanvragen betreft, valt kortelijk aan te teekenen: dat voor eene lijn Samarang-Cheribon (p. m. 230 K.M.) definitief concessie is verleend bij Indisch besluit dd. 23 Februari 1884 n°. 8, welke concessie vóór of op 1 December aanstaande moet aanvaard zijn; — dat afgewezen is de aanvrage voor eene spoorwegverbinding Anjer-Soerabaija (Indisch besluit dd. 25 December 1883 n°. 8); — dat nader in behandeling is genomen eene aanvankelijk gunstig bejegende aanvrage voor een spoorweg van Soerabaija over Poerwodadi naar Samarang; — dat prioriteit werd verleend, doch op verzoek van den aanvrager weder werd ingetrokken (Indische besluiten dd. 14 October 1883 n°. 3 en 18 April 1884 n°. 18), voor een spoorweg van Paloor naar Wonogiri en verder oostelijk naar Madioen met zijtak naar Toeloeng Agoeng; — en eindelijk dat zoowel de aanvrager voor eene lijn Soerakarta-Ambarawa als die voor eene lijn Bandjarnegara-Banjoemas respectievelijk in Augustus en September 1883 verklaarden van hunne aanvragen af te zien.

Onder de nieuwe aanvragen waren er drie die in hoofdzaak betrekking hadden tot de verbinding van Tjilatjap met Djokjokarta, Willem I en Samarang. Blijkens Indisch besluit dd. 19 Februari jl. aanvankelijk in advies gehouden, kunnen zij thans, nu besloten is om de lijn Tjilatjap-Djokjokarta van staatswege aan te leggen (zie blz. 122 hiervóór), beschouwd worden als te zijn vervallen. Voor den aanleg van een spoorweg van Probolinggo over Loemadjang en Djember naar Panaroekan werden twee aanvragen ontvangen, van welke de eerste in advies werd gehouden (Indisch besluit dd. 7 Maart 1884 n°. 26) omdat nog niet definitief beslist was ten aanzien van de vraag of die verbinding van staatswege zou behooren te worden gemaakt, en de tweede bij Indisch besluit dd. 7 Juli jl. n°. 6 werd afgewezen. Ook werd afgewezen (Indisch besluit dd. 10 October 1883 n°. 33) — en zulks in verband met de reeds aan anderen verleende concessie — eene aanvrage voor de lijn Cheribon-Samarang. Ten opzichte van de drie overige aanvragen is aan te teekenen dat nog in behandeling is die van twee ingezetenen van de Vorstenlanden, in Mei jl. ontvangen, betreffende een spoorweg van Setjang over Temanggoeng naar Kendal, met zijtak naar Wonosobo, en dat de beide andere aanvragen, voor welke bij de Indische besluiten dd. 5 en 20 Maart jl. n°. 14 en 20 gedurende den tijd van één jaar prioriteit werd verleend, betrekking hadden tot spoorwegen van Tjilatjap naar Wonosobo enz., en van Blitar naar Malang enz. [1]).

De nieuwe concessie-aanvraag voor Sumatra, waarvan hooger sprake was, gold tevens de exploitatie van een gedeelte van het Ombilienkolenveld. De spoorweg, ontworpen met eene spoorwijdte van slechts 0.75 M., zou loopen van het kolenterrein over Padang Pandjang en Padang naar de Brandewijnsbaai, met een zijtak (als stoomtramweg) van Padang Pandjang over Fort de Kock naar Paijakombo. Reeds voorloopig is hier te lande aan de adressanten te kennen gegeven (Juni jl.) dat hun verzoek voor geen gunstige beschikking vatbaar is, vermits de Regeering te rade was geworden voor de ontginning van een gedeelte van het Ombilienkolenveld, met verplichten aanleg en exploitatie van een spoor- of stoomtramweg van daar tot de Brandewijnsbaai, openbare mededinging uit te lokken. In gelijken zin is geantwoord op twee andere reeds in 't vorig verslag vermelde verzoeken om concessie voor kolenwinning, gecombineerd met spoorwegaanleg ter Sumatra's Westkust. Ook wat deze twee verzoeken en nog een derde van dezelfde strekking betreft, dat reeds in October 1883 werd afgewezen, wordt naar de aangehaalde bijlage EE verwezen [2]).

Door den ingenieur J. L. Cluysenaer is, ten vervolge op zijne vroegere rapporten van 1876 en 1878 over spoorweg-aanleg op Sumatra (zie laatstelijk het verslag van 1878 blz. 136), in November jl. een nader advies nopens dit onderwerp uitgebracht, voornamelijk ter beantwoording van de vraag of eene spoorwegverbinding van het Ombilienkolenveld met de Indische zee, of in 't algemeen van de Padangsche Bovenlanden met de Brandewijnsbaai, het hoofdgebergte moet overschrijden bij Padang Pandjang, dan wel of meer aanbeveling verdient het in eene der concessie-aanvragen uitgewerkte en ook vroeger door hem zelf voorgestane denkbeeld om den spoorweg over den bergzadel van Soebang direct naar de Brandewijnsbaai aan te leggen met eene zijlijn naar Padang en eene andere van Solok naar Padang Pandjang. In deze verhandeling, die onder den titel van » Nota over spoorweg-aanleg in Midden-Sumatra" in den loop van 1884 hier te lande van regeeringswege in druk uitgegeven en in den handel verkrijgbaar gesteld is, blijft de heer Cluysenaer de laatstelijk door hem verdedigde meening voorstaan dat aan een spoorweg over Padang Pandjang en van daar door de kloof der Aneh de voorkeur moet worden gegeven boven de richting over den pas van Soebang. Op grond van nauwkeurig herziene berekeningen worden in de Nota de kosten van aanleg en uitrusting van zoodanigen (locaal-)spoorweg, loopende van den terminus (oever der Pamoeatan) over Solok, Padang Pandjang en Padang naar de Brandewijnsbaai — in 't geheel 145.3 K.M. — thans geraamd op f 11 100 000, tegen f 16 800 000 volgens de oorspronkelijke ontwerpen. Bij aanleg door particulieren zou nog f 1 700 000 meer noodig zijn, wegens rentebetaling gedurende den aanleg, kosten van inbreng en overdracht der concessie enz. Bovendien wordt voor de kolendelving eene uitgaaf van f 650 000 noodig geacht.

§ 2. *Stoomtramwegen.*

Sedert 1 Februari 1884 worden de stoomtramdiensten en het gebruik van stoomtrams in Nederlandsch-Indië, behoudens de eenmaal bij concessie verkregen rechten, beheerscht door het bij ordonnantie van 9 December 1883 (Indisch Staatsblad n°. 278) vastgestelde, en in Maart jl. (Indisch Staatsblad 1884 n°. 30), ter tegemoetkoming aan bezwaren van belanghebbenden, op sommige punten gewijzigde » Algemeen Reglement op den aanleg en de exploitatie van stoomtramwegen voor publiek verkeer in Nederlandsch-Indië."

Ten einde gegadigden voor het tot stand brengen van dergelijke ondernemingen voor publiek verkeer in de gelegenheid te stellen om hunne aanvragen om vergunning zóó in te richten dat daarop met het minste verwijl kan worden beschikt, werden bij gouvernementsbesluit dd. 9 December 1883 (Indisch Staatsblad n°. 279) bekend gemaakt en, mede te rekenen van 1 Februari 1884, van kracht verklaard de daarbij vastgestelde » Voorwaarden waarop *in het algemeen* vergunning kan worden verleend voor den aanleg en de exploitatie van stoomtramwegen *voor publiek verkeer* [3]) in Nederlandsch-Indië.

1°. Staatsstoomtramweg.

Nu het spoorweglijntje van omstreeks 5 K.M. in Atjeh, ter verbinding van het zeehoofd te Olehleh met Kotta Radja, sedert den 8sten Juni jl. als stoomtramweg geëxploiteerd wordt en thans ook gereed is gekomen het nieuwe baanvak (6^{650} K.M.) van Kotta Radja naar Lambaroe, moet van dit lijntje te dezer plaatse en niet meer zooals vroeger in de § *Spoorwegen* gewag worden gemaakt. Ten gevolge van het definitieve terrein-onderzoek is het oorspronkelijke voornemen om de lijn van Kotta Radja naar Lambaroe aan

[1]) In Januari jl. werd door ingezetenen van Kediri aan de Indische Regeering verzocht dat besloten mocht worden om den staatsspoorweg van Blitar door te trekken tot Wlingi. Bij eene beschikking van 4 Juni jl. werd aan de adressanten geantwoord dat, in verband o. a. met de laatstbedoelde concessie-aanvrage, waarin ook de verbinding met Wlingi begrepen was, voorloopig geen termen bestonden om het maken van eene staatslijn in overweging te nemen.

[2]) Over nog twee andere (mede afgewezen) verzoeken betreffende de ontginning der Ombilienkolen, bij het eene waarvan het plan werd ontwikkeld om den afvoer langs een zoogenaamden zwevenden kabelspoorweg te doen geschieden, terwijl bij het andere verzoek een kettingspoorweg als afvoermiddel was ontworpen, wordt lager gehandeld (in hoofdstuk **O** afd. II).

[3]) De voorwaarden zijn dus niet van toepassing op stoomtramwegen voor het vervoer van grondstoffen ten behoeve van ondernemingen van landbouw en nijverheid naar de plaats van verwerking.

den kant van den bestaanden colonneweg te leggen, behoudens eenige versterking van de bruggen, vervangen moeten worden door een ontwerp voor de uitvoering waarvan ophooging en verbreeding van den colonneweg hier en daar noodig is geweest en in verband daarmede ook de werkzaamheden aan bruggen en stations van grooteren omvang zijn geworden dan men aanvankelijk verwachtte. Tusschen Olehleh en Kotta Radja is het spoor versmald moeten worden.

Bestond aanvankelijk het plan om de lijn door te trekken tot Glé Kambing, in Augustus 1883, tijdens het bezoek door den vorigen Gouverneur-Generaal aan Atjeh gebracht, werd besloten om niet verder dan tot Anagaloeng te gaan, en in Mei jl. is door den Gouverneur-Generaal bepaald dat zonder naderen last niet verder zou mogen worden gewerkt dan tot Lambaroe.

De werkzaamheden ondervonden in het afgeloopen jaar vertraging doordien de ingezonden ontwerpen, wegens verschil van inzichten tusschen den ontwerper (den eerstaanwezenden ingenieur der burgerlijke openbare werken in Atjeh) en den chef van den dienst der staatspoorwegen op Java, niet aanstonds konden worden goedgekeurd. Toen evenwel in de tweede helft van 1883 de plannen waren gearresteerd, is de arbeid met kracht onderhanden genomen en volgens een bericht van den Gouverneur-Generaal van 24 Juni jl. werd de opening der lijn tot Lambaroe tegen 1 Augustus 1884 te gemoet gezien.

In 1883 bracht de dienst tusschen Olehleh en Kotta Radja f 41 177 op, tegen f 47 332 in 1882, terwijl de kosten der exploitatie, in laatstgemeld jaar f 46 754, in 1883 bedroegen f 54 342. Eerstgemelde ontvangst van f 41 177 was over de verschillende maanden van het jaar verdeeld als volgt:

Januari	f 3 622	Juli	f 3 515
Februari	3 537	Augustus	3 633
Maart	3 525	September	3 135
April	3 443	October	2 859
Mei	3 458	November	3 193
Juni	3 454	December	3 803
	f 21 039		f 20 138
			f 41 177

2°. Particuliere stoomtramwegen.

a. In exploitatie.

Samarang-Joana. Was op 1 December 1882 een eerste gedeelte van 4.3 K.M. ter hoofdplaats Samarang voor het publiek verkeer geopend geworden, in het afgeloopen jaar kwamen achtereenvolgens op 12 Maart en 2 Juli de overige gedeelten van het stadsnet (respectievelijk 4.8 en 2.7 K.M.) in exploitatie, en op laatstgemelden datum tevens 5.6 K.M. van de hoofdlijn, die vervolgens op 27 September, toen nog een gedeelte van 19.7 K.M. was afgewerkt, tot Demak gereed kwam, zoodat op 31 December 1883 in 't geheel in exploitatie was eene lengte van 37.1 K.M. De overige gedeelten van de hoofdlijn, de sectiën Demak-Koedoes en Koedoes-Patti-Joana (26.4 en 36.5 K.M.), werden, na opneming en voorloopige goedkeuring van regeeringswege, achtereenvolgens op 15 Maart en 18 April jl. voor het verkeer opengesteld. De kosten van aanleg en uitrusting der lijn worden berekend ongeveer te zullen bedragen f 3 100 000 (of f 31 000 per K.M.), als: kosten van oprichting, overneming der concessie en verkrijging van kapitaal f 356 000, aanleg van den weg met gebouwen en kunstwerken f 2 124 000, en rollend materieel f 620 000. De spoorwijdte bedraagt 1.067 M.

Gemiddeld over het geheele jaar 1883 waren 17.5 K.M. in exploitatie. In 't geheel werden 474 940 reizigers vervoerd, met eene opbrengst van f 68 457. De totale opbrengst, waaronder dus ook de ontvangsten wegens bagage- en goederenvervoer, bedroeg f 69 513, of f 3972 per jaar-kilometer, f 10,88[2] per dag-kilometer en f 1,00[5] per trein-kilometer. De uitgaven beliepen f 48 103, dat is per jaar-, per dag- en per trein-kilometer respectievelijk f 2749, f 7,53 en f 0,69[6]. Het materieel der Samarang-Joana Stoomtrammaatschappij bestond op 31 December 1883 uit 12 locomotieven, 18 rijtuigen en 55 wagens. Over de eerste vijf maanden van 1884 beliepen de ontvangsten, ten deele volgens voorloopige opgaven, f 72 817.

Batavia (Kleine Boom)-Meester Cornelis. Voor den vroegeren paardentramdienst te Batavia op de trajecten Kleine Boom-Harmonie en Harmonie-Kramat (p. m. 8 K.M.) is achtereenvolgens op 1 Juli en 5 Augustus 1883 een stoomtramdienst in de plaats gekomen. Van 1 Juli 1883 tot 1 April 1884 beliepen de ontvangsten p. m. f 128 000; de uitgaven f 119 000. Op laatstgenoemden datum was het eindgedeelte Kramat-Meester Cornelis (circa 4 K.M.) nog in aanleg. De termijn voor het in exploitatie brengen van dit gedeelte werd op verzoek der Nederlandsch-Indische Tramwegmaatschappij door de Regeering met een jaar verlengd (Indisch besluit dd. 11 September 1883 n°. 10), zoodat de openstelling van de geheele lijn uiterlijk den 26sten September 1884 zou moeten plaats hebben. Tot zoolang zou op dit gedeelte de exploitatie van den paardenspoorweg nog mogen worden voortgezet. Volgens recente berichten heeft de openstelling tijdig plaats gehad.

b. In aanleg.

Hier is alleen melding te maken van den stoomtramweg tot verbinding van Poerwodadi met het spoorwegstation Goendih van de lijn Samarang-Vorstenlanden. De vergunning, die aanvankelijk verleend werd aan G. Klay te Samarang, is op 6 Februari 1884 door G. H. C. Van Zijll de Jong aanvaard. Deze stoomtramweg, die nabij Goendih de stapelplaats van de houtonderneming Sepreh aandoet, en eene spoorwijdte krijgt van 1.067 M., is sedert in aanleg genomen en moet vóór of op 6 Februari 1885 voltooid zijn.

3°. Aanvragen om vergunning.

In de reeds aangehaalde bijlage EE vindt men, nevens de daarop genomen beschikkingen, al de tot dusver ingekomen aanvragen voor het tot stand brengen van stoomtramverbindingen voor publiek verkeer vermeld, met uitzondering: *a.* van die welke reeds blijkens de mededeelingen in 't vorig verslag voor goed afgewezen waren of als vervallen konden worden beschouwd, en *b.* van de vier tot dusver aanvaarde vergunningen. Deze laatsten betreffen de drie hierboven onder 2°. besproken lijnen, welke in aanleg of reeds in exploitatie zijn, zoomede den ontworpen stoomtramweg te Buitenzorg, waarvoor in September 1882 oorspronkelijk aan M. Couvée vergunning was verleend. Op 31 Augustus 1883 was deze vergunning aanvaard door de Buitenzorgsche Stoomtrammaatschappij, doch zij is door de Indische Regeering ingetrokken (besluit dd. 9 Juli 1884 n°. 21), nadat in December te voren door de aandeelhouders tot eene ontbinding van de vennootschap besloten was (verg. ook bijlage H hierachter). Uit de opgaven in de bovenbedoelde bijlage EE kan blijken dat in 1883 en de eerste zeven maanden van 1884 een viertal aanvragen, betreffende stoomtramlijnen in Soerakarta, Kediri, Soerabaija en Pasoeroean, in zoover haar beslag hebben erlangd, dat aan de ontwerpers een termijn is gesteld voor de aanvaarding der vergunning op de hun bekend gemaakte voorwaarden, en dat ten aanzien van zes aanvragen, betreffende lijnen in Soerakarta, Madioen, Soerabaija, Pasoeroean, Probolinggo en Kediri, aan de ontwerpers, met toekenning van prioriteit, een termijn is gesteld voor het uitwerken van hunne plannen. Overigens werden eenige aanvragen, waaromtrent eene beslissing voorshands ontijdig werd geacht, hetzij in verband met de rechten van vroegere aanvragers, hetzij wegens andere omstandigheden, in advies gehouden, en ook een aantal voorloopig of definitief afgewezen. De voorloopige afwijzingen golden meestal aanvragen die, bij gemis aan toelichting, niet in overweging konden worden genomen. Ten slotte vermeldt de overgelegde lijst ook die aanvragen welke om de eene of andere reden, meestal doordien de aanvragers het hun gegeven recht van prioriteit niet benuttigd hadden om uitgewerkte plannen in te dienen, in 1883 of later zijn komen te vervallen, wat 1883 betreft, voor zoover het vorig verslag zulks niet reeds berichtte.

IV. Stoomwezen.

Het uit vier ingenieurs bestaande personeel belast met het regeeringstoezicht op het particulier stoomwezen in Nederlandsch-Indië, met uitzondering van het stoomwezen

der eigenlijke spoorwegdiensten [1], ondervond ook gedurende het afgeloopen jaar in de uitoefening van zijne taak nergens moeilijkheden van de zijde der gebruikers van stoomtoestellen. Ongevallen ten gevolge van de aanwending van stoom als beweegkracht waren niet te betreuren. Het ontbreken van een der ingenieurs van Januari tot Juni 1883 (zie vorig verslag blz. 141) was oorzaak dat de inspectiën in de suikerfabrieken niet met de gewenschte regelmatigheid konden worden uitgeoefend in den tijd van het jaar die zich het best daarvoor eigent, namelijk tijdens het stilstaan der fabrieken. Zooveel mogelijk werd echter, na de aanvulling van het personeel, het verlorene ingehaald. In 't geheel werden in 1883 1546 stoomketels onderzocht.

Uit het volgende overzicht kan blijken dat in 1883 weder eene niet onaanzienlijke vermeerdering in het aantal stoomtoestellen plaats had.

	1882.		1883.	
	Aantal stoomketels.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	Aantal stoomketels.	Verwarmings-oppervlak (in M².).
Aanwezig op 1º Januari.	1 405	65 624	1 447	69 557
Nieuw in werking gebracht	121	7 308	171	11 129
	1 526	72 932	1 618	80 686
Afgekeurd of om andere redenen aan het gebruik ontvallen	a) 79	3 375	a) 88	3 399
Aanwezig op 31 December.	1 447	69 557	1 530	77 287

a) In 1882 werden 39, in 1883 48 ketels door den dienst van het stoomwezen voor verder gebruik afgekeurd.

Van de 171 nieuw in werking gebrachte stoomketels waren er 33 geplaatst in stoomvaartuigen. De 138 anderen waren, naar gelang van hunne bestemming en van het gewest waar zij in gebruik kwamen, verdeeld als volgt:

Bestemming.

Ten dienste van:	Aantal stoomketels.	Verwarmings-oppervlak (in M².).
suikerfabrieken	81	7 896.14
stoomtram-ondernemingen.	14	490.25
koffie-ondernemingen	7	54.35
ijsfabrieken	6	91.35
eene mijnbouw-onderneming.	4	120
indigo-ondernemingen	4	49.60
irrigatie-pompen	8	91.34
een atelier voor metaal- en houtbewerking .	3	26.25
stoomkranen	3	7.81
eene vleeschverkoelingsinrichting	2	66
drukkerijen	2	4.50
eene electrische lichtinstallatie.	1	43.50
eene boengkil- en oliefabriek	1	42
een thee-etablissement	1	22
eene waterfiltreerinrichting	1	3
Totaal . . .	138	9 008.09

Waar in gebruik gesteld.

Gewesten.		Aantal stoomketels.	Verwarmings-oppervlak (in M².).
1ste inspectie afd.	Batavia . . .	9	444.50
	Cheribon . .	10	840
	Tagal	5	320.68
2de id.	Pekalongan.	1	150
	Samarang .	18	815.40
	Japara . . .	2	143 65
	Kadoe . . .	2	46.10
	Djokjokarta.	10	770.64
	Soerakarta .	9	434.51
	Madioen . .	4	670
Transporteeren .		70	4 635.48

Gewesten.		Aantal stoomketels.	Verwarmings-oppervlak (in M².).
Transport		70	4 635.48
3de inspectie afd.	Soerabaija .	31	2 333.30
	Kediri . . .	8	832
	Pasoeroean.	13	462
	Probolinggo.	4	388
	Bezoeki. . .	3	214
Buitenbezittingen .		9	143.31
Totaal . . .		138	9 008.09

Verreweg de meeste der nieuwe stoomtoestellen waren weder uit Engeland en Schotland afkomstig, zooals blijkt uit het onderstaand overzicht van de landen waar de nieuw opgerichte stoomketels waren vervaardigd.

Land van herkomst.	Stoomketels voor machinerieën te land.		Stoomketels in schepen en vaartuigen.		Totaal.	
	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).
Nederland.	10	729	5	187.80	15	916.80
Nederlandsch-Indië .	2	160	2	20.75	4	180.75
België	12	1 544	„	„	12	1 544
Duitschland	9	795	„	„	9	795
Engeland en Schotland.	93	5 229 38	24	1 842.61	117	7 071.99
Engelsch-Indië. . .	1	7.50	„	„	1	7.50
Frankrijk	9	534	„	„	9	534
Hongkong	„	„	1	50	1	50
Onbekend.	2	9.21	1	20	3	29.21
Totaal. . . .	138	9 008.09	33	2 121.16	171	11 129.25

Het getal der uitgereikte vergunnings-akten tot beziging van stoomketels en stoomtoestellen bedroeg 192, waaronder 13 slechts voorwaardelijk, dat is voor een bepaalden termijn, werden afgegeven, en 31 betrekking hadden tot gewijzigde of verplaatste ketels, dan wel tot ketels die nog krachtens eene voorwaardelijke vergunning werden gebezigd. De overige 148 vergunningen betroffen nieuwe ketels.

Een vijfjarig overzicht, aantoonende het toenemend gebruik in Nederlandsch-Indië van stoomkracht door parti-

[1] Het toezicht van bedoeld personeel op de stoomtoestellen en het rollend materieel van stoomtramdiensten is in beginsel geregeld bij art. 16 van het op blz. 129 hiervóór bedoelde Algemeen Reglement betreffende stoomtramwegen.

culieren moge hier weder eene plaats vinden.

Aanwezig op 31 December van de onderstaande jaren.	Stoomketels voor machinerieën te land.						Stoomketels in schepen en vaartuigen.		Totaal-generaal.	
	Java en Madura.		Buitenbezittingen.		Te zamen.					
	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).	Aantal.	Verwarmings-oppervlak (in M².).
1879	1 173	48 708	16	182	1 189	48 890	134	7 369	1 323	56 259
1880	1 237	55 888	19	227	1 256	56 115	143	7 688	1 399	63 803
1881	1 236	57 537	20	238	1 256	57 775	149	7 849	1 405	65 624
1882	1 268	61 374	19	216	1 287	61 590	160	7 967	1 447	69 557
1883	1 328	67 859	29	396	1 357	68 255	173	9 032	1 530	77 287

Eene specificatie van het totaal der op 31 December 1883 gebezigde stoomketels, naar gelang van de inrichtingen waarvoor zij dienen moesten en de gewesten waar deze werden aangetroffen, dan wel — waar het scheepsketels geldt — van de bestemming der schepen en vaartuigen waarin zij geplaatst waren, vindt men in bijlage FF. Daaruit blijkt dat van de 1357 ketels voor machinerieën te land er 1045 (of 77 pct.) met 63 681 M². verwarmingsoppervlak (dat is ruim 93 pct. van het totaal vermogen) voor suikerbereiding gebruikt werden, ongerekend nog 36 ketels voor irrigatie-doeleinden, welke grootendeels, en 8 voor rietvervoer, welke geheel aan de suikerindustrie dienstbaar waren. Voor andere industrieele inrichtingen bleven dus 268 stoomketels over, die een totaal verwarmingsoppervlak hadden van 4090 M²., tegen 212 en 235 ketels met 3075 en 3369 M². verwarmingsoppervlak bij het einde van 1881 en 1882.

Tot de 173 stoomketels in particuliere schepen en vaartuigen droeg de vloot van de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij ruim de helft bij. De gezamenlijke schepen dier Maatschappij telden namelijk 89 ketels, met een verwarmingsoppervlak van 6840 M²., zoodat voor andere schepen en vaartuigen overbleven 84 ketels met 2192 M². verwarmingsoppervlak.

Certificaten van bevoegdheid tot de bediening van stoomtoestellen werden in 1883 uitgereikt aan 50 personen, namelijk aan 17 als machinisten, aan 14 als machinedrijvers en aan 19 als stokers.

V. Post- en telegraafdienst.

§ 1. *Vereenigde dienst.*

De formatie van het personeel voor den post- en telegraafdienst onderging sedert den aanvang van 1883, behalve de reeds in 't vorig verslag (blz. 142) vermelde wijzigingen, in Augustus jl. (Indisch Staatsblad 1884 n⁰. 118) nog eene uitbreiding met twee commiezen en één hulppostcommies ten behoeve van de vestiging van een hulpkantoor voor den post- en telegraafdienst te Tandjong Priok (Batavia) en een hulppostkantoor te Trengalek (Kediri). De opening in Februari jl. van een post- en telegraafkantoor te Kalianda aan de Lampongbaai, welke plaats, in stede van Telok Betong, gekozen werd als landingspunt van den toen uitgelegden nieuwen telegraafkabel door straat Soenda (zie lager in § 4), vereischte geen uitbreiding der formatie, omdat het personeel bij het dientengevolge van minder omvang geworden kantoor te Telok Betong kon worden ingekrompen. Het post- en telegraafkantoor van de op 26/27 Augustus 1883 verwoeste havenplaats Anjer (Bantam) werd reeds den 29sten dier maand vervangen door een tijdelijk kantoor te Tjilegon, en het hulppostkantoor te Tjiringin door een hulppostkantoor te Menes, dat in September geopend werd. Het tijdelijk kantoor te Tjilegon bleef slechts omstreeks drie maanden in stand, toen daarvoor het reeds op blz. 51 hiervóór bedoelde post- en telegraafkantoor te Merak (Nieuw-Anjer) in de plaats kwam. Echter werd te Tjilegon, in afwachting dat de formatie van het personeel van den post- en telegraafdienst zou toelaten aldaar een hulppostkantoor te vestigen, in de waarneming alleen van den postdienst op tijdelijken voet voorzien door middel van een daartoe door den resident aangewezen beambte. De in 1882 voorgenomen verheffing van het hulppost- (tevens spoorwegtelegraaf-) kantoor te Djombang (Soerabaija) tot post- en telegraafkantoor werd uitgesteld totdat beslist zou zijn nopens de waarschijnlijk eerlang noodige vervanging van het haltegebouw aldaar door een stationsgebouw, dat dan de noodige localiteit zal kunnen bevatten voor den uitgebreideren post- en telegraafdienst, welke localiteit in het thans bestaande gebouw niet wel is aan te brengen.

Het aantal spoorwegtelegraafkantoren, dat aanvankelijk 46 beliep (zie vorig verslag blz. 143), werd in den loop van 1883 met 7 vermeerderd (zie lager in § 4).

Op 1 Januari jl waren voor het algemeen verkeer beschikbaar:

	Java.	Madura.	Sumatra.	Andere eilanden.	Totaal.
Post- en telegraafkantoren . . .	65 *a*)	„	20	„	85
Postkantoren . .	3	2	5	12	22
Spoorwegtelegraafkantoren . . .	53 *b*)	„	„	„	53
Hulppostkantoren .	41 *c*)	2	10	13	66
Te zamen . .	162 *d*)	4	35	25	226

a) In deze opgaaf zijn niet begrepen de telegraafkantoren te Lengkong en Tjipannas (die slechts gedurende zekeren tijd van het jaar geopend worden), noch ook het hulptelegraafkantoor in de stad Batavia (dat onder het post- en telegraafkantoor in de voorstad Weltevreden ressorteert).

b) Op 8 van de hierbedoelde plaatsen bestaan tevens hulppostkantoren.

c) Hieronder ook de in de voorgaande aanteekening bedoelde 8 kantoren, doch niet de op geheel tijdelijken voet ingerichte hulppostkantoren te Karangsono (zie vorig verslag blz. 143) en Tjilegon (zie hooger).

d) In verband met de beide voorgaande aanteekeningen is het aantal plaatsen, waarover de 162 kantoren van Java verdeeld zijn, te stellen op 154.

Met de inrichting van eenige hulppostkantoren tot telephoonkantoren (waarover nader in § 4 van deze afdeeling) zal vermoedelijk spoedig een aanvang kunnen worden gemaakt.

Aan een veertiental hulppostkantoren werd, op grond van de bij art. 24 van het postreglement (Indisch Staatsblad 1881 n°. 139) verleende bevoegdheid, door den directeur der burgerlijke openbare werken het behandelen van aangeteekende stukken opgedragen. Het zijn, wat Java betreft, de hulppostkantoren te Mangoenredja, Manondjaija, Tassikmalaija en Tjitjalengka (alle vier in de Preanger regentschappen), op Bawean (Soerabaija), te Gombong en Keboemen (beide in Bagelen), Kedong Djati (Samarang) en Paraän (Kadoe), en wat de buitenbezittingen aangaat, die te Amoerang (Menado), Boeleleng (Bali), Sambas, Singkawang en Sintang (alle drie in de Westerafdeeling van Borneo); terwijl zij, uitgezonderd alleen de vier eerstgenoemde kantoren, tevens op grond van art. 30 van voormeld reglement werden aangewezen voor het afgeven en uitbetalen van postwissels.

Van de in 1879 (Indisch Staatsblad n°. 114) verleende machtiging om, bij gemis van geëxamineerden voor den hoogeren rang, zooveel meer ambtenaren van lageren rang aan te stellen, behoefde ook in 1883 weinig gebruik te worden gemaakt. Telkens na afloop van een examen konden

de vacatures worden aangevuld, en bij het einde van 1883 was het aantal geëxamineerden voldoende om in de behoefte voor de eerste maanden van 1884 te voorzien. Adspiranten die den vijfjarigen cursus eener hoogere burgerschool geheel of grootendeels hebben doorloopen, bieden zich steeds in voldoenden getale aan voor den rang van adjunct-commies. In afwachting van eene benoeming als zoodanig waren bij het einde van 1883 een 14tal adspiranten tijdelijk bij eenige kantoren werkzaam buiten bezwaar van den lande. In 1883 meldden zich tot het afleggen van examen aan: 4 candidaten voor de rangen van adjunct-inspecteur en inspecteur, waarvan 2 slaagden; 14 candidaten voor den rang van commies der 2de klasse, waarvan 9 slaagden; en 25 candidaten voor den rang van commies der 3de klasse, waarvan 17 slaagden; in het geheel dus 43 candidaten, waarvan 28 of bijna 65 pct. aan de gestelde eischen voldeden (tegen 148 candidaten, waarvan 84 of bijna 57 pct. slaagden, in 1882).

Het inlandsche personeel van den vereenigden dienst bestond op 1 Januari 1884 uit 1275 personen (waaronder 120 postiljons met eigen paarden), tegen 1385 personen op 1 Januari 1883 en 1467 op 1 Januari 1882. Deze verminderingen zijn een gevolg zoowel van de verdere openstelling van gedeelten der staatsspoorwegen, als van uitbesteding van het brieven- en personenvervoer op verschillende postritten.

Voor de bestellers en het verdere mindere inlandsche personeel van den post- en telegraafdienst (kantoorknechts, koetsiers en postiljons), die tot dusver enkel aan eenen armband met koperen plaat waren te onderkennen, werd in Januari 1884 (Indisch Staatsblad n°. 5) ook eene eigenlijke dienstkleeding vastgesteld. Tevens werd eene uitmonstering aangenomen voor de mandoors, hoofdbestellers en andere toezichthoudende inlandsche beambten bij dezen diensttak. De geleidelijke invoering van deze door beide categorieën van personeel voor eigen rekening aan te schaffen uniform-kleeding zal uiterlijk op 31 December a. s. moeten zijn afgeloopen.

Omtrent de geldelijke uitkomsten van den vereenigden dienst [1]) wordt aan het jongste in druk verschenen afzonderlijk verslag van den gouvernements-post- en telegraafdienst in Nederlandsch-Indië over 1882 (wat de uitgaven in Nederland betreft met gebruikmaking van verbeterde gegevens) het volgende verkort overzicht ontleend over de jaren 1880, 1881 en 1882.

	1880.		1881.		1882.	
Ontvangsten.						
Brievenpost	f 726 425		f 760 581		f 765 759	
Paardenpost (gouvernements- en binnenlandsche)	58 658		31 529		20 615	
Telegraphie	477 885		472 714		490 597	
Opbrengst van verkocht materieel en andere toevallige baten	53 641	f 1 316 609	16 939	f 1 281 763	15 346	f 1 292 317
Memorieposten. Porten van dienstbrieven	"		"		"	
Memorieposten. Paardenpostverstrekkingen aan dienstreizigers	f 461 181		f 404 514		f 374 128	
Memorieposten. Binnenlandsche regeeringstelegrammen	85 551		96 191		86 972	
Memorieposten. In regularisatie aan andere diensttakken verstrekte goederen	2 122	548 854	1 287	501 992	2 263	463 363
Totaal		f 1 865 463		f 1 783 755		f 1 755 680
Uitgaven.						
Traktementen enz. van personeel, daaronder ook huishuur-indemniteiten der kantoorchefs	f 1 098 216		f 1 049 243		f 1 065 756	
Reis- en verblijfkosten, zoomede bureau- en lokaalbehoeften	85 909		75 371		74 436	
Aanschaffing, onderhoud enz. van materieel	393 318		275 462		249 475	
Kosten vallende op de overbrenging van postpakketten zoowel buiten als binnen Nederlandsch-Indië, verrekeningen met de Nederlandsche en vreemde postadministratiën enz. enz.	291 893		407 635		468 032	
Onderhoud, herstelling en uitbreiding van telegraaflijnen	110 258		74 481		78 391	
Uitgaven voor de binnenlandsche paardenposterij	178 372	2 157 966	172 183	2 054 375	228 295	2 164 385
Nadeelig verschil		f 292 503		f 270 620		f 408 705

Dat het nadeelig saldo over 1882 ruim f 138 000 hooger was dan over 1881 moet grootendeels op rekening van de paardenposterijen worden gesteld. Te dier zake viel namelijk onder de ontvangsten ruim f 41 000 minder te verantwoorden, terwijl daarentegen de uitgaven alleen voor de binnenlandsche paardenposterij stegen met f 56 000, doordien het voor de trekdieren benoodigde gras, dat vroeger kosteloos (in heerendienst) geleverd werd, sedert 1 Juli 1882 tegen betaling moest aangeschaft worden. Overigens waren in 1882 ook de kosten van het personeel van den post- en telegraafdienst en die voor de overbrenging van postpakketten enz. respectievelijk ruim f 16 000 en f 60 000 hooger. Tegen deze nadeelige verschillen wogen echter voor ruim f 49 000 op eene meerdere opbrengst ad f 23 061 door de brievenposterij en de telegraphie afgeworpen, en eene mindere uitgaaf van f 25 987 voor aanschaffing van materieel voor beide diensten.

§ 2. *Brievenposterij.*

Correspondentie tusschen Indië en Nederland of vreemde landen. Van de 68 in 1883 door de stoomschepen der maatschappij „Nederland" volbrachte reizen kwamen 65 reizen (namelijk 32 uit- en 33 thuisreizen) voor betaling volgens art. 13 van het in 1882 met haar gesloten postcontract (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3803) in aanmerking. De vracht der op deze reizen vervoerde brievenmalen beliep f 46 963 (of gemiddeld f 723 per reis), zoodat eene bijpassing van f 109 037 zou hebben moeten plaats vinden om tot het gewaarborgde cijfer van f 156 000 (voor minstens 52 reizen per jaar) te komen. Verschillende boeten, wegens te late aankomst op eenige reizen, werden echter tot een bedrag van f 9362 beloopen, maar konden grootendeels, namelijk op f 1475 na, worden teruggegeven voor zooveel vroegere aankomst op andere reizen. Dientengevolge bedroeg de suppletie f 107 562 en het totaalcijfer der betalingen over 1883 f 154 525 (of gemiddeld f 2377 per reis), waarvan de eene helft ten laste komt van de Nederlandsche, en de andere helft ten laste van de Indische postadministratie. Over 1882, toen gedurende het 1ste kwartaal nog het oude postcontract in werking was, waarbij voor *elke* reis f 3000 gewaarborgd was, ontving de Maatschappij: aan vracht f 41 554, aan suppletie f 117 446, en aan overliggeld f 83, te zamen alzoo f 159 083, dat is over de volbrachte 61 reizen gemiddeld f 2608 per reis.

Overigens zijn ten aanzien van den Nederlandschen maildienst en in 't algemeen ten aanzien van het postverkeer met Europa, na het vermelde in 't vorig verslag (blz. 144), ditmaal geen nieuwe mededeelingen te doen. Van de stoomschepen der Queensland Royal Mail-Line, die op hunne reizen tusschen Londen en Brisbane (hoofdplaats van de Australische kolonie Queensland) geregeld

[1]) Met inbegrip zoowel van de gouvernements- als van de binnenlandsche paardenposterij, van welke laatste, ook nadat zij met 1 Januari 1880 weder onder het beheer der hoofden van gewestelijk bestuur was gebracht, de verificatie der geldelijke administratie niettemin aan den post- en telegraafdienst bleef opgedragen.

Batavia aandoen, wordt, op den voet van art. 36 en 37 van het postreglement voor Nederlandsch-Indië (Indisch Staatsblad 1881 n°. 139), door de Indische postadministratie gebruik gemaakt voor het verkeer met de Australische koloniën. Echter wordt sedert Januari jl. de correspondentie voor West-Australië, op verzoek van het postbestuur dier kolonie, uitsluitend via Colombo (Ceylon) verzonden, daar de in 1882 tusschen dat postbestuur en de Indische postadministratie gesloten tijdelijke overeenkomst voor het onderling rechtstreeksche postverkeer (zie het verslag van 1882 blz. 144) door gemelde kolonie werd opgezegd als voor haar te nadeelig wegens de hooge transportkosten die door het postbestuur van Queensland van haar werden geëischt. Voor het verkeer met Cochin-China, de Philippijnsche Eilanden, China en Japan wordt gebruik gemaakt van de om de 14 dagen varende Fransche en Engelsche mailbooten en van het stoomschip der Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij dat maandelijks (zie blz. 86 hiervóór) van Batavia via Singapore en Saigon naar China vertrekt.

Postwisselverkeer met Nederland en met vreemde landen. Blijkens de uit Indië ontvangen opgaven (die voor 1883 nog van voorloopigen aard zijn) werd aldaar gestort ter overmaking naar Nederland en vreemde landen in 1882 f 1 284 029 en in 1883 f 1 312 185, terwijl in omgekeerde richting in elk dier jaren werd overgemaakt, volgens de in Indië uitbetaalde Nederlandsche en buitenlandsche postwissels, achtereenvolgens f 79 434 en f 89 336.

Hieronder volgt eene opgaaf van het aantal postwissels en de daarmede uit en naar Indië overgemaakte geldswaardige bedragen over de tien jaren gedurende welke dit postwisselverkeer reeds bestaat:

Jaren.	Aantal postwissels.	Bedrag.
1874	3 619	f 285 549
1875	13 752	1 187 628
1876	13 307	999 605
1877	15 254	1 037 774
1878	16 576	1 140 241
1879	18 656	1 255 965
1880	20 246	1 349 601
1881	22 484	1 384 131
1882	22 055	1 363 463
1883	a) 23 313	a) 1 401 521
Totaal.	169 262	f 11 405 478

a) Voorloopige opgaaf.

Verreweg het grootste gedeelte (namelijk bijna 95 pct.) der verzendingen vond in gemelde tien jaren plaats uit Indië, en wel:

naar Nederland	145 101	postwissels, ad	f 10 096 563
„ vreemde landen	12 092	„ „	718 005
te zamen uit Indië	157 193	„ „	f 10 814 568

Daarentegen werden in omgekeerde richting slechts overgemaakt:

uit Nederland	9 470	postwissels, ad	f 491 852
„ vreemde landen	2 599	„ „	99 058
te zamen naar Indië	12 069	„ „	f 590 910

Volgens de afrekeningen met de Nederlandsche postadministratie (die om verscheidene redenen eenig verschil moeten opleveren met de bovenstaande opgaven) bedroeg over het gemelde tijdvak van 1874 tot en met 1883 het totale verkeer eene som van f 11 258 313, waarvan uit Indië f 10 671 538 en naar Indië f 586 775 overgemaakt was, zoodat over die tien jaren door de Nederlandsche en vreemde postbesturen f 10 084 763 meer voor rekening van de Indische postadministratie moest worden betaald dan zij schuldig waren wegens de in Indië voor hunne rekening uitbetaalde postwissels. Over de jaren 1881, 1882 en 1883 vindt men gespecificeerde opgaven in bijlage GG hierachter.

Posterijen in Indië. Ook in het afgeloopen jaar werd nog betrekkelijk weinig gebruik gemaakt van de in den aanvang van 1882 bij sommige, en sedert 1 Juli 1883 bij alle post- en telegraafkantoren in Nederlandsch-Indië tegen een zeer laag tarief opengestelde gelegenheid om door middel van den postdienst gelden op quitantiën te doen invorderen. Uit het volgende staatje kan blijken dat in elk der beide jaren ongeveer 51 pct. van het *aantal* en ongeveer 62 pct. van het *bedrag* van de ter invordering aangeboden quitantiën onbetaald bleef.

Jaren.	Ter invordering aangeboden quitantiën.		Betaalde quitantiën.		Onbetaald gebleven quitantiën.	
	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.
1882	376	f 10 891	183	f 4 113	193	f 6 778
1883	1026	26 771	504	10 351	522	16 420

De in den loop van 1883 in het belang zoowel van de afzenders als van de postadministratie toegelaten vereenvoudiging in het behandelen ter post van nieuwsbladen in het binnenlandsch verkeer (zie vorig verslag blz. 144/ 145) vond tot nog toe weinig toepassing. Alleen de uitgevers van een tweetal bladen maakten van het nieuwe voorschrift gebruik, doch één hunner hield daarmede na korten tijd weder op.

Ten gevolge van de in § 1 hiervóór besproken oprichting van een hulppostkantoor te Menes (Bantam) en de instelling van een postiljon-dienst (per paard) zesmaal 's weeks tusschen die plaats en Pandeglang (Indisch Staatsblad 1883 n°. 225) verviel de gelijksoortige postdienst die vroeger tusschen de verwoeste afdeelingshoofdplaatsen Anjer en Tjiringin werd onderhouden. Tusschen het in November 1883 geopende post- en telegraafkantoor te Nieuw-Anjer en de gewestelijke hoofdplaats Serang kwam op denzelfden voet een dagelijksche postdienst tot stand.

Overigens werd in October jl. in de residentie Tapanoli ter Sumatra's Westkust de wekelijksche dienst per postlooper tusschen Siboga en Taroetoeng (onderafdeeling Silindong) uitgebreid tot Lagoe Boti (onderafdeeling Toba), en in December jl. (Indisch Staatsblad 1883 n°. 272) een dienst tweemaal 's weeks, per postbode, ingesteld tusschen Aijer Madidi en Likoepang (residentie Menado).

In 1883 was het vervoer der postpakketten en — voor zoover dit te pas kwam — het verstrekken van voorspannen aan dienstreizigers aan particulieren uitbesteed op de geheele lijn van Bandong naar Soerabaija, langs Cheribon, Tagal, Pekalongan, Samarang, Patti en Rembang; verder van Pasoeroean langs Probolinggo tot Bezoeki; van Soerabaija naar Kamal (Madura); van Banjoewangi naar Boeleleng (Bali); van Ambarawa langs Magelang, Poerworedjo en Banjoemas naar Tjilatjap; van Rau langs Padang Sidempoean naar Siboga; alsmede op eenige lijnen in de residentiën Palembang, Westerafdeeling van Borneo, Menado en Amboina. Het overbrengen van de postpakketten tusschen Padang en Fort de Kock, waarvoor tot 31 December 1883 gebruik werd gemaakt van de toen opgeheven (indertijd door het gewestelijk bestuur ingestelde) paardenposterij tusschen beide plaatsen, is sedert mede aan een particulieren aannemer uitbesteed.

De in Mei 1883 in de gouvernementslanden van Java en Madura, geheel afgescheiden van den gewonen postdienst, georganiseerde districtspost heeft uitsluitend ten doel het overbrengen van dienstbrieven, welke vroeger — vóór 1 Juli 1882 — door heerendienstplichtigen werden overgebracht. Men zie daarover blz. 72 van het vorig verslag en blz. 70 hiervóór.

Het aantal depothouders van frankeerzegels, gezegelde briefomslagen en briefkaarten onderging in 1883 slechts geringe wijziging. Tegen twee die hun depot opgaven, boden drie anderen zich als depothouders aan, zoodat bij het einde van het jaar het aantal depots 17 beliep, tegen 16 in 1882 en 17 in 1881.

Volgens het laatst verschenen afzonderlijk verslag van den post- en telegraafdienst was bij het einde van 1882 het brievenvervoer in Nederlandsch-Indië, met uitzondering van het vervoer over zee, geregeld over een afstand van 9070 K.M. [1]), dat is over 274 K.M. meer dan op 31 December 1881, en wel voor Java en Madura over 3521 en voor de buitenbezittingen over 5549 K.M. Ten behoeve van den postdienst (buiten de districtspost en het vervoer over zee) werden in 1882 dagelijks afgelegd gemiddeld 9904

[1]) Over 609 K.M. geschiedde het vervoer per spoortrein en over 1322 K.M. door aannemers. (In 1881 waren deze cijfers, ten deele volgens verbeterde opgaven, respectievelijk 505 en 695 K.M.)

K.M., waarvan op Java en Madura 7600 K.M., namelijk per spoortrein 2574, per kar 4312, per postiljon 611 en per postlooper 103 K.M. De postdienst in de buitenbezittingen liep dagelijks over 2304 K.M., waarvan per kar bediend werden 116, per postlooper 1785, per postprauw 185 en met heerendienstplichtigen (alleen op Banka en Billiton) 218 K.M.

Statistiek. Terwijl in de bijlage GG uitvoeriger gegevens worden verstrekt, volgt hier een driejarig verkort overzicht betreffende het binnen- en buitenlandsch verkeer zoowel van brieven, drukwerken, enz., als van postwissels. Uit de cijfers over 1883 blijkt, dat in vergelijking met de beide voorafgegane jaren de ontvangsten der brievenposterij weder gestegen zijn, en dat, met uitzondering van eene kleine daling in de cijfers der ongefrankeerde brieven en der monsters in het binnenlandsch en der ontvangen brieven in het buitenlandsch verkeer, alle overige cijfers der postverzendingen zijn toegenomen. Het gemiddeld bedrag der binnenlandsche postwissels daalde evenwel (van f 64,00 in 1881 en f 61,69 in 1882 tot f 61,46 in 1883) doordien vroeger wissels tot een onbeperkt geldsbedrag konden worden afgegeven, terwijl sedert 1 Januari 1882 een maximum van f 1000 per wissel is aangenomen (Indisch Staatsblad 1881 n°. 139, art. 30 § 2, en 1881 n°. 224, art. 47).

	1881	1882 *a)*	1883 *a)*
1°. BRIEVEN, DRUKWERKEN, ENZ.			
a. **Binnenlandsch verkeer.**			
Aantal gefrankeerde brieven	2 498 469	2 603 001	2 742 670
„ ongefrankeerde brieven	284 969	299 125	288 234
Totaal der portbetalende brieven	2 783 438	2 902 126	3 030 904
Aantal dienstbrieven	914 778	976 030	977 133
	3 698 216	3 878 156	4 008 037
Aantal nieuwsbladen en verdere drukwerken	1 892 417	2 005 653	2 209 754
Aantal monsters	21 192	25 254	23 960
„ documenten	*b)*	395	1 183
	1 913 609	2 031 302	2 234 897
Aantal aangeteekende stukken (reeds onder de voorgaande opgaven begrepen)	192 938	215 994	227 396
Aantal ontvangstberichten voor aangeteekende stukken	*b)*	105	403
b. **Buitenlandsch verkeer.**			
Aantal ontvangen brieven	375 619	444 220	426 231
„ verzonden brieven	366 895	407 279	411 793
	742 514	851 499	838 024
Drukwerken (gewicht in K.G.) (Ontvangen en verzonden te zamen.)	77 954	91 046	98 099
Aantal monsters (Ontvangen en verzonden te zamen.)	14 708	22 024	27 074
„ documenten (Ontvangen en verzonden te zamen.)	55	135	192
„ aangeteekende stukken (reeds onder de voorgaande opgaven begrepen) (Ontvangen en verzonden te zamen.)	37 893	46 395	52 259
„ ontvangst-berichten voor aangeteekende stukken (Ontvangen en verzonden te zamen.)	456	100	267
2°. POSTWISSELS EN QUITANTIËN.			
Aantal *binnenlandsche* postwissels	98 457	102 089	104 463
„ *buitenlandsche* „	22 484	22 055	23 313
„ quitantien ter invordering	*b)*	376	1 026
	120 941	124 520	128 802
3°. BRIEFKAARTEN *c)*			
Aantal verkochte *binnenlandsche* briefkaarten	532 480	594 052	647 241
„ „ *buitenlandsche* briefkaarten	29 648	34 725	40 286
	562 128	628 777	687 527
4°. REBUTEN.			
Aantal onbestelbare en geweigerde brieven en onafgehaalde poste-restante-brieven	58 271	58 548	49 827
5°. ONTVANGSTEN. *d)*			
Porten van ongefrankeerde en ontoereikend gefrankeerde stukken *e)*	f 62 654	f 62 210	f 62 776
Recht op afgegeven binnen- en buitenlandsche postwissels	99 653	99 680	101 786
Verkochte frankeerzegels, briefkaarten en briefomslagen *f)*	577 696	593 348	610 255
Passagegelden (wegens personenvervoer per brievenpostwagen) *g)*	20 578	10 521	7 573
	f 760 581	f 765 759	f 782 390

a) De cijfers over 1882 zijn verbeterd; die over 1883 zijn nog van voorloopigen aard.

b) Eerst in 1882 in het binnenlandsch verkeer ingevoerd.

c) De verkochte *briefkaarten* met *betaald antwoord* zijn hier *dubbel* in rekening gebracht.

d) Namelijk de gewone ontvangsten der brievenposterij. De ontvangsten wegens opruiming van afgekeurde trekdieren en materieel, wegens beboeting van het personeel en andere toevallige baten (waaronder ook de verkoopprijs van trekdieren en materieel afkomstig van postritten waarvan de bediening aan aannemers overging) zijn hieronder niet begrepen. Deze soort van ontvangsten leverde in 1881 f 16 939, in 1882 f 15 346 en in 1883 f 26 620 op.

e) Deze porten werden vroeger slechts in weinige gevallen doch worden sedert April 1882 (Indisch Staatsblad n°. 97) geheel en al door *port*zegels verantwoord. De waarde der in 1883 verbruikte portzegels is met f 16 682 verminderd, wegens afgeschreven porten van onbestelbare en geweigerde ongefrankeerde stukken, tegen f 14 885 in 1882.

f) De geldswaardige bedragen der *port*zegels (zie de voorgaande noot) zijn niet bij die der *frankeer*zegels gevoegd, maar onder de geheven porten verantwoord.

g) De geleidelijke vermindering dezer opbrengst is het gevolg van de intrekking van de gouvernements-brievenpostwagens op verschillende lijnen waar het vervoer aan particulieren is uitbesteed.

§ 3. *Paardenposterij.*

Werd, zooals hooger gezegd (zie blz. 134), de binnenlandsche paardenposterij ter Sumatra's Westkust — tusschen Padang en Fort de Kock — met 31 December 1883 opgeheven, de paardenposterijen op Java en Madura, zoowel de gouvernements- als de binnenlandsche paardenposterij, werden opnieuw geregeld bij Indisch besluit van 19 October 1883 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3961). Dientengevolge werden op 1 Januari 1884 van de lijnen der *gouvernements*-paardenposterij, vermeld op blz. 146 van het vorig verslag, nog slechts die langs den grooten postweg van Tjilegon over Serang naar Batavia (105½ K.M.) en van Tjiandjoer naar Bandong (60 K.M.) in eigen beheer bediend. Wat de andere posterij betreft, werd bij dat besluit een nieuwe staat, aanwijzende de wegen waarop eene *binnenlandsche* paardenposterij wordt onderhouden, vastgesteld ter vervanging van de bij verschillende besluiten gewijzigde regeling van 9 September 1881, en tevens de panembahans-paardenposterij in het regentschap Sumanap (Madura), te rekenen van 1 November 1883, ingelijfd bij de binnenlandsche paardenposterij, zoodat deze posterij op Madura (voor welke residentie de kosten met f 4386 per jaar werden verhoogd) nu loopt van de grens der afdeeling Sampang over Pamakassan naar Sumanap. Verder werden bij een tweeden aan voormeld besluit toegevoegden staat de sommen aangegeven over welke, met ingang van 1 Januari 1884, voor elke residentie zou kunnen worden beschikt voor het onderhoud der binnenlandsche paardenposterij. Het totaal dier sommen beloopt f 154 406 's jaars, buiten de kosten van het gras voor de paarden, die op f 120 939 werden geraamd, zoodat de uitgaven voor deze posterij in 1884 op ongeveer f 275 300 zijn te stellen.

De niet uitbestede lijnen der beide paardenposterijen op Java en Madura leverden in de laatste drie jaren de volgende uitkomsten op. (De cijfers over 1882 berusten op verbeterde, die over 1883 nog op voorloopige opgaven.)

JAREN.	Ontvangsten.			Aantal verstrekkingen.		
	Wegens verstrekkingen aan dienstreizigers. *a)*	Wegens verstrekkingen aan andere reizigers.	Te zamen.	Aan dienstreizigers.	Aan andere reizigers.	Te zamen.
	Gouvernements-paardenposterij.					
1881	f 50 733	f 6 579	f 57 312	1 188	94	1 282
1882	23 690	3 330	27 020	563	44	607
1883	20 663	2 438	23 101	490	36	526
	Binnenlandsche paardenposterij.					
1881	f 353 781	f 24 950	f 378 731	11 567	634	12 201
1882	350 437	17 285	367 722	11 482	689	11 871
1883	258 164	12 416	270 580	8 598	284	8 882

a) Dienstreizigers hebben het kosteloos gebruik der paardenposterijen. De in deze kolom uitgetrokken sommen zijn dus slechts als fictieve ontvangsten te beschouwen; zij stellen het bedrag voor, dat wegens dezelfde reizen door particulieren zou betaald zijn.

§ 4. *Telegrafen en telephonen.*

Na de uitbarsting van Krakatau op 26/27 Augustus 1883, waardoor de telegraafkabel in straat Soenda verloren ging en de havenplaats Anjer (Bantam), waar de kabel aan de Javasche landlijnen aansloot, zoomede een gedeelte dier landlijnen (tot Tjilegon) geheel vernield werd, kwam aanstonds — zooals reeds in § 1 is vermeld — te Tjilegon een tijdelijk telegraafkantoor gereed, dat echter nog vóór het einde van 1883 vervangen werd door een kantoor te Merak of Nieuw-Anjer, welke plaats, in stede van het verdwenen (Oud-) Anjer, als uitgangspunt van den nieuwen kabel naar Sumatra gekozen was. Door deze maatregelen kwam derhalve in het getal telegraafkantoren geen verandering. En daar, zooals mede reeds in § 1 is aangeteekend, de opening van een gouvernements-telegraafkantoor te Djombang in Soerabaija (waar tot dusver slechts een spoorwegtelegraafkantoor gevestigd is) voorshands nog uitgesteld blijft, bedroeg op 31 December 1883 het aantal gouvernements-telegraafkantoren, evenals op 1 Juli 1883, toen zoodanig kantoor geopend werd te Wlingi in Kediri (verg. vorig verslag blz. 146), 65 op Java en 20 op Sumatra. Bovendien stond nog op 53 plaatsen, allen op Java, de telegraaf der staatsspoorwegen voor het publiek verkeer open. Toen op 1 Januari 1883 met deze openstelling begonnen werd (zie vorig verslag blz. 147) bedroeg het aantal spoorwegtelegraafkantoren 46. De 7 die in den loop van het jaar geopend werden, waren die te Paron, Geneng en Poerwodadi in Madioen, te Ngadiloeweh, Kras en Ngoedjang in Kediri en dat te Toempang in Pasoeroean.

Van de 20 kantoren op Sumatra vond men er 9, 3, 2 en 4 in de gewesten Sumatra's Westkust, Benkoelen, Lampongsche districten en Palembang, en 2 in het gouvernement Atjeh en onderhoorigheden. Deze laatste twee kantoren (te Kotta Radja en Olehleh) zijn slechts onderling, en niet met het Indische telegraafnet verbonden. Ten gevolge van eene met de »Eastern Extension Australasia and China Telegraph Company" gesloten overeenkomst kunnen echter bij genoemde twee telegraafkantoren, als ook bij de postkantoren op de Oostkust van Sumatra, op Borneo en op Celebes telegrammen voor alle werelddeelen aangenomen en per post naar Pinang of Singapore ter overseining gezonden worden, terwijl de daarvoor aan genoemde Maatschappij verschuldigde seinkosten te Batavia worden verrekend.

Zooals reeds blijkt uit het staatje op blz. 132, zijn onder de hooger bedoelde 65 gouvernementstelegraafkantoren op Java niet begrepen het hulptelegraafkantoor in de stad Batavia, noch ook de slechts nu en dan te openen kantoren te Lengkong en Tjipannas. Dit laatste kantoor was in 1883 in 't geheel niet geopend en dat te Lengkong alleen van 1 Januari tot 30 April en van 17 tot 31 December.

In Februari jl. is nog een gouvernementstelegraafkantoor geopend te Kalianda in de Lampongsche districten (zie lager), terwijl in den verderen loop van 1884 nog zijn of eerlang zullen worden geopend een hulptelegraafkantoor te Tandjong Priok (haven van Batavia) en 26 spoorwegtelegraafkantoren in de residentiën Soerakarta, Madioen, Kediri, Pasoeroean, Probolinggo en Preanger regentschappen.

Bij het einde van 1883 besloegen de gouvernementstelegraaflijnen de navolgende lengte (in K.M.):

	Lengte der lijnen.	Draadlengte.
Java	3 759.24	5 376.51
Sumatra	2 002.97	2 047.37
	5 762.21	7 423.88
Op 31 December 1882 waren de totalen (volgens verbeterde opgaven)	5 885.20	7 546.72

Zoowel de lengte der lijnen als de draadlengte verminderde dus in 1883 met p. m. 123 K.M. Dit was hoofdzakelijk hieraan toe te schrijven dat de te loor gegane kabel in straat Soenda (103.6 K.M.) op 31 December 1883 nog niet was vervangen en dus in de eerstvermelde totalen niet begrepen is; dat de landlijn van Nieuw-Anjer naar Tjilegon, die voor de vernielde lijn Anjer-Tjilegon in de plaats kwam, ruim 2 K.M. korter was, en dat tusschen Sidoardjo en Madioen en tusschen Kertosono en Kediri de gouvernementstelegraaflijn naar de spoorbaan werd verlegd, waarbij de lijn van Kediri naar Madioen geheel kon vervallen. Met dit verleggen naar de gereedkomende trajecten van de staatsspoorwegen zal geleidelijk worden voortgegaan. Voor het bevestigen van de draden, waar deze niet te talrijk zijn, bedient men zich vrij algemeen van ijzeren steunpunten (model Henley).

Nadat besloten was om, ter vervanging van het verdwenen Anjer, op den Java-wal in straat Soenda eene nieuwe vestigingsplaats (Nieuw-Anjer) te Merak te stichten en om op den Sumatra-wal als landingspunt voor den nieuw aan te schaffen kabel Kalianda aan de oostzijde der Lampongbaai te bezigen, werd, ingevolge bekomen machtiging van het Opperbestuur, door de Indische Regeering op 10 December 1883 voor de levering en uitlegging van den benoodigden nieuwen kabel gecontracteerd met de »Eastern Extension Australasia and China Telegraph Company". De benoodigde hoeveelheid werd op 10 Engelsche mijlen strandkabel (shore-end), benevens 30 Engelsche mijlen diepzeekabel (intermediate cable), te zamen ruim 74 K.M., en de prijs, daaronder die voor het uitleggen, op £ 9200 bepaald. Reeds op 18 Februari, eenige weken vóór den overeengekomen uitersten termijn, was de kabel, die door het kortere tracé (p. m. 68 K.M.) bijna $^1/_3$ minder lengte kon hebben dan de vroegere, met het beste gevolg uitgelegd [1]). De overgebleven 6 K.M. diepzeekabel werden in een te Tandjong Priok gemaakt kabelbassin behoorlijk geborgen. Zoolang de telegraphische gemeenschap tusschen Java en Sumatra verbroken was, althans sedert de wederoprichting van een voorloopig kantoor te Telok Betong en de wederverbinding van die plaats aan het Sumatra-net (9 September), geschiedde het overbrengen van telegrammen geregeld om de vijf (later om de vier) dagen per stoomschip, dat eerst voer tusschen Batavia en Palembang en later, sedert Telok Betong weder over zee te bereiken was, tusschen Batavia en die plaats. De verbinding van Telok Betong met Kalianda door middel van eene landlijn van $63^1/_4$ K.M. kwam 14 Februari gereed, en toen vier dagen later de kabel gelegd was, werd aanstonds het nieuwe kantoor Kalianda geopend. Zoowel vroeger als bij het uitleggen van den kabel (en bij deze laatste gelegenheid met de beste hulpmiddelen voor het dreggen) waren pogingen aangewend om den ouden kabel op te halen, maar op geen der verschillende onderzochte plaatsen gelukte het een spoor daarvan terug te vinden. De thans gelegde kabel, die van de nieuwste constructie en door omwinding met eene messingstrook tegen beschadiging door insecten gevrijwaard is, bleek bij — en ook geruimen tijd na — de uitlegging in uitmuntenden staat te verkeeren, zoodat met grond mag worden verwacht dat hij langen tijd bruikbaar zal blijven [2]). De gemeenschap van Java met Australië, langs de beide particuliere telegraafkabels van Banjoewangi naar Port Darwin, werd in 1883 viermaal gestoord en wel van 5 t/m 7 en van 9 t/m 16 Maart, van 5 t/m 9 April en van 22 t/m 26 October. Een gedeelte dier kabels is in Maart 1884 vernieuwd. Op den kabel van Banjoewangi naar Singapore kwam geen storing voor, terwijl op dien van Batavia naar laatstgenoemde plaats de gemeenschap van 2 t/m 7 December verbroken was [3]).

Bij de spoorwegtelegraafkantoren (waar in het afgeloopen jaar voor 't eerst de gelegenheid werd opengesteld om berichten over te zenden naar of te ontvangen van de gouvernementstelegraafkantoren) waren tot 31 December 1883 aangeboden 4807 en ontvangen 3012 telegrammen, te zamen uitmakende respectievelijk 67 570 en 43 214 woorden, en bovendien 50 regeeringstelegrammen. De 7819 particuliere telegrammen brachten op f 9563, waarvan

---

[1]) In het tracé van den kabel zijn de noodige bakens en tonnen geplaatst. Men zie de bekendmaking van den Commandant der Zeemacht in een der bijvoegsels van de Javasche Courant dd. 16 Mei 1884.

[2]) Voor den vroegeren kabel in straat Soenda was in elf jaren (1872 t/m 1882) uitgegeven aan reparatiekosten f 135 828 en aan vernieuwingskosten f 79 000, totaal f 214 828, behalve eenige minder beteekenende reparatiën aan landeinden. De onderhoudskosten bedroegen derhalve gemiddeld ongeveer f 20 000 's jaars.

[3]) Omtrent de in 't vorig verslag (blz. 148) besproken toetreding voor Nederlandsch-Indië tot de internationale conventie betreffende de bescherming van onderzeesche telegraafkabels, den 14den Maart 1884 tusschen verschillende Staten, waaronder Nederland, te Parijs tot stand gekomen, is de beslissing uitgesteld totdat gebleken zal zijn welke wijzigingen de bepalingen der conventie in de wetgeving hier te lande noodig maken.

f 6158 ten bate van de gouvernements- en f 3405 ten bate van de spoorwegtelegraaf kwam.

Het geheele telegraafverkeer bracht aan het Gouvernement op, wat de buitenlandsche telegrammen betreft na aftrekking van het aandeel van andere telegraafadministratiën, over 1883 (volgens voorloopige opgaven) f 504 886, tegen f 472 714 in 1881 en f 490 597 in 1882 (volgens verbeterde opgaven). Bij deze sommen is niets in rekening gebracht voor de gewisselde binnenlandsche regeeringstelegrammen, die achtereenvolgens in genoemde drie jaren eene (fictieve) opbrengst vertegenwoordigden van f 96 191, f 86 972 en f 107 127. Een en ander blijkt nader uit bijlage GG hierachter en uit het volgende verkorte overzicht.

	1881.			1882.			1883.		
	Aantal telegrammen.	Gezamenlijk aantal woorden.	Opbrengst. *a*)	Aantal telegrammen.	Gezamenlijk aantal woorden.	Opbrengst. *a*)	Aantal telegrammen.	Gezamenlijk aantal woorden.	Opbrengst. *a*)
Binnenlandsche betalende telegrammen . .	306 939	6 382 604	f 417 774	295 382	5 830 820	f 431 778	271 290	4 065 523	f 439 372
Buitenlandsche telegrammen.	66 079	740 267	54 940	73 783	797 807	58 819	83 550	894 420	65 514
	373 018	7 122 871	f 472 714	369 165	6 628 627	f 490 597	354 840	4 959 943	f 504 886
Binnenlandsche regeeringstelegrammen *b*)	28 662	1 079 923	f 96 191	28 975	956 902	f 86 972	28 661	969 577	f 107 127
Totalen . . .	401 680	8 202 794	*c*)	398 140	7 585 529	*c*)	383 501	5 929 520	*c*)

a) Voor het *buitenlandsch verkeer* is alleen de netto-opbrengst uitgetrokken. De bruto-ontvangst ter zake van dit verkeer heeft bedragen: in 1881 f 491 817, in 1882 f 540 336 en in 1883 f 608 472, waarvan als aandeel van andere telegraaf-administratiën in die jaren achtereenvolgens uitbetaald werd f 436 877, f 481 517 en f 542 958. De netto-ontvangst, tegen 7½ cent per woord, beliep in 1883 f 67 082, tegen f 59 836 in 1882 en f 55 520 in 1881. Daarvan gaan echter de gedane terugbetalingen af, hoofdzakelijk wegens gevraagde herhalingen van verminkte woorden, zoodat de zuivere opbrengst wordt teruggebracht tot de in het staatje opgegeven bedragen. De gegevens voorkomende in 't vorig verslag (blz. 148 noot *c*) berustten op eene verkeerde berekening der ontvangsten voor buitenlandsche telegrammen, waardoor de opbrengst dier telegrammen te hoog was berekend. Deze vergissing is thans hersteld.

b) Hieronder zijn niet begrepen de diensttelegrammen (zoogenaamde dienst- en postnota's) waaromtrent bijlage GG gegevens bevat. De opbrengst der regeeringstelegrammen is als fictief te beschouwen.

c) De opbrengst wordt hier oningevuld gelaten, als zijnde voor een gedeelte (ter zake van de binnenlandsche regeeringstelegrammen) fictief.

Bovenstaande opgaven doen zien dat in het *binnenlandsch* verkeer (ongerekend de regeeringstelegrammen) gedurende het afgeloopen jaar respectievelijk 35 649 en 24 092 telegrammen minder werden overgebracht dan in 1881 en 1882, zoomede dat het woordental waaruit de berichten bestonden respectievelijk 2 317 081 en 1 765 297 kleiner was, maar dat desniettemin de opbrengst f 21 598 meer beliep dan in 1881 en f 7594 meer dan in 1882. Elk binnenlandsch telegram bracht gemiddeld op f 1,62, tegen f 1,46 in 1882 en f 1,36 in 1881, niettegenstaande het gemiddeld woordental per telegram, van 20.79 in 1881 en 19.74 in 1882, daalde tot 14.98. De invoering van het woordtarief in het binnenlandsch verkeer, waartoe blijkens 't vorig verslag met 1 October 1882 werd overgegaan, heeft derhalve reeds in het eerste jaar waarin het nieuwe tarief ten volle in werking was de daarvan verwachte uitkomst opgeleverd, namelijk een aanvankelijken teruggang van het aantal telegrammen en vooral van het aantal woorden, bij eene niet verminderde opbrengst. De voordeelen hiervan zijn dat het nuttig werkvermogen der bestaande telegraaflijnen zeer wordt verhoogd en dat eene vermeerdering der verbindingen, die bij de handhaving van het oude tarief wellicht spoedig noodig zou zijn geweest, voorloopig achterwege kan blijven.

Het aandeel van de Nederlandsch-Indische telegraafadministratie in de opbrengst van het *buitenlandsch* verkeer bedroeg f 65 514, dat is gemiddeld f 0,78[4] per telegram, tegen f 54 940 en f 58 819 in 1881 en 1882 of gemiddeld f 0,83[1] en f 0,79[7] per telegram. Terwijl het aantal buitenlandsche telegrammen toenam, werd daarentegen hun inhoud over 't algemeen iets korter. Het gemiddeld woordental per telegram bedroeg namelijk in het buitenlandsch verkeer: 10.70 in 1883, 10.81 in 1882 en 11.20 in 1881.

Van de in vorige verslagen besproken telephonen voor correspondentie met de lijnwachters werd steeds met goeden uitslag gebruik gemaakt bij het onderhoud der telegraaflijnen en bij de herstelling van storingen in de gemeenschap op lange lijntrajecten, vooral op Sumatra. Met de invoering er van op Java is reeds begonnen tusschen Tjiamis en Banjoemas en daarmede zal op andere lijnen worden voortgegaan, nu een nieuwe voorraad telephonen in Indië ontvangen is.

Tot het in 't leven roepen van een gouvernements-telephoondienst voor publiek verkeer op Java en Sumatra, waartoe blijkens 't vorig verslag in beginsel besloten was, wordt het noodige voorbereid. Inmiddels zijn bij een Indisch besluit van 27 Maart 1884 (Indisch Staatsblad n°. 52) » bepalingen omtrent den gouvernements-telephoondienst" vastgesteld. Daarbij is bepaald dat op plaatsen, waar geen gouvernements-telegraafkantoor gevestigd is, telephoonkantoren opgericht en door eene lijn met het gouvernements-telegraafnet verbonden kunnen worden; dat deze kantoren beschouwd en beheerd zullen worden als hulpkantoren van het telegraafkantoor waarmede zij rechtstreeks verbonden zijn; dat op plaatsen, waar post- of hulppostkantoren gevestigd zijn; de waarneming van den telephoondienst wordt opgedragen aan den chef van het postkantoor of den hulppostcommies, en dat op plaatsen, waar geen post- of hulppostkantoor bestaat, de telephoondienst kan worden opgedragen aan een daartoe aan te wijzen geschikt persoon. Wat het tarief betreft, dit werd voor de wisseling van berichten tusschen een telephoonkantoor en het telegraafkantoor waarmede het rechtstreeks verbonden is of een in dezelfde lijn gelegen telephoonkantoor gelijkgesteld met dat der telegrammen in den eersten telegraafkring, namelijk een vast recht van 20 cent per bericht, benevens 4 cent per woord. Voor de overbrenging van een telegram naar of van verder gelegen plaatsen zal het tarief (Indisch Staatsblad 1882 n°. 208) toegepast worden van het telegraafkantoor van aansluiting, vermeerderd met 4 cent per woord; terwijl voor berichten, aangeboden bij een telephoonkantoor en bestemd voor een ander niet in dezelfde lijn gelegen telephoonkantoor, het tarief zal worden toegepast dat tusschen de beide telegraafkantoren van aansluiting geldt, vermeerderd met 8 cent per woord. Vermits voor den uitersten telegraafkring, behalve een vast recht van 60 cent per telegram, 12 cent per woord geldt, zal alzoo het hoogste tarief dat bij den gouvernements-telephoondienst kan worden toegepast bedragen 20 cent per woord, vermeerderd met evenbedoeld vast recht van 60 cent per bericht. Aan de ambtenaren of andere personen, met den telephoondienst belast, zal voor elk betalend telegram, door hen verzonden of ontvangen (daaronder, doch niet verder dan tot op anderhalve paal afstand van het kantoor, de bestelling ten huize van den geadresseerde begrepen) eene belooning worden toegekend

van 2 cent per woord. Regeerings- en dienstberichten zullen kosteloos door hen moeten worden behandeld.

Voor het telephonisch verbinden van plaatsen die reeds aan eene telegraaflijn gelegen zijn, zou de toepassing van de vinding VAN RIJSSELBERGHE, om namelijk dezelfde draden gelijktijdig voor telegraaf- en telephoonberichten te gebruiken, het spannen van afzonderlijke draden onnoodig kunnen maken. De gegevens aan de Indische Regeering verstrekt om den Indischen telegraafdienst nader met dit anti-inductiestelsel bekend te doen worden, hebben echter tot de overtuiging geleid dat wegens omstandigheden van personeelen en atmospherischen aard de toepassing er van voor Indië vooralsnog niet raadzaam is te achten.

De particuliere telephoon-inrichting van de Nederlandsch-Indische Telephoonmaatschappij te Batavia werkte op het einde van 1883 in de benedenstad met 60 en in de bovenstad met 14 geabonneerden, doch in het begin van 1884 had eene snelle uitbreiding plaats, zoodat op 31 Maart jl. die getallen tot 71 en 84 geklommen waren. De bruto-ontvangsten bedroegen over 1883 f 14 820, waarvan 10 pct. (of f 1482) als aandeel voor het Gouvernement in 's lands kas werd gestort. In Juli 1883 werd besloten om den zoogenaamden Uitkijk te Batavia telephonisch te doen verbinden met het postkantoor in de stad, ten einde dit laatste met het minste verwijl kennis te doen dragen van de aankomst van stoomschepen ter reede, en in 't laatst van Augustus 1883 werd aan de Telephoonmaatschappij ten gerieve van den handel vergunning verleend om dien Uitkijk ook in verbinding te brengen met haar centraal-telephoonbureau. Tevens werd toegestemd in eene verlaging — van f 20 tot f 15 's maands — van het abonnementstarief voor de stad Batavia, waar het nu evenveel bedraagt als voor de voorstad Weltevreden en voor Samarang en Soerabaija is aangenomen.

Met den aanleg van telephoonverbindingen op de beide laatstgenoemde hoofdplaatsen werd door de Maatschappij in het afgeloopen jaar een begin gemaakt. De openstelling van hare inrichtingen aldaar zou vermoedelijk in 1884 plaats vinden.

Voor de uitvoering van hare concessie van Januari 1882 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3967 juncto n°. 3710) betreffende een viertal plaatsen in de afdeeling Deli (residentie Sumatra's Oostkust) heeft de Maatschappij in Augustus 1883 twaalf maanden uitstel gekregen, dat is voor de hoofdplaats Medan en voor Laboean Deli tot 24 Augustus 1884, en voor Timbang Langkat en Klambier tot 24 Augustus 1885.

Ook werden, op den voet van de in 't vorig verslag (blz. 148) bedoelde ordonnantie van 10 Mei 1883 (Indisch Staatsblad n°. 145), eenige vergunningen verleend tot den aanleg van telephoonverbindingen voor eigen gebruik, ongeveer op gelijke voorwaarden als die waarop hier te lande dergelijke vergunningen aan particulieren worden verleend. Zoo verkreeg, bij Indisch besluit van 11 November 1883, de eigenaar van de suikeronderneming Ketegan (Soerabaija) vergunning om zijne fabriek van dien naam met de tuinopzichterswoningen te Trosobo (aan den grooten postweg van Modjokerto) en te Bottokan (aan het Magettankanaal) door een telephoon te verbinden, en werd in den aanvang van dit jaar (Indisch besluit van 8 Februari jl.) aan de firma C. BAHRE & G. KINDER vergund eene telephoonverbinding aan te leggen tusschen hare twee kantoren ter hoofdplaats Cheribon, terwijl de eigenaar der erfpachtsonderneming Soekabrenti (Preanger regentschappen) kort daarna (Indisch besluit van 18 April 1884) eene gelijke vergunning erlangde voor eene verbinding tusschen genoemde onderneming en eene te Soekaboemi te vestigen particuliere ziekeninrichting.

M. Departement van financiën.

I. FINANCIËN.

§ 1. *Begrooting.*

a. Begrootingswetten.

Begrooting van 1884.

Ten gevolge van de verwerping door de Tweede Kamer der Staten-Generaal van het IIde hoofdstuk der uitgaven van de in 1883 ingediende begrooting van Nederlandsch-Indië voor 1884, strekte ingevolge de laatste alinea van art. 8 der comptabiliteitswet de begrooting van 1883 aanvankelijk tot grondslag van beheer voor het dienstjaar 1884.

Nadat in April jl. een nieuw ontwerp was ingediend, werd de begrooting vastgesteld bij de wetten van 20 Juli 1884 (Nederlandsch Staatsblad n°. 154 t/m 157), terwijl bij twee andere wetten van gelijke dagteekening (Nederlandsch Staatsblad n°. 158 en 159) eene verhooging werd toegestaan van f 965 000 en f 480 000 ten behoeve van den aanleg van een spoorweg: 1°. van Djokjokarta naar Tjilatjap en 2°. van het spoorwegstation te Soerabaija naar den mond der Kali Mas (Oedjong). Onder dagteekening van 1 Augustus jl. (Indisch Staatsblad 1884 n°. 106 t/m 111) werd het zestal wetten in Indië afgekondigd, en tevens openbaarheid gegeven (zie n°. 112 en 114, zoomede n°. 113 en 115 van gemeld Staatsblad) aan de Koninklijke besluiten dd. 25 Juli 1884 n°. 78 en 80 en n°. 79 en 81, houdende splitsing in artikelen van het hoofdstuk der uitgaven in Nederland en van dat der uitgaven in Indië.

Met inbegrip van de beide verhoogingen wijst nu de begrooting voor 1884 de volgende eindcijfers aan:

Middelen in Nederland (hoofdstuk I der Middelen)	f 41 133 051	
Middelen in Indië (hoofdstuk II der Middelen)	101 703 146	
		f 142 836 197
Uitgaven in Nederland (hoofdstuk I der Uitgaven)	f 24 944 136	
Uitgaven in Indië (hoofdstuk II der Uitgaven)	121 791 225	
		146 735 361
Nadeelig verschil. . . .		f 3 899 164

Bij art. 2 der wet tot vaststelling van het Iste hoofdstuk der Middelen is even als vroeger bepaald dat in het begrootings-tekort zal worden voorzien door middel van eene nader te sluiten geldleening.

In vorige jaren werd bij de vaststelling van het hoofdstuk der Middelen in Nederland tevens de wijze geregeld waarop behoorde voorzien te worden in het kas-tekort van den Indischen dienst hier te lande. Op grond van de bedenkingen daartegen in de Tweede Kamer gerezen, is bij eene afzonderlijke wet, die van 30 December 1883 (Nederlandsch Staatsblad n°. 254), de Minister van Financiën bevoegd verklaard om bij het openen van kredieten aan den Minister van Koloniën gedurende het jaar 1884 het bedrag van de volgens art. 33 der comptabiliteitswet in 's Rijks schatkist gestorte gelden te boven te gaan met eene som van ten hoogste f 14 500 000, met bepaling tevens dat in dat voorschot aan de Indische kas zal mogen worden voorzien door uitgifte of beleening van bewijzen van vlottende schuld.

Ten aanzien van de reeds in vorige verslagen besproken begrootingen over de drie voorafgegane dienstjaren is, tot aanvulling van de vroegere mededeelingen, nog het volgende aan te teekenen.

Begrooting van 1881.

De kredieten door den Gouverneur-Generaal boven deze begrooting geopend in December 1882, ten gezamenlijke bedrage van f 5 174 870, zijn bij de wet van 20 Juli 1884 (Nederlandsch Staatsblad n°. 162) bekrachtigd, doch niet dan nadat de in 't vorig verslag (blz. 149) bedoelde voordracht ter zake, die door de Tweede Kamer der Staten-Generaal in hare zitting van 11 October 1883 verworpen werd, door eene andere was vervangen.

Begrooting van 1882.

In het Iste hoofdstuk der begrooting van uitgaven werden bij de wet van 8 December 1883 (Nederlandsch Staatsblad n°. 217) eenige wijzigingen gebracht, welke echter niet van invloed waren op het eindcijfer. Behalve het reeds op blz 50 van het vorig verslag vermelde en bij de wet van 14 December 1882 (Indisch Staatsblad 1883 n°. 86) bekrachtigde krediet groot f 500 000 ter bestrijding van de uitgaven tot beteugeling van de veeziekte, werden in de laatste twee maanden van 1883 door den Gouverneur-Generaal nog aan de begrooting van 1882 kredieten toegevoegd tot een gezamenlijk bedrag van f 4 182 147, te

weten bij ordonnantie van:

20 November 1883 (Indisch Staatsblad n°. 261)	f 1 231 000
18 December „ („ „ „ 292)	281 270
20 „ „ („ „ „ 300)	234 427
21 „ „ („ „ „ 301)	26 700
26 „ „ („ „ „ 306)	114 000
29 „ „ („ „ „ 308)	1 640 000
30 „ „ („ „ „ 310)	654 750

Deze kredieten zijn bekrachtigd bij de wet van 20 Juli 1884 (Nederlandsch Staatsblad n°. 163).

De begrooting van 1882 — bij de wet van 12 December 1882 (Nederlandsch Staatsblad n°. 183) reeds met f 1000 verhoogd — heeft derhalve door middel van kredietopening eene aanvulling van f 4 682 147 ondergaan. Voor inkoop van koffie is bovendien, krachtens het bepaalde bij art. 27 van de comptabiliteitswet, eene som van f 2 340 030 boven de raming uitgegeven, maar daarentegen is op andere posten eene som van f 5 582 277 ongebruikt gebleven, zoodat de uitgaven de oorspronkelijke raming in het geheel met f 1 440 900 zijn te bovengegaan. Daar echter de koffieverkoop f 9 143 211 minder heeft opgebracht dan waarop gerekend was, terwijl de raming van de andere middelen door de opbrengst met f 762 243 werd overschreden, heeft het nadeelig saldo — bij de primitieve vaststelling der begrooting op f 9 585 928 geraamd — in werkelijkheid f 19 407 796 bedragen.

Begrooting van 1883.

Het reeds in 't vorig verslag (blz. 149) vermelde krediet van f 200 000, waarmede de Gouverneur-Generaal in Januari 1883 het IIde hoofdstuk der uitgaven verhoogde, wegens de bij vernieuwing noodig gebleken buitengewone uitgaven tot beteugeling van de veeziekte, werd bekrachtigd bij de wet van 7 December 1883 (Indisch Staatsblad 1884 n°. 14).

Bij de wet van 8 December 1883 (Indisch Staatsblad 1884 n°. 43) werd hetzelfde hoofdstuk der begrooting nog verhoogd met f 75 000 tot herstelling van de telegraphische gemeenschap tusschen Java en Sumatra en van de telegraafnetten op Java en Sumatra, een en ander als gevolg van de vulkanische uitbarsting op Krakatau.

Naar aanleiding van de bedenkingen die zoowel in de Tweede als in de Eerste Kamer der Staten-Generaal zijn ontwikkeld tegen de toepassing, door de Indische Regeering tot nog toe aan art. 31 der comptabiliteitswet gegeven, werd den Gouverneur-Generaal met aandrang verzocht om, zoodra het zich liet aanzien dat de voor eenig onderwerp van uitgaaf bij de begrooting toegestane som niet voldoende zou zijn voor de behoefte, het niet meer als vroeger op eene krediet-opening te laten aankomen, maar (des noods langs telegraphischen weg) een voorstel in te dienen tot verhooging van den betrokken begrootingspost. De voorstellen, dientengevolge tegen het einde van 1883 en in de eerste helft van 1884 uit Indië ontvangen, hebben geleid tot de wet van 20 Juli 1884 (Nederlandsch Staatsblad n°. 161), waarbij 20 onderafdeelingen van het IIde hoofdstuk der begrooting van uitgaven voor 1883 met f 2 951 280 verhoogd, 12 andere onderafdeelingen daarentegen met gelijk bedrag verminderd zijn.

b. Begrootingsrekeningen.

De in Juli 1881 en Juli 1882 bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal aanhangig gemaakte wetsontwerpen tot vaststelling van de saldo's der algemeene rekeningen van ontvangsten en uitgaven voor Nederlandsch-Indië over de dienstjaren 1870, 1871 en 1872 zijn nog bij die Kamer in behandeling.

Sedert zijn ook ter vaststelling voorgedragen, achtereenvolgens onder dagteekening van 3 Mei en 3 Juni jl., de saldo's der rekeningen over 1873 en 1874 (Gedrukte stukken der Tweede Kamer, zitting 1883-1884 — **208** en **223**). Met betrekking tot de rekening over 1875 is mede eene wetsvoordracht aanhangig gemaakt. Over de bedoelde dienstjaren zijn de uitkomsten als volgt:

	1873.	1874.	1875.
Ontvangsten in Nederland	f 56 403 380,31^{5}	f 59 461 193,08^{5}	f 58 575 797,84^{5}
„ „ „ (uit de saldo's van vorige dienstjaren overgebracht).	*a*) 11 880 000,00	*b*) 2 420 000,00	*c*) 18 118 177,37
Ontvangsten in Indië	78 147 489,84^{5}	84 961 414,44	89 092 259,84
Totaal	f 146 430 870,16	f 146 842 607,52^{5}	f 165 786 235,05^{5}
Uitgaven in Nederland (behalve hetgeen ten voordeele is gebracht van de rijksmiddelen)	f 24 598 421,91^{5}	f 21 170 622,86	f 23 905 523,15^{5}
Uitgaven in Indië	97 870 854,51	105 323 388,44^{5}	105 184 207,75
Totaal der uitgaven (behalve het uitgekeerde aan de rijksmiddelen)	f 122 469 276,42^{5}	f 126 494 011,30^{5}	f 129 089 730,90^{5}
Voordeelig verschil	f 23 961 593,73^{5}	f 20 348 596,22	f 36 696 504,15
Af: hetgeen in de rekening in uitgaaf is gebracht ten voordeele van de rijksmiddelen, hetzij als gewone bijdrage, hetzij voor speciale doeleinden *d*).	*e*) 20 427 695,00	10 544 579,00	25 159 862,37
Voordeelig saldo der rekening nog bij de wet vast te stellen *f*)	f 3 533 898,73^{5}	f 9 804 017,22	f 11 536 641,78

a) Uit de saldo's over 1868, 1869 en 1870.

b) Uit het saldo over 1871.

c) Uit de saldo's over 1871 en 1872.

d) Voor een groot deel waren de hierbedoelde uitkeeringen, te zamen ad f 56 132 136,37 slechts mogelijk door onder de middelen op te nemen (zie hooger) een bedrag van f 32 418 177,37 uit saldo's van vorige dienstjaren.

e) Hieronder f 10 millioen ter aflossing van het indertijd door de Nederlandsche Handelmaatschappij verstrekte doorloopend voorschot wegens de aan haar geconsigneerde gouvernementsproducten.

f) Over deze saldo's, gezamenlijk bedragende f 24 874 557,73^{5} is reeds gedeeltelijk, namelijk voor een bedrag van f 14 194 635,14^{5}, bij de wet beschikt.

Volgens uit Indië ontvangen berichten van medio 1884 waren de rekeningen van de verschillende departementen over 1876 in bewerking bij het departement van financiën.

Ten aanzien van de rekeningen over 1877 en 1878 valt aan te teekenen, dat omstreeks 1 Juli jl. de onderlinge vergelijking van de registers der departementen met die der rekenkamer, wat eerstgemeld jaar betreft, voor een groot gedeelte was afgeloopen, en wat 1878 aangaat was aangevangen. Tot eene bespoedigde indiening van de nog achterstallige begrootingsrekeningen zal veel bijdragen de omstandigheid dat het personeel bij de departementen in Indië, gelijk ook de Rekenkamer verklaart, meer en meer vertrouwd geraakt met de werkzaamheden aan de opmaking verbonden.

§ 2. *Landskassen in Indië en kasbeheer in Nederland.*

De in 't vorig verslag (blz. 150) aangekondigde vestiging van eene (door den adsistent-resident te beheeren) landskas te Trengalek in Kediri, tegen opheffing van die te Panggoel in hetzelfde gewest, kreeg op 30 Juli 1883 haar beslag.

In de eerste helft van 1884 (Indisch Staatsblad n°. 6 en 79) werden een vijftal landskassen, waarvan drie door afzonderlijke algemeene ontvangers beheerd werden, opgeheven, namelijk die in de afdeelingen Panaroekan (Bezoeki), Ngawi en Ponorogo (Madioen), zoomede Tjiringin en Lebak (Bantam). Voor zooveel de drie eerstgemelde afdeelingen betrof, werd het kasbeheer naar de gewestelijke hoofdplaatsen, wat de afdeelingen Tjiringin en Lebak aanging naar de afdeelingshoofdplaats Pandeglang. Daarentegen werden bij eerstgenoemd Staatsblad n°. 6 op twee plaatsen in de buitenbezittingen, waar het kasbeheer van te groote beteekenis was geworden om langer als bijbetrekking te kunnen worden waargenomen, afzonderlijke algemeene ontvangers bescheiden, namelijk op de gewestelijke hoofdplaats Palembang en, in de residentie Sumatra's Oostkust, op de hoofdplaats Medan der afdeeling Deli.

Ook in het afgeloopen jaar kon er voor worden gezorgd dat de onderscheidene landskassen steeds in voldoende mate van betaalmiddelen waren voorzien. In bijlage HH hierachter wordt een overzicht geleverd van hetgeen in de gezamenlijke kassen bij het einde van elke maand aanwezig was. Daaruit blijkt dat de kassaldo's in 1883 het laagst waren op 31 Juli, namelijk (in ronde cijfers) f 12 805 000, en het hoogst op 31 Januari, toen in contanten aanwezig was f 21 123 000, zoomede eene waarde van f 645 000 aan niet ingewisselde assignatiën der Javasche Bank. Onder de saldo's bij het einde van elke maand was aan koperen munt begrepen een bedrag afwisselende tusschen f 1 544 330 en f 2 115 974, en aan zilveren pasmunt als laagste bedrag f 521 901 en als hoogste bedrag f 1 217 834.

Tot aanvulling van de Indische kassen voor den dienst van 1883 strekten, behalve een specie-aanvoer uit Nederland van f 200 000 aan nieuw aangemunte Indische zilveren pasmunt en van f 215 000 aan Mexicaansche dollars [1]), de gewone wisseltrekkingen op het Departement van Koloniën, zoomede een hulpkrediet van de Javasche Bank tegen onderpand van koffie, ten bedrage van f 2 millioen, waarvan na ruim drie maanden (op 20 September 1883) f 1 millioen en in October achtereenvolgens f 700 000 en f 300 000 werd afgelost, zoodat de verschuldigde rente (à 2½ pct.) f 16 374,99 bedroeg. De verkoop van wissels over al de twintig van 15 December 1882 tot 5 September 1883 gehouden inschrijvingen, waarbij meestal een bedrag van f 1½ millioen, soms f 2 millioen en eenmaal f 1 millioen ter gunning werd aangeboden, bracht f 24 841 625 in 's lands kas, waarvoor hier te lande zes maanden na dato verschuldigd was f 25 148 881,04^{5}. De gemiddelde koers beliep alzoo ruim 101^{236} pct. Bij negen van de twintig inschrijvingen werd het te gunnen bedrag niet ten volle toegewezen, omdat de inschrijvers een te onvoordeeligen koers boden. Bij de tot dusver (van 4 Februari tot 20 Augustus jl.) voor den dienst van 1884 gehouden zeventien inschrijvingen, mede afgewisseld hebbende tusschen f 2, f 1½ of f 1 millioen, was dit laatste zes malen het geval, terwijl één inschrijving, die van 4 Februari jl., geheel mislukte, daar toen van het ingeschreven bedrag niets kon worden toegewezen. Het bij de latere inschrijvingen toegewezen bedrag beliep f 18 498 007 of, na aftrekking van een niet gestort bedrag van f 236, f 18 497 771, welke som werd verkregen tegen een gemiddelden koers van ruim 101^{088} pct., zoodat in Nederlandsch Courant aan wissels was te betalen f 18 699 307,88. De uitkomsten van elke der voor den dienst van 1883 en voor dien van 1884 gehouden inschrijvingen vindt men in bijzonderheden opgeteekend in bijlage HH, terwijl eene samentrekking van de aangenomen inschrijvingen verdeeld naar de verschillende koersen hieronder volgt.

Koersen.	Dienst 1883.		Dienst 1884.	
	Indisch Courant.	Nederl. Courant.	Indisch Courant.	Nederl. Courant.
100 pct.	f „	f „	f 250,00	f 250,00
100.3 „	24 000,00	24 072.00	„	„
100.5 „	1 800,00	1 809,00	3 000,00	3 015,00
100.7 „	3 901,00	3 928,31	206 193,00	207 636,35^{5}
100.8 „	466 327,00	470 057,62	3 095 448,00	3 120 211,59
100.9 „	1 327 596,00	1 339 544,36^{5}	4 471 819,00	4 512 065,37^{5}
101 „	4 418 089,00	4 462 269.89	2 515 253,00	2 540 405.53
101.1 „	2 153 179,00	2 176 863,97	127 600,00	128 397,00
101.2 „	5 148 157,00	5 209 934,88	3 456 196,00	3 497 670,35
101.3 „	1 061 772,00	1 075 575,04	283 900,00	287 590,70
101.4 „	5 530 084,00	5 607 505,17	1 726 700,00	1 750 873,80
101.5 „	4 706 720,00	4 777 320,80	2 612 012.00	2 651 192,18
	f 24 841 625,00	f 25 148 881,04^{5}	f 18 497 771,00	f 18 699 307,88
Gemiddeld à	101^{236} pct.		101^{088} pct.	

Toen in Februari jl. wegens den voor trekkers ongunstigen stand van den wisselkoers de eerste drie der bovenbedoelde zeventien inschrijvingen, tegen een koers van 101.2 pct., den hoogsten dien het Gouvernement destijds meende te mogen besteden, zoo goed als mislukten, werd met het Opperbestuur langs telegraphischen weg in overleg getreden nopens de vraag of het raadzaam kon zijn om tot uitzending van specie over te gaan. Deze vraag is in ontkennenden zin beantwoord, omdat werd berekend dat specie-uitzending meer zou kosten dan wisseltrekking, ook al moesten iets hoogere koersen worden besteed dan in de laatste jaren het geval was geweest. Weldra wijzigden zich trouwens de wisselkoersen in het voordeel van het Gouvernement, zoodat de wisseltrekking genoeg opleverde en eene in 't laatst van Maart jl. bij de Javasche Bank gesloten nieuwe beleening van f 1½ millioen reeds in April weder kon worden afgelost, met bijpassing van f 2708,33 wegens verschuldigde rente.

Nadat het uit de rijksgeldleening van omstreeks f 60 millioen, bedoeld bij de wet van 16 Maart 1883 (Nederlandsch Staatsblad n°. 34), aan de Indische geldmiddelen toegewezen bedrag van f 45 157 365,97 [2]) de gelegenheid had geopend om de aan die geldmiddelen uit 's Rijks schatkist verstrekte voorschotten aan te zuiveren, is gedurende den verderen loop van 1883 geen nieuw voorschot noodig geweest. In de eerste vier maanden van 1884 wees echter de rekening tusschen het Departement van Financiën en dat van Koloniën weder een voor laatstgenoemd Departement nadeelig saldo aan, dat in ronde cijfers bij het eind van elke dier maanden achtereenvolgens bedroeg f 1½ millioen, f 4 millioen, f 1 700 000 en f 900 000.

Van de gelegenheid die blijkens 't vorig verslag (blz. 151) aan de houders van Oost-Indische tusschen 20 Juli en 13 September 1883 geaccepteerde gouvernementswissels gegeven is om die wissels vóór den vervaltijd bij het Departement van Koloniën ter disconteering aan te bieden, werd in 't geheel gebruik gemaakt voor een bedrag van f 4 962 133,77. Die vervroegde betaling heeft aan 's lands kas, wegens ingehouden disconto (waarvan het bedrag aanvankelijk op 2½, later op 3 pct. was bepaald) een voordeel bezorgd van f 48 709,16. Sedert 't laatst van Juli jl. veroorloofde de ruimte aan kasgeld om de gelegenheid tot disconteering andermaal open te stellen. In Augustus is een bedrag van f 281 222,17 gedisconteerd en daarop aan disconto (2½ pct.) ingehouden f 1938,19.

§ 3. *Verkoop van producten.*

Veilingen. Omtrent de hier te lande voor gouvernementsrekening gehouden veilingen van koffie, tin en kinabast vindt men de gebruikelijke recapituleerende opgaven in bijlage JJ hierachter, terwijl voor opgaven nopens elke veiling afzonderlijk, ook wat betreft de koffieveilingen welke in Indië plaats vonden, verwezen wordt naar de mededeelingen in hoofdstuk ❶ van dit verslag.

[1]) Deze 100 000 dollars kostten bij aankoop, met inbegrip van commissie, f 219 230, terwijl de uitgaven wegens verpakking, vracht en assurantie bedroegen f 2 190,83^{5}. De prijs per stuk kwam dus te Batavia te staan op ruim f 2,21^{4}. De koers waartegen zij bij 's lands kassen worden verhandeld bedraagt echter slechts f 2,15.

[2]) Namelijk ¾ van de opbrengst der leening. Die opbrengst heeft bedragen: aan kapitaal (f 60 900 000 à 98¾ pct.) f 60 138 750 en aan boete en bijbetaalde rente f 71 071,29, te zamen alzoo f 60 209 821,29.

Wegens te gelde making van de haar door het Gouvernement ten vervoer naar Nederland afgegeven producten was door de Nederlandsche Handelmaatschappij over 1883 in 't geheel te verantwoorden eene opbrengst van f 41 273 077 bruto en van f 36 452 598 netto. Aan vergoedingen enz. ter zake van te min of beschadigd uitgeleverde producten, en aan kosten daarop gevallen, was onder gemelde sommen respectievelijk f 46 882 en f 19 260 begrepen, zoodat als opbrengst van de *in veiling* verkochte producten (koffie, tin en kinabast) overbleef: bruto f 41 226 195 en netto f 36 433 338. De kosten op het vervoer en den verkoop dezer producten gevallen beliepen dus f 4 792 857, en waren te splitsen als volgt: kosten van lading in Indië f 253 802, zee-assurantie (over eene verzekerde waarde van f 6 916 498) f 204 570, kosten van vervoer over zee f 2 325 763, makelaars-courtage f 391 926, registratierecht f 306 059, commissieloon der Handelmaatschappij f 800 635, pakhuishuur, veilingskosten, kassiersloon, wetenschappelijke bemoeiingen enz. f 510 102, te zamen als boven f 4 792 857.

Bevrachtingen. In de regelingen betreffende het vervoer van producten met stoomschepen is in den tijdkring waarover dit verslag handelt geen verandering gekomen. Ingevolge haar contract bleef dus de maatschappij »Nederland" aanspraak behouden op eene belading van hare in den verplichten maildienst varende stoomschepen met 8400 last koffie, kinabast en tin [1]) naar reden van 35 reizen per jaar, met een surplus van 290 last koffie per reis bij belading aan Java's zuidkust, terwijl de Rotterdamsche Lloyd, overeenkomstig de haar gedane toezeggingen sedert de uitbreiding van haren driewekelijkschen tot een veertiendaagschen dienst, met vrij groote waarschijnlijkheid kon rekenen op eene retourbelading met 4316 last koffie, naar reden van 26 reizen van hare stoomschepen per jaar, met een surplus van 166 last per reis bij belading aan Java's zuidkust, tegen dezelfde vaste vrachten als aan de maatschappij » Nederland" worden betaald. Andere Nederlandsche stoomschepen zijn van het productenvervoer geenszins uitgesloten, al zijn te hunnen behoeve geen bepaalde toezeggingen gedaan.

Met betrekking tot de bevrachting van zeilschepen is aan te teekenen dat in Augustus jl. besloten is om de oudere houten schepen, namelijk die welke door de Nederlandsche Vereeniging van Assuradeuren onder B¹ zijn geclassificeerd (en welke trouwens slechts in zeldzame gevallen — bij ontstentenis van betere bodems — voor het vervoer van gouvernementsproducten gecharterd werden) voortaan van de gouvernementsbevrachtingen geheel uit te sluiten.

Uit bijlage KK kan blijken hoe de in 1883 voor gouvernementsrekening van Java en Menado herwaarts verscheepte ladingen producten over de stoom- en de zeilvloot waren verdeeld, en welke vrachten bedongen waren. Het volgende verkorte overzicht is aan gemelde bijlage ontleend.

Stoom- of zeilschepen.	Aantal reizen (onder Nederlandsche vlag).	Verscheepte hoeveelheden (in pikols):				De opgegeven hoeveelheden waren, in scheepsmaat uitgedrukt, te stellen op ongeveer het navolgend aantal lasten. *a*)	Percentsgewijze verhouding tot het totaal der verscheepte hoeveelheden.
		Koffie.	Tin.	Kinabast.	Te zamen.		
Stoomschepen varende in den verplichten maildienst.	33	220 356	*b*) 46 552	3132	270 040	*b*) 9 231	26.79
Andere stoomschepen . .	25	207 860	8 426	217	216 503	*c*) 7 456	21.65
Zeilschepen.	37	509 748	17 695	„	527 443	17 772	51.56
Te zamen . . .	95	*d*) 937 964	72 673	3349	1 013 986	34 459	100

a) Aan de bij het Departement van Koloniën voorhanden gegevens zijn voor deze kolom slechts benaderende opgaven te ontleenen.
b) Hieronder 17 766 pikols (= 549 last) vervoerd buiten contract (tegen lagere vracht dan f 30 per last).
c) Hiervan werden ingenomen 6038 last (verdeeld over 22 reizen) door stoomschepen van de „Rotterdamsche Lloyd", en 1418 last (verdeeld over 3 reizen) door stoomschepen van de maatschappij „Insulinde" (over welke nieuwe stoomvaartonderneming zie blz. 87 hiervóór).
d) Hiervan 13 680 pikols koffie die in de hoornschil werden verzonden.

Voor de ladingen in stoomschepen, welker bevrachting was afgesloten tegen de vracht van den dag, liep deze uiteen voor koffie van f 65 tot f 80,75, en voor tin van f 10 tot f 22,50 per last. Kinabast werd in 1883, behoudens eene enkele uitzondering, niet anders dan tegen vaste vracht door stoomschepen varende in den verplichten maildienst vervoerd. De zeilschepen die gedurende 1883 voor gouvernementsrekening koffie en tin hadden ingenomen, waren gecharterd tegen eene vracht van f 35 à f 70 (behalve bijlading à f 30) voor koffie, en van f 7,50 à f 17,50 voor tin. Voor het vervoer herwaarts van eene te Menado in te nemen lading van ruim 10 000 pikols koffie werd eene zeilvracht van f 80 per last betaald, terwijl door één stoomschip, » om bij den last te komen", ruim 2000 pikols tin vrachtvrij werden vervoerd.

De blijkens 't vorig verslag (blz. 152) voorwaardelijk toegezegde vrachtverhooging aan de stoomvaartmaatschappijen » Nederland" en » Rotterdamsche Lloyd", als vergoeding voor de meerdere faciliteiten die het lossen aan de nieuwe handels-etablissementen te Amsterdam en Rotterdam voor ontvangers van lading oplevert, is niet in toepassing gekomen, maar in stede daarvan is bewilligd in de invoering, te rekenen van medio December 1883, van een voor gouvernements- en voor particuliere ladingen gelijkelijk werkend hooger tarief van lossingskosten, dat voor koffie en kinabast f 1 en voor tin f 0,50 per last bedraagt. Dit tarief is ook toepasselijk op de ladingen aangebracht met stoomschepen van de maatschappij » Insulinde". Ten opzichte van de maatschappij » Nederland" maakte de nieuwe regeling eene wijziging noodig van het met haar omtrent het productenvervoer bestaande contract (Bijblad op het Indisch Staatsblad nº. 3828). Daartoe strekte eene nadere overeenkomst dd. 23 Januari 1884.

Assurantie. Bij voortduring gold als regel om de verzekering tegen zeegevaar van de voor gouvernementsrekening herwaarts te vervoeren producten te beperken tot dat deel der lading, hetwelk in zeilschepen eene waarde van f 500/m., en in stoomschepen eene waarde van f 600/m. te boven ging. Bij de gedurende 1883 verscheepte ladingen werd de gestelde grens overschreden tot een bedrag van f 59 000 voor 3 ladingen in stoomschepen, en tot een bedrag van f 8 743 500 voor 22 ladingen in zeilschepen. Bovendien werd in 1883 voor 4 in 1882 door zeilschepen ingenomen ladingen de assurantie van het verzekerde gedeelte verhoogd met f 59 000, en daarentegen voor 4 andere excedenten in vóór 1883 beladen zeilschepen het verzekerd bedrag verminderd met f 62 000. Het totaal der in het afgeloopen jaar op gedeeltelijke ladingen gouvernementsproducten gesloten verzekeringen tegen zeegevaar liep derhalve over eene waarde van f 8 799 500. Over het tijdvak van 1 Januari-17 September 1884 bedroeg laatstgemelde som f 5 661 000, namelijk f 5 639 000 wegens excedent in 14 zeilschepen, en f 28 000 wegens verhooging van het in 1883 verzekerde excedent in 4 zeilschepen, waar tegenover voor 2 andere in 1883 verzekerde gedeeltelijke ladingen in zeilschepen eene vermindering stond van f 6000. De premiën van assurantie op de voor gouvernementsrekening verscheepte producten, gelijk zij in 't vorig verslag (blz. 152) zijn vermeld, zijn tot dusver onveranderd gebleven.

[1]) 7280 last koffie, 70 last kinabast en 1050 last tin, tegen eene vracht (behoudens de bedongen percentsgewijze vermindering voor partijen van meer dan 210 last koffie of kinabast in één stoomschip geladen) van respectievelijk f 85, f 80 en f 30 per last. De vracht van f 85 voor koffie geldt alleen bij inlading op Java's noordkust, terwijl f 90 verschuldigd is bij verscheping van Java's zuidkust.

De gegevens ontbreken om bij de beoordeeling van de uitkomsten der assurantie-rekening de in een gegeven tijdvak gesloten assurantiën tot grondslag te nemen. Echter kunnen dergelijke gegevens worden bijeengebracht met betrekking tot de producten begrepen in de jaarlijksche verkooprekeningen van de Handelmaatschappij. Met behulp van die rekeningen is het volgende vijfjarig overzicht samengesteld, waaruit kan blijken welk gedeelte van de jaarlijks verantwoorde producten al of niet tegen zeegevaar verzekerd was en hoeveel van de daarop beloopen zeeschade voor rekening kwam van assuradeuren en hoeveel ten laste bleef van het Gouvernement.

JAREN.	Totale waarde der verantwoorde gouvernementsproducten (volgens den maatstaf waarnaar de assurantiën gesloten waren).	Waarde der tegen zeegevaar verzekerde producten. a)	Betaalde assurantiepremiën. a)	Aandeel van assuradeuren in de beloopen zeeschade.	Waarde van de niet-verzekerde ladingen of gedeelten van ladingen (waarover dus de risico ten laste van het Gouvernement is gebleven).	Op de in de voorgaande kolom bedoelde ladingen of gedeeltelijke ladingen is, ten gevolge van het niet verzekerd zijn, door het Gouvernement eene schade te dragen geweest van:
1879	f 50 847 477	f 10 776 181	f 311 090	f 139 532	f 40 071 296	f 1 534 167
1880	56 936 540	20 969 401	590 609	501 907	35 967 139	717 301
1881	46 743 423	18 438 190	523 629	336 605	28 305 233	585 699
1882	40 412 358	13 340 470	379 960	43 549	27 071 888	118 136
1883	41 933 671	6 916 498	204 570	b) 15 802	35 017 173	125 581
	f 236 873 469	f 70 440 740	f 2 009 858	f 1 037 395	f 166 432 729	f 3 080 884

a) De in deze kolom voor de jaren 1879 t/m 1882 opgegeven sommen hebben ook betrekking tot producten die buiten de veilingen zijn verantwoord, en leveren daarom eenig verschil op met de in vorige verslagen onder de rubriek *Veilingen* genoemde assurantiecijfers, die uitsluitend de in veiling verkochte producten betreffen.

b) Bij uitzondering heeft dit bedrag alleen betrekking tot de in veiling verkochte producten.

§ 4. *Andere bronnen van inkomst.*

In de Memorie van Toelichting op het tweede ontwerp der Indische begrooting voor 1884 [1]) is uitvoerig uiteengezet hoe de tegenwoordige Regeering, ter verkrijging van een beteren financieelen toestand, behalve op bezuiniging, bedacht is op het versterken van de inkomsten, o. a. door verbetering van bestaande belastingregelingen. Wat daarvoor reeds gedaan is, zal in den loop der hieronder volgende mededeelingen blijken.

A. Verpachte middelen.

Opiumpacht.

1°. Java en Madura.

Mededeelingen van algemeenen aard. De uitkomsten van het in de vorige verslagen besproken onderzoek naar de werking der opiumpacht en de gevolgen van het opiumgebruik [2]) zijn nog in Indië in overweging.

Pachtregeling. Daar de pachtovereenkomsten met den aanvang van 1884 eindigden, moesten in den loop van 1883 in alle gewesten van Java en Madura nieuwe verpachtingen plaats hebben. De voorwaarden van verpachting, in hoofdzaak gelijk aan de voorwaarden voor de jaren 1881 t/m 1883, werden afgekondigd bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 197. Weder werd bepaald dat de verpachtingen tweeledig zouden worden gehouden, namelijk voor den eenjarigen en voor den driejarigen termijn. De maxima van verstrekking die voor den afloopenden pachttermijn gegolden hadden, bleken in de meeste gewesten voldoende voor de werkelijke behoefte. Voor de perceelen Cheribon, Madioen en Madura-Sampang werd een lager, daarentegen voor het perceel Pamakassan-Sumanap een hooger maximum aangenomen. Dientengevolge werd het totaal der jaarlijksche maxima volgens de nieuwe verpachtingen teruggebracht van 176 580 tot 175 380 katti's. Ingevolge de later in overeenstemming met de pachters geregelde verdeeling zullen de verstrekkingen van 1884 kunnen bestaan uit 71 940 katti's Levantsch en 103 440 katti's Bengaalsch opium. In vier pachtperceelen werd eene vermeerdering van het aantal verkoopplaatsen (kitten) noodig geacht, namelijk in Kediri met 15, in Samarang met 9, in Soerabaija met 4 en in Probolinggo met 1. Daarentegen konden er in Madioen 3 worden opgeheven, zoodat het getal voor alle perceelen te zamen klom van 824 tot 850, of — met inbegrip van de onder bijzondere voorwaarden toegestane verkoopplaats op het eiland Onrust (residentie Batavia) — van 825 tot 851.

Uitkomsten der verpachtingen. De nieuwe verpachtingen werden gehouden in de laatste dagen van September en in het begin van October 1883. Evenals bij vroegere verpachtingen gaven de gegadigden ook nu weer bijna algemeen de voorkeur aan een driejarigen termijn. Ten aanzien van 1884 alleen werd voor 15 van de 20 perceelen geen, en voor 4, namelijk Bantam-Batavia-Krawang, Tagal, Pekalongan en Rembang, een lager bod dan voor den driejarigen termijn verkregen. Alleen wat Kadoe betreft, werd voor den éénjarigen termijn meer geboden dan voor den driejarigen, maar toch nog vrij belangrijk minder dan voor de afloopende pacht betaald werd. Ook de geboden hoogste sommen voor den driejarigen termijn bleven in een tiental gewesten beneden de sommen waarvoor laatstelijk de pacht was afgestaan. Voor sommige perceelen evenwel was de uitslag zeer gunstig; zoo werd voor het perceel Bantam-Batavia-Krawang en voor de perceelen Samarang en Kediri respectievelijk f 249 600, f 240 000 en f 242 400 per jaar meer geboden dan voor elk der jaren 1881, 1882 en 1883 bedongen was, niettegenstaande toen de pachtschat dien over het tijdvak 1878 t/m 1880 reeds te boven ging, wat Samarang en Kediri betreft, zelfs met f 48 000 en f 204 000 's jaars. Voor Japara, waar de pachtsom voor den afloopenden tweejarigen termijn slechts bedroeg f 120 000 (tegen f 181 200 over 1881), werd thans verkregen f 320 000 per jaar, tegen welke som indertijd ook de pacht voor elk der jaren 1878 t/m 1880 was afgestaan. Ook voor nog vier andere perceelen werd belangrijk hooger geboden dan bij de vorige verpachting (over 1881 t/m 1883) het geval was, namelijk voor Rembang en Pasoeroean f 165 600 en f 144 120, en voor Bagelen en Probolinggo f 26 400 en f 25 920 per jaar meer. Voor Soerabaija bleef dezelfde pachtsom als de laatstelijk betaalde behouden.

Met betrekking tot de elf andere pachtperceelen waren de aanbiedingen allen ongunstiger dan voor den afgeloopen pachttermijn, en alleen voor de beide perceelen op Madura, waarvoor de hoogste bieder een vereenigd bod had gedaan (en welke dan ook als één perceel werden afgestaan), meende de Indische Regeering, rekening houdende met den ongunstigen indruk dien het faillissement van den op 1 Januari 1881 opgetreden pachter op de gegadigden voor deze pacht waarschijnlijk heeft uitgeoefend (verg. het verslag van 1881 blz. 143), genoegen te moeten nemen met het verkregen bod (f 110 400 's jaars), hoezeer dit nog f 14 400 lager was dan dat waarvoor de pacht tusschentijds (van 1 September 1881 af) was gegund. (De gefailleerde pachter had indertijd de pacht aanvaard voor f 151 320 's jaars.) Ten aanzien van negen perceelen werd dus overgegaan tot herverpachting (bij opbod), en wel ten opzichte van Madioen, Soerakarta en Djokjokarta al dadelijk met gunstigen uitslag, daar respectievelijk f 310 920, f 79 200 en f 42 000 per jaar meer bedongen werd dan de afloopende pachtsommen bedroegen, terwijl ten aanzien van Cheribon en Pekalongan eerst bij eene tweede herverpachting (die op den voet van Indisch Staatsblad 1881 n°. 206 bij inschrijving gehouden werd) een bevredigende uitslag werd verkregen, vermits nu aanbiedingen ontvangen werden die de pachtsommen over den afloopenden termijn respectievelijk met f 19 440 en f 7800 's jaars te boven gingen. Wat Cheribon betreft, werd echter die hoogere som alleen geboden voor 1884, zoodat aldaar de pacht slechts voor den eenjarigen termijn werd afgestaan. Ongunstig, althans tegenover de pachtsommen betreffende

[1]) Gedrukte stukken Tweede Kamer (Zitting 1883—1884—**204** n°. 7); zie ook de Memorie van Toelichting behoorende bij de ontwerp-begrooting voor 1885 (Zitting 1884—1885—**4** n°. 6).

[2]) Het Indisch besluit dd. 29 April 1882 n°. 9, waarbij de te onderzoeken punten werden vastgesteld, is gedrukt als bijlage A der Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer betreffende de Indische begrooting voor 1883 (Zitting 1882—1883—**4** n°. 47).

den afloopenden pachttermijn, liep de eerste herverpachting ook af voor Banjoemas, Tagal en Bezoeki, doch voor deze perceelen waren de nadeelige verschillen (per jaar f 20 880, f 9600 en f 264) niet van dien aard dat termen gevonden werden om eene tweede herverpachting uit te schrijven. Dit laatste geschiedde wel voor Kadoe, waar het bij de herverpachting verkregen bod (voor den eenjarigen termijn werd toen niet geboden) zelfs lager was dan het bij de oorspronkelijke verpachting verkregene. Bij de tweede herverpachting werd voor dit perceel het hoogst ingeschreven voor den eenjarigen termijn en wel tegen f 44 040 beneden de jaarlijksche pachtsom over den afloopenden termijn. De Indische Regeering besloot met deze aanbieding, die in elk geval gunstiger was dan het bij de eerste herverpachting (voor den driejarigen termijn) verkregen bod, genoegen te nemen en gunde de pacht voor Kadoe, evenals die voor Cheribon, alleen voor 1884 [1]). De overige perceelen zijn allen voor het driejarig tijdvak 1884 t/m 1886 afgestaan.

Over het geheel was de einduitkomst der gehouden verpachtingen en herverpachtingen gunstig, daar als totaal der pachtsommen voor 1884 verkregen werd f 12 106 440, dat is f 1 629 696 meer dan voor 1883. Als totaal der pachtsommen over 1883 is bij deze vergelijking aangenomen f 10 476 744, welk bedrag slechts verkregen wordt wanneer men voor Madura de oorspronkelijk bedongen pachtsom van f 151 320 's jaars in rekening brengt (zie hooger). Wordt echter de pachtsom in aanmerking genomen, die de op Madura tusschentijds opgetreden pachter verschuldigd was, dan klimt het verschil ten voordeele van 1884 voor al de pachtperceelen te zamen tot f 1 656 216.

Ook de raming van de vermoedelijke winst op het te verstrekken opium is voor 1884 weder hooger dan voor 1883, ten gevolge van de doorgaande daling der opiumprijzen. Terwijl voor 1883 gerekend werd op een voordeelig verschil tusschen inkoop- en verkoopprijs ten bedrage van f 17,25 per katti voor Levantsch en f 15,20 voor Bengaalsch opium, kan dit verschil voor 1884 op respectievelijk f 17,30 en f 16,15 worden gesteld [2]). Het totaal der vermoedelijke winst, voor 1883 op f 2 844 162 berekend, kan dientengevolge voor 1884 op f 2 915 118 worden geraamd.

De opbrengst van de opiumpacht op Java en Madura is nu, aan pachtsom en winst op de verschillende verstrekkingen, in het geheel te stellen op f 15 021 558, tegen f 13 320 906 volgens de raming over 1883. Eene berekening van de geldelijke uitkomsten der pacht voor elk perceel afzonderlijk, zoowel voor 1884 als voor 1883, wordt aangetroffen in bijlage LL.

Verstrekkingen. Uit het volgende gewestelijk overzicht betreffende de twee laatste driejarige pachttermijnen kan blijken dat gedurende 1881 tot en met 1883 aan opium uit 's lands voorraad, met andere woorden aan wettig verkregen opium, door de pachters gemiddeld per jaar 2430 katti's minder werden gedebiteerd dan gedurende 1878 tot en met 1880, en dit terwijl de door het Gouvernement als maxima verkrijgbaar gestelde hoeveelheden in eerstgemeld tijdvak per jaar 12 960 katti's hooger waren dan in elk der laatstgenoemde drie jaren. Had in 1878 tot en met 1880 de wettig gedebiteerde hoeveelheid opium 92.5 pct. bedragen van de maxima waarover de pachters hadden kunnen beschikken, voor den laatst afgeloopen pachttermijn 1881 tot en met 1883 daalde de verhouding tot ruim 84.3 pct. Het overzicht doet tevens zien hoe die verhouding voor de verschillende gewesten uiteen liep.

GEWESTEN.	Hoeveelheden ruw opium (in katti's): als maxima toegestaan voor elk der jaren 1881, 1882 en 1883.	aan de pachters verstrekt gedurende: 1881.	1882.	1883.	door de pachters bij het einde van den pachttermijn of van de pachttermijnen overgehouden *a*).	na aftrekking van de overgehouden hoeveelheden, alzoo *gemiddeld* in elk der jaren 1881, 1882 1883 door de pachters gedebiteerd.	Over het tijdvak 1878 t/m 1880: waren voor elk dier jaren als maxima toegestaan de volgende hoeveelheden (in katti's).	was bij het einde van den pachttermijn of van de pachttermijnen *b*) door de pachters van de hun verstrekte hoeveelheden overgehouden (in katti's).	was, na aftrekking van de overgehouden hoeveelheden, *gemiddeld* per jaar door de pachters gedebiteerd (in katti's).	Percentsgewijze verhouding van de *gemiddeld* per jaar werkelijk gedebiteerde hoeveelheden wettig opium tot de maxima waarop de pachters aanspraak hadden: over 1881 t/m 1883.	over 1878 t/m 1880.
Bantam–Batavia–Krawang.	8 160	8 160	8 160	8 160	1 283	7 732	8 400	871	6 943	94.75	82.66
Cheribon	3 000	3 000	3 000	3 000	678	2 774	2 400	27	2 391	92.47	99.63
Tagal	6 000	5 500	4 600	5 000	1 769	4 444	6 000	177	5 941	74.07	99.02
Pekalongan	6 600	6 050	5 200	4 950	1	5 400	6 000	636	5 288	81.82	88.13
Samarang	24 000	24 000	23 600	19 800	1 736	21 888	24 000	„	23 372	91.20	97.38
Japara	9 000	9 000	6 767	5 050	1 774	6 347	9 000	525	6 408	70.52	71.20
Rembang	18 000	16 400	13 600	11 700	„	13 900	15 000	„	13 200	77.22	88
Soerabaija	21 600	20 400	19 800	18 300	1 378	19 041	21 600	2 012	20 429	88.15	94.58
Pasoeroean	6 000	3 627	4 862	5 313	1	4 600	6 000	967	4 450	76.67	74.17
Probolinggo	3 600	2 616	2 906	3 160	1	2 894	3 000	89	2 736	80.39	91.20
Bezoeki (met Banjoewangi).	2 820	2 215	2 072	2 030	1	2 105	2 220	175	1 820	74.64	81.96
Banjoemas.	3 600	3 600	3 600	3 600	614	3 395	3 600	1	3 600	94.31	100
Bagelen	3 000	3 000	3 000	3 000	„	3 000	3 000	39	2 987	100	99.57
Kadoe	5 400	4 950	5 400	5 400	„	5 250	5 400	„	5 133	97.22	95.06
Djokjokarta	6 000	6 000	5 450	3 350	17	4 928	6 000	26	5 991	82.13	99.85
Soerakarta.	18 000	18 000	11 900	10 200	849	13 084	15 000	„	15 000	72.69	100
Madioen	12 600	12 600	10 500	10 150	184	11 022	10 800	731	10 556	87.48	97.74
Kediri	15 000	14 434	13 731	13 732	6	13 964	12 000	258	11 511	93.09	95.93
Madura.	4 200	3 186	3 138	3 124	?	3 149	4 200	„	3 591	74.98	85.50
Totaal . .	176 580	166 738	151 286	139 019	10 292	148 917	163 620	6 534	*c*) 151 347	84.33	92.50
Naar gelang van de soort van het opium waren de opgegeven totalen te verdeelen in: Levantsch .	*d*) 81 780	76 241	60 632	56 151	?	?	*c*) 75 780	?	?		
Bengaalsch.	*d*) 94 800	90 497	90 654	82 868	?	?	*c*) 87 840	?	?		
Totaal . . .	176 580	166 738	151 286	139 019			163 620				

a) Voor nagenoeg alle gewesten liep de pachttermijn over 1881 t/m 1883. Drie gewesten maakten eene uitzondering: Tagal, waar de pacht

[1]) De uitslag van de drie verpachtingen betreffende Kadoe was voor den één- en voor den driejarigen termijn als volgt: bij de eerste verpachting respectievelijk f 420 000 en f 396 000, bij de eerste *her*verpachting f 372 000 (alleen voor den driejarigen termijn), en bij de tweede herverpachting respectievelijk f 399 960 en f 396 360. Tegen f 399 960 werd ten laatste de pacht afgestaan.

[2]) In de Indische mededeelingen vindt men niet aangegeven over welk tijdvak de prijzen van aankoop enz. die aan deze winst becijfering ten grondslag liggen, berekend zijn. Slechts vindt men vermeld dat de in 1883 in Indië aangebrachte partijen opium (615 kisten of 61 500 katti's Levantsch en p. m. 950½ kist of 95 050 katti's Bengaalsch), met inbegrip van de kosten van verzending naar Batavia, Samarang of Soerabaija, het Gouvernement kwamen te staan op gemiddeld f 1 332,53[5] en f 1 380,41[5] per kist, welke sommen voor de in 1882 aangebrachte partijen bedroegen f 1 316,49 en f 1 460,89.

telkens voor één dier jaren, en Japara en Djokjokarta, waar de pacht eerst alleen voor 1881, en daarna voor den tweejarigen termijn 1882 en 1883 werd afgestaan.

b) Alleen Tagal valt in deze opgaven voor meer dan één pachttermijn, omdat de pacht er eerst alleen voor 1878, en daarna voor de twee volgende jaren te zamen werd afgestaan.

c) Over elk der behandelde jaren 1878 t/m 1880 afzonderlijk beliep de verstrekte hoeveelheid — dus zonder het door de pachters overgehouden opium in mindering te brengen — achtereenvolgens 159 180, 158 462 en 142 934 katti's, of gemiddeld per jaar 153 525. (Over de drie latere jaren beliep de gemiddelde verstrekking per jaar 152 348 katti's.)

d) Deze verdeeling berust op de oorspronkelijk vastgestelde verhouding waarin de pachters, die zich daaromtrent staande de verpachting moeten verklaren, de beide soorten van opium wenschten te ontvangen. In den loop der pachtjaren zijn echter nu en dan wijzigingen toegestaan in de eenmaal vastgestelde verdeeling, ten gevolge waarvan gedurende 1881 de pachters aanspraak hadden op 79 980 katti's Levantsch en 96 600 Bengaalsch opium, gedurende 1882 op 76 600 en 99 980, en gedurende 1883 op 77 695 en 98 885 katti's.

e) Ingevolge de wijzigingen in den loop van den pachttermijn in de hier opgegeven oorspronkelijke verdeeling gebracht, verkregen de pachters aanspraak over 1878 op 72 430 katti's Levantsch en 91 190 katti's Bengaalsch opium, over 1879 op 71 480 en 92 140, en over 1880 op 69 330 en 94 290 katti's.

Evenals vroeger behelzen de Indische opgaven weder eene berekening van de sommen waarop in de verschillende pachtperceelen het ruw opium (alleen wegens betalingen aan het Gouvernement) den pachters per katti kwam te staan en van de sommen die zoodanige hoeveelheid geacht kon worden hun te hebben opgebracht. Ofschoon aan de laatstbedoelde sommen weinig waarde is te hechten (verg. onder anderen het verslag van 1882 blz. 153), worden de ontvangen cijfers hier overgenomen, nevens eene opgaaf van de gemiddelde debietprijzen van bereid opium.

PACHTPERCEELEN. — (De gewesten Bantam, Batavia en Krawang maken te zamen één perceel uit.)	Wegens pachtschat en inkoopsprijs (deze laatste à f 30 per katti) is het in 1883 verstrekt ruw opium den pachters te staan gekomen per katti op:	Gemiddelde opbrengst door de pachters gedurende 1883 verkregen van één katti ruw opium.	Gemiddelde verkoopprijzen van bereid opium gedurende 1883 *a*)	
			per thail ($^1/_{16}$ katti).	per matta ($^1/_{100}$ thail).
Bantam	f 114,80⁵	f 137,00	f 14,00	f 0,32
Batavia			15,77	0,18
Krawang			16,00	0,32
Cheribon	80,40	145,28	12,00	0,16
Tagal	104,40	127,06	11,39	0,12
Pekalongan	100,32⁵	114,00	10,03	0,14
Samarang	39,63⁵	127,50	10,50	0,13⁵
Japara	53,76	110,07	9,00	0,10
Rembang	67,13	85,37	8,12	0,11⁵
Soerabaija	89,01⁵	170,83	10,75	0,10⁵
Pasoeroean	95,50	140,48	17,56	*b*)
Probolinggo	78,83⁵	104,35⁵	10,99⁵	0,13
Bezoeki (met Banjoewangi)	75,11⁵	91,50	8,00	0,13
Banjoemas	84,50	114,50	13,00	0,24
Bagelen	95,20	107,98	8,49⁵	0,18⁵
Kadoe	112,22	128,00	14,00	0,15
Djokjokarta	180,44⁵	*b*)	12,50	0,20
Soerakarta	133,41	143,00	11,62⁵	0,13
Madioen	136,52	183,00	10,00	0,20
Kediri	161,08	216,00	12,00	0,22
Madura	78,44	105,09	10,30	0,09⁵

a) Al naarmate van de bijvoeging van andere bestanddeelen (tabak, gambier enz.) levert het ruw opium tusschen de 50 en 80 pct. aan bereid opium uit.

b) Niet opgegeven.

Aanzuivering der pachtpenningen. In 1883 had 's lands kas aan pachtschat te vorderen (over December 1882 tot en met November 1883) eene som van f 10 449 274. Ontvangen werd, met inbegrip van boete voor te late kwijting en van de betalingen in mindering van den achterstand over vroegere jaren, f 10 498 283, tegen f 10 853 894 in 1882 en f 11 040 217 in 1881. Over 1883 waren bij het einde van dat jaar achterstallig de pachters van Kadoe, Probolinggo, Bezoeki, Banjoemas, Bagelen en Japara, en wel over de maanden November en December 1883, tot een gezamenlijk bedrag van f 146 595. In het eerste kwartaal dezes jaars is hiervan evenwel reeds het grootste gedeelte aangezuiverd. De in 't vorig verslag (blz. 154) bedoelde schulden van de gewezen pachters in Kadoe en Madioen waren toen geheel afbetaald. Daarentegen kon nog niets geïnd worden in mindering van den achterstand over 1881 van den gefailleerden pachter van Madura. Op een zijner borgen is inmiddels lijfsdwang toegepast. Ook werd niets ontvangen op den ouden achterstand (over 1871) wegens de pacht in Samarang en Kadoe, daar de borgen van wijlen dien pachter mede onvermogend zijn gebleken. Evenmin werd iets aangezuiverd van de vordering op den pachter van Soerakarta over 1875. Pogingen zullen echter in het werk worden gesteld tot verhaal op de erven van een zijner borgen.

Sluikhandel. Gedurende 1883 werden 6742 aanhalingen gedaan, die eene hoeveelheid betroffen van 7177 katti's ruw en 3181 katti's bereid opium welke laatste hoeveelheid, tot het gewicht in ruw opium herleid, op het dubbel kan worden gesteld. Men kan dus rekenen dat in 1883 in 't geheel de hand werd gelegd op 13 539 katti's onwettig bezeten ruw opium, tegenover 11 767 en 9429 katti's in 1881 en 1882. Gedurende den laatsten driejarigen pachttermijn liepen alzoo de gezamenlijke aanhalingen, ten getale van 19 736, over 34 735 katti's ruw opium. Tegenover de uitkomsten gedurende den pachttermijn 1878 tot en met 1880 leveren die totalen geen aanmerkelijk verschil op, daar in die jaren het totaal aanhalingen bedragen had 20 350 en de aangehaalde hoeveelheden (het bereid opium door verdubbeling weder herleid tot ruw) 36 537 katti's. Uit het onderstaand gewestelijk overzicht betreffende de in 1883 gedane aanhalingen kan blijken dat, evenals in vorige jaren, de meeste gevallen van sluikhandel aan het licht kwamen in de gewesten Samarang, Japara, Soerakarta, Djokjokarta en Rembang. Wat de achterhaalde hoeveelheden betreft, deze waren verreweg het belangrijkst in Japara, Samarang en Rembang. In de twee eersten dezer gewesten werden door de opiumpolitie ter zee onder andere vier belangrijke aanhalingen gedaan, die te zamen, in ruw opium berekend, 3893 katti's bedroegen.

GEWESTEN.	Getal aanhalingen.			Aangehaalde hoeveelheden. *a*)			
	Ruw opium.	Bereid opium.	Totaal.	Katti's.	Thails.	Tji's.	Matta's.
Batavia	„	59	59	140	12	2	5
Krawang	„	42	42	15	5	9	2
Preanger reg.	7	35	42	5	7	5	1
Cheribon	„	18	18	30	9	8	„
Tagal	„	42	42	7	9	7	2
Pekalongan	„	49	49	18	12	2	5
Samarang	128	1 001	*b*) 1 129	*b*) 4 230	12	3	4
Japara	52	1 883	*c*) 1 935	*c*) 5 208	11	9	1
Rembang	40	342	382	2 960	4	9	8
Soerabaija	3	83	86	65	6	3	8
Pasoeroean	„	69	69	26	4	2	6
Probolinggo	„	107	107	93	3	1	2
Bezoeki	4	36	40	87	12	„	„
Banjoemas	„	35	35	2	11	1	7
Bagelen	„	172	172	13	7	3	2
Kadoe	1	146	147	19	13	6	7
Djokjokarta	273	280	553	134	„	1	2
Soerakarta	1 025	689	*d*) 1 436	369	7	„	4
Madioen	99	73	172	12	14	2	1
Kediri	„	112	112	12	5	8	8
Madura	31	84	115	83	13	5	3
Totaal	1 663	5 357	*d*) 6 742	13 539 *e*)	*e*) 9	*e*) 3	*e*) 8

a) Waar bereid opium is aangehaald, is de hoeveelheid herleid tot ruw, en wel door verdubbeling.

b) Hieronder 3 aanhalingen bewerkstelligd door de opiumpolitie ter zee, te zamen betreffende ruim 2483 katti's (1057 katti's ruw en 713 katti's bereid opium).

c) Hieronder 1 aanhaling als voren, ten bedrage van 1410 katti's

(1290 katti's ruw en 60 katti's bereid opium).

d) Van het hier opgegeven totaal aanhalingen hadden er 278 plaats waarbij tegelijk met ruw ook bereid opium werd aangehaald. Dit getal telt dus in *elk* der beide voorgaande kolommen.

e) Van deze hoeveelheid werden in ruwen staat aangehaald 7176 katti's, 11 thails en 8 matta's.

Met het waken tegen den sluikhandel ter zee langs Java's noordkust werd ook in het afgeloopen jaar voortgegaan, en met niet ongunstig gevolg, zooals is af te leiden uit de boven medegedeelde aanhalingen op de kusten van Samarang en Japara, en uit den bevredigenden afloop van de verpachtingen in die gewesten. Van gouvernementswege werd voor dit toezicht aangewezen de hopperbarge *Soerabaija* van den dienst der Bataviasche havenwerken, vermits de *Havik*, waarvan in het vorig verslag werd melding gemaakt, benoodigd was voor den dienst in straat Soenda in verband met de ramp van Krakatau. Bovendien werden, in overleg met den pachter van Japara, aanvankelijk voor zijne en later voor gouvernementsrekening, eenige djoekoengs gehuurd en langs de kust op patrouille uitgezonden. Daar het echter spoedig bleek dat deze maatregel niet voldoende was om aan de uit Bali komende grootere vaartuigen het afzetten hunner opiumlading te beletten, werden, op voorstel van den adsistent-resident van Joana H. L. Ch. Te Mechelen, door den resident van Japara meer ingrijpende maatregelen genomen. Van het vertrek uit Bali van vaartuigen die opium aan boord hadden door den resident aldaar per telegraaf verwittigd, zond hij eenige prauwen van dezelfde grootte als de smokkelvaartuigen in zee om deze laatsten tegemoet te gaan en daarna ona gebroken te bewaken. Aan de prauwen werden een paar djoekoengs toegevoegd, welker bemanning in last had om, wanneer het opiumvaartuig zijne lading aan van de kust komende visschers- of andere vaartuigen had overgegeven, deze te achterhalen, te visiteeren en des noodig aan te houden. Deze maatregelen hadden de gunstigste gevolgen. De opiumschepen moesten weken achtereen blijven liggen, zonder hunne lading aan wal te kunnen brengen. Blijkens 's pachters boeken werd gedurende het tweede halfjaar van 1883 voor omstreeks f 80 000 meer verkocht dan in het voorafgegane jaar, terwijl volgens eenstemmige berichten de prijs der smokkelwaar aanzienlijk toenam. Op grond hiervan werd bij Indisch besluit van 15 Maart 1884 n°. 8 eene opiumpolitie overeenkomstig dit stelsel georganiseerd, en, vermits de ondervinding de noodzakelijkheid had aangetoond om meer eenheid te brengen in de te nemen maatregelen, de leiding van die maatregelen toevertrouwd aan den straks genoemden adsistent-resident van Joana, onder genot eener toelage van f 400 's maands boven zijne gewone bezoldiging. Aan dien ambtenaar werd tevens te beschikking gegeven over drie hopperbarges van de Bataviasche havenwerken en aan den resident van Japara een krediet van f 50 000 geopend voor het huren van inlandsche vaartuigen, het bezoldigen van inlandsch personeel enz. Tevens werd eene bijzondere instructie voor den ambtenaar Te Mechelen vastgesteld en eene ordonnantie uitgevaardigd (Indisch Staatsblad 1884 n°. 42), waarbij de bevoegdheid tot het opsporen van overtredingen van de verbodsbepalingen betreffende den invoer, uitvoer en vervoer over zee werd uitgestrekt tot de personen welke daartoe van dien ambtenaar eene opdracht zouden hebben ontvangen, en de zoodanigen tevens gerechtigd werden verklaard om, met inachtneming van het bepaalde bij Indisch Staatsblad 1882 n°. 115, verdachte schepen en vaartuigen te onderzoeken.

Met betrekking tot de opiumpolitie te land werden de bestaande maatregelen, die over het algemeen gunstig werkten, bestendigd en hier en daar nog uitgebreid.

Behalve door den pachter te Japara werd in het afgeloopen jaar tot bestrijding van den sluikhandel krachtig medegewerkt door de pachters in de residentiën Batavia, Tagal, Probolinggo, Bezoeki, Banjoemas, Bagelen, Kadoe en Madioen.

De lieden die op overtreding der opiumbepalingen betrapt werden, waren voor het meerendeel inlanders. In Djokjokarta en in een vijftal andere gewesten, in welke laatsten echter niet veel aanhalingen voorkwamen, waren de overtreders meerendeels Chineezen. In Samarang, Japara, Pasoeroean, Kediri en Kadoe werden ook aanhalingen bij Europeanen gedaan.

Voorts werd te Batavia eene poging ontdekt om pillen, bestaande uit of vermengd met opium, in te voeren als medicijn. Ter zake is door de Indische Regeering beslist dat, aangezien die pillen moeten worden beschouwd als bereid opium, invoer van die pillen anders dan voor rekening van het Gouvernement, alsmede de verkoop anders dan door den pachter, verboden is, behoudens de bij Indisch Staatsblad 1872 n°. 170 ten behoeve der particuliere apothekers vastgestelde uitzondering.

Verboden kringen. Uit de Preanger regentschappen die geheel, en uit de zeven [1]) gewesten die slechts gedeeltelijk voor den invoer of den verkoop van opium gesloten zijn, luiden de berichten omtrent de werking van dit verbod uiteenloopend. In Soerabaija, Bantam en Bagelen bleken de bepalingen doeltreffend te werken. De residenten der twee laatstgenoemde gewesten waren zelfs voor eene uitbreiding van de verboden kringen gestemd. Daarentegen is in Cheribon en Banjoemas het verbod bezwaarlijk te handhaven als de politie niet zeer krachtig optreedt. Ook is minder bevredigend wat omtrent de Preanger regentschappen wordt medegedeeld. Aldaar hadden 18 aanhalingen plaats, terwijl de resident toeneming van den sluikhandel constateert, hetgeen door hem geweten wordt aan den toeloop van vreemd werkvolk in verband met den spoorwegaanleg en met de ontginning van nieuwe erfpachtsperceelen, zoomede aan de vergemakkelijking van de gemeenschap met Batavia en Buitenzorg ten gevolge van de spoorwegverbinding. Hij acht daarom verscherping van de verbodsbepalingen en verzwaring van de straffen noodig. Ten opzichte van de verboden kringen in Probolinggo, althans wat het district Kandangan betreft, werkt de vermeerderde toeloop van vreemd werkvolk naar de landbouwondernemingen eveneens ongunstig, zoodat de resident van meening is dat het meer in zwang komende opiumgebruik zal moeten leiden tot intrekking van het verbod voor die streek. Nopens de werking van het verbod in een gedeelte der afdeeling Buitenzorg (residentie Batavia) zijn geen bijzonderheden gemeld.

In 't geheel werden in 1883 in de verboden kringen 96 aanhalingen gedaan, bij één waarvan de achterhaalde hoeveelheid (in Cheribon) uit ruim 12 katti's bestond. Op Bawean — de eenige verboden kring in de residentie Soerabaija — kwam weder geen enkele aanhaling voor.

2°. Buitenbezittingen.

In de gewesten Sumatra's Westkust, Benkoelen, Palembang en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, waar de regeling van de opiumpacht in hoofdzaak overeenkomt met die voor Java en Madura, liep de driejarige pachttermijn mede met 31 December 1883 ten einde.

De nieuwe verpachtingen, die ingevolge Indisch Staatsblad 1883 n°. 198 voor 1884 en voor 1884 tot en met 1886 werden gehouden, vielen over 't geheel zeer bevredigend uit, daar voor het eerst- en voor het laatstgenoemde gewest respectievelijk per jaar f 63 390 [2]) en f 5232 meer geboden werd dan de pachtsom over 1883 bedroeg, terwijl voor Palembang en Benkoelen (in dit laatste gewest bij herverpachting) slechts weinig minder verkregen werd dan voor de afloopende pacht verschuldigd was. Het nadeelig verschil bedroeg niet meer dan f 120 en f 588 per jaar. In al de vier gewesten werd de pacht weder voor drie jaren tegelijk afgestaan. De bedongen pachtsommen blijken uit het volgende staatje, waarin ook de winst is opgegeven die vermoedelijk door het Gouvernement op het

---

[1]) Thans ten getale van acht. Immers sedert bij Indisch Staatsblad 1884 n°. 90 (zie blz. 66 hiervóór) het district Gandasoli is afgescheiden van de residentie Preanger regentschappen en bij Krawang gevoegd, met behoud voor Gandasoli van dezelfde (voor de Preanger regentschappen geldende) bijzondere regelingen, o. a. met betrekking tot de opiumwetgeving, als er tot dusver werkten, is van Juni 1884 af ook Krawang te rangschikken onder de gewesten met verboden kringen.

[2]) Het voordeelig verschil beliep eigenlijk slechts f 59 640, vermits voor eene juiste vergelijking ten bate van 1883 nog zou moeten worden gebracht de som van f 3750 welke over dat jaar meer zou ontvangen zijn, wanneer het uitsluitend recht tot invoer van opium in het landschap Troemon (Indisch Staatsblad 1883 n°. 31), afgestaan tegen f 750 's maands, niet slechts van 2 Juni 1883 af, maar over het geheele jaar 1883 door den pachter was uitgeoefend.

te verstrekken opium zal worden behaald.

Gewesten.	1883. Pacht-som.	1883. Vermoedelijke winst op de toegestane maxima hoeveelheden opium. b)	1883. Te zamen.	1884. Pacht-som.	1884. Vermoedelijke winst op de toegestane maxima hoeveelheden opium. b)	1884. Te zamen.
Sumatra's Westkust	a) f 275 370	f 185 382	f 460 752	f 338 760	f 191 284	f 530 044
Benkoelen	33 120	7 296	40 416	32 532	7 752	40 284
Palembang	140 040	41 040	181 080	139 920	43 605	183 525
Zuider-en Oosterafd. v. Borneo	21 720	11 190	32 910	26 952	11 628	38 580
	f 470 250 a)	f 244 908	f 715 158	f 538 164	f 254 269	f 792 433

a) Ter zake van het tusschentijds aan den pachter van Sumatra's Westkust toegekende uitsluitend recht tot invoer van opium in het landschap Troemon is onder de pachtsom eene verhooging begrepen van f 5250 en onder de vermoedelijke winst eene verhooging (naar reden van f 17,25 per katti over 2000 katti's) van f 34 500. In 't vorig verslag werd de verhooging van pachtsom berekend op f 6000, doch de som is f 750 lager moeten worden gesteld, omdat de regeling betreffende Troemon niet reeds met 1 Mei 1883, maar eerst een maand later in werking is kunnen treden.

b) De hoeveelheden zijn bij de nieuwe verpachtingen onveranderd gebleven. Alleen voor den pachter ter Sumatra's Westkust is gerekend op de verstrekking van Levantsch opium en wel op een maximum van 6800 katti's. De overige 4560 katti's waarop die pachter recht heeft, wenschte hij in Bengaalsch opium te kunnen ontvangen. De pachters in Benkoelen en Palembang verklaarden zich weder uitsluitend voor deze laatste soort. Ook de pachter in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, die vroeger een gedeelte in Levantsche soort gewenscht had, vroeg voor den nieuwen pachttermijn uitsluitend Bengaalsch opium aan.

De in het staatje uitgetrokken vermoedelijke winst is berekend op eene verstrekking van de volle hoeveelheid waarop de pachters aanspraak konden maken. Uit de volgende driejarige opgaaf kan echter worden gezien dat in de vier gewesten te zamen genomen gedurende den geheelen pachttermijn 1881/83 te nauwernood $^{2}/_{3}$ van de toegestane maxima werden aangevraagd. (Hoeveel opium de pachters op 31 December 1883 nog overhielden, vindt men niet opgegeven.)

Gewesten.	Verstrekte hoeveelheden opium (in katti's). 1881. Levantsch.	1881. Bengaalsch.	1881. Te zamen.	1882. Levantsch.	1882. Bengaalsch.	1882. Te zamen.	1883. Levantsch.	1883. Bengaalsch.	1883. Te zamen.
Sumatra's Westkust	3 281	2 809	6 090	3 168	3 365	6 533	3 550	2 364	5 914
Benkoelen	„	438	438	„	440	440	„	240	240
Palembang	„	2 184	2 184	„	1 827	1 827	„	2 025	2 025
Zuider- en Oosterafd. van Borneo	120	557	677	120	600	720	112	345	457
Te zamen	3 401	5 988	9 389	3 288	6 232	9 520	3 662	4 974	8 636
Aantal katti's als maxima toegestaan voor de vier gewesten te zamen a)	4 320	8 940	13 260	4 320	8 940	13 260	b) 6 320	8 940	15 260
Dus minder verstrekt dan toegestaan	919	2 952	3 871	1 032	2 708	3 740	2 658	3 966	6 624

a) Voor elk der vier gewesten afzonderlijk beliepen de maxima als volgt: Sumatra's Westkust (behalve de verhooging voor Troemon bedoeld in noot b) 9360, Benkoelen 480, Palembang 2700 en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo 720 katti's. Alleen de pachters van eerst- en laatstgenoemd gewest wenschten gedurende 1881 t/m 1883 een deel van de hun toekomende verstrekkingen in Levantsch opium te ontvangen, en wel hoogstens 4200 en 120 katti's per jaar.

b) Hierbij is rekening gehouden met de hoeveelheid van 2000 katti's (uitsluitend Levantsch opium) den pachter voor den invoer in het landschap Troemon toegestaan (Indisch Staatsblad 1883 n°. 131).

De prijzen waarvoor in de bovengenoemde gewesten het opium in bereiden staat door of vanwege de pachters gesleten werd (ruw opium werd alleen ter Sumatra's Westkust en in de gouvernementsafdeelingen van Palembang bij uitzondering op sommige plaatsen verkocht) bedroegen gedurende 1883 gemiddeld per thail en per matta ($^{1}/_{00}$ thail) als volgt:

	per thail	per matta
Sumatra's Westkust	f 9,77	en f $0,10^{5}$
Benkoelen	14,00	„ $0,16^{5}$
Palembang { gouvernements-afdeelingen	13,10	„ 0,17
Palembang { Djambi	6,25	„ 0,08
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	11,73	„ 0,12

Ten opzichte van twee dezer gewesten vindt men ook de hoogste en de laagste prijzen opgegeven, en wel voor Sumatra's Westkust per thail respectievelijk f 12 en f 7,88 en per matta f 0,15 en f 0,08, terwijl in de gouvernementsafdeelingen van Palembang de hoogste prijs per thail f 16 en per matta f 0,20 bedroeg, en de laagste respectievelijk f 9 en f 0,16. Ruw opium was in deze laatste twee gewesten verkrijgbaar tegen gemiddeld f 4,60 en f 6,35 per thail en f 0,07 en f 0,08 per matta.

In het pachtgebied van Sumatra's Westkust werden gedurende het afgeloopen jaar 59 aanhalingen gedaan, waarbij in 't geheel 13 katti's ruw en 30 katti's bereid opium werden achterhaald, tegen $47^{1}/_{2}$ en $6^{1}/_{2}$ katti's bij 31 aanhalingen in 1882. Ter hoofdplaats Padang, waar alleen 33 aanhalingen voorkwamen, bestond ongeveer de helft der overtreders uit Chineezen; de overige aanhalingen (in de Padangsche Bovenlanden ten getale van 22) geschiedden meestal bij inlanders. In Benkoelen en de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo kwamen slechts 4 en 2 overtredingen aan het licht, allen betreffende geringe hoeveelheden. In Palembang werd bij 13 aanhalingen, meest in Djambi, de hand gelegd op omstreeks 14 katti's opium.

In de overige buitenbezittingen, voor zoover er met 31 December 1883 de pacht niet voortliep (hetgeen het geval was in Groot-Atjeh, in de meeste pachtperceelen van Sumatra's Oostkust en in de gewesten Banka, Billiton, Westerafdeeling van Borneo en Celebes en onderhoorigheden), werden voor den nieuwen pachttermijn (doorgaans alleen 1884) overal hoogere pachtsommen verkregen, vooral in Riouw en op Bali, waar, evenals in het ditmaal aangeboden pachtperceel ter Sumatra's Oostkust, de nieuwe pacht voor drie jaren (1884 tot en met 1886) werd afgestaan. Een en ander kan nader blijken uit het driejarig algemeen overzicht in bijlage MM hierachter en uit de volgende verkorte opgaaf.

Gewesten.	Pachtsom 's jaars voor den afgeloopen pachttermijn.			Pachtsom 's jaars voor den nieuwen pachttermijn.		
Sumatra's Oostkust (alleen voor zooveel betreft het perceel Panei-Kotta Pinang-Bila met het district Laboean Batoe)	voor	1881 t/m 1883	f 5 124	voor	1884 t/m 1886	f 19 440
Riouw	„	id.	366 600	„	id.	442 200
Menado { Minahassa	„	1883	10 080	„	1884	11 100
Menado { Gorontalo	„	id.	3 420	„	id.	3 720
Amboina { Hoofdplaats Amboina met Kajeli op Boeroe	„	id.	12 960	„	id.	19 020
Amboina { Banda-eilanden	„	1881 t/m 1883	60 600	„	id.	91 260
Ternate	„	1883	8 580	„	id.	8 840
Timor	„	id.	2 220	„	id.	2 256
Bali en Lombok { Boeleleng	„	id.	79 200	„	1884 t/m 1886	168 120
Bali en Lombok { Djembrana		id.	6 000	„	id.	12 120
			f 554 784			f 778 076

De aanzuivering der pachtpenningen had in 1883 overal in de buitenbezittingen geregeld plaats. De pachter ter Sumatra's Westkust en die op Billiton betaalden echter een gedeelte van het door hen over de maand December verschuldigde, in stede van op den laatsten dag dier maand, eerst in den loop van Januari jl.

De verpachting op Bali, of juister in de gouvernements-afdeelingen Boeleleng en Djembrana, welke voor het jaar 1883 voor het eerst van gouvernementswege gehouden was en toen geleid had tot onderhandsche gunning tegen lagen prijs, omdat voor eene herverpachting de tijd te kort schoot (verg. vorig verslag blz. 158), leverde ditmaal, zooals uit vorenstaande opgaaf blijkt, eene veel gunstiger uitkomst op, 't geen hoofdzakelijk wordt toegeschreven aan eene betere reglementeering van de pacht (Indisch Staatsblad 1883 n°. 216), meer in overeenstemming met den eigenaardigen feitelijken toestand van den opiumhandel op Bali, waardoor de bezwaren zijn weggenomen die in 1883 van de zijde des pachters tegen het toen werkende reglement geopperd waren. De feitelijke toestand komt hierop neer, dat zij die bereid opium van Bali uitvoeren het in ruwen toestand koopen van Armenische handelaren, die het van Singapore hebben aangevoerd en het laten bereiden door den pachter. Deze houdt het opium onder zich totdat het wordt uitgevoerd, en onder zijn toezicht wordt het uit het kookhuis, dat in de onmiddellijke nabijheid van de aanlegplaats der prauwen gelegen is, verscheept. Op Bali komt geen bereid opium voor dan hetgeen door den pachter wordt verkocht, en hetgeen onder zijne berusting is als bestemd voor uitvoer. In het vorige reglement nu werd van het verbod om opium te bezitten, te vervoeren en te verkoopen, zoowel ten aanzien van ruw als van bereid opium, uitgezonderd het bezit enz. van heele kisten opium verzegeld door den pachter. Deze vreesde echter dat die bepaling aanleiding zou geven tot het misverstand als zouden ook anderen dan hij recht hebben op den handel in bereid opium, weshalve in de artt. 11, 12 en 13 van het nieuwe reglement het bezit enz. van bereid opium, behalve in hoeveelheden van één thail, verboden is zonder voor het bezit enz. in heele kisten eene uitzondering te maken. Ten behoeve van den boven omschreven uitvoer is alleen bepaald dat het verbod niet toepasselijk is op het in eigendom hebben, bezitten en naar de reede vervoeren van door den pachter voor den uitvoer over zee bereid opium, mits het onder berusting of bij het vervoer van het kookhuis naar de prauw onder toezicht van den pachter blijve (art. 13). Ook de bepaling van art 2 werd op verzoek des pachters in het reglement opgenomen. Deze is namelijk gewoon om aan de slijters een zeker aantal bollen te verkoopen, die zij verplicht zijn te nemen tegen een hoogeren dan den marktprijs, terwijl zij het opium dat zij meer behoeven tegen den marktprijs kunnen verkrijgen (eerstbedoeld opium heet *padjek*-opium, het andere *siram*). De slijter heeft er op deze wijze geen belang bij om opium uit de naburige rijkjes binnen te smokkelen, maar aan dat stelsel is het gevaar verbonden dat de eene slijter goedkooper verkoopt dan de andere en dat zijne goedkoopere waar in den kring van zijn concurrent wordt binnengesmokkeld, zoodat deze de kans loopt om zijn padjek-opium niet van de hand te kunnen zetten. Om hieraan tegemoet te komen is, in navolging van hetgeen eenige jaren geleden door het voorloopig inlandsch bestuur was bepaald, in het nieuwe reglement een verbod opgenomen om opium, gekocht bij een slijter van den pachter, van den eenen kring van verkoop naar een anderen te vervoeren. Tot de verdere wijzigingen van aanbelang behooren nog eene duidelijkere omschrijving van 's pachters monopolie, opheffing van het verbod om bereid opium te vervoeren na zonsondergang, alsmede bepaling van de maximum hoeveelheid ruw opium, waarvan het bezit geoorloofd is, op één bol, in stede van twee thails, ter tegemoetkoming aan die verbruikers die op eigen bereiding gesteld zijn. In verband met deze uitzondering op 's pachters uitsluitend recht tot het bereiden van opium werd, tot wering van misbruik, in art. 21 straf bedreigd op het bezitten van voor de bereiding van opium dienende gereedschappen zonder vergunning van den pachter.

Van de met de Maleische bestuurders der Battaksche districten in Deli (residentie Sumatra's Oostkust) getroffen overeenkomst, waarbij zij hun opium-monopolie aan het Gouvernement tegen schadeloosstelling hebben afgestaan, werd reeds melding gemaakt op blz. 18 van dit verslag. Bedoelde districten zijn, te rekenen van 1 Januari 1884, bij het gouvernementspachtgebied in Deli getrokken, dat tot dusver feitelijk slechts de Maleische streken aldaar omvatte. De pachter, wiens contract nog tot ultimo 1885 duurt, zal voor die uitbreiding van zijn monopolie gedurende 1884 en 1885 dezelfde som meer betalen (f 4000 's jaars) die het Gouvernement als schadeloosstelling aan de bedoelde Maleische bestuurders heeft te voldoen.

Aan de gouvernementspacht in Deli zal ook ten goede komen de maatregel bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 215 ten aanzien van de Tamiangsche landschappen genomen, volgens welken aldaar geen opium ingevoerd noch van de eene kustplaats naar de andere over zee vervoerd mag worden zonder licentie van den plaatselijk besturenden ambtenaar. Tevens werd de aanwezigheid van opium aan boord van schepen, die zich zonder zoodanige licentie binnen drie Engelsche mijlen van de Tamiangsche kust bevinden, met verboden invoer gelijkgesteld. Tot dusver was in de Tamiangsche landschappen de invoer van opium geheel onbelemmerd, behoudens de betaling van invoerrecht aan het Gouvernement en van een cijns aan de hoofden voor de bereiding en den verkoop. Door de bedoelde gouvernementscontrôle hoopt men aan de eene zijde de pacht in het aangrenzende gouvernements-pachtgebied ter Sumatra's Oostkust tegen sluikhandel uit Tamiang te kunnen beschermen, anderdeels benadeeling onzer belangen in de aangrenzende Atjehsche onderhoorigheden te kunnen tegengaan (verg. hetgeen op blz. 17 hiervóór is gezegd nopens de aanschaffing door Atjehers van oorlogsmaterieel en opium in Tamiang). Daar het wenschelijk voorkwam het pachtgebied van Deli van de Atjehsche onderhoorigheden gescheiden te laten door eene streek waar bijzondere bepalingen gelden, en waar men het in de hand zou hebben zoodanige maatregelen te nemen als onze belangen in Atjeh zouden eischen, werd aan de genoemde verbodsbepaling de voorkeur gegeven boven eene inlijving van de Tamiangsche landschappen bij het pachtgebied van Deli.

De in 't vorig verslag (blz. 158) vermelde maatregelen tot tegengang van den sluikhandel in sommige andere buitenbezittingen werden voor het jaar 1883 bestendigd. Aan ieder der op Banka voor de opiumrecherche in dienst gestelde ambtenaren werden twee oppassers toegevoegd, in stede van één zooals aanvankelijk was bepaald. Toen het bleek dat ook op Banka in vrij belangrijke mate in zwang was gekomen het gebruik van als medicijn ingevoerde zoogenaamde anti-opiumpillen, — die echter in een regel dienden ter vervanging van de opiumpijp, — besliste de Indische Regeering dat alleen de pachter tot den invoer van die pillen bevoegd is (verg. blz. 145 hiervóór). De maatregelen welke op Billiton genomen werden met het doel om den sluikhandel in opium tegen te gaan en daarbij tevens zooveel mogelijk de ontevredenheid en het verzet bij de mijnwerkers, als gevolg der opiumrecherche, te voorkomen, hebben niet aan het doel beantwoord. Voortdurend worden van de zijde der Billiton-maatschappij klachten vernomen over de wijze waarop de opiumpolitie wordt uitgeoefend en over de nadeelige terugwerking daarvan op den mijnarbeid en op de tinproductie. Ook de pachter ondervond de nadeelige gevolgen der ontevredenheid van de mijnwerkers, die zooveel mogelijk door het gebruik van anti-opiumpillen in hunne behoefte aan opium voorzagen, zoodat het debiet des pachters in 1883 nog geen 1900 katti's bedroeg. Voor het bestuur is de moeilijkheid om tot eene bevredigende oplossing van deze bezwaren te geraken hierin gelegen, dat aan de eene zijde de bestrijding van den opiumsmokkelhandel niet kan worden overgelaten aan personeel van de Billiton-maatschappij, en aan den anderen kant het gevaar, verbonden aan de inmenging van niet altijd zeer ontwikkelde beambten der opiumpolitie in de aangelegenheden van het mijnwerkerspersoneel, niet kan worden ontkend. De Indische Regeering heeft zich dan ook niet kunnen vereenigen met het voorstel van den vertegenwoordiger der Billiton-maatschappij om aan hare administrateurs-magistraten een actiever aandeel in zake de opiumpolitie toe te kennen en evenmin met het denkbeeld van het hoofd van gewestelijk bestuur om de beambten tot tegengang van den sluikhandel geheel onafhankelijk te maken van de admi-

nistrateurs-magistraten, maar de voorkeur gegeven (besluit dd. 1 Juni jl.) aan de aanstelling op Billiton van een ambtenaar van eenige ontwikkeling, die zich uitsluitend met opiumzaken zal hebben bezig te houden. Tot deze betrekking is een verificateur bij de in- en uitvoerrechten en accijnzen benoemd, wien zes Chineesche oppassers zijn toegevoegd. Bij hetzelfde besluit is aan den directeur van financiën opgedragen het noodige te verrichten om ook op Billiton ten aanzien der anti-opiumpillen het monopolie des pachters te handhaven.

Sedert eenigen tijd was bij de Indische Regeering een voorstel aanhangig van het gewestelijk bestuur in Atjeh tot invoering van de opiumpacht in de onderhoorigheden. Na gezette overweging is van dit denkbeeld echter afgezien, op grond dat de toekenning aan een pachter van het uitsluitend recht van invoer niet wel zou zijn overeen te brengen met de ordonnantie van Indisch Staatsblad 1879 n°. 216, waarbij, met het oog op den oorlogstoestand in Atjeh, de invoer van opium in de onderhoorigheden was afhankelijk gesteld van eene uitdrukkelijke vergunning van den gouverneur. Bovendien zou de pacht den prijs van het opium doen rijzen en hare invoering derhalve te nadeelig zijn voor de radja's die het monopolie hebben van den verkoop in het klein, terwijl het niet wenschelijk werd geoordeeld aan een pachter door de toekenning van het opium-monopolie een overwegenden invloed in de onderhoorigheden van Atjeh te verzekeren. Met het denkbeeld echter om uit het opiummiddel aldaar eenig voordeel voor de schatkist te trekken kon zich de Indische Regeering wel vereenigen, hetgeen, meende zij, zou kunnen geschieden door bij het verleenen van de licentiën van invoer een zeker recht te heffen, bij de vaststelling waarvan de instandhouding van de tegenwoordige inkomsten van de radja's zooveel mogelijk op den voorgrond zou moeten staan. Dienovereenkomstig is bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 202 aan art. 1 der ordonnantie in Indisch Staatsblad 1879 n°. 216 eene alinea toegevoegd, bepalende dat bij het verleenen der vergunningen van invoer door den aanvrager in 's lands kas moet worden gestort f 2 voor elke katti opium waarover de vergunningen loopen. De opbrengst van dit vergunningsrecht wordt lager opgegeven (zie het overzicht op blz. 155).

Andere verpachte middelen.

De pacht der pandhuizen blijft hier voorloopig onbesproken, vermits zij lager afzonderlijk behandeld wordt. Ten aanzien van de Krawangsche houtbosschen en van het meerendeel der verpachte vogelnestklippen behoefde voor 1884 geen verpachting te worden uitgeschreven, omdat de daarvoor met 1883 ingegane pachtovereenkomsten eerst bij het einde van 1884 of 1885 afloopen. Voor 't eerst vielen te verpachten eenige vogelnestklippen en overvaarten in de met 1 November 1883 door het Gouvernement onder rechtstreeksch bestuur genomen afdeeling Sumanap op Madura (Indisch Staatsblad 1883 n°. 244). Voor de verschillende middelen die in 't laatst van 1883 verpacht werden bleven de oude voorwaarden van kracht, behalve wat de pacht der Chineesche dobbelspelen en die van het spelen van waijang op Java betreft, waarvoor gewijzigde voorwaarden werden vastgesteld (Indisch Staatsblad 1883 n°. 251). Nagenoeg al de te verpachten middelen werden alleen voor 1884 aangeboden. Eene uitzondering maakten de vogelnestklippen op Madura en de vischvijvers bij Makasser, die in een paar gevallen tot het einde van 1885, 1886 of 1888 werden afgestaan. Bij de straks bedoelde nieuwe voorwaarden omtrent de speelpacht is één der Chineesche spelen — het tjapdjiki — uit de rij der toegelaten spelen geschrapt en den pachter te Batavia het recht ontnomen om, zonder vergunning en zonder betaling, bij de dobbelplaatsen waijang te doen spelen. Tot die wijziging werd besloten met het doel om de speelwoede tegen te gaan, welke zich, ondanks de bij ordonnantie van 23 October 1881 (Indisch Staatsblad n°. 215) genomen maatregelen (verg. het verslag van 1882 blz. 158), in steeds toenemende mate, inzonderheid te Soerabaija, met opzicht tot het tjapdjiki-spel had geopenbaard. Met intrekking van die ordonnantie werden onder dagteekening van 31 October 1883 (Indisch Staatsblad n°. 250) nieuwe bepalingen uitgevaardigd ten einde te voorkomen dat afwezige en tot spelen onbevoegde personen in de gelegenheid worden gesteld om door inzending van schriftelijke opgaven of door tusschenkomst van anderen aan hazardspelen deel te nemen. Deze maatregelen hadden een ongunstigen uitslag van de verpachting der spelen ten gevolge. Terwijl zij te Batavia voor 1883 f 466 500 opbracht, kon voor 1884 niet meer dan f 145 608 worden verkregen, ondanks herhaalde herverpachting van eenige perceelen. Ook in de residentie Soerabaija buiten de afdeeling Grissee moest dit middel worden herverpacht, om ten slotte voor f 15 132 minder dan voor 1883 te worden afgestaan. Voor de perceelen Sidaijoe en Sepanjang werden de aanbiedingen niet aangenomen, vermits het door de Indische Regeering wegens onvoldoende politiemiddelen niet wel mogelijk werd geacht aldaar streng de hand te houden aan de strafbepalingen tegen het spelen van ongeoorloofde spelen of door onbevoegde personen. Uit dien hoofde werden bij Indisch Staatsblad 1884 n°. 34 bedoelde speelplaatsen voor het jaar 1884 ingetrokken. Voor Samarang was de pachtsom f 9540 lager dan voor 1883. In 't geheel bracht dus de speelpacht, die op Java alleen in de drie genoemde gewesten is ingevoerd, aldaar thans f 345 564 minder op, en daar voor al de andere zoogenaamde kleine pachtmiddelen op Java en Madura — de lager te bespreken pacht der pandjeshuizen uitgezonderd — de opbrengst slechts f 37 448 hooger was, bleven de gezamenlijke pachtsommen over 1884 voor Java en Madura bij die over 1883 ten achteren met f 308 116. Voor de buitenbezittingen was de uitslag der verpachtingen daarentegen gunstig. Terwijl, in vergelijking met 1883, in zes gewesten een nadeelig verschil bestaat van f 64 163, bedraagt het voordeelig verschil in tien andere gewesten f 208 717. Tot de vermeerdering ad f 144 554 droegen de pacht der dobbelspelen en die der sterke dranken alleen f 114 361 en f 22 526 bij. Die middelen brachten wel is waar in sommige gewesten minder op dan voor 1883, maar daarentegen steeg voor Sumatra's Oostkust en Riouw de opbrengst aanmerkelijk. In deze gewesten werd voor de beide middelen gezamenlijk f 186 888 meer geboden dan bij de vorige verpachting. In Atjeh werd voor de pacht der dobbelspelen ten gevolge van geringe concurrentie veel minder bedongen dan voor 1883, toen trouwens de opbrengst van dit middel zeer gestegen was. Tot de vernieuwde daling van de opbrengst der verpachtingen in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden droegen weder hoofdzakelijk die kleine middelen bij, welke niet elk afzonderlijk maar gezamenlijk in pacht worden afgestaan. De pacht der vischvijvers, alleen op twee plaatsen in dit gewest bestaande, kon aanvankelijk slechts voor Tello worden gegund, daar voor de vijvers bij Sambong Djawa geen bod werd verkregen. Vermits dit moest worden toegeschreven aan den korten termijn (van twee jaren) bij art. 2 der voorwaarden (Indisch Staatsblad 1857 n°. 105) voor de pacht bepaald, werd bij ordonnantie van 14 Maart jl. (Indisch Staatsblad 1884 n°. 40) de pachttermijn alsnog op vijf jaren gesteld, met bepaling dat de eerste verpachting krachtens die ordonnantie zou geschieden voor het overblijvende gedeelte van 1884 en verder tot ultimo December 1888. De pacht werd op deze wijze, te beginnen met 12 April 1884, afgestaan voor f 60 's jaars.

Niet alleen voor de Chineesche spelen in Batavia en Soerabaija moesten herverpachtingen gehouden worden. In vier gewesten van Java werd namelijk het middel rundslacht, in drie gewesten en in de afdeeling Banjoewangi het middel varkensslacht, in twee gewesten het middel overvaarten herverpacht. De uitkomsten bleven echter meerendeels beneden die voor 1883. Ook in Madura werden eenige overvaarten herverpacht.

In de buitenbezittingen werden eerst bij herverpachting gegund de speelpacht ter Sumatra's Westkust, zoomede de zoutpacht en die der sterke dranken in Siak (Oostkust van Sumatra). De uitslag dier herverpachtingen was in beide gewesten bevredigend. Voor de rund- en varkensslacht in 's Gouvernements pachtgebied op Timor, waar de veestapel door eene besmettelijke ziekte zeer geduld was, werd bij de verpachting geen bod verkregen. Dit middel werd echter later ondershands voor f 12 's jaars afgestaan.

Gewestelijke opgaven nopens de verkregen pachtsommen, vergeleken met die voor 1882 en 1883 behaald, vindt men voor elk pachtmiddel afzonderlijk, ook voor de pandhuizen, in de bijlagen NN, OO en PP. Het gebruikelijk vijfjarig overzicht (waarin echter niet begrepen is de pacht der

pandhuizen omdat deze niet gedurende de volle vijf jaren gewerkt heeft) volgt hieronder.

JAREN.	Java en Madura.	Buiten-bezittingen. *a*)	Totaal.
1880	f 1 666 301	*b*) f 1 064 705,50	f 2 731 006,50
1881	1 721 445	*c*) 1 236 634,50	2 958 079,50
1882	1 763 340	*d*) 1 033 344,00	2 796 684,00
1883	*e*) 2 100 853	*f*) 1 351 681,50	3 452 534,50
1884	*g*) 1 792 737	1 496 235,00	3 288 972,00

a) Hieronder, om de reeds in 't vorig verslag vermelde reden, ook begrepen de in Boeleleng en Djembrana op Bali verkregen pachtsommen voor de jaren waarover de verpachtingen door het inlandsch bestuur gehouden werden.

b) Hieronder f 2856 wegens eene met 1 Januari 1880 ingevoerde nieuwe pacht (die der overvaarten in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo).

c) Met 1 Januari 1881 werd als nieuwe pacht ingevoerd die der sterke dranken in Atjeh. Deswege is onder het hierbedoelde totaal begrepen f 19 320.

d) Op Billiton werd met 1 Januari 1882 als nieuwe pacht ingevoerd die op het slachten van varkens en den verkoop van versch varkensvleesch en in het gouvernement Celebes met 1 Juli 1882 de pacht der overvaarten. Zij brachten over 1882 respectievelijk f 6204 en f 50 op.

e) Dit totaal is f 1182 hooger dan de opgaaf in 't vorig verslag, omdat in 't laatst van 1883 sommige der toen 't eerst voor gouvernementsrekening verpachte overvaarten en vogelnestklippen in de onder rechtstreeksch bestuur genomen afdeeling Sumanap op Madura tevens voor de maanden November en December 1883 werden afgestaan.

f) Behalve Boeleleng en Djembrana op Bali (zie noot *a*) maken sedert den aanvang van 1883 ook de landschappen Poeloe Lawan, Denai en Senembah, alle drie in de residentie Sumatra's Oostkust, deel uit van 's Gouvernements pachtgebied. In welke mate dit laatste tot stijging der pachtopbrengst van genoemd gewest heeft bijgedragen, is niet met juistheid na te gaan, omdat de pachten in de drie bedoelde landschappen vereenigd met die van andere perceelen zijn afgestaan. De pacht op de houtzagerijen in Poeloe Lawan werd voor 11 maanden (Februari—December) afgestaan tegen f 1760.

g) Hieronder f 8976 ter zake van de met 1 November 1883 of met 1 Januari 1884 voor 't eerst van gouvernementswege in pacht afgestane overvaarten en vogelnestklippen in Sumanap.

De aanzuivering der pachtpenningen liet in 1883 weinig te wenschen over. De achterstand bepaalde zich hoofdzakelijk tot de residentiën Bantam, Batavia en Krawang, waar de pachtsommen voor sommige middelen over het einde van 1883 eerst in den aanvang van 1884 werden voldaan.

Aan den pachter der tolbrug te Kedong Badak in de residentie Batavia werd één zesde gedeelte afslag van pachtschat verleend. Het was namelijk gebleken dat sedert geruimen tijd de voor dien tol verschuldigde bedragen werden geheven in centen, terwijl het daarvoor geldend tarief slechts melding maakt van duiten. Aan de onwettige heffingen die daarvan het gevolg waren geweest, werd in den aanvang van 1883 door het bestuur een einde gemaakt; het kwam daarom billijk voor den pachter tegemoet te komen door evenredige vermindering van pachtschat. Intusschen is door de Indische Regeering eene herziening van het tegenwoordige tarief voor de tollen en overvaarten ontworpen, waarbij, met behoud over het algemeen van de thans geldende cijfers, in overeenstemming met de tot dusver gevolgde practijk de belasting in centen in plaats van in duiten wordt uitgedrukt. Nog werd over de laatste vijf maanden van 1883 afslag tot een bedrag van de helft der pachtpenningen verleend aan een pachter van overvaarten in Bantam, terwijl een andere pachter van hetzelfde middel aldaar over bedoelde vijf maanden geheele vrijstelling van pachtschat verkreeg, een en ander in verband met de verliezen door hen geleden ten gevolge van de vulkanische uitbarsting van Krakatau. Om dezelfde reden werd nog aan een derden pachter in Bantam vergund zijn achterstand ter zake van de rundslacht in het geheele gewest en van de overvaarten in de afdeeling Serang te voldoen bij maandelijksche termijnen van f 50.

Met betrekking tot de pachten voor 1885 is aan te teekenen dat de Gouverneur-Generaal door het Opperbestuur is gemachtigd tot het vaststellen van eene ordonnantie waarbij de belasting op het slachten van rundvee, te beginnen met 1 Januari aanstaande, overal waar zij op Java en Madura verpacht wordt, zal worden gebracht op het bedrag van f 3 dat thans alleen in de Preanger regentschappen wordt betaald. Voorts is bij Indisch Staatsblad 1884 n°. 90, mede van 1 Januari 1885 af, de pacht van den Javaschen en Chineeschen tabak in de residentiën Bantam, Batavia en Krawang uitgebreid tot het bij laatstgenoemde residentie gevoegde district Gandasoli, tot omstreeks medio 1884 deel uitgemaakt hebbende van de residentie Preanger regentschappen.

Ten aanzien van de pacht der pandhuizen golden voor 1884 schier overal op Java en Madura dezelfde pachtsommen als voor 1883. Blijkens het vorig verslag (blz. 160) toch waren nagenoeg al de pandhuizen aldaar voor den driejarigen termijn 1883 t/m 1885 afgestaan; slechts 21 in Tagal en 4 in Djokjokarta waren destijds alleen voor 1883 verpacht. Deze werden (bij herverpachting) voor de jaren 1884 en 1885 afgestaan, en daar bovendien, te rekenen van 1 September 1883 of 1 Januari 1884, voor een vijftal nieuw te openen pandhuizen gegadigden waren gevonden, was over 1884 voor de gezamenlijke gewesten van Java en Madura op eene pachtsom te rekenen van f 781 605, tegen f 763 260 (volgens verbeterde opgaven) over 1883 en f 552 105 over 1882. Evenals de vorige maal werden ook nu geen gegadigden gevonden voor twee der pandhuizen in Bantam en voor dat in Krawang. Ten aanzien van de twee pandhuizen op Madura die voor 1883 onverpacht waren gebleven, werd in 't laatst van dat jaar van verdere verpachting afgezien, zoodat deze als vervallen zijn te beschouwen.

In de buitenbezittingen, waar de pandjespacht weder uitsluitend voor één jaar werd aangeboden, bleven voor 1884 15 van de 90 pandhuizen onverpacht, tegen 18 van de 91 in 1883. Het totaal der pachtsommen aldaar, over laatstgemeld jaar f 62 368 voor 68 pandhuizen, beliep over 1884 f 79 408 voor 69 pandhuizen. Onder deze sommen is voor geen der beide jaren begrepen de opbrengst der 5 pandhuizen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, die vereenigd met andere middelen in pacht werden afgestaan, hetgeen in 1884 bovendien het geval was met één der pandhuizen in de Westerafdeeling van Borneo. Herverpachting der pandjespacht had in de buitenbezittingen nergens plaats dan te Laboean Batoe (Sumatra's Oostkust), doch zonder resultaat. Dientengevolge bleef het pandhuis aldaar onverpacht. Tot de 14 andere pandhuizen die onverpacht bleven, behoorden 1 in Benkoelen, 3 in Palembang en 10 in Celebes. Voor dat te Koba (Banka) werd bij de verpachting geen bod verkregen; het werd echter ondershands afgestaan.

Luidens de bewoordingen van Indisch Staatsblad 1882 n°. 321 (verg. vorig verslag blz. 159) zou ook in het landschap Poeloe Lawan de pacht der pandhuizen zijn ingevoerd. De feitelijke invoering van die pacht heeft echter tot dusver niet plaats gehad omdat met genoegzame zekerheid kon worden aangenomen dat daarvoor vooralsnog geen gegadigden zouden te vinden zijn.

Omtrent de werking van het reglement op de pandhuizen (Indisch Staatsblad 1880 n°. 17) wordt het volgende bericht. In Tagal, Rembang, Soerabaija, Kadoe en Madioen kwamen overtredingen van het rentetarief aan het licht. Slechts één pachter, die in Tagal, beliep eene veroordeeling; de anderen werden vrijgesproken of konden wegens gebrek aan bewijs niet vervolgd worden. In Rembang werd een pachter gestraft wegens het niet richtig houden van zijne boeken en ter Westkust van Sumatra één wegens overtreding van het voorschrift tot publiceering van hetgeen het pand bij den openbaren verkoop meer opbrengt dan waarvoor het verbonden is (art. 13 al. 3 van het reglement); ook een pachter in Probolinggo werd voor deze overtreding vervolgd, doch vrijgesproken. Beschadiging van panden kwam voor te Salatiga (Samarang) en ontvreemding te Bezoeki. Deze laatste zaak was bij den aanvang van 1884 nog niet afgedaan; de andere werd beëindigd door schadeloosstelling van den belanghebbende. Clandestiene pandhuizen werden ontdekt, en de houders er van gestraft, in Tagal en Soerakarta. In Rembang werd het bestaan daarvan vermoed, doch konden geen personen ter zake vervolgd worden. Te Demak (Sa-

marang), Grissee (Soerabaija), Madioen en Kediri werden panden beleend tegen eene lagere rente dan het wettelijk maximum, vaak ten gevolge van sterke mededinging.

In drie van de zeven gewesten buiten Java en Madura waar de pacht niet is ingevoerd, en dus het licentiestelsel (Indisch Staatsblad 1869 n°. 85 en 1871 n°. 136 en 164) is behouden gebleven, werden gedurende 1883 geen licentiën aangevraagd; het waren de residentiën Lampongsche districten, Amboina en Bali en Lombok. In de vier andere gewesten (Riouw, Menado, Ternate en Timor) werden respectievelijk 3, 1, 3 en 2 licentiën uitgereikt, zijnde nagenoeg evenveel als in 1882. De geheven rente bedroeg per maand: in Riouw 10 pct., in Menado 4 pct., in Ternate 3$^1/_3$ à 4 pct., en in Timor 4 pct. In de genoemde gewesten werden respectievelijk 21 555, 8094, 10 490 en 10 652 beleeningen gesloten, waarvoor door de houders der pandhuizen werd voorgeschoten f 49 558, f 29 246, f 19 942 en f 25 908.

B. Onverpachte middelen en inkomsten.

In- en uitvoerrechten. De formatie van het personeel bij de in- en uitvoerrechten en accijnzen werd, te rekenen van 1 September 1883, gewijzigd bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 193. Daarbij werd uitgebreid de bevoegdheid van den directeur van financiën om de verdeeling van het personeel in de mindere rangen overeenkomstig de behoefte der practijk te regelen en werden tevens de kansen van opklimming tot hooger bezoldigde betrekkingen verbeterd. De nieuwe formatie brengt geen vermeerdering van uitgaven te weeg.

Van de 342 bekeuringen die in 1883 plaats vonden wegens ontduiking of overtreding van de bepalingen omtrent de rechtenheffing, werden er 196 bij onderhandsche schikking afgedaan, 8 aan de beslissing van den rechter onderworpen (waarvan 2 tot vrijspraak leidden), en de overige 138, als ten onrechte gedaan, buiten gevolg gelaten.

Over het afgeloopen jaar was de opbrengst der rechtenheffing zeer gunstig te noemen. In het geheele gouvernements-tolgebied werd namelijk aan in- en uitvoerrecht en pakhuishuur ontvangen f 10 045 548, tegen f 9 394 888 in 1882, welk jaar tot dusver het voordeeligste was geweest.

Het volgende staatje, waarin ook de cijfers van de drie aan 1882 voorafgegane jaren zijn vermeld, kan doen zien dat de vermeerdering voor Java en Madura f 457 921, voor de buitenbezittingen f 192 739 bedroeg.

Jaren.	Invoerrechten	Uitvoerrechten.	Pakhuishuur.	Te zamen.
	Java en Madura.			
1879	f 6 026 309	f 1 515 708	f 96 211	f 7 638 228
1880	5 832 322	1 688 142	83 316	7 603 780
1881	5 867 602	1 835 920	73 444	7 776 966
1882	6 134 300	1 980 120	83 942	8 198 362
1883	6 550 919	2 068 138	37 226	8 656 283
	Buitenbezittingen.			
1879	f 749 522	f 338 782	f 5 219	f 1 093 523
1880	814 908	406 111	4 355	1 225 374
1881	930 963	340 049	5 355	1 276 367
1882	845 814	346 597	4 115	1 196 526
1883	935 924	452 484	857	1 389 265

Voor de eerstvermelde vier jaren kan de volgende specificatie gegeven worden. (Over 1883 is dergelijke opgaaf nog niet ontvangen.)

	1879.	1880.	1881.	1882.
	Invoerrecht.			
Manufacturen.	f 2 154 574	f 2 089 586	f 2 109 815	f 2 188 216
Gambier	1 105 677	834 125	892 005	819 613
Gedistilleerd	663 829	645 021	657 015	810 329
Tabak en sigaren . . .	400 925	444 411	393 833	325 636
Petroleum en andere oliën.	339 078	440 162	323 840	549 093
Transporteeren . .	f 4 664 083	f 4 453 305	f 4 376 508	f 4 692 887

	1879.	1880.	1881.	1882.
	Invoerrecht.			
Per transport . . .	f 4 664 083	f 4 453 305	f 4 376 508	f 4 692 887
Eetwaren (voor zooveel in de handelsverslagen onder dit hoofd genoemd, doch visch en boter uitgezonderd)	245 743	276 087	297 409	a)
Visch	148 384	224 822	268 704	a)
Wijn.	228 700	224 109	209 111	226 330
Kramerij	149 831	212 948	218 645	188 231
Garens	163 513	123 406	182 302	177 037
Kleederen en modewaren.	123 350	132 094	134 614	122 716
Aardewerk (gebakken) en porcelein.	84 472	89 538	97 496	96 551
Thee.	115 375	75 440	83 170	109 554
Meel.	82 927	73 948	80 025	65 971
Was	69 550	69 251	81 426	66 359
Boter	60 712	66 478	82 928	a)
Papier, schrijf- en teekenbehoeften.	62 169	57 232	71 129	a)
Andere artikelen (die elk minder dan f 50 000 aan invoerrecht opbrachten).	581 678	585 894	b) 625 233	c) 1 242 915
	f 6 780 493	f 6 664 552	f 6 808 700	f 6 988 551
Af: terugbetalingen . .	4 662	17 322	37 135	8 437
Zuiver ontvangen . .	f 6 775 831	f 6 647 230	f 6 771 565	f 6 980 114
	Uitvoerrecht.			
Koffie	f 760 698	f 923 753	f 856 780	f 816 515
Suiker	587 776	682 249	786 122	915 452
Tin	154 559	161 648	138 248	158 240
Tabak	146 450	109 995	196 650	215 168
Andere artikelen (die elk minder dan f 50 000 aan uitvoerrecht opbrachten).	214 003	224 691	200 226	227 091
	f 1 863 486	f 2 102 336	f 2 178 026	f 2 332 466
Af: terugbetalingen . .	8 996	8 083	2 057	5 749
Zuiver ontvangen . . .	f 1 854 490	f 2 094 253	f 2 175 969	f 2 326 717

a) Door eene misstelling in de Indische opgaven niet afzonderlijk uitgetrokken, maar begrepen onder de rubriek „Andere artikelen".

b) Wegens invoerrecht op ijzer en staal en dito werk werd in 1881 mede meer dan f 50 000 ontvangen, namelijk f 58 307. Deze post is echter hier niet afzonderlijk uitgetrokken, omdat in de jaren 1879 en 1880 (en vermoedelijk ook in 1882) het bedrag van f 50 000 niet bereikt werd.

c) Hieronder bij uitzondering ook de ontvangst ter zake van de in noot a bedoelde artikelen.

In verband met het arrest van het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië dd. 29 November 1883, waarbij werd uitgemaakt dat met alcohol bereide reukwerken en parfumerieën niet als gedistilleerd konden worden belast, werden bij circulaire van den directeur van financiën dd. 9 Januari 1884 de ontvangers en fungeerende ontvangers van de in- en uitvoerrechten aangeschreven om voortaan van de bedoelde reukwerken geen hooger recht dan 6 pct. der waarde te heffen overeenkomstig den in de tariefwet (Indisch Staatsblad 1873 n°. 35) bij den post » Reukwerken en parfumerieën " aangegeven maatstaf.

Door nadere inlichtingen omtrent de feitelijke toestanden ter Sumatra's Oostkust verkreeg de Indische Regeering de overtuiging dat het geen aanbeveling verdiende om voor den invoer van zout langs de Siak-rivier en in Poeloe Lawan (over zee) het lage tarief van f 0,20 per 100 K.G. te behouden, omdat dit te veel afweek van het normale tarief voor genoemd gewest ad f 1,60 per 100 K.G. Dientengevolge werd bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 304, onder nadere en sedert verkregen goedkeuring des Konings, te rekenen van 1 Januari 1884 de heffing van f 0,20 voor Poeloe Lawan gebracht op f 1,00 en voor de Siak-rivier op f 0,70, met de bedoeling om dit laatste bedrag later mede tot f 1,00 te verhoogen, zoodra namelijk het thans nog in Siak den sultan toekomende en door hem aan eenige verwanten afgestane zoutmonopolie door het Gouvernement zal zijn afgekocht, welke afkoop zal begrepen worden in de schikking, waarvan de rede is op blz. 17 en 18 hiervóór.

Uit bijlage QQ kan blijken op welke plaatsen bij het einde van 1883 kantoren der in- en uitvoerrechten en accijnzen gevestigd waren, en welk aandeel elk kantoor in de opbrengst van 1883 had.

In November 1883 (Indisch Staatsblad n°. 244) is, in verband met de opheffing van het inlandsch zelfbestuur in het regentschap Sumanap op Madura, de heffing van

in- en uitvoerrechten voor gouvernementsrekening ingevoerd in de tot Sumanap behoorende onderafdeelingen Kangean en Sapoedi, in elk van welke een inlandsch hoofdopziener met de toladministratie belast werd. Bij het einde van 1883 was echter door de kantoren op Kangean en Sapoedi nog niets afgedragen. In het reeds genoemde landschap Poeloe Lawan ter Oostkust van Sumatra, waar aan het inlandsch bestuur f 10 000 's jaars betaald wordt voor de in het voorjaar van 1883 overgenomen rechtenheffing (vorig verslag blz. 161), had de heffing bij het einde van het jaar (over drie kwartalen) f 5086 opgebracht. In September 1883 (Indisch Staatsblad n°. 213 en 214) werd ook een kantoor der in- en uitvoerrechten gevestigd op het reeds tot 's Gouvernements tolgebied behoorende eiland Nias (gouvernement Sumatra's Westkust). Met het beheer van dit kantoor werd, evenals in Poeloe Lawan, belast de ter plaatse gevestigde controleur bij het binnenlandsch bestuur.

In Februari 1884 (Indisch Staatsblad n°. 26) werd nog besloten tot de opening van een nieuw kantoor ter Sumatra's Oostkust, en wel te Soengei Djawi Djawi (Bila). Vroeger was daar reeds een kantoor geweest, maar in 1881 (Indisch Staatsblad n°. 109) was dit opgeheven omdat men meende dat de in- en uitvoer in de landschappen Bila en Panei genoegzaam zou kunnen worden gecontroleerd door den ontvanger van Laboean Bilih (Panei), als die gevestigd was te Tandjong Loembo Loembo, dicht bij het punt waar de Bila- en Panei-rivieren samenvloeien. Deze regeling is echter minder doelmatig bevonden, en daar ook de vestiging te Tandjong Loembo Loembo op zich zelf niet wenschelijk bleek, is nu het kantoor voor Panei weder te Laboean Bilih en dat voor Bila weder te Soengei Djawi Djawi gevestigd (Indisch Staatsblad 1884 n°. 27). Daar elk dezer kantoren onder beheer van een inlandschen hoofdopziener is gesteld, terwijl voor het eene kantoor vroeger een Europeesche ontvanger was aangewezen, heeft de maatregel niet geleid tot vermeerdering van uitgaven.

Ten slotte kan hier worden aangeteekend dat over het eerste halfjaar van 1884 de opbrengst der in- en uitvoerrechten heeft bedragen f 4 580 034, tegen f 4 576 774 in de eerste zes maanden van 1883, zooals uit onderstaande vergelijking nader blijken kan.

	Java en Madura.		Buitenbezittingen.	
	1883.	1884.	1883.	1884.
	1ste halfjaar.		1ste halfjaar.	
Invoerrecht.	f 3 205 162	f 3 163 999	f 454 417	f 488 024
Uitvoerrecht	626 014	637 340	269 715	256 780
Pakhuishuur	20 958	33 033	508	858
	f 3 852 134	f 3 834 372	f 724 640	f 745 662

Accijnzen. De accijns op het inlandsch gedistilleerd, die alleen op Java en Madura in werking is, bracht in 1883 f 101 521 op, tegen f 123 702 in 1882, en de accijns op tabak, die bovendien op Borneo bestaat, f 110 345, tegen f 146 978 in 1882. Hoeveel in 1883 bij elk kantoor ontvangen werd, vindt men vermeld in de reeds aangehaalde bijlage QQ. Redenen voor den vrij belangrijken teruggang in 1883 kunnen niet worden opgegeven. In het eerste semester van 1884 bracht eerstbedoelde accijns weder minder op; immers, vergeleken met hetzelfde tijdvak van 1883, daalde de ontvangst van f 48 624 tot f 44 167. Daarentegen wierp de tabaksaccijns gedurende de eerste zes maanden van 1884 f 75 588 af, tegen f 48 392 in het eerste halfjaar 1883.

Tot de plannen van herziening der Indische belastingen behoort ook de vervanging van den accijns op tabak door een licentierecht ad tien pct. van het door de commissie voor de bedrijfsbelasting te schatten bedrag van het debiet van inlandschen tabak.

Personeele belasting. Hieronder volgt een overzicht van het bedrag van den aanslag en de opbrengst dezer belasting over 1882 en 1883 (wat eerstgemeld jaar betreft volgens verbeterde opgaven), terwijl de cijfers voor de verschillende gewesten te vinden zijn in bijlage QQ.

	1882.		1883.	
	Java en Madura.	Buitenbezittingen.	Java en Madura.	Buitenbezittingen.
Aanslag.	f 665 539	f 119 044	f 669 598	f 124 025
Af: wegens toegestane verminderingen . . .	42 247	7 413	38 028	8 669
Alzoo werkelijk te heffen	f 623 292	f 111 631	f 631 570	f 115 356
Geïnd bedrag *a*). . . .	630 659	111 488	632 301	115 055

a) Onder het geïnd bedrag is hier en bij andere lager te vermelden belastingen niet alleen opgenomen wat op den aanslag van hetzelfde jaar is ontvangen, maar ook wat van den achterstand over vorige jaren is aangezuiverd en, wat betreft de personeele belasting, hetgeen gestort is wegens te verhalen kosten van schatting. Voorts zijn onder de geïnde sommen ook begrepen de boeten wegens te late betaling, terwijl daarentegen, ingevolge art. 20 der comptabiliteitswet, in mindering is gebracht hetgeen ten gevolge van verkeerden aanslag over het behandelde of over eenig vorig jaar dan wel uit anderen hoofde aan de belastingschuldigen is terugbetaald.

In 't geheel was in 1883 f 12 003 meer te heffen dan in 1882. Aan kosten van schatting, voor zoover deze aan de belastingschuldigen in rekening waren te brengen, was te verhalen f 5865, tegen f 16 082 in 1882. Als een gevolg van den in 't vorig verslag (blz. 162) bedoelden maatregel ten opzichte van de schattersloonen klommen deze te Batavia tot geen hooger bedrag dan aan de aangeslagenen in rekening was te brengen; te Samarang bedroegen zij slechts f 202 meer en te Soerabaija zelfs f 830 minder dan het te verhalen bedrag. Die maatregel, welke slechts voor 1883 gold, is voor 1884 bestendigd. Daarentegen werd voor dat jaar op nieuw geregeld (Indisch Staatsblad 1883 n°. 311) de schaal der huurwaarden van laag bedrag, welke aanspraak geven op geheele of gedeeltelijke vrijstelling van belasting naar de eerste twee grondslagen (huurwaarde der gebouwen en waarde van meubilair en rijtuigen).

Het aantal doleantiën bleef nagenoeg gelijk aan dat in 1882.

In verband met de hierna te bespreken herziening van de rijtuigenbelasting zal, ook ten einde de rijtuigverhuurders welk tot de vreemde oosterlingen behooren niet van gunstiger conditie te doen zijn dan de inlanders die hetzelfde bedrijf uitoefenen, na verkregen machtiging des Konings, met ingang van 1 Januari 1885 de personeele belasting, voor zooveel zij vreemde oosterlingen betreft, in dier voege worden gewijzigd dat de rijtuigen uit den tweeden grondslag worden gelicht om een afzonderlijken vierden grondslag uit te maken. Voor een rijtuig op 2 wielen zal f 12, en voor een rijtuig op vier wielen f 36 worden geheven.

Patentrecht. Zooals het volgende algemeen overzicht en de gewestelijke opgaven in bijlage QQ kunnen doen zien, was aan patentrecht over 1883 f 79 323 meer te heffen dan over 1882, in welke vermeerdering Java en Madura deelden voor f 66 943 en de buitenbezittingen voor f 12 380.

	1882. [1]		1883.	
	Java en Madura.	Buitenbezittingen.	Java en Madura.	Buitenbezittingen.
Aanslag	f 647 347	f 84 694	f 693 952	f 97 062
Af: wegens toegestane vermindering . . .	41 464	2 256	21 126	2 244
Alzoo werkelijk te heffen.	f 605 883	f 82 438	f 672 826	f 94 818
Geïnd bedrag (zie noot *a* hiervóór). . . .	605 111	76 877	661 825	96 354

In 7 van de 22 residentiën van Java en Madura en in 6 van de 17 gewesten der buitenbezittingen was de *aanslag* lager dan die over 1882, doch over 't geheel waren de verschillen weinig belangrijk, behalve alleen wat Probolinggo betreft, waar de aanslag daalde van f 42 300 tot f 26 472. Na aftrekking van de toegestane verminderingen leverde het *te heffen bedrag* een nadeelig verschil tegenover 1883 op in 5 gewesten van Java en in 7 van de buitenbezittingen. In verreweg de meeste gewesten was dus in 1883 meer te heffen, maar de vermeerdering was alleen aanzienlijk te noemen in de residentiën Batavia en Sumatra's Oostkust, waar zij respectievelijk f 28 265 en f 13 831 bedroeg. Het aantal doleantiën was circa 30 pct. hooger dan in 1882.

Verponding op en buiten Java en Madura en belasting van de specerijperken op de Banda-eilanden. Aangezien bij de afsluiting van dit gedeelte van het verslag voor de afdeeling Buitenzorg der residentie Batavia het aanslagcijfer over 1883 nog niet was vastgesteld, wordt in het volgende verkort overzicht, evenals ook in de gewestelijke

[1] Volgens verbeterde opgaven.

opgaven, welke men aantreft in bijlage QQ, bij de vermelding van de opbrengst der verponding over 1883, voor die afdeeling op hetzelfde bedrag als over 1882 gerekend.

		1882 (gedeeltelijk volgens verbeterde opgaven).	1883 (gedeeltelijk volgens voorloopige opgaven).
Aanslag op Java en Madura (behalve in de residentie Batavia) ter zake van onroerende goederen bezeten in:	a. eigendom.	f 817 193	f 832 374
	b. opstal. . .	40 690	37 024
	c. erfpacht .	126 908	148 624
Aanslag in de residentie Batavia.	Splitsing als hierboven vooralsnog niet op te geven	567 804	569 677
		f 1 552 595	f 1 587 699
Geïnd bedrag (zie noot *a* op de voorgaande bladzijde). . . .		1 412 743	1 540 426

Voor zoover uit de reeds beschikbare gegevens is na te gaan, was dus voor 1883 te rekenen op eene vermeerdering der verpondingsbelasting op Java en Madura met f 35 104. De aanslag betreffende erfpachtsperceelen ging met f 21 715, die betreffende eigendomsperceelen met f 15 181 vooruit. De aanslag ter zake van in opstal bezeten perceelen vertoonde een kleinen teruggang. Slechts in drie residentiën (Bantam, Bezoeki en Madioen) daalde het totaal van den aanslag, hetgeen echter voor Madioen hoofdzakelijk moest worden toegeschreven aan de vergrooting, ten koste van deze residentie, van Kediri, waar het totaal van den aanslag om dezelfde reden is gestegen.

In de buitenbezittingen, waar de verponding slechts hier en daar bestaat, was de aanslag voor 1883 mede eenigszins hooger dan voor 1882, zooals blijkt uit de onderstaande totaalcijfers, waarin ook — telkens voor een bedrag van f 78 196 — de belasting van de specerijperken op de Banda-eilanden begrepen is.

	1882.	1883.
Aanslag	f 173 442	f 179 635
Geïnd bedrag (zie noot *a* op de voorgaande bladzijde)	176 555	166 272

Ter Sumatra's Westkust, waar tot 1881 alleen in de Padangsche Benedenlanden (Padang en Priaman) en in 1882 ook in de residentie Tapanoli verpondingsplichtige perceelen waren, vielen te rekenen van 1883 ook eenige perceelen in de Padangsche Bovenlanden in de termen om te worden aangeslagen, en wel voor f 4204.

Op Madura, waar de verponding tot dusver alleen werkte in de afdeeling Pamakassan, is zij sedert 1 Januari 1884 ook in de afdeeling Sumanap ingevoerd (Indisch Staatsblad 1883 n°. 244). De daartoe noodige wijziging van art. 1 van Indisch Staatsblad 1826 n°. 58 (waarbij de residentie Madura van de werking der verpondingsbelasting was uitgesloten) is, ter herstelling van een vroeger verzuim, tevens uitgestrekt tot de afdeeling Pamakassan.

Eene nieuwe regeling der verpondingsbelasting, ten doel hebbende om tot eene meer gelijkmatige heffing te geraken, is bij de Indische Regeering aanhangig, maar zal niet vóór 1 Januari 1886 in werking gebracht kunnen worden.

Bedrijfsbelasting. De aanslag in deze belasting op Java en Madura, die in 1882 volgens verbeterde opgaven f 2 355 082 had bedragen (d. i. ruim f 66 000 minder dan in 1881), beliep in 1883 f 2 348 521. Tegenover eene stijging van den aanslag in twaalf gewesten met p. m. f 63 000, stond eene afneming in de tien andere met ruim f 70 000.

De stijging was het belangrijkst in Samarang, Soerabaija, Pasoeroean en Bezoeki (respectievelijk f 16 997, f 13 057, f 11 987 en f 10 043); terwijl de aanslag, evenals in 1882, het meest achteruitging in Batavia, Cheribon, Madura en Pekalongan (respectievelijk met f 28 951, f 16 908, f 12 743 en f 4079). Als oorzaken van den teruggang worden genoemd afneming van het getal belastingschuldigen, het staken van sommige beroepen, of het kwijnen van den kleinhandel. In sommige gewesten daarentegen vielen meer personen dan vroeger in den aanslag, hetzij door toenemend vertier, hetzij ten gevolge van meer zorgvuldigheid in de toepassing der belastingvoorschriften.

Was op 31 December 1882 van den aanslag over dat jaar ruim 9 pct. onafbetaald, op 31 December jl. beliep de achterstand over 1883 ruim 10 pct. In de meeste gewesten was echter de verhouding minder ongunstig. Laat men voor 1883 de residentiën Batavia, Bantam, Soerakarta, Djokjokarta en Bagelen buiten aanmerking (waar op een gezamenlijken aanslag van f 396 193 niet minder dan f 188 308 achterstallig was), dan blijkt dat in de overige gewesten de achterstand nog geen $2^1/_2$ pct. van den aanslag bedroeg. Vooral in de residentie Batavia laat de tijdige afbetaling der bedrijfsbelasting voortdurend veel te wenschen over. (In 1883 was bij het einde van het jaar slechts 35 pct. geïnd.) Bij de afsluiting der berichten voor dit verslag waren in Indië voorstellen van den resident aanhangig tot het in 't leven roepen van bepalingen, die het geregeld binnenkomen van de verschuldigde bedragen zouden kunnen bevorderen. Intusschen is het een bekend feit dat tal van bedragen, in stede van uiterlijk op 31 December van het aanslagjaar, eerst in het begin van het volgende jaar worden afgedragen. Zoo werd in 1883 van den achterstand over vorige jaren in de verschillende gewesten aangezuiverd f 197 945, in 1882 f 133 359 en in 1881 f 171 481. In Bantam was de aanzienlijke achterstand te wijten aan de vulkanische uitbarsting van Krakatau, in Bagelen aan de in onderscheidene districten geheerscht hebbende koortsepidemie, die velen in de uitoefening van eenig bedrijf verhinderde.

Ofschoon in onderscheidene gewesten het getal aangeslagenen kleiner was dan in 1882, was het totaalcijfer toch niet onbelangrijk hooger, tot welke vermeerdering voornamelijk de residentiën Samarang en Soerabaija bijdroegen, waar in 1883 respectievelijk 13 486 en 6997 belastingschuldigen meer waren dan in het voorafgegane jaar. Eene vergelijking van de totalen over beide jaren volgt hieronder.

Getal aangeslagenen.	1882.	1883.
Inlanders.	677 638	679 667
Chineezen	53 574	55 606
Andere vreemde oosterlingen.	3 429	3 587
	734 641	738 860

Wat het per hoofd verschuldigd bedrag betreft, waren deze belastingschuldigen percentsgewijze in de volgende groepen te verdeelen.

Aangeslagen:	Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterlingen.	Alle aangeslagenen te zamen.
voor f 1	30.81^7	2.71^9	4.76^7	28.57^6
〃 meer dan f 1 t/m f 5.	62.87^9	54.48^2	60.32^9	62.23^3
〃 〃 〃 5 〃 f 10.	4.60^9	27.02^2	19.45^9	6.36^9
〃 〃 〃 10 . . .	1.69^5	15.77^7	15.44^5	2.82^2
	100	100	100	100

Gemiddeld per hoofd beliep de aanslag (die — zooals bekend — zooveel mogelijk 2 pct. van het inkomen moet bedragen):

	in het gewest waar de aanslag het hoogst was.	dooreengenomen voor alle gewesten.
voor inlanders	f 5,43	f $2,64^5$
〃 Chineezen.	$16,12^5$	$9,32^5$
〃 andere vreemde oosterlingen	12,20	8,88
〃 de drie categorieën te zamen. . . .	6,61	$3,17^5$

In verband met de geheele opheffing van het inlandsch zelfbestuur in de afdeeling Sumanap op Madura is aldaar met 1 Januari 1884 (Indisch Staatsblad 1883 n°. 244) de bedrijfsbelasting op denzelfden voet als elders ingevoerd, terwijl tot dusver van de inheemsche bevolking alleen de visschers en serozetters daaraan onderworpen waren. Deze bijzondere regeling blijft voorloopig nog alleen gelden voor de afdeeling Madura. Het voornemen bestaat, na verkregen machtiging des Konings, de bedrijfsbelasting, voor zooveel zij de vreemde oosterlingen op Java en Madura betreft, met 1 Januari 1885 van 2 op 4 pct. van hun inkomen te brengen.

In de buitenbezittingen bedroeg in 1883 de aanslag f 407 777, tegen f 379 375 (volgens verbeterde opgaven) in

1882. Slechts in twee gewesten verminderde de aanslag een weinig (voor beide te zamen met f 977); in al de overigen steeg hij. Voornamelijk droegen de residentiën Palembang en Sumatra's Oostkust tot de stijging bij.

De in 't vorig verslag (blz. 163/164) besproken maatregel, om met het voorloopig bepalen van den aanslag der Chineesche arbeiders op de landbouwondernemingen in de afdeeling Deli van laatstgenoemd gewest te verwijlen tot na afloop van den tabaksoogst, dat is tot in het laatste kwartaal, omdat eerst dan eene taxatie van hunne werkelijke inkomsten kan plaats vinden, maakte het noodig hun ook langer tijd te laten dan tot 31 December voor de aanzuivering van het verschuldigde. Bij Indisch Staatsblad 1884 n°. 56 is nu bepaald dat de bedoelde belastingschuldigen hunne belasting moeten hebben voldaan uiterlijk twee maanden na ommekomst van het jaar waarover zij verschuldigd is. Ten einde den voorloopigen aanslag der arbeiders op de landbouwondernemingen in Deli zoo spoedig mogelijk te doen volgen door het vaststellen der kohieren, is, in verband met de minder goede gemeenschap tusschen Deli en de hoofdplaats van het gewest, bij de aangehaalde ordonnantie de resident tevens gemachtigd om de bevoegdheden en verplichtingen, hem bij de verordening op de bedrijfsbelasting toegekend, ten opzichte van de afdeeling Deli aan den adsistent-resident dier afdeeling over te dragen.

Voor de verschillende buitenbezittingen te zamen kan het getal aangeslagenen over 1882 gesteld worden op 73 123 en over 1883 op 75 530, wanneer namelijk met betrekking tot de residentie Banka, voor welke geen opgaaf over 1882 ontvangen is, voor dat jaar hetzelfde getal als voor 1883 wordt aangenomen, en omgekeerd met betrekking tot de Lampongsche districten, waar de gegevens ter berekening van het totaal aantal aangeslagenen in 1883 door de uitbarsting van Krakatau zijn te loor gegaan, voor dat jaar de opgaaf over 1882 wordt in rekening gebracht. Slechts in Atjeh, Riouw en Sumatra's Westkust nam het getal aangeslagenen af (in die drie gewesten te zamen met 1134), doch overal elders nam het toe (in de veertien gewesten te zamen met 3541). De toeneming was het sterkst ter Sumatra's Oostkust, waar men 2519, en in Palembang, waar men 403 aangeslagenen meer telde dan in 1882.

In laatstgenoemd gewest hebben ook de inlanders bedrijfsbelasting te betalen, doch alleen ter hoofdplaats. Hun aantal, over 1882 9488, bedroeg over 1883 9678, terwijl zij gemiddeld waren aangeslagen in eerstgemeld jaar voor f 3,94, in 1883 voor f 3,90[5] per hoofd. De 63 635 vreemde oosterlingen die in 1882 en de 65 852 die in 1883 in de buitenbezittingen bedrijfsbelasting moesten opbrengen, waren dooreengenomen per hoofd aangeslagen in eerstgemeld jaar voor ruim f 5,37, en in 1883 voor bijna f 5,62. Hun gemiddelde aanslag per hoofd was in 1883 het laagst in de Westerafdeeling van Borneo, ad f 3,73[5]; het hoogst in Palembang, ad f 11,08[5].

In bijlage QQ vindt men voor elk gewest de belastingschuldigen verdeeld naar gelang van het bedrag van ieders aanslag. Percentsgewijze kunnen zij onder de volgende groepen gerangschikt worden.

Aangeslagen:	Inlanders	Chineezen.	Andere vreemde oosterlingen.	Alle aangeslagenen te zamen.
voor f 3 en minder. . .	37.19	45.64	32.85	44.23
„ meer dan f 3 t/m f 5.	48.78	35.59	32.45	37.19
„ „ „ f 5 t/m f 10.	12.99	13.39	20.24	13.52
„ „ „ f 10	1.04	5.38	14.46	5.06
	100	100	100	100

Blijkens gemelde bijlage was ter Sumatra's Oostkust wegens den laten aanslag (zie hooger) op 31 December 1883 nog het aanzienlijk bedrag van f 95 728 of bijna 62 pct. van het verschuldigde achterstallig. Voor de Lampongsche districten en Ternate, waar de bedrijfsbelasting trouwens weinig te beteekenen heeft, is de achterstand niet opgegeven. Laat men deze drie gewesten buiten rekening, dan verkrijgt men voor de veertien overigen, op een totalen aanslag van f 250 314, een achterstand van f 65 503 of ruim 26 pct.

Gedurende 1883 vloeide aan bedrijfsbelasting en aan boeten, ter zake beloopen, in 's lands kas: op Java en Madura f 2 310 796; in de buitenbezittingen f 332 702, tegen f 2 274 110 en f 374 949 (volgens verbeterde opgaven) in 1882.

Belasting op paarden en rijtuigen. Blijkens het medegedeelde in 't verslag van 1878 (blz. 169) bleef het Indisch bestuur, ook nadat door de invoering van de personeele belasting de rijtuigenbelasting op Java tot de inlanders beperkt was, bedacht op eene nieuwe regeling van deze heffing. In overleg met den Gouverneur-Generaal is nu eene ontwerp-ordonnantie aan 's Konings goedkeuring onderworpen, welke ten doel heeft om de rijtuigenbelasting, met opheffing van de thans bestaande bijzondere voorziening ten opzichte van de wagenverhuurders, te rekenen van 1 Januari 1885 aanzienlijk te verlagen, door haar bedrag voor rijtuigen met twee wielen op f 12 en met vier wielen op f 36 's jaars te bepalen (naar welk tarief, zooals op blz. 151 hiervóór is gezegd, men ook de rijtuigen der vreemde oosterlingen wenscht te belasten), en om aan de inlandsche ambtenaren die voor hun dienstwerk rijtuig moeten houden vrijstelling te verleenen voor één rijtuig. Wegens de geringe opbrengst dezer belasting in de buitenbezittingen (waar zij alleen werkt in de gewesten Atjeh, Riouw, Westerafdeeling van Borneo en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo) zou zij aldaar kunnen vervallen en dus de geheele publicatie van Indisch Staatsblad 1851 n°. 63 ingetrokken kunnen worden.

De aanslag beliep in 1882 (volgens verbeterde opgaven) f 199 857 en in 1883 f 208 089. In deze totalen tellen de genoemde buitenbezittingen telkens voor het luttel bedrag van f 30. De belasting bracht op (zie noot *a* op blz. 151) in 1882 f 203 805 en in 1883 f 211 881, waaronder voor de buitenbezittingen respectievelijk f 75 en f 90.

Zegel-, vendu-, overschrijvings- en successierechten. Deze belastingen gaven over 1882 (volgens verbeterde opgaven) en over 1883 de volgende opbrengst:

	1882. Java en Madura.	1882. Buitenbezittingen.	1883. Java en Madura.	1883. Buitenbezittingen.
Zegelrecht.	f 606 258	f 143 762	f 703 408	f 157 127
Recht op de openbare verkoopingen	613 997	80 808	548 470	74 390
Recht op de overschrijving van vaste goederen. .	376 306	55 870	358 136	66 826
Recht van successie en overgang onder Europeanen en met dezen gelijkgestelden	43 380	29 129	97 059	9 617
Idem onder vreemde oosterlingen.	23 705	2 469	57 100	9 705

Aan het oordeel van het Indisch Bestuur werd dezerzijds een voorstel onderworpen tot herziening van de zegelbelasting, dat tot grondslag heeft de invoering van een uniform vast recht Slechts sommige evenredige rechten zouden behouden blijven, namelijk die welke geheven worden van akten welke door of met medewerking van landsdienaren worden opgemaakt, terwijl voor quitantiën en dergelijke stukken, zoomede voor wissels en ander papier aan order of papier aan toonder, een lager recht dan het normale zou worden geheven.

Ook is in Indië eene herziening aanhangig van de bepalingen op de vendukantoren, ten doel hebbende om de risico te verminderen die voor het Gouvernement voortvloeit uit zijne aansprakelijkheid voor de uitkeering van de opbrengst der venduties, en voorts om de uitbetaling van de opbrengst vroeger dan thans het geval is te doen plaats hebben. In verband met deze regeling, waardoor de verkooper zich bij het disconteeren van 's Gouvernements promessen een lager disconto in rekening gebracht zal zien, zal het Gouvernement eene hoogere vergoeding kunnen bedingen voor zijne bemoeiingen bij het houden van de venduties en het invorderen van de koopsommen. Ook zal eene billijker verdeeling worden ontworpen van de percenten welke bij de zoogenaamde particuliere vendukantoren worden ontvangen.

Omtrent de uitkomsten der vendu-administratie voor het Gouvernement over 1882 en 1883 vindt men de gebrui-

kelijke gegevens in het volgende overzicht.

VENDUKANTOREN.	Inkomsten voor het Gouvernement (onzuiver bedrag).	Traktementen, bureau- en andere kosten. a)	Zuivere winst aan vendu-percenten, zoomede andere inkomsten voor het Gouvernement.	Omzet over het geheele jaar.	Onder den omzet zijn begrepen de voor gouvernementsrekening verkochte goederen ter waarde van: b)	Achterstallige debetposten die bij het einde van het dienstjaar meer dan 12 maanden oud waren.
1882.						
Landskantoren	f 610 775	f 223 333	f 394 042	f 15 675 487	f 3 241 968	f 462 043
Particuliere kantoren, beheerd door ambtenaren als bijbetrekking	„	„	54 375	4 661 771	163 478	„
Particuliere kantoren, beheerd door notarissen	„	„	34 163	2 334 239	171 644	„
	f 610 775	f 223 333	f 482 580	f 22 671 497	f 3 577 090	f 462 043
1883. c)						
Landskantoren	f 555 130	f 215 261	f 339 869	f 15 356 968	f 3 913 658	f 439 512
Particuliere kantoren, beheerd door ambtenaren als bijbetrekking	„	„	52 069	3 549 395	165 891	„
Particuliere kantoren, beheerd door notarissen	„	„	30 174	2 052 725	168 699	„
	f 555 130	f 215 261	f 422 112	f 20 959 088	f 4 248 248	f 439 512

a) Hieronder wegens praktizijns- en gerechtskosten, niet ten laste van een bepaald kantoor uitgetrokken, in 1882 f 3814 en in 1883 f 2342, benevens f 6600 in elk der beide jaren buitengewoon toegestaan voor de bezoldiging van tijdelijk personeel bij de kantoren te Samarang en Soerabaija.

b) Hieronder is niet begrepen de opbrengst van de Padangsche koffieveilingen, omdat die niet bij het vendukantoor maar bij 's lands kas wordt gestort.

c) Aan de opgaven over 1883 ontbreken die van het landskantoor te Soerakarta, zoomede, doch alleen wat het vierde kwartaal betreft, die van 7 particuliere kantoren in de buitenbezittingen.

Voor zooveel blijkt, leverde in 1883 één der landskantoren verlies op. Te Grissee (Soerabaija) waren namelijk de kosten der vendu-administratie f 461 hooger dan de inkomsten. In verband met de aanstelling van een gewestelijken secretaris in Soerakarta ging de superintendentie van het landskantoor ter hoofdplaats van dat gewest van den aldaar bescheiden adsistent-resident op eerstgenoemden ambtenaar over (Indisch Staatsblad 1883 n°. 92).

Evenals in 1882 moesten in het afgeloopen jaar weder vijf particuliere kantoren door het Gouvernement aan voorschotten worden geholpen. Het verstrekte bedrag, in 1882 f 49 247, beliep over 1883 f 34 779, waarvan f 25 135 aan de kantoren te Tjiringin, Anjer en Telok Betong en f 9644 aan twee andere kantoren. Dit laatste bedrag is sedert terug ontvangen. Nopens de aanzuivering door de kantoren op de drie eerstgemelde plaatsen (die door de uitbarsting van Krakatau het meest hebben geleden) is niets vermeld. In de eerste helft van 1884 ontvingen zij nog f 24 505 voorschot. Wegens voorschotten in 1882 verleend werd gedurende 1883 terug ontvangen f 3259, en wegens oudere voorschotten f 2978. Over 1882 bleef nu nog aan te zuiveren f 25 134, waarvan alleen f 23 791 door het kantoor te Toeban, dat in gemeld jaar een voorschot van f 40 862 had ontvangen. Een verzoek van den vendumeester om zijne restantschuld te mogen afbetalen bij maandelijksche termijnen van f 300, tot zekerheid waarvan hij eene polis van levensverzekering aanbood, groot f 10 000, werd door de Regeering ingewilligd. De polis werd ten name van het Gouvernement overgeschreven.

Van de belasting op de overschrijving van vaste goederen (Indisch Staatsblad 1834 n°. 27) wordt eene partieele herziening voorbereid. Terwijl het denkbeeld in overweging is genomen om die belasting ook te heffen bij de vestiging en overdracht van de rechten van opstal en erfpacht, ligt het voorts in de bedoeling haar uit te breiden tot de vererving (zoowel in de zijlinie als in de rechte lijn) van onroerende goederen nagelaten door vreemde oosterlingen, tegen intrekking van de thans bestaande successiebelasting bij overlijden van vreemde oosterlingen, die alleen vererving in de zijlinie treft. Het in 't verslag van 1882 (blz. 164) bedoelde onderzoek nopens de oorzaken van de doorgaans geringe opbrengst van laatstbedoelde belasting heeft geleerd, dat de bestaande voorschriften geen voldoenden waarborg opleveren voor eene behoorlijke contrôle, zoodat het zeer onzeker is of wel aangifte wordt gedaan in alle gevallen waarin recht verschuldigd is. Maar bovendien zijn boedels van vreemde oosterlingen bij vererving slechts bij uitzondering aan recht onderworpen, omdat in de meeste gevallen de nalatenschap van een vreemden oosterling geërfd wordt door kinderen of althans door personen die als zijne kinderen doorgaan. Bij het tot stand komen van de hooger bedoelde uitbreiding der verordening op het recht van overschrijving zal de ordonnantie van Indisch Staatsblad 1852 n°. 79, die het successierecht bij vererving in de zijlinie door vreemde oosterlingen van andere onchristenen invoerde, ingetrokken en Indisch Staatsblad 1836 n°. 17 in dier voege gewijzigd moeten worden dat de heffing van het recht van successie beperkt worde tot de nalatenschappen van Europeanen en met hen gelijkgestelden.

Tot verzekering van de goede werking der overschrijvings-ordonnantie in de onder rechtstreeksch bestuur van het Gouvernement gekomen Balische landschappen Boeleleng en Djembrana, in verband ook met de verheffing van Bali en Lombok tot eene afzonderlijke residentie, strekten de beschikkingen in Indisch Staatsblad 1883 n°. 256 en 257.

Licentiën voor het houden van Chineesche dobbelspelen op Java en Madura. Deze licentiën brachten (buiten de residentiën Batavia, Samarang en Soerabaija, waar het recht tot het houden van Chineesche spelen wordt verpacht) in 1883 f 34 496 op, tegen f 45 600 (volgens verbeterde opgaven) in 1882 en f 33 850 in 1881.

Belastingen van verschillenden aard die slechts in sommige gewesten worden geheven. Wat deze heffingen, waaronder thans ook te begrijpen is de in September 1883 ingevoerde belasting op den invoer van opium in de Atjehsche onderhoorigheden, bedoeld op blz. 148 hiervóór, in de laatste twee jaren opbrachten, blijkt uit het volgende overzicht, hetwelk, wat het jaar 1882 betreft, ten deele op ver-

beterde opgaven berust.

OMSCHRIJVING. (Waar bij de benaming een * is ingevuld, zijn uitsluitend inlanders aan de belasting onderworpen.)	1882.		1883.	
	Aanslag.	Geïnd bedrag (zie noot *a* op blz. 151 hiervóór).	Aanslag.	Geïnd bedrag (zie noot *a* op blz. 151 hiervóór).
Belasting op sommige passars van de particuliere landerijen in de residentie Batavia (Indisch Staatsblad 1829 n°. 111, art. 33, en Indisch Staatsblad 1875 n°. 82)	f 3 574	f 915	f 3 298	f 4 003
Belasting op het slachten van buffels, runderen, paarden en veulens in de residentie Preanger regentschappen (Ind. Staatsblad 1871 n°. 49, 1873 n°. 252 en 1879 n°. 302)	......	55 872	......	45 035
* Hoofdelijke belasting in Benkoelen (Ind. Staatsblad 1872 n°. 205, 1878 n°. 86 en 1881 n°. 177)	91 536	82 752	104 746	97 601
Belasting voor het aanleggen en onderhouden van wegen en bruggen ter hoofdplaats Benkoelen (Indisch Staatsblad 1874 n°. 276 en 1876 n°. 58).	2 484	2 385	2 348	2 382
* Hoofdelijke belasting in de Lampongsche districten (Indisch Staatsblad 1879 n°. 167)	95 322	94 095	113 221	63 794
* Idem in Palembang behalve ter hoofdplaats (Indisch Staatsblad 1877 n°. 197)	813 819	777 117	811 190	842 346
Belasting voor het aanleggen en onderhouden van wegen en bruggen ter hoofdplaats Palembang (Indisch Staatsblad 1877 n°. 198)	31 956	31 297	32 529	24 644
* Hassilbelasting in Atjeh en onderhoorigheden (zie het verslag van 1880 blz. 6)	......	58 952	......	33 617
Belasting op den invoer van opium in de Atjehsche onderhoorigheden (Indisch Staatsblad 1883 n°. 202)	......	......	......	6 600
* Hoofdelijke belasting in het gewest Billiton (Indisch Staatsblad 1879 n°. 337)	18 282	10 468	18 607	19 443
Belasting op het rijstgewas in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (Indisch Staatsblad 1878 n°. 300)	200 637	195 948	129 041 (?)	185 190
* Hoofdelijke belasting in hetzelfde gewest (Ind. Staatsblad 1878 n°. 301)	177 228	176 083	180 762	179 552
Recht voor de afgifte van licentiën tot het graven van diamant in sommige gedeelten van dezelfde residentie (zie o. a. het verslag van 1879 blz. 169)	......	141	......	42
* Huistax te Makasser (Indisch Staatsblad 1849 n°. 54, 1863 n°. 98, 1864 n°. 19, 1877 n°. 251 en 1878 n° 349)	6 212	11 557	6 391	8 941
* Andere hoofdelijke belastingen in Celebes en onderhoorigheden (Indisch Staatsblad 1863 n°. 48 en 166; 1863 n°. 76; 1864 n°. 70; 1863 n°. 165 en 1872 n°. 113) *a*).	75 232	65 701	74 964	79 409
* Hoofdelijke belasting in de residentie Menado voor zooveel de Minahassa betreft (Indisch Staatsblad 1881 n° 47)	161 346	167 475	161 477	151 633
* Idem voor zooveel de afdeeling Gorontalo betreft (zie het verslag van 1873 blz 188/189)	33 965	24 904	33 865	22 227
* Belasting op de hoofden der huisgezinnen van de negorijbevolking in de residentie Amboina, behalve in de afdeeling Banda (Indisch Staatsblad 1863 n°. 169, 1865 n°. 42, 1866 n°. 83, 1867 n°. 111 en 1876 n°. 278)	33 692	40 141	44 724	28 805
Belasting op de waarde der huizen en onroerende eigendommen ter hoofdplaats Amboina (zie het verslag van 1875 blz. 167)	5 429	6 015	6 381	6 365

a) Over de zoogenaamde koffiebelasting in de bergregentschappen der afdeeling Noorderdistricten, waartoe de twee laatst aangehaalde staatsbladen betrekking hebben, en over soortgelijke belasting in eenige bergstreken der afdeeling Oosterdistricten vindt men afzonderlijke opgaven op blz. 74 hiervóór.

II. Muntstelsel; geldmarkt.

§ 1. *Muntwezen.*

Van de bij Koninklijk besluit dd. 11 Juli 1882 (Indisch Staatsblad n°. 227) buiten omloop gestelde zilveren munten (verg. vorig verslag blz. 165) was eene hoeveelheid ter waarde van f 25 674,52[5] in 's lands kassen aanwezig toen op 10 September 1883 de gelegenheid tot inwisseling werd gesloten. Het ligt in de bedoeling deze munten, welke onlangs hier te lande zijn aangebracht, na versmelting te bezigen voor de gedeeltelijke aanmunting van f 437 500 aan Nederlandsch-Indische kwartguldens en van een gelijk bedrag aan Nederlandsch-Indische tiencentsstukken. Voor het overige zal het benoodigde zilver hoofdzakelijk worden verkregen door versmelting van Nederlandsche standpenningen, en slechts voor een zeer klein gedeelte door aankoop van baarzilver. Tot deze aanmunting, waardoor het in Indië tot dusver aan zilveren pasmunt in omloop gebrachte bedrag het bij de wet van 24 December 1857 (Nederlandsch Staatsblad n°. 173, Indisch Staatsblad 1858 n°. 47) bepaalde maximum van f 12 millioen zal bereiken, is besloten uit overweging dat in Indië voortdurend groote behoefte bestaat aan zilveren pasmunt, en omdat eene ruime uitzending daarvan niet anders dan bevorderlijk kan wezen aan de verdringing van de oude koperen duiten. Zooals in het vorig verslag blz. 166 reeds met een enkel woord is gezegd, was in Midden-Java in den laatsten tijd meer oude koperen munt in omloop dan vroeger, en in sommige streken vormt zij zelfs het eenige middel van betaling in het inlandsch verkeer. Ten einde dit kwaad met kracht te keeren, is door de Indische Regeering het denkbeeld in overweging genomen om in de gewesten waar de duit nog niet weder in omloop is geraakt, hare circulatie door strafbepalingen te verbieden, met het voornemen om later deze verboden kringen gaandeweg uit te breiden, en wel allereerst door toevoeging van streken welke onmiddellijk grenzen aan de zoodanige waar de duit niet meer gezien wordt. Ten gevolge van deze maatregelen zou het oude kopergeld slechts langzamerhand in waarde afnemen en het daaruit voortvloeiende verlies over een tijdvak van 20 à 25 jaren verdeeld worden. Aan den directeur van financiën is in September 1883 opgedragen ten aanzien van dit denkbeeld te dienen van consideratie en advies en om tevens meer bepaalde gegevens te verstrekken betreffende den wel beweerden maar tot dusver niet door feiten bewezen invoer van vreemde duiten in Midden-Java.

Naar aanleiding van de haar gedane vraag welk bedrag aan Nederlandsche zilveren standpenningen gerekend zou kunnen worden in Nederlandsch-Indië in omloop te zijn [1]), is door de Indische Regeering bericht dat, zonder opzettelijk onderzoek nopens hetgeen zich aan Nederlandsch zilver in het bezit der inlandsche gemeente in Nederlandsch-Indië kan bevinden, waartoe zij het echter onraadzaam zou achten over te gaan, een der waarschijnlijkheid nabijkomend antwoord op gemelde vraag onmogelijk is te leveren. Dit is ook het gevoelen van de ter zake geraadpleegde directie der Javasche Bank, die in een belangrijk rapport, dat bij dit verslag als bijlage RR wordt overgelegd, heeft aangetoond dat, terwijl de invoer van Nederlandsch zilvergeld binnen Nederlandsch-Indië met vrij groote nauwkeurigheid bekend is, onmogelijk met eenige zekerheid kan worden bepaald wat weder is uitgevoerd en wat op andere wijzen aan de circulatie is ontvallen.

Uit onderscheidene gewesten (Batavia, Cheribon, Kadoe,

[1]) Van de zijde der Tweede Kamer werd de vraag gesteld in het Voorloopig Verslag dd. 2 April 1883 betreffende het wetsontwerp houdende nadere voorzieningen omtrent het (Nederlandsche) muntwezen. Gedrukte stukken 1882—1883—160 n°. 10.

Rembang, Soerabaija, Bezoeki, Probolinggo, Madioen, Kediri, Madura, Tapanoli, Banka, Westerafdeeling van Borneo, Celebes en Amboina) is in het afgeloopen jaar bericht geworden dat men er nu en dan valsche zilveren munten aantrof, meest rijksdaalders en verder eenige guldens en halve guldens. De munten waren over het geheel zeer goed nagemaakt, doch de valschheid werd in de meeste gevallen verraden door de afwijking in kleur en door het randschrift dat slechts bestond uit eenige teekens en letters zonder zin. In October 1883 kwamen den agent der Javasche Bank te Cheribon binnen den tijd van eenige dagen niet minder dan 18 nagemaakte rijksdaalders in handen. In die plotselinge verschijning van valsch geld werd aanleiding gevonden om den ambtenaren van het openbaar ministerie op nieuw dringend aan te bevelen aan de beteugeling van dit kwaad bijzondere zorg te wijden en bij elke aanhaling een nauwlettend onderzoek in te stellen naar de herkomst der vervalschte munten.

Slechts weinige malen mocht het gelukken de vervaardigers en verspreiders der valsche geldstukken te ontdekken. Een valsche munter afkomstig uit Kediri werd gestraft met vijftien jaren dwangarbeid in den ketting, terwijl twee Javanen uit de residentie Samarang hun misdrijf moesten boeten ieder met tien jaren kettingstraf. De resident van Kediri berichtte dat door eerstbedoelde veroordeeling eene heilzame schrik scheen te weeg gebracht; althans werd in genoemd gewest valsch geld sedert weinig meer aangetroffen.

§ 2. *Geldmarkt.*

Door den heer mr. N. P. Van den Berg, president der Javasche Bank, is, als naar gewoonte, een overzicht samengesteld van den toestand der geldmarkt op Java over het afgeloopen jaar, welk stuk als bijlage SS hierachter is opgenomen.

Volgens opgaven van de Handelsvereeniging te Batavia was de loop der voornaamste wisselkoersen aldaar gedurende elke maand van 1883 als volgt:

Maanden van 1883.	Op Amsterdam. Guldens Nederlandsch Courant voor f100 Indisch Courant.		Op Londen (6 maanden zicht).	Op Singapore (zicht).	Op China (zicht).
	Gouvernement (6 maanden na dato).	Particulieren (6 maanden na dato).	Een pond sterling voor guldens en centen.	Een dollar voor guldens en centen.	Een dollar voor guldens en centen.
Jan.	f 100,7 à f 101	f 101$^3/_8$ à f 101$^1/_2$	f 11,95 à 11,97^5	f2,22 à f2,24	f2,22 à f2,24
Febr.	100,7 „ 101	101$^3/_8$ „ 101$^5/_8$	11,95	2,22 „ 2,24	2,22 „ 2,24
Maart	100,5 „ 101,4	101 „ 101$^3/_4$	11,95 à 12,00	2,25	2,25
April	100,8 „ 101,2	101$^1/_4$ „ 101$^1/_2$	12,00 à 12,05	2,24 à 2,25	2,24 à 2,25
Mei	100,7 „ 101,2	101 „ 101$^1/_2$	12,05	2,25	2,25
uni	100,3 „ 101,4	101$^3/_8$ „ 101$^5/_8$	12,05^5 à 12,05	2,24 à 2,26	2,24 à 2,26
uli	101,2 „ 101,5	101$^1/_2$ „ 101$^7/_8$	12,00 à 12,02^5	2,25	2,25
Aug.	101,3 „ 101,5	101$^3/_4$ „ 101$^7/_8$	11,95 à 12,00	2,23^5 à 2,25	2,23^5 à 2,25
Sept.	101 „ 101,5	101$^1/_4$ „ 101$^5/_8$	11,90 à 11,95	2,24 „ 2,26	2,24 „ 2,26
Oct.	—	101$^5/_8$ „ 102	11,87^5 à 11,90	2,25 „ 2,26	2,25 „ 2,26
Nov.	—	101$^3/_4$ „ 102	11,87^5	2,26	2,24 „ 2,26
Dec.	—	101$^7/_8$ „ 102	11,85 à 11,87^5	2,24 à 2,27	2,24 „ 2,27

Ten aanzien van den agio te Batavia besteed op oude of vreemde munten vindt men alleen vermeld dat de prijs van sovereigns, zoowel van Engelsche als van Australische, gedurende het geheele jaar afwisselde tusschen f 12,10 en f 12,50.

§ 3. *Javasche Bank.*

Vooral door de ruime schaal waarop in 1883/84 de te Batavia gevestigde wisselbanken voortgingen met de door haar gekochte buitenlandsche wissels bij de Javasche Bank te disconteeren, en ten deele ook door meer vraag naar beleening op uitvoerproducten, stegen de rentegevende uitzettingen van laatstgemelde instelling gedurende het met 31 Maart jl. geëindigde boekjaar gemiddeld tot f 20 163/m., tegen f 16 700/m. in 1882/83 en f 16 710/m. in 1876/77, welk laatste cijfer tot nog toe het hoogste was geweest. Naar den aard der uitzettingen waren de beide eerstgenoemde middencijfers verdeeld zooals is aangegeven in het volgend staatje, dat tevens het bedrag der uitzettingen bij het einde van elk der beide boekjaren doet kennen.

Rentegevende uitzettingen.	Gemiddeld over het geheele boekjaar.		Bij het einde van het boekjaar, alzoo op:	
	1882/83.	1883/84	31 Maart 1883.	31 Maart 1884.
Disconteering van handelspapier, promessen, wisselbrieven en bankkredieten. . .	f 7 611/m	f 9 836/m	f 8 472/m	f 8 327/m
Disconteering van vendupapier.	1 790/m	1 557/m		
Beleeningen	3 613 m	4 897/m	3 395/m	4 444/m
Voorschotten in rekening-courant	225/m	409/m	260/m	379/m
Hypotheken en pandbrieven met inbegrip van het belegd reservefonds	a) 3 461/m	3 464/m	b) 3 531/m	b) 3 394/m
Te zamen . . .	f 16 700/m	f 20 163/m	f 15 658/m	f 16 544/m

a) Hieronder was een klein bedrag aan staatsschuldbrieven begrepen, die echter bij het einde van het boekjaar waren te gelde gemaakt tegen vermeerdering van de belegging in hypotheken.

b) Op 31 Maart 1883 en 31 Maart 1884 was van het reservefonds belegd en onder de uitgetrokken sommen begrepen respectievelijk f 559 000 en f 519 000.

Werd in 1882/83 in 't geheel gedisconteerd voor een bedrag van f 59 317/m., in 1883/84 steeg dit cijfer tot f 85 950/m. De bovenbedoelde disconto-aanbiedingen van buitenslands betaalbare wissels — eene operatie waarvan de meerdere of mindere omvang uit den aard der zaak grootendeels afhangt van de betrekkelijke duurte van het geld in Batavia en op de Nederlandsche en de Engelsche geldmarkt — deelden in de opgegeven totalen voor respectievelijk f 16 359/m. en f 40 669/m.; de disconteering van promessen door koopers van invoerartikelen aan de order van den importeur afgegeven — het eigenlijke hoofdbedrijf der Bank — slechts voor f 5 490/m. en f 5 992/m.

De nieuw gesloten beleeningen, die in 1882/83 over een gezamenlijk bedrag liepen van f 14 527/m., vertegenwoordigden over 1883/84 een totaal van f 20 190/m.

Eene specificatie van de bovenstaande opgaven volgt hieronder.

SPECIFICATIE.	1882/83.	1883/84.
Disconteeringen.		
Promessen en wisselbrieven	f 44 458/m	f 70 425/m
Bankkredieten	9 261/m	9 766/m
Vendupapier	5 598/m	5 759/m
Te zamen als boven . . .	f 59 317/m	f 85 950/m
Beleeningen.		
Effecten	f 380/m	f 425/m
Invoerartikelen	1 437/m	1 189/m
Uitvoerproducten	a) 12 458/m	a) 18 067/m
Goud en zilver	252/m	509/m
Te zamen als boven . . .	f 14 527/m	f 20 190/m

a) Hieronder ter zake van door het Gouvernement gesloten beleeningen (zie blz. 140 hiervóór) over 1882/83 f 3 millioen en over 1883/84 f 3$^1/_2$ millioen.

Van de gelegenheid om bij de Bank voorschotten in rekening-courant te bekomen werd in 1882/83 gebruik gemaakt voor f 1 633/m. en in 1883/84 voor f 3 307/m. Van dit laatste bedrag werd f 3 103/m. voorgeschoten op effecten en f 204/m. op goederen.

Het bedrag van f 3 000 000 (of de helft van het bankkapitaal), dat aan de eigenlijke bankoperatiën mag onttrokken worden, was bij het einde van het boekjaar, op

125/m. na, belegd in hypothecaire uitzettingen en in pandbrieven, alzoo voor een bedrag van f 2 875/m. Daar bovendien van het reservefonds, — op 31 Maart 1884 geklommen tot f 596 033,08, — op dezelfde wijze f 519 000 belegd was, stonden bij het einde van het boekjaar f 2 094/m. in hypotheken uit en f 1 300/m. in pandbrieven. Op 31 Maart 1883 waren deze sommen f 2 231/m. en f 1 300/m. De hypothecaire uitzettingen waren dus in 1883/84 met f 137/m. teruggeloopen, aangezien f 185/m. wegens overeengekomen aflossing werd afbetaald, terwijl de Bank er slechts in slagen mocht om f 48/m. in nieuwe hypotheken te beleggen.

In verband met de sterk toegenomen kredietvraag, die gedurende de eerste vier maanden van het boekjaar de beschikbare metaalreserve der Bank van circa f $12^1/_2$ millioen tot omstreeks f $7^1/_2$ millioen had doen dalen, zag de directie zich genoopt om van 27 Juli 1883 af het rentetarief, dat sedert 23 Mei 1879 onveranderd was gebleven, voor alle operatiën (hypotheken uitgezonderd) te verhoogen met 1 pct. en dus de standaardrente voor driemaandspapier van 6 op 7 pct. te brengen. Op 2 Februari 1884 kon echter het rentetarief weder op den ouden voet worden teruggebracht [1]).

Gedurende het kalenderjaar 1883 was de standaardrente van de Javasche Bank voor driemaandspapier gemiddeld $6^{42}/_{100}$ pct., tegen $8^3/_4$ pct. bij de Bank van Bengalen, $9^1/_4$ pct. bij die van Bombay, en doorloopend 9 à 10 pct. te Singapore.

De geldelijke uitkomsten van den handel der Bank in munt en muntmateriaal bleven weinig bevredigend. De omvang van haren speciehandel gedurende 1883/84 kan blijken uit het volgende overzicht.

	Sovereigns.	Dukaten.	20 frcs. stukken.	f 10 stukken.
Voorraad op 1 April 1883.	22 783	42 310	14 $626^1/_2$	81 216
Bijgekomen	75 505	13	65	377
Totaal . . .	98 288	42 323	14 $691^1/_2$	81 593
Verkocht	57 996	14 448	5 $802^3/_4$	3 556
Voorraad op 31 Maart 1884	40 292	27 875	8 $888^3/_4$	78 037

Nog altijd kon de Bank niet in genoegzame mate over Nederlandsch goudgeld beschikken om die muntsoort anders dan als handelswaar (tegen een agio van $2^1/_2$ pct.) verkrijgbaar te stellen. Ook eene in het voorjaar van 1884 aangewende poging om eene genoegzame hoeveelheid uit Nederland te verkrijgen mislukte. Ware aan hare ontbieding voldaan, dan zou de Bank — gelijktijdig op de drie hoofdplaatsen van Java — zijn overgegaan tot het uitgeven van gouden standpenningen voor zoover die voor het plaatselijk of binnenlandsch verkeer gevraagd werden. Op die wijze zouden eenige gegevens zijn verkregen ter beoordeeling van de vraag of de gouden munt op den duur in Indië in omloop zou zijn te houden.

De fluctuatiën in den metaalvoorraad der Bank waren in het afgeloopen boekjaar belangrijker dan in de laatste jaren. Wisselde de specievoorraad in 1882/83 af tusschen f 31 905/m. en f 26 568/m., in 1883/84 was het hoogste bedrag f 29 016/m. (op 2 Mei 1883) en het laagste f 21 783/m. (op 3 October 1883). Gemiddeld over het geheele boekjaar bedroeg de voorraad: in 1882/83 f 28 853/m. en in 1883/84 f 25 417/m., waaronder aan Nederlandsch en vreemd goudgeld achtereenvolgens f 1 713/m en f 1 416/m. De metaalvoorraad op het einde van elk der beide boekjaren liet zich aldus splitsen:

		31 Maart 1883.	31 Maart 1884.
zilveren betaalmiddelen en pasmunt. . .		f 27 642/m.	f 27 086/m.
goudgeld	tienguldenstukken.	812/m.	780/m.
	sovereigns, dukaten en 20-francs-stukken	677/m.	813/m.
Te zamen . . .		f 29 131/m.	f 28 679/m.

Het gezamenlijk bedrag van dadelijk opeischbare schulden (bankbiljetten, bankassignatiën, rekeningcourant-saldo's, bankkredieten-saldo's en voorschotten-saldo's) wisselde in 1883/84 af tusschen f 45 219/m. op 5 December 1883 als hoogste en f 39 985/m. op 13 Juni te voren als laagste cijfer en was gemiddeld groot f 43 035/m., tegen eene metaaldekking van gemiddeld f 25 417/m. Aangezien van bedoelde schulden 40 pct. d. i. f 17 214/m. door specie moet gedekt zijn, bleef een beschikbaar metaalsaldo over van f 8 203/m., of f 3 943/m. minder dan gedurende 1882/83, een verschil dat tot de boven besproken verhooging van het rentetarief geleid heeft. Bij het einde van het boekjaar beliepen de dadelijk opeischbare schulden f 43 678/m. Naar den aard der schulden waren de middencijfers over het geheele boekjaar en het laatstvermelde totaal aldus verdeeld:

	Gemiddeld over 1883/84.	Op 31 Maart 1884.
bankbiljetten in omloop	f 39 520/m.	f 39 680/m.
rekening-courant saldo's	1 689/m.	633/m.
bankassignatiën in omloop		644/m.
bankkredieten-saldo's	1 826/m.	1 031/m.
voorschotten-saldo's.		1 690/m.
Te zamen als boven . . .	f 43 035/m.	f 43 678/m.

Het bedrag der op 31 Maart 1884 circuleerende bankbiljetten bestond voor f 28 046/m. of 70.70 pct. uit biljetten van f 100, f 200, f 300, f 500 en f 1000, en voor 29.30 pct. uit biljetten van f 5, f 10, f 25 en f 50. Ten opzichte van de behandeling der buiten omloop gebrachte biljetten is het huishoudelijk reglement der Bank in dien zin gewijzigd dat het ingetrokken bankpapier niet meer, zooals vroeger, door verbranding vernietigd wordt, doch na ongangbaarmaking bewaard blijft om te allen tijde mogelijke vergissingen bij de afschrijving der biljetten in de daarvoor aangelegde stamregisters tot klaarheid te kunnen brengen.

De vraag naar bankassignatiën, die in de drie voorafgegane boekjaren had afgewisseld achtereenvolgens tusschen f 29 472/m., f 30 201/m. en f 28 209/m., liep in 1883/84 over 8806 stuks, vertegenwoordigende f 30 110/m. Van deze gelegenheid tot overmaking van gelden wordt ook door de Regeering gebruik gemaakt. Voor deze overmakingen betaalde de Regeering, die zich in den regel van telegram-assignatiën bediende, aan de Bank f 24 987 provisie, tegen f 18 950 in 1882/83.

Van verliezen op hare krediet-operatiën bleef de Bank zoo goed als geheel gespaard. Gedurende het boekjaar 1883/84 behaalde zij eene bruto winst van f 1 276/m., waarin werd bijgedragen door de rente van disconteering voor f 690/m., door die van beleening voor f 267/m., door die van hypotheken en pandbrieven voor f 184/m., en door de winst op andere operatiën voor f 135/m. Na aftrekking van f 396/m. wegens onkosten en afschrijvingen, bleef als netto winst beschikbaar f 880/m, d. i. f 240/m. meer dan over het boekjaar 1882/83. Van dat netto provenu werd, ingevolge art. 34 der statuten, voor de aandeelhouders afgezonderd f 360 000, zijnde 6 pct. van het gestorte kapitaal, terwijl van het restant ad f 520 000 nog 75 pct. of f 390 000 voor hen werd beschikbaar gesteld, waardoor zij een superdividend van $6^1/_2$ pct. verkregen. Van de overschietende f 130 000 werd, met inachtneming van de voor die verdeeling vastgestelde regelen, bestemd: voor den raad van commissarissen, de directie en het overige personeel der Bank f 52 000, het reservefonds f 62 400 en het pensioen- en onderstandsfonds f 15 600. Dit laatste fonds steeg daardoor van f 15 194 tot f 30 794; het reservefonds van f 596 033 tot f 658 433.

N. Burgerlijke en militaire landsdienaren.

Examens voor ambtenaren. In 1884 werden voor het eerst toegepast de bepalingen van het Koninklijk besluit dd. 29 Augustus 1883 n°. 25 (Nederlandsch Staatsblad n°. 133, Indisch Staatsblad n°. 249), houdende nieuwe regelen omtrent de benoembaarheid en uitzending van administratieve en rechterlijke ambtenaren voor Indië, welk besluit in zijn geheel medegedeeld en uitvoerig toegelicht werd in bijlage WW van 't vorig verslag (zie ook n°. 3901 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad). Als eene aanvulling van die toelichting kan beschouwd worden de, tot wegneming van een bij sommige belanghebbenden gerezen twijfel, in de Nederlandsche Staats

[1]) In verband met den vernieuwden teruggang van de metaalreserve gedurende de eerste maanden van het thans loopende boekjaar werd op 4 Juli jl. de vroegere verhooging van het tarief weder in werking gebracht.

courant van 22 November 1883 gepubliceerde mededeeling, dat onder de examens die, ingevolge art. 2 *a* van het besluit, toegang geven tot het groot-ambtenaarsexamen niet te rangschikken is het zoogenaamd litterarisch-mathematisch examen, geregeld bij Koninklijk besluit dd. 12 Februari 1879 (Nederlandsch Staatsblad n⁰. 35).

Voor hier te lande geëxamineerden werden in 1884 20 plaatsen bij den administratieven dienst en 12 bij de rechterlijke macht in Indië opengesteld, met bepaling dat zij voor de helft zouden kunnen worden vervuld door personen die aan het groot-ambtenaarsexamen en voor de helft door personen die aan het zoogenaamde faculteits-examen [1]) hadden voldaan (Staatscourant dd. 1 en 2 Juni 1884). Voor het groot-ambtenaarsexamen hier te lande meldden zich 54 personen aan, doch 5 van dezen trokken zich vóór of tijdens het examen terug, zoodat dit in zijn geheel werd afgelegd door 49 personen, waaronder 4 doctoren in de rechtswetenschap.

De uitslag van het examen was minder gunstig dan in de vijf voorafgegane jaren. Slechts aan 31 (of ruim 63 pct.) der geëxamineerden kon het diploma worden uitgereikt, terwijl in de jaren 1879 t/m 1883 de verhouding van de geslaagden tot de geëxamineerden achtereenvolgens bedragen had 74, 73, 72, 65 en 73 pct. Onder de geslaagden waren 3 doctoren in de rechtswetenschap (die plaatsing bij de rechterlijke macht verlangden), 1 candidaat in de rechtswetenschap en 27 personen die het diploma van de hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus bezaten. Tot de afgewezenen behoorden 17 personen die zoodanig diploma hadden en 1 doctor in de rechtswetenschap. Van de 27 eerstbedoelde oud-kweekelingen van hoogere burgerscholen hadden er 2 het diploma in Indië verkregen.

Uit de volgende opgaaf kan blijken hoevelen van de 54 adspiranten zich voor het examen in één en hoevelen zich voor meer dan één taal hadden aangemeld, en welke die talen waren.

VAN DE ADSPIRANTEN DIE:		hadden zich opgegeven voor het examen:									
		in één taal (Maleisch).	in twee talen.					in drie talen.			in vier talen (Maleisch, Javaansch, Soendaasch en Makassaarsch).
			Maleisch en Javaansch.	Maleisch en Soendaasch.	Maleisch en Madureesch.	Maleisch en Boegineesch.	Javaansch en Madureesch.	Maleisch, Javaansch en Soendaasch.	Maleisch, Javaansch en Madureesch.	Maleisch, Makassaarsch en Boegineesch.	
geslaagd zijn.	doctoren rechtsw.	3	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	anderen	1	9	1	1	1	"	6	8	"	1
afgewezen zijn.	doctoren rechtsw.	1	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	anderen	1	9	1	"	"	1	3	2	"	"
zich hebben teruggetrokken.	doctoren rechtsw.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	anderen	2	2	"	"	"	"	"	"	1	"
		8	20	2	1	1	1	9	10	1	1
			25					20			

Den uitslag der taalexamens vindt men in het volgende staatje opgegeven.

DOOR DE GEËXAMINEERDEN DIE:		werd het examen in de talen waarvoor zij zich opgegeven hadden, afgelegd:											
		met voldoenden of meer dan voldoenden uitslag.						met onvoldoenden uitslag.					
		Maleisch.	Javaansch.	Soendaasch.	Madureesch.	Makassaarsch.	Boegineesch.	Maleisch.	Javaansch.	Soendaasch.	Madureesch	Makassaarsch.	Boegineesch.
geslaagd zijn.	doctoren rechtsw.	3	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
	anderen	27	17	8	7	1	1	1	7	"	2	"	"
afgewezen zijn.	doctoren rechtsw.	"	"	"	"	"	"	1	"	"	"	"	"
	anderen	7	4	3	2	"	"	9	11	1	1	"	"
		37	21	11	9	1	1	11	18	1	3	"	"

Voor verdere bijzonderheden wordt verwezen naar het verslag der commissie van examen, opgenomen in de Staatscourant van 10/11 Augustus jl.

Het faculteits-examen werd in het universiteitsjaar 1883/84 te Leiden afgelegd door 14 doctoren in de rechtswetenschap, waarvan er 9 slaagden. Slechts 1 hunner deed examen in twee talen (Javaansch en Maleisch), de overigen in één taal (Maleisch). De eerstbedoelde meldde zich aan voor plaatsing in administratieve betrekkingen; de overigen wenschten plaatsing bij de rechterlijke macht, doch 1 hunner zag later af van zijn voornemen om zich aan den Indischen dienst te verbinden. Omtrent hunne bekwaamheid zijn van de met het afnemen van het faculteits-examen belaste commissie uit de vereenigde faculteiten van rechtsgeleerdheid en bespiegelende wijsbegeerte en letteren de noodige inlichtingen ontvangen, zoodat hunne rangschikking geen bezwaar opleverde.

Zooals uit het bovenstaande is af te leiden, zijn voor de 20 opengestelde plaatsen bij den administratieven dienst ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gesteld kunnen worden 19 personen die aan het groot-ambtenaarsexamen hadden voldaan en 1 die het faculteits-examen met goed gevolg had afgelegd, en voor de 12 opengestelde plaatsen bij de rechterlijke macht 7 personen die aan het faculteits-examen en 3 die aan het groot-ambtenaarsexamen hadden voldaan. De rangschikking van de adspiranten der beide categorieën tegenover elkander heeft overeenkomstig art. 10, laatste lid, van het straks aangehaald Koninklijk besluit van 29 Augustus 1883 plaats gevonden door loting, en aan den Gouverneur-Generaal is voor zooveel noodig opgemerkt dat, nu uit den aard der zaak de volgorde van aanstelling der voor administratieve betrekkingen uitgezondenen niet meer door de uitkomsten der examens in de talen kan worden beheerscht (vermits eene vergelijking van de bij het groot-ambtenaarsexamen en de bij het faculteits-examen verkregen uitkomsten niet mogelijk is), de in 1875 gestelde regelen dienaangaande (Bijblad op het Indisch Staatsblad n⁰. 2745) behoorden te worden vervangen. De plaatsen, welke de administratieve ambtenaren innemen op de ranglijst, opgemaakt overeenkomstig de artt. 11, 12 en 10 (laatste lid) van het aangehaald Koninklijk be-

[1]) Art. 92, alin. 2, der wet op het hooger onderwijs en Koninklijk besluit dd. 27 April 1877 (Nederlandsch Staatsblad n⁰. 87). Zie ook den Regeeringsalmanak van Nederlandsch-Indië voor 1884, deel I blz. 355/356 §§ 17 en 18.

sluit, zullen voortaan ook de volgorde van aanstelling in Indië moeten bepalen, met dien verstande echter, dat overeenkomstig art. 7 alin. 2 voor aanstellingen op Java de voorkeur moet worden gegeven aan hen die een voldoend examen in het Javaansch hebben afgelegd.

Blijkens het in de Javasche Courant dd. 8 Augustus jl. opgenomen verslag betreffende het in Indië afgenomen groot-ambtenaarsexamen van 1884 trokken zich van de 30 adspiranten 7 tijdens het onderzoek terug, zoodat er 23 geëxamineerd werden, die allen den vijfjarigen cursus eener hoogere burgerschool met goed gevolg hadden volbracht (1 in Nederland en 22 in Indië). Van deze 23 adspiranten slaagden er 14 of 61 pct., tegen 52 pct. in 1883, 50 pct. in 1882, 100 pct. in 1881, 70 pct. in 1880 en 77 pct. in 1879. Ten aanzien van de taalvakken leverde het Indisch examen de volgende uitkomsten op.

VAN DE ADSPIRANTEN DIE:	hadden zich opgegeven voor het examen in:			terwijl de uitslag van het afgelegde taalexamen was:			
				voldoende of meer dan voldoende.		onvoldoende.	
	Maleisch.	Javaansch.	beide talen.	Maleisch.	Javaansch.	Maleisch.	Javaansch.
geslaagd zijn . . .	3	1	10	13	8	„	3
afgewezen zijn. . .	5	1	3	6	3	2	1
zich hebben teruggetrokken	3	3	1	„	„	„	„
	11	5	14	19	11	2	4

Het zoogenaamde klein-ambtenaarsexamen werd in het afgeloopen jaar op verschillende tijdstippen en plaatsen in Indië afgenomen van 524 candidaten, waarvan 260 of bijna 50 pct. slaagden. In 1882 bedroeg het aantal candidaten 554 en van deze voldeden er toen 319 of ruim 57 pct. aan de eischen.

Ten aanzien van andere hier of in Indië afgenomen examens om tot den Indischen staatsdienst te worden toegelaten, komen mededeelingen voor in de hoofdstukken van dit verslag die over de betrokken diensttakken handelen.

Overtocht. Ter aanvulling van het reglement in Indisch Staatsblad 1882 n°. 125 betreffende het vervoeren van gouvernementspassagiers van en naar Nederlandsch-Indië werd bij Koninklijk besluit dd. 3 October 1883 n°. 22 (Nederlandsche Staatscourant dd. 14/15 October en Indisch Staatsblad n°. 303 *a*) eene regeling getroffen aangaande het toekennen van vergoeding wegens verblijf in quarantaine, terwijl eene latere aanvulling (Koninklijk besluit dd. 21 Mei 1884 n°. 8; Indisch Staatsblad n°. 116) de strekking had om de adsistent-hortulanussen van 's lands plantentuin te Buitenzorg alsnog te noemen onder de passagiers die overtocht in de 2de klasse genieten.

Pensioenen. Bij Koninklijk besluit dd. 22 Februari 1884 n°. 2 (Indisch Staatsblad n°. 69) werd het burgerlijk pensioenreglement (Indisch Staatsblad 1881 n°. 142 en 238) aangevuld ten einde aan Indische ambtenaren, die wegens benoeming tot hoofd van een departement van algemeen bestuur in Nederland hun Indischen dienst moeten afbreken, een Indisch pensioen te verzekeren onverschillig welke hun diensttijd of leeftijd zij. Zonder deze aanvulling zou (vermits de Nederlandsche pensioenwet in het geval niet heeft voorzien) de diensttijd in Indië doorgebracht onvergolden blijven bij de pensionneering van een Minister die tijdens zijne benoeming als zoodanig Indisch ambtenaar was.

Onderstand. Ten einde, waar het de ondersteuning geldt van landsdienaren die buiten betrekking zijn, de regeeringszorg binnen redelijke perken te houden, en tevens het lichtvaardig vragen van ontslag uit de betrekking op grond van ziekte tegen te gaan, is bij Indisch besluit dd. 21 Juni 1884 n°. 12 tot beginsel aangenomen om voortaan niet dan in zeer buitengewone gevallen, en dus alleen bij hooge uitzondering, tijdelijken onderstand toe te leggen aan landsdienaren die door eigen toedoen hunne betrekking verliezen of die, na gedurende een jaar wachtgeld dan wel non-activiteitstraktement genoten te hebben, buiten landsinkomsten geraken [1]). Het oordeel of en in welke gevallen er grond bestaat om dergelijken onderstand te verleenen, wenscht de Indische Regeering voortaan geheel aan zich voor te behouden. In verband hiermede werd bij het aangehaalde besluit ingetrokken de in 1875 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 3166) op den directeur van financiën overgedragen bevoegdheid om aan beambten, wier wachtgeld, non-activiteitstraktement of onderstand kwam te verstrijken, telkens voor den tijd van zes maanden onderstand te verleenen als zij zich daartoe hadden aangemeld onder overlegging van het bewijs dat zij geen middelen van bestaan bezaten.

In April jl. heeft de Indische Regeering de betrokken autoriteiten op het hart gedrukt om inlandsche hoofden en ambtenaren niet dan bij bepaalde noodzakelijkheid tot ontslag uit hunne betrekking of uit 's lands dienst voor te dragen, en om in het oog te houden dat het steeds de bedoeling is geweest dat de toekenning van pensioen of wachtgeld (eigenlijk onderstand) aan ontslagen inlandsche hoofden en ambtenaren beneden den rang van regent moest worden aangemerkt als eene gunst, die slechts op grond van bijzondere verdiensten of andere gewichtige redenen verleend kon worden. Het is noodig geacht op dit een en ander te wijzen, èn in het belang der beperking van 's lands uitgaven, èn ter voorkoming van te veelvuldige mutatiën in het inlandsch bestuurspersoneel, waaronder de gewenschte stabiliteit in den dienst slechts lijden kan. Ook zijn door den Gouverneur-Generaal maatregelen genomen ter voorkoming van overdrijving in het toekennen van onderstand aan weduwen van inlandsche ambtenaren.

Reis- en verblijfkosten. Bij het algemeen reglement op de reis- en verblijfkosten van burgerlijke ambtenaren (Indisch Staatsblad 1862 n°. 153 *a*) heeft de Regeering zich voorbehouden om aan de gouvernementsreizigers in sommige gewesten te vergunnen voor het gebruik van koelies meer in rekening te brengen dan het gewone bedrag van 2½ cent per koelie en per paal. In December 1883 (Indisch Staatsblad n°. 275) is dit bedrag nu voor Billiton, waar koelies niet anders dan tegen hooge betaling te verkrijgen zijn, verhoogd tot f 0,10.

Ten aanzien van twee categorieën van tijdelijke ambtenaren (bij den dienst der grondpeilingen en bij de opiumrecherche) werden in 't laatst van 1883 en het begin van 1884 toepasselijk verklaard de bepalingen betreffende de reis-, verblijf- en transportkosten voor burgerlijke ambtenaren (wat de eerstbedoelde tijdelijke ambtenaren — boormeesters — betreft, alleen voor die gevallen waarin zij zelfstandig werkzaam worden gesteld).

Onder de ambtenaren van den exploitatiedienst der staatsspoorwegen (oosterlijnen), die ingevolge Indisch Staatsblad 1881 n°. 46 vaste indemniteiten voor reis- en verblijfkosten genieten, werden bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 283, te rekenen van 1 Januari 1884, gerangschikt de adjuncten der afdeelingschefs, hoofdzakelijk ter vermijding van de tijdroovende behandeling van moeilijk te controleeren reisdeclaratiën. Tot dusver declareerden deze adjuncten ter zake van dienstreizen overeenkomstig het voor het personeel van den exploitatiedienst geldende speciale reglement (Indisch Staatsblad 1878 n°. 317).

Verwisseling van standplaats. Onderlinge verwisseling van standplaats, waar deze door ambtenaren van denzelfden rang wordt gevraagd, zal — ingevolge een in den aanvang van 1884 door de Indische Regeering aangenomen beginsel — voortaan niet anders worden toegestaan dan onder voorwaarde dat belanghebbenden zelven de reis- en verblijfkosten dragen. Wel werd dit beding reeds somwijlen aan de inwilliging van verzoeken van dien aard verbonden (verg. n°. 2836 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad), maar eenvormigheid van behandeling was ten deze niet voldoende verzekerd.

Dienstkleeding. Vermits de voorschriften nopens de dienstkleeding der Europeesche politiebeambten (hoofdschouten, schouten, onderschouten en waterschouten) deels verouderd,

[1]) Zie overigens over het beperken van het genot van nonactiviteits-inkomsten het aangeteekende op blz. 63 hiervóór.

deels onvolledig waren, werd bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 265 ter zake eene nieuwe regeling vastgesteld.

Met intrekking van de bestaande voorschriften nopens de distinctieven der demangs, marga- en kamponghoofden in de Lampongsche districten, werden bij Indisch besluit dd. 24 Juni 1884 n°. 30 de kostumen vastgesteld die bij officieele gelegenheden door de erkende volkshoofden en door de van landswege bezoldigde inlandsche ambtenaren in dat gewest gedragen mogen worden. Ingeval de bedoelde hoofden en ambtenaren van die kostumen geen gebruik wenschen te maken, is het hun verboden andere kleeding en hoofddeksels te bezigen dan die welke onder hen in zwang zijn.

Over de invoering van eene dienstkleeding voor het inlandsch personeel van den post- en telegraafdienst is reeds gehandeld op blz. 133 hiervóór.

O. Nijverheid.

I. Landbouw, boschwezen en veeteelt.

§ 1. *Java en Madura.*

a. Landbouw.

1°. Inlandsche landbouw.

De voor geregelde cultuur ontgonnen bouwvelden op Java en Madura (de vorstenlanden en de particuliere landen niet medegerekend) besloegen volgens de ontvangen opgaven in 1883 eene oppervlakte van 3 161 071 bouws of 44 948 bouws meer dan in 1882.

Bleven daarvan onbeplant 191 541 bouws, tegen 214 202 bouws in 1882, dus 22 661 bouws minder, daartegenover staat dat in 1883 slechts 971 830 bouws, tegen 1 019 295 bouws in 1882, of 47 465 bouws minder, voor twee oogsten gebezigd (tweemaal bebouwd) werden. Wanneer men de voor twee gewassen gebezigde velden tweemaal in rekening brengt, blijkt het dat in 1882 3 921 216 bouws en in 1883 3 941 360 bouws voor geregelde cultuur ontgonnen velden beplant werden, welke totalen respectievelijk tot 3 966 994 en 4 043 148 bouws stijgen, wanneer de voor één en voor twee oogsten in bebouwing genomen gronden behoorende tot de niet geregeld beplante velden mede in aanmerking worden gebracht.

Zooals in bijzonderheden kan blijken uit de in gelijken trant als vroeger ingerichte bijlagen TT, UU en VV, waarvan de tweede, betreffende de rijstcultuur, tevens de (bij schatting verkregen) oogstcijfers doet kennen, werd beplant het navolgende aantal bouws:

		in 1882.	in 1883.
voor eigen rekening der bevolking	met padi .	2 574 176 (of 64,89 pct.)	2 594 681 (of 64,17 pct.)
	„ andere eenjarige gewassen . . .	1 359 742 (of 34.28 pct.)	1 419 114 (of 35.10 pct.)
voor het Gouvernement	met suikerriet (waaronder ook de oppervlakte ingenomen door wegen en slooten door en om de riettuinen).	33 076 (of 0,83 pct.)	29 353 (of 0,73 pct.)
Te zamen als boven. .		3 966 994 bouws	4 043 148 bouws.

Uit het volgende overzicht kan blijken in welke mate de verschillende soorten van bouwland aan de beplantingen werden dienstbaar gemaakt

SOORTEN VAN BOUWLAND.		1882. (Aantal bouws.)				1883. (Aantal bouws.)			
		Beplant met padi.	Beplant met andere éénjarige gewassen.	Onbeplant gebleven.	Alzoo in 't geheel ontgonnen.	Beplant met padi.	Beplant met andere éénjarige gewassen.	Onbeplant gebleven.	Alzoo in 't geheel ontgonnen.
Bewaterbare sawahs.	1ste aanplant	1 422 870	100 956	26 082	1 549 908	1 437 962	94 664	32 293	1 564 919
	2de aanplant	166 267	458 909	. . . .	. . . .	109 880	483 879	. . . .	. . . .
Sawahs van den regen afhankelijk.	1ste aanplant	740 772	29 760	45 081	815 613	808 421	21 234	54 242	883 897
	2de aanplant	35 029	129 582	. . . .	. . . .	10 881	196 112	. . . .	. . . .
Moeras-sawahs.	1ste aanplant	56 582	54	2 400	59 036	73 248	1 261	4 129	78 738
	2de aanplant	1 111	528	. . . .	. . . .	1 024	889	. . . .	. . . .
Tegalvelden (geregeld beplante).	1ste aanplant	125 331	425 596	140 639	691 566	111 058	421 582	100 877	633 517
	2de aanplant	883	226 986	. . . .	. . . .	136	168 665	. . . .	. . . .
Te zamen alzoo voor de geregeld bebouwde velden.	1ste aanplant	2 345 555	556 366	214 202	3 116 123	2 430 689	538 841	191 541	3 161 071
	2de aanplant	203 290	816 005	. . . .	. . . .	121 921	849 545	. . . .	. . . .
Velden niet in geregelde cultuur.	1ste aanplant	25 331	13 694	. . . .	. . . .	42 071	39 677	. . . .	. . . .
	2de aanplant	„	6 753	. . . .	. . . .	„	20 404	. . . .	. . . .
Totaal der beplante velden .		2 574 176	1 392 818			2 594 681	1 448 467		
		3 966 994				4 043 148			

Als in 1883 mislukt worden opgegeven 240 080 bouws (of 9.25 pct.) van de met padi beplante, en 44 669 bouws (of 3.08 pct.) van de met andere eenjarige gewassen beplante velden. Die verhoudingen waren in 1882 2.91 en 2.93 pct. Dat in het afgeloopen jaar zooveel meer met rijst beplante velden mislukten, was hoofdzakelijk een gevolg van de felle en langdurige droogte, waardoor zich inzonderheid het tweede halfjaar van 1883 heeft gekenmerkt, en overigens van de vele ziekten in het padigewas.

Welke gewassen op de niet voor padicultuur gebezigde velden geteeld werden, blijkt (evenwel alleen wat de *geslaagde* aanplantingen betreft) uit de volgende opgaaf.

		1882.		1883.	
Suikerriet (vrijwillig geteeld) . . .	1ste aanplant	28 239		33 438	
	2de id.	5 393		4 583	
Transporteeren . . .			33 632		38 021

		1882.		1883.	
Per transport . . .			33 632		38 021
Suikerriet (op hoog gezag geteeld)	1ste aanplant	32 993		29 300	
	2de id.	83	33 076	53	29 353
Tabak . . .	1ste aanplant	25 383		32 785	
	2de id.	43 187	68 570	44 964	77 749
Indigo . . .	1ste aanplant	7 023		4 720	
	2de id.	10 361	17 384	12 357	17 077
Kapas . . .	1ste aanplant	2 800		2 554	
	2de id.	8 191	10 991	16 955	19 509
Djagong . .	1ste aanplant	257 689		246 957	
	2de id.	266 477	524 166	312 961	559 918
Transporteeren . . .			687 819		741 627

	1882.		1883.	
Per transport		687 819		741 627
Katjang . . . 1ste aanplant	50 357		57 267	
2de id.	99 159	149 516	128 832	186 099
Diverse voedingsgewassen . . 1ste aanplant	156 586		158 157	
2de id.	358 047	514 633	317 915	476 072
Totaal . .		1 351 968		1 403 798

Van deze 1351968 bouws in 1882 en 1403798 bouws in 1883 werden, blijkens de voorafgaande specificatie, voor eersten aanplant bestemd respectievelijk 561 070 en 565 178 bouws en voor tweeden aanplant respectievelijk 790 898 en 838 620 bouws.

Met betrekking tot den landbouw der bevolking worden hieronder nog eenige algemeene opgaven over de laatste vijf jaren medegedeeld, die echter in zooverre met de boven opgegeven cijfers verschillen, dat in de tweede kolom niet afzonderlijk zijn in rekening gebracht de velden die voor de tweede maal (met padi of met eenig ander eenjarig gewas) werden beplant, en dat de velden op hoog gezag met suikerriet beplant daarbij in het geheel niet zijn opgenomen.

JAREN.	Aantal bouws door de bevolking voor eigen cultuur beteeld.					Geschatte opbrengst der met padi beplante velden (in pikols padi).		Gemiddelde padiproductie per bouw (in pikols) berekend over:		Gemiddeld bedrag der marktprijzen van den pikol *rijst* in de verschillende gewesten. *a*)	
	In 't geheel. (Totaal der twee volgende kolommen.)	Beplant met padi als eerste gewas.	Beplant met eenig ander gewas als eerste gewas.	Beplant met padi als tweede gewas.	Beplant met eenig ander gewas als tweede gewas.	In 't geheel.	Alleen van den tweeden aanplant. *b*)	de beplante velden.	de geslaagde beplantingen.	Hoogste marktprijzen.	Laagste marktprijzen.
1879.	2 838 414	2 393 854	444 560	156 770	634 418	62 135 470	3 592 355	24^{36}	25^{16}	f 17,00	f 2,00
1880.	2 853 060	2 369 979	483 081	155 306	783 203	61 756 226	3 665 135	24^{45}	25^{24}	16,00	2,50
1881.	2 874 989	2 369 546	505 443	160 475	828 063	59 865 741	3 461 883	23^{66}	24^{47}	12,00	2,50
1882.	2 907 953	2 370 886	537 067	203 290	822 675	62 912 093	4 266 531	24^{44}	25^{17}	12,60	2,00
1883.	3 021 978	2 472 760	549 218	121 921	869 896	57 299 939	2 512 359	22^{08}	24^{33}	11,00	1,50

a) Eene opgaaf van de hoogste en laagste marktprijzen gedurende de verschillende maanden van 1883 en voor elk gewest afzonderlijk vindt men aan het slot van de reeds aangehaalde bijlage TT.

b) Deze opgaaf heeft alleen betrekking tot besproeibare en tot van den regen afhankelijke sawahs, dus niet tot rawahgronden en tegalvelden.

Omtrent sommige volkscultures in het bijzonder is nog het volgende aan te teekenen.

Rijstcultuur.

De buitengewone droogte waarop straks gewezen werd, was tevens oorzaak dat vele voor de padicultuur bestemde velden onbeplant moesten blijven. Gebrek aan regen toch belette op verscheidene plaatsen het aanleggen van kweekbedden, terwijl het ook meermalen voorkwam dat de kweekbedden en de reeds overgebrachte jonge plantjes door de droogte verdorden. Vooral in Bantam, waar eene groote uitgestrektheid bouwgronden staat tegenover een betrekkelijk gering getal landbouwers, en waar bovendien vele bewoners bij de ramp van Krakatau het leven lieten of dientengevolge zich niet meer op hunne vroegere woonplaatsen konden nederzetten, was de onbeplant gebleven oppervlakte weder aanzienlijk, inzonderheid in streken waar het ploegvee schaars was geworden door de veepest. Waar men over velden te beschikken had met voldoende irrigatiemiddelen gedurende het geheele jaar, ging de bevolking, voornamelijk in Bagelen en Kadoe, tot eene tweede beplanting met padi over. Het verbouwen van padi als tweede gewas wordt echter door het bestuur niet aangemoedigd, omdat zich bij dergelijke verwaarloozing der regelen van den wisselbouw dikwijls ziekten in de padi ontwikkelen en het voortbrengend vermogen van den grond er op den duur onder lijden moet.

In schier alle gewesten, alleen uitgezonderd Krawang, Preanger regentschappen en Bagelen, bleef in 1883 de padioogst beneden dien van het voorafgegane jaar. Tegenover eene meerdere productie voor de genoemde drie residentiën van 1 210 000 pikols (of ruim 9.5 pct. van de hoeveelheid die er in 1882 verkregen werd) stond voor de zeventien andere eene vermindering met ruim 13.5 pct., namelijk met 6 822 000 pikols, in welke vermindering Soerabaija, Samarang en Japara te zamen deelden voor 3 632 000 pikols. Hoofdoorzaak waren de vele mislukte beplantingen, maar in niet onbelangrijke mate waren de nadeelige verschillen ook toe te schrijven aan een minder ruim beschot van het gewas. In verschillende streken vertoonden zich in 1883 meer dan gewoonlijk ziekten in het padigewas, vooral in Soerabaija en Rembang. Ook in laatstgemeld gewest brachten dientengevolge vele velden minder op, maar ten opzichte van het geheel der productie van Rembang was dit minder merkbaar, omdat aldaar veel meer velden dan anders aan de rijstcultuur waren dienstbaar gemaakt. De padiziekte, die in beide gewesten de grootste uitbreiding verkreeg, was de » omo tepak ", elders ook wel omo lanas, parong of lebo genoemd, en identiek met de omo mèntèk welke omstreeks 1860 verscheidene jaren achtereen Midden-Java geteisterd heeft. Deze ziekte, die zich openbaart aan de bladeren, welke aan de toppen eene roodbruine kleur en op het overig gedeelte scherp aangetaste donkerbruine vlekken krijgen, komt elk jaar over kleine oppervlakten op Java sporadisch voor, maar houdt zij op sporadisch te zijn, dan verspreidt zij zich zoo snel, dat in een paar nachten duizenden bouws kunnen worden aangetast. In de twee genoemde gewesten mislukten de padibeplantingen geheel of gedeeltelijk over eene uitgestrektheid van ongeveer 100 000 bouws. Ook in Japara, Pasoeroean, Madioen en Kediri openbaarden zich ziekten in het padigewas, terwijl verscheidene velden in Japara en Samarang van eene rupsenplaag te lijden hadden. Aan de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur werd in Juli 1883 opgedragen hunne bijzondere aandacht te wijden aan en gegevens te verzamelen omtrent de oorzaken van het ontstaan der bedoelde padiziekten, de door de bevolking gebezigde middelen van bestrijding, en de padisoorten die 't best tegen de kwaal bestand blijken; terwijl zij later (in Januari jl.) nog werden uitgenoodigd om bij voorkomende gelegenheid den directeur van 's lands plantentuin aangetaste padiplanten in verschillende tijdperken van de ziekte toe te zenden.

In 't algemeen werd in 1883 den residenten aanbevolen eene meer dan gewone oplettendheid en waakzaamheid omtrent de padicultuur te doen betrachten, voor eene rationeele bebouwing der rijstvelden de grootst mogelijke zorg te doen dragen en tevens maatregelen te nemen voor het doen aanplanten van gewilde handels- en voedingsgewassen, onder welke laatsten vooral de cassave.

Deze wenken werden in de eerste plaats in Rembang en Soerabaija ter harte genomen. In schier alle dessa's van laatstgenoemd gewest waar het misgewas zich voordeed, ging de bevolking, op aansporing van het bestuur en daarin geholpen door kostelooze verstrekking van bibiet en stekken, er toe over om aanplanten van cassave te bewerkstelligen. In Soerabaija kon het bestuur buitengewone voorzieningen achterwege laten, deels omdat de tweede gewassen over het algemeen goed slaagden, deels omdat belangrijke hoeveelheden Saigon-rijst door den handel in het binnenland werden aangevoerd en de

bevolking door tal van suikerfabrieken, koffie-ondernemingen en de vele industrieën door de hoofdplaats in het leven geroepen, genoegzaam in de gelegenheid was om zich de noodige voedingsmiddelen aan te schaffen.

Hoewel ook in Rembang tweede gewassen in ruime mate werden aangeplant, bleek het toch dat voor de afdeeling Bodjonegoro, waar de bevolking weinig in de gelegenheid is om aan verdiensten te komen, nadere voorzieningen noodig waren om haar voor gebrek te vrijwaren. Bij Indisch besluit van 17 Augustus 1883 n°. 13 werd daarom een krediet van f 15 000 toegestaan voor het doen uitvoeren in daghuur, dan wel in heerendienst met eene tegemoetkoming van f 0,25 per man daags, van de werken aan bruggen in gemelde afdeeling die anders in onbetaalden arbeid zouden verricht zijn. Bij het einde van 1883 had men echter van het krediet nog slechts f 7000 behoeven te gebruiken.

Buitengewone maatregelen ter voorziening in schaarschheid van voedingsmiddelen waren in het afgeloopen jaar ook noodig voor de gewesten Bantam, Krawang, Cheribon, Tagal, Madura, Banjoemas en Bagelen.

In Bantam, waar de bevolking door de vulkanische uitbarsting van Krakatau veel had geleden, werd zooveel mogelijk door de particuliere liefdadigheid in den nood voorzien. Alleen moesten onmiddellijk na de aangerichte verwoesting eenige stranddessa's van regeeringswege aan voedingsmiddelen worden geholpen.

Wat Krawang betreft, kon de hulp zich bepalen tot één onderdistrict, waar in het begin van 1884 van gouvernementswege aan de behoeftigen rijst op krediet werd verstrekt. Voor dit doel was f 1120 toegestaan. Ook eenige andere streken in Krawang hadden in de laatste maanden van 1883 en in het begin van dit jaar, wegens de mislukking van het padigewas door groote droogte, met schaarschheid aan voedingsmiddelen te kampen, maar daar kon de tusschenkomst des bestuurs worden ontbeerd omdat de bevolking door koeliediensten dan wel door verkoop van hetgeen hare erven en tuinen opbrachten zich zelve helpen kon.

In Cheribon liet met betrekking tot de beschikbaarheid van voedingsmiddelen de toestand een tijdlang te wenschen over in eenige weinige dessa's van het district Sleeman, zoomede in het district Loerahgoeng. Eerstbedoelde dessa's werden, met tijdelijke ontheffing van heerendiensten, geholpen door verschaffing van werk waarvoor betaald werd, terwijl in Loerahgoeng, dat tot de veelooze streek behoord had, zeer te stade kwam de uitbetaling van de aan de bevolking toekomende weidegelden.

Eenige dessa's van het district Maribaija in Tagal, die wegens armoede niet genoeg zaadpadi hadden kunnen overhouden, werden hieraan van bestuurswege geholpen (November 1883), met verplichting tot terugbetaling ingeval de beplantingen slaagden.

In de residentie Madura werden in October 1883 buitengewone maatregelen genomen ten opzichte van de bevolking op het eiland Raäs, behoorende tot de onderafdeeling Sapoedi (Sumanap). Uit de regentschapskas werd namelijk eene som van f 6500 voor werkverschaffing beschikbaar gesteld, waardoor de behoeftige bevolking, die geen voedingsmiddelen meer bezat, in de gelegenheid kwam om den kost te verdienen en van het verdiende geld padi en djagong te koopen.

In het district Dajeuhloehoer (Banjoemas), waar reeds in den westmoesson van 1882/83 het bestuur had moeten helpen door verschaffing van werk tegen betaling, bleek in October 1883 die hulp andermaal noodig. Ook in de afdeelingen Karanganjar en Keboemen (Bagelen) dreigde in het najaar van 1883 gebrek aan voedingsmiddelen, daar het uitblijven van de regens het planten van tweede gewassen verhinderde. Aanvankelijk was het voldoende eenige der in heerendienst begonnen werken in betaalden arbeid te doen voltooien. Toen echter weinige weken later in verscheidene districten dier afdeelingen, ten gevolge van ziekte onder de bevolking, te vreezen stond dat vele velden door gemis aan handen onbeplant zouden moeten blijven, werden nadere voorzieningen genomen, vooral ook tot verbetering van den gezondheidstoestand (verg. blz. 106 hiervóór), en werd tevens overgegaan tot het verstrekken van zaadpadi, die op verscheidene plaatsen niet in voldoende mate voorhanden was. Ten aanzien van het gezonde gedeelte der bevolking konden de buitengewone maatregelen hier eerder een einde nemen dan in Dajeuhloehoer. Intusschen werd ook in laatstgemeld district de toestand gaandeweg gunstiger, zoodat er in Mei jl. verdere hulp van de Regeering niet meer noodig was.

De invoer van rijst op Java uit Siam, Saigon en Singapore was vrij aanzienlijk en ook van Bali werd rijst aangevoerd. Uitvoer van Java-rijst had in 1883 alleen naar Nederland plaats. Voor het overige bepaalde de handel in rijst en padi zich wederom hoofdzakelijk tot de verschillende afdeelingen en gewesten onderling.

Over het algemeen legt de inlandsche bevolking nog weinig zorg aan den dag om over goede zaadpadi te kunnen beschikken; soms wordt zelfs geen zaadpadi aangehouden, wat voornamelijk het geval is in streken die slecht van rijst zijn voorzien en waar de opbrengst te nauwernood toereikend is voor het verbruik. Ook verkoopen vele landbouwers hunne rijst dadelijk na den oogst, zonder zaadpadi te bewaren. In October 1883 werd door den Minister van Koloniën aan de Indische Regeering de vraag gedaan of het geen aanbeveling zou verdienen weder algemeene dessaschuren (dessaloemboengs) te doen oprichten, zooals die vroeger bestonden, waar dan ieder landbouwer zaadpadi voor het volgende jaar kon opleggen. Onlangs heeft de Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met het gevoelen van de meeste gewestelijke bestuurders, zich tegen dit denkbeeld verklaard. Sedert in 1866 de bevolking op Java in de bewaring van hare zaadpadi is vrijgelaten, is zij overal, behalve slechts in eenige districten der afdeeling Lamongan (Soerabaija) en in de afdeelingen Ngrowo en Trengalek (Kediri), van de gemeenschappelijke opschuring teruggekomen wegens de misbruiken, waaraan de inbrengers in de dessaloemboengs doorgaans van de zijde van het dessabestuur blootstonden. Dikwijls toch kwam het voor dat de landbouwer niet dezelfde kwantiteit of kwaliteit terugkreeg die hij ter bewaring had gegeven, daargelaten dat bij diefstal uit de loemboengs de eigenaren der zaadpadi geen verhaal hadden. De weinige zorg die de dessabesturen aan de opschuring plachten te besteden deed bovendien veel zaad bederven of verloren gaan. Eene wederinvoering der dessaloemboengs kwam eindelijk ook daarom niet wenschelijk voor, omdat daardoor zonder geldige reden de bemoeienis van het dessabestuur zou worden uitgebreid ten nadeele van de zelfstandigheid der bevolking.

In de meeste gewesten viel geen verbetering te bespeuren ten aanzien van de grondbewerking. Over het algemeen bestaat nog de verkeerde gewoonte om eerst het kweekbed te bezaaien, alvorens met het bewerken van den grond een aanvang te nemen, zoodat die bewerking nog niet is afgeloopen als de bibiet rijp is om daarop te worden uitgeplant. Van bestuurswege wordt de bevolking steeds aangespoord om eerst hare velden te bewerken, zooals dit op sommige plaatsen dan ook reeds plaats heeft.

Meer en meer begint de inlander ook aan het zaaien van korrels (sebaran) de voorkeur te geven boven het uitleggen van aren (oeritan) in de kweekbedden, terwijl ook de uitplanting in rijen van lieverlede meer in zwang komt. Voorts geraakt in sommige streken het bemesten, vooral van tegalvelden, meer in gebruik. Over het algemeen toont echter de bevolking nog weinig geneigdheid om in hare cultuurwijze verandering te brengen. Hoewel hier en daar de inlandsche hoofden op aandrang van het Europeesch bestuur in dit opzicht een goed voorbeeld geven, baten die pogingen toch doorgaans niet veel.

Ter aanvulling van de mededeelingen op blz. 116/117 hiervóór, betreffende de in verschillende gewesten van Java onder technische leiding voortgezette of in uitvoering genomen irrigatiewerken, verdient hier nog te worden aangeteekend dat ingevolge een Indisch besluit dd. 4 Februari jl. in het Noorderregentschap van Bantam door proeven op kleine schaal zal worden onderzocht in hoever, zonder te groote kosten in verhouding tot de waardeverbetering der gronden, artesische boringen aan de bevloeiing van bouwvelden kunnen worden dienstbaar gemaakt. Hierop bestaat thans eenig vooruitzicht, daar het personeel der grondpeilingen in den laatsten tijd geslaagd is in de aanwending van materieel dat kleinere afmetingen heeft, wat tot besparing van kosten leidt. Dat artesisch water met goed gevolg voor irrigatie kon gebezigd worden, was in genoemd regentschap reeds gebleken te Tjiroeas, waar

eenige landbouwers het overtollige artesisch drinkwater naar hunne sawahs hadden afgeleid.

Ten aanzien van den oogst van 1884 luiden de berichten (van Juni jl.) gunstig.

Andere voedingsgewassen.

Terwijl in 1883 in de gouvernementslanden van Java en Madura in 't geheel rijst *geoogst* werd van 2 354 601 bouws (de velden waarvan twee oogsten verkregen werden dubbel rekenende), beliep de oppervlakte waarop andere voedingsgewassen werden verbouwd, mede alleen voor zooveel de *geslaagde* beplantingen betreft, 1 222 089 bouws. Zooals uit het volgende staatje blijkt, werd het grootste gedeelte dier velden gebezigd voor de teelt van djagong en katjang.

Aard der gewassen.	Sawahs. Aantal bouws (ongerekend de mislukte velden) gebezigd voor: eersten aanplant.	Sawahs. tweeden aanplant.	Tegalvelden. eersten aanplant.	Tegalvelden. tweeden aanplant.	Totaal der geslaagde velden (in bouws).
Djagong.	17 325	222 961	229 632	90 000	559 918
Katjang.	13 082	115 799	44 185	13 033	186 099
Andere voedingsgewassen (behalve padi).	24 975	251 111	133 182	66 804	476 072
Te zamen in 1883 .	55 382	589 871	406 999	169 837	
	645 253		576 836		1 222 089
In 1882 waren de cijfers	72 281	516 570	392 351	207 113	
	588 851		599 464		1 188 315

In de reeds bovenaangehaalde bijlage VV vindt men opgaven als de hier voorafgaande voor elk gewest afzonderlijk. Vergeleken met de cijfers over 1882, volgens welke toen djagong van 524 166 en katjang van 149 516 bouws werd geoogst, is de teelt van beide gewassen in 1883 vooruitgegaan. Dat in 1883 voor de teelt van andere voedingsgewassen dan padi meer van sawahs dan van tegals gebruik werd gemaakt, is hierdoor te verklaren dat, op aandrang der besturende ambtenaren, voor bedoelde teelt vele velden werden benuttigd waarop de padicultuur mislukt was.

De oogst van tweede gewassen was in 1883 over 't algemeen gunstiger dan in het voorafgegane jaar.

Slechts in enkele gewesten werden proeven genomen met het acclimateeren van vreemde gewassen. In de Preanger-regentschappen werd voortgegaan met het planten van bruine boonen, waartoe, om verbastering te voorkomen, Kaapsche zaaiboonen ontboden waren, die echter bleken van slechte hoedanigheid te zijn. Van regeeringswege is den consul-generaal te Kaapstad verzocht om toezending van beter zaad. Terwijl in Krawang de proeven met djagong perak en katjang waspada mislukten, slaagden zij in Samarang en Pasoeroean. Ook werd in Samarang, bij wijze van proef, over eene kleine uitgestrektheid tarwe verbouwd. Het gewas gaf een goed beschot; het product werd bewaard voor bibiet.

In sommige gewesten werd, doch weder op kleine schaal, een gedeelte der sawahs na afloop van den rijstoogst voor de vischteelt gebezigd en zulks vrij algemeen met gunstigen uitslag.

Klappercultuur.

Opgaven omtrent het aantal klapperboomen op Java en Madura kunnen niet worden geleverd. De plantsoenen worden schier overal verspreid en slechts zelden als geregelde tuinen aangetroffen. Alleen sommige voorname inlandsche hoofden en hier en daar ook Chineezen houden er eigenlijke klappertuinen op na.

In het afgeloopen jaar stierven vele klapperboomen door droogte. Belangrijker echter waren de verliezen door de ramp van 26/27 Augustus 1883 aan de plantsoenen in Bantam toegebracht. In de afdeelingen Anjer en Tjiringin vernielde de vloedgolf al de klapperboomen langs het zeestrand, alleen in laatstgenoemde afdeeling ten getale van minstens 150 000, zoodat een geruime tijd zal moeten verloopen eer deze streek zich ten opzichte van dit verlies zal hebben hersteld. Ook wierpen vele klapperboomen in Bantam in de laatste vier maanden van 1883 weinig of geen product af ten gevolge van beschadiging door den asch- en modderregen.

De handel in klapperolie wordt nergens in het groot gedreven, maar bepaalt zich tot omzet in het klein op passars en in warongs. In Bagelen neemt echter de handel in olie meer en meer toe. Het artikel wordt van daar naar omliggende gewesten en zelfs naar Madioen en Kediri uitgevoerd. In Pekalongan worden veel noten geleverd aan de ter hoofdplaats aanwezige fabriek voor de bereiding van kokoszeep. Gewoonlijk betaalt men voor de noten 5 cent per stuk. De prijzen loopen echter al naar gelang van omstandigheden zeer uiteen: in Bantam bijvoorbeeld van 1 tot 5, in Krawang van 3 tot 5, in Cheribon van 3 tot 10 cent per stuk, terwijl in Japara veelal 10 cent werd bedongen. Bij verkoop in het groot zijn de prijzen lager.

De olie gold gemeenlijk f 0,30 à f 0,60 per gewone flesch, soms ook wel f 1. In Bantam werd per vat f 10 à f 30 betaald, in Samarang en Pasoeroean per pikol f 20 à f 25 en f 26,25 à f 36,25.

Tabakscultuur.

Ten gevolge van de betrekkelijk goede prijzen die met de tabak voor de inlandsche markt in den laatsten tijd behaald werden, verkreeg de teelt van dat product in het afgeloopen jaar in onderscheidene gewesten eenige uitbreiding, doch voornamelijk in Rembang, Kadoe en Banjoemas. Het omgekeerde was het geval met de teelt voor de Europeesche markt, daar het getal tabaksondernemingen steeds afnam. Van hoeveel bouws de niet voor de inlandsche markt bestemde tabak afkomstig was, is niet op te geven. Uit de lager volgende gewestelijke opgaaf, waarin de mislukte velden *niet* begrepen zijn, kan blijken dat in 1883 in 't geheel, dus zoowel voor de inlandsche als voor de Europeesche markt, op gronden van de bevolking tabak werd geoogst van ruim 9000 bouws meer dan in 1882, welke vermeerdering zich nagenoeg uitsluitend openbaarde ten opzichte van de tegalvelden waarop de tabak als eerste gewas verbouwd was. Als tweede gewas werd in beide jaren ongeveer dezelfde oppervlakte beplant, doch in 1883 koos men daartoe in veel grootere mate sawahs dan tegalvelden. De gewesten waar zoowel in 1882 als in 1883 of alleen in één dier jaren tevens tabak voor de Europeesche markt werd verbouwd, zijn in het thans volgende staatje cursief gedrukt.

Gewesten.	Aantal bouws waarvan tabak geoogst werd in 1882. Sawahs.	in 1882. Tegalvelden.	in 1882. Te zamen.	in 1883. Sawahs.	in 1883. Tegalvelden.	in 1883. Te zamen.
Preanger regentsch. .	397	3 145	3 542	700	3 283	3 983
Samarang	2 230	2 141	4 371	2 982	2 553	5 535
Rembang	4 139	4 830	8 969	7 711	7 773	15 484
Soerabaija	2 603	751	3 354	3 260	929	4 189
Pasoeroean	1 261	2 403	3 664	602	1 604	2 206
Probolinggo	69	2 702	2 771	120	2 923	3 043
Bezoeki	6 933	7 775	14 708	6 917	5 134	12 051
Banjoemas	1 469	4 086	5 555	2 304	4 696	7 000
Bagelen	627	5 434	6 061	1 391	4 926	6 317
Kadoe	3 391	2 616	6 007	3 459	5 845	9 304
Madioen.	474	1 081	1 555	464	674	1 138
Kediri	1 024	5 546	6 570	2 347	3 230	5 577
Overige gewesten . .	683	760	1 443	876	1 046	1 922
Te zamen. . . .	25 300	43 270	68 570	33 133	44 616	77 749
Daarvan was beplant als: 1ste gewas.	419	24 964	25 383	367	32 418	32 785
Daarvan was beplant als: 2de gewas.	24 881	18 306	43 187	32 766	12 198	44 964
Te zamen als boven.	25 300	43 270	68 570	33 133	44 616	77 749

Katoencultuur.

De katoencultuur is in het afgeloopen jaar eenigszins vooruitgegaan, daar de langdurige droogte aan die teelt ten goede schijnt te zijn gekomen. Waren in 1881 en 1882 voor deze cultuur (ongerekend de mislukte velden) gebezigd geworden 14 511 en 10 991 bouws, in 1883 werd kapas ingezameld van 19 509 bouws. Ruim $^2/_3$ gedeelten dier beplantingen vond men in Samarang en Madioen; elders was de teelt van minderen omvang. Bijzonderheden omtrent den oogst zijn slechts bekend nopens de gewesten Preanger regentschappen, Madioen en Pasoeroean. In eerstgenoemd gewest bedroeg de gemiddelde opbrengst 5 pikols per bouw, in Madioen 4 tot 6 pikols, terwijl in Pasoeroean van de 19 aldaar met kapas beplante bouws in 't geheel slechts ruim 10 pikols geoogst werden. Dit laatste product bracht f 12,50 per pikol op; daarentegen kon in Madioen voor de kapas slechts f 5 à f 7 per pikol worden bedongen. Het niet voor eigen gebruik benoodigde product werd bijna overal op de passars of in de dessa's aan kleinhandelaars verkocht.

Indigocultuur.

Evenals aan de katoencultuur wordt door de inlandsche bevolking ook aan de indigoteelt slechts een klein gedeelte harer bouwgronden dienstbaar gemaakt. Laat men de mislukte velden, waarvan geen opgaven voor elke cultuur afzonderlijk bekend zijn, buiten rekening, dan blijkt (zie bijlage VV hierachter) dat de indigobeplantingen der bevolking in 't geheel besloegen 17 077 bouws, tegen 17 384 bouws in 1882. Meestal werd de indigo als tweede gewas op sawahs verbouwd. In 1882 was dit het geval ten aanzien van 9310, in 1883 ten aanzien van 11 105 bouws. Gewoonlijk worden de bladeren van de indigoplant drie malen gesneden, doch van den aanplant op sawahs wordt doorgaans slechts één snit geoogst. Daarom loopt ook de geldswaarde der opbrengst van een bouw indigo aanzienlijk uiteen: in 1883 verschilde die waarde van f 30 tot f 100, in Pasoeroean en Bagelen zelfs van f 50 tot f 200, terwijl zij in Probolinggo f 125 bedroeg. De oogst was over het algemeen bevredigend. Voor zoover de indigo niet voor eigen gebruik bestemd was, werden de gesneden bladeren bij mansvrachten en de kleurstof meest in breivorm, doch ook wel in koekjes of ballen, op de passars van de hand gezet.

Suikercultuur.

Uit het volgende staatje kan worden gezien dat de teelt van suikerriet buiten bemoeienis van het Gouvernement (zoowel ten behoeve van de suikerfabrikanten die nog gedeeltelijk over gouvernementsbeplantingen beschikken, als ten behoeve van ondernemingen buiten contract met het Gouvernement,) in 1883 is toegenomen. De teelt voor de eigen behoefte der bevolking of voor de inlandsche markt nam echter eenigszins af, voor zooveel namelijk de bedoelde rietbeplantingen op bouwgronden voorkwamen (nopens die op woonerven kunnen geen cijfers worden verstrekt).

Gedurende de drie laatstverloopen oogstjaren werd namelijk voor de opgegeven drieërlei doeleinden vrijwillig geteeld suikerriet geoogst van het navolgende aantal bouws. (De mislukte velden zijn ook hier weder buiten rekening moeten blijven.)

		1881.	1882.	1883.
Ten behoeve van ondernemers in contract met het Gouvernement		9 939	13 600	16 522
ten behoeve van vrije suikerfabrieken.		10 023	9 734	11 657
voor eigen behoefte of voor de inlandsche markt.		10 190	10 298	9 842
Te zamen		30 152	33 632	38 021
Naar gelang van de soort der bouwvelden was dit riet afkomstig:	van bewaterbare sawahs	21 708	26 498	32 864
	van niet bewaterbare sawahs	2 344	2 261	1 676
	van tegalvelden	6 100	4 873	3 484
Te zamen alsvoren		30 152	33 632	38 021

Gewestelijke opgaven volgen hieronder.

	1881.	1882.	1883.
Soerabaija	5 803	9 267	8 809
Cheribon	3 480	3 677	4 283
Pasoeroean	2 364	3 198	4 146
Japara	3 802	2 867	4 289
Probolinggo	1 881	2 686	4 052
Tagal	2 458	2 557	2 760
Kediri	2 333	2 338	2 239
Rembang	1 639	1 809	1 385
Pekalongan	1 326	1 111	1 241
Elf andere gewesten	5 066	4 122	4 817
Te zamen	30 152	33 632	38 021
	a) (1 668)	a) (5 393)	a) (4583)

a) De tusschen haakjes geplaatste cijfers wijzen aan op hoeveel bouws het suikerriet geteeld was als tweede gewas.

Voor bijzonderheden aangaande de teelt ten behoeve van gevestigde ondernemingen wordt verwezen naar de hierna volgende onderafdeelingen 2°. en 3°. Wat de cultuur voor eigen behoefte of voor de inlandsche markt betreft, komen de ontvangen mededeelingen met de in 't vorig verslag opgenomenen overeen.

2°. Gouvernements-cultures.

Koffiecultuur.

Over de wijziging ten aanzien van de residentiën Pekalongan, Soerabaija en Probolinggo in 1883 gebracht in de omschrijving der *streken* waar geen voor beplanting met koffie geschikte gronden in erfpacht mogen worden uitgegeven, is reeds gehandeld op blz. 175 van het vorig verslag.

Met betrekking tot de voor de instandhouding der gouvernements-koffiecultuur te reserveeren *gronden* is men in 1883, volgens verbeterde voorschriften, begonnen met het verzamelen van nieuwe gegevens, ten einde daarop voor elk koffieplantend district een vast cultuurplan te gronden, waarvan, zonder verkregen vergunning, in 't vervolg niet zal mogen worden afgeweken. Voor sommige gewesten of gedeelten van gewesten is zoodanig cultuurplan reeds samengesteld. Onder de te reserveeren gronden zullen verscheidene plekken zijn te begrijpen, welke, om voor koffiebeplanting geschikt te worden, eerst weder met ander houtgewas dienen te worden bepoot. In verband daarmede zal in den eersten tijd zoodanige herwouding op grootere schaal moeten plaats vinden dan tot nu toe het geval was en is het denkbeeld in overweging genomen om de zorg daarvoor over te dragen van de houtvesters op de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur.

Werden in bijlage AAA van 't vorig verslag eenige cijferopgaven geleverd nopens den omvang der gereserveerde streken en gronden in elk gewest, uit de thans achter de bijlagen gevoegde kaart (waarvan reeds met een enkel woord sprake was op blz. 66 hiervóór) kan blijken in welke districten van Java de gouvernements-koffiecultuur gedreven wordt en welke gedeelten als gereserveerde streken zijn aan te merken. Ten aanzien van die gereserveerde streken, wier vroeger afgekondigde omschrijving nog niet in overeenstemming is gebracht met de tegenwoordige administratieve indeeling, is bij het aanwijzen van de ligging zooveel mogelijk met den bestaanden toestand rekening gehouden. De kaart gaat vergezeld van eene tabel, bevattende voor elk district afzonderlijk de noodige gegevens waaruit eenigermate de omvang van de koffiecultuur der inlandsche bevolking kan worden afgeleid. In de 17 gouvernements-residentiën van Java waar de koffiecultuur op hoog gezag gedreven wordt, — bestaande (met uitzondering van de particuliere landen) uit 375 districten en 27 917 dessa's, bevolkt met p. m. 15 millioen inlanders, — zijn, blijkens die tabel, in 203 districten (te zamen tellende 13 716 dessa's en eene bevolking van p. m. $7^3/_4$ millioen inlanders) 10 107 dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur betrokken. Het zielental van deze laatste dessa's vindt men niet opgegeven; maar wel blijkt dat zij p. m. 673 000 cultuurdienstplichtigen tellen, en dat de uitgestrektheid der op hoog gezag aangelegde koffieplantsoenen er ruim 137 000 bouws bedraagt. Wat de uit elk district verkregen hoeveelheid koffie betreft, vermeldt de tabel de gemiddelde jaarlijksche productie berekend over de laatste vijf jaren (1879 t/m 1883), welke

districtsgewijze opgaven bij samentrekking een totaal aangeven van 913 370 pikols, waarvan ruim de helft (481 239 pikols) voor rekening van de residentiën Pasoeroean en Preanger regentschappen komt. De gewestelijke totalen worden hieronder overgenomen, aangevuld met eene berekening betreffende de gemiddelde jaarlijksche levering per cultuurdienstplichtige in elk gewest over gemelde vijf jaren te zamen genomen.

GEWESTEN.	Districten geheel of gedeeltelijk bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.		Dessa's in de bedoelde districten (buiten die op particuliere landen).		Uitgestrektheid (in bouws) van de *op hoog gezag* aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen. *a*)	Aantal personen bij de gouvernements koffiecultuur ingedeeld.	Gemiddelde *jaarlijksche* koffieproductie (in pikols) bij doorslag over de jaren 1879 t/m 1883.	
	Aantal.	Zielental der inlandsche bevolking (behalve op particuliere landen).	Totaal.	Bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld			in de gezamenlijke koffiedistricten.	gerekend per cultuurdienstplichtige.
Bantam	4	100 036	387	153	395	7 549	5 949	0.788
Krawang	1	14 169	28	18	171	2 411	732	0.303
Preanger regentschappen	*b*) 49	1 262 100	1 210	1 089	17 793	*c*)*106 690	160 539	1.504
Cheribon	15	602 598	752	672	9 346	65 631	24 281	0.369
Tagal	6	288 562	331	331	3 227	*21 965	54 819	2.495
Pekalongan	6	219 177	599	490	3 954	*19 408	18 121	0.933
Samarang	6	297 584	628	613	8 247	*48 581	50 034	1.029
Japara	6	373 943	484	141	1 992	* 8 720	3 432	0.393
Soerabaija	1	49 357	240	240	1 036	6 085	8 028	1.319
Pasoeroean	11	406 219	981	836	40 796	46 078	320 700	6.959
Probolinggo	*d*) 6	194 042	227	213	4 912	17 604	47 968	2.724
Bezoeki	11	383 427	455	425	11 258	47 361	55 561	1.173
Banjoemas	*d*) 17	898 703	1 201	952	8 358	*69 995	11 012	0.157
Bagelen	*d*) 12	671 128	1 346	762	5 068	*55 059	21 300	0.386
Kadoe	*d*) 11	657 794	2 663	1 522	4 102	*54 979	50 407	1.916
Madioen	*d*) 21	754 417	1 164	741	9 778	*46 594	56 356	1.209
Kediri	*d*) 20	558 800	1 020	909	6 750	*48 257	24 131	0.500
Totalen voor de gouvernementsresidentiën	203	7 732 056	13 716	10 107	137 183	*672 967	*e*) 913 370	1.357

a) Slechts ten aanzien van drie districten is in de hooger bedoelde tabel afzonderlijk over de vrijwillig aangelegde (monosoeko) koffieplantsoenen gehandeld. Het district Tengger in Pasoeroean, waar geen op hoog gezag aangelegde koffietuinen worden aangetroffen, telt namelijk in deze kolom voor 12 737 bouws, onder welke uitgestrektheid dus de monosoeko-plantsoenen aldaar schijnen te moeten worden verstaan, terwijl voor de districten Tjangkreb en Loano in Bagelen, met respectievelijk 225 en 357 bouws gouvernementskoffietuinen, wordt vermeld dat zij bovendien elk p. m. 350 bouws monosoeko-aanplantingen bezitten.

b) Hieronder nog begrepen het district Gandasoli, dat eerst in Juni 1884 (Indisch Staatsblad n°. 90) van de residentie Preanger regentschappen is afgescheiden en bij Krawang gevoegd. Op de kaart echter is het aangeduid als tot Krawang te behooren.

c) De met een * gemerkte getallen leveren eenig verschil op met de gelijksoortige opgaven in bijlage WW hierachter. Uit de hier te lande beschikbare gegevens kan het verschil niet worden toegelicht.

d) Het in 't vorig verslag (bijlage AAA, kolom 6) genoemde cijfer blijkt thans als minder juist te moeten worden aangemerkt.

e) Bij raadpleging van de gewone jaarlijksche opgaven betreffende de uitkomsten der gouvernementskoffiecultuur (zie b. v. over 1883 bijlage WW hierachter) verkrijgt men over de behandelde vijf jaren als middencijfer van den jaarlijkschen oogst 924 231 pikols. Het verschil zal wel hoofdzakelijk hierin gelegen zijn dat de hierbedoelde opgaven niet geheel op dezelfde wijze of volgens dezelfde gegeven zijn bijeengebracht als met de gewone jaaropgaven het geval is.

De gebruikelijke jaarlijksche statistiek betreffende de gouvernements-koffiecultuur is vervat in de bijlagen WW en XX. Bij de afsluiting der leggers over het plantjaar 1882/83 (Juni 1883) stonden als geregelde plantsoenen te boek p. m. 115⁵ millioen vruchtdragende en 41¹ millioen jonge boomen, tegen respectievelijk 116⁶ en 43⁶ millioen in Juni 1882. De vermindering geldt hoofdzakelijk de residentie Bantam, waar 2½ millioen boomen in de leggers voorkwamen die al sinds jaren niet meer of slechts uiterst weinig vrucht gaven. Bovendien kwamen vele van die boomen voor op aan de bevolking toebehoorende en daarom weder te harer beschikking gestelde gronden. Voor zoover sommige der in Bantam afgeschreven boomen nog vruchtdragend waren, werden ze onder de ongeregelde plantsoenen opgenomen. Verder hadden een belangrijk aandeel in de afschrijvingen de residentiën Kediri, Preanger regentschappen en Banjoemas, waar, bij opneming van de oude tuinen, (in ronde cijfers) respectievelijk 800 000, 400 000 en 300 000 minder boomen werden aangetroffen dan te boek stonden. Behalve van de bovenbedoelde 115⁵ millioen boomen in geregelde tuinen werd in 1883, volgens de ontvangen opgaven, nog geoogst van 123⁶ millioen boomen in niet geregeld aangelegde plantsoenen (bosch-, kampong- en paggerkoffie), welk totaal in 1882 122⁸ millioen bedroeg.

In het volgend staatje vindt men een vijfjarig overzicht van de bijplantingen en afschrijvingen die bevolen waren en die werkelijk hebben plaats gehad, zoomede van de verdere mutatiën in het aantal boomen door betere telling enz., een en ander voor zooveel de geregelde tuinen betreft.

Jaren van aanplant.	Aantal gezinnen bij de koffiecultuur ingedeeld.	Aantal gezinnen aan welke de verplichting tot bijplanting werd opgelegd.	Aantal boomen in de op hoog gezag aangelegde geregelde koffieplantsoenen		Aantal boomen waarvan de bijplanting in geregelde tuinen bevolen werd aan het in kolom 3 genoemde aantal gezinnen:		Aantal boomen in geregelde tuinen werkelijk bijgeplant.	Andere mutatiën ten gevolge van betere telling, aardstorting enz.	Aantal boomen in geregelde tuinen aanwezig bij het einde van elk plantjaar.
			voor afschrijving bestemd (volgens het vastgestelde cultuurplan).	werkelijk afgeschreven.	in het geheel.	gemiddeld per gezin.			
1879/80	719 970	469 931	20 636 877 *a*) (2 359 994)	20 276 232	14 588 111	31	15 889 539	+ 133 120	176 942 890 *a*)(62 769 934)
1880/81	725 977	387 975	18 143 730 (1 976 692)	17 805 431	12 059 739	31	12 845 275	—2 000 014	169 982 720 (51 432 703)
1881/82	734 919	411 467	19 094 031 (603 349)	19 071 364	13 559 975	33	13 745 064	—4 399 935	160 256 485 (43 676 768)
1882/83	*b*) 721 944	391 529	15 667 387 (907 526)	15 673 387	13 188 706	34	15 009 810	—2 970 373	156 622 535 (41 140 306)
1883/84	*b*) 710 170	385 977	17 185 282 (359 866)	nog niet opgegeven.	13 238 895	34	nog niet opgegeven.	nog niet opgegeven.	nog niet opgegeven.

a) De cijfers tusschen ( ) betreffen het getal jonge, nog niet vruchtdragende boomen, waartoe worden gerekend die, welke in de

laatste drie jaren zijn bijgeplant. Deze boomen zijn reeds medegeteld bij de niet tusschen haakjes geplaatste totalen.

b) De geleidelijke vermindering van het aantal cultuurdienstplichtigen is een gevolg van de intrekking der cultuur in streken, waar de gronden zich daarvoor niet meer eigenen en de uitkomsten het werk niet loonen.

In de bij de kaart behoorende tabel, waarvan hooger sprake was, wordt het totaal der op 31 December 1883 bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeelde personen gesteld op 672 967. Slechts ten aanzien van 7 gewesten bestaat er op dit punt overeenstemming tusschen de tabel en de opgaven in bijlage WW.

Evenals in de laatstvoorgaande jaren zagen zich ook in het cultuurjaar 1883/84 ruim $^2/_5$ van het aantal koffieplantende gezinnen van verplichte bijplantingen vrijgesteld, en in verband daarmede bleef het getal in den grond te brengen jonge boomen weder belangrijk beneden het cijfer der niet meer vruchtdragende of gestorven boomen, dat geacht werd voor afschrijving in aanmerking te komen. Het verschil beliep bijna 4 millioen. Onder het af te schrijven aantal (ruim 17 millioen) bevonden zich ditmaal p. m. 360 000 jonge boomen, welk getal betrekkelijk gering is te noemen, vooral wanneer men in aanmerking neemt dat alléén de residentie Japara wegens bijzondere redenen (inkrimping van de cultuur uithoofde van slechte geaardheid der gronden en groote sterfte door de bladziekte) in dat totaal deelde voor ruim $^1/_3$, namelijk voor p. m 122 000 jonge boomen. Als redenen der vrijstelling van bijplantingen vindt men voor 45 000 gezinnen, over verschillende gewesten verdeeld, opgegeven dat zij reeds een voldoend aantal boomen in geregelde gouvernementstuinen te onderhouden hadden; voor 33 000 gezinnen, meerendeels in Pasoeroean en Probolinggo, dat zij goed produceerende vrijwillige aanplantingen (als milik-, soerangan-, merdika-, monosoeko- en kampongtuinen) bezaten; voor 25 000 gezinnen in Samarang, Kadoe, Bagelen, Probolinggo en Tagal, dat zij gebruik maakten van de hun gelaten keus om, in stede van nieuwe tuinen aan te leggen, plantsoenen te bemesten die schraal stonden of van de bladziekte te lijden hadden; voor 10 000 gezinnen in Banjoemas, dat zij reeds voor eenige jaren vooruit hadden geplant; voor 1000 gezinnen in de Preanger regentschappen, dat zij, in stede van met nieuwe bijplantingen, belast werden met het omkappen van hout, ten einde den grond eerst in 1884/85 volgens het tjeblok-stelsel (zie vorig verslag blz. 176) met koffie te beplanten. Overigens moesten vrijstellingen meerendeels verleend worden wegens het gemis aan geschikt koffieterrein binnen behoorlijken afstand van de dessa's; terwijl eindelijk de 7500 cultuurdienstplichtigen in de afdeeling Pandeglang (Bantam) van bijplantingen werden ontheven in verband met de ramp van Krakatau, en de cultuurdienstplichtigen in het district Dajeuhloehoer (Banjoemas), zoomede die uit eenige dessa's van de afdeelingen Soemedang (Preanger regentschappen) en Koeningan (Cheribon), wegens de in die streken geheerscht hebbende koortsen.

Van de cultuurdienstplichtigen aan wie in 1883/84 bijplantingen waren opgelegd, hebben 14 500 personen verkozen de bijplantingen niet in gezamenlijke tuinen, maar op eigen gronden individueel aan te leggen.

Het straks genoemde tjeblok-stelsel levert gunstige uitkomsten op en vindt in de residentiën Preanger regentschappen, Tagal en Banjoemas meer en meer toepassing. De bevolking is met deze wijze van planten zeer ingenomen en genegen daarvoor veel grootere jaarlijksche bijplantingen te bewerkstelligen dan in den regel voor geregelde gouvernementstuinen worden opgelegd. Het is echter noodzakelijk voorgekomen alleen op die gronden het tjeblok-systeem toe te staan welke daartoe door de koffie-inspecteerende ambtenaren geschikt zijn geoordeeld, en zulks om te voorkomen dat het stelsel ook worde toegepast op minder rijke gronden, waar plantkuilen noodzakelijk zijn.

Het onderhoud der in de Preanger regentschappen aan inlandsche ondernemers overgedragen gouvernements koffieplantsoenen (zoogenaamde merdika-tuinen) liet over het algemeen te wenschen over. Sedert de arbeidsloonen in genoemd gewest zoowel door den aanleg van den staatsspoorweg als door het toenemend aantal erfpachtsondernemingen belangrijk zijn gestegen, is het voor den merdika-houder moeilijk geworden om zijne tuinen met voordeel te exploiteeren. Vele merdika-houders hebben dan ook hunne tuinen niet meer in gebruik, en van deze tuinen werden er sommige afgestaan aan de dessa's op welker grondgebied zij gelegen zijn; anderen, het onderhoud niet meer waard, werden geheel afgeschreven en onder de gereserveerde gronden gerangschikt; weder andere merdika-tuinen, die nog in het bezit der oorspronkelijke houders of hunner erfgenamen gebleven zijn, worden niet meer voor de koffiecultuur gebezigd, maar zijn met kina of met inlandsche jaargewassen beplant geworden. Onder deze omstandigheden heeft de Indische Regeering, blijkens een bericht van Juli jl., geen aanleiding gevonden om alsnog over te gaan tot eene indertijd voorgestelde nieuwe regeling van de rechten en verplichtingen der zoogenaamde merdika-houders (verg. het verslag van 1881 blz. 167), terwijl zij het evenmin wenschelijk acht aan het merdika-stelsel verdere toepassing te geven. Daar het ook niet waarschijnlijk is dat zich nog inlandsche ondernemers zullen aanmelden om op den hier bedoelden voet gronden te verkrijgen, terwijl de bestaande merdika-tuinen gaandeweg zullen uitsterven en het stelsel dus weldra geheel tot de geschiedenis zal behooren, besloot de Indische Regeering tevens, ook om misverstand te voorkomen, zich van eene intrekking der ter zake bestaande bepalingen te onthouden. Bij de mededeeling van een en ander aan den resident werd verder opgemerkt dat de inlanders die nog merdika-tuinen in gebruik hebben, in hunne rechten uitdrukkelijk gehandhaafd moesten worden, terwijl uit den aard der zaak landrente zou verschuldigd zijn door die houders welke, na verstrijking van den termijn gedurende welken hun grond voor de koffiecultuur bestemd moest blijven, daarop andere gewassen waren gaan telen.

In het afgeloopen jaar moest in de verschillende gewesten veel zorg aan de kweekbedden worden besteed, omdat gedurende de maanden Mei tot September weinig of geen regen viel en het besproeiingswater dikwerf van verre moest aangebracht worden. Toch gaf het uiterlijk der kweekplanten bij het overbrengen naar de tuinen reden tot tevredenheid. Slechts op sommige plaatsen klaagde men over kleine of geelbladige kweekplantjes. In de afdeeling Pandeglang (Bantam), waar in de kweekbedden ongeveer een half millioen plantjes stonden, zijn deze allen, op eenige duizenden na, door den aschregen in Augustus 1883 verstikt.

Het onderhoud der tuinen geschiedde zooveel mogelijk op vaste tijdstippen onder toezicht der betrokken dessabesturen. In den regel liet dit onderhoud weinig te wenschen over; zelfs moesten de inspecteerende ambtenaren wel eens aanmerkingen maken over te veel arbeid in de tuinen. Op schrale aan den wind blootgestelde terreinen bleef men voortgaan met het toppen van de koffieboomen, en waar deze werkwijze met beleid werd toegepast, gaf zij over 't algemeen goede uitkomsten.

Aan eenige koffieplanters in Probolinggo werden, op voorstel van den resident, 200 stalen mestvorken ten gebruike verstrekt voor het uitroeien van de alang-alang wortels in de tuinen. Wellicht dat de inlander, het nut dezer werktuigen inziende, ze later op eigen kosten zal willen aanschaffen.

Tengevolge van de koffiebladziekte eischte het maken van open drains, het aanbrengen en in den grond mengen van mest en de diepe omwerking van den bodem meer werk dan gewoonlijk. Deze maatregelen hebben een gunstigen invloed uitgeoefend op het plantsoen, dat daardoor in staat gesteld werd om ruim voedsel uit den grond te trekken tot herstel van verloren krachten (bladeren en takken). Men mag aannemen dat op die wijze ook veel is bijgedragen tot het afnemen van bedoelde ziekte, die gedurende het afgeloopen jaar West- en Midden-Java op vele plaatsen teisterde, maar op het einde van 1883 aldaar nagenoeg verdwenen was. In het afgeloopen voorjaar breidde de ziekte zich in eenige, tot nu toe vrij wel gespaard gebleven, oostelijke residentiën uit, en wel in die mate dat men daarvan aanmerkelijke benadeeling van den oogst verwachtte. Die vrees heeft zich echter niet bewaarheid, want volgens de laatste berichten (van Augustus) werd gerekend op een oogst van ruim 1 031 000 pikols, waarvan 530 000 pikols uit Oost-Java. (Tot den oogst van 1883, groot circa 1 082 000 pikols, hadden de oostelijke residentiën p. m. 692 000 pikols bijgedragen, en tot dien van 1882, groot ruim 1 025 000, p. m. 439 000 pikols.)

Behalve de bladziekte kwamen als vijanden van de koffie

voor: de djamoer oepas in Samarang en Pasoeroean; de omo wedang in de Preanger regentschappen en Cheribon; de omo loenti (eene keversoort) in de afdeeling Bangil; de emboek emboek en olan (wormen) in Madioen, de koepoe bentoh of keti in Bezoeki.

Ten behoeve van verschillende streken, die in dit opzicht in minder gunstigen toestand verkeeren, werden koffiezaden ontboden uit streken die meer in 't bijzonder voor de koffiecultuur geëigend zijn. Zoo ontving de contrôle-afdeeling Djaboong (Soerabaija) zaad uit Malang; het district Rogodjampi (Bezoeki) gebruikte zaad uit Loemadjang (Probolinggo). Menado-zaad werd gezonden naar Japara, Samarang, Pekalongan, Tagal, Cheribon, Bezoeki, Kediri en Madioen.

De proefnemingen met het aanplanten van Liberia-koffie (in Rembang, Kediri, Bagelen, Cheribon) en van Laurina-koffie (in Madioen en Cheribon) werden voortgezet en uitgebreid. De kleine hoeveelheid Maragogipe-koffiezaad uit Brazilië (zie vorig verslag blz. 176) werd onmiddellijk na ontvangst ter uitzaaiing naar Tagal gezonden, maar kwam niet tot ontkieming. Eene nieuwe hoeveelheid gelijksoortig zaad is later, door bemiddeling van den directeur van 's lands plantentuin (verg. blz. 97 hiervóór), ter proefuitplanting naar de Preanger regentschappen en Bagelen gezonden.

De koffie-oogst viel in 1883 weder zeer gunstig uit. De groote droogte werkte pluk en bereiding zeer in de hand en maakte het nalezen uiterst gemakkelijk, zoodat weinig vruchten verloren gingen. Als tweede oorzaak van den grooten oogst kan genoemd worden dat er over het algemeen voldoende handen waren om te plukken, ook in die streken waar de bevolking in het verzamelen en bereiden van de vruchten harer uitgebreide vrijwillige plantsoenen door van heinde en verre toegestroomde hulpplukkers moet worden bijgestaan. De pluk, vroeg begonnen, was ook vroeg afgeloopen, daar de bessen bijna overal gelijktijdig rijpten.

De totale inlevering gedurende 1883 beliep voor de gouvernements-residentiën 990 381 en voor de gewesten Soerakarta en Djokjokarta 91 538 pikols, te zamen alzoo 1 081 919 pikols, tegen 1 025 216 in 1882 en 1 007 839 in 1881. Vroeger was het nog nooit voorgekomen dat *drie* jaren achtereen de gouvernements-koffieoogst (met inbegrip van de levering uit de Vorstenlanden) meer dan één millioen pikols had bedragen, en na afloop van het jaar 1884 zal waarschijnlijk geconstateerd kunnen worden dat *vier* jaren achtereen zulk eene ruime productie verkregen is. Raadpleegt men de productiecijfers gedurende de tien jaren vóór en na 1874, in welk jaar zich voor het eerst de werking kon doen gevoelen van de in 1871 ingevoerde vrijgeviger regelingen [1]) ten aanzien van deze cultuur, dan blijkt dat de oogsten gemiddeld bij doorslag hebben bedragen, buiten de levering uit de Vorstenlanden: over 1864 tot en met 1873 776 822, en over 1874 tot en met 1883 883 675 pikols per jaar, alzoo over de laatste tien jaren eene gemiddelde vermeerdering per jaar van 106 853 pikols of 13.75 pct. van het gemiddelde oogstcijfer over de tien jaren vóór 1874. Tot die vermeerdering droegen echter hoofdzakelijk slechts de residentiën Preanger regentschappen en Pasoeroean bij. Voor de overige gewesten, wanneer deze *gezamenlijk* in beschouwing worden genomen, vertoonen de oogstcijfers na 1874 zelfs een kleinen teruggang. Het volgende overzicht kan ter verduidelijking strekken.

GEWESTEN.	Gemiddelde jaarlijksche oogstcijfers (in pikols) volgens de levering in de pakhuizen, bij doorslag over onderstaande tijdvakken.						In 1883 werd ingeleverd het volgend aantal pikols.
	Over 1864 tot en met 1868.	Over 1869 tot en met 1873.	Over de beide vijfjarige tijdvakken te zamen genomen.	Over 1874 tot en met 1878.	Over 1879 tot en met 1883. *a*)	Over de beide vijfjarige tijdvakken te zamen genomen.	
Gouvernements-residentiën. Preanger reg.	102 579	97 517	100 048	154 173	165 606	159 890	102 345
Gouvernements-residentiën. Pasoeroean.	192 506	239 805	216 156	259 691	321 779	290 735	423 363
Gouvernements-residentiën. Overige gew.	475 574	445 663	460 618	429 255	436 846	433 050	464 673
	770 659	782 985	776 822	843 119	924 231	883 675	990 381
Levering uit Soerakarta en Djokjokarta.	27 123	48 020	37 571	56 588	63 853	60 220	91 538
Totalen	797 782	831 005	814 393	899 707	988 084	943 895	1 081 919

a) Op het verschil van sommige der opgaven in deze kolom met de gewestelijke opgaven op blz. 165, werd reeds daar ter plaatse de aandacht gevestigd.

Voor elk gewest afzonderlijk vindt men den oogst van 1883, het getal boomen waarvan werd ingezameld, zoomede de op de cultuur gevallen uitgaven gedetailleerd opgegeven in de boven reeds aangehaalde bijlage WW.

Eene verkorte vijfjarige statistiek volgt hieronder, tevens vermeldende den in elk jaar voor het in Nederland verkochte product behaalden gemiddelden veilingsprijs.

Jaren.	Aantal vruchtdragende boomen waarvan werd geoogst (in millioentallen): *a*)			Verkregen hoeveelheid koffie, zonder de bij het ledigvallen der pakhuizen bevonden overwichten. — Pikols.	Hoeveelheid koffie in het geheel bij de pakhuizen ontvangen. *b*) — Pikols.	Gezamenlijke kosten van de aan het Gouvernement geleverde koffie, gerekend tot aan de opschuring in de afscheepspakhuizen. *c*)	Gemiddelde prijs, waarop de pikol koffie aan het Gouvernement te staan kwam, gerekend tot aan de opschuring in de afscheepspakhuizen. *d*)	Opbrengst van de in Nederland geveilde koffie per pikol. *e*)	
	in geregelde tuinen.	bosch-, pagger- en kampong-koffie.	in 't geheel.					Bruto.	Netto (alleen na aftrekking van de kosten van afscheep, vervoer en verkoop).
1879	116^{6}	103^{7}	220^{3}	1 264 979	1 267 167	f 20 557 572	f 16,22	f $54,82^{4}$	f $50,28^{5}$
1880	114^{1}	108^{4}	222^{1}	557 649	558 280	9 723 054	17,41	50,15	$45,22^{5}$
1881	118^{5}	108	226^{5}	1 005 761	1 007 839	16 584 954	16,40	45,02	39,98
1882	116^{5}	122^{8}	238^{5}	1 024 088	1 025 216	17 086 694	16,66	$36,19^{4}$	$31,22^{3}$
1883	115^{5}	123^{6}	239^{1}	1 080 614	1 081 919	18 249 681	16,86	$38,12^{3}$	$33,31^{7}$

a) Deze opgaven hebben geen betrekking tot de plantsoenen in de residentiën Djokjokarta en Soerakarta; het van daar verkregen product wordt echter in de overige opgaven van het staatje wel verantwoord. *b*) Hieronder begrepen 22 631, 17 071, 29 378, 17 632 en 17 417 pikols koffie, in elk der opgegeven jaren als inferieure soort (tegen de helft van den gewonen inkoopsprijs) bij de pakhuizen aangenomen. (Voor een groot deel wordt de 2de soort koffie door de bevolking niet ingeleverd, maar voor eigen gebruik bestemd of ook wel ter sluik verkocht.) *c*) Deze totalen kunnen niet als volledig worden aangemerkt (zie deswege het aangeteekende in bijlage WW hierachter, wat ook voor de jaren 1879 tot en met 1882 geldt). *d*) Zie de voorgaande aanmerking. *e*) De onder dit hoofd medegedeelde cijfers betreffen alleen de opbrengst der Java-koffie; omtrent de geveilde Menado-koffie zie men § 2 dezer afdeeling.

Daar, zoovals reeds gezegd, het droge weder den pluk en de bereiding bevorderde, was onverwacht de voorraad aangeboden bereide koffie zeer groot en kostte het veel overleg om voor tijdigen geldaanvoer te zorgen. De

[1]) Deze regelingen, aanvankelijk in de Preanger regentschappen ingevoerd, en daarom als Preanger-regeling bekend, werden in 1875 toepasselijk verklaard voor de overige gouvernementsresidentiën met uitzondering van de Tenggerstreken in Probolinggo en van de residentie Pasoeroean, doch in 1877 ook voor laatstgenoemd gewest (verg. Bijblad op het Indisch Staatsblad n⁰. 2738, 3084 en 3233).

inkoop ging echter geregeld. Ook de afvoer der koffie ondervond weinig belemmering. Bij het einde van het jaar waren bijna alle inkoopspakhuizen ledig.

Het aantal dezer pakhuizen, dat in de vier voorafgegane jaren achtereenvolgens bedroeg 377, 388, 406 en 429, werd in 1883 uitgebreid tot 437, en nog voortdurend zijn nieuwe inkoopspakhuizen in aanbouw. De gelegenheid tot inlevering wordt der bevolking dus meer en meer gemakkelijk gemaakt.

In de strandpakhuizen te Pasoeroean ontstond gebrek aan bergruimte wegens den overvloedigen oogst. In dit ongerief werd voorzien door twee ongebruikte loodsen van den dienst der staatsspoorwegen tijdelijk voor de opschuring van koffie in te richten.

Voor de omwerking van de koffie binnen de pakhuizen waren weder eenige gelden noodig, maar tot een minder bedrag dan in 1882. De omstandigheid dat eenige van Java's zuidkust, voor het meerendeel te Tjilatjap, door stoomschepen ingenomen ladingen koffie hier te lande met stikschade werden aangebracht, heeft aanleiding gegeven tot een opzettelijk onderzoek naar de oorzaken, doch het is niet uitgemaakt kunnen worden of men die te zoeken had in onvoldoende behandeling der koffie vóór de aflevering uit het afscheepspakhuis, dan wel aan de wijze van inlading of stuwing aan boord. Maatregelen zijn genomen om voor het vervolg de oorzaken zooveel mogelijk te kunnen nagaan. Vooral op versche koffie, die, hoe goed ook bereid, altijd in de eerste maanden na den oogst »werkt", ook al is ze volkomen droog, kan het vervoer per stoomschip in eene soms heete en bovendien wellicht niet altijd goed geventileerde ruimte een nadeeligen invloed uitoefenen. Vroeger, bij minder snelle verzending met zeilschepen, had de koffie in de pakhuizen meer tijd om uit te werken. Om in deze zaak meer licht te verkrijgen, zal men eene vergelijkende proef nemen met verzending van dezelfde soort van koffie — en zooveel mogelijk gelijktijdig — per zeil- en per stoomschip. Intusschen is den betrokken ambtenaren bij herhaling ernstig aanbevolen er voor te zorgen, dat bij den inkoop en bij de behandeling van de koffie in de pakhuizen de daaromtrent bestaande voorschriften stipt worden opgevolgd.

De ondervinding leert dat de Preanger-, Kadoe- en Samarang-koffie, na eenige maanden in de strandpakhuizen te hebben gelegen, in kleur verbetert. Eene hoeveelheid van 150 000 pikols dezer grofboonige koffie uit den oogst van 1883 werd daarom in 't laatst van dat jaar bestemd om langer dan gewoonlijk in de pakhuizen te worden aangehouden.

In vorige verslagen werd melding gemaakt van de afschaffing in sommige gewesten van de koffiemantri's en van eene daarmede gepaard gegane uitbreiding van het aantal onderdistrictshoofden, opdat deze laatsten voortaan rechtstreeks toezicht op de koffiecultuur zouden kunnen uitoefenen. Zooals reeds op blz. 65 hiervóór werd aangeteekend, is deze maatregel sedert nog tot stand gekomen (Indisch Staatsblad 1883 n°. 284 en 286) voor de residentie Cheribon en voor het regentschap Banjoewangi (Bezoeki).

Het gebruik door de bevolking van eenvoudige handpulpers voor de machinale bereiding van het koffieproduct wordt voortdurend aangemoedigd en neemt toe in de residentiën Cheribon, Preanger regentschappen, Samarang, Pasoeroean, Probolinggo, Bezoeki en Bagelen; minder ingang vinden die werktuigjes nog bij de bevolking van Tagal, Pekalongan en Banjoemas. De twee Walker-handpelmolens in Kadoe in gebruik gegeven (zie vorig verslag blz. 177) blijven goed voldoen. In de afdeeling Patjitan (Madioen) bezigt de bevolking ramen van gevlochten bamboe, waarop zij de bessen van de roode schil ontdoet door wrijving met een breed uitgekeept stuk hout; de boon valt door de openingen van het raam, terwijl de schil daarop blijft liggen.

In afwachting van het tot stand komen der op verschillende plaatsen in Pasoeroean, buiten de twee reeds bestaande, van gouvernementswege nog op te richten pelmolens ten dienste der bevolking (verg. vorig verslag blz. 177), werd in Juni jl. eene gehuurde inrichting van dien aard, namelijk het aan eene naamlooze vennootschap toebehoorende bereidings-etablissement te Singoredjo (district Tengger) ter beschikking van de bevolking gesteld. Van de twee eerstbedoelde gouvernements-pelmolens (te Pontjo Koesoemo in het district Pakis en te Sisir in het district Penanggoengan) werd in 1883 weder gretig door velen gebruik gemaakt om de in de roode schil gedroogde koffie te ontbolsteren.

De particuliere ondernemingen voor de bereiding van de koffie der bevolking verkeerden in kwijnenden toestand. In 1883 hielden zich met deze industrie onledig: in de Preanger regentschappen 3 Chineezen en in Pasoeroean 13 Europeanen en 11 Chineezen. De 25 ondernemers in Pasoeroean (hetzelfde getal als in 1882) [1]) leverden in 't geheel slechts 7393 pikols in, waarvan 3735 pikols op West-Indische wijze bereid. Voor dit laatste product ontvingen vier der ondernemers premiën tot een gezamenlijk bedrag van f 11 204. In 1879 en 1881, toen respectievelijk 33 en 30 personen dit bedrijf in Pasoeroean uitoefenden, werden door hen achtereenvolgens 6710 en 15 035 pikols ingeleverd. Over 1880 en 1882 ontbreken dergelijke opgaven, evenals voor 1883 het geval is ten aanzien van de 3 ondernemers in de Preanger regentschappen, waar in 1882 hun aantal 2 bedroeg, die toen te zamen ruim 1219 pikols inleverden. Uit aanmerking van den geringen omvang dezer industrie heeft de Indische Regeering, blijkens een bericht van Januari jl., geen aanleiding gevonden om de bepalingen ter zake (Indisch Staatsblad 1873 n°. 54) aan eene herziening te onderwerpen.

Algemeen wordt erkend dat de bepalingen op het vervoer en bezit van koffie (Indisch Staatsblad 1879 n°. 286 en 288) gunstig werken om het op groote schaal onttrekken van koffie aan de verplichte levering tegen te gaan. De vergunning om gebrande koffie overal en tot onbepaalde hoeveelheden te mogen vervoeren en verkoopen, dient evenwel, volgens de meening van de meerderheid der gewestelijke bestuurders, tot zekere kringen van afdeelingen, districten of dessa's beperkt te worden, welke beperking geacht wordt te kunnen geschieden zonder den dessaman de gelegenheid tot het gebruik van eigen geteelde koffie te ontnemen. Voorstellen in dezen geest zijn thans bij de Indische Regeering aanhangig.

De goede uitkomsten in het afgeloopen jaar verkregen van de tijdelijke indienststelling in Tagal van eenige hulpmantri's om het ter sluik uitvoeren van koffie naar Banjoemas tegen te gaan en tevens toezicht op den pluk uit te oefenen, hebben er toe geleid dien maatregel ook voor 1884 toe te passen.

In Midden-Java klaagt men over toenemende ontvreemding van koffiebladeren, zoowel uit de gouvernements- als uit de particuliere tuinen, een gevolg van het meer in zwang komend gebruik onder de bevolking om een aftreksel dezer bladeren te drinken in plaats van een aftreksel van poederkoffie. De daders van zoodanige diefstallen zijn, wanneer ze niet op heeterdaad betrapt worden, moeilijk te vinden, omdat de identiteit der gestolen bladeren niet bewijsbaar is. Intusschen brengt dit bedrijf, meestal door vrouwen gepleegd, groote schade aan de tuinen te weeg, nog meer zelfs dan de diefstal der vruchten zelven. In het district Ambarawa (residentie Samarang) werden door een kwaadwillige p. m. 2000 koffieboompjes van een gouvernementstuin omgekapt. De dader werd gevat, maar bleef alle schuld ontkennen, zoodat in het onzekere is gebleven wat hem tot het feit gedreven had. Op grond van art. 368 juncto art. 374 van het Inlandsch Strafwetboek werd hij door den landraad veroordeeld tot vijf jaren dwangarbeid buiten den ketting, welke uitspraak in den aanvang van 1884 nog in revisie was bij het Hooggerechtshof. In een vijftal dessa's der afdeeling Trengalek (Kediri) vond men in December jl. de kweekbedden van omstreeks 4000 plantjes beroofd, die waarschijnlijk gestolen waren om ze aan particulieren (erfpachters) te verkoopen. Nog valt aan te teekenen dat tijdens de groote droogte gedurende den oostmoesson van 1883 verschillende tuinen door onvoorzichtigheid in brand geraakten, dan wel uit moedwil in brand gestoken werden, waardoor hier en daar aan de koffieplantsoenen vrij belangrijke schade werd aangericht.

De vergelijkende proeven voor de beantwoording der vraag, of het voordeel kon opleveren een gedeelte der gouvernementskoffie als gaba (in de hoornschil) te doen verschepen en hier te lande fabriekmatig te doen pellen, zijn, overeenkomstig het in 't vorig verslag (blz. 178)

[1]) De opgaaf van 22 in 't vorig verslag was, naar thans gemeld wordt, niet juist.

aangekondigde voornemen, voortgezet met koffie uit den oogst van 1883, maar evenzeer als bij de vroeger verkochte partijen — uit den oogst van 1882 — wogen de uitkomsten nagenoeg geheel tegen elkander op. Wel behaalde het product dat hier te lande de pelling had ondergaan over 't algemeen een iets hoogeren (bruto) prijs dan het door de bevolking bereide product, maar het verschil (voor de partijen uit den oogst van 1882 gemiddeld bedragende f 0,02^{88} en voor die uit den oogst van 1883 f 0,03^{19} per half K.G.) was niet aanzienlijk genoeg om de meerdere kosten van vervoer (wegens het grooter volumen) zoomede het pelloon te dekken, welke laatste uitgaaf, bij pelling in Indië, geheel wordt bespaard, omdat daarvoor aan de bevolking geen afzonderlijke betaling wordt tegoedgedaan. Het bedoelde prijsverschil gaf namelijk voor de hier te lande gepelde koffie (393 214 halve K.G. oogst 1882 en 450 021 halve K.G. oogst 1883) eene meerdere bruto ontvangst van respectievelijk f 11 324 en f 14 356, terwijl het meer betaalde wegens vracht, gevoegd bij de kosten van pelling, voor eerstgemelde hoeveelheid beliep f 13 400 en voor laatstgemelde hoeveelheid f 15 531, latende dus een nadeelig verschil voor het hier te lande gepelde product van f 2076 en f 1175. Daarentegen was voor deze koffie het uitleverend gewicht betrekkelijk grooter. Immers de in Indië gepelde partijen, met welke de proef genomen werd, leverden bij den verkoop hier te lande netto uit: oogst 1882 gemiddeld 59^{621} K.G. per afgescheepten pikol, oogst 1883 gemiddeld 59^{855} K.G. Daar voor gaba aan de bevolking $^4/_5$ van den inkoopsprijs der gepelde koffie wordt tegoedgedaan, zou de in de hoornschil verscheepte koffie slechts 80 pct. van 59^{621} en 59^{855} K.G., alzoo 47^{696} en 47^{884} K.G. per pikol, behoeven uit te leveren, terwijl zij werkelijk 49^{270} en 48^{704} K.G. per pikol heeft uitgeleverd. Over de herwaarts verzonden 3994 en 4620 pikols gaf dit een avans van 6087 en 3788 K.G., vertegenwoordigende naar de gemiddelde netto opbrengst per half K.G. eene meerdere ontvangst van f 3559 en f 2190. Trekt men hiervan af de hooger bedoelde sommen van f 2076 en f 1175, dan blijkt dat de hier te lande gepelde koffie ten slotte nog eenig voordeel heeft opgeleverd, echter van zeer weinig beteekenis.

Ter verduidelijking laat men hier de uitkomsten volgen van elke der veilingen die tot de proef betrekking hadden.

In veiling gebracht den:	Koffie hier te lande gepeld.						Koffie in Indië gepeld.					
	Bruto gewicht bij afscheep (koffie in de hoornschil). — Pikols.	Uitgeleverd netto gewicht in gepelden staat. — K.G.	Bruto opbrengst.	Netto opbrengst a)	Gemiddelde opbrengst per half K.G. Bruto.	Gemiddelde opbrengst per half K.G. Netto.	Bruto gewicht bij afscheep (koffie in gepelden staat). — Pikols.	Uitgeleverd netto gewicht — K.G.	Bruto opbrengst.	Netto opbrengst a)	Gemiddelde opbrengst per half K.G. Bruto.	Gemiddelde opbrengst per half K.G. Netto.
					Oogst 1882.							
20 September 1882.	b) 504	24 715	f 18 224	f 14 080	f 0,36^{86}	f 0,28^{48}	b) 504	29 904	f 18 799	f 16 281	f 0,31^{43}	f 0,27^{22}
25 October „	b) 408	19 947^{5}	15 064	11 755	0,37^{73}	0,29^{46}	b) 408	24 255^{5}	16 509	14 473	0,34^{03}	0,29^{83}
29 November „	b) 1 185^{8}	59 657^{5}	41 454	32 073	0,34^{74}	0,26^{88}	b) 1 185^{8}	71 335	44 044	38 443	0,30^{87}	0,26^{94}
31 Januari 1883.	b) 480	23 401	15 426	11 358	0,32^{93}	0,24^{26}	b) 480	28 598	18 143	15 724	0,31^{72}	0,27^{49}
7 Maart „	c) 1 416^{6}	68 886	57 499	45 723	0,41^{73}	0,33^{18}	c) 2 088	124 094^{5}	95 480	84 300	0,38^{47}	0,33^{96}
	3 994^{4}	196 607	f 147 667	f 114 989	f 0,37^{56}	f 0,29^{24}	4 665^{8}	278 187	f 192 975	f 169 221	f 0,34^{68}	f 0,30^{41}
					Oogst 1883.							
12 September 1883.	b) 500	24 332^{5}	f 18 207	f 14 149	f 0,37^{41}	f 0,29^{07}	b) 499	29 785	f 19 975	f 17 491	f 0,33^{53}	f 0,29^{36}
17 October „	b) 1 440	69 883	56 386	44 552	0,40^{34}	0,31^{88}	b) 1 439	85 803^{5}	55 870	48 766	0,32^{60}	0,28^{42}
21 November „	c) 1 639	82 665	58 570	44 773	0,35^{42}	0,27^{08}	c) 1 689	101 509	71 118	62 330	0,35^{03}	0,30^{70}
23 Januari 1884.	c) 841	41 005^{5}	30 291	23 262	0,36^{94}	0,28^{36}	c) 811	50 278^{5}	35 948	31 476	0,35^{74}	0,31^{30}
27 Februari „	b) 150	7 124^{5}	4 582	3 374	0,32^{15}	0,23^{68}	b) 150	9 034^{5}	5 896	5 117	0,32^{60}	0,28^{32}
	4 620	225 010^{5}	f 168 036	f 130 110	f 0,37^{34}	f 0,28^{91}	4 618	276 411	f 188 807	f 165 180	f 0,34^{15}	f 0,29^{38}

a) Na aftrekking van de onkosten op het product gevallen, gerekend van de inscheping af (daaronder ook het vervoer uit de afscheepspakhuizen) tot op de aflevering aan de koopers. De uitgaven voor de pelling van de gaba hier te lande hebben bedragen: voor de partijen uit den oogst van 1882 te zamen f 7 989; voor die uit den oogst van 1883 te zamen f 8 911. Bovendien heeft de gaba aan zeevervoer meer gekost respectievelijk f 5291 en f 6 482 en aan vracht in Indië respectievelijk f 120 en f 138 meer. b) Tagal-koffie. c) Bezoeki-koffie.

Behalve Tagal- en Bezoeki-koffie werd ook Bantam-koffie in de hoornschil aangevoerd om hier te lande fabriekmatig te worden gepeld, en wel de in 1882 uit Bantam verkregen hoeveelheid in haar geheel, doch van de levering van 1883 ongeveer de helft, daar de wederhelft (met hetzelfde schip) in gepelden staat werd aangebracht. De uitkomsten van den verkoop kunnen blijken uit het volgende overzicht.

In veiling gebracht den:	Bruto gewicht bij afscheep (koffie in de hoornschil). — Pikols.	Uitgeleverd netto gewicht in gepelden staat. — K. G.	Bruto opbrengst.	Netto opbrengst. a)	Gemiddelde opbrengst per half K. G. Bruto.	Gemiddelde opbrengst per half K. G. Netto.
			Oogst 1882.			
7 Maart 1883	3 907^{20}	193 659	f 144 714	f 116 577	f 0,37^{36}	f 0,30^{10}
20 Juni „	2 543^{36}	123 792	74 934	59 752	0,30^{26}	0,24^{13}
17 October „	1 271^{68}	61 960^{5}	45 076	36 976	0,36^{37}	0,29^{83}
21 November „	1 272^{32}	63 207^{5}	45 719	38 038	0,36^{17}	0,30^{09}
27 Februari 1884	960	46 634^{5}	29 587	23 013	0,31^{72}	0,24^{67}
2 April „	1 025^{92}	50 244^{5}	29 782	22 823	0,29^{63}	0,22^{71}
7 Mei „	1 986^{56}	97 855^{5}	60 683	46 808	0,31^{00}	0,23^{36}
	12 967^{04}	637 353^{5}	f 430 495	f 343 987	f 0,33^{77}	f 0,26^{91}
			Oogst 1883.			
17 September 1884	b) 1 607^{04}	77 735^{5}	f 49 314	f 37 544	f 0,31^{72}	f 0,24^{15}
	c) 1 233	71 335^{5}	44 110	38 862	0,30^{92}	0,27^{24}

a) Ook hier zijn als onkosten alleen in mindering gebracht de uitgaven op het product gevallen, gerekend van de verzending uit het afscheepspakhuis af. De kosten van pelling hier te lande hebben bedragen voor het product uit den oogst van 1882 f 31 516, en voor de 1607 pikols uit den oogst van 1883 f 3865. Voor de laatstbedoelde hoeveelheid werd, tegenover de met dezelfde scheepsgelegenheid verzonden 1233 pikols in gepelden staat, wegens zeevervoer f 2076 meer betaald.
b) Gewicht in de hoornschil. c) Gewicht in gepelden staat.

Van de twee ondernemers, die, zooals ten vorigen jare werd medegedeeld, met de Indische Regeering wenschten te onderhandelen over de toepassing bij de gouvernements-koffiecultuur van door hen uitgevonden bereidingsmethoden, is er één, nog vóórdat de door hem als proef behandelde kleine hoeveelheid hier te lande was aan de markt gebracht, op deze aangelegenheid teruggekomen. Alvorens nader op zijne voorstellen in te gaan, wenschte de Indische Regeering eene grootere hoeveelheid (500 pikols) van de volgens zijne uitvinding bereide koffie aan de markt te brengen, mits de adressant de bereiding zelf wilde verrichten tegen eene vergoeding van f 1 per pikol. Of de ondernemer dit hem in Februari jl. gedaan aanbod heeft aangenomen, is hier te lande nog niet gebleken.

Andere aanzoeken van particulieren om van hunne diensten gebruik te maken tot het verkrijgen van verbeteringen in de cultuur of de bereiding der gouvernementskoffie leidden — in afwachting van de maatregelen waartoe de overweging van het rapport van den in April jl. uit Brazilië teruggekeerden gouvernements-gedelegeerde (zie vorig verslag blz. 179) der Regeering aanleiding zal geven [1]) — vooralsnog slechts tot negatieve beschikkingen.

Zoo verzocht een particulier te Samarang dat hem de bewerking mocht worden opgedragen van een door de bladziekte geteisterden gouvernementskoffietuin, ten einde door de toepassing van eene bijzondere methode de productie te verhoogen en gelijktijdig de bladziekte te bestrijden. Daar de adressant echter niet de minste mededeeling deed omtrent de door hem te bezigen bewerkingswijze meende de Indische Regeering, blijkens eene beschikking van December 1883, in zijn voorstel niet te mogen treden.

Een andere particulier, hier te lande gevestigd, wendde zich herhaaldelijk tot de Regeering ten einde zijne denkbeelden omtrent eene betere behandeling en bereiding van den gouvernementskoffieoogst ingang te doen vinden. Laatstelijk verzocht hij dat het Gouvernement hem in de gelegenheid zou stellen proefondervindelijk de voordeelen aan te toonen die voor den lande uit de toepassing zijner denkbeelden zouden voortvloeien en dat hem daartoe op de aangegeven voorwaarden een in exploitatie zijnde gouvernementskoffietuin van ongeveer 600 bouws op krediet mocht worden afgestaan, met een voorschot bovendien voor een etablissement tot bereiding van het product van dien tuin. Zoowel met het oog op de bestaande bepalingen als wegens andere bezwaren werden geen termen gevonden om het plan in gunstige overweging te nemen (Juni 1884).

Door een der belanghebbenden bij koffiebereidings-etablissementen in Pasoeroean werd hier te lande het verzoek gedaan dat de Regeering, bij wijze van proef voor den tijd van vijf jaren, met hem mocht contracteeren voor het machinaal sorteeren (in grootboon, middelboon, kleinboon en rondboon) van den geheelen gouvernementskoffieoogst der residentie Pasoeroean, en zulks tegen een sorteerloon van f 0,50 per pikol. Ook op dit verzoek werd (in Maart jl. in overeenstemming met het gevoelen van het Indisch Bestuur) afwijzend beschikt, uit aanmerking van den ongunstigen uitslag der laatstelijk op eenigszins groote schaal genomen proef met den verkoop van machinaal gesorteerde en van op de gewone wijze gesorteerde Pasoeroean-koffie (verg. vorig verslag blz. 178).

Een soortgelijk verzoek van een ondernemer te Probolinggo betreffende het machinaal sorteeren der Probolinggo-koffie werd mede niet voor inwilliging vatbaar geoordeeld (Indisch besluit dd. 30 Juni 1883).

Ten slotte volgen hier de gebruikelijke algemeene opgaven nopens de uitkomsten der gouvernements-koffieveilingen gedurende het afgeloopen jaar en de eerste negen maanden van dit jaar, zoowel wat betreft het hier te lande als het in Indië aan de markt gebrachte Javaproduct.

---

[1]) Het rapport, dat aan het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië ter publiceering is afgestaan, is nog ter perse. Het werk zal door het Instituut ook in den handel worden verkrijgbaar gesteld.

Veilingen in Nederland.

Dagteekening der veiling.	Verkochte hoeveelheid (in pikols).	Aan de koopers in rekening gebrachte netto hoeveelheid (in K.G.).	Gemiddelde opbrengst per 1/2 K.G. a) Bruto.	Netto.
1883.				
31 Januari	100 866^{75}	6 013 431	f 0,29^{49}	f 0,25^{33}
7 Maart	101 018^{81}	5 974 203	0,35^{17}	0,30^{75}
11 April	100 678	5 998 759^{5}	0,34^{07}	0,29^{86}
16 Mei	100 930	6 001 096	0,30^{42}	0,26^{57}
20 Juni	93 183^{36}	5 514 139^{5}	0,29^{76}	0,25^{87}
8 Augustus	99 645	5 945 487	0,30^{28}	0,26^{60}
12 September	102 312	6 074 339^{5}	0,31^{37}	0,27^{50}
17 October	109 465^{68}	6 468 690	0,32^{74}	0,28^{80}
21 November	104 051^{82}	6 196 045	0,35^{14}	0,31^{23}
	b) 912 151^{47}	54 186 190^{5}	c) f 0,32^{09}	f 0,28^{09}
1884.				
23 Januari	95 884	5 703 090^{5}	f 0,34^{99}	f 0,30^{97}
27 Februari	97 294^{05}	5 798 681	0,33^{07}	0,28^{91}
2 April	115 200^{16}	6 881 398	0,29^{26}	0,25^{22}
7 Mei	111 487^{47}	6 652 598	0,29^{93}	0,25^{80}
11 Juni	101 321	6 063 172^{5}	0,30^{49}	0,26^{81}
13 Augustus	97 105	5 816 965	0,27^{78}	0,23^{76}
17 September	100 510^{04}	5 989 557	0,29^{45}	0,25^{37}

a) Veilingsprijs, verhoogd met de aan de koopers in rekening gebrachte 1 pct. veilingskosten, doch verminderd met de 1 1/2 pct. korting voor contante betaling.

b) Hiervan 707 584 en 15 278 pikols uit de oogsten van 1882 en 1883. De overige 189 289 pikols waren (op 14 pikols na, waarvan het oogstjaar niet opgegeven is,) afkomstig uit de oogsten van 1878, 1879, 1880 en 1881 en wel voor respectievelijk 4 693, 5966, 10 318 en 168 298 pikols.

c) Over 1882 was de algemeene middenprijs f 0,30^{61} per 1/2 K.G. Voor elk der negen veilingen afzonderlijk liep het gemiddelde toen uiteen tusschen f 0,27^{82} (November) en f 0,32^{91} (Februari).

Veilingen in Indië.

Dagteekening der veiling.	Verkochte hoeveelheid (in pikols).		Opbrengst in 't geheel.		Opbrengst gemiddeld per pikol.	
1883.						
15 Augustus. .	a) 15 000		f 455 980		f 30,40	
	b) 10 000	25 000	325 050	f 782 030	32,60^{5}	f 31,28^{1}
19 September .	a) 5 000		f 163 100		f 32,62	
	b) 5 000		170 600		34,12	
	c) 15 000	25 000	471 150	804 850	31,41	32,19^{4}
15 November .	c) 23 200		f 810 490		f 34,93^{4}	
	d) 1 800	25 000	77 850	888 340	43,25	35,53^{3}
20 December. .	c) 14 600		f 520 040		f 35,61^{9}	
	d) 400		16 880		42,20	
	e) 10 000	25 000	463 170	1 000 090	46,31^{7}	40,00^{2}
		100 000		f 3 475 310		f 34,75^{3}
1884.						
13 Augustus. .	a) 14 000		f 407 500		f 29,11	
	b) 11 000	25 000	322 270	f 729 770	29,30	f 29,19^{1}
17 September .	a) 5 000		f 142 750		f 28,55	
	b) 5 000		144 300		28,86	
	c) 15 000	25 000	418 650	705 700	27,91	28,22^{8}
		50 000		f 1 435 470		f 28,70^{9}

a) Samarang-koffie. *b*) Kadoe-koffie. *c*) Pasoeroean- (Malang-) koffie. *d*) Pasoeroean- (Sisir-) koffie. *e*) Preanger-koffie.

Volgens de verkoopvoorwaarden moet de in Indië door het Gouvernement geveilde koffie uiterlijk binnen drie maanden na den dag van verkoop zijn in ontvangst genomen,

bij gebreke waarvan het product (waarvoor gedurende de derde maand na den dag van verkoop een bewaarloon van 7 cent per pikol verschuldigd is) voor rekening en risico van den kooper op nieuw publiek wordt verkocht. Wanneer daartegen geen bezwaar bleek te bestaan, werd nu en dan aan de koopers op hun verzoek vergund om de gekochte koffie, mits geheel op eigen risico en tegen betaling van het gewone bewaarloon, langer dan drie maanden in de gouvernements-pakhuizen te laten. Ten einde te veelvuldige herhaling van dergelijke aanzoeken te voorkomen, waartoe allicht aanleiding kon bestaan in de omstandigheid dat opslag in particuliere pakhuizen meer kost, is sedert den aanvang van 1884 voor hen die hunne koffie niet dadelijk wenschen te verschepen het bewuste bewaarloon, in overeenstemming met hetgeen voor plaatsruimte bij opslag in entrepot verschuldigd zou zijn, verhoogd van 7 tot 20 cent per pikol en per maand of gedeelte van eene maand.

Suikercultuur.

Voor het oogstjaar 1883 beschikten de 94 op contract met het Gouvernement werkende suikerondernemingen (1 minder dan vroeger daar voor Soerawinangon in Cheribon — met 400 bouws gouvernements-aanplant — het contract met den oogst van 1882 is afgeloopen) over 26 416 bouws op hoog gezag beplante suikerrietvelden, terwijl de gouvernementsbeplantingen voor het oogstjaar 1882 ten behoeve van dezelfde ondernemingen 29 440 bouws hadden bedragen. De vermindering met 3024 bouws was het gevolg van de toepassing voor de vierde maal van de bevolen jaarlijksche inkrimping van den gouvernements-aanplant met $^1/_{13}$. Daarentegen beschikten bedoelde 94 ondernemingen voor 1883 over 16 522 bouws riet, verkregen buiten tusschenkomst van het Gouvernement, dat is over 3564 bouws meer dan voor 1882, zoodat het totaal der rietbeplantingen, ondanks de inkrimping van de gouvernementscultuur, nog met 540 bouws was toegenomen. In 't geheel waren er 59 ondernemers die de derving van gouvernementsriet ten volle goedmaakten door uitbreiding hunner particuliere aanplantingen of door meerderen opkoop van door de bevolking voor eigen risico geteeld riet, en zelfs verwerkten er 54 hunner in 't geheel nog 1254 bouws riet meer dan in 1882. Van de 35 overigen verwerkten er 2 (die thans 63 bouws minder gouvernements-aanplant hadden) in 't geheel geen particulier riet (in 1882 had één hunner 10 bouws vrijwilligen aanplant), waren er 26 die de inkrimping der gouvernementscultuur slechts ten deele (op 229 bouws na) goedmaakten, en 7 (met 215 bouws gouvernements-aanplant minder dan in 1882) die ook hunne particuliere aanplantingen inkrompen, en wel met 197 bouws.

Over het algemeen heerschte er bij de Europeesche fabrikanten [1]) een voortdurend streven om het fabrikaat te verbeteren en te vermeerderen, waartoe krachtig medewerkten de in verschillende gewesten opgerichte vereenigingen van suikerfabrikanten, waarvan vooral vermelding verdient die in Tagal, welke geregeld maandelijks vergaderde en ter bespreking van de belangen der industrie ook bijeenkomsten hield met de vereenigingen der naburige residentiën.

Talrijk waren weder de ondernemingen die òf nieuwe machinerieën kregen òf de bestaande toestellen verbeterden. Aan menige fabriek was een scheikundige verbonden. Bij de onderneming Karangsambong in Cheribon werd in het afgeloopen jaar voor het eerst gebruik gemaakt van electrische verlichting.

Aan de gegevens voor elke onderneming in het bijzonder opgenomen in bijlage YY hierachter worden, met betrekking tot de uitgestrektheid der aanplantingen voor den oogst van 1883 en de daarvan verkregen productie, de navolgende totaalcijfers ontleend, met bijvoeging van de gelijksoortige opgaven over de vier voorafgegane oogstjaren, die echter ook tot Soerawinangon betrekking hebben, van welke onderneming de productie gedurende bedoelde vier jaren klom van 18 186 tot 40 528 pikols, deels ook ten gevolge van het verwerken, voor 't eerst in 1880, van particulier riet (in 1880 12, in 1881 276 en in 1882 281 bouws).

OOGSTJAREN.	Uitgestrektheid der suikerrietvelden (in bouws)				Opbrengst in pikols suiker (buiten de stroop) met inbegrip van het product van den vrijwilligen aanplant	
	beplant door tusschenkomst van het Gouvernement, of door het Gouvernement zonder aanplant verstrekt. *a*)	vrijwillig beplant (gronden door de ondernemers gehuurd en gronden waarvan zij het riet door opkoop verkregen). *b*)	in het geheel beplant geweest (gouvernements- en vrijwillige aanplant te zamen).	waarvan het riet is verwerkt geworden (dus na aftrekking van de mislukte of vernielde aanplantingen).	In het geheel.	Gemiddeld per bouw.
1879	38 668	4 521	43 189	43 129	2 677 304	62.08
1880	35 725	6 678	42 403	42 266	2 548 667	60.30
1881	32 768	9 946	42 714	42 514	3 193 786	75.12
1882	29 840	13 239	43 079	*c*) 42 955	3 233 650	75.28
1883 *d*)	26 416	16 522	42 938	*c*) 42 790	3 605 804	84.27

a) Verstrekking van gronden zonder aanplant geschiedde alleen voor de eerstvermelde drie oogstjaren.

b) De oppervlakte waarvan in elk der opgegeven oogstjaren het opgekochte riet afkomstig was, bedroeg achtereenvolgens (bij schatting) 61, 275, 928, 1636 en 1034 bouws.

c) Bij de hier voorkomende opgaven over 1882 en 1883 zijn ook in mindering gebracht respectievelijk 80 en 130 bouws gouvernementsriet, aangeplant ten behoeve van de fabriek Gending in Probolinggo, doch niet bij die onderneming, maar bij de particuliere fabriek Maron (in dezelfde residentie) verwerkt.

d) De opgaven over 1883 hebben betrekking tot 94, die over de andere jaren tot 95 ondernemingen.

Terwijl in 1881 en 1882 slechts 4 en 7 ondernemingen meer dan 100 pikols per bouw verkregen, was dit in 1883 bij 18 fabrieken het geval, en wel bij 8 die tusschen de 101 en 108 pikols maakten (Adiwerna in Tagal, Petjangaän en Pakkies in Japara, Balongbendo, Watoetoelies en Brangkal in Soerabaija, Djaboeng in Probolinggo en Redjosari in Madioen), en bij 10 wier productie tusschen de 109 en 123 pikols per bouw bedroeg (Pangka en Tjomal in Tagal, Krian, Kremboong, Sentanenlor, Gempolkrep en Djombang in Soerabaija, Wringinanom, Olean en Pandji in Bezoeki). Over 't algemeen was ook bij de overige ondernemingen de suikerproductie van 1883 gunstig te noemen. Eenige fabrieken verkregen zelfs meer dan ooit te voren. De twee ondernemingen die de kleinste productie per bouw hadden, waren: de Hoop in Pasoeroean met ruim 34, en Bajoeman in Probolinggo met circa 41 pikols per bouw. Onder de oorzaken van de geringe uit-

[1]) Voor zooveel uit de opgaven in den Regeeringsalmanak van Nederlandsch-Indië voor 1884 (deel I blz. 132* en volgende) is na te gaan, behoorden 19 van de 94 op contract met het Gouvernement werkende suikerfabrieken geheel of gedeeltelijk aan Chineezen en 1 aan eene inlandsche vrouw. Die 20 fabrieken waren in de verponding aangeslagen voor eene gezamenlijke waarde van f 4 713 000; de 74 overigen voor eene gezamenlijke waarde van f 18 386 000.

komsten worden genoemd eene minder goede werkwijze, eene gebrekkige installatie tot verwerking van het riet en het niet behoorlijk bemesten van de minder vruchtbare gronden.

In welke mate zoowel in 1882 als in 1883 de gemiddelde productie per bouw voor de verschillende ondernemingen in elk gewest uiteenliep, kan uit de volgende tabel blijken.

GEWESTEN.	Aantal ondernemingen.	Verkregen hoeveelheid pikols suiker (dus buiten de stroop). 1882. a)			1883.		
		In het geheel.	Gemiddeld per bouw. Laagste en hoogste cijfers der verschillende ondernemingen.	Gemiddeld per bouw. Bij doorslag over al de ondernemingen.	In het geheel.	Gemiddeld per bouw. Laagste en hoogste cijfers der verschillende ondernemingen.	Gemiddeld per bouw. Bij doorslag over al de ondernemingen.
Cheribon	9	263 311	50.82 à 81.08	65.86	293 211	49.97 à 98.92	71.91
Tagal	8	321 131	73.00 „ 109.59	86.95	370 517	79.59 „ 120.08	100.57
Pekalongan	3	122 926	68.11 „ 90.98	78.59	139 223	84.91 „ 89.68	87.56
Samarang	4	149 531	59.05 „ 77.42	69.90	162 116	72.50 „ 87.98	78.01
Japara	9	337 957	49.44 „ 98.64	69.53	407 876	58.37 „ 107.84	83.35
Rembang	1	20 000	......	51.81	21 032	......	56.84
Soerabaija	19	686 320	47.25 „ 103.07	78.00	838 355	66.93 „ 122.98	94.65
Pasoeroean	17	372 914	25.54 „ 82.14	62.50	426 025	34.18 „ 92.27	70.16
Probolinggo	10	383 260	44.66 „ 103.29	74.00	388 528	40.51 „ 103.21	75.08
Bezoeki	5	244 247	90.65 „ 129.98	107.55	260 963	97.15 „ 118.31	108.91
Banjoemas	1	44 166	......	109.86	37 000	......	92.50
Madioen	2	66 077	79.86 „ 93.84	88.10	64 778	73.94 „ 100.67	90.34
Kediri	6	181 282	58.70 „ 94.59	79.96	196 180	67.15 „ 88.72	79.07
Te zamen	94	3 193 122	25.54 à 129.98	75.36	3 605 804	34.18 à 122.98	84.27

a) De fabriek Soerawinangon niet medegerekend.

Raadpleegt men de in de aangehaalde bijlage YY voorkomende opgaven omtrent de uitgaven waarop de van gouvernementswege verstrekte 26 416 bouws suikerriet den lande zijn te staan gekomen, dan blijkt dat de betalingen aan de grondbezitters en rietplanters bedroegen f 4 405 411, en die aan de dessahoofden en inlandsche ambtenaren f 386 947, alzoo te zamen f 4 792 358, waartegenover het Gouvernement van de ondernemers te ontvangen had · wegens terugbetalingen f 4 761 122, wegens cijns voor de gouvernements-aanplantingen f 2 782 814, en wegens cijns voor de vrijwillige aanplantingen f 412 925, alzoo te zamen f 7 956 861. Het totale voordeel voor 's lands kas uit de suikercontracten voortvloeiende bedroeg derhalve in 1883 f 3 164 503. Over 1882 was deze berekening voor dezelfde 94 ondernemingen, dus buiten Soerawinangon [1], als volgt: uitgaven ten laste van den lande f 5 376 970, ontvangsten, zoo wegens terugbetalingen door de ondernemers als wegens cijns f 8 704 593; voordeelig verschil f 3 327 623.

Vrijstelling van cijns werd voor 1883 alleen verleend aan de ondernemers van Djatibarang (Tagal) ter zake van 2½ bouws gouvernements-aanplant, waarop het rietplantsoen door brand vernield was. Afgewezen werd een verzoek om vrijstelling van cijns wegens 182 bouws misgewas onder de gouvernements-beplantingen ten behoeve van de ondernemingen Paroengdjaija, Glagamidang, Ardjowinangon en Gempol in Cheribon. De hoofdadministrateur, tevens medeeigenaar, dezer vier fabrieken meende het misgewas te moeten toeschrijven aan uitputting van den grond, en verzocht dat van regeeringswege middelen mochten worden beraamd tegen het aanstonds weder beplanten met tweede gewassen, inzonderheid door Chineezen, van de voor de gouvernements-suikercultuur gebezigde velden, zoodra zij van het riet waren ontdaan. Bij een Indisch besluit dd. 23 Mei 1883 werd aan den adressant te kennen gegeven dat aan het geopperde bezwaar reeds ten deele werd te gemoet gekomen door art. 13 van Indisch Staatsblad 1871 n°. 163, waarbij de verhuur aan niet-inlanders van bij de gouvernementscultures ingedeelde velden op straffe van nietigheid is verboden, maar dat overigens de Regeering geen bevoegdheid bezit om de vrijheid der bevolking aan banden te leggen in het beplanten van hare gronden met het gewas harer keuze, ook niet waar 't velden geldt welke later hetzij voor den gouvernements-, hetzij voor den particulieren aanplant van suikerriet zullen worden gebezigd. Aan de ondernemers die het verbouwen van sommige gewassen, als schadelijk voor hunne belangen, wenschten te zien nagelaten, bleef dus slechts over zich daaromtrent met de bevolking te verstaan buiten tusschenkomst van het bestuur. Op een verzoek van bedoelden hoofdadministrateur om uitstel voor de voldoening van de in November en December 1883 verschuldigde sommen wegens cijns en plantloon ter zake van dezelfde vier fabrieken werd later, ook in verband met eene in Cheribon geconstateerde ziekte in het rietgewas (zie lager), tot tweemalen toe gunstig beschikt.

Naarmate de gouvernements-suikercultuur wordt ingekrompen, heeft ook eene geleidelijke vermindering plaats van het aantal der met het toezicht belaste mantri's. Gedurende 1883 vervielen er 7.

In verband met den van de zijde der Tweede Kamer [2]) geopperden twijfel, of bij de regeling van de jaarlijksche inkrimping van den rietaanplant op hoog gezag wel geheel in overeenstemming met de voorschriften (Indisch Staatsblad 1871 n°. 213, § 4) wordt te werk gegaan, zijn onlangs door het Indisch Bestuur eenige inlichtingen verstrekt. Ten aanzien van het beweren dat op vele plaatsen de inkrimping der cultuur over *alle* dessa's zou verdeeld worden, waardoor alle rietplanters vooreerst cultuurdienstplichtig bleven, en dat de inkrimping elders zóó zou zijn geregeld dat zij aan de meest bezwaarde dessa's het laatst ten goede zou komen, blijkt uit de ontvangen inlichtingen dat het wel is waar eenige weinige malen is voorgekomen dat de inkrimping over alle dessa's werd verdeeld, hetgeen ook bij de aangehaalde § 4 niet geheel verboden is, maar dat zij in de meeste gevallen, zoowel in het voordeel der bevolking als van de fabrieken, dessa's gewijze geschiedt. In 1878, het jaar voorafgaande aan dat waarin de trapsgewijze vermindering der gouvernements-suikercultuur een aanvang nam, waren bij die cultuur ingedeeld 4838 dessa's, en in 't laatst van 1883 nog slechts 2888 dessa's; in 1851 van deze laatsten is tot dusver in de gouvernements-aanplanting geen verandering gebracht. Er zijn dus 1950 dessa's geheel, en 1037 dessa's ten deele vrijgesteld geworden. Bij het bepalen hoe de jaarlijksche inkrimping zal geschieden, wordt in de eerste plaats gelet op de belangen der bevolking. Zijn er gronden die zeer ver van de fabriek verwijderd liggen, die gebrek aan water hebben, of die

[1]) Deze onderneming, waarvoor nog de oude voorwaarden golden, leverde over het laatste contractsjaar (1882) den lande een voordeel op van f 59 174 (verg. vorig verslag bijlage DDD noot *f*.)

[2]) Zie blz. 16 van het Voorloopig Verslag betreffende het eerste ontwerp der Indische begrooting voor 1884 (Zitting 1883—1884—4 n°. 46.)

bijzonder moeilijk te bewerken zijn, zoo komen deze het eerst in aanmerking om uit te vallen. Heeft men met bezwaren van dezen aard geen rekening te houden, dan tracht men de vermindering zoodanig te regelen dat zoowel de wenschen van den ondernemer als die der bevolking bevrediging vinden.

De overgave aan de fabrikanten van het door tusschenkomst des bestuurs geplante riet geschiedde algemeen in den loop van de maand Mei, en uiterlijk op den 1sten Juni waren alle velden overgegeven.

Waar, na de overgave van de tuinen aan de ondernemers, rietdiefstallen plaats hadden, kwam dit meestal voor bij het transport van het riet. In sommige gevallen werden de daders ontdekt, die doorgaans onder de karrevoerders te vinden waren. Veelal bepaalde de ontvreemding zich tot weinige rietstokken die zij voor versnapering bezigden, maar op sommige plaatsen diende het gestolen riet ook om er met handmolens suiker uit te fabriceeren.

Rietbranden hadden wederom in vele gewesten plaats, doch slechts bij uitzondering werden oppervlakten van beteekenis door brand vernield. Moedwil was gewoonlijk oorzaak van den brand, hier en daar ook onvoorzichtigheid. De meeste rietbranden kwamen voor in Bezoeki, vooral bij de onderneming Pandji, bij welke eene oppervlakte van 30 bouws daardoor beschadigd werd. Naar het schijnt had men hierbij te denken aan ontevredenheid der bevolking, doordat zij wegens het lang te veld blijven van het riet hare padi eerst zes weken later kon uitplanten dan bij andere ondernemingen het geval was. Bij eene andere fabriek in Bezoeki scheen de drijfveer van den brandstichter (die gevat werd) gezocht te moeten worden in wrevel omdat hij niet tot dessahoofd verkozen was. Een andere maal werd een der rietsnijders er op betrapt dat hij onder het snijden het veld in brand stak, wellicht om door opruiming van de bladeren in weinig tijd veel riet te kunnen snijden. Dat dit laatste dikwijls de reden is van de rietbranden, valt af te leiden uit het feit dat zulke branden meermalen voorkomen den avond vóór den dag waarop het riet gesneden moet worden. Somtijds moest de oorzaak van den brand worden gezocht in de zucht tot wraakneming op de fabriekmandoors, hoewel zulks meestal niet afdoende bewezen kan worden.

Begunstigd door het droge weder, ondervond men met het snijden en het vervoeren van het riet over het algemeen geen noemenswaardige moeilijkheden. Alleen werd in Cheribon het riettransport eenigermate belemmerd door monden klauwzeer onder het vee. De eigenaren van Djatibarang in Tagal en een paar ondernemers in Kediri hadden te klagen over slechte nakoming door de karrevoerders van hunne contractueele verplichtingen, maar het instellen van civiele actiën leidde meestal tot goede uitkomsten. Bij een der fabrieken in Pasoeroean, die in 1883 in andere handen was overgegaan, kon de nieuwe eigenaar geen genoegzaam aantal karrevoerders verkrijgen, omdat de lieden die er vroeger dit bedrijf uitoefenden, wegens minder goede behandeling door den vorigen ondernemer, naar andere fabrieken waren verhuisd.

De rietvervoerders wonen grootendeels in de dessa's die in de nabijheid der fabrieken gelegen zijn, en slechts weinige ondernemingen (als zoodanig worden o. a. genoemd Kaliwoengoe in Samarang, Pakkies, Trangkil en Langsee in Japara en Soekodono in Probolinggo) moesten de noodige vervoermiddelen voor een groot deel op verderen afstand zoeken. De fabrikanten in Bezoeki lieten hunne karrevoerders zelfs uit Pasoeroean en Probolinggo komen.

Werden in 't vorig verslag de fabrieken genoemd die, ten einde de aan het rietvervoer verbonden bezwaren te overwinnen, gebruik maken van het vervoer over rails, thans dient gemeld te worden dat de onderneming Krembong in Soerabaija voor het vervoer van de suiker naar den spoorweg [1]) een stoomtram heeft, welke ook dient om het riet uit die tuinen welke langs de baan gelegen zijn naar de fabriek te transporteeren, terwijl het plan bestaat om zijlijnen naar de overige tuinen aan te leggen ten einde de karren geheel te kunnen ontberen.

Volgens de in de boven aangehaalde bijlage YY voorkomende opgaven betreffende de bij de fabrieken gebezigde werkkrachten waren aan allen te zamen — voor zoover is opgegeven (ten aanzien van een elftal ondernemingen is het cijfer oningevuld moeten blijven) — 7770 ambachtslieden en andere arbeiders vast verbonden, en werden gedurende den maal-tijd 29 870 en bij het afwerken van het product omstreeks 8700 koelies gemiddeld per dag gebezigd.

In den regel zijn de gebezigde ambachtslieden (metselaars, timmerlieden, smeden, blikslagers, kopergieters) en zij die andere bedrijven ten dienste der suikerindustrie uitoefenen, zooals mandenmakers, pottenbakkers, kalkbranders, enz., in den omtrek der fabrieken gevestigd. De Samarangsche fabrieken trekken evenwel vele arbeiders uit Pekalongan, en die in Bezoeki uit Madura. In Tagal zijn er ondernemers die zich voor de fabricage ook bedienen van Chineesche suikerkokers.

Bleven de loonen overal vrij wel gelijk, te Wonopringo in Pekalongan was daarin eenige stijging te bespeuren. Over het algemeen liepen zij per dag van f 0,25 (met één katti rijst) tot f 0,45; vrouwen en kinderen verdienden iets minder. Schier algemeen kwam echter taaksgewijze betaling meer in zwang. Op die wijze konden gewone arbeiders een dagloon van f 0,45 à f 0,80, bekwame ambachtslieden soms f 2 per dag verdienen.

Om van een genoegzaam getal fabriekarbeiders verzekerd te zijn, moest men veelal voorschotten verleenen, waarbij de gegoeden in den regel voor de minder gegoeden borg waren. Hierdoor kwam contractsbreuk zeldzamer voor, en slechts in drie van de dertien gewesten, namelijk in Pekalongan, Banjoemas en Kediri, werd geklaagd over slechte nakoming van de aangegane verbintenissen.

Met opzicht tot de verstrekking van water voor de werkzaamheden in de fabrieken waren blijkens 't vorig verslag (blz. 181) de onderzoekingen (die van den daarvoor gecommitteerden waterstaatsambtenaar op de ambtenaren van het binnenlandsch bestuur waren overgegaan) toen nog in te stellen voor zooveel aangaat 7 fabrieken in Cheribon, 2 in Pekalongan, 2 in Japara en 2 in Pasoeroean. In het voorjaar van 1884 waren alleen ten aanzien van de Cheribonsche fabrieken nog geen voorstellen bij de Indische Regeering ingekomen. Wat de vier laatstbedoelde fabrieken betreft (Pakkies en de Hoop — of Maijong — in Japara, zoomede Ardiredjo en Ardjosari in Pasoeroean) heeft zij zich vereenigd met de meening dat in de waterverstrekking aan die ondernemingen geen verandering noodig was, doch bij de twee andere (in Pekalongan) zijn de op dit punt bestaande regelingen gebleken herziening te behoeven. Dientengevolge is voor Wonopringo de verstrekking van molenwater ingekrompen, terwijl aan den ondernemer van Kalimati de beschikking over water als drijfkracht geheel is ontnomen, zoodat de molen voor de vermaling van het riet en de verdere werktuigen voor het bereiden van de suiker reeds dit jaar door stoomkracht zouden moeten gedreven worden. Dezelfde verplichting werd ook opgelegd aan de ondernemers van Bekassi-Oost (Pasoeroean).

De verstrekking van voedings- en injectiewater voor de stoomtoestellen in den oostmoesson, ofschoon — zooals altijd — niet geheel zonder invloed op de volkscultures, bracht echter nergens eenig nadeel van beteekenis voor den landbouw te weeg.

Evenals het riettransport kon ook het vervoer der suiker bijna allerwegen zonder noemenswaardige moeilijkheden plaats hebben. Alleen in Cheribon werd daarin eenige vertraging ondervonden ten gevolge van de boven besproken ziekte onder het vee aldaar. Het suikertransport in Kediri en Madioen geschiedt sedert eenigen tijd per staatsspoor naar Soerabaija (zie de noot hiernevens).

Omtrent de cultuurwerkzaamheden in 1883 (voor den oogst voor 1884) is het volgende gemeld.

Overal kwamen in 1883 de gronden tijdig plantklaar. Slechts eenige gronden in Probolinggo, welke wegens gebrek aan irrigatiewater niet tijdig genoeg met padi badden kunnen worden beplant, maakten hierop eene uitzondering.

Is bij het aanleggen van de tuinen de Reynoso-cultuurwijze, min of meer gewijzigd, het meest in zwang in

[1]) Uit bijlage BB hierachter blijkt dat in 1881, 1882 en 1883 langs de toen nog gedeeltelijk in aanleg zijnde Oosterlijnen der staatsspoorwegen achtereenvolgens werden vervoerd p. m. 312 000, 476 000 en 683 000 pikols suiker. Over de invoering in 1884 van een nieuw vrachttarief voor het vervoer per staatsspoorweg is gehandeld op blz. 124 hiervóór.

Probolinggo, Bezoeki en in de afdeeling Bangil (Pasoeroean), — waar overvloed van ploegvee bestaat vond men hier en daar nog het oude of broedjoelan-systeem oegepast.

Over het algemeen had de verstrekking van bibiet geregeld plaats en kwamen de fabrikanten in hun eigen belang daarbij de planters naar billijkheid te gemoet. Schier bij alle ondernemingen is het van ouds gebruikelijk (en door het bestuur nimmer verboden — zie nº. 2593 en 3012 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad —) dat de rietstok, waarvan de bibiet wordt genomen, door de cultuurdienstplichtigen bij die gelegenheid gesneden of uitgetrokken wordt. De bevolking beschouwt zulks nergens als iets dat van haar niet gevorderd zou mogen worden. Nimmer echter snijden de cultuurdienstplichtigen ander riet dan dat waarvan zij de toppen voor bibiet nemen, terwijl zij zich met het schoonmaken, bossen en opladen in het geheel niet bemoeien. [1]) Bij een viertal ondernemingen was in 1883 van den te velde staanden aanplant niet in voldoende mate bibiet te verkrijgen, en wel bij de eenige onderneming in Rembang, waar eene groote hoeveelheid riet door den suikerriet-worm (borer) was aangetast, en bij Glagamidang, Ardjowinangon en Gempol in Cheribon ten gevolge van eene ziekte in het riet, plaatselijk bekend onder den naam van » sereh ". [2]) In het tekort werd voorzien door gebruik te maken van bibiet uit andere gewesten afkomstig, en bij de bedoelde Cheribonsche ondernemingen bovendien van bibiet ratoen (tweede snit), van dongkellan (uitspruitsels van gesneden riettuinen) en van angkriek (zijloten van de toppen van rietstokken). De administrateurs van Ardjowinangon en Gempol bezigden echter een deel van de bedoelde bibiet voor de beplanting van gehuurde gronden, ten gevolge waarvan bij die ondernemingen sommige gouvernements-riettuinen (respectievelijk 53 en 42 bouws) voor den oogst van 1884 onbeplant zijn moeten blijven.

Over het onderhoud en de bewaking der rietplantsoenen rezen nergens gegronde klachten.

Het bemesten van de riettuinen neemt elk jaar toe. Als mest gebruikt men meest boengkil, guano, stalmest en verbrandingsproducten uit de vuurhaarden der fabrieken. Bemesting met rietstroop bepaalt zich alsnog tot proefnemingen. Ook werden, bij wijze van proef, op de rietvelden bij Djatiwangi (Cheribon) salpeter, en bij Langsee (Japara) gedroogde menschelijke faecaliën als meststof gebezigd.

Het onderhoud van de dammen en leidingen geschiedde in den westmoesson door de bevolking, maar in den oostmoesson door de fabrikanten. In Tagal, waar tot vóór een paar jaren het irrigatiewater gedurende den oostmoesson, bij gemis aan voldoende bewaking der verschillende verdeelpunten, hier en daar soms op onregelmatige wijze verkregen werd, is in Juli 1882, aanvankelijk op beperkte schaal en in September 1883 op ruimeren voet, het toezicht beter geregeld, en wel buiten bezwaar van den lande en van de bevolking. Op kosten der gezamenlijke suikerfabrikanten, die zich verbonden daarvoor jaarlijks de noodige gelden bijeen te brengen (voortaan f 6780), zijn thans, voor het toezicht bij de voorname verdeelpunten van het water uit de rivieren Goeng en Kemisik, door het bestuur in dienst gesteld 8 mantri's onder een Europeeschen chef, welk personeel uitsluitend staat ter beschikking en onder de bevelen van het bestuur. Het bedoelde afzonderlijk personeel oefent zijne taak, bestaande in de zorg voor de stipte naleving der door den resident nopens de waterverdeeling vastgestelde regelingen, op gelijke wijze uit als de opzieners en mantri's slokkan in gewesten waar waterwerken door het Gouvernement zijn aangelegd. Bij een besluit dd. 22 December 1883 hechtte de Indische Regeering hare goedkeuring aan dezen maatregel, die in het belang moet strekken zoowel van den landbouw der bevolking als van den rietaanplant der suikerfabrikanten.

Met verwijzing naar hetgeen ter zake reeds is medegedeeld op blz. 76/77 hiervóór, is aan de Indische berichten omtrent de zich steeds uitbreidende particuliere teelt van suikerriet, voor zooveel betreft de tevens op contract met het Gouvernement werkende ondernemingen [3]), te dezer plaatse nog het volgende te ontleenen.

De benoodigde gronden zijn gemakkelijk te huren en worden zelfs veelal aangeboden. Tusschen de meeste fabrieken bestaat te dien opzichte eene vaste grensscheiding, waardoor opdrijving der huurprijzen wordt vermeden. De gronden worden verder geheel voor eigen rekening van den fabrikant bewerkt, beplant, enz., meest bij taakwerk. Het aldus verkregen riet is veelal even goed als het van gouvernementswege geplante. Een algemeen streven van de fabrikanten is ook om de gronden te huren die gelegen zijn in de buurt der gouvernements-aanplantingen. Daardoor toch wordt eene te groote verdeeling van het beschikbare water voorkomen en de kans om het niet te ontberen vergroot.

Klachten dat de verhuurders van den grond hunne verplichtingen niet nakwamen, werden gedurende het afgeloopen jaar minder vernomen dan in 1882 (verg. ook blz. 78 hiervóór).

Opkoop van door de bevolking voor eigen risico geteeld riet kwam slechts bij uitzondering voor (in 1883 slechts bij 14 van de 94 ondernemingen).

Over het algemeen genomen kwam het particulier riet, zonder grondhuur, cijns en kosten van bemesting, den ondernemers te staan op ongeveer f 200 per bouw.

Kinacultuur.

De berichten betreffende de gouvernements-kina-onderneming zijn weder alleszins gunstig. Bij de acht in de Preanger regentschappen gelegen etablissementen (twee ten noorden en zes ten zuiden van Bandong) wordt meer en meer eene intensieve cultuurwijze in toepassing gebracht, waarvan de groote voordeelen in de laatste jaren zoo duidelijk zijn aan het licht getreden. Behoudens een paar bouws boschgrond te Tirtasari, die voor enten-plantsoen van c. ledgeriana werden bestemd, zijn dan ook in het afgeloopen jaar geen nieuwe terreinen in ontginning gebracht, maar men ging voort met het rooien van inferieure soorten, als c. calisaya en c. josephiana (calisaya schuhkrafft), die vervangen werden door ledgeriana en succirubra, voor zoover de voorraad planten in de kweekerijen dit toeliet. Ofschoon niet overal met even goeden uitslag, werd op alle etablissementen krachtig aan het kweeken van planten gearbeid.

Behalve een zware storm in 't laatst van Januari 1883, die op al de etablissementen, maar vooral te Nagrak, plantsoenen en gebouwen vrij aanmerkelijk beschadigde, richtte in den loop van 1883 ook het bekende insect (de helopeltis antonii) in onderscheidene tuinen verwoestingen aan, maar bij het einde des jaars hadden de plantsoenen zich weder geheel hersteld, waren ziekteverschijnselen slechts sporadisch te bespeuren, en werden alleen te Ricenggoenoeng nog eenige aangetaste boomen in de ledgeriana-tuinen aangetroffen. Te Lembang werd door rupsen veel nadeel aan de josephiana-plantsoenen berokkend. Het opvangen van het insect bleek ook hier het eenige middel tot herstel te zijn.

Bij al de acht etablissementen telde men, ongerekend de pahudiana-plantsoenen die reeds sedert 1869 uit de registers zijn afgeschreven, op 31 December 1883 1 966 500 boomen in den vollen grond, tegen 2 099 400 bij het einde van 1882, terwijl zich in de kweekerijen bevonden: op laatstgenoemden datum 1 205 800 en op 31 December jl. 1 333 000 jonge planten. Eene statistiek voor elk etablissement afzonderlijk wordt aangetroffen in bijlage ZZ hierachter. Naar gelang van de soort der boomen en planten

---

[1]) Het voorafgaande moge dienen ter nadere beantwoording van de opmerkingen te dezer zake voorkomende in het straks reeds aangehaalde Voorloopig Verslag betreffende de eerste ontwerp-begrooting voor 1884.

[2]) Eenige aan een rapport van den hoofdinspecteur voor de rijst- en suikercultures ontleende mededeelingen betreffende deze ziekte, die zich ook vroeger wel eens in Cheribon moet hebben voorgedaan, zijn opgenomen in de Javasche Courant van 26 Februari 1884. Daaruit blijkt tevens dat men, om het kwaad te boven te komen, zooveel mogelijk voor goede bibiet zal zorgen, in afwachting dat een wetenschappelijk onderzoek naar de oorzaken der sereh, dat aan den directeur van 's lands plantentuin is opgedragen, nadere gegevens ter bestrijding aan de hand mocht doen.

[3]) Over de geheel particuliere suikerondernemingen zie men lager blz. 177.

waren de bovengenoemde totalen verdeeld als volgt:

SOORTEN.	Aantal boomen in den vollen grond op 31 December		Aantal planten in de kweekerijen op 31 December	
	1882.	1883.	1882.	1883.
Ledgeriana	*a*) 694 900	*a*) 735 500	*b*) 820 700	*b*) 1059 000
Succirubra en caloptera .	474 500	499 500	*c*) 198 300	*c*) 194 000
Officinalis	475 500	416 500	186 800	80 000
Calisaya en hasskarliana.	445 500	306 000	„	„
Lancifolia	9 000	9 000	„	„
Te zamen. . .	2 099 400	1 966 500	1 205 800	1 333 000

a) Onder de ledgeriana's telde men, behalve p. m. 6000 oorspronkelijke (uit Boliviaansche zaden voortgekomen) boomen, in 1882 85 000 en in 1883 100 000 stuks uit stekken en enten opgekweekt; al de overige ledgeriana's waren gewonnen uit op Java geoogste zaden.

b) Onder het voor 1882 opgegeven getal ledgeriana-planten in de kweekerijen vond men 13 000 enten en 3 750 stekken, onder het cijfer van 1883 22 300 enten en 2 700 stekken.

c) Uitsluitend succirubra's.

Aan het onderhoud der aanplantingen werd de meeste zorg besteed. De gunstige uitkomsten in vorige jaren met diepe greppels verkregen gaven aanleiding om daarmede zoo krachtig mogelijk voort te gaan. Te Nagrak werden alle plantsoenen van greppels voorzien; op de overige etablissementen bepaalde zich dat werk hoofdzakelijk tot de ledgeriana- en officinalis-plantsoenen. De krachtiger boomen, die men op deze wijze verkrijgt, leveren niet alleen méér bast op dan verkregen wordt in plantsoenen die niet aldus zijn bewerkt, maar geven ook gelegenheid om den bast te oogsten in zoodanigen vorm als waarin de zoogenaamde apotheek-basten het meest gewild zijn. Bij het invallen van den westmoesson 1883/84 deed de gunstige uitwerking van de in den drogen moesson toegepaste zware grondbewerking zich al spoedig gevoelen en viel in de diep bewerkte tuinen allerwegen een krachtige groei te bespeuren.

Met het enten van ledgeriana op succirubra werd krachtig voortgegaan. Van alle in 1882 en 1883 op verschillende tijden beproefde oculaties, plak- en kroonentingen in de open lucht zijn er niet meer dan een tiental geslaagd. Beter voldeed het kweeken van enten in kweekhuizen onder dubbel glas. Voornamelijk werd het entrijs voor ledgeriana genomen van een der moederboomen (n°. 23), waarvan de bast 11.01 pct. kinine bevat, en verder van n°. 38, die wel is waar niet zulk een hoog kinine-gehalte bezit (8.82 pct.), doch minstens even rijke afstammelingen levert als n°. 23. De bloemen der beide boomen eigenen zich bijzonder voor onderlinge bevruchting, zijnde de eerste lang-, de andere kortstijlig, en men wil dan ook van de enten van elk der beide boomen slechts kleine plantsoenen aanleggen en de onderlinge bevruchting bevorderen.

Ook legde men zich krachtig toe op de kunstmatige vermenigvuldiging der uit zaden van bedoelde moederboomen gewonnen afstammelingen. Onder dezen toch worden vierjarige boomen aangetroffen, wier bast niet minder dan 11 à $12\frac{1}{2}$ pct. kinine inhoudt en die dus voor eene vermenigvuldiging op groote schaal alleszins in aanmerking komen. De jonge boomen leverden echter nog geen voldoende entrijs. De in den vollen grond staande enten dier boomen worden met alle middelen, als bemesting en zware grondbewerking, tot krachtigen groei gedwongen, opdat ook zij op hare beurt spoedig entrijs zouden kunnen opleveren. Voor kunstmatige vermenigvuldiging eindelijk werd nog bestemd eene hybride, uit zaad van eerstbedoelden moederboom gewonnen. Deze hybride, in groeikracht met c. succirubra overeenkomende, doch in samenstelling van den bast volkomen gelijk aan een rijken ledgeriana, bevattende namelijk 10.3 pct. kinine zonder chinidine en cinchonidine, zal wellicht blijken boven alle tot dusver bekende soorten en vormen voor aankweeking de voorkeur te verdienen. Zij wordt geacht zich bijzonder te eigenen voor beplanting van terreinen die reeds vroeger met kina beplant zijn geweest. Het ledgeriana-type ontwikkelt zich op zulke terreinen aanvankelijk slechts langzaam. Voor zaadwinning echter zal deze hybride, waarvan zich te Tjinjiroean circa 200 enten in den vollen grond bevonden, wellicht niet bijzonder geschikt zijn.

Behalve de inrichtingen voor kunstmatige vermenigvuldiging te Tjinjiroean en van een klein kweekhuis te Nagrak, zijn er op de gouvernements-etablissementen geen gebouwen meer van dien aard. Voor het kweeken van zaadplanten bleken zij, bij een voldoenden voorraad zaad, niet meer benoodigd te zijn.

Het zaaien op overdekte bedden gaf over het geheel goede uitkomsten. Ten behoeve der zuidelijke etablissementen werd bijna uitsluitend te Tjinjiroean gekweekt. Van de aldaar op de zaadbedden gewonnen planten werden de overige etablissementen voor zooveel noodig voorzien.

In de methode van kweeken werden belangrijke wijzigingen gebracht.

Uit de zaadbedden worden successievelijk de grootste planten verwijderd en deze worden overgebracht op speenbedden met eene stevige overdekking, waar zij op een afstand van ruim 5 c.M. van elkander worden uitgeplant. Zijn ze daarop zoover ontwikkeld dat ze elkaar in haren groei zouden belemmeren, dan worden ze (op onderlingen afstand van 13 c.M.) overgezet op kweekbedden, waar zij blijven totdat ze voor overplanting in den vollen grond geschikt zijn. Deze methode bleek veel minder kostbaar te zijn dan die welke vroeger vrij algemeen werd gevolgd. Van het grootste belang is hierbij, dat slechts krachtige planten voor overbrenging, zoowel naar de speenloodsen als naar de kweekbedden, worden bestemd, daar het nemen van te jonge, niet genoeg ontwikkelde planten den kweektijd allicht met 6 à 12 maanden verlengt.

Gelijk reeds in 't vorig verslag (blz. 183/184) werd medegedeeld, is door de Regeering in Juni 1883 tot regel gesteld om alle van de gouvernements-onderneming verkregen en daar niet benoodigde ledgeriana-, succirubra- en officinalis-zaden aan den meestbiedende in het openbaar te verkoopen.

Op de in Augustus 1883 gehouden eerste veiling behaalden de zaden van oorspronkelijke ledgeriana's zeer hooge prijzen. Eenige partijen bedongen tot f 20 en meer per gram, terwijl ook voor zaden van typische afstammelingen ten deele vrij hooge prijzen (tot f 5 per gram) werden besteed. Bij eene tweede veiling (in October) werd belangrijk minder geboden. Combinaties van particuliere planters hadden ten gevolge, dat de toen verkochte vrij groote partij ledgerzaden slechts eene betrekkelijk geringe som opbracht. Dezelfde zaden, welke in Augustus tot f 20 per gram opbrachten, behaalden nu hoogstens f 2,50 per gram, terwijl voor sommige partijen zelfs niet meer dan f 1 per gram kon worden bedongen. De Regeering vond hierin aanleiding om bij de derde veiling (in December gehouden) bekend te maken dat geen aanbiedingen zouden worden aangenomen die minder bedroegen dan: voor zaden van oorspronkelijke ledgeriana's f 2,50, voor zaden van typische ledgeriana-afstammelingen f 1, voor succirubra-zaden f 0,20 en voor officinalis-zaden f 0,05, alles per gram. Tegen deze minimum-prijzen werd toen alles verkocht.

De aanbieding in publieke veiling van enten uit de gouvernements-ledgeriana-kweekerijen, waarmede reeds in Maart 1883 een aanvang werd gemaakt, toen van de aangeboden 2000 stuks er 1350 werden gegund tegen den minimum-prijs van f 10 per stuk en de rest werd opgehouden (verg. vorig verslag blz. 184), werd in November daaraanvolgende, op verzoek van eenige particuliere kinaplanters, herhaald met 650 stuks, waarvan er 300 koopers vonden (mede tegen f 10 per stuk). De bruto-opbrengst der twee veilingen van enten bedroeg derhalve f 16 500; die der drie veilingen van zaden f 20 525,25. Voor zoover bekend, werden èn enten èn zaden uitsluitend voor de uitbreiding der kinateelt op Java bestemd.

Aan aanvragen van ambtenaren bij het boschwezen om succirubra-zaad ter beplanting van kale terreinen werd steeds ruim voldaan. Ook werd op eenigen afstand van het etablissement Tirtasari succirubra-zaad uitgeplant in oude afgeschreven koffietuinen. Deze proef, welke grondverbe-

tering beoogt, zou in den westmoesson 1884/85 op eenigszins grootere schaal worden voortgezet.

Van de in de laatste jaren uit Zuid-Amerika en van elders ontvangen zaden wordt slechts een beperkt aantal planten in den vollen grond gebracht. De uitkomsten met nieuwe soorten en variëteiten verkregen waren over het algemeen ongunstig. Voor zoover een oordeel te vellen is, staan die nieuwe soorten hoogstens gelijk met de slechtste variëteiten uit het indertijd van den heer LEDGER ontvangen zaad gekweekt. Massale aanplantingen van nieuwe soorten zouden allicht tot teleurstelling leiden, zonder de wetenschap in 't minst te hebben gebaat.

Ten aanzien van de uitplanting der in 't vorig verslag (blz. 183) bedoelde vreemde zaden vindt men nog het volgende aangeteekend.

Van de hier te lande aangekochte en naar Indië verzonden partij cinchona verde (c. calisaija oblongifolia) werden ongeveer 5000 planten gewonnen, die in den westmoesson 1884/85 voor overbrenging in den vollen grond geschikt zullen zijn. Met zekerheid kan omtrent den aard en de soort dier planten nog niets worden gezegd. In den afgeloopen westmoesson werden in de open lucht uitgeplant eenige der boompjes afkomstig van het in 1881 door tusschenkomst van onzen consul uit Bolivia verkregen zaad De planten, gekweekt uit de zaden die de namen droegen van cocola, zamba, merada, durazmilla en calisaya van Inquisivi, schijnen, ofschoon het ontbreken van bloemen elke duidelijke bepaling uitsluit, tot zeer inferieure soorten te behooren. Die, welke gekweekt zijn uit de onder de namen van fijne en fijnste calisaya van Mapiri ontvangen zaden, schijnen tot de c. ledgeriana var. chinidinifera en c. ledgeriana var. cinchonidinifera te moeten worden gerekend, evenals de planten welke in 1872 van voormelden consul werden ontvangen. De bloemen en de scheikundige analyses zullen eerst de gelegenheid geven om een positief oordeel omtrent den aard der nieuw gekweekte planten te vellen.

Op de meeste etablissementen werd gedurende het geheele jaar bast verzameld; alleen bij aanhoudend vochtig weer werden de beschikbare werkkrachten bij voorkeur benuttigd voor degelijke grondbewerking. Te Nagrak werd een calisaya-plantsoen, ter grootte van 13 bouws, geheel uitgegraven. De boomen begonnen voor een deel te kwijnen en langzamerhand te sterven, waardoor spoedig oogsten noodzakelijk was. Te Lembang werd een josephiana-plantsoen van 11 bouws gerooid en voor beplanting met succirubra bestemd. Ook op de overige etablissementen werden eenige kleinere plantsoenen van de twee eerstbedoelde cinchona-soorten gerooid. Verder bepaalde zich de oogst hoofdzakelijk tot uitdunning van oude tuinen, tot het opsnoeien van ledgeriana- en succirubra-plantsoenen, het zuiveren van de jonge ledger-aanplantingen door verwijdering van hybriden, en het afschaven van de oude oorspronkelijke ledgeriana's. De vernieuwde bast dezer boomen was nu drie jaren oud, een leeftijd waarop het kinine-gehalte dat van den oorspronkelijken bast overtreft. Eenige boomen, die in vroegere jaren daartoe nog te klein waren, werden voor de eerste maal aan deze bewerking onderworpen. De boomen werden niet bedekt, doch ook slechts over de helft van hun omtrek geschaafd. De uitkomst bewees dat de boomen de operatie zonder nadeel verdragen. Jonge uit zaad gekweekte ledgeriana-boomen werden tot nog toe niet geschaafd, omdat het niet raadzaam werd geoordeeld dezen op jeugdigen leeftijd in hun groei te belemmeren. Men dacht in 1884 met het afschaven der 6- en 7jarige boomen een aanvang te maken.

Daar het afschaven van de boomen op aanzienlijke hoogte boven den grond, vooral op sterk hellende terreinen, groote bezwaren oplevert, werd eene proef genomen met het afkappen van den top op eene hoogte van p. m. 3.75 M. boven den grond. Voorshands is een officinalis-plantsoen te Nagrak aan de proef onderworpen. Omtrent de beste wijze van toppen, den leeftijd waarop zulks zal moeten geschieden, zoomede omtrent de hoogte boven den grond waarop de boomen zullen dienen te worden getopt, moet de ervaring nog uitspraak doen.

Voor de kunstmatige droging van het geoogste kinaproduct bestond in 1883 ruimere gelegenheid, doordien in het najaar een droogoven te Tjinjiroean gereed kwam. Die te Nagrak was weder van veel nut, al was het weer aan de droging langs natuurlijken weg bevorderlijk. Op hetzelfde etablissement kwam een tweede droogoven van grootere afmeting tot stand en werd met den bouw van een derden een aanvang gemaakt. Ook waren bij den aanvang van 1884 inrichtingen van gelijken aard in aanbouw te Rioenggoenoeng en Tjibeureum.

De productie was veel aanzienlijker dan vroeger. Terwijl in 1881 ruim 165 000 en in 1882 ruim 253 000 Amsterdamsche ponden bast geoogst werden, steeg in 1883 het cijfer tot 416 739 Amsterdamsche ponden (alles volgens de weging in gedroogden staat). De afvoer van deze hoeveelheid naar Tjikao ondervond geen stoornis. Werden in vorige jaren, ten gevolge van de toen heerschende veepest, in den geregelden afvoer nog al eens moeilijkheden ondervonden, sedert het gebruik van paarden in stede van buffels als trekkracht meer algemeen werd, ging het transport niet alleen sneller, maar konden bovendien de vervoerkosten tot tweemalen telkens met 10 pct. worden verminderd, waardoor eene vrij belangrijke besparing van uitgaven werd verkregen.

Op 2400 Amsterdamsche ponden na, die te Batavia werden aangehouden ten behoeve van den militairen geneeskundigen dienst, werd de geheele oogst — alzoo eene hoeveelheid van 414 339 Amsterdamsche ponden (volgens weging bij de kina-etablissementen) — herwaarts verscheept en, behalve eene kleine hoeveelheid die aan 's Rijks magazijn van geneesmiddelen geleverd werd (zie lager), op 19 Juni en 15 October te Amsterdam geveild, nadat op gelijke wijze als vroeger de handel bekend gemaakt was met de scheikundige samenstelling der basten volgens de analyses van den afgetreden directeur der kina-onderneming, den heer J. C. BERNELOT MOENS, die, overeenkomstig het in 't vorig verslag (blz. 184) aangekondigde plan, de monsters hier te lande had onderzocht. De beschrijvingslijsten van elke der beide veilingen werden ook openbaar gemaakt in de Staatscourant (zie de nˢ. van 17 Juni en 23 September). De aangeboden partijen bestonden uit de volgende soorten (alles in Amsterdamsche ponden):

	Veiling van 19 Juni.	Veiling van 15 October.	Te zamen.
C. ledgeriana	53 860	60 359	114 219
„ succirubra	46 922	22 231	69 153
„ officinalis	10 837	32 658	43 495
„ calisaya javanica . .	27 823	44 176	71 999
„ „ schuhkrafft (josephiana) . .	60 287	49 051	109 338
„ „ anglica . . .	1 334	„	1 334
„ hasskarliana	„	4 656	4 656
„ lancifolia	145	„	145
	201 208	213 131	414 339
Bij den afscheep te Batavia beliep het netto gewicht der bedoelde hoeveelheden (in K.G.) . .	99 596	104 941	204 537
en bij uitlevering aan de koopers (met inbegrip van de verstrekte monsters) mede in K.G. . .	96 601	103 742	200 343

Ten gevolge van de lage prijzen voor het product behaald, — zie deswege bijlage AAA hierachter, waarin ook opgaven omtrent het alcaloïd-gehalte der basten, — beliep de bruto opbrengst der 1ste veiling f 201 977, die der 2de slechts f 145 237. Van de partijen calisaya javanica en succirubra die voor laatstbedoelde veiling bestemd waren, werden eenige kavelingen (respectievelijk 560 en 568 K.G.) afgezonderd ten behoeve van 's Rijks magazijn van geneesmiddelen. Voor deze partijen, begrepen onder de bovengenoemde hoeveelheid van 103 742 K.G., worden aan het Departement van Oorlog de prijzen in rekening gebracht die voor gelijksoortige partijen in veiling bedongen werden.

In de betrekking van adjunct-directeur der gouvernements-kina-onderneming is in 't laatst van Juli jl. definitief voorzien, en wel door de benoeming als zoodanig van een scheikundige, tot dusver apotheker 2de klasse bij den militairen geneeskundigen dienst in Indië. Hij zal zich hoofdzakelijk moeten wijden aan de chemische onderzoekingen die het belang der cultuur vordert, doch voor zooveel hem daartoe voldoende tijd overschiet ook den (landbouwkundigen) directeur in het toezicht op de cultuurwerkzaamheden

moeten bijstaan. De analyses van de voor verkoop bestemde basten blijven voorshands opgedragen aan den heer BERNELOT MOENS, hooger genoemd.

Behalve een directeur en een adjunct-directeur zijn ten behoeve van de gouvernements-kina-onderneming nog 9 Europeesche beambten toegestaan, namelijk 1 hoofdopziener, 7 opzieners van verschillende klassen en 1 boomkweeker (deze laatste tijdelijk; verg. het verslag van 1882 blz. 184). In Februari jl. verleende de Indische Regeering machtiging om voorshands voor den tijd van één jaar nog twee tijdelijke opzieners in dienst te nemen, op eene lagere bezoldiging dan die der overigen. Over het benoodigde inlandsch personeel kon in voldoende mate worden beschikt. Het aanbod van koelies was bijna het geheele jaar zeer ruim, ondanks de groote vraag naar werkkrachten op de particuliere ondernemingen, hetgeen voornamelijk hieraan was toe te schrijven dat in vele streken van de Preanger regentschappen de koffieoogst minder gunstig uitviel en dat de langdurige oostmoesson de teelt van tweede gewassen bemoeilijkte. Vaste boedjangs waren steeds te verkrijgen, zoo slechts aan de vrouwen en kinderen werk kon worden verschaft, en hieraan werd steeds zooveel doenlijk voldaan. De gezinnen der boedjangs konden namelijk van dienst zijn bij het onderhouden van de plantsoenen, het oogsten van de basten en het vangen van de helopeltis. Ook bij het drogen en sorteeren van den bast, zoomede in de kweekerijen, werden vrouwen gebezigd.

Het planten van kina op Europeesche landbouwondernemingen nam ook in het afgeloopen jaar toe, zooals nader blijken zal sub 4⁰. van deze paragraaf. De steeds grooter wordende moeilijkheid om het benoodigde bedrijfskapitaal te verkrijgen is echter voor vele ondernemers een beletsel om aan hunne plantsoenen de gewenschte uitgebreidheid te geven.

Bij de inlandsche bevolking wordt weinig lust opgemerkt voor het kweeken van kina. De voordeelen welke de kinacultuur kan opleveren worden door den inlander niet gevoeld.

3⁰. Landbouwondernemingen uitsluitend op contracten met de bevolking berustende.

Suikerfabrieken.

Terwijl in het afgeloopen jaar 4 kleine vrije fabrieken in Cheribon (3 van Chineezen en 1 van een inlander) ophielden te bestaan, werden er daarentegen in Soerabaija, Kediri, Madioen en Bezoeki 7 nieuwe opgericht (6 voor rekening van Europeanen en de andere voor rekening van een Chinees). Slechts één van deze nieuwe fabrieken, de Europeesche onderneming Seloredjo in Soerabaija, kwam reeds in 1883 in werking en verkreeg van 275 bouws riet eene productie van 17 000 pikols. Van de in 1882 reeds bestaande vrije suikerfabrieken — buiten het eerstbedoelde viertal ten getale van 46 — waren er in 1883 4 tijdelijk gesloten (3 van Chineezen en 1 van een Europeaan), zoodat er in laatstgemeld jaar in 't geheel gewerkt hebben 43, waarbij nog te rekenen een 2tal aan Europeanen toebehoorende fabrieken, die vroeger wel reeds bestonden, maar eerst in 1883 tot de categorie der vrije ondernemingen zijn gaan behooren, namelijk de tot dusver op contract met het Gouvernement gewerkt hebbende fabriek Soerawinangon in Cheribon (verg. blz. 171 hiervóór) en de fabriek Alkmaar II of Kedemangan in Pasoeroean, welke vroeger als een onderdeel van het erfpachtsland Alkmaar werkte, doch sedert 1 Januari 1883 geheel op zich zelve staat. Deze 45 suikerondernemingen, waarvan er 33 waren in handen van Europeanen en 12 in handen van Chineezen, verwerkten in 1883 gezamenlijk een aanplant van 11 656 bouws en verkregen daarvan 732 940 pikols suiker, of bij doorslag 62.88 pikols per bouw. Opgaven omtrent den aanplant en de productie bij elke onderneming vindt men in bijlage BBB, waaruit tevens is te zien hoeveel arbeiders voor de bereiding en de afpakking van het product werden gebezigd. Uit die bijlage blijkt dat van de zooeven bedoelde

					pikols.
33 Europeesche ondernemingen	er 4 waren	welker aanplant uiteenliep van:	400 tot 520 bouws,	met eene gemiddelde prod^ie per bouw van:	54.54 à 92.48
	„ 11 „	id.	300 „ 396 „	id.	49.63 à 106.06
	„ 15 „	id.	225 „ 295 „	id.	31.58 à 86.14
	„ 3 „	id.	107 „ 198 „	id.	39.64 à 67.76
en van de 12 aan Chineezen toebehoorende ondernemingen	„ 6 „	id.	144 „ 327 „	id.	26.40 à 70.60
	„ 6 „	id.	9 „ 37 „	id.	7.70 à 50.00

Onder deze 45 ondernemingen tellen er 42 die ook in 1882 reeds tot de vrije suikerfabrieken behoorden, doch van slechts 39 waren over dat jaar voldoende opgaven verkregen. (Nog van 2 anderen waren in 1882 voldoende opgaven ontvangen, maar deze behoorden tot de fabrieken die in 1883 ophielden te bestaan.) Deze 39 fabrieken beschikten in 1882 over 9501 en in 1883 over 10 193 bouws riet, terwijl hare productie beliep in eerstgemeld jaar 586 210 en in 1883 646 420 pikols, dat is respectievelijk 61.70 en 63.42 pikols gemiddeld per bouw.

In het volgende staatje vindt men voor elk gewest de uitkomsten van 1882 en 1883 tegenover elkander opgegeven.

GEWESTEN.	1882.						1883.					
	Aantal aanwezige ondernemingen.	Aantal ondernemingen die niet gewerkt hebben.	Ondernemingen waarvan opgaven ontvangen zijn.				Aantal aanwezige ondernemingen.	Aantal ondernemingen die niet gewerkt hebben.	Ondernemingen waarvan opgaven ontvangen zijn.			
			Aantal.	Verwerkt riet (in bouws).	Totale productie (in pikols).	Gemiddelde productie per bouw (in pikols).			Aantal.	Verwerkt riet (in bouws).	Totale productie (in pikols).	Gemiddelde productie per bouw (in pikols).
Cheribon	11	3	8	1 511	66 576	44.06	8	1	7	2 069^5	112 100	54.17
Tagal	5	„	5	a) 1 169^5	81 316	69.53	5	„	5	1 313	94 727	72.14^5
Pekalongan	2	„	2	536	32 492	60.62	2	„	2	556	37 650	67.71^5
Japara	4	1	3	687^5	27 140	39.48	4	1	3	754	36 902	48.94
Rembang	5	1	b) 2	c) 391	7 385	18.89	5	1	4	d) 465^5	16 346	35.11
Soerabaija	11	„	e) 10	f) 2 854	207 476	72.69	14	g) 2	12	3 712	282 394	76.07^5
Pasoeroean	3	1	2	451	24 563	54.46	4	1	3	h) 800^5	36 648	45.78
Probolinggo	4	„	4	1 371	100 620	73.39	4	„	4	1 397	79 944	57.22^5
Bezoeki	„	„	„	„	„		1	g) 1	„	„	„	„
Bagelen	4	„	4	82	1 395	17.01	4	„	4	86	1 215	14.13
Madioen	1	„	1	465	37 402	80.43	2	g) 1	1	503	35 014	69.61
Kediri	„	„	„	„	„	„	2	g) 2	„	„	„	„
Te zamen.	50	6	i) 41	k) 9 518	586 365	61.60^5	55	10	45	d) 11 656^5	732 940	62.88
Naar gelang men met ondernemingen van Europeanen dan wel met die van Chineezen te doen had, waren de opgaven te verdeelen aldus:												
Fabrieken aan Europeanen toebehoorende	31	1	29	8 214	529 889	64.51	39	6	33	10 241^5	668 737	65.29
Fabrieken aan Chineezen toebehoorende	l) 19	5	12	1 304	56 476	43.31	16	4	12	1 415	64 203	45.37

a) Hieronder begrepen 165 bouws riet afkomstig van aanplantingen op het particuliere land Ketanggoengan West, doch te gelijk met ander

riet verwerkt op de fabriek Lemahabang.

b) Bovendien hadden in 1882 nog 2 ondernemingen gewerkt, waarvan evenwel geen opgaven zijn ontvangen.

c) De ondernemers hadden 599^5 bouws aanplant, doch van 208^5 bouws stierf het rietplantsoen door gebrek aan water.

d) Voor één bouw is het rietplantsoen mislukt. Daarom is die uitgestrektheid hier niet medegerekend.

e) Bovendien had in 1882 nog 1 onderneming gewerkt, waarvan alleen is opgegeven dat zij 350 bouws aanplant bezat.

f) De 10 ondernemingen waartoe deze opgaaf betrekking heeft, beschikten in 1882 over 2862 bouws aanplant, doch oogstten slechts van 2854 bouws, daar van 8 bouws het riet ten gevolge van doorbraken vernield werd.

g) De hierbedoelde fabrieken waren nieuwe ondernemingen, die echter in 1883 nog geen riet te verwerken hadden, namelijk Soemengko en Tjoekir in Soerabaija, Pradjekan in Bezoeki, Kanigoro in Madioen, zoomede Mritjan en Goejangan in Kediri.

h) Hieronder begrepen 100 bouws riet afkomstig van het erfpachtsland Alkmaar, doch tegelijk met ander riet verwerkt op de fabriek Alkmaar II (Kedemangan).

i) Van de 3 ondernemingen waarvan in 1882 onvoldoende opgaven verkregen werden (zie de noten *b* en *e*), was er 1 in handen van Europeanen; de 2 anderen behoorden aan Chineezen.

k) De 41 ondernemingen, waartoe deze opgaaf betrekking heeft, beschikten over 9734½ bouws aanplant, doch oogstten slechts van 9518 bouws (verg. de noten *c* en *f*). De aanplant van de 3 andere ondernemingen die bovendien gewerkt hadden, is niet volledig opgegeven (verg. de noten *b* en *e*) en daarom hier niet medegerekend.

l) Hieronder 1 onderneming (in 1883 opgeheven) die aan een inlander toebehoorde.

Over het algemeen schijnen de ondernemers zich op voldoende wijze irrigatie-water te hebben kunnen verschaffen, behalve in Cheribon en Rembang, waar het irrigeeren van de beplantingen soms moeilijkheden opleverde. Voor eenige Cheribonsche fabrieken evenwel is de toestand in dit opzicht gunstiger geworden door de voltooiing van de Menenteng-leiding (verg. blz. 116 hiervóór). Voor de mede in Cheribon, aan den oostelijken oever der Tjisangaroeng, gelegen fabriek Tjigobang bleef het echter veel bezwaar opleveren haren aanplant voldoende van water te voorzien. Aan den rivieroever opgestelde stoompompen waren van weinig nut, daar bij groote droogte de rivier beneden het kunstwerk te Tjikessih geheel zonder water is. In Rembang kon de fabriek Toelies wegens gebrek aan water niet geregeld doorwerken; aan den resident, die van meening was dat de ondernemer verzuimd had tijdig de noodige maatregelen te nemen, is opgedragen een nader onderzoek naar de oorzaak van het gebrek aan water in te stellen.

Vrij algemeen lieten de fabrikanten de beplanting der van de bevolking gehuurde gronden weder door eigen werkvolk of ook wel door middel van Chineesche aannemers verrichten. In Cheribon, Bagelen en Madioen huurden de ondernemers, behalve sawahs, ook tegalgronden; elders uitsluitend sawahs. In Pasoeroean (van de andere gewesten is zulks niet gemeld) liepen de kosten van het door eigen werkvolk op gehuurde gronden geplant riet van f 220 tot f 260 per bouw, terwijl doorgaans f 220 per bouw betaald werd, wanneer de bevolking het riet leverde. Dit laatste was echter uitzondering en kwam alleen hier en daar in Pasoeroean voor.

De verder ontvangen mededeelingen omtrent de particuliere suikercultuur komen in hoofdzaak met die in vorige verslagen overeen.

Tabaksondernemingen.

Ofschoon de in 1883 hier te lande aangevoerde Javatabak (oogst 1882) over 't algemeen betere prijzen bedong dan de aanvoeren van 1882, werden toch van de 74 ondernemingen (buiten die in de Vorstenlanden en op particuliere landerijen) welke den opkoop van niet op gouvernementsgronden [1]) geteelde tabak ten doel hebben, na den afloop van den oogst van 1882 niet minder dan 22 opgeheven, en onder de overblijvende 52 waren er 19 die het bedrijf tijdelijk staakten. Daar 1 nieuwe onderneming geopend werd (Soemberdjeroek in Bezoeki), waren dus in 1883 34 tabaksondernemingen in werking, tegen 52 in 1882. Onder deze 34 ondernemingen waren er 5 die in 1882 tot de tijdelijk geslotene behoord hadden, doch in 1883 het bedrijf hervatten. Voorts waren er onder de 22 opgeheven ondernemingen 7, en onder de 19 welke tijdelijk stilstonden 10 die reeds in 1882 niet gewerkt hadden.

De resultaten waren over het algemeen voor de ondernemingen gunstiger dan in 1882. De meesten produceerden meer en voor het gewas konden betere prijzen bedongen worden. Goed Java-dekblad vooral, blijft volgens de handelsberichten, nog zeer gewild.

De ontvangen opgaven omtrent de productie in 1882 en 1883 zijn samengevat in het volgende overzicht, waarbij dezelfde ondernemingen zooveel mogelijk tegenover elkander zijn gesteld.

ONDERNEMINGEN.	Productie in 1882 (in K.G.).				Productie in 1883 (in K.G.).			
	Aantal ondernemingen.	Bladtabak.	Krossok.	Te zamen.	Aantal ondernemingen.	Bladtabak.	Krossok.	Te zamen.
die in beide jaren gewerkt hebben	23	1 223 411	749 125	1 972 536	23	2 426 597^5	1 789 858	4 216 455^5
	4	102 500	89 425	191 925	4	*a*) †	†	†
	1	†	†	†	1	†	†	†
die in 1882 gewerkt hebben, doch in 1883 niet meer bestonden	12	367 500	448 750	816 250	....	....	....	....
	3	†	†	†	....	....	....	....
die in 1882 gewerkt hebben, doch in 1883 tijdelijk gesloten waren	9	551 825	316 750	868 575	9	„	„	„
die in 1882 tijdelijk gesloten waren, doch in 1883 weder gewerkt hebben	2	„	„	„	2	156 250	50 000	206 250
	3	„	„	„	3	†	†	†
die in beide jaren tijdelijk gesloten waren	10	„	„	„	10	„	„	„
die in 1882 tijdelijk gesloten waren, en in 1883 niet meer bestonden	7	„	„	„	....	....	....	....
in 1883 voor 't eerst geopend	....	....	....	....	1	15 000	400 000	415 000
waarvan de productie is opgegeven	48	2 245 236	1 604 050	3 849 286	26	2 597 847^5	2 239 858	4 837 705^5
„ „ „ niet is opgegeven	4	†	†	†	8	†	†	†
die tijdelijk gesloten waren	22	„	„	„	10	„	„	„

a) Waar een † is ingevuld, ontbreken de opgaven.

Eene lijst der verschillende ondernemingen, behalve de productiecijfers tevens bevattende de namen der ondernemers en administrateurs, zoomede opgaven omtrent het aantal arbeiders, vindt men in bijlage CCC. Eene vergelij-

[1]) Over de tabaksproductie van deze gronden, namelijk van de huur- of erfpachtslanden, zie men blz. 182.

king van de uitkomsten per gewest volgt hieronder.

GEWESTEN.	1882.						1883.					
	Aantal aanwezige ondernemingen (daaronder ook de tijdelijk geslotene).	Aantal ondernemingen die in 1882 gewerkt hebben.	Productie.				Aantal aanwezige ondernemingen (daaronder ook de tijdelijk geslotene).	Aantal ondernemingen die in 1883 gewerkt hebben.	Productie.			
			Aantal ondernemingen waarvan de productie		Verkregen hoeveelheid tabak (in K.G.):				Aantal ondernemingen waarvan de productie		Verkregen hoeveelheid tabak (in K.G.):	
			niet is opgegeven.	hiernevens is opgegeven.	Bladtabak.	Krossok.			niet is opgegeven.	hiernevens is opgegeven.	Bladtabak.	Krossok.
Samarang	1	1	"	1	12 500	"	"	"	"	"	"	"
Rembang	4	4	"	4	120 000	"	"	"	"	"	"	"
Soerabaija	1	1	"	1	14 628	"	1	1	"	1	42 000	"
Pasoeroean	9	9	2	7	300 000	505 375	5	5	"	5	60 187^5	280 000
Probolinggo	25	13	2	11	381 200	518 675	20	13	8	5	718 750	"
Bezoeki	8	8	"	8	784 000	"	9	9	"	9	1 622 500	1 700 000
Banjoemas	7	3	"	3	37 283	"	7	3	"	3	152 840	34 858
Kediri	19	13	"	13	595 625	580 000	11	3	"	3	1 600	225 000
	a) 74	52	4	48	2 245 236	b) 1 604 050	c) 53	34	8	26	2 597 847^5	2 239 858
					3 849 286						4 837 705^5	

a) 66 van deze ondernemingen behoorden aan Europeanen, 4 aan Chineezen en 4 aan inlanders.

b) Deze mindere soort tabak, bestaande uit de onderste of zandbladeren der plant, werd door 7 ondernemers (waaronder 1 inlander) nevens bladtabak, en door 8 ondernemers (waaronder 4 Chineezen) uitsluitend opgekocht.

c) 48 van deze ondernemingen behoorden aan Europeanen, 3 aan Chineezen en 2 aan inlanders.

d) Krossok werd in 1883 door 16 van de opgegeven 26 ondernemers opgekocht. Zes hunner (2 Europeanen, 3 Chineezen en 1 inlander) maakten daarvan uitsluitend werk, doch de tien anderen (allen Europeanen) kochten tevens bladtabak op.

Uit de ontvangen mededeelingen blijkt, dat bij de eenige onderneming in Soerabaija het product verkregen werd door eigen aanplant (op van de bevolking gehuurde gronden). In de vijf andere gewesten werd de tabak van de bevolking opgekocht, hetzij te velde, hetzij in min of meer bereiden staat. De overeenkomsten, ter zake met de inlandsche landbouwers gesloten, werden in de meeste gevallen niet ter registratie aangeboden. Hare nakoming liet alleen in Bezoeki te wenschen over, zoowel van de zijde der ondernemers als van die der inlandsche contractanten. Een der ondernemers in dat gewest verzocht dat de Regeering zou uitmaken wie als eigenaar van het te veld staande gewas was te beschouwen: de eigenaar van den met tabak bezetten grond, de tijdelijke huurder, dan wel degeen die het zaad in voorschot op het gewas heeft verstrekt, onder voorwaarde dat het gewas aan hem worde geleverd. De Regeering vond geen termen om ten aanzien van de gestelde vraag eene beslissing te nemen, maar gaf aan den adressant te kennen dat wanneer partijen ter zake geschil hadden, het hun moest overgelaten worden de quaestie in rechten te doen uitmaken.

In Pasoeroean werd in het afgeloopen jaar geen voorschot op het gewas gegeven en in Bezoeki slechts op sommige ondernemingen, voornamelijk daar waar concurrentie bestond. In Probolinggo is, met het afnemen van de concurrentie tusschen de ondernemers, ook het voorschottenstelsel ingekrompen, en in Kediri bestaat dit stelsel zoo goed als in 't geheel niet meer.

In dit laatste gewest was het weer voor de tabakscultuur zeer ongunstig, zoodat de oogst nagenoeg geheel mislukte. De planters konden dientengevolge hunne verbintenissen niet nakomen. In verband met een en ander bleven niet minder dan 8 van de 11 ondernemingen aldaar gesloten. Het weinige dat geoogst werd, kochten een drietal ondernemers als krossok op tegen f 2 à f 2,50 per pikol.

Betere uitkomsten werden verkregen in Bezoeki, waar 9 ondernemingen werkten die circa 70 pct. verkregen van de totale productie der 26 ondernemingen waarvan opgaven zijn ontvangen. Voor een deel wordt het slagen van den oogst der Bezoeki-tabak hieraan toegeschreven dat de ondernemers, die eigen geteelde zaailingen aan de planters verstrekten, daarbij het beding hadden gemaakt dat de tabaksvelden van afwateringssloten moesten worden voorzien. Het nut hiervan deed zich vooral gevoelen tijdens de hevige regens die in 1883 in de tabakstreken vielen. Men teelt in Bezoeki voor de Europeesche markt drie soorten van tabak, namelijk Kadoe-tabak, afkomstig van Manilla-zaad, Djember- en Deli-tabak. De ondernemingen in dit gewest betaalden f 5 à f 20 per 1000 planten.

In Probolinggo en Banjoemas laten de ondernemers zich niet in met het verstrekken van zaad of zaadplantjes, en daar de bevolking zich aan eene goede keuze van zaad weinig laat gelegen liggen, komt zulks aan het product niet ten goede. In laatstgenoemd gewest besteedden de ondernemers f 8 à f 12 per 1000 planten.

In Pasoeroean werd voor gedroogd product f 5 à f 7 per pikol betaald. Voor Probolinggo worden de inkoopsprijzen niet vermeld; evenmin voor Soerabaija de kosten van den aanplant.

Andere ondernemingen.

Ondernemingen voor de teelt of den opkoop van padi en tweede gewassen. De voor 1883 onder dit hoofd te vermelden ondernemingen zijn nagenoeg allen dezelfde als in 1882. Alleen vindt men thans gewag gemaakt van eene nieuwe onderneming in Pasoeroean voor den opkoop van katjang tjina, welk product de bevolking voor eigen risico op hare tegalvelden verbouwt. De ondernemer bereidde in 1883 300 pikols olie en 1500 pikols boengkil. Gedurende den tijd dat geen katjang te verwerken is, worden de machinerieën aangewend tot het vermalen van djagong.

De 19 rijstpelmolens in de Preanger regentschappen, allen in handen van Chineezen, en door water of buffels gedreven, leverden 26 700 pikols rijst af, tegen 31 565 pikols in 1882 [1]).

De cassave-onderneming in hetzelfde gewest kon, uit gebrek aan grondstof, in 1883 niet werken. De eigenaren (mede Chineezen) hebben thans, ten einde zich van grondstof te voorzien, tegalgronden van de bevolking gehuurd om die voor eigen rekening met cassave te doen beplanten.

De ondernemer van Ketawang in Pekalongan, een Europeaan die voor de teelt van inlandsche gewassen mede gronden van de bevolking gehuurd heeft (verg. vorig ver-

[1]) In de Indische berichten is ook sprake van 9 rijstpelmolens in Krawang (waarvan één door stoom gedreven) en van 1 stoomrijstpelmolen in Cheribon, maar deze 10 ondernemingen verkrijgen, naar het schijnt, de padi hoofdzakelijk, zoo niet geheel, van particuliere landerijen of, wat Cheribon betreft, van gouvernementshuurgronden. De 9 molens in Krawang (6 minder dan in 't vorig verslag opgegeven) verwerkten in 1883 in 't geheel 18600 pikols padi.

slag blz. 188), liet in 1883 niet planten, zoodat zijne onderneming gesloten bleef.

Een Chinees in Samarang, die op van de bevolking gehuurde gronden hoofdzakelijk djagong deed verbouwen, verkreeg hiervan 150 000 stuks, benevens nog eenige andere inlandsche gewassen. Een en ander werd in het klein van de hand gezet. De opbrengst beliep f 700.

Van de in Kadoe bestaande ondernemingen voor den opkoop van padi enz., in handen zoowel van Europeanen als van Chineezen, wordt slechts gemeld dat zij van weinig beteekenis zijn. De kleinste der twee in hetzelfde gewest tot stand gekomen inrichtingen voor den opkoop en de verwerking van katjang (zie vorig verslag blz. 188) staakte in 1883 hare werkzaamheden; bij de andere kwamen de machinerieën gereed en werd met de machinale bereiding van boengkil en katjang-olie een aanvang gemaakt.

Indigo-ondernemingen. Behalve de in vorige verslagen genoemde, uitsluitend op contracten met de bevolking berustende, indigo-ondernemingen Plèlen en Masin (of Pandansari) in Pekalongan, Watoe Koneng in Bagelen en Soembernilo in Pasoeroean, allen in handen van Europeanen, vermelden de ontvangen opgaven thans nog eene vijfde indigo-onderneming van dezelfde soort, Semen in Kediri. De cultuur wordt bij deze onderneming gedreven op sawahs, die van de bevolking gehuurd worden voor den tijd van één jaar tegen f 25 per bouw, terwijl de verhuurder de landrente betaalt. In 1883 had de ondernemer 91¾ bouws beplant. De bewerking geschiedt in dagloon voor rekening van den ondernemer. In 't geheel komt een bouw op p. m. f 130 te staan. Daar bij het indienen van de opgaven slechts eenige bouws gesneden waren, kon over den geheelen oogst nog geen oordeel worden uitgebracht.

De beide ondernemers in Pekalongan, die hun product naar Europa uitvoeren, verkregen in 1883 respectievelijk 4000 en 3250 K.G., tegen 3000 en 4000 K.G. in 1882. De fabriek Watoe Koneng in Bagelen heeft in 1883 niet gewerkt. De indigo-opbrengst van Soembernilo in Pasoeroean kon, tijdens de indiening der opgaven, niet worden opgegeven, omdat het product destijds nog niet geheel was afgewerkt. Ook deze ondernemingen beschikten over gronden die van de bevolking gehuurd waren (in Pekalongan tegen f 15 à f 35, in Pasoeroean tegen f 35 per bouw 's jaars), en die in daggeld of bij aanneming (op taak) voor risico van de ondernemers bewerkt werden. Eene door den eigenaar van Soembernilo op kleine schaal genomen proef om een door de bevolking voor eigen rekening aangelegd indigo-plantsoen van haar over te nemen tegen f 50 per bouw voldeed niet aan de verwachting. De eigenaar van Masin had in 1883 160, die van Plèlen 90 en die van Soembernilo 23½ bouws met indigo beplant.

Vanille-ondernemingen. In de hier te lande ontvangen mededeelingen worden weder geen andere dan de in 't vorig verslag vermelde 4 vanille-ondernemingen genoemd, waarvan één in Samarang, en drie in de Preanger regentschappen. De in laatstgenoemde residentie verkregen vanille staat in kwaliteit beneden de Mexicaansche, en bezit weinig handelswaarde. De opbrengst der tuintjes bedroeg in 1883 p. m. 75 K.G., tegen ruim 267 K.G. in 1882. De vanilleoogst bij de onderneming in Samarang bleef beneden de verwachting, doordien vele peulen ten gevolge van de langdurige droogte onrijp afgevallen en onderscheidene planten gestorven waren. De ondernemer verkreeg slechts 100 K.G., tegen p. m. 180 K.G. in 1882.

Opkoop van thee. In den omtrek van de op gouvernementsgronden gevestigde thee-ondernemingen Waspada en Tjinangrang in de Preanger regentschappen plantte de bevolking wederom thee op hare eigene gronden en verkocht het product aan de eigenaren dier ondernemingen. Evenals in 1882 kon de erfpachter van Waspada het product opkoopen van p. m. 200 bouws; hij verkreeg op die wijze 30 000 K.G. thee, tegen 50 000 K.G. in 1882. Ten aanzien van Tjinangrang ontbreken de opgaven.

Inrichtingen voor het bereiden van de koffie der bevolking. Over deze ondernemingen, welke ook in 1883 alleen in de residentiën Pasoeroean en Preanger regentschappen in werking waren, is reeds het een en ander gezegd op blz. 168 hiervóór.

4°. Landbouw op gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur afgestaan.

Blijkens de hierachter gevoegde kaart en de daarbij behoorende tabel RRR telde men bij het einde van 1883 op Java 438 landbouwondernemingen gevestigd op gronden door het Gouvernement in erfpacht afgestaan en 18 gevestigd op gehuurde gouvernementsgronden, dat is van de eersten 57 meer en van de laatsten 4 minder dan er, volgens de opgaven in 't vorig verslag, op 31 December 1882 aanwezig waren. Van de in 1883 bijgekomen ondernemingen hadden er 48 betrekking op gronden die eerst in dat jaar waren verkregen [1]) en waar dus aan de ontginning nog weinig of niets gedaan was, maar ook kwamen er eenigen tot stand door splitsing van bestaande ondernemingen, terwijl daarentegen anderen werden samengevoegd, en één onderneming (Tjibengkoeng in de Preanger regentschappen) ophield te bestaan, doordien — zooals reeds is gezegd op blz. 79 hiervóór — de gronden door het Gouvernement werden teruggenomen. Dat het getal huurondernemingen thans, in plaats van op 22, op 18 wordt gesteld, is een gevolg vooreerst van de ontbinding der huur voor twee ondernemingen en hare vervanging door erfpacht (verg. blz. 81 hiervóór), en ten andere ook hiervan dat de deels uit huur-, deels uit erfpachtsgronden bestaande ondernemingen Getas in Samarang en Papoh in Kediri, die in 1882 onder de huurperceelen telden, op de kaart onder de erfpachtsondernemingen zijn gerekend.

De 438 en 18 ondernemingen waren ingeschreven als 701 perceelen en besloegen gezamenlijk eene oppervlakte van 222 023 bouws. Daarvan waren 171 935 bouws (in 595 perceelen) als woeste gronden in erfpacht afgestaan, 41 015 bouws (in 82 perceelen) in erfpacht afgestaan aan ondernemers die deze gronden tot dusver in huur hadden bezeten (behoudens eenige weinige bouws nieuwe gronden eerst bij de conversie van de huur in erfpacht afgestaan ter afronding van sommige ondernemingen) en 9073 bouws (in 24 perceelen) in huur uitgegeven.

Een overzicht van de uitkomsten van den landbouw op de verschillende ondernemingen vindt men in bijlage DDD. Volgens dat overzicht waren er

347	ondernemingen, groot	176 327	bouws,	waar één of meer cultures werden gedreven;
4	„ „	1 088	„ ,	niet voor eigenlijke landbouwdoeleinden bestemd;
8	„ „	4 414	„ ,	vroeger in exploitatie geweest, maar sedert één of meer jaren tijdelijk dan wel voor goed verlaten, en
97	„ „	40 194	„ ,	waar aan de ontginning pas of nog in 't geheel niet de hand was gelegd.
456	„ „	222 023		

De laatstbedoelde 97 ondernemingen waren voor verreweg het grootste gedeelte eerst in 1882 en 1883 tot stand gekomen. Daaronder bevonden er zich slechts 28 (te zamen groot 10 170 bouws) welke reeds dagteekenen van eenige jaren vroeger (1874 t/m 1881).

Uit het volgende overzicht kan blijken in welke gewesten

[1]) In de op blz. 79 hiervóór aangehaalde bijlage M worden, als in 1883 aanvaard, 79 perceelen opgegeven; vele van die perceelen echter vormden geen nieuwe, maar slechts onderdeelen van reeds bestaande ondernemingen.

de aanwezige ondernemingen werden aangetroffen.

GEWESTEN.	Aantal *ondernemingen* bij het einde van 1883: in 't geheel aanwezig.	waar slechts één cultuur werd gedreven.	voor meer dan één cultuur bestemd.	welker gronden voor weideplaats of vischvijvers dienden, dan wel waar de ontginning of beplanting hetzij tijdelijk hetzij voor goed was gestaakt.	waar aan de ontginning pas of nog in 't geheel niet de hand was gelegd.
Bantam. . . .	8	3	4	*a*) 1	"
Batavia. . . .	1	1	"	"	"
Krawang. . .	3	1	2	"	"
Preanger regentschappen	124	47	33	*b*) 3	41
Cheribon. . .	7	5	2	"	"
Tagal.	3	*c*) 1	"	*d*) 1	1
Pekalongan .	24	10	11	"	3
Samarang . .	45	37	5	*e*) 3	"
Japara	5	*f*) 3	1	"	1
Rembang. . .	1	1	"	"	"
Soerabaija . .	8	8	"	"	"
Pasoeroean. .	70	45	6	*g*) 1	18
Probolinggo .	17	6	1	*h*) 1	9
Bezoeki . . .	19	7	10	"	2
Banjoemas. .	2	1	1	"	"
Bagelen . . .	9	2	4	"	3
Kadoe	17	11	4	"	2
Madioen . . .	16	*i*) 15	"	"	1
Kediri.	77	*j*) 50	*k*) 9	*l*) 2	16
Te zamen.		254	93	12	97
	456	456			

Verdere aanteekeningen.

a) Deze onderneming, Passir Moendjoel geheeten en aan een Chinees toebehoorende, is geheel verlaten.

b) De hierbedoelde ondernemingen zijn Toeranggan, Tjitjambé en Tjiboengoer. De eerstgenoemde dient voor paardenstoeterij; bij Tjidjambé, waar de (Chineesche) eigenaar in 1882 padi verbouwde, werd in 1883 niet geplant, terwijl Tjiboengoer door de ondernemers is verlaten. Nog van eene vierde onderneming in de Preanger regentschappen, met name Argalingga, waar de erfpachters eene veefokkerij en paardenstoeterij bezitten, werden de gronden tot weideplaats gebezigd, doch niet uitsluitend, vermits daarop ook koffie gewonnen werd. De onderneming Arstralina, volgens het vorig verslag in 1882 mede als weideplaats gebezigd, werd in 1883 ontgonnen.

c) Bij deze onderneming, Randoesanga geheeten, werd in 1882 enkel visch gekweekt. Sedert zijn er ook klapperaanplantingen tot stand gekomen.

d) Bij deze onderneming, Proepoeh genaamd, waar men in 1882 met het leegkappen van het terrein begonnen was, werd daarmede in 1883 niet voortgegaan.

e) Pasebettan, Tegalgondo en Blorok. Op Pasebettan, aanvankelijk voor de padicultuur bestemd geweest, wordt sedert den oogst van 1880 geen landbouw meer gedreven; men is er tot het kweeken van visch overgegaan. Aan den erfpachter van Tegalgondo is voor vijf jaar vergunning verleend tot het doen van mijnbouwkundige onderzoekingen naar steenkolen. Op Blorok wordt niet geplant. Het perceel, slechts 15 bouws groot, wordt bewoond door een opziener bij de nabijgelegen op contract met het Gouvernement werkende suikerfabriek Kaliwoengoe.

f) Een dezer ondernemingen, de klapperonderneming Poeloe Pandjang, dient tevens tot kalkbranderij.

g) Barek. Bij deze onderneming, waar aanvankelijk de ramehcultuur beproefd werd, is in 1883 niet gewerkt.

h) Het hierbedoelde perceel Pandanwangi, waarvan de huur in Februari 1884 verstreken is, werd al sedert jaren door de ondernemers niet meer geëxploiteerd. De weinige opgezetenen verbouwden er voor eigen rekening rijst en tabak.

i) Op de onderneming Sambirobjong, voor de teelt van padi gebezigd, wordt tevens de veeteelt gedreven.

j) De koffieonderneming Pendil en Patjar dient tevens tot kalkbranderij.

k) Op de koffie- en kina-onderneming Bismo vindt men tevens een kalk- en steenbakkerij.

l) Bangsri en Djengkol (Plosso). Op Bangsri, vroeger eene tabaksonderneming, is sedert 1879 niet meer geplant. Voorbereidende maatregelen werden in 1883 door den eigenaar genomen om er de ramehcultuur te beproeven. Djengkol werd in 1883 niet bebouwd; in 1882 was er tabak op geplant, waarvan de oogst totaal mislukte.

In de straks aangehaalde bijlage DDD vindt men thans ook aangegeven welke ondernemingen aan naamlooze vennootschappen en welke geheel of ten deele aan Chineezen of inlanders behooren. Het aantal der eerstbedoelde ondernemingen beliep 51, waarvan o. a. 17 in de Preanger regentschappen, 13 in Kediri en 9 in Pasoeroean; het aantal der geheel of ten deele aan Chineezen of inlanders behoorende ondernemingen bedroeg 25, namelijk 9 in Kediri en 16 in negen andere gewesten. Bij 16 van deze 25 ondernemingen werden ook producten voor de Europeesche markt verbouwd; 18 daarvan behoorden uitsluitend aan Chineezen, 3 uitsluitend aan inlanders en 4 aan Chineezen en Europeanen gezamenlijk.

Op de meeste ondernemingen wordt de koffiecultuur gedreven, hetzij uitsluitend hetzij nevens één of meer andere cultures. Volgens de opgaven in bijlage DDD werd namelijk koffie geteeld bij 246 ondernemingen, kina bij 83, thee bij 26, tabak bij 17, suikerriet bij 9 [1]), cacao bij 14, indigo bij 5, kruidnagelen bij 1, notemuskaat bij 1, peper en staartpeper bij 1, terwijl bij 1 onderneming (in Bantam) ook eene aanplanting van karetboomen was tot stand gebracht en bij 2 (thee-)ondernemingen werk werd gemaakt van de houtteelt ter verkrijging van materiaal voor theekisten en van brandhout. Voorts vond men op de erfpachts- en huurondernemingen nog de volgende cultures: padi bij 34, kapok bij 5, klappers bij 6, djagong bij 6, andere tweede gewassen bij 8, groenten en verschillende niet nader aangeduide gewassen bij 5.

Omtrent de werkkrachten op de erfpachts- en huurgronden gebezigd bevat de overgelegde bijlage DDD opgaven voor 319 van de 347 reeds in exploitatie zijnde voor den landbouw bestemde ondernemingen (zie de kolommen 3 en 4 van bovenstaand overzicht). Bij samentrekking van die opgaven verkrijgt men een totaal van 16 327 gevestigde arbeiders [2]), ongerekend het overig werkvolk, waarvan de getalsterkte moeilijk is op te geven, omdat ten aanzien van zeer vele ondernemingen niet het *gemiddeld* aantal arbeiders per dag is vermeld, maar alleen de laagste en hoogste cijfers per dag worden genoemd.

Klachten over gebrek aan werkvolk werden in 1883 niet vernomen. De dagloonen bedroegen in de meeste gewesten f 0,25 à f 0,35. In Samarang, Soerabaija en Probolinggo liepen zij echter wel tot f 0,50, in Kediri tot f 0,60 en in Pasoeroean tot f 0,70. Bij het werken op taak werd dik-

[1]) Hieronder telt ook de onderneming Alkmaar in Pasoeroean, waarvan het riet vermalen werd op de vrije suikerfabriek van dien naam bedoeld op blz. 177 hiervóór. Ook Gebanganom in Pekalongan (mede onder de hierbedoelde 9 ondernemingen begrepen) bezit geen eigen suikerfabriek. Onder de op de kaart hierachter aangewezen 8 erfpachts- of huurondernemingen met eigen suikerfabrieken is ook begrepen de onderneming Pandansili-Temon in Japara, die echter in het bovenvermelde 9-tal niet is medegerekend, omdat er na den oogst van 1882 de suikercultuur gestaakt en door indigoaanplant vervangen is.

[2]) Hiervan bij de ondernemingen in de Preanger regentschappen 6088, bij die in Pasoeroean 2208, bij die in Samarang 1977, bij die in Kediri 1683, bij die in Cheribon 1127 en bij die in Bezoeki 997. Op de ondernemingen in de overige gewesten waren gezamenlijk 2247 arbeiders gevestigd.

wijls een dagloon van f 1 verdiend; in Pasoeroean zelfs wel f 2. De maandloonen liepen van f 6 tot f 15. Voor Kediri vindt men opgegeven dat de loonen van ambachtslieden en mandoors per maand f 10 à f 30 bedroegen. Op sommige ondernemingen kregen de arbeiders, boven het loon, een zeker rantsoen rijst, met of zonder toespijs.

Omtrent den omvang der beplantingen en de verkregen productie der verschillende ondernemingen in 1883 vindt men in de meermalen aangehaalde bijlage DDD een uitgewerkt overzicht, waaraan de volgende recapitulatiestaat is ontleend.

Ondernemingen welker gronden door het Gouvernement zijn afgestaan: *a)*		Koffie. *b)*		Kinabast.		Thee.		Tabak.		Suikerriet.		Cacao.
						BEPLANTE OPPERVLAKTE (in bouws).						
I. in huur	5	1 569	„	„	4	618	1	6	1	240	„	„
	4	*c)* †	1	†	„	„	„	„	„	„	„	„
II. in erfpacht (na eerst in huur te zijn uitgegeven)	53	19 021	7	304	13	5 207	1	425	6	851	1	2
	6	†	5	†	1	†	1	†	„	„	3	†
III. in erfpacht (als woeste gronden uitgegeven)	153	33 173	54	4 328	4	437	10	790	2	15	2	170
	25	†	16	†	4	†	4	†	„	„	8	†
	211	53 763	61	4 632	21	6 262	12	1 221	9	1 106	3	172
	35	†	22	†	5	†	5	†	„	„	11	†
Over 1882 waren de cijfers, *ten aanzien van de ondernemingen waarvan voldoende opgaven waren ingekomen*, aldus	217	48 868	62	3 511	24	5 671	12	960	8	1 152	5	153
						PRODUCTIE.						
		Pikols.		K.G.		K.G.		K.G.		Pikols.		
I. in huur	8	3 702	„	„	4	134 300	1	oogst mislukt.	1	13 500	„	„
	1	†	1	†	„	„	„	„	„	„	„	„
II. in erfpacht (na eerst in huur te zijn uitgegeven)	56	109 370	4	34 100	13	1 375 687	2	*e)* 37 500	5	78 365	„	„
	3	†	3	†	1	†	„	„	„	„	1	†
			5	nog geen prod.					1	*g)*	3	nog geen prod.
III. in erfpacht (als woeste gronden uitgegeven)	99	89 535	16	77 017	4	171 661	13	194 500	„	„	„	„
	19	†	9	†	3	†	1	†	1	†	2	†
	60	nog geen prod.	45	nog geen prod.	1	nog geen prod.			1	*h)*	8	nog geen prod.
	163	*d)* 202 607	20	111 117	21	1 681 648	16	*f)* 232 000	6	*i)* 91 865	„	„
	23	†	13	†	4	†	1	†	1	†	3	†
	60	nog geen prod.	50	nog geen prod.	1	nog geen prod.	„	„	2	*j)*	11	nog geen prod.
Over 1882 waren de cijfers, *ten aanzien van de ondernemingen waarvan voldoende opgaven waren ingekomen*, aldus	165	171 602	12	31 902	22	1 969 285	12	144 062	7	125 501	„	„

Ondernemingen welker gronden door het Gouvernement zijn afgestaan: *a)*		Indigo		Padi.		Klappers.		Djagong.		Andere voortbrengselen.
					BEPLANTE OPPERVLAKTE (in bouws).					
I. in huur	„	„	3	686	1	10	„	„	„	„
	„	„	„	„	„	„	1	†	1	†
II. in erfpacht (na eerst in huur te zijn uitgegeven)	„	„	5	395	„	„	„	„	3	17
	„	„	2	†	„	„	1	†	2	†
III. in erfpacht (als woeste gronden uitgegeven)	3	131	13	1 360	1	50	„	„	6	48
	2	†	11	†	4	†	4	†	11	†
	3	131	21	2 441	2	60	„	„	9	65
	2	†	13	†	4	†	6	†	14	†
Over 1882 waren de cijfers, *ten aanzien van de ondernemingen waarvan voldoende opgaven waren ingekomen*, aldus	1	20	32	3 227	3	49	3	183	7	113
					PRODUCTIE.					
				Pikols.		Stuks klappers.				
I. in huur	„	„	2	5 450	1	48 000	1	oogst mislukt.	1	oogst 2de gewas mislukt.
	„	„	1	*k)* †	„	„	„	„	„	„
II. in erfpacht (na eerst in huur te zijn uitgegeven)	„	„	4	2 380	„	„	1	oogst mislukt.	1	25 pikols kapok.
	„	„	3	†	„	„	„	„	3	†
									1	nog geen product.
III. in erfpacht (als woeste gronden uitgegeven)	„	„	12	*l)* 4 838	1	5 000	„	„	1	250 pikols djarak en 1.5 pik. kapok.
	2	†	11	†	2	†	4	†	10	†
	3	nog geen prod.	1	nog geen prod.	2	nog geen prod.			6	nog geen product.
	„	„	18	12 668	2	53 000	2	oogst mislukt.	3	(zie boven)
	2	†	15	†	2	†	4	†	13	*m)* †
	3	nog geen prod.	1	nog geen prod.	2	nog geen prod.	„	„	7	*n)* nog geen product.
Over 1882 waren de cijfers, *ten aanzien van de ondernemingen waarvan voldoende opgaven waren ingekomen*, aldus	„	„	18	21 041	2	17 000	1	11 000 pikols.	1	8000 pikols tapioca-meel.

a) Ondernemingen, die te gelijk uit huurgronden en uit een der beide hierbedoelde categorieën van erfpachtsgronden bestaan, zijn vermeld in de categorie, waaronder de aanvankelijk uitgegeven perceelen gerangschikt moeten worden.

b) De eerste kolom onder elk hoofd vermeldt het getal ondernemingen waartoe betrekking heeft de opgaaf der beplante oppervlakte of

der verkregen productie.

c) Aan het teeken † is de beteekenis te hechten dat nopens de behandelde cultuur geen opgaven zijn ontvangen of dat de ontvangen opgaven niet zijn overgenomen omdat zij tevens betrekking hebben tot andere cultures.

d) Voor elf ondernemingen waar de geoogste koffie voor een gedeelte in de hoornschil werd afgeleverd, is hieronder begrepen eene hoeveelheid van 19 356 pikols, namelijk 4820 pikols in bereiden staat en 14 536 pikols in de hoornschil.

e) Opgaaf voor één der beide ondernemingen. Bij de andere mislukten de tabaksaanplantingen.

f) Hieronder voor 4 ondernemingen 17 500 K.G. krossok. Bij 3 van de overige ondernemingen werd ook tabak verwerkt die afkomstig was van gronden der bevolking (bij 1 van 100 bouws aanplant).

g) Bij deze onderneming (Alkmaar) waren 100 bouws met suikerriet beplant en bovendien beschikten de eigenaars over 175½ bouws rietaanplant op gronden die van de bevolking gehuurd waren. Zij verkregen in 't geheel 12 500 pikols suiker, maar deze productie wordt hier niet vermeld, als zijnde reeds begrepen in de opgaven op blz. 177, vermits de fabriek, waar het riet verwerkt is, tot de geheel vrije ondernemingen behoort.

h) Bij deze onderneming (Gebanganom) werden als proef 5 bouws voor de suikercultuur bestemd. Daarvan werden 7260 pikols riet verkregen, welk riet naar het schijnt, elders vermalen is.

i) Hieronder ook begrepen de suiker bij drie ondernemingen verkregen van respectievelijk 50, 215 en 335 bouws van de bevolking gehuurde gronden.

j) Zie de noten *g* en *h*.

k) Aan deze onderneming, Tanah Lajapan genaamd, waar de gronden aan de bevolking worden afgestaan ter beplanting met padi (in 1883 376 bouws) tegen vergoeding aan de ondernemers van 5 pikols padi per bouw, is de stoomrijstpelmolen Boedhiradja verbonden.

l) Bij 2 ondernemingen, onder het hierbedoelde 12-tal begrepen, wordt de padioogst als mislukt opgegeven.

m) Onder de hierbedoelde 13 ondernemingen tellen de 2 waar op kleine schaal ten behoeve van de thee-industrie werk werd gemaakt van de houtteelt. Bij de 11 anderen werden één of meer soorten van tweede gewassen of groenten gekweekt.

n) Deze opgaaf doelt op de volgende ondernemingen: 1 waar kruidnagelen, 1 waar notemuskaat, 1 waar peper en staartpeper, 1 waar karet en kapok, 2 waar kapok en 1 waar katjang gekweekt werd.

5°. Landbouw op landen aan particulieren in eigendom afgestaan.

Ten aanzien van de uitgestrektheid der particuliere landerijen leveren de voor dit verslag ontvangen opgaven eenige verschillen op met de ten vorigen jare medegedeelde cijfers; deze verschillen zijn hoofdzakelijk het gevolg van de door het kadaster verstrekte verbeterde gegevens. Van den omvang van het particulier landbezit geeft overigens de ditmaal overgelegde kaart (zie bijlage QQQ) eene aanschouwelijke voorstelling.

De zooeven bedoelde opgaven betreffende de uitgestrektheid (daaronder begrepen de oppervlakte ingenomen door rivieren, wegen, kampongs enz.) vindt men in het volgende staatje, dat tevens het aantal opgezetenen en de uitgestrektheid der door hen voor de padicultuur gebezigde velden vermeldt. (Nopens de productie aan padi en andere voor de inlandsche markt geteelde gewassen zijn hier te lande — behalve ten aanzien van de landerijen in Cheribon, zie lager noot *h*, — geen opgaven voorhanden.)

GEWESTEN.	Uitgestrektheid der landerijen (in bouws).	Aantal opgezetenen bij het eind van 1883.	Uitgestrektheid der met padi beplante velden (in bouws).	
			1882.	1883.
Bantam	*a*) 42 795	*b*) 42 454	20 012	16 329
Batavia	*c*) 644 773	819 023	149 437	157 491
Krawang	*d*) 386 080	153 167	*e*) 6 820	31 059
Cheribon	*f*) 257 240	*g*) 104 200	*h*) 32 255	*h*) 31 218
Tagal	3 497	12 477	1 931	1 882
Samarang	*i*) 20 383	51 538	12 213	12 492
Japara	*j*) 2 081	*j*) 4 725	1 005	*j*) 278
Soerabaija	*k*) 5 734	58 476	1 952	1 931
Pasoeroean	851	3 039	442	444
Te zamen	1 363 434	1 249 099	226 067	253 124

a) Het land Tjikandi-oedik beslaat 26 785 bouws en het land Tjikandi-ilir 16 010 bouws.

b) Hiervan 21 761 op het land Tjikandi-oedik en 20 693 op het land Tjikandi-ilir.

c) De opgaaf in 't vorig verslag, aan welke, evenals nu het geval is, het cijfer der afdeeling Meester-Cornelis ontbrak (volgens eene verouderde opgaaf besloegen de particuliere landen aldaar 45 661 bouws), bedroeg 690 105 bouws. Het verschil moet daaraan worden toegeschreven, dat in 1882 eenige gronden als particuliere landerijen waren medegerekend die bij het kadaster niet als zoodanig maar slechts als in eigendom bezeten verspreide perceelen bekend zijn.

d) De Pamanoekan- en Tjiassem-landen beslaan eene oppervlakte van 300 000 bouws, de Tegalwaroe-landen 86 080 bouws.

e) Deze opgaaf betreft alleen de Tegalwaroe-landen. Van de Pamanoekan- en Tjiassem-landen is in 1882 de met padi beplante oppervlakte niet opgegeven.

f) Het land Kandanghauer beslaat 182 240 bouws, het land Indramajoe-West 75 000 bouws.

g) Hiervan 55 921 op Kandanghauer en 48 279 op Indramajoe-West.

h) De productie wordt opgegeven te hebben bedragen: op Kandanghauer in 1882 214 000 en in 1883 138 000 pikols padi; op Indramaijoe-West achtereenvolgens 189 000 en 151 000 pikols.

i) Dit cijfer is door het kadaster verkregen bij nadere vergelijking van de oude metingsstukken met de uitkomsten der nieuwe kadastrale opneming. Onder de in 't vorig verslag vermelde opgaaf van 45 970 bouws waren vermoedelijk vele in eigendom bezeten verspreide perceelen begrepen die niet als particuliere landerijen zijn aan te merken (zie noot *c*).

j) Het in 't vorig verslag (blz. 191) bedoelde land Kalinjamat, groot ruim 2163 bouws, wordt thans onder de particuliere landerijen niet meer medegeteld. De opgaven hebben dus alleen betrekking tot de landen Soembring, groot (volgens verbeterde gegevens) 1900 bouws, en Teloekawoer-Bodrolangoe, groot 181 bouws.

k) Verbeterde opgaaf door het kadaster verstrekt. In 't vorig verslag stond eene uitgestrektheid vermeld van 5 053 bouws.

De geschatte waarde der particuliere landerijen voor den aanslag in de verponding vindt men hieronder vermeld, en wel afzonderlijk voor de landerijen die aan Europeanen, die aan Chineezen en die aan andere vreemde oosterlingen of inlanders toebehooren. De cijfers betreffende de uitgestrektheid en het zielental — op diezelfde wijze gesplitst — worden daarbij tevens vermeld.

GEWESTEN.	Uitgestrektheid der landerijen (in bouws).	Aantal opgezetenen bij het eind van 1883.	Geschatte waarde der landerijen, naar welke voor 1883 de aanslag in de verponding is berekend.
Landerijen van Europeanen.			
Bantam	42 795	42 454	f 1 025 000
Batavia	*a*) 421 361	366 261	22 380 738
Krawang	300 000	130 841	2 200 600
Cheribon	257 240	104 200	3 468 907
Tagal	3 497	12 477	500 000
Samarang	14 172	26 435	1 344 460
Soerabaija	1 446	15 793	740 200
Pasoeroean	851	3 039	700 000
	a) 1 041 362	701 500	f 32 359 905
Landerijen van Chineezen.			
Batavia	*a*) 217 593	374 528	f 19 148 790
Krawang	86 080	22 326	900 000
Samarang	4 901	16 868	1 022 700
Japara	2 081	4 725	228 000
Soerabaija	3 695	31 761	2 356 000
	a) 314 350	450 208	f 23 655 490
Landerijen van andere vreemde oosterlingen of van inlanders.			
Batavia	*a*) 5 819	78 234	f 1 481 060
Samarang	1 310	8 235	311 000
Soerabaija	593	10 922	569 400
	a) 7 722	97 391	f 2 361 460

a) De opgaven betreffende de afdeeling Meester-Cornelis ontbreken (zie verder noot *c* van het voorafgaande staatje).

Aan voortbrengselen voor de Europeesche markt leverden de particuliere landerijen, voor zoover opgaven bij het be-

stuur zijn ingekomen, in 1882 en 1883 de volgende hoeveelheden.

Namen der landerijen.	1882.	1883.
Suiker (pikols).		
BANTAM.		
Tjikandi-oedik	a) †	350
BATAVIA.		
Afd. Tangerang.		
Amstelveen	300	360
Babakan Noord	800	1 300
Batoe Tjepper	†	1 000
Kapoek	70	125
Kampong Melajoe . . .	2 500	2 000
Kedaoeng-Oost	700	800
Kedaoeng-West	1 000	1 500
Pangkalan	750	1 000
Paroengkoeda	1 392	3 000
Pekadjangan	†	850
Selapandjang-Oost . . .	2 500	†
Selapandjang-West . . .	1 800	2 000
Sepatan	950	1 100
Tangerang-Oost	600	540
Tegalangoes	†	250
Teloeknaga	1 000	2 050
Tjikokol	800	800
Tjioeni	1 800	1 800
Afd. Buitenzorg.		
Tjiawi en Tjidjeroek (Pondok Gedeh).	4 000	9 488
	20 962	29 963
KRAWANG.		
Pamanoekan- en Tjiassemlanden	b) 2 490	4 170
Tegalwaroe-landen . . .	†	150
	2 490	4 320
TAGAL.		
Ketanggoengan-West . .	†	15 125
JAPARA.		
Soembring	3 250	3 500
SOERABAIJA.		
Bagong Sabrangan . . .	460	460
Dadoengan	600	580
Djager	7 000	8 200
Goebeng Djepit	280	280
Karah	3 646	3 995
Ketampon of Groedo-Oost.	500	450
Ketintang	700	750
Koepang I of Dermo . .	2 240	1 200
Koepang II	150	†
Koepang Zuidgedeelte. .	†	140
Simo	370	400
	15 946	16 455
PASOEROEAN.		
Kedawoeng	15 000	15 000
Totalen voor de 7 gewesten	57 648	84 713
Koffie (pikols).		
BANTAM.		
Tjikandi-oedik	40	35
BATAVIA.		
Afd. Buitenzorg.		
Bolang	†	5
Janglappa	4	2
Jassinga	209	135
Kalapa Noengal	†	34½
Koeripan	†	5
Nambo, Tjimapak en Tjipamingkis	800	360
Sadeng-Oost	137	30½
Soekaradja	70	65
Soekasari	2	1½
Tjampea en Tjiboenboelan	600	201
Tjiawi en Tjidjeroek . .	2 353	718
Tjibaroessa	†	1½
Tjikoppo	1 550	600
Tjikoppo Maijak	5	†
Tjilengsi	5	12
Tjinere	¼	†
Transporteeren.	5 735¼	2 171
Per transport.	5 735¼	2 171
Tjiomas	1 333	1 004½
Tjiseroea	2 500	722
Tjitrap en Tjitjadas . .	639	292
Tjoeroek Bitoeng . . .	3 800	1 409
	14 007¼	5 598½
KRAWANG.		
Pamanoekan- en Tjiassemlanden	16 000	7 534¼
CHERIBON.		
Kandanghauer	¾	1¾
TAGAL.		
Ketanggoengan-West . .	30	65¾
SAMARANG.		
Krapiak	118½	112
Pangoeng	100	60
Simongan, Mlojo en Pandjangan	51	90
Soesoekan	80	60
	349½	322
Totalen voor de 6 gewesten	30 427½	13 557¼
Thee (kilogr.).		
BANTAM.		
Tjikandi-oedik	15 000	10 790
BATAVIA.		
Afd. Tangerang.		
Tjikoija	11 152½	15 405
Afd. Buitenzorg.		
Bolang	170 000	100 000
Dramaga	117 500	110 000
Janglappa	†	8 320
Janglappa Parong . . .	6 000	†
Jassinga	38 545½	†
Kampong Baroe	†	12 178
Kedoeng Badak	70 000	†
Koeripan	15 000	†
Roempin	†	12 500
Sadeng-Oost	65 000	67 500
Soekaradja	25 000	20 000
Temangoengan en Tjikoleang	78 905	37 500
Tjampea en Tjiboenboelan	17 000	5 000
Tjikoppo Maijak	50 000	38 500
Tjiloear	34 000	30 000
Tjiomas	13 040	28 440
Tjoeroek Bitoeng . . .	135 000	155 000
Trogong	6 660	3 862
	852 803	644 205
Totalen voor de 2 gewesten	867 803	654 995
Tabak (kilogr.).		
BATAVIA.		
Afd. Tangerang.		
Batoe Tjepper	6½	37½
Kamal	†	19½
Teloeknaga	312½	300
Afd. Buitenzorg.		
Tjipamingkis	40	12
	359	369
SAMARANG.		
Simongan, Mlojo en Pandjangan	2 625	12 500
Totalen voor de 2 gewesten	2 984	12 869
Cacao (kilogr.).		
SAMARANG.		
Pangoeng	312½	312½
Kinabast (kilogr.).		
BATAVIA.		
Afd. Buitenzorg.		
Tjiomas	15 091	26 984
Tjitrap en Tjitjadas . .	968	†
Transporteeren.	16 059	26 984
Per transport.	16 059	26 984
KRAWANG.		
Pamanoekan- en Tjiassemlanden	15	51 762
Totalen voor de 2 gewesten	16 074	78 746
Muskaatnoten (kil.).		
BATAVIA.		
Afd. Buitenzorg.		
Pondok Tjabé Oedik . .	†	62
Tjiawi	1 500	687
Tjibinong-Oost en Nangiwir	30	30
Tjiomas	1 750	1 844
	3 280	2 623
KRAWANG.		
Pamanoekan- en Tjiassemlanden	11 593	3 218
SAMARANG.		
Pangoeng	937	1 562
Totalen voor de 3 gewesten.	15 810	7 403
Foelie (kilogr.).		
BATAVIA.		
Afd. Buitenzorg.		
Pondok Tjabé Oedik . .	†	2½
Tjiawi	140	50
Tjiomas	218	292
	358	344½
KRAWANG.		
Pamanoekan- en Tjiassemlanden	860	278
SAMARANG.		
Pangoeng	b) 4	5
Totalen voor de 3 gewesten	1 222	627½
Kruidnagelen (kil.).		
BATAVIA.		
Afd. Buitenzorg.		
Tjiawi	¾	†
Tjibinong-Oost en Nangiwir	10	10
Tjiomas	35½	†
	46¼	10
Vanille (kilogr.).		
BATAVIA.		
Afd. Tangerang.		
Lengkong-West	15	5
Afd. Buitenzorg.		
Tjiawi	20	3
Tjikoppo	60	40
Tjikoppo Maijak	8	3
Trogong	10	†
	113	51
KRAWANG.		
Pamanoekan- en Tjiassemlanden	784	147
Totalen voor de 2 gewesten.	897	198
Indigo (pikols).		
BATAVIA.		
Afd. Tangerang.		
Batoe Tjepper	300	25
Bergzicht	1 000	†
Blaradja	150	32
Djengali en Pasilian . .	†	3
Grendeng	150	130
Kamal	†	10
Panongangan	300	†
Radjak	100	†
Totalen . . .	2 000	260

a) Waar een † voorkomt zijn de cijfers bij gemis aan opgaven niet kunnen worden ingevuld.

b) Verbeterde opgaaf.

De kommervolle omstandigheden der bevolking, die gevestigd is op de particuliere landerijen in Cheribon, waarvan op blz. 191 van het vorig verslag sprake was, stond ook eenigermate in verband met de heffing van tjoekee en heerendiensten. Over de rechtmatigheid van de gebruikelijke heffingen wenschte de Indische Regeering door

den rechter te laten beslissen, te welken einde zij in Januari 1884 de stukken betreffende het deswege ingesteld onderzoek in handen heeft gesteld van den procureur-generaal.

6°. Landbouw op verhuurde landen in Soerakarta en Djokjokarta.

De sinds geruimen tijd aangekondigde herziening van het reglement op de huur en verhuur van gronden voor Europeesche landbouwondernemingen in de Vorstenlanden op Java (Indisch Staatsblad 1857 n°. 116, 1858 n°. 97, 1859 n°. 103 en 1872 n°. 211) is in den aanvang van 1884 tot stand gekomen. Nadat het laatstelijk in de noot op blz. 193 van 't vorig verslag besproken ontwerp in Indië nog eenige wijzigingen van ondergeschikten aard had ondergaan, is dienovereenkomstig een nieuw reglement door den Gouverneur-Generaal uitgevaardigd bij ordonnantie van 3 Februari 1884 (Indisch Staatsblad n°. 9), om met 1 Maart in werking te treden. Dit nieuwe reglement, waarin voor zooveel noodig zijn verwerkt de bij het vorige reglement behoorende ambtelijke voorschriften (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 261 en 771), beoogt hoofdzakelijk om — zonder wijziging te brengen in het karakter der rechten welke de apanagehouders in de Vorstenlanden op de gronden hebben en aan Europeesche ondernemers overdragen — de belangen der opgezetenen beter te beschermen, de leemten en gebreken weg te nemen die het oude reglement op vele punten aankleefden, en de naleving der vastgestelde of nader vast te stellen regelingen door strafbepalingen te verzekeren. Een der grootste gebreken van het oude reglement was het gemis van elke poenale sanctie, ten gevolge waarvan het bestuur alleen bij aanvragen betreffende verlenging of uitbreiding van huur de gelegenheid had om ondernemers, die zich niet aan de wettelijke bepalingen hielden, het voortzetten van hun bedrijf onmogelijk te maken.

In het nieuwe reglement is niet, zooals aanvankelijk het plan was, opgenomen eene omschrijving van de grondslagen waarop de heerendienstplichtigheid van de opgezetenen der ondernemingen rust, noch ook eene opsomming van de verschillende stelsels die bij de exploitatie der gronden kunnen gevolgd worden. Een en ander is nagelaten met het oog op het verschil van toestanden in de beide residentiën waar het reglement bestemd is te werken, en ook omdat de plaatselijke onderzoekingen ter zake nog niet afgeloopen waren. Echter is voorgeschreven (art. 22 en 23 van het reglement) dat de verplichte diensten welke de ondernemers van de opgezetenen mogen vorderen door den resident voor elke onderneming in het bijzonder moeten worden geregeld en dat de resident bevoegd is om voor elke onderneming afzonderlijk eene regeling vast te stellen ter zake van de exploitatie der gronden.

In het algemeen is bij het nieuwe reglement de bevoegdheid der hoofden van gewestelijk bestuur met betrekking tot de landverhuur aanmerkelijk uitgebreid; alleen het beschikken op verzoeken om gronden in huur te mogen nemen of om overeenkomsten betreffende verlenging van huur te mogen aangaan heeft de Indische Regeering aan zich voorbehouden (art. 1 en 10). De bekrachtiging der overeenkomsten zal dan ook met minder formaliteiten dan vroeger gepaard gaan.

Ten einde te verzekeren dat de gronden werkelijk alleen voor de Europeesche landbouwnijverheid worden gebezigd, is bij het nieuwe reglement in de eerste plaats bepaald (art. 2) dat elke onderneming een zooveel mogelijk aaneengesloten geheel moet vormen van minstens 200 bouws, dat is 50 bouws meer dan tot dusver als minimum-uitgestrektheid gold; het minimum van 200 bouws behoeft echter eerst binnen twee jaren na bekrachtiging van de huurovereenkomst verkregen te worden, mits de ondernemer aanstonds minstens 100 bouws in huur krijgt. Voorts is het in te algemeenen zin gestelde en daardoor in de praktijk niet altijd tot zijn volle recht gekomen beginsel van het oude reglement, volgens hetwelk de toestemming tot huur van gronden moest beschouwd worden als te zijn verleend voor de teelt van voortbrengselen geschikt voor het buitenland, vervangen door de bepaling (art. 21) dat voor rekening van den huurder hoofdzakelijk geen andere voortbrengselen worden geteeld dan die welke meer in het bijzonder bestemd zijn voor de Europeesche markt, en dat de cultuur van rijst en andere gewassen voor de inlandsche markt voor rekening van den huurder alleen mag geschieden als bijzaak of als wisselteelt.

Aan het, vooral in Soerakarta, veelvuldig ingeslopen gebruik dat de gehuurde gronden in bezit genomen en geëxploiteerd worden vóórdat de overeenkomsten bekrachtigd en geregistreerd zijn, zal een einde komen nu het nieuwe reglement het verrichten van daden van beheer op de gehuurde gronden, vóórdat de bekrachtiging van de huurovereenkomst heeft plaats gehad, uitdrukkelijk verbiedt.

Ingevolge de bij het nieuwe reglement behoorende overgangsbepalingen moest van de bestaande overeenkomsten, op straffe van nietigheid derzelve, vóór 1 Juli aangifte worden gedaan ten behoeve van de samenstelling van een volledig register der landverhuringen overeenkomstig het bij Indisch Staatsblad 1884 n°. 10 vastgestelde model [1]. Ten aanzien van de overeenkomsten van huur en verhuur, van verlenging van huur en van overdracht van huur die op het tijdstip van invoering van het nieuwe reglement wel gesloten, maar nog niet bekrachtigd waren, is bij ordonnantie van 11 Juni 1884 (Indisch Staatsblad n°. 86) nog uitdrukkelijk bepaald dat de bekrachtiging beheerscht werd door het oude reglement, doch dat de registratie volgens de nieuwe voorschriften zou moeten geschieden.

In de beide vorige verslagen was sprake van 12 ondernemingen, allen in Soerakarta, die bij andere ondernemingen waren ingesmolten, zonder dat echter de overdrachten van huur nog bekrachtigd waren. Ten aanzien van één dier ondernemingen (Panden) is nader gebleken dat zij niet in de opgaaf had moeten begrepen zijn, daar zij niet bij andere ondernemingen was ingesmolten, maar haar zelfstandig bestaan behouden had, en ten aanzien van twee der overigen (Ngoepit Poeloewatoe en Majah Gonggangan), die indertijd respectievelijk met Ngoepit Sodjajan en met Madjenang vereenigd waren geworden, werd in 1883 een wettige toestand verkregen. Het overblijvende 9-tal is, volgens de over 1883 ontvangen berichten, nog te vermeerderen met een drietal Solosche ondernemingen, wier vereeniging met andere mede nog niet bekrachtigd is, namelijk Keboetoeh, Drono en Weroe Ngentak. De eerste dezer ondernemingen werd met Prambonan, de tweede met Bangak-Penging, de derde deels met Atassadi, deels met Prigi vereenigd. Dientengevolge waren in Soerakarta op 31 December 1883 in werkelijkheid slechts 153 ondernemingen aanwezig, hoewel er 165 te boek stonden. Even zoovele ondernemingen stonden voor Soerakarta te boek bij het einde van 1882, terwijl toen voor Djokjokarta waren ingeschreven 52 ondernemingen. Voor eerstgenoemd gewest werden in 1883 de hierboven genoemde ondernemingen Ngoepit Poeloewatoe en Madjenang Gonggangan uit de registers afgevoerd, en bovendien de onderneming Begadjah, die met Koentjen werd samengesmolten. Voor Djokjokarta één onderneming, Melati, die met Tjebongan werd vereenigd. (De twee laatstbedoelde overdrachten van huur werden nog in 1883 bekrachtigd.) In eerstgemeld gewest kwamen echter 3 nieuwe ondernemingen, met namen Asemlegi, Manoekan en Ngreni, op wettigen voet tot stand. Voor dat gewest onderging dus het totaalcijfer in de registers geen verandering; voor Djokjokarta daalde het tot 51.

De bedoelde 165 Solosche ondernemingen beschikten bij het einde van 1883 over 303 919 bouws, de 51 Djokjosche over 91 172 bouws, zooals nader blijkt uit het volgende staatje, dat eene vergelijking met de opgaven over 1882 bevat, ook ten aanzien van de door de ondernemers ter zake van die gronden aan de inlandsche verhuurders verschuldigde huursommen en de op die gronden aanwezige

---

[1] Modellen der huurovereenkomsten, ook bij huurverlenging, en der akten van overdracht en overneming van huur, en van toestemming tot een en ander van de zijde der verhuurders, zijn vastgesteld bij Indisch besluit dd. 27 October 1884 n°. 5 (Javasche Courant van 4 November). De modellen zijn voor beide gewesten gelijkluidend en komen, behoudens eenige geringe wijzigingen, overeen met de door de residenten van Soerakarta en Djokjokarta in gemeenschappelijk overleg opgemaakte concepten, waarmede zoowel de vorsten als de zelfstandige prinsen verklaard hebben genoegen te nemen.

aanplantingen van voortbrengselen voor de Europeesche markt.

Jaren.	Aantal ondernemingen volgens de registers.	Uitgestrektheid (in bouws) van de in huur bezeten gronden *voor zooveel de huurovereenkomsten door het bestuur bekrachtigd waren.*	Pachtsom 's jaars aan de inlandsche verhuurders verschuldigd, met inbegrip van de overeengekomen geldswaarde voor eenige leveringen van de zijde der ondernemers, welker opbrengst in natura *facultatief* is. *a*)	Uitgestrektheid (in bouws) der aanplantingen *voor zooveel betreft de voor de Europeesche markt geteelde producten.*
		Soerakarta.		
1882	165	303 806	f 1 010 820	38 634 (bij 135 ondernemingen)
1883	165	303 919	1 039 540	41 209 (bij 143 ondernemingen)
		Djokjokarta.		
1882	52	90 701	f 652 548	17 066 (bij 51 ondernemingen)
1883	51	91 172	657 166	17 298 (bij 50 ondernemingen) *b*)

a) Dit laatste was in 1882 bij 12, in 1883 bij 15 ondernemingen (allen in Soerakarta) het geval. De leveringen in natura, bij eenige andere ondernemingen *onvoorwaardelijk* bedongen, bestonden uit zekere hoeveelheden brandhout, houtskolen, klappers, groenten en vruchten en verder uit de volgende opbrengsten:

		pikols koffie.	pikols rijst.	pikols suiker.	pikols gras.	flesschen olie.
in Soerakarta.	over 1882	4	420	9	11 498	3 780
	„ 1883	4	460	9	„	3 780
in Djokjokarta.	over 1882	„	7 927	„	11 956	4 886
	„ 1883	„	7 999	„	11 956	4 886

b) Van de onderneming Kradjan is over 1882 en 1883 de beplante oppervlakte niet opgegeven.

In bijlage EEE vindt men opgaven omtrent de producten voor de Europeesche markt, in 1882 en 1883 op de bedoelde huurlanden verkregen. (Deze opgaven berusten op de mededeelingen van de ondernemers, aangevuld en gedeeltelijk ook verbeterd door de kamer van koophandel en nijverheid te Samarang.) Totaalcijfers over de laatste vijf jaren volgen hieronder.

JAREN.	Koffie (pikols).	Suiker (pikols).	Tabak (K.G.).	Indigo (K.G.).
		Soerakarta.		
1879	89 530	199 600	1 173 290	130 410
1880	84 392	198 178	805 123	126 328
1881	100 926	274 691	971 557	149 026
1882	71 035	273 791	1 110 664	144 411
1883	121 786	325 410	495 226	217 628
		Djokjokarta.		
1879	379	283 392	90 750	245 617
1880	217	277 049	16 713	240 365
1881	224	443 360	31 717	242 646
1882	260	478 257	14 157	227 392
1883	193	429 635	12 922	209 423

Nopens de op de huurlanden aanwezige fabrieken en inrichtingen van landbouw zijn alleen uit Djokjokarta volledige opgaven ontvangen, doch uit Soerakarta slechts ten aanzien van 139 ondernemingen. Volgens die opgaven bedroeg het aantal ondernemingen waar men

	in Soerakarta.	in Djokjokarta.
uitsluitend koffie-inrichtingen aantrof.	55	0
uitsluitend suikerfabrieken	13	15
uitsluitend indigofabrieken	23	27
uitsluitend inrichtingen voor de bereiding van tabak	3	1
inrichtingen voor twee van de genoemde cultures	36	7
inrichtingen voor drie van de genoemde cultures	3	0
in 't geheel geen fabrieken of cultuur-inrichtingen	6	1
	139	51

Bij zes ondernemingen, allen in Soerakarta (Grogol, Pelemwoeloeng, Brengosan, Karangdowo, Gebangwinong en Karangdowo) werden in het geheel geen of althans niet hoofdzakelijk producten voor de Europeesche markt verbouwd.

Onder de straks bedoelde 165 Solosche ondernemingen waren er 84 die in één of meer der laatste jaren, buiten het bestuur om, gronden hadden bijgehuurd, terwijl voorts 17 ondernemingen in Soerakarta, te zamen naar schatting 7212 bouws groot, in haar geheel nog wettiging behoefden [1]). Bij 19 van de eerstbedoelde 84 ondernemingen hadden tweemaal, bij 1 driemaal en bij 1 viermaal onwettige uitbreidingen plaats gevonden, zoodat in het geheel op 31 December 1883 nog 108 gevallen van bijhuring te wettigen waren. Nog slechts voor 38 van deze bijhuringen was toen de toestemming des bestuurs gevraagd, ten gevolge waarvan in 25 gevallen vergunning tot het sluiten der overeenkomsten was verleend, in 3 gevallen bezwaren rezen, terwijl voor 10 bijhuringen de aanvragen tot vergunning nog in behandeling waren. Wat de 17 nog in haar geheel te wettigen ondernemingen betreft, waren er 11, ten behoeve van welke nog geenerlei stappen waren gedaan tot opvolging van de bestaande bepalingen, waarvoor bij 10 als reden gold dat de onderneming kleiner was dan 150 bouws, welke grootte onder de werking van het in 1883 nog geldende reglement als minimum voor eene zelfstandige onderneming werd beschouwd. Voor 4 was vergunning tot inhuurneming gevraagd en verkregen, voor één was zoodanige aanvraag reeds in 1877 gedaan, maar de vergunning kon nog altijd niet verleend worden omdat de belanghebbende nalatig bleef om zich de vereischte gronden te verzekeren tot bereiking van het minimum van 150 bouws, en voor een ander was de gevraagde wettiging geweigerd, omdat het verblijf van den huurder in de Vorstenlanden niet gewenscht voorkwam.

Onder de wettig gevestigde ondernemingen waren er 8, allen in Soerakarta (Grogol, Bogor, Goenoengan, Djetis-Koenden, Koedoesan, Pelemwoeloeng, Soekoredjo en Temanggoeng), die, door teruggave van gronden aan de inlandsche rechthebbenden nadat de huur verstreken was, of door overdracht van gronden aan andere ondernemers, elk minder dan 150 bouws groot waren. Ten einde in het vervolg als zelfstandige ondernemingen te kunnen blijven bestaan, zullen deze, ingevolge het nieuwe reglement, vóór 1 Maart 1886 elk tot 200 bouws moeten worden uitgebreid, en dit zal nu ook het geval moeten zijn met 6 ondernemingen die tot dusver elk tusschen de 150 en 200 bouws besloegen, namelijk in Soerakarta: Trenjeng (150 bouws), Widoro Ardjo (150 bouws), Manoekan (157½ bouws), Brengosan (178 bouws) en Ngreni (188 bouws), en in Djokjokarta Sempoe-Pakem (170 bouws).

Behalve de tot dusver besproken ondernemingen van Europeesche landhuurders vindt men in Soerakarta de door inlandsche prinsen voor eigen rekening geëxploiteerde suikerfabrieken Tjalamadoe en Tasikmadoe, die in 1883 elk p. m. 33 000 pikols produceerden, tegen respectievelijk 30 000 en 34 000 pikols in 1882, en in Djokjokarta de indigo-ondernemingen Soembernilo en Pakem, welke in 1883 afwierpen 12 500 en 3303 K.G. indigo, tegen 10 058 en 6391 K.G. in 1882. Op Soembernilo, waar men, ondanks de bezigiug van stoomkracht ten einde het waterverbruik te beperken, toch niet in voldoende mate over water beschikt voor het fermenteeren der indigobladeren, wil men beproeven daarin te voorzien door het boren van één of meer artesische putten. De medewerking van den dienst van het mijnwezen is daarvoor in Februari jl. toegezegd, mits tegen volledige vergoeding der kosten.

b. Boschwezen.

De reeds in vorige verslagen herhaaldelijk beschreven methode om de boschcultuur in verbinding met akkerbouw te doen geschieden werd in het afgeloopen jaar in bijna alle gewesten van Java in toepassing gebracht, deels in of door de houtcontractanten leeggekapte boschperceelen, deels op plaatsen waar de vroegere bosschen zijn vernield. Op deze wijze werd in den westmoesson van 1882/83 eene oppervlakte van 1821 bouws met djati bepoot, tegen 1652

[1]) Bij het einde van 1882 beliep het aantal 18, te zamen geschat op 3928 bouws. Daarvan gingen er 3 af door de wettiging der boven reeds genoemde ondernemingen Asemlegi, Manoekan en Ngreni, doch het getal klom tot 17 door het tot stand komen van 2 anderen, met namen Papringan en Ngawen, zonder de vereischte voorafgaande vergunning.

bouws in 1881/82.

Het planten van djati op erven van wachthuizen en nabij postloodsen (zie vorig verslag blz. 194) leverde nog weinig bevredigende uitkomsten op, ten gevolge van de geringe zorg die over 't algemeen aan het onderhoud werd besteed. Om hierin verbetering te brengen, is aan de hoofden van gewestelijk bestuur het belang van deze kleine maar hoogst nuttige aanplantingen met nadruk voorgehouden.

In verscheidene gewesten werd voortgegaan met het aanleggen van plantsoenen van albizzia-moluccana (sengonlaut) op schrale en uitgeputte terreinen. Daar echter deze aanplantingen uitsluitend geschieden ten bate der gouvernements-koffiecultuur en mitsdien ook ten laste van deze cultuur behooren te komen, zoo is het denkbeeld in overweging genomen (zie blz. 164 hiervóór) om de houtvesters, wier eigenlijke werkkring bij de djatibosschen zich ook in den regel tot geheel andere landstreken bepaalt, van de verdere zorg voor de albizzia-plantsoenen te ontheffen en deze zorg over te dragen op de ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur.

Op zeer kleine schaal werden hier en daar nieuwe bosschen aangelegd op ontwoude berghellingen. Dit geschiedde met ter plaatse thuis behoorende inheemsche boomsoorten. Maar al wordt hierdoor ook het welslagen dier aanplantingen meer gewaarborgd dan door het telen van gunstig bekende uitheemsche soorten, zoo blijft deze herwouding in vrijen arbeid toch een kostbaar werk, en het mag betwijfeld worden of het nut dat men er uit een klimatologisch oogpunt van verwacht, wel in verhouding staat tot de daarmede gepaarde hooge uitgaven. Wel is waar tracht men door tusschenbouw van kina (c. succirubra) de kosten der herbossching later eenigszins te dekken, maar dáár waar deze het meest noodig is, boven 1600 à 1900 M. hoogte, houdt de kinacultuur op. Meer heil wordt verwacht van het streng bewaken dier hooge berghellingen tegen verdere uitroeiing van het door de natuur zelve in het leven geroepen bosch. Op sommige plaatsen ontwikkelen zich toch allengs weder de oorspronkelijke boschjes van acacia, myrica, vaccinium en andere soorten, en men heeft dus slechts te voorkomen dat die nieuwe natuurlijke boschjes, zooals tot dusver gedurig geschiedde, door de bevolking worden geveld ter verkrijging van brandhout. Het aankweeken in verschillende bergstreken van de Australische eucalyptus globulus heeft tot nu toe niet aan de verwachting beantwoord, ook omdat de gelegenheid ontbreekt om op die hooge en afgelegen bergterreinen aan de plantsoenen de noodige zorg te wijden. Daarom werd met de verdere aankweeking alleen nog voortgegaan op den Merbaboe, waar het boschpersoneel er in geslaagd is om door eene meer intensieve cultuur de kwijnende eucalyptus-plantsoenen krachtig te doen herleven.

In 't geheel werden in 1882/83 met andere houtsoorten dan djati beplant 411 bouws, tegen 439 bouws in den voorafgeganen westmoesson.

In het najaar van 1883 werden voor 't eerst maatregelen genomen tot het geregeld aankweeken van regeeringswege van caoutchouc-boomen op Java. Op eenige plaatsen in de gewesten Krawang en Preanger regentschappen zijn daarvoor pépinières aangelegd, waarvan men tegen het einde van 1884 de noodige jonge planten hoopte te verkrijgen, die op gunstig gekozen terreinen in de beide residentiën in den vollen grond zouden worden overgebracht. Ook zal, in verband met de uitkomsten van het hiervóór op blz. 97 bedoelde onderzoek op Sumatra, begonnen worden met het aankweeken van getahpertja-boomen op Java.

Hoewel in 1883 langdurige droogte heerschte, werd toch weinig schade door boschbranden aangericht. In de bergstreken geraakten wel alang-alangvelden in brand, maar de volwassen djatiboomen en zelfs de plantsoenen die slechts twee jaren oud zijn ondervinden daarvan geen nadeel, terwijl over de jongere aanplantingen (die vóór de toepassing van de hooger bedoelde gecombineerde cultuur zoo dikwijls door brand werden aangetast) thans met zorg wordt gewaakt door de planters der daartusschen geteelde veldvruchten.

In 1883 werden geen nieuwe wildhoutbosschen onder geregeld beheer gebracht. Alvorens daarmede voort te gaan, wenschte de Regeering eenige vaste regelen te stellen ter bepaling tot welke hoogte boven den zeespiegel de ontginning van boschgronden voor particuliere landbouwondernemingen kan worden toegelaten en van welke hoogte af de bosschen moeten worden in stand gehouden. Nadat daaromtrent het advies van deskundigen was ingewonnen, werd bij eene kabinetsmissive van 8 April jl. de directeur van binnenlandsch bestuur gemachtigd om den hoofden van gewestelijk bestuur en den ambtenaren bij het boschwezen op te dragen bij het doen van voorstellen tot verdere reserveering van wildhoutbosschen of tot herziening zoo noodig van de ter zake reeds uitgevaardigde ordonnantiën naar de volgende beginselen te werk te gaan: 1°. waar het geldt het behoud der bosschen om klimatologische redenen in verband met de belangen der irrigatie: *a.* sparing van die bosschen welke in de bergrijke streken van West-Java op meer dan 5000 en in die van Midden- en Oost-Java op meer dan 4000 Rhijnlandsche voeten (respectievelijk 1570 en 1255 M.) boven den zeespiegel gelegen zijn; *b.* in de minder bergrijke streken, behoud van de bosschen op de toppen van heuvels en laag gebergte; *c.* behoud van het bosch op 25 Rhijnlandsche roeden (ruim 94 M.) rondom bronnen en meren; — 2°. wat de zorg voor het behoud van timmerhout betreft: *a.* sparing van de bosschen in geïsoleerde streken waarheen moeilijk djatihout is te vervoeren; *b.* het aanhouden van die bosschen welke, in streken waar op voldoenden afzet is te rekenen, veel goed hout opleveren en welke dus te eeniger tijd voor gouvernements- of voor particuliere exploitatie in aanmerking zouden verdienen te komen. Tot zekere grenzen behoeft intusschen de gewenschte sparing der bosschen op de berghellingen niet aan de uitbreiding van den landbouw in den weg te staan. Immers koffie- en kinatuinen, ofschoon uit een klimatologisch oogpunt niet wel gelijk te stellen met een oorspronkelijk woud, kunnen, mits goed aangelegd (van terrassen voorzien) en goed onderhouden, mede geschikt geacht worden om de nadeelige gevolgen van ontwouding te temperen.

Het afbakenen en begrenzen der djatibosschen, volgens het gouvernementsbesluit van 16 November 1871 n°. 10, vorderde gestadig, maar, in verband met den veel omvattenden werkkring der houtvesters, slechts langzaam. Het nut van deze vastlegging der grenzen van de djatibosschen blijkt allengs meer een zekere waarborg te zijn tegen de ontginningen door welke over geheel Java de grenzen der djatibosschen voortdurend werden teruggedrongen. Met deze afbakening gaat tevens het weder met djati beplanten der binnen de bosschen voorkomende opene plekken gepaard, voor welk werk, bij het thans vigeerende stelsel van boschcultuur in vereeniging met de teelt van veldgewassen, gemakkelijk de noodige werkkrachten zijn te vinden.

In de Preanger regentschappen werd geregeld voortgegaan met het kappen der op de uitloopers van het Gedehgebergte buiten de grenzen van de aldaar in stand te houden wildhoutbosschen verstrooid staande rasamala-boomen. Eene groote hoeveelheid van het deugdzame rasamala-hout werd op die wijze voor rekening van den lande gekapt en van tijd tot tijd tegen goede prijzen op publieke veiling verkocht.

De uitdunning en zuivering der djatibosschen in eigen beheer (verg. vorig verslag blz. 195) leverde in het afgeloopen jaar in Japara geen batig saldo op, doordien veel werd uitgegeven voor werken van blijvenden aard, o. a. tot verbetering van het wegenstelsel. In Samarang daarentegen werd daarmede eene niet onaanzienlijke winst behaald. In Cheribon, waar de voorheen zoo uitgestrekte djatibosschen bijna geen timmerhout meer bevatten, werd in 't laatst van 1883 met kracht begonnen aan het zuiveren in eigen beheer, ten einde vervolgens nieuwe plantsoenen te kunnen doen aanleggen. Uitdunning van djatibosschen in eigen beheer vond voorts in verschillende andere gewesten plaats, vooral in de Preanger regentschappen. Voor eene beslissing van de vraag of het stelsel van eigen exploitatie in 't vervolg meer op den voorgrond zal behooren te treden, zijn nog geen genoegzame gegevens voorhanden. Of bij gouvernements-exploitatie op ruimere schaal, gepaard met hetgeen noodig is om de instandhouding der bosschen te verzekeren, de uitgaven in voldoende mate door inkomsten zullen opgewogen of overtroffen worden, zal voornamelijk afhangen van het debiet van hout buiten Indië. En vermits hier te lande, volgens bij den handel ingewonnen berichten, alleen bezaagd hout van groote afmetingen (van 10 à 12 M. lengte en 0,45 à 0,50 M. breedte en dikte) van de hand is te zetten wordt thans

onderzocht of de van gouvernementswege in bewerking genomen of te nemen djatibosschen een genoegzamen voorraad van zulk zwaar hout bevatten en of de exploitatie- en transportkosten gedekt en winsten gemaakt kunnen worden als het hout hier te lande verkocht wordt voor den prijs dien het geacht wordt te kunnen bedingen, namelijk f 85 à f 100 per M³.

In Soerakarta, waar het Gouvernement, buiten het gebied van prins MANGKOE NEGORO, het recht van beschikking heeft over de djatiboomen, is van lieverlede het op de huurlanden groeiende djatihout bijna algemeen door de landhuurders van de Regeering gekocht, veelal om, na de velling, over de leeggekapte gronden ten behoeve van den landbouw te kunnen beschikken. Sedert bij Indisch Staatsblad 1882 n°. 281 de contrôle over de bosschen in de Vorstenlanden van den te ver af gevestigden houtvester van Ngawi (Madioen) op dien te Samarang is overgegaan, is het boschpersoneel in de nog gereserveerde bosschen van Soerakarta krachtig opgetreden, ten gevolge waarvan het Gouvernement daaruit thans aanzienlijke inkomsten trekt, terwijl nu ook eene behoorlijke regeling is gemaakt omtrent de voorziening in de behoefte aan hout voor de openbare werken in Soerakarta. Het Gouvernement heeft er niet het recht om leeggekapte boschgronden voor nieuwe aanplantingen te bestemmen, maar daarop behoeft, naar de meening van de Indische Regeering, ook geen prijs te worden gesteld, want om klimatologische redenen behoeven de bosschen in Soerakarta, waar zij slechts in lage streken voorkomen, niet te worden behouden, en voor de openbare werken zal per spoorweg altijd gemakkelijk hout uit Samarang en Madioen te verkrijgen zijn. In Djokjokarta wordt aan de instandhouding der djatibosschen (die allen in het Zuidergebergte gelegen zijn, doch wegens minder gunstige omstandigheden van den bodem over 't algemeen in onvoordeeligen toestand verkeeren,) op voldoende wijze zorg gedragen door het sultansbestuur, dat krachtens eene in 1847 getroffen regeling met het beheer der djatibosschen belast is. In iederen westmoesson worden in Djokjokarta zelfs meer djatiboomen bijgeplant dan uit de bosschen worden gekapt.

Terwijl van de in de gouvernements-residentiën met particulieren gesloten contracten voor de leegkapping van boschperceelen met vrije beschikking over het verkregen hout in 1883 drie ten einde liepen (namelijk die voor de perceelen Terbono in Japara en Sedan en Djatilawang in Rembang) en van die voor het zuiveren van bosschen twee (één in Samarang en één in Madioen), werd in genoemd jaar slechts één perceel ter leegkapping uitgegeven, namelijk Goenoeng Krikil in Cheribon, groot 303 bouws, en wel voor vijf jaren tegen f 3000 's jaars Het in 't vorig verslag (blz. 196) bedoelde contract betreffende de djatiboschjes Seplem en Lengki in Japara, dat in één jaar moest afloopen, is door den aannemer onuitgevoerd gelaten, en hij is in rechten aangesproken moeten worden voor de betaling van de pachtsom (f 20 000). Nog één boschexploitatie (Loanoh in Rembang) had in 1883 moeten afloopen, maar voor de beëindiging daarvan is den aannemer een uitstel van tien maanden verleend. Behalve de laatstbedoelde, waren bij het einde van 1883 op Java 27 houtkap-ondernemingen op contract met het Gouvernement in werking, namelijk 25 waar het hout ter beschikking van de ondernemers verbleef, en 2 waar het hout voor het Gouvernement gekapt werd. Van de 25 eerstbedoelde contracten verstrijken er in dit jaar 4, in de jaren 1885 tot en met 1890 achtereenvolgens 6, 3, 3, 2, 1 [1]) en 5, en in 1892 1. De twee contracten voor aankap ten behoeve van het Gouvernement duren respectievelijk tot Maart 1887 en tot het einde van 1892. Voor verdere bijzonderheden nopens deze 27 ondernemingen (waarvan er 13 in handen van Chineezen zijn) en nopens die waarvan de contracten in 1883 verstreken, wordt verwezen naar bijlage FFF hierachter. In 1883 hadden 27 ondernemingen te zamen f 586 251 aan pacht te betalen. (De verschuldigde pacht zou echter slechts f 503 735 hebben bedragen wanneer niet 4 ondernemingen elk twee jaarperceelen in bewerking hadden genomen in plaats van één.) De door sommige ondernemers te betalen jaarlijksche afkoopsom wegens de door het boschpersoneel overgenomen zorg om de leeggekapte jaarperceelen weder plantklaar te maken, steeg in 1883 van f 14 210 tot f 15 440, doordien eene dergelijke schikking ook met den contractant van Kedawoeng (Tagal) getroffen en van hem eene jaarlijksche retributie van f 1230 bedongen werd. Daar verder door den contractant van Gondang (Kediri) in 1883 f 1304 boven de gewone pachtsom verschuldigd was wegens eenige hem afgestane djatiboomen buiten zijn contractsgebied, hadden dus over 1883 de houtcontractanten aan het Gouvernement op te brengen f 602 995, tegen f 491 025 in 1882. In de eerste maanden van 1884 is eene aanbesteding uitgeschreven van twee nieuwe boschperceelen: Djatikoekoesan in Bezoeki en Delih in Samarang, groot respectievelijk 246 en 679 bouws, te exploiteeren uiterlijk: het eerste in vier jaren, te rekenen van 1 Augustus 1884, het andere in vijf jaren, in te gaan 1 September 1884. Het perceel Djatikoekoesan is gegund aan een Europeeschen ondernemer, het perceel Delih aan een Chinees, tegen respectievelijk f 32 110 en f 113 500 voor de geheele houtmassa.

Tweemaal werd in 1883 aan landhuurders in Soerakarta het recht van beschikking afgestaan over het op hunne gronden aanwezige djatihout; in het eene geval (huurland Madjenang) tegen eene betaling van f 20 874 in tien jaarlijksche termijnen, in het andere geval (huurland Broemboeng Gading) tegen betaling van f 3367,50 in vijf jaren. Over den verkoop van het op het land Getas groeiende djatihout (verg. de beide vorige verslagen) kon de Regeering het met de huurders nog niet eens worden, omdat zij steeds een te lagen prijs boden.

De bij de verschillende houtkap-ondernemingen in de gouvernements-residentiën verkregen hoeveelheid hout wordt opgegeven in 1882 en 1883 te hebben bedragen als volgt, waarbij echter valt op te merken dat de productie aan *brandhout* voor de meeste ondernemingen onvermeld is gelaten.

ONDERNEMINGEN VOOR:	Gekapte hoeveelheden.		Afgevoerde hoeveelheden.	
	1882.	1883.	1882.	1883.
leegkapping met vrije beschikking over het hout:				
timmerhout	45 510 M³.	49 499 M³.	43 328 M³.	51 076 M³.
brandhout *a*)	2 437 vadem	7 688 vadem	3 912 vadem	5 841 vadem
leegkapping ten behoeve van den lande:				
timmerhout	3 122 M³.	5 024 M³.	8 296 M³.	3 147 M³.
dwarsliggers	*b*) 37 300 stuks		*b*) 37 300 stuks	
uitdunning of zuivering van boschperceelen, met vrije beschikking over het weg te ruimen hout:				
timmer- en brandhout	niet opgegeven	niet opgegeven	5 924 M³.	8 741 M³.
balken	id.	id.	138 stuks	niet opgegeven
idem met levering van het hout aan den lande:				
timmerhout	id.	id.	1 414 M³.	2 505 M³.

a) De opgaaf heeft betrekking tot de ondernemingen Sidowajah en Goenoeng Kendeng, waar *uitsluitend* brandhout wordt verkregen.
b) Afkomstig uit de in 1882 afgeloopen exploitatie van het boschperceel Parengan.

Overigens werden in 1883 aan 's lands bosschen op Java nog de volgende houtmassa's ontleend. In eigen beheer werd gekapt 12 682 M³. djati- en 9 638 M³. ander hout, tegen 12 838 en 4 161 M³. in 1882. Op licentie werd ge-

[1]) Het contract dat uiterlijk in 1889 zal afloopen betreft het perceel Lodojo in Kediri. In het vorig verslag (bijlage LLL) werd vermeld dat dit contract in 1886 zou afloopen, maar in 1883 is de duur drie jaren verlengd, omdat aan het perceel zijn toegevoegd

kapt (aan djati- en ander hout gezamenlijk): door de inlandsche bevolking 2550 en door particulieren 1252 M³., welke hoeveelheden in 1882 bedroegen 1881 en 649 M³. Verder werd aan particulieren nog vergund het kappen van 1230 sadingpalmen, tegen 70 stuks in 1882.

De geldelijke inkomsten die het Gouvernement aan de exploitatie van 's lands bosschen op Java ontleende, worden berekend in 1883 te hebben bedragen: onzuiver f 1 354 536, zuiver (echter zonder de kosten der boschpolitie in rekening te brengen) f 823 828, tegen f 1 204 783, en f 717 374 in 1882. De onzuivere inkomsten zijn aldus te specificeeren:

	1882.	1883.
a. pacht verschuldigd door houtkapondernemers wegens de hun ter leegkapping voor eigen rekening afgestane boschperceelen . .	*a*) f 491 025	*a*) f 602 995
b. retributie van houtkap-ondernemers voor het uitdunnen en zuiveren van boschperceelen (in verhouding tot de hoeveelheid hout waarover zij de beschikking verkregen)	15 457	13 199
c. opbrengst van boschperceelen welke door aannemers ten behoeve van den lande werden leeggekapt, uitgedund of gezuiverd; met andere woorden verschil van de tariefswaarde van het geleverde hout (in 1882 f 198 068 en in 1883 f 243 680) en het aan de aannemers betaalde kap-, sleep- en vervoerloon (in 1882 f 148 742 en in 1883 f 118 828)	49 326	124 852
d. pacht der Krawangsche strandbosschen (zie bijlage NN hierachter)	8 100	8 112
e. retributie voor het afstaan van houtgewas op gronden die in erfpacht zijn uitgegeven.	14 772	14 334
f. retributie voor het afstaan van djatibosschen op huurlanden in de Vorstenlanden . .	29 297	34 660
g. waarde (volgens tarief) der in eigen beheer voor 's lands dienst gekapte djati- en andere houtwerken	352 326	310 855
h. retributie ter zake van het door de inlandsche bevolking krachtens vergunning in 's lands bosschen gekapte djati- en ander hout . . .	2 614	3 556
i. idem ter zake van door particulieren op licentie gekapte houtwerken.	11 610	14 627
k. opbrengst bij verkoop van op verschillende wijzen verkregen en niet voor 's lands dienst te benuttigen houtwerken *b*).	229 838	223 566
l. boeten van houtkap-ondernemers geind .	418	„
m. belasting voor het van particuliere landen uitgevoerde djatihout (Indisch Staatsblad 1821 n°. 29).	„	2 148
n. retributie verschuldigd door den aannemer der boschexploitatie ten dienste der marine (zie hierboven sub *c*), wegens aan hem afgestane voor 's lands dienst onbruikbaar bevonden boomen	„	1 500
o. terugbetaling van kap- en sleeploon voor aan den Soesoehoenan van Soerakarta verstrekte houtwerken	„	132
Totaal . . .	f 1 204 783	f 1 354 536

a) Dit cijfer wijst het verschuldigde, niet het werkelijk aan den lande betaalde bedrag aan.

b) Hieronder ook verbeurd verklaarde (onwettig gekapte) houtwerken verkregen bij het zuiveren, uitdunnen en exploiteeren van boschgedeelten in eigen beheer.

Voor zooveel in bovenstaande opgaven voor de verkregen houtwerken eene geldswaarde is uitgetrokken, moet weder herinnerd worden dat de opgegeven sommen als minima zijn te beschouwen, vermits de waarde naar de tariefsprijzen is in rekening gebracht en deze veel lager zijn dan de marktwaarde. Overigens is in de uitgetrokken totalen niet in rekening gebracht de waarde van het vele djati- en ander hout dat door en ten behoeve van den dienst der staatsspoorwegen werd gekapt in het tracé der in aanleg zijnde lijnen, noch ook de waarde van die in beslag genomen (onwettig gekapte) houtwerken welke niet publiek verkocht maar voor 's lands dienst aangewend werden.

De uitgaven ter zake van het boschwezen bedroegen (ongerekend de kosten der boschpolitie) in 1882 f 487 409 en in 1883 f 530 708, te verdeelen als volgt:

	1882.	1883.
1°. traktementen, enz. van het technisch personeel	f 220 362	f 234 835
2°. kosten van aanleg van nieuw djati- en wildhoutplantsoen.	107 843	*a*) 70 365
3°. uitgaven voor het zuiveren, uitdunnen en exploiteeren in eigen beheer van djatibosschen en aanplantingen	154 640	*b*) 220 285
4°. idem voor het afbakenen van de bosschen en het opnemen van nieuw uit te geven boschperceelen.	2 524	2 747
5°. kap-, sleep- en vervoerloon van het hout afkomstig uit de boschperceelen die door aannemers ten behoeve van den lande werden leeggekapt, uitgedund of gezuiverd *c*)	*memorie*	*memorie*
6°. diverse kleine uitgaven	2 040	2 478
	f 487 409	f 530 708

a) Voor 1883 zijn buiten rekening gelaten de kosten van die aanplantingen welke uitsluitend ten doel hadden om gronden geschikt te maken voor de gouvernementskoffiecultuur, welke kosten — zooals reeds op blz. 187 hiervóór is opgemerkt — niet ten laste van het boschwezen zijn te brengen.

b) Onder dit cijfer zijn ook begrepen de uitgaven voor boschen railwegen en verderen inventaris ten behoeve der gouvernements-exploitatie in Japara, waarvoor in 1883 eene som van f 89 456 werd besteed.

c) Deze betalingen worden hier voor memorie uitgetrokken, omdat zij reeds in mindering zijn gebracht bij de straks vermelde berekening (zie sub *c* hiernevens) betreffende de waarde van het op die wijze door den lande verkregen hout.

Nopens den handel in djatihout op de drie hoofdplaatsen van Java is het volgende aan te teekenen.

Te Batavia, waar de markt ruim voorzien bleef, was in 1883 de omzet geringer dan in 1882, doch de prijzen ondergingen weinig verandering. Balken van 2 tot 6 M. lengte werden in den regel tot circa f 60 per M³. verhandeld. Voor hout van grootere afmetingen, dat minder overvloedig voorkwam, werd meer betaald. In detail werd djatihout verhandeld tot 100 à 135 pct. boven gouvernementstarief, naarmate à contant of op 3 à 4 maanden krediet werd verkocht en het eene kleine of eene grootere hoeveelheid gold. Oud hout werd tegen tariefswaarde of tot 20 à 50 pct. boven tarief van de hand gezet. Ook te Samarang bleven in 1883 de houtprijzen vrij wel onveranderd; hout van normale afmetingen werd steeds grif van de hand gezet, en ook het debiet van klein hout bleef vrij bevredigend. Brandhout werd echter in veel mindere mate dan anders verkocht ten gevolge van de langdurige droogte in 1883, en hout van buitengewone afmetingen werd slechts bij uitzondering voor den handel genomen. Voor Soerabaija valt te wijzen op eene groote omwenteling in den omzet van djatihout als een gevolg van de uitbreiding die het net der staatsspoorwegen heeft ondergaan. Daardoor toch hebben verschillende ondernemingen voor het eerst de gelegenheid gekregen om haar hout naar die hoofdplaats af te voeren. Men schat dat in 1883 aan djatitimmerhout te Soerabaija voor eene waarde van ongeveer f ½ millioen is omgezet, benevens nog f 100 000 aan brandhout. Gemiddeld werd voor het timmerhout circa f 40 per M³. bedongen. Elders in de residentie Soerabaija werd voor eene waarde van f 200 000 aan brandhout gesleten. Ofschoon, ten gevolge van een verscherpt politietoezicht op de Solo-rivier, de aanvoeren uit Rembang en Madioen van onwettig verkregen houtwerken veel minder waren dan vroeger, blijft de mededinging van dit hout nog altijd eene oorzaak van de gedruktheid der houtprijzen te Soerabaija.

Uitvoer van djatihout naar plaatsen buiten Nederlandsch-Indië kwam ook in 1883 weinig voor. Alleen werden 3739 balken en 250 kromhouten, van de onderneming Lodoijo in Kediri afkomstig, van Soerabaija naar Nederland verscheept, en eene onbeduidende hoeveelheid djatiplanken van Batavia naar Hongkong uitgevoerd. Volgens een bericht van de Nederlandsche Handelmaatschappij van Mei jl.

---

eenige daarlangs gelegen stukken djatibosch, te zamen p. m. 328 bouws beslaande, waarvoor door het Gouvernement eene betaling is bedongen van f 72 000, te voldoen in drie gelijke jaartermijnen van f 24 000, ingaande met het jaar volgende op dat waarin de laatste pachttermijn betreffende het oorspronkelijk perceel zal zijn betaald. Daar de ondernemer in 1882 en 1883 vier jaarperceelen leegkapte in plaats van twee, zal waarschijnlijk de bedoelde laatste pachttermijn vóór 1886 betaald zijn en het verlengde contract vóór 1889 afloopen.

was in den laatsten tijd eenig Java-djatihout door de Koloniale Bank hier te lande aangevoerd, dat wegens zijne minder gezochte afmetingen niet dan zeer lage prijzen had kunnen bedingen, en waarvan toen nog 1438 balken onverkocht waren. Bijzonderheden en prijzen nopens de verkochte partijen vindt men niet opgegeven; evenmin of de bedoelde houtwerken die van de onderneming Lodoijo waren.

Overigens is nog mede te deelen dat voor rekening van een anderen importeur in 1883 800 M³. Java-djatihout van betere afmetingen hier te lande werden te gelde gemaakt, namelijk van eene dikte en breedte van meestal 35 à 50 c.M. en overigens van 60 à 80 c.M., terwijl de lengte bedroeg 3 à 5 M. en 5 à 8 M. Deze laatste balken bedongen f 90 à f 100 per M³., de korteren f 85 à f 90 per M³.

Verder is nog in Augustus jl. te Amsterdam eene veiling gehouden van 40 blokken Java-djatihout, waarvoor echter geen groote kooplust bestond. 30 blokken werden gegund tegen f 49 à f 90 per M³., terwijl de overigen wegens te lage biedingen (f 70 à f 105 per M³.) werden opgehouden.

Onder het technisch personeel van het boschwezen waren bij den aanvang van 1884 alle rangen overeenkomstig de formatie bezet. Een der betrekkingen van houtvester 2de klasse werd aanvankelijk nog waargenomen door een van buitenlandsch verlof teruggekeerden houtvester 1ste klasse, die echter in Maart, toen een houtvester 1ste klasse den dienst met pensioen verliet, in zijn vorigen rang werd herplaatst. In het begin van 1884 was nog één van de in het najaar van 1881, na voltooide opleiding in Europa, uitgezonden boschambtenaren boven de formatie in dienst; ook hij werd echter in Maart jl. in het kader opgenomen. In het najaar van 1884 zijn weder een tweetal jongelieden, die den voorgeschreven cursus in Pruissen hadden volbracht en daarna nog eenige oefeningsreizen elders hadden gemaakt, ter beschikking van den Gouverneur-Generaal gesteld. In hunne plaats zijn twee nieuwe élèves ter opleiding in Pruissen aangewezen, namelijk één die aan de rijkslandbouwschool het diploma van landbouwkundige verworven had en één van het vijftal zijner mede-adspiranten, die allen den vijfjarigen cursus eener hoogere burgerschool met goed gevolg hadden doorloopen. De keuze van dezen laatsten kandidaat werd bij vergelijkend examen bepaald; de eerstbedoelde kandidaat werd afzonderlijk geëxamineerd.

Een der betrekkingen van opziener 3de klasse bij het boschwezen, zoomede de in 1862 ten behoeve van de theecontracten in de Preanger regentschappen in dienst gestelde vijf mantri's leuweung werden in 1883 ingetrokken en in de plaats daarvan vier mantri's-politie bij het boschwezen aangesteld. Ook werd op eenige plaatsen, alwaar dit bijzonder noodig werd geacht, het politietoezicht over de djatibosschen verscherpt door tijdelijk nog eenige mantri's en boschwachters in dienst te stellen.

c. Veeteelt.

Ten aanzien van de sterkte van den veestapel op Java en Madura zijn hier te lande nog geen nadere opgaven ontvangen dan over 1882. Met betrekking tot de vijf gewesten in West-Java waar in de drie voorafgegane jaren vooral onder de buffels groote verwoestingen door de veepest waren aangericht, wijzen die opgaven alleen voor de residentiën Preanger regentschappen en Cheribon eene nieuwe vermindering van het getal buffels aan, die echter voor beide gewesten te zamen slechts 5000 beesten bedraagt. Daarentegen wordt voor de gewesten Bantam, Batavia en Krawang het getal buffels op 31 December 1882 ruim 29 000 hooger gesteld dan bij het einde van 1881, welke vermeerdering evenwel niet geheel als werkelijke toeneming mag worden aangemerkt, maar voor een groot gedeelte op rekening wordt gesteld van meer-bevinding bij gelegenheid van de gehouden registratie, telling en brandmerking van het vee. Het getal runderen zou, volgens de over 1882 ontvangen cijfers, in al de vijf gewesten zijn toegenomen en wel met ruim 7000 stuks. Wat de gegevens der overige gewesten betreft, doen zich ook nu weder hier en daar eenige belangrijke schommelingen in de opgaven voor, bij vergelijking met de over vorige jaren geleverde cijfers, zonder dat daarbij bepaalde toelichtingen zijn verstrekt. Men houde hierbij echter in het oog dat de cijfers door de inlandsche hoofden worden geleverd, en dat de nauwkeurigheid daarvan te wenschen overlaat en niet altijd genoegzaam kan worden gecontroleerd. Alleen ten opzichte van Madura, waar volgens de opgaven over 1880 en 1881 271 676 en 276 554, en volgens die over 1882 373 156 runderen zouden worden aangetroffen, vindt men vermeld dat dit laatste cijfer als eene verbeterde opgaaf is aan te merken ten gevolge van eene juistere opneming van den veestapel in de afdeeling Sumanap.

Bij het einde van 1882 zou volgens de boven besproken opgaven het getal buffels, runderen en paarden, zoomede het getal voertuigen voor personen- en dat voor goederenvervoer in de verschillende gewesten hebben bedragen als volgt:

GEWESTEN.	Buffels.	Runderen.	Paarden.	Te zamen.	Aantal beesten gemiddeld per 1000 inlanders. a)	Voertuigen bestemd voor het vervoer van	
						personen.	goederen.
Bantam	57 570	658	4 773	63 001	112	417	808
Batavia	172 159	11 810	19 900	203 869	243	3 006	5 522
Krawang	33 085	1 518	5 722	40 325	145	183	1 407
Preanger regentschappen	171 859	8 707	43 194	223 760	143	751	3 011
Cheribon	135 105	1 960	19 187	156 252	123	898	b) 6 129
Tagal	132 219	c) 1 127	11 118	144 464	154	634	c) 3 218
Pekalongan	57 282	3 645	6 200	67 127	130	453	2 546
Samarang	189 789	63 475	12 828	266 092	210	542	3 508
Japara	129 631	1 897	9 427	140 955	174	958	6 430
Rembang	228 176	137 226	45 735	411 137	381	780	1 406
Soerabaija	145 775	214 244	41 607	401 626	234	1 777	8 927
Pasoeroean	13 495	173 645	44 746	231 886	312	1 160	6 664
Probolinggo	4 639	147 593	31 983	184 215	362	2 035	17 173
Bezoeki	26 434	196 897	53 412	276 743	516	531	5 390
Banjoemas	118 526	70 907	9 197	198 630	190	281	567
Bagelen	79 763	104 816	9 185	193 764	152	303	1 753
Kadoe	47 178	91 796	8 543	147 517	207	227	204
Djokjokarta	57 062	71 193	7 388	135 643	289	666	3 376
Soerakarta	173 740	102 960	29 118	305 818	307	689	5 147
Madioen	171 844	123 607	46 839	342 290	342	216	679
Kediri	179 996	56 721	28 275	264 992	334	353	3 130
Madura	53 178	373 156	21 380	447 714	413	876	675
Totaal in 1882	2 378 505	1 959 558	509 757	4 847 820	242	17 736	87 670
„ „ 1881	2 333 875	d) 1 878 573	518 439	d) 4 730 887	238	15 869	d) 79 274

a) Vermits het vee dat aan Europeanen en andere niet-inlanders toebehoort niet afzonderlijk is opgegeven en bovendien in elk gewest slechts een zeer klein gedeelte van de opgegeven totalen kan uitmaken, is bij deze berekening van de veronderstelling uitgegaan dat de geheele veestapel het eigendom der inlandsche bevolking is.

b) In vorige jaren had men verzuimd de karren mede te rekenen die in de districten Sindanglaut en Lossari voor het transport van riet en suiker gebezigd worden.

c) Naar thans gemeld wordt was het in 't vorig verslag genoemde cijfer foutief. In plaats van 1349 runderen hadden toen 983 moeten zijn opgegeven, en in plaats van 3833 voertuigen voor goederenvervoer 3383.

d) Verbeterde opgaaf (verg. de voorgaande aanteekening).

In Bantam, waar in de op 27 Augustus 1883 door de vloedgolf geteisterde streken veel vee is omgekomen, werden 360 te Batavia en elders aangekochte karbouwen door het Krakatau-comité verstrekt aan hulpbehoevenden in de afdeelingen Tjiringin en Anjer die vroeger in het bezit van ploegvee waren. Overigens had in het afgeloopen jaar in dit gewest geen invoer van vee plaats. In verband hiermede en met de omstandigheid dat de veestapel in Bantam, ook zonder toevoer van buiten, langzamerhand weder in getalsterkte toeneemt, terwijl bovendien de voortgezette registratie bij vernieuwing aan het licht bracht dat er meer vee in Bantam aanwezig is dan aanvankelijk aan het bestuur was opgegeven, werd de maatregel betreffende het toekennen van premiën op den invoer van buffels in dit gewest (verg. het verslag van 1882 blz. 118) ingetrokken.

Ook in 1883 werden de proefnemingen voortgezet met het aankweeken van de in vorige verslagen genoemde uitheemsche grassoorten, als de téosinté uit Guatamala, het zoogenaamde reuzengras, en de rheana luxurians, maar doorgaans met weinig gunstige uitkomsten. Als oorzaken van het telkens mislukken der proeven met laatstbedoelde grassoort worden opgegeven zoowel de spoedige ontaarding van het gewas als de omstandigheid dat tot het welslagen er van bemesting en diepe omwerking van den grond vereischt worden, waartoe de bevolking moeilijk te bewegen is.

Op weinige uitzonderingen na, wordt door niet tot de inlandsche bevolking behoorende personen weinig werk gemaakt van veefokkerij.

Het vee dat op de verschillende landbouwondernemingen wordt aangehouden dient meestal tot mestwinning of voor den landbouw. Wat de erfpachts- en huurlanden betreft (omtrent de particuliere landerijen zijn te dien aanzien geen opgaven ontvangen) vindt men de voornaamste veefokkerijen op de ondernemingen Rarahan en Argalingga in de Preanger regentschappen, terwijl in Bantam op de onderneming Goenoeng Poentang met het fokken van runderen en op Tjikadoe met het fokken van buffels en runderen begonnen is. De kleine veefokkerij op het huurperceel Poeloe Pandjang (Japara) heeft door gebrek aan weidegronden opgehouden te bestaan.

De stationneering van eenige aan het Gouvernement toebehoorende overwalsche dekhengsten in de Preanger regentschappen levert gaandeweg betere uitkomsten op.

Aan de Buitenzorgsche en Preanger-wedloopsocieteiten, die mede de verbetering van het paardenras trachten te bevorderen, werd het gewone jaarlijksche gouvernementssubsidie toegekend. Ook werden voor het houden van inlandsche wedrennen met volksfeesten op de hoofdplaatsen der residentiën Bagelen en Kadoe weder eenige gelden toegestaan, welke maatregel in 1883 tot de hoofdplaats der residentie Banjoemas werd uitgestrekt.

De binnenlandsche veehandel was in 1883 niet onbelangrijk, met uitzondering van West-Java, waar ten gevolge van de met de veeziekte in verband staande (doch sedert opgeheven) verbodsbepalingen de in- en uitvoer nog belemmering ondervond. Zooals gewoonlijk werd weder veel vee van Madura en Bali aangevoerd, zoomede paarden van Soemba, Rotti, Savoe en Timor. De uitvoer van Madura bestond hoofdzakelijk uit slachtvee bestemd voor de drie hoofdplaatsen van Java, voornamelijk ten behoeve van de leveranciers van vleesch voor de garnizoenen aldaar.

§ 2. *Buitenbezittingen.*

1°. Atjeh en onderhoorigheden.

Uit de mededeelingen omtrent dit gewest ontvangen blijkt niet, dat de aanleg van waterleidingen ten behoeve der *rijst*cultuur, waarmede men blijkens het vorig verslag (blz. 199) hier en daar was begonnen, in het afgeloopen jaar werd voortgezet. De kosten van den bouw eener sluis, in het belang van de irrigatie in de XXVI Moekim, door den luitenant der Chineezen te Penajoeng tot stand gebracht, werden in 1883 van gouvernementswege terugbetaald. Hoofdzakelijk werd de rijst op ladangs en, met zeer veel zorg, op van regen afhankelijke sawahs verbouwd. Vele padivelden moesten met den patjol bewerkt worden, aangezien er ten gevolge van de ziekten die in vorige jaren — vooral in 1877 — den veestapel hebben geteisterd, nog steeds gebrek aan ploegvee was. De rijst-oogst viel over het algemeen goed uit; het product liet echter in hoedanigheid veel te wenschen over, zoodat, ook om in de behoeften der troepenmacht en der Europeesche ingezetenen te voorzien, vrij belangrijke hoeveelheden rijst van Pinang en elders moesten worden aangevoerd. Volgens opgaven van onzen consul te Pinang [1]) werden van daar, evenals in 1881, naar Atjeh verscheept omstreeks 140 000 pikols rijst, tegen p. m. 85 000 in 1882.

De *peper*cultuur leverde in 1883 weder een zeer ruimen oogst op, en hoewel in verscheidene kustlandschappen, alwaar deze cultuur reeds eene groote welvaart verspreidt, nieuwe tuinen werden aangelegd, is zij in het algemeen nog voor groote uitbreiding vatbaar. Het gebruik brengt mede dat tot het aanleggen van nieuwe pepertuinen zich eenige personen vereenigen onder een hoofd (kapala seneboe), dat zich verbindt om, totdat de eerste vruchten geoogst worden, in hun onderhoud te voorzien, waartegen zijne mede-arbeiders hem het product afstaan beneden den marktprijs na aftrekking van de voorschotten; bij behoorlijk onderhoud kan na 3 à 4 jaren geoogst worden en blijft de tuin minstens 30 jaren vruchtdragend. De oogst ter Oostkust van Atjeh werd geschat op 120 000 pikols, die ter Noordkust op 11 000 pikols en die ter Westkust op 10 000 pikols peper, meest zwarte; alleen onder de laatstgemelde hoeveelheid is eenige witte peper begrepen. Deze bedragen zijn echter waarschijnlijk ver beneden de werkelijkheid, daar de hoofden de productie zoo laag mogelijk opgeven ten einde het overige te onttrekken aan de betaling van de hassilbelasting, die door de Regeering tot een bedrag van $^1/_4$ dollar per pikol zwarte peper wordt geheven. De hoeveelheid peper die in 1883 uit Atjehsche havens te Pinang werd aangebracht, beliep 122 144 pikols, waarvan de waarde, naar een gemiddelden marktprijs van 14,71 dollars (f 31,63) per pikol, te stellen was op f 3 863 000. In 1881 beliepen de invoeren van Atjeh-peper te Pinang 107 050 en in 1882 106 137 pikols, ter waarde, naar een gemiddelden handelsprijs van 11,19 en 12,35 dollars (f 25,18 en f 27,79) per pikol, van respectievelijk f 2 695 000 en f 2 949 000. Deze opgaven hebben alleen betrekking tot de zwarte peper. Aan witte peper uit Atjeh werd in gemelde drie jaren te Pinang nog aangevoerd achtereenvolgens eene hoeveelheid van 130, 118 en 435 pikols. De zwarte peper der Westkust kan, in tegenstelling met die van andere plaatsen in dit gewest, lang bewaard worden zonder gevaar voor bederf en is daarom zeer gezocht.

Tabak van zeer middelmatige hoedanigheid werd, hoofdzakelijk tot eigen gebruik, in geringe hoeveelheid verbouwd en tot den prijs van f 0,30 à f 0,35 per katti verhandeld. Er had eenige uitvoer van dit artikel naar Pinang plaats (volgens opgaven van onzen consul aldaar 28 pikols, tegen 20 in 1882 en 256 pikols in 1881), terwijl uit de gewesten Sumatra's Oost- en Westkust tabak werd ingevoerd. Eene tabaksplantage door Chineezen opgericht gaf geene rekening en werd daarom weder verlaten.

De *suiker*cultuur is bij de bevolking zeer gewild, doch wordt op beperkte schaal gedreven. Het met zorg gekweekte riet wordt hier en daar in buffelmolens verwerkt. De op die wijze verkregen stroop dient hoofdzakelijk tot eigen gebruik; die van Soesoeh (Westkust) afkomstig, wegens haren geur zeer gewild, wordt naar alle Atjehsche havens uitgevoerd.

Klappers en klapperolie worden uitgevoerd naar Pinang, van waar de eersten als copra verzonden worden naar Europa. De uitvoer wordt geschat op omstreeks 2000 pikols 's jaars. Te Pinang beliep de invoer van copra uit Atjeh in 1881 5060, in 1882 1329 en in 1883 969 pikols.

Ten aanzien van de in de onderafdeeling Zuidelijke nederzettingen van Groot-Atjeh met geldelijke hulp van regeeringswege tot stand gekomen *koffie*aanplantingen (zie vorig verslag blz. 200) wordt alleen medegedeeld dat de productie, in verhouding tot het getal boomen, zeer gering was, hetgeen wordt toegeschreven aan de onbekendheid der bevolking met de koffiecultuur. Bedoelde aanplantingen zijn de eenige geregelde koffietuinen in Atjeh. Alleen als nevencultuur wordt eenig werk gemaakt van de teelt van paggerkoffie en nog het meest van boschkoffie, doch de

[1]) Diens jaarverslag over 1883 is gedrukt als Bijvoegsel tot de Javasche Courant van 11 November 1884.

pluk en bereiding geschieden zeer slordig, zoodat het product van geringe hoedanigheid is. Aan den adsistent-resident der afdeeling Noord- en oostkust van Atjeh werd in 't begin van 1884 tot het nemen van eene proef ½ pikol Liberia-koffie uit den Buitenzorgschen plantentuin verstrekt. Evenals in 1882 besteedden de Europeesche, Chineesche en inlandsche opkoopers geen hoogeren prijs dan f 18 per pikol ter Westkust en f 20 in Groot-Atjeh, terwijl zij op de plaatsen van waar het product naar de Straits Settlements en naar Sumatra's Oost- en Westkust werd uitgevoerd f 28 à f 30 per pikol wisten te bedingen. Tegen 16 pikols in 1881 en 4 pikols in 1882, werden in 1883 68 pikols Atjeh-koffie te Pinang ingevoerd.

Van de kleine aanplantingen van *muskaatboomen*, die hier en daar op de erven in de landschappen Soesoeh en Tampat Toean ter Westkust van Atjeh worden aangetroffen, kan de opbrengst niet worden opgegeven.

De oogst der *pinangnoten*, welke ter Noord- en oostkust, vooral in de landschappen Pedir en Gighen, op de peper na, het meest worden geteeld, was overvloedig. Uit dien hoofde en ook omdat de rechtstreeksche verschepingen naar de kust van Coromandel in 1883 van weinig beteekenis waren, kwamen veel meer pinangnoten dan in de twee voorafgegane jaren te Pinang ter markt, namelijk 94 797 pikols, terwijl die hoeveelheid in 1881 en 1882 achtereenvolgens beliep 69 761 en 65 067 pikols. De prijzen aldaar liepen van f 5,70 tot f 7,70 per pikol voor noten in den dop.

De *zijde*cultuur, die men in 1880 (zie het verslag van 1881, blz. 189) vruchteloos getracht heeft in Groot-Atjeh weder op te beuren, wordt thans alleen nog aangetroffen in de bovenstreken van Malaboeh, in Wailah en Senagan (allen ter Westkust); het product, deels tot het knoopen van netten gebezigd, deels naar Groot-Atjeh en Pedir, tot eene hoeveelheid van 5 pikols, uitgevoerd, werd aldaar tegen den prijs van f 3,75 à f 5 per katti verkocht.

Als *tweede gewassen* worden op de ladangs en de sawahs, al naarmate de rijstoogst goed of slecht uitvalt, djagong, katjang, komkommers, verschillende aardvruchten, enz. in mindere of meerdere mate aangeplant.

De *boschproducten* bestaan in rotting, getah, hars, was en reukhout en worden hoofdzakelijk naar Pinang, soms ook wel naar Padang uitgevoerd. Te Pinang werden uit Atjehsche havens aangevoerd: in 1881 8596, in 1882 14 500 en in 1883 slechts 6811 pikols rotting. In Atjeh werd het product verhandeld tegen f 100 à f 250 per 10 000 stuks. In verschillende staatjes werd naar schatting p. m. 220 pikols getah ingezameld. De prijzen per pikol beliepen voor de verschillende soorten als volgt: getah rambong f 175 à f 225, getah balam en getah pertja f 125 à f 175, getah palee f 100 à f 150. De uitvoer van was bedroeg ongeveer 100 pikols, waarvoor f 100 à f 150 per pikol betaald werd; die van hars 125 pikols, namelijk 25 pikols witte en 100 pikols zwarte hars: de eerste soort gold f 20, de andere f 5 per pikol. Drakenbloed (djerenang) deelde in den uitvoer met omstreeks 10 pikols en bedong f 175 à f 200 per pikol. Sabsaribast (eene soort van reukhout), waarvan circa 20 pikols werden uitgevoerd, bracht f 15 à f 17,50 per pikol op, terwijl een drietal andere soorten van reukhout: garoe loengké (zwart), garoe kemoe (geel) en garoe betoel (grijs) door Chineezen en Klingaleezen tegen respectievelijk f 10, f 7,50 en f 6,25 per pikol werden opgekocht. Bovendien werd tot eigen gebruik sapanhout ingezameld. Omstreeks 11 pikols *ivoor* vonden hun weg naar Padang en Pinang en golden aldaar f 5 à f 12,50 per katti.

De *veestapel* groeit langzamerhand weder aan. In verhouding tot andere gewesten was het vee echter nog duur; opgaven nopens de prijzen van het vee zijn niet ontvangen. Evenmin ten aanzien van de paarden, die uitsluitend uit de Gajoelanden afkomstig zijn en bij voortduring schaars blijven.

2°. Sumatra's Westkust.

Rijst en *tweede gewassen*. De rijstoogst van 1883 was over het algemeen bevredigend te noemen. Men verbouwde dit voedingsmiddel voornamelijk nog op ladangs. In de afdeeling Padang Lawas der residentie Tapanoli ziet de bevolking echter meer en meer van de ontginning van ladangs af en legt zich op sawahbouw toe; ook elders worden wel sawahs aangelegd, doch alleen waar zulks met kleine waterwerken mogelijk is. Rijst werd in 1883 van Panei en Bila (Oostkust) over land naar Padang Lawas ingevoerd, en van Pinang naar Nias, Singkel, Baros, Natal en Siboga. Daarentegen worden ook vrij belangrijke hoeveelheden rijst uitgevoerd, doch cijfers te dien aanzien kunnen niet geleverd worden, daar, ten gevolge van het op 1 Januari 1883 in werking getreden nieuwe reglement op den in- en uitvoer (Indisch Staatsblad 1882 n°. 240), voor het vervoer binnen Nederlandsch-Indië van inlandsche producten geen aangifte meer behoeft gedaan te worden. Tegenover iets lagere minimumprijzen dan in 1882 stonden iets hoogere maximumprijzen. Voor de rijst werd namelijk in 1883 f 5,12 à f 9,05, voor de padi f 2,55 à f 4,95 per pikol betaald. Het aantal pelmolens door water gedreven nam weder toe.

Behalve in de omstreken van Fort de Kock, waar aardappelen, uien en djagong, en in Oeloe (Tapanoli) waar komkommers, katjang, djagong, kladi, obi en tabak als tweede gewas op sawahs worden geteeld, is de cultuur van tweede gewassen in dit gewest van geen beteekenis.

Klappers. De klappercultuur, waarvan de productie niet is op te geven, onderging geen verandering. Klappers in gedroogden staat (copra) werden van Padang, tot eene waarde van f 72 480, f 27 100, f 25 200 en f 17 180, respectievelijk naar Nederland, Frankrijk, Singapore en Port-Saïd uitgevoerd, en daarenboven eene hoeveelheid van 32 798 K.G. van Priaman naar Pinang. De uitvoer van olie verminderde wederom sterk. Voor 1882 vindt men 18 849 en voor 1883 slechts 2340 liters opgegeven. Dit laatste cijfer heeft echter alleen betrekking op den uitvoer van Padang naar Pinang en Atjeh, aangezien niet opgegeven is hoeveel liters olie naar Batavia verzonden werden.

Het vruchtgebruik van de klapperboomen op eenige eilandjes onder Singkel en op Poeloe Pandjang (afdeeling Siboga), waarvan de vijfjarige pachttermijn met het einde van 1883 afliep (zie het verslag van 1879 blz. 200), werd op nieuw voor vijf jaren in pacht afgestaan en wel tegen f 60 en f 350 per jaar. Over den afgeloopen pachttermijn waren de pachtsommen f 27 en f 515 per jaar.

Koffie. De oogst der gouvernements-koffiecultuur was in 1883 ten gevolge van de gunstige weersgesteldheid zeer ruim. Tegen 98 309 pikols in 1882, werd in 1883 eene hoeveelheid van 150 127 pikols ingeleverd (waarvan 124 525 in de Padangsche Bovenlanden, 6316 in de Padangsche Benedenlanden en 19 286 in Tapanoli). De oogst van 1884 werd op 1 September jl. op 99 360 pikols geraamd.

Het op blz. 200 van het vorig verslag bedoeld overleg met de Indische Regeering over de middelen die de productiviteit der gouvernements-koffiecultuur ter Sumatra's Westkust zouden kunnen vermeerderen, heeft in Augustus jl. geleid tot het opdragen van eene zending derwaarts aan een der inspecteurs bij de koffiecultuur op Java, ten einde plaatselijk na te gaan wat ter Sumatra's Westkust tot verbetering van de cultuur zou kunnen gedaan worden. Intusschen zijn voorbereidende maatregelen getroffen om, in de gunstig voor de koffiecultuur gelegen streken, gronden ten behoeve van de gouvernementscultuur te reserveeren. Goede gronden worden aangetroffen aan de westzijde van het meer van Singkarah langs de hellingen van het Barissan-gebergte, den Singgalang, Merapi, Talang en Sago (Padangsche Bovenlanden), in de afdeeling Aijer Bangies (Padangsche Benedenlanden) en in Mandheling en Angkola (Tapanoli); zij zijn echter in de nabijheid der kampongs schaars, en waar dit niet het geval is zijn de streken veelal te schraal bevolkt.

Ten einde op sommige plaatsen te gemoet te komen aan het bezwaar dat de cultuurdienstplichtigen hunne koffie op te grooten afstand hebben in te leveren, werden negen nieuwe pakhuizen opgericht (5 in de Padangsche Bovenlanden en 4 in Tapanoli) en één koffie-loemboeng (schuur) te Kotta Baroe (Padangsche Bovenlanden).

In een gedeelte der afdeelingen Groot-Mandheling en Batang Natal, Tanah Datar en XIII en IX Kotta werden de cultuurdienstplichtigen vrijgesteld van bijplanting wegens het groot aantal boomen dat zij reeds te onderhouden hebben. Tegen 5¾ millioen boomen in 1882, zouden, volgens de ontvangen opgaven, in 1883 ruim 4½ millioen boomen zijn bijgeplant. De plantsoenen werden nergens verder dan 6 palen van de woningen der planters aangelegd.

Zoowel de hoofden als de bevolking moesten voortdurend worden aangespoord om de tuinen behoorlijk te onderhouden, van onkruid te zuiveren en te zorgen dat de schaduwboomen gesnoeid en daarnevens in de tuinen niet te veel andere boomen geplant werden.

In den loop van 1883 werden, bij wijze van proef, van bestuurswege eenige pelmolens aan de bevolking verstrekt, welke in de afdeeling Paijakombo, alwaar men er zeer mede ingenomen scheen, in grooten getale werden nagemaakt, terwijl de aldaar ingeleverde koffie veel fraaier van kleur was dan die welke op de gewone wijze bereid wordt.

De prijzen die het Gouvernement voor het product behaalde, dat in driemaandelijksche veilingen te Padang verkocht werd, kunnen blijken uit het volgende overzicht.

Tijdstip der veilingen.	Soort der koffie.	Hoeveelheden (in pikols).	Opbrengst.	Gemiddeld per pikol.
1883.				
20 Maart. . .	1ste	17 200	f 853 520	f 49,625
	2de	200	2 610	13,05
22 Juni . . .	1ste	34 600	1 541 030	44,54
	2de	400	4 380	10,95
29 September .	1ste	55 200	2 413 980	43,73
	2de	2 000	21 710	10,855
26 December .	1ste	34 200	1 524 170	44,565
	2de	1 000	11 170	11,17
Totalen . .	1ste	141 200	f 6 332 700	f 44,84
	2de	3 600	39 870	11,08
		144 800	f 6 372 570	
1884.				
25 Maart. . .	1ste	18 800	f 853 900	f 45,42
	2de	400	5 170	12,925
21 Juni . . .	1ste	20 570	853 241	41,48
	2de	400	15 908	14,77

De aanvoer van koffie uit het onafhankelijke landschap Korintji nam aanmerkelijk toe. Van daar werden, zoowel over Indrapoera als over Mokko-Mokko, gedurende 1883 te Padang 4037 pikols aangebracht (tegen 2161 pikols in 1882).

Muskaatnoten, *gambier* en *cassia*. Uit Padang werden in 1883 2503 pikols noten en 407 pikols foelie verscheept, tegen 2538 en 493 pikols in 1882. De marktprijzen te Padang verschilden weinig met die in laatstgenoemd jaar. De noten in den dop golden f 60 à f 95, de ontbolsterde noten gemiddeld f 150 en de foelie f 80 à f 85 per pikol.

De in dit gewest geteelde gambier dient uitsluitend bij het betelgebruik en niet, zooals die van Sumatra's Oostkust en uit den Riouw-archipel afkomstig, om er eene looistof voor industrieele doeleinden uit te bereiden. De uitvoer bedroeg te Padang 3054 pikols, tegen 2225 in 1882; de prijzen liepen van f 32 tot f 36 per pikol, tegen f 30 à f 35 in 1882.

De cultuur van cassia (kaneel), alleen in sommige streken van de afdeelingen Agam en XIII en IX Kotta (Padangsche Bovenlanden) op eenigszins uitgebreide schaal gedreven, onderging geene uitbreiding. Gedurende 1883 werden te Padang uitgevoerd 7002 pikols, tegen 7240 in 1882; de prijs bleef onveranderd, namelijk f 7,50 à f 9,50 per pikol.

Indigo en *tabak*. Moest in het vorig verslag worden aangeteekend dat de teruggang der indigoprijzen in 1882 nadeelig gewerkt had op de verdere uitbreiding der indigocultuur, in 1883 herstelden zich de prijzen aanmerkelijk. De uitvoer van dit artikel naar Singapore, die in 1882 ruim 72 pikols bedroeg, steeg tot 1196 pikols, terwijl daarenboven nog 109 pikols hun weg vonden naar Pinang. De in 't vorig verslag (blz. 201) vermelde indigo-onderneming onder Europeesch beheer in de Padangsche Ommelanden moest wegens gebrek aan kapitaal hare werkzaamheden staken.

De tabak uit dit gewest, voornamelijk die uit de afdeelingen L Kotta en Tanah Datar (Padangsche Bovenlanden), begint meer en meer de aandacht van den groothandel te Padang te trekken. De uitvoer aldaar, grootendeels naar Pinang en Singapore, beliep 4918 pikols, tegen 3491 en 3833 in 1882 en 1881.

Kina. Omtrent den stand der verschillende proefaanplantingen van kina in de residentiën Padangsche Bovenlanden en Tapanoli luiden de berichten over 1883 iets gunstiger dan in 't vorig verslag. Nadere bijzonderheden aangaande die aanplantingen worden niet medegedeeld. Alleen is vermeld dat in eerstgenoemd gewest sommige koffie-ondernemers eenige jonge kinaboomen naar hunne erfpachtsgronden hebben overgebracht. Ondanks de van bestuurswege aangewende pogingen om ook den inlanders het nut der kinacultuur te doen inzien, valt zoowel bij de hoofden als bij de bevolking weinig belangstelling voor die cultuur op te merken.

Benzoë. Geregelde aanplantingen van benzoë vindt men in Hoerlang, de bergachtige streek tusschen Silindong, Siboga en Baros (Tapanoli). De uitvoer te Padang bedroeg in 1883 658 pikols, tegen 594 in 1882. De prijzen liepen in die beide jaren van f 40 tot f 120 per pikol.

Boschwezen. Bosschen onder geregeld beheer worden in dit gewest niet aangetroffen, zoodat er geen aanplantingen plaats hebben en op den aankap geen contrôle bestaat. Tegen betaling van eene geringe retributie aan het betrokken negorijhoofd kan een ieder vrijelijk hout kappen. Mits behoorlijk uitgeloogd, leveren vele houtsoorten, als soerian, kapoer (kamferhout) enz., voortreffelijk timmerhout op.

Veeteelt. Nopens de getalsterkte van den veestapel ter Sumatra's Westkust zijn de volgende opgaven ontvangen, die het aanwezige aantal paarden, runderen en buffels aangeven bij het einde der drie laatstverloopen jaren.

	Paarden.	Runderen.	Buffels.
Padangsche Bovenlanden	10 873	118 656	114 762
Padangsche Benedenlanden. . . .	2 080	57 086	55 731
Tapanoli	1 779	13 455	24 047
Totaal . . .	14 732	189 197	194 540
tegen in 1882	13 177	179 957	201 789
„ „ 1881	12 819	176 758	194 671

Als een gevolg van de veepest die in 1883 geheerscht heeft en thans nog heerscht in de afdeelingen Tanah Datar en XIII en IX Kotta der residentie Padangsche Bovenlanden (zie blz. 113 hiervóór) is de contrôle over den veestapel verscherpt geworden en zijn juistere cijfers verkregen dan in vroegere jaren mogelijk was. Vóór het uitbreken der veeziekte werd uit Painan (Padangsche Benedenlanden) vee naar Mokko-Mokko uitgevoerd en langs de oostelijke streken der Padangsche Bovenlanden uit de aangrenzende onafhankelijke rijkjes ingevoerd. De voornaamste veemarkten treft men aan te Paijakombo, Fort Van der Capellen, Koemanis en Matoea (Padangsche Bovenlanden) en Padang Sidempoean (Tapanoli). Van vermeerdering of verbetering van den veestapel wordt weinig werk gemaakt.

Europeesche landbouwnijverheid. Het aantal ondernemingen ter Sumatra's Westkust, op gronden door het Gouvernement (in erfpacht) afgestaan, bleef, gelijk reeds op blz. 82 hiervóór vermeld is, zich in 1883 tot 21 bepalen.

De ontvangen mededeelingen omtrent elke der bedoelde ondernemingen over 1883 zijn in het volgende overzicht samengevat. Daaruit blijkt dat de productie der gezamenlijke koffieondernemingen, die in 1882 5507 pikols bedroeg,

bijna verdubbeld is.

RESIDENTIE.	Afdeeling.	Onderafdeeling.	Naam der onderneming, met aanduiding van het jaar waarin zij wettig gevestigd werd.	Grootte van het perceel (in bouws).	Beplante oppervlakte (in bouws).	Productie (in pikols).
			Koffie-ondernemingen.			
Padangsche Benedenlanden	Padang	Ommelanden van Padang	Rimboe Datar . . . . (1879)	35	3	*a*)
id.	Painan	Painan	Loeboe Gadang . . . . (1878)	500	100	200
Padangsche Bovenlanden	Tanah Datar	Singkarah of XX Kotta	Kotta Zuijdewijn. . . . (1877)	1 332	*b*) 968	4 700
id.	id.	id.	Gadoeng Batoe . . . . (1877)	2 041	550	2 000
id.	id.	id.	Loerah Batoeng . . . . (1882)	1 423	*c*)	*c*)
id.	id.	id.	Arendsnest. . . . . . (1882)	352	*c*)	*c*)
id.	XIII en IX Kotta	Solok	Kajjoe Kaleh . . . . . (1877)	196	*d*)	850
id.	id.	id.	Loeboe Gadang-Oost . . (1877) *e*)	400	160	250
id.	id.	id.	*Loeboe Soelassi . . . (1878) *f*)	1 061	*b*) 720	1 800
id.	id.	id.	*Goegoe of Soebang . . . (1879) *g*)	635	300	30
id.	id.	id.	Boekit Gompong. . . . (1880)	670	300	*h*)
id.	id.	Moeara Laboeh	Soerian I . . . . . . (1877)	268	*i*) 150	320
id.	id.	id.	Soerian II . . . . . . (1878)	191		
id.	id.	id.	*Rimboe Soengei Pasampan (1881)	508	100	*h*)
id.	id.	id.	*De twee gebroeders of Oeloe Silite. . . . . (1881)	209	120	8
id.	Agam	Danaudistricten	Si Berasap . . . . . . (1878)	320	185	315
Tapanoli	Mandheling en Angkola.	Angkola.	Aik Sisoma . . . . . (1876)	771	225	350
				10 912	3 881	10 823
			Andere ondernemingen.			
Padangsche Benedenlanden	Padang	Ommelanden van Padang	Tanah Siriah . . . . . (1877) *g*)	26	*j*) 16	23 pik. padi
id.	id.	id.	Rimboe Pieë . . . . . (1877) *k*)	51	*l*) 5½	63 „ „
id.	Priaman	Kajjoetanam	Kiambang en Rimboe Bakoeng. . . . . . . (1878)	9	*m*) 6	33 „ „
id.	id.	id.	Kajjoe Kapoer. . . . . (1879)	5	*m*) 3	22 „ „
				91	30½	141 pik. padi

a) Omtrent de productie zijn geen opgaven ontvangen.
b) Bij de ondernemingen Kotta Zuijdewijn en Loeboe Soelassi schijnen in 1883 sommige koffietuinen te zijn afgeschreven.
c) De ontginning geschiedt op kleine schaal.
d) De beplante oppervlakte is niet opgegeven.
e) In deze onderneming heeft ook een Maleier aandeel.
f) De met een * aangeduide perceelen zijn rechtstreeks van het Gouvernement verkregen. De andere perceelen waren reeds vóór de toekenning van de erfpacht in het feitelijk bezit der ondernemers, aan wie de gronden oorspronkelijk door de inlandsche hoofden waren afgestaan.
g) Deze onderneming behoort aan een Chinees.
h) Nog geen product geoogst.
i) In 't vorig verslag werd voor Soerian I de beplante uitgestrektheid opgegeven als 60 bouws, en voor Soerian II als 150 bouws. Bij de hier voorkomende opgaaf van 150 bouws voor beide perceelen te zamen is geen toelichting verstrekt tot verklaring van het verschil.
j) Gedeeltelijk ook met klapperboomen beplant.
k) De ondernemer is een Maleier.
l) Van de in 't vorig verslag bedoelde aanplantingen van klappers en vruchtboomen is ook thans geen opgaaf ontvangen.
m) Gedeeltelijk met vruchtboomen beplant.

Daar het te Padang bestaande etablissement voor koffiebereiding, dat tot de onderneming Kotta Zuijdewijn behoort maar ook voor twee andere ondernemingen werkt, goede uitkomsten blijft afwerpen, doch geen voldoende capaciteit bezit om de koffie van nog meer ondernemingen te bereiden, heeft zich te Padang eene vereeniging gevormd tot het oprichten van een tweeden pelmolen ten dienste der particuliere ondernemingen.

De productie der in de beide vorige verslagen genoemde koffieonderneming in Pangkallan Kotta Baroe (Padangsche Bovenlanden) is niet bekend geworden; koffie werd van daar in 1883 niet afgevoerd, aangezien de gouverneur van Sumatra's Westkust geweigerd heeft daartoe toestemming te verleenen, vermits zijns inziens de aldaar geteelde koffie, op grond der ordonnantie van 20 Januari 1864 (Indisch Staatsblad n°. 8), aan het Gouvernement behoort te worden geleverd. De onderneming blijkt namelijk in 1878, dus vóórdat Pangkallan Kotta Baroe (in 1879) onder geregeld bestuur gebracht werd, gevestigd te zijn geworden op gronden die door inlandsche hoofden zonder voorkennis der Regeering (zie het verslag van 1879, blz. 16) aan twee Europeanen waren verkocht. Door overdracht en ten gevolge van den dood van één hunner zijn de rechten op de onderneming in 1880 overgegaan op hunne moeder, eene Javaansche vrouw die thans met een aldaar gevestigden Maleier is hertrouwd. Deze vrouw heeft hare bezwaren tegen de beslissing van den gouverneur in 't laatst van 1883 bij de Indische Regeering ingebracht, bij wie de zaak nog in behandeling is.

Sinds de cultuur op de particuliere ondernemingen ter Sumatra's Westkust zich uitbreidt en hare productie toeneemt, kunnen de benoodigde werkkrachten hoe langer hoe moeilijker in het gewest zelf worden gevonden. De beschikbare werklieden zijn meerendeels daglooners die f 0,40 daags verdienen. De proeven met Niassers hebben echter voldoende uitkomsten opgeleverd om bij de ondernemers de verwachting op te wekken dat van dit eiland het benoodigde werkvolk zal kunnen verkregen worden. De » Vereeniging tot bevordering van landbouw, mijnbouw en andere industrieën ter Sumatra's Westkust " heeft zich in December 1883 tot de Indische Regeering gewend met het verzoek om de voor de residentie Sumatra's Oostkust bij Indisch Staatsblad 1880 n°. 133 vastgestelde regeling van de onderlinge rechten en verplichtingen der werkgevers en der van elders afkomstige werklieden toepasselijk te verklaren ten aanzien van de inheemsche bevolking der eilanden langs de westkust, die voor de landbouw-ondernemingen werden aangeworven. Dit verzoek is echter door de Indische Regeering van de hand gewezen, omdat bij haar de overtuiging niet bestond dat de invoering van eene dergelijke exceptioneele regeling ook voor Sumatra's Westkust dringend noodig was.

3°. Benkoelen.

Rijst en tweede gewassen. De oogst van padi was in 1883 bijna zonder uitzondering gunstig; ook de cultuur

van tweede gewassen slaagde naar wensch. De in Augustus 1883 tijdens de uitbarsting van Krakatau gevallen asch, die in de Zuiderafdeeling van dit gewest ter dikte van 1 à 1,5 c.M. alles bedekte, heeft den aanleg van ladangs wel eenigszins bemoeilijkt, daar het gekapte struikgewas niet wilde branden, doch de padi leed er geen schade door. Men hield het er zelfs voor dat de asch op het gewas van 1884 een goeden invloed zou hebben. Over 't algemeen wordt de rijst in dit gewest verbouwd op ladangs die steeds verder en verder van de doessoens moeten gezocht worden, daar deze soort van akkers, verkregen door het schoonmaken van boschgronden, slechts éénmaal beplant en daarna weder verlaten worden. De niet zeer dichte bevolking is daardoor gedwongen om een groot deel van het jaar buiten de doessoens te vertoeven; dit en de zeer primitieve grondbewerking leiden niet alleen tot roofbouw, maar ook tot het bekomen van een product veel geringer zoowel in qualiteit als in quantiteit dan bij een zorgvuldigen sawahbouw het geval zou zijn. De pogingen van het bestuur om hierin verbetering te brengen bleven niet geheel zonder gevolg, zooals onder anderen daaruit blijkt dat ten behoeve van den aanleg van sawahs in de afdeeling Manna en Pasoemah Oeloe Manna 6 nieuwe waterleidingen werden aangelegd.

Tabak. De tabakscultuur, die alleen in de afdeelingen Kroë, Manna, Laïs en Mokko-Mokko eenige beteekenis heeft, leverde ten gevolge van de talrijke insecten, waardoor het gewas geteisterd werd, slechts een middelmatigen oogst op. Ook de nieuwe aanplantingen, waarvan de bibiet door de aschregens in Augustus 1883 schijnt geleden te hebben, beloofden niet veel.

Klappers. In de lagere streken van dit gewest vindt men overal uitgestrekte klappertuinen, die steeds worden uitgebreid. De opvoer van de noten of van de daaruit verkregen olie naar de bergstreken van dit gewest en ook naar Palembang, waar weinig of geen klappers voorkomen, geeft aanleiding tot een voordeeligen handel.

Muskaatnoten en *kruidnagelen.* Van de Bandasche noten, welke in 1882 werden uitgezaaid (verg. vorig verslag blz. 203) zijn een 1000-tal plantjes kosteloos aan de bevolking der afdeeling Ommelanden van Benkoelen verstrekt en de overigen in de afdeeling Benkoelen uitgeplant.

Meer dan op de cultuur van muskaatnoten legt de bevolking zich toe op de kruidnagelenteelt; vooral in de afdeelingen Ommelanden van Benkoelen, Manna, Seloema en Kauer werd deze cultuur uitgebreid. In eerstgenoemde afdeeling treft men omstreeks 30 000 boomen aan, terwijl de uitvoer van kruidnagelen uit Kauer ongeveer 200 pikols bedroeg. Eene proef met van Ambon afkomstige plantjes, die in 1883 werden aangevoerd, mislukte geheel ten gevolge van den slechten toestand waarin die plantjes aankwamen.

Peper. In de afdeeling Manna werden in het afgeloopen jaar 49 000 peperranken aangeplant; doch niet met de noodige zorg onderhouden. In de afdeeling Ommelanden plantte de bevolking een 1000-tal leiboomen aan, en van bestuurswege ontving zij eenige peperranken afkomstig uit den proeftuin te Laïs, die aldaar door veroordeelden is aangelegd en aanvankelijk goede uitkomsten geeft. Over het algemeen is de weerzin nog niet geweken die velen tegen deze cultuur aan den dag leggen.

Koffie. In de op blz. 203 van het vorig verslag genoemde afdeelingen werden weder eenige nieuwe plantsoenen aangelegd, terwijl in de afdeelingen Manna en Kroë daarenboven de bestaande plantsoenen werden uitgebreid. Geregelde tuinen treft men alleen in Kroë aan. Het aantal vruchtdragende koffieboomen in dit gewest bedroeg naar schatting 800 000 à 900 000, terwijl een ongeveer gelijk aantal nog niet vruchtdragend zoude zijn.

Pluk, noch bereiding der koffie geschieden met de noodige zorg, zoodat de qualiteit over het algemeen te wenschen overlaat; naar gelang van de soort liepen de prijzen van f 20 tot f 26 per pikol. Het meest werd besteed voor de koffie uit Pasoemah Oeloe Manna, die door de handelaren zeer wordt geroemd.

De proeven met het planten van Liberia-koffie, waaromtrent men blijkens het vorig verslag de beste verwachtingen koesterde, zijn geheel mislukt. Thans zal op nieuw eene proef worden genomen, waartoe in het begin van 1884 nogmaals eene hoeveelheid zaad, uit den Buitenzorgschen cultuurtuin afkomstig, naar Benkoelen is gezonden. Dit zaad zal op het erf der controleurswoning te Tabah Penandjoeng (afdeeling Ommelanden van Benkoelen) in kweekbedden worden uitgezaaid en de jonge plantjes zullen eerst wanneer zij overgeplant kunnen worden aan de bevolking worden verstrekt.

Kina. Werd in het vorig verslag vermeld dat de proefaanplanting op kleine schaal, in 1880 in de afdeeling Laïs tot stand gekomen, nagenoeg geheel mislukt was, thans vindt men aangeteekend dat de boompjes nog in leven waren doch weinig groeiden en bij het einde van 1883 slechts eene hoogte van 2 à 3 M. bereikt hadden.

Andere gewassen. De sago- en arenpalm werden in toenemende mate aangekweekt. De gambieroogst viel in de afdeelingen Manna en Seloema gunstig uit en was vrij aanzienlijk.

Veeteelt. Onder den veestapel, die in getalsterkte weinig toeneemt, kwamen geene ziekten voor. In de afdeeling Kroë voerden Arabische handelaars, op aansporing van het bestuur, eenige tientallen paarden in en behaalden daarvoor goede prijzen. Overigens zijn paarden in dit gewest, alwaar uitsluitend runderen als trekvee gebezigd worden, zeer schaars.

4°. Lampongsche districten.

Rijst en *tweede gewassen.* De uitbarsting van Krakatau op 27 Augustus 1883 bracht zoowel aan de te velde staande padi als aan verschillende andere gewassen in dit gewest groote nadeelen toe. Vele der langs de kust gelegen sawahs — meer binnenslands wordt de rijst op ladangs verbouwd — werden geheel vernield of zwaar beschadigd; voor den oogst van 1884 kon dientengevolge slechts een gedeelte der sawahs tijdig bewerkt worden, zoodat, wat de kuststreken betreft, het zich liet aanzien dat aanvoer van rijst noodzakelijk zou zijn. Het bestuur is er echter, dank zij de krachtdadige hulp van het Centraal Krakatau-comité te Batavia (zie blz. 16 en 103 hiervóór), in geslaagd de bevolking in de gelegenheid te stellen om hare sawahs weder voor gebruik geschikt te maken, zoodat zij vermoedelijk tegen 't einde van 1884 op nieuw beplant zouden kunnen worden. De padi-oogst viel over het algemeen in 1883 niet ongunstig uit, doch aanzienlijke rijstvoorraden gingen door de vloedgolf en de aschregens verloren. Zoowel van gouvernementswege als door bovenbedoeld comité werd, om hierin te gemoet te komen, op groote schaal — meestal gratis — rijst aan de noodlijdenden verstrekt. Vóór de ramp liepen de prijzen der witte rijst uiteen tusschen f 8 en f 12, en daarna, voor zoover dit voedingsmiddel verhandeld werd, tusschen f 15 en f 25 per pikol.

De aanplant van tweede gewassen was van weinig beteekenis. Deze worden slechts aangekweekt om als versnapering of om als toespijs bij de rijst te dienen.

Peper. Deze cultuur heeft van de Krakatau-ramp het meest te lijden gehad. De dikke aschlaag, die in de afdeelingen Ommelanden van Telok-Betong en Katimbang den grond bedekte, deed de jonge peperranken kwijnen en spoedig daarop sterven; de volwassen ranken verloren ten gevolge van de asch- en modderregens hunne bladeren, doch eenige maanden later stonden zij voor een groot gedeelte weder in bloei, zoodat men verwachtte dat in deze afdeelingen de peperoogst van 1884 drie maanden vroeger dan anders zou invallen. In laatstgenoemde afdeeling was de schade die de peperplanters leden het grootst, omdat het onder die afdeeling ressorteerende eiland Sibessi met zijne uitgestrekte pepertuinen geheel onder de asch werd bedolven. In de afdeeling Sekampong, waar van de pepercultuur eveneens veel werk wordt gemaakt, was de schade ten gevolge van de aschregens (die naar men meent aan volgende oogsten zullen ten goede komen) gering omdat de oogst er reeds was afgeloopen. Dit laatste was ook in

de afdeeling Semangka het geval. In beide afdeelingen was echter de productie minder overvloedig dan in 1882. Elders in het gewest kwam van den peperoogst weinig terecht, daar men tijdens de uitbarsting nauwlijks met den pluk was begonnen. De zwarte peper gold in 1883 f 26 per pikol, overeenkomende met den maximumprijs in de twee voorafgegane jaren. Witte peper werd zoo goed als niet verhandeld. Wegens het verloren gaan van de archieven in de afdeelingen Ommelanden van Telok Betong, Katimbang en Semangka ontbreken de gegevens om de cijfers van uitvoer te vermelden. Volgens opgaven van de hoofden en van handelaren zouden er in 1883 verhandeld zijn in de afdeeling Sekampong 12 000 en in de afdeeling Ommelanden van Telok Betong 11 550 pikols peper, tegen respectievelijk 28 810 en 19 000 pikols in 1882.

Klappers. De uitgestrekte aanplantingen der kuststreken en op de eilanden in de Lampongbaai en Straat Soenda zijn zoo goed als verwoest. Dientengevolge ontstond onder de bevolking al spoedig gebrek aan klappernoten voor eigen gebruik en stegen de prijzen, die in 1883 aanvankelijk gemiddeld f 3 de 100 stuks bedroegen, na de uitbarsting van Krakatau tot f 0,15 à f 0,25 per stuk.

Koffie. In de afdeeling Katimbang, waar in de laatste jaren meer dan elders in dit gewest werk van de koffiecultuur werd gemaakt, berokkende de vulkanische uitbarsting groote schade aan de tuinen. Echter was toen de koffieoogst, waarvan de opbrengst middelmatig was, reeds afgeloopen. Cijfers kunnen ook hieromtrent niet worden medegedeeld. Van de in 1879 geplante Liberia-koffieboomen zijn de meesten door den modderregen totaal vernield, en de enkelen die te Tandjong-Karang zijn overgebleven verkeeren in een kwijnenden toestand.

Kina. In Maart jl. was het nog niet bekend in hoever de proefaanplantingen van kina, die ter hoogte van 2000 voet op den Radja-Bassa zijn aangelegd, door de uitbarsting van Krakatau geleden hebben.

Muskaatnoten. Ook de notenperken, die in de afdeeling Semangka meer en meer toenamen, hebben door bedoelde ramp nog al geleden.

Bosschen. Alleen in de afdeeling Sekampong houdt de bevolking zich bezig met het vervaardigen van planken van menggrawan, eene deugdzame houtsoort; 3000 stuks van deze planken werden in 1883 uitgevoerd. De voornaamste der uitgevoerde boschproducten waren dammar, gomelastiek en rotting. De boomen, die beide eerstgenoemde producten opleveren, hebben veel geleden en zijn in grooten getale gestorven na de uitbarsting van Krakatau.

Veeteelt. Besmettelijke ziekten kwamen in 1883 onder het vee niet voor. Het aantal karbouwen bedroeg bij het einde van genoemd jaar 7984, tegen 9960 op 31 December 1882. Deze vermindering wordt daaraan toegeschreven dat in de zoozeer geteisterde afdeeling Katimbang een groot aantal runderen is omgekomen. Tegen 554 paarden in 1882, waren er bij 't einde van 1883 in het geheele gewest slechts 380 aanwezig, welke teruggang zijne verklaring daarin vindt dat sedert Augustus 1883 de invoer van paarden uit Bantam ophield.

5º. Palembang.

Rijst. De padioogst zoowel op droge als op natte velden viel in de meeste afdeelingen over het algemeen gunstig uit. In de onderafdeelingen Redjang en Ampat-Lawang (afdeeling Tebing Tinggi) evenwel mislukte het gewas grootendeels, zoowel ten gevolge van de aschregens, die de uitbarsting van Krakatau vergezelden, als door de vroeg ingevallen regens, die het branden en bewerken van de ladangs verhinderden. In de onderafdeeling Redjang werd geen gebrek aan voedsel voor de bevolking gevreesd, omdat aldaar boschproducten in groote hoeveelheid aanwezig zijn en gemakkelijk rijst te verkrijgen is uit Benkoelen, waar dit voedingsmiddel ruim voorhanden was. In de onderafdeeling Ampat-Lawang, voornamelijk in de márga's die aan de Moesi gelegen zijn, liet de toestand zich zorgwekkend aanzien, zoodat, met het oog op de daar verwachte schaarschte van rijst, de resident bij een Indisch besluit van 7 Februari jl. gemachtigd werd om, zoo zulks mocht blijken noodig te zijn, ter hoofdplaats Palembang of elders in het gewest rijst op te koopen en naar genoemde onderafdeeling te doen vervoeren, ter verstrekking aan dat gedeelte der bevolking dat daaraan dadelijk behoefte mocht hebben, en zulks tegen den inkoopsprijs, vermeerderd met de transportkosten, tegen onmiddellijke betaling of op krediet, dan wel tegen arbeid hetzij aan geautoriseerde landbouwwerken, hetzij aan de groote wegen die voorziening behoefden of waarvan de verlegging ter vergemakkelijking van het verkeer noodig was. Van deze machtiging zou alleen gebruik mogen worden gemaakt wanneer de opvoer van rijst niet geschiedde door particulieren, terwijl zonder dringende noodzakelijkheid door het bestuur niet verder diende te worden gegaan dan de gelegenheid te verschaffen om door arbeid geld te verdienen. Ten einde dergelijk rijstgebrek in het vervolg te voorkomen, liet het bestuur niets onbeproefd om de rijstcultuur op natte velden bij de bevolking ingang te doen vinden, vooral omdat uitgestrekte velden aanwezig zijn, alwaar irrigatie mogelijk is en die zich uitstekend er toe zouden leenen om in sawahs herschapen te worden. De rijstprijzen, die in 1882 f 4 à f 9 per pikol bedroegen, liepen in 1883 van f 3,50 tot f 10.

Koffie. In de Pasoemahlanden en in Semindo, alwaar de gronden uiterst geschikt zijn voor de koffiecultuur, doch ook in de onderafdeeling Redjang en in de Sindangstreken legde de bevolking zich meer op deze cultuur toe en was in het onderhoud der tuinen en in den pluk eenige verbetering waar te nemen. In 't algemeen deden echter de lage koffieprijzen van de laatste jaren de koffieteelt minder behartigen dan vroeger. De oogst bleef bij dien van 1882 verre ten achter. Naar Nederland en Singapore werden slechts 3536 pikols uitgevoerd, tegen 45 900 pikols in 1882.

Tabak. De tabak, die uitsluitend in de Redjang- en Sindangstreken (afdeeling Tebing Tinggi) en in de Ranaudistricten wordt verbouwd, liet in 1883 zoowel wat qualiteit als wat quantiteit betreft te wenschen over, ten gevolge van den in Augustus gevallen aschregen. In laatstgemelde districten mislukte dientengevolge de oogst op vele plaatsen en beliep hij slechts 100 pikols, welke te Moeara Doea (afdeeling Kommering Oeloe) tegen prijzen van f 150 tot f 500 per pikol verhandeld werden. Van Ranautabak had in 1883 geen opkoop te velde plaats. De geheele tabaksproductie in 1883 is, zelfs bij benadering, niet op te geven. Uit Palembang werden naar Singapore en Batavia gezamenlijk 2003 pikols uitgevoerd.

Katoen. Zoowel in de afdeeling Kommering-Ilir als bijna overal elders in dit gewest is de kapas als tweede gewas de geliefkoosde cultuur der bevolking. De oogst was, hoewel hier en daar de aanplantingen te lijden hadden van de droogte en van den aschregen, vrij gunstig. Eene hoeveelheid van 9487 pikols werd tegen prijzen van f 7 à f 7,50 per pikol naar Singapore, Java, Lingga en China uitgevoerd.

Boomwol of kapok. Deze cultuur, in de afdeeling Moesi-Ilir en in de onderafdeeling Moesi-Oeloe der afdeeling Tebing Tinggi op groote schaal gedreven, breidt zich meer en meer uit, gelijk blijkt uit den uitvoer naar Singapore, die in 1883 ruim 3200 pikols bedroeg.

Benzoë. De boomen die deze hars opleveren, worden slechts in de afdeeling Moesi-Ilir aangeplant. De benzoë is daar een belangrijk uitvoerartikel. Eene hoeveelheid van 7825 pikols werd in 1883 naar Singapore verscheept.

Veeteelt. De veestapel is nog niet hersteld van de verliezen geleden door de veeziekte welke in 1882 en vorige jaren in dit gewest heeft geheerscht, doch hij is in 1883 een weinig vooruitgegaan. Hij bestaat hoofdzakelijk uit karbouwen en runderen, voor welke laatsten bij verkoop

in 1883 f 50 à f 150 per stuk werd bedongen. Paarden komen slechts in kleinen getale voor, en worden uitsluitend als draagbeesten gebezigd. De gunstige uitkomsten die blijkens 't vorig verslag (blz. 204) door eenige inlandsche hoofden in de onderafdeeling Kikim aanvankelijk verkregen werden met het fokken van paarden, runderen, karbouwen en schapen, bleken in 1883 niet van duurzamen aard te zijn; een noemenswaardige veestapel ontstond daar althans niet.

6°. Sumatra's Oostkust.

Rijst. Alleen in de afdeelingen Assahan en Laboean Batoe wordt rijst op sawahs verbouwd, en wel in zoodanige hoeveelheid dat men genoeg heeft voor eigen behoefte en nog rijst kan uitvoeren, terwijl overal elders in het gewest rijst moet worden ingevoerd. Voor deze cultuur bedient men zich in die streken der afdeeling Deli, waar tabaksondernemingen gevestigd zijn, van gronden die reeds eenmaal met tabak zijn beplant geweest; elders in het gewest van speciaal voor den rijstbouw aangelegde ladangs. De particuliere ondernemers moedigen het telen van rijst op de velden die met tabak zijn beplant geweest zeer aan, en geven de gronden in bruikleen, om de bevolking voor zich te winnen of om lieden te beloonen die als houthakkers, schurenbouwers, enz. op de ondernemingen zijn werkzaam geweest. De voorwaarden die de ondernemers bedingen zijn reeds in 't vorig verslag (blz. 204) vermeld. Ter aanvulling zij nog aangeteekend dat zij, die gronden ter beplanting krijgen, soms, in plaats van 10 pct. van den oogst, voor elk veld 100 gantangs rijst aan den ondernemer moeten opbrengen. In de lager te vermelden bijlage GGG vindt men nadere opgaven omtrent den rijstbouw op de tabaksondernemingen.

De weersgesteldheid was in 1883 voor deze cultuur over 't algemeen gunstig en ziekten onder het padigewas kwamen niet voor; alleen vertoonde zich op sommige velden in de afdeeling Laboean Batoe een kleine worm, die de wortels der padiplanten afknaagt en deze doet sterven.

Klappers. Hoewel de klapperboom allerwegen in dit gewest aangetroffen wordt, vindt men alleen in de landschappen Assahan en Batoe Bara geregelde aanplantingen van eenige uitgestrektheid. Van daar worden klappers naar Pinang en Deli uitgevoerd. Klapperolie voor den handel in het groot wordt in dit gewest nergens bereid.

Peper. Deze cultuur wordt alleen op groote schaal gedreven in de onderafdeelingen Tamiang en Beneden-Langkat (afdeeling Deli), alwaar de pepertuinen in 1883 hier en daar werden uitgebreid. In Tamiang bedroeg de oogst p.m. 7075 pikols, waarvan 6622 pikols werden uitgevoerd. De uitvoer van peper uit Langkat, die in 1882 2528 pikols had bedragen, beliep in 1883 (behalve den uitvoer uit Poeloe Kompei, die nog niet opgegeven kon worden,) 1872 pikols. Overigens wordt van de pepercultuur door de bevolking zeer weinig werk gemaakt, vooral sedert zij met meer voordeel op de particuliere ondernemingen tabak of padi kan planten.

Koffie. De goede verwachtingen die men blijkens het vorig verslag (blz. 204) van de koffieaanplantingen in Soengei Joe (Tamiang) koesterde, hebben zich niet verwezenlijkt; er kwamen dan ook geen bijplantingen tot stand. Evenals in Beneden-Langkat sterven de boompjes na zekeren wasdom bereikt te hebben, of verdorren de vruchten alvorens tot rijpheid te zijn gekomen. Ook de berichten omtrent de op verschillende plaatsen door Maleiers aangelegde koffietuintjes, waaraan weinig zorg wordt besteed, luiden niet gunstig.

Over de koffieaanplantingen hier en daar op de particuliere ondernemingen aangelegd, wordt lager gehandeld.

Suikerriet. Op eenigszins groote schaal wordt alleen in Beneden-Langkat en in het landschap Kwaloe suikerriet geplant, waar het door Chineezen op de inlandsche wijze verwerkt wordt, meestal voor gemeenschappelijke rekening met inlandsche hoofden. Op die wijze werd in 1883 eene productie van 17 000 K.G. suiker verkregen, die plaatselijk van de hand werd gezet, in 't groot tegen 4 à 4½, en in 't klein tegen 7 dollars per pikol.

Cassave. Algemeen teelt de bevolking dit gewas in het klein uitsluitend voor eigen gebruik. Ook wordt op een drietal ondernemingen cassave verbouwd voor de bereiding van tapiocameel, en wel bij Louisaburg op Bengkalis (zie lager) en bij twee ondernemingen in het landschap Mandau (Boven-Siak). Van deze laatsten behoort er één (door stoom gedreven) aan een Arabier uit Singapore (zie vorig verslag blz. 204), terwijl de andere, die op veel kleinere schaal is ingericht, het eigendom is van een te Siak gevestigden Chinees. Het bedrijf moet echter geldelijk geen voldoende uitkomsten opleveren, deels ten gevolge van de weinig stelselmatige werkwijze, deels ook wegens de lage prijzen van de tapioca, met welk artikel de markt in de laatste jaren overvoerd is geworden. De beide Siaksche ondernemingen leverden in 1883 822 pikols af.

Sago, pinangnoten en *nipah.* De sagocultuur wordt hoofdzakelijk gedreven op de eilanden Marbou, Tebing Tinggi en Bengkalis, alwaar het Gouvernement het recht tot belastingheffing op sago bij den uitvoer heeft verpacht. Te Marbou en Tebing Tinggi houdt een Chinees zich bezig met het wasschen en drogen van ruwe sago. Meestal zijn de sagotuinen in het bezit van Maleiers die ze geheel of gedeeltelijk (per zeker aantal boomen) aan Chineezen verpachten. In 1883 bedongen de eigenaren der tuinen 10 dollars voor 4 tot 10 volwassen boomen, naar gelang van de qualiteit. De sagoteelt breidt zich meer en meer uit, zoowel op de eilanden van dit gewest, als in de streken langs de monding der Siak-rivier. De meeste nieuwe aanplantingen wierpen echter nog geen product af. Op de eilanden voeden zich vele bewoners met sago in plaats van met rijst; plaatselijk gold de sago in 1883 48 à 50 dollars per kojang (30 pikols). Hetgeen voor uitvoer beschikbaar is, vindt zijn weg naar Singapore. Volgens opgaven beliep de productie van 1883 slechts 707 kojangs, tegen 1500 in 1882.

Ook de pinang- of betelnoten worden veel voor eigen gebruik ingezameld. Alleen in de onderafdeelingen Beneden-Langkat en Tamiang wordt de pinangpalm op groote schaal aangeplant en werden aanzienlijke hoeveelheden van de vruchten uitgevoerd.

Aan de mondingen der rivieren en in de kreken der kust komt overal in dit gewest, maar vooral aan de oevers der Besitan-baai, nipah voor, waarvan dakbedekkingen (atap) vervaardigd worden. De voor de tabaksloodsen enz. benoodigde nipah wordt grootendeels aangevoerd van den overwal. In Deli gold de atap per 1000 stuks 14 dollars en hooger, elders 8 à 10 dollars.

Boschproducten. In de afdeeling Deli, waar ter wille van de tabakscultuur vele bosschen zijn verdwenen, geschiedt de inzameling van boschproducten niet meer zoo algemeen als vroeger. Toch maakt dit bedrijf nog in vele streken van het gewest voor de bevolking een voornaam middel van bestaan uit. De voortbrengselen die de bosschen opleveren, en waarin vooral langs de Siak-rivier, op de daarvóór gelegen eilanden, zoomede langs de Rokkan-rivier wordt handel gedreven, zijn hoofdzakelijk rottan, getah-balam, soentipitten, dammar, drakenbloed en was, doch dit laatste artikel komt in mindere mate voor dan vroeger. Cijfers nopens dien handel zijn niet te verstrekken; met de inzameling van getah werden goede zaken gemaakt, als een gevolg van de concurrentie tusschen de Chineesche opkoopers.

Op de tot Siak behoorende eilanden vindt men ook eene niet onbelangrijke houtindustrie, ten gevolge van de aldaar door het inlandsch bestuur op licentie toegelaten Chineesche zagerijen, die het hout in den vorm van balken of planken hoofdzakelijk naar Singapore uitvoeren. Het voornemen bestaat om op dezelfde wijze ten bate van 's lands kas de gelegenheid tot boschexploitatie open te stellen op het eiland Bengkalis, dat tot 's Gouvernements rechtstreeksch gebied behoort. Dit stelsel, bij Indisch Staatsblad 1882 n°. 322 ook voor de tot Poeloe Lawan behoorende eilanden aangenomen, zal echter op Bengkalis in dier voege worden toegepast dat de cijns voor het kappen van het hout uit 's lands bosschen rechtstreeks van gouvernementswege en dus niet door tusschenkomst van een pachter zal worden geheven. Het ligt niet in de bedoeling om aan hen, die op deze wijze de landsbosschen op Bengkalis

zullen exploiteeren, de verplichting voor te schrijven tot het aanleggen van nieuwe beplantingen. Bij eene exploitatie als die der Chineesche houtzagerijen is namelijk van eigenlijke *leeg*kapping van bosch geen sprake, daar alleen die boomen worden geveld welke goed timmerhout opleveren, en zulke boomen in oorspronkelijke wouden steeds verspreid staan tusschen jonge boomen en struikgewas.

Europeesche landbouwnijverheid. De eenige op gouvernementsgrond gevestigde landbouwonderneming in dit gewest — Louisaburg op Bengkalis — werkte weder op kleine schaal, uitsluitend voor de verbouwing van cassave en de bereiding van het product tot tapiocameel. Zij leverde in 1883 1500 pikols af, tegen 1177 in 1882.

In de inlandsche rijken Deli, Langkat en Serdang (afdeeling Deli) bestonden daarentegen 83 Europeesche ondernemingen, waarvan 81 tabaksondernemingen, 1 plantage voor de teelt van muskaatnoten en 1 houtkaponderneming. Al deze ondernemingen, op één na (van de nieuwe onderneming Espérance in Serdang is vooralsnog de uitgestrektheid niet opgegeven) beschikten, krachtens concessies van de inlandsche bestuurders, over eene oppervlakte van 159 500 bouws, namelijk 49 ondernemingen in Deli over 86 500 bouws, 21 in Langkat over 54 500 en 12 in Serdang over 18 500 bouws. Bovendien waren, ten behoeve van 6 ondernemingen die nog niet opgericht of althans nog niet in exploitatie waren, 22 000 bouws afgestaan deels reeds in 1874 en 1876, deels eerst in 1881 en 1882. Bij de bovenstaande opgaven is geen rekening gehouden met de concessies ten behoeve van ondernemingen die verlaten zijn geworden, zooals, blijkens het vorig verslag, na den oogst van 1881 met een 4-tal het geval was. Of er na den oogst van 1882 weder ondernemingen zijn opgeheven, vindt men niet vermeld. Wel echter werden er 6, die in 1882 eene productie van 622 850 Amsterdamsche ponden tabak hadden verkregen, gedurende 1883 niet geëxploiteerd. Deze 6 zijn onder de hooger bedoelde 83 begrepen. Ook tellen 9 nieuwe ondernemingen mede, waarvan er 1 (Tandem Ilir in Deli) gevestigd is op gronden in eene reeds bestaande concessie begrepen, en 8 opgericht ingevolge nieuwe concessies (van 1881, 1882 en 1883). Van deze laatsten vindt men er 3 in Deli: Boeloe Tjina, Loening en Blidan, groot 7 000, 2 000 en 2 000 bouws; 2 in Langkat: Gebang en Glenbervie, groot 2 000 en 1000 bouws, en 3 in Serdang: Bobongan en Tebing Tinggi, ter grootte van 2000 en 1500 bouws, zoomede Espérance, waarvan — zooals reeds gezegd — de uitgestrektheid niet is opgegeven.

Het getal der in 1883 in de drie genoemde inlandsche staten *gewerkt* hebbende ondernemingen beliep 77, op 2 na (zie hooger) allen tabaksplantages. In Deli en Langkat werd nagenoeg evenveel tabak geproduceerd als in 1882, doch in Serdang was de opbrengst, ook in vergelijking met vroegere jaren, verminderd. Het volgende staatje bevat voor elk der drie rijken eene vergelijkende opgaaf over 1881, 1882 en 1883.

Landschap.	1881.		1882.		1883.	
	Aantal ondernemingen.	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal ondernemingen.	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal ondernemingen.	Tabaksproductie (in Amst. ponden).
Deli.	41	9 798 422	44	11 331 725	47	11 260 061
Langkat . . .	17	3 158 954	18	3 902 850	18	3 306 423
Serdang . . .	8	1 200 576	*b*) 10	1 340 934	9	968 850
Te zamen. .	*a*) 66	14 157 952	*b*) 72	16 575 509	*c*) 74	15 535 334

a) In 1881 werkten 67 tabaks-ondernemingen, maar van één in Langkat (Hibernia) bleef de productie aan het bestuur onbekend.

b) In 't vorig verslag (blz. 205) werd één onderneming te veel opgegeven, doordien de concessie Tanah Abang in Serdang beschouwd werd als met 2 ondernemingen geëxploiteerd te worden, terwijl thans blijkt dat die tweede onderneming, de hooger bedoelde plantage Tebing Tinggi, ingevolge eene afzonderlijke (nieuwe) concessie gevestigd was, met welker exploitatie eerst in 1883 is aangevangen.

c) In 1883 werkten 75 tabaksondernemingen, doch omtrent de eenige die in het Serdangsche landschap Padang gelegen is werden geen opgaven betreffende de productie enz. aan het bestuur verstrekt.

Ofschoon de vele regens die het gewas van 1883 te velde had te verduren oorzaak waren dat de tabak hier en daar een licht en roestig aanzien had, bestond voor het product, dat weder zonder uitzondering hier te lande werd te gelde gemaakt [1]), toch over 't algemeen goede kooplust en werden bevredigende prijzen bedongen. Tot nog toe zijn geen gegevens voorhanden om de verkoopwaarde van den oogst van 1883 onder cijfers te brengen. Volgens de handelsberichten over genoemd jaar, in den loop waarvan de oogst van 1882 werd te gelde gemaakt, werd deze berekend een gemiddelden verkoopprijs van f 1,37 per half K.G. of in 't geheel ongeveer f 21 millioen te hebben opgebracht, terwijl voor den oogst van 1881, die in 1882 aan de markt was gekomen, per half K.G. gemiddeld f 1,15⁵ of in 't geheel ruim f 14¼ millioen verkregen was. Het volgend staatje kan doen zien welke middenprijzen afzonderlijk voor de Deli-, de Langkat- en de Serdang-tabak werden behaald.

Herkomst der tabak.	In 1882 verkocht.		In 1883 verkocht.	
	Aantal pakken.	Middenprijs per ½ K.G.	Aantal pakken.	Middenprijs per ½ K.G.
Deli-tabak.	60 508	f 1,17	76 029	f 1,37
Langkat-tabak	18 836	1,14	23 315	1,40
Serdang-tabak	2 973	0,87	2 688	1,02
	82 317		102 032	
Edi-tabak	39	0,46	"	"
	82 356	f 1,15⁵	102 032	f 1,37

Ook in het afgeloopen jaar werden, evenals in vorige jaren, gronden die reeds vroeger voor de tabakscultuur waren gebezigd en daarna eenige jaren braak gelaten of geregeld met rijst beteeld waren, bij vernieuwing als tabaksgronden gebezigd, hetgeen bij sommige ondernemingen gepaard ging met bemesting. Over 't algemeen is men er echter nog niet in geslaagd om van deze zoogenaamd afgeplante velden een gelijksoortig tabaksproduct te verkrijgen als van versch ontgonnen boschterreinen. Voor bijzonderheden te dien aanzien zij verwezen naar de mededeelingen in bijlage GGG.

Over de toekomst der aanplantingen van andere voortbrengselen voor de Europeesche markt, die bij een klein getal tabaksondernemingen en bij de bovenvermelde houtkap-onderneming meerendeels nog bij wijze van proef worden aangetroffen, valt tot hiertoe niet veel met zekerheid te zeggen. De uitkomsten van de koffieteelt zijn zeer uiteenloopend. Het gunstigst luiden in dit opzicht de berichten omtrent de onderneming Mariëndal in Deli, waar de plantsoenen bij het einde van 1883 waren uitgebreid tot 215 000 boomen, waaronder 15 000 Liberia-koffieboomen. Deze laatsten ontwikkelden zich echter slecht; daarentegen stonden de aanplantingen van gewone koffie voordeelig. De oudste boomen, naar schatting ten getale van 50 000, wierpen in 1883 eene productie van 100 pikols af. De in 1882 geoogste hoeveelheid van 35 pikols bracht, bij verkoop hier te lande, f 0,40 per half K.G. op, dat is 20 pct. meer dan voor goed ordinaire Javakoffie bedongen werd. Op St. Cyr in Deli en Tanah Abang in Serdang scheen er kans van slagen, althans voor de Liberia-koffie. Daarentegen wilde op Padang Boelan in Deli geen der beide soorten aarden en op de onderneming Agatha in Langkat evenmin de Liberia-koffie. Omtrent de koffieplantsoenen op de Delische ondernemingen Gedong Djohore en Bakalla is ditmaal niets gemeld.

Waar de teelt van muskaatnoten is beproefd (bij 6 ondernemingen) zijn de plantsoenen veelal kwijnend, zoodat

[1]) De afvoer van de tabak naar de kust, die thans grootendeels per kar moet geschieden langs wegen die in sommige tijden van het jaar moeilijk te gebruiken zijn, zal, evenzeer als de opvoer van de vele benoodigdheden voor de ondernemingen, binnenkort vergemakkelijkt worden door den spoorweg, die, zooals op blz. 128 werd medegedeeld, wordt aangelegd ter verbinding van Timbang Langkat en Deli-Toewa met de ankerplaats der stoomschepen.

deze cultuur weinig belooft. Op Kotta Bangoen (Deli), alwaar uitsluitend notentuinen worden aangetroffen, is de productie gering.

Onzeker is het ook wat de cacaocultuur belooft, waarvan men voor een 5tal ondernemingen vindt melding gemaakt. De aanplantingen op St. Cyr stonden gunstig en bij een paar andere ondernemingen werden zij uitgebreid.

Werd in 't vorig verslag (blz. 206) ook gewag gemaakt van een kwijnend kinaplantsoen op Bakalla, dit wordt in de over 1883 ontvangen berichten niet meer vermeld.

Op de onderneming Medan in Deli werden de proefaanplantingen met rameh voortgezet. Weder werden aldaar eenige bouws met de beste der bekende soorten beplant; het gewas groeide goed en leverde eenige malen een goeden oogst. De naar Nederland gezonden monsters van het bereide product bleven echter beneden de verwachting, hetgeen aan de gebezigde machines wordt toegeschreven. Met de thans ontboden verbeterde machines hoopt men betere uitkomsten te verkrijgen.

Ook is men op Medan, zoomede op Deli Toewa, begonnen eene proef te nemen met de teelt van suikerriet, terwijl aan eene op Mariëndal bestaande aanplanting van gom-elastiek-boomen verdere uitbreiding is gegeven.

In 't vorig verslag (blz. 205) werd medegedeeld dat er 4 ondernemingen werkten op contracten die (bij 't einde van 1882) nog niet door den resident waren goedgekeurd. Thans is aan te teekenen dat voor één dier ondernemingen (Seroewaij in Deli) het contract, 't welk bij uitzondering (verg. het verslag van 1882 blz. 207/208) slechts voor 3 jaren was gesloten, in Januari 1884 is afgeloopen, en dat de contracten voor de drie andere ondernemingen — Mabar en Soengei Agoel in Deli en Sekoeda in Langkat — thans zijn goedgekeurd. Het contract betreffende Soengei Agoel is voor 6, doch de beide anderen zijn voor 75 jaren gesloten.

Toen in 1878 eenige wijzigingen werden gebracht in de model-voorwaarden voor landbouw-concessies in de inlandsche staten ter Sumatra's Oostkust (zie n°. 3381 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) werd tevens bepaald dat de resident dergelijke concessies niet ten name van nieuwe verkrijgers zou mogen inschrijven zoolang de contracten niet met de model-bepalingen in overeenstemming waren gebracht; doch volgens eene beslissing van Februari 1880 zou deze eisch alleen moeten worden gesteld wanneer bij de contracten de goedkeuring op de overdracht uitdrukkelijk aan het bestuur was voorbehouden. Onlangs is de Indische Regeering nog verder op de in 1878 genomen beslissing teruggekomen. Bij een Indisch besluit van 19 September 1884 is namelijk de resident gemachtigd om de overdracht goed te keuren ook van die contracten welke van de model-bepalingen afwijken, mits bij additioneele verklaring zoodanige wijzigingen in de contracten worden aangebracht als daarin voor de duidelijkheid, de goede orde en in het algemeen belang door den resident bepaald noodzakelijk worden geacht. Verder zal de resident de overdracht van contracten, opgemaakt volgens het model of voorzien van de zooeven bedoelde verklaringen, voortaan alleen mogen weigeren om redenen van personeelen aard. In zoodanig geval, zoowel als bij verschil van gevoelen over de in de oude contracten bij additioneele verklaring te brengen wijzigingen, zal beroep op de Indische Regeering zijn toegelaten.

In verband met de in 't verslag van 1882 (blz. 208) vermelde zienswijze van de Indische Regeering, dat bepalingen, uitsluitend de belangen der inlandsche bestuurders of der bevolking rakende, en niet in strijd met het model-contract, in de contracten konden worden opgenomen zonder voorafgaande beslissing van het Gouvernement, zijn bij eene beschikking van den resident dd. 26 April 1884 eenige wijzigingen en aanvullingen van het model-contract vastgesteld, voornamelijk strekkende tot betere waarborging van de rechten der bevolking inzonderheid in de dichter bevolkte Battakstreken, met welke nieuwe bepalingen zich de Indische Regeering bij bovenvermeld besluit van 19 September vereenigd heeft, en die, ingevolge dat besluit, voortaan in alle volgende met de zelfbesturende vorsten in dit gewest te sluiten landbouwovereenkomsten zullen moeten worden opgenomen. Overigens ligt het in de bedoeling bij overschrijving van niet volgens het oorspronkelijk model opgemaakte oude contracten de nieuwe bepalingen, voor zooveel noodig, ook daarin op te nemen, en door overreding te trachten deze geleidelijk ook overgenomen te krijgen in contracten die reeds volgens dat model zijn ingericht.

Over de in het najaar van 1883 door den resident met den sultan van Deli en den pangeran van Langkat getroffen schikkingen ter verzekering dat de Battaksche hoofden, in wier gebied gronden zijn uitgegeven, een aandeel in den door de Europeesche ondernemers op te brengen pachtschat ontvangen, is reeds gehandeld op blz. 18 hiervóór.

Onder de 25 722 vaste arbeiders, die volgens de ontvangen opgaven in 1883 op de verschillende ondernemingen gevestigd waren, telde men 21 136 Chineezen, 1528 Klingaleezen en 3058 koelies van andere herkomst meerendeels uit onze eigen bezittingen (1771 Javanen, 105 Maleiers en 1182 inboorlingen van Bawean en andere streken). Behalve deze vaste arbeiders, waren er 5732 die slechts van tijd tot tijd bij de ondernemingen kwamen werken. Over 1882 wezen de opgaven een totaal aan van 24 003 vaste en van 5332 andere arbeiders.

In eenige te harer kennis gekomen afkeurenswaardige feiten, die zich bij de werving van Javaansche koelies voor ondernemingen ter Sumatra's Oostkust hadden voorgedaan, heeft de Indische Regeering aanleiding gevonden om bij eene circulaire van 26 Februari 1884 (zie n°. 4044 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) de gewestelijke bestuurders op Java aan te sporen om op die werving nauwlettend toe te zien. Tevens werden tegen sommige inlandsche ronselaars uit Soerabaija en Kediri strafprocessen ingesteld, die wel is waar, bij gemis aan voldoend bewijs, niet tot eene veroordeeling leidden, maar toch niet nagelaten zullen hebben eene heilzame vrees in te boezemen.

De berichten omtrent de werking der ordonnantie van 1880 (Indisch Staatsblad n°. 133) tot regeling van de verhouding tusschen ondernemers en werklieden in dit gewest luiden gunstig. Ten aanzien van de indertijd geopperde vraag (zie laatstelijk het verslag van 1882 blz. 56), of art. 4 van bedoelde ordonnantie (verbod aan koelies om zich zonder vergunning van de onderneming te verwijderen) de vrijheid van beweging der werklieden niet te veel belemmerde, is de Indische Regeering tot eene ontkennende beantwoording gekomen. De aandacht der autoriteiten blijft echter op de zaak gevestigd. Aan registratiegelden als bedoeld bij art. 3 der verordening werd geïnd: in 1881 f 17 676, in 1882 f 16 809 en gedurende de eerste tien maanden van 1883 (latere opgaven zijn niet ontvangen) f 17 403.

In het afgeloopen jaar is onder de ondernemers en onder de gegoede Chineezen in Deli het denkbeeld meer op den voorgrond getreden om te trachten gelden bijeen te brengen voor de oprichting van een gesticht voor invalide en zieke immigranten, die geen recht op verpleging door hunne meesters kunnen doen gelden en niet krachtens art. 8 der straks besproken ordonnantie kunnen worden verwijderd. De vraag of regeeringshulp zal worden verleend voor de instandhouding van het gesticht nadat het eenmaal zal zijn opgericht, maakt in Indië nog een punt van behandeling uit.

7°. Riouw en onderhoorigheden.

Rijst. Ten aanzien van den rijstbouw op de eilanden van den Riouw-Lingga archipel zijn geen bijzonderheden gemeld. Alleen wordt bericht dat de vóór een drietal jaren, door bemiddeling van den onderkoning van Riouw, aangelegde proefsawahs (op Bintang), na reeds in 1882 onbewerkt te zijn gebleven, sedert geheel zijn te niet gegaan. In het rijk van Indragiri en in de overige landstreken op Sumatra's vasten wal, welke tot deze residentie behooren, vooral in het landschap Reteh, slaagde de rijstoogst in 1883 goed, maar was toch niet toereikend voor de behoefte der bevolking.

Sago. In het landschap Kateman, behoorende tot het gebied van Lingga-Riouw op Sumatra's vasten wal, schijnt men van de rijstcultuur geheel te hebben afgezien en tot de veel voordeeliger en gemakkelijker cultuur van sago te zijn overgegaan. Ook in de aangrenzende landschappen Danei en Gaoeng, zoomede op het eiland Lingga en in den Karimon-archipel, werden, vooral op aansporing van het inlandsch bestuur dat zich aan deze cultuur zeer gelegen laat liggen, de bestaande sago-aanplantingen uitgebreid. De in 't vorig verslag bedoelde sagofabriek op

Battam, toebehoorende aan den onderkoning van Riouw, werd in 1883 voltooid, maar kwam nog niet in werking. De totale sagoproductie in 1883 wordt, evenals die van 1882, op ongeveer 100 000 pikols geschat. Van Battam, Karimon en Lingga werden 55 476 pikols uitgevoerd.

Koffie. Terwijl op Battam de aanplantingen van Liberia-koffie (de gewone soort schijnt in dit gewest niet te willen gedijen) zoowel van wege den onderkoning van Riouw als voor rekening van een Europeaan te Singapore werden uitgebreid (verg. vorig verslag blz. 206), zijn ook een paar Chineezen met de teelt van die soort begonnen. Eén hunner heeft op het tegenover de hoofdplaats Tandjong Pinang gelegen eiland Sengarong een proeftuin van 2600 plantjes en te Sebangka (afdeeling Lingga) een kleineren doen aanleggen, terwijl de andere de teelt ondernomen heeft in de nabijheid van Tandjong Pinang. Omtrent deze jonge plantsoenen valt nog weinig te zeggen. De 6600 in 1882 en 1883 van wege den onderkoning geplante boompjes hadden bij het einde van laatstgenoemd jaar eene hoogte van 2 à 3 voet bereikt; 24 000 jonge boompjes zouden eerlang uit de kweekbedden worden overgeplant. De plantsoenen van den straks bedoelden Europeeschen ondernemer stonden niet zoo gunstig. Zij telden 30 000 boompjes, behalve nog een paar duizend planten op kweekbedden.

Cassave en *arrowroot.* In den Riouw-Lingga archipel wordt vrij algemeen cassave geteeld. Arrowroot wordt alleen op het eiland Singkep en hier en daar in de afdeeling Battam verbouwd. Op Singkep zijn echter beide cultures in den laatsten tijd in belangrijkheid afgenomen, doordien de aldaar aanwezige arrowrootfabriek van wijlen den sultan van Lingga, sedert zij op zijne erfgenamen is overgegaan, in verval is geraakt.

Cacao. Van de door den onderkoning van Riouw ondernomen proefaanplantingen op de eilanden Battam en Basing mislukte de eerste, doch die op Basing stond belovend. Minder gunstig lieten zich de cacaotuinen aanzien die op Battam waren aangelegd voor rekening van den straks bedoelden Europeaan.

Gambier en *peper.* Behalve alleen in de afdeeling Lingga zijn nagenoeg overal in dit gewest al de voor de gambier-en pepercultuur geschikte gronden daarvoor reeds in beslag genomen, terwijl in de tuinen der afdeeling Tandjong Pinang de bodem langzamerhand begint uitgeput te raken, zoodat de productie afneemt. Zijn de werklieden bij deze cultures uitsluitend Chineezen, ook met de ondernemers is zulks, op weinige uitzonderingen na, het geval. Voor zoover bekend, bedroeg de oogst in 1883 ongeveer 300 000 pikols gambier en 100 000 pikols peper, zijnde ruim 50 000 en 13 000 pikols minder dan in 1882. De marktprijzen, die reeds in 1882 zeer hoog waren, stegen nog aanmerkelijk. Terwijl in 1882 voor gambier 1ste soort bij doorslag over het geheele jaar betaald werd f 20,75 en voor de 2de soort f 17,44, waren de middenprijzen van 1883 respectievelijk f 23,07 en f 19,43. Witte peper gold bij doorslag f 56,22[5], zwarte peper f 28,05[5], tegen f 47,81 en f 23,35 in 1882. De heffing waaraan de peper bij vervoer van de plantages is onderworpen, is aan een pachter afgestaan. Deze pacht, die over 1882 het zeer lage cijfer van f 44 832 opbracht, werd voor 1883 afgestaan tegen f 95 388 en voor 1884 tegen f 99 192.

Bosschen. Ten behoeve van de te Singapore en te Tandjong Pinang te huis behoorende stoomvaartuigen bestaat groote vraag naar brandhout. Naar eerstgenoemde plaats is een levendige uitvoer zoowel van brandhout als van houtskool, terwijl de hars en olie der talrijk voorkomende kroeingboomen voor het kalfateren van vaartuigen zeer gezocht zijn. Deze olie beveiligt, naar men zegt, het hout tegen de aanvallen der witte mieren en wordt daarom door de inlanders gebezigd om er het houtwerk hunner woningen mede te bestrijken.

De bosschen op den vasten wal van Sumatra zijn zeer rijk aan nuttige boschproducten, die in belangrijke hoeveelheden te Singapore ter markt worden gebracht.

8°. Banka.

Rijst. Langdurige droogte en verwoestingen door insecten waren oorzaak dat de rijstoogst slechts 117 000 pikols bedroeg, tegen 130 000 pikols in 1882. Deze hoeveelheden zijn niet voldoende voor de behoefte der inlandsche bevolking, zoodat in het tekort door invoer wordt voorzien. In 1882 werden 23 375, in 1883 12 244 pikols rijst ingevoerd, alles van Singapore. De prijzen waren in beide jaren nagenoeg gelijk; in 1882 liepen zij van f 6,75 tot f 12, in 1883 van f 6 tot f 11 per pikol.

Peper en *gambier.* In het district Pangkalpinang stonden de pepertuinen zeer gunstig, in het district Soengeislan werd met deze cultuur op kleine schaal een aanvang gemaakt, doch te Muntok stierven de nog overgebleven pepertuinen door de droogte geheel uit. De productie aan peper is niet opgegeven.

Omtrent de gambierteelt wordt gemeld dat het aantal heesters in 1883 van 815 481 tot 1 010 253 werd uitgebreid. De oogst schijnt echter zeer slecht te zijn uitgevallen; hij wordt op niet meer dan 148 pikols gesteld, terwijl voor 1882 632 pikols werden opgegeven. Een deel van het product werd naar Palembang uitgevoerd. De prijzen liepen uiteen van f 27 tot f 62,50 per pikol.

Klappers. In de klapperplantsoenen vertoonde zich eene soort van tor (kewangwoeng) die vele boomen deed sterven, zoodat het totaal (vruchtdragende en jonge te zamen) van 177 000 tot 162 300 verminderde. Uitgevoerd werden p. m. 70 530 noten en 2 067 liters olie, tegen 63 000 noten en 2 448 liters olie in 1882, welke hoeveelheden naar Palembang hun weg vonden. Uit Bali werden 27 000 en uit Singapore, behalve eene onbeduidende hoeveelheid noten, 60 256 liters olie ingevoerd.

Koffie. De teelt van koffie blijft van weinig beteekenis en de productie was in 1883 bijzonder gering. In 't district Muntok, waar in 1882 7½ pikols verkregen werden, oogstte men in 1883 niet meer dan 2 pikols en elders in het gewest slechts 5 pikols. De proeven met Liberiakoffie, die aanvankelijk beloofden te zullen slagen, zijn ongunstig uitgevallen.

Boschproducten. In 1883 werden 665 pikols honig en 231 pikols was gewonnen, tegen respectievelijk 937 en 262 pikols in 1882, terwijl werden uitgevoerd 329 pikols honig en 328 pikols was, tegen 417 en 9 pikols in 1882. Een levendige handel werd in verschillende gomsoorten gedreven. Naar Palembang, Java en Singapore werden uitgevoerd 2 073 pikols gomdammar, naar Palembang 280 pikols dammar kidjaij, naar laatstgenoemde plaats en naar Cheribon 499 pikols dammar batoe, en naar Singapore en Palembang 652 pikols gomelastiek.

9°. Billiton.

Rijst en *tweede gewassen.* De door het bestuur aangewende pogingen om de landbouwende bevolking te overreden om op daarvoor geschikte terreinen sawahs aan te leggen leden schipbreuk. Van deze wijze van bewerking is de bevolking, die aan de voorvaderlijke gewoonte van bebouwing vasthoudt, bepaald afkeerig, zoodat nergens in dit gewest padi op bewaterbare gronden wordt verbouwd. De padioogst viel in 1883 bijzonder ongunstig uit. Volgens de opgaven der inlandsche hoofden zou het nadeelig verschil met de productie van 1882 ongeveer 30 000 pikols bedragen hebben. Er zouden namelijk slechts 4 081 pikols rijst geoogst zijn. Zeer aanzienlijke hoeveelheden rijst werden daarom van Java en Singapore ingevoerd, zoowel voor rekening van de Billiton-maatschappij ten behoeve van hare werklieden als door Chineesche handelaars. De rijstprijzen waren dientengevolge niet hooger dan gewoonlijk, terwijl dáár waar totaal misgewas zich voordeed de inzameling en verkoop van boschproducten aan de bevolking de noodige middelen verschafte om rijst te koopen.

De teelt van tweede gewassen, die op grootere schaal dan in 1882 werd gedreven, leverde over 't algemeen bevredigende uitkomsten op, terwijl de voorraad cassave, die nog van 1882 overig was, mede het zijne er toe bijbracht om gebrek aan voedingsmiddelen in 1883 te voorkomen. De uitvoer van uit cassave vervaardigd tapiocameel bleek op den duur niet zoo voordeelig te zijn als men zich in den beginne had voorgesteld en bedroeg in 1883 dan ook slechts 8 pikols.

Klappers en *pinangnoten.* Omtrent de klappercultuur kan alleen worden medegedeeld dat deze zich vooral op de rondom Billiton gelegen eilanden uitbreidde. De afwezigheid aldaar van wilde varkens, waardoor de jonge klapperaanplantingen niet ompagherd behoeven te worden, verklaart de voorkeur der bevolking om er klappertuinen aan te leggen. Men schijnt zich niet zoozeer op de fabricage van klapperolie dan wel op den uitvoer van noten toe te leggen, waarvan aanzienlijke hoeveelheden te Palembang en te Singapore ter markt werden gebracht.

Pinangboomen worden gezegd ten getale van omstreeks 150 000 op Billiton voor te komen. De productie was overvloedig genoeg om tot eenigen uitvoer naar Singapore aanleiding te geven, alwaar deze noten, evenals in 1882, f 6 à f 8 per pikol golden.

10°. Westerafdeeling van Borneo.

Rijst en *tweede gewassen.* De uitkomsten van den padioogst waren in 1883 vrij gunstig. Alleen in de afdeeling Landak, waar de bevolking gewoon is om slechts zooveel rijst te planten als voor zes maanden voldoende is, heerschte tijdelijk gebrek aan rijst. Uit Singapore werd, als gewoonlijk, Saigon-rijst ingevoerd en wel tot eene hoeveelheid van 17 038 pikols. Naar Serawak, de Natoena-eilanden en zelfs naar Singapore werd in 1883 uit Sambas, alwaar de productie overvloedig was, rijst uitgevoerd. In de cultuurwijze kwam weinig verandering; de ladangbouw bleef het meest in zwang. In de onderafdeeling Lara en Loemar (Bengkaijang) der afdeeling Montrado zijn van bestuurswege proeven met eene betere cultuurwijze genomen, doch het is nog onzeker of de planters, meerendeels Chineezen, daarmede hun voordeel zullen doen.

De opbrengst der tweede gewassen, die of te gelijk met, of nà de rijst worden verbouwd, was niet ongunstig.

Suiker. De teelt van suikerriet is in dit gewest alleen in de afdeeling Sambas van eenige beteekenis. De verwerking van het riet geschiedt op zeer primitieve wijze. Volgens opgaaf van den sultan van Sambas zouden in 1883 ongeveer 2500 pikols ruwe suiker zijn aangemaakt, welke door de bevolking plaatselijk werd verkocht tegen f 10 per pikol.

Koffie. De koffieaanplantingen in Sambas telden, volgens opgaaf van den sultan, die er met zijn broeder eigenaar van is, 96 655 boomen, voor $^1/_3$ uit Liberia- en voor het overige uit Javakoffie bestaande. Van de laatste soort begonnen in 1883 ruim een 1000-tal boomen vrucht af te werpen; van de Liberia-koffieboomen slechts zeer weinige. Gebrek aan kapitaal stond de uitbreiding dezer onderneming in den weg. De koffietuinen te Soengei Kakap, door een Arabier aangelegd, ondergingen eenige uitbreiding. In de afdeeling Landak en in het landschap Simpang der afdeeling Soekadana treft men koffietuinen aan, welker productiviteit echter nog weinig te beteekenen heeft. Bij wijze van proef kwamen in 1883 ook kleine aanplantingen tot stand in de afdeelingen Montrado en Sintang (in laatstgenoemde afdeeling met plantjes uit den Buitenzorgschen cultuurtuin).

Klappers. Klapperolie wordt slechts voor huiselijk gebruik aangemaakt; daarentegen worden klappers in gedroogden staat (copra) in belangrijke hoeveelheden naar Singapore uitgevoerd.

Veeteelt. De toestand van den veestapel was in 1883 zeer gunstig; ziekten kwamen niet voor. In de afdeelingen Sambas, Montrado en Sintang nam de veeteelt toe en werd ook werk gemaakt van rasverbetering. Zoowel Chineezen als Dajaks leggen zich zeer toe op het fokken van varkens, die uit de afdeeling Sambas naar Singapore en Serawak worden uitgevoerd. Paarden komen in dit gewest zeer weinig voor, terwijl runderen uit Trengganoe en Siam aangebracht werden.

11°. Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

Rijst en *tweede gewassen.* Zoowel in de hoog gelegen als in de lagere streken van dit gewest viel in 1883 de padioogst ongunstig uit, ten gevolge van de droogte en daarop gevolgde overstroomingen. De opbrengst der tweede gewassen was echter over het algemeen bevredigend. Door invoer van rijst werd schaarschheid van levensmiddelen voorkomen.

Tabak en *kapas.* De cultuur van tabak, die overal in dit gewest voorkomt, nam alleen in de afdeeling Amoenthai eenigszins toe. De oogst, die tot eigen gebruik dient, viel niet ongunstig uit.

Kapas wordt uitsluitend in de zooeven genoemde afdeeling als tweede gewas verbouwd. De oogst leverde nauwelijks de helft der gewone opbrengst op en werd te Bandjermasin ter markt gebracht.

Klappers. Geregelde klappertuinen vindt men slechts in de afdeelingen Bandjermasin en Ommelanden, Doessoen- en Dajaklanden en Sampit, en in den laatsten tijd ook in de afdeeling Amoenthai op zoogenaamde tanah-pamatang, dat is op terreinen die door hunne hooge ligging van overstroomingen bevrijd zijn. De opbrengst was echter nog niet overvloedig genoeg om tot uitvoer aanleiding te geven.

Indigo. Het voorbeeld van een Europeeschen ondernemer, die in 1882 in het district Barabei (afdeeling Amoenthai) eene indigofabriek heeft opgericht, werd in 1883 nagevolgd door een Chinees uit Bandjermasin. Beide ondernemers zien er op den duur meer voordeel in de indigo zelf te planten dan die van de bevolking te koopen. De uitgestrektheid hunner beplantingen wordt niet opgegeven. De struiken worden niet op gezette tijden, doch 3 à 4 malen 's jaars gesneden. Dank zij de gunstige weersgesteldheid werd een voordeelig gewas verkregen.

12°. Celebes en onderhoorigheden.

Rijst en *tweede gewassen.* De rijstoogst mislukte grootendeels, aangezien het jaar 1883 zich door groote droogte kenmerkte, en — met uitzondering van sommige in de vlakte gelegen terreinen welke door onbeduidende waterleidingen besproeid worden — de padi in dit gouvernement uitsluitend op van regen afhankelijke velden wordt verbouwd. Ploegvee was in voldoende hoeveelheid beschikbaar. Slechts door aanhoudende rijstaanvoeren van Bali en elders werd gebrek aan voedingsmiddelen voorkomen. In de hoogere streken wordt de rijstcultuur meer en meer door de koffiecultuur verdrongen, in de lagere streken daarentegen blijft zij de hoofdcultuur uitmaken. De bevolking betoont zich echter weinig genegen om verbeteringen in het bewerken der gronden, het uitzaaien enz., toe te passen.

Djagong, die ook wel als eerste gewas in afzonderlijke tuinen wordt geteeld, zoomede verschillende obisoorten, behooren tot de voornaamste tweede gewassen.

Klappers. Van het eiland Saleijer, dat nagenoeg geheel met klapperboomen is beplant, werden in 1883 977 800 noten en 4299 pikols klapperolie uitgevoerd, voornamelijk naar den vasten wal van Celebes, naar Bali, Soerabaija, Boeton en Flores. Klappers in gedroogden staat (copra) daarentegen werden, wegens de lage marktprijzen, slechts in zeer geringe hoeveelheid uitgevoerd. In de inlandsche staten worden mede hier en daar klapperaanplantingen aangetroffen; vooral is de olie uit het landschap Mandhar zeer gewild.

Koffie. De koffiecultuur, die in de districten Bergregentschappen en Segiri der afdeeling Noorderdistricten, in het district Bonthain der afdeeling Zuiderdistricten, in de geheele afdeeling Oosterdistricten en op het eiland Saleijer bestaat, doch ook in de inlandsche staten tot dit gouvernement behoorende vrij algemeen wordt gedreven, is een van de voornaamste bronnen van volksbestaan. Zij onderging in het afgeloopen jaar nog eenige uitbreiding. Omtrent den omvang der plantsoenen kunnen evenmin cijfers geleverd worden als ten aanzien van den oogst. Deze laatste moet intusschen over 't algemeen ruimer zijn geweest dan in 1882. Het product wordt voor het meerendeel via Makasser uitgevoerd. Tegen 97 278 en 119 512 pikols in 1881 en 1882, verlieten in 1883 116 609 pikols die haven. Van de uitgevoerde hoeveelheden waren in genoemde drie jaren achtereenvolgens (naar schatting) 53 000, 89 000 en 76 000 pikols afkomstig uit de gouvernementslanden. De bestem-

ming van de uitgevoerde koffie werd bij de verscheping opgegeven als volgt:

	1881.	1882.	1883.
naar Nederland	72 939	71 381	86 257
„ Frankrijk	812	„	„
„ Amerika	„	19 289	6 364
„ Singapore	16 716	16 181	11 095
„ Java en andere gedeelten van Nederlandsch-Indië	6 811	12 661	12 893
Te zamen (in pikols)	97 278	119 512	116 609

Op die kleinere havenplaatsen (Bonthain, Boelekomba, Balangnipa en Maros) van waar het product naar Makasser verscheept wordt (zie vorig verslag blz. 208), liepen de koffieprijzen in 1883 van f 16 tot f 25 per pikol, tegen f 18 tot f 25 in het jaar te voren. Op de passars kon, naar gelang deze in of buiten de koffiestreken waren gelegen, voor de koffie 15 à 30 cent per katti worden bedongen. Aan pluk en bereiding besteedt de bevolking over 't algemeen weinig zorg.

Particuliere ondernemingen. Op de particuliere landerijen in dit gewest, die slechts voor een klein gedeelte aan Europeanen toebehooren, worden hoofdzakelijk padi en klappers, of wel padi alleen geteeld. Opgaven nopens uitgestrektheid of verkregen productie zijn niet voorhanden. De waarde dezer ondernemingen voor den aanslag in de verponding is laatstelijk getaxeerd op f 274 465, waarvan f 242 900 voor 23 ondernemingen in de afdeeling Makasser (het blijkt nader dat een paar landen die in de opgaven over 1882 als twee ondernemingen telden, te zamen slechts één onderneming uitmaken) en f 31 565 voor de 11 ondernemingen in de afdeeling Noorderdistricten. Over de rechten en verplichtingen van de eigenaren handelen de Indische besluiten van 24 Juli 1830 en 15 Juli 1869, welke onlangs zijn opgenomen in n°. 3909 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad.

In genoemde twee afdeelingen en in de afdeeling Zuiderdistricten worden in 't geheel 617 bouws gouvernementsgronden in huur of erfpacht bezeten. De huurgronden (49 bouws in de afdeeling Makasser) dienen mede voor de padicultuur en verder voor de teelt van klappers en tuinvruchten. Voor de teelt van koffie zijn twee van de drie erfpachtsondernemingen bestemd, namelijk Bakoengan, groot 457 bouws, in het district Bonthain (afdeeling Zuiderdistricten) en Koetoeloe of Batoe Bassi, groot 52 bouws, in het district Maros (afdeeling Noorderdistricten). Deze laatste onderneming, waar de uitgeplante Liberia-koffie, naar het zich aanvankelijk liet aanzien, goed wilde tieren, is eerst in 1883 tot stand gekomen. De onderneming Bakoengan dagteekent van 1878 en gaat goed vooruit. De koffietuinen beslaan er reeds eene oppervlakte van 350 bouws, terwijl de productie, die in 1882 220 pikols beliep, in 1883 tot p. m. 500 pikols was geklommen. Men werkt er geregeld met 125 arbeiders van Saleijer, die elkaar om de beurt aflossen en een loon van f 8 's maands, benevens $1^1/_4$ katti rijst per dag verdienen. De derde erfpachtsonderneming bepaalt zich tot de winning van guano op het eiland Kabia of Baars, dat 59 bouws groot en slechts voor 10 jaren (tot 3 December 1889) in erfpacht afgestaan is. In 1883 verkregen de ondernemers p. m. 6000 pikols guano, tegen 7000 pikols in 1882. De meststof wordt naar Soerabaija verscheept.

13°. Menado.

Rijst en *tweede gewassen.* In de Minahassa gaf in 1883 de rijstoogst zeer bevredigende uitkomsten, doch in de Gorontalosche landschappen viel de opbrengst tegen, als een gevolg vooreerst van de langdurige droogte en ten andere van beschadiging door insecten. Terwijl in 1882 in de Minahassa 1 195 000 pikols rijst werden geoogst (het in 't vorig verslag genoemde cijfer was foutief) en in de afdeeling Gorontalo 60 000 pikols, te zamen alzoo 1 255 000 pikols, wordt de productie van 1883, voor beide gedeelten van het gewest te zamen, op ruim 920 000 pikols gesteld. Het tekort aan rijst in Gorontalo werd aangevuld door aanvoeren uit Bali en Saigon. De bevolking blijft weinig geneigd om de cultuurwijze te verbeteren; echter wordt uit de Minahassa bericht dat in het district Sonder (afdeeling Amoerang) door de bemoeiingen van het districtshoofd eenige waterleidingen zijn aangelegd, waardoor ongeveer 800 bouws boschgronden in sawahs zijn herschapen, en dat sommige districtshoofden voornemens waren om proeven te nemen met ploegen van Europeesch maaksel, waarvan er een 20-tal voor hunne rekening uit Europa werden ontboden.

De teelt van miloe of djagong als voedingsmiddel blijft in dit gewest steeds belangrijk, en kwam in 1883 vooral in Gorontalo te stade, bij de schaarschheid aan rijst in die afdeeling. Gemeenlijk wordt het eerst de miloe uitgeplant en de rijst vervolgens op dezelfde velden daartusschen uitgezaaid, welk gebruik aan de productiviteit der beide cultures niet schijnt te schaden. Echter treft men ook aanplantingen van miloe als tweede gewas aan, als hoedanig voorts tabak, katjang en in de afdeeling Tondano (Minahassa) ook aardappelen en Preangerboonen worden verbouwd.

Klappers. De klappercultuur wordt hoofdzakelijk gedreven op de Sangi- en Talaut-eilanden Van lieverlede verkrijgt de teelt ook elders in het gewest uitbreiding. Uitvoer van klappers, en wel in gedroogden staat, heeft voornamelijk van genoemde eilanden plaats. De hoeveelheid van dien uitvoer, ofschoon niet onder cijfers gebracht, wordt gezegd grooter te zijn geweest dan in 1882. De prijzen liepen van f 5 tot f 7 per pikol. Klapperolie werd in 't klein verhandeld tegen f 0,60 per vierkante flesch.

Muskaatnoten. De aanplantingen werden in 1883 in de Minahassa, vooral in de afdeeling Tondano, uitgebreid. Zij beslaan naar schatting eene gezamenlijke oppervlakte van ruim 3000 bouws, beplant met p. m. 400 000 boomen, waarvan ongeveer de helft vruchtdragend. Vertrouwbare opgaven omtrent de productie waren niet te bekomen. Te Menado werd voor de noten f 55 à f 70 per pikol bedongen, tegen f 60 à f 80 in 1882. De uitvoer geschiedde naar Europa en Singapore. Nog altijd openbaarde zich eene moeilijk te bestrijden ziekte in de plantsoenen.

Cacao. Aan deze cultuur werd nergens in het gewest uitbreiding gegeven. De bestaande plantsoenen wierpen in 1883 naar schatting 200 pikols af, welke ter hoofdplaats Menado aan Chineezen van Manilla werden verkocht tegen f 40 à f 50 per pikol.

Koffie. De onder toezicht aangelegde koffietuinen verkeeren in goeden staat van onderhoud, hetgeen echter niet kan worden gezegd van de zoogenaamde individueele tuinen, waarop wegens hunne verspreide ligging niet genoegzaam het oog kan worden gehouden. Vele jonge boomen der individueele plantsoenen verkeerden in kwijnenden staat. In 't geheel werden 311 432 boomen (waaronder 234 000 die nog niet tot vollen wasdom waren gekomen) afgeschreven, terwijl het getal in 1883/84 bij te planten boomen op 229 770 werd bepaald. Dertien negorijen werden voor goed van bijplantingen ontheven, hoofdzakelijk omdat er binnen den omtrek van 6 palen geen geschikte gronden voorhanden waren; bovendien werden een aantal cultuurdienstplichtigen (het juiste cijfer is niet opgegeven) tijdelijk van bijplantingen vrijgesteld in overeenstemming met de beginselen der ook voor de Minahassa geldende Preangerkoffieregeling. Zoodanige vrijstellingen worden thans verleend aan hen die 3 pikols koffie per jaar inleveren. Men vleit zich dat dit een prikkel zal zijn om zorgvuldig te plukken. In één district werd van de cultuurdienstplichtigen eene bijplanting gevorderd van 40 boomen per hoofd, in één van 25 à 10, in dertien van 20 en in drie van hoogstens 10 boomen per hoofd. Nergens werd in 1883/84 verder dan op $3^1/_2$ paal afstands van de negorij geplant.

De vele regens in den westmoesson van 1882/83 waren oorzaak dat de oogst van 1883 slechts 10 284 pikols opleverde (waaronder 59 pikols die als 2de soort werden ingeleverd), namelijk in Tondano 5301, in Amoerang 2702, in Belang 1367, in Menado 655 en in Kema 259 pikols. In 1882 had de totale inlevering bedragen 18 959 pikols, terwijl het cijfer voor 1884 wordt geschat op 15 000 à 16 000 pikols. De Menado-koffie wordt volgens de eenigszins gewijzigde West-Indische methode bereid. De 15 in 1881 van regeeringswege verstrekte koffiepulpers zijn nog in gebruik en voldeden vrijwel, doch de bevolking ging er niet toe over om deze werktuigen na te maken; ook deed zich de behoefte niet gevoelen om de pulpers door water te drijven.

Blijkens het hieronder volgende overzicht van de uitkomsten der in 1883 en 1884 hier te lande gehouden veilingen werden weder goede prijzen voor het product betaald.

DAGTEEKENING DER VEILING.	Verkochte hoeveelheid (in pikols).	Aan de koopers in rekening gebrachte netto hoeveelheid (in K.G.).	Gemidd. opbrengst per $^1/_2$ K.G. *a*)	
			Bruto.	Netto. *b*)
1883.				
20 Juni	7 000	410 571^5	f 0,56^{41}	f 0,50^{08}
12 September . .	6 712	390 951	0,56^{94}	0,50^{59}
21 November . .	6 801	404 154	0,53^{13}	0,47^{01}
	c) 20 513	1 205 676^5	f 0,55^{48}	f 0,49^{21}
1884.				
13 Augustus . . .	3 222^{25}	187 213	f 0,57^{90}	f 0,52
17 September . .	3 018	176 615^5	0,49^{83}	0,44^{27}
26 November *d*). .	3 880	230 860	0,56^{30}	0,49^{72}

a) Veilingsprijs verhoogd met de aan de koopers in rekening gebrachte 1 pct. veilingskosten, doch verminderd met de 1$^1/_2$ pct. korting voor contante betaling.

b) De hier in mindering gebrachte onkosten zijn alleen die van aflading, zeevervoer en te-gelde-making, dus niet de uitgaven in Indië op het product vallende, gerekend tot aan den opslag in de afscheeppakhuizen in Menado.

c) Hiervan 3030 pikols uit den oogst van 1881 en 17 483 pikols uit dien van 1882.

d) De opgaven betreffende deze veiling zijn nog van voorloopigen aard.

Buiten de Minahassa heeft de bevolking in dit gewest de vrije beschikking over de door haar geteelde koffie. De Gorontalosche landschappen brachten naar schatting 1000 pikols koffie voort, welk product rechtstreeks naar Makasser werd verscheept. De koffie uit het landschap Bolang Mongondo, ter noordkust van Celebes, werd te Menado ter markt gebracht. De hoeveelheid is echter niet opgegeven.

Europeesche landbouwnijverheid. Het aantal in dit gewest in erfpacht bezeten perceelen klom in 1883 van 7 tot 9, doch bij het einde van dat jaar was nog geen aanvang gemaakt met de ontginning van de twee nieuwe perceelen, nader omschreven op blz. 83 hiervóór, noch ook met die van het in 1882 uitgegeven perceel Tanaw. De exploitatie van de meeste anderen (allen koffieondernemingen) is eerst sedert korten tijd aangevat. Slechts op 2 ondernemingen, namelijk op Masaran en op Kerapatan Sanaweka (vroeger Poené genaamd), droegen de koffietuinen reeds vruchten. Op Masaran werden p. m. 1100 pikols geoogst, doch van het andere perceel is de productie niet gemeld.

De particuliere landerijen in dit gewest produceerden in 1883 in 't geheel 409 pikols muskaatnoten, die in qualiteit slechts weinig voor de Banda-noten onderdoen, 69 pikols foelie, 84 pikols koffie en onbeduidende hoeveelheden cacao, kruidnagelen en thee.

Arbeiders zijn genoegzaam beschikbaar. De Europeesche en met hen gelijkgestelde landbezitters bedienen zich van ter plaatse gevestigde inboorlingen, doch de Chineesche landbezitters hebben meest lieden uit Gorontalo en van de Sangi-eilanden in dienst. Deze arbeiders verhuren zich bij de maand tegen f 6 loon en een dagelijksch rantsoen van rijst en zout. Mandoors krijgen f 8 à f 12 maandloon.

14°. Amboina.

Sago en rijst. Tusschen de verschillende tot dit gewest behoorende eilanden wordt een levendige handel in sago onderhouden. Ter hoofdplaats Amboina steeg de uitvoer van 4500 pikols in 1882 tot 6140 pikols in 1883. Het uitgevoerde product was grootendeels in de in 't vorig verslag (blz. 209) vermelde stoomsagofabriek tot meel verwerkt en ging naar Singapore. De prijzen der ruwe sago wisselden in 1883 ter hoofdplaats Amboina tusschen f 3,12^5 en f 7,50 per pikol; de prijzen die in de sagodoessoens werden besteed, zijn niet gemeld. Op Banda werd van dit voedingsmiddel ingevoerd in 1882 voor eene waarde van f 6192, in 1883 voor eene waarde van f 5591. Uit Kajeli (Oost-Boeroe) is bericht dat de opneming der aldaar aan het Gouvernement toebehoorende sagodoessoens tegen het einde van 1884 zou plaats vinden, zoodat eerst dan zou uit te maken zijn of het raadzaam is de exploitatie te verpachten.

De rijstcultuur, in dit gewest van weinig beteekenis, mislukte in het grootste deel van Noord-Ceram ten gevolge van de langdurige droogte tijdens het rijpen van het gewas. Overigens zou in de afdeeling Kairatoe — waartoe het westelijk deel van Ceram behoort — en in de afdeelingen Letti, Masarete en Wetter, volgens de opgaven der hoofden, de rijstoogst respectievelijk 656, 64, 500 en 531, of te zamen 1751 pikols, bedragen hebben. In de behoefte aan rijst op Amboina en op Banda werd voorzien door den invoer van respectievelijk 38580 en 27918 pikols, tegen 55 772 en 25 106 pikols in 1882. Te Amboina liepen de prijzen van f 6,50 tot f 9 per pikol.

Djagong. Onder de voedingsgewassen neemt de djagong in deze streken eene belangrijke plaats in. De oogst slaagde naar wensch, behalve op sommige der zuidelijke eilanden, waar de droogte te lang aanhield. Evenals in 1882 werd echter genoeg geoogst voor de behoefte. In de afdeelingen Letti, Masarete, Kairatoe, Wetter en Babber zou de productie in 1883 hebben bedragen omstreeks 1412, 634, 57, 800 en 3586 pikols en op het eiland Dammer 320 pikols of in 't geheel 6809 pikols. Ter hoofdplaats Amboina gold de djagong f 5 à f 10 per pikol.

Tabak. Deze cultuur wordt alleen gedreven voor plaatselijk verbruik, maar kan toch niet geheel in de behoefte voorzien.

Koffie. Ter aanmoediging van de koffieteelt, welke in 1883 weder uitbreiding verkreeg, werd de uitdeeling van Menado-zaden in 1883 ook uitgestrekt tot de afdeelingen Babber, Dammer, Letti, enz. Op Amboina vindt men de belangrijkste aanplantingen in Noord-Hitoe, waar de koffieplantsoenen, naar gemeld wordt, in productiviteit niet behoeven onder te doen voor de beste koffietuinen op Java of in Menado. De in Hitoe geoogste koffie — waarvan de hoeveelheid niet wordt opgegeven — werd deels à f 35 op de hoofdplaats Amboina van de hand gezet, deels naar Makasser verscheept. Terwijl op de Oeliassers de aanplantingen in kwijnenden staat verkeerden, hoofdzakelijk naar het schijnt door mindere geschiktheid van den bodem, werden op Ceram de koffieplantsoenen uitgebreid; in het westelijk gedeelte van dit eiland (afdeeling Kairatoe) telde men bij het einde van 1883 32 288 boomen, waarvan er in dat jaar 4688 waren bijgeplant. De aanplantingen van Liberia-koffie op Amboina lieten zich, vooral in het noordelijk gedeelte van het eiland, gunstig aanzien.

Klappers. Inzonderheid op de Ambonsche eilanden nam de belangstelling der bevolking in de klappercultuur toe en werden de aanplantingen uitgebreid. Op de zuidelijke eilanden van dit gewest worden vele boomen vernield ter wille van de bereiding van toewak. De Europeesche ondernemer op Kei-eiland (zie blz. 23 hiervóór) hield zich onledig met den handel in klappernoten, welke grootendeels in gedroogden staat (als copra) werden verzonden. Opgaven omtrent de verhandelde hoeveelheden konden niet verkregen worden. Ter hoofdplaats Amboina werd in 1883 voor de olie f 20 à f 30 per pikol betaald, tegen f 25 à f 30 in 1882; de noten golden f 2 à f 3 per 100 stuks en in gedroogden staat f 5 à f 6 per pikol.

Kruidnagelen (*tjinke*). Hoewel de teelt van kruidnagelboomen op Ambon, en vooral op de Oeliassers, belangrijk toenam, vielen slechts onbeduidende hoeveelheden in te zamelen, hetgeen na den overvloedigen oogst van 1882 niet behoeft te bevreemden. Algemeen toch pleegt de bevolking in dit gewest in goede kruidnageljaren op zoo ruwe wijze te plukken dat 1 à 2 jaren moeten verloopen alvorens de boomen de gevolgen daarvan te boven zijn gekomen. Pogingen om hierin verandering te brengen, mochten tot hiertoe niets baten. Het product wordt groo-

tendeels van Amboina uitgevoerd. In 1883 werden van daar 3400 pikols verscheept ter waarde van p. m. f 50 per pikol, onder welke hoeveelheid ook product van 1882 begrepen is, daar toen een deel van den oogst werd aangehouden wegens de gedruktheid der marktprijzen in Europa, ten gevolge van den grooten toevoer van kruidnagelen uit Zanzibar. In 1882 werden 2665 pikols van Amboina uitgevoerd; de prijs was toen gemiddeld slechts f 40 per pikol.

Muskaatnoten. Hoewel de notemuskaatboomen ook op de eilanden die niet tot de Banda-groep behooren welig tieren, toonen de bewoners daarvan zich over 't algemeen weinig geneigd om nieuwe aanplantingen aan te leggen of de bestaande uit te breiden. In 1883 maakte een der hoofden op Sapoeroea hierop eene uitzondering, daar hij eene aanplanting op groote schaal ondernam.

Opgaven omtrent de notenproductie over 1883 zijn alleen ontvangen wat de Banda-eilanden betreft, en volgen lager. Te Amboina werden uitgevoerd 1221 pikols noten in den dop en 68 pikols foelie, te zamen eene waarde vertegenwoordigende van f 55 956, terwijl die uitvoer in 1882 respectievelijk 1246½ en 104 pikols beliep, ter waarde van f 70 749.

Cacao. Niettegenstaande de zoogenaamde cacaoziekte deze cultuur zeer benadeeld heeft en er in de laatste twee jaren geen handelaren uit Manilla, die vroeger de grootste opkoopers waren, naar dit gewest kwamen, werden op Amboina toch vrij algemeen nieuwe aanplantingen aangelegd. Sommige negorijen plantten in den laatsten tijd bijna alleen witte cacao, die, naar gezegd wordt, minder aan de ziekte onderhevig is dan de gewone (roode) soort. De uitvoer van cacao te Amboina was in 1883 even groot als in 1882, namelijk 186 à 187 pikols, doch de prijzen waren hooger, zoodat de waarde, die voor laatstgemeld jaar berekend werd op f 11 250, voor 1883 gesteld wordt op f 15 194.

Europeesche ondernemingen. De van ouds op de Banda-eilanden gevestigde ondernemingen voor de teelt van muskaatnoten, de zoogenaamde notenperken, ten getale van 34, werkten in 1883 met 2967 arbeiders (meestal buiten het gewest aangeworven), die, behalve een loon in geld, van de perkeigenaren kleeding, voeding, huisvesting, brandhout en geneeskundige behandeling genieten. Evenals voor de ondernemingen van landbouw en nijverheid in de residentie Sumatra's Oostkust zijn ook voor die op de Banda-eilanden speciale bepalingen noodig geacht betreffende de rechten en verplichtingen van werkgevers en werklieden tegenover elkander. Zoodanige bepalingen zijn vervat in de reeds op blz. 54 hiervóór genoemde ordonnantie van 26 Februari 1884 (Indisch Staatsblad n°. 28*a*), welke, behoudens eenige weinige door de plaatselijke toestanden gevorderde afwijkingen, in hoofdzaak eene navolging is van de regeling voor Sumatra's Oostkust (zie blz. 199 hiervóór). Het model der te sluiten werkcontracten en van het register waarin zij door het hoofd van plaatselijk bestuur moeten worden ingeschreven vindt men in Indisch Staatsblad 1884 n° 28*b*.

De productie der notenperken over het oogstjaar 1882/83 (1 November—31 October) was bevredigend. Terwijl in het buitengewoon gunstige jaar 1876/77 aan noten uit den dop (ontbolsterde en bereide noten) 16 814 pikols verkregen werden en sedert dien tijd de hoogste oogstcijfers (mede volgens het gewicht in bereiden staat) bedragen hadden 10 661 pikols in 1880/81 en 7598 pikols in 1881/82, kon voor 1882/83 de verkregen hoeveelheid noten uit den dop gesteld worden op 9639 pikols. Aan foelie wierpen de notenperken 2630 pikols af, tegen respectievelijk 3079, 2971 en 2154 pikols in de reeds genoemde jaren 1876/77, 1880/81 en 1881/82.

De productie voor elk perk afzonderlijk, in vergelijking met het voorafgegane oogstjaar, kan blijken uit het volgende overzicht, waarin echter voor de meeste perken, wat de noten betreft, het gewicht in den dop (dat is van niet ontbolsterde, maar alleen van de foelie ontdane noten) is opgegeven, waarvan de verhouding tot het gewicht uit den dop te stellen is als 3 : 2. (De cijfers betreffende de getaxeerde waarde der perken en de door de eigenaren verschuldigde belasting worden ditmaal niet overgenomen, omdat zij sedert de opgaaf in 't vorig verslag geen verandering hebben ondergaan.)

Namen der notenperken.	Productie (in pikols). 1881/82. Noten in den dop (d. i. alleen van de foelie ontdaan). *a*)	1881/82. Foelie.	1882/83. Noten in den dop (d. i. alleen van de foelie ontdaan). *a*)	1882/83. Foelie.
Eiland Neira.				
Zevenbergen en Hersteller . .	108^{89} 129^{61}	52^{86}	77^{06} 204^{08}	63^{93}
Bancobatoe.	355^{44}	63^{06}	338^{26}	60^{32}
Lautakka	226^{64} 1^{69}	47^{46}	280^{86} 4^{83}	42^{83}
Eiland Lonthoir.				
District Lonthoir.				
Weltevreden of Lonthoir . .	412^{76}	82^{36}	380^{20}	75^{24}
Namoeloe	410	74^{94}	350	64^{35}
Takkermoro	412^{50}	82^{15}	332^{50}	65^{10}
Simonwal	700	150	620	133
Keli en Noorwegen.	114^{14} 8^{13}	24^{86}	134^{80} 4^{62}	26^{42}
Lackoeij.	137^{25}	26^{50}	116^{50}	21^{25}
Orang Datang.	376^{95}	71^{19}	266^{96} 96^{94}	82^{74}
District Voorwal.				
Boijauw.	619^{38}	115^{63}	337^{63} 151	103^{38}
Klein-Waling	185	35	152^{35}	30^{47}
Groot-Waling	273^{59}	54^{14}	304^{20}	57^{13}
Spantjebij	375^{85}	70^{22}	519^{39}	97^{29}
Keizerstoren	359^{27} 2^{11}	74^{02}	500^{86} 2^{49}	94^{65}
Combir	236^{46} 44^{92}	55^{41}	383^{71} 43^{28}	88^{81}
Raning	„ 273^{19}	84^{60}	„ 360^{23}	92^{16}
Boerang.	184	36^{64}	213	42^{745}
Zoete inval.	238^{42}	42^{87}	456^{03} 3^{55}	78^{02}
District Achterwal.				
Boven-Dender.	353^{93} 1^{24}	61^{88}	628^{32}	111^{03}
Beneden-Dender	205	44	596^{56}	103^{58}
Drie Gebroeders.	335^{70} 18^{34}	72^{77}	874^{87}	139^{11}
Babimandi	208^{40}	40^{15}	379^{75}	75^{95}
Boetong.	256^{52}	49^{30}	634^{07}	104^{05}
Laoetang.	646^{02}	129^{78}	$1\,045^{21}$	186^{86}
Everts	?	?	39^{14} 347^{12}	111^{63}
Lust	285^{60}	52^{57}	315^{30}	68^{63}
Toetra	182^{18}	34^{18}	225^{92}	53^{72}
Eiland Aij.				
Welvaren	984^{05}	164^{39}	707^{89}	115^{59}
Westklip	„ 350	100	594^{90}	99^{15}
Weltevreden of Aij.	183^{66}	30^{61}	160^{56}	28^{40}
Matalengko.	292^{96} 5^{06}	44^{68}	246^{15}	40^{76}
Kleinzand	230^{98}	38^{29}	177^{93}	30^{03}
Verwachting	252^{99}	47^{04}	239^{90}	41^{50}
Totaal	*b*) $10\,144^{53}$ 834^{29}	2153^{55} *b*)	$12\,630^{78}$ $1\,218^{14}$	2629^{595}

a) Waar men in deze kolom ten opzichte van een en hetzelfde perk tweeërlei opgaaf vermeld vindt, heeft de in de tweede plaats genoemde hoeveelheid betrekking tot noten *uit* den dop, d. i. tot bereide (ontbolsterde, gerookte en gekalkte) noten.

b) Aan deze totalen ontbreekt de opgaaf van een der perken.

Omtrent den uitvoer van noten te Banda zijn over 1883 geen voldoende opgaven ontvangen. Wel wordt de hoeveelheid op 13 095 pikols gesteld, maar het blijkt niet of men hierbij te denken heeft aan noten uit den dop, dan

wel aan onbereide noten, en evenmin of, zoo de opgaaf beide categorieën omvat, het gewicht der laatsten wel naar dat der eersten is herleid. Aan foelie werden uitgevoerd 2690 pikols, waarvan naar Nederland 146, naar Java 1384, naar Makasser 342 en naar Singapore 818 pikols. In 1882 werden van Banda uitgevoerd (berekend naar het gewicht in bereiden staat) 7562 pikols noten, die naar den plaatselijken gemiddelden marktprijs (f 123,33 per pikol voor bereide en f 89,40 voor onbereide noten) eene waarde vertegenwoordigden van ruim f 937 000, terwijl de in dat jaar uitgevoerde foelie (2049 pikols à f 80,20 per pikol) op eene waarde van ruim f 164 000 kon worden gesteld. Over 1883 is de marktwaarde van bereide noten niet opgegeven; gemiddeld golden toen de onbereide noten f 83,25 en de foelie f 80,25 per pikol.

Behalve de tot dusver besproken notenperken op de eilanden Neira, Lonthoir en Aij, zijn sedert eenige jaren nog een viertal erfpachtsondernemingen op de Banda-eilanden tot stand gekomen, namelijk De Hoop en Zuidelijk Rhun op Rhun, zoomede Rozengain en Pisang op de eilandjes van die namen. Op Pisang worden alleen klappers en pisang geteeld; op de drie andere ondernemingen uitsluitend of hoofdzakelijk muskaatnoten. De productie is echter nog gering. Op Zuidelijk Rhun moest in 1883 ruim de helft der plantsoenen worden afgeschreven, terwijl slechts een gering getal boomen werd bijgeplant. Het aantal boomen verminderde dan ook van 20 005 tot 10 666, waaronder men nog slechts 35 vruchtdragende telde. Op de beide andere ondernemingen namen de aanplantingen eenigszins toe: op De Hoop van 17 748 tot 19 940, en op Rozengain van 12 350 tot 12 470 boomen, waaronder respectievelijk 1049 en 942 vruchtdragende, die 1,08 en 0,95 pikols noten, zoomede 0,19 en 0,26 pikols foelie opleverden. De 500 klapperboomen bovendien op De Hoop aanwezig droegen nog geen vrucht. Onder de 3153 klapperboomen op Pisang (hetzelfde getal als in 1882) waren 953 vruchtdragende. De vier ondernemingen hadden in 1883 te zamen 177 arbeiders in dienst.

Ten aanzien van de in 't verslag van 1882 (blz. 214/215) bedoelde ondernemingen op Boeroe en Ceram zijn ook ditmaal geen berichten ontvangen; alleen is gemeld dat de cacao-onderneming te Awaija (West-Ceram) werkelijk al sedert eenige jaren is tot stand gekomen, maar van den beginne af een kwijnend bestaan heeft gehad en ook voor het vervolg niet veel belooft.

15°. Ternate.

Sago, djagong en aardvruchten. De sagopalm, wier product in dit gewest het hoofdvoedingsmiddel der bevolking uitmaakt, komt zeer overvloedig in het wild voor, en waar zij hier en daar nog wordt aangekweekt, liefst in een moerassigen bodem, vereischt de cultuur weinig zorg. Natte sago was tegen 2 à 3 cent per katti te bekomen. Of van de in 1883 gewonnen sago werd uitgevoerd, is niet gemeld.

Ook de djagong, mede een zeer gewild voedingsartikel, gedijt in dit gewest zeer goed en bij eene betere cultuurwijze zou het product, dat bijna het geheele jaar door op de passars wordt verhandeld, in qualiteit nog veel kunnen winnen. De oogst viel naar wensch uit; de prijzen per pikol gekorrelden djagong liepen van f 6 tot f 12.

Aardvruchten, zooals de gewone oebi, in dit gewest pataters genaamd, en eene grootere oebisoort, als oebi Bangaai bekend, worden bijna uitsluitend tot eigen gebruik verbouwd. Op het eiland Tidore worden bovendien in geringe hoeveelheid aardappelen en katjang tanah aangekweekt.

Rijst. Van deze cultuur wordt slechts in sommige streken van Halmaheira en verder op de Soela- en de Bangaai-eilanden, zoomede op Makian, eenig werk gemaakt. Elders in het gewest worden geen noemenswaardige hoeveelheden verbouwd en wordt de rijst slechts bij feesten als versnapering gebruikt. Opgaven betreffende de productie waren niet te verkrijgen. De prijzen liepen op Halmaheira en Soela van f 4 tot f 8 en te Ternate van f 6 tot f 14 per pikol, al naar gelang van de qualiteit. De te Ternate ter markt komende inheemsche rijst is veelal door handelaren op de productieplaatsen opgekocht in ruil voor andere artikelen. Bovendien werden te Ternate nog ingevoerd 4100 pikols van Java en Makasser en 6200 pikols van Singapore.

Tabak. De tabakscultuur werd in 1883 niet uitgebreid. De meeste en beste tabak is van Makian afkomstig, doch ook op Halmaheira en in sommige streken van Nieuw-Guinea is deze cultuur niet onbeduidend. Doorgaans wordt de tabak geteeld op velden die bereids met djagong of rijst beplant zijn geweest, zonder dat iets aan bemesting wordt gedaan. Ook in de keuze der planten voor zaadwinning en in 't algemeen in de verdere zorg voor de cultuur toont de bevolking zich zeer onverschillig. Indien ten deze met meer oordeel te werk werd gegaan, zou de tabaksteelt grootere voordeelen kunnen opleveren, aangezien, ook blijkens de regenwaarnemingen, gedurende het gansche jaar eene voor deze cultuur gewenschte vochtigheid heerscht, terwijl de kalkachtige met eene dikke humuslaag overdekte bodem zich bij uitstek voor de tabaksplant schijnt te eigenen. Ondanks de gebrekkige werkwijze is het product voor de inlandsche markt zeer gezocht. In 1883 kon per pikol f 15 à f 30 worden bedongen. Omtrent den uitvoer, die voornamelijk plaats had naar Amboina en Menado, zijn geen opgaven ontvangen.

Cacao. Ten gevolge van de nog steeds heerschende cacaoziekte wordt deze cultuur door de bevolking meer en meer verwaarloosd. Productie- of uitvoercijfers zijn niet opgegeven.

Specerijen. In verschillende gedeelten van dit gewest, o. a. op Halmaheira, Nieuw-Guinea en Batjan, groeit de muskaatboom in 't wild. Van de twee eerstgemelde eilanden kwamen respectievelijk 500 en 2000 pikols muskaatnoten te Ternate ter markt. De opzettelijk aangelegde plantsoenen op Ternate enz. worden geschat uit omstreeks 135 000 boomen te bestaan, waarvan 45 000 vruchtdragende, die in 1883 eene productie afwierpen van 200 pikols.

Koffie. Volgens de ontvangen mededeelingen telde men in het gouvernementsgebied van Ternate bij het einde van 1883 88 225 koffieboomen, waarvan ongeveer 40 000 vruchtdragende. De productie wordt hoofdzakelijk bestemd voor verbruik binnen het gewest, terwijl p. m. 26 pikols naar Nederland werden uitgevoerd. De aanplantingen van Liberia-koffie, die nog zeer jong zijn, lieten zich gunstig aanzien.

Boschproducten. De handel in gomcopal van Nieuw-Guinea ging sterk achteruit, ten gevolge van de ondervinding door de handelaren opgedaan dat onder de aanzienlijke in 1882 van daar verscheepte hoeveelheden zich vele partijen van minder goede hoedanigheid bevonden. Uit dien hoofde hield het artikel zich niet op prijs en waren de voor dien handel uitgeruste vaartuigen in 1883 niet met voordeel in de vaart te brengen. Elders in het gewest ging de omzet in gomcopal, ondanks de lagere prijz en, niet noemenswaardig achteruit. De uitvoer bedroeg in 1883 p. m. 5000 pikols, waarvan 3600 pikols voor rekening van de lager te bespreken Batjan-maatschappij. De marktprijzen bewogen zich tusschen f 5 en f 12 per pikol.

Op Batjan, Halmaheira en bijna overal elders in dit gewest moeten de in 't wild groeiende gomelastiek-boomen vrij menigvuldig zijn. Zoowel genoemde Maatschappij als een Ternataansch handelaar lieten te Makasser naar de hoedanigheid dezer gomelastiek onderzoekingen instellen, waarvan tijdens de afsluiting der voor dit verslag bestemde berichten de resultaten nog niet bekend waren.

Aan massooi, eene soort van boomschors waaruit eene voor het kleuren van lijnwaden gewilde verfstof wordt bereid, werden 120 pikols, ter waarde van p. m. f 4800, van Nieuw-Guinea naar Singapore en China uitgevoerd.

In den Bangaai- en den Soela-archipel werden ongeveer 30 pikols was ingezameld, welke bij den uitvoer f 120 per pikol opbrachten.

Europeesche landbouwondernemingen. De straks genoemde Batjan-maatschappij breidde hare aanplantingen geleidelijk uit. Bij het einde van 1883 waren in 't geheel 510 bouws ontgonnen, en daarvan 168 bouws beplant met koffie, cacao, muskaatnoten, kruidnagelen, klappers en kapok,

terwijl eerlang ook de teelt van tabak zou beproefd worden. Aan het voornemen om eene sagofabriek op te richten, was door de Maatschappij tot hiertoe geen gevolg gegeven. Hare handelsoperatiën bestonden in den aanvoer herwaarts van belangrijke hoeveelheden gomcopal en van eene partij schelpen. Te Singapore en Makasser bracht zij van een en ander mede zekere hoeveelheden ter markt, doch met minder goeden uitslag dan de verkoop hier te lande opleverde.

Op Ternate houden zich eenige ondernemers met de teelt van koffie, cacao, muskaatnoten, enz. bezig, doch op zeer kleine schaal.

16°. Timor.

Rijst. Aanhoudende droogte en veldmuizen deden in 1883 veel schade aan het padigewas; bovendien moesten vele akkers braak blijven door gebrek aan ploegvee. Een en ander had een zeer schralen oogst ten gevolge. Evenals in 1882 werd echter in tijds de aandacht van den handel op het gebrek aan voedingsmiddelen gevestigd, zoodat belangrijke hoeveelheden rijst van Bali, Ampenan, Soembawa, Makasser en Java werden ingevoerd.

Klappers. Alleen in het landschap Endeh (Zuid-Flores) is de klappercultuur van eenige beteekenis. Elders worden meestal slechts verspreid staande klapperboomen of aanplantingen op woonerven aangetroffen. De uitvoer van noten en olie was aanzienlijk, doch niet onder cijfers te brengen.

Koffie. De berichten omtrent de koffiecultuur luiden niet ongunstig. Het product liet wel is waar nog te wenschen over, doch er was vooruitgang te bespeuren. Cijfers betreffende de geschatte productie zijn alleen van den posthouder van Atapoepoe ontvangen, in wiens ressort 200 pikols zouden zijn geoogst.

Veeteelt. Voor zoover zulks ter kennis van het bestuur kwam, werden in 1883 naar Java en Mauritius uitgevoerd 2468 paarden (tegen 2281 in 1882), en wel van Soemba 1473, van Rotti 373, van Savoe 300 en van Timor 322. Op Rotti deed de langdurige droogte gebrek aan veevoeder ontstaan, ten gevolge waarvan ettelijke beesten, voornamelijk buffels, zouden bezweken zijn.

17°. Bali en Lombok.

Rijst en *tweede gewassen.* Zoowel in Boeleleng als in Djembrana had het gewas veel te lijden van de aanhoudende droogte. In tegenstelling met de uitkomsten in de vorstenrijken, viel in de beide gouvernements-afdeelingen de oogst ongunstig uit. Gebrek ontstond echter niet, dewijl de bevolking gewoon is telken jare een goeden voorraad rijst aan te houden. Te Boeleleng gold de rijst f 6 à f 8, te Djembrana de padi f 1,47 per pikol.

Ook voor de teelt van djagong was de weersgesteldheid niet gunstig, zoodat veel minder werd geplant dan anders. De djagong werd verhandeld tegen f 3 per 1000 stuks.

Klappers. Deze cultuur, waarvan veel werk wordt gemaakt, wordt meer en meer winstgevend door de groote vraag naar klappers in gedroogden staat (copra) voor de markt te Singapore. Te Boeleleng was de prijs van dit artikel f 12,50 à f 13 per pikol. De bereiding van klapperolie bepaalt zich dientengevolge slechts tot hetgeen voor eigen gebruik benoodigd is.

Tabak. Wegens de langdurige droogte werd in 1883 slechts weinig tabak als tweede gewas op sawahs verbouwd. De teelt op tegals was echter van meer belang. In Boeleleng wordt de beste tabak te Antoran en te Bondalem verbouwd. Het van daar verkregen product gold in 1883 gemiddeld respectievelijk f 42,50 en f 27,50 per pikol. Voor tabak van Ampenan (Lombok) werd f 20 à f 30 per pikol bedongen.

Koffie. Deze cultuur vindt in toenemende mate belangstelling bij de bevolking om de vele voordeelen welke zij afwerpt. Pluk en bereiding laten echter veel te wenschen over. Tegen f 20 à f 22,50 in 1882, waren de prijzen in 1883 f 20 à f 27,50 per pikol. Omtrent de productie van 1883 zijn geen opgaven ontvangen; alleen wordt medegedeeld dat het langdurig uitblijven der regens zoowel op den oogst als op den toestand der plantsoenen van nadeeligen invloed is geweest. Uit de vorstenrijken komt bij voortduring veel koffie naar Boeleleng om van daar naar Singapore te worden verscheept. Voor goede uitgezochte partijen kon te Singapore 13 dollars per pikol worden bedongen. De Bali-koffie vindt van Singapore haar weg grootendeels naar Aden om als Mokkakoffie in den handel te worden gebracht.

Veeteelt. In Boeleleng en Djembrana, waar goede weidegronden schaars zijn, wordt alleen ploegvee aangefokt. In sommige der vorstenrijken bestaat echter veefokkerij in het groot. Uit Karang-Asem, Tabanan, Mengoei en Bangli worden dan ook zeer veel runderen, varkens, enz., uitgevoerd, hoofdzakelijk met bestemming naar Java en Makasser. De uitvoer geschiedt grootendeels via Boeleleng en Djembrana, van welke plaatsen in 1883 werden verscheept respectievelijk 5324 en 1956 runderen (tegen 4762 en 2940 stuks in 1882), zoomede 220 en 145 paarden, en verder van Djembrana 201 buffels. De paarden gaan in den laatsten tijd veelal naar Singapore, waar de opkoopers ze voor Sandelwood-paarden trachten te doen doorgaan.

II. Mijnbouw.

§ 1. *Dienst van het mijnwezen.*

Terwijl bij het einde van 1882 de bij de formatie voorgeschreven 3 hoofdingenieurs- en 12 ingenieursbetrekkingen bij het mijnwezen allen vervuld waren, geraakte het korps omstreeks medio 1883 onvoltallig, doordien aan een ingenieur der 1ste klasse wegens ziekte een tweejarig verlof naar Europa moest worden verleend. Overigens was om dezelfde reden nog een ingenieur der 2de klasse afwezig, die in April 1882 wegens ziekte zijn dienst tijdelijk had moeten afbreken, doch in de tweede helft van 1884 is teruggekeerd, zoodat thans de sterkte weder compleet is. In de eerste helft van 1885 kunnen in Indië worden verwacht twee adspiranten voor de betrekking van mijningenieur die in 1884 hunne opleiding voltooid hebben.

De chemische onderzoekingen in het belang van geologie en mijnbouw werden, evenals in vorige jaren, uitgevoerd door een te Batavia gevestigden deskundige.

Een der opzieners van het mijnwezen, die tijdelijk gedetacheerd was bij den dienst der Bataviasche havenwerken, kwam om bij de ramp van Krakatau, en een ander werd uit 's lands dienst ontslagen. De fondsen die door onvoltalligheid van het korps opzieners vrijvielen werden aangewend tot tijdelijke indienststelling (boven de formatie) van een topograaf ten dienste der mijnbouwkundige onderzoekingen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. Voor topographisch werk op het bureau van den eerstaanwezenden mijningenieur op Banka werd in December 1883 voor den tijd van hoogstens één jaar een buitengewone mijnopziener toegestaan.

Algemeene verordeningen betreffende het mijnwezen [1]). Nopens de in 't vorig verslag besproken herziening der bestaande bepalingen betreffende de opsporing en ontginning van delfstoffen heeft de Indische Regeering haar advies aan het Opperbestuur doen kennen. Te dezer zake zal eerlang eene wetsvoordracht aanhangig gemaakt worden.

Mineralogische geschriften en verzamelingen. Zoowel het »Jaarboek van het mijnwezen" als de »Beiträge zur Geologie Ost-Asiens und Australiens", welke beide werken met subsidie van de Regeering worden uitgegeven, het eerste te Amsterdam en het andere te Leiden, bleven geregeld verschijnen.

Te Batavia zag het licht de Topographische en geologische beschrijving van een gedeelte van Sumatra's Westkust, bewerkt door den mijningenieur R. D. M. Verbeek, naar opnemingen van hem zelven en andere ingenieurs.

---

[1]) Men zie ook het lager aangeteekende onder „*Diepe grondpeilingen.*"

In dat werk met bijbehoorende (hier te lande gereproduceerde) kaarten, dat ook in den handel verkrijgbaar is gesteld, zijn de uitkomsten nedergelegd van belangrijke en veeljarige onderzoekingen in een gewichtig deel van Sumatra's Westkust.

Bij de onderhanden zijnde geologische opnemingen op Java zoomede in de residentiën Wester- en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo wordt, als naar gewoonte, eene zooveel mogelijk volledige verzameling gesteentemonsters aangelegd voor de Polytechnische school te Delft, maar tot de verzending zal eerst worden overgegaan wanneer de verzameling geheel is bijeengebracht.

Werd laatstelijk in 1882 (zie het verslag van dat jaar blz. 216) 's Rijks geologisch-mineralogisch museum te Leiden door den dienst van het mijnwezen verrijkt met verschillende Indische fossiliën, wederkeerig werd in 1883 uit de besten der in het museum aanwezige dubbelen eene verzameling behoorlijk gedetermineerde soorten ten behoeve van het bureau van het mijnwezen afgezonderd om aldaar ter raadpleging te kunnen dienen. Naarmate het onderzoek der te Leiden aanwezige Indische fossiliën vordert, mogen later nieuwe serieën van dubbelen worden te gemoet gezien.

Geologische en mijnbouwkundige onderzoekingen van gouvernementswege. Het geologisch onderzoek van de streek tusschen de Tji Barenok (de grensrivier tusschen de residentiën Bantam en Preanger regentschappen) en Soekaboemi (zie vorig verslag blz. 213) werd geregeld voortgezet. Behalve eoceene en mioceene sedimenten werden talrijke andesieten aangetroffen, waarbij ook veel kwarts-andesieten afwisselende met mioceene lagen. In het koolhoudende terrein van den Goenoeng Walat nabij Soekaboemi werd getracht de voortzetting op te sporen van de 1 M. dikke laag, die blijkens 't vorig verslag (blz. 213) op het erfpachtsland Tanisari was aangetroffen en tot ontginning waarvan door de erfpachters (zie lager blz. 213) concessie is gevraagd. Geene der talrijke buiten dat erfpachtsland aan den dag uitkomende of ontbloote lagen werd echter ontginbaar geacht, omdat zij bijna nergens de dikte van 1 M. bereikten, terwijl zij voorts brokkelig en met klei verontreinigd zijn. Later zal te beslissen zijn of er aanleiding bestaat om door middel van diepe grondboringen zich te vergewissen nopens het aanwezen van betere lagen, niet aan den dag uitkomende en gelegen beneden het vlak van natuurlijke afwatering.

Ten behoeve van den dienst der staatsspoorwegen werd een onderzoek ingesteld naar de geognostische samenstelling van het Menorehgebergte op de grens der residentiën Bagelen en Kadoe, en zulks ten einde gegevens te verzamelen voor het begrooten der kosten van uitvoering van een tunnel in een eventueelen spoorweg van Magelang naar Poerworedjo. Het gebergte bleek geheel te bestaan uit ouderen andesiet en andesietbreccie.

Bij het onderzoek naar den aard der vulkanische uitbarsting op Krakatau in Straat Soenda heeft de daarmede belaste mijningenieur de meeste eilanden van genoemde straat, zoomede de verwoeste streken in de residentiën Bantam, Lampongsche districten en Batavia bezocht. Het overgebleven gedeelte van het eiland Krakatau werd opgemeten en in teekening gebracht, terwijl elders talrijke metingen geschiedden ten einde daaruit de hoogte van de vloedgolf te bepalen. Zooals in de noot op blz. 2 hiervóór is aangeteekend, zal het reeds gepubliceerde kort verslag van dit onderzoek eerlang gevolgd worden door een van platen en kaarten vergezeld uitvoerig verslag, waarvan ook eene Fransche vertaling het licht zal zien. Van de Nederlandsche bewerking is het 1ste stuk reeds verschenen.

Aan twee vreemde geleerden, die in het voorjaar van 1884 van wege het Collège de France in commissie waren gesteld ten behoeve van een wetenschappelijk onderzoek van Krakatau, werd van regeeringswege de uitvoering hunner opdracht vergemakkelijkt.

In het laatst van 1883 werd een aanvang gemaakt met een geologischen verkenningstocht door Midden-Java, waarbij tevens de gesteldheid werd opgenomen van den vulkaan Merapi, die teekenen van verhoogde werking begon te geven (verg. blz. 3 hiervóór). Sedert is die werking blijven voortduren, maar ook de laatste berichten wijzen niet op onmiddellijk gevaar voor eene uitbarsting.

Volgens het eindrapport betreffende de uitgestrektheid der kolenlagen van Boekit Soenoer in Benkoelen (zie vorig verslag blz. 214) zijn in het onderzochte terrein verschillende van elkander geisoleerde kolenbekkens van geringe diepte aangetroffen, waarvan het voornaamste gerekend wordt een kolenvoorraad van ongeveer 450 000 ton te bevatten. Daar echter de qualiteit der kolen hoogstens aan die der Pengaronkolen gelijk te stellen is, en de kosten zoowel van ontgraving (wegens onregelmatige ligging en onvast nevengesteente) als van transport zeer aanzienlijk zouden zijn, werd van eene ontginning van bedoelde lagen op groote schaal, met verzending van het product over zee, geen voordeel verwacht. Alleen voor locaal gebruik zou van deze kolenafzetting met voordeel partij te trekken zijn.

Op Banka bestonden de werkzaamheden van het mijnwezen in hoofdzaak in het onderzoeken van de terreinen van bestaande mijnen, in het opsporen van nieuwe voor ontginning geschikte terreinen ter vervanging van uitgeput rakende mijnen, zoomede in het doen van aanwijzingen in het belang der ontginning. Een en ander geschiedde veelal met gunstigen uitslag en verzekerde de toekomst van vele mijnen. Het rapport en de overzichtskaart van het district Koba werden voltooid en zullen in het Jaarboek van het mijnwezen opgenomen worden. Ter voorbereiding van de vervaardiging eener mijnkaart van geheel Banka werd een gedeelte der groote wegen over 225 paal lengte met theodoliet en meetketting opgemeten.

In de residentie Westerafdeeling van Borneo werd de topographische en mijnbouwkundige opneming geregeld voortgezet [1]). Het noordwestelijk gedeelte van het onderzoekingsterrein werd in detail bewerkt; de opneming van het wegennet werd naar het zuiden toe uitgebreid en aangesloten met Landak en Mandhor. Voorts werd nog aangevangen met het onderzoek van het gebied der Boven-Sambas- of Siding-rivier, voor zoover vijandelijkheden tusschen eenige Dajaksche stammen dit niet beletten.

Het onderzoek naar goudaderen bij Ban Pin Sau leidde tot de ontdekking van een erts met een betrekkelijk hoog gehalte aan goud. Bij Melassan, tusschen Loemar en Ledo, werden vrij omvangrijke oude Chineesche werken voor het ontginnen van eene goudader ontdekt, welke noopten tot een nader onderzoek door middel van een vijftal galerijen die in de ader gedreven werden. Eene ruime hoeveelheid erts werd verzameld en naar Batavia gezonden, alwaar echter het goudgehalte gering werd bevonden. Eene bij Gantoeng door de Dajaksche bevolking in ontginning genomen goudhoudende ader bleek bij onderzoek mede slechts een gering gehalte aan goud te bevatten.

Bij Oedoeh in de soengei Siam, bij Loemar in de soengei Hausan en bij Soengei Oedoeh werd cinnaber als stroomerts aangetroffen; het onderzoek aldaar leerde dat het erts oorspronkelijk in nesten en ophoopingen in ouden leisteen voorkomt. Een omvangrijker onderzoek naar cinnaber werd ingesteld bij soengei Sekire in de nabijheid van Loemar, waar het eveneens als stroomerts in ruime hoeveelheid gevonden was; door het aanleggen van een waterreservoir en afspoeling van het alluvium en berggruis werd het onverplaatste gesteente (kleilei) blootgelegd, en het terrein, waar het cinnaber voorkomt, nauwkeurig bepaald. Het gevonden stroomerts is van zeer zuivere hoedanigheid, niet of slechts zeer weinig afgerond en vrij groot; het zwaarste stuk woog 134 gram. Aan de hellingen van het terrein werden vervolgens verschillende putten gegraven en op die wijze werd geconstateerd dat in het onverplaatste kleilei snoeren van roodijzersteen voorkomen, waarin het cinnaber, te oordeelen naar stukken welke aan eerstgenoemd erts gebonden zijn, waarschijnlijk nestvormig afgezet is.

Eene verkenning op de eilanden bezuiden Singkawang leerde dat daar geen delfstoffelijke afzettingen voorkomen. Die eilanden bestaan uit eruptieve gesteenten, bedekt door hunne verweeringsproducten.

Ter Oostkust van Borneo werden, na beëindiging van

[1]) Een overzicht van de sedert den aanvang der opneming (in Juli 1880) tot September 1883 verkregen uitkomsten vindt men in het Jaarboek van het mijnwezen, 13de jaargang, 2de gedeelte. Door middel van hetzelfde Jaarboek wordt overigens geregeld voortgegaan met het publiceeren van speciale verslagen betreffende de mineralogische onderzoekingen in Borneo's Westerafdeeling.

het onderzoek naar de kolenafzetting in de Berouw-landen, personeel en materieel in de maand April 1883 naar Koetei overgebracht en met het onderzoek naar kolen te Batoe Pangkal aangevangen. Een drietal, wat de dikte betreft, voor ontginning geschikte lagen werden aangetroffen, welke echter bij nader onderzoek bleken spoedig in een moeras te verloopen en daarbij zoodanig in de heuvels gelegen te zijn, dat door eene ontginning boven het niveau van natuurlijke waterloozing slechts eene geringe hoeveelheid kolen zou kunnen gewonnen worden.

Daar geen waarschijnlijkheid bestond om in de nabijheid van de reeds bekende lagen nieuwe te vinden, werd het onderzoek verplaatst naar Tengaloeng-Ajam, even boven Samarinda aan den rechteroever der Koetei-rivier. Aldaar werden zestien kolenlagen gevonden, waarvan dertien ontginbare met eene totale dikte van ruim 18 M. aan zuivere kool. Dit kolenterrein is voor ontginning zeer gunstig gelegen, ook wat betreft de gelegenheid om de kolen rechtstreeks in de zeeschepen af te laden. De door tunnelontginning te verkrijgen hoeveelheid wordt geschat op 1 millioen ton *stuk*kolen. De qualiteit der Tengaloeng-Ajam kolen laat echter te wenschen over wegens haar aanzienlijk watergehalte (gemiddeld 18 pct.), waardoor zij spoedig vergruizen. Aan asch bevatten zij gemiddeld slechts 3, aan zwavel circa $^1/_2$ pct. In het stroomgebied van de soengei Serong (aan den linkeroever van de Koetei-rivier) bleken de onderste lagen van het bedoelde kolenveld zich regelmatig voort te zetten, doch de aldaar in de heuvels zelven aanwezige hoeveelheid kool was voor ontginning te gering.

Met 1 November 1883 werd het onderzoek naar kolen ter Oostkust van Borneo gestaakt nadat nog in de Solili-heuvels, mede aan den linkerrivieroever, doch beneden Samarinda, vijftien koollagen waren gevonden, waarvan er zeven, met te zamen 8,70 M. kool, voldoende dikte hadden voor eene ontginning, doch de qualiteit was op het oog onvoldoende, en bovendien strekken de lagen zich in de heuvels over geen grootere lengte dan p. m. 1000 M. uit. Ook de sterke helling der lagen was een bezwaar tegen de ontginning.

In Mei jl. zijn de Tengaloeng-Ajam kolen aan boord van het gouvernementsstoomschip *Zwaluw* (welker stoomketels van Prideaux-vuurdeuren zijn voorzien) aan eene vergelijkende proef onderworpen tegenover New-Castle-kolen. Ofschoon zij bleken op de stoomketels niet nadeelig te werken, acht de commissie van proefneming de Tengaloeng-Ajam kolen ongeschikt om bij de marine-stoomvaart gebezigd te worden, op grond van 50 à 60 pct. meer verbruik dan de Engelsche kolen, de moeilijkheid om stoom te leveren voor volle kracht, en het brandgevaar voor dek en tuig wegens den voortdurenden vonkenregen. (Zie voor verdere bijzonderheden nopens de beproeving de Javasche Courant van 24 October 1884.)

Voor overbrenging der in Koetei afgeloopen werkzaamheden naar Goenoeng Taboer (Berouw-landen), ter verkrijging van nadere gegevens omtrent de vindplaatsen van loodglans (verg. vorig verslag blz. 214), werd de politieke toestand van dat landschap voor het oogenblik niet gunstig geacht.

Het beschikbaar gekomen personeel ging daarom over naar de gouvernementsafdeeling Martapoera, met welker mijnbouwkundige opneming in Januari te voren was begonnen, en wel aanvankelijk in vijf van de negen districten, namelijk in Riamkiwa, Riamkanan, Martapoera, Maloeka en Pleihari. Uit de talrijke waarnemingen en opmetingen aldaar gedurende de eerste vier maanden van 1883 verricht, en in eene overzichtskaart verwerkt, bleek al spoedig dat de rijkere goud- en platinahoudende gronden zich uitstrekken langs den voet van het uit serpentijn en gabbro bestaande hoofdgebergte, en dat het diamanthoudende diluvium gevonden wordt langs de zeezijde der tertiaire kolenzandsteenheuvels. Met het eigenlijke onderzoek der diamantgronden werd in Juni 1883 begonnen in den omtrek der kampongs Liang-Anggang, Bentok en Banjoe Irang, waar eenige terreinen voor opsporing of voor ontginning van diamanten door particulieren zijn aangevraagd. In die terreinen werden een 200-tal putten gegraven en de diamantgrond op inlandsche waschborden en onder goede waarborgen tegen ontvreemding gewasschen. De uitslag was echter hoogst ongunstig; men verkreeg slechts 61 diamantjes, te zamen wegende ongeveer 6 karaat.

Bij het invallen van den regentijd moest het diamantgraven voorloopig gestaakt worden en ging men tot het onderzoek der goudgronden over. Men begon met de door Chineezen bewerkte goudmijnen (parits) nabij Rangga in de onderafdeeling Tanahlaut. (Tot deze onderafdeeling behooren de reeds genoemde districten Maloeka en Pleihari, benevens de districten Tabanio en Satoei.) Verscheidene parits werden opgemeten, gedeeltelijk in kaart gebracht en zooveel mogelijk gegevens omtrent deze ontginningen verzameld. Door tal van proeven trachtte men zoowel het beloop der goudhoudende laag, die eene dikte van 0.10 tot 1 M. heeft en 0.50 tot 4 M. onder de oppervlakte ligt, als het gehalte van den eigenlijken ertsgrond te bepalen. Het bleek echter dat deze proefwasschingen geen voldoenden grondslag opleverden om den vermoedelijken goudrijkdom te berekenen. Om vertrouwbare uitkomsten te verkrijgen, zou men er toe overgaan om in verschillende parits een afgebakend gedeelte geheel onder toezicht te bewerken.

In de districten Pleihari en Tabanio werden eenige vindplaatsen van roodijzer- en mangaan-erts onderzocht, maar men bevond dat alleen de oppervlakte der heuvels met ertsblokken bedekt was en dat zij inwendig niet uit erts bestonden.

Diepe grondpeilingen. Behalve de twee putboringen in de residentie Bantam, waarvan in het vorig verslag (blz. 214) melding is gemaakt, werden er in den loop van het jaar 1883 nog zes voltooid, namelijk vier om en bij de dessa Tjiroeas, één te Kalodran en één te Kedjabon. Hunne diepte liep uiteen van 47 tot 68 M. Zij leverden, op 0.50 M. boven den beganen grond, respectievelijk $2^1/_4$, $4^1/_2$, $^1/_4$, 60, 104 en 250 liter goed drinkwater per minuut. De put met een debiet van slechts $^1/_4$ liter per minuut werd niet behouden, maar de overigen werden voor blijvend gebruik ingericht. Eene in 't laatst van het jaar ondernomen boring te Koppo in hetzelfde gewest werd in den aanvang van 1884 gestaakt, nadat bij eene diepte van 141 M. nog geen watervoerende laag was aangetroffen. Kort daarop zijn in het Noorderregentschap van Bantam de op blz. 162/163 hiervóór bedoelde proefboringen aangevangen tot het bekomen van artesisch besproeiingswater. De bovenbedoelde putten, die op ruim voldoende wijze in de behoefte aan drinkwater voorzien, zijn geboord volgens de spoelende methode, doch met aanwending niet van het gewone buismaterieel, maar van gaspijpen van slechts $2^3/_4$ Engelsche duim inwendige middellijn.

Nadat deze boorwijze, welke het mogelijk maakt om vlug en met zeer weinig kosten artesisch water aan den dag te brengen, bekend was geworden, werd daarvan aanstonds door sommige particulieren te Batavia partij getrokken om op hun erf een artesischen put tot stand te brengen. Daar hierin gevaar kon gelegen zijn voor de artesische putten welke het Gouvernement in het belang van het algemeen heeft doen boren, ook door het groote waterverlies in de diepte dat bij eene ongecontroleerde en dus mogelijk slordige werkwijze te vreezen is, achtte de Indische Regeering het raadzaam daartegen de noodige voorziening te nemen. In afwachting van eene definitieve regeling van het onderwerp werd bij ordonnantie van 23 Maart 1884 (Indisch Staatsblad nº. 50) voorloopig bepaald dat het onttrekken van water aan den bodem door middel van buizen, op eene grootere diepte dan 15 M., slechts krachtens vergunning van den Gouverneur-Generaal kan geschieden, welke vergunning alleen zal worden geweigerd wanneer het algemeen belang geacht wordt zulks te vorderen. Eene vergunning, als hierboven bedoeld, werd in Mei jl. verleend voor eenige putten op het land Indramaijoe-West (Cheribon), terwijl verschillende aanvragen (van ingezetenen van Batavia, zoomede van suikerfabrikanten en erfpachters) toen nog in behandeling waren. De eerste vergunning is verleend onder voorwaarde dat zij zou onderworpen zijn aan de nader ter zake vast te stellen bepalingen, welk voorbehoud ook in verdere vergunningen zou worden opgenomen. (Verg. ook de bekendmaking van den chef der afdeeling » Mijnwezen " in de Javasche Courant van 17 Juni 1884.)

Te Batavia werd in het begin van 1884 een artesische put geboord op het terrein der begraafplaats voor Euro-

peanen te Weltevreden. Het werk werd uitgevoerd door den dienst der grondpeilingen, maar op kosten van het fonds der begraafplaats. Omstreeks medio April werd de put opgeleverd. Men had toen eene diepte van 147.5 M. bereikt en een waterdebiet verkregen van 101 liter per minuut. Kort daarop is men voor gouvernementsrekening begonnen met eene artesische boring op Tanah Abang, mede te Batavia, speciaal om beter drinkwater voor de schepelingen der marine te verkrijgen (verg. ook blz. 43 hiervóór). Een verzoek van eene handelsfirma te Batavia, om voor industrieele doeleinden water uit de artesische putten te Batavia te mogen aftappen, werd afgewezen, ten einde de voorziening in de algemeene behoeften niet te schaden.

Op Onrust werd de in 't vorig verslag bedoelde boring voortgezet tot 280 M. diepte. Zij moest toen, wegens de geringe doorsnede van de aangewende pijpen, gestaakt worden. Na de op 103 M. aangeboorde zoetwaterbron waren op verdere diepte twee zoutwaterbronnen ontmoet. Men is er in geslaagd deze beide laatsten af te sluiten en de zoetwaterbron levert nu per minuut 25 liter water op, dat na bekoeling goed smaakt.

Te Tagal werden, nadat gebleken was dat het water uit den eersten artesischen put niet geschikt was voor drinkwater (zie vorig verslag blz. 215), achtereenvolgens met een kleinen toestel, zooals ook in de residentie Bantam gebezigd was, nog vijf artesische putten geboord, welke, op eene enkele uitzondering na, allen slaagden voor zooveel betreft de hoeveelheid water; de hoedanigheid laat echter in meerdere of mindere mate te wenschen over. Voorts kwam in Maart 1884 ter hoofdplaats Tagal nog een put gereed, die 61 liters goed drinkwater per minuut oplevert. Men stelt zich voor in dezelfde residentie ook de afdeelingshoofdplaatsen Brebes en Pamalang van artesische putten te voorzien.

De boring naar drinkwater in het fort Vreuenburg te Djokjokarta (zie vorig verslag blz. 215), ofschoon bemoeilijkt door eene zware en harde conglomeraatlaag, bereikte bij het einde van 1883 eene diepte van 160 M. zonder dat eenige bron ontmoet werd; sedert is tot grootere diepte voortgegaan maar nog steeds zonder gewenschten uitslag.

Te Samarang werd overgegaan tot het boren van nog drie artesische putten, waarvan de eerste geplaatst is aan de monding van het havenkanaal, ten einde de aanschaffing van drinkwater voor de schepen te vergemakkelijken, de tweede in het depot van dwangarbeiders te Melaten en de derde in het stadsverband. De boringen zijn met goed gevolg beëindigd en het waterdebiet bedraagt voor elken put ongeveer 100 liters per minuut. Verder zullen aldaar nog een viertal kleine artesische putten geboord worden. In de afdeelingen Kendal en Kaliwoengoe der residentie Samarang werd in het belang der watervoorziening een geognostisch onderzoek uitgevoerd. Op grond van de verkregen uitkomsten werd in 't laatst van 1883 besloten om ook daar drinkwater aan te boren. Intusschen was ook in het district Serondol (afdeeling Samarang) eene boring onderhanden genomen, en wel in de dessa Goegenlor. Dit werk werd in Mei jl., toen men eene diepte van 135 M. bereikt had, beëindigd. Men bekwam 175 liter water per minuut op den beganen grond afgetapt. Voor zoover het niet voor drinkwater behoeft te dienen, zou het voor irrigatieproeven worden aangewend.

Op een verzoek van den eigenaar der in de afdeeling Samarang gelegen particuliere landen Kalikondang, Saijoong en Gemoelak, om in een zevental door hem aangewezen dessa's van wege den dienst der grondpeilingen, doch op zijne kosten, artesische putten te doen boren, hoofdzakelijk ten einde de opgezetenen dier landen en de in de buurt gevestigde bevolking aan beter drinkwater te helpen, werd bij een Indisch besluit van 5 Augustus 1883 gunstig beschikt. De te betalen vergoeding werd geraamd op f 3000 per put, terwijl overeenkomstig het aanbod van den aanvrager verder als voorwaarde werd gesteld dat het te verkrijgen water aan de bevolking kosteloos zou worden afgestaan. In het voorjaar van 1884 had men echter met de boringen nog geen aanvang kunnen maken.

In Rembang was men bij het einde van 1883 met de boring te Lassem tot eene diepte van 271 M. gekomen. Op 263 M. werd artesisch water, doch slechts in geringe hoeveelheid, aangeboord. Nadat in het begin van 1884 de boring tot 309 M. was voortgezet, moest zij gestaakt worden, daar geen water verkregen werd. Thans zal men aan den grooten weg tusschen Lassem en Rembang een ondiepen put trachten te boren.

In Probolinggo, waar men blijkens 't vorig verslag de landstreek Melassan van artesisch water wenschte te voorzien, is aan de daartoe noodige werken nog niet de hand gelegd. Vermits de kosten eener putboring in bedoelde landstreek wegens den steenachtigen ondergrond vrij aanzienlijk zullen zijn, maakt het namelijk nog een punt van onderzoek uit, of niet aan eene andere wijze van watervoorziening de voorkeur moet worden gegeven.

Ter hoofdplaats Soerabaija hebben zich — zooals reeds vermeld werd op blz. 68/69 hiervóór — tot het voor particuliere rekening aanleggen en exploiteeren van eene machinale zuiver-watervoorziening gegadigden voorgedaan, aan wie daartoe vergunning is verleend, echter zonder toekenning van eenig uitsluitend recht of monopolie. Daarentegen werd eene andere soortgelijke aanvraag, welke o. a. de onaannemelijke voorwaarde van rentegarantie van staatswege inhield, niet ingewilligd.

§ 2. *Tin.*

a. Ontginning van gouvernementswege.

In 1883 werden bij 's lands pakhuizen op Banka ingeleverd ruim 65 018 pikols, tegen 73 995 pikols in 1882. Gedurende de tien jaren 1873 tot en met 1882 was de levering dooreen genomen per jaar geweest 67 987 pikols, en wel in de eerste helft van dat tijdvak (waaronder het zeer ongunstige jaar 1877) gemiddeld 63 772 en in de latere vijf jaren (1878 tot en met 1882) gemiddeld 72 203 pikols per jaar.

Door de arbeiders der gouvernementsmijnen werden ingeleverd 50 106 pikols, terwijl de als particuliere ontginners of als tra-smelters bekend staande personen inbrachten 14 912 pikols, dat is slechts 22.9 pct. van de totale inlevering, eene verhouding die in de vijf voorafgegane jaren achtereenvolgens bedragen had 22.8, 27.4, 26 8, 25.6 en 27 6 pct.

De hoofdelijke productie der niet tot de gouvernementsmijnen behoorende tinleveraars bedroeg echter 10.82 pikols en was dus, evenals vroeger, weder hooger dan voor de gouvernementsmijnen, waar elk arbeider gemiddeld slechts 8.21 pikols opleverde. Hierbij moet intusschen opgemerkt worden dat het werkelijk getal particuliere ontginners en tra-smelters vermoedelijk hooger is dan de opgaven aanwijzen en tevens dat er onder hen, althans tot dusver, minder handen voor het kolenbranden noodig waren, omdat velen de gewoonte hadden hunne houtskolen te koopen van de gouvernementskolenbranders. Deze geheel particuliere transactiën, die aan de onder contrôle werkende mijnen niet ten goede komen, tracht men in den laatsten tijd zooveel mogelijk tegen te gaan. Voor zooveel bekend was, bedroeg de gemiddelde sterkte der gedurende 1883 in de particuliere mijnen of als tra-smelters werkende personen 1378, tegen 1445 in 1882; terwijl de werkkrachten bij de gouvernementsmijnen gemiddeld bestonden uit 6104 man, tegen 6009 gedurende 1882. Bij het einde van het jaar was evenwel het getal arbeiders bij de gouvernementsmijnen gedaald tot 5950, zijnde 130 man minder dan de sterkte op 31 December 1882.

Eene der gouvernementsmijnen werd in den loop van 1883 wegens uitputting ingetrokken, en daar er geen nieuwe geopend werden, bleven er nog 108 in bewerking.

Het aantal particuliere ontginningen bedroeg 162, tegen 131 in 1882. Deze vermeerdering is grootendeels slechts schijnbaar, aangezien in de thans ontvangen opgaven verschillende ontginningen, die vroeger onder één hoofd vereenigd waren, naar het aantal werkplaatsen zijn gesplitst.

Voor 't eerst sedert 1879 werd in het district Muntok, waar geen gouvernementsmijnen meer in ontginning zijn, weder eenig tin ingeleverd door particuliere mijnwerkers. Ter aanmoediging van den arbeid in dit district, waar de omstandigheden voor de particuliere mijnwerkers niet gunstig zijn, wordt er thans ingevolge het Indisch besluit van 25 Februari 1884 n°. 2 bij wijze van proef f 20 per pikol tin betaald (in stede van f 13,50 zooals elders), doch de mijnwerkers genieten dan ook geen andere voordeelen, zooals voorschotten of verstrekking van rijst tegen tariefsprijs op den voet van Indisch Staatsblad 1872 n°. 86.

In den volgenden staat wordt een overzicht gegeven betreffende de tinlevering van 1883 in elk district, afzonderlijk voor de gouvernementsmijnen en voor de particuliere ontginningen.

DISTRICTEN.	Gouvernementsmijnen.				Particuliere ontginners en tra-smelters.			
	Aantal mijnen.	Gemiddeld aantal werklieden.	Geleverd tin (in pikols). Totaal.	Geleverd tin (in pikols). Gemiddeld per hoofd.	Aantal ontginningen.	Gemiddeld aantal werklieden.	Geleverd tin (in pikols). Totaal.	Geleverd tin (in pikols). Gemiddeld per hoofd.
Muntok	"	"	"	"	a)	24	122,00	5,08
Djeboes	15	572	4 122,02	7,21	a)	83	864,30	10,41
Blinjoe	12	938	8 658,09	9,22	a)	509	5 284,89	10,38
Soengeiliat	30	1 580	13 323,09	8,43	a)	227	2 362,36	10,40^5
Merawang	12	1 031	7 558,70	7,33	a)	129	1 443,20	11,19
Pangkalpinang	20	1 009	10 478,00	10,38	a)	99	1 207,73	12,19^5
Soengeislan	7	558	3 393,32	6,08	a)	151	2 057,50	13,62
Koba	3	106	729,82	6,88	a)	83	621,26	7,48^5
Toboali	9	310	1 843,62	5,94	a)	73	948,82	12,99^5
Totalen over 1883	108	b) 6104	50 106,66	8,21	c) 162	1 378	14 912,06	10,82
Over 1882 waren de totalen	109	d) 6009	53 558,23	8,91	131	1 445	20 437,46	14,14

a) Voor elk district in het bijzonder is het aantal particuliere ontginningen niet opgegeven.

b) Eene splitsing van het aantal werklieden in deelhebbers, jaarlooners en kolenbranders is over 1883 niet ontvangen.

c) Berekend naar het aantal werkplaatsen (zie de vorige bladzijde).

d) Dit totaal bestond uit 1709 deelhebbers, 3704 jaarlooners en 596 kolenbranders.

Als oorzaak van de mindere tinproductie [1]) in 1883 wordt in de eerste plaats opgegeven de bijzonder langdurige droogte, ten gevolge waarvan bij een aantal groote mijnen maanden lang veel werkvolk moest gebezigd worden tot bemaling van de groeven met het traprad, welke werkkrachten dus voor de eigenlijke tindelving verloren gingen, terwijl kleinere of koelit-ontginningen den arbeid geheel moesten staken. Ten tweede heerschte in de laatste maanden van 1883 in de districten Djeboes en Soengeislan, vooral in het laatste, eene berriberri-epidemie, waaraan tot 31 December in Djeboes 29 en in Soengeislan 125 mijnwerkers overleden. Van bestuurswege werd het mogelijke gedaan voor de verpleging der lijders en voor eene behoorlijke reiniging van de verblijven der mijnwerkers. Op 31 December 1883 waren in Djeboes 25 en in Soengeislan nog 185 werklieden onder behandeling. Kort daarop kon de ziekte in eerstgenoemd district als geweken worden beschouwd en in Februari nam zij ook in het laatstgenoemde af. Ten gevolge van de epidemie leverde het district Soengeislan in 1883 circa 3000 pikols tin minder op, dan verwacht had mogen worden. Ten einde den mijnarbeid zoo weinig mogelijk nadeel te doen ondervinden, werd getracht de zieke mijnwerkers door particuliere arbeiders (à f 0,40 dagloon) te vervangen. In Djeboes mocht dit slechts in zeer beperkte mate gelukken; in Soengeislan in 't geheel niet. De arbeid in de gouvernementsmijnen stond aldaar dan ook gedurende het laatste gedeelte van het jaar grootendeels stil.

Neemt men dit een en ander in aanmerking en tevens dat de droogte bijna die van het jaar 1877 heeft geëvenaard, toen slechts 44 907 pikols tin werden ingeleverd, dan mogen de uitkomsten der exploitatie nog als zeer bevredigend worden aangemerkt. Men dankt dit, volgens de ontvangen mededeelingen, hoofdzakelijk aan de verbeterde contrôle der laatste jaren, gepaard met het opwekken van eene betere stemming bij de mijnwerkers, die meer vertrouwen zijn gaan stellen in de gegeven bevelen en deze daarom stipter opvolgen dan vroeger, en verder aan de groote uitbreiding die de tinontginning in het district Soengeiliat heeft ondergaan door het opsporen van nieuwe terreinen met gelijktijdige versterking van de werkkrachten aldaar. Overigens werd zooveel mogelijk getracht om, toen de droogte noopte de waterraderen te doen stilstaan, den arbeid gaande te houden, hetzij door aanwijzing van kleine minder diepe terreinen ter tijdelijke bewerking, hetzij door de kongsies te bewegen om de groeven zonder behulp van water te bemalen. Door het verleenen van voorschotten op korten termijn ter betaling van de werklieden zijn goede uitkomsten verkregen, en die voorschotten, ten bedrage van f 2523, zijn bij de inlevering van het tin terugbetaald, zooals was overeengekomen.

De proef met de aanwending van stoomvermogen bij een der mijnen in Blinjoe (zie vorig verslag blz. 216) is goed geslaagd. De productie dier mijn werd met ongeveer 60 pct. verhoogd en de ontginningskosten met p. m. f 3,50 per pikol verminderd. Ook bij de ontginning van eene groote mijn in het district Merawang zouden nu stoommachines worden gebezigd.

De in 1880 in het district Toboali aangenomen nieuwe regeling om de jaarlooners gelijkelijk met de deelhebbers te doen deelen in de winsten of verliezen der exploitatie (zie het verslag van 1880, blz. 201) bleef bevredigend werken, al kunnen ook ditmaal de goede uitkomsten, uithoofde van de ongunstige weersgesteldheid, niet onmiddellijk uit de productiecijfers blijken.

Bij het afsluiten der mijnrekeningen van 1883 bleek het noodzakelijk om buitengewone voorschotten te verleenen tot een bedrag van f 38 990, tegen f 37 670 bij de afsluiting der rekeningen over 1882, terwijl in het begin van 1884 voor hetzelfde doel nog eene som van f 11 010 door den resident werd aangevraagd. Alleen door dezen maatregel zagen zich de betrokken mijnen in staat gesteld om een meer of min voldoend aantal arbeiders voor het jaar 1884 te reëngageeren. Ook ditmaal is niet dan in onvermijdelijke gevallen op deze wijze hulp verleend.

In de laatste jaren is de aanbrengst van nieuwe werkkrachten uit China niet geëvenredigd aan de verliezen onder de mijnwerkers, wier aantal slechts bij uitzondering versterkt wordt door de op Banka geboren zoons van Chineezen. De aangeworvenen komen gewoonlijk in de eerste maanden van het jaar aan. In het begin van 1883 werden ruim een 500-tal aangebracht, en in het eerste kwartaal van 1884, toen de behoefte was toegenomen ten gevolge van de sterfte door de berriberri veroorzaakt, slechts 204. Ten einde tot eene ruimere aanwerving te geraken, is voor 1885 de premie van aanbrengst op 30 Mexicaansche dollars per hoofd gebracht, met bepaling dat niet meer dan 25 dollars ten laste der mijnen zal komen en het meer betaalde voor rekening van den lande zal blijven.

Tegen 83 964 pikols in 1882, werden in 1883 ruim 67 635 pikols tin van Banka naar Java verscheept. Er bleven toen nog in de pakhuizen op Banka voorhanden ruim 60 429 pikols, tegen 63 046 en 73 015 pikols bij het einde der jaren 1882 en 1881.

De volgende opgaven strekken ter berekening van de

[1]) De Indische berichten vermelden niet dat er van het in 1883 uitgegraven erts nog een gedeelte onversmolten was. Daar ook op 31 December 1882 geen onversmolten erts meer voorhanden was, schijnt dus te mogen worden aangenomen dat voor 1883 het cijfer der levering ook als dat der productie is aan te merken.

kosten waarop het Banka-tin in 1882 en 1883 het Gouvernement te staan kwam.

	1882.		1883.	
Eigenlijke productiekosten (voor zooveel betreft het genotene door de mijnwerkers):				
gouvernementsmijnen: waarde van de verstrekte rijst, olie, zout en materialen, bedrag der uitbetaalde voorschotten, en kosten der werving van nieuwelingen . . *a*)	f 673 747		f 660 031	
gouvernementsmijnen: uitkeeringen in geld .	84 144	f 757 891	67 600	*b*) f 727 631
gouvernementsmijnen: bijpassing (teneinde aan de ongunstigst werkende mijnen eene minimum-uitkeering van f 5 per pikol te doen ontvangen) . .		198 655		194 071
gouvernementsmijnen: premiën voor ijverige arbeiders .		45 127		43 967
inkoopsprijs à f 13,50 per pikol van het door de particuliere mijnen en tra-smelters geleverde tin. . . .		275 906		201 313
Overige kosten in Indië, met inbegrip van het vervoer tot in de pakhuizen op Java:				
verlies op de rijstverstrekkingen	f 431 620		f 408 661	
vervoer van Banka naar Java: (voor 1882 tegen f 26,75, voor 1883 tegen f 24 per kojang)	65 674		57 794	
administratiekosten, waaronder ook pikolgelden van de administrateurs en van de élèves bij de tinmijnen, benevens reiskosten. . . .	100 000		92 667	
onderhoud der gebouwen en afschrijving wegens waardevermindering	11 143		24 097	
mijnbouwkundig onderzoek.	80 857		101 587	
proefontginning met stoomvermogen	432		3 648	
belooningen aan mandoors en werkhoofden	2 450		*c*) 312	
vervoerkosten (tot Singapore) van ontslagen mijnwerkers *d*)	310		512	
onderstand in rijst, berekend tegen f 9 per pikol, aan oude en gebrekkige mijnwerkers *e*)	10 058		8 581	
onvoorziene uitgaven (ad f $0,12^{5}$ per pikol) wegens verlies op zout, olie en materialen, kosten van opschuring in de pakhuizen op Banka, enz. . .	9 249	711 793	8 127	705 986
		f 1 989 372		f 1 872 968
Af: Opbrengst van ten bate van den lande verkochte mijngoederen en terugbetaling in contanten van diverse buitengewone voorschotten .		851		3 928
Totaal der kosten *in Indië*. . . .		f 1 988 521		f 1 869 040
Kosten vallende op den verkoop hier te lande (daaronder ook die van afscheep op Java en van vervoer herwaarts):				
Berekend naar de kosten, gevallen op de in 1882 en 1883 hier te lande geveilde hoeveelheden, respectievelijk ad f $3,46^{09}$ en f $3,26^{12}$ per pikol (verg. bijlage NN van het vorig verslag en bijlage JJ hierachter) . .		256 092		212 039
Gezamenlijke kosten van het tin . .		f 2 244 613		f 2 081 079
Berekend per pikol waren alzoo de kosten.		f $30,33^{4}$		f $32,00^{5}$
De opbrengst per pikol van de in 1882 en 1883 geveilde hoeveelheden (zie de aangehaalde bijlagen) beliep.		$77,23^{5}$		$69,26^{3}$
Zoodat de winst *per pikol* was te stellen op		f $46,90^{1}$		f $37,25^{8}$

a) De opgaaf van f 673 740 in 't vorig verslag heeft eene kleine verbetering ondergaan.

b) In verhouding tot de tinlevering kwam aan de gouvernementsmijnen in 1883 te goed (50 106,66 pikols à f 13,50 per pikol) f 676 440, alzoo f 51 191 minder dan aan verstrekkingen, voorschotten en uitkeeringen genoten werd. Met deze laatste som werd derhalve de schuldenlast der mijnen vermeerderd, doch daar deze uit anderen hoofde met f 69 667 verminderde (door schuldafschrijving van ingetrokken mijnen met f 65 739, welke som ten laste van den lande werd genomen, en door de storting in 's lands kas van f 3928 als zuiver rendement van publiek verkochte mijngoederen, zoomede als terugbetaling van genoten buitengewone voorschotten) daalde het totaal der mijnschulden van f 1 048 563 tot f 1 030 087.

c) Gedurende 1883 kwam slechts één mijnmandoor voor eene buitengewone belooning in aanmerking.

d) In 1882 werd aan 62, in 1883 aan 92 ontslagen mijnwerkers op 's lands kosten overtocht tot Singapore verleend.

e) De bedeeling bedraagt 40 katti's per maand. Gemiddeld over het geheele jaar werd deze onderstand genoten: in 1882 door 233, in 1883 door 198 gewezen mijnwerkers.

Ook afgescheiden van de mindere productie waren, blijkens de voorafgaande becijferingen, de geldelijke uitkomsten der exploitatie van 1883 voor het Gouvernement niet zoo voordeelig als in 1882, daar de productiekosten hooger en de veilingsprijzen lager waren.

In 1884 zijn de marktprijzen nog verder gedaald, zooals blijken kan uit het volgende vergelijkend overzicht, waarin, als naar gewoonte, de uitkomsten der veilingen zijn berekend per 50 K.G.

In veiling gebracht den:	Verkochte hoeveelheid (in pikols).	Aan de koopers in rekening gebrachte netto hoeveelheid (in K.G.).	Gemiddelde opbrengst per 50 K.G.	
			Bruto. *a*)	Netto.
30 Januari 1883.	9 574,35	588 024	f 56,34	f 53,77
29 Maart „	11 609,86	706 716	57,86	55,17
31 Mei „	11 551,16	709 178	57,64	54,93
31 Juli „	11 493,94	703 751	56,91	54,16
27 September „	11 574,93	707 147	57,25	54,62
29 November „	11 206,26	689 215	53,17	50,78
	67 010,50	4 104 031	f $56,54^{5}$	f $53,88^{5}$
31 Januari 1884.	11 542,76	710 253	f 51,08	f 48,71
27 Maart „	11 556,60	708 047	52,07	49,74
28 Mei „	9 449,84	578 833	52,83	50,30
31 Juli „	11 479,67	702 645	50,88	48,34
30 September „	11 423,21	699 026	49,07	46,54
27 November „ *b*)	11 555,93	704 912	46,27	44,12
	67 008,01	4 103 716	f 50,29	f 47,89

a) Veilingsprijs, verhoogd met de aan de koopers in rekening gebrachte 1 pct. veilingskosten, doch verminderd met de hun toekomende $1\frac{1}{2}$ pct. korting voor contante betaling.
b) De opgaven betreffende de November-veiling zijn nog van voorloopigen aard.

Een paar malen kwamen nog klachten in over mindere zuiverheid van het Banka-tin. Hierin werd aanleiding gevonden om bij vernieuwing strenge bevelen te geven tot het vermijden van alle onreinheden bij de smelting. Vermoedelijk bepaalt zich de onzuiverheid tot het product der tra-smelters, waarom het denkbeeld in overweging is genomen om het door hen ingeleverde metaal afzonderlijk, en wel in Indië, aan de markt te brengen. Intusschen is men er reeds sedert eenigen tijd toe overgegaan de blokken Banka-tin van zoodanige stempels te voorzien dat steeds de herkomst van eenig blok kan worden nagegaan. Elk blok wordt nu, behalve van den gewonen stempel »Banka", ook voorzien van eene districtsletter, als drijfstempel aangebracht. Verder wordt de herkomst van het tin der gouvernements- en der particuliere mijnen aangeduid door het nummer der mijn, respectievelijk in Arabische en Romeinsche cijfers, mede als drijfstempel aangebracht, terwijl het tin der tra-smelters door slagstempeling gemerkt wordt met de letter T en het nummer van den inleveraar. Bovendien wordt op alle blokken zonder onderscheid het jaartal der inlevering ingeslagen. De meerdere werkzaamheden, aan die veelvuldiger stempeling voor de Chineesche smelters verbonden, hebben niet tot bezwaren geleid. Aanvankelijk werden daarbij eenige vergissingen begaan, doch deze zullen in 't vervolg zooveel mogelijk worden voorkomen.

b. Particuliere ontginningen.

Billiton. Eene nieuwe overeenkomst met de Billiton-maatschappij, als bedoeld werd op blz. 217 van het vorig verslag, is nog niet tot stand gekomen. De Regeering is namelijk te rade geworden dat de behandeling der op blz. 206 hiervóór ter sprake gebrachte wetsvoordracht daaraan moest voorafgaan.

Door den vertegenwoordiger der Billiton-maatschappij in Indië is met betrekking tot het op 30 April jl. geëindigde boekjaar 1883/84 de volgende opgaaf verstrekt omtrent het aantal mijnen gedurende dat tijdsverloop op Billiton in werking geweest, de daarbij gebezigde werkkrachten en de verkregen tinproductie, waarbij, ter vergelijking, de totalen der beide vorige boekjaren worden vermeld.

NAMEN DER MIJNDISTRICTEN.	Aantal mijnen in bewerking geweest.	Gemiddeld aantal mijnwerkers.	Productie.	
			Pikols tin-erts gereed voor de smelting.	Pikols tin in de smelterijen daaruit verkregen.
Tandjong Pandan . .	14	505	3 500	2 517,79
Manggar	21	1 904	54 000	36 027,88
Linggang.	18	979	19 600	13 531,87
Boeding	16	932	19 300	13 378,12
Dindang	12	462	7 700	5 518,84
Totalen over 1883/84.	81	4 782	104 100	70 974,50
„ „ 1882/83.	*a*) 80	4 996	96 000	70 081,32
„ „ 1881/82.	76	*a*) 5 182	88 200	66 330,91

a) Verbeterde opgaaf.

Gedurende 1883/84 ontvielen aan de ontginning wegens vertrek, overlijden en desertie 592 arbeiders, terwijl aangenomen werden 849 arbeiders, zoodat het getal mijnwerkers op 30 April 1884 5035 bedroeg, tegen 4778 en 5307 op hetzelfde tijdstip der jaren 1883 en 1882. In 1882/83 ontvielen 949 arbeiders en werden er 420 aangenomen. Onder deze laatsten telde men 203 uit China aangekomen nieuwelingen (sinkees); onder de 849 aangeworvenen in 1883/84 waren 507 sinkees.

Evenals vroeger bracht de Maatschappij het tin om de twee maanden in openbare veiling te Batavia, en wel in de maanden Juni, Augustus, October en December 1883 eene hoeveelheid van te zamen 41 376,42 pikols, en in Februari en April 1884 24 067,69 pikols, alzoo in het boekjaar 1883/84 in 't geheel 65 444,11 pikols (p. m. 4 041 200 K.G.), tegen 67 660,46 pikols [1] (p. m. 4 178 100 K.G.) in 1882/83. De middenprijzen der zes veilingen van 1883/84 bedroegen achtereenvolgens f 64,43, f 63,78^{5}, f 63,74, f 56,15, f 55,34 en f 58,48 per pikol, dat is dooreen genomen over alle veilingen te zamen f 60,18 per pikol, welke algemeene middenprijs voor de zes veilingen van het voorafgegane boekjaar bedragen had f 67,02 per pikol.

Aan uitvoerrecht (f 3,50 per 100 K.G.) op het aldus in den handel gekomen Billiton-tin werd gedurende 1883 op Java ontvangen f 132 063. Er werden namelijk voor particuliere rekening aan dat metaal uitgevoerd 3 773 250 K.G., waarvan 2 668 106 naar Nederland en 1 105 144 naar den vreemde (872 593 K.G. naar Frankrijk, 181 937 naar Engeland, 33 697 naar China en 16 917 naar Singapore, Perzië, enz.).

Het als cijns aan den lande geleverde Billiton-tin, ad 3 pct. van de productie, bedroeg over 1881/82 1989,93, over 1882/83 2102,44 en over 1883/84 2129,24 pikols. Deze laatste hoeveelheid werd in Juni 1884 bij 's lands pakhuizen te Batavia ontvangen. De levering over 1881/82 bracht bij verkoop hier te lande (in 1883) bruto f 136 162, netto f 129 263 op; voor de levering van 1882/83, in 1884 te gelde gemaakt, was de opbrengst f 131 248 bruto en f 124 778 netto. Gerekend per 50 K.G. was de bruto opbrengst in 1883 f 55,82^{3}, in 1884 f 50,81^{4}.

[1]) **De laatste twee veilingen van 1882/83 bestonden uit 11 033 en 11 032 pikols, zoodat in het kalenderjaar 1883 te Batavia aan de markt werden gebracht ruim 63 441 pikols (p. m. 3 917 600 K.G.) Billiton-tin.**

Aanteekening verdient nog dat, toen kort na de uitbarsting van Krakatau dadelijke hulpverstrekking noodig was, namens de Billiton-maatschappij hare beide stoomschepen aan het Gouvernement ten gebruike werden aangeboden, alleen tegen vergoeding der brandstoffen. Van dit aanbod werd gaarne gebruik gemaakt, en nadat elk der beide vaartuigen voor eene reis naar de geteisterde streken benuttigd was geworden, werd aan den vertegenwoordiger der Maatschappij voor de belangrijke door die bodems bewezen diensten de dank der Indische Regeering betuigd.

Siak. De indertijd, krachtens eene van regeeringswege goedgekeurde concessie van het inlandsch bestuur, met Europeesch kapitaal voor eene korte poos ondernomen tinontginning in Boven-Siak bleef ook in 1883 gestaakt. De Nederlandsche Handelmaatschappij heeft het denkbeeld opgevat om de concessie over te nemen, doch dit weder laten varen nadat zij het terrein had doen onderzoeken. Intusschen moet door de concessionarissen ook over 1883 de jaarlijksche pachtsom weder aan den sultan zijn afgedragen.

c. Concessie-aanvragen.

Door het inlandsch bestuur van Poeloe Lawan (residentie Oostkust van Sumatra) werd aan den heer J. Th. Cremer, behoudens de vereischte goedkeuring van het Gouvernement, concessie verleend voor de ontginning van tinerts in het stroomgebied der Batang Nila. De Indische Regeering heeft echter bezwaar gemaakt het concessie-contract te bekrachtigen, aangezien van de aanwezigheid eener ontginbare delfstof niets gebleken was en hare toestemming vooraf gevraagd had moeten zijn.

§ 3. *Steenkolen.*

a. Ontginning van gouvernementswege.

Overeenkomstig het in 't vorig verslag (blz. 218) aangekondigde voornemen zal de gouvernements-kolenontginning te Pengaron aan de Riamkiwa (op 52 K.M. afstand van Martapoera) eerlang worden gestaakt, en wel, ingevolge de bij Indisch besluit dd. 4 September 1884 n°. 2 getroffen maatregelen, uiterlijk met 31 December 1884. Bij dat besluit is ook gezorgd dat het mijnetablissement met de werktuigen, in afwachting dat later tot de aanbieding van eene concessie bij openbare uitbesteding worde overgegaan, zonder bijzondere kosten voorloopig in goeden staat worde gehouden. Dat het plan tot uitbesteding van eene concessie voor de verdere exploitatie niet reeds dadelijk tot uitvoering kwam, vindt zijne oorzaak hierin, dat in Juli te voren een brand in de mijn gewoed heeft, waarvan de uitwerking nog niet volledig bekend was. Volgens de voorloopige berichten van den plaatselijken mijningenieur liet het zich intusschen aanzien dat de schade, zoowel door het vuur als door het tot blussching gediend hebbende water aan de eigenlijke mijnwerken toegebracht, van geringe beteekenis zou zijn. Vermits het met mijnbouwkundige onderzoekingen in de afdeeling Tanahlaut belaste personeel (zie blz. 208 hiervóór) zich in de laatste maanden had onledig gehouden met het onderzoek van andere kolenterreinen in de omstreken van Martapoera (nabij Karang Intan aan de Riamkanan op slechts 15 à 16 K.M. afstand van Martapoera) is het verkieslijk geacht ook het rapport nopens dat onderzoek af te wachten, ten einde daarna te overwegen of het wellicht meer aanbeveling kan verdienen eene concessie-uitgifte nabij Karang Intan in uitbesteding te brengen, waaraan dan c. q. de afstand van het mijnetablissement te Pengaron met bijbehoorenden inventaris ware te verbinden.

Gedurende 1883 bleef de gouvernements-ontginning te Pengaron op gelijken leest geschoeid als in het voorafgegane jaar. Echter waren gemiddeld 268 dwangarbeiders (tegen slechts 203 in 1882) voor de verschillende werkzaamheden afgezonderd, waarvan 200 voor den eigenlijken mijnarbeid, 24 voor den afvoer der kolen en 26 voor andere diensten gebezigd werden, terwijl dooreen genomen 18 man als zieken in verpleging waren. Op de laadschouwen voor den afvoer der kolen naar Bandjermasin waren bovendien

108 aangeworven inlanders als matrozen in dienst, tegen 125 in 1882.

De productie bedroeg in 1883, behalve 3174 ton gruis, 6457 ton kolen, zoodat, met inbegrip van het restant van 1882 (979 ton), 7436 ton beschikbaar kwamen. Van deze hoeveelheid werden bij de mijn verbruikt 401 ton, naar Bandjermasin afgevoerd 6598 ton (waarvan 21 ton onderweg verongelukten) en bleven dus op 31 December 1883 nog in voorraad 437 ton. De voorraad gruis was toen gestegen tot 13 970 ton, daaronder ook de hoeveelheid te Assahan voorhanden van de in 1881 aldaar gestaakte tijdelijke ontginning.

De afzet van gouvernementskolen te Bandjermasin in 1883 wordt door den dienst van het mijnwezen gesteld op 7068 ton (waaronder 3500 ton voor de staatsspoorwegen op Java en 1500 ton voor de Bataviasche havenwerken) [1], tegen 5300 ton in 1882. Voor 1884 is de verstrekking ten dienste van de staatsspoorwegen (ook nu tegen den prijs van f 15 per ton) bepaald op 10 000 ton. (Het vervoer dezer kolen naar de reeden van Soerabaija en Pasoeroean, aanvankelijk tot eene hoeveelheid van 6000 ton, is bij uitbesteding aangenomen tegen f 6,22 per ton.)

b. Particuliere ontginningen.

Omtrent de zoogenaamde inlandsche kolenontginningen in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, noch omtrent die, waartoe in 1881 in dat gewest aan de heeren F. E. en L. C. G. Simonnar concessie is verleend (zie ook lager § 4), werd gedurende 1883 iets vernomen.

Krachtens art. 21 der mijnverordening (Indisch Staatsblad 1873 n°. 217*a*) werd bij Indisch besluit dd. 22 Januari 1884 n°. 12 ingetrokken de in 1874 voor 25 jaren verleende concessie tot ontginning van een 61 bouws groot kolenterrein in de afdeeling Iliran en Banjoeasin der residentie Palembang (concessie Toengkal), aangezien de rechthebbenden (de erven van wijlen G. Billows) nimmer een aanvang hadden gemaakt met eene geregelde ontginning. Bij een adres van Maart 1883 hadden bedoelde erven verklaard van de ontginning af te zien, omdat het kolenveld gebleken was niet met voordeel ontginbaar te zijn. Daar ook de Regeering van oordeel was dat de Toengkal-kolen (zoogenaamde bruinkolen), althans voor het tegenwoordige, geen genoegzame handelswaarde bezaten, werd geen aanleiding gevonden om, ingevolge art. 22 der mijnverordening, eene openbare uitbesteding uit te schrijven voor de uitgifte van eene nieuwe concessie.

c. Concessie-aanvragen.

Ter aanvulling van het medegedeelde op blz. 129 hiervóór, en in bijlage EE hierachter sub n°. XII tot en met XV, betreffende concessie-aanvragen tot ontginning van het Ombilienkolenveld in de Padangsche Bovenlanden, gecombineerd met spoorweg- of stoomtram-aanleg, is hier aan te stippen dat bij Indisch besluit dd. 17 Juni 1884 n°. 4 de Regeering zich ook verklaarde omtrent de toen nog aanhangige adressen: 1°. van den heer D. D. Veth, om concessie voor kolenexploitatie aan de Ombilien en voor aanleg van een zoogenaamden zwevenden kabelspoorweg tot afvoer der kolen, en 2°. van de heeren A. Stoop en W. De Jongh Dzn., waarbij verzocht werd dat de door hen als afvoermiddel aangeprezen kettingspoorweg mede aan een deskundig onderzoek in Europa mocht worden onderworpen, evenals de Regeering een dergelijk onderzoek had doen instellen naar de toepassing aldaar van het stelsel der zwevende kabelspoorwegen. In verband met de uitkomsten van dit laatste onderzoek (ingesteld door een mijningenieur der Javasche staatsspoorwegen die zich hier te lande met verlof bevond), waardoor werd aangetoond dat de aanleg van een zwevenden kabelspoorweg voor den beoogden kolenafvoer, o. a. wegens de lengte van het traject, geen aanbeveling verdiende, werd bij het aangehaald besluit op de concessie-aanvraag Veth afwijzend beschikt, en aan de beide andere aanvragers geantwoord dat alsnu geen termen werden gevonden om nog een opzettelijk onderzoek nopens het door hen bedoelde transportmiddel te doen instellen. Het was toch duidelijk dat een kettingspoorweg in geen geval te benuttigen zou zijn voor het geheele traject naar de kust, maar hoogstens alleen over weinige kilometers den gewonen spoorweg zou kunnen vervangen.

Ten aanzien van de in 't vorig verslag (blz. 218/219) uitvoerig besproken concessie-contracten voor kolenontginning ter Oostkust van Borneo (dat van de heeren J. F. R. S. van den Bossche c. s. betreffende eene ontginning in Koetei, en dat van de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij, met welke zich de Nederlandsche Handelmaatschappij heeft gecombineerd, betreffende eene ontginning in Sambalioeng), is aan te teekenen dat de met de Indische Regeering gevoerde gedachtenwisseling omtrent de quaestie der goedkeuring van die contracten tot eene andere oplossing heeft geleid dan aanvankelijk hier te lande was aan de hand gedaan. Dientengevolge is bij Indisch besluit dd. 30 Augustus 1884 n°. 20 aan de belanghebbenden medegedeeld in welke opzichten de concessiecontracten wijziging behoeven alvorens daarop de gevraagde regeeringsbekrachtiging zou kunnen worden verleend. Ook zouden de concessionarissen bij afzonderlijk beding de verplichting moeten aanvaarden om, onder een vooraf overeen te komen vorm, de beschermingskosten te restitueeren die voor de Regeering uit de vestiging der kolenondernemingen zouden kunnen voortvloeien.

Het overleg met de Indische Regeering nopens de aanvraag van de firma A. G. Bosch & C°. te Batavia om concessie voor kolenontginning op het erfpachtsperceel Tanisari in de Preanger regentschappen (zie ook blz. 207 hiervóór) is nog niet afgeloopen.

Omtrent verdere stappen van den heer J. F. R. S. van den Bossche, betreffende eene eventueele exploitatie der Soekaboemi-steenkolen, werd sedert het medegedeelde in 't vorig verslag (blz. 220) niets vernomen.

§ 4. *Andere delfstoffen.*

a. Particuliere ontginningen.

Omtrent de diamant-, goud- en platina-concessie Goenoeng Lawak in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (zie vorig verslag blz. 220) werd alleen vernomen dat de werkzaamheden in Februari 1883 gestaakt en niet meer hervat zijn geworden. Sedert hebben de concessionarissen F. E. en L. C. G. Simonnar hunne rechten overgedragen op eene naamlooze vennootschap, de » Borneo-Mijnmaatschappij ", op welker akte van oprichting bewilliging is verleend bij Koninklijk besluit van 1 Maart 1884 n°. 11 (Staatscourant van 22 April).

Door den pangeran en de rijksgrooten van Langkat (residentie Sumatra's Oostkust) is aan den heer A. J. Zijlker concessie verleend tot het exploiteeren van petroleumbronnen langs de Lapan-rivier in dit landschap, welk concessie-contract door den resident is goedgekeurd. Op een verzoek van genoemden ondernemer, dat de dienst der grondpeilingen hem behulpzaam mocht zijn in het instellen van de noodige mijnbouwkundige onderzoekingen door middel van eenige diepe grondboringen, is bij een Indisch besluit dd. 21 Mei 1884 gunstig beschikt, onder voorwaarde dat al de kosten van dit onderzoek te zijnen laste zouden komen, en dat ter nakoming van deze verplichting vooraf zekerheid moest gesteld worden voor een bedrag van f 10 000. Met het onderzoek is kort daarop een aanvang gemaakt.

Met betrekking tot de winning van delfstoffen door de inlandsche bevolking komt aan het bestuur weinig ter oore. De berichten betreffende Sumatra's Westkust vermelden dat hier en daar in dat gouvernement de bevolking zich onledig houdt met het wasschen van goudhoudende gronden, doch dat de opbrengst zeer gering is. Van meer belang is, volgens den in Borneo's Westerafdeeling bescheiden mijningenieur, de goudwinning in dat gewest door Chineezen en Maleiers, krachtens vergunning van den pachter der belasting op het graven naar goud en diamanten en het wasschen van goud en diamanthoudende gronden in dat gewest (Indisch Staatsblad 1862 n°. 134). De voor-

[1] Volgens de op blz. 46 hiervóór vermelde opgaven van het marine-departement zouden de afleveringen van kolen te Bandjermasin gedurende 1883 hebben bedragen 6864 ton, waaronder slechts 2838 ton voor den dienst der staatsspoorwegen. Dit verschil kan hier te lande niet worden toegelicht.

naamste goudgroeven aldaar zijn die in de afdeeling Montrado. Ook in de afdeelingen Sambas, Sintang en Tajan wordt goud gewonnen, doch in onbelangrijke hoeveelheden.

In de volgende tabel zijn eenige cijfers omtrent de goudontginning in de beide eerstgenoemde afdeelingen vermeld, die ontleend zijn aan opgaven van den pachter. De opgaven omvatten dus niet de goudgraverijen der inheemsche bevolking (waarvan de productie trouwens onbeduidend moet zijn), noch ook de productie die door nawasschen en door het verwasschen van rivierzand verkregen wordt (waarvoor mede geen belasting verschuldigd is).

Jaren.	Aantal mijnen door mijnvereenigingen bewerkt wordende.	Aantal gouddelvers.				Productie (in thails van 54 gram):			Geldswaarde der productie.
		Tot mijnvereenigingen behoorende.		Ontginners van kleinere mijntjes of tijdelijk werkende personen.	Te zamen.	van mijnvereenigingen.	van kleinere mijntjes of tijdelijk werkende gouddelvers.	Te zamen.	
		Deelhebbers.	Koelies.						
Afdeeling Montrado.									
1880	98	677	62	255	994	2 138	641	2 779	f 218 477
1881	90	656	89	333	1 078	2 114 5	871.5	2 986	228 065
1882	97	680	88	315	1 083	1 607.5	495.3	2 102.8	160 002
1883	95	683	87	366	1 136	2 063.5	1 075	2 138.5	237 505
Afdeeling Sambas.									
1880	13	76	14	61	151	151.5	50	201.5	f 14 911
1881	15	107	10	47	164	116.5	36	152.5	11 437
1882	14	110	16	60	186	127	33	160	12 000
1883	18	104	26	52	182	123.5	40	163.5	12 181

De diamant-ontginning ter Westerafdeeling van Borneo had plaats in de afdeeling Landak langs de beide oevers van de Landak- en de Djamboe-rivier en werd gedreven door 166 Chineezen, verdeeld over 36 groeven. Door de sterke daling der diamantprijzen levert het graven naar dit edelgesteente weinig voordeel meer op. Gegevens omtrent de opbrengst van dit bedrijf zijn niet ontvangen. Alleen vindt men aangeteekend dat in de jaren 1876 tot en met 1880 van Landak aan diamanten werden uitgevoerd achtereenvolgens 4062, 5271, 6359, 6673 en 3012 karaat.

b. Concessie-aanvragen.

In de Westerafdeeling van Borneo is in Maart 1883 door het inlandsch bestuur van Sambas, onder nadere goedkeuring van de Regeering, aan de factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij het recht van ontginning toegezegd in een viertal terreinen (twee in het district Lara en Loemar, één in het district Seminis en één in het district Montrado), te zamen groot 645 bouws, en zulks voor het winnen van goud, zilver, koper en lood. In afwachting van de goedkeuring op deze voorloopige concessie, waaromtrent de Regeering hier te lande zeer onlangs hare zienswijze aan het Indisch Bestuur heeft doen kennen, is door de factorij mededeeling gedaan van haar voornemen om zich nopens de technische en geldelijke middelen, die voor eene behoorlijke ontginning zouden worden vereischt, te doen voorlichten door een in Indië vertoevenden buitenlandschen mijningenieur (zie lager § 5). Overeenkomstig het verzoek der factorij is bij een Indisch besluit dd. 4 September 1884 ten behoeve van de door dien deskundige in te stellen onderzoekingen zooveel mogelijk de medewerking des bestuurs en van den gewestelijken mijningenieur beloofd, onder voorwaarde nochtans dat alle schade, die daardoor aan de eigendommen of bezittingen van derden mocht worden veroorzaakt, door de adressante behoorlijk zal worden vergoed en dat van harentwege aan 's lands kas zullen worden terugbetaald de uitgaven voortvloeiende uit de door den gouvernements-mijningenieur in het belang der beoogde concessie te doene reizen, voor zoover die niet tevens als eigenlijke dienstreizen kunnen worden aangemerkt.

De in 't vorig verslag (blz. 220) vermelde concessie-aanvrage van den heer J. H. Menten, betreffende de ontginning van diamanten, goud, platina enz. in twee terreinen der afdeeling Martapoera (Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo), is bij eene beschikking van 3 Juni 1884 door de Indische Regeering afgewezen, op grond dat de adressant in gebreke was gebleven om, overeenkomstig het bepaalde bij Indisch Staatsblad 1874 n°. 128 (art. 6 lit. *c*), de voordeelige ontginbaarheid aan te toonen van de door hem in concessie gevraagde (gedeeltelijk reeds vroeger bewerkte) diamantgronden.

Eene concessie-aanvraag van den heer G. H. Denninghoff Stelling van gelijke strekking, geldende een terrein in het gebied van Bentok, mede in de afdeeling Martapoera, is op verzoek van den aanvrager voorloopig buiten behandeling gelaten (zie vorig verslag blz. 220).

§ 5. *Vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen in het algemeen.*

De mijnbouwmaatschappij »Salida" zette de onderzoekingen in het landschap van dien naam, behoorende tot de afdeeling Painan in het zuidelijk deel van Sumatra's Westkust, geregeld voort. Op 1 April 1884 was de tunnel, welke de erts-aders in een dieper niveau moet snijden, gevorderd tot eene lengte van ruim 400 M. De boormachines worden gedreven door gecomprimeerde lucht. Op sommige plaatsen werd de aanwezigheid van lood-, zink-, koper-, zilver- en goudertsen geconstateerd. Een onderzoek, door een voor rekening der Maatschappij uitgezonden Belgischen mijningenieur ter plaatse der opsporingen ingesteld, heeft in zoover bevredigende uitkomsten opgeleverd, dat door dezen aan eene onderneming tot mijnontginning in Salida, mits daaraan het noodige kapitaal wordt ten koste gelegd, alleszins levensvatbaarheid wordt voorspeld. Ten einde te kunnen slagen in het bijeenbrengen der voor de eigenlijke ontginningswerken benoodigde fondsen heeft de Maatschappij reeds een paar malen, laatstelijk in Augustus jl., het verzoek gedaan, dat zij, alvorens concessie te vragen, bij voorbaat eenige toezegging mocht erlangen met betrekking tot de voorwaarden eener eventueele concessie, ook wat betreft de uitgebreidheid van het ontginningsterrein. De Indische Regeering, hoewel bereid om het doen tot stand komen van eene mijnonderneming ter Sumatra's Westkust zooveel mogelijk te bevorderen, heeft echter geen termen kunnen vinden om die herhaalde voorloopige verzoeken in te willigen. Ook eene later namens de Maatschappij ingediende aanvraag om concessie is moeten worden afgewezen (Indisch besluit dd. 20 October 1884 n°. 12), omdat die niet beantwoordde aan de bij de mijnverordeningen gestelde eischen.

Omtrent de in het landschap Kandawangan ter Westerafdeeling van Borneo aan Ho Ajoen, kapitein-titulair der Chineezen op Billiton, verleende vergunning tot het doen van mijnbouwkundige opsporingen werd vernomen dat deze opsporingen hadden geleid tot het aantreffen van tinertshoudende gronden in de streek genaamd Tanah Zoroh. Ertsmonsters van Tanah Zoroh, door bemiddeling van den resident der Westerafdeeling van Borneo ontvangen, bleken echter bij onderzoek te Batavia geen tin te bevatten, doch uit loodglans met zwavel- en koperkies te bestaan. De opspoorder, die reeds eerder tot die wetenschap scheen gekomen te zijn, heeft vermoedelijk om die reden geen verder gevolg gegeven aan zijne onderzoekingen.

Van de overige reeds in vorige verslagen vermelde vergunningen tot mijnbouwkundig onderzoek werden geen meldenswaardige bijzonderheden vernomen. Als nieuwe vergunningen van dien aard (allen verleend gedurende het tijdvak van 1 April 1883 tot 30 Juni 1884) zijn de volgende te vermelden:

1°. door den resident van Samarang, bij beschikking van 20 September 1883, aan de heeren P. A. Daum, dr. K. H. Mertens en J. H. De Veer, voor drie terreinen gelegen in de afdeelingen Demak en Grobogan en voor den tijd van vijf jaren;

2°. door denzelfden, bij beschikkingen van 4 en 27 Februari 1884, aan den heer A. F. H. Kielgast, voor een in het district Bodja der afdeeling Kendal gelegen terrein en voor den tijd van vijf jaar;

3°. door den resident van Kadoe, bij beschikking van 28 Mei 1884, mede aan den heer Kielgast, voor gronden in het regentschap Temanggoeng en voor den tijd van één jaar;

4°. door den resident der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, bij beschikking van 31 Juli 1883, aan den heer

G. H. P. Denninghoff Stelling, voor twee terreinen gelegen in de afdeeling Martapoera en voor den tijd van één jaar;

5°. door denzelfden, mede bij beschikking van 31 Juli 1883, aan den heer L. J. M. Smets, voor een in de afdeeling Martapoera gelegen terrein en voor den tijd van twee jaren;

6°. door denzelfden, bij beschikking van 31 October 1883, aan den heer J. Tea, insgelijks voor een in de afdeeling Martapoera gelegen terrein en voor den tijd van twee jaren.

Bij circulaire van 16 Januari 1884 (Bijblad op het Indisch Staatsblad n°. 4009) zijn door den directeur van onderwijs, eeredienst en nijverheid, in overeenstemming met de zienswijze van de Regeering, aan de gewestelijke bestuurders eenige wenken gegeven nopens hetgeen bij het verleenen van vergunningen als de hierbedoelde door hen is in acht te nemen.

III. Zout.

Het gouvernements-zoutdebiet op Java en Madura was in 1883 geringer dan in een der laatste jaren. Nadat in 1879 en 1880 bij de gezamenlijke verkooppakhuizen gesleten waren 31 824 en 30 697 kojangs en in de twee volgende jaren 28 975 en 29 777 kojangs, daalde het debiet in 1883 tot 28 795 kojangs (1 kojang = 30 pikols of ruim 1850 K.G.). Vergeleken met den verkoop gedurende 1882 was slechts in acht gewesten het debiet toegenomen, in 't geheel met 575 kojangs, tegenover eene vermindering in de veertien overige met 1557 kojangs. Voor elk gewest afzonderlijk vindt men het debiet over de laatste vijf jaren opgegeven in bijlage HHH hierachter. Als oorzaak der gedurige vermindering van het debiet kan niet gelden eene afneming van de welvaart der bevolking; immers het verbruik van zaken welke minder eene levensbehoefte zijn dan zout is juist in de laatste jaren toegenomen. De teruggang schijnt alleen hieraan te moeten worden geweten dat in toenemende mate zout van onwettige herkomst onder het bereik der bevolking komt, hetzij door verboden aanmaak, hetzij door heimelijken afzet van in droge tijden aan de stranden gevonden zout, dat alleen voor eigen gebruik mag worden vergaard (verg. het verslag van 1882 blz. 224). Ook is reeds in vorige verslagen gewezen op den vermeerderden aanvoer van gezouten visch uit Siam, met welke visch over 't geheel vrij veel zout in handen der koopers komt. Eenige voorzieningen om met meer klem tegen inbreuken op het zoutmonopolie te waken, zijn reeds genomen en andere zijn in overweging. Terwijl is aangedrongen op verscherping van het toezicht ten einde onwettigen aanmaak, verkoop en vervoer van zout zooveel doenlijk te weren, is tevens het noodige voorgeschreven (zie ook Indisch Staatsblad 1884 n°. 104) om den invoer van zout met de Siamsche visch tot een minimum te beperken. Verder wordt onderzocht of niet de verkrijgbaarstelling van gouvernementszout door vermeerdering van het aantal verkoopplaatsen dient te worden vergemakkelijkt en of ten aanzien van de spillage, toegestaan aan zoutpakhuismeesters en transportaannemers, geen nadere regelingen noodig zijn om te voorkomen dat zij die spillage ten eigen bate aanwenden, ten nadeele van het gouvernementsdebiet. Eindelijk wordt ook nagegaan of het niet wenschelijk zou zijn het zout voortaan te wegen in plaats van te meten.

In de zeven gewesten buiten Java en Madura, waar gouvernementsverkooppakhuizen zijn gevestigd, bleef het debiet vrij wel op gelijke hoogte, daar de teruggang in één of meer der bedoelde gewesten opgewogen werd door vermeerderden verkoop elders, zooals uit de volgende vijfjarige opgaaf blijken kan.

Zoutdebiet (in kojangs).

	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
ter Sumatra's Westkust. . .	2074	2158	2112	2131	2205
in Benkoelen.	265	275	276	294	290
in de Lampongsche districten.	228	238	226	214	157
in Palembang	1120	1192	1292	1262	1378
op Banka	222	220	215	241	228
in Borneo's Westerafdeeling .	894	952	935	924	890
in Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling	1424	1441	1344	1417	1315
Totaal . . .	6227	6476	6400	6483	6463

Ten aanzien van de Lampongsche districten betreft de opgaaf over 1883 slechts de eerste acht maanden, en zulks in verband met de ramp van Krakatau, die het noodig maakte de bevolking gedurende den verderen loop van het jaar kosteloos aan zout te helpen. Daar de binnenlandsche handel, die zich steeds met den verkoop van zout in de afdeelingen van dit gewest belastte (alleen ter hoofdplaats Telok Betong bestond een verkooppakhuis), in de geteisterde streken voor het oogenblik te niet gegaan of althans grootelijks gestremd was, werden maatregelen genomen om, voor zoolang dit noodig zou zijn, ook buiten de hoofdplaats van gouvernementswege zout verkrijgbaar te stellen tegen den gewonen prijs van f 5 per pikol. Daartoe werden bij den aanvang van 1884 tijdelijke verkooppakhuizen geopend te Kalianda (Katimbang), Goenoeng Soegi (Sepoetih) en Goenoeng Trang (Ommelanden van Telok Betong). De beide laatsten zijn echter reeds na drie maanden opgeheven kunnen worden.

In Bantam werd het verkooppakhuis op de verwoeste hoofdplaats Tjiringin vervangen door een te Tendjolaban in het district Tjiringin (Indisch Staatsblad 1883 n°. 264). In verband met eene nieuwe regeling van het transportwezen in de residentie Kediri werd bij een Indisch besluit van 2 Juni jl. het zoutdoorvoerpakhuis te Djokotro ingenoemd gewest ingetrokken.

De ontvangsten, voor het Gouvernement uit den zoutverkoop voortvloeiende, bedroegen onzuiver: in 1883 f 6 856 688, tegen f 7 054 555 in 1882. Voor Java en Madura alleen waren die cijfers f 5 746 590 en f 5 938 409.

De droge weersgesteldheid van 1883 was aan de zoutwinning zeer bevorderlijk. De gouvernements-aanmaakplaatsen, die allen op Madura gevonden worden, produceerden dan ook eene veel grootere hoeveelheid dan in een der laatste jaren, namelijk 84 563 kojangs. In de vier voorafgegane jaren had de gouvernementszoutwinning achtereenvolgens opgeleverd 154, 22 843, 53 527 en 17 921 kojangs. Over de laatste twee jaren vindt men in het volgende staatje de gemiddelde verdiensten der zoutmakers per hoofd en de kosten van het aangemaakte zout per kojang opgegeven.

Afdeelingen van de residentie Madura.	Ingeleverde hoeveelheid zout (in kojangs van 30 pikols).		Betaling door de zoutmakers gemiddeld per hoofd genoten.		Kosten waarop de kojang zout aan het Gouvernement te staan kwam.	
	1882.	1883.	1882.	1883.	1882.	1883.
Sumanap . .	7 260	54 358	f 64,80	f 324,74	f 20,67	f 11,71
Sampang . .	3 878	16 701	60,90	263,80	14,60	11,29
Pamakassan	6 783	13 504	70,66	137,67	27,21	17,65
Te zamen . .	17 921	84 563				

Nopens de eigen zoutwinning der bevolking in die streken op Java (de residentiën Soerakarta en Djokjokarta zoomede een zevental dessa's in de afdeeling Grobogan der residentie Samarang) waar het gouvernementsmonopolie niet werkt, maar alleen de uitvoer van het aangemaakte zout naar het monopoliegebied verboden is, zijn slechts gegevens voorhanden voor zooveel Grobogan betreft. Aldaar werden in 1883 uit de modderwellen gewonnen ruim 593 kojangs, tegen bijna 408 kojangs in 1882. Aan cijns wegens dit zout werd aan den lande betaald: in 1883 f 6478, in 1882 f 5530. In 't vorig verslag (blz. 222) werd dit laatste bedrag op f 6140 gesteld, doordien toen eene som van f 610 werd medegerekend die wel in 1882 vorderbaar was, doch eerst in 1883 geïnd werd. Als een gevolg van den aanzienlijken zoutoogst was de voorraad in de gouvernementshoofddepots, allen op Madura, die op 31 December 1882 uit 85 600 kojangs bestond, bij het einde van 1883 gestegen tot 127 970 kojangs, waarvan opgeschuurd lagen in de afdeelingen Sumanap 72 494, Pamakassan 31 325 en Sampang 24 151 kojangs. In de verkoop- en doorvoerpakhuizen, met inbegrip van hetgeen derwaarts onderweg was, beliep de voorraad op genoemde tijdstippen achtereenvolgens 26 423 en 33 972 kojangs.

Het vervoer van zout over zee wordt afzonderlijk uitbesteed; dat op Java zelf maakt meestal deel uit van de aannemingscontracten voor den afvoer der gouvernementskoffie. Eene lijst der op 1 Januari 1884 bestaande aannemingscontracten voor zoutvervoer vindt men in bijlage HH van den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië voor 1884, deel I,

blz. 248*. Voor een der belangrijkste zouttransporten is zeer onlangs op voordeelige voorwaarden gecontracteerd, namelijk voor het overbrengen gedurende de jaren 1885 t/m 1889 van zout van Madura naar die verschillende plaatsen op Java's noordkust en in de buitenbezittingen welke uit de hoofddepots worden voorzien. Voor deze aanneming, welke niet meer, zooals volgens het nog loopende contract het geval is, het vervoer uit de pakhuizen naar de schepen en omgekeerd omvat, maar beperkt is tot het vervoer van reede tot reede, werd bij de gehouden aanbesteding een bod verkregen, dat wegens onvoldoende waarborgen voor de soliditeit van inschrijver en borgen niet kon aangenomen worden, maar dat geleid heeft tot eene onderhandsche aanbieding van den tegenwoordigen contractant, ten bedrage van f 15 per kojang voor de verschepingen naar Java's noordkust en van f 23 per kojang voor die naar de buitenbezittingen. Vermits de tijd voor het beproeven van eene heraanbesteding ontbrak en op geen voordeeliger wijze in het bewuste transport kon worden voorzien, besloot de Indische Regeering om het bod aan te nemen. Berekend naar de hoeveelheden te vervoeren zout, zooals die bij de aanbesteding geraamd zijn, zal nu voor het vervoer over zee jaarlijks betaald moeten worden f 340 000, terwijl de thans niet in het contract begrepen transporten tusschen de pakhuizen en de reeden, volgens eene ruime berekening, geschat worden per jaar eene uitgaaf te zullen vorderen van f 210 000. Volgens het nieuwe contract zal het geheele transport dus vermoedelijk jaarlijks kosten f 550 000, terwijl naar den maatstaf van de voor 1880 t/m 1884 bedongen vrachtprijzen jaarlijks verschuldigd zou zijn f 806 345.

IV. Koopvaart en scheepsbouw.

§ 1. *Koopvaart.*

Verschillende met de koopvaart in verband staande onderwerpen zijn reeds in vorige gedeelten van dit verslag behandeld, namelijk de heffing van in- en uitvoerrechten op blz. 150/151, de aangelegenheden der kustverlichting en bebakening op blz. 50, de heffing van loods-, haven- en ankeragegelden, zoomede de hydrographische dienst, op blz. 51/52, de toestand der havens op blz. 117/121, terwijl voorts van eene door den resident van Batavia uitgevaardigde politiekeur op het gebruik van het havenkanaal te Batavia is gewag gemaakt op blz. 60 en van de stoomvaartdiensten in en op Nederlandsch-Indië op blz. 86/87.

Te dezer plaatse moge men zich daarom bepalen tot eenige opgaven nopens de handelsbeweging tusschen Nederlandsch-Indië en de landen daarbuiten gelegen volgens de gegevens van de jaarlijksche algemeene handelsstatistiek, die bij het departement van financiën te Batavia bewerkt wordt en waarvan, sedert de afsluiting van het vorig Koloniaal Verslag, achtereenvolgens de jaargangen 1880, 1881 en 1882 het licht hebben gezien, terwijl maatregelen genomen zijn om ook in 't vervolg de verschijning dezer handelsverslagen minder achterlijk te doen zijn dan vroeger in den regel het geval was.

Over genoemde drie jaren is de statistiek ingericht naar hetzelfde model (zie n°. 3558 en 3596 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad) als voor 't eerst is gevolgd voor de statistiek van 1879, terwijl men ook van 1879 af begonnen is daarin den in- en uitvoer van Atjeh en Bali op te nemen, voor zooveel namelijk betreft de havens van Olehleh en Boeleleng, en de opgaven aangaande Sumatra's Oostkust en Riouw aan te vullen met de cijfers nopens Bengkalis, Karimon en Lingga.

De nieuwe inrichting der bedoelde vier handelsverslagen biedt de gelegenheid aan om de cijfers der handelsbeweging na te gaan afzonderlijk voor Java en Madura en afzonderlijk voor elke der buitenbezittingen, voor zooveel namelijk in deze laatste gewesten, hetzij in slechts één of in meer havens, gelegenheid bestaat opgaven in den voorgeschreven vorm bijeen te brengen.

Zooals reeds gezegd is, houdt de jaarlijksche handelsstatistiek alleen rekening met den in- en uitvoer van en naar plaatsen buiten Nederlandsch-Indië gelegen, niet dus met de handelsbeweging tusschen plaatsen in Nederlandsch-Indië zelf. De volgende aan de handelsstatistiek ontleende overzichten van de waarde der in- en uitgevoerde goederen en speciën in elk der jaren 1879 t/m 1882 begrijpen dan ook onder »algemeene invoer" alles wat binnen Nederlandsch-Indië is gelost van hetgeen daarbuiten is ingeladen, en onder »algemeene uitvoer" alles wat binnen Nederlandsch-Indië is ingeladen met bestemming om daarbuiten gelost te worden, met uitzondering van de doorgevoerde goederen van buiten Nederlandsch-Indië aangebracht.

Waarde van den algemeenen invoer.

Goederen (daaronder ook ongemunt goud en zilver).

	1879.		1880.		1881.		1882.	
Voor particuliere rekening ingevoerd in havens, behoorende tot:								
Java en Madura		f 88 785 361		f 109 404 614		f 105 514 049		a) f 109 543 377
Atjeh en onderhoorigheden	f 9 394 496		f 5 628 454		f 5 798 072		f 4 068 569	
Sumatra's Westkust	5 097 215		4 952 894		6 198 447		4 959 571	
Benkoelen	"		"		"		"	
Lampongsche districten	1 690		5 265		18 122		23 628	
Palembang (gouvernementsgebied)	1 814 825		2 267 069		2 139 103		1 812 303	
id. (Djambi)	309 710		452 259		580 851		469 880	
Sumatra's Oostkust	5 312 566		6 032 716		6 990 438		6 423 026	
Riouw	3 172 778		2 640 933		2 323 995		2 782 709	
Banka	584 493		494 672		602 568		781 831	
Billiton	273 507		302 855		559 783		594 822	
Westerafdeeling van Borneo	1 880 841		1 712 766		1 488 478		1 462 850	
Zuider- en Oosterafd. van Borneo	648 005		1 032 669		799 727		890 542	
Celebes	3 250 881		5 688 194		4 883 786		4 803 471	
Menado	434 949		611 608		831 304		703 841	
Ternate	280 448		279 732		303 773		312 146	
Amboina	138 370		549 592		379 736		418 576	
Timor	61 450		62 779		5 756		80 992	
Bali	6 724 869		3 170 423		niet opgegev.		niet opgegev.	
			b) 8 825		b) 9 580			
		39 381 093		35 893 705		c) 34 334 667		c) 32 133 698
					c) f 33 913 519		c) f 30 588 757	
		f 128 166 454		f 145 298 319		f 139 843 716		f 141 677 075
Voor gouvernementsrekening ingevoerd:								
op Java en Madura	f 8 640 039		f 12 514 860		8 242 792		8 564 975	
in de Buitenbezittingen	"	8 640 039	"	12 514 860	17 972	8 260 764	"	8 564 975
Waarde van den algemeenen invoer aan goederen		f 136 806 493		f 157 813 179		f 148 109 480		f 150 242 050

a) Dit totaal is, evenals die betreffende de vorige jaren, ontleend aan het vergelijkend overzicht op blz. 1 van het handelsverslag van 1882. Op blz. 93 van dat verslag wordt echter voor 1882 een *hooger* totaal opgegeven (f 109 673 377). Dit verschil is hier te lande niet opgehelderd kunnen worden.

b) Ongemunt goud in de buitenbezittingen ingevoerd. Het handelsverslag vermeldt echter niet in welk gewest.

c) Voor de buitenbezittingen wordt hier, wat betreft de jaren 1881 en 1882, tweeërlei totaal opgegeven. Beide totalen zijn ontleend aan de handelsverslagen, maar het ontbreekt hier te lande aan gegevens om het verschil tusschen de eene opgaaf en de andere te verklaren.

	1879.		1880.		1881.		1882.	
	Speciën (gouden en zilveren).							
Voor particuliere rekening ingevoerd:								
op Java en Madura	f 7 328 964		f 9 311 054		f 5 720 966		f 6 155 303	
in de Buitenbezittingen	4 015 956	11 344 920	2 864 687	12 175 741	4 579 873	10 300 839	4 865 226	11 020 529
Voor gouvernementsrekening ingevoerd:								
op Java en Madura	f 6 500 000		f 3 425 000		f 250 000		f 1 699 500	
in de Buitenbezittingen	"	6 500 000	"	3 425 000	"	250 000	"	1 699 500
Waarde van den algemeenen invoer aan speciën		f 17 844 920		f 15 600 741		f 10 550 839		f 12 720 029
Totaal-generaal van den algemeenen invoer (goederen en speciën te zamen)		f 154 651 413		f 173 413 920		f 158 660 319		f 162 962 079

Waarde van den algemeenen uitvoer.

	1879.		1880.		1881.		1882.	
	Goederen (daaronder ook ongemunt goud en zilver).							
Voor particuliere rekening uitgevoerd van havens behoorende tot:								
Java en Madura		96 836 609		f 95 916 074		f 100 187 913		f 128 862 335
Atjeh en onderhoorigheden	f 85 543		f 39 842		f 682 763		f 591 693	
Sumatra's Westkust	6 515 113		7 330 017		5 198 226		5 532 046	
Benkoelen	"		"		"		"	
Lampongsche districten	3 949		366		47 209		10 482	
Palembang (gouvernementsgebied)	2 647 163		2 537 535		3 055 600		2 840 505	
id. (Djambi)	720 699		458 528		724 259		567 810	
Sumatra's Oostkust	5 692 233		7 708 945		7 015 020		*d*) 15 974 168	
Riouw	5 401 532		7 910 224		9 143 440		4 758 253	
Banka	34 768		27 951		64 771		175 679	
Billiton	149 730		682 608		"		159 327	
Westerafdeeling van Borneo	4 023 054		3 530 282		7 689 332		4 116 642	
Zuider- en Oosterafd. van Borneo	739 538		1 485 586		1 350 288		1 458 802	
Celebes	8 540 020		7 906 117		6 662 296		5 852 617	
Menado	345 064		1 121 551		541 034		519 238	
Ternate	76 714		101 370		53 623		207 415	
Amboina	502 362		714 715		999 673		429 484	
Timor	64 263		75 353		2 421		35 073	
Bali	1 998 300		532 923		niet opgegev.		niet opgegev.	
	e) 114 820	f 37 654 925	*e*) 88 350	f 42 282 263	*e*) 84 750	*f*) 43 502 632		*f*) 38 111 739
					f) f 43 314 705		*f*) f 43 199 234	
		f 134 491 534		f 138 198 337		f 143 690 545		f 166 974 074
Voor gouvernementsrekening uitgevoerd:								
van Java en Madura	f 37 382 782		f 37 124 528		f 32 180 804		f 29 811 785	
van de Buitenbezittingen	"	*g*) 37 382 782	52 950	*g*) 37 177 478	"	*g*) 32 180 804	"	*g*) 29 811 785
Waarde van den algemeenen uitvoer aan goederen		f 171 874 316		f 175 375 815		f 175 871 349		f 196 785 859
	Speciën (gouden en zilveren).							
Voor particuliere rekening uitgevoerd:								
van Java en Madura	f 2 790 310		f 2 814 205		f 635 800		f 2 316 440	
van de buitenbezittingen	1 079 640	f 3 869 950	764 834	f 3 579 039	618 611	f 1 254 411	758 828	f 3 074 968
Voor gouvernementsrekening uitgevoerd:								
van Java en Madura	"		"		"		"	
van de Buitenbezittingen	"	"	"	"	"	"	"	"
Waarde van den algemeenen uitvoer aan speciën		f 3 869 950		f 3 579 039		f 1 254 411		f 3 074 968
Totaal-generaal van den algemeenen uitvoer (goederen en speciën te zamen)		f 175 744 266		f 178 954 854		f 177 125 760		f 199 860 827

d) Dit hooge cijfer is hierdoor te verklaren dat in de opgaven betreffende Sumatra's Oostkust als maatstaf voor de waardeberekening van de in 1882 uitgevoerde tabak voor de Europeesche markt f 2,15 per K.G. is aangenomen, tegen f 1,40 in 1881 en f 1 in 1880 en 1879.

e) Ongemunt goud uit de buitenbezittingen uitgevoerd, zonder dat blijkt uit welk der opgegeven gewesten.

f) Als noot *e*. Ten aanzien van de tweeërlei opgaaf over 1882 valt op te merken dat onder het cijfer van f 43 199 234 als waarde van de ter Sumatra's Oostkust uitgevoerde tabak voor de Europeesche markt begrepen is f 13 798 114 (verg. noot *d*), terwijl daarentegen in de artikelsgewijze opgaven van den uitvoer uit geheel Nederlandsch-Indië (waaraan het totaal van f 38 111 739 is ontleend) al de tabak voor de Europeesche markt slechts is uitgetrokken voor eene waarde van f 0,80 per K.G. (zie blz. 120 van het handelsverslag), zoodat de tabak van Sumatra's Oostkust in die opgaven slechts voor f 5 119 245 meetelt.

g) Ten aanzien van den gouvernements-uitvoer van kinabast zijn bij de opmaking der handelsstatistiek klaarblijkelijk vergissingen begaan. Dit product deelt namelijk in de opgegeven uitvoerwaarde slechts voor de volgende sommen: in 1879 f 78 674 (berekend naar 39 337 K.G.), in 1880 f 19 287 (voor 9 645 K.G.), in 1881 f 1220 (voor 305 K.G.), en in 1882 f 12 400 (voor 3100 K.G.), terwijl volgens andere gegevens (zie bijv. over laatstgemeld jaar bijlage OO van 't vorig verslag) de in de behandelde vier jaren voor gouvernements-rekening herwaarts verzonden hoeveelheid kinabast achtereenvolgens bedragen heeft 50 480, 45 031, 100 939 en 101 542 K.G.

Het aandeel van de stoom- en van de zeilvaart in de zooeven opgegeven in- en uitvoerwaarde kan blijken uit het volgende overzicht.

SPECIFICATIE.	Algemeene invoer				Algemeene uitvoer			
	voor rekening van particulieren		voor rekening van het Gouvernement		voor rekening van particulieren		voor rekeni g van het Gouver : ment	
	met stoom-schepen.	met zeil-schepen.	met stoom-schepen.	met zeil-schepen.	met stoom-schepen.	met zeil-schepen.	met stoom-schepen.	met zeil-schepen.
1879.								
Goederen	f 86 668 034	f 41 360 480	f 5 087 202	f 3 552 837	f 54 142 205	f 80 234 509	f 10 406 631	f 26 976 151
Ongemunt goud en zilver a)	137 940	„	„	„	„	114 820	„	„
Speciën (gouden en zilveren)	9 704 273	1 640 647	6 500 000	„	3 379 832	490 118	„	„
	f 96 510 247	f 43 001 127	f 11 587 202	f 3 552 837	f 57 522 037	f 80 839 447	f 10 406 631	f 26 976 151
	f 139 511 374		f 15 140 039		f 138 361 484		f 37 382 782	
1880.								
Goederen	f 93 351 243	f 51 869 656	f 8 813 182	f 3 701 678	f 56 385 522	f 81 726 465	f 8 943 665	f 28 233 813
Ongemunt goud en zilver	75 920	1 500	„	„	„	88 350	„	„
Speciën (gouden en zilveren)	11 874 902	300 839	3 425 000	„	3 042 217	536 822	„	„
	f 105 302 065	f 52 171 995	f 12 238 182	f 3 701 678	f 59 425 739	f 82 351 637	f 8 943 665	f 28 233 813
	f 157 474 060		f 15 939 860		f 141 777 376		f 37 177 478	
1881.								
Goederen	f 102 264 261	f 37 540 535	f 5 025 516	f 3 235 248	f 76 198 425	f 67 407 370	f 9 385 901	f 22 794 903
Ongemunt goud en zilver	42 120	1 800	„	„	„	84 750	„	„
Speciën (gouden en zilveren)	8 743 316	1 557 523	250 000	„	911 844	342 567	„	„
	f 111 049 697	f 39 099 858	f 5 275 516	f 3 235 248	f 77 110 269	f 67 834 687	f 9 385 901	f 22 794 903
	f 150 149 555		f 8 510 764		f 144 944 956		f 32 180 804	
1882.								
Goederen	f 116 712 478	f 24 920 570	f 6 475 443	f 2 089 532	f 86 306 061	f 80 668 013	f 13 355 701	f 16 456 084
Ongemunt goud en zilver	42 027	2 000	„	„	„	„	„	„
Speciën (gouden en zilveren)	9 719 819	1 300 710	1 699 500	„	2 977 293	97 675	„	„
	f 126 474 324	f 26 223 280	f 8 174 943	f 2 089 532	f 89 283 354	f 80 765 688	f 13 355 701	f 16 456 084
	f 152 697 604		f 10 264 475		f 170 049 042		f 29 811 785	

a) Zoowel in 1879 als in de drie latere jaren is geen ongemunt zilver in- of uitgevoerd. De opgegeven sommen hebben dus enkel betrekking ot ongemunt goud.

Over de laatstvermelde twee jaren vindt men in het volgende overzicht aangewezen, ten vervolge op soortgelijke opgaven in vorige verslagen, de waarde van den in- en uitvoer van en uit Nederland, vergeleken tegenover de handelsbeweging met andere landen.

	1881.		1882	
	Goederen (daaronder ook ongemunt goud en zilver).	Speciën.	Goederen (daaronder ook ongemunt goud en zilver).	Speciën.
Ingevoerd voor rekening van particulieren, van:				
Nederland	f 50 383 284	f „	f 50 646 218	f 345 000
andere landen (buiten den Oosterschen Archipel)	36 567 547	744 500	42 916 417	367 500
den Oosterschen Archipel { Singapore	38 068 570	6 409 918	39 212 621	7 003 797
den Oosterschen Archipel { Andere gedeelten (buiten Nederl. Indië)	14 829 315	3 146 421	8 901 819	3 304 232
	f 139 848 716	f 10 300 839	f 141 677 075	f 11 020 529
Ingevoerd voor rekening van het Gouvernement, van:				
Nederland	f 4 767 120	f „	f 5 279 494	f 1 699 500
andere landen (buiten den Oosterschen Archipel)	2 269 872	„	2 065 481	„
den Oosterschen Archipel { Singapore	1 223 772	250 000	1 220 000	„
den Oosterschen Archipel { Andere gedeelten (buiten Nederl. Indië)	„	„	„	„
	f 8 260 764	f 250 000	f 8 564 975	f 1 699 500
Uitgevoerd voor rekening van particulieren, naar:				
Nederland	f 47 619 579	f 602 550	f 47 788 788	f 2 300 000
Engelsch Kanaal (om orders)	12 815 072	„	16 207 633	„
andere landen (buiten den Oosterschen Archipel)	43 329 833	1 200	69 067 402	500
den Oosterschen Archipel { Singapore	35 219 481	310 303	30 091 749	593 518
den Oosterschen Archipel { Andere gedeelten (buiten Nederl. Indië)	4 706 580	340 358	3 818 502	180 950
	f 143 690 545	f 1 254 411	f 166 974 074	f 3 074 968
Uitgevoerd voor rekening van het Gouvernement, naar:				
Nederland	f 32 180 804	„	f 29 811 785	„
Singapore	„	„	„	„
	f 32 180 804	„	f 29 811 785	„

Voor verdere specificatiën wat de landen van herkomst of bestemming en wat den aard der in- en uitgevoerde goederen betreft, wordt verwezen naar bijlage JJJ. Die bijlage behandelt echter alleen het jaar 1882, omdat gelijksoortige opgaven over 1879, 1880 en 1881 reeds hare plaats hebben gevonden in de drie voorafgegane verslagen.

Vermits in de practijk bezwaren bestaan om van al de in- en uitgevoerde goederen, behalve de waarde, tevens de hoeveelheid te weten te komen, moet men zich, waar het de *totaal*uitkomsten van de handelsbeweging betreft, uitsluitend bepalen tot de *waarde*cijfers, die uit den aard der zaak, wegens het afwisselende der gemiddelde marktprijzen tusschen het eene jaar en het andere, geen goede maatstaf zijn ter beoordeeling van de toe- of afneming van het handelsverkeer. Om hieraan eenigermate te gemoet te komen wordt in een der tabellen van bijlage JJJ een vergelijkend overzicht over de hooger genoemde vier jaren opgenomen betreffende die goederen waarvan in de handelsverslagen de in- en uitgevoerde *hoeveelheden* zijn vermeld.

In bijlage KKK vindt men eenige cijfers nopens de handelsbeweging over 1883, die echter uitsluitend Java en Madura betreffen en niet den *algemeenen* in- en uitvoer, maar den ***invoer tot verbruik*** en den ***uitvoer uit het vrije verkeer*** doen kennen. Bovendien behandelen die opgaven, welke ontleend zijn aan de op Java gepubliceerd wordende maandstaten (zie eene recapitulatie over Januari t/m December in de Bijvoegsels der Javasche Courant van 5 Februari 1884) alleen de ***voornaamste*** handelsartikelen.

Aan de uitvoerige gegevens welke de jaarlijksche handelsstatistiek ten aanzien van de scheepvaartbeweging bevat, afzonderlijk voor stoomschepen, voor gewone zeilschepen en voor op inlandsche wijze getuigde zeilschepen, zijn ontleend de tabellen in bijlage LLL hierachter. Die tabellen vermelden, over het jaar 1882:

a. voor elke in de statistiek behandelde haven afzonderlijk:

1°. de inklaringen op de plaatsen van eerste aankomst in Nederlandsch-Indië uit landen daarbuiten;

2°. de uitklaringen op de plaatsen vanwaar de bodems naar buiten Nederlandsch-Indië vertrokken;

3°. de scheepvaartbeweging binnen Nederlandsch-Indië zelf met tot de ***kustvaart*** gerechtigde bodems;

b. bij samentrekking:

4°. de landen van waar de sub 1°. bedoelde bodems in Nederlandsch-Indië aankwamen en waarheen die sub 2°. bedoeld werden uitgeklaard; en

5°. de nationaliteit der aangekomen en vertrokken bodems, ook van die welke aan de kustvaart hadden deelgenomen.

De totalen van de aangehaalde bijlage LLL kunnen in verkorten vorm gerangschikt worden aldus:

A. Verkeer met landen en plaatsen buiten Nederlandsch-Indië.

WAAR DE BODEMS TE HUIS BEHOORDEN, VANWAAR ZIJ KWAMEN EN WAARHEEN ZIJ BESTEMD WAREN.	Aantal bodems.			Inhoudsgrootte (in tonnen van 1.5 M³.)		
	Stoomschepen.	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	Stoomschepen.	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.
1°. Ingeklaard bij aankomst uit landen buiten Nederlandsch-Indië.						
In Nederland te huis behoorende	64	94	„	101 934	51 002	„
„ Nederlandsch-Indië te huis behoorende	381	50	584	113 300	14 266	11 728
„ den vreemde te huis behoorende	1330	391	1220	393 072	217 439	47 682
Te zamen	1775	535	1804	608 306	282 707	59 410
In 1881 waren de totalen	1941	621	*a*) 1923	787 314	361 833	70 467
2°. Uitgeklaard bij vertrek naar landen buiten Nederlandsch-Indië.						
In Nederland te huis behoorende	52	81	„	84 448	62 777	„
„ Nederlandsch-Indië te huis behoorende	429	35	581	96 312	5 047	22 059
„ den vreemde te huis behoorende	1192	385	1341	395 642	225 417	48 807
Te zamen	1673	501	1922	576 402	293 241	70 866
In 1881 waren de totalen	1736	532	1969	636 445	298 454	71 514
3°. Landen vanwaar de sub 1°. bedoelde bodems in Nederlandsch-Indië waren aangekomen.						
AANGEKOMEN van:						
Nederland	60	67	„	90 327	32 515	„
	b) (93)	(88)	(„)	(183 331)	(70 920)	(„)
andere landen (buiten den Oosterschen Archipel)	107	373	40	125 967	230 096	2 136
	(121)	(369)	(58)	(143 122)	(235 632)	(2 112)
den Oosterschen Archipel: Singapore	1 224	58	969	298 607	14 675	33 126
	(1 303)	(100)	(1 047)	(311 032)	(29 508)	(42 723)
den Oosterschen Archipel: Andere gedeelten (buiten Ned.-Indië)	379	24	763	89 045	2 107	23 670
	(387)	(34)	(791)	(118 969)	(6 091)	(24 712)
„uit zee"	5	13	32	4 360	3 314	478
	(37)	(30)	(27)	(30 860)	(19 682)	(920)
Te zamen als boven	1 775	535	1 804	608 306	282 707	59 410
„ „ „ „	(1 941)	(621)	(1 923)	(787 314)	(361 833)	(70 467)
4°. Landen waarheen de sub 2°. bedoelde bodems bij vertrek uit Nederlandsch-Indië werden uitgeklaard.						
VERTROKKEN naar:						
Nederland	54	59	„	88 104	53 248	„
het Engelsch Kanaal (om orders)	1	93	„	593	80 355	„
andere landen (buiten den Oosterschen Archipel)	91	228	40	119 544	122 268	2 918
den Oosterschen Archipel: Singapore	1133	78	1004	264 130	18 616	41 340
den Oosterschen Archipel: Andere gedeelten (buiten Ned.-Indië)	394	43	878	104 031	18 754	26 608
Te zamen als boven	1673	501	1922	576 402	293 241	70 866

a) Verbeterde opgaaf.

b) De tusschen ( ) vermelde getallen betreffen het jaar 1881 en worden hier opgenomen ter verbetering, in verband met nader ingekomen gegevens, van de in 't vorig verslag op blz. 225 genoemde cijfers.

B. Kustvaart.

WAAR AANGEKOMEN OF VERTROKKEN EN WAAR TE HUIS BEHOORENDE.	Aantal bodems.			Inhoudsgrootte (in tonnen van 1.5 M³.).		
	Stoomschepen.	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	Stoomschepen.	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.
AANGEKOMEN:						
op Java en Madura van havens in de buitenbezittingen.	231	464	6933	112 324	88 772	38 190
in eenige buitenbezitting uit een der andere gewesten van Nederlandsch-Indië	423	396	2234	219 497	97 236	20 981
Te zamen . . .	654	860	9167	331 821	186 008	59 171
In 1881 waren de totalen . . .	a) *604	867	2361	*522 606	238 174	*32 111
VERTROKKEN:						
van Java en Madura naar havens in de buitenbezittingen.	286	420	1022	134 431	62 523	10 756
van eenige buitenbezitting naar een der andere gewesten van Nederlandsch-Indië	847	386	2304	535 742	80 238	23 275
Te zamen . . .	1133	806	3326	670 173	142 761	34 031
In 1881 waren de totalen . . .	624	*1002	2703	*502 686	*306 588	37 526
Naar gelang van de landen waar zij te huis behoorden waren de *aangekomen* bodems te verdeelen als volgt:						
in Nederland te huis behoorende	"	16	"	"	10 350	"
„ Nederlandsch-Indië te huis behoorende	b) 522	814	9032	b) 309 299	166 307	54 947
„ den vreemde te huis behoorende	c) 132	30	135	c) 22 522	9 351	4 224
Te zamen als boven . . .	654	860	9167	331 821	186 008	59 171
En de *vertrokken* bodems als volgt:						
in Nederland te huis behoorende	"	15	1	"	6 909	21
„ Nederlandsch-Indië te huis behoorende	d) 924	767	3146	d) 630 749	128 359	27 987
„ den vreemde te huis behoorende	209	24	179	39 424	7 493	6 023
Te zamen als boven . . .	1133	806	3326	670 173	142 761	34 031

a) De met een * geteekende cijfers zijn verbeterde opgaven.

b) Hieronder tellen 283 stoomschepen, metende 199 173 tonnen, die op bepaalde lijnen dienst deden. Van het vertrek en de aankomst dezer schepen is alleen aanteekening gehouden voor zooveel betreft de plaatsen van aanvang en einde der reis; van het aandoen van tusschenstations is geen melding gemaakt.

c) Hieronder 77 (Britsch-Indische) stoomschepen, metende 3 564 tonnen, die een geregelden dienst (tusschen Bengkalis en Singapore) onderhielden.

d) Hieronder tellen 339 stoomschepen, metende 212 415 tonnen, die op bepaalde lijnen dienst deden; zie overigens het slot van noot b.

§ 2. *Nederlandsch-Indische koopvaardijvloot.*

Hieronder volgt een vijfjarig overzicht van het aantal, de soort en de inhoudsgrootte der in Nederlandsch-Indië te huis behoorende schepen en vaartuigen, met uitzondering van die, welke minder dan 20 ton (30 M³.) groot zijn.

JAREN.	Stoomschepen.		Schepen.		Barken.		Brikken.		Schoeners.		Kotters.		Wangkangs, toops en andere soortgelijke vaartuigen.		TOTAAL.		Van de bedoelde schepen en vaartuigen ehoorden te huis op Java en Madura.		in de buitenbezittingen.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
1879 . .	44	27 754	4	4 730	83	38 201	24	5 984	172	14 323	14	398	1317	39 307	1658	130 697	897	82 332	761	48 365
1880 . .	50	30 237	5	8 157	88	44 542	27	6 559	175	16 037	14	398	1321	40 180	1680	146 110	914	94 550	766	51 560
1881 . .	50	29 613	3	5 701	82	40 988	23	5 271	170	16 010	9	268	1507	45 466	1844	143 317	1071	94 932	773	48 385
1882 . .	53	32 142	3	6 339	75	38 512	24	6 295	166	15 841	5	164	1277	38 973	1603	138 266	1060	93 529	543	44 737
1883 . .	61	39 973	3	6 338	69	41 203	20	5 185	152	18 620	3	93	1563	43 735	1871	155 147	1223	104 432	648	50 715

In welke gewesten de voor 1883 opgegeven 1871 schepen en vaartuigen te huis behoorden blijkt uit bijlage MMM hierachter. Die bijlage vermeldt de inhoudsgrootte in M³. en bevat tevens afzonderlijke opgaven betreffende de grootte der stoomschepen en der op Europeesche wijze getuigde zeilschepen, die krachtens de ten behoeve daarvan uitgereikte Nederlandsch-Indische zeebrieven als zeeschepen onder Nederlandsche vlag bij het bestuur bekend stonden. Dit aantal bedroeg op 31 December 1883 373, namelijk 56 stoom- en 317 zeilschepen, tegen respectievelijk

	1879.		1880.		1881.		1882.	
	Speciën (gouden en zilveren).							
Voor particuliere rekening ingevoerd:								
op Java en Madura	f 7 328 964		f 9 311 054		f 5 720 966		f 6 155 303	
in de Buitenbezittingen.	4 015 956	11 344 920	2 864 687	12 175 741	4 579 873	10 300 839	4 865 226	11 020 529
Voor gouvernementsrekening ingevoerd:								
op Java en Madura	f 6 500 000		f 3 425 000		f 250 000		f 1 699 500	
in de Buitenbezittingen.	"	6 500 000	"	3 425 000	"	250 000	"	1 699 500
Waarde van den algemeenen invoer aan speciën.		f 17 844 920		f 15 600 741		f 10 550 839		f 12 720 029
Totaal-generaal van den algemeenen invoer (goederen en speciën te zamen).		f 154 651 413		f 173 413 920		f 158 660 319		f 162 962 079

Waarde van den algemeenen uitvoer.

	1879.		1880.		1881.		1882.	
	Goederen (daaronder ook ongemunt goud en zilver).							
Voor particuliere rekening uitgevoerd van havens behoorende tot:								
Java en Madura		96 836 609		f 95 916 074		f 100 187 913		f 128 862 335
Atjeh en onderhoorigheden	f 85 543		f 39 842		f 682 763		f 591 693	
Sumatra's Westkust	6 515 113		7 330 017		5 198 226		5 532 046	
Benkoelen.	"		"		"		"	
Lampongsche districten.	3 949		366		47 209		10 482	
Palembang (gouvernementsgebied). . .	2 647 163		2 537 535		3 055 600		2 810 505	
id. (Djambi).	720 699		458 528		724 259		567 810	
Sumatra's Oostkust	5 692 233		7 708 945		7 015 020		d) 15 974 168	
Riouw	5 401 532		7 940 224		9 143 440		4 758 253	
Banka	34 768		27 951		64 771		175 679	
Billiton.	149 790		682 608		"		159 327	
Westerafdeeling van Borneo	4 023 054		3 530 282		7 689 332		4 116 642	
Zuider- en Oosterafd. van Borneo. . .	739 538		1 485 586		1 350 288		1 458 802	
Celebes.	8 540 020		7 906 117		6 662 296		5 852 617	
Menado	345 064		*1 121 551		541 034		519 238	
Ternate	76 714		401 370		53 623		207 415	
Amboina	502 362		714 715		999 673		429 484	
Timor	64 263		75 353		2 421		35 073	
Bali	1 998 300		532 923		niet opgegev.		niet opgegev.	
	e) 114 820	f 37 654 925	e) 88 350	f 42 282 263	e) 84 750	f) 43 502 632		f) 38 111 739
					f) f 43 314 705		f) f 43 199 234	
		f 134 491 534		f 138 198 337		f 143 690 545		f 166 974 074
Voor gouvernementsrekening uitgevoerd:								
van Java en Madura.	f 37 382 782		f 37 124 528		f 32 180 804		f 29 811 785	
van de Buitenbezittingen	"	g) 37 382 782	52 950	g) 37 177 478	"	g) 32 180 804	"	g) 29 811 785
Waarde van den algemeenen uitvoer aan goederen		f 171 874 316		f 175 375 815		f 175 871 349		f 196 785 859
	Speciën (gouden en zilveren).							
Voor particuliere rekening uitgevoerd:								
van Java en Madura.	f 2 790 310		f 2 814 205		f 635 800		f 2 316 140	
van de buitenbezittingen	1 079 640	f 3 869 950	764 834	f 3 579 039	618 611	f 1 254 411	758 828	f 3 074 968
Voor gouvernementsrekening uitgevoerd:								
van Java en Madura.	"		"		"		"	
van de Buitenbezittingen	"	"	"	"	"	"	"	"
Waarde van den algemeenen uitvoer aan speciën.		f 3 869 950		f 3 579 039		f 1 254 411		f 3 074 968
Totaal-generaal van den algemeenen uitvoer (goederen en speciën te zamen).		f 175 744 266		f 178 954 854		f 177 125 760		f 199 860 827

d) Dit hooge cijfer is hierdoor te verklaren dat in de opgaven betreffende Sumatra's Oostkust als maatstaf voor de waardeberekening van de in 1882 uitgevoerde tabak voor de Europeesche markt f 2,15 per K.G. is aangenomen, tegen f 1,40 in 1881 en f 1 in 1880 en 1879.

e) Ongemunt goud uit de buitenbezittingen uitgevoerd, zonder dat blijkt uit welk der opgegeven gewesten.

f) Als noot *c*. Ten aanzien van de tweeërlei opgaaf over 1882 valt op te merken dat onder het cijfer van f 43 199 234 als waarde van de ter Sumatra's Oostkust uitgevoerde tabak voor de Europeesche markt begrepen is f 13 798 114 (verg. noot *d*), terwijl daarentegen in de artikelsgewijze opgaven van den uitvoer uit geheel Nederlandsch-Indië (waaraan het totaal van f 38 111 739 is ontleend) al de tabak voor de Europeesche markt slechts is uitgetrokken voor eene waarde van f 0,80 per K.G. (zie blz. 120 van het handelsverslag), zoodat de tabak van Sumatra's Oostkust in die opgaven slechts voor f 5 119 245 meetelt.

g) Ten aanzien van den gouvernements-uitvoer van kinabast zijn bij de opmaking der handelsstatistiek klaarblijkelijk vergissingen begaan. Dit product deelt namelijk in de opgegeven uitvoerwaarde slechts voor de volgende sommen: in 1879 f 78 674 (berekend naar 39 337 K.G.), in 1880 f 19 287 (voor 9 645 K.G.), in 1881 f 1220 (voor 305 K.G.), en in 1882 f 12 400 (voor 3100 K.G.), terwijl volgens andere gegevens (zie bijv. over laatstgemeld jaar bijlage OO van 't vorig verslag) de in de behandelde vier jaren voor gouvernements-rekening herwaarts verzonden hoeveelheid kinabast achtereenvolgens bedragen heeft 50 480, 45 031, 100 939 en 101 542 K.G.

Het aandeel van de stoom- en van de zeilvaart in de zooeven opgegeven in- en uitvoerwaarde kan blijken uit het volgende overzicht.

SPECIFICATIE.	Algemeene invoer				Algemeene uitvoer			
	voor rekening van particulieren		voor rekening van het Gouvernement		voor rekening van particulieren		voor rekening van het Gouvernement	
	met stoom-schepen.	met zeil-schepen.	met stoom-schepen.	met zeil-schepen.	met stoom-schepen.	met zeil-schepen.	met stoom-schepen.	met zeil-schepen.
1879.								
Goederen	f 86 668 034	f 41 360 480	f 5 087 202	f 3 552 837	f 54 142 205	f 80 234 509	f 10 406 631	f 26 976 151
Ongemunt goud en zilver *a*)	137 940	„	„	„	„	114 820	„	„
Speciën (gouden en zilveren)	9 704 273	1 640 647	6 500 000	„	3 379 832	490 118	„	„
	f 96 510 247	f 43 001 127	f 11 587 202	f 3 552 837	f 57 522 037	f 80 839 447	f 10 406 631	f 26 976 151
	f 139 511 374		f 15 140 039		f 138 361 484		f 37 382 782	
1880.								
Goederen	f 93 351 243	f 51 869 656	f 8 813 182	f 3 701 678	f 56 385 522	f 81 726 465	f 8 943 665	f 28 233 813
Ongemunt goud en zilver	75 920	1 500	„	„	„	88 350	„	„
Speciën (gouden en zilveren)	11 874 902	300 839	3 425 000	„	3 042 217	536 822	„	„
	f 105 302 065	f 52 171 995	f 12 238 182	f 3 701 678	f 59 425 739	f 82 351 637	f 8 943 665	f 28 233 813
	f 157 474 060		f 15 939 860		f 141 777 376		f 37 177 478	
1881.								
Goederen	f 102 264 261	f 37 540 535	f 5 025 516	f 3 235 248	f 76 198 425	f 67 407 370	f 9 385 901	f 22 794 903
Ongemunt goud en zilver	42 120	1 800	„	„	„	84 750	„	„
Speciën (gouden en zilveren)	8 743 316	1 557 523	250 000	„	911 844	342 567	„	„
	f 111 049 697	f 39 099 858	f 5 275 516	f 3 235 248	f 77 110 269	f 67 834 687	f 9 385 901	f 22 794 903
	f 150 149 555		f 8 510 764		f 144 944 956		f 32 180 804	
1882.								
Goederen	f 116 712 478	f 24 920 570	f 6 475 443	f 2 089 532	f 86 306 061	f 80 668 013	f 13 355 701	f 16 456 084
Ongemunt goud en zilver	42 027	2 000	„	„	„	„	„	„
Speciën (gouden en zilveren)	9 719 819	1 300 710	1 699 500	„	2 977 293	97 675	„	„
	f 126 474 324	f 26 223 280	f 8 174 943	f 2 089 532	f 89 283 354	f 80 765 688	f 13 355 701	f 16 456 084
	f 152 697 604		f 10 264 475		f 170 049 042		f 29 811 785	

a) Zoowel in 1879 als in de drie latere jaren is geen ongemunt zilver in- of uitgevoerd. De opgegeven sommen hebben dus enkel betrekking ot ongemunt goud.

Over de laatstvermelde twee jaren vindt men in het volgende overzicht aangewezen, ten vervolge op soortgelijke opgaven in vorige verslagen, de waarde van den in- en uitvoer van en uit Nederland, vergeleken tegenover de handelsbeweging met andere landen.

	1881.		1882	
	Goederen (daaronder ook ongemunt goud en zilver).	Speciën.	Goederen (daaronder ook ongemunt goud en zilver).	Speciën.
Ingevoerd voor rekening van particulieren, van:				
Nederland	f 50 383 284	f „	f 50 646 218	f 345 000
andere landen (buiten den Oosterschen Archipel)	36 567 547	744 500	42 916 417	367 500
den Oosterschen Archipel { Singapore	38 068 570	6 409 918	39 212 621	7 003 797
den Oosterschen Archipel { Andere gedeelten (buiten Nederl. Indië).	14 829 315	3 146 421	8 901 819	3 304 232
	f 139 848 716	f 10 300 839	f 141 677 075	f 11 020 529
Ingevoerd voor rekening van het Gouvernement, van:				
Nederland	f 4 767 120	f „	f 5 279 494	f 1 699 500
andere landen (buiten den Oosterschen Archipel)	2 269 872	„	2 065 481	„
den Oosterschen Archipel { Singapore	1 223 772	250 000	1 220 000	„
den Oosterschen Archipel { Andere gedeelten (buiten Nederl. Indië).	„	„	„	„
	f 8 260 764	f 250 000	f 8 564 975	f 1 699 500
Uitgevoerd voor rekening van particulieren, naar:				
Nederland	f 47 619 579	f 602 550	f 47 788 788	f 2 300 000
Engelsch Kanaal (om orders)	12 815 072	„	16 207 633	„
andere landen (buiten den Oosterschen Archipel)	43 329 833	1 200	69 067 402	500
den Oosterschen Archipel { Singapore	35 219 481	310 303	30 091 749	593 518
den Oosterschen Archipel { Andere gedeelten (buiten Nederl. Indië).	4 706 580	340 358	3 818 502	180 950
	f 143 690 545	f 1 254 411	f 166 974 074	f 3 074 968
Uitgevoerd voor rekening van het Gouvernement, naar:				
Nederland	f 32 180 804	„	f 29 811 785	„
Singapore	„	„	„	„
	f 32 180 804	„	f 29 811 785	„

Voor verdere specificatiën wat de landen van herkomst of bestemming en wat den aard der in- en uitgevoerde goederen betreft, wordt verwezen naar bijlage JJJ. Die bijlage behandelt echter alleen het jaar 1882, omdat gelijksoortige opgaven over 1879, 1880 en 1881 reeds hare plaats hebben gevonden in de drie voorafgegane verslagen.

Vermits in de practijk bezwaren bestaan om van al de in- en uitgevoerde goederen, behalve de waarde, tevens de hoeveelheid te weten te komen, moet men zich, waar het de *totaal*uitkomsten van de handelsbeweging betreft, uitsluitend bepalen tot de *waarde*cijfers, die uit den aard der zaak, wegens het afwisselende der gemiddelde marktprijzen tusschen het eene jaar en het andere, geen goede maatstaf zijn ter beoordeeling van de toe- of afneming van het handelsverkeer. Om hieraan eenigermate te gemoet te komen wordt in een der tabellen van bijlage JJJ een vergelijkend overzicht over de hooger genoemde vier jaren opgenomen betreffende die goederen waarvan in de handelsverslagen de in- en uitgevoerde *hoeveelheden* zijn vermeld.

In bijlage KKK vindt men eenige cijfers nopens de handelsbeweging over 1883, die echter uitsluitend Java en Madura betreffen en niet den *algemeenen* in- en uitvoer, maar den ***invoer tot verbruik*** en den ***uitvoer uit het vrije verkeer*** doen kennen. Bovendien behandelen die opgaven, welke ontleend zijn aan de op Java gepubliceerd wordende maandstaten (zie eene recapitulatie over Januari t/m December in de Bijvoegsels der Javasche Courant van 5 Februari 1884) alleen de *voornaamste* handelsartikelen.

Aan de uitvoerige gegevens welke de jaarlijksche handelsstatistiek ten aanzien van de scheepvaartbeweging bevat, afzonderlijk voor stoomschepen, voor gewone zeilschepen en voor op inlandsche wijze getuigde zeilschepen, zijn ontleend de tabellen in bijlage LLL hierachter. Die tabellen vermelden, over het jaar 1882:

a. voor elke in de statistiek behandelde haven afzonderlijk:

1°. de inklaringen op de plaatsen van eerste aankomst in Nederlandsch-Indië uit landen daarbuiten;

2°. de uitklaringen op de plaatsen vanwaar de bodems naar buiten Nederlandsch-Indië vertrokken;

3°. de scheepvaartbeweging binnen Nederlandsch-Indië zelf met tot de ***kustvaart*** gerechtigde bodems;

b. bij samentrekking:

4°. de landen van waar de sub 1°. bedoelde bodems in Nederlandsch-Indië aankwamen en waarheen die sub 2°. bedoeld werden uitgeklaard; en

5°. de nationaliteit der aangekomen en vertrokken bodems, ook van die welke aan de kustvaart hadden deelgenomen.

De totalen van de aangehaalde bijlage LLL kunnen in verkorten vorm gerangschikt worden aldus:

A. Verkeer met landen en plaatsen buiten Nederlandsch-Indië.

WAAR DE BODEMS TE HUIS BEHOORDEN, VANWAAR ZIJ KWAMEN EN WAARHEEN ZIJ BESTEMD WAREN.	Aantal bodems.			Inhoudsgrootte (in tonnen van 1.5 M³.)		
	Stoomschepen.	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	Stoomschepen.	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.
1°. *Ingeklaard bij aankomst uit landen buiten Nederlandsch-Indië.*						
In Nederland te huis behoorende	64	94	„	101 934	51 002	„
„ Nederlandsch-Indië te huis behoorende	381	50	584	113 300	14 266	11 728
„ den vreemde te huis behoorende	1330	391	1220	393 072	217 439	47 682
Te zamen . . .	1775	535	1804	608 306	282 707	59 410
In 1881 waren de totalen . . .	1941	621	*a*) 1923	787 314	361 833	70 467
2°. *Uitgeklaard bij vertrek naar landen buiten Nederlandsch-Indië.*						
In Nederland te huis behoorende	52	81	„	84 448	62 777	„
„ Nederlandsch-Indië te huis behoorende	429	35	581	96 312	5 047	22 059
„ den vreemde te huis behoorende	1192	385	1341	395 642	225 417	48 807
Te zamen . . .	1673	501	1922	576 402	293 241	70 866
In 1881 waren de totalen . . .	1736	532	1969	636 445	298 454	71 514
3°. *Landen vanwaar de sub 1°. bedoelde bodems in Nederlandsch-Indië waren aangekomen.*						
AANGEKOMEN van:						
Nederland.	60	67	„	90 327	32 515	„
	b) (93)	(88)	(„)	(183 331)	(70 920)	(„)
andere landen (buiten den Oosterschen Archipel) . .	107	373	40	125 967	230 096	2 136
	(121)	(369)	(58)	(143 122)	(235 632)	(2 112)
den Oosterschen Archipel: Singapore.	1 224	58	969	298 607	14 675	33 126
	(1 303)	(100)	(1 047)	(311 032)	(29 508)	(42 723)
den Oosterschen Archipel: Andere gedeelten (buiten Ned.-Indië).	379	24	763	89 045	2 107	23 670
	(387)	(34)	(791)	(118 969)	(6 091)	(24 712)
„ uit zee".	5	13	32	4 360	3 314	478
	(37)	(30)	(27)	(30 860)	(19 682)	(920)
Te zamen als boven . . .	1 775	535	1 804	608 306	282 707	59 410
„ „ „ „ . . .	(1 941)	(621)	(1 923)	(787 314)	(361 833)	(70 467)
4°. *Landen waarheen de sub 2°. bedoelde bodems bij vertrek uit Nederlandsch-Indië werden uitgeklaard.*						
VERTROKKEN naar:						
Nederland.	54	59	„	88 104	53 248	„
het Engelsch Kanaal (om orders)	1	93	„	593	80 355	„
andere landen (buiten den Oosterschen Archipel) . .	91	228	40	119 544	122 268	2 918
den Oosterschen Archipel: Singapore	1133	78	1004	264 130	18 616	41 340
den Oosterschen Archipel: Andere gedeelten (buiten Ned.-Indië)	394	43	878	104 031	18 754	26 608
Te zamen als boven . . .	1673	501	1922	576 402	293 241	70 866

a) Verbeterde opgaaf.

b) De tusschen ( ) vermelde getallen betreffen het jaar 1881 en worden hier opgenomen ter verbetering, in verband met nader ingekomen gegevens, van de in 't vorig verslag op blz. 225 genoemde cijfers.

B. Kustvaart.

WAAR AANGEKOMEN OF VERTROKKEN EN WAAR TE HUIS BEHOORENDE.	Aantal bodems.			Inhoudsgrootte (in tonnen van 1.5 M³.).		
	Stoomschepen.	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	Stoomschepen.	Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.	Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.
AANGEKOMEN:						
op Java en Madura van havens in de buitenbezittingen.	231	464	6933	112 324	88 772	38 190
in eenige buitenbezitting uit een der andere gewesten van Nederlandsch-Indië	423	396	2234	219 497	97 236	20 981
Te zamen . . .	654	860	9167	331 821	186 008	59 171
In 1881 waren de totalen . . .	a) *604	867	2361	*522 606	238 174	*32 111
VERTROKKEN:						
van Java en Madura naar havens in de buitenbezittingen.	286	420	1022	134 431	62 523	10 756
van eenige buitenbezitting naar een der andere gewesten van Nederlandsch-Indië	847	386	2304	535 742	80 238	23 275
Te zamen . . .	1133	806	3326	670 173	142 761	34 031
In 1881 waren de totalen . . .	624	*1002	2703	*502 686	*306 588	37 526
Naar gelang van de landen waar zij te huis behoorden waren de *aangekomen* bodems te verdeelen als volgt:						
in Nederland te huis behoorende	〃	16	〃	〃	10 350	〃
〃 Nederlandsch-Indië te huis behoorende	b) 522	814	9032	b) 309 299	166 307	54 947
〃 den vreemde te huis behoorende	c) 132	30	135	c) 22 522	9 351	4 224
Te zamen als boven . . .	654	860	9167	331 821	186 008	59 171
En de *vertrokken* bodems als volgt:						
in Nederland te huis behoorende	〃	15	1	〃	6 909	21
〃 Nederlandsch-Indië te huis behoorende	d) 924	767	3146	d) 630 749	128 359	27 987
〃 den vreemde te huis behoorende	209	24	179	39 424	7 493	6 023
Te zamen als boven . . .	1133	806	3326	670 173	142 761	34 031

a) De met een * geteekende cijfers zijn verbeterde opgaven.

b) Hieronder tellen 283 stoomschepen, metende 199 173 tonnen, die op bepaalde lijnen dienst deden. Van het vertrek en de aankomst dezer schepen is alleen aanteekening gehouden voor zooveel betreft de plaatsen van aanvang en einde der reis; van het aandoen van tusschenstations is geen melding gemaakt.

c) Hieronder 77 (Britsch-Indische) stoomschepen, metende 3 564 tonnen, die een geregelden dienst (tusschen Bengkalis en Singapore) onderhielden.

d) Hieronder tellen 339 stoomschepen, metende 212 415 tonnen, die op bepaalde lijnen dienst deden; zie overigens het slot van noot b.

§ 2. *Nederlandsch-Indische koopvaardijvloot.*

Hieronder volgt een vijfjarig overzicht van het aantal, de soort en de inhoudsgrootte der in Nederlandsch-Indië te huis behoorende schepen en vaartuigen, met uitzondering van die, welke minder dan 20 ton (30 M³.) groot zijn.

JAREN.	Stoomschepen.		Schepen.		Barken.		Brikken.		Schoeners.		Kotters.		Wangkangs, toops en andere soortgelijke vaartuigen.		TOTAAL.		Van de bedoelde schepen en vaartuigen behoorden te huis: op Java en Madura.		in de buitenbezittingen.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
1879 . .	44	27 754	4	4 730	83	38 201	24	5 984	172	14 323	14	398	1317	39 307	1658	130 697	897	82 332	761	48 365
1880 . .	50	30 237	5	8 157	88	44 542	27	6 559	175	16 037	14	398	1321	40 180	1680	146 110	914	94 550	766	51 560
1881 . .	50	29 613	3	5 701	82	40 988	23	5 271	170	16 010	9	268	1507	45 466	1844	143 317	1071	94 932	773	48 385
1882 . .	53	32 142	3	6 339	75	38 512	24	6 295	166	15 841	5	164	1277	38 973	1603	138 266	1060	93 529	543	44 737
1883 . .	61	39 973	3	6 338	69	41 203	20	5 185	152	18 620	3	93	1563	43 735	1871	155 147	1223	104 432	648	50 715

In welke gewesten de voor 1883 opgegeven 1871 schepen en vaartuigen te huis behoorden blijkt uit bijlage MMM hierachter. Die bijlage vermeldt de inhoudsgrootte in M³. en bevat tevens afzonderlijke opgaven betreffende de grootte der stoomschepen en der op Europeesche wijze getuigde zeilschepen, die krachtens de ten behoeve daarvan uitgereikte Nederlandsch-Indische zeebrieven als zeeschepen onder Nederlandsche vlag bij het bestuur bekend stonden. Dit aantal bedroeg op 31 December 1883 373, namelijk 56 stoom- en 317 zeilschepen, tegen respectievelijk

INHOUD

VAN HET

VERSLAG BETREFFENDE NEDERLANDSCH (OOST-) INDIË VAN 1884.

[5. 3.]

BIJLAGE A n°. I—IX.

(Zie blz. 1 van het verslag.)

STATISTIEK betreffende de bevolking van Nederlandsch-Indië over 1882.

N°. 1. ALGEMEEN OVERZICHT van de sterkte der bevolking van Nederlandsch-Indië (met uitzondering

GEWESTEN.	Oppervlakte in vierkante geographische mijlen (meerendeels volgens topographische opmetingen).	EUROPEANEN.		CHINEEZEN.		ARABIEREN.		ANDERE VREEMDE OOSTERLINGEN.	
		Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.
Java en Madura.									
Bantam	150.8	320	180	1 496	798	24	18	3	3
Batavia	126.8	7 957	4 410	72 035	38 896	1 205	753	164	90
Krawang	84.0	215	128	3 800	1 981	57	31	»	»
Preanger regentschappen	385.8	1 122	655	2 983	1 740	c) 66	c) 41	18	9
Cheribon	122.7	951	526	15 809	8 666	1 212	749	96	65
Tagal	69.0	662	372	6 360	3 266	311	189	11	8
Pekalongan	32.5	495	258	5 121	2 736	697	344	40	19
Samarang	94.2	5 054	2 649	16 136	8 587	735	396	1 104	594
Japara	56.6	585	334	10 320	5 135	77	40	41	13
Rembang	136.4	660	385	17 025	8 338	261	158	50	27
Soerabaija	109.5	6 667	3 562	d) 13 913	7 819	2 085	1 109	465	231
Pasoeroean	97.2	1 622	881	5 576	2 965	832	443	70	30
Probolinggo	62.9	797	470	2 569	1 339	374	228	»	»
Bezoeki	158.7	651	379	1 299	702	1 108	566	»	»
Banjoemas	101.0	583	305	3 982	2 146	14	9	70	33
Bagelen	62.3	576	316	2 922	1 586	»	»	e) 75	e) 53
Kadoe	37.2	624	299	5 559	2 951	91	42	7	5
Djokjokarta	56.1	1 530	1 030	f) 2 888	f) 1 739	167	89	18	11
Soerakarta	113.1	2 253	1 309	6 731	3 834	67	47	222	137
Madioen	117.9	658	393	3 506	1 908	»	»	»	»
Kediri	122.8	1 071	619	7 290	4 091	»	»	»	»
Madura	96.0	482	238	3 937	2 024	1 378	718	167	89
Te zamen	2393.5	35 535	19 698	211 257	113 247	10 761	5 970	2 621	1 417
Buitenbezittingen (zie blz. 4 en 5 van dezen staat)	....	8 203	4 475	140 571	104 641	5 108	2 490	4 660	3 824
Totaal-generaal	....	43 738	24 173	351 828	217 888	15 869	8 460	7 281	5 241

van het personeel van leger en vloot) bij het eind van 1882, vergeleken met hetzelfde tijdstip van 1881.

INLANDERS. Totaal.	INLANDERS. Waaronder van het mannelijk geslacht.	Alzoo te zamen op 31 December 1882.	Volgens het vorig verslag bedroeg het cijfer op 31 December 1881.	Alzoo in 1882 meer. *a)*	Alzoo in 1882 minder. *b)*
560 660	278 767	562 503	567 288	»	4 785
838 015	417 450	919 376	910 763	8 613	»
277 501	136 262	281 573	290 292	»	8 719
1 563 804	747 335	1 567 993	1 612 941	»	44 948
1 267 526	612 748	1 285 594	1 318 823	»	33 229
938 910	462 054	946 254	949 602	»	3 348
516 690	250 745	523 043	520 501	2 542	»
1 264 760	610 961	1 287 789	1 271 891	15 898	»
810 483	388 308	821 506	827 091	»	5 585
1 078 784	528 840	1 096 780	1 076 711	20 069	»
1 718 675	832 871	1 741 805	1 734 733	7 072	»
742 280	363 852	750 380	740 058	10 322	»
508 878	249 897	512 618	488 900	23 718	»
535 882	262 696	538 940	526 121	12 819	»
1 041 756	510 645	1 046 405	1 034 687	11 718	»
1 278 813	630 478	1 282 386	1 280 891	1 495	»
711 257	348 830	717 538	717 323	215	»
469 916	225 705	474 519	468 624	5 895	»
996 269	482 774	1 005 542	993 387	12 155	»
1 000 896	491 676	1 005 060	1 010 323	»	5 263
794 011	394 529	802 372	788 125	14 247	»
1 083 510	533 483	1 089 474	959 538	129 936	»
19 999 276	9 760 906	20 259 450	20 088 613	276 714	105 877
				Alzoo in 't geheel in 1882 meer 170 837=0,85 pct.	

AANMERKINGEN.

a) De vermeerdering was in sommige gewesten weder niet of niet uitsluitend het gevolg van werkelijke toeneming van het zielental, maar moet grootendeels worden toegeschreven, inzonderheid wat Madura betreft, aan meer volledigheid in de bijeengebrachte opgaven.

b) De verminderingen moeten, behalve voor Madioen, worden toegeschreven aan meer sterfgevallen dan geboorten tengevolge van de in 1882 geheerscht hebbende koortsen en cholera. In Madioen werd de vermindering veroorzaakt door de omstandigheid dat het getal naar elders vertrokken personen dat der van elders gekomenen heeft overtroffen.

c) De vermindering van het aantal Arabieren in de Preanger regentschappen is het gevolg van de verwijdering uit dat gewest (verg. het verslag van 1882 blz. 61) van onderscheidene tot dien landaard behoorende personen die zich op onwettige wijze aldaar hadden nedergezet.

d) In 't vorig verslag waren voor Soerabaija 100 Chineezen te min opgegeven.

e) In 't vorig verslag waren nog andere personen dan Afrikanen onder de hierbedoelde categorie medegeteld. Die rangschikking was echter minder juist. Men had, evenals nu is geschied, in deze rubriek voor Bagelen enkel Afrikanen moeten opnemen.

f) Verbeterde opgaaf. Het cijfer in 't vorig verslag was te laag.

De bevolking der drie hoofdplaatsen van Java wordt opgegeven bij het eind van 1882 te hebben bedragen als volgt:

	Europeanen.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde oosterlingen.	Inlanders.	Te zamen.
Batavia (stad en voorsteden) . .	5 981	24 030	1 032	147	65 799	96 989
Samarang (hoofdplaats)	3 391	9 825	621	862	51 116	65 815
Soerabaija (idem)	5 420	6 962	1 242	336	107 087	121 047

GEWESTEN.	Oppervlakte in vierkante geographische mijlen (meerendeels volgens zeer globale gegevens).	EUROPEANEN.		CHINEEZEN.		ARABIEREN.		ANDERE VREEMDE OOSTERLINGEN.	
		Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.	Totaal.	Waaronder van het mannelijk geslacht.
Buitenbezittingen.									
Sumatra's Westkust:									
Padangsche Benedenlanden	2 200.6	960	496	3 298	1 952	135	79	575	386
Padangsche Bovenlanden		399	231	503	344	19	9	189	123
Tapanoli		206	128	833	521	1	»	139	101
Benkoelen	455.6	148	88	606	315	22	13	8	5
Lampongsche districten	475.0	71	42	246	153	29	19	7	7
Palembang	2 558.4	303	165	4 370	2 695	2 080	948	137	80
Sumatra's Oostkust	768.6	540	436	33 459	31 765	*f*) 18	*f*) 17	*f*) 1 843	*f*) 1 552
Atjeh en onderhoorigheden	928.0	196	160	3 165	2 814	547	114	1 211	1 204
Riouw » »	825.4	165	84	23 194	20 056	8	6	150	112
Banka	237.0	204	109	20 495	13 863	145	78	12	10
Billiton	119.0	78	43	7 865	6 948	»	»	*k*) 11	*k*) 10
Westerafdeeling van Borneo	2 805.9	263	138	27 200	17 004	*l*) 573	*l*) 339	298	181
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	6 567.8	530	272	2 843	1 549	435	233	52	34
Celebes en onderhoorigheden	2 149.9	1 485	735	4 336	1 947	237	138	»	»
Menado, afd. Minahassa	1 267.2	586	290	2 431	1 179	81	56	»	»
Menado, » Gorontalo		39	21	182	108	42	27	»	»
Amboina	890.2	1 493	738	557	265	326	172	14	5
Ternate	4 339.7	*w*) 290	*w*) 161	464	238	93	51	»	»
Timor en onderhoorigheden	1 042.6	204	111	1 064	559	112	64	»	»
Bali en Lombok, gouvernementsafdn. Boeleleng en Djembrana	190.0	43	27	425	366	205	127	*aa*) 14	*aa*) 14
Bali en Lombok, vorstenrijken (opgaaf 1880)		»	»	3 035	?	*bb*) ?	?	*bb*) ?	?
Te zamen	27 820.9	8 203	4 475	140 571	104 641	5 108	2 490	4 660	3 824

INLANDERS. *a*)					AANMERKINGEN.
Cijfers die als tamelijk nauwkeurig kunnen worden aangemerkt.	Cijfers bij benadering verkregen.	Cijfers berustende op loutere gissing.	Te zamen.	Volgens het vorig verslag bedroeg het cijfer der inlanders op 31 Dec. 1881.	
b) 289 987	»	»	*b*) 289 987	289 987	
b) 647 020	»	»	*b*) 647 020	647 020	
b) 171 712	»	»	*b*) 171 712	171 712	
»	143 700	*c*) 1 500	145 200	145 400	
130 142	»	»	130 142	128 9[illegible]9	
d) 528 215	»	*e*) 76 000	*d*) 604 215	*d*) 604 472	
»	»	140 000	140 000	112 969	
»	*g*) 29 300	*g*) 445 000	*g*) 474 300	474 300	
»	26 700	*h*) 55 000	81 700	*i*) 81 900	
50 021	»	»	50 021	49 415	
24 256	»	»	24 256	24 181	
m) 109 100	*n*) 238 600	»	347 700	334 747	
o) 350 734	*p*) 102 400	*q*) 136 000	589 134	589 984	
»	*r*) 379 000	»	379 000	372 200	
133 670	»	*s*) 85 000	218 670	217 205	
»	98 000	*t*) 221 000	319 000	318 000	
u) 89 190	»	*v*) 214 000	303 190	279 063	
»	*x*) 4000	*ij*) 95 300	99 300	101 100	
»	»	*z*)	?	?	
»	97 700	»	97 700	95 900	
»	»	1 240 000 *cc*)	1 240 000	1 240 000	
dd)	*dd*)	*dd*)	*dd*)	*dd*)	

a) Hoevelen tot het mannelijk geslacht behooren, is niet op te geven.

b) Bij gemis aan latere meer juiste gegevens zijn de cijfers van 1881 behouden.

c) Bevolking van het eiland Engano. De vroegere schatting van 6000 zielen wordt veel te hoog geacht.

d) Onder de opgaaf in 't vorig verslag waren voor de onderafdeeling Lematang-oeloe 6000 zielen te veel begrepen.

e) Bevolking van het rijk Djambi (waaronder 537 gouvernements-onderdanen op de hoofdplaats).

f) De groote afwijking van de opgaaf in 't vorig verslag betreft de afdeeling Deli, waar, ten gevolge van het gedurig heen en weer trekken der niet-Chineesche vreemde oosterlingen, de mutatiën onder deze categorie van personen niet kunnen worden bijgehouden.

g) Bij gemis aan nadere gegevens is de bestaande raming behouden, namelijk 29 300 voor de afdeeling Groot-Atjeh en 445 000 voor de onderhoorigheden (Westkust 75 000, Noordkust 292 000 en Oostkust 78 000).

h) Hieronder, evenals in 't vorig verslag, 4000 en 12 000 zielen voor de afdeelingen Battam en Poeloe Toedjoe, 35 000 voor het landschap Indragiri, en bovendien (waarop in 't vorig verslag niet was gerekend) 4000 voor de landschappen Mandah en Reteh.

i) Aangevuld met de opgaven betreffende Mandah en Reteh (zie het slot der voorgaande aanmerking).

k) Hieronder 8 Afrikanen.

l) De vorige opgaaf was te hoog.

m) Dit cijfer betreft de Maleijers en Boegineezen.

n) „ „ „ „ Dajaks.

o) De opgaaf betreft de afdeelingen Bandjermasin en ommelanden, Martapoera en Amoenthai.

p) Als voren de afdeeling Doessoen- en Dajaklanden en de afdeeling Sampit.

q) Als voren de afdeeling Koetei en de Oostkust van Borneo.

r) Onvolledig cijfer door het ontbreken van opgaven nopens de verschillende vorstenrijken.

s) Bevolking van de Sangi- en Talaut-eilanden.

t) Hiervan 197 000 zielen voor de Tomini-landen en 24 000 voor de noordkust van Celebes.

u) De opgaaf betreft de afdeelingen Amboina, Saparoea en Banda.

v) Betreft de overige afdeelingen. Omtrent het getal Alfoeren kunnen geen cijfers worden verstrekt.

w) Verbeterde opgaaf. Het cijfer in 't vorig verslag was te laag.

x) De opgaaf betreft alleen de inlanders die rechtstreeksche onderdanen zijn van het Gouvernement.

ij) Onderdanen der sultans van Ternate (61 200), Tidore (32 500) en Batjan (1600).

z) Omtrent het zielental der inlandsche bevolking kunnen geen cijfers worden medegedeeld, behalve wat betreft het gedeelte dat als Christenen gerekend wordt en, volgens de opgaven over 1882, 27 651 bedroeg.

aa) In 't vorig verslag werd een veel hooger cijfer opgegeven. Het belangrijk verschil vindt men niet toegelicht.

bb) Voor de Balische vorstenrijken vindt men het getal Arabieren niet afzonderlijk vermeld. Het aantal Arabieren te zamen met dat der niet-inheemsche inlanders bedroeg 16 100.

cc) Uit het verslag van 1882 kan blijken hoedanig dit totaal over de verschillende rijken verdeeld is.

dd) Wegens de onvolledigheid der opgaven wordt hier geen totaal uitgetrokken.

N°. II. VERDEELING van de Europeesche en met deze

GEWESTEN.	PERSONEN — Europa.																							
	Nederland.		Groot-Brittannië.		België.		Frankrijk.		Spanje.		Portugal.		Zweden en Noorwegen.		Denemarken.		Duitschland.		Zwitserland.		Italië.		Oostenrijk-Hongarije.	
	M. 2)	V. 3)	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Java en Madura.																								
Bantam	45	17	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6	»	1	1	»	»	»	»
Batavia	1 105	762	58	23	31	7	120	40	»	»	»	»	2	»	1	»	99	33	21	»	9	»	7	»
Krawang.	14	2	2	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	2	2	»	»	»	»	»	»
Preanger regentschappen	172	58	»	1	4	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	25	2	»	»	6	4	2	»
Cheribon	116	56	1	»	»	»	2	1	»	»	»	»	»	»	»	»	6	»	1	»	»	»	»	»
Tagal	65	16	3	»	2	3	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	11	2	7	2	»	»	»	»
Pekalongan	55	15	2	1	»	»	2	»	»	»	»	»	1	»	»	»	3	1	»	»	»	»	1	»
Samarang	548	215	16	11	9	4	21	4	»	»	»	»	»	»	1	»	53	11	6	1	3	»	2	1
Japara.	60	23	1	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6	1	»	»	1	»	»	1
Rembang.	80	40	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	2	1	»	»	»	»	»
Soerabaija	751	334	28	8	9	6	11	5	»	»	»	»	2	»	1	»	55	8	18	»	5	»	1	»
Pasoeroean	227	76	5	2	1	»	1	»	»	»	»	»	»	»	2	3	16	4	2	2	»	»	1	1
Probolinggo	114	43	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»
Bezoeki	94	34	3	»	2	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	4	»	»	»	»	»	»	»
Banjoemas	56	18	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	1	»	»	»	»	»	»
Bagelen	84	43	»	1	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	1	1	»	»	»	»	»
Kadoe.	53	32	»	»	3	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	10	2	3	»	»	»	»	»
Djokjokarta	114	25	1	»	2	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	9	»	»	»	»	»	»	»
Soerakarta	146	39	2	»	2	»	3	»	1	»	»	»	»	»	»	»	21	3	2	»	»	»	1	»
Madioen	92	25	»	»	4	»	»	1	»	»	»	»	»	»	3	»	12	2	3	»	»	»	»	»
Kediri.	154	41	3	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	21	8	2	1	»	»	1	»
Madura	28	11	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	2	»	»	»	»	»
Te zamen . . .	4 173	1 925	126	47	71	21	169	52	1	»	»	»	6	»	9	3	371	83	70	7	24	4	16	3

1) Onder deze rubriek zijn alleen gerangschikt Christen- en Joodsche Aziaten, met uitzondering evenwel, wat de in Nederlandsch-Indië geborenen betreft, van Christen-inlanders, en verder in 't algemeen van Moorsche en Chineesche Christenen.

gelijkgestelde bevolking naar het geboorteland.

GEBOREN IN:																									
								Azië. 1)								Amerika.									
Rusland.		Europeesch Turkije.		Donau-vorstendommen en Montenegro.		Griekenland.		Nederlandsch-Indië.		Armenië.		Perzië.		Overig Azië.		Noord-		Zuid-		Afrika.		Australië.		TOTAAL.	
M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
»	»	»	»	»	»	»	»	124	120	»	»	»	»	1	»	2	2	1	»	»	»	»	»	180	140
2	»	»	»	»	»	»	»	2 903	2 656	24	23	5	»	»	3	»	»	»	»	22	»	1	»	4 410	3 547
»	»	»	»	»	»	»	»	106	82	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	1	»	»	128	87
1	»	»	»	»	»	»	»	442	398	1	»	»	»	2	3	»	»	»	»	»	»	»	»	655	467
»	»	»	»	»	»	»	»	396	368	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»	526	425
»	»	»	»	»	»	»	»	277	260	5	6	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	372	290
»	»	»	»	»	»	»	»	192	220	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	258	237
1	»	»	»	»	»	»	»	1 937	2 127	3	»	7	»	1	»	2	»	»	»	39	31	»	»	2 649	2 405
»	»	»	»	»	»	»	»	252	226	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	13	»	»	»	334	251
»	»	»	»	»	»	»	»	298	233	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	385	275
»	»	3	»	»	1	»	»	2 647	2 728	11	3	9	1	6	4	3	3	1	»	1	3	»	1	3 562	3 105
»	1	»	»	»	»	»	»	615	652	10	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	881	741
»	»	»	»	»	»	»	»	352	282	»	»	»	»	»	2	1	»	»	»	1	»	»	»	470	327
»	»	»	»	»	»	»	»	274	238	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	379	272
»	»	»	»	»	»	»	»	243	258	»	»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	305	278
»	»	»	»	»	»	»	»	223	215	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	316	260
1	»	»	»	»	»	»	»	228	290	»	»	1	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	299	325
»	»	»	»	»	»	»	»	902	475	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 030	500
»	»	»	»	»	»	»	»	1 118	900	»	»	»	»	»	»	2	1	»	»	11	1	»	»	1 309	944
1	»	»	»	»	»	»	»	277	237	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	393	265
»	»	»	»	»	»	»	»	432	402	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	619	452
»	»	»	»	»	»	»	»	20[illegible]	233	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	238	244
6	1	3	»	»	1	»	»	14 444	13 600	62	32	22	2	14	12	11	6	5	1	94	36	1	1	19 698	15 837

2) Personen van het mannelijk geslacht (volwassenen en kinderen te zamen).

3) " " " vrouwelijk " " " " " "

GEWESTEN.	PERSONEN																							
	Europa.																							
	Nederland.		Groot-Brittannië.		België.		Frankrijk.		Spanje.		Portugal.		Zweden en Noorwegen.		Denemarken.		Duitschland.		Zwitserland.		Italië.		Oostenrijk-Hongarije.	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Buitenbezittingen.																								
Sumatra's Westkust:																								
Padangsche Benedenlanden	73	34	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5	»	»	»	»	»	"	»
Padangsche Bovenlanden	60	31	1	»	»	1	2	»	»	1	»	»	»	"	»	»	17	1	3	»	»	»	1	»
Tapanoli	24	11	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	18	11	»	1	»	»	1	»
Benkoelen	15	6	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	"	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»
Lampongsche districten	8	1	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Palembang	31	19	»	1	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	»	1	»	»	"	»	»
Oostkust van Sumatra	156	20	36	9	»	»	10	2	»	»	»	»	»	»	4	2	110	10	25	3	5	»	4	»
Atjeh en onderhoorigh.	107	15	2	1	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	2	»	»	»	»	»	»
Riouw en onderhoorigh.	30	12	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Banka	26	16	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»
Billiton	18	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	"	»	»	»
Westerafd. van Borneo	36	19	2	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	1	»	»	»	»	»
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	46	16	2	»	1	1	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	12	6	4	»	»	»	»	»
Celebes en onderhoorigh.	89	37	2	1	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	24	4	1	»	»	»	»	»
Menado afd. Minahassa.	52	40	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7	»	1	»	»	»	»	»
Menado » Gorontalo.	8	3	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»
Amboina	54	23	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5	»	1	»	»	»	»	»
Ternate	35	16	2	»	1	»	1	»	»	»	»	»	2	»	»	»	6	1	»	»	»	»	»	»
Timor en onderhoorigh.	22	15	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Bali en Lombok (alleen de gouvernementsafdeelingen Boeleleng en Djembrana)	5	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	"	»	»	»	»
Te zamen	895	339	48	12	8	2	21	2	»	1	»	»	3	»	4	2	217	35	37	4	5	»	6	»
Totaal voor geheel Nederlandsch-Indië	5 068	2 264	174	59	79	23	190	54	1	1	»	»	9	»	13	5	588	118	107	11	29	4	22	3

GEBOREN IN:																									
								Azië. 1)								Amerika.									
Rusland.		Europeesch Turkije.		Donau-vorstendommen en Montenegro.		Griekenland.		Nederlandsch-Indië.		Armenië.		Perzië.		Overig Azië.		Noord-		Zuid-		Afrika.		Australië.		Totaal.	
M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
»	»	»	»	»	»	»	»	416	430	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	496	464
»	»	»	»	»	»	»	»	143	134	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	3	»	231	168
»	»	»	»	»	»	»	»	85	55	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	128	78
»	»	»	»	»	»	»	»	71	54	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	88	60
»	»	»	»	»	»	»	»	33	38	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	42	29
»	»	»	»	»	»	»	»	127	118	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	165	138
»	»	»	»	»	»	»	»	70	56	1	»	»	»	13	2	1	»	1	»	»	»	»	»	436	104
»	»	»	»	»	»	»	»	43	18	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	2	»	»	»	160	36
»	»	»	»	»	»	»	»	50	62	1	»	»	»	2	7	»	»	»	»	»	»	»	»	84	81
»	»	»	»	»	»	»	»	77	77	»	»	»	»	3	2	»	»	»	»	»	»	»	»	109	95
»	»	»	»	»	"	»	»	25	31	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	43	35
»	»	»	»	»	»	»	»	95	105	»	»	»	»	»	»	»	»	1	1	»	»	»	»	138	125
»	»	»	»	»	»	»	»	203	235	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	272	258
»	»	»	»	»	»	»	»	615	708	2	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	735	750
1	»	»	»	»	»	»	»	229	256	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	290	296
»	»	»	»	»	»	»	»	12	15	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	21	18
»	»	»	»	»	»	»	»	671	729	»	»	»	»	6	3	1	»	»	»	»	»	»	»	738	755
»	»	»	»	»	»	»	»	113	112	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	161	129
»	»	»	»	»	»	»	»	87	78	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	111	93
»	»	»	»	»	»	»	»	16	15	6	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	27	16
1	»	»	»	»	»	»	»	3 181	3 316	10	»	1	»	25	14	3	»	5	1	2	»	3	»	4 475	3 728
7	1	3	»	»	1	»	»	17 625	16 916	72	32	23	2	39	26	14	6	10	2	96	36	4	1	24 173	19 565

N°. III. BEROEPEN EN BEDRIJVEN, uitgeoefend door Europeanen en met dezen gelijkgestelden.

GEWESTEN.	Personen in 's lands burgerlijken dienst en door het Gouvernement bezoldigd.	Personen door het Gouvernement benoemd of toegelaten, maar niet van landswege bezoldigd (geneeskundigen, notarissen, enz.).	Handelaren.	Nijverheidsondernemers en zij die ambachten in het groot uitoefenen met inlandsche handwerkslieden.	Ambachts- en handwerkslieden.	Landbouw-industrieelen, daaronder ook hunne Europeesche administrateurs en andere geëmploijeerden.	Personen die andere niet speciaal genoemde bedrijven uitoefenen.	Gepensionneerde landsdienaren (daaronder ook gegageerde militairen).
Java en Madura.								
Bantam	60	3	7	4	»	33	5	13
Batavia	1 535	*a*) 54	*b*) 739	222	106	138	85	428
Krawang.	18	1	1	3	2	51	1	1
Preanger regentschappen .	212	*a*) 12	23	10	2	76	3	35
Cheribon.	133	*d*) 12	*c*) 37	11	1	110	4	28
Tagal.	53	*d*) 8	*e*) 15	11	1	101	2	15
Pekalongan.	36	4	*f*) 16	14	2	57	9	14
Samarang	356	*d*) 38	*g*) 183	*h*) 141	25	199	28	197
Japara.	64	*i*) 10	6	13	»	96	8	12
Rembang.	99	12	5	12	»	37	8	4
Soerabaija	840	*a*) 39	*k*) 198	91	184	194	14	217
Pasoeroean	123	*i*) 19	*l*) 60	33	»	236	25	16
Probolinggo.	74	6	*m*) 22	11	»	146	8	5
Bezoeki	78	*i*) 8	*n*) 22	7	»	82	13	4
Banjoemas	68	*i*) 5	*o*) 16	16	1	18	9	13
Bagelen	64	*d*) 6	9	10	»	20	6	37
Kadoe.	60	9	4	19	5	36	11	33
Djokjokarta.	36	8	10	31	»	359	*p*) 33	573
Soerakarta	134	14	18	*q*) 40	»	579	*r*) 45	95
Madioen	133	6	2	8	»	59	»	14
Kediri.	115	*i*) 7	7	*s*) 11	»	194	1	2
Madura	97	3	3	2	»	»	2	3
Te zamen . . .	4 388	284	1 403	720	329	2 821	320	1 759

AANMERKINGEN.

a) Hieronder 6 zendelingen.

b) „ 512 handelsgeëmploijeerden.

c) Hieronder 2 id.

d) „ 2 zendelingen.

e) „ 5 handelsgeëmploijeerden.

f) Hieronder 10 id.

g) „ 117 id.

h) „ 62 spoorwegbeambten en geëmploijeerden.

i) Hieronder 1 zendeling.

k) „ 94 handelsgeëmploijeerden.

l) Hieronder 16 id.

m) „ 11 id.

n) „ 12 id.

o) „ 4 id.

p) In dienst bij den sultan en bij het hoofd van het Pakoe Alamsche huis.

q) Hieronder 16 geëmploijeerden bij de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij.

r) Hieronder 39 dienstbaren bij den soesoehoenan, den prins MANGKOE NEGORO en den rijksbestuurder.

s) Hieronder 3 aannemers voor den aanleg van spoorwegen.

GEWESTEN.	Personen in 's lands burgerlijken dienst en door het Gouvernement bezoldigd.	Personen door het Gouvernement benoemd of toegelaten, maar niet van landswege bezoldigd (geneeskundigen, notarissen, enz.).	Handelaren.	Nijverheidsondernemers en zij die ambachten in het groot uitoefenen met inlandsche handwerkslieden.	Ambachts- en handwerkslieden.	Landbouw-industrieelen, daaronder ook hunne Europeesche administrateurs en andere geëmployeerden.	Personen die andere niet speciaal genoemde bedrijven uitoefenen.	Gepensionneerde landsdienaren (daaronder ook gegageerde militairen).	AANMERKINGEN.
Buitenbezittingen.									
Sumatra's Westkust . . .	271	t) 26	u) 49	39	3	30	1	67	t) Hieronder 20 zendelingen.
Benkoelen	33	v) 3	1	2	»	»	»	2	u) „ 19 handelsgeëmployeerden.
Lampongsche districten . .	29	»	1	»	»	»	»	»	v) Hieronder 1 zendeling.
Palembang	74	5	12	2	»	»	2	2	w) „ 14 handelsgeëmployeerden.
Sumatra's Oostkust . . .	45	6	w) 20	7	»	329	»	»	x) Hieronder 38 id.
Atjeh en onderhoorigheden.	54	»	x) 139	12	12	»	»	»	ij) „ 9 zendelingen.
Riouw » » .	32	»	3	4	»	1	»	»	z) „ 49 handelsgeëmployeerden.
Banka	59	»	»	1	»	»	»	3	aa) Hieronder 8 zendelingen.
Billiton	9	1	»	»	»	23	»	»	bb) „ 3 handelsgeëmployeerden.
Westerafdeeling van Borneo	55	»	3	1	»	»	»	2	cc) Hieronder 2 id.
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	100	ij) 10	11	6	»	2	»	15	dd) Zendelingen.
Celebes en onderhoorigheden	178	6	z) 113	32	1	7	13	31	ee) Hieronder 18 handelsgeëmployeerden.
Menado { afd. Minahassa .	54	aa) 17	bb) 10	4	»	28	5	7	
Menado { » Gorontalo .	6	»	cc) 4	»	2	»	»	2	
Amboina	91	dd) 2	ee) 33	10	»	128	4	66	
Ternate	19	dd) 8	6	2	»	5	»	»	
Timor en onderhoorigheden.	28	13	3	»	2	4	»	»	
Bali en Lombok (alleen de gouvernementsafdeelingen Boeleleng en Djembrana).	12	»	6	»	»	»	1	»	
Te zamen . . .	1 149	97	414	122	20	557	26	197	
Totaal voor geheel Nederlandsch-Indië	5 537	381	1 817	842	349	3 378	346	1 956	

N°. IV. BEROEPEN EN BEDRIJVEN, uitgeoefend

GEWESTEN.	1. Hoofden van rang.			2.	3.	4.	5. Handelaren		6. Nijverheids-ondernemers		7.	8. Landbouw-industrieelen.		9.
	Bezoldigd.	Door het Gouvernem. aangesteld maar niet bezoldigd.	Erkende (alleen in de buitenbezittingen).	Aangestelde of erkende geestelijken.	Hoofden van dessa's of kampongs.	Hadji's.	in 't groot.	in 't klein.	in 't groot.	in 't klein.	Pachters en onderpachters van 's lands middelen.	Hoofden van ondernemingen (eigenaren of huurders).	Vaste geëmployeerden op particuliere landen of andere landbouw-ondernemingen.	Ambachts- en handwerkslieden.
INLAN														
Java en Madura.														
Bantam	198	»	»	1621	1 614	3977	1	6 839	»	1 785	41	»	35	817
Batavia	67	101	»	1638	1 705	2631	3	14 637	»	6 083	3	»	633	5 807
Krawang.	50	12	»	154	541	142	»	1 976	»	84	18	»	147	467
Preanger regentschappen	621	»	»	2006	3 583	6443	13	35 015	4	8 406	2	»	4 721	4 404
Cheribon	295	8	»	2004	1 354	2101	18	31 141	27	1 879	3	»	105	3 929
Tagal	211	»	»	629	1 066	1563	30	22 435	»	1 047	3	»	69	2 782
Pekalongan	139	8	»	608	1 254	1705	61	20 177	6	2 697	9	»	»	4 696
Samarang	381	4	»	5505	2 464	6396	62	13 730	»	3 233	72	»	15 609	9 871
Japara.	214	2	»	2089	1 269	2494	»	6 212	»	1 262	»	»	278	10 435
Rembang.	217	»	»	1504	2 035	984	39	17 263	»	1 567	12	»	»	2 631
Soerabaija	367	»	»	2984	5 192	5964	153	31 799	12	8 720	50	»	330	7 749
Pasoeroean	301	»	»	1067	1 777	1244	»	10 894	»	3 744	3	»	511	2 489
Probolinggo.	174	1	»	652	786	227	4	4 620	1	3 652	»	»	138	1 126
Bezoeki	226	1	»	443	1 489	565	»	4 460	»	2 763	3	»	689	1 254
Banjoemas	263	»	»	1355	1 406	805	6	14 920	»	610	38	»	»	2 007
Bagelen	337	»	»	753	2 652	5988	9	60 190	»	638	61	»	»	3 346
Kadoe.	169	»	»	2129	2 896	1350	2	17 305	»	261	»	»	»	607
Djokjokarta.	92	»	»	927	1 726	390	»	8 621	»	»	»	»	»	493
Soerakarta	136	27	»	2236	24 105	964	»	6 498	»	3 617	»	»	704	3 467
Madioen	338	6	»	1677	1 405	995	1	6 405	»	1 496	15	1	93	1 322
Kediri.	278	»	»	191	1 291	596	»	6 855	»	2 392	49	»	570	2 531
Madura	115	179	»	326	1 198	1191	605	21 337	»	884	69	»	42	4 974
Te zamen. . .	5 189	349	»	32498	62 808	48715	1007	363 329	50	56 820	451	1	24 674	77 204
Buitenbezittingen.														
Sumatra's Westkust. .	†	†	†	†	†	7714	61	13 555	14	1 609	4	»	1	6 637
Benkoelen	†	†	†	†	†	248	8	372	»	50	1	»	»	496
Lampongsche districten.	†	†	†	†	†	936	44	1 154	»	»	»	»	»	290
Palembang	†	†	†	†	†	3744	179	4 522	1	673	8	»	»	6 439
Oostkust van Sumatra .	†	†	†	†	†	823	1	22	»	8	»	»	»	70
Atjeh en onderhoorigheden	†	†	†	†	†	4860	20	6 920	»	45	»	»	†	1 410
Riouw en onderhoorigheden	†	†	†	†	†	373	17	12	1	28	6	»	399	282
Banka.	†	†	†	†	†	282	11	243	»	»	»	»	»	241

door inlanders en vreemde oosterlingen.

10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.						
Personen die hun bestaan vinden in:						Bedrijven die niet onder eene der vorige groepen kunnen worden gebracht.					Totalen van alle rubrieken te zamen.	Aanmerkingen.
den landbouw.	den scheepsbouw.	de scheepvaart.	de vischvangst.	de veeteelt.	den mijnbouw.	Bezoldigde beambten.	Dagloonders.	Huisbedienden.	Pradjoerits.	Bedrijven niet tot eene bijzondere groep te brengen.		
DERS.												
116 083	3	337	2 675	71	»	358	224	1 156	»	586	138 421	
145 605	13	413	a) 6 304	799	»	654	24 931	10 621	150	1697	224 495	
24 952	15	152	887	»	»	86	727	382	40	121	30 953	
137 625	35	77	918	558	»	902	698	6 634	117	609	213 391	
149 130	44	718	2 487	677	»	474	18 715	1 929	162	1804	219 004	
117 543	5	349	3 749	415	»	367	4 520	909	100	250	158 042	
71 810	13	153	1 602	1182	»	253	10 953	716	91	420	118 553	
185 350	21	32	3 394	64	»	743	7 739	2 494	»	1426	258 790	
105 421	125	646	b) 2 961	32	»	301	835	860	133	558	136 127	
143 996	32	553	c) 5 576	»	»	523	3 101	1 138	115	364	181 650	
248 984	138	4 604	d) 11 796	†	»	949	45 313	814	167	1456	* 377 541	
92 345	»	25	e) 4 434	7	»	395	12 520	1 915	79	605	134 355	
52 689	»	354	f) 3 475	30	»	243	2 546	1 048	»	177	71 943	
74 716	4	203	g) 2 386	249	»	507	1 072	264	»	1012	92 306	
119 874	44	25	979	†	»	602	143	593	130	105	* 143 905	
203 562	»	34	2 637	163	»	407	1 186	1 005	167	1298	284 433	
118 193	»	»	»	25	»	214	2 072	412	97	203	145 935	
82 374	»	»	77	»	»	167	246	3 571	»	271	98 955	
159 622	»	»	436	1055	»	206	17 749	1 733	10	303	222 868	
118 971	»	296	129	25	»	234	2 057	551	168	449	136 634	
113 025	»	23	235	277	»	309	2 638	901	104	572	132 837	
122 691	581	15 588	24 647	1217	»	269	5 590	2 503	1164	1004	206 174	
2 704 561	1 073	24 582	81 784	*6846	»	9163	165 775	42 149	2994	15290	*3 727 312	
259 160	488	2 178	4 193	19646	64	743	1 276	1 557	»	353	* 319 253	
33 165	6	238	654	79	»	195	779	60	»	52	* 36 403	
33 040	»	112	277	26	»	140	270	34	45	17	* 36 385	
91 641	489	464	1 631	229	»	287	2 383	202	150	207	* 113 249	
15 519	»	20	1 708	»	»	212	286	44	»	98	* 18 811	
88 780	530	900	4 970	30	»	284	517	569	»	†	* 109 835	
896	216	199	406	»	45	165	27	91	»	31	* 3 194	
16 297	18	166	534	38	3	157	378	103	»	73	* 18 544	

Aanmerkingen:

De met een * geteekende totalen zijn onvolledig.

De opgaven betreffende de hoofden en geestelijken (rubrieken 1—3) zijn, voor zooveel de *inlanders* betreft, voor de *buitenbezittingen* oningevuld moeten blijven wegens de weinige vertrouwbaarheid der ontvangen gegevens. Ook waar voor de invulling van andere kolommen geen of geen bruikbare gegevens voorhanden waren, heeft men zulks door een † aangeduid.

Onder de laatste kolom van rubriek 16 („Bedrijven niet tot eene bijzondere groep te brengen") zijn, waar het *inlanders* geldt, weder schier enkel opgenomen onderwijzers bij het particulier inlandsch onderwijs, vooral bij priesterscholen. Onder de rubriek „vreemde oosterlingen" vermeldt de zooeven genoemde kolom voor sommige gewesten ook Chineesche onderwijzers, als voor: Batavia 51, Cheribon 3, Samarang 3, Rembang 3, Soerabaija 9, Pasoeroean 4, Bagelen 7, Madioen 1 en Kediri 3. De vroeger in deze kolom ook opgenomen houders van pandhuizen en hunne geëmploijeerden zijn thans onder de rubriek 7 vermeld.

Bij vergelijking van de thans ontvangen opgaven met die over 1881 vindt men vaak zeer aanzienlijke verschillen, die te wijten zijn deels aan de afwisselende opvatting waarvan bij de invulling der verschillende kolommen wordt uitgegaan ten aanzien van zoodanige inlanders en vreemde oosterlingen die onder meer dan ééne rubriek te rangschikken zijn, deels aan nauwkeuriger opnemingen.

a) Hieronder 269 eigenaren van vischvijvers.

b) Hieronder 1314 idem.

c) „ 976 „

d) „ 7171 „

e) „ 531 „

f) „ 419 „

g) „ 103 „

GEWESTEN.	1. Hoofden van rang. Bezoldigd.	1. Door het Gouvernem. aangesteld maar niet bezoldigd.	1. Erkende (alleen in de buitenbezittingen).	2. Aangestelde of erkende geestelijken.	3. Hoofden van dessa's of kampongs.	4. Hadji's.	5. Handelaren in 't groot.	5. Handelaren in 't klein.	6. Nijverheids-ondernemers in 't groot.	6. Nijverheids-ondernemers in 't klein.	7. Pachters en onderpachters van 's lands middelen.	8. Landbouw-industrieelen. Hoofden van ondernemingen (eigenaren of huurders).	8. Vaste geëmploijeerden op particuliere landen of andere landbouw-ondernemingen.	9. Ambachts- en handwerkslieden.
Billiton	†	†	†	†	†	67	»	354	»	59	»	»	»	238
Westerafd. van Borneo	†	†	†	†	†	1469	3	2 331	»	50	»	»	-	591
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	†	†	†	†	†	3133	140	4 685	38	3 892	»	»	373	4 240
Celebes en onderhoorigheden	†	†	†	†	†	760	111	8 149	»	283	21	»	»	4 593
Menado { afd. Minahassa	†	†	†	†	†	2	1	108	»	182	5	»	52	426
Menado { » Gorontalo	†	†	†	†	†	4	1	762	»	1 821	»	»	»	150
Amboina	†	†	†	†	†	130	»	325	»	»	8	»	»	11 200
Ternate 1)	†	†	†	†	†	18	»	70	»	»	»	»	»	40
Timor en onderhoorigheden	†	†	†	†	†	»	»	144	»	»	»	»	»	99
Bali en Lombok (alleen de gouvernementsafdn. Boeleleng en Djembrana)	†	†	†	†	†	156	11	†	»	7	»	»	»	150

1) Bij gemis aan betere gegevens zijn de cijfers over 1881 behouden.

VREEMDE

GEWESTEN.	1. Bezoldigd.	1. Door het Gouvernem. aangesteld maar niet bezoldigd.	1. Erkende.	2.	3.	4.	5. in 't groot.	5. in 't klein.	6. in 't groot.	6. in 't klein.	7.	8. Hoofden van ondernemingen.	8. Vaste geëmploijeerden.	9.
Java en Madura.														
Bantam	»	8	»	»	»	»	1	286	»	7	15	»	»	17
Batavia	17	32	»	2	76	»	173	5 783	25	547	81	»	186	2 338
Krawang	»	3	»	»	8	»	»	567	1	43	98	10	»	50
Preanger regentschappen	»	1	»	»	»	»	31	764	11	72	12	»	22	131
Cheribon	»	17	»	1	36	»	73	3 179	15	119	89	»	5	185
Tagal	1	6	»	»	18	15	63	1 130	»	»	70	»	3	65
Pekalongan	»	5	»	»	11	»	82	1 041	39	55	66	1	»	»
Samarang	3	23	»	8	39	37	150	1 778	3	162	133	»	17	377
Japara	»	7	»	»	12	»	18	568	1	37	102	»	4	637
Rembang	»	11	»	8	18	»	66	1 362	»	42	219	1	»	36
Soerabaija	»	20	»	»	24	»	704	3 270	59	98	331	»	114	372
Pasoeroean	1	6	»	»	10	14	7	727	9	22	93	»	41	24
Probolinggo	»	3	»	»	»	»	20	264	»	5	41	»	»	14
Bezoeki	»	6	»	»	2	»	32	392	10	»	50	»	»	38
Banjoemas	»	1	»	»	13	»	30	603	»	34	70	»	»	50
Bagelen	»	4	»	»	4	»	39	727	1	11	169	»	5	11
Kadoe	»	5	»	»	12	»	52	1 025	1	31	32	»	»	43
Djokjokarta	»	3	»	»	»	2	»	236	»	4	34	»	»	»
Transporteeren	22	161	»	19	283	68	1541	23 702	175	1 289	1705	12	397	4 388

10. Personen die hun bestaan vinden in: den landbouw.	11. den scheepsbouw.	12. de scheepvaart.	13. de vischvangst.	14. de veeteelt.	15. den mijnbouw.	16. Bedrijven die niet onder eene der vorige groepen kunnen worden gebracht. Bezoldigde beambten.	Daglooners.	Huisbedienden.	Pradjoerits.	Bedrijven niet tot eene bijzondere groep te brengen.	Totalen van alle rubrieken te zamen.	*Aanmerkingen.*
4 254	25	112	1 429	»	»	74	131	60	»	»	* 6 803	*h*) Hieronder 327 eigenaren van vischvijvers.
53 489	333	275	342	†	39	180	†	†	»	172	* 59 274	
102 581	491	430	2 549	1648	297	385	150	390	»	98	* 125 520	
83 998	659	6153	8 475	471	»	242	95	323	72	205	* 114 610	
25 793	»	»	1 566	30	»	377	454	1180	»	114	* 30 290	
12 737	120	366	1 326	60	17	48	1878	50	»	67	* 19 407	
36 000	180	170	15 000	50	»	307	250	200	»	58	* 63 878	
270	»	74	250	5	»	»	150	†	»	»	* 877	
5 466	9	35	198	†	»	102	152	275	»	77	* 6 557	
18 540	19	112	378	†	»	40	†	57	»	87	* 19 557	

OOSTERLINGEN.

10.	11.	12.	13.	14.	15.	Bezoldigde beambten.	Daglooners.	Huisbedienden.	Pradjoerits.	Bedrijven niet tot eene bijzondere groep te brengen.	Totalen.
»	»	8	11	»	»	»	24	»	»	27	404
4 295	76	17	*h*) 447	63	»	»	1054	47	»	65	15 324
47	6	»	49	»	»	»	342	27	»	1	1 252
12	»	»	»	»	»	»	4	4	»	»	1 064
59	»	»	»	95	»	»	1627	54	»	14	5 568
»	»	2	»	10	»	»	6	»	»	»	1 389
»	»	26	»	»	»	»	24	1	»	3	1 354
»	»	20	3	5	»	2	1701	145	»	300	4 906
»	»	1	6	2	»	»	114	»	»	»	1 509
»	»	»	»	»	»	»	380	»	»	3	2 146
»	»	20	»	20	»	»	553	»	»	42	5 627
»	»	17	»	»	»	»	300	»	»	13	1 284
»	»	»	»	3	»	»	»	»	»	»	350
33	»	4	10	»	»	»	50	4	»	2	633
»	1	»	2	2	»	1	46	»	»	»	853
»	1	»	»	»	»	»	10	»	»	8	990
»	»	»	»	»	»	»	201	»	»	»	1 402
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	279
4 446	84	115	528	200	»	3	6436	282	»	478	46 334

GEWESTEN.	1. Hoofden van rang. Bezoldigd.	1. Door het Gouvernem. aangesteld maar niet bezoldigd.	1. Erkende (alleen in de buitenbezittingen).	2. Aangestelde of erkende geestelijken.	3. Hoofden van dessa's of kampongs.	4. Hadji's.	5. Handelaren in 't groot.	5. Handelaren in 't klein.	6. Nijverheids-ondernemers in 't groot.	6. Nijverheids-ondernemers in 't klein.	7. Pachters en onderpachters van 's lands middelen.	8. Landbouw-industrieelen. Hoofden van ondernemingen (eigenaren of huurders).	8. Vaste geëmplojeerden op particuliere landen of andere landbouw-ondernemingen.	9. Ambachts- en handwerkslieden.
Per transport	22	161	»	19	283	68	1541	23 702	175	1 289	1705	12	397	4 388
Soerakarta	»	6	»	1	11	»	47	890	2	6	489	»	24	18
Madioen	»	6	»	»	4	»	30	294	»	17	207	»	2	38
Kediri	»	7	»	»	4	»	22	751	4	62	311	»	40	34
Madura	»	8	»	»	16	10	17	783	2	6	138	»	»	19
Te zamen.	22	188	»	20	318	78	1657	26 420	183	1 380	2850	12	463	4 487
De opgegeven totalen waren naar den landaard der personen verdeeld als volgt:														
Chineezen	17	159	»	14	303	»	1479	23 454	175	1 329	2849	12	429	4 466
Arabieren	2	20	»	2	10	41	146	2 574	6	15	1	»	8	8
Andere vreemde oosterlingen	3	9	»	4	5	37	32	392	2	36	»	»	26	13
Te zamen.	22	188	»	20	318	78	1657	26 420	183	1 380	2850	12	463	4 487
Buitenbezittingen.														
Sumatra's Westkust	»	8	»	6	2	»	71	677	14	1 048	60	2	58	493
Benkoelen	»	1	»	»	2	»	14	66	»	»	8	»	5	8
Lampongsche districten	»	1	»	»	1	»	5	62	»	»	8	»	»	6
Palembang	1	9	»	4	39	79	120	746	»	6	26	»	»	159
Oostkust van Sumatra	13	3	»	1	»	»	5	200	1	43	48	»	2	145
Atjeh en onderhoorigheden	4	1	»	»	3	10	6	1 311	»	12	21	»	†	1 698
Riouw en onderhoorigheden	10	»	»	22	109	»	92	1 140	1	263	191	»	5 095	293
Banka	26	»	5	5	13	5	19	257	»	9	52	»	»	364
Billiton	1	»	5	3	»	»	»	339	»	»	23	»	»	286
Westerafd. van Borneo	24	13	»	»	94	»	22	1 756	»	95	87	»	»	1 026
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	»	7	»	»	10	»	19	553	»	»	29	»	»	150
Celebes en onderhoorigheden	2	7	»	1	»	»	57	1 172	7	13	182	»	»	142
Transporteeren	81	50	10	42	273	94	430	8 279	23	1 489	735	2	* 5 160	4 770

10.	11.	12.	13.	14.	15.	16. Bedrijven die niet onder eene der vorige groepen kunnen worden gebracht.					Totalen van alle rubrieken te zamen.	Aanmerkingen.
Personen die hun bestaan vinden in:												
den landbouw.	den scheepsbouw.	de scheepvaart.	de vischvangst.	de veeteelt.	den mijnbouw.	Bezoldigde beambten.	Dagloonners.	Huisbedienden.	Pradjoerits.	Bedrijven niet tot eene bijzondere groep te brengen.		
4 446	84	115	528	200	»	3	6 436	282	»	478	46 334	
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5	1 499	
»	»	»	»	»	»	»	209	»	»	1	808	
»	»	»	»	»	»	»	212	»	»	77	1 524	
36	»	10	25	»	»	»	»	14	»	1	1 075	
4 482	84	125	553	200	»	3	6 857	296	»	562	51 240	
4 467	84	70	540	194	»	3	6 759	296	»	514	47 613	
15	»	33	13	»	»	»	82	»	»	29	3 005	
»	»	22	»	6	»	»	16	»	»	19	622	
4 482	84	125	553	200	»	3	6 857	296	»	562	51 240	
168	1	12	80	19	3	2	158	103	»	24	3 009	
»	»	»	»	»	»	»	53	12	»	2	171	
»	»	»	2	1	»	»	»	»	»	»	86	
192	»	18	»	»	»	»	525	1	»	31	1 956	
1 437	»	29	302	»	»	4	1 300	137	»	22	3 692	
259	20	170	145	»	†	4	56	4	»	»	* 3 724	
1 122	3	986	258	30	2	1	6 987	303	»	51	16 959	
342	2	66	583	130	7 268	11	620	52	»	16	9 845	
108	»	14	3	»	5 057	1	755	»	»	»	6 595	
3 807	40	176	219	3	1 836	3	2 584	12	»	36	11 833	
146	»	49	»	1	64	1	6	»	»	9	1 044	
1	»	7	5	»	»	2	»	155	»	»	1 753	
7 582	66	1 527	1 597	184	*14 230	29	13 044	779	»	191	* 60 667	

GEWESTEN.	1. Hoofden van rang. Bezoldigd.	1. Hoofden van rang. Door het Gouvernem. aangesteld maar niet bezoldigd.	1. Hoofden van rang. Erkende (alleen in de buitenbezittingen).	2. Aangestelde of erkende geestelijken.	3. Hoofden van dessa's of kampongs.	4. Hadji's.	5. Handelaren in 't groot.	5. Handelaren in 't klein.	6. Nijverheids-ondernemers in 't groot.	6. Nijverheids-ondernemers in 't klein.	7. Pachters en onderpachters van 's lands middelen.	8. Landbouw-industrieelen. Hoofden van ondernemingen (eigenaren of huurders).	8. Landbouw-industrieelen. Vaste geëmploijeerden op particuliere landen of andere landbouwondernemingen.	9. Ambachts- en handwerkslieden.
Per transport	81	50	10	42	273	94	430	8 279	23	1 489	735	2	* 5 160	4 770
Menado afd. Minahassa.	»	2	»	3	4	»	20	356	»	»	5	»	3	89
Menado » Gorontalo.	»	2	»	»	»	6	»	66	»	»	1	»	»	10
Amboina.	»	6	»	»	1	»	»	416	»	»	1	»	»	7
Ternate 2)	»	3	»	»	2	»	3	157	»	»	3	»	2	2
Timor en onderhoorigheden	1	1	»	1	4	»	3	267	»	»	10		»	53
Bali en Lombok (alleen de gouvernementsafd[n]. Boeleleng en Djembrana)	1	1	»	»	3	»	62	112	»	»	10	»	»	16
Te zamen. . .	83	65	10	46	287	100	518	9 653	23	1 489	765	2	* 5 165	4 947
De opgegeven totalen waren naar den landaard der personen verdeeld als volgt:														
Chineezen	80	54	10	37	282	»	351	7 819	20	1 446	763	2	5 164	4 660
Arabieren	3	9	»	7	4	92	132	1 158	»	2	»	»	1	13
Andere vreemde oosterlingen	»	2	»	2	1	8	35	676	3	41	2	»	»	274
Te zamen. . .	83	65	10	46	287	100	518	9 653	23	1 489	765	2	* 5 165	4 947

10.	11.	12.	13.	14.	15.	16. Bedrijven die niet onder eene der vorige groepen kunnen worden gebracht.					Totalen van alle rubrieken te zamen.	Aanmerkingen.
Personen die hun bestaan vinden in:												
den landbouw.	den scheepsbouw.	de scheepvaart.	de vischvangst.	de veeteelt.	den mijnbouw.	Bezoldigde beambten.	Daglooners.	Huisbedienden.	Pradjoerits.	Bedrijven niet tot eene bijzondere groep te brengen.		
7 582	66	1 527	1 597	184	*14 230	29	13 044	779	»	191	* 60 667	2) Bij gemis aan betere gegevens zijn de cijfers over 1881 behouden.
»	»	»	11	5	»	»	»	»	»	1	499	
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	85	
»	»	»	»	8	»	»	»	»	»	»	439	
»	»	»	»	11	»	»	»	»	»	3	186	
30	»	1	2	10	»	»	»	»	»	»	383	
1	»	»	8	»	»	»	109	22	»	2	347	
7 613	66	1 528	1 618	218	*14 230	29	13 153	801	»	197	* 62 606	
7 418	65	1 470	1 533	193	14 230	20	13 083	774	»	185	59 659	
164	»	55	17	3	»	1	»	5	»	1	1 667	
31	1	3	68	22	»	8	70	22	»	11	1 280	
7 613	66	1 528	1 618	218	*14 230	29	13 153	801	»	197	* 62 606	

N°. V. VERMEERDERING EN VERMINDERING gedurende 1882 van het aantal vreemde oosterlingen in elk gewest, ten gevolge van vestiging en vertrek.

GEWESTEN.	CHINEEZEN.				ARABIEREN.				ANDERE VREEMDE OOSTERLINGEN.			
	Gekomen van:		Vertrokken naar:		Gekomen van:		Vertrokken naar:		Gekomen van:		Vertrokken naar:	
	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.
Java en Madura.												
Bantam	102	7	86	11	2	»	»	»	1	»	»	»
Batavia	3897	1676	2702	2195	70	56	39	31	23	»	»	»
Krawang	243	»	199	»	13	»	»	»	»	»	»	»
Preanger regentschappen	877	»	363	13	»	»	128	1	13	»	»	3
Cheribon	310	192	290	126	12	10	6	23	5	»	3	»
Tagal	229	8	168	14	36	»	20	21	»	»	7	»
Pekalongan	397	»	352	»	»	9	5	17	»	»	5	»
Samarang	1189	416	967	299	21	»	16	»	44	13	36	11
Japara	364	44	295	57	3	»	1	»	41	»	»	»
Rembang	421	»	328	2	15	»	18	»	2	»	7	»
Soerabaija	565	342	404	235	98	76	19	11	18	»	22	»
Pasoeroean	181	54	132	75	27	8	51	10	8	»	»	»
Probolinggo	211	42	169	1	10	»	»	12	»	»	»	»
Bezoeki	79	»	104	2	46	8	16	1	»	»	»	»
Banjoemas	136	50	98	38	2	»	1	»	»	»	»	5
Bagelen	114	38	145	17	»	»	»	»	6	»	»	1
Kadoe	320	16	298	11	8	»	»	»	1	»	»	»
Djokjokarta	113	1	40	3	»	»	2	»	»	»	6	»
Soerakarta	171	320	63	188	2	»	»	»	8	»	14	»
Madioen	258	4	209	23	»	»	»	»	»	»	»	»
Kediri	334	5	160	33	»	»	»	»	»	»	»	»
Madura	67	1	32	»	17	3	4	2	1	»	»	»
Te zamen	10578	3216	7604	3343	382	170	326	129	171	13	100	20

GEWESTEN.	CHINEEZEN.				ARABIEREN.				ANDERE VREEMDE OOSTERLINGEN.			
	Gekomen van:		Vertrokken naar:		Gekomen van:		Vertrokken naar:		Gekomen van:		Vertrokken naar:	
	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.	andere gedeelten van Ned.-Indië.	het vasteland van Azië.
Buitenbezittingen.												
Sumatra's Westkust:												
Padangsche Benedenlanden	62	189	47	167	17	10	16	6	21	56	12	64
Padangsche Bovenlanden	52	4	29	1	1	»	4	1	17	5	17	2
Tapanoli	59	65	35	58	»	2	»	3	17	66	59	9
Benkoelen	43	3	9	»	»	»	»	»	7	»	2	»
Lampongsche districten	30	»	32	»	5	»	1	»	»	»	3	»
Palembang	453	581	429	411	»	4	4	»	»	3	»	»
Sumatra's Oostkust	135	163	83	116	»	»	»	»	1	7	»	2
Atjeh en onderhoorigheden *a*)	181	135	659	169	13	»	»	»	5	5	1	12
Riouw » » *b*)	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†
Banka	568	612	422	515	1	»	5	2	1	»	»	»
Billiton	343	580	96	903	»	»	»	»	1	»	»	1
Westerafdeeling van Borneo	920	438	708	394	2	8	31	4	15	8	27	4
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo *c*)	77	53	70	25	4	6	15	4	»	»	»	»
Celebes en onderhoorigheden	534	458	489	419	6	6	6	3	»	»	»	»
Menado { afdeeling Minahassa	16	7	7	6	7	»	»	1	»	»	»	»
Menado { » Gorontalo	15	10	2	»	2	»	6	1	»	»	»	»
Amboina	»	12	»	6	»	3	»	2	»	»	»	»
Ternate	»	»	»	21	»	2	3	9	»	»	»	»
Timor en onderhoorigheden	»	17	6	13	6	6	4	»	»	»	»	»
Bali en Lombok (alleen de gouvernements-afdeelingen Boeleleng en Djembrana)	6	109	20	20	27	»	16	12	»	7	1	2
Te zamen	3494	3436	3143	3244	91	47	111	48	85	157	122	96

a) Voor de afdeeling Noord- en oostkust van Atjeh zijn, wat betreft de onderafdeeling Telok-Semawe, voor geen der drie categorieën opgaven ontvangen; voor de onderafdeeling Segli zijn alleen de mutatiën onder de Chineezen opgegeven.

b) De met een † geteekende kolommen zijn bij gemis aan opgaven niet kunnen worden ingevuld.

c) Voor de afdeeling Koetei en de Oostkust van Borneo zijn geen opgaven ontvangen.

N°. VI. AANTAL der bij het eind van 1882 in Nederlandsch-Indië aanwezige inlanders, Chineezen, Arabieren en Mooren, die Christenen zijn.

GEWESTEN.	Inlanders.		Chineezen.		Arabieren en Mooren.	
	M. 2)	V. 3)	M.	V.	M.	V.
Java en Madura.						
Bantam	4	4	»	»	»	»
Batavia.	592	589	36	38	»	»
Krawang	21	24	1	»	»	»
Preanger regentschappen.	31	39	2	»	»	»
Cheribon	18	12	31	21	»	»
Tagal	46	44	»	»	»	»
Pekalongan	166	155	»	»	»	»
Samarang	173	164	20	16	»	»
Japara	562	560	»	1	»	»
Rembang	»	3	»	2	»	»
Soerabaija	1385	1396	»	»	»	»
Pasoeroean.	308	283	»	»	»	»
Probolinggo	»	1	»	»	»	»
Bezoeki.	8	10	»	»	»	»
Banjoemas.	212	202	»	2	»	»
Bagelen	938	937	3	»	»	»
Kadoe	»	»	1	3	»	»
Djokjokarta	54	11	»	»	»	»
Soerakarta.	»	12	»	1	»	»
Madioen	40	40	»	1	»	»
Kediri	371	345	»	1	»	»
Madura.	5	1	»	»	»	»
Te zamen . . .	4934	4832	94	86	»	»
	9766		180		»	
	9946					

GEWESTEN.	Inlanders.		Chineezen.		Arabieren en Mooren. 1)	
	M. 2)	V. 3)	M.	V.	M.	V.
Buitenbezittingen.						
Sumatra's Westkust:						
Padangsche Benedenlanden	35	28	2	3	3	3
Padangsche Bovenlanden	»	»	»	»	»	»
Tapanoli	3902	4081	»	»	»	»
Benkoelen	»	»	»	»	»	»
Lampongsche districten.	»	»	»	»	»	»
Palembang	»	»	7	2	»	»
Sumatra's Oostkust . .	»	»	26	4	125	26
Atjeh en onderhoorigh. 4)	»	»	37	2	»	»
Riouw » »	»	»	2	1	»	»
Banka.	4	4	229	81	»	»
Billiton	8	4	26	»	»	»
Westerafd. van Borneo.	1	»	93	40	»	»
Zuider- en Oosterafd. van Borneo.	433	413	2	6	»	»
Celebes en onderhoorigh.	27	9	»	»	»	»
Menado { afd. Minahassa	56940	57364	7	6	»	»
Menado { » Gorontalo.	116	84	»	»	»	»
Amboina	27907	27696	1	»	»	»
Ternate	295	239	4	3	»	»
Timor en onderhoorigh.	13837	13814	1	2	»	»
Bali en Lombok (alleen de gouvernements-afdeelingen Boeleleng en Djembrana)	2	1	1	»	»	»
Te zamen . .	103507	103737	438	150	128	29
	207244		588		157	
	207989					

1) Christen-Arabieren worden in geen enkel gewest aangetroffen; de in deze rubriek opgegeven cijfers betreffen uitsluitend Moorsche Christenen.

2) Personen van het mannelijk geslacht.

3) „ „ „ vrouwelijk „

4) Behalve onder de inlandsche militairen zijn in dit gewest geen inlandsche Christenen aanwezig. Dat in de beide vorige verslagen het cijfer van 127 werd genoemd, schijnt dus het gevolg van eene vergissing.

N°. VII. AANTAL inlanders en vreemde oosterlingen in elk regentschap of afdeeling van Java en Madura bij het eind van 1882.

Regentschappen enz.	Inlanders. Totaal.	Inlanders. Aantal huisgezinnen.	Vreemde oosterlingen.
Bantam.			
Serang	235 389	68 046	1 000
Pandeglang	116 879	40 871	60
Tjiringin	91 545	25 853	286
Lebak	116 847	26 401	177
	560 660	161 171	1 523
Batavia.			
Afd. Stad en voorsteden	65 799	12 730	25 209
» Meester Cornelis	189 131	61 928	11 485
» Tangerang	243 624	49 070	26 337
» Buitenzorg	339 461	82 077	10 373
	838 015	205 805	73 404
Krawang.			
Krawang	125 675	27 267	2 917
Particul. landen. *a*) Pamanoekan- en Tjiassemlanden	130 360	28 736	459
Particul. landen. *a*) Tegalwaroe-landen	21 466	4 996	481
	277 501	60 999	3 857
Preanger regentschappen.			
Bandong	494 366	68 449	995
Tjiandjoer	380 200	75 318	1 802
Soemedang	355 200	59 859	132
Limbangan	111 247	22 512	73
Soekapoera	222 791	35 074	65
	1 563 804	261 212	3 067
Cheribon.			
Cheribon	471 098	107 410	8 530
Indramaijoe	224 099	48 744	3 953
Madjalengka	235 636	59 563	1 766
Galoed	171 955	32 679	342
Koeningan	164 738	34 438	2 526
	1 267 526	282 834	17 117
Tagal.			
Tagal	294 079	56 564	3 446
Pamalang	240 989	47 178	1 015
Brebes	403 842	82 387	2 221
	938 910	186 129	6 682
Pekalongan.			
Pekalongan	320 613	60 475	4 266
Batang	196 077	40 914	1 592
	516 690	101 389	5 858
Samarang.			
Samarang	279 356	72 637	12 083
Demak	265 622	58 988	1 357
Kendal	301 786	69 005	789
Grobogan	160 555	30 738	1 751
Salatiga	257 441	54 259	1 995
	1 264 760	285 627	17 975
Japara.			
Patti	302 805	56 698	2 022
Japara	208 043	44 045	2 218
Koedoes	155 389	28 166	3 730
Joana	143 438	27 611	2 454
Karimon Djawa-eilanden *b*)	808	188	14
	810 483	156 708	10 438
Rembang.			
Rembang	233 849	40 526	7 510
Toeban	320 846	60 619	5 305
Bodjonegoro	333 314	48 940	2 857
Blora	190 775	37 124	1 664
	1 078 784	187 209	17 336
Soerabaija.			
Soerabaija	273 277	65 101	8 540
Grissee	177 806	39 205	2 355
Modjokerto	253 924	51 069	2 011
Djombang	241 670	48 951	1 356
Sidoardjo	335 737	66 360	1 647
Sidaijoe	222 978	42 581	304
Lamongan	176 644	40 407	234
Bawean (eiland) *b*)	36 639	8 530	16
	1 718 675	362 204	16 463

a) Deze maken geen regentschap uit.

b) Mede geen regentschap.

Regentschappen enz.	Inlanders.		Vreemde oosterlingen.
	Totaal.	Aantal huis gezinnen.	
Pasoeroean.			
Pasoeroean	240 448	47 796	2 661
Malang	324 746	53 371	2 140
Bangil.	177 086	36 432	1 677
	742 280	137 599	6 478
Probolinggo.			
Probolinggo.	508 878	115 632	2 943
Bezoeki.			
Bezoeki	74 779	15 793	809
Panaroekan	126 891	27 320	483
Bondowosso	138 118	25 933	445
Djember	128 178	30 069	55
Banjoewangi	67 916	12 984	615
	535 882	112 099	2 407
Banjoemas.			
Banjoemas	230 679	46 938	949
Poerwokerto.	200 269	41 989	849
Poerbolinggo	242 848	48 703	506
Bandjarnegara	161 770	34 825	893
Tjilatjap	206 190	43 009	869
	1 041 756	215 464	4 066
Bagelen.			
Poerworedjo.	243 975	45 182	969
Koetoardjo	247 670	42 097	317
Keboemen	256 857	61 283	663
Karang-Anjar	294 755	59 073	330
Ledok	235 556	46 175	718
	1 278 813	253 810	2 997
Kadoe.			
Magelang	475 600	102 516	3 175
Temanggoeng	235 657	57 240	2 482
	711 257	159 756	5 657
Djokjokarta.			
Djokjokarta (hoofdplaats)	48 504	6 492	
Kalassan	90 646	13 727	d)
Sleeman	84 935	22 701	
Transporteeren	224 085	42 920	

Regentschappen enz.	Inlanders.		Vreemde oosterlingen.
	Totaal.	Aantal huis-gezinnen.	
Per transport	224 085	42 920	
Bantoel	72 256	23 756	
Nanggoelan	33 018	c)	
Sentolo	23 054	4 815	
Pengasih	23 628	4 061	d)
Kalibawang	23 620	3 760	
Goenoeng-Kidoel . .	33 649	c)	
Karang-Kemoening. .	36 606	c)	
	469 916	c)	3 073
Soerakarta.			
Soerakarta	120 948	44 288	3 802
Afd. Klatten	338 408	100 924	1 407
» Boijolali	202 762	48 065	824
» Sragen	105 435	45 939	443
» Wonogiri . . .	228 716	74 353	544
	996 269	313 569	7 020
Madioen.			
Madioen.	216 295	27 235	1 497
Magettan	160 376	34 191	252
Ngawi	141 373	29 074	983
Ponorogo	304 011	63 997	438
Patjitan	178 841	39 718	336
	1 000 896	194 215	3 506
Kediri.			
Kediri	239 457	24 947	3 483
Ngrowo	206 852	33 842	1 035
Trengalek	90 411	18 991	234
Berbek	171 578	36 330	1 686
Blitar	85 713	17 144	852
	794 011	131 254	7 290
Madura.			
Pamakassan	159 790	30 988	811
Madura	280 483	71 428	1 847
Sumanap	492 740	115 864	2 283
Sampang	150 497	32 704	541
	1 083 510	250 984	5 482

c) Wegens de onbruikbaarheid der opgaven oningevuld gelaten.

d) Hoeveel in elk regentschap blijkt niet.

N°. VIII. AANTAL geboorten en sterfgevallen onder inlanders en vreemde oosterlingen op Java en Madura gedurende 1882.

GEWESTEN.	M. 1) V. 2)	INLANDERS.		Percentsgewijze verhouding van geboorte en sterfte tot het *gemiddelde* zielental.		VREEMDE OOSTERLINGEN.		Percentsgewijze verhouding van geboorte en sterfte tot het *gemiddelde* zielental.	
		Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.
Bantam	M.	6 040	8 712			22	26		
	V.	5 419	6 545			26	14		
		11 459	15 257	2.03 pct.	2.71 pct.	48	40	3.17 pct.	2.64 pct.
Batavia	M.	14 477	14 447			1 088	1 108		
	V.	10 873	16 422			901	952		
		25 350	30 869	3.04 »	3.69 »	1 989	2 060	2.72 »	2.82 »
Krawang . . .	M.	3 258	6 976			81	55		
	V.	4 047	5 782			86	51		
		7 305	12 758	2.59 »	4.52 »	167	106	4.40 »	2.75 »
Preanger regentschappen . .	M.	18 160	41 619			62	24		
	V	20 985	37 501			78	20		
		39 145	79 120	2.46 »	4.98 »	140	44	4.94 »	1.56 »
Cheribon . . .	M.	15 922	30 757			275	286		
	V.	15 264	29 816			277	297		
		31 186	60 573	2.43 »	4.72 »	552	583	3.23 »	3.41 »
Tagal	M.	14 408	17 988			78	76		
	V.	14 621	19 615			57	45		
		29 029	37 603	3.08 »	3.99 »	135	121	2.01 »	1.81 »
Pekalongan . .	M.	7 197	6 044			65	81		
	V.	7 305	5 568			80	72		
		14 502	11 612	2.81 »	2.25 »	145	153	2.48 »	2.62 »
Samarang . . .	M.	19 375	16 779			220	225		
	V.	18 750	17 029			220	187		
		38 125	33 808	3.03 »	2.69 »	440	412	2.47 »	2.32 »
Japara	M.	7 750	10 586			161	101		
	V.	7 378	10 334			140	102		
		15 128	20 920	1.86 »	2.57 »	301	203	2.91 »	1.96 »
Rembang . . .	M.	15 978	12 007			203	152		
	V.	13 710	10 171			211	144		
		29 688	22 178	2.78 »	2.07 »	414	296	2.40 »	1.71 »
Soerabaija . . .	M.	23 800	17 074			377	428		
	V.	23 032	15 730			280	268		
		46 832	32 804	2.73 »	1.91 »	657	696	4.05 »	4.29 »

1) Personen van het mannelijk geslacht.

2) „ „ „ vrouwelijk „

GEWESTEN.	M. V.	INLANDERS.		Percentsgewijze verhouding van geboorte en sterfte tot het *gemiddelde* zielental.		VREEMDE OOSTERLINGEN.		Percentsgewijze verhouding van geboorte en sterfte tot het *gemiddelde* zielental.	
		Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.	Geboren.	Gestorven.
Pasoeroean. . .	M.	11 131	9 372			190	131		
	V.	10 872	8 309			143	109		
		22 003	17 681	2.98 pct.	2.39 pct.	333	240	5.19 pct.	3.74 pct.
Probolinggo . .	M.	5 564	5 234			36	84		
	V.	4 958	4 378			42	36		
		10 522	9 612	2.12 »	1.93 »	78	120	2.67 »	4.10 »
Bezoeki. . . .	M.	8 852	6 446			40	46		
	V.	8 156	5 119			51	45		
		17 008	11 565	3.21 »	2.18 »	91	91	3.78 »	3.78 »
Banjoemas. . .	M.	14 681	11 475			61	50		
	V.	14 567	10 275			59	33		
		29 248	21 750	2.82 »	2.09 »	120	83	2.98 »	2.06 »
Bagelen. . . .	M.	19 826	19 058			92	43		
	V.	19 449	20 605			53	69		
		39 275	39 663	3.08 »	3.10 »	145	112	4.81 »	3.72 »
Kadoe	M.	10 993	9 827			90	92		
	V.	10 523	9 358			92	69		
		21 516	19 185	3.02 »	2.70 »	182	161	3.23 »	2.86 »
Djokjokarta . .	M.	5 872	3 381			43	66		
	V.	5 410	2 884			36	43		
		11 282	6 265	2.41 »	1.34 »	79	109	3.03 »	4.18 »
Soerakarta. . .	M.	10 298	7 005			115	84		
	V.	10 103	6 663			129	36		
		20 401	13 668	2.06 »	1.38 »	244	120	3.57 »	1.75 »
Madioen . . .	M.	12 504	12 189			38	55		
	V.	12 100	11 146			63	24		
		24 604	23 335	2.45 »	2.32 »	101	79	2.90 »	2.27 »
Kediri	M.	12 466	8 435			95	113		
	V.	11 575	8 727			94	76		
		24 041	17 162	3.06 »	2.18 »	189	189	2.62 »	2.62 »
Madura. . . .	M.	17 970	15 149			87	77		
	V.	18 546	16 097			94	56		
		36 516	31 246	3.58 »	3.06 »	181	133	3.84 »	2.82 »
Totaal. .	M. en V.	544 165	568 634	2.73 pct.	2.85 pct.	6 731	6 151	3.03 pct.	2.76 pct.

N°. IX. AANTAL der gedurende 1882 in de *registers van den burgerlijken stand* in Nederlandsch-Indië ingeschreven geboorten, huwelijken, echtscheidingen en sterfgevallen.

GEWESTEN.	Geboorten. Mannelijke kunne.	Geboorten. Vrouwelijke kunne.	Levenloos aangegeven. Mannelijke kunne.	Levenloos aangegeven. Vrouwelijke kunne.	Huwelijken. Waarbij man en vrouw beiden tot de Europesche of met deze gelijkgestelde bevolking behoorden.	Huwelijken. Gemengde huwelijken (tusschen Europeanen of met dezen gelijkgestelden en inlanders of met dezen gelijkgestelden).	Echtscheidingen.	Sterfgevallen. 1) In Indië geboren: levenloos aangegeven. M. 2)	levenloos aangegeven. V. 3)	nog geen 2 jaar. M.	nog geen 2 jaar. V.	2—10 jaar. M.	2—10 jaar. V.	10—20 jaar. M.	10—20 jaar. V.	20—40 jaar. M.	20—40 jaar. V.	40—60 jaar. M.	40—60 jaar. V.	60 jaar en daarboven. M.	60 jaar en daarboven. V.	Te zamen. M.	Te zamen. V.
Java en Madura.																							
Bantam	7	9	»	»	1	»	1	»	»	2	1	»	»	1	1	2	1	2	»	»	»	7	3
Batavia	289	262	7	10	108	113	10	7	10	27	26	10	4	6	7	15	23	33	43	7	11	105	124
Krawang	5	11	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	1	1	»	»	»	3	1
Preanger regentschappen	33	30	1	»	2	2	»	1	»	8	5	»	4	»	»	3	1	»	»	»	»	12	10
Cheribon	25	17	»	»	6	»	»	»	»	2	4	1	3	2	2	5	2	1	2	1	1	12	14
Tagal	10	9	»	1	3	1	»	»	1	1	2	1	2	»	1	2	4	4	»	2	1	10	11
Pekalongan	17	14	2	1	7	»	»	2	1	2	2	»	1	»	1	1	2	5	1	»	1	10	9
Samarang	179	157	4	2	66	9	8	4	2	43	33	18	15	12	3	13	15	12	9	4	3	106	80
Japara	21	17	»	2	5	»	»	»	2	5	2	1	2	»	1	2	1	5	2	»	»	13	10
Rembang	10	8	»	»	8	»	»	»	»	4	1	2	»	1	»	»	1	»	»	»	1	7	3
Soerabaija	150	150	5	3	82	6	9	5	3	28	41	19	9	7	10	19	25	6	10	10	6	94	104
Pasoeroean	45	37	1	1	10	1	»	1	1	7	7	4	2	»	1	4	4	3	4	3	3	22	22
Probolinggo	27	27	3	1	9	»	»	3	1	4	1	2	1	»	»	1	2	1	1	»	1	11	7
Bezoeki	16	17	»	»	1	1	»	»	»	1	2	1	»	1	»	1	1	1	»	»	»	5	3
Banjoemas	15	17	»	2	»	1	»	»	2	1	3	1	»	»	3	1	»	1	»	1	»	5	8
Bagelen	23	19	»	»	4	»	»	»	»	3	3	»	2	3	1	2	1	1	»	»	»	9	7
Kadoe	14	18	»	1	8	2	1	»	1	1	3	3	2	1	1	1	»	1	»	3	»	10	7
Djokjokarta	55	58	2	»	17	3	2	2	»	10	9	1	1	»	»	9	1	4	3	2	1	28	15
Soerakarta	73	61	3	2	15	2	»	3	2	16	12	8	6	6	2	12	6	6	6	5	2	56	36
Madioen	16	17	1	4	7	1	1	1	4	1	5	1	»	»	1	1	2	1	1	»	»	5	13
Kediri	31	23	1	1	11	3	1	1	1	3	5	4	3	1	»	2	2	1	1	2	»	14	12
Madura	7	8	»	»	2	1	»	»	»	»	»	1	»	»	1	»	»	1	»	»	»	2	1
Totaal	1068	986	30	31	373	146	33	30	31	169	167	78	57	41	36	98	95	90	83	40	31	546	500

GEWESTEN.	Sterfgevallen. 1) Buiten Indië geboren: nog geen 2 jaar. M.	nog geen 2 jaar. V.	2—10 jaar. M.	2—10 jaar. V.	10—20 jaar. M.	10—20 jaar. V.	20—40 jaar. M.	20—40 jaar. V.	40—60 jaar. M.	40—60 jaar. V.	60 jaar en daarboven. M.	60 jaar en daarboven. V.	Te zamen. M.	Te zamen. V.
Java en Madura.														
Bantam	»	»	»	»	»	»	1	1	1	»	1	»	3	1
Batavia	1	3	4	7	10	16	140	2	50	16	5	2	210	46
Krawang	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»	2	»
Preanger regentschappen	»	»	»	»	»	»	16	»	1	3	»	»	17	3
Cheribon	»	»	»	1	1	»	21	»	4	»	1	»	27	1
Tagal	»	»	»	»	»	»	3	»	»	»	»	»	3	»
Pekalongan	»	»	»	»	»	»	»	»	2	1	»	1	2	2
Samarang	1	»	1	»	4	»	141	3	34	»	6	2	187	5
Japara	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	1	»	2	»
Rembang	»	»	»	»	»	»	1	»	1	»	»	»	2	»
Soerabaija	»	»	1	»	4	»	60	1	27	1	3	1	95	3
Pasoeroean	»	»	»	»	4	»	30	2	4	»	2	»	40	2
Probolinggo	»	»	»	»	»	»	5	1	1	»	2	»	8	1
Bezoeki	»	»	»	1	»	»	2	1	»	»	»	»	2	2
Banjoemas	»	»	»	»	»	»	4	»	1	1	1	»	6	1
Bagelen	»	»	»	»	»	»	4	1	2	1	»	»	6	2
Kadoe	»	»	»	»	»	»	4	»	6	»	»	»	10	»
Djokjokarta	»	»	»	1	»	»	7	1	4	1	1	»	12	3
Soerakarta	»	»	»	»	»	»	6	2	4	»	1	»	11	2
Madioen	»	»	»	»	»	»	2	»	4	»	»	»	7	»
Kediri	»	»	»	»	»	»	3	»	1	»	»	1	4	1
Madura	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Totaal	2	3	6	10	23	16	451	15	150	24	24	7	656	75

1) Behalve de in den staat vermelde sterfgevallen zijn nog als in 1882 overleden opgegeven: voor Bantam, 2 mannen, waarvan geboorteplaats en ouderdom onbekend; voor Batavia, 1 man (behoorende tot de buiten Nederlandsch-Indië geborenen), waarvan ouderdom onbekend; voor Samarang, 8 mannen en 2 vrouwen, waarvan ouderdom en geboorteplaats onbekend, en 10 personen waarvan alleen geboorteplaats onbekend, namelijk: 1 kind van de mannelijke kunne van nog geen 2 jaar, 1 kind van de mannelijke kunne van 2—10 jaar, 4 mannen van 20—40 jaar, 2 mannen van 40—60 jaar en 2 vrouwen van 60 jaar en daarboven.

2) Personen van het mannelijk geslacht. 3) Personen van het vrouwelijk geslacht.

GEWESTEN.	Geboorten.				Huwelijken.		Echtscheidingen.	Sterfgevallen. 1)																													
								In Indië geborenen, die den ouderdom bereikten van:																Buiten Indië geborenen, die den ouderdom bereikten van:													
	Mannelijke kunne.	Vrouwelijke kunne.	Levenloos aangegeven. Mannelijke kunne.	Levenloos aangegeven. Vrouwelijke kunne.	Waarbij man en vrouw beiden tot de Europeesche of met deze gelijkgestelde bevolking behoorden.	Gemengde huwelijken (tusschen Europeanen of met dezen gelijkgestelden en inlanders of met dezen gelijkgestelden).		levenloos aangegeven.		nog geen 2 jaar.		2—10 jaar.		10—20 jaar.		20—40 jaar.		40—60 jaar.		60 jaar en daarboven.		Te zamen.		nog geen 2 jaar.		2—10 jaar.		10—20 jaar.		20—40 jaar.		40—60 jaar.		60 jaar en daarboven.		Te zamen.	
								M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Buitenbezittingen.																																					
Sumatra's Westkust:																																					
Padangsche Benedenlanden	34	28	»	2	10	1	1	»	2	6	6	2	1	»	»	3	4	1	»	2	1	14	14	»	»	»	»	»	»	17	»	7	»	2	»	26	»
Padangsche Bovenlanden	21	17	2	»	»	»	»	2	»	6	3	»	»	»	»	4	1	1	»	»	»	13	4	»	»	»	»	»	»	3	»	4	»	»	»	7	»
Tapanoli	6	2	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»	2	»
Benkoelen	4	4	1	»	1	3	»	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Lampongsche districten	3	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Palembang	18	14	»	»	2	1	»	»	»	3	5	1	»	2	»	3	»	1	»	»	»	10	5	»	»	»	1	»	»	10	1	2	»	»	»	12	2
Oostkust van Sumatra	7	16	»	1	4	2	»	»	1	2	2	»	1	»	»	»	1	»	»	»	»	2	5	»	1	»	»	»	»	13	1	»	»	»	»	13	2
Atjeh en onderhoorigh.	22	29	»	»	4	2	»	»	»	3	3	1	1	1	»	3	1	»	»	»	»	8	5	»	1	»	»	»	»	56	»	6	»	»	»	62	1
Riouw en onderhoorigh.	7	3	»	»	2	»	»	»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»	3	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Banka	9	2	»	1	»	1	»	»	1	»	3	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Billiton	2	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	1	»
Westerafd. van Borneo	9	11	2	»	3	»	»	2	»	1	1	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	3	2	»	»	»	»	»	»	2	»	2	»	»	»	4	»
Zuider- en Oosterafd. van Borneo	21	19	»	»	3	»	»	»	»	2	3	2	»	1	»	2	1	»	»	»	»	7	4	»	»	»	»	»	»	21	»	2	»	»	»	23	»
Celebes en onderhoorigh.	46	39	»	2	9	2	»	»	2	7	18	6	4	2	4	2	6	5	8	2	3	24	45	»	»	»	»	»	»	16	»	5	»	»	»	21	»
Menado { afd. Minahassa	31	34	2	»	2	5	»	2	»	5	3	1	1	»	»	»	»	2	»	3	»	13	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	2	»
Menado { » Gorontalo.	3	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Amboina	50	54	2	1	8	13	»	2	1	12	16	4	1	2	»	»	4	9	4	5	6	34	32	»	»	»	»	»	»	5	»	1	»	»	»	6	»
Ternate	10	6	1	»	3	1	»	1	»	2	»	»	»	»	»	1	»	1	»	1	»	6	»	»	»	1	»	»	»	»	1	1	»	»	»	2	1
Timor en onderhoorigh.	3	6	»	»	1	1	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	3	2	1	»	»	»	4	2
Bali en Lombok (alleen de gouvernements-afd^n. Boeleleng en Djembrana)	»	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Totaal	306	290	10	7	54	32	1	10	7	52	65	17	10	9	4	19	18	22	12	13	11	142	127	»	2	1	1	»	»	147	5	33	»	4	»	185	8

1) Behalve de in den staat vermelde sterfgevallen zijn nog als in 1882 overleden opgegeven: voor de Lampongsche districten, 1 man, waarvan geboorteplaats en ouderdom onbekend; voor Riouw en onderhoorigheden, 2 mannen buiten Indië geboren waarvan alleen ouderdom onbekend.

[5. 4.]

BIJLAGE B.

(Zie blz. 27 van het verslag.)

NEDERLANDSCH OOST-INDISCH LEGER. — Formatie en sterkte op 31 December 1883.

A. NORMALE

OMSCHRIJVING.		OFFICIEREN EN ADJUDANT-ONDEROFFICIEREN DIENSTDOENDE OFFICIEREN.								
		Luitenant-generaal.	Generaals-majoor.	Kolonels.	Luitenant-kolonels.	Majoors.	Kapiteins.	Luitenants.	Totaal.	Adjudant-ond.offic. dd. officieren.
Staf van den Gouverneur-Generaal		»	»	»	a) 1	»	a) 2	a) 1	b) 4	»
Commandant van het leger en chef van het departement van oorlog		1	»	»	»	»	»	»	1	»
Iste en IIde afdeeling van het departement van oorlog (Kabinet; Personeel en Militaire zaken, benevens Infanterie en Cavalerie).		»	1	»	b) c) 1	»	b) d) 4	b) e) 7	13	»
Generale staf.	Hoofdbureau (VIIde afdeeling van het departement van oorlog)	»	»	1	1	f) 1	f) 3	»	6	»
	Topographische dienst	»	»	»	g) 1	»	h) 7	i) 8	16	»
	Gewestelijke dienst	»	»	»	»	»	5	»	5	»
Gewestelijke staven.	1ste militaire afdeeling op Java	»	»	b) 1	»	»	l) »	b) 1	2	»
	2de » » »	»	1	»	»	»	l) »	b) k) 2	3	»
	3de » » »	»	»	b) 1	»	»	l) »	b) 1	2	»
	Sumatra's Westkust	»	»	b) 1	»	»	l) »	b) 1	2	»
	Atjeh en onderhoorigheden	»	»	b) 1	»	»	l) »	b) k) 2	3	»
	Westerafdeeling van Borneo	»	»	»	»	»	»	b) 1	1	»
	Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	»	»	»	b) 1	»	»	b) 1	2	»
	Celebes, Menado en Timor	»	»	»	»	»	»	b) 1	1	»
Plaatselijke staven.	Batavia	»	»	»	b) 1	»	»	b) 2	3	»
	Samarang	»	»	»	b) m) 1	»	»	b) 1	2	»
	Willem I	»	»	»	»	»	»	b) 1	1	»
	Soerabaija	»	»	»	b) 1	»	»	b) 1	2	»
	Padang	»	»	»	b) 1	»	»	b) 1	2	»
	Kotta-Radja	»	»	»	b) 1	»	»	b) 1	2	»
Infanterie		»	»	n) 1	13	24	147	o) 549	734	»
Cavalerie		»	»	p) 1	»	q) 1	r) 7	s) 23	32	»
Artillerie.	Hoofdbureau (IIIde afdeeling van het departement van oorlog) en staf van het wapen	»	»	1	t) 2	u) 5	3	v) 9	20	3
	Artillerie-troepen	»	»	»	1	1	23	v) 65	90	14
	Dienst der artillerie-magazijnen en werkplaatsen	»	»	»	w) 1	w) 3	w) 6	w) 12	22	»
Genie.	Hoofdbureau (IVde afdeeling van het departement van oorlog) en staf van het wapen	»	»	1	x) 2	5	15	ij) 36	59	»
	Genie-troepen en werklieden	»	»	»	»	1	2	ij) 9	12	»
	Dienst der genie-magazijnen	»	»	»	»	»	2	3	5	»
Dienst der militaire administratie.	Hoofdbureau (Vde afdeeling van het departement van oorlog)	»	»	1	z) 1	1	3	aa) 9	15	»
	Dienst der gewestelijke intendance	»	»	»	»	5	14	aa) 17	36	»
	Administratie bij de korpsen, garnizoenen, ziekeninrichtingen en magazijnen	»	»	»	»	»	13	aa) 67	80	»
Geneeskundige dienst.	Hoofdbureau (VIde afdeeling van het departement van oorlog)	»	»	1	bb) 1	1	1	»	4	»
	Korps officieren van gezondheid	»	»	»	4	8	51	cc) 118	181	»
	» militaire apothekers	»	»	»	1	1	6	cc) 35	43	»
	» » paardenartsen	»	»	»	»	»	2	4	dd) 6	»
Militaire school		»	»	»	»	»	ee) 1	ff) 5	b) 6	»
Korps pupillen		»	»	»	»	»	1	6	b) 7	»
Militaire arrest- en provoosthuizen		»	»	»	»	»	1	2	3	»
TOTAAL OFFICIEREN		1	2	11	36	57	319	1002	1428	17
									1445	

FORMATIE.

OMSCHRIJVING.	ONDEROFFICIEREN, MANSCHAPPEN EN PAARDEN.					
	Europeanen.	Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Totaal.	Paarden.
Topographische dienst	100	»	»	»	100	»
Infanterie	9323	»	970	11987	22280	»
Cavalerie	443	»	»	401	844	700
Artillerie. Staf van het wapen	12	»	»	»	12	»
Artillerie. Artillerie-troepen	1540	»	»	1100	2640	586
Artillerie. Dienst der artillerie-magazijnen en werkplaatsen	371	»	»	62	433	»
Genie. Staf van het wapen	50	»	»	»	50	»
Genie. Genie-troepen en werklieden	378	»	»	221	599	»
Genie. Dienst der genie-magazijnen	22	»	»	»	22	»
Militaire administratie	78	»	»	»	78	»
Personeel van den hospitaaldienst	957	»	»	638	1595	»
Korps militaire schrijvers	580	»	»	»	580	»
» stafmuzikanten	31	»	»	»	31	»
Kader der militaire school en leerlingen der voorbereidende cursussen	*gg)* 151	»	»	2	153	»
Kader van het korps pupillen	*hh)* 57	»	»	»	57	»
» bij de militaire arrest- en provoosthuizen	46	»	»	»	46	»
	14139	»	970	14411		
TOTAAL ONDEROFFICIEREN EN MANSCHAPPEN	29520				29520	1286

Toelichtingen.

a) Een van de vier officieren kan behooren tot de marine. De Gouverneur-Generaal kan van deze formatie, welke voor den luitenant den rang van 1sten luitenant aanwijst, afwijken, mits ten gevolge van die afwijking, voor zooveel het bedrag der traktementen betreft, geen hoogere uitgaven worden vereischt dan de formatie toestaat.
b) Worden bij hun wapen of dienstvak *à la suite* gevoerd.
c) Behoort tot de infanterie. Kan ook zijn majoor.
d) Waarvan één is adjudant van den legercommandant en tevens chef der 1ste afdeeling van het departement van oorlog (kabinet), één der infanterie, één der infanterie of cavalerie en één der artillerie of genie.
e) Vier der infanterie, één der infanterie of cavalerie, één der artillerie of genie en één kwartiermeester.
f) De majoor en één der kapiteins zijn in den regel met eenige bijzondere opdracht belast.
g) Of majoor.
h) Eén bij de directie; de zes anderen zijn brigadechefs.
i) Behooren niet tot den generalen staf, maar worden gevoerd *à la suite* van hun wapen.
k) Waarvan één is adjudant en één adjunct.
l) De kapiteins zijn uitgetrokken bij den generalen staf.
m) Of majoor.
n) Is commandant der infanterie te Willem I.
o) Van de luitenants kunnen hoogstens 296 den rang van 1sten luitenant hebben.
p) Of luitenant-kolonel; wordt steeds in dezen rang tot het commando geroepen.
q) Is plaatselijk cavalerie-commandant te Salatiga.
r) Eén is instructeur bij de cavalerie van het legioen van Mangkoe Negoro.
s) 2 zijn adjudanten respectievelijk van den regiments-commandant en van den plaatselijken cavalerie-commandant te Salatiga. 13 kunnen zijn 1ste luitenant.
t) De luitenant-kolonels kunnen door majoors vervangen worden, in welk geval 2 majoors bij een der onderdeelen van het wapen door luitenant-kolonels worden vervangen.
u) Eén der majoors, de inspecteur der draagbare wapenen, kan ook zijn kapitein.
v) Van de luitenants kunnen hoogstens 42 den rang bezitten van 1sten luitenant.
w) De directeur van den artillerie-constructiewinkel kan ook zijn majoor; de onder-directeur kan ook zijn kapitein; de constructeur kan ook zijn 1ste luitenant; de directeur der pyrotechnische werkplaats, tevens inspecteur der buskruitfabricage, kan ook zijn kapitein; de kapitein bij de pyrotechnische werkplaats kan ook zijn 1ste luitenant; allen worden gevoerd *à la suite* van hun wapen. Wijders zijn onder de opgegeven cijfers begrepen 10 magazijnmeesters, waarvan 1 kan zijn majoor, 4 kunnen zijn kapitein (magazijnmeester der 1ste klasse); de 5 anderen zijn luitenant (magazijnmeester der 2de of 3de klasse).
x) De luitenant-kolonel bij het hoofdbureau kan ook zijn majoor, in welk geval bij een der onderdeelen van het wapen in zijne plaats een luitenant-kolonel optreedt.
ij) Van de luitenants kunnen hoogstens 24 den rang bezitten van 1sten luitenant.
z) Kan ook zijn majoor, in welk geval bij een der onderdeelen van den dienst in zijne plaats de luitenant-kolonel optreedt.
aa) Van de luitenants kunnen hoogstens 45 den rang bezitten van 1sten luitenant.
bb) Kan ook zijn dirigeerend officier van gezondheid der 2de klasse (majoor), in welk geval bij een der onderdeelen van den dienst in zijne plaats een dirigeerend officier van gezondheid der 1ste klasse (luitenant-kolonel) optreedt.
cc) Allen 1ste luitenants.
dd) Van de paardenartsen kunnen hoogstens 2 tot de 1ste klasse behooren (kapitein); de overigen zijn van de 2de of 3de klasse (luitenant).
ee) Is directeur.
ff) 4 van de infanterie en 1 kwartiermeester.
gg) Waarvan 140 leerlingen bij de militaire school en de voorbereidende cursussen.
hh) Benevens 600 pupillen.

B. VERGELIJKEND OVERZICHT van de

OMSCHRIJVING.	OFFICIEREN EN ADJUDANT-ONDEROFFICIEREN DIENSTDOENDE OFFICIEREN.																		
	TEGENWOORDIGE FORMATIE.									AANWEZIGE STERKTE.									
	Luitenant-generaal.	Generaals-majoor.	Kolonels.	Luitenant-kolonels.	Majoors.	Kapiteins.	Luitenants.	Totaal.	Adj.-onderoffic. dd. officieren.	Luitenant-generaal.	Generaals-majoor.	Kolonels.	Luitenant-kolonels.	Majoors.	Kapiteins.	1ste luitenants.	2de luitenants.	Totaal.	Adj.-onderoffic. dd. officieren.
Staf van den Gouverneur-Generaal	»	»	»	1	»	2	1	4	»	»	»	»	1	1	»	1	»	3	»
Commandant van het leger en chef van het departement van oorlog	1	»	»	»	»	»	»	1	»	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»
Iste en IIde afdeeling van het departement van oorlog (Kabinet; Personeel en Militaire zaken, benevens Infanterie en Cavalerie)	»	1	»	a) 1	»	4	b) 8	14	»	»	1	»	1	»	5	6	»	13	»
Generale staf. — Hoofdbureau (VIIde afdeeling van het departement van oorlog)	»	»	1	1	1	3	»	6	»	»	»	1	1	1	3	»	»	6	»
Generale staf. — Topographische dienst	»	»	»	a) 1	»	c) 6	c) 9	16	»	»	»	»	»	2	4	9	»	15	»
Generale staf. — Gewestelijke dienst	»	»	»	»	»	5	»	5	»	»	»	»	»	»	5	»	»	5	»
Gewestelijke staven. — 1ste militaire afdeeling op Java	»	»	1	»	»	»	1	2	»	»	»	1	»	»	»	1	»	2	»
2de » » » »	»	1	»	»	»	»	2	3	»	»	1	»	»	»	»	2	»	3	»
3de » » » »	»	»	1	»	»	»	1	2	»	»	»	1	»	»	»	1	»	2	»
Sumatra's Westkust	»	»	1	»	»	»	1	2	»	»	»	1	»	»	»	1	»	2	»
Atjeh en onderhoorigheden	»	»	1	»	»	»	2	3	»	»	»	1	»	»	»	2	»	3	»
Westerafdeeling van Borneo	»	»	»	»	»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	1	»
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	»	»	»	1	»	»	1	2	»	»	»	»	1	»	»	1	»	2	»
Celebes, Menado en Timor	»	»	»	»	»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	1	»
Plaatselijke staven. — Batavia	»	»	»	1	»	»	2	3	»	»	»	»	1	»	»	2	»	3	»
Samarang	»	»	»	1	»	»	1	2	»	»	»	»	1	»	»	1	»	2	»
Willem I	»	»	»	»	»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	1	»
Soerabaija	»	»	»	1	»	»	1	2	»	»	»	»	1	»	»	1	»	2	»
Padang	»	»	»	1	»	»	1	2	»	»	»	»	1	»	»	1	»	2	»
Kotta-Radja	»	»	»	1	»	»	1	2	»	»	»	»	1	»	»	1	»	2	»
Infanterie	»	»	1	13	d) 25	e) 149	e) 556	744	»	»	»	1	10	28	150	299	202	690	16
Cavalerie	»	»	1	»	1	7	23	32	»	»	»	»	1	1	7	13	7	29	»
Artillerie. — Hoofdbureau (IIIde afdeeling van het departement van oorlog) en staf van het wapen	»	»	1	2	5	3	9	20	3	»	»	1	2	6	6	8	»	23	3
Artillerie-troepen	»	»	»	1	1	23	65	90	14	»	»	»	1	1	23	29	32	86	26
Dienst der artillerie-magazijnen en werkplaatsen	»	»	»	f) 1	f) 3	f) 6	f) 12	22	»	»	»	»	1	2	6	9	3	21	»
Genie. — Hoofdbureau (IVde afdeeling van het departement van oorlog) en staf van het wapen	»	»	1	2	5	15	36	59	»	»	»	1	2	6	13	18	9	49	»
Genie-troepen	»	»	»	»	1	2	9	12	»	»	»	»	»	1	2	9	1	13	»
Dienst der genie-magazijnen	»	»	»	»	»	2	g) 6	8	»	»	»	»	»	»	1	4	4	9	»
Dienst der militaire administratie. — Hoofdbureau (Vde afdeeling van het departement van oorlog)	»	»	1	1	1	h) 4	h) 10	17	»	»	»	1	1	2	2	7	1	14	»
Dienst der gewestelijke intendance	»	»	»	»	5	14	17	36	»	»	»	»	»	5	12	17	»	34	»
Administratie bij de korpsen, garnizoenen, ziekeninrichtingen en magazijnen	»	»	»	»	»	i) 14	67	81	»	»	»	»	»	»	17	23	30	70	k) 7
Geneeskundige dienst. — Hoofdbureau (VIde afdeeling van het departement van oorlog)	»	»	1	1	1	1	»	4	»	»	»	1	1	»	1	»	»	3	»
Korps officieren van gezondheid	»	»	»	4	8	51	118	181	»	»	»	»	4	9	51	73	»	137	»
» militaire apothekers	»	»	»	1	1	6	35	43	»	»	»	»	1	1	14	22	»	38	»
» » paardenartsen	»	»	»	»	»	2	4	6	»	»	»	»	»	»	2	2	3	7	»
Militaire school	»	»	»	»	»	1	5	6	»	»	»	»	»	»	1	5	»	6	»
Korps pupillen	»	»	»	»	»	1	6	7	»	»	»	»	»	»	1	6	»	7	»
Militaire arrest- en provoosthuizen	»	»	»	»	»	1	2	3	»	»	»	»	»	»	1	1	»	2	1
TOTAAL OFFICIEREN	1	2	11	36	58	322	1015	1445	17	1	2	10	33	66	327	578	292	1309	53
								1462										1362	

TEGENWOORDIGE FORMATIE en de AANWEZIGE STERKTE.

VERDERE AANTEEKENINGEN.

Tegenwoordige formatie.

a) Kan ook zijn majoor.

b) Hieronder één luitenant, die ook kan zijn kapitein, toegestaan tot 31 December 1884.

c) Het personeel bij de opnemingsbrigades werd verminderd met 2 kapiteins en 2 luitenants. Daarentegen werden tijdelijk (voor twee jaren) aangewezen 1 kapitein en 3 luitenants voor de triangulatie van Sumatra's Westkust; de luitenants behooren niet tot den generalen staf, maar worden gevoerd *à la suite* van hun wapen.

d) Eén majoor behoort tot de staven der veldbataljons.

e) Twee kapiteins en zes luitenants voor de depotbataljons en één luitenant behoort als adjudant tot de staven der veldbataljons.

f) De directeur van den artillerie-constructiewinkel kan ook zijn majoor; de onder-directeur kan ook zijn kapitein; de constructeur kan ook zijn 1ste luitenant; de directeur der pyrotechnische werkplaats, tevens inspecteur der buskruitfabricage, kan ook zijn kapitein; de kapitein bij de pyrotechnische werkplaats kan ook zijn 1ste luitenant; allen worden gevoerd *à la suite* van hun wapen.
Wijders zijn onder de opgegeven cijfers 9 magazijnmeesters begrepen, waarvan 1 kan zijn majoor, 4 kunnen zijn kapitein (magazijnmeester 1ste klasse) en 4 luitenant (magazijnmeester 2de of 3de klasse).

g) Hieronder 3 magazijnmeesters der genie, tijdelijk toegestaan.

h) Hieronder een kapitein-intendant en 1 eerste luitenant-kwartiermeester, in commissie voor de herziening van het administratiereglement; de kapitein kan ook zijn majoor-intendant.

i) Een der kapiteins-kwartiermeester is boven de formatie toegestaan voor de hospitalen tot 31 December 1884.

k) Adjudant-onderofficieren-kwartiermeester.

Aanwezige sterkte.

Onder de sterkte der officieren zijn begrepen:

1°. *in hunne respectieve rangen*, de officieren gedetacheerd uit Nederland, overeenkomstig het Koninklijk besluit dd. 18 Augustus 1871 n°. 18 (Indisch Staatsblad n°. 176), te weten: 9 kapiteins en 5 eerste luitenants der infanterie en 1 eerste luitenant der artillerie;

2°. *onder het cijfer der 2de luitenants*, de *niet* op den voet van voormeld besluit uit Nederland gedetacheerde officieren, ten getale van 53, te weten:

2 kapiteins, 20 eerste en 1 tweede luitenant der infanterie;

4 eerste luitenants der cavalerie;

1 kapitein, 13 eerste en 1 tweede luitenant der artillerie;

3 eerste luitenants der genie;

5 eerste en 1 tweede luitenant der militaire administratie

1 officier van gezondheid der 1ste klasse, die slechts traktement geniet als 2de klasse, en 1 apotheker der 2de klasse.

Onder de sterkte zijn *niet* begrepen:

1°. de officieren met verlof buiten Nederlandsch-Indië, ten getale van 176 (staven en diensten 52, infanterie 95, cavalerie 5, artillerie 14 en genie 10);

2°. de officieren op non-activiteit of voor memorie gevoerd, ten getale van 6;

3°. de officieren gedetacheerd in Nederland, ten getale van 45 (staven en diensten 6, infanterie 35, cavalerie 1, artillerie 1 en genie 2).

Van de officieren (de adjudant-onderofficieren dienstdoende als officier daaronder begrepen) waren afkomstig:

uit Nederland	1068
„ Nederlandsch-Indië	210
„ België	3
„ Duitschland	50
„ Zwitserland	2
„ Frankrijk	2
van elders	27
Totaal	1362

B. VERGELIJKEND OVERZICHT van de

OMSCHRIJVING.	ONDEROFFICIEREN, MANSCHAPPEN EN PAARDEN. Tegenwoordige formatie. Europeanen.	Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Totaal.	Paarden.	Aanwezige sterkte. Europeanen.	Afrikanen.	Amboineezen.	Andere inlanders.	Totaal.	Paarden.
Topographische dienst	85	»	»	»	85	»	77	»	»	»	77	»
Infanterie	10165	»	970	11987	23122	»	8784	81	1440	12371	22676	»
Cavalerie	443	»	»	401	844	700	474	»	3	355	832	672
Artillerie. Staf van het wapen	12	»	»	»	12	»	11	»	»	»	11	»
Artillerie. Artillerie-troepen	1540	»	»	1100	2640	586	1466	»	»	1014	2480	a) 575
Artillerie. Dienst der artillerie-magazijnen en werkplaatsen	371	»	»	62	433	»	374	»	»	25	399	»
Genie. Staf van het wapen	55	»	»	»	55	»	53	»	»	»	53	»
Genie. Genie-troepen en werklieden	378	»	»	221	599	»	384	»	»	186	570	»
Genie. Dienst der genie-magazijnen	22	»	»	»	22	»	21	»	»	»	21	»
Militaire administratie	89	»	»	»	89	»	b) 88	»	»	»	b) 88	»
Personeel van den hospitaaldienst	967	»	»	646	1613	»	785	18	75	612	1490	»
Korps militaire schrijvers	591	»	»	»	591	»	302	1	»	»	c) 303	»
» stafmuzikanten	31	»	»	»	31	»	32	»	»	»	32	»
Kader der militaire school en leerlingen der voorbereidende cursussen	151	»	»	2	153	»	115	»	»	2	117	»
Kader van het korps pupillen	86	»	»	»	86	»	81	»	»	»	81	»
» bij de militaire arrest- en provoosthuizen	46	»	»	»	46	»	46	»	»	»	46	»
	15032	»	970	14419			d) 13093	100	e) 1518	f) 14565		
TOTAAL ONDEROFFICIEREN EN MANSCHAPPEN	h) 30421				30421	1286	i) 29276				g) 29276	1247

TEGENWOORDIGE FORMATIE en de AANWEZIGE STERKTE.

VERDERE AANTEEKENINGEN.

a) Hieronder 67 muildieren.

b) Ongerekend 7 adjudant-onderofficieren-kwartiermeester die de plaatsen van ontbrekende 2de luitenants-kwartiermeester innamen. (Zie noot k op blz. 4 en 5 van deze bijlage.)

c) Bovendien waren nog 296 burgerpersonen als schrijver in dienst.

d) Eene verdeeling naar het geboorteland is ten aanzien van dit totaal in de hier te lande voorhanden gegevens niet bekend gesteld. Met inbegrip van de boven de formatie gevoerden (de gestraften bij de strafdetachementen, de gedetineerden, de bij het suppletiedepot aanwezige nog niet ingedeelde militairen en zij die zich bij de subsistentenkaders bevonden in afwachting van scheepsgelegenheid naar Nederland) was de verdeeling aldus:

afkomstig uit Nederland	6 668
„ „ Nederlandsch-Indië (245 aldaar geboren uit Europeesche ouders en 965 kleurlingen)	1 210
„ „ België	1 789
„ „ Duitschland	2 187
„ „ Zwitserland	516
„ „ Frankrijk	740
„ van elders	374
Totaal	13 484

e) Verdeeld aldus: 606 Amboineezen, 746 Menadoneezen en 166 Alfoeren (tegen 462, 781 en 168 op 31 December 1882).

f) Hiervan 13 336 Javanen, 362 Soendaneezen, 191 Madureezen, 472 Boegineezen, 72 Niassers, 11 Bengaleezen en 121 andere inlanders; deze laatsten, meest afkomstig van Sumatra en Borneo, worden in 't algemeen aangeduid als Maleiers. Op 31 December 1882 waren deze cijfers respectievelijk: 12 575, 358, 193, 548, 79, 13 en 164, te zamen 13 930.

g) Hieronder niet begrepen de als officier dienstdoende adjudant-onderofficieren; — de onderofficieren en manschappen voor memorie gevoerd (69 Europeanen en 6 inlanders); — zij die zich bij het suppletie-depot bevonden, in afwachting van indeeling, ten getale van 33; — de bij de subsistentenkaders op scheepsgelegenheid naar Nederland wachtenden (51 Europeanen); — de gestraften bij de strafdetachementen (64 Europeanen, 1 Afrikaan, 3 Amboineezen en 48 andere inlanders); — noch ook de gedetineerden in het militair huis van arrest (236 Europeanen, 1 Afrikaan, 2 Amboineezen en 35 andere inlanders).

h) Het aantal pupillen (in de opgegeven specificatie niet begrepen) bedraagt volgens de formatie: bij het korps pupillen ten hoogste 600 Europeanen, en bij de korpsen 418 niet-Europeanen (62 Afrikanen en Amboineezen en 356 niet-Amboineesche inlanders).

i) De sterkte der pupillen (zie noot h) bedroeg bij het korps pupillen 313 Europeanen en bij de korpsen 11 (6 Afrikanen en 5 niet-Amboineesche inlanders).
Onder de Europeesche pupillen telde men er 47 die in Nederlandsch-Indië uit Europeesche ouders waren geboren; de overige 266 waren kleurlingen. 240 waren zoons van militairen, 64 zoons van burgers en van 9 was de stand des vaders onbekend. Onder hen bevonden zich 27 jongelingen afkomstig uit de weeshuizen.
In den loop van 1883 werden 49 pupillen uit de sterkte afgevoerd (43 wegens indeeling bij het leger en 6 die ontslagen werden, namelijk 2 op verzoek, 3 wegens lichamelijke ongeschiktheid en 1 wegens wangedrag). Daarentegen werden er 41 aangenomen (2 als betalend pupil en 39 voor 's lands rekening).

Het aantal soldatenkinderen van Europeesche of daarmede gelijk gestelde afkomst bedroeg bij het einde van 1883 504 jongens (behalve die bij het korps pupillen) en 535 meisjes.

[5. 5.]

BIJLAGE C.

(Zie blz. 33 van het verslag.)

NUMERIEKE OPGAVE betreffende de mutatiën in de onderofficierskaders van het Nederlandsch-Indisch leger gedurende de jaren 1879—1883, voor zooveel Europeanen en Afrikanen betreft.

JAREN.	ONDEROFFICIEREN. Uit de sterkte afgevoerd. Overleden.	Gepasporteerd.	Gegageerd.	Tot officier bevorderd.	Gecondemneerd.	Voor memorie gebracht.	Gedegradeerd.	Geremplaceerd.	Vermist.	Totaal.	In de sterkte gebracht. Uit Nederland aangekomen.	In Indië aangesteld. Verkregen uit de korpsen.	Verkregen van de kaderscholen te: Batavia (vesting- en garnizoens-artillerie).	Banjoe-Biroe (veld- en bergbatterij).	Willem I (genie).	Totaal.	Meer in de sterkte gebracht dan afgevoerd.	Minder in de sterkte gebracht dan afgevoerd.
INFAN																		
1879	86	112	218	30	5	21	56	»	2	530	119	268	»	»	»	387	»	143
1880	57	72	150	25	1	23	77	»	1	406	100	255	»	»	»	355	»	51
1881	63	178	194	25	4	18	62	»	3	547	107	238	»	»	»	345	»	202
1882	48	136	169	30	4	24	51	»	3	465	116	219	»	»	»	335	»	130
1883	70	129	94	21	3	13	52	»	2	384	105	144	»	»	»	249	»	135
																	»	661
Te zamen in vijf jaar . .	324	627	825	131	17	99	298	»	11	2332	547	1124	»	»	»	1671	»	661
Alzoo gemiddeld per jaar.	65	125	165	26	3	20	60	»	2	466	109	225	»	»	»	334	»	132
CAVA																		
1879	7	5	7	»	»	»	»	»	»	19	5	14	»	»	»	19	»	»
1880	1	5	9	»	»	»	2	»	»	17	»	6	»	»	»	6	»	11
1881	1	6	9	1	»	»	1	»	»	18	2	6	»	»	»	8	»	10
1882	1	4	4	»	»	»	2	*a*) 6	»	17	2	15	»	»	»	17	»	»
1883	2	6	6	»	»	»	»	»	»	14	2	16	»	»	»	18	4	»
																	4	21
Te zamen in vijf jaar . .	12	26	35	1	»	»	5	6	»	85	11	57	»	»	»	68	»	17
Alzoo gemiddeld per jaar.	2	5	7	»	»	»	1	1	»	17	2	11	»	»	»	14	»	3
ARTIL																		
1879	13	10	25	3	»	»	16	»	»	67	10	27	19	8	»	64	»	3
1880	8	13	28	4	»	»	7	»	»	60	4	23	13	9	»	49	»	11
1881	13	23	26	»	»	1	10	»	»	73	20	18	10	15	»	63	»	10
1882	10	18	33	10	»	»	5	»	»	76	27	17	10	13	»	67	»	9
1883	10	20	12	3	2	»	7	»	»	54	23	17	9	16	»	65	11	»
																	11	33
Te zamen in vijf jaar . .	54	84	124	20	2	1	45	»	»	330	84	102	61	61	»	308	»	22
Alzoo gemiddeld per jaar.	11	17	25	4	»	»	9	»	»	66	17	20	12	12	»	62	»	4
GE																		
1879	3	3	3	»	»	»	3	»	»	12	3	12	»	»	4	19	7	»
1880	5	7	17	»	»	1	4	»	»	34	4	9	»	»	6	19	»	15
1881	4	7	8	»	»	2	5	»	»	26	»	14	»	»	3	17	»	9
1882	9	8	6	3	»	»	2	»	»	28	2	4	»	»	5	11	»	17
1883	»	6	9	1	»	»	»	»	»	16	3	16	»	»	4	23	7	»
																	14	41
Te zamen in vijf jaar . .	21	31	43	4	»	3	14	»	»	116	12	55	»	»	22	89	»	27
Alzoo gemiddeld per jaar.	4	6	9	1	»	1	3	»	»	23	2	11	»	»	4	18	»	5

a) Overgegaan bij de lijfwachten-dragonders.

JAREN.	KORPORAALS.																	
	UIT DE STERKTE AFGEVOERD.										IN DE STERKTE GEBRACHT.							
												In Indië aangesteld.					Meer	Minder
													Verkregen van de kaderscholen te:				in de sterkte gebracht dan afgevoerd.	
	Overleden.	Gepasporteerd.	Gegageerd.	Tot onderofficier bevorderd.	Gecondemneerd.	Voor memorie gebracht.	Gedegradeerd.	Geremplaceerd.	Vermist.	Totaal.	Uit Nederland aangekomen.	Verkregen uit de korpsen.	Batavia (vesting- en garnizoens-artillerie).	Banjoe-Biroe (veld- en bergbatterij).	Willem I (genie).	Totaal.		
TERIE.																		
1879	51	28	91	268	2	»	90	»	»	530	33	487	»	»	»	520	»	10
1880	44	33	65	255	1	»	117	»	1	516	28	435	»	»	»	463	»	53
1881	44	37	80	238	»	1	100	»	»	500	17	476	»	»	»	493	»	7
1882	44	36	61	219	»	»	93	»	»	453	24	376	»	»	»	400	»	53
1883	54	38	53	144	1	»	59	»	1	350	36	320	»	»	»	356	6	»
																	6	123
Te zamen in vijf jaar.	237	172	350	1124	4	1	459	»	2	2349	138	2094	»	»	»	2232	»	117
Alzoo gemiddeld per jaar.	47	34	70	225	1	»	92	»	»	470	27	419	»	»	»	446	»	24
LERIE.																		
1879	2	1	6	14	»	»	8	»	»	31	1	18	»	»	»	19	»	12
1880	3	1	5	6	»	»	9	»	»	24	»	16	»	»	»	16	»	8
1881	10	1	4	6	»	»	3	»	»	24	8	26	»	»	»	34	10	»
1882	1	4	4	15	»	»	9	(a) 8	»	41	4	28	»	»	»	32	»	9
1883	1	3	2	16	»	»	5	»	»	27	»	38	»	»	»	38	11	»
																	21	29
Te zamen in vijf jaar.	17	10	21	57	»	»	34	8	»	147	13	126	»	»	»	139	»	8
Alzoo gemiddeld per jaar.	3	2	4	11	»	»	7	2	»	29	3	25	»	»	»	28	»	1
LERIE.																		
1879	9	3	10	54	1	1	12	»	»	90	2	2	28	16	»	48	»	42
1880	6	4	12	45	»	1	6	»	»	74	2	6	20	27	»	55	»	19
1881	3	3	7	43	»	»	7	»	»	63	5	»	25	27	»	57	»	6
1882	4	3	12	49	»	»	6	»	»	74	1	3	35	34	»	73	»	1
1883	8	4	3	46	»	»	14	»	»	75	2	3	22	43	»	70	»	5
																	»	73
Te zamen in vijf jaar.	30	17	44	237	1	2	45	»	»	376	12	14	130	147	»	303	»	73
Alzoo gemiddeld per jaar.	6	3	9	47	»	»	9	»	»	75	2	3	26	29	»	61	»	14
NIE.																		
1879	3	»	1	16	»	»	3	»	»	23	1	23	»	»	10	34	11	»
1880	3	1	1	15	»	»	9	»	1	30	3	3	»	»	13	19	»	11
1881	5	4	5	17	»	»	2	»	»	33	»	17	»	»	9	26	»	7
1882	4	3	1	15	»	»	4	»	»	27	4	»	»	»	9	13	»	14
1883	3	4	4	18	»	»	1	»	»	30	1	22	»	»	4	27	»	3
																	11	35
Te zamen in vijf jaar.	18	12	12	81	»	»	19	»	1	143	9	65	»	»	45	119	»	24
Alzoo gemiddeld per jaar.	4	2	2	16	»	»	4	»	»	29	2	13	»	»	9	24	»	5

[5. 6]

BIJLAGE **D.**

(Zie blz. 35 van het verslag.)

OVERZICHT van de belangrijkste ziektevormen bij het Indische leger voorgekomen in 1883.

ZIEKTEVORMEN.	Groepen van gewesten. a)	BEHANDELD.					HERSTELD.					OVERLEDEN.					AFGEKEURD.				
		Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Totalen.		Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Totalen.		Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Totalen.		Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Totalen.	
Malaria-ziekten	I.	5 780	7	445	9 902		5 532	7	3 951	9 490		54	"	55	109		18	"	25	43	
	II.	4 010	"	4 225	8 235	25 386	3 913	"	4 145	8 058	24 624	12	"	14	26	161	5	"	3	8	61
	III.	2 707	46	4 496	7 249		2 622	46	4 408	7 076		12	"	14	26		2	"	8	10	
Cholera	I.	195	2	75	272		76	"	25	101		118	2	49	169		1	"	"	1	
	II.	84	"	38	122	458	29	"	6	35	161	55	"	32	87	295	"	"	"	"	1
	III.	47	2	15	64		22	"	3	25		25	2	12	39		"	"	"	"	
Dysenterie	I.	100	1	17	118		69	"	9	78		23	1	7	31		2	"	"	2	
	II.	4	"	2	6	147	2	"	1	3	93	2	"	1	3	42	"	"	"	"	2
	III.	19	"	4	23		9	"	3	12		8	"	"	8		"	"	"	"	
Leverziekte	I.	157	"	30	187		131	"	25	156		11	"	4	15		4	"	1	5	
	II.	74	"	13	87	377	67	"	7	74	312	5	"	3	8	32	1	"	"	1	8
	III.	95	"	8	103		75	"	7	82		8	"	1	9		2	"	"	2	
Berri-berri	I.	66	1	1 223	1 290		41	1	817	859		1	"	91	92		11	"	124	135	
	II.	49	"	1 020	1 069	3 850	46	"	803	849	2 967	"	"	54	54	194	2	"	30	32	201
	III.	108	"	1 383	1 491		101	"	1 158	1 259		1	"	47	48		"	"	34	34	
Lepra	I.	4	"	4	8		1	"	2	3		"	"	"	"		2	"	2	4	
	II.	"	"	"	"	8	"	"	"	"	3	"	"	"	"	"	"	"	"	"	4
	III.	"	"	"	"		"	"	"	"		"	"	"	"		"	"	"	"	
Syphilis	I.	680	1	124	805		592	1	102	695		2	"	1	3		9	"	4	13	
	II.	99	"	50	149	1 140	87	"	36	123	977	"	"	"	"	4	"	"	1	1	16
	III.	117	"	69	186		101	"	58	159		1	"	"	1		"	"	2	2	
Venerische ziekten	I.	4 397	12	2 016	6 425		4 054	12	1 879	5 945		12	"	19	31		5	"	1	6	
	II.	519	"	357	876	8 498	461	"	326	787	7 851	"	"	2	2	36	"	"	"	"	10
	III.	599	4	594	1 197		568	4	547	1 119		2	"	1	3		2	"	2	4	
Overige ziekten	I.	8 529	24	6 634	15 187		7 747	21	6 016	13 784		124	"	96	220		187	3	248	438	
	II.	3 878	3	3 329	7 210	33 064	3 594	3	3 117	6 714	30 454	70	"	49	119	422	62	"	43	105	734
	III.	4 733	91	5 843	10 667		4 442	86	5 428	9 956		44	3	36	83		54	"	137	191	
Totalen		37 050	194	35 684	72 928		34 382	181	32 879	67 442		590	8	588	1 186		369	3	665	1 037	

a) Onder I is te verstaan: Java en Madura (met inbegrip van Billiton, welks garnizoen behoort tot het ressort van den militairen geneeskundigen dienst op Java en Madura); onder II Atjeh en onderhoorigheden, doch onder de bij deze groep gebrachte militairen zijn begrepen zij die, na evacuatie uit Atjeh, herstelden van — stierven aan — of afgekeurd werden wegens de onmiddellijke gevolgen van hunne in Atjeh opgedane ziekte; onder III de Buitenbezittingen, met uitzondering van Billiton en Atjeh.

ZIEKTEVORMEN.	Groepen van gewesten.	Percentsgewijze verhouding																		
		van de overledenen tot de:										van de afgekeurden tot de:								
		behandelden.					sterkte. b)					behandelden.					sterkte. b)			
		Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Totalen.		Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Totalen.		Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Totalen.		Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Totalen.
Malaria-ziekten	I.	0.93	„	1.33	1.10		0.69	„	0.92	0.79		0.31	„	0.61	0.43					
	II.	0.30	„	0.33	0.31	0.63	0.39	„	0.48	0.43	0.56	0.12	„	0.07	0.09	0.24	0.17	„	0.25	0.21
	III.	0.44	„	0.31	0.36		0.34	„	0.26	0.28		0.07	„	0.18	0.14					
Cholera	I.	60.51	100.00	65.33	62.13		1.51	6.06	0.82	1.22		0.51	„	„	0.37					
	II.	65.48	„	84.21	71.31	64.41	1.82	„	1.08	1.45	1.02	„	„	„	„	0.22	0.007	„	„	0.003
	III.	53.19	100.00	80.00	60.94		0.70	3.28	0.22	0.43		„	„	„	„					
Dysenterie	I.	23.00	100.00	41.18	26.27		0.29	3.03	0.12	0.22		2.00	„	„	1.69					
	II.	50.00	„	50.00	50.00	28.57	0.07	„	0.03	0.05	0.14	„	„	„	„	1.36	0.014	„	„	0.007
	III.	42.10	„	„	34.78		0.22	„	„	0.09		„	„	„	„					
Leverziekte	I.	7.00	„	13.33	8.02		0.14	„	0.07	0.11		2.55	„	3.33	2.67					
	II.	6.75	„	23.08	9.19	8.48	0.16	„	0.10	0.13	0.11	1.35	„	„	1.15	2.12	0.05	„	0.007	0.029
	III.	8.42	„	12.50	8.73		0.22	„	0.02	0.10		2.11	„	„	1.94					
Berri-berri	I.	1.51	„	7.44	7.13		0.01	„	1.52	0.66		16.67	„	10.13	10.46					
	II.	„	„	5.29	5.05	5.04	„	„	1.83	0.90	0.67	4.08	„	2.94	2.99	5.22	0.09	„	1.303	0.69
	III.	0.92	„	3.39	3.22		0.03	„	0.86	0.53		„	„	2.46	2.28					
Lepra	I.	„	„	„	„		„	„	„	„		50.00	„	50.00	50.00					
	II.	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	50.00	0.014	„	0.014	0.014
	III.	„	„	„	„		„	„	„	„		„	„	„	„					
Syphilis	I.	0.29	„	0.81	0.37		0.02	„	0.02	0.02		1.32	„	3.23	1.61					
	II.	„	„	„	„	0.35	„	„	„	„	0.01	„	„	2.00	0.67	1.40	0.06	„	0.05	0.057
	III.	0.85	„	„	0.54		0.03	„	„	0.01		„	„	2.89	1.07					
Venerische ziekten	I.	0.27	„	0.94	0.48		0.15	„	0.32	0.22		0.11	„	0.05	0.09					
	II.	„	„	0.56	0.23	0.42	„	„	0.07	0.03	0.12	„	„	„	„	0.12	0.05	„	0.02	0.035
	III.	0.33	„	0.17	0.25		0.06	„	0.02	0.03		0.33	„	0.34	0.33					
Overige ziekten	I.	1.45	„	1.45	1.45		1.59	„	1.60	1.59		2.19	0	3.74	2.88					
	II.	1.80	„	1.47	1.65	1.28	2.31	„	1.65	1.99	1.46	1.59	„	1.29	1.45	2.22	2.11	3.09	2.97	2.54
	III.	0.93	3.29	0.61	0.78		1.23	4.92	0.65	0.91		1.13	„	2.34	1.79					
Totalen		1.59	4.12	1.65		1.62	4.10	8.25	4.08		4.10	0.99	1.55	1.84		1.42	2.57	3.09	4.61	3.59

b) De sterktecijfers in de opgaven van den militairen geneeskundigen dienst hebben alleen betrekking tot die plaatsen waar officieren van gezondheid waren gevestigd. Volgens de opgaven in bijlage E bedroeg de bedoelde sterkte in 1883: 14 376 Europeanen, 97 Afrikanen en 14 425 inlanders; totaal: 28 898.

[5. 7.]

BIJLAGE E.

(Zie blz. 35 van het verslag.)

STATISTIEK van de behandelde zieken, overledenen en afgekeurden van het Indische leger in de jaren 1879 tot en met 1883 (Recapitulatie-cijfers).

I. Algemeen overzicht.

JAREN.	Behandeld.	Hersteld.	Overleden.	Afgekeurd.	Percentsgewijze verhouding van de overledenen tot de: Behandelden.	Percentsgewijze verhouding van de overledenen tot de: Sterkte. a)	Percentsgewijze verhouding van de afgekeurden tot de: Behandelden.	Percentsgewijze verhouding van de afgekeurden tot de: Sterkte. a)
Java en Madura. b)								
1879.	41 225	37 445	386	888	0.93	2.77	2.15	6.38
1880.	41 450	37 999	419	871	1.01	2.73	2.1	5.67
1881.	41 017	37 088	782	845	1.91	5.02	2.06	5.42
1882.	38 038	34 324	528	1 045	1.39	3.34	2.74	6.62
1883.	34 194	31 111	670	647	1.96	4.85	1.89	4.68
Atjeh en onderhoorigheden.								
1879.	51 317	48 912	865	c)	1.68	11.47	c)	c)
1880.	39 689	38 591	345	c)	0.87	4.93	c)	c)
1881.	23 717	23 099	182	c)	0.77	2.99	c)	c)
1882.	20 519	19 443	220	188	1.07	3.78	0.91	3.23
1883.	17 754	16 643	299	147	1.68	4.99	0.83	2.46
Overige buitenbezittingen. d)								
1879.	30 055	28 213	293	452 e)	0.97	3.14	0.55	2.68
1880.	25 878	24 348	229	438 e)	0.88	2.52	0.66	2.72
1881.	23 920	22 350	208	556 e)	0.87	2.43	1.16	3.79
1882.	19 894	18 691	188	199	0.94	2.22	1.	3.41
1883.	20 980	19 688	217	243	1.03	2.38	1.15	2.67

a) Het sterktecijfer voor de onderstaande groepen van gewesten vindt men in n°. III van deze bijlage.

b) In de opgaven betreffende de jaren 1879 tot en met 1882 zijn onder Java en Madura ook medegerekend de garnizoenen van Benkoelen en Billiton; in de opgaven over 1883 alleen dat van Billiton.

c) De afgekeurden van Atjeh zijn voor de jaren 1879 tot en met 1881 niet afzonderlijk opgegeven, maar begrepen in de cijfers der rubriek „Overige buitenbezittingen".

d) Zonder Benkoelen en Billiton wat betreft de jaren 1879 tot en met 1882, zonder Billiton wat betreft 1883.

e) Hieronder ook de afgekeurden van Atjeh. Verg. noot c. In verband daarmede is in de verhoudingsgetallen voor de jaren 1879 tot en met 1881, uitgetrokken in de laatste twee kolommen, ook met de behandelden en de sterkte in Atjeh rekening gehouden.

II. Overzicht van de voornaamste ziektevormen en verhouding van de overledenen en afgekeurden tot de behandelden en tot de sterkte.

A. Europeanen.

Ziektevormen.	Behandeld.					Hersteld.					Overleden.				
	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Malaria-ziekten	28363	22765	15816	14458	12497	27315	22121	15347	13926	12067	155	108	68	68	78
Cholera	5	7	410	262	326	5	6	132	76	127	»	1	269	176	198
Dysenterie *a*)	1050	643	444	183	123	793	515	356	104	80	151	73	45	39	33
Leverziekte	455	394	422	304	326	377	337	362	251	273	43	25	22	11	24
Berri-berri	55	65	58	67	223	40	57	50	50	188	7	3	2	1	2
Lepra *b*)	*b*)	*b*)	*b*)	6	4	*b*)	*b*)	*b*)	3	1	*b*)	*b*)	*b*)	»	»
Syphilis	666	901	1008	988	896	590	782	895	847	780	2	2	5	2	3
Venerische ziekten	5294	6486	7107	6812	5515	4884	5937	6563	6340	5083	8	2	13	16	14
Overige ziekten	31327	25939	23214	18514	17140	28649	24292	21554	17009	15783	321	201	178	193	238
Totalen . . .	67215	57200	48479	41594	37050	62688	54047	45259	38606	34382	687	415	602	506	590

Ziektevormen.	Percentsgewijze verhouding van de overledenen tot de									
	behandelden.					sterkte.				
	1879.	1880.	1881.	1882.	1883	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Malaria-ziekten	0.55	0.47	0.43	0.47	0.62	1.05	0.66	0.44	0.44	0.54
Cholera	»	14.29	65.61	67.17	60.73	»	0.006	1.75	1.15	1.38
Dysenterie *a*)	14.38	1.13	10.13	21.31	26.83	1.02	0.45	0.28	0.25	0.23
Leverziekte	9.45	6.35	5.21	3.62	7.36	0.29	0.15	0.14	0.07	0.17
Berri-berri	12.73	4.61	3.43	1.49	0.89	0.05	0.02	0.015	0.006	0.01
Lepra *b*)	*b*)	*b*)	*b*)	»	»	*b*)	*b*)	*b*)	»	»
Syphilis	0.30	0.22	0.49	0.2	0.33	0.01	0.012	0.03	0.01	0.02
Venerische ziekten.	0.15	0.03	0.18	0.23	0.25	0.05	0.012	0.08	0.104	0.09
Overige ziekten.	1.02	0.77	0.77	1.04	1.39	2.17	1.24	1.14	1.26	1.65
Totalen . . .	1.02	0.72	1.24	1.21	1.59	4.65	2 55	3.87	3.29	4.1

Ziektevormen.	Afgekeurd.					Percentsgewijze verhouding van de afgekeurden tot de									
						behandelden.					sterkte.				
	1879.	1880.	1881.	1882	1883.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Malaria-ziekten	34	26	45	104	25	0.12	0.11	0.28	0.72	0.2	0.23	0.16	0.29	0.68	0.17
Cholera	»	»	»	1	1	»	»	»	0.38	0.31	»	»	»	0.006	0.007
Dysenterie *a*)	15	2	1	9	2	1.50	0.31	0.22	4.91	1.63	0.10	0.01	0.006	0.06	0.014
Leverziekte	10	12	13	23	7	2.19	3.04	2.08	7 56	2.15	10.07	0.074	0.08	0.15	0.05
Berri-berri	»	3	2	5	13	»	4.61	3.45	7.46	5.83	»	0.02	0.01	0.03	0.09
Lepra *b*)	1	1	»	2	2	»	»	»	33.33	50	0.007	0.006	»	0 01	0.014
Syphilis	2	»	1	9	9	0.30	»	0.09	0.91	1	0.013	»	0.006	0.06	0 06
Venerische ziekten	1	»	»	16	7	0.02	»	»	0.23	0.13	0.007	»	»	0.104	0.05
Overige ziekten	509	455	521	355	303	1.62	1.75	2.24	1.91	1.77	3.44	2.80	3.34	2.31	2 11
Totalen . . .	572	499	583	524	369	0.85	0.87	1.2	1.26	0.99	3.87	3.06	3.74	3.41	2.56

B. Afrikanen.

Ziektevormen.	Behandeld.					Hersteld.					Overleden.				
	1879.	1880	1881.	1882.	1883.	1879.	1880	1881.	1882.	1883.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Malaria-ziekten	163	17	12	51	53	162	17	9	50	53	»	»	3	»	»
Cholera	»	»	6	»	4	»	»	»	»	»	»	»	6	»	4
Dysenterie *a)*	3	1	»	»	1	2	»	»	»	»	1	1	»	»	1
Leverziekte	3	»	»	»	»	2	»	»	»	»	1	»	»	»	»
Berri-berri	3	»	»	»	1	3	»	»	»	1	»	»	»	»	»
Lepra	*b)*	*b)*	*b)*	»	»	*b)*	*b)*	*b)*	»	»	*b)*	*b)*	*b)*	»	»
Syphilis	15	5	9	2	1	15	5	8	2	1	»	»	»	»	»
Venerische ziekten	7	41	34	28	16	7	37	33	26	16	»	»	»	»	»
Overige ziekten	320	117	100	116	118	296	88	90	110	110	3	1	2	1	3
Totalen	514	181	161	197	194	487	147	140	188	181	5	2	11	1	8

Ziektevormen.	Percentsgewijze verhouding van de overledenen tot de									
	behandelden.					sterkte.				
	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Malaria-ziekten	»	»	25	»	»	»	»	2.27	»	»
Cholera	»	»	100	»	100	»	»	4.54	»	4.12
Dysenterie *a)*	33.33	100	»	»	100	1.39	0.68	»	»	1.03
Leverziekte	33.33	»	»	»	»	1.39	»	»	»	»
Berri-berri	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Lepra	*b)*	*b)*	*b)*	»	»	*b)*	*b)*	*b)*	»	»
Syphilis	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Venerische ziekten	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Overige ziekten	0.94	0.85	2	0.86	2.54	4.16	0.68	1.51	0.84	3.09
Totalen	0.97	1.105	6.83	0.51	4.12	6.94	1.36	8.33	0.84	8.25

Ziektevormen.	Afgekeurd.					Percentsgewijze verhouding van de afgekeurden tot de									
						behandelden.					sterkte.				
	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Malaria-ziekten	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Cholera	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Dysenterie *a)*	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Leverziekte	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Berri-berri	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Lepra	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Syphilis	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Venerische ziekten	»	»	»	2	»	»	»	»	7.14	»	»	»	»	1.68	»
Overige ziekten	12	19	4	1	3	3.75	16.24	4	0.86	2.54	16.67	12.92	3.03	0.84	3.09
Totalen	12	19	4	3	3	2.33	10.5	2.48	1.52	1.55	16.67	12.92	3.03	2.52	3.09

C. Inlanders.

Ziektevormen.	Behandeld.					Hersteld.					Overleden.				
	1879.	1880.	1881.	1882.	1883	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Malaria-ziekten	22289	19578	13922	13406	12836	21616	19180	13589	13022	12504	180	123	74	65	83
Cholera	4	2	150	72	128	4	1	49	20	34	»	1	100	51	93
Dysenterie *a*)	324	120	91	24	23	249	95	73	15	13	63	16	13	6	8
Leverziekte	78	44	40	32	51	65	31	26	24	39	7	7	8	4	8
Berri-berri	3544	3225	3897	2958	3626	2916	2563	3188	2179	2778	359	218	190	131	192
Lepra	*b*)	*b*)	*b*)	3	4	*b*)	*b*)	*b*)	»	2	*b*)	*b*)	*b*)	»	»
Syphilis	200	219	272	280	243	174	182	237	241	196	»	»	»	2	1
Venerische ziekten	2723	3123	3120	3562	2967	2542	2861	2870	3280	2752	4	15	15	18	22
Overige ziekten	25706	23325	18522	16323	15806	23829	21831	17106	14883	14561	239	196	159	152	181
Totalen	54868	49636	40014	36660	35684	51395	46774	37138	33664	32879	852	576	559	429	588

Ziektevormen.	Percentsgewijze verhouding van de overledenen tot de									
	behandelden.					sterkte.				
	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Malaria-ziekten	0.807	0.63	0.53	0.485	0.64	1.13	0.82	0.51	0.445	0.57
Cholera	»	50	66.66	70.83	72.66	»	0.006	0.69	0.35	0.64
Dysenterie *a*)	19.44	13.33	14.28	25	34.78	0.39	0.106	0.09	0.04	0.06
Leverziekte	8.97	15.91	20	12.5	15.68	0.04	0.04	0.05	0.03	0.06
Berri-berri	10.13	6.76	0.48	4.43	5.29	2.25	1.45	1.31	0.398	1.33
Lepra	*b*)	*b*)	*b*)	»	»	*b*)	*b*)	*b*)	»	»
Syphilis	»	»	»	0.71	0.41	»	»	»	0.014	0.007
Venerische ziekten	0.14	0.48	0.48	0.505	0.74	0.02	0.09	0.103	0.123	0.15
Overige ziekten	0.93	0.84	0.86	0.93	1.15	1.5	1.3	1.09	1.042	1.25
Totalen	1.55	1.16	1.39	1.17	1.65	5.35	3.96	3.85	2.942	4.08

Ziektevormen.	Afgekeurd.					Percentsgewijze verhouding van de afgekeurden tot de									
						behandelden.					sterkte.				
	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Malaria-ziekten	14	15	63	104	36	0.06	0.08	0.45	0.775	0.28	0.09	0.09	0.43	0.71	0.25
Cholera	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Dysenterie *a*)	2	2	1	»	»	0.61	1.67	1.09	»	»	0.01	0.013	0.007	»	»
Leverziekte	2	2	1	2	1	2.56	4.54	2.5	6.25	1.96	0.01	0.013	0.007	0.01	0.007
Berri-berri	56	103	124	188	188	1.58	3.19	3.18	6.356	5.18	0.35	0.68	0.85	1.29	1.3
Lepra	2	»	1	2	2	»	»	»	66.66	50	0.01	»	0.007	0.01	0.014
Syphilis	7	4	4	10	7	3.5	1.87	1.47	0.557	2.88	0.045	0.026	0.03	0.07	0.05
Venerische ziekten	»	»	»	13	3	»	»	»	0.365	0.1	»	»	»	0.09	0.02
Overige ziekten	673	665	620	586	428	2.62	2.85	3.34	3.58	2.71	4.23	4.42	4.27	4.02	2.97
Totalen	756	791	814	905	665	1.38	1.59	2.03	2.47	1.86	4.75	5.25	5.61	6.2	4.61

a) Van 1879 tot en met 1881 zijn hieronder ook gerekend de gevallen van catarrhale dysenterie. In de opgaven van 1882 en 1883 zijn onder dezen ziektevorm alleen de gevallen van tropische dysenterie begrepen.

b) Over de jaren 1879 tot en met 1881 zijn de behandelde, herstelde en overleden lepralijders niet afzonderlijk opgegeven, maar begrepen onder het cijfer der „Overige ziekten".

III. Overzicht van de sterfte gedurende de laatste vijf jaren in de verschillende commandementen.

COMMANDEMENTEN.	1879.			1880.			1881.			1882.			1883.		
	Overleden.	Sterkte. a)	Percentsgewijze verhouding.	Overleden.	Sterkte. a)	Percentsgewijze verhouding.	Overleden.	Sterkte. a)	Percentsgewijze verhouding.	Overleden.	Sterkte. a)	Percentsgewijze verhouding.	Overleden.	Sterkte. a)	Percentsgewijze verhouding.
Eerste militaire afdeeling	127	4335	2.93	138	4840	2.85	186	5566	3.34	163	5480	2.97	207	3778	5.48
Tweede » »	211	7557	2.79	197	7982	2.46	447	7748	5.77	276	8019	3.44	371	7583	4.89
Derde » »	48	2016	2.38	84	2540	3.30	149	2262	6.58	89	2282	3.9	92	2453	3.75
Totaal Java en Madura (wat de jaren 1879 t/m 1882 betreft met inbegrip van Benkoelen en Billiton, en wat 1883 betreft met inbegrip alleen van Billiton) .	386	13908	2.77	419	15362	2.73	782	15576	5.02	528	15781	3.34	670	13814	4.85
Atjeh en onderhoorigheden. . . .	865	7543	11.47	345	6999	4.93	182	6082	2.99	220	5823	3.78	299	5983	4.99
Sumatra's Westkust	197	3781	5.21	127	3746	3.39	48	3492	1.38	63	2830	2.22	64	3159	2.02
Benkoelen.	b)	b)	b)	b)	b)	b)	b)	b)	b)	b)	b)	b)	3	159	1.88
Lampongsche districten	»	115	»	1	90	1.11	3	89	3.37	»	69	»	10	89	11.23
Palembang	19	1185	1.60	20	1240	1.61	24	1081	2.22	17	1082	1.57	30	1102	2.72
Sumatra's Oostkust	8	386	2.07	6	346	1.73	12	339	3.54	14	425	3.29	16	378	4.23
Riouw	4	257	1.55	3	270	1.11	2	232	0.86	2	195	1.03	1	337	0.29
Banka	4	329	1.21	6	291	2.06	17	315	5.39	3	235	1.28	4	595	0.67
Westerafdeeling van Borneo . . .	7	488	1.43	9	536	1.68	14	485	2.88	11	403	2.73	10	528	1.89
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	16	971	1.65	18	789	2.28	46	786	5.85	26	1529	1.7	44	1045	4.21
Celebes, Menado en Timor. . . .	24	946	2.54	26	878	2.96	28	822	3.41	37	875	4.23	21	835	2.51
Amboina en Ternate	14	866	1.61	13	892	1.46	14	910	1.54	15	804	1.86	14	874	1.6
Totaal buitenbezittingen (wat de jaren 1879 t/m 1882 betreft met uitzondering van Atjeh, Benkoelen en Billiton, en wat 1883 betreft, met uitzondering van Atjeh en Billiton)	293	9324	3.14	229	9078	2.52	208	8551	2.43	188	8447	2.22	217	9101	2.38
Totalen voor geheel Nederlandsch-Indië	1544	30775	5.01	993	31439	3.16	1172	30209	3.88	936	30051	3.11	1186	28898	4.1

a) De hiervermelde sterktecijfers hebben alleen betrekking tot die garnizoenen enz. waar officieren van gezondheid zijn geplaatst.

b) Begrepen onder de cijfers van Java en Madura.

IV. Vergelijkende statistiek van de sterfte gedurende de laatste vijf jaren, afzonderlijk voor Europeanen, Afrikanen en Inlanders.

Groepen van gewesten.	Landaarden.	1879.			1880.			1881.			1882.			1883.		
		Overleden.	Sterkte. a)	Percentsgewijze verhouding.	Overleden.	Sterkte. a)	Percentsgewijze verhouding.	Overleden.	Sterkte. a)	Percentsgewijze verhouding.	Overleden.	Sterkte. a)	Percentsgewijze verhouding.	Overleden.	Sterkte. a)	Percentsgewijze verhouding.
Java en Madura (wat de jaren 1879 t/m 1882 betreft met inbegrip van Benkoelen en Billiton, wat 1883 betreft met inbegrip alleen van Billiton).	Europeanen	219	7692	2.85	213	8932	2.38	469	8776	5.23	329	8699	3.78	345	7789	4.43
	Afrikanen .	3	63	4.76	2	138	1.45	11	117	9.40	»	66	»	3	33	9.09
	Inlanders .	164	6153	2.66	204	6292	3.24	302	6683	4.52	199	7016	2.83	322	5992	5.37
	Totaal .	386	13908	2.77	419	15362	2.73	782	15576	5.02	528	15781	3.34	670	13814	4.85
Atjeh en onderhoorigheden.	Europeanen	315	3105	10.14	91	3305	2.76	58	3175	1.82	98	3036	3.22	144	3022	4.76
	Afrikanen .	2	6	33.33	»	6	»	»	12	»	1	9	11.11	»	3	»
	Inlanders .	548	4432	12.37	254	3688	6.88	124	2895	4.28	121	2778	4.35	155	2958	5.24
	Totaal .	865	7543	11.47	345	6999	4.93	182	6082	2.99	220	5823	3.78	299	5983	4.99
Overige buitenbezittingen (wat de jaren 1879 t/m 1882 betreft met uitzondering van Benkoelen en Billiton, wat 1883 betreft met uitzondering alleen van Billiton).	Europeanen	153	3983	3.84	111	4010	2.76	75	3617	2.08	79	3614	2.18	101	3565	2.83
	Afrikanen .	»	3	»	»	3	»	»	3	»	»	44	»	5	61	8.19
	Inlanders .	140	5338	2 62	118	5065	2.33	133	4931	2.69	109	4789	2.27	111	5475	2.03
	Totaal .	293	9324	3.14	229	9078	2.52	208	8551	2.46	188	8447	2.22	217	9101	2.38
Totalen voor geheel Nederlandsch-Indië.	Europeanen	687	14780	4.65	415	16247	2.55	602	15568	3.87	506	15349	3.29	590	14376	4.1
	Afrikanen .	5	72	6.94	2	147	1.36	11	132	8.33	1	119	0.84	8	97	8.24
	Inlanders .	852	15923	5.35	576	15045	3.83	559	14509	3.85	429	14583	2.94	588	14425	4.08
Totaal-generaal . .		1544	30775	5.01	993	31439	3.16	1172	30209	3.88	936	30051	3.11	1186	28898	4.1

a) De hiervermelde sterktecijfers hebben alleen betrekking tot die garnizoenen enz. waar officieren van gezondheid zijn geplaatst.

V. Vergelijkende statistiek van het aantal afkeuringen gedurende de laatste vijf jaren.

Plaatsen waar geneeskundige commissiën tot onderzoek en afkeuring van militairen ingesteld zijn.	Landaarden.	1879.			1880.			1881.			1882.			1883.		
		Afgekeurd.	Sterkte. *a)*	Percentsgewijze verhouding.	Afgekeurd.	Sterkte. *a)*	Percentsgewijze verhouding.	Afgekeurd.	Sterkte. *a)*	Percentsgewijze verhouding.	Afgekeurd.	Sterkte. *a)*	Percentsgewijze verhouding.	Afgekeurd.	Sterkte. *a)*	Percentsgewijze verhouding.
Weltevreden *b)*	Europeanen	233	3383	6.88	257	3916	6.56	287	3899	7.36	252	3633	6.93	99	3289	3.01
	Afrikanen .	6	2	»	2	1	»	2	1	»	»	4	»	»	5	»
	Inlanders .	311	3710	8.38	392	3696	10.60	343	4207	8.15	465	4252	10.93	220	3672	5.99
	Totaal	550	7095	7.75	651	7613	8.55	632	8107	7.79	717	7889	9.08	319	6966	4.58
Samarang *c)*	Europeanen	65	4330	1.50	64	4688	1.36	74	4567	1.62	82	4755	1.72	66	4467	1.48
	Afrikanen .	5	62	8.06	2	137	1.46	1	116	0.86	1	63	1.58	3	31	9.68
	Inlanders .	63	3165	1.99	65	3157	2.06	67	3065	2.18	81	3201	2.53	62	3085	2.01
	Totaal	133	7557	1.76	131	7982	1.64	142	7748	1 83	164	8019	2.04	131	7583	1.73
Soerabaija *d)*	Europeanen	79	1324	5.98	29	1788	1.62	23	1673	1.37	61	2006	3.04	74	2015	3.67
	Afrikanen .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	43	»	»	57	»
	Inlanders .	126	1663	7.58	60	1541	3.89	48	1375	3.49	103	1762	5.84	123	2300	5.35
	Totaal	205	2987	6.86	89	3329	2.67	71	3048	2.33	164	3811	4.3	197	4372	4 5
Makasser *e)*	Europeanen	14	312	4.49	20	317	6.31	18	351	5.12	14	388	3.61	17	342	4.97
	Afrikanen .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	Inlanders .	22	634	3.47	55	561	9.80	51	471	10.83	31	487	6.36	33	493	6.69
	Totaal	36	946	3.80	75	878	8.54	69	822	8.39	45	875	5.14	50	835	5.99
Amboina *f)*	Europeanen	3	269	1.11	7	306	2.28	13	305	4 26	4	294	1.36	*f)*	*f)*	*f)*
	Afrikanen .	»	2	»	»	1	»	»	1	»	»	»	»	*f)*	*f)*	*f)*
	Inlanders .	11	595	1.85	30	585	5.13	33	604	5.46	4	510	0.78	*f)*	*f)*	*f)*
	Totaal	14	866	1.62	37	892	4.15	46	910	5.05	8	804	0.99	*f)*	*f)*	*f)*
Padang *g)*	Europeanen	178	5162	3.46	122	5232	2.33	168	4773	3.51	111	4273	2.59	113	4263	2.65
	Afrikanen .	1	6	16.66	15	8	»	1	14	7.14	2	9	22.22	»	4	»
	Inlanders .	223	6152	3.62	189	5505	3.43	272	4787	5.49	221	4371	5.05	227	4875	4.65
	Totaal	402	11320	3.55	326	10745	3.03	441	9574	4.60	334	8653	3.86	340	9142	3.72
Gezamelijke totalen	Europeanen	572	14780	3.87	499	16247	3.07	583	15568	3.74	524	15349	3.41	369	14376	2.57
	Afrikanen .	12	72	16.66	19	147	12.92	4	132	3.03	3	119	2.52	3	97	3.09
	Inlanders .	756	15919	4.75	791	15045	5.25	814	14509	5.61	905	14583	6.2	665	14425	4.61
Totaal-generaal . .		1340	30771	4.35	1309	31439	4.16	1401	30209	4.63	1432	30051	4.76	1037	28898	3.59

a) De sterkte-opgaven, omvattende al de commandementen die tot het ressort van elke der in dit overzicht bedoelde commissiën van onderzoek behooren, betreffen meestal het eind van het jaar, terwijl het cijfer der afgekeurden natuurlijk tot het geheele jaar betrekking heeft. Vandaar dat het kan voorkomen, b. v. ten opzichte van de Afrikanen, dat het getal afgekeurden grooter is dan het cijfer in de kolom „Sterkte" vermeld. De sterkte der troepen in Atjeh is begrepen onder de opgaven betreffende Padang.

b) Het ressort van de geneeskundige commissie te Weltevreden strekt zich uit tot de militairen afkomstig uit de 1ste militaire afdeeling op Java (waaronder ook Benkoelen), uit de Lampongsche districten, Palembang, Sumatra's Oostkust, Riouw, Billiton, Banka en Westerafdeeling van Borneo, zoomede tot eenigen uit Atjeh. Onder het cijfer betreffende de sterkte der tot het ressort van de commissie te Weltevreden behoorende commandementen is echter Atjeh *niet* begrepen.

c) Voor de geneeskundige commissie te Samarang verschijnen de militairen uit de 2de militaire afdeeling op Java.

d) Te Soerabaija als voren die uit de 3de militaire afdeeling op Java en uit de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (wat betreft het jaar 1883 ook die uit het commandement der Moluksche eilanden, omdat te Amboina het aantal officieren van gezondheid niet voldoende was om eene geneeskundige commissie samen te stellen).

e) Te Makasser als voren die van Celebes en onderhoorigheden en van Timor.

f) Te Amboina als voren die uit het commandement der Moluksche eilanden (wat 1883 betreft zie noot *d*).

g) Te Padang als voren die van Sumatra's Westkust en verreweg het grootste gedeelte van die uit Atjeh.

[5. 8.]

BIJLAGE F.

(Zie hoofdstuk E, § 2, van het verslag.)

OVERZICHT van de samenstelling der oorlogsmarine in Nederlandsch-Indië over het jaar 1883.

NAAM EN SOORT DER SCHEPEN. De met een * geteekende schepen zijn zoogenaamd „inlandsch bemand" (verg. het verslag hiervóór blz. 41 noot a).	Samen-stelling.	Te water gelaten in:	Diepgang in decimeters.	Aantal vuur-monden.	Stoom-vermogen in paarde-krachten (nominaal).	Grootste vaart onder stoom in geogr. mijlen (per wacht van 4 uren).	Tonnen-inhoud.
Indisch eskader.							
Schroefstoomschip 2de klasse.							
Watergeus	hout.	1864	49	6	280	7	682
Schroefstoomschepen 4de klasse.							
Riouw	composite-bouw.	1872	35	3	80	6 à 7	322
Banda	idem.	1873	35	3	80	7 à 8	323
Pontianak	idem	1873	35	3	90	6 à 7	350
Bandjermasin	idem.	1874	35	3	90	6 à 7	350
*Palembang	idem.	1874	35	3	90	6 à 7	330
Sambas	idem.	1874	35	3	90	6 à 7	330
*Samarang	ijzer met houten huid en zinken dubbeling.	1876	35	3	90	6 à 7	323
Batavia	idem.	1876	35	3	90	6 à 7	323
Makasser	idem.	1876	35	3	90	6 à 7	323
Padang	idem.	1878	35	4	90	6 à 7	323
Benkoelen	idem.	1879	35	4	90	6 à 7	383

a) Het aantal Europeesche vuurstokers is berekend naar de voor Indië geldende formatie, dat is op de helft van het organiek getal. In 1883 werd de formatie van de Europeesche bemanning der raderstoomschepen 2de, 3de en 4de klasse en der schroefstoomschepen 4de klasse met een provoost *vermeerderd;* daarentegen voor de schroefstoomschepen 1ste klasse met 6 bootsmansleerlingen *verminderd.* Eén kapitein

BEMANNING.						Wanneer in Nederlandsch-Indië aangekomen of aldaar in dienst gesteld.	Waar bij het einde des jaars gestationneerd.	*Verdere aanteekeningen* (die ook het 1ste kwartaal 1884 betreffen en, wat het jaar 1883 aangaat, zich aansluiten aan de opgaven in bijl. F van 't vorig verslag).
a) Bepaalde sterkte (ongerekend de 10 pct. bovenrol).		Aanwezige sterkte volgens op onderstaand tijdstip laatst ontvangen weekrapport.						
		31 Dec. 1882.		31 Dec. 1883.				
Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.			
....	....	102	66	....	....	4 Juni 1873	....	Den 28sten Juni 1883 uit het station Celebes en onderhoorigheden op Java teruggekomen, en den 15den Augustus daaraanvolgende, ingevolge Indisch besluit dd. 29 Juli 1883, n°. 9, als niet meer in aanmerking komende voor herstelling, voor goed uit de sterkte afgevoerd ten einde publiek te worden verkocht.
75	24	....	....	67	22	4 Aug. 1873	Bestemd voor diensten buiten de stations.	Van 1 April 1883 af in conservatie geweest. Den 6den October 1883 te Soerabaija weder in dienst gesteld; verrichtte vervolgens hydrographische opnemingen, eerst in straat Banka en daarna in straat Soenda.
75	24	68	23	69	26	19 Aug. 1873	Zuider- en Oosterafd. van Borneo	Was gedurende een gedeelte van Maart 1883 te Soerabaija om gedokt en hersteld te worden.
....	....	....	....	....	....	7 Sept. 1874	....	Was, na sedert 1 Juli 1881 in herstelling te zijn geweest, sedert 1 April 1883 in conservatie.
75	24	65	23	71	26	7 Sept. 1874	Celebes en onderhoorigheden.	Was in Maart en in Augustus 1883 te Soerabaija om gedokt en hersteld te worden.
61	37	58	36	58	36	6 Oct. 1874	Atjeh.	Was in Mei 1883 te Pinang om gedokt te worden.
75	24	75	24	67	24	8 Oct. 1874	Celebes en onderhoorigheden.	Was in het begin van Mei 1883 te Soerabaija om gedokt en hersteld te worden.
61	37	56	36	62	35	6 Juni 1877	Molukken.	Was in Mei en Juni 1883 te Soerabaija om gedokt te worden en eenige herstellingen aan den distilleertoestel te ondergaan.
....	....	....	....	....	....	3 Sept. 1877	....	Was, na sedert 14 Augustus 1882 in herstelling te zijn geweest, sedert 20 Juni 1883 in conservatie.
75	24	71	24	73	20	7 Nov. 1877	Atjeh.	Was in Augustus 1883 te Pinang om gedokt te worden.
76	24	73	23	68	21	3 April 1879	Bestemd voor diensten buiten de stations.	Den 12den Juni 1883 uit het station Noordelijk Sumatra op Java teruggekomen, werd de *Padang* te Onrust gedokt en daarna aangewezen voor het verrichten van astronomische plaatsbepalingen op de oostkust van Borneo.
76	24	75	22	75	23	29 Juli 1880	Atjeh.	Dokte te Pinang in Augustus 1883. In het eerste kwartaal 1884 naar Singapore vertrokken om aldaar herstellingen te ondergaan.

der mariniers en één schrijver werden uit de bepaalde sterkte van het wachtschip te Batavia overgebracht in de formatie aangenomen voor het wachtschip te Soerabaija. De bepaalde sterkte van het raderstoomschip 2de klasse *Soerabaija* is opgegeven alsof deze bodem reeds den dienst van wachtschip te Batavia had aanvaard.

NAAM EN SOORT DER SCHEPEN. De met een * geteekende schepen zijn zoogenaamd „inlandsch bemand" (verg. het verslag hiervóór blz. 41 noot a).	Samen-stelling.	Te water gelaten in:	Diepgang in decimeters.	Aantal vuur-monden.	Stoom-vermogen in paarde-krachten (nominaal).	Grootste vaart onder stoom in geogr. mijlen (per wacht van 4 uren).	Tonnen-inhoud.
*Madura	ijzer met houten huid en zinken dubbeling.	1880	35	4	90	6 à 7	323
Bali	idem.	1878	35	4	90	. . . . . .	323
Raderstoomschepen 2de klasse.							
Soerabaija	hout.	1867	43	2	220	6 à 7	1077
Bromo	ijzer met hout- en zink-bekleeding.	1874	38	6	200	8	695
*Merapi.	idem.	1874	38	6	200	7	672
Raderstoomschepen 3de klasse.							
*Sumatra	ijzer.	1867	35	4	200	7	672
Borneo	idem.	1867	35	4	200	7	606
Banka	idem.	1867	35	4	200	7	606

BEMANNING.						Wanneer in Nederlandsch-Indië aangekomen of aldaar in dienst gesteld.	Waar bij het einde des jaars gestationneerd.	*Verdere aanteekeningen* (die ook het 1ste kwartaal 1884 betreffen en, wat het jaar 1883 aangaat, zich aansluiten aan de opgaven in bijl. F van 't vorig verslag).
a) Bepaalde sterkte, ongerekend de (10 pct. bovenrol).		Aanwezige sterkte volgens op onderstaand tijdstip laatst ontvangen weekrapport.						
		31 Dec. 1882.		31 Dec. 1883.				
Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.			
62	37	62	35	61	37	29 Oct. 1880	Atjeh.	Dokte in Juli 1883 te Pinang. In October vertrok de *Madura* nogmaals derwaarts om de brandstof aan te vullen.
76	24	....	....	77	23	14 Nov. 1883	Bestemd voor diensten buiten de stations.	Onderging na aankomst uit Nederland eenige voorzieningen te Soerabaija en kruiste daarna van 28 December 1883 tot 26 Januari 1884 in straat Soenda, ten einde de scheepvaart in kennis te stellen met de veranderingen, in het vaarwater ontstaan door de uitbarsting op Krakatau; vervolgens werd de *Bali* bestemd om het toezicht te houden bij het leggen van den telegraafkabel tusschen Kalianda en Nieuw-Anjer. In het eerste kwartaal 1884 verving de *Bali* in de wateren van Atjeh de *Benkoelen*.
122	35	108	70	117	65	In Indië in dienst gesteld op 1 Nov. 1871 (aldaar gebouwd).	Atjeh.	Den 17den Januari 1884 uit het station Noordelijk Sumatra op Java teruggekomen, verrichtte de *Soerabaija* sedert den 24sten dier maand den dienst van wachtschip te Batavia.
101	33	....	....	108	32	3 Sept. 1875	Atjeh.	Werd den 16den Augustus 1883, na sedert 15 Juni 1881 tijdelijk uit de sterkte te zijn afgevoerd geweest wegens herstellingen, te Soerabaija weder in dienst gesteld, kruiste van 14—25 September 1883 in straat Soenda ter beveiliging van de scheepvaart, en nam daarna den dienst als wachtschip te Batavia van de *Koning der Nederlanden* over. Den 13den December 1883 vertrok de *Bromo* naar Atjeh.
78	61	....	....	82	59	16 Aug. 1875	Molukken.	Na geruimen tijd wegens herstellingen tijdelijk buiten dienst te zijn geweest, den 11den Januari 1883 weder in de sterkte opgenomen en den 27sten Februari daaraanvolgende van Soerabaija naar de Molukken vertrokken.
73	54	73	69	71	51	22 Febr. 1868	....	Vertoonde in April en Mei 1883 de vlag in de wateren van Banka en onderhoorigheden, onderzocht daarna den toestand van het vaarwater in straat Soenda, na de eerste uitbarsting op Krakatau, en vertrok den 6den Juni 1883 van Batavia naar Makasser. Was in Juni 1883 en van 25 December 1883 tot 17 Januari 1884 te Soerabaija om te dokken en eenige herstellingen te ondergaan; sedert den 20sten van laatstgenoemde maand te Makasser terug.
....	....	60	41	....	....	2 Mei 1868	....	Was sedert 10 Januari 1883 tijdelijk buiten dienst tot het ondergaan van herstellingen. Den 13den Januari 1884 te Soerabaija in conservatie genomen.
92	30	90	37	94	26	27 Mei 1868	Atjeh.	Werd, na de opheffing van de sluiting der Indragiri-rivier voor allen in- en uitvoer (13 Mei 1883), tijdelijk aan de scheepsmacht in Atjeh toegevoegd. Dokte en onderging eenige herstellingen te Singapore in Mei 1883 en in Februari 1884. Was in Augustus en vervolgens in September 1883 eene korte poos te Pinang ten einde aldaar kolen te laden.

NAAM EN SOORT DER SCHEPEN. De met een * geteekende schepen zijn zoogenaamd „inlandsch bemand" (verg. het verslag hiervóór blz. 41 noot a).	Samenstelling.	Te water gelaten in:	Diepgang in decimeters.	Aantal vuurmonden.	Stoomvermogen in paardekrachten (nominaal).	Grootste vaart onder stoom in geogr. mijlen (per wacht van 4 uren).	Tonneninhoud.
Raderstoomschepen 4de klasse.							
*Onrust	ijzer.	1863	20	3	80	6	?
Oenarang	idem.	1875	24	3	100	6 à 7	211
Salak	idem.	1875	18	3	80	6 à 7	184
*Soembing	idem.	1878	22	4	100	8 à 9	630
*Sindoro	idem.	1878	23	4	100	8	630
Opnemingsvaartuigen.							
*Hydrograaf (schroefstoomschip 4de klasse) .	composite-bouw.	1873	36	2	80	5	322
*Blommendal (schoenerbrik)	ijzer met hout bekleed.	1882	32	. . . . . .	. . . .	. . . . . .	176
*Melvill van Carnbée (schoenerbrik). . .	idem.	1882	32	. . . . . .	. . . .	. . . . . .	176

BEMANNING.						Wanneer in Nederlandsch-Indië aangekomen of aldaar in dienst gesteld.	Waar bij het einde des jaars gestationneerd.	*Verdere aanteekeningen* (die ook het 1ste kwartaal 1884 betreffen en, wat het jaar 1883 aangaat, zich aansluiten aan de opgaven in bijl. F van 't vorig verslag)
a) Bepaalde sterkte. ongerekend de (10 pct. bovenrol.)		Aanwezige sterkte volgens op onderstaand tijdstip laatst ontvangen weekrapport.						
		31 Dec. 1882.		31 Dec. 1883.				
Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.			
40	33	40	34	47	33	In Indië in dienst gesteld op 1 Mei 1863 b)	Zuider- en Oosterafd. van Borneo.	Dokte in Mei en November 1883 te Soerabaija en onderging toen ook eenige herstellingen.
....	....	....	....	....	....	Id. 1 Juni 1877 b)	....	Sedert het laatst van 1882, na herstellingen te hebben ondergaan, in conservatie genomen.
50	22	48	21	49	21	Id. 27 Dec. 1877 b)	Westerafdeeling van Borneo.	Kwam, na de opheffing (omstreeks medio Mei 1883) van de sluiting der Indragiri-rivier voor allen in- en uitvoer, te Riouw in station. Na te Singapore gedokt en eenige herstellingen ondergaan te hebben, vertrok de *Salak* den 13den Juli 1883 van Riouw naar Pontianak om in het station der Westerafdeeling van Borneo dienst te doen. In November werd deze bodem tijdelijk toegevoegd aan de scheepsmacht in het station Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, doch keerde van daar den 2den December 1883 te Pontianak terug.
70	33	62	32	67	32	Id. 1 Aug. 1879 b)	Palembang.	Den 30sten April 1883 uit het station der Westerafdeeling van Borneo op Java teruggekomen, werd de *Soembing* te Onrust gedokt en den 21sten Juni naar Palembang gezonden. Van daar maakte deze bodem in September, en later nogmaals in November, voor dienstaangelegenheden eene reis naar Batavia.
70	33	70	40	83	38	Id. 15 April 1880 b)	Zuider- en Oosterafd. van Borneo	In Juli 1883 dokte de *Sindoro* te Soerabaija en onderging aldaar eenige kleine herstellingen.
21	61	19	59	20	52	27 Sept. 1874	Tandjong Pandan (Billiton).	De *Hydrograaf* zette gedurende 1883 de opneming in het zeegebied der Westerafdeeling van Borneo en in straat Karimata geregeld voort tot medio September, toen deze bodem naar Java werd opgeroepen om de veranderingen in den bodem rondom Krakatau in kaart te brengen. Na deze werkzaamheden volbracht te hebben, keerde de *Hydrograaf* den 22sten November van Batavia naar het opnemingsterrein terug.
19	48	....	....	17	49	28 Dec. 1882	....	Den 11den Januari 1883 in dienst gesteld, vertrok de *Blommendal* naar de baai van Bantam om een aanvang te maken met de opneming der Noordkust van Java. Dokte te Onrust in Juni, Augustus en December. In de tweede helft van Januari 1884 weder naar het terrein der opneming vertrokken, en wel naar de Zutphen-eilanden.
19	45	....	....	17	47	1 Jan. 1883	Indramaijoe.	Den 16den Januari 1883 in dienst gesteld, vertrok de *Melvill van Carnbée* den 2den April naar Indramaijoe om een aanvang te maken met de opneming der Noordkust van Java. Dokte te Onrust in Juni, Augustus en in de eerste helft van December.

b) In Nederland vervaardigd en te Soerabaija ineengezet.

NAAM EN SOORT DER SCHEPEN.	Samenstelling.	Te water gelaten in:	Diepgang in decimeters.	Aantal vuurmonden.	Stoomvermogen in paardekrachten (nominaal).	Grootste vaart onder stoom in geogr. mijlen (per wacht van 4 uren).	Tonneninhoud.
Wachtschepen.							
Zeeland.	hout.	1859	67	28	......	......	2067
Gedeh	idem.	1874	38	10	......	......	1421
Curaçao	idem.	1863	55	14	250	8	1083
Kanonneerboot n⁰. 14.	idem.	1864	13	1	......	......	......
Auxiliair eskader.							
Ramtorenschepen.							
Koning der Nederlanden.	ijzer.	1874	60	8	600	12	2971
Prins Hendrik der Nederlanden . . .	idem.	1866	55	8	400	11	2000

c) Hieronder is tevens begrepen het personeel dat op het wachtschip te Samarang dienst deed. Dit wachtschip is thans vervallen.

BEMANNING.						Wanneer in Nederlandsch-Indië aangekomen of aldaar in dienst gesteld.	Waar bij het einde des jaars gestationneerd.	*Verdere aanteekeningen* (die ook het 1ste kwartaal 1884 betreffen en, wat het jaar 1883 aangaat, zich aansluiten aan de opgaven in bijl. F van 't vorig verslag).
a) Bepaalde sterkte. (ongerekend de 10 pct. bovenrol).		Aanwezige sterkte volgens op onderstaand tijdstip laatst ontvangen weekrapport.						
		31 Dec. 1882.		31 Dec. 1883.				
Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.			
....	....	156	107	....	....	18 Juni 1873	....	Wegens het uitbreken van de cholera aan boord van de *Zeeland*, werd deze bodem den 1sten Augustus 1883 naar Onrust gesleept, door de bemanning ontruimd en den 8sten December voor goed buiten dienst gesteld. (Sedert 1 Augustus 1883 werd in den dienst van wachtschip te Batavia bij afwisseling door andere bodems voorzien.)
123	28	....	....	127	61	In Indië in dienst gesteld op 10 Sept. 1875 (aldaar gebouwd).	Soerabaija.	Sedert 1 Februari 1883, na ondergane herstelling, weder als wachtschip in dienst gesteld.
....	....	*c)* 166	*c)* 131	....	....	3 Oct. 1875	....	Sedert 31 Januari 1883 tijdelijk buiten dienst tot het ondergaan van herstellingen.
....	....	*d)*	*d)*	....	....	In Indië in dienst gesteld in 1864 (aldaar gebouwd).	....	Vertrok den 12den September 1883 van Samarang om te Onrust eenige herstellingen te ondergaan. Het vaartuig werd echter den 10den October buiten dienst gesteld, als geen herstelling meer waard bevonden. Tevens werd besloten te Samarang geen wachtschip meer aan te houden.
234	69	176	67	132	43	15 Juni 1878	....	Maakte in April en in Juli 1883 een oefeningstocht respectievelijk langs de Noordkust van Java en in straat Soenda, en nam den 1sten Augustus den dienst als wachtschip te Batavia van de *Zeeland* over. Toen aan boord van de *Koning der Nederlanden* de cholera uitbrak, werd het schip in 't laatst van September door de bemanning ontruimd en gedesinfecteerd. Sedert den 10den November bevond deze bodem zich achtereenvolgens te Onrust en te Soerabaija om herstellingen aan de ketels te ondergaan.
229	53	50	37	256	114	25 Mei 1876	Bestemd voor diensten buiten de stations.	Na te Soerabaija van nieuwe ketels te zijn voorzien, vertrok deze bodem den 5den Mei 1883 naar Batavia om te Onrust in het dok te worden opgenomen. In Augustus werd een oefeningstocht gemaakt, waarna de *Prins Hendrik der Nederlanden* verder benuttigd werd ter beveiliging van de scheepvaart in straat Soenda en tot het doen van eene reis naar de door de Krakatau-ramp geteisterde kuststreken van Bantam en de Lampongsche districten. Van 13 November 1883 tot 24 Januari 1884 deed de *Prins Hendrik* dienst als wachtschip te Batavia. Sedert bleef deze bodem aldaar voor andere diensten beschikbaar.

d) Werd bemand uit de rol van het wachtschip te Soerabaija.

NAAM EN SOORT DER SCHEPEN.	Samen-stelling.	Te water gelaten in:	Diepgang in decimeters.	Aantal vuur-monden.	Stoom-vermogen in paarde-krachten (nominaal).	Grootste vaart onder stoom in geogr. mijlen (per wacht van 4 uren).	Tonnen-inhoud.
Schroefstoomschepen 1ste klasse.							
Atjeh	ijzer met hout bekleed.	1876	60	10	450	14	2160
Koningin Emma der Nederlanden . .	idem.	1879	61	14	450	14	2160
Leeuwarden	hout.	1861	56	10	250	7	1083

Personeel aan wal. .

BEMANNING.						Wanneer in Nederlandsch-Indië aangekomen of aldaar in dienst gesteld.	Waar bij het einde des jaars gestationneerd.	Verdere aanteekeningen (die ook het 1ste kwartaal 1884 betreffen en, wat het jaar 1883 aangaat, zich aansluiten aan de opgaven in bijl. F van 't vorig verslag).
a) Bepaalde sterkte. (ongerekend de 10 pct. bovenrol).		Aanwezige sterkte volgens op onderstaand tijdstip laatst ontvangen weekrapport.						
		31 Dec. 1882.		31 Dec. 1883.				
Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.			
263	57	258	53	230	38	27 Maart 1880	. . . .	Bevond zich van 15 April tot 3 November 1883 in de wateren van Atjeh en keerde den 9den November bij de vlag terug. Vervolgens maakte de *Atjeh* zich te Onrust gereed voor de terugreis naar Nederland. Den 21sten Februari 1884 werd met die bestemming de reede van Batavia verlaten.
263	57	249	64	242	60	3 Dec. 1881	Bestemd voor diensten buiten de stations.	Keerde den 8sten Mei 1883 uit de wateren van Atjeh terug en onderging te Onrust eenige herstellingen aan de werktuigen. Daarna werd deze bodem ook benuttigd om in straat Soenda te kruisen ter beveiliging van de scheepvaart. Den 1sten Januari 1884 werd de *Koningin Emma der Nederlanden* weder naar Atjeh gezonden tot tijdelijke versterking van de scheepsmacht aldaar.
. . . .	. . . .	256	. . . .	. . . .	. . . .	31 Dec. 1882 en 25 Jan. 1884	. . . .	Na van 31 December 1882 tot 10 Februari 1883 in Indië te zijn geweest tot het verwisselen van schepelingen, keerde de *Leeuwarden* naar Nederland terug. In de tweede helft van 1883 werd deze bodem echter aangewezen ter aflossing van de *Atjeh*. Dientengevolge kwam de *Leeuwarden* den 25sten Januari 1884 weder te Batavia aan. Sedert onderging die bodem eenige herstellingen en verbeteringen te Onrust.
2654	[1] 1058	2586	1174	2507	1114			
22	»	20	»	21	»			
2676	1058	2606	1174	2528	1114			

[1]) Op blz. 7 van deze bijlage is in de hierbedoelde kolom voor de *Melvill van Carnbée* opgegeven 45. Men leze daarvoor 48.

[5. 9.]

BIJLAGE G.

(Zie hoofdstuk E, § 3, van het verslag.)

OVERZICHT van de samenstelling der gouvernements-marine in Nederlandsch-Indië over het jaar 1883.

NAAM EN SOORT DER VAARTUIGEN.		Te water gelaten		Behoort tot de gouvernements-marine sedert	Diepgang in decimeters.	Aantal vuurmonden.	Aantal paardenkrachten (nomin.).	Grootste vaart onder stoom in geogr. mijlen (per wacht van 4 uren).
		te	in					
ZEESTOOMSCHEPEN.								
Havik	schroefstoomschip (composite-bouw)	Glasgow	1878	1878	32.0	6	50	$8^{1}/_{2}$
Zeemeeuw	id. id.	id.	1878	1878	32.0	6	50	$8^{1}/_{2}$
Valk	id. id.	Vlissingen	1880	1880	32.0	6	50	$8^{1}/_{2}$
Arend	id. id.	id.	1880	1880	32.0	6	50	$8^{1}/_{2}$
Zwaluw	id. id.	id.	1882	1882	32.0	6	50	$8^{1}/_{2}$
Siak	raderstoomschip (houten)	Soerabaija	1872	1872	27.6	6	80	$7^{1}/_{2}$
Anjer	id. id.	id.	1874	1874	27.0	6	80	7
Tagal	id. id.	id.	1875	1875	27.0	6	80	7
Ternate	id. id.	id.	1876	1876	25.5	6	80	7
RIVIERSTOOMSCHEPEN.								
Boni	raderstoomschip (ijzeren)	Liverpool	1855	1859	14.5	7	60	6
Berouw	id. (houten)	Soerabaija	1878	1879	17.5	4	30	$6^{1}/_{2}$
Koetei	id. id.	id.	1878	1879	17.5	4	30	$6^{1}/_{2}$
Singkawang	id. id.	id.	1876	1877	17.5	4	30	$6^{1}/_{2}$
Sampit	id. id.	id.	1878	1878	17.5	4	30	$6^{1}/_{2}$
Djambi	id. id.	Dassoon (Rembang)	1881	1881	17.5	4	30	$6^{1}/_{2}$
Indragiri	id. id.	id.	1881	1881	17.5	4	30	7
VAARTUIGEN VOOR SPECIALE DIENSTEN.								
Argus	schroefstoomschip (ijzeren)	Feijenoord	1869	1871	32.0	2	60	$7^{1}/_{2}$
		Vast korps inlandsche schepelingen.						
Bebakeningsvaartuig q) . .	zeilvaartuig (houten)	Soerabaija	1873	1873	15.0	»	»	»
Idem *r)*	id. id.	id.	1880	1881	?	»	»	»
Bogor s)	raderstoomschip id.	id.	1873	1873	17.0	»	30	7
		Vast korps Europeesche schepelingen						
KLEINE ZEILVAARTUIGEN.								
40 gewapende booten		Ieder vaartuig bemand met 16 inlanders en bewapend met 3 lichte kanonnen						
11 adviesbooten		Ieder vaartuig bemand met 11 inlanders en bewapend met 2 lichte kanonnen						

In conservatie (op 31 December 1883).

5 kleine zeilvaartuigen te Soerabaija.

BEMANNING.						Waar gestationneerd op 31 December 1883.
Bepaalde sterkte.		Aanwezige sterkte volgens op onderstaande tijdstippen ingediende rapporten.				
		1 Januari 1883.		1 Januari 1884.		
Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	
8	36	6	32	7	29	*a*)
8	36	6	40	8	34	Atjeh *b*)
8	36	7	32	7	34	Atjeh *c*)
8	36	7	31	7	32	Atjeh *d*)
8	36	8	36	7	32	Timor *e*)
8	45	6	35	7	45	Oostkust van Sumatra *f*)
8	45	7	34	6	43	Makassar *g*)
8	45	7	40	7	36	Amboina *h*)
8	36	8	36	6	37	Zuider- en Oosterafd. van Borneo *i*)
6	33	6	28	4	28	Zuider- en Oosterafd. van Borneo *k*)
4	24	4	16	»	5	*l*)
4	24	4	22	4	25	Riouw *m*)
4	24	4	20	4	24	Westerafdeeling van Borneo
4	24	4	20	4	21	Djambi (Palemb.)
4	24	4	20	4	28	Zuider- en Oosterafd. van Borneo
4	24	4	21	4	24	Riouw *n*)
7	36	7	38	6	44	Batavia *o*)
....	*p*) 564	....	501	....	521	
1	*t*) 10	1	*t*) 10	1	*t*) 10	*q*)
»	*t*) 14	»	*t*) 14	»	*t*) 14	Riouw *r*)
2	*t*) 11	2	*t*) 11	2	*t*) 11	Batavia *s*)
u) 112	....	*v*) 102	....	*v*) 95	....	
....	*w*) 768	....	646	....	614	Voor de stationneering dezer vaartuigen zie blz. 4 van dezen staat.
....	*x*) 154	....	109	....	121	
	ij) 922		*ij*) 755		*ij*) 735	

VERDERE AANTEEKENINGEN

(die ook de eerste maanden van 1884 betreffen).

a) De *Havik*, gedurende de eerste maanden van 1883 in reparatie geweest, keerde toen weder naar Samarang terug om langs een gedeelte van Java's noordkust den invoer van opium tegen te gaan, doch werd in 't laatst van Augustus aangewezen voor de bekruising van straat Soenda. Op 31 December kwam de *Havik* te Onrust. Na in Januari 1884 eenige herstellingen te hebben ondergaan, werd het vaartuig voorloopig naar de Lampongsche districten gedirigeerd.

b) De *Zeemeeuw* onderging van 25 Maart tot 1 Juni 1883 eenige herstellingen te Singapore.

c) De *Valk* onderging te Singapore herstellingen van 30 Augustus tot 29 October 1883.

d) Sedert Maart 1883 in Atjeh gestationneerd ter vervanging van de *Anjer*.

e) Sedert Febr. 1883 in de residentie Timor gestationneerd.

f) De *Siak* was van 15 Juli tot 13 November 1883 in herstelling te Onrust, convooijeerde vervolgens de *Onrust* en de *Boni* naar Bandjermasin en moest daarna, als lek geworden, te Soerabaija dokken. Eerst den 25sten November keerde de *Siak* naar het station Oostkust Sumatra terug.

g) De *Anjer*, in Maart 1883 van Atjeh opgekomen, onderging van 9 April tot 4 Juni 1883 herstellingen te Soerabaija en betrok toen weder het station Makasser, alwaar de dienst inmiddels door een gehuurd particulier stoomschip (de *Vice-president Prins*) werd verricht.

h) De *Tagal* was te Soerabaija in herstelling van 30 Mei tot 26 Augustus 1883.

i) Als voren de *Ternate* van 11 Juli tot 11 September 1883.

k) Als voren de *Boni* van 26 October tot 20 November 1883.

l) De *Berouw* deed van November 1882 tot 21 Juni 1883 dienst tusschen Batavia en Onrust, betrok toen het station Lampongsche districten, doch werd door de vloedgolf, ten gevolge van de vulkanische uitbarsting van Krakatau, diep landwaarts in geworpen. In Januari 1884 werd door eene commissie uitgemaakt dat het schip als verloren moest worden beschouwd, zoodat het zal worden verkocht.

m) De *Koetei* onderging van 14 Februari tot 12 April 1883 herstellingen te Singapore.

n) De *Indragiri* vertoefde van 24 April tot 9 Mei 1883 te Singapore om te dokken enz.

o) De *Argus*, sedert 15 April 1882 in herstelling geweest, kwam in Februari 1883 weder beschikbaar. Het schip is bestemd voor den dienst der bebakening en kustverlichting.

p) De bepaalde sterkte is opgegeven zonder daarbij te rekenen op de toegestane 10 pct. voor overcompleet.

q) Dit zeilvaartuig, bestemd voor den dienst der bebakening in de vaarwaters nabij Batavia, werd den 19den December 1883 te Onrust in herstelling genomen.

r) Dit zeilvaartuig, bestemd voor den dienst der bebakening in de residentie Riouw, onderging in 1883 te Singapore eenige voorzieningen.

s) De *Bogor*, sedert November 1882 in herstelling geweest, kwam in Juni 1883 weder beschikbaar. Het schip is bestemd voor de gemeenschap tusschen Batavia en de reede, tusschen Batavia en Onrust, als ook, zoo noodig, voor den dienst der kustverlichting.

t) Deze opvarenden behoeven geen vaste dienstverbintenis aan te gaan.

u) Het korps Europeesche schepelingen is organiek 113 man sterk, zijnde één gezaghebber bij het departement der marine gedetacheerd.

v) Hierbij moet nog gerekend worden op den gezaghebber bedoeld in de voorgaande aanmerking.

w) Berekend over eene compleete sterkte van 48 gewapende booten.

x) Berekend over eene compleete sterkte van 14 adviesbooten.

ij) De opvarenden van de gewapende- en adviesbooten worden niet gerekend tot het vaste korps inlandsche schepelingen der gouvernementsmarine.

De organieke en de aanwezige sterkte der gouvernements gewapende- en adviesbooten was op 31 December 1883 over de verschillende gewesten verdeeld als volgt:

STATIONS.	Organieke sterkte. a)		Aanwezige sterkte.		Ontbreken:	
	Gewapende booten.	Adviesbooten.	Gewapende booten.	Adviesbooten.	Gewapende booten.	Adviesbooten.
Java.						
Bantam	»	1	»	»	»	1
Batavia	1	»	»	»	1	»
Cheribon	1	»	1	»	»	»
Japara	» b)	1 b)	»	1	»	»
Rembang	»	1	»	1	»	»
Soerabaija	2	»	2	»	»	»
Pasoeroean	»	1	»	1	»	»
Bezoeki	2	»	2	»	»	»
Buitenbezittingen.						
Atjeh	2 b)	»	2	»	»	»
Sumatra's Westkust	3	1	3	1	»	»
Benkoelen	1	»	1	»	»	»
Lampongsche districten	1	2	1 c)	»	»	2
Palembang	1	»	1	»	»	»
Sumatra's Oostkust	2 d)	» d)	3 e)	1 f)	....	....
Riouw	1 b)	2	1	2	»	»
Banka	2	2	1	2	1	»
Billiton	2	»	1	»	1	»
Westerafdeeling van Borneo	6	3	5 g)	2	1	1
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	8	»	7	»	1	»
Celebes	5	»	3	»	2	»
Menado	2	»	»	»	2	»
Ternate (tijdelijk)	»	»	1 h)	»	....	....
Amboina	1	»	» i)	»	1	»
Timor	3	»	3	»	»	»
Bali en Lombok	2	»	2	»	»	»
					10	4
					Af: 2 k)	1 k)
TOTAAL	48	14	40	11	8	3
	62		51		11	

AANMERKINGEN.

a) De organieke sterkte is in 1883 *verminderd* met vier gewapende booten, namelijk 2 in Atjeh, 1 te Karimon Djawa (Japara) en 1 ter Sumatra's Oostkust, en één adviesboot (ter Sumatra's Oostkust), doch daarentegen *vermeerderd* met één gewapende boot voor Riouw en één adviesboot voor Karimon Djawa (Japara).

b) Zie aanmerking *a* hierboven.

c) Deze boot was bij het eind van 1883 te Soerabaija in dienst gesteld, doch toen nog niet te Telok Betong aangekomen.

d) Zie aanmerking *a* hierboven. Onder het opgegeven tweetal is begrepen de gewapende boot ten dienste van het gouvernements tolkantoor te Poeloe Kompei.

e) Hiervan 1 tijdelijk boven de organieke sterkte aangehouden.

f) Deze adviesboot wordt nog tijdelijk boven de organieke sterkte aangehouden.

g) Hieronder begrepen het in 1879 afgekeurde stoomschip *Bennett*, sedert dienstdoende als gewapende boot.

h) Tijdelijk van Amboina, zijnde op de residentie Ternate in de organieke sterkte niet gerekend.

i) Tijdelijk naar Ternate gedetacheerd.

k) Als zijnde (ter Sumatra's Oostkust en in Ternate) boven de organieke sterkte gestationneerd. Vergelijk de aanmerkingen *e*, *f* en *h*.

[5. 10.]

BIJLAGE H.

(Zie hoofdst. F, § 2, van het verslag.)

LIJST VAN NAAMLOOZE VENNOOTSCHAPPEN, in 1883 in Nederlandsch-Indië of in Nederland tot stand gekomen, wat deze laatsten aangaat daaronder alleen die begrepen wier werkkring tot Nederlandsch-Indië betrekking heeft.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
	A. In Nederlandsch-Indië tot stand gekomen.						
						Indisch besluit dd.	Javasche Courant dd.
1	Maatschappij ter exploitatie van het land Kali Glidik.	Soerabaija.	De exploitatie, aanvankelijk voor de koffiecultuur, van de over te nemen erfpachtsperceelen Kali Glidik, Soember-Andeman en Soember-Dewo (districten Gondanglegi en Toeren, afdeeling Malang, residentie Pasoeroean).	75 jaar.	f 200 000 (verdeeld in 80 aandeelen van f 2500).	6 Jan. 1883, n°. 8.	13 Febr. 1883, n°. 13.
2	Batavia Kina-maatschappij.	Batavia.	De exploitatie voor de kinacultuur van het over te nemen erfpachtsperceel Giriawas (district Batoewangi, afdeeling Soekapoera Kollot, residentie Preanger regentschappen).	75 »	f 160 000 (verdeeld in 20 aandeelen van f 4000 en 40 van f 2000).	24 Febr. 1883, n°. 3.	2 Maart 1883, n°. 18.
3	Nederlandsch-Indische Telephoon-maatschappij.	Id.	Het aanleggen en exploiteeren van telephoonverbindingen (tot welk einde zijn overgenomen de bij Indische besluiten dd. 31 Juli 1881 n°. 5 en 24 Januari 1882 n°. 21 verleende vergunningen betreffende het tot stand brengen van zoodanige verbindingen: 1°. te Batavia, Weltevreden, Tandjong Priok, Samarang en Soerabaija, alsmede tusschen de eerstgenoemde drie plaatsen onderling; en 2°. te Laboean Deli, Medan, Timbang Langkat en Klambir ter Sumatra's Oostkust) en verder de handel in telephoontoestellen en hetgeen daartoe behoort.	±24 »	f 500 000 (verdeeld in 5000 aandeelen van f 100).	9 April 1883, n°. 16.	20 April 1883, n°. 32.
4	Maatschappij Panjairan.	Id.	De exploitatie, hoofdzakelijk voor de kina- en koffiecultuur, van de over te nemen uit vier perceelen bestaande erfpachtsonderneming Panjairan (district Tjikondang, afdeeling Tjiandjoer, residentie Preanger regentschappen) en van twee ter uitbreiding daarvan bestemde, bereids in erfpacht toegezegde, perceelen in hetzelfde district.	50 »	f 300 000 (verdeeld in 120 aandeelen van f 2500).	26 April 1883, n°. 1.	1 Mei 1883, n°. 35.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
						Indisch besluit dd.	Javasche Courant dd.
5	Buitenzorgsche Stoomtram-maatschappij. (In December 1883 ontbonden.)	Batavia.	De aanleg en de exploitatie van tramwegen in Nederlandsch-Indië, en wel voorshands van den stoomtramweg te Buitenzorg, waarvoor bij Indisch besluit dd. 8 September 1882 n°. 4 concessie is verleend aan M. Couvée.	99 jaar.	f 225 000 (verdeeld in 900 aandeelen van f 250).	30 April 1883, n°. 27.	4 Mei 1883, n°. 36.
6	Kina-maatschappij Tjimonteh.	Id.	De exploitatie voor de kinacultuur van de over te nemen (in 1881 ingeschreven) twee erfpachtsperceelen Tjimonteh (districten Djampang Wetan en Tjikondang, afdeeling Tjiandjoer, residentie Preanger regentschappen).	40 »	f 120 000 (verdeeld in 24 aandeelen van f 5000).	5 Mei 1883, n°. 18.	18 Mei 1883, n°. 40.
7	Lodaja.	Bandong.	De exploitatie van gronden voor de kinacultuur, en wel voorshands van het over te nemen erfpachtsperceel Lodaja (district Madjalaija, afdeeling Tjitjalengka, residentie Preanger regentschappen).	75 »	f 300 000 (verdeeld in 60 aandeelen van f 5000).	6 Juni 1883, n°. 27.	13 Juli 1883, n°. 56.
8	Ardi Redjo Kina-maatschappij.	Soerabaija.	De exploitatie, aanvankelijk voor de kinacultuur, van het over te nemen erfpachtsperceel Ardi Redjo, ook wel genaamd Soember Redjo II (district Wlingi, afdeeling Blitar, residentie Kediri).	75 »	f 140 000 (verdeeld in 56 aandeelen van f 2500).	7 Juni 1883, n°. 1.	17 Juli 1883, n°. 57.
9	Maatschappij Bajabang.	Batavia.	De exploitatie van gronden voor de kina- of voor andere cultures en wel aanvankelijk van de over te nemen erfpachtsperceelen Tjoelamega, Mangoendjaija en Bajabang (district Bajabang, afdeeling Tjiandjoer, residentie Preanger regentschappen).	50 »	f 300 000 (verdeeld in 120 aandeelen van f 2500).	17 Juni 1883, n°. 22.	6 Juli 1883, n°. 54.
10	Suikerfabriek Tjoekir.	Soerabaija.	Het planten en verwerken van suikerriet in de nabijheid der fabriek Tjoekir in de afdeeling Djombang der residentie Soerabaija.	50 »	f 400 000 (verdeeld in 160 aandeelen van f 2500).	18 Juni 1883, n°. 17.	24 Juli 1883, n°. 59.
11	Maatschappij tot exploitatie van het land Petoeng Omboh.	Id.	De exploitatie, aanvankelijk voor de koffiecultuur, van de over te nemen erfpachtsperceelen Petoeng Omboh en Petoeng Omboh Kidoel (district Toeren, afdeeling Malang, residentie Pasoeroean) en van de gronden die ter uitbreiding daarvan nader verkregen zullen worden.	±72 »	f 320 000 (verdeeld in 640 aandeelen van f 500).	17 Juli 1883, n°. 16.	4 Sept. 1883, n°. 71.
12	Maatschappij tot exploitatie der landen Patjar en Pendil.	Id.	De exploitatie, aanvankelijk voor de koffiecultuur, van de aan twee der deelhebbers in erfpacht toegezegde perceelen Patjar en Pendil (district Ngraijoen, afdeeling Trengalek, residentie Kediri).	75 »	f 180 000 (verdeeld in 180 aandeelen van f 1000).	22 Aug. 1883, n°. 14.	12 Oct. 1883, n°. 82.
13	Maatschappij Tjiseureuh.	Batavia.	De exploitatie van de over te nemen uit drie erfpachtsperceelen bestaande koffie- en kina-onderneming Tjiseureuh, ook wel genaamd Tjikoleh-Sindanglaka (district Tjipoetri, afdeeling Tjiandjoer, residentie Preanger regentschappen).	50 »	f 300 000 (verdeeld in 300 aandeelen van f 1000).	1 Sept. 1883 n°. 16.	21 Sept. 1883, n°. 76.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
						Indisch besluit dd.	Javasche Courant dd.
14	Maatschappij Passir Telaga Warna.	Batavia.	De exploitatie, hoofdzakelijk voor de kinacultuur, van het over te nemen erfpachtsperceel Passir Telaga Warna (district Djampang Tengah, afdeeling Soekaboemi, residentie Preanger regentschappen) en van de ter uitbreiding daarvan bereids in erfpacht toegezegde gronden.	50 jaar.	f 350 000 (verdeeld in 80 aandeelen van f 2500 en 150 van f 1000).	1 Sept. 1883, n°. 19.	14 Sept. 1883, n°. 74.
15	Indragiri.	Bandong.	De exploitatie, aanvankelijk voor de kinacultuur, van het over te nemen erfpachtsperceel Indragiri (district Djampang Wetan, afdeeling Tjiandjoer, residentie Preanger regentschappen) of van andere nader te verkrijgen gronden.	75 »	f 200 000 (verdeeld in 200 aandeelen van f 1000).	4 Sept 1883, n°. 19.	12 Oct. 1883, n°. 82.
16	Maatschappij tot exploitatie van het land Kajoemas.	Sitoebondo.	De exploitatie voor de koffie- en kinacultuur van het over te nemen erfpachtsperceel Kajoemas (district Soemberwaroe, afdeeling Panaroekan, residentie Bezoeki).	75 »	f 80 000 (verdeeld in 4 aandeelen van f 20 000).	18 Sept. 1883, n°. 8.	30 Oct. 1883, n°. 87.
17	Kali-Anam-maatschappij.	Batavia.	De exploitatie, aanvankelijk voor den aankap van- en den handel in hout, van eene over te nemen landbouwconcessie in het landschap Langkat ter Sumatra's Oostkust.	25 »	f 550 000 (verdeeld in 1100 aandeelen van f 500).	20 Sept. 1883, n°. 27.	16 Oct. 1883, n°. 83.
18	Bedali.	Soerabaija.	De exploitatie, aanvankelijk voor de koffiecultuur, van het over te nemen erfpachtsperceel Bedali (district Djambean, afdeeling en residentie Kediri).	75 »	f 115 000 (verdeeld in 46 aandeelen van f 2500).	12 Oct. 1883 n°. 1.	21 Maart 1884, n°. 23.
19	Lebak-cultuur-maatschappij.	Batavia.	De exploitatie voor de kina- en voor andere cultures van de erfpachtsonderneming Kosala-Lebakmodja (districten Sadjira en Lebak, afdeeling Lebak, residentie Bantam) of van andere nader te verkrijgen gronden.	50 »	f 140 000 (verdeeld in 140 aandeelen van f 1000).	26 Oct. 1883, n°. 15.	20 Nov. 1883, n°. 93.
20	Brandassurantie-maatschappij Unitas.	Id.	Het verzekeren tegen brandschade van gebouwen en de daarin aanwezige waarden.	20 »	f 1 000 000 (verdeeld in 200 aandeelen van f 5000).	31 Oct. 1883, n°. 2.	2 Nov. 1883, n°. 88.
21	Suikerfabriek Oeteran.	Soerabaija.	Het planten en verwerken van suikerriet in de nabijheid der op te richten fabriek in de afdeeling Oeteran (residentie Madioen).	50 »	f 400 000 (verdeeld in 200 aandeelen van f 2000).	22 Dec. 1883, n°. 2.	29 Jan. 1884, n°. 8.
22	Maatschappij tot exploitatie van het land Mangoenan Djero.	Soerabaija, Pasoeroean of Probolinggo. [1]	De exploitatie, aanvankelijk voor de kinacultuur, van de over te nemen erfpachtsondernemingen Mangoenan Djero en Pawon Sewoe (district Tengger, afdeeling en residentie Pasoeroean) en van de gronden die ter uitbreiding daarvan nader verkregen mochten worden.	±72 »	f 500 000 (verdeeld in 1000 aandeelen van f 500).	22 Dec. 1883, n°. 5.	20 Juni 1884 n°. 49.

B. In Nederland tot stand gekomen.

						Kon. besluit dd.	Staatscourant dd.
I	Cultuur-maatschappij Tjeleng.	Amsterdam.	De exploitatie voor de koffiecultuur enz. van de over te nemen erfpachtsonderneming Tjeleng (district Wlingi, afdeeling Blitar, residentie Kediri).	25 jaar.	f 100 000 (verdeeld in 20 aandeelen van f 5000).	17 Maart 1883, n°. 18.	8/9 April 1883, n°. 82.

[1]) Naar gelang de directeur op een dezer plaatsen woont.

Volgnummer.	Naam van de vennootschap.	Waar gevestigd.	Doel.	Duur.	Kapitaal.	Datum en nummer van het besluit waarbij bewilliging op de akte van oprichting of op het ontwerp daarvan is verleend.	Datum en nummer der officieele courant, waarin de akte van oprichting is openbaar gemaakt.
						Kon. besluit dd.	Staatscourant dd.
II	Rotterdamsche kina-maatschappij Tjikembang.	Rotterdam.	De exploitatie van de kinacultuur en daaraan verbonden andere producten op Java, voornamelijk op het over te nemen erfpachtsperceel Tjikembang (district Madjalaija, afdeeling Tjitjalengka, residentie Preanger regentschappen).	75 jaar.	f 255 000 (verdeeld in 34 aandeelen van f 7500).	25 Mei 1883, n°. 30.	20 Juli 1883, n°. 168.
III	Deli-spoorweg-maatschappij.	Amsterdam.	Het aanleggen en exploiteeren van den reeds geconcessioneerden spoorweg of van andere spoorwegen ter Oostkust van Sumatra, zoomede het oprichten of overnemen en in werking brengen van andere middelen van vervoer en inrichtingen, of het deelnemen in daartoe strekkende ondernemingen, welke in het belang van de spoorwegen der vennootschap nuttig worden geacht.	90 »	f 2 600 000 (verdeeld in 2600 aandeelen van f 1000).	29 Mei 1883, n°. 69.	25 Juli 1883, n°. 172.
IV	Rotterdamsche Lloyd.	Rotterdam.	De vracht- en passagiersvaart met eigen stoomschepen op Nederlandsch-Indië, alsmede de vrachtvaart op andere havens, en verder alle zoodanige verrichtingen als kunnen dienen om aan de schepen behoorlijke vracht te bezorgen.	25 »	f 8 000 000 (verdeeld in 16 000 aandeelen van f 500.	15 Juni 1883, n°. 62.	29/30 Juli 1883, n°. 176.

[5. 11.]

BIJLAGE J.

(Zie hoofdstuk F, § 5, van het verslag.)

STATISTIEK van de gevangenen in Nederlandsch-Indië over 1882.

In de rubriek »van desertie teruggebracht" is alleen opgenomen het aantal van hen die *vóór* het jaar, waarover de statistiek loopt, ontvlucht en *in* dat jaar weder gevat zijn. Evenzoo zijn in de rubriek »door desertie" (verminderd) niet al de in den loop van het jaar ontvluchten opgenomen, maar alleen diegenen hunner die bij het eind van het jaar nog niet weder gevat waren.

De op blz. 2—5 vermelde mutatiën onder de in de buitenbezittingen aanwezige veroordeelden tot dwangarbeid betreffen ook de in Atjeh gedetacheerde dwangarbeiders. Onder deze laatsten waren de mutatiën gedurende 1882 als volgt: in Atjeh werden in de sterkte gebracht 1847 uit andere gewesten daarheen gedetacheerde dwangarbeiders en 1 van desertie teruggekeerde. Daarentegen werden aldaar uit de sterkte afgevoerd: wegens overlijden 338, wegens expiratie van straf 225, wegens terugzending naar Java of elders 1397, en wegens desertie 8 dwangarbeiders. Dientengevolge daalde het getal der in Atjeh van elders gedetacheerde veroordeelden tot dwangarbeid gedurende 1882 van 1195 (1185 inlanders en 10 vreemde oosterlingen) tot 1075 (1064 inlanders en 11 vreemde oosterlingen).

A. Veroordeelden opgenomen in de *burgerlijke gevangenissen*

OORZAKEN VAN VERMEERDERING OF VERMINDERING.	I. EUROPEANEN. Veroordeelden tot tuchthuis- en kruiwagenstraf. Burgerpersonen. Mannen.	Vrouwen.	Van den militairen stand vervallen verklaarde personen.	Veroordeelden tot gevangenisstraf. Burgerpersonen. Mannen.	Vrouwen.	Van den militairen stand vervallen verklaarde personen.	Tot de militaire marine behoorende personen.	in den ketting. Mannen.
JAVA en								
Aanwezig op 31 December 1881	16	3	137	33	2	45	1	1154
Bijgekomen gedurende 1882:								
nieuw veroordeeld	4	„	20	102	3	20	4	574
uit andere gewesten overgeplaatst	1	„	„	1	„	„	„	215
van desertie teruggebracht	„	„	„	„	„	„	„	28
	5	„	20	103	3	20	4	817
	21	3	157	136	5	65	5	1971
Verminderd gedurende 1882:								
door overlijden	„	„	2	„	„	„	„	321
„ strafeindiging	„	„	44	84	5	19	4	137
„ verandering van strafplaats	2	„	„	1	„	„	„	363
„ desertie	„	„	„	„	„	„	„	43
	2	„	46	85	5	19	4	864
Aanwezig op 31 December 1882	19	3	111	51	„	46	1	1107
	133			98				
BUITEN								
Aanwezig op 31 December 1881	„	„	„	1	„	„	„	3569
Bijgekomen gedurende 1882:								
nieuw veroordeeld	„	„	„	5	„	„	„	1133
uit andere gewesten overgeplaatst	„	„	„	„	„	„	„	1410
van desertie teruggebracht	„	„	„	„	„	„	„	8
	„	„	„	5	„	„	„	2551
	„	„	„	6	„	„	„	6120
Verminderd gedurende 1882:								
door overlijden	„	„	„	„	„	„	„	381
„ strafeindiging	„	„	„	5	„	„	„	676
„ verandering aan strafplaats	„	„	„	„	„	„	„	1435
„ desertie	„	„	„	„	„	„	„	20
	„	„	„	5	„	„	„	2512
Aanwezig op 31 December 1882	„	„	„	1	„	„	„	3608
	„			1				
GEHEEL NEDER								
Aanwezig op 31 December 1881	16	3	137	34	2	45	1	4723
	156			82				
„ „ 31 December 1882	19	3	111	52	„	46	1	4715
	133			99				

of strafplaatsen, voor zooveel zij zich reeds op de hun aangewezen strafplaats bevonden.

II. INLANDERS.

Burgerpersonen.												Tot de militaire marine behoorende personen:	
Veroordeelden tot dwangarbeid				Veroordeelden tot wegzending naar een oord van ballingschap.				Politioneel veroordeelden:					
buiten den ketting voor langer dan één jaar.		*buiten* den ketting voor niet langer dan één jaar.		Ter vervanging van dwangarbeid *in* den ketting.		Ter vervanging van dwangarbeid *buiten* den ketting.		tot tenarbeidstelling aan de publieke werken.		tot gevangenisstraf.		Veroordeeld tot tuchthuis- en kruiwagenstraf.	Veroordeeld tot gevangenisstraf.
Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.		
MADURA.													
3013	349	2270	205	„	„	10	7	5133	641	410	51	5	10
3003	146	4364	280	„	„	4	„	68641	8028	31319	587	1	7
560	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
35	7	355	7	„	„	„	„	596	17	„	„	„	„
3598	153	4719	287	„	„	4	„	69237	8045	31319	587	1	7
6611	502	6989	492	„	„	14	7	74370	8686	31729	638	6	17
1285	14	141	7	„	„	„	„	266	20	5	2	2	2
1183	169	4163	316	„	„	4	1	67934	8021	31328	628	1	4
1025	2	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	2
127	9	621	23	„	„	„	„	1416	135	1	„	„	„
3620	194	4925	346	„	„	4	1	69616	8176	31334	630	3	8
2991	308	2064	146	„	„	10	6	4754	510	395	8	3	9
6616				16				5667				12	
BEZITTINGEN.													
1014	14	450	13	a) 5	„	5	a) 1	775	31	77	2	„	„
488	4	757	52	„	„	2	„	21892	628	583	37	„	„
1378	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
7	„	18	„	„	„	„	„	17	„	„	„	„	„
1873	4	775	52	„	„	2	„	21909	628	583	37	„	„
2887	18	1225	65	5	„	7	1	22684	659	660	39	„	„
308	„	40	1	„	„	„	„	36	1	„	„	„	„
539	6	691	41	2	„	1	„	21636	625	631	37	„	„
1079	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
6	„	54	„	„	„	„	„	102	„	1	„	„	„
1932	6	785	42	2	„	1	„	21774	626	632	37	„	„
955	12	440	23	3	„	6	1	910	33	28	2	„	„
5038				10				973				„	
LANDSCH-INDIË.													
4027	363	2720	218	5	„	15	8	5908	672	487	53	5	10
12051				28 a)				7120				15	
3946	320	2504	169	3	„	16	7	5664	543	423	10	3	9
11654				26				6640				12	

a) Verbeterd cijfer. In 't vorig verslag (bijlage J) werden namelijk 3 mannen en 1 vrouw te weinig opgegeven.

A. Veroordeelden opgenomen in de *burgerlijke gevangenissen*

III. VREEMDE OOSTERLINGEN.

OORZAKEN VAN VERMEERDERING OF VERMINDERING.	Veroordeelden tot dwangarbeid: *in* den ketting.	*buiten* den ketting voor langer dan één jaar.		*buiten* den ketting voor niet langer dan één jaar.		Politioneel veroordeelden: tot tenarbeidstelling aan de publieke werken.		tot gevangenisstraf	
	Mannen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
JAVA en									
Aanwezig op 31 December 1881. . .	21	78	9	134	7	215	15	10	„
Bijgekomen gedurende 1882:									
nieuw veroordeeld	18	55	1	233	16	2869	141	453	10
uit andere gewesten overgeplaatst. .	1	10	„	„	„	„	„	„	„
van desertie teruggebracht	„	1	„	7	„	9	1	„	„
	19	66	1	240	16	2878	142	453	10
	40	144	10	374	23	3093	157	463	10
Verminderd gedurende 1882:									
door overlijden.	2	16	„	6	„	13	„	2	„
„ strafeindiging	4	18	3	231	14	2754	139	435	10
„ verandering van strafplaats . .	6	21	„	„	„	„	„	„	„
„ desertie	1	1	„	14	1	23	2	„	„
	13	56	3	251	15	2790	141	437	10
Aanwezig op 31 December 1882. . . .	27	88	7	123	8	303	16	26	„
	253					345			
BUITEN									
Aanwezig op 31 December 1881. . . .	76	15	„	389	„	354	1	„	1
Bijgekomen gedurende 1882:									
nieuw veroordeeld	25	4	„	101	„	3909	21	44	3
uit andere gewesten overgeplaatst. .	17	5	„	„	„	„	„	„	„
van desertie teruggebracht	„	„	„	7	„	30	„	„	„
	42	9	„	108	„	3939	21	44	3
	118	24	„	497	„	4293	22	44	4
Verminderd gedurende 1882:									
door overlijden.	1	2	„	59	„	127	„	„	„
„ strafeindiging	25	9	„	343	„	3481	22	44	3
„ verandering van strafplaats . .	14	5	„	„	„	„	„	„	„
„ desertie	1	„	„	45	„	255	„	„	„
	41	16	„	447	„	3863	22	44	3
Aanwezig op 31 December 1882. . . .	77	8	„	50	„	430	„	„	1
	135					431			
GEHEEL NEDER									
Aanwezig op 31 December 1881. . . .	97	93	9	523	7	569	16	10	1
	729					596			
„ 31 December 1882. . . .	104	96	7	173	8	733	16	26	1
	388					776			

of strafplaatsen, voor zooveel zij zich reeds op de hun aangewezen strafplaats bevonden.

RECAPITULATIE (I, II en III).

Europeanen.				Inlanders.				Vreemde oosterlingen.	
Burgerpersonen.		Personen van den militairen stand vervallen verklaard en personeel der militaire marine.		Burgerpersonen.		Personeel der militaire marine.			
Veroordeeld tot tuchthuis- en kruiwagen-straf.	Veroordeeld tot gevangenis-straf.	Veroordeeld tot tuchthuis- en kruiwagen-straf	Veroordeeld tot gevangenis-straf.	Veroordeeld tot dwangarbeid of tot wegzending naar een oord van ballingschap.	Politioneel veroordeelden.	Veroordeeld tot tuchthuis- en kruiwagen-straf.	Veroordeeld tot gevangenis-straf.	Veroordeeld tot dwangarbeid.	Politioneel veroordeelden.
MADURA.									
19	35	137	46	7008	6235	5	10	249	240
4	105	20	24	8371	108575	1	7	323	3473
1	1	„	„	775	„	„	„	11	„
„ — 5	„ — 106	„ — 20	„ — 24	432 — 9578	613 — 109188	„ — 1	„ — 7	8 — 342	10 — 3483
24	141	157	70	16586	115423	6	17	591	3723
„	„	2	„	1768	293	2	2	24	15
„	89	44	23	5973	107911	1	4	270	3338
2	1	„	„	1390	„	„	2	27	„
„ — 2	„ — 90	„ — 46	„ — 23	823 — 9954	1552 — 109756	„ — 3	„ — 8	17 — 338	25 — 3378
22	51	111	47	6632	5667	3	9	253	345
				13140					
BEZITTINGEN.									
„	1	„	„	b) 5071	885	„	„	480	356
„	5	„	„	2436	23140	„	„	130	3977
„	„	„	„	2788	„	„	„	22	„
„ — „	„ — 5	„ — „	„ — „	33 — 5257	17 — 23157	„ — „	„ — „	7 — 159	30 — 4007
„	6	„	„	10328	24042	„	„	639	4363
„	„	„	„	730	37	„	„	62	127
„	5	„	„	1956	22929	„	„	377	3550
„	„	„	„	2514	„	„	„	19	„
„ — „	„ — 5	„ — „	„ — „	80 — 5280	103 — 23069	„ — „	„ — „	46 — 504	255 — 3932
„	1	„	„	5048	973	„	„	135	431
				6588					
LANDSCH-INDIË.									
19	36	137	46	b) 12079	7120	5	10	729	596
				20777 b)					
22	52	111	47	11680	6640	3	9	388	776
				19728					

b) Verbeterd cijfer; zie noot *a* op blz. 3 van deze bijlage.

OORZAKEN VAN VERMEERDERING OF VERMINDERING.	B. Veroordeelden aanwezig in de *burgerlijke gevangenissen*, die zich nog niet op hunne definitieve strafplaats bevonden (hieronder wat de Europeanen betreft, ook veroordeelden door den militairen rechter die tot het ondergaan van hunne straf naar Nederland moeten worden opgezonden).						C. Praeventieve gevangenen in de *burgerlijke gevangenissen* aanwezig, waaronder begrepen zijn degenen die reeds gevonnisd waren, maar wier zaak nog in revisie was.					
	Europeanen.		Inlanders.		Vreemde oosterlingen.		Europeanen.		Inlanders.		Vreemde oosterlingen.	
	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
JAVA en												
Aanwezig op 31 December 1881	83	3	1172	24	27	1	22	„	6291	323	176	12
	86		1196		28							
	1310											
Bijgekomen gedurende 1882:												
nieuw veroordeeld	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....
„ aangebracht	....	....	....	....	....	....	27	3	56328	5864	1949	85
van desertie teruggebracht	....	....	....	....	....	....	„	„	146	3	1	1
							27	3	56474	5867	1950	86
							49	3	62765	6190	2126	98
Verminderd gedurende 1882:												
door overlijden	....	....	....	....	....	....	1	„	468	34	21	1
„ strafeindiging	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....
„ executie van de opgelegde straf	....	....	....	....	....	....	19	„	36062	3638	1127	51
„ ontslag	....	....	....	....	....	....	13	1	19772	2132	751	33
„ desertie	....	....	....	....	....	....	„	„	303	16	3	1
							33	1	56605	5820	1902	86
Aanwezig op 31 December 1882	65	„	1355	36	34	2	16	2	6160	370	224	12
	65		1391		36		6784					
	1492											
BUITEN												
Aanwezig op 31 December 1881	„	„	172	8	22	„	2	„	898	36	180	2
	„		180		22							
	202											
Bijgekomen gedurende 1882:												
nieuw veroordeeld	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....
„ aangebracht	....	....	....	....	....	....	3	„	6457	346	1285	4
van desertie teruggebracht	....	....	....	....	....	....	„	„	14	„	„	„
							3	„	6471	346	1285	4
							5	„	7369	382	1465	6
Verminderd gedurende 1882:												
door overlijden	....	....	....	....	....	....	„	„	167	6	54	„
„ strafeindiging	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....	....
„ executie van de opgelegde straf	....	....	....	....	....	....	„	„	3270	107	761	4
„ ontslag	....	....	....	....	....	....	4	„	2873	233	465	2
„ desertie	....	....	....	....	....	....	„	„	73	„	25	„
							4	„	6383	346	1305	6
Aanwezig op 31 December 1882	„	„	145	6	11	„	1	„	986	36	160	„
	„		151		11		1183					
	162											
GEHEEL NEDER												
Aanwezig op 31 December 1881	83	3	1344	32	49	1	24	„	7189	359	356	14
	1512						7942					
„ „ 31 December 1882	65	„	1500	42	45	2	17	2	7146	406	384	12
	1654						7967					

D. Veroordeelden opgenomen in de *militaire gevangenissen* of provoosthuizen (militairen die tijdens het ondergaan hunner straf tot het leger bleven behooren).			E. Praeventieve gevangenen aanwezig in de *militaire gevangenissen* of provoosthuizen (militairen der landmacht).		F. Gegijzelden.					
Veroordeelden tot detentie.		Veroordeelden tot gevangenisstraf. c)			Europeanen.		Inlanders.		Vreemde oosterlingen.	
Europeanen, Afrikanen en Amboineezen.	Inlanders.		Europeanen, Afrikanen en Amboineezen.	Inlanders.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
MADURA.										
d) 264	d) 65	37	d) 99	d) 49	1	"	9	1	84	3
			148							
					10	"	44	7	119	3
159	59	74	....	....	......	......	......	......	......	......
....	....	....	....	....	......	......	......	......	......	......
"	"	1	....	....	......	......	......	......	......	......
159	59	75								
423	124	112			11	"	53	8	203	6
					11	"	43	6	124	4
5	5	"	....	....	......	......	......	......	......	......
193	72	63	....	....	......	......	......	......	......	......
....	....	....	....	....	......	......	......	......	......	......
"	"	19	....	....	......	......	......	......	......	......
"	1	1	....	....	......	......	......	......	......	......
198	78	83								
225	46	29	120	46	"	"	10	2	79	2
271			166		93					
BEZITTINGEN.										
3	"	4	64	25	1	"	6	"	12	"
			89							
					"	"	16	2	6	"
27	17	17	....	....	......	......	......	......	......	......
....	....	....	....	....	......	......	......	......	......	......
"	"	"	....	....	......	......	......	......	......	......
27	17	17								
30	17	21			1	"	22	2	18	"
					1	"	16	2	6	"
"	"	"	....	....	......	......	......	......	......	......
26	15	12	....	....	......	......	......	......	......	......
....	....	....	....	....	......	......	......	......	......	......
"	"	5	....	....	......	......	......	......	......	......
"	"	"	....	....	......	......	......	......	......	......
26	15	17								
4	2	4	69	30	"	"	6	"	12	"
6			99		18					
LANDSCH-INDIË.										
d) 267	d) 65		d) 163	d) 74	2	"	15	1	96	3
332		41	237		117					
229	48		189	76	"	"	16	2	91	2
277		33	265		111					

c) Hoeveel inlanders hieronder begrepen zijn, is niet afzonderlijk opgegeven.

d) Dit cijfer levert eenig verschil op met den staat in 't vorig verslag. Tot toelichting diene dat toen de Amboineezen onder de inlanders werden verantwoord.

A. Veroordeelden op 31 December 1882 opgenomen in de *burgerlijke gevangenissen of strafplaatsen* zij zich reeds op de hun aangewezen strafplaats bevonden.

GEWESTEN. NB. (De cijfers in de meeste kolommen tusschen () geplaatst, duiden het getal vrouwelijke gevangenen aan; haar aantal is in de daarnevens geplaatste getallen begrepen.)	EUROPEANEN. Burgerpersonen (waaronder ook veroordeelden door den militairen rechter, voor zooveel zij van den militairen stand vervallen zijn verklaard). Veroordeelden tot tuchthuis- en kruiwagenstraf.	EUROPEANEN. Burgerpersonen. Veroordeelden tot gevangenisstraf.	EUROPEANEN. Tot de militaire marine behoorende personen.	INLANDERS. Veroordeelden tot dwangarbeid: in den ketting.	INLANDERS. Veroordeelden tot dwangarbeid: buiten den ketting: voor langer dan één jaar.	INLANDERS. Veroordeelden tot dwangarbeid: buiten den ketting: voor niet langer dan één jaar.	INLANDERS. Veroordeelden tot wegzending naar een oord van ballingschap.	INLANDERS. Politioneel veroordeelden: tot tenarbeidstelling aan de publieke werken.	INLANDERS. Politioneel veroordeelden: tot gevangenisstraf.	INLANDERS. Tot de militaire marine behoorende personen. Veroordeelden tot tuchthuis- en kruiwagenstraf.	INLANDERS. Tot de militaire marine behoorende personen. Veroordeelden tot gevangenisstraf.	VREEMDE OOSTER[LINGEN]. Veroordeelden tot dwangarbeid: in den ketting.	VREEMDE OOSTER[LINGEN]. Veroordeelden tot dwangarbeid: buiten den ketting: voor langer dan één jaar.	VREEMDE OOSTER[LINGEN]. Veroordeelden tot dwangarbeid: buiten den ketting: voor niet langer dan één jaar.
JAVA en														
Bantam	"	"	"	21	9	53 (3)	"	51 (5)	10	"	"	"	"	1
Batavia	29 (2)	41	"	625	1852 (9)	75 (6)	"	579 (15)	15 (1)	"	"	13	50	21 (1)
Krawang	"	"	"	"	2 (2)	6	10 (6)	59	"	"	"	"	"	"
Preanger regentschappen	"	"	"	"	"	255 (18)	"	607 (66)	85 (3)	"	"	"	"	1
Cheribon	"	"	"	2	4	101 (3)	"	126 (20)	24	"	"	"	"	2
Tagal	"	"	"	"	"	89 (3)	"	159 (6)	51	"	"	"	"	2
Pekalongan	"	"	"	"	"	51 (9)	"	142 (31)	4	"	"	"	"	1
Samarang	103 (1)	48	"	50	306	118 (19)	"	380 (43)	46 (1)	1	"	"	11	16 (2)
Japara	"	"	"	2	3	118 (2)	"	219 (19)	15	"	"	"	"	16
Rembang	"	"	"	"	1	69 (5)	"	347 (9)	18	"	"	"	"	13
Soerabaija	1	8	1	140	677 (5)	109 (9)	2	486 (56)	42 (2)	2	9	4	23	14
Madura	"	"	"	"	"	47 (1)	"	90 (19)	1	"	"	"	"	"
Pasoeroean	"	"	"	"	"	134 (7)	"	164 (12)	25 (1)	"	"	"	"	6 (1)
Probolinggo	"	"	"	"	"	79 (4)	"	142 (18)	"	"	"	"	"	2
Bezoeki	"	"	"	5	300 (292)	29 (3)	4	101 (14)	"	"	"	"	7 (7)	"
Banjoemas	"	"	"	18	13	194 (13)	"	161 (10)	13	"	"	1	"	13 (1)
Bagelen	"	"	"	"	"	112 (2)	"	306 (26)	2	"	"	"	"	2
Kadoe	"	"	"	"	"	90 (6)	"	93 (10)	2	"	"	"	"	2 (1)
Djokjokarta	"	"	"	"	"	10 (2)	"	177 (5)	"	"	"	"	"	2
Soerakarta	"	"	"	"	"	146 (17)	"	354 (77)	8	"	"	"	"	7
Madioen	"	"	"	"	3	167 (8)	"	251 (23)	8	"	"	"	"	5
Kediri	"	"	"	"	1	158 (6)	"	270 (26)	34	"	"	"	"	5 (2)
Onrust (marine-etablissement)	"	"	"	244	128	"	"	"	"	"	"	9	4	"
Te zamen	133 (3)	97	1	1107	3299 (308)	2210 (146)	16 (6)	5264 (510)	403 (8)	3	9	27	95 (7)	131 (8)
BUITEN														
Sumatra's Westkust	"	"	"	1386	428 (4)	46 (2)	2	234 (5)	"	"	"	27	6	2
Benkoelen	"	"	"	68	27 (1)	27	"	77	"	"	"	"	"	"
Lampongsche districten	"	"	"	29	12 (1)	3	"	57 (2)	"	"	"	"	"	"
Palembang	"	"	"	12	16	274 (19)	"	184 (3)	2	"	"	"	"	3
Sumatra's Oostkust	"	"	"	49	132	1	"	101 (1)	"	"	"	"	"	6
Atjeh en onderhoorigheden	"	"	"	938	126	"	"	17 (5)	"	"	"	9	2	"
Riouw en onderhoorigheden	"	"	"	42	29	"	"	"	"	"	"	2	"	11
Banka en onderhoorigheden	"	"	"	82	106	2	1	8	1 (1)	"	"	"	"	"
Billiton	"	"	"	1	"	2	"	4	"	"	"	"	"	2
Westerafdeeling van Borneo	"	"	"	126	13	20	2	9 (2)	"	"	"	2	"	21
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	"	"	"	714	14	16	"	89 (5)	"	"	"	33	"	2
Menado	"	"	"	4	1	4	"	22 (1)	14	"	"	1	"	"
Celebes en onderhoorigheden	"	"	"	83	9	40 (1)	"	53 (5)	4 (1)	"	"	3	"	3
Amboina	"	"	"	30	9 (6)	5	5 (1)	38 (1)	"	"	"	"	"	"
Ternate en onderhoorigheden	"	1	"	24	28	1	"	3 (1)	"	"	"	"	"	"
Timor	"	"	"	20	17	1	"	6 (1)	"	"	"	"	"	"
Bali en Lombok	"	"	"	"	"	21 (1)	"	41 (1)	9	"	"	"	"	"
Te zamen	"	1	"	3608	967 (12)	463 (23)	10 (1)	943 (33)	30 (2)	"	"	77	8	50
GEHEEL NEDER														
Alle gewesten te zamen	133 (3)	98	1	4715	4266 (320)	2673 (169)	26 (7)	6207 (543)	433 (10)	3	9	104	103 (7)	181 (8)
	232 (3)			11654 (489)				6640 (553)		12		388 (15)		
Totalen betreffende het jaar te voren	156 (3)	81 (2)	1	4723	4390 (363)	2938 (218)	e) 28 (8)	6580 (672)	540 (53)	5	10	97	102 (9)	530 (7)
	238 (5)			12051 (581)				7120 (725)		15		729 (16)		

e) Verbeterd cijfer; zie noot *a* op blz. 3 van deze bijlage.

voor zooveel … LINGEN. Politioneel veroordeelden:		B. Veroordeelden aanwezig in de *burgerlijke gevangenissen*, die zich op 31 December 1882 nog niet op hunne definitieve strafplaats bevonden.			C. Praeventieve gevangenen op 31 December 1882 in de *burgerlijke gevangenissen* aanwezig, waaronder begrepen zijn degenen die reeds gevonnisd waren, maar wier zaak nog in behandeling was bij den hoogeren rechter.			D. Veroordeelden op 31 December 1882 opgenomen in de *militaire gevangenissen* of provoosthuizen. Veroordeelden tot gevangenisstraf of detentie:		E. Praeventieve gevangenen op 31 December 1882 aanwezig in de *militaire gevangenissen* of provoosthuizen (militairen der landmacht).		F. Gegijzelden op 31 December 1882.			G. Doortrekkende gevangenen gedurende het jaar 1882.		
tot tenarbeidstelling aan de publieke werken.	tot gevangenisstraf.	Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen.	Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen.	Europeanen, Afrikanen en Amboineezen.	Inlanders.	Europeanen, Afrikanen en Amboineezen.	Inlanders.	Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen.	Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen.
MADURA.																	
2	"	"	12 (1)	"	"	175 (6)	2 (1)	"	"	"	"	"	"	"	"	254	3
73 (1)	6	65	97 (1)	6	8 (1)	387 (21)	58 (3)	7	"	35	12	"	"	11 (1)	21	2647 (51)	92
2	"	"	12	"	"	37 (1)	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
7	"	"	86 (5)	"	"	541 (26)	1	"	"	"	"	"	"	1	1	404 (17)	4
2	"	"	41	"	"	272 (5)	5 (1)	"	"	"	"	"	"	1	"	229 (2)	5
6	5	"	28 (3)	1	"	168 (12)	2	"	"	"	"	"	"	5	"	265 (4)	5
17 (3)	"	"	57 (2)	2 (1)	"	27 (2)	"	"	"	"	"	"	1 (1)	"	"	100 (6)	6
62 (1)	7	"	32 (2)	1	4	142 (16)	24 (2)	247	46	75	26	"	"	17	6	4116 (139)	143 (6)
36 (2)	6	"	299 (2)	7	"	283 (6)	23	"	"	"	"	"	"	9 (1)	"	1120 (30)	71
12 (2)	"	"	13	2	"	710 (16)	30	"	"	"	"	"	"	14	"	518 (29)	10 (3)
9	"	"	69 (8)	10	6 (1)	517 (42)	26 (1)	"	"	10	8	"	6 (1)	10	34	2836 (119)	58 (2)
"	"	"	88 (1)	"	"	341 (25)	"	"	"	"	"	"	1	2	"	294 (9)	1
9 (2)	2	"	126 (3)	1	"	159 (7)	1	"	"	"	"	"	"	3	"	342 (20)	12
1	"	"	110	1	"	131 (3)	3	"	"	"	"	"	"	1	"	43 (14)	1
"	"	"	17 (1)	"	"	235 (23)	4	"	"	"	"	"	1	"	"	82	2
4 (1)	"	"	116 (1)	2	"	366 (18)	7	"	"	"	"	"	"	1	"	130 (5)	1
2	"	"	33 (2)	"	"	184 (6)	"	"	"	"	"	"	"	2	"	402 (10)	4
21 (1)	"	"	"	"	"	164 (10)	6	"	"	"	"	"	"	"	"	251 (13)	2
7	"	"	8	"	"	328 (28)	4	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
35 (3)	"	"	72	1	"	557 (61)	25 (2)	"	"	"	"	"	3	1	"	649 (35)	24
5	"	"	15 (1)	"	"	338 (18)	5	"	"	"	"	"	"	1	"	416 (19)	17
7	"	"	60 (3)	2 (1)	"	468 (18)	10 (2)	"	"	"	"	"	"	2	"	227 (22)	3
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
319 (16)	26	65	1391 (36)	36 (2)	18 (2)	6530 (370)	236 (12)	254	46	120	46	"	12 (2)	81 (2)	62	15325 (544)	464 (11
BEZITTINGEN.																	
5	"	"	4	"	1	221 (7)	11	"	"	11	5	"	2	2	5	1014 (18)	10
"	"	"	1	"	"	7	"	"	"	"	"	"	"	"	"	134	"
"	"	"	2	"	"	32 (1)	"	"	"	"	"	"	"	"	"	32 (6)	"
4	1 (1)	"	64 (3)	4	"	163 (5)	5	"	"	1	3	"	1	3	"	614 (7)	2
338	"	"	2	"	"	16 (1)	69	"	"	"	"	"	"	"	"	34	191
11	"	"	2	"	"	80 (1)	8	3	"	47	15	"	1	"	"	53	"
16	"	"	"	2	"	4	28	"	"	"	"	"	"	3	"	167	70
27	"	"	"	"	"	4 (1)	4	"	"	"	"	"	"	"	"	1	"
4	"	"	2	"	"	1	11	"	"	"	"	"	1	2	"	"	"
19	"	"	9	3	"	32 (1)	13	"	"	1	"	"	"	"	"	14 (1)	6
4	"	"	2	"	"	138 (8)	2	1	"	4	2	"	1	2	"	150 (1)	2
"	"	"	3	"	"	69 (2)	2	"	"	"	"	"	"	"	"	22 (2)	3
"	"	"	22	1	"	106 (7)	3	4	2	2	2	"	"	"	"	72 (3)	2
"	"	"	13	"	"	69 (1)	"	"	"	3	3	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	"	"	15 (1)	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
"	"	"	"	1	"	16	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
2	"	"	25 (3)	"	"	49	4	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"
430	1 (1)	"	151 (6)	11	1	1022 (36)	160	8	2	69	30	"	6	12	5	2307 (38)	286
LANDSCH-INDIË.																	
749 (16)	27 (1)	65	1542 (42)	47 (2)	19 (2)	7552 (406)	396 (12)	262	48	189	76	"	18 (2)	93 (2)	67	17632 (582)	750 (11)
776 (17)		1654 (44)			7967 (420)			310		265		111 (4)			18449 (593)		
585 (16)	11 (1)	86 (3)	1376 (32)	50 (1)	24	7548 (359)	370 (14)	*f)*	*f)*	*g)* 163	*g)* 74	2	16 (1)	99 (3)	82 (2)	21541 (729)	980 (10)
596 (17)		1512 (36)			7942 (373)			373		237		117 (4)			22603 (741)		

f) Niet met juistheid afzonderlijk op te geven; zie noot *c*. *g)* Verbeterd cijfer; zie noot *d*.

[5. 12.]

BIJLAGE K.

(Zie hoofdst. J, afd. II, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT van de verrichte heerendiensten op Java en Madura, met uitzondering van de residentiën Soerakarta en Djokjokarta, gedurende 1883.

Voor zooveel noodig zij herinnerd dat deze statistiek alleen omvat de door het Gouvernement geregelde heerendiensten (*Indisch Staatsblad* 1880 n°. 241 en 1882 n°. 136, zoomede *Bijblad op het Indisch Staatsblad* n^s. 3765 en 3822), niet dus de gemeentelijke diensten, die — behoudens 's Gouvernements toezicht om deze binnen behoorlijke grenzen te doen blijven — aan geen rechtstreeksche regeling van gouvernementswege zijn onderworpen.

GEWESTEN.	Aantal heerendienstplichtigen van welke *als maximum* konden gevorderd worden:		
	42 dagdiensten per jaar.	21 dagdiensten per jaar.	10 dagdiensten per jaar.
1.	2.	3.	4.
Bantam *a*)	102 411	»	»
Batavia *b*)	*b*) 168 388	»	»
Krawang	15 734	6 062	3 016
Preanger regentschappen	89 124	54 375	70 040
Cheribon	117 820	64 150	77 978
Tagal	73 905	18 567	9 410
Pekalongan	50 017	17 670	»
Samarang	171 824	14 707	1 042
Japara	83 408	7 774	3 929
Rembang	114 775	3 989	1 533
Soerabaija	177 553	51 563	54 935
Pasoeroean	67 118	36 210	13 399
Probolinggo	40 003	23 674	21 103
Bezoeki	68 640	6 461	8 990
Banjoemas	79 339	16 795	14 128
Bagelen	136 282	23 886	12 863
Kadoe	86 841	3 108	7 389
Madioen	71 280	18 634	5 515
Kediri	70 209	26 687	14 417
Madura *d*)	7 051	5 174	12 563
Totaal	1 791 722	399 486	332 250
In 1882 waren de cijfers	*e*) 1 786 632	*e*) 394 533	*e*) 329 784

a) De cijfers van de residentie Bantam, uitgenomen die betreffende het aantal heerendienstplichtigen, zijn onvolledig, daar ten gevolge van de ramp van 27 Augustus 1883 alle gegevens van het district Tjiringin ontbreken.

b) Voor de in den staat vermelde heerendienstplichtigen in de residentie Batavia (op het domein Bloeboer) bleef het aantal dagdiensten, dat van elken dienstplichtige per jaar als maximum kon gevorderd worden, onveranderd op 52 behouden.

c) Hieronder ook de diensten, welke in het belang der beteugeling van de veepest verricht zijn, als:

in Bantam	19 981	dagdiensten;
„ Batavia	49 926	„
„ Krawang	110 154	„
„ de Preanger regentschappen	36 052	„
Totaal	216 113	dagdiensten.

In Cheribon werden in 1883 voor de beteugeling van de veepest geen heerendiensten gevorderd.

d) De cijfers voor Madura hebben alleen betrekking op het regentschap Pamakassan.

e) Deze opgaaf betreft het 2de halfjaar van 1882 (verg. vorig verslag bijlage K).

f) Bovendien werden in het 1ste halfjaar van 1882 nog gepraesteerd, ter zake van met 1 Juli 1882 afgeschafte „bijzondere" diensten, 4 053 520 dagdiensten.

TOTAAL heerendienstplichtigen		Maximum-aantal dagdiensten dat in 1883 (volgens het in kolom 6 genoemde aantal heerendienstplichtigen) alzoo had mogen gevorderd worden.	AANTAL GEDURENDE 1883 WERKELIJK GEVORDERDE DAGDIENSTEN TER ZAKE VAN BIJZONDERE DIENSTEN, EN WEL:				Totaal der *bijzondere* diensten.
volgens de samentrekking van de kolommen 2 tot en met 4.	wanneer men het aantal, genoemd in de kolommen 3 en 4, herleidt naar den maatstaf van volle heerendienstplichtigen, dat is van 42 dagen arbeids per jaar.		voor het bezetten van wachthuizen.	voor het begeleiden van gevangenen (behalve uit de dessa naar de districtshoofdplaats, zijnde dit een gemeentelijke dienst).	voor het bewaken van districtsgevangenissen.	voor het bewaken van waterwerken.	
5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
102 411	102 411	4 301 262	c) 504 709	66	»	4 015	508 790
168 388	168 388	8 756 176	c) 1 186 992	»	730	»	1 187 722
24 812	19 483	818 286	c) 187 534	4 273	7 359	365	199 531
213 539	132 987	5 585 454	c) 330 718	2 513	2 099	2 615	337 945
259 948	168 461	7 075 362	354 895	31 713	9 230	53 054	448 892
101 882	85 429	3 588 018	270 820	5 439	8 405	2 867	287 531
67 687	58 852	2 471 784	161 873	»	»	»	161 873
187 573	179 426	7 535 892	572 569	13 956	7 130	47 085	640 740
95 111	88 231	3 705 702	408 120	19 748	18 980	»	446 848
120 297	117 135	4 919 670	472 994	13 084	17 210	1 825	505 113
284 051	216 414	9 089 388	761 999	15 721	22 559	151 228	951 507
116 727	88 413	3 713 346	431 557	2 292	1 962	6 570	442 381
84 780	56 865	2 388 330	257 170	5 495	5 682	730	269 077
84 091	74 011	3 108 462	232 116	11 949	20 805	17 885	282 755
110 262	91 100	3 826 200	484 542	1 048	3 338	730	489 658
173 031	151 288	6 354 096	140 417	»	»	33 270	173 687
97 338	90 154	3 786 468	242 601	1 218	5 845	9 832	259 496
95 429	81 910	3 440 220	539 237	12 198	11 370	16 493	579 298
111 313	86 985	3 653 370	259 175	8 014	6 709	2 031	275 929
24 788	12 629	530 418	27 375	»	»	»	27 375
2 523 458	2 070 572	88 647 904	c) 7 827 413	148 727	149 413	350 595	8 476 148
c) 2 510 949	c) 2 066 337	100 112 361	8 147 930	134 564	178 513	343 744	f) 8 804 751

GEWESTEN.	AANTAL GEDURENDE 1883 WERKELIJK GEVORDERDE voor onderhoud van:					
	groote post- en binnen-wegen.	bruggen en duikers.	dijken, dammen en water-werken.	passar-loodsen.	wacht-huizen en mijl-palen.	TE ZAMEN.
	13.	14.	15.	16.	17.	18.
Bantam	323 035	15 122	31 930	207	467	370 761
Batavia	189 796	8 358	23 616	»	1 494	223 264
Krawang	88 035	5 813	54 883	»	3 333	152 064
Preanger regentschappen	922 099	86 105	44 298	»	2 444	1 054 946
Cheribon	415 232	54 617	404 288	»	2 974	877 111
Tagal	705 638	43 347	54 422	16 634	1 699	821 740
Pekalongan	292 700	20 942	32 594	1 182	3 106	350 524
Samarang	997 437	27 896	230 565	310	929	1 257 137
Japara	394 992	9 037	66 469	»	977	471 475
Rembang	392 722	10 028	49 314	1 430	2 051	455 545
Soerabaija	857 419	21 753	509 177	1 075	2 729	1 392 153
Pasoeroean	389 491	11 894	21 773	426	3 644	427 228
Probolinggo	309 585	8 801	43 272	120	1 330	363 108
Bezoeki	354 526	27 466	72 691	428	834	455 945
Banjoemas	760 685	18 250	»	»	3 572	782 507
Bagelen	653 253	12 196	136 117	1 360	977	803 903
Kadoe	355 948	14 641	5 005	283	1 209	377 086
Madioen	501 412	28 581	101 360	2 619	3 545	637 517
Kediri	668 789	13 859	76 196	269	1 138	760 251
Madura	13 549	2 305	5 512	12	60	21 438
Totaal	9 586 343	441 011	1 963 482	26 355	38 512	12 055 703
In 1882 waren de cijfers	9 750 542	435 754	1 991 436	14 034	29 416	*g*) 12 221 182

g) Bovendien werden in het 1ste halfjaar van 1882 nog gepraesteerd, ter zake van met 1 Juli 1882 afgeschafte „algemeene" diensten, 39 666 dagdiensten.

h) Als voren 49 090 dagdiensten.

i) Hieronder de dagdiensten in het 1ste halfjaar van 1882 gepraesteerd, doch sedert afgeschaft, ten behoeve van het vervoer van gouvernementsreizigers en goederen.

k) Hieronder de dagdiensten bedoeld in de noten *g* en *h*.

l) „ „ „ „ „ noot *f*.

DAGDIENSTEN, TER ZAKE VAN ALGEMEENE DIENSTEN, EN WEL:						Totaal der *algemeene* diensten (kolommen 18 en 23 + kolom 24).	Totaal-generaal der in 1883 gepraesteerde dagdiensten (kolommen 12 en 25 te zamen).
voor eersten aanleg, zware herstelling of vernieuwing van:					ten behoeve van militairen op marsch (zie *Indisch Staatsblad* 1875 n°. 110).		
groote post- en binnen-wegen.	bruggen en duikers.	dijken, dammen en water-werken.	wacht-huizen en mijl-palen.	TE ZAMEN.			
19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.
200	28 183	2 638	»	31 021	»	401 782	910 572
»	»	»	»	»	»	223 264	1 410 986
»	20 031	900	»	20 931	»	172 995	372 526
10 623	151 162	48 219	546	210 550	»	1 265 496	1 603 441
18 027	274 971	157 494	3 773	454 265	»	1 331 376	1 780 268
2 300	30 740	10 744	»	43 784	»	865 524	1 153 055
»	48 194	24 680	32	72 906	»	423 430	585 303
»	122 814	61 276	»	184 090	1 466	1 442 693	2 083 433
1 940	28 086	23 722	5 442	59 190	»	530 665	977 513
»	170 405	7 523	»	177 928	»	633 473	1 138 586
»	119 376	173 468	125	292 969	»	1 685 122	2 636 629
»	66 301	98 504	648	165 453	»	592 681	1 035 062
»	15 959	»	932	16 891	»	379 999	649 076
1 310	98 471	325 622	645	426 048	»	881 993	1 164 748
31 785	66 358	36 880	350	135 373	»	917 880	1 407 538
3 120	164 859	152 330	»	320 309	1 193	1 125 405	1 299 092
13 809	153 362	82 078	1 774	251 023	4 636	632 745	892 241
36 118	291 334	700	»	328 152	47	965 716	1 545 014
13 062	80 826	52 763	973	147 624	»	907 875	1 183 804
»	12 100	4 000	»	16 100	»	37 538	64 913
132 294	1 943 532	1 263 541	15 240	3 354 607	7 342	15 417 652	23 893 800
311 064	1 576 320	1 743 497	13 129	*h*) 3 644 010	*i*) 77 625	*k*) 16 031 573	*l*) 28 889 844

[5. 13.]

BIJLAGE L.

(Zie hoofdstuk J afd. III § 1 van het verslag.)

AANSLAG en opbrengst van de landrente op Java en Madura, in 1883.

GEWESTEN.	Uitgestrektheid (in bouws). *a*)				
	Sawahs.	Tegalvelden.	Nipabosschen.	Boomgaarden.	Woonerven (belastbare).
1.	2.	3.	4.	5.	6.
Bantam	85 621	79 996	1 041	6 957	62
Batavia (alleen het domein Bloeboer)	789	22	»	»	54
Krawang	29 559	8 409	»	724	1 856
Preanger regentschappen	194 268	84 673	100	24 452	7 717
Cheribon	214 441	29 560	164	5 572	10 423
Tagal	151 575	5 843	»	»	6 755
Pekalongan	71 243	11 816	547	722	6 647
Samarang	257 074	53 392	234	1 120	17 673
Japara	138 529	27 084	19	24	11 886
Rembang	215 500	38 427	»	183	6 868
Soerabaija	310 662	38 813	1 541	2 645	14 750
Pasoeroean	69 648	39 472	238	830	3 106
Probolinggo	45 489	49 068	»	»	7 397
Bezoeki	77 407	48 192	»	6 950	4 177
Banjoemas	127 525	36 708	251	18 094	18 077
Bagelen	130 818	52 114	34	11 915	13 930
Kadoe	84 012	55 590	»	448	2 355
Madioen	166 858	47 276	»	26	20 612
Kediri	133 787	42 186	»	»	28 634
Madura (alleen de afdeeling Pamakassan)	10 211	25 234	»	»	»
Totaal	2 515 016	773 875	4 169	80 662	182 979
De uitgestrektheid bedroeg volgens de opgaven van ult. 1882.	2 421 746	737 443	5 695	75 747	178 104
Alzoo in 1883 meer	93 270	36 432	»	4 915	4 875
Alzoo in 1883 minder	»	»	1 526	»	»

a) Behalve aan het afvoeren hier en daar van gronden uit den legger der landrente wegens speciale oorzaken, moeten de verschillen met de opgaven over 1882 (zie het vorig verslag bijlage L) in hoofdzaak worden toegeschreven aan de redenen, vermeld in de kolommen 9—11 van dezen staat en verder aan het overgaan van gronden in een anderen cultuurtoestand of wel eenvoudig aan verbeterde opgaven ten gevolge van gedane metingen.

b) De opgaaf in 't vorig verslag (bijlage L, kolom 12) was f 1435,50 te hoog.

c) De verschillen tusschen de in deze kolom voor Madioen en Kediri opgegeven cijfers en die in kolom 12 van 't vorig verslag vermeld, moeten worden toegeschreven aan de toevoeging, ingevolge *Indisch Staatsblad* 1883 n°. 19, van een deel van het grondgebied van het eerstgenoemd gewest bij het laatstgenoemde en aan de omstandigheid dat de opgaaf in 't vorig verslag voor Kediri f 74 te laag was.

Bedrag van den aanslag van 1882 (volgens verbeterde opgaven).	BEDRAG VAN DEN AANSLAG VAN 1883.				
	Bedrag van den aanslag van 1882, gewijzigd naar aanleiding van betere gegevens (art. 2 van *Indisch Staatsblad* 1878 n°. 110).	Dit bedrag is nog vermeerderd: door het belastbaar worden van sawahs in het 4de oogstjaar.	Dit bedrag is nog vermeerderd: door uitbreiding van woonerven, tegalvelden, nipabosschen en boomgaarden.	Dit bedrag is nog verminderd door het te niet gaan van gronden (wegens bandjirs, aardstortingen of dergelijke oorzaken).	Totaal van den aanslag van 1883.
7.	8.	9.	10.	11.	12.
f 943 334,05	f 943 334,05	f 5 933,42	f 5 496,20	f 19 449,01^5	f 935 314,65^5
12 324,77	12 306,97	»	»	137,41	12 169,56
142 217,49	142 217,49	3 689,40	67,50	3 613,84^5	142 360,54^5
1 199 299,14	1 199 299,14	8 131,84	4 251,10	17 039,90^5	1 194 642,17^5
b) 1 312 595,84	1 323 420,60	1 367,25	13 720,69	13 326,73^5	1 325 181,80^5
1 059 487,92^5	1 091 427,32	10 597,69^5	4 890,44^5	11 938,93^5	1 094 976,52^5
559 742,42	565 713,93^5	478,66	1 165,70	3 047,58^5	564 310,71
1 597 122,10^5	1 597 122,10^5	»	393,50	1 249,50	1 596 266,10^5
728 320,12	728 320,12	1 852,63	3 262,17^5	8 432,33^5	725 002,59
868 565,08^5	911 833,50	»	»	499,82	911 333,68
2 110 074,22^5	2 103 079,19	453,95	»	247,00	2 103 286,14
1 182 560,26	1 188 149,58	314,00	365,92	1 402,70^5	1 187 426,79^5
946 730,43	934 845,88	188,30	2 724,00	836,00	936 922,18
1 151 067,28^5	1 145 856,36	4 103,95^5	26 366,75	3 163,17	1 173 163,89^5
928 755,67	944 906,07^5	2 776,35^5	16 065,38^5	14 997,61^5	948 750,20
1 652 589,00	1 644 293,00	665,00	5 471,00	7 880,00	1 642 549,00
873 842,82	873 792,58	3 695,12^5	4 755,32	6 429,13^5	875 813,89
c) 821 410,78	836 111,29^5	4 209,12	2 324,00	1 797,15^5	840 847,26
c) 1 263 829,98^5	1 267 943,68	»	»	1 012,00	1 266 931,68
134 281,75	123 365,08^5	31,25	20,62^5	324,59	123 092,37
f 19 488 151,15	f 19 577 337,95^5	f 48 437,95	f 91 340,31	f 116 824,45^5	f 19 600 341,76

GEWESTEN.	Het totaal bedrag van den aanslag der landrente van 1883 (kolom 12) is verminderd met				Totaal der vermindering die de aanslag der landrente van 1883 heeft ondergaan.
	het bedrag der vrijstelling wegens:			het bedrag der afschrijvingen wegens het onbeplant blijven van gronden. *k*)	
	het bezigen van gronden voor de gouvernements-suikercultuur. *d*)	deugdelijk geconstateerd misgewas. *e*)	andere buitengewone en gewichtige redenen.		
	13.	14.	15.	16.	17.
Bantam	»	f 98 162,17	*f*) f 90 203,92	f 155 136,12	f 343 502,21
Batavia (alleen het domein Bloeboer)	»	»	»	119,47	119,47
Krawang	»	13 906,63^5	»	49 230,88	63 137,51^5
Preanger regentschappen . . .	»	12 352,46	»	68 341,91^5	80 694,38^5
Cheribon	f 21 760,81^5	29 796,21	»	32 118,85^5	83 675,88
Tagal	19 695,72^5	125 314,83	»	30 740,43^5	175 750,99
Pekalongan	12 315,92	13 576,50	»	30 837,52	56 729,94
Samarang	19 744,80	53 813,92	*g*) 38 708,68	38 079,92^5	150 347,32^5
Japara	27 084,57^5	104 198,24^5	»	28 848,31^5	160 131,13^5
Rembang	941,82	146 222,85	»	17 740,07^5	164 904,74^5
Soerabaija	81 198,39	286 244,55^5	»	34 336,96	401 779,90^5
Pasoeroean	69 773,42^5	7 315,48	»	1 922,65	79 011,55^5
Probolinggo	57 527,47	37 941,85	*h*) 494,00	72 912,47^5	168 875,79^5
Bezoeki	23 613,90	8 356,97^5	»	54 922,38^5	86 893,26
Banjoemas	2 638,98^5	11 931,91^5	*i*) 808,50	16 522,99^5	31 902,39^5
Bagelen	»	23 034,91	»	1 206,53	24 241,44
Kadoe	»	2 849,43	»	455,50	3 304,93
Madioen	2 732,00	12 367,22	»	24 162,68^5	39 261,90^5
Kediri	12 514,23^5	125 646,28^5	»	55 986,69	194 147,21
Madura (alleen de afdeeling Pamakassan)	»	20 332,69^5	»	185,94	20 518,63^5
Totaal. . .	f 351 542,06	f 1 133 365,14^5	f 130 215,10	f 713 808,32	f 2 328 930,62^5

d) Bij vergelijking van de cijfers, in deze kolom vermeld, met die van 't vorig verslag, is in het oog te houden dat de riet-aanplantingen op hoog gezag jaarlijks met $^1/_{13}$ worden ingekrompen.

e) De mislukking van den oogst was het gevolg van ziekten onder het padigewas, overstroomingen, gebrek aan besproeiingswater enz. Omtrent de beginselen bij het verleenen van de hierbedoelde vrijstellingen gevolgd, zie men n°. 3583 van het Bijblad op het Indisch Staatsblad.

f) Deze vrijstelling werd noodig geacht ten gevolge van de verwoesting aangericht door de vloedgolf en den asch- en modderregen van 27 Augustus 1883.

g) In Samarang kon, evenals in de drie voorafgegane jaren, de verhooging, waartoe de toepassing van betere gegevens leiden moest, niet in ééns worden toegepast. Om die reden is hier uitgetrokken het bedrag dat voorshands niet geheven is.

h) De opgegeven som betreft een gedeelte van de landrente over 38 bouws sawahs, waarop, bij gebrek aan water, evenals in 1882, djagong in plaats van padi is moeten worden verbouwd.

i) Landrente (voor de helft) van 3 perdikan-dessa's, die jaarlijks slechts 50 pct. van den aanslag hebben te voldoen.

k) Aanhoudende droogte en het daaruit voortvloeiende gebrek aan water is oorzaak geweest dat verscheidene bouwgronden niet beplant zijn kunnen worden. In de gewesten Bantam, Krawang, Preanger regentschappen, Cheribon, Pekalongan, Samarang, Bezoeki, Madioen en Kediri was het braak blijven buitendien soms toe te schrijven aan onvoldoende werkkrachten.

Derhalve was in 1883 werkelijk te heffen (de totalen in kolom 12 verminderd met die in kolom 17).	In 1882 beliep het werkelijk te heffen bedrag (volgens verbeterde opgaven). *l*)	Zoodat in 1883 in vergelijking met 1882 was te heffen:		Bedrag nog niet aangezuiverd op 31 December 1883.	Marktprijs der padi per pikol in 1883.	
		meer.	minder.		Hoogste.	Laagste.
18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
f 591 812,44^5	f 715 993,93^5	»	f 124 181,49	*m*) f 103 721,24^5	f 4,50	f 1,25
12 050,09	12 224,38	»	174,29	2 647,50	3,50	2,50
79 223,03	91 974,04	»	12 751,01	2 164,32^5	3,50	2,00
1 113 947,79	1 119 755,56	»	5 807,77	1 431,50^5	5,00	1,20
1 241 505,92^5	1 258 814,27^5	»	17 308,35	2 225,58^5	4,50	1,50
919 225,53^5	966 949,89	»	47 724,35^5	2 642,71	4,50	1,60
507 580,77	529 416,78^5	»	21 836,01^5	2 981,99	5,50	2,00
1 445 918,78	1 462 746,95	»	16 828,17	898,95	3,75	1,60
564 871,45^5	650 213,31^5	»	85 341,86	1 756,53^5	4,25	2,25
746 428,93^5	817 496,86^5	»	71 067,93	51 940,43	4,50	1,25
1 701 506,23^5	1 933 108,78	»	231 602,54^5	3 701,25	5,00	1,50
1 108 415,24	1 096 948,34	f 11 466,90	»	783,74^5	7,00	2,00
768 046,38^5	806 210,06	»	38 163,67^5	1 745,07	7,50	2,25
1 086 270,63^5	1 067 284,09	18 986,54^5	»	12 578,50^5	5,00	1,25
916 847,80^5	898 570,70^5	18 277,10	»	44 240,44^5	4,50	1,25
1 618 307,56	1 634 841,30	»	16 533,74	43 945,07	6,25	1,40
872 508,96	873 461,80	»	952,84	3 908,15	4,50	2,00
801 585,35^5	783 013,98^5	18 571,37	»	2 052,00	7,50	1,50
1 072 784,47	1 181 147,55^5	»	108 363,08^5	25 398,87^5	7,50	1,25
102 573,73^5	118 559,87^5	»	15 986,14	2 683,70^5	5,00	3,00
f 17 271 411,13^5	f 18 018 732,48^5	f 67 301,91^5	f 814 623,26^5	f 313 447,59	f 7,50	f 1,20

l) In deze kolom komen voor sommige gewesten andere cijfers voor dan in kolom 18 van 't vorig verslag. Hebben de in noot *b* en *c* bedoelde wijzigingen invloed daarop, hetzelfde is ook het geval met de bedragen welke wegens misgewas en andere buitengewone en gewichtige redenen, zoomede wegens het onbeplant blijven van gronden, meer of minder zijn afgeschreven dan waarop in het vorig verslag was gerekend, als:

Wegens misgewas:

Preanger regentschappen. . . . . f 1,34 meer.
Cheribon . . . . 2,50 „
Soerabaija . . . . 10 602,70 „

Wegens andere buitengewone en gewichtige redenen dan misgewas:

Soerabaija . . . . f 5 604,36 minder.

Wegens het onbeplant blijven van gronden:

Soerabaija . . . . f 44,08 minder.

m) Onder deze som zijn begrepen de door de bevolking van de afdeeling Tjiringin betaalde doch bij de ramp van 27 Augustus 1883 verloren geraakte gelden. Het bedrag hiervan is onbekend wegens het te loor gaan ook van de registers.

[5. 14.]

BIJLAGE M.

(Zie hoofd. J, afd. V, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de door het Gouvernement IN ERFPACHT afgestane WOESTE GRONDEN, welke in 1883 door de ondernemers aanvaard werden. [1])

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws).	Begin van het erfpachtsrecht (75 jaren).	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
				Preanger regentschappen.				
1	Bandong.	* Oedjoeng broeng Wetan.	*Panglipoer Galik.*	W. Tinge en O. F. W. Kopperbogen.	$238\frac{3038}{7096.5}$	3 Febr. 1883.	f 5,00	
2	Id.	* Bandjaran. [2])	Tjilaki II.	Tjidamar-Cultuur-maatschappij.	$55\frac{260}{500}$	11 Oct. 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	6,00	Vormt met Tjilaki I één onderneming
3	Id.	* Id. [2])	*Passir Halang II.*	H. L. van Romunde c. s.	$273\frac{6655}{7096.5}$	31 Maart 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	6,00	Vormt met Passir Halang I één onderneming
4	Regentschap Bandong (afd. Tjitjalengka).	* Timbanganten.	*Daradjat II.*	Kinacultuur-maatschappij Chincbona.	$503\frac{3294}{7096.5}$	3 Maart 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	4,50	Vormt met Daradjat I één onderneming.
5	Tjiandjoer.	Djampang Wetan.	Tjipopohon en Tjiparai. (Indragiri).	C. J. Almerood (later de naamlooze vennootschap Indragiri).	$\pm 459\frac{190}{500}$	23 Juni 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	3,00	Als schadeloosstelling voor het gemis der productie van het op de gronden aanwezige koffieplantsoen der bevolking is aan 's lands kas eene retributie voldaan van f 334,50. De erfpacht van deze gronden komt te eindigen tegelijk met de erfpacht voor het in 1879 aan denzelfden ondernemer uitgegeven doch sedert aan eene naamlooze vennootschap overgedragen perceel Tjipopohon.
6	Id.	Id.	Tjimapag.	W. L. H. Steenstra Toussaint en J. J. de Hart.	$38\frac{358}{500}$	15 Dec. 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	2,50	Vormt één onderneming met twee perceelen van gelijken naam.
7	Id.	Id.	Tjikawoeng.	J. Krause.	$\pm 342\frac{423}{500}$	24 Nov. 1883.	3,00	
8	Id.	Id.	Tjiodeng.	J. C. Westenenk.	$\pm 579\frac{438}{500}$	5 Oct. 1883.	3,00	Wegens retributie, als sub n°. 5 bedoeld, werd aan 's lands kas voldaan f 62,40.
9	Id.	* Tjisondari. [3])	Tjikahoeripan.	W. C. Meijer c. s.	$199\frac{1996.5}{7096.5}$	10 Mei 1883.	3,00	
10	Regentschap Tjiandjoer afd. Soekaboemi).	Tjitjoeroeg.	Pandan Aroem.	W. K. E. Huygen de Raat.	$\pm 333\frac{483}{500}$	4 Aug. 1883.	4,00	Vormt één onderneming met twee andere perceelen van gelijken naam.

[1]) De met * geteekende districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de uitbreiding van de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd. De merking met ** geeft te kennen dat het perceel, waarvan sprake is, gelegen is buiten het gereserveerd gedeelte van het district. Op de in *cursieve* letters vermelde perceelen is de teelt van koffie verboden. Waar men vindt aangeteekend dat de erfpacht „niet voor de volle 75 jaren" is verleend, wordt met die bijvoeging bedoeld dat de erfpacht eindigt op hetzelfde tijdstip als die voor het perceel waarvan de gronden eene uitbreiding uitmaken.

[2]) Het hierbedoelde perceel was gelegen in het gedeelte van het district Tjidamar, dat bij de nieuwe grensregeling tusschen de regentschappen Tjiandjoer en Bandong (Indisch Staatsblad 1883 n°. 146) bij het district Bandjaran is getrokken.

[3]) Het hierbedoelde perceel was gelegen in het gedeelte van het district Tjidamar, dat bij de in noot 2 vermelde nieuwe grensregeling bij het district Tjisondari is getrokken.

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws).	Begin van het erfpachtsrecht (75 jaren).	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
11	Regentschap Tjiandjoer (afd. Soekaboemi).	Djampang Tengah.	Manggala.	E. D. Cramer.	$\pm 338\frac{111}{500}$	10 Sept. 1883.	f 3,00	
12	Id	Id.	Panarawoean.	Rudolph en van Polanen Petel.	$\pm 232\frac{409}{500}$	3 Aug. 1883.	3,00 of 1,50	De pachtsom bedraagt f 1,50 per bouw 's jaars voor zoolang de gronden uitsluitend als weiland gebezigd worden.
13	Id	Id.	Miramontanah.	N. A. Ruyl.	$\pm 460\frac{305}{500}$	27 Juni 1883.	3,00	
14	Id.	Id.	Sindangsari.	W. J. Geertsema.	$40\frac{231}{1000}$	21 Febr. 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	2,00	Vormt één onderneming met het perceel n°. 15 van dezen staat, met twee andere perceelen Sindangsari en met de perceelen Tjitjalobak en Tjiringin. De erfpacht komt te eindigen tegelijk met die voor het perceel Sindangsari.
15	Id.	Id.	Id.	Id.	$150\frac{389}{500}$	21 Febr. 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	2,00	Behoort bij de in de voorgaande aanteekening bedoelde onderneming. Afgestaan voor gelijken duur als het perceel Sindangsari, groot ruim 40 bouws.
16	Regentschap Soemedang (afd. Tassikmalaija).	Singaparna.	Wangoenardja.	Lie Anjie.	$302\frac{857}{7096.5}$	30 April 1883.	5,00	
17	Regentschap Soekapoera (afd. Soekapoera Kollot).	Batoewangi.	*Goenoeng Kassang.*	F. W. Fabius.	$353\frac{5935}{7096.5}$	20 Jan. 1883.	5,00	
18	Id.	Id.	*Oentoeng.*	Id.	$406\frac{4321}{7096.5}$	Id.	5,00	
19	Id.	Id.	*Tjisaät.*	Id.	$256\frac{2296}{7096.5}$	28 Febr. 1883.	5,00	Wegens retributie, als sub n°. 5 bedoeld, werd voldaan f 105.
			Tagal.					
20	Tagal.	Maribaija.	Sidosari.	P. J. Alberts.	$204\frac{205}{500}$	21 Febr. 1883.	f 4,00	Voor het op de onderneming aanwezige houtgewas is aan 's lands kas eene retributie voldaan van f 50.
			Pekalongan.					
21	Batang.	* Bandar Sidaijoe.	*Kaijoe Abang*	A. L. F. van Krieken.	$\pm 63\frac{381}{500}$	8 Jan. 1883.	f 3,00	
22	Id.	** Soebah.	Kedongdong.	B. B. Barruch.	$72\frac{26}{500}$	22 Mei 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	3,50	Wegens retributie, als sub n°. 20 bedoeld, werd voldaan f 261,10. Vormt één onderneming met drie andere perceelen van gelijken naam. De erfpacht komt te eindigen tegelijk met die voor het eerst afgestane dezer drie perceelen.
			Samarang.					
23	Kendal.	** Bodja.	Kali Waroe.	C. F. H. van Vuurden en J. Leber.	$\pm 310\frac{72}{500}$	1 Oct. 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	f 2,10	Wegens retributie, als sub n°. 20 bedoeld, werd voldaan f 687. Vormt één onderneming met twee andere perceelen van gelijken naam.
			Japara.					
24	Patti.	Selowessi.	Toenggoel Woeloeng.	J. van Blarcum.	$257\frac{3944}{7096.5}$	10 Nov. 1883.	f 4,00	
			Soerabaija.					
25	Modjokerto.	* Djaboeng.	Kali Djarak.	D. H. Harmsen.	313	17 Juli 1883	f 6,00	Vormen één onderneming. (n°. 25–27)
26	Id.	* Id.	Id.	Id.	116	Id.	6,00	
27	Id.	* Id.	Id.	Id.	$\pm 30\frac{159}{500}$	Id.	6,00	
28	Id.	* Id.	Segoenoeng.	A. L. Bennink Janssonius.	$\pm 358\frac{29}{500}$	26 Juni 1883.	6,00	Wegens retributie, als sub n°. 5 bedoeld, werd voldaan f 500.

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws).	Begin van het erfpachtsrecht (75 jaren).	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
			Pasoeroean.					
29	Malang.	** Senggoro.	Redjosari.	H. A. J. van Delden.	$\pm 433\frac{57}{500}$	24 Febr. 1883.	f 4,00	
30	Id.	** Id.	Alas Bandong Lor.	J. J. F. Valkenhoff.	$\pm 515\frac{52}{500}$	18 Sept. 1883.	4,00	
31	Id.	** Id.	Alas Donowari Wetan.	Id.	$\pm 532\frac{85}{500}$	Id.	4,00	
32	Id.	** Id.	Alas Bandong Kidoel.	Id.	$\pm 520\frac{312}{500}$	Id.	4,00	
33	Id.	** Id.	Alas Plenggon.	J. van Schooten.	$\pm 311\frac{391}{500}$	27 Sept. 1883.	4,00	
34	Id.	** Toeren. [4]	Soemberkerto.	C. J. Koch.	$\pm 481\frac{142}{500}$	29 Jan. 1883.	6,00	Vormt met het na te noemen perceel Soemberkerto één onderneming.
35	Id.	** Id. [4]	Tlogosari.	F. W. de Rijk.	$234\frac{1669}{7096.5}$	10 Febr. 1883.	6,00	Wegens retributie, als sub n°. 5 bedoeld, werd voldaan f 1794.
36	Id.	** Id. [4]	Soemberloreng.	Maatschappij Bandar Angin.	$\pm 481\frac{367}{500}$	17 Nov. 1883.	6,00	Als voren f 882. Beide perceelen vormen de onderneming Goenoengsari.
37	Id.	** Id. [4]	Goenoengsari.	Id.	$\pm 269\frac{232}{500}$	Id.	6,00	
38	Id.	** Id. [4]	Karang Pandan.	F. W. Berg.	$554\frac{3946}{7096.5}$	6 Febr. 1883.	16,27	Dit perceel is in erfpacht afgestaan ingevolge aanbieding van gouvernementswege. Wegens retributie, als sub n°. 5 bedoeld, werd voldaan f 1350.
39	Id.	** Id. [4]	Wringin Anom.	W. J. L. C. Buys.	$472\frac{677}{7096.5}$	2 Mei 1883.	13,50	Als voren. Wegens retributie, als sub n°. 5 bedoeld, werd voldaan f 900.
40	Id.	** Id. [4]	Soemberkerto (Soembergentong).	C. J. Koch.	$\pm 455\frac{213}{500}$	17 April 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	6,00	Wegens retributie, als sub n°. 5 bedoeld, werd voldaan f 660. Vormt één onderneming met het perceel Soemberkerto, vermeld sub n°. 34.
41	Id.	** Gondanglegi.	Kali Gading.	Soerabaiasche bank- en handelsvereeniging de Rijk, Groskamp & C°.	$\pm 420\frac{135}{500}$	19 Juli 1883.	5,00	Vormt met het ondervolgende perceel één onderneming
42	Id.	** Id.	Kali Loemiroe.	Id.	$\pm 341\frac{392}{500}$	Id.	5,00	Vormt met Kali Gading één onderneming.
43	Id.	** Id.	Bandar Angin.	Maatschappij Bandar Angin.	$\pm 429\frac{432}{500}$	17 Nov. 1883.	5,00	Wegens retributie, als sub n°. 5 bedoeld, werd voldaan f 700. De drie perceelen vormen één onderneming.
44	Id.	** Id.	Watoegoepit.	Id.	$\pm 522\frac{314}{500}$	Id.	5,00	
45	Id.	** Id.	Goenoeng Gebang.	Id.	$\pm 506\frac{336}{500}$	Id.	5,00	
46	Id.	** Id.	Pringondani.	A. Berger.	$509\frac{4626}{7096.5}$	24 Febr. 1883.	5,00	
47	Id.	** Id.	Soembernanas.	Scheepmaker.	$\pm 378\frac{341}{500}$	8 Nov. 1883.	6,00	

[4]) Sedert de splitsing van het district Gondanglegi (Indisch Staatsblad 1883 n°. 120) behoort het hierbedoelde perceel (dat aldaar gelegen was buiten de voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerde streken) tot het nieuwe district Toeren.

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws).	Begin van het erfpachtsrecht (75 jaren).	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
				Probolinggo.				
48	Regentschap Probolinggo (afd. Loemadjang).	Tempeh.	Soembermoendjoer.	Ch. Ettij, Mevr. Thal Larsen, geb. Levert, en H. E. Gerards Thesingh.	$406\frac{415}{1000}$	17 Mei 1883.	f 5,00	Vormen met het in 1881 uitgegeven perceel Waderan één onderneming.
49	Id.	Id.	Id	Id.	$\pm 491\frac{365}{1000}$	26 Oct. 1883	6,00	
50	Id.	Id.	Tjandjier (Tjandi).	Cultuurmaatschappij Kalibening te Rotterdam.	$\pm 489\frac{497}{500}$	17 Mei 1883.	4,00	
				Bezoeki.				
51	Regentschap Bondowosso (afd Djember).	Djember.	Petongroto.	G. F. A. M. Möllinger.	$\pm 332\frac{2720}{7096.5}$	14 Mei 1883.	f 5,00	Het Gouvernement heeft zich ten behoeve van 's lands openbare werken de vrije beschikking bedongen over het aanwezige houtgewas, voor zoolang de daarmede begroeide gedeelten van het perceel niet in cultuur zijn gebracht.
52	Id.	Id.	Adjong I.	B. A. Horstinck, G. en G. D. Birnie.	$68\frac{2913}{7096.5}$	11 Oct. 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	4,00	Vormt met een perceel van gelijken naam en met Adjoeng II één onderneming. De erfpacht komt tegelijk te eindigen met die voor het in 1881 afgestaan perceel Adjoeng I.
53	Id.	Tanggoel.	Petoongredjo.	M. W. baron van Reede van Oudtshoorn.	$\pm 285\frac{2472}{7096.5}$	12 Juli 1883.	4,00	Gelijk voorbehoud als bij n°. 51.
54	Id.	Id.	Gerengredjo.	Id.	$191\frac{1369.5}{7096.5}$	25 Jan. 1883.	4,00	Als voren.
55	Id.	Id.	Bandjarsari.	W. J. Geertsema.	$69\frac{6158.5}{7096.5}$	13 Aug. 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	4,00	Als voren. Vormt met een perceel van gelijken naam één onderneming.
56	Id.	Id.	Bandjarbaroe. (Kedaton.)	Maatschappij tot exploitatie v. h. land Bandjarbaroe of Kedaton.	$\pm 14\frac{319}{500}$	13 Nov. 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	4,00	Wegens retributie, als bedoeld sub n°. 5, werd voldaan f 214,50. Vormt met een perceel van gelijken naam één onderneming.
57	Panaroekan.	Soemberwaroe.	Kaijoemas.	H. H. van Kol.	$504\frac{2454}{7096.5}$	19 April 1883.	1,25	
				Bagelen.				
58	Ledok.	Kalialang.	Thee-onderneming Bagelen	Bagelen Thee- en kina-maatschappij.	$64\frac{245}{1000}$	20 Sept. 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	f 2,50	Vormt met vier andere perceelen van gelijken naam één onderneming.
59	Id.	* Sapoeran.	Pakis Aroem.	P. J. van Maanen	$249\frac{125}{500}$	5 Jan. 1883.	5,00	
60	Id.	* Id.	Singolopo Lor.	Id.	$551\frac{50}{500}$	Id.	4,00	
61	Id.	* Id.	Singolopo.	Id.	$384\frac{250}{500}$	Id.	4,00	
				Kadoe.				
62	Magelang.	Probolingo.	Wonolelo.	Vrouwe W. A. H. Verloop, geb. Fuchter.	428	14 Febr. 1883.	f 2,00	
63	Id.	Remameh.	Djoemoajo.	W. L. E. F. von Ende.	$159\frac{245}{500}$	23 Nov. 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	2,00	Vormt met de perceelen Ngori en Pringlegi één onderneming. De erfpacht komt te eindigen tegelijk met die voor eerstgenoemd perceel.

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws).	Begin van het erfpachtsrecht (75 jaren).	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
				Madioen.				
64	Ponorogo.	* Poeloeng.	*Kalitjatoer.*	A. Stoll.	$250\frac{35}{7096.5}$	17 Jan. 1883.	f 2,00	
65	Ngawi.	Gendingan.	Ngadiredjo.	Oeij Tiang Tjoan.	$77\frac{6281.5}{7096.5}$	30 Nov. 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	2,00	Wegens retributie, als bedoeld sub n°. 20, werd voldaan f 214,08. Vormt met een perceel van gelijken naam één onderneming.
				Kediri.				
66	Kediri.	Djambean.	Bedali.	Naamlooze vennootschap Bedali.	$\pm 389\frac{383}{500}$	25 April 1883.	f 3,75	
67	Trengalek.	Ngraijoen.	Pendil.	H. J. Hartevelt.	$\pm 451\frac{919}{500}$	30 Nov. 1883.	5,00	Wegens retributie, als bedoeld sub n°. 5, werd voldaan f 60. Vormen te zamen één onderneming.
68	Id.	Id.	Patjar.	J. J. Giltaij, geb. Mulder.	$\pm 457\frac{326}{500}$	Id.	5,00	
69	Berbek.	Kertosono en Waroedjaijeng.	Wonoboto.	M. W. J. Jut.	$\pm 486\frac{487}{500}$	16 Nov. 1883.	3,60	Wegens retributie, als bedoeld sub n°. 20, zal in vijf gelijke jaartermijnen moeten worden voldaan f 1460,92[5].
70	Blitar.	Wlingi.	Soembermanggis II.	C. W. Groskamp en V. M. van den Dungen.	$168\frac{239}{500}$	23 Febr. 1883.	5,00	Vormen met Soembermanggis I één onderneming. Ten gevolge van eene fout in den meetbrief is het perceel Soembermanggis II ingeschreven als eene uitgestrektheid te bezitten van 168 bouws en 239 vierkante Rijnlandsche roeden, terwijl de werkelijke grootte bedraagt ruim 175 bouws en 166 vierkante Rijnlandsche roeden. Bij Indisch besluit dd 11 Januari 1884 n°. 8 is machtiging verleend om laatstbedoelde uitgestrektheid, te rekenen van 23 Februari 1883, alsnog in erfpacht af te staan, onder beding dat de verkrijgers vooraf afstand zouden doen van de erfpachtsrechten op de eerstvermelde uitgestrektheid.
71	Id.	Id.	Soembermanggis III (Kali Tapak).	Id.	$\pm 210\frac{70}{500}$	25 Aug. 1883.	5,00	
	Id.	Id.	Wonoredjo.	Vrouwe P. M. F. le Rutte, geb. Vermandel.	$260\frac{162}{500}$	5 Jan. 1883.	5,00	
73	Id.	Id.	Soemberwader II Kidoel	Maatschappij Soemberwader.	$186\frac{987}{1000}$	27 Maart 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	5,00	Vormt met Soemberwader I één onderneming.
74	Id.	Id.	Soemberredjo II.	A. H. Hilling.	$\pm 21\frac{82}{500}$	25 Juni 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	5,00	Vormt met Soemberredjo I één onderneming.
75	Id.	Id.	Sonogoenting.	H. Th. Wittich.	$193\frac{135}{500}$	10 Febr. 1883.	1,00	
76	Id.	Id.	Branggah II.	A. de Jager c. s.	$\pm 150\frac{66}{500}$	27 Juni 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	5,00	Vormt met Branggah I (Senggrong) één onderneming.
77	Id.	Id.	Kemiri Gedeh (Boemiaijoe II.)	Th. C. Ettij.	$\pm 83\frac{434}{500}$	28 Juli 1883 (niet voor de volle 75 jaren).	5,00	Vormt met Boemiaijoe I en met Kemiri Gedeh I en II één onderneming. De erfpacht eindigt tegelijk met die voor het perceel Boemiaijoe I.
78	Id.	Id.	Djoerang-Banteng.	A. de Jager.	$\pm 505\frac{206}{500}$	25 Juni 1883.	5,00	
79	Id.	Id.	Botoredjo.	G. von Bultzingslöwen.	$\pm 548\frac{463}{500}$	13 Oct. 1883.	5,00	

Volgnummer.	Regentschap en afdeeling.	Districten.	Namen der perceelen.	Namen der ondernemers.	Uitgestrektheid der perceelen (in bouws).	Begin van het erfpachtsrecht (75 jaren).	Bedrag per bouw 's jaars van de erfpachtsom.	Verdere bijzonderheden.
				Celebes en onderhoorigheden.				
80	Noorder districten.	Maros.	Koetoeloe of Batoe Bassi.	A. Mesman.	$52\frac{120}{500}$	17 Oct. 1883.	f 1,00	
				Menado.				
81	Kema.	Maoembi.	Eiland Kinabohoetan.	Moluksche Handelsvereeniging.	$101\frac{635}{1000}$	5 Juli 1883.	f 1,00	
82	Amoerang.	Tompasso.	Naean.	H. G. Bartelds.	$510\frac{32}{1000}$	29 Nov. 1883.	1,00	

[5. 15.]

BIJLAGE N.

(Zie hoofdst. J afd. IV § 1 van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in erfpacht aangevraagde gronden in Nederlandsch-Indië, welke gedurende 1883 aan de aanvragers geweigerd werden.

Volgnummer.	GEWESTEN.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen der afwijzing.
			JAVA.				
1	Preanger regentschappen.	Bandong.	Oedjoeng-broeng-wetan.	500	A. H. Eckringa, (2 November 1882).	19 Maart 1883, n°. 17.	De gronden, gelegen in eene voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerde streek, vielen in de termen om voor die cultuur beschikbaar te worden gehouden.
2	Idem.	Idem.	Idem.	400	Dr. C. L. Heyse. (29 December 1882)	6 Juni 1883, n°. 35.	Als bij n°. 1.
3	Idem.	Idem.	Bandjaran.	500	G. de Clercq, (31 December 1880).	24 Dec. 1883, n°. 17.	Een andere gegadigde moest als eerste aanvrager worden erkend, daar de aanvrager van 31 December 1880 de schetskaart van de gronden eerst veel later dan eerstbedoelde had ingediend.
4	Idem.	Idem.	Idem.	100 à 150	G. Schoen qq. Naamlooze vennootschap Goenoeng-Waringin. (1 Februari 1882).	19 Maart 1883, n°. 10.	Algemeene belangen verzetten zich tegen de uitgifte. Eene ontwouding van de aangevraagde gronden zou de voor de sawahs der bevolking beschikbare hoeveelheid irrigatiewater doen verminderen.
5	Idem.	Idem.	Idem.	300	C. J. Almerood, (zonder dagteekening).	21 Mei 1883, n°. 45.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van den lande. De gronden dienen beschikbaar te blijven voor eventueele uitbreiding van de gouvernements-kina-onderneming in het gewest.
6	Idem.	Idem.	Radjamandala	450	G. C. F. W. Mundt, (1 Februari 1883).	30 Juni 1883, n°. 41.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen der bevolking. Het perceel, waarop ook eene begraafplaats, bestaat gedeeltelijk uit nederzettingen en bouwgronden der inlandsche bevolking, waarvan deze ongeneigd was afstand te doen; een ander gedeelte moest bovendien gereserveerd blijven voor de uitbreiding van den inlandschen landbouw.

Volgnummer.	GEWESTEN.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen der afwijzing.
7	Preanger regentschappen.	Bandong.	Timbanganten.	500	J. W. Van Loon qq. Kinacultuur-maatschappij Cinchona, (19 Juli 1882).	26 Juli 1883, n°. 8.	Algemeene belangen verzetten zich tegen de uitgifte. Eene ontwouding der aangevraagde gronden zou van nadeeligen klimatologischen invloed zijn op de lager gelegen streek. Verder als bij n°. 1.
8	Idem.	Idem.	Idem.	500	Idem. Idem.	Idem.	Idem.
9	Idem.	Idem.	Madjalaja.	350	G. C. Brunting, (1 Februari 1883).	8 Dec. 1883, n°. 27.	Als bij n°. 1.
10	Idem.	Idem.	Idem.	500	J. R. De Vries, (19 Augustus 1882).	4 Jan. 1883, n°. 44.	Idem.
11	Idem.	Idem.	Tjipeudjeuh.	300 à 500	C. H. Van Dorp, (19 Juli 1882).	18 Maart 1883, n°. 10.	Idem.
12	Idem.	Idem.	Idem.	200 à 400	Idem, (23 Maart 1882).	Idem.	Idem.
13	Idem.	Tjiandjoer.	Tjikondang.	75	P. Bosch, (10 April 1883).	30 Sept. 1883, n°. 8.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van den lande. De aangevraagde gronden moeten namelijk beschikbaar blijven voor de instandhouding der op hoog gezag ingevoerde koffiecultuur.
14	Idem.	Idem.	Idem.	(niet opgegeven.)	Mevr. M. J. Ahrens, geb. Belle, (25 Juli 1882).	23 Febr. 1883, n°. 22.	De aangevraagde gronden werden bereids sedert 12 Januari 1882 door een ander in erfpacht bezeten (verg. vorig verslag, bijlage N sub n°. 7 en 8).
15	Idem.	Idem.	Idem.	12 à 15	P. Bosch, (26 Februari 1883).	21 Juli 1883, n°. 9.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van de bevolking. Het perceel, gedeeltelijk bestaande uit bouwgronden en aanplantingen waarvan de rechthebbenden geen afstand wenschen te doen, wordt overigens voor weideplaats gebezigd en dient bovendien gereserveerd te blijven voor de uitbreiding van den eigen landbouw der bevolking.
16	Idem.	Idem.	Peser.	400	Lie Biau Seng, (11 April 1883).	3 Oct. 1883, n°. 21.	Als bij n°. 13.
17	Idem.	Idem.	Idem.	500 à 1500	A. Blanchemanche, (13 April 1883, 20 Juni 1883).	17 Nov. 1883, n°. 19.	Een gedeelte van het perceel werd reeds door een ander in erfpacht bezeten; voorts komen er op het aangevraagde perceel ontgonnen gronden, woonerven en vruchtboomen voor, waarvan de rechthebbenden geen afstand wenschen te doen, terwijl het overig deel beschikbaar behoort te blijven voor de uitbreiding van den eigen landbouw der bevolking en de vrijwillig door haar gedreven koffiecultuur.
18	Idem.	Idem.	Tjikondang en Peser.	150 à 200	M. J. Ahrens, geb. Belle, (26 April 1883).	26 Oct. 1883, n°. 33.	Over een gedeelte der gronden was reeds ten behoeve van anderen beschikt. Eene uitgifte van het overige gedeelte zou in strijd zijn met de belangen van de bevolking: daarop komen ontgonnen gronden, woonerven en vruchtboomen voor, waarvan de rechthebbenden geen afstand wenschen te doen; de overige

Volg-nummer.	GEWESTEN.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen der afwijzing.
							niet-geoccupeerde grond dient bovendien beschikbaar te blijven voor de uitbreiding van de op hoog gezag ingevoerde koffiecultuur en voor den eigen landbouw der bevolking.
19	Preanger-regentschappen.	Tjiandjoer.	Djampang-wetan.	500	H. F. Hirt, (6 April 1882).	16 Febr. 1883, n°. 25.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van de bevolking. Op het perceel komen nederzettingen en aanplantingen der inlandsche bevolking voor, die daarvan geen afstand wil doen.
20	Idem.	Idem.	Idem.	250 à 300	C. J. Almerood, (26 December 1882).	25 Maart 1883, n°. 30.	De gronden maken een deel uit van een aan een vroegeren aanvrager bereids toegezegd perceel.
21	Idem.	Idem.	Idem.	200	R. J. Van Deventer, (17 April 1883).	10 Juli 1883, n°. 11.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van de bevolking. Op het perceel groeien arènboomen, waarvan de rechthebbenden ongeneigd zijn afstand te doen; bovendien moet het beschikbaar blijven voor de uitbreiding van den eigen landbouw der bevolking.
22	Idem.	Idem.	Idem.	300 à 400	H. W. L. Baud, (1 Mei 1883).	10 Aug. 1883, n°. 18.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van de bevolking. Het perceel, waarop bouwgronden, woonerven en koffieaanplantingen voorkomen, die de rechthebbenden niet wenschen af te staan, dient ook gereserveerd te blijven voor de uitbreiding van den eigen landbouw der bevolking; bovendien voorziet het daarop voorkomende bosch in de behoefte aan brandhout voor de bevolking.
23	Idem.	Idem.	Goenoeng Parang.	(niet opgegeven).	J. B. Dumont en H. M. Le Roux, (13 September en 17 December 1882).	3 Oct. 1883, n°. 19.	De uitgifte — reeds vroeger tweemalen aan anderen geweigerd (verg. het verslag van 1882, bijlage O, sub n°. 21 en 22) — zou in strijd zijn met de belangen van den lande. De gronden dienen voor het meerendeel gereserveerd te blijven voor de instandhouding van de gouvernementskoffiecultuur en zijn voor dat doel reeds ten deele in ontginning genomen.
24	Idem.	Idem.	Idem.	312 / 7096.5	J. M. Van Schuijlenburg, (zonder dagteekening).	29 Jan. 1883, n°. 46.	Het terrein, bevattende een warme bron, werd aangevraagd om er een woonhuis met badinrichting op te vestigen. De uitgifte zou in strijd zijn met de bestaande bepalingen.
25	Idem.	Idem.	Tjitjoeroeg.	30	Tjio Tjoan Kiam, (4 September 1883).	17 Nov. 1883, n°. 22.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van den lande. De gronden dienen gereserveerd te blijven voor de instandhouding der op hoog gezag ingevoerde koffiecultuur en zijn voor dat doel reeds gedeeltelijk in gebruik genomen.
26	Idem.	Soemedang.	Melambong.	300 à 350	W. Twiss, (5 December 1882).	15 Oct. 1883, n°. 28.	Als bij n°. 13.

Volg-num-mer.	GEWESTEN.	Regent-schappen.	Districten.	Geschatte uitge-strektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen der afwijzing.
27	Preanger regentschappen.	Soemedang.	Tjiawi.	300	W. Twiss, (5 December 1882).	3 Sept. 1883, n°. 15.	Als bij n°. 13.
28	Idem.	Soekapoera.	Panjeredan.	300 à 500	C. N. Sikken, (24 November 1882).	30 Nov. 1883, n°. 13.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van de inlandsche bevolking. Het perceel dient namelijk gereserveerd te blijven voor de uitbreiding van haren eigen landbouw.
29	Pekalongan.	Batang.	Soebah.	500	L. J. Brandon & C°., (28 November 1882).	24 Febr. 1883, n°. 19.	De gronden waren reeds in October 1881 door een ander aangevraagd. Daar deze evenwel overleden was en zijne erfgenamen van de aanvrage afzagen, besloot de Indische Regeering om voor de uitgifte in erfpacht mededinging uit te lokken (Indisch besluit dd. 24 Februari 1883 n°. 18). Bij opmeting bleek het perceel (Rowotjombrang-Bandar geheeten) eene oppervlakte te hebben van 283 $^{364}/_{500}$ bouws. Het resultaat der aanbieding kan blijken uit het verslag hiervóór (hoofdst. J afd. IV § 1).
30	Idem.	Idem.	Idem.	500	A. Erdleben, (27 November 1882).	Idem.	Idem. (Hetzelfde perceel als onder n°. 29 bedoeld.)
31	Idem.	Idem.	Bandar Sidaijoe.	300 (in 2 perceelen).	M. H. A. De Lyon en A. M. Engelken, (17 Januari 1883).	26 Juni 1883, n°. 40.	Als bij n°. 1.
32	Samarang.	Kendal.	Selokaton.	100 à 150	J. Heidenreich, (18 Augustus 1882).	4 Jan. 1883, n°. 64.	De uitgifte zou in strijd zijn met de bestaande bepalingen en met de belangen van de bevolking. De gronden zijn benoodigd deels voor gemeene weide, deels voor uitbreiding van den eigen landbouw der bevolking.
33	Japara.	Koedoes.	Tjendono.	70	Ong Hwat Tiong, (19 Februari 1883).	10 Nov. 1883, n°. 11.	Idem.
34	Soerabaija.	Modjokerto.	Djaboeng.	500	A. H. J. Bloys van Treslong Prins en H. A. J. Van Delden, (1 Juli 1882 en 27 Mei 1883).	16 Sept. 1883, n°. 9.	Adressanten bleven in gebreke de verlangde gronden aan te wijzen. Op grond hiervan moesten andere op dezelfde gronden betrekking hebbende aanvragen voorgaan.
35	Idem.	Idem.	Idem.	500	Idem. Idem.	Idem.	
36	Idem.	Idem.	Idem.	500	Idem. Idem.	Idem.	
37	Idem.	Idem.	Idem.	500	Idem. Idem.	Idem.	
38	Pasoeroean.	Malang.	Ngantang.	200	M. E. H. R. Van den Kerkhoff, (12 Januari 1883).	24 Febr. 1883, n°. 22.	De aanvrager had zich reeds vroeger als gegadigde voor deze gronden voorgedaan (verg. het verslag van 1882, bijlage O, onder n°. 49). Bij de toen genomen afwijzende beschikking werd volhard.
39	Idem.	Idem.	Sengoro.	500	P. Werdmüller von Elgg. (3 Maart 1883).	25 Juni 1883, n°. 22.	De gronden waren reeds eerder door een anderen gegadigde aangevraagd.
40	Idem.	Idem.	Idem.	500	Idem. Idem.	Idem.	Idem.

Volgnummer.	GEWESTEN.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen der afwijzing.
41	Pasoeroean.	Malang.	Gondanglegi.	175	H. P. A. Falkman, (26 April 1883).	11 Juli 1883, nº. 15.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van den lande. De gronden maken deel uit van die, welke reeds herhaaldelijk aan anderen werden geweigerd (verg. de verslagen van 1879 en 1881, bijlage O sub nº. 37, en bijlage M sub nº. 24).
42	Idem.	Idem.	Idem.	400	F. W. De Rijk, (18 Juli 1882).	27 Oct. 1883, nº. 48.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van de bevolking. De gronden dienen behouden te blijven voor de uitbreiding zoo van hare vrijwillige koffieaanplantingen als van haren eigen landbouw, terwijl het op het perceel aanwezige bosch reeds voor een deel voorziet en eerlang wellicht uitsluitend zal moeten voorzien in de behoefte aan brandhout voor de bevolking.
43	Probolinggo.	Probolinggo.	Padjarakan.	500 à 600	C. H. Staring, (9 Januari 1882).	14 Maart 1883, nº. 26.	Als bij nº. 1.
44	Idem.	Idem.	Idem.	500 à 600	W. H. Van Rijckevorsel, (9 Januari 1882).	Idem.	Idem.
45	Idem.	Idem.	Loemadjang.	500	C. Suermondt, (3 en 4 November 1880).	16 Febr. 1883, nº. 9.	Voor elk dezer drie perceelen had zich reeds eerder een andere gegadigde voorgedaan. Twee der perceelen werden dientengevolge reeds door de eerste aanvragers in erfpacht bezeten, namelijk de perceelen Soember kerep, bedoeld in bijlage N van het vorig verslag sub nº. 65 en 68.
46	Idem.	Idem.	Idem.	500	Idem. Idem.	Idem.	
47	Idem.	Idem.	Idem.	500	Idem. Idem.	Idem.	
48	Idem.	Idem.	Kandangan.	500	Jhr. A. Van Citters, (26 Januari 1883).	29 Maart 1883, nº. 21.	Als bij nº. 1.
49	Idem.	Idem.	Idem.	500	L. Wichers, (26 Januari 1883).	Idem.	Idem.
50	Idem.	Idem.	Idem.	500	Idem. Idem.	Idem.	Idem.
51	Idem.	Idem.	Idem.	500	J. J. Wichers, (26 Januari 1883).	Idem.	Idem.
52	Idem.	Idem.	Idem.	500	Jhr. Van Citters qq. J. A. Ament. (25 Maart 1883).	12 Mei 1883. nº. 5.	Idem.
53	Bezoeki.	Djember.	Tanggoel.	500	A. H. J. Bloys van Treslong Prins, (4 September 1883).	30 Dec. 1883, nº. 13.	De gronden waren reeds eerder door andere gegadigden aangevraagd.
54	Idem.	Idem.	Idem.	500	Idem, (5 September 1883).	Idem.	Idem.
55	Madioen.	Ngawi.	Djogorogo.	(niet opgegeven).	H. H. Van Ameijden van Duijm, (8 Juli 1883).	22 Oct. 1883, nº. 21.	De uitgifte zou met de bestaande bepalingen in strijd zijn, vermits de aangevraagde grond, geënclaveerd liggende in het aan den adressant toebehoorende erfpachtsperceel Ardi Lawoe, een gouvernements-koffietuin

Volgnummer.	GEWESTEN.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen der afwijzing.
							uitmaakt. De Regeering verklaarde zich echter bereid eene nadere aanvraag in overweging te nemen wanneer de bedoelde enclave te eeniger tijd als koffietuin zou zijn afgeschreven.
56	Kediri.	Kediri.	Djambean.	500	W. J. Immink, (24 Februari 1883).	22 Nov. 1883, n°. 15.	Voor een gedeelte van het perceel kon een ander het recht van eersten aanvrager doen gelden. Tegen uitgifte van de overige gronden, als bestaande uit gouvernements-koffietuinen, verzetten zich de bestaande bepalingen
57	Idem.	Idem.	Soekoredjo.	500	Vrouwe C. E. A. L. Da Paula Weissenborn, geb. Roessner, (13 Juni 1882).	9 Nov. 1883, n°. 42.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van den lande, omdat een deel der gronden voor de instandhouding van de gouvernements-koffiecultuur moet beschikbaar blijven, en met de belangen der bevolking, omdat de bewoners van omliggende dessa's van een op de gronden aanwezig bosch partij trekken voor de inzameling van boschproducten. Ook bevindt zich op de gronden een zoogenaamd heilig graf, terwijl er vruchtboomen groeien die de rechthebbenden niet willen afstaan.
58	Idem.	Blitar.	Blitar.	8 à 10	H. H. F. Van Lennep qq. erven Wed. J. Van Nelle, (8 Februari 1882).	11 April 1883, n°. 30.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van de bevolking, daar zij de gronden in de toekomst noodig heeft voor de uitbreiding van haren eigen landbouw. Hier en daar waren ook reeds kleine stukken ontgonnen, die de ontginners niet wenschten af te staan.
59	Idem.	Idem.	Idem.	300	J. M. C. Merens, (13 April 1883).	13 Aug. 1883, n°. 29.	Als bij n°. 39.
60	Idem.	Idem.	Idem.	500	H. Reuvekamp Gille, (17 Januari 1883).	24 Juli 1883, n°. 40.	Een groot deel der gronden was reeds in Augustus 1882 aan een anderen aanvrager toegezegd, die voor de indiening van de vereischte opmetingsbescheiden uitstel had gevraagd en verkregen.
61	Idem.	Idem.	Idem.	50	F. L. Van der Vinne, (28 Mei 1883).	13 Sept. 1883, n°. 77.	Als bij n°. 39.
62	Idem.	Idem.	Idem.	75	S. W. Roeters van Lennep, (17 Mei 1883).	20 Sept. 1883, n°. 25.	Voor het grootste gedeelte waren de aangevraagde gronden reeds lang vóór de indiening van het hierbedoelde verzoek door anderen (de Karang-Nongko maatschappij) in erfpacht verkregen.
63	Idem.	Idem.	Idem.	500 à 600	W. H. en A. Van der Leeuw, (8 April 1882).	24 Aug. 1883, n°. 23.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van de bevolking. Een op de aangevraagde gronden aanwezig bosch, het eenige in den omtrek, verschaft aan de omwonende bevolking de benoodigde bamboe, alang-alang, rottan, enz. Reeds in 1879 was een gedeelte van het perceel dan ook aan een anderen aanvrager geweigerd (verg. het verslag van 1880 bijlage O sub n°. 38).

Volg-nummer.	GEWESTEN.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen der afwijzing.
64	Kediri.	Blitar.	Blitar.	100 à 200	F. L. Van der Vinne, (9 April 1883).	10 Nov. 1883, n°. 10.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen van den lande en met die der bevolking. Het perceel dient namelijk beschikbaar te blijven zoowel voor de instandhouding van de op hoog gezag ingevoerde koffiecultuur als voor de uitbreiding van den inlandschen landbouw. Aan het op de gronden aanwezige wildhoutbosch, het eenige in den omtrek, ontleent voorts de bevolking brandhout, bamboe, rottan en arèn.
65	Idem.	Idem.	Wlingi.	300	B. A. de Quay, (10 Januari 1882).	14 Jan. 1883, n°. 40.	De gronden maken deel uit van het onder geregeld beheer gebrachte boschgebied, en moeten uit dien hoofde van uitgifte in erfpacht uitgesloten blijven.
66	Idem.	Idem.	Idem.	500	F. W. de Rijk, (24 Juli en 4 December 1882).	13 Febr. 1883, n°. 29.	Idem.
67	Idem.	Idem.	Idem.	50	W. H. Van der Leeuw, (3 November 1882).	15 Maart 1883, n°. 32.	Als bij n°. 13.
68	Idem.	Idem.	Idem.	500	G. F. A. Calati, (1 Maart 1883).	8 Aug. 1883, n°. 14.	Als bij n°. 65.
69	Idem.	Idem.	Idem.	10	W. H. Van der Leeuw, (15 April 1883).	4 Aug. 1883, n°. 11.	De grond maakt deel uit van hetzelfde perceel dat reeds eenige maanden vroeger — zie n°. 67 hierboven — aan dezen aanvrager was geweigerd.
70	Idem.	Idem.	Idem.	300	J. M. C. Merens, (30 April 1883).	10 Aug. 1883, n°. 19.	De grond was reeds in 1880 in erfpacht afgestaan aan een ander (die er de koffieonderneming Djerok op gevestigd heeft).
71	Idem.	Idem.	Idem.	(niet opgegeven).	F. Van West en A. De Jager, (12 Mei 1883).	15 Sept. 1883, n°. 26.	Als bij n°. 39.
72	Idem.	Idem.	Idem.	500	C. L. Cramer, (5 Januari 1883).	21 Sept. 1883, n°. 35.	De gronden dienen deels voor de instandhouding van de op hoog gezag ingevoerde koffiecultuur, deels voor de uitbreiding van de dessa Bakallan beschikbaar te blijven.
73	Idem.	Idem.	Idem.	(niet opgegeven).	H. A. J. Van Delden en W. J. Van Rijckevorsel, (25 Augustus 1883).	5 Oct. 1883, n°. 31.	Als bij n°. 65. (De grond werd aangevraagd in ruil tegen een gedeelte van de in 1882 door de hier genoemde ondernemers aanvaarde erfpachtspercеelen Sirah Kentjong en Sirah Bambang, bedoeld in bijlage N van 't vorig verslag sub n°. 95 en 102.)
74	Idem.	Idem.	Srengat.	350 à 400	A. F. Van der Heyden, (6 Juni 1883).	2 Oct. 1883, n°. 21.	De uitgifte zou in strijd zijn met de belangen der bevolking, die in de toekomst de gronden noodig heeft voor de uitbreiding van haren eigen landbouw en ook, ter voorziening in hare behoefte aan bamboe, rottan, alang-alang en arèn, partij moet kunnen blijven trekken van zeker wildhoutbosch dat binnen het perceel wordt aangetroffen. Bovendien komen op het aangevraagd terrein sawah's en tegalvelden voor van inlanders, die daarvan geen afstand willen doen.

Volg-nummer.	GEWESTEN.	Regentschappen.	Districten.	Geschatte uitgestrektheid (in bouws).	Door wien en wanneer aangevraagd.	Datum en nummer der afwijzende beschikking.	Redenen der afwijzing.
			SUMATRA.				
I.	Lampongsche districten.	—	Eiland Krakatau in Straat Soenda.	—	R. C. Vetter, (3 Augustus 1882).	14 Jan. 1883, n°. 43.	Deze aanvrage, betrekking hebbende op het eenige maanden later door de bekende vulkanische uitbarsting verwoeste eiland Krakatau, en van welker afwijzing reeds in 't vorig verslag (blz. 84) is melding gemaakt, wordt hier alleen volledigheidshalve opgenomen. Zooals verleden jaar is gezegd, kon het Gouvernement zich niet de vrije beschikking over Krakatau toekennen, uithoofde een Lampongsch hoofd daarop apanagerechten bezat.

[5. 16.]

BIJLAGE O.

(Zie hoofdst. J, afd. VI, van het verslag.)

OVERZICHT van de in 1884 in werking getreden AANNEMINGSCONTRACTEN betreffende het VERVOER VAN PRODUCTEN, GOEDEREN enz., voor zooveel daarbij het departement van binnenlandsch bestuur is betrokken.

Volg-nummer.	Gewesten waar het transport werd uitbesteed en aard van het transport.	Duur der aanneming.	Aannemingsprijs. Maatstaf.	Volgens het nieuwe contract.	Volgens het afgeloopen contract.	Geraamde te vervoeren hoeveelheden enz. per jaar.
	Java en Madura.					
	BANTAM.					
I.	Vervoer naar het strandpakhuis te Karang Antoe van koffie uit de pakhuizen te:	1884.			per pikol (voor het geheele traject).	8 075 pikols koffie.
	Baros,		per pikol en per paal.	f 0.02⁵/₁₀	f 0.30	
	Balekambang (Tjiomas),				0.55	
	Pandeglang en				0.55	
	Tjimanoek.				0.65	
	Idem van zout uit de doorvoerpakhuizen te Karang Antoe naar de verkooppakhuizen te:				per kojang (voor het geheele traject).	1 100 kojangs zout.
	Tanara,		per kojang en per paal.	0.14	f 3.00	
	Pandeglang,		idem.	0.75	16.00	
	Rangkas Betoeng,		idem.	0.50	17.50	
	Tendjolahang (voorheen Laboean) en		idem.	0.45	18.00	
	Tjilegon.		idem.	0.64	15.00	
	Idem van gelden van 's lands kassen te Pandeglang en te Serang naar de koffiepakhuizen in de afdeeling Pandeglang en tusschen de verschillende landskassen in de residentie Bantam onderling.		per pikol en per paal.	0.04	voor zilveren munt, per paal en per f 15 000 en voor koperen munt, per paal en per f 300. f 0.10	226 pikols geld.
II.	Levering van prauwruimte voor het transport van gouvernementsproducten en goederen (zout uitgezonderd) naar de schepen ter reede van Bantam en omgekeerd.	1884 t/m 1886.	per kojang.	2.80	3.50	300 kojangs prauwruimte.
	CHERIBON.					
III.	Vervoer van koffie uit de inkooppakhuizen der afdeelingen Madjalengka en Koeningan naar de pakhuizen ter hoofdplaats Cheribon.	1884 t/m 1886.	per pikol en per paal.	0.02⁶/₁₀	0.03¹/₁₀	15 200 pikols koffie

Volgnummer.	Gewesten waar het transport werd uitbesteed en aard van het transport.	Duur der aanneming.	Aannemingsprijs.			Geraamde te vervoeren hoeveelheden enz. per jaar.
			Maatstaf.	Volgens het nieuwe contract.	Volgens het afgeloopen contract.	
	Vervoer van zout uit het verkooppakhuis ter hoofdplaats Cheribon naar dat te Koeningan en te Tjiledoek.		per pikol en per paal.	f 0.02	f 0.03	500 kojangs zout.
	Idem van gelden van de hoofdplaats Cheribon naar de bovenbedoelde koffie-inkooppakhuizen (vier van de zestien uitgezonderd) en omgekeerd, als ook van Koeningan naar Cheribon.		idem.	0.00 25/100	0.04	f 200 000 zilveren munt. f 10 000 koperen munt.
IV.	Vervoer van de reede van Cheribon naar den wal en omgekeerd van gouvernements goederen, producten, gelden, materialen en houtwerken, benevens van Europeesche en inlandsche militairen, pradjoerits, hunne vrouwen en kinderen en bagage, zoomede veroordeelden.	1884 t/m 1886.	per pikol voor goederen, geld, producten en materialen.	0.12	0.10	goederen 2 500 pik. geld 14 000 " producten 50 " materialen 2 500 " houtwerken 500 M³. 10 Europ. en 50 inl. militairen, daaronder te begrijpen de pradjoerits, zoomede voor beiden hunne vrouwen en kinderen. 350 veroordeelden.
			per 2½ M³. (voor houtwerken).	5.00	6.00	
			per 5 personen.	5.50	5.00	
	Pekalongan					
V.	Vervoer van koffie uit de binnenlandsche pakhuizen naar de pakhuizen ter hoofdplaats; van gelden in omgekeerde richting; en van zout van de hoofdplaats naar de verkooppakhuizen te Goemiwang en Limpoeng.	1884 t/m 1886.	per pikol en per paal.	0.03 89/100	0.04 4/10	33 500 pikols koffie. 300 kojangs zout.
	Madioen.					
VI.	Vervoer van:	1 April 1884 t/m 31 Dec. 1888.				
	koffie } met eigen middelen.		idem.	0.01 8/10	0.04½	53 825 pikols koffie. 41 700 " zout.
	zout } met eigen middelen.		idem.	0.00 75/100	0.04¾	
	gelden } met eigen middelen.		idem.	0.03 75/100	0.00¼	
	goederen } met eigen middelen.		idem.	0.03 75/100	0.04½	
	koffie } per spoor.		idem.	0.01 2/10		
	zout } per spoor.		idem.	0.01 2/10		
	gelden } per spoor.		idem.	0.03 75/100		
	goederen } per spoor.		idem.	0.03 75/100		
	Kediri.					
	Vervoer van gouvernementsproducten, gelden en goederen in de residentie Kediri, en uit die residentie naar Soerabaja en omgekeerd, zoomede van zout: *a* uit de afdeeling Sampang der residentie Madura naar de zoutpakhuizen te Kertosono, Ngandjoek, Pare, Kediri en Toeloeng-Agoeng in Kediri; en *b* van laatstgemeld pakhuis naar die te Blitar, Tawing en Pangoel.	1884 t/m 1886.				26 491 pikols koffie en 39 700 " zout.
	koffie } met eigen middelen.		idem.	0.01 75/100	0.00 1/100	
	zout } met eigen middelen.		idem.	0.00 75/100	0.01 1/20	
	gelden } met eigen middelen.		idem.	0.01 8/10	0.00 1/100	
	goederen } met eigen middelen.		idem.	0.03 75/100	0.00 1/100	
	koffie, zout, gelden, goederen } per spoor.		idem.	0.01 5/10		
	Buitenbezittingen.					
	Banka.					
VIII.	Vervoer van den wal naar de reede van Muntok en omgekeerd, van:	1 Maart 1884 t/m 31 Dec. 1888.				
	personen.		per hoofd.	0.45	0.68	
	oederen, gelden en steenkolen.		" kojang.	3.45	3.94	

[5. 17.]

BIJLAGE P.

(Zie hoofdst. J, afd. VII, van het verslag.)

OPGAVEN betreffende de voor DIENSTEN IN DEN NEDERLANDSCH-INDISCHEN ARCHIPEL gebezigd wordende STOOMSCHEPEN EN STOOMBARKASSEN, buiten die behoorende aan de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij.

NAMEN VAN DE		Waar te huis behoorende.	Grootte.	Stoom-vermogen (in paarde-krachten).	DIENSTEN.
VAARTUIGEN.	EIGENAARS.				
1. ONDER NEDERLANDSCHE VLAG.					
Tjitarum . . .	Bataviaasch Prauwenveer.	Batavia.	83 ton.	40	Voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Batavia.
Tjiliwong . .	Id.	Id.	45 »	35	
Elisabeth. . .	Id.	Id.	23 »	30	
Magdalena . .	P. Landberg en Zoon.	Id.	[1]) †	†	
Albertine. . .	Id.	Id.	†	†	
Nagalaut . . .	Id.	Id.	6 »	4.5	
Atjeh	Id.	Id.	7 »	4	
Mina	Id.	Id.	5 »	4	
Leopold . . .	Id.	Id.	2 »	3	
Marie . . .	Bataviaasch Tjuniaveer.	Id.	10 »	15	
Priok	Firma Hoynck & C⁰.	Id.	41 »	16	
Betsy	†	Id.	6 »	3	
Johanna . . .	Nije.	Id.	7½ »	12	
Tilly	Bataviaasch Tjuniaveer.	Id.	9 »	15	
Custos I . . .	Prauw-maatschappij van het eiland Amsterdam.	Id.	8 »	8	
Custos II. . .	Id.	Id.	20½ »	12	
Corrie	†	Samarang.	†	†	Voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Samarang.
Henriëtte. . .	†	Id.	†	†	
Stoomboot Verschuur. . .	†	Id.	†	†	
Samarang . .	†	Id.	†	†	
Louise. . . .	†	Id.	†	†	

[1]) Waar een † geplaatst is, ontbreken de opgaven.

NAMEN VAN DE		Waar te huis behoorende.	Grootte.	Stoomvermogen (in paardekrachten).	DIENSTEN.
VAARTUIGEN.	EIGENAARS.				
Charlotte . . .	†	Cheribon.	†	†	Voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Cheribon.
Tagal	†	Tagal.	†	†	Voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Tagal.
Ringit. . . .	†	Probolinggo.	†	†	Voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Probolinggo.
De Hoop . . .	†	Soerabaija.	†	†	In de vaart tusschen Soerabaija, Grissee en Madura.
Johanna . . .	†	Id.	†	†	
Brantas . . .	†	Id.	†	†	
Bromo. . . .	†	Id.	†	†	
Betsy	†	Id.	†	†	
Jacob	†	Atjeh en onderhoorigh.	†	†	Voor diensten in de wateren van Atjeh en onderhoorigheden.
Carolina . . .	†	Id.	†	†	
Karel	†	Id.	†	†	
Kongsi Olehleh.	†	Id.	35 ton.	20	
Raijah Kongsi Atjeh . . .	Thio Tiaauw Siat c. s.	Id.	706 »	80	In de vaart tusschen Olehleh, andere Atjehsche havens en Pinang.
Atjeh	†	Padang.	50 »	†	Voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Padang.
Louise. . . .	†	Id.	†	†	
Sumatra . . .	†	Id.	†	†	
Little Anne. .	†	Palembang.	†	†	Voor diensten op de rivieren van Palembang.
Eng Goan . .	Lim Tjip Hiang.	Id.	270 M³.	†	
Jan Daniël . .	†	Id.	†	†	
Sing Tjin . .	†	Batavia.	322 ton.	†	Voor het vervoer van reizigers en goederen in den Indischen Archipel.
Hok Canton. .	Thio Tiaauw Liat & Oeng Boen Sin.	Id.	†	†	
Consul-Generaal Read . . .	†	Soerabaija.	1211 M³.	†	
Srie Manggar .	†	Billiton.	143 »	†	
Lucy	†	Batavia.	†	†	In dienst van opiumpachters (tot tegengang van den sluikhandel in opium).
Oey Tiang Goan	†	Pekalongan.	†	†	
Chat	†	Samarang.	†	†	
Klaijaran. . .	†	Id.	†	†	
Garoeda . . .	†	Billiton.	†	†	
Walker . . .	†	Krawang.	†	†	Tot verschillende doeleinden in gebruik (stoomschepen en stoombarkassen).
Runner . . .	†	Id.	†	†	
Mercurius . .	†	Soerabaija.	†	†	
Neptunus. . .	†	Id.	†	†	
Colibri. . . .	†	Id.	†	†	
Elisabeth. . .	†	Probolinggo.	†	†	
Bertha. . . .	†	†	†	†	
Pankasali. . .	†	Makasser.	†	†	
Kim Sien. . .	Oey Khiam Long.	Banka.	42 »	†	
Hubertine . .	†	Banda.	†	†	

NAMEN VAN DE		Waar te huis behoorende.	Grootte.	Stoom-vermogen (in paardekrachten).	DIENSTEN.
VAARTUIGEN.	EIGENAARS.				
Emma. . . .	E. Van Angelbeek.	Deli.	10 ton.	5	Ter Sumatra's Oostkust in de vaart tusschen Laboean Deli en Langkat en ook tusschen Laboean Deli, Padang en Bedagei.
Sri Deli . . .	Id.	Id.	10 »	5	
Katsing . . .	Id.	Id.	30 »	8	Als voren tusschen Laboean Deli, Assahan en Laboean Batoe.
Henriëtte Elisabeth. . . .	Id.	Id.	30 »	8	
Josephine. . .	Id.	Id.	†	†	Als voren tusschen Laboean Deli, Serdang Assahan en Panei.
Resident Schiff	Yap Ho Seng.	Tandjong Pinang.	104 »	35	In de vaart tusschen Riouw en Singapore. De reizen geschieden, bij afwisseling met een der beide stoomschepen, om den anderen dag.
Emily. . . .	Tjoe Moh Kam & Lim Kong Tjien.	Id.	79 »	35	
Resident Kater	Firma Hemmes & C°.	Pontianak.	183 »	60	Eenmaal 's maands van Pontianak via Tajan, naar Sanggouw en Sintang en terug.
Emanuël. . .	Id.	Id.	†	†	Voor het sleepen van vaartuigen en het vervoeren van passagiers op de reede van Pontianak en op de Kapoeas-rivier.
Resident Broers	Kho Soen Tjio.	Bandjermasin.	601½ M³.	30	In de vaart tusschen Bandjermasin en Soerabaija.
Tromp. . . .	Reederij Tromp (J. G. Weijergang en Zoon en D. W. Bauermann & C°.).	Makasser.	137 ton.	35	Op ongeregelde tijdstippen en voor verschillende doeleinden in de vaart.
Batavier . . .	Reederij Makasser.	Id.	652 M³.	†	
Hoth An. . .	Reederij Hoth An.	Id.	239 »	20	Eens in de maand van Makasser via Paré-Paré, Mandhar, Palosbaai naar Koetei en over dezelfde plaatsen terug naar Makasser, en ééns in de maand van Makasser naar Balangnipa via Bonthain en terug.
Fathool Nasar .	Sech Achmat bin Abdul Gawi Attomimi.	Amboina.	51 ton.	75	In de vaart tusschen Amboina en de nabij gelegen eilanden.
Resident Riedel.	J. B. Carpenter.	Id.	277 M³.	†	Als voren tusschen Amboina, Banda en Singapore.
Batjan. . . .	Batjan-maatschappij.	Batjan.	249 »	†	Als voren tusschen Batjan en Ternate.
Prins Hendrik der Nederlanden	Billiton-maatschappij.	Batavia.	326 ton.	50	Als voren tusschen Billiton en Java.
Billiton . . .	Id.	Id.	280 »	60	

II. ONDER VREEMDE VLAG.

VAARTUIGEN.	EIGENAARS.	Waar te huis behoorende.	Grootte.	Stoom-vermogen.	DIENSTEN.
Weazel . . .	Song Soeng Goan & C°.	Singapore.	39 ton.	20	In de vaart tusschen Singapore en Pekan Baroe (Sumatra's Oostkust) via Bengkalis en Siak.
Pakan. . . .	Id.	Id	84 »	54	
Bintang Timor.	Id.	Id.	†	†	
Hong Sing Tije	Tan Eng Tjing & C°.	Id.	48 »	30	Als voren tusschen Singapore en Bagan-Api, via Bengkalis.
Colonel Phyre .	Sja Hong Huat.	†	121 »	80	Als voren tusschen Pinang en Laboean-Deli.
Langkat . . .	Id.	†	187 »	120	

NAMEN VAN DE VAARTUIGEN.	NAMEN VAN DE EIGENAARS.	Waar te huis behoorende.	Grootte.	Stoomvermogen (in paardekrachten).	DIENSTEN.
Ganymede . .	A. Holt.	†	236 ton.	80	In de vaart tusschen Singapore en Laboean-Deli.
Mercury . . .	Id.	†	188 »	40	
Pyah Packet .	Id.	†	194 »	60	
Fair Penang. .	Tjia Yoe Tik.	†	62 »	35	Als voren tusschen Pinang en Tandjong-Poera (Langkat).
Fanhee . . .	Ocean Steamship Company.	†	99 »	50	
Ascanius . . .	Id.	†	70 »	25	
Flying Send. .	Ah Ing.	Pinang.	†	†	Als voren tusschen Pinang en Panei, via Laboean-Deli en Assahan.
Louise II. . .	†	†	54 »	30	Om den anderen dag van Singapore naar Karimon en terug.
Moär	Firma Soei Thai.	Singapore.	30 »	26	Om de 10 dagen tusschen Singapore en Ringgat (Indragiri).
Kaiser. . . .	Firma Kiem Tjin Soei.	Id.	97 »	25	In de vaart tusschen Tandjong Pinang en Singapore. De diensten geschieden om den anderen dag.
Petrel	Kho Tjin Po.	Id.	171 »	50	In de vaart tusschen Singapore, Samarang, Soerabaija en Bandjermasin.
Cleator . . .	Firma Ross & Carpenter.	Id.	†	†	Als voren tusschen Singapore, Amboina en Banda.
Vidar	Sech Moeksin bin Saleh Aljoeffrie.	Id.	621 M³.	50	Doorgaans tweemalen 's maands van Singapore naar Soerabaija, Bali, Makasser en terug. Soms ook (naar gelang dat er vracht te krijgen is) wordt Bandjermasin aangedaan.
Rosa	Soei Hong Sing.	Id.	802 »	70	
Poh-Ann. . .	Oei Boen Tik c. s.	Id.	1459 »	110	
Hye Liong . .	Reederij Hye Liong.	Id.	889 »	110	
Agnis	Eastern Extension China Australian Telegraph Company.	Londen.	1684 »	†	Wordt gebezigd als herstellingsvaartuig ten dienste van den onderzeeschen telegraafkabel tusschen Banjoewangi en Port Darwin.
Terntower . .	†	Singapore.	2106 »	†	In de vaart tusschen Singapore, Soerabaija en Saigon.
Lido	†	Id.	1866 »	†	
Marlborough .	†	Id.	3535 »	†	
Ruby	Reederij Singapore.	†	167 ton.	†	Vaart wekelijks tusschen Singapore en Palembang via Muntok.
Sissie	Id.	†	66 »	†	Als voren 2 à 3 malen 's maands.
Helena . . .	Id.	†	72½ »	†	In de vaart tusschen Djambi en Singapore.
Isabella . . .	Henry Oehlers en Jacob Jens.	Singapore.	124½ »	†	
Ban What Soon.	Kongsi Ban Sing.	Id.	299 »	150	Om de 10 of 12 dagen van Singapore naar Pontianak via Tandjong Pandan (Billiton).
Pontianak . .	Ong Kong Hoen.	Id.	250 »	100	
Sri Pontianak .	Kongsi Hinggi.	Id.	99 »	50	

[5. 18.]

BIJLAGE Q.

(Zie hoofdst. K, afd. IV, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in Nederlandsch-Indië aanwezige LAGERE SCHOLEN voor EUROPEANEN en met dezen gelijkgestelden bij het einde van 1883.

Openbare scholen.

GEWESTEN.	PLAATSEN.	Aantal scholen. Gemengde scholen. Eerste scholen.	Aantal scholen. Gemengde scholen. Andere.	Aantal scholen. Meisjesscholen.	Aantal scholen. Totaal.	Onderwijzend personeel in actieven dienst. Hoofdonderwijzers.	Hoofdonderwijzeressen.	Hulponderwijzers.	Hulponderwijzeressen.	Kweekelingen. Mannelijke.	Kweekelingen. Vrouwelijke.	Te zamen.	Aantal leerlingen. Betalende.	Niet-betalende.	Totaal.	Waarvan: In de laagste klasse.	In de middelste klasse.	In de hoogste klasse.	Jongens.	Meisjes.	Aantal inlanders en vreemde oosterlingen onder de leerlingen begrepen.
Java en Madura.																					
Bantam.	Serang. . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	14	21	35	24	9	2	15	20	2
Batavia.	Batavia . . .	2	5	2	9	7	2	10	23	»	2	44	765	572	1337	540	608	189	770	567	66
	Meester-Cornelis	»	1	1	2	1	1	1	4	»	1	8	116	79	195	50	95	50	106	89	8
	Buitenzorg . .	»	1	1	2	1	1	2	4	»	»	8	112	101	213	95	91	27	104	109	6
	Onrust. . . .	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	11	1	12	7	1	4	7	5	»
Krawang	Poerwakarta. .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	16	19	35	19	12	4	22	13	2
Preanger-regentschappen . . .	Bandong . . .	»	1	»	1	1	»	1	2	»	»	4	57	51	108	51	43	14	64	44	3
	Tjiandjoer . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	23	18	41	22	15	4	17	24	2
	Soekaboemi . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	20	31	51	28	14	9	31	20	4
Cheribon	Cheribon . . .	»	1	1	2	1	1	2	1	»	»	5	74	33	107	44	54	9	59	48	2
	Indramaijoe . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	13	22	35	15	16	4	22	13	»
Tagal	Tagal	»	1	1	2	1	1	2	1	»	»	5	66	52	118	54	50	14	67	51	4
Pekalongan . . .	Pekalongan . .	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	38	46	84	33	44	7	45	39	2
	Batang . . .	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	16	6	22	10	12	»	12	10	»
Samarang. . . .	Samarang . .	2	3	1	6	5	1	9	10	»	»	25	391	344	735	349	302	84	454	281	44
	Ambarawa . .	»	1	1	2	1	1	1	3	»	»	6	73	71	144	71	62	11	78	66	19
	Salatiga . . .	1	1	1	3	2	1	4	2	»	»	9	181	55	236	126	73	37	141	95	33
	Kendal . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	25	12	37	24	12	1	25	12	14
	Oenarang. . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	6	18	24	15	7	2	16	8	2
Japara	Patti	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	11	23	34	21	10	3	21	13	1
	Japara. . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	19	23	42	31	10	1	28	14	8
	Koedoes . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	37	7	44	26	17	1	23	21	3
	Transporteeren	5	28	9	42	33	9	39	55	»	3	139	2084	1605	3689	1655	1557	477	2127	1562	225

GEWESTEN.	PLAATSEN.	Aantal scholen.				Onderwijzend personeel in actieven dienst.							Aantal leerlingen.			Waarvan:					Aantal inlanders en vreemde oosterlingen onder de leerlingen begrepen.
		Gemengde scholen.								Kweekelingen.											
		Eerste scholen.	Andere.	Meisjesscholen.	Totaal.	Hoofdonderwijzers.	Hoofdonderwijzeressen.	Hulponderwijzers.	Hulponderwijzeressen.	Mannelijke.	Vrouwelijke.	Te zamen.	Betalende.	Niet-betalende.	Totaal.	In de laagste klasse.	In de middelste klasse.	In de hoogste klasse.	Jongens.	Meisjes.	
	Per transport	5	28	9	42	33	9	39	55	»	3	139	2084	1605	3689	1655	1557	477	2127	1562	225
Rembang	Rembang . . .	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	29	43	72	42	18	12	37	35	3
	Toeban . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	16	18	34	20	7	7	22	12	5
	Bodjonegoro . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	36	28	64	44	16	4	37	27	12
Soerabaija	Soerabaija . . .	2	4	2	8	6	2	10	8	»	»	26	605	410	1015	502	383	130	582	433	10
	Grissee	»	1	»	1	1	»	1	»	»		2	25	20	45	23	19	3	20	25	7
	Modjokerto . .	»	1	»	1	1	»	2	»	»	»	3	35	32	67	37	23	7	40	27	10
	Sidoardjo . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	32	16	48	34	12	2	32	16	8
Pasoeroean . . .	Pasoeroean . .	»	1	1	2	1	1	1	3	»	»	6	108	77	185	103	63	19	108	77	14
	Malang . . .	»	1	1	2	1	1	2	2	»	»	6	82	74	156	90	53	13	80	76	6
	Bangil	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	16	16	32	21	10	1	25	7	9
Probolinggo . . .	Probolinggo . .	»	1	1	2	1	1	2	1	»	»	5	75	46	121	57	51	13	65	56	3
	Kraksaän . . .	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	18	2	20	11	5	4	13	7	»
Bezoeki	Bezoeki . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	17	13	30	16	10	4	19	11	»
	Sitoebondo . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	20	18	38	22	16	»	31	7	»
	Bondowosso . .	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	9	6	15	11	4	»	6	9	5
	Banjoewangi . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	8	30	38	23	12	3	28	10	2
Banjoemas	Banjoemas . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	31	21	52	25	19	8	37	15	10
	Tjilatjap . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	26	29	55	36	13	6	32	23	4
	Poerbolinggo .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	15	16	31	19	12	»	20	11	9
	Bandjarnegara .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	25	6	31	17	14	»	25	6	14
Bagelen	Poerworedjo . .	»	1	»	1	1	»	2	»	»	»	3	41	33	74	42	26	6	55	19	17
	Keboemen . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	22	22	44	26	14	4	26	18	18
	Wonosobo . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	31	5	36	25	11	»	29	7	22
	Gombong . . .	»	1	»	1	1	»	5	»	»	»	6	10	192	202	104	98	»	198	4	7
Kadoe	Magelang . . .	»	1	1	2	1	1	2	2	»	»	6	98	50	148	69	62	17	75	73	13
Djokjokarta . . .	Djokjokarta . .	1	1	1	3	2	1	5	5	»	»	13	150	260	410	226	141	43	246	164	71
Soerakarta . . .	Soerakarta . .	1	2	1	4	3	1	4	6	»	»	14	230	187	417	220	153	44	227	190	9
	Boijolali . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	13	25	38	25	12	1	22	16	2
	Klatten . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	27	26	53	31	20	2	39	14	13
Madioen	Madioen . . .	»	1	»	1	1	»	2	»	»	»	3	45	19	64	32	30	2	36	28	7
	Ngawi	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	19	17	36	26	8	2	23	13	7
	Patjitan . . .	»	1		1	1	»	»	»	»	»	1	7	11	18	10	5	3	9	9	1
Kediri	Kediri	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	41	41	82	41	32	9	58	24	14
	Ngandjoek . .	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	31	2	33	33	»	»	20	13	16
	Blitar	»	1	»	1	1	»	1	1	»	»	3	43	25	68	36	27	5	44	24	9
	Toeloeng-Agoeng	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	22	16	38	23	11	4	17	21	4
Madura	Pamakassan . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	29	19	48	22	20	6	25	23	5
	Sumanap . . .	»	1	»	1	1	»	2	»	»	»	3	18	44	62	37	19	6	30	32	»
	Bangkallan . .	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	6	8	14	7	6	1	6	8	1
	Te zamen . .	9	71	17	97	80	17	93	90	»	3	283	4195	3528	7723	3843	3012	868	4571	3152	592

GEWESTEN.	PLAATSEN.	Aantal scholen. Gemengde scholen. Eerste scholen.	Andere.	Meisjesscholen.	Totaal.	Onderwijzend personeel in actieven dienst. Hoofdonderwijzers.	Hoofdonderwijzeressen.	Hulponderwijzers.	Hulponderwijzeressen.	Kweekelingen. Mannelijke.	Vrouwelijke.	Te zamen.	Aantal leerlingen. Betalende.	Niet-betalende.	Totaal.	Waarvan: In de laagste klasse.	In de middelste klasse.	In de hoogste klasse.	Jongens.	Meisjes.	Aantal inlanders en vreemde oosterlingen onder de leerlingen begrepen.
Buitenbezittingen.																					
Atjeh	Kotta Radja. .	1	1	»	2	2	»	»	2	»	»	4	60	38	98	72	16	10	54	44	19
Sumatra's Westkust	Padang . . .	1	1	1	3	2	1	4	4	»	1	12	213	103	316	149	119	48	176	140	6
	Fort de Kock .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	26	35	61	28	26	7	37	24	»
	Padang Pandjang	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	9	18	27	12	15	»	17	10	2
	Priaman . . .	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	12	4	16	5	5	6	11	5	»
	Padang Sidempoean . . .	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	10	2	12	2	9	1	8	4	»
Benkoelen. . . .	Benkoelen. . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	15	21	36	28	4	4	27	9	12
Palembang . . .	Palembang . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	23	15	38	9	24	5	18	20	1
Riouw	Taudjong Pinang	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	27	7	34	14	13	7	11	23	»
Banka	Muntok . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	23	25	48	29	15	4	23	25	8
Westerafdeeling van Borneo	Pontianak. . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	19	8	27	14	13	»	15	12	1
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	Bandjermasin .	»	1	1	2	1	1	2	2	»	»	6	72	68	140	77	51	12	75	65	15
Celebes en onderhoorigheden . . .	Makasser . . .	1	1	1	3	2	1	4	3	»	2	12	201	99	300	166	85	49	167	133	24
	Maros	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	6	30	36	19	17	»	22	14	1
	Bonthain . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	6	26	32	17	10	5	19	13	6
	Boelekomba . .	»	1	»	1	1	»	»	»	»	»	1	3	38	41	27	11	3	23	18	3
Menado.	Menado . . .	»	1	1	2	1	1	4	1	»	»	7	63	108	171	100	58	13	107	64	34
	Tondano . . .	»	1	»	1	1	»	»	1	»	»	2	33	7	40	20	19	1	23	17	16
	Gorontalo. . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	20	10	30	17	12	1	24	6	16
Amboina	Amboina . . .	»	1	»	1	1	»	3	»	1	»	5	64	110	174	96	62	16	98	76	12
	Banda Neira. .	»	1	1	2	1	1	2	2	»	»	6	74	67	141	74	45	22	91	50	23
	Saparoea . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	23	26	49	34	15	»	31	18	17
Ternate.	Ternate . . .	»	1	»	1	1	»	2	»	»	»	3	44	30	74	43	27	4	53	21	34
Timor	Koepang . . .	»	1	»	1	1	»	1	»	»	»	2	17	18	35	15	19	1	23	12	6
	Te zamen. .	3	24	5	32	27	5	30	16	1	3	82	1063	913	1976	1067	690	219	1153	823	256

RECAPITULATIE voor de openbare scholen.

	Eerste scholen.	Andere.	Meisjesscholen.	Totaal.	Hoofdonderwijzers.	Hoofdonderwijzeressen.	Hulponderwijzers.	Hulponderwijzeressen.	Mannelijke.	Vrouwelijke.	Te zamen.	Betalende.	Niet-betalende.	Totaal.	In de laagste klasse.	In de middelste klasse.	In de hoogste klasse.	Jongens.	Meisjes.	Aantal inlanders en vreemde oosterlingen.
Java en Madura	9	71	17	97	80	17	93	90	»	3	283	4195	3528	7723	3843	3012	868	4571	3152	592
Buitenbezittingen.	3	24	5	32	27	5	30	16	1	3	82	1063	913	1976	1067	690	219	1153	823	256
Totaal ult°. 1883. . .	12	95	22	129	107	22	123	106	1	6	365	5258	4441	9699	4910	3702	1087	5724	3975	848
» » 1882. . .	11	91	20	122	102	20	114	108	6	16	366	5008	4193	9201	4738	3425	1038	5369	3832	852
In 1883 alzoo vermeerderd met .	1	4	2	7	5	2	9	»	»	»	»	250	248	498	172	277	49	355	143	»
In 1883 alzoo verminderd » . .	»	»	»	»	»	»	»	2	5	10	1	»	»	»	»	»	»	»	»	4

Bijzondere scholen.

GEWESTEN.	PLAATSEN.	Aantal scholen.	Onderwijzend personeel. Hoofdonderwijzers.	Hoofdonderwijzeressen.	Hulponderwijzers.	Hulponderwijzeressen.	Kweekelingen. Mannelijke.	Kweekelingen. Vrouwelijke.	Te zamen.	Aantal leerlingen. Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Aantal inlanders en vreemde oosterlingen onder de leerlingen begrepen.
Batavia.	Batavia	5	3	2	6	22	»	4	37	230	537	767	8
	Buitenzorg. . . .	1	1	»	»	»	»	»	1	5	2	7	2
Preanger regentschappen .	Garoet	1	1	»	»	»	»	»	1	8	11	19	9
Tagal	Pamalang	1	1	»	»	»	»	»	1	18	1	19	15
Samarang.	Samarang	4	2	2	1	9	1	3	18	90	334	424	»
Soerabaija.	Soerabaija	4	2	2	5	8	»	»	17	186	278	464	13
Pasoeroean.	Pasoeroean. . . .	1	1	»	»	»	»	»	1	11	2	13	»
Probolinggo	Probolinggo . . .	1	»	1	»	»	»	»	1	»	33	33	»
Bagelen	Poerworedjo . . .	1	»	1	1	»	»	»	2	11	6	17	4
Sumatra's Westkust . . .	Padang	1	»	1	»	»	»	1	2	2	7	9	»
	Totaal ult°. 1883	20	11	9	13	39	1	8	81	561	1211	1772	51
	» » 1882	17	8	9	15	35	»	6	73	584	1177	1761	36
In 1883 alzoo	vermeerderd met. .	3	3	»	»	4	1	2	8	»	34	11	15
	verminderd met . .	»	»	»	2	»	»	»	»	23	»	»	»

[5. 19]

BIJLAGE R.

(Zie hoofdst. K, afd. I, § 2, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in Nederlandsch-Indië aanwezige inlandsche scholen bij het einde van 1882, benevens eenige voorloopige opgaven omtrent het einde van 1883.

GEWESTEN.	AANTAL SCHOLEN OP 31 DECEMBER 1882.				AANTAL LEERLINGEN GEDURENDE 1882.			
	Gouver-nements-scholen.	Particuliere scholen.		Totaal.	Gouver-nements-scholen.	Particuliere scholen.		Totaal.
		Gesub-sidieerd.	Niet gesub-sidieerd.			Gesub-sidieerd.	Niet gesub-sidieerd.	
Java en Madura.								
Bantam	3	»	»	3	154	»	»	154
Batavia	7	»	7	14	794	»	354	1 148
Krawang.	5	»	»	5	356	»	»	356
Preanger regentschappen .	26	»	3	29	2 321	»	†	* 2 321
Cheribon	9	»	1	10	1 317	»	†	* 1 317
Tagal	4	»	4	8	765	»	328	1 093
Pekalongan	3	8	1	12	399	581	23	1 003
Samarang	10	11	»	21	2 094	1 050	»	3 144
Japara.	7	5	3	15	974	447	44	1 465
Rembang	10	3	»	13	1 662	168	*l*) 17	1 847
Soerabaija	*m*) 13	»	*n*) 6	19	1 714	»	*o*) * 12	* 1 726
Pasoeroean	9	»	7	16	781	»	326	1 107
Probolinggo.	*s*) 10	»	»	10	689	»	»	689
Bezoeki	*t*) 4	1	1	6	310	53	74	437
Banjoemas	14	4	2	20	2 059	373	†	* 2 432
Bagelen	18	33	»	51	3 855	2 379	»	6 234
Kadoe.	6	»	»	6	1 189	»	»	1 189
Djokjokarta	1	»	»	1	429	»	»	429
Soerakarta	1	»	1	2	347	»	153	500
Madioen	16	6	1	23	3 207	611	121	3 939
Kediri.	11	7	5	23	1 691	632	†	* 2 323
Madura	6	1	»	7	493	59	»	552
Totaal bij het einde van 1882	*z*) 193	*aa*) 79	*bb*) 42	314	*cc*) 27 600	*cc*) 6 353	*cc*) * 1 452	*cc*) * 35 405
Totaal bij het einde van 1881	189	100	37	326	26 527	7 307	1 155	34 989
In 1882 { meer	4	»	5	»	1 073	»	297	416
In 1882 { minder. . . .	»	21	»	12	»	954	»	»

AANTAL SCHOLEN OP 31 DECEMBER 1883.			
Gouvernements-scholen.	Particuliere scholen.		Totaal.
	Gesubsidieerd.	Niet gesubsidieerd.	
3	»	»	3
7	»	a) 7	14
5	»	»	5
b) 26	»	c) 2	28
d) 10	»	e) 1	11
4	f) 1	4	9
3	g) 5	h) 2	10
10	i) 9	»	19
7	j) 4	k) 3	14
10	3	»	13
m) 13	»	p) 6	19
9	q) 2	r) 7	18
s) 10	»	»	10
4	1	u) »	5
14	4	2	20
18	v) 26	»	44
6	»	»	6
1	»	»	1
w) 5	»	x) 2	7
16	6	1	23
11	7	ij) 5	23
6	1	»	7
ult°. 1883 dd) 198	69	42	309
ult°. 1882 193	79	42	314

TOELICHTINGEN.

(Waar men een † geplaatst vindt, ontbreken de opgaven. De met een * geteekende cijfers zijn onvolledig.)

a) Hieronder 3 zendingsscholen.

b) Hieronder is niet begrepen de in 1882 toegestane gouvernementsschool te Tandjongsari, die, wegens gebrek aan geschikte localiteit, in 1883 nog niet kon geopend worden.

c) De particuliere school te Bandjar ging te niet. De overige 2 zijn zendingsscholen.

d) Eén meer dan in 1882, door de opening van eene gouvernementsschool te Tjiledoek.

e) Van de hierbedoelde zendingsschool (te Madjalengka) werd over 1883 geen bericht ontvangen.

f) De in 1883 heropende particuliere school te Maribaija.

g) De gesubsidieerde scholen te Masin, Bandar Sidajoe en Soebah werden in 1883 gesloten.

h) Te Doro werd in 1883 eene particuliere school opgericht.

i) Hieronder 1 zendingsschool (te Samarang). De gesubsidieerde scholen te Genoek en Grobogan gingen in 1883 te niet.

j) De gesubsidieerde school te Proewoto ging in 1883 te niet.

k) Hieronder 2 zendingsscholen.

l) Deze opgaaf betreft eene der in 1882 te niet gegane particuliere scholen (verg. vorig verslag bijlage T noot *h*).

m) Hieronder ook begrepen de in 1882 tijdelijk gesloten gouvernementsschool te Sangkapoera (Bawean), doch niet de nog te openen school te Modjoagoeng.

n) Verbeterde opgaaf. In 't vorig verslag (bijlage T) werden 4 zendingsscholen te weinig vermeld.

o) Deze opgaaf betreft slechts één van de zes scholen.

p) Hieronder 5 zendingsscholen.

q) De in 1883 opgerichte particuliere scholen te Poerworedjo en Wonoredjo.

r) Hieronder 3 zendingsscholen.

s) Hieronder ook begrepen de in 1881 tijdelijk gesloten gouvernementsschool te Pohsangit.

t) Hieronder ook begrepen de in 1882 tijdelijk gesloten gouvernementsschool te Bondowosso (die echter in 1883 heropend werd).

u) De particuliere school te Rogodjampi ging in 1883 te niet.

v) Zeven gesubsidieerde scholen (die te Banjoemoedal, Tebo, Winong, Boengkal, Wonodjojo, Djagaresan en Bandjarsari) gingen in 1883 te niet.

w) In 1883 werden geopend de gouvernementsscholen te Klatten, Wonogiri, Sragen en Boijolali.

x) Te Maron werd in 1883 eene particuliere school opgericht.

ij) Hieronder 4 zendingsscholen.

z) Hieronder 3 scholen die *tijdelijk* gesloten waren (zie onder *m*, *s* en *t*).

aa) Hieronder 1 zendingsschool (te Samarang).

bb) Hieronder 20 zendingsscholen (nader aangeduid onder de opgaven voor 1883 in dezen staat voorkomende).

cc) Het aantal meisjes bedroeg voor de gouvernementsscholen in het geheel 66, als: Batavia 16, Krawang 36, Preanger regentschappen 5, Cheribon 5, Samarang 2 en Bagelen 2. Voor de particuliere scholen is het aantal meisjes slechts zeer onvolledig opgegeven, namelijk alleen voor Batavia, Samarang, Japara en Bagelen, waar het respectievelijk bedroeg 3, 7, 11 en 8.

dd) Hieronder 2 scholen die *tijdelijk* gesloten waren (zie onder *m* en *s*).

EILANDEN EN GEWESTEN.		AANTAL SCHOLEN BIJ HET EINDE DER ONDERSTAANDE JAREN.						
		Gouvernementsscholen.			Particuliere scholen.		Totaal.	
		1881.	1882.	1883 *ff*)	1881.	1882.	1881.	1882.
Buitenbezittingen.								
Sumatra.	Padangsche Benedenlanden. . .	15	15	15	1	1	16	16
Sumatra.	» Bovenlanden . . .	18	19	19	2	*hh*) 1	20	20
Sumatra.	Tapanoli	18	18	*ii*) 19	*jj*) 21	*jj*) 22	39	40
Sumatra.	Benkoelen.	10	10	10	»	»	10	10
Sumatra.	Lampongsche districten	3	3	*kk*) 3	»	»	3	3
Sumatra.	Palembang	5	5	*kk*) 5	»	»	5	5
Sumatra.	Sumatra's Oostkust	1	1	1	»	»	1	1
Sumatra.	Atjeh	2	2	*kk*) 2	»	»	2	2
Nias (gouvernem. Sumatra's Westkust).		1	1	1	*jj*) 2	*jj*) 3	3	4
Riouw en Lingga		2	2	2	»	»	2	2
Banka		2	2	2	»	»	2	2
Billiton.		2	2	*kk*) 2	»	»	2	2
Borneo.	Westerafdeeling van Borneo . .	»	»	»	2	2	2	2
Borneo.	Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	1	6	6	*jj*) 8	*jj*) 8	9	14
Celebes.	Zuidelijk gedeelte en Saleijer (gouvernement Celebes en onderhoorigheden)	10	11	11	»	»	10	11
Celebes.	Minahassa en Gorontalo (resid. Menado)	50	*kk*) 83	*kk*) 83	*ll*) 138	*mm*) 107	188	190
Sangi-eilanden . . .	resid. Menado .	25	25	25	4	20	33	49
Talaut-eilanden . .	resid. Menado .	4	4	4				
Ternate	resid. Ternate .	1	1	1	»	»	1	1
Batjan.	resid. Ternate .	1	1	1	»	»	1	1
Ceram.	resid. Amboina.	11	11	11	»	»	11	11
Boeroe.	resid. Amboina.	1	1	1	»	»	1	1
Manipa	resid. Amboina.	1	1	1	»	»	1	1
Boano	resid. Amboina.	1	1	1	»	»	1	1
Amboina.	resid. Amboina.	30	28	*ii*) 27	»	»	30	28
Haroekoe.	resid. Amboina.	6	6	6	»	»	6	6
Saparoea	resid. Amboina.	12	12	12	»	»	12	12
Noessalaut	resid. Amboina.	6	6	6	»	»	6	6
Banda-eilanden . .	resid. Amboina.	4	4	4	»	»	4	4
Aroë-eilanden . . .	resid. Amboina.	4	4	4	»	»	4	4
Zuidwester-eilanden .	resid. Amboina.	6	6	6	»	»	6	6
Timor.	resid. Timor .	8	8	8	»	»	8	8
Rotti	resid. Timor .	18	*kk*) 18	*oo*) 18	17	17	35	35
Savoe	resid. Timor .	1	1	1	*jj*) 7	*jj*) 7	8	8
Flores.	resid. Timor .	»	»	»	*pp*) 2	*pp*) 2	2	2
Soemba	resid. Timor .	»	»	»	*qq*) 1	*qq*) 1	1	1
Bali en Lombok		*rr*) 1	*rr*) 1	*rr*) 1	»	»	1	1
Totaal . .		281	319	*ss*) 319	205	191	486	510

AANTAL LEERLINGEN IN DEN LOOP DER ONDERSTAANDE JAREN. *ee*)					
Gouvernements-scholen.		Particuliere scholen.		Totaal.	
1881.	1882.	1881.	1882.	1881.	1882.
gg) 1 690	1 781	*gg*) 100	43	*gg*) 1 790	1 824
gg) 1 972	2 015	*gg*) 44	35	*gg*) 2 016	2 050
gg) 1 528	1 492	*gg*) 1 177	1 205	*gg*) 2 705	2 697
gg) 886	803	»	»	*gg*) 886	803
gg) 165	149	»	»	*gg*) 165	149
295	350	»	»	295	350
40	31	»	»	40	31
gg) 148	170	»	»	*gg*) 148	170
gg) 40	55	*gg*) 20	30	*gg*) 60	85
* 52	82	»	»	52	82
91	101	»	»	91	101
85	111	»	»	85	111
»	»	61	49	61	49
270	226	445	535	715	761
265	324	»	»	265	324
6 760	10 034	*nn*) 7 681	*nn*) 8 602	14 441	18 636
1 174	2 009	228	922	1 402	2 931
†	77	»	»	†	77
†	†	»	»	†	†
†	†	»	»	†	†
51	44	»	»	51	44
†	†	»	»	†	†
†	†	»	»	†	†
2 386	2 297	»	»	2 386	2 297
†	†	»	»	†	†
†	2 761	»	»	†	2 761
†	†	»	»	†	†
†	†	»	»	†	†
†	} 368	»	»	†	†
†		»	»	†	368
248	564	»	»	248	564
1 237	1 081	514	414	1 741	1 495
54	54	145	148	199	202
»	»	250	†	250	†
»	»	31	11	31	11
»	»	»	»	»	»
19 437	26 979	10 696	11 994	30 123	38 973

TOELICHTINGEN.

(Waar men een † geplaatst vindt, ontbreken de opgaven. De met een * geteekende zijn onvolledig.)

ee) Het aantal meisjes onder de leerlingen begrepen, wordt opgegeven te hebben bedragen als volgt:

	in 1881.	in 1882.
gouvernements-meisjesscholen te Padang en Fort de Kock.	111	114
gouvernementsscholen in de residentie Menado	1634	2669
id. in de residentie Amboina	1158	1463
id. op het eiland Timor	538	623
zendingsscholen in de residentie Tapanoli.	109	131
id. in de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.	74	80
id. in de Minahassa (residentie Menado)	2747	?
id. op Savoe (residentie Timor)	9	4
negorijscholen in de Minahassa (residentie Menado) . .	105	115
id. op Rotti (residentie Timor)	219	182
id. op Flores (residentie Timor)	62	?
	6766	?

ff) In 1883 werd in de buitenbezittingen 1 nieuwe gouvernementsschool geopend (te Batang Taris — of eigenlijk te Siboehoean — in de afdeeling Padang Lawas der residentie Tapanoli) en daarentegen 1 der gouvernementsscholen op Amboina (die te Hoekoerila) opgeheven.

Overigens zijn onder de opgaven van 1883 begrepen 8 *tijdelijk* gesloten gouvernementsscholen, zijnde die te Telok Betong (Lampongsche districten), te Tandjong Radja (Palembang), te Edi (Atjeh), te Manggar (Billiton), te Tilamoeta in Gorontalo (Menado), te Lelenoek en te Landoe op Rotti, en te Boeleleng op Bali. Van de wederopening dezer laatste school — reeds sedert vele jaren tijdelijk gesloten bij gemis aan een geschikten onderwijzer — is in Juni jl. afgezien. De scholen te Tilamoeta en Lelenoek werden in 1882, de andere in deze noot genoemde scholen allen in 1883 tijdelijk gesloten.

gg) Het in 't vorig verslag vermelde aantal leerlingen was in zoover minder juist dat het betrekking had tot de ingeschrevenen bij het eind van het jaar, dus zonder vermelding van hen die sedert 1 Januari waren afgeschreven. In de thans vermelde cijfers zijn deze laatsten bijgeteld. Van daar het verschil met de opgaaf in bijlage T van 't vorig verslag.

hh) Welke de school is die in 1882 te niet is gegaan, blijkt niet.

ii) Omtrent het verschil met de opgaaf over 1882 zie men noot *ff*.

jj) Protestantsche zendingsscholen.

kk) Hieronder 1 school die tijdelijk gesloten was (verg. noot *ff*).

ll) Hieronder zijn niet meer medegeteld de 8 genootschapsscholen die in den loop van 1881 te niet gingen (verg. vorig verslag bijlage T noot *kk*).

De opgegeven 138 scholen waren verdeeld als volgt: 124 die voor rekening kwamen van het Nederlandsche Zendelinggenootschap of die door de Protestantsche hulppredikers en sommige kerkelijke gemeenten op eigen kosten werden onderhouden, 6 Roomsch-Katholieke scholen en 8 negorijscholen.

mm) Van de 124 in noot *ll* bedoelde zendingsscholen werden er in 1882 37 aan het Gouvernement overgedragen (waarvoor 33 gouvernementsscholen in de plaats kwamen), terwijl er 3 om andere redenen werden afgevoerd. Daarentegen kwamen er 7 bij, zoodat het getal scholen van het Zendelinggenootschap, de hulppredikers of de kerkelijke gemeenten weder klom tot 91. De overige 16 bestonden uit 10 Roomsch-Katholieke scholen (5 in de afdeeling Menado, 4 in de afdeeling Tondano en 1 in de afdeeling Amoerang) en 6 negorijscholen.

nn) Aan welke gegevens de hier ingevulde cijfers over 1881 en 1882 ontleend zijn, blijkt niet. Het moet intusschen de aandacht trekken dat voor laatstgemeld jaar, niettegenstaande het aantal scholen daalde van 138 tot 107, ruim 900 leerlingen meer worden vermeld dan voor 1881. Deze uitkomst is ook niet in overeenstemming met de door het Nederlandsche Zendelinggenootschap gepubliceerde opgaven, welke voor 1881 betrekking hebben tot 129 van de 138, voor 1882 tot 97 van de 107 scholen, en volgens welke daarbij waren ingeschreven op 31 December van de jaren 1881 en 1882 respectievelijk 9229 en 6704 leerlingen, van welke geregeld ter schole kwamen 6157 en 3810. Bij de 8 in 1881 te niet gegane genootschapsscholen (zie noot *ll*) waren laatstelijk ingeschreven 1147 leerlingen, van welke 584 gezet opkwamen

oo) Hieronder 2 scholen die tijdelijk gesloten waren (verg. noot *ff*).

pp) Scholen van de Roomsch-Katholieke „statie" op Flores.

qq) Protestantsche zendingsschool.

rr) Was tijdelijk gesloten (verg. noot *ff*).

ss) Hieronder 8 scholen die tijdelijk gesloten waren (verg. noot *ff*). De cijfers betreffende de residentiën Menado, Ternate, Amboina en Timor zijn voor een groot gedeelte ontleend aan opgaven van vroegere dagteekening dan 31 December 1883 en zijn dus wellicht niet geheel overeenkomstig de werkelijkheid.

[5. 20.]

BIJLAGE S.

(Zie hoofdst. K, afd. I, § 2, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de samenstelling op 31 December 1883 van het ONDERWIJZEND PERSONEEL verbonden aan de KWEEKSCHOLEN voor inlandsche onderwijzers en aan de gewone OPENBARE SCHOLEN voor INLANDERS [1]) in Nederlandsch-Indië.

Kweekscholen.

KWEEKSCHOLEN.		Hoofd- en 2de onderwijzers					Europeesche 3de, 4de en 5de onderwijzers of hulponderwijzers						Inlandsche			Totaal onderwijzers.
			met bewijs of akte voor *a*)					met bewijs of akte voor het *a*)					3de, 4de of 5de onderwijzers.	onderwijzers in:		
				de beginselen der												
	Maximum aantal kweekelingen.	Aantal.	Maleisch.	wiskunde.	landbouwkunde.	landmeetkunde.	Aantal.	Maleisch.	Javaansch	Soendaasch.	Battaksch.	Makassaarsch.		de talen.	het teekenen.	
Bandong	100	2	2	2	2	2	3	3	»	3	»	»	»	2 *b*)	1	8
Magelang	100	2	2	2	2	2	2	1	2	»	»	»	1 *c*)	2 *d*)	1	8
Probolinggo	100	2	2	1	1	2	2	2	1	»	»	»	1 *c*)	3 *e*)	1	9
Fort de Kock	50	2	2	2	2	2	1	1	»	»	»	»	»	1 *f*)	» *g*)	4
Padang Sidempoean . .	25	1	»	»	»	»	1	1	1	»	1	»	»	1 *h*)	» *g*)	3
Bandjermasin	50	2	2	2	2	2	1	1	»	»	»	»	»	2 *i*)	» *g*)	5
Makasser	50	2	2	2	2	2	1	»	»	»	»	1	»	3 *j*)	» *g*)	6
Tondano	50	2	2	1	2	2	»	»	»	»	»	»	1 *k*)	2 *l*)	» *g*)	5
Amboina	50	2	2	2	2	2	1	1	»	»	»	»	»	2 *l*)	» *g*)	5
Te zamen	. . . . .	17	16	14	15	16	12	10	4	3	1	1	3	18	3	53

[1]) De drie zoogenaamde speciale (lagere) scholen voor inlanders (de school te Magelang voor kinderen van inlandsche soldaten die Christenen zijn, de Depoksche school en de Ambonsche burgerschool) zijn in dit overzicht niet begrepen.

a) In deze rubrieken zijn ook opgenomen de onderwijzers die reeds vóór het in werking treden van de thans vigeerende bepalingen bij het inlandsch onderwijs waren geplaatst, of die bij hunne definitieve benoeming gerekend werden de vereischte akten te bezitten; zoodoende blijkt tevens welke akten aan sommige onderwijzers nog ontbraken.

b) Eén voor het Soendaasch en één voor het Maleisch.

c) Bezat den rang van 5den onderwijzer.

d) Eén voor het Javaansch en één voor het Maleisch.

e) Eén voor het Madureesch, één voor het Javaansch en één voor het Maleisch.

f) Voor het Maleisch. De andere onderwijzer voor het Maleisch (in 't vorig verslag werden er 2 vermeld) legde in 1883 het examen af voor den rang van Europeesch hulponderwijzer en werd *tijdelijk* aan de kweekschool werkzaam gesteld.

g) Bij de kweekscholen in de buitenbezittingen is het onderwijs in het hand- en het rechtlijnig teekenen opgedragen aan het Europeesche onderwijzend personeel der kweekschool, behalve te Makasser, waar voor beide vakken een onderwijzer van de Europeesche lagere school ter plaatse is aangewezen, en te Bandjermasin, waar op laatstbedoelde wijze alleen in het onderwijs in het handteekenen voorzien wordt, zijnde met de lessen in het rechtlijnig teekenen aldaar de 3de onderwijzer der kweekschool belast.

h) Voor het Battaksch. Met het onderwijs in het Maleisch is de Europeesche hulponderwijzer belast.

i) Eén voor het Biadjoe-Dajaksch en één voor het Maleisch.

j) Eén voor het Makassaarsch, één voor het Boegineesch en één voor het Maleisch.

k) Bezat den rang van 3den onderwijzer.

l) Beiden voor het Maleisch.

Gewone scholen.

Gewesten.	Aantal gouvernementsscholen.	Onderwijzers: van kweekscholen afkomstig.	Onderwijzers: bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 3de klasse (op Java en Madura).	Onderwijzers: bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 1ste klasse (in de buitenbezittingen).	Onderwijzers: 4de klasse (op Java en Madura).	Onderwijzers: 2de klasse (in de buitenbezittingen).	Waarnemende onderwijzers: Hulponderwijzers.	Waarnemende onderwijzers: Kweekelingen.	Hulponderwijzers.	Kweekelingen.	Totaal.
	Ressort van de kweekschool te Bandong.										
Bantam *a*)	3	3	»	»	»	»	»	»	»	3	6
Batavia	7	6	»	»	»	»	1	»	2	7	16
Krawang	5	5	»	»	»	»	»	»	1	5	11
Preanger regentschappen	26	26	»	»	»	»	»	»	15	27	68
Cheribon *a*)	10	9	»	»	1	»	»	»	5	17	32
Te zamen	51	49	»	»	1	»	1	»	*b*) 23	59	133
	Ressort van de kweekschool te Magelang.										
Tagal *c*)	4	4	»	»	»	»	»	»	2	8	14
Pekalongan	3	*d*) 2	»	»	»	»	»	»	3	3	8
Samarang	10	10	»	»	»	»	»	»	5	26	41
Japara	7	6	»	»	»	»	1	»	6	7	20
Rembang	10	8	»	»	»	»	2	»	11	11	32
Banjoemas *c*)	14	13	»	»	1	»	»	»	15	18	47
Bagelen	18	15	»	»	»	»	3	»	10	54	82
Kadoe	6	6	»	»	»	»	»	»	4	9	19
Djokjokarta	1	1	»	»	»	»	»	»	5	»	6
Soerakarta	5	2	»	»	»	»	3	»	1	4	10
Madioen	16	15	»	»	»	»	1	»	22	23	61
Te zamen	94	82	»	»	1	»	10	»	84	163	340
	Ressort van de kweekschool te Probolinggo.										
Soerabaija	*e*) 13	12	»	»	»	»	»	»	13	17	42
Pasoeroean	9	6	1	»	1	»	1	»	10	5	24
Probolinggo	*e*) 10	7	»	»	2	»	»	»	5	4	18
Bezoeki	4	3	»	»	1	»	»	»	»	5	9
Kediri	11	6	2	»	3	»	»	»	16	12	39
Madura	6	4	»	»	»	»	2	»	9	2	17
Bali en Lombok	*f*) 1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Te zamen	54	38	3	»	7	»	3	»	*g*) 53	45	149

a) De scholen in die gedeelten van Bantam en Cheribon waar geen Soendaasch maar Javaansch gesproken wordt, verkrijgen hare onderwijzers van de kweekschool te Magelang.

b) Hieronder 1 tot hulponderwijzer teruggestelde onderwijzer 3de klasse.

c) De scholen in die gedeelten van Tagal en Banjoemas waar geen Javaansch maar Soendaasch gesproken wordt, verkrijgen hare onderwijzers van de kweekschool te Bandong.

d) Eén vacature (te Batang) was op 31 December 1883 nog niet vervuld.

e) Hieronder één school die tijdelijk gesloten was.

f) Deze school was tijdelijk gesloten.

g) Hieronder 6 onderwijzers 4de klasse.

Gewesten.	Aantal gouvernements-scholen.	Onderwijzers					Waarnemende onderwijzers.		Hulp-onderwijzers.	Kweekelingen.	Totaal.
		van kweekscholen afkomstig.	bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 3de klasse (op Java en Madura).	bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 1ste klasse (in de buitenbezittingen).	4de klasse (op Java en Madura).	2de klasse (in de buitenbezittingen).	Hulp-onderwijzers.	Kweekelingen.			
Ressort van de kweekschool te Fort de Kock.											
Padangsche Benedenlanden	15	7	»	»	»	*h*) 8	»	»	14	20	49
Padangsche Bovenlanden	19	8	»	6	»	4	*i*) 1	»	*j*) 12	18	49
Benkoelen	10	2	»	1	»	7	»	»	7	9	26
Lampongsche districten	*e*) 3	2	»	»	»	»	»	»	»	3	5
Palembang	*e*) 5	1	»	»	»	1	2	»	1	3	8
Sumatra's Oostkust	1	1	»	»	»	»	»	»	»	1	2
Atjeh	*e*) 2	1	»	»	»	»	»	»	»	2	3
Riouw	2	2	»	»	»	»	»	»	»	1	3
Banka	2	1	»	»	»	»	1	»	»	»	2
Billiton	*e*) 2	1	»	»	»	»	»	»	»	1	2
Te zamen	61	26	»	7	»	*h*) 20	4	»	*j*) 34	58	*k*) 149
Ressort van de kweekschool te Padang Sidempoean.											
Tapanoli	20	*l*) 7	»	2	»	*m*) 11	»	»	13	*n*) 13	46
Ressort van de kweekschool te Bandjermasin.											
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	6	5	»	1	»	»	»	»	6	1	13
Ressort van de kweekschool te Makasser.											
Celebes	11	10	»	1	»	»	»	»	»	»	11
Ressort van de kweekschool te Tondano. o)											
Menado: Minahassa en Gorontalo	*e*) 83	32	»	»	»	22	29	»	81	102	266
Menado: Sangi- en Talaut-eilanden	29	»	»	»	»	1	»	8	»	»	9
Ternate	2	1	»	1	»	»	»	»	1	2	5
Te zamen	114	33	»	1	»	23	29	8	82	104	280

h) Hieronder een teruggestelde onderwijzer 1ste klasse.
i) Belast met de leiding der meisjesschool te Fort de Kock.
j) Hieronder een teruggestelde onderwijzer 2de klasse.
k) Bovendien waren nog 2 vrouwen werkzaam aan de meisjesscholen te Padang en Fort de Kock.
l) Opgeleid aan de kweekschool te Fort de Kock.
m) Hieronder 1 teruggestelde onderwijzer 1ste klasse.
n) Hieronder 2 teruggestelde onderwijzers 2de klasse.
o) De opgegeven cijfers voor de ressorten der kweekscholen te Tondano en Amboina zijn, bij gemis aan het jaarrapport van den betrokken adjunct-inspecteur, wederom ontleend moeten worden aan de registers bij het departement van onderwijs enz., en kunnen daarom eenigermate met den werkelijken toestand verschillen.

	Gewesten.	Aantal gouvernements-scholen.	Onderwijzers: van kweekscholen afkomstig.	Onderwijzers: bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 3de klasse (op Java en Madura).	Onderwijzers: bij wijze van onderscheiding bevorderd tot de 1ste klasse (in de buitenbezittingen).	Onderwijzers: 4de klasse (op Java en Madura).	Onderwijzers: 2de klasse (in de buitenbezittingen).	Waarnemende onderwijzers: Hulp-onderwijzers.	Waarnemende onderwijzers: Kweekelingen.	Hulp-onderwijzers.	Kweekelingen.	Totaal.
Amboina	Amboina en de overige (niet afzonderlijk genoemde) eilanden	65	28	»	»	»	15	22	»	44	23	132
	Banda-eilanden . .	4	1	»	»	»	2	1	»	1	»	5
	Aroë-eilanden . .	4	»	»	»	»	1	3	»	»	»	4
	Zuidwester-eilanden	6	»	»	»	»	2	4	»	1	1	8
Timor	Timor	8	6	»	1	»	»	2	»	5	4	18
	Rotti.	p) 18	4	»	»	»	2	9	2	2	3	22
	Savoe	1	»	»	»	»	»	1	»	»	»	1
	Te zamen . .	106	39	»	1	»	22	42	2	53	31	190

Ressort van de kweekschool te Amboina. o)

RECAPITULATIE.

	Gewesten.	Aantal gouvernements-scholen.	van kweekscholen afkomstig.	3de klasse (op Java en Madura).	1ste klasse (in de buitenbezittingen).	4de klasse (op Java en Madura).	2de klasse (in de buitenbezittingen).	Waarnemende Hulp-onderwijzers.	Waarnemende Kweekelingen.	Hulp-onderwijzers.	Kweekelingen.	Totaal.
In het ressort van de kweekscholen te	Bandong	51	49	»	»	1	»	1	»	23	59	133
	Magelang.	94	82	»	»	1	»	10	»	84	163	340
	Probolinggo	54	38	r) 3	»	7	»	3	»	53	45	k) 149
	Fort de Kock . . .	61	26	»	7	»	20	4	»	34	58	149
	Padang Sidempoean .	20	7	»	2	»	11	»	»	13	13	46
	Bandjermasin . . .	6	5	»	1	»	»	»	»	6	1	13
	Makasser	11	10	»	1	»	»	»	»	»	»	11
	Tondano	114	33	»	1	»	23	29	8	82	104	280
	Amboina	106	39	»	1	»	22	42	2	53	31	190
	Te zamen . .	q) 517	289	r) 3	13	9	76	89	10	348	474	k) 1311

p) Hieronder 2 scholen die tijdelijk gesloten waren.

q) Hieronder 10 scholen die tijdelijk gesloten waren.

r) Deze onderwijzers zijn, in verband met art. 3 der „Bepalingen enz." in Indisch Staatsblad 1875 n°. 1, aan te merken als tot de 1ste klasse te behooren, omdat zij bij het in werking treden van de bedoelde „Bepalingen" reeds eene bezoldiging genoten van f 50 's maands of daarboven.

[5. 21.]

BIJLAGE **T.**

(Zie hoofdst. **K**, afd. IV, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in Nederlandsch-Indië bestaande WEESHUIZEN EN ANDERE INSTELLINGEN VAN LIEFDADIGHEID over 1882 en 1883.

GESTICHTEN.	Aantal verpleegden bij het einde van 1882.	Aantal verpleegden bij het einde van 1883.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
Parapattan weezengesticht te Batavia.	68	69	In 1883 werden 7 jongens en 4 meisjes opgenomen, terwijl 4 jongens en 6 meisjes het gesticht verlieten om in de maatschappij te treden. De gezondheidstoestand onder de verpleegden was zeer gunstig. De schoolgaande weezen bezochten, voor zoover zij daarvoor in de termen vielen, eene der 1ste openbare lagere scholen, terwijl sommige kinderen in het gesticht onderricht ontvingen. Het godsdienstonderwijs werd door een der predikanten gegeven. De inrichting genoot het gewone gouvernementssubsidie van f 6000 's jaars. Omtrent den financieelen toestand zijn geen bijzonderheden bericht.
Diaconie-armenhuis op Molenvliet (Batavia).	42	50	Onder de verpleegden waren 24 kinderen (13 jongens en 11 meisjes). De uitgaven bedroegen in 1883 in het geheel f 12 302.
Djatti-gesticht te Batavia.	29	?	Het laatste verslag dezer inrichting loopt over 1882. Bij het einde van dat jaar werden verpleegd 14 jongens en 15 meisjes. De inkomsten bedroegen f 13 012, waarbij nog kwam eene buitengewone bate van f 29 650, namelijk het aandeel van het gesticht in de zuivere opbrengst eener geldloterij. Over den gezondheidstoestand der pupillen viel niet te klagen. De meesten genoten onderwijs aan de 3de openbare lagere school te Batavia. Omtrent de meisjes, die na het verlaten van het gesticht in eene betrekking werden geplaatst, kwamen meestal gunstige berichten in. Door wijlen den heer G. L. Dorrepaal werd aan het gesticht een legaat van f 3000 vermaakt.
Vincentius-gesticht voor verlaten kinderen te Weltevreden (Batavia).	26	31	De gezondheidstoestand der verpleegden was in 1883 gunstig. De kinderen bleven aan de zorg der zusters Ursulinen toevertrouwd, die daarvoor in het geheel f 180 's jaars voor ieder kind ontvingen. Aan vaste bijdragen kon het gesticht rekenen op f 200 per maand. Door de winst op de aan de Vincentius-vereeniging te zamen met de Jongensweezeninrichting te Soerabaija toegestane loterij, zag eerstgemelde vereeniging zich in staat haren werkkring eenigszins uit te breiden.
Liefdadigheidsgesticht te Depok (Buitenzorg).	20	16	Wegens geldgebrek kon slechts 1 meisje worden opgenomen. Met uitzondering van de 2 oudste meisjes, die in de huishouding behulpzaam zijn, ontvingen de kinderen onderwijs op de gouvernementsschool te Depok. Van de 3 jongens die het gesticht verlieten, werd er 1 geplaatst bij de Bataviasche havenwerken, terwijl er 2 in militairen dienst traden; 1 der meisjes overleed en 1 werd als bonne bij eene familie geplaatst. Omtrent de kosten van het gesticht over 1883 zijn geen opgaven ontvangen; in 1881 en 1882 werd achtereenvolgens uitgegeven f 7034 en f 6297, terwijl de inkomsten toen bedroegen f 5620 en f 6645.
Bedelaarsgesticht te Tagal.	20 (gemiddeld.)	25	Dit gesticht dient hoofdzakelijk tot opneming van behoeftigen die lijden aan lepra en andere ongeneeslijke ziekten. In het afgeloopen jaar overleden 17 verpleegden.
Protestantsch weeshuis te Samarang.	160	163	In 1883 verlieten om verschillende redenen 21 kinderen het gesticht, terwijl er 2 overleden. Daarentegen werden 26 weezen opgenomen. In dat jaar beliepen de ontvangsten, met inbegrip van het gouvernementssubsidie, f 48 293, en de uitgaven f 47 534. In October 1883 werd het weeshuisbestuur, evenals het bestuur van het Roomsch-Katholiek weeshuis ter plaatse, door de Indische Regeering gemachtigd tot het aanvaarden van een aan elk dier inrichtingen vermaakt legaat, respectievelijk groot f 10 000 en f 5000, tot stichting van een Dorrepaal-fonds voor het doen van uitkeeringen bij het verlaten van het gesticht aan weezen van voorbeeldig gedrag.

GESTICHTEN.	Aantal verpleegden bij het einde van		VERDERE BIJZONDERHEDEN.
	1882.	1883.	
Roomsch-Katholiek weeshuis te Samarang.	[1]) 235	235	In 1883 vielen 25 plaatsen in het gesticht open, waarvan één door overlijden. Daarentegen werden 25 weezen opgenomen. De ontvangsten, met inbegrip van het gouvernementssubsidie, bedroegen f 44 613, en de uitgaven f 44 474.
Oudemannenhuis te Samarang.	72	67	De verpleegden zijn allen behoeftige Europeanen, hoofdzakelijk gewezen landsdienaren die gedeeltelijk van hun pensioen leven, maar overigens van landswege huisvesting en rantsoenen krijgen.
Bedelaarsgesticht te Patjerongan (Samarang).	171	139	Onder de verpleegden hadden, vooral door overlijden, weder vele mutatiën plaats. De uitgaven bedroegen in 1883 f 20 991, en werden bestreden uit de fondsen van de Chineesche hospitalen te Samarang en Batavia.
Verzorgingsgesticht te Soerakarta.	89	[2]) 112	Aan deze inrichting, wier financieele toestand door het ontvangen van een rijk legaat zeer verbeterde, werd in 1883 eene ambachtsschool verbonden, ten gevolge waarvan de aanvragen om toelating, en in verband daarmede de verpleegsterkte, belangrijk vermeerderden. De gezondheidstoestand der kinderen en hunne verpleging lieten niets te wenschen over.
Verzorgingsgesticht te Djokjokarta.	. . . .	9	Deze reeds in vorige verslagen aangekondigde stichting werd op 15 April 1883 geopend. Het doel der inrichting is om kinderen, wier ouders ver van de hoofdplaats wonen en die uit dien hoofde van onderwijs zouden moeten verstoken blijven, tegen eene geringe tegemoetkoming huisvesting en verzorging te verschaffen en hun het onderwijs aan eene der gouvernementsscholen ter plaatse te doen genieten. Tot bij het einde van 1883 waren gemiddeld 11 kinderen aan het gesticht toevertrouwd geweest; dat dit getal zoo gering was, wordt toegeschreven aan ongenoegzame bekendheid met de stichting. Gedurende Mei—December 1883 werd aan giften geïnd f 972. Het kapitaal der inrichting bedroeg f 63 358, waarvan f 10 000 verkregen werd als legaat van den heer G. L. DORREPAAL. Door middel van een schoolkleerenfonds tracht het bestuur der inrichting ook het schoolgaan van die ter hoofdplaats wonende kinderen te bevorderen, die door onvermogen van hunne ouders van kleeren en schoeisel verstoken zijn.
Jongensweezen-inrichting te Soerabaija.	[3]) 57	[3]) 60	De ontvangsten (vermoedelijk over het met 31 Maart 1883 geëindigde 24ste boekjaar) bedroegen f 18 717 en de uitgaven f 20 792. Voor vijf weezen betaalde de Regeering een verpleeggeld van f 25 's maands per hoofd. De baten der aan de inrichting, te zamen met de Vincentius-vereeniging te Batavia, toegestane loterij hebben de kas belangrijk gestijfd. Vijf pupillen moesten in het verslagjaar wegens wangedrag worden ontslagen.
Roomsch-Katholiek weeshuis te Soerabaija.	28	23	In den loop van 1883 verlieten 7 kinderen het gesticht, waarvan 6 in eene betrekking werden geplaatst en 1 huwde. Daarentegen werden 2 pupillen opgenomen. 15 kinderen bezochten de school der zusters Ursulinen; eenige meisjes kregen bovendien onderricht in vrouwelijke handwerken. De ontvangsten over 1883 bedroegen f 2928, en de uitgaven f 3047.
Bedelaarsgesticht te Soerabaija.	50 (gemiddeld 's maands.)	40 (gemiddeld 's maands.)	De verpleegden waren, op eenige Chineezen na, allen inlanders. De uitgaven bedroegen in 1883 f 6490 en werden bestreden deels uit de rente van een eigen kapitaal, deels uit de fondsen van het Chineesch hospitaal te Batavia.

[1]) In 't vorig verslag werd één verpleegde te weinig opgegeven.

[2]) Deze opgaaf betreft het aantal kinderen op 31 Januari 1884.

[3]) De opgaaf over 1882 is, evenals die over 1883, afgesloten onder ultimo Maart van hetzelfde jaar.

[5. 22.]

BIJLAGE U.

(Zie hoofdst. K, afd. V, § 1, van het verslag.)

OPGAAF, voor elke plaats in het bijzonder, betreffende het aantal door de Europeesche geneesheeren bij den burgerlijken geneeskundigen dienst gedurende 1883 BEHANDELDE LIJDERS in Nederlandsch-Indië.

GEWESTEN.	PLAATSEN waar de burgerlijke geneeskundige dienst wordt uitgeoefend. (Op de met een * gemerkte plaatsen is de uitoefening opgedragen aan officieren van gezondheid.)	Behandeld.	Overleden.	AANMERKINGEN.
	Java en Madura.			
Bantam,	Anjer en Tjiringin,	. . . .	. . . .	De hiergeplaatste civiele geneesheer is in December 1883 overleden. Aan zijn opvolger zijn de afdeelingen Pandeglang en Tjiringin, en tijdelijk ook Lebak, tot ressort aangewezen, zijnde met den dienst in de afdeeling Anjer de officier van gezondheid te Serang belast.
	*Serang,	235	9	
Batavia,	Batavia (stadsverband),	5 372	770	
	id. (Chin. hospit.),	483	137	
	*Onrust,	799	16	
	*Meester-Cornelis,	762	22	
	Tangerang,	2 881	2 441	
	*Buitenzorg,	2 667	234	
Krawang,	Poerwakarta,	450	4	
Preanger regentschappen,	Bandong,	1 697	41	
	Tjiandjoer,	10 977	1 392	
	Soekaboemi,	1 127	101	
	Soemedang,	. . . .	. . . .	Geen geneesheer.
	Soekapoera met Limbangan,	. . . .	. . . .	Idem. De dienst in de afdeeling Limbangan wordt waargenomen door den geneesheer te Bandong.
Cheribon,	Cheribon,	4 105	99	Ook Koeningan behoort tot het ressort van den geneesheer. Het blijkt echter niet of de ingevulde cijfers ook tot die afdeeling betrekking hebben.
	Madjalengka,	. . . .	. . . .	Geen geneesheer.
	Indramaijoe,	a) †	†	
Tagal,	Tagal,	35 981	2 998	
Pekalongan,	Pekalongan,	397	4	
Samarang,	Samarang,	2 952	595	
	Kendal,	3 950	621	
	*Ambarawa (Willem I),	613	318	
	*Salatiga,	387	173	
	*Oenarang,	2 688	231	
Japara,	Japara,	2 363	22	Ook Koedoes behoort tot het ressort van den geneesheer. De opgaven betreffende die afdeeling zijn in de uitgetrokken cijfers begrepen.
	Patti,	1 918	21	Idem, idem wat Joana betreft.
Rembang,	Rembang,	1 920	380	Ook Blora behoort tot het ressort van den geneesheer. De opgaven hebben slechts betrekking tot een klein gedeelte van het jaar, daar eerst op 31 Augustus 1883 in de sedert 1880 bestaande vacature werd voorzien.
	Toeban,	107	1	
	Bodjonegoro,	2 636	30	
	Transporteeren	87 467	10 660	

a) Waar een † is ingevuld, ontbreken de opgaven doordien de betrokken geneesheer geen rapport had ingezonden.

GEWESTEN.	PLAATSEN waar de burgerlijke geneeskundige dienst wordt uitgeoefend. (Op de met een * gemerkte plaatsen is de uitoefening opgedragen aan officieren van gezondheid.)	Behandeld.	Overleden.	*AANMERKINGEN.*
	Per transport	87 467	10 660	
Soerabaija,	Soerabaija,	6 214	463	
	Id. (marine-etablissement),	358	15	
	Grissee,	2 638	1 389	De geneesheer is tevens tijdelijk belast met den dienst in het vacante ressort Sidaijoe-Lamongan. De ingevulde cijfers hebben ook tot dat ressort betrekking.
	Sidoardjo,	391	7	
	Modjokerto,	614	9	Ook Djombang behoort tot het ressort van den geneesheer. De opgaven betreffende die afdeeling zijn in de uitgetrokken cijfers begrepen.
Pasoeroean,	Pasoeroean,	788	70	
	*Malang,	727	31	
Probolinggo,	Probolinggo,	1 143	77	
	Loemadjang,	760	75	
	Kraksaän,	891	88	
Bezoeki,	Bezoeki,	5 900	827	
	Bondowosso,	2 091	23	Idem, idem wat Djember betreft.
	Sitoebondo,	2 296	358	
	*Banjoewangi,	986	23	In December 1883 werd de plaatsing van een officier van gezondheid bij het garnizoen te Banjoewangi ingetrokken, terwijl een particulier geneesheer zich tot nog toe voor die standplaats niet beschikbaar heeft gesteld.
Banjoemas,	Banjoemas,	12 217	621	
	*Tjilatjap,	826	12	
Bagelen,	*Poerworedjo,	50 190	4 781	
	*Gombong,	156 650	11 134	
Kadoe,	*Magelang,	1 328	130	
Djokjokarta,	*Djokjokarta,	235	8	
Soerakarta,	Soerakarta,	787	193	Sedert Juli 1883 was tijdelijk een civiel geneesheer met den dienst belast, die echter in Januari 1884 weder door een officier van gezondheid kon worden vervangen.
	Bojolali,	1 020	36	
	*Klatten,	286	11	
Madioen,	Madioen,	1 037	20	Ook Magettan en Ponorogo behooren tot het ressort van den geneesheer. Het blijkt echter niet of de ingevulde cijfers ook tot die afdeelingen betrekking hebben.
	*Ngawi,	90	18	
	Patjitan,	6 246	122	
Kediri,	Kediri,	1 177	40	Ook Trengalek behoort tot het ressort van den geneesheer. Het blijkt echter niet of de ingevulde cijfers ook tot die afdeeling betrekking hebben.
	Blitar,	1 707	74	Alsvoren Ngrowo. De opgaven betreffende die afdeeling zijn in de uitgetrokken cijfers begrepen.
Madura,	Bangkallan,	†	†	
	Sumanap,	2 560	113	
	Pamakassan,	. . . .	. . . .	Ook Sampang behoort tot het ressort van den geneesheer (die in November 1883 vertrok en bij het eind van het jaar nog niet vervangen was).
	Totaal	349 620	31 428	

Buitenbezittingen.

GEWESTEN.	PLAATSEN	Behandeld.	Overleden.	AANMERKINGEN.
Sumatra's Westkust,	Padang,	2 781	192	
	*Kaijoetanam,	142	2	
	*Rau,	489	1	
	*Fort de Kock,	298	1	
	*Paijakombo,	341	»	
	*Padang-Pandjang,	124	4	
	*Solok,	141	1	
	*Padang Sidempoean,	1 668	377	
	*Lagoe Boti,	146	1	
	*Siboga,	. . . .	. . . .	Geen geneesheer.
	*Singkel,	243	62	
	*Goenoeng Sitoli,	. . . .	. . . .	Idem.
Benkoelen,	*Benkoelen,	336	8	
Lampongsche districten,	*Telok Betong,	†	†	
	Transporteeren	6 709	649	

GEWESTEN.	PLAATSEN waar de burgerlijke geneeskundige dienst wordt uitgeoefend. (Op de met een * gemerkte plaatsen is de uitoefening opgedragen aan officieren van gezondheid.)	Behandeld.	Overleden.	*AANMERKINGEN.*
	Per transport	6 709	649	
Palembang,	*Palembang,	1 804	604	
	*Tebing Tinggi,	353	8	
	*Kepahiang,	. . . .	. . . .	Geen geneesheer.
	*Lahat,	460	4	
	*Djambi,	118	2	
	*Bandar,	146	4	
Sumatra's Oostkust,	*Medan,	1 123	120	
	*Bengkalis,	140	16	
	*Seroewai,	39	2	
Atjeh,	*Edi,	†	†	
Riouw,	*Tandjong Pinang,	484	14	
Banka,	*Muntok,	929	198	
	*Pangkal Pinang,	21	»	
	*Toboali,	. . . .	. . . .	Idem.
Billiton,	Tandjong Pandan,	†	†	
Westerafdeeling van Borneo,	*Pontianak,	1 511	412	
	*Singkawang,	497	7	
	*Sambas,	†	†	Idem. (De dienst werd echter waargenomen door een doctor-djawa.)
	*Bengkaijang,	. . . .	. . . .	Geen geneesheer.
	*Sintang,	124	2	
	*Nanga Badou,	†	†	
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo,	*Bandjermasin,	1 741	460	
	*Martapoera,	. . . .	. . . .	Idem.
	*Pengaron,	397	7	
	*Moeara Teweh,	235	7	
	*Barabei-ie,	153	»	
	*Amoenthai,	4 306	2 215	
Celebes en onderhoorigheden,	*Makasser,	408	63	
	*Pangkadjene,	†	†	
	*Segiri,	. . . .	. . . .	Idem.
	*Balangnipa,	†	†	
	Bonthain,	. . . .	. . . .	Idem.
	Saleijer,	†	†	Idem. (De dienst werd echter waargenomen door een doctor-djawa.)
Menado,	*Menado,	1 105	57	
	Gorontalo,	. . . .	. . . .	Geen geneesheer.
Amboina,	*Amboina,	574	18	
	*Wahaai,	†	†	Idem. (De dienst werd echter waargenomen door een doctor-djawa.)
	*Saparoea,	†	†	Idem. (Idem.)
	*Banda,	1 855	57	
Ternate,	*Ternate,	288	14	
Timor,	*Koepang,	611	15	
	Totaal	26 131	4 955	

[5. 23.]

BIJLAGE V.

(Zie hoofd. K, afd. V, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT van het aantal der in 1883 door de Europeesche geneesheeren bij den burgerlijken geneeskundigen dienst in Nederlandsch-Indië BEHANDELDE LIJDERS, met vermelding van den aard der ZIEKTEN.

AARD DER ZIEKTEN EN GEBREKEN.		Java en Madura.			Buitenbezittingen.		
		Behandeld.	Overleden.	Verhouding van de overledenen tot de behandelden.	Behandeld.	Overleden.	Verhouding van de overledenen tot de behandelden.
Febris intermittens, *a*)	Tusschenpoozende koorts,	29 668	1 981	1 : 14.97	4 943	100	1 : 49.43
» biliosa,	Galkoorts,	221	37	1 : 59.73	75	11	1 : 6.818
» gastrica,	Gastrische koorts,	381	20	1 : 19.05	75	3	1 : 25
» catarrhalis,	Catarrhale »	1 900	208	1 : 9.134	233	5	1 : 46.6
Typhus,	Zenuwzinkingkoorts,	49	23	1 : 2.13	»	»	»
Cholera, *a*)	Braakloop, bloedbederfkoorts,	733	486	1 : 1.508	51	46	1 : 1.108
Encephalitis,	Hersen-ontsteking,	35	12	1 : 2.916	4	2	1 : 2
Ophthalmiae,	Oog- »	2 564	50	1 : 51.28	712	2	1 : 356
Parotitis,	Oorklier- »	50	1	1 : 50	27	»	»
Angina,	Keel- »	410	5	1 : 82	131	1	1 : 131
Pleuritis,	Borstvlies- »	33	»	»	14	1	1 : 14
Pneumonia,	Long- »	126	26	1 : 4.846	58	7	1 : 8.285
Hepatitis,	Lever- »	105	15	1 : 7	32	8	1 : 4
Enteritis,	Darm- »	792	71	1 : 11.155	384	33	1 : 11.636
Dysenteria,	Dysenterie,	1 119	535	1 : 2.091	260	76	1 : 3.421
Apoplexia,	Beroerte,	16	9	1 : 1.77	7	3	1 : 2.33
Epilepsia,	Vallende ziekte,	16	»	»	21	2	1 : 10.5
Morbi mentis,	Zielsziekte,	658	58	1 : 11.344	64	12	1 : 5.33
Asthma,	Aamborstigheid,	254	12	1 : 21.166	142	3	1 : 47.83
Colica,	Koliek,	601	23	1 : 26.13	187	8	1 : 23.37
Aphthae tropicae,	Indische spruw,	33	»	»	12	»	»
Gastricismus,	Maagstoornis,	578	8	1 : 72.25	226	»	»
Diarrhoea,	Doorloop,	2 724	277	1 : 9.834	928	33	1 : 28.12
Helminthiasis,	Wormziekte,	1 627	»	»	374	3	1 : 124.66
Rheumatismus acutus,	Snelverloopend rheumatisme,	872	112	1 : 7.785	228	3	1 : 76
» chronicus,	Slepend »	185	2	1 : 92.5	139	1	1 : 139
	Transporteeren	45 750	3 971	......	9 327	363	......

a) Zie ook aan het slot van den staat onder „*Epidemisch aangetasten*".

Kolonaal verslag van 1884. [Nederl. (Oost-) Indië. Bijlage V.]

AARD DER ZIEKTEN EN GEBREKEN.		Java en Madura.			Buitenbezittingen.		
		Behan-deld.	Over-leden.	Verhouding van de overledenen tot de behandelden.	Behan-deld.	Over-leden.	Verhouding van de overledenen tot de behandelden.
	Per transport	45 750	3 971	......	9 327	363	......
Scrophulosis,	Klierziekte,	68	1	1 : 68	87	»	»
Phthisis pulmonalis,	Longtering,	78	33	1 : 2.363	114	24	1 : 4.75
Carcinomata,	Kankergezwellen,	18	6	1 : 3	25	2	1 : 12.5
Lepra,	Melaatschheid,	107	24	1 : 4.458	75	1	1 : 75
Vitia cordis,	Hartgebreken,	40	9	1 : 4.444	41	8	1 : 5.125
Haemorrhagiae,	Verbloedingen,	56	3	1 : 18.66	54	2	1 : 27
Variolae, *b*)	Pokken,	1 219	133	1 : 9.165	107	15	1 : 7.133
Morbilli,	Mazelen,	536	7	1 : 76.57	108	4	1 : 27
Framboesiae,	Framboosgezwellen,	100	»	»	40	»	»
Scabies,	Schurft,	5 437	7	1 : 776.71	703	»	»
Herpes,	Voortkruipende huiduitslag,	266	3	1 : 88.66	232	1	1 : 232
Syphilis primaria,	Venusziekte,	8 163	21	1 : 388.714	584	23	1 : 25.39
» secundaria,	Idem,	1 308	20	1 : 65.4	192	»	»
Vulnera,	Wonden,	1 836	51	1 : 36	583	17	1 : 34.29
Contusiones,	Kneuzingen,	584	5	1 : 116.8	353	8	1 : 44.125
Abcessus,	Ettergezwellen,	557	17	1 : 32.765	357	4	1 : 89.25
Ulcera,	Zweren,	3 989	111	1 : 35.936	1 428	27	1 : 52.88
Fistulae,	Pijpzweren,	28	»	»	6	»	»
Herniae,	Ingewandsbreuken,	31	»	»	17	1	1 : 17
Hydrocelae,	Waterzaksbreuken.	18	»	»	6	»	»
Luxationes,	Ontwrichtingen,	25	»	»	12	»	»
Fracturae,	Beenbreuken,	112	11	1 : 10.181	43	2	1 : 21.5
Mors violenta,	Gewelddadige dood,	2 560	2 560	1 : 1	31	31	1 : 1
Berri-berri, *b*)	Berri-berri,	988	151	1 : 6.543	739	102	1 : 7.245
Catarrhus bronchiorum,	Luchtpijptak-ontsteking,	116	1	1 : 116	305	3	1 : 101.66
Morbi reliqui,	Overige ziektevormen,	4 506	674	1 : 6.685	1 337	71	1 : 18.83
Epidemisch aangetasten.							
Febris,	Koorts,	262 466	20 564	1 : 12.76	»	»	»
Variolae,	Pokken,	3 383	221	1 : 15.3	2 706	448	1 : 6.04
Cholera,	Braakloop, bloedbederfkoorts,	3 802	2 697	1 : 1.409	5 674	3 604	1 : 1.574
Berri-berri,	Berri-berri,	1 473	127	1 : 11.598	845	194	1 : 4.355
	Totaal . . .	349 620	31 428	1 : 11.124	26 131	4 955	1 : 5.273

b) Zie ook onder „*Epidemisch aangetasten*".

[5. 24.]

BIJLAGE W.

(Zie hoofdst. K, afd. V, § 1, van het verslag.)

OPGAAF, voor elke plaats in het bijzonder, betreffende het aantal gedurende 1883 door doctors-djawa BEHANDELDE LIJDERS in Nederlandsch-Indië.

Java en Madura.

GEWESTEN.	PLAATSEN.	Behandeld.	Overleden.
Bantam,	Tjiringin,	9 521	440
Batavia,	Onrust, *a*)	. . . .	. . . .
	Batavia, Meester-Cornelis,	1 213	22
	Buitenzorg,	364	7
Krawang,	Poerwakarta,	*b*) †	†
Preanger regentschappen,	Bandong,	183	8
	Tassikmalaija,	200	6
	Manondjaija,	498	5
	Mangoenredja,	163	2
	Tjiandjoer,	†	†
	Soemedang,	197	9
Cheribon,	Cheribon,	†	†
	Koeningan,	4 400	229
	Tjiamis,	13 693	620
Tagal,	Brebes,	512	4
	Pamalang,	7 862	820
Samarang,	Samarang,	440	124
	Grobogan,	1 510	310
	Demak,	7 004	1 004
Japara,	Japara,	†	†
	Koedoes,	1 006	5
	Joana, *a*)	. . . .	. . . .
Rembang,	Bodjonegoro,	219	4
	Toeban,	634	5
	Blora,	351	58
	Transporteeren	49 970	3 682
	Per transport	49 970	3 682
Soerabaija,	Modjokerto, *a*)	. . . .	. . . .
	Bawean,	156	15
Pasoeroean,	Pasoeroean,	†	†
	Malang, *a*)	. . . .	. .
Probolinggo,	Loemadjang,	809	77
Bezoeki,	Panaroekan,	235	8
	Soekaradja,	48	»
Banjoemas,	Poerbolinggo,	†	†
	Bandjarnegara,	†	†
	Madjenang,	†	†
	Tjilatjap,	†	†
Bagelen,	Poerworedjo,	†	†
	Keboemen,	233	»
	Sapoeran,	405	7
	Wonosobo,	2 230	18
	Koetoardjo,	806	52
	Karang-Anjar,	741	16
Djokjokarta,	Djokjokarta,	†	†
Madioen,	Madioen,	†	†
	Patjitan,	†	†
Kediri,	Kediri,	†	†
Madura,	Pamakassan,	378	2
	Sumanap,	1 062	22
	Totaal	57 073	3 899

a) Bij het eind van 1883 was deze standplaats onbezet.

b) Waar een † is ingevuld ontbreken de opgaven.

Buitenbezittingen.

GEWESTEN.	PLAATSEN.	Behandeld.	Overleden.
Sumatra's Westkust,	Padang,	2 578	186
	Moeara Laboeh,	433	17
	Soepaijang,	c) †	†
	Priaman,	1 098	31
	Fort van der Capellen,	†	†
	Padang Pandjang,	211	5
	Soengei Pagoe,	†	†
	Indrapoera,	674	12
	Penjaboengan,	†	†
	Siboga,	490	37
	Paijakombo,	†	†
	Painan,	1 759	46
	Aijer Bangies,	862	62
Benkoelen,	Benkoelen,	149	6
	Manna,	89	3
	Kroë,	357	11
Lampongsche districten,	Telok Betong,	†	†
Palembang,	Palembang,	673	134
Sumatra's Oostkust,	Laboean Deli,	311	40
	Langkat,	†	†
Banka,	Muntok, a)	....	....
Billiton,	Manggar,	†	†
	Transporteeren	9 684	590

GEWESTEN.	PLAATSEN.	Behandeld.	Overleden.
	Per transport	9 684	590
Westerafdeeling van Borneo,	Sambas,	†	†
Celebes,	Saleijer,	†	†
Menado,	Amoerang,	740	9
	Ratahan (Belang),	556	6
	Kawangkoan,	676	22
	Kema,	665	14
	Tanawangko,	1 837	1
	Tondano,	487	20
	Gorontalo,	1 091	66
Amboina,	Amboina,	407	9
	Hila,	287	7
	Haroekoe,	565	7
	Saparoea,	687	14
	Noessalaut,	1 154	21
	Boeroe,	322	11
	Boano,	61	»
	Amahei,	225	8
	Wahaai,	196	2
Ternate,	Batjan,	†	†
Timor,	Koepang,	742	11
	Larantoeka,	512	23
	Solor-eilanden,	†	†
Bali en Lombok,	Boeleleng,	373	16
	Totaal	21 267	857

c) Waar een † is ingevuld ontbreken de opgaven. (Te oordeelen naar het aantal doctors-djawa die in hoofdstuk **K** van het verslag hiervóór worden opgegeven als bij het einde van 1883 in de buitenbezittingen in dienst te zijn geweest, moet men aannemen dat sommige standplaatsen, waarvan opgaven ontbreken, ook behooren tot die in noot a vermeld, namelijk tot de onbezette.)

[5. 25.]

BIJLAGE X.

(Zie hoofdst. K, afd. I, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de door doctors-djawa gedurende 1883 BEHANDELDE LIJDERS, met vermelding van den aard der ZIEKTEN.

AARD DER ZIEKTEN EN GEBREKEN.		Java en Madura. Behandeld.	Java en Madura. Overleden.	Java en Madura. Verhouding van de overledenen tot de behandelden.	Buitenbezittingen. Behandeld.	Buitenbezittingen. Overleden.	Buitenbezittingen. Verhouding van de overledenen tot de behandelden.
Febris intermittens, a)	Tusschenpoozende koorts,	18 011	697	1 : 25.84	7 008	128	1 : 54.75
» biliosa,	Galkoorts,	193	10	1 : 19.3	178	4	1 : 44.5
» gastrica,	Gastrische koorts,	117	»	»	315	6	1 : 52.5
» catarrhalis,	Catarrhale »	157	2	1 : 78.5	1 193	22	1 : 54.227
Typhus,	Zenuwzinkingkoorts,	116	51	1 : 2.27	»	»	»
Cholera, a)	Braakloop, bloedbederfkoorts,	451	251	1 : 1.79	463	204	1 : 2.269
Encephalitis,	Hersen-ontsteking,	»	»	»	2	1	1 : 2
Ophthalmiae,	Oog- »	818	»	»	805	1	1 : 805
Parotitis,	Oorklier- »	12	»	»	41	»	»
Angina,	Keel- »	34	1	1 : 34	79	7	1 : 11.285
Pleuritis,	Borstvlies- »	3	»	»	19	»	»
Pneumonia,	Long- »	42	4	1 : 10.5	35	8	1 : 4.37
Hepatitis,	Lever- »	16	5	1 : 3.2	37	4	1 : 9.25
Enteritis,	Darm- »	9	1	1 : 9	67	6	1 : 11.166
Dysenteria,	Dysenterie,	870	99	1 : 8.78	511	63	1 : 8.111
Apoplexia,	Beroerte,	1	1	1 : 1	»	»	»
Epilepsia,	Vallende ziekte,	4	2	1 : 2	14	»	»
Morbi mentis,	Zielsziekte,	51	2	1 : 25.5	8	1	1 : 8
Asthma,	Aamborstigheid,	153	19	1 : 8.05	109	2	1 : 54.5
Colica,	Koliek,	251	12	1 : 20.916	621	8	1 : 77.625
Aphthae tropicae,	Indische spruw,	21	1	1 : 21	42	2	1 : 21
Gastricismus,	Maagstoornis,	44	1	1 : 44	159	»	»
Diarrhoea,	Doorloop,	661	39	1 : 16.948	1866	99	1 : 18.848
Helminthiasis,	Wormziekte,	522	42	1 : 12.428	939	5	1 : 187.8
Rheumatismus acutus,	Snelverloopend rheumatisme,	178	4	1 : 44.5	173	2	1 : 86.5
» chronicus,	Slepend »	14	»	»	91	»	»
	Transporteeren	22 749	1 244	......	14 775	573	......

a) Zie ook aan het slot van den staat onder „*Epidemisch aangetasten*".

AARD DER ZIEKTEN EN GEBREKEN.		Java en Madura. Behandeld.	Java en Madura. Overleden.	Java en Madura. Verhouding van de overledenen tot de behandelden.	Buitenbezittingen. Behandeld.	Buitenbezittingen. Overleden.	Buitenbezittingen. Verhouding van de overledenen tot de behandelden.
	Per transport	22 749	1 244	. . . . . .	14 775	573	. . . . . .
Scrophulosis,	Klierziekte,	50	»	»	40	»	»
Phthisis pulmonalis,	Longtering,	35	7	1: 5	47	9	1: 5.22
Carcinomata,	Kankergezwellen,	»	»	»	1	1	1: 1
Lepra,	Melaatschheid,	5	»	»	9	»	»
Vitia cordis,	Hartgebreken,	»	»	»	13	3	1: 4.33
Haemorrhagiae,	Verbloedingen,	13	1	1: 13	18	1	1: 18
Variolae, *b*)	Pokken,	318	35	1: 9.085	832	62	1: 13.419
Morbilli,	Mazelen,	45	»	»	334	8	1: 41.75
Framboesiae,	Framboosgezwellen,	26	»	»	107	1	1: 107
Scabies,	Schurft,	2 017	7	1: 288.14	745	»	»
Herpes,	Voortkruipende huiduitslag,	8	»	»	121	2	1: 60.5
Syphilis primaria,	Venusziekte,	3 067	»	»	105	2	1: 52.5
» secundaria,	Idem,	70	»	»	90	»	»
Vulnera,	Wonden,	554	15	1: 36.933	404	3	1: 134.66
Contusiones,	Kneuzingen,	23	1	1: 23	220	7	1: 31.42
Abcessus,	Ettergezwellen,	38	»	»	173	2	1: 86.5
Ulcera,	Zweren,	2 105	36	1: 58.472	926	5	1: 185.2
Fistulae,	Pijpzweren,	»	»	»	4	»	»
Herniae,	Ingewandsbreuken,	1	»	»	3	»	»
Hydrocelae,	Waterzaksbreuken,	16	12	1: 1.333	13	3	1: 4.33
Luxationes,	Ontwrichtingen,	10	»	»	9	»	»
Fracturae,	Beenbreuken,	26	»	»	36	»	»
Mors violenta,	Gewelddadige dood,	»	»	»	»	»	»
Catarrhus bronchiorum,	Luchtpijptak-ontsteking,	26	»	»	257	3	1: 85.66
Berri-berri,	Berri-berri,	11	3	1: 3.66	146	28	1: 5.214
Morbi reliqui,	Overige ziektevormen,	832	15	1: 55.466	1 399	67	1: 20.88
Epidemisch aangetasten.							
Febris,	Koorts,	23 825	1 843	1: 12.92	337	4	1: 84.25
Cholera,	Braakloop, bloedbederfkoorts,	785	644	1: 1.218	103	73	1: 1.41
Variolae,	Pokken,	418	36	1: 11.61	»	»	»
	Totaal . . .	57 073	3 899	1: 14.638	21 267	857	1: 24.815

b) Zie ook lager onder „*Epidemisch aangetasten*".

[5. 26.]

BIJLAGE Y.

(Zie hoofd. K, afd. V, § 1, van het verslag.)

OPGAAF van het AANTAL PERSONEN in 1883 OMGEKOMEN door bij het bestuur bekend geworden ONGELUKKEN (daaronder ook het aantal overledenen ten gevolge van manslag of zelfmoord).

GEWESTEN.	Verdronken.	Door den bliksem getroffen.	Gedood door				Omgekomen door		Door andere ongelukken om het leven gekomen.	Totaal.
			tijgers.	krokodillen.	slangen.	wilde varkens of andere dieren.	manslag.	zelfmoord.		
Java en Madura.										
Bantam	a) 21 538	6	9	6	4	1	»	1	52	21 617
Batavia	a) 2 389	12	»	1	»	»	5	24	50	2 481
Krawang	21	3	11	4	»	»	1	4	50	94
Preanger regentschappen	57	11	25	2	»	1	»	6	203	305
Cheribon	70	27	»	»	5	6	»	2	108	218
Tagal	31	18	»	4	3	1	»	19	50	126
Pekalongan	30	8	»	3	»	»	»	3	25	69
Samarang	54	20	»	1	»	1	7	8	43	134
Japara	25	7	5	»	»	3	»	3	72	115
Rembang	31	18	17	»	»	1	31	21	87	206
Soerabaija	115	35	»	7	»	1	»	»	170	328
Pasoeroean	14	1	»	»	»	»	1	1	27	44
Probolinggo	2	2	8	»	»	1	»	»	14	27
Bezoeki	12	2	2	3	1	2	2	6	29	59
Banjoemas	73	16	»	2	»	12	»	20	87	210
Bagelen	34	3	»	»	»	»	»	13	56	106
Kadoe	27	4	»	»	»	»	»	8	42	81
Djokjokarta	33	7	»	»	»	»	»	14	33	87
Soerakarta	38	35	»	»	»	8	18	11	58	168
Madioen	37	18	»	1	3	2	»	8	39	108
Kediri	31	10	3	»	»	»	»	22	106	172
Madura	4	1	»	»	»	3	44	6	23	81
Te zamen.	24 666	264	80	34	16	43	109	200	1 424	26 836

a) Zie het medegedeelde op blz. 2 van het verslag hiervóór.

GEWESTEN.	Verdronken.	Door den bliksem getroffen.	Gedood door				Omgekomen door		Door andere ongelukken om het leven gekomen.	Totaal.
			tijgers.	krokodillen.	slangen.	wilde varkens of andere dieren.	manslag.	zelfmoord.		
Buitenbezittingen.										
Sumatra's Westkust	65	5	32	10	»	4	3	17	62	198
Benkoelen.	7	»	5	3	»	2	»	4	55	76
Lampongsche districten. . .	*b*) 12 500	»	»	»	»	»	»	»	»	12 500
Palembang	16	5	17	16	»	3	»	4	25	86
Sumatra's Oostkust	29	»	5	32	»	»	»	4	15	85
Riouw.	*c*) †	†	†	†	†	†	†	†	†	†
Banka.	7	1	»	1	»	»	»	8	10	27
Billiton	3	»	»	»	»	»	»	»	10	13
Westerafdeeling van Borneo .	15	»	»	4	»	1	»	4	11	35
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	43	7	»	13	1	»	20	4	53	141
Celebes en onderhoorigheden .	32	»	»	15	»	»	»	9	73	129
Menado	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†
Amboina	9	»	»	2	»	1	»	4	64	80
Ternate	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†
Timor	4	»	»	»	»	»	»	»	5	9
Bali en Lombok	12	1	1	3	»	»	6	2	3	28
Te zamen . . .	12 742	19	60	99	1	11	29	60	386	13 407
Java en Madura	24 666	264	80	34	16	43	109	200	1 424	26 836
Totaal . . .	37 408	283	140	133	17	54	138	260	1 810	40 243

b) Zie het medegedeelde op blz. 15/16 van het verslag hiervóór.

c) Waar een † is ingevuld, ontbreken de opgaven.

[5. 27.]

BIJLAGE Z.

(Zie hoofdst. K, afd. VI, van het verslag.)

OVERZICHT van de KRANKZINNIGEN-VERPLEGING bij de gestichten te Buitenzorg, Samarang en Soerabaija in 1883.

Plaatsen.	MUTATIËN.	MANNEN.					VROUWEN.				Totalen.
		Europeanen.	Afrikanen.	Inlanders.	Chineezen.	Te zamen.	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Te zamen.	
Buitenzorg.	1883.										
	Aantal verpleegden op 1 Januari . .	14	»	31	8	53	5	27	8	40	93
	Bijgekomen	36	»	42	11	89	8	26	2	36	125
	Te zamen . . .	50	»	73	19	142	13	53	10	76	218
	Ontslagen als hersteld	5	»	6	1	12	»	5	»	5	17
	» » verbeterd	1	»	»	»	1	1	»	1	2	3
	» » niet-krankzinnig . . .	2	»	»	»	2	»	»	»	»	2
	Overleden	4	»	24	5	33	»	14	1	15	48
	In eene andere klasse geplaatst *a*) . .	»	»	»	»	»	1	»	»	1	1
	Totaal afgevoerd . . .	12	»	30	6	48	2	19	2	23	71
	Aanwezig op 31 December	38	»	43	13	94	11	34	8	53	147
Samarang.	1883.										
	Aantal verpleegden op 1 Januari . .	36	3	40	2	81	4	26	»	30	111
	Bijgekomen	4	»	20	2*b*)	26	1	7	»	8	34
	Te zamen . . .	40	3	60	4*b*)	107	5	33	»	38	145
	Ontslagen als hersteld	»	»	5	»	5	»	1	»	1	6
	Overleden	2	»	4	»	6	»	2	»	2	8
	Geëvacueerd *c*)	6	»	16	2	24	1	5	»	6	30
	Totaal afgevoerd . . .	8	»	25	2	35	1	8	»	9	44
	Aanwezig op 31 December	32	3	35	2*b*)	72	4	25	»	29	101
Soerabaija.	1883.										
	Aantal verpleegden op 1 Januari . .	54	»	26	1	81	12	15	1	28	109
	Bijgekomen	4	»	25	4	33	3	15	»	18	51
	Te zamen . . .	58	»	51	5	114	15	30	1	46	160
	Ontslagen als hersteld	2	»	4	»	6	1	»	»	1	7
	» » niet verbeterd	»	»	»	1	1	»	»	»	»	1
	Overleden	1	»	12	»	13	2	1	»	3	16
	In eene andere klasse geplaatst *a*) . .	»	»	1	»	1	2	»	»	2	3
	Geëvacueerd *c*)	14	»	6	»	20	5	5	»	10	30
	Totaal afgevoerd . . .	17	»	23	1	41	10	6	»	16	57
	Aanwezig op 31 December	41	»	28	4	73	5	24	1	30	103

a) Omtrent deze rubriek ontbreekt het in de hier te lande ontvangen bescheiden aan nadere toelichting.
b) Hieronder 1 patiënt behoorende tot de Arabische bevolking.
c) De opgaaf heeft schier uitsluitend betrekking tot hen die naar het nieuwe gesticht te Buitenzorg werden overgebracht.

[5. 28.]

BIJLAGE **AA**.

(Zie hoofdst. **L**, afd. III, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT van het verkeer op de reeds opengestelde gedeelten der Staatsspoorwegen op Java (ooster en westerlijnen) over elke maand van 1883. [1])

[1]) In 1883 waren op de Oosterlijnen gemiddeld in exploitatie 311^{757} K.M., namelijk gedurende het geheele jaar de lijn van Soerabaija naar Pasoeroean met zijtak naar Malang, het gedeelte Sidoardjo-Kertosono-Madioen van de hoofdlijn naar Soerakarta en het gedeelte Kertosono-Kediri van den zijtak naar Blitar. Sedert 2 Juni 1883 werd op den zijtak ook het gedeelte Kediri-ToeloengAgoeng en een maand later op de hoofdlijn het gedeelte Madioen-Paron opengesteld.
Van de Westerlijn was bij den aanvang van 1883 in exploitatie het gedeelte Tjitjoeroek-Soekaboemi, waarna op 10 Mei van dat jaar nog werd opengesteld het gedeelte Soekaboemi-Tjiandjoer. Gemiddeld over het geheele jaar was de geëxploiteerde lengte van dezen spoorweg 81^{957} K.M.

MAANDEN.	VERVOER.											
	Reizigers.				Bagage.	Bestelgoederen.		Vrachtgoederen (ongerekend de niet-betalende dienstgoederen).	Rijtuigen.	Paarden.	Vee. Aantal.	
	Iste klasse.	IIde klasse.	IIIde klasse.	Totaal.	(K.G.)	Aantal collis.	Gewicht (in K.G.).	(K.G.)	Aantal.	Aantal.	Klein.	Groot.
OOSTER												
Januari	399	3 631	101 455	105 485	79 960	8 666	100 074	7 124 000	54	113	52	26
Februari	373	3 949	94 956	99 278	70 910	7 696	85 484	6 549 230	62	82	18	27
Maart	444	4 768	113 265	118 477	82 840	8 577	104 300	6 319 000	67	113	83	55
April	354	3 989	104 787	109 130	89 210	8 350	94 573	7 579 720	72	89	82	119
Mei.	528	3 950	108 946	113 424	109 020	9 496	115 830	7 761 750	78	104	189	66
Juni	535	3 790	113 534	117 859	136 930	10 050	117 254	16 038 700	62	147	122	68
Juli	445	3 862	134 903	139 210	196 310	11 740	163 441	25 220 450	82	87	81	30
Augustus . . .	509	5 097	177 706	183 312	154 250	11 543	141 620	25 340 050	46	117	134	32
September . . .	443	4 676	133 155	138 274	134 270	11 506	134 218	26 621 100	49	131	34	32
October	592	4 353	143 145	148 090	123 190	11 361	134 971	21 866 250	67	128	65	68
November . . .	502	4 464	121 293	126 259	98 230	10 650	116 032	10 415 100	48	64	117	118
December. . . .	563	5 260	120 840	126 663	107 690	12 286	145 186	9 487 850	77	143	44	61
Totaal. . .	5687	51 789	1467 985	a) 1525 461	a) 1382 810	121 921	b) 1 452 983	b) 170 323 200	764	1318	1 021	702
WESTER												
Januari	68	525	15 763	16 356	4 840	1 046	18 421	2 392 850	7	26	»	102
Februari	69	491	18 149	18 709	3 810	1 097	17 481	1 764 300	8	34	»	240
Maart	133	573	18 280	18 986	3 990	1 315	23 281	1 850 450	12	33	»	400
April	69	568	17 170	17 807	5 380	1 377	24 936	1 691 950	12	50	»	317
Mei.	108	774	30 399	31 281	12 930	1 669	27 762	2 751 100	14	48	»	359
Juni	84	555	25 876	26 515	4 710	1 778	29 975	2 987 650	11	24	»	»
Juli	87	712	21 905	22 704	5 810	1 672	31 050	2 901 250	30	49	»	8
Augustus . . .	113	661	25 845	26 619	6 300	1 510	22 727	2 658 450	19	65	»	327
September . . .	78	616	20 343	21 037	5 990	1 461	20 377	3 178 900	14	126	»	92
October	116	656	20 207	20 979	9 020	1 536	21 783	2 866 400	17	37	53	176
November . . .	101	528	18 857	19 486	6 640	1 490	18 861	2 498 350	8	46	»	218
December. . . .	103	773	23 401	24 277	8 770	1 755	23 571	2 972 930	17	42	»	352
Totaal. . .	1129	7432	256 195	a) 264 756	a) 78 190	17 706	b) 280 225	b) 30 514 580	169	580	53	2591

a) Onder het totaal vervoerde reizigers is begrepen het volgende getal gouvernementsreizigers: Oosterlijnen 9851 (1 der 2de en 9850 der 3de klasse), met 100 K.G. bagage; Westerlijn 4991 (26 der 2de en 4965 der 3de klasse), met 120 K.G. bagage. De ontvangsten te dier zake zijn alleen voor de Westerlijn afzonderlijk opgegeven, bedragende voor de reizigers f 3166,20 en voor de bagage f 2,76.

b) Rechtstreeks voor rekening van het Gouvernement werden vervoerd: op de Oosterlijnen, aan bestelgoederen 10986, aan vrachtgoederen 7 753 050 K.G.; op de Westerlijn, 8940 K.G. bestel- en 12 776 930 K.G. vrachtgoederen. Deze totalen zijn onder de in den staat opgegeven hoeveelheden begrepen. De bedoelde gouvernements vrachtgoederen bestonden voor het meerendeel uit materialen ten dienste van de gedeelten staatsspoorweg die nog in aanleg waren.

Voorts zijn in de totalen der vrachtgoederen nog begrepen de landsgoederen (koffie enz.) door transport-aannemers langs den spoorweg vervoerd, bedragende voor de Oosterlijnen 26 393 450, voor de Westerlijn 1 320 750 K.G.

Uitsluitend voor particuliere rekening werden dus vervoerd: op de Oosterlijnen 136 176 700, op de Westerlijn 16 416 900 K.G. vrachtgoederen.

OPBRENGST. c)

Reizigers.				Bagage.	Bestel-goederen.	Vracht-goederen.	Rijtuigen.	Paarden.	Vee.	Telegraaf- en diverse andere ontvangsten.	Totaal.
Iste klasse.	IIde klasse.	IIIde klasse.	Totaal.								
LIJNEN.											
f 1 970,95	f 10 721,21	f 63 248,70	f 75 940,86	f 1 839,36	f 4 719,95	f 44 570,46	f 591,07	f 611,90	f 139,80	f 7 144,40	f 135 557,80
1 834,60	11 068,55	57 856,81	70 809,96	1 691,05	4 069,15	40 097,91	839,51	477,40	132,70	5 565,32	123 683,00
2 275,50	14 019,39	71 422,84	87 717,73	2 026,30	4 881,75	42 161,14	681,98	546,10	257,00	5 062,89	143 334,89
1 409,30	11 381,90	64 829,82	77 621,02	2 207,80	4 571,95	47 598,54	773,21	458,90	286,00	6 041,58	139 559,00
2 220,15	10 786,66	68 981,45	81 988,26	2 700,36	5 274,35	46 493,48	742,28	648,90	259,00	7 146,66	145 253,29
2 348,05	10 658,59	71 085,14	84 091,78	3 434,03	5 554,50	114 236,78	626,46	730,00	296,10	9 477,05	218 446,70
1 785,60	10 211,83	87 117,66	99 115,09	4 747,29	6 956,65	194 181,23	888,98	503,60	117,80	13 244,40	319 755,04
3 389,75	13 252,02	103 507,55	120 149,32	3 648,90	6 590,80	197 270,16	520,58	663,60	139,90	10 965,84	339 949,10
2 134,25	13 559,51	81 593,57	97 287,33	2 982,18	6 374,30	202 652,69	501,76	696,10	115,40	10 936,49	321 546,25
3 145,55	12 186,11	86 970,30	102 301,96	2 747,43	6 305,30	149 916,00	804,42	805,50	290,76	10 319,54	273 490,91
2 591,85	13 106,15	74 268,77	89 966,77	2 319,49	5 845,60	70 202,13	614,90	373,70	327,40	7 606,63	177 256,62
2 981,45	14 796,00	75 579,33	93 356,78	2 590,38	7 158,45	59 454,05	924,78	625,10	221,20	9 141,07	173 471,81
f 28 137,00	f 145 747,92	f 906 461,94	a) f 1 080 346,86	a) f 32 934,57	f 68 302,75	f 1 208 834,57	f 8509,93	f 7140,80	f 2583,06	d) f 102 651,87	f 2511 304,41
										Af (zie noot d):	2262,67^{5}
											f 2509 041,73^{5}
LIJN.											
f 303,70	f 1 327,90	f 8 692,69	f 10 324,29	f 98,37	f 553,95	f 9 408,59	f 62,13	f 93,80	f 152,50	f 1 174,63	f 21 868,26
301,60	1 212,15	9 713,02	11 226,77	70,30	547,35	7 467,87	67,83	125,10	395,10	1 492,91	21 393,23
598,20	1 501,40	9 476,62	11 576,22	88,27	688,65	8 730,15	100,96	106,60	649,80	1 844,60	23 785,25
288,85	1 321,06	8 838,99	10 448,90	110,03	750,65	8 208,20	83,90	154,50	532,60	1 059,34^{5}	21 348,12^{5}
532,20	2 131,52	17 518,84	20 182,56	292,62	878,80	14 922,64	134,45	188,70	598,90	1 682,43	38 881,10
451,90	1 726,20	15 006,86	17 184,96	107,20	949.90	18 788,69	118,12	135,20	»	2 695,62	39 979,69
481,80	2 042,93	13 633,03	16 157,76	132,40	1 048,35	17 689,71	326,88	195,60	6,30	2 799,78	38 356,78
610,85	1 916,24	15 168,48	17 695,57	148,17	837,40	14 242,83	215,80	267,10	494,90	5 319,24	39 221,01
463,70	1 782,93	12 835,27	15 081,90	148,11	796,35	17 666,95	130,74	365,40	93,80	5 203,71^{5}	39 486,96^{5}
655,75	2 029,76	12 829,15	15 514,66	235,81	877,60	14 915,99	253,32	166.10	240,10	1 476,74^{5}	33 680,32^{5}
569,10	1 656,23	12 081,52	14 306,85	162,48	777,95	14 416,20	103,60	192,30	284,60	1 112,13^{5}	31 356,11^{5}
554,95	2 182,35	15 092,53	17 829,83	212,56	901,00	17 937,75	144,16	193,30	842,50	1 592,02^{5}	39 653,12^{5}
f 5 812,60	f 20 830,67	f 150 887,00	a) f 177 530,27	a) f 1806,32	f 9 607,95	f 164 395,57	f 1741,89	f 2183,70	f 4291,10	f 27 453,17^{5}	f 389 009,97^{5}

c) Ter zake van het vervoer van gouvernementsreizigers en bagage, van gouvernementsbestelgoed en van rechtstreeks voor rekening van het Gouvernement vervoerde vrachtgoederen zijn onder de in den staat verantwoorde opbrengst begrepen: voor de Oosterlijnen f 53 217,73, voor de Westerlijn f 38 293,67.

Ter zake van door aannemers langs den spoorweg vervoerde landsgoederen (koffie enz.) ontving de spoorwegadministratie: op de Oosterlijnen f 225 450,41, op de Westerlijn f 17 456,04.

In de opbrengst van de Westerlijn tellen verder nog mede de sommen van f 1003,75 wegens het vervoer van goederen langs gedeelten die nog niet voor het publiek verkeer waren opengesteld, en f 23 239,63 voortspruitende uit het rechtstreeksch verkeer met den particulieren spoorweg Batavia-Buitenzorg.

d) Hiervan werd f 2262,67^{5} aan den gouvernements-post- en telegraafdienst uitgekeerd als aandeel in de opbrengst van de spoorwegtelegraaf.

[5. 29.]

BIJLAGE BB.

(Zie hoofdst. L, afd. III, § 1, van het verslag.)

AARD en GEWICHT der vervoerde (betalende) VRACHTGOEDEREN op de staatsspoorwegen op Java, over de jaren 1881, 1882 en 1883.

AARD DER GOEDEREN.	OOSTERLIJNEN.			WESTERLIJN. *b*)	
	1881. *a*) 191^{693} K.M.	1882. 257^{913} K.M.	1883. 311^{757} K.M.	1882. 50^{123} K.M.	1883. 81^{957} K.M.
	GEWICHT (IN K.G.).				
Asphalt, hars, pek, teer enz.	116 950	164 700	209 150	17 400	33 800
Boomen, heesters, planten en bloemen.	12 700	13 250	17 300	12 100	14 000
Brandstoffen. Houtskool	63 700	328 350	223 750	3 300	2 100
Brandstoffen. Steenkool	447 700	340 850	1 081 250	1 232 000	480 000
Cement	389 500	733 790	819 600	137 950	260 400
Dakpannen	154 600	162 200	291 600	83 700	248 000
Dranken en provisiën	1 071 260	1 334 580	1 370 600	428 100	606 350
Drogerijen en chemicaliën	188 870	312 450	283 000	115 000	191 850
Emballage	1 027 510	101 900	141 750	157 700	186 950
Garens van allerlei aard	8 450	8 000	13 650	69 000	88 350
Glas- en aardewerk	364 900	393 950	458 650	66 050	124 500
Hout. Bewerkt hout	508 450	385 130	505 600	450 450	185 950
Hout. Brandhout	2 148 850	15 141 200	15 963 450	150	500
Hout. Dwarsliggers, bezaagd, ruw en vierkant beslagen	3 921 450	3 987 120	8 212 850	1 781 800	2 820 500
Huiden en vellen	165 750	272 600	366 450	136 250	88 350
Kalk	1 664 550	1 852 450	2 299 250	871 400	985 550
Kramerijen	*c*)	*c*)	*c*)	168 300	444 800
Landbouw-, tuin- en boschproducten. Aardappelen	40 550	65 550	46 800	8 700	34 850
Indigo	20 600	27 050	37 900	3 650	750
Kapok	90 900	91 250	176 250	1 100	1 050
Koffie	24 323 450	19 307 700	28 264 150	2 316 350	1 131 100
» in de hoornschil	1 106 450	2 196 850	6 064 250	35 300	10 450
Padi en gaba	89 950	283 000	229 600	139 700	121 400
Rijst	4 243 250	4 756 450	11 864 800	1 688 450	2 030 200
Suiker	18 699 500	28 591 300	40 958 650	425 550	1 161 550
Suikerriettoppen	2 777 650	2 641 400	6 040 350	»	»
Suikerstroop	150 450	85 600	1 188 350	»	40 000
Zaksuiker	663 050	1 748 800	2 527 050	»	»
Tabak. blad-	3 037 650	865 850	321 100	71 400	140 250
Tabak. krossok-	»	1 354 500	505 200		
Thee	6 650	9 550	13 600	1 341 650	1 602 500
Tjabé	69 900	253 150	166 000	»	500
Zaden	»	207 650	11 500	»	»
Diversen	1 388 090	900 150	1 499 900	*d*) 567 700	*d*) 967 600
Leder en lederwerk	8 900	18 200	14 500	8 200	10 950
Transporteeren	68 972 180	88 936 520	132 187 850	12 338 400	14 015 100

a) Het hier en in het hoofd der volgende kolommen opgegeven aantal kilometers wijst de lengte aan die gemiddeld over het geheele jaar in exploitatie was.

b) Voor de Westerlijn wordt geen opgaaf over 1881 ingevuld, omdat in dat jaar eerst van 5 October af een klein gedeelte in exploitatie was.

c) Begrepen onder de rubriek „Manufacturen, modewaren" enz. (zie blz. 2 dezer bijlage).

d) In de opgaaf betreffende de Westerlijn komt onder het hoofd „Landbouwproducten" enz. de rubriek „Diversen" niet voor, maar vindt men als eene afzonderlijke categorie vermeld: „Vruchten (boom-, veld-, aard-) en groenten." Tot deze categorie heeft de hier ingevulde hoeveelheid betrekking.

AARD DER GOEDEREN.	OOSTERLIJNEN.			WESTERLIJN. b)	
	1881. a) 191^{693} K.M.	1882. 257^{913} K.M.	1883. 311^{757} K.M.	1882. 50^{123} K.M.	1883. 81^{957} K.M.
	GEWICHT (IN K.G.).				
Per transport	68 972 180	88 936 520	132 187 850	12 338 400	14 015 100
Machineriën	1 156 850	2 467 750	4 185 100	92 150	147 450
Manufacturen, modewaren en kramerijen	1 657 860	2 112 100	2 428 600	e) 689 300	e) 834 500
Maten, gewichten, balansen en bascules	9 900	8 400	3 850	250	350
Meel- en grutterswaren	61 850	97 350	163 300	91 900	348 900
Meststoffen	2 515 450	3 952 700	6 172 150	38 050	220 800
Metaalwerk en spoorwegmaterieel	6 973 860	2 998 690	4 946 300	f) 5 192 900	f) 9 842 430
Metalen (edele)	198 780	174 650	226 150	43 150	14 900
Meubelen en huisraad	679 000	1 695 040	1 895 100	508 550	682 000
Olie. Europeesche	7 000	25 700	47 450	9 800	8 600
Olie. Inlandsche	332 200	292 800	305 750	12 800	22 200
Olie. Petroleum	1 419 550	2 985 650	3 047 250	623 450	1 119 600
Opium	»	20 600	23 550	g) »	g) »
Papier en drukwerken	36 700	52 650	80 700	16 600	24 300
Specerijen	»	21 500	31 450	g) »	g) »
Steensoorten. Breuk- en rolsteen	1 942 250	475 550	1 241 250	83 150	52 000
Steensoorten. Gebakken steen	693 800	633 800	1 694 850	551 750	176 350
Steensoorten. Grint	4 368 000	7 014 150	2 968 000	16 000	4 000
Steensoorten. Marmer en hardsteen	13 500	32 350	20 050	300	1 950
Steensoorten. Puin	130 900	19 250	»	200	»
Steensoorten. Tegels	755 700	385 100	383 650	29 450	69 800
Steensoorten. Zand	92 000	500	348 550	»	3 600
Verfwaren	84 700	244 790	367 100	5 750	28 800
Visch en trassi	2 270 440	2 280 100	2 938 900	983 750	1 480 900
Vlechtmateriaal en vlechtwerk	605 950	1 524 300	2 155 950	46 850	65 150
IJs	177 550	190 200	330 550	10 900	23 550
Zout	1 684 200	2 753 650	1 931 000	1 561 050	1 313 700
Diversen	124 900	93 400	198 800	115 850	13 650
Totaal	96 965 070	121 489 240	170 323 200	23 062 300	30 514 580
Hiervan werden vervoerd:					
landsgoederen: rechtstreeks voor rekening van het Gouvernement h)	15 661 430	7 259 250	7 753 050	8 162 600	12 776 930
landsgoederen: voor rekening van transportaannemers i)	23 920 950	18 565 600	26 393 450	3 065 000	1 320 750
uitsluitend voor rekening van particulieren	57 382 690	95 664 390	136 176 700	11 834 700	16 416 900
Totaal als voren	96 965 070	121 489 240	170 323 200	23 062 300	30 514 580
Bovendien werden (zonder verrekening) de nevenstaande hoeveelheden dienstgoederen vervoerd	9 623 916	9 005 815	niet opgegeven.	866 049	1 343 195
Naar de klasse van betaling waren de vervoerde vrachtgoederen verdeeld aldus:					
1ste klasse	31 140 100	Niet opgegeven.		7 219 350	6 785 430
2de »	23 263 020			1 773 450	3 069 850
3de »	15 256 150			1 737 350	2 453 800
4de »	13 209 800			2 672 150	3 765 500
5de » A.	4 928 000			1 600 000	1 792 000
5de » B.	9 168 000			»	16 000
voor den aanleg van gedeelten der Westerlijn die nog onderhanden waren	.....			8 060 000	12 632 000
Totaal als voren	96 965 070			23 062 300	30 514 580

e) Hieronder „Kramerijen" niet begrepen (zie noot c).

f) Hieronder wegens „Spoorwegmaterieel (ledig)" in 1882 3 236 000 en in 1883 5 492 000 K. G.

g) Tenzij begrepen onder de rubriek „Diversen" aan het slot van de specificatie ('t geen uit de hier te lande voorhanden opgaven niet is na te gaan).

h) Meest materialen ten behoeve van gedeelten der staatsspoorwegen die nog in aanleg waren.

i) Door transportaannemers van landsgoederen werden op den spoorweg gebracht: op de Oosterlijnen in 1881 22 236 ton koffie en 1 684 ton zout, in 1882 respectievelijk 15 812 en 2 753 ton; op de Westerlijn in 1882 o. a. 1 539 ton koffie en 1 484 ton zout. Over 1883 is dergelijke splitsing vooralsnog niet ontvangen.

[5. 30.]

BIJLAGE CC.

(Zie hoofdst. L, afd. III, § 1, van het verslag.)

MAANDELIJKSCH OVERZICHT betreffende het verkeer op de particuliere spoorwegen Samarang-Vorstenlanden en Batavia-Buitenzorg, over 1883.

MAANDEN.	AANTAL REIZIGERS							Bagage. — K. G.	Bestel-goederen (waaronder ook dienst-bestelgoederen). — K. G.	Koopmans- en dienstgoederen. — K. G.	Rijtuigen, paarden en vee. — Aantal.
	1ste klasse.	2de klasse.	3de klasse. (gewoon tarief).	3de klasse. (vermin-derd tarief)	Mili-tairen.	Gevan-genen.	TOTAAL.				
SPOORWEG											
1883.											
Januari	471	2 802	36 438	50 590	1 134	288	91 723	11 284	14 881	18 535 873	316
Februari	444	2 557	28 079	36 247	911	281	68 519	12 971	13 981	24 142 894	316
Maart	617	2 493	31 400	38 636	881	343	74 370	14 438	16 478	17 601 478	424
April	502	2 344	29 706	37 178	827	309	70 866	10 922	14 679	21 361 394	278
Mei.	524	2 727	33 985	42 360	833	298	80 727	17 795	15 183	17 280 579	451
Juni	566	2 691	36 072	45 593	712	291	85 925	21 881	15 911	18 874 974	580
Juli	561	2 713	34 942	45 193	812	325	84 546	21 701	15 940	28 083 626	344
Augustus . . .	531	2 494	36 139	48 660	886	295	89 005	26 891	16 278	30 342 513	383
September . . .	531	2 510	30 821	42 118	768	244	76 992	24 604	17 346	28 552 000	467
October	550	2 875	34 883	46 955	1 071	249	86 583	23 680	16 616	29 503 208	383
November . . .	557	2 372	30 136	37 811	837	220	71 933	22 803	15 285	21 6087 61	234
December . . .	640	3 059	31 347	37 877	961	368	74 252	32 183	17 695	18 232 994	328
Totalen over 1883	6 494	31 637	393 948	509 218	10 633	3 511	955 441	241 153	a) 190 273	a) 274 119 494	4 504
» » 1882	5 997	30 276	384 131	474 001	11 026	3 890	909 321	137 589	159 515	295 341 385	4 871

a) Onder de opgegeven hoeveelheden bestelgoederen en koopmansgoederen waren aan dienstgoederen begrepen: in 1883 8622 en 80 214 289 K. G., in 1882 7694 en 99 289 631 K. G.

MAANDEN.	1ste klasse.	2de klasse.	3de klasse. (gewoon tarief).	3de klasse. (vermin-derd tarief)	Mili-tairen.	Gevan-genen.	TOTAAL.	Bagage. K. G.	Bestelgoederen. K. G.	Koopmans- en dienstgoederen. K. G.	Rijtuigen, paarden en vee. Aantal.
SPOORWEG											
1883.											
Januari	1834	14 844	74 477	. . .	1 825	330	93 310	10 485	26 254	5 307 234	447
Februari	1724	14 606	74 207	. . .	1 547	249	92 333	8 517	25 153	4 756 824	582
Maart	1847	16 228	79 426	. . .	1 666	230	99 397	9 512	25 403	5 298 763	716
April	1825	15 192	73 237	. . .	1 418	238	91 910	8 128	26 244	6 170 259	605
Mei.	1689	16 573	78 794	. . .	1 344	268	98 668	12 444	25 785	4 324 937	619
Juni	1819	15 830	80 169	. . .	1 597	279	99 694	9 051	26 024	5 475 513	318
Juli.	1748	13 082	69 390	. . .	1 495	41	85 756	8 279	26 822	8 375 849	296
Augustus . . .	1671	11 035	66 683	. . .	2 057	299	81 745	7 609	28 774	11 021 440	507
September . . .	1612	8 664	56 885	. . .	1 735	171	69 067	8 039	29 032	9 878 219	434
October	1678	8 395	55 783	. . .	1 310	198	67 364	11 874	27 874	10 157 346	400
November . . .	1722	8 179	55 119	. . .	1 345	310	66 675	10 107	26 531	7 005 800	450
December . . .	1731	8 120	56 288	. . .	1 389	215	67 743	10 996	32 231	6 296 377	627
Totalen over 1883	20 900	150 748	820 458	. . .	18 728	2 828	c) 1 013 662	d) 115 032	e) 326 427	f) 84 068 561	6 001
» » 1882	18 475	171 848	844 428	. . .	19 086	2 083	1 055 920	126 433	296 514	69 307 315	6 493

c) Hiervan werden 17 322 reizigers vervoerd in rechtstreeksch verkeer met den Preanger-staatsspoorweg, namelijk 348 in de 1ste, 2458 in de 2de en 14 516 in de 3de klasse, waarvoor ontvangen werd in 't geheel f 26 261,79 en per klasse respectievelijk f 2 188,85, f 7 950,90 en f 16 122,04. d) Hieronder 27 904 K. G. bagage, vervoerd in rechtstreeksch verkeer met den staatsspoorweg, waarvoor ontvangen werd f 872,71. e) Onder de vervoerde bestelgoederen zijn geen dienstgoederen begrepen. In rechtstreeksch verkeer met den staatsspoorweg werden vervoerd (alleen voor 1883 opgegeven) 74 304 K. G., waarvoor ontvangen werd f 3 010,17. f) Onder de opgegeven hoeveelheden koopmansgoederen waren begrepen: in 1883 17 392 000 K. G. wegens goederen benoodigd voor den aanleg van den staatsspoorweg en 20 491 348 K. G. dienstgoederen, in 1882 respectievelijk 14 344 000 en 3 953 881 K. G.

OPBRENGST.

REIZIGERS. 1ste klasse.	2de klasse.	3de klasse. (gewoon tarief).	3de klasse. (verminderd tarief).	Militairen.	Gevangenen.	TOTAAL.	Bagage.	Bestelgoederen (waaronder ook dienstbestelgoederen).	Koopmans- en dienstgoederen.	Rijtuigen, paarden en vee.	Diversen.	TOTALE ONTVANGST.
SAMARANG—VORSTENLANDEN.												
f 2 637,85	f 7 708,10	f 29 612,34	f 5 290,60	f 1 489,60	f 322,38	f 47 060,87	f 214,78	f 2 052,28	f 125 470,82	f 1 053,40	f 7 004,64	f 182 856,79
2 228,30	6 978,45	22 339,64	3 691,06	1 071,67	306,78	36 615,90	269,59	1 905,93	59 348,19	957,30	6 597,45	105 694,36
3 648,95	6 798,75	25 319,42	3 950,35	1 064,92	420,21	41 202,60	325,43	2 238,07	100 423,86	1 184,50	7 993,17	153 367,63
3 104,20	6 741,20	23 801,14	3 823,72	1 002,90	366,53	38 839,69	234,99	2 011,34	90 196,61	810,90	9 499,01	141 592,54
3 049,40	7 773,95	27 346,98	4 330,79	1 040,57	343,17	43 884,86	287,03	2 126,81	110 375,55^{5}	1 477,60	12 112,33^{5}	170 264,19
3 126,80	8 083,70	28 906,18	4 670,60	807,94	352,84	45 948,06	264,55	2 210,39	147 797,52^{5}	1 851,40	8 939,18	207 011,10^{5}
2 948,70	7 809,00	28 354,68	4 626,84	917,58	414,89	45 071,69	298,96	2 204,96	391 634,05^{5}	1 275,00	9 534,27^{5}	450 018,94
2 834,75	6 928,00	28 076,32	5 019,88	1 069,63	336,89	44 265,47	299,56	2 259,24	436 165,30	1 118,20	9 444,88	493 552,65
2 832,55	6 581,15	25 400,06	4 355,42	978,80	296,78	40 444,76	287,04	2 312,99	383 954,04	1 472,60	8 314,42^{5}	436 785,85^{5}
2 635,05	7 622,65	27 804,66	4 838,14	1 260,31	283,45	44 444,26	231,86	2 221,93	296 624,39	1 499,30	9 986,25^{5}	355 007,99^{5}
3 268,35	6 548,10	24 558,86	3 863,57	1 036,60	278,54	39 554,02	217,67	2 110,84	182 571,23^{5}	1 152,40	9 599,78	235 205,94^{5}
3 549,80	8 471,75	26 279,06	3 865,67	1 180,06	399,99	43 746,33	271,74	2 387,07	132 475,54	725,50	6 984,83	186 591,01
f 35 864,70	f 88 044,80	f317 799,34	f 52 326,64	f 12 920,58	f 4 122,45	f 511 078,51	f 3 203,20	b) f 26 044,85	b) f 2 457 037,12	f 14 578,10	f 106 010,23	f 3 117 949,01
33 376,15	82 787,80	302 369,78	48 825,70	12 379,42	4 730,35	484 469,20	1 553,09	22 690,17	2 498 255,65	15 096,38	120 150,14^{5}	3 142 194,61^{5}

b) Ter zake van de in aanmerking *a* bedoelde dienstgoederen was onder de opgegeven opbrengst der vracht van bestel- en koopmansgoederen begrepen in 1883 f 1 436,92 en f 80 786,96, in 1882 f 1 330,19 en f 108 125,55.

REIZIGERS. 1ste klasse.	2de klasse.	3de klasse. (gewoon tarief).	3de klasse. (verminderd tarief).	Militairen.	Gevangenen.	TOTAAL.	Bagage.	Bestelgoederen (waaronder ook dienstbestelgoederen).	Koopmans- en dienstgoederen.	Rijtuigen, paarden en vee.	Diversen.	TOTALE ONTVANGST.
BATAVIA—BUITENZORG.												
f 1 702,00	f 7 247,12	f 22 818,95	. . . .	f 279,11	f 185,46	f 32 232,64	f 462,84	f 1 092,57	f 24 227,43	f 850,50	f 2 215,44	f 61 081,42
1 414,30	6 687,50	23 512,21	. . . .	260,15	121,34	31 995,50	379,14	1 005,25	22 092,96	1 140,30	2 501,01	59 114,16
1 768,50	8 573,78	24 429,47	. . . .	264,27	120,27	35 156,29	416,15	1 067,58	24 493,40	1 417,00	2 350,69	64 901,11
1 783,25	7 410,72	22 708,69	. . . .	289,25	127,71	32 319,62	356,62	1 054,25	23 422,81	1 244,70	2 718,36	61 116,36
1 582,50	9 059,90	26 086,77	. . . .	248,04	158,12	37 135,33	494,23	1 078,13	21 886,39	1 140,10	3 050,34	64 784,52
1 804,25	8 144,75	24 508,29	. . . .	361,81	144,32	34 963,42	388,33	1 073,63	25 251,56	924,10	2 525,04	65 126,08
1 981,30	7 739,34	22 185,65	. . . .	266,91	17,90	32 191,10	383,31	1 113,12	26 367,55	901,20	2 613,90	63 570,18
1 589,50	7 410,31	23 379,19	. . . .	394,27	176,36	32 949,63	366,22	1 129,86	24 168,45	1 065,10	3 335,19	63 014,45
2 090,70	6 626,06	21 592,82	. . . .	342,33	110,48	30 762,39	320,50	1 161,10	24 413,78	1 011,30	3 465,32	61 134,39
1 918,90	5 029,36	20 952,74	. . . .	248,72	127,03	28 276,75	467,40	1 148,78	25 075,01	930,00	2 976,94	58 874,88
1 599,30	5 189,50	20 671,72	. . . .	229,27	204,45	27 894,24	455,32	1 126,62	21 693,02	992,50	3 243,87	55 405,57
2 074,30	5 945,26	22 656,62	. . . .	323,74	116,38	31 116,30	438,93	1 367,76	22 675,91	1 351,70	3 033,01	59 983,61
f 21 308,80	f 85 063,60	f275 503,12	. . . .	f 3 507,87	f 1 609,82	g) f 386 993,21	h) f 4 928,99	i) f 13 418,65	k) f 285 768,27	f 12 968,50	f 34 029,11	f 738 106,73
18 100,30	92 085,35	290 871,88	. . . .	3 874,89	1 158,87	406 091,29	5 234,75	12 365,40	304 666,75	13 479,00	28 464,68	770 301,87

g) Zie het slot van noot *c*. *h)* Als voren noot *d*. *i)* Als voren noot *e*. *k)* In 1883 bracht het vervoer voor den aanleg van den staatsspoorweg f 36 598,08 op en dat der dienstgoederen f 14 573,73; over 1882 waren deze sommen f 30 297,92 en f 6 498,14.

[5. 31.]

BIJLAGE DD.

(Zie hoofdst. L, afd. III, § 1, van het verslag.)

AARD en GEWICHT der vervoerde (betalende) VRACHTGOEDEREN op de lijnen der NEDERLANDSCH-INDISCHE SPOORWEGMAATSCHAPPIJ gedurende de jaren 1881, 1882 en 1883, met uitzondering van de voor de staatsspoorwegen vervoerde vrachtgoederen.

AARD DER GOEDEREN.	Lijn SAMARANG-VORSTENLANDEN.						Lijn BATAVIA-BUITENZORG.					
	Afvoer (in tonnen).			Opvoer (in tonnen).			Afvoer (in tonnen).			Opvoer (in tonnen).		
	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.
Asphalt, hars, teer en was	»	»	»	669	746	780	»	»	»	44	39	59
Boomen, heesters, planten en bloemen	»	»	»	»	»	»	45	44	50	15	10	51
Brandstoffen: Houtskool	708	623	606	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Brandstoffen: Steenkool en cokes	»	»	»	189	261	1 410	»	»	»	2 976	1 753	1 497
Cement	»	»	»	508	1 024	770	»	»	»	286	279	219
Dakpannen	115	195	138	51	242	43	160	213	153	266	327	367
Dranken en provisiën	219	157	184	1723	2 080	2 184	16	35	27	792	861	1 239
Emballage	»	»	»	354	311	377	204	189	160	197	151	170
Garens	98	59	79	100	67	174	»	»	»	»	»	»
Geld	»	»	»	»	282	198	»	»	»	136	144	66
Glaswaren	»	»	»	»	»	»	31	16	14	57	50	33
Hout: Brandhout	15 897	17 362	14 421	11 430	23 055	15 275	16	8	88	»	»	»
Hout: Houtwerken	102	106	87	128	203	112	»	»	22	»	»	58
Hout: Overig hout	2 777	3311	2 966	7 739	7 730	11 738	78	55	44	928	962	621
Huiden	245	369	424	»	»	60	136	224	129	»	13	»
Kalk	905	1 221	3 197	870	798	693	13	175	18	734	237	83
Kramerijen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	182	189	282
Landbouw-, tuin- en boschproducten: Aardappelen	»	»	»	»	»	»	56	14	34	»	»	24
Gambier	»	»	»	867	1 028	1 020	»	»	»	218	241	206
Groenten	59	39	47	»	»	»	2 943	5 018	3 764	94	51	38
Indigo	566	556	a) 653	»	»	»	6	»	»	33	27	32
Kapok	11	23	12	»	»	»	5	20	14	»	»	»
Koffie	10 436	6 232	b) 11 995	»	»	»	1 157	2 904	1 375	52	31	43
Padi	»	»	»	82	»	»	115	170	132	74	180	134
Rijst	78	80	117	32 723	23 059	13 496	6 831	2 364	3 040	1 619	5 753	3 545
Rijstzemelen	»	»	»	»	»	»	2 027	1 594	1 573	11	»	»
Suiker	52 714	54 021	c) 55 618	»	»	»	135	336	1 218	183	146	129
Suikerriettoppen	»	»	»	103	20	»	»	»	»	»	»	»
Suikerstroop	1 119	765	1 765	129	»	»	»	»	32	»	»	»
Tabak	923	1 502	d) 532	»	»	»	18	4	»	358	473	622
Thee	»	»	»	317	677	728	1 649	2 023	2 185	28	15	117
Vruchten	219	288	207	529	593	530	80	405	136	145	140	114
Zaden	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	17
Diversen	407	378	405	»	»	»	278	341	732	»	»	197
Leder	83	123	138	»	»	»	»	»	»	17	28	19
Machineriën	»	»	»	1 277	1 266	2 392	»	»	6	186	100	288
Manufacturen en kleedingstukken	160	170	153	1 683	2 025	2 172	43	54	108	1 418	1 576	1 548
Medicijnen	»	»	»	187	276	328	»	»	40	27	63	32
Meel	»	»	»	595	754	704	»	»	»	144	212	176
Transporteeren	87 841	87 580	93 744	62 253	66 497	55 184	16 042	16 206	15 094	11 220	1 4051	12 026

a) Hieronder aan indigo voor de inlandsche markt 101 tonnen
b) „ „ koffie in de hoornschil . . . 148 „
c) „ „ suiker voor de inlandsche markt 1748 „
d) „ „ tabak „ „ „ „ 20 „

AARD DER GOEDEREN.	Lijn SAMARANG-VORSTENLANDEN.						Lijn BATAVIA-BUITENZORG.					
	Afvoer (in tonnen).			Opvoer (in tonnen).			Afvoer (in tonnen)			Opvoer (in tonnen).		
	1881.	1882.	1883.	1881.	188.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.
Per transport	87 841	87 580	93 744	62 253	66 497	55 184	16 042	16 206	15 094	11 220	14 051	12 026
Meststoffen	»	»	197	3 844	3 948	2 457	»	»	»	40	»	212
Metalen	127	203	256	1 581	2 735	2 893	»	»	14	331	456	383
Meubelen en huisraad	252	244	267	1 036	1 097	1 121	275	322	285	952	838	809
Olie { Petroleum	»	»	»	2 358	4 518	3 738	»	»	»	1 607	1 923	2 261
Olie { Andere olie	890	1 075	1 311	»	»	»	»	»	7	454	368	328
Opium	»	»	»	46	44	39	»	»	»	»	»	»
Papier en boeken	»	»	»	72	179	186	»	»	»	33	23	42
Passarproducten	1 270	1 805	1 740	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Sirappen	144	72	63	286	341	227	»	»	»	.	»	»
Steensoorten. Gebakken en ruwe steen	342	295	312	727	1 268	2 544	1 454	4 626	3 192	3 200	1 544	1 190
Steensoorten. Gips en krijt	»	»	»	»	»	»	»	»	»	24	15	17
Steensoorten. Grint	2 230	3 945	6 081	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Steensoorten. Kalksteen	»	»	1 591	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Steensoorten. Marmer	»	»	»	82	14	»	»	»	»	12	7	35
Steensoorten. Tegels	»	»	»	»	»	»	46	19	34	333	189	115
Steensoorten. Zand	130	282	»	»	»	»	»	»	712	»	40	16
Verfwaren	»	»	»	816	712	993	»	»	»	54	59	93
Visch en trassi	»	»	»	6 027	5 414	5 151	»	»	»	5 275	4 742	4 954
Vlechtmateriaal en vlechtwerk	97	69	54	2 327	3 071	3 170	167	344	59	241	201	11
Wapens	»	»	»	»	»	»	63	68	19	72	70	»
IJs	»	»	»	127	159	146	347	413	468	217	22	63
IJzerwaren en spoorstaven	»	»	»	191	1 344	520	10	38	36	334	246	292
Zeep	»	»	»	246	561	554	»	»	»	140	99	84
Zout	»	»	»	3 502	3 778	3 012	33	37	30	2 374	2 629	2 295
Diversen	1 371	1 638	2 696	4 580	3 164	3 658	313	277	259	1 420	1 137	750
Totaal	94 694	97 208	108 312	90 101	98 844	85 593	18 750	22 350	20 209	28 333	28 659	2 5976

[5. 32.]

BIJLAGE **EE**.

(Zie hoofd. **L**, afd. III, §§ 1 en 2, van het verslag.)

LIJST van AANVRAGEN betreffende den aanleg en de exploitatie van SPOORWEG- en STOOMTRAMLIJNEN op en buiten JAVA en van de deswege genomen beschikkingen, strekkende ten vervolge op de opgaven in de bijlagen **HH** en **JJ** van het vorig verslag. [1])

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
	Spoorwegen.		
	Definitief geconcessioneerd maar nog niet aanvaard.		
I.	N. A. Ruijl en H. B. van Daalen te Batavia; 28 Juli 1881. (Later: Comité voor den aanleg van spoorwegen van Cheribon naar Samarang en van Tagal naar Balapoelang; 7 April 1882, . . Mei en 30 Nov. 1883.	Lijn in Cheribon, Tagal, Pekalongan en Samarang, namelijk van de hoofdplaats Cheribon over Tjiledoek, Djatibarang, Pangka en Pamalang (dan wel over Tjiledoek, Djatibarang en Tagal) naar Pekalongan, en verder, voor een gedeelte het zeestrand volgende, over Kendal en Kaliwoengoe naar Samarang. (Te Cheribon, Pekalongan en Samarang in verbinding te brengen met de havens dier plaatsen; voorts, op een nader te bepalen punt, met den sedert in aanleg gekomen spoorweg van Tagal naar Balapoelang, en te Samarang met den spoorweg naar de Vorstenlanden.)	De concessie, voorloopig op nader overeen te komen voorwaarden verleend bij Indisch besluit dd. 24 October 1882 nº. 4, is definitief verleend bij Indisch besluit dd. 23 Februari 1884 nº. 8, en moet vóór of op 1 December aanstaande aanvaard zijn. De ondernemers, aan wie ook concessie verleend is voor de lijn Tagal-Balapoelang (zie blz. 127/128 van het verslag hiervóór), moeten zich verbinden om, ingeval de lijnen Cheribon-Samarang en Tagal-Balapoelang al dadelijk dan wel later gedurende den loop der concessiën aan dezelfde naamlooze vennootschap worden overgedragen, de beide lijnen onder één beheer te brengen en, met dezelfde tarieven en voorwaarden van vervoer, naar de bepalingen van de concessie Cheribon-Samarang als één geheel te exploiteeren.
	Aanvragen aan welke recht van prioriteit is toegekend.		
II.	R. A. Eekhout te Soekaboemi, ook namens R. H. Eijssonius de Waal en jhr. O. J. A. Repelaer van Driel; 30 Nov. 1883.	Lijn in Banjoemas en Bagelen, als: van Tjilatjap over Adiredjo, Djemblem, Banjoemas, Poerworedjo, Bandjarnegara en Leksono naar Wonosobo, met een zijtak van de hoofdplaats Banjoemas naar Soekaradja, zich daar splitsende naar Poerwokerto en Poerbolinggo; met verplichting, indien de Regeering zulks nader noodig mocht achten, om ook een spoorweg aan te leggen van Wonosobo over Sapoeran en Loana naar Poerworedjo, in verbinding met den ontworpen (sedert in aanleg gekomen) staatsspoorweg Djokjokarta-Tjilatjap.	Bij Indisch besluit dd. 5 Maart 1884 nº. 14 is prioriteit verleend voor één jaar, mits de verzoekers bij de definitieve aanvraag te rade gaan met eenige wenken die de Regeering bij de keuze van de te volgen richting enz. zou wenschen in acht genomen te zien en waartoe onder anderen behoort de verplichting om het te Tjilatjap te bouwen station zoodanig in te richten dat het vereenigd kan worden met de stations voor den aan te leggen staatsspoorweg van Tjilatjap naar Djokjokarta en voor een eventueelen spoorweg van Tjilatjap naar Tjitjalengka. (Zie ook nº. 45 van dezen staat.)

[1]) In de tegenwoordige lijst zijn niet herhaald de aanvragen die in de aangehaalde bijlagen zoomede op blz. 140 van 'tvorig verslag reeds als voorgoed afgewezen vermeld staan of blijkens de bedoelde mededeelingen reeds toen als vervallen konden worden beschouwd.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
III.	A. Sol Sr. c. s. te Batavia; 16 Nov. 1881, 25 Aug. 1882 en 10 Sept. 1883.	Lijn in Soerabaija, Rembang en Samarang, namelijk van de hoofdplaats Soerabaija over Lamongan, Babat, Bodjenegoro, Padangan, Randoeblatoeng en Kradenan naar Poerwodadi, en van daar over Boegel naar Samarang. (Te Soerabaija op nader te bepalen wijze in verbinding te brengen met den staatsspoorweg van Soerabaija naar Sidoardjo, en bij het tot stand komen van de lijn hierboven sub 1 bedoeld, te Samarang ook met deze lijn en in ieder geval met de haven te Samarang en met den spoorweg van daar naar de Vorstenlanden.	Binnen den bepaalden tijd (zie vorig verslag, bijl. HH sub n°. 6) hebben de aanvragers, onder overlegging van de gevorderde bescheiden, het recht van prioriteit doen gelden, hun bij Indisch besluit dd. 14 Maart 1882 n°. 5 verleend voor eene lijn Soerabaija-Poerwodadi, welke verbinding zij thans echter langs een ander tracé wenschen te maken en tevens door te trekken tot Samarang. Tegen die wijzigingen bestaan bij de Indische Regeering, blijkens eene mededeeling van 4 April jl., geen bedenkingen. De concessie is echter niet aanstonds verleend, omdat de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij eerst in de gelegenheid diende gesteld te worden om zich te verklaren of zij ten aanzien van de hiernevens omschreven lijn gebruik wenschte te maken van het haar toekomende recht van voorkeur op verlengingen en zijtakken van den spoorweg Samarang-Vorstenlanden. Het ontkennend antwoord der Maatschappij is in Mei jl. aan de Indische Regeering verzonden.
IV.	R. H. J. Spanjaard te Batavia; 18 Febr. 1884.	Lijnen in Kediri en Pasoeroean: van Blitar over Wlingi en Kepandjen naar Malang, met een zijtak van Kepandjen naar Gondanglegi.	Bij Indisch besluit dd. 20 Maart 1884 n°. 20 is prioriteit verleend voor één jaar.
		Aanvragen die nog in advies zijn gehouden.	
V.	D. D. Veth (destijds te Batavia) en K. F. Van Swieten te Tjikandi; 20 Dec. 1882 en 14 Jan. 1883.	Lijn in Batavia en Bantam: van de hoofdplaats Batavia over Tangerang naar Serang.	Zooals reeds in het vorig verslag (bijlage HH sub n°. 12 is medegedeeld, werd dit verzoek bij Indisch besluit dd. 10 Maart 1883 n°. 7 in advies gehouden in verband met eene nader ingekomen concessie-aanvrage van wijdere strekking (betreffende de sub n°. X van dezen staat bedoelde lijn van Anjer naar Soerabaija enz.).
VI.	F. van Heumen c. s. te Batavia; 3 Oct. 1881.	Lijn in Cheribon en de Preanger-regentschappen, namelijk van de hoofdplaats Cheribon naar Karang Sambong (en c. q. ook voor eene lijn van Cheribon naar Samarang).	Bij Indisch besluit dd. 13 April 1882 n°. 13 is het verzoek in advies gehouden totdat gebleken zou zijn of de heeren N. A. Ruijl en H. B. Van Daalen al of niet zouden voldoen aan de voorwaarden waarop hun, ingevolge de Indische besluiten dd. 12 September 1881 n°. 11 en 5 Maart 1882 n°. 1, tot 1 Juni 1882 voor de lijn Cheribon-Samarang prioriteit was verleend. Inmiddels is deze prioriteit overgegaan op een comité (zie n°. I van dezen staat), aan hetwelk den 23sten Februari 1884 definitief concessie is verleend voor den spoorweg Cheribon-Samarang.
VII.	N. A. Ruijl te Batavia, zoo voor zich als namens het Comité bedoeld sub n°. 1 van dezen staat; . . Sept. 1882.	Lijn in Cheribon en de Preanger-regentschappen, namelijk van de hoofdplaats Cheribon over of nabij Ploembon, Palimanang en Djatiwangi naar Karang Sambong.	Bij Indisch besluit dd. 7 October 1882 n°. 18 is het verzoek in advies gehouden in afwachting van de beslissing te nemen op het (toen nog aanhangig) adres van dezelfde aanvragers om concessie voor de lijn Cheribon-Samarang.
VIII.	S. Everts te Pekalongan; 2 Oct. 1882 en 13 Mei 1883.	Lijnen in Pekalongan: van de hoofdplaats over Wonopringo en Karanganjar naar Kadjen, met een zijtak naar Massin.	Bij Indisch besluit dd. 2 December 1882 n°. 22, gehandhaafd bij Indisch besluit dd. 23 Juni 1883 n°. 50, is het verzoek in advies gehouden totdat definitief beschikt zou zijn omtrent de aanvraag van het comité bedoeld sub n°. 1 van dezen staat voor den aanleg van een spoorweg van Cheribon over Pamalang en Pekalongan naar Samarang.
IX.	N. H. Nierstrasz en M. Tromp te Amsterdam; 24 Dec. 1883.	Lijnen in Probolinggo en Bezoeki, namelijk van de hoofdplaats Probolinggo over Klakah, Djember, Soekowono en Bondowosso naar Panaroekan met een zijlijn (stoomtram) naar Loemadjang en Tempeh. De adressanten stelden zich voor om zoowel voor deze lijn, als voor die sub n°. 14 in dezen staat bedoeld, één onderneming in 't leven te roepen.	Bij Indisch besluit dd. 7 Maart 1884 n°. 26 in advies gehouden in verband met de nog aanhangige vraag of in de bedoelde richting een staatsspoorweg zal worden aangelegd.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
X.	P. F. W. Pels en B. C. De Jong te Batavia; 15 Jan. en 15 Nov. 1883.	Anjer-Soerabaija, met zijtakken naar Rembang, Indramaijoe, Pamanoekan en Tjiassem.	Bij het in 't vorig verslag (bijlage HH sub n°. 13) bedoelde Indisch besluit dd. 14 Juni 1883 n°. 6 werden den aanvragers de beletselen medegedeeld die er voor de Regeering bestonden om hun al dadelijk concessie te verleenen, doch werd hun te kennen gegeven dat zij op hunne aanvrage zouden kunnen terugkomen, wanneer binnen den tijd van een jaar na de dagteekening der (toen nog te verleenen) concessie voor de lijn Cheribon-Samarang die beletselen hadden opgehouden, gedurende welk jaar zij de prioriteit zouden bezitten. In November 1883 verzochten de aanvragers hun, met intrekking voor zoover noodig van het aangehaald besluit, de concessie al aanstonds te verleenen, c. q. met zoodanige wijziging in de richting dat de aanvragen van anderen daardoor niet werden ter zijde gesteld en verder met aanbod om, indien de Regeering zulks verlangde, het eerst te bouwen het gedeelte Anjer-Batavia. Bij Indisch besluit dd. 25 December 1883 n°. 8 verklaarde de Indische Regeering bij de beschikking van 14 Juni 1883 te volharden. (Sedert is tusschen de hierbedoelde aanvragers en de concessionarissen van de lijn Cheribon-Samarang, zie n°. 1 van dezen staat, eene fusie tot stand gekomen.)
		Afgewezen aanvragen.	
XI.	G. V. Birnie Szn, te Djember; 7 Juni 1884.	Lijn in Probolingo en Bezoeki; van de hoofdplaats Probolingo over Loemadjang, Tanggoel, Djember en Boniowosso naar Panaroekan.	Bij Indisch besluit dd. 7 Juli 1884 n°. 6 werd de aanvrage afgewezen.
XII.	F. Van Heumen en A. Sol Sr. te Batavia; 13 Oct. 1881, 20 April, 29 Aug. en 17 Oct. 1882.	Spoorwegen ter Sumatra's Westkust, in verband met eene gelijktijdig gevraagde concessie vooa kolenontginning aldaar. De spoorweg, die voor sommige gedeelten als stoomtramweg zou zijn te exploiteeren, zou loopen van Padang naar Padang-Pandjang, met twee zijtakken van laatstgenoemde plaats naar Solok en Fort de Kock.	Vermits de aanvraag niet de blijken droeg dat zij berustte op een goed doordacht en goed voorbereid plan, is daarop, in overeenstemming met de zienswijze van de Regeering hier te lande (verg. vorig verslag blz. 140), door den Gouverneur-Generaal afwijzend beschikt bij besluit dd. 13 October 1883 n°. 15.
XIII.	Jhr. mr. J. K. W. Quarles van Ufford c. s. te 's Gravenhage; 10 Maart 1882, 12 Sept. en 12 Oct. 1883 en Maart 1884.	Als voren. Het plan beoogde niet enkel spoorweg-, maar ook stoomtram- en stoombootverbindingen, een en ander voor de trajecten Padang-Brandewijnsbaai, MoearaKalaban-Singkarahmeer, en Singkarahmeer-Paijakombo.	Nadat de adressanten hunne plannen nader hadden voorgedragen in een adres aan den Koning dd. 12 October 1883 (verg. vorig verslag blz. 218) werd door hen in Maart jl. ingezonden een volledig ontwerp van concessie-voorwaarden, met verzoek dat hun reeds dadelijk voor een bepaalden tijd prioriteit mocht worden toegekend. Daar het, met het oog op de velerlei ter zake reeds bij de Regeering ingekomen aanbiedingen, dezerzijds wenschelijk wordt geoordeeld voor de ontginning van een gedeelte van het Ombilien-kolenveld, met verplichten aanleg en exploitatie van een spoor- of stoomtramweg van daar tot de Brandewijnsbaai, openbare mededinging uit te lokken, is bij beschikking dd. 9 Mei jl. aan de adressanten te kennen gegeven dat op dien grond hunne aanvrage niet langer in overweging gehouden en de gevraagde prioriteit niet verleend kon worden.
XIV.	Mr. H. W. Andrée Wiltens te Batavia en C. S. van Geuns te Padang; 24 Maart en 24 Aug. 1883 en 30 Jan. 1884.	Als voren. De spoorweg zou loopen van het Ombilien-kolenveld naar de Brandewijnsbaai, met een zijtak naar Padang en verder zoodra mogelijk van Solok naar de Padangsche Bovenlanden.	Nadat de Indische Regeering bij een besluit van 8 Mei 1883 (zie vorig verslag blz. 140) bezwaar had gemaakt om de gevraagde prioriteit te verleenen zoolang met eenig meerdere waarschijnlijkheid zou zijn bijgebracht voor het werkelijk bestaan van het in de aanvraag voorgespiegelde betere en kortere tracé over het Barissangebergte, werd bij het nader adres dd. 24 Augustus 1883 bedoeld tracé niet gehandhaafd. Eene

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
			afwijzing volgde bij Indisch besluit dd. 19 December 1883 nº. 25, op grond dat de aanvraag, daargelaten de overigens vereischte stukken, niet vergezeld was gegaan van een volledig schema van concessie-voorwaarden, waaruit kon blijken dat de adressanten hunne plannen goed hadden doordacht en voorbereid. Onder dagteekening van 30 Januari 1884 heeft eerstgenoemde aanvrager, met overlegging van teekeningen en bescheiden, de door hem gewenschte concessie-voorwaarden nader ontwikkeld, en wel bij een aan den Koning gericht adres, vermits eene der hoofdvoorwaarden de strekking had om een gedeelte van het Ombilien-kolenveld in concessie te verkrijgen *buiten openbare mededinging*. Krachtens 's Konings machtiging is het adres — ter beschikking — in handen gesteld van den Gouverneur-Generaal. Dientengevolge is bij Indisch besluit dd. 7 Augustus 1884 nº. 4 den aanvrager te kennen gegeven dat, met het oog op de voorgenomen uitbesteding van kolenwinning en spoor- of tramwegaanleg in de bewuste streken (zie nº. XIII van dezen staat), zijn verzoek niet vatbaar was voor inwilliging.
XV.	N. H. Nierstrasz te Amsterdam en R. A. J. Snethlage te 's Gravenhage; . . Mei 1884.	Als voren. De spoorweg zou loopen van het Ombilien-kolenveld over Padang-Pandjang en Padang naar de Brandewijnsbaai, met een zijtak (als stoomtramweg) van Padang-Pandjang over Fort de Kock naar Paijakombo.	Van deze in Mei jl. aan de Indische Regeering ingezonden concessie-aanvraag deden de adressanten mededeeling aan den Minister van Koloniën, met verzoek dat hij hun adres bij den Gouverneur Generaal zou ondersteunen. Bij ministerieele beschikking van 3 Juni jl. is hun medegedeeld dat, op grond van het bovenvermelde (zie nº. XIII van dezen staat), aan dit hun verlangen niet kon worden voldaan.

Ingetrokken of vervallen aanvragen.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
XVI.	F. van Heumen c. s, te Batavia; 3 Oct. 1881.	Lijn van Cheribon naar Samarang.	Bij Indisch besluit dd. 13 April 1882 nº. 13 werd de aanvraag voorloopig afgewezen in verband met de reeds aan anderen verleende prioriteit. Daar aan deze laatsten sedert definitief concessie is verleend (zie nº. I van dezen staat) is de hierbedoelde aanvrage thans als vervallen te beschouwen.
XVII.	Nederlandsche Handelmaatschappij (factorij te Batavia); 1 Sept. 1883.	Idem.	Vervallen om gelijke reden als vermeld onder nº. XVI. De aanvrage van de Factorij was voorloopig afgewezen bij Indisch besluit dd. 10 October 1883 nº. 33.
XVIII.	C. Vriesendorp te Batavia; 13 Sept. 1881 en . . Nov. 1883.	Lijnen in Banjoemas: van de hoofdplaats Banjoemas naar Bandjarnegara, in aansluiting aan den ontworpen (sedert in aanleg gekomen) staatsspoorweg van Tjilatjap naar Djokjokarta, met prioriteit voor één of meer zijtakken naar Adjibarang en Bobotsari en voor verlengingen in de richting van Wonosobo (Bagelen).	Nadat den adressant bij Indisch besluit dd. 1 April 1882 nº. 17 (zie het verslag van dat jaar blz. 139/140), onder mededeeling van eventueele concessie-voorwaarden, was te kennen gegeven dat hij op zijn verzoek kon terugkomen wanneer *besloten* zou zijn tot den aanleg van eene staatslijn Tjilatjap-Djokjokarta, heeft hij bij adres dd. . . November 1883 verklaard van de aanvrage af te zien. Bij Indisch besluit dd. 5 Maart 1884 nº. 24 is mitsdien de in April 1882 verleende prioriteit ingetrokken.
XIX.	J. K. Kempees en Th. A. M. Ruijs te Buitenzorg; 4 Sept. 1883.	Lijn in Midden-Java: namelijk van de hoofdplaats Samarang over Oenarang, Ambarawa, Magelang en Djokjokarta naar Tjilatjap, met een zijtak van Ambarawa over Boijolali naar Soerakarta.	Bij Indisch besluit dd. 19 Februari 1884 nº. 3 in advies gehouden in afwachting van de beslissing hier te lande te nemen nopens de al dan niet voortzetting van staatswege van den spoorwegbouw op Java. Nu bij de wet van 20 Juli 1884 (Nederlandsch Staatsblad nº. 158, Indisch Staatsblad nº. 110) besloten is tot den aanleg van eene staatslijn tusschen Djokjokarta en Tjilatjap, moet de aanvrage als vervallen worden beschouwd.
XX.	Nederlandsche Handelmaatschappij (factorij te Batavia): 29 Sept. 1883.	Lijn in Midden-Java: van Tjilatjap over Karanganjar, Keboemen, Koetoardjo, Poerworedjo en Sentolo naar Djokjokarta.	Als voren.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
XXI.	A. W. Egter van Wissekerke en A. A. van Walchren te 's Gravenhage; 8 Oct. 1883 [1]).	Lijn in Midden-Java: van Tjilatjap over Poerworedjo naar Djokjokarta, met prioriteit voor zijtakken van Poerworedjo over Magelang naar Willem I en van Djokjokarta naar Magelang.	Als voren.
XXII.	P. F. W. Pels (vroeger Dümmler & C°.) te Batavia; 8 Dec. 1882 en 5 Febr. 1883.	Spoorweg (of stoomtram): 1°. Monding Progorivier-Djokjokarta; 2°. Djokjokarta-Magelang; 3°. Soerakarta-Boijolali-Salatiga-Ambarawa.	Van deze aanvraag werd — echter onvolledig (door het niet noemen van de lijn sub 1°) — in het vorig verslag melding gemaakt (zie bijlage HH sub n°. 11). Bij het aldaar reeds genoemde Indisch besluit dd. 27 Mei 1883 n°. 6 werd de aanvraag afgewezen voor zooveel betreft de sub 1°. en 2°. bedoelde lijnen, doch het verleenen van prioriteit voor de lijn sub 3°. afhankelijk gesteld van eenige voorwaarden, waaromtrent de aanvrager zich binnen drie maanden zou moeten verklaren. Bij adres dd. 27 Augustus 1883 verklaarde de belanghebbende zijne aanvraag in te trekken.
XXIII.	J. M. Langeveld te Soerakarta; 14 April 1883.	Lijnen in Soerakarta, Madioen en Kediri, namelijk: van Paloor over Laban en Soekoardjo naar Wonogiri, en van daar oostelijk naar Ponorogo en Madioen, met een zijtak van Ponorogo naar Toeloeng agoeng, tevens met recht om later een spoorweg aan te leggen: 1°. van Wonogiri tot op het gebergte nabij Patjitan, en 2°. van de halte Paloor naar Karang Pandan.	Bij Indisch besluit van 14 October 1883 n°. 3 werd — met intrekking van de aanvankelijk tot 13 Maart (later tot 31 December) 1883 verleende prioriteit voor een spoorweg van Soerakarta naar Madioen (over Wonogiri, Patjitan, Panggoel en Ponorogo), zie vorig verslag bijlage HH sub n°. 7 — voor de nader aangevraagde, hiernevens omschreven, lijnen prioriteit verleend voor zes maanden. Ook deze prioriteit is sedert ingetrokken (Indisch besluit dd. 18 April 1884 n°. 18), en wel op verzoek van den aanvrager, die inmiddels, in vereeniging met een anderen gegadigde (zie n°. 22 en 35 van deze bijlage), vergunning vroeg voor het aanleggen en exploiteeren van stoomtramwegen in de residentiën Soerakarta, Madioen en Kediri.

Aanvragen waarop nog niet was beschikt.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
XXIV.	M. E. Bervoets te Soerakarta en H. E. Dorrepaal te Djokjokarta; 15 Mei 1884.	Lijn in Kadoe, Samarang en Bagelen: van Setjang over Temanggoeng naar Kendal, met een zijtak van Ngadiredjo of Parahan naar Wonosobo.	Bij de Indische Regeering in behandeling.

Stoomtramwegen.

Definitief verleende, maar nog te aanvaarden vergunningen.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
1	G. H. Winter te Soerakarta. 12 Dec. 1882, 27 Juli en 30 Nov. 1883. (Later Firma de Lange & C°. c.s. te Batavia.)	Lijnen in Soerakarta: van de Chineesche wijk te Soerakarta naar de beide spoorwegstations aldaar en naar de halte Poerwodadi van den spoorweg Samarang-Vorstenlanden.	De vergunning voor deze lijnen (in bijlage JJ van 't vorig verslag bedoeld onder n°. 40) is verleend bij Indisch besluit dd. 24 Maart 1884 n°. 5, en moet aanvaard zijn vóór of op 24 Maart 1885. Bij Indisch besluit dd. 14 Juni 1884 n°. 3 is voorwaardelijk bewilligd in eene overdracht van de concessie op de firma De Lange c. s. (zie hiernevens). Zie overigens n°. 8 van dezen staat.

[1]) Naar aanleiding van deze (hier te lande ontvangen) aanvraag werd in October 1883 aan de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij de vraag gesteld of zij ten aanzien van de door de adressanten beoogde lijn gebruik wenschte te maken van het haar gewaarborgde recht van voorkeur, waarop door haar ontkennend werd geantwoord.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
2	Th. S. Reijneke Sr. en J. O. H. Arntzenius te Poerwoasri. 14 Nov. 1882 en 1 Oct. 1883.	Lijnen in Kediri: van de halte van den staatsspoorweg te Papar over Kajen naar Paree, met een zijtak van Kajen naar het station van den staatsspoorweg te Kediri.	De vergunning voor deze lijnen (in de zooeven vermelde bijlage JJ genoemd sub n⁰. 33) is verleend bij Indisch besluit dd. 4 Februari 1884 n⁰. 17, en moet aanvaard zijn vóór of op 4 Februari 1885.
3	Th. Slaiter en H. van Rinsum te Soerabaija. 25 April, 27 Sept. en 8 Oct. 1881.	Twee lijnen ter hoofdplaats Soerabaija: *a.* aan de oostzijde der Kalimas van de Marine societeit tot aan het station van den staatsspoorweg, en *b.* aan de westzijde der Kalimas van de Werfstraat tot de brug bij Wonokromo, met een zijtak naar Simpang.	Blijkens 't vorig verslag (bijlage JJ sub n⁰. 5) is voor het aanleggen en exploiteeren van de hierbedoelde lijnen vergunning verleend bij Indisch besluit dd. 10 Augustus 1882 n⁰. 2. Ingevolge eene bij Indisch besluit dd. 18 Juli 1883 n⁰. 22 toegestane verlenging van den oorspronkelijk bepaalden termijn moet de vergunning vóór of op 10 Augustus 1884 aanvaard zijn. Deze termijn is bij Indisch besluit dd. 5 Augustus jl. n⁰. 16 andermaal met één jaar verlengd.
4	Th. Boom; Soerabaija 18 Juli 1881, 3 Aug. 1882 en 5 Jan. 1883; Amsterdam 30 Jan. 1884. (Later Th. Boom, J. A. Ceulen en C. W. Groskamp te Amsterdam, 4 Febr. 1884.)	Lijnen in Soerabaija: 1°. van Waroe over Krian naar Djerebeng met een zijtak van Krian naar Prambon; 2°. van Prambon naar Modjosari.	Voor de lijn sub 1°. werd op 2 October 1882 vergunning verleend (verg. n⁰. 12 van de zoo even aangehaalde bijlage JJ), te aanvaarden vóór of op 2 October 1883. Deze termijn is tweemalen, telkens met zes maanden verlengd, laatstelijk bij Indisch besluit dd. 19 April 1884 n⁰. 21. Voor de lijn sub 2⁰. werd bij Indisch besluit dd. 4 September 1883 n°. 44 aan eerstgenoemden aanvrager prioriteit verleend tot 4 Januari 1884, mits de beide lijnen één geheel zouden uitmaken. Met deze voorwaarde is door den aanvrager genoegen genomen, waarop hem en zijne twee mede-gegadigden bij Indisch besluit dd. 19 April 1884 n⁰. 21 is te kennen gegeven dat tegen de aanvaarding der aldus uitgebreide vergunning door hen gezamenlijk bij de Regeering geen bedenkingen bestonden. Zie overigens n°. 27 en 38 van dezen staat.
5	A. L. Bennink Janssonius en C. A. Olivier te Modjokerto. 31 Maart en 26 Oct. 1882, 27 Jan. en 1 Juni 1883.	Lijnen in Soerabaija: van het station van den staatsspoorweg te Modjokerto in eene nader te bepalen richting naar Peterongan, in aansluiting aan de staatsspoorweghalte aldaar, met zijtakken naar Djatiredjo, naar Ngoro en over Patjing naar Modjosari, en van deze laatste plaats terug over Ketanen en Ngembeh naar Patjing.	Bij Indisch besluit dd. 13 September 1883 n⁰. 58 is in de oorspronkelijke vergunning dd. 20 April 1883 (zie n⁰. 23 van de meervermelde bijlage JJ) nog opgenomen de zijtak Modjokerto-Patjing-Modjosari. De vergunning moet, in verband met de bij Indisch besluit dd. 31 Maart 1884 n°. 27 toegestane verlenging, aanvaard worden vóór of op 20 April 1885.
6	A. A. W. Brewer te Batavia. .. Sept. 1881 en 29 Juni 1882.	Lijn in Pasoeroean: van het station van den staatsspoorweg te Pasoeroean door de stad en verder langs eenige dessa's en suikerfabrieken naar de dessa Banjoebiroe, met eene zijlijn van Gading naar Redjoso, op deze laatste plaats in aansluiting aan de halte aldaar van den staatsspoorweg Pasoeroean–Probolinggo.	De vergunning voor deze lijn (bij Indisch besluit dd. 12 November 1882 n°. 5 nog uitgebreid met de zijlijn Gading-Redjoso) is verleend op 15 April 1882 (zie n⁰. 13 van de meervermelde bijlage JJ) en moest aanvaard zijn vóór of op 15 April 1883. Bij Indisch besluit dd. 14 April 1883 n°. 17 is die termijn met één jaar verlengd, en volgens berichten van Juni jl. was een verzoek om nader uitstel in behandeling.
7	P. L. H. Stennekes te Malang. 1 Juli 1882 en 31 Aug. 1883.	Lijnen in Pasoeroean: van de halte van den staatsspoorweg te Toempang door de dessa's Blimbing en Pakis tot aan het koffiepakhuis te Toempang en van het station van den staatsspoorweg te Malang over Boeloelawang naar Toeren en verder tot Sanan in het district Gondanglegi.	De vergunning is verleend bij Indisch besluit dd. 7 November 1883 n⁰. 46, en moet aanvaard zijn vóór op 7 November 1884. Zij betreft een gedeelte van de lijnen, bedoeld in n°. 29 van de meervermelde bijlage JJ; over het andere gedeelte dier lijnen zie men n⁰. 12 van dezen staat.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
	Aanvragen aan welke recht van prioriteit is toegekend. [1]		
8	G. W. Winter te Soerakarta. 12 Dec. 1882, 30 Nov. 1883 en 1 Mei 1884.	Lijn in Soerakarta: van het station der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij te Soerakarta naar de suikerfabrieken Malang-Djiwan, Kartasoera en Bangak.	Voor deze lijn, waarvoor door den aanvrager reeds in December 1882 vergunning was verzocht, evenals voor andere aansluitende lijnen voor welke sedert — in Maart 1884 (zie n°. 1 van dezen staat) — de vergunning verleend is, werd de in Februari 1883 toegezegde prioriteit bij Indisch besluit dd. 14 Juni 1884 n°. 3 verleend tot 31 December 1884. Zie overigens n°. 33 van dezen staat.
9	J. B. Kaijser te Soerabaija. 27 Febr. 1883.	Lijnen in Madioen: 1°. van Madioen over Maospati naar de halte Poerwodadi van den staatsspoorweg (met een zijtak van Maospati naar Redjosari); 2°. van de halte Paron van den staatsspoorweg over Ngawi naar Poerwodadi.; 3°. van Madioen naar Slahoeng over Kanigoro en Ponorogo; 4°. van Ponorogo naar Soemoroto.	Tijdens de afsluiting der mededeelingen in 't vorig verslag (bijlage JJ sub n°. 46) was deze aanvrage nog in behandeling. Sedert is bij Indisch besluit dd. 19 December 1883 n°. 24 den aanvrager te kennen gegeven dat hij ten aanzien van de lijnen 1°. en 2°. vóór of op 19 Juni 1884, onder overlegging van de noodige bescheiden, op zijn verzoek kon terugkomen, doch met betrekking tot de lijnen 3°. en 4°. was de aanvraag niet voor inwilliging vatbaar in verband met de in October te voren verleende prioriteit voor een *spoorweg* in de bedoelde richting. Toen echter het plan van spoorwegaanleg was opgegeven (zie n°. XXIII van dezen staat) is bij Indisch besluit dd. 18 April 1884 n°. 18 aan den hierbedoelden aanvrager ook voor de twee laatstvermelde lijnen recht van prioriteit toegekend en wel tot 18 October 1884.
10	J. J. Geul en J. Canters te Sekaran (Blitar). 21 Oct. 1883 en 7 Mei en 21 Juni 1884.	Lijn in Kediri: van de hoofdplaats Kediri over Wates en Bentji naar Wlingi, met een zijtak van Bentji naar Blitar.	Nadat de aanvragers, in beschikking op hun verzoek dd. 21 October 1883 om de voorwaarden eener eventueele vergunning te vernemen voor eene lijn van Kediri langs Wates en Penataran naar Wlingi, bij Indisch besluit dd. 6 Februari 1884 n°. 32 verwezen waren naar Indisch Staatsblad 1883 n°. 279, is door hen achtereenvolgens in Mei en Juni jl. teruggekomen zoowel op hunne eerstbedoelde aanvrage als op die vermeld sub n°. 37 van dezen staat. Deze nadere aanvragen hebben geleid tot het Indisch besluit dd. 30 Juli 1884 n°. 16, waarbij den adressanten zes maanden tijd gelaten is om zich te verklaren of zij op de hun medegedeelde voorwaarden vergunning wenschen te aanvaarden voor eene lijn als hiernevens omschreven.
11	C. H. D Boudriot te Soerabaija. 10 Aug. 1883 en 6 April 1884.	Lijn in Soerabaija: van Djombang naar Dollok.	Ingevolge Indisch besluit dd. 11 October 1883 n°. 9 kon de aanvrager tot 11 April 1884 recht van prioriteit doen gelden. Vermits de door den adressant ingezonden bescheiden niet allen aan de vereischten voldeden, is hem bij Indisch besluit dd. 23 Mei 1884 n°. 26 nog zes maanden tijd gelaten om zijne aanvraag vollediger toe te lichten. Tevens is hem opgemerkt dat de ontworpen stoomtramweg op de halte Djombang in aansluiting zou moeten worden gebracht met den staatsspoorweg.
12	P. L. H. Stennekes te Malang. 1 Juli 1882 en 31 Aug. 1883.	Lijn in Pasoeroean: van Batoe naar zeker punt (bij K.M. 42) van den staatsspoorweg tusschen Bangil en Malang.	Voor deze lijn, die niet rechtstreeks samenhangt met de lijnen waarvoor denzelfden aanvrager reeds vergunning is verleend (zie n°. 7 van den staat), is het in September 1882 voor zes maanden toegekende recht van prioriteit verlengd, eerst met zes maanden, en later (bij Indisch besluit dd. 7 November 1883 n°. 46) voor twee jaren, alzoo tot 13 September 1885, en zulks uit overweging dat aan het maken van de hierbedoelde lijn (waarvoor zich nog geen andere gegadigden hadden voorgedaan) technische bezwaren verbonden zijn die eene zeer nauwkeurige terreinopneming noodig maken, welke opneming het best en het gemakkelijkst kon plaats vinden tijdens den aanleg van de lijnen waarvoor de aanvrager reeds vergnnning heeft.

[1] In 't vorig verslag (bijlage JJ sub n°. 49) werd ook gewag gemaakt van eene beschikking van 8 Mei 1883, waarbij voor den tijd van zes maanden prioriteit was verleend aan W. L. Dijkman te Samarang voor eene lijn van het boschperceel Dengkeh (district Ngawen, residentie Rembang) naar Djepoera (district Joana, residentie Japara). Sedert is echter gebleken dat bedoelde tramweg niet voor publiek verkeer, maar voor het vervoer van houtwerken zou moeten dienen. In verband daarmede is de gevraagde vergunning niet door de Regeering verleend, maar is de aanvrager, in overeenstemming met Indisch Staatsblad 1871 n°. 113, met zijn verzoek verwezen tot de residenten der betrokken gewesten (gouvernementsbesluit dd. 11 December 1883 n°. 9).

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
13	G. J. Ch. van Vollenhoven en P. Cheriex te Pasoeroean. 30 Juni 1883.	Lijn in Pasoeroean: van de dessa Waroengdowo, aldaar aansluitende aan de ontworpen tramlijn Pasoeroean-Banjoebiroe (zie n°. 6 van dezen staat), naar de dessa Prottong, op ruim 3 K.M. lijnrechten afstand van de staatsspoorweghalte Sengon.	Bij Indisch besluit dd. 6 November 1883 n°. 44 is aan de aanvragers prioriteit verleend tot 6 Mei 1884, mits zij zich bereid verklaarden om de lijn door te trekken tot Sengon en haar aldaar aan den staatsspoorweg te doen aansluiten. Het blijkt niet of de belanghebbenden vóór of op dien datum zijn diligent geweest.
14	N. H. Nierstrasz te Utrecht. 2 Maart 1883.	Lijn in Probolinggo: van de hoofdplaats naar Phaiton.	Zooals reeds in 't vorig verslag (bijlage JJ sub n°. 47) werd vermeld, is den aanvrager bij Indisch besluit dd. 6 Juli 1883 n°. 31 recht van prioriteit verleend tot 6 Juli 1884, onder voorwaarde dat in het plan worde opgenomen eene verlenging van de lijn tot de hoofdplaats Bezoeki. Zie overigens n°. IX van dezen staat.
	Aanvragen die nog in advies gehouden of slechts voorloopig afgewezen zijn.		
15	Dummler & C°. te Batavia. 18 Mei 1881.	Lijn in Batavia: van Tandjong-Priok naar de pakhuizen aan de Groote Rivier te Batavia.	De adressanten wenschten tevens vergunning te erlangen om voor den bedoelden stoomtramweg gebruik te mogen maken van een der beide sporen van den staatsspoorweg Batavia - TandjongPriok. Bij Indisch besluit dd. 13 Augustus 1881 n°. 71 werd de aanvraag in advies gehouden in afwachting van eene beslissing omtrent de exploitatie van de havenwerken en van den spoorweg.
16	Dummler & C°. te Batavia. 16 en 17 Mei 1881. (Later: Nederlandsch Indische Tramwegmaatschappij te Amsterdam.)	Verschillende lijnen ter hoofdplaats Batavia, als: van Molenvliet naar Kramat en van de societeit Harmonie over Rijswijk, Tanahabang, Kebonsiri en Parapattan naar Kramat.	Blijkens Indisch besluit dd. 1 September 1881 n°. 43 in advies gehouden (verg. vorig verslag bijl. JJ sub n°. 7) totdat de Nederlandsch-Indische Tramwegmaatschappij hare stoomtramlijnen te Batavia en de verbinding met Meester Cornelis zou hebben in exploitatie gebracht. (Voor de geheele oplevering van die lijnen — sommige gedeelten zijn reeds in exploitatie — is aan de Tramwegmaatschappij uitstel verleend tot 26 September 1884.)
17	D. D. Veth (destijds te Batavia) en K. F. van Swieten te Tjikandi. 20 Dec. 1882.	Verschillende lijnen ter hoofdplaats Batavia: 1°. van Pesing langs den grooten postweg door Gang Chaulan langs Rijswijk en Tanahabang naar Palmera; 2°. in de stad.	Blijkens Indisch besluit dd. 10 Maart 1883 n°. 7 in advies gehouden in afwachting van eene definitieve beslissing nopens de aanvragen vermeld sub n°. 15 en 16 van dezen staat. (Verg. n°. 42 van de meervermelde bijlage JJ.)
18	N. H. Nierstrasz te Utrecht. 2 Maart 1883.	Lijn in de Preanger regentschappen: van Lembang naar Tjikalong, met een zijtak naar Tjisondari.	Bij Indisch besluit dd. 6 Juli 1883 n°. 31 in advies gehouden in verband met het aan een anderen gegadigde reeds verleende recht van prioriteit. Dit recht is thans echter vervallen (zie n°. 42 van dezen staat), maar voorshands blijkt niet dat de hierbedoelde gegadigde zich nader heeft aangemeld om alsnu voor zijne aanvrage prioriteit te erlangen.
19	P. J. Bosch, H. A. Mehlbaum en Mr. B. R. W. A. baron Sloet van Hagensdorp te Samarang. 29 April 1882.	Lijnen in Kadoe en Samarang, als: 1°. Ngadiredjo-Parahan-Temanggoeng-Kranggan-Setjang, met aansluiting aan een eventueelen staatsspoorweg Ambarawa-Djokjokarta; 2°. verlenging van de sub 1°. genoemde lijn in de residentie Kadoe van Ngadiredjo over Tjandiroto tot Bedjen en verder in de residentie Samarang over Soekoredjo enz. tot de hoofdplaats Samarang.	Bij Indisch besluit dd. 20 Juni 1882 n°. 20 voorloopig afgewezen, omdat het verleenen van de gevraagde vergunning afhankelijk moest worden gesteld van verschillende omstandigheden, waaromtrent eerst in eene betrekkelijk verwijderde toekomst zou kunnen geoordeeld worden.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
20	J. J. Blanckenhagen Jr. te 's Gravenhage. 19 Dec. 1881.	Lijn in Soerakarta: van de hoofdplaats Soerakarta naar Boijolali.	De aanvrage, aanvankelijk ter zijde gelegd voor een gelijksoortig vroeger verzoek van anderen, en toen met de laatstbedoelde aanvragers niet meer rekening behoefde te worden gehouden, achtergesteld bij eene inmiddels ontvangen aanvrage voor een *spoorweg* in de bedoelde richting (zie n°. XXII van dezen staat), is na de intrekking van dit laatste concessieplan (27 Augustus 1883) op nieuw in behandeling genomen.
21	J. M. Langeveld en D. Soesman te Soerakarta. 17 Febr. 1882.	Als voren.	De aanvraag zou eerst in overweging zijn te nemen, bijaldien die sub n°. 20 van dezen staat bedoeld tot geen gunstig resultaat mocht leiden (Indisch besluit dd. 21 April 1882 n°. 73).
22	J. M. Langeveld en G. H. M. Harloff te Samarang. 15 Febr. 1884.	Lijn in Soerakarta: van Karang Pandan over Paloor naar Wonogiri, te Paloor aansluitende aan den staatsspoorweg.	Aan de aanvragers is vrijheid gelaten op hun verzoek terug te komen onder overlegging van de bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 279 gevorderde bescheiden (Indisch besluit dd. 18 April 1884 n°. 18). Zie ook n°. 35 van dezen staat.
23	J. A. H. Hamer te Rotterdam. 22 Dec. 1881.	Lijn in Kediri: van de hoofdplaats Kediri naar Blitar, met zijtak naar Toeloeng Agoeng.	Den aanvrager is medegedeeld (Indisch besluit dd. 7 April 1882 n°. 41) dat hij op zijn verzoek zou kunnen terugkomen, nadat de staatsspoorweg tusschen de genoemde plaatsen in exploitatie zou zijn gebracht. Dit is nu sedert 16 Juni 1884 het geval. Voorshands blijkt niet dat de aanvrager iets naders van zich heeft laten hooren.
24	P. van der Valk te Toeloeng Agoeng. 6 Nov. 1883.	Lijn in Kediri en Soerabaija: van Wlingi over Kediri en Ngandjoek naar Soerabaija.	Aan den aanvrager is vrijheid gelaten op zijn verzoek terug te komen onder overlegging van de bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 279 gevorderde bescheiden. (Indisch besluit dd. 6 Februari 1884 n°. 32).
25	J. P. L. Gelpke en A. van Soest te Toeban. 26 Maart 1883.	Lijn in Soerabaija: van de dessa Babat over Lamongan naar Grissee.	De aanvrage was van geheel voorloopigen aard. Zij hield slechts het verzoek in om opmetingen en waterpassingen te mogen doen voor het opmaken van een ontwerp voor bedoelde lijn. Bij Indisch besluit dd. 30 Juni 1883 n°. 34 werd geantwoord dat de gevraagde vergunning niet vereischt wordt, doch dat vooralsnog geenerlei uitzicht kon worden geopend op het erlangen van prioriteit voor den bedoelden stoomtramweg, in verband met eene aanhangige aanvrage voor een met de opgegeven richting samenhangenden *spoorweg*. (Zie n°. III van dezen staat.)
26	C. H. D. Boudriot te Soerabaija. 12 Aug. 1883.	Lijn in Soerabaija: van Wonokromo over Sepandjang, Krian en Prambon naar de suikerfabriek Koning Willem III.	De hierbedoelde aanvraag wordt in advies gehouden totdat beslist zal zijn omtrent het al of niet tot stand komen van een stoomtramweg van Waroe over Krian naar Prambon, waarvoor, blijkens n°. 4 van dezen staat, reeds in October 1882 aan een anderen gegadigde vergunning is verleend.
27	Th. Boom, J. A. Ceulen en C. W. Groskamp te Amsterdam. 4 Febr. 1884.	Lijnen in Soerabaija en Pasoeroean: 1°. Krian-Sidoardjo; 2°. Prambon-Porrong-Kassi-Pandahan; 3°. Kassi-Soekoredjo.	Bij Indisch besluit dd. 19 April 1884 n°. 21 voorloopig afgewezen. De Indische Regeering verklaarde zich echter bereid het verzoek in overweging te nemen wanneer het werd herhaald onder overlegging van de bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 279 gevorderde bescheiden.
28	J. H. Müller te 's Gravenhage. 10/16 Nov. 1883.	Lijnen in Probolinggo en Bezoeki: van de hoofdplaats Probolinggo over Kraksaän, Bezoeki en Panaroekan naar Sitoebondo, met zijlijnen naar de haven te Probolinggo, naar de afscheepplaats te Bezoeki of te Panaroekan, naar de suikerfabriek Oemboel, enz.	Bij Indisch besluit dd. 29 Januari 1884 n°. 23 in advies gehouden in verband met het aan een anderen gegadigde reeds verleende recht van prioriteit (verg. n°. 14 hierboven). Overigens zie n°. 39 van dezen staat.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
29	Firma Dummler & C°. te Soerabaija. 3 Aug. 1883.	Lijn in Probolinggo en Bezoeki: van het station van den staatsspoorweg ter hoofdplaats Probolinggo langs de suikerfabrieken Wonolangan, Gending en Padjarakan naar Kraksaän, en van daar langs de suikerfabrieken Kandangdjati, Djabong en Phaeton naar de hoofdplaats Bezoeki en de suikerfabriek de Maas.	Aan de adressante is medegedeeld dat het verzoek niet in overweging kon worden genomen, tenzij alsnog de bij Indisch Staatsblad 1883 n°. 279 gevorderde bescheiden worden overgelegd. (Indisch besluit dd. 12 Februari 1884 n°. 10).
		Afgewezen aanvragen.	
30	J. W. Moorrees te Soerabaija. 22 Sept. 1883.	Lijn in Cheribon: van de suikerfabriek Kadhipatten naar de hoofdplaats Cheribon.	Afgewezen bij Indisch besluit dd. 12 October 1883 n°. 30, op grond dat de vele aanvragen betreffende stoomtram- of spoorwegverbindingen in dezelfde streken voor de Regeering een beletsel waren om prioriteit te verleenen of eenige andere toezegging te doen.
31	Mr. B. R. W. A. baron Sloet van Hagensdorp en L. D. Schas te Samarang. 1 Jan. 1883 en 5 Jan. 1884.	Lijnen in Soerakarta: 1°. ter hoofdplaats, van het station van den staatsspoorweg door de Chineesche wijk, enz. naar de halte Poerwodadi van den spoorweg Samarang-Vorstenlanden; 2°. van Poerwodadi naar Kartasoera met een zijtak naar Malang Djiwan; 3°. van Kartasoera langs Kebon Dalem en Wringinanom naar Boijolali; 4°. van Wringinanom naar Toeloeng Tjandi; 5°. van de hoofdlijn sub 1°. op zeker punt te Soerakarta over Passar Kliwon naar de Solorivier en Temoeloes.	Nadat blijkens het vorig verslag het verzoek (dat in de meervermelde bijlage JJ sub n°. 43 minder volledig omschreven was) in April 1883 voorloopig was afgewezen, op grond dat reeds anderen zich voor de lijnen Soerakarta-Poerwodadi of Soerakarta-Boijolali hadden aangemeld, hebben in Januari 1884 de hierbedoelde aanvragers hun verzoek herhaald. Het is echter bij Indisch besluit dd. 19 April 1884 n°. 37 afgewezen, in verband met de in Maart te voren aan een der vroegere aanvragers verleende concessie voor de lijn Soerakarta-Poerwodadi (verg. n°. 1 van dezen staat).
32	J. B. van Overvest te Weltevreden. 22 Dec. 1883.	Lijn of lijnen ter hoofdplaats Soerakarta.	Afgewezen bij Indisch besluit dd. 24 Maart 1884 n°. 20, vermits de gevraagde vergunning bereids aan een ander was verleend (verg. n°. 1 van dezen staat).
33	G. W. Winter te Soerakarta. 1 Mei 1884.	Lijn in Soerakarta: van Kartasoera (of Bangak) naar Boijolali.	De lijn zou eene verlenging vormen van de verbindingen waarvoor aan den aanvrager deels reeds vergunning, deels prioriteit was verleend (verg. n°. 1 en 8 van dezen staat). Het verzoek werd echter afgewezen, in verband met vroegere aanvragen van anderen die in behandeling waren (Indisch besluit dd. 14 Juni 1884 n°. 3).
34	F. A. Enklaar van Guericke te Tjandi. 6 Jan. 1883.	Lijn in Samarang: van Goeboek over Broemboeng naar Samarang.	Afgewezen bij Indisch besluit dd. 7 Mei 1883 n°. 27.
35	J. M. Langeveld en G. H. M. Harloff te Samarang. 15 Febr. 1884.	Lijn in Madioen en Kediri: van de hoofdplaats Madioen over Ponorogo en Trenggalek naar Toeloeng Agoeng, zoowel op deze laatste plaats als te Madioen aansluitende aan den staatsspoorweg.	Afgewezen bij Indisch besluit dd. 18 April 1884 n°. 18, vermits voor een deel van de hierbedoelde lijn reeds door anderen vergunning was gevraagd (zie n°. 9 van dezen staat).
36	J. van Lennep te Modjokerto. 30 Mei 1883.	Lijn in Kediri: van het station van den staatsspoorweg te Blitar naar Wlingi.	Ingevolge Indisch besluit dd. 21 October 1883 n°. 1 had de aanvrager recht van prioriteit tot 21 April 1884. Een verzoek om dien termijn verlengd te

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
			krijgen werd onder dagteekening van 20 Maart jl. afgewezen, in verband met de omstandigheid dat zich een aanvrager had voorgedaan om beide plaatsen door een *spoorweg* te verbinden (zie n°. IV van dezen staat). Intusschen heeft de hierbedoelde adressant nog vóór 21 April definitieve vergunning voor den door hem beoogden tramweg verzocht, maar wegens het onvoldoende der aangeboden bescheiden is de vergunning niet kunnen worden verleend, zoodat nu de aanvrage vervallen is (Indisch besluit dd. 4 Juni 1884 n°. 13).
37	J. J. Geul en J. Canters te Sekaran (Blitar). 19 Sept. 1883 en 21 Juni 1884.	Als voren.	Bij Indisch besluit dd. 18 November 1883 n°. 6 was het verzoek afgewezen, in verband met de aan een anderen gegadigde reeds verleende prioriteit. Nadat diens aanvrage vervallen was (zie n°. 36 hiervóór), zijn de hierbedoelde gegadigden op hun verzoek teruggekomen. Dit nader verzoek heeft geleid tot het Indisch besluit dd. 30 Juli 1884 n°. 16, vermeld sub n°. 10 van dezen staat, waarbij hun voorwaardelijk toezegging is gedaan voor eene lijn die Blitar en Wlingi wel niet rechtstreeks maar over Bentji verbinden zou.
38	Th. Boom, J. A. Ceulen en C. W. Groskamp te Amsterdam. 4 Febr. 1884.	Lijn in Soerabaija: Modjosari-Modjokerto (ter aansluiting aan die vermeld sub n°. 4 van dezen staat).	Bij Indisch besluit dd. 19 April 1884 n°. 21 werd de aanvraag afgewezen, vermits den 13den September 1883 voor deze lijn reeds vergunning was verleend aan anderen (verg. n°. 5 van dezen staat).
39	J. H. Müller te 's Gravenhage. 10/16 Nov. 1883.	Lijn in Probolinggo: van de hoofdplaats Probolinggo naar Loemadjang.	Het verzoek, aan de Regeering hier te lande gericht, strekte om staatshulp te erlangen in den vorm van subsidie of rentegarantie. Afgewezen bij ministerieele beschikking dd. 30 Januari 1884 n°. 66.
40	J. H. Groskamp te Loemadjang. 1 Maart 1884.	Lijn in Probolinggo en Bezoeki: van de hoofdplaats Probolinggo over Loemadjang naar Poeger (Bezoeki).	Afgewezen bij Indisch besluit dd. 1 Mei 1884 n°. 22, op grond dat de aanleg van staatswege van een *spoorweg* van Probolinggo over Loemadjang, Djember, enz. naar Panaroekan of Kapongan een punt van overweging bij de Regeering uitmaakt. (Zie ook n°. IX van dezen staat.)
41	G. J. Pieters te Olehleh. 5 Aug. 1883.	Lijn in de Padangsche Benedenlanden: van de hoofdplaats Padang naar Kaijoetanam.	Afgewezen bij Indisch besluit dd. 18 September 1883 n°. 30, daar de Regeering besloten had geenerlei toezegging te doen betreffende den aanleg van stoomtramwegen in de bedoelde richting.

Ingetrokken of vervallen aanvragen.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
42	F. L. Isasca te Bandong. 5 Dec. 1882 en 20 Juli 1883.	Lijnen in de Preanger regentschappen: van Bandong naar Koppo, met zijtakken van Bodjongasi naar Tjiparai en Madjalaija en van Tjangkoan naar Tjikalong.	De aan den aanvrager aanvankelijk voor zes maanden gelaten prioriteit verstreek op 2 Augustus 1883 (verg. n°. 37 van de meervermelde bijlage JJ), maar zij is, ingevolge een tijdig ingediend verzoek, bij Indisch besluit dd. 3 October 1883 n°. 18 alsnog verlengd tot 2 Februari 1884. Daar de belanghebbende zich niet nader schijnt te hebben aangemeld, wordt de aanvrage in deze bijlage als vervallen beschouwd.
43	F. van Heumen c. s. Delft 19 April 1881, Batavia 3 Oct. 1881.	Lijnen in Tagal, Pekalongan en Cheribon, als: 1°. Tagal-Pamalang-Pekalongan; 2°. Tagal-Tandjong-Tjiledoek; 3°. Tagal-Slawi; 4°. Pekalongan-Wonopringo; 5°. Pekalongan-Batang.	Door de op 23 Februari 1884 definitief verleende concessie voor een *spoorweg* door genoemde drie residentiën, namelijk voor de sub I van dezen staat bedoelde lijn Cheribon-Samarang, moet de hierbedoelde aanvraag, wier gedeeltelijke afwijzing, namelijk wat betreft de lijn Tagal-Slawi, reeds in 't vorig verslag (bijlage JJ sub n°. 4) werd vermeld, thans als vervallen worden beschouwd.

Volgnummer.	Namen der aanvragers en dagteekening der aanvragen.	Omschrijving van de lijnen.	Verdere aanteekeningen.
44	J. Vogelenzang te Batavia. 13 Sept. 1882.	Lijnen in Banjoemas en Bagelen, als: 1°. Poerworedjo-Koetoardjo; 2°. Koetoardjo-Ketawang; 3°. Poerworedjo-Poerwodadi.	Voor de lijnen 1°. en 3°. was, blijkens het vorig verslag (bijlage JJ sub n°. 32), de aanvrage voorloopig afgewezen; voor de lijn Koetoardjo-Ketawang was echter prioriteit verleend tot 18 April 1883. Een nader verzoek werd niet ontvangen, zoodat de aanvraag vervallen is.
45	R. A. Eekhout te Soekaboemi, ook namens R. H. Eyssonius de Waal en jhr. O. J. A. Repelaer van Driel. 13 en 29 Sept. 1883.	Lijn in Banjoemas en Bagelen: van Boentoe (Banjoemas) naar Poerworedjo (Bagelen), en zulks in eerstgemeld gewest over Banjoemas, Poerworedjo en Bandjarnegara, en in Bagelen over Sawangan, Leksono, Wonosobo, Sapoeran en Loano.	De aanvraag was bij Indisch besluit dd. 20 October 1883 n°. 23 afgewezen, op grond dat de beoogde stoomtramweg voor een groot deel samenviel met de door een anderen gegadigde, aan wie te dier zake reeds prioriteit was verleend, ontworpen *spoorweg*lijn. Toen deze laatste zich terugtrok (zie n°. XVIII van dezen staat) zijn de hierbedoelde aanvragers op hun verzoek teruggekomen, thans echter met oogmerk om in beide residentiën een spoorweg aan te leggen (verg. n°. II van dezen staat). Hunne aanvraag dd. 13 en 29 September 1883 betreffende een stoomtramweg is daardoor komen te vervallen.
46	Mijnssen & C°. te Amsterdam. 31 Maart 1882.	Lijn in Djokjokarta: van de hoofdplaats Djokjokarta naar Srandakan (aan de Progo-rivier).	Vervallen, vermits de aanvragers, aan wie tot 27 November 1883 prioriteit gelaten was (zie de meervermelde bijlage JJ sub n°. 22), zich niet tijdig nader hebben aangemeld.
47	C. H. D. Boudriot te Koedoes. 12 Dec. 1882.	Lijn in Rembang: van Lassem naar de hoofdplaats en verder tot aan de Joana-rivier.	Van de hem tot 6 Augustus 1883 verleende prioriteit (zie de bovenaangehaalde bijlage JJ sub n°. 39) heeft de belanghebbende geen gebruik gemaakt, zoodat de aanvrage vervallen is.
48	Nederlandsche Handelmaatschappij (Factorij te Batavia). 1 Dec. 1881, 19 April en 26 Juni 1883.	Lijnen in Soerabaija: 1°. van Djombang over Plosso, Gempolkrep, Perning en Wonokromo naar Soerabaija; 2°. van Djombang naar Peterongan; 3°. verlenging naar Soerabaija en de monding van de Kali Mas van de lijn Djombang-Wonokromo, waarvoor haar prioriteit was verleend.	Krachtens de reeds in 't vorig verslag (bijlage JJ sub n°. 17) vermelde beschikkingen kon de Factorij voor deze lijn, met uitzondering van het gedeelte Wonokromo-Soerabaija, waarvoor reeds aan anderen vergunning was verleend (zie n°. 3 van dezen staat), recht van prioriteit doen gelden tot 10 Augustus 1883. Terugkomende op haar in Augustus 1882 voorloopig afgewezen verzoek betreffende eene lijn Djombang-Peterongan-Modjoagoeng, deed de Factorij in April en Juni 1883 eene gewijzigde aanvraag, namelijk voor de hiernevens sub 2°. en 3°. vermelde lijnen; doch op 10 Augustus 1883 werd door haar van de prioriteit afgezien en verzocht zij dat hare zoo even bedoelde aanvragen als niet gedaan zouden worden beschouwd. Bij Indisch besluit dd. 16 September 1883 n°. 13 werden dientengevolge de aan de Factorij verleende prioriteit en hare daarmede samenhangende aanvragen van 19 April en 26 Juni 1883 verklaard te zijn vervallen.

[5. 33.]

BIJLAGE **FF**.

(Zie hoofdst. **L**, afd. IV, van het verslag.)

OPGAVEN betreffende de bij het einde van 1883 in Nederlandsch-Indië aanwezige STOOMKETELS ten dienste van PARTICULIEREN (buiten die geplaatst in spoorweglocomotieven).

	GEWESTEN.	Aantal ketels.	Verwarmings-oppervlak (in M²).
1ste inspectie-afdeeling.	Bantam	7	101.80
	Batavia	56	1 374.74
	Krawang	23	495.80
	Cheribon	138	7 254.13
	Tagal	82	5 480.18
2de idem.	Pekalongan	28	2 398.72
	Samarang	70	3 325.38
	Japara	85	3 972.65
	Rembang	14	488.67
	Banjoemas	8	379.40
	Bagelen	1	4.60
	Kadoe	3	50.70
	Djokjokarta	94	6 633.89
	Soerakarta	110	5 883.11
	Madioen	27	1 958.50
3de idem.	Soerabaija	250	12 116.96
	Kediri	37	2 136.05
	Pasoeroean	151	5 515.58
	Probolinggo	105	5 727.62
	Bezoeki	39	2 560.80
Buiten-bezittingen.	Sumatra's Westkust	7	79.23
	Palembang	2	25.30
	Sumatra's Oostkust	2	30.33
	Atjeh	6	37 93
	Zuider- en Oosterafd. van Borneo	6	155.95
	Celebes	3	20.36
	Amboina	2	42.50
	Timor	1	4.00
	Totaal in machinerieën te land	*a*) 1357	68 254.88
	Totaal in schepen en vaartuigen	*b*) 173	9 031.80
	Totaal-generaal	1 530	77 286.68

VERDERE BIJZONDERHEDEN.

a) De stoomketels te land waren naar hunne bestemming verdeeld als volgt:

Ten dienste van:	Aantal ketels.	Verwarmings oppervlak (in M²).
203 suikerfabrieken	1045	63 680.92
36 irrigatiepompen	36	399.32
8 locomotieven voor vervoer van suikerriet	8	84.56
7 stoomploegen	13	248.80
2 olie- en boengkilfabrieken	2	57.00
33 koffie-ondernemingen	38	263.01
14 indigo-ondernemingen	16	211.35
1 thee-onderneming	1	22.00
8 houtkap-ondernemingen	8	99.93
6 arakstokerijen	9	152.35
26 ateliers voor metaal- en houtbewerking	41	539.46
6 houtzagerijen	8	185.00
1 meubelfabriek	2	22.00
1 scheepstimmerwerf	1	18.00
14 rijstpellerijen	17	362.60
4 meelfabrieken	4	58.33
2 broodbakkerijen	4	80.25
6 opiumstokerijen	6	74.70
26 ijsfabrieken	43	739.36
2 waterfiltreerinrichtingen	3	7.30
2 gasfabrieken	5	24.30
1 kalkbranderij	3	6.15
1 steenbakkerij	1	9.00
2 mijnbouwondernemingen	8	194.50
1 beenderenmolen	1	4 00
1 inrichting voor het zuiveren van kapok	1	2.75
2 boekdrukkerijen	3	6.75
2 droogdokken	6	67.90
1 stoombrandspuit	1	3.75
2 tramweg-ondernemingen	14	492.50
2 installatie's voor electrische verlichting	2	54.50
1 vleeschverkoelingsinrichting	2	66.00
5 stoomkranen	5	16.54
Totaal	1357	68 254.88

b) De 173 scheepsketels waren geplaatst in schepen en vaartuigen die tijdens de uitreiking van de vergunnings-akten de volgende bestemming hadden:

Geplaatst in schepen en vaartuigen, bestemd:	Aantal ketels.	Verwarmings-oppervlak (in M²).
voor den gesubsidieerden stoompaketvaartdienst van de Nederlandsch Indische Stoomvaartmaatschappij	77	5 500.00
voor passagiers- en goederenvervoer in den Indischen Archipel (voor zoover niet begrepen in de voorgaande opgaaf)	30	2 074.65
voor de vaart tusschen Soerabaija, Grissee en Madura	5	97.75
voor de gemeenschap in de wateren van Atjeh en onderhoorigheden	5	127.40
voor diensten op de rivieren in de residentie Palembang	3	99.50
voor transporten ten dienste der Billiton-maatschappij	3	220.40
voor transporten ten dienste der Batjan-maatschappij	2	70.00
voor de gemeenschap tusschen den wal van Batavia en het eiland Amsterdam	1	93.00
voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Batavia	15	342.16
voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Samarang	5	118.50
voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Cheribon	2	28.00
voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Tagal	1	12.50
voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Probolinggo	1	4.70
voor de gemeenschap tusschen den wal en de reede van Padang	3	44.50
tot tegengang van den smokkelhandel in opium	6	58.31
tot verschillende doeleinden in gebruik (stoomschepen en stoombarkassen)	14	140.43
Totaal	173	9 031.80

[5. 34.]

BIJLAGE **GG.**

(Zie hoofdst. **L**, afd. V, van het verslag.)

GOUVERNEMENTS POST- EN TELEGRAAFDIENST.

A. STATISTIEK VAN DEN POSTDIENST OVER DE JAREN 1881, 1882 en 1883.

1°. BINNENLANDSCH POSTVERKEER. *a*)

JAREN.	Aantal brieven. Port-betalende brieven. Gefrankeerd.	Aantal brieven. Port-betalende brieven. Ongefrankeerd.	Aantal brieven. Dienstbrieven.	Aantal drukwerken. Nieuwsbladen.	Aantal drukwerken. Andere drukwerken.	Aantal monsters.	Aantal documenten.	Aantal aangeteekende stukken (onder de voorenstaande begrepen). Gewone brieven enz.	Aantal aangeteekende stukken (onder de voorenstaande begrepen). Dienstbrieven.	Ontvangstberichten voor aangeteekende stukken.
1881	2 498 469	284 969	914 778	1 755 757	136 660	21 192	*b*)	150 604	42 334	*c*)
	2 783 438			1 892 417				192 938		
1882	2 603 001	299 125	976 030	1 806 878	198 775	25 254	395	166 529	49 465	105
	2 902 126			2 005 653				215 994		
1883 *d*)	2 742 670	288 234	977 133	1 962 814	246 940	23 960	1 183	172 801	54 595	403
	3 030 904			2 209 754				227 396		

a) Van de verzending der *briefkaarten* wordt geen statistiek gehouden; het debiet wordt hierachter (op blz. 4) vermeld.

b) De *documenten* (Indisch Staatsblad 1881 n°. 139 art. 18, en n°. 224 art. 14) werden eerst met 1°. Januari 1882 in het binnenlandsch verkeer ter verzending tegen verminderd port toegelaten.

c) De *ontvangstberichten* (Indisch Staatsblad 1881 n°. 139 art. 24 § 2) werden eerst met 1°. Januari 1882 in het binnenlandsch verkeer toegelaten.

d) De opgaven over 1883 zijn nog van voorloopigen aard.

2°. BUITENLANDSCH

JAREN.	AARD DER VERZENDING.	Brievenmalen met de *Nederlandsche* postadministratie.					
		Via *Brindisi*, *Marseille* en *Napels*.			Per „*zeepost*", d. i. met de stoomschepen die rechtstreeks tusschen Indië en Nederland den dienst verrichten.		
		Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.	Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.
	A. *Brieven*						
1881	Gefrankeerd	186 945	202 868	389 813	27 387	6 412	33 799
	Ongefrankeerd	5 142	4 798	9 940	656	576	1 232
	Te zamen . .	192 087	207 666	399 753	28 043	6 988	35 031
1882	Gefrankeerd	214 889	219 977	434 866	25 390	4 890	30 280
	Ongefrankeerd	4 320	4 614	8 934	634	357	991
	Te zamen . .	219 209	224 591	443 800	26 024	5 247	31 271
1883 *b*). . .	Gefrankeerd	213 160	231 565	444 725	22 494	3 635	26 129
	Ongefrankeerd	4 8[illegible]3	4 388	9 211	507	549	1 056
	Te zamen . .	217 983	235 953	453 936	23 001	4 184	27 185

B. *Drukwerken*, *monsters*

JAREN.	AARD DER VERZENDING.	Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.	Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.
1881	Drukwerken	48 792 kilo	5 211 kilo	54 003 kilo	1 235 kilo	164 kilo	1 399 kilo
	Monsters	2 642 stuks	4 436 stuks	7 078 stuks	3 702 stuks	226 stuks	3 928 stuks
	Documenten	42 »	2 »	44 »	—	—	—
1882	Drukwerken	50 617 kilo	5 950 kilo	56 567 kilo	8 399 kilo	374 kilo	8 773 kilo
	Monsters	4 932 stuks	5 818 stuks	10 750 stuks	6 830 stuks	820 stuks	7 650 stuks
	Documenten	32 »	4 »	36 »	—	—	—
1883 *b*). . .	Drukwerken	50 757 kilo	6 916 kilo	57 673 kilo	11 566 kilo	525 kilo	12 091 kilo
	Monsters	4 422 stuks	7 271 stuks	11 693 stuks	6 462 stuks	493 stuks	6 955 stuks
	Documenten	21 »	16 »	37 »	—	—	—

C. *Aangeteekende stukken* (begrepen in beide vorenstaande

JAREN.	AARD DER VERZENDING.	Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.	Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.
1881	Aangeteekende stukken . .	7 282	10 854	18 136	1 281	485	1 766
	Ontvangstberichten. . . .	129	205	334	24	6	30
1882	Aangeteekende stukken . .	8 683	13 242	21 925	1 254	266	1 520
	Ontvangstberichten. . . .	22	14	36	2	—	2
1883 *b*). . .	Aangeteekende stukken . .	9 970	15 296	25 266	792	154	946
	Ontvangstberichten. . . .	15	29	44	—	—	—

a) Van de in het buitenlandsch verkeer verzonden en ontvangen briefkaarten is geen aanteekening gehouden.

POSTVERKEER. *a*)

Brievenmalen met de *Fransche*, *Britsche*, *Duitsche* en *Italiaansche* postadministratiën.			Brievenmalen met — of verzendingen naar — landen buiten Europa.			TOTAAL.		
Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.	Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.	Ontvangen.	Verzonden.	Te zamen.

(aantal).

89 302	88 351	177 653	56 366	56 442	112 808	360 000	354 073	714 073
3 514	2 562	6 076	6 307	4 886	11 193	15 619	12 822	28 441
92 816	90 913	183 729	62 673	61 328	124 001	375 619	366 895	742 514
105 048	104 032	209 080	81 280	65 114	146 394	426 607	394 013	820 620
2 848	2 002	4 850	9 811	6 293	16 104	17 613	13 266	30 879
107 896	106 034	213 930	91 091	71 407	162 498	444 220	407 279	851 499
102 718	98 792	201 510	69 187	64 861	134 048	407 559	398 853	806 412
3 082	1 925	5 007	10 260	6 078	16 338	18 672	12 940	31 612
105 800	100 717	206 517	79 447	70 939	150 386	426 231	411 793	838 024

en *documenten* (» papiers d'affaires").

14 544 kilo 1 229 stuks —	2 653 kilo 2 022 stuks 2 »	17 197 kilo 3 251 stuks 2 »	4 087 kilo 146 stuks 7 »	1 268 kilo 305 stuks 2 »	5 355 kilo 451 stuks 9 »	68 658 kilo 7 719 stuks 49 »	9 296 kilo 6 989 stuks 6 »	77 954 kilo 14 708 stuks 55 »
15 815 kilo 720 stuks —	2 757 kilo 2 352 stuks 8 »	18 572 kilo 3 072 stuks 8 »	5 792 kilo 169 stuks 83 »	1 342 kilo 380 stuks 8 »	7 134 kilo 549 stuks 91 »	80 623 kilo 12 651 stuks 115 »	10 423 kilo 9 370 stuks 20 »	91 046 kilo 22 021 stuks 135 »
18 099 kilo 3 778 stuks 84 »	2 607 kilo 1 967 stuks 2 »	20 706 kilo 5 745 stuks 86 »	6 231 kilo 2 376 stuks 45 »	1 398 kilo 302 stuks 24 »	7 629 kilo 2 678 stuks 69 »	86 653 kilo 17 038 stuks 150 »	11 446 kilo 10 033 stuks 42 »	98 099 kilo 27 071 stuks 192 »

opgaven), benevens *ontvangstberichten* voor aangeteekende stukken.

5 459	5 905	11 364	1 885	4 742	6 627	15 907	21 986	37 893
29	14	43	42	7	49	224	232	456
6 758	6 456	13 214	2 854	6 882	9 736	19 549	26 846	46 395
28	7	35	18	9	27	70	30	100
7 873	7 346	15 219	3 259	7 569	10 828	21 894	30 365	52 259
43	18	61	138	24	162	196	71	267

b) De cijfers over 1883 zijn nog van voorloodigen aard.

3°. POSTWISSELS. a)

	1881.		1882.		1883.	
	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.
A. BINNENLANDSCH VERKEER.	98 457	f 6 300 872,84	102 089	f 6 296 892,93	104 463	f 6 420 233,00
B. BUITENLANDSCH VERKEER.						
Naar Nederland overgemaakt	18 507	f 1 169 664,54	17 638	f 1 133 505,35^{5}	18 578	f 1 160 236,53^{5}
» andere landen overgemaakt . . .	2 116	121 661,65	2 646	150 523,84^{5}	2 818	151 948,46^{5}
Totaal uit Indië verzonden	20 623	f 1 291 326,19	20 284	f 284 029,20	21 396	f 1 312 185,00
Uit Nederland verzonden	1 354	f 72 293,76^{5}	1 307	f 62 544,76^{5}	1 484	f 73 515,26
» andere landen verzonden	507	20 510,81	464	16 889,36	433	15 820,74
Totaal naar Indië overgemaakt	1 861	f 92 804,57^{5}	1 771	f 79 434,12^{5}	1 917	f 89 336,00
TOTAAL BUITENLANDSCH VERKEER	22 484	f 1 384 130,76^{5}	22 055	f 1 363 463,32^{5}	23 313	f 1 401 521,00

a) De cijfers over 1882 zijn verbeterd; die over 1883 zijn nog van voorloopigen aard.

Het postwisselverkeer met vreemde landen over het boven behandeld driejarig tijdvak is als volgt verdeeld:

	1881.		1882.		1883.	
Naar *Duitschland*	1 157	f 62 147,19^{5}	1 563	f 83 183,19	1 710	f 89 594,09
Uit idem	203	7 804,27	252	10 184,37	264	10 831,11
Naar *Zwitserland*	118	9 189,48	136	9 469,28	144	11 957,98
Uit idem	8	199,84	11	485,80	13	439,14
Naar *België*	194	15 964,42	213	16 274,73	232	14 406,36
Uit idem	125	4 118,65	94	3 600,13	67	2 582,50
Naar *Italië*	20	586,43	33	1 401,64	38	2 235,60
Uit idem	2	43,06	1	95,69	1	23,92
Naar *Luxemburg*	9	1 220,00	4	580,00	1	50,00
Uit idem	33	565,04	28	591,54	30	534,65
Naar *Groot-Brittannië*	144	5 363,10	139	5 081,76	192	8 139,79
Uit idem	14	719,80	16	259,10	10	246,90
Naar *Frankrijk*.	474	27 191,02^{5}	558	34 533,24^{5}	501	25 564,64^{5}
Uit idem	122	7 060,15	62	1 672,73	48	1 162,52
Te zamen . . .	2 623	f 142 172,46	3 110	f 167 413,20^{5}	3 251	f 167 769,20^{5}

4°. BRIEFKAARTEN. a)

In het behandelde driejarig tijdvak werden verkocht de navolgende hoeveelheden briefkaarten, vertegenwoordigende de daarbij aangeduide geldswaardige bedragen:

SOORT VAN BRIEFKAARTEN.	1881.		1882.		1883.	
	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.	Aantal.	Bedrag.
Binnenlandsche:						
Enkele van 5 cent.	499 136	f 24 956,80	569 166	f 28 458,30	622 885	f 31 144,25
Dubbele van 10 cent.	16 672	1 667,20	12 443	1 244,30	12 178	1 217,80
Buitenlandsche:						
Enkele van 7½ cent.	29 648	2 223,60	34 725	2 604,37^{5}	40 286	3 021,45
	545 456	f 28 847,60	616 334	f 32 306,97^{5}	675 349	f 35 383,50

a) De cijfers over 1882 zijn verbeterd; die over 1883 zijn nog van voorloopigen aard.

B. STATISTIEK VAN DEN TELEGRAAFDIENST over de jaren 1881, 1882 en 1883. *a)*

Verdeeling der telegrammen.		1881.		1882. *b)*		1883. *c)*	
		Aantal.	Opbrengst.	Aantal.	Opbrengst.	Aantal.	Opbrengst.
Binnenlandsche betalende telegrammen.	*Java*	287 612	f 384 705	274 146	f 395 149	251 059	f 402 680
	Sumatra. . . .	19 327	33 069	21 236	36 629	20 231	36 692
	Te zamen. .	306 939	f 417 774	295 382	f 431 778	271 290	f 439 372
	(Aantal woorden.)	(6 382 604)	. . . . .	(5 830 820)	. . . . .	(4 065 523)	. . . . .
Buitenlandsche telegrammen.	Verzonden . . .	17 011	f 13 604	18 835	f 14 355	21 783	f 16 539
	Ontvangen . . .	15 714	12 197	16 838	12 788	19 220	14 064
	Doorgezonden. .	33 354	29 139	38 110	31 676	42 547	34 911
	Te zamen. .	66 079	*e)* f 54 940	73 783	*e)* f 58 819	83 550	*e)* f 65 514
	(Aantal woorden.)	(740 267)	. . . . .	(797 807)	. . . . .	(894 420)	. . . . .
Binnen- en *buitenlandsch* verkeer te zamen		373 018	f 472 714	369 165	f 490 597	354 840	f 504 886
(Aantal woorden).		(7 122 871)	. . . . .	(6 628 627)	. . . . .	(4 959 943)	. . . . .
Binnenlandsche *regeeringstelegrammen* (voor memorie).	*Java*	26 142	f 86 994	25 305	f 77 524	23 818	f 89 382
	Sumatra. . . .	2 520	9 197	3 670	9 448	4 843	17 745
	Te zamen. .	28 662	f 96 191	28 975	f 86 972	28 661	f 107 127
	(Aantal woorden.)	(1 079 923)	. . . . .	(956 902)	. . . . .	(969 577)	. . . . .
Totaal-generaal.	*Java d)*	378 752	*f)*	371 871	*f)*	356 696	*f)*
	Sumatra. . . .	22 928	*f)*	26 269	*f)*	26 805	*f)*
	Te zamen. .	401 680	*f)*	398 140	*f)*	383 501	*f)*
	(Aantal woorden.)	(8 202 794)	. . . . .	(7 585 529)	. . . . .	(5 929 520)	. . . . .

a) In deze statistiek zijn niet begrepen de *dienst*telegrammen (zoogenaamde „dienst- en postnota's"). Hun aantal bedroeg:

over 1881 voor Java 10 343 en voor Sumatra 1 541, te zamen 11 884 telegrammen;
„ 1882 „ „ 11 571 „ „ „ 2 649, „ „ 14 220 „
„ 1883 „ „ 11 193 „ „ „ 2 605, „ „ 13 798 „

Verder zijn afgegeven:

in 1881 op Java 5 451 en op Sumatra 195 of te zamen 5 646 *afschriften* van telegrammen;
„ 1882 „ „ 5 799 „ „ „ 249 „ „ „ 6 048 „ „ „
„ 1883 „ „ 4 306 „ „ „ 398 „ „ „ 4 704 „ „ „

b) De cijfers over 1881 en 1882 zijn verbeterd.

c) De opgaven over 1883 zijn, wat de cijfers van de opbrengst betreft, nog van voorloopigen aard.

d) Onder de hier opgegeven totaalcijfers van Java zijn de doorgezonden buitenlandsche telegrammen begrepen.

e) Hier is alleen uitgetrokken het aandeel dat de Nederlandsch-Indische telegraaf-administratie in de opbrengst had. Deze netto-opbrengst kan verdeeld worden als volgt:

over 1881 voor Java f 54 156 en voor Sumatra f 784;
„ 1882 „ „ 57 916 „ „ „ 903;
„ 1883 „ „ 64 396 „ „ „ 1118.

f) De opbrengst wordt hier oningevuld gelaten, als voor een gedeelte (ter zake van de binnenlandsche regeeringstelegrammen) fictief.

De *binnenlandsche* betalende telegrammen kunnen, naar de *behandelde onderwerpen*, verdeeld worden als volgt:

Oorsprong der telegrammen.	Omschrijving der telegrammen.	1881. Aantal.	1881. Totaal.	1882. a) Aantal.	1882. a) Totaal.	1883. Aantal.	1883. Totaal.
Java	Handels- en scheepvaart-telegrammen	110 522	287 612	97 219	274 146	84 120	251 059
	Dagblad-telegrammen	1 723		1 975		1 708	
	Telegrammen van gemengden aard	175 367		174 952		165 231	
Sumatra	Handels- en scheepvaart-telegrammen	8 603	19 327	8 877	21 236	9 035	20 231
	Dagblad-telegrammen	1		»		3	
	Telegrammen van gemengden aard	10 723		12 359		11 193	
Java en Sumatra	Handels- en scheepvaart-telegrammen	119 125	b) 306 939	106 096	c) 295 382	93 155	d) 271 290
	Dagblad-telegrammen	1 724		1 975		1 711	
	Telegrammen van gemengden aard	186 090		187 311		176 424	

a) De cijfers over 1882 zijn verbeterd.

b) Waarvan 172 494 in de Nederlandsche en vreemde talen en 134 445 in de inlandsche talen.

c) Alsvoren 172 473 en 122 909.

d) Alsvoren 162 408 en 108 882.

De *buitenlandsche* telegrammen kunnen verdeeld worden als volgt:

Omschrijving der telegrammen.	1881. Aantal.	1881. Totaal.	1882. Aantal.	1882. Totaal.	1883. Aantal.	1883. Totaal.
Verzonden:						
Van Java naar Singapore en verder	16 000	17 011	17 636	18 835	20 479	21 783
» Sumatra » » » »	560		641		805	
» Java » Australië » »	451		557		499	
» Sumatra » » » »	»		1		»	
Ontvangen:						
Op Java van Singapore en verder	14 752	15 714	15 639	16 838	17 858	19 220
» Sumatra » » » »	521		721		926	
» Java » Australië » »	441		478		436	
» Sumatra » » » »	»		»		»	
Doorgezonden:						
Van Singapore naar Australië	17 129	33 354	19 308	38 110	21 407	42 547
» Australië » Singapore	16 225		18 802		21 140	
Te zamen:						
Java a)	64 998	66 079	72 420	73 783	81 819	83 550
Sumatra	1 081		1 363		1 731	

a) Onder de hier opgegeven totaalcijfers van Java zijn de doorgezonden telegrammen begrepen.

[5. 35.]

BIJLAGE HH.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 2, van het verslag.)

I. OVERZICHT van de in 'S LANDS KASSEN in Nederlandsch-Indië aanwezige BETAALMIDDELEN bij het einde van elke maand van 1883.

Tijdstippen.	Bankpapier.	Zilveren munt.	Koperen munt.	Totaal.
31 Januari.				
Op Java en Madura	f 3 076 970	f 9 842 489,65	f 1 987 143,95^5	f 14 906 603,60^5
In de buitenbezittingen	1 349 585	4 778 616,55	88 707,79	6 216 909,34
Aan niet ingewisselde assignatiën der Javasche Bank *a*)	»	»	»	645 000,00
	f 4 426 555	f 14 621 106,20 *b*) (fl 217 834,35)	f 2 075 851,74^5	f 21 768 512,94^5
28 Februari.				
Op Java en Madura	f 2 635 430	f 7 767 114,40	f 1 982 361,01^5	f 12 384 905,41^5
In de buitenbezittingen	1 098 995	5 574 298,25	84 181,30	6 757 474,55
Aan niet ingewisselde assignatiën	»	»	»	300 000,00
	f 3 734 425	f 13 341 412,65 (f 1 147 499,95)	f 2 066 542,31^5	f 19 442 379,96^5
31 Maart.				
Op Java en Madura	f 2 711 600	f 7 124 710,35	f 2 033 031,01^5	f 11 869 341,36^5
In de buitenbezittingen	1 182 040	4 337 918,75	82 943,10^5	5 602 901,85^5
	f 3 893 640	f 11 462 629,10 (f 1 090 800,40)	f 2 115 974,12	f 17 472 243,22
30 April.				
Op Java en Madura	f 2 498 345	f 6 599 709,45	f 1 872 880,65	f 10 970 935,10
In de buitenbezittingen	1 094 995	3 556 526,90	74 372,92^5	4 725 894,82^5
	f 3 593 340	f 10 156 236,35 (f 906 370,45)	f 1 947 253,57^5	f 15 696 829,92^5
31 Mei.				
Op Java en Madura	f 2 161 230	f 4 530 598,07^5	f 1 513 240,09^5	f 8 205 068,17
In de buitenbezittingen	1 178 580	3 492 643,16	70 508,22	4 741 731,38
Aan niet ingewisselde assignatiën	»	»	»	383 000,00
	f 3 339 810	f 8 023 241,23^5 (f 739 373,30)	f 1 583 748,31^5	f 13 329 799,55

a) Zie art. 8 § VII van Indisch Staatsblad 1880 nº. 220, houdende voorzieningen omtrent de Javasche Bank.
b) Het cijfer, hier en bij de volgende maanden tusschen ( ) vermeld, wijst aan hoeveel onder de opgegeven zilveren munt aan pasmunt begrepen was.

Tijdstippen.	Bankpapier.	Zilveren munt.	Koperen munt.	Totaal.
30 Juni.				
Op Java en Madura.	f 2 490 425	f 4 612 273,47^{5}	f 1 490 330,54	f 8 593 029,01^{5}
In de buitenbezittingen	1 236 985	3 775 914,11	72 098,48	5 084 997,59
	f 3 727 410	f 8 388 187,58^{5} (f 579 280,35)	f 1 562 429,02	f 13 678 026,60^{5}
31 Juli.				
Op Java en Madura.	f 1 567 710	f 4 487 667,82^{5}	f 1 470 660,37	f 7 526 038,19^{5}
In de buitenbezittingen	1 326 200	3 879 591,61	73 669,62	5 279 461,23
	f 2 893 910	f 8 367 259,43^{5} (f 521 901,15)	f 1 544 329,99	f 12 805 499,42^{5}
31 Augustus.				
Op Java en Madura.	f 1 673 340	f 5 210 300,75	f 1 510 533,29	f 8 394 174,04
In de buitenbezittingen	1 249 525	3 697 692,16	71 430,78	5 018 647,94
	f 2 922 865	f 8 907 992,91 (f 567 870,30)	f 1 581 964,07	f 13 412 821,98
30 September.				
Op Java en Madura.	f 2 070 190	f 5 583 279,75	f 1 606 761,72^{5}	f 9 260 231,47^{5}
In de buitenbezittingen	1 440 845	3 750 430,16	77 595,99^{5}	5 268 871,15^{5}
	f 3 511 035	f 9 333 709,91 (f 595 542,90)	f 1 684 357,72	f 14 529 102,63
31 October.				
Op Java en Madura.	f 1 759 430	f 6 218 954,00	f 1 731 118,14	f 9 709 502,14
In buitenbezittingen	1 335 040	4 244 451,76	65 791,57^{5}	5 645 283,33^{5}
	f 3 094 470	f 10 463 405,76 (f 693 471,95)	f 1 796 909,71^{5}	f 15 354 785,47^{5}
30 November.				
Op Java en Madura.	f 3 423 220	f 7 183 078,15	f 1 852 465,32^{5}	f 12 458 763,47^{5}
In de buitenbezittingen	982 490	4 105 841,45	83 022,60	5 171 354,05
Aan niet ingewisselde assignatiën.	»	»	»	30 000,00
	f 4 405 710	f 11 288 919,60 (f 783 527,90)	f 1 935 487,92^{5}	f 17 660 117,52^{5}
31 December.				
Op Java en Madura.	f 3 941 615	f 8 530 851,90	f 1 973 045,23	f 14 445 512,13
In de buitenbezittingen	1 462 140	4 226 907,25	75 147,02^{5}	5 764 194,27^{5}
Aan niet ingewisselde assignatiën.	»	»	»	661 000,00
	f 5 403 755	f 12 757 759,15 (f 867 192,40)	f 2 048 192,25^{5}	f 20 870 706,40^{5}

II. OVERZICHT van de te Batavia gehouden INSCHRIJVINGEN voor de afgifte van WISSELS op het Departement van Koloniën, ter voorziening in de behoefte van 's lands kassen in Nederlandsch-Indië voor de diensten 1883 en 1884.

DATUM der gehouden inschrijving.	Aangeboden bedrag.	Limitekoers. — Pct.	INGESCHREVEN SOMMEN. Beneden den limitekoers.	Tegen den limitekoers.	Boven den limitekoers.	Alzoo in 't geheel.	WAARVAN GEGUND: tegen den limitekoers.	tegen een (voor het Gouvernement) voordeeliger koers.	alzoo in 't geheel.
Wisselafgifte voor den dienst van 1883.									
1882.									
15 December. .	f 1 500 000	100,7	f 1 500	»	f 4 047 000	f 4 048 500	»	f 1 500	f 1 500
29 » .	1 500 000	101	403 000	f 5 112 000	4 550 000	10 065 000	f 1 099 080	403 000	1 502 080
1883.									
12 Januari . .	1 500 000	id.	355 700	160 000	1 500 000	2 015 700	160 000	355 700	515 700
26 » .	1 500 000	id.	141 500	520 500	1 500 000	2 162 000	520 500	141 500	662 000
9 Februari . .	1 500 000	id.	86 401	.70 749	1 620 000	1 777 150	70 749	86 401	157 150
23 » .	1 500 000	101,5	2 006 400	»	»	2 006 400	»	1 500 900	1 500 900
9 Maart. . .	1 500 000	101,4	18 557 593	110 000	1 540 000	20 207 593	»	1 512 809	1 512 809
23 » .	1 500 000	id.	2 505 601	6 000 000	200 000	8 705 601	»	1 500 484	1 500 484
6 April . . .	1 500 000	101,2	554 116	33 679	18 800 000	19 387 795	33 679	554 116	587 795
20 » .	1 500 000	101,3	18 474 757	»	»	18 474 757	»	1 513 957	1 513 957
4 Mei . . .	1 500 000	101,2	1 171 730	12 100 000	»	13 271 730	363 000	1 171 730	1 534 730
16 » .	1 500 000	id.	1 044 740	17 600 000	65 000	18 709 740	457 600	1 044 740	1 502 340
31 » .	2 000 000	id.	343 904	659 000	24 115 000	25 117 904	659 000	343 904	1 002 904
13 Juni . .	2 000 000	101,5	24 955 000	»	»	24 955 000	»	2 011 000	2 011 000
27 » .	2 000 000	id.	1 878 985	23 700 000	»	25 578 985	142 200	1 878 985	2 021 185
11 Juli . . .	2 000 000	id.	361 944	1 000 000	8 000 000	9 361 944	1 000 000	361 944	1 361 944
25 » .	2 000 000	id.	806 450	1 064 100	8 075 000	9 945 550	1 064 100	806 450	1 870 550
8 Augustus .	2 000 000	id.	208 000	1 357 135	8 000 000	9 565 135	1 357 135	208 000	1 565 135
22 » .	1 500 000	id.	357 736	2 469 300	4 500 000	7 327 036	1 143 285	357 736	1 501 021
5 September .	1 000 000	id.	12 600 800	2 566 500	»	15 167 300	»	1 016 441	1 016 441
	f32 500 000		f86 815 857	f74 522 963	f86 512 000	f 247 850 820	f 8 070 328	f 16 771 297	f24 841 625

Wisselafgifte voor den dienst van 1884.

DATUM der gehouden inschrijving.	Aangeboden bedrag.	Limitekoers. — Pct.	INGESCHREVEN SOMMEN. Beneden den limitekoers.	Tegen den limitekoers.	Boven den limitekoers.	Alzoo in 't geheel.	WAARVAN GEGUND: tegen den limitekoers.	tegen (voor het Gouvernement) voordeeliger koers.	alzoo in 't geheel.
1884.									
4 Februari . .	f 2 000 000	101,2	»	»	f 8 469 900	f 8 469 900	»	»	»
16 » .	2 000 000	id.	»	f 1 299	10 306 500	10 307 799	f 1 299	»	f 1 299
23 » .	2 000 000	id.	f 3 300	»	11 500 000	11 503 300	»	f 3 300	3 300
15 Maart . . .	1 000 000	id.	2 153 750	2 945 000	»	5 098 750	»	1 000 965	1 000 965
29 » .	1 500 000	101	3 550	35 000	7 900 000	7 938 550	35 000	3 550	38 550
12 April . . .	1 500 000	101,2	20 804 718	250 000	»	21 054 718	»	1 500 427	1 500 427
19 » .	1 500 000	id.	19 323 976	»	»	19 323 976	»	1 508 336	1 508 336
25 » .	2 000 000	id.	25 367 950	»	»	25 367 950	»	2 001 700	2 001 700
7 Mei . . .	2 000 000	id.	27 116 000	»	»	27 116 000	»	2 006 324	2 006 324
14 » .	2 000 000	101	469 946	66 400	24 800 000	25 336 346	66 400	469 946	536 346
28 » .	2 000 000	id.	5 000	1 115 253	24 407 000	25 527 253	1 115 253	5 000	1 120 253
11 Juni . . .	2 000 000	*a*) †	†	†	†	24 595 139	†	†	2 035 139
25 » .	2 000 000	†	†	†	†	9 520 098	†	†	1 720 098
9 Juli . .	2 000 000	†	†	†	†	9 031 082	†	†	2 011 082
23 » .	1 000 000	†	†	†	†	12 325 349	†	†	*b*) 1 000 328
6 Augustus .	1 000 000	†	†	†	†	14 295 700	†	†	1 013 620
20 » .	1 000 000	†	†	†	†	13 028 740	†	†	1 000 240
	f28 500 000		†	†	†	f 269 840 650	†	†	f18 498 007 *b*)

a) In verband met eene in den laatsten tijd veranderde inrichting van de hier te lande inkomende periodieke opgaven omtrent de wisseltrekking kunnen de met een † gemerkte kolommen vooralsnog niet worden ingevuld.

b) Te verminderen met f 236, welk bedrag niet is gestort. Dientengevolge is de daarvoor opgemaakte wissel, ad f 239,54, later ingetrokken.

[5. 36.]

BIJLAGE **JJ**.

(Zie hoofdst. **M**, afd. I, § 3, van het verslag.)

ALGEMEEN OVERZICHT van de opbrengst enz. der in 1883 voor Gouvernements-rekening in Nederland verkochte producten.

PRODUCTEN.	*IN VEILING* VERKOCHTE HOEVEELHEDEN.			TOTALE OPBRENGST. *g)*		
	Bruto gewicht bij afscheep. *a)* — Pikols.	Bruto gewicht hier te lande. — Kilogrammen.	Uitgeleverd netto gewicht. — Kilogrammen.	Veilingsprijs met bijberekening van de door de koopers te vergoeden 1 pct. veilingskosten *h)*, doch na aftrekking van het rabat voor contante betaling (1½ pct. voor koffie en tin en 1 pct. voor kinabast).	Onkosten. (Alleen die op de afscheping, het vervoer en den verkoop gevallen.)	Zuiver bedrag.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Koffie { Java- . . .	912 151^{47}	55 807 056	54 186 190^{5}	f 34 774 158,89	f 4 383 455,38	f 30 390 703,51
Koffie { Menado- . .	20 513	1 239 370	1 205 676^{5}	1 337 919,95^{5}	151 107,74	1 186 812,21^{5}
	b) 932 664^{47}	57 046 426	55 391 867	f 36 112 078,84^{5}	f 4 534 563,12	f 31 577 515,72^{5}
Banka-tin	*c)* 67 010^{504}	4 104 031	4 104 031	4 641 520,42^{5}	218 538,08	4 422 982,34^{5}
Billiton-tin	*d)* 1 990^{16}	121 948	121 948	136 162,30	6 899,24^{5}	129 263,05^{5}
Kinabast	*e)* 122 348 (netto K.G.)	118 776	*f)* 116 502^{03}	*i)* 336 433,63	32 856,46	303 577,17
	1 001 665^{134} pikols bruto en 122 348 K.G. netto.	61 391 181	59 734 348^{03}	f 41 226 195,20	f 4 792 856,90^{5} *k)*	f 36 433 338,29^{5} *g)*

a) Voor kinabast in het *netto* gewicht bij afscheep opgegeven.

b) Naar gelang van de oogstjaren was de in veiling verkochte koffie verdeeld als volgt:

Oogstjaar 1878	4 693 pikols Java-koffie		
„ 1879	5 966 „ „		
„ 1880	10 318 „ „		
„ 1881	168 298^{07} „ „	en	3 030 pikols Menado-koffie
„ 1882	707 584^{40} „ „	„	17 483 „ „
„ 1883	15 278 „ „		
„ onbekend	14 „ „		
	912 151^{47} „ „	en	20 513 „ „

c) Bovendien werd nog als te min bevonden verantwoord ½ pikol. Van de verantwoorde totale hoeveelheid behoorden 3 951 pikols tot de levering van 1881, 48 828 tot die van 1882 en 14 232 tot die van 1883.

d) Door de Billiton-maatschappij geleverd als pachtschat over het boekjaar 1881/82.

e) Afkomstig uit den oogst van 1882.

f) Hiervan werden 115 972^{50} K. G. in veiling verkocht en de overige 529^{53} K. G. als monsters verstrekt.

g) Nog werd over 1883 aan vergoedingen enz., ter zake van in dat jaar of vroeger te min of beschadigd uitgeleverde producten enz. ontvangen *bruto* f 46 881,48 of, na aftrekking van de onkosten waarmede die producten moesten worden bezwaard ad f 27 622,03, *netto* f 19 259,45

De zuivere opbrengst der in 1883 in veiling verkochte producten beliep . . . . 36 433 338,29^{5}

zoodat door de Nederlandsche Handelmaatschappij wegens de haar door het Gouvernement geconsigneerde producten over 1883 in het geheel is verantwoord eene netto-ontvangst van . . . . f 36 452 597,74^{5}

De te min uitgeleverde en de als beschadigd (buiten de veilingen) verkochte producten, welke in 1883 te verantwoorden waren, bestonden uit p. m. 782 pikols koffie (waarvan 741 pikols uit den oogst van 1882) en ½ pikol Banka-tin. De onkosten, in de averij-rekening over 1883 ter zake van deze en van reeds vroeger materieel verantwoorde pro-

GEMIDDELDE OPBRENGST,								Gemiddelde veilingsprijs.	Aantal netto kilogrammen die elke afgescheepte pikol gemiddeld heeft uitgeleverd. (Zie de kolommen 2 en 4.)	Percentsgewijze berekening der spillage naar reden van 61^{75} kilogram per pikol. *m*)	De afgescheepte hoeveelheden (kolom 2) besloegen de navolgende scheepsruimte (in lasten):
berekend over de afgescheepte hoeveelheid (zie kolom 2).				berekend over de verkochte netto hoeveelheid (zie kolom 4).							
Maatstaf.	Onzuiver bedrag.	Onkosten.	Zuiver bedrag.	Maatstaf.	Onzuiver bedrag.	Onkosten.	Zuiver bedrag.				
8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.
per bruto pikol.	f 38,12^{32}	f 4,80^{56}	f33,31^{76}	per $^1/_2$ K.G.	f 0,32^{085}	f 0,04^{045}	f 0,28^{04}	f 0,32^{27} per $^1/_2$ K.G.	59,40^{48}	3,79	31 911^{160}
id.	65,22^{30}	7,36^{64}	57,85^{66}	id.	0,55^{48}	0,06^{265}	0,49^{215}	f 0,55^{67} id.	58,77^{62}	4,81	745^{974}
	.....	.....	.....		.....	.....	.....	.....	.....	.....	
id.	f 38,71^{92}	f 4,86^{19}	f33,85^{73}	id.	f 0,32^{59}	f 0,04^{09}	f 0,28^{50}	f 0,32^{76} per $^1/_2$ K.G.	59,39^{099}	3,82	32 657^{134}
id.	69,26^{55}	3,26^{12}	66,00^{43}	per 50 K.G.	56,54^{5}	2,66	53,88^{5}	f 56,83^{24} per 50 K.G.	61,24^{45}	0,82	2 040^{339}
id.	68,41^{77}	3,46^{66}	64,95^{11}	id.	55,82^{5}	2,82^{5}	53,00	f 56,10^{85} per 50 K.G.	61,27^{54}	0,77	60^{933}
per netto K. G.	2,74^{98}	0,26^{555}	2,48^{125}	per $^1/_2$ K.G.	1,44^{385}	0,14^{10}	1,30^{285}	f 1,44^{26} per $^1/_2$ K.G.	.....	*l*)	127^{206}
											34 885^{612}

ducten begrepen, bedroegen f 27 622,03 en waren te splitsen als volgt: kosten van afscheping f 182,07, averijgros en particulier f 25 860,01, courtage voor afmaking van schade ($^1/_4$ pct.) f 683,45 en commissieloon f 896,50.

h) Door de koopers werd als vergoeding voor veilingskosten voldaan: voor koffie f 362 935,50, voor Banka-tin f 46 648,48^5, voor Billiton-tin f 1 368,47 en voor kinabast f 3 346,05, te zamen f 414 298,50^5.

i) Hieronder f 1828,50 ter zake van verstrekte monsters.

k) De onkosten lieten zich splitsen als volgt:

a. Onkosten in Indië (voornamelijk kosten van afscheping) . . . . f	253 801,88
b. Premie van zee-assurantie over eene verzekerde waarde van f 6 916 498 . . . . , .	204 569,55
c. Vracht van Java en Menado naar Nederland.	2 298 675,92
d. Premiën aan gezagvoerders (maximum f 1 per last; voor tin f 0,25 per last)	27 087,02^5
Transporteeren f	2 784 134,37^5
Per transport f	2 784 134,37^5
e. Courtage van verkoop (1 pct. voor koffie, $^1/_2$ pct. voor tin en 1$^1/_2$ pct. voor kinabast)	391 925,77
f. Registratie en opcenten	306 058,74^5
g. Belooning voor wetenschappelijke bemoeiingen (alleen voor het kina-product) 1 pct.	3 346,05
h. Kosten van opslag, brandassurantie en aflevering; veilingskosten, kassiersloon, enz. . . .	506 756,45^5
i. Commissieloon (2 pct. voor koffie en kinabast, 1$^1/_2$ pct. voor tin).	800 635,51
Te zamen. . . f	4 792 856,90^5

l) De in 1883 verkochte kinabast heeft gespilleerd 4^{77} pct.

m) De spillage, met inbegrip van de aan de koopers te goed gedaan wordende tarra voor fust, ontstaat bij het afschepen en inladen in Indië, en verder bij lossing, steken van monsters, opslag in de pakhuizen en uitslag bij aflevering.

[5. 37.]

BIJLAGE KK.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 3, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in 1883 voor gouvernementsrekening van Java en Menado verscheepte ladingen koffie, tin en kinabast en van de daarvoor betaalde VRACHTEN.

MAANDEN VAN 1883.	Afgeladen per		Koffie.		Tin.		Kinabast.	
	stoom-schip. a)	zeilschip.	Pikols.	Vracht per last. b)	Pikols.	Vracht per last. c)	Kilo-grammen.	Vracht per last. d)
Januari	1 (RL.)	»	e) * $3\,286^{87}$	f 85,00	»	»	»	»
	»	1	15 870	55,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 9 000	85,00	* $3\,000^{33}$	f 30,00	»	»
	»	1	3 000 f) 5 088	35,00	466^{95}	8,75	»	»
	»	1	»	»	450	7,50	»	»
	»	1	»	»	$3\,672^{49}$	12,50	»	»
	»	1	»	»	$1\,500^{56}$	7,50	»	»
	1 (RL.)	»	* 10 000	90,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 9 414	85,00	* $3\,000^{48}$	30,00	* 6 190	f 80,00
	1 (N.)	»	* 8 770	85,00	* $3\,118^{62}$	30,00	»	»
	1 (RL.)	»	* 10 000	90,00	»	»	»	»
Februari	»	1	»	»	2 000	7,50	»	»
	1 (N.)	»	* 13 580	90,00	$2\,049^{58}$	g)	»	»
	1 (RL.)	»	* 5 000	85,00	$2\,031^{90}$	15,00	»	»
	»	1	»	»	2 500	7,50	»	»
Maart	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	»	»	* 8 902	80,00
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	$4\,039^{15}$	15,00	»	»
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	$4\,000^{44}$	10,00	* 12 085	80,00
	1 (RL.)	»	* 10 000	90,00	519^{89}	15,00	»	»
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	$3\,098^{43}$	10,00	»	»
	»	1	»	»	$1\,042^{23}$	10,00	»	»
April	»	1	250	30,00	$1\,500^{50}$ 208^{19}	7,50 10,00	»	»
	1 (N.)	»	* 14 500	90,00	$3\,098^{21}$	10,00	»	»
	1 (RL.)	»	* 5 000	85,00	»	»	»	»
	»	1	»	»	$1\,335^{70}$	10,00	»	»
	1 (N.)	»	* $3\,223^{49}$	85,00	»	»	* 18 116	80,00
	1 (RL.)	»	* 10 000	90,00	»	»	»	»
Transporteeren	17	10	$154\,894^{36}$ f) 5 088	. . . .	$42\,633^{65}$	. . . .	45 293	. . . .

a) De letters in deze kolom duiden aan tot welke der drie stoomvaartmaatschappijen „Nederland", „Rotterdamsche Lloyd" en „Insulinde" de stoomschepen behoorden die gedurende 1883 met eene lading gouvernementsproducten uit Indië vertrokken.

b) In gewicht komt het last overeen: voor koffie in balen met 1800 K.G., voor id. in vaten met 1550, voor legkoffie (in balen) met 1600 en voor koffie in de hoornschil met 1200 K.G.

c) Het last tin = 2000 K.G.

d) Het last kinabast = p. m. 950 K.G.

e) De met een * geteekende hoeveelheden zijn tegen vaste vracht vervoerd door stoomschepen die contractueel of kracht ens indertijd gedane toezegging aanspraak hadden op eene maximum-retourbelading per jaar (verg. blz. 141 van het verslag hiervóór).

f) Koffie in de hoornschil.

g) Deze hoeveelheid werd vrachtvrij overgevoerd „om bij den last te komen."

Maanden van 1883.	Afgeladen per		Koffie.		Tin.		Kinabast.	
	stoomschip.	zeilschip.	Pikols.	Vracht per last.	Pikols.	Vracht per last.	Kilo-grammen.	Vracht per last.
Per transport	17	10	154 894^{36} *f*) 5 088	. . . .	42 633^{65}	. . . .	45 293	. . . .
Mei	1 (N.)	»	»	»	* 1 000	f 30,00	* 15 130	f 80,00
	1 (N.)	»	* 3 000	f 85,00	»	»	»	»
	»	1	6 000	45,00	»	»	»	»
	»	1	3 300	45,00	»	»	»	»
	»	1	5 298 15 620^{50}	30,00 40,00	1 027^{96}	7,50	»	»
	1 (J.)	»	12 981	80,00	»	»	»	»
	1 (RL.)	»	* 6 713^{91}	85,00	»	»	»	»
Juni	»	1	15 037 *f*) 3 972^{48}	45,00	514^{89}	11,25	»	»
	1 (N.)	»	* 1 000	85,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 8 100	85,00	* 520 1 480	30,00 10,00	»	»
	1 (RL.)	»	* 5 000 4 500 *f*) 500	85,00 80,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 9 946	85,00	»	»	»	»
	1 (RL.)	»	* 5 000 1 440 *f*) 1 440	85,00 80,00	»	»	»	»
Juli	1 (N.)	»	* 8 028	85,00	* 1 089^{54}	30,00	* 237	80,00
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	* 1 567^{66}	30,00	»	»
	»	1	5 223	60,00	»	»	»	»
	»	1	14 947	50,00	300	12,50	»	»
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	* 3 648^{53}	30,00	* 21 424	80,00
	1 (RL.)	»	* 5 000	85,00	»	»	»	»
Augustus	1 (N.)	»	* 3 711 *f*) * 1 689	85,00	»	»	»	»
	»	1	32 600	60,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 9 000	85,00	* 1 561^{84}	30,00	»	»
	»	1	12 794^{25}	60,00	»	»	»	»
	1 (RL.)	»	* 10 000	90,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 9 000	85,00	* 1 782^{25}	30,00	»	»
	1 (RL.)	»	* 5 000 5 000	85,00 80,75	2 271^{55}	22,50	13 386	80,00
September	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	* 1 007^{36}	30,00	»	»
	1 (RL.)	»	* 10 000	90,00	2 102^{44}	22,50	»	»
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	* 1 555^{86}	30,00	»	»
	»	1	35 000	60,00	»	»	»	»
	1 (RL.)	»	* 5 000	85,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	»	»	»	»
	»	1	19 850	70,00	»	»	»	»
October	1 (RL.)	»	* 4 159 *f*) * 841	85,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 6 363	85,00	* 312^{28}	30,00	»	»
	»	1	30 150	70,00	»	»	»	»
	»	1	20 000 5 000	70,00 65,00	»	»	»	»
	»	1	13 520	60,00	»	»	»	»
	»	1	20 500	70,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	»	»	»	»
	1 (RL.)	»	* 10 000	90,00	»	»	»	»
	»	1	11 000	70,00	»	»	»	»
	»	1	8 700	70,00	105^{53}	17,50	»	»
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	»	»	»	»
	1 (J.)	»	15 000	80,00	»	»	»	»
	»	1	20 760	70,00	»	»	»	»
	»	1	8 750	70,00	419^{20}	17,50	»	»
Transporteeren	46	28	663 886^{02} *f*) 13 530^{48}	. . . .	64 900^{54}	. . . .	119 008	. . . .

1333.	Afgeladen per		Koffie.		Tin.		Kinabast.	
	stoomschip.	zeilschip.	Pikols.	Vracht per last.	Pikols.	Vracht per last.	Kilo-grammen.	Vracht per last.
Per transport	46	28	663 886^{02} f) 13 530^{48}	. . . .	6490 0^{54}	. . . .	119 008	. . . .
November	1 (RL.)	»	* 4 850 f) * 150	f 85,00	»	»	»	»
	1 (RL.)	»	* 14 999^{50}	90,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	* 1 511^{5}	f 30,00	»	»
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	»	»	* 77 177	f 80,00
	»	1	20 000	70,00	»	»	»	»
	»	1	13 050	65,00	»	»	»	»
	»	1	10 800	65,00	»	»	»	»
	»	1	20 000 5 000 2 000	70,00 65,00 60,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	»	»	»	»
	»	1	15 260	65,00	650^{46}	16,25	»	»
	»	1	25 000 7 000	65,00 60,00	»	»	»	»
December	1 (N.)	»	* 6 000	85,00	* 1 026^{88}	30,00	»	»
	1 (RL.)	»	* 5 000	85,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 6 000	h) 85,00 80,75	* 3 083^{64}	30,00	* 10 592	80,00
	»	i) 1	10 122^{25}	80,00	»	»	»	»
	»	1	24 285	65,00	»	»	»	»
	»	1	25 000	65,00	»	»	»	»
	1 (J.)	»	12 000	65,00	1 500^{39}	20,00	»	»
	1 (RL.)	»	* 4 999^{12}	85,00	»	»	»	»
	1 (N.)	»	* 6 031^{86}	85,00	»	»	»	»
	1 (RL.)	»	* 5 000	85,00	»	»	»	»
			924 283^{75} f) 13 680^{48}					
Totaal . . .	58	37	937 964^{23}	. . . .	72 673^{06}	. . . .	206 777	. . . .

h) Dat hier voor één en dezelfde partij koffie tweeërlei vracht wordt opgegeven, vindt zijne verklaring in de bij het contract met de maatschappij „Nederland" bedongen vrachtvermindering voor de hoeveelheid die (bij inlading op Java's noordkust) in één stoomschip wordt verscheept boven de normale belading met 210 last koffie of kinabast.

i) Afgehaald van Menado.

[5. 38.]

BIJLAGE LL.

(Zie hoofdst. M. afd. I, § 4, van het verslag.)

STATISTIEK betreffende de opiumpacht op Java en Madura over de jaren 1883 en 1884.

Pachtperceelen.	Levantsch of Bengaalsch opium.	Hoeveelheden Levantsch/Bengaalsch opium (in katti's) gedurende 1883: als maxima toegestaan.		1883: verstrekt.		1883: bij het einde van den pachttermijn door de pachters overgehouden en aan den lande teruggeleverd.	1884: als maxima toegestaan.		Opbrengst 1883: Vermoedelijke winst op het te verstrekken opium, gerekend voor het Levantsche op f 17,25 en voor het Bengaalsche op f 15.20 per katti.	
a) Bantam, Batavia, Krawang	Lev.	4 080		4 080			4 080		f 70 380	
	Beng.	4 080	8 160	4 080	8 160	1 283 3/1600	4 080	8 160	62 016	f 132 396
Cheribon	Lev.	480		480			300		8 280	
	Beng.	2 520	3 000	2 520	3 000	678 280/1600	2 100	2 400	38 304	46 584
Tagal	Lev.	960		800			960		16 560	
	Beng.	5 040	6 000	4 200	5 000	603 880/1600	5 040	6 000	76 608	93 168
Pekalongan	Lev.	900		825			1 200		15 525	
	Beng.	5 700	6 600	4 125	4 950	1250/1600	5 400	6 600	86 640	102 165
Samarang	Lev.	4 800		3 950			6 000		82 800	
	Beng.	19 200	24 000	15 850	19 800	1 736 526/1600	18 000	24 000	291 840	374 640
Japara	Lev.	4 800		2 695			3 000		82 800	
	Beng.	4 200	9 000	2 355	5 050	1 513 801/1600	6 000	9 000	63 840	146 640
Rembang	Lev.	9 600		4 500			9 000		165 600	
	Beng.	8 400	18 000	7 200	11 700	„	9 000	18 000	127 680	293 280
Soerabaija	Lev.	8 400		7 000			7 200		144 900	
	Beng.	13 200	21 600	11 300	18 300	1 378 26/1600	14 400	21 600	200 640	345 540
Pasoeroean	Lev.	2 400		2 102 1598/1600			2 400		41 400	
	Beng.	3 600	6 000	3 210	5 312 1598/1600	1 18/1600	3 600	6 000	54 720	96 120
Probolinggo	Lev.	600		415 143/1600			600		10 350	
	Beng.	3 000	3 600	2 745	3 160 143/1600	1/1600	3 000	3 600	45 600	55 950
Bezoeki (met Banjoewangi) c)	Lev.	300		177 800/1600			600		5 175	
	Beng.	2 520	2 820	1 852 800/1600	2 030	1 415/1600	2 220	2 820	38 304	43 479
Banjoemas	Lev.	d) 1 100		1 100			900		18 975	
	Beng.	2 500	3 600	2 500	3 600	614 819/1600	2 700	3 600	38 000 e) 205	57 180
Bagelen	Lev.	900		900			600		15 525	
	Beng.	2 100	3 000	2 100	3 000	„	2 400	3 000	31 920	47 445
Kadoe	Lev.	d) 2 375		2 375			2 400		40 968,75	
	Beng.	3 025	5 400	3 025	5 400	„	3 000	5 400	45 980,00 e) 666.25	87 615
Djokjokarta	Lev.	3 000		2 450			3 600		51 750	
	Beng.	3 000	6 000	900	3 350	6 57/1600	2 400	6 000	45 600	97 350
Soerakarta	Lev.	14 400		6 600			12 000		248 400	
	Beng.	3 600	18 000	3 600	10 200	849 400/1600	6 000	18 000	54 720	303 120
Madioen	Lev.	9 000		7 250			7 800		155 250	
	Beng.	3 600	12 600	2 900	10 150	183 1508/1600	4 200	12 000	54 720	209 970
Kediri	Lev.	9 000		8 232 68/1600			9 000		155 250	
	Beng.	6 000	15 000	5 500	13 732 68/1600	6 498/1600	6 000	15 000	91 200	246 450
Madura	Lev.	600		218 1250/1600			300		10 350	
	Beng.	3 600	4 200	2 905	3 123 1250/1600	f)	3 900	4 200	54 720	65 070
Totaal	Lev.	77 695		56 151 659/1600			71 940		f 1 340 238,75	
	Beng.	98 885	176 580	82 867 800/1600	139 018 1459/1600	8 855 1082/1600	103 440	175 380	1 503 052,00 e) 871,25	f 2 844 162

der pacht (na aftrekking van het kostende der opium).					Vastgesteld aantal verkoopplaatsen (kitten) in	
		1884.				
Pachtsom.	Te zamen.	Vermoedelijke winst op het te verstrekken opium, gerekend voor het Levantsche op f 17,30 en voor het Bengaalsche op f 16,15 per katti.	Pachtsom.	Te zamen.	1883.	1884.
					4	4
f 690 000	f 822 396	f 70 584 65 892 f 136 476	f 939 600	f 1 076 076	b) 21	b) 23
					9	9
151 200	197 784	5 190 33 915 39 105	170 640	209 745	11	11
372 000	465 168	16 608 81 396 98 004	362 400	460 404	21	21
348 120	450 285	20 760 87 210 107 970	355 920	463 890	33	33
1 260 000	1 634 640	103 800 290 700 394 500	1 500 000	1 894 500	52	61
120 000	266 640	51 900 96 900 148 800	312 000	460 800	47	47
434 400	727 680	155 700 145 350 301 050	600 000	901 050	42	42
1 080 000	1 425 540	124 560 232 560 357 120	1 080 000	1 437 120	44	48
348 000	444 120	41 520 58 140 99 660	492 120	591 780	20	20
154 320	210 270	10 380 48 450 58 830	180 240	239 070	13	14
91 584	135 063	10 380 35 853 46 233	91 320	137 553	21	21
196 200	253 380	15 570 43 605 59 175	175 320	234 495	10	10
195 600	243 045	10 380 38 760 49 140	222 000	271 140	28	28
444 000	531 615	41 520 48 450 89 970	399 960	489 930	31	31
504 000	601 350	62 280 38 760 101 040	546 000	647 040	93	93
1 054 800	1 357 920	207 600 96 900 304 500	1 134 000	1 438 500	146	146
1 081 200	1 291 170	134 940 67 830 202 770	1 392 120	1 594 890	60	57
1 800 000	2 046 450	155 700 96 900 252 600	2 042 400	2 295 000	85	100
151 320	216 390	5 190 62 985 68 175	110 400	178 575	32	32
f 10 476 744	f 13 320 906	f 1 244 562 1 670 556 f 2 915 118	f 12 106 440	f 15 021 558	823	851

AANMERKINGEN

a) In één perceel verpacht

b) Hieronder begrepen de onder bijzondere voorwaarden toegestane verkoopplaats op het eiland Onrust.

c) In 1883 maakte Banjoewangi nog een afzonderlijk pachtperceel uit.

d) Deze verdeeling is eenigszins anders dan in 't vorig verslag (bijlage PP) werd opgegeven, ten gevolge van eene bewilligde ruimere verstrekking van Bengaalsch opium tegen vermindering van de hoeveelheid Levantsche soort. Vermits de verstrekking van deze laatste soort voor het Gouvernement voordeeliger is, heeft de pachter zich moeten verbinden om het bedrag dat 's lands kas door de bedoelde wijziging aan winst zou derven, bij te passen.

e) Bijpassing (verg. het slot der voorgaande aanmerking).

f) Niet opgegeven.

[5. 39.]

BIJLAGE MM.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 4, van het verslag.)

OPBRENGST van de OPIUMPACHT in de BUITENBEZITTINGEN.

GEWESTEN.	Tijdvakken waarvoor de pacht was afgestaan.	1882.	1883.	1884.
Sumatra's Westkust a)	Telkens voor drie jaren (achtereenvolgens voor 1881 t/m 1883 en voor 1884/1886).	f 394 500	f 460 752	f 530 044
Benkoelen b)	Idem, idem.	40 080	40 416	40 284
Palembang c)	Idem, idem.	179 190	181 080	183 525
Sumatra's Oostkust d)	Voor de verschillende perceelen uiteenloopend (zie noot d).	618 684	1 335 324	1 353 640
Atjeh e)	Voor drie jaren (1882 t/m 1884).	216 000	216 000	216 000
Riouw	Telkens voor drie jaren (achtereenvolgens voor 1881 t/m 1883 en voor 1884 t/m 1886).	366 600	366 600	442 200
Banka	Idem (voor 1880 t/m 1882 en voor 1883 t/m 1885).	181 700	181 700	181 700
Billiton	Idem, idem.	123 600	247 152	247 152
Westerafdeeling van Borneo	Voor drie jaren (1882 t/m 1884).	102 000	102 000	102 000
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo f)	Telkens voor drie jaren (achtereenvolgens voor 1881 t/m 1883 en voor 1884 t/m 1886).	31 836	32 910	38 580
Celebes en onderhoorigheden	Voor drie jaren (1882 t/m 1884).	114 000	114 000	114 000
Menado g)	Telkens voor één jaar.	13 512	13 500	14 820
Amboina h)	Idem behalve voor de Banda-eilanden (zie noot h).	75 060	73 560	110 280
Ternate	Telkens voor één jaar.	8 320	8 580	8 840
Timor	Idem.	1 512	2 220	2 256
Bali en Lombok i)	Voor 1882 en 1883 telkens voor één jaar, naderhand voor drie jaren (1884 t/m 1886).	208 512	85 200	180 240
		f 2 675 106	j) f 3 460 994	f 3 765 561

a) Onder de voor dit gewest opgegeven sommen is begrepen aan winst op het te verstrekken opium (omdat de pachter het opium duurder moet betalen dan de inkoopsprijs bedraagt) een geraamd bedrag: over 1882 van f 124 380, over 1883 van f 185 382 (waarbij is gerekend op de winst ad f 34 500 op het voor den invoer in het landschap Troemon te verstrekken opium), en voor 1884 van f 191 284 met bijberekening van f 34 600 als voren. In 't vorig verslag (bijlage QQ) werd voor 1883 wegens pachtsom en winst op het te verstrekken opium gerekend op f 461 502. Dit bedrag is echter met f 750 moeten verminderd worden, omdat de uitbreiding van 's pachters rechten tot Troemon, waarvoor hij per maand f 750 boven zijne gewone pachtsom verschuldigd was, eerst met Juni 1883 een aanvang genomen heeft, en dus een maand later dan waarop aanvankelijk was gerekend.

b) De in de opgegeven sommen begrepen winst op het opium is geraamd: voor 1882 op f 6960, voor 1883 op f 7296 en voor 1884 op f 7752.

c) Als voren achtereenvolgens f 39 150, f 41 040 en f 43 605.

d) Alle perceelen zijn voor drie jaren afgestaan, achtereenvolgens voor 1880 t/m 1882 en voor 1883 t/m 1885. Alleen voor het perceel Panei—Kotta Pinang—Bila—Laboean Batoe waren de driejarige tijdvakken 1881 t/m 1883 en 1884 t/m 1886. Intusschen zijn voor het perceel Deli, te rekenen van 1 Januari 1884, de rechten des pachters uitgebreid tot de Battaksche districten (verg. blz. 147 van het verslag hiervóór), in verband waarmede voor elk der pachtjaren 1884 en 1885 de pachtsom is verhoogd met f 4000. De opbrengst der verschillende perceelen over 1882, 1883 en 1884 was als volgt:

	1882.	1883.	1884.
Bengkalis en eigenlijk Siak (zonder Tanah Poetih, doch voor 1883 t/m 1885 met Poeloe Lawan)	f 54 360	f 78 000	f 78 000
Panei—Kotta Pinang—Bila, met het gouvernementsdistrict Laboean Batoe	5 124	5 124	19 440
Assahan	18 600	18 720	18 720
Deli (voor 1883 t/m 1885 met een gedeelte van Senembah)	397 800	750 000	754 000
Serdang (voor 1883 t/m 1885 met Denai en het overige gedeelte van Senembah)	54 000	173 880	173 880
Langkat	88 800	309 600	309 600
	f 618 684	f 1 335 324	f 1 353 640

e) Het pachtgebied omvat alleen de afdeeling Groot-Atjeh en onderhoorige eilanden.

f) Onder de voor dit gewest opgegeven sommen is begrepen aan winst op het te verstrekken opium een geraamd bedrag over 1882 van f 10 116, over 1883 van f 11 190 en over 1884 van f 11 628.

g) In de opgegeven sommen deelt de afdeeling Gorontalo achtereenvolgens voor f 2472, f 3420 en f 3720.

h) De opiumpacht op de Banda-eilanden was eerst voor drie jaren (1881 t/m 1883), later voor één jaar (1884) afgestaan en wel achtereenvolgens tegen f 60 600 per jaar en tegen f 91 260. De pacht elders in dit gewest, namelijk ter hoofdplaats Amboina en te Kajeli op Boeroe, bracht in elk der jaren 1882, 1883 en 1884 achtereenvolgens f 14 460, f 12 960 en f 19 020 op.

i) De verpachting voor 1882 geschiedde nog vanwege het inlandsch bestuur, doch de opbrengst kwam ten bate van den lande. Voor elk der beide pachtperceelen was de opbrengst gedurende de in den staat vermelde jaren als volgt:

	1882.	1883.	1884.
Boeleleng	f 192 012	f 79 200	f 168 120
Djembrana	16 500	6 000	12 120
	208 512	f 85 200	f 180 240

j) De opgaaf is f 750 lager dan het in 't vorig verslag vermelde totaal. Zie het slot van noot a hierboven.

[5. 40.]

BIJLAGE NN.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 4, van het verslag.)

OPBRENGST der verpachte middelen (behalve de opinmpacht en de pacht der pandhuizen) op Java en Madura, over elk der jaren 1882, 1883 en 1884.

GEWESTEN.	RUND-, BUFFEL- EN PAARDENSLACHT.			DOBBELSPELEN.			VARKENSSLACHT.		
	1882.	1883.	1884.	1882.	1883.	1884.	1882.	1883.	1884.
Bantam	f 4 080	f 4 200	f 6 000	»	»	»	f 96	f 312	f 60
Batavia.	25 200	13 200	24 000	f 301 560	f 466 500	f 145 608	25 920	31 200	30 000
Krawang	960	840	840	»	»	»	600	612	612
Preanger regentschappen . .	»	»	»	»	»	»	699	606	1 350
Cheribon	24 036	15 060	11 700	»	»	»	2 736	2 946	2 808
Tagal	13 920	20 640	18 360	»	»	»	756	1 200	852
Pekalongan	10 920	15 000	16 200	»	»	»	612	780	612
Samarang. . . . . . , . .	61 200	76 680	77 280	57 600	67 200	57 660	4 920	5 040	5 352
Japara	11 400	18 000	18 000	»	»	»	1 740	1 140	1 800
Rembang	21 600	27 600	33 600	»	»	»	1 800	1 380	1 500
Soerabaija	114 444	115 152	122 736	42 240	45 720	30 588	4 884	5 352	5 916
Pasoeroean	74 520	87 360	90 840	»	»	»	960	1 632	1 392
Probolinggo	46 920	47 880	40 332	»	»	»	228	300	120
Bezoeki (met Banjoewangi). .	62 172	63 048	65 400	»	»	»	192	180	144
Banjoemas.	28 992	29 412	28 944	»	»	»	588	540	540
Bagelen	45 120	51 600	54 000	»	»	»	120	480	384
Kadoe	52 800	54 000	53 040	»	»	»	1 176	1 080	1 200
Djokjokarta	38 520	55 440	46 800	»	»	»	720	240	972
Soerakarta.	60 000	84 000	82 800	»	»	»	1 020	1 692	1 692
Madioen	31 740	31 980	33 780	»	»	»	420	540	540
Kediri	30 840	33 600	35 400	»	»	»	1 332	1 212	1 248
Madura	91 800	104 520	98 280	»	»	»	96	72	36
TOTAAL . . .	f 851 184	f 949 212	f 958 332	f 401 400	f 579 420	f 233 856	f 51 615	f 58 536	f 59 130

a) Afgestaan voor 1882 t/m 1884.

b) De pacht der vogelnestklippen in de afdeelingen Grissee en Sidajjoe, voor 1880 t/m 1882 afgestaan geweest tegen f 72 120 's jaars, is voor 1883 t/m 1885 gegund tegen f 78 000 's jaars. De pacht op Bawean werd telkens voor één jaar afgestaan, en wel voor de jaren 1882, 1883 en 1884 achtereenvolgens tegen f 24, f 12 en f 24.

c) Afgestaan voor 1883 t/m 1885.

d) Onder de opgegeven pachtsommen is voor elk der drie genoemde jaren de afdeeling Banjoewangi begrepen voor f 1284, f 1392 en f 1392. Aldaar was de vogelnestpacht eerst alleen voor 1882 en daarna voor 1883 t/m 1885 afgestaan. Door eene misstelling werd in bijlage RR van het vorig verslag gezegd dat de pacht er voor 1883 weder voor slechts één jaar was afgestaan. In de overige afdeelingen der residentie Bezoeki loopt de pachttermijn over de jaren 1882 t/m 1884.

e) De in 't vorig verslag (bijlage RR) genoemde som van f 192 is verhoogd met de pacht over November en December 1883 (à f 141 's maands) voor een der toen voor gouvernementsrekening verpachte overvaarten in de onder rechtstreeksch bestuur gebrachte afdeeling Sumanap.

f) Hieronder f 3576 wegens de voor gouvernementsrekening verpachte overvaarten in Sumanap, waarvan er één werd afgestaan voor 14 maanden (1 November 1883 t/m 31 December 1884) en de anderen alleen voor 1884.

TOLBRUGGEN EN OVERVAARTEN.			VOGELNESTEN.			ANDERE VERPACHTE KLEINE MIDDELEN. (behalve de pacht der pandhuizen).			TOTAAL.		
1882.	1883.	1884.	1882.	1883.	1884.	1882.	1883.	1884.	1882.	1883.	1884.
f 11 280	f 12 504	f 6 600	a) f 708	a) f 708	a) f 708	»	»	»	f 16 164	f 17 724	f 13 368
3 420	3 660	3 360	»	»	»	i) f 157 200 k) 5 220 l) 6 180 m) 960	i) f 185 400 k) 4 320 l) 5 520 m) 612	i) f 204 000 k) 4 920 l) 3 240 m) 1 092	525 660	710 412	416 220
3 996	3 840	3 336	»	»	»	n) 8 100	n) 8 112	n) 8 112	13 656	13 404	12 900
6 177	9 076	9 024	»	»	»	»	»	»	6 876	9 682	10 374
9 816	9 516	6 768	»	»	»	»	»	»	36 588	27 522	21 276
1 932	4 008	3 648	»	»	»	»	»	»	16 608	25 848	22 860
240	348	336	»	»	»	»	»	»	11 772	16 128	17 148
9 480	9 660	9 012	»	»	»	m) 27 600	m) 30 000	m) 32 520	160 800	188 580	181 824
10 200	13 200	13 320	»	»	»	»	»	»	23 340	32 340	33 120
3 960	3 960	8 520	a) 40 800	a) 40 800	a) 40 800	»	»	»	68 160	73 740	84 420
40 800	44 940	49 200	b) 72 144	b) 78 012	b) 78 024	m) 13 320	m) 14 640	m) 12 240	287 832	303 816	298 704
»	»	»	»	»	»	»	»	»	75 480	88 992	92
»	»	»	636	c) 852	c) 852	»	»	»	47 784	49 032	41 304
»	»	»	d) 4 416	d) 4 524	d) 4 524	»	»	»	66 780	67 752	70 068
9 084	9 912	9 132	»	»	»	»	»	»	38 664	39 864	38 616
2 988	5 952	6 480	»	»	»	»	»	»	48 228	58 032	60 864
2 520	2 532	2 700	»	»	»	»	»	»	56 496	57 612	56 942
»	»	»	»	»	»	»	»	»	39 240	55 680	
»	»	»	»	»	»	»	»	»	61 020	85 692	84 492
3 876	5 676	5 520	»	»	»	»	»	»	36 036	38 196	39 840
1 812	3	3	»	»	»	»	»	»	33 984	34 815	36 651
252	e) 474	f) 3 696	24	g) 924	h) 9 732	»	»	»	92 172	105 990	111 744
f 121 833	f 139 261	f 140 655	f 118 728	f 125 820	f 134 640	f 218 580	f 248 604	f 266 124	f 1 763 340	f 2 100 853	f 1 792 737

g) De in 't vorig verslag (bijlage RR) genoemde som van f 24 is verhoogd met de pacht over November en December 1883 (à f 450's maands) voor de vogelnestklippen in Sumanap.

h) Hieronder f 4332 voor de vogelnestklippen in Pamakassan en f 5400 voor die in Sumanap. De eersten werden afgestaan voor 1884 en 1885, die in Sumanap voor het tijdvak van 1 November 1883 t/m 31 December 1886.

i) Tabak (met inbegrip van de pacht in Bantam en Krawang).

k) Waijang.

l) Kleine eilanden (pacht van het recht op de zee-voortbrengselen bij de Duizend-eilanden en op het aldaar groeiende hout).

m) Heffing van schutgelden aan 's lands sluizen te Tangké (Batavia), Samarang, Melirip en Gedeh (de beide laatsten in Soerabaija).

n) Bosschen. Deze pacht, eerst alleen voor 1882 afgestaan, is daarna gegund voor 1883 t/m 1885.

[5. 41.]

BIJLAGE OO.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 4, van het verslag.)

OPBRENGST der VERPACHTE MIDDELEN (behalve de opiumpacht en de pacht der pandhuizen) in de BUITENBEZITTINGEN.

MIDDELEN.	1882.	1883.	1884.
Sumatra's Westkust.			
Dobbelspelen. . . .	f 11 940	f 11 220	f 12 360
Arak en andere sterke dranken.	39 804	42 360	36 120
Varkensslacht . . .	1 932	2 316	2 520
Gezamenlijke kleine middelen op de Batoe-eilanden . . .	576	576	624
Totaal. . .	f 54 252	f 56 472	f 51 624
Benkoelen.			
Dobbelspelen. . . .	f 300	f 288	f 420
Arak en andere sterke dranken.	768	480	480
Rundslacht	864	1 080	1 296
Totaal. . .	f 1 932	f 1 848	f 2 196
Lampongsche districten.			
Overvaarten	*a*)	*a*)	*a*)

a) Onverpacht gebleven wegens gemis aan gegadigden.

MIDDELEN.	1882.	1883.	1884.
Palembang.			
Dobbelspelen. . . .	f 9 372	f 5 568	f 11 652
Arak en andere sterke dranken.	2 412	2 460	1 944
Overvaarten	5 772	5 976	6 696
Totaal. . .	f 17 556	f 14 004	f 20 292
Sumatra's Oostkust.			
Dobbelspelen. . . .	f 229 236	f 297 840	f 414 588
Arak en andere sterke dranken.	108 060	136 800	172 320
Varkensslacht . . .	6 840	10 968	11 328
Zout.	10 212	12 120	10 620
Sago, getah en was .	13 872	18 240	13 200
Houtzagerijen *b*) . .	. . . .	1 760	840
Totaal *c*). .	f 368 220	f 477 728	f 622 896

b) Eerst met 1 Februari 1883 ingevoerd.

c) Voor de verschillende landschappen, voor zoover afzonderlijk genoemd, was de opbrengst der opgegeven pachtmiddelen als volgt:

	1882.	1883.	1884.
Bengkalis, Siak (waarbij voor 1883 en 1884 ook Poeloe Lawan) en Assahan.	f 64 224	f 70 964	f 66 372
Deli (waarbij voor 1883 en 1884 ook een gedeelte van Senembah).	246 252	280 224	391 320
Serdang (waarbij voor 1883 en 1884 ook Denai en het overig gedeelte van Senembah)	12 768	18 396	20 244
Langkat	44 976	108 144	144 960
	f 368 220	f 477 728	f 622 896

MIDDELEN.	1882.	1883.	1884.
Atjeh.			
Dobbelspelen. . . .	f 18 600	f 85 200	f 54 600
Varkensslacht . . .	1 344	3 600	3 600
Arak en andere sterke dranken.	9 720	20 400	24 360
Totaal. . .	f 29 664	f 109 200	f 82 560
Riouw.			
Dobbelspelen. . . .	f 47 880	f 73 032	f 97 260
Arak en andere sterke dranken.	23 160	51 480	61 872
Varkensslacht . . .	32 220	40 860	43 092
Peper	44 832	95 388	99 192
Totaal. . .	f 148 092	f 260 760	f 301 416
Banka.			
Dobbelspelen. . . .	f 17 010	f 19 300	f 18 870
Arak en andere sterke dranken.	15 012	13 440	11 241
Totaal. . .	f 32 022	f 32 740	f 30 111
Billiton.			
Dobbelspelen. . . .	f 12 132	f 25 800	f 26 727
Arak en andere sterke dranken.	6 126	7 512	8 604
Varkensslacht . . .	6 204	8 412	9 900
Totaal. . .	f 24 462	f 41 724	f 45 231

MIDDELEN.	1882.	1883.	1884.
Westerafdeeling van Borneo.			
Dobbelspelen	f *d*) 16 500	f *e*) 18 864	f *d*) 18 396
Arak en andere sterke dranken	*d*) 18 060	*e*) 23 400	*d*) 15 780
Varkensslacht	*d*) 25 764	*e*) 38 184	*d*) 33 468
Goudmijnen	7 896	*f*) 9 444	*g*) 8 496
Gezamenlijke kleine middelen *h*)	43 800	31 296	51 444
Totaal *i*)	f 112 020	f 121 188	f 127 584

d) Betreft alleen de afdeelingen Pontianak en Montrado, wat deze laatste afdeeling aangaat, met uitzondering van de districten Loemar en Boedok. In die districten en elders in het gewest werd het middel met andere pachten vereenigd afgestaan.
e) Betreft dezelfde streken als bedoeld in de voorgaande aanteekening en bovendien een gedeelte der afdeelingen Sintang en Sambas, namelijk de onderafdeelingen Sintang en Pamangkat.
f) Betreft alleen de afdeelingen Montrado, Sintang en Sambas.
g) Betreft alleen de afdeeling Sambas en een gedeelte der afdeeling Montrado.
h) Voor zoover niet afzonderlijk verpacht (zie de aanteekeningen *d*—*g*).
i) Over de verschillende afdeelingen waren de pachtsommen verdeeld als volgt:

	1882.	1883.	1884.
Pontianak	f 43 608	f 46 152	f 56 520
Sambas	16 044	16 428	14 952
Montrado	39 024	44 376	40 704
Sintang	13 344	14 232	15 408
	f 112 020	f 121 188	f 127 584

MIDDELEN.	1882.	1883.	1884.
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.			
Goudmijnen	f 675	f 652,50	f 585
Overvaarten *j*)	2 256	15 960,00 (Overvaarten en Gezamenlijke kleine middelen samen)	11 640 (Overvaarten en Gezamenlijke kleine middelen samen)
Gezamenlijke kleine middelen *k*)	9 552		
Totaal	f 12 483	f 16 612,50	f 12 225

j) Voor 1883 en voor 1884 gezamenlijk met de overige kleine middelen verpacht.
k) De hier bedoelde middelen zijn: voor 1882, de dobbelspelen, de sterke dranken en de varkensslacht; voor 1883 en voor 1884 bovendien de pandhuizen en de overvaarten.

MIDDELEN.	1882.	1883.	1884.
Celebes en onderhoorigheden.			
Dobbelspelen *l*)	f 43 000	f 45 000	f 41 600
Arak en andere sterke dranken *l*)	12 200	13 050	13 500
Rundslacht *l*)	2 500	4 000	3 880
Varkensslacht *l*)	2 300	3 650	3 400
Vischmarkten	7 610	7 715	8 960
Vischvijvers *m*)	1 450	1 450	863
Siri	10 060	10 930	11 700
Overvaarten *n*)	50	100	166
Gezamenlijke kleine middelen *o*)	111 210	88 695	66 890
Totaal	f 190 380	f 174 590	f 150 959

l) De uitgetrokken sommen betreffen alleen Makasser en Tello. Elders in het gewest worden deze middelen gezamenlijk verpacht.
m) Betreft de vischvijvers te Tello en te Sambong Djawa. Voor eerstbedoeld perceel loopt de pachttermijn telkens over twee jaren (1882/83 en 1884/85); voor het perceel Sambong Djawa aanvankelijk over de jaren 1882 en 1883, en later — in verband met Indisch Staatsblad 1884 nº. 40 — over het tijdvak van 12 April 1884 tot 31 December 1888.
n) Eerst met 1 Juli 1882 ingevoerd (Indisch Staatsblad 1882 nº. 134).
o) Voor zoover niet afzonderlijk verpacht.

MIDDELEN.	1882.	1883.	1884.
Menado.			
Dobbelspelen	f 6 960	f 4 200	f 4 200
Arak en andere sterke dranken, Saguweer (samen)	2 520	3 000	6 900
Totaal	f 9 480	f 7 200	f 11 100
Amboina.			
Arak en andere sterke dranken	f 1 692	f 1 452	f 2 124
Saguweer	14 220	15 840	16 452
Totaal	f 15 912	f 17 292	f 18 576
Banda (residentie **Amboina**).			
Arak en saguweer	f 7 380	f 8 400	f 8 400
Ternate.			
Arak en andere sterke dranken	f 1 020	f 970	f 1 065
Rundslacht, Varkensslacht (samen)	710	500	1 050
Saguweer	955	730	826
Totaal	f 2 685	f 2 200	f 2 941
Timor.			
Dobbelspelen	f 600	f 252	f 252
Arak en andere sterke dranken	1 812	3 000	1 320
Rundslacht, Varkensslacht (samen)	1 092	360	12
Totaal	f 3 504	f 3 612	f 1 584
Bali en Lombok.			
Slachten van rundvee enz.	f 1 110	f 3 819	f 5 160
Overvaarten	2 190	2 292	1 380
Totaal	f 3 300	f *p*) 6 111	f 6 540

p) De verpachting voor 1883 was de eerste die in de residentie Bali en Lombok van gouvernementswege werd gehouden. De verpachting voor 1882 geschiedde vanwege het (toenmalig) inlandsch bestuur.

MIDDELEN.	1882.	1883.	1884.
TOTAAL VAN ELK MIDDEL.			
Dobbelspelen	f 413 530,00	f 586 564,00	f 700 925,00
Arak en andere sterke dranken	249 746,00	328 204,00	350 730,00
Saguweer	15 175,00	16 570,00	17 278,00
Peper	44 832,00	95 388,00	99 192,00
Rundslacht	6 276,00	9 759,00	5 176,00
Varkensslacht	76 604,00	107 990,00	107 308,00
Vischmarkten	7 610,00	7 715,00	8 960,00
Vischvijvers	1 450,00	1 450,00	863,00
Siri	10 060,00	10 930,00	11 700,00
Overvaarten	10 268,00	8 368,00	8 242,00
Goudmijnen	8 571,00	10 096,50	9 081,00
Zout	10 212,00	12 120,00	10 620,00
Sago, getah en was	13 872,00	18 240,00	13 200,00
Houtzagerijen *q*)	......	1 760,00	840,00
Gezamenlijk verpachte middelen	165 138,00	136 527,00	152 120,00
Totaal	f 1 033 344,00	f 1 351 681,50	f 1 496 235,00

q) Eerst met 1 Februari 1883 ingevoerd.

[5 42]

BIJLAGE PP.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 4, van het verslag.)

OPBRENGST van de PACHT der PANDHUIZEN in NEDERLANDSCH-INDIË.

GEWESTEN.	1882. Aantal in pacht afgestane pandhuizen.	1882. Bedongen pachtsom.	1883. Aantal in pacht afgestane pandhuizen.	1883. Bedongen pachtsom.	1884. Aantal in pacht afgestane pandhuizen.	1884. Bedongen pachtsom.	Aantal pandhuizen voor 1884 onverpacht gebleven.	Opgaven betreffende de ligging van het voor 1884 vastgesteld aantal pandhuizen (waaronder ook die welke onverpacht bleven en derhalve niet geopend werden).
Java en Madura.								
Bantam	»	»	a) 1	f 300	1	f 300	2	1 ter hoofdplaats Serang, 1 in het distric- Pandeglang (afd. Pandeglang) en 1 te Rangkas Betoeng (afd. Lebak). De laatstgenoemde twee pandhuizen zijn onverpacht gebleven.
Batavia	11	f 46 500	b) 12	66 130	12	66 240	»	5 in de afdeeling Stad en voorsteden, 2 in de afdeeling Tangerang, 2 te Buitenzorg (afd. Buitenzorg) en 3 in de afdeeling Meester-Cornelis.
Krawang.	»	»	»	»	»	»	1	1 ter hoofdplaats Krawang.
Preanger regentsch. .	4	2 556	a) 4	3 060	5	4 068	»	1 ter hoofdplaats Bandong, 2 in de afd Tjiandjoer (te Tjiandjoer en te Patjet) 1 te Soemedang (afd. Soemedang) en 1 te Soekaboemi (afd. van dien naam). Dit laatste werd eerst met 1 Januari 1884 geopend.
Cheribon.	21	19 332	a) 21	30 576	21	30 576	»	Afd. Cheribon 12, afd. Indramaijoe 4 en afd. Madjalengka 5.
Tagal	25	49 920	c) 25	d) 41 460	25	58 632	»	3 ter hoofdplaats Tagal en 9 elders in de afdeeling van dien naam, 6 in de afd. Pamalang en 7 in de afd. Brebes.
Pekalongan.	9	21 480	a) 9	26 064	9	26 064	»	5 in de afd. Pekalongan en 4 in de afd. Batang.
Samarang	29	42 480	a) 29	86 604	29	86 604	»	Afd. Samarang 12, afd. Salatiga 3, afd. Ambarawa 3, afd. Kendal 3, afd. Demak 4 en afd. Grobogan 4.
Japara.	28	20 604	a) 28	25 020	28	25 020	»	4 ter hoofdpl. Patti en 6 elders in de afdeeling van dien naam, 7 in de afd. Joana, 6 in de afd. Koedoes en 5 in de afd. Japara.
Rembang	30	32 520	e) 30	31 290	30	31 440	»	2 ter hoofdplaats Rembang en 5 elders in de afdeeling van dien naam, 6 in de afd. Blora, 7 in de afd. Bodjonegoro en 10 in de afd. Toeban.
Soerabaija	26	132 876	a) 28	189 300	30	189 900	»	Afd. Soerabaija 8, afd. Sidoardjo 6, afd. Modjokerto 4, afd Djombang 4, afd. Grissee 2, afd. Lamongan 2 en afd. Sidaijoe 4. Twee in laatstgenoemde afdeeling werden eerst met 1 Januari 1884 geopend.
Transporteeren . .	183	f 368 268	187	f 499 804	190	f 518 844	3	

a) Afgestaan voor drie jaren (1883 t/m 1885).
b) Als voren. Een der pandhuizen ter hoofdplaats Buitenzorg werd eerst met ingang van 1 Februari 1883 in pacht afgestaan.
c) Vier pandhuizen, allen in de afdeeling Brebes, zijn voor drie jaren (1883 t/m 1885) in pacht afgestaan. De overigen eerst voor 1883, en daarna voor 1884 en 1885.
d) Verbeterde opgaaf.
e) Afgestaan voor drie jaren (1883 t/m 1885). Drie pandhuizen zijn eerst afgestaan met ingang van 1 Februari, één eerst met ingang van 1 April 1883.

GEWESTEN.	1882. Aantal in pacht afgestane pandhuizen.	1882. Bedongen pachtsom.	1883. Aantal in pacht afgestane pandhuizen.	1883. Bedongen pachtsom.	1884. Aantal in pacht afgestane pandhuizen.	1884. Bedongen pachtsom.	Aantal pandhuizen voor 1884 onverpacht gebleven.	Opgaven betreffende de ligging van het voor 1884 vastgesteld aantal pandhuizen (daaronder ook die welke onverpacht bleven en derhalve niet geopend werden).
Per transport . . .	183	f 368 268	187	f 499 804	190	f 518 844	3	
Pasoeroean	19	37 560	a) 21	68 520	22	68 520	»	1 ter hoofdplaats Pasoeroean en 6 elders in de afd. van dien naam, 5 in de afd. Bangil en 9 in de afd. Malang. Met 1 Januari 1884 is dat getal met 1 vermeerderd (te Wadjak) zonder verhooging van pachtsom. Aan den pachter in de afd. Pasoeroean is tot wederopzeggens vergund één der pandhuizen aldaar niet te openen.
Probolinggo	11	14 628	f) 10	11 661	10	11 661	»	1 ter hoofdplaats en 3 elders in de afd. Probolinggo, 4 in de afd. Kraksaän en 2 in de afd. Loemadjang.
Bezoeki	7	7 068	a) 7	3 888	7	3 888	»	2 ter hoofdplaats Bezoeki, 2 in de afd. Panaroekan, 2 in de afd. Bondowosso en 1 in de afd. Banjoewangi.
Banjoemas	12	3 048	a) 12	7 200	12	7 200	»	Afd. Banjoemas 4, afd. Tjilatjap 2, afd. Poerbolinggo 3, afd. Poerwokerto 2, afd. Bandjarnegara 1.
Bagelen	11	7 464	g) 12	d) 11 300	12	11 340	»	2 ter hoofdplaats Poerworedjo, 2 in de afd. Koetoardjo, 3 in de afd. Keboemen, 3 in de afd. Karang Anjar en 2 in de afd. Ledok.
Kadoe	19	18 348	a) 21	22 776	21	22 776	»	3 ter hoofdplaats Magelang, 10 elders in de afdeeling van dien naam en 8 in de afd. Temanggoeng.
Djokjokarta	22	24 204	h) 22	24 444	22	23 664	»	13 ter hoofdplaats Djokjokarta, 3 in het regentschap Sleeman, 2 in het regentschap Kalassan, 1 in het regentschap Bantoel en 3 in het regentschap Goenoeng Kidoel.
Soerakarta	14	8 220	i) 14	22 455	14	22 500	»	3 ter hoofdplaats Soerakarta, 3 in de afd. Klatten, 3 in de afd. Boijolali, 2 in de afd. Sragen en 3 in de afd. Wonogiri.
Madioen	17	14 400	a) 20	18 000	20	18 000	»	1 ter hoofdplaats Madioen, 3 elders in de afdeeling van dien naam, 4 in de afd. Ngawi, 3 in de afd. Magettan, 4 in de afd. Ponorogo en 5 in de afd. Patjitan.
Kediri	35	33 612	a) 35	55 812	35	55 812	»	4 ter hoofdplaats Kediri, 7 elders in de afdeeling van dien naam, 7 in de afd. Ngrowo, 5 in de afd. Trenggalek, 5 in de afd. Blitar en 7 in de afd. Berbek. Aan den pachter in laatstgemelde afdeeling is tot wederopzeggens toegestaan een der pandhuizen aldaar niet te openen.
Madura	12	15 285	a) 11	17 400	11	17 400	»	1 ter hoofdplaats Pamakassan, 1 in de afdeeling van dien naam, 5 in de afd. Bangkallan, 1 in de afd. Sampang en 3 in de afd. Sumanap. Aan den pachter in de afd. Bangkallan is vergund een der pandhuizen aldaar niet te openen. De in 1883 onverpacht gebleven pandhuizen te Temberoe (afd. Pamakassan) en Kapedi (afd. Sumanap) zijn met 1884 vervallen.
Te zamen . .	362	f 552 105	372	f 763 260	376	f 781 605	3	

f) Afgestaan voor drie jaren (1883 t/m 1885); één pandhuis eerst met ingang van 1 Februari 1883.

g) Afgestaan voor drie jaren (1883 t/m 1885); een pandhuis te Ambal in de afdeeling Keboemen eerst met ingang van 1 September 1883. Van dit laatste werd in 't vorig verslag (bijlage TT) nog geen gewag gemaakt.

h) Achttien pandhuizen zijn afgestaan voor drie jaren (1883 t/m 1885). De vier anderen eerst voor 1883, en daarna voor 1884 en 1885.

i) Afgestaan voor drie jaren (1883 t/m 1885). Eén pandhuis is eerst met ingang van 1 April, een ander eerst met ingang van 1 Juni 1883 in pacht afgestaan.

GEWESTEN.	1882.		1883.		1884.		Aantal pandhuizen voor 1884 onverpacht gebleven.	Opgaven betreffende de ligging van het voor 1884 vastgesteld aantal pandhuizen (daaronder ook die welke onverpacht bleven en derhalve niet geopend werden).
	Aantal in pacht afgestane pandhuizen.	Bedongen pachtsom.	Aantal in pacht afgestane pandhuizen.	Bedongen pachtsom.	Aantal in pacht afgestane pandhuizen.	Bedongen pachtsom.		
Buitenbezittingen. *k)*								
Sumatra's Westkust.	15	f 18 000	15	f 18 060	15	f 23 040	»	1 ter hoofdplaats Padang, 4 elders in de Padangsche Benedenlanden, 5 in de residentie Padangsche Bovenlanden (waarvan 1 ter hoofdplaats Fort de Kock) en 5 in de residentie Tapanoli (waarvan 1 ter hoofdplaats Siboga).
Benkoelen	3	1 080	2	1 464	2	1 824	1	1 ter hoofdplaats Benkoelen, 1 te Laïs en 1 te Kroë. Dat te Laïs bleef onverpacht.
Palembang (met Djambi)	8	9 888	8	7 500	10	8 184	3	3 ter hoofdplaats Palembang, 3 in de afd. Lahat (waarvan 1 onverpacht bleef), 4 in de afd. Tebing Tinggi (waarvan 1 onverpacht), 2 in de afd. Kommering en Ogan Oeloe, Enim en de Ranau-districten (waarvan 1 onverpacht) en 1 te Djambi.
Sumatra's Oostkust .	13	6 750	14	11 652	13	17 184	1	Afd. Bengkalis 3, afd. Siak 1, afd. Assahan 2, afd. Deli 7. Het pandhuis te Laboean Batoe bleef onverpacht.
Atjeh	2	1 560	2	9 600	2	14 400	»	1 te Kotta-Radja en 1 te Olehlen.
Banka.	10	7 308	9	7 024	9	6 310	»	1 ter hoofdplaats Muntok en 1 op elk der districtshoofdplaatsen.
Billiton	6	3 267	6	2 382	6	4 563	»	2 ter hoofdplaats Tandjong Pandan, 2 te Manggar, 1 te Boeding en 1 te Dindang.
Wester-afdeeling van Borneo.	6	1 332	5	2 046	6	*l)* 1 728	»	1 te Pontianak en 1 op elk der hoofdplaatsen Sintang, Sambas, Singkawang, Montrado en Bengkaijang.
Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo.	11	1 848	5	*m)*	5	*m)*	»	2 ter hoofdplaats Bandjermasin, 1 te Martapoera, 1 te Pengaron en 1 te Amoenthai.
Celebes en onderhoorigheden.	17	320	7	2 640	7	2 175	10	2 ter hoofdplaats Makasser, 1 te Tello, 4 in de afd. Noorderdistricten en 10 in de afd. Zuiderdistricten. Oosterdistricten, Saleijer, Bima en Tontoli. Dit 10-tal bleef onverpacht.
Te zamen . . .	91	f 51 353	73	f 62 368	75	f 79 408	15	

k) In de gewesten buiten Java en Madura werden de pandhuizen telkens slechts voor één jaar afgestaan.
l) Deze pachtsom betreft slechts 5 pandhuizen, zijnde dat te Sambas vereenigd met andere kleine middelen in pacht afgestaan.
m) De pandhuizen in dit gewest zijn niet afzonderlijk, maar vereenigd met andere kleine middelen in pacht afgestaan.

[5. 43.]

BIJLAGE QQ.

(Zie hoofdst. M, afd. I, § 4, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de opbrengst in 1883 van eenige NIET VERPACHTE MIDDELEN onder beheer van het DEPARTEMENT VAN FINANCIËN.

I. IN- EN UITVOERRECHTEN EN ACCIJNZEN.

GEWESTEN.	KANTOREN VAN ONTVANGST.	Zuivere ontvangst (na aftrekking van de gewone terugbetalingen).
1°. *In- en uitvoerrechten en pakhuishuur.*		
JAVA EN MADURA.		
Bantam	Tjiringin	f »
	Anjer	21
	Bantam	24
	Tanara	»
Batavia	Batavia	2 261 146
Krawang.	Pamanoekan . . .	17
Cheribon	Cheribon	350 827
	Indramaijoe . . .	559
Tagal	Tagal	147 794
Pekalongan	Pekalongan . . .	64 262
Samarang	Samarang	2 659 615
	Kendal	»
Japara	Japara	41
	Joana	33 562
Rembang.	Rembang	4 924
	Toeban	»
Soerabaija	Soerabaija	2 736 507
	Grissee	4 480
	Bedanten	35
	Bawean	161
Pasoeroean	Pasoeroean	173 785
Probolinggo. . . .	Probolinggo . . .	122 578
Bezoeki	Bezoeki	18 191
	Panaroekan. . . .	37 520
	Banjoewangi . . .	3 645
	Transporteeren	f 8 619 694
	Per transport	f 8 619 694
Banjoemas	Tjilatjap	31 760
Madioen.	Patjitan.	1
Kediri	Pangoel.	»
Madura	Sumanap	2 652
	Kangean *a*) . . .	»
	Sapoedi *a*). . . .	»
	Boender.	1 760
	Bangkallan. . . .	9
	Sampang	407
	Te zamen	f 8 656 283
BUITENBEZITTINGEN.		
Sumatra's Westkust	Padang	f 608 787
	Priaman	3
	Aijer Bangies. . .	144
	Natal.	3 826
	Siboga	16 979
	Baros.	5 307
	Singkel	10 379
	Goenong Sitoli *b*) .	724
Benkoelen	Benkoelen	1 229
	Kroë	30
	Mokko Mokko . .	»
Lampongsche districten.	Telok Betong. . .	726
	Katimbang. . . .	229
	Menggala	200
	Transporteeren	f 648 563

a) Dit kantoor werd eerst in t laatst van 1883 geopend (Indisch Staatsblad 1883 n°. 244).
b) Dit kantoor werd in September 1883 geopend (Indisch Staatsblad 1883 n°. 213).

GEWESTEN.	KANTOREN VAN ONTVANGST.	Zuivere ontvangst (na aftrekking van de gewone terugbetalingen).
	Per transport	f 648 563
Palembang	Palembang. . . .	113 357
	Moeara-Kompeh. .	52 157
Sumatra's Oostkust .	Siak	18 184
	Poeloe Lawan c) .	5 086
	Laboean Bilih (Panei)	11 435
	Tandjong Balei (Asahan)	35 751
	Pebaoengan (Serdang)	401
	Denai (id.). . . .	1 785
	Rantau Pandjang (id.)	14 722
	Pertjoet (Deli.) . .	15
	Laboean Deli (id.) .	189 444
	Tandjong Poera (Langkat) . . .	61 221
	Poeloe Kompei (id.)	1 518
	Seroewai (Tamiang)	14 582
Banka.	Muntok.	35 225
Billiton	Tandjong Pandan .	26 614
Westerafdeeling van Borneo.	Pontianak	76 392
	Pamangkat . . .	11 618
	Singkawang . . .	7 139
	Soekadana	1 316
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	Bandjermasin. . .	62 039
	Sampit	701
	Te zamen	f 1 389 265

2°. *Accijns op inlandsch gedistilleerd.*

GEWESTEN.	KANTOREN VAN ONTVANGST.	Zuivere ontvangst (na aftrekking van de gewone terugbetalingen).
Batavia	Batavia	f 50 280
	Buitenzorg. . . .	2 990
Cheribon	Cheribon	10 221
Tagal	Tagal	13 429
Samarang	Samarang	3 364
	Kendal	417
Japara.	Koedoes.	230
Soerabaija	Soerabaija	16 040
Pasoeroean	Pasoeroean. . . .	22
Probolinggo. . . .	Kraksaän	42
Bagelen	Poerworedjo . . .	256
	Wonosobo	3
	Keboemen	237
	Transporteeren	f 97 531
	Per transport	f 97 531
Djokjokarta . . .	Djokjokarta . . .	45
Soerakarta. . . .	Soerakarta. . . .	3 941
Kediri	Kediri	4
	Te zamen	f 101 521

3°. *Accijns op tabak.*

JAVA EN MADURA.

GEWESTEN.	KANTOREN VAN ONTVANGST.	Zuivere ontvangst (na aftrekking van de gewone terugbetalingen).
Cheribon	Indramaijoe . . .	f 2 101
Pekalongan . . .	Pekalongan . . .	47 733
Samarang	Samarang	2 058
Japara	Joana.	128
Rembang	Rembang	5
	Toeban	8 439
Soerabaija	Soerabaija	8 391
	Grissee	2 406
	Bedanten	15 528
	Bawean.	161
Madura.	Sumanap	2 988
	Boender.	7 695
	Bangkallan. . . .	12
	Sampang	873
Pasoeroean. . . .	Pasoeroean. . . .	34
Probolinggo . . .	Probolinggo . . .	41
Bezoeki.	Bezoeki.	90
	Panaroekan . . .	9
	Banjoewangi . . .	1 001
Banjoemas. . . .	Tjilatjap.	2
	Te zamen	f 99 695

BUITENBEZITTINGEN.

GEWESTEN.	KANTOREN VAN ONTVANGST.	Zuivere ontvangst (na aftrekking van de gewone terugbetalingen).
Westerafdeeling van Borneo	Pontianak	f 6 206
	Pamangkat. . . .	2 701
	Singkawang . . .	1 687
	Soekadana	39
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	Bandjermasin . . .	12
	Sampit	5
	Te zamen	f 10 650

c) Dit kantoor, opgericht ingevolge Indisch Staatsblad 1882 n°. 321, was in de eerste maanden van 1883 nog niet geopend.

II. PERSONEELE BELASTING (voor Europeanen en met dezen gelijkgestelden en voor vreemde oosterlingen).

GEWESTEN.	1882. *a)*				1883.			
	Aanslag	Vermindering in den aanslag ontstaan.	Werkelijk te heffen bedrag.	Te verhalen kosten van schatting.	Aanslag.	Vermindering in den aanslag ontstaan.	Werkelijk te heffen bedrag.	Te verhalen kosten van schatting.
JAVA EN MADURA								
Bantam. . . .	f 3 631,12	f 313,91	f 3 317,21	»	f 3 917,69	f 489,39^5	f 3 428,29^5	»
Batavia. . . .	191 540,39^5	15 906,58^5	175 633,81	f 1 249,93	191 597,32^5	14 152,37	177 444,95^5	f 1 116,05
Krawang . . .	4 121,74^5	88,55^5	4 033,19	»	4 051,16	24.06	4 027,10	»
Preanger regentschappen . .	17 037,96	921,07	16 .16,89	365,95	18 731,87^5	1 107,19^5	17 624,68	140,68
Cheribon . . .	26 072,20	573,54^5	25 498,65^5	»	25 256,97^5	»	25 256,97^5	»
Tagal	12 613,18	244,69^5	12 368,48^5	»	12 499,32	»	12 499,32	»
Pekalongan . .	13 520,46^5	423,70	13 096,76^5	114,79	13 775,22^5	340,93^5	13 434,29	3,03
Samarang . . .	94 870,36	8 254,97^5	86 615,38^5	8 417,76	91 953,01	6 344,87^5	85 608,13^5	643,74
Japara	14 920,71^5	350,09^5	14 570,62	10,04	15 250,52	194,20	15 056,32	»
Rembang . . .	17 180,45	546,85	16 633,60	17,00	16 735,85	421,81^5	16 314,03^5	»
Soerabaija . . .	117 197,32^5	6 761,04	110 436,28^5	2 600,96	122 704,66	8 377,31	114 327,35	3 091,46
Pasoeroean. . .	28 017,70^5	1 883,67^5	26 134,03	239,92^5	29 589,82	1 651.14^5	27 938,67^5	328,24^5
Probolinggo . .	14 677,46	903,55	13 773,91	84,45	13 946,34^5	888,23^5	13 058,11	9.46
Bezoeki. . . .	10 509,85^5	492,02^5	10 017.83	32,80	10 846,39	562,79^5	10 283,59^5	16.96
Banjoemas. . .	8 478,37^5	581,25	7 897,12^5	3,81	8 529,12^5	404,58	8 124,54^5	»
Bagelen. . . .	7 193,79^5	620,18	6 573,61^5	39,10	6 632,87^5	366,95	6 265,92^5	23,05^5
Kadoe	10 479,82	724,02^5	9 755,79^5	2 119.93	10 072,33	532,25^5	9 540,07^5	67,91
Djokjokarta . .	15 420,85	460,82^5	14 960,02^5	4,15	16 398,48^5	»	16 398,48^5	62,98^5
Soerakarta. . .	22 941,61	903,34^5	22 038,26^5	1,28	22 632,58	1 092,42	21 540,16	»
Madioen . . .	9 926,45	516,98^5	9 409,46^5	»	9 568,08	410,17^5	9 157,90^5	»
Kediri	16 481,83^5	609,40^5	15 872,43	210,93	16 140,00	472,24	15 667,76	»
Madura. . . .	8 705,74	167,36	8 538,38	63,80	8 768,70^5	195,35	8 573,[illegible]^5	»
Te zamen	f 665 539,41	f 42 247,64^5	f 623 291,76^5	f 15 576,60^5	f 669 598,34^5	f 38 028,30	f 631 570,04^5	f 5 503,57^5
BUITENBEZITTINGEN.								
Sumatra's Westk. Padangsche Benedenlanden. . . .	f 17 164,40	f 1 507,30^5	f 15 657,09^5	f 190,54^5	f 17 653,78	f 1 633,09	f 16 020,69	f 44,38^5
Sumatra's Westk. Padangsche Bovenlanden	5 862,67^5	440,63	5 422,04^5	36,00	6 238,40^5	1 018,28^5	5 220,12	13,40
Sumatra's Westk. Tapanoli . .	2 595,53	225,85	2 369,68	»	2 834,63	»	2 834,63	3,60
Benkoelen. . .	1 815,94^5	269,05^5	1 546,89	»	2 067,18^5	196,75	1 870,43^5	»
Lampongsche districten . .	1 575,52	101,68	1 473,84	»	1 595,93	»	1 595,93	»
Palembang . .	7 350,30	569,91	6 780,39	»	7 238,76^5	495,48	6 743,28^5	»
Sumatra's Oostkust	16 742,52^5	231,46	16 511,06^5	»	20 621,56	»	20 621,56	»
Riouw *b)* . . .	1 378,52	116,02	1 262,50	1,25	1 330,42	127,40	1 203,02	»
Banka	4 942,77	347,17^5	4 595,59^5	2,16	4 797,60	343,32^5	4 454,27^5	»
Billiton. . . .	3 934,68	10,50	3 924,18	»	3 891,06	27,88	3 863,18	»
Westerafdeeling van Borneo *b)* .	2 602,28	416,26	2 186,02	»	2 430,54	298,98	2 131,56	»
Zuider-en Oosterafd. v. Borneo *b)*	4 334,48	449,33	3 885,15	3,30	4 604,73	648,51^5	3 956,21^5	27,80
Celebes en onderhoorigheden .	23 356,15^5	1 133,28	22 222,87^5	29,86^5	23 185,62	1 951,04	21 234.58	212,85
Menado. . . .	5 680,36	216,00	5 464,36	»	6 229,29	382,93	5 846,36	»
Amboina . . .	11 993,43^5	990,86	11 002,57^5	79,42^5	11 963,40^5	998,44^5	10 964.96	36,22
Ternate. . . .	2 640,18	163,73^5	2 476,44^5	163,00	2 693,63	302,36^5	2 391,26^5	23,64
Timor	2 931,20^5	169,12^5	2 762,08	»	2 798,54	114,25^5	2 684,28^5	»
Bali en Lombok .	2 143,49	55,50	2 087,99	»	1 850,08^5	130,05	1 720,03^5	»
Te zamen	f 119 044,45	f 7 413,67^5	f 111 630,77^5	f 505,54^5	f 124 025,17^5	f 8 668,79	f 115 356,38^5	f 361,89^5

a) Sommige van de vroeger gedane opgaven over 1882 (zie vorig verslag bijlage UU) zijn thans verbeterd.

b) In de gewesten Riouw, Westerafdeeling van Borneo en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo zijn de vreemde oosterlingen niet aan de personeele belasting onderworpen. In Atjeh en onderhoorigheden werkt deze belasting in 't geheel niet.

III. PATENTRECHT (voor Europeanen en met dezen gelijkgestelden).

GEWESTEN.	1882. *a)*			1883.		
	Aanslag.	Verminde-ring in den aanslag ontstaan.	Werkelijk te heffen bedrag.	Aanslag.	Verminde-ring in den aanslag ontstaan.	Werkelijk te heffen bedrag.
JAVA EN MADURA.						
Bantam	f 1 558,61	f 97,96	f 1 460,65	f 1 916,94	f 127,07	f 1 789,87
Batavia	227 332,38^{5}	12 128,64	215 203,74^{5}	249 857.53	6 389,19	[illegible]3 468,34
Krawang	2 305,84	48,66	2 257,18	2 713,55	60,16	[illegible] 653,39
Preanger regentschappen	11 560,62	582,83^{5}	10 977,78^{5}	11 331,55	435,97	10 895,58
Cheribon	17 143,09	220,91	16 922,18	22 411,97	»	2[illegible] 411,97
Tagal	13 210,50	118,93	13 091,57	16 943,00	»	1[illegible],00
Pekalongan	7 190,09	311,90	6 878,19	8 700,71	141,76	8 [illegible],95
Samarang	69 900,86	3 033,42	66 867,44	80 290,73	4 757,20	75 533,53
Japara	22 830,12	635,39	22 194,73	24 013,84	705,23	23 308,61
Rembang	5 704,44^{5}	437,95	5 266,49^{5}	4 539,53	268,80^{5}	4 270,72^{5}
Soerabaija	85 978,31	2 444,65^{5}	83 533,65^{5}	94 524,46	3 933,45	90 591,01
Pasoeroean	22 599,53	567,31^{5}	22 032,21^{5}	21 931,97	1 198,61^{5}	20 733,35^{5}
Probolinggo	42 300,53	16 995,81^{5}	25 304,71^{5}	26 472,07	722,94^{5}	25 [illegible]
Bezoeki	8 146,22	543 28^{5}	7 602,93^{5}	15 477,37	408,72	15 [illegible]
Banjoemas	4 465,30	202,55^{5}	4 262,74^{5}	5 292,54	192,91	5 [illegible]
Bagelen	1 596 98^{5}	193,95	1 403,03^{5}	1 520,16^{5}	93,60	1 [illegible]
Kadoe	1 875,98^{5}	216,40	1 659,58^{5}	1 662 39	41,23	1 [illegible]
Djokjokarta	41 416,34	496,00^{5}	40 920,33^{5}	43 206,40	»	43 [illegible]
Soerakarta	43 461,09	693,76	42 767,33	41 689,81	922,63	40 [illegible]
Madioen	4 024,50	251,63^{5}	3 772,86^{5}	4 267,76^{5}	199,25^{5}	4 068,51
Kediri	11 726,51	1 235,19^{5}	10 491,31^{5}	14 097,05	527,57	13 569,48
Madura	1 019,69	6,74	1 012,95	1 091,50	»	1 091,50
Te zamen	f 647 347,55	f 41 463,90^{5}	f 605 883,64^{5}	f 693 952,84	f 21 126,31	f 672 826,53
BUITENBEZITTINGEN.						
Sumatra's Westkust. Padangsche Benedenlanden	f 9 155.08	f 457,03^{5}	f 8 698,04^{5}	f 8 725,75	f 319,92	f 8 405,83
Sumatra's Westkust. Padangsche Bovenlanden	1 456,85^{5}	27,66	1 429,19^{5}	1 759,76^{5}	114,58^{5}	1 645,18
Sumatra's Westkust. Tapanoli	280,92	3,70^{5}	277,21^{5}	288,75^{5}	»	288,75^{5}
Benkoelen	206,00	2,74^{5}	203 25^{5}	293,66^{5}	26,92	266,74^{5}
Lampongsche districten	136.50	1,33	135.17	256,00	»	256,00
Palembang	1 439,15	167,16	1 271,99	1 689,70	115,00^{5}	1 574,69^{5}
Sumatra's Oostkust	38 525,07	131,56^{5}	38 393,50^{5}	52 224,38^{5}	»	52 224,38^{5}
Atjeh en onderhoorigheden	5 571,10	155,50	5 415,60	5 159,86	84,25	5 075,61
Riouw	453,00	16,56	436,44	341,00	58,17	282,83
Banka	199,00	31,17	167,83	246,49^{5}	26,00	220,49^{5}
Billiton	2 399,40	»	2 399,40	2 453,44	87,63	2 365,81
Westerafdeeling van Borneo	379,75	3,75	376,00	389,53	3,15	386,38
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	1 512,29	125,69	1 386,60	1 326,98	56 67	1 270,31
Celebes en onderhoorigheden	10 319,23^{5}	433,89^{5}	9 885,34	10 074,53	616,12^{5}	9 458,40^{5}
Menado	1 898.72	37,92	1 860.80	2 198,07	32,50	2 165,57
Amboina	8 078,03	377,29^{5}	7 700,73^{5}	6 720,58	336,23^{5}	6 384,34^{5}
Ternate	2 097,07	256,83^{5}	1 840,23^{5}	2 224,34	341,89	1 882,45
Timor	315,00	»	315,00	415,20	»	415,20
Bali en Lombok	272,40	26,40	246,00	274,20	25,20	249,00
Te zamen	f 84 694,57	f 2 256,21^{5}	f 82 438,35^{5}	f 97 062,24^{5}	f 2 244,25	f 94 817,99^{5}

a) Sommige van de vroeger gedane opgaven over 1882 (zie bijlage UU van het vorig verslag) zijn thans verbeterd.

IV. VERPONDINGSBELASTING op en buiten Java en BELASTING VAN DE SPECERIJPERKEN op de Banda-eilanden.

GEWESTEN.	1882. *a)*				1883.			
	Aanslag wegens onroerende goederen bezeten			Te zamen.	Aanslag wegens onroerende goederen bezeten			Te zamen.
	in eigendom.	met recht van opstal.	in erfpacht of vruchtgebruik.		in eigendom.	met recht van opstal.	in erfpacht of vruchtgebruik.	
JAVA EN MADURA.								
Bantam	f 10 106,02^{5}	f 136,50	f 3 780,75	f 14 023,27^{5}	f 10 106,77^{5}	f 136,50	f 3 348,75	f 13 592,02^{5}
Batavia { afdeeling Buitenzorg	*b)* †	†	†	178 194,56^{5}	†	†	†	*c)* 178 194,56^{5}
Batavia { overige afdeelingen	†	†	†	389 609,46^{5}	†	†	†	391 482,71^{5}
Krawan[g]	26 291,81	149,62^{5}	672,00	27 113,43^{5}	26 421,18^{5}	149,62^{5}	672,00	27 242,81
Preanger regentschappen	6 098,43^{5}	903,75	16 173,45	23 175,63^{5}	7 768,31	901,50	22 803,37^{5}	31 473,18^{5}
Cheribon	80 374,03	2 402,25	1 999,50	84 775,78	80 789,15^{5}	2 402,25	1 999,50	85 190,90^{5}
Tagal	39 418,47	105,00	»	39 523,47	40 011,72	142,50	»	40 154,22
Pe[illegible]gan	22 531,05	246,75	7 732,50	30 510,30	23 253,30	232,50	7 568,25	31 054,05
Samarang	155 176,78^{5}	7 565,55	33 528,99	196 271,32^{5}	160 025,29^{5}	7 632,97^{5}	32 797,74	200 456,01
Japara	31 631,86^{5}	759,75	»	32 391,61^{5}	32 486,49	759,75	187,50	33 433,74
Rembang	18 637,12^{5}	1 820,62	»	20 457,74^{5}	19 712,25	963,00	»	20 675,25
Soerabaija	253 411,50	7 971,75	1 305,00	262 688,25	256 446,00	7 827,75	1 372,50	265 646,25
Pasoeroean	72 046,50	5 005,50	35 110,50	112 162,50	72 147,75	5 163,75	49 975,50	127 287,00
Pr[illegible]linggo	26 897,32	1 865,55^{5}	2 343,75	31 106,62^{5}	27 365,17	1 035,30^{5}	2 921,25	31 321,72^{5}
[illegible]i *d)*	17 130,91^{5}	4 917,51	150,00	22 198,42^{5}	17 002,81^{5}	3 871,72	150,00	21 024,53^{5}
[illegible]mas	5 164,36	510,79	67,50	5 742,65	5 439,23^{5}	465,79	67,50	5 972,52^{5}
[illegible]n	5 512,42^{5}	310,30^{5}	1 658,25	7 480,98	5 686,42^{5}	287,80^{5}	2 134,50	8 108,73
[illegible]	9 484,68	3 483,82^{5}	3 204,75	16 173,25^{5}	10 105,75^{5}	3 303,90	3 639,75	17 049,40^{5}
[illegible]	11 454,87	327,75	10 425,00	22 207,62	11 742,87	330,00	6 681,75	18 754,62
[illegible]	24 354,48^{5}	2 191,95	8 756,25	35 302,68^{5}	24 296,25	1 401,97^{5}	12 303,75	38 001,97^{5}
Madura	1 470,75	15,00	»	1 485,75	1 567,50	15,00	»	1 582,50
Te zamen	*e)* f 817 193,40	*e)* f 40 689,73	*e)* f 126 908,19	f 1 552 595,35	*e)* f 832 374,25	*e)* f 37 023,59^{5}	*e)* f 148 623,61^{5}	f 1 587 698,74
BUITENBEZITTINGEN.								
Sumatra's Westkust { Padangsche Benedenlanden	†	†	†	f 32 324,47^{5}	†	†	†	f 32 638,35
Sumatra's Westkust { Tapanoli	†	†	†	48,52	†	†	†	712,50
Sumatra's Westkust { Padangsche Bovenlanden *f)*	.....	.....	.....	.....	†	†	†	4 204,50
Sumatra's Oostkust (alleen het eiland Bengkalis)	†	†	†	842,05^{5}	†	†	†	896,05^{5}
Celebes (alleen de afdeelingen Makasser en Noorderdistricten)	†	†	†	38 392,62	†	†	†	38 627,37
Menado	†	†	†	8 928,37^{5}	†		†	8 907,75
Amboina (alleen de Banda-eilanden, uitgezonderd de specerijperken aldaar, over welker aanslag zie lager)	†	†	†	12 147,46	†	†	*	12 338,33^{5}
Ternate (voor zooveel het gouvernements-grondgebied betreft)	†	†	†	2 562,45	†	†	†	3 114,15
Te zamen	†	†	†	f 95 245,95^{5}	†	†	†	f 101 439,01
Belasting van de specerijperken op de Banda-eilanden	.....	.....	.....	f 78 195,73^{5}	.....	.....	.....	f 78 195,73^{5}

a) Sommige van de vroeger voor Java en Madura gedane opgaven (zie vorig verslag bijlage UU) zijn thans verbeterd.

b) Waar een † is ingevuld, ontbreken de gegevens.

c) Voor de afdeeling Buitenzorg (residentie Batavia) was tijdens de afsluiting der opgaven voor dit verslag de aanslag over 1883 nog niet definitief vastgesteld. Men heeft daarom voorloopig hetzelfde bedrag als voor 1882 ingevuld.

d) Onder de opgaven voor Bezoeki over 1882 is begrepen het aanslagcijfer voor de afdeeling Banjoewangi, ofschoon tijdens de vaststelling daarvan gemelde afdeeling nog eene afzonderlijke residentie uitmaakte.

e) Aan dit totaal ontbreken de opgaven van de residentie Batavia.

f) De verponding is toepasselijk op het geheele gewest, maar eerst over 1883 waren ook in de Padangsche Bovenlanden belastbare perceelen.

V. BEDRIJFSBELASTING.

a. Getal aangeslagenen, bedrag van den aanslag en achterstand.

GEWESTEN.	Getal aangeslagenen over 1883.				Bedrag van den aanslag over 1883.				Gemiddelde aanslag per hoofd.				Bedrag van den achterstand op 31 Dec. 1883. *a)*
	Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterl.	Te zamen.	Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterlingen	Te zamen.	Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterl.	Te zamen.	
JAVA EN MADURA.													
Bantam . . .	10 078	411	12	10 501	f 39 908,00	f 3 798,40	f 66,00	f 43 772,40	f 3,96	f 9,24	f 5,50	f 4,17	f 19 359,24
Batavia. . . .	19 831	16 732	546	37 109	77 466,75	163 446,18	4 380,00	245 292,93	3,90^5	9,77	8,02	6,61	147 113,52
Krawang . . .	5 123	1 126	24	6 273	9 456,50	7 164,25	116.00	16 736,75	1,84^5	6,36	4,83	2,67	38,71
Preanger regentschappen . .	49 815	1 250	21	51 086	96 164,71	10 980,40	250,50	107 395,61	1,93	8,78^5	11.92	2,10	852,20
Cheribon . . .	47 712	4 219	420	52 351	117 001,56	37 580,00	3 182,50	157 764,06	2,45	8.91	7,57^5	3,01^5	5 223,33
Tagal	40 549	1 551	156	42 256	94 680,35	15 031,50	1 246,50	110 958,35	2,33^5	9,69	7.99	2,62^5	849,00
Pekalongan . .	33 326	1 211	189	34 726	80 510,70	13 671,90	1 843,00	96 025,60	2,41^5	11,28^5	9,75	2,76^5	1 117,65
Samarang . . .	54 043	6 140	359	60 542	106 405,61	46 791,00	2 543,50	155 740,11	1,95^5	7,62	7,08^5	2,57	5 308,85
Japara	20 945	1 799	22	22 766	39 422,10	13 353 13	198,50	52 973,73	1,88	7,42^5	9,02	2,32^5	707,10
Rembang . . .	31 017	2 484	75	33 576	77 475,30	19 623,60	404.00	97 502,90	2 49^5	7,90	5,38^5	2,90^5	6 136.60
Soerabaija. . .	123 985	5 703	721	130 409	368 631,88	69 638,32	8 563,00	446 833,20	2,97	12,21	11,87^5	3,42^5	9 738,70
Pasoeroean . .	43 065	1 330	152	44 547	163 035,96	21 448.40	1 854,25	186 338,61	3,78^5	16,12^5	12,20	4,18	957,50
Probolinggo . .	28 711	803	94	29 608	95 251,85	7 005.14	456,00	102 712,99	3,31^5	8,72	4,85	3,47	718,89
Bezoeki. . . .	17 907	361	305	18 573	74 258,65	3 632,50	2 514,50	80 405,65	4,14^5	10,06	8,24^5	4,33	616,00
Banjoemas . .	18 243	924	9	19 176	25 082,10	6 569,00	27,00	31 678,10	1,37^5	7,10^5	3,00	1,65	4 609,70
Bagelen . . .	58 360	793	„	59 153	79 302,00	6 888,50	„	86 190,50	1,35^5	8,68^5	„	1,45	13 202,00
Kadoe	19 036	1 573	25	20 634	28 426.40	13 803,30	122,00	42 351,70	1,49	8,77^5	4,88^5	2,05	2 588,15
Djokjokarta *b)* .	. . .	1 039	51	1 090	. . . . .	6 259,80	188,98	6 448,78	. . .	6,02	3,70^5	5,91^5	2 475.40
Soerakarta *b)* .	. . .	2 483	83	2 566	. . . . .	14 090,82	397,60	14 488,42	. . .	5,67	4,79	5,65	6 158,20
Madioen . . .	13 086	944	„	14 030	28 217,75	9 990,00	„	38 207,75	2,15^5	10,58	„	2,72	628.00
Kediri	17 814	1 890	„	19 704	50 628,50	18 337,50	„	68 966,00	2,84	9,70	„	3,50	3 699,75
Madura *c)*. . .	27 021	840	323	28 184	*d)* 146 781,52	9 446,88	3 508,75	159 737,15	5,43	11,24^5	10,86	5,66^5	3 571,45
Te zamen	679 667	55 606	3 587	738 860	f 1 798 108,19	f 518 550,52	f 31 862.58	f 2 348 521,29	f 2,64^5	f 9,32^5	f 8,88	f 3,17^5	*e)* f 235 669,94
In 1882 waren de cijfers . .	677 638	53 574	3 429	734 641	1 796 177,80	519 696,71	39 208,02	2 355 082,53	2,65^5	9,68^5	11,43	3,20^5	214 936,52^5

a) Deze achterstand werd reeds in de eerste maanden van 1884 gedeeltelijk aangezuiverd.

b) In Djokjokarta en Soerakarta is de bedrijfsbelasting alleen toepasselijk op vreemde oosterlingen.

c) In de regentschappen Madura en Sumanap waren gedurende 1883 van de inheemsche bevolking alleen de visschers en serozetters aan de bedrijfsbelasting onderworpen. Sedert 1 Januari 1884 (zie *Indisch Staatsblad* 1883 n°. 244) werkt echter in Sumanap de bedrijfsbelasting op gelijken voet als in de afdeeling Pamakassan (mede op Madura) en in de gouvernements-residentiën van Java.

d) Hieronder als aanslag wegens het visschersbedrijf f 112 815,77, tegen f 124 407,20 in 1882.

e) Van den achterstand was verschuldigd door inlanders f 108 435,41^5, door Chineezen f 122 582,99^5 en door andere vreemde oosterlingen f 4 651,53.

GEWESTEN.	Getal aangeslagenen over 1883.				Bedrag van den aanslag over 1883.				Gemiddelde aanslag per hoofd				Bedrag van den achterstand op 31 Dec. 1883.
	Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterl.	Te zamen.	Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterlingen.	Te zamen.	Inlanders.	Chineezen.	Andere vreemde oosterl.	Te zamen.	
BUITENBEZITTINGEN. *f)*													
Sumatra's Westkust	. . .	1 826	561	2 387	. . . . .	f 11 022,88	f 2 804,80	f 13 827,68	. . .	f $6,03^5$	f 5,00	f 5,79	f 3 054,48
Benkoelen . .	. . .	150	7	157	. . . . .	1 634,00	40,00	1 674,00	. . .	10,89	5,71	10,66	3,00
Lampongsche districten . .	. . .	*g)* 104	*g)* 31	*g)* 135	. . . . .	*h)* †	†	846,50	. . .	†	†	6,27	†
Palembang . .	9 678	1 906	432	12 016	f 37 810,00	20 772,45	5 152,00	63 734,45	f $3,90^5$	$10,89^5$	$11,92^5$	5,30	28 819,65
Sumatra's Oostkust	. . .	29 352	„	29 352	. . . . .	154 686,64	„	154 686,64	. . .	5,27	„	5,27	95 728,49
Atjeh en onderhoorigheden .	. . .	1 804	97	1 901	. . . . .	11 102,50	426,00	11 528,50	. . .	$6,15^5$	4,40	6,06	718,00
Riouw	. . .	9 119	57	9 176	. . . . .	57 913,25	516,00	58 429,25	. . .	6,35	9,05	$6,36^5$	3 872,50
Banka	. . .	2 011	51	2 062	. . . . .	8 392,45	287,50	8 679,95	. . .	4,17	$5,63^5$	4,21	2 797,25
Billiton . . .	. . .	1 304	2	1 306	. . . . .	5 900,90	8,00	5 908,90	. . .	$4,52^5$	4,00	4,52	2 839,00
Westerafdeeling van Borneo .	. . .	12 190	. . .	12 190	. . . . .	45 559,85	. . . . .	45 559,85	. . .	$3,73^5$	. . .	$3,73^5$	19 495,50
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo .	. . .	797	228	1 025	. . . . .	7 011,00	1 534,00	8 545,00	. . .	$8,79^5$	$6,72^5$	$8,33^5$	51,00
Celebes en onderhoorigheden .	. . .	1 707	101	1 808	. . . . .	15 984,90	1 322,60	17 307,50	. . .	9,36	$13,09^5$	9,57	1 468,20
Menado . . .	. . .	566	52	618	. . . . .	3 586,65	504,50	4 091,15	. . .	$6,33^5$	9,70	6,62	1 189,90
Amboina . .	. . .	252	154	406	. . . . .	2 723,55	1 452,00	4 175,55	. . .	$10,80^5$	9,43	10,30	771,00
Ternate . . .	. . .	130	46	176	. . . . .	†	†	1 930,00	. . .	†	†	$10,96^5$	†
Timor	. . .	362	41	403	. . . . .	2 534,00	324,00	2 858,00	. . .	7,00	7,90	7,09	63,00
Bali en Lombok .	. . .	315	97	412	. . . . .	2 495,50	1 499,00	3 994,50	. . .	7,92	15,45	$9,69^5$	360,00
Te zamen	9 678	63 895	1 957	75 530	f 37 810,00	*i)* f 351 320,52	*i)* f 15 870,40	f 407 777,42	f $3,90^5$	*k)* f 5,52	*k)* f 8,44	f 5,40	*l)* f161 231,07
In 1882 waren de cijfers . . .	9 488	*m)* 61 716	*m)* 1 919	*m)* 73 123	37 427,50	*n)* 318 313,40	*n)* 15 332,80	*o)* 379 375,00	3,94	*p)* 5,33	*p)* 8,21	*q)* 5,19	*r)* 111 102,97

f) In de buitenbezittingen werkt de bedrijfsbelasting (behalve alleen ter hoofdplaats Palembang, waar zij ook op inlanders toepasselijk is,) uitsluitend onder de vreemde oosterlingen, met dien verstande, dat in de residentiën Westerafdeeling van Borneo en Sumatra's Oostkust (in laatstgenoemd gewest het eiland Bengkalis uitgezonderd) alleen de Chineezen daaraan onderworpen zijn. Overigens zijn op Banka en Billiton de mijnwerkers van de bedrijfsbelasting vrijgesteld.

g) Bij gemis aan latere opgaven zijn die over 1882 behouden.

h) Waar een † is ingevuld, ontbreken de opgaven.

i) Aan deze specificatie ontbreken de opgaven betreffende de Lampongsche districten en Ternate.

k) Dit gemiddelde geldt slechts voor 15 van de 17 gewesten.

l) Ongerekend den achterstand in de Lampongsche districten en Ternate, die niet is opgegeven.

m) In 't vorig verslag (bijlage UU, blz. 7) werd een kleiner totaal aangeslagenen vermeld, omdat toen het cijfer voor Banka niet was medegerekend. Thans is voor dat gewest het getal aangeslagenen wèl medegeteld, echter volgens de opgaven over 1883.

n) Aan deze specificatie, die ten deele op verbeterde opgaven berust, ontbreekt het aanslagcijfer voor Banka.

o) Verbeterde opgaaf.

p) Dit gemiddelde, berustende op verbeterde opgaven, betreft slechts 16 van de 17 gewesten.

q) Verbeterde opgaaf. Voor de residentie Banka is echter hetzelfde getal aangeslagenen als voor 1883 aangenomen (verg noot *m*).

r) Voor Banka is de achterstand over 1882 niet opgegeven.

b. Verdeeling van de aangeslagenen in klassen van betaling.

GEWESTEN.	Landaard der aangeslagenen.	GETAL PERSONEN, in 1883 aangeslagen in de bedrijfsbelasting met een jaarlijksch bedrag van:																
		f 1.	boven f 1 t/m f 2.	boven f 2 t/m f 3.	boven f 3 t/m f 4.	boven f 4 t/m f 5.	boven f 5 t/m f 10.	boven f10 t/m f 15.	boven f15 t/m f 25.	boven f25 t/m f 50.	boven f50 t/m f 75.	boven f75 t/m f100.	boven f100 t/m f150.	boven f150 t/m f200.	boven f200 t/m f300.	boven f300 t/m f400.	boven f400 t/m f500.	boven f500
JAVA en MADURA.																		
Bantam	Inlanders	3 487	3 918	933	496	444	456	96	121	105	9	6	6	„	1	„	„	„
	Chineezen	10	48	185	32	31	60	11	17	9	4	3	„	1	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	„	„	7	1	1	1	2	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	3 497	3 966	1 125	[illegible]29	476	517	109	138	114	13	9	6	1	1	„	„	„
Batavia	Inlanders	405	1 504	10 753	3 623	1 070	1 731	448	220	68	5	1	2	1	„	„	„	„
	Chineezen	59	649	1 993	2 334	1 264	7 600	1 343	793	436	81	72	38	36	18	5	4	7
	Andere vreemde oosterl.	3	26	111	35	117	187	31	20	12	2	1	„	1	„	„	„	„
	Totaal	467	2 179	12 857	5 992	2 451	9 518	1 822	1 033	516	88	74	40	38	18	5	4	7
Krawang	Inlanders	1 357	2 675	730	188	62	82	22	4	2	1	„	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	9	112	261	254	106	274	51	34	23	2	„	„	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	1	3	3	5	3	8	1	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	1 367	2 790	994	447	171	364	74	38	25	3	„	„	„	„	„	„	„
Preanger regentschappen	Inlanders	13 291	25 830	5 271	2 888	1 149	1 134	136	84	22	4	2	2	2	„	„	„	„
	Chineezen	16	52	272	340	151	218	56	66	52	20	2	4	„	1	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	„	„	5	1	„	9	2	2	2	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	13 307	25 882	5 548	3 229	1 300	1 361	194	152	76	24	4	6	2	1	„	„	„
Cheribon	Inlanders	8 797	21 279	10 955	3 185	1 575	1 487	276	118	36	2	2	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	111	408	758	833	476	898	262	208	158	71	14	7	9	3	„	1	2
	Andere vreemde oosterl.	12	38	103	54	60	83	29	23	16	1	„	1	„	„	„	„	„
	Totaal	8 920	21 725	11 816	4 072	2 111	2 468	567	349	210	74	16	8	9	3	„	1	2
Tagal	Inlanders	5 444	23 000	6 642	2 588	1 516	1 086	181	70	20	1	1	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	5	192	418	194	135	327	98	87	58	15	9	6	5	1	„	1	„
	Andere vreemde oosterl.	„	53	26	10	23	31	4	2	2	2	2	„	1	„	„	„	„
	Totaal	5 449	23 245	7 086	2 792	1 674	1 444	283	159	80	18	12	6	6	1	„	1	„
Pekalongan	Inlanders	5 348	18 271	6 223	1 178	688	1 327	139	113	33	2	2	2	„	„	„	„	„
	Chineezen	„	26	407	162	124	268	56	69	64	13	12	2	3	1	3	„	1
	Andere vreemde oosterl.	„	66	41	18	19	16	9	12	5	1	„	„	„	1	1	„	„
	Totaal	5 348	18 363	6 671	1 358	831	1 611	204	194	102	16	14	4	3	2	4	„	1
Samarang	Inlanders	27 012	15 198	6 881	2 181	944	1 485	232	78	29	2	1	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	155	1 229	2 429	611	316	658	293	185	148	54	26	23	5	5	1	„	2
	Andere vreemde oosterl.	10	48	153	25	47	33	16	14	8	1	2	1	1	„	„	„	„
	Totaal	27 177	16 475	9 463	2 817	1 307	2 176	541	277	185	57	29	24	6	5	1	„	2
Japara	Inlanders	9 122	7 616	2 165	975	340	577	89	51	9	1	„	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	195	423	247	208	153	351	64	67	68	11	7	1	3	1	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	1	2	3	2	3	4	3	3	1	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	9 318	8 041	2 415	1 185	496	932	156	121	78	12	7	1	3	1	„	„	„
Rembang	Inlanders	13 238	8 480	4 740	2 024	467	1 459	295	161	119	25	4	3	„	„	2	„	„
	Chineezen	178	375	522	280	200	477	192	124	96	24	7	6	3	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	„	1	43	9	2	15	4	„	1	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	13 416	8 856	5 305	2 313	669	1 951	491	285	216	49	11	9	3	„	2	„	„
Soerabaija	Inlanders	29 433	39 242	17 808	22 252	5 927	6 986	1 361	692	221	37	12	9	2	2	„	1	„
	Chineezen	332	1 056	1 052	686	586	1 118	286	222	176	53	49	32	13	13	11	2	16
	Andere vreemde oosterl.	62	78	65	174	78	117	42	37	42	11	6	4	3	1	„	„	1
	Totaal	29 827	40 376	18 925	23 112	6 591	8 221	1 689	951	439	101	67	45	18	16	11	3	17
Pasoeroean	Inlanders	4 485	13 262	12 289	5 373	2 223	4 398	520	299	46	28	13	39	67	9	9	4	1
	Chineezen	7	107	210	214	145	332	103	93	65	18	13	8	6	4	„	1	4
	Andere vreemde oosterl.	„	13	40	19	4	37	13	14	5	4	1	1	„	1	„	„	„
	Totaal	4 492	13 382	12 539	5 606	2 372	4 767	636	406	116	50	27	48	73	14	9	5	5
Probolinggo	Inlanders	3 329	7 434	7 348	7 946	975	1 320	190	84	15	11	32	19	7	„	„	„	1
	Chineezen	6	71	202	110	91	210	48	34	19	5	3	2	2	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	„	36	25	10	6	10	4	2	1	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	3 335	7 541	7 575	8 066	1 072	1 540	242	120	35	16	35	21	9	„	„	„	1
Bezoeki	Inlanders	901	3 372	6 407	2 817	2 005	1 986	189	73	84	61	5	5	2	„	„	„	„
	Chineezen	18	40	56	37	57	86	25	21	12	„	6	1	2	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	16	65	55	22	29	63	26	12	12	2	1	2	„	„	„	„	„
	Totaal	935	3 477	6 518	2 876	2 091	2 135	240	106	108	63	12	8	4	„	„	„	„

GEWESTEN.	Landaard der aangeslagenen.	GETAL PERSONEN, in 1883 aangeslagen in de bedrijfsbelasting met een jaarlijksch bedrag van:																
		f 1.	boven f 1 t/m f 2.	boven f 2 t/m f 3.	boven f 3 t/m f 4.	boven f 4 t/m f 5.	boven f 5 t/m f 10.	boven f10 t/m f 15.	boven f15 t/m f 25.	boven f25 t/m f 50.	boven f50 t/m f 75.	boven f75 t/m f100.	boven f100 t/m f150.	boven f150 t/m f200.	boven f200 t/m f300.	boven f300 t/m f400.	boven f400 t/m f500.	boven f500
…njoemas	Inlanders	11 202	5 591	941	271	88	138	10	2	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	77	239	175	84	64	155	42	43	27	8	5	3	2	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	1	4	2	„	2	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	11 280	5 834	1 118	355	154	293	52	45	27	8	5	3	2	„	„	„	„
…gelen	Inlanders	46 115	8 338	1 745	745	654	651	63	42	7	„	„	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	60	188	135	74	51	154	48	28	31	16	5	1	„	2	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	46 175	8 526	1 880	819	705	805	111	70	38	16	5	1	„	2	„	„	„
…doe	Inlanders	12 002	5 248	1 022	288	166	233	54	18	5	„	„	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	1	194	529	175	107	306	92	81	56	14	10	4	1	2	1	„	„
	Andere vreemde oosterl.	1	7	1	9	„	5	2	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	12 004	5 449	1 552	472	273	544	148	99	61	14	10	4	1	2	1	„	„
…okjokarta	Inlanders	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	„	15	413	109	64	328	77	20	9	1	2	1	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	5	25	12	2	1	„	3	3	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	5	40	425	111	65	328	80	23	9	1	2	1	„	„	„	„	„
…erakarta	Inlanders	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	103	296	884	297	278	385	118	72	32	13	4	1	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	8	„	21	22	15	13	1	2	1	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	111	296	905	319	293	398	119	74	33	13	4	1	„	„	„	„	„
…adioen	Inlanders	4 297	4 761	2 318	916	308	438	33	13	2	„	„	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	17	156	122	82	112	234	94	50	48	17	6	5	1	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	4 314	4 917	2 440	998	420	672	127	63	50	17	6	5	1	„	„	„	„
…ediri	Inlanders	5 484	3 968	3 369	1 315	2 018	1 511	114	32	1	„	1	1	„	„	„	„	„
	Chineezen	90	233	401	294	173	387	112	91	54	31	9	5	4	2	2	1	1
	Andere vreemde oosterl.	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	5 574	4 201	3 770	1 609	2 191	1 898	226	123	55	31	10	6	4	2	2	1	1
…adura	Inlanders	4 704	8 513	3 190	2 310	1 950	2 844	1 539	918	869	53	75	47	5	3	1	„	„
	Chineezen	63	144	145	58	74	200	47	23	50	19	10	5	„	1	1	„	„
	Andere vreemde oosterl.	51	63	60	15	17	66	19	4	17	4	5	1	„	1	„	„	„
	Totaal	4 818	8 720	3 395	2 383	2 041	3 110	1 605	945	936	76	90	53	5	5	2	„	„
…va en Madura	Inlanders	209 453	227 500	111 730	63 559	24 569	31 329	5 987	3 193	1 693	242	157	135	86	15	12	5	2
	Chineezen	1 512	6 253	11 816	7 468	4 758	15 026	3 518	2 428	1 691	490	274	155	96	54	24	10	33
	Andere vreemde oosterl.	171	528	776	433	427	698	211	150	125	28	18	10	6	4	1	„	1
Totaal-generaal		211 136	234 281	124 322	71 460	29 754	47 053	9 716	5 771	3 509	760	449	300	188	73	37	15	36
…n 1882 waren de cijfers voor Java en Madura	Inlanders	202 523	220 245	122 036	64 000	23 799	33 653	5 969	3 178	1 721	197	128	77	91	8	11	1	1
	Chineezen	1 427	5 998	10 391	7 100	4 548	15 097	3 587	2 533	1 736	478	269	184	86	53	25	25	37
	Andere vreemde oosterl.	202	416	715	422	382	702	223	170	124	30	19	10	6	4	3	1	„
Totaal-generaal		204 152	226 659	133 142	71 522	28 729	49 452	9 779	5 881	3 581	705	416	271	183	65	39	27	38

BUITENBEZITTINGEN *s*).

GEWESTEN.	Landaard der aangeslagenen.	f 1.	boven f 1 t/m f 2.	boven f 2 t/m f 3.	boven f 3 t/m f 4.	boven f 4 t/m f 5.	boven f 5 t/m f 10.	boven f10 t/m f 15.	boven f15 t/m f 25.	boven f25 t/m f 50.	boven f50 t/m f 75.	boven f75 t/m f100.	boven f100 t/m f150.	boven f150 t/m f200.	boven f200 t/m f300.	boven f300 t/m f400.	boven f400 t/m f500.	boven f500
…umatra's Westkust	Chineezen	....	....	894	331	173	264	70	58	22	6	2	5	„	1	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	196	178	81	73	20	10	2	1	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	....	....	1 090	509	254	337	90	68	24	7	2	5	„	1	„	„	„
…enkoelen	Chineezen	....	....	45	15	20	31	16	8	9	6	„	„	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	1	1	1	3	1	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	....	....	46	16	21	34	17	8	9	6	„	„	„	„	„	„	„
…ampongsche districten *t*)	Chineezen	....	....	43	18	10	20	7	4	2	„	„	„	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	11	2	5	6	7	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal	....	....	54	20	15	26	14	4	2	„	„	„	„	„	„	„	„
…alembang	Inlanders	22	987	2 590	4 524	197	1 257	51	32	17	„	1	„	„	„	„	„	„
	Chineezen	....	....	*u*) 173	1 184	152	282	47	28	23	5	7	3	2	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	112	139	22	96	15	18	12	8	5	3	„	„	„	1	1
	Totaal	22	987	2 875	5 847	371	1 635	113	78	52	13	13	6	2	„	„	1	1

s) In de buitenbezittingen is het minimum van den aanslag f 3 's jaars, behalve alleen wat de inlanders (ter hoofdplaats Palembang) betreft.
t) Bij gemis aan gegevens over 1883 zijn voor dit gewest de cijfers van 1882 ingevuld.
u) Hieronder 1 aangeslagene voor minder dan het geheele jaar; deze had voor 1883 tusschen de f 1 à f 2 te betalen.

GEWESTEN.	Landaard der aangeslagenen.	GETAL PERSONEN, in 1883 aangeslagen in de bedrijfsbelasting met een jaarlijksch bedrag van:																
		f 1.	boven f 1 t/m f 2.	boven f 2 t/m f 3	boven f 3 t/m f 4.	boven f 4 t/m f 5.	boven f 5 t/m f 10.	boven f 10 t/m f 15.	boven f 15 t/m f 25.	boven f 25 t/m f 50.	boven f 50 t/m f 75.	boven f 75 t/m f 100.	boven f 100 t/m f 150.	boven f 150 t/m f 200.	boven f 200 t/m f 300.	boven f 300 t/m f 400.	boven f 400 t/m f 500.	bo- ven f500
Sumatra's Oostkust.	Chineezen.	....	....	v) 8 536	8 356	6 100	5 254	634	280	118	22	26	13	9	3	„	„	1
	Andere vreemde oosterl. w)	....	....	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	8 536	8 356	6 100	5 254	634	280	118	22	26	13	9	3	„	„	1
Atjeh en onderhoorigheden	Chineezen.	....	....	1 408	127	121	88	34	15	5	1	„	3	1	1	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	49	27	8	7	2	2	2	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	1 457	154	129	95	36	17	7	1	„	3	1	1	„	„	„
Riouw.	Chineezen.	....	....	x) 5 957	697	325	1 035	343	398	328	16	13	3	1	1	„	1	1
	Andere vreemde oosterl.	....	....	35	4	4	8	1	„	2	2	1	„	„	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	5 992	701	329	1 043	344	398	330	18	14	3	1	1	„	1	1
Banka.	Chineezen.	....	....	1 433	352	86	82	18	21	11	3	2	2	1	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl	....	....	20	8	5	14	3	„	1	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	1 453	360	91	96	21	21	12	3	2	2	1	„	„	„	„
Billiton	Chineezen.	....	....	804	261	102	83	19	22	11	1	„	1	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	„	2	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	804	263	102	83	19	22	11	1	„	1	„	„	„	„	„
Wester-afdeeling van Borneo.	Chineezen.	....	....	y) 8 127	2 601	686	570	112	68	20	4	2	„	„	„	„	„	„
Zuider- en Oster-afdeeling van Borneo	Chineezen.	....	....	259	297	81	102	16	17	8	6	3	2	2	„	2	2	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	89	54	33	33	7	7	3	1	„	1	„	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	348	351	114	135	23	24	11	7	3	3	2	„	2	2	„
Celebes en onderhoorigheden	Chineezen.	....	....	747	330	112	273	90	70	51	7	11	10	2	„	2	„	2
	Andere vreemde oosterl.	....	....	20	2	11	34	16	11	4	2	„	„	1	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	767	332	123	304	106	81	55	9	11	10	3	„	2	„	[illegible]
Amboina.	Chineezen.	....	....	38	7	3	147	21	22	8	3	2	1	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	36	3	4	71	24	9	6	„	1	„	„	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	74	10	7	218	45	31	14	3	3	1	„	„	„	„	„
Menado	Chineezen.	....	....	331	44	64	80	17	12	10	7	„	„	1	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	18	3	10	11	2	3	4	1	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	349	47	74	91	19	15	14	8	„	„	1	„	„	„	„
Ternate.	Chineezen.	....	....	32	7	11	46	12	11	6	1	4	„	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	9	3	4	10	9	3	8	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	41	10	15	56	21	14	14	1	4	„	„	„	„	„	„
Timor.	Chineezen.	....	....	142	38	4	126	16	27	8	1	„	„	„	„	„	„	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	20	2	1	10	2	5	1	„	„	„	„	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	162	40	5	136	18	32	9	1	„	„	„	„	„	„	„
Bali en Lombok.	Chineezen.	....	....	z) 196	11	9	75	5	9	7	1	„	„	„	1	„	1	„
	Andere vreemde oosterl.	....	....	z) 27	6	12	20	6	11	5	8	1	1	„	„	„	„	„
	Totaal.	....	....	z) 223	17	21	95	11	20	12	9	1	1	„	1	„	1	„
Buitenbezittingen aa)	Inlanders.	22	987	2 590	4 524	197	1 257	51	32	17	„	1	„	„	„	„	„	„
	Chineezen.	....	....	29 165	14 676	8 059	8 558	1 477	1 070	647	90	72	43	19	7	4	4	4
	Andere vreemde oosterl.	....	....	643	434	201	396	115	79	50	23	8	5	1	„	„	1	1
	Totaal-generaal	22	987	bb) 32 398	19 634	8 457	10 211	1 643	1 181	714	113	81	48	20	7	4	5	5
In 1882 waren de cijfers voor de buitenbezittingen cc).	Inlanders.	19	863	2 932	3 966	283	1 327	52	35	9	„	1	1	„	„	„	„	„
	Chineezen	....	....	29 307	13 438	6 050	9 368	1 499	1 284	524	100	63	39	21	8	5	6	4
	Andere vreemde oosterl.	....	....	592	410	246	393	116	84	49	13	7	6	„	1	1	„	1
	Totaal-generaal	19	863	32 831	17 814	6 579	11 088	1 667	1 403	582	113	71	46	21	9	6	6	5

v) Hieronder 327 Chineezen die niet voor het geheele jaar belastingplichtig waren en dientengevolge over 1883 minder dan f 3 te betalen hadden, namelijk 120 f 1 en 207 hoogstens f 2 per hoofd.

w) In de residentie Sumatra's Oostkust zijn alleen op het eiland Bengkalis de niet-Chineesche vreemde oosterlingen aan bedrijfsbelasting onderworpen.

x) Hieronder 163 Chineezen die niet voor het geheele jaar belastingplichtig waren, namelijk 28 die dientengevolge over 1883 slechts f 1 en 135 die hoogstens f 2 per hoofd te betalen hadden.

y) Hieronder, ter zake als voren, 119 aangeslagenen voor f 1, en 164 voor hoogstens f 2 per hoofd.

z) Hieronder, ter zake als voren, 60 aangeslagenen (58 Chineezen en 2 andere vreemde oosterlingen) die tusschen de f 1 à f 2 te betalen hadden.

aa) Vergelijk noot t.

bb) Hieronder 834 aangeslagenen (832 Chineezen en 2 andere vreemde oosterlingen) die over 1883 f 2 of minder te betalen hadden, omdat zij niet voor het geheele jaar waren aangeslagen.

cc) Hieronder is voor Banka het getal aangeslagenen en het door ieder hunner verschuldigd bedrag begrepen volgens de opgaven over 1883.

[5. 44.]

BIJLAGE **RR.**

(Zie hoofdst. **M**, afd. II, § 1, van het verslag.)

RAPPORT van de directie der JAVASCHE BANK over de vraag welk bedrag aan NEDERLANDSCHE ZILVEREN STANDPENNINGEN gerekend zou kunnen worden in NEDERLANDSCH-INDIË in OMLOOP te zijn.

DIRECTIE
der
JAVASCHE BANK.

N°. 591.

BATAVIA, 23 *Juli* 1883.

Bij uwe missive van den 18den dezer n°. 11429 worden wij uitgenoodigd UHoogEd.Gestr. de noodige opgaven te doen toekomen, waardoor het Opperbestuur in staat zou kunnen worden gesteld te beantwoorden de in het Voorloopig Verslag van de Tweede Kamer der Staten-Generaal over het wetsontwerp houdende nadere voorziening omtrent het muntwezen gedane vraag, hoeveel Nederlandsch zilvergeld wordt gerekend alsnog in Nederlandsch-Indië in omloop te zijn?

Niet anders dan welkom kon het ons zijn door UHoogEdGestr. gehoord te worden nopens eene vraag die wij reeds meermalen aan ons zelven stelden: maar juist wijl zij onze aandacht bij herhaling bezig hield, moeten wij al dadelijk de verklaring op den voorgrond stellen dat de gegevens ontbreken om haar met juistheid te kunnen beantwoorden.

Daar van plaatselijke aanmunting van de voor Nederlandsch-Indië bij de wet van 1854 (*Staatsblad* n°. 62) verordende standpenningen geen sprake zijn kan, wordt de in deze gewesten aanwezige voorraad klinkende munt bepaald door de hoeveelheden die uit Nederland rechtstreeks of langs een omweg binnen de grenzen van Nederlandsch-Indië zijn ingevoerd en van hier weder naar elders zijn uitgevoerd, en in beide opzichten nu zijn de beschikbare opgaven te gebrekkig om er stellige gevolgtrekkingen op te mogen bouwen.

Slechts omtrent één punt bestaat nagenoeg volkomen zekerheid, namelijk omtrent de geldzendingen, die voor rekening van den lande direct uit Nederland in Nederlandsch-Indië zijn aangebracht. Volgens den sub I hierbijgaanden staat, samengesteld met behulp van de officieele handelsstatistiek, heeft de invoer van zilvergeld in de jaren 1854 tot en met 1882 eene waarde van f 312 552 000 vertegenwoordigd, welk bedrag slechts zeer weinig verschilt met de opgaaf van de naar Nederlandsch-Indië verzonden muntspeciën als bijlaag A gevoegd bij de Memorie van Toelichting van het ontwerp van wet tot vaststelling van nadere bepalingen omtrent het Indische muntwezen, dat bij Koninklijke Boodschap van 1 Juni 1876 aan de Tweede Kamer werd aangeboden. Wanneer die tot 1875 loopende opgaaf met behulp van de verslagen van het Muntcollege te Utrecht wordt bijgewerkt, vindt men, dat aan standpenningen voor een bedrag van f 292 298 280 naar Indië is verzonden, behalve nog voor f 10 925 098 aan zilveren pasmunt en 4 747 080 stuks Mexicaansche dollars, waarvan de waarde dooreen op ruim f 11 millioen kan gesteld worden, en deze drie posten bij elkaar trekkende verkrijgt men een totaal van ruim f 314 millioen, of nagenoeg hetzelfde bedrag van de officieele handelsstatistiek waaronder uit den aard der zaak ook de zilveren pasmunt en de dollars zijn begrepen.

Met betrekking tot den invoer van muntspeciën voor rekening van het Gouvernement behoeft dus aan de juistheid van de aan de handelsstatistiek ontleende cijfers, zooals zij in bijgaanden staat zijn samengevat, niet te worden getwijfeld; maar ter beantwoording van de gestelde vraag komt het alleen aan op den invoer van standpenningen, waarvoor, op grond van de zooeven aangehaalde opgaaf, in ronde cijfers een bedrag van f 290 000 000 kan worden aangenomen.

Naast dien invoer voor gouvernementsrekening nu vonden ook specieaanvoeren voor rekening van particulieren, hetzij rechtstreeks uit Nederland, hetzij via Singapore plaats; maar de gegevens, die de handelsstatistiek dienaangaande levert, zijn volkomen onbruikbaar.

In de eerste plaats toch houdt de statistiek geen rekening en *kan* zij ook geen rekening houden met hetgeen uit Nederland via Singapore naar Indië is verzonden, en met hetgeen uit de verschillende oorden van dezen Archipel naar Singapore vloeit om vervolgens van daar weder zijn weg naar Java te nemen. Op deze geheel locale cirkelbeweging van het in deze gewesten omloopende geld werd ook in de verslagen der Bank (zie o. a. het verslag van het boekjaar 1873/74, bladz. 37/38) reeds te dikwerf de aandacht gevestigd om er hier andermaal opzettelijk bij stil te staan, en hoe die beweging ten nauwste verband houdt met de van 1871 dagteekenende waardedaling van het zilver en de zich daarnaar regelende koersverhoudingen in de aangrenzende landen blijkt ten duidelijkste uit de gegevens van de handelsstatistiek, volgens welke in de jaren 1854 tot en met 1870 gemiddeld per jaar een bedrag van f 895 000 van Singapore naar Java terugvloeide, terwijl die terugvloeiing in de jaren 1871 tot en met 1882 gemiddeld f 6 570 000 per jaar heeft bedragen. [1])

Gedurende dat gansche tijdvak (1854/1882) bedroeg de specieaanvoer van Singapore niet minder dan f 94 037 000; maar dit bedrag behoort nagenoeg geheel buiten rekening te blijven, wijl het, daargelaten de daaronder schuilende

[1]) De hierbedoelde terugvloeiing van zilver van Singapore naar Java zou intusschen niet zoo hoog zijn gestegen, indien ten gevolge van den Atjeh-oorlog niet aanmerkelijk meer Nederlandsch zilver dan vroeger in de Straits in omloop ware gekomen.

Aan
den directeur van financiën.

vreemde gouden munt (Engelsche en Australische sovereigns), op eene geringe hoeveelheid na, alleen bestaat uit zilver dat vroeger reeds binnen de grenzen van het Nederlandsch-Indisch gebied in omloop was, en dus zoo goed als niets heeft bijgedragen tot vermeerdering van den muntvoorraad in deze gewesten.

En wat nu in de tweede plaats de voor particuliere rekening uit Nederland aangebrachte specie betreft, waarvan de waarde in de jaren 1854 tot en met 1882 volgens de handelsstatistiek f 23 509 500 heeft beloopen, zoo kan ook op dit cijfer niet worden afgegaan, want daaronder is begrepen het uit Nederland naar hier verzonden goudgeld, in het totaal bedrag waarvan de Javasche Bank alleen sedert 1863 deelt met f 11 700 000 ter zake van den voor hare rekening gedreven goudhandel. Wel is waar heeft de Javasche Bank in de laatste jaren een deel van hare goudaanvoeren rechtstreeks uit Engeland ontvangen; maar de handelsstatistiek maakt van specieaanvoeren uit Engeland sedert 1873 (vóór dien tijd kwamen zij niet voor) slechts melding tot een gezamenlijk bedrag van f 3 783 000, en, aannemende dat dit bedrag uitsluitend voor rekening der Javasche Bank komt, dan blijft voor hare rechtstreeksche goudaanvoeren uit Nederland sedert 1863 (haar goudhandel bestond in vroegere jaren alleen in plaatselijken opkoop en verkoop van vreemde gouden muntspeciën; zie blz. 30 van het verslag over het boekjaar 1865/66) nog een bedrag over van f 7 900 000, waarmede in elk geval het bovenvermelde totaalcijfer van f 23 509 500 moet worden verminderd.

Intusschen kan men veilig aannemen dat ook voor rekening van andere krediet-instellingen en handelshuizen nog vrij wat goudgeld van Nederland herwaarts vloeide, waarvan het bedrag, dat wij bij ruwe gissing op f 3 millioen stellen, mede begrepen is onder het totaalcijfer van den specieaanvoer van daar, en het bedrag van het voor particuliere rekening uit Nederland aangebrachte *zilver*geld kan dus ten slotte volgens de gegevens der handelsstatistiek niet veel meer dan p. m. f 13 000 000 hebben beloopen.

Maar dit cijfer is stellig te laag, want door de Javasche Bank werd sedert 1854 voor een bedrag van f 6 700 000 aan zilveren standpenningen uit Nederland aangevoerd, en volgens onze aanteekeningen heeft de invoer voor rekening van particuliere geldkantoren in datzelfde tijdperk circa f 13 millioen bedragen, dus te zamen p. m. f 20 000 000 of f 7 000 000 meer dan het aan de officieele handelsstatistiek ontleende cijfer.

Het bovenstaande resumeerende, kan als zeker worden aangenomen dat de voorraad standpenningen alhier, door den aanvoer van f 290 000 000 voor rekening van het Gouvernement en f 20 000 000 voor rekening van particulieren, in het geheel met f 310 000 000 is aangevuld of versterkt, en voegt men hierbij nog een paar millioenen voor hetgeen langs niet te controleeren kanalen uit Nederland naar hier kan zijn gevloeid (het is bekend dat, vóór de ontwikkeling die het particuliere bankwezen nà 1864 in Indië heeft genomen, ook door herwaarts komende reizigers nog vrij wat zilvergeld uit Nederland werd medegebracht), dan verkrijgt men in ronde cijfers een totaal hoogstens van f 315 millioen voor de hoeveelheid standpenningen die sedert de herstelling van het muntwezen in Indië zijn ingevoerd.

Dit cijfer zal in elk geval niet veel van de werkelijkheid afwijken, maar omtrent den tegen dien invoer overstaanden uitvoer zijn de gegevens uit den aard der zaak veel onvollediger en onzekerder.

Wat dienaangaande uit de officieele statistiek valt te leeren hebben wij samengevat in den sub II hierbij gevoegden staat, een overzicht bevattende van de sedert 1854 van hier uitgevoerde muntspeciën naar Nederland, naar Singapore, en naar elders (China, Siam, Manilla, enz.).

Evenals op de invoerstaten heeft ook op de uitvoerstaten het opgegeven waardebedrag betrekking op gemunt goud en zilver; maar van al het hier eenmaal ingevoerde goud keert (met uitzondering van hetgeen de mailreizigers medenemen, waarmede de statistiek intusschen geen rekening houdt,) zoo goed als niets weder terug, en wij kunnen dus zonder gevaar voor grove misschatting aannemen, dat de in de officieele statistiek vermelde specieuitvoer alleen betrekking heeft op het van hier weggevloeide zilvergeld.

Voor het overige treft men in de bijeengebrachte gegevens geene afwijkingen aan, op grond waarvan men er alle geloofwaardigheid aan zou mogen ontzeggen. Er blijkt uit dat vóór het jaar 1875 zoo goed als nimmer sprake was van uitvoer van zilver naar Nederland en werkelijk is met dien uitvoer ook voor het eerst in de maand April van dat jaar een begin gemaakt. Dat de uitvoeren van specie naar Singapore van gemiddeld f 4 620 000 per jaar vóór 1870 na dien tijd tot gemiddeld f 895 000 per jaar zijn gedaald is geheel in overeenstemming met hetgeen van elders omtrent den loop van zaken bekend is, en de zeer in het oogvallende vermindering der specie-remises naar China sedert 1864 valt samen met de oprichting op Java van agenturen van Engelsche banken, die ook in China hare vertakkingen hebben, en wier wissels sedert dien tijd als hoofdmiddel van remise dienst doen. Ook de in de handelsstatistiek vermelde uitvoercijfers, voor zoover zij door ons kunnen worden gecontroleerd, zijn vrij juist.

Naar Nederland bedroeg de uitvoer van zilvergeld:

	volgens de officieële handelsstatistiek:	volgens onze aanteekeningen [1]):
in 1875. . .	f 2 480 000	f 2 480 000
» 1876. . .	6 461 000	5 850 000
» 1877. . .	»	»
» 1878. . .	6 860 000	6 720 000
» 1879. . .	2 750 000	2 750 000
» 1880. . .	2 750 000	2 760 000
» 1881. . .	»	600 000
» 1882. . .	2 100 000	2 300 000
	f 23 401 000	f 23 460 000

een verschil te gering om in aanmerking te worden genomen.

Met betrekking tot de uitvoeren naar Singapore, waarvoor de statistiek een cijfer van f 89 084 000 aangeeft, ontbreken ons natuurlijk de middelen voor eene gelijksoortige contrôle, doch wanneer wij in aanmerking nemen, dat volgens de handelsstatistiek van Britsch-Indië aldaar in den loop van de jaren 1854 tot en met 1882 uit de Straits-Settlements voor eene waarde van 120 798 000 ropijen aan zilvergeld werd ingevoerd, waaronder zeker ook voor een naamwaardig bedrag aan dollars begrepen is, dan bestaan er geen redenen om het cijfer van p. m. f 89 millioen voor hetgeen uit Nederlandsch-Indië via Singapore naar Britsch-Indië kan gevloeid zijn als onvertrouwbaar te verwerpen, en in verband met het boven reeds opgemerkte gelooven wij ons ook ten opzichte van den specie-uitvoer naar China en elders veilig aan het in staat II voorkomende cijfer van f 8 937 000, als minimum ten minste, te mogen houden.

Den door de statistiek gecontroleerden uitvoer van zilver meenen wij dus in ronde cijfers op p. m. f 125 millioen te kunnen schatten; maar op zich zelf heeft dit cijfer weinig of geen waarde, want daarnaast zijn in den loop der tijden nog aanzienlijke hoeveelheden zilver weggevloeid, waarvan de statistiek uit den aard der zaak geen aanteekening houden kon.

Vooreerst komen in dit opzicht in aanmerking de bedragen die de uit Indië vertrekkende bedevaartgangers voor Mekka in klinkende munt plegen mede te nemen. Volgens de ter zake ingewonnen berichten (zie o. a. het door den eersten onderteekenaar in 1874 uitgegeven geschrift: » De muntquaestie met betrekking tot Indië", blz. 100) kan dat bedrag dooréén op f 500 per hoofd gesteld worden, en aangezien nu volgens de opgaven in de Koloniale Verslagen gedurende de jaren 1854 tot en met

---

1) Overgenomen door Mr. W. C. Mees in zijn opstel over het Nederlandsche muntwezen in „de Gids" van November 1882, doch met bijvoeging van de bedragen die van Singapore en Penang via Londen naar Nederland werden verzonden, en waarmede hier thans geen rekening behoeft te worden gehouden, als zijnde begrepen onder het zilver dat van hier naar de Straits is gevloeid.

1882 104 915 personen uit Nederlandsch-Indië ter bedevaart naar Mekka zijn vertrokken, kan als vrij zeker worden aangenomen dat uit dezen hoofde alleen p. m. f 50 millioen aan contanten uit Indië zullen zijn weggevloeid.

Maar gewaagd ware het om dit geheele bedrag als onttrokken aan den beschikbaren muntvoorraad van Indië in rekening te brengen. Slechts een deel van het van hier medegenomen Nederlandsche zilvergeld vindt zijn weg naar Arabië. In den regel werd het (zoolang geen rechtstreeksche reisgelegenheden tusschen Nederlandsch-Indië en Djeddah bestonden) te Singapore verwisseld tegen dollars en sovereigns, en nu moge vóór 1871 onze aldaar verwisselde munt naar Britsch-Indië zijn gevloeid, nà dat jaar keerde zij zeker voor het meerendeel weder naar Java terug, evenals dit het geval zal geweest zijn met het zilver door mijnwerkers van Billiton en Banka, door Chineesche en Arabische handelaren van Java en vooral van Palembang en door inlandsche handelaren van Celebes, Bali en andere in dat gedeelte van den Archipel gelegen eilanden naar Singapore overgebracht.

Eigenlijk ontbreekt dus elke grondslag voor het maken van eene raming van het zilvergeld dat, in verband met de bedevaart naar Mekka, uit Indië kan zijn weggevloeid, en in nog meerdere mate zelfs is dit het geval met de bedragen die langs de zooeven aangeduide kanalen Nederlandsch-Indië voor goed kunnen hebben verlaten.

Maar al ware dienaangaande volkomen zekerheid te verkrijgen, dan blijft ten slotte nog een hoogst belangrijke factor over, waaromtrent zelfs elke schijn van gegevens ontbreekt. Hoe men het ook aanlegge om zich rekenschap te geven van hetgeen in de laatste dertig jaren aan de circulatie kan zijn ontvallen door het verloren gaan van zilvergeld tengevolge van brand, schipbreuk en andere onheilen, door het verwerken van onze standpenningen tot sieraden en voorwerpen van huiselijk gebruik, en eindelijk door het begraven en verbergen van klinkende munt, verder dan tot ruwe en niets gemotiveerde gissingen brengt men het niet. Reeds in het jaar 1873 droegen wij met betrekking tot deze punten een onderzoek op aan al de agenten van onze Bank, zoo op Java als op de buitenbezittingen, maar de resultaten van dat onderzoek brachten ons geen stap verder. Misschien staan der Regeering de middelen ten dienste om meer vertrouwbare gegevens ter zake te verkrijgen dan wij tot dusver hebben kunnen verzamelen; doch veel stellen wij er ons niet van voor, en het eenige wat wij met betrekking tot dit punt nog weten aan te voeren is, dat men in Britsch-Indië op grond van een daar ingesteld onderzoek het jaarlijksch te loor gaan van munt op een bedrag van 30 millioen ropijen meent te kunnen schatten [1]).

In verhouding tot de 250 millioen inwoners van Britsch-Indië zou op denzelfden voet voor de 25 millioen inwoners van Nederlandsch-Indië een jaarlijksch verlies van p. m. f 3 millioen of van 12 centen per hoofd kunnen worden aangenomen, hetgeen gedurende de laatste dertig jaren bij een gemiddeld bevolkingscijfer van 20 millioen zielen op een totaal verlies van f 72 millioen zou neerkomen.

Gaarne erkennen wij intusschen dat wij voor ons zelven aan het voor Britsch-Indië geraamde muntverlies, in verband met de ons ten opzichte van Nederlandsch-Indië gestelde vraag althans, even weinig waarde hechten als aan de berekeningen die meermalen gemaakt zijn omtrent de hoeveelheid muntspeciën die alsnog geacht kunnen worden in Britsch-Indië in omloop te zijn.

In een in 1876 te Bombay uitgegeven geschrift van den muntmeester aldaar Lewis G. Hynes, » Gold for India or remarks upon the depreciation of the rupee", wordt, onder erkenning dat » it is not easy to estimate how much coin there is actually at present in existence in India, owing to the common habit the people have of melting up their savings to make ornaments" (p. 6), betoogd dat de in handen der bevolking zich bevindende muntvoorraad minstens 1400 millioen ropijen (» a moderate estimate" volgens den schrijver) moet bedragen of p. m. 7 ropijen per hoofd der bevolking. Volgens zeer recente berekeningen van den directeur der munt van de Vereenigde Staten, Hor. E. Burchard, zou die voorraad eigenlijk op $ 5.32 of f 13.20 per hoofd moeten gesteld worden; doch al houden wij ons aan de laagste raming van 7 ropijen of ruim f 8 per hoofd, dan zou dit voor de 25 millioen inwoners van Nederlandsch-Indië een muntomloop geven van f 200 millioen, terwijl die omloop zeker niet meer dan hoogstens een f 50 millioen bedragen kan, wanneer men naast den door de statistiek geregistreerden en den gegisten uitvoer van specie nog het boven aangegeven muntverlies van f 72 millioen in rekening mocht willen brengen.

Wij staan dus ten slotte voor het feit, dat, tegenover den met vrij veel juistheid bekenden invoer van Nederlandsch zilvergeld binnen Nederlandsch-Indië, omtrent den wederuitvoer en het zich daarmede parende verdwijnen van zilveren munt niets zekers te zeggen valt, en dat mitsdien de gestelde vraag, hoeveel zilvergeld alsnog gerekend kan worden in Nederlandsch-Indië in omloop te zijn, niet voor eene ernstige beantwoording vatbaar is.

Het eenige wat met betrekking tot dit punt vaststaat is de zilvervoorraad van de Javasche Bank, die op ultimo December 1882 ruim f 25 millioen bedroeg, en hetgeen aan standpenningen in 's lands kassen aanwezig kan geweest zijn, waarvan wij, op grond van de in de Koloniale Verslagen van vroegere jaren voorkomende opgaven, het bedrag op p. m. f 10 millioen meenen te kunnen schatten. Te zamen alzoo f 35 millioen; maar hoeveel nu daarenboven zich nog bevinden kan in handen van de bewoners van Nederlandsch-Indië, zoo inboorlingen als andere ingezetenen (Europeanen, Chineezen, Arabieren en andere vreemde oosterlingen), is, voor ons althans, niet na te gaan.

Lettende op hetgeen ons uit het boven reeds aangehaalde opstel van Mr. W. C. Mees bekend is omtrent den muntomloop in Nederland (f 60 millioen zilveren standpenningen op eene bevolking van 4 millioen zielen of f 15 per hoofd), zouden wij des noods een gelijk bedrag per hoofd durven aannemen voor de ruim 430 000 ingezetenen van Nederlandsch-Indië die *niet* tot de inlandsche bevolking behooren, hetgeen dus boven de zooeven genoemde f 35 millioen nog een bedrag van f $6\frac{1}{2}$ millioen aan omloopend zilvergeld zou geven; maar op grond van al het boven aangevoerde moeten wij ons onthouden van elke, zij het ook nog zoo ruwe, gissing naar hetgeen aan klinkende munt onder de inlandsche gemeente, zoo op Java als op de buitenbezittingen, bovendien nog in omloop kan wezen.

Tot het instellen van een opzettelijk onderzoek omtrent deze op zich zelf hoogst gewichtige quaestie is alleen de Regeering bij machte; doch of het uit een staatkundig oogpunt geraden kan zijn om tot het instellen van een dergelijk onderzoek over te gaan is eene vraag waarvan wij de beslissing aan haar beter oordeel moeten overlaten.

President en directeuren der Javasche Bank,

(*w. g.*) Van den Berg,
president.

(») Groeneveld,
directeur-secretaris.

[1]) „Silver and the Indian Exchanges by colonel J. F. Smith, formerly master of the mint of Madras and Calcutta, London 1876," p. 74. Mac Culloch's Commercial Dictionary, i. v. *East Indies*, stelt dit cijfer nog 10 millioen ropijen hooger en schat het jaarlijksch muntverlies dus op 40 millioen ropijen.

I. INVOER VAN SPECIE voor gouvernementsrekening uit Nederland.

1854 . . .	f 17 007 000	Per transport	f 111 987 000	Per transport	f 208 724 000	Per transport	f 273 071 000
1855 . . .	7 112 000	1862 . . .	12 588 000	1869 . . .	8 700 000	1876 . . .	715 000
1856 . . .	12 865 000	1863 . . .	15 114 000	1870 . . .	12 102 000	1877 . . .	17 966 000
1857 . . .	12 420 000	1864 . . .	25 584 000	1871 . .	10 508 000	1878 . . .	10 000 000
1858 . . .	11 916 000	1865 . . .	7 510 000	1872 . . .	6 046 000	1879 . . .	6 500 000
1859 . . .	10 210 000	1866 . . .	8 090 000	1873 . . .	21 746 000	1880 . . .	3 000 000
1860 . . .	17 765 000	1867 . . .	15 700 000	1874 . . .	1 000 000	1881 . . .	»
1861 . . .	22 692 000	1868 . . .	12 151 000	1875 . . .	4 245 000	1882 . . .	1 300 000
Transporteeren	f 111 987 000	Transporteeren	f 208 724 000	Transporteeren	f 273 071 000	Totaal	f 312 552 000

II. UITVOER VAN SPECIE.

	Naar Nederland.	Naar Singapore.	Naar China, enz.		Naar Nederland.	Naar Singapore.	Naar China, enz.
1854 . .	f 28 000	f 2 109 000	f 335 000	Per transport	f 122 000	f 72 975 000	f 7 657 000
1855 . . .	»	3 498 000	181 000	1869 . .	»	2 107 000	469 000
1856 . . .	»	4 160 000	511 000	1870 . . .	»	3 273 000	126 000
1857 . . .	»	1 948 000	660 000	1871 . . .	»	479 000	114 000
1858 . . .	69 000	2 879 000	693 000	1872 . . .	»	1 015 000	49 000
1859 . . .	»	4 203 000	663 000	1873 . . .	»	1 092 000	94 000
1860 . . .	»	2 452 000	651 000	1874 . . .	»	1 241 000	72 000
1861 . . .	17 000	5 073 000	856 000	1875 . . .	2 480 000	2 214 000	85 000
1862 . . .	8 000	5 354 000	877 000	1876 . . .	6 461 000	1 549 000	109 000
1863 . . .	»	5 397 000	822 000	1877 . . .	»	1 471 000	46 000
1864 . . .	»	8 323 000	708 000	1878 . . .	6 860 000	441 000	18 000
1865 . . .	»	7 636 000	262 000	1879 . . .	2 750 000	904 000	57 000
1866 . . .		14 458 000	79 000	1880 . . .	2 750 000	79 000	35 000
1867 . . .	»	4 309 000	275 000	1881 . . .	»	34 000	»
1868 . . .	»	1 176 000	84 000	1882 . . .	2 100 000	210 000	6 000
Transporteeren	f 122 000	f 72 975 000	f 7 657 000	Totaal	f 23 523 000	f 89 084 000	f 8 937 000

[5. 45.]

BIJLAGE SS.

(Zie hoofdst. M, afd. II, § 2, van het verslag.)

OVERZICHT van de geldmarkt van JAVA in 1883, samengesteld door den heer mr. N. P. VAN DEN BERG, president van de Javasche Bank.

Gedurende het afgeloopen jaar, en voornamelijk in de tweede helft, openbaarde zich op de geldmarkt eene veel levendiger kredietvraag dan nu ettelijke jaren achtereen viel waar te nemen. Onder den invloed hiervan stegen de uitzettingen der Javasche Bank tot een gemiddeld cijfer van f 19 811 000, tegen slechts f 16 087 000 en f 15 695 000 gedurende de jaren 1882 en 1881, en let men alleen op hetgeen de Javasche Bank in disconteeringen van handelspapier en in beleeningen van koopmanschappen en effecten had uitstaan, dan verkrijgt men voor 1883 een gemiddeld cijfer van f 14 344 000, tegen slechts f 10 837 000 en f 10 724 000 in de beide voorafgegane jaren. Er bestond dus van den kant van den handel eene merkelijk grootere behoefte aan geld dan in de laatste jaren het geval was, en in verband hiermede liepen de beschikbare middelen van de Javasche Bank gaandeweg terug tot een peil, waarop, ter verdere bescherming van haren metaalvoorraad, eene verhooging van het rentetarief noodzakelijk werd. Met ingang van den 27sten Juli werd hiertoe door de Bank besloten. Haar tarief, waarin sedert den 23sten Mei 1879, dus ruim vier jaren achtereen, geenerlei wijziging gebracht was, werd met 1 pct. verhoogd, ten gevolge waarvan de standaardrente voor driemaandspapier op 7 pct. gebracht werd, eene noteering die tot het einde van het jaar onveranderd bleef, niettegenstaande er in den loop van de maanden Augustus en September nog eene zeer belangrijke vermindering van de metaalreserve der Bank viel waar te nemen. In het laatst van September daalde die reserve zelfs tot zeer nabij de f 4 millioen, en eene verdere verhooging van het disconto zou onder die omstandigheden niet zijn kunnen uitblijven, indien er eenig uitzicht bestaan had dat de vraag naar zilver voor binnenlandsche behoefte, die tot dusver alleen van invloed geweest was op de daling der nog beschikbare operatiemiddelen der Bank, eerlang ook zou kunnen gepaard gaan met vraag naar zilver voor remise naar het buitenland. Maar hiervan behoefde geen sprake te zijn, wijl het aanbod van wissels het geheele jaar door voldoende was om in de behoefte aan remise te voorzien. Meermalen zelfs was het aanbod van wissels grooter dan de behoefte, ten gevolge van welke omstandigheid de verkoopers van wissels zich doorgaand met minder voordeelige koersen moesten tevreden stellen dan waaraan de laatst verloopen jaren hen gewend hadden.

Dit ondervond ook het Gouvernement bij den verkoop van zijne wissels op het Departement van Koloniën, want terwijl in den loop van 1881 voor een bedrag van f 29 299 173 tot een gemiddelden koers van 100^{843} pct. en in 1882 voor een bedrag van f 27 718 394 tot een gemiddelden koers van 100^{844} pct. gegund werd, kon voor de in 1883 verkochte f 23 338 045 geen voordeeliger middenkoers dan 101^{254} pct. worden bedongen (zie het sub n°. I hierbijgevoegde maandelijksche overzicht).

Toch is de afgifte van wissels zelfs op dien voet voor den Staat minder bezwarend dan de ontbieding van specie uit Nederland in de gegeven omstandigheden zou geweest zijn, want het bedrag, dat wegens den verkoop van wissels alhier in 's lands kas vloeit, behoeft eerst zes maanden later in Nederland te worden gekweten, terwijl datzelfde bedrag minstens acht maanden vóór dat tijdstip ter verscheping uit Nederland moet gereed zijn om 's lands kas alhier op hetzelfde oogenblik er mede te kunnen versterken. Een verschil van minstens acht maanden in de uitbetaling van ettelijke millioenen is geen onverschillige zaak meer, nu men in Nederland geregeld kas maakt door de uitgifte van rentedragende schatkistbiljetten, en bij de vracht en assurantie op eventueele speciezendingen voor rekening van den lande van Nederland naar Indië behoort dus thans ook een renteverlies van acht maanden gevoegd te worden om eene juiste vergelijking tusschen het kostende van dergelijke zendingen en het zoogenaamde verlies op de wisseltrekkingen mogelijk te maken.

Ook de koersen voor particulier papier liepen meer in het voordeel van koopers. Terwijl die koersen in den loop van 1882 variëerden tusschen $100^1/_2$ als hoogste en $101^1/_2$ als laagste noteering, bedroeg gedurende het afgeloopen jaar:

	de hoogste noteering	de laagste noteering
in het 1ste kwartaal . .	$101^3/_8$	$101^1/_2$
» » 2de » . .	$101^1/_8$	$101^5/_8$
» » 3de » . .	$101^5/_8$	$101^7/_8$
» » 4de » . .	$101^7/_8$	102

en in overeenstemming hiermede was de hoogste noteering voor bankwissels op Londen f 12,05 en de laagste f $11,87^5$, terwijl in 1882 respectievelijk f 12,10 en f $11,97^5$ als hoogste en laagste koers op Engeland genoteerd werd.

Vooralsnog is het niet mogelijk om de oorzaken van de zich in 1882 geopenbaard hebbende levendiger kredietvraag, en het daarmede gepaard gaand grooter aanbod van wissels, met juistheid aan te geven. Daartoe toch is de kennis van den omvang van het handelsverkeer een onmisbaar vereischte; maar de statistische gegevens omtrent dat verkeer komen hier eerst na eenige jaren onder de oogen van het publiek. Terwijl de *Javasche Courant* van 10 Juni 1884 eene opgaaf bevat van het waardebedrag van de invoeren en uitvoeren te Singapore gedurende 1883, en hier reeds ontvangen is de volledige handelsstatistiek van Britsch-Indië over het op ultimo Maart ll. geëindigde dienstjaar 1883/84, zijn met betrekking tot het buitenlandsch handelsverkeer van Nederlandsch-Indië geen latere gegevens dan van het jaar 1880 beschikbaar [1]). Voor de sedert verloopene jaren 1881, 1882 en 1883 bezit men alleen de opgaven omtrent den invoer tot verbruik en den uitvoer uit het vrij verkeer van de voornaamste handelsartikelen op Java en Madura, maar die opgaven omvatten voor het meerendeel alleen de verhandelde hoeveelheden zonder opgaaf van het waardebedrag, en voor het opmaken van eene volledige balans van het handelsverkeer kunnen zij derhalve niet dienen. Voor zoover uit die opgaven en uit de geheel zelfstandige handelsstatistiek van Java van de Bataviasche Handelsvereeniging gevolgtrekkingen te maken zijn, lijdt het geen twijfel dat er in 1883 meer werd omgezet dan in 1882, wat trouwens

1) In Augustus 1884 is de handelsstatistiek van 1881 verschenen.

ook uit het bedrag der gepercipieerde in- en uitvoerrechten valt af te leiden; maar toch ligt, naar het voorkomt, niet hierin de verklaring van de zich in 1883 geopenbaard hebbende levendiger kredietvraag van den kant van den handel. De aard van het bij de Javasche Bank ter disconteering aangeboden papier, waarover gehandeld wordt in het jongste verslag van de Javasche Bank, blz. 11, maakt het meer waarschijnlijk dat daarop voornamelijk van invloed is geweest de omstandigheid dat de op Java opereerende particuliere banken er de voorkeur aan zijn gaan geven om althans hare wisselzaken te drijven met behulp van de kapitalen der Javasche Bank, in plaats van, zooals vroeger, daarvoor hare eigene kapitalen te bezigen. Zoodoende zijn de disconteeringen van buitenslands betaalbare wisselbrieven, waarvan nog kort geleden slechts bij uitzondering sprake was, van lieverlede tot de belangrijkste operatiën van de Javasche Bank gaan behooren en het hoogere cijfer van hare uitzettingen heeft dientengevolge niet die beteekenis die het onder gewone omstandigheden als maatstaf van het handelsverkeer zou kunnen hebben.

In verband met den stand van den wisselkoers was er noch van invoer noch van uitvoer van specie voor rekening van particulieren sprake, en voor gouvernementsrekening had ditmaal ook in het geheel geen aanvoer van specie uit Nederland plaats, zoodat in den hier te lande aanwezigen muntvoorraad, voor zoover daarvan voldoende rekenschap te geven is, geen verandering kwam. Het binnenlandsch verkeer absorbeert intusschen gaandeweg een deel van den beschikbaren metaalvoorraad, en geheel in overeenstemming hiermede liep de specievoorraad van de Javasche Bank van gemiddeld f 26 600 000 in den loop van 1882 tot f 24 300 000 in 1883 terug, niettegenstaande ditmaal in het geheel geen sprake was van aflevering van zilveren standpenningen voor den uitvoer naar het buitenland.

De terugvloeiing naar Java van de uit de verschillende streken van den Archipel naar Singapore gestroomde Nederlandsche zilveren munt nam andermaal belangrijk af, ten gevolge van dezelfde omstandigheid waarop in het vorig overzicht reeds de aandacht werd gevestigd. Voor zoover die zilververzendingen rechtstreeks in de kassen der Javasche Bank vloeien, bepaalde het waardebedrag er van zich ditmaal tot f 2 357 000, maar dit cijfer stelt slechts een gedeelte van den invoer voor, want volgens de bovenaangehaalde handelsstatistiek van Singapore werd in den loop van 1883 voor eene waarde van ruim ds. 2 772 000 aan klinkende munt (waaronder intusschen ook eenig goudgeld kan zijn begrepen) van daar naar de verschillende havens in Nederlandsch-Indië uitgevoerd.

Een verblijdend verschijnsel mag het genoemd worden dat onder het van Singapore teruggevloeide zilver veel minder verminkte muntstukken dan vroeger werden aangetroffen, een verschijnsel waartoe ongetwijfeld hebben medegewerkt de ernstige wenken van de Javasche Bank aan de geldinstellingen voor wier rekening het zilver van Singapore herwaarts komt, om het aannemen aldaar van verminkte of geschonden munt zooveel mogelijk tegen te gaan. Bij de kassen der Bank, evenals bij 's lands kassen, worden alle niet volkomen gave muntstukken onvoorwaardelijk geweigerd, maar de bevoegdheid om ze aan te houden en ongangbaar te maken bezit de Javasche Bank niet, en de houder blijft dus vrij om ze aan anderen in betaling te geven, zoodat het ondoenlijk is om het verkeer er geheel van te zuiveren.

Voor het overige valt omtrent den geldsomloop en den toestand van het muntwezen in deze gewesten niets bijzonders toe te voegen aan hetgeen daarover in het vorige overzicht werd opgemerkt.

De loop van zaken op de effectenmarkt kenmerkte zich door eene zeer levendige speculatiezucht, onder den invloed waarvan de prijzen van verschillende effecten gaandeweg belangrijk vooruitgingen, zooals blijken kan uit den aan dit overzicht sub n°. II toegevoegden staat van de noteeringen van de voornaamste der hier ter plaatse verhandelbare effecten. Vooral in de aandeelen van de Bataviasche prauwenveren had eene zeer belangrijke prijsverbetering plaats, die gedeeltelijk gegrond schijnt op de verwachting dat voor de mededinging van de nieuwe haven te Tandjong Priok weinig of geen vrees meer behoeft te bestaan. Maar de grootste vooruitgang in prijs vertoonde zich in de aandeelen van de Deli-Batavia Maatschappij, ten gevolge van de boven verwachting gunstige realisatie van het tabaksproduct van oogst 1882. Een geheel nieuw effect maakte zijne verschijning op de Bataviasche effectenmarkt door de uitgifte van certificaten Nederlandsche Handelmaatschappij, die aanvankelijk tegen 110 pct. werden verhandeld om gaandeweg tot 117 ½ pct. te stijgen.

Van de in den loop van 1883 nieuw opgerichte naamlooze vennootschappen geeft de sub III hierbij gevoegde staat een volledig overzicht. Opmerkelijk is daarbij weder het aantal maatschappijen die zich het exploiteeren van cultuurondernemingen ten doel stellen; wel een bewijs hoe de geest des tijds zich gaandeweg ook hier heeft doen gelden, want juist tien jaren geleden — in het overzicht van de geldmarkt dat als bijlaag X werd toegevoegd aan het Koloniaal Verslag van 1874 — moest met betrekking tot deze aangelegenheid nog het volgende worden opgemerkt: »Van het tot stand komen van nieuwe industrieële ondernemingen of van het exploiteeren op uitgebreider schaal van reeds bestaande ondernemingen door middel van maatschappijen op aandeelen, zooals niet alleen in Europa maar zelfs in Britsch-Indië algemeen gebruikelijk is, verneemt men hier nooit iets, en opvallend is het zeker dat, terwijl in Nederland tal van reederijen, katoenspinnerijen, beetwortelfabrieken, enz., enz., op actiën verrezen zijn, en Britsch-Indië bijv. niet minder dan 46 verschillende maatschappijen telt die de cultuur van thee ten doel hebben, in Nederlandsch-Indië tot dusver geene enkele maatschappij bestaat die zich op de uitoefening van eenigen specialen tak van het landbouwbedrijf toelegt. Behalve de prauwenveren en de assurantiemaatschappijen heeft men hier zoo goed als geen naamlooze vennootschappen op actiën, en hetgeen op industrieel en landbouwkundig gebied in het leven wordt geroepen, is bijna uitsluitend de vrucht van het door de ondernemers ingebrachte eigen kapitaal en van de financieële hulp die inrichtingen, zooals de Handelmaatschappij, de Handelsbank, de Escompto-maatschappij, enz., gewoon zijn als geldschietsters te verleenen". Aan de hier aangehaalde woorden werd toen de opmerking toegevoegd, dat op het bedoelde gebied in de toekomst nog veel te doen was, en voor de duurzame ontwikkeling van deze gewesten is het te hopen dat de goede verwachtingen, waarmede nu laatstelijk zooveel kapitaal is bijeengebracht voor het oprichten van cultuurondernemingen, niet zullen beschaamd worden.

De kapitalen in bewaring bij de spaarbanken in Nederlandsch-Indië bedroegen op 31 December 1883: bij die te Batavia f 1 404 354,93^{5}, te Samarang f 2 868 068,42^{5}, te Soerabaija f 2 811 814,43^{5}, te Padang f 198 834,22^{5} en te Makasser f 114 941,06^{5}, of te zamen f 7 398 013,08^{5}, tegen f 6 657 770 op 31 December 1882 en f 6 165 639 op 31 December 1881, terwijl de rentegevende uitzettingen van de vijf instellingen, te zamen genomen, de volgende cijfers aantoonen:

hypotheken	f 4 348 420
disconteering van vendupapier	1 594 195
idem van handelspapier (dat alleen te Soerabaija wordt aangenomen)	897 488
beleeningen op effecten	348 670
idem op persoonlijke zekerheid	152 566

Het aantal inleggers en het gemiddeld bedrag van kapitaal per inlegger bedroeg te:

Batavia	2653	en f 529	per hoofd;
Samarang	3684	» 778	» »
Soerabaija	2741	» 1026	» »
Padang	285	» 698	» »
Makasser	168	» 684	» »

of te zamen . . 9531 inleggers met gemiddeld f 776 per inlegger.

Onder de inleggers op 31 December 1883 kwamen voor:

te Batavia, 15 inlanders en 32 vreemde oosterlingen met een gezamenlijk bedrag van f 4902 en f 9110;

te Samarang, 73 inlanders en 62 vreemde oosterlingen met een gezamenlijk bedrag van f 32 475 en f 47 952;

te Padang, 14 inlanders en 7 vreemde oosterlingen, wier inleg niet afzonderlijk is opgegeven;

en te Makasser, echter mede zonder dat het bedrag van hun inleg blijkt, 7 inlanders en 15 vreemde oosterlingen.

Omtrent Soerabaija zijn dergelijke opgaven niet bekend.

I. STAAT van door het GOUVERNEMENT gedurende 1883 in Nederlandsch-Indië aangeboden en verkochte WISSELS op het DEPARTEMENT VAN KOLONIËN.

Datum der inschrijving.	Aangeboden bedrag.	Ingeschreven bedrag.	GEGUNDE BEDRAGEN.											Totaal gegund. (Indisch courant.)	Gemiddelde koers.
			$100^{3}/_{10}$ pct.	$100^{5}/_{10}$ pct.	$100^{7}/_{10}$ pct.	$100^{8}/_{10}$ pct.	$100^{9}/_{10}$ pct.	101 pct.	$101^{1}/_{10}$ pct.	$101^{2}/_{10}$ pct.	$101^{3}/_{10}$ pct.	$101^{4}/_{10}$ pct.	$101^{5}/_{10}$ pct.		Pct.
1883.															
12 Januari . . .	f 1 500 000	f 2 015 700	〃	〃	f 2 500	f 100 000	f 253 200	f 160 000	〃	〃	〃	〃	〃	f 515 700	$100^{911}/_{1000}$
26 〃 . . .	1 500 000	2 162 000	〃	〃	〃	〃	141 500	520 500	〃	〃	〃	〃	〃	662 000	$100^{979}/_{1000}$
9 Februari . .	1 500 000	1 777 150	〃	〃	201	〃	86 200	70 749	〃	〃	〃	〃	〃	157 150	$100^{945}/_{1000}$
23 〃 . .	1 500 000	2 006 400	〃	〃	〃	〃	400	367 000	〃	f 139 000	〃	f 994 500	〃	1 500 900	$101^{284}/_{1000}$
9 Maart . . .	1 500 000	20 207 593	〃	f 300	〃	〃	20 000	27 773	f 3 600	1 461 136	〃	〃	〃	1 512 809	$101^{192}/_{1000}$
23 〃 . . .	1 500 000	8 705 601	〃	〃	〃	〃	134 505	83 137	905 000	377 842	〃	〃	〃	1 500 484	$101^{102}/_{1000}$
6 April. . . .	1 500 000	19 387 795	〃	〃	〃	50 000	11 000	268 916	224 200	33 679	〃	〃	〃	587 795	$101^{131}/_{1000}$
20 〃 . . .	1 500 000	18 474 757	〃	〃	〃	〃	51 341	320 000	343 416	799 200	〃	〃	〃	1 513 957	$101^{125}/_{1000}$
4 Mei	1 500 000	13 271 730	〃	〃	1 200	10 000	226 000	934 530	〃	363 000	〃	〃	〃	1 534 730	$101^{03}/_{1000}$
16 〃	1 500 000	18 689 740	〃	〃	〃	306 327	450	558 200	179 763	457 600	〃	〃	〃	1 502 340	$101^{032}/_{1000}$
30 〃	2 000 000	25 117 904	〃	〃	〃	〃	〃	7 704	336 200	659 000	〃	〃	〃	1 002 904	$101^{165}/_{1000}$
13 Juni	2 000 000	24 000 000	f 24 000	〃	〃	〃	〃	〃	161 000	600 000	f 170 000	1 056 000	〃	2 011 000	$101^{295}/_{1000}$
27 〃	2 000 000	25 578 985	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	256 800	650 700	971 485	f 142 200	2 021 185	$101^{349}/_{1000}$
11 Juli	2 000 000	9 361 944	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	900	22 072	338 972	1 000 000	1 361 944	$101^{472}/_{1000}$
25 〃	2 000 000	9 945 550	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	75 000	731 450	1 064 100	1 870 550	$101^{453}/_{1000}$
8 Augustus . .	2 000 000	9 565 135	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	208 000	1 357 135	1 565 135	$101^{486}/_{1000}$
22 〃 . .	1 500 000	7 327 036	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	〃	357 736	1 143 285	1 501 021	$101^{476}/_{1000}$
5 September . .	1 000 000	15 167 300	〃	〃	〃	〃	〃	500	〃	〃	144 000	871 941	〃	1 016 441	$101^{586}/_{1000}$
Te zamen. .	f 29 500 000	f232 762 320	f 24 000	f 300	f 3 901	f 466 327	f 924 596	f 3 319 009	f 2 153 179	f 5 148 157	f 1 061 772	f 5 530 084	f 4 706 720	f 23 338 045	$101^{254}/_{1000}$

II. KOERSNOTEERINGEN van de voornaamste der te Batavia verhandeld wordende EFFECTEN.

BENAMING DER AANDEELEN.	NOTEERINGEN. April 1883. Pct.	Augustus 1883. Pct.	December 1883. Pct.
Javasche Bank	192½	185 à 195	197½
Nederlandsch-Indische Escompto-maatschappij	125	130	135
Nederlandsch-Indische Handelsbank	122 [1]	117½ à 120	112½
Internationale Crediet- en Handelsvereeniging » Rotterdam"	122½ à 124	125	125
Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij	180	174	»
Koloniale Bank	»	»	»
Handelsvereeniging » Amsterdam"	»	»	90
Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij	152½	152½	152½
Nederlandsch-Indische Tramwegmaatschappij	100	105	100
Nederlandsch-Indische Levensverzekering- en lijfrentemaatschappij	275	275	290
Nederlandsch-Indische Gasmaatschappij	120	125	137½
Deli-Batavia-Maatschappij	100	150 à 170	190
Bataviaasch prauwenveer	110	120 à 135	160
Bataviaasch tjuniaveer	110	107½ à 120	140
Prauwmaatschappij van het eiland Amsterdam	75	85	100
Tagalsch prauwenveer	110	110	120
Samarangsch prauwenveer	120	130	135
Nieuw-Samarangsch prauwenveer	155	160	170
Samarangsch stoombootveer	100	105	115
Particulier prauwenveer te Soerabaija	»	108	112½
Oost-Java Prauwmaatschappij	140	140	150
Javasche Zee- en brandassurantiemaatschappij	92½ à 95	97½	110
Bataviasche » » »	95 à 100	105	120
Oost-Indische » » »	»	80	100
Nederlandsche Lloyd	»	80	100
Nederlandsch-Indische Zee- en brandassurantiemaatschappij	200	205	200
Tweede Nederl.-Indische » » »	150	155	145
Koloniale » » »	130	140	145
Tweede Koloniale » » »	110	120	125
Brandverzekeringmaatschappij » Mercurius"	180	192½	210
Brandassurantiemaatschappij » de Oosterling"	140	140	145
» » Insulinde"	177½	185	200
Brandwaarborgmaatschappij » Nederlandsch-Indië"	275	280	290
» » Securitas"	120	125 à 130	130
Samarangsche Zee- en brandassurantiemaatschappij	110	130	130
Brandassurantiemaatschappij » de Merapi"	100	105	105
» » de Oosthoek"	230	222½	220
» » de Westhoek"	130	130	130
» » de Noordhoek"	110	110	110
Brandverzekeringmaatschappij » de Kalimaas"	90 à 100	90	100
» » Oost-Java"	80	80	100
Brandassurantiemaatschappij » Veritas"	110	115	125
Samarang-Joana Stoomtrammaatschappij	105	105 à 122½	122½
Nederlandsche Handelmaatschappij-certificaten van f 1000 en f 500	»	111½	117½
Nederlandsch-Indische Telephoonmaatschappij	»	100	115
Soerabaijasch stoombootveer	»	»	115

III. STAAT van de in 1883 nieuw opgerichte NAAMLOOZE VENNOOTSCHAPPEN [1]) in Nederlandsch-Indië.

Maatschappij tot exploitatie van het land Boeloe Roto	f 208 000 kapitaal.
» » » Kali Glidiek (koffie)	200 000 »
Batavia-Kinamaatschappij	160 000 »
Nederlandsch-Indische Telephoonmaatschappij	500 000 »
Maatschappij » Panjairan" (kina)	300 000 »
Kinamaatschappij » Tjimonteh"	120 000 »
Maatschappij » Bajabang" (kina)	300 000 »
Lodaja (kina)	300 000 »
Ardi Redjo Kinamaatschappij	140 000 »
Suikerfabriek » Tjoekir"	400 000 »
Maatschappij tot exploitatie van het land Petoeng Omboh (koffie)	320 000 »
» » Tjiseureuh"	300 000 »
» tot exploitatie van de landen Patjar en Pendil (koffie)	180 000 »
Indragiri (kina)	200 000 »
Kali Anam-maatschappij	550 000 »
Maatschappij tot exploitatie van het land Kajoemas (koffie en kina)	80 000 »
Lebak-Cultuurmaatschappij (kina)	140 000 »
Maatschappij » Passir Telaga Warna" (kina)	350 000 »
Brandassurantiemaatschappij » Unitas"	1 000 000 »

1) Eene mede in 1883 opgerichte naamlooze vennootschap „de Buitenzorgsche Stoomtramwegmaatschappij" werd in December van datzelfde jaar ontbonden.

[5. 46.]

BIJLAGE TT.

(Zie hoofdst. Q, afd. I, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de bouwgronden der inlandsche bevolking op Java (met uitzondering van de gewesten Soerakarta en Djokjokarta en van de particuliere landen) en op Madura (alleen voor zooveel de afdeeling Pamakassan aangaat) over 1883.

GEWESTEN.	Uitgestrektheid (in bouws van 500 vierk. Rijnlandsche roeden) der voor geregelde cultuur ontgonnen bouwvelden.					Uitgestrektheid bovendien in cultuur geweest maar niet tot de geregeld beplante bouwgronden behoorende (niet geregeld bebouwde tegalvelden).	Totaal van kolommen 6 en 7.
	Sawahs van levend water voorzien.	Sawahs van regen afhankelijk.	Sawahs op rawahgronden (moeras-sawahs).	Tegalvelden.	Te zamen.		
1.	2.	3.	4.	5.	6	7.	8.
Bantam *a*)	43 488	39 375	2 519	43 041	128 423	15 580	144 003
Batavia (alléén het domein Bloeboer) . .	790	»	»	21	811	»	811
Krawang.	16 975	25 902	»	»	42 877	2 188	45 065
Preangerregentschappen	139 624	47 911	6 315	73 786	267 636	8 835	276 471
Cheribon	179 192	28 461	6 438	31 193	245 284	»	245 284
Tagal	94 701	56 865	»	6 889	158 455	1 328	159 783
Pekalongan	66 529	6 322	110	8 842	81 803	814	82 617
Samarang	119 963	125 376	14 191	42 112	301 642	3 331	304 973
Japara.	90 034	45 813	3 276	28 079	167 202	»	167 202
Rembang.	32 965	168 133	1 893	37 468	240 459	350	240 809
Soerabaija	122 592	159 993	28 419	38 705	349 709	115	349 824
Pasoeroean	67 079	948	1 621	36 650	106 298	920	107 218
Probolinggo. . . .	41 077	4 827	334	45 771	92 009	2 009	94 018
Bezoeki	78 393	916	»	27 546	106 855	16 161	123 016
Banjoemas	80 190	48 301	717	34 388	163 596	4 532	168 128
Bagelen	81 158	44 011	6 510	47 135	178 814	5 009	183 823
Kadoe	70 545	14 045	6	55 594	140 190	»	140 190
Madioen	129 609	37 822	»	19 875	187 306	15 337	202 643
Kediri	107 234	19 735	7 413	33 737	168 119	5 239	173 358
Madura (alleen de afdeeling Pamakassan)	2 781	9 141	»	22 821	34 743	»	34 743
			79 762	633 653	3 162 231	81 748	3 243 979
Af: *b*)			1 024	136	1 160	»	1 160
Totaal . . .	1 564 919	883 897	78 738	633 517	3 161 071	81 748	3 242 819
			60 147	692 449	3 118 117	39 025	3 157 142
Af: *b*)			1 111	883	1 994	»	1 994
In 1882 was het cijfer	1 549 908	815 613	59 036	691 566	3 116 123	39 025	3 155 148

a) De cijfers der residentie Bantam zijn verkregen vóór de ramp van 27 Augustus 1883. De uitgestrektheid sawahs door die ramp vernietigd is nog niet met juistheid te bepalen.

b) Voor zoover in de kolommen 4, 5 en 9 sommige velden, die voor de tweede maal met rijst beplant waren geweest, dubbel zijn geteld, worden deze hier in mindering gebracht. In 1883 had deze dubbele opgaaf, wat de geslaagde velden betreft, betrekking tot de hiernevens vermelde gewesten:

	Sawahs op rawahgronden.	Tegalvelden in geregelde cultuur.
Preanger regentschappen . . .	74 bouws.	”
Samarang	94 ”	”
Rembang.	” ”	20 bouws.
Soerabaija	292 ”	64 ”
Banjoemas	” ”	20 ”
Bagelen	499 ”	” ”
Kadoe.	” ”	4 ”
Kediri.	” ”	11 ”
Totaal. . .	959 ”	119 ”

Uitgestrektheid voor den oogst van 1883 beplant geweest, waarop als 1ste aanplant werden geteeld: rijst.	andere gewassen. Voor het Gouvernement (suikerriet).	andere gewassen. Voor eigen rekening van de bevolking.	Uitgestrektheid alzoo onbeplant gebleven (zie kolommen 17 t/m 21).	Van de in kolommen 9 en 11 bedoelde velden zijn bovendien voor een tweeden oogst beplant geweest: met rijst.	Van de in kolommen 9 en 11 bedoelde velden zijn bovendien voor een tweeden oogst beplant geweest: met andere gewassen.	Alzoo in 't geheel beplant geweest het navolgend aantal bouws: voor het Gouvernement.	Alzoo in 't geheel beplant geweest het navolgend aantal bouws: voor eigen rekening van de bevolking.	Specificatie der voor geregelde cultuur ontgonnen bouwvelden die onbeplant gebleven zijn (aantal bouws). Sawahs van levend water voorzien.	Sawahs van regen afhankelijk.	Moerassawahs.	Tegalvelden (in geregelde cultuur).	Te zamen (zie kolom 12).
9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.
96 110	»	6 096	41 797	998	9 666	»	112 870	7 060	10 837	637	23 263	41 797
735	»	69	7	»	»	»	804	6	»	»	1	7
34 506	»	1 336	9 223	»	»	»	35 842	2 657	6 566	»	»	9 223
226 645	»	26 614	23 212	14 734	17 736	»	285 729	5 496	3 069	465	14 182	23 212
203 523	3 106	17 895	20 760	1 420	31 375	3 106	254 213	2 333	2 283	466	15 678	20 760
140 186	2 271	11 320	6 006	667	40 175	2 271	192 348	878	3 934	»	1 194	6 006
59 963	1 270	17 040	4 344	6 468	30 054	1 270	113 525	1 796	325	40	2 183	4 344
247 436	1 599	43 041	12 897	10 252	112 023	1 599	412 752	183	4 169	257	8 288	12 897
123 349	3 289	25 632	14 932	4 421	30 395	3 289	183 797	1 201	5 172	»	8 559	14 932
199 326	228	34 578	6 677	999	72 813	228	307 716	72	6 524	»	81	6 677
295 390	5 895	41 474	7 065	1 477	119 840	5 895	458 181	334	4 268	1 428	1 035	7 065
65 661	4 320	36 953	284	656	64 326	4 320	167 596	»	»	»	284	284
42 426	3 572	38 441	9 579	445	45 874	3 572	127 186	990	61	»	8 528	9 579
76 852	1 448	41 926	2 790	650	76 760	1 448	196 188	2 581	13	»	196	2 790
128 854	299	32 186	6 789	4 627	34 160	299	199 827	1 244	1 900	196	3 449	6 789
135 433	»	45 408	2 982	47 494	40 245	»	268 580	»	209	76	2 697	2 982
81 540	»	58 380	270	20 707	17 023	»	177 650	134	18	6	112	270
171 140	609	21 652	9 242	540	62 122	609	255 454	3 752	3 283	»	2 207	9 242
133 832	1 394	25 513	12 619	4 206	45 247	1 394	208 798	1 576	1 551	558	8 934	12 619
11 013	»	23 664	66	»	20 062	»	54 739	»	60	»	6	66
2 473 920				120 761		29 300						
1 160				Bij: g) 1 160		Bij: k) 53						
c) 2 472 760	d) 29 300	f) 549 218	191 541	121 921	h) 869 896	29 353	4 013 795	32 293	54 242	4 129	100 877	191 541
3 242 819						4 043 148						
2 372 880				201 296		32 993						
1 994				Bij: g) 1 994		Bij: k) 83						
c) 2370 886	e) 32 993	f) 537 067	214 202	203 290	i) 822 675	33 076	3 933 918	26 082	45 081	2 400	140 639	214 202
3 155 148						3 966 994						

c) Van de in kolom 7 bedoelde velden werden voor de teelt van rijst gebezigd in 1882 25 331 bouws en in 1883 42 071 bouws.

d) In deze opgaaf is ook begrepen de oppervlakte ingenomen door wegen en slooten door en om de riettuinen, terwijl rekening is gehouden met de in 1882 (oogstjaar 1883) bewerkstelligde vierde vermindering van de gouvernementsbeplantingen met $^{1}/_{13}$. Overigens valt op te merken dat bij de opgaven betreffende Kediri voor het oogstjaar 1883 nog $52^{81}/_{130}$ bouws in mindering zijn gebracht, welke op verzoek van den ondernemer van Pesantren, van een vorig plantjaar waren aangehouden als gouvernementsbeplanting voor den oogst van 1883.

e) Ongerekend $83^{34}/_{130}$ bouws, deel uitmakende van de beplantingen voor de fabriek Pesantren (Kediri), maar op verzoek van den ondernemer nog van het plantjaar 1880 aangehouden.

f) Met andere gewassen dan rijst werden van de in kolom 7 bedoelde velden (voor eersten aanplant) bebouwd: in 1882 13 694 bouws en in 1883 20 404 bouws.

g) Zie aanmerking b.

h) Hiervan 849 856 bouws behoorende tot de voor geregelde cultuur ontgonnen bouwvelden en 20 040 bouws niet geregeld beplante tegalvelden.

i) Alsvoren 815 922 en 6 753 bouws.

k) Gouvernementsbeplanting voor de onderneming Pesantren, als tweede gewas aangehouden (zie aanmerkingen d en e).

GEWESTEN.	HOOGSTE / LAAGSTE MARKTPRIJZEN PER PIKOL WITTE RIJST IN DE VERSCHILLENDE MAANDEN VAN 1883. *l*)											
	Januari.	Februari.	Maart.	April.	Mei.	Juni.	Juli.	Augustus.	September.	October.	November.	December.
Bantam . . .	f 9,00 2,50	f 9,00 2,50	f 8,50 2,50	f 8,00 1,50	f 8,00 1,50	f 8,00 1,50	f 8,00 1,50	f 7,00 4,50	f 8,00 4,50	f 8,00 4,50	f 8,00 4,00	f 8,00 4,00
Batavia . .	9,00 4,50	7,75 5,00	9,00 5,50	9,00 5,80	9,00 5,00	9,20 5,00	9,20 6,20	9,00 6,20	9,00 6,30	9,00 6,50	9,20 6,50	9,20 6,00
Krawang . . .	8,00 5,00	8,00 4,75	7,50 4,75	7,00 4,75	7,00 4,50	6,50 4,50	6,50 5,00	6,00 5,00	7,00 5,00	7,00 6,00	7,50 6,00	7,25 6,00
Preanger regentschappen . .	10,00 4,00	10,00 3,50	10,00 3,50	10,00 3,50	9,00 3,50	8,50 4,00	9,00 4,00	9,00 3,75	9,00 4,00	9,00 4,00	9,00 4,00	9,00 4,00
Cheribon . . .	8,00 5,50	8,50 5,50	8,50 5,00	8,50 5,00	7,50 3,50	7,00 4,00	7,00 4,00	7,00 5,00	7,50 4,50	8,00 5,00	8,00 5,00	8,00 5,00
Tagal	9,00 4,50	9,00 4,75	8,00 4,50	8,00 5,00	7,00 4,50	7,00 4,00	7,00 3,50	8,00 4,50	8,00 3,75	7,50 4,00	8,00 5,00	7,50 5,00
Pekalongan . .	10,50 6,00	10,50 5,25	9,00 6,00	9,00 5,75	7,00 5,75	8,50 5,00	8,00 5,00	7,50 5,00	8,00 4,00	8,00 4,00	8,00 4,00	8,50 4,00
Samarang . . .	9,00 5,00	9,00 5,00	9,25 3,50	9,25 4,00	9,25 4,00	9,25 3,44	9,25 8,50	9,25 3,50	9,50 3,50	10,00 5,50	10,25 5,50	10,00 5,00
Japara .	8,00 6,00	7,50 6,00	7,50 6,00	8,00 4,50	7,75 4,50	8,00 5,00	8,00 5,00	8,00 5,25	8,25 6,00	8,50 6,25	8,50 6,25	8,50 6,25
Rembang . . .	7,00 4,35	7,25 4,10	7,00 3,70	6,75 4,50	6,00 3,10	6,10 3,75	7,00 4,30	7,50 5,20	7,50 5,00	8,00 5,75	8,00 6,00	7,50 6,00
Soerabaija . . .	7,66 4,50	7,33 5,00	7,60 6,00	7,50 4,00	7,50 4,00	7,50 5,00	8,15 4,50	8,50 5,20	8,66 6,00	9,25 6,00	9,00 6,00	9,18 5,75
Pasoeroean . .	10,00 5,00	10,00 5,50	9,00 6,00	9,00 6,00	7,00 5,50	10,00 6,00	9,00 6,25	10,00 6,00	10,00 6,00	11,00 6,60	9,00 6,50	11,00 6,50
Probolinggo . .	10,00 6,50	10,00 6,00	10,00 6,00	8,00 6,00	9,00 5,00	9,00 5,00	9,00 6,00	9,00 5,00	10,00 6,00	10,00 6,00	10,00 7,00	10,00 7,00
Bezoeki . . .	8,00 4,00	8,00 5,00	8,00 5,00	8,00 5,00	8,00 5,00	7,50 3,00	7,00 3,50	7,00 3,50	8,00 4,00	8,00 3,75	8,00 4,00	9,00 5,00
Banjoemas . . .	8,50 4,00	8,50 4,00	8,50 3,75	7,50 3,00	7,00 3,00	7,00 3,00	7,00 3,50	8,00 4,00	7,50 4,00	7,50 4,50	8,00 4,50	8,00 4,50
Bagelen . . .	9,54 4,80	9,76 4,00	7,70 4,50	7,00 4,00	7,00 3,80	7,00 3,00	8,00 4,50	8,00 4,50	7,00 5,04	8,75 5,31	8,80 5,63	9,00 6,00
Kadoe	10,00 7,00	10,00 5,00	10,00 6,00	10,00 3,50	8,50 5,50	8,25 5,00	8,00 5,00	8,25 5,00	8,25 5,00	8,50 5,50	9,50 6,00	10,00 6,25
Madioen . . .	7,50 4,75	6,75 4,75	7,00 3,75	7,00 3,50	7,00 3,00	6,00 3,00	6,00 3,50	6,50 3,50	7,25 4,00	8,00 4,50	8,50 4,75	8,50 4,00
Kediri	6,75 4,00	6,50 4,00	7,00 4,00	6,00 4,00	5,60 4,00	5,25 3,00	6,25 4,00	6,25 4,25	6,80 5,00	7,50 5,50	7,80 5,50	8,00 5,50
Madura	8,50 4,50	8,50 6,00	8,50 5,00	8,50 5,50	8,50 6,00	8,50 5,75	9,00 6,00	9,00 6,00	9,00 6,50	9,00 6,25	9,00 6,50	9,00 6,75

l) De opgaven betreffende Batavia en Madura hebben betrekking tot het geheele gewest.

[5. 47.]

BIJLAGE UU.

(Zie hoofdst. Q, afd. I, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de rijstcultuur op Java (met uitzondering van de gewesten Soerakarta en Djokjokarta en van de particuliere landen) en op Madura (alleen voor zooveel de afdeeling Pamakassan aangaat) over 1883.

GEWESTEN.	SAWAHS waarvan GEOOGST is (aantal bouws).					TEGALVELDEN waarvan GEOOGST is (aantal bouws).		TOTAAL der GESLAAGDE velden (aantal bouws).
	Sawahs van levend water voorzien.		Sawahs van regen afhankelijk.		Sawahs op rawahgronden (moeras-sawahs).	Tegalvelden in geregelde cultuur.	Tegalvelden niet in geregelde cultuur.	
	1ste aanplant.	2de aanplant.	1ste aanplant.	2de aanplant.				
Bantam	30 385	998	20 524	»	1 752	16 718	14 019	84 396
Batavia (alleen het domein Bloeboer)	732	»	»	»	»	3	»	735
Krawang.	14 290	»	15 646	»	»	»	880	30 816
Preanger regentschappen .	132 593	9 914	41 144	4 820	*a*) 5 821	38 043	4 629	236 964
Cheribon	163 473	1 347	23 703	50	5 662	5 971	»	200 206
Tagal	82 507	517	35 108	»	»	7	618	118 757
Pekalongan.	53 576	4 810	4 008	1 258	70	516	80	64 318
Samarang	114 564	9 474	106 955	757	*b*) 12 973	2 094	28	246 845
Japara	63 418	4 102	23 990	»	2 333	3 165	»	97 008
Rembang.	31 379	970	114 214	»	1 636	*d*) 3 894	50	152 143
Soerabaija	96 397	1 451	116 427	26	*e*) 21 888	*f*) 3 796	»	239 985
Pasoeroean	59 295	656	522	»	1 157	2 527	618	64 775
Probolinggo.	31 231	445	3 841	»	»	2 892	1 472	39 881
Bezoeki	72 210	650	892	»	»	1 280	1 257	76 289
Banjoemas	72 091	4 580	43 700	47	521	*g*) 5 952	3 979	130 870
Bagelen	79 623	39 005	39 765	2 939	*h*) 3 811	8 597	779	174 519
Kadoe.	66 938	20 707	12 387	»	»	*k*) 1 631	»	101 663
Madioen	124 157	540	31 684	»	»	2 776	8 285	167 442
Kediri.	92 568	4 011	12 904	»	5 189	*l*) 2 766	2 780	120 218
Madura (alleen de afdeeling Pamakassan).	647	»	4 941	»	»	1 183	»	6 771
Totaal	1 382 074	104 177	652 355	9 897	*m*) 62 813	*n*) 103 811	39 474	2 354 601
	1 486 251		662 252			143 285		
In 1882 was het cijfer. .	1 405 389	1 95657	695 290	34 742	*q*) 50 192	*r*) 122 549	25 294	2 449 113
	1 571 046		730 032			147 843		

SAWAHS waarop de aanplant MISLUKT is (aantal bouws).					TEGALVELDEN waarop de aanplant MISLUKT is (aantal bouws).		TOTAAL der MISLUKTE velden (aantal bouws).
Sawahs van levend water voorzien.		Sawahs van regen afhankelijk.		Sawahs op rawahgronden (moeras-sawahs).	Tegalvelden in geregelde cultuur.	Tegalvelden niet in geregelde cultuur.	
1ste aanplant.	2de aanplant.	1ste aanplant.	2de aanplant.				
4 938	»	7 546	»	128	100	»	12 712
»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	3 690	»	»	»	»	3 690
511	»	2 839	»	29	903	133	4 415
3 182	23	1 222	»	310	»	»	4 737
4 187	150	17 759	»	»	»	»	22 096
986	400	727	»	»	»	»	2 113
969	21	8 742	»	961	150	»	10 843
13 716	319	14 660	»	36	c) 2 031	»	30 762
655	29	47 162	»	257	13	66	48 182
11 734	»	38 507	»	5 103	1 538	»	56 882
380	»	388	»	65	709	»	1 542
1 506	»	551	»	334	555	44	2 990
929	»	11	»	»	273	»	1 213
952	»	1 074	»	»	38	547	2 611
19	4 566	269	984	i) 2 570	»	»	8 408
3	»	581	»	»	»	»	584
904	»	2 160	»	»	65	1 109	4 238
9 458	195	4 831	»	1 666	972	698	17 820
859	»	3 347	»	»	36	»	4 242
55 888	5 703	156 066	984	o) 11 459	p) 7 383	2 597	240 080
61 591		157 050			9 980		
17 481	610	45 482	287	7 501	s) 3 665	37	75 063
18 091		45 769			3 702		

AANMERKINGEN.

a) Hieronder 74 bouws tweede aanplant.
b) „ 94 „ „ „
c) „ 17 „ „ „
d) „ 20 „ „ „
e) „ 292 „ „ „
f) „ 64 „ „ „
g) „ 20 „ „ „
h) „ 499 „ „ „
i) „ 65 „ „ „
k) „ 4 „ „ „
l) „ 11 „ „ „
m) „ 959 „ „ „
n) „ 119 „ „ „
o) „ 65 „ „ „
p) „ 17 „ „ „
q) „ 1111 „ „ „
r) „ 872 „ „ „
s) „ 11 „ „ „

GEWESTEN.	VERMOEDELIJKE OPBRENGST DER MET RIJST BEPLANTE (GESLAAGDE) VELDEN (in pikols padi).							
	SAWAHS:					TEGALVELDEN:		TOTAAL der productie.
	van levend water voorzien.		van regen afhankelijk.		op rawah gronden.	in geregelde cultuur.	niet in geregelde cultuur.	
	1ste aanplant.	2de aanplant.	1ste aanplant.	2de aanplant.				
Bantam	963 370	25 440	445 949	»	36 780	200 535	165 834	1 837 908
Batavia (alleen het domein Bloeboer)	19 105	»	»	»	»	120	»	19 225
Krawang	457 280	»	500 640	»	»	»	15 840	973 760
Preanger regentschappen	4 875 000	159 000	1 329 000	43 000	149 800	420 000	50 000	7 025 800
Cheribon	3 850 000	13 000	458 000	730	125 000	44 000	»	4 490 730
Tagal	2 638 902	10 340	854 992	»	»	112	9 270	3 513 616
Pekalongan	1 270 955	103 572	87 070	32 698	1 348	9 272	2 000	1 506 915
Samarang	2 753 726	204 308	1 997 858	9 084	144 054	5 236	199	5 114 465
Japara	960 000	85 000	222 000	»	36 000	33 000	»	1 336 000
Rembang	610 735	13 721	1 394 111	»	26 177	17 216	350	2 062 310
Soerabaija	3 078 520	36 250	1 722 822	216	549 400	26 620	»	5 413 828
Pasoeroean	2 173 305	19 780	12 660	»	40 573	52 480	15 450	2 314 248
Probolinggo	900 000	8 500	76 000	»	»	45 000	12 000	1 041 500
Bezoeki	2 283 328	14 289	25 868	»	»	25 600	25 140	2 374 225
Banjoemas	1 962 952	82 698	867 918	551	12 645	62 897	48 440	3 038 101
Bagelen	2 400 000	1 000 000	900 000	40 000	50 000	13 000	11 000	4 414 000
Kadoe	1 759 822	510 606	242 064	»	»	8 680	»	2 521 172
Madioen	3 709 563	12 076	689 931	»	»	53 375	91 709	4 556 654
Kediri	2 962 000	87 500	355 000	»	138 000	72 600	61 800	3 676 900
Madura (alleen de afdeeling Pamakassan)	9 708	»	49 406	»	»	9 468	»	68 582
Totaal	39 638 271	2 386 080	12 231 289	126 279	1 309 777	1 099 211	509 032	57 299 939
	42 024 351		12 357 568			1 608 243		
In 1882 was het cijfer	40 846 042	3 611 680	14 136 789	654 851	1 104 751	2 253 816	304 164	62 912 093
	44 457 722		14 791 640			2 557 980		

[5. 48.]

BIJLAGE VV.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de teelt van eenjarige gewassen (de padicultuur daaronder niet begrepen) op Java (met uitzondering van de gewesten Soerakarta en Djokjokarta en van de particuliere landen) en op Madura (alleen voor zooveel de afdeeling Pamakassan aangaat) over 1883.

GEWESTEN.	Eerste of tweede aanplant.	Geslaagde velden (in bouws van								
		Sawahs van levend water voorzien, beplant met:								
		suikerriet.		djagong.	indigo.	kapas.	tabak.	katjang.	diverse (voedings-) gewassen.	TE ZAMEN.
		Vrijwillig geteeld.	Op hoog gezag geteeld. *a*)							
Bantam.	1ste gewas	»	»	3	»	13	»	48	1 041	1 105
	2de »	»	»	549	6	»	»	281	1 345	2 181
Batavia (alleen het domein Bloeboer) . .	1ste »	20	»	19	»	»	»	9	4	52
	2de »	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Krawang	1ste »	»	»	»	»	»	»	»	28	28
	2de »	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Preanger regentschappen	1ste »	25	»	43	»	»	4	122	830	1 024
	2de »	»	»	532	»	»	619	785	4 113	6 049
Cheribon	1ste »	2 373	*b*) 3 106	»	26	»	»	2 769	1 930	10 204
	2de »	1 196	»	3 391	810	742	270	9 512	13 091	29 012
Tagal	1ste »	2 760	2 271	618	7	»	»	1 159	314	7 129
	2de »	»	»	11 420	234	122	223	4 805	4 283	21 087
Pekalongan	1ste »	1 111	1 270	2 573	1 283	»	84	1 454	2 396	10 171
	2de »	24	»	21 727	176	26	»	583	4 001	26 537
Samarang	1ste »	701	1 599	352	42	»	17	523	619	3 853
	2de »	614	»	14 991	340	638	2 556	13 799	10 673	43 611
Japara	1ste »	3 211	2 864	1 263	59	»	»	1 372	2 930	11 699
	2de »	692	»	6 123	1 228	696	91	468	8 816	18 114
Rembang	1ste »	412	228	64	12	»	»	63	»	779
	2de »	»	»	4 283	50	92	286	1 592	1 150	7 453
Soerabaija	1ste »	8 232	5 895	»	»	»	»	»	»	14 127
	2de »	411	»	10 667	2 798	5	451	13 940	36 720	64 992
Pasoeroean.	1ste »	3 135	4 250	»	19	»	»	»	»	7 404
	2de »	496	»	15 937	2 604	»	578	3 534	24 087	47 236
Probolinggo	1ste »	3 834	3 327	132	»	»	»	»	»	7 293
	2de »	8	»	14 471	489	»	120	2 347	3 662	21 097
Bezoeki.	1ste »	1 140	1 448	20	5	»	»	11	49	2 673
	2de »	153	»	35 937	701	4	6 917	4 986	4 443	53 141
Banjoemas.	1ste »	133	299	4 145	51	»	8	750	517	5 903
	2de »	»	»	9 857	53	»	2 142	578	6 578	19 208
Bagelen	1ste »	39	»	793	9	»	114	74	487	1 516
	2de »	6	»	11 503	21	52	361	509	4 298	16 750
Kadoe	1ste »	»	»	27	»	»	»	1 782	1 661	3 470
	2de »	»	»	2 892	»	»	3 418	5 561	1 010	12 881
Madioen	1ste »	170	95	20	»	»	»	466	45	796
	2de »	»	»	1 539	60	5 307	401	11 099	32 474	50 880
Kediri	1ste »	1 891	*c*) 1 349	82	6	»	62	99	35	3 524
	2de »	74	*d*) 53	5 880	300	56	2 079	6 012	19 642	34 096
Madura (alleen de afd. Pamakassan) . . .	1ste »	»	»	912	»	»	»	25	34	971
	2de »	»	»	796	5	6	25	82	93	1 007
TOTAAL. . .	1ste »	29 187	28 001	11 066	1 519	13	289	10 726	12 920	93 721
	2de »	3 674	53	172 495	9 875	7 746	20 537	80 473	180 479	475 332
In 1882 was het cijfer	1ste »	22 413	31 598	14 522	942	68	248	13 339	17 682	100 812
	2de »	4 085	83	134 043	8 674	2 871	19 900	71 028	213 143	453 827

a) Onder de cijfers betreffende de voor de gouvernements-suikercultuur in gebruik zijnde velden is ook begrepen de uitgestrektheid ingenomen door wegen en slooten in en om de riettuinen. Overigens heeft deze opgaaf betrekking tot de in 1882 (voor den oogst van 1883) bewerkstelligde beplantingen, die, in verband met de in 1879 aangevangen jaarlijksche vermindering, nog slechts $^{9}/_{13}$ van de oorspronkelijk bepaalde uitgestrektheid besloegen.

b) Hieronder is niet meer begrepen de uitgestrektheid van de gouvernementsbeplantingen ten behoeve der onderneming Soerawinangon. Het contract betreffende deze onderneming is geëindigd met den oogst en de afrekening van 1882.

500 vierkante Rijnlandsche roeden).

Sawahs van regen afhankelijk, beplant met:									Sawahs op rawahgronden beplant met:					
suikerriet.									suikerriet.					
Vrijwillig geteeld.	Op hoog gezag geteeld. a)	djagong.	indigo.	kapas.	tabak.	katjang.	diverse (veedings) gewassen.	TE ZAMEN.	Vrijwillig geteeld.	Op hoog gezag geteeld.	djagong.	kapas.	diverse (voedings-) gewassen.	TE ZAMEN.
»	»	38	4	8	»	88	330	468	»	»	»	»	2	2
»	»	96	8	»	»	139	303	546	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
17	»	12	»	»	7	10	790	836	»	»	»	»	»	»
9	»	354	»	»	70	49	3 797	4 279	»	»	»	»	»	»
368	»	2	3	»	»	84	796	1 253	»	»	»	»	»	»
307	»	317	»	»	»	310	221	1 155	»	»	»	»	»	»
»	»	5	»	»	»	4	55	64	»	»	»	»	»	»
»	»	2 936	6	»	1	5 243	2 745	10 931	»	»	»	»	»	»
106	»	562	6	»	»	167	421	1 262	»	»	»	»	»	»
»	»	232	20	»	»	»	2 834	3 086	»	»	»	»	»	»
»	»	269	»	»	8	144	5 089	5 510	»	»	»	»	»	»
9	»	5 089	84	7 017	401	15 855	18 460	46 915	»	»	»	»	»	»
126	»	343	5	»	»	302	1 215	1 991	»	»	21	»	886	907
4	»	3 205	130	342	138	175	4 135	8 129	»	»	59	1	18	78
76	»	42	7	18	»	66	24	233	»	»	»	»	»	»
152	»	14 915	471	842	7 425	5 981	9 062	38 848	»	»	»	»	»	»
35	»	121	»	»	»	»	410	566	»	»	»	»	»	»
»	»	15 242	407	26	2 809	4 164	14 441	37 089	»	»	245	»	566	811
»	»	38	»	»	»	»	»	38	»	»	»	»	399	399
»	»	350	»	»	24	161	106	641	»	»	»	»	»	»
129	245	»	»	»	»	»	»	374	»	»	»	»	»	»
»	»	1 289	61	»	»	40	1 980	3 370	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	1 509	»	»	23	»	95	1 627	»	»	»	»	»	»
»	»	536	»	»	131	62	491	1 220	»	»	»	»	»	»
37	»	2 324	30	2	40	412	923	3 768	»	»	15	»	38	53
47	»	2 696	41	59	876	874	8 849	13 442	»	»	»	»	»	»
»	»	15	»	»	»	1 007	37	1 059	»	»	»	»	»	»
»	»	256	»	»	41	112	31	440	»	»	»	»	»	»
154	30	15	»	»	»	46	450	695	»	»	»	»	»	»
»	»	736	»	1	63	1 122	1 176	3 098	»	»	»	»	»	»
100	c) 39	246	»	»	»	»	64	449	»	»	»	»	»	»
»	»	440	»	»	206	932	1 091	2 669	»	»	»	»	»	»
»	»	682	»	»	»	26	31	739	»	»	»	»	»	»
»	»	1 473	2	2	44	107	326	1 954	»	»	»	»	»	»
1 148	314	6 223	55	28	78	2 356	10 730	20 932	»	»	36	»	1 325	1 361
528	»	50 162	1 230	8 289	12 229	35 326	70 048	177 812	»	»	304	1	584	889
1 955	351	9 289	189	45	171	3 006	14 398	29 404	»	»	41	9	4	54
299	»	34 242	636	4 071	4 981	14 320	49 273	107 822	7	»	85	»	436	528

c) De totale beplanting, met inbegrip van wegen en slooten, voor alle fabrieken in Kediri, bedraagt na de vierde trapsgewijze vermindering $1446^{12}/_{13}$ bouws. Hieronder waren echter $52^{81}/_{130}$ bouws, reeds in 1881 beplant, op verzoek van den ondernemer van Pesantren voo het oogstjaar 1883 ingehouden.

d) Gouvernementsbeplantingen bij Pesantren, op verzoek van den fabriekant voor tweeden snit aangehouden, met inbegrip van 10 pct. voor wegen en slooten.

GEWESTEN.	Eerste of tweede aanplant.	Geslaagde velden (in bouws van — Tegalvelden in geregelde cultuur, waarop verbouwd: suikerriet. Vrijwillig geteeld.	suikerriet. Op hoog gezag geteeld. a)	djagong.	indigo.	kapas.	tabak.	katjang.	diverse (voedings-) gewassen.	TE ZAMEN.
Bantam.	1ste gewas	211	»	432	3	24	»	824	1 466	2 960
	2de »	70	»	579	4	»	20	1 693	1 596	3 962
Batavia (alleen het domein Bloeboer) . .	1ste »	5	»	1	»	»	»	1	10	17
	2de »	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Krawang	1ste »	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	2de »	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Preanger regentschappen	1ste »	511	»	5 547	120	123	2 885	5 243	6 192	20 621
	2de »	13	»	1 112	»	»	142	1 994	4 147	7 408
Cheribon	1ste »	22	»	714	7	»	»	3 239	5 562	9 544
	2de »	17	»	143	1	12	32	2	605	812
Tagal	1ste »	»	»	3 461	385	34	235	309	1 264	5 688
	2de »	»	»	453	»	»	»	»	272	725
Pekalongan	1ste »	»	»	4 000	126	»	213	122	1 682	6 143
	2de »	»	»	197	»	20	»	1	126	344
Samarang	1ste »	73	»	10 422	382	100	1 121	3 681	14 453	30 232
	2de »	40	»	6 587	117	39	966	552	6 269	14 570
Japara	1ste »	234	425	4 492	96	32	34	1 745	7 266	14 324
	2de »	22	»	623	5	»	»	1	604	1 255
Rembang	1ste »	556	»	14 429	795	1 066	5 198	1 083	9 096	32 223
	2de »	189	»	9 174	446	392	2 574	1 445	7 200	21 420
Soerabaija	1ste »	128	»	12 062	454	436	450	3 947	14 110	31 587
	2de »	3	»	3 644	137	34	479	915	7 989	13 201
Pasoeroean.	1ste »	499	70	19 971	6	»	1 197	1 192	10 195	33 130
	2de »	16	»	10 175	58	19	407	1 199	4 575	16 449
Probolinggo	1ste »	70	»	28 362	31	47	2 387	105	1 002	32 004
	2de »	11	»	12 236	78	47	536	121	7 936	20 965
Bezoeki.	1ste »	8	»	22 178	46	»	112	85	3 368	25 797
	2de »	»	»	4 304	21	19	1 927	419	3 533	10 223
Banjoemas.	1ste »	»	»	16 871	13	»	4 567	1 509	1 989	24 949
	2de »	»	»	11 772	3	»	127	1 204	488	13 594
Bagelen	1ste »	117	»	11 218	136	22	4 926	4 093	15 329	35 841
	2de »	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Kadoe	1ste »	2	»	24 685	»	»	5 565	6 544	17 055	53 851
	2de »	»	»	9 107	»	»	280	373	1 671	11 431
Madioen	1ste »	483	484	3 034	119	18	66	4 998	4 713	13 915
	2de »	»	»	895	162	321	401	1 058	3 914	6 751
Kediri	1ste »	174	c) 6	8 206	215	420	2 054	1 681	4 659	17 415
	2de »	»	»	1 486	175	»	913	700	3 092	6 366
Madura (alleen de afd. Pamakassan) . . .	1ste »	»	»	18 093	6	»	»	232	1 439	19 770
	2de »	»	»	12 984	12	9	200	708	1 158	15 071
TOTAAL. . . .	1ste »	3 093	985	208 178	2 940	2 322	31 010	40 633	120 850	410 011
	2de »	381	»	85 471	1 219	912	9 004	12 385	55 175	164 547
In 1882 was het cijfer	1ste »	3 813	1 044	227 642	5 887	2 648	24 103	33 635	118 386	417 158
	2de »	1 002	»	95 064	1 033	1 218	18 210	13 336	92 105	221 968

500 vierkante Rijnlandsche roeden).									Mislukte velden (in bouws):					
Tegalvelden niet in geregelde cultuur, waarop verbouwd:									Sawahs			Tegalvelden		Te zamen.
suikerriet.		djagong.	indigo.	kapas.	tabak.	katjang.	diverse (voedings-) gewassen.	TE ZAMEN.	van levend water voorzien.	van regen afhankelijk.	op rawahgronden.	in geregelde cultuur.	niet in geregelde cultuur.	
Vrijwillig geteeld.	Op hoog gezag geteeld.													
»	»	270	»	109	»	177	1 005	1 561	»	»	»	»	»	»
»	»	799	»	»	»	448	1 730	2 977	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
6	»	56	»	»	17	319	910	1 308	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
4	»	684	68	»	256	518	2 437	3 967	»	23	»	37	106	166
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	396	»	»	»	-	396
»	»	374	»	»	241	»	95	710	»	»	»	»	»	»
»	»	29	»	»	10	»	11	50	2 889	4 478	»	»	15	7 382
»	»	663	»	»	44	20	7	734	»	»	»	»	»	»
»	»	87	»	»	»	»	»	87	»	»	»	»	»	»
»	»	911	4	»	466	101	1 821	3 303	394	»	»	1 348	»	1 742
»	»	1 037	7	»	»	25	160	1 229	1 236	4 412	»	50	»	5 698
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 094	1 468	»	257	»	2 819
»	»	71	3	2	1	7	150	234	80	»	»	1 257	»	1 337
»	»	10	»	»	»	30	110	150	284	3 673	»	985	»	4 942
»	»	115	»	»	»	»	»	115	»	225	»	749	»	974
»	»	90	»	»	»	»	»	90	355	2 762	»	540	»	3 657
»	»	302	»	»	»	»	»	302	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	493	»	»	»	»	»	493	57	»	»	1 792	»	1 849
»	»	442	»	»	»	»	»	442	»	»	»	»	»	»
»	»	14 089	17	»	»	34	764	14 904	»	»	»	»	»	»
»	»	1 319	25	»	3 095	95	8 313	12 847	549	»	»	»	»	549
»	»	»	»	»	»	»	6	6	»	»	»	»	»	»
»	»	15	»	»	2	6	10	33	14	35	»	23	33	105
»	»	612	»	»	»	2 100	1 518	4 230	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	410	536	»	»	»	946
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	2 516	111	»	163	276	2 823	5 889	»	»	»	912	54	966
»	»	674	»	7	44	44	1 195	1 964	67	214	»	214	312	807
»	»	298	3	80	220	»	796	1 397	108	»	»	3 650	364	4 122
»	»	27	1	»	43	»	100	171	1 138	275	»	581	4	1 998
»	»	»	»	»	»	»	»	»	304	54	»	1 826	»	2 184
»	»	»	»	»	»	»	»	»	115	447	»	1 468	»	2 030
10	»	21 454	206	191	1 408	3 552	12 332	39 153	943	302	»	11 571	524	13 340
»	»	4 529	33	7	3 194	648	11 629	20 040	8 547	18 300	»	4 118	364	31 329
58	»	6 195	5	30	861	377	6 116	13 642	144	356	»	8 438	52	8 990
»	»	3 043	18	31	96	475	3 090	6 753	5 082	21 760	»	5 018	»	31 860

Van de GESLAAGDE velden *e*) waren door de bevolking voor EIGEN CULTUUR beplant met:

GEWESTEN.	suikerriet.		djagong.		indigo.		kapas.		tabak.		katjang.		diverse (voedings-)gewassen.		Totaal.	
	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.	Als eerste gewas.	Als tweede gewas.
Bantam. . . .	211	70	743	2 023	7	18	154	„	„	20	1 137	2 561	3 844	4 974	6 096	9 666
	281		2 766		25		154		20		3 698		8 818		15 762	
Batavia (alleen het domein Bloeboer) . .	25	„	20	„	„	„	„	„	„	„	10	„	14	„	69	„
	25		20		„		„		„		10		14		69	
Krawang . . .	6	„	56	„	„	„	„	„	17	„	319	„	938	„	1 336	„
	6		56		„		„		17		319		938		1 336	
Preanger regentschappen . .	557	22	6 286	1 998	188	„	123	„	3 152	831	5 893	2 828	10 249	12 057	26 448	17 736
	579		8 284		188		123		3 983		8 721		22 306		44 184	
Cheribon . . .	2 763	1 520	716	3 851	36	811	„	754	„	302	6 092	9 824	8 288	13 917	17 895	30 979
	4 283		4 567		847		754		302		15 916		22 205		48 874	
Tagal	2 760	„	4 458	14 838	392	240	34	122	476	234	1 472	10 048	1 728	7 311	11 320	32 793
	2 760		19 296		632		156		710		11 520		9 039		44 113	
Pekalongan . .	1 217	24	7 798	22 243	1 415	196	„	46	341	„	1 763	584	4 506	6 961	17 040	30 054
	1 241		30 041		1 611		46		341		2 347		11 467		47 094	
Samarang . . .	774	663	11 954	27 704	428	548	100	7 694	1 612	3 923	4 449	30 231	21 982	35 562	41 299	106 325
	1 437		39 658		976		7 794		5 535		34 680		37 544		147 624	
Japara	3 571	718	6 119	10 010	160	1 363	32	1 039	34	229	3 419	644	12 297	13 573	25 632	27 576
	4 289		16 129		1 523		1 071		263		4 063		25 870		53 208	
Rembang . . .	1 044	341	14 606	28 382	817	967	1 086	1 326	5 199	10 285	1 219	9 048	9 270	17 522	33 241	67 871
	1 385		42 988		784		2 412		15 484		10 267		26 792		101 112	
Soerabaija . . .	8 395	414	12 298	29 888	454	3 342	436	65	450	3 739	3 947	19 019	14 520	59 716	40 500	116 183
	8 809		42 186		3 796		501		4 189		22 966		74 236		156 683	
Pasoeroean . .	3 634	512	20 311	26 462	25	2 662	„	19	1 197	1 009	1 192	4 894	10 594	28 768	36 953	64 326
	4 146		46 773		2 687		19		2 206		6 086		39 362		101 279	
Probolinggo . .	4 033	19	28 987	28 438	31	628	47	47	2 387	656	105	2 508	1 002	13 578	36 592	45 874
	4 052		57 425		659		94		3 043		2 613		14 580		82 466	
Bezoeki. . . .	1 148	153	36 287	41 560	68	747	„	23	112	11 939	130	5 500	4 181	16 289	41 926	76 211
	1 301		77 847		815		23		12 051		5 630		20 470		118 137	
Banjoemas. . .	133	„	22 525	22 180	64	56	„	„	4 598	2 402	2 259	1 850	2 607	7 567	32 186	34 055
	133		44 705		120		„		7 000		4 109		10 174		66 241	
Bagelen. . . .	193	53	14 962	14 199	175	62	24	111	5 080	1 237	6 679	1 383	18 295	13 147	45 408	30 192
	246		29 161		237		135		6 317		8 062		31 442		75 600	
Kadoe	2	„	24 727	12 255	„	„	„	„	5 565	3 739	9 333	6 046	18 753	2 712	58 380	24 752
	2		36 982		„		„		9 304		15 379		21 465		83 132	
Madioen . . .	807	„	5 585	33 844	230	222	18	5 636	229	909	5 786	13 323	8 031	38 759	20 686	62 693
	807		39 429		452		5 654		1 138		19 109		46 790		83 379	
Kediri	2 165	74	8 832	7 833	224	476	500	56	2 336	3 241	1 780	7 644	5 554	23 925	21 391	43 249
	2 239		16 665		700		556		5 577		9 424		29 479		64 640	
Madura (alleen de afdeeling Pamakassan) . . .	„	„	19 687	15 253	6	19	„	17	„	269	283	897	1 504	1 577	21 480	18 032
	„		34 940		25		17		269		1 180		3 081		39 512	
TOTAAL . .	33 438	4 583	246 957	312 961	4 720	12 357	2 554	16 955	32 785	44 964	57 267	128 832	158 157	317 915	535 878	838 567
	38 021		559 918		17 077		19 509		77 749		186 099		476 072		1 374 445	
In 1882 was het cijfer . . .	28 239	5 393	257 689	266 477	7 023	10 361	2 800	8 191	25 383	43 187	50 357	99 159	156 586	358 047	528 077	790 815
	33 632		524 166		17 384		10 991		68 570		149 516		514 633		1 318 892	

e) Voor de MISLUKTE velden is de cultuur, waarvoor zij gebezigd werden, niet afzonderlijk aangeduid.

[5. 49.]

BIJLAGE **WW**.

(Zie hoofdst. **O**, afd. I, § 1, 2°., van het verslag.)

GOUVERNEMENTS-KOFFIECULTUUR op Java. — Uitkomsten over het jaar 1883.

GEWESTEN.	Aantal bij de koffiecultuur ingedeelde		GETAL VRUCHTDRAGENDE BOOMEN, WAARVAN IN 1883 GEOOGST IS.			Verkregen hoeveelheid koffie (in pikols van 100 katti's of van 61,76 kilogram).
	dessa's.	huis-gezinnen.	Geregelde tuinen.	Bosch-, pagger- en kampongkoffie.	Te zamen.	
Bantam	153	7 549	395 362	1 179 816	1 575 178	2 502,15
Krawang	18	2 411	380 540	88 360	468 900	305,30
Preanger regentschappen . .	1089	121 052	25 486 095	15 826 765	41 312 860	102 324,45$^{4}/_{5}$
Cheribon	672	65 631	13 244 910	2 358 664	15 603 574	20 369,97$^{1}/_{5}$
Tagal	331	25 061	3 918 285	10 354 919	14 273 204	42 859,25$^{1}/_{5}$
Pekalongan	490	19 325	3 693 207	4 344 457	8 037 664	11 103,46$^{4}/_{5}$
Samarang	613	46 203	11 474 308	8 585 539	20 059 847	56 370 06$^{3}/_{5}$
Japara	141	11 385	1 964 488	152 751	2 117 239	6 049,86$^{2}/_{5}$
Soerabaija	240	6 085	1 025 227	442 450	1 467 677	11 522,01
Pasoeroean	836	46 078	2 357 506	38 033 103	40 390 609	422 814,49$^{1}/_{5}$
Probolinggo	213	17 604	4 105 078	5 002 378	9 107 456	63 757,84$^{3}/_{5}$
Bezoeki	425	47 361	10 228 872	1 839 378	12 068 250	79 806,32$^{4}/_{5}$
Banjoemas	952	82 039	6 428 095	4 068 825	10 496 920	5 369,55
Bagelen	762	55 719	5 502 268	8 210 883	13 713 151	15 896,59$^{1}/_{5}$
Kadoe	1522	59 134	6 515 533	13 526 054	20 041 587	34 443,44$^{2}/_{5}$
Madioen	741	46 669	11 612 777	4 419 784	16 032 561	77 627,68$^{2}/_{5}$
Kediri	909	50 860	7 149 678	5 213 098	12 362 776	35 980,93$^{2}/_{5}$
Te zamen . .	10107	710 166	115 482 229	123 647 224	239 129 453	989 103,41
Soerakarta	†	†	†	†	†	89 604,00
Djokjokarta	†	†	†	†	†	1 906,97
Totaal. . . .	10107	710 166	115 482 229	123 647 224	239 129 453	1 080 614,38
In 1882 was het cijfer . . .	a) 10531	a) 721 944	a) 116 579 717	a) 122 850 499	a) 239 430 216	1 024 088,75$^{19}/_{20}$
» 1881 » » » . . .	†	734 919	118 550 017	107 985 002	226 535 019	1005 761,30$^{6}/_{10}$

Overwichten (meer bevonden bij de pakhuizen). b) — Pikols.	Minder bevonden in de kleine pakhuizen. b) — Pikols.	Alzoo bij de pakhuizen in ontvangst genomen. c) — Pikols.	Getal vruchtdragende boomen, waarvan gemiddeld één pikol koffie is verkregen.
16,11	»	2 518,26	625
»	»	305,30	1 536
36,08 2/5	15,58 2/5	102 344,95 4/5	403
55,98 2/5	17,98	20 407,97 3/5	764
58,28 2/5	»	42 917,53 3/5	332
38,01 3/5	»	11 141,48 2/5	721
207,09 2/5	24,84 2/5	56 552,31 3/5	355
4,97 4/5	»	6 054,84 1/5	286
»	»	11 522,01	127
548,51 2/5	»	423 363,00 3/5	95
70,58 2/5	»	63 828,43	143
219,52	»	80 025,84 4/5	150
9,01 1/5	0,00 4/5	5 378,55 2/5	1 955
85,56 2/5	0,98	15 981,17 3/5	858
31,51	28,68	34 446,27 2/5	582
6,42	17,89 4/5	77 616,20 3/5	200
17,91 2/5	21,56	35 977,28 4/5	343
1 405,58 4/5	127,53 2/5	990 381,46 2/5	241
31,15	»	89 635,15	†
»	4,59	1 902,38	†
1 436,73 4/5	132,12 2/5	d) 1 081 918,99 2/5	241
1 605,18 1/5	477,22 1/5	1 025 216,71 19/20	a) { 243
2 211,19 9/10	133,44 4/10	1 007 839,06 1/10	a) { 242

AANMERKINGEN.

(Waar een † is ingevuld, ontbreken de gegevens.)

a) In deze opgaven zijn de residentiën Soerakarta en Djokjokarta niet begrepen.

b) Over- en onderwichten zijn slechts dáár opgegeven, waar de afvoer op 31 December 1883 was afgeloopen.

c) Ongerekend de bij sommige pakhuizen ingenomen verbeurd verklaarde koffie.

d) Hieronder 17417 pikols koffie als inferieure soort (tegen lageren prijs) bij de pakhuizen ingenomen. Over de verschillende gewesten was die hoeveelheid verdeeld als volgt:

Preanger regentschappen . .	878	pikols.
Cheribon	468	„
Tagal	1 713	„
Pekalongan	62	„
Samarang	96	„
Japara	164	„
Soerabaija	68	„
Pasoeroean	4 195	„
Probolinggo	289	„
Bezoeki	36	„
Banjoemas	18	„
Bagelen	46	„
Kadoe	44	„
Madioen	262	„
Kediri	239	„
Soerakarta	8 839	„
Te zamen . .	17 417	pikols.

GEWESTEN.	GEZAMENLIJKE KOSTEN DER KOFFIE UIT DEN OOGST VAN 1883				
	Inkoopsprijs aan de bevolking betaald à f 14 per pikol, (voor inferieure koffie à f 7 per pikol). *e)*	Kosten van personeel, koelies enz. bij de pakhuizen.	Kosten van inlandsch personeel bij de koffiecultuur, als mantri's, enz.	Bijzondere meerdere kosten van bewerking der koffie naar de West-Indische bereidingswijze.	Kosten van afpakking en vervoer naar de strandpakhuizen. *g)*
Bantam	f 35 030,10	f 4 086,00	»	f 1 255,73[5]	f 46,00
Krawang	4 270,39[5]	391,59	»	»	986,11
Preanger regentschappen . . .	1 426 679,15[5]	53 504,33[5]	»	»	411 076,86
Cheribon	281 879,59	13 645,97[5]	f 8 280,00	»	20 047,87
Tagal	582 977,87	12 355,76[5]	11 020,00	»	62 443,61
Pekalongan	165 016,81	7 422,55[5]	»	»	12 718,24
Samarang	787 477,56	22 168,10[5]	6 480,00	»	55 452,51
Japara	83 545,77	5 112,93[5]	»	»	11 379,31
Soerabaija	160 794,42[5]	5 067,77[5]	5 040,00	»	16 847,00
Pasoeroean	5 890 035,90	66 341,45	19 800,00	*f)* 11 204,24	412 652,46
Probolinggo	889 715,06	18 520,47	»	»	54 575,94
Bezoeki	1 034 929,25[5]	16 844,23	1 440,00	»	48 187,41[5]
Banjoemas	75 095,90	5 379,79	2 250,00	»	10 476,07
Bagelen	222 226,83	11 659,74[5]	6 705,00	»	42 343,81[5]
Kadoe	481 901,75[5]	14 532,10[5]	4 500,00	»	51 774,86
Madioen	1 084 956,95	25 481,74[5]	1 320,00	»	162 835,81[5]
Kediri	502 033,50[5]	19 571,32	1 920,00	»	50 000,00
Te zamen . . .	f 13 698 566,63	f 302 085,89	f 68 755,00	f 12 459,97[5]	f 1 423 843,88[5]
Soerakarta	2 129 575,00	3 328,44	»	»	95 149,00
Djokjokarta	47 674,25	»	»	»	4 698,87[5]
Totaal	f 15 875 815,88	f 305 414,33	f 68 755,00	f 12 459,97[5]	f 1 523 691,76
In 1882 was het cijfer	14 620 826,55	283 011,90	106 720,25	16 309,31	1 555 903,96[5]
» 1881 » » »	14 585 362,66[5]	248 461,76	123 875,52[5]	19 472,49	1 126 316,33[5]

AAN HET GOUVERNEMENT GELEVERD.			Gemiddelde prijs waarop de pikol koffie aan het Gouvernement te staan kwam, gerekend tot de opschuring in de strandpakhuizen. *i)*	Getal inkoopspakhuizen bij het eind van het jaar.	*AANMERKINGEN.*
Percentsgewijze belooning aan de inlandsche ambtenaren, enz.	Alle andere uitgaven, onder geen bepaald hoofd te brengen. *h)*	Te zamen.			
f 917,45^{5}	f 1 053,50	f 42 388,79	f 16,83	4	
111,83^{5}	»	5 759,93	18,86	1	
81 707,23^{5}	200,00	1 973 167,58^{5}	19,00	96	
7 297,47	»	331 150,90^{5}	16,22	26	
14 954,41	36,00	683 787,65^{5}	15,93	17	
4 048,63^{5}	5 100,45	184 206,69	16,54	15	
19 099,38	2 250,90	892 928,45^{5}	15,81	35	
1 983,82	669,51	102 690,94^{5}	16,96	10	
4 198,82	1 320,00	193 268,02	15,31	9	
153 493,71	40 585,17^{5}	6 594 112,93^{5}	15,57^{5}	37	
23 235,33	5 618,83	991 665,63	15,53^{5}	25	
29 088,51^{5}	485,56	1 130 974,97^{5}	14,59	19	
1 907,29	1 641,81^{5}	96 750,86^{5}	18,00	18	
3 869,64^{5}	126,23	286 931 26^{5}	18,00	25	
12 713,21	151,90	565 573,83	16,44	26	
28 121,23^{5}	1 632,00	1 304 347,74^{5}	16,80	37	
13 105,25	2 733,79	589 363,66^{5}	16,00	36	
f 399 852,84^{5}	f 63 605,66	f 15 969 169,88^{5}	f 16,12	436	
»	86,00	2 228 138,44	24,85	1	
»	»	52 373,12^{5}	27,53	»	
f 399 852,84^{5}	f 63 691,66	f 18 249 681,45	f 16,86	437	
f 430 305,24^{5}	73 617,58	17 086 694,80	16,66	429	
389 285,23^{5}	92 180,73	16 584 954,74	16,40	406	

e) Voor de koffie uit Soerakarta en Djokjokarta wordt bovendien f 11 per pikol als belasting aan de vorsten te goed gedaan. De hoofden van het Mangkoe Negorosche en van het Pakoe Alamsche huis, die zelf het product leveren en geen belasting aan de vorsten verschuldigd zijn, ontvangen de volle f 25 per pikol. (Indisch Staatsblad 1873 nº. 273).

Hoeveel koffie als inferieure soort in de verschillende gewesten bij de pakhuizen is ingenomen, blijkt uit aanmerking *d* van dezen staat.

f) Premiën ingevolge Indisch Staatsblad 1873 nº. 54 toegekend aan particuliere ondernemingen voor het bereiden van de koffie der bevolking op de West-Indische wijze.

g) De in deze kolom vermelde sommen duiden niet het volledig bedrag der transportkosten aan. Op 31 December 1883 was nog niet alle koffie afgevoerd, zoodat de opgegeven betalingen alleen betrekking hebben op de toen reeds afgevoerde koffie; voor een gedeelte dier afvoeren was bovendien nog slechts 80 pct. op de rekeningen der transportaannemers voldaan.

h) De in deze kolom vermelde uitgaven zijn zeer onvolledig. Sommige residenten brengen onder deze opgaven enkel de kosten van gewoon onderhoud; anderen ook kosten van oprichting van nieuwe gebouwen, enz. Velen laten in hunne opgaven deze kolom oningevuld, terwijl er toch zeker wel uitgaven van den hierbedoelden aard gedaan zullen zijn.

i) In verband met het voorkomende in de twee voorafgaande aanmerkingen laat de juistheid dezer gemiddelden te wenschen over.

[5. 50.]

BIJLAGE XX.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, 2°., van het verslag.)

STATISTIEK betreffende de voorgenomen AFSCHRIJVINGEN en BIJPLANTINGEN in de op hoog gezag aangelegde en geregelde KOFFIEPLANTSOENEN op Java, over 1883/84.

GEWESTEN.	Aanwezig getal koffieboomen in geregelde plantsoenen *a*) in den aanvang van 1883.		Aantal koffieboomen in 1883 af te schrijven.		Aantal koffieboomen in den westmoesson van 1883/84 bij te planten.		Alzoo in den aanvang van 1884 vermoedelijk aanwezig (vruchtdragende en jonge boomen te zamen).
	Vruchtdragende.	Jonge.	Vruchtdragende.	Jonge.	Getal boomen.	Afstand van de dessa's (in palen).	
Bantam	*b*) 395 362	»	»	»	»	$^1/_4$ à 4	395 362
Krawang	298 790	236 400	29 424	2 000	72 600	hoogstens 2	576 366
Preanger regentschappen	22 530 547	11 570 370	5 069 488	63 865	1 951 436	» 12	30 919 000
Cheribon	11 508 091	6 388 740	2 204 754	»	1 883 120	$^1/_4$ à 8	17 575 197
Tagal	2 895 848	3 053 136	1 211 285	85 700	574 324	$^1/_8$ à 7	5 226 323
Pekalongan	3 395 320	1 896 604	476 582	300	569 700	$^1/_{16}$ à 5$^1/_2$	5 384 742
Samarang	11 197 290	1 822 407	761 942	»	1 072 341	hoogstens 5	13 330 096
Japara	1 762 419	1 316 871	577 592	121 832	174 541	$^1/_4$ à 6	2 554 407
Soerabaija	815 671	601 053	21 299	»	92 555	$^1/_2$ à 4	1 487 980
Pasoeroean	1 870 847	1 597 021	354 170	»	426 215	$^1/_2$ à 10	3 539 913
Probolinggo	3 745 618	1 790 358	161 538	»	400 326	$^1/_2$ à 6	5 774 764
Bezoeki	9 338 046	5 277 678	682 796	»	1 313 710	hoogstens 8	15 246 638
Banjoemas	5 774 177	4 146 878	1 492 996	3 300	1 284 615	$^1/_4$ à 12	9 709 374
Bagelen	4 677 876	3 101 728	731 750	»	800 344	hoogst. 6$^1/_2$	7 848 198
Kadoe	5 027 990	2 123 691	1 242 429	2 225	368 550	» 5$^1/_4$	6 275 577
Madioen	10 310 738	3 607 919	888 898	41 551	1 146 995	» 10	14 135 203
Kediri	5 988 036	4 748 370	918 473	39 093	1 107 523	» 7$^1/_2$	10 886 363
Te zamen	101 532 666	53 279 224	16 825 416	359 866		hoogst. 12	
	154 811 890		17 185 282		13 238 895		150 865 503

a) Behalve van de hier opgegeven plantsoenen werd, blijkens de opgaven in bijlage WW, in 1883 nog geoogst van ruim 123$^1/_2$ millioen boomen, die als bosch-, pagger- en kampong-koffie te boek staan.

b) Een jaar te voren bestonden de geregelde plantsoenen in Bantam uit 2 871 377 vruchtdragende en 682 879 jonge boomen. Over de oorzaken van de belangrijke vermindering dezer plantsoenen zie men het verslag hiervóór (blz. 165).

[5. 51.]

BIJLAGE YY.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, 2°., van het verslag.)

GOUVERNEMENTS-SUIKERCULTUUR op Java. — Overzicht betreffende de voor den oogst van 1883 beplante uitgestrektheid, de werkkrachten en productie, verschillende betalingen enz., een en ander voor elke onderneming in het bijzonder.

NAMEN DER AFDEELINGEN. 1.	NAMEN DER DISTRICTEN. 2.	NAMEN DER ONDERNEMINGEN. 3.	Aantal bouws in 1882 voor den oogst van 1883: beplant door tusschenkomst van het Gouvernement. (Onderdeelen van bouws zijn weggelaten.) 4.	Aantal bouws, vrijwillig beplant: gronden waarvan het riet door de ondernemers is opgekocht. (Geraamde uitgestrektheid.) 5.	Aantal bouws, vrijwillig beplant: gronden door de ondernemers gehuurd a). 6.	Hoeveelheid verkregen rietsap (in liters). 7.	Gemiddeld gehalte van het rietsap volgens Beaumé. 8.	Opbrengst (in pikols) uit het verwerkte gouvernements- en particulier riet verkregen: Superieure nummers (geschikt voor dadelijk verbruik). 9.	Hooge nummers (20 t/m 15). 10.	Middel-nummers (14 t/m 9). 11.	Lage nummers (8 en lager). 12.	Stroopsuiker. b). 13.	Stroop. c). 14.	Totaal der kolommen 9 t/m 13 (dus zonder de stroop). 15.	Gemiddelde suikeropbrengst per bouw. 16.
	CHERIBON.														
Cheribon.	Sindanglaut.	Sindanglaut.	346	»	134	16 100 000	8°	c) †	4 271	27 482	5 454	1 000	350	38 207	79.59
Idem.	Idem.	Karangsambong.	207	74	118	13 668 200	10°	†	9 867	26 657	2 946	»	595	39 470	98.92
Idem.	Lossari.	Tjiledoek.	346	»	208	17 474 400	9°	†	7 500	28 500	9 150	†	450	45 150	81.49
Idem.	Idem.	Tersana.	276	»	196	14 891 000	8.5°	†	4 600	22 500	8 100	†	300	35 200	74.57
Idem.	Palimanang.	Gempol.	276	»	159	9 103 500	10°	†	3 838	16 524	8 443	»	196	28 805	66.06
Idem.	Idem.	Glagamidang.	224	»	89	8 349 000	10.5°	†	3 548	14 508	4 089	†	327	22 145	70.75
Idem.	Gegesiklor.	Ardjowinangon.	311	38	51	6 989 000	9°	†	2 164	16 097	1 578	150	†	19 989	49.97
Madjalengka.	Radjagaloeh.	Paroengdjaija.	346	»	82	8 922 110	10.5°	†	4 211	17 499	4 117	†	324	25 827	60.34
Idem.	Djatiwangi.	Djatiwangi.	346	67	183	14 164 330	10.5°	150	9 689	26 195	1 984	1 000	4 000	38 418	64.45
		Totaal.	2 678	179	1 220	109 661 540		150	49 088	195 962	45 861	2 150	»	293 211	71.91
	TAGAL.														
Tagal.	Tagal.	Pagongan.	103	»	f) 256	11 776 000	†	†	»	25 000	2 000	700	300	27 700	g) 79.59
Idem.	Krangdon.	Adhiwerna.	276	»	214	19 043 000	10°	†	6 622	37 412	7 998	»	»	52 032	106.19
Idem.	Pangka.	Pangka.	346	»	252	24 524 400	10°	2948	10 042	42 214	7 797	4 500	1 500	67 501	112 88
Idem.	Doekoehwringin.	Kemanglen.	276	»	311	20 915 000	9°	750	»	52 250	3 240	»	»	56 240	95.81
Idem.	Idem.	Doekoewringin.	276	1	226	16 877 000	8°	†	»	40 000	4 000	2 500	†	46 500	92 44
Brebes.	Brebes.	Djatibarang.	276	»	126	13 904 300	11°	†	1 109	24 660	12 524	1 300	300	39 593	98.49
Pamalang.	Pamalang.	Bandjardawa.	276	»	127	14 258 000	10.75°	†	»	33 413	3 463	1 684	»	38 560	95.68
Idem.	Tjomalkidoel.	Tjomal.	207	18	128	16 253 000	10°	601	»	39 990	†	1 800	†	42 391	120.08
		Totaal.	2 036	19	1 640	137 550 700		4299	17 773	294 939	41 022	12 484	»	370 517	i) 100.57
	PEKALONGAN.														
Pekalongan.	Sawangan en Pekadjangan.	Wonopringgo.	484	»	184	22 953 600	10°	»	2 619	51 036	3 856	2 397	†	59 908	89.68
Idem.	Sragi.	Sragi.	276	»	131	14 394 000	9°	†	1 595	24 487	6 927	1 552	32	34 561	84.91
Batang.	Batang.	Kalimati.	346	»	169	16 845 500	10°	»	2 234	36 940	580	5 000	334	44 754	86.90
		Totaal.	1 106	»	484	54 193 100		»	6 448	112 463	11 363	8 949	»	139 223	87.56
	SAMARANG.														
Kendal.	Kendal.	Tjipiring.	415	»	147	19 077 300	10°	»	5 295	32 220	»	6 579	†	44 094	78.45
Idem.	Perboean.	Poegoe.	346	11	139	16 128 700	10°	»	836	23 275	»	11 051	†	35 162	72.50
Idem.	Troeko.	Gemoe.	346	»	158	18 410 400	9.5°	»	1 772	38 559	492	4 489	3 360	45 312	87.98
Idem.	Kaliwoengoe.	Kaliwoengoe.	346	»	170	15 501 500	9°	»	204	31 001	3 843	2 500	1 500	37 548	72.77
		Totaal.	1 453	11	614	69 117 900		»	8 107	125 055	4 335	24 619	»	102 116	78.01

a) Waar gedeelten van een bouw werden gehuurd, zijn die in kolom 6 als een geheele bouw berekend.

b) In de meeste der van de ondernemers ontvangen opgaven, is de stroopsuiker (kolom 13) niet afzonderlijk vermeld, maar begrepen onder de lage nummers (8 en daarbeneden). Daar waar dus kolom 13 niet is ingevuld, kan dit niet als bewijs gelden dat stroopsuiker niet werd gefabriceerd.

c) De stroop werd in de gewestelijke verslagen opgegeven gedeeltelijk in pikols en gedeeltelijk in leggers, of ook wel werd slechts de waarde vermeld. Vandaar dat kolom 14 niet voor alle ondernemingen is kunnen worden ingevuld en ook niet kan worden getotaliseerd.

d) In het vorig verslag (bijlage DDD) werd onder dit hoofd abusievelijk nog gesproken van eene ver-

Uitgaven uit 's lands kas te doen voor de gouvernements-beplantingen								Van de fabrikanten heeft het Gouvernement daarentegen te ontvangen:				Aantal vaste arbeiders.		Aantal dagloonars gemiddeld gebezigd:	
Schadeloosstelling aan de bevolking voor het tijdelijk afstaan van haren grond.	Loon voor het beplanten, onderhouden en bewaken.	Belooning aan de dessahoofden.	Cultuurprocenten aan de inlandsche ambtenaren t voldoen.	Te zamen.	Uitkeering aan de dessahoofden bij wijze van tegemoetkoming in de derving van een deel van het collecteloon der landrente.	Kosten van toezicht op de gouvernements-beplantingen.	Algemeen totaal.	Cijns wegens de beplantingen op hoog gezag.	Cijns wegens de particuliere beplantingen.	Plantloon ingevolge art. 6 van het contract met de 10 pct. verhooging. *d*)	Totaal.	Ambachtslieden en mandoors.	Gewone arbeiders.	gedurende den maal-tijd.	bij het afwerken van het product.
17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26	27.	28.	29.	30.	31.	32.
f 11 942,23	f 49 568,96	f 778,84	f 5 041,74	f 67 331,77	f 398,08			f 42 691,79	f 3 350	f 69 326,28^5	f 115 368,07^5	75	75	300	60
7 165,38	31 037,63	467,30^5	4 559,90	43 230,21^5	238 84^5			42 237,07^5	4 825	44 426,56	91 488,63^5	25	340	300	†
11 942.23	48 551,28	749,42^5	5 086,74	66 329,67^5	398,07^5		Niet	42 974,77	5 200	69 512,86	117 687,63	48	596	200	275
9 553,74	40 388,78	623,07	4 299,24	54 864,83	318,46	f 6 480	gesplitst	38 076,22^5	4 900	57 413,27	100 389,49^5	36	480	190	225
11 146,15^5	39 868,60	623,08	4 551,24	56 189,07^5	318,48		op te geven.	32 406,10	3 975	57 780,73	94 161,83	33	135	219	25
7 738,62	32 134,31	485,66	3 401,66	43 760,25	257,96			21 905,55	2 225	45 050,40	69 180 95	9	205	350	150
11 215,38^5	41 179,16	700,98	3 889,57	56 985,09^5	373,84			30 133,76^5	2 225	58 853,89	91 212,59^5	65	190	130	35
12 046,15^5	45 725,18^5	692,32	4 614,24	63 077,90	401,76			32 502,99^5	2 050	65 086,78	99 639,77^5	20	†	166	†
10 038,46	45 792,69	751,15^5	5 223,48	61 805,78^5	401,76	2 160		30 326,55	6 250	65 819,79^5	102 396,34^5	40	140	50	50
f 92 788,35^5	f 374 246,59^5	f 5 871.83^5	f 40 667,81	f 513 574,59^5	f 3 107,26	f 8 640	f 525 321,85^5	f 313 254,76	f 35 000	f 533 270,57	f 881 525,33	351	2 161	1 905	820
f 3 998,07^5	f 13 001,81	f 193,26^5	f 744,07	f 17 937,22	f 114,23			f 9 621,35	f 6 400	f 17 365,93	f 33 387,28	25	»	350	60
13 053,61	37 928,98^5	623,07	3 270,48	54 876,14^5	304,61^5			31 182,24	5 350	54 806,40	91 338,64	30	25	250	70
13 326,92	47 466,52	778,84^5	4 911,96	66 484,24^5	380,77	*h*) f 2 880		33 309,42	6 300	65 179,65	104 789,07	8	»	400	65
10 661,54	38 005,75	553,84	3 302,32	52 523,45	304,61		Niet	28 914,23	7 775	52 523,31	89 212,54	»	»	325	125
9 747,69	36 297,97	553,88	2 978,32	49 577,86	304,61		gesplitst	24 024,74	5 700	48 969,98	78 694,72	»	»	500	100
10 487,02	40 509,87	623,07	4 221,69	55 841,65	304,61	540	op te geven.	39 484,15	3 150	55 701,97	98 336,12	97	35	225	125
10 509,20	37 852,61	553,85	2 875,88	51 791,54	318,46			24 806,77	3 175	50 837,26	78 819,03	20	183	370	70
7 881,90	27 850,50^5	415,38	2 054,08	38 201,86^5	238,83	1 080		15 774,23	3 650	38 102,81	57 527,04	24	60	465	112
f 79 665,95^5	f 278 914,02	f 4 295,20	f 24 358,80	f 387 233,97^5	f 2 270,73^5	f 4 500	f 394 004,71	f 207 117.13	f 41 500	f 383 487,31	f 632 104,44	204	303	2 885	727
f 19 954,90	f 69 241,85	f 1 037,08	f 5 546,46	f 95 780,29	f 557,64		Niet	f 53 398,56	f 4 600	f 95 332,82	f 153 331,38	35	5	150	100
10 266,23^5	39 417,23	577,40	2 868,96	53 129,82^5	332,64	f 1 620	gesplitst op te geven.	20 836,80	3 275	52 834,02	76 945,82	50	»	439	224
14 795,17	51 385,31	721,74	4 804,61^5	71 706,83^5	380,88	540		34 232,90	4 225	70 238,60	108 696,50	»	»	350	60
f 45 016,30^5	f 160 044,39	f 2 336,22	f 13 220,03^5	f 220 616,95	f 1 271,16	f 2 160	f 224 048,11	f 108 468,26	f 12 100	f 218 405,44	f 338 973,70	85	5	939	384
f 19 703,40^5	f 56 495,93	f 795,48	f 3 898,40	f 80 893,21^5	f 457,20		Niet	f 32 775 51	f 3 675	f 79 963,82	f 116 414,33	3	34	350	100
14 951,93	47 729,95	778,88	5 349,82	68 810,58	380,88	f 3 780	gesplitst	40 932,69	3 475	68 148,87	112 556,56	50	100	150	10
13 993,27	49 370,19^5	692,32	3 721,16	67 776,94^5	380,88		op te geven.	26 669,07^5	4 225	67 110,57^5	98 004,65	29	52	435	65
17 147,30^5	47 262,76^5	778,88	4 600,40	69 789,35	380,88			38 907,69	4 250	68 643,17	111 800,86	13	60	†	†
f 65 795,91	f 200 858,84	f 3 045,56	f 17 569,78	f 287 270,09	f 1 599,84	f 3 780	f 292 649,93	f 139 284,96^5	f 15 625	f 283 866,43^5	f 438 776,40	95	246	935	175

hooging met 5 pct., daar in de toen opgegeven plantlooien voor 't eerst de *tweede* verhooging met 5 pct. begrepen was.

e) De met een † geteekende kolommen zijn, bij gemis aan voldoende opgaven, niet kunnen worden ingevuld.

f) Hieronder 11 bouws waarvan het rietplantsoen door bandjirs in den westmoesson 1882/83 geheel is mislukt.

g) Berekend over 348 bouws (zie de voorgaande noot).

h) Sedert 1 Mei 1883 is het aantal mantri's met 1 verminderd.

i) Berekend over 3684 bouws (verg. noot *f*).

NAMEN DER			Aantal bouws in 1882 voor den oogst van 1883			Hoeveelheid verkregen rietsap (in liters).	Gemiddeld gehalte van het rietsap volgens Beaumé.	Opbrengst (in pikols) uit het verwerkte gouvernements- en particulier riet verkregen.							
			beplant door tusschenkomst van het Gouvernement. (Onderdeelen van bouws zijn weggelaten.)	vrijwillig beplant:				Superieure nummers (geschikt voor dadelijk verbruik).	Hooge nummers (20 t/m 15).	Middelnummers (14 t/m 9).	Lage nummers (8 en lager).	Stroopsuiker (zie noot b).	Stroop (zie noot c).	Totaal der kolommen 9 t/m 13 (dus zonder de stroop).	Gemiddelde suikeropbrengst per bouw.
AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	ONDERNEMINGEN.		gronden waarvan het riet door de ondernemers is opgekocht. (Geraamde uitgestrektheid.)	gronden door de ondernemers gehuurd (zie noot a).										
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
	JAPARA.														
Patti.	Patti en Selowessi	Langsee.	415	»	187	15 649 500	11°	»	»	37 712	6 098	1 096	300	44 906	74.59
Idem.	Selowessi.	Trangkil.	276	»	321	19 072 900	†	»	8 537	39 749	3 764	2 000	†	54 050	90.53
Idem.	Tenggeles.	Tandjong Modjo.	321	»	139	12 905 000	11°	»	389	29 034	»	4 231	†	33 654	73.16
Idem.	Idem.	Klaling.	276	»	247	16 415 900	9°	»	†	33 074	†	†	†	33 074	63.24
Japara.	Mergotoehoe.	Petjangaän.	276	»	265	20 884 000	10°	»	964	50 945	2 544	4 000	†	58 453	107.84
Idem.	Japara.	de Hoop (Maijong).	380	»	237	19 366 000	10°	»	»	50 000	†	†	†	50 000	81.04
Koedoes.	Koedoes.	Rendeng.	280	»	158	9 909 075	9°	»	6 815	13 770	†	4 983	†	25 568	58.37
Idem.	Koedoes en Tjendono.	Besito.	346	»	204	18 556 200	7.5°	»	1 246	45 350	»	4 754	410	51 350	93.36
Joana.	Mergotoehoe.	Pakkies.	389	»	176	22 527 000	10.5°		8 130	36 443	6 848	5 400	3 000	56 821	100.57
		Totaal.	2 959	»	1 934	155 285 575		»	26 081	336 077	19 254	26 464	»	407 876	83.35
	REMBANG.														
Toeban.	Djenoe en Rembes.	Wringin Agoeng.	207	115	48	9 286 000	10°	»	»	14 730	6 302	»	»	21 032	56.84
	SOERABAIJA.														
Sidoardjo.	Djenggolo I.	Waroe.	276	»	150	10 120 000	9°	6 747	»	15 423	4 104	4 000	†	30 274	71.06
dem.	Idem.	Sroeni.	304	»	195	17 888 800	10°	»	»	36 296	5 881	2 500	10 000	44 677	89.53
Idem.	Djenggolo II.	Boedoeran.	332	»	204	15 776 000	9.75°	»	453	28 274	11 268	582	4 200	40 577	75.70
Idem.	Idem.	Tjandi.	276	»	196	15 247 800	8.5°	»	4 273	18 463	13 731	†	1 200	36 467	77.26
Idem.	Djenggolo III.	Balongbendo.	276	»	200	20 638 800	10°	»	2 504	34 395	10 968	†	»	47 867	100.56
Idem.	Djenggolo III en IV.	Krian.	276	»	229	27 000 000	10°	†	†	59 100	†	†	†	59 100	117.03
Idem.	Djenggolo I en II.	Ketegan.	332	»	205	16 146 000	9.5°	»	2 061	27 433	11 417	2 500	8 000	43 411	80.84
Idem.	Djenggolo II en Rawapoelo I.	Tangoelangin.	332	»	202	13 741 200	†	»	»	29 690	4 623	3 231	17 330	37 544	70.30
Idem.	Rawapoelo I.	Porrong.	276	»	121	13 861 200	†	»	»	17 537	14 782	4 858	844	37 177	93.64
Idem.	Rawapoelo I en II.	Kremboong.	311	»	158	15 777 637	9.5°	»	»	42 735	5 593	3 200	†	51 528	109.86
Idem.	Djenggolo III en Rawapoelo II.	Watoetoelies.	332	»	169	20 708 504	9°	»	»	42 082	9 052	1 704	5 500	52 838	105.46
Modjokerto.	Modjokerto.	Sentanen-lor.	276	»	180	20 143 000	10°	»	16 154	27 827	8 108	4 000	5 197	56 089	122.98
Idem.	Modjokerto en Modjoagoeng.	Brangkal.	207	»	270	19 456 200	9°	†	14 958	27 128	4 029	3 000	†	49 115	102.96
Idem.	Modjokasri.	Gempolkrep.	276	»	191	18 999 750	9°	»	»	43 308	4 232	4 279	4 000	51 819	110.96
Idem.	Modjoagoeng en Modjoredjo.	Djombang.	276	»	236	27 040 000	7.5°	†	†	55 200	†	5 400	†	60 600	118.35
Idem.	Modjoredjo.	Goedo.	145	»	109	8 500 000	10°	†	†	15 000	2 000	†	†	17 000	66.93
Idem.	Modjosari-lor.	Koning Willem II.	339	»	178	19 600 000	10°	†	†	42 888	6 719	†	†	49 607	95.95
Idem.	Idem.	Bangsal.	214	»	203	15 040 200	8 5	†	†	30 712	7 431	400	†	38 543	92.42
Idem.	Modjosari-kidoel.	Ketanen.	207	»	198	20 060 000	10°	†	123	21 148	11 851	1 000	†	34 122	84.25
		Totaal.	5 263	»	3 594	335 745 091		6 747	40 526	614 639	135 789	40 654	»	838 355	94.65

k) Door mutatie onder de mantri's is f 45 vrijgevallen.

l) Sedert 1 April 1883 is het aantal mantri's met 1 verminderd.

Uitgaven uit 's lands kas te doen voor de gouvernements-beplantingen.								Van de fabrikanten heeft het Gouvernement daarentegen te ontvangen:				Aantal vaste arbeiders.		Aantal daglooners gemiddeld gebezigd:	
								Cijns wegens							
Schadeloosstelling aan de bevolking voor het tijdelijk afstaan van haren grond.	Loon voor het beplanten, onderhouden en bewaken.	Belooning aan de dessahoofden.	Cultuurprocenten aan de inlandsche ambtenaren te voldoen.	Te zamen.	Uitkeering aan de dessahoofden bij wijze van tegemoetkoming in de derving van een deel van het collecteloon der landrente.	Kosten van toezicht op de gouvernements-beplantingen.	Algemeen totaal.	de beplantingen op hoog gezag.	de particuliere beplantingen.	Plantloon ingevolge art. 6 van het contract met de 10 pct. verhooging (zie noot d).	Totaal.	Ambachtslieden en mandoors.	Gewone arbeiders.	gedurende den maal-tijd.	bij het afwerken van het product.
17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.	32.
f 14 610,66	f 54 687,62^5	f 900,00	f 5 388,49	f 75 586,77^5	f 457,20			f 45 937,38^5	f 4 675	f 74 439,62^5	f 125 052,01	21	40	400	170
9 912,98^5	36 645,45^5	623,08	4 161,24	51 342,76	304,92	k) f 3 735		29 031,23	8 025	49 099,43	86 155,66	»	»	480	100
12 134,34	39 118,19^5	722,80	4 735,19	56 710,52^5	314,10			35 107,31	3 475	55 745,10^5	94 327,41^5	25	20	400	250
9 900,13^5	37 456,37	623,08	4 349,97	52 329,55^5	304,92		Niet	29 970,00	6 175	51 740,44^5	87 885,44^5	12	30	400	†
11 282,09	35 363,62	623,08	4 076,02	51 344,81	304,92	1 620	gesplitst	31 775,54	6 625	50 878,38^5	89 278,92^5	21	40	350	90
16 152,20	44 772,79^5	856,70	4 982,60	66 764,29^5	418,88		op te geven.	37 124,05	5 925	65 526,38^5	108 575,43^5	20	†	†	†
12 674,36	34 808,66	7?0,85	4 092,87^5	52 306,74^5	308,42	l) 1 755		35 624,26^5	3 950	52 618,52	92 192,78^5	25	12	440	90
16 447,14	41 441,38	778,84	5 941,71	64 609,07	380,88			48 641,54	5 100	63 662,71	117 404,25	30	50	600	300
19 817,60	47 277,31	934,64	6 101,66	74 131,21	457,20	1 080		48 928,17	4 400	75 621,00^5	128 949,17^5	30	150	600	200
f 122 931,51	f 371 571,41	f 6 793,07	f 43 829,75^5	f 545 125,74^5	f 3 251,44	f 8 190	f 556 567,18^5	f 342 139,49	f 48 350	f 539 331,61	f 929 821,10	184	342	3 670	1 200
f 9 530,57	f 21 032,72^5	f 398,08	f 1 900,80	f 32 912,17^5	f 228,48	f 540	f 33 680,65^5	f 16 390,04	f 4 075	f 31 073,05	f 51 538,09	30	7	300	50
f 15 180,21	f 41 474,17^5	f 600,03	f 3 370,99	f 60 625,40^5	f 310,32	»	f 60 935,72^5	f 24 779,08	f 3 750	f 59 441,12	f 87 970,20	†	38	200	75
15 921,37^5	37 010,13	676,67	4 742,52	58 350,69^5	341,20	»	58 691,89^5	40 207,71	4 875	58 194,49	103 277,20	15	50	450	80
16 546,28	40 727,85	747,72	4 097,48	62 119,33	367,71	»	62 487,04	34 722,83	5 100	61 452,50	101 275,33	12	†	360	56
13 704 58	33 257,04^5	553,88	3 084,35^5	50 599,86	304,92	»	50 904,78	27 131,54	4 900	50 071,16	82 102,70	10	50	350	70
12 290,29^5	29 068,95^5	576,73^5	3 011,85	44 947,83^5	304,92	»	45 252,75^5	28 625,53^5	5 000	44 268,22	77 893,75^5	30	125	†	†
13 674,32^5	30 921,09	623,08	3 517,63^5	48 736,13	304,61	»	49 040,74	33 283,39	5 725	48 118,57	87 126,96	30	50	300	200
17 029,54	37 641,60	747,72	5 022,92	60 441,78	372,20	»	60 813,98	41 887,39	5 125	59 820,37	106 832,76	14	90	380	120
16 094,48^5	41 342,06^5	664,64	3 403,17	61 504,36	365,76	»	61 870,12	29 953,22	5 050	61 251,45	96 254,67	7	40	320	60
13 113,70	33 364,07	553,88	2 839,21^5	49 870,86^5	304,92	»	50 175,78^5	23 757,24	3 025	49 455,83	76 238.07	25	30	560	70
13 853,33^5	33 967,64^5	700,98	3 859,98^5	52 381,94^5	342,72	»	52 724,66^5	33 848,66	3 950	51 450,12	89 248,78	20	45	200	38
14 723,10	35 248,24	664,64	3 497,90	54 133,88	365,76	»	54 499,64	28 270,74	4 225	53 392,37	85 888,11	20	50	350	100
10 123,54	34 955,34	623,08	5 172,08	50 874,04	318,60	»	51 192,64	46 070,32	4 500	50 965,20	101 535,52	25	10	400	50
7 339,57	25 715,03	467,32	3 558,71	37 080,63	233,66	»	37 314,29	32 412,48	6 750	37 163,85	76 326,33	30	60	385	170
9 553,84	37 309,10^5	553,88	2 679,33	50 096,15^5	318,60	»	50 414,75^5	25 510,15	4 775	50 482,39	80 767,54	30	100	360	200
9 039,49	35 182,48	623,08	3 229,55	48 074,60	311,76	»	48 386,36	27 027,69	5 900	48 065,26	80 992,95	12	50	300	100
4 777.59	18 504,94	315,00	1 659,97	25 257,50	163,57	»	25 421,07	15 563,42	2 725	25 219,87	43 508,29	1	»	211	67
12 483,71	41 683,17	665,19^5	3 622,05^5	58 454,13	380,14	»	58 844,27	30 011,75	4 450	58 777,28	93 239,03	35	246	360	80
7 897,83	25 907,82	482,90	2 776,97^5	37 065,55^5	246,82	»	37 312,37^5	20 565,52	5 075	37 015,67	62 656,19	14	69	406	90
7 113,57	26 022,09^5	450,00	2 493,71^5	36 079,38	228,48	»	36 307,86	21 603,64	4 950	36 184,89	62 738,53	10	30	282	100
f 230 460,39^5	f 639 302,84^5	f 11 290,43	f 65 640,40^5	f 946 694,07^5	f 5 896,67	m)	f 952 590,74^5	f 565 232,30^5	f 89 850	f 940 790,61	f 1 595 872,91^5	351	1 133	6 174	1 726

m) Voor Soerabaija zijn, evenals in vorige jaren, geen kosten van toezicht op de gouvernements beplantingen uitgetrokken.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN.	NAMEN DER ONDERNEMINGEN.	Aantal bouws in 1882 voor den oogst van 1883: beplant door tusschenkomst van het Gouvernement. (Onderdeelen van bouws zijn weggelaten.)	Aantal bouws in 1882 voor den oogst van 1883: vrijwillig beplant: gronden waarvan het riet door de ondernemers is opgekocht. (Geraamde uitgestrektheid.)	Aantal bouws in 1882 voor den oogst van 1883: vrijwillig beplant: gronden door de ondernemers gehuurd (zie noot *a*).	Hoeveelheid verkregen rietsap (in liters).	Gemiddeld gehalte van het rietsap volgens Beaumé.	Opbrengst (in pikols) uit het verwerkte gouvernements- en particulier riet verkregen: Superieure nummers (geschikt voor dadelijk verbruik).	Hooge nummers (20 t/m 15).	Middelnummers (14 t/m 9).	Lage nummers (8 en lager).	Stroopsuiker (zie noot *b*).	Stroop (zie noot *c*).	Totaal der kolommen 9 t/m 13 (dus zonder de stroop).	Gemiddelde suikeropbrengst per bouw.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
	PASOEROEAN.														
Pasoeroean.	Kraton.	Djakatra-Oost.	327	»	86	10 388 600	9°	»	»	23 723	3 423	2 000	2 000	29 146	70.57
Idem.	Ngempit.	de Onderneming.	294	102	95	13 893 250	9°	»	627	28 155	2 275	»	»	31 057	63.25
Idem.	Wangkal.	Kloerahan.	254	»	143	10 492 845	7°	»	781	20 000	3 300	3 500	3 000	27 581	69.49
Idem.	Keboutjandi.	de Goede Hoop.	159	»	112	7 259 400	10°	582	604	10 951	3 681	2 000	4 000	17 818	65.75
Idem.	Idem.	Gajam.	244	»	161	13 320 000	10°	2 054	610	25 543	2 233	2 000	†	32 440	80.10
Idem.	Winongan.	Bekassi-Oost.	173	43	119	15 576 750	10.5°	»	»	24 670	6 241	»	»	30 911	92.27
Idem.	Grati en Djati.	Dankbaarheid.	203	»	50	6 928 000	9°	»	3 248	9 141	3 707	1 351	1 155	17 447	68.96
Idem.	Redjasa.	Soekoredjo.	179	»	153	14 758 200	9°	»	†	19 677	10 113	300	1 500	30 090	90.63
Idem.	Idem.	Kawisredjo.	179	»	112	9 128 700	8°	»	1 900	10 609	6 677	917	1 998	20 103	69.68
Idem.	Pasoeroean.	Sariredjo.	145	»	55	3 511 000	7°	1 550	†	6 434	5 096	1 500	1 300	14 580	72.90
Idem.	Pasoeroean en Ngempit.	Pleret.	200	»	140	7 860 960	9°	»	»	13 472	3 611	†	†	17 083	50.24
Bangil.	Gempol.	Wangoonredjo.	235	»	98	9 650 120	8°	1 822	»	11 119	4 355	500	750	17 796	53.44
Idem.	Gempol en Pandakan.	Ardjosari.	304	29	85	10 646 000	10°	5 000	»	18 000	†	7 000	†	30 000	71.77
Idem.	Pandakan.	Ardiredjo.	244	200	59	14 989 100	11°	»	347	37 032	1 419	6 000	†	44 798	89.06
Idem.	Wonoredjo.	Wonoredjo.	292	91	129	13 600 531	8°	»	»	34 000	†	4 000	†	38 000	74.21
Idem.	Gemping.	Yossowilangon.	212	»	90	7 826 000	9°	»	»	15 641	»	2 100	3 000	17 741	58.74
Idem.	Bangil.	de Hoop.	276	»	»	3 112 000	10°	»	16	6 852	189	2 377	†	9 434	34.18
		Totaal	3 920	465	1 687	172 941 456		11 008	8 133	315 019	56 320	35 545	»	426 025	70.16
	PROBOLINGGO.														
Probolinggo.	Probolinggo.	Oembool.	365	»	124	14 509 500	†	»	6 508	30 726	3 024	3 000	†	43 258	88.46
Idem.	Soemberkareng.	Soemberkareng.	328	»	210	18 000 000	7.5°	»	590	20 536	10 911	2 000	†	34 037	63.26
Idem.	Tongas.	Bajoeman.	346	»	197	13 238 000	8°	»	600	16 800	2 600	2 000	»	22 000	40.51
Idem.	Dringoe.	Wonolangan.	328	»	*o*) 209	14 187 000	9°	»	22	30 157	5 253	2 248	4 500	37 680	*p*) 71.09
Kraksaän.	Kraksaän.	Kandangdjati.	358	»	283	23 589 750	9°	»	»	56 000	»	†	†	56 000	87.36
Idem.	Gading.	Djaboong.	183	»	195	15 534 000	10°	»	»	31 743	4 271	3 000	»	39 014	103.21
Idem.	Phaëton.	Phaëton.	410	»	221	25 204 000	10°	»	3 435	48 965	234	»	»	52 634	83.41
Idem.	Padjarakan.	Padjarakan.	446	»	239	23 442 000	10°	»	1 000	38 000	11 000	†	†	50 000	72.99
Idem.	Gending.	Gending.	*r*) 378	»	239	17 107 000	9°	»	1 303	22 357	7 239	3 000	»	33 899	*s*) 69.60
Loemadjang.	Loemadjang.	Soekodono.	173	»	80	7 716 300	9.5°	»	2 084	16 909	1 013	†	†	20 006	79.07
		Totaal	3 515	»	1 997	172 527 550		»	15 542	312 193	45 545	15 248	»	388 528	*t*) 75.08
	BEZOEKI.														
Bezoeki.	Bezoeki.	de Maas.	233	»	162	16 206 260	10.5°	»	3 191	28 984	4 074	3 000	»	39 249	99.36
Idem.	Mlandingan.	Boedoean.	276	»	223	20 073 900	8.5°	»	»	36 341	7 140	5 000	»	48 481	97.15
Panaroekan.	Panaroekan.	Wringin Anom.	276	»	206	17 984 200	8.5°	300	2 000	42 700	6 056	5 000	»	56 056	116.29
Idem.	Sitoebondo.	Olean.	207	»	193	19 059 000	9.5°	»	»	35 004	10 322	2 000	†	47 326	118.31
Idem.	Kapongan.	Pandji.	346	»	274	34 863 000	9°	»	»	37 734	25 939	6 178	24 000	69 851	112.66
		Totaal	1 338	»	1 058	108 186 360		300	5 191	180 763	53 531	21 178	»	260 963	108.91

n) Sedert 1 Juni 1883 is het aantal mantri's met 1 verminderd.

o) Waarvan een gedeelte (7 bouws) mislukt is door slechte bewerking ten gevolge van gebrek aan arbeiders en tevens door langdurige droogte.

p) Berekend over 530 bouws.

q) Berekend over 202 bouws.

r) Slechts van 248 bouws gouvernementsaanplant is het riet bij Gending verwerkt. Het overige gouvernementsriet is vermalen op de particuliere fabriek Maron.

Uitgaven uit 's lands kas te doen voor de gouvernements-beplantingen.								Van de fabrikanten heeft het Gouvernement daarentegen te ontvangen:				Aantal vaste arbeiders.		Aantal daglooners gemiddeld gebezigd:	
								Cijns wegens							
Schadeloosstelling aan de bevolking voor het tijdelijk afstaan van haren grond.	Loon voor het beplanten, onderhouden en bewaken.	Belooning aan de dessahoofden.	Cultuurprocenten aan de inlandsche ambtenaren te voldoen.	Te zamen.	Uitkeering aan de dessahoofden bij wijze van tegemoetkoming in de derving van een deel van het collecteloon der landrente.	Kosten van toezicht op de gouvernementsbeplantingen.	Algemeen totaal.	de beplantingen op hoog gezag.	de particuliere beplantingen.	Plantloon ingevolge art. 6 van het contract met de 10 pct. verhooging (zie noot d).	Totaal.	Ambachtslieden en mandoors.	Gewone arbeiders.	gedurende den maal-tijd.	bij het afwerken van het product.
17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.	32.
f 16 519,69^5	f 34 945,62^5	f 627,09^5	f 3 272,99	f 55 365,40^5	f 360,22			f 25 162 14^5	f 2 150	f 54 184,24	f 81 496,38^5	14	45	200	20
16 540,04^5	31 347,73	662,05	3 913,30	52 463,12^5	323,66			33 836,54	4 925	51 808,89	90 570,43	14	18	385	40
14 181,62	26 762,04^5	552,00	3 115,84	44 611,50^5	280,28			26 271,80	3 575	43 876,74	73 723,54	8	46	250	50
9 195,57^5	16 949,72	358,30	2 388,48	28 892 07^5	175,32			22 187,85	2 800	28 423,09	53 410,94	12	40	212	45
14 113,21	25 425,26	529,12	3 010,84	43 078,43	268,82			28 139,05^5	4 025	42 534,53	74 698,58^5	20	23	243	102
9 995,16	18 245,07^5	374,73	2 185,98	30 800,94^5	190,44			21 927,11^5	4 050	30 421,56	56 398,67^5	27	81	180	120
9 119,04	21 481,61^5	407,08	2 224,70	33 232,43^5	224,92	n) f 6 165		20 157,43	1 250	32 833,80	54 241,23	13	55	243	102
10 287,74	18 822,52^5	403,47	2 455,64	31 969,37^5	197,26		Niet	23 098,41^5	3 825	31 576,89	58 500,30^5	12	40	225	25
10 295,15^5	19 483,93	338,21	2 067,43	32 234,72^5	197,26		gesplitst	18 249,04	2 800	31 789,91	52 838,95	10	51	289	102
8 395,96^5	15 331,36	278,43	1 400,06	25 405,81^5	160,20		op te geven.	12 449,28^5	1 375	25 037,55^5	38 861,84	6	40	225	25
11 594,42^5	21 454,02	451,74	2 993,50	36 493,68^5	221,04			25 881,16	3 500	35 932,77	65 313,93	7	21	225	50
11 473,03^5	25 167,97	470,80	2 471,56	39 583,36^5	259,20			21 184,61^5	2 450	39 068,90	62 703,51^5	10	36	350	45
14 885,84^5	32 734,21	635,12	3 530,52	51 785,69^5	335,16			68 538,46	2 850	50 877,93	122 266,39	»	20	300	100
11 973,14	26 085,74^5	549,89	3 784,18^5	42 392,96	268,82			34 139,31	6 475	41 628,59	82 242,90	20	60	500	80
14 897,33	31 310,41	634,04	3 628,54	50 470,32	322,22	4 320		28 072,23	5 500	49 902,88^5	83 475,11^5	5	40	350	45
10 107,36	22 437,04	390,03	1 905,41	34 839,84	233,82			16 450,47^5	2 250	34 718,60^5	53 419,08	6	29	225	65
12 665,58^5	29 219,68	530,32	2 596,16	45 011,74^5	304,92			21 925,66	»	44 216,44^5	66 142,10^5	35	50	200	60
f 206 239,92^5	f 417 203,96	f 8 242,42^5	f 46 945,13^5	f 678 631,44^5	f 4 323,56	f 10 485	f 693 440,00^5	f 447 670,58^5	f 53 800	f 668 833,33	f 1 1703 3,9 5	219	695	4 602	1 076
f 21 115,51^5	f 37 915,48	f 791,40	f 4 222,00	f 64 044,39^5	f 402,12			f 35 483,72	f 3 100	f 62 392,66	f 100 976,38	16	50	650	200
16 243,61^5	34 945,11	656,32	3 445,64	55 290,68^5	361,00	f 4 230		29 066,64	5 250	54 795,13	89 111,77	†	†	300	100
17 251,81	38 065,67^5	778,88	4 567,50	60 663,86^5	380,88			33 978,47	4 925	59 813,12	98 716,59	30	10	250	50
16 388,98	34 704,57	739,91	4 766,64^5	56 600,10^5	361,74		Niet	44 486,97	q) 5 050	56 520,43	106 057,40	38	8	450	200
17 848,46^5	37 197,71^5	717,23	3 451,67	59 215,08	376,58		gesplitst	30 726,16	7 075	57 575,87	95 377,03	20	30	350	60
8 836,48	19 213,33	397,62^5	1 992,42	30 439,85^5	192,65		op te geven.	18 468,15^5	4 875	29 199,55^5	52 542,71	25	†	300	100
19 926,17	43 571,93	888,80	4 912,09	69 298,99	431,09	f 4 770		36 835,97	5 525	66 149,14	108 510,11	40	50	680	400
21 888,55^5	46 924,26^5	1 004,73	5 773,77	75 591,32	468,89			53 678,39	5 975	72 185,61	131 839,00	75	»	375	100
18 401,78	40 296,08	818,43	4 420,71	63 937,00	396,90			36 863,50	5 975	61 234,86	104 073,36	†	†	†	†
6 023,03^5	17 175,21	281,25	1 055,[illegible]0	24 535,29^5	200,88	540		9 144,00	2 000	24 564,37	35 708,37	14	85	195	90
f 163 924,40^5	f 350 009,36^5	f 7 074,57^5	f 38 608,24^5	f 559 616,59	f 3 572,73	u) f 9 540	f 572 729,32	f 328 731,97^5	f 49 750	f 544 430,74^5	f 922 912,72	258	213	3 550	1 300
f 12 598,10	f 24 723,99	f 524,97	f 3 513,62	f 41 360,68	f 252,00	v) f 1 620		f 26 809,97	f 4 050	f 41 339,32	f 72 199,29	11	†	370	85
14 953,90	28 832,17	501,23	3 396,48	47 683,78	299,07^5		Niet	25 634,08	5 575	47 859,64^5	79 068,72^5	20	60	300	120
14 953,84^5	28 960,23	578,00	3 267,72	47 759,79^5	299,07^5		gesplitst	26 016,92^5	5 150	47 737,80	78 904,72^5	12	50	380	170
11 215,38^5	21 877 77^5	433,06	2 428,98	35 955,20	224,64	w) 2 430	op te geven.	20 634,75	4 825	36 013,54	61 473,29	25	15	450	150
18 692,30^5	36 043,67^5	749,46	4 600,40	60 085,84	373,85			45 619,61^5	6 850	60 083,48	112 553,09^5	30	100	500	100
f 72 413,53^5	f 140 437,84	f 2 786,72	f 17 207,20	f 232 845,29^5	f 1 448,64	f 4 050	f 238 343,93^5	f 144 715,34	f 26 450	f 233 033,78^5	f 404 199,12^5	98	225	2 000	625

s) Berekend over 487 bouws.
t) Berekend over 5175 bouws (zie de noten o en r).
u) Door mutatie onder de mantri's is f 180 vrijgevallen.
v) Met 1 Juli 1883 is het aantal mantri's met 2 verminderd.
w) Met 1 Juli 1883 is het aantal mantri's met 1 verminderd.

NAMEN DER			Aantal bouws in 1882 voor den oogst van 1883			Hoeveelheid verkregen rietsap (in liters).	Gemiddeld gehalte van het rietsap volgens Beaumé.	Opbrengst (in pikols) uit het verwerkte gouvernements- en particulier riet verkregen.							
			beplant door tusschenkomst van het Gouvernement. (Onderdeelen van bouws zijn weggelaten.)	vrijwillig beplant:											
AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	ONDERNEMINGEN.		gronden waarvan het riet door de ondernemers is opgekocht. (Geraamde uitgestrektheid.)	gronden door de ondernemers gehuurd (zie noot *a*).			Superieure nummers (geschikt voor dadelijk verbruik).	Hooge nummers (20 t/m 15).	Middelnummers (14 t/m 9).	Lage nummers (8 en lager).	Stroopsuiker (zie noot *b*).	Stroop (zie noot *c*).	Totaal der kolommen 9 t/m 13 (dus zonder de stroop).	Gemiddelde suikeropbrengst per bouw.
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.
	BANJOEMAS.														
Banjoemas.	Soekaradja.	Kalibagor.	276	»	124	13 457 600	9.5°	»	5 782	28 426	2 792	†	†	37 000	92.50
	MADIOEN.														
Magettan.	Keniten en Maospati.	Poerwodadi	277	»	»	8 157 650	†	»	2 306	13 460	3 516	1 200	†	20 482	73.94
Idem.	Goranggareng in Maospati.	Redjosari.	277	»	163	†	†	†	†	12 000	27 296	5 000	†	44 296	100.67
		Totaal.	554	»	163	8 157 650		»	2 306	25 460	30 812	6 200	»	64 778	90.34
	KEDIRI.														
Kediri.	Kediri en Djambean.	Pesantren.	276	240	»	14 391 000	8°	»	†	28 651	†	6 000	†	34 651	67.15
Idem.	Papar.	Mingiran.	162	»	210	14 040 000	6°	»	†	10 995	10 995	4 758	†	26 748	71.90
Idem.	Idem.	Poerwoasri.	162	»	227	†	8°	»	2 662	23 601	4 817	†	†	31 080	79.89
Idem.	Soekoredjo en Papar.	Menang.	124	»	118	†	†	»	»	11 553	5 930	3 001	†	20 484	84.64
Ngrowo.	Kalangbret.	Modjopangoeng.	276	5	140	13 092 000	10°	230	506	28 262	†	6 219	300	35 217	83.65
Berbek.	Berbek en Ngandjoek.	Djati.	311	»	230	16 826 943	10°	»	†	48 000	†	†	†	48 000	88.72
		Totaal	1 311	245	925	58 349 943		230	3 168	151 062	21 742	19 978	»	196 180	79.07
RECAPITULATIE.		Aantal ondernemingen.													
CHERIBON		9	2 678	179	1 220	109 661 540	»	150	49 088	195 962	45 861	2 150	»	293 211	71.91
TAGAL		8	2 036	19	1 640	137 550 700	»	4299	17 773	294 939	41 022	12 484	»	370 517	100.57
PEKALONGAN		3	1 106	»	484	54 193 100	»	»	6 448	112 463	11 363	8 949	»	139 223	87.56
SAMARANG		4	1 453	11	614	69 117 900	»	»	8 107	125 055	4 335	24 619	»	162 116	78.01
JAPARA		9	2 959	»	1 934	155 285 575	»	»	26 081	336 077	19 254	26 464	»	407 876	83.35
REMBANG.		1	207	115	48	9 286 000	»	»	»	14 730	6 302	»	»	21 032	56.84
SOERABAIJA.		19	5 263	»	3 594	335 745 091	»	6747	40 526	614 639	135 789	40 654	»	838 355	94.65
PASOEROEAN		17	3 920	465	1 687	172 941 456	»	11008	8 133	315 019	56 320	35 545	»	426 025	70.16
PROBOLINGGO		10	3 315	»	1 997	172 527 550	»	»	15 542	312 193	45 545	15 248	»	388 528	75.08
BEZOEKI		5	1 338	»	1 058	108 186 360	»	300	5 191	180 763	53 531	21 178	»	260 963	108.91
BANJOEMAS		1	276	»	124	13 457 600	»	»	5 782	28 426	2 792	»	»	37 000	92.50
MADIOEN.		2	554	»	163	8 157 650	»	»	2 306	25 460	30 812	6 200	»	64 778	90.34
KEDIRI		6	1 311	245	925	58 349 943	»	230	3 168	151 062	21 742	19 978	»	196 180	79.07
ALGEMEEN TOTAAL VOOR 1883		94	26 416	1 034	15 488	y) 1 404 460 465		22734	188 145	2 706 788	474 668	213 469	»	3 605 804	z) 84.27
In 1882 waren de cijfers (met inbegrip van de onderneming Soerawinangon in Cheribon waarvoor het contract met den oogst van dat jaar is afgeloopen).		95	29 840	1 636	11 603	bb) 1 398 301 300	»	21964	268 571	2 383 469	340 620	219 026	»	3 233 650	cc) 75.28

x) Met 1 Juni 1883 is het aantal mantri's met 1 verminderd.
y) Aan dit totaal ontbreekt de opgaaf voor 3 ondernemingen.
z) Berekend over 42790 bouws (zie de noten *f*, *o* en *r*).

aa) Deze cijns is berekend over 5 bouws minder dan het totaal der kolommen 5 en 6 bedraagt. Voor Cheribon en ook voor Tagal is hier namelijk op 1 bouw meer gerekend, en daarentegen voor Probolinggo (verg. noot *o*) op 7 bouws minder.

Uitgaven uit 's lands kas te doen voor de gouvernements-beplantingen.								Van de fabrikanten heeft het Gouvernement daarentegen te ontvangen:				Aantal vaste arbeiders.		Aantal daglooners gemiddeld gebezigd:	
Schadeloosstelling aan de bevolking voor het tijdelijk afstaan van haren grond.	Loon voor het beplanten, onderhouden en bewaken.	Belooning aan de dessahoofden.	Cultuurprocenten aan de inlandsche ambtenaren te voldoen.	Te zamen.	Uitkeering aan de dessahoofden bij wijze van tegemoetkoming in de derving van een deel van het collecteloon der landrente.	Kosten van toezicht op de gouvernements-beplantingen.	Algemeen totaal.	Cijns wegens de beplantingen op hoog gezag.	Cijns wegens de particuliere beplantingen.	Plantloon ingevolge art. 6 van het contract met de 10 pct. verhooging (zie noot d).	Totaal.	Ambachtslieden en mandoors.	Gewone arbeiders.	gedurende den maal-tijd.	bij het afwerken van het product.
17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.	32.
f 9 927,70	f 40 208,78^5	f 342,00	f 2 104,64	f 52 583,12^5	f 299,16	f 540	f 53 422,28^5	f 18 420,92	f 3 100	f 49 114,65	f 70 635,57	24	26	400	60
f 7 890,37^5	f 36 832,46	f 484,64	f 2 258,32	f 47 465,79^5	f 304,92	x) f 1 305	Niet gesplitst op te geven.	f 18 834,92	»	f 47 433,18	f 66 268,10	50	†	1 000	200
9 138,45	36 250,61^5	484,64	2 585,08	48 458,78^5	304,92			22 153,84	f 4 075	48 459,74	74 688,58	19	†	†	†
f 17 028,82^5	f 73 083,07^5	f 969,28	f 4 843,40	f 95 924,58	f 609,84	f 1 305	f 97 839,42	f 40 988,76	f 4 075	f 95 892,92	f 140 956,68	69	†	1 000	200
f 9 604,69	f 33 234,70^5	f 556,64	f 2 742,96	f 46 138,99^5	f 304,92		Niet gesplitst op te geven.	f 21 960,55	f 6 000	f 47 566,72	f 75 527,27	24	260	260	99
5 368,84	22 184,72	298,54	1 423,61	29 275,71	178,98	f 2 700		11 873,28^5	5 250	29 275,42	46 398,70^5	†	†	250	50
5 803,34^5	22 184,72	298,54	1 423,61	29 710,21^5	178,98			11 873,28^5	5 675	29 275,42	46 823,70^5	12	50	250	50
4 112,30	16 992,56	228,67	1 090,40	22 423,93	137,16			9 094,43	2 950	22 423,73	34 468,16	†	†	250	50
10 661,42	37 942,13	578,00	3 066,96	52 248,51	304,92	1 080		19 872,00	3 625	51 516,55	75 013,55	15	85	200	100
10 280,77	44 353,73	700,98	4 196,46	59 531,94	342,72	1 080		35 725,69	5 750	59 534,22	101 009,91	†	†	300	†
f 45 831,36^5	f 176 892,56^5	f 2 661,37	f 13 944,00	f 239 329,30	f 1 447,68	f 4 860	f 245 636,98	f 110 399,24	f 29 250	f 239 592,06	f 379 241,30	51	395	1 510	349
f 92 788,35^5	f 374 246,59^5	f 5 871,83^5	f 40 667,81	f 513 574,59^5	f 3 107,26	f 8 640	f 525 321,85^5	f 313 254,76	f 35 000	f 533 270,57	f 881 525,33	351	2 161	1 905	820
79 665,95^5	278 914,02	4 295,20	24 358,80	387 233,97^5	2 270,73^5	4 500	394 004,71	207 117,13	41 500	383 487,31	632 104,44	204	303	2 885	727
45 016,30^5	160 044,39	2 336,22	13 220,03^5	220 616,95	1 271,16	2 160	224 048,11	108 468,26	12 100	218 405,44	338 973,70	85	5	939	384
65 795,91	200 858,84	3 045,56	17 569 78	287 270,09	1 599,84	3 780	292 649,93	139 284,96^5	15 625	283 866,43^5	438 776,40	95	246	935	175
122 931,51	371 571,41	6 793,07	43 829,75^5	545 125,74^5	3 251,44	8 190	556 567,18^5	342 139,49	48 350	539 331,61	929 821,10	184	342	3 670	1 200
9 530,57	21 082,72^5	398,08	1 900,80	32 912,17^5	228,48	540	33 680,65^5	16 390,04	4 075	31 073,05	51 538,09	30	7	300	50
230 460,39^5	639 302,84^5	11 290,43	65 640,40^5	946 694,07^5	5 896,67	»	952 590,74^5	565 232,30^5	89 850	940 790,61	1 595 872,91^5	351	1 133	6 174	1 726
206 239,92^5	417 203,96	8 242,42^5	46 945,13^5	678 631,44^5	4 323,56	10 485	693 440,00^5	447 670,58^5	53 800	668 833,33	1 170 303,91^5	219	695	4 602	1 076
163 924,40^5	350 009,36^5	7 074,57^5	38 608,24^5	559 616,59	3 572,73	9 540	572 729,32	328 731,97^5	49 750	544 430,74^5	922 912,72	258	213	3 550	1 300
72 413,53^5	140 437,84	2 786,72	17 207,20	232 845,29^5	1 448,64	4 050	238 343,93^5	144 715,34	26 450	233 033,78^5	404 199,12^5	98	225	2 000	625
9 927,70	40 208,78^5	342,00	2 104,64	52 583,12^5	299,16	540	53 422,28^5	18 420,92	3 100	49 114,65	70 635,57	24	26	400	60
17 028,82^5	73 083,07^5	969,28	4 843,40	95 924,58	609,84	1 305	97 839,42	40 988,76	4 075	95 892,92	140 956,68	69	†	1 000	200
45 831,36^5	176 892,56^5	2 661,37	13 944,00	239 329,30	1 447,68	4 860	245 636,98	110 399,24	29 250	239 592,06	379 241,30	51	395	1 510	349
f 1 161 554,75^5	f 3 243 856,41^5	f 56106,76^5	f 330 840,00^5	f 4 792 357,94	f 29 327,19^5	f 58 590	f 4 880 275,13^5	f 2 782 813,77	aa) f 412 925	f 4 761 122,51^5	f 7 956 861,28^5	2 019	5 751	29 870	8 692
f 1 291 201,36	f 3 636 034,72	f 63 073,86	f 371 463,22	f 5 361 773,16	f 32 478,92	f 61 785	f 5 456 037,08	dd) f 3 091 402,72	ee) f 330 125	f 5 366 590,73	f 8 788 118,45	2 005	6 610	31 855	8 586

bb) Aan dit totaal ontbreekt de opgaaf van 4 ondernemingen.
cc) Berekend over 42955 bouws.

dd) Een der ondernemingen (Soerawinangon in Cheribon) had wegens de gouvernementsbeplantingen geen cijns te betalen. Onder de opgaven over 1883 telt deze onderneming in 't geheel niet meer mede.
ee) Berekend over 13205 bouws.

[5. 52.]

BIJLAGE ZZ.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, 2°., van het verslag.)

STATISTIEK betreffende de GOUVERNEMENTS-KINAPLANTSOENEN op Java (allen in de Preanger regentschappen), over de jaren 1881, 1882 en 1883.

KINA-ETABLISSEMENTEN.	Hoogte boven de zee, waarop de plantsoenen zijn aangelegd (in Meters).	Uitgestrektheid der plantsoenen (in bouws).	Aanwezig bij het einde van:	PLANTEN IN DE KWEEKERIJEN.			BOOMEN IN DEN VOLLEN GROND.					Totaal-generaal.
				Ledgeriana.	Succirubra.	Officinalis.	Ledgeriana.	Succirubra en caloptera.	Officinalis.	Lancifolia.	Calisaya en hasskarliana.	
BENOORDEN BANDONG.												
Lembang (aan de zuidzijde van den Tangkoeban Praoe).	1234 à 1308	pm. 54	1881 1882 1883	" " "	20 000 20 000 40 000	" " "	5 900 5 900 5 900	76 500 78 000 93 000	" " "	" " "	75 000 74 500 40 000	177 400 178 400 179 400
Nagrak (aan de zuidzijde van den Tangkoeban Praoe, op 5 K.M. westelijk van Lembang).	1464 à 1681	" 142	1881 1882 1883	28 000 35 000 139 000	" " "	" " "	130 700 144 000 160 000	36 000 35 900 35 000	75 000 74 000 58 000	" " "	110 500 100 000 80 000	380 200 388 900 472 000
BEZUIDEN BANDONG.												
Tjinjiroean (aan de zuidwestelijke helling van den Malawar).	1466 à 1716	" 160	1881 1882 1883	277 400 360 000 500 000	33 000 28 000 27 000	" " "	150 000 166 000 165 000	58 800 71 000 70 000	4 000 4 000 4 000	9 000 9 000 9 000	107 500 107 000 80 000	639 700 745 000 855 000
Tjibeureum (aan de zuidwestelijke en zuidoostelijke helling van den Malawar, aansluitende aan de zuidelijke grens van het etablissement Tjinjiroean).	1550 à 1750	" 175	1881 1882 1883	129 000 188 000 175 000	23 300 25 800 23 000	" " "	133 000 160 000 170 000	19 000 24 600 27 000	" " "	1 000 " "	87 000 80 000 60 000	392 300 478 400 455 000
Tjibitoeng (tusschen den Wajang en den Malawar, aansluitende aan de zuidoostelijke grens van het etablissement Tjibeureum).	1527 à 1780	" 150	1881 1882 1883	9 600 66 000 100 000	53 000 84 000 80 000	" " "	54 000 50 000 50 000	125 000 145 000 148 000	36 000 35 000 27 000	600 " "	50 000 25 000 16 000	328 200 405 000 421 000
Tirtasari (aan de westelijke helling van den Malawar, aansluitende aan de noordelijke grens van het etablissement Tjinjiroean).	1450 à 1700	" 10	1881 1882 1883	15 000 41 700 25 000	" " "	" " "	66 480 78 400 84 000	" " "	" " "	" " "	" " "	81 480 120 100 109 000
Rioenggoenoeng (tusschen het Tiloe- en het Kendenggebergte).	1400 à 1700	" 200	1881 1882 1883	56 000 130 000 120 000	25 000 21 500 18 000	" " "	80 000 90 000 100 000	92 000 94 000 96 000	2 500 2 500 2 500	1 500 " "	90 000 59 000 30 000	347 000 397 000 366 500
Kawah Tjiwidei (gebergte Kendeng-Patoeha, op 12 K.M. ten zuidwesten van het etablissement Rioenggoenoeng).	gemidd. 1950	" 125	1881 1882 1883	" " "	45 000 19 000 6 000	22 300 186 800 80 000	600 600 600	18 300 26 000 30 000	340 600 360 000 325 000	" " "	" " "	426 800 592 400 441 600
Totaal voor elke soort afzonderlijk	.....	.....	1881 1882 1883	a) 515 000 a) 820 700 a) 1 059 000	199 300 198 300 194 000	22 300 186 800 80 000	b) 620 680 b) 694 900 b) 735 500	425 600 474 500 499 500	458 100 475 500 416 500	12 100 9 000 9 000	520 000 445 500 306 000	2 773 080 3 305 200 3 299 500
Totaal-generaal............	.....	1016	1881 1882 1883	736 600 1 205 800 1 333 000			2 036 480 2 099 400 1 966 500					

a) Onder de ledgeriana-planten in de kweekerijen waren bij het einde van 1881 begrepen 8600 stekken en enten; een jaar later waren er 3750 stekken en 13 000 enten onder, te zamen alzoo 16 750, welk getal bij het einde van 1883 was geklommen tot 25 000 (2700 stekken en 22 300 enten)

b) Meerendeels opgekweekt uit op Java gewonnen zaden. Onder de cijfers van 1881, 1882 en 1883 zijn achtereenvolgens begrepen 73 000, 85 000 en 100 000 uit stekken en enten opgekweekte boomen. Het aantal oorspronkelijke ledgeriana-boomen (verkregen uit Boliviaansch zaad), in 1881 omstreeks 6400 wordt voor 1882 en ook voor 1883 op omstreeks 6000 gesteld.

[5. 53.]

BIJLAGE **AAA**.

(Zie hoofdst. **O**, afd. I, § 1, 2°., van het verslag.)

UITKOMSTEN der in Juni en October 1884 hier te lande gehouden VEILINGEN van gouvernements-KINABAST.

OMSCHRIJVING VAN DEN BAST.	In veiling verkochte hoeveelheid. Volgens weging bij de kina-etablissementen.	In veiling verkochte hoeveelheid. Uitgeleverd netto gewicht aan de koopers (na aftrekking van de verstrekte monsters).	Alkaloïd-gehalte van de te Bandong onderzochte monsters, berekend op absoluut drogen bast. Laagste en hoogste gehalte aan *chinine*.	Alkaloïd-gehalte … Laagste en hoogste gehalte aan *chinine en andere alkaloïden* te zamen.	Verkregen veilingsprijs per *half* K.G. Laagste en hoogste prijs van het geheel aantal kavelingen der opgegeven soort.	Verkregen veilingsprijs per *half* K.G. Gemiddeld berekend over al de kavelingen der opgegeven soort.
Oogst van 1883. (*Veiling van* 19 *Juni* 1884.)						
Calisaya ledgeriana.	Amst. pd.	Halve K.G.	Pct.	Pct.		
Oorspronkelijke bast. Stambast; schaafsel (schilfers) .	1 205	1 154	7,3	8,4	f 3,91 à f 3,92	f $1,63^{39}$
Oorspronkelijke bast. Idem (gebroken pijpen) . .	19 516	18 319	2,3 à 4	4 à 6,7	1,26 » 2,50	
Oorspronkelijke bast. Gruis	30 467	28 489	1,6 » 2,7	2,7 » 4,4	1,00 » 1,65	
Vernieuwde stambast, schaafsel (schilfers) . . .	2 672	2 610	5,8 » 6,8	6,8 » 8	2,96 » 3,56	
	53 860	50 572				
Succirubra.						
Oorspronkelijke bast. Stambast 1ste soort	7 265	6 809	1,1 à 1,3	5,3 à 8,1	1,00 à 1,91	$0,89^{93}$
Oorspronkelijke bast. Idem 2de soort	2 529	2 491	0,6 » 0,7	4,1 » 4,6	0,40 » 0,93	
Oorspronkelijke bast. Idem (gebroken pijpen) . .	1 162	1 118	1,1	5,4	0,61	
Oorspronkelijke bast. Gruis	14 874	14 320	0,6 » 0,8	3,8 » 4,8	0,27 » 0,70	
Oorspronkelijke bast. Wortelbast	4 148	4 083	0,9 » 1,5	7,6 » 8,4	0,63 » 0,75	
Vernieuwde bast. Stambast.	1 384	1 341	1,8 » 2,0	5,5 » 7,5	0,87 » 1,18	
Vernieuwde bast. Idem 1ste soort (gemost). .	8 968	8 301	0,8 » 1,0	4,6 » 5,6	0,86 » 1,26	
Vernieuwde bast. Idem gebroken pijpen (gemost)	6 592	6 186	1,3	7,1	0,98 » 1,03	
	46 922	44 649				
Officinalis.						
Gruis	10 837	10 693	2,1 à 3,6	3,5 à 5,7	1,30 à 2,00	$1,57^{62}$
Calisaya javanica.						
Oorspronkelijke bast. Stambast 1ste soort	4 052	3 834	0,7 à 1,5	2,9 à 3,6	1,32 à 1,54	$0,55^{70}$
Oorspronkelijke bast. Idem 2de soort	616	571	0,4	1,6	1,15	
Oorspronkelijke bast. Idem (gebroken pijpen) . .	1 165	1 102	0,6 » 1,2	2,7 » 3,2	0,50 » 0,75	
Oorspronkelijke bast. Gruis	19 716	19 411	0,3 » 0,8	1,3 » 2,2	0,25 » 0,42	
Oorspronkelijke bast. Wortelbast	2 274	2 197	1	4,7 » 5,1	0,43 » 0,85	
	27 823	27 115				

OMSCHRIJVING VAN DEN BAST.	In veiling verkochte hoeveelheid. Volgens weging bij de kina-etablissementen.	In veiling verkochte hoeveelheid. Uitgeleverd netto gewicht aan de koopers (na aftrekking van de verstrekte monsters).	Alkaloïd-gehalte van de te Bandong onderzochte monsters, berekend op absoluut drogen bast. Laagste en hoogste gehalte aan *chinine*.	Alkaloïd-gehalte … Laagste en hoogste gehalte aan *chinine en andere alkaloïden* te zamen.	Verkregen veilingsprijs per *half* K.G. Laagste en hoogste prijs van het geheel aantal kavelingen der opgegeven soort.	Verkregen veilingsprijs per *half* K.G. Gemiddeld berekend over al de kavelingen der opgegeven soort.
Calisaya schuhkrafft.	Amst. pd.	Halve K.G.	Pct.	Pct.		
Oorspronkelijke bast. Stambast 1ste soort	19 063	18 005	0,5 à 1,2	2,2 à 3,7	f 0,85 à f 3,02	
Oorspronkelijke bast. Idem 2de soort	2 529	2 376	0,2	2	0,53 » 0,56	
Oorspronkelijke bast. Idem (gebroken pijpen) . .	6 956	6 603	0,3 » 0,7	2 » 2,7	0,45 » 0,65	f $0,77^{76}$
Oorspronkelijke bast. Gruis	21 283	20 557	0,2 » 0,8	1,3 » 2,5	0,25 » 0,40	
Oorspronkelijke bast. Wortelbast	10 456	*a*) 10 504	1,4 » 1,5	4,3 » 4,6	0,75 » 0,94	
	60 287	58 045				
Calisaya anglica.						
Oorspronkelijke bast. Stambast 1ste soort	768	720	0,6	3,3	0,83 à 1,01	
Oorspronkelijke bast. Stambast (gebroken pijpen) . .	433	407	0,8	3,6	0,57	$0,76^{54}$
Oorspronkelijke bast. Wortelbast	133	125	1,2	5,1	0,69	
	1 334	1 252				
Lancifolia.						
Stambast (gebroken pijpen)	145	139	1,3	5,1	0,69	0,69
Totaal der in veiling verkochte hoeveelheid		192 465	. . . .			f $1,04^{40}$
Verstrekte monsters.	. . . .	736^{60}	. . . .			$1,40^{86}$
Totaal-generaal. . . .	201 208	$193\,201^{60}$			Totaal der opbrengst	f $201\,977,11^{5}$

Oogst van 1883 (*Veiling van* 15 *October* 1884.)

OMSCHRIJVING VAN DEN BAST.	Volgens weging bij de kina-etablissementen.	Uitgeleverd netto gewicht aan de koopers.	Laagste en hoogste gehalte aan *chinine*.	Laagste en hoogste gehalte aan *chinine en andere alkaloïden* te zamen.	Laagste en hoogste prijs.	Gemiddeld.
Calisaya ledgeriana.	Amst. pd.	Halve K.G.	Pct.	Pct.		
Oorspronkelijke bast. Stambast; schaafsel (schilfers) .	396	367	6,4	7,4	f 2,19	
Oorspronkelijke bast. Idem 1ste soort	127	115	5,1	6,5	1,93	
Oorspronkelijke bast. Idem 2de soort	643	597	4,6	5,8	1,68 à f 1,69	
Oorspronkelijke bast. Idem (gebroken pijpen) . .	8 109	7 714	1,9 à 4,7	3,6 à 6,8	0,95 » 1,70	f $0,88^{48}$
Oorspronkelijke bast. Gruis	43 367	41 845	1,1 » 4,8	2 » 5,9	0,36 » 1,51	
Oorspronkelijke bast. Wortelbast	7 338	7 070	3,3 » 4,9	5,8 » 8,3	0,93 » 1,68	
Vernieuwde bast: Stambast	379	359	5,4	6,4	1,93	
	60 359	58 067				
Succirubra.						
Oorspronkelijke bast. Stambast 1ste soort	928	873	1,2	5,7	0,42 à 0,48	
Oorspronkelijke bast. Idem 2de soort	995	942	0,8	4,3 à 4,7	0,41 » 0,57	
Oorspronkelijke bast. Idem (gebroken pijpen) . .	2 902	2 742	1,4 à 1,9	7 » 8	0,49 » 0,68	
Oorspronkelijke bast. Gruis	8 812	8 629	0,9 » 1,7	5 » 7,2	0,15 » 0,62	$0,49^{19}$
Vernieuwde bast. Stambast 1ste soort (gemost) .	7 540	7 377	1,2	6,9	0,60 » 0,80	
Vernieuwde bast. Idem; gebroken pijpen (gemost)	1 054	995	2,1	7,6	0,48 » 0,62	
	22 231	21 578				

a) De hierbedoelde balen schijnen meer uitgeleverd te hebben dan de weging bij de kina-etablissementen aangaf. De oorzaak blijkt niet.

OMSCHRIJVING VAN DEN BAST.	In veiling verkochte hoeveelheid.		Alkaloïd-gehalte van de te Bandong onderzochte monsters, berekend op absoluut drogen bast.		Verkregen veilingsprijs per *half* K.G.	
	Volgens weging bij de kina-etablissementen.	Uitgeleverd netto gewicht aan de koopers (na aftrekking van de verstrekte monsters).	Laagste en hoogste gehalte aan *chinine.*	Laagste en hoogste gehalte aan *chinine en andere alkaloïden* te zamen.	Laagste en hoogste prijs van het geheel aantal kavelingen der opgegeven soort.	Gemiddeld berekend over al de kavelingen der opgegeven soort.
Officinalis.	Amst. pd.	Halve K.G.	Pct.	Pct.		
Oorspronkelijke bast. Stambast 1ste soort	2 173	2 098	2,8 à 4,6	5,1 à 6,2	f 1,14 à f 1,64	
Idem 2de soort	129	119	2,7	4,9	1,03	
Idem (gebroken pijpen)	2 106	1 994	2,9 » 3	4,9	1,26 » 1,43	f $1,47^{09}$
Gruis	21 766	20 988	1,8 » 5,1	3 » 6,6	0,85 » 1,76	
Wortelbast	4 766	4 572	4,9 » 5,3	7,7 » 9,3	1,35 » 1,76	
Vernieuwde bast: Stambast 1ste soort	1 718	1 613	3,9	5,7 » 6,3	1,57 » 1,70	
	32 658	31 384				
Calisaya javanica.						
Oorspronkelijke bast. Stambast 1ste soort	13 098	12 676	1,4 à 1,5	3 à 3,7	0,37 à 0,70	
Idem 2de soort	3 396	3 257	0,9	2,5	0,34 » 0,40	
Idem (gebroken pijpen)	5 320	5 112	1,4	3,9	0,35 » 0,38	$0,41^{95}$
Gruis	17 571	17 470	1	2,9	0,30 » 0,32	
Wortelbast	4 791	4 711	1,6	4,4	0,72 » 0,73	
	44 176	43 226				
Calisaya schuhkrafft.						
Oorspronkelijke bast. Stambast 1ste soort	8 474	8 142	0,4 à 0,5	2,1 à 2,3	0,57 à 1,42	
Idem 2de soort	2 841	2 700	0,6 » 0,9	2,1 » 3	0,53 » 0,60	
Idem (gebroken pijpen)	6 079	5 812	0,4 » 0,6	2 » 3	0,19 » 0,44	$0,34^{41}$
Gruis	24 347	23 988	0,7 » 1,2	1,8 » 2,6	0,05 » 0,32	
Wortelbast	7 310	7 122	1,4	4 » 4,4	0,50 » 0,53	
	49 051	47 764				
Hasskarliana.						
Oorspronkelijke bast. Stambast 1ste soort	558	538	1,7	3,5	0,50 à 0,72	
Stambast (gebroken pijpen)	839	797	1,5 à 1,7	3,2 à 3,4	0,32 » 0,34	$0,37^{35}$
Gruis	2 753	*b)* 2 754	1,6	2,9	0,32	
Wortelbast	506	499	1,2	5,5	0,42	
	4 656	4 588				
Diverse soorten.						
Restanten	*c)*	170	—	—	0,60	0,60
Totaal der in veiling verkochte hoeveelheid		206 777				f $0,69^{91}$
Verstrekte monsters		708^{40}				$0,95^{51}$
Totaal-generaal	213 131	$207\,485^{40}$			Totaal der opbrengst	f 145 237,09

b) Zie de voorgaande aanmerking.

c) Onder het gewicht der verschillende soorten reeds begrepen.

[5. 54.]

BIJLAGE **BBB.**

(Zie hoofdst. **O**, afd. I, § 1, 3°., van het verslag.)

OVERZICHT van de productie enz. der VRIJE SUIKERFABRIEKEN op Java, met uitzondering van die, gevestigd op gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur uitgegeven, van die in de Vorstenlanden en van die op particuliere landerijen.

Volgnummer.	Afdeelingen.	Districten.	Namen der			Uitgestrektheid met suikerriet beplant (in bouws).	Productie (in pikols).	Gemiddelde productie per bouw (in pikols).	Aantal vaste arbeiders bij de onderneming.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld daags gebezigd.
			ondernemingen.	ondernemers.	administrateurs.					
					CHERIBON.					
1	Cheribon.	Cheribon.	Kalitandjoeng.	J. E. Court en J. H. Mulder.	J. H. Mulder.	240	11 200	46.67	50	30 à 700
2	Id.	Id.	Samoedralaija.	L. Th. Gonsalves.	—	*a)*	*a)*	*a)*	*a)*	*a)*
3	Id.	Lossari.	Tjigobang.	Erven J. M. Gonsalves.	Th. F. Gonsalves.	295	17 400	58.98	236	150 à 300
4	Id.	Id.	Waled.	Id.	Id.	291	19 560	67.10	177	100 à 215
5	Id.	Id.	Kalimaro.	Id.	J. J. Kroon.	279	15 240	54.62	282	0 à 40
6	Id.	Id.	Loewoenggadjah.	Tan Tiang Keng.	Njo Yong Taij.	274	13 600	49.63^5	382	40 à 190
7	Id.	Id.	Pangang.	Oeij Giok Lan.	Oeij Giok Lan.	170	5 700	33.53	46	40 à 80
8	Id.	Ploembon.	*b)* Soerawinangon.	Erven Saportas en F. de Graaf.	J. E. Court.	520	29 400	56.54	*c)* †	†
						2 069^5	112 100	54.17		
					TAGAL.					
9	Tagal.	Tagal.	Kedjambon.	Ned. Ind. Handelsbank.	E. J. Tuijnman.	107	7 250	67.76	12	20 à 114
10	Id.	Maribaija.	Kemantren.	Factorij Ned. Handelmaatschappij.	J. E. Van der Linden.	376	37 700	100.26^5	25	20 à 250
11	Id.	Id.	Maribaija.	Id.	J. L. Wiselius.	245	19 600	80.00	12	20 à 250
12	Brebes.	Lossari.	Lemahabang.	L. Th. Gonsalves.	A. S. Rompies.	325	16 130	49.63	230	40 à 180
13	Id.	Lebaksioe.	Balapoelang.	Mevr. C. Wiselius geb. Lagerweij en Nederl. Ind. Handelsbank.	J. K. L. Ramaer.	260	14 047	54.03	„	20 à 170
						1 313	94 727	72.14^5		
					PEKALONGAN.					
14	Pekalongan.	Wiradessa.	Tirto.	Factorij Ned. Handelmaatschappij.	L. J. J. Caron.	316	26 400	83.54	18	10 à 300
15	Batang.	Batang.	Klidang.	Id.	G. A. IJssel de Schepper.	240	*d)* 11 250	46.87^5	30	50 à 1000
						556	37 650	67.71^5		
					Transporteeren	3 938^5	244 477			

a) Deze onderneming heeft in 1883 niet gewerkt.
b) Deze onderneming werkte vroeger op contract met het Gouvernement, welk contract met den oogst van 1882 heeft opgehouden.
c) Waar men een † vindt ingevuld, ontbreken de opgaven.
d) Deze onderneming verkreeg bovendien 75 000 liters stroop.

Volgnummer.	Afdeelingen.	Districten.	Namen der ondernemingen.	Namen der ondernemers.	Namen der administrateurs.	Uitgestrektheid met suikerriet beplant (in bouws).	Productie (in pikols).	Gemiddelde productie per bouw (in pikols).	Aantal vaste arbeiders bij de onderneming.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld daags gebezigd.
					Per transport	3 938^5	244 477			
				JAPARA.						
16	Koedoes.	Tjendono.	Bendokerep.	Intern. Crediet- en Handelsvereen. „Rotterdam", D. A. en A. J. Pereira.	A. J. Pereira.	279	12 000	43.01	130	300 à 1000
17	Japara.	Japara.	Senennan.	Tio Ging Siang.	Tio Ging Siang.	a)	a)	a)	a)	a)
18	Id.	Id.	Banjoepoetih.	Tan Tiaw Hien.	Tan Tiaw Hien.	144	8 352	58.00	†	15 à 120
19	Id.	Bandjaran.	Djeroekwangi.	Intern. Crediet- en Handelsvereen. „Rotterdam".	S. E. Cambier van Nooten.	331	16 550	50.00	0	†
						754	36 902	48.94		
				REMBANG.						
20	Rembang.	Binangoen.	Toelies.	J. Dunlop en E. Rombouts.	E. Rombouts.	183	7 255	39.64	75	180 à 760
21	Id.	Pamottan.	Ardjowinangon.	Id.	Id.	263^6	8 321	31.58	70	176 à 660
22	Id.	Kragan.	Karangredjo.	Liem Tiong Ing.	Liem Tiong Ing.	a)	a)	a)	a)	a)
23	Id.	Sedan.	Gondriroidjo.	Ong Djin Kin.	Ong Djin Kin.	10	500	50.00	12	20 à 50
24	Toeban.	Rengel.	Maibit.	Tan Tiaw Goan.	Tan Tiaw Goan.	e) 10	270	f)30.00	2	6 à 16
						466^5	16 346	35.11g)		
				SOERABAIJA.						
25	Sidoardjo.	Djenggolo I.	Pandjoenan.	Han Tiaw Hien.	G. A. P. Carp.	178	4 700	26.40	6	6 à 24
26	Id.	Djenggolo III	Papoh.	Erven Loth.	G. J. Eilbracht.	400	36 993	92.48	25	90
27	Id.	Djenggolo IV	Tawangsari.	Tjoa Sin Hie.	Kwee King Liang.	217	15 318	70.59	3	187
28	Id.	Rawapoelo II	Toelangan.	Erven G. F. C. Rose.	B. J. Kivit.	261	18 313	70.16	5	10 à 150
29	Modjokerto.	Modjokerto.	Tangoenan.	Mr. F. de Wetstein Pfister, P. Eschauzier en P. A. de Vries.	P. Eschauzier.	375	26 850	71.60	24	120 à 380
30	Id.	Modjokasri.	Poerworedjo (of Perning).	von Bultzingslöwen en C°.	A. D. van der Osten.	295	25 500	86.44	24	24 à 250
31	Id.	Djaboeng.	Dinoijo.	G. J. Eschauzier.	W. H. von Oven.	440	24 000	54.54^5	3	100 à 250
32	Id.	Id.	Soemengko h).	The Soe Swie.	The Soe Swie.	....	....	....	31	†
33	Djombang.	Modjoredjo.	Poeloegedang (of Plosso).	W. L. K. Nering Bögel en N. H. C. W. Raat.	N. H. C. W. Raat.	225	18 000	80.00	60	60 à 200
34	Id.	Id.	Ngoro.	G. Lebret en M. E. R. F. Dieffenbach.	Oeij Tik Goan.	300	21 000	70.00	48	25 à 250
35	Id.	Id.	Tjoekir h).	Naamlooze vennootschap „Tjoekir".	J. Pabst.	....	....	....	...	....
36	Id.	Modjoagoeng	Peterongan.	M. E. R. F. Dieffenbach, G. Lebret, D. J. Jut en . . van Vugt.	M. E. R. F. Dieffenbach.	350	32 720	93.48^5	42	15 à 220
37	Id.	Id.	Soekodono (of Modjoagoeng).	D. J. Jut en Factory Ned. Handelmaatschappij.	G. Th. J. Fabius.	396	42 000	106.06	†	†
38	Id.	Id.	Seloredjo i).	E. J. T. Tack en D. J. Jut.	E. J. T. Tak.	275	17 000	61.82	50	50 à 160
						3 712	282 394	76.07^5		
					Transporteeren.	8 871	580 119			

e) Slechts van 9 bouws is het riet verwerkt, daar 1 bouw mislukte.
f) Berekend over 9 bouws (zie de voorgaande aanmerking).
g) Berekend over de uitgestrektheid (465^5 bouws), waarvan het riet is verwerkt (verg. noot e).
h) De nieuwe ondernemingen Soemengko en Tjoekir hadden in 1883 nog niet over een rietoogst te beschikken.
i) De onderneming Seloredjo werkte in 1883 voor het eerst.

Volgnummer.	Afdeelingen.	Districten.	Namen der ondernemingen.	Namen der ondernemers.	Namen der administrateurs.	Uitgestrektheid met suikerriet beplant (in bouws).	Productie (in pikols).	Gemiddelde productie per bouw (in pikols).	Aantal vaste arbeiders bij de onderneming.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld daags gebezigd.
					Per transport	8 871	580 119			
				PASOEROEAN.						
39	Pasoeroean.	Kraton.	Lust en Rust.	Kwee Liang To.	Kwee Liang To.	*a*)	*a*)	*a*)	*a*)	*a*)
40	Bangil.	Gempol.	Taloen.	H. M. E. Dieffenbach.	Id.	198	9 500	47.98	0	30 à 155
41	Id.	Gemping.	Soekoredjo.	Han Tiang Hien.	Liem Wie Liang.	327	14 648	44.79^5	30	50 à 250
42	Id.	Poerworedjo.	Alkmaar II of Kedemangan *j*).	Erven A. M. Anthonijsz.	Blauwpot.	275^5 *k*)	12 500	45.37	44	60
						800^5	36 648	45.78		
				PROBOLINGGO.						
43	Probolinggo.	Probolinggo.	Wonoasch.	C. G. Hardey.	C. G. Hardey.	381	22 044	57.86	12	50 à 300
44	Kraksaän.	Kraksaän.	Seboroh.	C. Maarschalk en C^o.	P. J. H. Neujean.	250	10 200	40.80	7	30 à 100
45	Id.	Gading.	Bagoe.	G. von Bultzingslöwen.	C. H. Jeltes.	386	28 000	72.54	35	200 à 1400
46	Id.	Gending.	Maron.	P. J. H. Neujean.	J. Neujean.	380 *l*)	19 700 *l*)	51.84	22	20 à 250
						1 397	79 944	57.22^5		
				BEZOEKI.						
47	Panaroekan	Pradjekan.	Pradjekan *m*)	A. H. Benjamins.	A. H. Benjamins.	....	....	....	†	20 à 100
				BAGELEN.						
48	Poerworedjo.	Poerworedjo.	Tegalsari.	Tan Taij San en C^o.	—	17	340	20.00	26	40
49	Id.	Loano.	Winong lor.	Keng Ing en C^o.	—	17	340	20.00	25	40
50	Keboemen.	Keboemen.	Kebasekan.	Koe Tjoei Kim.	Koe Tjoei Kim.	15	250	16.67	5	10 à 30
51	Karanganjar.	Sokka.	Srepeng.	Koe Tiang To.	Koe Tiang To.	37	285	7.70	4	20 à 80
						86	1 215	14.13		
				MADIOEN.						
52	Madioen.	Bagi.	Kanigoro *m*)	B. Th. Elias, J. H. L. E. van Meeverden en J. W. Lecomte.	J. H. L. E. van Meeverden.	....		....	140	†
53	Magettan.	Keniten.	Nieuw-Poerwodadi.	A. Baron Sloet van Oldruitenborgh.	E. F. E. Berrettij.	503	35 014	69.61	†	†
						503	35 014	69.61		
				KEDIRI.						
54	Kediri.	Modjoroto.	Mritjan *m*).	A. Bekking, J. N. Kramer, W. Kramer en C. Olivier.	F. Walker.	....	....	....	...	....
55	Berbek.	Gemenggeng.	Goejangan *m*).	A. C. Sujck, J. F. de Ruijter de Wildt, A. G. J. Marx en J. D. Donker Duijvis.	H. Lits.	....	....	....	...	....
					Totaal . . .	11 657	732 940	*n*) 62.88		

j) Deze fabriek maakte in 1882 een onderdeel uit van het erfpachtsland Alkmaar, maar sedert 1 Januari 1883 werkte zij geheel op zich zelve.
k) 100 bouws hiervan behooren tot het erfpachtsland Alkmaar. De productie daarvan is niet afzonderlijk op te geven.
l) Bij de onderneming Maron werd ook riet vermalen van de op contract met het Gouvernement werkende fabriek Gending, en wel van 130 bouws gouvernements-aanplant. De hoeveelheid suiker, uit dit riet verkregen, is niet begrepen onder het in bijlage YY genoemde productie-cijfer voor Gending. Of die suiker en het vermelde aantal bouws begrepen is in de hier voorkomende opgaven betreffende Maron, vindt men niet aangeteekend.
m) De nieuwe ondernemingen Pradjekan, Kanigoro, Mritjan en Goejangan hadden in 1883 nog niet over een rietoogst te beschikken.
n) Berekend over 11 656^5 bouws (zie noot *e*).

[5. 55.]

BIJLAGE CCC.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 1, 3°., van het verslag.)

OVERZICHT van de productie enz. in 1882 en 1883 der TABAKSONDERNEMINGEN op Java, buiten die in de Vorstenlanden en op particuliere landerijen, en met uitzondering ook van de productie verkregen van gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur afgestaan.

Gewesten en afdeelingen.	Namen der ondernemingen.	Namen der ondernemers.	Namen der administrateurs.	Productie aan bladtabak (in K.G.) 1882.		Productie aan bladtabak (in K.G.) 1883.		Aantal vaste arbeiders bij de ondernemingen.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld daags gebezigd.
Samarang.									
Kendal.	Gendingan. *a)* (T. O. M.)	mr. B. R. W. A. baron Sloet van Hagensdorp, mr. M. H. C. van Oosterzee en van der Hoop.	R. van Bueren.	12 500	12 500	. . . .		. . .	. .
Rembang.									
Rembang.	Merajoen. *b)*	W. H. Strüben.	H. J. Strüben.	20 000		. . . .		. . .	. . . .
Bodjonegoro.	Malo. *b)*	Id.	F. Strüben.	20 000		. . . .		. . .	. . . .
Blora.	Djepon. *b)*	Internat. Crediet- en Handelsvereeniging „Rotterdam".	F. H. Bodeman.	45 000		. . . .		. . .	. . . .
Id.	Bengir. *b)*	W. J. van Sandick.	W. J. van Sandick.	35 000	120 000	. . . .		. . .	. . . .
Soerabaija.									
Modjokerto.	Ngembeh.	J. J. van Leeuwen.	D. Reinking.	14 628	14 628	42 000	42 000	*c)* †	†
Pasoeroean.									
Malang.	Urnestein. *b)*	D. Bleckman.	D. Bleckman.	125 000		. . . .		. . .	. . . .
Id.	(Zonder naam.)	Kho Kam Jo.	Kho Kam Jo.	*d)*		*d)*		„	10
Id.	Id. *b)*	A. W. de Rijk & C°.	Werio Widjojo (huurder).	†		. . . .		. . .	. . . .
Id.	Malang.	Tanahwangi-maatschappij.	M. van den Kerkhoff.	50 000		*e)*		†	†
Id.	Gondanglegi.	Id.	M. Blokhuis.	*f)* 125 000		*f)* 60 187^5		„	2 à 20
Id.	(Zonder naam.)	Kwee Han Sian.	Kwee Han Sian.	*g)*		*g)*		„	5 à 20
Id.	Id. *b)*	Pa Djajah.	Pa Djajah.	†		. . . .		. . .	. . . .
Id.	Id	Kwee Sioe Ing.	Kwee Sioe Ing.	*h)*		*h)*		„	5 à 20
Id.	Bandjarredjo. *b)*	A. P. N. ter Neus.	A. P. N. ter Neus.	*i)*	300 000	. . . .	60 187^5	. . .	. . .
Probolinggo.									
Loemadjang.	Tempeh.	J. J. van Leeuwen.	J. J. van Leeuwen.	†		†		†	†
			Transporteeren		447 128		102 187^5		

a) Deze onderneming heeft in den loop van 1882 opgehouden te bestaan.

b) Deze onderneming hield in 1883 op te bestaan.

c) Waar men een † vindt ingevuld, ontbreken de opgaven.

d) Deze onderneming verkreeg in 1882 50 000 en in 1883 43 125 K.G. krossok.

e) Deze onderneming verkreeg in 1883 125 000 K.G. krossok.

f) Deze onderneming verkreeg bovendien in 1882 156 250 en in 1883. 5437^5 K.G. krossok.

g) Deze onderneming verkreeg in 1882 78 562^5 en in 1883 56 437^5 K.G. krossok.

h) Deze onderneming verkreeg in 1882 64 312^5 en in 1883 5000 K.G. krossok.

i) Deze onderneming verkreeg in 1882 156 250 K.G. krossok.

Gewesten en afdeelingen.	Namen der ondernemingen.	Namen der ondernemers.	Namen der administrateurs.	Productie aan bladtabak (in K. G.). 1882.		Productie aan bladtabak (in K. G.). 1883.		Aantal vaste arbeiders bij de ondernemingen.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld daags gebezigd.
			Per transport		447 128		$102\ 187^{5}$		
Loemadjang.	Koelon.	C. M. C. Leuring en J. H. Stap.	H. G. Stap.	*j*) 55 000		225 000		†	20 à 150
Id.	Djarit of Djiboek.	Erven Versteeg en J. J. van Leeuwen.	J. J. van Leeuwen.	45 000		187 500		„	40 à 450
Id.	Siloeman (vroeger Kalipantjing).	H. F. C. Beer.	H. F. C. Beer.	43 500		125 000		20	20 à 65
Id.	Tjengkok.	J. L. L. Berghuis.	J. L. L. Berghuis.	*k*) „		156 250		†	†
Id.	Pasirian.	F. H. J. von Bihl.	H. W. A. Engels.	45 000		†		†	†
Id.	Kidoel of Moedjoer.	J. J. van Leeuwen.	J. L. L. Berghuis (huurder).	17 500		†		†	†
Id.	Toempang.	Id.	J. J. van Leeuwen.	*l*) „		*l*) „		„	„
Id.	Boelak Gempol.	Id.	Id.	*k*) „		†		†	†
Id.	Koenir en Broock (vroeger Koenir). *b*)	H. F. C. Beer.	H. F. C. Beer.	*k*) „		. . . .		. . .	. . . .
Id.	Djeroek-Kidoel (vroeger Djeroek-Kidoel en Broock). *b*)	E. Moormann & C°.	—	*k*) „		. . . .		. . .	. . . .
Id.	Tempehlor.	Abraas en J. J. Huijzer.	J. H. Stap (huurder).	*k*) „		†		†	†
Id.	Smeroe.	C. M. C. Leuring.	C. M. C. Leuring.	40 000		†		†	†
Id.	Oemboelan.	C. Maarschalk & C°.	—	*l*) „		*l*) „		„	„
Id.	Kloemprit.	A. W. de Rijk & C°.	—	*l*) „		*l*) „		„	„
Id.	Tambalang (vroeger Kedoeng Wringin).	Geo Wehry & C°.	P. Tissot.	*m*) „		†		†	†
Id.	Klakah.	C. Maarschalk & C°.	—	*l*) „		*l*) „		„	„
Id.	Limpini.	F. Jacometti.	F. Jacometti.	65 000		*n*) „		„	„
Id.	Djokarto.	Abraas & C°.	—	*l*) „		*l*) „		„	„
Id.	Tjempeh. *b*)	Hadji Abdul Wahab.	—	*o*) 35 000		. . . .		. . .	. . . .
Id.	Toekoem. *b*)	Tjoa Ing Djoe.	Tjoa Ing Djoe.	†		. . . .		. . .	. . . .
Id.	Tamboek.	C. C. Pfefferkorn.	C. C. Pfefferkorn.	6 500		25 000		„	2 à 6
Id.	Soemberdjati. *b*)	J. Eckman & C°. en Maarschalk & C°.	—	*k*) „		. . . .		. . .	. . . .
Id.	Klodjen.	A. M. Arends Jr.	A. M. Arends Jr.	*p*) 28 700		*n*) „		„	„
Id.	Boelak Letjes.	H. F. C. Beer.	H. F. C. Beer.	*k*) „		†		†	†
					381 200		718 750		
Bezoeki.									
Bondowosso.	Lodjadjar.	Internationale Crediet- en Handelsvereeniging „Rotterdam".	J. L. Neijts (waarnemend).	200 000		*q*) 137 500		20	95
Id.	Adjoong of Soekokerto.	Erven mr. W. A. baron Baud.	W. J. Geertsema (huurder).	130 000		*r*) 300 000		60	„
Djember.	Soekowono.	mr. J. H. Fransen v. d. Putte.	C. J. P. Marinissen.	115 000		*s*) 200 000		„	2 à 40
Id.	Djelboek.	G. du Rij van Beest Holle en W. J. Geertsema.	J. D. Douw v. d. Krap.	187 500		*t*) 300 000		60	„
Id.	Djember.	G. Birnie, G. D. Birnie Sr. en B. A. Horsting.	G. D. Birnie Sr.	80 000		*u*) 500 000		206	100 à 400
Id.	Nieuw Djarit.	W. J. Muller en Erven Versteeg.	W. J. Muller.	40 000		115 000		195	0 à 100
			Transporteeren	752 500	828 328	1 552 500	$820\ 937^{5}$		

j) Deze onderneming verkreeg bovendien in 1882 200 000 K.G. krossok.
k) „ „ heeft in 1882 niet gewerkt.
l) „ „ „ „ 1882 en 1883 niet gewerkt.
m) „ „ verkreeg in 1882 89 425 K.G. krossok.
n) „ „ heeft in 1883 niet gewerkt.
o) Bovendien in 1882 125 000 K.G. krossok.
p) Bovendien in 1882 104 250 K.G. krossok.
q) „ 50 000 K.G. krossok.
r) „ 200 000 „ „
s) „ 150 000 „ „
t) „ 150 000 „ „
u) „ 250 000 „ „

Gewesten en afdeelingen.	Namen der ondernemingen.	Namen der ondernemers.	Namen der administrateurs.	Productie aan bladtabak (in K.G.). 1882.		Productie aan bladtabak (in K.G.). 1883.		Aantal vaste arbeiders bij de ondernemingen.	Aantal arbeiders bovendien gemiddeld daags gebezigd.
			Per transport	752 500	828 328	1 552 500	$820\ 937^{5}$		
Djember.	Rambi of Djember Kidoel.	G. F. A. M. Möllinger.	G. F. A. M. Möllinger.	14 000		v) 30 000		7	50
Id.	Gambirono.	M. W. Baron van Reede van Oudtshoorn.	C. Havenstroom (waarnemend).	17 500		25 000		†	†
Id.	Soemberdjeroek. w)	A. S. Houwink.	A. S. Houwink.	. . . .		w) 15 000		†	†
					784 000		1 622 500		
Banjoemas.									
Banjoemas.	Klampoh (vroeger Mandiradja).	Factorij Nederl. Handelmaatschappij.	W. R. van der Weide.	l) "		l) "		"	"
Id.	Tambak of Watoe Agoeng.	K. A. Rauwenhorst Mulder & C°.	van der Weide.	l) "		l) "		"	"
Id.	Soekaradja.	P. J. Tulleken, Jacobson en van den Berg.	P. J. Tulleken.	22 500		75 500		†	†
Poerwokerto.	Patikradja.	G. Göring.	G. Göring.	l) "		l) "		"	"
Id.	Poerbolinggo. Slamat.	E. Moormann & C°.	G. Göring (huurder).	l) "		l) "		"	"
Poerbolinggo.	Poerbolinggo.	Erven wed. J. van Nelle te Rotterdam.	H. Brugmans.	7 273		x) 36 310		20	20 à 100
Id.	Bobotsari.	K. A. Rauwenhorst Mulder & C°.	J. W. J. Verburgh.	7 510		41 000		2	8
					37 283		152 810		
Kediri.									
Kediri.	Eppo Djambean. b)	Erven A. F. C. Buckmann.	Erven A. F. C. Buckmann.	k) "		. . . .		. . . .	. . . . .
Id.	Kendaldojong. b)	P. H. L. Lisnet en C. H. de Bruijn.	—	ij) "		. . . .		. . . .	. . . . .
Id.	Tjangkring. b)	H. A. C. Nicolay.	H. A. C. Nicolay.	k) "		. . . .		. . . .	. . . . .
Id.	Poerwodadi.	G. Parijs.	G. Parijs.	z) 8 750		n) "		"	"
Id.	Baliwerti.	Wachman.	Wachman.	34 375		n) "		"	"
Id.	Kras.	P. H. L. Lisnet en C. H. de Bruijn.	—	65 000		n) "		"	"
Id.	Djambean.	J. A. Schreiner.	J. A. Schreiner.	l) "		l) "		"	"
Id.	Tales.	van Eeghen & C°.	H. A. C. Nicolay.	118 750		n) "		"	"
Id.	Brendjoek. b)	J. A. Schreiner.	J. A. Schreiner.	75 000		. . . .		. . . .	. . . . .
Id.	Kotta. b)	L. G. Michell.	L. G. Michell.	aa) "		. . . .		. . . .	. . . . .
Id.	Merk F. S. b)	F. S. Stoltenhoff.	F. S. Stoltenhoff.	aa) "		. . . .		. . . .	. . . . .
Id.	Pelem.	J. D. de Joode.	J. D. de Joode.	k) "		bb) "		1	1 à 20
Ngrowo.	Tales (Ngoenoet).	van Eeghen & C°.	S. F. C. Raket.	cc) 12 500		n) "		"	"
Id.	Karangwaroe.	Wachman.	Wardjidin.	37 500		bb) "		20	5 à 25
Blitar.	Dandong. b)	Everard en Karthaus	C. Merens.	k) "		. . . .		. . . .	. . . . .
Id.	H. S. en D. B.	Banke & C°.	Th. J. van Stockum.	187 500		n) "		"	"
Id.	K. S. C.	A. F. van der Heijden.	A. F. van der Heijden.	31 250		n) "		"	"
Id.	Bendo.	O. Muller.	O. Muller.	dd) 25 000		ee) 1 600		16	5 à 25
Id.	Kaoeman en Boro. b)	E. Moormann & C°.	H. A. Voet (huurder).	k) "		. . . .		. . . .	. . . . .
					595 625		1 600		
			Te zamen voor alle gewesten (aan bladtabak)		2 245 236		$2\ 597\ 847^{5}$		
			Bovendien aan krossok.		1 604 050		2 239 858		
			Totaal-generaal		3 894 286		$4\ 837\ 705^{5}$		

v) Bovendien 500 000 K. G. krossok.
w) Deze onderneming, eerst in 1883 opgericht, verkreeg bovendien 400 000 K. G. krossok.
x) Bovendien 34 858 K. G. krossok.
ij) Deze onderneming verkreeg in 1882 42 500 K. G. krossok.
z) Bovendien in 1882 175 000 K.G. krossok.

aa) De ondernemingen Kotta en Merk F. S. verkregen in 1882 elk 62 500 K. G krossok.
bb) De ondernemingen Pelem en Karangwaroe verkregen in 1883 elk 50 000 K G. krossok.
cc) Bovendien in 1882 37 500 K G. krossok.
dd) Bovendien in 1882 200 000 K. G. krossok.
ee) Bovendien 125 000 K. G. krossok.

[5. 56.]

BIJLAGE **DDD**.

(Zie hoofdst. **O**, afd. I, § 1, 4°., van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de in 1883 verkregen uitkomsten van den LANDBOUW bij ondernemingen op Java, gevestigd op GRONDEN door het Gouvernement in ERFPACHT of in HUUR afgestaan.

NB. De met één * geteekende ondernemingen zijn gevestigd op erfpachtsgronden die vroeger in huur waren afgestaan.

De met ** geteekende ondernemingen beschikken over huurgronden.

Op de in cursieve letters vermelde perceelen is de teelt van koffie verboden.

Bijzondere vergunningen aan de ondernemers verleend, met het waterbeheer in verband staande, worden — ter vermijding van herhaling — slechts vermeld voor zooveel die vergunningen in het afgeloopen jaar (1883) zijn verleend.

De met een † geteekende kolommen zijn bij gemis van opgaven of van volledige opgaven niet kunnen worden ingevuld.

Bij ondernemingen waar men meer dan één cultuur aantreft en die dus twee- of meermalen in dezen staat voorkomen, is het aantal perceelen, hunne uitgestrektheid, zoomede het aantal arbeiders slechts eenmaal ingevuld, namelijk daar, waar de onderneming voor het eerst wordt genoemd.

De ondernemingen die aan naamlooze vennootschappen toebehooren zijn aangeduid door invoeging achter de namen van de letters N. V.; de ondernemingen welke ten name staan van Chineezen of van Chineezen en anderen zijn kenbaar aan de bijvoeging C of C. en E. terwijl die welke in handen zijn van inlanders gemerkt zijn met de letter I.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		A. Koffie. (De productie is opgegeven in pikols.)									
BANTAM.											
Lebak.	Sadjira en Rangkasbetoeng.	Tjikadce.	1	75	a) †	†	14	»	»	»	verschillende gewassen (tevens veefokkerij).
Id.	Sadjira en Lebak.	1°. *Tjisella I en II en Tjilaki; 2°. Tjisella of Pasir Haoer en 3°. Pasir Pepetek (N. V.).	3	2 364	492	300	145	5	20	20	kina en kruidnagelen.
Id.	Id.	1°. *Kosala I; 2°. Kosala II; 3°. Kosala III en 4°. Lebakmodja (N.V.).	4	1 561	100	150	36	»	4	40	kina.
Id.	Sadjira.	1°. *Tjioepit; 2°. Lebakparei of Tjioepit en 3°. Tjiparei.	3	594	400	400	200	2	6	60	
		Transporteeren	11	4 594	992	850					

a) Het aanwezig koffieplantsoen verkeert in zeer verwaarloosden toestand.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	11	4 594	992	850					
Lebak.	Sadjira.	**Goenoeng Poentang.	1	530	*a*) 200	149	100	4	»	»	(tevens veefokkerij).
Id.	Id.	Genteng of Tjempaka.	1	437	38½ Liberia	3	39	8	»	4 à 12	thee, karet kapok.
Id.	Paroeng-koedjang.	**Lebaksioe *b*).	1	532	†	150	†	†	†	†	
KRAWANG.											
—	Sindangkassi.	Tjibening.	2	211	70	20	»	»	»	†	klappers.
PREANG. REG.											
Bandong.	Bandjaran en Tjisondari.	Gombong.	1	409	34	35	17	5	17	35	thee en kina.
Id.	Tjisondari.	Tjipopohon (N. V.).	1	185	†	nog geen prod.	30	»	»	30	kina.
Tjitjalengka.	Tjitjalengka en Madjalaija.	Sitiardja.	3	1 001	524	1 200	»	»	30	»	kina
Id.	Tjitjalengka.	Sindangwangi, Tegalmanoek en Tjideres.	3	335	240	250	67	5	10	211	kina.
Id.	Bloeboerlimbangan.	Daoelat.	1	259	254	1 212	23	2	6	75	
Tjiandjoer.	Tjipoetri.	Tjipoetri of Tjigentoer I en II.	2	246	15	niet noemenswaardig	»	»	»	2 à 30	kina.
Id.	Id.	Tjipantjoe en Tjisawer.	2	638	60	120	66	2	»	50	kina.
Id.	Id.	Tjikoedjang en Tjisawer.	2	347	60	42	46	»	»	40	kina.
Id.	Id.	Rarahan (C. en E.).	1	103	¼	nog geen prod.	20	»	»	»	kina en groenten (tevens veefokkerij).
Id.	Id.	Tjikoleh of Tjiseureuh en Sindanglaka (N. V.).	3	713	150	140	60	»	»	125	kina.
Id.	Tjikondang.	Panjairan (N. V.).	4	368	*c*) 368	95	140	3	»	70	kina.
Id.	Id.	Tjidadap of Tjirangkong.	1	319	*c*) 60	nog geen prod.	20	»	»	25	kina.
Id.	Djampang-wetan.	Belapoelang of Soekanegara.	1	482	*c*) 307	257	150	»	»	30	kina.
Id.	Id.	Idem.	1	515	*c*) 100	12	50	»	»	20	kina.
Id.	Id.	Tjimapag.	3	606	*c*) 100	12	75	3	»	70	kina.
Id.	Id.	Boengameloer en Pasir Nongko.	2	262	*d*) 104	112	28	»	»	40	thee.
Id.	Id.	Tjiwangi.	3	748	*c*) 375	220	45	»	»	180	kina.
Id.	Id.	Pondok Bitoeng.	1	516	38	nog geen prod.	7	4	»	80	kina.
Id.	Pesser.	Goenoeng Melati.	1	218	45	id.	80	»	»	10 à 120	kina.
		Transporteeren	52	14 574	4 134¾	4 879					

a) In 't vorig verslag werden, overeenkomstig de bij het bestuur ingekomen gegevens, als beplant opgegeven 350 bouws, doch dit cijfer is nader gebleken op eene vergissing te berusten.

b) Dit perceel is verlaten. (In 1884 is het, na de ontbinding van de huurovereenkomst, door den lande teruggenomen.)

c) Hieronder begrepen de met kina beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

d) Hieronder begrepen de met thee beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product: Ambachtslieden.	voor bereiding van het product: Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	52	14574	4 134¾	4 879					
Soekaboemi.	Tjimahi.	**Argalingga. *a)*	4	1 020	*b)* †	†	»	»	»	10—50	(tevens veefokkerij en paardenstoeterij.)
Id.	Id.	**Panglesiran of Soekamana.	1	100	†	120	45	»	2	50	
Id.	Id.	Panglesiran.	2	432	†	†	†	†	†	†	
Id.	Tjibeulang.	*Sinagar-Tjirohani.	1	1 235	59	16	700	40	190	500	thee en cacao.
Id.	Tjitjoeroeg.	Calorama I en II.	2	887	300	862	164	»	»	89	idem.
Id.	Id.	Pandan Aroem.	3	1 254	†	†	120	»	»	»	kina en padi.
Id.	Tjitjoeroeg en Plaboean.	Tjibaregbeg en *Tjisalak.	2	1 171	*c)* 146	125	145	3	54	»	thee en cacao.
Id.	Plaboean.	Ongkrak of Pamoeroesjan.	2	322	210	54	49	»	8	»	
Id.	Id.	Aardenburg.	3	420	400	1 034	88	»	»	100	
Id.	Id.	Malingoet.	1	385	130	200	10	»	4	»	
Id.	Id.	Soekamadjoe I, II en III. *d)*	3	436	100	25	705	»	»	»	thee.
Id.	Djampang-tengah.	1°. *Tjitjalobak; 2°. t/m 5°. Sindangsari en 6°. Tjiringin.	6	913	5	23	160	3	23	28	thee.
Id.	Id.	**Panoembangan.	1	498	60	46	60	»	»	5	
Id.	Id.	Goenoeng Sari.	1	251	50	55	15	»	»	»	
Id.	Id.	Goenoeng Malang.	1	471	50	†	†	»	»	†	kina.
Id.	Id.	Pasir Telaga Warna *e)*.	1	283	†	nog geen prod.	15	»	»	75	kina.
Id.	Goenoeng-parang.	Soekabrenti.	1	84	†	id.	12	»	»	10	groenten, klapper
Soemedang.	Tandjongsari.	Tjidjeroek.	3	354	310	600	34	»	»	»	
Id.	Soemedang.	Sarang Halimoen *f)*.	4	275	170	4	37	»	»	90	
Tassikmalaija	Melambong.	Tendjolaut.	3	552	203	225	40	»	10	75	
Limbangan.	Panembong.	Waspada *I, *II en III, *Waspada IV* en *Waspada V*.	5	297	2	11	30	14	56	150	thee en kina
CHERIBON.											
Madjalengka.	Radjagaloeh.	Pajoeng.	1	436	260	1 050	50	»	20	100-500	kina.
Id.	Id.	Teedja.	2	372	360	1 267	90	1	10-20	150-500	
PEKALONGAN.											
Pekalongan.	Sawangan.	1°. *Djampangan-Sidosoekmo of Sidogoeno; 2°. en 3°. Proempang.	3	814	675	600	11	»	»	100-500	
		Transporteeren	108	27 836	7 624¾	11 196					

a) Drie van de vier perceelen worden in erfpacht bezeten.

b) De koffieplantsoenen, voor zooveel nog aanwezig, verkeeren in zeer verwaarloosden toestand. De ondernemers bezitten eene veefokkerij en paardenstoeterij. De erfpachtsgronden dienen tot weideplaats.

c) Hieronder begrepen de bij Tjibaregbeg met thee beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

d) In 1883 verkreeg de ondernemer vergunning om voor het besproeien van sawahs over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 5 April 1883 n°. 9).

e) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 20 October 1883 n°. 29).

f) Als voren (Indisch besluit dd. 18 December 1883 n°. 25).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	108	27 836	7 624¾	11 196					
Pekalongan.	Sawangan.	Djolotigo I en II (N. V.)	4	506	400	610	31	»	»	80-250	
Id.	Bandar-goemiwang.	1°. *Loetoeng Linggo en 2°. Brengkolang *a*)	2	595	*b*) 300	129	»	»	»	30	kina.
Id.	Id.	Panoembangan *c*).	1	500	400	430	39	»	»	50-100	
Batang.	Bandar-sidaijoe.	Wonodadi.	2	194	135	300	»	»	»	30	
Id.	Id.	Tombo.	2	285	285	1 000	»	»	17	50-400	
Id.	Id.	Trattak.	1	19	19	152	†	†	†	20	
Id.	Id.	Pagilaran *d*).	5	627	350	450	30	»	»	150-400	kina.
Id.	Id.	Karang Mego.	2	154	*b*) 145	27	15	»	»	40-75	kina.
Id.	Soebah.	** Simbang en ** Segajoeng.	2	1 567	†	200	»	»	»	300-700	suiker.
Id.	Id.	Segan *e*).	2	739	30	7	29	»	29	50	padi.
Id.	Id.	1°. Gesing, 2°. Ketjoeboeng, 3°. Gloegah en 4°. Djoerang Asem.	4	545	300	534	10	»	»	220-600	
Id.	Id.	Kedongdong of Banjoepoetih.	4	318	300	590	»	1	10	100	
SAMARANG.											
Ambarawa.	Oenarang.	* Kedawoeng of Delli.	1	402	250	593	44	»	»	20-150	
Id.	Id.	* Lerep.	1	317	200	785	90	»	»	20-150	kina.
Id.	Id.	* Terwidi.	1	190	143	983	»	»	8	20-25	
Id.	Id.	* Kalisidi. *f*)	2	428	240	1 548	60	»	35	100—300	kina.
Id.	Id.	* Geboegan.	1	800	400	*g*) 1 866	58	»	»	»	
Id.	Ambarawa.	* Banaran.	1	400	100	159	34	»	»	»	
Id.	Id.	* Pringapoes Nobo.	1	1 090	700	3 078	40-50	»	»	50—200	kapok.
Id.	Id.	* Stomi (N. V.).	1	33	33	159	2	»	»	10—40	
Id.	Id.	* Klepoe.	1	400	200	*h*) 1 203	†	†	†	†	
Id.	Id.	* Djatironggo (N. V.).	1	1 084	540	3 165	89	»	18	40—185	
Id.	Id.	Kalidodol.	1	20	*i*) 20	90	»	»	»	10—30	cacao, muskaatnoten.
Salatiga.	Salatiga.	* Tlogo. *f*)	2	425	375	*k*) 3 325	30	»	10	200	
Id.	Id.	* Samirono, *Moedjo en * Kedaijon *l*)	3	336	†	388	»	»	»	†	
		Transporteeren	156	39 810	13 489¾	32 967					

a) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 26 Juli 1883 n°. 36).

b) Hieronder begrepen de met kina beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

c) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivierwater te beschikken (Indische besluiten dd. 18 Juli en 8 September 1883 n°. 21 en 14).

d) Vergunning als voren ten dienste der bereiding van het koffieproduct (Indisch besluit dd. 27 October 1883 n°. 52).

e) Vergunning om voor het besproeien van sawahs over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 23 Juni 1883 n°. 29).

f) Slechts van één der twee perceelen is de huur in erfpacht geconverteerd. Het andere perceel is eerst later uitgegeven, en wel aanstonds in erfpacht.

g) Hiervan 1 366 pikols bereide koffie en 500 pikols in de hoornschil.

h) Hieronder 1 113 pikols in de hoornschil.

i) Hieronder begrepen de met cacao en muskaatnoten beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

k) Hieronder 2 016 pikols in de hoornschil.

l) Deze drie perceelen zijn nagenoeg geheel verwaarloosd en als tot de wildernis teruggekeerd. In 't vorig verslag telden Samirono en Moedjo elk als eene afzonderlijke koffieonderneming en Kedaijon onder de ondernemingen die niet meer in exploitatie waren.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product: Ambachtslieden.	voor bereiding van het product: Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	156	39 810	13 489 3/4	32 967					
Salatiga.	Tengaran.	*Golli.	1	587	200	1 185	78	1	30	95	
Kendal.	Bodja.	*Djatikalangan en Tambangan. *a)*	2	913	600	2 063	115	3	57	50—70	
Id.	Id.	*Getas en **Getas.	2	786	450	1 602	55	1	20	60—150	
Id.	Id.	*Seringin.	1	429	400	1 750	50-80	4	20-50	600—900	
Id.	Id.	*Kliwatsoengi. *a)*	2	622	480	1 922	100	3	30	50—120	
Id.	Id.	*Ngarianak.	1	615	500	*b)* 3 062	73	4-8	»	50—300	
Id.	Id.	*Tempoeran. *c)*	1	186	135	400	6	1	3	50—300	
Id.	Id.	*Kalimas.	1	1 089	1 000	5 056	169	7	20	70—270	
Id.	Id.	Trisobo * I en II en Rembes I, II en III.	5	436	410	1 330	97	2	18	†	
Id.	Id.	Ngarianak of Redjosari (N. V.).	1	233	190	250	15	»	15	30—40	
Id.	Id.	Kaliwaroe of Kalipoepoe.	3	604	300	560	38	»	†	100—500	
Id.	Id.	Glagah Omboh en Pentjer	2	498	100	†	2	1	10	20—60	
Id.	Id.	Blanten en Selarang.	4	740	450	*d)* 2 181	»	6—10	52	100—250	
Id.	Troeko.	Sidomoekti.	1	149	20	nog geen prod.	4	»	»	15—40	
Id.	Selokaton.	*Tjoeroek. *a)*	2	838	690	†	74	»	»	70—90	
Id.	Id.	*Sidomoekti. *e)*	2	817	365	2 673	75	»	»	50—300	
Id.	Id.	Pagger Goenoeng of Soemoer Pitoe en * Seketjer (N. V.). *f)*	2	316	296	3 640	»	»	48	20—160	
Id.	Id.	*Dandang-Bodeh-Widoro en Soeroekonto-Loban. *g)*	4	338	270	2 000	2	»	»	50—250	
Id.	Id.	Wanakalisoeren, Pablengan en Goenoeng Salendah.	3	747	50	nog geen prod.	»	»	»	20—100	
Id.	Id.	*Poetjoeng Selokaton (3 perc.) en Plalar-Goenoeng Djambean - Pesaren. *h)*	4	1 022	800	3 500	†	»	†	†	
Id.	Id.	Dawoean en *Genting Goenoeng.	2	498	400	400	†	»	†	†	
Id.	Id.	Kalibarang-Gebangan of Stinggo.	1	170	140	78	11	»	3	20—90	
Id.	Id.	Gebangan.	1	299	1/2	nog geen prod.	»	»	»	†	
Grobogan.	Wirosari.	Redjowinangoen.	1	204	*i)* †	id.	»	»	»	»	
		Transporteeren	205	52 956	21 736 1/4	66 619					

a) Slechts van één der twee perceelen is de huur in erfpacht geconverteerd. Het andere is eerst later uitgegeven, en wel aanstonds in erfpacht.

b) Hieronder 2 144 pikols in de hoornschil.

c) Vergunning om voor de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 19 Maart 1883 n°. 27).

d) Hieronder 1 702 pikols in de hoornschil.

e) Nadere vergunning betreffende het beschikken over rivierwater ten dienste der bereiding van het koffieproduct (Indisch besluit dd. 17 November 1883 n°. 21). Slechts van één der twee perceelen Sidomoekti is de huur in erfpacht geconverteerd. Het tweede perceel is eerst later uitgegeven, en wel aanstonds in erfpacht.

f) Vergunning om voor de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 11 April 1883 n°. 33).

g) Slechts van één der twee perceelen Dandang-Bodeh-Widoro is de huur in erfpacht geconverteerd. Het andere perceel van dien naam en de beide perceelen Soeroekonto-Loban zijn eerst later uitgegeven, en wel aanstonds in erfpacht.

h) Slechts van één der drie perceelen Poetjoeng-Selokaton is de huur in erfpacht geconverteerd. De beide andere perceelen van dien naam en het perceel Plalar-GoenoengDjambean-Pesaren zijn eerst later uitgegeven, en wel aanstonds in erfpacht.

i) In 1882 werden 4 bouws opgegeven als beplant met koffie. In 1883 schijnt aan de plantsoenen niets te zijn gedaan. De gronden geraken van lieverlede weder in woesten staat.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws)	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	205	52 956	21 736¼	66 619					
JAPARA.											
Patti.	Selowessi.	Djolong. *a*)	1	500	230	310	»	»	18	600	
REMBANG.											
Bodjonegoro.	Ngoempak.	Tadahan en Sindang Doeren.	2	545	40	nog geen prod.	»	»	»	†	
SOERABAIJA.											
Modjokerto.	Modjosarilor en Modjosarikidoel.	Sarikerto.	2	241	30 Liberia.	niet noemenswaardig (20 katti's).	8—12	»	»	6—80	
Id.	Modjokerto.	Dampak.	1	530	†	†	†	†	†	†	
Id.	Djaboeng.	Banjon Gondang.	1	570	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Pengadjaran.	3	729	450	386	»	»	20	150—250	
Id.	Id.	Djahee I en II.	2	528	300	nog geen prod.	12	»	»	100—250	
Id.	Id.	Kali Djarak. *b*)	3	459	170	id.	†	»	»	»	
Id.	Id.	Segoenoeng.	1	358	300	id.	12	»	»	150—300	
PASOEROEAN.											
Bangil.	Poerworedjo.	Geboeg (2 perc.) en *Tinggal.*	3	589	400	2 250	†	†	†	10—300	
Malang.	Gondanglegi.	* Tanahwangi (N. V.).	1	739	325	6 600	80	4	10	50—2500	padi.
Id.	Id.	* Limburg (N. V.).	1	1 112	*c*) 700	11 090	50	»	25	150—500	padi.
Id.	Id.	Gloensing-lor en Gloensing-kidoel. *d*)	2	899	100	nog geen prod.	»	»	»	60—150	
Id.	Id. *e*)	Soember Gadoeng.	1	430	100	id	24	»	»	40—160	
Id.	Id. *e*) en Toeren.	Soember Mandjing en Soember Gesing (C.).	2	950	275	id.	15	»	»	160	
Id.	Toeren.	Ampel Gading (N. V.).	1	504	300	1 600	14	2	14	60—1000	
Id.	Id.	Petoeng Omboh en Petoeng Omboh kidoel (N. V.). *f*)	2	629	300	513	13	»	»	50—300	
Id.	Id.	Moelio Ardjo of Soember Andoeng en Moelio Ardjo of Djadjang Soerat. *g*)	2	1 005	250	1 500	75	»	3-350	30—400	kina.
Id.	Id.	Moelio Ardjo of Soember Sengkareng. *h*)	1	521	150	nog geen prod.	25	»	»	60	
		Transporteeren	237	64 794	26 156¼	90 778					

a) Vergunning om voor de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 1 April 1883 nº. 13).

b) Vergunning om voor het besproeien van koffie-kweekbedden en de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 22 November 1883 nº. 13).

c) Hieronder begrepen de met padi beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

d) Bij Indisch besluit dd. 12 December 1883 nº. 22 werd aan den erfpachter vergunning verleend om over rivierwater te beschikken ter verkrijging van drinkwater en voor de bereiding van het koffieproduct of van andere op de onderneming te telen gewassen.

e) Uit de ontvangen opgaven blijkt niet duidelijk of de perceelen Soember Gadoeng en Soember Mandjing in het district Gondanglegi dan wel in het district Toeren zijn gelegen.

f) Bij de Indische besluiten dd. 29 Januari en 10 November 1883 ns. 26 en 19 werd aan den erfpachter vergunning verleend om voor verschillende doeleinden over rivierwater te beschikken, namelijk voor het drijven van machinerieën, het afwerken van den oogst, het besproeien van sawahs en kweekbedden, zoomede ter verkrijging van drinkwater.

g) Vergunning als voren voor het drijven van machinerieën, het besproeien van sawahs en het verkrijgen van drinkwater (Indisch besluit dd. 29 Januari 1883 nº. 59).

h) Vergunning als voren voor het besproeien van koffiekweekbedden, het drijven van machinerieën en het bereiden van het koffieproduct (Indisch besluit dd. 21 Juli 1883 nº. 12).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	237	64 794	26 153¹/₄	90 778					
Malang.	Toeren.	Gelderland of Soember Soeko. *a)*	1	526	400	2 300	12	»	»	100—400	
Id.	Id.	Soekoramee, Soembergesing en Soemberringin.	4	1 928	500	†	†	†	†	280	
Id.	Id.	Soember Mangis of Klangenardjo. *b)*	1	477	300	*c)* 15	»	9	»	80—400	
Id.	Id.	Polaman.	1	239	130	*d)* 121	6	3	80—100	30—100	
Id.	Id.	Soembergilang en Wonokitri. *e)*	2	1 234	700	81	†	†	†	†	
Id.	Id.	Kalibakar-lor, Kalibakar-kidoel en Pringapoes-kidoel. *f)*	3	1 245	400	500	»	»	»	400	
Id.	Id.	Pringapoes of Kalipadang.	1	486	300	500	16	3	»	60	
Id.	Id.	Wonokojo (N. V.). *g)*	1	581	205	nog geen prod.	»	»	»	25—150	
Id.	Id.	Soember Aroem en Kalipoetih. *h)*	2	642	245	id.	100	4	11	20—70	
Id.	Id.	Soember Peting, Soember Kemadoeh en Soember Sari (ondern. Soember Agoeng). *i)*	3	1 316	*k)* 520	id.	»	»	»	400-1000	kina en cacao.
Id.	Id.	Medjajin en Soember Redjo.	2	994	*l)* 200	†	»	»	»	»	
Id.	Id.	Soember Tlogo en Soember Remis B. *m)*	2	629	240	nog geen prod.	2	6	»	50—250	
Id.	Id.	Kali Glidik en Soember Dewo (N. V.).	2	683	200	id.	†	»	»	†	
Id.	Id.	Tlogoredjo.	1	450	250	20	18	»	»	1-500.	
Id.	Id.	Soember Kerto.	2	936	20	5	»	4	9	60-300	
Id.	Id.	Tlogosari.	1	234	210	nog geen prod.	5	»	»	150	
Id.	Senggoro.	Soember Nongko en * Boemiaijoe. *n)*	2	554	*o)* 440	1 507	24	»	28	1 100	
Id.	Id.	Soekoredjo of Ngredjo.	2	480	480	*p)* 4 883	»	»	50	100-1500	
Id.	Id.	Madoe Ardjo.	1	499	408	3 843	57	5	2	20-30	
		Transporteeren	271	78 927	32 304¹/₄	104 553					

a) Vergunning om ten dienste der bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 21 Juli 1883 nº. 22).

b) Vergunning als voren voor het besproeien van sawahs en het drijven van machinerieën (Indisch besluit dd. 21 Juli 1883 nº. 7).

c) Op de koffieonderneming Soember Mangis worden ook cacao en vanille verwerkt, welke voortbrengselen echter verkregen worden van aanplantingen buiten het perceel. Meer wordt ter zake niet bericht.

d) Alles koffie in de hoornschil.

e) Vergunning om voor de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 31 Maart 1883 nº. 29).

f) Als voren (Indisch besluit dd. 6 Augustus 1883 nº. 14).

g) Vergunning als voren, mede voor het drijven van machinerieën en het besproeien van sawahs (Indisch besluit dd. 10 Augustus 1883 nº. 16).

h) Vergunning om voor de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 18 April 1883 nº. 27).

i) Vergunning als voren, mede voor het drijven van machinerieën en het besproeien van sawahs (Indische besluiten dd. 14 en 16 Januari 1883 ns. 35 en 53).

k) Hiervan 20 bouws beplant met Liberia-koffie en cacao.

l) Op deze onderneming werd in 1883 niet gewerkt.

m) Vergunning om voor het besproeien van sawahs en het drijven van machinerieën voor koffiebereiding over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 25 Juli 1883 nº. 7).

n) Vergunning om voor de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 5 Augustus 1883 nº. 19).

o) In 1882 werd op Boemiaijoe ook padi geteeld. De daartoe gebezigde 23 bouws werden in 1883 braak gelaten en zullen voor de koffieteelt worden bestemd.

p) Hieronder 4553 pikols in de hoornschil.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	271	78 927	32 304¼	104 553					
Malang.	Senggoro.	Bandoeroto.	1	549	100	nog geen prod.	†	»	»	20-100	
Id.	Id.	Boemiredjo.	3	535	470	6 260	72	4	»	50-200	
Id.	Id.	Gendogo Ardjosari.	1	416	410	2 614	70	2	8	60-350	
Id.	Id.	Bandoe Ardjo. *a)*	1	619	300	140	61	»	»	30-120	
Id.	Id.	Kali Telo.	1	382	180	27	7	»	»	50-175	
Id.	Penang-goengan.	*Gangsiran.	1	495	450	7 405	87	3	87	1 000	
Id.	Id.	*Djoenggo (N. V.).	1	518	214	1 116	»	»	»	50-500	kina.
Id.	Karanglo.	*Soemboel.	1	499	498	5 229	†	»	†	200-2000	
Id.	Id.	Kembar.	1	521	520	4 028	†	»	†	200-2000	
Id.	Id.	Wonosari.	1	472	450	3 850	39	»	»	50-300	
Id.	Id.	Wonoagoeng.	1	178	100	54	12	»	»	20-60	kina.
PROBOLINGGO.											
Loemadjang.	Tempeh.	Waderan en Soember Moendjoer I en II.	3	1 083	116	nog geen prod.	»	»	»	60-150	
Id.	Id.	Danoeredjo.	2	659	200	id.	»	»	»	5-100	tabak.
Id.	Id.	Besoek Sarat.	1	543	200	id.	†	»	»	100-800	
Id.	Kandangan.	Kajoe Anak.	1	400	360	1 200	112	»	30	60-300	
Id.	Id.	Alas Petoeng.	2	582	425	1 025	†	†	†	200	
Id.	Id.	Kepoenden.	1	300	300	nog geen prod.	14	»	»	200	
Kraksäan.	Gading.	Alas Ajar Dingin.	1	503	300	3 300	†	»	»	110-500	
BEZOEKI.											
Djember.	Djember.	Sentool of Soetji. *b)*	1	287	50	nog geen prod.	25	»	25	20	tabak.
Id.	Id.	Petoengroto of Doerdja.	1	332	150	id.	2	»	»	35	
Id.	Tanggoel.	Klatakan.	1	500	†	†	30	»	»	15	tabak, padi, cacao.
Id.	Id.	Bandjarbaroe of Kedaton (N. V.).	2	426	200	2	80	»	»	200	
Banjoewangi.	Rogodjampi.	*Ardjo Blambangan.	1	300	*c)* 40	†	»	»	»	20—30	cacao.
Id.	Banjoewangi.	Bendo.	2	746	400	60	40	12	»	80	
Id.	Id	Wangkal.	1	226	*c)* 200	nog geen prod.	7	»	»	60—80	cacao.
BAGELEN.											
Ledok.	Sapoeran, Kalialang en Wonosobo.	*Thee onderneming Bagelen (N. V.). *d)*	5	996	10	16	342	»	»	100—600	thee, kina, wildhout
Id.	Sapoeran.	Kalitengkek en Kalitengkek-lor (C.).	2	490	350	600	3	»	»	150	
		Transporteeren	311	92 484	39 297¼	141 479					

a) Vergunning om voor de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 20 November 1883 nº. 21).

b) In den loop van 1883 is aan den ondernemer ontheffing verleend van de aan de erfpacht verbonden voorwaarde dat op de gronden van Sentool geen koffie zou mogen worden geteeld.

c) Hieronder begrepen de met cacao beplante uitgestrektheid, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

d) Slechts van één der vijf perceelen is de huur in erfpacht geconverteerd. De vier andere zijn eerst later uitgegeven, en wel aanstonds in erfpacht.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	311	92 484	39 297¹/₄	141 479					
Ledok.	Sapoeran en Wonosobo.	Tangoelangin en *Boerat.	2	696	a) 457	b) 779	11	»	»	214	cacao.
Karanganjar.	Gombong.	Kalisadang.	1	170	c) 21	7	»	»	»	10—40	cacao, kapok.
Id.	Id.	Lemahroto.	1	94	d) 50	nog geen prod.	»	»	»	10—50	cacao, peper, staartpeper en kapok.
Id.	Id.	Wagirkoppo.	1	206	2	id.	5—10	»	»	50	
KADOE.											
Magelang.	Ngasinan.	*Ngrantjak.	1	373	250	800	61	»	21	600	kina.
Id.	Id.	Dadapan of Pandean.	1	66	e) 66	†	»	»	»	10—20	kina.
Id.	Remameh en Probolinggo.	Ngori of Kembangan, Djoemoajo en Pringlegi.	3	412	†	†	»	»	»	40—100	indigo.
Temanggoeng.	Lempoeijang.	*Kebondalem.	1	142	36	48	6	»	»	6—40	
Id.	Id.	Kamiredjo of Kemiriredjo.	2	384	20	20	»	»	»	†	
Id.	Id.	Ngrimpak.	2	137	17	10	»	»	»	30—200	
Id.	Id.	Djerokah Pajoeng en *Bandjarsari.	2	658	f) 185	g) 382	»	»	»	100—250	
Id.	Id.	Goenoeng Pajoeng of Bandjarredjo.	1	324	60	nog geen prod.	»	»	»	5—80	
Id.	Id.	Petoeng of Silandoh en Bodjong I en II.	3	520	250	750	32	»	»	70—250	
Id.	Id.	Kebondalem of Kemoening.	1	130	100	206	»	»	»	40-80	
Id.	Soemowono.	Took Bandoeng.	1	412	250	h) 1 087	»	»	»	30-150	
Id.	Id.	Ngrowo-Mergolilo-Tlogo Pasang en Ngrowo Seneng.	2	427	i) 100	†	15	»	15	20-150	kina.
Id.	Id.	Gombong Waloh.	1	284	200	k) 467	75-85	»	75-85	l) 150-200	
Id.	Id.	Ngoko of Kaligentong.	2	289	100	57	5	5	5	5-40	
MADIOEN.											
Madioen.	Kanigoro.	* Waliran.	1	500	300	2 200	14	»	»	150-300	
Id.	Id.	* Kandangan.	1	885	400	2 550	»	»	15	150-250	
Id.	Id.	Pangoeng Sari, Sokoliman en Pangoeng Agoeng.	3	1 046	450	2 933	16	»	16	250-650	
		Transporteeren	344	100 639	42 611¹/₄	153 775					

a) Hieronder begrepen de met cacao beplante uitgestrektheid, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

b) Hieronder 732 pikols in de hoornschil.

c) Hiervan 2 bouws beplant met Liberia-koffie, cacao en kapok.

d) Hieronder begrepen de met andere gewassen dan koffie beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

e) Hieronder begrepen de met kina beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

f) In 't vorig verslag werden 250 bouws als beplant opgegeven. De vermindering in 1883 is het gevolg van afschrijvingen wegens gebrek aan werkkrachten.

g) Hieronder 255 pikols in de hoornschil.

h) Hieronder 802 pikols in de hoornschil.

i) Over eene oppervlakte van 50 bouws moest in 1883 het plantsoen worden afgeschreven.

k) Hieronder 448 pikols in de hoornschil.

l) Men was begonnen de kinateelt te beproeven.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	344	100 639	42 611¼	153 775					
Madioen.	Kanigoro.	Wilhelmina (2 perc.) en Sekaloes (3 perc.)	5	1 014	225	1 380	1	13	»	100–300	
Id.	Id.	Soember Agoeng en Soember Agoeng-wetan.	2	582	265	828	»	»	»	40–200	
Ngawi.	Sinee.	Djamoes, Ampé en *Bloeboer.	3	823	600	2 550	57	9	4	100–300	
Id.	Id.	Gondang.	1	227	60	†	4	»	»	15–80	
Id.	Id.	Gidoro.	1	498	280	†	5	»	»	78–312	
Id.	Djogorogo.	Sekarsari.	1	459	40	nog geen prod.	»	»	»	75	
Id.	Id.	Ardi Lawoe.	1	452	200	100	»	»	»	50–300	
KEDIRI.											
Kediri.	Modjoroto.	Petoeng Roto *I en II.	2	480	450	2 360	»	»	»	120–950	
Id.	Id.	Petoeng Sewoe (N. V.)	1	565	360	nog geen prod.	»	»	»	150	
Id.	Djambean.	Kaliadjar of Kalikadjar.	1	310	100 Liberia.	id.	14	»	»	»	
Id.	Id.	Kalilawang of Kalilanang.	1	407	285	id.	30	»	»	100–200	kapok, djarak.
Id.	Id.	Bolodewo (I.)	1	456	60	id.	40	8	60	40	suiker.
Id.	Id.	Bedali (N. V.) *a*)	1	390	160	id.	10	»	»	150–450	
Ngrowo.	Pakoentjen.	*Sidoredjo (C.)	1	168	3	†	11	1	»	15—20	padi, suikerriet.
Id.	Id.	*Mringin.	1	500	400	3 200	»	»	37	120—600	kina.
Id.	Id.	**Sapoeangin (C.)	1	571	375	287	»	4	8	60—120	
Id.	Id.	Besmo. *b*)	1	507	380	800	36	»	36	300	kina.
Id.	Id. en Kalangbret.	*Penampian en *Bringin of Soegihwaras.	2	1 000	800	2 000	122	»	»	150	
Trenggalek.	Trenggalek.	*Soekaradja.	1	578	*c*) 350	1 000	»	»	»	20—200	
Id.	Id.	Krandan.	1	231	200	184	»	»	»	100	
Id.	Ngraijoen. *d*)	**Bonowati en Goeloehwoeloeh.	1	434	434	1 300	»	»	»	100	
Id.	Id. *d*)	**Soemberwangi of Simbarwangi.	1	500	500	1 450	»	»	»	50—1000	
Id.	Id.	Pendil en Patjar. *e*)	2	909	60	nog geen prod.	»	»	»	50—100	
Id.	Kampak.	Ngrantjak (I.)	1	400	50	id.	30	»	»	15	
Id.	Id.	Boeloroto (N. V.)	1	515	400	†	17	1	»	150—600	
Blitar.	Blitar.	*Tawangredjo (N.V.) *f*)	5	620	540	3 600	10-15	»	40-50	100—250	padi.
Id.	Id.	Kemloko of Garoem.	1	492	184	2 500	20	»	»	150	
Id.	Id.	Maria Anna Charlotta.	2	498	211	†	»	»	10	100—1000	
		Transporteeren	387	115 225	50 583¼	177 314					

a) Vergunning om over rivierwater te beschikken en wel voor het besproeien van kweekbedden, het drijven van een waterwiel ten dienste der bereiding van het koffieproduct en voor huishoudelijk gebruik (Indisch besluit dd. 19 Augustus 1883 n°. 5).

b) Op dit perceel is eene kalkbranderij en steenbakkerij.

c) In 1883 werden 150 bouws afgeschreven.

d) Uit de ontvangen opgaven blijkt niet duidelijk of dit perceel in het district Ngraijoen dan wel in het district Trenggalek gelegen is.

e) Op deze onderneming is eene steenbakkerij.

f) Slechts van één der vijf perceelen is de huur in erfpacht geconverteerd. Tijdens die conversie werden reeds twee perceelen in erfpacht bezeten, terwijl de twee andere erfpachtsperceelen eerst later zijn uitgegeven.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	387	115 225	50 583¼	177 314					
Blitar.	Blitar.	Karang Nongko I en II (N. V.) *a)*	2	338	311	768	24	»	24	24—300	
Id.	Id.	Karang Anjar.	1	497	1½	nog geen prod.	8	»	»	50—180	
Id.	Id.	Petoeng Omboh. *b)*	1	500	100	id.	»	»	»	100	
Id.	Id.	Karangredjo of Karangtengah, Karangtendjong en Soemina.	3	916	300	2 000	»	3	15	50—180	
Id.	Wlingi.	Papoh *I, **II en **III, Siwalan en Daroengan.	5	1 292	460	4 089	100	†	†	150	padi.
Id.	Id.	Djoeleg *I en II en *Gabroe (N. V.).	3	1 098	400	1 350	70-75	»	»	†	
Id.	Id.	Gogoniti (N. V.).	4	1 499	400	2 360	90	1	»	20—100	
Id.	Id.	Djarangan of Boro.	2	834	275	2 148	18	»	»	50—800	
Id.	Id.	Soemberwader I en II (N. V.)	2	387	80	650	»	»	»	100-200	
Id.	Id.	Kenongo.	1	185	120	1 373	21	»	21	400	
Id.	Id.	Baraän.	3	1 088	200	600	»	»	12	200	
Id.	Id.	Kalimanis (N. V.) *c)*	1	1 098	600	4 000	†	†	†	†	
Id.	Id.	Semen of Tjeleng.	1	528	120	nog geen prod.	100	»	21	50-400	
Id.	Id.	Rini I, II en III (N. V.)	3	805	300	800	45	»	»	600	
Id.	Id.	Sengon.	1	520	520	1 150	14	»	»	300-500	
Id.	Id.	Kedawoeng.	1	505	180	nog geen prod.	40	»	»	15	
Id.	Id.	Ngaesri.	1	584	110	id.	23	»	»	150	
Id.	Id.	Djabon.	1	514	350	1 705	60	10	10	50-450	
Id.	Id.	Branggah of Senggrong I en II.	2	657	240	600	»	»	»	50-150	
Id.	Id.	Kemiri Gedeh I en II en Boemiaijoe I en II.	4	1 093	300	1 700	43	»	»	†	
Id.	Id.	Djerak of Djerok I.	1	563	†	†	†	†	†	†	
Id.	Id.	Bantaran (C. en E.)	1	501	250	nog geen prod.	12	»	»	50-150	
Id.	Id.	Djerok II of Ngoenjoer.	1	290	10	id.	»	»	»	80-200	
Id.	Id.	Kali Lekso I en II (N.V.)	2	570	*d)* 400	id.	†	»	»	†	kina.
Id.	Id.	Soemberredjo I of Oetan Barek en Soemberredjo II.	2	242	240	id.	»	»	»	100-200	
Id.	Id.	Loengoerredjo.	1	251	133	id.	10	»	»	†	
Id.	Id.	Banaran I en II *e)*	2	588	280	id.	†	»	»	50-150	
		Transporteeren	439	133 168	57 263¾	202 607					

a) Vergunning om voor de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 16 November 1883 n°. 35).

b) Vergunning als voren (Indisch besluit dd. 23 December 1883 n°. 18).

c) De gronden van Kalimanis waren tot dusver als twee perceelen ingeschreven en wel voor eene gezamenlijke uitgestrektheid van ruim 1 128 bouws. Sedert zijn de gronden als één perceel te boek gesteld, en wel voor de werkelijke grootte van 1 098 bouws (verg. het verslag hiervóór, blz. 79, noot *e*).

d) Hieronder begrepen de met kina beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

e) Vergunning om voor de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 8 Maart 1883 n°. 18).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	439	133 168	57 263¾	202 607					
Blitar.	Wlingi.	Katjepit of Kedjapit. *a*)	1	186	*b*) 50	nog geen prod.	6	»	»	30	
Id.	Id.	Soembermanggis I en II en Soembermanggis III of Kali Tapok.	3	*c*) 565	125	id.	18	»	»	18-160	
Id.	Id.	Tjondro Katon (C.)	1	256	25	id.	8	1	5	10-40	
Id.	Id.	Kawisari (N. V.)	1	501	251	id.	20	»	»	125-175	
Id.	Id.	Sonogoenting. *d*)	1	193	8	id.	4	»	»	9	
		Totalen **A**...			*e*) 57 722¾ (voor 229 van de 246 ondern.)	202 607 (voor 163 van de 246 ondern.) *f*)					
		B. Kina. *g*)									
BANTAM.											
Lebak.	Sadjira en Lebak.	1° *Tjisella I en II en Tjilaki; 2°. Tjisella of Pasir Haoer; en 3°. Pasir Pepetek (N.V.)	......	......	15	nog geen prod.	......	......	......	....	koffie en kruidnagelen.
Id.	Id.	1°. *Kosala I; 2°. Kosala II; 3°. Kosala III; en 4°. Lebakmodja (N.V.)	......	......	*h*) †	id.	......	......	......	....	koffie.
PREANGER REGENTSCH.											
Bandong.	Oedjoeng broeng koelon.	*Djajagiri.* (N. V.)	1	168	163	*g*) 17 033	30	»	40	30	
Id.	Id.	*Soeka Tingih* of *Pasir Ipis.*	1	74	74	25 000	15	»	2	10—50	
Id.	Id.	Lembang.	1	41	17	nog geen prod.	10	»	»	4—10	
Id.	Oedjong broeng wetan.	*Tjikapoendoeng.*	1	117	80	id.	»	»	»	100	
Id.	Bandjaran.	*Kertamanah.*	1	305	250	4 383	28	»	2	10—100	
Id.	Id.	*Saketiperak* of *Goenoeng Wringin*, ook wel *Wanasari* genaamd (N. V.)	1	356	100	nog geen prod	»	»	»	†	
Id.	Id.	Tjilaki I en II (N. V.)	2	289	100	id.	30-80	»	»	»	
		Transporteeren	454	136 219	799	46 416					

a) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 6 November 1883 n°. 37).

b) Hiervan 2 bouws beplant met Liberia-koffie.

c) Ingevolge het in 't verslag hiervóór (blz. 79, noot *g*) bedoelde Indisch besluit dd. 11 Januari 1884 n°. 8, zal de uitgestrektheid van één dezer drie perceelen, overeenkomstig de gebleken werkelijke grootte, als ruim 175 bouws worden ingeschreven. In de hier vermelde opgaaf telt dit perceel nog voor 168 bouws.

d) Vergunning om voor de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 11 December 1883 n°. 15).

e) Hieronder 3 960 bouws (voor 18 ondernemingen) welke niet enkel betrekking hebben tot de met koffie beplante oppervlakte, maar ook gronden omvatten die voor andere cultures gebezigd worden. Van 17 ondernemingen ontbreken de opgaven omtrent de met koffie beplante oppervlakte geheel.

f) Voor zooveel blijkt leverden 11 van deze 163 ondernemingen de geoogste koffie geheel of grootendeels in de hoornschil af. Ter zake van deze ondernemingen is onder de opgegeven productie begrepen eene hoeveelheid van 19 356 pikols, namelijk 4 820 pikols in bereiden staat en 14 536 pikols in de hoornschil. Overigens is van 23 koffieondernemingen de productie niet opgegeven, terwijl bij de 60 anderen nog niet viel te oogsten.

g) De productie der kinaplantsoenen is opgegeven in K.G.

h) Op deze onderneming is een begin gemaakt met de voorbereidende werkzaamheden voor het planten van kina.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product: Ambachtslieden.	voor bereiding van het product: Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	454	136 219	799	46 416					
Bandong.	Bandjaran.	Pasir Halang I en *Pasir Halang II.*	2	522	110	nog geen prod.	30-80	»	»	»	
Id.	Bandjaran en Tjisondari.	Gombong.	.....	.....	19	176	.....	.....	.....	.....	thee en koffie.
Id.	Tjisondari.	Telaga Patenga I en II.	2	288	145	4 000	4	»	»	50	
Id.	Id.	Tjipopohon. (N. V.).	.....	.....	185	1 255	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Id.	Rantjah Baleh.	1	177	58	nog geen prod.	43	»	»	36	
Id.	Id.	Rantjah Welini.	1	538	100	id.	10-50	»	»	50	
Id.	Id.	Tjikahoeripan.	1	199	20	id.	19	»	»	10—150	
Id.	Tjilokotot.	*Soekawanah I en II.*	2	546	$302\frac{1}{2}$	12 364	130	»	30	40	
Id. en Tjitjalengka.	Bandjaran en Tjipeudjeuh.	*Ardjosari* *I of *Tegalmantri* en Ardjosari II.	2	518	$11\frac{1}{2}$	nog geen prod.	»	»	55	100—300	thee en tweede gewassen.
Tjitjalengka.	Tjipeudjeuh.	*Argosari* (N. V.)	2	157	121	960	30	»	»	30	
Id.	Tjitjalengka.	Sindangwangi, Tegalmanoek en Tjideres I en II, en *Tjideres III.*	.....	.....	†	nog geen prod.	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Id. en Madjalaija.	Sitiardja.	.....	.....	†	id.	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Madjalaija en Tjipeudjeuh	*Tegal Padoeng* en *Taneuh Goa.*	2	567	48	id.	23	»	»	30	
Id.	Madjalaija.	*Tjikembang* (N. V.).	1	468	$2\frac{1}{2}$	nog geen prod.	9	»	»	50	
Id.	Id.	*Lodaja* (N. V.).	1	447	5	id.	13	9	»	50	
Id.	Timbanganten.	*Daradjat I* en *Daradjat II* (N. V.).	2	797	250	†	20	»	»	100	
Tjiandjoer.	Tjipoetri.	Tjipoetri of Tjigentoer I en II.	.....	.....	5	†	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Id.	Tjipantjoe en Tjisawer.	.....	.....	20	†	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Id.	Tjikoedjang en Tjisawer.	.....	.....	8	†	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Id.	*Maleber.*	1	179	†	1 000	4	1	26	140	thee.
Id.	Id.	Rarahan (C. en E.).	.....	.....	2	nog geen prod	.....	.....	.....	.....	koffie, groenten.
Id.	Id.	Tjikoleh of Tjiseureuh en Sindanglaka (N.V.).	.....	.....	80	600	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Baijabang.	Mangoendjaja of Gintoeng, Tjoelamega en Baijabang (N. V.).	3	580	193	2 079	»	»	25	100	
Id.	Tjikondang.	Panjairan (N. V.).	.....	.....	†	670	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Id.	Tjidadap (1 perc.) en Tjirangkong (2 perc.).	3	787	150	nog geen prod.	67	»	»	40—200	
Id.	Id.	Tjidadap of Tjirangkong.	.....	.....	†	id.	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Djampangwetan.	Belapoelang of Soekanegara.	.....	.....	†	3 000	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Id.	Idem.	.....	.....	†	†	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Id.	Tjimapag.	.....	.....	†	†	.....	.....	.....	.....	koffie.
Id.	Id.	Tjiwangi.	.....	.....	†	1 510	.....	.....	.....	.....	koffie.
		Transporteeren	480	142 989	$2634\frac{1}{2}$	74 030					

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	480	142 989	2 634½	74 030					
Tjiandjoer.	Djampangwetan.	Pondok Bitoeng.	.....	....	90	nog geen prod.	.....	.....	.....	....	koffie.
Id.	Id.	Tjitiïs (N. V.).	1	540	44	id.	40	.....	.....	20	
Id.	Pesser.	Goenoeng Melati.	.....	....	140	id.	.....	.....	.....	....	koffie.
Soekaboemi.	Tjitjoeroeg.	Pandan Aroem.	.....	....	†	id.	.....	.....	.....	....	koffie, pa[di]
Id.	Djampangtengah.	Goenoeng Malang.	.....	....	†	†	.....	.....	.....	....	koffie.
Id.	Id.	Pasir Telaga Warna.	.....	....	123	nog geen prod.	.....	.....	.....	....	koffie.
Soemedang.	Soemedang.	** Tegal-Tjinangran-Tjiseda.	1	225	a) †	†	58	4	26	»	thee.
Id.	Id.	* *Tjioehoet-Margapala* (N. V.)	1	188	a) †	nog geen prod.	50	2	12	50-100	thee.
Limbangan.	Panembong.	Waspada *I, *II en III, *Waspada IV* en *Waspada V.*	...	....	54	9 000	.....	.....	.....	....	koffie, the[e]
Id.	Id.	*Tjigedoeg* of *Tjisoerian. b)*	1	406	16	nog geen prod.	»	»	»	20	
Id.	Id.	*Tjikorai* (N. V.)	1	131	100	id.	»	»	»	150	
Id.	Id.	*Tjigentoer.*	1	246	10	id.	»	»	»	20	
CHERIBON.											
Madjalengka.	Radjagaloeh.	Pajoeng.	...	....	3½	187	...	...	...	......	koffie.
PEKALONGAN.											
Pekalongan.	Bandar-goemiwang.	1⁰. *Loetoeng Linggo en 2⁰. Brengkolang.	...	....	†	nog geen prod.	...	...	...	......	koffie.
Batang.	Bandar-sidaijoe.	Pagilaran I en II, en *Pagilaran III, IV* en *V.*	...	....	100	id.	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	Karang Mego.	...	....	†	2 800	...	...	...	......	koffie.
SAMARANG.											
Ambarawa.	Oenarang.	* Lerep.	...	....	c) †	5 000	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	* Kalisidi.	...	....	3	nog geen prod.	...	...	...	......	koffie.
Id.	Ambarawa.	*Langenardjo* of *Ampel Gading.*	1	219	60	id.	»	»	»	10-70	
SOERABAIJA.											
Modjokerto.	Djaboeng.	*Soekosari* (N. V.)	1	533	100	id.	»	»	»	30	
PASOEROEAN.											
Pasoeroean.	Tengger.	Mangonandjero of Pangonandjero.	1	143	100	id.	12	»	»	100	
Id.	Id.	*Watoegodeh.*	1	165	30	id.	7	1	»	20	
Id.	Id.	*Bendo d)*	1	246	75	†	6	»	»	20-100	
		Transporteeren	491	146 031	3 683	91 017					

a) De kinaboomen zijn langs de wegen geplant.

b) Vergunning om voor het drijven van eene zaagmachine op de onderneming gebruik te maken van het water uit de over- en langs het perceel loopende waterstroomen (Indisch besluit dd. 20 October 1883 n⁰. 27.)

c) De aanwezige kinaboomen werden in 1883 uitgeroeid. In 1884 zouden nieuwe tuinen worden aangelegd.

d) Vergunning om van het water uit zekere ravijnen gebruik te maken voor drinkwater en voor besproeiing van kina-kweekbedden (Indisch besluit dd. 15 Maart 1883 n⁰. 45).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws)	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	491	146 031	3 683	91 017					
Pasoeroean.	Tengger.	*Poesocngsari.*	1	173	10	nog geen prod.	2	»	2	10	
Id.	Id.	*Ledok Lepitan.*	1	143	*a)* 1/25	id.	2	1	»	12-25	
Id.	Id.	*Pawon Sewoe.*	1	414	60	id.	8	»	»	100	
Malang.	Toeren.	Moelio Ardjo of Soember Andoeng en Moelio Ardjo of Djadjang Soerat.	...	....	†	†	...	...	...	......	koffie.
Id.	Id.	Soember Peting, Soember Kemadoeh en Soember Sari (onderneming Soember Agoeng).	...	....	20	nog geen prod.	...	...	...	......	koffie, cacao.
Id.	Id.	Kali Lebak en Soember Andeman.	2	763	30	id.	†	»	»	†	
Id.	Senggoro.	*Soember Sobra.*	1	495	10	id.	»	»	12	50	
Id.	Penanggoengan.	*Djoenggo (N. V.).	.....	....	100	100	.....	.....	.....	....	koffie.
Id.	Karanglo.	*Kembar Inggil.*	1	278	278	nog geen prod.	»	»	»	400	
Id.	Id.	Wonoagoeng.	.....	....	23	id.	.....	.....	.....	....	koffie.
BANJOEMAS.											
Poerwokerto.	Adjibarang.	*Kali Goewa.*	1	503	132	id.	62	»	»	10	
BAGELEN.											
Ledok.	Sapoeran, Kalialang en Wonosobo.	*Thee-onderneming Bagelen (N. V.).	.....	....	101	20 000	.....	.....	.....	....	koffie, thee, wildhout.
KADOE.											
Magelang.	Ngasinan.	*Ngrantjak.	.....	....	20	nog geen prod.	.....	.....	.....	....	koffie.
Id.	Id.	Dadapan of Pandean.	.....	....	†	id.	.....	.....	.....	....	koffie.
Id.	Probolinggo.	Wonolelo.	1	428	10	id.	»	»	»	2—25	
Temanggoeng.	Soemowono.	Ngrowo-Mergolilo-Tlogo Pasang en Ngrowo Seneng.	.....	....	†	id.	.....	.....	.....	....	koffie.
KEDIRI.											
Ngrowo.	Pakoentjen.	*Mringin.	.....	....	*b)* †	nog geen prod.	.....	.....	.....	....	koffie.
Id.	Id.	Besmo.	.....	....	30	id.	.....	.....	.....	....	koffie.
Blitar.	Wlingi.	Soemberresik of Soembersito (N. V.).	1	263	100	†	5	»	»	†	
Id.	Id.	Kali Lekso I en II (N. V.).	.....	....	†	nog geen prod.	.....	.....	.....	....	koffie.
Id.	Id.	Soemberredjo II of Adhiredjo.	1	386	25	id.	8	»	»	8—100	
		Totalen B...			4 632 1/25 (voor 61 van de 83 ondern.) *c)*	111 117 (voor 20 ondernemingen) *d)*					
		Transporteeren	502	149 877							

a) Gebezigd voor kina-pepinières.

b) De kinaboomen zijn langs de wegen geplant.

c) Van 22 ondernemingen is de met kina beplante oppervlakte niet of niet afzonderlijk opgegeven.

d) Van de 83 ondernemingen waar kina geteeld wordt is voor een 11tal aangaande de productie geen opgaaf ontvangen. Bij de 52 anderen werd in 1883 nog geen product verkregen.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	502	149 877							
		C. Thee. *a)*									
BANTAM.											
Lebak.	Sadjira.	Genteng of Tjempaka.	.....	....	24½	nog geen prod.	.....	.....	.....	....	kotfie, ka ret, kapo
BATAVIA.											
Buitenzorg.	Buitenzorg.	**Tjogrek.	3	444	125	*a)* 33 500	110	2	40	25	
PREANG. REG.											
Bandong.	Oedjoeng-broengkoelon.	**Tjioemboeloeit.	1	325	265	43 000	78	5	15	10 – 150	
Id.	Bandjaran en Tjisondari.	Gombong.	.....	....	71	19 661	.....	.....	.....	....	koffie, kin
Id. en Tjitjalengka.	Bandjaran en Tjipeudjeuh.	*Ardjosari *I* of *Tegalmantri* en Ardjosari II.	.....	....	374	155 000	.....	.....	.....	....	kina, twee gewasse
Tjitjalengka.	Timbanganten. *b)*	**Tjiboeloe.*	1	149	†	†	†	†	†	†	
Tjiandjoer.	Tjipoetri.	*Maleber.*	.....	....	*c)* 100	75 000	.....	.....	.....	....	kina.
Id.	Djampang wetan.	Boengameloer en Pasir Nongko.	.....	....	†	12 000	.....	.....	.....	....	koffie.
Soekaboemi.	Tjimahi.	*Tegal Tjikembang.	1	467	232	24 000	118	8	20	»	
Id.	Tjiheulang.	*Sinagar-Tjirohani.	.....	....	700	277 500	.....	.....	.....	....	koffie, cacao.
Id.	Id.	*Tanisari* (C. en E.)	1	491	†	†	7	»	»	70	cacao.
Id.	Tjitjoeroeg.	*Parakansalak.	1	860	540	190 000	370	35	81	74	
Id.	Id.	Calorama I en II.	.....	....	98	†	.....	.....	.....	....	koffie, cacao.
Id.	Id.	Tendjo Aijoe.	2	312	244	65 000	150	13	50	»	
Id.	Tjitjoeroeg en Plaboean.	Tjibaregbeg en *Tjisalak.	.....	....	1 025	153 500	.....	.....	.....	....	koffie, cacao.
Id.	Plaboean.	Soekamadjoe I, II en III.	.....	....	†	†	.....	.....	.....	....	koffie.
Id.	Djampang-tengah.	1°. *Tjitjalobak; 2°. t/m. 5°. Sindangsari en 6°. Tjiringin.	.....	....	207	34 500	.....	.....	.....	....	koffie.
Soemedang.	Soemedang.	**Tegal-Tjinangran-Tjiseda.	.....	....	191	45 000	.....	.....	.....	....	kina.
Id.	Id.	**Tjioehoet-Margapala* (N. V.).	.....	....	176	15 500	.....	.....	.....	....	kina.
Id.	Tandjongsari.	**Djatinangor.*	1	1 367	290	55 500	150	6	14	75	
Id.	Id.	**Tjimoeloe.	1	199	37	12 800	18	»	7	20	
Tassikmalaija.	Melambong.	**Tjimoengkalbelah.*	1	280	108	*d)*	59	»	»	40	
					4 807½	1 211 461					
		Transporteeren	515	154 771							

a) De productie der theeplantsoenen is opgegeven in K.G.

b) Uit de ontvangen opgaven blijkt niet duidelijk of het perceel Tjiboeloe in het district Timbanganten dan wel in het district Tjitjalengka is gelegen.

c) Hieronder begrepen de met kina beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

d) De opgaaf is begrepen onder het achter Tjarennang vermelde productiecijfer.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	515	154 771	4 807½	1 211 461					
mbangan.	Panembon.	Waspada *I, *II en III, *Waspada IV* en *Waspada V.*	......	......	193	125 000	......	......	......	......	koffie, kina.
ekapoera kollot.	Negara.	**Tjikadjang.*	1	401	374	104 000	»	»	»	500	
CHERIBON.											
adjalengka.	Telaga.	**Tjarennang.*	1	303	288	*a)* 56 500	131	»	50	25—50	
BAGELEN.											
dok.	Sapoeran, Kalialang en Wonosobo.	*Thee-onderneming Bagelen (N. V.).	......	......	700	184 687	......	......	......	......	kina, koffie, wildhout.
		Totalen **C**...			*b)* 6 362½ (voor 22 van de 26 ondern.).	1 681 648 (voor 21 ondernemingen). *c*					

D. Tabak *d)*

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen.	Uitgestrektheid.	Aantal bouws beplant.	Productie in 1883.	Voor arbeid op het veld.	Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal.	Andere cultures.
KRAWANG.											
—	Krawang.	**Wanasepi (C.)	1	774	6	mislukt.	»	»	»	10	padi, djagong en andere tweede gewassen.
SAMARANG.											
endal.	Troeko.	Boeloesan.	2	123	*e)* 35	†	10	»	»	»	djagong.
PROBOLINGGO.											
oemadjang.	Tempeh.	Danoeredjo.	......	......	150	*d)* 25 000	......	......	......	......	koffie.
BEZOEKI.											
jember.	Djember.	Soekoredjo. *f)*	1	500	80	32 500	132	»	30	»	cacao.
Id.	Id.	*Adjoeng I* (2 perceelen) en Adjoeng II. *g)*	3	907	50	20 000	72	»	20	»	
Id.	Id.	Moektisari. *h)*	2	525	35	16 000	54	»	12	»	
Id.	Id.	Sentool. *f)*	......	......	20	5 000	......	......	......	......	koffie.
Id.	Id.	*Rawatamtoe.*	1	522	*i)* 110	*k)* 12 500	30	10	10	5—6	cacao, djagong.
Id.	Id.	*Kaliwiring I.*	1	532	*l)* 125	*k)* 25 000	30	30	30	30	padi, djagong.
Id.	Id.	*Idem II.*	1	540	25	*k)* 5 000	21	21	21	21	padi, djagong.
					636	141 000					
		Transporteeren	529	159 898							

a) Hieronder ook de productie van Tjimoengkalbelah. In den loop van 1883 zijn de ondernemers begonnen het theeproduct machinaal te bereiden.

b) Hieronder 100 bouws voor 1 onderneming, welke opgaaf ook de met kina beplante oppervlakte omvat. Van 4 ondernemingen is de met thee beplante oppervlakte in 't geheel niet opgegeven.

c) Van 4 ondernemingen is de productie niet opgegeven, en bij 1 waren de thee-aanplantingen nog niet vruchtdragend.

d) De verkregen tabaksproductie is opgegeven in K.G.

e) Hieronder begrepen de met djagong beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

f) In den loop van 1883 is aan den ondernemer ontheffing verleend van de aan de erfpacht verbonden voorwaarde, dat op de gronden geen koffie zou mogen worden geteeld.

g) Als voren, voor zoover betreft het perceel Adjoeng II.

h) Als voren, voor zoover aangaat beide perceelen.

i) Hieronder begrepen de met cacao en djagong beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

k) Op de onderneming wordt ook buiten het perceel geteelde tabak verwerkt.

l) Hieronder begrepen de met padi en djagong beplante oppervlakte welke niet afzonderlijk is opgegeven.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Ande- cultu- bovend- op d- onderne- gedrev- of verde- bijzond- hede-
		Per transport	529	159 898	636	141 000					
Djember.	Tanggoel.	Klatakan.	.....	....	a) 35	500	.....	.....	.....	....	koffie, cacao.
Id.	Id.	Petoongredjo.	1	285	20	4 000	31	»	»	»	
Id.	Id.	Gerengredjo I. b)	1	517	70	15 000	72	»	»	20	padi.
Id.	Id.	Idem II.	1	191	40	20 000	72	»	»	»	padi.
Id.	Id.	Bandjarsari.	2	646	300	14 000	78	»	»	»	
BANJOEMAS.											
Banjoemas.	Soekaradja.	Tjibeureum *I en II.	2	297	c) †	mislukt.	†	†	†	†	padi, gong, save.
KEDIRI.											
Kediri.	Soekoredjo.	Kentjong *I, II en III.	3	1 196	425	d) 37 500	59	1	10	25-100	
		Totalen D...			e) 1 526 (voor 16 van de 17 ondern.)	232 000 (voor 16 van de 17 ond.) f)					
		E. Suikerriet. g)									
CHERIBON.											
Cheribon.	Sindanglaut.	* Djatipiring of Blender (C.)	1	300	71	h) 15 200	130	20	130	50-400	
Madjalengka.	Madjalengka.	* Kadhipatten.	1	400	145	i) 33 150	315	40	135	400-3000	
PEKALONGAN.											
Batang.	Soebah.	** Simbang en ** Segajoeng.	.....	....	240	k) 13 500	.....	.....	.....	....	koffie.
Id.	Keboemen en Soebah.	Gebang Anom.	1	450	5	l) †	52	»	»	»	padi.
JAPARA.											
Japara.	Bandjaran.	*Pandansili* en *Temon* (N. V.) m)	.....	....	....	....	.....	.....	.....	....	indigo.
PASOEROEAN.											
Bangil.	Poerworedjo.	* Alkmaar. n)	1	1 768	100	o)	565	7	140	300	
		Transporteeren	543	165 948	561	61 850					

a) Hieronder begrepen de met padi beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

b) In den loop van 1883 is aan de ondernemer ontheffing verleend van de aan de erfpacht verbonden voorwaarde, dat op de gronden geen koffie zou mogen worden geteeld.

c) De beplante oppervlakte (daaronder ook de padi-, djagong- en cassave-aanplantingen) bedroeg in haar geheel 121 bouws.

d) De opgegeven productie is niet enkel verkregen van de erfpachtsgronden, maar ook van eene aanplanting van 100 bouws buiten die gronden.

e) Hieronder (voor 4 ondernemingen) 305 bouws, welke opgaaf zoowel de met tabak als de met andere gewassen beplante oppervlakte betreft.

f) Bij 2 van de 16 ondernemingen mislukte de oogst. Bij 4 van de 14 andere werd, behalve bladtabak, ook krossok verkregen en wel te zamen 17 500 K.G. Deze hoeveelheid is onder het uitgetrokken totaal van 232 000 K.G. begrepen.

g) De suikerproductie is opgegeven in pikols.

h) Zie de voorgaande noot. De opgegeven productie is niet enkel verkregen van de erfpachtsgronden, maar ook van gronden, tot eene uitgestrektheid van 215 bouws, van de bevolking gehuurd.

i) Als bij Djatipiring. Bij Kadhipatten waren 335 bouws van de bevolking gehuurd.

k) Als bij Djatipiring. Bij Simbang en Segajoeng waren 50 bouws van de bevolking gehuurd.

l) De teelt van suikerriet was nog slechts bij wijze van proefondernomen. Het riet (7 260 pikols) schijnt elders te zijn verwerkt.

m) Van deze onderneming, die tot dusver onder de suikerondernemingen telde, wordt thans bericht dat de teelt van suikerriet er gestaakt is en de gronden voor de indigocultuur zijn bestemd geworden.

n) Vergunning betreffende het beschikken over irrigatiewater (Indisch besluit dd. 12 Maart 1883 n°. 21).

o) De productie bij Alkmaar verkregen (van $275^1/_2$ bouws, waaronder $175^1/_2$ bouws die van de bevolking gehuurd waren) wordt hier niet uitgetrokken, omdat de fabriek, waar het riet is verwerkt, tot de geheel vrije ondernemingen is gaan behooren (verg. blz. 177 van het verslag hiervóór).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product: Ambachtslieden.	voor bereiding van het product: Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	543	165 948	561	61 850					
Ked.ri.											
diri.	Soekoredjo.	* Brengolo of Kawedoesan (C.) *a*)	2	332	332	19 000	22	»	36	300-350	
Id.	Djambean.	Bolodewo (I.)	......	......	10	†	......	......	......	......	koffie.
rowo.	Pakoentjen.	* Sidoredjo (C.)	......	......	3	15	......	......	......	......	koffie, padi.
rbek.	Waroedjajeng.	* Koedjonmanis (C.)	1	417	200	11 000	50	10	20	30-1000	
		Totalen **E**...			1 106	91 865					

F. Cacao.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen	Uitgestrektheid	Aantal bouws beplant	Productie in 1883	voor arbeid op het veld	Ambachtslieden	Gewone arbeiders	Gemiddeld aantal arbeiders	Andere cultures
Preanger reg.											
kaboemi.	Tjiheulang.	* Sinagar-Tjirohani.	......	......	2	nog geen prod.	......	......	......	......	thee, koffie.
Id.	Id.	*Tanisari* (C. en E.)	......	......	†	id.	......	......	......	......	thee.
Id.	Tjitjoeroeg.	Calorama I en II.	......	......	100	†	......	......	......	......	thee, koffie.
Id.	Tjitjoeroeg en Plaboean.	Tjibaregbeg en * Tjisalak.	......	......	†	†	......	......	......	......	thee, koffie.
amarang.											
barawa.	Ambarawa.	Kalidodol.	......	......	†	nog geen prod.	......	......	......	......	koffie, muskaatnoten.
soeroean.											
lang.	Toeren.	Soember Peting, Soember Kemadoeh en Soember Sari (onderneming Soember Agoeng).	......	......	†	id.	......	......	......	......	koffie, kina.
Bezoeki.											
ember.	Djember.	Soekoredjo.	......	......	70	id.	......	......	......	......	tabak.
Id.	Id.	*Rawatamtoe.*	......	......	†	id.	......	......	......	......	tabak, djagong.
Id.	Tanggoel.	Klatakan.	......	......	†	†	......	......	......	......	koffie, tabak, padi.
njoewangi.	Rogodjampi.	* Ardjo Blambangan.	......	......	†	nog geen prod.	......	......	......	......	koffie.
Id.	Banjoewangi.	Wangkal.	......	......	†	id.	......	......	......	......	koffie.
Bagelen.											
lok.	Sapoeran en Wonosobo.	Tangoelangin en * Boerat.	......	......	†	id.	......	......	......	......	koffie.
ranganjar.	Gombong.	Kalisadang.	......	......	†	id.	......	......	......	......	koffie, kapok.
Id.	Id.	Lemahroto.	......	......	†	id.	......	......	......	......	koffie, peper, kapok, staartpeper.
		en **F**...			172	†					
		Transporteeren	546	166 697							

a) Slechts voor één van de twee perceelen is de huur in erfpacht geconverteerd; het andere perceel is eerst later uitgegeven, en wel aanstonds in erfpacht.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere culturen bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	546	166 697							
		G. Indigo.									
PEKALONGAN.											
Batang.	Soebah.	Bangoen Ardjo of Tjentong (C. en E.).	1	158	28	nog geen prod.	11	»	»	30	
JAPARA.											
Japara.	Bandjaran.	*Pandansili* en *Temon* (N. V.). *a*).	2	717	*b*) †	*b*)	10	»	»	150	
PASOEROEAN.											
Malang.	Gondanglegi.	Kali Gading en Kali Loeminoe (onderneming Bantoor). *c*)	2	762	90	nog geen prod.	»	»	»	30—400	
KADOE.											
Magelang.	Remameh en Probolinggo.	Ngori of Kembangan, Djoemoajo en Pringlegi.	.....	.....	*d*) 13	†	.....	.....	.....	.....	koffie.
KEDIRI.											
Kediri.	Papar.	Bagendoel (C.)	1	500	*e*) 100	†	40	10	»	20—40	padi.
		Totalen G			231	†					
		H. Padi. *f*)									
KRAWANG.											
—	Krawang.	*Kalangsari.	1	427	150	500	16	»	»	»	
—	Id.	**Wanasepi (C.).	.....	.....	60	650	.....	.....	.....	.....	tabak, gong andere tweede wasse
PREANG. REG.											
Soekaboemi.	Tjitjoeroeg.	Pandan Aroem.	.....	.....	†	†	.....	.....	.....	.....	koffie, k
CHERIBON.											
Indramaijoe.	Karangampel.	**Tanah Lajapan of Boedhiradja.	1	798	376	*g*) †	†	†	†	†	
Galoeh.	Rantja.	*Hokkean Tjiang Tjioe Hoë* of *Rantja Haoer* (C.).	1	266	22	nog geen prod.	»	»	»	10—20	katjang
		Transporteeren	555	170 325	608	1 150					

a) Vergunning om ter verkrijging van grooteren toevoer van water op deze perceelen nieuwe leidingen te graven (Indisch besluit dd. 6 November 1883 n°. 38).

b) Deze perceelen, in 1882 met suikerriet beplant geweest, zijn thans voor de indigocultuur bestemd en zouden in 1884 daarvoor worden ontgonnen.

c) Vergunning om te beschikken over rivierwater ter besproeiing van sawahs en ter bereiding van het product der onderneming (Indisch besluit dd. 3 October 1883 n°. 16).

d) De ondernemer had bovendien voor eigen rekening en risico met indigo doen beplanten 24 bouws sawahs, door hem van de bevolking gehuurd.

e) Hieronder ook de met padi beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

f) De productie is opgegeven in pikols.

g) De eigenaren van Tanah Lajapan stonden de gronden ter beplanting met padi aan de bevolking af, en bedongen voor zich 5 pikols padi per bouw. Het totaal der productie is niet bekend.

[AF]DEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	555	170 325	608	1 150					
[PE]KALONGAN.											
[Pek]alongan.	Pekalongan.	Tanah Nora.	1	141	68	†	»	»	»	20	uien.
Id.	Sragi.	Tandjoeng of Bojomati.	1	489	a) 11	b) †	7	»	»	»	klappers.
Id. en [Bat]ang.	Pekalongan en Batang.	Slama Aram of Sampang Tiga.	1	44	c) 31½	†	»	»	»	6	id. en verschillende andere gewassen.
[Bat]ang.	Batang.	Sikepjer of Siamboe.	1	150	c) 80	140	7	»	»	10	tweede gewassen.
Id.	Id.	Si Gandoe (C.)	2	191	c) 120	908	4	»	»	40	id.
Id.	Soebah.	Segan.	.....	....	50	150	.....	.....	.....	....	koffie.
Id.	Keboemen.	**Gebang Anom of Kebon Dalem.	1	399	250	4 800	†	»	»	»	
Id.	Id. en Soebah.	Gebang Anom.	.....	....	300	†	.....	.....	.....	....	suikerriet.
[SE]MARANG.											
[Ken]dal.	Kaliwoengoe.	Padolengan (C.).	1	418	60	360	12	»	10	15—30	
Id.	Troeko.	Sindangkoelon-Boelak-Gebang Anom.	1	968	200	†	43	»	»	»	
Id.	Id.	Sindang Kertoredjo (C.).	1	149	85	90	12	»	10	10—40	
[J]APARA.											
[Japar]a.	Mergotoehoe.	*Mergoredjo.*	1	192	c) 20	†	12	»	»	»	tweede gewassen.
[PASO]EROEAN.											
[Mal]ang.	Gondanglegi.	*Tanahwangi (N. V.).	.....	....	100	960	.....	.....	.....	....	koffie.
Id.	Id.	*Limburg (N. V.).	.....	....	†	500	.....	.....	.....	....	koffie.
[B]EZOEKI.											
[Dje]mber.	Djember.	*Kaliwiring I.*	.....	....	†	†	.....	.....	.....	....	tabak, djagong.
Id.	Id.	*Idem II.*	.....	....	d) 10	†	.....	.....	.....	....	tabak, djagong.
Id.	Tanggoel.	Klatakan.	.....	....	†	100	.....	.....	.....	....	koffie, tabak, cacao.
Id.	Id.	Gerengredjo I.	.....	....	70	mislukt.	.....	.....	.....	....	tabak.
Id.	Id.	Idem II.	.....	....	40	id.	.....	.....	.....	....	tabak.
[BA]NJOEMAS.											
[Ba]njoemas.	Soekaradja.	Tjibeureum *I en II.	.....	....	†	†	.....	.....	.....	....	tabak, djagong, cassave.
[M]ADIOEN.											
[Nga]wi.	Gendingan.	Ngadiredjo I en II. e)	2	566	†	†	†	†	†	†	
		Transporteeren	568	174 032	2 103½	9 158					

a) Hieronder begrepen de met klapperboomen beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

b) Als bij Tanah Lajapan (zie noot g op de vorige bladz.); het aandeel des ondernemers bedroeg ¼ à ⅓, ook wel minder.

c) Hieronder begrepen de met andere gewassen dan padi beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

d) Hieronder begrepen de met djagong beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

e) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 21 December 1883 nº. 9).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	568	174 032	2 103½	9 158					
Ngawi.	Gendingan.	Panselowan, Djambé, Gemarang en Langenardjo. *a)*	4	1 519	120	1 200	30	»	»	5—100	
Id.	Id.	Sambirobjong of Berdjing (J.). *b)*	1	283	200	†	35	»	35	600	(tevens v… fokkerij.
Id.	Djogorogo.	Tjarat of Patalan (C.)	1	70	50	240	9	»	9	4—10	
Id.	Sepreh.	Poerworedjo.	1	111	*c)* 95	150	1	»	»	10—30	
KEDIRI.											
Kediri.	Papar.	Bagendoel (C.)	....	....	†	1 500	....	....	....	....	indigo.
Ngrowo.	Pakoentjen.	*Sidoredjo (C.)	....	....	20	420	....	....	....	....	suikerriet… koffie.
Blitar.	Blitar.	*Tawangredjo (N. V.)	....	....	25	†	....	....	....	....	koffie.
Id.	Wlingi.	Papoh *I, **II en **III, Siwalan en Daroen.	....	....	100	†	....	....	....	....	koffie.
		Totalen H...			*d)* 2713½	12 668					

J. Klappers.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen	Uitgestrektheid	Aantal bouws beplant	Productie in 1883.	voor arbeid op het veld.	Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders	Andere cultures / bijzonderheden
KRAWANG.											
—	Sindangkassi.	Tjibening.	....	....	†	5 000 klappers.	....	....	....	....	koffie.
PREANGER RG.											
Soekaboemi.	Goenoeng-parang.	Soekabrenti.	....	....	†	nog geen prod.	....	....	....	....	koffie, groente…
TAGAL.											
Brebes.	Brebes.	Randoesanga.	2	212	50	id.	»	»	»	6—10	(tevens v… teelt.)
PEKALONGAN.											
Pekalongan.	Sragi.	Tandjoeng of Bojomati.	....	....	†	†	....	....	....	....	padi.
Id. en Batang.	Pekalongan en Batang.	Slama Aram of Sampang Tiga.	....	....	†	†	....	....	....	....	padi en v… schillen… andere… wassen.
JAPARA.											
Japara.	Japara.	**Poeloe Pandjang. *e)*	1	31	10	48 000 klappers.	»	»	»	10—20	
		Totalen J...			60	53 000 klappers.					
		Transporteeren	578	176 258							

a) Vergunning om ten behoeve van de onderneming over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 21 December 1883 nº. 9).

b) Nadere vergunning betreffende het beschikken over meer bevloeiingswater (Indisch besluit dd. 20 October 1883 nº. 28).

c) Het grootste gedeelte der beplantingen werd door veldmuizen vernield.

d) Hieronder 272½ bouws (voor 6 ondernemingen) welke niet enkel betrekking hebben tot de met padi, maar ook tot de met andere gewassen beplante oppervlakte.

e) Het perceel levert overigens koraal op.

[AF]DEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product: Ambachtslieden.	voor bereiding van het product: Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere cultures bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	578	176 258							
		K. Djagong.									
[K]RAWANG.											
—	Krawang.	**Wanasepi (C.).	.....	....	*a*) 18	niet geslaagd.	....	....	....	......	padi, tabak, tweede gewassen.
[S]AMARANG.											
[Ke]ndal.	Troeko.	Boeloesan.	.....	....	†	†	....	....	....	......	tabak.
BEZOEKI.											
[Dj]ember.	Djember.	*Rawahtamtoe.*	.....	....	†	†	....	....	....	......	tabak, cacao.
Id.	Id.	*Kaliwiring I.*	.....	....	†	†	....	....	....	......	tabak, padi.
Id.	Id.	*Idem II.*	.....	....	†	†	....	....	....	......	id.
[B]ANJOEMAS.											
[Ba]njoemas.	Soekaradja.	Tjibereum *I en II.	.....	......	†	mislukt.	....	....	....	......	tabak, padi, cassave.
		Totalen **K.**			18	†					
		L. Andere voortbrengselen.									
[K]RAWANG.											
—	Krawang.	**Wanasepi (C.).	.....	......	† met tweede gewassen.	mislukt.	....	....	....	......	padi, tabak djagong.
[PREANG. REG.]											
[Ba]ndong en [Tj]itjalengka.	Bandjaran en Tjipeudjeuh.	*Ardjosari* *I of *Tegalmantri* en Ardjosari II.	.....	......	5 id.	†	....	....	....	......	thee, ki na.
[Soe]kaboemi.	Tjitjoeroeg.	*Pamatoetan.*	1	35	† id.	†	»	»	»	9	
[PE]KALONGAN.											
[Ba]tang.	Batang.	Sikepjer of Siamboe.	.....	......	† id.	†	....	....	....	......	padi.
Id.	Id.	Si Gandoe (C.).	.....	......	† id.	†	....	....	....	......	padi.
JAPARA.											
[Koedo]na.	Mergotoehoe.	*Mergoredjo.*	.....	......	† id.	†	....	....	....	......	padi.
[PREANG. REG.]											
[Tji]andjoer.	Tjipoetri.	Rarahan (C. en E.).	.....	......	11½ met groenten.	†	....	....	....	......	koffie, kina.
[Soe]kaboemi.	Goenoeng-parang.	Soekabrenti.	.....	......	6 id.	†	....	....	....	......	koffie, klappers.
[PE]KALONGAN.											
[Pe]kalongan.	Pekalongan.	Tanah Nora.	.....	......	13 met uien.	†	....	....	....	......	padi.
		Transporteeren	579	176 293	35½	†					

a) Hieronder begrepen de met andere tweede gewassen beplante oppervlakte, welke niet afzonderlijk is opgegeven.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Productie in 1883.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Andere culturen bovendien op de onderneming gedreven of verdere bijzonderheden.
		Per transport	579	176 293	$35^1/_2$	†					
BANJOEMAS.											
Banjoemas.	Soekaradja.	Tjibereum * I en II.	......	......	† met cassave.	†	......	......	......	......	tabak, pa djagong
BANTAM.											
Lebak.	Sadjira en Rangkasbetoeng.	Tjikadoe.	......	......	5 met verschillende gewassen.	†	......	......	......	......	koffie.
PEKALONGAN.											
Pekalongan en Batang.	Pekalongan en Batang.	Slama Aram of Sampang Tiga.	......	......	† id.	†	......	......	......	......	padi, kla pers.
BANTAM.											
Lebak.	Sadjira en Lebak.	1°. *Tjisella I en II en Tjilaki; 2°. Tjisella of Pasir Haoer en 3°. Pasir Pepetek (N. V.).	......	......	2 met kruidnagelen.	nog geen prod.	......	......	......	......	koffie, ki
Id.	Sadjira.	Genteng of Tjempaka.	......	......	2500 stuks karet- en 1450 stuks kapokboomen.	id.	......	......	......	......	koffie en thee.
SAMARANG.											
Ambarawa.	Ambarawa.	*Pringapoes Nobo.	......	......	† met kapok.	25 pikols.	......	......	......	......	koffie.
BAGELEN.											
Karanganjar.	Gombong.	Kalisadang.	......	......	† id.	nog geen prod.	......	......	......	......	koffie, cacao.
Id.	Id.	Lemahroto.	......	......	† id.	id.	......	......	......	......	koffie, p per, cac staartpep
KEDIRI.											
Kediri.	Djambean.	Kalilawang of Kalilanang.	......	......	*a*) 100 id.	$1^1/_2$ pik. *b*) kapok. 250 pik. djarak.	......	......	......	......	koffie.
CHERIBON.											
Galoeh.	Rantja.	*Hokkean Tjiang Tjioe Hoé* of *Rantja Haoer* (C.).	......	......	3 met katjang.	nog geen prod.	......	......	......	......	padi.
SAMARANG.											
Ambarawa.	Ambarawa.	Kalidodol.	......	......	† met muskaatnoten.	id.	......	......	......	......	koffie, cacao.
BAGELEN.											
Karanganjar.	Gombong.	Lemahroto.	......	......	† met peper en staartpeper.	id.	......	......	......	......	koffie, c cao en k pok.
Ledok.	Sapoeran, Kalialang en Wonosobo.	*Thee onderneming Bagelen (N. V.).	......	......	10 met wildhout.	†	......	......	......	......	koffie, th kina.
PREANG. REG.											
Bandong.	Bandjaran.	*Ardjosari III.*	1	35	10 id.	†	»	»	»	†	
		Totalen L.			$165^1/_2$ bouws.	†					
		Totalen A t/m L	580	176 328							

a) Hieronder begrepen de oppervlakte gebezigd voor de teelt van djarak. | *b*) Slechts een gedeelte der kapok-aanplantingen slaagde.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Jaar waarin de erfpacht of huur is ingegaan.	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Verdere bijzonderheden.

M. Andere in vorenstaande opgaven nog niet begrepen ondernemingen.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen	Uitgestrektheid	Jaar	Aantal bouws beplant	voor arbeid op het veld	Ambachtslieden	Gewone arbeiders	Gemiddeld aantal arbeiders	Verdere bijzonderheden
BANTAM.											
ebak.	Lebak.	Pasir Moendjoel. (C.)	1	390	1880	verlaten.	»	»	»	»	
REANG. REG.											
andong.	Oedjoeng-broengwetan.	*Tjiseroewa.*	1	187	1881	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Id.	*Panglipoer Galik.*	1	238	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Bandjaran.	*Ardjosari IV.*	1	24	1878	id.	»	»	»	»	
Id.	Tjilokotot.	*Soekawana III.*	1	6	1881	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	*Soekawana IV.*	1	98	1881	id.	»	»	»	»	
itjalengka.	Madjalaija.	*Tegal Monteng.*	1	262	1880	id.	»	»	»	»	
Id.	Timbanganten	*Toeranggan.*	1	337	1880	....	»	»	»	†	paardenstoeterij.
iandjoer.	Tjikondang.	Tjimonté.	2	493	1881	pas in ontginning.	»	»	»	†	
Id.	Djampangwetan.	Tjimonté of Noord-Tjempaka.	1	699	1882	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Tjibeët of Zuid-Tjempaka.	1	583	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Belapoelang of Soekanegara, ook wel Tjiti-Ts genaamd (N. V)	1	52	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Tjiparai (N. V.)	1	430	1881	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Indragiri (N. V.)	1	459	1883	pas in ontginning.	»	»	»	†	
Id.	Id.	Tjikawoeng.	1	585	1881	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Idem.	1	343	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Tjigaronggong.	1	494	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Tjiodeng.	1	580	1883	id.	»	»	»	»	
ekaboemi.	Tjimahi.	*Tjidjambé.* (C.)	1	219	1882	in 1883 braak gebleven.	»	»	»	»	
Id.	Tjiheulang.	Tjirendé. *a*)	1	314	1882	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Tjitjoeroeg.	Lewi Orok.	1	39	1881	id.	»	»	»	»	
Id.	Plaboean.	* Tjiboengoer.	1	500	1881	verlaten	»	»	»	»	
Id.	Id.	Plaboean of Pasir Tjilandak.	1	498	1877	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Watoelanang.	1	464	1882	id.	»	»	»	»	
		Transporteeren	25	8 294							

a) Vergunning om over rivierwater te beschikken voor het drijven van een waterrad tot het pellen van padi (Indisch besluit dd. 12 December 1883 nº. 17).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Jaar waarin de erfpacht of huur is ingegaan.	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Verdere bijzonderheden.
		Per transport	25	8 294							
Soekaboemi.	Djampangtengah.	Arstralina. *a)*	1	459	1879	pas in ontginning.	»	15	9	»	
Id.	Id.	Tjimerang.	1	544	1882	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Gadoedampit.	1	284	1882	id.	»	»	»	»	
Id.		Panarawoean.	1	233	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Manggala.	1	338	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Miramontanah.	1	467	1883	id.	»	»	»	»	
Soemedang.	Soemedang.	Pasir Haseupan of Prenganis.	1	368	1881	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Tegal Koneng of Tjiraten.	1	371	1881	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Margawindoe of Tjisokka.	1	461	1881	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Pasir Bendé.	1	191	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Pasir Wangoen.	1	87	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Dermaradja.	Tjiboegel.	1	313	1880	id.	»	»	»	»	
Tassikmalaija.	Singaparna.	Wangoenardja (C.)	1	302	1883	pas in ontginning.	6	»	»	25	
Soekapoerakollot.	Kandangwessi.	Tjisondaän.	1	185	1879	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Tjempaka Warna.	1	430	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Batoewangi.	*Tjiharoes.*	1	323	1880	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	*Tjisaroeni. b)*	1	306	1880	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	*Giriawas.*	1	304	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	*Goenoeng Kassang.*	1	354	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	*Oentoeng.*	1	407	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	*Tjisaät.*	1	256	1883	id.	»	»	»	»	
TAGAL.											
Tagal.	Maribaija.	Sidosari.	1	204	1883	id.	»	»	»	»	
Brebes.	Boemiaijoe.	*Proepoek.*	1	515	1879	ontginning gestaakt.	»	»	»	»	
PEKALONGAN.											
Pekalongan.	Sawangan.	*Simego* en *Goemelem.*	2	229	1881	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Batang.	Bandar-sidaijoe.	*Kaijoe Abang.*	1	64	1883	id.	18	»	»	»	
Id.	Soebah.	Ketanggan.	1	237	1874	id.	»	»	»	»	
		Transporteeren	52	16 526							

a) De gronden van Arstralina dienden tot dusver als weideplaats.

b) Vergunning om ten behoeve van de opgezetenen en ter besproeiing van de eventueel aan te leggen aanplantingen gebruik te maken van het water der Tjisaroeni (Indisch besluit dd. 9 Augustus 1883 nº 2).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Jaar waarin de erfpacht of huur is ingegaan.	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd. voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Verdere bijzonderheden.
		Per transport	52	16 526							
SAMARANG.											
Ambarawa.	Ambarawa.	Tegal Gondo. *a)*	1	187	1881	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Kendal.	Kaliwoengoe.	Blorok.	1	15	1875	*b)*	6	»	»	»	
Id.	Id.	Pasebettan.	1	549	1875	*c)*	11	»	»	»	
JAPARA.											
Patti.	Selowessi.	Toenggoel Woeloeng.	1	258	1883	nog niet beplant.	»	»	»	»	
PASOEROEAN.											
Malang.	Gondanglegi.	Barek, Soemberredjo-lor en Soemberredjo-kidoel *d)*	4	1291	1881 en 1882	in 1883 braak gebleven.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Koetoegan.	1	487	1882	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Bandar Angin, Watoegoepit en Goenoeng Gebang. (N. V.)	3	1460	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Pringondani.	1	510	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Soembernanas.	1	379	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Toeren.	Soemberremis A. *e)*	1	338	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Sono Sekar.	1	504	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Karang Pandan.	1	555	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Wringin Anom.	1	472	1883	id.	»	»	»	»	
Id.		Soemberloreng en Goenoengsari. (N. V.).	2	751	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Senggoro.	Oemboel Dawe.	1	529	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Dermowari of Donowari.	1	363	1881	id.	»	»	»	2—20	
Id.	Id.	Alas Tledek.	1	533	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Kali Ombo.	1	549	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Redjosari.	1	433	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Alas Bandong-lor.	1	515	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Alas Donowari-wetan.	1	532	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Alas Bandong-kidoel.	1	521	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Alas Plenggon.	1	312	1883	id.	»	»	»	»	
ROBOLINGGO.											
oemadjang.	Loemadjang.	** Pandanwangi.	1	500	1864	*f)*	»	»	»	»	
		Transporteeren	82	29 069							

a) Zooals reeds in 't vorig verslag werd medegedeeld is in September 1882 aan den erfpachter (F. J. PILLER) vergunning verleend om gedurende vijf jaren op dit perceel mijnbouwkundige nasporingen te doen naar steenkolen.

b) Dit perceel wordt niet beplant. Het dient tot woonverblijf van een opziener bij de nabijgelegen (op contract met het Gouvernement werkende) suikeronderneming Kaliwoengoe

c) Op deze gronden wordt enkel vischteelt gedreven.

d) De vroeger op deze onderneming gedreven ramehcultuur werd ook in 1883 niet hervat.

e) Vergunning om over rivierwater te beschikken tot het besproeien van koffie-kweekbedden en tot het drijven van machinerieën (Indisch besluit dd. 13 Februari 1883 nº. 24).

f) Door de ondernemers wordt dit perceel niet geëxploiteerd. De opgezetenen verbouwen er voor eigen rekening rijst en tabak. De huur is in Februari 1884 verstreken.

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Jaar waarin de erfpacht of r ingegaan.	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Verdere bijzonderheden.
		Per transport	82	29 069							
Loemadjang.	Tempeh.	Soemberkerep. *a)*	1	508	1882	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Tjandi. *a)*	2	1023	1882	id.	»	»	»	»	
Id	Id.	Soemberkerep. *a)*	1	513	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Kali Bening. *a)*	1	249	1882	id.	»	»	»	»	
Id	Id.	Alas Bening. *a)*	1	275	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Alas Leker en Alas Djeplak *a)*	2	890	1882	id.	»	»	»	20—160	
Id.	Id.	Djarit. *a)*	1	105	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Pasirian. *a)*	1	132	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Tjandjier of Tjandi (N.V.) *a)*	1	490	1883	id.	»	»	»	»	
BEZOEKI.											
Djember.	Djember.	Moembool.	3	1592	1881	id.	»	»	»	»	
Panaroekan.	Soemberwaroe	Kaijoemas.	1	504	1883	pas in ontginning.	40	»	40	40	
BAGELEN.											
Ledok.	Sapoeran.	Pakis Aroem.	1	249	1883	nog niet beplant.	»	«	»	»	
Id.	Id.	Singolopo-lor.	1	551	1883	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Singolopo-kidoel.	1	384½	1883	id.	»	»	»	»	
KADOE.											
Magelang.	Probolinggo.	Balong Ardjo. *b)*	1	250	1882	id.	»	»	»	»	
Temanggoeng	Lempoeijang.	Goenoeng Besser.	1	367	1876	id.	»	»	»	»	
MADIOEN.											
Ponorogo.	Poeloeng.	*Kalitjatoer.*	1	250	1883	id.	»	»	»	»	
KEDIRI.											
Kediri.	Soekoredjo.	Djengkol of Plosso.	1	500	1878	in 1883 braak gebleven.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Seloatap.	1	496	1880	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Djambean.	Bangsri. *c)*	1	499	1877	in 1883 braak gebleven.	»	»	»	»	
Trenggalek.	Ngraijoen.	Soengo.	1	459	1878	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Berbek.	Waroedjajeng en Kertosono.	Wonoboto.	1	487	1883	id.	»	»	»	»	
Blitar.	Srengat.	Kali Tjilik.	1	251	1881	id.	»	»	»	»	
Id.	Wlingi.	Kebo.	1	312	1880	id.	»	»	»	»	
		Transporteeren	110	40 405½							

a) Bestemd voor de koffieteelt.

b) Vergunning om voor het drijven der machinerieën van de op te richten indigofabriek en eventueel ook voor de bereiding van het koffieproduct over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 25 Augustus 1883 nº. 21).

c) Vergunning om uitsluitend voor het besproeien van zaadbedden, het drijven van waterwielen en de bereiding van ramèh over rivierwater te beschikken (Indisch besluit dd. 14 Februari 1883 nº. 7).

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	NAAM der ONDERNEMING.	Aantal perceelen waarvoor de onderneming te boek staat.	Uitgestrektheid der onderneming (in bouws).	Jaar waarin de erfpacht of huur is ingegaan.	Aantal bouws bij het einde van 1883 beplant.	Aantal werklieden op het perceel gevestigd, en gebezigd: voor arbeid op het veld.	voor bereiding van het product. Ambachtslieden.	voor bereiding van het product. Gewone arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders bovendien dagelijks gebezigd.	Verdere bijzonderheden.
		Per transport	110	40 405½							
Blitar.	Wlingi.	Djambe Pawon.	1	532	1881	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Koelon Bambang.	1	502	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Sirah Kentjong.	1	462	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Kali Parang I.	1	501	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Kali Parang II.	1	499	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Gentjong.	1	499	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Piedjie Hombo.	1	502	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Sirah Bambang.	1	479	1882	id.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Botoredjo of Rotoredjo a)	1	549	1883	pas in ontginning.	»	»	»	30-300	
Id.	Id.	Djoerang Banteng.	1	505	1883	nog niet beplant.	»	»	»	»	
Id.	Id.	Wonoredjo.	1	260	1883	id.	»	»	»	»	
		Totalen **M**...	121	45 695½							
		Totalen **A** t/m **L**...	580	176 328							
			701	222 023½							

a) Bestemd voor de koffieteelt.

[5. 57.]

BIJLAGE **EEE**.

(Zie hoofdst. **O**, afd. I, § 1, 5°., van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de PRODUCTIE VOOR DE EUROPEESCHE MARKT in 1882 en 1883 verkregen van de HUURLANDEN in SOERAKARTA en DJOKJOKARTA.

ONDERNEMINGEN.	KOFFIE (pikols).		SUIKER (pikols).		TABAK (K.G.).		INDIGO (K.G.).	
	1882.	1883.	1882.	1883.	1882.	1883.	1882.	1883.
RESIDENTIE SOERAKARTA.								
Afdeeling Soerakarta.								
Regentschap Soerakarta.								
Grogol *a*)	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
Onderregentschap Soekoardjo.								
Assemlegi *b*)	.....	693	.....	»	.....	»	.....	»
Atasadi	»	»	»	»	*c*) †	»	»	2 108
Kadjoeman of Prigi Namengan	60	100	»	»	»	»	»	»
Kategoean Djetis	100	690	»	»	»	»	»	*d*) »
Kedoeng Djambol *e*)	*e*)	*e*)	»	»	»	»	»	»
Kradjang of Djatimalang	80	202	»	»	»	»	»	600
Kradjegan	4	24	»	»	»	»	»	»
Madjosto *e*)	22	200	»	»	»	»	»	»
Manggis	500	1 025	»	»	»	»	»	»
Masaran Kidoel	*f*) »	†	»	»	»	»	»	725
Mendjing en Djombor	†	30	»	»	»	»	»	»
Modjo Larangan of Tegalsari	18	93	»	»	»	»	»	»
Paniron	80	250	»	»	»	»	»	»
Prigi	†	330	»	»	»	»	»	»
Trenjeng	24	50	»	»	»	»	»	»
Weroedalem	†	150	»	»	»	»	»	»
Weroe Ngentak *g*)	†	*g*)	»	»	»	»	»	»
Enclaves in het gebied van Pangeran Mangkoe Negoro.								
Bretjak Wilatoeng	2 500	12 000	»	»	»	»	»	950
Mento Toelakan	267	2 100	»	»	»	»	»	»

a) Bij de ondernemingen Grogol, Brengosan, Pelemwoeloeng, Gebang Winong en Karangdowo werden alleen of hoofdzakelijk producten voor de inlandsche markt geteeld.

b) De ondernemingen Assemlegi, Ngreni en Manoekan hebben eerst in 1883 een wettig bestaan gekregen. Van deze laatste wordt echter in de opgaven waaruit deze bijlage is samengesteld, nog geen melding gemaakt.

c) Waar het teeken † is geplaatst, ontbreken de opgaven.

d) Volgens de opgaven over 1882 was op Kategoean Djetis eene indigofabriek gebouwd. Het blijkt echter niet dat in 1882 of 1883 reeds indigo geproduceerd werd.

e) Kedoeng Djambol is (buiten het bestuur om) met Madjosto vereenigd.

f) De koffieaanplantingen waren nog niet vruchtdragend.

g) De gronden van Weroe Ngentak zijn in 1883 vereenigd deels met Atasadi deels met Prigi, zonder dat ter zake nog de bekrachtiging des bestuurs was verkregen.

ONDERNEMINGEN.	KOFFIE (pikols).		SUIKER (pikols).		TABAK (K.G.).		INDIGO (K.G.).	
	1882.	1883.	1882.	1883.	1882.	1883.	1882.	1883.
Afdeeling Klatten.								
Regentschap Klatten.								
Bogor	»	»	»	»	4 500	1 875	»	»
Brengosan *a*)	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
Demangan	»	»	»	»	22 500	22 500	6 500	6 500
Djiwo	»	»	»	»	40 000	†	750	6 821
Djongrangan en Sekarsoeli	»	»	»	»	42 500	†	2 500	5 500
Gajamprit	»	»	»	»	»	»	†	8 750
Gantiwarna	8	10	»	»	»	»	2 142	2 500
Gemampir	2175	1800	»	»	»	»	5 750	3 750
Goemoel Djogonalan	»	»	»	»	105 000	66 000	8 750	9 247
Goenoengan	†	*h*) »	»	*h*) 360	†	*h*) »	»	»
Gondang Winangon en Djetis	»	»	38 650	39 500	»	»	6 485	7 029
Groedo en Djomboran	»	»	»	»	20 000	12 226	4 480	2 600
Keboetoeh *i*)	25	30	»	»	»	»	»	»
Kebonaroem en Papringan (of Sepoeloe Mipitan)	155	164	»	»	100 000	30 500	7 700	8 750
Kemoedo	»	»	»	»	30 464	†	2 169	4 125
Kepitoe en Djetis of Genengsari	410	750	»	»	»	»	6 000	5 750
Ketandan	»	»	»	»	58 000	45 000	6 650	9 037
Logedee	244	190	»	»	»	»	»	»
Ngoepit Poeloewatoe en Ngoepit Sodjajan	700	571	»	»	65 000	47 500	7 500	4 000
Pandan	»	»	»	»	†	*j*) »	†	5 000
Prambonan *i*)	10		25 000	20 000	»	»	4 800	4 125
Redjosari	*l*) »	*l*) »	»	»	»	»	»	»
Remeng	10	7	»	»	»	»	»	»
Simping	»	»	»	»	†	*j*) »	†	5 000
Taroem Anom (vroeger Grogolan geheeten)	7	44	»	»	»	»	887	1 018
Tjandisewoe	»	»	†	*m*) 23 700	»	»	»	»
Troetjoek	»	»	»	»	106 500	100 000	7 500	12 500
Wedi Birit	»	»	»	»	150 000	30 000	4 900	11 500
Widoro Ardjo of Gatak	»	»	»	»	»	»	450	690
Regentschap Kartasoera.								
Baki Pandejan	»	»	»	»	†	»	†	1 750
Bendoengan Ngreden	»	»	»	»	20 000	†	1 000	1 750
Delanggoe	»	»	*n*) 16 500	20 300	»	»	»	»
Djetis Koenden	»	»	*o*) 227	*o*) 228	»	»	»	»
Djoewiring of Kalipoesoer *p*)	»	»	»	»	»	»	6 000	8 000
Djoewiring (Nieuw-) *p*)	»	»	»	»	»	»		
Gagah Sipat	»	»	»	»	1 700	1 600	»	»
Gawok	»	»	»	»	72 500	27 500	2 000	5 000
Kaliwingko *q*)	»	»	*q*)	*q*)	»	»	*q*)	*q*)
Kartasoera	»	»	25 800	27 574	»	»	»	»
Kedawoeng of Baron	»	»	»	»	†	»	478	2 250
Klodran	»	»	»	»	»	»	2 800	3 200
Koedoesan	»	»	*o*) 92	*o*) »	»	1 150	»	»
Lemoeroe en Djaten	»	»	»	»	†	»	3 750	3 250
Manang	»	»	»	»	†	»	†	4 260
Mandjoeng	»	»	»	»	20 000	†	5 000	8 000
Ngrajoe	»	»	»	»	»	»	2 620	2 431
Ngreni *b*)	.....	»	.....	»	.....	»	.....	1 042
Pangkallan	»	»	»	»	»	»	750	6 850
Pelemwoeloeng *a*)	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
Plagan Kiringan en Bedji	»	»	»	»	40 000	†	2 350	3 500
Soekoredjo	»	»	*o*) 117	*o*) 134	»	»	»	»
Temoeloes	»	»	»	»	25 000	37 500	4 000	4 500
Terban	»	»	»	»	20 000	19 000	»	»
Tjepper en Rendo	»	»	18 200	17 318	11 500	11 500	»	*r*) »
Tlogo en Wonosari	»	»	†	22 400	»	»	»	»

h) Vroeger werd op Goenoengan koffie en tabak geteeld. Thans wordt er op kleine schaal suikerriet verbouwd; de onderneming werkt met een suikermolen.

i) De ondernemingen Keboetoeh en Prambonan zijn in 1883 vereenigd; zij worden hier echter afzonderlijk genoemd omdat die vereeniging nog niet door het bestuur bekrachtigd is.

j) Op de landen Pandan en Simping, aan dezelfde ondernemers toebehoorende, schijnt in 1883 of wellicht reeds vroeger de tabakscultuur gestaakt.

k) Begrepen onder de productie van Keboetoeh (zie noot *i*).

l) Op Redjosari zijn de oude koffieaanplantingen weggeruimd terwijl de nieuwe nog niet vruchtdragend waren.

m) Het riet van Tjandisewoe wordt verwerkt bij Randoe Goenting in Djokjokarta.

n) Onder de voor 1882 opgegeven suikerproductie van Delanggoe is ook begrepen de opbrengst van het riet, ten behoeve van deze onderneming aangeplant op gronden van Djoewiring en Nieuw-Djoewiring.

o) Djetis Koenden en Soekoredjo werken op kleine schaal en bezitten slechts suikermolens. Hetzelfde werd over 1882 nopens Koedoesan gemeld, waar men in 1883 tot de teelt van tabak is overgegaan.

p) Djoewiring of Kalipoesoer en Nieuw-Djoewiring maken sedert eenigen tijd één onderneming uit, maar de samenvoeging was in 1883 nog niet door het bestuur bekrachtigd.

q) De onderneming Kaliwingko heeft, volgens de opgaven over 1883, feitelijk opgehouden eene afzonderlijke onderneming uit te maken door hare vereeniging deels met Delanggoe, deels met Pangkallan. Zij wordt hier echter afzonderlijk genoemd omdat die overdracht buiten het bestuur om is geschied.

r) In 1883 is men bij Tjepper tot de indigoteelt overgegaan, maar eerst in 1884 zou product verwerkt kunnen worden.

ONDERNEMINGEN.	KOFFIE (pikols).		SUIKER (pikols).		TABAK (K.G.).		INDIGO (K.G.).	
	1882.	1883.	1882.	1883.	1882.	1883.	1882.	1883.
Afdeeling Boijolali.								
Regentschap Boijolali.								
Bangak en Pengging *s*)	»	»	27 000	31 000	»	»	7 150	*s*) 8 200
Baros en Tampir	3 177	4 026	»	»	»	»	»	»
Bradjan en Kalitjebong of Bredoeg	1 100	1 966	»	»	»	»	3 175	2 974
Djati Paras	1 077	1 437	»	»	»	»	»	»
Djongkaree en Karang Anom	»	»	35 000	32 000	»	»	»	»
Drono *s*)	»	»	»	»	32 500	39 500	3 000	*s*)
Gedaren	†	†	9 000	12 596	»	»	280	†
Gendoelan en Soerowono	332	455	»	»	»	»	»	»
Kajoemas en Bodeh	900	1 100	»	»	»	»	»	478
Karang	900	1 400	»	»	»	»	»	»
Karang Gondang	237	376	»	»	»	»	»	»
Kiringan en Poetjang	710	840	»	»	»	»	»	»
Kebonso (vroeger genaamd Manggis Slembi en Tompee)	1 200	1 100	»	»	»	»	»	630
Moedal en Bimo	341	1 001	»	»	»	»	»	2 934
Ngares Kopen	105	150	»	»	34 500	†	700	3 825
Penggoeng	915	1 490	»	»	»	»	»	»
Plakeng *t*)	*t*)	*t*)	*t*)	*t*)	»	»	»	»
Polan	»	»	»	»	»	»	2 000	2 000
Ponggok en Ketitan	»	»	14 000	11 000	»	»	»	»
Satrian en Selap	1 650	2 750	»	»	»	»	5 500	3 750
Tambak	266	562	»	»	»	»	»	506
Tjokro Toeloeng	†	†	25 000	30 000	»	»	»	»
Watoe Penganten en Gawar	705	1 200	»	»	»	»	»	»
Regentschap Ampel.								
Ampel	3 000	2 980	»	»	»	»	»	»
Asinan (of Ngasinan)	1 545	1 526	»	»	»	»	»	»
Boeloeh	†	†	»	»	»	»	»	»
Brodjol Gondangmanis	380	800	»	»	»	»	»	»
Dampak	27	42	»	»	»	»	»	»
Gagatan	†	1 626	»	»	†	»	»	»
Gesangan	300	290	»	»	»	»	»	»
Getas	2 900	7 559	»	»	»	»	»	»
Glonggong	120	225	»	»	†	»	1 000	2 000
Gondang Wedelan	183	260	»	»	»	»	»	»
Kedoengdowo (Wonolelo)	30	93	»	»	»	»	»	»
Manggen Ardjo of Ketitang Bendo	229	611	»	»	»	»	»	»
Melambong	800	900	»	»	†	»	»	»
Plaoer	358	847	»	»	»	»	»	»
Ploembon Patewan	900	1 077	»	»	»	»	»	»
Pringapoes	245	935	»	»	»	»	»	»
Repaking	338	1 024	»	»	»	»	»	»
Simo	752	3 238	»	»	»	»	»	»
Soekaboemi of Tjepogo	4 000	2 378	»	»	»	»	»	»
Soember en Kedongdowo (Lawang)	40	85	»	»	»	»	»	»
Sokodjengkilong	50	50	»	»	»	»	»	»
Stoegoer	665	420	»	»	»	»	»	»
Trantang Wonosedo	183	947	»	»	»	»	»	»
Wonosari	394	915	»	»	»	»	»	»
Afdeeling Sragen.								
Regentschap Sragen.								
Bangsri	580	1 275	»	»	»	»	»	»
Batoe Djamoes	2 500	3 595	»	»	»	»	»	»
Broemboeng Gading	150	280	»	»	»	»	»	»
Djetis	»	»	†	*u*)	»	»	2 535	2 250
Gebang Winong *a*)	†	†	»	»	»	»	»	»
Gemantar	6	22	»	»	»	»	»	»
Gorekan *v*)	*v*)	*v*)	»	»	*v*)	*v*)	»	»
Karangdowo *a*)	»	»	»	»	»	1 875	»	»

s) Bij Bangak en Pengging is in 1883 ingesmolten de onderneming Drono. Die vereeniging is echter door het bestuur nog niet bekrachtigd.

t) De gronden der onderneming Plakeng zijn reeds vóór 1882 verdeeld tusschen de ondernemingen Djongkaree, Gedaren en Bodeh.

u) Het riet van Djetis wordt verwerkt bij Wonolopo. Onder de voor 1883 opgegeven productie van laatstgemelde onderneming is die van Djetis begrepen.

v) De onderneming Gorekan is vereenigd met Kedoeng Banteng, maar zij wordt hier afzonderlijk genoemd omdat de samenvoeging nog niet door het bestuur is bekrachtigd.

ONDERNEMINGEN.	KOFFIE (pikols).		SUIKER (pikols).		TABAK (K.G.).		INDIGO (K.G.).	
	1882.	1883.	1882.	1883.	1882.	1883.	1882.	1883.
Kedoeng Banteng *v*)	45	109	»	»	90 000	†	»	»
Kedoeng Wedoes *w*)	*w*)	*w*)	»	»	»	»	»	»
Kemiri Larangan	»	»	5 500	4 000	»	»	»	»
Kemoesoek en Kakoem *x*)	632	1 712	»	»	»	»	»	»
Madjenang en Majah Gonggangan	6	10	»	»	»	»	»	»
Masaran	18	15	»	»	»	»	»	725
Modjo Sragen (vroeger Modjo Kaponan en Tepoero)	1 400	3 000	24 000	18 000	†	»	»	»
Moenggoer Pering	2 300	4 800	»	»	»	»	»	2 000
Moetian	238	500	»	»	»	»	»	»
Ngaroem	1 320	2 400	»	»	»	»	»	»
Pantjoeran en Tjanden *ij*)	»	»	*ij*)	*ij*)	»	»	»	»
Sambiredjo	10	36	»	»	»	»	»	»
Singgee	50	90	»	»	»	»	»	»
Soeroeh	»	»	»	*z*)	»	»	»	»
Tarik	3 031	5 600	»	»	»	»	»	»
Tegal Kenongo (of Trogo) *x*)	†	*x*)	»	»	»	»	»	»
Tegal Roekmi	†	55	»	»	»	»	»	»
Temanggoeng	»	»	»	»	»	»	760	210
Toendoengan	16	30	»	»	»	»	»	»
Trijagan	»	»	8 540	*z*) 14 050	»	»	»	»
Wonolopo	*f*)	4	1 165	*u*) 1 250	»	»	»	»
Afdeeling Wonogiri.								
Regentschap Wonogiri. aa)								
Begaden Gempol *bb*)	*bb*)	*bb*)	»	»	»	»	»	»
Blorong *w*)	307	935	»	»	»	»	»	»
Djeroekwangi *bb*)	1 840	2 730	»	»	»	»	»	»
Gadoengan	2 480	2 694	»	»	»	»	»	»
Goemawang	241	304	»	»	»	»	»	»
Kaliboto	560	1 600	»	»	»	»	»	600
Kemoening	3 500	3 000	»	»	»	»	»	»
Koentjen Koewanjangan en Begadjah	715	1 584	»	»	»	»	»	»
Kredjo	8 320	10 000	»	»	»	»	»	»
Pakem	415	650	»	»	»	»	»	»
Tawang	316	600	»	»	»	»	»	»
Tengklik	700	900	»	»	»	»	»	»
Tiris	886	3 072	»	»	»	»	»	188
RESIDENTIE DJOKJOKARTA.								
Regentschap Sleeman.								
Beran	»	»	31 500	24 874	»	»	»	»
Boeloes	»	»	»	»	»	»	12 500	15 179
Dadapan	»	»	»	»	»	»	800	1 241
Demak Idjo	»	»	»	»	»	»	15 088	13 992
Doekoeh en Pisangan	»	»	*cc*)	*cc*)	»	»	12 500	11 000
Kebon Agoeng en Soesoekan	»	»	»	»	»	»	6 890	6 680
Kenaroean	»	»	»	»	»	»	5 100	4 800
Klatji	»	»	16 000	16 500	»	»	»	»
Klelen	»	»	»	»	»	»	7 640	7 000
Medari	»	»	»	»	»	»	3 000	2 916
Melati en Tjebongan	»	»	35 000	30 000	»	»	5 575	5 500
Mendiro	»	»	»	»	»	»	5 488	5 623
Nglempak	»	»	7 000	5 383	»	»	»	»
Padokan	»	»	37 600	30 968	»	»	4 215	4 028
Patoekan	»	»	»	»	»	»	8 790	8 183
Pendoelan *dd*)	»	»	»	»	»	»	1 133	1 132
Plemboeran	»	»	»	»	»	»	2 345	2 910

w) De onderneming Kedoeng Wedoes is vereenigd met Blorong (regentschap Wonogiri), maar zij wordt hier afzonderlijk genoemd, omdat de samenvoeging nog niet door het bestuur is bekrachtigd.

x) Bij Kemoesoek en Kakoem is ingesmolten de onderneming Tegal Kenongo. De vereeniging is echter nog niet door het bestuur bekrachtigd.

ij) Het gedeelte der onderneming Pantjoeran en Tjanden, dat niet aan de verhuurders is teruggegeven (24 bouws), is bij de onderneming Trijagan getrokken.

z) Bij Soeroeh schijnt in 1882 de indigocultuur door de teelt van suikerriet te zijn vervangen. Het riet werd op Trijagan verwerkt. Het voor 1883 opgegeven productiecijfer bij Trijagan betreft beide ondernemingen.

aa) In den Regeeringsalmanak van Nederlandsch-Indië voor 1884 wordt, in plaats van het regentschap Wonogiri, opgegeven het onder-regentschap Karanganjar.

bb) De onderneming Begaden Gempol is vereenigd met Djeroekwangi, maar de vereeniging is nog niet door het bestuur bekrachtigd.

cc) Op gronden van Doekoeh en Pisangan wordt ook suikerriet geteeld, dat echter verwerkt wordt op Tegal Weroe. De productie is begrepen onder het cijfer van laatstgenoemde onderneming.

dd) De huurder van Pendoelan teelt slechts op zeer kleine schaal producten voor de Europeesche markt.

ONDERNEMINGEN.	KOFFIE (pikols).		SUIKER (pikols).		TABAK (K.G.).		INDIGO (K.G.).	
	1882.	1883.	1882.	1883.	1882.	1883.	1882.	1883.
Randoe Banteng	»	»	»	»	†	»	1 000	1 250
Rewoeloe	»	»	31 200	33 000	»	»	»	»
Sedaijoe en Kadiresso	»	»	7 000	4 500	»	»	»	»
Sempoe en Pakem	»	»	»	»	2 500	2 500	†	»
Sonosewoe	»	»	»	»	»	»	5 112	5 115
Tegal Weroe	»	»	cc) 35 000	cc) 38 000	»	»	»	»
Tempel	»	»	»	»	11 132	8 750	8 602	6 150
Wringin	»	»	»	»	»	»	6 287	5 891
Regentschap Kalassan.								
Bandjar Ardjo en Ngredhi	235	166	»	»	»	»	7 089	6 850
Barongan	»	»	40 400	30 798	»	»	»	»
Bedojo	1	†	»	»	»	»	3 600	3 150
Djati	»	»	»	»	»	»	4 824	3 838
Gedjajan	»	»	»	»	»	»	4 425	4 240
Kadirodjo	»	»	»	»	»	»	9 838	7 614
Kenajan	»	»	»	»	»	»	5 000	4 500
Kradjan	ee) 2	ee) 2	»	»	»	»	»	»
Magoewo	»	»	»	»	»	»	12 091	9 862
Moedja Moedjoe en Wioro	»	»	»	»	»	»	18 497	16 463
Ngoto	»	»	»	»	»	»	5 000	3 229
Plered en Kenalan	»	»	25 750	27 900	»	»	»	»
Randoe Goenting	»	»	16 900	16 400	»	»	»	»
Redjosari	f) »	f) »	»	»	»	»	»	ff) »
Salakan lor	»	»	»	»	»	»	8 900	6 923
Salakan Potrono	»	»	»	»	»	»	7 500	6 000
Silooklanteng	f) »	12	»	»	525	1 672	»	»
Sorogedoog	22	13	»	»	»	»	18 500	18 500
Tandjong Tirto	»	»	21 461	25 000	»	»	»	»
Wanoedjoijo	»	»	»	»	»	»	7 923	7 564
Regentschap Bantoel.								
Bantoel	»	»	35 837	29 728	»	»	»	»
Gesikan	»	»	40 009	35 684	»	»	»	»
Lipoero	»	»	22 000	17 800	»	»	»	»
Mengkangredjo	»	»	»	»	»	»	2 140	2 100
Poendong en Belan Kidoel	»	»	29 600	28 850	»	»	»	»
Regentschap Adikarto (Brossot).								
Sewoe Galoor	»	»	46 000	34 250	»	»	»	»

RECAPITULATIE.

RESIDENTIE SOERAKARTA.	Aantal ondernemingen.								
Regentschap Soerakarta	1	»	»	»	»	»	»	»	»
Onderregentschap Soekoardjo	19	3 655	17 937	»	»	»	»	»	4 383
Regentschap Klatten	29	3 744	3 566	63 650	83 560	744 464	355 601	85 913	124 192
» *Kartasoera*	26	»	»	60 936	87 954	209 200	98 250	30 748	55 783
» *Boijolali*	23	13 615	19 853	110 000	116 596	67 000	39 500	21 805	25 297
» *Ampel*	24	17 439	28 828	»	»	»	»	1 000	2 000
» *Sragen*	29	12 302	23 533	39 205	37 300	90 000	1 875	4 945	5 185
» *Wonogiri*	13	20 280	28 069	»	»	»	»	»	788
	gg) 164	71 035	121 786	273 791	325 410	1 110 664	495 226	144 411	217 628
RESIDENTIE DJOKJOKARTA.									
Regentschap Sleeman	25	»	»	200 300	183 225	13 632	11 250	112 065	108 590
» *Kalassan*	20	260	193	104 511	100 098	525	1 672	113 187	98 733
» *Bantoel*	5	»	»	127 446	112 062	»	»	2 140	2 100
» *Adikarto (Brossot)*	1	»	»	46 000	34 250	»	»	»	»
	51	260	193	478 257	429 635	14 157	12 922	227 392	209 423

ee) Paggerkoffie.

ff) De huurders van Rediosari zijn tot de teelt van indigo overgegaan, maar verkregen in 1883 nog geen product.

gg) Hierbij nog te rekenen de nieuwe onderneming Manoekan, bedoeld in noot b hiervóór.

[20. 4.]

BIJLAGE **FFF**.

(Zie hoofdst. **O**, afd. I, § 1, sub *b*, van het verslag.)

OVERZICHT van de op contract met het Gouvernement werkende ondernemingen voor den aankap van hout in 's lands bosschen op Java over 1883.

Volgnummer.	Residentie.	Regentschap.	District.	Namen der ondernemingen.	Namen der contractanten.	Uitgestrektheid van het contractsgebied (in bouws).	Duur van het contract.	Verschuldigde pachtsom aan den lande.
								A. Ondernemingen voor leegkapping
1	Cheribon	Cheribon	Palimanang	Goenoeng Krikil	D. C. Ament	303	1 Nov. 1883 tot 31 Oct. 1888	f 3 000 's jaars (nog niet in 1883)
2	Tagal	Brebes	Boemiaijoe en Lebaksioe	Kedawoeng	Lim Tiang Keng	615	16 Sept. 1880 tot 15 Sept. 1890	f 26 750 's jaars
3	Pekalongan	Batang	Soebah	Banjoepoetih	G. Mullemeister	500	1 Dec. 1877 tot 30 Nov. 1884	f 25 343 's jaars
4	Samarang	Kendal	Bodja	Trisobo	Borgen van wijlen Lim Goan Sioe	745	1 Juni 1875 tot 31 Mei 1885	f 50 100 's jaars
5	Id.	Grobogan	Poerwodadi	Goendih	Lim Liong Hien	1 356¾	1 Jan. 1876 tot 31 Dec. 1885 (verlengd tot 31 Oct. 1886)	f 42 190 's jaars (voor 10 jaren, dat is tot 31 Dec. 1885)
6	Id.	Id.	Kradenan	Sepreh	G. H. C. Van Zijll de Jong	1 270	1 Mei 1882 tot 30 April 1899	f 26 000 's jaars
7	Id.	Samarang	Singenlor	Penawangan	Ho Tjiauw Soen	1 200	1 Nov. 1876 tot 31 Oct. 1884	f 42 100 's jaars
8	Id.	Id.	Id.	Karang Gondang	Id.	194 (afbakeningsperceel)	11 Oct. 1881 tot 10 Oct. 1884	20 687,50 's jaars (alleen in 1882 en 1883)
9	Japara	Japara	Bandjaran	Padang	P. L. H. Stennekes	817	1 Oct. 1877 tot 30 Sept. 1887	f 18 649 's jaars (zie de laatste kolom)
10	Id.	Id.	Id.	Seplem-Lengki	J. S. C. A. Lutgert	niet opgemeten (afbakeningsperceel)	23 Nov. 1882 tot 22 Nov. 1883	f 20 000 voor één jaar, te betalen vóór of op 30 Juni 1883
—	Id.	Joana.	Mergotoehoe	Terbono	P. Dunlop	87	1 Mei 1880 tot 30 April 1882 (laatstelijk verlengd tot 31 Oct. 1883)	(pachtsom reeds in 1882 afbetaald)
—	Rembang	Rembang	Sedan	Sedan	Erven J. Muijsken	320	1 Jan. 1879 tot 31 Dec. 1883	f 15 425 's jaars

a) Verbeterde opgaaf.

Jaarlijks te kappen hoeveelheid hout (in M³.).	Aantal M³. hout (behalve het brandhout):				*VERDERE AANTEEKENINGEN.*
	onafgevoerd op 31 Dec. 1882.	in 1883 gekapt.	in 1883 afgevoerd.	onafgevoerd op 31 Dec. 1883.	
met vrije beschikking over het hout.					
meerendeels brandhout	. . .	. . .	. . .	. . .	Op 31 December 1883 was met deze exploitatie nog niet begonnen.
niet opgegeven	653	1 168	1 393	428	Over de inrichting en werking dezer onderneming zie men het verslag van 1882, bijlage GGG. Bij suppletoir contract werd de aannemer, te beginnen met het in 1883 opgeleverde derde jaarperceel en tegen vergoeding zijnerzijds van f 1 230 's jaars, ontheven van de verplichting om de leeggekapte terreinen in een voor wederbeplanting geschikten staat op te leveren.
p. m. 1 250	117	944	1 025	36	In de vroeger beschreven inrichting dezer onderneming deden zich gedurende 1883 geen veranderingen voor; alleen werd den ondernemer voor de oplevering van een gedeelte van het zesde jaarperceel (± 70 bouws) tien maanden uitstel verleend (tot 31 October 1884).
niet opgegeven	2 307	1 898	2 016	2 189	Omtrent de wijze van werken bij deze onderneming valt weder naar vorige verslagen te verwijzen.
niet opgegeven	444	425	479	390	Deze boschexploitatie blijft voor den aannemer steeds verlies geven. Overigens zijn geen bijzonderheden gemeld.
2 900	150 a)	2 050	1 910	290	De werkzaamheden geschieden zooveel mogelijk bij aanneming. Volgens opgaven van den administrateur werd in 1883 betaald: voor kaploon f 4 per M³, voor sleeploon f 0,65 per M³. en per paal, en voor het afvlotten langs de Loesi-rivier tot Poerwodadi (met inbegrip van het ophalen der houtwerken) f 5 per M³. Bij vervoer over land, per kar via Poerwodadi naar Goendih, wordt betaald f 15 per M³. of ruim f 0.45 per paal. Slechts een gedeelte der voor dit vervoer bestemde karren verstrekt de ondernemer; de trekdieren behooren allen aan de karrevoerders. Eerlang zou het hout van Poerwodadi naar Goendih per stoomtram kunnen worden afgevoerd (verg. het verslag hiervóór blz. 130).
niet opgegeven	955	2 319	2 601	673	Over de inrichting en werking dezer ondernemingen zijn over 1883 geen andere bijzonderheden mede te deelen dan reeds in 't vorig verslag zijn opgenomen. In Maart 1883 werd den ondernemer vergund om de exploitatie van het achtste of laatste jaarperceel van Penawangan te doen voorafgaan aan die van het zevende. Later is hem nog toegestaan de helft van het achtste jaarperceel twee jaren, alzoo tot 31 October 1884, in bewerking te houden.
id.	213	173	288	98	
p. m. 1676	265	4 000	4 169	96	De inrichting en werking dezer onderneming bleven op gelijken voet als vroeger. In 1883 had de ondernemer het dubbel der opgegeven pachtsom te betalen omdat hij twee jaarperceelen, in plaats van één, in bewerking had.
—	. . .	. . .	. . .	. . .	De aannemer heeft deze exploitatie niet aangevat, en hij is in rechten aangesproken moeten worden voor de betaling van de pachtsom.
niet opgegeven	703	»	703	»	Deze onderneming is in 1883 geheel afgeloopen nadat nog aan den ondernemer was vergund geworden met de exploitatie voort te gaan tot 31 Octobe 1883.
p. m. 2 905	»	1 845	1 845	»	Op deze onderneming werden de werkzaamheden in 1883 geheel beëindigd.

Volgnummer.	Residentie.	Regentschap.	District.	Namen der ondernemingen.	Namen der contractanten.	Uitgestrektheid van het contractsgebied (in bouws).	Duur van het contract.	Verschuldigde pachtsom aan den lande.
11	Id.	Rembang en Blora	Soelang en Ngawen	Loanoh	W. J. L. C. Buijs	325	1 Sept. 1878 tot 31 Aug. 1883 (verlengd tot 30 Juni 1884)	f 19 157,40 's jaars (voor 5 jaren, dat is tot 31 Aug. 1883)
—	Rembang	Blora	Panolan	Djatilawang	Tan Wat Sing	400	1 Juni 1875 tot 31 Mei 1883 (verlengd tot 31 Oct. 1883)	f 27 600 's jaars (voor 8 jaren, dat is tot 31 Mei 1883)
12	Id.	Id.	Ngawen	Dengkeh	W. L. Dijkman	p. m. 700 (afbakeningsperceel)	10 Aug. 1882 tot 30 Sept. 1890	f 11 000 's jaars
13	Id.	Id.	Randoeblatoeng	Kesoemo	Liem Tjan Yang	472	1 Dec. 1877 tot 30 Nov. 1885 (verlengd tot 31 Aug. 1886)	f 11 062,50 's jaars (voor 8 jaren, dat is tot 30 Nov. 1885)
14	Id.	Toeban	Djatirogo	Djatirogo	J. F. Dijkman	638	1 Maart 1882 tot 28 Febr. 1892	f 10 500 's jaars
15	Soerabaija	Modjokerto	Modjoagoeng	Pakis	C. E. Fritz	440	1 Juni 1881 tot 31 Mei 1887	f 25 200 's jaars (zie de laatste kolom)
16	Id.	Id.	Modjodadi	Marmojo-Kletek	Han Kong Sing	572 (afbakeningsperceel)	1 Jan. 1881 tot 31 Dec. 1885	f 7 000 's jaars
17	Id.	Id.	Modjokasri	Goenoeng Kendeng (brandhoutperceel)	Tan Liang Gie	573	1 Sept. 1882 tot 31 Aug. 1888	f 5 166,67 's jaars
18	Id.	Lamongan	Mantoep	Brondjong	J. B. Kaiser	438	1 Nov. 1876 tot 31 Oct. 1886	f 6 666,60 's jaars (zie de laatste kolom)
19	Pasoeroean	Malang	Sengoro	Tegaron	Kwee Liang Hong	208	1 Nov. 1879 tot 31 Oct. 1885	f 5 754,67 's jaars
20	Id.	Pasoeroean	Wangkal	Sidowajah (brandhoutperceel)	Poea Soe Bie	295	1 Juni 1880 tot 31 Mei 1885	f 2 420 's jaars

b) Behalve de opgegeven hoeveelheid timmerhout verkreeg de ondernemer ook eene groote partij spoordwarsliggers.

Jaarlijks te kappen hoeveelheid hout (in M³.).	Aantal M³. hout (behalve het brandhout):				*VERDERE AANTEEKENINGEN.*
	onafgevoerd op 31 Dec. 1882.	in 1883 gekapt.	in 1883 afgevoerd.	onafgevoerd op 31 Dec. 1883.	
niet opgegeven	1 665	2 216	2 781	1 100	Den ondernemer werd toegestaan om het vijfde of laatste jaarperceel tien maanden langer (tot 1 Juli 1884) in exploitatie te houden.
id.	1 004	3 143	4 147	»	Op deze onderneming werden de werkzaamheden in 1883 geheel beëindigd.
p. m. 3 200	556	3 963	3 100	1 419	Het hout uit deze, eerst in het laatst van 1882 in werking getreden bosch-exploitatie wordt per kar òf rechtstreeks naar Rembang gebracht, òf slechts tot Ngawen, vanwaar het dan langs de Loesi-rivier naar Tangoelangin (op de grens van Samarang en Japara) wordt afgevlot. De aannemer heeft echter in het laatst van 1883 vergunning verkregen op den voet van *Indisch Staatsblad* 1871 n°. 113 tot het aanleggen van een tramweg naar Djepoera (afdeeling Joana), waarmede ook reeds een begin is gemaakt. Het karreloon van Dengkeh tot Rembang bedraagt f 12 per M³. Het afvlotten tot Tangoelangin kost slechts f 5 per M³.
p. m. 2 420	3 203	2 100	1 740	3 563	Over de inrichting en werking dezer onderneming zijn over 1883 geen andere bijzonderheden mede te deelen dan reeds in vorige verslagen zijn opgenomen.
1 311	»	971	971 *b*)	» *b*)	Omtrent de werkwijze bij deze onderneming gelden de reeds in 't vorig verslag vermelde bijzonderheden, die voor 1883 geen aanvulling behoeven.
p. m. 2 964	160	2 162	2 137	185	Ter aanvulling van het medegedeelde in de beide vorige verslagen valt over 1883 slechts aan te teekenen, dat den ondernemer ook eenige vervroeging is toegestaan voor de exploitatie achtereenvolgens van het 4de en 5de jaarperceel, onder voorwaarde evenwel dat telkenmale eerst de over het voorafgaande jaarperceel verschuldigde pachtsom moet worden voldaan. In 1883 werd door hem dubbele pachtsom (wegens het 2de en 3de jaarperceel) betaald.
niet opgegeven	296	419	573	142	Nadere bijzonderheden, ter aanvulling van die in de beide vorige verslagen medegedeeld, zijn over 1883 niet vernomen.
id.	37 *c*)	6 338 *c*)	4 491 *c*)	1 884 *c*)	Op deze onderneming, die eerst in het laatst van 1882 in werking kwam, geschiedt al het werk bij aanneming. Voor het kappen en opstapelen van het hout (brandhout) betaalt de ondernemer f 3 per vadem. Het wordt grootendeels bij de naastbij gelegen suikerfabrieken van de hand gezet en voor het overige met prauwen naar Soerabaija of Probolinggo vervoerd en aldaar aan de markt gebracht. De verkoopprijs bedraagt gemiddeld f 7,20 per vadem. In Juli 1883 werd den ondernemer eenige vervroeging in de exploitatie van het 2de jaarperceel toegestaan, onder voorwaarde evenwel dat vooraf de pachtsom over het 1ste jaarperceel zou moeten gekweten worden.
id.	625	1 920	1 104	1 441	In 1883 had de ondernemer het dubbel der opgegeven pachtsom te betalen, omdat hij twee jaarperceelen, in plaats van één, in bewerking had. Ook is hem vergund om in 1884 de laatste twee jaarperceelen te exploiteeren.
p. m. 1 618	535	962	1 213	284	Ter aanvulling van het medegedeelde in vorige verslagen is aan te teekenen dat de gemachtigde van den ondernemer te Malang een atelier bezit, alwaar de houtwerken bij bestelling op maat verwerkt worden. Voor het schoongemaakt opleveren van het 4de jaarperceel verkreeg de ondernemer een uitstel van tien maanden (tot 30 September 1884); de pachtsom over dat jaarperceel zou echter nog in 1883 moeten worden voldaan.
niet opgegeven	»	1 350 *c*)	1 350 *c*)	»	Bij deze onderneming is in 1883 teruggekeerd tot het stelsel om de verschillende werkzaamheden, in plaats van in daghuur, bij aanneming te doen geschieden. Het getal gebezigde koelies bedraagt gemiddeld 100 per dag. Het hout (brandhout) wordt aan de in den omtrek gevestigde suikerfabrikanten van de hand gezet tegen f 2,25 à f 3 per M³.

c) Al het hout van deze onderneming wordt als brandhout opgegeven, terwijl de hoeveelheid niet in M³. maar in vademen is uitgedrukt.

Volgnummer.	Residentie.	Regentschap.	District.	Namen der ondernemingen.	Namen der contractanten.	Uitgestrektheid van het contractsgebied (in bouws).	Duur van het contract.	Verschuldigde pachtsom aan den lande.
21	Probolinggo	Kraksaän (afd.)	Kraksaän	Nogosaren	Tan Liang Tjoan	890	1 Mei 1882 tot 30 April 1890	f 8 000 's jaars
22	Id.	Probolinggo	Gending	Soemberpoh c. a. *d*)	Tan Koen Ing	604	1 Oct. 1879 tot 30 Sept. 1887	f 7 013 's jaars
23	Madioen	Madioen	Tjaroeban	Pépé	J. M. Van der Valk Czn.	493	1 Dec. 1877 tot 30 Nov. 1885	f 4 525 's jaars
24	Id.	Ngawi	Gendingan	Goenoeng-Tjrimong	C. Voûte	331	1 Mei 1881 tot 30 April 1885	f 12 500 's jaars
25	Kediri	Blitar	Wlingi en Lodoijo	Lodoijo	J. Canters	874	1 Oct. 1876 tot 30 Sept. 1886	f 32 000 's jaars (zie de laatste kolom)
						en 328	1 Oct. 1886 tot 30 Sept. 1889	f 24 000 's jaars
26	Id.	Berbek	Lengkong	Gondang	mr. J. J. C. Enschedé	878	1 Sept. 1878 tot 31 Aug 90	f 20 925 's jaars

d) Deze bosschen bevatten grootendeels slechts brandhout.

Residentie.	Regentschap.	District.	Namen der ondernemingen.	Namen der contractanten.	Uitgestrektheid van het contractsgebied (in bouws).	Duur van het contract.	Door den lande aan den ondernemer betaald wegens kap-, sleep- en vervoerloon voor de in 1883 afgevoerde houtwerken.
B. Onderneming voor leegkapping							
Rembang	Bodjonegoro	Tinawoen	Bajangan	P. Landberg en Zoon	1 150	1 Jan. 1882 tot 31 Dec. 1892	f 75 220

Jaarlijks te kappen hoeveelheid hout (in M³.).	Aantal M³. hout (behalve het brandhout):				VERDERE AANTEEKENINGEN.
	onafgevoerd op 31 Dec. 1882.	in 1883 gekapt.	in 1883 afgevoerd.	onafgevoerd op 31 Dec. 1883.	
niet opgegeven	»	38	38	»	Ten aanzien van deze onderneming zijn over 1883 geen andere bijzonderheden mede te deelen dan reeds in 't vorig verslag zijn opgenomen. In Mei 1883 werd den ondernemer voor de oplevering van het 1ste jaarperceel een uitstel van vijf maanden verleend.
id.	»	59	59	»	Vergelijk het medegedeelde in vorige verslagen.
p. m. 1 390	485	1 825	2 310	»	Als voren.
p. m. 1 770	976	1 245	796	1 425	Idem.
niet opgegeven	812	6 045	5 775	1 082	Nadat de ondernemer reeds in 1882 twee jaarperceelen, in plaats van één, in bewerking had gehad, werd hem in Maart en November 1883 ook eenige vervroeging toegestaan in de exploitatie achtereenvolgens van het 9de en 10de jaarperceel, onder voorwaarde dat telkenmale vooraf de pachtsom over het voorafgaande jaarperceel zou moeten worden gekweten. In 1883 is dan ook weder dubbele pachtsom betaald. Bij Indisch besluit dd. 10 September 1883, n°. 18, werden aan den ondernemer, op den voet van het bestaande contract, doch tegen eene pachtsom van f 24 000 's jaars, nog eenige langs het perceel Lodoijo gelegen stukken djatibosch afgestaan ter leegkapping in of binnen drie jaren, in te gaan na afloop der exploitatie van het oorspronkelijk contractsgebied.
id.	1 269	7 609	7 903	975	Ook bij deze onderneming zijn reeds eenige jaarperceelen vóór den bij het contract bepaalden termijn in bewerking genomen. In 1883 werd ook eene vervroegde velling achtereenvolgens van het 10de en 11de jaarperceel toegestaan, mits telkens eerst de over het voorafgegane jaarperceel verschuldigde pachtsom voldaan werd. Intusschen schijnt in 1882 slechts over één jaarperceel pacht verschuldigd te zijn geweest. De ondernemer betaalde echter bovendien eene retributie van f 1304 wegens eenige hem afgestane djatiboomen buiten het contractsgebied.

Jaarlijks te kappen hoeveelheid hout (in M³.).	Aantal M³. hout (behalve het brandhout):				VERDERE AANTEEKENINGEN.
	onafgevoerd op 31 Dec. 1882.	in 1883 gekapt.	in 1883 afgevoerd.	onafgevoerd op 31 Dec. 1883.	
ten behoeve van den lande.					
onbepaald	523	5 024	3 147	2 400	Over deze exploitatie is reeds in het vorig verslag uitvoerig gehandeld. In Maart 1883 werd aan de ondernemers, tegen eene voor elk jaar vast te stellen retributie (voor 1883 bepaald op f 1500), de vrije beschikking gelaten over de onbruikbare, holle of defecte boomen, zoomede over het bij het kappen der houtwerken verkregen afvalhout, voor zooveel zij op dit laatste niet reeds krachtens het bestaande contract recht hadden.

Residentie, enz.	Namen der ondernemingen.	Namen der contractanten.	Uitgestrektheid van het contractsgebied (in bouws).	Duur van het contract.	Verschuldigde retributie aan den lande.	Hoeveelheid hout (in M^3.) gedurende 1883 afgevoerd.	Verdere aanteekeningen.
C. Onderneningen voor het uitdunnen of zuiveren van boschperceelen met vrije beschikking over het weg te ruimen hout.							
Samarang (district Bodja, regentsch. Kendal)	Zuivering van de djatibosschen Kedawoeng en Poetjoeng	Liem Liong Hien	300	drie jaren (tot 2 Juli 1884)	f 10 per M^3. timmerhout en f 3,50 per vadem brandhout	766 M^3. timmer- en 1050 M^3. brandhout.	—
Samarang (district Singenkidoel, regentsch. Samarang)	Zuivering van het bosch Kedoengboender c. a.	J. C. David	niet opgemeten	16 Febr. 1879 tot 15 Febr. 1881 (drie malen verlengd, het laatst tot 30 Juni 1883)	f 1,75 per M^3.	1418 M^3. timmer- en 5482 M^3. brandhout.	In 1883 liep het contract af.
Madioen (district Kanigoro, regentsch. Madioen)	Zuivering van het bosch Tambak	J. B. Davidson	id.	geen tijdstip van voltooiing bepaald	f 3,50 per M^3.	25 M^3. timmer- en brandhout.	In 1883 werd het contract ontbonden. (Zie vorig verslag bijlage LLL.)

Residentie, enz.	Namen der ondernemingen.	Namen der contractanten.	Uitgestrektheid van het contractsgebied (in bouws).	Duur van het contract.	Door den lande aan den ondernemer betaald wegens kap-, sleep- en vervoerloon voor het in 1883 afgevoerd hout.	Hoeveelheid hout (in M^3.) gedurende 1883 afgevoerd.	Verdere aanteekeningen.
D. Onderneming voor het uitdunnen of zuiveren van boschperceelen met levering van het hout aan den lande.							
Madioen (district Kanigoro, regentsch. Madioen)	Tambak-Kressek.	A. J. Walter	niet opgemeten	15 Maart 1882 tot 14 Maart 1887	f 43 608,08[5]	2505 M^3. timmerhout.	Verg. vorig verslag bijlage LLL.

[5. 59.]

BIJLAGE GGG.

(Zie hoofdst. O, afd. I, § 2, sub. 6°., van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de PARTICULIERE LANDBOUW-ONDERNEMINGEN in de rijken DELI, LANGKAT en SERDANG (residentie OOSTKUST VAN SUMATRA) over 1883.

Volg-nummer.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws).	Tijdstip van ingang van het contract. *a*)	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal vaste arbeiders.	Aantal arbeiders bovendien gebezigd.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
	RIJK VAN DELI.							
	Landschap Laboean Deli.							
1	Pandahara.	Werner Weber., o. en a.	300	7 Nov. 1882 (3 jaren).	118 750	174	20	Na afloop van den tabaksoogst werd op de gronden der onderneming padi geplant; omtrent de uitkomsten is echter niets gemeld.
2	Mabar.	O. Eckels en C°., o.; O. Eckels., a.	500	5 Maart 1882	82 030	181	16	Voor zooveel op de gronden der onderneming na afloop van den tabaksoogst padi werd geplant, verkreeg men een goed beschot. De in 't vorig verslag (bijlage MMM) aangekondigde vereeniging van deze onderneming met Pandahara is niet tot stand gekomen en tevens is de uitgestrektheid onveranderd gebleven. In verband met het slot van noot *b* in de aangehaalde bijlage wordt hier verder aangeteekend dat de opgegeven datum die is waarop het contract (voor 75 jaren gesloten) door den resident is goedgekeurd.
3	Maryland.	Amsterdam-Deli-Compagnie, o.; Kruse, a.	400	10 Maart 1882	320 000	280	12	Op een gedeelte der gronden, daartoe met guano bemest, werd met bevredigenden uitslag voor de tweede maal tabak geplant, nadat sedert de vorige beplanting met tabak 15 jaren verloopen waren, gedurende welk tijdsverloop er voor de klappercultuur partij van was getrokken. De padi-productie is niet opgegeven.
4	Kotta Bangoen.	Näher en Grob, o.	500	3 Febr. 1872	......	...	...	Op de hierbedoelde gronden wordt bij uitzondering in 't geheel geen tabak geteeld, maar uitsluitend muskaatnoten. De productie, waaromtrent geen opgaven konden verkregen worden (de onderneming is verhuurd aan een Chinees), moet zeer gering zijn.
5	Kloempang.	Tabakmaatschappij Arendsburg, o.; P. T. Lassen, a.	2 000	8 April 1867 (99 jaren).	311 250	493	45	Behalve tabak brengt deze onderneming ook muskaatnoten voort, doch deze nevencultuur levert zeer slechte uitkomsten op. Met bevredigenden uitslag werd voor de tweede maal tabak geplant op gronden die 10 jaren braak hadden gelegen en thans met guano bemest waren geworden. Algemeen werd bij deze onderneming door de inlandsche bevolking padi geplant, doch niet op sawahs. De oogst gaf een goed beschot.
6	Klambir Lima.	Id., o.; L. J. Voorbeijtel, a.	2 000	1 Nov. 1869	211 250	410	40	Omtrent het verbouwen van tabak op vroeger afgeplante gronden luiden de berichten bevredigend. Ook hier waren deze gronden, na 11 jaren braak te hebben gelegen, met guano bemest. De Maleiers plantten na den tabaksoogst padi, doch niet op sawahs. Het product was middelmatig zoowel wat de hoeveelheid als wat de hoedanigheid betrof.
	Landschap Soeka Piring.							
7	Petersburg.	Deli-maatschappij, o.; J. M. Rappard, a.	*b*)	11 Jan. 1871 (99 jaren).	238 625	556	200	De tabaksoogst van voor de tweede maal beplante gronden viel in alle opzichten voldoende uit. Naar het scheen deed het er weinig toe of men al dan niet (guano-) bemesting had toegepast. Het telen van padi op de geoogste tabaksgronden was zeer algemeen; men verkreeg gemiddeld 9 pikols per bouw. Evenals bij Medan, Mariëndal en Deli Toewa werd ongeveer 78 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst door eigen cultuur verkregen. Sawahs werden voor de padi teelt niet gebruikt.
		Transporteeren	16 200	......	1 281 905	2 094	333	

a) Als zoodanig is aan te merken de dagteekening der goedkeuring door den resident. Waar het contract niet voor den normalen tijd van 75 jaren gesloten is, wordt in deze kolom de duur uitdrukkelijk opgegeven.

b) De uitgestrektheid is niet afzonderlijk opgegeven, maar begrepen onder de 10 500 bouws achter n°. 9 vermeld.

Volg-nummer.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws).	Tijdstip van ingang van het contract. a)	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal vaste arbeiders.	Aantal arbeiders bovendien gebezigd.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
		Per transport	16 200	....	1 281 905	2 094	333	
8	Medan.	Deli-maatschappij, o.; G. L. Der Kinderen, a.	b)	11 Jan. 1871 (99 jaren).	476 375	721	200	Op 90 bouws vroeger (in 1875) afgeplante tabaksgronden werd voor de tweede maal, en op 60 bouws, achtereenvolgens in 1870 en 1874 voor de tabakscultuur gebezigd, voor de derde maal dit gewas geteeld. Deze laatste gronden waren na 1874 beplant geworden met muskaatboomen en wilde pisang, welke pisang met goed gevolg als bemesting diende. Omtrent de paditeelt op de afgeplante tabaksgronden geldt het aangeteekende bij n°. 7. Nopens de overige cultures op Medan is het volgende gemeld. Onder de muskaatboomen blijft groote sterfte heerschen zoodat het zich liet aanzien dat de notencultuur geheel te niet zou gaan. Aan de teelt van cacao werd verdere uitbreiding gegeven. De aanplantingen hadden echter veel te lijden van insecten, en van het product viel nog weinig te zeggen. De proeven met het verbouwen van rameh werden voortgezet, en wel met de soorten „Virca" en „Utilis"; het gewas stond flink te velde en leverde eenige malen een vollen oogst. De monsters, die naar Nederland werden gezonden, beantwoordden niet aan de verwachting, terwijl de gebezigde machines nog niet voldoende bleken om de rameh van den bast te kunnen scheiden. Binnenkort hoopte men echter over verbeterde werktuigen te kunnen beschikken. De vezel is overigens fijn en sterk. Met suikerriet werd eene proef op kleine schaal genomen, waaromtrent nog geene bijzonderheden zijn gemeld.
9	Mariëndal.	Id., o.; C. J. G. Van der Hoeven, a.	c) 10 500	11 Jan. 1871 (99 jaren).	528 750	644	200	Omtrent de hoofdcultuur is niets bijzonders bericht en ten aanzien van de paditeelt is te verwijzen naar n°. 7. Eene belangrijke nevencultuur op Mariëndal is de teelt van gewone en Liberia-koffie, waaraan verdere uitbreiding werd gegeven. Volgens de thans ontvangen opgaven was het aantal boomen gestegen tot 215 000, waaronder 200 000 gewone soort, die over 't algemeen zeer goed stonden en waarvan het oudste gedeelte (p.m. 50 000 stuks) meer en meer vruchtdragend begint te worden, zoodat in 1883 ongeveer 100 pikols werden geoogst tegen 35 in 1882. Dit laatste product behaalde op de Nederlandsche markt ƒ 0,40 per $^1/_2$ K. G. De 15 000 Liberia-koffieboomen stonden minder gunstig; zij hadden erg van de bladziekte te lijden, en velen stierven. Van de vooruitzichten die op Mariëndal de teelt van gomelastiekboomen belooft is nog niets te zeggen. De plantsoenen werden verder uitgebreid, voornamelijk van de Ciarasoort, terwijl men zich voorstelde ook proefaankweekingen te doen van soorten uit Zuid-Amerika en Afrika.
10	Deli Toewa.	Id., o.; H. Bovenkerk jr., a.	b)	24 April 1879	367 500	580	200	Nopens tabak en padi zie bij n°. 9. De cacao-aanplant verkreeg nieuwe uitbreiding, doch had veel te lijden van insecten; het is nog onzeker wat deze cultuur belooft. Met het telen van suikerriet werden op kleine schaal proeven genomen.
11	Helvetia.	A. Breker, o.; F. J. Jambroes van Bemmel Wortman, a.	2 000	18 Oct. 1874	195 160	285	„	$^2/_3$ der met tabak beplante velden werden na den oogst met padi beplant; de rijstopbrengst bedroeg 9000 gantangs (elk van p.m. 7 katti's). Nopens de teelt van muskaatnoten luiden de berichten even ongunstig als bij n°. 8. Opgaven omtrent de productie der notentuinen zijn niet ontvangen.
12	Gedong Djohore.	Deli-Batavia-maatschappij, o.; jhr. H. J. L. Leijssius, a.	2 000	6 Aug. 1869	237 498	386	„	Hier en daar werd tabak geplant op velden die reeds meer dan 2 of 3 malen voor die cultuur waren gebezigd. Hoeveel tijd er sedert de laatste beplanting verloopen was, kon niet worden opgegeven. De velden waren na de vroegere beplanting met rijst bebouwd, doch slechts voor één oogst. Gronden waarop voor de tweede of derde maal tabak werd geteeld, liet men onbemest. Bijna alle velden (sawahs uitgezonderd) werden na den tabaksoogst en met zeer gunstig gevolg door Maleiers en Battaks met padi beplant. Vanwege de onderneming wordt die cultuur niet gedreven. Omtrent de koffieaanplantingen zijn, evenmin als omtrent den stand der muskaatboomen, berichten ontvangen.
13	Petanie.	Id., o.; A. Schutte, a.	3 000	2 Febr. 1881	150 000	352	71	De velden werden na zes maanden voor de tweede keer met tabak beplant. In dien tusschentijd werd op diezelfde gronden nog padi verbouwd. Guano-bemesting voldeed niet. Het telen van padi op de geoogste tabaksvelden was algemeen en de opbrengst, ook wat de kwaliteit betrof, was tamelijk bevredigend. $^2/_5$ van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen. Eene proefneming met Liberia-koffie mislukte geheel, in weinige weken stierven alle boompjes.
14	Two Rivers.	Erven mr. W. baron Baud, o.; B. Krol, a.	2 000	18 Maart 1872	181 250	344	126	Ook hier werden de geoogste tabaksvelden geregeld met padi beplant; de opbrengst bedroeg p m. 350 gantangs rijst per veld van $^3/_4$ bouw. Nagenoeg 80 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
15	Polonia.	Michalski en C°., o.	1 000	4 Dec. 1869	......	...	...	Deze onderneming heeft in 1883 niet gewerkt. Daar de gronden, zooals reeds in 't vorig verslag is gezegd, „afgeplant" zijn, zal zij vermoedelijk gesloten worden.
		Transporteeren	26 200	......	3 418 438	5 406	1 130	

c) Hieronder zijn begrepen de gronden van n°ˢ. 7, 8 en 10.

Volg-nummer.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws).	Tijdstip van ingang van het contract. *a*)	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal vaste arbeiders.	Aantal arbeiders bovendien gebezigd.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
		Per transport	26 200	. . . . . .	3 418 438	5 406	1 130	
16	Soengei Agoel.	J. Van der Sluijs, o. en a.	500	9 Dec. 1881 *d*) (6 jaren).	50 700	103	12	De geoogste tabaksvelden werden door de inlandsche bevolking voor de teelt van padi benuttigd. De opbrengst was vrij gunstig.
17	Seroewai.	E. Borring, o. en a.	400	20 Jan. 1881 (3 jaren).	88 000	160	50	Vrij algemeen werd op de geoogste tabaksvelden padi geteeld; men verkreeg in 't geheel 1000 pikols rijst.
				Landschap XII Kotta.				
18	Bakala.	Deli-maatschappij, o.; B. Blumenthal, a.	3 000 *e*) 2 000	17 Aug. 1870 2 Febr. 1881	350 000	595	200	De na den tabaksoogst met padi beplante velden leverden ongeveer 9 pikols per bouw op. Nagenoeg 78 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen. Berichten omtrent de koffie- en kina-aanplantingen zijn niet ontvangen.
19	Soengei Sikambing.	A. en G. de Guigné, o. en a.	1 000	23 Aug. 1873	161 508	275	6	In 1883 werd voor 't eerst tabak geplant op lalanggronden welke vroeger alleen voor de paditeelt der inheemsche bevolking hadden gediend. Ofschoon bemesting (met guano) had plaats gehad, waren de uitkomsten niet gunstig, hetgeen echter grootendeels aan de vele regens werd toegeschreven. Na den tabaksoogst werden de gronden voor de paditeelt ter beschikking van de bevolking gesteld.
20	Soengei Poetih.	J. de Floris, o.; K. F. Hordijk, a.	500	20 Febr. 1876	130 672	228	60	De verlaten tabaksvelden werden door de inlandsche bevolking met padi beplant. Omtrent de productie is niets gemeld.
21	St. Cyr.	Geo Wehry en C°., o.; C. F. Kufahl, a.	2 000	18 Maart 1865	130 000	273	65	Voor een gedeelte waren de gronden ook in 1876 met tabak beplant geweest, doch hadden sedert braak gelegen. Met het oog op die tweede beplanting werden zij zeer zwaar met guano bemest; men verkreeg hiervan echter niet overal goede uitkomsten, en zelfs waren deze hier en daar bepaald slecht. Beter was het gesteld met het verbouwen van padi op de geoogste tabaksvelden; vooral de vroeger bemeste gronden wierpen eene zeer bevredigende padiproductie af. Ongeveer de helft der voor de onderneming benoodigde rijst wordt door eigen cultuur verkregen. De cacao-aanplant schijnt eene goede toekomst te gemoet te gaan. Van de aanwezige koffieboomen stond alleen de Liberiasoort zeer fraai. De overigen hadden een kwijnend aanzien.
22	Tandem.	Deli-Batavia-maatschappij, o.; F.W. Spandaw, a.	3 000	16 Sept. 1879	351 900	691	109	Algemeen werd op de verlaten tabaksvelden padi geteeld; de opbrengst per veld ($^3/_4$ bouw) bedroeg ongeveer 200 gantangs rijst. 23 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen. De onderneming Tandem Ilir is in 1883 in werking gekomen op gronden van Tandem.
23	Tandem Ilir.	Id., o.; C. L. J. van Schmid, a.			113 164	223	65	
24	Soengei Diskei.	J. Luhmann, o. en a.	500	25 Nov. 1875	132 500	165	25	$^3/_5$ van de tabaksvelden waren ook in 1877 met tabak beplant geweest. Na de vroegere beplanting was er aanstonds, doch slechts voor één oogst, padi op geteeld. Sommige velden werden met guano bemest, waarvan de uitslag middelmatig was. Van de voor de tweede maal beplante velden werd, na afloop van den tabaksoogst, slechts bij uitzondering voor de paditeelt gebruik gemaakt, doch met de andere tabaksvelden was dit meer algemeen het geval. Ongeveer 75 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
25	Pekaran.	Id.	1 000	1 Juli 1878	150 000	192	40	Deze onderneming maakt met de voorgaande één geheel uit. Het telen van padi op de verlaten velden kwam algemeen voor; de opbrengst is echter niet opgegeven. Ongeveer 25 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
26	Padang Boelan.	Amsterdam-Deli-compagnie, o.; H. Meijer, a.	2 000	8 Aug. 1869	320 000	478	75	Voor een gedeelte waren de in 1883 gebezigde gronden reeds in 1873 met tabak beplant geweest, na sedert slechts eenmaal voor de padicultuur gediend te hebben. Zoowel de bemeste als de onbemeste oude gronden leverden circa 15 pct. minder tabak op dan nieuwe velden. Omstreeks 300 bouws tabaksvelden werden met padi beplant; de oogst bedroeg 100 000 gantangs padi. Proeven zijn in 't klein genomen met Preanger- en Liberia-koffie; de boompjes stonden echter zeer slecht.
27	Boeloe Tjina.	Deli-maatschappij, o.; Hermann, a.	7 000	24 Dec. 1882	311 000	684	100	Deze onderneming werkte in 1883 voor 't eerst. Padi werd op de gronden nog niet verbouwd.
28	Paija Bacon (vroeger Boeloe Tjina).	Peijer en von Gülich, o.; J. Huber, a.	1 500	15 Sept. 1879	86 250	149	52	Twaalf bouws, gedeeltelijk met guano bemest, werden, na zeven jaren braak gelegen te hebben, voor de tweede maal met tabak beplant. Van sommige dezer velden, ook van de niet bemeste, werd een gewas verkregen dat niet onderdeed voor het gewas verkregen van voor de eerste maal beplante gronden.
		Transporteeren	50 600	. . . . . .	5 794 132	9 622	1 989	

d) Dit tijdstip is „onder goedkeuring van den resident" bij het contract aangenomen als datum van ingang (verg. vorig verslag bijlage MMM, noot *o*).

e) In 't vorig verslag (bijlage MMM) komt deze uitbreiding als eene afzonderlijke onderneming voor, volgende op n°. 27 aldaar.

Volg-nummer.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws).	Tijdstip van ingang van het contract. a)	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal vaste arbeiders.	Aantal arbeiders bovendien gebezigd.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
		Per transport	50 600	......	5 794 132	9 622	1 989	
29	Arnhemia.	Bleckman en C°., o.; A. van Duisburg, a.	1 000 1 000	19 Jan. 1878 f) 24 Febr. 1881 f)	295 625	418	80	Op veertien velden (10½ bouws) werd voor de tweede maal tabak geplant. Sedert de vorige beplanting waren drie jaren verloopen, in welken tijd de gronden éénmaal met padi werden beteeld. Van elk veld dat voor de tweede keer met tabak beplant werd, oogstte men ongeveer 5 pikols. Algemeen werd op de geoogste tabaksvelden padi verbouwd, waarvan de productie ongeveer 500 gantangs per bouw beliep. Ongeveer 80 pct. van de voor de onderneming benoodigde padi werd door eigen cultuur verkregen. Of de in 't vorig verslag aangekondigde proeven met cacao inderdaad zijn genomen vindt men niet vermeld.
30	Loening.	P. en G. de Guigné, o.; L. G. Alma, a.	2 000	22 Aug. 1881	34 600	99	60	Deze onderneming, in 't vorig verslag, bijlage MMM, in de tweede plaats genoemd na de onderneming Arnhemia (zie aldaar sub n°. 27), werkte in 1883 voor het eerst. Nader is gebleken dat het contract niet op 14 maar op 22 Augustus 1881 is ingegaan. Het benuttigen van de verlaten tabaksvelden voor de paditeelt was algemeen. De oogst viel echter slecht uit, daar de inheemsche bevolking te weinig zorg aan deze cultuur besteedde. In de bovenlanden plantten de Battaks op sawahs.
								Landschap Serbanjaman.
31	Belawan.	Deli-maatschappij, o; F. J. Terbeek, a.	1 600	27 Aug. 1880	395 000	533	± 200	Ten opzichte van de paditeelt bij Belawan vindt men hetzelfde aangeteekend als reeds voor andere hooger genoemde ondernemingen der Deli-maatschappij is vermeld.
32	Rotterdam estate.	Ritgen en Cramer, o. en a.	2 300	17 Aug. 1871	390 000	625	130	Op 120 velden (te zamen groot 90 bouws), die in 1875 ook met tabak beplant geweest waren, doch na dien tijd hadden braak gelegen, werd in 1883 tot de teelt van dit gewas teruggekeerd. Sommige van die velden werden met guano bemest, echter zonder bijzondere uitkomsten. Op 360 geoogste tabaksvelden (gezamenlijk 270 bouws) werd door de inlandsche bevolking padi geteeld; de opbrengst bedroeg 29 000 gantangs rijst. De voor de onderneming benoodigde rijst werd voor ⅔ door eigen cultuur verkregen. Omtrent de aanplantingen van muskaatboomen zijn geen opgaven ontvangen.
33	Germania.	O. Eckels en C°., o.; O. Eckels, a.	800	5 Maart 1882	151 300	265	60	Op de velden die zeven jaren braak hadden gelegen, werd voor de tweede maal geplant. Deze velden werden met guano bemest, hetgeen bevredigende uitkomsten opleverde. Algemeen en met goed gevolg bezigde de inheemsche bevolking de velden waarvan tabak was gesneden, weder voor de paditeelt.
34	Toentoengan.	J. Tait, o.; G. Tait, a.	2 000	24 Aug. 1879 g)	309 625	341	40	Na den tabaksoogst werd op dezelfde gronden door de inheemsche bevolking padi verbouwd. De opbrengst bedroeg p. m. 250 gantangs per veld (¾ bouw). 75 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
35	Timbang Langkat.	Deli-Batavia-maatschappij, o.; Van Polanen Petel, a.	3 000	29 Dec. 1874	716 036	744	100	Eenige velden werden na eene tusschenpoos van één jaar, en na in dat tijdsverloop voor de paditeelt te zijn gebezigd, voor de tweede maal met tabak beplant. Bemesting vond niet plaats. De tabaksvelden werden na den oogst algemeen met padi beplant; de productie was bevredigend. Ruim ¾ van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
36	Gloegoer.	Amsterdam-Deli-compagnie, o.; F. A. Lassen, a.	2 700	3 April 1880 h)	270 625	385	80	Een gedeelte der gronden werd na verloop van één of twee jaren voor de tweede keer gebezigd voor de tabakscultuur na in dien tusschentijd éénmaal met padi beplant te zijn geweest. De uitkomsten van deze tweede beplanting waren bevredigend. Vrij algemeen ging men er toe over om op de geoogste tabaksvelden padi te telen, waarvan eene goede opbrengst werd verkregen. In de behoefte aan rijst voor de onderneming werd voor ¾ door eigen cultuur voorzien.
37	Kalahoen Penang	Id., o.; J. W. A. Cramerus, a.	2 000	16 Febr. 1881	174 599	243	30	Op de geoogste tabaksvelden werd door de inheemsche bevolking padi geplant; de opbrengst beliep p.m. 23 000 gantangs. De bevolking leverde 20 à 25 pct. der voor de onderneming benoodigde rijst.
38	Soengei Mentjirim.	Tabaksmaatschappij Arendsburg, o.; D. Haagmans, a.	1 000	19 Juni 1876	252 800	411	30	Eenige gronden, deels reeds in 1875, deels in 1881 voor de tabakscultuur gebezigd, werden voor de tweede maal met dit gewas beplant. Zonder dat bemesting was toegepast, leverde die tweede beplanting bevredigende uitkomsten. Van de bedoelde gronden was intusschen één padioogst verkregen. Deze laatste cultuur wordt op de geoogste tabaksvelden met zeer gunstig gevolg door de inheemsche bevolking gedreven.
		Transporteeren.	70 000	......	8 784 342	13 686	2 799	

f) In 't vorig verslag (bijlage MMM) werd voor de concessie Arnhemia als eenig tijdstip van ingang de datum van 15 Maart 1878 genoemd. Nader is gebleken dat de opgaaf moet luiden zooals zij hier voorkomt.

g) Volgens de thans verkregen gegevens is het in 't vorig verslag (bijlage MMM) vermelde tweeërlei tijdstip van ingang (elk voor een contract van 1000 bouws) foutief.

h) Het contract blijkt nader te zijn ingegaan zooals thans is opgegeven.

Volgnummer.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws).	Tijdstip van ingang van het contract. *a*)	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal vaste arbeiders.	Aantal arbeiders bovendien gebezigd.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
		Per transport	70 000	. . . . . .	8 784 342	13 686	2 709	
39	Soengei Diskei.	Tabaksmaatschappij Arendsburg, o.; F. Fäh, a.	1 000	19 Juni 1876	253 100	355	40	Met eene tusschenpoos van één jaar werd op dezelfde gronden, die inmiddels voor één padioogst hadden gediend, voor de tweede maal tabak geteeld, en wel met bevredigenden uitslag. Ook de door de inheemsche bevolking op de verlaten tabaksvelden verbouwde padi leverde een goed beschot.
40	Soengei Kriau.	Id., o.; L. Luijten, a.	1 000	1 Nov. 1869	268 800	446	40	De tabaksoogst der voor de tweede maal beplante velden was redelijk goed. Overigens als bij n°. 39.
41	Rimboen.	Wijnen en Van Steeden, o.; H. P. Wijnen, a.	1 000	23 Oct. 1880	145 000	290	40	Voor de tweede maal werd in 1883 tabak geplant op gronden die ook in 1880 daartoe gediend hadden, en vervolgens eenmaal met padi waren beplant geweest. Na den tabaksoogst werden al de velden waarvan gesneden was door de inheemsche bevolking met padi beteeld, doch zeer slecht verzorgd. Ongeveer 10 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door de inheemsche bevolking geleverd.
42	Charlottenburg.	Friederich en C°., o.; F. Hertzberg, a.	1 000 800	8 Dec. 1873 1 Nov. 1877	261 250	406	30	Een klein gedeelte van de gronden werd voor de tweede maal met tabak beplant. De tabaksplanten van die gronden, welke laatstelijk in 1877 voor dezelfde cultuur gediend hadden, waren klein en ziekelijk. Hier en daar werden de geoogste tabaksvelden met padi beplant; dit gewas stond redelijk.
—	—	Deli-maatschappij.	1 500	19 Mei 1881	. . . .	. . .	. . .	De hierbedoelde gronden werden in 1883 nog niet in cultuur genomen.
43	Gambier.	P. en G. De Guigné, o.; J. B. Tabel, a.	1 000	14 Aug. 1881	170 000	216	37	De geoogste tabaksvelden werden hier en daar door de inheemsche bevolking met padi beplant, doch met zeer slechte uitkomsten.
—	Mandi-Angin.	Tabaksmaatschappij Arendsburg.	1 000	13 Juli 1882	. . . . . .	. . .	. . .	Ook van deze concessie werd in 1883 nog geen gebruik gemaakt.

Landschap Pertjoet.

Volgnummer.	ondernemingen.	ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws).	Tijdstip van ingang van het contract. *a*)	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal vaste arbeiders.	Aantal arbeiders bovendien gebezigd.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
44	Bandar Klippa.	Deli-maatschappij, o.; B. Droste, a.	3 000	18 Mei 1875	398 875	610	200	Ten opzichte van de paditeelt bij Bandar Klippa vindt men hetzelfde aangeteekend als reeds voor andere hooger genoemde ondernemingen der Deli-maatschappij is vermeld. Omtrent de aanplantingen van muskaatboomen is ditmaal niets bericht.
45	Saëntis.	Köng en Köhler, o.; Köhler, a.	1 000	13 Maart 1873	220 000	361	50	De geoogste tabaksvelden werden voor een gedeelte door de inheemsche bevolking met padi beplant, doch de uitkomsten waren niet zeer gunstig. Ongeveer 50 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.

Landschap Senembah.

Volgnummer.	ondernemingen.	ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws).	Tijdstip van ingang van het contract. *a*)	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal vaste arbeiders.	Aantal arbeiders bovendien gebezigd.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
46	Timbang Deli.	Deli-maatschappij, o.; P. Kolff, a.	1 000	11 Jan. 1871 *i*)	207 750	306	200	Met betrekking tot de paditeelt geldt het aangeteekende bij n°. 44. Omtrent de cacao-aanplantingen op Timbang Deli zijn geen berichten ontvangen.
47	Amplas.	J. Huber, o.; J. P. van Gilse van de Pals, a.	2 000	1 Sept. 1878	259 500	421	55	Na gedurende vijf of zes jaren daarvoor niet te zijn gebezigd, werden eenige gronden voor de tweede of derde maal met tabak beplant. In dien tusschentijd hadden de verlaten tabaksvelden voor één padioogst gediend. De tweede beplanting met tabak gaf een zeer goed gewas; de derde minder. Met het telen van suikerriet werd op kleine schaal eene proef genomen, die echter niet is voortgezet. De inheemsche bevolking, die op de geoogste tabaksvelden padi verbouwde, verkreeg daarvan p. m. 30 000 gantangs rijst. 80 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
48	Marolan (vroeger Patoembah).	Näher en Grob, o.; E. Ruegg en Tobler, a.	1 700	16 Aug. 1876	250 104	464	56	Na vijf jaren braak te zijn gebleven werden dezelfde gronden ten tweeden male voor de tabakscultuur bestemd. Het gewas viel goed uit. Ook het verbouwen van padi op de geoogste tabaksvelden, waarmede de inheemsche bevolking zich onledig hield, leverde goede uitkomsten op.

Landschap Bedagei.

Volgnummer.	ondernemingen.	ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws).	Tijdstip van ingang van het contract. *a*)	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal vaste arbeiders.	Aantal arbeiders bovendien gebezigd.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
49	Blidan	Tabaksmaatschappij Arendsburg, o.; J. E. Scheltema, a.	2 000	*j*)	41 250	115	30	Deze onderneming werkte in 1883 voor het eerst.
		Totalen voor Deli.	*k*) 89 000	. . . . . .	11 260 061	17 676	3 577	

i) Nader blijkt dat het contract voor Timbang Deli niet — zooals in het vorig verslag (bijlage MMM) gemeld is — voor 99, maar voor 75 jaren is gesloten.

j) Aanvang en duur van het contract zijn niet opgegeven.

k) Hieronder 2500 bouws betreffende 2 concessies waarvan in 1883 nog geen gebruik werd gemaakt (zie de hierboven na n°. 42 en na n°. 43 genoemde contracten).

Volgnummer.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws).	Tijdstip van ingang van het contract. a)	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal vaste arbeiders.	Aantal arbeiders bovendien gebezigd.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
								RIJK VAN LANGKAT.
								Landschap Beneden-Langkat.
1	Agatha.	Kalianam-maatschappij, o.; J. E. Gribling, a.	20 000 (naar schatting).	23 Jan. 1877	. . . . . .	?	?	Bij deze onderneming wordt geen tabak geteeld. Zij heeft den aankap van hout ten doel, maar de verkregen hoeveelheid hout is niet opgegeven. Omtrent de proefaanplanting van Liberia-koffie luiden de berichten niet gunstig.
2	Tjinta Radja.	Sumatratabakmaatschappij, o.	4 000 2 000	19 Juli 1870 8 Nov. 1872	. . . . . .	. . .	. . .	Deze onderneming heeft in 1883 niet gewerkt.
3	Kotta Lama.	Deli-maatschappij, o.; G. J. G. van der Hoeven, a.	1 000	21 Oct. 1875	111 250	212	200	Deze onderneming zou in 1884 worden gesloten.
4	Gebang.	C. Black, o. en a.	2 000	21 Dec. 1897 l)	75 000	130	"	Deze onderneming werkte in 1883 voor het eerst.
5	Glenbervie.	D. S. M. Douglass Nowinski, o. en a.	1 000	23 Dec. 1897 l)	75 000	84	50	Idem.
								Landschap Boven-Langkat.
6	Bekioeng.	Sumatratabakmaatschappij, o.	2 000	24 Febr. 1881	. . . . . .	. . .	. . .	Deze onderneming heeft in 1883 niet gewerkt.
7	Sekoeda.	Id., o.; J. M. Hondius, a.	500	24 Febr. 1881 m)	64 693	149	8	Op gronden die vier jaren braak hadden gelegen werd voor de tweede maal tabak geteeld, maar de planten stierven bijna allen. Op de geoogste velden werd padi verbouwd, waarvan de opbrengst 400 à 500 gantangs per veld van 3/4 bouw beliep.
8	Bindjei.	G. Engelbrecht, o.; J. Engelhard, a.	2 000	12 Juni 1879 n)	276 262	418	41	Algemeen en met goed gevolg werd op de verlaten en geoogste tabaksvelden padi geteeld.
9	Namoe Trassi.	F. Meijer, o.; J. C. Fäh, a.	1 000	10 Febr. 1880	171 260	293	35	Na eene tusschenpoos van een jaar werd op dezelfde gronden voor de tweede maal tabak geplant, doch met middelmatigen uitslag. Tusschen de beide tabaksoogsten in hadden de gronden voor de paditeelt gediend. Deze laatste cultuur werd op de geoogste tabaksvelden algemeen gedreven en bracht per veld van 3/4 bouw ongeveer 400 gantangs op. 10 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
10	Lingga.	Wijnen en van Steeden, o.; H. van Oertzen, a.	1 500	17 Juli 1881	136 465	218	70	De uitkomsten van de paditeelt op de geoogste tabaksvelden waren ongunstig, doordien de inheemsche bevolking zeer weinig zorg aan die cultuur besteedde. Ongeveer 10 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door de bevolking geleverd.
11	Kwala Mentjirim.	Langkat-Associatie, o.; G. Leerhoff, a.	2 000	13 Juli 1876	250 000	460	100	Van de hier en daar voor de tweede maal met tabak beplante velden (die intusschen voor de paditeelt hadden gediend) werd over het algemeen een goede oogst verkregen. De inheemsche bevolking behaalde van de op de verlaten tabaksvelden geteelde padi slechts eene middelmatige productie. Ongeveer 2/3 van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
12	Lambiki.	Id., o.; F. de Greve, a.	2 500	27 Aug. 1880	165 000	405	30	Met middelmatige uitkomsten werd door de inheemsche bevolking op de geoogste tabaksvelden padi verbouwd. 1/3 van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
13	Poengei.	Peijer en van Gülich, o.; K. Kottmann, a.	3 000 (13 en 14 samen)	5 Febr. 1871	187 500	289	110	Alle geoogste tabaksvelden werden met padi beplant; de opbrengst beliep in 't geheel 37 000 gantangs. Ongeveer 2/3 van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
14	Rantau Betoel.	Id., o; A. A. Pasteur, a.		10 Oct. 1873	123 625	204	36	Als voren, behoudens dat eene padiproductie van 26 000 gantangs wordt opgegeven.
—	Serapit.	Sumatratabak-maatschappij, o.	7 500	24 Febr. 1881	. . . . . .	. . .	. . .	Deze onderneming kwam in 1883 nog niet in exploitatie.
								Landschap Bindjei.
15	Kwala Bindjei.	Langkat-Associatie, o.; K. Stolz, a.	1 000	9 Nov. 1872	280 286	539	74	Op 310 velden (p.m. 233 bouws) werd door de inheemsche bevolking padi verbouwd met eene opbrengst van gemiddeld 600 gantangs per veld. 80 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
		Transporteeren	53 000	. . . . . .	1 916 341	3 401	754	

l) Bij uitzondering is hier opgegeven de datum waarop het contract eindigt. Uit de ontvangen berichten blijkt niet wanneer het is ingegaan.

m) In verband met de opgaaf in 't vorig verslag (bijlage MMM, noot hh) is het twijfelachtig of deze datum wel die is waarop het contract door den resident is goedgekeurd. Ook uit de thans ontvangen gegevens is ter zake niets met zekerheid af te leiden.

n) De in 't vorig verslag genoemde datum van 15 September 1879 wordt thans gezegd niet juist te zijn.

Volgnummer.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws).	Tijdstip van ingang van het contract. *a*)	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal vaste arbeiders.	Aantal arbeiders bovendien gebezigd.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
		Per transport	53 000	. . . . . .	1 916 341	3 401	754	
16	Kwala Bergoemit.	Deli-maatschappij, o.; M. H. Velge, a.	1 000	8 Nov. 1870	311 000	505	200	Ten opzichte van de paditeelt komen de ontvangen berichten overeen met hetgeen nopens andere in dezen staat genoemde ondernemingen der Deli-maatschappij is vermeld.
	Landschap Selesei.							
17	Padang Tjermin.	Langkat-Plantation-company, o.; A. Menzies, a.	500	1 Juli 1881	218 875	360	63	Door de inheemsche bevolking werd op de geoogste tabaksvelden algemeen padi verbouwd, hetgeen goede uitkomsten opleverde. Ongeveer ¹/₃ van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
18	Padang Brarang.	Id., o.; J. Wilson, a.	3 000	5 Maart 1881	360 625	436	?	Geen bijzonderheden gemeld.
19	Paja Djamboe.	Paja Djamboe-company, o.; R. H. J. Walter, a.	1 000	26 Jan. 1879	187 363	422	200	Op gronden die vijf jaren braak hadden gelegen en met guano bemest waren werd voor de tweede maal tabak geplant, doch de uitkomsten vielen tegen. Daarentegen verkreeg de inheemsche bevolking van de in 1882 met tabak beplante velden een zeer bevredigenden padi-oogst. De voor de onderneming benoodigde rijst werd echter van Pinang ingevoerd.
20	Androng-estate.	Erven mr. W. baron Baud, o.; P. Feenstra, a.	1 000	3 Nov. 1874	43 094	133	65	Op alle met tabak beplante velden werd na den oogst padi geteeld. Men verwachtte daarvan eene vrij goede opbrengst.
21	Tandjoeng Djati.	Deli-maatschappij, o.; F. Shaw, a.	2 500	18 Aug. 1875	269 125	582	200	Als bij Kwala Bergoemit (zie n°. 16 hiervóór).
	Landschap Stabat.							
—	Leboe Dalem.	Deli-maatschappij.	4 000	23 Maart 1882	. . . . . .	. . .	. . .	Deze onderneming kwam in 1883 nog niet in exploitatie.
		Tot. voor Langkat	*o*) 66 000	. . . . . .	3 306 423	5 839	1 482	
	RIJK VAN SERDANG.							
	Landschap Serdang.							
1	Tanah Abang.	Galang Tobacco-company, o.; A. B. Smith, a.	2 500	9 Sept. 1877	150 000	344	120	De paditeelt, door de inheemsche bevolking op de geoogste tabaksvelden gedreven, leverde bevredigende uitkomsten op. Ongeveer 20 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen. De Liberia-koffie belooft te slagen. Omtrent de cacao-aanplantingen zijn geen berichten ontvangen.
2	Tebing Tinggi.	Id.	1 500	12 Maart 1881	95 642	153	6	Deze onderneming werkte in 1883 voor het eerst.
3	Timbang Deli.	N. M. Elwin, o.	2 000	16 Aug. 1876	. . . . . .	. . .	. . .	Deze onderneming heeft in 1883 niet gewerkt.
4	Kotozan.	E. Mac Ewen, o.	2 000	9 Dec. 1876	. . . . . .	. . .	. . .	Idem.
5	Reliance.	Otzen en Mac Intyre, o.; R. P. Mac Intyre, a.	2 000	5 Dec. 1872	87 200	148	13	Door de inheemsche bevolking werd op de geoogste tabaksvelden algemeen padi verbouwd; de oogst bedroeg 20 000 gantangs.
6	Kemoening.	C. L. Krummes, o.	1 000	19 Juli 1876	. . . . . .	. . .	. . .	Deze onderneming heeft in 1883 niet gewerkt.
—	Kemoening.	A. Breker, o.	5 000	19 Juli 1876	. . . . . .	. . .	. . .	Van deze concessie werd in 1883 nog geen gebruik gemaakt.
—	Serdang.	Jhr. H. L. J. Leijssius, o.	3 000	30 Dec. 1874	. . . . . .	. . .	. . .	Idem.
7	Bobongan.	J. Huttenbach, o.; S. A. van Someren, a.	2 000	27 Juli 1883	69 000	70	33	Deze onderneming werkte in 1883 voor het eerst. Op de verlaten tabaksvelden werd padi verbouwd, doch met zeer slechte uitkomsten.
8	Espérance.	J. van der Sluis, o.; L. J. Rambonnet, a.	*p*)	*p*)	56 000	76	41	Bij deze pas geopende onderneming werd in October 1883 op de geoogste tabaksvelden voor het eerst padi verbouwd. Bij het afsluiten der mededeelingen voor dit verslag was echter de opbrengst nog niet bekend.
		Transporteeren	21 000	. . . . . .	457 842	791	213	

o) Hieronder 11 500 bouws betreffende de concessies Serapit en Leboe Dalem, van welke in 1883 nog geen gebruik werd gemaakt.

p) De van Sumatra's Oostkust ontvangen gegevens vermelden evenmin de uitgestrektheid als het tijdstip van aanvang der concessie.

Volgnummer.	NAMEN DER ondernemingen.	NAMEN DER ondernemers en erkende administrateurs.	Uitgestrektheid (in bouws).	Tijdstip van ingang van het contract. *a*)	Tabaksproductie (in Amst. ponden).	Aantal vaste arbeiders.	Aantal arbeiders bovendien gebezigd.	VERDERE BIJZONDERHEDEN.
	Landschap Senembah.							
		Per transport	21 000	......	457 842	791	213	
9	Tandjoeng Merawa.	Näher en Grob, o.; von Seuther en Lüthy, a.	*q*) 4 000	14 Febr. 1873	*r*) 379 103	475	155	Op 80 velden (60 bouws) werd, na eene tusschenpoos van één jaar, met goed gevolg voor de tweede maal tabak geplant; inmiddels was op die gronden padi geteeld. Vóór de eerste beplanting met tabak was guanobemesting toegepast. De meeste velden werden na den tabaksoogst aan de inheemsche bevolking ter beplanting met padi afgestaan, doch werden slechts gedeeltelijk door haar benuttigd. De padioogst bleef beneden het middelmatige. Ongeveer 20 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen. Ten aanzien van de cacao-plantsoenen wordt gemeld dat daarin veel schade door apen werd aangericht. De boomen droegen anders genoeg vruchten. Ook vindt men op de onderneming eene jonge aanplanting van getahboomen, waaromtrent evenwel geen bijzonderheden zijn gemeld.
10	Tandjoeng Merawa Kiri.	Id., o.; L. Zimmerman, a.	*s*)	14 Febr. 1873	131 905	264	100	De tweede beplanting met tabak op gronden die zeven jaren braak hadden gelegen leverde een gewas van tamelijk goede kwaliteit. Na geoogst te zijn werden de tabaksvelden algemeen voor de paditeelt gebezigd, doch met minder goede uitkomsten. Ongeveer 15 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen.
11	Delok Raga.	Id., o.; S. Steiger, a.	*s*)	14 Febr. 1873	*t*)	285	110	De oogst der voor de tweede maal met tabak beplante en met guano bemeste velden was tamelijk goed. Ongeveer 40 pct. van de voor de onderneming benoodigde rijst werd door eigen cultuur verkregen. De aan de inlanders ter beplanting met padi afgestane gronden werden slecht bewerkt en leverden kleine oogsten op.
12	Soengei Bahasa.	Id., o.; J. A. Petersen, a.	*s*)	14 Febr. 1873	*t*)	392	95	Op 120 velden (90 bouws) werd twee jaren achtereen tabak geplant en een goede oogst verkregen. De gronden waren met guano bemest en voor een gedeelte tusschen de beide oogsten in met padi beplant geweest. Van de gelegenheid tot het verbouwen van padi op geoogste tabaksvelden maakte de inheemsche bevolking slechts in beperkte mate gebruik. De padioogsten waren trouwens gering.
	Landschap Padang.							
13	Tebing Tinggi.	Id., o.; C. A. Meijer, a.	1 500	12 Maart 1881	?	?	?	Omtrent deze onderneming, die in 1882 voor het eerst werkte, zijn aan het bestuur geen opgaven over 1883 verstrekt, hoewel de onderneming ook toen in exploitatie was.
		Tot. voor Serdang	*u*) 26 500	......	968 850	2 207	673	

q) Hieronder ook de uitgestrektheid der drie volgende ondernemingen.

r) Hieronder ook de productie van Delok Raga en Soengei Bahasa (zie n°s. 11 en 12).

s) De uitgestrektheid is niet afzonderlijk opgegeven, maar begrepen onder de 4000 bouws vermeld bij Tandjoeng Merawa (zie bij n°. 9).

t) Begrepen onder de productie van Tandjoeng Merawa.

u) Van één der gewerkt hebbende ondernemingen (zie n°. 8 op blz. 7 dezer bijlage) blijkt niet over hoeveel bouws zij beschikte. Echter zijn onder het hier opgegeven totaal van 26 500 bouws twee concessies begrepen, gezamenlijk groot 8000 bouws, waarvan in 1883 nog geen gebruik werd gemaakt.

[5. 60.]

BIJLAGE HHH.

(Zie hoofdst. O, afd. III, van het verslag.

OVERZICHT van het ZOUTDEBIET (in kojangs van 30 pikols, in pikols en in onderdeelen van den pikol) in die gewesten van Nederlandsch-Indië waar de verkoop van gouvernementswege geschiedt, over het tijdvak 1879 tot en met 1883.

GEWESTEN.	1879.			1880.			1881.			1882.			1883.		
JAVA EN MADURA.															
Bantam	1 364	22	28/32	1 139	5	20/32	1 042	12	29/32	961	15	7/32	*a*) 888	23	27/32
Batavia	2 284	7	7/32	1 994	26	10/32	1 994	12	21/32	2 020	23	15/32	2 054	14	27/32
Krawang	552	27	3/32	508	15	9/32	471	23	21/32	454	14	7/32	444	7	2/32
Preanger regentschappen	2 529	1	17/32	2 327	4	22/32	2 253	10	6/32	2 258	11	13/32	2 180	5	31/32
Cheribon	2 012	23	28/32	1 924	23	15/32	1 851	0	11/32	1 830	23	31/32	1 643	14	13/32
Tagal	1 316	29	5/32	1 276	0	30/32	1 206	16	6/32	1 223	12	16/32	1 098	2	4/32
Pekalongan	803	14	27/32	822	23	0	844	8	6/32	844	2	23/32	869	—	8/32
Samarang	1 605	6	25/32	1 616	8	0	1 548	1	7/32	1 685	17	2/32	1 621	8	31/32
Japara	1 345	9	0	1 276	26	17/32	1 109	25	6/32	1 157	16	27/32	1 267	21	28/32
Rembang	1 157	20	14/32	1 153	1	30/32	972	7	4/32	1 023	28	12/32	1 029	20	6/32
Soerabaija	2 968	27	11/32	2 953	4	7/32	2 618	17	1/32	2 567	26	10/32	2 590	7	13/32
Pasoeroean	1 194	3	17/32	1 193	3	29/32	1 110	25	19/32	1 224	17	16/32	1 186	24	25/32
Probolinggo	750	27	27/32	661	3	21/32	578	24	5/32	612	1	4/32	607	22	24/32
Bezoeki	731	13	2/32	746	20	29/32	703	25	12/32	845	6	30/32	876	23	29/32
Banjoewangi	133	5	8/32	129	10	11/32	124	4	25/32						
Banjoemas	1 577	20	7/32	1 549	6	5/32	1 631	9	0	1 681	16	4/32	1 500	6	27/32
Bagelen	1 998	15	19/32	1 969	16	28/32	2 067	14	18/32	2 119	13	0	2 062	29	25/32
Kadoe	1 317	1	9/32	1 248	15	15/32	1 215	21	19/32	1 297	28	11/32	1 207	19	31/32
Soerakarta	1 724	27	0	1 629	15	0	1 495	13	0	1 546	16	16/32	1 3[illegible]9	2	16/32
Madioen	2 020	0	31/32	2 091	29	30/32	2 026	7	11/32	2 132	12	3/32	1 715	5	30/32
Kediri	1 448	20	4/32	1 655	1	12/32	1 573	28	20/32	1 565	11	30/32	*b*) 1 912	14	16/32
Madura	986	21	24/32	785	2	14/32	535	12	6/32	723	12	12/32	709	18	15/32
Totaal	31 824	16	25/32	30 696	26	2/32	28 975	20	29/32	29 776	28	1/32	28 795	26	14/32

a) Op de vermindering van het debiet in Bantam waren van invloed de gevolgen der uitbarsting van Krakatau.

b) Van 1 Februari 1883 af ressorteert het verkooppakhuis te Panggoel, dat vóór dien tijd tot Madioen behoorde, onder Kediri. Vandaar het verschil voor elk dezer gewesten van het debiet in 1883 met dat in 1882.

GEWESTEN.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Van de hiervóór opgegeven hoeveelheden werden verkocht:					
à f 6,72 per pikol (normaalprijs) . . .	28 796 20 2/32	27 820 24 19/32	26 323 3 1/32	27 003 6 24/32	26 351 1 22/32
à f 5,92 per pikol (Java's zuidkust) . .	1 302 29 23/32	1 237 16 15/32	1 139 4 28/32	1 212 4 25/32	1 088 22 8/32
à f 6 per pikol (te Soerakarta) . . .	1 724 27 0	1 629 15 »	1 495 13 »	1 546 16 16/32	1 329 2 16/32
à f 2 per pikol (daar waar het zout, na vooraf voor de consumtie onbruikbaar te zijn gemaakt, voor industriëele doeleinden wordt verlangd)	»	9 0 0	18 0 0	15 0 0	27 0 0
Totaal . . .	31 824 16 25/32	30 696 26 2/32	28 975 20 29/32	29 776 28 1/32	28 795 26 14/32
Opbrengst in geld . . .	f 6 347 301,55^{5}	f 6 122 315,96^{5}	f 5 839 310,42	f 5 938 408,66^{5}	f 5 746 590,31

BUITENBEZITTINGEN.

GEWESTEN.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Sumatra's Westkust	2 073 19 20/32	2 158 5 16/32	2 112 10 16/32	2 131 11 4/32	2 204 25 20/32
Benkoelen	265 8 19/32	274 22 23/32	276 14 3/32	294 6 22/32	289 25 27/32
Lampongsche districten	228 6 16/32	238 12 16/32	226 14 1/32	213 28 4/32	c) 156 26 1/32
Palembang	1 120 1 24/32	1 191 25 0	1 291 26 24/32	1 262 2 0	1 377 26 8/32
Banka	222 2 16/32	219 21 16/32	215 1 12/32	240 22 2/32	227 18 30/32
Westerafdeeling van Borneo . . .	893 17 24/32	952 6 0	934 28 11/32	924 7 29/32	890 11 30/32
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	1 424 7 30/32	1 441 13 31/32	1 344 19 16/32	1 416 27 30/32	1 315 1 18/32
Totaal . . .	6 227 4 21/32	6 476 17 8/32	6 401 24 19/32	6 483 15 27/32	6 462 16 6/32
Van de boven opgegeven hoeveelheden werden verkocht:					
à f 6,72 per pikol (op Banka aan anderen dan mijnwerkers) . . .	88 10 26/32	100 1 10/32	104 15 28/32	129 26 24/32	126 25 20/32
à f 4 per pikol (op Banka aan de mijnwerkers)	133 21 22/32	119 20 6/32	110 15 16/32	110 25 10/32	100 23 18/32
à f 5,83^{5} per pikol (in Palembang en de Westerafdeeling van Borneo) .	2 013 19 16/32	2 144 1 0	2 226 25 3/32	2 186 9 29/32	2 268 8 6/32
à f 6,66^{5} per pikol (in Benkoelen en de Zuider- en Oosterafd. van Borneo) .	1 689 16 17/32	1 716 6 24/32	1 621 3 19/32	1 711 4 20/32	1 604 27 15/32
à f 5 per pikol (ter Sumatra's Westkust en in de Lampongsche districten) .	2 301 26 4/32	2 396 18 0	2 338 24 17/32	2 345 9 8/32	2 361 21 11/32
Totaal . . .	6 227 4 21/32	6 476 17 8/32	6 401 24 16/32	6 483 15 27/32	6 462 16 6/32
Opbrengst in geld . . .	f 1 069 455,96^{5}	f 1 112 491,78^{5}	f 1 099 108,37^{5}	f 1 116 146,02^{5}	f 1 110 098,15^{5}

RECAPITULATIE.

Hoeveelheid verkocht zout (*in kojangs en onderdeelen*).

GEWESTEN.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Java en Madura	31 824 16 25/32	30 696 26 2/32	28 975 20 29/32	29 776 28 1/32	28 795 26 14/32
Buitenbezittingen	6 227 4 21/32	6 476 17 8/32	6 401 24 19/32	6 483 15 27/32	6 462 16 6/32
Totaal . . .	38 051 21 14/32	37 173 13 10/32	35 377 15 16/32	36 260 13 28/32	35 258 12 20/32

Opbrengst in geld.

GEWESTEN.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Java en Madura	f 6 347 301,55^{5}	f 6 122 315,96^{5}	f 5 839 310,42	f 5 938 408,66^{5}	f 5 746 590,31
Buitenbezittingen	1 069 455,96^{5}	1 112 491,78^{5}	1 099 108,37^{5}	1 116 146,02^{5}	1 110 098,15^{5}
Totaal . . .	f 7 416 757,52	f 7 234 807,75	f 6 938 418,79^{5}	f 7 054 554,69	f 6 856 688,46^{5}

c) De opgaaf heeft slechts betrekking tot het debiet gedurende acht maanden (Januari t/m Augustus), zijnde na de ramp van Krakatau de bevolking kosteloos aan zout geholpen. De gratis-verstrekking heeft met 31 December 1883 een einde genomen.

[5. 61.]

BIJLAGE JJJ.

(Zie hoofdstuk O, afd. IV, § 1, van het verslag.)

OVERZICHTEN betreffende de HANDELSBEWEGING van Nederlandsch-Indië met het buitenland over het jaar 1882.

I. Herkomst en bestemming der in- en uitgevoerde goederen en speciën.

LANDEN VAN HERKOMST OF BESTEMMING.	WAARDE VAN DEN ALGEMEENEN INVOER.		WAARDE VAN DEN ALGEMEENEN UITVOER.	
	Goederen en ongemunt goud en zilver. *a*)	Speciën (gemunt goud en zilver).	Goederen en ongemunt goud en zilver. *a*)	Speciën (gemunt goud en zilver).
VOOR REKENING VAN PARTICULIEREN.				
Nederland	f 50 646 218	f 345 000	f 47 788 788	f 2 300 000
België	1 313	»	67	»
Engeland	18 504 243	360 000	22 433 175	»
Engelsch Kanaal (om orders)	2 000	»	16 207 633	»
Frankrijk	1 322 117	»	7 766 127	»
Duitschland	370 069	»	133 908	»
Oostenrijk	377 291	»	577 374	»
Denemarken	»	»	38	»
Zweden	»	»	914 643	»
Noorwegen	»	»	201 828	»
Rusland	»	»	66 407	»
Turkije	»	»	2 288 250	»
Italië	96 923	»	4 546 766	»
Spanje	113	»	1 171 960	»
Portugal	»	»	552 324	»
Kaap de Goede Hoop	140	»	»	»
Amerika	10 818 591	»	4 321 550	»
Egypte	8 447	»	6 569 766	»
Arabië	977	»	5 577 843	500
Perzië	89 351	»	319 349	»
Engelsch-Indië	2 027 931	»	75 294	»
Poeloe Pinang	7 113 893	2 533 314	3 156 444	9 007
Malakka	21 620	»	1 267	»
Singapore	39 212 621	7 001 797	30 091 749	593 518
Transporteeren	f 130 613 858	f 10 240 111	f 154 762 550	f 2 903 025

a) Aan ongemunt edel metaal werd ingevoerd voor eene waarde van f 44 027, uitsluitend goud en wel f 2510 van Nederland en f 41 517 van Singapor
Uitvoer van ongemunt goud en zilver kwam in 1882, volgens het handelsverslag, niet voor.

LANDEN VAN HERKOMST OF BESTEMMING.	WAARDE VAN DEN ALGEMEENEN INVOER.		WAARDE VAN DEN ALGEMEENEN UITVOER.	
	Goederen en ongemunt goud en zilver. *a*)	Speciën (gemunt goud en zilver).	Goederen en ongemunt goud en zilver. *a*)	Speciën (gemunt goud en zilver).
Per transport	f 130 613 858	f 10 240 111	f 154 762 550	f 2 903 025
Serawak	4 985	»	57 336	»
Siam	3 148 355	»	161 198	»
Saigon	2 653 398	»	15 920	»
Hongkong	427 078	7 500	195 211	»
China	2 169 736	»	212 816	»
Japan	217	»	»	»
Manilla	767 419	»	314 302	»
Timor Dilly	966 860	772 918	272 952	171 943
Kokos-eilanden	27 042	»	16 301	»
Australië	877 723	»	8 285 374	»
(Onbekend)	20 404	»	2 672 053	»
(Voor scheepsgebruik)	»	»	8 161	»
Totaal	f 141 677 075	*b*) f 11 020 529	*c*) f 166 974 174	*d*) f 3 074 968
VOOR REKENING VAN HET GOUVERNEMENT.				
Nederland	f 5 279 494	f 1 699 500	f 29 811 785	»
België	215 979	»	»	»
Engeland	588 038	»	»	»
Frankrijk	10 490	»	»	»
Duitschland	1 087 290	»	»	»
Zwitserland	3 164	»	»	»
Amerika	16 695	»	»	»
Singapore	1 220 000	»	»	»
Australië	143 825	»	»	»
Totaal	f 8 564 975	*d*) f 1 699 500	f 29 811 785	»

II. Hoeveelheid en waarde der *ingevoerde* goederen.

VOOR REKENING VAN PARTICULIEREN.

BENAMING der GOEDEREN.	INGEVOERD VAN Nederland.	INGEVOERD VAN andere landen.	Totaal.
Aardewerk van alle soorten	f 1 263 407	f 740 872	f 2 004 279
Bier	406 945	290 338	697 283
Boeken, kaarten, enz.	104 080	70 527	174 607
Transporteeren	f 1 774 432	f 1 101 737	f 2 876 169

BENAMING der GOEDEREN.	INGEVOERD VAN Nederland.	INGEVOERD VAN andere landen.	Totaal.
Per transport	f 1 774 432	f 1 101 737	f 2 876 169
Buskruit	27 157	144 362	171 519
Cement	137 206	330 539	467 745
Drogerijen en medicijnen	319 489	585 018	904 507
Transporteeren	f 2 258 284	f 2 161 656	f 4 419 940

b) Aan gouden munt f 706 434, aan zilveren munt f 10 314 095, waarvan respectievelijk f 270 000 en f 75 000 uit Nederland.

c) Dit totaal is f 100 hooger dan de opgaaf op blz. 217 van het verslag hiervóór. Dit verschil is het gevolg van eene misstelling in de gedrukte handelsstatistiek, die op blz. 1 f 166 974 074 aangeeft, doch in de specificatie op blz. 129 f 166 974 174.

d) Uitsluitend zilveren munt.

BENAMING der GOEDEREN.	INGEVOERD VAN		Totaal.
	Nederland.	andere landen.	
Per transport	f 2 258 284	f 2 161 656	f 4 419 940
Eetwaren van alle soorten	2 926 595	8 289 428	11 216 023
Fabriek- en stoomwerktuigen. . .	2 530 805	952 162	3 482 967
Gambier	»	852 919	852 919
Garens	2 410 460	1 735 903	4 146 363
Gedistilleerd (brandewijn en cognac)	388 734	449 540	838 274
Idem (jenever) . .	818 330	157 413	975 743
Idem (alle andere soorten)	487 329	184 175	671 504
Gereedschappen (niet afzonderlijk genoemd) . . .	172 183	60 141	232 324
Glas en glaswerk .	391 902	109 832	501 734
Goud- en zilverwerk	234 164	214 044	448 208
Hars.	159 269	9 402	168 671
Hout (sandel-) . .	»	198 960	198 960
» (scheepsbouw- en timmer-) .	29 618	379 916	409 534
» (ander) en houtwerk . .	38 989	149 997	188 986
IJzer en staal en dito werk	3 294 137	1 192 130	4 486 267
Instrumenten. . .	138 830	29 112	167 942
Juweelen, paarlen en edelgesteenten	12 867	47 887	60 754
Kalk.	8 460	43 594	52 054
Kleederen	462 010	791 781	1 253 791
Koffie	»	765 315	765 315
Kolen (steen-) en cokes.	113 965	2 903 842	3 017 807
Koper en koperwerk benevens pleet- en bronswerk . . .	489 552	340 404	829 956
Kramerij	1 742 313	1 911 585	3 653 898
Leder en lederwerk	378 062	295 161	673 223
Lood (ruw en bewerkt)	66 831	46 884	113 715
Manufacturen (katoenen)	21 558 570	16 456 643	38 015 213
Idem (wollen en halfwollen)	1 277 230	382 860	1 660 090
Idem (zijden en halfzijden)	346 380	929 773	1 276 153
Idem (alle andere)	377 726	677 425	1 055 151
Transporteeren	f 43 113 595	f 42 719 884	f 85 833 479

BENAMING der GOEDEREN.	INGEVOERD VAN		Totaal.
	Nederland.	andere landen.	
Per transport	f 43 113 595	f 42 719 884	f 85 833 479
Meel	234 271	1 214 080	1 448 351
Mest	497 910	116 102	614 012
Meubelen. . . .	544 229	150 129	694 358
Mineraal-, bron- en kunstwater . .	321 721	61 768	383 489
Modewaren . . .	639 412	715 057	1 354 469
Olie (aard-) of petroleum . . .	4 397	11 184 628	11 189 025
Olie (andere) . .	135 791	708 093	843 884
Opium.	576	2 148 864	2 149 440
Papier.	507 214	507 656	1 014 870
Rijst (gepelde en ongepelde) . .	»	19 939 463	19 939 463
Rijtuigen	145 063	85 226	230 289
Salpeter	766	98 897	99 663
Schrijf- en teekenbehoeften . . .	164 875	50 878	215 753
Speelkaarten . .	153 286	21 744	175 030
Steen van alle soorten	64 844	76 614	141 458
Suiker.	172	291 471	291 643
Tabak (sigaren) .	142 701	2 618 613	2 761 314
Tabak en snuif .	19 910	517 892	537 802
Thee	43	1 868 349	1 868 392
Touwwerk . . .	73 981	101 551	175 532
Uurwerken . . .	52 108	97 024	149 132
Vaartuigen . . .	»	63 725	63 725
Vaat- en kuipwerk	92 655	14 768	107 423
Vee (levend). . .	15 510	1 927 570	1 943 080
Verfwaren . . .	180 463	218 482	398 945
Vuurwapens. . .	73 548	30 933	104 481
Vuurwerk . . .	6 755	384 445	391 200
Was	1 082 746	525 340	1 608 086
Wijn	1 762 522	894 702	2 657 224
Zaden	11 858	126 175	138 033
Zeep	115 134	302 974	418 108
Zijde (ruwe). . .	»	206 010	206 010
Zink- en zinkwerk	39 297	21 907	61 204
Zout	1	199 983	199 984
Alle andere goederen *e*)	448 864	819 860	1 268 724
Totaal	f 50 646 218	f 91 030 857	f 141 677 075

e) Daaronder ook die afzonderlijk genoemde artikelen waarvan de waarde van den algemeenen invoer beneden de , 50 000 bleef.

VOOR REKENING VAN HET GOUVERNEMENT.

BENAMING der GOEDEREN.	INGEVOERD VAN Nederland.	INGEVOERD VAN andere landen.	Totaal.
Ammunitie *f*)	f 36 482	»	f 36 482
Bier	28 082	»	28 082
Drogerijen en medicijnen	630 923	f 10 810	641 733
Eetwaren van alle soorten	201 174	85 480	286 654
Fabriek- en stoomwerktuigen	162 787	242 837	405 624
Garen	11 020	»	11 020
Gereedschappen	179 804	15 402	195 206
Hout (scheepsbouw- en timmer-)	9 691	16 695	26 386
IJzer en staal en dito werk *g*)	493 405	1 227 611	1 721 016
Instrumenten	35 548	3 262	38 810
Kleederen	85 190	»	85 190
Kolen (steen-)	»	317 728	317 728
Koper en koperwerk	72 358	»	72 358
Kramerij	14 094	»	14 094
Leder en lederwerk	77 990	58 345	136 335
Lijnolie	38 799	»	38 799
Manufacturen (katoenen)	103 677	»	103 677
Transporteeren	f 2 181 024	f 1 978 170	f 4 159 194

BENAMING der GOEDEREN.	INGEVOERD VAN Nederland.	INGEVOERD VAN andere landen.	Totaal.
Per transport	f 2 181 024	f 1 978 170	f 4 159 194
Manufacturen (wollen en halfwollen)	21 523	»	21 523
Idem (alle andere)	544 660	»	544 660
Opium	1 259 650	1 220 000	2 479 650
Papier	37 047	»	37 047
Schrijf- en teekenbehoeften	20 102	»	20 102
Steen van alle soorten	184 101	»	184 101
Telegraafbehoeften	40 706	50	40 756
Touwwerk	136 682	»	136 682
Vaartuigen	79 320	»	79 320
Verfwaren	84 757	»	84 757
Diversen. Kustverlichtingsbehoeften	95 968	79 812	175 780
Diversen. Oorlogsbehoeften en militaire benoodigdheden	384 721	»	384 721
Diversen. Scheepsbenoodigdheden	84 603	»	84 603
Diversen. Alle andere goederen *h*)	124 630	7 449	132 079
Totaal	f 5 279 494	f 3 285 481	f 8 564 975

III. Hoeveelheid en waarde der *uitgevoerde* goederen.

VOOR REKENING VAN PARTICULIEREN.

BENAMING der GOEDEREN.	UITGEVOERD NAAR Nederland.	UITGEVOERD NAAR andere landen.	Totaal.
Balampitten	»	f 30 700	f 30 700
Cacao	f 619	167 153	167 772
Cassia	35 277	49 186	84 463
Drogerijen en medicijnen	192 642	391 992	584 634
Eetwaren (tripang)	»	479 421	479 421
Idem (visch)	22	1 005 578	1 005 600
Idem (vogelnestjes)	»	216 847	216 847
Idem (alle andere)	93 634	491 445	585 079
Transporteeren	f 322 194	f 2 832 322	f 3 154 516

BENAMING der GOEDEREN.	UITGEVOERD NAAR Nederland.	UITGEVOERD NAAR andere landen.	Totaal.
Per transport	f 322 194	f 2 832 322	f 154 516
Fabriek- en stoomwerktuigen	66 502	2 758	69 260
Foelie	227 505	95 717	323 222
Gambier	»	2 751 026	2 751 026
Gedistilleerd (arak)	1 380 144	187 188	1 567 332
Idem (alle andere soorten)	298	20 662	20 960
Getah pertja	369 186	4 647 406	5 016 592
Getah (andere)	286	701 552	701 838
Transporteeren	f 2 366 115	f 11 238 631	f 13 604 746

f) Hieronder ook buskruit en vuurwapens.
g) Hieronder ook weegwerktuigen en gewichten.

h) Daaronder ook die afzonderlijk genoemde artikelen, waarvan de waarde van den algemeenen invoer beneden de f 10 000 bleef.

BENAMING der GOEDEREN.	UITGEVOERD NAAR		Totaal.
	Nederland.	andere landen.	
Per transport	f 2 366 115	f 11 238 631	f 13 604 746
Gom benzoïn	39 708	1 302 858	1 342 566
Gom dammar	1 033 767	2 916 244	3 950 011
Gom elastiek	41 930	178 879	220 809
Goudstof	»	59 200	59 200
Hars (drakenbloed)	»	36 412	36 412
Hoorns	16 704	26 630	43 334
Hout (sandel-)	32 364	107 055	139 419
Idem (scheepsbouw- en timmer-)	35 141	31 237	66 378
Idem (ander)	12 462	39 944	52 406
Houtwerk	75	51 277	51 352
Huiden	1 416 022	660 728	2 076 750
IJzer en staal en dito werk	1 790	66 825	68 615
Indigo (voor de Europeesche markt)	3 184 904	179 320	3 364 224
Idem (voor de inlandsche markt)	»	62 442	62 442
Instrumenten (muziek-)	2 215	24 310	26 525
Juweelen, paarlen en edelgesteenten	»	40 042	40 042
Kaneel	21 041	1 146	22 187
Kapok	561 378	178 481	739 859
Katoen	»	25 426	25 426
Kinabast	39 872	»	39 872
Klappers	36 181	182 542	218 723
Kleederen en modewaren	112 341	181 508	293 849
Koffie	12 831 902	5 001 122	17 833 024
Koper en koperwerk benevens pleet- en bronswerk	80	104 447	104 527
Kramerij	19 070	64 844	83 914
Kruidnagelen	8 425	101 297	109 722
Manufacturen (katoenen)	1 275	733 559	734 834
Idem (andere)	2 190	155 057	157 247
Matten en matwerk	1 390	114 748	116 138
Transporteeren	f 21 818 342	f 23 866 211	f 45 684 553

BENAMING der GOEDEREN.	UITGEVOERD NAAR		Totaal.
	Nederland.	andere landen.	
Per transport	f 21 818 342	f 23 866 211	f 45 684 553
Meel	377	74 712	75 089
Naturaliën	57 341	49 937	107 278
Noten (muskaat-)	691 423	1 034 446	1 725 869
Noten (wilde)	2 390	369 693	372 083
Olie (katjang-)	126	272 171	272 297
Idem (klapper-)	3 795	1 551 262	1 555 057
Oliekoeken	»	51 571	51 571
Opium	»	48 100	48 100
Paarden	»	46 200	46 200
Paarlemoer	84 441	28 610	113 051
Peper (staart-)	10 778	295 005	305 783
Idem (witte)	»	761 178	761 178
Idem (zwarte)	315 512	2 627 912	2 943 424
Pinangnoten	»	159 508	159 508
Rijst (gepelde)	193 143	398 776	591 919
Idem (ongepelde)	»	469 032	469 032
Rotting	410 093	2 250 799	2 660 892
Rottingstokken	»	68 543	68 543
Sago	»	186 042	186 042
Schelpen	21 710	42 579	64 289
Schildpad	33 480	152 360	185 840
Suiker	7 083 069	76 653 506	83 736 575
Tabak (voor de Europeesche markt)	11 978 355	5 122 277	17 100 632
Idem (voor de inlandsche markt)	8	548 226	548 234
Idem (andere) en sigaren	690	1 586	2 276
Thee	1 431 042	454 177	1 885 219
Tin	3 549 780	971 012	4 520 792
Touwwerk	5 004	16 805	21 809
Vanille	27 296	1 376	28 672
Vee	867	21 795	22 662
Verfwaren	1 770	164 437	166 207
Was	4 650	55 556	60 206
Alle andere goederen *i*)	63 306	369 986	433 292
Totaal	f 47 788 788	f 119 185 386	f 166 974 174

VOOR REKENING VAN HET GOUVERNEMENT. *k*)

Kinabast	f 12 400	»	f 12 400
Koffie	25 804 453	»	25 804 453
Transporteeren	f 25 816 853	»	f 25 816 853
Per transport	f 25 816 853	»	f 25 816 853
Tin	3 976 648		3 976 648
Diversen	18 284	»	18 284
Totaal	f 29 811 785	»	f 29 811 785

i) Daaronder ook die afzonderlijk genoemde artikelen waarvan de waarde van den algemeenen uitvoer beneden de f 20 000 bleef.

k) De *hoeveelheden* aan kinabast, koffie en tin voor gouvernementsrekening in 1882 uitgevoerd, en waarnaar de opgegeven waarde berekend is, zouden volgens het handelsverslag bedragen hebben respectievelijk 3100, 51 608 906 en 3 976 648 K.G. Ten aanzien van eerstgemeld product is ook nu, evenals reeds in 't vorig verslag (bijlage OOO, blz. 7) werd opgemerkt, de opgaaf stellig onvolledig.

Ied V. In- en uitvoer *voor particuliere rekening* van goederen waarvan in de handelsverslagen, nevens waarde (zie voor 1882 de tabellen II en III dezer bijlage), tevens de *hoeveelheden* zijn opgegeven.

BENAMING der GOEDEREN.	Maatstaf der hoeveelheden.	ALGEMEENE INVOER. (Hoeveelheden in duizendtallen.)				ALGEMEENE UITVOER. (Hoeveelheden in duizendtallen.)			
		1879.	1880.	1881.	1882.	1879.	1880.	1881.	1882.
		/m.	/m.	/m.	/m.	/m.	/m.	/m.	/m.
Azijn	L.	291	188	148	114	63	22	8^{8}	8^{6}
Balampitten	K.G.	»	»	»	»	186	*l*) »	160	98
Bier	L.	1 606	1 459	1 763	1 395	10	3^{3}	1^{2}	8^{9}
Boter	K.G.	673	632	809	617	4^{7}	986	785	954
Buskruit	id.	13	83	62	114	»	»	»	5^{2}
Cacao	id.	»	»	»	»	124	146	75	186
Cassia	id.	»	»	620	»	299	632	528	704
Foelie	id.	1^{6}	2	651	»	270	268	324	215
Gambier	id.	4 466	4 235	3 832	2 843	14 988	15 403	14 653	11 004
Gedistilleerd (arak)	L.	49	70	106	212	4 771	5 076	1 688	7 124
Idem (alle andere soorten)	id.	2 820	2 146	2 472	2 860	62	17	12	18
Gom- en harssoorten (inlandsche)	K.G.	12	13	45	46	6 165	9 013	10 228	9 591
Goudstof	id.	»	»	»	»	»	»	»	37
Huiden	id	1^{4}	481	800	7^{7}	3 158	3 720	2 854	3 461
IJs	Tonnen.	1^{6}	1^{6}	36	16	»	78	78	15
Indigo (niet bereid voor de inlandsche markt)	K.G.	»	»	14	»	366	373	415	420
Idem (andere)	id.	120	118	21	18	138	204	381	250
Ivoor	id.	75	130	150	99	617	803	1	829
Kaarsen	id.	87	88	104	43	266	460	»	54
Kalk	id.	561	793	1 947	520	8	»	186	252
Kaneel	id.	2^{6}	1	278	1^{9}	673	4^{1}	210	55
Kapok	id.	6^{3}	10^{8}	3^{3}	13	1 013	780	1 158	2 114
Katoen	id.	4^{1}	5	21	»	780	159	97	118
Kinabast	id.	»	»	»	»	»	»	»	9^{9}
Koffie	id.	1 224	1 907	1 928	1 531	40 322	39 946	37 698	35 666
Kolen (steen-) en cokes	Tonnen.	99	372	92	131	103	189	196	5
Kruidnagelen	K.G.	825	10^{2}	5^{8}	4^{2}	275	19	271	81
Meel	id.	5 709	5 163	5 744	4 828	37	93	72	250
Mineraal-, bron- en kunstwater	Flesschen.	998	859	751	959	5^{8}	1^{3}	686	1^{9}
Noten (muskaat-)	K.G.	16	5^{1}	10	8	1 423	1 451	1 482	1 233
Idem (wilde)	id.	»	»	148	»	78	105	468	744
Olie (aard- of petroleum)	L.	43 691	66 401	45 710	86 069	367	98	166	80
Idem (katjang-)	id.	435	360	361	402	713	481	992	908
Idem (klapper-)	id.	1 180	170	297	665	976	736	2 088	1 945
Oliekoeken	K.G.	36	43	41	13	6 760	8 133	1 890	1 031
Opium	id.	246	224	104	89	708	638	112	1 924
Paarden	Stuks.	72	167	322	156	1 741	1 003	576	405

l) Waar nihil opgaven zijn ingevuld, kunnen de goederen waartoe de opgaaf betrekking heeft in zoo geringe hoeveelheid zijn in- of uitgevoerd, dat zij in de handelsverslagen niet afzonderlijk genoemd, maar begrepen zijn onder de rubriek „Alle andere goederen".

BENAMING der GOEDEREN.	Maatstaf der hoeveelheden.	ALGEMEENE INVOER. (Hoeveelheden in duizendtallen.)				ALGEMEENE UITVOER. (Hoeveelheden in duizendtallen.)			
		1879.	1880.	1881.	1882.	1879.	1880.	1881.	1882.
		ƒm.	ƒm.	ƒm.	ƒm.	ƒm.	ƒm.	ƒm.	ƒm.
Peper (staart-)	K.G.	»	»	»	2^{4}	58	61	308	611
Idem (gewone) . . .	id.	23	184	225	78	8 040	5 719	7 338	8 794
Rijst (gepeld). . . .	id.	101 064	200 120	197 703	180 617	9 547	9 462	7 616	5 381
Idem (ongepeld). . .	id.	4 097	2 100	1 048	1 431	7 727	7 229	3 914	9 381
Rotting.	id.	63	160	164	56	11 095	13 054	18 813	13 304
Sago.	id.	28	131	66	129	1 630	2 100	3 878	3 101
Salpeter	id.	20	53	149	199	.1	»	»	1^{8}
Schildpad	id.	4	»	»	70	16	14	11	9^{3}
Siroop uit vruchten .	Flesschen.	17	14	14	12	3^{3}	226	312	24
Suiker	K.G.	2 033	1 981	6 740	1 166	191 470	222 241	266 726	310 135
Tabak (voor de inlandsche markt) . . .	id.	603	1 011	800	672	222	985	777	685
Idem (andere) . . .	id.					14 479	10 542	19 493	21 376
Idem (sigaren en snuif)	id.	213	240	240	207	158	1^{2}	541	264
Tarwe	L.	986	634	551	403	1^{8}	»	»	»
Thee.	K.G.	1 099	740	772	1 099	2 603	2 519	2 203	2 693
Tin	id.	12	13	4^{8}	6^{6}	4 415	4 617	3 969	4 521
Tripang	id.	46	59	39	56	413	424	564	533
Vanille	id.	»	»	»	»	561	247	64	1^{8}
Was.	id.	1 605	1 122	1 425	1 286	22	37	45	48
Wijn (mousseerende) .	Flesschen.	102	76	88	127	1^{4}	792	12	114
Idem (andere) . . .	L.	2 551	2 583	2 225	2 421	40	17	8^{6}	11
Zout.	K.G.	5 768	3 181	6 535	3 400	51	186	19	62
Zwam	id.	»	»	»	»	52	52	64	43
Zwavel	id.	10	37	3^{7}	72	343	»	»	»

[5. 62.]

BIJLAGE **KKK.**

(Zie hoofdst. **O**, afd. VI, § 1, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende den PARTICULIEREN IN- EN UITVOER op en van JAVA en MADURA der VOORNAAMSTE HANDELSARTIKELEN over de jaren 1882 en 1883.

INVOER.

BENAMING der GOEDEREN.	Maatstaf.	In 1882 aangegeven tot verbruik door particulieren.				In 1883 aangegeven tot verbruik door particulieren.			
		Bij dadelijken invoer		Bij uitslag uit entrepot.	Totaal.	Bij dadelijken invoer		Bij uitslag uit entrepot.	Totaal.
		uit Nederland.	uit vreemde landen.			uit Nederland.	uit vreemde landen.		
Aardewerk	Waarde.	f 1 047 391	f 335 341	f 1 728	f 1 384 460	f 808 398	f 289 146	f 13 121	f 1 110 665
Bier (afgetapt)	Liters.	655 946	152 859	18 095	826 900	757 464	134 189	14 380	906 033
Id. (op fust)	Id.	2 322	2 352	„	4 674	9 736	„	„	9 736
Boter (in dubbel fust)	K.G.	318 635	387	6 048	325 070	269 680	1 620	328	271 628
Brandewijn en cognac (afgetapt)	Liters.	170 183	163 438	33 058	366 679	96 075	189 112	38 227	323 414
Champagne- en andere mousseerende wijnen	Flesschen.	86 876	15 194	2 913	104 983	60 037	26 130	7 638	93 805
Eetwaren (niet afzonderlijk genoemd)	Waarde.	f 754 942	f 2 121 429	f 53 181	f 2 929 552	f 919 603	f 2 519 208	f 27 579	f 3 466 390
Glas en glaswerk	Id.	f 322 174	f 73 768	f 7 067	f 403 009	f 295 821	f 51 187	f 6 365	f 353 373
Goud (gemunt)	Id.	f 270 000	f 424 624	„	f 694 624	f 99 875	f 761 350	„	f 861 225
Hammen	Id.	f 162 020	f 24 724	f 1 510	f 188 254	f 160 615	f 15 339	f 1 823	f 177 777
IJzer (in staven en bundels)	Id.	f 354 180	f 321 952	f 300	f 676 432	f 323 852	f 196 573	„	f 520 425
IJzer- en staalwerk (niet afzonderlijk genoemd)	Id.	f 586 824	f 166 101	f 12 501	f 765 426	f 599 772	f 196 959	f 11 841	f 808 572
Jenever (afgetapt)	Liters.	640 885	5 426	622 302	1 268 613	532 206	8 259	639 524	1 179 989
Kaas	Waarde.	f 88 905	f 1 593	f 3 040	f 93 538	f 87 865	f 3 129	f 105	f 91 099
Kolen (steen-) en cokes	Tonnen.	4 682	108 623	„	113 485	5 132	136 467	„	141 599
Koolteer	Waarde.	f 21 681	f 13 511	„	f 35 192	f 12 760	f 7 680	„	f 20 440
Koper (in bladen en platen)	Id.	f 183 031	f 65 437	„	f 248 468	f 173 809	f 110 642	„	f 284 451
Leggers	Id.	f 87 548	f 4 665	„	f 92 213	f 147 239	f 5 658	f 1 634	f 154 531
Lijnolie	Id.	f 118 183	f 24 060	f 7 786	f 150 029	f 144 060	f 22 410	f 698	f 167 168
Likeuren	Liters.	57 918	32 841	4 987	95 746	46 908	31 236	5 749	83 893
Lood (in blokken)	Waarde.	f 615	f 750	„	f 1 365	f 3 550	„	„	f 3 55
Id. (in rollen)	Id.	f 11 475	f 7 916	„	f 19 391	f 3 386	f 7 140	„	f 10 526
Manufacturen (katoenen)	Id.	f 13 546 102	f 9 668 467	f 4 993 258	f 28 207 827	f 15 271 265	f 13 637 628	f 2 873 783	f 31 782 676
„ (wollen en half wollen)	Id.	f 1 163 128	f 232 545	f 287 123	f 1 682 796	f 1 765 980	f 562 146	f 116 600	f 2 4447260
Meel	K.G.	516 384	3 326 050	30 781	3 873 215	496 263	4 104 278	38 630	4 639 171

BENAMING DER GOEDEREN.	Maatstaf.	In 1882 aangegeven tot verbruik door particulieren.				In 1883 aangegeven tot verbruik door particulieren.			
		Bij dadelijken invoer		Bij uitslag uit entrepot.	Totaal.	Bij dadelijken invoer		Bij uitslag uit entrepot.	Totaal.
		uit Nederland.	uit vreemde landen.			uit Nederland.	uit vreemde landen.		
Mineraal-, bron- en kunstwater	Flesschen of kruiken.	635 123	13 484	6 936	655 543	753 126	25 559	2 854	781 539
Petroleum	Liters.	23 140	71 204 836	4 755 032	75 983 008	724 442	53 391 120	3 020 244	57 135 806
Spijkers (ijzeren)	Waarde.	f 123 502	f 13 042	,,	f 136 544	f 165 761	f 28 233	f 2 000	f 195 994
Id. (koperen)	Id.	f 9 816	f 661	,,	f 10 471	f 12 338	f 10 543	,,	f 22 881
Staal (in staven, bladen en platen)	Id.	f 29 764	f 9 761	,,	f 39 525	f 46 749	f 7 916	f 50	f 53 995
Tarwe	Liters.	,,	402 970	,,	402 970	,,	212 674	,,	212 674
Teer (Zweedsche)	Waarde.	f 9 405	f 940	,,	f 10 345	f 40 181	,,	f 30	f 40 211
Verfwaren (niet afzonderlijk genoemd)	Id.	f 147 789	f 158 443	f 7 836	f 314 068	f 140 700	f 146 323	f 6 029	f 293 052
Wijnen (niet mousseerende) (afgetapt)	Liters.	819 853	345 946	110 925	1 276 724	1 097 938	384 937	112 142	1 595 017
Id. (id.) (op fust)	Id.	161 699	303 818	924	466 441	158 284	321 765	5 624	485 673
Zakken	Waarde.	f 12 099	f 211 481	f 10 881	f 234 461	f 24 136	f 291 205	f 11 689	f 327 030
Zeep	Id.	f 100 199	f 245 689	f 5 206	f 351 094	f 153 400	f 388 663	f 6 826	f 548 889
Zink (in bladen en platen)	Id.	f 26 806	f 4 199	,,	f 31 005	f 54 184	f 9 028	,,	f 63 212
Id. (in blokken)	Id.	f 100	,,	,,	f 100	f 3 827	,,	,,	f 3 827
Zilver (gemunt)	Id.	f 50 000	f 5 382 628	f 120	f 5 432 748	,,	f 3 710 625	,,	f 3 710 625

UITVOER.

BENAMING DER GOEDEREN.	Maatstaf.	In 1882 uitgevoerd door particulieren.				In 1883 uitgevoerd door particulieren.			
		Uit het vrije verkeer.			Totaal.	Uit het vrije verkeer.			Totaal.
		Naar Nederland.	Naar vreemde landen.	Naar het Engelsch Kanaal (om orders).		Naar Nederland.	Naar vreemde landen.	Naar het Engelsch Kanaal (om orders).	
Arak	Liters.	3 195 142	576 982	,,	3 772 124	1 987 300	413 917	,,	2 401 217
Foelie	K.G.	86 216	1 278	,,	87 494	62 656	1 069	,,	63 725
Getah pertja	Id.	40 298	10 837	,,	51 135	34 685	6 739	,,	41 424
Gom dammar	Id.	319 589	640 768	,,	960 357	267 234	817 017	,,	1 084 251
Gom-elastiek	Id.	25 008	15 912	,,	40 920	42 694	29 335	,,	72 029
Huiden	Id.	2 559 669	712 953	,,	3 272 622	2 021 869	1 313 716	,,	3 335 585
Indigo (niet bereid voor de inlandsche markt)	Id.	398 113	22 415	,,	420 528	432 431	9 511	,,	441 942
Indigo (andere)	Id.	,,	212 304	,,	212 304	,,	233 707	,,	233 707
Kaneel	Id.	52 182	1 631	,,	53 813	36 916	1 268	,,	38 184
Kapok	Id.	1 604 520	271 795	,,	1 876 315	586 743	222 316	,,	809 059
Koffie	Id.	21 772 230	2 361 083	2 494	24 135 807	31 732 429	4 098 339	404 002	36 234 770
Kruidnagelen	d.	,,	9 978	,,	9 978	65 294	15 709	,,	81 003
Noten (muskaat-)	Id.	301 535	50 390	,,	351 925	185 262	52 511	,,	237 773
Oliekoeken	Id.	a) ,,	a) 1 031 420	,,	1 031 420	,,	668 011	,,	668 011
Peper (staart-)	Id.	21 556	567 239	,,	588 795	16	301 724	,,	301 740
Id. (witte)	Id.	,,	2 000	,,	2 000	,,	,,	,,	,,
Id. (zwarte)	Id.	788 780	2 077 619	,,	2 866 399	190 905	1 133 244	,,	1 324 149
Rijst (gepelde)	Id.	1 755 167	633 238	2 258 193	4 646 598	5 849 552	420 065	,,	6 269 617

a) Verbeterde opgaaf.

BENAMING DER GOEDEREN.	Maatstaf.	In 1882 uitgevoerd door particulieren.				In 1883 uitgevoerd door particulieren.			
		Uit het vrije verkeer.			Totaal.	Uit het vrije verkeer.			Totaal.
		Naar Nederland.	Naar vreemde landen.	Naar het Engelsch Kanaal (om orders).		Naar Nederland.	Naar vreemde landen.	Naar het Engelsch Kanaal (om orders).	
Rijst (ongepelde)	K.G.	„	„	„	„	„	1 761	„	1 761
Rotting	Id.	1 432 785	568 934	146 596	2 148 315	1 346 380	442 749	223 452	2 012 581
Suiker	Id.	25 794 982	241 306 667	65 819 551	332 921 200	34 320 005	140 627 190	132 949 845	307 897 040
Tabak (niet bereid voor de inlandsche markt	Id.	16 645 653	17 195	„	16 662 848	4 830 876	66 647	„	4 897 523
Id. (bereid voor de inlandsche markt)	Id.	12	274 545	„	274 557	62	210 251	„	210 313
Thee	Id.	2 056 297	625 862	„	2 682 159	1 817 763	842 484	„	2 660 247
Tin	Id.	3 594 780	718 391	„	4 313 171	2 738 096	1 104 277	„	3 842 372
Zilver (gemunt)	Waarde.	f 2 100 000	f 217 140	„	f 2 317 140	„	f 42 816	„	f 42 816

[5. 63.]

BIJLAGE **LLL.**

(Zie hoofdst. **O**, afd. IV, § 1, van het verslag.)

OVERZICHTEN betreffende de SCHEEPVAARTBEWEGING in Nederlandsch-Indië over het jaar 1882.

I. Scheepvaartbeweging in de verschillende havens.

a. Aangekomen schepen *van buiten Nederlandsch-Indië.*

Havens waarop is ingeklaard.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Havens.	Aantal.	Tonnen (van 1.5 M³).	Aantal.	Tonnen (van 1.5 M³).	Aantal.	Tonnen (van 1.5 M³).
	Java en Madura.						
Bantam.	Anjer.	»	»	1	477	»	»
Batavia.	Batavia.	[1]) 202 1	151 724 998	156 9	87 688 3 555	2	82
Cheribon.	Cheribon.	41 1	21 755 1 500	28 5	14 332 3 487	6	328
Tagal.	Tagal.	1 1	700 1 459	6 2	3 618 1 866	»	»
Pekalongan.	Pekalongan.	»	»	3 1	2 136 829	»	»
Samarang.	Samarang.	51 3	29 210 4 007	61 2	41 253 1 225	4	100
Japara.	Joana.	» 1	» 1 256	1 1	777 872	»	»
Rembang.	Rembang.	3	637	»	»	»	»
Soerabaija.	Soerabaija.	97 9	51 643 10 471	89 5	60 105 2 084	»	»
Id.	Bawean.	»	»	»	»	2	18
Madura.	Sumanap.	»	»	2	77	»	»
Pasoeroean.	Pasoeroean.	» 2	» 2 001	4 3	3 544 1 573	»	»
Probolinggo.	Probolinggo.	2 2	1 400 2 868	» 9	» 4 863	»	»
	Transporteeren	397 20	257 069 24 560	351 37	214 007 20 354	14	528

1) Wanneer men aldus twee opgaven bij elkaar geplaatst vindt, heeft de eerste opgaaf betrekking tot de met lading, de tweede tot de in ballast aangekomen bodems.

Havens waarop is ingeklaard.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Havens.	Aantal.	Tonnen	Aantal.	Tonnen	Aantal.	Tonnen
	Per transport	397 20	257 069 24 560	351 37	214 007 20 354	14	528
Bezoeki.	Bezoeki.	»	»	» 2	» 1 317	»	»
Id.	Panaroekan.	1 1	1 141 1 076	2 2	2 251 1 603	»	»
Id.	Banjoewangi.	»	»	1	62	»	»
Kediri.	Panggoel.	»	»	4	3 366	»	»
Banjoemas.	Tjilatjap.	»	»	4	1 756	»	»
Te zamen voor Java en Madura	geladen . .	398	258 210	362	221 442	14	528
	in ballast. .	21	25 636	41	23 274	»	»
	Buitenbezittingen.						
Sumatra's Westkust.	Padang.	40	68 497	10	6 610	»	»
Id.	Siboga.	»	»	1	298	»	»
Id.	Baros.	12	10 993	»	»	1	298
Id.	Singkel.	13	11 921	»	»	2	813
Lampongsche districten.	Telok Betong.	»	»	»	»	1	72
Id.	Katimbang.	»	»	»	»	1	1
Id.	Menggala.	»	»	»	»	1	44
Palembang.	Palembang.	79	8 283	»	»	4	96
Id.	Moeara Kompeh.	38	2 956	»	»	9	495
Sumatra's Oostkust.	Laboean Deli.	183	33 061	»	»	331	12 570
Id.	Tandjong Balei.	1	45	»	»	54 119	1 569 3 901
Id.	Laboean Bilih.	»	»	»	»	40	1 950
Id.	Siak.	77 2	2 777 55	»	»	17 1	238 6
Id.	Tandjong Poera.	126 7	9 764 576	»	»	62	2 148
Id.	Rantau Pandjang.	»	»	»	»	61	2 560
Id.	Poeloe Kompei.	13	2 156	»	»	2	115
Id.	Pebaoengan.	»	»	»	»	1	30
Id.	Tamiang.	»	»	»	»	27 11	734 288
Atjeh en onderh.	Olehleh.	133	85 207	11	3 232	37	1 806
Riouw.	Riouw.	272 26	21 176 1 157	» 3	» 958	345	9 774
Id.	Lingga.	»	»	»	»	114	3 060
Id.	Karimon.	» 74	» 2 516	»	»	336	12 514
	Transporteeren	987 109	256 836 4 304	22 3	9 842 1 256	1 446 131	50 987 4 195

Havens waarop is ingeklaard.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Havens.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
	Per transport	987 109	256 836 4 304	22 3	9 842 1 256	1 446 131	50 987 4 195
Banka.	Muntok.	66	11 346	4	183	18 1	739 11
Id.	Soengeislan.	»	»	»	»	» 1	» 6
Billiton.	Tandjong Pandan.	62	4 888	»	»	10	207
Westerafd. van Borneo.	Pontianak.	65	10 234	27 1	3 093 180	10	48
Id.	Pamangkat.	»	»	»	»	59 47	1 551 164
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.	Bandjermasin.	7	2 577	6	1 744	»	»
Id.	Sampit.	»	»	1	174	»	»
Celebes en onderh.	Makasser.	40	21 090	33 2	11 953 642	16	514
Id.	Saleijer.	»	»	»	»	1	13
Id.	Tontoli.	»	»	»	»	1	42
Id.	Bima.	»	»	1	10	5	48
Menado.	Menado.	»	»	5	1 574	»	»
Id.	Belang.	»	»	1	1 029	»	»
Amboina.	Amboina.	5	4 202	2	973	»	»
Id.	Banda.	6	4 631	5	1 463	»	»
Ternate.	Ternate.	3	862	2	384	»	»
Timor en onderh.	Koepang.	2	630	4 3	1 064 2 038	»	»
Id.	Larantoeka.	»	»	»	»	» 2	» 5
Id.	Endeh.	»	»	»	»	2	65
Id.	Allor.	»	»	»	»	11	74
Id.	Atapoepoe.	4	2 860	10	389	24	272
Id.	Maumeri.	»	»	»	»	3 1	34 2
Bali en Lombok.	Djembrana.	»	»	»	»	1	5
Te zamen voor de Buitenbezittingen	geladen . in ballast.	1 247 109	320 156 4 304	123 9	34 173 3 818	1 607 183	54 499 4 383
Totalen (voor Java en Madura en de Buitenbezittingen te zamen) . .	geladen . in ballast .	1 645 130	578 366 29 940	485 50	255 615 27 092	1 621 183	55 027 4 383
	Totaal-generaal . . .	1 775	608 306	535	282 707	1 804	59 410

b. VERTROKKEN SCHEPEN *naar buiten Nederlandsch-Indië.*

Havens van waar is uitgeklaard.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Havens.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
			Java en Madura.				
Bantam.	Bantam.	»	»	1	618	»	»
Batavia.	Batavia.	137	146 148	61	25 623	1	29
Cheribon.	Cheribon.	38	23 908	26 16	15 987 7 568	4 1	173 28
Tagal.	Tagal.	2	3 231	20 5	13 164 3 871	»	»
Pekalongan.	Pekalongan.	2	2 691	15	10 821	»	»
Samarang.	Samarang.	95	63 020	53 7	37 593 3 083	6	120
Japara.	Joana.	1	647	4 2	1 612 487	»	»
Rembang.	Rembang.	» 3	» 453	» 2	» 1 178	»	»
Soerabaija.	Soerabaija	122 11	80 860 8 361	50 34	32 943 22 227	7	219
Madura.	Sumanap.	»	»	2	116	1	19
Pasoeroean.	Pasoeroean.	8	8 540	28	18 147	»	»
Probolinggo.	Probolinggo.	»	»	25	34 370	»	»
Bezoeki.	Bezoeki.	»	»	2	1 257	»	»
Id.	Panaroekan.	»	»	17	18 098	»	»
Id.	Banjoewangi.	3	1 704	»	»	»	»
Kediri.	Panggoel.	»	»	4	3 366	»	»
Madioen.	Patjitan.	»	»	2	2 111	»	»
Banjoemas.	Tjilatjap.	»	»	5	2 375	»	»
Te zamen voor Java en Madura	geladen . in ballast.	408 14	330 749 8 814	315 66	217 795 38 414	19 1	560 28
			Buitenbezittingen.				
Sumatra's Westkust.	Padang.	11	19 002	13 2	5 920 1 019	»	»
Id.	Siboga.	»	»	1	416	»	»
Id.	Singkel.	12	10 993	»	»	4	1 347
Lampongsche districten.	Menggala.	»	»	»	»	3	108
Palembang.	Palembang.	81	8 929	2	244	7	176
Id.	Moeara Kompeh.	39 1	3 039 280	»	»	11	586
Sumatra's Oostkust.	Laboean Deli.	183	33 893	»	»	409	13 953
Id.	Tandjong Balei.	1	48	»	»	197	5 403
	Transporteeren	327 1	75 904 280	16 2	6 580 1 019	631	21 573

Havens van waar is uitgeklaard.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Havens.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
	Per transport	327 1	75 904 280	16 2	6 580 1 019	631	21 573
Sumatra's Oostkust.	Laboean Bilih.	»	»	»	»	37 4	666 17
Id.	Siak.	69 10	2 549 283	»	»	» 18	» 244
Id.	Tandjong Poera.	115 18	8 618 1 729	»	»	18 48	584 1 700
Id.	Rantau Pandjang.	»	»	»	»	34 26	1 608 998
Id.	Poeloe Kompei.	7	1 059	»	»	3	174
Id.	Denai.	»	»	»	»	2	80
Id.	Tamiang.	»	»	»	»	22 2	603 64
Atjeh en onderhoorigh.	Olehleh.	126	70 625	10 2	4 456 632	13 26	633 1 350
Riouw.	Riouw.	332 28	27 928 883	3 1	553 144	358 7	18 663 131
Id.	Tandjong Boeton.	»	»	»	»	114	3 060
Id.	Karimon.	» 76	» 2 584	»	»	338	13 846
Banka.	Muntok.	3	800	5	218	14	603
Billiton.	Tandjong Pandan.	1	52	»	»	11	231
Westerafd. van Borneo.	Pontianak.	64	10 076	27	3 016	6	12
Id.	Pamangkat.	»	»	»	»	90 8	1 928 228
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.	Bandjermasin.	20	4 768	3	753	1	49
Celebes en onderh.	Makasser.	43 1	20 266 1 387	25 3	7 745 1 623	7 18	239 602
Id.	Saleijer.	»	»	»	»	3	34
Id.	Bonerate.	»	»	»	»	2	25
Id.	Bima.	»	»	»	»	5	42
Id.	Tontoli.	»	»	»	»	2	60
Menado.	Menado.	»	»	8	3 180	»	»
Id.	Kema.	»	»	1	274	»	»
Id.	Belang.	»	»	1	1 029	»	»
Id.	Gorontalo.	1	389	4	1 225	»	»
Amboina.	Amboina.	2	1 396	3	1 796	»	»
Id.	Saparoea.	»	»	» 1	» 92	»	»
Id.	Banda.	6	4 675	1	460	»	»
Ternate.	Ternate.	1	588	2	431	»	»
Timor.	Koepang.	»	»	» 2	» 1 806	»	»
	Transporteeren	1 117 134	229 693 7 146	109 11	31 716 5 316	1 711 157	64 713 5 334

Havens van waar is uitgeklaard.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandwijze wijze getuigd.	
Gewesten.	Havens.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
	Per transport	1 117 134	229 693 7 146	109 11	31 716 5 316	1 711 157	64 713 5 334
Timor.	Larantoeka.	»	»	»	»	1 2	1 5
Id.	Endeh.	»	»	»	»	4	58
Id.	Maumeri.	»	»	»	»	6	52
Id.	Allor.	»	»	»	»	21	115
Te zamen voor de Buitenbezittingen	{ geladen . { in ballast.	1 117 134	229 693 7 146	109 11	31 716 5 316	1 743 159	64 939 5 339
Totalen (voor Java en Madura en de Buitenbezittingen te zamen) . .	{ geladen . { in ballast.	1 525 148	560 442 15 960	424 77	249 511 43 730	1 762 160	65 499 5 367
	Totaal-generaal . . .	1 673	576 402	501	293 241	1 922	70 866

II. Scheepvaart met de verschillende landen en plaatsen buiten Nederlandsch-Indië.

a. Aangekomen schepen.

LANDEN OF PLAATSEN VAN HERKOMST.	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Nederland	59 1	90 248 79	66 1	32 434 81	»	»
Engeland	23	30 133	108 2	81 805 772	»	»
Frankrijk	1	566	4	2 091	»	»
Duitschland	»	»	9 1	4 626 323	»	»
Noorwegen	»	»	1	279	»	»
Italië	1	1 700	» 2	» 1 330	»	»
Spanje	» 1	» 544	3 1	1 707 563	»	»
Amerika	»	»	90 8	69 384 4 966	»	»
Brazilië	»	»	» 2	» 1 408	»	»
Kaap de Goede Hoop	» 1	» 1 354	1 5	227 2 787	»	»
Mauritius	»	»	» 2	» 451	»	»
Egypte	1 1	1 676 997	»	»	»	»
Transporteeren	85 4	124 323 2 974	282 24	192 553 12 681	»	»

LANDEN OF PLAATSEN VAN HERKOMST.	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Per transport	85	124 323	282	192 553	»	»
	4	2 974	24	12 681		
Afrika	»	»	1	608	»	»
	1	1 527	9	4 107		
Arabië	2	834	»	»	»	»
	1	1 500				
Perzië	»	»	2	484	»	»
Siam	3	2 217	59	26 188	10	585
Poeloe Pinang	360	81 119	5	605	293	11 497
	7	576			32	818
Malakka	2	50	»	»	254	7 783
					93	3 189
Engelsch-Indië	16	14 141	5	2 293	3	893
	1	880				
Singapore	1 113	282 787	51	11 352	961	32 918
	111	15 820	7	3 323	8	208
Saigon	17	14 738	9	3 646	»	»
Hongkong	»	»	1	273	»	»
China	10	17 909	11	2 864	14	275
	1	755	1	942		
Manilla	»	»	»	»	»	»
	1	1 030				
Serawak	»	»	1	131	30	161
					47	164
Kokos-eilanden	»	»	7	482	»	»
Timor Dilly	9	6 270	11	889	11	54
					3	4
Australië	23	29 618	29	11 450	13	383
	3	4 878	7	4 522		
Uit zee	5	4 360	11	1 797	32	478
			2	1 517		
Te zamen { geladen	1 645	578 366	485	255 615	1 621	55 027
Te zamen { in ballast	130	29 940	50	27 092	183	4 383
Totaal	1 775	608 306	535	282 707	1 804	59 410
Van de hiervóórbedoelde schepen behoorden te huis in:						
Nederland	64	101 934	94	51 002	»	»
Engeland	202	135 887	110	65 938	1	10
Frankrijk	29	13 161	10	5 731	»	»
Duitschland	13	15 820	58	28 377	»	»
Denemarken	»	»	6	1 591	»	»
Zweden	»	»	19	8 957	»	»
Noorwegen	2	2 579	64	40 621	»	»
Rusland	1	810	5	4 846	»	»
Transporteeren	311	270 191	366	207 063	1	10

	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Per transport	311	270 191	366	207 063	1	10
Oostenrijk	»	»	3	2 336	»	»
Italië	3	4 446	23	15 437	»	»
Spanje	1	376	1	709	»	»
Amerika	»	»	33	25 553	»	»
Siam	2	352	25	8 217	5	139
Poeloe Pinang	277	33 582	4	330	452	16 712
Malakka	2	50	»	»	133	4 394
Engelsch-Indië	58	4 229	6	2 568	6	1 195
Singapore	736	180 002	8	2 286	563	22 824
China	»	»	2	167	59	2 356
Manilla	»	»	1	273	»	»
Serawak	1	254	1	131	1	52
Australië	3	1 524	12	3 371	»	»
Nederlandsch-Indië	381	113 300	50	14 266	584	11 728
Te zamen	1 775	608 306	535	282 707	1 804	59 410

b. Vertrokken schepen.

LANDEN of PLAATSEN van BESTEMMING.	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Nederland	54	88 104	59	53 248	»	»
Engelsch Kanaal	1	593	93	80 355	»	»
Engeland	15	23 045	34	23 965	»	»
Frankrijk	5	8 392	4	3 169	»	»
Duitschland	»	»	1	213	»	»
Zweden	»	»	5	2 618	»	»
Noorwegen	»	»	1	557	»	»
Italië	6	8 447	8 1	6 452 606	»	»
Spanje	»	»	11 2	5 701 1 197	»	»
Portugal	»	»	2	1 361	»	»
Amerika	»	»	18 1	10 202 513	»	»
Mauritius	»	»	1 1	331 911	»	»
Arabië	1	1 099	»	»	»	»
Transporteeren	82	129 680	237 5	188 172 3 227	»	»

LANDEN OF PLAATSEN VAN BESTEMMING.	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Per transport	82	129 680	237 5	188 172 3 227	»	»
Egypte	32	41 828	»	»	»	»
Perzië	»	»	2	894	»	»
Kokos-eilanden	»	»	7	482	»	»
Engelsch-Indië	2	1 396	9 13	6 439 9 062	4 6	1 347 388
Siam	1	744	26 20	6 622 7 744	5 1	277 140
Poeloe Pinang	361 18	93 226 1 729	8	2 479	267 84	10 589 3 093
Malakka	1 2	26 50	»	»	403 30	11 241 838
Singapore	1 015 118	257 991 6 139	65 13	10 993 7 623	987 17	41 059 281
Manilla	1 3	376 3 357	9 11	5 680 9 500	»	»
Saigon	1 7	1 422 4 685	1 8	297 2 957	»	»
China	3	1 587	10 3	2 754 1 533	5	153
Japan	»	»	» 1	» 1 533	»	»
Serawak	»	»	1	53	66 2	703 20
Timor Dilly	8	5 267	6 1	468 92	24 2	119 5
Australië	18	26 899	43 2	24 178 459	1 18	11 602
Te zamen { geladen	1 525	560 442	424	249 511	1 762	65 499
Te zamen { in ballast	148	15 960	77	43 730	160	5 367
Totaal	1 673	576 402	501	293 241	1 922	70 866
Van de hiervóórbedoelde schepen behoorden te huis in:						
Nederland	52	84 448	81	62 777	»	»
Engeland	206	149 301	99	61 434	»	»
Frankrijk	27	13 429	13	7 912	»	»
Duitschland	18	23 146	54	25 938	»	»
Denemarken	»	»	4	2 443	»	»
Zweden	»	»	21	9 701	»	»
Noorwegen	3	3 785	65	45 569	»	»
Rusland	1	810	5	5 141	»	»
Oostenrijk	»	»	3	2 327	»	»
Italië	2	3 664	23	18 644	»	»
Transporteeren	309	278 583	368	241 886	»	»

	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Per transport	309	278 583	368	241 886	»	»
Spanje	1	376	1	416	»	»
Amerika	»	»	32	25 013	»	»
Engelsch-Indië	57	4 294	3	3 258	8	1 489
Siam	2	352	28	9 451	4	137
Poeloe Pinang	271	32 765	7	1 198	540	18 892
Malakka	3	76	»	»	162	4 330
Singapore	599	163 327	16	3 529	558	21 523
Manilla	»	»	3	821	»	»
China	»	»	»	»	64	2 431
Serawak	1	255	2	149	5	5
Timor Dilly	»	»	1	60	»	»
Australië	1	62	5	2 413	»	»
Nederlandsch-Indië	429	96 312	35	5 047	581	22 059
Te zamen	1 673	576 402	501	293 241	1 922	70 866

III. Kustvaart.

a. Aangekomen schepen.

Plaatsen van aankomst.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Plaatsen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Java en Madura.							
Bantam.	Tjiringin.	»	»	»	»	77	191
Id.	Bantam.	»	»	1	162	»	»
Batavia.	Batavia.	121	61 924	41 2	9 653 180	92	1 076
Cheribon.	Cheribon.	8	2 576	45	11 549	5 1	395 28
Tagal.	Tagal.	»	»	1	258	»	»
Pekalongan.	Pekalongan.	»	»	5	2 101	»	»
Samarang.	Samarang.	1	41	29	4 238	38	529
Japara.	Joana.	»	»	»	»	7	97
Rembang.	Rembang.	»	»	»	»	4 28	50 120
Soerabaija.	Soerabaija.	100 1	47 365 418	127 8	17 611 2 452	66 9	1 811 50
	Transporteeren	230 1	111 906 418	249 10	45 572 2 632	289 38	4 149 198

Plaatsen van aankomst.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Plaatsen.	Aantal.	Tonnen	Aantal.	Tonnen	Aantal.	Tonnen
	Per transport	230 1	111 906 418	249 10	45 572 2 632	289 38	4 149 198
Soerabaija.	Grissee.	»	»	20 2	1 006 626	221	1 432
Id.	Bawean.	»	»	1	21	31 1	347 4
Madura.	Sumanap.	»	»	85 71	6 215 28 213	5 656 580	28 528 1 925
Id.	Sampang.	»	»	5	110	4	29
Id.	Boender.	»	»	1	60	18	415
Pasoeroean.	Pasoeroean.	»	»	7	1 357	37	163
Probolinggo.	Probolinggo.	»	»	10	2 018	58	1 000
Bezoeki.	Panaroekan.	»	»	3	942	»	»
Te zamen voor Java en Madura { geladen . . in ballast. .		230 1	111 906 418	381 83	57 301 31 471	6 314 619	36 063 2 127
	Buitenbezittingen.						
Sumatra's Westkust.	Padang.	42	27 302	»	»	5	61
Id.	Priaman.	»	»	3	5 947	»	»
Id.	Singkel.	»	»	»	»	146	403
Benkoelen.	Benkoelen.	»	»	1	2 156	»	»
Id.	Kroë.	»	»	»	»	1	6
Id.	Mokko Mokko.	»	»	»	»	29	196
Lampongsche districten.	Telok Betong.	27	19 954	3	1 349	110	476
Id.	Katimbang.	»	»	»	»	270 43	642 76
Id.	Menggala.	»	»	»	»	18	605
Palembang.	Palembang.	40	16 419	62	8 903	50	904
Sumatra's Oostkust.	Bengkalis	104	12 244	»	»	77 2	2 056 66
Id.	Laboean Deli.	21	9 541	»	»	»	»
Atjeh en onderh.	Olehleh.	56	53 383	»	»	»	»
Riouw.	Riouw.	30 1	21 827 90	5 5	1 610 1 568	4 9	168 159
Id.	Tandjong Boeton.	»	»	»	»	114	3 060
Banka.	Muntok.	6	1 766	20	3 193	194 1	2 311 3
Id.	Djeboes.	»	»	4 1	2 057 591	»	»
Id.	Blinjoe.	»	»	2	1 152	29	607
Id.	Soengeiliat.	»	»	4	3 858	4	15
Id.	Pangkalpinang.	»	»	5	3 509	»	»
Id.	Koba.	»	»	4	1 644	39	129
	Transporteeren	326 1	162 436 90	113 6	35 378 2 159	1 090 55	11 639 304

Plaatsen van aankomst.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Plaatsen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
	Per transport	326 1	162 436 90	113 6	35 378 2 159	1 090 55	11 639 304
Banka.	Batoeroesak.	»	»	5	3 541	7	34
Id.	Toboali.	»	»	11	1 956	31	289
Id.	Soengeislan.	»	»	1	629	22 3	155 12
Westerafd. van Borneo.	Pontianak.	»	»	6	1 010	47	371
Id.	Singkawang.	12	15 320	1	571	2	97
Id.	Pamangkat.	»	»	1	316	76 5	932 28
Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.	Bandjermasin.	31	15 017	119	24 169	12	627
Id.	Sampit.	»	»	2	340	17	381
Celebes en onderh.	Makasser.	23 1	3 817 1 387	25 2	6 315 64	98 3	2 319 57
Id.	Kadjang.	»	»	»	»	14	157
Id.	Bonthain.	»	»	1 1	15 93	3	40
Id.	Djeneponto.	»	»	»	»	1	4
Id.	Takalar.	»	»	»	»	6	11
Id.	Saleijer.	»	»	»	»	81	214
Id.	Bonerate.	»	»	»	»	83	491
Id.	Bima.	»	»	21	2 412	9	92
Id.	Tontoli.	1	66	»	»	24	413
Menado.	Menado.	»	»	»	»	12 17	25 40
Id.	Kema.	»	»	1 2	274 618	» 4	» 231
Id.	Gorontalo.	»	»	6	933	»	»
Amboina.	Amboina.	5	5 207	8	2 680	»	»
Id.	Saparoea.	»	»	»	»	3	22
Id.	Kajeli.	6	8 511	2	60	7	100
Id.	Banda.	»	»	16	2 425	34	155
Ternate.	Ternate.	9	2 269	16	2 935	2	32
Timor.	Koepang.	8	5 377	9 7	1 557 2 533	25 11	228 84
Id.	Rotti.	»	»	» 3	» 876	3	22
Id.	Larantoeka.	»	»	» 1	» 79	2 16	5 125
Id.	Maumeri.	»	»	»	»	37 18	354 115
Id.	Allor.	»	»	»	»	30	207
Id.	Laipaka.	»	»	2	492	11	72
Id.	Waingapoe.	»	»	8	2 806	33	237
	Transporteeren	421 2	218 020 1 477	374 22	90 814 6 422	1 822 132	19 725 996

Plaatsen van aankomst.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Plaatsen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
	Per transport	421 2	218 020 1 477	374 22	90 814 6 422	1 822 132	19 725 996
Bali en Lombok.	Djembrana.	»	»	»	»	173 107	228 32
Te zamen voor de Buitenbezittingen { geladen . / in ballast.		421 2	218 020 1 477	374 22	90 814 6 422	1 995 239	19 953 1 028
Totalen (voor Java en Madura en de Buitenbezittingen te zamen) . . { geladen . / in ballast.		651 3	329 926 1 895	755 105	148 115 37 893	8 309 858	56 016 3 155
	Totaal-generaal . . .	654	331 821	860	186 008	9 167	59 171
Van de hiervóórbedoelde schepen behoorden te huis in:							
Nederland		»	»	16	10 350	»	»
Engeland		1	1 387	2	1 104	»	»
Duitschland		»	»	2	508	»	»
Denemarken		»	»	1	172	»	»
Noorwegen		»	»	2	357	»	»
Italië		»	»	1	862	»	»
Engelsch-Indië		77	3 564	»	»	63	1 642
Singapore		54	17 571	13	3 261	1	6
China		»	»	»	»	71	2 576
Manilla		»	»	2	588	»	»
Timor Dilly		»	»	1	60	»	»
Australië		»	»	6	2 439	»	»
Nederlandsch-Indië		522	309 299	814	166 307	9 032	54 947
	Te zamen . . .	*a*) 654	*a*) 331 821	860	186 008	9 167	59 171

b. Vertrokken schepen.

Plaatsen van vertrek.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Plaatsen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
	Java en Madura.						
Bantam.	Tjiringin.	»	»	»	»	136	344
Batavia.	Batavia.	132	69 707	52 2	11 663 189	117	1 520
	Transporteeren	132	69 707	52 2	11 663 189	253	1 864

a) Hieronder tellen 360 stoomschepen, metende 202 737 tonnen, die op bepaalde lijnen dienst deden, namelijk 283 in Nederlandsch-Indië en 77 in Engelsch-Indië te huis behoorende. Van het vertrek en de aankomst dezer schepen is alleen aanteekening gehouden voor zooveel betreft de plaatsen van aanvang en einde der reis; van het aandoen van tusschenstations is dus geen melding gemaakt.

Plaatsen van vertrek.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Plaatsen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
	Per transport	132	69 707	52 2	11 663 189	253	1 864
Cheribon.	Cheribon.	2	342	26 2	6 238 269	6	396
Tagal.	Tagal.	»	»	4 3	572 327	»	»
Pekalongan.	Pekalongan.	»	»	1	155	»	»
Samarang.	Samarang.	»	»	27 5	4 496 1 343	54 1	718 7
Japara.	Joana.	»	»	3	291	9	86
Rembang.	Rembang.	33 1	12 498 212	»	»	2 2	15 15
Soerabaija.	Soerabaija.	116 2	51 583 89	154 3	17 615 1 236	133 3	2 073 19
Id.	Grissee.	»	»	16 5	967 1 125	141 20	1 249 145
Id.	Bawean.	»	»	» 3	» 191	35 36	373 444
Madura.	Sumanap.	»	»	47 39	7 371 4 138	96 16	831 94
Id.	Sampang.	»	»	7	141	2	24
Id.	Boender.	»	»	1 2	60 124	18 2	415 48
Pasoeroean.	Pasoeroean.	»	»	» 7	» 1 544	26	127
Probolinggo.	Probolinggo.	»	»	3	651	39	749
Bezoeki.	Panaroekan.	»	»	1	8	»	»
Id.	Banjoewangi.	»	»	7	1 809	128	1 064
Te zamen voor Java en Madura	geladen . . in ballast. .	283 3	134 130 301	349 71	52 037 10 486	942 80	9 984 772
	Buitenbezittingen						
Sumatra's Westkust.	Padang.	68	46 004	» 2	» 1 708	4	97
Id.	Priaman.	»	»	» 2	» 4 881	»	»
Id.	Singkel.	»	»	»	»	142	389
Id.	Natal.	50	44 540	»	»	1	20
Id.	Aijer Bangies.	25	22 270	»	»	»	»
Benkoelen.	Benkoelen.	52	36 059	1	21	»	»
Id.	Kroë.	»	»	»	»	2	24
Id.	Mokko Mokko.	»	»	»	»	29	512
Lampongsche districten.	Telok Betong.	69	60 405	2	1 313	112	527
Id.	Katimbang.	»	»	»	»	276 40	631 44
Id.	Menggala.	»	»	»	»	15	477
	Transporteeren	264	209 278	3 4	1 334 6 589	581 40	2 677 44

Plaatsen van vertrek.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Plaatsen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
	Per transport	264	209 278	3 4	1 334 6 589	581 40	2 677 44
Palembang.	Palembang.	37	15 887	45	7 427	36	578
Sumatra's Oostkust.	Bengkalis.	102	11 800	»	»	56 20	2 078 168
Id.	Pebaoengan.	»	»	»	»	1	1
Id.	Rantau Pandjang.	»	»	»	»	» 1	» 50
Id.	Laboean Deli.	21	9 541	»	»	»	»
Id.	Poeloe Kompei.	»	»	» 2	» 416	»	»
Atjeh en onderh.	Olehleh.	55	51 400	»	»	»	»
Riouw.	Riouw.	26 4	7 349 648	9 1	2 819 144	12	240
Id.	Tandjong Boeton.	»	»	»	»	114	3 060
Banka.	Muntok.	198	136 301	19 1	2 959 828	208 5	3 570 86
Id.	Koba.	»	»	4	1 644	35	125
Id.	Batoeroesak.	»	»	3	2 823	5	37
Id.	Toboali.	»	»	7	1 973	21	185
Id.	Soengeislan.	»	»	2	718	13 6	111 23
Id.	Pangkalpinang.	»	»	7	4 535	»	»
Id.	Soengeiliat.	»	»	3	2 789	1	6
Id.	Blinjoe.	»	»	3	2 277	24 2	535 7
Id.	Djeboes.	»	»	5	2 648	» 1	» 1
Westerafd. van Borneo.	Pontianak.	»	»	6 1	463 571	42	310
Id.	Singkawang.	»	»	1	70	»	»
Id.	Pamangkat.	»	»	» 1	» 316	89 14	1 228 66
Zuider- en Oosterafd. van Borneo.	Bandjermasin.	18	11 985	120	8 383	13	712
Id.	Sampit.	»	»	2	81	11	239
Celebes en onderh.	Makasser.	22	3 391	30 1	7 480 207	160 1	3 139 20
Id.	Kadjang.	»	»	»	»	4	64
Id.	Bonthain.	»	»	»	»	4	42
Id.	Djeneponto.	»	»	»	»	2	21
Id.	Takalar.	»	»	»	»	17	46
Id.	Alloë.	»	»	»	»	1	6
Id.	Saleijer.	»	»	»	»	99 1	456 7
Id.	Bonerate.	»	»	»	»	84 4	551 62
	Transporteeren	743 4	456 952 648	269 11	50 423 9 071	1 633 95	20 017 534

Plaatsen van vertrek.		Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
Gewesten.	Plaatsen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
	Per transport	743	456 952 648	269 11	50 423 9 071	1 633 95	20 017 534
Celebes en onderh.	Bima.	»	»	16	1 238	22	77
Id.	Tontoli.	1	66	»	»	26 1	448 8
Menado.	Menado.	1	57	» 1	» 2	19	45
Id.	Kema.	»	»	» 1	» 348	» 2	» 191
Id.	Gorontalo.	15	12 669	1	109	»	»
Amboina.	Amboina.	26 2	14 744 104	13 8	3 763 2 491	27 1	342 11
Id.	Saparoea.	» 3	» 1 583	» 2	» 438	»	»
Id.	Kajeli.	6	7 905	2	60	7	100
Id.	Banda.	6	4 675	21 1	2 214 433	39	160
Ternate.	Ternate.	18	23 162	12 1	1 878 207	1	21
Timor.	Koepang.	19	11 997	6 7	1 028 2 513	10 4	100 30
Id.	Larantoeka.	»	»	»	»	2 2	29 33
Id.	Rotti.	3	1 200	3	871	10	51
Id.	Waingapoe.	»	»	8	2 472	10	59
Id.	Laipaka.	»	»	2	492	11	72
Id.	Allor.	»	»	»	»	25	141
Id.	Solor.	»	»	1	187	2	2
Id.	Endeh.	»	»	»	»	1	8
Id.	Maumeri.	»	»	»	»	52 1	497 8
Bali en Lombok.	Djembrana.	»	»	»	»	200 101	272 19
Te zamen voor de Buitenbezittingen { geladen . / in ballast.		838 9	533 407 2 335	354 32	64 735 15 503	2 097 207	22 441 834
Totalen (voor Java en Madura en de Buitenbezittingen te zamen) . . { geladen . / in ballast.		1 121 12	667 537 2 636	703 103	116 772 25 989	3 039 287	32 425 1 606
Totaal-generaal . . .		1 133	670 173	806	142 761	3 326	34 031
Van de hiervóórbedoelde schepen behoorden te huis in:							
Nederland		»	»	15	6 909	1	21
Engeland		»	»	3	1 358	»	»
Transporteeren		»	»	18	8 267	1	21

	Stoomschepen.		Zeilschepen op Europeesche wijze getuigd.		Zeilschepen op inlandsche wijze getuigd.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Per transport	»	»	18	8 267	1	21
Duitschland	»	»	2	487	»	»
Denemarken	»	»	2	569	»	»
Zweden	»	»	1	349	»	»
Noorwegen	»	»	1	347	»	»
Engelsch-Indië	81	5 116	2	416	118	3 779
Singapore	128	34 308	6	1 667	2	106
China	»	»	»	»	58	2 136
Portugeesch Timor	»	»	1	60	1	2
Australië	»	»	6	2 240	»	»
Nederlandsch-Indië	924	630 749	767	128 359	3 146	27 987
Te zamen	*b*) 1 133	*b*) 670 173	806	142 761	3 326	34 031

b) Hieronder tellen 339 (Nederlandsch-Indische) stoomschepen, metende 212 415 tonnen, die op bepaalde lijnen dienst deden. Verg. overigens noot *a* op blz. 13 dezer bijlage.

[5. 64.]

BIJLAGE MMM.

(Zie hoofdst. ●, afd. VI ,§ 2, van het verslag.

OVERZICHT van de in NEDERLANDSCH-INDIË te huis behoorende SCHEPEN EN VAARTUIGEN, groot 30 M^3. (of 20 ton) en daarboven, op 31 December 1883.

GEWESTEN.	Stoom-schepen.		Schepen.		Barken.		Brikken.		Schoeners.		Kotters.		Wangkangs, toops en andere vaartuigen.		Totaal.	
	Aantal.	Grootte in M^3.	Aantal.	Grootte in M^3.	Aantal.	Grootte in M^3.	Aantal.	Grootte in M^3.	Aantal.	Grootte in M^3.	Aantal.	Grootte in M^3.	Aantal.	Grootte in M^3.	Aantal.	Grootte in M^3.
Java en Madura.																
Bantam	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	60	2	60
Batavia	35	52604	2	6842	12	17572	2	999	5	2092	»	»	198	8927	254	89036
Krawang	»	»	»	»	»	»	»	»	1	147	»	»	9	632	10	779
Preanger regentschappen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	40	1380	40	1380
Cheribon	»	»	»	»	1	561	»	»	2	617	»	»	52	3143	55	4321
Tagal	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	22	816	22	816
Pekalongan	»	»	»	»	2	1339	»	»	1	783	»	»	16	671	19	2793
Samarang	3	372	»	»	1	304	»	»	»	»	»	»	70	2741	74	3417
Japara	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	19	852	19	852
Rembang	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	22	1041	22	1041
Soerabaija	2	154	1	2665	19	18648	8	3239	8	1258	»	»	248	12029	286	37993
Pasoeroean	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	35	410	35	410
Probolinggo	»	»	»	»	»	»	»	»	2	373	»	»	33	919	35	1292
Bezoeki	»	»	»	»	»	»	»	»	2	184	1	34	3	114	6	332
Banjoemas	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	26	1082	26	1082
Madioen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	13	440	13	044
Madura	»	»	»	»	1	751	»	»	10	1420	»	»	294	8433	305	10604
Te zamen	40	53130	3	9507	36	39175	10	4238	31	6874	1	34	1102	43690	1223	156648
Buitenbezittingen.																
Sumatra's Westkust	2	82	»	»	»	»	»	»	4	148	»	»	47	989	53	1219
Benkoelen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	30	1	30
Lampongsche districten	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	60	2	60
Palembang	4	2115	»	»	15	11284	2	856	4	1101	»	»	6	445	31	15801
Sumatra's Oostkust	»	»	»	»	»	»	»	»	4	294	»	»	»	»	4	294
Atjeh en onderhoorigheden	1	1059	»	»	»	»	»	»	2	206	»	»	19	1374	22	2639
Riouw	2	390	»	»	2	1851	»	»	2	1118	»	»	38	2568	44	5927
Banka	1	41	»	»	»	»	»	»	12	695	»	»	11	228	24	964
Billiton	1	143	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	14	770	15	913
Westerafdeeling van Borneo	1	274	»	»	»	»	2	879	8	1525	1	76	69	3297	81	6051
Z. en O. afdeeling van Borneo	2	901	»	»	13	7825	5	1771	40	8353	»	»	18	1249	78	20099
Celebes en onderhoorigheden	3	1196	»	»	3	1669	»	»	7	1119	»	»	227	10482	240	14466
Menado	»	»	»	»	»	»	»	»	15	1570	»	»	»	»	15	1570
Amboina	2	354	»	»	»	»	»	»	8	2777	1	30	5	181	16	3342
Ternate	2	275	»	»	»	»	»	»	10	1646	»	»	1	13	13	1934
Timor	»	»	»	»	»	»	1	34	2	317	»	»	2	190	5	541
Bali en Lombok	»	»	»	»	»	»	»	»	3	187	»	»	1	36	4	223
Te zamen	21	6830	»	»	33	22629	10	3540	121	21056	2	106	461	21912	648	76073
Java en Madura (zie boven)	40	53130	3	9507	36	39175	10	4238	31	6874	1	34	1102	43690	1223	156648
Totaal voor geheel Nederlandsch-Indië	61	59960	3	9507	69	61804	20	7778	152	27930	3	140	1563	65602	1871	232721
Op 31 Dec. 1882 was het totaal	53	48213	3	9507	75	57768	24	9443	166	23762	5	246	1277	58460	1603	207399

De op ZEEBRIEVEN varende SCHEPEN en VAARTUIGEN waren op 31 December 1883 verdeeld als volgt:

Waar de bodems te huis behoorden.		Aantal bodems ter inhoudsgrootte van:													Gezamenlijk aantal bodems.	Gezamenlijke inhoudsgrootte (in M³.).	Op 31 Dec. 1882 waren de totalen:	
Gewest.	Plaats.	150 M³ en daarbeneden.	boven 150 t/m 300 M³.	boven 300 t/m 450 M³.	boven 450 t/m 600 M³.	boven 600 t/m 750 M³.	boven 750 t/m 900 M³.	boven 900 t/m 1050 M³.	boven 1050 t/m 1200 M³.	boven 1200 t/m 1350 M³.	boven 1350 t/m 1500 M³.	boven 1500 t/m 2250 M³.	boven 2250 t/m 3000 M³.	boven 3000 M³.			Aantal bodems.	Inhoudsgrootte (in M³.).
								STOOMSCHEPEN.										
Batavia.	Batavia	4	1	1	3	2	2	»	4	2	2	11	2	5	39	61073	34	44122
Sum. Westkust.	Padang	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	75	1	75
Palembang.	Palembang	»	2	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	3	1751	1	270
Atjeh.	Olehleh	1	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	2	1111	2	1111
Riouw.	Riouw	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	390	2	384
Banka.	Muntok	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	41	»	»
Billiton.	Tandj. Pandan	1	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	535	1	489
Z. en O. afd. van Borneo.	Bandjermasin	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	600	2	669
Celebes en ond.	Makasser	»	2	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	3	1096	1	205
Amboina.	Amboina	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	276	2	96
Id.	Banda	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	828
Ternate.	Ternate	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	27	1	27
	Te zamen	9	8	2	4	3	2	»	5	3	2	11	2	5	56	66975	48	48276
								ZEILVAARTUIGEN.										
Batavia.	Batavia	4	1	»	4	3	1	1	1	3	3	5	1	2	29	35603	25	31488
Krawang.	Soebang	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	283	2	283
Cheribon.	Cheribon	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	1	748	1	654
Tagal.	Tagal	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	351	1	351
Pekalongan.	Pekalongan	1	»	»	2	»	1	»	»	»	»	»	»	»	4	1969	3	1121
Samarang.	Samarang	»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	848	3	1347
Japara.	Joana	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	60	1	72
Rembang.	Dassoon	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	119
Soerabaija.	Soerabaija	12	6	2	3	2	2	3	6	3	2	2	2	»	45	32792	44	26785
Id.	Grissee	2	1	4	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	8	2524	10	2958
Id.	Bawean	1	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	293	3	463
Probolinggo.	Probolinggo	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	386	2	385
Bezoeki.	Banjoewangi	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	186	2	154
Madura.	Branta	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	63	1	63
Id.	Sumanap	5	2	1	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	9	1965	11	2999
Id.	Pamakassan	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	136	2	136
Id.	Sampang	7	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	8	631	7	533
Sum. Westkust.	Padang	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	301	4	281
Lampongsche districten.	Menggala	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	66	1	66
Palembang.	Palembang	3	3	6	7	5	2	2	1	»	»	»	»	»	29	14993	29	13907
Riouw.	Riouw	»	1	»	1	1	1	1	»	»	»	»	»	»	5	3254	4	1914
Banka.	Muntok	5	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6	622	7	953
Id.	Blinjoe	3	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	244	3	235
Id.	Pangkalpinang	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	105	1	105
Id.	Djeboes	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	71	1	64
Id.	Soengeislan	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	94	»	»
Billiton.	Tandj. Pandan	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	208	2	246
Westerafdeeling van Borneo.	Pontianak	6	3	2	3	»	»	»	»	»	»	»	»	»	14	3033	13	2094
Id.	Soekadana	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	187	2	187
Id.	Djelei	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	40	1	40
Z. en O. afdeeling van Borneo.	Bandjermasin	14	9	5	5	1	1	3	1	»	»	»	»	»	39	12855	38	11420
Id.	Kottawaringin	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	75	1	75
Id.	Sampit	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	67	1	67
Id.	Pasir	1	5	2	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	10	3000	7	1961
Id.	Poeloe Laut	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	61	1	61
Id.	Koetei	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	121	1	121
	Transporteeren	90	37	24	28	14	9	10	9	6	5	7	3	2	244	118235	236	103708

Waar de bodems te huis behoorden.		Aantal bodems ter inhoudsgrootte van:													Gezamenlijk aantal bodems.	Gezamenlijke inhoudsgrootte (in M³).	Op 31 Dec. 1882 waren de totalen:	
Gewest.	Plaats.	150 M³ en daarbeneden.	boven 150 t/m 300 M³.	boven 300 t/m 450 M³.	boven 450 t/m 600 M³.	boven 600 t/m 750 M³.	boven 750 t/m 900 M³.	boven 900 t/m 1050 M³.	boven 1050 t/m 1200 M³.	boven 1200 t/m 1350 M³.	boven 1350 t/m 1500 M³.	boven 1500 t/m 2250 M³.	boven 2250 t/m 3000 M³.	boven 3000 M³.			Aantal bodems.	Inhoudsgrootte (in M³).
	Per transport	90	37	24	28	14	9	10	9	6	5	7	3	2	244	118235	236	103708
Celebes en onderhoorigheden.	Makasser . .	4	2	»	2	»	1	»	»	»	»	»	»	»	9	2614	9	2555
Id.	Biering Ere .	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	132	1	132
Id.	Bima	1	2	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	980	3	275
Id.	Soembawa . .	3	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5	736	3	503
Id.	Wadjo . . .	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	291	2	421
Id.	Kampiri . . .	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	396	1	75
Id.	Donggala . .	2	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	743	3	567
Menado.	Menado . . .	6	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7	677	8	755
Id.	Gorontalo . .	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	283	1	204
Amboina.	Amboina . .	8	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	8	584	8	587
Id.	Kajeli . . .	2	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	428	1	108
Id.	Banda . . .	8	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	10	886	9	623
Id.	Gisser . . .	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	243	»	»
Id.	Keij-eilanden .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	290
Ternate.	Ternate . . .	7	3	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	11	1659	10	1179
Timor.	Koepang . .	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	352	1	255
Id.	Seba (Savoe) .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	72
Bali en Lombok.	Boeleleng . .	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	112	2	112
Id.	Pabean . . .	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	64	1	64
	Te zamen. .	138	57	25	31	14	10	10	9	6	5	7	3	2	317	129415	302	112485

[5. 65.]

BIJLAGE NNN.

(Zie hoofdst. O, afd. IV, § 3, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende de op Europeesche wijze getuigde SCHEPEN die in 1883 op de eene of andere wijze in den NEDERLANDSCH-INDISCHEN ARCHIPEL zijn VERONGELUKT.

Volgnummer.	Datum van het ongeval.	Plaats van het ongeval.	Omschrijving van het schip.			Aard van het ongeval.	Gevolgen van het ongeval:			Verdere bijzonderheden
			Nationaliteit.	Naam.	Soort.		Verlies van menschenlevens.	voor het schip	voor de lading.	
1	27 Febr. 1883.	Arimoa-eilanden bij Nieuw-Guinea.	Ned.-Indisch.	*Nieuw-Guinea.*	Schoener.	Gestrand op de rotsen.	a) †	Wrak geworden.	†	Door wind en stroom uit den koers gedreven, beproefde men te ankeren, doch door hevigen wind brak de ankerketting. Dit had de stranding ten gevolge.
2	27 Maart 1883.	Straat Sapé.	Id.	*Hawi El Gair.*	Brik.	Lek gestooten.	†	†	†	
3	8/9 April 1883.	Reede Kraksaän (Java's Noordkust).	Russisch.	*Agir.*	? (zeilschip).	In brand geraakt.	Geen.	Verloren.	Verloren.	De lading bestond uit p.m. 24 000 pikols suiker. Als vermoedelijke oorzaak van den brand wordt opgegeven het onvoorzichtig omgaan met sigarettes door de koelies, die voor het stuwen van de lading gebezigd werden.
4	3 Juli 1883.	1/4 mijl van de oostzijde van het eiland Tanakeke (straat Makasser).	Ned.-Indisch.	*Sri Sandjai.*	Gaffelschoener.	Gestrand op een rif.	Id.	Id.	Gedeeltelijk verloren.	
5	10 Juli 1883.	Oostkust van het eiland Soemba nabij kaap Tape (residentie Timor).	Id.	*Soëdin.*	Brik.	Gestrand.	1	Id.	Verloren.	Al de opvarenden, op één na, werden gered. Een der geredden overleed aan de gevolgen van vermoeienis. De lading bestond o.a. uit 300 pikols rijst.
6	29 Juli 1883.	Bij den hoek van Sanrabone (Takalar).	Id.	*Sri Fa thool Hair Palembang.*	? (zeilschip).	Id. op een bank.	Geen.	Id.	Grootendeels verloren.	
7	6/7 Aug. 1883.	Eiland Bliau (Monpranggroep, in de wateren van Billiton).	Id.	*Baron Mackay*	IJzeren stoomschip.	Gestrand.	Id.	Wrak geworden.	Id.	De oorzaak van het ongeluk wordt geweten aan den hevigen stroom die het schip buitengewoon ver uit den koers had gedreven en aan de nevelachtige lucht.
8	27 Aug. 1883.	Reede van Telok Betong (Lampongsche districten).	Id.	*Berouw.*	Houten stoomschip der gouvernementsmarine.	Op den vasten wal geworpen.	†	Id.	—	Het ongeval werd veroorzaakt door de vloedgolf ontstaan door de vulkanische uitbarsting van Krakatau. De *Berouw* werd ruim 2 palen landwaarts in geworpen.
9	Id.	Idem.	Id.	*N°. 16*	Schoener (gewapende boot) der gouv.-mar.	Id.	†	Id.	—	Het bleek geldelijk geen aanbeveling te verdienen beide bodems weder voor den dienst geschikt te maken, zoodat de wrakken zijn verkocht geworden.

a) De ontvangen berichten zijn niet allen even volledig. Waar gegevens ontbraken heeft men een † ingevuld.

Volgnummer.	Datum van het ongeval.	Plaats van het ongeval.	Omschrijving van het schip.			Aard van het ongeval.	Gevolgen van het ongeval:			Verdere bijzonderheden.
			Nationaliteit.	Naam.	Soort.		Verlies van menschenlevens.	voor het schip.	voor de lading.	
10	3 Sept. 1883.	3 mijlen bezuiden Kema (residentie Menado).	Ned.-Indisch.	*Fathool Hair.*	Schoener.	Gestrand.	†	Wrak geworden.	†	Het wrak is gesloopt.
11	13/14 Sept. 1883.	Ten N. N. O. van Boompjes-eiland.	Zweedsch	*Callao.*	Zeilschip (driemaster).	Id.	†	Id.	†	Het wrak is te Batavia publiek verkocht.
12	.. Nov. 1883.	Wateren van Bali en Lombok.	Ned.-Indisch.	*Ing Hin.*	Schoener.	Vermoedelijk met man en muis vergaan.	11	Verloren.	Verloren.	Het schip, geladen met rijst, vertrok 17 Nov. 1883 van Ampenan (Lombok) naar Boeleleng (Bali). Sedert is er niets meer van vernomen.
13	16 Dec. 1883.	Rif Larilariang (straat Makasser).	Engelsch.	*Calcutta.*	Bark.	Gestrand.	Geen.	Wrak geworden.	(Het schip was in ballast.)	De stranding is toe te schrijven aan windstilte en misleiding van stroom. Het wrak is te Makasser publiek verkocht.

[5. 66.]

BIJLAGE OOO.

(Zie hoofdst. O, afd. V, van het verslag.)

OVERZICHT betreffende: 1°. het FABRIEKSWEZEN in Nederlandsch-Indië, voor zooveel dit niet onmiddellijk met den landbouw in verband staat (dus met uitsluiting van suikerfabrieken, rijstpelmolens, sago-bereidingsetablissementen, enz.); en 2°. de in Nederlandsch-Indië aanwezige DRUKKERIJEN.

1°. FABRIEKSWEZEN.

Volgnummer.	GEWESTELIJKE AANDUIDING VAN DE FABRIEKEN.	Beweegkracht. Stoom.	Beweegkracht. Water of trekdieren.	Van waar de fabrikanten de grondstoffen verkrijgen.	Aantal gebezigde werklieden gemiddeld per dag.	Gemiddeld loon der werklieden.	Uitkomsten der onderneming.
	Batavia.						
1	Gasfabriek ter hoofdplaats	stoom.	—	† *a)*	†	†	†
2	Fabriek voor het herstellen van machinerieën en het vervaardigen van kleine ijzer- of koperwerken (firma DROSSAERS & C°.)	id.	—	door plaatselijken inkoop	40	ambachtslieden f 1 à f 2,50 per dag, koelies f 0,50 à f 1 per dag.	bevredigend.
3	IJzerfabriek (firma TAYLOR & LAWSON)	id.	—	gedeeltelijk uit Europa en gedeeltelijk door plaatselijken inkoop.	40	id.	id.
4	Fabriek van werktuigen, met bijbehoorenden houtzaagmolen (A. CHAULAN)	id.	—	door plaatselijken inkoop.	†	id.	†
5	Meel- en broodfabriek (firma LEROUX & C°.)	id.	—	uit Australië.	†	f 12 à f 60 's maands.	†
6—9	Vier ijsfabrieken. *b)*	i	—	†	11 bij elke fabriek.	f 70 's maands.	bevredigend.
10—13	Vier inrichtingen voor het vervaardigen van minerale wateren	†	†	†	†	†	†
14	Beenzwartfabriek	stoom.	—	door plaatselijken inkoop.	†	†	†
15	IJsfabriek te Buitenzorg	id.	—	†	11	f 13 à f 40 's maands.	†
	Samarang.						
16	Fabriek van rijtuigen en wagens, tevens voor onderhoud van locomotieven en verder rollend materieel (Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij)	id.	—	grootendeels uit Europa.	172	f 0,20 à f 2,40 per dag.	eenigszins onbevredigend wegens de hooge dagloonen die betaald moeten worden en de hooge exploitatiekosten.
17	Reparatie- en constructiewinkel (AVELING & C°.)	handenarbeid.	—	door plaatselijken inkoop.	20	f 0,85 per dag.	weinig gunstig.
18 en 19	Twee ijsfabrieken	stoom.	—	uit Europa.	13 a 14	f 0,67 à f 1 per dag.	†
20	Fabriek van minerale wateren (M. J. A. STEENBERG)	handenarbeid.	—	id.	12	f 0,60 per dag.	†

a) Waar men een † vindt ingevuld, ontbreken de gegevens. *b)* Eén ijsfabriek werd in 1883 gesloten; daarentegen werd eene nieuwe opgericht.

Volg-nummer.	GEWESTELIJKE AANDUIDING VAN DE FABRIEKEN.	Beweegkracht. Stoom.	Water of trek-dieren.	Van waar de fabrikanten de grondstoffen verkrijgen.	Aantal gebezigde werklieden gemiddeld per dag.	Gemiddeld loon der werklieden.	Uitkomsten der onderneming.
21	Fabriek van minerale wateren (VAN DER WEIDE & C°.)	handen-arbeid.	—	uit Europa.	12	f 18 per maand.	†
	Soerabaija.						
22	Gasfabriek	stoom.	—	door inkoop in Indië.	80	f 2 per dag.	†
23	„Phoenix" (fabriek van stoom- en andere werktuigen)	id.	—	uit Europa.	95	f 0,50 à f 2,40 per dag.	†
24	Stoom-houtbewerking en smederij (firma VAN LAKERVELD & C°.)	id.	—	deels uit Europa, deels — wat het hout betreft — door inkoop in Indië.	100	f 0,45 à f 2 per dag.	†
25	Waterzuiveringsfabriek (Erven A. DE BRUIN)	id.	—	(het water uit de Kali-Mas wordt gebezigd)	20	f 15 à f 30 's maands.	†
26	Stoomsmederij (firma HAYE en VAN MARLE)	id.	—	uit Europa.	16	f 0,50 à f 1,25 per dag.	†
27	„de Nijverheid", ketelmakerij en plaatbewerking, draaierij en smederij (CH. GILL)	id.	—	id.	60	f 0,50 à f 2 per dag.	†
28	Fabriek van ijs en minerale wateren (OLIE & C°.)	id.	—	id.	46	f 0,80 per dag.	†
29	Stoom-graanmolen (LEROUX & C°.)	id.	—	deels uit Europa, deels door inkoop in Indië.	4	f 1 per dag.	†
30	Meubelfabriek (DE ZOETE & C°.)	id.	—	id.	100	f 0,50 à f 2 per dag.	†
31	IJsfabriek (KUNEMAN)	id.	—	†	12	f 0,50 à f 2,30 per dag.	†
32	Arakstokerij (KUNEMAN)	id.	—	door opkoop van onverwerkte stroop van de naburige suikerfabrieken.	10	f 0,50 à f 0,80 per dag.	†
33	„de Ned.-Indische Industrie", fabriek voor de vervaardiging van onderdeelen van machinerieën voor suikerfabrieken (L. SMIT c. s.)	id.	—	uit Europa en door plaatselijken inkoop.	onbepaald.	†	†
34	Stoom-kalkbranderij (SCHELL)	id.	—	door plaatselijken inkoop.	id	†	†
35	Koninklijke fabriek van stoom- en andere werktuigen „de Volharding" (Naamlooze vennootschap)	id.	—	uit Europa.	id.	f 0,50 à f 2 per dag.	†
36	Nijverheids-atelier, te Modjokerto	id.	—	door plaatselijken inkoop.	20	f 0,50 per dag.	†
37	Arakfabriek, te Sidoardjo	†	†	als bij n°. 32.	26	f 10 à f 25 's maands.	†
	Bantam.						
38	IJsfabriek, te Serang	stoom.	—	†	4	f 15 à f 28 's maands.	†
	Cheribon.						
39	Arakstokerij, te Paboearan	id.	—	als bij n°. 32.	18	f 0,27⁵ à f 0,50 per dag.	De fabriek werkte met verlies ten gevolge van de lage arakprijzen.
40	IJsfabriek, te Cheribon (L. TH. GONSALVES)	id.	—	door plaatselijken inkoop.	5	f 9 à f 20 's maands.	†
	Tegal.						
41	Arakstokerij, te Bandjaran (A. J. VAN DER VOORT)	id.	—	als bij n°. 32.	14	†	minder gunstig.
	Pekalongan.						
42	Zeepziederij (B. B. BARRUCH)	id.	—	uit Europa en door plaatselijken inkoop.	†	†	†
	Pasoeroean.						
43	Constructie-winkel „Bromo" voor het vervaardigen van machinerieën en andere ijzer- en koperwerken	id.	—	id.	80	f 0,80 per dag.	bevredigend.
44	Arakfabriek, te Kraton	handen-arbeid.	—	als bij n°. 32.	14	f 0,50 per dag.	onbevredigend.
45	Arakfabriek, te Redjassa	stoom.	—	id.	18	f 12 à f 20 's maands.	id.
	Probolinggo.						
46	Fabriek voor metaal- en houtbewerking	id.	—	uit Europa en door plaatselijken inkoop.	40	f 1 à f 3 per dag.	bevredigend.

Volgnummer.	GEWESTELIJKE AANDUIDING VAN DE FABRIEKEN.	Beweegkracht. Stoom.	Beweegkracht. Water of trekdieren.	Van waar de fabrikanten de grondstoffen verkrijgen.	Aantal gebezigde werklieden gemiddeld per dag.	Gemiddeld loon der werklieden.	Uitkomsten der onderneming.
47	IJsfabriek	stoom.	—	door inkoop in Indie.	8	f 0,45 à f 1 per dag.	minder gunstig.
48	Arakstokerij, te Kraksaän	handenarbeid.	—	als bij nº. 32.	25	12 's maands.	id.
	Soerakarta.						
49	Fabriek voor de vervaardiging van hout- en ijzerwerk voor den dienst van pangeran PRANG WEDONO	stoom.	—	door inkoop in Indie.	onbepaald.	f 0,30 à f 0,75 per dag.	†
50	„Atelier d'industrie", voor de vervaardiging van hout- en ijzerwerk (K. F DE LIJN q.q.)	id.	—	uit Europa.	34	f 0,45 à f 2,50 per dag.	bevredigend.
51	IJsfabriek (SCHLETTE)	id.	—	id.	10	f 12 à f 45 's maands.	†
	Sumatra's Westkust.						
52	IJsfabriek	id.	—	uit Europa en door plaatselijken inkoop.	11	f 15 à f 20 's maands.	gunstig.
53—55	Drie zeepfabrieken	handenarbeid.	—	door plaatselijken inkoop.	3	f 15 's maands.	bevredigend.
	Atjeh						
56	IJsfabriek, te Olehleh	stoom.	—	†	†	†	†
57	IJsfabriek, te Kampong Gedah	id.	—	†	†	†	†
	Westerafdeeling van Borneo.						
58	Diamantslijperij, te Pontianak	†	†	door plaatselijken inkoop.	15	†	†
	Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.						
59	IJsfabriek	stoom.	—	door inkoop op Java.	5	f 20 à f 25 's maands.	†
	Celebes.						
60	IJsfabriek, te Makasser	id.	—	†	5	f 20 à f 25 's maands.	†

2°. DRUKKERIJEN.

Volgnummer.	Waar gevestigd.	NAAM VAN DEN EIGENAAR OF VAN DE FIRMA.	Welke persen gebezigd worden.	AANTAL WERKLIEDEN. Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen (meest Chineezen).
1	Batavia.	Firma ERNST & Cº., chef en eigenaar C. BUSKEN HUET.	dubbele en enkele snelpersen, zoomede handpersen	4	18 (boekbinders).	44 (zetters en drukkers).
2	Id.	Firma VAN DORP & Cº.; eigenaren B. VAN DER HORST BZN. en C. A. KRUSEMAN.	5 snel- en 5 handpersen.	7	27	70
3	Id.	W. BRUINING & Cº.	snel- en handpersen.	„	7	17
4	Id.	Firma KOLFF & Cº.; eigenaar D. A. HOOIJER.	2 snel- en 3 handpersen.	„	7	36
5	Id.	Firma OGILVIE & Cº.; eigenaar C. SCHREUTELKAMP.	7 snelpersen (4 Duitsche en 3 Amerikaansche), zoomede 4 (Engelsche) handpersen.	8	35	50
6	Id.	JAP GOAN HO.	1 snelpers en 2 handpersen.	„	7	15
7	Buitenzorg (res. Batavia).	Zendingspers; eigenaar D. J. VAN DER LINDEN.	†	2 (tijdelijk).	2	2
8	Meester Cornelis (res. Batavia).	SAID OESMAN BIN AGIL BIN JAHIA.	steendrukpers.	„	1	„
9	Bandong (res. Preanger regentsch.).	J. R. DE VRIES & Cº.	1 handpers.	„	4	„
10	Tagal.	M. MARTHERUS (sedert 1 Nov. 1883 L. E. VAN DORT).	id.	1	2	„
11	Samarang.	Firma RAVENSWAAIJ & Cº.; leden: H. A. P. H. RAVENSWAAIJ en J. A. VAN DER LOEFF.	†	†	†	†

Volgnummer.	Waar gevestigd.	NAAM VAN DEN EIGENAAR OF VAN DE FIRMA.	Welke persen gebezigd worden.	AANTAL WERKLIEDEN. Europeanen.	Inlanders.	Vreemde oosterlingen (meest Chineezen).
12	Samarang.	Firma G. C. T. van Dorp & C°.; leden: als bij n°. 11.	7 snelpersen (6 Duitsche en 1 Amerikaansche), zoomede 4 handpersen.	2	56 (zetters en drukkers), 28 (boekbinders).	2
13	Id.	A. Bisschop.	Amerikaansche en Fransche.	2	20 à 40	„
14	Id.	Grivel & C°.	2 snelpersen en 1 handpers.	2	14	„
15	Soerakarta.	Vogel, van der Heyde & C°.	1 snelpers en 2 handpersen.	3	12	3
16	Djokjokarta.	H. Buning.	2 snel- en 3 handpersen.	3	15	2
17	Soerabaija.	Gebr. Donker & C°.	stoomsnelpersen.	„	48	„
18	Id.	Gebr. Gimberg & C°.	stoompersen.	2	108	„
19	Id.	Thieme & C°.	snelpersen.	4	47	„
20	Id.	E. Fuhri & C°.	id.	1	20	„
21	Id.	H. van Duren & C°.	1 snelpers en 2 handpersen.	„	15	„
22	Pasoeroean.	Gebr. Gimberg & C°. te Soerabaija.	snel- en handpers.	„	15	„
23	Id.	J. C. P. A. W. Andela & C°.	handpersen.	1	2	„
24	Padang (gouv. Sumatra's Westk.).	R. Edwards van Muijen.	1 snelpers en 2 handpersen.	3	14	2
25	Id.	H. A. Mess	id.	„	18	„
26	Bandjermasin (res. Zuider- en Oosterafd. van Borneo).	R. Hennemann & C°.	1 snelpers.	1	3	„
27	Makasser (gouv. Celebes en onderh.).	W. Eekhout.	1 snelpers en 2 handpersen.	8		1
28	Tanawangko (res. Menado).	Drukkerij van het Nederlandsche Zendelinggenootschap te Rotterdam.	1 handpers.	„	6	„
29	Amboina.	L. M. H. Thörig	1 trapsnelpers.	„	4	„

[5. 67.]

BIJLAGE PPP.

(Zie hoofdst. O, afd. V, van het verslag.)

VERSLAG van de kamer van koophandel en nijverheid te PADANG, betreffende den HANDEL te dier plaatse over 1883.

1°. Is het debiet van lijnwaden toe- of afgenomen, en welk fabrikaat is het meest gewild?

Het debiet van lijnwaden gedurende 1883 stak zeer gunstig af bij dat van 1882. Een exceptioneel groote koffieoogst, zoowel bij het Gouvernement als bij particulieren, ruimere rijstproductie en gezonder toestand van de »tweede hand" na de ten vorigen jare plaats gehad hebbende débacles, ziedaar zoovele oorzaken die ten goede medewerkten, alhoewel de in het laatst van 1883 in de Bovenlanden geconstateerde en aldaar nog steeds heerschende veepest op deze gunstige verschijnselen wel eene donkere schaduw, vooral voor de toekomst, werpt.

Wat het meest gewilde fabrikaat in zake lijnwaden betreft, wij kunnen dienaangaande alleen het ten vorigen jare geschrevene bevestigen.

2°. Welke zijn de artikelen op de marktplaatsen verhandeld, waarin het vertier is toegenomen of waaromtrent iets bijzonders valt mede te deelen?

Ten gevolge van veel verlaagde verkoopprijzen is het debiet van petroleum ter Sumatra's Westkust ongetwijfeld zeer toegenomen, en neemt dit artikel meer en meer eene vaste plaats in onder de levensbehoeften ook van den kleinen man.

Eene verlevendiging van de blauwververij-industrie ter plaatse valt helaas nog altijd niet te constateeren.

3°. Wat was het gemiddelde loon der ambachtslieden en daglooners in dienst bij Europeesche industrieelen, vreemde oosterlingen en inlanders?

In de hierbedoelde loonen zijn geen veranderingen te constateeren en kunnen wij dus refereeren aan den vroeger dienaangaande door ons ingediendeu staat.

4°. Welke omstandigheden zijn van invloed geweest op eene stijging of daling dier loonen?

Gemis aan ruimte van werkvolk voor de particuliere koffie-ondernemingen ter Kuste deed zich bij den allerwegen ruimen oogst van dit jaar af en toen vrij gevoelig merken, en is wel in staat voor de toekomst dezer industrie eenige zorg te baren. Hoewel het dagloon voor de koelies der koffie-ondernemingen stationnair bleef op 40 cents, had dit gebrek aan handen toch hier en daar ten gevolge het opdrijven van de prijzen voor werk op taak en bij aanneming, welke werkwijze voortgaat die van in daghuur meer en meer te verdringen. De in de Zuid gevestigde mijnbouw-onderneming betaalt het hooge koelieloon van f 0,60 per dag.

5°. Was er vermeerdering of vermindering van welvaart op te merken onder de handeldrijvende Europeanen, vreemde oosterlingen en inlanders, en waaraan valt dit toe te schrijven?

Omtrent de welvaart onder de handeldrijvende Europeanen valt het moeilijk eene eenigszins juiste gissing te maken. Generaliseerende kan men zeggen dat de importzaken op gezondere basis konden gedreven worden dan in 1882 en dus de met dien handel behaalde voordeelen daarmede wel in verhouding zullen hebben gestaan. In producten was gedurende 1883 veel vertier, maar in de prijzen van diverse artikelen, bijv. koffie, getah, gommen en rotting, was nog al veel fluctuatie, waardoor het moeilijk wordt eene raming te maken van de voordeelen die de handel in deze artikelen voor de ter plaatse gevestigde kooplieden heeft opgeleverd. De handeldrijvende vreemde oosterlingen, die de ten vorigen jare genoemde crisis ongedeerd doorstonden, konden dit jaar zeer gunstig opereeren.

6°. Breidden hunne relatiën zich uit; zoo ja, met welke plaatsen?

Uitbreiding van handelsrelatiën valt niet te constateeren.

7°. Wat valt er mede te deelen omtrent de concurrentie in den handel tusschen Europeanen, vreemde oosterlingen en inlanders?

Zooals reeds ten vorigen jare werd opgemerkt, is er van concurrentie tusschen Europeesche handelaren en handeldrijvende vreemde oosterlingen en inlanders eigenlijk geen sprake, daar de eersten de zoogenaamde eerstehand vormen, welke de anderen, de »tweedehand", tot afnemers hebben. Alleen valt hieraan toe te voegen dat ongunstige toestanden op Java en de lage prijzen, aldaar voor bijna alle manufacturen vigeerende, weder eene concurrentie in het leven dreigen te roepen tusschen de Padangsche eerstehands-huizen en enkele tweedehands-koopers (uitsluitend Arabieren en Klingaleezen) te Batavia, eene concurrentie die zich in het verledene heeft doen kennen als zeer nadeelig zoowel voor de handelstoestanden te Batavia als voor die alhier. En voorts dat een Chineesche tokohouder ter plaatse in staat schijnt te zijn zijne zaken meer en meer uit te breiden tot nadeel van zijne verschillende Europeesche concurrenten.

8°. Vermeerderde het aantal handelshuizen? Zijn er door geleden verliezen geliquideerd of in akkoorden getreden, dan wel gefailleerd?

Met 1 Januari 1884 is door den heer TELS, onder de benaming TELS & C°., eene nieuwe firma ter plaatse gevestigd, welke zich uitsluitend met importen zal bezig houden. Geen der reeds gevestigde Europeesche handelshuizen ter plaatse hield op eenigerlei wijze op te bestaan.

9°. Welke is de invloed op den handel te Padang door de uitbreiding van de lijn Padang-Atjeh tot Singapore?

Deze uitbreiding oefent op den duur geen merkbaren invloed uit op Padang's handel.

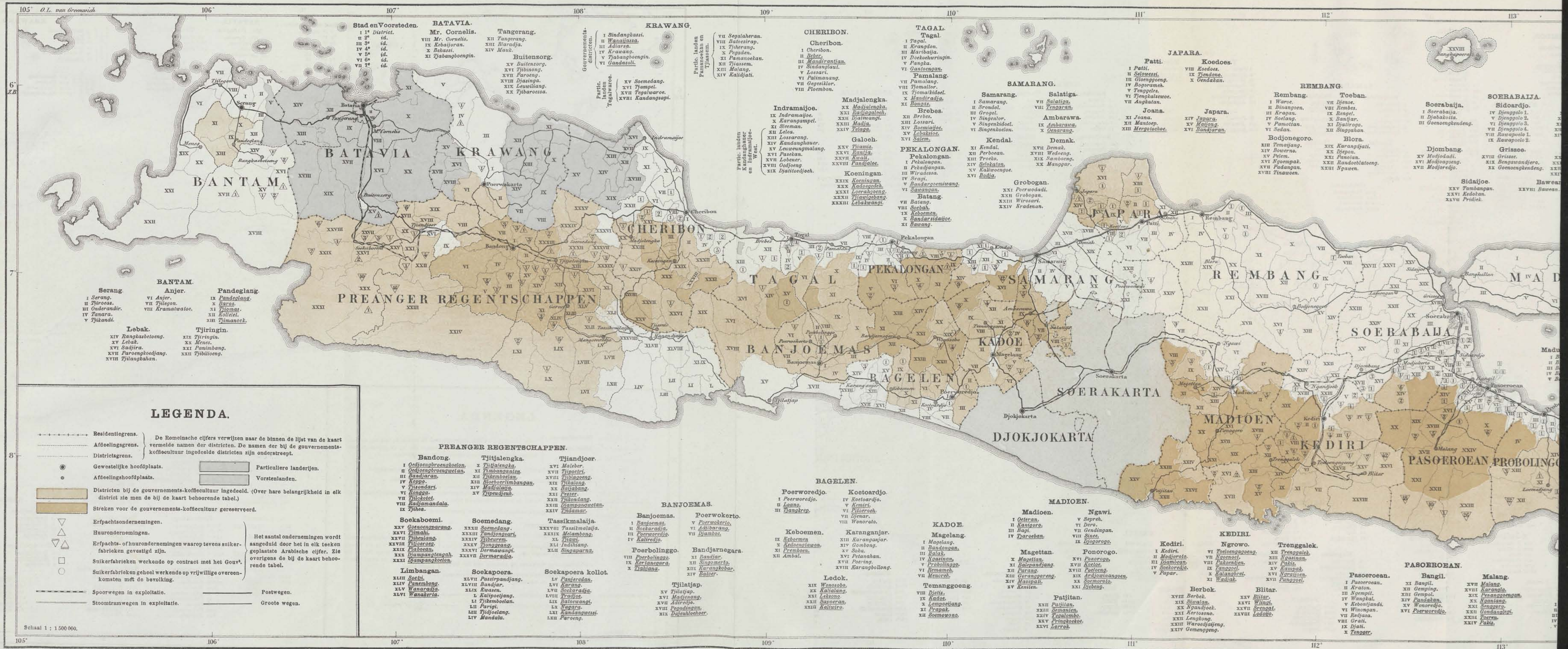
Padang, den 19 Januari 1884.

De Kamer van koophandel en nijverheid,

(*Get.*) Z. H. KAMERLING, *vice-president.*

(*id.*) J. D. VAN DORP, *secretaris.*

KAART aangevende: 1°. de verdeeling van **JAVA** en **MADURA** in Gewesten en, wat de gouvernements-residentiën betreft, ook in Afdeelingen en Districten, een en ander overeenkomstig de jongst wijzigingen in de Administratieve indeeling; 2°. de Districten bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld, zoomede de voor die cultuur Gereserveerde streken; 3°. de in de gouvernement landen aanwezige Landbouwondernemingen (buiten die welke slechts den opkoop van producten beoogen); 4°. de Particuliere landerijen, en 5°. de Spoor-, Stoomtram-, Post- en Groote wegen

westen en, wat de gouvernements-residentiën betreft, ook in Afdeelingen en Districten, een en ander overeenkomstig de jongste
j de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld, zoomede de voor die cultuur Gereserveerde streken; 3°. de in de gouvernements-
echts den opkoop van producten beoogen); 4°. de Particuliere landerijen, en 5°. de Spoor-, Stoomtram-, Post- en Groote wegen.

Lith. van Jos. Smulders & Cie 's Hage.

[5 69.]

BIJLAGE **RRR**. (Behoort bij de kaart.)

(Zie het verslag hiervóór blz. 164 en 180.)

OPGAVEN, voor elk DISTRICT der gouvernements-residentiën van JAVA, betreffende:

1°. den omvang der GOUVERNEMENTS-KOFFIECULTUUR op 31 December 1883;

2°. het aantal LANDBOUWONDERNEMINGEN (uitgenomen die welke alleen den *opkoop* van producten beoogen) over 1883.

I. Gouvernements-koffiecultuur.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN. (De in cursieve letters vermelde districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de gouvernementskoffiecultuur gereserveerd.)	Zielental der inlandsche bevolking.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Aantal dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Uitgestrektheid van de op hoog gezag aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen (in bouws).	Gemiddelde jaarlijksche koffieproductie (in pikols), berekend over de laatste vijf jaren.
	BANTAM. (Telt, buiten de particuliere landen, 21 districten.)						
Pandeglang	Pandeglang	24 516	1 696	95	39	88	1 845
	Baros	15 620	1 319	83	32	83	622
	Tjiomas	20 880	1 342	85	33	119	1 303
	Tjimanoek	39 020	3 192	124	49	105	2 179
	Te zamen voor de 4 koffiedistricten	**100 036**	**7 549**	**387**	**153**	**395**	**5 919**
	KRAWANG. (Telde in 1883, buiten de particuliere landen, 5 districten; zie echter bij Preanger regentschappen.)						
Krawang (regentschap)	Wanaijassa	**14 169**	**2 411**	**28**	**18**	**171**	**732**
	PREANGER REGENTSCHAPPEN. (Telde in 1883, met inbegrip van het district Gandasoli *a*), 63 districten)						
Bandong	*Oedjoeng broeng koelon*	49 115	4 957	53	53	457	16 549
	Oedjoeng broeng wetan	38 395	3 519	31	31	842	9 131
	Bandjaran	52 563	2 861	42	42	754	10 749
	Koppo	14 083	1 746	17	17	292	3 654
	Tjisondari	19 402	1 012	18	18	213	5 554
	Tjilokotot	48 670	5 191	58	58	1 537	18 812
	Rongga	17 783	2 667	37	37	614	4 706
	Radjamandala	11 938	1 055	17	17	257	1 389
	Gandasoli	17 493	1 788	27	25	311	415
	Per afdeeling	269 442	24 796	300	298	5 277	70 959
Tjitjalengka	*Tjitjalengka*	27 115	1 510	23	23	296	3 992
	Madjalaija	22 570	1 946	23	23	313	3 266
	Tjipeudjeuh	27 189	1 542	27	27	455	3 700
	Timbanganten	69 685	4 978	40	40	647	13 709
	Tjikemboelan	34 747	2 278	27	27	379	4 655
	Bloeboer Limbangan	23 709	2 257	20	20	304	2 407
	Per afdeeling	205 015	14 511	160	160	2 394	31 729

a) Dit district is in Juni 1884 (*Indisch Staatsblad* n°. 90) bij de residentie Krawang gevoegd. Op de kaart is het dan ook aangeduid als tot dat gewest te behooren.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN.	Zielental der inlandsche bevolking.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Aantal dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Uitgestrektheid van de op hoog gezag aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen (in bouws).	Gemiddelde jaarlijksche koffieproductie (in pikols), berekend over de laatste vijf jaren.
Tjiandjoer	Pesser	21 664	2 512	16	16	24	2 044
	Baijabang	15 678	1 774	23	23	26	948
	Tjipoetri	19 318	3 479	17	17	646	1 376
	Tjikalong	15 140	1 858	15	15	143	240
	Tjiblagoeng	9 429	1 511	16	16	56	127
	Tjikondang	22 090	877	20	7	122	666
	Djampang wetan	23 318	2 529	12	12	605	1 247
	Tjidamar	27 686	206	13	5	56	225
	Per afdeeling	154 323	14 746	132	111	1 678	6 873
Soekaboemi	Goenoeng parang	59 249	4 776	25	25	836	2 338
	Tjimahi	26 828	2 471	15	15	478	664
	Tjitjoeroeg	25 678	2 641	22	22	507	787
	Tjiheulang	22 455	1 866	12	12	248	808
	Plaboean	14 019	1 310	14	14	204	544
	Djampang tengah	24 769	3 125	17	16	350	1 621
	Djampang koelon	26 581	3 303	19	19	505	896
	Per afdeeling	199 579	19 492	124	123	3 128	7 658
Soemedang	*Tandjongsari*	17 042	2 727	32	32	563	4 233
	Soemedang	35 700	779	60	16	451	1 555
	Dermaradja	12 503	1 141	21	13	168	243
	Tjonggeang	10 103	1 087	20	20	65	153
	Tjibeurem	19 024	2 055	38	38	152	466
	Per afdeeling	94 372	7 789	171	119	1 399	6 650
Tassikmalaija	Melambong	30 779	3 344	36	36	506	3 705
	Tjiawi	42 592	5 216	40	40	659	4 115
	Singaparna	58 849	2 438	65	33	852	512
	Per afdeeling	132 220	10 998	141	109	2 017	8 332
Limbangan	*Soetji*	30 295	1 069	28	28	169	2 479
	Panembong	25 493	1 393	15	15	86	8 293
	Wanaradja	30 688	1 796	24	24	138	6 332
	Wanakerta	24 904	1 690	26	26	179	6 004
	Per afdeeling	111 380	5 948	93	93	572	23 108
Soekapoera kollot	Panjeredan	18 185	1 398	18	16	198	441
	Soekaradja	11 334	582	8	4	82	153
	Tradjoe	15 423	1 805	15	15	398	962
	Karang	7 551	176	9	2	24	53
	Batoewangi	14 852	1 610	12	12	201	1 661
	Nagara	11 631	1 311	15	15	167	654
	Kandangwessi	16 793	1 528	12	12	258	1 306
	Per afdeeling	95 769	8 410	89	76	1 328	5 230
	Te zamen voor al de 40 koffiedistr.	**1 262 100**	**106 690**	**1 210**	**1 089**	**17 793**	**160 539**

CHERIBON.

(Telt, buiten de particuliere landen, 25 districten.)

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN.	Zielental der inlandsche bevolking.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Aantal dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Uitgestrektheid van de op hoog gezag aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen (in bouws).	Gemiddelde jaarlijksche koffieproductie (in pikols), berekend over de laatste vijf jaren.
Cheribon	*Beber b)*	52 854	6 182	60	60	899	3 064
	Mandirantjan b)	32 500	3 910	48	48	553	1 532
	Per afdeeling	85 354	10 092	108	108	1 452	4 596

b) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie *Indisch Staatsblad* 1880 n°. 110.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN.	Zielental der inlandsche bevolking.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Aantal dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Uitgestrektheid van de op hoog gezag aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen (in bouws).	Gemiddelde jaarlijksche koffieproductie (in pikols), berekend over de laatste vijf jaren.
Madjalengka . . .	Madjalengka	48 357	3 764	33	19	269	142
	Radjagaloeh.	48 204	872	49	15	267	329
	Madja b).	27 707	3 786	40	40	589	3 603
	Telaga b).	60 750	9 058	72	72	932	4 860
	Per afdeeling	185 018	17 480	194	146	2 057	8 934
Galoeh	*Tjiamis b*)	66 466	4 986	86	61	443	481
	Rantja	27 836	2 467	39	33	286	495
	Pandjaloe b)	40 482	6 143	58	57	970	2 238
	Kwali b).	36 331	4 832	40	40	457	568
	Per afdeeling	171 115	18 428	223	191	2 156	3 782
Koeningan	*Koeningan b*)	50 450	4 662	67	67	840	1 029
	Kadoegedeh	27 534	3 846	52	52	893	1 909
	Lebakwangi	21 563	2 570	26	26	419	595
	Loerahgoeng b).	35 791	4 661	52	52	1 087	2 641
	Tjiawigebang	25 773	3 892	30	30	442	795
	Per afdeeling	161 111	19 631	227	227	3 681	6 969
	Te zamen voor de 15 koffiedistr.	**602 598**	**65 631**	**752**	**672**	**9 346**	**24 281**

TAGAL.

(Telt 16 districten.)

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN.	Zielental der inlandsche bevolking.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Aantal dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Uitgestrektheid van de op hoog gezag aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen (in bouws).	Gemiddelde jaarlijksche koffieproductie (in pikols), berekend over de laatste vijf jaren.
Tagal.	Gantoengan.	19 002	1 787	40	40	241	1 900
Brebes.	*Lebaksioe c*).	81 313	7 371	90	90	638	16 501
	Boemiaijoe c)	67 871	4 111	51	51	904	15 802
	Salem.	29 379	1 650	49	49	459	1 032
	Per afdeeling	178 563	13 132	190	190	2 001	33 335
Pamalang	*Mandiradja c*).	41 138	3 316	49	49	408	1 114
	Bongas c)	49 859	3 730	52	52	577	18 470
	Per afdeeling	90 997	7 046	101	101	985	19 584
	Te zamen voor de 6 koffiedistr.	**288 562**	**21 965**	**331**	**331**	**3 227**	**54 819**

PEKALONGAN.

(Telt 11 districten.)

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN.	Zielental der inlandsche bevolking.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Aantal dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Uitgestrektheid van de op hoog gezag aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen (in bouws).	Gemiddelde jaarlijksche koffieproductie (in pikols), berekend over de laatste vijf jaren.
Pekalongan	*Bandar goemiwang*	39 279	3 295	97	66	755	6 339
	Sawangan	48 013	3 864	156	103	617	2 967
	Per afdeeling	87 292	7 159	253	169	1 372	9 306
Batang	*Bandar sidaijoe*	40 753	2 919	86	68	851	2 282
	Bawang	26 063	3 268	93	92	639	4 780
	Soebah d)	35 313	3 138	92	90	572	873
	Keboemen d)	29 756	2 924	75	71	520	880
	Per afdeeling	131 885	12 249	346	321	2 582	8 815
	Te zamen voor de 6 koffiedistr.	**219 177**	**19 408**	**599**	**490**	**3 954**	**18 121**

c) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie *Indisch Staatsblad* 1881 n°. 29. *d*) Als voren; zie *Indisch Staatsblad* 1883 n°. 103.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN.	Zielental der inlandsche bevolking.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Aantal dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Uitgestrektheid van de op hoog gezag aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen (in bouws).	Gemiddelde jaarlijksche koffieproductie (in pikols), berekend over de laatste vijf jaren.
SAMARANG. (Telt 24 districten.)							
Salatiga	*Salatiga e)*	85 249	7 610	124	113	1 339	5 557
	Tengaran e)	51 057	6 698	92	92	879	2 272
	Per afdeeling	136 306	14 308	216	205	2 218	7 829
Kendal	*Bodja e)*	45 601	6 852	88	88	1 120	7 674
	Selokaton e)	47 843	9 793	115	115	977	10 299
	Per afdeeling	93 444	16 645	203	203	2 097	17 973
Ambarawa	*Ambarawa e)*	20 299	10 361	122	118	3 153	22 391
	Oenarang e)	47 535	7 267	87	87	779	1 841
	Per afdeeling	67 834	17 628	209	205	3 932	24 232
	Te zamen voor de 6 koffiedistr.	**297 584**	**48 581**	**628**	**613**	**8 247**	**50 034**
JAPARA. (Telt 16 districten.)							
Patti	Selowessi	63 563	1 746	100	35	421	683
Koedoes	Tjendono	48 478	1 227	75	19	103	195
Joana	Mergotoehoe	83 212	2 633	105	40	536	1 512
apara	Japara	69 449	762	88	13	125	130
	Maijong	64 202	670	64	10	108	143
	Bandjaran	45 039	1 682	52	24	699	769
	Per afdeeling	178 690	3 114	204	47	932	1 042
	Te zamen voor de 6 koffiedistr.	**373 943**	**8 720**	**484**	**141**	**1 992**	**3 432**
SOERABAIJA. (Telt 28 districten.)							
Modjokerto	*Djaboeng f)*	**49 357**	**6 085**	**240**	**240**	**1 036**	**8 028**
PASOEROEAN. (Telt 24 districten.)							
Malang	*Kotta Malang*	29 901	2 497	64	64	1 028	11 468
	Karanglo	54 054	7 000	134	134	2 066	21 366
	Pakis	60 300	7 917	128	128	9 172	97 300
	Gondanglegi g)	57 745	6 835	70	70	1 146	6 164
	Toeren g)	32 154	3 897	42	42	1 741	10 368
	Senggoro g)	40 265	4 193	91	91	949	7 499
	Penanggoengan	33 745	3 496	82	82	5 719	67 771
	Ngantang	14 814	1 959	62	62	5 336	41 388
	Per afdeeling	322 978	37 794	673	673	27 157	263 324

e) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie *Indisch Staatsblad* 1880 n°. 110.
f) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie *Indisch Staatsblad* 1883 n°. 263.
g) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie *Indisch Staatsblad* 1878 n°. 345, in verband met *Indisch Staatsblad* 1883 n°. 120.

NAMEN DER		Zielental der inlandsche bevolking.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Aantal dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Uitgestrektheid van de op hoog gezag aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen (in bouws).	Gemiddelde jaarlijksche koffieproductie (in pikols), berekend over de laatste vijf jaren.
AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.						
Bangil.	*Poerworedjo*	22 231	2 579	h) 62	h) 62	463	8 340
	Pandahan	38 259	1 854	192	51	439	6 346
	Per afdeeling	60 490	4 433	254	113	902	14 686
Pasoeroean	*Tengger*	22 751	3 851	i) 54	i) 50	k) 12 737	42 690
	Te zamen voor de 11 koffiedistr.	**406 219**	**46 078**	**981**	**836**	**40 796**	**320 700**
PROBOLINGGO. (Telt 14 districten.)							
Probolinggo.	*Tengger*	24 552	2 823	41	41	333	28 139
Kraksaän.	*Gading*	42 785	4 417	38	38	1 989	9 883
Loemadjang.	Loemadjang	57 652	1 718	45	31	478	1 375
	Tempeh	25 007	2 935	30	30	674	1 340
	Ranoelemongan	33 711	4 181	50	50	1 090	4 891
	Kandangan	10 335	1 530	23	23	348	2 340
	Per afdeeling	126 705	10 364	148	134	2 590	9 946
	Te zamen voor de 6 koffiedistr.	**194 042**	**17 604**	**227**	**213**	**4 912**	**47 968**
BEZOEKI. (Telt 20 districten.)							
Bezoeki	Bezoeki	33 337	1 636	60	32	654	1 494
	Wringin	14 412	2 611	28	28	882	3 706
	Per afdeeling	47 749	4 247	88	60	1 536	5 200
Bondowosso.	Bondowosso	32 564	4 096	49	49	695	3 082
	Wonosari	65 296	10 195	51	51	3 593	21 071
	Penanggoengan	40 258	6 025	42	42	1 838	10 160
	Per afdeeling	138 118	20 316	142	142	6 126	34 313
Djember	Djember	37 478	5 425	43	43	455	615
	Soekokerto l)	63 904	7 804	32	32	858	10 088
	Poeger	12 796	1 984	24	24	147	743
	Tanggoel	13 596	2 233	19	19	203	579
	Per afdeeling	127 774	17 446	118	118	1 663	12 025
Banjoewangi	Banjoewangi	37 228	2 471	57	57	865	2 064
	Rogodjampi	32 558	2 881	50	48	1 068	1 959
	Per afdeeling	69 786	5 352	107	105	1 933	4 023
	Te zamen voor de 11 koffiedistr.	**383 427**	**47 361**	**455**	**425**	**11 258**	**55 561**

h) Hieronder 1 dessa die tot het district Wonoredjo behoort doch bij de gouvernements-koffiecultuur in het district Poerworedjo is ingedeeld.
i) Hieronder 1 dessa van het district Grati die eenige vrijwillige koffieaanplantingen bezit.
k) Op hoog gezag aangelegde koffietuinen worden in het district Tengger niet aangetroffen. Alle koffieplantsoenen aldaar zijn vrijwillige (monosoeko) aanplantingen.
l) Dit district is niet in zijn geheel gereserveerd; zie *Indisch Staatsblad* 1881 n°. 241.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN.	Zielental der inlandsche bevolking.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Aantal dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld	Uitgestrektheid van de op hoog gezag aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen (in bouws).	Gemiddelde jaarlijksche koffieproductie (in pikols), berekend over de laatste vijf jaren.
	BANJOEMAS. (Telt 19 districten.)						
Banjoemas	Banjoemas	26 285	2 517	48	47	102	63
	Soekaradja	71 496	2 766	93	48	186	3
	Poerworedjo	64 482	3 774	83	81	231	41
	Kaliredjo.	68 416	4 464	43	43	318	89
	Per afdeeling	230 679	13 521	267	219	837	196
Poerwokerto. . . .	Poerwokerto	83 052	7 999	108	93	1 806	14
	Adjibarang	62 562	5 835	72	58	749	91
	Djamboe.	54 655	50	56	2	1	2
	Per afdeeling	200 269	13 884	236	153	2 556	107
Poerbolinggo . . .	Poerbolinggo	104 970	10 362	132	132	359	50
	Kertanegara	59 221	5 978	93	93	543	365
	Tjabjana.	78 657	7 024	83	67	412	242
	Per afdeeling	242 848	23 364	308	292	1 314	657
Bandjarnegara. . .	*Bandjar*	52 886	5 452	94	67	574	1 905
	Singomerto	56 329	6 334	96	77	784	2 505
	Karangkobar	25 754	2 530	65	65	1 162	3 149
	Batoer	27 801	2 330	49	43	919	2 340
	Per afdeeling	162 770	16 646	304	252	3 439	9 899
Tjilatjap	Madjenang	23 122	1 499	23	17	120	118
	Dajeuhloehoer	16 279	552	25	9	47	18
	Pegadingan.	22 736	529	38	10	45	17
	Per afdeeling	62 137	2 580	86	36	212	153
	Te zamen voor de 17 koffiedistr.	**898 703**	**69 995**	**1 201**	**952**	**8 358**	**11 012**
	BAGELEN. (Telt 23 districten.)						
Poerworedjo. . . .	Tjangkreb	68 111	7 749	115	12	*m)* 225	2 500
	Loano.	73 960	8 190	154	132	*m)* 357	4 250
	Per afdeeling	142 071	15 939	269	144	582	6 750
Koetoardjo	Kemiri	47 684	1 102	91	32	223	608
	Pitoeroeh.	45 037	276	89	7	64	116
	Per afdeeling	92 721	1 378	180	39	287	724
Keboemen	Keboemen	100 541	3 727	187	53	314	441
	Kedoengtawoen	53 197	1 819	117	34	34	78
	Premboen	46 917	1 191	113	22	47	74
	Per afdeeling	200 655	6 737	417	109	395	593

m) Bovendien bezit de bevolking p. m. 350 bouws vrijwillig aangelegde (monosoeko) aanplantingen.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN.	Zielental der inlandsche bevolking.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Aantal dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Uitgestrektheid van de op hoog gezag aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen (in bouws).	Gemiddelde jaarlijksche koffieproductie (in pikols), berekend over de laatste vijf jaren.
Ledok	Wonosobo	47 191	7 006	114	114	135	972
	Kalialang	45 340	6 535	91	81	431	2 354
	Leksono	27 730	3 923	71	71	968	2 891
	Kaliwiro.	44 758	5 287	80	80	994	3 271
	Sapoeran.	70 662	8 254	124	124	1 276	3 745
	Per afdeeling	235 681	31 005	480	470	3 804	13 233
	Te zamen voor de 12 koffiedistr.	**671 128**	**55 059**	**1 346**	**762**	**5 068**	**21 300**

KADOE.

(Telt 12 districten.)

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	Zielental	Personen	Dessa's	Dessa's ingedeeld	Bouws	Pikols
Magelang	Ngasinan	52 219	6 646	226	219	867	9 445
	Balak	56 385	3 827	186	118	41	1 012
	Bandongan	61 064	6 412	263	209	168	1 404
	Probolinggo	118 716	»	439	»	»	47
	Remameh	39 290	»	211	»	»	6
	Menoreh	92 644	9 279	383	330	345	1 009
	Per afdeeling	420 318	26 164	1 708	876	1 421	12 923
Temanggoeng	Djetis	55 926	4 012	268	51	7	4 342
	Kadoe.	64 932	9 147	295	203	48	4 341
	Lempoeijang.	43 515	5 636	181	181	685	8 942
	Prapak	29 299	4 032	84	84	529	5 218
	Soemowono	43 804	5 988	127	127	1 412	14 611
	Per afdeeling	237 476	28 815	955	646	2 681	37 484
	Te zamen voor de 11 koffiedistr.	**657 794**	**54 979**	**2 663**	**1 522**	**4 102**	**50 407**

MADIOEN.

(Telt 26 districten.) *a*)

AFDEELINGEN.	DISTRICTEN.	Zielental	Personen	Dessa's	Dessa's ingedeeld	Bouws	Pikols
Madioen	Tjaroeban	69 732	727	97	9	182	631
	Kanigoro.	18 586	1 001	23	14	277	2 359
	Oeteran	57 694	557	60	7	146	2 562
	Per afdeeling	146 012	2 285	180	30	605	5 552
Ngawi	*Sinee*	16 967	2 555	53	48	337	1 784
	Djogorogo	22 700	2 669	41	41	310	1 538
	Per afdeeling	39 667	5 224	94	89	647	3 322
Magettan	*Magettan.*	31 986	2 993	91	91	572	1 088
	Balepandjang	23 189	2 167	84	82	387	2 459
	Parang	27 192	2 909	34	34	1 223	6 248
	Goranggareng	34 568	309	70	7	72	28
	Maospati	47 319	382	62	6	58	52
	Per afdeeling	164 254	8 760	341	220	2 312	9 875
Ponorogo	*Ponorogo.*	47 523	1 551	53	16	533	1 979
	Soemoroto	78 216	3 883	79	29	242	552
	Transporteeren	125 739	5 434	132	45	775	2 531

a) Vermits de indertijd afgekondigde omschrijving der voor de koffiecultuur gereserveerde streken in Madioen en Kediri (*Indisch Staatsblad* 1880 n°. 110) nog niet in overeenstemming is gebracht met de wijzigingen die de administratieve indeeling van die gewesten bij *Indisch Staatsblad* 1883 n°. 20 heeft ondergaan, zijn in dezen staat de gereserveerde districten aangeduid met inachtneming van den feitelijken toestand.

NAMEN DER AFDEELINGEN.	NAMEN DER DISTRICTEN.	Zielental der inlandsche bevolking.	Aantal personen bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Aantal dessa's.	Aantal dessa's bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld.	Uitgestrektheid van de op hoog gezag aangelegde en nog in onderhoud zijnde koffieplantsoenen (in bouws).	Gemiddelde jaarlijksche koffieproductie (in pikols), berekend over de laatste vijf jaren.
	Per transport	125 739	5 434	132	45	775	2 531
Ponorogo	*Djebeng*	41 148	2 852	54	33	618	1 999
	Poeloeng	25 298	3 312	32	31	1 612	19 024
	Koetoe	41 848	1 112	55	17	246	610
	Ardjowinangoen	28 396	3 173	33	33	871	1 668
	Per afdeeling	262 429	15 883	306	159	4 122	25 832
Patjitan	*Patjitan*	42 978	3 611	90	90	206	1 149
	Pringkoekoe	33 906	3 574	35	35	300	1 268
	Tegalombo	12 581	1 517	19	19	438	3 551
	Semanten	21 876	2 433	46	46	746	4 108
	Lorrok	30 714	3 307	53	53	402	1 699
	Per afdeeling	142 055	14 442	243	243	2 092	11 775
	Te zamen voor de 21 koffiedistr.	**754 417**	**46 594**	**1 164**	**741**	**9 778**	**56 356**
KEDIRI. (Telt 28 districten.) *n*)							
Blitar	Blitar	41 660	3 989	48	48	900	3 017
	Srengat	18 885	»	34	»	125	482
	·lingi	15 804	2 082	32	32	382	1 928
	Lodoijo	9 364	676	17	17	208	1 359
	Per afdeeling	85 713	6 747	131	97	1 615	6 786
Ngrowo	Toeloeng agoeng	58 958	1 813	81	78	43	165
	Ngoenoet	53 285	6 658	63	63	540	1 425
	Pakoentjen	12 954	1 474	25	25	258	998
	Tanggoel	20 815	2 843	45	45	235	55
	Wadjak	33 025	3 069	53	53	271	359
	Kalangbret	27 842	1 645	67	67	219	618
	Per afdeeling	206 879	17 502	334	331	1 566	3 620
Trenggalek	*Trenggalek*	26 902	2 371	73	72	354	881
	Ngasinan	21 353	2 295	64	64	321	1 139
	Pakis	20 643	2 780	56	56	139	238
	Panggoel	28 087	2 774	52	52	463	1 904
	Ngraijoen	9 492	941	15	15	205	3 499
	Kampak	17 862	1 939	45	45	382	720
	Per afdeeling	124 339	13 100	305	304	1 864	8 381
Berbek	*Siwalan*	8 958	1 007	22	21	265	1 939
Kediri	Soekoredjo	25 717	2 236	57	43	441	995
	Modjoroto	53 508	3 385	83	55	554	1 448
	Djambean	53 686	4 280	88	58	445	962
	Per afdeeling	132 911	9 901	228	156	1 440	3 405
	Te zamen voor de 20 koffiedistr.	**558 800**	**48 257**	**1 020**	**909**	**6 750**	**24 131**

II. Landbouwondernemingen

in de gouvernements-landen op Java (uitgenomen de ondernemingen welke alleen den *opkoop* van producten beoogen).

Afdeelingen.	Districten.		Aantal ondernemingen *o*)			
	Naam. — (De in cursieve letters vermelde districten zijn geheel of gedeeltelijk voor de gouvernements-koffiecultuur gereserveerd.)	Nummer volgens de kaart.	Erfpachts-ondernemingen.	Huur-ondernemingen.	Suikerfabrieken. Werkende op contract met het Gouvernement.	Suikerfabrieken. Geheel werkende op overeenkomsten met de bevolking.
	BANTAM.					
Lebak . . .	Lebak	XV	1	»	»	»
Id. . .	Sadjira	XVI	2	1	»	»
Id. . .	Sadjira en Lebak.	XV en XVI	2	»	»	»
Id. . .	Sadjira en Rangkasbetoeng. .	XVI en XIV	1	»	»	»
Id. . .	Paroengkoedjang	XVII	»	1	»	»
			6	2	»	»
	BATAVIA.					
Buitenzorg .	Buitenzorg . .	XV	»	1	»	»
	KRAWANG.					
—	Sindangkassi . .	I	1	»	»	»
—	Krawang . . .	IV	1	1	»	»
			2	1	»	»
	PREANGER REGENTSCHAPPEN.					
Bandong . .	*Oedjoeng broeng koelon* . . .	I	3	1	»	»
Id. . .	*Oedjoeng broeng wetan*. . . .	II	3	»	»	»
Id. . .	*Bandjaran*. . .	III	6	»	»	»
Id. . .	*Bandjaran* en *Tjisondari* . .	III en V	1	»	»	»
Id. . .	*Tjisondari*. . .	V	5	»	»	»
Id. en Tjitjalengka. .	*Bandjaran* en *Tjipeudjeuh* .	III en XV	1	»	»	»
Bandong . .	*Tjilokotot* . . .	VII	3	»	»	»
Tjitjalengka	*Tjitjalengka* . .	X	1	»	»	»
Id. . .	*Tjitjalengka* en *Madjalaija*. .	X en XIV	1	»	»	»
Id. . .	*Madjalaija* . .	XIV	3	»	»	»
Id. . .	*Tjipeudjeuh* . .	XV	1	»	»	»
Id. . .	*Madjalaija* en *Tjipeudjeuh* .	XIV en XV	1	»	»	»
Id. . .	*Timbanganten*. .	XI	3	»	»	»
Id. . .	*Bloeboer Limbangan*	XIII	1	»	»	»
Tjiandjoer .	Tjipoetri . . .	XVII	6	»	»	»
Id. . .	Baijabang . . .	XX	1	»	»	»
Id. . .	Pesser	XXI	1	»	»	»
Id. . .	Tjikondang . .	XXII	4	»	»	»
Id. . .	Djampangwetan.	XXIII	16	»	»	»
	Transporteeren	. . . .	61	1	»	»
	Per transport	. . . .	61	1	»	»
Soekaboemi .	Goenoengparang	XXV	1	»	»	»
Id. . .	Tjimahi. . . .	XXVI	3	2	»	»
Id. . .	Tjiheulang . .	XXVII	3	»	»	»
Id. . .	Tjitjoeroeg . .	XXVIII	6	»	»	»
Id. . .	Tjitjoeroeg en Plaboean . .	XXVIII en XXIX	1	»	»	»
Id. . .	Plaboean . . .	XXIX	7	»	»	»
Id. . .	Djampangtengah	XXX	10	1	»	»
Soemedang .	Soemedang . .	XXXII	7	1	»	»
Id. . .	*Tandjongsari*. .	XXXIII	2	1	»	»
Id. . .	Dermaradja . .	XXXVII	1	»	»	»
Tassikmalaija	Melambong . .	XXXIX	2	»	»	»
Id. . .	Singaparna . .	XLII	1	»	»	»
Limbangan .	*Panembong*. . .	XLIV	4	»	»	»
Soekapoera kollot . .	Batoewangi . .	LIX	6	»	»	»
Id. . .	Nagara	LX	1	»	»	»
Id. . .	Kandangwessi .	LXI	2	»	»	»
			118	6	»	»
	CHERIBON.					
Cheribon . .	Cheribon . . .	I	»	»	»	2
Id. . .	Sindanglaut . .	IV	1*p*)	»	2	»
Id. . .	Lossari	V	»	»	2	5
Id. . .	Palimanang . .	VI	»	»	2	»
Id. . .	Gegesiklor. . .	VII	»	»	1	»
Id. . .	Ploembon . . .	VIII	»	»	»	1
Indramaijoe .	Karangampel. .	X	»	1	»	»
Madjalengka.	Madjalengka . .	XX	1*p*)	»	»	»
Id. . .	Radjagaloeh . .	XXI	2	»	1	»
Id. . .	Djatiwangi . .	XXII	»	»	1	»
Id. . .	*Telaga q*) . . .	XXIV	1	»	»	»
Galoeh . .	Rantja	XXVI	1	»	»	»
			6	1	9	8
	TAGAL.					
Tagal . . .	Tagal	I	»	»	1	1
Id. . .	Krangdon . . .	II	»	»	1	»
Id. . .	Maribaija . . .	III	1	»	»	2
Id. . .	Doekoehwringin	IV	»	»	2	»
Id. . .	Pangka. . . .	V	»	»	1	»
Pamalang .	Pamalang . . .	VII	»	»	1	»
Id. . .	Tjomalkidoel . .	IX	»	»	1	»
Brebes. . .	Brebes	XII	1	»	1	»
Id. . .	Lossari	XIII	»	»	»	1
Id. . .	*Boemiaijoe q*) . .	XIV	1	»	»	»
Id. . .	*Lebaksioe q*) . .	XV	»	»	»	1
			3	»	8	5

o) Het aantal ondernemingen is ook op de kaart *per district* opgegeven. Nopens elke onderneming in het bijzonder vindt men opgaven, wat de erfpachts- en huurondernemingen betreft, in bijlage DDD hiervóór, en wat de beide categorieën van suikerfabrieken aangaat in de bijlagen YY en BBB hiervóór. (In bijlage YY, blz. 4, is echter ten aanzien van 3 der op contract met het Gouvernement werkende suikerondernemingen eene vergissing ingeslopen met opzicht tot het district waarin zij gelegen zijn. De onderneming Petjangaän staat aldaar vermeld als gelegen in het district Mergotoehoe in plaats van in het district Japara, de onderneming De Hoop of Maijong als gelegen in het district Japara, waarvoor gelezen moet worden het district Maijong, en de onderneming Ketegan, als gelegen in de districten Djenggolo I en II, waarvoor men leze: Djenggolo I en IV.)

p) Op de hierbedoelde onderneming vindt men ook eene suikerfabriek deze is in de laatste twee kolommen niet medegeteld.

q) Dit district is slechts gedeeltelijk voor de koffiecultuur gereserveerd.

Afdeelingen.	Districten. Naam.	Districten. Nummer volgens de kaart.	Aantal ondernemingen. Erfpachts-ondernemingen.	Huur-ondernemingen.	Suikerfabrieken. Werkende op contract met het Gouvernement.	Suikerfabrieken. Geheel werkende op overeenkomsten met de bevolking.
	PEKALONGAN.					
Pekalongan .	Pekalongan . .	I	1	»	»	»
Id. en Batang	Id. en Batang. .	I en VII	1	»	»	»
Pekalongan .	Pekadjangan en *Sawangan* . .	II en VI	»	»	1	»
Id. . .	Wiradessa. . .	III	»	»	»	1
Id. . .	Sragi	IV	1	»	1	»
Id. . .	*Bandar goemiwang*. . . .	V	2	»	»	»
Id. . .	*Sawangan* . . .	VI	3	»	»	»
Batang . .	Batang	VII	2	»	1	1
Id. . .	*Soebah q)* . . .	VIII	5	1p)	»	»
Id. . .	*Soebah q)* en *Keboemen q)* . .	VIII en IX	1	»	»	»
Id. . .	*Keboemen q)* . .	IX	»	1	»	»
Id. . .	*Bandar sidaijoe*.	X	6	»	»	»
			22	2	3	2
	SAMARANG.					
Salatiga . .	*Salatiga q)*. . .	VII	2	»	»	»
Id. . .	*Tengaran q)* . .	VIII	1	»	»	»
Ambarawa .	*Ambarawa q)*. .	IX	8	»	»	»
Id. . .	*Oenarang q)* . .	X	5	»	»	»
Kendal . .	Kendal. . . .	XI	»	»	1	»
Id. . .	Perboean . . .	XII	»	»	1	»
Id. . .	Troeko	XIII	4	»	1	»
Id. . .	*Selokaton q)* . .	XIV	9	»	»	»
Id. . .	Kaliwoengoe . .	XV	3	»	1	»
Id. . .	*Bodja q)* . . .	XVI	12	»	»	»
Grobogan .	Wirosari . . .	XXIII	1	»	»	»
			45	»	4	»
	JAPARA.					
Patti . . .	Patti en Selowessi	I en II	»	»	1	»
Id. . .	Selowessi . . .	II	2	»	1	»
Id. . .	Tenggeles. . .	V	»	»	2	»
Koedoes . .	Koedoes . . .	VIII	»	»	1	»
Id. . .	Tjendono . . .	IX	»	»	»	1
Id. . .	Koedoes en Tjendono . . .	VIII en IX	»	»	1	»
Joana . . .	Mergotoehoe . .	XIII	1	»	1	»
Japara. . .	Japara	XIV	»	1	1	2
Id. . .	Maijong. . . .	XV	»	»	1	»
Id. . .	Bandjaran . . .	XVI	1p)	»	»	1
			4	1	9	4
	REMBANG.					
Rembang. .	Binangoen. . .	II	»	»	»	1
Id. . .	Kragan. . . .	III	»	»	»	1
Id. . .	Pamottan . . .	V	»	»	»	1
Id. . .	Sedan	VI	»	»	»	1
Toeban . .	Djenoe en Rembes	VII en VIII	»	»	1	»
Id. . .	Rengel	IX	»	»	»	1
Bodjonegoro.	Ngoempak. . .	XVI	1	»	»	»
			1	»	1	5
	SOERABAIJA.					
Sidoardjo . .	Djenggolo I . .	IV	»	»	2	1
Id. . .	Djenggolo I en Djenggolo IV.	IV en VII	»	»	1	»
Id. . .	Djenggolo II. .	V	»	»	2	»
Id. . .	Djenggolo III .	VI	»	»	1	1
Id. . .	Djenggolo IV .	VII	»	»	»	1
Id. . .	Djenggolo III en IV.	VI en VII	»	»	1	»
Id. . .	Djenggolo III en Rawapoelo II .	VI en IX.	»	»	1	»
Id. . .	Djenggolo II en Rawapoelo I .	V en VIII	»	»	1	»
Id. . .	Rawapoelo I. .	VIII	»	»	1	»
Id. . .	Rawapoelo II. .	IX	»	»	»	1
Id. . .	Rawapoelo I en II	VIII en IX	»	»	1	»
Modjokerto .	Modjokerto . .	X	1	»	1	1
Id. en Djombang . .	Modjokerto en Modjoagoeng .	X en XVI	»	»	1	»
Modjokerto .	Modjokasri. . .	XI	»	»	1	1
Id. . .	Modjosari-lor . .	XII	»	»	2	»
Id. . .	Modjosari-kidoel.	XIII	»	»	1	»
Id. . .	Modjosari-lor en Modjosari-kidoel	XII en XIII	1	»	»	»
Id. . .	*Djaboeng q)* . .	XIV	6	»	»	2
Djombang .	Modjoagoeng. .	XVI	»	»	»	3
Id. . .	Modjoredjo . .	XVII	»	»	1	3
Id. . .	Modjoagoeng en Modjoredjo. .	XVI en XVII	»	»	1	»
			8	»	19	14
	PASOEROEAN.					
Pasoeroean .	Pasoeroean . .	I	»	»	1	»
Id. . .	Kraton	II	»	»	1	1
Id. . .	Ngempit . . .	III	»	»	1	»
Id. . .	Pasoeroean en Ngempit . .	I en III	»	»	1	»
Id. . .	Wangkal . . .	IV	»	»	1	»
Id. . .	Kebontjandi . .	V	»	»	2	»
Id. . .	Winongan. . .	VI	»	»	1	»
Id. . .	Redjasa. . . .	VII	»	»	2	»
Id. . .	Grati en Djati. .	VIII en IX	»	»	1	»
Id. . .	*Tengger*. . . .	X	6	»	»	»
Bangil. . .	Bangil	XI	»	»	1	»
Id. . .	Gemping . . .	XII	»	»	1	1
Id. . .	Gempol. . . .	XIII	»	»	1	1
Id. . .	*Pandakan* . . .	XIV	»	»	1	»
Id. . .	Gempol en *Pandakan* . . .	XIII en XIV	»	»	1	»
Id. . .	Wonoredjo . .	XV	»	»	1	»
Id. . .	*Poerworedjo* . .	XVI	2	»	»	1
Malang . .	*Karanglo* . . .	XVIII	5	»	»	»
Id. . .	*Penanggoengan* .	XIX	2	»	»	»
Id. . .	*Senggoro q)* . .	XXI	18	»	»	»
Id. . .	*Gondanglegi q)* .	XXII	10	»	»	»
Id. . .	*Toeren q)* . . .	XXIII	26	»	»	»
Id. . .	*Gondanglegi q)* en *Toeren q)* . .	XXII en XXIII	1	»	»	»
			70	»	17	4
	PROBOLINGGO.					
Probolinggo.	Probolinggo . .	I	»	»	1	1
Id. . .	Dringoe . . .	II	»	»	1	»
Id. . .	Soemberkareng .	III	»	»	1	»
	Transporteeren	. . . .	»	»	3	1

Afdeelingen.	Districten. Naam.	Districten. Nummer volgens de kaart.	Aantal ondernemingen. Erfpachts-ondernemingen.	Huur-ondernemingen.	Suikerfabrieken. Werkende op contract met het Gouvernement.	Suikerfabrieken. Geheel werkende op overeenkomsten met de bevolking.
	Per transport	. . . .	»	»	3	1
Probolinggo.	Tongas. . . .	V	»	»	1	»
Kraksaän. .	Gending . . .	VI	»	»	1	1
Id. . .	Padjarakan . .	VII	»	»	1	»
Id. . .	Kraksaän . . .	VIII	»	»	1	1
Id. . .	Phaiton. . . .	IX	»	»	1	»
Id. . .	*Gading*	X	1	»	1	1
Loemadjang.	Loemadjang . .	XI	»	1	1	»
Id. . .	Tempeh. . . .	XII	12	»	»	»
Id. . .	Kandangan . .	XIII	3	»	»	»
			16	1	10	4

BEZOEKI.

Afdeelingen.	Naam.	Nummer volgens de kaart.	Erfpachts-ondernemingen.	Huur-ondernemingen.	Werkende op contract met het Gouvernement.	Geheel werkende op overeenkomsten met de bevolking.
Bezoeki . .	Bezoeki. . . .	I	»	»	1	»
Id. . .	Mlandingan . .	III	»	»	1	»
Djember . .	Djember . . .	IX	9	»	»	»
Id. . .	Tanggoel . . .	XI	6	»	»	»
Panaroekan .	Panaroekan . .	XIII	»	»	1	»
Id. . .	Sitoebondo. . .	XIV	»	»	1	»
Id. . .	Pradjekan . . .	XV	»	»	»	1
Id. . .	Kapongan. . .	XVI	»	»	1	»
Id. . .	Soemberwaroe .	XVIII	1	»	»	»
Banjoewangi	Banjoewangi . .	XIX	2	»	»	»
Id. . .	Rogodjampi . .	XX	1	»	»	»
			19	»	5	1

BANJOEMAS.

Afdeelingen.	Naam.	Nummer volgens de kaart.	Erfpachts-ondernemingen.	Huur-ondernemingen.	Werkende op contract met het Gouvernement.	Geheel werkende op overeenkomsten met de bevolking.
Banjoemas .	Soekaradja. . .	II	1	»	1	»
Poerwokerto.	Adjibarang . .	VI	1	»	»	»
			2	»	1	»

BAGELEN.

Afdeelingen.	Naam.	Nummer volgens de kaart.	Erfpachts-ondernemingen.	Huur-ondernemingen.	Werkende op contract met het Gouvernement.	Geheel werkende op overeenkomsten met de bevolking.
Poerworedjo.	Poerworedjo . .	I	»	»	»	1
Id. . .	Loano	II	»	»	»	1
Keboemen .	Keboemen. . .	IX	»	»	»	1
Karanganjar.	Gombong . . .	XIV	3	»	»	»
Id. . .	Soka.	XV	»	»	»	1
Ledok. . .	Wonosobo en *Sapoeran* . . .	XIX en XXII	1	»	»	»
Id. . .	*Sapoeran*. . .	XXII	4	»	»	»
Id. . .	*Sapoeran*, Kalialang en Wonosobo. . . .	XXII, XX en XIX	1	»	»	»
			9	»	»	4

KADOE.

Afdeelingen.	Naam.	Nummer volgens de kaart.	Erfpachts-ondernemingen.	Huur-ondernemingen.	Werkende op contract met het Gouvernement.	Geheel werkende op overeenkomsten met de bevolking.
Magelang .	Ngasinan . . .	IV	2	»	»	»
Id. .	Probolinggo . .	V	2	»	»	»
Id. .	Remameh en Probolinggo . .	VI en V	1	»	»	»
Temanggoeng	*Lempoeijang* . .	X	8	»	»	»
Id. . .	Soemowono . .	XII	4	»	»	»
			17	»	»	»

MADIOEN.

Afdeelingen.	Naam.	Nummer volgens de kaart.	Erfpachts-ondernemingen.	Huur-ondernemingen.	Werkende op contract met het Gouvernement.	Geheel werkende op overeenkomsten met de bevolking.
Madioen . .	*Kanigoro* . . .	II	5	»	»	»
Id. . .	Bagi.	III	»	»	»	1
Ngawi. . .	Sepreh	V	1	»	»	»
Id. . .	Gendingan . .	VII	3	»	»	»
Id. . .	*Sinee*	VIII	3	»	»	»
Id. . .	Djogorogo. . .	IX	3	»	»	»
Magettan. .	Maospati en Goranggareng .	XIV en XIII	»	»	1	»
Id. . .	Maospati en Keniten	XIV en XV	»	»	1	»
Id. . .	Keniten. . . .	XV	»	»	»	1
Ponorogo. .	*Poeloeng* . . .	XVIII	1	»	»	»
			16	»	2	2

KEDIRI.

Afdeelingen.	Naam.	Nummer volgens de kaart.	Erfpachts-ondernemingen.	Huur-ondernemingen.	Werkende op contract met het Gouvernement.	Geheel werkende op overeenkomsten met de bevolking.
Kediri. . .	Kediri en Djambean. . . .	I en III	»	»	1	»
Id. . .	*Modjoroto*. . .	II	2	»	»	1
Id. . .	Djambean . . .	III	5r)	»	»	»
Id. . .	Soekoredjo. . .	IV	4r)	»	»	»
Id. . .	Papar	V	1	»	2	»
Id. . .	Soekoredjo en Papar . . .	IV en V	»	»	1	»
Ngrowo . .	*Pakoentjen*. . .	VIII	3r)	1	»	»
Id. . .	*Kalangbret* . .	X	»	»	1	»
Id. . .	*Pakoentjen* en *Kalangbret*. .	VIII en X	1	»	»	»
Trenggalek .	*Trenggalek*. . .	XII	2	»	»	»
Id. . .	*Kampak* . . .	XV	2	»	»	»
Id. . .	Ngraijoen . . .	XVI	2	2	»	»
Berbek . .	Berbek en Ngandjoek. . . .	XVIII en XX	»	»	1	»
Id. . .	Kertosono en Waroedjaijeng	XXI en XXIII	1	»	»	»
Id. . .	Waroedjaijeng .	XXIII	1p)	»	»	»
Id. . .	Gemenggeng. .	XXIV	»	»	»	1
Blitar . . .	Blitar	XXV	7	»	»	»
Id. . .	Wlingi. . . .	XXVI	42	»	»	»
Id. . .	Srengat. . . .	XXVII	1	»	»	»
			74	3	6	2

r) Op één van de hierbedoelde ondernemingen vindt men ook eene suikerfabriek; deze is in de laatste twee kolommen niet medegeteld.

[5. 70.]

BIJLAGE SSS.

DIPLOMATIEKE BESCHEIDEN betrekkelijk de schipbreuk van de »*Nisero*" op de westkust van Atjeh en de gevangenhouding der bemanning.

(De stukken sub n°s. 1 t/m 67 werden in Juni en Juli 1884 reeds afzonderlijk aan de Staten-Generaal medegedeeld.) [Zie *Bijlagen* van 1883/84, n°. 231.] Zij worden alhier met nog twee latere bescheiden onder n[os]. 68 en 69 aangevuld.

AFSCHRIFT.

N°. 68.

British Legation.

THE HAGUE, *August 2nd* 1884.

Monsieur le Ministre,

I duly forwarded to Earl GRANVILLE the Notes which Your Excellency did me the honor to address to me on the 21st and on the 24th ultimo, relative to the form of instructions to be sent by Hr. Ms. Government and that of the Netherlands to their respective officials charged with the duty of carrying out the agreement for joint action, which had been arrived at by the two Governments in the affair of the *Nisero.*

Owing to the urgency of the matter, it has been settled by telegraphic communication; and there has not been time for Earl GRANVILLE to reply to the observations contained in Your Excellency's aforesaid notes.

Indeed, as the form of the instructions has happily been settled, His Lordship is reluctant to prolong the discussion on some of the poins adverted to in those notes. With reference, however, to that part of Your Excellency's note of the 24th ult., in which you state that the Netherlands Government could not approve a notification to the Rajah which would imply a joint responsibility towards him by both Governments, as regards the undertaking that his ports should be reopened, in the event of his complying with their demands, Earl GRANVILLE has felt bound to instruct me to point out to Your Excellency that the undertaking will be given by the Netherlands Government in pursuance of a joint agreement between the two Governments, involving the possibility of joint military action, and that as the terms offered to the Rajah will take the form of a joint demand, Hr. Ms. Government cannot divest themselves of a moral responsibility towards the Rajah, as regards the observance of those terms, if he should comply with the demand and surrender the British captives.

This was explained in His Lordship's despatch to me of the 22nd ultimo, of which I handed a copy to Your Excellency, after having read it to you, on the following day.

In the same note Your Excellency raises a question as to the meaning of the words » freedom of trade ", which appeared in the instructions originally proposed by Earl GRANVILLE; and His Lordship therefore wishes me to explain that no other meaning was attached to those words by Hr. Ms. Government than that which they bear in art. IV of the treaty between Great Britain and the Netherlands of March 17th 1824, to which reference has been made in the previous correspondence and especially in His Lordship's note to Count BYLANDT of the 31th of May.

With reference to the remarks made bij Your Excellency respecting the action of the Government of the Straits Settlements in relation to the case, Earl GRANVILLE desires me to state that he can only regret that you should have thought fit to renew on this occasion your endeavour to blame on the officials of that Colony, especially after the observations on that point contained in his note to Count BYLANDT of the 5th of July.

I avail, etc.

(*get.*) STUART.

A Son Excellence
Monsieur le jhr. VAN DER DOES DE WILLEBOIS,
Ministre des Affaires Etrangères,
La Haye.

N°. 69.

AFSCHRIFT.

N°. 8.

LA HAYE, 7 *Août* 1884.

Monsieur le Ministre!

En vous accusant la bonne réception de votre office du 2 du courant mois, je tiens à ajouter, Monsieur le Ministre, que je ne puis que regretter l'impression qu'a produite sur l'esprit de Lord GRANVILLE le passage de ma note du 24 Juillet dernier, relatif à l'intervention d'habitants des Straits Settlements dans l'affaire du *Nisero*, qui n'impliquait pas dans mes idées un blâme des actes des autorités, mais la constatation d'un fait et d'un motif, qui me paraît justifiée par les publications Anglaises mêmes, comme je l'ai précédemment observé.

Pas plus que le Comte GRANVILLE, je ne crois opportun de continuer une discussion, à laquelle l'entente heureusement établie enlève toute utilité pratique.

Je crois du reste pouvoir m'abstenir, Monsieur le Ministre, d'émettre une opinion sur les responsabilités morales du Gouvernement Anglais, dont le Comte GRANVILLE luimême est le meilleur juge, ayant déjà de mon côté précisé dans ma note du 24 Juillet la nature de la promesse que ferait la Néerlande relativement à la réouverture éventuelle des ports de Ténom, promesse à laquelle Elle fera, le cas échéant, tout honneur, et vous voudrez bien, Monsieur le Ministre, en ce qui concerne la question du commerce sur les côtes de Ténom, relever le contenu de ma note citée ci-dessus, et de ma dépêche du 17 Juin précédent au Ministre du Roi à Londres, qui explique clairement la position que créera tout d'abord l'éventuelle réouverture des ports de Ténom, et les vues si libérales du Gouvernement du Roi, pour l'avenir du commerce d'Atjeh en général, quand l'ordre n'y sera plus troublé par des attaques séditieuses.

J'ai l'honneur, etc.

(*get.*) VAN DER DOES DE WILLEBOIS.

L'Honorable W. STUART,
Envoyé extraordinaire et Ministre plénipotentiaire de Sa Majesté Britannique.

BIJLAGEN,

behoorende bij het Oost-Indisch Verslag van 1884.

Lit. GG. Statistiek van den post- en telegraafdienst over de jaren 1881, 1882 en 1883.

» HH. Overzicht van de bij het einde van elke maand van 1883 in 's lands kassen in Nederlandsch-Indië aanwezige betaalmiddelen, zoomede van de te Batavia gehouden inschrijvingen voor de afgifte van wissels op het Departement van Koloniën, ter voorziening in de behoefte der Indische kassen voor de diensten 1883 en 1884.

» JJ. Algemeen overzicht van de opbrengst enz. der in 1883 voor gouvernementsrekening in Nederland verkochte producten.

» KK. Overzicht betreffende de in 1883 voor gouvernementsrekening van Java en Menado verscheepte ladingen koffie, tin en kinabast, en van de daarvoor betaalde vrachten.

» LL. Statistiek betreffende de opiumpacht op Java en Madura over de jaren 1883 en 1884.

» MM. Overzicht van de opbrengst der opiumpacht in de Buitenbezittingen voor elk der jaren 1882, 1883 en 1884.

NN. Overzicht van de pachtsommen, waarvoor de op Java en Madura verpachte zoogenaamde kleine middelen, met uitzondering van de pacht der pandhuizen, over elk der jaren 1882, 1883 en 1884 zijn afgestaan.

» OO. Overzicht als boven, voor zooveel de Buitenbezittingen betreft.

» PP. Overzicht betreffende de opbrengst van de pacht der pandhuizen op en buiten Java, over elk der jaren 1882, 1883 en 1884.

» QQ. Overzicht betreffende de opbrengst in 1883 van eenige niet verpachte middelen onder beheer van het departement van financiën (in- en uitvoerrechten en accijnzen, personeele belasting, patentrecht, verponding en bedrijfsbelasting).

» RR. Rapport van de directie der Javasche Bank, dd. 23 Juli 1883, over de vraag welk bedrag aan Nederlandsche zilveren standpenningen gerekend zou kunnen worden in Nederl.-Indië in omloop te zijn.

» SS. Overzicht van de geldmarkt van Java in 1883, samengesteld door den heer mr. N. P. Van den Berg, president van de Javasche Bank.

» TT. Overzicht betreffende de uitgestrektheid enz. der bouwgronden van de inlandsche bevolking op Java (met uitzondering van de gewesten Soerakarta en Djokjokarta en van de particuliere landen) en op Madura (alleen voor zooveel de afdeeling Pamakassan aangaat) over 1883, zoomede van de hoogste en laagste rijstprijzen per maand in elk gewest gedurende gemeld jaar.

» UU. Overzicht betreffende de rijstcultuur op Java (met uitzondering als boven) en in de afdeeling Pamakassan op Madura, over 1883.

» VV. Overzicht betreffende de teelt van andere eenjarige gewassen dan padi op Java (met uitzondering als boven) en in de afdeeling Pamakassan op Madura, over 1883.

» WW. Overzicht betreffende de uitkomsten der gouvernementskoffiecultuur op Java over het jaar 1883.

» XX. Statistiek betreffende de voorgenomen afschrijvingen en bijplantingen van koffieboomen in de op hoog gezag aangelegde en geregelde plantsoenen op Java, over 1883/84.

» YY. Overzicht betreffende de uitkomsten enz. der gouvernements-suikercultuur op Java over 1883 voor elke onderneming in 't bijzonder.

» ZZ. Statistiek betreffende de gouvernements-kinaplantsoenen op Java (allen in de Preanger regentschappen), over de jaren 1881, 1882 en 1883.

Lit. AAA. Overzicht van de uitkomsten der in Juni en October 1884 hier te lande gehouden veilingen van gouvernements-kinabast.

» BBB. Overzicht van de productie enz. in 1883 der vrije suikerfabrieken op Java, met uitzondering van die, gevestigd op gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur uitgegeven, van die in de Vorstenlanden en van die op particuliere landerijen.

» CCC. Overzicht van de productie enz. in 1882 en 1883 der tabaksondernemingen op Java, met uitzondering als boven.

» DDD. Overzicht betreffende de in 1883 verkregen uitkomsten van den landbouw bij ondernemingen op Java, gevestigd op gronden door het Gouvernement in erfpacht of in huur afgestaan (daaronder ook de perceelen waarvan de huur door erfpacht is vervangen).

» EEE. Overzicht betreffende de productie voor de Europeesche markt in 1882 en 1883 verkregen van de huurlanden in Soerakarta en Djokjokarta.

» FFF. Overzicht betreffende de op contract met het Gouvernement werkende ondernemingen voor den aankap van hout in 's lands bosschen op Java over 1883.

» GGG. Overzicht betreffende de particuliere landbouwondernemingen in de rijken Deli, Langkat en Serdang (residentie Sumatra's Oostkust) over 1883.

» HHH. Overzicht over de jaren 1879 t/m 1883 van het zoutdebiet in die gewesten van Nederlandsch-Indië waar de verkoop van gouvernementswege geschiedt.

» JJJ. Overzichten betreffende de handelsbeweging van Nederlandsch-Indië met landen of plaatsen daarbuiten gelegen over 1882.

» KKK. Opgaven betreffende den invoer ten verbruik op Java en Madura en den uitvoer van daar uit het vrije verkeer, gedurende 1882 en 1883, van de *voornaamste* voor particuliere rekening in- en uitgevoerde handelsartikelen, een en ander ontleend aan de *maandelijksche* handelsoverzichten.

» LLL. Overzichten betreffende de scheepvaartbeweging in Nederlandsch-Indië over het jaar 1882.

» MMM. Overzicht van de in Nederlandsch-Indië te huis behoorende schepen en vaartuigen, groot 30 M^3. (of 20 Ned. Ind. ton) en daarboven, op 31 December 1883, benevens eene nadere specificatie voor zooveel betreft de in het overzicht begrepen, van *zeebrieven* voorziene stoom- en zeilschepen.

» NNN. Overzicht betreffende de op Europeesche wijze getuigde schepen die in 1883 op de eene of andere wijze in den Nederlandsch-Indischen Archipel zijn verongelukt.

» OOO. Overzicht betreffende 1°. het fabriekswezen in Nederlandsch-Indië, voor zooveel dit niet onmiddellijk met den landbouw in verband staat, en 2°. de in Nederlandsch-Indië aanwezige drukkerijen.

» PPP. Verslag van de kamer van koophandel en nijverheid te Padang betreffende den handel te dier plaatse over 1883.

» QQQ. **Kaart** aangevende: 1°. de verdeeling van Java en Madura in gewesten en, wat de gouvernements-residentiën betreft, ook in af-

deelingen en districten, een en ander overeenkomstig de jongste wijzigingen in de administratieve indeeling; 2°. de districten bij de gouvernements-koffiecultuur ingedeeld, zoomede de voor die cultuur gereserveerde streken; 3°. de in de gouvernementslanden aanwezige landbouwondernemingen (buiten die welke slechts den opkoop van producten beoogen); 4°. de particuliere landerijen; en 5°. de spoor-, stoomtram-, post- en groote wegen.

Lit. RRR. Opgaven voor elk district der gouvernements-residentiën van Java betreffende: 1°. den omvang der gouvernements-koffiecultuur op 31 December 1883, en 2°. het aantal landbouwondernemingen (uitgenomen die welke slechts den opkoop van producten beoogen) over 1883.

» SSS. Diplomatieke bescheiden betreffende de schipbreuk van de *Nisero* op de westkust van Atjeh, en de gevangenhouding der bemanning.

[5. 1.]

VERSLAG.

II. SURINAME.

A. Grondgebied.

Het grondgebied der kolonie Suriname onderging geen verandering.

B. Bevolking.

De bevolking is, zoo als uit den onderstaanden staat blijkt, gedurende het jaar 1883 met 930 zielen vermeerderd (De Boschnegers en Indianen, wier aantal niet bekend is, zijn onder die cijfers niet begrepen).

	Mannen.		Vrouwen.		Totaal.	
Bij het einde van 1882 aanwezig	»	27 268	»	26 585	»	53 853
In 1883 geboren	880	»	837	»	1 717	»
» aangekomen	919	»	361	»	*a)* 1 280	»
		1 799		1 198		2 997
	»	29 067	»	27 783	»	56 850
In 1883 overleden	970	»	799	»	1 769	»
» vertrokken	217	»	81	»	298	»
		1 187		880		2 067
Blijft op ultimo December 1883	»	27 880	»	26 903	»	54 783

a) Hieronder 855 immigranten.

Het aantal Europeanen bedraagt, ongerekend het garnizoen, de zeemacht en de koopvaardijvloot, 620 hoofden.
De volgende tabel toont aan hoe op ultimo December 1883 de bevolking verdeeld was over het grondgebied der kolonie. Even als vroeger wordt hier aangeteekend, dat het eindcijfer van die tabel niet overeenstemt met dat van de voorgaande, hetgeen daaraan is toe te schrijven dat door de ingezetenen onvolledige opgaven aan de wijkmeesters en aan de districts-commissarissen worden gedaan

PLAATS VAN VESTIGING.	Personen niet behoorende tot de immigranten.			Immigranten.			Totaal-generaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	
Stad Paramaribo en buitenwijken.	10 253	13 763	24 016	326	143	*a*) 469	24 485
De forten Zeelandia, Nieuw-Amsterdam en de onderscheidene posten in de districten	531	12	543	»	»	»	*b*) 543
De zeemacht en de koopvaardijvloot, gemiddeld berekend op.	150	»	150	»	»	»	150
Boven-Cottica	610	622	1 232	21	11	32	1 264
Perica.	185	167	352	124	57	181	533
Boven-Commewijne . . .	326	296	622	39	12	51	673
Commetewane	288	210	498	30	11	41	539
Matappica	461	363	824	97	43	140	964
Beneden-Cottica	843	667	1 510	427	170	597	2 107
Beneden-Commewijne . .	945	701	1 646	512	214	726	2 372
Boven-Suriname	1 665	700	2 365	18	9	27	2 392
Beneden-Suriname . . .	793	569	1 362	707	304	1 011	2 373
Boven-Para	1 359	1 260	2 619	11	5	16	2 635
Beneden-Para	612	467	1 079	6	2	8	1 087
Boven-Saramacca. . . .	158	171	329	»	»	»	329
Beneden-Saramacca . . .	1 119	852	1 971	201	80	281	2 252
Nickerie	1 970	1 504	3 474	386	184	570	*c*) 4 044
Coronie	1 225	1 289	2 514	143	77	220	*d*) 2 734
Marowijne	101	34	135	»	»	»	135
	23 594	23 647	47 241	3 048	1 322	4 370	*e*) 51 611

AANMERKINGEN.

a) Deze 469 immigranten zijn den 18den December 1883 per British Statesman aangevoerd, en waren op den 31sten dier maand nog niet naar de plantages vertrokken, zoodat zij onder de bevolking van Paramaribo, alwaar zij in het depôt gehuisvest waren, zijn medegerekend.

b) Hieronder 212 personen die gedetineerd zijn in de gevangenissen.

c) Hiervan zijn gevestigd:

te Nieuw-Rotterdam en op de nieuwe vestingplaats	797
op de plantages	3247
Totaal. . .	4044

d) Waarvan 686 op den grond Totness.

e) Onder dit totaal zijn 87 weezen van immigranten (44 jongens en 43 meisjes) en 4 oude en gebrekkige immigranten, die bij particulieren zijn uitbesteed, benevens 9 leprozen op het etablissement Batavia, die niet onder de immigranten vermeld zijn.

Als bijlage A wordt hierbij overgelegd een vergelijkend overzicht van de bevolking in de districten op ultimo December van de jaren 1863, 1872, 1873, 1881, 1882 en 1883.

Naar de godsdienstige gezindten laat de bevolking zich verdeelen als volgt: 1)

Nederlandsch Hervormde	gemeente . .	6 892 zielen.
Evangelisch Luthersche	» . .	2 940 »
Moravische Broeder	» . .	23 364 »
Roomsch-Katholieke	» . .	7 590 »
Israëlitische	» . .	1 303 »
Waalsche	» . .	3 »
Transporteeren . . .		42 089 zielen.

per transport . . .		42 089 zielen.
Episcopaalsche	gemeente . .	267 »
Remonstrantsche	» . .	2 »

Voorts:

Mohammedanen . .	691 zielen.	
Hindoes	3 680 »	
Bhudisten	283 »	
	. .	4 654 »
terwijl de godsdienstige gezindte niet vermeld is van		4 446 »
2) Totaal . .		51 461 zielen.

De als bijlage B hiernevens gevoegde tabel wijst de verdeeling aan van de bevolking, gerangschikt naar de onderscheiden betrekkingen, beroepen, ambachten, enz.

De volgende tabellen toonen aan het aantal geboorten, huwelijken en sterfgevallen in 1883.

1) Vermits door de onderscheidene kerkgenootschappen slechts globale cijfers worden verstrekt, terwijl ook vele personen niet opgeven tot welke gezindte zij behooren, stemmen de hiervermelde cijfers niet overeen met die voorkomende in hoofdstuk G Eeredienst. Dit is eveneens de reden waarom de verschillende totalen ieder jaar zoo veel van elkander verschillen.

2) Hieronder zijn niet begrepen de zeemacht en de koopvaardijvloot.

GESLACHTEN.	Doodgeboren.	GEBOORTEN.					Huwelijken.	AANMERKINGEN.
		In echt.	Buiten echt.	Totaal.	Op Batavia.	Totaal-generaal.		
Mannelijk	82	153	723	876	a) 4	880	b) 111	a) Waarvan 1 in echt.
Vrouwelijk	59	151	685	836	1	837		b) Bij 28 van deze huwelijken zijn 64 kinderen gewettigd.
	141	304	1408	1712	5	c) 1717		c) Hieronder zijn niet begrepen de 141 levenloos aangegevenen.

GESLACHTEN.	Levenloos aangegeven.	STERFGEVALLEN.													
		Beneden 1 jaar.	Van 1 tot beneden 3 jaar.	Van 3 tot beneden 10 jaar	Van 10 tot beneden 20 jaar.	Van 20 tot beneden 30 jaar.	Van 30 tot beneden 40 jaar.	Van 40 tot beneden 50 jaar.	Van 50 tot beneden 60 jaar.	Van 60 tot beneden 70 jaar.	Van 70 jaar en daarboven.	Van onbekenden ouderdom.	Totaal.	Op Batavia.	Totaal-generaal.
Mannelijk	82	151	68	73	41	150	145	126	88	60	54	5	961	9	970
Vrouwelijk	59	108	70	69	33	75	79	84	72	80	122	3	795	4	799
	141	259	138	142	74	225	224	210	160	140	176	8	1756	13	a) 1769

a) Hieronder zijn niet begrepen de 141 levenloos aangegevenen.

In de laatste tien jaren was de verhouding als volgt:

Jaar.	Geboren.	Overleden.	Meer geboren.	Meer overleden.
1874	1548	3364	»	1818
1875	1659	2193	»	534
1876	1823	1893	»	70
1877	1601	2114	»	513
1878	1563	1659	»	96
1879	1779	1343	436	»
1880	1849	1614	235	»
1881	1685	1734	»	49
1882	1810	1621	189	»
1883	1717	1769	»	52

Blijkens de rapporten over 1883 van de districtscommissarissen verdeelden zich de geboorten en sterfgevallen in de districten als volgt:

	Boven-Cottica, Perica, Matappica, Boven-Commewijne en Commetewane.	Beneden-Cottica en Beneden-Commewijne.	Beneden-Para en Beneden-Suriname.	Boven-Para en Boven-Suriname.	Beneden- en Boven-Saramacca.	Nickerie.	Coronie.	Marowijne.
Geboren .	146	144	81	139	62	173	125	»
Overleden .	135	156	75	132	90	95	45	3

De geboorten en sterfgevallen onder de immigranten, welke in de bovenstaande tabellen zijn begrepen, worden afzonderlijk vermeld bij hoofdstuk O

Het burgerrecht werd in 1883 verleend aan 9 personen.

C. Mededeelingen van algemeenen aard.

Gedurende het jaar 1883 werden de rust en orde in de kolonie niet gestoord, en de verstandhouding met de naburige Fransche en Engelsche koloniën bleef op den meest gewenschten voet.

In Juni 1883 werden, naar aanleiding van ingekomen berichten dat te Rio Janeiro de gele koorts heerschte, door het Koloniaal Bestuur quarantaine-bepalingen vastgesteld voor schepen welke van gemelde plaats kwamen of wel haar op de laatste reis hadden aangedaan. Vermits geen zoodanig vaartuig Suriname bezocht en het niet noodig was quarantaine-maatregelen voor te schrijven voor schepen komende van andere havens, werd het vrije verkeer in 1883 niet gestremd.

De kolonie bleef verschoond van epidemiën. De gezondheidstoestand was gedurende de eerste drie kwartalen van 1883 niet ongunstig te noemen. Later deden zich buikziekten voor, soms met doodelijken afloop, en heerschte de kinkhoest, welke laatste ziekte tegen het einde van April 1884 afnemende was.

Op den 2den Februari 1884 maakte de Gouverneur eene inspectiereis naar de stations Frederiksdorp en Ephrata en naar dat op Mariënburg, doch hij kwam nog denzelfden dag ter hoofdplaats terug. Bij die gelegenheid zijn maatregelen genomen om ten spoedigste eenige dringend noodige herstellingen aan de gevangenissen op de genoemde stations te doen verrichten.

In het voorjaar van 1884 is door de te Amsterdam opgerichte maatschappij » Koninklijke West Indische maildienst " eene maandelijksche stoomvaartverbinding tusschen Nederland, Suriname en Curaçao in werking gebracht. Den 27sten Maart uit Amsterdam vertrokken, kwam het eerste stoomschip dier maatschappij den 14den April te Paramaribo aan. Het zette den 17den de reis naar Curaçao voort, van waar het den 4den Mei terugkeerde, om vier dagen later de terugreis naar Nederland te aanvaarden.

Ten slotte zij hier aangeteekend dat aan de tractaten, waarbij laatstelijk de voorwaarden zijn geregeld waarop consulaire ambtenaren van Rusland, Columbia en Haïti in de voornaamste havens der Nederlandsche koloniën zullen worden toegelaten, in Suriname verbindende kracht is gegeven door opneming in het Gouvernementsblad van 1883, n°. 14 en 1884 n°s. 4 en 5.

D. Algemeen en gewestelijk beheer.

Bij de periodieke verkiezing van leden der Koloniale Staten, die ingevolge art. 74 van het Regeerings-Reglement in Maart 1884 plaats vond, werden de heeren mr. G. H. Barnet Lyon, M. S. van Praag en dr. A. Salomons herkozen.

Door den Gouverneur werden voor het zittingjaar 1884/1885 tot leden der Koloniale Staten benoemd de heeren mr. D. Juda, J. F. Saile Vanier, H. Knoch en W. van Esveld, terwijl reepectievelijk tot voorzitter en ondervoorzitter werden benoemd de heeren mr. D. Juda en dr. A. Salomons.

E. Militair beheer.

§ 1. *Landmacht.*

Bij de Koninklijke besluiten van 2 September 1883, n°s. 19 en 21 (*Gouvernementsblad* n°s. 17 en 18), zijn het Crimineel Wetboek en het Reglement van krijgstucht voor het krijgsvolk te lande in Suriname gewijzigd in den geest der Nederlandsche wetten van 14 November 1879 (*Staatsblad* n°s. 191 en 192).

Bij Koninklijk besluit van 15 Mei 1883, n°. 39 (*Gouvernementsblad* n°. 10) is eene regeling gemaakt betreffende de soldij van de onderofficieren van het Nederlandsche leger, die detachementen suppletietroepen naar Suriname geleiden. Volgens die regeling ontvangen de onderofficieren gedurende hunne afwezigheid van hun corps de soldij die zij laatstelijk in Nederland genoten, verhoogingen wegens bijzondere diensten niet medegerekend.

Bij besluit van den Gouverneur dd. 13 Februari 1884 (*Gouvernementsblad* n°. 3) is in de uniform van de officieren en adjudanten-onderofficier der schutterij te Paramaribo deze verandering gebracht, dat de schako's zijn vervangen door helmen.

In 1883 werden overeenkomstig de publicatiën van 31 Mei 1835 (*Gouvernementsblad* n°. 14) en 13 Mei 1836 (*Gouvernementsblad* n°. 7) als schutterplichtigen ingeschreven 124 personen, waarvan echter slechts 85 bij de schutterij ingelijfd konden worden. De sterkte der schutterij (het totaal aantal ingelijfden) bestond bij het einde van het jaar uit 27 officieren en 403 minderen, 3), waarvan 1 officier en 128 minderen met verlof afwezig waren.

In 1883 waren in de schutterij-belasting aangeslagen 782 mannen en 330 vrouwen. De aanslagen liepen van f 2 tot f 50 en bedroegen in het geheel f 9242.50.

De oefening van de schutterij geschiedt met inachtneming van de voorschriften in de aangehaalde verordeningen vervat en naar de exercitie-reglementen voor de infanterie in Nederland, mede verbindend verklaard voor de landmacht in West-Indië. De nieuw ingelijfden (recruten) ontvangen gedurende 3 à 4 maanden tweemaal 's weeks onderricht. De oefeningen zijn bepaald tot de handgrepen, de marschen en de verdere manoeuvres.

Bij de gewapende burgermacht waren op ultimo December 1883 ingeschreven 68 officieren en 1505 onderofficieren en minderen. Evenals in vroegere jaren waren de officieren den districts-commissarissen bij de gewone inspectie behulpzaam en werd hunne hulp verder niet dan in de uiterste noodzakelijkheid ingeroepen.

In de formatie van de troepen en het garnizoen kwam sedert de organisatie bij Koninklijk besluit van 19 October 1873 n°. 15 geen wijziging. De proef om met een incompleet van 100 man, dus met een sterkte van 370 man, in den dienst te voorzien wordt steeds voortgezet.

Reeds sedert geruimen tijd worden de in dienst zijnde inboorlingen niet meer geneigd bevonden zich te reëngageeren, en bieden zich bijna geen inboorlingen meer tot vrijwillige dienstneming aan. Zoowel daardoor, als doordien de meeste Europeanen, die geschikt zijn om dienst bij de politie te doen, bij dat corps overgaan, stijgt het incompleet bij de troepen voortdurend. 49 minderen van het koloniaal werfdepôt en 1 van het garnizoen van Curaçao werden in 1883 in de sterkte opgenomen, en 2 inboorlingen voor den dienst aangenomen, terwijl 4 man van detentie terugkwamen en 10 man weder werden ingedeeld die voor memorie waren gevoerd als dienstdoende bij de politie. Het incompleet bedroeg op 31 December 1883 140 man, maar den 4den April 1884 kwam weder een transport suppletietroepen sterk 43 man in de kolonie aan.

In den loop van 1883 werden in de sterkte opgenomen 2 officieren der infanterie (één van het garnizoen van Curaçao en één uit Nederland gedetacheerd), benevens een officier der artillerie (uit Nederland gedetacheerd), terwijl 1 officier der infanterie als vermist werd afgevoerd en aan 1 officier der artillerie binnenlandsch verlof werd verleend, in afwachting van zijn terugkeer naar Nederland.

Op ultimo December 1883 ontbraken aan de formatie 2 tweede luitenants der infanterie en 2 officieren van gezondheid der 2de klasse, terwijl een officier van gezondheid der 1ste klasse met verlof naar Nederland afwezig was. In Maart en April jl. zijn echter in de kolonie aangekomen 2 van het Nederlandsche leger gedetacheerde tweede luitenants der infanterie en 1 voor den tijd van 3 jaren aangestelde officier van gezondheid der 2de klasse.

De sterkte van het garnizoen was op het einde van 1883 als volgt:

---

3) Derhalve 117 onderofficieren en manschappen minder dan er zouden moeten zijn volgens de formatie, in de hierboven genoemde verordeningen vermeld, doch die ingevolge de publicatie van 1 Juli 1850 (*Gouvernementsblad* n°. 13) niet behoeft te worden gehandhaafd.

	Officieren.	Onder-officieren en manschappen.
Staf	4	4
2 compagniën infanterie	7	287
1 detachement artillerie	2	38
Personeel van het materieel der artillerie	»	1
Geneeskundige dienst. officieren van gezondheid	4	»
Geneeskundige dienst. apothekers	2	»
	19	330

Voor memorie werden gevoerd 30 infanteristen als dienstdoende bij het korps maréchaussée en 8 infanteristen en 1 artillerist wegens detentie.

Het emplacement der troepen op 31 December 1883 was als volgt:

	Officieren.	Onder-officieren en manschappen.
Paramaribo	9	176
Fort Nieuw-Amsterdam	2	78
Quarantaine-etablissement Leijden	»	2
Post Jachtlust	»	2
» Republiek	»	2
» Nickerie	2 *a*)	40
» Coronie	»	6
» Sommelsdijk	»	6
» Nassau	»	2
Personeel van den geneeskundigen dienst te Paramaribo	4 *b*)	»
	17	314

a) Hieronder 1 officier van gezondheid.
b) Zijnde 2 officieren van gezondheid en 2 apothekers.

Zooals reeds hierboven is aangeteekend, was een officier van gezondheid der 1ste klasse met verlof naar Nederland afwezig en een officier der artillerie als overcompleet met binnenlandsch verlof. Voorts waren 16 onderofficieren en manschappen in het militair hospitaal ter verpleging.

In 1883 werd een infanterist in de 2de klasse van discipline geplaatst en een, die op ultimo December 1882 in die klasse aanwezig was, wegens verbeterd gedrag daaruit ontslagen.

De gezondheidstoestand van de troepen was gunstig.

Het ziektekarakter was catarrhaal en gastrisch.

In en buiten de verschillende ziekeninrichtingen werden in het afgeloopen jaar 4784 ziektegevallen door den militairen geneeskundigen dienst behandeld, of 448 meer dan in 1882. Van de behandelden waren 1018 militairen, 10 schepelingen van Zr. Ms. zeemacht en 3756 civielen, waaronder 26 schepelingen van de koopvaardijvloot en 117 beambten van politie. Van hen werden volgens ontvangen opgaaf behandeld: 4)

te Paramaribo in het militair hospitaal	1916
te Paramaribo in den buitendienst (garnizoen)	1007
op het fort Nieuw-Amsterdam	1460
op post Nickerie	152
op post Coronie	223
	4758

Van de opgenomenen zijn overleden 7 militairen en 256 civielen.

Op ultimo December 1883 bleven onder behandeling 16 militairen, 1 schepeling van Zr. Ms. zeemacht en 288 civielen, waaronder 1 matroos van de koopvaardijvloot en 8 beambten van politie.

Van die 305 personen werden verpleegd 258 in het militair hospitaal te Paramaribo, 4 in den buitendienst, 16 op het fort Nieuw-Amsterdam, 12 op post Nickerie en 15 op post Coronie.

In de garnizoensapotheek in het militair hospitaal werden in 1883 zoowel voor den binnen- als voor den buitendienst 48909 recepten gereed gemaakt, alzoo 594 meer dan in 1882. Van de gereed gemaakte recepten waren 18519 ten behoeve van militairen en 30390 voor de overige behandelden.

§ 2. *Zeemacht.*

Zr. Ms. schroefstoomschip *Suriname* verliet, na op 13 Februari van Martinique te zijn teruggekeerd (zie vorig verslag blz. 5), in den loop van 1883 van tijd tot tijd de reede van Paramaribo tot het houden van oefenings- en kruistochten. Driemaal — en wel in Mei, Augustus en October — stoomde het de Boven-Suriname op ten einde op de bank bij Toevlucht onder water te worden schoongemaakt. Den 28sten December vertrok de *Suriname* wederom naar het eiland Martinique ten einde in het droge dok te worden nagezien en schoongemaakt. Na de reede van Georgetown in Britsch-Guyana te hebben bezocht, keerde het stoomschip den 14den Februari 1884 in de kolonie terug.

Zr. Ms. stoomschip *Tromp*, hetwelk in het einde van de maand October 1883 Nederland verliet tot het doen van een oefeningstocht, kwam den 15den Mei 1884 ver buiten den mond van de Suriname ten anker. De stationscommandant begaf zich met zijnen onderhebbenden bodem naar buiten om door den commandant van de *Tromp* te worden geïnspecteerd. Laatstgemeld oorlogsschip zette den 17den Mei zijnen tocht voort.

F. Wetgeving, rechtswezen en politie.

§ 1. *Wetgeving.*

Bij Koninklijk besluit van 11 Mei 1883 n°. 39 (*Gouvernementsblad* n°. 11) is het auteursrecht in Suriname geregeld in den geest van de Nederlandsche wetgeving betreffende dit onderwerp.

In October 1883 is in de kolonie eene commissie benoemd om na te gaan welke veranderingen het Wetboek van Strafrecht aldaar zal moeten ondergaan om zooveel mogelijk in overeenstemming te worden gebracht met het nieuwe Wetboek van Strafrecht voor Nederland.

Vermits gebleken was dat de plantage Kent, in 1880 (*Gouvernementsblad* n°. 28) als vaste zittingplaats van den kantonrechter van Coronie aangewezen, dikwijls zeer moeielijk voor hem te bereiken was en bovendien op deze plantage geen immigranten meer gevestigd zijn, werd in het afgeloopen jaar (*Gouvernementsblad* 1883, n°. 15) de plantage Concordia daarvoor in de plaats gesteld, door welke regeling verscheidene met immigranten werkende plantages in de buurt zeer gebaat zijn.

§ 2. *Rechterlijke macht en rechtspraak.*

Door het hof van justitie werden in 1883 behandeld:

49 burgerlijke zaken, waarvan 19 bij verstek, 4 na gehouden pleidooi, 25 op overlegging van stukken en 1 bij roiement;

107 strafzaken, allen bij vonnis, waaronder 23 appellen van vonnissen van kanton- en ommegaande rechters; en

4) In de hier volgende opgaaf schijnt men verzuimd te hebben de 26 schepelingen van de koopvaardijvloot op te nemen.

109 requesten.

Ter generale rolle werden aangebracht 58 zaken.

Het hof diende den Gouverneur in 22 zaken van advies.

Bij het kantongerecht te Paramaribo waren op ultimo December 1882 nog 4 burgerlijke zaken aanhangig gebleven en werden gedurende het jaar 1883 92 zaken aangebracht. Hierin werden gewezen 66 vonnissen bij verstek, 13 na contradictie en 6 op consent. Eene zaak werd van de rol geroieerd wegens afwezigheid van partijen en 6 ten gevolge van tusschen partijen getroffen schikkingen. Er bleven alzoo 4 zaken aanhangig. Bovendien werd een interlocutoir vonnis gewezen.

Nog hebben plaats gehad 62 voorzieningen in voogdijen en toeziende voogdijen, van welke 33 ambtshalve, en 12 benoemingen van curators en toeziende curators.

Opgemaakt werden 4 processen-verbaal van verzegeling, 4 van ontzegeling, 31 van beëediging van deskundigen en schatters, 23 van afgelegde verklaringen van gezagvoerders van Nederlandsche koopvaardijschepen, 6 van afgelegde verklaringen van gezagvoerders van vreemde koopvaardijschepen komende uit Nederlandsche havens, en 10 van beëediging van ter griffie aangebrachte boedelbeschrijvingen.

Op 64 requesten werd appointement gegeven.

Door den griffier werden 29 akten in verschillende zaken verleden.

Voorts zijn in de daartoe bestemde openbare registers ingeschreven 32 akten van huwelijksche voorwaarden en 6 van vennootschappen.

Het aantal aangebrachte en behandelde strafzaken in 1883 bedroeg 178, waarin 1866 beklaagden betrokken waren. Van deze werden berecht 3 volgens de wijze voorgeschreven bij het Wetboek van Strafvordering, met 7 beklaagden, en de overige 175 volgens de wijze voorgeschreven bij de herziene strafverordening van 1874, met 1859 beklaagden. Van deze laatsten werden veroordeeld 1595 bij verstek en 243 na ingebrachte verdediging; 19 werden na ingebrachte verdediging vrijgesproken en 2 van rechtsvervolging ontslagen. Nog werden 3 vonnissen tegen afwezige getuigen gewezen, waarin 7 personen werden veroordeeld.

Aan den Gouverneur werd op 36 requesten advies uitgebracht.

Op 1°. Januari 1883 waren bij het kantongerecht in Nickerie 2 burgerlijke zaken aanhangig gebleven.

Aangebracht werden in dat jaar 5 zaken. 5 eindvonnissen werden gewezen, waarvan 1 bij verstek en 4 op contradictie, terwijl 2 zaken werden geroieerd. Bovendien werden op contradictie 2 interlocutoire en incidenteele vonnissen gewezen.

Verder hadden plaats 2 getuigen-verhooren, 2 verzegelingen en 3 ontzegelingen van nalatenschappen, 3 voorzieningen in voogdijen, 1 beëediging van deskundigen en 1 van eene afgelegde scheepsverklaring.

Aan den Gouverneur werden 4 adviezen uitgebracht, terwijl 8 requesten werden behandeld. Ingevolge de herziene strafverordening van 1874 werden 340 strafzaken berecht. Daarin waren 788 beklaagden betrokken, waarvan 737 veroordeeld en 51 vrijgesproken werden.

Op 1° Januari 1883 waren 3 burgerlijke zaken bij het kantongerecht van Coronie aanhangig. Ter generale rolle werden in dat jaar 3 zaken aangebracht. In deze zaken werden 5 eindvonnissen gewezen, terwijl 2 zaken werden ingetrokken, onder welke een van de op ultimo December 1882 aanhangig gebleven zaken. 5) Nog werd een interlocutoir vonnis gewezen. Twee adviezen werden aan den Gouverneur uitgebracht.

Volgens de voorschriften van de herziene strafverordening van 1874 werden 132 strafzaken aangebracht en afgedaan.

Bij den omgaanden rechter gevestigd op de plantage Marienburg waren op ultimo December 1882 2 zaken met 2 beklaagden aanhangig gebleven. Gedurende het jaar 1883 werden 481 zaken aangebracht, waarin 1046 beklaagden betrokken waren. In 453 zaken werden vonnissen gewezen, waarbij werden veroordeeld 671 beklaagden na ingebrachte verdediging en 231 bij verstek. Vrijgesproken werden: 75 na verdediging en 8 bij verstek.

Van rechtsvervolging werden ontslagen na verdediging 21 en bij verstek 3. Geroieerd werden 27 zaken waarin 36 beklaagden betrokken waren. Tegen afwezige getuigen werden bovendien 5 vonnissen gewezen. Op het einde des jaars bleven 3 zaken met 3 beklaagden aanhangig. Aan den Gouverneur werd op 7 requesten geadviseerd.

Bij den omgaanden rechter gevestigd te Paramaribo werden 158 zaken aangebracht, waarin 459 beklaagden betrokken waren. In 147 van deze zaken werden vonnissen gewezen, waarbij werden veroordeeld 244 beklaagden na ingebrachte verdediging en 169 bij verstek. Vrijgesproken werden 18 na verdediging en 8 bij verstek. Twee beklaagden werden bij verstek van rechtsvervolging ontslagen. Geroieerd werden 10 zaken, waarbij 17 beklaagden betrokken waren. Eene zaak met een beklaagde bleef op het einde van 1883 onafgedaan. Op 2 requesten werd aan den Gouverneur advies uitgebracht.

§ 3. *Politie.*

Het corps maréchaussée bestond op ultimo December 1883 uit 1 opperwachtmeester, 2 wachtmeesters, 19 brigadiers, 47 maréchaussées van de 1ste en 50 van de 2de klasse.

De inlandsche politiemacht was op evengemeld tijdstip samengesteld uit 8 hoofdlieden, 27 agenten van de 1ste en 29 van de 2de klasse.

Aan de organieke sterkte van de beide corpsen, welke laatstelijk bij de verordening van 27 Juni 1878 (*Gouvernementsblad* n°. 14) werd geregeld, ontbraken op ultimo December 1883 1 maréchaussée van de 1ste klasse en 4 politieagenten van de 2de klasse.

Gelijk uit den als bijlage C hierachter gevoegden sterkte- en emplacementstaat blijken kan, waren van de 183 beambten van politie 84 in de districten gedetacheerd, waarvan 75 behooren tot het corps maréchaussée en 9 tot de inlandsche politiemacht.

Het aantal buitengewone politieagenten, in de districten op verzoek van eigenaren of beheerders van plantages aangesteld, daalde in 1883 van 46 tot 44.

De diensten der politie gaven reden tot tevredenheid. Te Paramaribo wordt veel van haar gevorderd, daar de beambten om den anderen nacht onafgebroken dienst moeten doen.

Ook in het afgeloopen jaar zijn weder onder toezicht van den commissaris en eenige beambten van politie door gestraften zoowel in de stad als in de districten vele en belangrijke verbeteringen aangebracht aan straten, communicatiewegen, loozingen en bruggen.

§ 4. *Gevangeniswezen.*

Op 31 December 1882 waren in het burgerlijk en militair huis van verzekering in het fort Zeelandia 79 personen in bewaring. Gedurende 1883 werden 382 personen opgenomen (waaronder 50 Fransche vluchtelingen) en 349 ontslagen, zoodat de bevolking op ultimo December 1883 bedroeg 112 personen, zijnde 105 mannen (waaronder 26 Fransche vluchtelingen) en 7 vrouwen. Van hen werden 2 in het militair hospitaal verpleegd. Onder de 112 hoofden zijn begrepen 3 gevangenen die in de gevangenis op het fort Nieuw-Amsterdam hun straf behoorden te ondergaan, doch tot het in orde brengen van den weg langs de in de nabijheid van de hoofdplaats gelegen plantages gebezigd werden en daarom in eerstvermelde gevangenis opgenomen werden.

De bevolking van het fort Nieuw-Amsterdam bedroeg op ultimo December 1882 116 personen. Gedurende 1883 werden 45 opgenomen en 54 ontslagen, zoodat het aantal gevangenen op het einde van dat jaar 107 personen bedroeg, te weten 102 mannen en 5 vrouwen. Het aantal van de in de registers voor memorie gevoerde personen vermeerderde gedurende 1883 met één, ten gevolge van ontvluchting, en is alzoo tot 18 gestegen.

Van de gemelde 107 gevangenen waren 3 tijdelijk geplaatst in het burgerlijk en militair huis van verzekering te Paramaribo, terwijl 4 in het militair hospitaal aldaar verpleegd werden. Er bevonden zich 9 tot dwangarbeid en 1 tot gevangenisstraf veroordeelden in de klasse van discipline.

De slechte gezondheidstoestand die voortdurend in deze gevangenis heerschte gaf aanleiding tot het benoemen eener commissie, die zou hebben te onderzoeken wat daarvan de

5) Aldus luiden de opgaven uit de kolonie. Er schuilt eene fout in de cijfers die hier te lande niet kan worden verbeterd.

oorzaak kon zijn en hoe die zou zijn weg te nemen. De commissie bracht den 28sten December 1883 haar rapport uit, en stelde daarin voor om zoowel in de inrichting van de gebouwen als in de voeding der gevangenen eenige wijzigingen te brengen.

In het huis van bewaring in Nickerie bevonden zich op 1°. Januari 1883 17 personen. Gedurende dat jaar werden 463 personen opgenomen en 465 ontslagen, zoodat er op ultimo December van dat jaar 15 aanwezig waren. Onder de opgenomenen waren 19 Fransche vluchtelingen. Van den arbeid der gestraften werd gebruik gemaakt om de zeewering te herstellen en te onderhouden.

Gedurende het jaar 1883 werden in het huis van bewaring in Coronie opgenomen 26 personen, welke allen op ultimo December 1883 reeds weder waren ontslagen.

§ 5. *Personen en instellingen met het rechtswezen in verband.*

In het aantal praktizijns, notarissen, deurwaarders en translateurs kwam ook in 1883 geen verandering (zie blz. 6 van het verslag van 1881). Drie personen legden in 1883 met goed gevolg het examen af als candidaat-notaris, zoodat er thans 5 candidaat-notarissen zijn.

In Maart 1884 werden twee personen na afgelegd examen toegelaten als praktizijn.

G. Eeredienst.

Nederlandsch-Hervormde gemeente. De gemeente van Paramaribo werd bij het eind van 1883 op ruim 6000 zielen geschat, terwijl die in Nickerie 1232 zielen telde.

In 1883 werden te Paramaribo 147 kinderen gedoopt (waarvan 47 in echt geboren waren), terwijl 86 personen (38 mannen en 48 vrouwen) als leden aangenomen en 4 huwelijken kerkelijk ingezegend werden.

In Nickerie werden 25 kinderen (waarvan 7 in echt geboren) en 1 volwassen persoon (een Chinees) gedoopt en 20 personen tot het lidmaatschap toegelaten.

Het Lutherfeest werd den 11den November 1883 plechtig gevierd.

Evangelisch-Luthersche gemeente. In 1883 werden 119 kinderen (waarvan 28 in echt geboren) gedoopt. Als lidmaten werden aangenomen 30 personen, te weten 14 mannen en 16 vrouwen. Eén huwelijk werd kerkelijk ingezegend. Het zielental wordt op 2000 geschat.

Ook bij deze gemeente werd het Lutherfeest herdacht.

In de vacature, ontstaan door het aan den predikant J. Sander op zijn verzoek verleende eervol ontslag en pensioen, zal weldra worden voorzien.

Moravische Broeder gemeente. Volgens het door de hoofdvoorstanders ingezonden verslag, waren op ultimo December 1883 als leden dezer gemeente ingeschreven 25043 personen, waarvan 11346 in Paramaribo, 13167 in de districten en 530 bij de boschnegers. In 1883 zijn gedoopt 324 volwassenen en 730 kinderen, terwijl als lidmaten werden aangenomen 1018 personen. Bovendien meldden zich nog 286 personen voor het lidmaatschap aan. Er werden 22 huwelijken kerkelijk ingezegend.

Op ultimo December 1883 waren werkzaam 31 zendelingen, waarvan 18 in de stad en 13 in de districten.

Roomsch-Katholieke gemeente. In 1883 werden bij deze gemeente gedoopt 784 personen, en wel 233 volwassenen en 551 kinderen, waarvan 97 in echt geboren. Kerkelijk ingezegend werden 24 huwelijken. Volgens het verslag van den apostolischen vicaris bedraagt het aantal zielen, voor zoover dit met zekerheid kon worden nagegaan, 12496; de boschnegers en indianen zijn hieronder begrepen. Behalve den apostolischen vacaris en 5 bezoldigde geestelijken van den 2den rang zijn bij deze gemeente nog 7 onbezoldigde priesters werkzaam. Omtrent den arbeid der geestelijken wordt, even als ten vorigen jare, naar vroegere verslagen verwezen.

Israëlitische gemeenten. De Nederlandsche Israëlitische gemeente telde op het einde van het jaar 1883 607 zielen, te weten 261 van het mannelijk en 346 van het vrouwelijk geslacht. Gedurende dat jaar hadden 14 sterfgevallen en 12 geboorten plaats. Gealimenteerd werden 12 personen, terwijl 9 tijdelijk onderstand ontvingen.

Het zielental van de Portugeesch-Israëlitische gemeente bedroeg op ultimo December 1883 678 personen, en wel 330 van het mannelijk en 348 van het vrouwelijk geslacht. Er hadden 14 geboorten en 19 sterfgevallen plaats. Aan 21 behoeftige huisgezinnen werd onderstand verleend.

H. Instellingen van liefdadigheid.

De *Surinaamsche maatschappij van weldadigheid* telde op het einde van 1883 26 leden, 37 donateurs en 12 donatrices. Het fonds der maatschappij bedroeg f 10 635.91, of f 469.37 meer dan op ultimo December 1882. Gedurende het jaar 1883 werd besteed: voor alimentatie aan 5 behoeftigen f 300; voor medicijnen f 6.90 en voor schoenen ten behoeve van de 60 leerlingen f 401.80. Door de maatschappij werd voortdurend kosteloos onderwijs aan hare kweekelingen (30 jongens en 30 meisjes) en gratis geneeskundige behandeling aan eenige verpleegden verstrekt.

Gesticht van weldadigheid op 's landsgrond Boniface. Zooals reeds in het verslag van 1875 werd gemeld, strekt dit gesticht tot huisvesting van de ouden en gebrekkigen die hulp behoeven en van gouvernementswege onderstand genieten. Het beheer van de inrichting is opgedragen aan eene commissie van 7 regenten, die toezicht uitoefent op de huisvesting, de voeding, de geneeskundige behandeling en in het algemeen op de verzorging; terwijl mede onder haar toezicht staan de wezen die alimentatie van het Gouvernement genieten. De bevolking bestaat uit Europeanen, inlanders (waaronder geëmancipeerden) en eenige immigranten. In het gesticht werden op ultimo December 1883 164 ouden en gebrekkigen en daar buiten 23 onder toezicht van de regenten verpleegd.

Het onderstaand staatje toont de plaats gehad hebbende mutatiën aan en tevens die onder de kinderen, welke uit hoofde van hunnen jeugdigen leeftijd niet van hunne moeders konden worden gescheiden en derhalve mede in het gesticht verpleegd worden.

	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Op ultimo December 1882 werden verpleegd . . .	60	84	8	7	159
Bijgekomen	26	18	4	4	52
	86	102	12	11	211
Ontslagen	11	7	1	2	21
	75	95	11	9	190
Overleden	16	9	»	1	26
Aantal verpleegden op ultimo December 1883 . .	59	86	11	8	164

Op het einde van 1883 werden onder het beheer van de regenten van het gesticht, doch onder onmiddellijk toezicht der verschillende kerk- en armbesturen, 545 weezen buiten het gesticht verpleegd. De onder hen in 1883 plaats gehad hebbende mutatiën komen voor in den volgenden staat, waarin zij naar de onderscheidene gezindten zijn gerangschikt.

	Hervormde gemeente.		Evangelisch-Luthersche gemeente.		Roomsch-Katholieke gemeente.		Moravische Broeder-gemeente.		Totaal.		Totaal-generaal.
	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	
Op ultimo December 1882 werden verpleegd	53	56	28	29	77	81	99	102	257	268	525
In 1883 bijgekomen	4	2	10	6	18	21	27	20	59	49	108
	57	58	38	35	95	102	126	122	316	317	633
In 1883 afgeschreven	7	7	5	10	11	15	18	15	41	47	88
Aanwezig op ultimo December 1883 .	50	51	33	25	84	87	108	107	275	270	545

Voor alimentatie van deze weezen werd door de commissie van regenten in 1883, even als in het jaar te voren, beschikt over de volgende bedragen, als:

van de Hervormde	gemeente.	. f	7100
» » Evangelisch-Luthersche	»	. .	3700
» » Moravische Broeder	»	. .	9700
» » Roomsch-Katholieke	»	. .	9000

Nog werden op ultimo December 1883 52 weezen van immigranten onder toezicht van den agent-generaal buiten het gesticht verpleegd, waarvoor een bedrag van f 2697,50 werd besteed.

De gezamenlijke kosten van het gesticht bedroegen in 1883 f 56 404.42.

In de *Roomsch-Katholieke weezen-inrichting » Livorno"* werden in het afgeloopen jaar 45 jongens en in het weeshuis dier gemeente in de stad 28 meisjes verpleegd. Deze 73 kinderen zijn begrepen onder de 171 weezen van die gemeente (84 jongens en 87 meisjes), in den hierboven voorkomenden staat vermeld.

Het *damescomité » Dorcas"* voorziet nog steeds enkele kinderen van kleeding en schoeisel, ten einde hen in staat te stellen de school te bezoeken. Hun aantal bedroeg bij het einde van het afgeloopen jaar 25.

I. Onderwijs.

Het geëxamineerd onderwijzend personeel was samengesteld als volgt:

te *Paramaribo:* 4 onderwijzers en 2 onderwijzeressen van den 1sten, 3 onderwijzers van den 2den, 18 onderwijzers en 14 onderwijzeressen van den 3den en 21 onderwijzers en 10 onderwijzeressen van den 4den rang, 1 onderwijzeres met akte alleen voor het fransch, 1 met akte alleen voor het engelsch en 1 met akte alleen voor het fransch en het engelsch;

in de districten: 1 onderwijzer van den 1sten, 8 onderwijzers van den 3den en 23 van den 4den rang.

Voorts fungeerden 4 onderwijzers zonder rang als hoofd eener school en werd op de scholen hulp verleend in Paramaribo door 20 mannelijke en 23 vrouwelijke personen en in de districten door 3 personen van het mannelijk en 1 van het vrouwelijk geslacht, die geen rang bezitten.

Er waren dus in de geheele kolonie op ultimo December 1883 werkzaam 78 geëxamineerde onderwijzers en 29 geëxamineerde onderwijzeressen, of 4 minder dan op ultimo December 1882.

Het aantal schoolgaande kinderen bedroeg op ultimo December 1883 5238, tegen 5124 bij het einde van het jaar 1882. Van de gemelde 5238 gingen 3755 te Paramaribo en 1483 in de districten ter school. Naar den leeftijd waren zij volgender wijze verdeeld:

97	beneden	7 jaar,	
4222	van	7-12 »	en
919	boven	12 »	

tegen 115, 4119 en 890 op ultimo December 1882.

Te Paramaribo had men 75 geëxamineerde onderwijzers op 3755 leerlingen, of 1 geëxamineerde onderwijzer op 50 leerlingen (tegen 1 op 46 in 1882). In de districten: 32 geëxamineerde onderwijzers op 1483 leerlingen of 1 geëxamineerde onderwijzer op 46 leerlingen (evenals in 1882).

Rekent men de bewaarscholen en de scholen bij de boschnegers niet mede, dan waren op ultimo December 1883 op elke 100 schoolgaande kinderen:

in de geheele kolonie 54 jongens en 46 meisjes;

te Paramaribo 51 jongens en 49 meisjes; en

in de districten 62 jongens en 38 meisjes.

Wordt alleen rekening gehouden met de schoolgaande kinderen van 7—12 jaar dan waren op elke 100 leerlingen:

in de geheele kolonie 54 jongens en 46 meisjes;

te Paramaribo 50 jongens en 50 meisjes; en

in de districten 62 jongens en 38 meisjes.

Naar de verschillende soorten van scholen gerangschikt, gingen op ultimo December 1883 ter school:

a. *te Paramaribo en in de districten:*

voor rekening van	particulieren	929 kinderen of 18 per 100	schoolgaande kinderen
	het gouvernement	1693 » » 32 » »	
op de gesubsidieerde scholen van de	Moravische Broeders.	1851 » » 35 » »	
	Roomsch-Katholieke geestelijken	765 » » 15 » »	

b. *te Paramaribo:*

voor rekening van	particulieren.	912 kinderen of 24 per 100	schoolgaande kinderen.
	het gouvernement.	1050 » » 28 » »	
op de gesubsidieerde scholen van de	Moravische Broeders.	1161 » » 31 » »	
	Roomsch-Katholieke geestelijken	632 » » 17 » »	

c. *in de districten:*

voor rekening van	particulieren.	17 kinderen of 1 per 100	schoolgaande kinderen.
	het gouvernement	632 » » 44 » »	
op de gesubsidieerde scholen van de	Moravische Broeders.	690 » » 46 » »	
	Roomsch-Katholieke geestelijken	133 » » 9 » »	

Het schoolverzuim bleef in 1883 nagenoeg hetzelfde als in 1882. Voor sommige soorten van scholen was de opkomst iets meer, voor andere weder iets minder dan in 1882. In vergelijking met 1881 was de opkomst op alle scholen minder.

De gemiddelde opkomst per 100 leerlingen bedroeg:

voor de geheele kolonie 76,

» Paramaribo . . . 75,

» de districten. . . 79, tegen 76, 74 en 78 in 1882.

Naar den aard van de scholen gerangschikt, was de gemiddelde opkomst per 100 gedurende 1883:

	in de geheele kolonie	*te Paramaribo*	*in de districten*
op de niet gesubsidieerde particuliere scholen	86	86	—
» » gesubsidieerde particuliere scholen	76	76	—
» » gouvernementsscholen	74	68	79
» » gesubsidieerde scholen van de Moravische Broeders	71	68	77
» » gesubsidieerde scholen van de Roomsch-Katholieke geestelijken	84	82	95.

Op de bewaarscholen waren op ultimo December 1883 564 kinderen.

Hiervan waren:

op die van de Moravische Broeders 145,

» » » » Roomsch-Katholieke geestelijken 390 en

» » » particulieren . . . . 29.

In 1883 werd op 62 scholen onderwijs gegeven, waarvan 30 in de stad en 32 in de districten, en verdeeld als volgt:

a. te Paramaribo:

12 niet gesubsidieerde particuliere scholen,

7 gesubsidieerde particuliere scholen,

4 gouvernementsscholen,

4 gesubsidieerde scholen van de Moravische Broeders,

3 gesubsidieerde scholen van de Roomsch-Katholieke geestelijken;

b. in de districten:

17 gouvernementsscholen 6)

13 gesubsidieerde scholen der Moravische Broeders 7) en

2 gesubsidieerde scholen van de Roomsch-Katholieke geestelijken.

6) De school op post Nassau werd in 1883 tijdelijk gesloten, vermits het gebouw gerepareerd moest worden.

7) Hieronder zijn gerekend de twee scholen bij de boschnegers en de scholen op de plantage Waterloo in Nickerie, welke laatste echter, bij gebrek aan een geschikten onderwijzer, in den loop van het jaar tijdelijk gesloten werd.

De onderstaande opgaven vermelden de plaatsen van vestiging en de bevolking van de scholen in de districten.

a. Gouvernementsscholen.

op de plantage	Munnickendam	27	leerlingen
» » »	Nieuw-Meerzorg	64	»
» » »	Frederiksdorp	14	»
» » »	Hecht en Sterk	26	»
» » »	de Resolutie	10	»
» het fort	Nieuw-Amsterdam	13	»
» den grond	Phedra	14	»
» » »	Berlijn	43	»
» » »	Overtoom	32	»
» het station	Domburg	51	»
» den grond	Onverwacht	39	»
» » »	Hanover 8)	58	»
te Nieuw-Rotterdam		123 9)	»
op de plantage	Paradise	51	»
» » »	Welgelegen	24	»
» den grond	Totness	45	»
	Totaal	634	leerlingen,

of 5 minder dan in het jaar 1882.

b. scholen der Moravische Broeders.

op de plantage	Charlottenburg	70	leerlingen
» het etablissement	Rust en Werk	26	»
» » »	Heerendijk	31	»
» de plantage	Morgenstond	22	»
» het etablissement	Beekhuizen	22	»
» » »	Clevia	63	»
» » »	Berg en Dal	49	»
» » »	Berseba	58	»
» de plantage	Catharina Sophia	36	»
» het etablissement	Salem	166	»
	Totaal	543	leerlingen,

of 117 minder dan in het jaar 1882.

8) Deze school werd in Juli 1883 geopend.

9) Hieronder zijn enkele kinderen voor welke door de ouders schoolgeld wordt betaald.

c. scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken.

op het etablissement Livorno	38 leerlingen
» de plantage Mary'shope	95 »
	133 leerlingen,

of 3 meer dan in het jaar 1882.

Aan het in 't vorig verslag vermelde voornemen van het Koloniaal Bestuur om in 1884 eenige particuliere scholen samen te trekken tot één gouvernementsschool kon geen gevolg worden gegeven, omdat de daartoe in de voorloopig vastgestelde koloniale huishoudelijke begrooting voor dat dienstjaar uitgetrokken posten niet zijn overgenomen bij de definitieve vaststelling.

In het jaar 1883 werd tweemaal examen afgenomen voor de verkrijging van akten van bekwaamheid tot het geven van onderwijs, en wel in de maanden Maart en October. Bij het eerste examen werden 2 candidaten toegelaten, die eene akte als onderwijzer van den 4den rang verkregen, terwijl bij het tweede examen 9 candidaten slaagden, van welke 5 eene akte als onderwijzer of onderwijzeres van den 4den en 4 eene akte van onderwijzer of onderwijzeres van den 3den rang verkregen. Zes candidaten werden, na het schriftelijk gedeelte van het examen te hebben afgelegd, afgewezen.

Op de normaalschool genoten op ultimo December 1883 29 kweekelingen onderwijs. Van dezen waren geplaatst 10 mannelijke en 10 vrouwelijke op den eersten cursus en 4 mannelijke en 5 vrouwelijke op den tweeden cursus. Op het einde van het jaar te voren waren er op die school 43 ingeschreven.

De opkomst in 1883 liet veel te wenschen over.

Bij het einde van December 1883 namen 3548 scholieren deel aan het sparen, zijnde ruim 67 pct. van het geheele getal schoolgaande kinderen. Van hen waren 1606 in het bezit van boekjes van de koloniale spaarbank, alzoo 30 pct. van het geheele getal schoolgaande kinderen en ruim 45 pct. van hen die aan het sparen op de scholen deelnamen. Het bedrag op naam van scholieren in de koloniale spaarbank belegd is f 5899. Voorts is een bedrag van f 1862 onder het hoofd »Inspecteur voor het onderwijs" bij die inrichting ingeschreven. Deze som is het totaal van de spaarpenningen, welke voor ieder kind afzonderlijk nog niet het bedrag van f 1 hebben bereikt, en dus nog niet onder hun hoofd bij de koloniale spaarbank kunnen worden ingeschreven.

Voor meerdere bijzonderheden betreffende het onderwijs wordt verwezen naar het hierbij gevoegde verslag van den inspecteur voor het onderwijs en den daarbij behoorenden staat. (Bijlagen D 1 en 2).

J. Burgerlijke geneeskundige dienst.

Op ultimo December van het afgeloopen jaar waren werkzaam te Paramaribo: 2 med. chir. et art. obst. doctoren, 1 med. doctor, tevens stedelijk heel- en vroedmeester; 2 med. doctoren, tevens artsen, 1 arts, 1 stedelijk heelmeester, 7 apothekers (ongerekend 1 die een anderen bijstond) en 11 geëxamineerde vroedvrouwen; in de districten: 12 divisie-heelmeesters, tevens stedelijke heel- en vroedmeesters; 1 divisie-heelmeester en 2 geëxamineerde vroedvrouwen. Voorts waren 3 officieren van gezondheid belast met den burgerlijken dienst in de districten; en bevonden zich aldaar een aantal vrouwen die volgens art. 23 van de verordening van 21 Januari 1879 (*Gouvernementsblad* n°. 8) vergunning hadden verkregen om op de plantages verloskundigen bijstand te verleenen.

Als divisie-heelmeester waren gedurende dat jaar, na afgelegd examen, toegelaten 3 personen, afkomstig van de school tot opleiding van jongelieden tot districts-geneesheer en tot pharmaceut, die later tevens met goed gevolg het examen als vroedmeester hebben afgelegd. Kort daarna werden twee hunner nog geëxamineerd en toegelaten als stedelijk heelmeester. Een van dezen heeft zich daarop aan den dienst in de districten onttrokken om zich te Paramaribo als stedelijk heel- en vroedmeester te vestigen.

De lessen aan de genoemde school werden op ultimo December 1883 gevolgd door 25 leerlingen, waarvan 15 in het eerste en 10 in het tweede studiejaar. In het begin van 1884 is weder 1 leerling, na de vereischte examina te hebben afgelegd, als divisie-heelmeester en als vroedmeester geadmitteerd.

Na hetgeen over den algemeenen gezondheidstoestand reeds in hoofdstuk C is gezegd, behoeft daarover te dezer plaatse niet nader te worden uitgeweid.

Voor bijzonderheden nopens den geneeskundigen dienst in de districten moge verwezen worden naar de bijlagen E 1—3 hierachter, bevattende het verslag van den geneeskundigen inspecteur.

De resultaten der vaccinatiën met de uit Nederland ontvangen koepokstof waren veeltijds niet gunstig. Betere uitkomsten werden verkregen van de vaccinatiën op kalveren in den stal van het gouvernementshuis opgenomen en verzorgd. Verscheidene volwassenen en kinderen werden met de verkregen stof ingeënt.

Binnen korten tijd zal een parc vaccinogène worden opgericht, waartoe door vele belangstellenden gelden bijeen zijn gebracht. Bij het tot stand komen van die inrichting zal in eene groote behoefte voor de kolonie zijn voorzien.

In de kraaminrichting te Paramaribo hadden in 1883 53 verlossingen plaats, waardoor het aantal verlossingen sedert de opening der inrichting in 1874 tot 467 is gestegen.

Op het etablissement Batavia werden op ultimo December 1883 102 leprozen verpleegd, waaronder 37 Europeanen en met hen gelijk gestelden (28 mannen, 3 vrouwen, 2 jongens en 4 meisjes) en 65 inlanders (23 mannen, 35 vrouwen, 4 jongens en 3 meisjes). Tot deze laatste categorie behoorden 9 immigranten.

Daarenboven waren nog 77 personen op het etablissement gevestigd, zooals de directeur en de geneesheer met hunne gezinnen, de Roomsch-Katholieke priesters en de roeiers op het vaartuig van den districts-geneesheer. In het afgeloopen jaar werden aldaar 3 jongens en 2 meisjes geboren, doch slechts 1 der jongens uit leproze ouders. Het aantal sterfgevallen bedroeg 13, te weten 9 mannen en 4 vrouwen. Hieronder waren 7 leprozen van het mannelijk en 1 van het vrouwelijk geslacht.

K. Bouwdepartement.

Van de werken, die in 1883 onder toezicht van het bouwdepartement werden verricht, verdienen vermelding:

het herstellen van twee gevangenisgebouwen in het fort Zeelandia;

het bouwen van twee groote loodsen tot huisvesting van immigranten, een magazijn voor levensmiddelen, twee keukens, twee latrines, een desinfectiegebouw, een gebouw tot huisvesting van militairen, 2 schilderhuizen en 4 bruggen op den post Leiden, waar het quarantaine-etablissement is gevestigd;

het herstellen van twee gebouwen in het fort Zeelandia;

het herstellen van de commissariswoning, de bediendenwoning, het magazijn en de keuken op het station Groningen;

het herstellen van eenige gebouwen op 's lands grond Boniface;

het herstellen van en het aanbrengen van twee galerijen aan de bootenloods van het bouwdepartement;

het herstellen van het hospitaalgebouw op het erf van het militair hospitaal;

het vernieuwen van een blok woningen op het etablissement Batavia;

het bouwen van maréchaussées- en roeierswoningen, met daarbij behoorende keukens en privaten, op het politiestation Boschland aan de Boven-Suriname;

het herstellen van de gebouwen dienende tot koelie depôts.

Ten aanzien van bruggen, steigers, afwateringswerken, enz. valt te vermelden:

het maken van 7 bruggen in den weg achter den grond Charlesburg;

het maken van eene nieuwe brug met beweegbaar gedeelte, toegang gevende tot den tuin van het gouvernementshuis;

het vernieuwen van de brug over de Drambrandersgracht, in de Groote Dwarsstraat en van die over de Limesgracht in de Rust- en Vredestraat;

het verrichten van delfwerken op het etablissement Batavia;

het vernieuwen van de landingsbrug op den quarantaine-

post Leiden en van een gedeelte van de beschoeiing aldaar;
het uitbaggeren van het gegraven gedeelte van het kanaal van Samaracca;
het opdelven van de hoofdloozing van den grond Totness in Coronie.

Verder werden de onder het beheer van het bouwdepartement staande ponten, tentvaartuigen, corjalen, enz. in bruikbaren staat onderhouden.

De ijzeren pont, welke in Nickerie gebruikt werd om zoo noodig water uit de Maratakka te halen, werd vervangen door een grooten houten lastdrager; terwijl de ijzeren pont naar Paramaribo werd overgebracht, ten einde er de Priestman's dredger in te plaatsen.

De waterkeeringswerken in Nickerie werden met de ten dienste staande middelen onderhouden. Ter beveiliging van Nieuw-Rotterdam, totdat de gouvernementsgebouwen zullen zijn overgebracht naar de nieuwe vestigingsplaats (Nieuw Nickerie), werd een nieuwe looskoker met daarbij behoorende beschoeiing gemaakt.

In December 1883 werd den districts-commissaris een crediet geopend om op de zooeven genoemde nieuwe vestigingsplaats de voor- en zijdammen, de open pleinen en de straten, alsmede het voorland schoon te maken.

Volgens de laatst ingekomen berichten van den districts-commissaris, was de afspoeling van de kust in de laatste maanden niet sterk, hetgeen voornamelijk hieraan wordt toegeschreven, dat er minder noordelijke winden hebben gewaaid dan gewoonlijk.

L. Wegen en vervoermiddelen.

Voor zooveel het werk aan de wegen te water en te land niet door strafarbeiders kon worden verricht, trachtte men het uit te besteden. Meermalen waren de inschrijvingen echter te hoog en moest het werk door gehuurd werkvolk onder toezicht van politiebeambten worden verricht. Op die wijze werd de Craskreek zooveel mogelijk schoon gemaakt, zoodat die althans met hoog water bevaarbaar was. Uit de Matappicakreek werden geregeld de omgevallen boomen door de zorg van de op het station Nieuw-Meerzorg aanwezige politiebeambten verwijderd. De weg tusschen den grond Geertruidenberg, van welken grond kleine perceelen in pacht worden uitgegeven, en het station Ephrata werd met medewerking van de pachters in behoorlijken staat gehouden. De meeste bruggen op den weg tusschen plantage Alliance en het station Ephrata zijn óf ingestort óf zoo bouwvallig dat zij niet meer te begaan zijn, zoodat het kerk- en schooletablissement van de Moravische Broeders op dit oogenblik niet dan te water te bereiken is. De weg langs de plantage De Goede Vriendschap, welke plantage in 1883 in allodialen eigendom is afgestaan en weder in cultuur wordt gebracht, is verbreed en opgehoogd en even als de meeste wegen in de districten Beneden-Cottica en Beneden-Commewijne reeds gedeeltelijk met gebrande klei belegd.

De in 1881 in de Hoerhelena-kreek gelegde koker, welke grootendeels was vergaan, werd in den laatsten grooten drogen tijd weder in orde gebracht.

Met de verbetering van den weg van Paramaribo naar de plantage Leonsberg in Beneden-Para werd steeds voortgegaan.

Voor het transport van zand tot verhooging van het gedeelte voorbij de plantage Geijersvlijt werd een vaartuig gekocht. Door het gering aantal gestraften vorderen de werkzaamheden echter zeer langzaam, en moesten er aanhoudend vrije arbeiders worden gehuurd. De helft van de kosten werd door de eigenaren gedragen.

De weg naar plantage Kwatta, die in 1881 behoorlijk werd in orde gemaakt, vordert sedert weinig onderhoud, vermits ook door belanghebbenden daarvoor wordt gezorgd. De weg langs de plantages Jagtlust, Dordrecht en Lust en Rust werd in 1883 aanmerkelijk verbreed en verhoogd. Zoodra hij met eene goede laag zand zal zijn belegd, zal ook deze weg in den regentijd begaanbaar zijn. In Boven-Para werd een gedeelte van den weg van den post Republiek langs den grond Charlottenburg in bruikbaren staat gebracht. Ook het pad van de Suriname naar de Parakreek werd in 1883 weder zoo goed mogelijk onderhouden.

Omtrent de werkzaamheden aan het gegraven gedeelte van het kanaal van Saramacca kan vermeld worden dat in de maand Juli 1883 een aanvang is gemaakt met het baggeren met de Priestman's dredger. Bij eene inspectie, den 17 November door den Gouverneur gehouden, werd deze dredger bij uitstek geschikt bevonden voor het in het nauwere gedeelte van het kanaal te verrichten werk. Wegens vereischte reparatiën aan dat werktuig moesten de werkzaamheden eenigen tijd gestaakt worden. Ook bleek de behoefte aan geschikter werkvolk dan hetgeen er tot dusver voor gebezigd werd. Voorts kwam het noodzakelijk voor om de leiding van de werkzaamheden aan den chef van het bouwdepartement over te dragen. Op den 20sten Mei 1884 was men met het uitdiepen en verbreeden over eene lengte van ± 4000 meters gereed.

Koloniale vaartuigen. De raderstoomboot *Curaçao* werd gedurende het jaar 1883 gebezigd tot het onderhouden van den maildienst tusschen Nederlandsch- en Britsch-Guyana, tot het verwisselen van de tonneboeien in het zeegat van Nickerie, en in December tot het uitslepen van het immigrantenschip British Statesman. In Januari 1884 werden de met het Engelsche schip *Sheila* aangevoerde immigranten door die stoomboot van post Leiden, alwaar zij in quarantaine waren, naar Paramaribo overgevoerd.

In Februari 1883 werd de *Curaçao* in het dok der firma Sproston in Demerary schoongeschrapt en geverfd. De machine, welke geheel uit elkander genomen werd, onderging eene belangrijke reparatie. Ook werden de ketels bij die gelegenheid gerepareerd. Nadat het vaartuig weder gedurende eenige maanden in de vaart was geweest, werd het in de maand November op de bank voor Toevlucht, in de rivier Suriname, drooggelegd en op nieuw schoongeschrapt en geschilderd. Gaandeweg geraakten de ketels geheel versleten en tusschen de reizen in moest voortdurend gearbeid worden om de gaten, welke aanhoudend in de ketels en in den schoorsteenoploop vielen, te lappen. In Februari 1884 zag de Gouverneur zich genoodzaakt het vaartuig buiten dienst te stellen, daar het wegens den slechten toestand der ketels niet langer zonder gevaar voor de opvarenden in gebruik kon blijven.

Sedert wordt de gemeenschap met Demerary, Nickerie en Coronie met den kolonialen schoener *Nickerie* onderhouden. Gedurende de maanden Februari en Maart 1883, toen de *Curaçao* in Demerary in reparatie lag, werd de maildienst mede door de *Nickerie* verricht, terwijl de kotter *Tropic Bird* werd gehuurd om de gemeenschap met Nickerie, Coronie en het etablissement Batavia, alsmede met de Marowijne te onderhouden. Voor hetzelfde doel werd die kotter op nieuw in huur genomen toen de *Nickerie* in 1884 voor het verrichten van den maildienst was aangewezen.

De kotter *Samaracca*, die gedurende de eerste helft van 1883 voor Coronie gestationeerd bleef tot het onderhouden van de gemeenschap tusschen den wal en het mailvaartuig, werd in September van dat jaar gebezigd om de tonneboeien aan de monding der Suriname en die voor de plantage Susanna'sdaal, alwaar een wrak gezonken ligt, te verwisselen

Voor den dienst op de rivieren Cottica en Commewijne moesten, bij gebreke aan andere vaartuigen, de stoombarkas *Creool* en het gehuurde stoombootje *Henry* worden gebruikt, hoewel daarmede slechts op gebrekkige wijze in het transport der talrijke passagiers kon worden voorzien.

Met het oog op den zeer onvoldoenden staat van de koloniale vaartuigen en de aanzienlijke uitgaven die noodig zouden zijn om ze in een behoorlijken toestand te brengen, heeft het Koloniaal Bestuur gemeend dat het in 's lands belang zou zijn om den dienst der koloniale vaartuigen geheel op te heffen en voor de bediening der transporten te water een contract met particulieren aan te gaan. Van de firma Sproston in Britsch-Guyana werden ter zake aanbiedingen ontvangen, welke het Koloniaal Bestuur aannemelijk achtte, te meer omdat die firma tevens eene telegraphische verbinding tusschen Paramaribo en Britsch-Guyana via Coronie en Nickerie wilde aanleggen en exploiteeren. Met haar werd dan ook eene voorloopige overeenkomst getroffen onder voorbehoud dat het door haar bedongen subsidie van f 120 000 's jaars (waarvan f 96 000 voor de bediening der transporten te water en f 24 000 voor de telegraphische verbinding) bij de begrooting zou worden

toegestaan. De post, voor dat subsidie op de begrooting voor 1884 gebracht, is door de Koloniale Staten goedgekeurd, maar de Regeering hier te lande heeft gemeend dien van de begrooting te moeten afvoeren toen zij ter definitieve vaststelling aan de Wetgevende Macht werd voorgedragen, omdat de noodige waarborgen voor eene behoorlijke uitvoering der overeenkomst niet geacht konden worden aanwezig te zijn. Hoewel daarop door het Koloniaal Bestuur in overleg met de firma SPROSTON eenige wijzigingen in de ontworpen overeenkomst zijn gebracht, is die toch voor bekrachtiging niet vatbaar voorgekomen, ook omdat de aan vreemdelingen toebehoorende schepen in Suriname de Nederlandsche vlag niet zouden kunnen voeren, en omdat in de kolonie geen verband op die schepen zou kunnen worden ingeschreven. Het scheen raadzamer om de bediening der transporten te water aan in Nederland of in Suriname gevestigde personen of maatschappijen uit te besteden, en de Gouverneur is uitgenoodigd om de voorwaarden voor zoodanige uitbesteding te ontwerpen.

Het lichtschip aan de monding der Suriname verkeert in zoodanigen toestand dat het weldra buiten gebruik zal moeten worden gesteld. Voor de aanschaffing van een nieuw lichtschip is dan ook een post uitgetrokken op de voorloopig vastgestelde koloniale huishoudelijke begrooting voor 1885.

M. Financieele zaken.

Muntwezen. De geldsomloop werd in 1883 niet gestoord. Wel deed zich behoefte gevoelen aan pasmunt en aan klein bankpapier. Om in dit laatste te voorzien, werd, met wijziging van het Koninklijk besluit van 20 Juni 1869, n°. 20 (*Gouvernementsblad* n°. 35), aan de hoofddirectie der Surinaamsche Bank bij Koninklijk besluit van 27 November 1883, n°. 22 (*Gouvernementsblad* van 1884, n°. 2) vergunning verleend om, in stede van voor f 50 000, tot een bedrag van ten hoogste f 100 000 bankbiljetten van f 5 uit te geven.

Begrooting. De koloniale huishoudelijke begrooting voor het dienstaar 1884 werd voorloopig vastgesteld bij de koloniale verordening van 18 Juli 1883 (*Gouvernementsblad* n°. 12) en definitief bij de wet van 27 Januari 1884 (*Staatsblad* n°. 22, *Gouvernementsblad* n°. 6).

Blijkens de hierbij overgelegde bijlage F bedroegen de ontvangsten en uigaven over 1883 (voor zoover in April 1884 bekend) respectievelijk f 1 268 230.32 en f 1 401 798.26, of wel de ontvangsten f 25 286.99[5] en de uitgaven f 66 403.26 *meer* dan deze bij de samenstelling van de begrooting geraamd werden. Verschillende middelen hebben echter in werkelijkheid eene hoogere opbrengst opgeleverd dan aan 's lands kas is verantwoord. Het is namelijk in den aanvang van dit jaar gebleken dat onderscheidene ambtenaren, met de perceptie van 's lands inkomsten belast, in den laatsten tijd geregeld een gedeelte van het ontvangene hebben verduisterd. De strafrechtelijke vervolging, tegen die ambtenaren ingesteld, is nog niet afgeloopen.

Het slot van de Surinaamsche begrootingsrekening over 1879 werd bij de wet van 12 Juni 1883 (*Staatsblad* n°. 68, *Gouvernementsblad* n°. 13) vastgesteld. De uitgaven hebben bedragen f 1 357 269.74 en de ontvangsten f 1 021 430.37, zoodat een subsidie uit 's Rijks schatkist is benoodigd geweest van f 335 839.36, of 111 853.88 minder dan bij de definitief vastgestelde begrooting was toegestaan.

Belastingen. Een overzicht van de opbrengst van de voornaamste belastingen is in den volgenden staat vervat. Voor zooveel de jaren 1874—1879 betreft, zijn de daarop voorkomende cijfers ontleend aan de begrootingsrekeningen, terwijl die van 1880—1883 niet als definitief zijn aan te merken, vermits de rekeningen over die jaren nog niet zijn afgesloten.

Dienstjaar.	Invoer-rechten.	Uitvoer-rechten.	Accijns op het binnenlandsch gedistilleerd.	Personeel.	Patentrecht.	Belasting op de huurwaarde der huizen.	Erf- en grondpacht en concessie recht.	Tonnegeld der schepen.	Zegelrecht.	Successie- en overgangs-rechten.
1874 . .	f 295 868	f 118 671	f 64 982	f 81 254	f61 672	f 22 599	f 5 348	f 34 501	32 915	f 4 459
1875 . .	264 552	119 172	53 395	76 833	66 980	17 835	9 156	29 241	25 022	4 178
1876 . .	284 766	140 349	64 117	84 058	68 897	23 754	32 134	25 996	27 166	9 734
1877 . .	308 635	188 571	70 090	80 987	73 274	23 695	26 303	27 316	35 506	1 654
1878 . .	316 345	101 836	72 947	77 249	65 225	18 016	27 541	24 030	25 012	7 937
1879 . .	334 252	150 996	80 122	78 853	66 713	22 038	53 094	29 461	29 704	5 070
1880 . .	359 378	174 511	84 336	82 358	64 240	21 818	46 628	27 481	29 338	8 362
1881 . .	392 046	194 206	85 754	85 416	70 073	22 287	68 701	35 219	28 270	19 875
1882 . .	437 983	177 344	85 437	79 463	69 062	22 067	63 597	30 765	40 173	2 203
1883 . .	438 621	205 622	91 924	76 052	71 600	18 944	74 677	33 765	41 590	3 502

Uit de voormelde cijfers blijkt, dat, met uitzondering van het personeel en de belasting op de huurwaarde, al de belastingen in 1883 meer hebben opgebracht dan in 1882.

Koloniale spaarbank. De totale inleg, met de daarop te goed gemaakte renten, bedroeg op 1 Januari 1883 . . . . f 245 673.96

In 1883 werd in de spaarbank gedeponeerd 145 135.21[5]

f 390 809.17[5]

Daarentegen werd teruggenomen. . . 65 382.27[5]

Saldo f 325 426.90

Per transport . . f 325 426.90

Op ultimo December 1883 werd aan renten als kapitaal bijgeschreven . . . . 6 327.68[5]

Totaal gedeponeerd. . f 331 754.58[5]

Het getal inleggers bedroeg op laatstgenoemden datum 2856. Van het gedeponeerde bedrag behoorde f 200 045.60 aan 799 Britsch-Indische immigranten. Een groot deel hiervan zal zeer waarschijnlijk in den loop van dit jaar gelicht worden door naar Britsch-Indië terugkeerende koelies. De onkosten bedroegen in 1883 f 3 317.26[5].

De gedeponeerde gelden waren belegd zoo als hieronder is aangegeven:

42 aandeelen ad f 500 in de geldleening ter bevordering der immigratie ten laste der kolonie Suriname, serie A	f	21 000
7 aandeelen à f 100 in diezelfde leening		700
3 obligatien Amsterdamsche kanaal-maatschappij.		3 000
inschrijvingen op het Grootboek der 4 pct. nationale werkelijke schuld . . .		294 684
Totaal. .	f	319 384

Op ultimo December 1883 bedroeg het saldo der kas te Paramaribo f 11 373.90 en bij de Surinaamsche bank te Amsterdam f 4226.28. Zooals vroeger reeds werd vermeld is die inrichting met de belegging van de gelden in Nederland belast.

N. Personeele verordeningen omtrent alle landsdienaren.

Te dezer plaatse is alleen melding te maken van de in het Gouvernementsblad van 1883, n°. 9, opgenomen regeling, waarbij is aangewezen welke ambtenaren als gouvernementspassagiers 1ste klasse en welke als gouvernementspassagiers 2de klasse worden vervoerd in geval van uitzending naar Suriname of verlof naar Nederland.

O. Immigratie en kolonisatie.

De op blz. 12 van het vorig verslag bedoelde commissie, den 23sten Maart 1883 door den Gouverneur benoemd om de in de praktijk noodig gebleken wijzigingen van de verordening van 21 Augustus 1878 (*Gouvernementsblad* 1880, n°. 3) voor te dragen, heeft hare taak breed opgevat en dientengevolge nog niet aan hare opdracht voldaan. Het ligt in haar voornemen om het ontwerp van eene nieuwe, het geheele onderwerp omvattende, verordening in te dienen. Inmiddels is de in 't vorig verslag vermelde voorziening (*Gouvernementsblad* 1883, n°. 5), die getroffen werd om voor het verschepingsseizoen 1883/1884 de bezwaren weg te nemen, welke de bestaande verordening aan de bestelling van immigranten in den weg legde, van toepassing verklaard op de aanvragen gedurende het seizoen 1884/1885.

Vermits het te verwachten was dat door de betaling der op 31 December 1883 loopende en der voor de verschepingsseizoenen 1883/1884 en 1884/1885 nog door den emigratie-agent te Calcutta af te geven wissels het beschikbare kapitaal van het immigratiefonds tot ongeveer f 89 000 zou verminderen en dus spoedig behoefte aan geld ter bestrijding van de kosten van aanvoer van immigranten zou gevoeld worden, is in Maart 1884 (*Gouvernementsblad* n°. 1) de inschrijving geopend op serie B der koloniale geldleening bedoeld bij de verordeningen van 18 Februari 1874 (*Gouvernemenesblad* 1875, n°. 2) en 16 Februari 1877 (*Gouvernementsblad* 1880, n°. 2). Deze serie, bedragende f 300 000, is in haar geheel binnen de kolonie geplaatst. Bij de Surinaamsche Bank waren inschrijvingen ontvangen tot een bedrag van f 1 009 400.

Ook gedurende 1883 had alleen uit Britsch-Indië aanvoer van immigranten plaats. In Suriname zou men gaarne ook uit China weder koelies ontvangen, maar de Chineesche Regeering laat nog steeds geen immigratie onder contract toe, en de eigenaars van landbouwondernemingen zijn weinig gebaat met immigranten die zich niet voor eenige jaren door een werkcontract verbonden hebben. Toen in het afgeloopen jaar werd vernomen dat de directeur van eene groote stoombootmaatschappij in China, Tong-King-Sing, naar Brazilië zou gaan om met het Bestuur en de belanghebbenden aldaar onderhandelingen aan te knoopen nopens het bezorgen van Chineesche arbeiders, is door de Nederlandsche Regeering het mogelijke gedaan om te bewerken dat hij zich ook naar Suriname zou begeven, en hij scheen daartoe bereid. Zijne reis naar Brazilië heeft echter niets opgeleverd, omdat hij geene waarborgen verschaffen kon dat de aantevoeren werklieden zich voor een zekeren tijd bij de landbouwondernemingen zouden verbinden, en hij is naar China teruggekeerd zonder een bezoek aan Suriname te hebben gebracht, wat trouwens in de gegeven omstandigheden ook nutteloos zou zijn geweest.

Thans wordt getracht om een 300tal werklieden op Madeira te werven voor Suriname. Verschillende planters hebben daartoe eene opdracht gegeven aan den heer J. Rodrigues, die in April jl. naar Madeira is vertrokken om aan die opdracht te voldoen.

Uitvoerige mededeelingen en statistieke opgaven omtrent de immigratie zijn vervat in het hierbij overgelegde verslag van den agent-generaal over het jaar 1883 met 2 daarbij behoorende staten (Bijlagen G 1—3). De volgende bijzonderheden worden daaraan ontleend.

Immigranten uit China. Het aantal van deze immigranten verminderde in 1883 met 12 mannen (8 ten gevolge van geëindigden diensttijd en 4 wegens desertie), zoodat op ultimo December van dat jaar op de plantages nog slechts aanwezig waren 4 mannen, 1 jongen en 1 meisje. Er hadden in 1883 geen huwelijken, geboorten of sterfgevallen onder hen plaats.

Immigranten uit West-Indië. Een hunner verbond zich in 1883 op nieuw bij contract tot het verrichten van veld- en fabriekarbeid. Een deserteerde en 10 mannen en 1 vrouw verkregen ontslag wegens geëindigden diensttijd, zoodat op het einde van dat jaar nog werkzaam waren 11 mannen, 3 jongens en 4 meisjes.

Huwelijken, sterfgevallen of geboorten vonden evenmin onder deze categorie van immigranten plaats.

Immigranten uit Britsch-Indië. Op 1°. Januari 1883 waren 4428 Britsch-Indische immigranten in de kolonie aanwezig, en wel 2499 mannen, 933 vrouwen, 557 jongens en 439 meisjes. In dat jaar werden aangevoerd 552 mannen, 214 vrouwen, 51 jongens en 38 meisjes. Geboren werden 64 jongens en 66 meisjes. Er hadden 145 sterfgevallen onder hen plaats (92 mannen, 20 vrouwen, 17 jongens en 16 meisjes). Vier deserteerden, terwijl van 8 het contract op verzoek van partijen werd ontbonden. Aan 1715 hunner werd een certificaat van geëindigden diensttijd uitgereikt. Tegenover dit aantal staan er 905 die zich op nieuw voor den plantage-arbeid bij contract verbonden. Tengevolge van deze mutatiën waren op 31 December 1883 in de kolonie aanwezig 4446 hoofden, en wel 2575 mannen, 939 vrouwen, 508 jongens en 424 meisjes.

Op ultimo Februari 1884 beliep het aantal immigranten die een tweede vijfjarig contract hadden aangegaan 462, en van hen die reeds een derde vijfjarig contract hadden gesloten 419, te zamen derhalve 881, terwijl bijna dagelijks nog anderen zich aanmeldden om een tweede of derde contract te sluiten, waaruit mag worden afgeleid dat men over en weder tevreden is

Vele arbeiders zijn in het bezit van vee, namelijk op de plantages alwaar gelegenheid tot weiden bestaat. Op 31 December 1883 was, gelijk reeds in hoofdstuk M is gezegd, door 799 Britsch-Indische immigranten een bedrag van f 200 045.60 in de koloniale spaarbank belegd. Zij bezitten buitendien veel gouden sieraden en gouden muntspeciën.

In 1883 werden 14 huwelijken onder hen gesloten. Het getal geboorten bedroeg 13.89 percent van het aantal vrouwen (tegen 15.70 percent in 1882) en het getal sterfgevallen bijna 3.27 percent van de gemiddelde bevolking (tegen 2.94 percent in 1882). Onder de sterfgevallen van 1883 zijn medegerekend die van 20 met de *Sheila* en de *British-Statesman* aangevoerde zieken, die van boord naar het hospitaal werden gebracht en kort daarna overleden.

Van de 1800 uit Britsch-Indië aangevraagde immigranten voor het seizoen 1883/1884 vertrokken van Calcutta op 29 Augustus 1883 per *British-Statesman* 480, op 31 October 1883 per *British-Nation* 505 en op 24 Januari 1884 per *Aïlsa* 495 immigranten. Deze schepen kwamen in de kolonie aan respectievelijk op 18 December 1883 en 8 Februari en 17 April 1884. Er werden ontscheept uit de *British-*

Statesman 451, uit de *British-Nation* 485 en uit de *Aïlsa* 495 hoofden.

Het laatste schip voor dat seizoen, het stoomschip *Laleham*, dat den 22sten April 1884 met ongeveer 500 immigranten naar Suriname vertrok, strandde weinige dagen later in de golf van Bengalen, geraakte later weder vlot en landde de koelies op Ceylon, van waar het naar Calcutta terugkeerde om te dokken. Daar voor de reparatie ongeveer vier maanden benoodigd waren, is voor den overvoer van deze immigranten een ander stoomschip, de *Peshwa*, gecharterd.

De voorwaarden voor den aanvoer van arbeiders uit Britsch-Indië door tusschenkomst van het Koloniaal Gouvernement voor het verschepingsseizoen 1884/1885 waren gelijkluidend aan die van het vorige seizoen. Onder die voorwaarden werden 1114 arbeiders voor 39 plantages aangevraagd.

Met het oog op het aantal van 450 immigranten dat in den loop van dit jaar vermoedelijk gebruik zal maken van het recht op vrijen terugvoer naar Britsch-Indië, werd eene inschrijving geopend voor hunnen overtocht derwaarts. Die inschrijving had plaats op den 29sten Maart 1884. De minste inschrijver was SAMUEL POTTER te Londen. Aan dezen is de overvoer toegewezen voor £ 8-14-6 per volwassen hoofd. Het gecharterde schip *Silhet* zou in Augustus in de kolonie aanwezig moeten zijn.

Kolonisatie. Op 1 Januari 1883 bestond de bevolking der kolonie te Groningen aan de Saramacca uit 115 personen. Er hadden onder hen plaats 5 geboorten en 3 sterfgevallen. Twee hebben de kolonie verlaten, terwijl door aanhuwelijking hun aantal met 6 hoofden vermeerderde, zoodat op ultimo December van dat jaar 31 mannen, 40 vrouwen, 27 jongens en 23 meisjes aanwezig waren, die gerekend worden tot de kolonisten te behooren.

Sommigen hunner leggen zich op de cacao-cultuur toe. De aan hen toebehoorende veestapel is sedert 1882 toegenomen met 35 runderen, 2 paarden, 13 ezels, 14 schapen en 3 varkens. Hun toestand is in het algemeen voldoende. In hun landbezit kwam ook in het afgeloopen jaar geen verandering.

Aan 6 gewezen immigranten, die hun contract getrouw hadden uitgediend en van een bewijs van goed gedrag waren voorzien, zijn op de voorwaarden van de publicatie van 1 Augustus 1863 (*Gouvernementsblad* n°. 23) perceelen land, te zamen eene uitgestrektheid beslaande van 19 hectaren, uitgegeven. De op loozing gebrachte gedeelten zijn met banannen, cacao, koffie en aardvruchten beplant.

P. Nijverheid.

§ 1. *Ontginning van delfstoffen.*

Hoewel de op 1 Januari 1883 in werking getreden verordening van 7 September 1882 (*Gouvernementsblad* n°. 19), houdende bepalingen omtrent het doen van onderzoek naar de aanwezigheid en omtrent het ontginnen van delfstoffen in of op den bodem van Suriname, aanvankelijk goed werkt, heeft toch de ondervinding geleerd dat de daarin voorkomende strafbepalingen eenige wijziging vorderen, waartoe den 26sten September 1883 een voorstel aan de Koloniale Staten is gedaan. Overeenkomstig die verordening zijn in 1883 concessies tot ontginning van delfstoffen op domeingrond verleend voor 451392 hectaren, dat is 137208 hectaren minder dan in 1882 tot ontginning van delfstoffen in pacht waren uitgegeven.

Uit het volgend overzicht blijkt hoeveel concessies in de verschillende districten werden uitgegeven, tot welke uitgestrektheden grond zij betrekking hadden, en in hoever zij reeds vroeger in pacht uitgegeven gronden betroffen.

DISTRICTEN.	AANTAL CONCESSIËN IN 1883 VERLEEND.			GROOTTE (IN HECTAREN) VAN DE GEZAMENLIJKE CONCESSIES.		
	Voor perceelen vroeger in pacht uitgegeven	Voor nieuwe perceelen.	Totaal.	Voor perceelen vroeger in pacht uitgegeven.	Voor nieuwe perceelen.	Totaal.
Boven-Suriname	63	108	171	160 497	104 175	264 672
Boven-Saramacca	31	73	104	46 755	46 560	93 315
Marowijne.	7	13	20	62 230	31 175	93 405
	101	194	295	269 482	181 910	451 392

In de eerste 4 maanden van 1884 werden tot voormeld doel:

a. verleend 69 concessies met eene gezamelijke uitgestrektheid van 80846 hectaren, en wel:

	concessies:	hectaren:
in Boven-Suriname. . .	43	52 108
» Boven-Saramacca . .	24	26 338
aan de Marowijne . . .	2	2 400

b. hernieuwd 24 concessies met eene gezamenlijke uitgestrektheid van 26958.5 hectaren, en wel:

	concessies:	hectaren:
in Boven-Suriname. . .	16	16 058.5
» Boven-Saramacca . .	7	5 900
aan de Marowijne . . .	1	5 000

Aan drie van de concessionarissen werd tevens vergunning verleend om op hunne perceelen onderzoek te doen naar de aanwezigheid van artikelen die handelswaarde bezitten. Die perceelen beslaan eene gezamenlijke oppervlakte van 1453 hectaren en zijn allen gelegen in Boven-Suriname.

Gedurende 1883 werden 8 vergunningen verleend om op eene gezamenlijke uitgestrektheid van 140 000 hectaren onderzoek naar de aanwezigheid van delfstoffen in of op domeingrond te doen.

Volgens de aangiften door belanghebbenden bij de districts-commissarissen van Boven-Suriname en Boven-Saramacca en bij den ambtenaar aan de Marowijne gedaan, werden de volgende hoeveelheden goud in 1883 gevonden:

in Boven-Suriname	575 405.5	gram,
» Boven-Saramacca.	94 203.5	»
aan de Marowijne	73 761	»
Totaal . . .	743 370	gram,

hetgeen, berekend naar den voor den uitvoer van 1883 vastgestelden maatstaf van f 1.33 per gram, eene waarde veregtenwoordigt van f 988 682.10.

Voor zoover aangifte is gedaan, bedraagt de productie gedurende het eerste kwartaal 1884:

in Boven-Suriname.	122 202 gram,
» Boven-Saramacca	16 962 »
aan de Marowijne	11 582 »
Totaal . . .	150 746 gram,

hetgeen, berekend naar den voor den uitvoer van het 1ste kwartaal van 1884 vastgestelden maatstaf van f 1.35 per gram, eene waarde vertegenwoordigt van f 203 507.10.

De uitvoer bedroeg in 1883 679 641 gram of f 903 943. Daarvan is verscheept geworden naar Nederland 410 795, naar Engeland 118 228, naar Noord-Amerika 51 773, naar Demerary 10 000, naar Frankrijk 12 683 en naar Cayenne 76 162 gram.

In de eerste vier maanden van 1884 werd achtereenvolgens uitgevoerd voor eene aangegeven waarde van f 66 279, f 52 079, f 89 608 en f 96 602, dus in 't geheel f 304 568.

Sedert den aanvang van de goudindustrie is nu uitgevoerd voor eene aangegeven waarde van f 5 191 597, te weten:

in 1876 [10])	f	49 900
» 1877		293 380
» 1878		407 059
» 1879		679 914
» 1880 [11]).		918 672
» 1881		849 435
» 1882		784 726
» 1883		903 943
van 1 Januari tot en met 30 April 1884		304 568.

Terwijl door de hooger genoemde verordening van 7 September 1882 reeds zooveel mogelijk is gezorgd voor eene goede contrôle op de productie van goud, zal het toezicht op den omloop binnen Suriname en op den uitvoer nog beter geregeld moeten worden. Tot dat doel is den 24sten April 1884 eene verordening aan de Koloniale Staten voorgedragen, en het Bestuur verwacht dat bij goedkeuring daarvan het uitvoerrecht aanmerkelijk meer zal opbrengen dan tot dusver.

§ 2. *Landbezit, landbouw en andere ondernemingen.*

In 1883 zijn afgestaan in allodialen eigendom en erfelijk bezit 438.8245 hectaren; in pacht in de districten 85 hectaren en in de stad 3.7723 hectaren. Vroeger verleende pachten werden meest allen vernieuwd of aan andere personen overgedragen. In den boezem van het domein werden 707.35 hectaren teruggenomen.

Aan 34 personen werden perceelen land in de districten Suriname, Saramacca, Cottica en Nickerie in pacht afgestaan tot het bewerken van hout. De gezamenlijke uitgestrektheid van die perceelen beloopt 13 700 hectaren.

Aan de Surinaamsche exploitatie-maatschappij werd vergunning verleend tot het inzamelen van boschvruchten aan de beide oevers van de Boven-Cottica. Voorts werd aan een ondernemer toegestaan om op een terrein van omstreeks 290 000 hectaren aan de rivieren Saramacca, Coppename, Coesiwine en Tibiti een onderzoek te doen naar de aanwezigheid van voor den handel geschikte plantaardige stoffen en er hout te bewerken. Eene gelijke vergunning werd aan eene Fransche maatschappij verleend voor een terrein van 200 000 hectaren aan den linker oever van de Marowijne, maar deze vergunning is vervallen, vermits met de werkzaamheden geen aanvang was gemaakt binnen den gestelden termijn.

Zooals reeds in hoofdstuk O vermeld is, zijn, krachtens de publicatie van 1 Augustus 1863 (*Gouvernementsblad* n°. 23) aan 6 gewezen immigranten in 1883 19 hectaren kosteloos in gebruik afgestaan. Voorts werden, ingevolge gemelde publicatie, 4 renteloze voorschotten ten gezamenlijken bedrage van f 1150 uit de koloniale kas verleend.

De uitkomsten van den landbouw in 1883 zijn vermeld in de bij dit verslag gevoegde bijlage H, die ter vergelijking ook opgaven over 1881 en 1882 bevat. De bijlagen I, J en K bevatten de gebruikelijke opgaven over het afgeloopen jaar betreffende de verschillende plantages of gronden waarop suiker, cacao en andere producten werden geteeld.

Uit die staten blijkt dat in 1883 op 32 plantages enkel suiker werd geteeld en op 72 enkel cacao; dat op 226 kleinere plantages en gronden cacao werd geteeld nevens andere producten van den kleinen landbouw, en dat op 7 plantages en 297 gronden uitsluitend zoodanige producten (als banannen, koorn, rijst, aardvruchten) werden verbouwd.

Op plantage Kent in Saramacca is de suiker-cultuur in 1883 geheel opgegeven. Op plantage de Guineesche Vriendschap geschiedt hetzelfde gaandeweg, terwijl er reeds een weinig cacao wordt geoogst. Deze plantage is dan ook niet meer begrepen onder de voormelde 32 suikerplantages.

Op ultimo December 1883 waren in bebouwing voor de suikercultuur 3769.2 hectaren of 159.5 hectaren minder dan bij het einde van 1882; voor de cacao- en de overige cultures 8497.4 hectaren, of 406.9 hectaren meer dan in 1882.

De productie toont, vergeleken bij die van 1882, aan:

eene *vermeerdering* van:

1 806 823.5	kilogram	vacuumpan suiker,
527 467.5	»	cacao,
6 094.5	»	koffie,
652.5	»	katoen,
6 529.5	»	koorn,
14 893	»	aardvruchten;

en eene *vermindering* van:

1 407 717	kilogram	muscovado suiker,
292 713	liters	melasse,
8 715	»	rum,
4 231	»	dram,
84 009	bossen	banannen,
17 338	stuks	cocosnoten,
12 475	kilogram	rijst.

Wordt de muscovado- en de vacuumpan suiker dooreen gerekend, dan vindt men eene vermeerdering van 399 106,5 kilogram suiker.

Rekening houdende met de meerdere waarde van de vacuumpan suiker boven de muscovado, komt men tot de conclusie dat de groote landbouw (suiker en cacaocultuur) in 1883 is vooruitgegaan. Hoewel de meeste producten van den kleinen landbouw eene vermindering aantoonen, kan toch niet gezegd worden dat deze is achteruit gegaan, aangezien op de gronden waar de kleine landbouw wordt uitgeoefend ruim 132 000 kilogram cacao werd geproduceerd.

Op 31 December 1883 waren werkzaam:

a. op de suikerplantages 2329 immigranten en 3663 niet-immigranten, tegen 2763 en 3685 bij het einde van 1882;

b. op de cacaoplantages en op de gronden alwaar cacao geproduceerd is 838 immigranten en 2410 niet-immigranten, benevens 549 kleine eigenaren en 1157 pachters, tegen 749, 2367, 341 en 877 bij het einde van 1882;

c. op de banannenplantages en op de gronden alwaar

10) Over de jaren 1876 tot 1879, toen nog geen uitgaand recht op goud geheven werd, is slechts de uitvoer per Fransche mailbooten bekend.

11) De bedragen van het jaar 1880 af zijn die van het aan de landswaag voor den uitvoer gewogen goud, waarvoor een uitgaand recht van 5 pct. is voldaan.

de cacaocultuur niet gedreven wordt, althans nog geen cacao geproduceerd is, 7 immigranten en 169 niet-immigranten, benevens 584 kleine eigenaren en 1796 pachters, tegen 25 194 530 en 884 bij het einde van 1882; derhalve (met inbegrip van de kleine eigenaren en pachters) 13 502 arbeiders, ongerekend 171 op plantages alwaar wel geteeld, doch niet geoogst is.

Bij dit totaal kunnen nog worden gevoegd de blijkens den staat van betrekkingen, beroepen, ambachten, enz. (bijlage B) te Paramaribo woonachtige 1001 landbouwers 726 veldarbeiders, die voor een groot deel op de in de nabijheid van de stad gelegen plantages gaan arbeiden.

Uit de hierbij overgelegde bijlagen M en N blijkt dat in 1883 door creolen en andere vrije arbeiders 844733¹/₄ taken werden verricht op plantages alwaar immigranten gevestigd zijn en 532 195 taken op die alwaar laatstgemelde arbeiders niet aanwezig waren. Voorts dat het aan hen uitbetaalde loon bedragen heeft op de eerstbedoelde plantages f 720 493.12 en op de anderen f 457 721.64; terwijl bovendien f 45 497.73 werd uitbetaald aan ploegarbeiders. Hun aantal en de door hen verrichte taken zijn echter niet vermeld. Voegt men bij de zooeven genoemde totalen de door immigranten verrichte 672 905 taken en het door hen verdiende loon ten bedrage van f 479 573.01, dan blijkt dat op de plantages alwaar de groote landbouw wordt gedreven verricht zijn 2 049 833¹/₄ taken, en dat voor dien arbeid, alsmede voor het door de ploegwerkers geleverde werk aan loon is uitbetaald f 1 703 285.50.

§ 3. *Veeteelt.*

Blijkens bijlage O bedroeg de veestapel op ultimo December 1883 3346 runderen, 211 paarden, 66 muildieren, 325 ezels, 440 schapen, 763 geiten en 1959 varkens.

Vergeleken met 1882 is er eene vermeerdering van 222 runderen, 2 paarden, 6 muildieren, 88 ezels en 152 varkens, tegen eene vermindering van 86 schapen en 39 geiten.

§ 4. *Kleine neringen.*

Volgens de opgaven van de districts-commissarissen waren er in het afgeloopen jaar 105 winkels, 16 bakkerijen, 35 slijterijen van gedistilleerd en 4 slachterijen in de districten. Onder de gemelde 105 winkels waren er 2 waar tevens het beroep van bakker, 15 waar tevens het beroep van slijter en 11 waar tevens de beroepen van bakker en slijter werden uitgeoefend. Voorts waren 6 van de winkeliers geadmitteerd als kruit- en geweerverkoopers.

§ 5. *Handel en scheepvaart.*

Bij Gouvernementsresolutie van 4 Juni 1883 werden, zooals hiervoren onder hoofdstuk C vermeld is, quarantainebepalingen gemaakt ten opzichte van schepen die van Rio Janeiro kwamen, of wel die plaats op hunne laatste reis aangedaan hadden.

De bij dit verslag overgelegde bijlagen P, Q, R, S, T en U bevatten uitvoerige opgaven omtrent de handelsbeweging in de kolonie gedurende het jaar 1883.

Daaruit blijkt dat:

a. 249 schepen [12]), metende 51154 ton, in de kolonie zijn aangekomen, verdeeld als volgt:

		schepen		metende	
uit	Britsch-Guyana	123,	metende	16 800	ton
»	Cayenne	19,	»	12 704	»
»	Nederland	30,	»	5 944	»
»	Noord-Amerika	21,	»	5 800	»
	Transporteeren	193,	metende	41 248	ton
	Per transport	193,	metende	41 248	ton
»	Groot-Britannië	20,	»	5 345	»
»	Britsch-Indië	2,	»	2 460	»
»	Barbados	22,	»	1 176	»
»	Porto-Rico	2,	»	282	»
»	Curaçao	4,	»	253	»
»	Portugal	1,	»	136	»
»	Madeira	1,	»	112	»
»	St. Laurent	2,	»	54	»
»	Martinique	1,	»	48	»
»	St. Eustatius	1,	»	40	»
	Totaal	249,	»	51 154	ton

b. 250 schepen [13]), metende 50 970 ton, uit de kolonie zijn vertrokken verdeeld als volgt:

		schepen		metende	
naar	Britsch-Guyana	138,	metende	18 908	ton
»	Cayenne	20,	»	12 304	»
»	Noord-Amerika	21,	»	5 462	»
»	Groot-Britannië	16,	4	5 198	»
»	Nederland	15,	»	3 180	»
»	Barbados	19,	»	2 698	»
»	St. Thomas	4,	»	852	»
»	Curaçao	5,	»	768	»
»	Frankrijk	2,	»	506	»
»	Massanella de Quita	1,	»	237	»
»	St. Lucie	1,	»	180	»
»	Aruba	1,	»	165	»
»	Martinique	3,	»	165	»
»	San Miquel	1,	»	136	»
»	Bremen	1,	»	126	»
»	Antigua	1,	»	58	»
»	St. Laurent	1,	»	27	»
	Totaal	250,	metende	50 970	ton

c. de aangegeven waarde van den invoer heeft bedragen:

uit	Nederland	f 2 073 330
»	Noord-Amerika	1 016 674
»	Brisch-Guyana	819 474
»	Groot-Britannië	644 754
»	Frankrijk	299 869
»	Barbados	180 522
»	Cayenne	46 889
»	Portugal	16 049
»	Britsch-Indië	8 531
»	Martinique	6 254
»	andere vreemde plaatsen	46 3114
	Totaal	f 5 158 660

12) Onder deze schepen zijn begrepen de Fransche mailbooten, welke maandelijks in de kolonie aankomen, eens van Demerary en eens van Cayenne, naar welke plaatsen zij ook maandelijks vertrekken. Zij meten 1000 ton.

13) Zie voorgaande noot.

d. de aangegeven waarde van den uitvoer heeft bedragen:

naar Groot-Britannië	f 1 279 688
» Noord-Amerika	1 247 262
» Nederland	827 484
» Britsch-Guyana	495 088
» Cayenne	106 277
» Frankrijk	90 422
» Barbados	3 645
» Bremen	1 738
» andere vreemde plaatsen	3 242
Totaal	f 4 054 846

De waarde van den invoer bedroeg dus f 859 606, en die van den uitvoer f 369 204 meer dan in 1882.

De geldswaarde van den invoer van de laatste 5 jaren bedroeg:

in 1879	f 3 642 300
in 1880	f 3 914 458
» 1881	4 823 865
» 1882	4 299 054
» 1883	5 158 660

of gemiddeld f 4 367 668, dat is f 790 992 minder dan de waarde van den invoer in 1883.

De geldswaarde van den uitvoer van de laatste 5 jaren bedroeg:

in 1879	f 3 081 772
» 1880	3 600 535
» 1881	3 885 720
» 1882	3 685 642
» 1883	4 054 846

of gemiddeld f 3 661 703, dat is f 393 143 minder dan de waarde van den uitvoer in 1883.

In de laatste 3 jaren werden van de voornaamste producten uitgevoerd de hoeveelheden, welke met de gemiddelde waarde in de volgende tabel zijn opgenomen.

BENAMING VAN HET PRODUCT.	1881.		1882.		1883.	
	Hoeveelheid.	Gemiddelde waarde.	Hoeveelheid.	Gemiddelde waarde.	Hoeveelheid.	Gemiddelde waarde.
Suiker, muscovado	6 146 318 K.G.	f 18 per 100 K.G.	6 875 726 K.G.	f 20.00 per 100 K.G.	5 034 003 K.G.	f 15,95 per 100 K.G.
» vacuumpan	2 391 958 »	20	2 545 889 »	22.75	3 644 615 »	21,00
Melasse	1 608 489 L.	7.25 per 100 L.	1 347 498 L.	9.00 per 100 L.	1 032 481 L.	7 00 per 100 L.
Rum en Dram	533 059 »	16.50 per 100 L.	708 228 »	18.00 per 100 L.	604 139 »	20.00 per 100 L.
Cacao	1 882 644 K.G.	62.75 per 100 K.G.	1 155 837 K.G.	68.00 per 100 K.G.	1 876 178 K.G.	71.00 pe° 100 K.G.
Koffie	521 »	140.00 per 100 K.G.	178 »	130.00 per 100 K.G.	532 »	113.16 per 100 K.G.
Katoen	*Nihil.*	»	2 094 »	36.00 per 100 K.G.	*Nihil.*	»
Goud	638 626.5 gr.	1.33 per gram.	589 970 gr.	1.32 per gram.	679 621 gr.	1.33 per gram.

§ 6. *Zeebrieven.*

Deze werden in 1883 niet afgegeven.

§ 7. *Passen aan vaartuigen.*

In 1883 werden 208 passen aan vaartuigen afgegeven, waaronder 55 voor Nickerie en Coronie.

§ 8. *Betonning, bebakening en loodswezen.*

Het lichtschip werd in 1883 zoo goed mogelijk onderhouden. Daar het in zeer slechten toestand verkeert, is bij de voorloopig vastgestelde koloniale huishoudelijke begrooting voor 1885 op de uitzending van een nieuw lichtschip gerekend.

Q. Posterij.

De opbrengst van de posterij bedroeg in 1883, na aftrek van f 792 wegens porto's op de gouvernementsdienstbrieven en drukwerken, de teruggezonden ongefrankeerde brieven met nader adres en de rebuten, met inbegrip van de verkochte postzegels f 6842.53.

De als bijlage W hierachter gevoegde staat toont aan het aantal van de gedurende 1883 ontvangen en verzonden brieven, briefkaarten, drukwerken en monsters.

De Minister van Koloniën,

SPRENGER VAN EIJK.

INHOUD

VAN HET

VERSLAG BETREFFENDE SURINAME, VAN 1884.

[5. 2.]

BIJLAGE A.

VERGELIJKEND OVERZICHT van de bevolking der districten op ultimo December van de jaren 1863 [1], 1872 [2], 1873 [3], 1881, 1882 en 1883.

[1]) Het jaar van de emancipatie.
[2]) Het laatste jaar vóór de opheffing van het Staatstoezicht.
[3]) Het jaar van de opheffing van het Staatstoezicht.

DISTRICTEN.	VELD- EN FABRIEKARBEIDERS.												OUDEN, GEBREKKIGEN EN GESCHIKT OF KINDEREN ONVOL					
	IMMIGRANTEN.						NIET-IMMIGRANTEN.						IMMIGRANTEN.					
	1863.	**1872.**	**1873.**	**1881.**	**1882.**	**1883.**	**1863.**	**1872.**	**1873.**	**1881.**	**1882.**	**1883.**	**1863.**	**1872.**	**1873.**	**1881.**	**1882.**	**1883.**
Boven-Cottica .	»	»	»	24	29	29	1120	674	580	317	245	264	»	»	»	5	3	3
Perica. . . .	15	38	112	133	154	154	664	285	192	88	98	93	»	»	13	25	29	26
Boven-Commewijne . . .	»	95	160	36	59	45	470	358	184	74	43	49	»	8	20	6	3	6
Commetewane .	33	111	177	15	15	32	921	624	515	149	174	126	»	11	13	6	7	9
Matappica . .	5	208	320	171	160	109	1383	846	664	413	416	376	»	26	22	36	38	31
Beneden-Cottica	4	470	975	473	525	497	2685	1902	1328	847	777	726	»	26	103	103	129	102
Beneden-Commewijne . .	4	143	459	569	648	646	1549	1756	1345	1096	876	790	»	28	75	91	117	87
Boven-Suriname	27	65	287	48	49	23	628	571	888	295	306	245	»	3	21	8	6	4
Beneden-Suriname . . .	36	141	287	953	876	789	1693	1662	643	624	481	503	8	14	31	213	215	222
Boven-Para . .	»	»	47	2	2	13	845	798	589	161	150	150	»	»	2	»	»	3
Beneden-Para .	52	12	97	14	14	5	1650	1538	694	282	258	270	5	4	23	5	7	3
Boven-Saramacca	»	»	»	»	»	»	67	49	61	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Beneden-Saramacca . . .	47	200	364	332	298	231	1012	946	847	602	649	570	»	17	59	56	65	50
Nickerie . . .	61	493	481	416	486	433	1075	1134	1177	1418	1451	1639	»	114	82	133	151	139
Coronie . . .	»	»	63	179	187	168	1062	1043	1057	541	511	539	»	»	6	67	69	75
Marowijne . .	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
	284	1976	3829	3365	3538	3174	16824	14186	10764	6907	6435	6340	13	251	470	754	839	760

[1]) Onder deze rubriek komen voor de eigenaren en pachters van landerijen alwaar de kleine landbouw wordt uitgeoefend. komende in de recapitulatie op de 3 productiestaten (bijlage **L**), toont het aantal aan van hen, die, hoewel opgegeven als nabijheid van hunne gronden gelegen plantages.

[2]) Onder deze cijfers zijn de bewoners van Nieuw-Rotterdam niet begrepen.

KINDEREN TOT GEEN ARBEID TOT ARBEID NOG TE WASSEN.						OVERIGE BEVOLKING. [1]						TOTAAL-GENERAAL.					
NIET-IMMIGRANTEN.																	
1863.	1872.	1873.	1881.	1882.	1883.	1863.	1872.	1873.	1881.	1882.	1883.	1863.	1872.	1873.	1881.	1882.	1883.
506	446	396	272	235	269	69	104	129	679	775	699	1695	1244	1105	1297	1287	1264
398	191	158	135	99	108	39	42	37	194	165	152	1116	556	512	575	545	533
228	255	170	53	29	27	27	32	57	426	514	546	725	748	591	595	648	673
463	407	305	114	129	91	43	58	70	279	225	281	1460	1211	1080	563	550	539
810	640	422	257	255	255	77	82	175	190	171	193	2275	1802	1603	1067	1040	964
1324	1335	1099	491	411	479	118	214	256	235	372	295	4131	3947	3761	2149	2214	2099
833	1112	786	505	418	373	76	230	232	405	471	470	2512	3269	2997	2666	2566	2366
348	387	381	120	145	110	39	165	1040	1800	2306	2010	1042	1191	2617	2271	2812	2392
965	980	378	155	147	159	90	267	109	622	596	700	2792	3064	1448	2567	2315	2373
664	799	492	69	78	42	63	107	1336	2334	2440	2427	1572	1704	2466	2566	2670	2635
693	954	429	128	121	105	208	258	227	561	661	704	2608	2766	1470	990	1061	1087
39	57	26	»	»	»	10	133	215	341	340	329	116	239	302	341	340	329
482	655	574	386	370	373	85	371	568	906	944	1028	1626	2189	2412	2282	2326	2252
412	500	403	489	547	447	59	105	121	434	385	589	1607[2])	2346[2])	2264[2])	2890[2])	3020[2])	3247[2])
786	887	868	443	367	399	211	330	352	1375	1498	1553	2059	2260	2346	2605	2632	2734
»	»	»	»	»	»	»	»	»	134	155	135	»	»	»	134	155	135
9001	9625	6887	3617	3351	3237	1214	2498	5024	10915	12018	12111	27366	[illegible]	26974	25558	26181	25622

Het verschil tusschen het op dezen staat vermelde aantal veld- en fabriekarbeiders en het totaal van 13673 arbeiders, voor-
eigenaren of pachters, in werkelijkheid veldarbeiders zijn en dan ook zeer dikwijls hunne diensten verhuren op de in de

[5. 3.]

BIJLAGE B.

STAAT aantoonende de verdeeling van de bevolking naar de onderscheidene betrekkingen, beroepen en ambachten, in 1883.

BETREKKINGEN, BEROEPEN EN AMBACHTEN.	Paramaribo.	Boven-Cottica.	Perica.	Boven-Commewijne.	Commetewane.
Ambtenaren	128	3	»	»	»
Apothekers	7	»	»	»	»
Beambten van politie	99	6	»	»	5
Candidaten-notaris	4	»	»	»	»
Drogisten	4	»	»	»	»
Geestelijken	36	2	»	»	»
Geneeskundigen	9	1	»	»	1
Goudindustrie (Belanghebbenden bij de) alsmede opzichters en arbeiders	1 006	»	»	»	»
Grondeigenaren, administateuren, directeuren en opzichters van plantages	74	12	6	3	8
Houthakkers	23	»	»	»	»
Huisbedienden	1 245	17	6	2	2
Ingenieurs	6	»	»	1	»
Karrelieden	127	»	»	»	»
Kleermakers	155	»	»	»	»
Kooplieden	77	»	»	»	»
Kuipers	49	1	1	1	»
Landbouwers (eigenaren en pachters van perceelen land ter uitoefening van den kleinen landbouw)	1 001	333	86	317	76
Landmeters	1	»	»	»	»
Machinisten	5	»	1	»	»
Marktvrouwen	311	»	»	»	»
Militairen	189	»	»	»	6
Metselaars	73	»	»	»	»
Notarissen	2	»	»	»	»
Onderwijzers en onderwijzeressen, alsmede hulponderwijzers en hulponderwijzeressen en kweekelingen	118	2	»	»	»
Photographen	4	»	»	»	»
Praktizijns	6	»	»	»	»
Schilders	89	»	»	»	»
Schoenmakers	163	»	»	»	»
Sjouwers	126	»	»	»	»
Smeden	111	»	»	»	»
Slijters	16	3	1	1	1
Timmerlieden	809	7	1	»	4
Veld- en fabriekarbeiders	726	262	247	94	147
Visschers	174	»	»	»	»
Vroedvrouwen	4	»	»	»	»
Waschvrouwen	1 052	»	»	»	»
Winkeliers	199	6	1	1	2
Winkel- en kantoorbedienden	251	5	2	3	»
Zeelieden	[1]) 180	»	»	»	»
Personen die eene betrekking bekleeden of een ambacht of beroep uitoefenen, niet afzonderlijk vermeld	846	15	3	»	»
Zonder beroep (hieronder gehuwde vrouwen, ouden, gebrekkigen en kinderen)	[2]) 15 454	588	178	250	293
	24 936	1 264	533	673	545

[1]) Hieronder zijn begrepen de 150 hoofden van de koopvaardijvloot. [2]) Hieronder de 112 gevangenen in het fort

Matappica.	Beneden-Cottica.	Beneden-Commewijne.	Boven-Suriname.	Beneden-Suriname.	Boven-Para.	Beneden-Para.	Boven-Saramacca.	Beneden-Saramacca.	Nickerie.	Coronie.	Marowijne.	Totaal.
»	3	2	»	2	3	1	1	2	11	3	1	160
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7
4	8	6	3	14	9	3	»	7	14	4	1	183
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4
»	2	1	1	2	1	10	»	3	3	4	»	65
»	1	2	1	3	»	»	»	2	2	1	»	23
»	»	»	877	»	»	»	»	75	»	»	70	2 028
13	41	59	36	40	183	22	»	»	165	17	»	679
»	»	»	»	»	»	»	»	»	9	»	»	32
9	28	20	13	12	10	21	»	63	127	38	5	1 618
1	»	1	»	»	»	»	»	1	9	»	»	19
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	127
»	»	»	»	»	»	1	»	»	10	4	»	170
»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	»	79
2	3	2	6	1	3	»	»	»	»	4	»	73
45	16	152	131	256	796	275	19	710	225	649	»	5 087
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1
»	3	9	2	2	1	»	»	»	»	3	»	26
»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	312
»	»	»	»	84	2	»	»	2	42	6	»	331
»	1	1	1	»	1	»	»	»	2	7	»	86
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2
1	4	2	2	3	6	3	»	1	6	6	»	154
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6
»	»	»	»	»	»	»	»	»	4	2	»	95
»	1	»	»	»	»	1	»	»	2	3	»	170
»	»	14	»	»	»	»	»	»	6	»	»	146
2	»	19	6	1	2	»	»	»	5	3	»	149
1	»	»	2	5	3	»	»	»	1	6	»	40
9	17	23	10	2	7	6	»	19	113	22	»	1 049
601	1 152	1 432	273	1 292	155	162	»	747	1 936	716	»	10 142
»	»	3	1	»	»	»	»	»	7	11	»	195
»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	1	»	7
»	4	7	1	»	1	»	»	13	37	26	»	1 141
2	8	1	7	3	6	3	»	12	18	9	3	281
3	12	20	9	15	6	2	»	11	37	14	»	390
»	»	»	»	»	1	»	»	»	5	34	»	70
7	118	120	»	18	»	26	»	44	281	26	2	1 506
264	685	487	1 010	[3]) 790	1 441	551	309	542	1 004	1 115	53	25 141
964	2 107	2 372	2 392	2 557	2 637	1 087	329	2 254	4 086	2 740	135	51 611

Zeelandia. [3]) Hieronder de 100 gevangenen op het fort Nieuw-Amsterdam.

[5. 4.]

BIJLAGE C.

STERKTE en emplacement van de politie in de kolonie Suriname op 1 Januari 1884.

GRADEN.	STERKTE.											
										Beneden-Para en Beneden-Suriname.		
	Opperwachtmeester.	Wachtmeester.	Brigadiers.	Maréchaussées 1ste klasse.	Maréchaussées 2de klasse.	Hoofdlieden.	Agenten 1ste klasse.	Agenten 2de klasse.	In garnizoen te Paramaribo.	Poelepantje.	Nieuw-Amsterdam.	Resolutie.
Opperwachtmeester	1	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»
Wachtmeesters	»	2	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»
Brigadiers	»	»	19	»	»	»	»	»	4	1	2	»
Maréchaussées 1ste klasse	»	»	»	47	»	»	»	»	17	1	1	1
Maréchaussées 2de klasse	»	»	»	»	50	»	»	»	20	»	3	1
Hoofdlieden	»	»	»	»	»	8	»	»	8	»	»	»
Agenten 1ste klasse	»	»	»	»	»	»	27	»	26	»	»	»
Agenten 2de klasse	»	»	»	»	»	»	»	29	21	1	6	»
Totaal . . .	1	2	19	47	50	8	27	29	99	3	12	2
Mankeert tot compleet	»	»	»	1	»	»	»	4				
Organieke sterkte	1	2	19	48	50	8	27	33				

EMPLACEMENT.																				
Boven-Para en Boven-Suriname.				Beneden-Cottica en Beneden-Commewijne.		Boven-Cottica, Matappica en Commetewane.			Beneden- en Boven-Saramacca.				Nickerie.							
Onoribo.	Domburg.	Brokopondo.	Republiek.	Frederiksdorp.	Marienburg.	Ephrata.	Nieuw-Meerzorg.	Sommelsdijk.	Groningen.	Catharina-Sophia.	Kent.	Coronie.	Nieuw-Rotterdam.	Nursery.	Paradise.	Crappahoek.	Marowijne.	Met verlof in Nederland.	Totaal gedetacheerden.	Totaal-generaal.
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2
1	1	1	»	1	1	1	1	1	1	»	»	1	1	1	»	»	»	»	15	19
2	2	2	»	4	2	2	1	1	2	1	1	»	3	1	1	1	1	»	30	47
1	1	»	1	3	3	3	2	3	1	1	»	3	2	»	1	1	»	»	30	50
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	8
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	1	27
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	8	29
4	4	3	1	8	6	6	4	5	4	2	1	4	8	2	2	2	1	»	84	18

[3. 5.]

BIJLAGE D¹.

VERSLAG van het onderwijs in de kolonie Suriname, over 1883.

§ 1. *Organisatie.*

Met de onbetwistbare waarheid voor oogen dat er aan ons schoolwezen nog veel te verbeteren valt, is het zeker weinig bemoedigend ook dit jaarverslag te moeten aanvangen met de mededeeling dat in het afgeloopen jaar in de organisatie van het schoolwezen geen wijziging van eenigen omvang heeft plaats gegrepen.

Ieder die zich de moeite wil getroosten de geschiedenis van ons schoolwezen nauwkeurig na te gaan, moet tot de overtuiging komen dat er hoe eer hoe liever gebroken moet worden met het halfslachtig beginsel kinderen voor gouvernementsrekening op particuliere scholen te plaatsen.

De gronden die tot deze overtuiging voeren, zijn door mij zoo dikwijls uiteengezet, dat ik meen die hier achterwege te mogen laten. Door de oprichting van twee openbare scholen is een stap gedaan in de goede richting, maar zoolang niet alle kinderen, die *rechtstreeks* voor gouvernementsrekening onderwijs genieten, op gouvernementsscholen bijeengebracht zijn, is de toestand niet zuiver. In het najaar van 1883 waren, wegens het overlijden van twee particuliere onderwijzers — zie § 6 — bij wie voor gouvernementsrekening kinderen waren geplaatst, de omstandigheden van dien aard, dat tot de oprichting van een derde openbare school kon worden overgegaan. Er was evenwel geen geschikt gebouw te verkrijgen, zoodat ik genoodzaakt was een overgangsmaatregel voor te stellen, daarin bestaande dat de onderwijzer J. G. D. Stolting, die gedurende de langdurige ziekte van den heer J. A. Muller feitelijk de school had waargenomen, belast zou worden met het onderwijs aan de kinderen die voor gouvernementsrekening bij wijlen den onderwijzer Muller geplaatst waren en wel tot een maximum van 75 leerlingen.

Bij Gouvernementsresolutie van den 23sten October 1883, lit. A, n°. 1, kwam deze voorloopige regeling tot stand. Tot ondermeester werd aangesteld M. A. P. Rhenardus ondermeester bij wijlen den onderwijzer E. O. S. Stuger.

Na afschrijving van hen die den vereischten leeftijd bereikt hadden, werden de overige leerlingen van den onderwijzer Muller, alsmede die van den onderwijzer Stuger door de commissie van onderwijs overgeplaatst naar de openbare school voor jongens, alwaar talrijke afschrijvingen wegens bereikten leeftijd moesten plaats vinden.

Op ultimo December 1883 telde de openbare school voor jongens 273, die voor meisjes 234 leerlingen.

Ter vergelijking van den tegenwoordigen toestand met dien van eenige voorafgaande jaren, dienen de volgende cijfers die alleen op Paramaribo en op ultimo December van elk jaar betrekking hebben.

	Kinderen voor gouvernementsrekening op particuliere scholen.			Kinderen op gouvernementsscholen.			*Aanmerkingen.*
	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
1878. . . .	607	348	955	55	28	83	Zie de bijlagen bij de verslagen.
1879. . . .	681	408	1089	71	28	99	
1880. . . .	379	420	799	342	20	362	
1881. . . .	352	418	770	370	22	392	
1882. . . .	287	231	518	371	220	591	
1883. . . .	120	219	339	457	254	711	

De moeilijkheid *geschikte* gebouwen te vinden zal niet spoedig overwonnen worden. Daarbij zijn de huurprijzen enorm gestegen. Ik herhaal daarom hetgeen ik in mijn vorig verslag zeide: » wil men schoolgebouwen hebben die aan alle eischen voldoen, dan moet men ze bouwen. Dit laatste geldt zoowel Paramaribo als de districten en op den duur zou dit eene gezondere economie blijken dan het aanhuren van schoolgebouwen."

In hetzelfde verslag wees ik op een andere moeilijkheid die de verbetering van ons schoolwezen in den weg staat,

namelijk de omstandigheid dat de onderwijzers in dienst van het Gouvernement geen ambtenaren zijn in den zin van het pensioenreglement.

Volgens § 11 van de Memorie van Beantwoording van het Voorloopig Verslag der Commissie van Rapporteurs over de koloniale huishoudelijke begrooting voor 1884 is bij Uwe Excellentie in overweging »de vraag of het wenschelijk is aan *al* de onderwijzers aan openbare scholen het volle radicaal van ambtenaar te verleenen." Ik vlei mij met de hoop dat de overweging leiden zal tot eene bevestigende beantwoording der vraag.

In Juli 1883 werd op den grond Hannover in Boven-Para eene gouvernementsschool opgericht. Tot onderwijzer werd bij Gouvernementsresolutie van den 20sten Juni 1883 lit. A, n°. 13, met ingang op 1 Juli aangesteld de heer D. A. Jessurun, bezitter van den 4den rang. Bij den aanvang telde de school 54, op ultimo December 58 leerlingen.

In Juni 1883 werd de school der Moravische Broeders op Catharina Sophia — na 7 maanden gesloten te zijn geweest — weder geopend.

De op de voorloopig vastgestelde koloniale huishoudelijke begrooting voor 1884 uitgetrokken post »*voor eene nadere regeling van het meer uitgebreid lager onderwijs te Paramaribo*", werd door den Minister van Koloniën niet overgenomen in het ontwerp tot definitieve vaststelling dier begrooting. In het belang van het onderwijs hoop ik dat wij bij de eerstvolgende begrooting gelukkiger zullen wezen. Onder de gegeven omstandigheden zou ik geen eenvoudiger en goedkooper middel weten te bedenken om ons onderwijs een stap vooruit te hrengen dan de voorgestelde regeling.

In mijn verslag over 1880 vestigde ik de aandacht op de in Europa — en thans ook in Amerika — meer en meer toenemende beweging ten gunste van de invoering van het onderwijs in handenarbeid op de volksscholen; sedert dien tijd heb ik het onderwerp ernstig bestudeerd, voor zooverre dit zonder eigen aanschouwing mogelijk was. Op de in genoemd verslag gestelde vraag »of, en zoo ja, in hoeverre en op welke wijze een dergelijk onderwijs op de volksscholen in deze kolonie zou kunnen worden ingevoerd", kan ik thans antwoorden. Ik meen evenwel alle voorstellen hieromtrent te moeten uitstellen tot betere tijden; onder de gegeven omstandigheden zouden wij, naar het mij voorkomt, weinig kans hebben, een ter invoering van dit onderwijs op onze begrooting gebrachten post te behouden.

Ter vervanging van den heer D. Schoonman werd, bij Gouvernementsresolutie van den 21sten Mei 1883, lit. A, n°. 3, tot lid der subcommissie van onderwijs in Nickerie benoemd de heer K. M. Van Pesch, 1ste luitenant bij de infanterie, postcommandant aldaar.

§ 2. *Examens ter verkrijging van akten van bekwaamheid tot het geven van onderwijs.*

In 1883 werden deze examens tweemaal afgenomen. Aan het eerste examen — in Maart — namen 4 candidaten, namelijk 2 voor den 3den en 2 voor den 4den rang, deel. Na afloop van het schriftelijk gedeelte werden de beide eersten afgewezen, terwijl de beide anderen — F. V. Engelbrecht en B. E. Jacott — tot het mondeling examen werden toegelaten en akten als onderwijzer van den 4den rang verkregen.

Voor het examen dat in October plaats vond hadden zich aangemeld:

7 candidaten voor den 4den rang (4 mannel. en 3 vrouwel.)

5 » » » 3den » (3 » » 2 »)

1 candidaat voor de fransche taal.

Na afloop van het schriftelijk werk werden afgewezen:

2 mannelijke candidaten voor den 4den rang;

1 » candidaat » » 3den » en de candidaat voor de fransche taal.

Tot het mondeling examen werden dus toegelaten:

5 candidaten voor den 4den rang (2 mannel. en 3 vrouwel.)

4 » » » 3den » (2 » » 2 »)

die allen de verlangde akte verkregen.

Er werden dus toegekend:

1°. 5 akten voor den 4den rang, te weten: aan H. P. Dieulifit, I. I. Geumil en de juffrouwen I. Ezechiels, C. de Granada en G. C. Kampf;

2°. 4 akten voor den 3den rang, te weten: aan G. I. Daudlau, G. Durfort en de juffrouwen E. en O. Engelbrecht.

In 1883 zijn dus in het geheel toegekend 7 akten voor den 4den en 4 voor den 3den rang, terwijl 6 candidaten werden afgewezen.

De heeren N. van Meerten en I. I. Heilbron, onderwijzers van den 1sten rang hebben, even als vroeger, als deskundigen de commissie bijgestaan.

De navolgende staten maken eene vergelijking van de resultaten dezer examens met die van vorige jaren mogelijk.

EXAMENVAKKEN.	Gemiddeld getal punten verkregen door de candidaten voor den								*Aanmerkingen.*
	4den rang.				3den rang.				
	1880.	1881.	1882.	1883.	1880.	1881.	1882.	1883.	
Schrijven.	5	6	6	6	7	6	6	7	Het hoogste cijfer dat een candidaat in eenig vak kan verkrijgen is 10.
Nederlandsche taal . . .	5	7	5	6	6	7	6	6	
Vormleer.	6	6	4	6	5	7	5	4	
Rekenen	5	6	5	4	5	5	6	5	
Aardrijkskunde	5	6	4	4	5	6	6	6	
Geschiedenis	5	6	5	5	5	7	4	6	
Kennis der natuur . . .	5	7	4	5	5	6	5	4	
Onderwijs on opvoedkunde	5	7	4	5	5	6	5	5	
Totaal . .	41	51	37	41	43	50	43	43	
Getal candidaten . .	15	10	28	9	9	8	5	7	

EXAMENVAKKEN.	Gemiddeld getal punten verkregen door de candidaten toegelaten voor den								Aanmerkingen.
	4den rang.				3den rang.				
	1880.	1881.	1882.	1883.	1880.	1881.	1882.	1883.	
Schrijven	6	6	6	6	7	6	5	7	Het hoogste cijfer dat een candidaat in eenig vak kan verkrijgen is 10.
Nederlandsche taal . . .	6	7	6	7	6	7	7	6	
Vormleer.	7	7	5	6	6	8	5	4	
Rekenen	7	6	6	5	6	7	7	7	
Aardrijkskunde	6	6	5	5	6	7	7	6	
Geschiedenis	6	6	5	5	6	7	5	6	
Kennis der natuur . . .	5	6	5	5	5	6	5	4	
Onderwijs en opvoedkunde	5	7	4	5	5	6	7	6	
Totaal . .	48	51	42	44	47	54	48	46	
Getal toegelaten candidaten	9	8	16	7	7	5	2	4	

In den volgenden staat zijn eenige cijfers samengevat, aangevende den uitslag der examens van 1878—1883.

CANDIDATEN.	Geëxamineerd.						Toegelaten.						Aanmerkingen.
	1878	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	1878.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	
Voor den 4den rang . .	7	22	15	10	28	9	5	8	9	8	16	7	¹) Van deze verkregen 3 een 4den rang.
» » 3den » . .	16¹)	7	9	8	4	7	1	2	7	5	2	4	
» » 2den » . .	»	»	»	2	2	»	»	»	»	»	»	»	
» de Fransche taal. .	1	2	1	1	1	1	1	2	»	»	1	»	
» » Engelsche » .	»	1	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	
Totaal . .	24	32	25	21	35	17	7	13	16	13	19	11	

§ 3. *Getal en aard der scholen.*

Blijkens de hierachter gevoegde bijlage bedroeg op ultimo December 1883 het getal scholen 62, waarvan 30 te Paramaribo en 32 in de districten. Voorts nog 2 scholen bij de boschnegers, namelijk op Gansee en op Maripaston.

Te Paramaribo:

12 niet gesubsidieerde particuliere scholen (vergelijk de bijlage),

7 gesubsidieerde particuliere scholen (vergel. de bijlage),

4 gouvernementsscholen,

4 gesubsidieerde scholen der Moravische Broeders,

3 » » » Roomsch-Katholieke geestelijken.

In de districten:

17 gouvernementsscholen,

13 gesubsidieerde scholen der Moravische Broeders,

2 » » » Roomsch-Katholieke geestelijken.

Over de centraalschool der Moravische Broeders en over de normaalschool, beide tot opleiding van onderwijzers, zie men §§ 4 en 5.

§ 4. *De centraalschool.*

In den loop van het jaar werd het onderwijs in het teekenen opgedragen aan den onderwijzer van den 4den rang A. Pigdom, ter vervanging van H. F. Assen. Voor het overige onderging het personeel geene wijziging.

Op ultimo December 1883 bedroeg het getal leerlingen 14. De oudste leerling was 18, de jongste 13 jaar oud; de gemiddelde leeftijd der leerlingen ruim 15 jaren.

In het volgende staatje zijn de cijfers voor de jaren 1878 t/m 1883 samengevat.

	1878.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Getal leerlingen op ultimo December.	14	10	13	18	15	14
Ouderdom van den oudsten leerling.	18	19	16	17	17	18
Ouderdom van den jongsten leerling.	12	11	10	11	11	13
Gemiddelde leeftijd der leerlingen. .	15	15	13	13	14	15

§ 5. *De normaalschool.*

De heeren N. VAN MEERTEN, I. I. HEILBRON en S. DEL CASTILHO bleven gedurende 1883 dezelfde leervakken onderwijzen als het jaar te voren.

Bij den aanvang van het jaar waren:

op den 1sten cursus 10 mannel. en 10 vrouwel. kweekelingen
» » 2den » 11 » » 12 » »

te zamen 21 mannel. en 22 vrouwel. kweekelingen.

Van deze werden in den loop van het jaar 8 mannelijke en 9 vrouwelijke kweekelingen afgeschreven.

Voor het toelatingsexamen, dat op den 5den en 6den November plaats vond, hadden zich 9 candidaten aangemeld, te weten 8 mannelijke en 1 vrouwelijke, allen voor den 1sten cursus. Van deze trokken zich 3 terug; van de overigen werden 4 afgewezen en 2 toegelaten, namelijk 1 mannelijke en 1 vrouwelijke candidaat. De gemiddelde leeftijd der toegelaten candidaten was 17 jaar, tegen 16 in de beide voorgaande jaren.

Na het overgangsexamen dat op den 17den, 18den, 19den en 20sten September plaats vond, werden 1 mannelijke en 2 vrouwelijke kweekelingen tot den 2den cursus bevorderd, terwijl 1 mannelijke en 2 vrouwelijke kweekelingen van dezen cursus met goed gevolg het eindexamen aflegden. Op den 2den cursus werd nog 1 vrouwelijke kweekeling ingeschreven, die in October eene akte als onderwijzeres van den 4den rang had verkregen.

Op ultimo December 1883 waren:

op den 1sten cursus 10 mannel. en 10 vrouwel. kweekelingen
» » 2den » 4 » » 5 » »

te zamen 14 mannel. en 15 vrouwel. kweekelingen,

in het geheel dus 29 tegen 43 op gelijk tijdstip van 1882.

De opkomst was even als in het vorige jaar zeer slecht. Over het algemeen kwamen de meisjes beter op dan de jongens. In hun rapport zeggen de onderwijzers: »ofschoon over het algemeen door de ondergeteekenden de oude klacht over gebrek aan leerlust en ijver moet worden geuit, gevoelen zij zich toch gelukkig te mogen vermelden, dat er eenige waren, die eene uitzondering maakten en blijken van goeden wil hebben gegeven."

De leesbibliotheek der normaalschool bestond op ultimo December 1883 uit 58 boekwerken, uitmakende 77 boekdeelen. Gedurende den loop van het jaar werden door 21 kweekelingen 222 boekdeelen aangevraagd, zijnde 10 per hoofd, tegen 8 in 1882.

Het hiervolgend staatje geeft een overzicht van den uitslag der toelatingsexamens van 1878 tot 1883.

	1878.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	*Aanmerkingen.*
Getal candidaten	22	17	14	16	23	9	¹) Een van dezen tot den 2den cursus toegelaten.
» toegelatenen	10	12	14	11	12	2	
Jongens	8	9¹)	3	5¹)	7	1	
Meisjes	2	3	11	6	5	1	
Gemiddelde leeftijd der toegelatenen .	17	18	16	16	16	17	

§ 6. *Onderwijzend personeel.*

Worden de scholen bij de boschnegers wèl, de normaal- en de centraalschool niet medegerekend, dan was het personeel samengesteld als volgt:

te Paramaribo:

4 onderwijzers en 2 onderwijzeressen van den 1sten rang,
3 » » » 2den »
18 » » 14 » » » 3den »
21 » » 10 » » » 4den »
1 onderwijzeres met akte alleen voor het fransch,
1 » » » » » » engelsch,
1 » » » » » » fransch en engelsch;

voorts nog 20 mannelijke en 23 vrouwelijke personen zonder onderwijzersrang, die in de scholen hulp verleenden;

in de districten:

1 onderwijzer van den 2den rang,
8 onderwijzers » » 3den »
23 » » » 4den »
4 » zonder rang;

voorts nog 3 personen van het mannelijk en 1 van het vrouwelijk geslacht, die in de scholen hulp verleenden;

in de geheele kolonie derhalve:

78 geëxamineerde onderwijzers,
26 » onderwijzeressen,

te zamen 104 tegen 108 op gelijk tijdstip van 1882;

voorts 3 onderwijzeressen met akten alleen voor vreemde talen, 4 onderwijzers zonder rang aan het hoofd van scholen en 47 personen zonder rang, die in de scholen hulp verleenden.

Beschouwt men de verhouding van 1 geëxamineerden onderwijzer op 50 leerlingen als de normale, dan kwamen op ultimo December 1883 de Moravische Broeders te Paramaribo nog 9, de Roomsch-Katholieke geestelijken nog 7 geëxamineerde onderwijzers te kort.

In de districten hebben de Moravische Broeders nog een te kort van minstens 5 geëxamineerde onderwijzers.

De mutatiën in het onderwijzend personeel in 1883, voor zooverre deze niet reeds zijn vermeld, waren als volgt:

1°. bij Gouvernementsresolutie van den 7den Februari 1883, lit. A, n°. 3, werd aan J. J. K. BARRA op zijn verzoek eervol ontslag verleend als ondermeester op de gouvernementsschool aan de Drambrandersgracht, en in diens plaats, met ingang op 1°. Februari, aangesteld R. B. BIBAZ, onderwijzer van den 4den rang;

2°. bij Gouvernementsresolutie van den 24sten Februari 1883, lit. A, n°. 7, werd aan H. G. WILDEBOER en A. W. P. RHENARDUS, ondermeesters in dienst van het Gouvernement — met ingang op ultimo Februari — op hun verzoek eervol ontslag als zoodanig verleend;

3°. bij Gouvernementsresolutie van den 7den April 1883,

lit. A, n°. 2, werden, ter vervanging van evengenoemde ondermeesters, met ingang op 1°. April, aangesteld tot ondermeester op de school:

a. van den onderwijzer L. F. SEVENOAKS de onderwijzer J. J. K. BARRA, bezitter van den 4den rang;

b. van den onderwijzer E. O. S. STUGER de onderwijzer M. A. P. RHENARDUS, bezitter van den 4den rang, kweekeling op de openbare school voor jongens;

4°. bij Gouvernementsresolutie van den 14den Juni 1883, lit. A, n°. 1, werd de in het vorige verslag vermelde resolutie van 1 Juni 1882, lit. A, n°. 2, waarbij gedurende de afwezigheid van den onderwijzer op de openbare school voor jongens F. C. CURIEL, wijzigingen in den dienst werden gemaakt, buiten werking gesteld. Aan den heer F. C. CURIEL — die tot anderen werkkring overging — werd een eervol ontslag verleend. Dientengevolge had er met den onderwijzer G. PETZOLDT en met de onderwijzeressen E. A. WILMANS en M. E. BRANDON eene opschuiving plaats, terwijl J. E. ABARBANEL, bezitter van den 4den rang, tot jongsten onderwijzer en J. L. DAHLE — ter vervanging van M. A. P. RHENARDUS — tot kweekeling aangesteld werden;

5°. bij Gouvernementsresolutie van den 20sten Juni 1883, lit. A, n°. 13, werd de onderwijzer D. A. JESSURUN, bezitter van den 4den rang, met ingang op 1°. Juli aan het hoofd geplaatst van de nieuw opgerichte gouvernementsschool op den grond Hannover in het district Boven-Para;

6°. bij Gouvernementsresolutie van den 12den Juli 1883, lit. A, n°. 5, werd aan E. R. ZSCHUSCHEN, kweekeling op de gouvernementsschool aan de Drambrandersgracht, eervol ontslag als zoodanig verleend. In diens plaats werd aangesteld A. GOMPERTS, leerling der normaalschool;

7°. bij Gouvernementsresolutie van den 8sten October 1883, lit. A, n°. 5, werden met ingang op 1°. November overgeplaatst:

a. als onderwijzer aan het hoofd der school op Phedra R. B. BIBAZ, ondermeester op de school aan de Drambrandersgracht;

b. als ondermeester op evengenoemde school C. J. FAVEREY, onderwijzer op Phedra;

8°. bij Gouvernementsresolutie van den 6den December 1883, lit. A, n°. 7, werd — ter vervanging van W J. DE MIRANDA, aan wien tot herstel van gezondheid een binnenlandsch verlof voor den tijd van drie maanden werd verleend — J. D. ABERCROMBIE, bezitter van den 3den onderwijzersrang, aan het hoofd geplaatst van de school op Totness in het district Coronie.

Tot herstel van gezondheid werd in den loop van het jaar, voor korteren of langeren tijd binnenlandsch verlof verleend aan de onderwijzers R. B. BIBAZ, (Gouvernementsresolutie 2 Mei, litt. A, n°. 12), T. W. I. HIEMCKE, (Gouvernementsresolutiën 11 Mei, litt. A, n°. 12 en 29 Mei, litt. A, n°. 8), C. J. FAVERBIJ, (Gouvernementsresolutie 27 Juni, litt. A, n°. 11) en W. J. DE MIRANDA (Gouvernementsresolutie 14 November, litt. A, n°. 7).

Door den dood werden in den loop van 1883 aan het onderwijs ontrukt de onderwijzers E. O. S. STUGER, J. A. MULLER en W. J. DE MIRANDA.

§ 7. *Getal en aard der schoolgaande kinderen.*

Op ultimo December 1883 gingen ter school:

in de geheele kolonie:

2830 jongens,

2408 meisjes,

te zamen 5238 leerlingen.

tegen 5124 op gelijk tijdstip van 1882; het getal leerlingen is derhalve vermeerderd met 114, te weten 21 jongens en 93 meisjes;

te Paramaribo:

1907 jongens,

1848 meisjes,

te zamen 3755 leerlingen,

zijnde ruim 71 pct. van het getal schoolgaande kinderen in de kolonie, tegen 3695 of ruim 72 pct. op gelijk tijdstip van 1882; de vermeerdering bedroeg dus 60, te weten 6 jongens en 54 meisjes;

in de districten:

923 jongens,

560 meisjes,

te zamen 1483 leerlingen,

zijnde nagenoeg 29 pct. van het getal schoolgaande kinderen in de kolonie, tegen 1429 of nagenoeg 28 pct. op gelijk tijdstip van 1882, de vermeerdering bedroeg dus 54, te weten 15 jongens en 39 meisjes.

Uit eene vergelijking met het jaar 1882 blijkt dat op 17 districtscholen het getal leerlingen verminderd is, terwijl het op 1 gelijk bleef en op 12 vermeerderde.

In Beneden-Commewijne en Beneden-Cottica betrof de vermindering al de scholen; in Beneden-Suriname en Beneden-Para al de scholen op 1 na, op welke het getal leerlingen gelijk bleef. Boven-Para en Boven-Suriname wijzen alleen daarom een hooger cijfer aan, omdat in den loop van het jaar in eerstgenoemd district een school werd geopend; zonder deze omstandigheid zou het cijfer lager geweest zijn dan in het jaar te voren. Hetzelfde geldt van Saramacca door de heropening van de school op Catharina-Sophia.

In het district Coronie nam het getal leerlingen toe met 1, in Nickerie met 20; in Boven-Cottica en Matappica met 11.

In den volgenden staat zijn de schoolgaande kinderen gegroepeerd naar de verschillende leeftijden.

LEEFTIJD.	Getal schoolgaande kinderen op ultimo December 1883.			
	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Per 100.
beneden 7 jaar . .	59	38	97	1.85
7 » . .	336	257	593	11.32
8 » . .	367	331	698	13.33
9 » . .	368	329	697	13.31
10 » . .	386	388	774	14.78
11 » . .	398	334	732	13.97
12 » . ,	411	317	728	13.90
13 » . .	274	267	541	10.33
14 » . .	160	100	260	4.96
15 » . .	48	42	90	1.72
boven 15 » . .	23	5	28	0.53

Men had dus op ultimo December 1883:

97 schoolgaande kinderen beneden 7 jaar,

4222 » » van 7—12 »

919 » » boven 12 »

tegen 115, 4119 en 890 op ultimo December 1882.

Met uitzondering van de scholen bij de boschnegers werd op ultimo December 1883 in de geheele kolonie door 107 geëxamineerde onderwijzers en onderwijzeressen onderricht gegeven aan 5238 kinderen, zijnde gemiddeld 1 onderwijzer op 48.9 kinderen, tegen 46.2 in het jaar te voren.

Te Paramaribo had men:

75 geëxamineerde onderwijzers op 3755 leerlingen, of
1 geëxamineerden onderwijzer » 50 » tegen
1 » » » 46.2 » in 1882;

in de districten:

32 geëxamineerde onderwijzers op 1483 leerlingen, of
1 geëxamineerden onderwijzer » 46.3 » tegen
1 » » » 46.1 » in 1882.

Uit de bijlage blijkt hoe de verhoudingen waren voor Paramaribo en voor de districten elk afzonderlijk en naar den aard der scholen.

Rekent men de bewaarscholen en de scholen bij de boschnegers niet mede, dan waren op ultimo December 1883:

in de geheele kolonie 54 jongens en 46 meisjes,
te Paramaribo 50.8 » » 49.2 »
in de districten 62.2 » » 37.8 »

De overmaat van jongens was in de districten wederom niet alleen relatief maar ook absoluut grooter dan te Paramaribo, namelijk 363 tegen 59.

Neemt men alleen de schoolgaande kinderen van 7—12 jaar dan waren op elke 100 leerlingen:

in de geheele kolonie 53.7 jongens en 46.3 meisjes,
te Paramaribo 50.4 » » 49.6 »
in de districten 61.8 » » 38.2 »

Uit den navolgenden staat blijkt hoe de verhoudingen waren van de verschillende soorten van scholieren. Ter vergelijking zijn de cijfers van 1881 en 1882 mede opgegeven.

		Getal schoolg. kinderen op ultimo December.			Per 100 op ultimo December.		
		1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.
Paramaribo en districten.							
Voor rekening van	particulieren.	803	828	929	15.1	16.2	17.7
	het Gouvernement.	1874	1737	1693	35.2	33.9	32.3
Op de gesubsidieerde scholen der	Moravische Broeders	1948	1821	1851	36.6	35.5	35.3
	R.-K. geestelijken.	696	738	765	13.1	14.4	14.6
Paramaribo.							
Voor rekening van	particulieren.	791	817	912	21.0	22.1	24.3
	het Gouvernement.	1162	1109	1050	30.9	30.0	28.0
Op de gesubsidieerde scholen der	Moravische Broeders	1227	1161	1161	32.6	31.4	30.9
	R.-K. geestelijken.	580	608	632	15.4	16.5	16.8
Districten.							
Voor rekening van	particulieren.	12	11	17	0.8	0.8	1.1
	het Gouvernement.	712	628	643	45.6	43.9	44.4
Op de gesubsidieerde scholen der	Moravische Broeders	721	660	690	46.2	46.2	46.5
	R.-K. geestelijken.	116	130	133	7.4	9.1	9.0

Omtrent de handhaving van het besluit van den 28sten Maart 1878 (*Gouvernementsblad* 1878, n°. 7), betreffende de uitbreiding van den leerplicht tot kinderen van immigranten uit Britsch-Indië, verwijs ik naar hetgeen voorkomt in mijne vorige verslagen.

Het onderwijs bij de boschnegers is nog altijd van zeer weinig beteekenis. Aan het hoofd der school op Gansee staat A. L. Muringen, op Maripaston T. H. Nede, beiden zonder rang.

De eerste school telde op ultimo December 1883 45 leerlingen, namelijk 22 jongens en 23 meisjes; de gemiddelde opkomst per dag was 38. De school op Maripaston telde 18 leerlingen, namelijk 11 jongens en 7 meisjes; de gemiddelde opkomst per dag was 14.

Het volgend staatje geeft een overzicht van de bewaarscholen op ultimo December 1883.

Bewaarscholen van:	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
de Moravische Broeders voor kinderen van onvermogenden.	64	81	145
de R.-K. geestelijken voor kinderen van onvermogenden.	118	148	266
Totaal . . .	182	229	411
de R.-K. geestelijken voor andere kinderen	56	68	124
verschillende particulieren . .	14	15	29
Totaal. . .	70	83	153
Totaal-generaal . . .	252	312	564

§ 8. *Schoolbezoek en schoolverzuim.*

In de hierachter gevoegde bijlage vindt men onder meer een overzicht van de gemiddelde opkomst per dag en per 100 voor Paramaribo en de districten afzonderlijk en naar den aard der scholen. De gemiddelde opkomst per 100 bedroeg:

voor de geheele kolonie. . . . 76
» Paramaribo 75
» de districten 79

tegen 76.74 en 78 in het jaar te voren.

Worden de cijfers gegroepeerd naar den aard der scholen, dan was de gemiddelde opkomst per 100 gedurende 1883:

	in de geheele kolonie.	te Paramaribo.	In de districten.
op de niet-gesubsidieerde particuliere scholen	86	86	—
» » gesubsidieerde » »	76	76	—
» » gouvernementsscholen	74	68	79
» » gesubsidieerde scholen der Moravische Broeders	71	68	77
» » » » » Roomsch-Katholieke geestelijken	84	82	95

De opkomst was derhalve voor sommige soorten van scholen iets minder, voor andere iets meer dan in 1882, maar op alle minder dan in 1881. Op het einde van het jaar werden in overleg met den procureur-generaal en den commissaris van politie maatregelen genomen tot wering van het schoolverzuim te Paramaribo. Hiervoor werden twee zeer geschikte hoofdlieden van politie, J. W. Veendijk en W. Kleiberg speciaal aangewezen. Ware het met den algemeenen dienst overeen te brengen dat deze hoofdlieden ook voor het vervolg voor deze niet gemakkelijke taak beschikbaar bleven, dan zou het schoolverzuim zonder eenigen twijfel verminderen.

In den loop van 1883 werden te Paramaribo 8 personen veroordeeld wegens het van school houden hunner kinderen of pupillen zonder geldige redenen.

In het district Coronie werden om dezelfde reden 4 personen veroordeeld; in de andere districten hadden geene vervolgingen plaats.

Met den dag doet zich de behoefte aan eene *verbeterschool* dringender en dringender gevoelen. Zeer verblijdend acht ik het daarom dat de wenschelijkheid van de oprichting eener dusdanige school, in de memorie van toelichting van de begrooting voor 1884, door Uwe Excellentie is uitgesproken.

§ 9. *Omvang, aard en toestand van het onderwijs, alsmede schooltucht.*

Op die scholen waaraan onderwijzers werken die voor hunne taak berekend zijn, waren de resultaten bevredigend en kon ik met genoegen constateeren dat aan de opmerkingen, bij de inspectiën gemaakt, de noodige aandacht werd geschonken. Vele districtsscholen gaven evenwel aanleiding tot ontevredenheid; minder uit onwil dan wel uit onmacht van hun kant bleven voor de onderwijzers de opmerkingen en aanwijzingen vruchteloos; hier was van vooruitgang dan ook geen spoor. Zoowel aan het onderwijs als aan zich zelf zouden deze onderwijzers een dienst bewijzen wanneer zij er toe konden besluiten een anderen werkkring te kiezen. Velen hunner kunnen juist genoeg lezen, schrijven en rekenen om in de goudvelden als opzichters een bestaan te vinden; maar juist het gebrek aan energie, die mede een der oorzaken is waarom zij voor het onderwijs ongeschikt zijn, maakt dat zij blijven hangen aan een werkkring waarvoor zij ten eenenmale niet deugen en die zij wellicht gekozen hebben zonder eenige kennis des onderscheids.

Tegenover dit alles ben ik wel genoodzaakt lijdelijk te blijven. Zoolang het gebrek aan personeel blijft voortduren kan ik er niet toe overgaan gebruik te maken van de mij door de onderwijsverordening ten deze toegekende bevoegdheid.

De verschillende leervakken behoeven hier niet afzonderlijk behandeld te worden. Vergeleken bij het vorige jaar zijn de wijzigingen in methode als anderszins niet van dien omvang dat zij eene speciale vermelding verdienen. In de leerboeken begint langzamerhand meer eenheid te komen. Vele scholen vervangen de oudere rekenboeken door die van J. Versluis of van W. H. Wisselink.

In den loop van het jaar verscheen van de hand van den heer H. B. van Lummel een zeer geschikt boekje onder den titel »*Aardrijkskundig leesboek over de kolonie Suriname*", uitgegeven te Zeist bij J. W. Eversz.

Klachten over het slaan van kinderen op de scholen ontving ik in den loop van het jaar slechts tweemaal, waaruit evenwel niet moet worden afgeleid dat lichamelijke straffen reeds tot de groote uitzonderingen behooren. Zeker is het evenwel dat over het algemeen de onderwijzers de voorkeur beginnen te geven aan andere straffen.

Reeds sedert lang heb ik getracht de districtsonderwijzers over te halen om na afloop der school met hunne leerlingen het terrein om de school schoon te houden, met bloemen te beplanten, enz. De meesten erkenden den nuttigen invloed, dien het op de kinderen zou uitoefenen, hunne onderwijzers te zien voorgaan in het hanteeren van houwer en schop; maar bij die erkenning bleef het.

In de maand Juli 1883 gaf de heer E. J. Arlem, onderwijzer op Nieuw-Meerzorg — een onzer meest geschikte en energieke districts-onderwijzers — mij zijn voornemen te kennen om in bovengenoemden geest eene proef te wagen. De door Uwe Excellentie tot aanmoediging aan de school ten geschenke gegeven landbouwgereedschappen, werden dankbaar aanvaard, en — zooals mij bij mijne laatste inspectie bleek — goed gebruikt. Ik vond naast het schoolgebouw een flinken lap gronds behoorlijk omheind en voor de aanplanting gereed gemaakt. De administrateur der plantage, de heer Jacques de Vries, verleende alle medewerking en liet naast de school een schommel opzetten tot uitspanning voor de leerlingen.

Het is te wenschen dat dit voorbeeld zoowel bij de overige districtsonderwijzers als bij de planters navolging vinde. Voor de plantages kan het niet anders dan nuttig wezen als de kinderen van jongs af in den gezagvoerder iemand leeren kennen die belang stelt in hun onderwijs en hunne opvoeding.

§ 10. *De schoolspaarbank.*

Na de toelichting der organisatie van de schoolspaarbank in het vorige verslag kan ik hier volstaan met enkele opmerkingen en met de opgaven der cijfers. Tot mijn leedwezen heb ik opgemerkt dat bij enkele onderwijzers, die niet tot de meest energieke behooren, de belangstelling voor de zaak reeds eenigermate bekoeld is; ik wil hopen dat dit slechts voorbijgaand is en dat de ijver voor eene zoo nuttige instelling weer zal aangroeien.

Op nieuw is door de ervaring bevestigd dat het welslagen der genomen proef afhangt van het beleid van den onderwijzer. Heeft deze invloed op zijne leerlingen en op hunne ouders of verzorgers en neemt hij de moeite telkens te wijzen op het doel en het nut der instelling dan is de uitslag bevredigend; waar die invloed niet bestaat en de belangstelling gering is, is ook de deelneming aan het sparen op school onbeduidend. Zeer leerzaam was in dit opzicht het verschil in resultaten op dezelfde school onder twee elkander opvolgende onderwijzers.

Van merkbaren invloed op het sparen op sommige scholen waren zekere dwaze geruchten door een of meer kwaadwilligen in omloop gebracht. Het ontbreekt te Paramaribo helaas niet aan leegloopers, menschen van wie niemand weet hoe zij »aan de kost komen" en die hun tijd niet

beter meenen te kunnen gebruiken dan door het uitdenken en verspreiden van praatjes.

Niets is voor deze wezens veilig en zoo heeft dan ook de schoolspaarbank hun invloed moeten ondervinden.

Het getal deelnemers aan het sparen op school is in 1883 niet sterk toegenomen; dit moet vooral daaraan worden toegeschreven, dat op enkele groote scholen te Paramaribo de proef nog altijd tot de hoogere klassen is beperkt gebleven.

Ik twijfel niet of de onderwijzers dezer scholen zullen de gelegenheid tot het inbrengen van spaarpenningen spoedig uitbreiden tot alle klassen, daarbij — zooals ik in mijn vorig verslag schreef — » uitgaande van de overweging dat eene proefneming slechts dan waarde heeft, wanneer zij bij de jongste kinderen aanvangt en met kracht wordt voortgezet gedurende hun geheelen schooltijd."

Het geheele bedrag van 1 Januari tot ultimo December 1883 bij mij gestort bedroeg f 6518.04. Hieronder zijn begrepen de saldo's van f 4.85 en f 25.19 na den dood van de onderwijzers J. A. Muller en E. O. S. Stuger bij mij gestort. De geheele door eerstgenoemden onderwijzer in 1883 gestorte som was f 61.85, hiervan was f 44 belegd op naam van scholieren, het resteerende bedrag van f 17.85 werd door mij aan de leerlingen uitgekeerd; de som in 1883 door laatstgenoemden onderwijzer bij mij gestort was f 72.19; hiervan was slechts f 17 op naam van scholieren belegd, zoodat het resteerende bedrag van f 55.19 door mij aan de leerlingen moest worden uitgekeerd. Na aftrek van de som der bedragen f 17,85 en f 55.19 — d. i. f 73.04 — van het totaal bedrag f 6518.04, wordt het bij mij gestorte bedrag teruggebracht tot de som van f 6445, hieronder begrepen f 24 van de leerlingen der centraalschool.

In 1883 werd door mij in de koloniale spaarbank ten name van den » *Inspecteur voor het onderwijs voor de schoolspaarbank*" gestort een bedrag van f 6521, zijnde f 6445 plus f 76, het bedrag dat van 1882 nog bij mij in kas was.

Van 1882 was op het algemeene spaarbankboekje nog een saldo van f 1271 overgebleven dat nog niet was overgeschreven op naam van scholieren. Met het in 1883 bij de koloniale spaarbank gestorte bedrag van f 6521 maakt dit eene som uit van f 7792. In 1883 werd een bedrag van f 5923 (waaronder f 24 voor leerlingen der centraalschool) op naam van scholieren overgeschreven, zoodat het saldo van het tegoed op evengenoemd algemeen spaarbankboekje f 1869 bedroeg, waaronder f 7 van de leerlingen der centraalschool.

Van af de invoering van de schoolspaarbank tot ultimo December 1883 werd door de onderwijzers — na aftrek van de uitkeeringen door mij gedaan bij het overlijden van onderwijzers — bij mij gestort een bedrag van f 10541, waarvan f 8672 op naam van scholieren werd overgeschreven; onder beide cijfers de centraalschool begrepen.

Door al de onderwijzers te zamen werd in 1883 een bedrag van p. m. f 330 gerestitueerd aan leerlingen die de school verlieten of die hunne spaarpenningen, welke nog niet tot f 1 waren aangegroeid terug verlangden.

Op ultimo December 1883 namen 3548 scholieren (waaronder 13 van de centraalschool) aan het sparen deel, zijnde ruim 67 pct. van het geheele getal schoolgaande kinderen (5252, waaronder 14 van de centraalschool).

Het geheele getal dat in 1883 aan het sparen heeft deel genomen is aanzienlijk hooger; met de kinderen, die in den loop van het jaar de school verlieten of om de eene of om de andere reden met sparen ophielden is geen rekening gehouden.

Op ultimo December 1883 waren 1606 scholieren (waaronder 6 van de centraalschool) in het bezit van boekjes der koloniale spaarbank, zijnde ruim 30 pct. van het geheele getal schoolgaande kinderen en ruim 45 pct. van het getal deelnemers aan het sparen.

Ruim 200 leerlingen verlieten in 1883 de school in het bezit van een boekje der koloniale spaarbank. Rekent men die in 1882 van school gingen mede, dan bedraagt het getal boekjes door de koloniale spaarbank tot ultimo December 1883 op naam van scholieren uitgegeven p.m. 1850.

In 1883 werden 122 boekjes ingetrokken, daar het geheele bedrag door de inleggers werd teruggevraagd. Van verscheidene dezer was het echter geen eigenlijke lichting, maar moesten de boekjes worden ingetrokken òf omdat op naam van denzelfden inlegger twee boekjes waren uitgegeven òf omdat de inlegger van naam veranderde. Verscheidene boekjes werden verder ingetrokken omdat de houders in den loop van het jaar stierven.

Van de ingetrokken boekjes kwamen:

te Paramaribo:

op de niet-gesubsidieerde particuliere scholen . .	39
» » gesubsidieerde » » . .	20
» » gouvernementsscholen . . . . ,	26
» » gesubs- scholen der Moravische Broeders .	11
» » » » » R.-K. geestelijken . .	3

in de districten:

op de gouvernementsscholen	9
» » gesubs. scholen der Moravische Broeders .	14
» » » » » R.-K. geestelijken . .	—

Bij de tegenwoordige organisatie der koloniale spaarbank is het niet doenlijk, of althans uiterst moeilijk, het bedrag op te geven, dat door scholieren is gelicht, en toch zou dit voor eene juiste beoordeeling van den gang van zaken zeer wenschelijk wezen.

Als een verblijdend verschijnsel kan worden medegedeeld dat van de kinderen, die in het bezit van een spaarbankboekje de school hebben verlaten, een betrekkelijk groot getal met sparen voortgaat. Van de onderwijzers zal het afhangen of dit getal in het vervolg aanzienlijk zal toenemen. Op de zittingen der koloniale spaarbank is het namelijk bij herhaling gebleken, dat ouders of verzorgers in de dwaling verkeerden dat de kinderen niet meer mogen sparen wanneer zij van school zijn. Wanneer de onderwijzers — de hun gegeven aanwijzingen volgende — bij herhaling den kinderen het doel van het sparen duidelijk maken en hen aansporen om ook na het verlaten der school met sparen voort te gaan zal het intrekken van boekjes zeer verminderen. Zeer dikwijls is het op de zittingen der spaarbank voorgekomen dat een enkel woord van toelichting van een der commissarissen voldoende was om ouders of verzorgers, die in evenbedoelde dwaling verkeerden en gekomen waren om het geld te lichten van hun voornemen te doen afzien.

Hier volgt eene recapitulatie van de verschillende cijfers, waarbij de centraalschool als niet behoorende tot de gewone scholen, is weggelaten.

Ter vergelijking zijn de cijfers voor 1882 mede opgegeven:

	1882.	1883.
Getal schoolgaande kinderen op ultimo December	5124	5238
Getal deelnemers aan het sparen op ultimo December.	3128	3535
zijnde per 100 van het getal schoolgaande kinderen	61	67
Bij mij gestort bedrag	f 4096	f 6421
In de koloniale spaarbank belegd . .	» 4020	» 6497
Saldo bij mij in kas op ultimo December	» 76	—
Bedrag op naam van scholieren overgeschreven	» 2749	» 5899
Saldo te goed op het algemeen spaarbankboekje op ultimo December . . .	» 1271	» 1862
Getal schoolgaande kinderen in het bezit van spaarbankboekjes op ult. December.	1046	1600
zijnde per 100 van het getal schoolgaande kinderen	20	31
en per 100 van het getal deelnemers aan het sparen	33	45

De hiervolgende staat geeft een vergelijkend overzicht

van de cijfers voor 1883 gegroepeerd voor Paramaribo en de districten afzonderlijk en naar den aard der scholen. Verdere toelichting heeft deze staat niet noodig; alleen zij opgemerkt: 1°. dat, om bovengenoemde reden, de centraalschool niet is medegerekend, 2°. dat het weesgesticht te Livorno niet meêdoet aan het sparen op school; onder het getal leerlingen op ultimo December op de gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken zijn evenwel die van de school op Livorno begrepen. Trekt men deze er af, dan worden de percentcijfers van de 6de en 8ste rubriek voor laatstgenoemde scholen gunstiger.

Men zie verder de aanmerking omtrent de niet-gesubsidieerde en de gesubsidieerde scholen in de hierachter gevoegde bijlage.

	Bedrag in 1883 door de onderwijzers gestort.	Saldo van het in 1882 door de onderwijzers gestorte bedrag.	Bedrag in 1883 op naam van schoolgaande kinderen overgeschreven.	Getal schoolgaande kinderen op ultimo December 1883.	Getal deelnemers aan het sparen op school op ult. December 1883.	Per 100 van het getal schoolgaande kinderen.	Getal bezitters van boekjes der koloniale spaarbank op ult. December 1883.	Per 100 van het getal schoolgaande kinderen.	Per 100 van het getal deelnemers aan het sparen.
Paramaribo	f 4915	f 1096	f 4650	3755	2468	66	1116	30	45
Nickerie	332	7	312	229	156	71	105	46	67
Coronie	250	38	175	330	173	52	76	23	44
Boven-Cottica en Matappica	227	21	187	161	154	96	78	48	51
Beneden-Cottica en Beneden-Commewijne	291	68	258	189	148	78	82	43	55
Beneden-Para en Beneden-Suriname	167	65	146	168	120	71	74	44	62
Boven-Para en Boven-Suriname	215	42	156	344	277	81	62	18	22
Saramacca	24	3	15	62	39	63	7	11	18
Totaal	f 6421	f 1340	f 5899	5238	3535	67	1600	31	45
Paramaribo en districten.									
Niet-gesubsidieerde particuliere scholen	f 2855	f 507	f 2807	690	493	71	384	56	78
Gesubsidieerde particuliere scholen	816	241	860	549	451	82	243	44	54
Gouvernementsscholen	1572	308	1339	1383	1155	84	565	41	49
Gesubsidieerde scholen der Mor. Broeders	883	190	688	1851	936	51	297	16	32
Gesubsidieerde scholen der R.-K. geestelijken	295	94	205	765	500	65	111	15	22
Totaal	f 6421	f 1340	f 5899	5238	3535	67	1600	31	45
Paramaribo.									
Niet-gesubsidieerde particuliere scholen	f 2855	f 507	f 2807	690	493	71	384	56	78
Gesubsidieerde particuliere scholen	816	241	860	549	451	82	243	44	54
Gouvernementsscholen	725	221	619	723	649	90	308	43	47
Gesubsidieerde scholen der Mor. Broeders	311	53	209	1161	443	38	100	9	23
Gesubsidieerde scholen der R.-K. geestelijken	208	74	155	632	432	68	81	13	19
Totaal	f 4915	f 1096	f 4650	3755	2468	66	1116	30	45
Districten.									
Gouvernementsscholen	f 847	f 87	f 720	660	506	77	257	39	51
Gesubsidieerde scholen der Mor. Broeders	572	137	479	690	493	71	197	29	40
Gesubsidieerde scholen der R.-K. geestelijken	87	20	50	133	68	51	30	23	44
Totaal	f 1506	f 244	f 1249	1483	1067	72	484	33	45

Berekent men naar vorenstaanden staat het gemiddelde in 1853 per leerling gespaarde en per leerling overgeschreven bedrag, daarbij tot grondslag nemende:

voor het gespaarde bedrag:

1°. het getal schoolgaande kinderen op ult. Dec. 1883,

2°. » » deelnemers aan het sparen » » » »

voor het overgeschreven bedrag:

3°. het getal bezitters van spaarbankboekjes op ultimo December 1883,

dan vindt men:

voor Paramaribo:			
de niet-gesubs. particuliere scholen	f 4.14	f 5.79	f 7.31
» gesubs. » »	1.49	1.81	3.54
» gouvernementsscholen . . .	1.—	1.12	2.01
» gesubs. scholen der Mor. Broeders	0.27	0.70	2.09
» » » » R.-K. geestel.	0.33	0.41	1.91
voor de districten:			
de gouvernementsscholen . . .	1.28	1.67	2.80
» gesubs. scholen der Mor. Broeders	0.83	1.16	2.43
» » » » R.-K. geestel.	0.65	1.28	1.67
in totaal gemiddeld:			
voor Paramaribo.	1.31	1.99	4.17
» de districten	1.02	1.41	2.58
» » geheele kolonie	1.23	1.82	3.69

Deze cijfers hebben, vermits voor de berekening de cijfers op ultimo December genomen zijn, slechts eene benaderde waarde.

§ 11. *Schoolgebouwen, onderwijzerswoningen, schoolmeubelen en leermiddelen.*

Omtrent deze onderwerpen kan ik in dit verslag niets nieuws van algemeenen aard vermelden. De in vroegere verslagen gemaakte opmerkingen blijven nog altijd van kracht.

De school op post Nassau moest in het najaar wegens den bouwvalligen staat van het gebouw en het instorten van de brug over de Braka-momakreek tijdelijk gesloten worden. Het is te wenschen dat de reparatie spoedig tot een eind kome.

Door het toenemen van het getal leerlingen ontstond er gebrek aan ruimte in de school op Totness. Ten einde hierin te voorzien werd bij Gouvernementsresolutie van den 21sten Mei 1883, litt. A, n°. 1, machtiging verleend om, nadat het schoollokaal aan elken zijgevel 2.5 M. zou zijn verlengd, den huurprijs van het gebouw van f 300 op f 400 's jaars te brengen en een huurcontract voor vijf jaren te sluiten. De vergrooting kwam spoedig tot stand.

Na eene uiterst langdurige reparatie kwam het schoollokaal op het fort Nieuw-Amsterdam tot gereedheid en kon de school in Augustus weder geopend worden.

Paramaribo, den 27sten Maart 1884.

De Inspecteur voor het onderwijs,

H. D. BENJAMINS.

[5. 6.]

BIJLAGE D².

STAAT aantoonende het getal scholen, geëxamineerde onderwijzers, schoolgaande kinderen en de verhouding van het getal geëxamineerde onderwijzers tot het getal schoolgaande kinderen op ultimo December 1883; verder het gemiddeld getal schoolgaande kinderen, en de gemiddelde opkomst per dag en per 100 gedurende 1883.

	Getal scholen op ult°. December 1883.	Getal geëxamineerde onderwijzers.	Getal schoolgaande kinderen op ult°. December 1883.			Getal leerlingen op 1 geëxamineerden onderwijzer.
			Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Paramaribo	30	1) 75	1 907	1 848	3 755	50
Nickerie	3	2) 3	122	107	229	76
Coronie	4	5	178	152	330	66
Boven-Cottica en Matappica	3	3	106	55	161	54
Beneden-Cottica en Beneden-Commewijne	6	5	127	62	189	38
Beneden-Para en Beneden-Suriname	6	7	120	48	168	24
Boven-Para en Boven-Suriname	3) 8	7	226	118	344	49
Saramacca 4)	3) 2	2	44	18	62	31
Totaal	62	107	2 830	2 408	5 238	49
1882	61	111	2 809	2 315	5 124	46
Paramaribo en districten.						
Niet gesubsidieerde particuliere scholen 5)	12	29	382	308	690	24
Gesubsidieerde particuliere scholen	7	10	251	298	549	55
Gouvernementsscholen	21	35	886	497	1 383	40
Gesubsidieerde scholen der Moravische Broeders	17	25	942	909	1 851	74
Gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	5	8	369	396	765	96
Totaal	62	107	2 830	2 408	5 238	49
1882	61	111	2 809	2 315	5 124	46
Paramaribo.						
Niet gesubsidieerde particuliere scholen 5)	12	29	382	308	690	24
Gesubsidieerde particuliere scholen	7	10	251	298	549	55
Gouvernementsscholen	4	17	465	258	723	43
Gesubsidieerde scholen der Moravische Broeders	4	14	531	630	1 161	83
Gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	3	5	278	354	632	126
Totaal	30	75	1 907	1 848	3 755	50
1882	31	80	1 901	1 794	3 695	46
Districten.						
Gouvernementsscholen	17	18	421	239	660	37
Gesubsidieerde scholen der Moravische Broeders 2)	13	11	411	279	690	63
Gesubsidieerde scholen der Roomsch-Katholieke geestelijken	2	3	91	42	133	44
Totaal	32	32	923	560	1 483	46
1882	30	31	908	521	1 429	46

Gemiddeld getal schoolgaande kinderen gedurende 1883.			Gemiddelde opkomst per dag gedurende 1883.			Gemiddelde opkomst per 100 gedurende 1883.		
Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
1 919	1 854	3 773	1 477	1 353	2 830	77	73	75
128	99	227	105	82	187	82	83	82
179	153	332	146	121	267	82	79	80
110	52	162	90	42	132	82	81	81
141	76	217	109	52	161	77	68	74
135	57	192	118	44	162	87	77	84
219	111	330	165	86	251	75	77	76
34	14	48	26	11	37	76	79	77
2 865	2 416	5 281	2 236	1 791	4 027	78	74	76
2 880	2 445	5 325	2 231	1 810	4 041	77	74	76
348	295	643	306	247	553	88	84	86
403	316	719	321	229	550	80	72	76
807	494	1 301	586	371	957	73	75	74
938	915	1 853	700	622	1 322	75	68	71
369	396	765	323	322	645	88	81	84
2 865	2 416	5 281	2 236	1 791	4 027	78	74	76
2 880	2 445	5 325	2 231	1 810	4 041	77	74	76
348	295	643	306	247	553	88	84	86
403	316	719	321	229	550	80	72	76
371	255	626	240	187	427	65	73	68
520	634	1 154	374	408	782	72	64	68
277	354	631	236	282	518	85	80	82
1 919	1 854	3 773	1 477	1 353	2 830	77	73	75
1 912	1 863	3 775	1 454	1 371	2 825	76	73	74
436	239	675	346	184	530	79	77	79
418	281	699	326	214	540	78	76	77
92	42	134	87	40	127	95	95	95
946	562	1 508	759	438	1 197	80	78	79
968	582	1 550	777	439	1 216	80	75	78

AANMERKINGEN.

1) Hieronder begrepen 1 onderwijzeres met akte alleen voor het Fransch, 1 met akte alleen voor het Engelsch en 1 met akte alleen voor het Fransch en Engelsch.

2) De school op Waterloo had in December geen onderwijzer en is van af 1 Juli 1883 gesloten geweest.

3) Hieronder niet gerekend de school bij de boschnegers.

4) De school op post Nassau is wegens den bouwvalligen staat van het gebouw en het instorten van de brug over de Brakamama-kreek tijdelijk gesloten. De onderwijzer is tijdelijk op de school aan de Drambranders-gracht werkzaam.

5) Om met betrekking tot de op school gespaarde bedragen geen verkeerden indruk te weeg te brengen, is de meisjesschool voor meer uitgebreid lager onderwijs, waaraan een subsidie verleend wordt krachtens art. 27 van de onderwijsverordening, maar waarop geen kinderen voor gouvernementsrekening geplaatst worden, onder deze groep gerekend, hoewel hierdoor de omschrijving onjuist wordt. Onder »*gesubsidiëerde particuliere scholen*" versta men in dezen staat die particuliere scholen waarop door de Commissie van Onderwijs kinderen voor gouvernementsrekening geplaatst worden.

Paramaribo, den 27sten Maart 1884.

De Inspecteur voor het onderwijs,

H. D. Benjamins.

[5. 7.]

BIJLAGE E¹.

VERSLAG van den geneeskundigen inspecteur omtrent de geneeskundige behandeling en verpleging op de plantages en gronden over het jaar 1883.

§ 1. *Organisatie.*

In den loop van 1883 werd het korps districts-geneesheeren met drie versterkt, te weten de heeren E. H. GEWAND, H. R. JUDA en J. FERNANDES, terwijl, anticipeerende op het verslag over 1884, nu reeds kan worden medegedeeld, dat, behalve deze drie kweekelingen der geneeskundige school, ook de kweekeling, de heer C. E. BAËZA, voor plaatsing in de districten beschikbaar komt.

Deze gelukkige omstandigheid gaf mij aanleiding tot het indienen, onder dagteekening van 29 September 1883, van een voorstel aan Uwe Excellentie om te voorzien in de zóó sterk dringende behoefte aan een andere indeeling der districts-geneesheeren, waartegen, hoe gewenscht ook, het feit dat over meerderen tot hiertoe niet kon beschikt worden, een onoverkomelijk bezwaar stelde.

Dit aanstippende, wensch ik daarbij nadrukkelijk te verklaren, dat hoe klemmend het hiervoren vermeld bezwaar zich ook deed gevoelen, de geneeskundige dienst toch niet verwaarloosd werd; verre er van. Maar wel bracht dat bezwaar, hetwelk vooral bij het toenemen van den aanvoer van immigranten uit Britsch Indië, waarin de kolonie zich gelukkig mag verheugen in verband tot het opwerken met immigranten van vele vroeger verlaten plantages, een drievoudig nadeel met zich mede, dat zich in korte woorden aldus laat samenvatten:

1°. Van verreweg de meeste districts geneesheeren wordt, tengevolge van afhankelijkheid van getij en gebrekkige vervoermiddelen, bovenmatige inspanning gevorderd, om niet te kort te schieten in de vervulling van hunnen even moeilijken als dikwijls onaangenamen dienst.

2°. Een gevolg hiervan is, dat zij, met welken ijver ook bezielt, veelal met geene mogelijkheid meerdere ziekenbezoeken op de plantages kunnen afleggen dan de wet voorschrijft.

3°. Om dezelfde reden kunnen zij zich niet zóó dikwijls als zij anders zelven zouden wenschen, in persoon belasten met het gereed maken van geneesmiddelen en het aanleggen van verbanden, vooral omdat zij hunne bezoeken op de plantages niet te lang mogen rekken, zal dit niet geschieden ten koste van andere patienten op andere plantages.

Nu de hoop, waarmede men zich vleide, dat eenige der jongelieden die zich op het vak toelegden, spoedig het korps zouden versterken, verwezenlijkt is geworden werden mijnerzijds, zooals ik straks zeide, stappen gedaan om de zoo gewenschte voorziening te maken.

Inkrimping van het geneeskundig gebied der districts-geneesheeren in de meest bevolkte buurten was het wachtwoord.

Ik had derhalve de eer in overweging te geven de plaatsing der districts-geneesheeren te regelen als de als bijlage A hierbij gevoegden staat aantoont.

De dientengevolge plaats te grijpen veranderingen zouden in het navolgende bestaan:

1°. den dienst in de Beneden-Commewijne, die waargenomen wordt door den geneesheer op 't fort Nieuw Amsterdam woonachtig, van daar tot de nabij gelegen plantages Zoelen en Geertruidenberg en de aan den tegenovergestelden oever liggende plantage de Resolutie en dien door den geneesheer op plantage Alkmaar, van plantage Mariënburg tot plantage Spieringshoek, voortaan, met uitzondering van plantage de Resolutie, waarover hieronder nader, op te dragen aan twee geneesheeren, een op Mariënburg en een op plantage Alkmaar te vestigen, die dienst zullen hebben te doen, de eerstvermelde van Zoelen en Geertruidenberg tot Sorgvliet en de laatstvermelde van Alkmaar uit, niet meer tot plantage Spieringshoek, maar verder tot plantage Nieuwgrond, de laatste plantage aan de Beneden-Commewijne.

Daardoor zou de dienst van den geneesheer op den post Sommelsdijk gevestigd, die met groote afstanden te kampen heeft, ingekrompen kunnen worden, doordien zijn praktijk in de Beneden-Commewijne en Beneden-Cottica komt te vervallen;

2°. den dienst in de Beneden-Cottica, die nu verricht wordt door den geneesheer op plantage Johan en Margaretha en voor een klein gedeelte door dien op Sommelsdijk, voortaan door twee geneesheeren te doen waarnemen, met dien verstande evenwel, dat plantage de Resolutie, thans van Fort Nieuw Amsterdam bediend wordende, ook daarbij gevoegd zal worden.

Een dier geneesheeren te vestigen op plantage de Resolutie, om van daar tot plantage Elisabethshoop te gaan en de andere gevestigd op plantage Johan en Margaretha, om van daar tot het einde van de Beneden-Cottica dienst te doen.

Dezelfde reden, verlichting van dienst, heeft verder geleid tot de voordracht om den geneesheer op fort Nieuw Amsterdam gevestigd, ook te belasten met de praktijk tot plantage Jagtlust.

Hierdoor zal het geneeskundig station op deze plantage kunnen worden opgeheven.

Wat aangaat den dienst door dien geneesheer verricht wordende op plantage Meerzorg, deze zou voor rekening van den geneesheer in Boven-Suriname komen, gevestigd op plantage Petersburg; terwijl, wat betreft den dienst van plantage Jagtlust uit, gedaan wordende van de plantage Leonsberg tot grond Combé, Beneden-Para, werd voorgesteld dien op te dragen aan den districts-geneesheer in de stad Paramaribo te vestigen, aan wien voorts de door de officieren van gezondheid tijdelijk vervuld wordende dienst op de gronden aan 't pad van Wanica, de etablissementen Beekhuizen en Livorno en de plantages Kwatta, Ma Retraite en Tourtonne zou kunnen worden toegevoegd, zooals vroeger ook plaats vond, doch later, uit gebrek aan districts-geneesheeren niet kon worden volgehouden.

De laatstvermelde regeling zou daarenboven dit voordeel hebben, dat een deel van de armenpraktijk, waaromtrent tot nu, uit hoofde van de groote uitgestrektheid der wijken, niet altijd ongegronde klachten worden vernomen, op de schouders van den districts-geneesheer te Paramaribo gevestigd, kan worden gelegd.

In afwachting van de definitieve regeling der armenpraktijk zou daardoor al dadelijk een stap in de goede richting zijn gedaan, door de nu met die praktijk belaste geneesheeren te ontheffen van een gedeelte der buitenbuurten der stad, terwijl een betere regeling van de binnen de stad gelegen wijken ook daardoor zou kunnen worden verkregen.

Zoodra er weer een paar geneesheeren beschikbaar komen, zullen in elk der districten Boven-Suriname, Beneden-Saramacca en Boven-Commewijne waar de plantages niet alleen ver van elkaâr verwijderd liggen, maar waar verlaten plantages met immigranten worden opgewerkt nog een geneeskundige gevestigd moeten worden.

Ik voedde aanvankelijk de hoop, dat deze organisatie tot uitvoering zou komen zoo niet op 1 Januari 1884, althans kort daarna.

't Bleek echter later dat die regeling niet zoo spoedig zou kunnen geschieden, naardien het zich liet aanzien dat de begrooting voor 1884, waarop zij steunt, alsdan nog niet ter afkondiging in de kolonie kon tegemoet gezien worden.

Bij Gouvernementsresolutien, dd. 10 en 29 November 1883, litt. A, nos. 11 en 8 werd intusschen, met ingang op 1 December daaraanvolgende, tijdelijk, in afwachting dier nieuwe regeling, de vestiging van geneesheeren op de plantage de Resolutie en op de centraalfabriek Marienburg (waaraan de behoefte reeds lang zóó dringend werd gevoeld) bepaald en de praktijk van de in die zoo bevolkte buurten gevestigde geneesheeren eenigermate ingekrompen.

Na die tijdelijke regeling werd de dienst waargenomen als volgt:

1°. E. H. Gewand, gevestigd op plantage de Resolutie in Beneden-Suriname, in het 1ste geneeskundig district, van en met die plantage tot en met de plantage Elizabethshoop in Beneden-Cottica;

2°. M. P. Heilbron, op plantage Johan en Margaretha in het 2de geneeskundig district, van en met die plantage tot en met den verlaten grond Saphir;

3°. J. B. P. L. Seiler, op plantage Marienburg in een gedeelte van het 3de geneeskundig district, van en met de plantage Zoelen tot en met de plantage Sorgvliet;

4°. A. N. Monsanto, op plantage Alkmaar in een gedeelte van het 3de geneeskundig district, van en met die plantage tot en met plantage Spieringshoek, en op de plantages Nieuwgrond en Weltevreden in het 4de geneeskundig district;

5°. H. K. Kenswil, op den post Sommelsdijk in het 4de geneeskundig district;

6°. D. De la Parra, op plantage Brunswijk in het 5de geneeskundig district;

7°. A. Da Silva Pereira, op het Fort Nieuw-Amsterdam tot en met de plantage Jagtlust in een gedeelte van het 6de geneeskundig district en bij de landbouwers op en in de nabijheid van het fort Nieuw-Amsterdam;

8°. J. Fernandes, tijdelijk te Paramaribo gevestigd in een gedeelte van het 6de geneeskundig district van en met de plantage Leonsberg in Beneden-Para tot en met den grond Combé, op de plantage Meerzorg in het 7de geneeskundig district en op de plantage Tout lui faut in Beneden-Para;

9°. D. Hartogh, op plantage Petersburg in het 7de geneeskundig district;

10°. H. Groot, op het etablissement Batavia in het 8ste geneeskundig district;

11°. J. J. Halfhide, op plantage Catharina Sophia in het 9de geneeskundig district;

12°. H. R. Juda, op den militairen post Coronie in het 10de geneeskundig district;

13°. R. J. Coronel, officier van gezondheid in Nickerie, in het 11de geneeskundig district;

14°. J. Kosterman, op plantage Nursery (Nickerie) in het 12de geneeskundig district;

15°. de officieren van gezondheid, dienst doende in het militair hospitaal te Paramaribo, in het 13de geneeskundig district.

Ziekte evenwel van den districts-geneesheer H. R. Juda maakte zijne overkomst van Coronie naar de stad, in November noodzakelijk.

Tot zijne tijdelijke vervanging werd aangewezen de districts-geneesheer J. Fernandes, wiens diensten van plantage Leonsberg tot plantage Morgenstond tijdelijk werden opgedragen aan den naastbijzijnden geneesheer A. Da Silva Pereira, en 't overschietende van het geneeskundig gebied van den geneesheer Fernandes tijdelijk werd waargenomen, te weten: van plantages Meerzorg en Tout lui faut door den geneesheer Hartogh in Beneden-Para en de omstreken der stad, door den geneeskundigen inspecteur.

Anticipeerende op het verslag over 1884 kan hier worden aangeteekend dat bij Gouvernements-resolutie dd. 17 Maart 1884, litt. A, n°. 7 de door mij voorgedragen regeling, vervat in de hiervoren reeds aangehaalde bijlage A is gesanctionneerd met 1 April 1884.

De bezoldigingen der districts-geneesheeren varieerden tusschen de f 2000 en f 5000, waarbij komen vrije woning of f 600 toelage voor huishuur en vrije vervoermiddelen.

Daar waar communicatie te land bestaat, werd fouragegeld toegekend voor een of twee paarden ad f 240 's jaars per paard.

Even als in vorige jaarverslagen, moet ik terugkomen op 't wenschelijke en billijke dat den districts-geneesheeren het recht van deelneming aan het pensioenfonds worde toegekend; aan de eene zijde een maatregel van billijkheid ten opzichte van de titularissen, die waarlijk een zwaren en moeilijken dienst hebben, en wier inkomen niet groot genoeg is om voor den ouden dag te economiseeren en aan den anderen kant om niet voor goed 't uitzicht prijs te geven om 't korps districts-geneesheeren met in 't buitenland gegradueerden versterkt en verrijkt te zien.

§ 2. *Werking der verordening.*

Hoe langer zoo meer wordt bereikt het tweeledig doel der verordening: 1°. het verzekeren van goede en voldoende geneeskundige behandeling der immigranten en 2°. creolen en andere arbeiders (niet immigranten) door de verkrijging van *kostelooze* geneeskundige behandeling zoo gemakkelijk mogelijk te maken, er toe te bewegen zich daaraan toe te vertrouwen en tevens vertrouwen te leeren stellen in de geneesheeren.

Een groote stap in de goede richting is ook zeker gedaan nu uitvoering zal worden gegeven aan de nieuwe organisatie hiervoren omschreven.

Moest in deze kolonie, even als overal en te allen tijde, rekening worden gehouden met de beschikbare middelen en den localen toestand, moest als een gevolg daarvan de wetgever, zijns ondanks wat betreft plantages waar immigranten werken zich bepalen tot het voorschrift, dat de geneesheer gehouden is tot bezoek minstens tweemaal 's weeks, en voorts zoovele malen meer als de toestand der zieken dit vordert en hem mogelijk is, en wat aangaat plantages waar geen immigranten werken tot bezoek minstens éèns om de 14 dagen en tusschentijds zoo dikwijls zijne hulp wordt ingeroepen, zoodra er over meerdere krachten kan beschikt worden, moet dat minimum van bezoek uitgebreid worden. Vooral moet ernstig daarnaar

gestreefd worden wat betreft de buurten waar communicatien ook te land bestaan en zelfs daar, waar die gemist worden moet het oog daarop gevestigd blijven. Dit komt niet alleen voor immigranten noodzakelijk voor, maar ook voor creolen arbeiders, voor zooveel zij zich bevinden binnen 't bewoonde gedeelte der kolonie, welke laatsten meer dan vroeger gebruik maken van de diensten van geneesheeren, om eindelijk, wanneer over voldoende districts-geneesheeren kan beschikt worden, waarop, dank zij de geneeskundige school, 't uitzicht bestaat, door het utiliseeren van al de krachten *volkomen* gelegenheid open te stellen voor geneeskundige behandeling, door de zaak zoodanig te regelen dat de geneesheer, zooveel mogelijk, dagelijks de patienten kan bezoeken.

Maar ook in dit allergunstigst geval, bij 't bereiken van dit einddoel, waarnaar onvermoeid moet gestreefd worden, zal de geneeskundige behandeling van die creolen, die zich verscholen of teruggetrokken hebben buiten het bewoonde gedeelte der kolonie, in haast ontoegankelijke oorden, eene onmogelijkheid blijven. Uitsluitend aan zich zelven zullen zij het evenwel te wijten hebben, dat zij verstoken blijven van datgene, wat tot behoud van hunne gezondheid noodig is.

Bij iedere gelegenheid wordt hun dit zoowel door het districts-gezag als door mij nadrukkelijk voorgehouden.

Tot een betere werking der verordening zal ook zeker leiden, het treden in de door mij sedert 1880 gedane, nog hangende voorstellen, waarop in vorige verslagen de aandacht werd gevestigd. (Vergelijk § 2 van de verslagen over 1881 en 1882.)

§ 3. *Gezondheidstoestand.*

Hoewel gezegd kan worden, dat de plantages en gronden in 1883 wederom van epidemien verschoond bleven, moet evenwel vermeld worden, dat tengevolge van vele catarrhale ongesteldheden, de toestand aldaar over het algemeen niet bevredigend was.

Nadat in het tweede kwartaal van 1883 de regens zich zoo ontzettend hadden ingesteld, dat in sommige districten de totale hoeveelheid gevallen regens enkele dagen 30-40 millimeters bedroeg, haast dagelijks gepaard met vochtige weersgesteldheid, stelde zich later een hevige en vrij langdurige droogte in, zeldzaam afgewisseld door een bui.

Het gevolg hiervan was dat gedurende den regentijd larijngitus, bronchitis, spier- en gewrichts-rheumatismen en diarrhee zich voordeden, terwijl de opvolgende aanhoudende droogte niet weinig meebracht de ongesteldheden te vermeerderen met hardnekkige bilieuse en tusschenpoozende koortsen en dysenterie.

Enkele gevallen van waterpokken vertoonden zich hier en daar onder de inlandsche bevolking, terwijl influenca schier overal werd waargenomen.

Gelukkig echter bracht een en ander geen ongunstige verhouding te weeg tusschen geboorte en sterfte, hebbende de eerste de laatste met 139 overtroffen, zooals de als bijlage B hierbij gevoegde staat aantoont.

Wat de vaccinatie betreft, werd op een kleine uitzondering na, de uitwerking van de met mailgelegenheden aangevoerde stof gemist, en dat wel niettegenstaande met erkentelijkheid wordt geapprecieerd de zorgvuldige wijze waarop de stof door de Haagsche zoowel als de Rotterdamsche vereenigingen ter bevordering der koepokinenting op allerlei wijze verzorgd, ingepakt en door tusschenkomst van het Departement van Kolonien verzonden werd.

Bij de gedane inentingen ontwikkelde zich veelal slechts een roode kring op de ingeënte plaats, met een kleine verhevenheid van de huid om spoedig weder te verdwijnen. Het vaccinatie-proces kwam niet verder.

Door de goede maatregelen en de bijzondere hiertoe aangewende zorg van den Gouverneur mocht het hier gelukken animale stof te verkrijgen door inënting op een kalf. De met die stof bij herhaling gedane inëntingen leverden de beste resultaten op. Deze uitkomst gaf den Gouverneur aanleiding tot het nemen van het initiatief om, onder toezegging van het gouvernements subsidie ad f 300 's jaars, te trachten door medewerking van particulieren een parc vaccinogène op te richten, waartoe alle kans van slagen bestaat.

§ 4. *Ziekenhuizen en ziekenvertrekken en voorschriften betreffende goede orde en zindelijkheid.*

Voldoen de, na de inwerkingtreding van de geneeskundige verordening van 1879, herstelde, verbeterde en uitgebreide ziekenhuizen en ziekenvertrekken over 't algemeen in alle opzichten aan de eischen bij de wet gesteld, (als altijd vielen er natuurlijk hier en daar aanmerkingen te maken, waaraan echter te gemoet werd gekomen door huurders), die, welke in de paar laatste jaren hersteld of gebouwd zijn, getuigen dat de huurders ook hun eigen belang begrijpende, niets verzuimen om die inrichtingen te doen zijn, wat zij uit een hygienisch oogpunt moeten wezen.

Hetgeen deswege in het vorige verslag voorkomt, kan in meerdere mate ook voor het jaar 1883 gezegd worden.

Ligging, ventilatie, doelmatige inrichting en zindelijkheid springen duidelijk in het oog.

Voor badkamers en latrines is uitstekend gezorgd. Voor overvulling van de zalen met zieken bestaat niet het minste gevaar. Behalve dat in de wet een correctief daartegen wordt gevonden, beijveren de eigenaren van de plantages zich, bij het bouwen van nieuwe ziekenhuizen, die zoo ruim in te richten, dat daarin gelegenheid bestaat tot opname, niet van minstens 10 pct. van elk geslacht der immigranten plantage-bevolking (zooals de wet, art. 25, voorschrijft), maar naar reden van 20 en zelfs meer per cent.

Ook ten aanzien van de verpleging der patienten kan over 't algemeen gunstige melding gemaakt worden. Kleine uitzonderingen hierop kwamen wel is waar voor, doch ook deze werden ernstig gekeerd, zoodanig zelfs dat herhaling daarvan niet te duchten is.

De bestaande bepalingen omtrent de goede orde en zindelijkheid werken gunstig en op de zindelijkheid rondom het terrein viel over 't algemeen geene aanmerking te maken, en daar waar dit wel het geval was, werd onmiddellijk gevolg gegeven aan den last tot schoonmaken daarvan.

§ 5. *Geneesmiddelen, benoodigdheden voor de apotheek, hospitaalfournitures en kleedingstukken.*

Terwijl de wet ook ten aanzien dezer onderwerpen meestal stipt werd opgevolgd, bracht 't door mij ingesteld onderzoek wel eens aan 't licht, dat vooral op kleine plantages de hoeveelheid geneesmiddelen die, volgens de wet *steeds* voorradig moeten zijn, er niet altijd waren. De patienten leden echter daaronder niet.

Daarentegen werd op de groote plantages de voorraad ruimer bevonden dan voorgeschreven is, en werden zelfs vele artikelen aangetroffen die wettelijk niet aanwezig behoefden te zijn.

Naardien de ondervinding de noodzakelijkheid had aangetoond tot het brengen van wijzigingen in de lijsten, bedoeld bij art. 13 en de 4de alinea van art. 22 der geneeskundige verordening van 1879, (*Gouvernementsblad* n°. 8, te weten van geneesmiddelen, dieeten, hospitaalfournitures en kleedingstukken alsmede van geneeskundige voorschriften, welke lijsten zijn afgekondigd bij besluit van 16 April (*Gouvernementsblad* n°. 18) sub litt. A, B, C en D, werd dezerzijds een voordracht gedaan aan 't bestuur om eene commissie te benoemen tot het voorstellen dier gewenschte wijzigingen.

Bij Gouvernementsresolutie, dd. 24 September 1883, litt. A, n°. 13, werd de commissie benoemd, die op 12 December daaraanvolgende herziene lijsten, hiervoren omschreven, ter goedkeuring en afkondiging indiende.

§ 6. *Drinkwater.*

Telkens werd in vorige verslagen door mij aangedrongen op een *wettelijke* regeling van dit onderwerp, niet alleen voor de plantages en ten aanzien van *alle* arbeiders zoowel immigranten als creolen, maar ook voor wat betreft de geheele kolonie.

Zorg om ten allen tijde, vooral in den drogen tijd, goed drinkwater te hebben, zal met geringe moeite uitgaven beloond worden.

Hoewel de toestand in de districten in dit opzicht in de laatste jaren veel verbeterd is, moet ik evenwel op *wettelijke* regeling blijven aandringen als waarborg dat van den goeden weg niet worde afgeweken.

Overigens zij het mij geoorloofd te refereeren aan al hetgeen in dit opzicht in vorige verslagen door mij is aangeteekend.

§ 7. *Dienstpersoneel in de ziekenhuizen.*

In den in vorige verslagen geschetsten toestand in de oude kolonie is in 1883 niet veel verandering gekomen.

Aan aansporing der huurders mijnerzijds ontbrak het in 1883 wederom niet.

In de nieuwe kolonie (Nickerie en Coronie) is de toestand in dit opzicht beter. Daar worden veelal ziekenoppassers aangetroffen uit Demerary overgekomen, die, blijkens certificaat, in laatstvermelde kolonie, door een soort examen hebben doen blijken van geschiktheid.

Om het nadeel te voorkomen dat het gemis aan degelijke en bekwame ziekenoppassers na zich zou kunnen slepen, wordt streng de hand gehouden aan een sedert de inwerkingtreding der geneeskundige verordening, door mij aan districts-geneesheeren gegeven last die strikt wordt opgevolgd, om te zorgen voor schriftelijk algemeene voorschriften, zoowel wat betreft de toe te dienen geneesmiddelen als de dieeten, die behooren opgevolgd te worden in de gevallen, dat zieken in het ziekenhuis worden opgenomen, wier toestand niet van dien aard is dat *dadelijk* de tegenwoordigheid van den geneesheer gevorderd wordt.

Toch behoort 't, bij één ernstigen wil zijdens huurders, niet tot de onmogelijkheid om goede ziekenoppassers te bekomen. Herhaaldelijk (vergelijk vorige verslagen) gaf ik den wenk voor jongelieden van de plantages die bewijzen eenigen aanleg daarvoor te hebben, de gelegenheid die het militair hospitaal daartoe aanbiedt, te benuttigen.

§ 8. *Vroedvrouwen.* (Geadmitteerd of voorzien van eene vergunning van den inspecteur.)

Op de plantages en gronden in Nickerie wordt verloskundige hulp verleend door de weduwe E. B. Peneux, geadmitteerde vroedvrouw, bij Gouvernementsresolutie van 2 October 1879, litt. A, n°. 10, daartoe aangewezen tegen genot eener jaarlijksche toelage van f 400 en op de plantages en gronden in het district Coronie door de weduwe C. M. Arlaud, geadmitteerde vroedvrouw, mede tegen genot eener jaarlijksche toelage van f 400, daartoe bij Gouvernementsresolutie dd. 11 September 1882, litt. A, n°. 6, aangewezen. Beide vroedvrouwen hebben daarenboven recht op kostelooze geneeskundige behandeling.

Gebrek aan geschikt personeel in de districten was wederom in 1883 oorzaak, dat geen gebruik kon worden gemaakt van de bevoegdheid, den inspecteur gegeven tot het uitreiken van vergunningen aan niet geadmitteerde vroedvrouwen om verloskundigen bijstand te verleenen.

§ 9. *Geneeskundig personeel.*

Lofwaardige vermelding verdienen de ijver en de belangstelling waardoor verreweg de meeste der districts-geneesheeren zich bij voortduring kenmerken, in weerwil van de vele omstandigheden die er toe bijdragen om de vervulling hunner plichten te bemoeilijken, die ik, na de opsomming in vorige verslagen, nu niet wederom zal uiteenzetten.

Alléén mag daarbij nog vermeld worden dat hunne diensten niet weinig vermeerderd worden door de telkens en telkens herhaalde verwondingen van koelies onderling en den daarmede gepaard gaanden omslag voor den geneesheer om zich ter zake stadwaarts te begeven, ten einde voor den rechter verklaringen af te leggen. Voor de verre buurten, vooral Nickerie, Coronie, Boven-Cottica en Saramacca brengt dit laatste niet weinig bezwaar met zich mede.

Overigens wordt hier gerefereerd aan 't aangeteekende bij § 1 voor zooveel betreft het wenschelijke en billijke om de districts-geneesheeren het recht toe te kennen tot deelname aan het pensioenfonds.

Wat betreft de geneeskundige school kan met genoegen gerapporteerd worden dat die aan het daarmede beoogde doel beantwoordt.

Mocht vroeger bij sommigen de vrees bestaan, dat zij blijken zou levensvatbaarheid te missen, de voorloopige reeds verkregen resultaten weerspreken die meening.

Die school telt thans 20 leerlingen, te weten: voor de geneeskunde 16 en voor de pharmacie 4, waaronder eene jonge dame.

De uitslag van het examen van een paar hunner is vermeld onder § 1.

In Juli keerde de heer dr. C. Van Lier van buitenlandsch verlof terug, en nam zijne plaats als leeraar aan de inrichting weder in, met eervolle ontheffing van zijn tijdelijken vervanger, den heer G. Heilbron, arts.

De moeilijkheid om uit Nederland versterking te erlangen van het korps districts-geneesheeren alhier, leidde er toe om in April 1882 een opleidings cursus, hiervoren vermeld, voor jongelieden die tot geneeskundigen wenschen te worden opgeleid, in het leven te roepen. De bedoeling was derhalve om uit eigen boezem geschikt personeel te winnen voor den geneeskundigen dienst in de districten.

Kosteloos werd de gelegenheid opengesteld.

Niets was dus natuurlijker en meer in overeenstemming met de billijkheid dan dat bij welslagen van hen, die ten koste van de koloniale kas werden opgeleid, op hen ook eenige verbintenis ten opzichte van de kolonie werden gelegd.

Anticipeerende op 't verslag over 1884 kan nu reeds worden medegedeeld, dat deze overweging mij in Maart 1884 aanleiding gaf tot het indienen van een voorstel aan den Gouverneur om de bedoelde verbintenis te doen bestaan in de verplichting zijdens de geslaagde kweekelingen om, desgevorderd, gedurende drie jaren zich beschikbaar te stellen voor den dienst in de districten tegen genot van de voordeelen, omschreven in art. 2 van de geneeskundige verordening van 1879 (*Gouvernementsblad* n°. 8).

Om de uitvoering van dit besluit practisch te doen zijn, stelde ik verder voor, dat elke kweekeling een garantie tot het door den Gouverneur te bepalen bedrag zal stellen, opvorderbaar zoodra de geslaagde kweekeling zich aan zijne verbintenis onttrekt.

§ 10. *Woningen, waterloozing en terreinen rondom de woningen, keukens en latrines.*

De immigranten woningen verkeeren over 't algemeen in zeer goeden staat.

De nieuw opgerichte mogen zeer zeker als geschikter worden beschouwd, nu ze niet, zooals art. 56 litt. *a* van het Koninklijk besluit van 22 Maart 1872 n°. 27, (Publicatie van 3/17 Mei e. a. (*Gouvernementsblad* n°. 8) vrijheid geeft uit twee rijen vertrekken bestaan, maar op dezerzijds gegeven wenken, enkelvoudige woningen zijn, met keukens aan de achterzijde aangebouwd.

Wettelijke regeling ten aanzien van de woningen der creolen arbeiders bestaat er niet, zooals ook uit vorige verslagen blijkt. Daarbij komt dat zij onverschillig blijven om daaromtrent bedingen te maken, het gevolg van welk een en ander is dat de toestand in dit opzicht op verschillende plantages nog niet is wat die moest zijn.

Het terrein om de woningen en de waterloozingen werden niet overal altijd even zindelijk bevonden. Om reden in het vorige verslag vermeld, kon daartegen mijnerzijds niet anders worden gedaan dan een dringende aanbeveling om toch vooral voor zindelijkheid en loozing van het terrein zorg te dragen. Gereedelijk werd daaraan voldaan.

§ 11. *Winkels op de plantages en gronden in de districten.*

Behalve een streng aanhoudend toezicht, door de districts-geneesheeren op de winkels uitgeoefend wordende, die wel eens tot aanmerking hunnerzijds hebben geleid, waaraan onverwijld werd tegemoet gekomen, werd ook in 1883 telkens door mij bij mijne inspecties een onderzoek ingesteld naar de voorradige voedingsmiddelen. Ook mijnerzijds viel daarop geen aanmerking te maken.

De geneeskundige inspecteur,

Dr. A. Salomons.

[5. 8.]

BIJLAGE E².

BIJLAGE A, behoorende bij het Verslag van den Geneeskundigen Inspecteur omtrent de geneeskundige behandeling en verpleging op de plantages en gronden over het jaar 1883.

Namen der geneesheeren.	Geneeskundige districten.	Uitgestrektheid.	Standplaatsen.	*Aanmerkingen.*
D. Hartogh.	1ste geneeskundig district.	Van plantage de Resolutie in Beneden-Suriname tot en met plantage Elisabethshoop in Beneden-Cottica.	Plantage de Resolutie.	
M. P. Heilbron.	2de geneeskundig district.	Van plantage Johan en Margaretha tot en met den verlaten grond Saphir in Beneden-Cottica.	Plantage Johan en Margaretha.	
J. B. P. L. Seiler.	3de geneeskundig district (gedeeltelijk).	Van plantage Zoelen tot en met plantage Sorgvliet.	Plantage Mariënburg.	
E. H. Gewand.	3de geneeskundig district (gedeeltelijk) en 4de geneeskundig district (gedeeltelijk).	Van plantage Alkmaar tot en met plantage Nieuwgrond.	Plantage Alkmaar.	
H. K. Kenswil.	4de geneeskundig district (gedeeltelijk).	De plantages en gronden in de Matappicakreek tot en met plantage Reijnsdorp, de gronden en plantages langs de beide oevers van de Cottica tot en met den grond Twijfelachtig, de plantages en gronden aan de Commetewane en die aan de Boven-Commewijne tot en met plantage Goudmijn.	Post Sommelsdijk.	
D. De la Parra.	5de geneeskundig district.	De plantages en gronden aan de beide oevers van de Cottica van en met de plantage L'Aventure tot en met de plantage La Paix, met inbegrip van de plantages en gronden in de Pericakreek.	Plantage Brunswijk.	
A. Da Silva Pereira.	Een gedeelte van het 6de geneeskundig district.	Van Fort Nieuw-Amsterdam tot en met plantage Jagtlust in Beneden-Suriname.	Fort Nieuw-Amsterdam.	
A. N. Monsanto.	Een gedeelte van het 6de geneeskundig district en het 13de geneeskundig district.	Van plantage Leonsberg in Beneden-Para tot en met den grond Combé, voorts de gronden aan het pad van Wanica, de établissementen Beekhuizen en Livorno tot en met plantage Dijkveld en de plantages Kwatta, Ma Retraite en Tourtonne in Beneden-Para.	Paramaribo.	Deze geneesheer tevens te belasten met de armenpraktijk in de 2de buitenwijk, ten noorden van de Steenbakkersgracht.

Namen der geneesheeren.	Geneeskundige districten.	Uitgestrektheid.	Standplaatsen.	*Aanmerkingen.*
C. E. Baëza.	7de geneeskundig district.	De plantages en gronden aan den rechteroever van de Boven-Suriname, van en met plantage Meerzorg tot en met plantage Groot-Chatillon en die aan den linkeroever van en met de plantage Tout lui faut tot en met plantage de Guineesche Vriendschap.	Plantage Petersburg.	
H. Groot.	8ste geneeskundig district.	De plantages en gronden aan de beide oevers van de Saramacca, van en met de plantage Kent tot en met plantage Huwelijkszorg.	Etablissement Batavia.	
J. Fernandes.	9de geneeskundig district.	De plantages en gronden aan de beide oevers van de Saramacca, van en met de plantage Dankbaarheid tot en met de plantage Hamburg.	Plantage Catharina Sophia.	
J. Halfhide.	10de geneeskundig district.	Het district Coronie.	Post Coronie.	
R. J. Coronel.	11de geneeskundig district.	Nieuw-Rotterdam en de plantages Waldeck en Margarethenburg.	Nieuw-Rotterdam (Nickerie).	
J. Kosterman.	12de geneeskundig district.	De plantages en gronden aan de beide oevers van de Nickerie, van en met de plantage Waterloo tot en met de plantage 't Lot, n°. 36.	Plantage Nursery.	
	De waarneming van de praktijk in het 13de geneeskundig district is samengetrokken met die van een gedeelte van het 6de geneeskundig district. (Vergl. geneesheer Monsanto.)			

[5. 9.]

BIJLAGE E³.

BIJLAGE B, behoorende bij het verslag van den geneeskundigen inspecteur omtrent de geneeskundige behandeling en verpleging op de plantages en gronden over het jaar 1883.

STAAT, aantoonende het aantal sterfgevallen en geboorten in de verschillende geneeskundige districten gedurende het jaar 1883, met aanduiding van het verschil tusschen geboorte en sterfte.

DISTRICTEN.	Bevolking.	Overleden (zonder de levenloos geborenen).	Leeftijd van de overledenen.							
			Beneden 1 jaar.	Van 1 tot beneden de 3 jaar.	Van 3 tot beneden de 10 jaar.	Van 10 tot beneden de 20 jaar.	Van 20 tot beneden de 30 jaar.	Van 30 tot beneden de 40 jaar.	Van 40 tot beneden de 50 jaar.	Van 50 tot beneden de 60 jaar.
Beneden-Cottica	2 214	56	10	8	6	1	8	4	8	3
Beneden-Commewijne	2 566	100	15	6	12	3	18	15	12	7
Boven-Cottica	1 287	47	10	5	6	1	1	2	4	5
Perica	545	14	2	»	»	»	5	1	2	1
Matappica	1 040	24	4	3	2	»	1	5	1	2
Commettewane	550	21	1	2	3	»	2	4	3	3
Boven-Commewijne	648	19	1	3	2	»	3	2	3	1
Boven-Para	2 670	74	12	9	10	2	1	7	6	9
Boven-Suriname	2 812	68	11	5	3	2	14	8	9	6
Beneden-Para	1 061	20	»	»	1	3	3	6	2	2
Beneden-Suriname	2 315	55	7	5	2	1	16	13	6	1
Beneden-Saramacca	2 326	79	8	4	6	2	7	16	16	6
Boven-Saramacca	340	11	»	3	»	2	3	»	»	»
Nickerie	3 830	95	25	12	3	1	7	17	13	8
Coronie	2 632	45	17	4	2	1	3	4	3	»
Marowijne	155	3	»	»	»	»	»	»	2	1
	26 991	731	123	69	58	19	92	104	90	55

Vergelijkende staat tusschen geboorten en sterften in de geneeskundige

Jaar.	Geboren.
1881	849
1882	946
1883	870
	2 665

Van 60 tot beneden de 70 jaar.	Van 70 jaar en daarboven.	Van onbekenden ouderdom.	Sterfte in verhouding tot de bevolking.	Geboorten. Mannelijk.	Geboorten. Vrouwelijk.	Geboorten. Totaal.	Verschil tusschen geboorte en sterfte in de verschillende districten. Meer geboren dan overleden.	Verschil tusschen geboorte en sterfte in de verschillende districten. Mee overleden dan geboren.	*Aanmerkingen.*
4	4	»	2.52 %	40	34	74	18	»	Gedurende het jaar 1883 zijn aangegeven als levenloos geboren:
3	9	»	3.90 »	33	37	70	»	30	in het 1ste kwartaal 12
7	6	»	3.65 »	28	20	48	1	»	» » 2de » 10
»	2	1	2.57 »	11	9	20	6	»	» » 3de » 16
2	4	»	2.31 »	21	16	37	13	»	» » 4de » 14
1	2	»	3.82 »	9	10	19	»	2	Totaal 52
2	2	»	2.93 »	10	12	22	3	»	
7	11	»	2.77 »	35	48	83	9	»	
5	5	»	2.42 »	28	28	56	»	12	
»	2	1	1.89 »	6	6	12	»	8	
3	»	1	2.38 »	36	32	68	13	»	
6	6	2	3.40 »	24	27	51	»	28	
1	2	»	3.24 »	5	6	11	»	»	
3	6	»	2.48 »	96	78	174	79	»	
5	5	1	1.71 »	56	69	125	80	»	
»	»	»	1.94 »	»	»	»	»	3	
49	66	6	2.71 %	438	432	870	222	83	
				Meer geboren dan overleden			139		

districten gedurende de jaren 1881, 1882 en 1883.

Overleden.	Meer geboren dan overleden.
688	161
658	288
731	139
2 077	588

[5. 10.]

BIJLAGE F.

VERGELIJKING van de raming der ontvangsten en uitgaven voor de kolonie Suriname in 1883 met de op den 25sten April 1884 bekende uitkomsten van dat dienstjaar.

	BENAMING VAN DE ONDERWERPEN VAN UITGAAF EN ONTVANGST.	Raming voor 1883.	Voorloopige uitkomsten.
	Uitgaven.		
I.	Gouvernements-Secretarie	f 121 299.75	f 131 570.13
II.	Justitie en Politie	347 043.10	350 333.50^{5}
III.	Administratie van financiën	101 280.00	103 612.43^{5}
IV.	Immigratie en Kolonisatie	47 850.00	49 219.91^{5}
V.	Eeredienst, enz.	324 125.00	330 337.67^{5}
VI.	Bouwdepartement	96 025.00	132 516.41^{5}
VII.	Koloniale vaartuigen, enz.	104 626.75	103 866.19
VIII.	Pensioenen, enz.	158 145.40	169 670.71^{5}
IX.	Onvoorziene uitgaven	35 000.00	30 671.28
		f 1 335 395.00	f 1 401 798.26
	Ontvangsten.		
	A. *Directe en indirecte belastingen.*		
a.	Personeel	f 85 000.00	f 76 052.00
b.	Grondbelasting	*Memorie.*	»
c.	Patentrecht	68 000.00	71 600.49
d.	Belasting op de huurwaarde van huizen	22 000.00	18 944.29
e.	Belasting voor straatverlichting	*Memorie.*	»
f.	Paardengeld	800.00	811.75
g.	Accijns op het binnenlandsch gedistilieerd	85 000.00	91 924.27
h.	Invoerrechten	415 000.00	438 621.84
i.	Uitvoerrechten	220 000.00	205 622.40
k.	Tonnegeld der schepen	30 000.00	33 765.90
l.	Baak-, los- en steigergelden	6 500.00	7 038.92
m.	Waag- en rooigelden en pakhuishuur	9 000.00	7 914.57
	Transporteeren	f 941 300.00	f 952 296.43

	BENAMING VAN DE ONDERWERPEN VAN UITGAAF EN ONTVANGST.	Raming voor 1883.	Voorloopige uitkomsten.
	Per transport	f 941 300.00	f 952 296.43
n.	Zegelrecht	28 000.00	41 590.21[5]
o.	Geneeskundige belasting	30 000.00	30 168.00
p.	Successie- en overgangsrechten	8 000.00	3 502.89[5]
q.	Begraafplaatsrecht	1 500.00	1 521.00
r.	Recht op verlotingen	300.00	236.30
	B. *Inkomsten van onderscheiden aard.*		
a.	Passagegelden	35 000.00	41 734.37
b.	Opbrengst der posterij	6 500.00	6 899.84[5]
c.	Erf- en grondpacht	70 000.00	74 678.59
d.	Landtaxen of akkergelden	9 000.00	6 184.83
e.	Inhoudingen op de traktementen der ambtenaren voor pensioen	66 000.00	61 770.67[5]
f.	Rente van de kapitalen afkomstig van het opgeheven W. I. Pensioenfonds	10 843.33	10 843.33
g.	Terugbetaling van voorschotten	1 000.00	1 152.92[5]
h.	Boeten, opbrengst van verbeurdverklaring en terugbetaling van voorloopige betaalde justitie- en proceskosten	6 000.00	6 295.60
i.	Griffierechten, te verantwoorden aan de koloniale kas	1 500.00	1 080.80
k.	Salarissen van den hypotheekbewaarder, te verantwoorden aan de koloniale kas	1 000.00	1 493.61[5]
l.	Emolumenten van den gouvernements-secretaris, te verantwoorden aan de koloniale kas	7 000.00	7 789.13
m.	Verschillende ontvangsten	20 000.00	18 991.77
	C. *Bijdrage uit 's Rijks schatkist tot aanvulling van de koloniale middelen*	92 451.67	133 567.94
		f 1 335 395.00	f 1 401 798.26

[5. 11.]

BIJLAGE G[1].

VERSLAG betreffende de immigratie en kolonisatie over het jaar 1883.

I. IMMIGRATIE.

§ 1. *Wetgeving en administratieve maatregelen.*

In het vorig verslag werd reeds vermeld, dat het getal aangevraagde arbeiders uit Britsch-Indië voor het verschepings-seizoen 1883-1884 bedroeg 1410 voor 51 plantages, waaronder 11 plantages, die vroeger geen immigranten hadden, maar door vermindering van den creolenarbeid nu genoodzaakt waren om immigranten in dienst te nemen. Bovendien moest in het te kort op aanvragen van het vorig seizoen, dat op ruim 200 werd berekend, krachtens art. 25 der immigratiefondsverordening worden voorzien en ook gerekend worden op sterfgevallen gedurende den overtocht, op het verschil ontstaande uit de wijze van berekening van volwassenen volgens de »Indian emigration-act" voor de vereischte scheepsruimte en die van de toedeeling, alsmede op hen, die geheel of gedeeltelijk ongeschikt bevonden worden, zoodat om aan alle aanvragen te kunnen voldoen, den agent te Calcutta werd opgedragen om 1800 als volwassen berekende arbeiders aan te werven en herwaarts over te zenden, waarvoor van de firma SANDBACH, TINNE & Co. 4 schepen werden aangevraagd.

De voorwaarden waarop de aanvragen tot het bekomen van arbeiders uit Britsch-Indië voor het seizoen 1884-1885 zouden worden toegelaten werden in het Gouvernements advertentieblad van 30 October 1883, n°. 131 en volgende, bekend gemaakt en waren gelijkluidend aan die van het vorig seizoen. Zij hadden ten gevolge dat weder een getal van 1114 arbeiders voor 39 plantages werden aangevraagd.

Op wetgevend gebied valt alleen te vermelden, dat den 28sten Februari 1883 eene verordening werd vastgesteld om eenige noodig geachte wijzigingen te brengen in de immigratiefondsverordening van 21 Augustus 1878 (*Gouvernements-blad* n°.3). Aan die verordening werd echter een geheel tijdelijk karakter gegeven en de wijzigingen slechts van toepassing verklaard op de bestellingen van immigranten voor het seizoen 1883-1884. Tevens werd bij Gouvernementsresolutie van 23 Maart 1883, lit. C, n°. 4, eene commissie benoemd met opdracht om eene ontwerp-verordening in te dienen tot wijziging van die artikelen der immigratiefondsverordening welke gebleken zijn in de praktijk niet wel uitvoerbaar te zijn en daarbij tevens die veranderingen voor te stellen, van welke de werking der verordening de wenschelijkheid heeft doen blijken. De breede opvatting van hare taak door die commissie, tengevolge waarvan niet slechts wijzigingen in de bestaande verordening, maar het ontwerp van eene nieuwe — het geheele onderwerp omvattende — verordening zal worden aangeboden en de drukke werkkring van de leden der commissie zijn de oorzaken, dat die arbeid nog niet gereed is.

De toepassing der gewijzigde verordening heeft voorts geen aanleiding tot bijzondere moeilijkheden gegeven.

§ 2. *Buitenlandsche agenten en depots.*

Het eenige veld van arbeidskrachten in het buitenland voor het zoo schaarsch daarvan voorzien Suriname, is ook dit jaar Britsch-Indië gebleven.

Wel werd in het afgeloopen jaar de hoop gevestigd op China, vooral toen men vernam, dat een aanzienlijk Chinees, TONG-KING-SING, die zich destijds in Europa bevond, onderhandelingen had aangeknoopt met Brazilië, om in het gebrek aan handen voor den landbouw te voorzien door het aanvoeren van Chineesche arbeiders, maar die hoop mocht alsnog niet verwezenlijkt worden. Het bleek dat genoemde Chinees wel naar Rio-Janeiro was gegaan om de zaak tot stand te brengen, maar de verdere onderhandelingen sprongen af ten gevolge van de omstandigheid, dat de Braziliaansche planters de immigranten alleen wilden hebben onder contract voor een bepaald aantal jaren, om voor de kosten zeker te zijn van eenig werk, waarvoor TONG-KING-SING zich evenwel niet kon of wilde verbinden. Hij had wel beloofd op zijne terugreis ook eenige West-Indische koloniën, waaronder Suriname, aan te doen, maar daar de zaak met Brazilië was mislukt, en hij geen kans zag om, met West-Indië alleen handelende, de groote kosten te dekken, welke aan die onderneming verbonden waren, is hij van Brazilië rechtstreeks naar China teruggekeerd.

Het hier heerschend gebrek aan geschikte arbeiders en de moeilijkheden, die aan de immigratie uit Britsch-Indië verbonden zijn welke laatste ten gevolge van het toenemend mededingen van andere landen, eerst van de Fidjieilanden en nu van Birmah, eer dreigen te vermeerderen dan te verminderen, heeft het oog almede doen vestigen op Madera en de Kaap-Verdische eilanden en in eene bijeenkomst van belanghebbenden om die zaak in verband met zekere aanbiedingen van den heer J. RODRIGUES te bespreken, heeft zich uit hun midden eene commissie gevormd om tot eene overeenkomst te geraken. Op zijn verzoek werd hem bij Gouvernementsresolutie van den 20sten October 1883, lit. C, n°. 11, eene akte van bekendheid en toelating verleend om voor eigen rekening of voor die van derden emigranten aan te nemen op het eiland Madera.

In het vorig verslag is kortelijk melding gemaakt van eene opdracht door het Britsch-Indisch Gouvernement gegeven aan den majoor PITCHER om in de Noord Westelijke Provinciën en Oudh een persoonlijk onderzoek te doen naar den aard der moeilijkheden waarmede de emigratie te kampen heeft en de beste middelen aan de hand te geven om deze weg te nemen. Ook de heer G. A. GRIERSON ontving voor Bengalen eene dergelijke opdracht en in twee hoogst belangrijke en uitvoerige rapporten, dat van den majoor PITCHER, dd. Lucknou 17 Juni 1882 en van den heer GRIERSON, dd. Calcutta 25 Februari 1883, is de toestand beschreven en de werking der emigratiewet uiteengezet. De bezwaren waarmede de aanwerving te kampen had en die meestal hun oorsprong ontleenen aan onbekendheid met de koloniën en daaruit voortspruitende voordeelen,

zijn er klaar in uiteengezet en tevens de middelen aangegeven om er zooveel mogelijk verbetering in te brengen. Vooral werd aangeprezen eene betere registratie der koelies in de districten waar de aanwerving plaats heeft; het tegenwoordig stelsel is zoo gebrekkig, dat het dikwijls niet mogelijk was om uit te vinden naar welke kolonie een of ander familielid was heengegaan. Al verder werd aanbevolen vergemakkelijking in het overmaken van geld door koelies aan hunne achtergelaten betrekkingen in Indië en het bevorderen van briefwisseling onderling. In districten waar vele koelies uit de koloniën zijn teruggekeerd was de emigratie zeer populair, in andere waar dit weinig of niet had plaats gevonden, heerschten de sterkste vooroordeelen er tegen, zoodat ook het terugzenden van hun tijd uitgediend hebbende immigranten bijzonder geschikt werd geoordeeld om die vooroordeelen te doen ophouden en de voordeelen der emigratie voor de koelies in het helderst licht te stellen. Zoo teekent majoor PITCHER in zijn rapport aan dat van Suriname teruggekeerde koelies hem o. a. hadden gezegd: » the Dutch are kind masters" terwijl de heer GRIERSON op blz. 40 als het oordeel der koelies mededeelt dat: » Generally Mauritius, Demerara, Trinidad and Surinam are those best spoken of, and Natal is rising rapidly in popular estimation. Jamaica has, rightly or wrongly the credit of being over crowded, while about Fiji little is known. About the French colonies, as major PITCHER says, heads are shaken." Voorts: het verbeteren van de sub-depôts in de districten in Indië, die voor sommige koloniën slecht zijn ingericht, waaronder Suriname gelukkig niet wordt genoemd; het verleenen van » licence" aan wervers niet slechts voor een enkel district, maar zich uitstrekkende over een geheel gewest, mits door de plaatselijke autoriteit goedgekeurd, omdat in plaatsen, waarvoor de » licence" is uitgegeven, vaak door een goeden oogst geen arbeiders te bekomen zijn, terwijl in het zoo uitgestrekte Hindostan er gewoonlijk andere streken zijn, waar dit niet het geval is en de omstandigheden daar een gunstiger resultaat beloven; eindelijk worden eenige maatregelen aanbevolen om het aanwerven van vrouwen en vooral eene betere klasse daarvan, te bevorderen, alsook om het noodeloos inmengen van de inlandsche politie ten nadeele der emigratie tegen te gaan.

Wat het verzenden van brieven aangaat, kan worden aangestipt, dat dit zoowel door den agent te Calcutta als door den ondergeteekende zooveel mogelijk wordt bevorderd, brieven van koelies worden dikwijls ingesloten in de onze en aan adressanten kosteloos verzonden, terwijl ook vaak van hieruit geld voor koelies in wissel wordt overgemaakt dat alsdan door medewerking van den emigratie-agent en de Indische autoriteiten aan rechthebbenden wordt uitgekeerd.

Er bestaat grond te verwachten dat de Britsch-Indische Regeering de wenken en aanbevelingen benuttigen zal voor de in behandeling zijnde » Indian Emigration Act", die bestemd is om die van 1871 te vervangen.

Het aanwerven van 1800 arbeiders was, vooral met het oog op het aantal vrouwen dat in elk schip de mannen moeten vergezellen, geen gemakkelijke taak. Het aantal mannen was dikwijls voltallig, maar kon niet verscheept worden, omdat er nog vrouwen aan ontbraken. Door het lang verblijf in het depot werden dan de koelies ongeduldig en ontevreden, en deserteerden soms in massa zoodat als men eindelijk met groote kosten het voorgeschreven getal vrouwen had bekomen, er geen vol transport meer bij elkander was.

Ook de agentschappen van andere koloniën ondervonden moeielijkheden, maar wat Britsch-Guyana en Trinidad betreffen niet in die mate als Suriname, omdat eerstgenoemde koloniën groote staven van wervers hebben, die geregeld kunnen werken en hare depôts op grooter schaal zijn ingericht Voor tijdelijk werk zijn moeilijk geschikte wervers te krijgen, tenzij men hun zeer hoog loon betaalt. Ons depot te Calcutta is slechts ingericht voor 500 koelies en het is met het oog op een en ander dan ook eene bepaalde onmogelijkheid om, zooals het met SANDBACH, TINNE & Co. gesloten contract luidt, maand op maand een transport van minstens 450 als volwassen berekende emigranten bij elkander te brengen; zoodat dan ook door die belangrijke bestelling, groote moeilijkheden en buitengewone onkosten te vreezen waren. Gelukkig zijn bij onderlinge overeenkomst voor dit seizoen eenige wijzigingen in dat contract gebracht, waarvan de voornaamste bepaling deze was, dat de dagen waarop de schepen te Calcutta gereed moeten zijn, door den agent bepaald zouden worden.

Het huis en erf n°. 20 Garden Reach te Calcutta, waar onze depotgebouwen staan opgericht, werd met ingang van 1 Juli 1883 weder voor 5 jaren ingehuurd tegen een maandelijksche huur van 320 ropijen, zijnde 20 R. meer dan vroeger. De waarde van alle eigendommen, vooral die, zooals Garden Reach, aan de rivier gelegen zijn, was aanzienlijk gestegen tengevolge van het oprichten van jutefabrieken en andere industrieele ondernemingen; daarbij komt dat door de internationale tentoonstelling te Calcutta, die in December 1883 geopend werd, er enorm hooge huurprijzen werden gevraagd voor huizen, die geschikt waren tot bewoning door inlandsche vorsten en hun talrijk gevolg. Het kostte dus geen geringe moeite om met slechts 20 R. opslag het huurcontract te vernieuwen en de kolonie zou in groote verlegenheid zijn geraakt, indien men had moeten opbreken. De agent deelt nog mede, dat het Demerary-agentschap maandelijks 500 ponden sterling aan huur voor zijn depot betaalt, terwijl het depot van Trinidad verlaten moest worden, omdat het aan eene jutemaatschappij voor 100 000 ropijen was verkocht.

In 1883 vertrokken van Calcutta naar Suriname 2 schepen en wel den 29sten Augustus de *British Statesman* met 480 emigranten, berekend op 442 volwassenen en den 31sten October de *British Nation* met 505 emigranten = 467 volwassenen.

De functiën van emigratieagent werden in het afgeloopen jaar naar behooren door den heer ED. VAN CUTSEM verricht.

§ 3. *Aankomst van immigranten in de kolonie.*

In den avond van den 12den Januari 1883 kwam het schip onder Engelsche vlag, *Sheila*, groot 1198 tonnen, gevoerd door J. PEARSE, voor het fort Nieuw-Amsterdam ten anker. Het was zooals reeds in het vorig verslag is vermeld den 7den October 1882 van Calcutta vertrokken met 451 emigranten, berekend op $421^1/_2$ volwassenen, dus met een tekort van $86^1/_2$, daar het voor 508 volwassenen gemeten en gecharterd was. Uit de stukken en de van den scheepsdokter ontvangen inlichtingen blijkt dat op reis de cholera was uitgebroken en waren overleden 24 mannen, 11 vrouwen, 3 jongens en 2 meisjes van 2 tot 10 jaren en 5 jongens en 3 meisjes beneden 2 jaren, en wel:

37 aan cholera,
3 » meningitis,
3 » stuipen,
1 » asthenia,
1 » hartziekte,
1 » koorts,
en 2 verdronken (zelfmoord).

Van de bemanning was de derde stuurman aan cholera overleden.

Bij aankomst waren nog 15 immigranten lijdende aan diarrhaea.

Het schip, de bemanning en passagiers werden, na eene observatie-quarantaine van 3 dagen, nog aan eene voorloopige quarantaine van 21 dagen onderworpen. De zieken werden onmiddellijk naar de infirmerie op den quarantainepost overgebracht, terwijl met hunne verpleging belast werd de officier van gezondheid dr. W. F. H. SCHELKLY.

Op genoemden post werd voorts met den meesten spoed het noodige in gereedheid gebracht om de koelies te ontvangen. Er werden opgeslagen 2 dubbele loodsen, ieder 30 meters lang en 13 meters breed, voorzien van doorloopende britsen, een magazijn van levensmiddelen, een desinfecteerhuisje, een keuken, de noodige latrines en eene kazerne voor een militair detachement. Wegens den onbruikbaren staat waarin de gemetselde regenbakken verkeerden, werden bovendien eenige ijzeren regenbakken bij de gebouwen, voorzien van de noodige waterleidingen, geplaatst en daar het weinig regende, werd dagelijks het noodige regenwater met eene daarvoor bestemde pont van

het fort aangebracht. Den 23sten Januari was alles voltooid en kon met de landing begonnen worden, die nog denzelfden dag met eene overdekte pont werd volbracht.

Met de vroeger overgebrachte zieken mede gerekend werden van de *Sheila* op den quarantainenpost aan wal gebracht:

265 mannen 104 vrouwen	van 15 jaren en daarboven,
3 jongens 2 meisjes	van 10 tot beneden 15 jaren,
14 jongens 6 meisjes	van 2 tot beneden 10 jaren,
3 jongens 7 meisjes	beneden 2 jaren.

in het geheel dus 404 immigranten.

Hiervan overleden gedurende den quarantainetijd, 4 mannen en 2 vrouwen op den post en nog 1 man en 1 vrouw op het fort Nieuw-Amsterdam aan de volgende ziekten:

3 aan pneumonia,
1 » longen tuberculosa,
1 » algemeene lichaamszwakte,
1 » meningitis,
1 » debilitas en syphilis,
en 1 » diarrhaea en debilitas.

Het onderzoek aan boord leidde tot de volgende resultaten.

De *Sheila* was den 23sten Juli 1882 met eene lading kerosine-olie van Noord-Amerika te Calcutta aangekomen. Daar de koelies in het depot door het lang oponthoud ontevreden waren geworden, vooral toen zij de immigranten voor Guadeloupe in de *Chettah* zagen embarkeeren en dientengevolge velen deserteerden, was de agent verplicht om binnen den korst mogelijken tijd de aanwezige koelies af te schepen. De *Jura*, die aanvankelijk tot het overbrengen van het transport was aangewezen en eerst tegen het eind van October werd verwacht, werd dus met toestemming der Indische autoriteiten, tegen de *Sheila* ingeruild. Toch was het niet mogelijk het volle getal waarvoor dit schip gemeten werd, namelijk voor 508 volwassenen, bij elkander te brengen. Er werden op den 6den October niet meer ingescheept dan 451 immigranten, berekend op 421½ volwassenen, zoodat het aan ruimte aan boord niet ontbroken heeft.

De levensmiddelen waren volgens de restanten allen van goede hoedanigheid, met uitzondering van eenige vaten meel, die ofschoon goed van smaak, vol mijt waren. Zeer aannemelijk is het echter, dat het meel bij het vertrek van Calcutta goed was, maar door den langen reis (98 dagen) en de warmte geleden had. De toebereide spijzen waren goed en eetbaar.

Het drinkwater was te Calcutta ingenomen van de »Municipal Hydraut Works", de hoeveelheid daarvan bedroeg 33800 gallons. Van dit water werd gedurende de eerste acht dagen gebruikt, later werd tot drink- en kookwater gebezigd, hetgeen door middel van de de zich aan boord bevindende distilleertoestel verkregen werd en 400 gallons per dag bedroeg. Op St. Helena waar de *Sheila* den 18den December binnenliep, werden behalve de voorgeschreven versche provisiën, nog 12000 gallons drinkwater ingenomen.

Het tusschendek voor het verblijf der koelies bestemd, was 212 voet lang, 35 voet grootste breedte en 6 voet hoog. Het werd geventileerd door 9 groote windkokers en 2 groote luikopeningen. Het hospitaal was op dek en had een mannen- en een vrouwenafdeeling, in het geheel 8 ligplaatsen. De geneesmiddelen waren volgens de charterpartij aanwezig en van goede hoedanigheid. Voorts bevonden zich op dek aan weêrzijden 4 latrines, waarvan steeds de lywaartsche gebezigd werden.

In het begin der reis heerschte groote hitte gepaard met windstilte. Op den 16den October, dus 10 dagen na de inscheping brak de cholera uit en wel volgens alle berichten en kenteekenen in den hevigsten vorm van cholera asphyctica, welke gedurende 12 dagen woedde. Het eerste duidelijk als cholera gediagnostiseerd geval betrof op den 16den October een koelie, de derde stuurman werd den 17den aangetast en overleed den 19den. Van den dag der inscheping af tot den 16den waren eenige gevallen van diarrhaea en koorts voorgekomen; vermoedelijk zijn dat reeds lichte cholera gevallen geweest. Door de hooge temperatuur en windstilte en daardoor gemis van behoorlijke luchtverversching, zullen de cholera kiemen zich verder hebben ontwikkeld, tot de ziekte zich op den 16den in al hare eigenaardigheid openbaarde. Toen 12 dagen daarna de temperatuur aanmerkelijk was gedaald en het vrij hard begon te waaien, verdween de ziekte als met een tooverslag; alleen de naweeën van de door de cholera aangetasten bleven voortduren, zoodat later nog eenigen daaraan overleden. Het laatste geval van dien aard had plaats op den 12den Januari, toen het schip bij het lichtschip *Suriname* ten anker was gekomen. Waarschijnlijk is de kiem der ziekte door de lijfkleêren van de koelies te Calcutta aan boord gebracht of wel is een aan lichten graad van cholera lijdende ingescheept geworden.

De immigranten brachten geen enkele klacht over de behandeling aan boord in.

Daar zich gedurende den quarantaine tijd geen geval van cholera had voorgedaan, werd op den 7den Februari de quarantaine opgeheven en de immigranten, na te zijn gedesinfecteerd en van geheel nieuwe kleederen te zijn voorzien, de oude werden verbrand, op den 8sten naar Paramaribo overgebracht, waar zij in het depot werden opgenomen met uitzondering van 12 zieken, die naar het hospitaal werden gebracht.

Van 10 tot 12 Februari had het geneeskundig onderzoek plaats, tengevolge waarvan nog 59 koelies in het hospitaal werden opgenomen, te weten:

22 lijdende aan huiduitslag,
6 » » oogontsteking,
2 » » koorts,
5 » » open wonden,
1 » » diarrhaea,
1 » » phthisis,
2 » » algemeene zwakte,
1 » » eene knieontwrichting,
1 » » maagpijn,
9 » » siphilis in lichten graad,
5 » » verstandsverbijstering,
en 4 met zieke moeders of met zieke kinderen.

De indeeling had plaats van 13 tot 15 Februari, waarna de koelies, na voor de als koks, sirdars, ziekenoppassers, barbiers, topazen, enz. verleende diensten aan boord op den post en in het depot te zijn beloond en in geld te zijn schadeloos gesteld voor het goed, dat hun in eigendom toebehoorde, maar ten gevolge der quarantainevoorschriften vernietigd is geworden, opgeruimd naar de hun aangewezen plantages vertrokken. 12 hunner waren vroeger in andere koloniën als arbeiders werkzaam geweest, namelijk 3 op Jamaïca, 2 op Mauritius, 1 op Trinidad en 8 in Britsch-Guyana.

Het eerste schip voor de bestelling van 1883—1884, de *British Statesman*, gevoerd door H. James, dokter G. E. Anderson, kwam in den avond van 18 December bij het fort Nieuw-Amsterdam ten anker en arriveerde den volgenden dag op de reede van Paramaribo.

Uit de stukken bleek, dat het schip den 29sten Augustus met 480 immigranten van Calcutta vertrokken was en den 18den November St. Helena had aangedaan om versche provisiën in te nemen, dat er op de reis die 111 dagen heeft geduurd, 7 geboorten en 36 sterfgevallen hadden plaats gehad, onder welke laatste 9 zuigelingen waren. Het aantal levenloos geborenen bedroeg 2.

Het onderzoek dat hierop volgde, leverde de volgende resultaten op. De waarnemende Britsche consul de heer A. Buchan was hierbij tegenwoordig.

De min of meer gebrekkige ventilatie van het tusschendek, waarop in het verslag over 1881 is gewezen, was verbeterd door het aanbrengen van nog twee luchtkokers in het voorschip. Er heerschte overal eene reinheid en frischheid, te opmerkelijker op een schip met zooveel menschen aan boord en na zulk een lange reis.

De levensmiddelen en het drinkwater bleken van goede hoedanigheid te zijn.

Ten aanzien der vele sterfgevallen, de oorzaak en het verloop der ziekte, die gedurende de reis had geheerscht, kan het volgende worden vermeld. De buitengewoon lange reis, namelijk 111 dagen, was veroorzaakt door zwaren en aanhoudenden tegenwind in de golf van Bengalen. Vele koelies leden daardoor erg aan zeeziekte. Reeds eenige dagen na het vertrek van Calcutta had er een sterfgeval onder hen plaats aan dysenterie, welke ziekte later nog meer slachtoffers maakte. Of die ziekte of de kiem daarvan met de koelies is aan boord gebracht, zooals de geneeskundige inspecteur vermoedt, of dat de oorzaak moet toegeschreven worden aan verandering van voeding en weêrsgesteldheid, zoools de andere mij vergezeld hebbende geneesheeren dr. J. Delmonte Lyon en dr. J. Colaço Belmonte, en ook de scheepsdokter Anderson beweren, is niet uit te maken, wellicht dat beide oorzaken aanwezig zijn geweest. Dr. Anderson had o.a. in zijn met groote netheid en nauwkeurigheid aangehouden registers aangeteekend:

ten opzichte van het deel van het schip waar de meeste ziekten voorkwamen: »Sickness not confined to any particular period of the voyage nor to any particular part of the ship."

ten opzichte van de ziekten: »Sickness generally dysentery. Unable to trace any particular cause of the desease."

Volgens genoemde geneesheeren heeft de behandeling der zieken volkomen naar de eischen der wetenschap plaats gehad en mocht zij hun geheele goedkeuring wegdragen.

Zoowel nu als bij mijn eerste bezoek aan boord voor het fort Nieuw-Amsterdam werd geen enkele klacht door de koelies omtrent de behandeling aan boord ingebracht. Allen gaven op de hun gedane vragen ten antwoord, dat zij zeer tevreden waren.

Den 21sten werd de landing in goede orde volbracht aan den nieuw gebouwden steiger van den Koninklijken West-Indischen maildienst, die daardoor als het ware werd ingewijd. Er werden geland 287 mannen, 110 vrouwen, 5 jongens en 4 meisjes van 10 tot 15 jaren, 26 jongens en 19 meisjes beneden 10 jaren, totaal 451 hoofden.

Behalve enkele bejaarde lieden, die echter behalve eenige vrouwen, allen tot een emigreerend gezin behoorden, zagen de koelies er over het algemeen krachtig uit en bleken ook verreweg de meesten tot den arbeidersstand te behooren.

Het geneeskundig onderzoek van de immigranten in het depot leverde, in vergelijking van vroegere bezendingen, eveneens gunstige resultaten op. Het geheele aantal zieken, dat zoowel van boord als uit het depot ter verpleging naar het hospitaal werd gezonden, bestond uit 40 mannen, 23 vrouwen, 1 meisje van 10 tot 15 jaren en 7 kinderen beneden 10 jaren, of in het geheel 71 hoofden. De ziekten, meestal van lichten aard, waaraan zij leden, waren:

10 aan dysenterie,
4 » debilitas,
15 » diarrhaea,
1 » anaouria,
11 » venerische ziekten,
1 » een abces,
3 » kleine wonden,
5 » oogziekte,
5 » huiduitslag,
2 » pijn in de leden,
8 » koorts,
2 » bronchitis,
1 » zeere mond,
1 » buikpijn,
1 » prolapsis uteri,
1 » reconvalescent.

Als eene bijzonderheid kan nog worden vermeld dat zich onder deze bezending weder eenige immigranten bevonden, die vroeger in Britsche en Fransche koloniën, te weten 7 in Britsch-Guyana, 6 op Jamaïca, 1 in Natal en 1 op Guadeloupe zijn geweest, die op raad van oude van hier naar Indie teruggekeerde koelies naar Suriname zijn gegaan, omdat het hier beter zoude zijn dan in de kolonien waar zij zich vroeger hadden bevonden.

Den 2den Januari was de indeeling afgeloopen en vertrokken de koelies naar de plantages, waar zij over het algemeen vol lust aan den arbeid togen.

§ 4. *Getalsterkte van, en huwelijken, geboorte en sterfte onder de immigranten, hun algemeene toestand en andere bijzonderheden.*

I. Uit West-Indie.

	Aantal. Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Op den 1sten Januari 1883 bevonden zich in de kolonie onder contract	21	1	3	4	29
Vermeerderd door:					
reëngagement	1	»	»	»	1
	22	1	3	4	30
Verminderd door:					
ontslag na geëindigden diensttijd	10	1	»	»	11
desertie	1	»	»	»	1
	11	1	»	»	12
Blijft aanwezig op den 31sten December 1883	11	»	3	4	18

Even als het jaar te voren hadden er in 1883 huwelijken, geboorten noch sterfgevallen onder deze immigranten plaats.

II. Uit Britsch-Indië.

	AANTAL.				Totaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	
Op den 1sten Januari 1883 bevonden zich in de kolonie onder contract	2499	933	575	439	4428
Vermeerderd door:					
geboorte	»	»	64	66	130
aanvoer	552	214	51	38	855
reëngagement	512	153	131	109	905
overschrijving van jongens en meisjes die den leeftijd van 15 jaren hebben bereikt	13	5	»	»	18
terugkeer van desertie	1	»	»	»	1
fautief bij de geboorte als meisjes opgegeven en bij de ontdekking verbeterd	»	-	1	»	1
	3577	1305	804	652	6338
Verminderd door:					
overlijden	92	20	17	16	145
ontslag na geëindigden diensttijd	903	343	265	204	1715
ontbinding van het contract op verzoek van partijen	3	2	1	2	8
desertie	4	»	»	»	4
overschrijving van jongens en meisjes die den leeftijd van 15 jaren hebben bereikt	»	»	13	5	18
fautief bij de geboorte als meisjes opgegeven	»	»	»	1	1
afschrijving van een reeds onder de vrouwen gebrachte wees, die een contract heeft aangegaan	»	1	»	»	1
	1002	366	296	228	1892
Blijft aanwezig op den 31sten December 1883	2575	939	508	424	4446

Het aantal huwelijken onder hen aangegaan bedroeg 14, namelijk in het district Beneden-Suriname 4, in het district Boven-Suriname 1, in het district Beneden-Para 2, in het district Beneden-Commewijne 3, in het district Beneden-Cottica 1 en in het district Nickerie 3. Bij deze huwelijken zijn 3 vrouwen van elders overgeplaatst, terwijl bij 3 huwelijken 4 kinderen werden gewettigd.

Het geboortecijfer bedroeg 13.89 op de honderd vrouwen.

Het sterftecijfer was bijna 3.27 ten honderd van de gemiddelde bevolking. Hieronder zijn begrepen 20 sterfgevallen van met de *Sheila* en *British Statesman* aangevoerde immigranten, die ziek en in ellendigen staat verkeerende, onmiddellijk van boord naar het hospitaal werden gebracht en kort daarna overleden. Die sterfte kan zekerlijk niet op rekening van den minder gunstigen gezondheidstoestand der kolonie worden gebracht, evenmin als 6 gevallen van verdrinking bij ongeluk in de rivier, namelijk 1 immigrant van plantage de Resolutie, 1 van plantage Sorgvliet, 1 van plantage Vriendsbeleid, 1 van plantage Alliance, 1 van plantage de Eendracht en 1 van plantage Hamptoncourt; voorts 1 tengevolge van een geschoten wond door onvoorzichtigheid van een anderen koelie op plantage Zoelen, 1 tengevolge van brandwonden op plantage Waterloo, 1 tengevolge van opiumvergiftiging door eene moeder op haar kind bij ongeluk op plantage de Resolutie, 1 door zelfvergiftiging door opium bij ongeluk op plantage Voorburg en 1 geval van zelfmoord om onbekende redenen op plantage Meerzorg. Indien deze accidenteele sterfgevallen ten getale van 11 benevens de 20 eerstgemelde van het totaal worden afgetrokken, dan blijven er 114 sterfgevallen over die min of meer in verband staan tot den gezondheidstoestand der kolonie en dan is de sterfte niet alleen door de geboorte met 16 overtroffen, maar dan wordt het gemiddeld sterftecijfer over 1883 van deze immigranten slechts 2.59 ten honderd, dus nog iets minder dan in 1882, toen het 2.63 bedroeg.

De geboorte en sterfte onder de immigranten ex-*Zanzibar* waren in het *vijfde jaar* van hun verblijf in de kolonie als volgt:

		AANTAL.				Totaal.
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	
Aanwezig bij de intrede van het 5de jaar op den 16den Augustus 1882.		402	155	134	106	797
in het 5de jaar	geboren	—	—	19	16	35
		402	155	153	122	832
	overleden	3	—	4	5	12

De sterfte ten honderd bedroeg dus van deze bezending:

in het 5de jaar van haar verblijf in de kolonie 1.48,
» » 4de » » » » » » » 1.02,
» » 3de » » » » » » » 1.17,
» » 2de » » » » » » » 2.06,
» » 1ste » » » » » » » 1.40.

Ook in 1883 was het aantal geborenen van deze bezending bijna driemaal meer dan het aantal overledenen.

De bezending van de *Zanzibar*, die bij aankomst in de kolonie op den 16den Augustus 1878 uit 700 zielen bestond, is in 5 jaren tijds vermeerderd met 120 en bedraagt na 5 jaren tijds 820 zielen, in weerwil van het betrekkelijk klein getal vrouwen. Het was een uitstekend transport; nooit heeft de kolonie betere arbeiders gekregen. Meer dan de helft dezer koelies hebben nieuwe werkovereenkomsten gesloten. Ook op hun gedrag was het minst van allen aanmerking te maken. En hiermede wordt dus voldingend bewezen, dat Suriname een uitstekend arbeidsveld voor koelies is en dat het niet aan de kolonie ligt, wanneer het hen minder goed gaat.

De geboorte en sterfte onder de immigranten ex-*Aïlsa I* waren in het *vierde jaar* van hun verblijf in de kolonie als volgt:

		AANTAL.				
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Aanwezig bij de intrede van het 4de jaar op den 6den Februari 1883.		184	66	30	22	302
in het 4de jaar	geboren. . .	—	—	10	5	15
		184	66	40	27	317
	overleden . .	6	2	2	2	12

De sterfte ten honderd bedroeg dus van deze bezending:

in het 4de jaar van haar verblijf in de kolonie 3.95,
» » 3de » » » » » » » 3.63,
» » 2de » » » » » » » 3.96,
» » 1ste » » » » » » » 4.08.

Ofschoon het sterftecijfer vrij hoog was, zijn er toch in 1883 van deze bezending 3 meer geboren dan overleden.

De geboorte en sterfte onder de immigranten ex-*Aïlsa II* waren in het *derde jaar* van hun verblijf in de kolonie als volgt:

		AANTAL.				
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Aanwezig bij de intrede van het 3de jaar op den 26sten November 1882.		294	91	31	30	446
in het 3de jaar	geboren. . .	—	—	5	6	11
		294	91	36	36	457
	overleden . .	9	1	2	2	14

De sterfte ten honderd bedroeg dus van deze bezending:

in het 3de jaar van haar verblijf in de kolonie 3.15,
» » 2de » » » » » » » 3.59,
» » 1ste » » » » » » » 4.94.

Van deze bezending zijn in het afgeloopen jaar 3 meer overleden dan geboren.

De geboorte en sterfte onder de immigranten ex-*British Statesman I* en *Aïlsa III* waren in het *tweede jaar* van hun verblijf in de kolonie als volgt:

Naam van het schip.	Intrede van het 2de jaar.	Aantal immigranten. Aanwezig bij de intrede van het 2de jaar.					Geboren in het 2de jaar.			Overleden in het 2de jaar.					Sterfte ten honderd in het 2de jaar.
		Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
British Statesman I. . .	14 Maart 1882	270	98	24	18	410	6	9	15	10	3	1	1	15	3.66
Aïlsa III. .	9 Januari 1883	248	143	38	29	458	10	11	21	10	»	3	4	17	3.70
	Totaal . .	518	241	62	47	868	16	20	36	20	3	4	5	32	3.67

De sterfte ten honderd van deze bezendingen bedroeg dus:

Van de *British Statesman I* in het 2de jaar van haar verblijf in de kolonie 3.66,
» » 1ste » » » » » » » 9.30,
en van de *Aïlsa III* . . . » » 2de » » » » » » » 3.70,
» » 1ste » » » » » » » 6.57.

In 1883 was van de bezending ex-*British Statesman I* het aantal geborenen gelijk aan dat der overledenen, terwijl van die ex-*Aïlsa III* 4 meer zijn geboren dan overleden.

De geboorte en sterfte onder de immigrante ex-*Sheila* waren in het *eerste jaar* van hun verblijf in de kolonie als volgt:

	AANTAL.				
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Aanwezig bij aankomst op den 13den Januari 1883	265	104	20	15	404
in het 1ste jaar geboren	—	—	1	—	1
	265	104	21	15	405
in het 1ste jaar overleden	29	5	—	1	35

Men zal zich herinneren, dat op de reis van Calcutta herwaarts de cholera uitbrak en vele slachtoffers maakte en dat kort na aankomst nog vele sterfgevallen aan de gevolgen dier ziekte plaats hadden. Dientengevolge is dan ook het sterftecijfer van deze bezending bijzonder hoog, bedragende in het eerste jaar niet minder dan 9.04 ten honderd, terwijl er slechts 1 geboren werd.

De algemeene toestand der Britsch-Indische immigranten is bijzonder goed. Wel had men in de eerste helft van 1883 in enkele nabij Paramaribo gelegen districten, zooals Beneden-Suriname en Beneden-Commewijne, op enkele plantages te kampen met een geest van onrust en misnoegdheid onder de arbeiders, zich openbarende in onwil om te werken en in het aanbrengen van allerlei valsche en opgerakelden klachten, waartoe zij dan op werkdagen soms bij troepen naar Paramaribo trokken, maar gelukkig is die kwade geest sedert Augustus geweken en is thans bijna overal eene goede verstandhouding tusschen huurders en arbeiders waar te nemen. Tot ultimo Februari 1884 hadden 462 mannen en vrouwen eene tweede contract voor 5 jaren op de plantages hunner keuze gesloten, terwijl 419 mannen en vrouwen van de bezendingen van 1873 reeds een derde contract voor 5 jaren hadden aangegaan. De lust om zich op nieuw te verbinden voor den veld- en fabriekarbeid is nog altijd levendig; bijna dagelijks melden zich anderen aan met het verzoek om een tweede of derde overeenkomst te sluiten, wel een bewijs dat men over en weder tevreden is en de Britsch-Indische werkkrachten door de planters worden gewaardeerd. De aanvragen voor nieuwe koelies nemen dan ook gaandeweg toe en er is bijna geen plantage meer, die geheel zonder hen bewerkt wordt. De premie die tot dusverre wordt betaald bedraagt voór een volwassen arbeider die een nieuw contract voor 5 jaren sluit van f 100 tot f 125.

Vele arbeiders zijn in het bezit van vee, namelijk op die plantages waar gelegenheid tot weiden bestaat. 799 Britsch-Indische immigranten hadden op ultimo December eene som van f 200 045.60 in de koloniale spaarbank belegd. Het kapitaal dat tot sieraden is verwerkt, of in goud is ingewisseld om naar Calcutta mede te nemen of bij anderen is uitgezet, kan natuurlijk niet worden opgegeven, maar zal vrij wat bedragen.

Voor degenen die naar Indië verlangen terug te keeren is in December eene inschrijving geopend tot het bekomen van een schip om minstens 450 volwassenen terug te voeren.

III. Uit China.

	AANTAL.				
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Op den 1sten Januari 1883 bevonden zich in de kolonie onder contract	16	»	1	1	18
verminderd door:					
ontslag na geëindigden diensttijd	8	»	»	»	8
desertie	4	»	»	»	4
Blijft aanwezig op den 31 December 1883	4	»	1	1	6

Deze sedert 1867 opgehouden immigratie is niet weder hervat geworden. Onder de weinig overgebleven Chineezen onder contract hebben geen huwelijken, geboorten of sterfgevallen plaats gehad.

§ 5. *Huisvesting en geneeskundige verpleging.*

Behalve de zesmaandelijksche inspectiereizen van de districts-commissarissen, werden alle plantages waar immigranten werken bezocht door den agent-generaal en den geneeskundigen inspecteur.

Over het algemeen waren de woningen der immigranten zeer voldoende; enkele die herstelling behoefden werden in orde gebracht, terwijl er vele nieuwe bijgebouwd werden. Aan aarden vloeren wordt de voorkeur boven houten gegeven, omdat de meesten een vuurtje binnenshuis hebben en houten vloeren niet zonder brandgevaar zijn. Bovendien schijnen aarden vloeren die door de koelies met koemest worden glad gemaakt, zindelijker te zijn, althans de meesten verkiezen hen boven planken vloeren.

Van de keukens wordt meer en meer gebruik gemaak doch de latrines worden zelden benuttigd.

Ook zijn er in 1883 op 8 plantages nieuwe ziekenhuizen gebouwd. Over het algemeen zijn de ziekenhuizen in voldoenden toestand

De geneeskundige behandeling en verpleging in de ziekenhuizen bepaalde zich tot de volgende getallen:

	IMMIGRANTEN UIT:			
	West-Indië.	Britsch-Indië.	China.	Totaal.
Op den 1sten Januari 1883 waren onder behandeling	»	267	»	267
Gedurende het jaar 1883 onder behandeling gekomen	11	14 676	»	14 687
	11	14 943	»	14 954
Hiervan zijn: hersteld	11	14 664	»	14 675
Hiervan zijn: overleden	»	137	»	137
Blijven op den 31sten Dec. 1883 onder behandeling	»	142	»	142
Het aantal ziekedagen in 1883 bedroeg	275	107 317	»	107 592

De in deze tabel voorkomende cijfers in verhouding gebracht tot de gemiddelde sterkte geeft tot uitkomst, dat in 1883 op elk honderdtal immigranten uit Britsch-Indië voorkwamen nagenoeg 337 ziektegevallen, zijnde 11 minder dan in 1882, terwijl ieder van hen gemiddeld 24 dagen verpleging in het ziekenhuis of hospitaal had, dus 3 dagen per hoofd meer dan in 1882.

Districtsgewijs was het bedrag der ziekedagen van alle immigranten als volgt:

DISTRICTEN.	Aantal ziekedagen.	Zijnde gemiddeld voor ieder immigrant in het jaar.
1. Beneden-Para	67	4.6 dag
2. Commetewane	320	10.1 »
3. Nickerie	6 846	10.3 »
4. Matappica	2 824	16.7 »
5. Beneden-Suriname	18 936	18.0 »
6. Perica	3 333	18.3 »
7. Boven-Para	192	21.3 »
8. Beneden-Cottica	13 990	22.3 »
9. Beneden-Saramacca	8 200	25.6 »
10. Coronie	8 819	37.0 »
11. Boven-Suriname	1 565	38.2 »
12. Beneden-Commewijne . . .	38 076	49.9 »
13. Boven-Cottica	1 596	4.99 »
14. Boven-Commewijne	2 828	5.01 »

De vorenstaande opgave vergeleken met die van het vorige jaar wijst voor de districten Beneden-Para, Commetewane, Nickerie en Perica eene kleine *vermindering* aan van het aantal ziekedagen; voor de overige districten daarentegen eene aanmerkelijke *vermeerdering*, derhalve in 1883 een slechteren gezondheidstoestand dan in 1882.

In den volgenden staat worden de naaste oorzaken van het overlijden der immigranten uit Britsch-Indië en de voornaamste ziekten, die in 1883 onder hen hebben geheerscht, vermeld, te weten:

26 aan koorten (febris pernisiosa),
13 » buikloop (diarrhaea),
9 » bloedloop (dysenteria),
27 » uitputting en zwakte (debilitas),
10 » tering (phthisis),
6 » stuipen (convulsio),
5 » longontsteking (pneumonia),
5 » waterzucht (hydropsie),
4 » etterbloedvergiftiging (pyaemie),
3 » beroerte (apoplexia),
2 » ontsteking van het hartzakje (pericarditis),
2 » buikvliesontsteking (peritonitis),
2 » klem (tetanus),
1 » bloedspuwing (haematemesis),
1 » maagdarmontsteking (enteritis),
1 » hersenvliesontsteking (meningitis),
1 aan luchtpijp ontsteking (bronchitis),
1 » maagzweer (perforatie en ulc. ventric),
1 » spijsloop (lienteri acute),
1 » maagkanker (cancer ventric),
1 » beriberi (beriberi acute),
1 » scheurbuik (scorbut),
1 » zonnesteek (insolatis),
1 » borstwaterzucht (hydrotorax),
1 » bloedarmoede (anaemia),
1 » syphilis,
1 » wondkoorts (febris tranmatica),
1 » geelzucht (icterus),
1 » zuiperswaanzin (delerium tremens),
1 » de gevolgen van een geschoten wond,
1 » » » » brandwonden,
2 » opium vergiftiging;
6 verdronken bij ongeluk in de rivier,
1 door zelfmoord,
en 4 oorzaak onbekend.

145 totaal.

De sterfte onder de immigranten op de verschillende plantages in het jaar 1883 was, na aftrek van de 11 gevallen van vergiftiging door opium bij ongeluk, verwonding, zelfmoord en verdrinking bij toeval, als volgt:

A. Namen der plantages, waar geen sterfte onder de immigranten is voorgekomen:

1. Frederiksdorp, ***	cacao	plantage in	Ben.-Cottica,
2. Katwijk, ***	»	»	» Ben.-Commewijne,
3 Lust en Rust ***	»	»	» Ben.-Suriname,
4. La Paix, ***	suiker	»	» Boven-Cottica,
5. Brouwerslust, ***	cacao	»	» Ben.-Cottica,
6. Burnside, *	suiker	»	» Coronie,
7. Vriendsbeleid en Ouderszorg, *	cacao	»	» Ben.-Commewijne,
8. Mariënbosch, *	»	»	» Ben.-Cottica,
9. Susannasdaal, *	suiker	»	» Ben.-Suriname,
10. Dordrecht,	cacao	»	» » »
11. Waterland,	»	»	» Bov.-Para,
12. Montrésor,	»	»	» Ben.-Commewijne,
13. Nieuwgrond,	»	»	» » »
14. Weltevreden,	»	»	» » »
15. De Maasstroom,	»	»	» Ben.-Cottica,
16. Berlijn,	»	»	» » »
17. Guadeloupe,	»	»	» » »
18. Slootwijk,	»	»	» Commetewane,
19. Caledonia,	»	»	» Ben.-Saramacca,
20. De Morgenster,	»	»	» » »
21. Monitor,	»	»	» » »
22. Crappahoek,	»	»	» Nickerie
23. Botany Bay,	»	»	» »

B. Beneden het gemiddeld sterftecijfer van 2.57 ten honderd bleven:

			Sterfte ten honderd.
1. De Eendracht,	suiker-plantage	in Perica	0.71
2. Catharina Sophia,	» »	» Ben.-Saramacca	0.79
3. Hamptoncourt,	» »	» Nickerie	0.85
4. Alliance,	» »	» Matappica	1.18
5. Hazard, *	» »	» Nickerie	1.23
6. Marienburg,	centraal suikerfabriek	» Ben.-Commewijne	1.57
7. De Resolutie	suiker-plantage	» Ben.-Suriname	1.79
8. Waterloo,	» »	» Nickerie	1.83
9. Jachtlust,	cacao »	» Ben.-Suriname	1.87
10. Johanna Catharina,	» »	» Ben.-Saramacca	1.92
11. Leasowes & Sarah,	» »	» Coronie	1.98
12. Meerzorg,	suiker »	» Ben.-Suriname	2.17

C. Boven het gemiddeld sterftecijfer van 2.57 ten honderd, waren:

1. Sorgvliet,	cacao-plant.	in Ben.-Commewijne	3.22
2. Spieringshoek,	» »	» Ben.-Commewijne	3.33
3. Margarethenburg**	» »	» Nickerie	3.51
4. Goudmijn,	suiker »	» Bov.-Commewijne	3.54
5. Monsouci,	cacao »	» Ben.-Cottica	3.57
6. Rust en Werk,	suiker »	» Ben.-Cottica	3.57
7. Geertruidenberg	cacao »	» Ben.-Commewijne	3.63
8. Elisabethshoop***	» »	» Ben.-Cottica	3.78
9. Zorg en Hoop,	suiker »	» Ben.-Cottica	4.17
10. Killenstein,	cacao »	» Ben. Cottica	4.26
11. Vreeland,	suiker »	» Bov.-Suriname	4.35
12. Zoelen,	» »	» Ben.-Commewijne	4.83
13. Visserszorg,	» »	» Ben.-Commewijne	5.44
14. Kent,	» »	» Ben.-Saramacca	5.48
15. Leliendaal,	cacao »	» Ben.-Commewijne	6.25
16. Wederzorg,	» »	» Ben.-Commewijne	6.37
17. Voorburg,	suiker »	» Ben.-Suriname	6.84
18. Kwatta,**	cacao »	» Ben.-Para	6.90
19. Alkmaar,	suiker »	» Ben.-Commewijne	7.20
20. Nieuw Clarenbeek	cacao »	» Perica	7.41
21. Concordia,***	» »	» Ben.-Saramacca	8.57
22. Breukelerwaard,	» »	» Commetewane	11.76
23. St. Barbara,*	» »	» Bov.-Suriname	16.67

Op de plantages gemerkt met *** is in de jaren 1880, 1881 en 1882, — op die gemerkt met ** is in 1881 en 1882, — en op die gemerkt met * is in 1882 geen sterfte geweest.

Districtsgewijs was de sterfte onder de immigranten als volgt:

I. Zonder sterfte waren:

het district Boven-Para ** en

» » Boven-Cottica ***.

II. Beneden het gemiddeld sterftecijfer van 2.57 ten honderd waren:

het district	Coronie,	sterfte	0.42 pct.
» »	Matappica,	»	1.18 »
» »	Nickerie,	»	1.49 »
» »	Beneden-Saramacca,	»	2.18 »
» »	Perica,	»	2.19 »

III. Boven de gemiddelde sterfte van 2.57 ten honderd waren:

het district	Ben.-Suriname,	sterfte	2.76 pct.
» »	Ben.-Cottica,	»	3.04 »
» »	Boven-Commewijne,	»	3.54 »
» »	Ben.-Commewijne,	»	4.32 »
» »	Ben.-Para,**	»	6.90 »
» »	Commetewane,	»	9.52 »
» »	Boven-Suriname,	»	9.76 »

In de districten met *** gemerkt is ook in 1880, 1881 en 1882, — en in die gemerkt met ** is in 1881 en 1882 geen sterfte onder de immigranten geweest.

De sterfte onder de creolen en andere arbeiders, geen immigranten zijnde, op de plantages waar immigranten gevestigd zijn, was districtsgewijs als volgt:

1. Beneden-Para, zonder sterfte. De arbeiders wonen meestal te Paramaribo.
2. Beneden-Suriname, 2.11 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
3. Coronie, 2.16 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
4. Beneden-Cottica, 3.25 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
5. Perica, 3.85 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
6. Matappica, 4.40 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
7. Nickerie, 4.52 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
8. Beneden-Commewijne, 4.61 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
9. Boven-Commewijne, 4.76 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
10. Boven-Para, 4.84 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
11. Boven-Suriname, 4.88 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
12. Beneden-Saramacca, 5.50 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
13. Boven-Cottica, 5.74 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.
14. Commetewane, 7.00 ten honderd van het gemiddelde dier bevolking.

De gemiddelde sterfte bedroeg onder deze soort van arbeiders 3.84 ten honderd.

Uit de bovenstaande opgaven, met elkander en met die van voorgaande jaren vergeleken, blijkt:

1°. dat het sterftecijfer van de immigranten zich ver-

houden tot die van de creolen en andere arbeiders (niet immigranten) op dezelfde plantages:

in 1877 als 3.73 tot 6.16,
» 1878 » 2.71 » 4.07,
» 1879 » 2.08 » 3.32,
» 1880 » 1.81 » 3.59,
» 1881 » 3.26 » 4.25,
» 1882 » 2.60 » 2.70
en » 1883 » 2.57 » 3.84;

2° dat de betrekkelijke sterfte in de districten Beneden-Para, Beneden-Suriname, Boven-Suriname en Commetewane onder de creolen en andere arbeiders minder was dan die onder de immigranten, maar in alle overige districten daarentegen meer.

§ 6. *Arbeid, loon en werkverzuim.*

Het aantal immigranten, dat in 1883 aan den veld- en fabriekarbeid op de plantages heeft deelgenomen, de hoeveelheid werkdagen of taken en de bedragen van het verdiend loon waren als volgt:

IMMIGRANTEN UIT:	Aantal.			Aantal werkdagen of taken en bedrag van het verdiend loon voor:					
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens en meisjes	Mannen.		Vrouwen.		Jongens en Meisjes.	
				Werkdagen.	Loon.	Werkdagen.	Loon.	Werkdagen.	Loon.
West-Indië	9	2	—	1 429¾	f 1 028.75	4½	f 2.40	—	—
Britsch-Indië	2619	955	167	523 962	387 358.34	133 623½	83 642.41	13 546½	f 7 297.48
China	9	—	—	338¾	243.63	—	—	—	—
Totaal	2637	957	167	525 730½	f388 630.72	133 628	f 83 644.81	13 546½	f 7 297.48

In deze opgaven zijn niet begrepen — omdat zij niet als werkdagen rekenen — de dagen van het jaar doorgebracht in ziekte, met verlof, in afwezigheid tengevolge van dagvaarding voor den rechter, in straf en in opzettelijk verzuim; evenmin de zon- en feestdagen, welke laatste, behalve de algemeen erkende, voor Hindoes 32 en voor Mohamedanen 16 dagen in het jaar bedragen.

In den volgenden staat vindt men opgeteekend het aantal creolen en andere arbeiders, dat gedurende het jaar 1883 is werkzaam geweest op plantages, waar immigranten gevestigd zijn, het aantal door hen geleverde werktaken en het verdiende loon.

ARBEIDERS.	Gemiddeld getal.			Aantal werkdagen of taken en bedrag van het verdiende loon:					
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens en meisjes.	Mannen.		Vrouwen.		Jongens en Meisjes.	
				Werkdagen.	Loon.	Werkdagen.	Loon.	Werkdagen.	Loon.
Creolen	1127	976	171	288 715½	f267 823.31	188 012¾	f122 152.00	14 491¾	f 6 575.99
Vreemde arbeiders en niet gecontracteerde immigranten.	1308	243	47	300 666½	280 575.98	48 516¾	38 530.42	4 330	2 243.28

Over het algemeen zij opgemerkt dat het aantal van de in dezen staat en in andere opgaven voorkomende creolenarbeiders verkregen is door het aantal hunner, dat op den 1sten van elke maand op de plantages aanwezig is bij elkander te tellen en de som door 12 te deelen. Voorts dat de hoeveelheid verrichte arbeid, die op deze gemiddelde bevolkingscijfers is overgebracht, in werkelijkheid door *meer* arbeiders is verricht geworden, dan daarbij staat uitgedrukt, omdat zij het geheele jaar door niet gestadig aan den arbeid bleven en ook vaak van werkplaats verwisselden, hetgeen bij de beoordeeling van de hoeveelheid verrichten arbeid behoort in aanmerking te komen. De door creolen verrichte arbeid is uit dien hoofde hoofdelijk minder dan in de volgende opgaven is uitgedrukt.

Door de gegevens der beide voorgaande staten vindt men voor de hoeveelheid werk en het dagloon van iederen arbeider in 1883 op de plantages, waar immigranten gevestigd zijn, als volgt:

SOORT VAN ARBEIDERS.	Voor iederen man.		Voor iedere vrouw.		Voor een jongen of meisje.	
	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld dagloon.	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld dagloon.	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld dagloon.
Immigranten uit:						
West-Indië	158.9	f 0.72	23	f 0.53^{2}	—	—
Britsch-Indië	200.1	0.73^{9}	139.9	0.62^{6}	81.1	f 0.54^{6}
China	37.6	0.71^{9}	—	—	—	—
Immigranten gemiddeld	199.4	f 0.73^{9}	139.6	f 0.62^{6}	81.1	f 0.54^{6}
Creolen	256.2	0.92^{8}	192.6	0.65	84.7	0 45^{4}
Vreemde arbeiders en niet gecontracteerde immigranten	229.9	0.93^{3}	199.7	0.79^{4}	92.1	0.51^{8}

De volgende opgaven behelzen de hoeveelheid arbeid en loon van de arbeiders op plantages waar *geen* immigranten onder contract gevestigd zijn.

SOORT VAN ARBEIDERS op plantages waar geen immigranten onder contract gevestigd zijn.	Gemiddeld getal.			Aantal werkdagen of taken en bedrag van het uitbetaald loon.					
				Mannen.		Vrouwen.		Jongens en meisjes.	
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens en meisjes.	Werkdagen.	Loon.	Werkdagen.	Loon.	Werkdagen.	Loon.
Creolen	903	847	155	223 163	f209 181.95	175 787	f116 526.34	12 086½	f 5 714.38
Vreemde arbeiders en niet gecontracteerde immigranten.	630	141	27	139 395	135 217.29	25 878¾	23 834.67	3 742½	1 822.92

Hoofdelijk berekend bekomt men voor deze arbeiders gemiddeld het volgende:

SOORT VAN ARBEIDERS.	Voor iederen man.		Voor iedere vrouw.		Voor een jongen of meisje.	
	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld dagloon.	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld dagloon.	Aantal werkdagen of taken.	Gemiddeld dagloon.
Creolen	247.1	f 0.93^{7}	207.5	f 0.66^{3}	78	f 0.47^{2}
Vreemde arbeiders en niet gecontracteerde immigranten	221.3	0.97	183.5	0.92^{1}	26.5	0.48^{7}

Door de vorenstaande gegevens samen te trekken, verkrijgt men voor alle plantages in de kolonie het volgend resultaat van den arbeid in 1883 tot het verbouwen van stapelproducten verricht.

SOORT VAN ARBEIDERS.	Aantal.			Aantal taken of werkdagen van de		
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens en meisjes.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens en meisjes.
Immigranten onder contract	2 637	957	167	525 730½	133 628	13 546½
Niet gecontracteerde immigranten en vreemde arbeiders	1 938	384	74	440 061½	74 395½	8 072½
Totaal van vreemden	4 575	1 341	241	965 792	208 023½	21 619
Totaal van creolen	2 030	1 823	326	511 878½	363 799¾	26 578¼
Totaal-Generaal in 1883	6 605	3 164	567	1 477 670½	571 823¼	48 197¼

Uit deze opgave, vergeleken met die van 1882, blijkt:

1°. dat de creolen-arbeid op de plantages in 1883 weder is *afgenomen* met 278 mannen en 159 vrouwen en *toegenomen* met 30 jongens en meisjes; voorts dat hij *verminderd* is met 37496¼ werkdagen van mannen, 10782¾ werkdagen van vrouwen en 1048½ werkdagen van jongens en meisjes;

2°. dat het aantal vreemde arbeiders daarentegen in 1883 is *toegenomen* met 303 mannen, 64 vrouwen en *afgenomen* met 198 jongens en meisjes, terwijl hun arbeid is *vermeerderd* met 109 817⅞ werkdagen van mannen, 5 294¼ werkdagen van vrouwen en 5 094 werkdagen van jongens en meisjes;

3°. dat het geheel aantal werkdagen op de plantages van de mannen, vrouwen, jongens en meisjes bedroeg in:

	1881.	1882.	1883.
van de creolen	1 027 964½	951 584	902 256½
van de vreemde arbeiders	941 703	1 075 228⅜	1 195 434½

welke cijfers aantoonen, dat de creolenarbeid op de plantages in de laatste jaren afnemend blijft; dat vreemde arbeid het overwicht blijft behouden en dat de immigratie eené noodzakelijke behoefte voor de kolonie gebleven is.

Districtsgewijs was de hoofdelijk geleverde arbeid door de immigranten uit Britsch-Indië en hun gemiddeld dagloon in het jaar 1883 als volgt:

DISTRICTEN.	Werkdagen of taken per man.	DISTRICTEN.	Gemiddeld bedrag van het dagloon.
Boven het gemiddeld bedrag van .	200.0	Boven het gemiddeld bedrag van . .	f 0.73⁹
1. Beneden-Para	277.6	1. Boven-Suriname.	0.80⁸
2. Nickerie	260 7	2. Nickerie	0.77⁹
3. Coronie	249.6	3. Coronie	0.77⁵
4. Boven-Cottica	214.2	4. Commetewane.	0.77²
5. Boven-Suriname.	208.0	5. Boven-Commewijne	0 75⁶
6. Perica	206.1	6. Boven-Cottica	0.74⁸
7. Matappica	202.6	7. Beneden-Cottica.	0.74⁴
Beneden het gemiddeld bedrag:		8. Beneden-Suriname	0.74⁴
8. Beneden-Saramacca	195.6	Beneden het gemiddeld bedrag:	
9. Beneden-Cottica.	194 2	9. Matappica	0.73³
10. Boven-Para	191 3	10. Perica	0.71⁷
11. Boven-Commewijne.	190.2	11. Beneden-Commewijne.	0.70²
12. Beneden-Suriname	183.4	12. Beneden-Saramacca	0.70²
13. Beneden-Commewijne.	178.0	13. Boven-Para	0.67¹
14. Commetewane	172.9	14. Beneden-Para.	0.64²

Het maximum loon dat voor één week arbeids aan enkele arbeiders is uitbetaald, bedroeg bij de:

Immigranten uit:	Voor een man.	Voor eene vrouw.
West-Indië	f 7.20 op de suikerplantage Catharina Sophia.	
Britsch-Indië. . . .	f 20 op de suikerplantage Rust en Werk.	f 13.40 op de suikerplantage Voorburg.
China	f 6 op de suikerplantage Catharina Sophia.	

Het door de districts-commissarissen geconstateerd opzettelijk werkverzuim, waarmede de werkovereenkomsten krachtens de artt. 68 en 69 van het Koninklijk besluit van 22 Maart 1872, nº. 27, kunnen worden verlengd, bedroeg in 1883, na aftrek van het overwerk, voor de immigranten uit:

West-Indië en China nihil;

Britsch-Indië 30 501³/₄ dag of gemiddeld per volwassen arbeider 9.3 dag.

Het werkverzuim is dus in 1883 met 2690¹/₄ dag, of per arbeider met 0.6 dag afgenomen.

Districtsgewijs bedroeg het geconstateerd opzettelijk werkverzuim van alle immigranten te zamen over de 5 laatste jaren, gemiddeld als volgt:

DISTRICTEN.	Per volwassen immigrant in: 1883.	1882.	1881.	1880.	1879.
Beneden het gemiddeld bedrag van 9.3 in 1883.					
1. Boven-Suriname . .	0	6.3	0	1.6	0
2. Commetewane . . .	0	0	0	0	0
3. Beneden-Para . . .	0	4.8	0.9	24.3	27.8
4. Boven-Para	0	0	0	0	0
5. Ben.-Saramacca . .	1.3	7.4	6.2	6.2	10.0
6. Boven-Cottica . . .	1.9	0.3	2.8	0	0
7. Coronie	2.2	0 5	2.1	0.6	0.3
8. Matappica	2.2	4.9	9.6	15.4	7.6
9. Nickerie	2.3	2.7	0.1	3.9	6.0
10. Perica.	4.1	4.2	9.9	18.8	12.1
11. Beneden-Cottica . .	4.9	2.3	2.2	4.7	9.9
12. Beneden-Commewijne	5.2	2.6	4.8	9.0	15.9
Boven het gemiddeld bedrag.					
13. Boven-Commewijne .	13.2	9.6	9.9	18.2	10.1
14. Beneden Suriname .	25.9	28.6	17.0	43.5	38.4
Gemiddeld aantal dagen werkverzuim in het jaar	9.3	10.1	7.8	19.5	18.1

Vele arbeiders uit Britsch-Indië hebben echter in plaats van werkverzuim, overwerk, waarvan in de plantage-werkregisters nauwkeurig aanteekening wordt gehouden en waarmede de duur hunner werkovereenkomsten wordt verkort. Dit meerder overwerk bedroeg in 1883, voor 1688 arbeiders niet minder dan 23 982 dagen.

§ 7. *Klachten en misdrijven.*

In 1883 werden door de immigranten tegen hunne huurders of werkgevers de volgende klachten ingebracht:

Ingebrachte klachten van immigranten tegen huurders, gezagvoerders, geneeskundigen en opzichters. Getal.	Aard.	Ingetrokken of niet vatbaar voor vervolging.	Door den eersten rechter vrijgesproken.	veroordeeld.	In hooger beroep.	*Aanmerkingen.*
geen	I. Beneden-Suriname					
geen	II. Beneden-Para.					
geen	III. Commetewane.					
geen	IV. Boven-Cottica.					
geen	V. Matappica.					
	VI. Boven-Suriname.					
1	bedreiging van slaan	1	»	»	»	
1	taakwerk te eischen waartoe de koelie niet verplicht was	1	»	»	»	
	VII. Beneden-Commewijne.					
1	het toebrengen van slagen. . . .	1	»	»	»	
3	Transporteeren	3	»	»	»	

Ingebrachte klachten van immigranten tegen huurders, gezagvoerders, geneeskundigen en opzichters.		Ingetrokken of niet vatbaar voor vervolging.	Door den eersten rechter		In hooger beroep.	*Aanmerkingen.*
Getal.	Aard.		vrijgesproken.	veroordeeld.		
	Per transport	3	»	»	»	
1	het toebrengen van een schop . .	1	»	»	»	
1	het niet verstrekken van voeding en medicijnen aan een zieke. . . .	1	»	»	»	
2	het niet uitbetalen van loon . . .	1	»	1	»	
16	te min betaald loon	16	»	»	»	
1	het opleggen van te zwaar werk.	1	»	»	»	
	VIII. Beneden-Cottica.					
5	het toebrengen van slagen. . . .	3	1	1	»	
1	het verstrekken van te weinig voedsel aan een zieke.	1	»	»	»	
3	het niet verstrekken van drinkwater.	3	»	»	»	
1	het niet verstrekken van een dag werk	1	»	»	»	
9	te min betaald loon	9	»	»	»	
16	het opleggen van te zwaar werk .	15	»	1	»	
2	het afzonderlijk te werk stellen en het opleggen van te zwaar werk .	2	»	»	»	
1	het opgedragen werk afgenomen en niet aan ander werk te plaatsen .	1	»	»	»	
	IX. Boven-Commewijne.					
2	het toebrengen van slagen. . . .	2	»	»	»	
1	het eischen van verpleegkosten in het ziekenhuis	1	»	»	»	
1	te min betaald loon	1	»	»	»	
1	het onthouden van een dag loon .	1	»	»	»	het loon werd uitbetaald en de klacht ingetrokken.
1	het opleggen van te zwaar werk .	1	»	»	»	
1	hem 's morgens van zijn brits af te trekken om aan het werk te gaan.	1	»	»	»	
	X. Perica.					
2	het toebrengen van slagen. . . .	—	1	1	»	
1	het opleggen van te zwaar werk .	1	»	»	»	
1	het niet uitbetalen van loon . . .	1	»	»	»	
	XI. Beneden-Saramacca.					
1	het niet wekelijks uitbetalen van te goed gemaakt loon.	—	»	1	»	
1	het niet verstrekken van voldoende voeding aan zieken. . . .	—	»	1	»	
	XII. Nickerie.					
6	het toebrengen van slagen. . . .	2	3	1	»	
	XIII. Coronie.					
1	het toebrengen van slagen. . . .	1	»	»	»	
17	het opleggen van te zwaar werk . .	17	»	»	»	
4	te min betaald loon	4	»	»	»	
103	Totaal. . . .	91	5	7	»	

Van de 103 door immigranten tegen huurders, gezagvoerders, geneeskundigen of opzichters ingebrachte klachten zijn er 90 ongegrond en niet vatbaar voor vervolging bevonden of ingetrokken, 1 door den klager ingetrokken nadat het loon is uitbetaald, terwijl van de 12 ingestelde vervolgingen 5 met vrijspraak en 7 met veroordeeling zijn gevolgd.

Het aantal tegen immigranten ingediende klachten ter zake van overtreding, wanbedrijf en misdaad is in den volgenden staat vermeld:

IMMIGRANTEN UIT:	Overtredingen ter zake van plichtverzuim (artt. 151-156 der herziene strafverordering van 1874).			Andere overtredingen.			Wanbedrijven.			Misdaden.		
	Aangebracht.	Schuldig bevonden.	Niet bewezen of ingetrokken.	Aangebracht.	Schuldig bevonden.	Niet bewezen of ingetrokken.	Aangebracht.	Schuldig bevonden.	Niet bewezen of ingetrokken.	Aangebracht.	Schuldig bevonden.	Niet bewezen of ingetrokken.
West-Indië	7	6	1	1	1	1	»	»	»	»	»	»
Britsch-Indië	635	500	130	519	254	246	65	32	24	20	11	3
China	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Totaal	642	506	131	520	255	247	65	32	24	20	11	3

Districtsgewijs laten deze klachten zich rangschikken als volgt:

DISTRICTEN.	Overtredingen ter zake van plichtverzuim (artt. 151-156 der herziene strafverordening van 1874).			Andere overtredingen.			Wanbedrijven.			Misdaden.		
	Aangebracht.	Schuldig bevonden.	Niet bewezen of ingetrokken.	Aangebracht.	Schuldig bevonden.	Niet bewezen of ingetrokken.	Aangebracht.	Schuldig bevonden.	Niet bewezen of ingetrokken.	Aangebracht.	Schuldig bevonden.	Niet bewezen of ingetrokken.
1. Beneden-Suriname	55	41	14	54	32	22	5	4	1	2	2	»
2. Boven-Suriname	2	»	2	1	»	1	1	»	»	»	»	»
3. Beneden-Para	2	1	1	1	»	1	»	»	»	»	»	»
4. Boven-Para	1	1	»	1	»	1	»	»	»	»	»	»
5. Beneden-Commewijne	235	171	59	145	69	64	25	9	10	»	»	»
6. Beneden-Cottica	86	77	9	142	71	68	13	8	3	16	9	3
7. Boven-Commewijne	14	13	1	7	5	2	»	»	»	»	»	»
8. Commetewane	1	1	»	1	»	1	»	»	»	»	»	»
9. Boven-Cottica	4	4	»	5	3	2	»	»	»	»	»	»
10. Perica	41	35	6	20	10	10	2	2	»	»	»	»
11. Matappica	37	36	1	5	5	»	»	»	»	»	»	»
12. Beneden-Saramacca	27	24	3	42	15	27	7	4	3	»	»	»
13. Nickerie	136	101	35	68	24	44	11	4	7	2	»	»
14. Coronie	1	1	»	28	21	4	1	1	»	»	»	»
Totaal	642	506	131	520	255	247	65	32	24	20	11	3

Percentsgewijs berekend komen de bovenvermelde klachten op elke honderd immigranten gemiddeld voor de:

IMMIGRANTEN uit:	Overtredingen ter zake van plichtverzuim jegens huurders.	Andere overtredingen.	Wanbedrijven.	Misdaden.
West-Indië . . .	29.79	4.26	»	»
Britsch-Indië . .	14.31	11.69	1.46	0.45
China	»	»	»	»
Gemiddeld	14.35	11.18	1.46	0.45

Districtsgewijs is op elk honderdtal volwassen immigranten in 1883 gemiddeld aangebracht:

DISTRICTEN.	Overtredingen ter zake van plichtverzuim jegens huurders.	Andere overtredingen.	Wanbedrijven.	Misdaden.
1. Beneden-Suriname.	6.69	6.57	0.61	0.24
2. Boven-Suriname .	6.06	3.03	3.03	»
3. Beneden-Para . .	21.05	10.52	»	»
4. Boven-Para . . .	13.33	13.33	»	»
5. Ben.-Commewijne .	35.53	21.92	3.78	»
6. Beneden-Cottica. .	17.37	28.69	2.62	3.23
7. Bov.-Commewijne .	28.28	14.14	»	»
8 Commetewane . .	4.26	4.26	»	»
9. Boven-Cottica . .	15.38	19.23	»	»
10. Perica	26.53	12.94	1.29	»
11. Matappica . . .	28.68	3.87	»	»
12. Beneden-Saramacca	10.40	16.11	2.70	»
13. Nickerie	30.15	15.08	2.44	0.44
14. Coronie	0.65	18.30	0.65	»

Uit de vorenstaande tafels vergeleken met die van het jaar 1882 blijkt:

1°. dat in 1883 het aantal misdaden is verminderd, maar alle andere misdrijven door Britsch-Indische immigranten gepleegd daarentegen zijn toegenomen, hetgeen vooral in de districten om en bij Paramaribo in de eerste helft van het jaar heeft plaats gevonden. Het volgend tafeltje geeft hieromtrent een kort overzicht:

Het aantal beschuldigden bedroeg in:	Overtredingen van Britsch-Indische immigranten wegens plichtverzuim jegens huurders.	Andere overtredingen.	Wanbedrijven.	Misdaden.
1882. . .	1 op de 8 Brit.-Ind. immigrant.	1 op de 9 Brit.-Ind. immigrant.	1 op de 79 Brit.-Ind. immigrant.	1 op de 164 Brit.-Ind. immigrant.
1883. . .	1 op de 7 Brit.-Ind. immigrant	1 op de 9 Brit.-Ind. immigrant.	1 op de 68 Brit.-Ind. immigrant.	1 op de 222 Brit.-Ind. immigrant.

2°. dat de meeste *overtredingen wegens plichtverzuim jegens huurders* en de meeste *wanbedrijven* plaats hadden in het district Beneden-Commewijne, bedragende het aantal beschuldigden voor het eerstgenoemde misdrijf niet minder dan 1 op de 3 en voor wanbedrijf 1 op de 26 volwassen immigranten; en dat de meeste *andere overtredingen*, te weten dezulken niet tegen huurders of gezagvoerders gepleegd, benevens de meeste misdaden door de immigranten zijn gepleegd in het district Beneden-Cottica, bedragende het aantal beschuldigden voor eerstgenoemd misdrijf 1 op de 3 en voor misdaad 1 op de 31 volwassen immigranten.

3°. dat het minste aantal overtredingen wegens plichtverzuim jegens huurders heeft plaats gevonden in Coronie, te weten 1 op de 154 volwassen immigranten; het minst aantal andere overtredingen in Boven-Suriname te weten 1 op de 33 volwassen immigranten; terwijl in de districten Beneden-Para, Boven-Para, Boven-Commewijne, Commetewane, Boven-Cottica en Matappica geen wanbedrijf en misdaad en in Boven-Suriname, Beneden-Commewijne, Perica, Beneden-Saramacca en Coronie geen misdaad door immigranten is gepleegd.

Bij dit verslag behooren twee staten, te weten:

Litt. A, aantoonende de aankomst en indeeling der immigranten in 1883;

Litt. B, houdende het aantal mannen, vrouwen, jongens en meisjes, dat op 31 December 1883 onder contract op elke plantage aanwezig was.

II. Kolonisatie.

Volgens verkregen opgaven was de getalsterkte der Europesche kolonisten, afkomstig van de in 1854 opgeheven kolonisatie te Groningen aan de Saramacca, en van hunne nakomelingen, als volgt:

	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Op den 1sten Januari 1883	31	34	29	21	115
Vermeerderd:					
jongens en meisjes overgebracht onder de mannen en vrouwen. . .	4	5	—	—	9
geboren	—	—	2	3	5
door aanhuwelijking bijgekomen	—	2	—	4	6
	35	41	31	28	135

	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Verminderd:						
overleden	2	1	—	—	3	
vertrokken	2	—	—	—	2	
jongens en meisjes overgebracht onder de mannen en vrouwen. . .	—	—	4	5	9	14
Op den 31sten December 1883	31	40	27	23		121

Hun veestapel bestond op den 31sten December 1883 uit:

566 runderen,	43 gewone ezels,
6 paarden,	4 schapen, en
1 muilezel,	13 varkens,

benevens eenig pluimvee.

De veestapel is dus sedert 1882 toegenomen met 35 runderen, 2 paarden, 13 ezels, 4 schapen en 3 varkens.
Sommigen leggen zich toe op de cacao-cultuur. Hun toestand is in het algemeen voldoende.

Aan 6 gewezen immigranten, die hun contract getrouw hebben vervuld en van een bewijs van goed gedrag zijn voorzien, zijn op de voorwaarden van de publicatie van den 1sten Augustus 1863 (*Gouvernementsblad* 1863, n°. 23) in het afgeloopen jaar weder uitgegeven de navolgende gronden uit 's Lands domein, te weten: op Domburg in Boven-Para, 5 hectaren op lozing gebracht land en 12 hectaren, die niet op lozing zijn, en op Voorzorg in Beneden-Saramacca 2 hectaren land, dat behoorlijk op lozing is gebracht.
Het op lozing gebrachte land is beplant met bananen, cacao, koffie en aardvruchten.

Paramaribo, den 28sten April 1884.

De Agent-Generaal,
J. F. A. Cateau van Rosevelt.

[5. 12.]

BIJLAGE G².

Lᵃ. A. STAAT aantoonende de aankomst en verdeeling van immigranten, edurende het jaar 1883.

Volgnummer.	NAMEN DER SCHEPEN.	Tonnenmaat.	Dagteekening van aankomst.		Van waar gekomen.	Getal aangevoerde immigranten.						
						Mannen.	Vrouwen.	Van 10–15 jaren. Jongens.	Van 10–15 jaren. Meisjes.	Beneden de 10 jaren. Jongens.	Beneden de 10 jaren. Meisjes.	Totaal.
1	Sheila	1198	Januari	13	Calcutta (Britsch-Indië)	265	104	3	2	17	13	404
2	British-Statesman.	1262	December	18	Idem	287	110	5	4	26	19	451
						552	214	8	6	43	32	855

Aan welke plantage toegewezen.	Getal aan elke plantage toegewezen.							AANMERKINGEN.
			Van 10–15 jaren.		Beneden de 10 jaren.			
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
de Resolutie	12	4	»	»	1	»	17	
Voorburg	28	15	»	2	4	3	52	
Susanna'sdaal	10	4	»	»	»	»	14	
Lust en Rust	4	2	»	»	»	»	6	
Dordrecht	4	2	»	»	1	»	7	
Jagtlust	4	1	»	»	1	»	6	
Meerzorg	4	1	»	»	1	1	7	
St. Barbara	2	1	»	»	»	»	3	
Rust en Werk	12	5	»	»	»	1	18	
Elisabethshoop	4	2	»	»	»	»	6	
Killenstein	5	2	»	»	2	1	10	
Monsouci	2	1	»	»	»	»	3	
Zorg en Hoop	7	2	»	»	»	»	9	
Zoelen	32	12	1	»	2	1	48	
Marienburg	14	7	»	»	»	1	22	
Leliendaal en Ellen	2	1	»	»	»	»	3	
Visserszorg	12	3	»	»	3	»	18	
Alkmaar	7	2	»	»	»	»	9	
Montrésor	5	2	»	»	»	»	7	
Goudmijn	11	4	»	»	»	»	15	
Breukelerwaard	5	2	»	»	»	1	8	
de Eendracht	6	3	»	»	»	»	9	
Nieuw Clarenbeek	7	1	»	»	»	»	8	
Alliance	12	4	»	»	1	2	19	
Concordia	4	1	»	»	»	»	5	
de Morgenster	3	1	»	»	»	»	4	
Waterloo	17	7	2	»	»	»	26	
Hazard	11	4	»	»	»	»	15	
Botany Bay	6	3	»	»	1	1	11	
Wees elders uitbesteed	»	»	»	»	»	1	1	
Afgekeurd	1	2	»	»	»	»	3	Ongeschikt voor den arbeid.
Overleden vóór de indeeling	12	3	»	»	»	»	15	
Overleden	4	1	»	»	»	»	5	
Nog niet toebedeeld	283	109	5	4	26	19	446	
	552	214	8	6	43	32	855	

RECAPI

PLAATS VAN HERKOMST.	Van waar gekomen.	Toegewezen aan plantages in: de oude kolonie. Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Nickerie. Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Coronie. Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Britsch-Indië. .	Calcutta. .	218	85	17	13	333	34	14	3	1	52	»	»	»	»	»

STAAT aantoonende het aantal immigranten aangevoerd in

PLAATS VAN HERKOMST.	Van **1853** tot **1862.**	Van **1863** tot **1872.**	**1873.**	**1874.**	**1875.**	**1876.**
Nederlandsch-Indië	8	21	81	13	»	»
Madera	275	205	»	»	»	»
China	487	2015	»	»	»	»
West-Indië	»	2382	111	»	43	43
Nederland	»	2	79	8	»	»
Britsch-Indië	»	»	2449	1384	»	»
	770	4625	2720	1405	43	43

TULATIE.

Niet toegewezen en de reden waarom.						Totaal aangevoerd.					Aanmerkingen.
Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Aanmerkingen.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
»	»	»	1	1	Wees elders uitbesteed.	552	214	51	38	855	
1	2	»	»	3	Afgekeurd als ongeschikt voor den arbeid.						
16	4	»	»	20	Overleden vóór de indeeling.						
283	109	31	23	446	Nog niet aan de plantages toebedeeld.						
300	115	31	24	470							

de kolonie Suriname van af 1°. Januari 1853 tot ultimo December 1883.

1877.	1878.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.	Totaal.	Aanmerkingen.
»	»	»	»	»	»	»	123	
»	»	»	»	»	»	»	480	
»	»	»	»	»	»	»	2 502	
14	»	»	3	»	»	»	2 596	
»	»	»	»	»	»	»	89	
327	700	»	775	450	484	855	7 424	
341	700	»	778	450	484	855	13 214	

De Agent-Generaal,
J. F. A. CATEAU VAN ROSEVELT.

[5. 13.]

BIJLAGE G³.

Lª. B. — STAAT, aantoonende het aantal immigranten in de districten en op iedere plantage aanwezig, op ultimo December 1883.

NAMEN DER PLANTAGES.	UIT WEST-INDIË.					UIT BRITSCH-INDIË.					UIT CHINA.					Totaal-generaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
District Beneden-Suriname:																
de Resolutie.	»	»	»	»	»	312	101	81	69	563	»	»	»	»	»	563
Voorburg	»	»	»	»	»	116	48	15	19	198	»	»	»	»	»	198
Susanna'sdaal	»	»	»	»	»	14	4	»	»	18	»	»	»	»	»	18
Lust en Rust	»	»	»	»	»	26	4	1	2	33	»	»	»	»	»	33
Dordrecht	»	»	»	»	»	5	2	1	»	8	»	»	»	»	»	8
Jagtlust	1	»	»	»	1	33	13	5	6	57	»	»	»	»	»	58
Meerzorg.	»	»	»	»	»	80	28	17	8	133	»	»	»	»	»	133
	1	»	»	»	1	586	200	120	104	1010	»	»	»	»	»	1011
District Boven-Suriname:																
Vreeland	»	»	»	»	»	9	4	1	2	16	»	»	»	»	»	16
St. Barbara.	»	»	»	»	»	6	3	2	»	11	»	»	»	»	»	11
	»	»	»	»	»	15	7	3	2	27	»	»	»	»	»	27
District Beneden-Para:																
Kwatta	»	»	»	»	»	3	2	3	»	8	»	»	»	»	»	8
District Boven-Para:																
Boxel	»	»	»	»	»	2	»	»	»	2	»	»	»	»	»	2
Waterland	»	»	»	»	»	8	3	1	2	14	»	»	»	»	»	14
	»	»	»	»	»	10	3	1	2	16	»	»	»	»	»	16
District Beneden-Commewijne:																
Zoelen.	»	»	»	»	»	69	28	9	2	108	»	»	»	»	»	108
Geertruidenberg	»	»	»	»	»	18	7	»	2	27	»	»	»	»	»	27
Marienburg	»	»	»	»	»	46	20	2	6	74	»	»	»	»	»	74
Leliendaal en Ellen . . .	»	»	»	»	»	25	6	2	1	34	»	»	»	»	»	34
Visserszorg	»	»	»	»	»	80	28	12	6	126	»	»	»	»	»	126
Sorgvliet.	»	»	»	»	»	34	18	3	3	58	»	»	»	»	»	58
Alkmaar	»	»	»	»	»	51	18	6	5	80	»	»	»	»	»	80
Montrésor	»	»	»	»	»	34	11	2	2	49	»	»	»	»	»	49
Katwijk	»	»	»	»	»	14	4	»	»	18	»	»	»	»	»	18
Wederzorg	»	»	»	»	»	35	13	9	7	64	»	»	»	»	»	64
Vriendsbeleid en Ouderszorg	»	»	»	»	»	19	8	2	1	30	»	»	»	»	»	30
Spieringshoek	»	»	»	»	»	20	7	»	3	30	»	»	»	»	»	30
Nieuwgrond	»	»	»	»	»	9	2	1	1	13	»	»	»	»	»	13
Weltevreden	»	»	»	»	»	9	4	1	1	15	»	»	»	»	»	15
	»	»	»	»	»	463	174	49	40	726	»	»	»	»	»	726
District Beneden-Cottica:																
Rust en Werk.	»	»	»	»	»	138	34	14	18	204	»	»	»	»	»	204
Elisabethshoop.	»	»	»	»	»	12	8	4	5	29	»	»	»	»	»	29
de Maasstroom.	»	»	»	»	»	7	1	2	1	11	»	»	»	»	»	11
Berlijn.	»	»	»	»	»	8	4	5	1	18	»	»	»	»	»	18
Transporteeren	»	»	»	»	»	165	47	25	25	262	»	»	»	»	»	262

NAMEN DER PLANTAGES.	UIT WEST-INDIË.					UIT BRITSCH-INDIË.					UIT CHINA.					Totaal-generaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Per transport	»	»	»	»	»	165	47	25	25	262	»	»	»	»	»	262
Frederiksdorp	»	»	»	»	»	20	7	6	4	37	»	»	»	»	»	37
Marienbosch	»	»	»	»	»	15	4	3	3	25	»	»	»	»	»	25
Guadeloupe	»	»	»	»	»	11	2	»	2	15	»	»	»	»	»	15
Brouwerslust	»	»	»	»	»	17	8	6	»	31	»	»	»	»	»	31
Killenstein	»	»	»	»	»	19	6	2	1	28	»	»	»	»	»	28
Monsouci	»	»	»	»	»	20	7	1	1	29	»	»	»	»	»	29
Zorg en Hoop	»	»	»	»	»	96	36	21	17	170	»	»	»	»	»	170
	»	»	»	»	»	363	117	64	53	597	»	»	»	»	»	597
District Boven-Commewijne:																
Goudmijn	»	»	»	»	»	32	11	5	1	49	2	»	»	»	2	51
District Commetewane:																
Breukelerwaard	»	»	»	»	»	21	5	1	2	29	»	»	»	»	»	29
Slootwijk	»	»	»	»	»	4	2	4	2	12	»	»	»	»	»	12
	»	»	»	»	»	25	7	5	4	41	»	»	»	»	»	41
District Perica:																
de Eendracht	»	»	»	»	»	83	32	10	12	137	»	»	»	»	»	137
Nieuw Clarenbeek	»	»	»	»	»	27	13	4	»	44	»	»	»	»	»	44
	»	»	»	»	»	110	45	14	12	181	»	»	»	»	»	181
District Boven-Cottica:																
la Paix	»	»	»	»	»	18	8	3	3	32	»	»	»	»	»	32
District Matappica:																
Alliance	5	»	»	»	5	79	22	13	21	135	»	»	»	»	»	140
District Beneden-Saramacca:																
Kent	»	»	»	»	»	1	»	»	»	1	»	»	»	»	»	1
Caledonia	»	»	»	»	»	21	7	4	3	35	»	»	»	»	»	35
Concordia	»	»	»	»	»	29	6	2	4	41	»	»	»	»	»	41
Catharina Sophia	5	»	»	»	5	65	19	12	7	103	»	»	»	»	»	108
Johanna Catharina	»	»	»	»	»	29	14	5	7	55	»	»	»	»	»	55
de Morgenster	»	»	»	»	»	12	6	4	»	22	»	»	»	»	»	22
Monitor	»	»	»	»	»	10	4	2	3	19	»	»	»	»	»	19
	5	»	»	»	5	167	56	29	24	276	»	»	»	»	»	281
District Nickerie:																
Margarethenburg	»	»	»	»	»	10	5	3	2	20	»	»	»	»	»	20
Waterloo	»	»	»	»	»	136	62	43	32	273	»	»	»	»	»	273
Hazard	»	»	»	»	»	84	31	18	15	148	»	»	»	»	»	148
Hamptoncourt	»	»	»	»	»	56	17	17	10	100	»	»	»	»	»	100
Crappahoek	»	»	»	»	»	10	5	2	1	18	»	»	»	»	»	18
Botany Bay	»	»	»	»	»	6	3	1	1	11	»	»	»	»	»	11
	»	»	»	»	»	302	123	84	61	570	»	»	»	»	»	570

NAMEN DER PLANTAGES.	UIT WEST-INDIË.					UIT BRITSCH-INDIË.					UIT CHINA.					Totaal-generaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
District Coronie:																
Burnside.	»	»	»	»	»	82	35	39	28	184	»	»	»	»	»	184
Leasowes en Sarah . . .	»	»	»	»	»	18	8	4	6	36	»	»	»	»	»	36
	»	»	»	»	»	100	43	43	34	220	»	»	»	»	»	220
Stad Paramaribo	»	»	»	»	»	294	119	32	24	469	»	»	»	»	»	469
Weezen bij particulieren uitbesteed.	»	»	3	4	7	3	1	40	38	82	»	»	1	1	2	91
Leprozen etablissement Batavia.	»	»	»	»	»	5	1	»	1	7	2	»	»	»	2	9

RECAPITULATIE.

DISTRICTEN.	UIT WEST-INDIË.					UIT BRITSCH-INDIË.					UIT CHINA.					Totaal-generaal.
	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	
Beneden-Suriname . . .	1	»	»	»	1	586	200	120	104	1010	»	»	»	»	»	1011
Boven-Suriname	»	»	»	»	»	15	7	3	2	27	»	»	»	»	»	27
Beneden-Para	»	»	»	»	»	3	2	3	»	8	»	»	»	»	»	8
Boven-Para.	»	»	»	»	»	10	3	1	2	16	»	»	»	»	»	16
Beneden-Commewijne . .	»	»	»	»	»	463	174	49	40	726	»	»	»	»	»	726
Beneden-Cottica	»	»	»	»	»	363	117	64	53	597	»	»	»	»	»	597
Boven-Commewijne . . .	»	»	»	»	»	32	11	5	1	49	2	»	»	»	2	51
Commetewane	»	»	»	»	»	25	7	5	4	41	»	»	»	»	»	41
Boven-Cottica	»	»	»	»	»	18	8	3	3	32	»	»	»	»	»	32
Perica.	»	»	»	»	»	110	45	14	12	181	»	»	»	»	»	181
Matappica	5	»	»	»	5	79	22	13	21	135	»	»	»	»	»	140
Beneden-Saramacca . . .	5	»	»	»	5	167	56	29	24	276	»	»	»	»	»	281
Nickerie	»	»	»	»	»	302	123	84	61	570	»	»	»	»	»	570
Coronie	»	»	»	»	»	100	43	43	34	220	»	»	»	»	»	220
Leprozen etablissement Batavia	»	»	»	»	»	5	1	»	1	7	2	»	»	»	2	9
Weezen bij particulieren uitbesteed.	»	»	3	4	7	3	1	40	38	82	»	»	1	1	2	91
Paramaribo	»	»	»	»	»	294	119	32	24	469	»	»	»	»	»	469
Totaal. .	11	»	3	4	18	2575	939	508	424	4446	4	»	1	1	6	4470

De Agent-Generaal,

J. F. A. Cateau van Rosevelt.

[5. 14.]

BIJLAGE H.

VERGELIJKENDE STAAT van de productie over de jaren 1881, 1882 en 1883.

DISTRICTEN.	SUIKER. Muscovado. Kilogrammen.			Aantal hectaren afgemalen riet.			Aantal kilogrammen suiker gemiddeld per hectare verkregen.		
	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.
Boven-Cottica	256 377	212 413.5	217 039	126.4	98.4	94.9	2 029	2 151	2 287
Perica	204 392	238 470	255 449	103.1	90	88	1 981	2 649	2 903
Boven-Commewijne	149 339	69 095	115 448	64	49	60.5	2 334	1 410	1 908
Commetewane	67 720	77 570	73 656	25	30	26	2 708	2 585	2 833
Matappica	442 800	473 400	972 000	141	146	100	3 140	3 242	9 720
Beneden-Cottica	951 747	930 669	900 856	312.3	322.8	233.1	3 047	2 883	3 864
Beneden-Commewijne	580 720	360 548	6 965	232.1	118	2	2 502	3 055	3 483
Boven-Suriname	345 371	424 267	284 355	152	163.5	124	2 272	2 595	2 293
Beneden-Suriname	782 928.5	541 001	148 040 [1]	355.9	294.1	75	2 199	1 839	1 974
Boven-Para	189 949	158 944	156 134	97.9	90.1	66.9	1 940	1 744	2 334
Beneden-Para	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Boven-Saramacca	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Beneden-Saramacca	523 460.5	747 981.5	560 000	165.1	185.9	170	3 170	3 717	3 294
Nickerie	1 593 000	2 177 125	1 613 625	457	536.7	518.6	3 486	4 056	3 111
Coronie	620 000	639 375	339 575	222.5	233	164	2 787	2 745	2 070
	6 707 804	7 050 859	5 643 142	2 454.3	2 357.5	1 723	2 733	2 991	3 274

DISTRICTEN.	KOFFIE.						KATOEN.					
	Heele. Kilogrammen.			Gebroken. Kilogrammen			Schoon. Kilogrammen.			Onzuiver. Kilogrammen.		
	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.
Boven-Cottica	5 075	3 308.5	6 598.5	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Perica	»	36	123	»	20	»	»	»	»	»	»	»
Boven-Commewijne	»	»	25	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Commetewane	»	10	7.5	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Matappica	629.5	312.5	678	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Beneden-Cottica	542.5	677.5	480	»	»	551	»	»	»	»	»	»
Beneden-Commewijne	1 548	769	1 452	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Boven-Suriname	600	665	800	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Beneden-Suriname	»	»	25	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Boven-Para	»	»	30	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Beneden-Para	420.5	150	280	»	»	75	»	»	»	»	»	»
Boven-Saramacca	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Beneden-Saramacca	199	70	630	15	»	37.5	»	»	»	»	»	»
Nickerie	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Coronie	186	145.5	466	»	»	»	»	»	100	»	347.5	900
	9 200.5	6 144	11 595	15	20	663.5	»	»	100	»	347.5	900

SUIKER. Vacuumpan. Kilogrammen.			Aantal hectaren afgemalen riet.			Aantal kilogrammen suiker gemiddeld per hectare verkregen.			MELASSE. Liters.			RUM. Liters.			DRAM. Liters.			CACAO. Kilogrammen.			BANANEN. Bossen.		
1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.
»	»	»	»	»	»	»	»	»	72 206	58 000	69 102	»	»	»	»	»	»	2 067	2 401.5	5 022	14 223	21 107	23 810
»	»	»	»	»	»	»	»	»	67 236	60 727	62 489	»	»	»	»	»	»	2 378	2 132.5	4 130	28 278	16 170	14 114
»	»	»	»	»	»	»	»	»	29 686	»	3 210	25 840	6 100	19 825	»	»	»	200	500	1 310	1 780	8 177	15 175
»	»	»	»	»	»	»	»	»	24 935	21 350	23 039	»	»	»	»	»	»	2 196	4 156	7 128	18 179	22 398	12 964
»	»	»	»	»	»	»	»	»	68 160	»	»	»	45 010	52 785	»	»	»	26 056.5	32 248	42 370	92 805	80 825	54 080
»	»	»	»	»	»	»	»	»	268 294	281 610	247 707	22 276	19 597	17 553	»	»	»	161 439	108 697	187 468.5	121 277	135 098	102 483
»	338 956	1 388 383 [2])	»	79.5	207.6	»	4251	6688	122 144	64 723	62 818	63 746	55 243	62 781	»	»	»	426 241.5	228 462	399 735	58 249	70 455	59 356
»	»	»	»	»	»	»	»	»	75 027	110 706	73 000	»	»	»	1387	1829	911	300	455	994.5	10 585	21 250	8 140
867 571	863 914	1 473 078.5	428	281	613.7	2027	3074.4	2400.3	541 633	315 038	255 384	62 123	46 907	88 940	»	»	»	159 067	107 949	128 425.5	4 756	7 898	6 326
»	»	»	»	»	»	»	»	»	131 772	16 003.4	26 732	9 438	7 126	7 075	19 332	4703	1390	9 674	9 089.5	9 684	4 528	11 160	1 791
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	339 715	222 311	345 634.5	74 477	79 274	69 360
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	230	2 767	1 392	890
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	471.6	555	74 889	113 747	83 520	»	»	»	359 821	320 548.5	386 046	17 982	20 737	15 579
1 278 900	1 540 404	1 688 636	353	387.3	430	3623	3977	3927	445 536	683 747	517 751	204 907	292 856	279 336	»	»	»	158 550	168 785	201 597	31 852	38 776	42 215
»	»	»	»	»	»	»	»	»	97 131	50 378	28 254	78 832	53 852	19 908	»	»	»	22 348.5	29 972	45 399.5	19 700	63 399	88 000
2 146 471	2 743 274	4 550 097.5	781	747.8	1251.3	2748	3668.4	3622	1 943 760	1 662 754	1 370 041	542 051	640 438	631 723	20 719	6 532	2 301	1 670 053.5	1 237 707	1 765 174.5	501 438	598 116	514 283

RIJST. Kilogrammen.			AARDVRUCHTEN. Kilogrammen.			KOORN. Kilogrammen.			KOKOSNOOTEN. Stuks.			LIMMETJESSAP. Liters.			BITTERE CASSAVE. Kilogrammen.		
1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.	1881.	1882.	1883.
»	»	»	1 500	1 975	3 875	720	910	2 182	»	»	»	»	»	»	»	592	»
»	»	»	1 200	75	1 740	»	197	»	»	»	»	»	»	»	»	750	»
»	»	»	2 250	13 940	25 565	135	595	9 520	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	425	»	2 000	1 164	20 775	7 910	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	325	1 175	»	25	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	1 162	400	500	12 775	8 750	13 954	»	»	»	»	»	»	»	»	»
2 300	695	200	23 782	8 870	3 950	5 550	1 450	7 771.5	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	920	14 128	7 200	4 102	10 200	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	6 510	1 052	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
8 900	18 955	26 610	40 150	51 975	29 770	8 437.5	24 341	31 750	»	»	»	»	»	»	»	»	»
6 920	6 375	3 290	74 943	56 461	69 674	18 040	27 175	29 375	»	»	»	»	»	»	»	»	»
3 025	11 420	2 450	92 640	15 470	2 180	4 350	7 480	2 248	»	»	»	»	»	»	»	»	»
12 765	13 160	5 580	6 790	8 505	9 220	39 089	17 721	8 577	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	280	»	1 235	3 420	3 137	4 000	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	900	3 187	29 000	5 600	1 300	315 100	296 135	278 797	56 985	66 630	90 840	»	»	»
33 910	50 605	38 130	245 122	159 816	174 709	130 932.5	122 258	128 787.5	315 100	296 135	278 797	56 985	66 630	90 840	»	1342	»

AANMERKINGEN.

[1]) benevens 74 322 liters lika.

[2]) Nog was op de centraalfabriek op ultimo December voorradig een hoeveelheid massecuite waarvan 73 752 K.G. vacuumpan suiker en 1584 liters melasse verwacht werd.

[5. 15.]

BIJLAGE I.

STAAT van de suiker-cultuur in Suriname in 1883.

Districten.	Plantages.	Uitgestrektheid van de plantage — Hectaren.	Uitgestrektheid in bebouwing. — Hectaren.	Uitgestrektheid waarvan geoogst is. — Hectaren.	Suiker. (Muscovado.) — Kilogrammen.	Suiker. (Vacuumpan.) — Kilogrammen.
Boven-Cottica	La Paix.	694	63	59	130 939	»
»	Lunenburg.	471	47.1	30.9	64 500	»
»	Kleinhoop	489	9.5	5	21 600	»
Perica	de Eendracht.	632	167.9	88	225 449	»
Boven-Commewijne . . .	Goudmijn	1 091.4	65.5	60.5	115 448	»
Commetewane	Breukelerwaard	560	39	26	73 656	»
Matappica.	Alliance.	429	120	100	972 000	»
Beneden-Cottica.	Rust en werk.	895.3	276.2	123.1	593 147	»
»	Zorg en hoop.	858	123.5	110	307 709	»
Beneden-Commewijne. . .	Zoelen	479.9	86	49	»	106 449
» . . .	Marienburg	429	»	»	»	[1]) 947 709
» . . .	Visserszorg.	429	129.5	100.6	»	229 072
» . . .	Alkmaar	600	102.3 { 2 / 58 }	60	6 965	105 153
Boven-Suriname.	Bleijendaal.	463	39	26.5	75 000	»
»	de Hoop	592	10.7	14	20 872	»
»	Vreeland	386	53.6	36.5	101 415	»
»	St. Barbara	852	33	29	47 214	»
»	de drie Gebroeders.	1 434	12	7	9 231	»
»	de Guineesche Vriendschap. .	330	33	11	30 623	»
Beneden-Suriname. . . .	de Resolutie	1 515	354	344.5	»	1 038 745
»	Voorburg	643.5	243.2	243.2	»	404 824.5
»	Susanna'sdaal.	345.2	34.5	26	»	29 509
»	Meerzorg	1 247.1	89	75	148 040	»
Boven-Para	Boxel.	1 376	22.3	14.7	26 530	»
»	La Rencontre.	645	46.5	42.3	106 542	»
»	Accaribo.	999	79.1	9.9	23 062	»
Beneden-Saramacca [2]). . .	Catharina Sophia	1 501.5	221	170	560 000	»
Nickerie	Waterloo	858.6	250.6	246.6	»	1 024 250
»	Nursery.	429	176	155	430 500	»
»	Hazard	429.3	183	183	»	664 386
»	Paradise.	911	233	208	678 125	»
»	Hamptoncourt	319	156.2	156	505 000	»
Coronie.	Burnside	514.8	270	164	339 575	»
			3 769.2	2 974.3	5 643 132	4 550 097.5

Gemiddelde productie suiker per hectare. — Kilogrammen.	Melasse. — Liters.	Rum. — Liters.	Dram. — Liters.	Arbeiders.			Nevenproducten.	*Aanmerkingen.*
				Immigranten.	Andere.	Totaal.		
2 219	36 058	»	»	29	66	95		[1]) Nog was op ult. December voorradig eene hoeveelheid massecuite, waarvan 73 752 kilogram V. p. suiker en 1584 liter melasse verwacht werd.
2 087	28 184	»	»	»	50	50		[2]) De suikerbouw op plantage Kent werd verlaten.
4 320	4 860	»	»	»	32	32		
2 902.8	62 489	»	»	114	65	179		
1 908	3 210	19 825	»	45	49	94		
2 832.9	23 039	»	»	26	46	72		
9 720	»	52 785	»	109	138	247		
4 818.4	153 388	17 553	»	179	170	349	16 228 bossen bananen.	
2 797.3	94 319	»	»	138	78	216	408 » »	
2 192.4	»	»	»	98	20	118		
»	62 818	41 628	»	66	208	274		
2 277	»	»	»	109	98	207		
{ 3 482.5 { 1 813	»	21 153	»	69	60	129		
2 830.2	24 648	»	»	»	12	12		
1 490.9	»	»	»	»	14	14		
2 778.5	32 573	»	»	14	76	90		
1 629	6 950	»	741	9	31	40		
1 318.7	2 659	»	170	»	23	23	1 218 liter lika.	
2 784	6 170	»	»	»	37	37	410.5 kilogr. cacao. 176 bossen bananen. 1 447 liter lika.	
3 015.2	214 438	88 940	»	414	182	596		
1 664.5	»	»	»	163	127	290		
1 134.9	»	»	»	18	22	40		
1 974	40 946	»	»	111	74	185	74 322 liter lika.	
1 804.7	5 140	»	1 390	2	18	20		
2 518.7	18 986	6 697	»	»	60	60		
2 329.5	2 606	378	»	»	49	49	600 bossen bananen.	
3 294.1	555	83 520	»	89	242	331		
4 153.5	»	158 800	»	200	379	479		
2 777.4	106 272	42 484	»	»	247	247		
3 630.5	73 772	78 052	»	120	182	392		
3 260.2	187 707	»	»	»	334	334		
3 237.1	150 000	»	»	74	157	231		
2 070.5	28 254	19 908	»	133	317	450		
3 460.7	1 370 041	631 723	2 301	2 329	3 663	5 892		

[5. 16.]

BIJLAGE J.

CACAO-CULTUUR in Suriname alleen en vereenigd met andere cultures in 1883.

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Boven-Cottica	Groot Marseille	429	6	190	500	»	»
»	Monsort.	904	36.6	125	4 243	»	6 598.5
»	Charlottenburg	197.3	41.5	2 932	567	»	»
»	Bronswijk	153.5	3	100	550	»	»
»	Mon Désir	341.4	7	100	3 000	»	»
»	de Onderneming.	643.5	1.5	50	250	»	»
»	Goed succes	80	5	300	1 000	»	»
»	Patientie	80	5	100	1 500	»	»
»	Beekvliet	6	4	150	700	»	»
»	Beekvliet	8	7.5	100	900	»	»
»	Liverpool	145	8	100	1 000	»	»
»	Nieuw Levant	643.5	11.7	250	1 000	»	»
»	l'Avonture.	354	10	400	500	»	»
»	Vlaardingen	214.5	11	25	1 150	»	»
»	Naccaracibo	307	8	100	2 500	»	»
			165.8	5 022	19 360	»	6 598.5
Perica.	Nieuw Clarenbeek	268.1	87.9	2 592	10 724	»	»
»	Land van Nieuw Clarenbeek	95	10	273	990	»	83
»	Constantia.	187.9	3	100	700	»	»
»	Schoonauwen.	257.4	4	150	250	»	»
»	Onvergenoegen	243.6	32.9	1 000	200	»	40
»	Waterwijk.	525.5	18.5	15	350	»	»
			156.3	4 130	13 214	»	123
Boven-Commewijne . .	Siparipabo.	1 248.8	12	1 000	3 100	»	»
»	Nieuwhoop	836.5	12.2	60	600	»	»
»	Land van Potribo	643.5	7.5	250	500	»	»
			31.7	1 310	4 200	»	»
Commetewane	Bergerac	150	16	12.5	1 106	»	7.5
»	Slootwijk	679	45	4 397.5	1 380	»	»
»	Schoonoord	817	50	2 500	2 700	»	»
»	La Jalousie	902	2	18	118	»	»
»	Petersburg.	167.7	12	200	4 200	»	»
			125	7 128	9 504	»	7.5
Matappica	Nieuw-Meerzorg.	308	146	2 756	46 276	»	380
»	Constantia.	237.3	59.4	6 579	5 264	»	298
»	Reijnsdorp.	429	42.5	8 635	»	»	»
			247.9	42 370	51 540	»	678

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					Aanmerkingen.
			Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
			Eigenaren.	Pachters.				
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Kilogrammen.						
»	»	»	8	»	»	»	8	
»	»	»	»	»	»	35	35	
700	»	»	»	»	»	29	29	
»	»	»	5	»	»	4	9	
»	»	»	»	18	»	»	18	
»	»	»	3	»	»	»	3	
500	»	1 000	»	25	»	»	25	
»	»	200	»	22	»	»	22	
»	»	150	»	9	»	»	9	
»	»	350	8	9	»	»	17	
»	»	200	13	11	»	»	24	
200	»	»	17	4	»	»	21	
»	»	»	»	»	»	17	17	
»	»	1 300	31	»	»	»	31	
507	»	»	4	14	»	»	18	
1 907	»	3 200	89	112	»	85	286	
»	»	»	»	»	40	26	66	
»	»	90	13	»	»	»	13	
»	»	300	»	11	»	»	11	
»	»	»	»	6	»	»	6	
»	»	»	4	»	»	2	6	
»	»	1 050	21	»	»	»	21	
»	»	1 440	38	17	40	28	123	
1 200	»	2 650	»	27	»	»	27	
»	»	5 800	32	»	»	»	32	
»	»	200	8	»	»	»	8	
1 200	»	8 650	40	27	»	»	67	
610	»	»	»	»	»	8	8	
»	»	»	»	»	6	16	22	
»	»	»	»	»	»	45	45	
1 300	»	»	»	19	»	»	19	
1 000	»	»	18	2	»	»	20	
2 910	»	»	18	21	6	69	114	
»	»	»	»	»	»	293	293	
»	»	»	»	»	»	47	47	
»	»	»	»	»	»	13	14	
»	»	»	»	»	»	354	354	

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Beneden-Cottica . . .	Pieterszorg	398.5	46	700	9 800	»	»
»	Johannesburg	321.7	52.3	8 039.5	3 944	»	»
»	de Maasstroom	241.7	71	18 971 5	2 923	»	»
»	Berlijn	311.7	109.3	17 753.5	10 286	»	»
»	Elisabethshoop	311.7	77.2	11 050	12 202	»	»
»	Frederiksdorp.	306.7	174.1	73 196	»	»	551
»	Guadeloupe	362.5	45.6	3 686	3 043	»	»
»	Marienbosch	527.1	77.2	21 675	19 262	»	»
»	Brouwerslust	632.7	99	21 232	3 285	»	»
»	Etablissement Heerendijk. .	3.7	0.2	305	»	»	»
»	Killenstein.	353.9	73.5	10 070.5	686	»	480
»	Monsouci	311 3	74 4	789.5	7 069	»	»
			8998	187 468 5	72 500	»	1 031
Beneden-Commewijne .	Geertruidenberg.	429	62.5	28 590	5 162	»	»
»	Leliendaal	429	197.8	25 954.5	3 249	»	»
»	Sorgvliet	429	119.1	37 000	10 500	»	»
»	Nijd en Spijt.	429	74	38 700	»	»	»
	Mon trésor.	429	68.5	1 592	15 792	»	»
	Katwijk.	726	90	22 134	»	»	»
»	Wederzorg.	336.9	212.3	82 487.5	6 360	»	»
»	Vriendsbelang en Ouderszorg	429	125.6	69 964.5	4 166	»	»
»	Spieringshoek.	461	152.9	82 243	4 835	»	»
»	Beekenhorst	139	9.2	80	1 001	»	400
»	Weltevreden	200	29.5	1 240	2 110	»	»
»	Akkerboom	214	6.2	450	340	»	500
»	Nieuwgrond	240	44.9	1 393.5	3 871	»	17
»	l'Embarras en Venloo. . .	310	16.4	100	190	»	140
»	Vrieshoop	150	18	200	150	»	50
»	Coresburg	246	4	100	80	»	»
»	Practica.	257.4	12	100	200	»	200
»	Ma retraite	120	4	150	200	»	50
»	Sans Souci.	84.8	22	1 937.5	»	»	»
»	Mariendaal	84.8	21.4	2 179.5	»	»	»
»	Hoopwijk	112.5	5	25	150	»	20
»	Vrouwenvlijt	112.5	9.2	220	250	»	75
»	de Vier Gezusters	257	9	220	100	»	»
»	Cornelis Vriendschap . . .	107	4	200	»	»	»
»	de Hulp	86	22.5	2 474	»	»	»
			1340	399 735	58 706	»	1 452

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					Aanmerkingen.
			Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
			Eigenaren.	Pachters.				
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Kilogrammen.						
»	»	»	»	»	»	64	64	
»	»	»	»	»	»	42	42	
»	»	»	»	»	8	19	27	
»	»	»	»	»	12	39	51	
»	»	»	»	»	21	29	50	
»	»	»	»	»	28	47	75	
»	»	»	»	»	13	14	27	
»	»	»	»	»	20	35	55	
»	»	»	»	»	25	33	58	
»	»	»	»	»	»	6	6	
»	»	»	»	»	26	15	41	
3 254	»	»	»	»	27	23	50	
3 254	»	»	»	»	180	366	546	
»	»	»	»	»	25	11	36	
»	»	»	»	»	32	28	60	
»	»	»	»	»	54	46	100	
»	»	»	»	»	»	37	37	
1 960	»	»	»	»	46	20	66	
»	»	»	»	»	18	27	45	
»	»	»	»	»	48	63	111	
»	»	»	»	»	28	43	71	
»	»	»	»	»	29	37	66	
»	»	»	3	17	»	»	20	
1 000	»	»	»	»	13	19	32	
»	»	»	5	2	»	16	23	
4 611.5	»	»	»	»	11	27	38	
100	»	1 000	6	»	»	13	19	
»	»	100	15	»	»	»	15	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	12	»	»	»	12	
»	»	»	»	3	»	»	3	
»	»	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	1	»	»	6	7	
»	»	»	3	»	»	»	3	
»	»	500	10	»	»	»	10	
»	»	»	7	»	»	»	7	
»	»	»	9	»	»	»	9	
»	»	»	2	»	»	3	5	
7 671.5	»	1 700	77	23	304	396	800	

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Boven-Suriname . . .	Bittenzorg	160	5.5	300	700	»	800
»	Aurora	444	6.3	72	1 500	»	»
»	Maagdenburg.	438	6.4	212	838	»	»
»	de Guineesche Vriendschap.	*) »	18	410.5	176	»	»
			36.2	994.5	3 214	»	800
Beneden-Suriname . .	Vestigingsplaats bij het fort						
»	Nieuw-Amsterdam . . .	80.5	80.5	927	2 772	»	25
»	Clevia	8.7	4	956	»	»	»
»	Belwaarde	538	33	15 410	»	»	»
»	Lust en Rust.	342.8	96.8	25 713.5	1 410	»	»
»	Jagtlust.	430	175.7	75 010	551	»	»
»	Peperpot	602	63.5	10 409	657	»	»
			453.5	128 425.5	5 390	»	25
Boven-Para	Discordia	858	4.4	100	»	»	30
»	la Bonne Amitié	12	10.7	600	»	»	»
»	Willemsburg	511	3.4	1 300	»	»	»
»	Susannashoop.	19.7	3 8	385	350	»	»
»	Ornamibo	24	3	340	»	»	»
»	Ornamibo	24	4	1 569	»	»	»
»	Waterland.	1 468	58.9	5 390	39	»	»
			88.2	9 684	389	»	30
Beneden-Para	Leonsberg	142.3	70.2	13 785.5	450	»	»
»	Clevia	297.4	102.7	30 000	10 100	»	200
»	De Morgenstond.	895.7	171.4	110 522.5	»	»	»
»	Geijersvlijt.	208.2	172.9	84 538	»	»	»
»	Mon plaisir	85.8	41.1	12 776	»	»	»
»	Rainville	40	38	10 500	7 500	»	155
»	Ma Retraite	250.9	108.3	27 612.5	12 000	»	»
»	Tourtonne	643.5	141.9	21 233	8 796	»	»
»	Mon divertissement. . .	160	4.5	185	»	»	»
»	Peu et content	152.8	11	1 688	765	»	»
»	Nieuw aanleg	200	40	50	250	»	»
»	Kwatta	657	92.5	27 768	1 021	»	»
»	de Goede verwachting. . .	321.7	8.5	1 860	»	»	»
»	Nieuw weergewonden. . .	122	3.5	600	300	»	»
»	Abigaëlslust	107	6	390	»	»	»

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					Aanmerkingen.
			Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
			Eigenaren	Pachters.				
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Kilogrammen.						
»	»	»	3	»	»	»	3	*) Zie voor de uitgestrektheid van de plantage en voor hare arbeidende bevolking den staat betreffende de suikercultuur.
»	»	»	12	16	»	»	28	
»	»	»	»	»	»	2	2	
»	»	»	»	»	»	»	»	
»	»	»	15	16	»	2	33	
»	»	6 510	»	256	»	»	256	
»	»	»	»	»	»	5	5	
»	»	»	»	»	»	12	12	
»	»	»	»	»	29	14	43	
»	»	»	»	»	47	27	74	
»	»	»	»	»	»	14	14	
»	»	6 510	»	256	76	72	404	
1 000	200	1 000	1	»	»	»	1	
»	»	»	»	4	»	»	4	
»	»	»	1	»	»	»	1	
400	»	»	2	12	»	»	14	
»	»	»	1	4	»	»	5	
»	»	»	1	4	»	»	5	
4 000	»	»	»	»	11	15	26	
5 400	200	1 000	6	24	11	15	56	
»	»	»	»	»	»	40	40	
»	»	»	»	»	»	36	36	
»	»	»	»	»	»	50	50	
»	»	»	»	»	»	27	27	
»	»	»	»	»	»	10	10	
»	»	»	»	»	»	9	9	
»	»	»	»	»	»	19	19	
»	»	»	»	»	»	4	4	
6 000	1 500	»	4	»	»	»	4	
»	»	2 425	3	»	»	»	3	
200	300	600	9	»	»	»	9	
1 700	»	248	»	»	5	17	22	
»	»	»	»	»	»	1	1	
»	»	2 000	3	»	»	»	3	
3 500	»	»	1	»	»	»	1	

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Beneden-Para	Frederikshoop	86	7	500	750	»	»
»	Hamaslust.	200	9	60	»	»	»
»	Klein-Bleijenhoop	104	4	46	250	»	»
»	Groot-Bleijenhoop	108	2	400	»	»	»
»	Bleijenhoop	16	2.5	100	»	»	»
»	Vergenoegen	26.5	1	70	»	»	»
»	Vredenlust.	160	8	500	»	»	»
»	Nieuwgrond	70	1.5	40	»	»	»
»	Beekhuijzen	858	8.7	300	808	»	»
»	Livorno	700	16	110	11 902	»	»
			1 072.5	345 634.5	54 892	»	355
Boven-Saramacca. . .	Carolina.	2	1.5	20	50	»	»
»	Idem.	2	2	30	»	»	»
»	Idem.	20	2	80	30	»	»
»	Idem.	2	0.5	100	250	»	»
			6	230	330	»	»
Beneden-Saramacca . .	Caledonia	750.6	146.7	73 729	1 963	»	»
»	Concordia	300	124.4	55 792.5	»	»	»
»	Carel François	210	5	1 000	»	»	»
»	Huwelijkszorg	400	95	24 000	»	»	»
»	Dankbaarheid.	400	51	33 612.5	»	»	»
»	La prévoyance	640	15	150	300	»	»
»	Broederschap	429	40	22 292.5	»	»	»
»	de Morgenster	429	73.7	52 150	»	»	587.5
»	Johanna Catharina. . . .	643.5	93.5	41 960	»	»	»
»	de Herstelling	200	30	12 700	200	»	»
»	Margaretha's gift	200	30	9 537.5	»	»	»
»	Goede hoop	200	16	10 317.5	278	»	»
»	Monitor.	200	38.5	6 780	975	»	»
»	Johannishoop	200	14	3 500	»	»	»
»	La poule	800	25	9 177	»	»	»
»	Rachelshoop	400	10	150	»	»	»
»	Fredericisgift	400	31.5	6 606	293	»	»
»	75 perceelen in pacht of eigendom afgestaan. . . .	333	333	22 591.5	6 448	»	80
			1 171.3	386 046	10 457	»	667.5

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					Aanmerkingen.
			Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
			Eigenaren.	Pachters.				
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Kilogrammen.						
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	30	»	»	1	»	»	1	
5 000	150	2 000	2	»	»	»	2	
»	»	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	»	»	»	1	1	
»	»	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	»	»	»	2	2	
»	»	»	»	»	»	4	4	
»	»	41 056	»	»	»	23	23	
750	»	1 200	»	3	»	1	4	
17 150	1 980	50 529	24	6	5	244	279	
»	»	»	»	1	»	»	1	
100	»	»	»	1	»	»	1	
100	100	»	2	»	»	»	2	
100	300	»	»	1	»	»	1	
300	400	»	2	3	»	»	5	
»	»	»	»	»	31	52	83	
»	»	»	»	»	35	34	69	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	»	»	»	26	26	
»	»	»	»	»	»	41	41	
200	»	»	»	»	»	7	7	
»	»	»	»	»	»	14	14	
»	»	»	»	»	19	26	45	
»	»	»	»	»	43	18	61	
»	»	»	»	»	»	15	15	
»	»	»	»	»	»	7	7	
»	»	»	»	»	»	13	13	
»	»	»	»	»	14	3	17	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	»	»	»	5	5	
»	100	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	»	»	»	13	13	
3 450	780	4 190	58	160	»	»	218	
3 650	880	4 190	66	161	142	274	643	

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Nickerie	Waldeck	214.6	33.4	18 700	250	»	»
»	Margarethenburg	214	66	43 792	8 000	»	»
»	Crappahoek	304	83	50 759	1 005	»	»
»	't Lot n°. 36	214	73	42 329	7 770	»	»
»	Botany Bay	100	38	12 375	2 500	»	»
»	Mofina	21.4	3	750	100	»	»
»	Sola	1.5	1	80	»	»	»
»	Nelsonshoop	2	2	75	50	»	»
»	Hart Lijon	86	5	3 000	1 400	»	»
»	Standvastigheid	50	4	420	350	»	»
»	Endfield	2	2	450	250	»	»
»	Visschershaven	40	5	600	»	»	»
»	Bijhenspark	42.9	12	5 000	1 200	»	»
»	Good Intent	25	2	400	350	»	»
»	la Prospérité	2	1	300	400	»	»
»	Armoede	86	5.5	850	150	»	»
»	Lushall	42.9	4	350	800	»	»
»	Francisburg	85.8	6.6	3 900	»	»	»
»	Vertrouwen	85.8	4	50	200	»	»
»	Betlehem	2	1	250	50	»	»
»	Canaän	20	3.5	45	150	»	»
»	Welbedacht	20	1.5	400	»	»	»
»	Union	86	3	450	200	»	»
»	Johanna Maria	7	1.5	45	263	»	»
»	Ketty Village	2.5	2.5	75	250	»	»
»	Diawoud	7.6	2.5	150	200	»	»
»	Petruszorg	1.9	1.2	300	300	»	»
»	Dijkveld	0.6	0.6	60	100	»	»
»	Weltevreden	1.8	1.8	600	460	»	»
»	Good Hope	1.8	1.8	150	300	»	»
»	Hoop	6.3	4	900	100	»	»
»	de Vriend	3.7	1	68	»	»	»
»	Pinard	3.1	3	450	536	»	»
»	Good look out	2	2	375	200	»	»
»	Martell	9.5	1.5	180	300	»	»
»	Sinaï	8.5	4	404	150	»	»
»	Sophia's rust	80	2.5	30	350	»	»
»	Jacoba Village	80	5	2 475	812	»	»

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders. Kleine landbouw. Eigenaren.	Arbeiders. Kleine landbouw. Pachters.	Arbeiders. Immigranten.	Arbeiders. Andere.	Arbeiders. Totaal.	*Aanmerkingen.*
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Kilogrammen.						
500	»	1 000	»	»	»	11	11	
»	»	»	»	»	15	20	35	
»	»	»	»	»	15	36	51	
»	»	»	»	»	»	26	26	
»	»	»	»	»	9	3	12	
»	»	25	2	»	»	1	3	
»	»	»	3	»	»	1	4	
»	»	»	5	»	»	»	5	
2 000	»	»	2	»	»	3	5	
»	»	»	2	»	»	1	3	
»	»	»	»	1	»	1	2	
»	»	»	2	»	»	6	8	
»	»	»	2	»	»	15	17	
»	»	»	»	»	»	3	3	
»	»	»	6	»	»	»	6	
»	»	»	3	»	»	2	5	
»	»	»	7	»	»	3	10	
»	»	»	3	»	»	6	9	
»	»	»	1	»	»	6	7	
»	»	»	2	1	»	»	3	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	3	»	»	5	8	
»	»	»	5	»	»	5	10	
»	»	»	2	»	»	1	3	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	2	3	
»	»	»	1	»	»	7	8	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	»	2	»	1	3	
»	»	»	3	»	»	4	7	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	3	4	
»	»	»	2	»	»	1	3	
»	»	»	2	»	»	1	3	
»	»	»	1	»	»	2	3	
»	»	»	5	»	»	5	10	
»	»	»	»	1	»	5	6	

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Nickerie	Johanneslust	40	6	695	290	»	»
»	Hosia	20	1.5	150	200	»	»
»	Broedershoop	20	4	700	420	»	»
»	John Present	8	2.2	126	188	»	»
»	Willemsburg	85	4	750	300	»	»
»	Mathilda	43	2	25	300	»	»
»	Nooit gedacht	20	7	5	10	»	»
»	Trial	2	1	7	200	»	»
»	Leliëndaal	58	9 2	350	200	»	»
»	Aberdeen	31	15.5	40	50	»	»
»	Contentement	40	6	35	»	»	»
»	Lijdenshoop	2	1	100	100	»	»
»	Henriette Village	86	5	250	150	»	»
»	Zorgvliet	20	6	42	60	»	»
»	Victoria	20	4	50	60	»	»
»	Unity	40	2.5	15	50	»	»
»	Hoopvol	40	2	450	300	»	»
»	Cardrospark	86	2	525	»	»	»
»	Charlottenburg	2	1	200	150	»	»
»	Andresahoop	86	9	600	1300	»	»
»	Leopoldslust	40	12 5	70	60	»	»
»	Huwelijkszorg	2	2	180	200	»	»
»	Ellenshoop	20	2	75	50	»	»
»	Mamere	86	7.7	960	800	»	»
»	Wintershoop	86	6	1400	900	»	»
»	Silan	2	1	25	240	»	»
»	Christie	6.1	4	150	30	»	»
»	Leliëndaal	2	2	80	220	»	»
»	Dankbaarheid	5	1.2	30	»	»	»
»	Johanneshoop	50	3	300	200	»	»
»	Moville	22	6	1 125	1 300	»	»
»	Entreprise	12	5	450	900	»	»
»	Glasgow	34.5	4	150	200	»	»
			5 42.2	201 597	38 924	»	»

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					*Aanmerkingen.*
			Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
			Eigenaren.	Pachters.				
Kilogrammen.	Kilogrammen.	Kilogrammen.						
»	»	»	4	»	»	10	14	
»	»	»	4	»	»	1	5	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	2	»	»	2	4	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	6	»	»	1	7	
»	»	»	2	»	»	3	5	
»	»	»	»	2	»	»	2	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	4	»	»	»	4	
75	»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	2	»	»	7	9	
»	»	»	1	»	»	2	3	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	»	1	»	2	3	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	2	»	»	1	3	
»	»	15	»	2	»	8	10	
»	»	»	2	»	»	2	4	
»	»	»	»	2	»	»	2	
»	»	»	4	»	»	»	4	
»	»	50	1	»	»	1	2	
1 200	»	»	2	»	»	2	4	
200	»	50	1	»	»	5	6	
»	»	25	2	»	»	3	5	
»	»	»	3	»	»	»	3	
»	»	20	3	»	»	7	10	
»	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	14	15	
»	»	»	2	»	»	3	5	
»	»	»	1	»	»	5	6	
»	»	»	4	»	»	9	13	
3 975	»	1 185	148	13	39	274	474	

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
		Hectaren.	Hectaren.	Kilogrammen.	Bossen.	Stuks.	Kilogrammen.
Coronie	Sarah	429	65.3	15 385	10 000	36 000	100
»	Leasowes	429	60.4	5 000	7 000	90 000	51
»	Johanna Maria	214.5	41	339	16 000	»	»
»	Belladrum	214.5	22.9	100	15 000	»	»
»	John	643.5	12.8	3 398	»	16 097	»
»	Totness	321.7	69.7	900	10 000	8 000	»
»	Mary's hope	429	43.7	13 650	»	5 600	315
»	Belleone.	400	19	3 420	»	»	»
»	Persévérance	200	12	2 070	»	»	»
»	's Hage	165	11	600	1 500	18 000	»
»	Hamilton	214.5	4.2	462.5	10 000	»	»
»	Inverness	429	1.3	75	4 000	3 000	»
			363.3	45 399.5	73 500	176 697	466

RECAPI

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Cacao.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.
Boven-Cottica	2 plantages en 13 gronden .	»	165.8	5 022	19 360	»	6 598.5
Perica	1 plantage » 5 » .	»	156.3	4 130	13 214	»	123
Boven-Commewijne . .	3 » .	»	31.7	1 310	4 200	»	»
Commetewane	3 plantages » 2 » .	»	125	7 128	9 504	»	7.5
Matappica	3 »	»	247.9	42 370	51 540	»	678
Beneden-Cottica . . .	11 » en 1 grond. .	»	899.8	187 468.5	72 500	»	1 031
Beneden-Commewijne .	11 » » 14 gronden.	»	1 340	399 735	58 706	»	1 452
Boven-Suriname . . .	3 » .	»	[1]) 36.2	994.5	3 214	»	800
Beneden-Suriname . .	4 » [2])	»	453.5	128 425.5	5 390	»	25
Boven-Para	1 plantage en 6 » .	»	88.2	9 684	389	»	30
Beneden-Para	10 plantages » 15 » .	»	1 072.5	345 634.5	54 892	»	355
Boven-Saramacca . . .	4 » .	»	6	230	330	»	»
Beneden-Saramacca . .	15 » » 77 » .	»	1 171.3	386 046	10 457	»	667.5
Nickerie	5 » » 66 » .	»	[3]) 542.2	201 597	38 924	»	»
Coronie	6 » » 7 » .	»	363.3	45 399.5	73 500	176 697	466
	72 plantages en 226 gronden.		6 699.7	1765 174.5 [4])	416 120	176 697	12 233.5

Koorn. Kilogrammen.	Rijst. Kilogrammen.	Aardvruchten. Kilogrammen.	Arbeiders. Kleine landbouw. Eigenaren.	Pachters.	Immigranten.	Andere.	Totaal.	*Aanmerkingen.*
»	»	»	»	»	3	85	88	
»	»	»	»	»	32	100	132	
»	»	500	18	»	»	»	18	
500	»	500	3	86	»	»	89	
»	»	1 437	»	»	»	15	15	
»	»	750	3	364	»	»	367	
»	»	»	»	»	»	10	10	
»	»	»	»	»	»	5	5	
»	»	»	»	»	»	8	8	
800	»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	»	28	»	»	28	
»	»	»	»	»	»	8	8	
1 300	»	3 187	26	478	35	231	770	

TULATIE.

Koorn.	Rijst.	Aardvruchten.	Eigenaren.	Pachters.	Immigranten.	Andere.	Totaal.
1 907	»	3 200	89	112	»	85	286
»	»	1 440	38	17	40	28	123
1 200	»	8 650	40	27	»	»	67
2 910	»	»	18	21	6	69	114
»	»	»	»	»	»	354	354
3 254	»	»	»	»	180	366	546
7 671.5	»	1 700	77	23	304	396	800
»	»	»	15	16	»	2	33
»	»	6 510	»	256	76	72	404
5 400	200	1 000	6	24	11	15	56
17 150	1 890	50 529	24	6	5	244	259
300	400	»	2	3	»	»	5
3 650	880	4 190	66	161	142	274	643
3 975	»	1 185	148	13	39	274	474
1 300	»	3 187	26	478	35	231	770
48 717.5	3 460	81 591	549	1 157	838	2 410	4 954

[1]) Hieronder gerekend 18 hectaren in cultuur op plantage Guineesche Vriendschap, vermeld op den staat der suikerproductie.

[2]) Hieronder zijn gerekend de op de vestigingsplaats bij het fort Nieuw-Amsterdam verpachte perceelen.

[3]) Hieronder de cultuur van de verpachte landerijen op Totness begrepen.

[4]) Hieronder is begrepen 410.5 kilogram, verkregen op de suikerplantage Guineesche Vriendschap. Zie noot 1.

[5. 17.]

BIJLAGE K.

STAAT van verschillende cultures in Suriname niet te gelijk gedreven met de suiker- en cacaocultuur in 1883.

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn.
		H. A.	H. A.	Bossen.	Stuks.	K. G.	K. G.
Boven-Cottica	Elk 't zijn.	120.1	2.5	200	»	»	»
»	Carelsburg.	122.2	1.1	100	»	»	»
»	Geertruidenberg	343.2	4.5	600	»	»	»
»	De oude bijënkorf	158.7	1.6	150	»	»	200
»	Molhoop.	610.4	2	150	»	»	»
»	De gekroonde pauw . . .	193	13	1 350	»	»	»
»	De jonge bijënkorf	429	6	700	»	»	»
»	Mariënburg	154.4	1	150	»	»	»
»	d'Alyda	429	0.1	175	»	»	»
»	Java	33.4	0.4	100	»	»	75
»	Twee gebroeders	144.1	0.1	175	»	»	»
»	Kweekhoven	300	8	200	»	»	»
»	Sonburg	2	0.1	200	»	»	»
»	Naaldwijk	2	0.1	200	»	»	»
			40.5	4 450	»	»	275
Periea	Sardam	686.4	0.8	150	»	»	»
»	Poelwijk	514.8	8	200	»	»	»
»	La Solitude	772.2	3.4	200	»	»	»
»	Rustenburg	1 201.2	0.8	300	»	»	»
»	Meulwijk	948.8	0.4	50	»	»	»
			13.4	900	»	»	»
Boven-Commewijne . .	Hazard	771	»	150	»	»	150
»	Ostage	1036	»	1 120	»	»	3 375
»	Ostage of Nieuw-Alliance .	19	2	300	»	25	»
»	Welbedacht	2.7	2.7	200	»	»	»
»	Macriabo	408.8	2.2	300	»	»	150
»	Oostrust.	80.2	3	»	»	»	»
»	Berkshoven	879.4	2	200	»	»	»
»	Cananapibo	888	0.9	»	»	»	»
»	Potribo	700	2.5	500	»	»	»
»	Groenendaal	52	3	1 000	»	»	»
»	Mon plaisir	514.8	12.4	1 000	»	»	»
»	Egmond	257.4	1	»	»	»	750
»	Bethlehem	477.4	4	375	»	»	445
»	Rustenburg	171.6	1.1	»	»	»	1 200
»	Breinburg	429	4.5	150	»	»	750
	Transporteeren		41.3	5 295	»	25	6 820

Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					Aanmerkingen.
		Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
		Eigenaren.	Pachters.				
K. G.	K. G.						
»	»	13	»	»	»	13	
»	50	»	10	»	»	10	
»	500	»	16	»	»	16	
»	»	6	2	»	»	8	
»	»	»	1	»	»	1	
»	»	22	14	»	»	36	
»	»	8	»	»	»	8	
»	»	»	8	»	»	8	
»	»	»	2	»	»	2	
»	125	»	4	»	»	4	
»	»	»	4	»	»	4	
»	»	»	11	»	»	11	
»	»	5	»	»	»	5	
»	»	»	6	»	»	6	
»	675	54	78	»	»	132	
»	200	»	5	»	»	5	
»	»	17	»	»	»	17	
»	100	»	4	»	»	4	
»	»	3	»	»	»	3	
»	»	»	2	»	»	2	
»	300	20	11	»	»	31	
»	375	1	13	»	»	14	
»	1 500	»	18	»	»	18	
»	600	2	10	»	»	12	
»	250	»	12	»	»	12	
»	150	»	8	»	»	8	
»	1 000	»	9	»	»	9	
»	1 000	»	4	»	»	4	
»	300	»	16	»	»	16	
»	100	10	»	»	»	10	
»	125	»	8	»	»	8	
»	»	»	3	»	»	3	
»	»	»	4	»	»	4	
»	3 720	»	14	»	»	14	
»	»	»	8	»	»	8	
»	100	»	3	»	»	3	
»	9 220	13	130	»	»	143	

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn.
		H. A.	H. A.	Bossen.	Stuks.	K. G.	K. G.
	Per transport		41.3	5 295	»	25	6 820
Boven-Commewijne . .	Stolkertsijver	429	3	160	»	»	»
»	Courcabo	2	1.2	250	»	»	»
»	De Dageraad	1 544.4	2	200	»	»	300
»	Quapibo.	2 574	2	2 600	»	»	»
»	Copie.	2 000	11	150	»	»	700
»	Rustveld	200	1.5	300	»	»	»
»	l'Esperance	2	1	750	»	»	»
»	Penoribo	883.7	0.8	500	»	»	»
»	Detombesburg	772.2	2	570	»	»	»
»	Wrieddijk	128.2	2.4	200	»	»	500
			68.1	10 975	»	25	8 320
Commetewane	Land van Slootwijk . . .	3	3	1 000	»	»	5 000
»	Land van la Jalousie . . .	2	2	210	»	»	»
»	Land van Sommelsdijk . .	4	4	2 000	»	»	»
»	Mijnhoop	462	4	250	»	»	»
			13	3 460	»	»	5 000
Matappica	Klein Lunenburg	268.2	0.9	40	»	»	»
»	Kerkshoven	214.5	2	300	»	»	»
»	Landlust	214.5	0.2	500	»	»	»
»	Boxweide	212.5	2.5	275	»	»	»
»	Ponthieu	429	7.6	600	»	»	»
»	Anna'szorg.	214.5	0.4	100	»	»	»
»	Staf Arons.	214.5	0.4	225	»	»	»
»	Anna Catharina	900.9	0.4	»	»	»	»
»	Boxweide	212.5	2	500	»	»	»
			16.4	2 540	»	»	»
Beneden-Cottica . . .	't Vertrouwen.	933	51.4	12 707	»	»	800
»	Frederiksburg	1	1	60	»	»	1 200
»	Klein Bellevue	171.6	1.5	220	»	»	3 000
»	Saphir	224.5	4	360	»	»	5 700
			57.9	13 347	»	»	10 700
Beneden-Commewijne .	Beninenburg	214.5	2	100	»	»	»
	Transporteeren		2	100	»	»	»

Rijst. K. G.	Aardvruchten. K. G.	Arbeiders. Kleine landbouw. Eigenaren.	Pachters.	Immigranten.	Andere.	Totaal.	Aanmerkingen.
»	9 220	13	130	»	»	143	
»	820	»	5	»	»	5	
»	300	»	3	»	»	3	
»	800	»	30	»	»	30	
»	75	»	6	»	»	6	
»	2 000	»	17	»	»	17	
»	200	11	»	»	»	11	
»	»	4	»	»	»	4	
»	»	11	»	»	»	11	
»	3 000	»	15	»	»	15	
»	500	»	5	»	»	5	
»	16 915	39	211	»	»	250	
»	1 000	»	11	»	»	11	
»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	14	»	»	14	
»	1 000	10	»	»	»	10	
»	2 000	12	25	»	»	37	
»	250	7	»	»	»	7	
»	»	11	»	»	»	11	
»	200	»	4	»	»	4	
»	300	»	6	»	»	6	
»	»	3	»	»	»	3	
»	»	»	4	»	»	4	
»	»	»	2	»	»	2	
»	425	»	3	»	»	3	
»	»	»	5	»	»	5	
»	1 175	21	24	»	»	45	
»	»	»	»	»	41	41	
»	500	»	6	»	»	6	
»	»	»	1	»	»	1	
»	»	9	»	»	»	9	
»	500	9	7	»	41	57	
»	1 250	»	21	»	»	21	
»	1 250	»	21	»	»	21	

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn.
		H. A.	H. A.	Bossen.	Stuks.	K. G.	K. G.
	Per transport		2	100	»	»	»
Beneden-Commewijne .	St. Germain	257.4	3.5	100	»	»	100
»	Mon affaire	257.4	4	200	»	»	»
»	Mijn geluk	120	4	200	»	»	»
»	Welgemoed	50	1.8	»	»	»	»
»	La Campagne.	100	1.5	50	»	»	»
			16.8	650	»	»	100
Boven-Suriname . . .	La Liberté.	716	89	»	»	»	3 200
»	't Eiland	75	3	700	»	»	3 000
»	Bittenzorg	160	0.5	180	»	»	»
»	Perceel van pl. de Hoop. .	25	2.1	400	»	»	»
»	Nieuw weêrgevonden . . .	40	2.5	100	»	»	»
»	Groot Chatillon	536	8	3 000	»	»	4 000
»	Portorico	10	10	»	»	»	»
»	Goede vrede	429	3	250	»	»	»
»	Smalkalden	30	2	120	»	»	»
			120.1	4 750	»	»	10 200
Beneden-Suriname . .	Dordrecht	235.9	19.3	936	»	»	»
Boven-Para	Onoribo	2 780.1	57	»	»	»	2 200
»	Osembo	2 640	67	»	»	»	2 400
»	Onverwacht	1 812	114	»	»	»	7 500
»	Overtoom	2 047	62	»	»	»	3 000
»	Tobibo	558.2	1.7	102	»	»	»
»	Tobibo	80.1	23	»	»	»	2 300
»	La Diligence	429	1.5	»	»	»	»
»	Lust en Rust.	429	1.5	»	»	»	»
»	Tempunca	1 200	1	»	»	»	»
»	La Prosperité	2 200	10	400	»	»	»
»	Valkenburg	429	2	»	»	»	»
»	De Vier Kinderen	2 720	60		»	»	»
»	Indigoveld	3 736	25	»	»	»	2 000
»	Berlijn	7 979	262	»	»	»	4 200
»	Zwitserland	300	4	»	»	»	2 000
»	Onverdacht en welbedacht .	496	31	»	»	»	750
»	Ornamibo	18	14	300	»	»	»
			736.7	802	»	»	26 350

Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					Aanmerkingen.
		Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
K. G.	K. G.	Eigenaren.	Pachters.				
»	1 250	»	21	»	»	21	
50	»	»	3	»	»	3	
150	»	4	6	»	»	10	
»	»	13	»	»	»	13	
»	1 000	»	3	»	»	3	
»	»	2	»	»	4	6	
200	2 250	19	33	»	4	56	
»	6 878	»	»	»	41	41	
»	5 000	»	10	»	»	10	
»	»	3	3	»	»	6	
»	2 000	20	»	»	»	20	
»	»	5	»	»	»	5	
»	»	»	»	»	14	14	
»	250	10	17	»	»	27	
»	»	»	27	»	»	27	
»	»	2	3	»	»	5	
»	24 128	40	60	»	55	155	
»	»	»	»	7	26	33	
810	1 600	»	71	»	»	71	
1 650	2 200	»	65	»	»	65	
4 200	4 000	89	11	»	»	100	
1 050	2 600	»	51	»	»	51	
90	40	5	»	»	»	5	
40	800	5	4	»	»	9	
»	1 000	»	4	»	»	4	
»	1 000	»	3	»	»	3	
»	1 000	2	8	»	»	10	
100	2 000	84	»	»	»	84	
»	3 000	»	13	»	»	13	
»	5 000	8	91	»	»	99	
150	950	2	16	»	»	18	
17 400	1 020	»	143	»	»	143	
380	1 400	6	31	»	»	37	
540	1 100	»	22	»	»	22	
»	60	»	32	»	»	32	
26 410	28 770	201	565	»	»	766	

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn.
		H. A.	H. A.	Bossen.	Stuks.	K. G.	K. G.
Beneden-Para	De Twee Kinderen	85.7	6	820	»	»	»
»	Laan van Tourtonne . . .	2	0.6	8	»	»	»
»	Le Rosignol	81.5	8.1	1 361	»	»	2 125
»	Vaderzorg	36	2.7	627	»	»	»
»	Mattonshoop	143	1	300	»	»	2 000
»	Flora ½	240	1	»	»	»	»
»	Kweeklust.	57.9	3.5	350	»	»	»
»	Nieuwzorg.	148	6	200	»	»	»
»	Nieuwgrond	70	4	60	»	»	7 000
»	Welbedacht	130	14	500	»	»	1 000
»	Land van Beekhuyzen . .	6	3.6	467	»	»	100
»	Tout-lui-faut.	850	52	9 775	»	»	»
			102.5	14 468	»	»	12 225
Boven-Saramacca. . .	Geertruida'shoop.	200	0.5	»	»	»	»
»	Land aan de Boegerkreek .	20	3	400	»	»	»
»	La Ressource	400	2.2	»	»	»	600
»	De vier Hendrikken . . .	800	2	»	»	»	750
»	Maria'slust.	200	2	60	»	»	150
»	Carolina.	2	1.5	50	»	»	»
»	Carolina.	2	2	50	»	»	»
»	Maho.	320	0.7	»	»	»	448
			13.9	560	»	»	1 948
Beneden-Saramacca . .	Mon Plaisir	400	2	»	»	»	400
»	Waterloo	400	2	280	»	»	544
»	34 perceelen in pacht of eigendom afgestaan.	80	80	4 842	»	»	3 983
»	123 perceelen in pacht of eigendom afgestaan (*). .	283	283	»	»	»	»
			367	5 122	»	»	4 927
Nickerie	Salomé	8	2	200	»	»	»
»	Salitette.	86	1	20	»	»	»
»	Busrust.	2	1	20	»	»	»
»	God beschikt	2	0.5	10	»	»	»
»	Nijd en spijt	2	1	50	»	»	»
»	Nijd en spijt	2	1	50	»	»	»
	Transporteeren	102	6.5	350	»	»	»

Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					Aanmerkingen.
		Kleine landbouw.		Immigranten.	Andere.	Totaal.	
K. G.	K. G.	Eigenaren.	Pachters.				
»	»	»	»	»	1	1	
»	860	»	134	»	»	134	
160	800	»	»	»	1	1	
»	3 505	2	»	»	6	8	benevens 770 L. lemmetjessap.
»	»	»	1	»	»	1	
»	15	»	»	»	1	1	
»	3 175	1	»	»	»	1	
300	1 000	1	»	»	»	1	
100	70	4	»	»	»	4	
250	3 000	2	»	»	1	3	
500	6 720	»	100	»	»	100	
»	»	»	»	»	3	3	
1 310	19 145	10	235	»	13	258	
»	1 000	1	»	»	»	1	
»	»	1	»	»	»	1	
1 750	1 100	7	»	»	»	7	
»	»	1	»	»	»	1	
»	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	1	»	»	1	
300	80	1	»	»	»	1	
2 050	2 180	11	3	»	»	14	
300	1000	»	1	»	»	1	
2 400	750	4	»	»	»	4	
2 000	3 280	58	160	»	»	218	
»	»	2	258	»	»	260	(*) Op deze perceelen werd eenig product verkregen, hetwelk ten eigen gebruike heeft verstrekt der bewoners; 33 perceelen, te zamen 70 H. A., werden nieuw aangelegd.
4 700	5 030	64	419	»	»	483	Onder de op den staat der cacao-cultuur vermelde 75 perceelen met 333 H. A. in bebouwing en de op dezen staat vermelde 157 perceelen met 363 H. A. in bebouwing, zijn 16 perceelen met 215 H. A. in eigendom afgestaan.
»	»	4	»	»	4	8	
»	»	1	»	»	1	2	
»	»	»	2	»	2	4	
»	»	»	2	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	3	»	»	3	
»	»	5	8	»	7	20	

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn.
		H. A.	H. A.	Bossen.	Stuks.	K. G.	K. G.
	Per transport	102	6.5	350	»	»	»
Nickerie	Riettuin	2	1	20	»	»	»
»	Rustenburg	2	1.5	400	»	»	»
»	Mijn lot	37.5	2	50	»	»	»
»	Salem	2.5	2	200	»	»	»
»	Berseba Village	1	0.5	100	»	»	»
»	Alles voor een tijd	86	1	230	»	»	»
»	Elisabethshoop	3.5	1	50	»	»	»
»	Vriendschap	2	1.5	60	»	»	»
»	Aurora Village	2	0.5	150	»	»	»
»	Nursery	42	1	14	»	»	»
»	Industry and Hope	2	2	50	»	»	»
»	Good Hope	80	2	100	»	»	»
»	Johanna Maria	2	2	150	»	»	»
»	Ellen	20	2	47	»	»	»
»	Anna Louisa	15	5.1	100	»	»	»
»	Bloemebel	4.5	2	200	»	»	»
»	Alliance	13.8	1.2	100	»	»	»
»	Johannisburg	2	2	200	»	»	»
»	Manchester	10	2.5	400	»	»	»
»	Succes	59	4	300	»	»	»
»	Hendrina	1	1	20	»	»	25
			44.3	3 291	»	»	25
Coronie	Novar	322	60	12 000	5 000	»	»
»	Friendship	241.5	19.3	2 500	»	»	»
»	Moy	401	7	»	4 500	»	»
»	Welgelegen	457.5	81.5	»	92 600	»	»
			167.8	14 500	102 100	»	»

Rijst.	Aardvruchten.	Arbeiders.					Aanmerkingen.
		Kleine landbouw.		Immigranten.	Anderen.	Totaal.	
K. G.	K. G.	Eigenaren.	Pachters.				
»	»	5	8	»	7	20	
»	»	»	2	»	»	2	
»	»	4	»	»	2	6	
»	»	2	»	»	5	7	
»	»	»	3	»	»	3	
»	»	»	2	»	»	2	
»	»	6	»	»	»	6	
»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	3	»	»	3	
»	»	1	»	»	»	1	
»	»	5	»	»	»	5	
»	»	2	»	»	»	2	
»	»	»	1	»	»	1	
»	»	3	»	»	»	3	
»	»	2	»	»	3	5	
»	»	1	»	»	4	5	
»	»	4	»	»	»	4	
»	»	»	2	»	1	3	
»	»	3	»	»	4	7	
»	»	1	»	»	4	5	
»	50	1	»	»	»	1	
»	50	42	22	»	30	94	
»	»	42	»	»	»	42	
»	»	»	25	»	»	25	
»	»	»	1	»	»	1	
»	»	»	77	»	»	77	benevens 90 840 L. lemmetjessap en 268 H. L. gez. lemmetjes.
»	»	42	103	»	»	145	

RECAPITU

Districten.	Plantages en gronden.	Uitgestrektheid van de plantage of van den grond.	Uitgestrektheid in bebouwing.	Bananen.	Kokosnoten.	Koffie.	Koorn.
		H. A.	H. A.	Bossen.	Stuks.	K. G.	K. G.
Boven-Cottica	Plantages en 14 gronden	»	40.5	4 450	»	»	275
Perica.	» » 5 »	»	13.4	900	»	»	»
Boven-Commewijne . .	» » 25 »	»	68.1	10 975	»	25	8 320
Commetewane	» » 4 »	»	13	3 460	»	»	5 000
Matappica	» » 9 »	»	16.4	2 540	»	»	»
Beneden-Cottica . . .	1 » » 3 »	»	57.9	13 347	»	»	10 700
Beneden-Commewijne .	» » 6 »	»	16.8	650	»	»	100
Boven-Suriname . . .	3 » » 6 »	»	120.1	4 750	»	»	10 200
Beneden-Suriname . .	1 » » » »	»	19.3	936	»	»	»
Boven-Para.	» » 17 »	»	736.7	802	»	»	26 350
Beneden-Para	2 » » 10 »	»	102.5	14 468	»	»	12 225
Boven-Saramacca. . .	» » 8 »	»	13.9	560	»	»	1 948
Beneden-Saramacca . .	» » 159 »	»	367	5 122	»	»	4 927
Nickerie	» » 27 »	»	44.3	3 291	»	»	25
Coronie	» » 4 »	»	167.8	14 500	102 100	»	»
	7 Plantages en 297 gronden		1797.7	80 751	102 100	25	80 070

LATIE.

Rijst. K. G.	Aardvruchten. K. G.	Arbeiders. Kleine landbouw. Eigenaren.	Pachters.	Immigranten.	Andere.	Totaal.	Aanmerkingen.
»	675	54	78	»	»	132	
»	300	20	11	»	»	31	
»	16 915	39	211	»	»	250	
»	2 000	12	25	»	»	37	
»	1 175	21	24	»	»	45	
»	500	9	7	»	41	57	
200	2 250	19	33	»	4	56	
»	14 128	40	60	»	55	155	
»	»	»	»	7	26	33	
26 410	28 770	201	565	»	»	766	
1 310	19 145	10	235	»	13	258	
2 050	2 180	11	3	»	»	14	
4 700	5 030	64	419	»	»	483	
»	50	42	22	»	30	94	
»	»	42	103	»	»	145	
34 670	93 118	584	1 796	7	169	2 556	

[5. 18.]

BIJLAGE L.

RECAPITULATIE op de drie productie-staten over 1883 (bijlagen I, J en K).

Uitgebreidheid in bebouwing.	Suiker.		Gemiddeld product per hectare verkregen van 2974.3 H.A, waarvan geoogst is.	Melasse.	Rum.	Dram.	Cacao.	Bananen.	Koffie.
	Muscovado.	Vacuumpan.	Muscovado en vacuumpan.						
HA.	KG.	KG.	KG.	Liter.	Liter.	Liter.	KG.	Bossen.	KG.
3 769.2	5 643 142	4 550 097^{5}	3 460.7	1 370 041	631 723	2 301	410^{5}	17 412	»
6 699.7	»	»	»	»	»	»	1 764 764	416 120	12 233^{5}
1 797.7	»	»	»	»	»	»	»	80 751	25
12 266.6	5 643 142	4 550 097^{5}	3 460.7	1 370 041	631 723	2 301	1 765 174^{5}	514 283	12 258^{5}

[1]) Tot toelichting van het verschil tusschen dit cijfer en het aantal immigranten dat, volgens het verslag van den agent-generaal niet gerekend zijn de ouden en gebrekkigen, de kinderen tot geen arbeid geschikt, de te Paramaribo aanwezigen en de weezen bij

Katoen.	Kokos-noten.	Koorn.	Rijst.	Aard-vruchten.	Arbeiders.				
					Kleine landbouw.		Immi-granten.	Niet-immi-granten.	Totaal.
KG.	Stuks.	KG.	KG.	KG.	Eigenaren.	Pachters.			
»	»	»	»	»	»	»	2 329	3 663	5 992
»	176 697	48 717^{5}	3 460	81 591	549	1 157	838	2 410	4 954
1 000	102 100	80 070	34 670	93 118	584	1 796	7	169	2 556
1 000	278 797	128 787^{5}	38 130	174 709	1 133	2 953	3 174	6 242	13 502
Komt bij op plantages en gronden alwaar geen product verkregen is, doch wel is geteeld					21	52	»	98	171
Totaal . . .					1 154	3 005	[1]) 3 174	6 340	13 673

op uitimo December 1883 onder contract op elke plantage aanwezig was, zij aangeteekend dat onder het aantal op dezen staat vermeld particulieren besteed.

[5. 19.]

BIJLAGE M.

STAAT, aantoonende den arbeid die in 1883 door creolen en andere vrije arbeiders verricht en het loon dat door hen verdiend is op plantages waar immigranten gevestigd zijn.

DISTRICTEN.	Aantal plantages.	a. creolen. b. andere vrije arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders.					Aantal verrichte taken.			
			Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
Boven-Cottica	1	a.	32	32	3	4	71	9 596	7 323	671½	305
		b.	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Perica	2	a.	49	37	3	»	89	12 594	6 071	216	»
		b.	8	»	1	»	9	1 561	»	18	»
Boven-Commewijne	1	a.	28	14	4	1	47	6 141½	3 257¼	452½	52
		b.	13	2	»	»	15	2 453¾	237	»	»
Commettewane.	2	a.	36	23	5	4	68	6 764	5 187	375¼	161¼
		b.	12	4	»	1	17	2 527	646¼	»	1½
Matappica	1	a.	16	24	5	4	49	2 635	3 199	399¼	34¼
		b.	66	10	2	2	80	13 969¾	1 472	456	150
Beneden-Cottica	11	a.	213	183	12	7	415	58 681	39 595	1 867	445
		b.	123	9	»	»	132	29 847	1 240	»	»
Beneden-Commewijne	14	a.	267	208	7	2	484	70 579	43 497	784	265
		b.	263	40	4	»	307	59 905	9 778	160	»
Boven-Suriname	2	a.	37	34	1	»	72	8 254	5 527	37	»
		b.	47	5	»	»	52	12 390	636	»	»
Beneden-Suriname	7	a.	112	97	1	46	210	30 280	16 173	261	»
		b.	222	29	13	»	251	46 052	4 659	»	»
Boven-Para	1	a.	21	16	1	»	38	5 162	4 019	46	»
		b.	17	4	»	»	21	4 861	950	»	»
Beneden-Para	1	a.	7	17	»	»	24	2 139	2 975	»	»
		b.	1	1	»	»	2	287	137	»	»
Beneden-Saramacca	7	a.	77	79	9	»	165	23 029½	19 492½	2 160	»
		b.	178	49	7	»	234	40 369¾	12 441½	1 437½	»
Nickerie	6	a.	87	57	12	11	167	26 700½	16 210	1 245¾	1 384
		b.	306	83	79	10	408	77 244½	15 757	1 009½	1 097½
Coronie	2	a.	145	155	16	13	329	25 560	15 487	1 547	1 783
		b.	52	7	»	»	59	9 199	563	»	»
Totaal creolen.	58		1127	976	79	46	2228	288 735½	188 012¾	10 062¼	4 429½
» andere vrije arbeiders. .			1308	243	23	13	1587	300 646½	48 516¾	3 081	1 249
Te zamen.	»		2435	1219	102	59	3815	589 382	236 529½	13 143¼	5 678½
								844 733¼ taken.			

Bovendien werd nog opgegeven, zonder specificatie van het aantal arbeiders, hen geleverde taken, als uitbetaald loon aan ploegarbeiders:

in Beneden-Cottica . . . .

» Beneden-Commewijne . . . . . .

Bedrag van het verdiende loon.				Laagste en hoogste loon gedurende een volle week verdiend.			
Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
f 7 040.28	f 5 265.63	f 402.75	f 181.80	f 2.40 en f 6.30	f 3.20 en f 5.40	f 0.90 en f 2.56	f 0.64 en f 2.56
»	»	»	»	»	»	»	»
11 496.95	3 663.69	129.70	»	1.25 en 3.50	1.10 en 6.30	0.75 en 1.50	»
1 245.45	»	11.00	»	0.80 » 7.50	»	0.85 » 5.50	»
6 103.70	1 622.43	271.55	31.26	1.50 » 16.50	1.00 en 4.80	1.00 » 3.88	0.90 en 2.40
2 174.13	132.30	»	»	0.60 » 13.50	0.60 » 4.80	»	»
5 696.96	3 471.09	225.17	96.56	3.15 » 12.70	1.20 » 6.30	0.20 en 1.92	1.28 en 1.92
2 222.11	453.68	»	0.70	2.10 » 12.15	2.10 » 6.35	»	0.70 » 0.70
2 251.00	2 031.00	239.55	20.57	2.05 » 9.85	1.20 » 7.75	0.90 en 2.40	1.00 » 3.24
12 592.20	806.00	273.60	89.92	0.70 » 11.35	1.52 » 6.60	0.85 » 3.90	0.90 » 2.50
47 298.09	23 062.73	527.50	168.90	0.25 » 13.50	0.20 » 8.40	0.05 » 2.40	0.10 » 2.40
23 284.77	681.05	»	»	0.40 » 15.00	0.15 » 5.00	»	»
70 126.85	26 674.91	246.65	114.25	0.40 » 25.00	0.30 » 7.20	0.20 en 3.75	0.25 en 3.00
57 628.08	5 850.68	42.09	»	0.30 » 19.80	0.30 » 7.20	0.10 » 2.40	»
8 631.18	4 280.75	16.57	»	3.60 » 14.40	1.80 » 13.50	2.25 » 3.50	»
11 792.38	547.25	»	»	1.60 » 12.00	1.80 » 5.60	»	»
32 911.88	11 040.45	116.90	»	3.60 » 15.00	2.40 » 6.65	1.40 en 4.20	»
38 142.20	2 972.97	»	»	3.60 » 12.80	3.00 » 5.60	»	»
6 141.42	3 610.88	3 865.00	»	3.20 » 10.50	1.80 » 7.00	1.05 en 2.00	»
6 252.60	755.26	»	»	1.60 » 9.60	1.80 » 5.50	»	»
1 749.48	1 990.03	»	»	3.60 » 7.50	2.40 » 5.25	»	»
4 289.00	108.50	»	»	3.00 » 7.00	2.40 » 5.84	»	»
20 473.06	12 745.14	849.81	»	3.60 » 15.50	1.80 » 6.90	0.60 en 1.75	»
36 103.79	7 580.56	726.25	»	2.70 » 17.50	1.80 » 8.40	0.60 » 2.75	»
27 230.30	13 032.84	632.62	538.56	1.00 » 25.00	0.60 » 8.30	0.60 » 6.00	0.60 en 3.60
80 467.94	18 325.46	525.68	574.04	1.00 » 20.00	1.20 » 7.50	1.20 » 4.20	1.50 » 4.80
20 672.16	9 660.43	926.17	800.50	2.60 » 18.09	1.80 » 12.15	1.20 » 4.80	1.20 » 7.60
8 242.00	316.71	»	»	3.00 » 20.10	3.00 » 7.40	»	»
f 270 226.31	f 122 350.00	f 4 623.59	f 1 952.40	f 0.25 en f 25.00	f 0.20 en f 13.50	f 0.05 en f 6.00	f 0.10 en f 7.60
280 577.12	38 530.42	1 578.62	664.66	0.30 » 20.10	0.15 » 7.40	0.10 » 5.50	0.70 » 4.80
f 550 803.43	f 160 880.42	f 6 102.21	f 2 617.06	f 0.25 en f 25.00	f 0.15 en f 13.50	f 0.05 en f 6.00	f 0.10 en f 7.60
f 720 403.12							

noch van de door

. . . . 7 896.45

. . . . 35 949.62

Totaal. . . . f 764 249.19

[5. 20.]

BIJLAGE N.

STAAT, aantoonende den arbeid die in 1883 door creolen en andere vrije arbeiders verricht en het loon dat door hen verdiend is op plantages waar geen immigranten gevestigd zijn.

DISTRICTEN.	Aantal plantages.	*a.* creolen. *b.* andere vrije arbeiders.	Gemiddeld aantal arbeiders.					Aantal verrichte taken.			
			Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
Boven-Cottica	4	*a.*	78	72	11	7	168	17 789 1/2	14 076	1 409 1/2	299 1/2
		b.	5	»	»	»	5	1 036	»	»	»
Commettewane	2	*a.*	27	13	2	2	44	7 031 3/4	2 826	99	45
		b.	10	2	1	1	14	2 520 3/4	93 1/2	1	1/2
Matappica	3	*a.*	15	13	2	»	30	3 094	2 512	233	»
		b.	10	2	»	»	12	2 212	100	»	»
Beneden-Cottica	3	*a.*	44	46	5	»	95	11 457	8 255	461	»
		b.	18	6	2	»	26	3 884	1 279	254	»
Beneden-Commewijne	1	*a.*	14	11	»	»	25	3 758	2 396	»	»
		b.	2	1	»	»	3	589	15	»	»
Boven-Suriname	8	*a.*	74	58	6	3	141	19 551	11 547	427	190
		b.	43	26	4	2	75	9 354	3 950	236	98
Beneden-Suriname	2	*a.*	23	27	1	1	52	4 685	5 931	87	75
		b.	18	2	»	»	20	6 045	574	»	»
Boven-Para	3	*a.*	58	41	6	4	109	20 497	7 412	611	246
		b.	51	14	»	»	65	15 399	2 313	»	»
Beneden-Para	11	*a.*	215	275	2	3	495	51 229	62 343	413	438
		b.	9	2	»	»	11	2 060	371	»	»
Beneden-Saramacca	9	*a.*	85	69	7	»	161	22 783	16 901	4 186 1/2	»
		b.	14	4	»	»	18	2 330	117	»	»
Nickerie	4	*a.*	122	73	8	9	212	25 575	11 350	1 540	874
		b.	428	82	11	6	527	88 248 1/4	17 066 1/4	2 079	1 074
Coronie	5	*a.*	66	67	9	15	157	12 551	10 819	767	480
		b.	8	»	»	»	8	1 645	»	»	»
Totaal creolen	55		821	765	59	44	1689	200 001 1/4	156 368	8 234	2 647 1/2
» andere vrije arbeiders	[1])		616	141	18	9	784	135 323	25 878 3/4	2 570	1 172 1/2
Te zamen.	»		1437	906	77	53	2473	335 324 1/4	182246 3/4	10 804	3 820
								532 195 taken.			

Bovendien werd nog opgegeven, zonder specificatie van het aantal arbeiders, hen geleverde taken, als uitbetaald loon aan ploegwerkers in Beneden-Commewijne

[1]) Hieronder is begrepen plantage Petersburg in Boven-Suriname. Deze plantage komt niet voor op de cultuurstaten, vermits aldaar nog niet wordt geoogst. Het aantal plantages op die staten vermeld, verschilt dus één met het aantal plantages op dezen staat en op bijlage **M** te zamen.

Bedrag van het verdiende loon.				Laagste en hoogste loon gedurende een volle week verdiend.			
Mannen	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.	Mannen.	Vrouwen.	Jongens.	Meisjes.
f 15 590.87	f 8 359.43	f 845.82	f 180.50	f 3.00 en f 10.80	f 1.87 en f 7.00	f 0.25 en f 3.00	f 0.35 en f 2.45
835.54	»	»	»	1.60 » 4.80	»	»	»
4 246.07	1 834.77	59.65	26.85	1.50 » 9.00	1.20 en 5.60	0.45 en 3.50	0.30 en 1.65
1 967.98	51.67	0.60	0.30	1.40 » 5.60	0.30 » 3.50	0.60 » 0.60	0.30 » 0.30
2 532.20	1 541.70	139.70	»	0.80 » 5.60	0.60 » 3.60	0.25 » 1.80	»
1 719.20	95.70	»	»	0.80 » 5.60	0.30 » 3.60	»	»
9 628.94	5 040.39	216.28	»	0.80 » 9.60	0.60 » 7.20	0.60 en 2.25	»
2 680.27	722.03	80.10	»	0.60 » 6.00	0.50 » 6.70	0.50 » 1.50	»
4 138.62	1 468.88	»	»	1.00 » 10.80	0.60 » 7.70	»	»
408.85	11.00	»	»	1.00 » 10.20	0.30 » 4.00	»	»
19 242.22	9 380.71	204.40	85.25	2.40 » 15.00	1.60 » 8.50	1.00 en 4.00	1.20 en 2.40
8 415.83	2 828.15	93.55	29.95	4.00 » 17.50	2.40 » 7.20	0.60 » 2.50	0.30 » 2.40
4 022.67	3 754.42	18.14	11.17	4.00 » 9.00	3.60 » 4.80	1.00 » 2.00	1.00 » 1.20
4 985.27	471.67	»	»	1.00 » 5.00	2.40 » 4.80	»	»
19 744.65	6 652.17	307.35	119.30	1.60 » 10.50	1.60 » 8.25	0.60 en 3.00	0.60 en 2.10
15 381.52	2 041.05	»	»	2.00 » 11.20	2.40 » 8.20	»	»
48 635.33	38 144.20	123.90	131.10	3.00 » 20.00	3.00 » 9.10	1.80 en 4.30	1.80 en 1.80
1 816.56	213.30	»	»	3.00 » 9.00	3.50 » 9.00	»	»
19 262.34	11 588.87	568.53	»	3.00 » 8.00	2.40 » 6.00	0.75 en 1.50	»
1 929.86	76.85	»	»	1.90 » 7.50	3.00 » 4.80	»	»
30 769.45	11 246.30	761.70	408.74	0.10 » 16.85	0.50 » 9.00	1.20 en 6.00	1.20 en 6.00
90 950.01	17 323.25	1 105.72	512.70	0.70 » 27.00	0.75 » 9.10	0.90 » 3.60	0.60 » 6.00
10 882.15	7 061.63	494.60	287.50	3.30 » 18.00	1.50 » 5.40	0.90 » 1.80	0.75 » 1.80
1 214.00	»	»	»	3.00 » 10.00	»	»	»
f 188 695.21	f 106 073.47	f 3 740.07	f 1 250.41	f 0.10 en f 18.00	f 0.50 en f 9.10	f 0.25 en f 6.00	f 0.30 en f 6.00
132 304.89	23 834.67	1 279.97	542.95	0.60 » 27.00	0.30 » 9.10	0.50 » 3.60	0.30 » 6.00
f 321 000.10	f 129 908.14	f 5 020.04	f 1 793.36	f 0.15 en f 27.00	f 0.30 en 9.10	f 0.25 en f 6.00	f 0.30 en f 6.00
f 457 721.64							

noch van de door 1 651.66

Totaal. . . . f 459 373.30

[5. 21.]

BIJLAGE O.

STAAT *van den veestapel op Ultimo December* 1883.

	Rundvee.	Paarden.	Muilen.	Ezels.	Schapen.	Geiten.	Varkens.
Paramaribo	748	46	13	121	8	46	26
Boven-Cottica	180	9	»	2	17	47	25
Perica	16	»	»	»	»	32	»
Boven-Commewijne	17	»	»	»	»	»	13
Commetewane	31	»	»	1	»	22	14
Matappica	200	6	2	4	60	45	13
Beneden-Cottica	311	25	1	4	24	68	97
Beneden-Commewijne	182	15	7	10	18	52	19
Boven-Suriname	117	»	»	»	15	42	38
Beneden-Suriname	100	17	3	1	»	21	6
Boven-Para	227	2	»	14	30	19	512
Beneden-Para	333	20	9	40	5	12	26
Boven-Saramacca	»	»	»	»	»	»	»
Beneden-Saramacca	96	»	3	1	25	42	21
Nickerie	151	19	19	9	16	114	293
Coronie	637	52	9	118	222	201	856
Albina, linkeroever der Marowijne	»	»	»	»	»	»	»
	3346	211	66	325	440	763	1959
Meer dan in 1882	222	2	6	88	»	»	152
Minder » » 1882	»	»	»	»	86	39	»

[5. 22.]

BIJLAGE P.

STAAT van den invoer der kolonie Suriname in 1883.

ARTIKELEN.	NEDERLAND.		GROOT-BRITANNIË.		AMERIKA.		FRANKRIJK.		DEMERARY.		BARBADOS.		CAYENNE.		MARTINIQUE.		TRINIDAD.		PORTUGAL.		CALCUTTA.		Andere vreemde plaatsen.		TOTAAL.	
	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
Aardappelen	4 221 H. L.	f 33 768	4	f 32	8	f 64	»	»	323	f 2 584	40	f 320	112	f 896	»	»	»	»	107	f 856	»	»	»	»	4 815 H. L.	f 38 520
Aardewerk, fijn-	»	543	»	10	»	»	»	»	»	368	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	921
Idem, grof-	»	20 397	»	1 296	»	»	»	f 654	»	211	»	14	»	205	»	f 140	»	»	»	»	»	»	»	»	»	22 917
Ammunitie:																										
Geweren, enz.	429 loopen	10 725	92	2 300	»	»	2	50	31	775	»	»	27	675	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	581 loopen	14 525
Revolvers en pistolen, enz.	7 stuks	35	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7 stuks	35
Gedeelten van wapens en verdere jachtbenoodigdheden en vuurwerken	»	549	»	1 223	»	»	»	58	»	1 410	»	»	»	73	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3 313
Patronen voor achterlaadgeweren	6 300 »	473	»	»	»	»	»	»	700	53	»	»	550	42	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7 550 »	568
Idem voor revolvers	400 »	20	600	30	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 000 »	50
Percussiedopjes en slaghoedjes	12 600 »	504	500	2	»	»	»	»	6 000	24	»	»	1 700	7	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	134 200 »	537
Ledige hulzen, enz.	8 300 »	208	2 300	58	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	10 600 »	266
Buskruit	1 075 K.G.	5 375	2 824	14 120	»	»	»	»	4	20	»	»	13	65	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3 916 K. G.	19 580
Azijn voor huishoudelijk gebruik	28 759 L.	5 752	36	8	»	»	100	20	230	46	»	»	39	8	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	29 164 L.	5 834
Bier, van alle soorten	220 939 »	132 564	40 921	24 553	90	54	»	»	17 573	10 544	201	121	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	18	11	279 742 »	167 847
Blik in bladen	»	100	»	375	»	»	»	»	»	12	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	487
Blom	1 642 K. G.	329	1 759	352	1 030 396	206 080	»	»	589 855	117 971	311 193	62 239	3 612	723	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 938 457 K. G.	387 694
Bodems, duigen en hoepels voor vaatwerk:																										
voor rumpuncheons	259 pkn.	3 238	208	2 600	40	500	1	13	17	213	19	238	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	544 pkn	6 802
» suiker- en melassevaten	38 »	171	14	63	5 395	24 278	»	»	1 020	4 590	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6 467 »	29 102
duigen zonder bodems	195 »	683	»	»	1 942	6 797	»	»	1 148	4 018	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3 285 »	11 498
bodems alléén	»	»	»	»	»	»	»	»	30	75	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	30 »	75
de overige	»	»	»	40	»	400	»	»	»	45	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	485
Boeken en ander drukwerk	»	4 652	»	»	»	»	»	90	»	135	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4 877
Boter	79 995 K.G.	179 989	1 855	4 174	67 952	74 748	75	169	5 297	11 919	3 085	6 942	9	21	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	158 268 K. G.	277 962
Breeuwwerk	1 445 »	723	1 275	638	2 861	1 431	»	»	725	363	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6 306 »	3 155
Bron- en mineraalwater	19 764 L.	9 882	8 660	4 330	»	»	440	220	2 358	1 179	5	3	1 284	642	1 188	594	»	»	»	»	»	»	»	»	33 699 L.	16 850
Brood en beschuit	1 297 K.G.	390	75	23	21 900	6 570	»	»	18 553	5 566	8 049	2 415	1 658	498	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	51 532 K. G.	15 462
Bijouterieën	»	4 691	»	604	»	»	»	1 885	»	128	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	380	»	7 688
Chemicaliën	»	15 206	»	9 372	»	977	»	8 299	»	6 400	»	14	»	192	»	9	»	»	»	»	»	»	»	»	»	40 469
Drukletters	»	740	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	740
Drukinkt	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Drukpersen	1	37	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	37
Eetwaren in blik, enz.	15 096 »	75 480	43 591	87 182	5 029	10 058	5 150	15 450	11 521	23 042	53	106	663	1 326	»	»	»	»	60	120	»	»	»	»	81 163 »	212 764
Idem, koek-, banket- en suikerbakkerswerk	»	15 361	»	18 917	»	581	»	3 939	»	3 778	»	24	»	48	»	»	»	»	»	395	»	»	»	5	»	43 048
Ezels, muil- en steenezels	»	»	»	»	»	»	»	»	14	2 350	19	1 425	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	65	8 450	98	12 225
Fabriek- en stoomwerktuigen, machineriën en gedeelten daarvan	»	13 618	»	42 049	»	10 315	»	5 582	»	7 123	»	50	»	810	»	15	»	»	»	»	»	»	»	»	»	79 562
Garens van alle soorten	»	12 233	»	3 329	»	»	»	805	»	1 923	»	»	»	14	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	18 304
Gedistilleerd van 50°/₀ ZA	105 271 L.	84 231	3 384	6 791	255	383	7 820	15 726	4 786	9 894	»	»	711	1 025	»	»	»	»	»	»	»	»	283	543	122 510 L.	118 593
Idem, houtgeest, enz.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, aethers, sulphuricus, chloroform, enz.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»

ARTIKELEN.	NEDERLAND.		GROOT-BRITANNIË.		AMERIKA.		FRANKRIJK.		DEMERARY.		BARBADOS.		CAYENNE.		MARTINIQUE.		TRINIDAD.		PORTUGAL.		CALCUTTA.		Andere vreemde plaatsen.		TOTAAL.	
	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
Glas- en aardewerk	»	f 9 377	»	f 497	»	»	»	f 160	»	f 239	»	»	»	f 25	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	f 10 298
Granen en peulvruchten	81 394 K.G.	40 697	1 691	846	48 893	f 24 447	19	10	105 383	52 692	8 230	f 4 115	2 407	1 203	»	»	»	»	1 504	f 752	»	»	»	»	249 521 K.G.	124 762
Groenten	»	4 920	»	128	»	112	»	»	»	1 391	»	»	»	98	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6 649
Haar, bewerkt	»	30	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	30
Idem, onbewerkt	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Harpuis	»	»	1 H.L.	15	»	»	»	»	2	30	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3 H.L.	45
Hout (timmer-):																										
Greenen deelen	»	»	»	»	»	»	»	»	2 M³.	250	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2 M³.	250
White pine planken	»	»	»	»	1 442 M³.	31 544	»	»	661 »	14 438	40 M³.	875	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2 143 »	46 857
Pitch pine planken	»	»	»	»	623 »	19 419	»	»	118 »	3 688	84 »	2 625	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	825 »	25 732
Latten van 7.85 M² en meer	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Latten van minder dan 7.85 M²	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Al het overige	»	»	»	»	»	742	»	»	»	3 979	»	569	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5 290
Huiden, vellen en leder	»	23 772	»	126	»	»	»	»	»	341	»	»	»	»	»	f 10	»	»	»	»	»	»	»	»	»	24 249
Instrumenten, mathematische, physische, enz.	»	956	»	»	»	25	»	50	»	200	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 231
Kaarsen	16 607 K.G.	16 607	33	33	2 356	2 356	»	»	33	33	12	12	297	297	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	19 338 K.G.	19 338
Kaas, van alle soorten	97 104 »	121 380	924	1 155	»	»	145	182	358	448	»	»	14	18	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	98 545 »	123 183
Kalk	10 290 voet	52 200	178	3 830	»	»	»	»	473	5 215	485	2 425	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	11 426 stuks	63 670
Koffers en valiezen	»	105	»	188	»	1 780	»	40	»	516	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2 629
Koffie	12 920 K.G.	15 504	4	5	1 225	1 470	»	»	11 692	14 031	5 941	7 130	33	40	157	189	»	»	»	»	»	»	63	f 76	32 035 K.G.	38 445
Koper, geslagen of geplet	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, bewerkte voorwerpen, enz.	969 K.G.	969	313	313	»	»	»	»	82	82	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 364 »	1 364
Kuip- of vaatwerk	»	379	»	886	»	240	»	33	»	7 811	»	313	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	9 662
Kurken, ongesneden	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, gesneden	1 278 K.G.	8 868	20	120	»	»	10	60	43	258	»	»	3	18	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 354 »	9 324
Kramerij	»	49 337	»	16 170	»	3 056	»	6 553	»	8 121	»	53	»	139	»	101	»	»	»	»	»	»	»	136	»	83 666
Kruidenierswaren	»	13 086	»	486	»	138	»	238	»	5 905	»	72	»	251	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	20 176
Leien als bouwmateriaal	»	»	»	»	106 086 stuks	16 974	»	»	12 129	1 941	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	118 215 stuks	18 915
Lood, in baren of blokken	»	»	»	»	»	»	»	»	»	25	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	25
Idem, geplet of op andere wijze bewerkt.	11 751 K.G.	2 938	310	78	»	»	»	»	387	97	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	12 448 K.G.	3 113
Lucifers, in pakjes of doosjes van 96 stuks of minder	77 gros	308	»	»	6 974	24 409	»	»	»	»	1	4	2	7	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7 054 gros	24 728
Idem, kammetjes of stokjes	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Mandewerk van teen, riet, enz.	»	229	»	»	»	»	»	18	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	47	»	294
Manufacturen, lijnwaden, stoffen, enz.	»	258 075	»	103 412	»	1 547	»	180 039	»	83 541	»	834	»	440	»	15	»	»	»	»	»	»	»	2 867	»	630 770
Idem, gemaakte kleederen	»	4 726	»	10 017	»	225	»	12 618	»	9 621	»	150	»	20	»	25	»	»	»	»	»	»	»	»	»	37 402
Matten en strooken voor matten	»	175	»	»	»	»	»	156	»	523	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	524	»	1 378
Meel (zie Blom)	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Melasse en stroop	61 L.	13	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	61 liter	13
Meststoffen	»	110	»	230	»	»	»	»	»	30	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	370
Meubelen	»	9 749	»	282	»	9 122	»	60	»	2 769	»	15	»	150	»	»	»	»	»	275	»	»	»	1 572	»	23 994
Muziekinstrumenten, zoomede snaren	»	13 796	»	744	»	»	»	54	»	1 436	»	165	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	16 195
Olie, boom- of olijfolie, raap-, patent-, lijnolie, enz.	83 827 L.	45 413	6 309	6 031	»	»	1 558	3 023	7 074	5 254	»	»	2 551	2 326	1 198	2 396	»	»	»	»	»	»	»	»	102 517 liter	64 443

ARTIKELEN.	NEDERLAND.		GROOT-BRITANNIË.		AMERIKA.		FRANKRIJK.		DEMERARY.		BARBADOS.	
	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
Olie, kerosineolie	245 L.	f 37	1 212	f 182	346 672	f 52 001	»	»	58 478	f 8 772	»	»
Idem, haarolie en alle welriekende oliën	»	209	»	85	»	»	»	f 636	»	480	»	»
Opium	»	»	»	»	»	»	»	»	214 K.G.	8 560	»	»
Paarden en veulens	»	»	»	»	1	250	»	»	3	750	»	»
Papier van alle soorten	»	15 932	»	596	»	64	»	134	»	954	»	»
Idem, geasphalteerd, enz.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, scheepsbekleedingsvilten	»	50	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Parapluies en parasols	»	6 704	»	883	»	»	»	4 018	»	»	»	»
Pendules en klokken	»	1 926	»	690	»	1 578	»	653	»	57	»	»
Pik en teer	97 H. L.	1 455	22	330	25	375	»	»	53	795	10	f 150
Reukwaren	»	2 265	»	74	»	2 600	»	1 563	»	631	»	»
Reuzel	1 028 K. G.	617	189	114	1 491	895	»	»	2 826	1 696	96	58
Rijst en rijstmeel	971 918 »	174 946	185 611	33 410	»	»	»	»	826 371	148 747	108 726	19 571
Rijtuigen	»	»	1	50	1	600	»	»	4	1 790	»	»
Schepen, schuiten, enz.	»	»	»	»	1	1 200	»	»	»	»	»	»
Schilderijen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Schoenen	»	80 973	»	28 156	»	357	»	14 670	»	4 972	»	»
Sigaren en sigaretten	9 227 K.G.	73 816	4	32	»	»	60	480	10	80	»	»
Smeer, molen- en talk-	1 539 »	924	1 714	1 029	»	»	»	»	2 466	1 480	»	»
Snuif	46 »	184	»	»	»	»	»	»	2	8	»	»
Speelkaarten, los of in bladen	432 spellen	260	»	»	»	»	»	»	236	142	»	»
Spek:												
Gezouten	6 630 K.G	3 978	90	54	335 628	201 377	»	»	103 660	62 196	38 552	23 132
Gerookt	1 840 »	2 760	193	290	»	»	»	»	52	78	»	»
Koppen	»	»	»	»	11 624	4 650	»	»	4 700	1 880	2 100	840
Spiegels, met lijsten	»	4 261	»	»	»	»	»	»	»	24	»	»
Spijkers, klinknagels, enz.	98 127 K.G.	39 251	12 446	4 979	481	193	»	»	10 185	4 074	»	»
Steen, bewerkt als bouwmateriaal	378 359 stuks	16 218	59 631	6 357	»	»	»	»	81 427	4 768	»	»
Idem, cement	756 voet	4 536	54	396	»	»	»	»	82	448	36	280
Idem, marmer bewerkt, enz. voor meubelstukken, zerken, enz.	»	767	»	»	»	450	»	»	»	»	»	»
Steenkolen	4 000 K.G.	72	5 576 000	100 368	»	»	»	»	121 118	2 181	33 000	594
Suiker, geraffineerde	109 590 »	54 795	470	235	18 362	9 181	»	»	1 491	746	4	2
Idem, gekleurde	312 »	125	»	»	»	»	»	»	4 099	1 640	»	»
Tabak, in rollen of bladen	115 »	127	35	39	30 639	33 703	»	»	6 377	7 015	2 603	2 864
Idem, gekorven	1 431 »	5 724	90	360	»	»	32	128	6	24	»	»
Terpentijn	605 L.	605	476	476	680	680	»	»	54	54	»	»
Thee	3 526 K G.	14 104	450	1 800	»	»	60	240	966	3 864	»	»
Tin, in blokken, staven of repen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, bewerkte voorwerpen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Touwwerk	12 899 K.G.	10 320	642	514	13	11	»	»	809	648	»	»
Uien	25 405 »	6 352	390	98	»	»	»	»	21 393	5 349	»	»

ARTIKELEN.	CAYENNE.		MARTINIQUE.		TRINIDAD.		PORTUGAL.		CALCUTTA.		Andere vreemde plaatsen.		TOTAAL.	
	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
Olie, kerosineolie	70	f 11	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	406 677 L.	f 61 003
Idem, haarolie en alle welriekende oliën	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 410
Opium	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	214 K. G.	8 560
Paarden en veulens	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	19	f 4 750	19 4	5 750
Papier van alle soorten	»	23	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	17 703
Idem, geasphalteerd, enz.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, scheepsbekleedingsvilten	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	50
Parapluies en parasols	»	152	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	11 757
Pendules en klokken	»	4	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4 908
Pik en teer	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	207 H. L.	3 105
Reukwaren	»	79	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7 212
Reuzel	1 805	1 083	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7 435 K. G.	4 463
Rijst en rijstmeel	6 025	1 085	»	»	»	»	»	»	39 060	f 7 031	»	»	2 137 711 »	384 790
Rijtuigen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	6 stuks	2 440
Schepen, schuiten, enz.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1	1 200
Schilderijen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Schoenen	»	30	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	129 158
Sigaren en sigaretten	13	104	»	»	»	»	»	»	»	»	74	592	9 388 K. G.	75 104
Smeer, molen- en talk-	80	48	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5 799 »	3 481
Snuif	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	48 »	192
Speelkaarten, los of in bladen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	668 spellen	402
Spek:														
Gezouten	6 026	3 616	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	490 586 K. G.	294 353
Gerookt	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2 085 »	3 128
Koppen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	18 424 »	7 370
Spiegels, met lijsten	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	4 285
Spijkers, klinknagels, enz.	90	36	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	121 329 K. G.	48 533
Steen, bewerkt als bouwmateriaal	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	519 417 stuks	27 343
Idem, cement	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	928 voet	5 660
Idem, marmer bewerkt, enz. voor meubelstukken, zerken, enz.	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 217
Steenkolen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5 734 118 K.G.	103 215
Suiker, geraffineerde	430	215	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	130 347 »	65 174
Idem, gekleurde	1 242	497	5 896	f 2 359	»	»	»	»	»	»	»	»	11 549 »	4 621
Tabak, in rollen of bladen	241	266	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	40 010 »	44 014
Idem, gekorven	20	80	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 579 »	6 316
Terpentijn	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 815 L.	1 815
Thee	2	8	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5 004 K.G.	20 016
Tin, in blokken, staven of repen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Idem, bewerkte voorwerpen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Touwwerk	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	14 364 K.G.	11 494
Uien	13 393	3 349	»	»	»	»	47 449	f 11 863	»	»	»	»	108 030 »	27 011

ARTIKELEN.	NEDERLAND.		GROOT-BRITANNIË.		AMERIKA.		FRANKRIJK.		DEMERARY.		BARBADOS.		CAYENNE.		MARTINIQUE.		TRINIDAD.		PORTUGAL.		CALCUTTA.		Andere vreemde plaatsen.		TOTAAL.	
	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
Vee, slacht- en melkvee	»	»	»	»	25 stuks	f 800	»	»	55	f 5 500	213	f 16 080	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	293 stuks.	f 23 431	293 stuks 293 »	f 45 811
Verfwaren van alle soorten	136 219 K.G.	f 68 110	6 848	3 424	36	18	»	»	4 583	2 292	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	147 686 K.G.	73 844
Idem, vernissen	87 L.	348	72	288	36	144	»	»	19	76	»	»	»	»		»	»	»	»	»	»	»	»	»	214 L	856
Vermouth	8 348 »	10 435	»	»	»	»	1 896	2 370	2 052	2 565	»	»	1 111	f 1 389	300	375	»	»	»	»	»	»	»	»	13 707 »	17 134
Visch:																										
Bakkeljauw, haring, makreel, enz, in pekel	1 701 K.G.	341	375	75	515 389	103 078	»	»	88 939	17 788	21 848	4 370	18 163	3 633	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	646 415 K.G.	129 285
Slivers	»	»	»	»	18 352	1 836	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	18 352 »	1 836
Zalm, gepekeld in vaten	»	»	»	»	3 327	1 331	»	»	3 984	1 594	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	7 311 »	2 925
Idem, gedroogde en gerookte	3 681 K.G.	1 841	65	33	4 272	2 136	»	»	1 055	528	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	9 073 »	4 538
Vleesch:																										
In pekel	3 991 »	1 996	188	94	161 814	80 907	»	»	29 759	14 880	26 001	13 001	1 124	562	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	222 877 »	111 440
Gerookt	847 »	1 694	»	»	6	12	»	»	51	102	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	904 »	1 808
Hammen en shoulders, gerookte uit Europa	5 333 »	8 533	2 288	3 661	»	»	70	112	2 746	4 394	1 047	1 676	33	53	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	11 517 »	18 429
Idem uit Amerika	»	»	»	»	97 525	29 258	»	»	756	983	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	98 281 »	30 241
Rolpens, worst en saucijsjes, enz.	9 995 K.G.	14 993	15	23	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	10 010 »	15 016
Vruchten, versche en gedroogde	2 992 »	1 496	437	219	1 525	763	240	120	10 547	5 274	400	200	133	67	»	»	»	»	280	f 140	»	»	»	»	16 554 »	8 279
Wijn, in vaten	37 512 L.	30 010	5 306	4 245	»	»	18 730	14 984	12 078	9 663	»	»	8 561	6 849	»	»	»	»	1 788	1 431	»	»	»	»	83 975 L	67 182
Idem, gebotteld	8 635	8 635	3 309	3 309	»	»	1 532	1 532	836	836	395	395	267	267	18	18	»	»	135	135	»	»	60	60	15 187 »	15 187
IJs	»	»	»	»	»	»	»	»	152 voet	1 216	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	152 voet	1 216
IJzer, staaf-, roed-, band-, plaat-, enz.	»	3 060	»	15 286	»	»	»	»	»	7 328	»	»	»	69	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	25 734
Idem, ijzerwerk, gegoten, gesmeed, enz.	»	19 251	»	19 049	»	1 750	»	220	»	8 392	»	»	»	171	»	8	»	»	»	»	»	f 1 500	»	»	»	50 341
Zaad, tuin- en ander	»	68	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	68
Zakken, koffie-, cacao- en andere emballage	»	29 219	»	3 716	»	»	»	»	»	554	»	»	»	94	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	33 583
Zeep, geparfumeerde, enz.	368 K.G.	1 840	181	905	201	1 005	16	80	48	240	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	814 K.G.	4 070
Idem, gewone-, harde-	501 kisten	4 008	3 694	29 552	»	»	»	»	640	5 120	492	3 936	13	104	»	»	»	»	4	32	»	»	»	»	5 344 kisten	42 752
Zink, geplet in bladen	868 stuks	3 472	500	2 000	»	»	»	»	726	2 904	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2 094 stuks	8 376
Zout, ruw	»	»	»	»	»	»	»	»	36 632 K.G.	2 198	1 224	74	225	14	»	»	»	»	»	»	»	»	45 980	2 759	84 061 K.G.	5 045
Idem, geraffineerd	526 K.G.	395	688	516	»	»	300	225	4 361 »	3 271	»	»	2	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	5 877 »	4 409
Alle andere dan de bovengenoemde waren, goederen en koopmanschappen	»	12 906	»	6 699	»	2 129	»	1 450	»	5 709	»	31	»	10 635	»	»	»	»	»	50	»	»	»	111	»	39 720
TOTAAL		f 2 073 330		f 644 754		f 1 016 674		f 299 869		f 819 474		f 180 522		f 46 889		f 6 254		»		f 16 049		f 8 531		f 46 314		f 5 158 660

[5. 23.]

BIJLAGE Q.

STAAT van den uitvoer der kolonie Suriname in 1883.

PRODUCTEN.	NEDERLAND.		GROOT-BRITANNIË.		AMERIKA.	
	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
Arrowroot	620 K.G.	f 591	»	»	»	»
Awarapitten	»	»	»	»	»	»
Bananen	»	»	»	»	»	»
Bijlhoutvet	»	»	»	»	»	»
Balata- of Bolletriemelk	2 K.G.	2	495 K.G.	f 495	99 K.G.	f 99
Confituren	161 »	322	10 »	20	»	»
Gomma	675 »	171	»	»	»	»
Goud	410 795 gr.	546 384	118 228 gr.	157 251	51 773 gr.	68 863
Hout ○ of □, enz.	1 660 M³.	8 300	23 M³.	115	6 M³.	30
Id. planken van 1½ c. M. en daar beneden	»	»	»	»	»	»
Id. planken van meer dan 1½ c.M. tot 2½ c.M.	»	»	»	»	»	»
Id. planken boven 2½ c. M.	»	»	»	»	»	»
Id. latten	»	»	»	»	»	»
Id. brandhout	»	»	»	»	»	»
Huiden	»	»	2 440 K.G.	732	»	»
Kakao	193 892 K.G.	140 796	12 195 »	8 204	1 145 214 K.G.	817 809
Katoen (schoone)	»	»	»	»	»	»
Id. (vuile)	»	»	»	»	»	»
Id. (pitten)	»	»	»	»	»	»
Koffie, heele	306 K.G.	378	»	»	88 K.G.	106
Id., gebroken	122 »	98	»	»	»	»
Kokosnoten	170 264 stuks	5 221	92 218 stuks	2 768	»	»
Koorn, gepeld in vat	»	»	»	»	»	»
Id., ongepeld	»	»	»	»	»	»
Kwassiehout	85 511 K.G.	1 714	10 000 K.G.	200	»	»
Lemmetjes	210 L.	7	»	»	34 600 L.	1 038
Id., gezouten	»	»	»	»	»	»
Lemmetjes- of limoensap	10 752 L.	1 077	29 815 L.	2 982	46 452 L.	4 648
Melasse (muscuvado)	20 601 »	1 757	»	»	377 571 »	33 477
Id. (vacuumpan)	»	»	»	»	136 818 »	3 423
Oranjeschillen	»	»	»	»	»	»
Patattes	»	»	»	»	»	»
Pinda's	»	»	»	»	»	»
Rijst, rijstmeel	27 K.G.	7	»	»	»	»
Id., ongepeld	»	»	»	»	»	»
Roucou	»	»	»	»	»	»
Rum en dram, 50 %	247 344 L.	49 477	324 724 L.	64 948	»	»
Rundvee	»	»	»	»	»	»
Schapen	»	»	»	»	»	»
Suiker (muscuvado)	252 991 K.G.	40 565	1 801 826 K.G.	287 361	1 892 165 K.G.	299 962
Id. (melasse)	98 170 »	22 116	71 839 »	10 773	108 394 »	15 479
Id. (gewassen vacuumpan)	26 »	9	»	»	»	»
Id. (ongewassen dito)	29 429 »	6 183	3 530 382 K.G.	741 471	11 084 »	2 328
Tamarinden in stroop	23 »	10	»	»	»	»
Toncaboonen	117 »	117	»	»	»	»
Varkens	»	»	»	»	»	»
Vischlijm	227 K.G.	454	1 184 K.G.	2 368	»	»
Diverse ongenoemde artikelen	»	1 728	»	»	»	»
TOTAAL	»	f 827 484	»	f1 279 688	»	f1 247 262

DEMERARY		BARBADOS.		FRANKRIJK.		CAYENNE.		BREMEN.		DIVERSE VREEMDE PLAATSEN.		TOTAAL.	
Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.	Hoeveelheid.	Waarde.
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	620 K.G.	f 591
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
605 boss.	f 605	125 boss.	f 125	»	»	»	»	»	»	»	»	730 boss.	730
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	596 K.G.	596
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	171 »	342
»	»	»	»	»	»	1 325 K.G.	f 324	»	»	»	»	2 000 »	495
10 000 gr.	13 300	»	»	12 663 gr.	f 16 843	76 162 gr.	101 302	»	»	»	»	679 621 gr.	903 943
2 M³.	10	689 M³.	3 445	827 M³.	4 135	»	»	205 M³.	f 1 025	»	»	3 412 M³.	17 060
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 022 □dm.	f 52	1 022 □dm.	52
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	540 »	38	540 »	38
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
6 585 K.G.	1 977	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	9 025 K.G.	2 709
419 490 »	301 338	»	»	104 580 K.G.	69 324	»	»	807 K.G.	549	»	»	1 876 178 »	1 338 030
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
16 K.G.	20	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	410 K.G.	504
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	122 »	98
»	»	2 500 stuks	75	»	»	»	»	2 000 stuks	60	»	»	266 982 stuks	8 124
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	5 195 K.G.	104	»	»	100 706 K.G.	2 018
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	34 810 L.	1 045
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	87 019 L.	8 707
362 146 L.	31 962	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	760 318 »	67 196
37 106 »	928	»	»	»	»	»	»	»	»	98 239 L.	2 458	272 163 »	6 809
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	360 K.G.	51	»	»	»	»	360 K.G.	51
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	27 K.G.	7
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
12 128 L.	2 427	»	»	»	»	16 476 L.	3 327	»	»	3 467 L.	694	604 139 L.	120 873
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
800 044 K.G.	125 529	»	»	»	»	3 624 K.G.	563	»	»	»	»	4 750 650 K.G.	753 980
4 950 »	743	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	283 353 »	49 111
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	26 »	9
73 697 K.G.	15 477	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3 644 592 »	765 459
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	23 »	10
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	117 »	117
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
386 K.G.	772	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	1 797 K.G.	3 594
»	»	»	»	»	120	»	710	»	»	»	»	»	2 558
»	f 495 088	»	f 3 645	»	f 90 422	»	f 106 277	»	f 1 738	»	f 3 242	»	f 4 054 846

[5. 24.]

BIJLAGE R.

STATEN, aantoonende de geheven rechten op de scheepvaart in 1883 en de prijzen van producten waarop bij den uitvoer 5 pct. rechten geheven zijn.

GEHEVEN RECHTEN OP DE SCHEEPVAART IN 1883.

Inkomende rechten	f 438 621.84
Uitgaande rechten	205 622.40
Tonnegelden	33 765.90
Baak-, los- en steigergelden	7 038.92
Entrepôt-, waag- en rooigelden	7 914.57
	f 692 963.63

TARIEF VAN INVOER,

zie:

Verordening van den 30sten April 1880 (*Gouvernementsblad* n°. 19), houdende een tarief van rechten op den invoer.

PRIJZEN VAN PRODUCTEN waarop bij den uitvoer 5 °/₀ rechten geheven zijn.

ARTIKELEN.	Maatstaf.	1ste kwartaal.	2de kwartaal.	3de kwartaal.	4de kwartaal.
Arrowroot	per KG.	f 0.60	f 1.00	f 1.00	f 1.00
Awara pitten	» HL.	1.00	1.00	1.00	1.00
Bananen	» bos.	1.00	1.00	1.00	1.00
Bijlhoutvet	» Liter.	1.50	1.50	1.50	1.50
Balata of bolletriemelk	» KG.	1.00	1.00	1.00	1.00
Confituren	» »	2.00	2.00	2.00	2.00
Gomma	» »	0.22	0.25	0.25	0.25
Goud	» gram.	1.33	1.33	1.33	1.33
Hout (rond of vierkant al of niet bekant)	» M³.	5.00	5.00	5.00	5.00
(Planken) per 25 □ d.M. ter dikte 1½ c.M. en daarbeneden	» 25 □ dM.	0.05	0.05	0.05	0.05
meer dan 1½ tot 2½ c.M.	» id.	0.07	0.07	0.07	0.07
boven 2½ c.M.	» id.	0.10	0.10	0.10	0.10
(Latten)	» 31 M.	1.10	1.10	1.10	1.10
(Brandhout)	» S.	3.00	3.00	3.00	3.00
Huiden	KG.	0.30	0.30	0.30	0.30
Kakao	» »	0.68	0.69	0.85	0.60
Katoen (schoone)	» »	0.60	0.60	0.60	0.60
» (vuile)	» »	0.36	0.30	0.30	0.30
» (pitten)	» »	0.02	0.06	0.06	0.06
Koffie (heele)	» »	1.20	1.22	1.20	1.20

ARTIKELEN.	Maatstaf.	1ste kwartaal.	2de kwartaal.	3de kwartaal.	4de kwartaal.
Koffie (gebroken)	per KG.	f 0.80	f 0.80	f 0.80	f 0.80
Kokosnooten	» 100 stuks.	3.00	3.00	3.00	3.00
Koorn (gepeld in vat)	» KG.	0.13	0.13	0.13	0.13
» (ongepeld)	» 100 spieren.	2.00	2.00	2.00	2.00
Kwassiehout	» KG.	0.02	0.02	0.02	0.02
Lemmetjes	» HL.	3.00	3.00	3.00	3.00
Lemm. of limoensap	» »	10 00	10.00	10.00	10.00
Melasse (muscovado)	» »	10.00	9.00	9.00	8.00
» (vacuumpan)	» »	2.50	2.50	2.50	2.50
Oranjeschillen	» KG.	0.20	0.20	0.20	0.20
Patattes	» »	0.14	0.14	0.14	0.14
Pindas	» 100 KG.	50.00	50.00	50.00	50 00
Rijst, rijstmeel	» KG.	0.20	0.20	0.20	0.20
» (ongepeld)	» »	0.15	0.15	0.15	0.15
Roucou	» »	0.40	0.40	0.40	0.40
Rum en dram van 50 pct. sterkte bij een warmtegraad van 15° Celsius, meer of minder gehalte naar evenredigheid	» Liter.	0.20	0.20	0.20	0 20
Rundvee	» stuk.	120.00	120.00	120.00	120.00
Schapen	» »	7.00	7.00	7.00	7.00
Suiker	» KG.	0.16	0.16	0.17	0.15
» (vacuumpan)					
» (gewassen)	» »	0.30	0.30	0.32	0.31
» (ongewassen)	» »	0.21	0.21	0.22	0.21
» (melasse)	» »	0.15	0.15	0.15	0.14
Tamarinden in stroop	» »	0.40	0.40	0.40	0.40
Toncaboonen	» »	1.00	1.00	1.00	1.00
Varkens	» stuk.	15.00	15.00	15.00	15.00
Vischlijm	» KG.	2.00	2.00	2.00	2.00

[5. 25.]

BIJLAGE S.

STAAT van de ter Landswaag gewogen en gemeten producten in 1883.

	PARAMARIBO.	NICKERIE.	TOTAAL.
	Hoeveelheid.	Hoeveelheid.	
Goud	627 864 Gr.	»	627 864 Gr.
Kakao	1 629 278 K. G.	201 486 K. G.	1 830 764 K. G.
Koffie	2 593 »	16 »	2 609 »
Melasse.	522 995 Liters	352 826 Liters	875 827 Liters
Rum-Dram van 50 % Z. A.	301 867 »	287 058 »	588 925 »
Suiker	5 153 877 K. G.	3 519 614 K. G.	8 673 491 K. G.

[5. 26.]

BIJLAGE T.

STAAT, aantoonende de scheepvaartbeweging in Suriname in 1883.

Landen of plaatsen van herkomst of bestemming.	Aangekomen schepen.				Vertrokken schepen.			
	Stoomschepen.		Zeilschepen.		Stoomschepen.		Zeilschepen.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
Nederland. . . . . *a*)	»	»	30	5 944	»	»	15	3 180
	»	»	»	»	»	»	»	»
Curaçao	»	»	3	253	"	»	1	188
	»	»	»	»	»	»	4	580
Aruba.	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	1	65
St. Eustatius	»	»	1	40	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»
Groot-Britannië	»	»	20	5 345	»	»	15	3 936
	»	»	»	»	»	»	1	1 262
Demerary	12	12 000	107	4 647	12	12 000	80	3 362
	»	»	»	»	»	»	41	3 398
Berbice	»	»	4	153	»	»	2	4
	»	»	»	»	»	»	3	144
Barbados.	»	»	21	1 117	»	»	10	668
	»	»	1	59	»	»	9	2 030
St. Lucie.	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	1	180
Antigua	»	»	»	»	»	»	1	58
	»	»	»	»	»	»	»	»
Calcutta	»	»	2	2 460	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»
Noord-Amerika	»	»	21	5 800	»	»	19	5 157
	»	»	»	»	»	»	2	305
Frankrijk	»	»	»	»	»	»	2	506
	»	»	»	»	»	»	»	»
St. Laurent.	»	»	»	»	»	»	1	27
	»	»	2	54	»	»	»	»
Cayenne	12	12 000	5	404	12	12 000	2	83
	»	»	2	300	»	»	6	221
Martinique	»	»	1	48	»	»	3	165
	»	»	»	»	»	»	»	»
Lissabon	»	»	1	136	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»
Madeira	»	»	1	112	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»
San Miquel.	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	1	136
Porto Rico	»	»	2	282	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	»	»

a) De eerste regel wijst aan de schepen met lading; de tweede die met ballast.

Landen of plaatsen van herkomst of bestemming.	Aangekomen schepen.				Vertrokken schepen.			
	Stoomschepen.		Zeilschepen.		Stoomschepen.		Zeilschepen.	
	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.	Aantal.	Tonnen.
St. Thomas	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	4	852
Manzaniella de Quita	»	»	»	»	»	»	»	»
	»	»	»	»	»	»	1	237
Bremen	»	»	»	»	»	»	1	126
	»	»	»	»	»	»	»	»
Totalen. met lading	24	24 000	220	26 741	24	24 000	152	17 460
Totalen. » ballast	»	»	5	413	»	»	74	9 510

Van de bovenbedoelde schepen behoorden te huis in:

Nederland	»	»	76	6 807	»	»	73	6 541
Engeland	»	»	115	12 799	»	»	116	12 208
Denemarken	»	»	5	1 034	»	»	5	1 036
Duitschland	»	»	4	1 005	»	»	3	721
Frankrijk	24	24 000	4	602	24	24 000	4	602
Noorwegen	»	»	1	239	»	»	1	239
Noord-Amerika	»	»	13	3 713	»	»	17	4 668
Portugal	»	»	4	544	»	»	4	544
Venezuela	»	»	2	109	»	»	2	109
Zweden	»	»	1	302	»	»	1	302
Totalen.	24	24 000	225	27 154	24	24 000	226	26 970

[5. 27.]

BIJLAGE U.

STAAT van den in- en uitvoer van het entrepot te Paramaribo in 1883.

ARTIKELEN.	Aanvoer in het entrepot uit:				
	NEDERLAND.	GROOT-BRITANNIË.	AMERIKA.	ANDERE VREEMDE PLAATSEN.	TOTAAL.
Aardewerk	22 kisten	»	»	»	22 kisten
Absinth	»	»	»	10 kisten	10 idem
Beschuit	4 kisten	3 kisten	»	»	7 idem
Bezems	»	»	»	6 pakken	6 pakken
Bier.	269 kisten	»	»	50 kisten	319 kisten
Idem	1246 manden	»	»	»	1246 manden
Idem	70 vaten	»	»	»	70 vaten
Bitter	»	»	»	10 kisten	10 kisten
Boter	5 kisten	»	»	5 idem	10 idem
Idem	6 vaatjes	»	»	»	6 vaatjes
Brandewijn	250 kisten	87 kisten	»	1765 kisten	2102 kisten
Blom	»	»	120 vaten	65 vaten	185 vaten
Cassave platen. . . .	10 stuks	»	»	»	10 stuks
Cherry cordial. . . .	25 kisten	»	»	»	25 kisten
Castor olie	»	5 kisten	»	»	5 idem
Cornstarch	»	10 idem	»	»	10 idem
Etiquetten	1 kist	»	»	»	1 idem
Gedistilleerd.	29 vaten	»	»	»	29 vaten
Gember bier.	»	20 vaten	»	»	20 idem
Gember wijn	»	130 kisten	»	»	130 kisten
Geweren	3 kisten	»	»	1 kist	4 idem
Glaswerk.	4 idem	»	»	»	4 idem
Idem	»	»	»	2 vaten	2 vaten
Goud	»	»	»	4 pakjes	4 pakjes
Groenten.	28 vaten	»	»	»	28 vaten
Hammen.	6 stuks	»	»	»	6 stuks
Horloges.	1 kistje	»	»	»	1 kistje
Jenever	75 blauwe kelders	»	»	»	75 blauwe kelders
Idem	11261 groene »	»	»	»	11261 groene »
Idem	4523 roode »	»	»	»	4523 roode »
Idem	193 witte »	»	»	»	193 witte »
Kaas	351 kistjes	»	»	»	351 kistjes
Idem	2 kisten	»	»	»	2 kisten
Kaarsen	101 idem	»	»	»	101 idem
Koffie	2 vaten	»	»	»	2 vaten
Kramerij	7 kisten	»	»	»	7 kisten
Kerosine olie	»	»	8124 kisten	»	8124 idem
Lantaarns	1 kist	»	»	»	1 kist
Leder	1 idem	»	»	»	1 idem
Likeur	5 kistjes	»	»	»	5 kistjes
Lucifers	2 kisten	»	199 kisten	10 kisten	211 kisten

Uitvoer uit het entrepot naar:

NEDERLAND.	GROOT-BRITANNIË.	AMERIKA.	ANDERE VREEMDE PLAATSEN.	TOTAAL.
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	4 kisten	4 kisten
»	»	»	»	»
»	»	»	15 kisten	15 kisten
»	»	»	28 manden	28 manden
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
1 kist	»	2 kisten	»	3 kisten
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	20 vaten	20 vaten,
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
4 pakjes	»	»	»	4 pakjes
»	»	»	5 vaten	5 vaten
»	»	»	»	»
»	»	»	1 kistje	1 kistje
»	»	»	60 blauwe kelders	60 blauwe kelders
6 groene kelders	»	19 groene kelders	1946 groene »	1971 groene »
10 roode »	»	22 roode »	2439 roode »	2471 roode »
»	»	19 witte »	97 witte »	116 witte »
»	»	»	160 kistjes	160 kistjes,
»	»	»	»	»
»	»	»	75 kistjes	75 kistjes
»	»	»	2 vaten	2 vaten
»	»	»	»	»
»	»	»	272 kisten	272 kisten
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	12 kisten	12 kisten

ARTIKELEN.	Aanvoer in het entrpet uit:				
	NEDERLAND.	GROOT-BRITANNIË.	AMERIKA.	ANDERE VREEMDE PLAATSEN.	TOTAAL.
Manufacturen	1 baal	»	»	2 balen	3 balen
Idem	2 kisten	12 kisten	»	2 kisten	16 kisten
Medicijnen	2 idem	»	»	19 idem	21 idem
Idem	»	»	»	11 bussen	11 bussen
Idem	»	»	»	4 vaten	4 vaten
Mineraalwater	75 manden	»	»	»	75 manden
Naaimachines	1 kist	»	»	»	1 kist
Olie.	40 kistjes	»	»	»	40 kistjes
Idem	»	»	»	794 kisten	794 kisten
Idem	14 vaten	»	»	»	14 vaten
Opium	»	»	»	5 kisten	5 kisten
Parfumeriën.	2 vaten	»	»	162 idem	164 idem
Pantoffels	»	»	»	2 idem	2 idem
Pianos.	3 stuks	»	»	»	3 stuks
Provisiën.	5 kisten	72 kisten	»	»	77 kisten
Idem	»	30 vaten	»	»	30 vaten
Pijpen.	51 mandjes	»	»	»	51 mandjes
Idem	»	25 kistjes	»	»	25 kistjes
Peper	»	5 zakken	»	»	5 zakken
Porter.	»	99 vaten	»	12 vaten	111 vaten
Portwijn	»	5 vaatjes	»	10 vaatjes	15 vaatjes
Rijst	1612 balen	400 balen	»	1804 balen	3816 balen
Schoenmakerswerk . .	1 kist	»	»	»	1 kist
Sigaren	79 kisten	»	»	2 kisten	81 kisten
Idem	»	»	»	»	»
Slaghoedjes.	1 kistje	»	»	»	1 kistje
Slijpsteenen.	24 stuks	»	»	»	24 stuks
Spek	»	»	»	50 vaten	50 vaten
Splitpeas.	»	2 vaten	»	10 idem	12 idem
Stokvisch	2 kippen	»	»	»	2 kippen
Suiker.	89 vaten	»	»	25 vaten	114 vaten
Tabak.	10 kisten	1 kist	»	»	11 kisten
Idem	»	»	113½ vaten,	10½ vaten	123½ vaten
Terpentijn	1 vat	»	»	»	1 vat
Touwwerk	1 baal	»	»	»	1 baal
Idem	1 kist	»	»	»	1 kist
Trommels	3 kisten	»	»	»	3 kisten
Vermouth	759 idem	»	»	333 kisten	1092 idem
Vet.	»	»	»	2 vaten	2 vaten
Worst en saucijsjes . .	32 vaatjes	»	»	»	32 vaatjes
Wijn	119 kisten	»	»	187 kisten	306 kisten

Uitvoer uit het entrepot naar:

NEDERLAND.	GROOT-BRITANNIË.	AMERIKA.	ANDERE VREEMDE PLAATSEN.	TOTAAL.
»	»	»	»	»
»	»	»	3 kisten	3 kisten
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	25 manden	25 manden
»	»	»	1 kist	1 kist
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
1 kist	»	»	»	1 kist
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	3 vaten	3 vaten
»	»	»	»	»
»	»	»	515 balen	515 balen
»	»	»	»	»
»	»	»	5 kisten	5 kisten
»	»	13300 stuks	30300 stuks	43600 stuks
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	20 vaten	20 vaten
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	15 vaten	15 vaten
»	»	»	»	»
»	»	»	6½ vaten	6½ vaten
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	1 kist	1 kist
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	7 vaatjes	7 vaatjes
»	»	»	1 kist	1 kist

ARTIKELEN.	Aanvoer in het entrepot uit:				
	NEDERLAND.	GROOT-BRITANNIË.	AMERIKA.	ANDERE VREEMDE PLAATSEN.	TOTAAL.
Wijn	31 vaten	»	»	95 vaten	126 vaten
Whisky	»	10 kisten	»	»	10 kisten
IJzerwerk	2 kisten	»	»	»	2 idem
Idem	1 vat	1 vat	»	»	2 vaten
Zout . . . , . . .	»	»	»	178 vaten	178 idem
Zwartsel	»	»	»	9 idem	9 idem
Diverse koopmanschappen	9 balen	»	»	»	9 balen
Idem	185 kisten	102 kisten	»	»	287 kisten
Idem	49 vaten	16 vaten	»	»	65 vaten

Uitvoer uit het entrepot naar:

NEDERLAND.	GROOT-BRITANNIË.	AMERIKA.	ANDERE VREEMDE PLAATSEN.	TOTAAL.
»	»	»	»	»
»	»	»	10 kisten	10 kisten
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	15 vaten	15 vaten
»	»	»	»	»
»	»	»	»	»
»	»	»	12 kisten	12 kisten
»	»	»	10 vaten	10 vaten

[5. 28.]

BIJLAGE V.

STAAT van ontvangen en verzonden brieven, drukwerken en monsters gedurende het jaar 1883.

VAN OF NAAR:	ONTVANGEN:						VERZONDEN:					
	Ongefrankeerde brieven.	Gefrankeerde brieven.	Totaal.	Briefkaarten.	Porto's drukwerken.	Porto's monsters.	Ongefrankeerde brieven.	Gefrankeerde brieven.	Totaal.	Briefkaarten.	Porto's drukwerken.	Porto's monsters.
Nederland { per Eng. mail	104	6820	6924	261	9391	469	81	6320	6401	329	1568	189
Nederland { » Fr. »	29	3945	3974	114	5261	219	38	5619	5657	129	1180	158
Te zamen . . .	»	»	10898	375	14652	688	»	»	12058	458	2748	347
Frankrijk en den agent der Fransche mailboot	36	2718	2754	14	503	92	116	1852	1968	31	124	39
Engeland en landen der Algemeene Postvereeniging, via Engeland . .	67	5347	5414	15	7216	309	48	3281	3329	56	230	84
Curaçao	»	»	163	»	144	»	»	»	212	»	112	»
Nickerie, Coronie en Demerary en andere nabij gelegen landen . . .	»	»	5876	»	928	»	»	»	5290	»	1291	»
Totaal-generaal . . .	»	»	25105	404	23443	1089	»	»	22857	545	4505	470

BIJLAGEN

BEHOORENDE BIJ HET

VERSLAG BETREFFENDE SURINAME, VAN 1884.

[5. 1.]

III. CURAÇAO.

VERSLAG.

A. Bevolking.

Eene statistiek van de bevolking, de geboorten, de sterfgevallen en de huwelijken op de verschillende eilanden der kolonie Curaçao over de jaren 1878—1883 wordt in bijlage A van dit verslag aangetroffen, terwijl in den hieronder volgenden staat is vermeld op welke wijze de ingezetenen bij het einde van 1883 waren te verdeelen naar hunne geboorteplaatsen en naar de kerkgenootschappen waartoe zij behoorden. In dien staat is het garnizoen begrepen, hetwelk niet het geval is met de statistiek in bijlage A.

WOONPLAATS.	Getalsterkte der bevolking.	Waarvan geboren				Indeeling naar de kerkgenootschappen.			
		op het eiland.	elders in West-Indië.	in Nederland.	in andere oorden.	Hervormden.	Methodisten.	Roomsch-Katholieken.	Israëlieten.
Curaçao	a) 25 176	23 939	291	231	715	1 679	»	22 029	1 468
Bonaire	5 246	5 227	»	14	5	159	»	5 086	1
Aruba	5 654	5 392	170	12	80	407	»	5 246	1
St. Martin (Ned. ged.) . .	3 395	3 304	76	11	4	2 558	»	837	»
St. Eustatius.	2 382	2 283	85	7	7	»	740	250	1
Saba.	2 300	2 250	40	3	7	1 550	»	750	»
	44 153	42 395	662	278	818	6 353	740	34 198	1 471

a) Dit cijfer bedraagt 315 meer dan dat in bijlage A; terwijl het aantal militairen, blijkens hoofdstuk D, 240 bedroeg. Het verschil kan hier te lande niet worden opgehelderd.

Het aantal gehuwden, weduwnaars en weduwen bedroeg bij het einde van 1883 op de genoemde eilanden respectievelijk 3087, 1239, 1020, 469, 329 en 765.

Van de geboorten in 1883 waren:

	in echt.	buiten echt.
Op Curaçao	245	637
» Bonaire	61	80
» Aruba.	86	140
» St. Martin (Ned. ged.)	42	110
» St. Eustatius . . .	20	28
» Saba	42	10

Door opvolgend huwelijk werden op de vier eerstgenoemde eilanden respectievelijk 12, 30, 17 en 21 kinderen gewettigd.

Ten einde het aangaan van huwelijken onder de mindere klasse zooveel mogelijk te bevorderen, zijn bij verordening van 21 September 1883 (*Publicatieblad* n°. 13) personen, die van hun onvermogen kunnen doen blijken, vrijgesteld

van het *eenige* emolument dat de ambtenaren van den burgerlijken stand hun nog in rekening mochten brengen, namelijk voor het aanteekenen der huwelijksaangifte aan huis van een der belanghebbenden. Voorts werd het bureau van den ambtenaar van den burgerlijken stand op Curaçao aangewezen als de plaats waar, behalve het raadhuis, huwelijken kunnen worden voltrokken. De gezaghebbers van de onderhoorige eilanden zijn verder uitgenoodigd om, zooveel in hun vermogen is, mede te werken tot bevordering van het sluiten van huwelijken. Het is echter te vreezen dat het bij de mindere bevolking ingewortelde begrip, dat bij huwelijksplechtigheden fraaie kleeding en feestviering onmisbaar zijn, steeds een hinderpaal zal vormen tegen huwelijken van onbemiddelden en dat dus de onwettige geboorten steeds talrijk zullen blijven.

Ter voldoening aan art. 1 der verordening van 1874 (*Publicatieblad* n°. 22), werden als ingezetenen ingeschreven op Curaçao 2, op Aruba 79 en op St. Martin 78 personen. Op Saba hebben verscheidene personen zich als ingezetenen laten inschrijven, doch het aantal is niet door den gezaghebber opgegeven. Op Bonaire en op St. Eustatius had geen inschrijving plaats.

Waarschijnlijk ten gevolge van eigen nalatigheid zijn vele, zoo niet de meeste inwoners van de onderhoorige eilanden niet ingeschreven, waardoor zij geen deel kunnen nemen aan de bij het Regeerings Reglement aan de ingezetenen toegekende bevoegdheid tot het verkiezen van landraden, terwijl zij om dezelfde reden een der vereischten missen om tot landraad benoembaar te zijn. Vermits het wenschelijk is dat aan dezen abnormalen toestand een einde kome, zijn de gezaghebbers door den Gouverneur aangeschreven om deze aangelegenheid ter harte te nemen en alles aan te wenden wat in hun vermogen is om de inwoners te bewegen dat zij zich alsnog al ingezetenen laten inschrijven.

B. Mededeelingen van algemeenen aard.

Op al de eilanden der kolonie heerschten voortdurend rust en orde.

Op Curaçao en Bonaire heeft het jaar 1883 zich even als 1882 gekenmerkt door eene buitengewone droogte. Eerst tegen het einde van het jaar viel daar eenige regen. Op de andere eilanden waren de regens overvloedig.

Na de in het vorig verslag vermelde inspectiereizen, heeft de Gouverneur drie malen de Caracas-baai bezocht ten einde den voortgang van den arbeid aan de nieuwe gebouwen van de quarantaine-inrichting gade te slaan.

Op den 21sten Februari 1884 ondernam de Gouverneur met den paketschoener van Curaçao eene inspectiereis naar Aruba. Den 22sten bezichtigde hij er het fort Zoutman, de landskantoren, de kerkgebouwen en de scholen in het dorp, zoomede een particulier etablissement tot het bereiden van aloëhars. Den 23sten bezocht hij de werken van de Aruba-Phosphaatmaatschappij en den 24sten de verlaten werken van de Aruba-Agency (goldmining) company. Den 25sten keerde hij naar Curaçao terug, alwaar hij den 26sten aankwam. Volgens zijne bevinding verkeeren de landsgebouwen en wegen op Aruba in voldoenden staat en heeft het dorp (de Oranje Stad) een vriendelijk en niet onwelvarend aanzien. De merkwaardige geologische gesteldheid van het eiland en de vele verschillende mineralen welke er worden aangetroffen, hebben den Gouverneur aanleiding gegeven om dr. Epp, militair apotheker op Curaçao, met een onderzoek te belasten, waarvan de uitkomsten in een volgend verslag zullen worden vermeld.

In de politieke verhouding tot Venezuela kwam in 1883 geen verandering.

Naar aanleiding van eene uitnoodiging van de Regeering van genoemde Republiek aan die van Nederland, werden de procureur-generaal mr. J. P. Smeele en de kapitein-luitenant ter zee, stations-commandant in de wateren van Curaçao, baron Collot d'Escury aangewezen om Curaçao te vertegenwoordigen bij het eeuwfeest der geboorte van den Bevrijder Simon Bolivar, dat in Juli 1883 te Caracas zou gevierd worden. Zij vertrokken den 19den Juli met Zr. Ms. schroefstoomschip *Alkmaar* van Curaçao en landden den volgenden dag te La Guayra, van waar zij zich den 21sten naar Caracas begaven.

De President der Republiek betuigde hun zijne bijzondere ingenomenheid met hunne zending en ook van de overige autoriteiten ondervonden zij de grootste beleefdheden. De feesten duurden van 23 Juli tot 2 Augustus en den 15den Augustus keerden de beide heeren naar Curaçao terug. Vóór hun vertrek werd hun bij een schrijven van den Venezuelaanschen Minister van Buitenlandsche Zaken medededeeling gedaan van hunne benoeming in de derde klasse van de orde van het Borstbeeld van den Bevrijder.

De vreemde oorlogsschepen, die na de in het vorig verslag vermelde in 1883 nog de haven van Curaçao bezochten, waren de *Olga* van de Duitsche en de *Dido* van de Engelsche marine. Aan boord van de *Olga* bevond zich (als dienstdoend luitenant ter zee) Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik van Pruissen, tweede zoon van den Kroonprins van Duitschland, wien door den Gouverneur de vereischte eer werd bewezen.

In het begin van 1884 kwamen nog het Noord-Amerikaansche oorlogsschip *Vandalia* en het Duitsche opleidingschip de *Freya* in de haven. Beide bodems verbleven er bijna eene maand om de equipage te oefenen, waartoe Curaçao door zijn gezond klimaat en zijne geschikte terreinen eene uitmuntende gelegenheid aanbiedt.

De reede van St. Eustatius werd in het begin van 1884 bezocht door het Noord-Amerikaansche stoomschip *Alliance*.

Door opneming in het Publicatieblad (1883 n°. 10 en 1884 n°s. 4 en 5) is in de kolonie verbindende kracht gegeven aan de tractaten door Nederland den 14den April 1883 met Rusland, den 20sten Juli 1881 met de Vereenigde Staten van Columbia en den 18den Mei 1883 met Haïti gesloten tot regeling der voorwaarden waarop de consulaire ambtenaren dier Rijken in de voornaamste havens der Nederlandsche koloniën kunnen worden toegelaten.

In 1883 bedroeg de onderstand, die krachtens art. 23 der wet van 8 Augustus 1862 (*Staatsblad* n°. 165) aan hulpbehoevende vrijgemaakten werd verleend, op Curaçao f 2178.05, Bonaire f 385.25, Aruba f 200.00, St. Martin (Ned. ged.) f 646.18, St. Eustatius f 1259.91[5] en Saba f 5.94.

C. Algemeen en gewestelijk bestuur.

Ter vervanging van den in Maart 1883 overleden gezaghebber van Saba, M. L. Statius van Eps, werd bij Koninklijk besluit van 15 Juni 1883, n°. 46, benoemd de Heer J. J. Jonckheer, griffier bij het kantongerecht op St. Eustatius.

Op den 27sten April 1883 overleed de Heer J. C. Mensing, administrateur van financiën en lid van den raad van bestuur. Ter vervulling van de daardoor ontstane vacatures werden respectievelijk bij de Koninklijke besluiten van 15 Juni en 13 Augustus 1883, n°s. 47 en 13, benoemd tot de eerstvermelde betrekking de Heer J. R. G. De Veer, koloniale ontvanger op Curaçao, en tot de tweede de Heer mr. C. A. H. Barge, lid van het hof van justitie.

In 1884 werden tot leden van den kolonialen raad herbenoemd de aftredende leden mr. Sol. C. Henriquez en J. P. E. Gorsira.

D. Militair beheer.

§ 1. *Landmacht.*

De stedelijke schutterij op het eiland Curaçao bestond op ultimo December 1883 uit: 1 majoor, tevens commandant van de landelijke schutterij, 7 kapiteins (waaronder 1 kwartiermeester en 1 adjudant), 8 eerste- en 4 tweede luitenants (waaronder 1 officier van wapening en kleeding) en 265 onderofficieren en manschappen.

De landelijke schutterij aldaar bestond uit 8 officieren en 120 onderofficieren en manschappen.

Op de andere eilanden zijn nog geen schutterijcorpsen opgericht; de uitvoering van de in het vorig verslag bedoelde verordeningen stuit onder anderen op de moeielijkheid om personen te vinden die geschikt en genegen zijn om tot officier en onderofficier te worden benoemd.

De sterkte van het garnizoen in 1883 blijkt uit het volgende overzicht, waarin ook de vastgestelde formatie is aangegeven.

	Formatie:	Op 31 December 1882 bedroeg de sterkte:	In 1883 verminderd met:	In 1883 vermeerderd met:	Sterkte op 31 December 1883:
Officieren der infanterie . .	5	5 *a*)	3 *d*)	2 *g*)	4
Luitenant der artillerie (instructeur)	1	1	»	»	1
Officieren van gezondheid .	2	2 *b*)	1 *e*)	»	1
Apotheker 2de klasse. . .	1	1	»	»	1
Onderofficieren en manschappen der infanterie . . .	254	209 *c*)	22 *f*)	30 *h*)	217 *i*)

a) Waarvan 2 met verlof in Nederland.

b) Waarvan 1 met verlof in Nederland.

c) Waarvan 1 voor den krijgsraad.

d) 1 overleden, 1 naar Nederland teruggekeerd en 1 naar Suriname overgeplaatst.

e) Naar Nederland teruggekeerd.

f) 1 overleden, 6 naar Nederland teruggekeerd, 6 gepasporteerd, 1 overgeplaatst naar Suriname, 2 gegageerd en 6 gedetacheerd bij de maréchaussée.

g) Uit Nederland aangekomen.

h. 26 uit Nederland aangekomen en 4 terug van detacheering bij de maréchaussée.

i) Waarvan 1 voor den krijgsraad.

Bij het einde van 1883 waren er 15 militairen bij de brigade maréchaussée gedetacheerd en bevond zich 1 man in de 1ste categorie van de 2de klasse van krijgstucht.

Er werden in 1883 4 zilveren en 11 bronzen medailles uitgereikt.

Ten aanzien van de militaire gebouwen en inrichtingen, de kleeding, voeding, enz. is niets anders te berichten dan ten vorigen jare.

Omtrent het aantaal verpleegden in 's lands hospitaal gedurende 1883 zijn de volgende opgaven ontvangen.

	Kleine staf.	Compagnie infanterie.	Zr. Ms. zeemacht.	Civiele personen.	Schepelingen ter koopvaardij.	Maréchaussées.	Gegageerden.	Totaal.
Op ultimo December 1882 in behandeling	»	11	11	1	»	»	»	23
Bijgekomen	2	258	120	»	1	16	3	400
Totaal . .	2	269	131	1	1	16	3	423
Hersteld of uitgegaan	2	250	117	1	»	15	»	385
Bleven . . .	»	19	14	»	1	1	3	38
Overleden . .	»	1	1	»	1	»	3	6
Bleven in behandeling op ultimo December 1883	»	18	13	»	»	1	»	32

§ 2. *Zeemacht.*

Het in de wateren van Curaçao gestationeerde schroefstoomschip 3de klasse *Alkmaar* deed in de maanden Mei, Juli en September 1883 telkens een oefeningstocht naar het eiland Bonaire. Van de reis, door dat oorlogsschip in Juli naar Venezuela gemaakt, is reeds in hoofdstuk B mededeeling gedaan. Tegen het einde van het jaar maakte de *Alkmaar* nog twee reizen naar Port-au-Prince, hoofdstad van de Republiek Haïti, waar een opstand was uitgebroken, ten einde zoo noodig aan de zich aldaar bevindende Nederlandsche onderdanen bescherming te verleenen.

Den 4den Maart 1884 vertrok het stoomschip naar Martinique om te dokken. Op de heenreis deed het de Nederlandsche bovenwindsche eilanden aan en den 1sten April keerde het in de haven van Curaçao terug.

E. Wetgeving, rechtswezen en politie.

§ 1. *Wetgeving.*

Bij Koninklijk besluit van 11 Mei 1883, n°. 40 (*Publicatieblad* n°. 5), werd het auteursrecht in de kolonie Curaçao geregeld en bij Koninklijke besluiten van 2 September 1883, n°s. 20 en 22 (*Publicatieblad* n°s. 14 en 15), werden het crimineel wetboek en het reglement van krijgstucht voor het krijgsvolk te lande in de kolonie gewijzigd in den geest van de Nederlandsche wetten van 28 Juni 1881 (*Staatsblad* n°. 124) en van 14 November 1879 (*Staatsblad* n°s. 191 en 192).

Door den Gouverneur is eene commissie benoemd die voorstellen zal hebben te doen betreffende de wijzigingen in het Curaçaosche strafwetboek te brengen naar aanleiding van de vaststelling van het nieuwe Strafwetboek in Nederland.

Met het oog op de in den laatsten tijd meer en meer voorkomende emigratie van arbeiders uit Curaçao, bepaaldelijk naar St. Domingo (vergelijk hoofdstuk O, § 3 hierna), zijn bij koloniale verordening van 17 Juli 1883 (*Publicatieblad* n°. 7) eenige bepalingen vastgesteld betreffende: 1°. het aannemen of aanhuren van personen op eenig eiland der kolonie Curaçao om elders buiten die kolonie tot handenarbeid te worden gebezigd; en 2°. de maatregelen die te nemen zijn in het belang der gezondheid en veiligheid van personen, welke in groote getallen te gelijk van eenig eiland der kolonie Curaçao met zeilvaartuigen naar elders in of buiten die kolonie worden vervoerd. Ter uitvoering van art. 1 al. 1 dezer verordening zijn bij besluit van 25 Juli 1883 (*Publicatieblad* n°. 9), voor het eiland Curaçao de commies op het parket van den procureur-generaal en voor de andere eilanden de ambtenaren van het openbaar

ministerie aldaar aangewezen als de autoriteiten in wier tegenwoordigheid de arbeiders voor den dienst buiten de kolonie moeten worden aangenomen.

§ 2. *Rechterlijke macht en rechtspraak.*

Door het hof van justitie werden in 1883 behandeld 27 burgerlijke en 26 strafzaken; het gaf 53 beschikkingen op verzoekschriften als anderszins en 22 beschikkingen in raadkamer op requisitoir van het openbaar ministerie, en diende den Gouverneur van consideratiën en advies op 5 requesten ter erlanging van kwijtschelding, vermindering of commutatie van straf, 2 vonnissen door militaire krijgsraden gewezen, en eene missive van de commissie van gevangenissen, strekkende tot vermindering van de straf van eenige bij vonnissen van het hof veroordeelde personen.

Door den kantonrechter op Curaçao werden behandeld 40 burgerlijke en 39 strafzaken; 8 zaken werden van de rol geroieerd, 8 beschikkingen genomen, 5 voogden en 17 toeziende voogden, 1 curator en 2 toeziende curators benoemd en 46 akten in verschillende zaken verleden. Ter griffie van het kantongerecht werden in de daartoe bestemde registers 4 akten betreffende burgerlijk recht ingeschreven. Aan den Gouverneur werd van consideratiën en bericht gediend op 1 request ter erlanging van gratie.

Bij het kantongerecht op Bonaire werden behandeld 8 burgerlijke en 4 strafzaken; 4 beschikkingen werden genomen, 1 voogd benoemd en 1 verhoor in strafzaken afgenomen op vraagartikelen van den rechter-commissaris op Curaçao.

Op Aruba werden bij het kantongerecht behandeld 5 burgerlijke en 3 strafzaken, 7 beschikkingen genomen en in 5 voogdijen voorzien.

Door den raad van justitie op St. Martin (Ned. ged.) werden behandeld 2 burgerlijke en 3 strafzaken, en 2 verzoekschriften; en door het kantongerecht 2 burgerlijke en 15 strafzaken.

Op St. Eustatius werd door den raad van justitie 1 burgerlijke zaak behandeld. Hij beschikte op 1 verzoekschrift en nam 1 besluit ambtshalve. Het getal strafzaken bedroeg 3. Het kantongerecht aldaar behandelde 3 burgerlijke en 10 strafzaken.

Op Saba werden door het kantongerecht 2 burgerlijke en 14 strafzaken behandeld.

§ 3. *Politie.*

Bij eene verordening van 7 Juli / 3 November 1883 (*Publicatieblad* n°. 16) kwam eene nieuwe organisatie van de gewapende politie in de kolonie Curaçao tot stand.

De brigade maréchaussée, welke volgens de formatie behoort te bestaan uit 1 brigadier-majoor, 4 brigadiers, 17 maréchaussées van de 1ste klasse en 33 van de 2de klasse, was op ultimo December 1883 op één maréchaussée van de 2de klasse na compleet.

§ 4. *Gevangeniswezen.*

Het aantal gedetineerden in de gevangenissen onder en achter het raadhuis op Curaçao bedroeg:

	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
Op 1 Januari 1883	32	7	39
Gedurende dat jaar werden opgenomen	29	6	35
Te zamen	61	13	74
Daarentegen werden ontslagen	38	5	43
en kwamen te overlijden . .	1	»	1
Te zamen	39	5	44
Zoodat op ult. December 1883 het aantal gevangenen bedroeg	22	8	30

Door één bij vonnis van het kantongerecht op Curaçao tot eenige dagen gevangenisstraf veroordeelde werd vergunning verzocht en verkregen om in het lokaal tot afzonderlijke huisvesting (de pistole) te worden geplaatst. Er werden 24 disciplinaire straffen opgelegd, tegen 18 in 1882.

Vermits het aantal ziektegevallen (gedurende het geheele jaar 25, waarvan 1 met doodelijken afloop) vrij aanzienlijk was in verhouding tot het aantal gevangenen, vond de Gouverneur aanleiding om aan eene commissie een onderzoek op te dragen naar den toestand der gevangenissen uit een sanitair oogpunt. De bevinding dier commissie was bevredigend, zoowel wat de inrichting der gevangenissen als wat de behandeling der gevangenen betreft. Zij schreef het herhaaldelijk voorkomen van scheurbuik toe aan het armoedig en losbandig leven van de lijders vóór dat zij in de gevangenissen waren opgenomen, en zij constateerde overigens dat die ziekte ook buiten de gevangenissen op Curaçao, evenals op Bonaire, niet zeldzaam is.

De arbeid, waarmede de gevangenen werden beziggehouden, bestond in het bekappen van steenen voor het bouwdepartement. In het geheele jaar 1883 werden 190 440 bekapte steenen afgeleverd. Voorts werden de tot dwangarbeid veroordeelden als gewoonlijk te werk gesteld aan het schoonmaken van de straten.

In de gevangenis te Willemstad werden in het afgeloopen jaar opgenomen 121 personen (108 mannen en 13 vrouwen), die wegens desertie uit den scheepsdienst of het plegen van ongeregeldheden waren gearresteerd, ongerekend twee wegens schulden gegijzelde mannen.

Op Bonaire en Aruba werd in 1883 niemand in de gevangenis opgenomen.

Op 1 Januari 1883 bevonden zich in de gevangenis op St. Martin (Ned. ged.) 3 personen; gedurende dat jaar werden er opgenomen 23, ontslagen 23 en naar Curaçao gezonden 1, zoodat op ultimo December 2 overbleven. De gevangenis is hersteld en in goeden staat gebracht.

Op St. Eustatius werden in 1883 15 personen in de gevangenis opgenomen, waarvan 5 door den raad van justitie en 10 door het kantongerecht waren veroordeeld. Op ultimo December van dat jaar bevonden zich geen personen meer in hechtenis.

In de gevangenis op Saba werden in 1883 6 personen opgenomen, 1 voor acht dagen, 4 ieder voor twee dagen en 1 voor drie dagen.

§ 5. *Instellingen met het rechtswezen in verband.*

Weeskamers. Het saldo in kas bij de weeskamer op St. Martin (Ned. ged.) bedroeg op ult. Dec. 1882 f 452.34

Wegens interest van uitstaande gelden werd ontvangen		45.95
Het saldo in kas bedroeg dus op ultimo December 1883.	f	498.29
Het uitstaande kapitaal was wederom . .		1 011.90
Te zamen . . .	f	1 510.19

Op ultimo December 1883 was er een bedrag van f 1736.99[5] onder het beheer van de weeskamer op St. Eustatius.

F. Eeredienst.

§ 1. *Protestantsche gemeente.*

Op Curaçao werden in 1883 bij de Protestantsche gemeente 40 kinderen gedoopt, 38 lidmaten bevestigd en 3 huwelijken kerkelijk ingezegend. Het aantal cathechisanten bedroeg 54. Het kapitaal van de kerk beliep op ultimo December 1883 f 50 890. De uitgaven van het weezenfonds bedroegen voor maandelijkschen onderstand, extra giften en kleeding f 190.987[5]. Het fonds genoot van het Gouvernement het gebruikelijke subsidie van f 1500.

De Protestantsche gemeente op Bonaire werd twee malen

bezocht door een predikant van Curaçao, die telkens 14 dagen op het eiland vertoefde en er het dienstwerk verrichtte. Door het kerkeraadslid, belast met het geven van godsdienstig onderwijs aan de jeugd, werd wekelijks aan 11 jongens en 3 meisjes catechetisch onderwijs gegeven.

In October 1883 werd een aanvang gemaakt met de herstelling van het kerkgebouw, waarmede men in Februari 1884 gereed kwam. De kerkeraad zegt in zijn verslag: » De gemeente mag zich thans verblijden in het bezit van een bijkans geheel vernieuwd kerkgebouw, en denkt daarbij met oprechte dankbaarheid aan de goedheid der Synode, die haar door geldelijke ondersteuning in staat stelde om de vereischte herstellingen aan haar kerkgebouw te kunnen bewerkstelligen."

Ook Aruba werd in 1883 twee malen bezocht door de predikanten van Curaçao, terwijl door den godsdienstonderwijzer geregeld des Zondags godsdienstige voorlezingen zijn gehouden. Gedoopt werden 3 kinderen; huwelijken werden niet ingezegend en evenmin personen tot lidmaat aangenomen. Het getal cathechisanten bedroeg 24.

Op St. Martin (Ned. ged.) werden bij de Methodisten gemeente gedoopt 110 kinderen en kerkelijk ingezegend 3 huwelijken. Het aantal leerlingen op de zondagschool bedroeg 160; dat der catechisanten en nieuwe lidmaten is niet opgegeven.

Op St. Eustatius werden bij de genoemde gemeente 42 kinderen gedoopt en 1 huwelijk kerkelijk ingezegend. Bijbelsch of godsdienst-onderwijs werd in de zondagschool aan 240 kinderen gegeven. Het kerkgebouw en de woning van den leeraar zijn in goeden staat.

Bij de Protestantsche gemeente op Saba werden gedoopt 30 kinderen en 6 huwelijken kerkelijk ingezegend. Het getal catechisanten bedroeg 51, dat der leerlingen op de zondagschool 115.

§ 2. *Roomsch-Katholieke gemeente.*

De Roomsch-Katholieke geestelijken van den 2den rang bleven in het afgeloopen jaar gevestigd als volgt: op Curaçao 9, Bonaire 2, Aruba 3, St. Martin (Ned. ged.) 1, St. Eustatius 1 en Saba 1.

In de scholen op Curaçao, Bonaire en Aruba waren 40 zusters van liefdadigheid werkzaam, en in de liefdadige instellingen op Curaçao 31.

Het volgende staatje vermeldt het aantal kinderen dat in 1883 gedoopt werd, de huwelijken welke kerkelijk werden ingezegend en het aantal catechisanten.

	Gedoopte kinderen.	Ingezegende huwelijken.	Cathechisanten.
Curaçao	844	49	»
Bonaire.	139	26	»
Aruba	218	17	»
St. Martin (Ned. ged.)	42	6	130
St. Eustatius. . . .	»	»	»
Saba.	22	3	50

§ 3. *Israëlitische gemeenten.*

De *Portugeesch*-Israëlitische gemeente bezat op ultimo December 1883 een kapitaal van f 77 518.18. Ook in 1883 ontving zij ten behoeve van hare weezen f 500 uit de koloniale kas. De bedeelingen aan de armen en weezen bedroegen in gemeld jaar f 3186.25.

De *Hervormd*-Israëlitische gemeente bestond op ultimo December 1883 uit 329 zielen. De inkomsten van deze gemeente, met inbegrip van het gebruikelijke gouvernementssubsidie, bedroegen f 4502 en de uitgaven f 3212.70. Bij het einde van het jaar bedroeg haar armenfonds f 2629.85.

G. Instellingen van liefdadigheid.

In het *krankzinnigengesticht* werden bij het einde van 1882 18 lijders verpleegd. In het afgeloopen jaar werden 18 nieuwe lijders in die inrichting opgenomen, terwijl er 3 werden ontslagen en 3 overleden, zoodat op 1 Januari 1884 aanwezig bleven 30 verpleegden.

De toeneming van het aantal verpleegden is volgens het oordeel van de directie slechts hieraan toe te schrijven dat, ten gevolge van de verbeterde inrichting van het gesticht, daarin personen komen voor wie bij de vroegere inrichting door hunne betrekkingen geen plaats in het gesticht zou zijn gevraagd.

De uitgaven bedroegen in het afgeloopen jaar f 5372.47.

Leprozengestichten. Omtrent de verpleegden in deze gestichten zijn de volgende opgaven ontvangen.

In het gesticht op	Op 1 Januari 1883 aanwezig.	Bijgekomen.	Vertrokken	Overleden.	Op ultimo December aanwezig.
Curaçao	13	3	»	»	16
St. Martin (Ned. ged.) . .	15	1	2	1	13
St. Eustatius	22	4	»	1	25
	50	8	2	2	54

De uitgaven voor de gestichten bedroegen in het afgeloopen jaar op Curaçao f 3432.75, St. Martin (Ned. ged.) f 2019.30, St. Eustatius f 1849.68[5].

In het *burger gasthuis* op Curaçao bevonden zich op ultimo December 1882 46 personen. In 1883 werden 112 personen opgenomen, terwijl 43 overleden en 78 het gasthuis verlieten. Er bleven dus op 1°. Januari 1884 37 personen aanwezig.

Spaar- en beleenbanken. In 1883 werden bij de spaar- en beleenbank op Curaçao 3316 stortingen gedaan, ten gezamenlijke bedrage van f 129 295.57[5]. De balans over het 33ste huishoudelijke jaar (1 Juli 1882 tot 1 Juli 1883) sloot met een eindcijfer van f 435 744.93. De kosten van administratie en kleine benoodigdheden beliepen f 6239.51[5].

De balans van de spaar- en beleenbank op Bonaire sloot op den 31sten December 1883 met een eindcijfer van 4161.64. De stortingen beliepen in dat jaar slechts f 129.75.

Andere instellingen van liefdadigheid. Even als vroeger, kunnen als zoodanig worden vermeld de Protestansche maatschappij van weldadigheid, de Israëlitische maatschappij van hulpbetoon aan vlijtige armoede, de verschillende begrafenis-vereenigingen en de armenkassen.

De stand van die kassen was als volgt:

	Bonaire.	Aruba.	St. Martin. (Ned. ged.)	St. Eustatius.
Op 1 Januari 1883 in kas	f 22.28	f 140.43[5]	f 2.59	f 119.35[5]
Inkomsten in 1883	48.89	553.73[5]	470.72	31.30
Totaal . . .	f 71.17	f 694.17	f 473.31	f 150.65[5]
Uitgaven	68.44[5]	546.75	463.97	10.36
Saldo in kas op ultimo December 1883	f 2.72[5]	f 147.42	f 9.34	f 140.29[5]

H. Burgerlijke geneeskundige dienst.

In de geheele kolonie was de gezondheidstoestand in 1883 bevredigend. Besmettelijke ziekten kwamen niet voor. De apotheken op Curaçao werden door den stadsgeneesheer met een lid van den geneeskundigen raad gevisiteerd en over het algemeen in behoorlijken staat bevonden.

In 1883 werd quarantaine bepaald voor schepen komende van Porto-Cabello, Mexico en Egypte. Daarentegen werd de quarantaine opgeheven voor schepen komende van Antigua en Cuba.

Ter vervanging van de in 1874 (*Publicatieblad* n°. 7) uitgevaardigde bepalingen zijn bij de verordening van 20 September 1883 (*Publicatieblad* n°. 17) nieuwe bepalingen vastgesteld ter voorkoming dat besmettelijke ziekten door de scheepvaart naar Curaçao worden overgebracht.

Tot uitvoering van de artt. 22, 36, 38, 26 en 24 dier verordening zijn bij de gouvernementsbesluiten van 24 December 1883 (*Publicatiebladen* n°s. 18, 19, 20, 21 en 22), vastgesteld:

1°. een reglement voor de gezagvoerders van in de kolonie Curaçao in quarantaine liggende vaartuigen;

2°. eene instructie voor den quarantaine-geneesheer op het eiland Curaçao;

3°. eene instructie voor den quarantaine-loods op het eiland Curaçao;

4°. bepalingen betreffende de inrichting en het beheer van de quarantaine-etablissementen, het aan wal brengen van passagiers en goederen en de berekening van de kosten van onderhoud, verpleging, berging en ontsmetting;

5°. het tarief van kosten der geneeskundige behandeling van personen die niet lijden aan ziekten waarvoor quarantaine wordt gehouden.

In het parc vaccinogène zijn in de eerste 8 maanden van het afgeloopen jaar 10 kalveren ingeënt, zoowel uit buisjes daartoe uit Nederland ontvangen als door overenting van kalf op kalf. Na Augustus stonden de werkzaamheden stil wegens gebrek aan kalveren, een gevolg van de geheerscht hebbende droogte. Over het algemeen zijn de inentingen wel geslaagd, waardoor men in de gelegenheid werd gesteld naar de andere eilanden der kolonie en ook naar Suriname buisjes met koepokstof te zenden. In 1883 werden 6 personen gevaccineerd en 13 gerevaccineerd; in het begin van 1884 respectivelijk 52 en 28 personen.

I. Onderwijs.

Bij koloniale verordening van 5 Juli 1884 (nog niet in het Publicatieblad opgenomen) is eene nieuwe regeling van het onderwijs vastgesteld, ter vervanging van de regeling van 1873 (*Publicatieblad* n°. 9). De nieuwe verordening rangschikt de openbare scholen in drie afdeelingen, naarmate van den omvang van het onderwijs dat er in gegeven wordt. De scholen der laagste afdeeling zijn gratis toegankelijk, op de overige wordt schoolgeld geheven. Het eenigszins meer uitgebreid onderwijs der middelste afdeeling wordt, naar gelang van het aantal kinderen dat er behoefte aan heeft, in eene afzonderlijke klasse van de scholen der laagste afdeeling, of in afzonderlijke scholen gegeven. Het onderwijs-programma voor de hoogste afdeeling gelijkt min of meer op dat van de hoogere burgerscholen met driejarigen cursus in Nederland. De bedoeling is om voorshands slechts ééne school van deze afdeeling te openen ter hoofdplaats van Curaçao Terwijl de nieuwe verordening aan het Bestuur de verplichting oplegt om te zorgen dat normaallessen worden gegeven ten behoeve van hen die zich voor het onderwijzersvak wenschen te bekwamen, heeft zij tevens de vroegere bepaling, dat op alle eilanden examen kon worden afgelegd tot het verkrijgen der onderwijzersakten, vervangen door het voorschrift dat alleen tegenover eene commissie op Curaçao onderwijzersexamens kunnen worden afgelegd. Terwijl de oude verordening de onderwijzers in vier klassen verdeelde en hunne traktementen vaststelde, kent de nieuwe drie klassen van onderwijzers, zoomede onderwijzeressen en hulponderwijzeressen, en laat zij de regeling der bezoldigingen over aan nadere besluiten van den Gouverneur. Zij onderscheidt zich voorts van de oude verordening door strengere voorschriften ter verzekering van de gezondheid op de scholen. De vrijheid van het bijzonder onderwijs is volledig gehandhaafd, behoudens het vereischte toezicht op de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers op de bijzondere scholen.

Het aantal schoolgaande kinderen op Curaçao, dat in 1882 2473 bedroeg, beliep bij het einde van 1883 2636 en verdeelde zich als volgt:

		jongens.		meisjes.
op de 4 landsscholen . . .	502	(481	en	21)
op de scholen van de zusters van liefdadigheid (waaronder 1 in de stad)	1780	(541	en	1239)
op 9 bijzondere scholen (waarvan 3 voor meisjes)	354	(258	en	96)
Totaal. .	2636	(1280	en	1356)

In de maanden Juni en December 1883 werden de scholen door sub-commissiën uit de schoolcommissie bezocht.

De landsschool op Bonaire werd gedurende 1883 bezocht door 140 leerlingen, waarvan 99 jongens en 41 meisjes, en de scholen der zusters van liefdadigheid door 301 leerlingen, waarvan 76 jongens en 225 meisjes.

Op Aruba bedroeg het aantal leerlingen op de landsschool 112, op de school der zusters van liefdadigheid ter hoofdplaats 80, en op de bijzondere school 18. Hoeveel leerlingen de drie scholen der zusters van liefdadigheid in de buitendistricten hebben bezocht, is niet opgegeven.

In November 1883 werd de landsschool in het district Prinsenkwartier op St. Martin (Ned. ged.) heropend; bij het gehouden examen waren 22 leerlingen aanwezig. Het aantal leerlingen op de landsschool te Philipsburg was 150 (128 jongens en 22 meisjes) en op die in het district Cul de Sac 49 (21 jongens en 28 meisjes). In het begin van 1884 is op last van den gezaghebber een aanvang gemaakt met het geven van onderwijs in de Nederlandsche taal op de landsschool te Philipsburg. De landsschool op St. Eustatius werd in 1883 bezocht door gemiddeld 140 leerlingen. Op Saba werd in 1883 eene bijzondere school geopend. Het aantal schoolgaande kinderen bedroeg 170, waarvan 60 op de school in de hoofdplaats en 110 op de scholen te Windwardside.

J. Landsgebouwen en eigendommen.

Het belangrijkste werk, dat in 1883 door het bouwdepartement werd uitgevoerd, bestond in de oprichting der gebouwen voor het qurantaine-etablissement aan de Caracasbaai. Voorts werden aan het gouvernementshuis en aan onderscheidene andere landsgebouwen meer of minder belangrijke herstellingen verricht, een steenen kolenmagazijn voor het garnizoen en een waschhuis bij het leprozengesticht op Curaçao gebouwd, een zonnetent tegen het noordelijk gedeelte van de batterij van den havenmond gemaakt, terwijl eindelijk de straten in het stadsdistrict, waar noodig, werden hersteld.

K. Waterstaat en communicatiemiddelen.

Van de gelegenheid, die zich in het afgeloopen jaar voordeed om gedurende eenigen tijd de diensten van een bekwaam Nederlandsch ingenieur op Curaçao te benuttigen, maakte de Gouverneur gebruik om hem te belasten met het instellen van technische onderzoekingen en het ontwerpen van plannen, betrekking hebbende op de verbetering van de haven van Curaçao, het aanbrengen van de noodige inrichtingen voor de groote scheepvaart in die haven, en de verruiming van den toegang tot de Spaansche baai achter de quarantaine-inrichting. Door genoemden ingenieur, den heer C. J. Van Doorn, zijn na zijn terugkeer in Nederland als het resultaat zijner onderzoekingen ingediend vijf rapporten, voor zooveel noodig van plannen en begrootingen vergezeld. Het eerste handelt over hetgeen

te doen is om in den mond der haven van Curaçao (de St. Anna-baai) eene doorgaande breedte van 80 M. tusschen de drie-vademlijnen met eene glooiing van 1 op 2 M. naar de oevers te verkrijgen. Daarvoor zouden, nadat van 1 April 1882 tot 1 October 1883 reeds 6732 M³. waren weggebaggerd, nog op dezelfde wijze verwijderd moeten worden: aan de oostzijde 4500 M³. en aan de westzijde 1900 M³., terwijl dan voortaan slechts zou zijn te zorgen voor de geregelde verwijdering van de 389 tot 500 M³. koraalsteenen en zand, die blijkens de ondervinding in gewone omstandigheden jaarlijks door de zee in den havenmond worden geworpen. Het tweede heeft betrekking op de verbreeding en verdieping van den ingang naar de Spaansche baai. Om eene breedte van 50 M. tusschen de drievademlijnen te verkrijgen, die hier voldoende wordt geacht, zouden moeten worden opgeruimd aan de oostzijde 10 150 M³. en aan de westzijde 430 M³., totaal 10 580 M³., waarvan weg te graven 1440 M³., weg te baggeren 8380 M³, en met benuttiging van dynamiet te verwijderen 760 M³. Het derde rapport behandelt de vraag, of de aanleg van een kanaal door de landtong, die het Rifwater (een zijtak van de St. Annabaai) van de zee scheidt, er toe zou kunnen leiden dat in dit aan veel verontreiniging blootgestelde water door de werking van eb en vloed meer stroom gebracht werd. Die vraag wordt, met het oog op het geringe verschil tusschen hoog en laag water aan de Curaçaosche kust, ontkennend beantwoord, weshalve wordt aanbevolen om door politieverordeningen tegen verontreiniging te waken. In zijne beide andere rapporten gaf de ingenieur VAN DOORN uitgewerkte plannen en begrootingen voor den bouw van een aanlegsteiger voor groote schepen in de St. Annabaai en van een vast dok in het Schottegat recht tegenover de haven. Het eerste werk werd door hem begroot op f 259 000, het laatste op f 990 000.

De vraag, welk gebruik van de twee laatstbedoelde ontwerpen is te maken, is bij den Gouverneur van Curaçao in overweging. Wat de werken in den mond der St. Annabaai en in den toegang tot de Spaansche baai betreft, is het volgende aan te teekenen.

De in 1882 aangevangen baggerarbeid aan de oostzijde van den havenmond werd in de eerste helft van 1883 geregeld voortgezet. In de maand Juni moest dat werk tijdelijk worden gestaakt, daar de baggerschuit en de sleepboot zoowel als de klepponten eenige reparatiën moesten ondergaan. Na voltooing van die reparatiën werd in Augustus het baggeren hervat. Gedurende 1883 werden ruim 8820 M³. zand en koraalsteentjes, benevens een groot aantal steenen, waaronder verscheidene van 0.25 à 0.5 M³., opgebracht en weggevoerd. Onder dat aantal kubieke meters is niet begrepen eene hoeveelheid van ongeveer 500 M³. van de twee eerstgenoemde stoffen, welke door het bouwdepartement en particulieren werden uitgegraven om te worden benuttigd bij het verbeteren van straten of het bouwen van huizen. Het totaal van de uitgebaggerde stoffen kan dus op 9320 M³. gesteld worden.

De toestand van de oostzijde van den havenmond is volgens het oordeel van den chef van het bouwdepartement thans beter dan vóór den orkaan van het jaar 1877.

In Januari 1884 is een begin gemaakt met het uitdiepen en verbreeden van den ingang van de Spaansche haven; men denkt tegen het einde van 1885 met dit werk gereed te kunnen zijn.

Met betrekking tot andere waterstaatswerken op Curaçao is slechts mede te deelen dat in 1883 de kade langs het Waaigat werd hersteld en dat de wegen in de buitendistricten in goeden staat werden onderhouden.

De gouvernementssteiger op Bonaire, die geheel door den paalworm vernield en daardoor voor de communicatie gevaarlijk geworden was, werd hersteld. Op Aruba werd een nieuwe voor voertuigen geschikte weg van 4 à 5 uren gaans aangelegd van de stad naar de Boca Sint-Nicolaas. De regens in de laatste maanden van 1883 hebben op de beide genoemde eilanden en ook op St. Martin (Ned. ged.) veel schade aan de straten en wegen veroorzaakt, en op St. Eustatius een gedeelte van den in 1882 voltooiden steunmuur tot behoud van den weg naar het bovendorp doen instorten. Aan den heer C. J. HUDIG, ingenieur der zoutmaatschappij op St. Martin (Ned. ged.), is opgedragen het maken van een plan, met begrooting van kosten, tot den wederopbouw van dien muur.

L. Posterij.

De in het vorig verslag vermelde nieuwe regeling van den dienst van den Curaçaoschen pakketschoener heeft zeer goed voldaan.

Sedert 1 Maart 1884 is op St. Eustatius een postkantoor en op Saba een hulppostkantoor gevestigd. Met het oog op de oprichting dezer kantoren werden bij gouvernements besluit van 29 Januari 1884 (*Publicatieblad* n°. 3) de porten en verdere voorwaarden van verzending in het postverkeer der kolonie Curaçao met andere landen dan Nederland op nieuw geregeld.

Tot het verrichten van den maildienst tusschen St. Martin, St. Eustatius en St. Kitts is met het begin van 1884 voor de som van f 950 een vaartuig gehuurd. Dit vaartuig vertrekt den 9den, 14den, 23sten en laatsten van iedere maand van St. Martin naar St. Eustatius en van laatstgenoemd eiland naar St. Kitts om de mailpakketten over te brengen. De correspondentie wordt door bedoeld vaartuig op St. Eustatius afgegeven, van waar zij door eene sloep naar Saba wordt overgebracht. Voor huur van deze sloep wordt f 150 's jaars betaald.

De volgende staat bevat bijzonderheden nopens het postverkeer van Curaçao in 1883 en eene vergelijking van de totaalcijfers met die van de vier voorafgaande jaren. De cijfers betreffende de drukwerken toonen aan het getal porto's of vellen druks.

ONTVANGEN STUKKEN.							VERZONDEN STUKKEN.						
VAN	Per mail.		Per scheepsgelegenheid.		Totaal brieven.	Totaal drukwerk.	NAAR	Per mail.		Per scheepsgelegenheid.		Totaal brieven.	Totaal drukwerk.
	Brieven.	Drukwerk.	Brieven.	Drukwerk.				Brieven.	Drukwerk.	Brieven.	Drukwerk.		
Nederland	4831	14423	»	»	4831	14423	Nederland	5000	864	»	»	5000	864
Suriname	243	222	»	»	243	222	Suriname	204	339	»	»	204	339
Transporteeren	5074	14645	»	»	5074	14645	Transporteeren	5204	1203	»	»	5204	1203

ONTVANGEN STUKKEN.

VAN	Per mail. Brieven.	Per mail. Drukwerk.	Per scheepsgelegenheid. Brieven.	Per scheepsgelegenheid. Drukwerk.	Totaal brieven.	Totaal drukwerk.
Per transport	5074	14645	»	»	5074	14645
Groot-Britannië en via Groot-Britannië van andere staten . .	16440	42701	»	»	16440	42701
Duitschland en via Duitschland van andere staten . . .	1446	1293	»	»	1446	1293
Vereenigde Staten van Noord-Amerika. .	9239	18680	»	»	9239	18680
St. Thomas en via St. Thomas van andere plaatsen	2969	2265	»	»	2969	2265
Trinidad	491	840	»	»	491	840
Jamaica	59	4	»	»	59	4
Demerary	69	16	»	»	69	16
Venezuela	7672	11073	»	»	7672	11073
St. Kitts	99	4	»	»	99	4
St. Domingo . . .	2011	671	»	»	2011	671
Columbia	1263	1152	»	»	1263	1152
Barbados	52	48	»	»	52	48
Chili	5	1	»	»	5	1
Turkseilanden . . .	2	»	»	»	2	»
Cuba	4	»	»	»	4	»
Peru	1	»	»	»	1	»
Diverse plaatsen . .	»	»	5385	»	5385	»
	46896	93393	5385	»	52281	93393
De totalen bedroegen in 1882	46451	80503	6477	2003	52928	82506
» 1881	46904	70109	8863	»	55767	70109
» 1880	43337	54146	10915	1	54252	54147
» 1879	27208	38180	17000	»	44208	38180

VERZONDEN STUKKEN.

NAAR	Per mail. Brieven.	Per mail. Drukwerk.	Per scheepsgelegenheid. Brieven.	Per scheepsgelegenheid. Drukwerk.	Totaal brieven.	Totaal drukwerk.
Per transport	5204	1203	»	»	5204	1203
Groot-Britannië en via Groot-Britannië naar andere staten.	3555	836	»	»	3555	836
Frankrijk en via Frankrijk naar andere staten . . .	3674	954	»	»	3674	954
Vereenigde Staten van Noord-Amerika en via de Vereenigde Staten van Noord-Amerika naar andere staten . .	19615	5703	»	»	19615	5703
St. Thomas en via St. Thomas naar andere plaatsen .	2859	1885	»	»	2859	1885
Trinidad	73	168	»	»	73	168
Venezuela	8685	11269	»	»	8685	11269
St. Domingo . . .	2443	1474	»	»	2443	1474
Columbia	3446	11182	»	»	3446	11182
Porto Rico	148	354	»	»	148	354
Cuba	1	»	»	»	1	»
Barbados	1	»	»	»	1	»
Demerary	1	»	»	»	1	»
	49705	35028	»	»	49705	35028
De totalen bedroegen in 1882	48605	24870	26	»	48631	24870
» 1881	43235	16164	26	»	43261	16164
» 1880	40714	11882	8	5	40722	11887
» 1879	25881	3598	»	»	25881	3598

De in het afgeloopen jaar aan het postkantoor op Curaçao ontvangen porto's bedroegen f 1570.35^{5} en de ontvangsten wegens verkochte postzegels en briefkaarten respectievelijk f 12 558.71 en f 141.05.

Van de postadministratie te Caracas (Venezuela) werd ontvangen het bedrag van f 958.10, door Maracaibo wegens transito-rechten aan Curaçao verschuldigd.

Hieronder volgt het gebruikelijk overzicht van de opbrengst der posterij sedert de opneming van Curaçao in de algemeene postvereeniging.

	1877.	1878.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Verkochte postzegels	f 3 1764.3^{5}	f 3 994.89^{5}	f 4 560.67^{5}	f 10 449.27	f 9 664.75	f 11 579.44	f 12 558.71
» briefkaarten	»	59.77^{5}	112.69	97.27^{5}	74.25	82.52^{5}	141.05
Te zamen. . . .	f 3 176.43^{5}	f 4 054.6-	f 4 673.36^{5}	f 10 546.54^{5}	f 9 739.00	f 11 661.96^{5}	f 12 699.76
Ontvangen porto's	2 769.22	2 756.57	5 355.98	2 976.52^{5}	1 768.86^{5}	1 594.82^{5}	1 570.35^{5}
	f 5 945.65^{5}	f 6 811.24	f 10 029.34^{5}	f 13 523.07	f 11 507.86^{5}	f 13 256.79	f 14 270.11^{5}

De inkomsten van het postkantoor op St. Martin (Ned. ged.) bedroegen in 1883 f 468.10[5].

M. Financieele zaken.

§ 1. *Muntwezen.*

De maatregelen tot verbetering van het Curaçaosche muntwezen, waarvan in het vorig verslag sprake was, zijn nog bij de Regeering in overweging.

§ 2. *Begrooting.*

De koloniale huishoudelijke begrootingen voor 1882 en 1883 zijn verhoogd bij de wetten van 8 en 7 December 1883 (*Staatsblad* n°s 216 en 205, *Publicatieblad* van 1884 n°s 2 en 1). Die van 1884 werd voorloopig vastgesteld bij koloniale verordening van 7 Juli 1883 (*Publicatieblad* n°. 6), welke voorloopige vaststelling ingevolge art. 103, laatste lid, van het Regeeringsreglement als definitieve heeft gegolden, omdat tot aanvulling der koloniale middelen geen bijdrage uit 's Rijks schatkist werd gevorderd en de begrooting door den Koning goedgekeurd is.

Om dezelfde redenen geldt ook de voorloopige vaststelling van de begrooting voor 1885, die bij verordening van 9 Juli 1884 (*Publicatieblad* n°. 10) plaats vond, als definitieve. Deze begrooting wordt hiernevens overgelegd, met een overzicht van de inkomsten en uitgaven van elk eiland, en een staat waarin de afwijkingen van de begrooting voor 1884 [1]) zijn toegelicht. (Zie de bijlagen B 1 en 2).

§ 3. *Belastingen en andere inkomsten.*

In de bijlage C achter dit verslag is een overzicht gegeven van de opbrengst der Curaçaosche middelen in de laatste twee jaren. (Het overzicht is niet tot vroegere jaren uitgestrekt, omdat het samenstel der belastingen met ingang van 1882 eene wijziging heeft ondergaan.)

§ 4. *Bank.*

Ten aanzien van den staat van de bank en hare operatiën in 1883 zijn de volgende opgaven van de directie ontvangen:

In het bedrag van de bankbiljetten kwam geen verandering; het bleef dus				f 148 700.00
Het kapitaal van de bank, voortspruitende uit de gepercipieerde interesten en disconto's, bedroeg op 1°. Januari 1883			f 289 265.44[5]	
Gedurende het jaar werd ontvangen	f 21 805.00			
en voor administratiekosten betaald	2 721.64			
zoodat de winst van 1883 was		f 19 083.36		
welke winst voor de koloniale kas beschikbaar is gesteld		19 083.36		
Bedoeld kapitaal bleef dus groot				f 289 265.44[5]
Totaal bedrag van het voor de operatiën der bank bestemde kapitaal op ultimo December 1883				f 437 965.44[5]
Daarvan was op dien datum uitstaande op gedisconteerde wisselbrieven, volgens art. 9 van het reglement der bank, voorzien van endossementen, tegen een disconto van 5 % 's jaars				432 550.00
Tot voortzetting van de operatiën bevond zich op ultimo December 1883 in de kassen eene som van				f 5 415.44[5]
Bovendien waren in kas:				
1°. de gelden in deposito voor rekening van anderen op 1°. Januari 1883 ten bedrage van		f 3 354.77		
vermeerderd met de ontvangsten in den loop van 1883, te weten:				
opbrengst van verkocht geschut vee	f 70.42[5]			
netto opbrengst van den publieken verkoop van twee kisten lucifers per Fransch stoomschip *Olinde Rodriguez* aangebracht en waarvan de rechthebbenden niet zijn opgekomen	2.66[5]	73.09		
			f 3 427.86	
en verminderd met uitkeeringen aan de koloniale kas van het bedrag van gedeponeerde gelden wegens verkocht geschut vee			54.22[5]	
alzoo op ultimo December 1883			f 3 373.63[5]	
2°. het bedrag van de winst van de bank over 1883, voor de koloniale kas beschikbaar			19 083.36	
te zamen				22 456.99[5]
Totaal bedrag in de kassen aanwezig op ultimo December 1883				f 27 872.44
Te weten:				
Onder den voorzitter van de bank, ten einde bij aanvragen van kleine beleeningen daaraan gevolg te kunnen geven			f 1 000.00	
In de reservekas der bank tot het doen van beleeningen, enz. (bankbiljetten en speciën)			26 872.44	
				f 27 872.44

1) Die begrooting is aan de Tweede Kamer overgelegd bij de nota naar aanleiding van het verslag betreffende hoofdstuk X der Staatsbegrooting voor 1884, en daarover is door eene Commissie uit de Kamer verslag uitgebracht. (Zie gedrukte stukken 1883—1884, **5** en **152**.)

In het Publicatieblad van 1884, n°. 6, is opgenomen het Koninklijk besluit van 1 Februari 1884, n°. 13, waarbij het reglement van de gouvernementsbank in dien zin gewijzigd is, dat den Gouverneur de bevoegdheid is gegeven om tijdelijk het aantal leden der directie uit te breiden tot vier.

§ 5. *Hypotheken en eigendomsovergangen.*

Op ultimo December 1882 bleven bestaan de volgende inschrijvingen:

tegen 1 percent	1	f	11 500.00		
» 5 »	3		2 250.00		
» 6 »	405		2 314 646.11		
» 6½ »	1		14 000.30		
» 6 } »	1 }		4 000.00		
» 7 }			2 000.00		
» 7 »	144		274 463.67		
» 7½ »	1		2 000.00		
» 8 »	38		65 640.00		
» 8½ »	1		20 000.00		
» 9 »	12		21 325.00		
» 10 »	5		13 400.00		
» 12 »	19		19 037.00		
zonder rente	4		173 748.27		
	635				f 2 938 010.33
Gedeeltelijk doorgehaald					16 046.00
					f 2 921 964.33
Bijgekomen tot ultimo December 1883:					
tegen 0 percent	1	f	8 500.00		
» 5 »	1		5 000.00		
» 6 »	36		169 823.00		
» 7 »	20		35 140.00		
» 7½ »	2		6 000.00		
» 8 »	8		7 780.00		
» 9 »	2		2 240.00		
	70				234 483.00
					f 3 156 447.33
Doorgehaald:					
tegen 0 percent	1	f	8 500.00		
» 5 »	1		150.00		
» 6 »	27		119 893.84		
» 7 »	14		21 114.64		
» 8 »	4		10 300.00		
» 10 »	1		1 000.00		
» 12 »	1		3 000.00		
	49				163 958.48
Blijven alzoo op ultimo December 1883. . .	656				f 2 992 488.85

In het jaar 1883 werden 77 verschillende akten overgeschreven.

N. Personeele verordeningen omtrent alle landsdienaren.

Bij Gouvernementsbesluit van 18 September 1883 (*Publicatieblad* n°. 11) is het besluit van 30 September/2 October 1882 (*Publicatieblad* n°. 24), waarbij wordt bepaald welke ambtenaren in de termen vallen om als gouvernementspassagiers van de 1ste klasse en welke om als passagiers van de 2de klasse te worden beschouwd, herzien in dien zin, dat thans de klerken, met het oog op hun ambtelijk standpunt, in de 2de klasse zijn gerangschikt.

O. Nijverheid.

§ 1. *Mijnwezen.*

De ontginning van phosphorzure kalk op de plantage St. Barbara op Curaçao werd in 1883 met kracht voortgezet. Gedurende dat jaar zijn 76 vaartuigen, te zamen metende 52 757.10 M³., met phosphaat van die plantage beladen geworden. De uitvoerrechten en scheepsongelden bedroegen f 62 934 23⁵. In de eerste drie maanden van 1884 zijn nog 25 schepen, te zamen metende 18 920 M³. voor den uitvoer van bedoelde meststof gebezigd, waarvoor aan rechten en scheepsongelden is betaald f 22 570.90.

Van Klein-Curaçao zijn in 1883 slechts 2899 M³. uitgevoerd, waarvoor aan uitvoerrechten en scheepsongelden betaald werd f 3468.33.

Op een stuk grond, genaamd Seroe di Maisji, of Maïsberg, gelegen nabij de plantage Assencion, in het 4de district op Curaçao, zijn, volgens rapport van den districtsmeester, phosphorzure kalklagen van goed gehalte ontdekt. Met het ontginnen van die lagen zoude weldra een begin worden gemaakt. De uitvoer zal echter met eenige moeielijkheid en aanzienlijke kosten gepaard gaan, daar de Maïsberg gelegen is in het noordelijke gedeelte van het eiland, terwijl de verscheping zal moeten plaats hebben in een der baaien aan de zuidkust.

Op Bonaire is volgens bericht van den gezaghebber ook phosphorzure kalk van goede hoedanigheid aangetroffen op gronden die aan particulieren toebehooren; de hoeveelheid schijnt echter niet voldoende te zijn om de kosten eener ontginning te bestrijden.

Door de Aruba-Phosphaatmaatschappij zijn in 1883 voor den uitvoer van phosphorzure kalk gebezigd 63 schepen, te zamen metende 39 050.07 M³., en in de eerste zes maanden van 1884 21 schepen, te zamen metende 13 445.02 M³., Aan concessierechten is in 1883 betaald f 312 400.56, aan uitvoerrechten en scheepsongelden f 20 510.50. In het eerste halfjaar 1884 bedroegen de concessierechten f 107 560.16. Ten behoeve van de maatschappij zijn in 1883 vervaardigd een ijzeren zeehoofd met het benoodigde materieel om een of meer schepen te gelijk op een dag vol te laden, en een houten toren met een hulplicht op de Sero Colorado als vuurbaak voor aankomende schepen. Eene derde locomotief, krachtiger dan de reeds gebezigden, werd in gebruik gesteld om de phosphaatsteenen van de mijnen naar de landingsplaats te vervoeren. Van de bevolking van Aruba werken ruim 300 man bij de maatschappij tegen een loon van f 1 daags.

Aan de goudmijnen op Aruba is gedurende 1883 niets gedaan. De door de Aruba-Agency-Company opgerichte machinerieën en werken zijn geheel verlaten en aan roest en vernieling prijs gegeven.

Aan de ontginning van phosphorzure kalk in de gronden aan de Simpsonsbaai op St. Martin (Ned. ged.) werd in 1883 weder de hand geslagen. Phosphaat van sterk gehalte is echter niet ruim voorhanden en uitvoer van die meststof heeft nog niet plaats gehad. Op eenige plaatsen van dit eiland is ook manganees ontdekt, en men tracht maatschappijen te vormen ten einde het benoodigde kapitaal bijeen te brengen tot bewerking van de mijnen.

Volgens mededeeling van den gezaghebber bestond eenig vooruitzicht dat de gestaakte werkzaamheden aan de zwavelmijnen op Saba eerlang zouden worden hervat. De mijnen werden in 1883 bezocht door eenige Amerikanen, die over haren aankoop onderhandelden.

Er zou mede vooruitzicht bestaan dat een op Saba gelegen

stuk grond, dat volgens het beweren van een deskundige koper- en ijzerertsen bevat, zal worden bewerkt.

§ 2 *Steenbakkerijen.*

Omtrent de eenige in de kolonie bestaande steenbakkerij, op het eiland Bonaire, is niets anders te berichten dan in vorige jaren.

§ 3. *Landbouw.*

Als bijlage D wordt hiernevens gevoegd een overzicht van de opbrengst van de plantages en gronden in de buitendistricten op Curaçao en van het aldaar aanwezige vee en pluimgedierte in 1883.

Met den landbouw bleef het treurig gesteld; de oogst van 1882/1883 mislukte geheel. Door de langdurige droogte zijn een aantal dividivi- en vruchtboomen gestorven. Door de milde regens welke tegen het einde van 1883 gevallen zijn, bestaat er echter voor dit jaar hoop op een redelijken oogst. De armoede, welke tengevolge van den mislukten oogst onder de arbeidende klasse heerschte, deed weder velen naar St. Domingo verhuizen. Tengevolge van ziekte als anderszins keerden eenigen terug, en hiervan bezweken enkelen kort na hunne terugkomst aan malariakoortsen.

De maïsoogst op Bonaire mislukte geheel. De groei van alle boomsoorten en veldgewassen was over het algemeen zoo gering, dat de opbrengst van de stapelproducten verre beneden het middelmatige bleef. Tot overmaat van ramp daalde ook de prijs van het roodverfhout, een voornaam artikel van uitvoer van dit eiland, zoodanig dat de afzet niets beduidend is geweest in vergelijking met vroegere jaren, waarin de uitvoer over de 100 000 kilogram bedroeg. De industrieelen konden aan de arbeidende klasse geen voldoend werk verschaffen, zoodat velen emigreerden. Er bestaat vooruitzicht dat de maïsoogst dit jaar gunstiger zal zijn. Niettegenstaande de droogte in 1883 werd op enkele plaatsen uitbreiding gegeven aan de aloë-cultuur.

In tegenstelling met Bonaire kan op Aruba het jaar 1883 onder de buitengewoon goede regenjaren geteld worden. Terwijl de oogst van de in 1882 bebouwde gronden geheel mislukte tengevolge van het niet tijdig invallen van regens, liet de jongste oogst, met de inzameling waarvan in het laatst van het jaar reeds een begin werd gemaakt, zich gunstig aanzien, en ook van de aloë-cultuur verwachtte men in 1884 eene ruime opbrengst.

Op St. Martin (Ned. ged.) is de landbouw van weinig beteekenis. Kleine stukken gronds worden met aardvruchten voor plaatselijk gebruik beplant. De opbrengst der twee aldaar bestaande suikerplantages is niet bekend. Uitvoer van suiker heeft niet plaats gehad; zij is althans niet aangegeven.

Op St. Eustatius leverde de landbouw geen gunstige uitkomsten op. Suikerriet werd slechts in kleine hoeveelheid en bij uitzondering gecultiveerd.

Op Saba was de oogst van aardappelen in 1883 bijzonder bevredigend.

§ 4. *Veeteelt.*

De veestapel op Curaçao had in 1883 ten gevolge van de felle droogte veel te lijden.

Als bijlage E wordt hiernevens gevoegd eene statistiek van den veestapel op Curaçao, Bonaire, Aruba, St. Martin (Ned. ged.) en St. Eustatius over de jaren 1878–1883 en van Saba over 1883.

In bijlage I, vermeld onder § 9 van dit hoofdstuk, worden opgaven aangetroffen omtrent den uitvoer van vee.

§ 5. *Visscherij.*

De vischvangst wordt op Aruba op eene vrij groote schaal uitgeoefend en verschaft dan ook een ruim bestaan aan hen die zich met dien tak van industrie bezighouden. De gevangen visch wordt voor het grootste gedeelte gezouten en uitgevoerd.

§ 6. *Uitgifte van gronden.*

In 1883 werden op Curaçao aan particulieren verkocht tot het bouwen van huizen 3 stukken gouvernementsgrond in het stadsdistrict, te zamen 11.27 aren, en tot uitoefening van den landbouw een stuk grond in de buitendistricten, groot 88 aren. Op Bonaire werden voor den aanbouw van huizen 0.13 hektare en voor den landbouw 85.4530 hektaren op openbare veiling verkocht. Op Aruba werden 45 stukken landsgrond, te zamen groot ongeveer 140 hektaren, in huur afgestaan voor den landbouw, en 108 stukken, te zamen groot 269.10[5] hektaren, in eigendom voor het bouwen van huizen.

§ 7. *Zoutpannen.*

In 1883 werden uit de verschillende zoutpannen op Curaçao 101 437 vaten gegaard. De afzet van dit artikel was zeer gering.

Op Bonaire verzamelde men slechts een gedeelte van de beschikbare hoeveelheid (en wel 62 500 hektoliters), omdat er nog zeer veel zout van vroegere jaren voorhanden was.

Hetzelfde was het geval op St. Martin (Ned. ged.), waar echter de maatschappij tot exploitatie der zoutmeren haren geheelen voorraad zout van de hand zette, en meer had kunnen gebruiken dan verzameld was geworden. Uit de groote pan werden 4515 en uit de kleine zoutpannen 16 868 vaten zout gegaard. Er bestaat vooruitzicht op een goeden zoutoogst in 1884.

§ 8. *Scheepsbouw.*

In 1883 werden gebouwd:

op Curaçao 4 vaartuigen, te zamen metende 133.73 M³.;
» Bonaire 4 » » » » 97.11 »
» Aruba 4 » » » » 77.60 »
en op Saba 9 visschersbooten.

§ 9. *Handel- en scheepvaart.*

De handel van Curaçao was in 1883 even ongunstig als in het jaar te voren, ten gevolge van de bestendiging der heffing van de 30 pct. additioneele rechten in Venezuela. De waarde van den invoer, in 1880—1882 achtereenvolgens f 5 559 412, f 4 640 512 en f 3 506 620, bedroeg in 1883 f 3 508 537, dus slechts f 1917 meer dan in 1882.

De bij dit verslag onder letters F tot en met I gevoegde bijlagen geven een overzicht van den in- en doorvoer op Curaçao over de laatste drie jaren en van den uitvoer der geheele kolonie over diezelfde jaren.

De invoer op Bonaire heeft zich ook gedurende 1883 uitsluitend bepaald tot de hoogst noodige levensbehoeften. Op Aruba werden de voor de behoefte benoodigde provisiën en droge goederen van Curaçao ingevoerd. Slechts twee huizen handelen direct met Europa en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Het vooruitzicht bestaat evenwel dat er in het jaar 1884 eenige levendigheid in den handel zal komen, ten gevolge van den ruimen oogst van boonen, maïs en pindas (aardnoten).

Opgaven betreffende de goederen in 1883 op St. Martin (Ned. ged.) direct voor consumtie ingevoerd en uit entrepôt door consumtie ingeklaard worden in de bijlagen J en K hierachter aangetroffen. Volgens den gezaghebber moet uit het vertier op het eiland worden afgeleid dat de werkelijke invoer veel aanzienlijker is dan de aangegevene. Naar aanleiding van zijne mededeelingen te dezen aanzien worden door het Koloniaal Bestuur maatregelen genomen om clandestienen invoer en ontduiking van de betaling van rechten tegen te gaan.

Op St. Eustatius werden in 1883 meer producten dan vroeger naar Curaçao en Bonaire uitgevoerd. De invoer geschiedde in den regel van St. Kitts, St. Martin (Ned. ged.) en St. Thomas. De Amerikaansche walvischvaarders bezochten het eiland als naar gewoonte in het voorjaar en kochten eenige producten.

Op Saba was de handel onbeduidend.

De haven van Curaçao werd blijkens bijlage L in 1883 bezocht door 1292 schepen, metende 712 707 M³. Daaronder waren 82 vaartuigen, metende 270 111 M³., welke binnen 3 etmalen met hunne geheele of gedeeltelijke lading vertrokken, en voorts vele schepen die in ballast binnen kwamen, zooals onder anderen het geval was met de meeste der vaartuigen die phosphaat van de plantage St. Barbara kwamen afhalen (verg. § 1 van dit hoofdstuk).

Het aantal der vaartuigen die de andere eilanden aandeden vindt men vermeld in het volgend overzicht, dat ook hunne gezamenlijke inhoudsgrootte vermeldt en de vlaggen die zij voerden.

VLAGGEN VAN:	Bonaire.		Aruba.		St. Martin (Ned. ged.).		St. Eustatius.		Saba.	
	Aantal vaartuigen.	Gezamenlijke inhoud in M³.	Aantal vaartuigen.	Gezamenlijke inhoud in M³	Aantal vaartuigen.	Gezamenlijke inhoud in M³.	Aantal vaartuigen.	Gezamenlijke inhoud in M³.	Aantal vaartuigen.	Gezamenlijke inhoud in M³.
Nederland	389	8514.93	Niet afzonderlijk opgegeven.	Niet afzonderlijk opgegeven.	*a*) 114	12 150	252	6 135	76	4 642
Engeland	11	4501.21			113	23 502	58	2 349	31	6 772
Frankrijk	»	»			8	596	»	»	»	»
Denemarken	»	»			»	»	»	»	5	3 141
Noorwegen	1	907.47			»	»	»	»	»	»
Amerika	»	4798.19			25	23 668	6	1 448	»	»
St. Domingo	1	74.35			»	»	»	»	»	»
Venezuela	107	3160.06			1	50	»	»	8	430
Totaal . . .	520	21956.21	398	58 916	*b*) 261	59 966	316	9 932	120	14 985

a) Waarvan 1 rechtstreeks uit Nederland aangekomen.

b) Ongerekend 319 zeilbooten.

De koopvaardijvloot van het eiland Curaçao bestond op ultimo December 1883 uit 17 schoeners en 9 barkjes.

Curaçao bleef gedurende 1883 opgenomen in de stoombootlijnen in het vorig verslag vermeld. Sedert het voorjaar van 1884 mag het zich verheugen in eene maandelijksche stoomvaartverbinding met Nederland via Suriname, daar de reizen der stoomschepen van de te Amsterdam gevestigde maatschappij » Koninklijke West-Indische Maildienst" zich tot Curaçao uitstrekken.

Vermits de nieuwe quarantaine-verordening (vermeld in hoofdstuk II) eenige bepalingen omtrent het binnenkomen van vaartuigen bevatte die eene herziening van de bestaande regelingen voor het verkeer in de haven van Curaçao noodig maakten, is bij koloniale verordening van 29 December 1883 (*Publicatieblad* n°. 23) een nieuw reglement voor die haven vastgesteld.

§ 10. *Zeebrieven en zeepassen.*

In 1883 werden in de kolonie 31 zeebrieven afgegeven, waarvan 12 op Curaçao (1 ter vervanging van een vervallen zeebrief, 4 aan nieuw gebouwde vaartuigen, 3 aan vaartuigen die van vlag en 4 aan vaartuigen die van eigenaar waren veranderd), 7 op Bonaire, 7 op Aruba (3 ter vervanging van vervallen zeebrieven en 4 aan nieuw gebouwde vaartuigen), 3 op St. Martin (2 ter vervanging van vervallen zeebrieven en 1 aan een nieuw gebouwd vaartuig), en 2 op St. Eustatius (ter vervanging van vervallen zeebrieven).

De Minister van Koloniën,

SPRENGER VAN EYK.

INHOUD

VAN HET

VERSLAG BETREFFENDE CURAÇAO, VAN 1884.

Bladz.

[5. 2.]

BIJLAGE A.

STATISTIEK van de bevolking, de geboorten, de sterfgevallen en de huwelijken in de kolonie Curaçao over de laatste zes jaren

	1878.			1879.		
	M.	V.	Totaal.	M.	V.	Totaal.
Bevolking bij het						
Curaçao	10 704	13 273	23 977	10 622	13 366	23 988
Bonaire	2 311	2 498	4 809	2 355	2 543	4 898
Aruba	2 813	3 259	6 072	2 872	3 351	6 223
St. Martin (Ned. ged.)	1 658	1 998	3 656	1 365	1 761	3 126
St. Eustatius	808	1 076	1 884	956	1 107	2 063
Saba	1 020	1 088	2 108	1 038	1 111	2 149
Totaal	19 314	23 192	42 506	19 208	23 239	42 447
Ge						
Curaçao	387	385	772	467	452	919
Bonaire	47	59	106	87	99	186
Aruba	85	72	157	126	108	234
St. Martin (Ned. ged.)	68	68	136	51	52	103
St. Eustatius	27	18	45	33	30	63
Saba	27	32	59	35	33	68
Totaal	641	634	1 275	799	774	1 573
Sterfge						
Curaçao	250	289	539	202	230	432
Bonaire	5	28	53	24	31	55
Aruba	28	43	71	72	58	130
St. Martin (Ned. ged.)	29	23	52	27	24	51
St. Eustatius	17	11	28	15	20	35
Saba	8	15	23	15	12	27
Totaal	357	409	766	355	375	730
Huwe						
Curaçao		86			109	
Bonaire		14			14	
Aruba		16			38	
St. Martin (Ned. ged.)		9			12	
St. Eustatius		4			7	
Saba		11			8	
Totaal		140			188	

1) Deze staat toont, wat Aruba betreft, eene mindere bevolking aan dan op ultimo December 1881 van 595 zielen, hoewel de geboorten van 1882 eene behoorlijke opneming van de sterkte der bevolking in het dorp Oranjestad door den nieuw benoemden wijkmeester heeft plaats

1880.			1881.			1882.			1883.		
M.	V.	Totaal.	M.	V.	Totaal.	M.	V.	Totaal.	M.	V.	Totaal.
einde van het jaar.											
10 629	13 517	24 146	10 710	13 606	24 316	11 128	14 078	25 206	10 968	13 893	24 861
2 407	2 579	4 986	2 445	2 615	5 060	2 512	2 706	5 218	2 533	2 713	5 246
2 947	3 257	6 204	2 912	3 281	6 193	2 792 [1])	2 806 [1])	5 598 [1])	2 922	2 732	5 654
1 374	1 768	3 142	1 433	1 803	3 236	1 483	1 876	3 359	1 515	1 880	3 395
955	1 142	2 027	1 007	1 251	2 258	1 004	1 243	2 247	1 033	1 349	2 382
906	1 049	1 955	1 064	1 138	2 202	1 085	1 138	2 223	1 092	1 208	2 300
19 218	23 312	42 530	19 571	23 694	43 265	20 004	23 847	43 851	20 063	23 775	43 838
boorten.											
507	485	992	472	452	924	422	466	888	442	440	882
80	96	176	102	101	203	85	97	182	67	74	141
105	122	227	105	103	208	99	91	190	115	111	226
65	69	134	78	66	144	67	65	132	75	77	152
34	25	59	26	31	57	36	30	66	15	33	48
28	34	62	31	27	58	31	26	57	24	28	52
819	831	1 650	814	780	1 594	740	775	1 515	738	763	1 501
vallen.											
227	264	491	287	318	605	235	266	501	252	206	458
38	50	88	50	59	109	26	31	57	28	44	72
38	28	66	78	92	170	41	32	73	51	51	102
21	27	48	25	35	60	43	36	79	20	19	39
19	13	32	13	12	25	22	26	48	9	14	23
9	15	24	24	18	42	12	30	42	15	15	30
352	397	749	477	534	1 011	379	421	800	375	349	724
lijken											
	134			113			91			57	
	25			31			26			34	
	45			15			11			11	
	25			20			15			9	
	1			17			4			1	
	»			10			16			11	
	236			206			163			123	

de sterfgevallen met ruim honderd hebben overtroffen. De reden hiervan is, zoo als reeds ten vorigen jare is vermeld, dat aan het einde gehad, waaruit gebleken is dat de vroegere opgaven geheel verkeerd waren.

[5. 3.]

BIJLAGE B[1].

KOLONIALE HUISHOUDELIJKE BEGROOTING VAN CURAÇAO voor het dienstjaar 1885.

Artikel 1.

Voor de onderwerpen in de hieronder voorkomende begrootingsartikelen aangewezen, worden voor het dienstjaar 1885 toegestaan de daarnevens uitgetrokken sommen:

Iste AFDEELING.

Gewestelijk Bestuur.

Curaçao.

Artikel 1. Traktementen en toelagen van de hoofd- en verdere ambtenaren, benevens daggeld van een geëmployeerde en pontgeld van den bode bij den Kolonialen Raad	f 15 171.00
Artikel 2. Bureelbehoeften .	1 250 00
Artikel 3. Lokaalbehoeften, drukwerk, briefporten, kosten van telegrammen, benevens translaatkosten	2 940.00
Artikel 4. Uit- en terugzending, alsmede verplaatsing van burgerlijke ambtenaren, benevens transport van met verlof gaande of van verlof terugkeerende en gepensionneerde ambtenaren met hunne gezinnen, of van hunne weduwen en kinderen	2 500.00
Artikel 5. Overbrengen der mailcorrespondentiën	7 000.00
Artikel 6. Terugbetaling aan den Nederlandschen consul op St. Thomas van op dat eiland voor rekening der kolonie betaalde briefporten, enz. . . .	500.00
Artikel 7. Kosten van het ijkwezen	800.00
Artikel 8. Kosten van een Kamer van Koophandel en Nijverheid.	*Memorie.*

Bonaire.

Artikel 9. Traktement en toelage van den gezaghebber en van den districtmeester, tevens hulpambtenaar van den burgerlijken stand	4 420.00
Artikel 10. Bindloon en verschillende benoodigdheden . .	25.00
Transporteeren	f 34 606.00

Per transport	f 34 606.00
Artikel 11. Uit- en terugzending, alsmede verplaatsing van burgerlijke ambtenaren, benevens transport van met verlof gaande of van verlof terugkeerende en gepensionneerde ambtenaren met hunne gezinnen, of van hunne weduwen en kinderen, alsook vracht en verblijfkosten van marechaussées bij aanvulling der sterkte.	600.00
Artikel 12. Kosten van het ijkwezen	125.00

Aruba.

Artikel 13. Traktementen en toelagen van den gezaghebber en de verdere ambtenaren . .	4 400.00
Artikel 14. Bindloon en verschillende benoodigdheden . .	25.00
Artikel 15. Uit- en terugzending, alsmede verplaatsing van burgerlijke ambtenaren, benevens transport van met verlof gaande of van verlof terugkeerende en gepensionneerde ambtenaren met hunne gezinnen, of van hunne weduwen en kinderen, alsook vracht en verblijfkosten van marechaussées bij aanvulling der sterkte.	600.00
Artikel 16. Kosten van het ijkwezen	125.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

Artikel 17. Traktement en toelage van den gezaghebber.	5 300.00
Artikel 18. Bindloon en verschillende benoodigdheden . .	25.00
Artikel 19. Uit- en terugzending, alsmede verplaatsing van burgerlijke ambtenaren, benevens transport van met verlof gaande of van verlof terugkeerende en gepensionneerde	
Transporteeren	f 45 806.00

Per transport f 45 806.00

ambtenaren met hunne gezinnen, of van hunne weduwen en kinderen, alsook vracht en verblijfkosten van marechaussées bij aanvulling der sterkte. 600.00

Artikel 20. Correspondentie met de West-Indische brievenmail. 1 000.00

Artikel 21. Kosten van het ijkwezen 125.00

St. Eustatius.

Artikel 22. Traktement en toelage van den gezaghebber. 3 300.00

Artikel 23. Bindloon en verschillende benoodigdheden . . 25.00

Artikel 24. Uit- en teruggzending, alsmede verplaatsing van burgerlijke ambtenaren, benevens transport van met verlof gaande of van verlof terugkeerende en gepensionneerde ambtenaren met hunne gezinnen, of van hunne weduwen en kinderen, als ook vracht en verblijfkosten van marechaussées bij aanvulling der sterkte. 600.00

Artikel 25. Kosten van het ijkwezen 125.00

Saba.

Artikel 26. Traktement en toelage van den gezaghebber en huur van eene raadkamer . . 2 990.00

Artikel 27. Correspondentie met de West-Indische brievenmail. 100.00

Artikel 28. Kosten van het ijkwezen 125.00

Totaal der Iste afdeeling . . f 54 796.00

IIde AFDEELING.

Justitie en politie.

Curaçao.

Artikel 29. Traktementen en toelagen van den president, de gegradueerde leden, rechterlijke en verdere ambtenaren van het hof van justitie, van den procureur-generaal en de ambtenaren bij diens parket, van den kantonrechter en diens griffier; bureelbehoeften van den griffier bij het hof van justitie, den procureur-generaal, den griffier bij het kantongerecht, alsmede van den advocaat-generaal . . f 42 809.00

Artikel 30. Translaatkosten en aanschaffing van boekwerken ten dienste van het hof van justitie 450.00

Artikel 31. Verschillende justitiekosten 11 798.00

Transporteeren f 55 057.00

Per transport f 55 057.00

Artikel 32. Traktementen en toelagen van de marechaussées, den cipier, de veldwachters, den gevangenbewaarder en den opzichter bij de dwangarbeiders. 29 625.00

Artikel 33. Kleeding van de marechaussées en de veldwachters 1 050.00

Artikel 34. Huur en verlichting van wachthuizen voor de marechaussées 705.00

Artikel 35. Traktement van den marktmeester 600.00

Bonaire.

Artikel 36. Kosten van het kantongerecht 2 170.00

Artikel 37. Traktementen en toelagen van de marechaussées en de veldwachters 3 900.00

Artikel 38. Kleeding van de marechaussées en de veldwachters 200.00

Artikel 39. Licht, water en verdere benoodigdheden voor de politie, schoonhouden van wachthuizen, alsmede voeding der gevangenen en andere justitiekosten. 800.00

Aruba.

Artikel 40. Kosten van het kantongerecht 2 170.00

Artikel 41. Traktementen en toelagen van de marechaussées en de veldwachters. 4 500.00

Artikel 42. Kleeding van de marechaussées en de veldwachters 225.00

Artikel 43. Licht, water en verdere benoodigdheden voor de politie, schoonhouden van wachthuizen, alsmede voeding der gevangenen en andere justitiekosten 550.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

Artikel 44. Traktement en toelagen van de ambtenaren van den raad van justitie en het kantongerecht 3 100.00

Artikel 45. Onderhoud der gevangenen en verdere justitiekosten 1 000.00

Artikel 46. Traktementen en toelagen van den commissaris van politie, de marechaussées en de veldwachters 6 140.00

Artikel 47. Kleeding van de marechaussées en de veldwachters 30000

Transporteeren f 112 092.00

Per transport	f	112 092.00
Artikel 48. Licht en verdere benoodigdheden voor de wachten, alsmede wachthuishuur .		411.00

St. Eustatius.

Artikel 49. Traktement en toelagen van de ambtenaren van den raad van justitie en het kantongerecht		3 100.00
Artikel 50. Onderhoud der gevangenen en verdere justitiekosten		500.00
Artikel 51. Traktementen en toelagen van de marchaussées en de veldwachters		2 700.00
Artikel 52. Kleeding van de marechaussées en de veldwachters		150.00
Artikel 53. Licht en verdere benoodigdheden voor de wachten		211.00

Saba.

Artikel 54. Toelage en remuneratiën van de ambtenaren bij het kantongerecht.		525.00
Artikel 55. Onderhoud van de gevangenen en verdere justitiekosten		25.00
Artikel 56. Traktementen en toelagen van de marechaussées en de veldwachters		1 980.00
Artikel 57. Kleeding van de marechaussées en de veldwachters		100.00
Artikel 58. Licht en verdere benoodigdheden voor de wachten		190.00
Totaal der IIde afdeeling . .	f	121 934.00

IIIde AFDEELING.

Geldelijk beheer.

Curaçao.

Artikel 59. Traktementen van den administrateur van financiën en de verdere ambtenaren bij de administratie	f	12 900.00
Artikel 60. Kosten van het toezicht op de invordering van het patentrecht.		1 500.00
Artikel 61. Bewaring der hypotheken		1 400.00
Artikel 62. Traktementen van den ontvanger en diens klerk.		4 200.00
Artikel 63. Postwezen . .		5 100.00
Artikel 64. Terugbetaling aan de Nederlandsche postadministratie en aan de Deensche postadministratie op St. Thomas en betalingen aan het internationaal bureel der Algemeene Postvereeniging te Bern. . .		3 300.00
Transporteeren	f	28 400.00

Per transport	f	28 400.00
Artikel 65. Bureel- en magazijnbehoeften, drukwerken en andere uitgaven.		2 824.25
Artikel 66. kosten voor de verbetering van het muntwezen .		*Memorie.*

Bonaire.

Artikel 67. Een bediende in het magazijn, tevens belast met het rondbrengen der belastingbiljetten	100.00
Artikel 68. Toezicht op de invordering van het in- en uitvoerrecht	1 850.00

Aruba.

Artikel 69. Toezicht op de invordering van het in- en uitvoerrecht	1 800.00
Artikel 70. Verschillende uitgaven	100.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

Artikel 71. Toezicht op de invordering van het in- en uitvoerrecht en accijnsrecht . .	1 600.00
Artikel 72. Meetloon van zout en andere kosten	1 270.00
Artikel 73. Toelage aan den persoon belast met de posterij.	300.00
Artikel 74. Drukwerk en verdere benoodigdheden voor het postkantoor	50.00

St. Eustatius.

Artikel 75. Toezicht op de invordering van het in- en uitvoerrecht	800.00
Artikel 76. Premie van specie voor remises van subsidiën, vrachten en andere kosten . .	500.00
Artikel 77. Drukwerk en verdere benoodigdheden voor het postkantoor	50.00

Saba.

Artikel 78. Toezicht op de invordering van het in- en uitvoerrecht		800.00
Artikel 79. Premie van specie voor remises van subsidiën, vrachten en andere kosten . .		500.00
Artikel 80. Drukwerk en verdere benoodigdheden voor het hulppostkantoor.		25.00
Totaal der IIIde afdeeling . .	f	40 969.25

IVde AFDEELING.

Eeredienst en onderwijs.

Curaçao.

Artikel 81. Traktementen van de predikanten der Hervormde gemeente . . . . f 6 800.00

Artikel 82. Traktementen en toelage van de Roomsch-Katholieke geestelijken 14 800.00

Artikel 83. Dienstreizen van den Roomsch-Katholieken geestelijke van den 1sten rang naar de andere eilanden . . . 150.00

Artikel 84. Subsidie aan de Nederlandsche Portugeesch-Israëlietische gemeente, ter voorziening in de geestelijke behoeften. 3 000.00

Artikel 85. Subsidie aan de Nederlandsche Hervormde Israëlietische gemeente, ter voorziening in de geestelijke behoeften. 2 00.00

Artikel 86. Traktementen van onderwijzers en subsidie aan bijzondere scholen. 9 400.00

Artikel 87. Huur van schoollokalen en andere kosten voor het onderwijs 7 542.00

Artikel 88. Kosten van verbetering van het onderwijs, het aanhuren van schoolgebouwen en het aanschaffen van schoolbehoeften en meubelen . . . *Memorie.*

Bonaire.

Artikel 89. Toelagen aan de predikanten der Hervormde gemeente op Curaçao en aan den godsdienstonderwijzer op Bonaire voor het waarnemen van den predikdienst en het houden van godsdienstige voorlezingen op laatstgenoemd eiland. . . f 800.00

Artikel 90. Traktementen van de Roomsch-Katholieke geestelijken 2 400.00

Artikel 91. Traktement van den landsschoolonderwijzer . . 1 000.00

Artikel 92. Toelagen voor de kweekelingen en andere kosten voor het onderwijs. 1 590.00

Aruba.

Artikel 93. Toelagen aan de predikanten der Hervormde gemeente op Curaçao en aan den godsdienstonderwijzer op Aruba voor het waarnemen van den predikdienst en het houden van godsdienstige voorlezingen op laatstgenoemd eiland. . . . 1 100.00

Transporteeren f 51 082.00

Per transport f 51 082.00

Artikel 94. Traktementen van de Roomsch-Katholieke geestelijken 2 400.00

Artikel 95. Traktement van den landsschoolonderwijzer . . 1 800.00

Artikel 96. Toelagen voor de kweekelingen en andere kosten voor het onderwijs. 1 966.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

Artikel 97. Toelaag aan den leeraar van het Methodisten-genootschap 1 200.00

Artikel 98. Traktement van den Roomsch-Katholieken geestelijke 1 200.00

Artikel 99. Traktementen van onderwijzers 3 500.00

Artikel 100. Schoolbehoeften en huur van schoollokalen. . 850.00

St. Eustatius.

Artikel 101. Toelaag aan den leeraar van het Methodisten-genootschap 1 200.00

Artikel 102. Traktement van den Roomsch-Katholieken geestelijke 1 20000

Artikel 103. Traktement van den landsschoolonderwijzer . . 2 200.00

Artikel 104. Toelaag voor een kweekeling en andere kosten voor het onderwijs 940.00

Saba.

Artikel 105. Toelaag ter voorziening in het leeraarsambt der Hervormde gemeente 1 200.00

Artikel 106. Traktement van den Roomsch-Katholieken geestelijke 1 200.00

Artikel 107. Onderwijs . . 1 100.00

Totaal der IVde afdeeling . . f 73 038.00

Vde AFDEELING.

Plaatselijke kosten.

Curaçao.

Artikel 108. Dedommagementen, bureelbehoeften en fouragegelden voor paarden van officieren en geëmployeerden bij de dienstdoende stedelijke en landelijke schutterij. 3 738.00

Artikel 109. Verschillende uitgaven voor de schutterij . . . 2 370.00

Artikel 110. Traktementen van den havenmeester en loods, tevens scheepsmeter, en van den adsistent-loods, alsmede aan den

Transporteeren f 6 108.00

Per transport f	6 108.00
eerstgenoemde persoonlijke toelage en abonnement voor roeiers, vaartuigen, kantoorhuur en schrijfbehoeften	13 318.00
Artikel 111. Percentsgewijze belooning van den havenmeester en loods, tevens scheepsmeter	1 000.00
Artikel 112. Traktementen van den opzichter en den adsistent-opzichter bij den vuurtoren op Klein-Curaçao . . .	1 500.00
Artikel 113. Kustverlichting.	623.75
Artikel 114. Traktementen van het personeel bij het seinwezen	3 600.00
Artikel 115. Verschillende uitgaven voor het seinwezen . .	1 166.00
Artikel 116. Verschillende uitgaven voor het schoonhouden en verlichten van straten, pleinen en landingsplaatsen .	4 040.00
Artikel 117. Traktementen en toelagen van den stadsgeneesheer, de armendocters in het stadsdistrict en den bode bij den geneeskundigen raad. . . .	4 560.00
Artikel 118. Verschillende uitgaven voor den plaatselijken genees- en heelkundigen dienst .	2 200.00
Artikel 119. Traktementen van den directeur van de krankzinnigen- en leprozengestichten en de geneesheeren van die gestichten, alsmede toelaag aan een wachter bij het krankzinnigengesticht.	2 600.00
Artikel 120. Verschillende uitgaven voor liefdadige instellingen	14 025.00
Artikel 121. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten en hunne onverzorgde weezen .	2 500.00
Artikel 122. Toelaag aan den quarantaine-geneesheer, tevens directeur der quarantaine-inrichting, en den quarantaine-loods, tevens opzichter op de quarantaine-plaats	2 200.00
Artikel 123. Verschillende uitgaven voor den quarantainedienst	800.00
Artikel 124. Verschillende uitgaven	4 950.00

Bonaire.

Artikel 125. Schutterij . .	*Memorie.*
Artikel 126. Traktementen van den opzichter en den adsistent-opzichter bij den Willemstoren	800.00
Artikel 127. Verlichting en onderhoud van den Willemstoren en van de ankerplaatsen bij het dorp Kralendijk. . .	375.00
Transporteeren f	66 365.75

Per transport f	66 365.75
Artikel 128. Traktement van den gouvernements-geneeskundige.	1 400.00
Artikel 129. Geneeskundige behoeften	200.00
Artikel 130. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten en hunne onverzorgde weezen.	400.00
Artikel 131. Quarantainedienst	300.00
Artikel 132. Verschillende uitgaven	450.00

Aruba.

Artikel 133. Schutterij . .	*Memorie.*
Artikel 134. Kustverlichting.	150.00
Artikel 135. Daggeld van twee personen, ad 50 centen ieder, wegens het houden van toezicht op de gouvernementseigendommen, gronden en bosschen	365.00
Artikel 136. Traktement van den gouvernements-geneeskundige.	1 400.00
Artikel 137. Geneeskundige behoeften	200.00
Artikel 138. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten en hunne onverzorgde weezen.	200.00
Artikel 139. Quarantainedienst	300.00
Artikel 140. Verschillende uitgaven	350.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

Artikel 141. Schutterij . .	*Memorie.*
Artikel 142. Voor het houden van toezicht aan de Simpsonsbaai	150.00
Artikel 143. Kosten van het havenlicht.	120.00
Artikel 144. Traktement van den seinwachter op het fort Willem.	300.00
Artikel 145. Traktement van den gouvernements-geneeskundige.	2 000.00
Artikel 146. Geneeskundige behoeften	50.00
Artikel 147. Toelaag aan den opzichter van het leprozengesticht	360.00
Artikel 148. Voeding en kleeding van de verpleegden in het gesticht	1 760.00
Artikel 149. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten en hunne onverzorgde weezen.	700.00
Transporteeren f	77 520.75

Per transport f 77 520.75

Artikel 150. Quarantainedienst 150.00

Artikel 151. Verschillende uitgaven 175.00

St. Eustatius.

Artikel 152. Schutterij . *Memorie.*

Artikel 153. Traktement van den havenmeester voor het toezicht op de booten en als vergoeding voor het gemis van emolumenten. 300.00

Artikel 154. Traktement van den gouvernements-geneeskundige 2 000.00

Artikel 155. Geneeskundige behoeften 50 00

Artikel 156. Toelage aan den opzichter van het leprozengesticht 360.00

Artikel 157. Voeding en kleeding van de verpleegden in het gesticht 1 950.00

Artikel 158. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten en hunne onverzorgde weezen. 1 000.00

Artikel 159. Quarantainedienst 200.00

Artikel 160. Verschillende uitgaven 125.00

Saba.

Artikel 161. Traktement van den gouvernements-geneeskundige 2 000.00

Artikel 162. Geneeskundige behoeften 50.00

Artikel 163. Verpleging van hulpbehoevende vrijgemaakten en hunne onverzorgde weezen. 600.00

Artikel 164. Verschillende uitgaven 100.00

Totaal der Vde afdeeling . . f 86 580.75

VIde AFDEELING.

Landsgebouwen, eigendommen en publieke werken.

Curaçao.

Artikel 165. Traktementen en toelagen van den chef en van de opzichters bij het bouwdepartement . . . . f 6 320.00

Artikel 166. Voor inspectie en toezicht op de wegen in de buitendistricten en fourage van een paard 1 300.00

Artikel 167. Onderhoud en herstelling der landsgebouwen en eigendommen, alsmede aankoop van meubelen en andere benoodigdheden voor de landsgebouwen. 6 600.00

Transporteeren f 14 220.00

Per transport f 14 220.00

Artikel 168. Nieuwe werken 7 000.00

Artikel 169. Bagger- en andere werken in de St. Annabaai en aan den mond van het Spaansche water 17 000.00

Artikel 170. Onderhoud en herstelling der kaden en straten in het stadsdistrict . . . 6 000.00

Artikel 171. Onderhoud en herstelling der wegen in de buitendistricten 4 400.00

Artikel 172. Voor aankoop, plaatsing en onderhoud van lantaarnpalen met lantaarns . 800.00

Bonaire.

Artikel 173. Onderhoud en herstelling der landsgebouwen en eigendommen, alsmede aankoop en onderhoud van benoodigdheden voor de landsgebouwen 1 000.00

Artikel 174. Gewoon onderhoud der wegen 800.00

Aruba.

Artikel 175. Onderhoud en herstelling der landsgebouwen en eigendommen, alsmede aankoop en onderhoud van benoodigdheden voor de landsgebouwen 800.00

Artikel 176. Gewoon onderhoud der wegen en straten in de stad en buitendistricten en van den gouvernementssteiger. 00.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

Artikel 177. Onderhoud en herstelling der landsgebouwen en eigendommen, alsmede aankoop en onderhoud van benoodigdheden voor de landsgebouwen. 1 150.00

Artikel 178. Onderhoud der wegen, straten, bruggen en andere werken 1 200.00

St. Eustatius.

Artikel 179. Onderhoud en herstelling der landsgebouwen en eigendommen, alsmede aankoop en onderhoud van benoodigdheden voor de landsgebouwen. 600.00

Artikel 180. Bouw van een muur ter voorkoming van aardstortingen. . . . . *Memorie.*

Artikel 181. Onderhoud der straten en wegen 500.00

Saba.

Artikel 182. Onderhoud der wegen 500.00

Totaal der VIde afdeeling . . f 56 570.00

VIIde AFDEELING.

Pensioenen, wachtgelden, onderstanden en andere uitgaven van algemeenen aard.

Curaçao.

Artikel 183. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren . .	f 47 885.70
Artikel 184. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren.	27 997.02
Artikel 185. Wachtgelden.	1 333.33
Artikel 186. Voorschotten op traktementen van ambtenaren.	500.00

Bonaire.

Artikel 187. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren . .	10 672.49
Artikel 188. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren	3 623.42

Aruba.

Artikel 189. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren . .	4 317.00
Artikel 190. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren	1 374.05
Artikel 191. Wachtgelden .	1 400.00

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

Artikel 192. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren . .	13 235.65
Artikel 193. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren	3 724.17

St. Eustatius.

Artikel 194. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren . .	3 774.16
Artikel 195. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren	2 625.25
Artikel 196. Wachtgelden.	1 400.00

Saba.

Artikel 197. Pensioenen van burgerlijke landsdienaren . .	900.00
Artikel 198. Pensioenen van weduwen en nagelaten minderjarige kinderen van burgerlijke landsdienaren	2 625.00

Totaal der VIIde afdeeling . . f 127 387.24

VIIIste AFDEELING.

Onvoorziene uitgaven.

Artikel 199. Onvoorziene uitgaven 20 000.00

Totaal . . f 581 325.24

vijfhonderd een en tachtig duizend driehonderd vijf en twintig gulden en vier en twintig centen.

Artikel 2.

Wanneer het bedrag, uitgetrokken bij een der *artikelen* 3, 4, 6, 10, 11, 14, 15, 18, 19, 20, 23, 24, 27, 30, 31, 33, 34, 38, 39, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 52, 53, 55, 57, 58, 60, 64, 65, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 83, 87, 92, 96, 100, 104, 109, 111, 113, 115, 116, 118, 120, 121, 123, 124, 127, 129, 130, 132, 134, 137, 138, 140, 143, 146, 148, 149, 150, 151, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 167 tot en met 179, en 181 tot en met 198, van de bij deze verordening voorloopig vastgestelde begrooting, ontoereikend wordt bevonden, kan het, evenals de posten bij de *artikelen* 8, 66, 71, 88, 110, 125, 133, 141, 152 en 180 voor *memorie* uitgetrokken, door overschrijving uit *artikel* 199 dier begrooting worden aangevuld.

De toelagen voor de waarneming van tijdelijk opengevallen betrekkingen worden aangewezen op de *artikelen*, waarin zijn omschreven de traktementen voor de betrekkingen, die tijdelijk worden waargenomen.

Artikel 3.

Op *artikel* 199 van de bij deze verordening voorloopig vastgestelde begrooting worden aangewezen de tot het dienstjaar 1885 behoorende uitgaven, die hare omschrijving niet vinden in een der andere *artikelen* van die begrooting.

Die uitgaven worden voor elke soort afzonderlijk in de rekening gebracht en omschreven.

Artikel 4.

Tot goedmaking van de uitgaven, begrepen in de koloniale huishoudelijke begrooting van *Curaçao* voor het dienstjaar 1885, worden over dat jaar gebezigd de na te noemen middelen en inkomsten, te weten:

A. *Belastingen.*

Curaçao.

a. belasting op grondeigendommen en hypotheken;

b. zegelrecht;

c. haven- en veiligheidsrecht;

d. licht- en bakengeld;

e. belasting op den invoer;

f. accijnsrecht op sterke dranken;

g. patentrecht op neringen en bedrijven;

h. belasting op den openbaren verkoop van roerende zaken;

i. belasting voor de weerbaarheid;

k. recht van successie en van overgang;

l. belasting op de opdracht van onroerende zaken;

m. uitvoerrecht op metaalertsen en alle soort van phosphorzure kalk, gewonnen op de eilanden Curaçao en Klein-Curaçao;

n. loodsgelden;

o. belasting op loterijen.

Bonaire.

a. invoerrechten;

b. uitvoerrecht op stapelproducten;

c. ankergeld;

d. zegelrecht;

e. belasting op publieke verkoopingen;

f. licht- en bakengeld;

g. patenten op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten;

h. accijnsrecht op sterke dranken;

i. recht van successie en van overgang;

k. contributie tot instandhouding der schutterij;

l. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen;

m. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen;

n. bundergeld van gouvernements-gronden in concessie afgestaan;

o. belasting op loterijen.

Aruba.

a. grondbelasting;

b. invoerrechten;

c. uitvoerrecht op stapelproducten (met inbegrip van phosphorzure kalk);

d. anker- en tonnengeld;

e. zegelrecht;

f. belasting op publieke verkoopingen;

g. licht- en bakengeld;

h. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten;

i. accijnsrecht op sterke dranken;

k. recht van successie en van overgang;

l. contributie tot instandhouding der schutterij;

m. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen;

n. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen;

o. belasting op loterijen;

p. concessierecht en huur van gouvernementsgronden.

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

a. invoerrechten;

b. uitvoerrecht op stapelproducten;

c. havengeld;

d. zegelrecht;

e. belasting op publieke verkoopingen;

f. licht- en bakengeld;

g. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten;

h. accijnsrecht op sterke dranken;

i. recht van successie en van overgang

k. contributie tot instandhouding der schutterij;

l. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen;

m. belasting op loterijen.

St. Eustatius.

a. invoerrechten;

b. uitvoerrecht op stapelproducten;

c. ankergeld;

d. zegelrecht;

e. belasting op publieke verkoopingen;

f. licht- en bakengeld;

g. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten;

h. accijnsrecht op sterke dranken;

i. recht van successie en van overgang;

k. contributie tot instandhouding der schutterij;

l. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen;

m. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen;

n. grondrenten (huur van gouvernementserven);

o. belasting op loterijen.

Saba.

a. invoerrechten;

b. uitvoerrecht op stapelproducten;

c. ankergeld;

d. zegelrecht;

e. belasting op publieke verkoopingen;

f. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten;

g. accijnsrecht op sterke dranken;

h. recht van successie en van overgang;

i. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en schepen;

k. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en schepen;

l. belasting op loterijen.

B. *Inkomsten van onderscheiden aard.*

Curaçao.

a. leges;

b. verkoop van havenreglementen;

c. boeten;

d. inkomsten van de posterij;

e. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

f. inkomsten van de vleeschhal

g. agio van verkochte wissels;

h. inkomsten van de bakkerij;

i. pakhuishuur van in entrepot aanwezige sterke dranken;

k. renten van het kapitaal, vroeger op het Grootboek der nationale schuld ingeschreven ten name van het West-Indisch pensioenfonds;

l. inkomsten van de gouvernementsbank;

m. aandeel in de huurpenningen van de markt voor groenten, enz.;

n. opbrengst van de arbeidsloonen van gevangenen;

o. emolumenten ter griffie van het hof van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

p. salaris van den hypotheekbewaarder, te verantwoorden aan de koloniale kas;

q. rente- en pachtgelden van domaniale gronden in de buitendistricten;

r. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

s. terugbetaling van voorschotten aan ambtenaren;

t. betaling door de concessionnarissen der stoomvaart over de haven en de brug over het Waaigat;

u. schoolgelden;

v. alle andere ontvangsten.

Bonaire.

a. leges;

b. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

c. opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden;

d. boeten;

e. emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

f. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

g. inhouding van de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning;

h. pakhuishuur van in entrepot aanwezige sterke dranken, enz.;

i. alle andere ontvangsten.

Aruba.

a. leges;

b. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

c. opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden;

d. vergunning om goud te delven;

e. boeten;

f. emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

g. inhouding van de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning;

h. inhouding van de jaarwedde van den onderwijzer, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning;

i. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

k. vergunning tot het ontginnen van phosphorzure kalk;

l. alle andere ontvangsten.

St. Martin.
(Nederlandsch gedeelte.)

a. leges;

b. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

c. boeten;

d. inkomsten van de posterij;

e. emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

f. steigergelden;

g. inhouding van de jaarwedde van den onderwijzer, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning;

h. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

i. alle andere ontvangsten.

St. Eustatius.

a. leges;

b. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

c. boeten;

d. emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

e. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

f. alle andere ontvangsten.

Saba.

a. leges;

b. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen;

c. boeten;

d. emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas;

e. bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën;

f. alle andere ontvangsten.

C. *Overschrijving van een gedeelte van het batig saldo van het dienstjaar* 1883 *op dat van* 1885.

Gegeven te Willemstad, den 9den Juli 1884.

Raming der middelen en inkomsten van de kolonie Curaçao, dienstjaar 1885.

BENAMING DER MIDDELEN EN INKOMSTEN.	Beloop per middel of inkomst.
A. *Belastingen.*	
Curaçao.	
a. Belasting op grondeigendommen en hypotheken	f 65 000.00
b. Zegelrecht	10 000.00
c. Haven- en veiligheidsrecht	12 000.00
d. Licht- en bakengeld	5 500.00
e. Belasting op den invoer	55 000.00
f. Accijnsrecht op sterke dranken	26 000.00
g. Patentrecht op neringen en bedrijven	14 000.00
h. Belasting op den openbaren verkoop van roerende zaken	1 500.00
i. Belasting voor de weerbaarheid	8 000.00
k. Recht van successie en van overgang	2 000.00
l. Belasting op de opdracht van onroerende zaken	4 000.00
m. Uitvoerrecht op metaalertsen en alle soort van phosphorzure kalk, gewonnen op de eilanden Curaçao en Klein-Curaçao	55 000.00
n. Loodsgelden	16 000.00
o. Belasting op loterijen	*Memorie.*
Bonaire.	
a. Invoerrechten	7 000.00
b. Uitvoerrecht op stapelproducten	5 000.00
c. Ankergeld	1 000.00
d. Zegelrecht	1 000.00
e. Belasting op publieke verkoopingen	150.00
f. Licht- en bakengeld	1 000.00
g. Patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten	200.00
h. Accijnsrecht op sterke dranken	3 700.00
i. Recht van successie en van overgang	50.00
k. Contributie tot instandhouding der schutterij	350.00
l. 2 percent van den koopschat bij over dracht van onroerende goederen en vaartuigen	100.00
m. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen	50,00
n. Bundergeld van gouvernementsgronden, in concessie afgestaan	800.00
o. Belasting op loterijen	*Memorie.*
Aruba.	
a. Grondbelasting	100.00
Transporteeren	f 294 500.00
Transport	f 294 500.00
b. Invoerrechten	6 000.00
c. Uitvoerrecht op stapelproducten (met inbegrip van phosphorzure kalk)	11 000.00
d. Anker- en tonnengeld	4 500.00
e. Zegelrecht	800.00
f. Belasting op publieke verkoopingen	50.00
g. Licht- en bakengeld	750.00
h. Patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten	700.00
i. Accijnsrecht op sterke dranken	5 300.00
k. Recht van successie en van overgang	50.00
l. Contributie tot instandhouding der schutterij	350.00
m. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen	50.00
n. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen	25.00
o. Belasting op loterijen	*Memorie.*
p. Concessierechten en huur van gouvernementsgronden	4 000.00
St. Martin. (Nederlandsch gedeelte.)	
a. Invoerrechten	3 500.00
b. Uitvoerregten op stapelproducten	11 000.00
c. Havengeld	4 500.00
d. Zegelrecht	800.00
e. Belasting op publieke verkoopingen	100.00
f. Licht- en bakengeld	500.00
g. Patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten	1 200.00
h. Accijnsrecht op sterke dranken	300.00
i. Recht van successie en van overgang	50.00
k. Contributie tot instandhouding der schutterij	300.00
l. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen	100.00
m. Belasting op loterijen	*Memorie.*
St. Eustatius.	
a. Invoerrechten	2 500.00
b. Uitvoerrecht op stapelproducten	1 800,00
c. Ankergeld	140.00
d. Zegelrecht	200.00
e. Belasting op publieke verkoopingen	50.00
f. Licht- en bakengeld	100.00
Transporteeren	f 355 215.00

Per transport f 355 215.00

g.	Patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten	150.00
h.	Accijnsrecht op sterke dranken	1 000.00
i.	Recht van successie en van overgang	50.00
k.	Contributie tot instandhouding der schutterij	100.00
l.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen	40.00
m.	2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen	25.00
n.	Grondrenten (huur van gouvernementserven)	150.00
o.	Belasting op loterijen	*Memorie.*

Saba.

a.	Invoerrechten	1 850.00
b.	Uitvoerrecht op stapelproducten	200.00
c.	Ankergeld	350.00
d	Zegelrecht	100.00
e.	Belasting op publieke verkoopingen	25.00
f.	Patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en sociëteiten	250.00
g.	Accijnsrecht op sterke dranken	850.00
h.	Recht van successie en van overgang	25.00
i.	2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en schepen	50.00
k.	2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en schepen	25.00
l.	Belasting op loterijen	*Memorie.*

B. *Inkomsten van onderscheiden aard.*

Curaçao.

a.	Leges	2 000.00
b.	Verkoop van havenreglementen	50.00
c.	Boeten	300.00
d.	Inkomsten van de posterij	15 000.00
e.	Kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	19 500.00
f.	Inkomsten van de vleeschhal	6 500.00
g.	Agio van verkochte wissels	*Memorie.*
h.	Inkomsten van de bakkerij	1 200.00
i.	Pakhuishuur van in entrepot aanwezige sterke dranken	800.00
k.	Renten van het kapitaal, vroeger op het Grootboek der nationale schuld ingeschreven ten name van het West-Indisch pensioenfonds	5 381.00
l	Inkomsten van de gouvernementsbank	18 000.00

Transporteeren f 429 186.00

Per transport f 429 186.00

m.	Aandeel in de huurpenningen van de markt voor groenten, enz.	100.00
n.	Opbrengst van de arbeidsloonen van gevangenen	300.00
o.	Emolumenten ter griffie van het hof van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	600.00
p.	Salaris van den hypotheekbewaarder, te verantwoorden aan de koloniale kas	1 000.00
q.	Rente en pachtgelden van domaniale gronden in de buitendistricten	400.00
r.	Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën	200.00
s.	Terugbetaling van voorschotten aan ambtenaren	250.00
t.	Betaling door de concessionarissen der stoomvaart over de haven en de brug over het Waaigat	250.00
u.	Schoolgelden	*Memorie.*
v.	Alle andere ontvangsten	1 000.00

Bonaire.

a.	Leges	50.00
b.	Kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	1 600.00
c.	Opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden	800.00
d.	Boeten	50.00
e.	Emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	25.00
f.	Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën	*Memorie.*
g.	Inhouding van de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	400.00
h.	Pakhuishuur van in entrepot aanwezige sterke dranken, enz.	15.00
i.	Alle andere ontvangsten	200.00

Aruba.

a.	Leges	150.00
b.	Kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	1 600.00
c.	Opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden	120.00
d.	Vergunning om goud te delven	3 000.00
e.	Boeten	25.00
f.	Emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	25.00
g.	Inhouding van de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	400.00
h.	Inhouding van de jaarwedde van den onderwijzer, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	200.00

Transporteeren f 441 946.00

Per transport f 441 946.00

i. Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën . . . . . *Memorie.*

k. Vergunning tot het ontginnen van phosphorzure kalk . . . . [illegible].00

l. Alle andere ontvangsten . . . . [illegible]

St. Martin.

(Nederlandsch gedeelte.)

a. Leges . . . . [illegible]0.00

b. Kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen . . . . . [illegible]0.00

c. Boeten 25.00

d. Inkomsten van de posterij 500.00

e. Emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas 40.00

f. Steigergelden 700.00

g. Inhouding van de jaarwedde van den onderwijzer, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning 200.00

h. Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën . . . . . . *Memorie.*

i. Alle andere ontvangsten 50.00

Transporteeren f 545 211.00

Per transport f 545 211.00

St. Eustatius.

a. Leges 25.00

b. Kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen 1 300.00

c. Boeten 50.00

d. Emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas 50.00

e. Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën . . . . . . *Memorie.*

f. Alle andere ontvangsten 50.00

Saba.

a. Leges 25.00

b. Kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen 950.00

c. Boeten 50.00

d. Emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas 25.00

e. Bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën . . . . . . *Memorie.*

f. Alle andere ontvangsten 50.00

C. *Overschrijving van een gedeelte van het batig saldo van het dienstjaar* 1883 *op dat van* 1885 . . . . 33 539.24

f 581 325.24

OVERZICHT van de geraamde inkomsten en uitgaven van elk eiland.

	Inkomsten.	Uitgaven.	VERSCHIL.	
			Voordeelig	Nadeelig.
Curaçao	f 346 831.00	f 384 941.05	»	f 38 110.05
Bonaire	23 540.00	40 000.91	»	16 460.91
Aruba	139 245.00	33 217.05	f 106 027.95	»
St. Martin (Nederlandsch gedeelte.)	25 565.00	53 045.82	»	27 480.82
St. Eustatius	7 780.00	32 485.41	»	24 705.41
Saba	4 825.00	17 635.00	»	12 810.00
Voor al de eilanden te zamen.	*a)* 33 539.24	*b)* 20 000.00	13 539.24	»
	f 581 325.24	f 581 325.24	f 119 567.19	f 119 567.19

a) Batig saldo van het dienstjaar 1883.

b) Onvoorziene Uitgaven.

[5. 4.]

BIJLAGE B².

AANWIJZING en toelichting der verschillen tusschen de Curaçaosche begrootingen voor 1884 en 1885.

I. *Begrooting van uitgaven voor* 1885.

Artikel *)	Méér dan voor 1884.	Minder dan voor 1884.	Toelichting der verschillen.
1 (1)	»	f 451.00	1) Er is niet meer gerekend op het traktement van f 900 voor een bode bij den Kolonialen Raad, maar daarentegen op eene toelage van f 150 voor den met de werkzaamheden van den bode te belasten geëmployeerde ter Gouvernementssecretarie. In verband met de tegenwoordige rangen der ambtenaren is f 300 meer uitgetrokken. Voor daggeld f 1 minder. (1884 was een schrikkeljaar.)
3 (3)	f 200.00	»	2) Voor het drukken van stukken ten behoeve van den Kolonialen Raad.
8 (*n*)	»	»	3) Nieuwe memoriepost, met het oog op de bij verordening van 3 Mei 1884 bevolen oprichting van kamers van koophandel.
9 (8)	120.00	»	4) Voor toelage aan een districtsmeester, die als ambtenaar van den burgerlijken stand niet voldoende beloond werd door zijne emolumenten.
	f 320.00	f 451.00	
Iste afdeeling.	»	f 131.00	
29 (28)	f 100.00	»	5) In verband met de tegenwoordige rangen der ambtenaren.
30 (29)	»	300.00	6) Met dit bedrag werd ten vorigen jare de begrooting slechts voor ééns verhoogd voor een buitengewonen aankoop van boeken.
31 (30)	»	894.10	7) Gewijzigde raming, overeenkomstig de gebleken behoefte.
32 (31)	»	1.00	8) Voor daggeld.
34 (33)	»	125.00	9) Zie bij 7.
	f 100.00	f 1 320.10	
IIde afdeeling.	»	f 1 220.10	

*) De eerste cijfers zijn die van de artikelen der begrooting voor 1885, de tweede die der correspondeerende artikelen van de begrooting voor 1884.

De letter *n* wijst aan dat het artikel op de begrooting voor 1885 nieuw is.

Artikel.	Méér dan voor 1884.	Minder dan voor 1884.	Toelichting der verschillen.
59 (58)	»	f 300.00	10) Zie bij 5.
62 (61)	f 100.00	»	11) Voor een ambtenaar die in het belang van 's lands dienst uit eene andere betrekking is overgeplaatst als klerk bij den ontvanger, zonder vermindering in het bedrag van zijn inkomen.
— (62)	»	2 100.00	12) Dit bedrag was op de vorige begrootingen uitgetrokken op art. 62 voor »traktement van den magazijnmeester en toelage van een geëmployeerde", welke betrekkingen zijn opgeheven.
63 (63)	400.00	»	13) Zie bij 5.
65 (65)	»	563.05	14) De ten vorigen jare uitgetrokken som van f 210 voor bureelbehoeften van den magazijnmeester kon vervallen (zie bij 12); voorts is f 3.05 minder voor daggeld uitgetrokken en f 350 minder wegens gebleken mindere behoeften.
66 (65)	»	80 000.00	15) Ten vorigen jare was op art. 65, luidende: »Bureel- en magazijnbehoeften, drukwerken en andere uitgaven, alsmede kosten voor de verbetering van het muntwezen", voor de laatstbedoelde kosten f 80 000 uitgetrokken. Thans is daarvoor een afzonderlijke memoriepost opgebracht, met het oog op de mogelijkheid dat de voorgenomen maatregelen in 1884 nog niet geheel zullen zijn ten uitvoer gelegd.
68 (67)	»	750.00	16) Ten gevolge van de afschaffing van een der twee rechercheambtenaren op f 800 op Bonaire, tegen uittrekking f 50 voor toevoeging van hulp aan den overgebleven ambtenaar.
69 (68)	»	750.00	17) Als bij 16, maar op Aruba.
77 (n)	50.00	»	18) Wegens de oprichting van een postkantoor op St. Eustatius.
80 (n)	25.00	»	19) Wegens de oprichting van een hulppostkantoor op Saba.
	f 575.00	f 84 463.05	
IIIde afdeeling	»	f 83 888.05	
85 (82)	f 500.00	»	20) Ter verhooging van het subsidie aan de Nederlandsche Hervormde Israëlitische gemeente, in verband met het bedrag der bezoldiging welke zij aan een nieuwen leeraar heeft moeten toekennen.
86 (83)	1 300.00	»	21) f 100 voor traktementen van onderwijzers en f 1200 voor subsidie aan scholen waar onderwijs wordt gegeven aan kinderen van behoeftige ouders.
— (91)	»	200.00	22) Dit bedrag was ten vorigen jare voor ééns uitgetrokken onder art. 91, luidende: »Subsidie aan de Hervormde gemeente (op Aruba) voor het bouwen van een vertrekje bij de kerk te Canachito".
96 (94)	»	400.00	23) Ten vorigen jare voor eens uitgetrokken als buitengewoon subsidie voor de school op St. Cruz.
99 (97)	100.00	»	24) Noodzakelijke verhooging der bezoldiging van een kweekelingonderwijzer.
100 (98)	»	100.00	25) Zie bij 7.
	f 1 900.00	f 700.00	
IVde afdeeling	f 1 200.00		
109 (107)	»	f 100.00	26) Wegens afvoering van den post voor huur van een muzieklokaal voor de schutterij.
— (110)	»	17 600.00	27) Dit bedrag, ten vorigen jare onder art. 110 uitgetrokken, is thans overgebracht naar de VIde afdeeling (f 600 bij art. 167 en f 17 000 bij art. 169).
Transporteeren	»	f 17 700.00	

Artikel.	Méér dan voor 1884.	Minder dan voor 1884.	Toelichting der verschillen.
Per transport	»	f 17 700.00	
— (111)	»	1 500.00	28) Dit bedrag, ten vorigen jare onder art. 111 uitgetrokken, is thans overgebracht naar afdeeling VI (bij art. 165).
113 (113)	»	0.75	29) Voor daggeld.
115 (115)	»	200.00	30) Voor onderhoud van seinhuisjes en seintoestellen, overgebracht naar afdeeling VI (bij art. 167).
116 (116)	»	13 400.00	31) Ten vorigen jare werd onder art. 116 opgebracht f 8000 voor onderhoud der kaden en straten in het stadsdistrict, f 44 000 voor onderhoud en herstelling der wegen in de buitendistricten en f 1000 voor aankoop en plaatsing van lantaarns. Deze posten zijn nu overgebracht naar afdeeling VI (bij artt. 170, 171 en 172), met gelijktijdige vermindering van den eersten met f 2000 en van den derden met f 200.
— (117)	»	1 300.00	32) Dit bedrag, ten vorigen jare onder art. 117 uitgetrokken, is thans overgebracht naar afdeeling VI (bij art. 166).
— (118)	»	»	33) De memoriepost, ten vorigen jare onder art. 118 uitgetrokken, is thans vervallen.
118 (120)	»	300.00	34) Zie bij 7.
119 (121)	f 400.00	»	35) Verhooging der toelage van den geneesheer bij het krankzinnigengesticht, in verband met de aanzienlijke toeneming van het aantal verpleegden, die wordt toegeschreven aan de betere inrichting welke aan het gesticht is gegeven.
120 (122)	2 205.00	»	36) Wegens de aanzienlijke toeneming van het aantal verpleegden (zie bij 35).
123 (125)	»	100.00	37) f 300 voor onderhoud van de boei en de landingsplaats aan de Caracas-baai zijn naar afdeeling VI (art. 167) overgebracht, maar daarentegen is f 200 meer uitgetrokken voor het schoonhouden der gebouwen van de quarantaine-inrichting.
124 (126)	»	300.00	38) Zie bij 7.
— (130)	»	800.00	39) Dit bedrag, ten vorigen jare onder art. 130 uitgetrokken, is thans overgebracht naar afdeeling VI (art. 174).
135 (138)	»	1.00	40) Voor daggeld.
— (139)	»	2 000.00	41) Dit bedrag, ten vorigen jare onder art. 139 uitgetrokken, is tot f 600 verminderd en overgebracht naar afdeeling VI (art. 176).
— (140)	»	1 200.00	42) Dit bedrag, ten vorigen jare onder art. 140 uitgetrokken, is overgebracht naar afdeeling VI (art. 178).
148 (153)	»	340.00	43) Zie bij 7.
149 (154)	»	100.00	44) Zie bij 7.
151 (156)	»	25.00	45) Zie bij 7.
— (159)	»	500.00	46) Dit bedrag, ten vorigen jare onder art. 159 uitgetrokken, is overgebracht naar afdeeling VI (art. 181).
158 (164)	»	100.00	47) Zie bij 7.
160 (166)	»	25.00	48) Zie bij 7.
— (167)	»	500.00	49) Dit bedrag, ten vorigen jare onder art. 167 uitgetrokken, is overgebracht naar afdeeling VI (art. 182).
164 (171)	»	50.00	50) Zie bij 7.
	f 2 805.00	f 40 641.75	
Vde afdeeling.	»	f 37 836.75	
165 (172)	f 1 500,00	»	51) Zie bij 28.
Transporteeren	f 1 500.00	»	

Artikel.	Méér dan voor 1884.	Minder dan voor 1884.	Toelichting der verschillen.
Per transport	f 1 500.00	»	
166 (n)	1 300.00	»	52) Zie bij 32.
167 (173)	»	6 000.00	53) Voor de verbetering van de quarantaine-inrichting aan de Caracasbaai, en voor andere buitengewone werken, waarvoor ten vorigen jare f 7400 was opgebracht, zijn thans geen fondsen uitgetrokken. Daarentegen zijn f 300 meer uitgetrokken voor het onderhoud van landsgebouwen, met het oog op de nieuwe gebouwen aan de Caracas-baai, terwijl f 600, f 200 en f 300 van de Vde afdeeling naar dit artikel zijn overgebracht; zie bij 27, 30 en 37.
168 (n)	7 000.00	»	54) De nieuwe werken, waarvoor dit bedrag is uitgetrokken, zijn: uitbouwing van het krankzinnigengesticht. . . . f 2000 bouw van een magazijn bij het leprozengesticht. . 500 bouw van drie cellen voor militaire gedetineerden en van een privaat voor onderofficieren in het Waterfort 4500
169 (n)	17 000.00	»	55) Zie bij 27.
170 (n)	6 000.00	»	56) Zie bij 31.
171 (n)	4 400.00	»	
172 (n)	800.00	»	
173 (174)	»	500.00	57) Zie bij 7.
174 (n)	800.00	»	58) Zie bij 39.
175 (175)	»	1 500.00	59) Ten vorigen jare uitgetrokken voor eene buitengewone herstelling aan de woning van den gezaghebber.
176 (n)	600.00	»	60) Zie bij 41.
178 (n)	1 200.00	»	61) Zie bij 42.
179 (177)	»	400.00	62) Zie bij 7.
180 (n)	»	»	63) Nieuwe memoriepost, opgebracht in de onzekerheid of dit werk, overeenkomstig het oorspronkelijk plan, in 1884 zal kunnen zijn uitgevoerd.
181 (n)	500.00	»	64) Zie bij 46.
182 (n)	500.00	»	65) Zie bij 49.
— (178)	»	500.00	66) Op dit bedrag, ten vorigen jare onder art. 178 uitgetrokken voor onderhoud en herstelling van de gevangenis op Saba, behoeft voor 1885 niet te worden gerekend.
	f 43 000.00	f 10 200.00	
VIde afdeeling	f 32 800.00	»	
183 (179)	2 716.00	»	67) Zie bij 7.
184 (180)	1 200.00	»	68) Zie bij 7.
189 (185)	»	1 400.00	69) Zie bij 7.
191 (187)	533.33	»	70) Zie bij 7.
192 (188)	3 500.00	»	71) Zie bij 7.
198 (194)	600.00	»	72) Zie bij 7.
	f 8 549.33	f 1 400.00	
VIIde afdeeling	f 7 149.33	»	

Artikel.	Méér dan voor 1884.	Minder dan voor 1884.	Toelichting der verschillen.
199 (195)	»	f 23 244.19	73) Het bedrag der onvoorziene uitgaven, ten vorigen jare veel hooger geraamd met het oog op de in de begrooting opgenomen memorieposten, is thans tot f 20 000 teruggebracht.
	»	f 23 244.19	
VIIIste afdeeling	»	f 23 244.19	

Recapitulatie.

	Méér dan voor 1884.	Minder dan voor 1884.
Iste afdeeling	»	f 131.00
IIde »	»	1 220.10
IIIde »	»	83 888.05
IVde »	f 1 200.00	»
Vde »	»	37 836.75
VIde »	32 800.00	»
VIIde »	7 149.33	»
VIIIste »	»	23 244.19
	f 41 149.33	f 146 320.09
		f 105 170.76

II. *Raming der middelen voor* 1885.

A. *Belastingen.*

EILAND.	Middel.	Meer dan voor 1884.	Minder dan voor 1884.
Curaçao.	*c.*	f 2 000	
	d.	1 000	
	e.	»	f 3 000
	f.	1 000	
	h.	900	
	l.	»	2 000
	m.	25 000	
Bonaire.	*a.*	»	1 000
	b.	»	500
	c.	»	100
	e.	50	
	f.	»	100
	h.	500	
	u.	»	200
Aruba.	*b.*	1 500	
	d.	500	
	g.	50	
	h.	450	
	i.	300	
	l.	250	
	m.	»	50
St. Martin.	*d.*	»	300
	g.	200	
	i.	»	150
	k.	»	100
St. Eustatius.	*b.*	300	
	c.	30	
	d.	»	200
	e.	»	50
	g.	»	175
	i.	»	100
Saba.	*d.*	»	25
	f.	»	50
	g.	50	

B. *Inkomsten van onderscheiden aard.*

EILAND.	Middel.	Méér dan voor 1884.	Minder dan voor 1884.
Curaçao.	*d.*	f 1 500	
	f.	»	300
	h.	»	200
	i.	»	600
	n.	200	
	p.	400	
	q.	100	
	r.	»	100
	s.	»	250
Bonaire.	*a.*	»	50
	b.	»	250
	c.	200	
	f.	»	25
Aruba.	*i.*	»	25
	k.	»	50 000
St. Martin.	*a.*	»	50
	b.	»	200
	h.	»	25
St. Eustatius.	*b.*	»	100
	e.	»	25
Saba.	*a.*	»	15
	b.	150	
	e.	»	25

C. *Overschrijving van een gedeelte van het batig saldo van het dienstjaar* 1883.

	Middel.	Méér dan voor 1884.	Minder dan voor 1884.
	—	»	f 81 460.76
		f 36 630	f 141 800.76
			f 105 170.76

Toelichting der verschillen.

De afwijkingen van de ramingen voor 1884 vinden over 't algemeen hare oorzaak in de uitkomsten van het dienstjaar 1883. Dit geldt echter niet voor de inkomst Aruba *k*, bestaande uit de concessierechten door de Aruba-phosphaat-maatschappij te voldoen, die lager is geraamd met het oog op de mededeelingen der maatschappij omtrent den vermoedelijken uitvoer van phosphorzure kalk in 1885, noch ook voor het in de laatste plaats vermelde middel, dat dienen moet om de begrooting te doen sluiten.

[5. 5.]

BIJLAGE C.

STAAT, aantoonende de opbrengst van de koloniale middelen over de dienstjaren 1882 en 1883, voor zoover die bekend waren bij de aanbieding aan den Kolonialen Raad van de ontwerpen der koloniale huishoudelijke begrootingen voor de dienstjaren 1884 en 1885.

	1882.	1883.
A. *Belastingen.*		
Curaçao.		
a. belasting op grondeigendommen en hypotheken	f 37 850.55	f 82 409.29[5]
b. zegelrecht	9 290.64	8 277.93[5]
c. haven- en veiligheidsrecht	9 672.38	14 561.21
d. licht- en bakengeld	4 754.30	6 670.61
e. belasting op den invoer	57 942.30	41 519.39
f. accijnsrecht op sterke dranken	26 339.14[5]	25 403.23
g. patentrecht op neringen en bedrijven	14 258.68	13 521.66
h. belasting op den openbaren verkoop van roerende zaken	575.59[5]	5 609.18[5]
i. belasting voor de weerbaarheid	6 171.25	8 160.00
k. recht van successie en van overgang	370.41	1 590.82
l. belasting op de overdracht van onroerende zaken	5 258.55	3 082.91
m. uitvoerrecht op metaalertsen en alle soort van phosphorzure kalk, gewonnen op de eilanden Curaçao en Klein-Curaçao	14 010.00	55 657.00
n. belasting op loterijen	»	»
Bonaire.		
a. invoerrechten	6 477.21	6 805.74[5]
b. uitvoerrecht op stapel-producten	4 941.84[5]	3 798.39[5]
c. ankergeld	1 100.00	822.50
d. zegelrecht	905.10	733.45
e. belasting op publieke verkoopingen	103.67	196.63[5]
f. licht- en bakengeld	1 066.75	965.82
g. patenten op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten	192.00	»

	1882.	1883.
h. accijnsrecht op sterken drank	f 3 064.83	f 3 775.03^5
i. recht van successie en van overgang	719.53	»
k. contributie tot instandhouding der schutterij	320.50	257.50
l. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen	106.92^5	48.57^5
m. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen	»	»
n. bundergeld van gouvernements-gronden in concessie afgestaan	712.91	509.99
o. belasting op loterijen	»	»
Aruba.		
a. grondbelasting	4 774.62	3 687.43^5
b. invoerrechten	4 422.58	6 294.66
c. uitvoerrecht op stapel-producten (met inbegrip van phosphorzure kalk)	11 149.05^5	15 663.46
d. anker- en tonnengeld	4 122.39	5 855.03
e. zegelrecht	829.20	711.75
f. belasting op publieke verkoopingen	28.34	97.49
g. licht- en bakengeld	705.98	1 009.74
h. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten	252.00	745.50
i. accijnsrecht op sterken drank	4 946.20	5 324.70
k. recht van successie en van overgang	»	743.89
l. contributie tot instandhouding der schutterij	63.00	365.00
m. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en vaartuigen	28.40	15.04
n. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en vaartuigen	»	»
o. belasting op loterijen	»	»
p. concessierechten en huur van gouvernements-gronden	»	»
St. Martin. (Nederlandsch gedeelte.)		
a. invoerrechten	3 262.92	3 313.63
b. uitvoerrecht op stapelproducten	10 713.59^5	12 416.01^5
c. havengeld	4 401.24	5 092.78
d. zegelrecht	867.50	650.95
e. belasting op publieke verkoopingen	33.60	0.73
f. licht- en bakengeld	529.78	635.72
g. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten	894.00	1 212.00
h. accijnsrecht op sterken drank	350.00	197.00
i. recht van successie en van overgang	50.29	»
k. contributie tot instandhouding der schutterij	348.00	286.00
l. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen	99.74^5	118.33
m. belasting op loterijen	»	»
St. Eustatius.		
a. invoerrechten	3 025.39	2 417.85

	1882.	1883.
b. uitvoerrecht op stapel-producten	f 1 708.65	f 1 829.34[5]
c. ankergeld	105.26	138.79
d. zegelrecht	328.65	194.77
e. belasting op publieke verkoopingen	77.69	»
f. licht- en bakengeld	43.89	62.84
g. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten	324.00	144.00
h. accijnsrecht op sterken drank	959.92	892.40
i. recht van successie en van overgang	»	»
k. contributie tot instandhouding der schutterij	»	»
l. 2 percent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen	34.65	7.00
m. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen	»	»
n. grondrenten (huur van gouvernements-erven)	174.50	63.00
o. belasting op loterijen	»	»
Saba.		
a. invoerrechten	2 113.76[5]	1 414.92
b. uitvoerrecht op stapel-producten	204.92[5]	230.58[5]
c. ankergeld	340.50	384.00
d. zegelrecht	69.00	88.00
e. belasting op publieke verkoopingen	14.17[5]	3.94
f. patent op de uitoefening van het bedrijf van tapper of slijter en het aanhouden van koffiehuizen, logementen en societeiten	276.00	252.00
g. accijnsrecht op sterken drank	784.59[5]	875.18
h. recht van successie en van overgang	200.00	»
i. 2 pereent van den koopschat bij overdracht van onroerende goederen en schepen	14.60	43.17
k. 2 percent van de waarde bij overdracht van gedonateerde onroerende goederen en schepen	»	»
l. belasting op loterijen	»	»
B. *Inkomsten van onderscheiden aard.*		
Curaçao.		
a. leges	1 046.62	1 594.73[5]
b. verkoop van havenreglementen	16.10	17.50
c. boeten	482.00	1 469.32[5]
d. inkomsten van de posterij	13 703.15	15 228.21[5]
e. kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	19 766.25	19 646.49
f. inkomsten van de vleeschhal	6 560.34[5]	6 506.75
g. agio van verkochte wissels	1 316.58[5]	»
h. inkomsten van de bakkerij	1 400,00	1 020.04
i. pakhuishuur van in entrepot aanwezige sterke dranken	759.27[5]	87.79[5]
k. renten van het kapitaal, vroeger op het Grootboek der nationale schuld ingeschreven ten name van het West-Indisch pensioenfonds	5 381.00	5 381.00
l. inkomsten van de gouvernementsbank	17 721.29[5]	19 183.20[5]
m. aandeel in de huurpenningen van de markt voor groenten, enz.	83.71	93.60
n. opbrengst van de arbeidsloonen van gevangenen	146.42	322.72

		1882.	1883.
o.	emolumenten ter griffie van het hof van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	f 373.85	f 530.25
p.	salaris van den hypotheekbewaarder, te verantwoorden aan de koloniale kas	696.30	523.82⁵
q.	rente- en pachtgelden van domaniale gronden in de buitendistricten	733.24⁵	324.92⁵
r.	bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën	219.24	24.39
s.	terugbetaling van voorschotten aan ambtenaren	105.00	275.00
t.	betaling door de concessionnarissen der stoomvaart over de haven en de brug over het Waaigat	»	250.00
u.	loodsgelden	[1]) 12 161.88	16 567.00
v.	alle andere ontvangsten	4 379.69	420.72⁵
	Bonaire.		
a.	leges	49.19	47.52
b.	kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	1 770.07⁵	1 634.17⁵
c.	opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden	906.17	801.28
d.	boeten	»	10.00
e.	emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	26.00	9.20
f.	bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën	»	»
g.	inhouding van de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	400.00	400.00
h.	pakhuishuur van in entrepot aanwezige sterke dranken, enz.	3.98	»
i.	alle andere ontvangsten	213.50	19.63
	Aruba.		
a.	leges	174.21	155.45
b.	kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	1 677.14	1 660.27⁵
c.	opbrengst wegens den verkoop van domaniale gronden	131.90	137.00
d.	vergunning om goud te delven	2 500.00	3 000.00
e.	boeten	27.00	»
f.	emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	3.00	9.70
g.	inhouding van de jaarwedde van den gezaghebber, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	400.00	400.00
h.	inhouding van de jaarwedde van den onderwijzer, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	200.00	200.00
i.	bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën	»	»
k.	vergunning tot het ontginnen van phosphorzure kalk	214 716.56	315 892.31
l.	alle andere ontvangsten	502.00	11.50
	St. Martin. (Nederlandsch gedeelte.)		
a.	leges	2.50	17.50
b.	kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	1 763.68⁵	1 634.16⁵
c.	boeten	0.50	45.50
d.	inkomsten van de posterij	465.00	468.10⁵

[1]) Over de drie laatste kwartalen.

		1882.	1883.
e.	emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas.	f 48.70	f 18.50
f.	steigergelden	704.35	722.75
g.	inhouding van de jaarwedde van den onderwijzer, wegens het gebruik van een landsgebouw als woning	200.00	206.67
h.	bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën	»	»
i.	alle andere ontvangsten	»	30.00
	St. Eustatius.		
a.	leges.	»	»
b.	kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen	1 469.90	1 373.22⁵
c.	boeten	10.50	27.70
d.	emolumenten ter griffie van den raad van justitie en van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas.	38.20	16.95
e.	bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën.	»	»
f.	alle andere ontvangsten	»	1 981.71⁵
	Saba.		
a.	leges.	26.00	28.00
b.	kortingen op de inkomsten van ambtenaren wegens pensioen.	814.70	947.41
c.	boeten	318.00	56.00
d.	emolumenten ter griffie van het kantongerecht, te verantwoorden aan de koloniale kas	»	6.90
e.	bergloon van petroleum en andere licht ontvlambare oliën.	»	»
f.	alle andere ontvangsten	»	»
		f 586 492.38	f 779 292.15⁵

[5. 6.]

BIJLAGE D.

OPBRENGST van de plantages en gronden in de buitendistricten van Curaçao over 1883.

		2e district.	3e district.	4e district.	5e district.	Totaal.
Rood verfhout	kilogram.	»	4 000	»	9 000	13 000
Aloëhars	id.	870	3 200	»	»	4 070
Dividivi	id.	57 837	28 700	98 800	100 033	285 370
Oranjeschillen	id.	405	45	200	625	1 275
Wol	id.	1 543	500	760	3 203	6 006
Kazen	id.	»	60	1 136	779	1 975
Boter	id.	»	»	581	431	1 012
Maïs	liters.	860	580	15 772	19 708	36 920
Boonen	id.	20	10	544	958	1 534
Pindas	id.	»	40	240	340	620
Zoetemelk	id.	13 830	15 900	6 732	1 160	37 622
Karnemelk	id.	»	1 580	6 900	3 515	11 995
Kalk	id.	58 010	»	»	1 730	59 740
Zout	vaten.	20 050	13 000	»	»	33 050
Id	liters.	»	»	1 101 200	3 002 062	4 103 262
Runderen	stuks.	104	20	87	268	479
Ezels	id.	131	65	64	235	495
Schapen	id.	592	500	804	3 121	5 017
Geiten	id.	898	1 050	3 044	4 055	9 047
Kalkoenen	id.	52	50	108	65	275
Eenden	id.	52	19	»	608	679
Kippen	id.	866	200	100	52	1 218
Vruchten	manden.	5 633	130	»	864	6 627
Id. voor eene aangegeven waarde van		f 11 624	f 8 050	f 1 000	f 694	f 21 368
Houtskool	zakken.	1 525	1 900	3 565	4 574	11 564
Brandhout	bossen.	10 163	11 860	1 594	1 293	24 910
Huiden	stuks.	6	»	»	»	6
Schapenvellen	id.	143	»	»	»	143
Geitenvellen	id.	258	»	»	»	258

UITGEVOERDE OPBRENGSTEN van plantages en gronden in de buitendistricten van Curaçao over 1883.

		2e district.	3e district.	4e district.	5e district.	Totaal.
Rood verfhout	kilogram.	»	4 000	»	9 000	13 000
Aloëhars	id.	870	3 200	»	»	4 070
Dividivi	id.	57 837	28 700	98 900	56 131	241 568
Oranjeschillen	id.	405	45	200	250	900
Wol	id.	1 543	500	760	795	3 598
Zout	liters.	»	»	1 100 000	1 202 062	2 302 062
Ossenhuiden	stuks.	6	»	»	»	6
Schapenvachten	id.	143	»	»	»	143
Geitenvellen	id.	258	»	»	»	258
Ezels	id.	131	65	64	13	273
Vruchten	manden.	»	30	»	»	30

OPBRENGSTEN als boven in de kolonie verbruikt

		2e district.	3e district.	4e district.	5e district.	Totaal.
Maïs	kilogram.	860	580	15 772	Niet opgegeven.	17 212
Kazen	id.	»	»	1 136		1 136
Boter	id.	»	60	581		641
Boonen	liters.	20	10	544		574
Pindas	id.	»	40	240		280
Zoetemelk	id.	13 830	15 900	6 732		36 462
Karnemelk	id.	»	1 580	6 900		8 480
Kalk	id.	58 010	»	»		58 010
Runderen	stuks.	104	20	87		211
Schapen	id.	592	500	804		1 896
Geiten	id.	898	1 050	3 044		4 992
Kalkoenen	id.	52	40	108		210
Eenden	id.	52	19	»		71
Kippen	id.	866	200	100		1 166
Vruchten	manden.	5 633	100	»		5 733
Id. voor eene opgegeven waarde van		»	f 8 050	f 1 000		f 9 050
Houtskool	zakken.	1 525	1 900	3 565		6 990
Brandhout	bossen.	10 163	11 860	1 594		23 617

[5. 7.]

BIJLAGE E.

STAAT van den veestapel in de kolonie Curaçao over de laatste zes jaren.

	Paarden.	Ezels.	Muilezels.	Hoornvee.	Geiten.	Schapen.	Varkens.
	CURAÇAO.						
1878	220	1 628	214	1 905	27 789	18 763	375
1879	254	1 901	219	2 132	33 432	22 424	525
1880	254	1 995	232	2 294	31 340	23 452	475
1881	265	2 062	247	2 147	35 329	23 644	367
1882	289	2 182	234	1 922	32 578	22 500	361
1883	230	1 781	238	1 773	28 396	17 913	706
	BONAIRE.						
1878	85	594	1	400	19 950	920	1 025
1879	102	714	»	403	21 450	1 060	900
1880	111	886	»	403	15 020	1 503	935
1881	122	958	»	403	13 545	3 215	955
1882	134	1 111	»	503	19 060	2 240	770
1883	144	1 180	1	553	19 130	2 160	485
	ARUBA.						
1878	87	921	15	106	25 742	7 689	537
1879	113	986	9	144	23 839	8 289	628
1880	174	1 259	18	254	30 518	13 406	1 433
1881	122	1 477	15	284	26 618	12 898	1 315
1882	40	1 011	4	147	13 726	4 624	463
1883	57	1 285	10	178	18 305	8 738	550
	St. MARTIN (Ned. ged.).						
1878	285	17	15	1 035	733	1 020	462
1879	246	17	29	1 111	512	850	483
1880	205	65	16	950	500	600	556
1881	227	18	12	915	508	677	569
1882	193	25	3	895	503	608	485
1883	214	12	3	973	565	644	608
	St. EUSTATIUS.						
1878	48	144	1	552	636	474	504
1879	45	160	1	560	800	400	600
1880	50	200	1	710	900	550	715
1881	67	138	1	340	672	421	147
1882	66	156	9	354	684	356	131
1883	70	176	12	360	700	400	180
	SABA.						
1883	24	2	»	123	954	114	500

[5. 8.]

BIJLAGE F.

STAAT van den invoer op Curaçao gedurende 1881, 1882 en 1883.

	1881.	1882.	1883.
Buskruit, vaatjes	424	182	1 185
Cacao, zakken	390	1 840	856
Dividivi (watapanapeul), kilogrammen	996 850	665 466	1 701 932
Droge goederen, kisten, balen, pakken, vaten	14 982	11 759	24 860
Geitenvellen, pakken	8 797	8 037	6 628
Hoedenstroo, pakken	45	6 550	15 654
Hout, (mahonie- en ander hard-) blokken, stukken	548	1 289	1 559
Id. (timmer-) meters	458 511	501 764	101 108
Id. (scheepsrond-) stuks	»	1 006	100
Indigo, ceroenen	»	»	20
Jenever, okshoofden, vaten, pijpen, kelders en damejeanen	4 299	5 756	6 379
Kaas, kisten, kistjes, stuks	401	5 655	4 769
Katoen, vaten, balen, zakken	»	12	»
Koffie, vaten en zakken	135 950	173 020	138 064
Koopmansgoederen, kisten, balen, pakken, vaten	245 157	75 804	39 441
Maïs, zakken	35 824	40 034	43 436
Meel, okshoofden, vaten	24 939	30 300	39 928
Ossenhuiden, stuks	23 545	29 437	22 776
Pek, teer en harpuis, vaten	»	242	145
Provisiën (natte), kisten, balen, pakken, vaten	12 811	17 422	30 639
Rum, okshoofden, vaten, pijpen	981	1 084	1 222
Sigaren, kisten	420	154	592
Sparren, stuks	»	347	155
Suiker, okshoofden, vaten, pakken, kisten	11 770	8 917	7 275
Tabak, okshoofden, vaten, pakken	1 739	3 449	3 130
Verfhout, kilogrammen	2 246 300	2 103 350	1 871 015
Wol, vaten, balen en zakken	20	303	934
Wijn, okshoofden, vaten, pijpen, kelders en damejeanen	»	1 386	2 709
IJs, kilogrammen	685 000	1 036 000	1 432 000
IJzer, (staaf-, band- en blad-), kilogrammen	»	»	»
Zout, vaten	»	602	780
Balen, vaten, pakken, enz. inhoud onbekend	180 627	»	»

[5. 9.]

BIJLAGE G.

STAAT van den invoer op Curaçao gedurende het 4de kwartaal 1883, met vermelding van de waarde. [1])

	Hoeveelheid.	Waarde.
Buskruit, vaatjes	430	f 4 122.13
Dividivi, kilogrammen	321 398	16 094.90
Drooge goederen, kisten, balen, pakken, vaten, koopmanschappen	10 957	76 361.64
Geitenvellen, pakken	72	4 934.00
Hoedenstroo, pakken	3 275	4 292.50
Hout, (mahonie- en ander hard-) blokken, stukken	313	731.75
Id., (timmer) meters	52 650	22 599.85
Indigo, ceroenen	20	255.72
Jenever, okshoofden, vaten, pijpen, kelders, damejeanen	1 114 kelders 50 damejeanen	5 361.31
Kazen, kisten, kistjes, stuks	1 348	8 801.79
Koffie, vaten, zakken	3 473	86 857.01
Koopmansgoederen, kisten, balen, pakken, vaten	3 482	390 915.92
Maïs, zakken, liters	21 118	80 154.83
Meel, okshoofden, vaten	12 547	131 485.09
Ossenhuiden, stuks	244	732.00
Pek, teer, harpuis, vaten	56	383.25
Provisiën, (natte) kisten, balen, pakken, vaten	16 369	153 788.70
Rum, okshoofden, vaten, pijpen	2 pijpen 159 okshoofden	14 920.00
Sigaren, kisten	184	12 058.39
Sparren, stuks	30	1 000.00
Suiker, okshoofden, vaten, pakken, kisten	2 725 zakken 142 pakken 272 vaten	39 851.22
Verfhout, kilogrammen	473 260	9 474.20
Tabak, okshoofden, vaten, pakken, kisten	71 pakken 475 kisten	16 602.62
Wol, vaten, balen, zakken	635	190.50
Wijnen, okshoofden, vaten, pijpen, kelders, damejeanen, in soorten	8 899 kisten 4 vaten	14 821.11
IJs, kilogrammen	757 000	1 699.37
Zout, vaten	500	500.00
Diversen, als hektoliters kalk, stuks runderen, schapen en kabrieten, bossen brandhout, zakken houtskolen, enz.	472 040	28 787.92

[1]) Over vroegere tijdvakken is de waarde niet gespecificeerd op te geven.

[5. 10.]

BIJLAGE H.

STAAT van den doorvoer op Curaçao gedurende de laatste drie jaren. [1])

	1881.	1882.	1883.
Buskruit en dynamiet, vaatjes, kisten	»	»	40
Diversen	»	»	56 472
Drooge goederen, kisten, balen, vaten, pakken, enz.	»	»	1 620
Geitenvellen, pakken	»	»	2 796
Koffie, vaten, zakken	»	»	67 857
Koopmanschappen, kisten, balen, vaten, pakken	272 691	450 900	845 386
Ossenhuiden	»	»	14 496
Provisiën, kisten, balen, vaten, pakken	»	»	10 172
Suiker, okshoofden, vaten, pakken, enz.	»	»	40
Tabak, id. id. id. id.	»	»	110
Verfhout, kilogrammen	»	»	413 900

[1]) Daar van voor doorvoer ingeklaarde goederen geen rechten worden geheven, kan de waarde niet worden opgegeven.

[5. 11.]

BIJLAGE I.

UITVOER van de kolonie Curaçao in 1881—1883.

		1881.	1882.	1883.	Waarde over 1883.
Curaçao.					
Phosphorzure kalk	M^3.	19 731	14 010	55 656.10	Onbekend [1])
Zout	vaten	43 235	47 889	»	
	liters	»	»	2 302 062	
Bonaire.					
Aloëhars	kilogram.	13 750	14 900	12 728	f 3 182.00
Beenderen	vaten	»	200	87	87.00
Brandhout	kilogram.	171 600	239 200	2 299 735	1 839.48
Dividivi	»	135 590	116 500	106 650	3 732.75
Geitenvellen	»	2 738	2 000	1 035	724.50
Gras	»	»	»	762	15.30
Houtskool	zakken	14 380	18 300	14 816	3 704.00
Hout (roodverf)	kilogram.	291 270	237 700	4 000	160.00
Huiden, gedroogde	»	»	»	100	40.00
Kalk	hectoliters	119	6 800	8 241	4 120.50
Klinkers	stuks	66 500	30 000	37 750	755.00
Vee:					
Ezels	stuks	172	247	10	1 260.00
Geiten	»	1 580	1 450	1 036	2 612.00
Paarden	»	2	31	1	60.00
Runderen	»	43	5	38	1 140.00
Schapen	»	494	110	250	750.00
Wol	kilogram.	»	250	162	48.60
Zout	hectoliters	34 075	51 500	48 208	23 140.20
					f 47 371.33

[1]) Aangezien de uitvoer, met uitzondering van die van phosphorzure kalk, vrij is, en deze wordt berekend naar den inhoud van het vaartuig waarmede de verscheping plaats heeft, kan de waarde van de hiervermelde uitvoeren niet worden opgegeven.

		1881.	1882.	1883.	Waarde over 1883.
Aruba.					
Aloëhars	kilogram.	85 194	52 205	80 877	f 2 021.92[5]
Beenderen	»	»	3 500	7 500	»
Boonen	liters	»	»	36	18.00
Dividivi	kilogram.	126 661	55 690	70 700	3 535.00
Geitenvellen	»	2 546	5 100	619	61.90
Gras (Orchilla)	»	»	»	1 550	»
Hout (pok)	»	»	»	4 000	»
Kalk	vaten	»	676	412	412.00
Kokosnoten	»	500	»	300	12.00
Maïs	zakken	»	9	»	»
Oud koper	vaten	3	»	2	»
Phosphorzure kalk	M³.	7 708	2 730 7.43	3 905 0.07	483 049.36[5]
Pinda's	vaten	13	248	35	175.00
Schilpadden	»	»	»	1	3.00
Strooboeden	dozijnen	2 530	2 265	2 604	52.08
Schelpen	vaten	»	»	5	»
Vee:					
Ezels	stuks	185	84	125	1 250.00
Geiten	»	28	»	»	»
Muilezels	»	3	2	»	»
Paarden	»	2	7	2	120.00
Runderen	»	11	10	2	60.00
Schapen	»	25	138	38	114.00
Varkens	»	83	72	37	370.00
Visch (gezouten)	dozijnen	723	398	463	13.89
Vleesch (gezouten)	salons	8	»	18	27.00
Wol	kilogram.	3 794	2 187	3 705	1 111.50
Zout	vaten	2 530	»	»	»
					f 492 406.66
St. Martin (Nederl. gedeelte).					
Huiden	kilogram.	»	»	120	Niet opgegeven.
Melasse	liters	»	»	874	
Maïs	»	2 680	»	234	
Oranjeschillen	kilogram.	605	325	350	
Patates	vaten	»	»	57	
Rum	»	»	»	88	
Suiker, bruine	kilogram.	26 400	31 900	»	
Tamarinde	vaten	214	147	34	
Vee:					
Ezels	stuks	32	13	»	
Geiten	»	149	71	54	

		1881.	1882.	1883.	Waarde over 1883.
Paarden	stuks	»	»	2	Niet opgegeven.
Runderen	»	66	13	38	
Schapen	»	36	42	112	
Varkens	»	22	37	87	
Vellen	dozijnen	»	39	37	
Zout	vaten	31 708	137 640	164 139	
St. Eustatius.					
Aardappelen, zoete	vaten	3 162	3 010	6 280	f 9 420.00
Brandhout	vadems	»	»	4½	18.00
Cassave stijfsel	vaten	34	34½	21½	258.00
Houtskool	»	3	»	6	6.00
Hout (scheeps)	stuks	»	»	21	2.62
Jams	vaten	3 005	5 187	2 775	6 937.50
Klinkers	stuks	»	»	23 500	2 350.00
Maïs	vaten	30	»	77½	581.25
Pindas	»	62	29	»	»
Kalk	»	»	»	6	9.00
Tanjers	»	»	8	1	4.00
Tras	»	»	»	500	125.00
Vee:					
Ezels	stuks	3	23	29	870.00
Geiten	»	43	30	5	12.50
Paarden	»	4	7	10	600.00
Runderen	»	146	76	89	4 450.00
Schapen	»	81	64	34	102.00
Varkens	»	58	102	89	1 068.00
Vuursteen	»	»	»	500	75.00
					f 26 888.87
Saba.					
Aardappelen, Europeesche	vaten	»	»	621½	6 215.00
Idem, zoete	»	»	»	4	12.00
Booten	3.5 M³.	»	»	»	70.00
Eieren	stuks	»	»	1 050	26.25
Eschalots	vaten	»	»	25	375.00
Geiten	stuks	»	»	3	15.00
Jams	vaten	»	»	3	15.00
Kalveren	stuks	»	»	24	360.00
Runderen	»	»	»	17	850.00
Schapen	»	»	»	16	112.00
Tanjers	vaten	»	»	19	76.00
Varkens	stuks	»	»	155	465.00
					f 8 591.25

[5. 12.]

BIJLAGE J.

OPGAVE van de op St. Martin (Nederl. gedeelte) direct voor consumtie ingeklaarde goederen over het jaar 1883.

NAMEN DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.	TARIEFSWAARDE.
Aardappelen	36 vaten	f 215.00
Aardewerk	volgens facturen	241.48
Appelen, versche	3 vaten	30.00
Arrowroot	375 kilogrammen	37.50
Azijn	518 liters	103.60
Bakeljauw	213½ kilogrammen	42.70
Beschuit, scheeps	26 vaten	200.60
» crackers	3½ »	42.00
» soda	30 kisten	120.00
Bier	1148½ liters	344.55
Boonen	14 decaliters	7.00
Boter	410 kilogrammen	410.00
Cornstarch	52½ kilogrammen	10.50
Cherry cordial	11 kisten	82.50
Damejeanen, leege	50 stuks	25.00
Droge goederen	volgens facturen	7 324.87
Dynamiet	idem	150.00
Florida	3 kisten	22.50
Gort	31 kilogrammen	12.40
Hammen	199 kilogrammen	149.25
Haring	15 vaten	150.00
» gerookt	19 kistjes	19.00
Haver	7 decaliters	3.50
Hout, spruce	564 vierkante meters	169.20
» white pine	210 idem	75.60
» pitch pine	5 idem	2.70
Houtskolen	142½ vaten	114.00
	Transporteeren	f 10 165.85

NAMEN DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.	TARIEFSWAARDE.
	Per transport	f 10 165.85
Jams	3 vaten	12.00
Kaas, Edammer	5 stuks	7.50
» Stolwijksche	15 »	45.00
» Amerikaansche	399 kilogrammen	239.40
Klinkers	2½ mille	50.00
Knoflook	3 ritsen	0.90
Koffie	183 kilogrammen	109.80
Koorn	339 decaliters	169.50
Koornmeel	93 vaten	930.00
Limonade	68 manden	177.00
Lucifers	16 gros	16.00
Macaroni	39½ kilogrammen	23.70
Meel, tarwe	284 vaten	5 112.00
» rogge	70 »	840.00
Melasse	1857 decaliters	2 599.80
Noten, kokos	1450 stuks	58.00
Oesters	2 dozijn blikken	14.00
Olie, reuzel	40 liters	24.00
» kerosine	1400 »	280.00
» zoete	96 flesschen	57.60
Patates, zoet	238 vaten	476.00
Peper	40 kilogrammen	20.00
Pijpen	24 gros	48.00
Reuzel	310 kilogrammen	155.00
Rozijnen	8 »	4.80
Rijst	1240 »	248.00
Saleratus	10 kisten	42.00
Sardijnen	100/4 blikken	25.00
Schoppen	5 dozijn	75.00
Shads	8 vaten	56.00
Singels, pine	1½ mille	9.00
Slijpsteenen	2 stuks	12.00
Spijkers	925 kilogrammen	277.50
Spek	9 vaten	360.00
Steenkolen	6200 kilogrammen	37.20
Stroohoeden	30 dozijn	60.00
Suiker, witte losse	80 kilogrammen	32.00
» bruine	9780 »	1 956.00
Tabak, in bladen	1450 »	1 160.00
Tongen, gerookt	1 stuk	1.50
Touwwerk	100 kilogrammen	60.00
Uien	682½ »	136.50
	Transporteeren	f 26 183.55

NAMEN DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.	TARIEFSWAARDE.
	Per transport	f 26 183.55
Nleesch, gerookt	9 stuks	27.00
» gezouten	1 vat	30.00
Vijgen	18 1/2 kilogrammen	11.10
Waren	1 vat	72.00
Wijn, roode	7 vaten	420.00
» idem	2 flesschen	1.00
» fijne	6 »	9.00
» vermouth	24 »	24.00
IJzer, plat en rond	1884 kilogrammen	376.80
Zalm	1 tonnetje	10.00
Idem	1 dozijn blikken	9.00
Zeep	1144 kilogrammen	286.00
Zoolleder	67 »	100.50
	Totaal	f 27 559.00

[5. 13.]

BIJLAGE K.

STAAT van de in de entrepots op het eiland St. Martin (Nederl. ged.) gedurende het jaar 1883 voor consumtie ingeklaarde goederen.

NAMEN DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.	TARIEFSWAARDE.
Aardappelen	10 vaten	f 60.00
Azijn	160 liters.	32.00
Aardewerk	volgens facturen.	50.00
Bakeljauw	520 kilogrammen	104.00
Beschuit, scheeps	5 vaten	50.00
» crackers	1 vat	12.00
» soda	7 kisten	28.00
Boter	130 kilogrammen	130.00
Bonen	21 decaliters	10.50
Blaasbalk	1 (volgens factuur)	20.50
Cornstarch	10 kilogrammen	2.00
Droge goederen	volgens facturen.	142.25
Florida	4 kisten	30.00
Hammen.	212 kilogrammen	159.00
Haring	10 vaten	100.00
»	11 kistjes	11.00
Hout, spruce	929 vierk. meters	278.70
» white pine	465 » »	167.40
» pitch pine.	837 » »	451.98
Jenever	385 liters.	173.25
Kaas, Amerikaansche	110 kilogrammen	66.00
Kaarsen, smeer	90 »	45.00
Koffie.	100 »	60.00
Koorn	508 decaliters	254.00
Koornmeel	87 vaten	870.00
Limonade	8 manden	20.00
Makreel	1 vat	7.50
»	4 tobben	10.00
	Transporteeren	f 3 345.08

NAMEN DER GOEDEREN.	HOEVEELHEID.		TARIEFSWAARDE.
		Per transport	f 3 345.08
Meel, tarwe	351	vaten	6 318.00
» rogge	107	»	1 284.00
Melasse	40	decaliters	56.00
Oesters	1	dozijn blikken	7.00
Olie, kerosine	1720	liters	344.00
Pijpen	5	gros	10.00
Rijst	125	kilogrammen	25.00
Reuzel	144	»	72.00
Rozijnen	11	»	6.60
Rum	600	liters	252.00
» (voor het distilleeren van bayrum)	600	»	252.00
Saleratus	1	kistje	9.00
Schoppen	1	dozijn	15.00
Singels, pine	1	mille	6.00
» cypres	5	»	50.00
Spijkers	135	kilogrammen	40.50
Spek	4	vaten	160.00
Suiker, bruine	500	kilogrammen	100.00
Tabak, in bladen	1331	»	1 064.80
Tongen, gep.	½	vat	15 00
» »	1	vaatje	10.00
» gerookt	2	stuks	3.00
Terpentijn	¼	vat	2.50
Uien	75	kilogrammen	15.00
Verflood	125	»	62.50
Vleesch	1½	vat	45.00
Wijn, roode	1	»	60.00
» vermouth	36	flesschen	36.00
Zalm	1	dozijn blikken	9.00
Zeep	624	kilogrammen	156.00
Zoolleder	16	»	24.00
		Totaal . . .	f 13 854.98

[5. 14.]

BIJLAGE L.

STAAT aantoonende het getal vaartuigen gedurende het jaar 1883 in de haven van Curaçao binnengevallen, en hunne tonnemaat.

	Uit Europeesche havens.								Dakar en St. Vincent. (Afrika.)	Uit Noord-Amerikaansche havens.			Suriname.
	Amsterdam.	Bordeaux.	Plymouth.	Liverpool.	Hamburg.	Marseille.	Towey.	Cardiff.		Apalachicola.	New-York en Dangor.	Halifax en Buksville.	
Nederlandsche	6–2575	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″
Engelsche	″	″	4–2328	20–80748	″	″	1–716	1–1188	3–1680	″	16– 14051	8–5884	2–1284
Fransche	″	1–420	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″
Duitsche	″	″	″	″	4–1827	″	″	″	″	″	″	″	″
Deensche	″	1–319	″	″	1– 357	″	″	″	″	″	″	″	″
Noorsche	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″
Spaansche	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″
Italiaansche	″	″	″	″	″	1–626	″	″	″	″	″	1–1177	″
Noord-Amerikaansche	″	″	″	″	″	″	″	″	″	1–642	24– 92116	3–2320	″
Haitiaansche	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″
Dominikaansche	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″
Columbiaansche	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″
Ven uelaansche	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″	″
	6–2575	2–739	4–2328	20–80748	5–2184	1–626	1–716	1–1188	3–1680	1–642	40–106167	12–9381	2–1284
Totaal in 1883	40 vaartuigen, 91104 M³.								3 v. 1680 M³.	53 vaartuigen, 116190 M³.			2 v. 1284 M³.
″ ″ 1882	35 ″ 75139 ″								5 v. 3196 M³.	49 ″ 107797 ″			1 v. 532 M³.
″ ″ 1881	31 ″ 15132 ″								1 v. 706 M³.	60 ″ 105094 ″			″

Uit havens van Zuid-Amerikaansche staten.							Uit West-Indische koloniale havens.								Totaal.	
Venezuelaansche.							Nederlandsche.									
La Guayr en Porto Cabello.	Maracaibo en Vela de Coro.	Cumana en Barcelona.	Indiaansche kust.	Vereenigde Staten van Columbia.	Haiti en St. Domingo.	Bahia. (Brazilië.)	St. Martin (Ned. ged.) St. Eustatius en Saba.	Bonaire.	Aruba.	Engelsche.	Fransche.	Spaansche.	Deensche.	Van zee.	Vaartuigen.	Kub. Meters.
24- 1037	12- 1517	4-314	"	7- 675	45-4260	"	13-2129	350-7840	121-4661	6- 940	3- 564	3- 503	12-2918	14- 875	620	30814
27- 91435	17-26476	"	"	6- 19954	"	12-8683	"	1- 58	"	38-26897	1- 543	1- 532	2- 191	2- 637	162	283285
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1- 420	"	"	"	"	2	840
14- 52106	"	"	"	21- 80687	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	39	134620
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	2	676
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1- 593	"	1	593
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	1-3153	"	"	1	3153
"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	2	1803
23- 87962	22-27985	"	"	"	"	"	"	5- 440	"	2- 2203	"	"	"	2- 637	82	214305
"	"	1-187	"	"	"	1- 187	"	"	"	"	"	1- 187	"	"	3	561
"	"	"	"	"	2- 153	"	"	"	"	"	"	"	"	"	2	153
1- 35	"	"	10-2402	30- 7563	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	41	10000
127- 5796	154-21711	6-458	"	3- 564	5- 367	"	"	16- 863	10- 348	3- 460	1- 172	8- 939	2- 226	"	335	31904
216-238371	205-77689	11-959	10-2402	67-109443	52-4780	13-8870	13-2129	372-9201	131-5009	50-30926	5-1279	14-5314	17-3928	18-2149	1292	712707

442 vaartuigen, 319421 M³.	145 vaartuigen 125222 M³.	533 vaartuigen, 45136 M³.	36 vaart., 10521 M³.	18 v. 2149 M³	1292	712707
525 " 335382 "	120 " 111146 "	516 " 16084 "	51 " 17441 "	9 v. 502 M³.	1311	667218
431 " 328982 "	112 " 119608 "	442 " 14131 "	55 " 23102 "	1 v. 275 M³.	1133	607030

BIJLAGEN

BEHOORENDE BIJ HET

VERSLAG BETREFFENDE CURAÇAO, VAN 1884.

BIJLAGEN

VAN HET

VERSLAG DER HANDELINGEN

VAN DE

TWEEDE KAMER DER STATEN-GENERAAL.

1884-1885.

2de ZITTING van 17 November 1884 — 19 September 1885.

Bijlage C. Verslag omtrent den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883–1884.

[79. 1.]

GELEIDENDE BRIEF.

Aan den Heer Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

'S GRAVENHAGE, *den 8sten December* 1884.

Daartoe door Zijne Majesteit den Koning bij Kabinets-schrijven van 6 December 1884 n°. 10 gemachtigd, heb ik, ter voldoening aan het voorschrift van art. 194, alinea 5, der Grondwet, de eer U hierbij, namens den Koning, te doen toekomen het Verslag over den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over het jaar 1883—1884.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

Voor den Minister,

De Secretaris-Generaal,

HUBRECHT.

[79. 2.]

VERSLAG.

HOOGER ONDERWIJS.

Bij Koninklijke besluiten van 1 December 1883, n°. 19, 5 Februari 1884, n°. 10, en 8 Juli 1884, n°. 12, (bijlage A), werden wijzigingen gebracht in de lijst van beambten bij de Rijksuniversiteiten, vastgesteld bij Koninklijk besluit van 6 Februari 1879, n°. 2, en laatstelijk gewijzigd bij Koninklijk besluit van 8 Februari 1883, n°. 5.

Bij Koninklijk besluit van 2 April 1884 (*Staatsblad* n°. 44) (bijlage B), werd, met intrekking van het Koninklijk besluit van 21 Juni 1881 (*Staatsblad* n°. 69), een nieuw programma vastgesteld voor het eindexamen der gymnasia met zesjarigen cursus en het daarmede gelijkgestelde examen, vermeld in art. 12 der wet van 28 April 1876 (*Staatsblad* n°. 102).

Naar aanleiding van artt. 10 en 12 van het Koninklijk besluit van 29 Augustus 1883 (*Staatsblad* n°. 133), tot vaststelling van nieuwe regelen omtrent de benoembaarheid en uitzending van rechterlijke en administratieve ambtenaren voor den dienst in Nederlandsch-Indië (met de toelichting opgenomen als bijlage W. W van het Koloniaal Verslag van 1883), waarbij wordt bepaald, dat ook personen, die het examen in art. 92, 2de lid, der wet op het hooger onderwijs hebben afgelegd, ter beschikking van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië kunnen worden gesteld, ten einde in burgerlijke of rechterlijke betrekkingen aldaar te worden geplaatst, en dat de Minister van Koloniën de adspiranten dezer categorie rangschikt naar de gegevens, die hij omtrent hunne betrekkelijke bekwaamheid heeft kunnen verkrijgen, is met de faculteiten der rechtsgeleerdheid en der letteren en wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit te Leiden overleg gepleegd omtrent de wijze waarop genoemden Minister de noodige gegevens konden worden verschaft.

Dit overleg heeft geleid tot het treffen der navolgende regeling, waarmede de Minister van Koloniën zich voldaan verklaarde:

1°. wordt aan hen, die zich aan bovengenoemd examen onderwerpen, de keuze gelaten om òf in het Maleisch, òf in het Javaansch, òf in beide genoemde talen examen af te leggen, terwijl op het diploma wordt aangeteekend in welke taal de geslaagde candidaat is geëxamineerd;

2°. wordt het examen in de vakken, genoemd in art. 24 van het Koninklijk besluit van 27 April 1877 (*Staatsblad* n°. 87) sub *a*, *b* en *c*, in dier voege ingericht, dat de kennis, die de examinandus van de geschiedenis van Nederlandsch-Indië bezit, in voldoende mate daaruit blijke;

3°. brengen de faculteiten der rechtsgeleerdheid en der letteren en wijsbegeerte aan voornoemde Rijksuniversiteit — de eenige, waar bedoeld examen vooralsnog kan worden afgenomen — jaarlijks, zoo spoedig mogelijk na het einde van den cursus, aan den Minister van Koloniën gezamenlijk een beredeneerd verslag uit omtrent de in het afgeloopen studiejaar afgelegde examens. Bij dat verslag wordt gevoegd eene ranglijst der geslaagden, opgemaakt volgens het oordeel der hoogleeraren, en in eene bijgevoegde toelichting breeder gemotiveerd. De ranglijst zelve vermeldt nog den dag van het examen, het proefschrift, waarop de geslaagde den graad van doctor in de rechtswetenschap heeft verkregen, de vroeger afgelegde examens, en daarbij telkens de toekenning van het praedicaat »cum laude", wanneer deze mocht hebben plaats gehad.

Onder dagteekening van 12 Juli 1884 is bedoeld verslag over den afgeloopen cursus voor het eerst uitgebracht.

§ 1. RIJKSUNIVERSITEITEN TE LEIDEN, UTRECHT EN GRONINGEN.

a. COLLEGES VAN CURATOREN.

Bij Koninklijk besluit van 24 September 1883, n°. 1, werden L. M. DE LAAT DE KANTER, mr. W. R. BOER en jhr. mr. J. Æ. A. VAN PANHUYS herbenoemd als curator respectievelijk der universiteit te Leiden, Utrecht en Groningen.

Ter vervanging van mr. H. H. baron RÖELL, die op 9 September 1883 overleed, werd bij Koninklijk besluit van 25 September 1883, n°. 2, mr. E. H. 's JACOB tot curator der universiteit te Utrecht benoemd.

Bij beschikking van 19 December 1883, n°. 4501, afd. Onderwijs, werd goedgekeurd, dat in art. 1 van het huishoudelijk reglement voor het college van curatoren der universiteit te Groningen de woorden »den eersten Woensdag" vervangen worden door »den eersten Zaterdag".

b. ONDERWIJZEND PERSONEEL.

Leiden.

Senaat. Rector-magnificus was de hoogleeraar DOYER; assessoren de hoogleeraren RAUWENHOFF, BUYS, VAN GEER en DE GOEJE; secretaris van den senaat was de hoogleeraar HUËT.

Het voorzitterschap en het secretariaat der faculteiten werd respectievelijk waargenomen: in de faculteit der godgeleerdheid door de hoogleeraren KUENEN en ACQUOY; in die der rechtsgeleerdheid door de hoogleeraren VAN DER LITH en VAN DER VLUGT; in die der geneeskunde door de hoogleeraren HEINSIUS en ROSENSTEIN, die in Maart 1884 als zoodanig werd opgevolgd door den hoogleeraar ZAAIJER; in die der wis- en natuurkunde door de hoogleeraren LORENTZ en KAMERLINGH ONNES, en in die der letteren en wijsbegeerte door de hoogleeraren FRUIN en CORNELISSEN.

De rector-magnificus hield op 8 Februari 1884, den dies natalis der hoogeschool, eene redevoering, ten onderwerp hebbende: »Vooruitgang de leuze der hoogeschool", en droeg op 16 September 1884, na het geven van een verslag van de lotgevallen der universiteit gedurende het afgeloopen studiejaar, het rectoraat over aan zijn opvolger, den hoogleeraar HUËT.

Hoogleeraren en lectoren. Bij Koninklijk besluit van 5 October 1883, n°. 20, werd dr. P. L. MULLER, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, tot hoogleeraar in de faculteit der letteren en wijsbegeerte benoemd, als opvolger van wijlen professor DOZY, om onderwijs te geven in de algemeene geschiedenis en de politische aardrijkskunde. Hij aanvaardde zijn ambt op 19 December 1883 met het houden eener redevoering over »het wereldverkeer en de wereldgeschiedenis".

Ter vervanging van dr. W. J. A. JONCKBLOET, die op zijn verzoek, met ingang van 1 October 1883, eervol ontslag verkreeg, werd bij Koninklijk besluit van 19 April 1884, n°. 2, tot hoogleeraar in de faculteit der letteren en wijs-

begeerte, tot het geven van onderwijs in de Nederlandsche letterkunde (geschiedenis en aesthetische critiek), benoemd dr. Jan Ten Brink, die zijn ambt den 11den Juni aanvaardde met eene redevoering over »de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde en hare leerwijze".

Aan den hoogleeraar Cobet werd met het einde van het afgeloopen studiejaar, ingevolge art. 58 der wet op het hooger onderwijs, eervol ontslag verleend. In zijne plaats werd bij Koninklijk besluit van 17 Augustus 1884, n. 11, dr. J. Van Leeuwen jr. benoemd, om onderwijs te geven in de Grieksche taal- en letterkunde en de Grieksche oudheden.

Adsistenten. Bij beschikking van 20 September 1883, n° 3420, afd. Onderwijs, werd H. J. Rinkes op zijn verzoek, met ingang van 1 October 1883, eervol ontslagen als adsistent in het Ziekenhuis; in zijne plaats werd voor het tijdvak 1 November 1883—31 December 1884, bij beschikking van 29 October 1883, n°. 3881, afd. Onderwijs, benoemd G. D. Cohen Tervaert.

Bij beschikking van 24 October 1883, n°. 3868[1], afd. Onderwijs, werd voor het tijdvak van 24 October 1883 tot 31 December 1884 tot adsistent voor de pathologische anatomie benoemd D. E. Siegenbeek van Heukelom.

In de plaats van den bij beschikking van 25 Augustus 1883, n°. 3076, afd. Onderwijs, met ingang van 1 November 1883 op verzoek eervol ontslagen adsistent voor de sterrenkunde Th. J. Stieltjes jr., werd bij beschikking van 5 Januari 1884, n°. 4593, afd. Onderwijs, voor het tijdvak 5 Januari—31 December 1884 benoemd A. Koolhoven, die echter op 11 Augustus 1884 overleed.

Tot tweeden adsistent voor de physiologie werd voor het tijdvak 17 November—31 December 1883, bij beschikking van 17 November 1883, n°. 4213, afd. Onderwijs, benoemd C. le Nobel.

Bij beschikking van 22 December 1883, n°. 4476, afd. Onderwijs, werden voor 1884 tot adsistenten herbenoemd: voor de physiologie M. C. Dekhuyzen en C. le Nobel; in het ziekenhuis H. Van Anrooy en dr. H Treub; voor de natuurkunde R. Sissingh; voor de scheikunde dr. P. Van Romburgh, dr. C. Hensgen, H. W. Bakhuis Roozeboom en dr. C. A. Lobry van Troostenburg de Bruyn; voor de botanie dr. E Giltay. Voorts werden bij dezelfde beschikking nog tot adsistenten in het ziekenhuis benoemd J. Thomee, B H. Stephan en B. J. Kouwer.

Bij beschikking van 29 Maart 1884, n°. 1064, afd. Onderwijs, werd nog aan H. Van Anrooy, op zijn verzoek eervol ontslag verleend als adsistent in het ziekenhuis, en in zijne plaats voor het overige gedeelte van het jaar benoemd J. A. Römer, beide met ingang van 1 April 1884.

Utrecht.

Senaat. Den 18den September 1883 droeg de hoogleeraar Valeton het rectoraat over aan den hoogleeraar Hamaker, na het geven van een verslag omtrent de lotgevallen der universiteit in het afgeloopen studiejaar. Den 14den Maart 1884 hield de rector-magnificus ter viering van den dies natalis der hoogeschool eene redevoering over: »dogmatische en empirische rechtsphilosophie".

De hoogleeraar Rauwenhoff was secretaris van den Senaat, en bleef zich met de zorg voor het archief belasten.

Assessoren waren de hoogleeraren Beets, Donders, Kapteyn en Opzoomer.

Voorzitters en secretarissen der faculteiten waren respectievelijk: in de faculteit der godgeleerdheid de hoogleeraren Doedes en Valeton; in die der rechtsgeleerdheid de hoogleeraren Hamaker en d'Aulnis; in die der geneeskunde de hoogleeraren Donders en Snellen; in die der wis- en natuurkunde de hoogleeraren Rauwenhoff en Kapteyn en in die der letteren en wijsbegeerte de hoogleeraren De Jong en Wijnne.

Hoogleeraren en lectoren. Ingevolge art. 58 der wet op het hooger onderwijs werd aan den hoogleeraar Beets, bij Koninklijk besluit van 18 Mei 1884, n°. 23, met het einde van het loopende studiejaar eervol ontslag verleend. Bij hetzelfde besluit werd tot zijn opvolger benoemd dr. J. Cramer, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen, tot het geven van onderwijs in de geschiedenis van het Christendom, de geschiedenis van de leerstellingen van den Christelijken godsdienst en de zedekunde. Bij Koninklijk besluit van 17 Juni 1884, n°. 23, werd aan dr. Cramer vergund laatstgenoemd vak aan den hoogleeraar Lamers af te staan in ruil tegen de oud Christelijke letterkunde.

Bij Koninklijk besluit van 3 September 1883, n°. 23, werd dr. D. Van Haren Noman tot lector in de ontleedkunde benoemd voor het studiejaar 1883—1884, welke benoeming bij Koninklijk besluit van 10 Juni 1884, n°. 12, in eene definitieve werd veranderd.

De hoogleeraar Wijnne werd benoemd tot ridder 3de klasse der Danebrogsorde; de hoogleeraar Buys Ballot tot ridder der 2de klasse van de Pruisische Kroonorde.

De hoogleeraar Oudemans werd benoemd tot lid der Royal Astronomical Society te Londen.

Ter gelegenheid van de viering van het derde eeuwfeest der Edinburgsche universiteit verkreeg de hoogleeraar Beets, die de Utrechtsche universiteit bij die gelegenheid vertegenwoordigde, het eeredoctoraat in de theologie. De hoogleeraar Buys Ballot, de vertegenwoordiger van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, ontving het eeredoctoraat in de rechten. Deze onderscheiding was ook voor den hoogleeraar Donders bestemd, doch kon hem niet worden toegekend, daar hij verhinderd was persoonlijk het diploma te gaan ontvangen.

Aan laatstgenoemden hoogleeraar werd nog van wege de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem de gouden Boerhave-medaille uitgereikt.

Privaat-docenten. Als privaat-docenten werden toegelaten: mr. J. M. W. Schwartz in het Romeinsch recht (beschikking van 1 October 1883, n°. 3521, afd. Onderwijs); mr. A. J. B. Rijke en mr. C. W. Van der Pot jr. in het notariaat en het fiscaal recht (beschikkingen van 1 October en 2 November 1883, nos 3521 en 3869[1], afd. Onderwijs); dr. J. Lorié in de palaeontologie (beschikking van 15 Mei 1884, n°. 1578, afd. Onderwijs), en dr. L. J. Morell in de archaeologie en de geschiedenis der Grieksche kunst (beschikking van 16 Juli 1884, n°. 2301, afd. Onderwijs).

Dr. J. H. Hisgen, privaat-docent in de Hoogduitsche taal en letterkunde, overleed 24 Maart 1884.

Adsistenten. Bij beschikking van 24 September 1883, n°. 3454, afd. Onderwijs, werd tot adsistent voor de scheikunde voor het tijdvak 1 October 1883-31 December 1884 benoemd A. J. A. Prange.

Voor het jaar 1884 werden bij beschikking van 22 December 1883, n°. 4511[1], afd. Onderwijs, herbenoemd tot adsistent: voor de physiologie dr. H. J. Hamburger; in het ziekenhuis B. Freriks, H. Jonker Jzn., dr. A. J. Van der Weyde en dr. C. Winkler; voor de scheikunde dr. S. Birnie; voor de botanie G. A. F. Molengraaff; voor de natuurkunde W. H. Julius en voor het Museum van natuurlijke historie dr. J F. Van Bemmelen.

Bij dezelfde beschikking werden nog tot adsistent voor het jaar 1884 benoemd: voor de pathologie J. M. Rebel en in het ziekenhuis J. C. J. Van der Hagen.

Groningen.

Senaat. De hoogleeraar Van Ankum was rector-magnificus, de hoogleeraren Cramer, Drucker, Ranke en Symons assessoren, de hoogleeraar Van Bell secretaris van den senaat.

Voorzitter en secretaris der faculteiten waren respectievelijk: in de faculteit der godgeleerdheid de hoogleeraren Cramer en Van Bell; in die der rechtsgeleerdheid de hoogleeraren Van der Linden en Drucker; in die der geneeskunde de hoogleeraren Huizinga en Fokker, welke laatstgenoemde later door den hoogleeraar Kooyker werd vervangen; in die der wis- en natuurkunde de hoogleeraren Mees en Van Calker; in die der letteren en wijsbegeerte de hoogleeraren Van der Wijck en Symons.

Den 16den September 1884 droeg de rector-magnificus zijne waardigheid over aan zijn opvolger, en sprak daarbij eene redevoering uit over »de wetenschappelijke beteekenis van de studie der diepzeefauna".

Hoogleeraren en lectoren. Dr. I. Van Dijk, nieuwbenoemd hoogleeraar in de faculteit der godgeleerdheid,

hield op 19 September 1883 zijne intreerede over »de eischen der historie en de eischen der wijsbegeerte op het gebied der godsdienstwetenschap".

Ter vervanging van den hoogleeraar Cramer, die naar Utrecht vertrok, werd bij Koninklijk besluit van 21 Juli 1884, n°. 8, dr. S. S. De Koe tot hoogleeraar benoemd, om onderwijs te geven in de geschiedenis van het Christendom, de oud-Christelijke letterkunde en de geschiedenis der leerstellingen van den Christelijken godsdienst.

Aan den hoogleeraar Valeton werd, ingevolge art. 58 der wet op het hooger onderwijs, bij Koninklijk besluit van 3 Juni 1884, n°. 12, met het einde van het studiejaar eervol ontslag verleend en tot zijn opvolger benoemd dr. G. Wildeboer.

De hoogleeraar Gratama verkreeg op verzoek eervol ontslag, bij Koninklijk besluit van 26 Februari 1884, n°. 10. In zijne plaats werd, bij Koninklijk besluit van 21 Juli 1884, n°. 7, mr. J. Domela Nieuwenhuis benoemd, om onderwijs te geven in het strafrecht, de strafvordering en de wijsbegeerte van het recht.

Ter vervulling van de vacature, ontstaan door het overlijden van den hoogleeraar Rink, werd bij Koninklijk besluit van 12 Maart 1884, n°. 3, dr. F. De Boer tot hoogleeraar benoemd, tot het geven van onderwijs in de hoogere stelkunde, de differentiaal- en integraalrekening en de theorie der functiën. Hij aanvaardde zijn ambt den 19den Mei 1884, met eene redevoering over »de wiskunde der Indiërs".

In de plaats van den naar Leiden geroepen hoogleeraar dr. P. L. Muller werd bij Koninklijk besluit van 17 Juni 1884, n°. 3, dr. P. J. Blok tot hoogleeraar benoemd, om onderwijs te geven in de vaderlandsche geschiedenis, de algemeene geschiedenis der middeleeuwen en van den nieuweren tijd, en de politische aardrijkskunde.

Bij Koninklijk besluit van 11 Mei 1884, n°. 4, werd tot hoogleeraar voor de Fransche taal en letterkunde en de beginselen der Romaansche philologie benoemd dr. A. G. Van Hamel.

Adsistenten. Bij beschikking van 23 October 1883, n°. 3826, afd. Onderwijs, werd aan H. J. Oosting op zijn verzoek eervol ontslag verleend als adsistent voor de natuurkunde, met ingang van 1 November 1883.

Bij beschikking van 20 December 1883, n°. 4488, afd. Onderwijs, werd in zijne plaats benoemd P. H. Dojes.

Bij dezelfde beschikking werden voor 1884 tot adsistenten herbenoemd voor de anatomie J. E. Alberts en J. L. Jonxis; voor de physiologie L. Wiersema Ezn; in het ziekenhuis dr. J. G. Meilink, dr. J. Mees ten Oever, W. Renssen, S. Lijkles en Tj. Hoekstra; voor de botanie A. van der Scheer en voor de scheikunde J. Mesdag.

Bij beschikking van 22 Juli 1884, n°. 2139, afd. Onderwijs, werd voor het tijdvak 1 September 1884-31 December 1885 tot adsistent voor de hygiëne benoemd Ch. H. Ali Cohen.

De adsistent Hoekstra overleed 9 Augustus 1884.

c. Studenten.

Ingeschreven waren			
aan de Rijksuniversiteit te			Tegen betaling van
Leiden.	Utrecht.	Groningen.	
1 (1)	»	»	f 230
317	209	171	200
4	2	»	190
Tr. 322	211	171	

(1) Deze had eerst f 30 betaald voor ééne les; toen hij later voor volledig onderwijs ingeschreven wilde worden stortte hij daarvoor de volle f 200 in 's Rijks kas.

Ingeschreven waren			
aan de Rijksuniversiteit te			Tegen betaling van
Leiden.	Utrecht.	Groningen.	
P. tr. 322	211	171	
»	»	1	f 165
1	4	1	160
1	»	2	140
»	1	1	130
»	2	1	110
1	»	»	105
15	69	9	100
5	8	8	80
»	1	»	75
»	4	1	70
8	30	14	60
»	»	1	55
»	2	»	50
2	2	»	45
1	8	1	40
»	»	1	35
16	10	8	30
»	2	»	25
»	1	13	20
»	27	»	15
»	1	»	10
213	84	57	*Nihil.*
585	467	290	

Degenen, die zonder betaling waren ingeschreven, zijn te verdeelen als volgt:

Reden der vrijstelling van betaling.	Leiden.	Utrecht.	Groningen.	Totaal.
Studenten, die ter zake van het onderwijs der hoogleeraren en lectoren reeds f 800 hadden betaald.	87	35	21	143
Studenten, bedoeld in art. 106 der wet op het hooger onderwijs, die ter zake van dat onderwijs reeds f 400 hadden betaald. .	7	31	7	45
Tot de promotie toegelaten. . .	105	10	19	134
In het genot eener Rijksbeurs. .	6	6	6	18
Beambten der universiteit . . .	7	2	4	13
Reeds aan eene andere universiteit ingeschreven	1	»	»	1
	213	84	57	354

INGESCHREVEN WAREN

	VOOR	IN DE FACULTEIT DER god-geleerdheid.	rechts-geleerdheid.	geneeskunde.	wis- en natuurkunde.	letteren en wijsbegeerte.	TOTAAL.
Leiden.	den 1sten keer	7	50	42	12	16	127
	» 2den »	1	24	35	3	6	69
	» 3den »	5	24	44	2	8	83
	» 4den »	5	31	28	4	7	75
	» 5den »	1	19	26	3	7	56
	» 6den »	2	14	20	2	5	43
	» 7den »	4	22	19	1	4	50
	» 8sten »	»	20	20	5	1	46
	» 9den »	»	4	7	3	3	17
	» 10den »	»	5	1	2	2	10
	» 11den »	»	2	1	1	»	4
	» 12den »	»	1	2	»	»	3
	» 13den »	»	»	»	1	»	1
	» 15den »	»	1	»	»	»	1
	Totaal. . .	25	217	245	39	59	585
Utrecht.	den 1sten keer	31	8	49	16	29	133
	» 2den »	5	8	32	4	3	52
	» 3den »	26	12	23	7	2	70
	» 4den »	24	10	23	7	2	66
	» 5den »	31	11	26	3	3	74
	» 6den »	14	3	24	2	»	43
	» 7den »	3	»	5	»	»	8
	» 8sten »	»	»	9	»	2	11
	» 9den »	»	»	6	»	»	6
	» 10den »	»	»	3	»	»	3
	» 11den »	»	»	1	»	»	1
	Totaal. . .	134	52	201	39	41	467
Groningen.	den 1sten keer	3	14	25	17	9	68
	» 2den »	»	2	31	6	5	44
	» 3den »	2	6	17	4	8	37
	» 4den »	3	13	26	6	3	51
	» 5den »	4	3	13	2	3	25
	» 6den »	3	4	20	2	3	32
	» 7den »	1	2	8	2	3	16
	» 8sten »	1	1	5	»	»	7
	» 9den »	»	»	2	1	»	3
	» 10den »	»	»	2	»	»	2
	» 11den »	»	»	2	»	»	2
	» 12den »	»	»	1	»	»	1
	» 13den »	»	»	1	»	»	1
	» 15den »	»	»	1	»	»	1
	Totaal. . .	17	45	154	40	34	290

INGESCHREVEN WAREN

	VOOR	IN DE FACULTEIT DER god-geleerdheid.	rechts-geleerdheid.	geneeskunde.	wis- en natuurkunde.	letteren en wijsbegeerte.	TOTAAL.	Totaal der ingeschrevenen in 1882/83.
Leiden.	alle lessen . . .	25	203	245	32	54	559	466
	twee » . . .	—	4	—	4	2	10	9
	ééne les. . . .	—	10	—	3	3	16	13
	Totaal . .	25	217	245	39	59	585	488
Utrecht.	alle lessen . . .	113	51	186	32	17	399	401
	twee » . . .	20	—	5	4	4	33	22
	ééne les. . . .	1	1	10	3	20	35	35
	Totaal . .	134	52	201	39	41	467	458
Groningen.	alle lessen . . .	17	45	154	30	22	268	252
	twee » . . .	—	—	—	6	8	14	20
	ééne les. . . .	—	—	—	4	4	8	18
	Totaal . .	17	45	154	40	34	290	290

Eene vergelijking der bovenstaande tabellen met die van het vorige jaarverslag leert, dat het geheel getal ingeschrevenen te Leiden met 97 en te Utrecht met 9 toenam, doch te Groningen stationnair bleef. Het getal der voor alle lessen ingeschrevenen nam te Leiden met 93 en te Groningen met 16 toe, doch verminderde te Utrecht met 2. Het getal der voor enkele lessen ingeschrevenen nam te Leiden met 4 en te Utrecht met 11 toe, doch verminderde te Groningen met 16. De toeneming kwam dus, over de 3 Rijksuniversiteiten genomen, uitsluitend aan eerstgenoemde categorie ten goede.

Omtrent de werking der wet van 28 Juni 1881 (*Staatsblad* n°. 107) schrijven curatoren der Rijksuniversiteit te Utrecht in hun verslag nog het volgende:

»Vergelijkt men de cijfers der inschrijving met de opgaven in den Studenten-Almanak voor 1884, dan is de uitkomst in zooverre bevredigend, dat collegebezoek door personen, die òf niet zijn ingeschreven òf niet genoeg hebben betaald, heeft opgehouden. De cijfers volgen hieronder:

	Theologen.	Juristen.	Medici.	Philosophen.	Literatoren.	Totaal.
Ingeschreven bij den rector-magnificus	134	52	201	39	[1]) 21	447
Studenten-Almanak	150	115	202	49	36	552
Verschil	16	63	1	10	15	105

[1]) Hieronder zijn niet begrepen de personen, die het college der hoogleeraren Moltzer en Gallée, vermeld in de tabel op blz. 8, bezochten.

» De verschillen zijn nagenoeg even groot en van denzelfden aard als in het vorige jaar. Het is weder de grootste helft der te Utrecht aanwezige juristen, die het collegebezoek als tijdverlies en nuttelooze weelde beschouwen.

» Het mag betwijfeld worden of de bovengenoemde gunstige uitkomsten zouden verkregen zijn, zonder dat herhaaldelijk en op krachtige wijze aan de verplichting tot inschrijving was herinnerd.

» Op 9 November hadden de inschrijvingen pas het cijfer van 327 bereikt.

» Wij noodigden toen de faculteiten uit ons de namen op te geven dergenen, die de lessen bijwoonden. Toen wij ongeveer eene maand later de opgaven hadden ontvangen en met het register van den rector vergeleken, bleek het, dat nog 28 namen in dat register ontbraken. De nalatigen werden op ons verzoek door den rector aangeschreven, en deze aanschrijving had het gewenschte gevolg."

Curatoren verklaren als het resultaat hunner ondervinding, dat de wet van 28 Juni 1881 (*Staatsblad* n°. 107) gunstig heeft gewerkt. Zij meenen echter, dat het bij eene eventuëele herziening wenschelijk zou zijn aan curatoren de bevoegdheid te geven, aan niet-studenten in den eigenlijken zin toegang tot meer dan *twee* lessen te verleenen, daar de bedoeling van den wetgever hierdoor niet verijdeld en de belangen dier personen daarmede gebaat zouden worden. Tegen misbruik zou kunnen worden gewaakt, door van hen eene soortgelijke verbintenis te vorderen als van de theologen, die slechts f 100 's jaars in 's Rijks schatkist storten.

d. Omvang van het onderwijs.

De volgende tabel vermeldt de op de Series Lectionum aangekondigde lessen, die in den afgeloopen cursus wegens verschillende omstandigheden niet gegeven zijn.

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Reden van verhindering.
Leiden.		
C. P. Tiele,	Capita selecta der vergelijkende godsdienstgeschiedenis.	Tijdgebrek der studenten.
J. G. R. Acquoy,	Kerkelijke diplomatiek.	Geen toehoorders.
S. J. Fockema Andreae,	Geschiedenis van het staatsrecht.	Idem.
	» » » strafrecht.	Idem.
H. B. Greven,	Politieke geschiedenis.	Idem.
J. E. Van Iterson J.Az.,	Medicina forensis.	Idem.
D. Bierens de Haan,	Differentiaalrekening.	Idem.
H. G. Van de Sande Bakhuyzen,	Methode der kleinste vierkanten.	Idem.
A. P. N. Franchimont,	De lessen voor de candidaten in de chemie.	Idem.
K. Martin,	Capita selecta der geologie.	Idem.
H. Kamerlingh Onnes,	Onderzoekingen op het gebied der experimenteele physica.	Gebrek aan een geschikt lokaal en aan de noodige hulp.
C. G. Cobet,	Al de aangekondigde lessen.	Ziekte van den hoogleeraar.
H. Kern,	Vergelijkende grammatica.	Geen toehoorders.
	Indische antiquiteiten.	Idem.
J. P. N. Land,	Logica en zielkunde.	Idem.
P. J. Cosijn,	Oud Saksisch.	Idem.
G. J. Grashuis (lector),	Soendaneesche poësie.	Idem.
Utrecht.		
B. J. L. De Geer van Jutfaas,	Pandecten.	Idem.
J. d'Aulnis de Bourouill,	Methode der statistiek.	Idem.
Th. W. Engelmann,	Experimenteele medische toxicologie.	Tijdgebrek van hoogleeraar en studenten.
P. Q. Brondgeest (lector),	Chemische diagnostiek.	Gebrek aan een geschikt lokaal.
C. H. D. Buys Ballot,	Physische aardrijkskunde en meteorologie.	Geen toehoorders.
E. Mulder,	Synthetische chemie en thermo-chemie.	Idem.
J. A. C. Oudemans,	Elementaire theoretische astronomie.	Idem.
C. E. A. Wichmann,	Palaeozoölogie.	Idem.
	Palaeophytologie.	Idem.
A. A. W. Hubrecht,	Embryologie der ongewervelde dieren.	Vervangen door eene les over de embryologie der gewervelde dieren.
J. H. Gallée,	Angelsaksisch.	Geen toehoorders.
Groningen.		
B. J. Gratama,	Philosophia Juris.	Zwakke gezondheid van den hoogleeraar.
P. W. A. Cort van der Linden,	Capita selecta der staathuishoudkunde.	Geen toehoorders.
	Methode der statistiek.	Idem.
	Staatkundige geschiedenis.	Idem.
A. P. Fokker	Nieuwere pharmaco-dynamische practijk.	Geen geschikt uur te vinden.
R. A. Mees,	Meteorologie.	Geen toehoorders.
Vacature-Rink,	Theorie der functiën.	Idem.
F. J. P. Van Calker,	Physische aardrijkskunde.	Idem.
J. C. Kapteyn,	Theoretische astronomie.	Idem.
	Waarschijnlijkheidsrekening.	Idem.

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Reden van verhindering.
B. H. C. K. Van der Wijck,	Psychologie.	Geen toehoorders.
	Logica.	Idem.
E. Baehrens,	Romeinsche antiquiteiten.	
F. J. Van den Ham,	Syrische en Arabische grammatica.	
P. L. Muller,	Vaderlandsche geschiedenis.	Vertrek van den hoogleeraar.
	Nieuwe geschiedenis en politische aardrijkskunde.	Idem.
B. Symons,	Angelsaksisch.	Geen toehoorders.

Door de privaat-docenten dr. G. Heymans, aan de Rijksuniversiteit te Leiden, en dr. G. P. Wesselink en dr. H. P. Jonkman, aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, werden in den afgeloopen cursus geene lessen gegeven.

De volgende tabel wijst aan welke lessen aan de Rijksuniversiteiten werden gegeven boven de in de Series Lectionum aangekondigde.

Naam van den hoogleeraar of lector.	Onderwerp der les.	Aanmerkingen.
Leiden.		
J. J. Prins,	Exegese van het N. T.	1 avonduur per week aan eenige novitii.
J. T. Buys,	Algemeene beginselen van Staatsrecht.	1 uur om de 14 dagen aan een 15tal toehoorders.
P. A. Van der Lith,	Staatsrecht van Nederlandsch-Indië.	3 uren per week aan een 15tal toehoorders, die zich voor het Indische faculteits-examen voorbereidden.
	Onderwerpen uit het Indische Staats- en administratief recht.	één avond elke 14 dagen, na de Kerstvacantie, aan dezelfde toehoorders.
	Idem.	1 uur per week, na de Kerstvacantie, aan een 5tal toehoorders, die zich voor het groot-ambtenaarsexamen bekwaamden.
T. Zaaijer,	Ontleedkunde.	1 responsie-uur per week voor de leerlingen van elk studiejaar afzonderlijk.
H. Kamerlingh Onnes,	Practische oefeningen.	Voor philosophen.
M. J. De Goeje,	Chaldeeuwsch.	2 uur per week aan 3 toehoorders.
J. P. N. Land,	Arameesch.	1 avond per week aan 1 toehoorder.
A. C. Vreede,	Javaansch.	privatissimum van 1 uur per week aan 1 toehoorder, na de Paaschvacantie.
P. L. Muller,	Algemeene geschiedenis der middeleeuwen.	3 uur per week aan een 6tal toehoorders, na de Kerstvacantie.
	Politische aardrijkskunde en nieuwe geschiedenis.	Idem.
Utrecht.		
A. J. B. Rijke (privaat docent),	Privaatrecht met betrekking tot het notariaat.	6 uren per week aan 7 toehoorders.
	Notariaat en fiscaal recht.	3 uren per week aan 3 toehoorders.
	Practische oefeningen.	Idem. Idem.
C. W. Van der Pot (privaatdocent),	Notariaat en fiscaal recht.	aan 3 toehoorders, elk 2 uren per week.
F. C. Donders,	Physiologie der zintuigen.	1 uur per week aan een 75tal toehoorders.

Naam van den hoogleeraar of lector.	Onderwerp der les.	Aanmerkingen.
D. VAN HAREN NOMAN (lector),	Beschrijvende, topographische en chirurgische ontleedkunde.	Voor 7 studenten in de tandheelkunde, 1 uur per week, na de Kerstvacantie.
J. A. C. OUDEMANS,	Populaire astronomie.	2 uren per week aan 4 toehoorders.
C. E. A. WICHMANN,	De afzettingen der ertsen, kolen en zouten.	1 uur per week aan 4 toehoorders.
A. A. W. HUBRECHT,	Embryologie der gewervelde dieren.	Ter vervanging van de les over de embryologie der ongewervelde dieren; 1 uur per week voor 50 toehoorders.
	Embryologische oefeningen.	3 uren per week aan 12 toehoorders.
P. DE JONG,	Arabische taal.	1½ à 2 uren per week voor 1 student.
H. E. MOLTZER,	Middelnederlandsch.	1 uur per week voor een 5tal novitii.
	Letterkundige kritiek: debat over opstellen door studenten geleverd over den Ferguut en andere Middelnederlandsche gedichten.	1 avond per week van 7–10 uur voor een 8tal toehoorders.
J. H. GALLÉE,	Nedersaksische taal en rechtstermen.	2 uren per week voor 2 toehoorders.
H. E. MOLTZER en J. H. GALLÉE,	Nederlandsche taalkunde; Middelnederlandsch; woordvorming en grammatica.	1 à 2 uren per week voor 22 toehoorders, die zich voor akte-examens bekwaamden.
Groningen.		
M. E. MULDER (lector),	Practische oefeningen; operatiën op het cadaver.	Gegeven zoo vaak de gelegenheid zich voordeed.
K. KOOY (privaat-docent),	Physische diagnostiek.	4 uren per week aan 20 toehoorders; na de Kerstvacantie gestaakt bij gebrek aan geschikte uren.
F. DE BOER,	Hoogere algebra (kettingbreuken en oneindige producten).	Na de Paaschvacantie.
	Differentiaalrekening.	Idem.
B. SYMONS,	Gothisch.	1 uur per week voor eerstbeginnenden.
	Oudhoogduitsch.	1 uur per week voor 2 candidaten in de Nederlandsche letteren.

De lessen van den hoogleeraar CORNELISSEN te Leiden, de practische oefeningen van den hoogleeraar FRANCKEN te Utrecht, en (meestal) de lessen van den hoogleeraar BAEHRENS te Groningen werden in het Latijn; die van den privaat-docent HISGEN te Utrecht, die van den hoogleeraar RANKE te Groningen enkele malen, en die van den hoogleeraar SYMONS over Middelhoogduitsch en over de geschiedenis der Hoogduitsche letterkunde werden in het Hoogduitsch gegeven.

Voor alle overige lessen aan de drie Rijksuniversiteiten werd de Nederlandsche taal gebezigd.

TABEL

der op de Series Lectionum aangekondigde en gegeven lessen.

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
Faculteit der godgeleerdheid.			
A. Kuenen.	Geschiedenis der Israëlietische letterkunde en uitlegging van het Oude Verbond.	3	7 à 10
	Zedekunde.	3	8
	Geschiedenis van den Israëlietischen godsdienst.	3	6
J. J. Prins.	Uitlegkunde van het Nieuwe Testament.	3	12
	Inleiding op het Nieuwe Testament.	2	14
	Critiek en hermeneutiek van het Nieuwe Testament.	2	12
L. W. E. Rauwenhoff.	Wijsbegeerte van den godsdienst.	3	9
	Encyclopaedie der godgeleerdheid.	1	5
C. P. Tiele.	Geschiedenis der godsdiensten in het algemeen.	2	8
	Geschiedenis der leer aangaande God.	2	9
J. G. R. Acquoy.	Geschiedenis van het Christendom.	3	5
	Geschiedenis der leerstellingen van den Christelijken godsdienst.	1	6
Faculteit der rechtsgeleerdheid.			
R. T. H. P. L. A. Van Boneval Faure.	Nederlandsch burgerlijk recht.	3	35
	Handelsrecht.	3	36
	Burgerlijke rechtsvordering.	2	36
J. T. Buys.	Staatsrecht.	3	40
	Administratief recht.	3	6
	Volkenrecht.	3	6
S. J. Fockema Andreae.	Geschiedenis van het Nederlandsch privaatrecht.	3	7
	Lezing van middeleeuwsche rechtsbronnen.	1	2
P. A. Van der Lith.	Koloniaal staatsrecht.	3	6
	Administratief recht in Nederlandsch-Indië.	3	14
	Bijzondere hoofdstukken van Moslemsch recht.	2	15
H. Van der Hoeven.	Strafrecht.	3	40
	Strafvordering.	2	30
W. van der Vlugt.	Encyclopaedie van het recht.	4	30
	Wijsbegeerte van het recht.	3	4
H. B. Greven.	Staathuishoudkunde.	3	15
	Capita selecta der staathuishoudkunde en der statistiek.	3	6

TE LEIDEN.

Gelegenheid tot respondeeren. Ja.	Neen.	Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	*AANMERKINGEN.*
ja		Het ontstaan van de historische boeken van het Oude Verbond; Jozua, Esther, 2 Kon. II—VIII; Job XXIX—XXXI en XXXVIII—XLII vs. 6.	
	neen.	Systeem der zedenleer, eerste gedeelte.	Gedurende het eerste halfjaar.
	neen.	De Babylonische ballingschap in haren invloed op den godsdienst van Israël.	» » tweede »
ja.		De parabelen bij Lucas; de eerste brief van Paulus aan de Corinthiërs.	
	neen.	De Johanneïsche apocalypse.	Gedurende het eerste halfjaar.
	neen.		» » tweede »
	neen.	Grond, wezen en recht van den godsdienst; geschiedenis der wijsgeerige stelsels over den godsdienst tot en met FICHTE.	
	neen.		
	neen.	Geschiedenis van den Romeinschen en van den Vedischen godsdienst.	
	neen.	Inleiding; de godsleer bij Chineezen, Egyptenaren, Semieten, Indiërs en Perzen.	
ja.		Tijdvak van Constantijn den Groote tot Gregorius den Groote.	
	neen.	Van het concilie van Nicaea tot Joannes Damascenus.	
ja.		Algemeene inleiding. Verbintenissen.	
ja.		Koophandel in het algemeen. Faillietenrecht.	
ja.		Theorie van het procesrecht. Het geding in eersten aanleg.	
	neen.	De Gemeentewet.	
	neen.	Middelen van verkeer.	
	neen.	Het oorlogsrecht.	
ja.		Inleiding. Verschillende onderwerpen.	
ja.		Stedelijke privilegiën en keurboeken in MS.	
	neen.	Inleiding. Betrekking tusschen moederland en koloniën; het centraalbestuur in de Nederlandsche, Engelsche en Fransche koloniën. Plaatselijk bestuur. Rechtswezen.	
ja.		Het Indische Regeeringsreglement en de daaruit voortgevloeide algemeene verordeningen.	
	neen.	Inleiding. Geschiedenis van den Islam. Geloofsleer. Huwelijks- en erfrecht.	
ja.		Wetboek van Strafrecht, Boek I en II: titel 1-6, 30 en 31.	
ja.		Rechterlijke Organisatie in strafzaken. De loop van het strafproces.	
	neen.	Resumé van het behandelde in vorige jaren. Encyclopaedie van het Staatsrecht; geschiedenis van het Staatsrecht in Engeland en Frankrijk.	
ja.		Inleiding. Materalisme, Utilisme, Darwinisme; Spinoza, Herbert Spencer.	
ja.		Grondbeginselen.	
ja.		Grondeigendom, internationale handel, rentestand. Theorie der statistiek.	

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
W. M. d'Ablaing.	Beginselen van het Romeinsche recht.	5	36
	Capita selecta der geschiedenis van het Romeinsche recht.	2	5
	Pandecten.	2	10
Faculteit der geneeskunde.			
A. E. Simon Thomas.	Theoretische verloskunde.	3	16 à 20
	Operatieleer.	2	30 à 40
	Vrouwen- en kinderpolikliniek.	3	20
	Verloskundige kliniek en polikliniek.	[1])	[2])
A. Heynsius.	Physiologie.	5	80
	Histologie en histologische oefeningen.	4	40
	Oefeningen in physiologie.	4	40
T. Zaaijer.	Ontleedkunde van den mensch.	3	60 à 80
	Topographische anatomie.	2	60 à 80
	Ontleedkundige oefeningen.	12	
D. Doyer.	Theoretische ophthalmologie.	3	30
	Theoretische otologie.	1	30
	Ophthalmologische en otologische kliniek en polikliniek.	18	30
G. D. L. Huët.	Geneeskundige kliniek.	5	30 à 40
	Pharmacodynamie.	1	20 à 30
	Pharmacognosie.	2	40 à 60
S. Rosenstein.	Diagnostiek.	3	25
	Medische kliniek.	3	70
	Medische polikliniek.	3	70
Th. H. Mac Gillavry.	Algemeene pathologie.	3	42
	Pathologische anatomie.	2	40
	Gezondheidsleer.	1	40
	Practische oefeningen op het lijk.	p. m. 4	15
	Practische oefeningen in pathologische histologie.	2 [3])	12
J. E. van Iterson JAzn.	Heelkundige kliniek en polikliniek.	12	70
	Theoretische chirurgie.	2	20
	Operatieve chirurgie.	[4])	70 à 80 [5])
	Medicina forensis.	2	4 à 5
Faculteit der wis- en natuurkunde.			
W. F. R. Suringar.	Botanie.	4	54

TE LEIDEN.

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	*AANMERKINGEN.*
Ja.	Neen.		
ja.		Geschiedenis en Instituten.	
ja.		De twaalf tafelen; Gaius IV.	
	neen.	Digestorum liber XX, tit. I.	
	neen.	De leer der zwangerschap, baring en kraambed in hare stoornissen.	
ja.		De meest gebruikelijke operatiën.	
ja.		De voorkomende ziektegevallen.	[1]) Zoo vaak als noodig was.
		Regelmatige en gestoorde baringen.	[2]) Bij elke verlossing assisteeren een of twee candidaten.
ja.			
ja.		Beenderen, banden, spieren, spijsverteringskanaal, ademhalingstoestel, pis- en geslachtswerktuigen, gehoororganen.	
ja.			
ja.			
ja.			
ja.			
ja.			
	neen.	Algemeen overzicht over de werking der geneesmiddelen.	
ja.		Excitantia, acria, adstringentia.	
ja.			
ja.			
ja.			
ja.		Storingen van den bloedsomloop, voedingsstoornissen, storingen van het temperatuur's evenwicht, ontstekingen, bloedingen.	
	neen.	Spijsverteerings-, pisbereidings- en vrouwelijke geslachtsorganen.	
	neen.	Invloed van klimaat, water, faecaliën, verontreiniging en verversching der lucht in woningen; slachthuizen; toezicht op verduurzaamde levensmiddelen; krankzinnigenverpleging.	
ja.			
ja.			[3]) Na de Kerstvacantie 4.
ja.			
	neen.		
		Verschillende operatën op het cadaver.	[4]) Naar gelang de gelegenheid zich voordeed.
	neen.	Algemeen gedeelte.	[5]) In 4 groepen verdeeld.
ja.		Morphologie, anatomie, physiologie der planten. Cryptogamen; eenige familiën der phanerogamen.	

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders
	Botanie voor studenten in zoölogie en botanie.	1	3
	Microscopie.	4	
	Botanische excursiën.	[1])	
D. Bierens de Haan.	Hoogere algebra.	2	5
	Algebraïsche analyse.	1	5
	Integraalrekening.	3	3
	Waarschijnlijkheidsrekening.	2	4
P. Van Geer.	Analytische en beschrijvende meetkunde.	3	8
	Hoogere meetkundige analyse.	2	3
	Theoretische mechanica.	3	3
H. G. Van de Sande Bakhuyzen.	Elementaire astronomie.	3	2
	Practische astronomie.	3	2
J. M. Van Bemmelen.	Anorganische scheikunde.	5	40 à 50
	Beginselen der anorganische scheikunde.	3	20
	Capita selecta voor candidaten in de scheikunde.	2	4
	Practische oefeningen in het laboratorium:		
	a. voor eerstbeginnenden en aanstaande artsen;	4	30 à 40 [2])
	b. voor meergevorderden.	2 à 4	12
A. P. N. Franchimont.	Organische scheikunde.	6	50 à 60
C. K. Hoffmann.	Vergelijkende anatomie.	2	28 à 30
	Zoölogie.	1	28 à 30
	Capita selecta der zoölogie.	2	1
	Practische oefeningen.	[3])	16 à 18
K. Martin.	Algemeene geologie.	2	1
	Palaeontologie.	1	3
	Mineralogie en crystallographie.	2	2
	Practische oefeningen.	p. m. 4	3
E. A. Van der Burg.	Artsenijbereidkunde.	3	3
	Toxicologie.	1	3
	Practische oefeningen.	[4])	
H. A. Lorentz.	Mathematische physica.	3	5
	Elementaire physica.	3	40
	Analyse voor aanstaande chemici.	1	3
H. Kamerlingh Onnes.	Elementaire mechanica.	1	4
	Electrische metingen in absolute maat.	2	3
	Practische oefeningen voor eerstbeginnenden.	5	4
H. A. Lorentz en H. Kamerlingh Onnes.	Seminarium physicum.	onbepaald.	2

TE LEIDEN.

Gelegenheid tot respondeeren. Ja.	Neen.	Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	*AANMERKINGEN.*
		Theorie der systematische en beschrijvende botanie en practische oefeningen.	
			[1]) Een of twee dagen per week in het voorjaar.
ja.			
ja.			
ja.			
ja.			
ja.		Vlakke analyse. Beginselen der beschrijvende meetkunde.	
ja.		Theorie der kromme lijnen en gebogen oppervlakken.	
ja.		Beweging van punten en stelsels. Hydromechanica.	
		Hoogere deelen des hemels.	
		Theorie van het passage-instrument en instrument voor hooge metingen. Astronomische tijd- en plaatsbepaling.	
ja.		De grondstoffen en hare verbindingen (uitgezonderd de koolstof).	
ja.		De beginselen voor hen, die nog geenerlei studie van chemie gemaakt hebben.	In 't eerste halfjaar.
ja.		De leer van het chemisch evenwicht.	
ja.			[2]) In 2 groepen verdeeld.
ja.			
ja.		De koolstof en hare verbindingen.	
		De hoogere dieren.	
ja.		Medische zoölogie.	
		Bouw en ontwikkelingsgeschiedenis van hoogere en lagere dieren.	[3]) Vier dagen per week den geheelen dag.
	neen.	Dynamische geologie en petrographie.	
	neen.	De dieren en planten der verschillende geologische tijdvakken.	
ja.		Kristalstelsels en de belangrijkste mineralen.	
ja.			
ja.		De koolstofverbindingen en eenige metalen uit pharmaceutisch-chemisch oogpunt beschouwd.	Wegens een aan den hoogleeraar opgedragen omvangrijk gerechtelijk onderzoek van de Kerstvacantie tot de Paaschvacantie niet gegeven.
		Opsporing en onderkenning van plantaardige basen en metaalvergiften.	
		Gereedmaken van praeparaten, onderzoek van levensmiddelen, opsporing van vergiften.	
ja.		Theorie van het licht.	[4]) Dagelijks van 10—4 ure.
ja.		Mechanica en electriciteit.	
ja.		Differentiaalrekening.	
ja.		Leer der krachten.	
ja.		Electro-magnetische metingen.	
ja.		Behandeling van eenige physische toestellen.	
ja.		Warmtegeleiding, weerstand.	

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
Faculteit der letteren en wijsbegeerte.			
M. De Vries.	Nederlandsche taalkunde.	4	11
	Middelnederlandsch.	2	11
	Stijlleer en stijloefeningen.	1	12
	Taal en letteren der zeventiende eeuw.	1	12
R. Fruin.	Geschiedenis des vaderlands.	3	10
	Geschiedenis der Nederlandsche staatsinstellingen.	2	10
H. Kern.	Sanskrit-grammatica.	2	1
	Sanskrit voor meergevorderden.	2	1
M. J. De Goeje.	Arabische taal 2de cursus.	3	1
	Idem 3de cursus.	4	1
J. P. N. Land.	Geschiedenis der wijsbegeerte.	3	4
	Metaphysica.	3	3
	Inleiding tot de wijsbegeerte.	2	5
H. Oort.	Hebreeuwsche grammatica.	3	3
	Israëlietische oudheden.	3	3
	Hebreeuwsch voor meergevorderden.	2	4
	Nieuw-Hebreeuwsch.	2	4
P. J. Veth.	Physische geographie van den Indischen Archipel.	3	8 à 10
	Geschiedenis, oudheden, letteren, instellingen, zeden en gewoonten der Maleische volken.	4	8 à 10
J. Pijnappel.	Maleische taal.	5	15
A. C. Vreede.	Javaansche taal.	4	4
	Madoereesche taal.	2	2
	Idem voor meergevorderden.	2	2
P. J. Cosijn.	Gothisch.	3	5
	Angelsaksisch.	2	1
G. Schlegel.	Chineesche taal.	4	1
J. J. Cornelissen.	Latijnsche taal- en letterkunde.	2	15
	Idem voor meergevorderden.	1	12
	Latijnsche spraakleer.	1	12
	Latijn voor candidaten in de klassieke letterkunde.	2 à 3	14
	Romeinsche antiquiteiten.	2	15
G. J. Grashuis (lector).	Soendaneesche taal.	3	1

TE LEIDEN.

Gelegenheid tot respondeeren. Ja.	Neen.	Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	AANMERKINGEN.
ja.		Oorsprong der taal; overzicht der talen; woordafleiding; practische taalkennis; geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst.	
ja		Walewein; Floris ende Blancefloer, enz.	
ja.		Vertalingen uit Cicero, enz. Eigen opstellen der studenten.	
ja.		Hooft: Gerard van Velzen, Brief uit Florence enz.	
	neen.	Zestiende en zeventiende eeuw.	
	neen.	Voor en gedurende den opstand tegen Spanje.	
ja.			
ja.			
	neen.	Plato.	
ja.		Het stelsel van Lotze.	
	neen.	Taak en hulpmiddelen van wijsgeerig onderzoek.	
ja.			
ja.		Richteren XIII—XVI.	Gedurende het eerste halfjaar.
ja.			» » tweede »
	neen.		Na de Paaschvacantie, wegens ziekte van den hoogleeraar, waargenomen door den heer G. A. WILKEN, lector aan de stedelijke inrichting tot opleiding van Oost-Indische ambtenaren.
	neen.	Algemeen overzicht.	
jo.		Maleisch leesboek, houdende eene levensbeschrijving van den schrijver Abdoellat.	
ja.		Grammatica. Leesboek: Radja Perangon, Adji Sâkâ.	
ja.		Handleiding tot de beoefening der Madoereesche taal.	Na de Kerstvacantie.
ja.		Tjarita Brakaj.	
ja.		Spraakkunst: Vergelijkende behandeling der taalvormen. Lezing van Wulfila.	
ja.		Grammatica. Sweet's: Anglo-Saxon Reader.	
ja.		Chineesch strafwetboek: bellettrie; gesproken taal.	
ja.		Cicero: de Legibus. Vergilius: Aeneis.	
ja.		Suetonius.	
ja		De leer der declinatiën.	
ja.		Geschiedenis der latijnsche taal. Horatius: Satirae; Persius; Tacitus: Annales.	
ja.		Behandeling der bronnen.	
ja.		Soendaneesche spraakkunst. Verklaring van stukken uit de »Soendaneesche bloemlezing" van GRASHUIS.	

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
Faculteit der godgeleerdheid.			
J. J. Doedes.	Excyclopaedie der godgeleerdheid.	1	55
	Geschiedenis der leer aangaande God.	1	32
	Exegese van het Nieuwe Testament.	3	79
N. Beets.	Geschiedenis van het Christendom.	2	16
	Zedekunde.	2	25
	Geschiedenis der leerstellingen van den Christelijken godsdienst.	1	20
J. J. P. Valeton Jr.	Geschiedenis der Israëlietische letterkunde.	2	20
	Exegese van het Oude Testament.	2	40
	Geschiedenis van den Israëlietischen godsdienst.	1	20
	Moeielijker plaatsen van het Oude Testament.	2	9
G. H. Lamers.	Wijsbegeerte van den godsdienst.	2	42
	Geschiedenis der godsdiensten in het algemeen.	2	27
	Oud-Christelijke letterkunde.	1	37
Faculteit der rechtsgeleerdheid.			
B. J. L. de Geer van Jutfaas.	Beginselen van het Romeinsche recht.	5	8
	Geschiedenis van het Romeinsche recht.	3	4
J. A. Fruin.	Nederlandsch burgerlijk recht.	4	23
	Handelsrecht.	3	23
H. J. Hamaker.	Encyclopaedie van het recht.	2	8
	Nederlandsch burgerlijk procesrecht.	3	10
	Internationaal privaatrecht.	2	6
J. d'Aulnis de Bourouill.	Geschiedenis en beginselen der staathuishoudkunde.	2	12
	Capita selecta der staathuishoudkunde.	2	2
	Staatkundige geschiedenis van Europa.	2	8
M. S. Pols.	Strafrecht.	3	12 à 16
	Strafvordering.	2	12 à 16
J. de Louter.	Wijsbegeerte van het recht.	2	2 à 4
	Staatsrecht.	3	10 à 20
	Administratief recht.	1	1
	Volkenrecht.	2	1
Faculteit der geneeskunde.			
F. C. Donders.	Physiologie.	5	60 à 70
	Oefeningen in experimenteele physiologie.	4	
L. C. van Goudoever.	Theoretische heelkunde.	3	8 à 10
	Heelkundige kliniek.	6	20
	Heelkundige polikliniek.	6	25 à 35

TE UTRECHT.

Gelegenheid tot respondeeren. Ja.	Neen.	Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	AANMERKINGEN.
	neen.		
	neen.		
	neen.	De hermeneutiek. Uitgelezen plaatsen uit Lucas en den brief aan de Ephesiërs.	
	neen.	Tijdvak der hervorming.	
	neen.	Sociale ethiek naar Christelijke beginselen.	
	neen.	Tweede en derde tijdperk dier geschiedenis.	
	neen.	Josua, Richteren, Samuel, de boeken der Koningen.	
ja.		Exodus I-XVI. Deut. VIII. Numeri XI. Psalm LXXVIII.	
	neen.	Van Salomo tot de 8ste eeuw v. Chr. Joël, Amos, Hosea, Jesaja.	
ja.		De Prediker.	
ja.		Inleiding; historisch gedeelte.	
ja.		Onbeschaafde stammen; Oostersche volken.	
ja.		Inleiding. Brief van Paulus aan de Romeinen.	
	neen.	De Instituten.	
	neen.	De geschiedenis tot aan Justinianus.	
	neen.	De leer der zaken, eigendom, bezit, zakelijke rechten.	Na de Paaschvacantie wegens de ziekte van den hoogleeraar waargenomen door den privaat-docent mr. J. M. W. SCHWARTZ.
	neen.	Het faillietenrecht.	(zie boven)
	neen.	Inleiding; rechtsgeschiedenis.	
	neen.	Rechterlijke inrichting, procedure in eersten aanleg, rechtsmiddelen, executie.	
	neen.	Strafrecht; uitlevering van misdadigers.	
	neen.		
	neen.		
	neen.	Frankrijk sedert 1813.	
	neen.	Algemeen deel; geschiedenis, wijsgeerige inleiding. Misdrijven tegen het leven.	
	neen.		
	neen.	Eenige hoofdstukken der algemeene staatsleer.	
	neen.	Provinciaal en gemeenterecht; de hoofdstukken 7—11 der Grondwet.	
	neen.	Algemeene inleiding tot de studie van het stellig recht.	
	neen.	Algemeen overzicht.	
ja.			
	neen.		
ja.			
ja.			

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
W. Koster.	Leer der ontwikkeling van de lichaamsdeelen.	2	50
W. Koster en D. Van Haren Noman (lector).	Stelselmatige en beschrijvende ontleedkunde.	7	50
	Practische oefeningen.	[1])	50 à 60
T. Halbertsma.	Verloskunde.	3	35
	Leer der vrouwenziekten.	1	35
	Verloskundige operatiën.	1	35
	Gynaecologische operatiën.	[2])	35
Th. W. Engelmann.	Algemeene en vergelijkende biologie.	2	48
	Histologie.	2	61
	Practische microscopie.	8	30 à 40
S. Talma.	Bijzondere ziekten- en geneesmiddelenleer.	2	45
	Geneeskundige kliniek en polikliniek.	7½	50
	Propaedeutische kliniek [3]).	6	20[4])
G. Van Overbeek de Meijer.	Gezondheidsleer en gezondheidspolitie.	2 [5])	30
	Gerechtelijke geneeskunde.	2	12
H. Snellen.	Voorbereidende oogheelkunde.	1½	20
	Klinische oogheelkunde.	2	30
	Theoretische en practische kennis van den oogspiegel.	1	[6])
	Oogheelkundige kliniek en operatiën.	12	[7])
C. A. Pekelharing.	Algemeene pathologie.	3	40
	Pathologische anatomie.	3	25
	Practische oefeningen op het lijk.	[8])	[9])
P. Q. Brondgeest (lector).	Pharmacognosie.	2	25
	Pharmacodynamie.	3	10
	Oefeningen in het gebruik van den keelspiegel en kliniek van keelziekten.	1	6
Th. Dentz (lector).	Pathologie en pathologische anatomie der tanden.	1	6
	Operatieve tandheelkunde.	1	6
	Tandheelkundige polikliniek.	3	6
J. E. Van der Meulen (lector).	Operatieve heelkunde op het lijk.	4	25
	Methoden van operatiën en gebruik van instrumenten.	4	25
	Verbandleer.	4	25
	Propaedeutische heelkundige kliniek.	1½	35 à 40
Faculteit der wis- en natuurkunde.			
C. H. D. Buys Ballot.	Experimenteele physica.	7[10])	40 à 60
	Capita selecta der physica.	2	3
C. H. C. Grinwis.	Differentiaalrekening.	2	3

TE UTRECHT.

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	*AANMERKINGEN.*
Ja.	Neen.		
ja.		Ontwikkeling der eiervliezen en moederkoek; vorming van het hart en slagader.	In de laatste 6 weken.
ja.		Mechanisme van het skelet; spieren; zenuwstelsel; hart en groote bloedvaten.	
ja.			1) Dagelijks van 9—5 ure voor zooveel er lijken waren.
ja.		Theoretische en klinische verloskunde.	
ja.		Ziekten van de graviditeit.	2) Bij voorkomende gevallen.
ja.			
	neen.		3) Wegens tijdgebrek van den hoogleeraar, tengevolge der staatsexamens, door den privaat-docent dr. A. J. VAN DER WEYDE waargenomen.
	neen.		
ja.			
ja.			4) In 3 groepen verdeeld.
	neen.	Borstvlies- en longontstekingen, leverziekte, ziekelijke verschijnselen, die bij hersenziekten worden waargenomen.	5) Na de Paaschvacantie 3 uren. 6) Telkens 6 tegelijk.
ja.			
ja.			7) Zeer afwisselend.
ja.		Onderzoek van eet- en drinkwaren; drinkwater; huwelijk, zwangerschap, zorg voor jonggeborenen; afmetingen van huizen en afvoer van vuil in middelpunten van bevolking.	8) Als de gelegenheid zich voordoet. 9) Zeer afwisselend.
	neen.		
ja.		Hulpmiddelen van onderzoek van het oog.	
ja.		Herkenning en behandeling van oogziekten.	
ja.			
ja.			
ja.		Circulatie-stoornissen, regressieve en progressieve voedingsstoornissen.	
	neen.	Spijsverteringsorganen, urogenitaalstelsel, zenuwstelsel.	
ja.			
ja.		Pharmacognosie van planten- en dierenrijk.	
	neen.	Geneeskundige toxicologie; recepteerkunde.	
ja.			
ja.		Pathologie en therapie der tandcaries.	
ja.			In het tweede halfjaar.
ja.			
ja.			
ja.			Gedurende 4 weken.
ja.			Gedurende 4 weken.
	neen.		
ja.		De leer van het evenwicht; geluid; warmte; magnetisme; electriciteit.	10) Hiervan 3 responsie-uren.
ja.		De leer der warmte naar Everett.	
	neen.		

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
	Theoretische mechanica.	3	3
	Wiskundige natuurkunde.	2	3
E. Mulder.	Organische scheikunde.	3	30
	Toxicologie.	1	7
N. W. P. Rauwenhoff.	Botanie.	3	62
	Capita selecta der botanie.	1	10
J. A. C. Oudemans.	Theoretische astronomie voor meergevorderden.	2	2
	Practische astronomie (gebruik der instrumenten).	2	5
	Idem (plaatsbepaling).	2	2
H. C. Dibbits.	Anorganische scheikunde.	3	40
	Theoretische scheikunde.	1	5
	Practische scheikunde.	8	40
	Spectraal-analyse.	1	5
H. Wefers Bettink.	Pharmaceutische chemie.	3	18 à 20
	Pharmacognosie en Galenische medicamenten.	3	18 à 20
W. Kapteyn.	Waarschijnlijkheidsrekening.	1	3
	Differentiaalvergelijkingen.	2	3
	Theorie der functiën.	2	4
	Analytische meetkunde.	2	3
C. E. A. Wichmann.	Mineralogie en crystallographie.	2	10
A. A. W. Hubrecht.	Zoölogie en vergelijkende anatomie.	2	24
	Zoötomische oefeningen.	5	16
Faculteit der letteren en wijsbegeerte.			
C. W. Opzoomer.	Logica en psychologie.	1	35
	Metaphysica.	1	7
	Geschiedenis der wijsbegeerte.	1	10
H. Van Herwerden.	Grieksche taal- en letterkunde.	2	7
	Tekstcritiek.	1	8
	Geschiedenis der Grieksche letterkunde.	1	8
	Grieksche oudheden.	2	6
	Grieksch voor candidaten.	3 à 4	2
P. de Jong.	Hebreeuwsche taal.	3	14
	Hebreeuwsche oudheden.	3	14

TE UTRECHT.

Gelegenheid tot respondeeren. Ja.	Gelegenheid tot respondeeren. Neen.	Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	*AANMERKINGEN.*
	neen.		
	neen.	De hydrodynamica en de leer der vortices.	Na de Kerstvacantie.
ja.		Overzicht van het geheel met uitzondering der aromatische stoffen.	
ja.			
ja.		Organographie, anatomie en physiologie der planten; de overbrenging van het stuifmeel.	
ja.		Methode van proefnemingen, toegelicht met voorbeelden en toestellen; de nieuwste onderzoekingen op het gebied van anatomie en physiologie.	
ja.		Sterrenbedekkingen; eclipsen; praecessie, aberratie en mutatie; elliptische en parallactische beweging; heliocentrische en geocentrische plaats.	
ja.		Kijkers op parallactischen voet; geschiedkundige behandeling der micrometers en der reflexie-instrumenten.	
ja.		Breedte-, tijds-, azimuth- en lengtebepaling.	
	neen.	Metalloïden en metalen.	
ja.		Een deel der metalen; toepassing op eenige scheikundige theorieën.	
ja.		Oefeningen in het reageeren en het bereiden van praeparaten.	
ja.		Geschiedenis; toepassingen op scheikundig onderzoek.	Wegens gebrek aan toehoorders eerst na de Paaschvacantie gegeven.
ja.		Verbindingen der metalen, alkaloïden, bitterstoffen, fermenten.	
ja.		Bloemen, vruchten, zaden, harsen, basten, geneesmiddelen uit het dierenrijk.	
	neen.	Methode der kleinste vierkanten.	
	neen.		
	neen.	De imaginaire en de elliptische functiën.	
ja.			
	neen.	Mineraalphysica en mineraalchemie.	
	neen.	Morphologie der ongewervelde dieren.	
ja.		Gewervelde dieren; haai, snoek, kikvorsch, konijn.	
	neen.	De bronnen der kennis.	
	neen.	Spencer: First Principles.	
	neen.	Het scholasticisme.	
ja.		Sophocles: Electra.	
ja.		Herodotus.	
ja.		De geschiedenis der lyriek.	
	neen.	De Atheensche volksvergadering, raad en Areopagus.	
ja.		Metriek en verklaring van Pindarus.	
ja.		Genesis XXXIII seqq.	
ja.		Bronnen; geographie van Palestina; plaatsen van Godsvereering.	

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
J. A. Wijnne.	Oude geschiedenis.	2	9
	Nieuwere geschiedenis en staatkundige aardrijkskunde.	2	6
	Vaderlandsche geschiedenis.	2	7
	Historiographie der Grieken en Romeinen.	1	9
C. M. Francken.	Latijnsche taal.	2	7
	Romeinsche antiquiteiten.	2	6
	Palaeographie en tekstcritiek.	2	6
	Geschiedenis der Latijnsche letterkunde.	1	8
	Practische oefeningen.	1	8
H. E. Moltzer.	Nederlandsche spraakkunst en stijl.	2	8
	Middelnederlandsch.	2	8
	Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.	2	9
	Hooft's gedichten.	1	9
J. H. Gallee.	Gothische taal.	2	9
	Sanskrit grammatica.	1	3
	Idem lectuur.	1	3
	Vergelijkende grammatica der Germaansche talen.	1	5
	Middelhoogduitsch.	2	7
	Oud-Saksisch en Neder-Frankisch.	1	3
J. H. Hisgen (privaat-docent).	Hoogduitsche letterkunde.	2	20

TE UTRECHT.

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	AANMERKINGEN.
Ja.	Neen.		
	neen.	De onderwerping van Griekenland en Carthago aan Rome; de binnenlandsche toestand van Rome van 264—150 v. Chr.	
	neen.	Frankrijk en Engeland tijdens de regeeringen van Karel VI en VII; 1380—1461.	
	neen.	Jan de Witt met betrekking tot de binnenlandsche aangelegenheden der Republiek; handel en scheepvaart in hun bloei en verval; de opkomst der Oost- en West-Indische Compagnieën.	
	neen.	Diodorus Siculus.	
ja.		Juvenalis. Tacitus: Dialogus.	
	neen.	Magistratus. Rechtsoudheden.	
ja.		Lezing van Latijnsche handschriften; emendatie van Tacitus: Historiae.	
	neen.	Dichters uit de eerste eeuw na Christus.	
ja.		Defensie en interpretatie in het Latijn; vertaling uit het Nederlandsch of Duitsch in het Latijn.	
ja.		Geschiedenis der Nederlandsche grammatica van de 16de eeuw: stijlleer; vertaaloefeningen (Cicero pro Milone).	
ja.		Reinaart. Disputacie van Onser Vrouwen ende van den H. Cruce.	
ja		De zeventiende eeuw.	
ja.		Hooft's lyrische gedichten.	
ja.		Grammatica; lectuur van Ulfilas.	
ja.			
ja.		Sakuntala.	
ja.		Vorming van het substantief.	
ja.		Grammatica; het Germaansche epos; Oud-Frankische psalmen.	
ja.			
	neen.		Tot aan de Paaschvacantie.

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders
Faculteit der godgeleerdheid.			
F. W. B. Van Bell.	Encyclopaedie der godgeleerdheid.	1	2
	Exegese van het Nieuwe Testament.	3	9
	Zedekunde.	2	4
J. Cramer.	Geschiedenis van het Christendom.	2	5
	Geschiedenis der leerstellingen van den Christelijken godsdienst.	2	7
	Oud-Christelijke letterkunde.	2	6
J. J. P. Valeton.	Geschiedenis van den Israëlietischen godsdienst.	1	3
	Israëlietische letterkunde.	2	3
	Uitlegging van het Oude Testament.	3	10
I. Van Dijk.	Wijsbegeerte van den godsdienst.	2	5
	Geschiedenis der leer aangaande God.	1	3
	Geschiedenis der godsdiensten in het algemeen.	2	3
Faculteit der rechtsgeleerdheid.			
B. J. Gratama.	Strafrecht.	3	10 à 15
	Strafvordering.	3	10 à 15
G. Diephuis.	Nederlandsch burgerlijk recht.	4	10
	Handelsrecht.	2	10
	Het burgerlijk procesrecht.	2	12 à 15
B. D. H. Tellegen.	Nederlandsch staatsrecht.	4	15
	Administratief recht.	2	6
	Europeesch volkenrecht.	2	2
P. W. A. Cort van der Linden.	Beginselen der staathuishoudkunde.	3	12
	Encyclopaedie der rechtsgeleerdheid.	2	10
H. L. Drucker.	Geschiedenis en beginselen van het Romeinsche recht.	7	10
	Capita selecta van het Romeinsche recht.	2	4
Faculteit der geneeskunde.			
W. M. H. Sänger.	Theoretische verloskunde.	1	57
	Practische verloskunde.	3	57
	Klinische en poliklinische gynaecologie.	2	57
–. Huizinga.	Physiologie.	4	30 à 35
	Histologie.	2	30 à 35
	Practische histologische oefeningen.	4—6	30 à 35
W. Middendorp.	Algemeene pathologie.	3	15
	Pathologische anatomie.	2	25

TE GRONINGEN.

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	*AANMERKINGEN.*
Ja.	Neen.		
ja.			
ja.		De 2de brief van Paulus aan de Corinthiërs.	
ja.		Christelijke moraal.	
ja.		Middeleeuwen. Tijdvak der Hervorming.	
ja.		De 16de en 17de eeuw.	
ja.		De Paulinische brieven.	
	neen.	Van den aanvang tot aan de Babylonische ballingschap.	
	neen.	Pentateuch ; Josua ; Richteren ; Ruth.	
	neen.	Genesis XXIII—XXVI; Job I—V.	
ja.		Inleiding; oorsprong der Godsidee; bewijzen van het bestaan van God.	
ja.		De godsleer bij de Grieken.	
	neen.	De Aegyptische godsdienst.	
ja.		Bijzonder deel van het strafrecht.	
ja.			
ja.		Familierecht. (Handboek , deel II.)	
ja.		Koophandel in 't algemeen; wisselrecht. (Handboek, deel I.)	
	neen.	Het geding in eersten aanleg.	
ja.		Inleiding; grondgebied; de Koning; Staten-Generaal; wetgevende macht.	
ja.		De administratieve rechtspraak.	
ja.		Het volkenrecht in vredestijd.	
ja.		Inleiding; geschiedenis; leer der prijzen; ruilmiddelen; verdeeling van rijkdommen.	
ja.			
ja.			
ja.		Uitlegging van Pandectenplaatsen; behandeling van gevallen uit Ihering: Jurisprudenz des täglichen Lebens, en: Civilrechtsfälle.	
ja.			
ja.			
ja.			
ja.			
ja.			
ja.			
ja.			
ja.			

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
	Histologisch-pathologische onderzoekingen.	3	15 à 25
	Pathologisch-anatomische lijkopeningen.	[1])	
H. A. Kooyker.	Bijzondere ziektekunde.	2 à 3	40
	Therapeutische aanwending van geneesmiddelen.	1	40
	Kliniek, polikliniek en practische oefeningen.	12	40
J. P. Van Braam Houckgeest.	Ontleedkunde van den mensch.	6	30 à 35
	Ontwikkelingsgeschiedenis van den mensch.	2	30 à 35
	Practische oefeningen.	[2])	30 à 35
A. P. Fokker.	Hygiëne en medische politie.	2	20
	Pharmacognosie.		14
	Theoretische pharmacodynamie.	1	23
	Medicina forensis.	1	10
H. R. Ranke.	Specieele chirurgie.	3	34
	Heelkundige kliniek.	10	60
	Syphilitische ziekten.	2	34
	Oorheelkunde.	1 à 2	5
	Operatiën op het cadaver.	[3])	35
M. E. Mulder (lector).	Ophthalmologie.	4	8
	Ophthalmologische polikliniek.	8	5
Faculteit der wis- en natuurkunde.			
R. A. Mees.	Experimenteele physica.	4	66
	Mathematische physica.	2	2
	Practische oefeningen in physica.	8	52 [4])
R. S. Tjaden Modderman.	Anorganische chemie.	4	54
	Organische chemie.	3	52
	Capita selecta uit de theoretische chemie.	1	2
	Practische oefeningen.	[5])	50
P. De Boer.	Botanie.	5	62
	Pharmaceutische botanie.	3	2
	Microscopische en phytographische oefeningen.	9	26
H. J. Van Ankum.	Zoölogie, vergelijkende anatomie en physiologie.	5	29
	Practische oefeningen.	3	2
F. J. P. Van Calker.	Mineralogie.	2	19
	Capita selecta der mineralogie.	1	9
	Capita selecta der crystallographie.	1	1

TE GRONINGEN.

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	AANMERKINGEN.
Ja.	Neen.		
ja.			[1]) Zoo vaak de gelegenheid zich voordeed.
ja.			
ja.			
ja			
	neen.		
	neen.		[2]) Naar gelang er materieel voorhanden was.
	neen.	Infectieziekten; bacteriologie.	
ja.			
	neen.		
	neen.		
	neen.		
ja.			
	neen.		
ja.			[3]) Dagelijks 2 u en wanneer er cadavers waren
ja.			
ja.		Theoretische oogheelkunde, oogspiegelcursus.	
ja.			
	neen.	Mechanica; zwaartekracht; geluid; warmte; licht.	
	neen.	Optica.	
ja.			[4]) In groepen verdeeld.
	neen.	Algemeen deel; de voornaamste elementen en hunne verbindingen.	
	neen.	Voornaamste koolverbindingen.	
ja.		Bepaling van atoom-gewicht en moleculair-gewicht.	
ja.		Qualitatieve en quantitatieve analyse; elementair-analyse; bepaling van dampdichtheden; bereiding van praeparaten.	[5]) Voor aanstaande medici 4 uren per week, voor de overigen dagelijks van 9—12 en 2—4 uur.
ja.		Morphologie; systematiek.	
ja.		Medicinale planten; pharmacognosie.	
ja.		Anatomie; determineeren van planten.	
	neen.	Vertebraten, visschen, amphibiën, arthropoden en mollusken.	
ja.			
	neen.	Elementen der crystallographie; morphologie; physische en chemische eigenschappen der mineralen.	
ja.		Oxyden; hydroxyden; silicaten.	
ja.		Berekening en projectie der vormen van het reguliere tetragonale en hexagonale stelsel.	

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
	Geologie en palaeontologie.	2	3
	Practische oefeningen.	2	6
J. C. Kapteyn.	Populaire en spherische astronomie	3	4
	Analytische mechanica.	2 [1])	2
Idem (in de vacature-Rink.)	Differentiaalrekening voor eerstbeginnenden.	2	3
	Idem voor meergevorderden.	2	2
P. C. Plugge.	Pharmaceutische chemie.	4 à 5	6
	Toxicologie.	3	5
	Practische oefeningen.	[2])	7
P. H. Schoute.	Analytische meetkunde.		
	a. voor eerstbeginnenden.	2	10
	b. voor meergevorderden.	5	3 à 4
	Beschrijvende meetkunde.		
	a. voor eerstbeginnenden.	2	4
	b. voor meergevorderden.	2	1 à 2
	Hoogere meetkunde.	1	1
Idem (in de vacature-Rink.)	Hoogere algebra.	2	8
	Integraal-rekening.	[3])	1
Faculteit der letteren en wijsbegeerte.			
W. Hecker.	Geschiedenis der Oostersche volken.	3	2
	Geschiedenis der Romeinen.	4	6
Idem (in de vacature-Muller.)	Geschiedenis der Middeleeuwen.	6	5
B. H. C. K. Van der Wyck.	Geschiedenis der oude philosophie.	2	7
	» » nieuwe »	2	3
	Metaphysica.	2	7
Tj. Halbertsma.	Poetae Scenici Graeci.	2	3
	Geschiedenis der Grieksche letterkunde.	1	3
	Grieksch voor de juniores.	2	6
	Attische antiquiteiten.	2	10
	Geschiedenis der Grieksche kunst.	1	6
	Grieksche metriek.	1	3
E. Baehrens.	Latijn voor de juniores.	2	5
	Latijnsche grammatica.	1	8

TE GRONINGEN.

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	*AANMERKINGEN.*
Ja.	Neen.		
ja.		Physiographische, architectonische, petrographische, dynamische, petrogenetische en historische geologie.	
ja.		Determineeren van mineralen; meten, projecteeren en perspectivisch teekenen van kristallen.	
	neen.		
ja.		Statica; dynamica van één punt.	[1]) Na de Kerstvacantie 4 uur.
ja.		De eerste analytische toepassing der differentiaalrekening.	Tot aan de Paaschvacantie.
ja.		Analytische en geometrische toepassing der differentiaal-rekening.	Idem.
ja.		De praeparaten der Pharmacopoea Neerlandica.	
	neen.	Een gedeelte der metalen, alkoloïden en glucosiden.	
ja.		Qualitatieve en quantitatieve analyse; elementair-analyse; bereiding van praeparaten; opsporing van vergiften; herkenning van bloedvlekken en andere onderzoekingen op gerechtelijk chemisch gebied; onderzoekingen over de werking der vergiften.	[2]) Dagelijks van 9—3 ure.
ja.		Beginselen; rechte lijn; cirkel; ellips; parabool; hyperbool.	
ja.		Theorie van het platte vlak, den bol en de oppervlakte van den 2den graad.	
ja.		Beginselen; bol; gewone perspectief.	
ja.		Aanraking; doorsnijding; axonometrische perspectief.	Tot aan de Paaschvacantie.
ja.		Theorie der krommen.	Na de Kerstvacantie.
ja.		Theorie der reeksen.	Tot half Mei.
ja.			[3]) Drie uren per maand.
	neen.		
	neen.		
	neen.		
ja.		Plato's Dialogen.	
	neen.	Van de Renaissance tot Kant.	
ja.		Metaphysica van Aristoteles.	
ja.		Euripides: Hippolytus. Aeschylus: Septem contra Thebas.	
ja.		De tragische dichters.	
ja.		Homerus en Xenophon.	
ja.		Eenige plaatsen uit Aristophanes.	
ja.			
ja.			
ja.		Vergilius: Aeneis lib. II.	
	neen.		

RIJKSUNIVERSITEIT

Naam van den hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
	Latijnsche dichters.	2	10
	Critische en exegetische oefeningen.	2	8
F. J. VAN DEN HAM.	Hebreeuwsche oudheden.	3	3
	Hebreeuwsche grammatica.	3	3
B. SYMONS.	Beginselen der vergelijkende spraakkunst.	2 [1])	7
	Gothisch.	2	9
	Oud-Saksisch en Neder-Frankisch.	1	9
	Middelhoogduitsch.	2	5
	Geschiedenis der Hoogduitsche letterkunde.	2	7
W. L. VAN HELTEN.	Nederlandsche taal.	2	8
	Middel-Nederlandsch.	2	8
	Nederlandsche letterkunde.	2	7
	Beginselen van het Sanskrit.	2	2

TE GRONINGEN.

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	AANMERKINGEN.
ja.	Neen.		
	neen.	Catullus.	
ja.			
ja.			
ja.			
	neen.	Overzicht van de geschiedenis; spraakklanken; morphologie der Indo-Germaansche talen.	[1]) Na de Kerstvacantie 3
ja.		Verbuiging en vervoeging; lezen en verklaren van stukken uit de Evangeliën en de brieven.	
ja.		Welcaird.	
ja.		De » Gudrun".	
	neen.	Van Gottsched tot Lessing's dood.	
ja.		Geschiedenis der conjugatie; het vocalisme en consonantisme.	
ja.		De Lancelot; de Borghgravinne van Vergy; de Reinaart.	
ja.		Geschiedenis der Middelnederlandsche letteren; het epos en de roman in de Nederlandsche letterkunde.	
ja.		Lezing van den » Hitopadeças".	

e. Uitkomsten van

Overzicht der afgelegde

UNIVERSITEIT TE	FACULTEIT DER								
	Examens in de Hebreeuwsche taal en Israëlietische oudheden.			Candidaats-examens.					
				Eerste gedeelte.			Tweede gedeelte.		
	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.
Leiden.									
1883—1884	2	2	—	2	2	—	3	3	—
1882—1883	1	1	—	4	4	—	5	5	—
Utrecht.									
1883—1884	10	10	—	29	27	2	22	21	1
1882—1883	2	2	—	28	25	3	37	36	1
Groningen.									
1883—1884	1	1	—	2	2	—	3	3	—
1882—1883	—	—	—	4	4	—	4	3	1
Totaal 1883—1884	13	13	—	33	31	2	28	27	1
Totaal 1882—1883	3	3	—	36	33	3	46	44	2

UNIVERSITEIT TE	FACULTEIT DER								
	Candidaats-examens.			Doctoraal-examens.					
				Rechtswetenschap.			Staatswetenschap.		
	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.
Leiden.									
1883—1884	51 [1]	38	13	71 [3]	44 [5]	27	3	2	1
1882—1883	80	57	23	66	40	26	5	5	—
Utrecht.									
1883—1884	31	21	10	17	14	3	1	1	—
1882—1883	31	23	8	26	20	6	1	—	1
Groningen.									
1883—1884	20	14	6	18 [4]	12 [5]	6	2	1	1
1882—1883	19 [2]	15	4	22	13	9	1	1	—
Totaal 1883—1884	102	73	29	106	70	36	6	4	2
Totaal 1882—1883	130	95	35	114	73	41	7	6	1

HET ONDERWIJS.

examens en promotiën.

GODGELEERDHEID.

DOCTORAAL-EXAMENS.			PROMOTIËN.					Aanmerkingen.
Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Publiek.	Privaat.	Geslaagd.	Afgewezen.	
3	3	—	—	—	—	—	—	[1]) *Cum laude.*
—	—	—	2	2	—	2	—	
5	5	—	1	1	—	1 [1])	—	
6	6	—	2	1	1	2	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	
8	8	—	1	1	—	1	—	
6	6	—	4	3	1	4	—	

RECHTSGELEERDHEID.

PROMOTIËN (allen privaat).						Examens voor den Indischen dienst. (art. 92 wet hooger onderwijs).			Aanmerkingen.
Rechtswetenschap.			Staatswetenschap.						
Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	
49	49 [6])	—	3	3	—	14	9	5	
41	41	—	6	6	—	—	—	—	
14	14 [6])	—	—	—	—	—	—	—	
18	17	1	2	2	—	—	—	—	
7	7 [5])	—	1	1	—	—	—	—	
11	11	—	—	—	—	—	—	—	
70	70	—	4	4	—	14	9	5	
70	69	1	8	8	—	—	—	—	

[1]) Hiervan 17 voor den 2den of verderen keer.

[2]) Hiervan 3 voor den 2den keer.

[3]) Hiervan 26 voor den 2den of verderen keer.

[4]) Hiervan 4 voor den 2den of verderen keer.

[5]) Hiervan 1 *cum laude.*

[6]) » 3 » »

UNIVERSITEIT TE	FACULTEIT DER							
	CANDIDAATS-EXAMENS.			DOCTORAAL-EXAMENS				
				in de geneeskunde.			in de heelkunde.	in de verloskunde.
	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.		
LEIDEN.								
1883—1884	21 [1])	18 [2])	3	24 [3])	18 [5])	6		
1882—1883	21	14	7	17	14	3		
UTRECHT.								
1883—1884	21	14	7	21	20	1	Geene.	Geene.
1882—1883	11	9	2	7	6	1		
GRONINGEN.								
1883—1884	11	11	—	14 [4])	14	—		
1882—1883	12	10	2	8	6	2		
Totaal 1883—1884	53	43	10	59	52	7	—	—
Totaal 1882—1883	44	33	11	32	26	6	—	—

UNIVERSITEIT TE	FACULTEIT DER																				
	Mathesis examens voor medici en philosophen.			Propaedeutische examens voor medici.			CANDIDAATS-EXAMENS.									DOCTORAAL-					
							wis- en sterrenkunde, wis- en natuurkunde, scheikunde.			Plant- en dierkunde.			Artsenijbereidkunde.			Wis- en sterrenkunde			Wis- en natuurkunde.		
	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.
LEIDEN.																					
1883—1884	3 [1])	2	1	[2]) 17	14	3	3	3	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—
1882—1883	7	4	3	27	21	6	5	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—
UTRECHT.																					
1883—1884	1	1	—	16	12	4	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1882—1883	2	1	1	20	16	4	2	2	—	—	—	—	1	1	—	1	1	—	—	—	—
GRONINGEN.																					
1883—1884	—	—	—	[3]) 11	5	6	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1882—1883	1	1	—	22	14	8	6	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Totaal 1883—1884	4	3	1	44	31	13	6	6	—	3	3	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—
Totaal 1882—1883	10	6	4	69	51	18	13	10	3	—	—	—	1	1	—	1	1	—	2	2	—

GENEESKUNDE.

PROMOTIËN (allen privaat)					Aanmerkingen.
in de geneeskunde.			in de heelkunde.	n de verloskunde.	
Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.			
15	15 [5])	—	Geene.	Geene.	1) Hiervan 4 voor den 2den of verderen keer.
18	18	—			2) » 2 *cum laude*.
					3) » 1 voor den 2den keer.
					4) » 3 » » » »
4	4 [5])	—			5) » 1 *cum laude*.
3	3	—			
3	3	—			
5	5	—			
22	22	—	—	—	
26	26	—	—	—	

WIS- EN NATUURKUNDE.

EXAMENS.									PROMOTIËN (Allen privaat).					Aanmerkingen.
Scheikunde.			Plant- en dierkunde.			Artsenij-bereidkunde.			Wis- en sterrenkunde.	Wis- en natuurkunde.	Scheikunde.	Plant- en dierkunde.	Artsenijbereidkunde.	
Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.						
—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	3	3	1	—	In de aard- en delfstofkunde hadden geene examens en promotiën plaats.
1	1	—	2	2	—	—	—	—	—	1	—	1	—	Bij de promotiën werd niemand afgewezen.
—	—	—	1	1	—	1	1	—	1	—	—	—	1	1) Voor den 2den keer.
1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	2) Hiervan 6 voor den 2den keer.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3) Hiervan 6 voor den 2den of verderen keer.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	3	3	—	1	1	—	1	3	3	1	1	
2	2	—	2	2	—	—	—	—	—	1	3	1	—	

UNIVERSITEIT TE	FACULTEIT DE LE																		
	Examens, voorbereidende tot het candidaatsexamen in de									CANDIDAATS-EXAMENS.									
	Godgeleerdheid.			Rechtsgeleerdheid.			Letteren en wijsbegeerte.			Klassieke letterkunde.			Nederlandsche letterkunde.			Taal- en letterkunde van den Oost-Indischen Archipel.			K let
	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Getal.
LEIDEN.																			
1883—1884 . . .	7	3	4	6	4	2	2	1	1	3	3	—	1	1	—	1	1	—	5
1882—1883 . . .	8	5	3	39	26	13	3	3	—	9	9	—	—	—	—	—	—	—	6
UTRECHT.																			
1883—1884 . . .	10	5	5	4	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1882—1883 . . .	27	21	6	12	8	4	2	2	—	2	1	1	2	2	—	—	—	—	3
GRONINGEN																			
1883—1884 . . .	2 [1])	1	1	1 [2])	1	—	1	1	—	2	2	—	1	—	1	—	—	—	1 [3])
1882—1883 . . .	3	2	1	13	10	3	1	1	—	5	4	1	2	2	—	—	—	—	1
Totaal 1883-1884	19	9	10	11	9	2	3	2	1	5	5	—	2	1	1	1	1	—	8
Totaal 1882-1883	38	28	10	64	44	20	6	6	—	16	14	2	4	4	—	—	—	—	10

LETTEREN EN WIJSBEGEERTE.

(ter- nen) Afgewezen.	Doctoraal-examens. Klassieke letterkunde. Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Nederlandsche letterkunde. Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Taal- en letterkunde van den Oost-Indischen Archipel. Getal.	Geslaagd.	Afgewezen.	Promotiën (allen privaat). Klassieke letterkunde.	Nederlandsche letterkunde.	Taal- en letterkunde van den Oost-Indischen Archipel.
—	5	4	1	1	1	—	1	1	—	3	2	1
—	6	6	—	2	2	—	2	1	1	3	—	—
—	2	2 [3]	—	2	2	—	—	—	—	2 [4]	—	—
—	3	2	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—
—	1 [2]	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—
—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	8	6	2	3	3	—	1	1	—	6	2	1
—	10	8	2	2	2	—	2	1	1	4	—	—

AANMERKINGEN.

In de Semietische letterkunde en in de wijsbegeerte werden geene examens afgenomen noch promotiën afgelegd.

Bij de promotie werd niemand afgewezen.

[1]) Hiervan 1 voor den 3den keer.

[2]) Voor den 2den keer.

[3]) » » 3den »

[4]) Hiervan 1 *cum laude.*

OPGAVE der onderwerpen, behandeld in de proefschriften, aan de drie Rijks-universiteiten verdedigd, met vermelding van de namen der schrijvers.

I. FACULTEIT DER GODGELEERDHEID.

Utrecht.

J. M. S. Baljon.	De tekst der brieven van Paulus aan de Romeinen, de Corinthiërs en de Galatiërs als voorwerp van de conjecturaal-critiek beschouwd.

II. FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID.

a. *Rechtswetenschap.*

Leiden.

W. Fr. E. Spiering.	De bewijsmiddelen der wettige afstamming (Art. 316—321 B. W.).
J. Kramers.	De eisch in reconventie.
C. van der Zweep.	In welke gevallen kan de rechter sequestratie bevelen?
M. van Reenen.	De ontbinding van Provinciale Staten en gemeenteraden.
P. C. Westenberg.	Iets over wezen en aard der gerechtelijke bekentenis in het burgerlijk recht.
Chr. A. Phaff.	Art. 470 Burgerlijk Wetboek.
R. J. de Wal.	Een vermeende en een werkelijke toepassing van art. 1307 Burgerlijk Wetboek. Aanteekening op de artt. 155 juncto 178 en 778 Wetboek van Koophandel.
D. Simons.	De vrijheid van drukpers in verband met het Wetboek van Strafrecht.
M. G. Smalt.	Het recht van anticipatie of vervroeging van termijn.
J. Lechner.	Aanteekening op art. 182 B. W.
B. van der Haak.	Mishandeling.
W. Vrolik.	Eenige opmerkingen over de artt. 1332 en 1333 B. W.
P. H. Smits.	Personennamen volgens de Nederlandsche wetgeving.
A. P. E. A. Wynans.	De burgerlijke rechtsvordering ter zake van laster, hoon en beleediging.
J. H. P. Gallée.	Artt. 38 en 39 Strafwetboek.
J. H. Meiss.	Eenige bijdragen tot de kennis van den inwendigen toestand van Nederlandsch-Indië onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal J. J. Rochussen (1845—1851).
W. A. Mees.	Wisselverjaring.
H. J. C. De Jonge.	De uitlevering van eigen onderdanen in verband met de bestraffing van buitenslands gepleegde delicten.
P. Fr. A. Cremers.	Het transitoire strafrecht.
E. Kruseman.	Moet in art. 339 B. W. de toestemming der moeder tot de erkenning door den vader beschouwd worden als erkenning van hare zijde?
Dr. A. J. Van der Heim.	Stellingen.
J. G. Wurfbain.	De openbaarheid der gemeente-kohieren.
J. J. Metzlar.	Vereenvoudiging van de strafprocedure voor den kantonrechter.
B. J. Rasch.	Over recidive volgens het Nederlandsch Wetboek van Strafrecht.
A. Maclaine Pont.	Eenige opmerkingen naar aanleiding van de artt. 324, 325 en 326 van het Burgerlijk Wetboek.
A. C. Visser.	Geschiedenis en beginselen van het onteigeningsrecht.
O. Van Hogendorp.	Artt. 519, 520 en 521 B. W.
J. H. Van Bel.	Het buitenlandsch strafvonnis.
J. H. Andries.	Aanteekeningen op art. 1197 B. W.
A. E. J. Van Voorst tot Voorst.	Aardhaling.
Fr. J. J. M. Van Rijckevorsel.	Teruggave van vruchten bij opvordering van eigendom.

W. Fr. A. Verhoeff.	Het woord aanspraak in art. 746 Wetboek van Koophandel heeft geene ruimere of andere beteekenis dan van rechtsvordering.
Th. Chr. Van Eyk Bijleveld.	Begunstiging.
Dr. C. B. L. Fr. Van Ewijk.	Stellingen
W. A. J. Van Davelaar.	Het strafproces in zaken van misdrijf op de terechtzitting van de landraden op Java en Madoera, vergeleken met de Nederlandsche en Nederlandsch-Indische strafvordering.
Fr. O. Van der Dussen.	Art. 1129 B. W.
J. L. Berns.	Het landrecht van Veluwe en Veluwezoom van 1593, op nieuw uitgegeven en van aanteekeningen voorzien.
R. A. Vogelsang.	Het stemrecht in onze waterschappen.
Fr. J. G. Van Tricht.	De rechtstoestand der stichtingen.
Fr. J. N. Van Dam.	Eenige opmerkingen naar aanleiding van art. 1604 B. W.
G. L. C. Van Rossen Hoogendijk.	Avis du Conseil d'État du 30 mars 1808 sur les cas dans lesquels la rectification des régistres de l'état civil par les tribunaux n'est pas nécessaire; en art. 1 der wet van 16 Mei 1829 (*Staatsblad* n°. 33).
A. C. N. Pieren.	De diensten aan de Hoofden op Java en Madoera.
G. E. Huyssen van Kattendijke.	Kwijtschelding. Artt. 1474—1479 B. W.
D. Van der Vliet.	Dolus en culpa bij overtredingen.
W. E. Th. M. Van der Does de Willebois.	Delicta Reticentiae.
T. S. Tromp.	Pand en hypotheek in faillissement.
A. P. H. De Lange.	Vrijheid van rentebeding en de gevolgen voor het burgerlijk recht.
J. W. W. Wildervanck.	Iets over testamenten in het algemeen en artt. 979 en 980 B. W. meer speciaal behandeld.
A. Roeloffs.	Bijdrage tot de geschiedenis der grondrente op de Veluwe.

Utrecht.

J. H. A. Van Basten Batenburg.	Aanteekeningen op art. 1917 B. W.
H. J. Van Lulofs Umbgrove.	Enkele rechtsvragen omtrent de legitieme portie naar het Nederlandsche recht.
R. Van Zuylen van Nyevelt.	De vrede van Carlowitz.
G. J. Van Heyst.	Over trouwbeloften.
A. Van de Koppel Gzn.	Kan de decisoire eed worden opgelegd als tegenbewijs van hetgeen in een notariëele acte vermeld staat?
Ph. P. C. H. Everts.	Uitoefening van rechten door een ander dan den rechthebbende.
H. H. Everts.	De ontbindende voorwaarde.
A. A. Van Nagell.	Eenige beschouwingen over art. 3 der spoorwegwet (*Staatsblad* 1875, n°. 67).
L. Rinkel.	Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers.
W. L. Borel.	Noodtoestand.
P. H. R. Van Rossem.	Eenige vragen uit het levensverzekeringsrecht.
C. A. Nieuwenhuis.	Kan het onderzoek heropend worden nadat het eenmaal formeel gesloten is verklaard? Art. 204 Strafvordering.
F. A. J. A. H. M. Hengst.	Wie moeten in de directe gemeentebelastingen bijdragen?
A. M. A. Smits.	Electrische geleidingen over erven van derden.

Groningen.

H. N. Addens Gzn.	Delegatie van wetgevende macht.
C. Baart de la Faille.	Strafbare schending van geheimen.
T. Sybenga.	Strafbare non-revelatie.
W. W. Feith.	Eenige opmerkingen naar aanleiding van titel 3 der onteigeningswet.
J. Q. Cleveringa.	Staat van oorlog en beleg.
C. H. Gockinga.	Eene opmerking over art. 57 der Grondwet, in verband met art. 44 van het Reglement op het beleid der Regeering van Nederlandsch-Indië.
C P. L. Rutgers.	Het niet-verschijnen van partijen in rechten.

b. *Staatswetenschap.*

Leiden.

A. J. VAN DER HEIM. — Het Budgetrecht, eene historische schets.

C. B. L. FR. VAN EWIJK. — De beteekenis van het woord » Geestelijken" in art. 91 der Grondwet.

J. A. DE VICQ. — De Donauquaestie.

Groningen.

Mr. E. TJARDA VAN STARKENBORGH STACHOUWER. — Stellingen.

III. FACULTEIT DER GENEESKUNDE.

Geneeskunde.

Leiden.

C. M. VEENENBOS. — Iets over de verhouding van typhus te Leiden in de laatste jaren.

G. BOUMA. — Over de samenstelling, de functie en de reproductie van het intermediaire kraakbeen.

H. GROOTHOFF. — Historisch overzicht van de leer der contagiositeit der phthisis.

H. L. VAN LINDEN VAN DEN HEUVELL. — Klinische en physiologische waarnemingen omtrent Adonis vernalis en Adonidine.

J. C. TROMP. — Het veeren der vingers.

C. NOLEN. — Haematocele intervaginalis.

H. VAN ANROOY. — De oogen der studenten aan de Rijks-Universiteit te Leiden.

P. M. HOEK. — Over het voorkomen van verschillende eiwitstoffen in de urine bij nierlijden.

W. DE LANGE. — Boerhaave's Elementa chemiae.

M. S. GUTTELING. — Aandoeningen van de huid bij de ziekte van Basedow.

J. A. HERS. — De geschiedenis van de specificiteit der tuberculose.

A. A. KORTEWEG. — Versie en Extractie.

A. J. OLIVIER. — Sclerodermie.

TH. W. L. KOCH. — Verslag der verloskundige kliniek en polikliniek aan de Rijksuniversiteit te Leiden, gedurende den cursus 1882-1883.

B. DE BRUYN. — Verlamming van den musculus serratus anticus major.

Utrecht.

J. C. VAN BEEK. — Over filtratie van vloeistoffen door vezelachtige vliezen.

A. HALBERTSMA. — Over exsudatie en transsudatie.

A. HUYSMAN. — De afstomping der gehoorzenuw door geluidsindrukken.

TH. J. W. EXLER. — De behandeling en genezing van breuken door alkohol-injecties.

Groningen.

G. W. S. LINGBEEK. — Over het klinisch onderzoek der morphologische bestanddeelen van het bloed.

C. L. VITRINGA. — Over gastrotomieën; statistisch en critisch onderzoek naar de beste wijze, waarop bij vernauwing van den slokdarm eene maagfistel wordt aangelegd.

H. J. KREMER. — De oogen van de leerlingen der Rijks hoogere burgerschool en van het gymnasium te Groningen.

IV. FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE.

a. *Wis- en sterrenkunde.*

Utrecht.

G. J. M. COOLHAAS. — De theorie van de beweging der maan vóór Newton.

b. *Wis- en natuurkunde*

Leiden.

W. VAN LOGHEM.	Theorie der terugkaatsing van het licht door magneten.
H. EKEMA.	Mijne waarnemingen omtrent de Halo, verricht in de Karazee gedurende de overwintering 1882-1883.
TH. B. VAN WETTUM.	Over de complexe getallen en verhouding van richting.

c. *Scheikunde.*

Leiden.

C. A. LOBRY VAN TROOSTENBURG DE BRUYN.	Verhouding der drie dinitrobenzolen tegenover cyaankalium in alkoholische oplossingen.
H. W. BAKHUIS ROOZEBOOM.	Over de hydraten en zwaveligzuur, chloor, broom en chloorwaterstof.
H. ELION.	Diacetylazijnaether en Aethylcetylazijnaether

d. *Plant- en dierkunde.*

Leiden.

M. C. DEKHUYZEN.	Het onderzoek van dierlijke weefsels, voornamelijk van het kraakbeen in het gepolariseerde licht.

e. *Artsenijbereidkunde.*

Utrecht.

L. J. VAN DER HARST.	Studiën over Taxus Baccata L.

V. FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE.

a. *Klassieke letterkunde.*

Leiden.

C. P. BURGER.	De bello cum Samnitibus secundo.
N. J. SINGELS HZN.	De Lucani fontibus ac fide commentatio.
J. S. VAN VEEN.	Quaestiones Silianae.

Utrecht.

FR. H. E. WOLF.	Observationes ad scholia in Platonem.
A. VAN IJSENDIJK.	De T. Marci Plauti Persa.

Groningen.

J. W. BECK.	De differentiarum scriptoribus latinis.

b. *Nederlandsche letterkunde.*

Leiden.

G. KALFF.	Het lied in de Middeleeuwen.
J. W. MULLER.	De oude en de jongere bewerking van den Reinaert. Bijdrage tot de critiek der beide Reinaertgedichten.

c. *Taal en letterkunde van den Oost-Indischen Archipel.*

Leiden.

J. L. A. BRANDES.	Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der Westersche afdeeling van de Maleisch-Balinesische taalfamilie.

Omtrent de ontwikkeling, de kennis, den vlijt en de vorderingen der studenten bevatten de verslagen van curatoren het navolgende.

Leiden. Voor zoover de hoogleeraren aanleiding vinden tot bijzondere opmerkingen is hun oordeel niet afwijkende van dat in vroegere jaren.

Enkele hoogleeraren der geneeskundige en der wis- en natuurkundige faculteit herhalen hunne beschouwingen over de gevolgen der wet van 25 December 1878 (*Staatsblad* n°. 222). Daaruit blijkt, dat degenen, die den gymnasialen cursus hebben afgeloopen, voor degenen, die door het literarisch-mathematisch examen of het eindexamen eener hoogere burgerschool zich den toegang tot het artsexamen verschaffen, wel is waar in verkregen kennis onderdoen, zoodat laatstgenoemden eerder het eerste examen kunnen afleggen, doch in algemeene ontwikkeling en bevattelijkheid hooger staan. De algeheele onbekendheid met de latijnsche taal blijft voor de 2de categorie een hinderpaal, die niet dan schadelijk voor hunne studie is.

De hoogleeraar LAND maakt nog de opmerking, dat de ondervinding aantoont, dat het gymnasium geene geschikte voorbereiding vormt voor de studie der wijsbegeerte.

Utrecht. Ook hier was het oordeel over het algemeen bevredigend. De rechtsgeleerde faculteit wijst echter op het uiterst geringe collegebezoek en de afnemende belangstelling in de staatswetenschap als bedenkelijke verschijnselen.

De hoogleeraren der geneeskundige en wis- en natuurkundige faculteit herhalen in het algemeen hunne opmerkingen omtrent de gevolgen der bovengenoemde wet van 25 December 1878 (*Staatsblad* n°. 222). In ontwikkeling, combinatievermogen en geschiktheid om juist en duidelijk terug te geven, wat zij weten, staan de oud-leerlingen der gymnasia in den regel hooger dan de kweekelingen der hoogere burgerscholen: hunne bekendheid met latijn en grieksch maakt hun bovendien het zich eigen maken der kunsttermen zooveel gemakkelijker. Overigens levert de ongelijke opleiding der medische studenten een niet gering te schatten bezwaar op bij het onderwijs der hoogleeraren.

De hoogleeraren der literarische faculteit hebben over het algemeen niets dan lof voor de studenten onder hun gehoor. Het kleine getal dergenen, die de klassieke letteren beoefenen is eene belemmering bij sommige gedeelten van het onderwijs, inzonderheid bij de dispuutcolleges.

Groningen. Het oordeel der hoogleeraren is gunstig; een der hoogleeraren van de geneeskundige faculteit acht het peil der nieuw aangekomenen hooger dan vroeger.

De hoogleeraren der wis- en natuurkundige faculteit bevonden de leerlingen der hoogere burgerscholen in den regel beter voorbereid dan die der gymnasia.

f. HANDELINGEN IN HET BELANG DER WETENSCHAP.

Dispuutgezelschappen.

Leiden. De hoogleeraar BUYS leidde evenals in vorige jaren de oefeningen der Debating-Society.

Utrecht. De Juristen Debating-Club vergaderde tweemalen. Onder leiding der hoogleeraren D'AULNIS, POLS en DE LOUTER werden stellingen verdedigd: door eerstgenoemden hoogleeraar over eene Rijks-inkomstenbelasting in Nederland; door een student over de samenstelling der Eerste Kamer.

Antonius Matthaeus vergaderde geregeld onder leiding der hoogleeraren DE GEER, FRUIN en HAMAKER, welke laatstgenoemde meer bijzonder de gevoerde procedures leidde.

Omtrent het gezelschap *Natura dux nobis et auspex* legt de hoogleeraar BUYS BALLOT, die de veertiendaagsche vergaderingen menigmaal bijwoonde, een gunstig getuigenis af.

Onder leiding van den hoogleeraar TALMA hadden de vergaderingen van »*Boerhave*" plaats, die door een 15tal studenten werden bijgewoond, en voor het houden van geneeskundige voordrachten en het verdedigen van stellingen werden bestemd.

Groningen. Onder leiding van den voorzitter der rechtsgeleerde faculteit hield de *Debating-club* een zestal vergaderingen, waarop door studenten stellingen op het gebied der rechts- en staatswetenschap werden verdedigd. Op de 50ste vergadering van genoemd gezelschap nam de hoogleeraar VAN DER LINDEN de taak van verdediger op zich.

Prijsvragen.

Leiden. De navolgende prijsvragen werden 1 Mei 1884 uitgeschreven, waarop de antwoorden vóór 1 Mei 1885 moeten zijn ingezonden.

Faculteit der godgeleerdheid.

I.

Welke waarde heeft de onlangs door BRYENNIOS aan het licht gebrachte Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων voor de oudste kerkgeschiedenis?

II.

Eene verhandeling over BLAISE PASCAL als moralist.

Faculteit der rechtsgeleerdheid.

I.

Eene historische en dogmatische verhandeling over de verpanding van inschulden.

II.

Eene critiek van de leer der trias politica sedert LOCKE en MONTESQUIEU en van de sporen dier leer in de hedendaagsche staatsregelingen en staatsrechtelijke praktijken, meer bijzonder de Nederlandsche.

Faculteit der geneeskunde.

I.

De Faculteit verlangt een microscopisch en, voor zoover noodig, microchemisch onderzoek van normaal, geheel ontwikkeld beenweefsel, dat onder den invloed van werktuigelijke krachten atrophieert.

II.

De Faculteit verlangt een experimenteel onderzoek naar de verschillen en de overeenkomst in physiologische werking van strychnine en curarine.

Faculteit der wis- en natuurkunde.

I.

Ontwikkeling langs analytischen weg van de theorie der kromming van lijnen, die op een gebogen oppervlak kunnen getrokken worden, met de toepassing op de kromtelijnen der oppervlakken van den tweeden graad.

II.

Welk verband bestaat er tusschen de verschillende in het Diluvium van Nederland voorkomende lagen en met welke afzettingen van het Noordduitsche Diluvium zijn die gelijkwaardig? Door profielen toe te lichten.

Faculteit der letteren en wijsbegeerte.

I.

Quia satis constat pleraque omnia, quae de Dionysii maioris vita, moribus et rebus gestis apud scriptores veteres leguntur, sumta esse ex libris Philisti, investigentur, componantur et digerantur Philisti fragmenta, quae passim sine nomine auctoris feruntur.

II.

De Faculteit verlangt eene exegetische en historisch-critische studie over Exodus XX, 20 — XXIII, 33.

Groningen. De faculteit der godgeleerdheid ontving op de eerste der door haar in 1883 uitgeschreven prijsvragen twee antwoorden, waarvan geen der bekroning waardig werd gekeurd.

Op de tweede prijsvraag kwam geen antwoord in.

De faculteit der rechtsgeleerdheid ontving één antwoord op hare eerste prijsvraag, dat echter niet voor bekroning in aanmerking kwam; op de tweede geen.

Op de prijsvragen der geneeskundige en die der wis- en natuurkundige faculteit kwamen geen antwoord in.

Op de in het latijn gestelde prijsvraag der letterkundige faculteit kwam één antwoord in, dat eene eervolle vermelding waardig werd gekeurd, en waarvan de schrijver, bleek te zijn S. G. De Vries, candidaat in de klassieke letteren aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Op de tweede door haar uitgeschreven prijsvraag ontving de faculteit geen antwoord.

Beurzen.

Rijksbeurzen werden genoten:

te *Leiden* door twee studenten in de rechtsgeleerdheid, bij continuatie, en door vier studenten in de geneeskunde, waarvan drie bij continuatie;

te *Utrecht* door één student in de godgeleerdheid, twee in de rechtsgeleerdheid, één in de geneeskunde (éene dame) en twee in de letteren en wijsbegeerte;

te *Groningen* door één student in de rechtsgeleerdheid, twee in de geneeskunde en drie in de letteren en wijsbegeerte.

De *beurzen uit de vicarie van St. Joris te Amersfoort* werden genoten door vier studenten in de godgeleerdheid, één in de rechtgeleerdheid, één in de geneeskunde en één in de letteren en wijsbegeerte.

Doctoraten honoris causa.

Het doctoraat honoris causa werd verleend:

te *Leiden* aan ds. Johannes Dyserinck in de godgeleerdheid; aan Th. J. Stieltjes jr. in de wis- en sterrenkunde, en aan Baghwan Lal Indraji te Bombay in de Indische letteren;

te *Groningen* aan dr. R. Koch te Berlijn in de geneeskunde.

f. Hulpmiddelen voor het onderwijs.

Leiden.

Bibliotheek. Het personeel is met nog één klerk vermeerderd, daar de twee klerken in weerwil van den meest ingespannen arbeid al het werk niet konden afdoen.

De bliksemafleiders zijn beproefd en in orde bevonden. Het gebouw is echter thans reeds te klein geworden voor de behoorlijke berging van alle boeken; tien noodkasten zijn daarom reeds opgeslagen en 4 oude tafelkasten voor tijdschriften ingericht, terwijl de voorzolder, voor zooveel de ruimte toeliet, met courantenrekken is gevuld.

Het meubilair is met een 12tal doelmatige toonkasten vermeerderd, die reeds bij het Orientalisten-congres dienst deden, en waarin de merkwaardigste handschriften, autographen en boeken voor bezoekers ter bezichtiging zijn nedergelegd.

Het gebruik der bibliotheek is onafgebroken zeer druk geweest; op 9213 ontvangbewijzen werden ongeveer 14 000 boeken uitgeleend. Tal van handschriften werden ook door buitenlandsche geleerden geraadpleegd, terwijl van sommigen afschriften, uittreksels of photographische afbeeldingen van enkele bladzijden werden verschaft.

De Chineesche boeken zijn naar den nieuwen catalogus vernummerd en verplaatst.

De werkzaamheden aan de rijke verzameling der maatschappij van letterkunde werden voortgezet.

Uit de gewone credieten werden 133 nieuwe werken, samen uitmakende 200 deelen, 429 vervolgdeelen en 25 handschriften, waaronder eenige stukken betreffende de geschiedenis der Leidsche hoogeschool en een bundel brieven der Huygensen, aangekocht. Eene buitengewone toelage stelde in staat uit de nalatenschap van den hoogleeraar Dozy, overeenkomstig diens bedoeling, ongeveer 400 werken aan te koopen, waaronder hoogst zeldzame werken over de geschiedenis van Spanje en Oostersche teksten en commentaren.

Genoemde hoogleeraar vermaakte aan de bibliotheek 5 boekwerken, die door de vele aanteekeningen van zijne hand groote waarde hebben.

Van den hoogleeraar Kern werden 23 Sanskritsche handschriften ten geschenke ontvangen; van de betrekkingen van wijlen den rustenden predikant J. G. De Waldkirch Ziepprecht een door dezen eigenhandig vervaardigd Register der Nederduitsch Hervormde kerken, met opgave der predikanten, die op de verschillende plaatsen gestaan hebben, en, zooveel mogelijk, dagteekening van geboorte en overlijden, intrede enz. Ook van de andere kerkgenootschappen en van de Hervormde kerk in Indië zijn door genoemden predikant alphabetische lijsten vervaardigd, die mede aan de bibliotheek werden geschonken. Het geheel vormt eene onwaardeerbare bron voor de biographie der predikanten en geestelijken in Nederland.

De geschenken van de departementen van algemeen bestuur beliepen 84 werken en vervolgen en 59 kaarten, die van andere collegiën en genootschappen 402 deelen en van particulieren 343. Uit de legaten van Chastelain, Perizonius, Riemersma, Stolp en Warner werden 162 boeken, samen 330 deelen uitmakende, ontvangen.

Van buitenlandsche universiteiten verkreeg de bibliotheek 1390 dissertaties, en van de Fransche faculteiten 1149 thèses, in ruil tegen een 937 tal proefschriften van studenten en hoogleeraren voor dat doel ontvangen.

Ook de bruikleenen der bibliotheek werden in het afgeloopen jaar aanzienlijk vermeerderd.

De geringe verliezen, die bij het uitleenen der duizende boeken werden geleden, zijn door de belanghebbenden terstond vergoed. Vermelding verdient hierbij het terugvinden van een merkwaardig handschrift naar het journal van H. Van der Horst, predikant te Smyrna, dat in 1847 aangekocht, door den hoogleeraar Kist voor zijn archief gebruikt, nog vóór dat het gestempeld was, en door den hoogleeraar Geel in den catalogus van 1852 in het latijn beschreven, onder de boeken van den custos Emeis buiten diens weten was geraakt. Eerst na zijn dood werd het teruggevonden en door zijne erven onmiddellijk aan de bibliotheek teruggegeven.

Het munten- en penningenkabinet werd vermeerderd met 8 Nederlandsche gedenk- en draagpenningen, 2 Portugeesche bronzen en 7 Portugeesche gouden munten (de laatste uit het legaat-Pilaar aangekocht.)

De bladcatalogus der Portugeesche munten werd uit liefde voor deze verzameling geheel belangeloos door den heer Th. M. Roest bijgewerkt.

De bibliothecaris blijft de aanstelling van een bijzonderen conservator voor de handschriften wenschelijk achten De bijbouw van een nieuwen vleugel zal, naar hij meent, evenmin lang kunnen worden uitgesteld.

Ziekenhuis. Behalve de reeds vermelde veranderingen in het personeel der adsistenten had er eene herhaalde verwisseling plaats van hoofdziekenoppasser voor de mannenafdeeling. De heer D. J. Visser werd 30 September 1883 als zoodanig opgevolgd door den heer J. Trouillart van Lockhorst, die na 3 maanden werd opgevolgd door den heer J. Christan, welke reeds met 1 Mei 1884 werd vervangen door den heer G. H. Weymar.

De toestand van het gebouw, meubilair, instrumenten en hulpmiddelen was bevredigend.

Voor rekening van het Rijk werden verpleegd: in de geneeskundige afdeeling 267 mannen en 173 vrouwen; in de heelkundige afdeeling 271 mannen en 210 vrouwen; in de oog- en oorheelkundige afdeeling 80 mannen en 92 vrouwen en in de verloskundige afdeeling 185 vrouwen. Het totaal bedroeg 1278 patienten, die te zamen 53 102 verpleegdagen uitmaakten.

Voor rekening der gemeente Leiden werden in de geneeskundige afdeeling 44 mannen en 80 vrouwen, in de heelkundige 23 mannen en 17 vrouwen en in de verloskundige 1 vrouw behandeld, te zamen uitmakende 165 patienten of 4530 verpleegdagen.

Voor eigen rekening werden 32 patiënten verpleegd, die 471 dagen in behandeling bleven.

In het geheel werden dus 1475 patiënten opgenomen tegen 1524 in het vorige jaar. Het geheele getal verpleegdagen bedroeg 58 103 tegen 60 233 in 1882—1883. In weerwil hiervan waren de kosten voor materieel, inzonder-

heid voor de apotheek, belangrijk hooger, en bleek, daar ook waakloonen aanzienlijke uitgaven veroorzaakten, de aanvankelijke raming niet voldoende.

Op de polikliniek werden 10 762 personen behandeld. In de apotheek werden voor de kliniek 32 749, voor de polikliniek 7808, in het geheel dus 40 557 recepten gereedgemaakt.

Omtrent het *physiolojisch laboratorium* en het *pharmaceutisch laboratorium* valt ditmaal niets bijzonders te vermelden.

Anatomisch kabinet. Met de noodzakelijke vergrooting der college- en der prepareerkamer werd een begin gemaakt. De hoogleeraar HOFFMANN stond voor het overblijvende gedeelte van den cursus zijne collegekamer in het zoötomisch laboratorium voor het onderwijs in de anatomie af.

Omstreeks de Kerstvacantie werden in de lokalen van het anatomisch kabinet 16 lijken van vermoedelijk aan vergiftiging gestorven personen gerechtelijk geneeskundig onderzocht. Aan den custos en den bediende werden voor de daarbij bewezen diensten van regeeringswege eene gratificatie toegekend.

Botanisch laboratorium. De nieuwe zuurkast en donkere kast in de adsistentenkamer voldoet in het gebruik goed.

Hortus. De kas voor tropische waterplanten werd in den zomer onbruikbaar, daar het groote bassin, dat sedert jaren veel water verloor, geheel droog liep.

De in het voorjaar in gebruik genomen nieuwe kweekkas voldoet goed. Aan eene groote palmenkas blijft dringende behoefte bestaan. Uit Brazilië ontving de Hortus door tusschenkomst van den heer BINOT te Petropolis een aantal Zuid-Amerikaansche planten; uit 's Rijks plantentuin te Buitenzorg o. a. een kostbaren cycasstam. Ook van den heer VEITCH te Londen en de Compagnie continentale d'horticulture te Gent werden belangrijke bezendingen ontvangen. Uitbreiding der kassen zal vermoedelijk eerlang noodig blijken.

Herbarium. Begonnen werd met het aanbrengen van eene galerij boven de kasten van de benedenzaal.

Van onderscheidene binnen- en buitenlandsche geleerden en genootschappen werden boekwerken ten geschenke ontvangen. De verzameling zelve werd, behalve met vele geschenken van particulieren, nog uitgebreid met een aanzienlijke collectie voorwerpen, afkomstig van de internationale koloniale en uitvoerhandel-tentoonstelling te Amsterdam. De collectie uit het herbarium, aan genoemde tentoonstelling afgestaan, werd in goede orde terugontvangen. Daaronder was ook eene collectie opgezette planten, die op kosten van het tentoonstellings-comité werden geëncadreerd en nu den gang van het gebouw versieren.

Chemisch laboratorium. Onder de aanwinsten behoort in het bijzonder te worden vermeld een stoomketel met daarbij behoorende machine, die beiden uitmuntend werken, en waarbij nog werden aangekocht eene dynamo-machine van SIEMENS en eenige electrische gloeilampjes, waardoor de collegekamer bij het doen van projectiën gedurende de lessen behoorlijk kan worden verlicht. Met den stoomketel zijn nog verbonden een toestel om water te distilleeren en een voor distillatie bij hooge temperatuur, beiden met behoorlijke veiligheidskleppen voorzien.

Uitbreiding der werkkamers blijft wenschelijk.

Museum van natuurlijke historie. Den 17den Januari 1884 overleed dr. HERMANN SCHLEGEL, sedert ongeveer een vierde eener eeuw directeur van dit museum. In zijne plaats werd met ingang van Mei daaraanvolgende dr. F. A. JENTINK, conservator bij het museum, tot directeur benoemd.

Aan dr. J. G. DE MAN, conservator, werd met 1 November 1883, wegens gezondheidsredenen, op zijn verzoek eervol ontslag als zoodanig verleend.

Ter vervanging der twee hierdoor ontstane vacatures in het personeel der conservatoren werden met ingang van 1 Juli als zoodanig benoemd de amanuensis bij het museum J. BÜTIKOFER en dr. TH. W. VAN LIDTH DE JEUDE.

De custos G. F. THEONVILLE, met 1 Augustus 1884 op zijn verzoek eervol ontslagen, werd vervangen door P. J. D. SCHOONEVELDT.

Bleef de toestand van het gebouw door ouderdom en vocht ongunstig, met voldoening mag er op gewezen worden, dat de verzameling, dank zij de goede zorgen der ambtenaren van het museum, daarvan zoo min mogelijk nadeel ondervond. Door het aanbrengen van rietgordijnen en andere doelmatige middelen om het licht af te sluiten werd het nadeel weggenomen, dat op sommige plaatsen door het ongehinderd binnendringen der zonnestralen kon ontstaan.

De bibliotheek van het museum leed een aanzienlijk verlies door het overlijden van den hoogleeraar SCHLEGEL, aan wien het grootste gedeelte in eigendom toebehoorde. Door eene buitengewone toelage werd de directeur in staat gesteld een aantal der onmisbaarste werken uit de nalatenschap van dr. SCHLEGEL aan te koopen.

Onderscheidene buitenlandsche geleerden maakten van de verzamelingen gebruik voor hunne onderzoekingen.

Een drietal jeugdige reizigers arbeidden eenigen tijd in de laboratoria van het museum om zich voor het doen van zoölogische waarnemingen en voor het verzamelen van voorwerpen van zoölogischen aard voor te bereiden.

Bij wijze van proef werd het museum van Mei tot November ook des Zondags van 12 tot 3 ure opengesteld. Van de hierdoor aangeboden gelegenheid werd een ruim gebruik gemaakt; één Zondag beliep het aantal bezoekers niet minder dan 400.

De »Notes of the Leyden Museum" verschenen geregeld. De directeur wendde pogingen aan om door het toevoegen van platen de waarde van dit tijdschrift nog te verhoogen.

De directeur dringt er bijzonder op aan, dat het museum evenals vele andere gebouwen, die belangrijke verzamelingen bevatten, van bliksemafleiders worde voorzien. Om in het gebrek aan plaatsruimte, dat zich meer en meer doet gevoelen, eenigermate te voorzien en om eene afzonderlijke collectie van inlandsche dieren te kunnen opstellen komt hem in de gegeven omstandigheden de bouw van groote vitrines op het binnenplein van het museum de geschiktste oplossing voor.

Zoötomisch laboratorium. De verzameling werd met eenige duizenden microscopische praeparaten betreffende de ontwikkelingsgeschiedenis der gewervelde dieren verrijkt.

Geologisch-mineralogisch museum. Het meubilair werd met drie kasten, elk in drieën verdeeld, vermeerderd. De verzameling gastropoden en tweeklappige schelpen werd van nieuwe etiquetten voorzien. Met de uitgaven der »Sammlungen des geologischen Reichsmuseums in Leiden" werd geregeld voortgegaan.

De verzameling duplicaten, door het museum op de Amsterdamsche tentoonstelling ingezonden, werd voor het grootste gedeelte ten dienste van het mijnwezen naar Batavia overbracht.

Ten behoeve van het museum werd eene collectie fossielen en gesteenten, op Madoera en Timor verzameld door dr. SCHNEIDER te Soerabaya en door hem te Amsterdam tentoongesteld, aangekocht.

Ten geschenke werd ontvangen: eenige Krakatau-asch van den heer BRUINSMA, apotheker te Leeuwarden; eene collectie mineralen uit Siam van de Siamesche regeering; fossielen uit Aruba, door den heer VAN KOOLWIJK verzameld, en door den directeur van het museum van oudheden te Leiden aangeboden; eene uitgebreide collectie versteende planten en dieren uit Java, 218 nummers bevattende, van den heer P. VAN DIJK, chef van het mijnwezen te Batavia; eene collectie uit West-Borneo van den mijnen-ingenieur C. J. VAN SCHELLE; een in de residentie Madioen gevallen meteoriet van den Minister van Koloniën; eenige tertiaire fossielen uit Java van het comité der Amsterdamsche tentoonstelling, door tusschenkomst van den directeur van het Museum van Natuurlijke Historie.

Van den heer M. HARING, kapitein der artillerie, werd voor het archief van het museum eene belangrijke collectie brieven afgestaan over den geologischen toestand van Suriname, door wijlen dr. VOLTZ aan wijlen dr. HARING geschreven, en betrekking hebbende op eene nog onbewerkte collectie gesteenten, die in het museum zijn gedeponeerd.

Omtrent het *physisch kabinet* valt niets bijzonders te vermelden. Het gebouw blijft niet geheel voldoende voor de behoefte. De verzameling werd met eenige kleine instrumenten verrijkt.

Museum van oudheden. In het personeel kwam geene verandering. Gebouw en meubilair bevinden zich in bevredigenden toestand. Voor de Nederlandsch West-Indische voorwerpen werd eene nieuwe kast vervaardigd en voor de Peruaansche en Mexicaansche oudheden eene andere ontworpen, ten einde ook die voor de bezoekers toegankelijk te stellen.

Ægyptische oudheden werden van den heer STEPHANOS SABA NICOLAÏDES te Smyrna aangekocht; Javaansche van den heer A. D. VAN GILS te Oosterbeek. Van den oud-Gouverneur-Generaal mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST werd eene fraaie collectie Javaansche bronzen ten geschenke ontvangen. De president van het collegie van curatoren mr. L. A. J. W. baron SLOET VAN DE BEELE, oud-Gouverneur-Generaal, stond de door hem voor eenige jaren in bruikleen gegeven modellen van Javaansche tempels en afgodsbeelden, aan het Museum in eigendom af.

Van de in 1876 door tusschenkomst van het bestuur van het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen ontvangen afdruksels in papier van Kawi-opschriften op 29 over Java verspreide steenen gedenkteekenen, werden met gunstigen uitslag afgietsels in gips vervaardigd, die thans het bezwaar verwijderd hebben, dat aan het ontcijferen der teksten in omgekeerde richting der teekens verbonden was. Deze verzameling is voor de kennis van de Javaansche oudheid van onschatbare waarde. Zij is voorloopig, wegens gebrek aan behoorlijke plaatsruimte, in eene der zalen van de Olympische beeldhouwwerken opgesteld.

Grieksche en Grieksch-Romeinsche oudheden werden ten geschenke ontvangen van den heer R. J. VAN LENNEP, Nederlandsch consul te Smyrna en aangekocht van den heer STEPHANOS SABA NICOLAÏDES aldaar, van wien ook vóór-historische antiquiteiten uit Klein-Azië en Griekenland werden aangekocht.

Een aantal voorwerpen op de Romeinsche oudheid betrekking hebbende, en in de Waal bij Nijmegen en bij Xanten gevonden, werden, gedeeltelijk door tusschenkomst van den ritmeester J. A. ORT, aangekocht. Laatstgenoemde schonk aan het Museum een bronzen paslood, op de hofstede Arentsburg bij Voorburg gevonden.

Van den heer A. DES TOMBE te 's Gravenhage werd een gips-afgietsel ontvangen van een marmeren Grieksch grafgedenkteeken, afkomstig van een thans afgebroken huis op het landgoed » den Elsbroek " bij Lisse.

Eenige Nederlandsche oudheden werden op eene openbare verkooping te Amsterdam aangekocht, terwijl eenige voorwerpen, uit eene terp bij Delfzijl opgegraven, door jhr. mr. RENGERS HORA SICCAMA VAN FARMSUM EN OOSTERBROEK ten geschenke werden gegeven.

De heer VIGGO SCHMIDT, Kriegscommissar te Kopenhagen, schonk een model in gebakken aarde van een met beeldhouwwerken en Runen-opschriften versierden grooten steen, die zich in het Koninklijk Museum van Noordsche oudheden aldaar bevindt.

Eene door dr. TH. Freiherr VON BUNSEN, oud-Consul-Generaal van Duitschland, bijeengebrachte verzameling Peruaansche oudheden werd door aankoop voor het Museum verzekerd.

Uit het in het vorige verslag vermelde Oud-Caraibische kamp op Aruba, werden door den heer VAN KOOLWIJK andermaal eene aanzienlijke hoeveelheid voorwerpen aan het licht gebracht en naar het Museum overgezonden. Het geheel is in eene afzonderlijke kast vereenigd en gerangschikt, terwijl de vermelding van zijn naam boven de afdeeling den heer VAN KOOLWIJK eene verdiende blijvende hulde brengt.

Boek- en plaatwerken werden van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, en van onderscheidene Nederlandsche en buitenlandsche vereenigingen ten geschenke ontvangen. Ook eenige buitenlandsche geleerden verrijkten de verzameling boekwerken met de vruchten van hun arbeid.

Van het Museum werd in het afgeloopen jaar ruim gebruik gemaakt. Te betreuren is het, dat de plaatsing der afgietsels van olympische beeldhouwwerken in het gebouw van het kantongerecht vele bezoekers weerhoudt van ook die te gaan bezichtigen.

DR. CARL PAULI, een der leden van het Internationaal Oriëntalisten-congres, bleef na afloop daarvan te Leiden om zich aan een opzettelijk onderzoek der Etruskische opschriften te wijden; de vruchten van zijne studie werden onder den titel » die Etruskischen Inschriften des Leidener Museums" openbaar gemaakt.

Een ander buitenlandsch geleerde, dr. K. ZANGEMEISTER, bezocht het museum om, ingevolge ontvangen opdracht van de Koninklijke Academie van Wetenschappen te Berlijn, de duizende fabrieks- en andere merken op de oude voorwerpen in gebakken aarde, vooral die uit ons vaderland afkomstig, af te schrijven.

Aan het Aegyptisch museum te Florence werd een stel afgietsels gezonden van twee oud-Aegyptische beelden in rood graniet, waarvan de oorspronkelijken zich bevinden op het lustslot Soestdijk.

Van het 2de of laatste deel der » Papyri Graeci Musei Antiquarii publici Lugduni Batavi" zijn een twintigtal bladen afgedrukt en mag de volledige uitgaaf in het volgende jaar worden te gemoet gezien. Het werk: » Aegyptische Monumenten van het Nederlandsch museum van Oudheden", werd, voorzooveel de omstandigheden toelieten, voortgezet.

De directeur wijst nog in zijn verslag op het onlangs in Turkije in werking getreden Reglement op het verkoopen en uitvoeren van gevonden oudheidkundige voorwerpen, dat den uitvoer daarvan feitelijk onmogelijk maakt. Eene aanzienlijke afneming der jaarlijks uit Klein-Azië ontvangen bezendingen is daarvan te wachten, hetgeen niet weinig te betreuren is.

Gebrek aan plaatsruimte doet zich steeds gevoelen.

Ethnographisch museum. Met ingang van 1 Januari 1884 werd de heer C. M. PLEYTE tot adsistent bij het Ethnographisch museum benoemd.

In het personeel der opzichters hadden de volgende veranderingen plaats. P. A. VAN EGMOND, wiens ontslag in het vorige verslag werd medegedeeld, werd vervangen door B. GAYKEMA; GODDEFROY aan wien op zijn verzoek eervol ontslag werd verleend, door D. VAN EGMOND, tot dusverre helper bij het museum, en J. B. J. DEILEN, die met 11 Juni 1884 uit 's lands dienst werd ontslagen, door Ph. J. KORSEN.

De toestand der gebouwen is niet onbevredigend. Ten einde eenigermate in het gebrek aan ruimte te voorzien werden eene vestibule en een paar vertrekken van het academiegebouw in gebruik genomen, terwijl op een terrein naast de oprijlaan van de sterrenwacht eenige inlandsche woningen werden opgeslagen.

Voor de afdeelingen Amerika en Afrika is nog geene ruimte gevonden, zij moeten mitsdien nog in magazijn bewaard worden.

De kasten op de bovenverdieping van het gebouw aan de Hoogewoerd kwamen met September 1884 gereed. Een gedeelte van de expositiekasten, die het uitvoerend Comité van de Amsterdamsche Tentoonstelling voor de Ethnographische afdeeling had laten vervaardigen werd tenbehoeve van het museum aangekocht, de overigen voorloopig in bruikleen ontvangen.

De toestand der verzameling is over het algemeen gunstig; de verspreiding daarvan werkt echter uit den aard belemmerend op het behoorlijke toezicht tegen bederf.

De zeer belangrijke aanwinsten van het Ethnographisch museum in het afgeloopen jaar zijn voor het grootste gedeelte te danken aan de in 1883 te Amsterdam gehouden Internationale koloniale en uitvoerhandeltentoonstelling. Niet minder dan 4000 voorwerpen uit de koloniale afdeeling werden aan het museum toebedeeld. De aanwinsten zouden nog aanzienlijker geweest zijn indien niet een aantal voorwerpen verloren waren geraakt of onbruikbaar gemaakt. Bij de voorwerpen zelven waren uit de meeste onderdeelen der Nederlandsche koloniën schriftelijke bijdragen en beschrijvingen gevoegd, waarvan vele van groot gewicht zijn.

Vermelding verdienen nog in het bijzonder de geschenken van Z. H. SJARIEF YOESOEF, sultan van Pontianak, mr. J. W. VAN LANSBERGE, oud-Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië, jhr. C. A. VAN SYPESTEYN, oud-

Gouverneur van Suriname en den heer J. A. Kruyt, consul-generaal der Nederlanden te Djeddah.

Met de »Wajang" uitgave wordt geregeld voortgegaan.

Sterrenwacht. Behoudens de hierboven vermelde vervanging van den adsistent Stieltjes had in het personeel geene verandering plaats.

Aan het gebouw behoefden slechts eenige kleine herstellingen te worden verricht. De nieuwe bibliotheekkamer zal eerst in den loop van 1885 gereed komen.

Met behulp van den nieuwen niveau-onderzoeker en eene nieuwe niveaubuis van Reichel, ten vorigen jare aangekocht, werden, ter bepaling van de fouten der oude niveaubuis en van het niveau, waarmede van den aanvang af de hellingsbepalingen van den meridiaancirkel waren verricht, eene reeks waarnemingen aangevangen.

In den loop van het jaar werd nog voltooid een toestel ter bepaling der persoonlijke fouten bij doorgangen. Bij gunstig weder bestond het voornemen om met de waarnemingen ter bepaling dier fouten een aanvang te maken.

Voor den grooten kijker werd nog bij de heeren Clark and Sons te Cambridgeport een objectief van $10^1/_2$ duim aangeschaft, daar het grootste objectief, van 7 duim, voor de Leidsche sterrenwacht te klein was.

De bibliotheek werd met eenige geschenken van binnen- en buitenlandsche instellingen, commissiën en bijzondere personen verrijkt.

Met den meridiaancirkel werden de waarnemingen voor de plaatsbepaling van sterren op geringen afstand van de pool voortgezet, en voor een groot deel ten einde gebracht, en, evenals vroeger, de noodige tijdsbepalingen voor de tijdseinen naar de Nederlandsche zeehavens volbracht.

Met den 7 duims refractor volbracht de directeur eene waarnemingsreeks van de periodieke komeet van 1812, terwijl hij in den aanvang van het jaar met den dubbelbeeldmicrometer van Airy eenige metingen volbracht van de middellijn der planeet Uranus.

In de maanden Mei, Juni en Juli werden de waarnemingen gedaan voor de lengte-bepaling Leiden-Parijs.

De herleiding van de lengte-bepaling Leiden-Greenwich werd voltooid. De bewerking der meridiaanwaarnemingen van 1877-1882 werd voortgezet en de reductie der zonaewaarnemingen in 1874-1876 werd ter hand genomen.

Met de nauwkeurigheidswaterpassing werd op dezelfde wijze als in vorige jaren voortgegaan. De in den zomer van 1883 daarvoor verrichte waarnemingen werden herleid en de waterpassing van enkele deelen, waar dit noodig mocht zijn, herhaald, terwijl in den zomer van 1884 de nog te waterpassen lijnen in het noorden van ons land, na voorafgegane verkenning, werden gewaterpast zoodat daar alleen nog eenige herhalingswaterpassingen noodig zullen zijn.

De uitkomsten van 1883, betreffende de lijn Utrecht-Amersfoort-Zwolle met den zijtak Kampen-Genemuiden-Meppel, zijn gedrukt.

Utrecht.

Bibliotheek. Onder de aanwinsten, die behalve de vervolgen en de proefschriften van Nederlandsche en buitenlandsche universiteiten, waarbij zich thans ook Oxford heeft gevoegd, 538 werken bedroegen, verdienen bijzondere vermelding de geschenken van het leesmuseum (52 werken) en van het provinciaal Utrechtsch genootschap (43 werken). Bij ruiling verkreeg men van de Fransche regeering Place: Ninivé et l'Assyrie, en Bouillon: Musée des antiques. Onder de aankoopen behooren ook eenige werken uit de nalatenschap van den Leidschen hoogleeraar Dozy. Er werden 7344 boeken, of 1000 meer dan in het vorige jaar, uitgeleend. De alphabetische catalogus wordt steeds aangevuld en verbeterd, terwijl de systematische catalogus reeds voor een groot gedeelte geraadpleegd kan worden. Een 200tal handschriften zijn verder beschreven. De penningenverzameling verkreeg 8 medailles van 's Rijks Munt.

Gebrek aan plaatsruimte doet zich zeer sterk gevoelen. Door het huren van een hulplokaal zal daarin voor een tijd lang voorzien kunnen worden.

Ziekenhuis en klinisch onderwijs. Het klinisch onderwijs heeft steeds groote verplichtingen aan de krachtige medewerking van den geneesheer-directeur van het stedelijk ziekenhuis en van regenten der gods- en gasthuizen. Voor rekening van laatstgenoemden werd een kostbare influentiemachine aangekocht en aan den hoogleeraar Talma ten gebruike afgestaan. Met de overige electromotorische werktuigen in een afzonderlijk vertrek geplaatst, stelt dit toestel in staat de electrische stroomen volgens de eischen der nieuwere wetenschap op menschen aan te brengen.

De verzameling instrumenten werd verder uitgebreid met een galvanometer tot bepaling van de absolute stroomsterkte.

De op de medische kliniek en polikliniek behandelde patienten, tot een getal van 1699, kunnen naar de verschillende ziekten verdeeld worden, als volgt:

	Kliniek.			Polikliniek.		
	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
Ziekten der ademhalings-werktuigen	209	146	355	53	19	72
» » spijsverterings-organen	189	197	386	20	7	27
» » lever	15	6	21	14	2	16
» van nieren en blaas.	6	8	14	8	4	12
» » hart en vaten	32	28	60	10	7	17
» » het zenuwstelsel	118	97	215	37	15	52
» » spieren en gewrichten	41	25	66	9	4	13
Bloed- en stofwisselingsziekten (anaemie, scrofulose enz.)	89	196	285	5	8	13
Febris intermittens	15	9	24	—	—	—
Infectieziekten	21	18	39	9	3	12
Totaal . . .	735	730	1465	165	69	234

In de heelkundige kliniek werden behalve de 30 patiënten, die in den aanvang van het jaar in behandeling waren, 318 lijders opgenomen. Hiervan overleden 15 (9 mannen, 6 vrouwen), en werden 264 (176 mannen, 88 vrouwen), hersteld of niet hersteld ontslagen, zoodat bij het einde van het jaar 39 patiënten (24 mannen, 15 vrouwen) in behandeling bleven.

Vijftien publieke vrouwen werden opgenomen, waarvan wederom 13 werden ontslagen. In de heelkundige polikliniek werden 1004 lijders behandeld en vele belangrijke operaties verricht.

De verzameling werktuigen voor de operatieve heelkunde op het cadaver begint langzamerhand aan billijke eischen te voldoen.

Voor de tandheelkundige kliniek werd eene betere inrichting verkregen in het voormalige kantoor van den controleur der directe belastingen aan de Neude naast de Munt. Ofschoon het gebouw niet groot is, kan thans in de lang gevoelde behoefte aan eene wachtkamer worden voorzien. De benedenverdieping vormt nu de wachtkamer, de eerste verdieping is voor de polikliniek, de tweede voor het theoretisch onderwijs bestemd.

In de gynaecologische kliniek werden 165, in de polikliniek 120 en in de verloskundige polikliniek 130 vrouwen behandeld.

Physiologisch laboratorium. In verband met het stijgend aantal studenten en de noodzakelijke kosten van voorbereiding der lessen, kon de verzameling niet belangrijk uitgebreid worden.

Het gebruik, in het afgeloopen jaar van het laboratorium en van de verzameling gemaakt, overtreft dat van alle voorgaande jaren.

Eene gelegenheid voor physiologisch-optische onderzoekingen en eene donkere kamer, ook voor photographie te gebruiken, zouden wenschelijk zijn.

Anatomisch kabinet. De collegekamer en de kamer van den lector zijn tot één vrij ruim lokaal vereenigd om ruimte te bieden voor de praktische oefeningen van soms 60 studenten. Eene andere afdeeling van het Museum, bekend onder den naam van het waskabinet, is door het verplaatsen van kasten en tafels zoo goed mogelijk tot collegekamer ingericht. Ofschoon het licht niet geheel voldoende is en bij druk bezochte lessen de hoogleeraar vaak in zijne bewegingen belemmerd wordt door de hem dicht omringende toehoorders, is deze toestand werkelijk eene verbetering.

De lector verkreeg de kamer van den hoogleeraar, voor wien op zijne beurt het lokaal boven de sectiekamer, vroeger bewaarplaats van het mineralen-kabinet, werd ingericht.

De voorraad lijken was dit jaar niet zeer belangrijk.

Pathologisch instituut. Met de vergrooting door het aanbrengen eener nieuwe verdieping werd een begin gemaakt.

De onvoldoende ruimte was oorzaak, dat niet meer dan acht studenten geregeld konden werken.

Onder de aangekochte instrumenten verdienen een microtoom en een uitmuntende microscooplens voor homogene immersie bijzondere vermelding.

Hygiënisch instituut. De verzameling hulpmiddelen werd geregeld uitgebreid.

De regenten der Gods- en gasthuizen hebben den hoogleeraar Van Overbeek de Meyer tijdens de verbouwing van het ziekenhuis welwillend een ander en geschikter lokaal afgestaan.

Physisch laboratorium. Aangekocht werden toestellen om de electromotorische kracht en de sterkte der stroomen te bepalen, alsmede om hevige koude voort te brengen.

In de collegekamer werden drie lezingen van het natuurkundig genootschap gehouden, waarvoor, evenals voor eenige voordrachten in de Vereeniging voor nuttige kennis, onder behoorlijk toezicht, de toestellen van het kabinet zijn gebruikt.

Hortus. Met de sedert lang gewenschte verandering der beide groote plantenkassen is een aanvang gemaakt; éene daarvan is reeds gereed gekomen. Voor de bestudeering der groote tropische en sub-tropische gewassen is dit eene onwaardeerbare aanwinst.

Omtrent het *botanisch laboratorium* en het *herbarium* valt niets bijzonders te vermelden.

Astronomisch observatorium. De in het vorige verslag medegedeelde werkzaamheden aan den comparateur van Repsold zijn afgeloopen en het instrument naar de Polytechnische school gezonden.

Een tweetal officieren van het Indische leger oefenden zich in astronomische plaatsbepaling ter voorbereiding voor de triangulatie van Sumatra.

Scheikundige laboratoria. De restauratie van »Leeuwenbergh" werd voortgezet. In den zijgevel aan de Schalkwijksteeg is een gedenksteen geplaatst ter herinnering aan den grooten scheikundige, den hoogleeraar G. J. Mulder, die aldaar de beste jaren zijns levens aan onderwijs en onderzoek besteedde.

Het laboratorium aan de Hoogt blijft even gebrekkig. Slechts weinige studenten konden daar practisch werken.

Ten behoeve der gezondheidscommissie werd, naar aanleiding van gerezen klachten, het water der Utrechtsche waterleiding onderzocht.

Pharmaceutisch laboratorium. Een 19tal studenten hebben daar practisch kunnen werken.

Met het begin van den nieuwen cursus hoopte men het nieuwe laboratorium in het van wege de gemeente daartoe afgestane en verbouwde voormalige badhuis aan de Rijnkade te kunnen betrekken.

Mineralogisch en geologisch museum. In het laboratorium werden door een 5tal studenten onderzoekingen verricht o. a. omtrent de quantitatieve analyse van mineralen.

Tengevolge der verbouwing heeft de verzameling eenigszins van de vocht geleden.

Met de systematische rangschikking werd een aanvang gemaakt.

Aangekocht werden o.a. zoogdierbeenderen en fossiele planten uit Zuid-Amerika, mineralen uit Japan enz.

Van den heer Corns de Groot te 's Gravenhage werden 23 mineralen uit de Caribou-mijn ten geschenke ontvangen. Door tusschenkomst van dr. J. Lorié te Utrecht werden ook verkregen de voorwerpen afkomstig uit de putboring op het Vreeburg. Deze worden thans door hem aan een opzettelijk onderzoek onderworpen.

Museum van natuurlijke historie. De adsistent dr. J. F. Van Bemmelen, verkreeg verlof om in het zoölogisch station te Napels werkzaam te zijn. Zijn dienst werd door den student K. F. Wenckebach waargenomen.

Aangeschaft werd een automatisch microtoom van Coldwell, dat door een watermotor wordt gedreven en eene algeheele omwenteling op het gebied van het vervaardigen van microscopische praeparaten zal teweegbrengen.

Voor de oefeningen in de ontwikkelingsgeschiedenis werd gedurende geruimen tijd eene broedmachine in werking gehouden om de verschillende stadiën in de ontwikkeling van het hoen naar het leven te kunnen nagaan.

Groningen.

Bibliotheek. In het gebrek aan plaatsruimte werd zooveel mogelijk voorzien door het aanmaken van 3 hooge dubbele kasten.

Ingebonden werden 916 boekwerken. De geheele verzameling werd in verband met het bezetten der nieuwe kasten verschikt en schoongemaakt. Het personeel bleek somtijds te gering om alle werkzaamheden te verrichten.

Uitgeleend werden 6889 boekdeelen aan 548 personen. Door aankoop en schenking werden 454 nieuwe titels, samen uitmakende 1073 boekdeelen, verkregen. Daaronder zijn niet de brochures en proefschriften begrepen, die afzonderlijk werden gecatalogiseerd. De geschenken, inzonderheid van buitenlandsche universiteiten, waren aanzienlijker dan vroeger.

Eenige boeken, voor de bibliotheek van geen belang, werden aan het Doofstommen-instituut te Groningen afgestaan.

Ziekenhuis. Behalve de op 1 Januari 1883 aanwezige 114 lijders werden er in dat jaar 752 nieuwe patiënten opgenomen; daarentegen werden 607 ontslagen, terwijl 134

verleden, zoodat op het einde van het jaar 125 in behandeling bleven.

Naar den aard der ziekten waren de lijders te verdeelen als volgt: inwendige ziekten 372, uitwendige 401; kraamvrouwen 70 en 23 krankzinnigen, die aldaar tijdelijk verblijf hielden.

In de apotheek werden 28 101 recepten klaargemaakt.

De klacht over geheel onvoldoende ruimte wordt herhaald.

Physiologisch laboratorium. Dit gebouw, dat in goeden toestand wordt onderhouden, kan, nu een afzonderlijk pharmacologisch-hygiënisch laboratorium is opgericht, weder geheel voor zijne eigenlijke bestemming worden gebruikt.

Anatomisch kabinet. De ruimte is onvoldoende: bepaaldelijk ontbreekt een lokaal voor operatieve oefeningen op het lijk geheel.

Pharmacologisch-hygiënisch laboratorium. Dit is bij den aanvang van den nieuwen cursus in gebruik genomen en voldoet goed. De noodige hulpmiddelen worden geleidelijk aangeschaft.

Omtrent het *physisch kabinet*, het *scheikundig laboratorium, het pharmaceutisch laboratorium* en de *mineralogisch-geologische verzameling* valt niets bijzonders te vermelden.

Hortus. Deze bevindt zich in goeden staat, met uitzondering van éene plantenkas, die noodzakelijk vernieuwd moet worden.

Museum van natuurlijke historie. Het gebouw ofschoon uitwendig een net aanzien vertoonende, schijnt reparatiën te behoeven, wat opgemaakt wordt uit de hier en daar ontstaande scheuren in de muren en verzakkingen in de plafonds.

Onderscheidene vergelijkend-anatomische praeparaten werden vervaardigd en de collectie opgezette vogels vermeerderd.

Verzameling van astronomische werktuigen. Door aankoop van eenige precisie-werktuigen werd in een der meest dringende behoeften voorzien. Behoorlijke gelegenheid om dergelijke toestellen te plaatsen wordt niet altijd gevonden.

De *verzameling van wiskundige modellen* werd door nieuwe aankoopen uitgebreid.

Van de *verzameling van plaatwerken, gipsafgietsels enz.* werd steeds druk gebruik gemaakt bij de lessen over geschiedenis, Grieksche kunst en palaeographie. De pleisterbeelden, vroeger in het academiegebouw geplaatst, zijn naar een geschikter lokaal in de bibliotheek overgebracht.

§ 2. GEMEENTELIJKE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM.

a. COLLEGE VAN CURATOREN.

In de plaats van dr. E. H. G. THIJSSEN, die aan de beurt van aftreding zijnde zich niet weder beschikbaar stelde, werd bij Koninklijk besluit van 11 October 1883, n°. 23, dr. J. ZEEMAN tot curator benoemd.

b. ONDERWIJZEND PERSONEEL.

Senaat. Rector-magnificus was de hoogleeraar dr. A. PIERSON, secretaris van den senaat de hoogleeraar KORTEWEG; assessoren waren de hoogleeraren DE HOOP SCHEFFER, mr. N. G. PIERSON, PLACE en dr. J. W. GUNNING.

Voorzitters en secretarissen der faculteiten waren respectievelijk: in de faculteit der godgeleerdheid de hoogleeraren VAN TOORENENBERGEN en DE HOOP SCHEFFER, in die der rechtsgeleerdheid de hoogleeraren MOLTZER en DE HARTOG; in die der geneeskunde de hoogleeraren STOKVIS en FORSTER; in die der wis- en natuurkunde de hoogleeraren STOEDER en OUDEMANS; en in die der letteren en wijsbegeerte de hoogleeraren VERDAM en KAN.

Hoogleeraren en lectoren. Bij raadsbesluit van 2 April 1884 werd mr. A. BEAUJON benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de statistiek, welke benoeming werd goedgekeurd bij Koninklijk besluit van 14 April d. a. v. n°. 2. Genoemde hoogleeraar aanvaardde zijn ambt 12 Mei 1884 met het houden eener redevoering over » sociale wiskunde".

De buitengewone hoogleeraren in de oogheelkunde, dr. W. M. GUNNING, en in de zoölogie, dr. MAX WEBER, werden 16 Juli 1884 tot gewoon hoogleeraar in die vakken benoemd. Bij Koninklijk besluit van 5 Augustus 1884, n°. 15, werd hieraan goedkeuring verleend.

Laatstgenoemde hoogleeraar aanvaardde zijn ambt van buitengewoon hoogleeraar op 26 September 1883 met het houden eener redevoering over » de kleuren der dieren, haar ontstaan en hare beteekenis."

Dr. A. H. G. P. VAN DEN ES, bij raadsbesluit van 3 Augustus 1883, goedgekeurd bij Koninklijk besluit van 18 Augustus d. a. v. n°. 3, tot buitengewoon hoogleeraar in de paedagogiek en de Grieksche antiquiteiten aangesteld, aanvaardde zijn ambt 1 October 1883 met eene redevoering over » de studie der Grieksche oudheden in de laatste jaren".

Privaat-docenten. Dr. C. C. SEPP werd toegelaten als privaat-docent voor de ziekten der urogenitale organen, dr. M. H. MENDES DE LEON voor de verloskunde en de leer der vrouwenziekten, dr. C. KERBERT voor de zoölogie.

Adsistenten. Herbenoemd werden de adsistenten C. H. H. SPRONCK bij het pathologisch-anatomisch laboratorium, dr. J. BINNENDIJK bij het pathologisch laboratorium, dr. A. G. NIJHOFF bij het verloskundig onderwijs en de oefeningen op het phantoom, dr. H. Ph. BAUDET en dr. C. C. DELPRAT bij het Binnengasthuis; L. TH. REICHER en J. POHL bij het chemisch laboratorium, PH. COHEN KAZ bij het physisch laboratorium en N. VAN DER SLEEN bij het pharmaceutisch-chemisch laboratorium.

Benoemd werden H. DE WALL bij de operatieve heelkunde en het chirurgisch-anatomisch laboratorium, J. M. L. RAUPP bij het pathologisch-anatomisch laboratorium, V. DUBOIS bij het hygiënisch laboratorium, J. H. VAN HEST bij het pharmaceutisch-chemisch laboratorium en H. GRUTING, J. A. VOORTHUIS, dr. C. B. TILANUS, H. J. baron VAN NEUKIRCHEN, GENAAMD NIJVENHEIM, V. ALETRINO, J. H. HANKEN en D. KRUSEMAN in het Binnengasthuis.

c. STUDENTEN.

Naar aanleiding van de wet van 28 Juni 1881 (*Staatsblad* n°. 107), werd den 7den November 1883 eene wijziging vastgesteld in de gemeentelijke verordening op de heffing van bijdragen voor het onderwijs aan de Universiteit.

Krachtens de gewijzigde, bij Koninklijk besluit van 24 December 1883, n°. 18, goedgekeurde verordening zijn studenten, die aan het Athenaeum-Illustre of aan de gemeentelijke universiteit, of aan beide te zamen voor het onderwijs een bedrag van f 800 hebben betaald, van verdere bijdragen vrijgesteld. Voor kweekelingen of studenten aan een te Amsterdam gevestigde kweekschool of seminarium tot opleiding van leeraars voor eenig kerkgenootschap, en voor de kweekelingen voor den geestelijken stand wordt dit bedrag op f 400 gesteld.

	Ingeschreven waren	tegen betaling van	Opbrengst.
	318	f 200 of f 100, of zooveel minder als strekte om het totaalbedrag van f 800 of f 400 aan te vullen.	f 54 485
1)	85	*Nihil.*	—
2)	23	f 120	2 760
	2	105	210
	37	90	3 330
	35	60	2 100
	37	30	1 110
	3	15	45
3)	540		f 64 040

1) Onder deze bevinden zich 6 studenten, die in het genot eener gemeentebeurs zijn, benevens degenen, die vroeger als militaire studenten werden opgegeven.

2) Dezen werden, als hoorders, niet in het album studiosorum ingeschreven.

3) Het geheele cijfer van ingeschrevenen en toehoorders bedraagt 49 minder dan in het vorige jaar. De geheele opbrengst der collegegelden blijft f 24 050 minder dan in dat jaar.

Aan examengeld werd door 116 personen f 5800 gestort.
Over de verschillende faculteiten waren de studenten als volgt verdeeld:

	Faculteit der godgeleerdheid.	Faculteit der rechtsgeleerdheid.	Faculteit der geneeskunde.	Faculteit der wis- en natuurkunde.	Faculteit der letteren en wijsbegeerte.	Totaal.
Voor volledig onderwijs: Voor den 1sten keer	8	13	82	25	4	132
Voor volledig onderwijs: Voor den 2den of verderen keer . .	18	18	216	12	7	271
Totaal . .	26	31	298	37	11	403
Voor enkele lessen	—	27	23	45	42	137
Algemeen totaal	26	58	321	82	53	540

d. Omvang van het onderwijs.

Niet gegeven werden de navolgende lessen.

Hoogleeraar of lector.	Naam der les.	Reden van verhindering.
G. H. Van der Mey.	Ziekten van het kraambed.	Tijdgebrek ten gevolge der artsexamens.
J. W. Gunning.	Historia chemica corporum naturalium et artificialium.	Geen toehoorders.
J. H. Van 't Hoff.	Geologie.	Idem.
D. J. Korteweg.	Waarschijnlijkheidsrekening.	Idem.
	Astronomie.	Idem.
S. A. Naber.	Grieksche Palaeographie.	Idem.
J. Verdam.	Gothisch voor meergevorderden.	Idem.
J. M. J. Valeton.	Romeinsche antiquiteiten.	Idem.
J. C. Matthes.	Arabisch.	Idem.

Daarentegen werden boven de aangekondigde de navolgende lessen gegeven:

Hoogleeraar, lector of privaatdocent.	Onderwerp der les.	Aanmerkingen.
Max Conrat.	Oefeningen in het Romeinsche recht.	2 uur per week na de Paaschvacantie aan 4 toehoorders.
A. Beaujon (buitengewoon hoogleeraar.)	Statistiek der Nederlandsche zeevisscherijen in verband met de wetgeving daaromtrent; in vergelijking met buitenlandsche toestanden.	1 uur per week, na de Paaschvacantie aan een 6tal toehoorders.
J. W. R. Tilanus.	Orthopaedie.	1 uur per week na de Paaschvacantie aan een 60tal toehoorders.
H. Hertz.	Physische diagnostiek.	1 uur per week aan 24 toehoorders, in groepen verdeeld.

Hoogleeraar, lector of privaatdocent.	Onderwerp der les.	Aanmerkingen.
C. A. J. A. OUDEMANS.	Capita selecta van de vormleer en rangschikking der planten.	1 uur per week voor een 4tal meergevorderden.
J. W. GUNNING.	Methodologische quaestiën (Goethe; natuuronderzoek).	
J. H. VAN 'T HOFF.	Behandeling van onderzoekingen uit den jongsten tijd.	Eenmaal per maand eene bijeenkomst met eenige meergevorderden.
D. J. KORTEWEG.	Theorie der algebraïsche krommen van hoogeren graad.	1 uur per week aan 6 toehoorders.
MAX WEBER.	Pharmaceutische zoölogie.	Voor een tweetal candidaten in de pharmacie 1 uur per week.
C. KERBERT (privaat-docent).	Algemeene en bijzondere ichthyologie.	1 uur per week voor een 50tal toehoorders.
	Practische oefeningen in het zoölogisch laboratorium, aansluitende aan de lessen over zoölogie en vergelijkende anatomie.	3 uren per week, na Februari, voor een 10tal toehoorders.

Met uitzondering van de lessen der hoogleeraren NABER en KARSTEN, waarvoor de Latijnsche, en van die der hoogleeraren HERTZ, FORSTER en FÜRBRINGER, waarvoor gedeeltelijk de Hoogduitsche taal werd gebezigd, werden alle lessen in de Nederlandsche taal gegeven.

TABEL

der op de Series Lectionum aangekondigde en gegeven lessen.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

Naam van den hoogleeraar, lector of privaat-docent.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
Godgeleerdheid.			
S. HOEKSTRA Bzn.	Ethische wijsbegeerte.	2	6
	Geschiedenis der zedekunde.	2	5
	Wijsbegeerte van den godsdienst.	2	14
A. D. LOMAN.	Encyclopaedie der godgeleerdheid.	1	8
	Geschiedenis der leerstellingen van het Christendom.	2	3
	Geschiedenis van den Koran.	1	3
J. G. DE HOOP SCHEFFER.	Verklaring van het Oude Testament.	2	7
	Uitlegging van het Nieuwe Testament.	2	2
J. G. D. MARTENS.	Exegese van het Nieuwe Testament.	2	10
P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE.	Geschiedenis der godsdiensten.	3	10
	Geschiedenis van de leer van God.	1	8
J. J. VAN TOORENENBERGEN.	Algemeene geschiedenis van het Christendom.	2	16
	Geschiedenis van het Christendom in Nederland na de Kerkhervorming.	1	16
	Patristische studiën.	2	8
Rechtsgeleerdheid.			
L. DE HARTOG.	Staatsrecht.	3	17 [1])
	Administratief recht.	3	7
	Volkenrecht.	2	7
	Encyclopaedie der rechtsgeleerdheid.	2	17
N. G. PIERSON.	Beginselen der staathuishoudkunde.	2	13
	Capita selecta der staathuishoudkunde en der statistiek.	2 (na Mei 1)	5—8
MAX CONRAT.	Romeinsch privaatrecht; algemeen deel.	2 [2])	} 7
	Romeinsch privaatrecht; bijzonder deel.	6	
G. A. VAN HAMEL.	Strafrecht.	4	25
	Strafvordering.	2	15
	Wijsbegeerte van het recht.	1	8
J. P. MOLTZER.	Nederlandsch burgerlijk recht.	4	25
	Burgerlijke rechtsvordering.	2	13
T. M. C. ASSER (buitengewoon hoogleeraar).	Handelsrecht.	3	25 } [4])
	Internationaal privaatrecht.	1	20 }

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	*AANMERKINGEN.*
Ja.	Neen.		
	neen.	De wijsbegeerte in den oudsten tijd.	
	neen.	De Semietische volken en de Perzen.	
	neen.		
	neen.		
	neen.	De eerste drie eeuwen.	
	neen.		
ja.		De profeten Joël en Obadja.	
ja.		Jacobus, cap. I en II.	
ja.		Marcus, cap. IV—VI, Evang. Johannis, cap. XIII, XIV.	
	neen.	Assur, Babel en Griekenland.	
	neen.	Het Monotheïsme.	
ja.		Het tijdvak van de 9de tot de 13de eeuw.	
	neen.	Het tijdperk van den godsdienstvrede tot de Dordtsche Synode.	
	neen.	Latijnsche en Grieksche kerkvaders der 4de eeuw.	
	neen.	Algemeen deel. Geschiedenis van het Nederlandsch staatsrecht na 1798.	[1]) Na de Paaschvacantie werden de lessen niet meer getrouw bijgewoond door allen, die geteekend hadden op de collegelijsten.
ja.		Inleiding; het financiëel bestuur van Staat, provincie en gemeente.	
		Algemeen overzicht; het oorlogsrecht.	
		Algemeen overzicht; uitwendige rechtsgeschiedenis van Nederland.	
	neen.	De leer der ruilwaarde en der verdeeling; munt- en bankwezen.	
	neen.	Algemeen overzicht van de geschiedenis der statistiek; bevolkingsstatistiek; de economische wetgeving in Groot-Brittannië en Ierland; het stelsel van koloniaal beheer in Britsch-Indië, met het onze vergeleken.	
	neen.	Een schets als inleiding tot het bijzondere deel.	[2]) Tot aan de Kerstvacantie.
	neen.	Zakenrecht; vorderingsrecht; familierecht; erfrecht; leer der rechtsbronnen.	[3]) Het getal toehoorders is nauwelijks te schatten.
ja.		Inleiding; straffen; toepassing der strafwet. Eenige bijzondere misdrijven volgens het bestaande en aanstaande Nederl. strafrecht; Boek II, Titel 1—12 Wetboek van Strafrecht.	
	neen.	Algemeen deel; leer van het bewijs; hooger beroep en cassatie.	
	neen.	Historisch overzicht. De rechtsidee; grenzen der rechtsheerschappij; bron en kenbronnen van het recht.	
	neen.	Inleiding. Wet houdende algemeene bepalingen; wijzen van eigendomsverkrijging; hypothecaire en kadastrale boekhouding; pand.	
	neen.	Vergelijking van het moderne burgerlijke procesrecht met de bepalingen onzer wetgeving. Het geding in eersten aanleg.	
		Inleiding; geschiedenis; omvang. Zeerecht.	[4]) Gelegenheid tot het doen van vragen aan den hoogleeraar.
		Internationale rechtsconflicten op het gebied van het burgerlijk recht.	

Naam van den hoogleeraar, lector of privaat-docent.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
	Practische oefeningen.	[1])	
N. De Roever (lector).	Oud-Vaderlandsch recht.	2	3
Geneeskunde.			
J. W. R. Tilanus.	Heelkundige kliniek.	6	60
	Verband- en instrumentenleer.	2	60
	Practische oefeningen op het cadaver.	8	60 [2])
	Orthopaedische polikliniek.	2	
	Heelkundige polikliniek.	3	5 [2])
	Tandheelkundige polikliniek.	1	6 [2])
H. Hertz.	Speciale pathologie en therapie.	3	30—40
	Medische kliniek.	4	50
	Medische polikliniek.	$1^1/_2$ à 2	25—30
Th. Place.	Physiologie.	5	70
	Histologie.	1 [3])	40
	Algemeene physiologie van spieren en zenuwen.	1 [4])	60
	Microscopische cursus.	9 [5])	48 [5])
	Idem.	8 [6])	40 [7])
	Physiologisch-chemische cursus.	9 [8])	48 [5])
C. L. Wurfbain.	Chirurgische kliniek.	3	40—50
	Theoretische chirurgie.	2	25
	Speciale chirurgie.	2	10—15
B. J. Stokvis.	Algemeene pathologie.	3	50—60
	Pharmacodynamie.	2	30—40
	Propaedeutische kliniek.	2	30—40
	Chemische diagnostiek.	2	6—7 [2])
C. H. Kuhn L.Hz,	Pathologische anatomie.	3—5	40—50
	Idem.	$1^1/_2$	50—60
	Pathologisch-anatomische diagnostiek.	2 [9])	20—25
	Obductie techniek en path.-anat.-diagnostiek.	1 [10])	25—30
	Gerechtelijke geneeskunde.	2 [7])	
J. Forster.	Hygiène, in verband met medische politie.	2	30—40
	Oefeningen in hygiènische onderzoekingen.	4	28 [2])
M. Fürbringer.	Anatomie van den mensch.	6 [11])	70
	Vergelijkende ontwikkelingsgeschiedenis van den mensch.	2 [11])	
	Anatomie van het centrale zenuwstelsel.	2 [11])	60
	Anatomische oefeningen.	40 [11])	70
	Anatomische oefeningen voor meergevorderden.		2
G. H. Van der Mey.	Theoretische verloskunde.	3	25
	Verloskundige operatieleer.	2	50
	Klinische verloskunde.	3	15
	Gynaecologie en gynaecologische kliniek.	1	15
	Gynaecologische polikliniek.	2	20

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	*AANMERKINGEN.*
Ja.	Neen.		
		Behandeling van pleitzaken; uitbrengen van adviezen enz.	[1]) Eens of tweemaal per maand.
	neen.	De Groot's »Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid".	[2]) In groepen verdeeld.
ja.			[3]) Tot aan de Kerstvacantie.
	neen.		[4]) Na de Kerstvacantie; na de Paaschvacantie 2 uren.
ja.			
			[5]) In 3 groepen verdeeld.
			[6]) Na de Paaschvacantie.
		Ziekten van hart, longen, maag, darmen, lever en hersenen.	[7]) In 2 groepen verdeeld.
			[8]) Tusschen de Kerst- en de Paaschvacantie.
ja.		Voedingsverrichtingen; gezicht; gehoor; centraalzenuwstelsel.	[9]) Voor meergevorderden.
			[10]) Voor studenten van het eerste studiejaar.
		Vormelementen.	[11]) Tot aan de Paaschvacantie.
		Organen.	
		Eiwitachtige lichamen, bloed en urine.	
ja.			
ja.			
		Venerische aandoeningen.	
	neen.	Nosologie, symptomatologie, aetiologie; percussie en auscultatie.	
ja.			
	neen.	Algemeen deel.	
	neen.	Bijzonder deel.	
ja.			
ja.		De kunst om lijken op doeltreffende wijze te openen.	
		Formeel gedeelte. Identiteit.	
	neen.		
ja.		In het bijzonder bacteriologische onderzoekingsmethoden.	
	neen.	Osteologie en syndesmologie; myologie; splanchnologie; angiologie; neurologie.	
		Ontwikkeling van het ei; bevruchting; eerste ontwikkelingsperioden (vorming der kiembladen, eihulsels enz.).	
	neen.	Ruggemerg, hersenen, integument, inleiding tot de lagere zintuigen.	
ja.		Ontleedkunde der gewrichten, banden, spieren, ingewanden, vaten en zenuwen.	
ja.			
	neen.		
ja.			
ja.		Onderzoek van zwangeren, barenden en kraamvrouwen.	
ja.			
ja.			

Naam van den hoogleeraar, lector of privaat-docent.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders
P. K. Pel.	Medische kliniek.	4	50
	Kliniek der infectieziekten.	1	25—30
	Physische diagnostiek.	3	[1])
	Laryngoscopie.	1½	8
	Medische polikliniek.	1½	30
W. M. Gunning.	Kliniek en polikliniek.	4	25
	Theoretische oogheelkunde.	1	15
	Operaties in vivo.	1	15
	Operatieve oefeningen op het lijk	2	[2])
	Practische oefeningen in ophthalmoscopie.	2	
M. W. C. Gori (lector).	Militaire genees- en heelkunde.	2	25
A. A. G. Guye (privaat-docent).	Oorheelkunde.	2	2
P. F. J. Ter Maten (privaat-docent).	Laryngoscopie.	1	2
N. Van Rijnberk (privaat-docent).	Oogheelkunde.	1½	26
	Practische oefeningen in operatieve oogheelkunde.	2	[3])
	Idem in ophthalmoscopie.	2	8
Wis- en natuurkunde.			
C. A. J. A. Oudemans.	Vormleer en rangschikking der planten.	4	90
	Pharmacognosie voor pharmaceuten en medici.	2	40
	Idem voor meergevorderde pharmaceuten.	2	12
	Practische lessen in microscopische pharmacognosie.	3	12
J. W. Gunning.	Pharmaceutische chemie.	5	10
	Analytische chemie en toxicologie.	2	15
	Algemeene chemie.	2	80
J. D. Van der Waals	Experimenteele physica.	4	100—120
	Mathematische physica.	4	5
A. J. Van Pesch.	Hoogere algebra.	2	6
	Differentiaalrekening.	3	3
	Integraal- en fractierekening.	2	4
	Beschrijvende meetkunde.	2	3
	Differentiaalvergelijkingen.	2	4
J. H. Van 't Hoff.	Practische oefeningen voor medici.	2	65
	Idem voor meergevorderden.	2	5
	Systematische scheikunde.	3	90

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	AANMERKINGEN.
ja.	Neen.		
ja.			
ja.			
ja.			[1]) Groepen van 8—12 toehoorders.
ja.			
ja.			
ja.			
	neen.		
ja.			
ja.			[2]) Groepen van 6, onder leiding van den adsistent.
ja.			
	neen.	Het éene uur: de geschoten wonden en hare behandeling; ambulancedienst. Het andere: oefeningen in oorlogs- en transportverbanden.	
	neen.	Poliklinische demonstraties.	
	neen.	Ziekten van den pharynx en den larynx.	
ja.		Die gedeelten die bijzonder van belang zijn voor militaire artsen.	
ja.			[3]) Groepen van 6.
ja.			
	neen.	Wortel, stengel, blad, gymnospermen, monocotylen en van de dicotylen een groot deel der choripetalen, cryptogamen; bollen, knollen, kruiden, bloemen.	
	neen.	Artsenijgewassen in plaat, in versche en gedroogde exemplaren.	
ja.		Simplicia in natura en als microscopische voorwerpen.	
ja.		Microscopisch onderzoek van simplicia.	
ja.		Chemische praeparaten der Pharmacopoea Neerlandica, ed II.	
	neen.	Titreermethoden; gewichtsanalysen, vervalschingen. Gerechtelijke chemie, formeel gedeelte, opsporing van eenige der voornaamste vergiften.	
	neen.	De voornaamste chemische stoffen, die voor den medicus van belang zijn.	
	neen.		
ja.		Theoriën van Ampère, Grassmann, Stefan, Korteweg. Potentiaaltheorie van Helmholtz; inductietheorie van Neumann; Magnetisme.	
ja.		Permutaties, determinanten, kettingbreuken, reeksen, imaginaire grootheden.	
ja		Leer der fractiën van één veranderlijke.	
	neen.	Leer der symmetrische fracties. Onbepaalde en bepaalde integralen.	
	neen.	Scheeve en ontwikkelbare oppervlakken; kromming der oppervlakken.	
	neen.	Tot aan de partiëele differentiaalvergelijkingen.	
	neen.	Beginselen.	
	neen.		
	neen.	De atomistische opvatting; zuurstof, waterstof, stikstof en hare verbindingen; metalen; eenige organische verbindingen.	

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

Naam van den hoogleeraar, lector of privaat-docent.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
	Theoretische scheikunde.	2	4
	Idem.	1	1
	Mineralogie.	1	20
	Crystallographie.	1	1
H. De Vries.	Plantenphysiologie.	2 [1])	80
	Planten-anatomie.	1 [1])	80
	Microscopie.	6	30
	Capita selecta der botanie.	1	
D. J. Korteweg.	Analytische meetkunde van het platte vlak.	2	3
	Analytische meetkunde der ruimte.	2	4
	Bolvormige driehoeksmeting.	1	6
	Mechanica.	3	3
Max Weber.	Algemeene en bijzondere zoölogie.	2	50
	Vergelijkende ontleedkunde.	3	40
	Practische cursus voor medici en philosophen.	9 [2])	30
	Idem voor meergevorderden.	9	4
W. Stoeder (buitengewoon hoogleeraar).	Galenische pharmacie.	1	17
	Practisch onderricht in de bereiding en het onderzoek van simplicia en galenica.	12	13
	Recepteerkunde.	1	17
	Practische lessen in de bereiding van moeilijke dispenseervormen.	2	[3])
	Idem in de bereiding van eenvoudige dispenseervormen.	8	60 [4])
Letteren en wijsbegeerte.			
T. T. H. Jorissen.	Middelgeschiedenis	1	4
	Nieuwe geschiedenis.	4	5
	Vaderlandsche geschiedenis.	2	5
	Staatsinstellingen der Republiek.	2	5
S. A. Naber.	Grieksche taal.	4	8
	Idem voor candidaten.	2	5
A. Pierson.	Fransche letterkunde.	2	5
	Grieksche mythologie.	1	2
	Grieksche kunstgeschiedenis.	1	4
J. C. Matthes.	Hebreeuwsche taal.	3	7
	Geschiedenis van den Israëlietischen godsdienst.	1	7

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	AANMERKINGEN.
Ja.	Neen.		
	neen.	Bepaling van het atoomgewicht; constitutie-bepaling; dynamica.	[1]) Na de Paaschvacantie.
	neen.	Verbindingen die uit een botanisch oogpunt belangrijk zijn (terpentijn, harsen, kamfer, koolhydraten, glucosiden, alkoloïden, eiwit, balsems enz.)	[2]) Na Februari 6 uur.
	neen.	Methoden. Bijzondere behandeling van enkele mineralen.	[3]) Groepen van 6, meergevorderde candidaat-apothekers.
	neen.	Isomorphie. Kristal-structuur.	[4]) Candidaat-artsen. In groepen verdeeld.
ja.		Groei; beweging; voortplanting; ademhaling; afstammingsleer.	
ja.		Anatomie der cel.	
	neen.	Practische oefeningen anatomie der cellen en weefsels.	
		Verschijnselen van de diffusie en osmose in de plantencellen.	
ja.		Tot en met de krommen van den tweeden graad.	
ja.		Tot en met de oppervlakken van den tweeden graad.	
ja.		Recht- en scheefhoekige boldriehoek.	
ja.		Kinematica van punt, vlakke figuur en lichaam; inleiding tot de dynamica; beginsel der virtueele verplaatsing; statica; dynamica van het materiëele punt.	
	neen.	Protozoën, coelenteraten, echinodermen, vermes, arthropoden.	
	neen.	Vergelijkende beschrijving der orgaanstelsels van lagere en hoogere dieren.	
ja.		Demonstratie; ontleding en microscopisch onderzoek.	
ja.		Zelfstandig onderzoek der verschillende diergroepen.	
	neen.	Het laatste deel der medicamenta ad usum internum; de medicamenta ad usum externum, vooral met het oog op de scheikundige bestanddeelen der grondstoffen.	
ja.			
	neen.	Inrichting der apotheek; alle daarin voorkomende dispenseervormen.	
ja.			
ja.			
	neen.	De eerste helft der middeleeuwen.	
	neen.	Spanje in de 16de eeuw.	
	neen.	Het tijdvak van 1795 tot 1813.	
	neen.		
ja.		Herodotus, Boek I en II; Sophocles: Electra.	
ja.		Metriek. Aeschylus: Prometheus. Isocrates: Antidosis.	
	neen.	Fransch proza van Calvijn tot la Bruyère; poezie: la Fontaine en de drie dramatische dichters.	
	neen.	De twaalf goden.	
	neen.	Geschiedenis der architectuur en plastiek tot circa 430 vóór Chr.	
ja.		Spraakleer. Ruth. Richt. VI, 33—40; 1 Kon. I, II, 1—10, XXII. 2 Sam. X, 1—18. Gen. XXXVII, 1—12.	
	neen.	De Messiasverwachting.	

Naam van den hoogleeraar, lector of privaatdocent.	Naam der les.	Getal uren per week.	Gemiddeld getal toehoorders.
	Hebreeuwsche oudheden.	4	7
	Verklaring van het Oude Testament.	2	7
	Geschiedenis der Israëlietische letterkunde.	2	10
C. M. KAN.	Natuur- en staatkundige aardrijkskunde.	4	20
	Land- en volkenkunde van den Indischen Archipel.	4	20
C. B. SPRUYT.	Geschiedenis der Grieksche philosophie.	3	10
	Logica.	2	3
	Geschiedenis der nieuwere philosophie.	2[1])	8
	Metaphysica.	2[2])	5
J. VERDAM.	Nederlandsche taal.	2	7
	Nederlandsche letterkunde der 17de eeuw.	2	7
	Middel-Nederlandsch.	2	5
	Gothisch.	2	4
J. M. J. VALETON.	Oude geschiedenis.	2	5
	Oude geschiedenis voor candidaten.	2	3
H. T. KARSTEN.	Latijn voor juniores.	4	8
	Idem voor candidaten.	3	5
A. H. G. P. VAN DEN ES (buitengewoon hoogleeraar).	Grieksche antiquiteiten.	2	6
H. C. ROGGE (privaat-docent).	Algemeene geschiedenis.	4	9

Gelegenheid tot respondeeren.		Aanwijzing der behandelde onderwerpen.	*AANMERKINGEN.*
Ja.	Neen.		
ja.		Levenswijze der oude Israëlieten: woning, voeding, kleeding, offers enz.	
ja.		Eenige stukken uit de historische en prophetische boeken.	
	neen.	De boeken van Samuel, de Pentateuch, Amos, Joël.	
	neen.	Volkenkunde; ontdekkingsgeschiedenis der poolgewesten. Bodemgesteldheid van Midden-Europa.	
	neen.	Algemeen overzicht; productie en bevolking, in het bijzonder Java.	
	neen.	Van Thales tot Plato.	
ja.		Over begrippen, oordeel, redeneering.	
	neen.	Leibnitz. Wolf. Kant.	[1]) Gedurende het eerste halfjaar.
	neen.	Spinoza's Ethica pars I en II.	[2]) » » tweede »
	neen.	Overzicht der Germaansche talen; klankwisseling; germanismen.	
ja.		Vondel's Noach en lyrische gedichten.	
ja.		Roman van Moriaan.	
ja.		Evangelie van Marcus.	
	neen.	Griekenland, Perzië en Carthago van 560—478 v. Chr.	
	neen.	Griekenland van 405—374 v. Chr.	
ja.		Cicero: Or. Agr. II et III; ad Atticum I, 1—17. Horatii Carm. lib. III. Catulli Carm. 1—40: Introductio de vita Catulli.	
ja.		Tacitus: Annales, lib I. Plautus: Mostellaria. Historiae litterariae pars I: litterarum Romanarum primordiae.	
	neen.	De ontwikkeling der Atheensche democratie.	
	neen.	Middeleeuwen; enkele gedeelten uit oude en nieuwe geschiedenis.	

c. Uitkomsten van het onderwijs.

OVERZICHT der examens en promotiën.

FACULTEIT DER GODGELEERDHEID.

Examinandi.	Candidaats-examens.		Doctoraal-examens.	Promotiën.		Aanmerkingen.
	1ste gedeelte.	2de gedeelte.		Publiek.	Privaat.	
Aantal	7	7	—	1	1	1) Hiervan 3 *cum laude.*
Geslaagd	7	7 1)	—	1 2)	1	2) *Cum laude.*
Afgewezen	—	—	—	—	—	

FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID.

Examinandi.	Candidaats-examens.	Doctoraal-examens.		Promotiën.				Aanmerkingen.
		Rechtswetenschap.	Staatswetenschap.	Rechtswetenschap.		Staatswetenschap.		
				Publiek	Privaat.	Publiek.	Privaat	
Aantal	15 1)	29 3)	2	5	10	1	—	1) Hiervan 2 voor den tweeden keer.
Geslaagd	13 2)	25 4)	2	5 4)	10 4)	1	—	2) Hiervan 2 *cum laude.*
Afgewezen	2	4	—	—	—	—	—	3) Hiervan 4 voor den tweeden of verderen keer.
								4) Hiervan 1 *cum laude.*

FACULTEIT DER GENEESKUNDE.

Examinandi.	Candidaats-examens geneeskunde.	Doctoraal-examens geneeskunde.	Promotiën geneeskunde. (Allen privaat.)	Aanmerkingen.
Aantal	22 1)	22 2)	9	1) Hiervan 2 voor den tweeden keer.
Geslaagd	17	16	9 3)	2) Hiervan 8 voor den tweeden of verderen keer.
Afgewezen	5	6	—	3) Hiervan 2 *cum laude.*

FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE.

Examinandi.	Mathesis-examens.	Propaedeutische-examens.	Candidaats-examens.				Doctoraal-examens.		Promotie wis- en natuurkunde.	Aanmerkingen.
			Wis- en natuurkunde.	Aard- en delfstofkunde.	Plant- en dierkunde.	Artsenijbereidkunde	Scheikunde.	Artsenijbereidkunde.		
Aantal	1	16 1)	3	1	2	2	2	2	1 4)	1) Hiervan 3 voor den tweeden keer.
Geslaagd	1	9 2)	3 2)	1 3)	2 2)	1	2	2	1	2) Hiervan 1 *cum laude.*
Afgewezen.	—	7	—	—	—	1	—	—	—	3) *Cum laude.*
										4) Privaat.

FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE.

Examinandi.	Examens voorbereidende tot het candidaats-examen in de godgeleerdheid.	rechtsgeleerdheid.	letteren en wijsbegeerte.	Candidaats-examens klassieke letterkunde.	Doctoraal-examens.	Promotiën klassieke letterkunde.	Aanmerkingen.
Aantal	3	1	3	6	—	2 1)	1) Beiden privaat.
Geslaagd. . . .	2	1	1	4	—	2	
Afgewezen . . .	1	—	2	2	—	—	

OPGAVE van de namen der gepromoveerden en van de titels hunner proefschriften.

FACULTEIT DER GODGELEERDHEID.

J. G. Boekenoogen.	De oorsprong des Avondmaals.
M. F. Van Lennep.	Gaspar Van der Heyden.

FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID.

a. *Rechtswetenschap.*

G. E. Everwijn Lange.	Iets over goederenvervoer op dek en in open spoorwagens.
D. Mulder.	De algemeene vergadering van naamlooze vennootschappen.
J. C. F. Meijer.	De verhouding tusschen hypotheek en later gevestigde zakelijke rechten.
C. M. Rogge.	Het misdrijf van woeker, historisch beschouwd.
A. H. Klein.	De gevolgen der zuivering van hypotheek.
J. L. N. Van IJsselsteyn.	Eenige aanteekeningen omtrent de voogdij van den minderjarigen Koning.
J. W. Kool.	Art. 328 *a.* Wetboek van Strafrecht voor inlanders.
H. Wiegman.	De plaatselijke bevoegdheid van den notaris.
W. J. Leyds.	De rechtsgrond der schadevergoeding voor preventieve hechtenis.
E. Van Lennep.	De tolheffing op de openbare wegen in Nederland.
F. A. Jas.	De verkoop van beschadigde lading door den schipper.
H. L. Lindaal Jacobs.	Beschouwingen over straf en straffen.
B. J A. Sterck.	Ontvang der schadevergoeding bij aanvaring.
J. F. Backer.	Schuld des verzekerden.
S. J. J. A. Mulder.	Kan van onroerend goed de kooper den eigendom verkrijgen, wanneer de verkooper weigert mede te werken tot de levering in art. 671 B. W. vereischt.

b. *Staatswetenschap.*

mr. E. Van Lennep.	Stellingen.

FACULTEIT DER GENEESKUNDE.

Geneeskunde.

A. J. Van den Heuvel.	Petrus Camper als chirurg beschouwd.
J. C. Van Heycop ten Ham.	Bijdrage tot de statistiek van Hernia Obturatoria.
H. Zeehuizen.	Over temporaire anaemie van spieren en zenuwen.
H. C. W. Utermöhlen.	Over zeldzaam verbinden van wonden.
H. Zwaardemaker Czn.	Over ischaemie van den hardwand.

C. A. Gerke.	Iets over enterectomie.
D. M. Pronk.	Iets over malum perforans pedis.
H. J. Keisler.	Het antiseptisch verband te velde.
D. Kruseman.	Over natuurlijke geboorte bij schouderligging.

FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE.

Wis- en natuurkunde.

Ph. Cohen Kaz.	Over de terugkaatsing van het licht op magneten.

FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE.

Klassieke letterkunde.

L. J. Sieking.	Annotationes ad antiatticistam.
H. J. Reinders.	De vita Phrynichi.

Het oordeel der hoogleeraren over ontwikkeling, kennis, ijver en vorderingen der studenten was over het algemeen gunstig.

De hoogleeraren der godgeleerde faculteit achtten den aanleg en den ijver der onder hun gehoor staande studenten voldoende; aan die der wis- en natuurkundige faculteit kwamen de mate van ontwikkeling en verkregen kennis der nieuw aangekomen studenten eveneens bevredigend voor.

f. Handelingen in het belang der wetenschap

Dispuutgezelschappen. Onder leiding van den hoogleeraar De la Saussaye bestaat een dispuutgezelschap, dat elke drie weken vergadert, en waarin onderwerpen uit het geheele gebied der godgeleerdheid worden behandeld.

Het dispuutgezelschap » Bis repetita placent" hield onder leiding der hoogleeraren Place, Fürbringer, Kuhn en Stokvis 13 vergaderingen, waarvan 6 dispuutvergaderingen en 7 werkvergaderingen.

Op laatstgenoemden werden voordrachten gehouden over de verhouding van warmteproductie en warmteverlies in het dierlijk organisme, over de homodynamie der samenstellende deelen van de bovenste en onderste extremiteiten, over de haematogenesis, over het excretie-apparaat der vertebraten in verband met de genitaalwegen, over eenige omzettingsproducten der eiwitstoffen in het dierlijk organisme, over anomalieën van het hart, over uraemie.

Op de vergaderingen van het onder bescherming der hoogleeraren Oudemans, Gunning, Van der Waals, Place, Van 't Hoff, De Vries, Van Pesch, Korteweg en Weber staande dispuutgezelschap B. A. C. O. werden onder anderen behandeld, de podophthalmen, (een genus der crustaceën) de kritische temperatuur, de ademhaling, de spectraal-analyse, de polarisatie, het diamant, vulkanen, paarlen.

Op die van het onder bescherming derzelfde hoogleeraren staande dispuutgezelschap N. E. W. T. O. N. werden onder anderen behandeld, klank, bloedsomloop der gewervelde dieren, kunstbevruchting in het plantenrijk, photographie, bacteriën de theoriën omtrent het wezen van het ademhalingsproces.

Een onder leiding der hoogleeraren Naber, Karsten en Valeton staand dispuutgezelschap houdt zich bezig met het verdedigen van stellingen op het gebied der Grieksche tekstcritiek, mede als oefening in het Latijnspreken.

Prijsvragen. Het in Juli 1883 ontvangen antwoord op de door de godgeleerde faculteit in 1882 uitgeschreven prijsvraag werd bekroond. Schrijver bleek te zijn H. M. Van Nes, candidaat in de letteren aan de Universiteit te Amsterdam. Het door de wis- en natuurkundige faculteit ontvangen antwoord, werd eveneens der bekroning waardig gekeurd. Daar bij de opening van het naambriefje bleek, dat het het gezamenlijk werk was van H. J. Van 't Hoff en C. M. Van Deventer, candidaten in de wis- en natuurkunde aan de Amsterdamsche Universiteit, kon geene medaille worden uitgereikt, maar werd aan elk der schrijvers een getuigschrift vereerd.

Van de drie door de letterkundige faculteit ontvangen antwoorden werd één bekroond. Schrijver was H. Zeydner, candidaat in de theologie aan de gemeentelijke Universiteit.

Op de in 1883 uitgeschreven prijsvraag omtrent de *culpa lata* ontving de rechtsgeleerde faculteit drie antwoorden, waarvan één, het werk van P. A. Tichelaar, candidaat in de rechtsgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, werd bekroond.

De geneeskundige faculteit ontving één antwoord op de door haar in 1883 uitgeschreven prijsvraag, dat der bekroning waardig werd gekeurd en het werk bleek te zijn van F. E. W. Feltkamp, candidaat-arts aan de Universiteit te Amsterdam.

Op 1 Mei 1884 werden de navolgende prijsvragen uitgeschreven, waarop de antwoorden vóór 1 Mei 1885 worden ingewacht.

I. *Faculteit der godgeleerdheid.*

De faculteit verlangt een onderzoek naar de eenheid der Apocalypse van Johannes.

II. *Faculteit der wis- en natuurkunde.*

De faculteit verlangt een stelselmatig onderzoek naar de eigenschappen en gedaante der krommen van de derde klasse. Zij wenscht die eigenschappen niet met behulp van het reciprociteitsbeginsel uit die van de krommen van den derden graad afgeleid maar zelfstandig ontwikkeld te zien.

III. *Faculteit der letteren en wijsbegeerte.*

De faculteit verlangt eene nauwkeurige beschrijving van de uitkomsten der onderzoekingen welke Europeesche reizigers na het verschijnen van Ritters » Asiën" (Band VIII) aangaande de gesteldheid van Arabië's bodem hebben ingesteld.

Gemeentebeurzen. Eén student in de godgeleerdheid, één in de rechtsgeleerdheid, één in de geneeskunde en één in de wis- en natuurkunde waren in het genot eener gemeentebeurs.

g. Hulpmiddelen voor het onderwijs.

Universiteitsgebouw. Dit gebouw, waarheen eenige klassen van het gymnasium tijdelijk werden overgebracht, verkeert in bevredigenden toestand.

Bibliotheek. De universiteitsbibliotheek werd in het afgeloopen jaar belangrijk uitgebreid. De paedagogische bibliotheek van het Nederlandsch onderwijzersgenootschap werd haar in bruikleen afgestaan. Van den hoogleeraar Tilanus werd een gedeelte der boekerij van wijlen zijn vader, oud-hoogleeraar aan het Athenaeum Illustre, ten

geschenke ontvangen. Eene belangrijke verzameling geneesen aardrijkskundige werken, door de Portugeesche regeering op de Amsterdamsche tentoonstelling ingezonden, werd aan de bibliotheek afgestaan.

In het journaal werden 2862 titels ingeschreven, welk getal nog veel aanzienlijker zoude geweest zijn, ware het niet, dat gemis aan voldoende werkkrachten belette alle schenkingen terstond te catalogiseeren. Behalve 14 losse catalogus-bladen verschenen nog een catalogus van de bibliotheken van wijlen de hoogleeraren Lehmann en Van Geuns, van eene verzameling boekwerken, geschonken door dr C. E. Heynsius, en van boeken over de Roomsch-Katholieke kerk in het algemeen en over de orde der Jesuieten in het bijzonder, vermaakt door wijlen mr. G. Schimmelpenninck Jzn.

De belangrijke pamfletten-verzameling is bijna geheel geordend. De nieuwe catalogus der bibliotheca Rosenthaliana blijft in bewerking.

Het aantal bezoekers steeg tot 8715, het aantal geraadpleegde boeken tot 8642, het aantal uitgeleende boeken tot 3143, waarvan 352 buiten de stad. De bibliotheca Rosenthaliana werd door 88 personen bezocht; 133 boeken werden geraadpleegd en 41 uitgeleend. 18 handschriften werden geraadpleegd.

Op verzoek van eenige onderwijzers werd door burgemeester en wethouders van Amsterdam besloten de bibliotheek ook op enkele avonden open te stellen.

De in de kunstzaal geplaatste blijvende tentoonstelling van oude en merkwaardige drukwerken, banden en handschriften, telde vele bezoekers, waaronder ook vreemden.

Anatomisch laboratorium en museum-Vrolik. Beiden verkeeren in een bevredigenden toestand. De zaal voor de practische oefeningen bleek echter te klein voor het groot getal (112) laboranten, terwijl ook het licht daar soms wel wat te wenschen overliet.

Van den directeur van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap »Natura Artis Magistra" werd ook dit jaar veel anatomisch materiaal ten geschenke ontvangen.

Pathologisch laboratorium. Eenige kleinere instrumenten werden aangekocht o.a. een sphygmomanometer van Von Basch, een microsthetoscoop met klephoon van Bondet een chromocytometer, een electrisch signaal voor tijdmeting van Pfeil en een dubbele cardograaf voor het kikvorschhart. De verzameling vergiftige alkoloïden en werkzame bestanddeelen van geneesmiddelen werd zooveel mogelijk uitgebreid.

Behalve voor het onderwijs werd het laboratorium nog dienstig gemaakt voor onderzoekingen omtrent experimenteelen icterus (geelzucht), de vergiftige werking der chloraten, de veranderingen der chloor-verbindingen in het dierlijk organisme, de physiologische werking der calicum-zouten, de werking der hypophosphaten en ammoniak- en zuurafscheiding bij diabetes mellitis.

Hygiënisch laboratorium. Gebouw en inrichting blijven aan hun doel beantwoorden. In uitgebreide mate bestond voor de studenten gelegenheid om zich te oefenen in microparasitologische onderzoekingen en waarnemingen. De resultaten der wetenschappelijke onderzoekingen werden ook dit jaar in het Archiv für Hygiene openbaar gemaakt. Van den directeur van het laboratorium (prof. Forster) en van dr. Schlencker verscheen daarin een verhandeling »Ueber die Verwendbarkeit der Borsäure zur Conservirung der Lebensmittel" en van den heer J. Bijl ééne onder den titel »Beiträge zur Kenntniss der Kalkresorption".

Wegens de omvangrijke proeven en onderzoekingen kon de verzameling hulpmiddelen slechts uitgebreid worden met een toestel tot steriliseeren van bloedserum volgens Koch.

Omtrent het *ziektekundig-ontleedkundig laboratorium*, het *heelkundig-ziektekundig-ontleedkundig museum* en het *ontleedkundig-heelkundig laboratorium* valt niets bijzonders te vermelden.

De *bekkenverzameling* werd verrijkt met een paar exemplaren van vernauwd bekken; het *physiologisch laboratorium* met een capillair-electrometer van Lippmann en eenige apparaten om spiercontractie, hartslag en pols te registreeren volgens Marey.

Ook in het *natuurkundig laboratorium* werd de verzameling met eenige belangrijke instrumenten aangevuld.

Hortus botanicus. Deze verkeert in bevredigenden toestand. De museumzaal voldoet zeer goed. De pharmacologische verzameling wint voortdurend in belangrijkheid.

Van het *laboratorium voor experimenteele plantenphysiologie* waarvoor sedert 1 Januari 1884 een verhoogd subsidie is toegestaan, wordt door een viertal meergevorderde studenten geregeld gebruik gemaakt.

Het *geographisch-geologisch kabinet* verkeert in een bevredigenden toestand.

Het *scheikundig pharmaceutisch laboratorium* bleek somtijds te klein voor het aantal laboranten.

Het *pharmaceutisch-galenisch laboratorium* en de *modelapotheek* bewezen veel dienst bij de in den afgeloopen cursus te Amsterdam gehouden staatsexamens voor apotheker.

Het *scheikundig laboratorium* beantwoordt steeds aan zijn doel.

Laboratoria en verzamelingen voor de zoölogie. De collectie werd belangrijk uitgebreid, vooral dank aan een daarvoor verleend buitengewoon subsidie.

Het gebouw der zoötomie onderging ingrijpende veranderingen, waardoor den concierge in het gebouw zelf eene woning kon worden aangewezen. Een deel van het lokaal voor de secties van groote dieren — dat te groot en daardoor niet behoorlijk te verwarmen was — werd er afgenomen en tot injectiekamer ingericht.

De verzamelingen van het genootschap: »Natura Artis Magistra" werden veelvuldig bij de lessen gebruikt, terwijl het laboratorium ook veel versch materiaal uit de diergaarde en aquarium ontving. De collectie voor vergelijkende anatomie kon daardoor met 125 praeparaten worden vermeerderd. De meergevorderden werden zoodoende ook in staat gesteld voorwerpen in verschen staat te bestudeeren, die anders door hunne zeldzaamheid buiten het bereik van zoölogische laboratoria liggen.

§ 3. GYMNASIA EN PROGYMNASIA.

a. Getal en aard der scholen.

Ten gevolge van de oprichting van het gymnasium te Gorinchem steeg het getal gymnasia tot 26, dat der progymnasia bleef onveranderd (4).

De volgende tabel wijst de gemeenten aan, waar zij gevestigd zijn.

PROVINCIE.	GEMEENTEN	
	waar een gymnasium gevestigd is.	waar een progymnasium gevestigd is.
Noordbrabant .	's Hertogenbosch.	
Gelderland . .	Arnhem. Nijmegen. Zutphen. Doetinchem.	Harderwijk. Tiel.
Zuidholland. .	Rotterdam. 's Gravenhage. Leiden. Delft. Dordrecht. Gorinchem. Schiedam.	Gouda.

PROVINCIE.	GEMEENTEN waar een gymnasium gevestigd is.	waar een progymnasium gevestigd is.
NOORDHOLLAND .	Amsterdam. Haarlem.	
ZEELAND	Middelburg.	
UTRECHT	Utrecht. Amersfoort.	
FRIESLAND	Leeuwarden. Sneek	
OVERIJSSEL	Deventer. Kampen. Zwolle.	Oldenzaal.
GRONINGEN. . . .	Groningen. Winschoten.	
DRENTHE	Assen.	
LIMBURG	Maastricht.	

Met uitzondering van Rotterdam, 's Gravenhage, Amsterdam en Kampen, genieten alle bovengenoemde gemeenten een Rijkssubsidie voor haar gymnasium of progymnasium.

Aan 19 gymnasia bestond de gelegenheid tot het ontvangen van onderwijs in de Hebreeuwsche taal; aan 12 gymnasia gelegenheid tot het genieten van onderricht in de gymnastiek.

b. ONDERWIJZEND PERSONEEL.

De volgende veranderingen hadden plaats in het personeel der leeraren en in hunne jaarwedden.

Arnhem. Bij raadsbesluit van 6 October 1883 werd de heer H. J. FRANKFORT tot tijdelijk leeraar in de Hebreeuwsche taal benoemd.

Nijmegen. In de plaats van mr. W. H. IKMAN VAN BURCK, die naar Amsterdam vertrok, werd bij raadsbesluit van 10 November 1883 de heer P. A. VAN DEINSE tot leeraar in de geschiedenis benoemd.

De jaarwedde van den leeraar in de Hoogduitsche taal C. ALTENA werd met 1 Januari 1884 tot f 835 verhoogd.

Zutphen. De heer dr. J. H. SLOTHOUBER, tot conrector aan het gymnasium te Gorinchem benoemd, werd opgevolgd door dr. M. KREUNEN, leeraar aan het gymnasium te Assen; de heer B. DINGEMANS, leeraar in de Engelsche taal, benoemd tot districtsschoolopziener, door den heer A. DOLK, hoofd eener bijzondere school aan den Helder.

Doetinchem. In de plaats van den heer R. J. DALHUYSEN, die naar Dordrecht vertrok, werd de heer H. M. B. TER HAAR ROMENY tot leeraar in de oude talen aangesteld. Bij hetzelfde raadsbesluit werd de heer J. L. CHAILLET tot tijdelijk leeraar in de oude talen aangesteld.

De heer J. SMALHOUT werd benoemd tot tijdelijk leeraar in het Hebreeuwsch.

Harderwijk. De heer C. J. VOORTMAN, tijdelijk leeraar in de Engelsche taal, werd met ingang van 1 September 1884 tot definitief leeraar in die taal benoemd.

Tiel. De heer J. DE LINT, tijdelijk leeraar in de natuurlijk historie, werd bij raadsbesluit van 29 Maart 1884 tot vast leeraar aangesteld.

Rotterdam. In de plaats van den heer K. W. MULLER werd bij raadsbesluit van 27 September 1883 de heer J. C. KNOEST tot leeraar in de Hoogduitsche taal benoemd.

De heer D. J. WITTE, leeraar in de aardrijkskunde, verkreeg op zijn verzoek eervol ontslag met 1 September 1884.

's Gravenhage. Bij raadsbesluit van 29 Juli 1884 werd de heer D. AITTON, tijdelijk leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde, definitief tot leeraar in die vakken aangesteld.

De jaarwedden der leeraren dr. W. L. VAN MEURS, dr. J. M. VAN BENTEN en dr. P. C. MARGADANT werden op f 2300, die van den leeraar J. E. GACON op f 2000, van jhr. B. L. TEDING VAN BERKHOUT op f 1650, van den heer F. M. JAEGER en dr. W. VAN LOGHEM op f 2500 en van dr. W. J. VIGELIUS op f 1200 gebracht.

Leiden. Bij raadsbesluit van 4 October 1883 werden dr. J. J. HARTMANN tot conrector benoemd en de heer L. PUNT, candidaat in de klassieke letteren tot leeraar in de oude talen aangesteld.

Dordrecht. Bij raadsbesluit van 28 Augustus 1883 werd de heer R. J. DALHUYSEN tot leeraar in de oude talen benoemd. Dr. D. G. JELGERSMA, die naar Amsterdam vertrok, werd als leeraar in de oude talen opgevolgd door den heer W. J. M. VAN STOCKUM, leeraar aan het gymnasium te Schiedam.

Gorinchem De heer N. J. BEVERSEN, bij raadsbesluit van 19 October 1883 tot tijdelijk leeraar in de oude talen benoemd, werd bij raadsbesluit van 23 Mei 1884 definitief als zoodanig aangesteld.

Tot conrector werd benoemd dr. J. H. SLOTHOUBER, leeraar te Zutphen.

Schiedam. De heer W. J. M. VAN STOCKUM, die naar Dordrecht vertrok, werd opgevolgd door den heer J. L. LIEZENBERG. Bij hetzelfde raadsbesluit werd in de plaats van den overleden dr. P. A. BOZON dr. W. J. STEENHUIS, leeraar aan de hoogere burgerschool te Hoorn, tot leeraar in de natuurlijke historie aangesteld.

Gouda. De heer L. A. KESPER werd bij raadsbesluit van 20 Juli 1883 voor den tijd van 2 jaren tot conrector benoemd, en in zijne plaats tot leeraar in de oude talen aangesteld de heer R. A. M. STAVENISSE DE BRAUW, doctorandus in de klassieke letteren.

In de plaats van den heer L. A. HISSINK (overleden) werd bij raadsbesluit van 23 Mei 1884 de heer M. J. VAN DUGTEREN, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Middelburg, tot leeraar in de Nederlandsche taal- en letterkunde benoemd.

Amsterdam. Ter vervanging van Ir. A. H. RAABE werd bij raadsbesluit van 4 September 1883 mr. W. H. IKMAN VAN BURCK tot leeraar in de geschiedenis benoemd, terwijl bij hetzelfde raadsbesluit dr. D. G. JELGERSMA tot leeraar in de oude talen werd aangesteld.

Bij raadsbesluit van 27 Januari 1884 werd de heer W. MELGERD, leeraar aan de hoogere burgerschool te Arnhem, tot leeraar in de geschiedenis, en bij raadsbesluit van 21 Mei 1884 dr. N. J. HOORWEG, directeur van het gymnasium Willem III te Batavia, tot leeraar in de wiskunde benoemd.

Haarlem. De jaarwedde van den corrector werd tot f 2800 verhoogd.

Middelburg. Bij raadsbesluit van 16 Juli 1884 werden de heer G. PATTISON, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool, op nieuw voor een jaar tot leeraar in de Engelsche taal, en dr. J. RIEMENS voor een jaar tot leeraar in de Hebreeuwsche taal benoemd.

Utrecht. Bij raadsbesluit van 28 Juni 1883 werd dr. N. J. SINGELS tot leeraar in de oude talen, en bij raadsbesluit van 28 Februari 1884 de heer J. VEERSEMA tot tijdelijk leeraar in de geschiedenis benoemd.

Amersfoort. Dr. H. J. REYNDERS, tijdelijk leeraar in de oude talen, werd met ingang van 1 September 1883 definitief als zoodanig benoemd. Bij raadsbesluiten van 9 en 23 Augustus 1883 werden voorts de heeren A. M.

KOLLEWIJN en dr. H. F. JONKMAN benoemd tot leeraar respectievelijk in de geschiedenis en de natuurlijke historie.

Leeuwarden. De heer G. M. SLOTHOUWER werd op 3 Juli 1884 definitief tot leeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde en de geschiedenis benoemd. De jaarwedde van den heer K. TEN BRUGGENCATE werd op f 2850 gebracht.

Sneek. Dr. N. J. SINGELS, die naar Utrecht vertrok, werd als leeraar in de oude talen opgevolgd door den heer W. H. KRAMER, candidaat in de klassieke letteren. De heer J. C. KNORST, die naar Rotterdam vertrok, werd als leeraar in het Hoogduitsch vervangen door den heer J. C. VAN DRUTEN, tot dusverre leeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde, in wiens plaats de heer C. BRAKMAN Czn. tijdelijk werd aangesteld.

Deventer. In de plaats van dr. G. J. LANDWEHR Azn., die op verzoek eervol werd ontslagen, werd de heer C. J. SCHATTENKERK, bij raadsbesluit van 23 Juni 1884, voor één jaar tot leeraar in de geschiedenis benoemd.

Kampen. De jaarwedden van den rector, den conrector en den leeraar in de oude talen dr. W. F. A. VAN DAM werden verhoogd, respectievelijk tot f 3200, f 2500 en f 2200.

Dr. G. SCHOUTEN, leeraar in de wiskunde, verkreeg op verzoek eervol ontslag.

Zwolle. In de plaats van dr. K. KUIPERS, die naar Haarlem vertrok, werd de heer K. B. VAN WULFFTEN PALTHE, conrector van het progymnasium te Oldenzaal tot leeraar in de oude talen benoemd.

Oldenzaal. Ter vervanging van den heer K. B. VAN WULFFTEN PALTHE, werd dr. L. J. SIEKING tot conrector benoemd.

De heer J. L. LEEMANS werd definitief aangesteld tot leeraar in de wiskunde, de aardrijkskunde en de natuurlijke historie.

Groningen. De heer TH. VALETON werd bij raadsbesluit van 14 Juni 1884 op nieuw tot tijdelijk leeraar in de natuurlijke historie benoemd.

Winschoten. De heer J. BERGSMA, tijdelijk leeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde werd bij raadsbesluit van 15 Maart 1884 definitief als zoodanig aangesteld.

De heer W. W. SCHIPPER werd tot leeraar in de natuurlijke historie, de heer D. BOS tot leeraar in de wiskunde benoemd.

Assen. Dr. S. J. VAN VEEN, tijdelijk leeraar in de oude talen, werd definitief als zoodanig benoemd, terwijl aan dr. KREUNEN wegens zijnen benoeming tot leeraar te Zutphen eervol ontslag werd verleend.

De heeren J. BRALS en dr. A. EECEN werden tot leeraren in de aardrijkskunde op nieuw herbenoemd.

Maastricht. Bij raadsbesluit van 10 October 1883 werd in de plaats van den heer P. G. ROODHUYZEN, dr. M. BOOSTEN, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Roermond, en in de plaats van den heer P. A. THISSEN bij raadsbesluit van 24 December 1883 de heer R. W. HOMAN tot tijdelijk leeraar benoemd.

Bij raadsbesluit van 24 Maart 1884 werd de heer M. J. WALPOT tot leeraar in de gymnastiek aangesteld.

Grootendeels ten gevolge van de oprichting van het gymnasium te Gorinchem, dat 11 leeraren telt, en van de vermeerdering der in parallelklassen verdeelde klassen aan de grootere gymnasia steeg het getal leeraren van 363 tot 385 (waaronder 3 vacatures).

De volgende tabel wijst hunne bevoegdheid aan.

SCHOLEN.	Getal der leeraren.						Getal der vacatures.	*Aanmerkingen.*
	Doctoren.	Candidaten.	Bezitters eener akte M. O. (art. 16 wet H. O.)	Volgens overgangsbepaling wet H. O.	Volgens overgangsbepaling wet M. O.	Totaal.		
's Hertogenbosch	2	4	4	—	2	12	—	[1]) Onder dit getal is één bezitter van de akte van hoofdonderwijzer (art. 16 *i*, alinea 2, wet H. O.)
Arnhem	6	1	4 [1])	—	1	12	—	
Nijmegen	6	1	6 [1])	—	4	17	—	
Zutphen	6	—	3	1	2	12	—	
Doetinchem	3	3	3 [1])	—	2	11	—	
Harderwijk	1	2	1	2	—	6	—	
Tiel	3	2	—	1	1	7	—	
Rotterdam	10	2	3	—	2	17	—	
's Gravenhage	10	—	7	—	—	17	—	
Leiden	9	1	2	—	—	12	—	
Delft	4	3	1	2	—	10	—	
Dordrecht	4	4	4	1	—	13	—	
Gorinchem	4	2	4	—	1	11	—	
Schiedam	5	1	3	—	2	11	—	
Gouda	2	2	6	—	—	10	—	
Amsterdam	12	—	6 [1])	3	1	22	2	
Haarlem	8	2	4	—	1	15	—	
Middelburg	6	1	4	1	1	13	—	
Utrecht	8	3	7 [1])	—	—	18	—	
Amersfoort	7	1	4	—	1	13	—	
Leeuwarden	5	3	2	2	—	12	—	
Sneek	4	4	5	—	—	13	—	
Deventer	7	1	5	1	—	14	—	
Kampen	7	1	6 [1])	—	—	14	1	
Zwolle	3	4	4	—	—	11	—	
Oldenzaal	2	1	—	2	—	5	—	
Groningen	6	5	3	—	1	15	—	
Winschoten	5	3	3	1	—	12	—	
Assen	8	—	3 [1]	1	—	12	—	
Maastricht	4	2	2	1	6	15	—	
TOTAAL	167	59	109	19	28	382	3	

c. Leerlingen.

Getal der leerlingen en bedrag van het schoolgeld.

SCHOLEN.	Getal leerlingen voor volledig onderwijs.							Totaal leerlingen in 1883.	Toehoorders.		Algemeen totaal.		Schoolgeld in guldens.
	1ste klasse.	2de klasse.	3de klasse.	4de klasse.	5de klasse.	6de klasse.	Totaal		1884	1883	1884	1883	
's Hertogenbosch . . .	9	8	10	11	8	6	52	57	2	1	54	58	60 à 100
Arnhem	19	17	15	9	11	17	88	100	—	—	88	100	70
Nijmegen	15	6	6	6	11	8	52	48	1	2	53	50	80 à 100
Zutphen	20	16	10	11	10	13	80	70	—	—	80	70	80
Doetinchem	32	20	24	22	14	19	131	112	1	1	132	113	100
Harderwijk	4	9	6	1	—	—	20	21	—	—	20	21	30
Tiel	11	3	3	2	—	—	19	13	—	—	19	13	60
Rotterdam	32	33	20	20	26	12	143	140	—	—	143	140	100
's Gravenhage	28	35	17	19	13	11	123	128	—	—	123	128	100
Leiden	21	21	13	12	14	8	89	82	5	3	94	85	100
Delft	7	10	14	7	9	5	52	52	—	—	52	52	80
Dordrecht	9	11	12	8	10	6	56	64	2	1	58	65	72
Gorinchem	8	3	2	4	—	—	17	—	—	—	17	—	70
Schiedam	8	4	7	8	3	1	31	31	—	—	31	31	70
Gouda	9	4	1	2	—	—	16	11	—	—	16	11	50
Amsterdam	71	65	36	35	19	36	262	241	—	—	262	241	100
Haarlem	22	19	16	17	15	16	105	94	—	—	105	94	80
Middelburg	9	6	6	8	3	7	39	35	—	—	39	35	100
Utrecht	36	43	31	29	12	13	164	158	—	—	164	158	100
Amersfoort	10	12	5	12	6	3	48	41	—	—	48	41	60
Leeuwarden	26	24	25	20	14	6	115	100	1	3	116	103	50, 60 en 80
Sneek	17	19	12	17	12	7	84	79	—	—	84	79	80
Deventer	10	5	7	13	9	5	49	48	1	2	50	50	70
Kampen	10	11	8	13	10	6	58	59	4	2	64	61	30
Zwolle	10	9	7	6	10	5	47	44	1	1	48	45	100
Oldenzaal	1	3	6	3	—	—	13	20	15	10	28	30	42 à 43 1/2
Groningen	40	29	20	24	12	11	136	125	—	—	136	125	70
Winschoten	6	12	12	6	15	11	62	68	—	—	62	68	80
Assen	15	10	9	8	13	5	60	60	—	—	60	60	75
Maastricht	15	13	5	7	8	6	54	43	—	—	54	43	30 à 80
Algemeen totaal . .	530	480	365	360	287	243	2265	2144	33	26	2298	2170	

Uit vorenstaande tabel blijkt, dat de toeneming van het getal leerlingen, behalve door de oprichting van het gymnasium te Gorinchem, inzonderheid verkregen werd door de vermeerdering aan de gymnasia te Amsterdam, Doetinchem, Leeuwarden, Haarlem, Groningen, Maastricht en Zutphen, waar zij respectievelijk 21, 19, 15, 11, 11, 11 en 10 bedroeg.

De vermindering was het sterkst te Arnhem (12).

De overige verschillen waren van weinig belang; aan drie gymnasia bleef het getal leerlingen onveranderd.

Het volgende overzicht wijst aan waar, uithoofde van het groot aantal leerlingen, parallelklassen bestonden.

SCHOOL TE	Klasse, die in parallelklassen verdeeld was.	Getal leerlingen der parallelklassen.
Rotterdam	1ste	16 en 16
	2de	16 » 17
	5de	13 » 13
's Gravenhage . . .	1ste	14 » 14
	2de	18 » 17
	3de	9 » 8
Amsterdam	1ste	24, 24 en 23
	2de	21, 22 » 22
	3de	16 en 20
	4de	18 » 17
	6de	18 » 18
Utrecht.	1ste	18 » 18
	2de	22 » 21
	3de	17 » 14
	4de	14 » 15
Doetinchem	1ste	16 » 16
Leeuwarden	3de	12 » 13
Groningen.	1ste	20 » 20
	2de	15 » 14
	4de	16 » 8

Van de aan 19 gymnasia bestaande gelegenheid om onderwijs te ontvangen in de Hebreeuwsche taal werd in het geheel door 109 leerlingen gebruik gemaakt, en wel te:

Arnhem	door	2
Nijmegen	»	6
Zutphen	»	2
Doetinchem	»	30
Rotterdam	»	7
Leiden	»	5
Delft	»	4
Dordrecht	»	1
Amsterdam	»	8
Haarlem	»	5
Middelburg	»	4
Transporteeren		74
Per transport		74
Utrecht	»	10
Leeuwarden	»	4
Sneek	»	8
Kampen	»	2
Zwolle	»	2
Deventer	»	—
Groningen	»	5
Assen	»	4
		109

Van de aan 12 gymnasia bestaande gelegenheid om onderwijs te ontvangen in de gymnastiek werd in het geheel door 724 leerlingen gebruik gemaakt, namelijk te:

Arnhem	door	20	leerlingen	in	2	afdeelingen;
Nijmegen	»	36	»	»	3	»
Zutphen	»	60	»	»	3	»
Rotterdam	»	60	»	»	4	»
's Gravenhage	»	99	»	»	4	»
Leiden	»	44	»	»	3	»
Dordrecht	»	38	»	»	3	»
Amsterdam	»	193	»	»	11	»
Middelburg	»	22	»	»	2	»
Leeuwarden	»	94	»	»	5	»
Kampen	»	16	»	»	5	»
Maastricht	»	42	»	»	3	»
		724				

Te Kampen waren op de lessen in de gymnastiek de leerlingen van het gymnasium met die der hoogere burgerschool gecombineerd.

Te 's Gravenhage werden bovendien de leerlingen, in twee afdeelingen gesplitst, eenige facultatieve lessen in de gymnastiek gevolgd.

d. TOELATINGS- EN OVERGANGSEXAMENS.

De uitslag der toelatings- en overgangsexamens is in de volgende tabel vermeld.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

SCHOLEN.	Toelatingsexamens voor den cursus 1883—1884: tot de laagste klasse. Geëxamin.	Toegelaten.	Afgewezen.	tot eene hoogere klasse. Geëxamin.	Toegelaten tot die klasse.	Toegelaten tot eene lagere kl.	Geheel afgew.	Overgangsexamens tot den cursus 1884-1885. Geëxamin.	Bevorderd.	Niet bevorderd.	Teruggetrokken.	Aanmerkingen.
's Hertogenbosch	11	9	2	3	—	3	—	44	38	5	1	[1]) Een van deze is toehoorder geworden in de klasse, waarvoor hij toelating had gevraagd.
Arnhem	24	12	12	4	2	1	1	64	52	12	—	[2]) Deze zijn toehoorders geworden in de klasse, waarin zij bevordering hadden gevraagd.
Nijmegen	13	13	—	3	1	1	1	40	34	6	—	
Zutphen	22	18	4	12	7	1	4	65	57	8	—	
Doetinchem	34	29	5	13	9	4	—	110	97	13	—	
Harderwijk	3	3	—	1	1	—	—	14	13	1	—	
Tiel	11	10	1	—	—	—	—	14	13	1	—	
Rotterdam	34	29	5	12	8	1	3	128	106	22	—	
's Gravenhage	41	24	17	6	2	4	—	103	85	18	—	
Leiden	33	20	13	6	3	1	2 [1])	77	63	14	—	
Delft	12	7	5	4	3	—	1	40	33	7	—	
Dordrecht	5	4	1	1	—	1	—	49	42	7	—	
Gorinchem	8	8	—	8	6	2	—	16	14	2	—	
Schiedam	6	6	—	1	—	1	—	30	25	5	—	
Gouda	9	8	1	1	1	—	—	16	15	1	—	
Amsterdam	80	65	15	19	14	1	4	213	180	33	—	
Haarlem	23	20	3	10	6	1	3	78	73	5	—	
Middelburg	10	9	1	1	—	1	—	32	29	3	—	
Utrecht	47	31	16	9	5	4	—	140	103	37	—	
Amersfoort	9	8	1	13	5	5	3	45	41	4	—	
Leeuwarden	32	25	7	8	6	—	2	106	88	15	3 [2])	
Sneek	19	15	4	6	3	3	—	76	58	18	—	
Deventer	11	10	1	5	3	—	2	43	38	5	—	
Kampen	9	8	1	3	2	1	—	50	45	5	—	
Zwolle	11	8	3	4	2	1	1	42	41	1	—	
Oldenzaal	1	1	—	2	2	—	—	11	10	—	1	
Groningen	37	30	7	6	4	1	1	118	97	20	1	
Winschoten	6	6	—	5	3	—	2	48	45	2	1	
Assen	16	14	2	4	3	1	—	51	47	4	—	
Maastricht	21	15	6	4	1	3	—	45	36	1	8	
Totaal	598	465	133	174	103	42	20	1908	1618	275	15	

De resultaten van bovenstaande tabel samenvattende ontwaart men, dat te Arnhem, 's Gravenhage, Leiden, Delft, Utrecht en Maastricht bij de toelatingsexamens de meesten in verhouding tot de geëxamineerden werden afgewezen. Van de 178 toch slaagden daar slechts 109 of 61.236 percent; aan de overige gymnasia van de 420 geëxamineerden 356 of 84.76 percent. Te Nijmegen, Harderwijk, Gorinchem, Schiedam, Oldenzaal en Winschoten werden alle geëxamineerden toegelaten, en te Tiel, Gouda, Middelburg, Amersfoort, Deventer en Kampen slechts één aan elke inrichting afgewezen. Van de 85 geëxamineerden aan al deze inrichtingen te zamen slaagden derhalve 79 of 92.94 percent.

Bij de toelatingsexamens tot hoogere klassen en bij de overgangsexamens heerschte over het algemeen meer gelijkmatigheid dan in vorige jaren, zoodat de onderstelling niet gewaagd schijnt, dat het nauwkeurig toezicht bij de eindexamens daarop een gewenschten invloed uitoefent.

e. EINDEXAMENS EN STAATSEXAMEN VOOR TOELATING TOT EENE UNIVERSITEIT, BEDOELD IN ART. 12 DER WET OP HET HOOGER ONDERWIJS.

Het eindexamen werd in 1884, voor het eerst onder werking van het nieuwe, bij Koninklijk besluit van 2 April 1884, (*Staatsblad* n°. 44), vastgestelde programma, aan alle 25 gymnasia afgenomen.

Bij beschikking van 23 Mei 1884, n°. 1657, afd. Onderwijs, werden de dagen daarvoor aangewezen en bij beschikking van 7 Juni 1884, n°. 1813[1], afd. Onderwijs, de navolgende gecommitteerden der Regeering benoemd:

bij de eindexamens te 's Hertogenbosch, Maastricht en Dordrecht: dr. J. M. J. Valeton, hoogleeraar aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam, hoogleeraar dr. C. A. Engelbregt, directeur der Rijks hoogere burgerschool te Utrecht, en G. J. Legebeke, hoogleeraar aan de polytechnisch school te Delft;

bij die te Arnhem, Zutphen en Amersfoort: dr. A. Kuenen en dr. P. L. Muller, hoogleeraren aan de Rijksuniversiteit te Leiden en dr. F. de Boer, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen;

bij die te Zwolle, Nijmegen en Doetinchem: dr. J. G. Van Eyken, inspecteur der gymnasia, dr. W. L. Van Helten, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen en dr. C H. C. Grinwis, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht;

bij dat te Utrecht: dr. J. Verdam, hoogleeraar aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, mr. R. Melvil baron Van Lynden, lid der arrondissements-rechtbank te Utrecht en dr. W. Kapteyn, hoogleeraar van de Rijksuniversiteit te Utrecht;

bij dat te Rotterdam: dr. J. Verdam, hoogleeraar aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, mr. W. H. De Beaufort te Leusden en dr. W. Kapteyn, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht;

bij die te 's Gravenhage, Schiedam en Middelburg: dr. S. A. Naber en dr. C. Bellaar Spruyt, hoogleeraren aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en hoogleeraar dr. C. P. Burger, directeur der Rijks hoogere burgerschool te Leeuwarden;

bij die te Haarlem, Leiden en Delft: dr. J. J. Cornelissen, dr. C. P. Tiele en dr. H. G. Van de Sande Bakhuyzen, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden;

bij dat te Amsterdam: dr H. T. Karsten en dr. A. Pierson, hoogleeraren aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam en dr. P. Van Geer, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden;

bij die te Sneek, Leeuwarden, Kampen en Deventer: dr. D. Bierens de Haan en dr. J. P. N. Land, hoogleeraren aan de Rijksuniversiteit te Leiden en dr. J. Woltjer, hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam;

bij die te Groningen, Winschoten en Assen: dr. T. J. Halbertsma, dr. B. Symons en dr. P. H. Schoute, hoogleeraren aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

De uitslag der examens blijkt uit de volgende tabellen

Leerlingen der gymnasia.

SCHOLEN.	Dagen waarop het examen gehouden is.	GETAL EXAMINANDI. Voor alle faculteiten.	Voor de faculteiten der Godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid en letteren en wijsbegeerte.	Voor de faculteiten der geneeskunde en wis- en natuurkunde.	TOTAAL.	GETAL UITGEREIKTE GETUIGSCHRIFTEN. Voor alle faculteiten.	Voor de faculteiten der Godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid en letteren en wijsbegeerte.	Voor de faculteiten der geneeskunde en wis- en natuurkunde.	TOTAAL.	Geheel afgewezen.
's Hertogenbosch	23, 24, 25 Juni.	—	4	1	5	—	3	1	4	1
Arnhem	23, 24, 25, 26, 27 en 28 Juni.	3	12	2	17	3	11	2	16	1
Nijmegen	26, 27, 28 Juni.	—	6	2	8	—	6	2	8	—
Zutphen	30 Juni, 1, 2, en 3 Juli.	1	9	3	13	1	7	3	11	2
Doetinchem	30 Juni, 1, 2, 3, 4 en 5 Juli.	—	19	—	19	—	17	—	17	2
Rotterdam	30 Juni, 1, 2, 3 en 4 Juli.	5	6	1	12	4	5	2	11	1
's Gravenhage	23, 24, 25 en 26 Juni.	—	9	2	11	—	9	2	11	—
Leiden	28, 30 Juni, 1 en 2 Juli.	1	3	4	8	1	3	4	8	—
Delft	3, 4 en 5 Juli.	—	2	3	5	—	2	3	5	—
Dordrecht	1, 2 en 3 Juli.	—	3	5	8	—	2	5	7	1
Schiedam	27 en 28 Juni.	—	1	—	1	—	1	—	1	—
Amsterdam	19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30 Juni, 1 en 2 Juli.	4	24	8	36	4	20	6	30	6
Haarlem	23, 24, 25, 26 en 27 Juni.	—	8	8	16	—	8	7	15	1
Middelburg	30 Juni, 1 en 2 Juli.	—	7	—	7	—	7	—	7	—
Utrecht	24, 25, 26, 27 en 28 Juni.	1	11	1	13	1	10	1	12	1
Amersfoort	4 en 5 Juli.	—	3	—	3	—	3	—	3	—
Leeuwarden	26, 27 en 28 Juni.	—	3	3	6	—	3	3	6	—
Sneek	23, 24 en 25 Juni.	—	5	—	5	—	5	—	5	—
Deventer	3, 4 en 5 Juli.	—	3	2	5	—	3	2	5	—
Kampen	30 Juni, 1 en 2 Juli.	—	6	—	6	—	4	—	4	2
Zwolle	23, 24 en 25 Juni.	—	5	—	5	—	5	—	5	—
Groningen	24, 25, 26, 27 en 28 Juni.	—	8	2	10	—	8	2	10	—
Winschoten	7, 8, 9 en 10 Juli.	—	9	2	11	—	7	2	9	2
Assen	11, 12 en 14 Juli.	—	5	—	5	—	5	—	5	—
Maastricht	26, 27 en 28 Juni.	1	2	3	6	1	2	3	6	—
	Totaal . . .	16	173	52	241	15	156	50	221	20

Extranei.

SCHOLEN.	GETAL EXAMINANDI				GETAL UITGEREIKTE GETUIGSCHRIFTEN				Geheel Afgewezen.	*Aanmerkingen.*
	voor alle faculteiten.	voor de faculteiten der: Godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid en letteren en wijsbegeerte.	voor de faculteiten der: geneeskunde en wis- en natuurkunde.	Totaal.	voor alle faculteiten.	voor de faculteiten der: Godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid en letteren en wijsbegeerte.	voor de faculteiten der: geneeskunde en wis- en natuurkunde.	Totaal.		
's Hertogenbosch	1	1	—	2	1	—	—	1	1	1) Deze trok zich gedurende het examen terug.
Arnhem	—	3	—	3	—	2	—	2	1	
Nijmegen	—	—	2	2	—	—	2	2	—	
Doetinchem	1	1	—	2	1	1	—	2	—	
Rotterdam	1	—	2	3	—	—	2	2	1	
Leiden	—	1	2	3	—	1	2	3	—	
Delft	—	—	1 1)	1	—	—	—	—	—	
Dordrecht	—	—	1	1	—	—	1	1	—	
Amsterdam	—	4	—	4	—	3	—	3	1	
Haarlem	—	1	—	1	—	—	—	—	1	
Utrecht	—	1	1	2	—	—	1	1	1	
Amersfoort	—	1	—	1	—	—	—	—	1	
Kampen	—	2	—	2	—	2	—	2	—	
Groningen	1	1	1 1)	3	—	2	—	2	—	
Winschoten	—	1	—	1	—	—	—	—	1	
Totaal	4	17	10	31	2	11	8	21	8	

Het Staatsexamen, ter verkrijging van een getuigschrift van bekwaamheid voor de studie aan eene Universiteit, bedoeld in art. 12 der wet op het hooger onderwijs, werd van 14 tot 19 Juli 1884 te 's Gravenhage afgenomen door eene commissie, benoemd bij Koninklijk besluit van 26 Mei 1884, n°. 18, en bestaande uit dr. J. G. Van Eyken, inspectenr der gymnasia, als lid en voorzitter, en de leden: dr. A. H. G. P. Van den Es, rector van het gymnasium te Amsterdam, dr. E. Mehler, rector van en dr. C. Mensinga, leeraar aan het gymnasium te Zwolle, dr. J. L. Sirks, rector van het gymnasium te Groningen, dr. H. Mulder, conrector van het gymnasium te 's Gravenhage, dr. H. P. J. Stenfert Kroese, leeraar aan het gymnasium te Arnhem, F. J. L. Krämer, leeraar aan het gymnasium te Utrecht, K. Ten Bruggencate en dr. F. G. Slothouwer, leeraren aan het gymnasium te Leeuwarden en W. Everts, directeur der 1ste afdeeling van het Bisschoppelijk seminarium van Roermond, gevestigd te Rolduc, gemeente Kerkrade.

Voor het examen meldden zich in het geheel 22 candidaten aan, waarvan 15 voor de faculteiten der godgeleerdheid. rechtsgeleerdheid en letteren en wijsbegeerte, en 7 voor de faculteiten der geneeskunde en der wis- en natuurkunde. Van eerstgemelden trokken zich 3 gedurende het examen terug en werden 7 afgewezen, zoodat het getuigschrift aan 5 candidaten werd uitgereikt; van laatstgenoemden werden 2 afgewezen en behaalden 5 het verlangde getuigschrift.

Het verslag van het examen is als bijlage C achter dit Verslag opgenomen.

Eene samenvatting van bovenstaande cijfers leert het volgende:

In 1884 werden 252 jongelieden tot de Universiteit bevorderd, waarvan 17 voor alle faculteiten, 172 voor de faculteiten der godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid en letteren en wijsbegeerte en 63 voor de faculteiten der geneeskunde en wis- en natuurkunde. Terwijl van de eerste categorie niemand geheel werd afgewezen, is de verhouding tusschen de geëxamineerden en de geslaagden het gunstigst bij de derde categorie; bij deze toch slaagden 92.54 percent; bij de tweede categorie 84.65 percent.

Eene vergelijking der in 1884 verkregen cijfers met die van het vorige jaar geeft de navolgende resultaten. Terwijl het getal leerlingen der gymnasia, die zich aan het eindexamen onderwierpen met ruim $^2/_3$ toenam, is het getal niet-leerlingen, die zich aan een der in artt. 11 en 12 der wet genoemde examens onderwierpen, meer dan verdubbeld. Van eerstgenoemde categorie slaagden in 1883 en 1884 respectievelijk 90.27 en 91.7 percent; bij laatstgenoemde steeg het percent geslaagden van 47 tot 58.5.

Werden in 1884 in het geheel 252 getuigschriften uitgereikt tegen 141 in 1883, de toeneming is het sterkst bij die voor alle faculteiten, waar het getal meer dan verdrievoudigde, het zwakst bij die voor de faculteiten der godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid en letteren en wijsbegeerte, waar de toeneming $59^1/_4$ percent bedroeg; bij die voor de faculteiten der geneeskunde en wis- en natuurkunde was het getal $2^1/_4$ maal grooter dan in 1883.

f. Leerplan en toestand van het onderwijs.

De behoefte aan geschikt personeel voor de vacante leeraarsplaatsen in geschiedenis en aardrijkskunde bleef toenemen, in weerwil der aanzienlijke daarvoor uitgeloofde jaarwedden. De inspecteur der gymnasia verwijst in zijn verslag daaromtrent overigens naar hetgeen in het Verslag over 1881—1882 is gezegd.

Ook wijst hij op het nadeel, voortspruitende uit de omstandigheid, dat de leeraren in de moderne talen veelal niet bekend zijn met de klassieke talen. Uit vrees van door hunne leerlingen op onnauwkeurigheden of onjuistheden te worden gewezen, zijn zij gedwongen de afleiding der woorden in de meeste gevallen onbesproken te laten, wat echter niet dan schadelijk kan zijn voor het behoorlijk begrip dier talen.

g. Toestand der lokalen en hulpmiddelen voor het onderwijs.

Het nieuwe gymnasiumgebouw te Rotterdam werd 7 Juli 1884 in gebruik genomen.

Het gebouw te Leiden voldoet aanvankelijk in alle opzichten goed. Dat te Delft blijft veel te wenschen overlaten, vooral ook, daar, wanneer des zomers de vensters geopend zijn, het stemgeluid uit de éene klasse in de andere op hinderlijke wijze doordringt.

Volgens de verklaring van het college van curatoren voldoet het gebouw te Gorinchem zeer goed.

Het nieuwe gymnasium te Amsterdam zal waarschijnlijk in het najaar van 1885 in gebruik kunnen worden genomen.

Te Middelburg leed men, behalve het gebrek in de acoustiek in een der lokalen, nog aan eenigzins onzuivere lucht.

De verbouwing van het gymnasium te Utrecht was bij den aanvang van den cursus 1884—1885 nagenoeg gereedgekomen.

Het nieuwe gebouw te Groningen voldoet goed, doch één lokaal is te klein en slecht geventileerd. De ruimte blijft overigens voor het tegenwoordig aantal klassen toereikend.

Te Deventer zijn de lokalen voor de grootere klassen wel wat eng.

De verwarming met heete lucht te Kampen blijft te wenschen overlaten. Bij eenigszins ernstige koude is zij geheel onvoldoende.

Te Maastricht werd nog niet tot den zoo noodigen bouw van een nieuw gymnasium overgegaan. Er bestaat echter gegronde verwachting, dat daarmede binnen een niet te lang tijdsverloop zal worden aangevangen.

In den toestand der hulpmiddelen voor het onderwijs is in het afgeloopen studiejaar over het algemeen verbetering gekomen.

§ 4. BIJZONDERE SCHOLEN VAN HOOGER ONDERWIJS.

a. De vrije universiteit te Amsterdam.

Bestuur en college van curatoren. In de plaats van den heer J. J. Glinderman, die in den loop van het studiejaar overleed, werd de heer J. C. Fabius tot lid van het bestuur gekozen. Door de benoeming van jhr. mr. A. F. De Savornin Lohman tot hoogleeraar ontstond eene vacature in het college van curatoren, die op het einde van het studiejaar nog niet was vervuld.

Het bestuurslid en het lid van het college van curatoren, die volgens rooster moesten aftreden, werden beiden herkozen.

Onderwijzend personeel. Den 20sten October 1883 werd het rectoraat door den hoogleeraar Hoedemaker aan den hoogleeraar Fabius overgedragen na het houden eener redevoering over »de herleving der gereformeerde beginselen in hare beteekenis voor de kerk, de prediking, de catechese, het diaconaat en de zending".

De hoogleeraar Rutgers verving den hoogleeraar Kuyper op denzelfden dag als ab-actis van den senaat.

Tot hoogleeraar om onderwijs te geven in het staatsrecht en het strafrecht werd benoemd jhr. mr. A. F. De Savornin Lohman, die zijn ambt op 6 Juni 1884 aanvaardde met het houden eener redevoering over »het hoogste gezag".

In de thans geconstitueerde faculteit der rechtsgeleerdheid trad de hoogleeraar Fabius op als decanus. In de faculteit der godgeleerdheid bleef de hoogleeraar Rutgers, in die der letteren en wijsbegeerte de hoogleeraar Woltjer decanus.

Studenten. In het afgeloopen studiejaar bedroeg het aantal studenten 39, waarvan 31 voor de studie der godgeleerdheid, 3 voor die der rechtsgeleerdheid, 2 voor die der letteren, 2 voor die der godgeleerdheid en der rechtsgeleerdheid, en 1 voor die der godgeleerdheid en der letteren waren ingeschreven.

Onderwijs. De lessen werden volgens de in Juni 1883 openbaar gemaakte series lectionum gegeven en in den regel getrouw bijgewoond.

Met gunstig gevolg legden één student het candidaatsexamen in de godgeleerdheid, en 9 het propaedeutisch-examen voor de godgeleerdheid af.

Hulpmiddelen voor het onderwijs. De lessen zijn gedurende een deel van het studiejaar gegeven in lokalen, toebehoorende aan de Vrije Schotsche kerk te Amsterdam, voor het overige in een door de Vereeniging aangekocht gebouw aan de Keizersgracht, dat door verbouwing tot een hospitium voor de studenten wordt ingericht.

Van de kleine boekerij, die zich langzamerhand uitbreidt, wordt veel gebruik gemaakt.

b. Kweekscholen en Seminaria.

1. Seminarium der Remonstrantsche broederschap te Leiden.

In plaats van den aftredenden curator dr. H. C. Rogge, werd tot curator benoemd dr. J. Hooykaas te Rotterdam.

De lessen werden geregeld gegeven en getrouw bijgewoond. Van de geschiedenis van de Remonstrantsche broederschap werd het tweede gedeelte, loopende van 1625 tot onzen tijd, van de practische theologie de catechetiek en het eerste gedeelte der homiletiek behandeld, terwijl wekelijks ook homiletische oefeningen plaats grepen.

Op een avonduur werden nog oefeningen in stijl en voordracht gehouden, die ook door studenten van andere faculteiten werden bijgewoond.

De oudste twee studenten hielden elk eene proefpreek onder voorzitterschap van den hoogleeraar. Een hunner, de heer J. B. Van Loenen, werd na volbracht doctoraal- en proponentsexamen tot den Evangeliedienst bij de broederschap bevorderd.

Een der andere studenten legde *cum laude* het candidaatsexamen af.

Van de overigen hebben twee, na in het propaedeutisch examen volgens de overgangsbepaling der wet op het hooger onderwijs niet te zijn geslaagd, het seminarium verlaten.

2. Theologische school der Christelijk-Gereformeerde kerk te Kampen.

De school telde 72 studenten, waarvan 48 in de theologische en 24 in de letterkundige vakken studeerden.

Het onderwijzend personeel bleef uit 7 professoren en één leeraar in de Nederlandsche taal en aanverwante vakken bestaan.

Bij het laatst gehouden examen werden 10 literarische studenten tot de theologische lessen en 14 theologen tot hoogere studiën in die wetenschap toegelaten, terwijl 17 studenten tot candidaten tot de Heilige Bediening werden bevorderd.

De financieele toestand bleef zeer gunstig; in weerwil der steeds stijgende uitgaven sloot het boekjaar weder met een aanzienlijk batig saldo.

3. Seminarium van het Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap te Amsterdam.

De cursus 1883—1884 werd, nadat de heer G. Alers met goed gevolg het proponents-examen had afgelegd en in October 1883 het seminarium verlaten had, met één student geopend en voortgezet. Deze legde achtereenvolgens het eerste en het tweede gedeelte van het candidaats-examen in de theologie met goed gevolg af.

Van de drie beurzen ter beschikking van curatoren kon over het afgeloopen jaar slechts éene worden vergeven.

De boekerij werd door den aankoop van verschillende boekwerken, waaronder belangrijke Lutherana, uitgebreid.

4. Kweekschool tot opleiding van predikanten bij het Hersteld Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap te Amsterdam.

De kweekschool telde in het afgeloopen jaar 5 studenten, waarvan één in den loop van den cursus het tweede, en drie het eerste gedeelte van het candidaats-examen in de godgeleerdheid aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam met goed gevolg aflegden.

Een zesde student is, na met goed gevolg het eindexamen aan het gymnasium te Amsterdam en het suppletoir examen voor de algemeene kerkelijke commissie, ingevolge het kerkelijk reglement, te hebben afgelegd, op de rol der kweekelingen van het Seminarium ingeschreven.

5. Seminarium der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit te Amsterdam.

Het getal studenten beliep 9, waarvan 3 met goed gevolg het theologisch-propaedeutisch examen en één *cum laude* het tweede gedeelte van het candidaats-examen in de godgeleerdheid aflegde.

De ijver en vlijt der studenten waren bevredigend.

De lessen werden door de hoogleeraren S. Hoekstra en J. G. De Hoop Scheffer geregeld gegeven.

6. Bisschoppelijk Seminarium van 's Hertogenbosch.

Eerste afdeeling, gevestigd te St. Michielsgestel.

De heer A. P. A. Felet werd als prefect der regeltucht en professor door den heer B. J. Janssen, laatstgenoemde en de heer W. H. Völker als vice-prefecten der regeltucht en professoren door de heeren A. N. Mutsaers en Th. Van Amelsvoord vervangen.

Het gemiddeld getal leerlingen was 170, waarvan 21 bij het einde van den cursus naar de 2de afdeeling, gevestigd te Haaren, zijn overgegaan en 20 de studiën verlaten hebben.

De lessen werden den 15den September 1883 met de plechtige mis »de Spiritu Sancto" geopend. Zij bevatten, behalve de Christelijke leer, de humaniora en aanverwante vakken, en werden zoowel in het Latijn als in het Nederlandsch gegeven. Zij werden volgens den gewonen rooster gehouden en met grooten ijver bijgewoond. Over de leervakken werden maandelijks gewone, en bij het einde van het jaar algemeene concursus gehouden.

Ter bevordering van het onderwijs bezit het seminarium eene belangrijke boekerij, welke, voorzoover de middelen toelaten, steeds wordt uitgebreid.

In den gewonen loop der zaken kwam dit jaar geene verandering; de gezondheidstoestand was zeer goed.

Tweede afdeeling, gevestigd te Haaren.

In het besturend en onderwijzend personeel kwam geene verandering.

Het gemiddeld getal leerlingen was 120, waarvan 11 de wijding van priester, 13 die van diaken en 10 die van sub-diaken ontvingen.

De lessen werden 29 September 1883 met de plechtige mis »de Spiritu Sancto" geopend. Zij omvatten logica formalis et realis, metaphysica generalis et specialis, ethica, jus naturae en andere vakken van philosophie en physica, verder hermeneutica sacra, schriftuur, dogmatische theologie, moraal, kerkelijk recht, liturgie en kerkgeschiedenis. Zij werden volgens den gewonen rooster in de Latijnsche en Nederlandsche taal gegeven en met grooten ijver bijgewoond.

De gewone concursus over alle leervakken werden driemaal gehouden en de buitengewone examens vóór de heilige wijdingen afgelegd.

De belangrijke bibliotheek van het seminarium werd, voor zoover de middelen toelieten, steeds uitgebreid.

In den gewonen gang van zaken kwam geene verandering.

De gezondheidstoestand was voldoende.

Een der leerlingen overleed in den loop van het studiejaar.

7. Bisschoppelijk seminarium van Breda.

Eerste afdeeling, gevestigd op den huize Ypelaar, gemeente Ginneken.

In het besturend en onderwijzend personeel kwam geene verandering.

Het getal leerlingen bedroeg bij den aanvang van het studiejaar 75, waarvan 10 naar de 2de afdeeling van het seminarium werden bevorderd en 8 naar elders vertrokken. Na voldoend examen werden 15 nieuwe leerlingen aangenomen.

De lessen werden 1 October 1883 met de plechtige mis »de Spiritu Sancto" geopend en 13 Augustus 1884 met eene plechtige prijsuitdeeling gesloten. Zij omvatten behalve de Christelijke leering, Latijnsche en Grieksche taalkunde, letterkunde en oudheden, Nederlandsche, Fransche, Hoogduitsche en Engelsche taal- en letterkunde, gewijde, algemeene en vaderlandsche geschiedenis, oude en nieuwe aardrijkskunde, reken-, stel- en meetkunde, natuurkunde, piano, zang en mondelinge voordracht. Zij werden volgens den gewonen rooster in het Latijn en het Nederlandsch gegeven en met grooten ijver bijgewoond.

De gewone concursus werden gehouden; voor het Latijn maandelijks, voor de overige vakken driemaal in het jaar en bij het einde van het jaar werd een overgangs-examen afgelegd.

De bibliotheek van het seminarium werd merkelijk verfraaid en uitgebreid.

De gezondheidstoestand was zeer voldoende.

Tweede afdeeling, gevestigd te Hoeven.

In het besturend en onderwijzend personeel kwam geene verandering.

Bij den aanvang van het studiejaar waren er 54 leerlingen, waarvan 11 de tonsuur en mindere orden ontvingen; 9 tot sub-diaken, 9 tot diaken en 5 tot priester werden gewijd, terwijl 5 het seminarie verlieten, welke allen na volbrachte studiën in het Heilig Ministerie werkzaam zijn.

De lessen werden na eene plechtige mis »de Spiritu Sancto" en eenige dagen van geestelijke afzondering den 7den October 1883 geopend en den 12den Augustus 1884 met een plechtig Te Deum gesloten. Zij omvatten hermeneutiek en exegese der Heilige Schriftuur, dogmatieke, moraal- pastoraal- en ascetieke theologie, kerkrecht, liturgie, kerkzang en kerkelijke archaeologie, kerkgeschiedenis, kanselwelsprekendheid, bespiegelende en zedekundige wijsbegeerte Zij werden volgens den gewonen rooster in de Latijnsche en Nederlandsche talen gegeven en met belangstelling bijgewoond.

De gewone concursus over alle leervakken werden viermaal gehouden en buitengewone examens, telkens vóór de Heilige wijdingen afgelegd.

De bibliotheek van het seminarium werd ook dit jaar uitgebreid. De gezondheidstoestand was zeer voldoende.

8. Aartsbisschoppelijk seminarium van Utrecht.

Eerste afdeeling, gevestigd te Kuilenburg.

De heer T. J. Stokvis werd als president opgevolgd door den heer J. Van Schoot; de heeren G. Zwart, R. M. V. Van Oppenraay, M. J. H. Bolsius en H. Looymans als hoogleeraar of leeraar door de heeren J. H. A. Kerlen, P. N. Sarton, B. L. N. Hofstee en P. C. J. Asselbergs.

Er waren 130 à 135 studenten, waaronder 2 Amerikaansche jongelieden uit Louisville.

De lessen werden den 5den October 1883 met eene plechtige mis »de Spiritu Sancto" geopend. Zij omvatten: de Christelijke leer, de gewijde en kerkelijke geschiedenis, de wijsbegeerte, de Grieksche, Latijnsche, Nederlandsche, Fransche, Engelsche en Hoogduitsche taal- en letterkunde, de Hebreeuwsche taal, geschiedenis, aardrijkskunde, wis-, natuur- en scheikunde en natuurlijke historie. Zij werden gedeeltelijk in het Latijn, gedeeltelijk in bovengenoemde levende talen voorgedragen, volgens den gewonen rooster gegeven en met grooten ijver bijgewoond.

De gewone concursus werden over alle leervakken ten minste driemaal en over sommige vakken vier- à vijfmaal gehouden. Buitengewone examens hadden plaats in het winter- en zomerhalfjaar, en vervolgens vóór de promotie op het einde van het schooljaar. Zij werden over het algemeen met goeden uitslag bekroond.

De plechtige openbare prijsuitdeeling, voorgezeten door den Aartsbisschop van Utrecht, besloot het studiejaar op 20 Augustus 1884.

De bibliotheek en het natuurkundig museum van het seminarie werden door aankoopen vermeerderd.

De gezondheidstoestand was gedurende het geheele jaar gunstig.

Tweede afdeeling, gevestigd te Driebergen.

In het besturend en onderwijzend personeel kwam geene verandering.

Er waren 60 leerlingen, waarvan tot de Heilige wijding van sub-diaken 8, diaken 12 en priester 12 zijn toegelaten.

De lessen werden in het begin van October 1883 met eene plechtige mis van den Heiligen Geest geopend en voortgezet tot aan de Paaschvacantie (begin van April); daarna tot de herfstvacantie (half Augustus), en den laatsten dag van het studiejaar met eene plechtige godsdienstoefening gesloten. Zij werden in de Latijnsche en Nederlandsche talen voorgedragen en ijverig bijgewoond. Zij omvatten hermeneutica sacra, schriftuur, dogmatische theologie, moraal, kerkelijk recht, liturgie en kerkgeschiedenis.

De gewone concursus over alle leervakken werd driemaal gehouden; buitengewone examens werden telkens vóór iedere heilige wijding afgelegd.

De bibliotheek van het Seminarie werd door aankoopen vermeerderd. De gezondheidstoestand was steeds voortreffelijk.

9. Bisschoppelijk seminarium van Haarlem, gevestigd te Warmond.

In het onderwijzend personeel is geene verandering gekomen.

Bij den aanvang van het studiejaar waren er 212 studenten en wel in de eerste afdeeling 154, waarvan 35 nieuw aangekomenen, en in de tweede afdeeling 58, waarvan 17 nieuw aangekomen.

In den loop van het jaar gingen 12 studenten uit de eerste in de tweede afdeeling over, vertrokken 7 naar andere inrichtingen, zeiden 5 de studie vaarwel en zijn 2 overleden. Daarentegen werden 32 nieuwelingen aangenomen. Van de studenten der tweede afdeeling hebben 13 de Heilige Priesterwijding ontvangen en het seminarium verlaten, terwijl één naar eene buitenlandsche inrichting vertrok en één overleed.

Het nieuwe studiejaar begon derhalve met 205 leerlingen.

Het onderwijs is geregeld gegeven; de examens werden op de gewone wijze afgenomen.

De gezondheidstoestand was goed.

10. Bisschoppelijk seminarium van Roermond.

Eerste afdeeling, gevestigd te Rolduc, gemeente Kerkrade.

Het onderwijzend personeel bleef onveranderd. De cursus opende 3 October 1883 en eindigde 7 Augustus 1884.

In het geheel namen 186 leerlingen aan het onderwijs deel, waarvan 12 naar de 2de afdeeling van het seminarium werden bevorderd en 1 naar het groot-seminarie te Luik vertrok.

Een leerling der 6de klasse legde met goed gevolg het examen, bij art. 12 der wet op het hooger onderwijs bedoeld, af, terwijl één der 3de klasse op de 4de klasse van het gymnasium te Zutphen werd toegelaten.

Tweede afdeeling, gevestigd te Roermond.

In het onderwijzend personeel kwam geene verandering,

Het leerjaar opende 4 October 1883 met 67 studenten. waarvan twee in den loop van het jaar het seminarium verlieten. Na Paschen werden 5 nieuwelingen opgenomen, terwijl 22 studenten bij het einde van het jaar hunne studiën hadden voltooid.

Tot sub-diaken en diaken werden 14, tot sub-diaken, diaken en priester 3, en enkel tot priester 20 seminaristen gewijd.

11. Roomsch-Katholiek missiehuis te Steyl, gemeente Tegelen.

Het onderwijzend personeel bestond uit twaalf leeraren.

In het afgeloopen jaar bedroeg het aantal leerlingen 141, waarvan 12 in de laagste, 10 in de tweede, 30 in de derde, 20 in de vierde, 16 in de vijfde, 21 in de zesde klasse, 19 in de philosophie en 13 in de theologie.

12. Seminarium der Roomsch-Katholieken (gezegd van de Oude Klerezy), te Amersfoort.

De cursus 1883—1884 opende met 4 leerlingen, waarvan één weinige dagen na de opening, en één in Januari 1884 de priesterwijding ontving en tot de Heilige Bediening werd geroepen.

Eerst 3 en later 2 studenten hebben derhalve de lessen over dogmatiek en moraal-theologie gevolgd met de daarbij behoorende repetitiën en exercitiën, en de practische oefeningen in de catechese en de homiletiek gehouden. De overige lessen konden wegens gebrek aan leerkracht niet gegeven worden. Zooveel mogelijk werd dat gemis vergoed door de aanwijzing der te raadplegen handboeken en andere geschriften, op de gewijde schriften, het kerkrecht en de kerkgeschiedenis betrekking hebbende.

Voor de philosophische klasse was dit jaar geen student ingeschreven. Omtrent den geest en den ijver der studenten waren geene aanmerkingen te maken.

13. Seminarium van het Nederlandsch-Israëlietisch kerkgenootschap te Amsterdam.

De voorbereidende klasse telde 17 kweekelingen, waarvan 9 eerst in Maart 1884 werden opgenomen.

Van de 20 leerlingen in de eerste (laagste klasse) verliet één het seminarium tegen het begin van het zomersemester, en legden twee met goed gevolg het examen van godsdienstonderwijzer van den laagsten rang af.

De afdeeling onderwijzers werd door 12 leerlingen bezocht, waarvan twee in Mei 1884 het eindexamen en in Augustus d. a. v. het examen voor den middelsten rang van godsdienstonderwijzer, en twee dat van godsdienstonderwijzer van den laagsten rang met goed gevolg aflegden.

De 2de klasse (1ste cursus), afdeeling rabbijnen, werd door 7, de 3de klasse (2de cursus) door 3 kweekelingen bezocht; van laatstgenoemden slaagden twee in het examen tot continuatie hunner studiebeurs.

De hoogere afdeeling telde 8 studenten, waarvan 2 den rang van godsdienstonderwijzer van den hoogsten rang en 4 dien van *maggid* bezitten; 2 van hen waren ook candidaat in de klassieke letteren. In den loop van het studiejaar hebben nog 3 van hen het candidaats-examen in de klassieke letteren, 2 het maggid-examen, 2 het examen tot behoud hunner studiebeurs en 2 het tentamen tot contrôle der vorderingen der studenten in de academische lessen met goed gevolg afgelegd. Door de 3 studenten, die nog niet het candidaatsexamen in de klassieke letteren hebben afgelegd, werden de lessen in het Latijn, het Grieksch, de geschiedenis en de wijsbegeerte aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam bijgewoond.

De prijs van het legaat van mevr. de wed. Slijper-Voet werd bij het lot toegekend aan één der zes studenten, die daarvoor in aanmerking kwamen, terwijl de anderen door eervolle vermelding op hun getuigschrift daarvoor schadeloos werden gesteld.

Niet weinige kweekelingen hebben uitsluitend aan de krachtige ondersteuning van het bestuur der » R. Jesaja-Kleerekoperstichting" te danken dat zij hunne studie kunnen voortzetten.

De in het vorige verslag vermelde toelage van f 100, door het genootschap » Steun der Armen" toegezegd, werd ook dit jaar door een der kweekelingen genoten.

Vier studenten en twee kweekelingen genoten eene Rijkstoelage.

Aan de openbare godsdienstscholen te Amsterdam waren in den loop van het schooljaar 1883—1884 zeven studenten uit de hoogere afdeeling en zes kweekelingen uit de onderafdeeling als onderwijzers werkzaam.

14. Seminarium van het Portugeesch-Israëlietisch genootschap te Amsterdam.

In de hoogere afdeeling was dit jaar geen student.

De onderafdeeling 4de klasse rabbijnen, 2de cursus, werd door één kweekeling bezocht, die met goed gevolg het langdurig en moeielijk examen voor *darsjan* (adspirant-prediker) aflegde en daarna het Seminarium verliet.

De derde klasse rabbijnen, 1ste cursus, werd door twee leerlingen gevormd, die met gunstig gevolg een examen tot behoud der studiebeurs, hun van wege de Portugeesch-Israëlietische gemeente te Amsterdam toegekend, aflegden.

De leervakken in deze klasse werden nog met natuurkunde en Fransche taal vermeerderd. Tot leeraren werden voor eerstgenoemd vak de heer N. Quint, candidaat in de wis- en natuurkunde, voor de Fransche taal de heer W. Pakkedrager benoemd.

De eerste (laagste klasse), 1ste cursus, telde insgelijks twee leerlingen, die beiden goeden aanleg bezitten en veel voor de toekomst beloven.

Na gehouden admissie-examen werd één nieuwe kweekeling tegen den nieuwen cursus in het Seminarium opgenomen.

In het onderwijzend personeel kwam deze verandering, dat de heer M. G. Snoek, leeraar in de wiskunde, vervangen werd door den heer J. Palache.

c. Bijzondere scholen van voorbereidend hooger onderwijs.

1. Latijnsche school te Megen.

Gedurende het studiejaar 1883—1884 bedroeg het getal leerlingen 52, waarvan 18 op de 6de klasse (zijnde het 1ste studiejaar), 11 op de 5de klasse (2de studiejaar), 6 op de 4de klasse (3de studiejaar), 10 op de 3de klasse (4de studiejaar) en 4 op de 2de klasse (5de studiejaar). Op de 1ste klasse (6de studiejaar) waren geene leerlingen.

De lessen in de verschillende vakken van onderwijs werden volgens het vastgestelde reglement gegeven en door de meeste leerlingen met vlijt bijgewoond.

Het maandelijksche examen in de Latijnsche taal en het driemaandelijksche in de overige vakken hadden geregeld plaats.

Na volbracht eindexamen zijn tot eene hoogere klasse bevorderd 14 leerlingen van het 1ste studiejaar, 11 van het 2de, 6 van het 3de, 9 van het 4de en 4 van het 5de studiejaar.

De gezondheidstoestand was zeer bevredigend.

Prefect der school bleef de heer A. Albada Jelgersma

2. Latijnsche school te Gemert, fundatie Ruyschenberg.

De leercursus begon met 39 leerlingen, waarvan 4 van het eerste, 2 van het tweede, 9 van het derde, 3 van het vierde, 13 van het vijfde en 8 van het zesde studiejaar.

Na de Paaschvacantie werd nog één leerling aangenomen. Vier voleindigden in den zomer hunne humaniora.

Daar het hoofddoel der inrichting goed, degelijk en grondig onderricht in het Latijn is, werden sommige leerlingen geheel of gedeeltelijk van de Grieksche lessen vrijgesteld.

3. Bijzondere school van hooger onderwijs van de vereeniging der Fraters te Tilburg.

In de eerste afdeeling op den huize Ruwenberg te St.-Michielsgestel zijn 9, en in de tweede afdeeling in het Fraterhuis te Tilburg 3 studenten, die allen de lessen geregeld bijwoonden.

In elke afdeeling worden de lessen door 2 professoren gegeven.

4. Gymnasium te Zetten.

In het college van curatoren heeft thans mede zitting genomen dr. J. Woltjer, hoogleeraar aan de Vrije Universiteit.

Tot tijdelijk leeraar in de Latijnsche taal werd benoemd de heer Koch, candidaat in de klassieke letterkunde.

De eenige leerling der 6de klasse heeft in 1884 met goed gevolg afgelegd het staatsexamen, bedoeld in art. 12 der wet op het hooger onderwijs; de 6 leerlingen, die uit de 5de naar de 6de klasse werden bevorderd, hebben zich allen naar de Vrije Universiteit begeven.

De school telt thans 55 leerlingen.

Bij het onderwijs wordt in hoofdzaak het leerplan der gymnasia gevolgd; alleen wordt aan de geschiedenis meer tijd besteed.

5. De Latijnsche school te Zevenaar.

In het bestuur en onderwijzend personeel kwam geene verandering. Er waren drie leerlingen.

Het onderwijs omvatte de Latijnsche en Grieksche taal en letterkunde, oude geschiedenis en Romeinsche antiquiteiten; het wordt door curatoren geroemd.

De inkomsten bestonden uit de opbrengst van landerijen, inschrijving op het grootboek en het minerval.

Na eindexamen, in tegenwoordigheid van eene commissie uit curatoren, ving 30 Juni de zomervacantie aan; de nieuwe cursus begon 18 Augustus 1884.

6. Bijzondere school van voorbereidend hooger onderwijs met 4jarigen cursus te Elburg.

Het college van curatoren en het onderwijzend personeel ondergingen geene verandering.

Ook het leerplan, dat zich nagenoeg geheel aan het leerplan der progymnasia aansluit, onderging geene wijziging.

De eerste klasse telde 1, de tweede en de derde elk 2 leerlingen, in de vierde klasse waren geene leerlingen.

Na het einde van het studiejaar werden de leerling der 1ste naar de 2de en de beide leerlingen der 3de naar de 4de klasse bevorderd, terwijl van de twee leerlingen der 2de klasse één de studie liet varen en één in de 3de klasse van het gymnasium te Haarlem werd geplaatst.

De nieuwe cursus ving 1 September 1884 aan. De toestand der schoollokalen is alleszins voldoende.

7. Collegium Josephinum te Zevenaar.

Den 1sten Mei 1884 werd door den heer A. J. Deenen, hoofdonderwijzer-directeur van het Instituut St. Joseph te Zevenaar, eene bijzondere school voor voorbereidend hooger onderwijs opgericht onder de benaming van » Collegium Josephinum".

Het reglement dier school is als bijlage D achter dit verslag opgenomen.

De school werd met 3 leerlingen geopend, waarvan twee reeds vroeger eene bijzondere school van hooger onderwijs hadden bezocht. De derde verliet in den zomer de inrichting en begaf zich naar een Roomsch-Katholiek priesterseminarium.

De nieuwe cursus begon 1 October 1884 met 8 leerlingen, voorloopig in drie klassen verdeeld; zeven daarvan zijn internen.

In de eerste klasse (3 leerlingen) worden de beginselen der Grieksche en Latijnsche grammatica onderwezen: de tweede 3 (leerlingen) staat ongeveer gelijk met de 2de klasse van een gymnasium; de derde (2 leerlingen) komt overeen met de 4de klasse van een gymnasium.

8. College van den heiligen Dominicus te Nijmegen.

In het besturend en onderwijzend personeel kwam geene verandering. Het getal leerlingen bedroeg bij den aanvang van den cursus 89, van welke in den loop van het studiejaar één de studie verliet en één zich naar een andere inrichting begaf. Na afloop van den cursus vertrokken 6 leerlingen naar andere inrichtingen zoo binnen- als buiten-'slands om hunne voorbereiding tot den priesterlijken stand verder voort te zetten.

Bij het overgangsexamen werden alle leerlingen bevorderd, uitgezonderd één van het eerste studiejaar.

De gezondheidstoestand was zeer bevredigend.

9. Gymnasium te Katwijk a/d Rijn.

In het bestuur en de regeling van het gymnasium kwam geene verandering. Eenige leeraren werden om verschillende redenen door anderen vervangen.

Het onderwijs omvat de vakken, in art. 5 der wet op het hooger onderwijs genoemd. Voor het Hebreeuwsch hadden zich evenwel geene leerlingen aangeboden.

Bij de overgangsexamens slaagde verreweg het meerendeel der leerlingen. Twee der hoogste klasse hebben in 1884 met goed gevolg het Staatsexamen, in art. 12 der wet op het hooger onderwijs bedoeld, afgelegd en één is op de hoogste klasse van een gymnasium overgegaan.

De gezondheidstoestand was zeer goed.

10. Bisschoppelijk college te Roermond.

De leeraar E. Haenen werd door den heer R. van Boven vervangen. In de muziek, de schermkunst en de gymnastiek wordt onderwijs gegeven door leeraren, die buiten het gebouw wonen.

Het schooljaar ving aan met 155 leerlingen, verdeeld als volgt: in de 6de klasse, in twee parallelklassen (van 31 en 25 leerlingen) verdeeld, 56, in de 5de, insgelijks in twee parallelklassen (van 18 en 23 leerlingen) verdeeld, 41, in de 4de 17, in de 3de 15, in de 2de 14 en in de 1ste 12 leerlingen.

11. Bisschoppelijk college te Weert.

De leeraar J. Schneider trad in de plaats van den leeraar P. J. Maessen als directeur op.

Het examen aan het einde van het studiejaar werd met goed gevolg afgelegd door alle leerlingen in de (resp. 3 en 6 leerlingen tellende) 6de en 5de klassen; door 19 van de 23 in de 4de; door 11 van de 13 in de 3de, door 26 van de 31 in de 2de en door 21 van de 28 in de 1ste klasse.

12. Gymnasium te Sittard.

Het aantal leerlingen bedroeg ongeveer 100. Gedurende den winter hadden de gebruikelijke mondelinge examens voor elke klasse in het bijzonder plaats; om de drie maanden werd een schriftelijk examen gehouden.

Meermalen hielden de leerlingen der hoogste twee klassen voordrachten in de nieuwere talen en het Latijn, in proza of poëzie, ten aanhoore van al de leeraren.

Nagenoeg alle leerlingen konden bij het einde van het studiejaar naar eene hoogere klasse bevorderd worden. Een leerling der zesde klasse begaf zich naar de universiteit te Leuven, vijf naar andere inrichtingen ter verdere opleiding voor den geestelijken stand, terwijl eenige anderen eene andere betrekking zochten.

De gezondheidstoestand was over het algemeen zeer goed; één der leerlingen sneed zich, ten gevolge van een val door eene glasruit, den linkerarm op levensgevaarlijke wijze open; door de geschikte heelkundige behandeling werd hij in het leven behouden, zonder het gebruik van hand en arm te behoeven te missen.

13. Gymnasium te Venray.

In het onderwijzend personeel kwam geene verandering.

Bij den aanvang van het studiejaar waren er 78 studenten; in den loop van het jaar werden 7 nieuwe aangenomen en verliet één de inrichting. Met de Paaschvacantie bleven 5 studenten weg.

Het eerste studiejaar telde respectievelijk vóór en na Paschen 26 en 29; het tweede 19 en 17; het derde 10 en 11; het vierde 11 en 10; het vijfde 12 en 11 leerlingen. Het zesde studiejaar telde geene studenten.

De gezondheidstoestand was over het geheele jaar zeer bevredigend.

14. College van Sint-Albertus te Venlo.

Er waren 7 leeraars, den directeur, den heer C. Hooning, daaronder begrepen. Het onderwijs werd regelmatig gegeven en met veel ijver en vrucht door de leerlingen bijgewoond; schoolverzuim kwam niet voor.

De maandelijksche concursus werden geregeld gehouden.

Het aantal leerlingen bedroeg 96, waarvan 84 internen en 12 externen.

De gezondheid der leeraren en studenten liet niets te wenschen over.

§ 5. KOSTEN VAN HET HOOGER ONDERWIJS.

In 1883 werden door het Rijk de volgende uitgaven voor het hooger onderwijs gedaan.

I. Universiteit te Leiden.

a. *College van curatoren*		f 3 072,24[5]
b. *Personeel:*		
1. Jaarwedden en verdere belooningen der hoogleeraren van de onderscheidene faculteiten en der lectoren	f 254 480,42	
2. Personeele toelagen aan hoogleeraren en emeriti hoogleeraren.	18 020,89	
3. Jaarwedden, personeele toelagen en verdere belooningen der overige ambtenaren en bedienden	115 262,90	
		387 764,21
c. *Materiëel, hulpmiddelen voor het onderwijs:*		
1. Subsidiën voor de bibliotheek, de ontleed-, heel- en verloskundige verzamelingen en lessen, het academisch ziekenhuis, de natuurkundige verzamelingen en lessen, de sterrenkundige verzameling en lessen, het chemisch laboratorium, den kruidtuin, de landhuishoudkunde, het museum van natuurlijke historie, het museum van oudheden, het museum van land- en volkenkunde, het herbarium enz. Administratieve, huishoudelijke en andere uitgaven	f 207 690,82[5]	
2. Aanbouw, onderhoud en lasten der gebouwen, alsmede aankoop en onderhoud van meubelen	106 355,22	
		314 046,04[5]
Totaal . . . . . . f		704 882,50
Transporteeren f		704 882,50

Per transport f 704 882,50

II. Universiteit te Utrecht.

a. *College van curatoren* . . . . f 1 924,46⁵

b. *Personeel:*

1. Jaarwedden en verdere belooningen der hoogleeraren van de onderscheidene faculteiten en der lectoren . . . . f 197 863,87⁵

2. Personeele toelagen aan hoogleeraren 4 696,25

3. Jaarwedden, personeele toelagen en verdere belooningen der overige ambtenaren en bedienden 35 949,15

238 509,27⁵

c. *Materiëel, hulpmiddelen voor het onderwijs:*

1. Subsidiën voor de bibliotheek, de ontleed- en verloskundige verzamelingen en lessen, het academisch gasthuis, de natuur- en sterrenkundige verzamelingen en lessen, het chemisch laboratorium, het kabinet van natuurlijke historie, den kruidtuin enz. Administratieve, huishoudelijke en andere uitgaven . . . . f 69 727.33

2. Aanbouw, onderhoud en lasten der gebouwen, alsmede aankoop en onderhoud van meubelen. 29 570,67⁵

3. Toelage aan regenten van het krankzinnigengesticht te Utrecht voor het onderwijs in de psychiatrie. 1 000,00

100 298,00⁵

Totaal. . . . f 340 731,74⁵

III. Universiteit te Groningen.

a. *College van curatoren* . . . . f 2 491,24⁵

Personeel:

1. Jaarwedden en verdere belooningen der hoogleeraren van de onderscheidene faculteiten . . . . f 174 437,55⁵

2. Personeele toelagen aan emeriti hoogleeraren 202,98

3. Jaarwedden en verdere belooningen der overige ambtenaren en bedienden 31 053,94⁵

205 694,48

c. *Materiëel, hulpmiddelen voor het onderwijs:*

1. Subsidiën voor de bibliotheek, de ontleed-, heel- en verloskundige verzamelingen en lessen, het academisch gasthuis, de natuur- en sterrenkundige verzamelingen en lessen, het chemisch laboratorium, het kabinet van natuurlijke historie, den kruidtuin, de landhuishoudkunde, enz. Administratieve, huishoudelijke en andere uitgaven. f 36 615,45⁵

2. Aanbouw, onderhoud en lasten der gebouwen, alsmede aankoop en onderhoud van meubelen. 54 124,13

90 739,58⁵

Totaal. . . . 298 925,31

Totaal der uitgaven voor de drie universiteiten. . . f 1 344 539,55⁵

IV. Kosten der opleiding van leeraren voor het Hervormd Kerkgenootschap van wege dat genootschap 22 660,92

V. Kweekscholen der godgeleerdheid voor de Evangelisch-Lutherschen en Remonstranten, mitsgaders kosten van opleiding van studenten bij de Hersteld-Evangelisch-Lutherschen. . . . 9 560,41

VI. Seminariën voor het Roomsch-Katholiek Kerkgenootschap 13 580,00

VII. Toelagen voor en verdere uitgaven in verband met godgeleerd en godsdienstonderwijs voor de Israëlietische Kerkgenootschappen 19 600,00

VIII. Kosten der gouden eerepenningen voor bekroonde prijsvragen, uitgeschreven door de Rijksuniversiteiten. 159,82⁵

IX. Beurzen voor studeerenden aan instellingen voor hooger onderwijs 14 400,00

X. Beurs ter begeving aan den heer van Warmond en uitkeering aan dezen voor de armen dier gemeente, ten gevolge van destijds aan de hoogeschool te Leiden gekomen goederen, die later zijn te gelde gemaakt 390,00

Transporteeren f 1 424 890,71

Per transport f 1 424 890,71

XI. *a.* Jaarwedde van den Inspecteur der gymnasia . . . . f 3 500,00
b. Reis-, verblijf- en bureelkosten van dien Inspecteur 697,85
4 197,85

XII. Subsidiën aan gemeenten, ten behoeve van hare gymnasia en progymnasia. 204 728,00

XIII. Reis- en verblijfkosten, vacatiegelden en verdere uitgaven der gecommitteerden en der commissie, bedoeld in artt. 11 en 12 der wet van 28 April 1876 (*Staatsblad* n°. 102). 6 455,87

XIV. Bijdrage in de kosten van het practisch geneeskundig onderwijs te Amsterdam. 3 000,00

Totaal . . . f 1 643 272,43

In 1882 bedroeg dit totaal . . . . f 1 495 769,75
waarvan voor de drie Universiteiten 1 212 133,68⁵

en wel:

a. voor Leiden	f	611 897,21
b. » Utrecht		333 952,20
c. » Groningen		266 284,27⁵

In 1883 bedroegen de inschrijvingsgelden, vermeld in artt. 63 en 67 der wet van 28 April 1876 (*Staatsblad* n°. 102), zooals die bij de wet van 28 Juni 1881 (*Staatsblad* n°. 107) is gewijzigd:

aan de Universiteit te Leiden. . . .	f	68 365,00
» » » » Utrecht . . .		54 345,00
» » » » Groningen . .		38 005,00
Totaal . .	f	160 715,00

In 1882 was het bedrag dezer inkomsten: f 68 455,00, f 56 375,00 en f 40 470,00.

De opbrengst der gelden, bedoeld in art. 89 der wet op het hooger onderwijs, bedroeg:

aan de Universiteit te Leiden. . . .	f	11 600,00
» » » » Utrecht . . .		7 550,00
» » » » Groningen . .		3 950,00
voor het examen, bedoeld in art. 12 dier wet		160,00
Totaal . .	f	23 260,00

Deze inkomsten waren in 1882 aan de Universiteiten respectievelijk f 12 020,00, f 8 800,00 en f 5 150,00, en wat het examen volgens art. 12 betreft f 70.

De ontvangsten wegens verpleeggelden van voor eigen rekening of voor rekening van de gemeente Leiden verpleegden in het Academisch Ziekenhuis te Leiden (welke ontvangsten in vroegere jaren als vermindering van bezwaar van de uitgaven werden afgetrokken, doch tegenwoordig op de middelen worden geboekt), f 9654,64.

De gezamenlijke *inkomsten* waren derhalve f 193 629,64, tegenover f 191 340,00 in het vorige jaar.

Het *zuiver bedrag* der *uitgaven* voor het Rijk beliep dus f 1 449 642,79. In 1882 was dit bedrag f 1 304 429,75.

GEMEENTELIJKE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM.

De gemeente Amsterdam deed ten behoeve van de Universiteit in het jaar 1883 de volgende *uitgaven:*

a. college van curatoren	f	823,52
b. jaarwedden der hoogleeraren en der overige ambtenaren en bedienden . . .		237 900,98⁵
c. materieel, hulpmiddelen voor het onderwijs, enz..		54 515,93⁵
Totaal . .		293 240,44

Deze uitgaven bedroegen in 1882 f 283 200,35.

De *inkomsten* der gemeente van wege de Universiteit waren in 1883:

a. inschrijvings- en examengelden. .	f	70 450,00
b. subsidie van het Rijk		3 000,00
c. subsidie der provincie Noordholland		10 000,00
d. inkomsten van verschillenden aard		1 414,22⁵
Totaal . .	f	84 864,22⁵

tegenover f 107 940,99 in 1882.

Het *zuiver bedrag* der *uitgaven* beliep dus f 208 376,21⁵. In 1882 was het f 175 259,36.

Uit het vorenstaande blijkt, dat voor de Universiteiten in 1883 werd uitgegeven:

a. door het Rijk (Rijksuniversiteiten, subsidie Amsterdam, beurzen, eerepenningen)	f	1 362 489,38
b. door de provincie Noordholland. .		10 000,00
c. door de gemeente Amsterdam . .		280 240,44
Totaal . .	f	1 652 729,82

In 1882 was het beloop dezer uitgaven:

a. voor het Rijk	f	1 229 553,23
b. voor de provincie Noordholland. .		10 000,00
c. voor de gemeente Amsterdam . .		270 200,35
Totaal . .	f	1 509 753,58

Behalve de subsidiën van Rijk en provincie werd door de gemeente Amsterdam van wege de Universiteit ontvangen f 71 864.22⁵, tegenover f 94 940 99 in 1882.

Het zuiver bedrag der uitgaven door het Rijk, de provincie Noordholland en de gemeente Amsterdam ten behoeve der Universiteiten gedaan, was dus f 1 387 235,95⁵, tegenover f 1 223 472,59 in het vorige jaar.

In de volgende tabel zijn de uitgaven en inkomsten der gemeenten, over 1883, vermeld ten aanzien der gymnasia, progymnasia en latijnsche scholen.

Gymnasia, Progymnasia

GEMEENTEN.	UITGAVEN.			
	Personeel.	Materiëel.	Commissie van toezicht.	Subsidie.
Noordbrabant.				
Gemert	»	»	»	f 67,50
's Hertogenbosch	f 21 000,00	f 543,51^{5}	»	»
Gelderland.				
Arnhem	21 281,12	1 231,12^{5}	f 12,00	»
Doetinchem	16 888,15	3 761,14	50,00	»
Harderwijk	9 687,82^{5}	1 103,05	»	»
Nijmegen	20 118,43	481,28^{5}	100,00	»
Tiel	9 248,12	535,96	20,00	»
Zevenaar	»	»	»	25,00
Zutphen	19 918,55	857,05^{5}	75,00	»
Zuidholland.				
Delft	21 188,75	3 750,04^{5}	»	»
Dordrecht	20 300,12	1 773,09	220,00	»
Gorinchem	4 823,61^{5}	15 847,35	40,00	»
Gouda	10 616,66^{5}	135,34^{5}	50,00	»
's Gravenhage	35 355,68^{5}	5 075,66	100,00	»
Leiden	24 133,88	27 813,27	125,00	»
Rotterdam	42 865,40^{5}	85 971,96	»	»
Schiedam	16 697,22^{5}	641,30^{5}	100,00	»
Noordholland.				
Alkmaar	1 750,00	39,20	25,00	»
Amsterdam	54 015,53	5 184,78^{5}	663,35	»
Haarlem	25 204,34^{5}	3 403,38	100,00	»
Zeeland.				
Middelburg	18 843,34	704,99	180,00	»
Transporteeren	f 393 936,75^{5}	f 158 853,51	f 1 860,35	f 92,50

en Latijnsche scholen.

	INKOMSTEN.				Zuiver bedrag der uitgaven.
TOTAAL.	Subsidie van het Rijk.	Schoolgelden.	Bijzondere inkomsten.	TOTAAL.	
f 67,59	»	»	»	»	f 67,50
21 543,51^5	f 9 014,00	f 3 720,00	»	f 12 734,00	8 809,51^5
22 524,24^5	7 272,00	6 585,83	»	13 857,83	8 666,41^5
20 699,29	7 160,00	11 893,75	»	19 053,75	1 645,54
10 790,87^5	4 371,00	695,00	f 1 130,40	6 196,40	4 594,47^5
20 699,71^5	9 088,00	3 746,67	»	12 834,67	7 865,04^5
9 804,08	4 600,00	960,00	»	5 560,00	4 244,08
25,00	»	»	»	»	25,00
20 850,60^5	8 622,00	5 255,00	»	13 877,00	6 973,60^5
24 938,79^5	8 200,00	4 040,00	1 993,50	14 233,50	10 705,29^5
22 293,21	8 817,00	4 500,00	»	13 317,00	8 976,21
20 710,96^5	2 645,00	542,01	»	3 187,01	17 523,95^5
10 802,01	4 062,00	687,50	1 165,00	5 914,50	4 887,51
40 531,34^5	»	12 425,00	900,00	13 325,00	27 206,34^5
52 072,15	8 931,00	8 517,50	»	17 448,50	34 623,65
128 837,36^5	»	14 250,00	»	14 250,00	114 587,36^5
17 438,53	7 812,00	2 181,67	»	9 993,67	7 444,86
1 814,20	»	90,00	»	90,00	1 724,20
59 863,66^5	»	24 800,00	»	24 800,00	35 063,66^5
28 707,72^5	172,00	7 920,00	»	17 092,00	11 615,72^5
19 728,33	8 204,00	3 633,36	»	11 837,36	7 890,97
f 554 743,11^5	f 107 970,00	f 116 443,29	f 5 188,90	f 229 602,19	f 325 140,92^5

GEMEENTEN.	UITGAVEN.			
	Personeel.	Materiëel.	Commissie van toezicht.	Subsidie.
Per transport . . .	f 393 936,75^{5}	f 158 853,51	f 1 860,35	f 92,50
Utrecht.				
Amersfoort	15 425,00	616,61^{5}	50,00	»
Utrecht	35 570,18	2 590,75	829,68^{5}	»
Friesland.				
Leeuwarden.	27 249,99^{5}	1 854,84^{5}	150,00	»
Sneek	18 350,00	733,25^{5}	80,00	»
Overijssel.				
Deventer	18 937,50	691,61^{5}	100,00	»
Kampen	12 075,00	»	»	»
Oldenzaal	8 680,00	302,11^{5}	»	»
Zwolle	21 916,65	961,46^{5}	»	»
Groningen.				
Groningen	36 714,00	2 027,16^{5}	100,00	»
Winschoten.	18 958,31	527,11^{5}	172,21^{5}	»
Drenthe.				
Assen	19 735,00	1 142,34	63,53	»
Limburg.				
Maastricht	20 202,58	1 117,00^{5}	»	»
Roermond	»	»	»	1 330,45^{5}
Weert.	»	»	»	490,60
Totaal . . .	f 647 750,97	f 171 417,79^{5}	f 3 405,78	f 1 913,55^{5}
In 1882 . . .	603 758,66	95 116,85^{5}	3 370,57	1 252,27^{5}
Vermeerdering . . .	f 43 992,31	f 76 300,94	f 35,21	f 661,28

	INKOMSTEN.				Zuiver bedrag der uitgaven.
TOTAAL.	Subsidie van het Rijk.	Schoolgelden.	Bijzondere inkomsten.	TOTAAL.	
f 554 743,11^5	f 107 970,00	f 116 443,29	f 5 188,90	f 229 602,19	f 325 140,92^5
16 091,61^5	4 500,00	2 660,00	2 000,00	9 160,00	6 931,61^5
38 990,61^5	10 076,00	16 150,00	»	26 226,00	12 764,61^5
29 254,84	11 652,00	5 959,37^5	»	17 611,37^5	11 643,46^5
19 163,25^5	6 156,00	6 480,00	»	12 636,00	6 527,25^5
19 729,11^5	8 157,00	3 517,50	»	11 674,50	8 054,61^5
12 075,00	»	1 845,00	»	1 845,00	10 230,00
8 982,11^5	3 890,00	1 055,58	»	4 945,58	4 036,53
22 878,11^5	10 082,00	4 587,50	»	14 669,50	8 208,61^5
38 841,16^5	17 192,00	8 809,50	»	26 001,50	12 839,66^5
19 657,64	7 808,00	5 140,00	»	12 948,00	6 709,64
20 940,87	7 962,00	4 587,50	»	12 549,50	8 391,37
21 319,58^5	9 283,00	2 230,00	»	11 513,00	9 806,58^5
1 330,45^5	»	»	»	»	1 330,45^5
490,60	»	»	»	»	490,60
f 824 488,10	f 204 728,00	f 179 465,24^5	f 7 188,90	f 391 382,14^5	f 433 105,95^5
703 498,36	194 317,00	162 427,42	7 188,90	363 933,32	339 565,04
f 120 989,74	f 10 411,00	f 17 037,82^5	»	f 27 448,82^5	f 93 540,91^5

De voorgaande tabel toont aan, dat de uitgaven wegens personeel sedert 1882 met f 43 992,31 zijn toegenomen.

Er ontstond:

vermeerdering te:		*vermindering* te:	
's Hertogenb. met f	783,34^5	Harderwijk met f	192,71^5
Arnhem »	31,12	Tiel »	1,87
Doetinchem »	1 288,15	Zutphen »	616,99^5
Nijmegen »	693,43	's Gravenhage »	1 133,33^5
Delft »	872,09		
Dordrecht »	3 967,46^5		
Gorinchem »	4 823,61^5		
Gouda »	2 486,67		
Leiden »	408,89		
Rotterdam »	1 147,09		
Schiedam »	997,22^5		
Amsterdam »	3 532,21		
Haarlem »	3 221,74		
Middelburg »	44,07^5		
Amersfoort »	2 887,50		
Utrecht »	3 251,01		
Leeuwarden »	716,66		
Sneek »	295,84		
Deventer »	120,83^5		
Kampen »	3 200,00		
Oldenzaal »	556,20		
Zwolle »	2 816,66		
Groningen »	4 883,41		
Winschoten »	1 841,67		
Assen »	173,33^5		
Maastricht »	896,99		

De uitgaven wegens materieel vermeerderden met f 76 300,94.

Er ontstond:

Vermeerdering te:		*Vermindering* te:	
Doetinchem met f	577,35	's Hertogenb. met f	1 191,67
Harderwijk »	330,33^5	Arnhem »	425,72^5
Nijmegen »	214,20^5	Tiel »	549,50
Delft »	324,31^5	Zutphen »	1 603,88
Dordrecht »	53,67	Schiedam »	17,60
Gorinchem »	15 847,35	Amsterdam »	123,97
Gouda »	14,86^5	Middelburg »	68,43^5
's Gravenhage »	269,95	Utrecht »	695,46^5
Leiden »	25 337,88	Leeuwarden »	705,42^5
Rotterdam »	83 047,24	Deventer »	277,69^5
Alkmaar »	8,69	Zwolle »	503,76^5
Haarlem »	1 971,97	Groningen »	45 392,67^5
Amersfoort »	120,23	Winschoten »	207,39
Sneek »	23,55^5	Maastricht »	281,99^5
Oldenzaal »	31,55^5		
Assen »	172,97		

Het bedrag der Rijkssubsidiën was f 204 728, tegen f 194 317 ten vorigen jare.

Aan schoolgelden werd f 17 037,82^5 meer ontvangen dan in 1882. Zij bedroegen:

meer te:		*minder* te:	
's Hertogenbosch f	431,67	Schiedam . . . f	64,16
Arnhem	128,33	Alkmaar. . . .	10,00
Doetinchem . .	1 625,00	Oldenzaal . . .	96,33
Harderwijk. . .	62,49^5		
Nijmegen . . .	498,49		
Tiel	165,00		
Zutphen. . . .	1 340,00		
Delft	40,00		
Dordrecht . . .	96,00		
Gorinchem . . .	542,01		
Gouda	212,50		
's Gravenhage . .	766,67		
Leiden	937,50		
Rotterdam . . .	1 100,00		
Amsterdam. . .	3 200,00		
Haarlem. . . .	890,00		
Middelburg. . .	399,99^5		
Amersfoort. . .	760,03		
Utrecht	1 300,00		
Leeuwarden . .	395,62^5		
Sneek.	580,00		
Deventer . . .	105,00		
Kampen. . . .	270,00		
Zwolle	262,50		
Groningen . . .	654,50		
Winschoten . .	180,00		
Assen.	237,50		
Maastricht . . .	27,50		

Het bedrag der bijzondere inkomsten is gelijk aan dat van 1882. Ook de bronnen, waaruit die inkomsten vloeien zijn dezelfde gebleven.

Omtrent de onderhoudskosten der lokalen te Haarlem blijft ook voor dit jaar de opmerking gelden, bij herhaling in vorige verslagen gemaakt.

Voor de gemeentelijke subsidiën kan eveneens naar het vorige verslag worden verwezen.

Onder de uitgaven voor materiëel komen de navolgende buitengewone uitgaven voor:

voor inrichting van het gebouw te Gorinchem f 15 534,41;

voor bouw en inrichting van het nieuwe gymnasium te Leiden f 25 158,29;

voor den bouw van het nieuwe gymnasium te Rotterdam f 83 842,22.

Het geheele bedrag der uitgaven voor gymnasia, progymnasia en latijnsche scholen in 1883 gedaan, is:

door het Rijk (subsidiën en inspecteur der gymnasia)	f	208 925,85
door de gemeenten		619 760,10
Totaal. .	f	828 685,95

tegenover f 707 198,36 in 1882.

De inkomsten der gemeenten na aftrek der subsidiën, beliepen f 186 654,14^5.

Het zuiver bedrag der uitgaven door de gemeenten was dus f 433 105,95^5 tegenover f 339 565,04 in het vorige jaar.

Dien ten gevolge werd in 1883 voor het hooger onderwijs (Universiteiten, bijdragen in de kosten der opleiding van godsdienstleeraren, gymnasia, progymnasia en latijnsche scholen) *uitgegeven:*

door het Rijk	f 1 643 272,43
door de provincie Noordholland . . .	10 000,00
door de gemeenten.	900 000,54
Totaal . .	f 2 553 272,97

tegenover f 2 285 151,46 in 1882.

De *inkomsten* van het Rijk bedroegen.	f 193 629,64
die der gemeenten, buiten de subsidiën .	258 518,37
Totaal . .	f 452 148,01

tegenover f 455 897,31 in 1882.

Het *zuiver bedrag* der *uitgaven* was derhalve f 2 101 124,96, tegenover f 1 829 254,15 in 1882.

Ten slotte volgt hier nog een overzicht van de uitgaven en inkomsten, ter zake van het hooger onderwijs in de jaren 1878 tot en met 1883.

	UITGAVEN				INKOMSTEN			Zuiver bedrag der uitgaven.
	door het Rijk.	door de provincie Noord-holland.	door de gemeenten.	Totaal.	van het Rijk.	van de gemeenten.	Totaal.	
In 1878.	f1 193 725,59	f10 000,00	f515 711,68^5	f1 719 437,27^5	f158 415,00	f196 288,62	f354 703,62	f1 364 733,65^5
» 1879.	1 350 299,94	10 000,00	678 848,63	2 039 148,57	163 920,00	221 925,52^5	385 845,52^5	1 653 303.04^5
» 1880.	1 482 399,45	10 000,00	953 865,02	2 446.264,47	159 332,50	237 636,60^5	396 969,10^5	2 049 295,36^5
» 1881.	1 521 828,18	10 000,00	847 900,68	2 379 728,86	204 275,00	257 062,03^5	461 337,03^5	1 918 391,82^5
» 1882.	1 495 769,75	10 000,00	779 381,71	2 285 151,46	191 340,00	264 557,31	455 897,31	1 829 254,15
» 1883.	1 643 272,43	10 000,00	900 000,54	2 553 272,97	193 629,64	258 518,37	452 148,01	2 101 124,96

MIDDELBAAR ONDERWIJS.

§ 1. BURGERSCHOLEN EN DAARMEDE KRACHTENS ART. 14 DER WET GELIJKGESTELDE INRICHTINGEN.

a GETAL EN SOORT DER SCHOLEN.

Het getal der burgerdagscholen is in 1883 wederom met één verminderd en thans gedaald tot twee.

Gelijk in het vorige jaarverslag is medegedeeld werd, bij Zijner Majesteits besluit van 23 September 1882, n°. 7, aan de gemeente 's Gravenhage ontheffing verleend van de verplichting tot het oprichten en instandhouden eener burgerdagschool, op grond dat, in de behoefte aan onderwijs voor aanstaande ambachtslieden op voldoende wijze is of zal worden voorzien; wat de dagschool betreft, door de bestaande, door de gemeente gesubsidieerde ambachtsschool; wat de avondschool aangaat, door een aan de ambachtschool te verbinden avondcursus voor jongelieden, die over dag reeds een ambacht uitoefenen." Het was toen echter te laat om reeds met den cursus 1882/83 aan de nieuwe regeling uitvoering te geven, zoodat de burgerdagschool nog gedurende dien cursus werd in stand gehouden. Met den aanvang van den cursus 1883/84 trad de nieuwe regeling in werking. Het noodige daaromtrent zal hieronder worden medegedeeld.

In verband met het bovenstaande is thans de ambachtsschool te 's Gravenhage, *voor zooveel den daaraan verbonden avondcursus voor handwerkslieden aangaat*, opgenomen in deze paragraph en in de tabellen, daartoe behoorende.

Ontheffing van de verplichting tot het oprichten eener burgerdagschool is in 1883 verleend aan de navolgende gemeenten.

Kralingen, bij Zijner Majesteit besluit van 23 September 1883, n°. 9, tot het einde van den cursus 1886/87.

Nieuwer-Amstel, bij Zijner Majesteits besluit van 7 Februari 1883, n°. 6, tot het einde van den cursus 1884/85, met bepaling, dat op 1 September 1883 in de gemeente een burgeravondschool zou moeten worden geopend. Bij Koninklijk besluit van 24 Augustus 1883, n°. 8, werd deze bepaling in zoover gewijzigd, dat de burgeravondschool eerst behoeft te worden geopend met 1 September 1884.

Alkmaar, bij Zijner Majesteits besluit van 9 November 1883, n°. 20, tot het einde van den cursus 1888/89.

Middelburg, bij Zijner Majesteits besluit van 10 April 1883, n°. 14, tot 1 September 1885.

Vlissingen, bij Zijner Majesteits besluit van 6 Januari 1883, n°. 6, tot 1 Januari 1886.

Dientengevolge waren bij het einde van 1883 aanwezig:

twee burgerdagscholen, te Amsterdam en te Leeuwarden;

twee en dertig burgeravondscholen, van welke *zes en twintig* opgericht krachtens art. 14 der wet;

zes bijzondere inrichtingen in vijf gemeenten, welke in de plaats treden van eene burgerschool.

Dit veertigtal inrichtingen is gezamenlijk vermeld in de volgende tabel.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883–1884.

PROVINCIËN.	GEMEENTEN.	NAAM DER SCHOOL.	Jaar der oprichting.	Jaar tot hetwelk ontheffing is verleend.	Duur van den cursus, in jaren.	Bedrag van het schoolgeld. Voor volledig onderwijs.	Voor enkele lessen.
Noordbrabant.	's Hertogenbosch	Burgeravondschool.	1869	1888	3	kosteloos.	—
	Tilburg	Idem.	1870	1885	4	f 1,50 p. j.	f 1,50 p. j.
	Breda	Idem.	1867	1885	3	kosteloos.	—
Gelderland. .	Arnhem . . .	Idem.	1866	1887	3	f 3 of f 6 p. j.	f 1 tot f 6 p. j.
	Nijmegen. . .	Idem.	1865	1884	3	f 4 p. j.	—
	Zutphen . . .	Idem.	1864	1888	4	f 4 p. j.	—
	Tiel	Idem.	1870	—	2	f 6 p. j.	—
Zuidholland .	's Gravenhage .	Afd. burgeravondschool der ambachtsschool.	1883	1886	—	f 3 p. j.	—
	Rotterdam . .	Academie van beeldende kunsten en technische wetenschappen.	(1851)	onbep.	6	f 3 of f 5 p. j.	—
	Idem . . .	Ambachtsschool.	1870	onbep.	3	f 5 p. j.	—
	Leiden. . . .	Bijzondere burgeravondschool.	(1864)	onbep.	6	f 2,50 tot f 16 p. j.	—
	Dordrecht . .	Burgeravondschool.	1866	1886	4	f 3 p. j.	—
	Delft	Idem.	1864	1884	3	kosteloos.	—
	Schiedam. . .	Idem.	1869	1884	4	f 4 of f 3 p. j.	—
	Gouda. . . .	Idem.	1866	1886	5	f 3 of f 2 p. j.	—
	Delfshaven . .	Teekenschool.	(1814)	1884	4	f 3 p. j.	—
	Kralingen . .	Burgeravondschool.	1882	1887	2	f 6 p. j.	—
	Gorinchem . .	Idem.	1871	—	2	f 3 p. j.	—
Noordholland.	Amsterdam . .	Burgerdag- en avondschool.	1868	geene	2, 3	10 à 15 c. p. w.	av. f 1,50. p. j.
	Haarlem . . .	Burgeravondschool.	1864	1884	4	f 4 p. j.	—
	Hèlder. . . .	Industrieschool.	(1857)	1886	4	f 3 p. j.	—
	Zaandam. . .	Burgeravondschool.	1866	1885	4	f 5 p. j.	—
	Alkmaar . . .	Idem.	1869	1889	3	kosteloos.	—
	Hoorn	Idem.	1877	—	2	f 3 p. j.	—
	Enkhuizen . .	Idem.	1870	—	2	f 6 p. j.	—
Zeeland. . .	Middelburg . .	Idem.	1867	1885	3	f 3 p. j.	f 3 p. j.
	Vlissingen . .	Idem.	1869	1886	2	f 4 p. j.	f 4 p. j.
	Zierikzee. . .	Idem.	1869	—	3	f 4 p. j.	—
	Goes	Idem.	1865	—	3	f 4 p. j.	—
Utrecht. . .	Utrecht . . .	Idem.	1868	1890	3	f 2 p. j.	f 2 p. j.
	Amersfoort . .	Idem.	1871	1885	2	f 2 p. j.	—
Friesland . .	Leeuwarden. .	Burgerdag- en avondschool.	1868	geene	2, 3	f 5 p. j. av.	kosteloos.
	Harlingen . .	Burgeravondschool.	1865	1885	2	kosteloos.	—
Overijssel . .	Zwolle . . .	Idem.	1868	1886	3	f 6 p. j.	f 6 p. j.
	Deventer . . .	Idem.	1865	1885	4	f 2,50 p. j.	f 2,50 p. j. of f 0,50 p. u. 'sw.
	Kampen . . .	Idem.	1868	1886	3	kosteloos.	—
Groningen. .	Groningen . .	Idem.	1866	1887	6	f 5 p. j.	—
Limburg . .	Maastricht . .	Idem.	1867	1888	3	f 3 p. j.	f 0,75 of f 1,50 p. j.

Van de dubbele cijfers voor Amsterdam en Leeuwarden duidt het eerste den duur van den cursus der dagschool, het tweede den duur van den cursus der avondschool aan.

Tot de school zelve behoorende afdeelingen met het karakter eener voorbereidende klasse waren aanwezig te 's Hertogenbosch, Breda, Arnhem, Nijmegen, Zutphen, Schiedam en Kampen.

De voortgezette teekenklassen te Tilburg, Zutphen, Dordrecht, Delft, Schiedam, Gouda, Amsterdam, Haarlem, Zaandam, Alkmaar, Zierikzee, Utrecht, Amersfoort, Leeuwarden en Maastricht, en de zoogenaamde afdeeling IV der school te Deventer zijn beschouwd als behoorende tot de burgeravondschool. Enkele meer op zichzelf staande inrichtingen worden later vermeld in § 2, onder de teeken- en industrie-scholen.

De zes onverplichte burgeravondscholen zijn die te Tiel, Gorinchem, Hoorn, Enkhuizen, Zierikzee en Goes.

Aangaande de bijwoning van enkele lessen moet hier worden herhaald, wat in vorige verslagen is medegedeeld, dat namelijk niet dan bij uitzondering leerlingen daartoe plegen te worden toegelaten, tenzij deze reeds den volledigen cursus hebben doorloopen.

b. Getal der leerlingen.

De volgende tabel vermeldt hoeveel leerlingen in December 1883 van het onderwijs aan elke der bovenvermelde scholen gebruik maakten.

GEMEENTEN.	NAAM DER SCHOOL.	GETAL DER LEERLINGEN.				TOELATINGS-EXAMEN.			EIND-EXAMEN.		
		in Decemb. 1882.	in Decemb. 1883.	meer in 1883.	minder in 1883.	Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.	Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.
Amsterdam	Burgerdagschool.	54	24	—	30	—	—	—	6	6	»
Leeuwarden	id.	41	35	—	6	19	17	2	11	5	6
	Totaal . .	95	59	—	36	19	17	2	17	11	6
's Hertogenbosch. .	Burg.avondschool	65	66	1	—	43	31	12	3	3	»
Tilburg.	id.	181	194	13	—	—	—	—	—	—	—
Breda.	id.	76	82	6	—	—	—	—	—	—	—
Arnhem	id.	22	27	5	—	16	16	»	3	2	1
Nijmegen.	id.	22	26	4	—	21	9	12	2	2	»
Zutphen	id.	121	113	—	8	37	33	4	9	6	3
Tiel.	id.	50	57	7	—	29	21	8	6	6	»
Dordrecht	id.	130	140	10	—	49	34	15	—	—	—
Delft	id.	127	116	—	11	55	38	17	8	5	3
Schiedam.	id.	83	66	—	17	25	16	9	4	4	»
Gouda	id.	84	90	6	—	39	26	13	11	5	6
Kralingen	id.	27	22	—	5	9	8	1	—	—	—
Gorinchem.	id.	27	25	—	2	13	9	4	—	—	—
Amsterdam.	id.	174	146	—	28	103	71	32	—	—	—
Haarlem	id.	91	112	21	—	68	49	19	7	5	2
Zaandam.	id.	48	46	—	2	25	17	8	14	5	9
Alkmaar	id.	34	29	—	5	24	9	15	3	3	»
Hoorn	id.	27	26	—	1	13	13	»	7	7	»
Enkhuizen.	id.	22	19	—	3	22	10	12	—	—	—
Middelburg	id.	67	70	3	—	29	14	15	—	—	—
Vlissingen	id.	58	64	6	—	53	31	22	—	—	—
Zierikzee.	id.	41	43	2	—	21	12	9	7	4	3
Goes	id.	43	42	—	1	13	10	3	—	—	—
Utrecht.	id.	362	336	—	26	161	136	25	38	33	5
Amersfoort.	id.	27	34	7	—	17	12	5	6	4	2
Leeuwarden	id.	46	41	—	5	—	—	—	9	6	3
Harlingen	id.	41	39	—	2	26	12	14	1	1	»
	Transporteeren	2 096	2 071	91	116	1 011	637	274	138	101	37

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

GEMEENTEN.	NAAM DER SCHOOL.	GETAL DER LEERLINGEN.				TOELATINGS-EXAMEN.			EIND-EXAMEN.		
		in Decemb. 1882.	in Decemb. 1883.	meer in 1883.	minder in 1883.	Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.	Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.
	Per transport	2 096	2 071	91	116	1 011	637	274	138	101	37
Zwolle	Burg.avondschool	68	66	—	2	48	28	20	—	—	—
Deventer	id.	114	116	2	—	53	34	19	15	11	4
Kampen	id.	65	72	7	—	35	25	10	1	1	»
Groningen	id.	62	65	3	—	30	20	10	7	7	»
Maastricht	id.	42	50	8	—	27	21	6	—	—	—
	Totaal . .	2 447	2 440	111	118	1 104	765	339	161	120	41
's Gravenhage . . .	Ambachtsschool . .	»	56	56	»	60	56	4	—	—	—
Rotterdam	Akademie v. B. K.	811	845	34	—	—	—	—	—	—	—
idem	Ambachtsschool . .	(170)	(175)	(5)	—	86	71	15	—	—	—
Leiden	Bijz. bur.-av.school	173	202	29	—	53	43	10	14	11	3
Delfshaven	Teekenschool . . .	75	84	9	—	—	—	—	—	—	—
Helder	Industrieschool . .	103	107	4	—	46	37	9	—	—	—
	Totaal . .	1 162	1 294	132	»	245	207	38	14	11	3
	Algemeen totaal	3 704	3 793	243	154	1 368	989	379	192	142	50

De leerlingen der voorbereidende klassen, waarvan boven sprake is, zijn in deze cijfers begrepen. Op zichzelve staande voorbereidende klassen waren er geene andere dan die te Dordrecht met 46 leerlingen; en deze wordt met 1 Januari 1884 opgeheven en opgelost in de te openen herhalingschool.

Vergelijking van de cijfers der tabel met die van het voorafgaande jaar leert het volgende.

De burger*dag*school te 's Gravenhage, waarvan het aantal leerlingen in 1882, in verband met het vooruitzicht op hare opheffing, reeds tot 37 was gedaald, komt thans in de tabel niet meer voor.

Aan de burger*dag*school te Amsterdam daalde het aantal leerlingen, dat in 1882 van 36 tot 54 was geklommen — een voor de hoofdstad toch nog onbeduidend getal — tot slechts 24. De oorzaak hiervan is waarschijnlijk gelegen in het bekend worden van het voornemen, om deze inrichting op te heffen en haar te vervangen door eene ambachtsschool.

Ook het aantal leerlingen der burger*dag*school te Leeuwarden, dat in de laatste jaren ongeveer op dezelfde hoogte was gebleven, onderging eenige vermindering, en daalde van 41 tot 35.

Aan 15 van de 32 burger*avond*scholen nam het getal leeringen af; bij 17 valt op vermeerdering te wijzen. In aanmerking genomen het aantal leerlingen, dat elke der bedoelde scholen bezocht, kan geene der ontstane veranderingen belangrijk genoeg worden genoemd om daarvan opzettelijk melding te maken. Het totaal-getal leerlingen der burgeravondscholen verschilt niet meer dan 7 met dat van December 1882.

Onder de inrichtingen, die in de plaats treden van eene burgeravondschool, komt thans voor de eerste maal de avondcursus voor handwerkslieden aan de ambachtsschool te 's Gravenhage, met 56 leerlingen, voor.

Worden deze 56 leerlingen in mindering gebracht van de 132 leerlingen meer, die bij deze categorie van inrichtingen in 't geheel, in vergelijking met December 1882 worden aangetroffen, dan blijkt de eigenlijke vermeerdering van het aantal leerlingen niet meer dan 76 te zijn.

Daarbij bleven ook ditmaal buiten rekening de leerlingen der ambachtsschool te Rotterdam — wier aantal 5 meer bedraagt dan ten vorige jare — aangezien deze reeds zijn begrepen onder de leerlingen der aldaar gevestigde academie voor beeldende kunsten.

Vergelijkt men het totaal-getal leerlingen aan al de inrichtingen, op de tabel voorkomende, zonder dat evenwel de 56 leerlingen van den nieuwen avond-cursus te 'sGravenhage worden meegeteld, met het totaal-getal van December 1882, nadat dit laatste is verminderd met de 37 leerlingen, toen aanwezig op de sedert opgeheven burgerdagschool te 's Gravenhage, dan vindt men, voor 40 scholen, eene vermeerdering van 33 leerlingen. De toestand bleef derhalve ongeveer stationnair.

Van de 59 leerlingen der burgerdagscholen waren er 28, wier ouders behoorden tot den ambachtsstand; van 9 daarentegen waren zij winkeliers of kooplieden; van 12 was de vader ambtenaar, onderwijzer of militair, terwijl van 10 de ouders of de vader zonder beroep of overleden waren. Wat de ambachtslieden aangaat, verschilt de verhouding weinig van die van 't voorgaande jaar.

Van de 2440 leerlingen der burgeravondscholen en van de 1294 aan daarvoor in de plaats tredende inrichtingen — te zamen alzoo 3734 leerlingen — hadden 2940 reeds een beroep gekozen, nl. 1388 dat van timmerman, schrijnwerker of meubelmaker;

429 dat van smid, koperslager, geweermaker, instrumentmaker, enz.;

150 dat van steenhouwer, metselaar of loodgieter;

147 dat van beeldhouwer, stukadoor, goudsmid of graveur;

265 dat van schilder, glazenmaker of verlakker;

62 dat van bouwkundige;

337 een ander ambacht, niet tot de vorige behoorende;

150 behoorden tot de kweekelingen, onderwijzers, klerken en dgl.;

8 waren in militairen dienst;

4 waren kunstschilders.

Ook in de verhouding dezer verschillende groepen, onderling en tot het geheel, is weinig afwijking van het voorafgaande jaar.

Hetzelfde geldt van het beroep der ouders in de 794 gevallen, waarin de leerlingen zelven nog geen beroep hadden gekozen: van 366 waren de ouders ambachtslieden, van 164 winkeliers of kooplieden, van 35 bouwkundigen, kunstenaars, enz., van 122 ambtenaars, onderwijzers of militairen, terwijl van de overige 107 òf de vader òf de beide ouders overleden waren, òf de vader geen beroep uitoefende.

Het toelatingsexamen tot de beide nog overige burgerdagscholen werd door niet meer dan 19 leerlingen afgelegd, van welke 2 moesten worden afgewezen.

Aan de burgeravondscholen en de daarvoor in de plaats tredende inrichtingen was de verhouding der afwijzingen tot de afgelegde toelatings-examens in het jaar, waarover dit verslag loopt, 28 pct., — iets gunstiger derhalve dan in de voorafgaande drie jaren, toen respectievelijk 30, 29 en 30 pct. der geëxamineerden werden afgewezen.

Eind-examens werden er, met inbegrip van die aan de bijzondere burgeravondschool te Leiden, 192 afgelegd, alzoo 15 meer dan in het vorige jaar. Van hen, die zich aan het examen onderwierpen, werden 142 toegelaten en 50 afgewezen; 26 °/₀ afwijzingen derhalve, een cijfer, wederom nagenoeg overeenkomende met dat van het vorige jaar.

Het onderwijs aan de burgeravondscholen werd kosteloos gegeven aan alle leerlingen der scholen te 's Hertogenbosch, Breda, Delft, Alkmaar, Leeuwarden, Harlingen en Kampen, te zamen 445 leerlingen; daarin kwam derhalve sinds het vorige jaar geene verandering. Bovendien werd kosteloos onderwijs verstrekt:

aan de burgerdagschool	te Amsterdam,	aan	4 leerlingen;
» » burgeravondschool	» Arnhem,	»	3 »
» » »	» Zutphen,	»	36 »
» » »	» Tiel,	»	13 »
» » »	» Schiedam,	»	27 »
» » »	» Gouda,	»	31 »
» » »	» Gorinchem,	»	20 »
» » »	» Amsterdam,	»	11 »
» » »	» Hoorn,	»	1 leerling;
» » »	» Middelburg,	»	26 leerlingen;
» » »	» Vlissingen,	»	34 »
» » »	» Goes,	»	1 leerling;
» » »	» Amersfoort,	»	1 »
» » »	» Zwolle,	»	38 leerlingen;
» » »	» Deventer,	»	4 »
» » academie	» Rotterdam,	»	26 »
» » ambachtsschool	aldaar,	»	43 »
» » industrieschool	te den Helder,	»	11 »
» » teekenschool	» Delfshaven,	»	14 »
in het geheel derhalve aan	. . . .		354 »

Met de bovengenoemde vormen zij een totaal van 799 leerlingen, tegen 806 in het vorige jaar.

c. Onderwijzend personeel.

In 1883 hadden in het onderwijzend personeel dezer scholen en in de bezoldiging daarvan de volgende veranderingen plaats.

Amsterdam. De heer J. A. Peters, amanuensis bij het rechtlijnig teekenen en belast met het werktuigkundig teekenen, en de heer E. Molemans, belast met bouwkundig onderwijs, beiden aan de burgerdag- en avondschool, namen hun ontslag en werden vervangen, de eerste door den heer F. C. De Graaff; de tweede door den heer W. Hes.

Leeuwarden. De leeraar S. P. Huizinga was door ziekte eenigen tijd verhinderd onderwijs te geven. Gedurende dien tijd hebben de overige leeraren zich met zijne lessen belast.

Tilburg. In verband met de vermeerdering der werkzaamheden van den leeraar P. A. Kraanen en van de adsistent-leeraren P. Daamen en W. Van Iersel, veroorzaakt door den grooten toeloop bij het teekenonderwijs, werden hunne jaarwedden respectivelijk tot f 600, f 200 en f 200 verhoogd.

Breda. De leeraar in wiskunde T. B. Van Wettum, die naar Deventer vertrok, werd vervangen door den heer L. Van der Vegt; de lessen in Nederlandsch, vroeger opgedragen aan den heer F. Albers, werden na diens vertrek naar Utrecht overgenomen door den heer C. Goedeljee. De jaarwedden der beide nieuwe leeraren werden op f 300 en f 100 bepaald.

Arnhem. De leeraar in wiskunde en in de natuur- en werktuigkunde G. F. G. De Bruyn ontving eene benoeming tot leeraar aan het gymnasium te Amersfoort. Om verschillende redenen werd in de vervulling dezer vacature niet definitief voorzien, maar werden belast:

met het onderwijs in de natuur- en werktuigkunde de directeur dr. H. Van de Stadt, bezoldiging f 400 per jaar;

met de wiskunde de leeraar aan de hoogereburgerschool dr. G. J. Michaëlis, f 500;

met het rekenen in de voorbereidende klasse de hoofdonderwijzer W. Van Roekel, tevens leeraar aan de ambachtschool, f 500.

De lessen in het handteekenen werden ook voor den cursus 1883/84 opgedragen aan den leeraar A. Markus.

Nijmegen. De burgeravondschool in deze gemeente verloor haren leeraar in de geschiedenis, mr. W. H. Ikman van Burck, die eene benoeming ontving naar Amsterdam. In zijne plaats trad de heer P. A. Van Deinse, tot hiertoe leeraar aan de Rijkshoogereburgerschool te Winterswijk. Diens in-functie-treding behoort tot het volgend jaarverslag.

Zutphen. Door dat aan den leeraar in de staathuishoudkunde, G. C. R. Hoetink, die tot eene andere loopbaan overging, eervol ontslag werd verleend, ontstond voor het genoemde vak eene vacature. Aanvankelijk werd het onderwijs tijdelijk opgedragen aan den leeraar aan de hoogere burgerschool te Apeldoorn, W. F. H. Wunderlich; later, in het begin van de maand October, aan den heer P. M. Von Baumhauer, doctorandus in de rechts- en de Staatswetenschap.

Door den leeraar in wiskunde, aardrijkskunde, geschiedenis en Nederlandsch, C. Tempelmans Plat, werd, om redenen van gezondheid, eervol ontslag gevraagd tegen 1 November. Nader is deze leeraar bereid gevonden, zich tegen eene bezoldiging van f 250 te blijven belasten met één derde gedeelte van het vroeger door hem gegeven onderwijs; terwijl voor de overblijvende twee derde gedeelten als leeraar aan de school werd verbonden de heer G. J. Tobi, onderwijzer te Groningen. Daar deze eerst in Februari 1884 zijne nieuwe betrekking kon aanvaarden, bleef de heer Tempelmans Plat zich tot zoolang belasten met zijne vroegere taak.

Tiel. De leeraar in de scheikunde en de technologie, dr. H. A. J. Meijer, werd benoemd tot leeraar aan de

hoogere burgerschool met driejarigen cursus te Groningen en vervangen door den heer J. De Lint, doctorandus in de scheikunde te Leiden.

Aan den leeraar in de staathuishoudkunde, mr. W. A. Van Lidt de Jeude werd, op zijn verzoek, eervol ontslag verleend. De daardoor ontstane vacature was bij het einde van 1883 nog niet vervuld.

Wegens het groot aantal leerlingen, dat zich voor den cursus 1883/84 had aangemeld, werd het noodig geacht aan den leeraar in het hand- en lijnteekenen tijdelijk een adsistent-leeraar toetevoegen, waartoe, op eene belooning van f 1 per lesuur, werd aangesteld de heer G. Lebbink, onderwijzer.

Delft. Aan den leeraar in het handteekenen aan de burgeravondschool, P. A. Haaxman, werd met 1 September 1883 op zijn verzoek eervol ontslag verleend. Er werd besloten zijne betrekking te vereenigen met die van hulpleeraar in het handteekenen, welke vacant was geworden door het overlijden van den leeraar G. J. Van Deudekom. Voor de gecombineerde betrekking werd de heer J. Dée benoemd.

Schiedam. Na het overlijden van dr. Bozon werd het onderwijs in scheikunde tijdelijk gegeven door dr. Elion. In het begin van het volgend jaar zal de plaats definitief vervuld worden door dr. W. J. Steenhuis.

Kralingen. Tot leeraar in mechanica, kennis van werktuigen en natuurkunde werd benoemd dr. G. J. W. Bremer, leeraar aan de hoogere burgerschool met 5jarigen cursus te Rotterdam.

Gorinchem. De heer C. Van Dense, tot dusver tijdelijk leeraar, werd definitief benoemd en tevens belast met het onderwijs in technologie.

Zaandam. De heer A. J. Goedkoop van Nelle nam zijn ontslag als leeraar in wiskunde en werd opgevolgd door den heer A. W. Gravelaar, tot dusver leeraar aan de hoogere burgerschool met 3jarigen cursus te Almelo.

Alkmaar. De leeraar C. Fogteloo overleed, tengevolge waarvan voorloopig geen onderwijs in boekhouden gegeven werd.

Enkhuizen. Tot leeraar in natuurkunde, scheikunde en mechanica werd benoemd dr. H. J. Calkoen, en tot leeraar in geschiedenis en Nederlandsch de heer A. Roodhuizen.

Middelburg. De heer W. Van Enst werd definitief aangesteld tot adsistent bij het onderwijs in het handteekenen, op eene jaarwedde van f 200; terwijl gelijk bedrag werd toegekend aan den adsistent bij het onderwijs in het rechtlijnig teekenen J. Holm; — beide jaarwedden integaan met 1884.

Vlissingen. Bij den aanvang van den nieuwen cursus traden als leeraren op: in handteekenen, rechtlijnig teekenen en boetseeren de heer J. J. Garjeanne, tot dusver leeraar aan de teekenschool te Ravestein; en in rechtlijnig teekenen en boetseeren de heer A. Koppejan Jz. Hunne jaarwedden aan de avondschool werden respectivelijk op f 500 en f 400 bepaald. Nevens hen zijn, behalve de leeraar A. Prince, die wiskunde, aardrijkskunde, geschiedenis en Nederlandsch onderwijst en met de waarneming van het directoraat is belast — jaarwedde f 450 + f 150 — aan de school, als adsistenten bij het teekenonderwijs, werkzaam de heeren C. J. Riemens en A. Van Overbeke, die beiden eene belooning genieten van f 150 per jaar.

Zierikzee. Het personeel dezer school werd met 15 Februari voltallig door het optreden van den heer W. C. Seyl, als leeraar voor de aardrijkskunde, de geschiedenis en het Nederlandsch.

Utrecht. Aan den heer G. Van Egmond Jr. werd, met ingang van 1 October, op zijn verzoek eervol ontslag verleend als leeraar in het machineteekenen en in de werktuigkunde aan de cursussen voor voortgezet onderwijs. Met de waarneming zijner lessen werd voorloopig belast de heer W. M. Stavenisse de Brauw.

De jaarwedden der leeraren J. Holtappel, J. Spruit en J. S. Göbel werden, met ingang van 1 Januari 1884, verhoogd tot f 600.

De leeraar in de natuurkunde, de scheikunde en de technologie, dr. E. H. Wijnkes, moest, om redenen van gezondheid, voor den cursus 1883/84 worden ontheven van een deel zijner taak; dit werd opgedragen aan den tijdelijken leeraar der gemeentelijke hoogere burgerschool met 3jarigen cursus, dr. O. J. A. De Haart.

Amersfoort. De burgeravondschool alhier verloor in 1883 twee harer leeraren. In de eerste plaats den leeraar in aardrijkskunde en geschiedenis, A. M. Kollewijn Nz., die overging naar het gymnasium. Na eenige lotgevallen, waaromtrent het noodige zal worden medegedeeld in § 3, werd te zijner vervanging voorloopig tijdelijk aangesteld de heer F. Wesseling, hoofd eener school te Haarlemmermeer. In de tweede plaats overleed de leeraar in rekenen stelkunde L. H. Tobbe. Nadat aanvankelijk in de waarneming zijner lessen was voorzien door de leeraren J. C. F. Prikken, G. J. Buys, C. J. Voortman en dr. J. W. Doyer — de beide laatsten van de hoogere burgerschool — werd het door hem gegeven onderwijs definitief opgedragen aan laatstgenoemde. Ook hierbij vergelijke men nader § 3.

Harlingen. In het personeel hadden de volgende veranderingen plaats. Aan den heer C. C. Van Rijsbergen, werd met ingang van 1 Januari 1883, eervol ontslag verleend als leeraar in het lijnteekenen. De leeraar in de Nederlandsche taal R. K. Kuipers werd, op zijn verzoek, met ingang van 8 November 1883, eervol ontslagen. Het onderwijs in lijnteekenen werd sedert tijdelijk opgedragen aan den heer Dinn en dat in de Nederlandsche taal aan de leeraren De Jongh en Horstink.

Zwolle. De adsistenten bij het teekenonderwijs, H. J. Schoonhoven en J. Bosboom, werden vervangen door de heeren J. Botterweg voor het handteekenen, en H. J. Lenderink, opzichter der gemeentewerken voor het lijnteekenen.

Deventer. De heer mr. H. Ter Haar Bz., die eene benoeming ontving naar Leiden, werd als leeraar in de staathuishoudkunde en het boekhouden vervangen door den heer C. J. De Bruyn Kops, tot dusverre leeraar aan de Rijkshoogereburgerschool te Groningen. (Jaarwedde f 450). De tijdelijke benoeming van den leeraar in handteekenen, J. Uljee, werd veranderd in eene definitieve.

De jaarwedde van den leeraar in wiskunde D. B. Wisselink werd op f 350 gebracht. Deze vermeerdering met f 100 is intusschen slechts schijnbaar, daar eene aan genoemden leeraar in 1874 toegekende afzonderlijke jaarwedde van gelijk bedrag tezelfdertijd is vervallen.

Kampen. Aan den leeraar der hoogereburgerschool mr. J. Nanninga Uitterdijk wer het onderwijs in de staathuishoudkunde aan de burgeravondschool opgedragen; jaarwedde f 100. De leeraar in wiskunde, aardrijkskunde en Nederlandsch R. Jurgens werd voor twee jaren in zijne betrekking gecontinueerd.

Maastricht. De burgeravondschool verloor door overlijden twee harer leeraren, den heer J. H. Stein, die wiskunde, en den heer F. Lamster, die gymnastiek onderwees. Voorts werd de leeraar in rekenen en Nederlandsch, P. G. Roodhuyzen, benoemd tot leeraar aan het gymnasium te Doetinchem.

In de vacature Lamster was bij het einde des jaars nog niet voorzien. Daarentegen werden aangesteld:

voor Nederlandsch, aardrijkskunde en geschiedenis, de hoofdonderwijzer W. J. De Greeff, jaarwedde f 120;

voor wiskunde de hoofdonderwijzer J. Delfgauw, jaarwedde f 80;

voor wiskunde, aardrijkskunde en geschiedenis, de leeraar aan de hoogere burgerschool J. W. F. Van Meegeren, jaarwedde f 250.

Met het overblijvende gedeelte van het onderwijs in het Nederlandsch belastte zich de leeraar H. J. Eymael.

's Gravenhage. In September kwam de burgeravondschool, verbonden met de ambachtsschool, in werking. Het onderwijs wordt gegeven door:

H. L. Boersma, tevens directeur, in lijnteekenen;

H. J. Van der Werle, in handteekenen;

dr. L. Bleekrode, in natuur- en werktuigkunde, en

P. C. Moinat, in rekenen en Nederlandsche taal;

Rotterdam. In het onderwijzend personeel der academie van beeldende kunsten en technische wetenschappen hadden de volgende wijzigingen plaats.

De heer R. Van Eysden, hoofdleeraar in het handteekenen, werd vervangen door den heer A. Van Maasdijk, kunstschilder te Rotterdam. De heer G. H. Breitner, leeraar in het hand- en ornamentteekenen, is niet herbenoemd. De door hem gegeven lessen werden opgedragen aan de heeren A. Van Maasdijk en W. L. Thieme. De heer C. Breukelman, leeraar in het bouwkundig teekenen, heeft bedankt. Zijne lessen, zes uren per week, werden den heer J. Muller opgedragen.

Het onderwijzend personeel der ambachtsschool onderging de volgende veranderingen.

De heer J. Krans, leeraar in het lijnteekenen, werd vervangen door den heer A. Matrisse; de heer F. W. Mondriaan, leeraar in de stoomwerktuigkunde, door den heer A. D. F. W. Lichtenbelt; terwijl in de plaats van den leeraar in het huisschilderen C. Van der Schaft benoemd werd de heer P. Van der Burg, directeur der voormalige schilderschool.

Tegen het einde van den cursus had de heer D. De Vries, directeur sedert de oprichting der school, die zich buitenslands ging vestigen, zijn eervol ontslag gevraagd. Het bestuur heeft hem dit op de meest eervolle wijze verleend, en tot zijn opvolger den heer S. Lantinga Azn., tot dusver onder-directeur, benoemd. De betrekking van onder-directeur zal niet meer vervuld worden.

Helder. In November verliet de leeraar in wiskunde J. J. Visser de school. Zijne lessen werden door den leeraar J. Veen waargenomen.

Ten gevolge van de hiervoren omschreven veranderingen was in December 1883 aan de burgerdagscholen en de inrichtingen, die daarvan de plaats vervullen, het getal leeraren werkzaam, dat in de volgende tabel is aangeduid. Daarin is ook opgegeven, hoevelen hunner tevens werkzaam waren aan eene hoogere burgerschool voor jongens of voor meisjes, alsmede voor elke school het bedrag der jaarwedden.

GEMEENTEN.	NAAM der SCHOOL.	GETAL DER LEERAREN: tevens aan eene hoogere burgerschool of meisjesschool.	niet aan eene hoogere burgerschool of meisjesschool.	Totaal.	Jaarwedde van den directeur.	GETAL DER JAARWEDDEN VAN DE LEERAREN: tot en met f 400.	boven f 400 tot en met f 800.	boven f 800 tot en met f 1200.	boven f 1200 tot en met f 1800.	boven f 1800.	Getal van directeur en leeraren.	Totaal bedrag der jaarwedden.
Amsterdam . . .	Burgerschool.	3	10	13	f 3 000,00	3	4	»	2	3	13	f 17 250,00
Leeuwarden . . .	id.	3	4	7	2 200,00	1	2	»	2	»	6	6 700,00
Totaal		6	14	20	f 5 200,00	4	6	»	4	3	19	f 23 950,00
's Hertogenbosch .	Burgeravondschool.	1	5	6	f 700,00	5	»	»	»	»	6	f 2 050,00
Tilburg.	id.	5	4	9	400,00	6	2	»	»	»	9	3 150,00
Breda	id.	6	1	7	466,67	6	»	»	»	»	7	1 666,67
Arnhem	id.	9	1	10	900,00	7	3	»	»	»	11	4 100,00
Nijmegen	id.	9	»	9	300,00	4	3	2	»	»	10	5 617,50
Zutphen	id.	8	5	13	1 200,00	9	2	1	»	»	13	6 400,00
Tiel	id.	5	1	6	262,96^5	6	»	»	»	»	7	805,00
Dordrecht	id.	5	4	9	1 050,00	»	6	2	»	»	9	7 075,00
Delft.	id.	4	4	8	1 200,00	1	4	2	»	»	8	5 500,00
Schiedam	id.	7	3	10	800,00	10	1	»	»	»	12	3 450,00
Gouda	id.	6	3	9	1 050,00	5	3	»	»	»	9	4 175,00
Kralingen	id.	1	2	3	600,00	1	1	»	»	»	3	1 375,00
Transporteeren		66	33	99	f 6 129,63^5	58	25	7	»	»	104	f 45 364,17

GEMEENTEN.	NAAM der SCHOOL.	GETAL DER LEERAREN: tevens aan eene hoogere burgerschool of meisjesschool.	GETAL DER LEERAREN: niet aan eene hoogere burgerschool of meisjesschool.	GETAL DER LEERAREN: Totaal.	Jaarwedde van den directeur.	GETAL DER JAARWEDDEN VAN DE LEERAREN: tot en met f 400.	boven f 400 tot en met f 800.	boven f 800 tot en met f 1200.	boven f 1200 tot en met f 1800.	boven f 1800.	Getal van directeur en leeraren.	Totaal bedrag der jaarwedden.
Per transport	. . . . . .	66	33	99	f 6 129,63⁵	58	25	7	»	»	104	f 45 364,17
Gorinchem . . .	Burger-avondschool.	5	»	5	—	—	—	—	—	—	—	—
Haarlem	id.	6	4	10	600,00	6	3	»	»	»	10	4 300,00
Zaandam	id.	6	2	8	600,00	7	»	»	»	»	8	2 100,00
Alkmaar	id.	1	4	5	500,00	3	1	»	»	»	5	1 850,00
Hoorn	id.	4	»	4	100,00	—	—	—	—	—	1	100,00
Enkhuizen . . .	id.	5	»	5	—	—	—	—	—	—	—	—
Middelburg . . .	id.	4	5	9	600,00	4	4	»	»	»	9	3 350,00
Vlissingen . . .	id.	»	5	5	450,00	3	1	»	»	»	5	1 650,00
Zierikzee	id.	5	»	5	—	—	—	—	—	—	—	—
Goes	id.	6	4	10	—	4	—	»	»	»	4	550,00
Utrecht.	id.	6	12	18	1 200,00	9	7	1	»	»	18	9 710,00
Amersfoort . . .	id.	8	»	8	—	—	—	—	—	—	—	—
Harlingen	id.	6	»	6	500,00	5	1	»	»	»	7	2 050,00
Zwolle	id.	5	8	13	800,00	9	1	2	»	»	13	5 950,00
Deventer	id.	7	7	14	450,00	8	3	2	»	»	14	6 075,00
Kampen	id.	11	1	12	600,00	10	»	»	1	»	12	5 150,00
Groningen. . . .	id.	4	5	9	1 200,00	4	3	1	»	»	9	5 700,00
Maastricht. . . .	id.	5	3	8	400,00	6	1	»	»	»	8	1 650,00
Totaal	. . . . . .	160	93	253	f 16 929,63⁵	138	50	13	1	»	227	f 95 549,17
's Gravenhage . .	Ambachtsschool.	2	2	4	f 800,00	1	2	»	»	»	4	f 2 000,00
Rotterdam . . .	Academie van beeld. kunsten.	3	41	44	2 000,00	11	19	11	1	1	44	31 120,00
Idem.	Ambachtsschool.	»	(21)	(21)	(2 200,00)	(3)	(9)	(7)	(1)	»	(21)	(16 430,00)
Leiden	Bijz. burger-avondschool.	»	18	18	800,00	12	5	»	»	»	18	7 309,00
Delfshaven . . .	Teekenschool.	»	4	4	200,00	3	»	»	»	»	4	625,00
Helder	Industrieschool.	»	8	8	470,00	7	»	»	»	»	8	1 715,00
Totaal	. . . . . .	5	94	99	f 6 470,00	37	35	18	2	1	99	f 59 199,00
Algemeen totaal		171	201	372	f 28 599,63⁵	179	91	31	7	4	345	f 178 698,17
Aan meer dan éene school werkzaam.		2	7	9								
Eigenlijk totaal		169	194	363								

Het verschil van het totaalcijfer voor het getal der leeraren met het getal der jaarwedden laat zich als volgt verklaren.

In de eerste plaats waren er 36 leeraren, die voor hun onderwijs aan de burgerschool niet afzonderlijk werden bezoldigd, namelijk te Leeuwarden 1, te Gorinchem 5, te Hoorn 3, te Enkhuizen 6, te Zierikzee 5, te Goes 6, te Amersfoort 8, te Harlingen 1 en te Maastricht 1.

Daarentegen waren er aan het eind van 1883 9 vacatures, te weten: éene te Arnhem voor handteekenen, éene te Nijmegen voor geschiedenis, éene te Tiel, voor staathuishoudkunde, twee te Schiedam voor wis- en werktuig-

kunde en rechtlijnig teekenen en voor scheikunde, ééne te Enkhuizen voor geschiedenis, twee te Harlingen voor staatsinrichting en voor rechtlijnig teekenen, en ééne te Maastricht voor gymnastiek.

Onder de 372 leeraren, die de tabel vermeldt, waren er 9 werkzaam aan meer dan ééne school. Een leeraar aan de burgerdag- en avondschool te Amsterdam was tevens werkzaam aan de academie voor beeldende kunsten te Rotterdam. Hetzelfde was het geval met één der leeraren aan de burgeravondschool te Kralingen. Verder waren 7 leeraren der genoemde academie tevens werkzaam aan de ambachtsschool. Wordt hiermede rekening gehouden, dan blijkt het aantal personen, die als leeraren aan de burgerdag- en avondscholen zijn verbonden, in het geheel 363 te bedragen.

Ook thans valt bij vergelijking met het vorige jaar slechts een zéér gering verschil op te merken. Tegenover 373 leeraren en 9 vacatures, te zamen derhalve 382 leeraarsbetrekkingen in December 1882, staan in December 1883 372 leeraren en eveneens 9 vacatures, in het geheel derhalve 381 leeraarsbetrekkingen.

Ook aan de verschillende scholen hadden geene vermeldenswaardige wijzigingen plaats.

Het bedrag der jaarwedden onderging voor de burgerdagen avondscholen alleen in zóóver verandering, dat de inrichting van dien aard te 's Gravenhage verviel. Voor het personeel der burgeravondscholen en der daarvoor in de plaats tredende inrichtingen werd f 154 748,17 uitgegeven, tegen f 153 661,84 in het vorige jaar. Ook dit verschil is van zóó geringe beteekenis, dat daaraan geene beschouwingen zijn vast te knoopen. Het gemiddelde bedrag der jaarwedden, f 492, is iets minder dan in het vorige jaar, toen het f 515 bedroeg.

d. Leerplan en toestand van het onderwijs.

Tilburg. Bij den aanvang van den cursus 1883/1884 werd op den rooster der lessen een 4tal uren meer voor teekenen uitgetrokken. Deze maatregel was, in verband met de geringe beschikbare ruimte, noodzakelijk wegens het groot aantal leerlingen, dat aan de lessen in dit vak wenschte deel te nemen.

Breda. Het onderwijs aan deze school werd gegeven in verband met dat aan het stads-teekeninstituut. Terwijl de leerlingen zich des Maandags-, Dingsdags-, Donderdagsen Vrijdagsavonds daarheen begaven, ontvingen zij op Woensdag- en Zaturdagavond aan de burgeravondschool onderwijs in wiskunde, scheikunde, aardrijkskunde en Nederlandsch. De scheikunde, onderwezen door den leeraar dr. J. Bosscha Jr., wisselde dit jaar het onderwijs in natuurkunde af, in den vorigen cursus gegeven door den directeur W. Hedick.

Arnhem. De onderhandelingen over de reorganisatie der burgeravondschool, in verband met de praktische ambachtsschool en de teekenschool van het genootschap » Kunstoefening", werden in 1883 voortgezet, zonder echter tot een resultaat te leiden.

Nijmegen. Daar ook hier het onderwijs der burgeravondschool niet blijkt te voldoen aan de behoeften van den ambachtsstand, zoodat zij dan ook slechts door een zeer klein getal leerlingen wordt bezocht, wordt eene reorganisatie voorbereid.

Zutphen. Het aan de burgeravondschool alhier verbonden ambachtsonderwijs (in de zoogenoemde » werkschool"), werd in 1883 gegeven aan 14 leerlingen, (het getal plaatsen dat beschikbaar was). Het wierp goede vruchten af. Kort vóór het einde des jaars is echter door den gemeenteraad besloten de werkschool van de burgeravondschool en van het middelbaar onderwijs te scheiden. Als grond daarvoor is de wenschelijkheid aangevoerd, de inrichting onder de leiding te brengen van practische deskundigen.

Tiel. Ook hier heeft het aantal leerlingen voorziening in de behoefte aan hulp bij het teekenonderwijs noodig gemaakt. Aanvankelijk werd het verleenen daarvan opgedragen aan den heer G. Lebbink, onderwijzer. Maar vervolgens werd door den gemeenteraad besloten tot het aanstellen van een teekenonderwijzer aan de lagere scholen (f 800 jaarwedde), die tevens, als tweede leeraar, zal worden verbonden aan de burgeravondschool en voor het daar door hem te geven onderwijs f 200 per jaar zal genieten.

Dordrecht. Het groot aantal leerlingen in de 4de klasse der burgeravondschool was en is een groot bezwaar; zij is te talrijk voor één leeraar. Vooral weegt die talrijkheid bij het groot verschil in ontwikkeling der leerlingen. Er zijn er toch, die voor het eerst den cursus bezoeken, en andere die dit reeds één of twee jaar doen, en zoover zijn gevorderd, dat zij alles kunnen teekenen, wat rechtstreeks op hun vak betrekking heeft. Het blijft zeker een aangenaam verschijnsel dat zulke jongelieden nog naar het onderwijs verlangen, maar tevens is dit de oorzaak, dat het onderwijs van klassikaal te veel individueel wordt

Delft. De vestiging in deze gemeente van eene herhalingsschool voor lager onderwijs heeft het nut, dat jongelieden, die niet rijp geacht worden om het onderwijs aan de burgeravondschool te kunnen volgen, op andere en met hunne krachten meer overeenkomende wijze de beoefening van de vakken van het lager onderwijs kunnen voortzetten, en dat de vruchten, die de burgeravondschool kan afwerpen, grooter zullen worden, omdat de gang van het onderwijs niet langer behoeft te worden belemmerd door de aanwezigheid van leerlingen, die eigenlijk op de school nog niet te huis behooren. Hoe nadeelige invloed hierdoor vroeger op de resultaten van het onderwijs werd uitgeoefend, blijkt o. a. uit het feit, dat bij de overgangs-examens van 63 leerlingen uit de eerste klasse niet meer dan 39 tot de tweede, en van 27 uit deze slechts 9 tot de derde klasse bevorderd werden.

Kralingen. Het is te betreuren, dat in deze gemeente een zoo gering aantal leerlingen — twee en twintig — het onderwijs aan de burgeravondschool volgen.

Amersfoort. Ook in deze gemeente wordt naar eene meer doelmatige inrichting der burgeravondschool gestreefd.

Zwolle. Ten gevolge van de verzwaarde eischen van toelating, waardoor niet genoegzaam voorbereide leerlingen worden geweerd, wordt — o. a. ook blijkens de overgangs-examens — verbetering in het gehalte der leerlingen waargenomen.

De gemeenteraad vond dit jaar goed, opnieuw f 100 uit de gemeentekas beschikbaar te stellen tot het uitreiken van prijzen aan verdienstelijke leerlingen der burgeravondschool en der teekenschool, een maatregel, die in vorige jaren de belangstelling aanmerkelijk placht te verhoogen.

Groningen. Van 2 Januari tot 12 April 1883 werden 628 uren verzuimd, dat is ongeveer 10 uren per leerling.

Van 17 September tot de Kerstvacantie werden door 62 leerlingen 383 uren verzuimd, dat is ruim 6 uren per leerling.

De geringe verbetering, die hier valt waar te nemen, is misschien het gevolg van den ingevoerden en streng volgehouden maatregel, dat een leerling, die afwezig is geweest, in de volgende week niet tot de lessen wordt toegelaten, indien hij des Maandags geen schriftelijk bewijs kan leveren, dat ouders of patroon met dat verzuim bekend zijn. Evenwel dient hier opgemerkt te worden, dat bij den aanvang van den cursus het verzuim in den regel geringer is dan bij het einde, zoodat eerst aan het eind van het volgende tijdvak zal kunnen blijken, of de groote moeite, aan deze contrôle besteed, vruchten draagt.

Maastricht. Met het doel, de belangstelling van den werkenden stand in het bezoek der burgeravondschool en de daarmede verbonden teekenklasse op te wekken, werd alhier, tegen het einde des jaars, eene » commissie van patronaat" in het leven geroepen. Daarin hebben zitting genomen de heeren P. Regout (vader), industrieel; P.

RUTTEN, id.; I. G. F. VOGELAER, id.; J. H. H. VAN AUBEL, ingenieur; E. ALARD, juwelier; H. P. GAST, mr. meubelmaker, en J. REGGERS, bouwkundige.

's Gravenhage. De avondschool, ter vervanging van de opgeheven burgeravondschool, verbonden aan de ambachtschool, trad in September 1883 in werking. Aldaar wordt gedurende vijf avonden per week onderwijs gegeven in teekenen, reken-, stel- en meetkunde, natuurkunde en Nederlandsche taal, waarbij het teekenonderwijs uit den aard der zaak op den voorgrond staat. Het schoolgeld bedraagt f 3 en de cursus duurt van half September tot half April.

Ten einde het bezoeken van dezen cusus te bevorderen, werd in overleg met het bestuur van de academie van beeldende kunsten bepaald, dat zij, die dezen cursus met goed gevolg bijwonen, zonder examen tot de academie zullen worden toegelaten.

Rotterdam. De ochtendlessen aan de academie voor beeldende kunsten en technische wetenschappen, die in dit voorjaar weder aanvingen tot onderhouding van het geleerde in den wintercursus, voornamelijk van het ornamentteekenen en decoratie-schilderen, telden 59 leerlingen.

De hoofdleeraar J. STRIENING leidt dezen cursus en wordt bijgestaan door de heeren A. SPOON en W. L. THIEME; laatstgenoemde is meer bepaald met het onderwijs in het boetseeren belast.

De teekenlessen, Woensdag en Zaterdag namiddag door den heer J. STRIENING, bijgestaan door de heeren J. H. WIJTKAMP en A. VAN MAASDIJK, gegeven, werden door een zeventigtal jongens en meisjes bezocht, zijnde 5 meer dan het vorige jaar. Het aantal dergenen, die gebruik maken van den dagcursus (schilderklasse) is in dit jaar mede eenigszins toegenomen en tot 40 leerlingen gestegen, waaronder verscheidene vrouwelijke. Ook deze cursus wordt door den heer J. STRIENING geleid.

Over het algemeen werden deze lessen trouw bijgewoond.

Aan de ambachtsschool was voor het onderwijs in de practische vakken in den regel het werk, dat afgeleverd kon worden, voldoende, om de leerlingen flink bezig te houden.

Tijdens den aanbouw der fabriek van de heeren CHABOT en ANDRES, werd daaraan om de veertien dagen een bezoek gebracht door de hoogste klasse der timmerlieden, terwijl de smeden herhaalde malen het etablissement FIJENOORD, onder geleide van hun onderwijzers, bezochten.

Ten behoeve van het onderwijs ontving de ambachtsschool van de Vereeniging ter bevordering van fabriek- en handwerksnijverheid eene belangrijke verzameling boeken en plaatwerken.

Leiden. Het aantal leerlingen aan de burgeravondschool van het genootschap »Mathesis Scientiarum Genitrix" was dit jaar 9 minder dan het vorige. Vóór een vijftal jaren bedroeg het 200. De voortdurende daling in de laatste jaren heeft intusschen niets verontrustends. Zij laat zich gereedelijk verklaren uit de omstandigheid, dat op andere wijze steeds ruimer voor voortgezet lager onderwijs wordt gezorgd. Daardoor zullen verscheidene leerlingen, die, zonder zich op de practische vakken te willen toeleggen, de school alleen bezochten om de vruchten van het lager onderwijs te onderhouden, allengs verdwijnen. Maar de school zal dan ook meer en meer de bevolking verkrijgen, waarvoor zij bij voorkeur bestemd is en naar welker behoeften zij is ingericht.

c. TOESTAND DER LOKALEN EN HULPMIDDELEN.

Deze is in het algemeen voldoende te noemen.

Het volgende verdient wellicht opzettelijk te worden vermeld.

Tilburg. De localiteit voor handteekenen, en vooral die voor rechtlijnig teekenen, is op den duur ten éénenmale onvoldoende. Een nieuw plan ter voorziening is aanhangig gemaakt.

Zwolle. De door den leeraar in het handteekenen, D. LAKO, in verband met zijne methode, gewenschte veranderingen in de inrichting der lokalen voor het teekenonderwijs, zijn aangebracht en voldoen aanvankelijk aan de verwachting.

Kampen. Ook de burgeravondschool is in het genot gesteld van de uitnemende localiteit, aangeboden door het nieuwe gebouw voor de hoogere burgerschool en het gymnasium, waaromtrent nader in § 3 van dit verslag zal worden bericht.

Rotterdam. De in den loop van dit jaar, ten behoeve der akademie voor beeldende kunsten en technische wetenschappen, in gebruik genomen nieuw bijgebouwde bovenlokalen laten, wat doelmatige inrichting en ruimte betreft, niets te wenschen over en voorzien in eene groote behoefte.

Ten opzichte der verlichting van de lokalen is men er nog niet in geslaagd tot eene afdoende verbetering te komen. Wel werden bij verschillende maatschappijen inlichtingen gevraagd omtrent de kosten van electrische verlichting; maar deze waren in den regel te hoog.

De toestand der gebouwen van de ambachtsschool blijft gunstig. De kleine herstellingen konden voor het meerendeel door de leerlingen zelven onder leiding en toezicht hunner leeraren worden verricht.

§ 2. INDUSTRIE- EN TEEKENSCHOLEN, AMBACHTSSCHOLEN, ENZ.

De *Rijksschool voor kunstnijverheid* werd bij hare opening in 1881 bezocht door 6 leerlingen; in 1882/83 door 16 leerlingen, van welken de helft alle lessen volgde. In 1883/84 telde de school 29 leerlingen, en onder deze waren er 7, die alle lessen bijwoonden. Aan schoolgelden werd f 585 ontvangen.

Deze sterke vermeerdering van het aantal leerlingen is te danken aan twee bijzondere omstandigheden. Vooreerst stelde de maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1883 gedurende vier jaren tien studiebeurzen, elk groot f 330, beschikbaar voor leerlingen, van wie te verwachten was, dat zij zich de aangeboden ondersteuning waardig zouden toonen. Op grond van een vergelijkend examen, waarvoor vele candidaten opkwamen, werd aan zes een dier studiebeurzen gegeven. Bij het einde van den cursus werd de gelegenheid tot mededinging op nieuw opengesteld, en konden nog 3 studiebeurzen uitgereikt worden.

De andere omstandigheid, waarop gedoeld wordt, is de opening van een praktischen cursus voor kunstnaaldwerk. Dat hiertoe kon worden overgegaan is te danken aan de krachtige hulp van een damescomité, dat zich te dien einde te Amsterdam constitueerde en aan de Regeering aanbood, om voorloopig op eigen kosten een bekwame leerares uit het buitenland te ontbieden en te bezoldigen; terwijl indien de zaak bewees levensvatbaar te zijn, zij door de Regeering zou overgenomen worden.

Bij ministerieele beschikking van 11 Juni 1883, n°. 1255, afdeeling Kunsten en Wetenschappen, werd een reglement voor den nieuwen cursus vastgesteld. Deze werd geopend onder leiding van de met goedkeuring van den Minister van Binnenlandsche Zaken uit Weenen ontboden leerares, mejufvrouw IDA WINKLER, gevormd aan de K. K. Kunststickerei-Schule te Weenen. De cursus werd bezocht door 3 gewone leerlingen, en door 3, die meer dan 17 uren 's weeks les ontvingen. Een dezer leerlingen was reeds in het bezit van een diploma voor fraaie handwerken, uitgereikt door de vereeniging Tesselschade.

Wegens de geringe beschikbare middelen, kon de school nog niet in het genot gesteld worden van al de meubelen, modellen, boeken, plaatwerken en hulpmiddelen, die deze nieuwe stichting behoeft. Van de zeldzame gelegenheid, welke de internationale koloniale en uitvoerhandel-tentoonstelling te Amsterdam in 1883 aanbood om smaakvolle modellen te verkrijgen, kon dus geen ruim gebruik gemaakt worden. Een bedrag van slechts f 1500 werd besteed om aldaar eenige fraaie modellen, voornamelijk van Oostersche kunstnijverheid aan te koopen.

Bij ministerieele beschikking van 29 Januari 1884, n°. 233, afdeeling Kunsten en Wetenschappen, werden de regelen van orde gesteld voor het in gebruik nemen van modellen, getrokken uit het Nederlandsch museum.

Uit 's Rijks museum van natuurlijke historie werden eenige opgezette vogelen, die in dat museum dubbel voorhanden waren, toegezonden. Eene fraaie verzameling gipsafgietsels naar levende planten en bloemen werd uit Stuttgard ontboden. De verzameling plaat- en boekwerken is nog uiterst onvolledig, en op de aanvulling daarvan wordt voortdurend aangedrongen.

De werken tot decoratie van het in- en uitwendige van 's Rijks museum openden een gewenschte gelegenheid tot oefening voor sommige leerlingen, die aan de uitvoering van de ontwerpen op groote schaal dier decoratiën konden medewerken.

In de navolgende tabel zijn overigens, evenals in vorige verslagen, de scholen vermeld, die, zonder den naam van burgeravondscholen te dragen, meer bijzonder bestemd zijn voor onderwijs in teekenen en andere in art. 13 der wet genoemde vakken, en die hoofdzakelijk door leerlingen uit den ambachtsstand worden bezocht.

Ook worden in die tabel, gelijk vroeger, de *theoretische* en praktische ambachtsscholen vermeld, doch *niet* die ambachtsscholen waar, zooals te 's Hertogenbosch en te Groningen het geval is, uitsluitend ambachtsonderwijs wordt gegeven en waarvan de leerlingen voor hetgeen daarbuiten valt worden verwezen naar de burgeravondschool en de teekenschool.

Gemeenten.	Naam der school.	Aard der school.	Vakken van onderwijs.	Getal leeraren.	Getal leerlingen.
's Hertogenbosch.	Koninkl. school voor nuttige en beeldende kunsten.	openb.	Handt., lijnt., boets., schilderen kunstgesch.	9	239
Breda.	Teekeninstituut.	openb.	Handt., lijnt., boetseeren.	6	201
Bergen op Zoom.	Teekenschool.	openb.	Handteekenen.	2	112
Rosendaal (Nbr.).	id.	ges. bijz.	Handteekenen, lijnteekenen.	4	179
Helmond.	id.	openb.	Handteekenen, lijnteekenen.	2	40
Eindhoven.	id.	openb.	Handteekenen, lijnteekenen.	4	135
Oosterhout.	id.	ges. bijz.	Handt., lijnt., boets., schilderen.	1	78
Ravenstein.	id.	openb.	Handt., lijnt., boetseeren.	3	60
Grave.	id.	openb.	Handteekenen, lijnteekenen.	3	29
Arnhem.	Teekenschool van het genootschap »Kunstoefening".	ges. bijz.	Handt., lijnt., boetseeren.	6	285
id.	Ambachtsschool.	ges. bijz.	Vakken van l. o., handt., lijnt., boetseeren, stoomwerktuigk., ambachten.	14	123
id.	Industrieschool voor meisjes.	ges. bijz.	L. o., boekh., teeken., handw., lithographie.	8	65
Barneveld.	Teekenschool.	ges. bijz.	Handteekenen.	2	32
Wageningen.	id.	bijz.	Vakken van lag. ond.; handt., lijnt., boetseeren.	4	35
Zaltbommel.	id.	ges. bijz.	Reken- en meetk., handt., lijnt.	3	21
Nijkerk.	id.	openb.	Lijnteekenen.	1	20
's Gravenhage.	Academie v. beeldende kunsten.	ges. bijz.	Handt., lijnt., boets., wisk.	26	504
id.	Ambachtsschool.	ges. bijz.	Vakken van lag. ond., wisk., natuurk., handt., lijnt., boets, ambachten.	11	131
id.	Industrieschool voor meisjes.	ges. bijz.	Vakken van lag. ond., teekenen, boekh., handwerken, kartonneeren, bloemenmaken.	12	93
Brielle.	Teekenschool.	openb.	Handteekenen, lijnteekenen.	1	25
Alphen.	Ambachts-teekenschool.	ges. bijz.	Vakken van l. o., handt., lijnt.	4	29
Amsterdam.	Ambachtsschool.	ges. bijz.	Vakken van l. o., wiskunde, natuurk., stoomwerktuigk., handt., lijnt., boets., ambacht.	22	148
id.	id. (avond-cursus).	ges. bijz.	Handt., lijnt., scheepsbouwk.	6	159
id.	Industrieschool van de Maatschappij voor den werkenden stand.	bijz.	Wisk., werktuigk., boekh., handt., lijnt., boets., bouwk. en kennis van materialen.	12	96
			Transporteeren	166	2839

Gemeenten.	Naam der school.	Aard der school.	Vakken van onderwijs.	Getal leeraren.	Getal leerlingen.
			Per transport	166	2839
Amsterdam.	Teekensch. v. kunstambachten.	ges. bijz.	Handt., lijnt., boetseeren.	7	157
id.	Teekensch. »Concordia inter nos"	bijz.	Lijnteekenen.	3	96
id.	Kweekschool voor machinisten.	ges. bijz.	Vakken van l. o., wiskunde, werktuigk., natuurk., teek., ambachten.	8	94
id.	Industrieschool voor vrouwelijke jeugd	ges. bijz.	Vakken van l. o., boekhouden, handt., lijnt., handwerken, kartonneeren, kantwerken, bloemenmaken, pharmacie.	21	204
Hoorn.	Teekenschool.	openb.	Handteekenen, lijnteekenen.	2	60
Purmerend.	id.	openb.	Wisk., handt., lijnt., boets., houtsnijden.	4	69
Edam.	id.	openb.	Handt., lijnt., boetseeren.	2	65
Middelburg.	Ambachtsschool.	ges. bijz.	Handt., lijnt., ambachten.	3	14
Goes.	id.	ges. bijz.	Teekenen, timmeren.	3	21
Tholen.	Teekenschool.	ges. bijz.	Handteekenen, boetseeren.	1	25
Utrecht.	Ambachtsschool.	ges. bijz.	Teekenen, kennis van bouwmaterialen, ambachten.	6	81
Zeist.	Teekenschool.	ges. bijz.	Handteekenen.	1	38
Leeuwarden.	Ambachtsschool.	ges. bijz.	Handt., lijnt., ambachten.	9	96
Sneek.	Industrieschool.	openb.	Wisk., natuurk., handt., lijnt.	5	61
Zwolle.	Teekenschool.	openb.	Handt., lijnt., timmeren.	7	176
Deventer.	Id.	openb.	Handt., lijnt., schilderen.	11	361
Kampen.	Id.	openb.	Handteekenen, lijnteekenen.	3	28
Almelo.	Id.	openb.	Wiskunde, handt., lijnt.	4	52
Groningen.	Handwerksliedenschool.	openb.	Ned., wisk., natuurk., scheik., handt., lijnt., boetseeren.	6	51
Veendam.	School voor nijverheid en landbouw.	ges. bijz.	Ned., wisk., natuurk., scheik., nat. hist., boekh., handt., lijnt., veeteelt en gezondheidsleer.	8	33
Roermond.	Teekenschool voor nuttige en beeldende kunsten.	openb.	Handt., lijnt., boetseeren.	3	129
Venlo.	Teekenschool.	openb.	Handteekenen, lijnteekenen.	1	30
			Totaal. . .	284	4780

Vergelijking dezer tabel met de daaraan beantwoordende tabel in het vorig jaarverslag geeft aanleiding het volgende op te merken.

De »Koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten" te 's Hertogenbosch is te beschouwen als eene openbare, en in vroegere verslagen ten onrechte als een gesubsidieerde bijzondere vermeld.

Voor de eerste maal wordt onder de in deze tabel vermelde scholen de »Industrieschool voor meisjes" te Arnhem aangetroffen. Ofschoon reeds in 1873 tot stand gekomen, werd zij tot dusver, althans voor zooveel een gedeelte van haar onderwijs betrof, beschouwd als ressorteerende onder het lager onderwijs.

De avondcursus aan de ambachtsschool te 's Gravenhage, die gedurende den winter van 1881/82 niet werd gehouden en derhalve in de tabel, bij het vorige jaarverslag behoorende, niet werd vermeld, is in 1883 zoodanig gereorganiseerd, dat zij kan worden geacht in de plaats te treden van eene burgeravondschool. In verband daarmede is zij opgenomen in de eerste drie tabellen en besproken in § 1 van dit verslag.

Vergelijkt men de totaalcijfers voor deze inrichtingen met die in het vorig verslag, dan blijkt het doceerend personeel met 24 personen te zijn vermeerderd. 8 van dezen komen voor rekening der industrieschool voor meisjes te Arnhem, die voor de eerste maal in de tabel wordt vermeld. Het getal leerlingen ging met 194 vooruit. Daarbij zijn echter medegerekend 65 van de industrieschool te Arnhem, thans eveneens voor het eerst in de tabel opgenomen.

Toename van eenige beteekenis werd waargenomen te Bergen-op-Zoom, te 's Gravenhage — zoowel aan de academie voor beeldende kunsten als aan de ambachtsschool —, aan den avondcursus der ambachtsschool en

aan de industrieschool voor vrouwelijke jeugd te Amsterdam, aan de ambachtsschool te Leeuwarden. Betrekkelijk belangrijke vermindering onderging daarentegen het getal leerlingen aan de Koninklijke school te 's Hertogenbosch, aan de teekenschool te Helmond, aan de teekenschool van het genootschap »Kunstoefening" te Arnhem, aan de teekenschool te Zaltbommel, aan de teekenschool voor kunstambachten en aan die der vereeniging »Concordia inter nos" te Amsterdam, aan de teekenscholen te Zwolle en te Kampen, en aan de school voor nijverheid en landbouw te Veendam.

In geen der genoemde gevallen is intusschen de vermeerdering of vermindering van genoegzame beteekenis om het vermoeden te doen ontstaan, dat andere dan de gewone oorzaken van verandering in het getal der leerlingen zich zouden hebben doen gelden.

Aangaande enkele der in deze § behandelde inrichtingen is de mededeeling van het volgende wellicht niet van belang ontbloot.

Arnhem. De practische ambachtsschool alhier werd in December 1883 bezocht door 123 leerlingen. Van dezen waren:

timmerlieden, schrijnwerkers, enz. 76;
smeden en machinisten 27;
schilders, glazenmakers, enz. 17;
bouwkundige 1;
lijstenfabrikant 1;
aanstaand teekenonderwijzer . . . . 1.

Reeds sinds geruimen tijd worden in deze gemeente pogingen aangewend tot het verkrijgen eener betere regeling van het teekenonderwijs voor den aanstaanden ambachtsman. Voor het tegenwoordige bestaat tot het bekomen daarvan gelegenheid aan de burgeravondschool, aan de ambachtsschool (voor hare eigen leerlingen) en aan de teekenschool van het genootschap »Kunstoefening". Daarbij wordt alle eenheid gemist, en er is verspilling van krachten. Tot dusver is men bij de pogingen tot het verkrijgen eener behoorlijke organisatie afgestuit op de zeer uiteenloopende belangen, in de zaak betrokken. En het is ver van zeker, dat daaromtrent in een volgend verslag gunstiger zal kunnen worden bericht.

Omtrent de »Industrieschool voor meisjes", voor de eerste maal in dit verslag opgenomen, kan het volgende worden medegedeeld.

De school wordt in stand gehouden door eene vereeniging, opgericht door samenwerking van *a* het departement Arnhem van de Maatschappij tot nut van 't algemeen; *b* de Nederlandsche vrouwen-vereeniging »Arbeid adelt" en *c* de Arnhemsche inrichting »Hulpbetoon."

Het doel der vereeniging is, meisjes, door het opleiden voor een of ander industrieel vak, in de gelegenheid te stellen om later zelve in hare levensbehoeften te voorzien en bij voorkeur in haar eigen woning of in eigen kring of huishouden nuttig te zijn.

De school is toegankelijk voor meisjes, die den leeftijd van 14 jaren bereikt en, na afgelegd examen, blijken hebben gegeven van voldoend lager onderwijs genoten te hebben. In bijzondere gevallen, ter beoordeeling van het bestuur, kunnen kinderen beneden 14 jaren worden toegelaten.

Het onderwijs omvat: herhaling en voortzetting van lager onderwijs, nuttige en fraaie handwerken, lithographeeren, boekhouden en administratie, lederen en papieren bloemen maken en kartonneeren, met bevoegdheid van het bestuur om het leerplan bij een genoegzaam aantal leerlingen en beschikbare geldmiddelen uit te breiden tot ontwerpen van patronen, houtgraveeren, schilderen op zijde, hout of porcelein. Het leerplan kan eveneens naar omstandigheden, ter beoordeeling van het bestuur, worden ingekrompen.

De school is verdeeld in drie klassen. De eerste twee jaren genieten alle leerlingen hetzelfde klassikaal onderwijs; in het derde jaar echter kiezen zij volgens hun aanleg het een of ander vak, waarin zij dan in het bijzonder onderwijs ontvangen.

Bovendien is er een 6-maandelijksche cursus in wollennaaien en een avondcursus in vrouwelijke handwerken. Tot eerstgenoemden worden — behoudens bijzondere gevallen, ter beoordeeling van het bestuur — meisjes toegelaten, die den leeftijd van 17 jaren hebben bereikt.

Het schoolgeld voor den 3jarigen cursus bedraagt per jaar f 25; voor 2 of meer kinderen uit één gezin f 20 per hoofd. Alle schoolbehoeften worden kosteloos verstrekt.

Het schoolgeld voor dien 6-maandelijkschen cursus in het wollennaaien bedraagt f 10 voor oud-leerlingen der industrieschool en f 15 voor anderen, bij vooruitbetaling te voldoen.

Ten einde den driejarigen en zesmaandelijkschen cursus toegankelijk te stellen voor meisjes, die slechts enkele uren per dag beschikbaar hebben, kunnen op beide leerlingen (toehoorderessen) worden toegelaten, en wel voor de 3de klasse voor bepaalde vakken en voor den zesmaandelijkschen cursus op vast te stellen uren naar keuze, in overleg met de directrice.

Deze toehoorderessen betalen het volle schoolgeld.

Het schoolgeld voor den avondcursus in vrouwelijke handwerken bedraagt per kwartaal bij vooruitbetaling f 6 voor ééne leerling, f 5 per hoofd voor 2 en meerderen uit één gezin.

Het onderwijzend personeel der school was in December 1883 samengesteld als volgt.

Namen.	Leervakken.
Mej. J. D. Top, directrice.	Handwerken. Lager onderwijs. Teekenen. Tevens belast met het onderwijs op den avondcursus.
Mej. C. W. G. Pitlo, onderdirectrice.	Nuttige en fraaie handwerken. Teekenen. Tevens belast met het onderwijs op den avondcursus.
Mej. A. Pitlo.	Nuttige en fraaie handwerken. Teekenen.
» J. Van Steenis. (1)	Lager onderwijs. Nuttige handwerken.
» J. W. Van Alphen.	Nuttige en fraaie handwerken
» J. J. De Sauvage.	Boekhouden.
» A. Ypma.	Wollennaaien.
de heer A. C. Müller.	Lithographie.

Amsterdam. Bij Koninklijk besluit van 2 September 1883, nº. 15, werd aan de gemeente Amsterdam de vergunning verleend, de aldaar bestaande burgerdag- en avondschool voorloopig voor den tijd van vijf jaar, met ingang van 1 October 1883 op te heffen; op grond dat in de behoefte aan onderwijs voor aanstaande ambachtslieden in de gemeente Amsterdam op voldoende wijze zou worden voorzien door de oprichting met 1 October 1883 van eene tweede ambachtsschool met daaraan verbonden avondschool voor jongelieden, die overdag reeds een ambacht uitoefenen, welke ambachtsschool in het lokaal, thans voor de burgerdag- en avondschool in gebruik, zou worden gevestigd en uit de gemeentekas gesubsidieerd.

De oprichting dezer tweede ambachtsschool zou, evenals die van de eerste, geschieden door de maatschappij van den werkenden stand; terwijl aan het gemeentebestuur voldoende waarborgen werden gegeven voor eene volledige

(1) 1 Januari 1884 vervangen door mej. J. Maat.

contrôle zijnerzijds op de samenstelling van het leeraarspersoneel en op den gang en het gehalte van het onderwijs, terwijl de belangen der aan de burgerdagschool verbonden leeraren voldoende werden verzekerd.

Intusschen is de bovenvermelde verandering in den loop van 1883 nog niet in werking getreden.

's Gravenhage. De academie van beeldende kunsten blijft steeds een groot aantal leerlingen trekken, zoodat de localiteit weldra te beperkt dreigt te worden. Om alle leerlingen behoorlijk te kunnen plaatsen, moest reeds een bovengang in een teekenlokaal herschapen worden.

De verschillende klassen werden gedurende den afgeloopen cursus aldus bezocht:

Afdeeling A, waar ieder eerstbeginnende onderwijs ontvangt, door 185 leerlingen.

De laagste twee klassen van afdeeling B (gronden van het teekenen naar pleisterafgietsels, graphische voorbeelden en meer samengestelde ornamenten (door 198 leerlingen. Naar fragmentpleister en het groot antiek beeld oefenden zich 14 en 16 leerlingen.

Afdeeling C (ornament) door 73 leerlingen.

Afdeeling D (boetseeren) door 37 leerlingen.

De eerste klasse van afdeeling E (bouwkunde) door 165 leerlingen.

In de 1ste klasse, 2de afdeeling en 2de klasse oefenden zich 56 leerlingen in het ontwerpen van trappen en kappen.

Aan het maken van constructiën van onderdeelen van huizen namen 39 leerlingen deel.

In de 4de klasse, waar geheele gebouwen ontworpen worden, werkten 19 jongelieden.

De cursus voor ontleedkunde werd door 19 mannelijke en 12 vrouwelijke leerlingen bezocht, die in de kunstgeschiedenis door 7 en die in de compositie en doorzichtkunde door 17 leerlingen. Aan het onderwijs in de beschrijvende meetkunde namen overdag 18 en 's avonds 6 leerlingen deel. De cursus voor landmeetkunde bestond uit 8, voor meetkunde uit 18 en voor cijferen uit 90 leerlingen.

De cursus voor middelbaar onderwijs werd bezocht door 45 leerlingen. Vier van hen konden de akte middelbaar onderwijs behalen.

Het onderwijzend personeel werd uitgebreid door de benoeming van den heer H. D. Buys en mejuffrouw J. P. Crans, terwijl tot leeraar in de beschrijvende meetkunde werd aangesteld de heer C. J. François, ter vervanging van den heer H. L. Boersma, die zich door toenemende bezigheden verplicht zag zijn ontslag te nemen.

Groningen. De handwerksliedenschool telde op 1 Januari 1883 48 leerlingen, van welke één in April de school verliet wegens vertrek uit de gemeente. De 47 overige leerlingen bleven tot het einde van den cursus, die den 13den April, na afloop der overgangsexamens, gesloten werd. Drie leerlingen onttrokken zich aan die examens, omdat zij zich van een ongunstigen uitslag overtuigd hielden. Van de 44, die er aan deelnamen, werden 24 bevorderd.

Bij het einde des jaars telde de school 51 leerlingen.

Op 1 Maart 1883 aanvaardde de heer dr. H. A. J. Meijer zijne betrekking als leeraar in de natuur- en scheikunde, technologie en mechanica, welke lessen tot dusver tijdelijk waren waargenomen door den heer dr. Poelman.

De heer Ph. J. Schoonbeek werd voor den cursus 1883/84 gecontinueerd in zijne betrekking van adsistent-leeraar in het handteekenen en boetseeren.

Op 20 Juli 1883 werd aan den leeraar J. Th. Buining op zijn verzoek, wegens benoeming tot leeraar aan de hoogere burgerschool te Utrecht, een eervol ontslag verleend; zijne lessen werden tijdelijk opgedragen aan den heer J. Visser Cz.

Roermond. De raad dezer gemeente »overwegende de noodzakelijkheid der reorganisatie van de gemeente-teekenschool, ten einde haar in overeenstemming te brengen met de tegenwoordige eischen van het onderwijs in de nuttige en beeldende kunsten", ging over tot opheffing van de genoemde inrichting en riep in plaats daarvan de »Teekenschool voor nuttige en beeldende kunsten" in het leven, in de bij deze § behoorende tabel vermeld.

Het programma der nieuwe inrichting, die zich, blijkens haar reglement — goedgekeurd bij beschikking van Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken dd. 5 Maart 1883, n°. 541, afdeeling K. en W.— de opleiding ten doel stelt van: *a*, hand- en lijnteekenaars; *b*, decoratie-schilders; *c*, boetseerders en beeldhouwers; *d*, bouwkundige teekenaars; *e*, hen, die zich wenschen te bekwamen in de toepassing der kunst op de nijverheid, luidt als volgt:

Art. 1.

Aan de gemeente-teekenschool wordt onderwijs gegeven in de teeken-, decoratieschilder-, boetseer- en beeldhouwkunst, in het bouwkundig teekenen en in de toepassing der kunst op de nijverheid.

Art. 2.

Het onderwijs wordt verdeeld in *lager-* en *middelbaar-onderwijs.*

Het *lager onderwijs* wordt verdeeld in drie afdeelingen: A, B en C.

Het *middelbaar onderwijs* wordt verdeeld in drie afdeelingen D, E en F.

Art. 3.

De toelating tot het middelbaar onderwijs geschiedt alleen dan, wanneer de drie afdeelingen van het lager onderwijs doorloopen zijn, tenzij de leerling, in verband met art. 27 van het Algemeen Reglement, bewijze, dat hij genoegzame bekwaamheid in het teekenen bezit om toegelaten te worden.

Lager onderwijs.

Art. 4.

In de afdeeling A wordt onderwijs gegeven in het *meetkundig teekenen*, de beginselen der *projectie-leer* en de beginselen der *doorzichtkunde.* Deze afdeeling wordt verdeeld in twee klassen.

In de eerste klasse wordt onderwijs gegeven in het lijnteekenen naar figuren der vlakke meetkunde, samenstelling van figuren en van veelhoeken, de toepassing van zoodanige figuren op de vlakke versiering, een en ander zoowel met de losse hand, als met passer en liniaal.

In de tweede klasse wordt geteekend naar vaste lichamen (cubus, enz.) en ijzerdraad-figuren daarvan. Daarbij deelt de leeraar de eerste beginselen der doorzichtkunde mede.

In de beide klassen worden oefeningen uit het geheugen gemaakt.

Art. 5.

In de afdeeling B wordt onderricht gegeven in de algemeene beginselen van het *teekenen* naar pleisterafgietsels van ornamenten, fragmenten van koppen en borstbeelden. Deze afdeeling wordt verdeeld in twee klassen.

In de eerste klasse wordt geteekend naar vaste lichamen, afzonderlijk en gegroepeerd, en naar gipsen afgietsels van bouwkundige fragmenten, van kunstwerken der oudheid, middeleeuwen en renaissance. De teekeningen moeten geschaduwd zijn, zooveel mogelijk gedoezeld, met vermijding van arceeringen.

De voorbeelden moeten mondeling worden toegelicht, met uitlegging van den stijl en de plaats, die de fragmenten in het gebouw innemen.

In de tweede klasse worden geschaduwde teekeningen gemaakt, naar afgietsels van fragmenten, handen, voeten, beenen, borstbeelden en maskers, ontleend aan beelden der oudheid, der middeleeuwen en der renaissance.

Voor beide klassen worden oefeningen uit het geheugen gehouden.

De beginselen der projectieleer en der doorzichtkunde, in de afdeeling A aangevangen, worden in verband met de te behandelen onderwerpen verder onderwezen.

Voor de beide klassen worden oefeningen gehouden in de open licht, naar huizen, muren, hekken enz., waarbij de beginselen der meetkunde verklaard worden.

Art. 6.

In de afdeeling C wordt het onderwijs voortgezet van het geschaduwd teekenen naar afgietsels van ornamenten en borstbeelden, van de projectieleer en de doorzichtkunde, met bepaling der schaduwen.

Middelbaar onderwijs.

Art. 7.

Afdeeling D. In deze afdeeling wordt onderwijs gegeven in het *decoratieschilderen.*

Deze afdeeling is verdeeld in twee klassen.

In de eerste klasse wordt onderwijs gegeven in het teekenen van decoraties, in verschillende stijlen en voor verschillende vakken, vaasversieringen, wanddecoraties, tapijtpatronen; in het schilderen naar de natuur van trofeeën, groepen, planten, bloemen; in de anatomie, de toepassing der doorzichtkunde, de ornamentleer en de kunstgeschiedenis.

In de tweede klasse wordt het onderwijs der eerste klasse voortgezet en wordt onderricht gegeven in het schilderen naar de natuur en in de compositie.

Art. 8.

Afdeeling E. In deze afdeeling wordt onderwijs gegeven in de *beeldhouwkunde.*

Deze afdeeling is verdeeld in drie klassen.

In de eerste klasse wordt onderwijs gegeven in het boetseeren van ornamenten naar pleister-afgietsels, basreliefs enz., in de anatomie en proportieleer, in de geschiedenis van de kunst en de ornamentleer.

In de tweede klasse wordt onderwijs gegeven in het boetseeren naar ornamenten alsmede naar photographiën en fragmenten van beelden, naar onderwerpen uit de natuur (planten, bloemen enz.). Het gebruik van ornamenten, die van toepassing zijn op de ambachten, die met de beeldhouwkunde in verband staan, wordt daarbij aangewezen.

Verder worden onderwezen de anatomie, de geschiedenis der kunst en de ornamentleer.

In de derde klasse wordt het onderricht der tweede klasse voortgezet; vervolgens wordt onderricht gegeven in het boetseeren naar het leven en in de compositie.

Art. 9.

Afdeeling F. In deze afdeeling wordt onderwijs gegeven in de *bouwkunde*, waartoe ook kunnen worden toegelaten de leerlingen, die, na de twee laagste klassen van het lager onderwijs doorloopen te hebben, voldoende blijken van bekwaamheid hebben gegeven.

Deze afdeeling wordt verdeeld in vier klassen.

In de eerste klasse wordt onderricht gegeven in de houtconstructie, kennis der verschillende hier te lande gebezigde houtsoorten, eigenschappen daarvan, gebruiksaanduiding, middelen om het hout te verduurzamen, theorie der houtverbindingen, houten fondeeringen, eenvoudige houten bruggen, afdammingen met hout en aardewerk, hekken of heiningen, keeten, loodsen, houten huizen, berekening van de zwaarte van het hout.

Houden van het dagboek, maken van werkstaten.

Kunstgeschiedenis 1ste deel.

Ornamentleer 1ste deel.

Projectie en perspectief.

In de tweede klasse wordt onderwezen de baksteenconstructie. De baksteen (gebakken en gevormde steenen), profielsteenen, tegels en pannen.

Vloeren en bedekkingsmaterialen, metselverbanden, kalkbereiding, gebouwen met gemetselden voet en vakwerk met gemetselde aanvulling, gewelven, ijzerwerken voor ankers, gegoten ijzer, haarden, kachels, met betrekking tot de schoorsteenen, teekenen van kleine huizen, stallen, kleine werkhuizen, loodsen, magazijnen in platte grond, doorsnede en opstand; de opstanden steeds met schaduwen, zooveel mogelijk met alle détails te teekenen.

Berekening van hout- en ijzerwerken, begrooting, dagboek en werkstaten. Kunstgeschiedenis, stijlleer, ornamentleer, projectie- en doorzichtkunde.

In de derde klasse wordt onderwijs gegeven in het maken van gebouwen van gebakken steen met geprofileerden en gedeeltelijk met bergsteen, van gewelven, ijzerwerken, ankers, balken, slotwerk, ijzerverbindingen.

Berekeningen voor hout- en ijzerconstructie, boekhouden, begrootingen. Kunstgeschiedenis, stijlleer, ornamentleer, teekenen naar eenvoudige wandversieringen, leer der kleuren-harmonie, van het gebruik van verf, zoowel als behoedmiddel als voor decoratie. Stereometrie.

In de vierde klasse wordt onderwijs gegeven in het maken van gebouwen in baksteen en gehouwen steen, scholen en gemeentehuizen, kleine monumenteele gebouwen, eenvoudige bruggen, rijkere timmer- en schrijnwerken, schilderwerk. Kunstgeschiedenis, speciaal der bouwkunst en stijlleer, opmeting van bestaande monumenten.

Art. 10.

Er wordt afzonderlijk onderwijs gegeven in de *kunstgeschiedenis*, in de *doorzichtkunde* en in de *ontleedkunde.*

Het onderwijs in de *kunstgeschiedenis* is verdeeld in twee klassen.

De eerste klasse wordt gevolgd door de leerlingen van afdeeling D (decoratie-schilders) en de leerlingen van afdeeling E (beeldhouwers).

De tweede klasse wordt gevolgd door de leerlingen van afdeeling F (bouwkundigen).

Het onderwijs in de *doorzichtkunde* wordt gevolgd door de leerlingen der afdeeling C (handteekenen), der afdeeling D (decoratie-schilders) en der afdeeling F (bouwkundigen).

Het onderwijs in de *ontleedkunde* wordt gevolgd door de leerlingen der afdeeling C (handteekenen), der afdeeling D (decoratie-schilders) en der afdeeling E (beeldhouwers).

In de afdeeling A en B (handteekenen) wordt de doorzichtkunde door de gewone leeraren dier afdeelingen onderwezen gelijktijdig met de voorwerpen, die geteekend worden.

Dit programma werd bij de boven aangehaalde beschikking eveneens goedgekeurd.

Om tot de school te worden toegelaten worden vereischt: de leeftijd van elf jaar, benevens een bewijs van goed zedelijk gedrag en van met met vrucht voldoend lager onderwijs te hebben genoten.

Het schoolgeld bedraagt per jaar — behoudens vermindering voor twee of meer leden van hetzelfde gezin — voor de lagere klassen f 4, voor de middelklassen f 6, voor de hoogere klassen f 8. Onvermogende leerlingen, in Limburg woonachtig, die bijzonderen aanleg toonen, kunnen door het bestuur der school van de betaling van schoolgeld worden vrijgesteld.

Aan de nieuwe inrichting werd, — met voorbijgang van den heer Cl. Schreurs, leeraar aan de Rijkshoogereburgerschool, die gedurende 22 jaren met een meer dan bescheiden jaarwedde en met gebrekkige hulpmiddelen aan het hoofd had gestaan van de teekenschool — het navol gende onderwijzend personeel verbonden.

Als directeur, tevens leeraar in handteekenen en decoratie-schilderen, de heer H. Halmhuber, werkzaam in de ateliers van de firma Cuypers en Stoltzenberg.

Als leeraar in het rechtlijnig en bouwkundig teekenen de heer N. Van der Schuit, werkzaam in de ateliers van bovengenoemde firma.

Als leeraar in het boetseeren de heer Jos. Thissen.

Eerstgenoemde heeft intusschen, met ingang van 1 Januari 1884, eervol ontslag gevraagd en verkregen.

De leeraar Thissen verwierf een diploma aan de academie voor beeldende kunsten te Antwerpen; de heer Van der Schuit is bevoegd krachtens de wet op het middelbaar onderwijs; de directeur en leeraar Halmhuber bezit een diploma van het K. Polytechnicum te Stuttgart. De aanstelling der drie genoemde personen werd goedgekeurd bij beschikking van den Minister van Binnenlandsche Zaken dd. 17 Januari 1883, n°. 167, afdeeling K. en W.

Quellinusschool te Amsterdam. Het onderwijzend personeel onderging bij den aanvang van den cursus 1883/84 eene reorganisatie; zoodat het thans is samengesteld uit de leeraren:

A. Van Delden, architect, hoofd van het onderwijs;
Bart van Hove, beeldhouwer;
L. Bourgonjon, ornament-beeldhouwer;
P. Delin, decoratie-schilder;
C. Stroo, adsistent-leeraar.

De duur van den cursus, vroeger op 5 jaar bepaald, werd op 3 jaar gesteld.

De afgeloopen cursus werd door 62 leerlingen gevolgd, zijnde 16 minder dan de daaraan voorafgaande.

Het gebouw in de Frans Halsstraat, sedert 1 Mei 1882 in gebruik genomen, blijkt volkomen aan zijn bestemming te beantwoorden.

De kosten van het onderwijs werden bestreden door bijdragen van het Rijk ad f 4000, van de provincie Noordholland en de gemeente Amsterdam elk ad f 2000, en door jaarlijksche bijdragen, giften in ééns, schenkingen en schoolgelden.

Teekenschool voor kunstnijverheid te Haarlem. Door 8 leeraren werd onderwijs gegeven aan 207 leerlingen, waaronder 34 van de Rijksnormaallessen.

Aan den bestaanden cursus werd een dagcursus toegevoegd voor het decoratiefschilderen, het teekenen voor verschillende vakken van kunstnijverheid en het boetseeren; terwijl bovendien voor laatstgenoemde kunst een avondcursus werd geopend, meer bepaaldelijk ingericht voor de leerlingen, die in het meubelvak werkzaam zijn.

Ten einde de leeraren zooveel mogelijk aan de inrichting te verbinden, werden een paar vertrekken in het schoolgebouw ter hunner beschikking gesteld, alwaar zij gelegenheid voor eigen studie vinden.

De uitgaven voor het onderwijs hebben bedragen f 10 058,43, welke zijn gedekt door bijdragen van het Rijk, de provincie Noordholland en de gemeente Haarlem, respectievelijk groot f 2500, f 1500 en f 500 en door schoolgelden, terwijl in het tekort door eene leening is voorzien.

§ 3. HOOGERE BURGERSCHOLEN.

a. Getal en soort der scholen.

Het getal der hoogere burgerscholen is in 1883 met éêne, de gemeentelijke school met driejarigen cursus te 's Gravenhage, vermeerderd. Omtrent deze, en omtrent de school met driejarigen cursus te Amsterdam, met welke de gereorganiseerde openbare handelsschool is verbonden, worden hieronder de noodige bijzonderheden medegedeeld.

Het geheele getal der tot deze afdeeling behoorende scholen bedroeg bij het einde van het jaar, waarover dit verslag loopt, 61, te weten:

21 Rijkshoogere burgerscholen, van welke 11 met een vijfjarigen en 10 met een driejarigen cursus;

38 gemeentelijke hoogere burgerscholen, van welke 23 met vijfjarigen, 1 met vierjarigen en 14 met driejarigen cursus; met eene dezer laatste is de openbare handelsschool verbonden; 28 dezer gemeentelijke instellingen genoten een Rijkssubsidie;

1 gesubsidieerde bijzondere school met zesjarigen cursus;

1 niet gesubsideerde bijzondere school met zesjarigen cursus.

Onder de scholen van driejarigen cursus is er éêne de Koninklijke hoogerburgerschool »Prins Hendrik der Nederlanden" te Apeldoorn, die met de hoogste drie klassen der scholen met vijfjarigen cursus is gelijk te stellen.

Dat, ondanks de vermeerdering van het getal scholen met driejarigen cursus met éêne, het totaal getal scholen in de tabel vermeld, gelijk is aan dat van het vorige jaar, is een gevolg daarvan, dat de openbare handelsschool te Amsterdam in tabel V van het vorige jaarverslag als eene afzonderlijke inrichting is vermeld, terwijl zij thans met de hoogereburgerschool, waarmede zij is verbonden, als éêne inrichting is beschouwd.

De volgende tabel wijst de gemeenten aan, waar de bovengenoemde scholen zijn gevestigd, alsmede het jaar der stichting, den duur van den cursus en het bedrag van het schoolgeld, zoo voor enkele lessen als voor het volledig onderwijs.

Provinciën.	Gemeenten.	Aard der school.	Jaar der opening.	Duur van den cursus.	Bedrag van het schoolgeld voor volledig onderwijs.		Bedrag van het schoolgeld voor enkele lessen.
Noordbrabant.	's Hertogenbosch	Rijks hoogere burgerschool.	1867	5	f 30	p. jaar.	f 7 of f 14 per vak.
	Tilburg.	Idem.	1866	5	30	»	7 » 14 »
	Breda.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1867	5	50	»	3 per uur 'sweeks.
	Bergen op Zoom	Rijks hoogere burgerschool.	1882	3	24	»	7 of f 14 per vak.
	Helmond.	Idem.	1867	3	30	»	7 » 14 »
Gelderland.	Arnhem.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1866	5	60	»	6 tot f 60 per jaar.
	Nijmegen.	Idem.	1865	5	60	»	5 per uur 'sweeks.
	Apeldoorn.	Idem.	1877	3	60	»	5 » »
	Zutphen.	Idem.	1864	5	40	»	40 per jaar.
	Tiel.	Idem.	1870	5	50	»	5 tot f 12 per vak.
	Winterswijk.	Rijks hoogere burgerschool.	1870	3	30	»	7 of 14 »
	Wageningen.	Rijks hoogere burgersch. verbonden aan de Rijks landbouwsch.	1869	3	40	»	5 tot 20 »
	Zaltbommel.	Rijks hoogere burgerschool.	1867	3	30	»	7 of 14 »
Zuidholland.	's Gravenhage.	Niet-gesubs. gem. hoogere burgerschool.	1865	5	60	»	10 tot 48.
	Id.	Idem.	1883	3	60	»	Nog niet bepaald.
	Rotterdam.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1865	5	60	»	—
	Id.	Niet-gesubs. gem. hoogere burgerschool.	1875	3	60	»	—
	Leiden.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1864	5	60	»	10 tot f 25 per vak.
	Dordrecht.	Idem.	1865	5	54 of f 72	»	10 of 15 »
	Delft.	Idem.	1864	5	70	»	10 tot 30 »
	Schiedam.	Idem.	1869	5	60	»	6 » 15 »

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

Provinciën.	Gemeenten.	Aard der school.	Jaar der opening.	Duur van den cursus.	Bedrag van het schoolgeld voor volledig onderwijs.	Bedrag van het schoolgeld voor enkele lessen.
	Gouda.	Rijks hoogere burgerschool.	1865	5	30 »	f 7 of f 14 per vak.
	Gorinchem.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1871	5	50 of f 60 »	9 tot 40 »
	Brielle.	Idem.	1879	3	30 »	5 of 10 »
Noordholland.	Amsterdam.	Idem.	1875	5	60 »	10 tot 25 »
	Id.	Niet-gesubs. gem. hoogere burgerschool.	1876	3	30 »	—
	Id.	Idem.	1881	3	30 »	—
	Id.	Idem met daaraan verbonden handelsschool.	1882 (1869)	5 (3 + 2)	180 »	10 tot f 25 per vak.
	Haarlem.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1864	5	60 »	10 » 25 »
	Id.	Niet-gesubs. gem. hoogere burgerschool.	1874	3	60 »	10 » 25 »
	Zaandam.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1866	4	60 »	20 »
	Alkmaar.	Rijks hoogere burgerschool.	1867	5	30 »	7 of 14 »
	Hoorn.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1868	5	30 of f 40 »	5 tot 20 »
	Enkhuizen.	Idem.	1870	3	20 tot f 30 »	15 per jaar.
Zeeland.	Middelburg.	Rijks hoogere burgerschool.	1865	5	40 »	7 of f 14 per vak.
	Zierikzee.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1869	5	40 »	4 »
	Goes.	Idem.	1865	5	40 of f 50 »	5 tot 12 per vak.
Utrecht.	Utrecht.	Rijks hoogere burgerschool.	1866	5	60 »	10 of 20 »
	Id.	Niet-gesubs. gem. hoogere burgerschool.	1880	3	24 »	24 per jaar.
	Amersfoort.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1871	5	50 »	5 tot f 12,50 p. vak.
Friesland.	Leeuwarden.	Rijks hoogere burgerschool.	1867	5	50 »	7,50 of f 15 »
	Harlingen.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1865	3	40 »	10 »
	Sneek.	Idem.	1864	5	30 of f 50 »	1 tot f 1,60 p. u. 'sw.
	Heerenveen.	Rijks hoogere burgerschool.	1870	3	30 »	7 of f 14 per vak.
Overijssel.	Zwolle.	Idem.	1867	5	50 »	7,50 of f 15 »
	Deventer.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1864	5	50 of f 60 »	3 per uur 's weeks.
	Kampen.	Niet-gesubs. gem. hoogere burgerschool.	1868	5	30 »	10 per vak.
	Almelo.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1874	3	50 »	3 of f 4 p. u. 's w.
	Enschedé.	Ges. bijz. indust.- en handelssch.	1863	6	70 of f 35 »	5 v. elke 2 u. 's w.
Groningen.	Groningen.	Rijks hoogere burgerschool.	1864	5	50 »	7,50 of f 15 per vak.
	Id.	Niet-gesubs. gem. hoogere burgerschool.	1882	3	25 »	—
	Veendam.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1866	5	20 tot f 50 »	20 tot f 50 per jaar.
	Winschoten.	Idem.	1879	3	40 »	Niet vastgesteld.
	Sappemeer.	Rijks hoogere burgerschool.	1868	3	30 »	7 of f 14 per vak.
	Warffum.	Idem.	1868	3	30 »	7 » 14 »
Drenthe.	Assen.	Idem.	1868	5	30 »	7 » 14 »
	Meppel.	Idem.	1881	3	30 »	7 » 14 »
Limburg.	Maastricht.	Gesubs. gem. hoogere burgersch.	1864	5	30 »	5 » 10 »
	Roermond.	Rijks hoogere burgerschool.	1864	5	30 »	5 » 10 »
	Venlo.	Idem.	1866	3	30 »	7 » 14 »
	Rolduc.	Niet-gesubs. R.-Kath. hoogere burgerschool.	1872	5	—	—

Bij de scholen te Helmond, Goes, Almelo, Venlo en Rolduc waren ook dit jaar voorbereidende afdeelingen der laagste klasse, die echter in de kolom voor den duur van den cursus niet afzonderlijk zijn vermeld.

Voor de school met driejarigen cursus te 's Gravenhage is het schoolgeld voor het volledig onderwijs bepaald op f 60 per jaar. Dat voor het bijwonen van enkele lessen was in 1883 nog niet vastgesteld.

Voor de school te Rolduc is het schoolgeld in het kostgeld begrepen.

Van de dubbele cijfers in de kolom voor de schoolgelden aan de scholen te Dordrecht, Gorinchem, Hoorn, Enkhuizen, Goes, Sneek, Deventer en Veendam duidt het eerste het bedrag voor de lagere, het tweede dat voor de hoogere klassen aan.

Aan alle Rijksscholen wordt voor den tweeden en de volgende leerlingen uit hetzelfde gezin slechts de helft van het volledig schoolgeld betaald. Ook aan onderscheiden gemeentelijke scholen wordt eene soortgelijke vermindering toegestaan.

Aan de Twentsche industrie- en handelschool wordt in gewone gevallen f 70 gulden schoolgeld betaald; maar dit bedrag kan door curatoren der school, ingeval daarvoor termen bestaan, tot de helft worden verminderd.

Het getal der leerlingen, die, zonder betaling van schoolgeld, tot de lessen werden toegelaten, bedroeg te Arnhem 4, te Zutphen 3, te 's Gravenhage (5 j. c.) 4, ibid. (3 j. c.) 2, te Brielle 2, te Amsterdam (5 j. c.) 4, ibid. (1ste sch. 3 j. c.) 8, ibid. (2de sch. 3 j. c.) 15, ibid. (3de sch. 3 j. c.) 1, te Enkhuizen 3, te Goes 7, te Harlingen 4, te Sneek 2, te Deventer 4, te Enschedé 6, te Groningen (3 j. c.) 3, te Veendam 2, te Winschsten 2 en te Maastricht 9; te zamen derhalve 85 leerlingen aan 19 scholen, d. i. 17 leerlingen en 2 scholen méer dan in het vorige jaar.

Aan de scholen met 5 jarigen en met 3 jarigen cursus te Rotterdam, aan de eerste en de tweede school met 3 jarigen cursus te Amsterdam, aan de school met 3 jarigen cursus te Groningen, alsmede aan de school te Rolduc, worden geene leerlingen voor enkele lessen toegelaten.

b. Getal der leerlingen.

In de volgende tabel is voor elke der hiervoor vermelde 61 scholen het getal der leerlingen aangewezen, die in December 1883 het onderwijs volgden.

SCHOLEN.	Getal leerlingen voor volledig onderwijs in de						Getal der leerlingen voor enkele lessen.	Algemeen
	1ste kl.	2de kl.	3de kl.	4de kl.	5de kl.	Totaal.		
's Hertogenbosch	17	7	4	7	4	39	10	49
Tilburg	16	9	5	5	2	37	6	43
Breda	18	15	13	7	3	56	1	57
Bergen op Zoom	18	13	7	—	—	38	3	41
Helmond	16	4	3	—	—	23	2	25
Arnhem	20	22	13	14	7	76	16	92
Nijmegen	23	20	9	5	5	62	3	65
Apeldoorn	—	—	8	9	4	21	6	27
Zutphen	20	17	22	9	9	77	4	81
Tiel	11	14	14	6	6	51	6	57
Winterswijk	19	6	3	—	—	28	6	34
Wageningen	18	22	26	—	—	66	1	67
Zaltbommel	11	7	5	—	—	23	5	28
's Gravenhage (5jarige cursus)	52	46	43	31	38	210	5	215
id. (3jarige cursus)	17	»	»	—	—	17	»	17
Rotterdam (5jarige cursus)	51	32	30	18	11	142	—	142
id. (3jarige cursus)	55	55	37	—	—	147	—	147
Leiden	41	38	30	23	12	144	12	156
Dordrecht	49	37	24	7	6	123	5	128
Delft	18	26	17	13	5	79	2	81
Schiedam	12	11	12	10	1	46	2	48
Gouda	18	13	7	4	6	48	6	54
Gorinchem	6	9	9	2	5	31	2	33
Brielle	12	7	6	—	—	25	13	38
Amsterdam (5jarige cursus)	39	40	40	36	34	189	2	191
id. (1e 3jarige cursus)	133	92	72	—	—	297	—	297
id. (2e 3jarige cursus)	64	46	20	—	—	130	—	130
Transporteeren	894	678	479	206	158	2 245	118	2 343

SCHOLEN.	Getal leerlingen voor volledig onderwijs in de						Getal der leerlingen voor enkele lessen.	Algemeen totaal.
	1ste kl.	2de kl.	3de kl.	4de kl.	5de kl.	Totaal.		
Per transport	894	678	479	206	158	2 245	118	2 343
Amsterdam (3e 3jarige cursus met hand.school)	16	19	8	20	18	81	2	83
Haarlem (5jarige cursus)	29	26	22	21	9	107	5	112
id. (3jarige cursus)	24	15	13	—	—	52	»	52
Zaandam	15	15	9	5	—	44	5	49
Alkmaar	14	8	4	1	4	31	8	39
Hoorn	23	10	16	4	5	58	3	61
Enkhuizen	13	8	5	—	—	26	4	30
Middelburg	17	26	18	10	5	76	12	88
Zierikzee	14	16	9	6	10	55	8	63
Goes	39	12	24	3	6	84	12	96
Utrecht (5jarige cursus)	21	20	27	19	21	108	8	116
id. (3jarige cursus)	52	31	13	—	—	96	3	99
Amersfoort	23	13	11	12	5	64	4	68
Leeuwarden	40	24	27	23	22	136	12	148
Harlingen	23	13	2	—	—	38	»	38
Sneek	17	12	5	6	7	47	16	63
Heerenveen	23	12	8	—	—	43	10	53
Zwolle	21	10	9	5	»	45	16	61
Deventer	20	19	10	8	8	65	4	69
Kampen	35	17	10	16	12	90	3	93
Almelo	21	4	6	—	—	31	1	32
Enschedé	16	9	7	6	7	45	3	48
Groningen (5jarige cursus)	25	25	20	20	19	109	11	120
id. (3jarige cursus)	36	20	8	—	—	64	—	64
Veendam	22	14	13	9	10	68	3	71
Winschoten	15	16	6	—	—	37	2	39
Sappemeer	14	18	8	—	—	40	5	45
Warffum	8	7	3	—	—	18	2	20
Assen	16	15	11	7	6	55	2	57
Meppel	14	6	7	—	—	27	9	36
Maastricht	29	17	13	11	10	80	8	88
Roermond	20	14	9	9	6	58	8	66
Venlo	38	7	7	—	—	52	6	58
Rolduc	98	74	35	8	4	219	—	219
Totaal	1 625	1 180	882	435	352	4 474	313	4 787

Het teeken (—) beduidt, dat de aan het hoofd genoemde klasse der school, in de eerste kolom vermeld, krachtens hare organisatie niet bestaat; het teeken (») dat zij in den cursus 1883/84 geene leerlingen telde.

In overeenstemming met het hierboven opgemerkte, komen de cijfers voor de drie klassen der school te Apeldoorn voor in de kolommen voor de 3de, 4de en 5de klasse. Evenzoo zijn de beide klassen der Amsterdamsche handelschool als eene vierde en eene vijfde klasse beschouwd. De 6de klasse der school te Enschede telde dit jaar 2 leerlingen, die in de tabel onder de vijfde klasse zijn opgenomen.

De voorbereidende afdeelingen telden te Helmond 7, te Goes 16, te Almelo 14, te Venlo 19 en te Rolduc 27 leerlingen; deze zijn in de tabel, tot een gezamenlijk bedrag van 83, opgenomen onder de leerlingen der 1ste klasse.

De handelsafdeeling, 4de klasse, van de hoogere bur-

gerschool te Rotterdam telde bij den aanvang van den cursus 4 leerlingen, die alle vóór het einde van den cursus vertrokken; de handelsafdeeling van de 5de klasse had geen enkelen leerling.

Aan de volgende scholen waren, uithoofde van het groot getal leerlingen, ééne of meer klassen in parellel-afdeelingen gesplitst

Zutphen. Behalve voor de lessen in aardrijkskunde, Fransch, boekhouden, schrijven, hand- en lijnteekenen, de laagste drie klassen elke in twee afdeelingen.

Te **'s Gravenhage** was de 1ste klasse in drie, de overige klassen in twee afdeelingen gesplitst.

Te **Rotterdam** aan de school met 5-jarigen cursus waren de 1ste, 2de en 3de klasse, elke in twee afdeelingen gesplitst; aan de school met 3-jarigen cursus de 1ste klasse in drie, de 2de en 3de klasse, elke in twee afdeelingen.

Te **Leiden** waren de 1ste, 2de en 3de klasse elke in twee afdeelingen gesplitst.

Te **Dordrecht** eveneens.

Te **Amsterdam** waren aan de school met 5-jarigen cursus al de klassen in twee afdeelingen gesplitst; aan de 1ste hoogereburgerschool met 3-jarigen cursus de 1ste klasse in vijf, de 2de in vier en de 3de in drie afdeelingen; aan de 2de hoogereburgerschool met 3-jarigen cursus de 1ste klasse in drie, de 2de in twee afdeelingen.

Te **Haarlem** aan de school met vijfjarigen cursus was de 2de klasse voor alle vakken en de 4de klasse voor de vier talen en voor plant- en dierkunde in twee afdeelingen gesplitst.

Middelburg. De tweede klasse voor alle, en de derde klasse voor enkele vakken, elke in twee afdeelingen.

Goes. De derde klasse voor geschiedenis, Fransch, Engelsch en Hoogduitsch, in twee afdeelingen.

Utrecht. (Rijkshoogere burgerschool met 5-jarigen cursus). De derde klasse in twee afdeelingen.

Utrecht. (Gemeentelijke school met 3-jarigen cursus). De eerste en de tweede klasse, elke in twee afdeelingen.

Te **Leeuwarden** was de 1ste, 2de en 3de klasse in twee afdeelingen gesplitst.

Kampen. De eerste klasse in twee afdeelingen.

Te **Groningen** aan de school met 3-jarigen cursus was de 1ste klasse in twee afdeelingen gesplitst.

Rolduc. De voorbereidende klasse in twee, de eerste en de tweede klasse, elke in drie afdeelingen.

Ten gevolge van een en ander waren aan 18 scholen 46 klassen gesplitst in 103 afdeelingen. Onder deze waren 14 eerste en 1 voorbereidende klassen, gesplitst in 37 afdeelingen; 14 tweede klassen, gesplitst in 31; 12 derde klassen, gesplitst in 25; 3 vierde klassen, gesplitst in 6; 2 vijfde klassen, gesplitst in 4 parallel-afdeelingen.

Aan de nieuwe school met drie-jarigen cursus te 's Gravenhage werd alleen een eerste klasse gevormd.

Zonder leerlingen was dit jaar de 5de klasse der Rijkshoogere burgerschool te Zwolle.

Behalve aan de reeds bovenvermelde scholen, waar tot het bijwonen van enkele lessen geene gelegenheid wordt gegeven, werden aan de scholen te 's Gravenhage (driejarige cursus) en te Harlingen geene leerlingen voor enkele lessen aangetroffen.

Buiten de in de voorgaande tabel vermelde mannelijke leerlingen, werden op onderscheidene scholen ook vrouwelijke leerlingen toegelaten. Het getal dier scholen bedroeg 24, tegen 25 in het vorige jaar. De volgende tabel wijst hare vrouwelijke bevolking aan in December 1883, zoo voor volledig onderwijs als voor enkele lessen.

SCHOLEN.	Getal der vrouwelijke leerlingen voor volledig onderwijs in de						Voor enkele lessen.	Algemeen totaal.
	1ste klasse.	2de klasse.	3de klasse.	4de klasse.	5de klasse.	Totaal.		
Helmond	1	»	»	—	—	1	»	1
Apeldoorn	—	—	»	2	»	2	6	8
Tiel	»	1	1	1	»	3	6	9
Winterswijk	2	»	»	—	—	2	2	4
Wageningen	1	»	3	—	—	4	»	4
Zaltbommel	1	1	»	—	—	2	»	2
Gouda	4	2	1	1	»	8	3	11
Gorinchem	10	»	»	»	»	10	1	11
Brielle	2	»	»	—	—	2	15	17
Zaandam	6	5	1	1	»	13	1	14
Alkmaar	»	»	»	»	»	»	1	1
Hoorn	7	9	1	1	2	20	2	22
Enkhuizen	3	1	2	—	—	6	»	6
Middelburg	»	»	»	»	»	»	1	1
Zierikzee	2	»	»	»	»	2	6	8
Sneek	1	3	»	»	»	4	5	9
Heerenveen	9	2	4	—	—	15	2	17
Almelo	12	3	1	—	—	16	6	22
Veendam	»	»	»	1	»	1	»	1
Winschoten	4	»	2	—	—	6	»	6
Sappemeer	5	3	»	—	—	8	4	12
Warffum	3	3	»	—	—	6	2	8
Meppel	2	2	»	—	—	4	6	10
Roermond	»	»	1	»	»	1	»	1
Totaal	75	35	17	7	2	136	69	205

Vergelijkt men deze tabel met de overeenkomstige tabel in het vorig verslag, dan blijkt, dat het totaal-cijfer wederom — en wel met 33 — is geklommen. Het getal was, in verhouding tot de mannelijk schoolbevolking, vrij aanzienlijk aan de scholen te Apeldoorn, Tiel, Gouda, Gorinchem, Brielle, Zaandam, Hoorn, Heerenveen, Almelo, Sappemeer en Meppel, welke elf scholen te zamen op 485 mannelijke, 153 vrouwelijke leerlingen telden.

De verdeeling der vrouwelijke leerlingen over de verschillende schoolklassen wijkt niet belangrijk af van die in het vorige jaar; betrekkelijke toename is er in de tweede, maar vooral ook in de eerste klasse. In vergelijking van het vorige jaar waren er betrekkelijk meer vrouwelijke leerlingen voor het volledig onderwijs dan voor enkele lesssen.

De volgende tabel geeft een vergelijkend overzicht van de mannelijke bevolking der hoogere burgerscholen in December 1882 en in December 1883, voor het volledig onderwijs, voor enkele lessen en voor beide te zamen.

SCHOLEN.	Leerlingen voor volledig onderwijs.				Leerlingen voor enkele lessen.				Geheel getal leerlingen.			
	In Dec. 1882.	In Dec. 1883.	Meer in 1883.	Minder in 1883.	In Dec. 1882.	In Dec. 1883.	Meer in 1883.	Minder in 1883.	In Dec. 1882.	In Dec. 1883.	Meer in 1883.	Minder in 1883.
's Hertogenbosch	37	39	2	»	16	10	»	6	53	49	»	4
Tilburg	33	37	4	»	3	6	3	»	36	43	7	»
Breda	55	56	1	»	2	1	»	1	57	57	»	»
Bergen op Zoom	31	38	7	»	5	3	»	2	36	41	5	»
Helmond	18	23	5	»	4	2	»	2	22	25	3	»
Arnhem	94	76	»	18	10	16	6	»	104	92	»	12
Nijmegen	62	62	»	»	4	3	»	1	66	65	»	1
Apeldoorn	25	21	»	4	3	6	3	»	28	27	»	1
Zutphen	84	77	»	7	3	4	1	»	87	81	»	6
Tiel	62	51	»	11	12	6	»	6	74	57	»	17
Winterswijk	14	28	14	»	4	6	2	»	18	34	16	»
Wageningen	55	66	11	»	1	1	»	»	56	67	11	»
Zaltbommel	23	23	»	»	1	5	4	»	24	28	4	»
's Gravenhage (5jarige cursus)	211	210	»	1	1	5	4	»	212	215	3	»
id. (3jarige »)	—	17	17	—	—	»	»	»	—	17	17	»
Rotterdam (5jarige cursus)	131	142	11	»	—	—	»	»	131	142	11	»
id. (3jarige »)	145	147	2	»	—	—	»	»	145	147	2	»
Leiden	146	144	»	2	8	12	4	»	154	156	2	»
Dordrecht	127	123	»	4	3	5	2	»	130	128	»	2
Delft	85	79	»	6	»	2	2	»	85	81	»	4
Schiedam	48	46	»	2	3	2	»	1	51	48	»	3
Gouda	47	48	1	»	6	6	»	»	53	54	1	»
Gorinchem	38	31	»	7	1	2	1	»	39	33	»	6
Brielle	29	25	»	4	9	13	4	»	38	38	»	»
Amsterdam (5jarige cursus)	185	189	4	»	2	2	»	»	187	191	4	»
id. (1ste 3jarige cursus)	274	297	23	»	—	—	—	—	274	297	23	»
id. (2de » »)	93	130	37	»	—	—	—	—	93	130	37	»
id. (3de » ») met handelsschool	76	81	5	»	1	2	1	»	77	83	6	»
Haarlem (5jarige cursus)	107	107	»	»	5	5	»	»	112	112	»	»
id. (3jarige »)	43	52	9	»	—	»	—	»	43	52	9	»
Zaandam	43	44	1	»	2	5	3	»	45	49	4	»
Transporteeren	2421	2509	154	66	109	130	40	19	2530	2639	165	56

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

SCHOLEN.	Leerlingen voor volledig onderwijs.				Leerlingen voor enkele lessen.				Geheel getal leerlingen.			
	In Dec. 1882.	In Dec. 1883.	Meer in 1883.	Minder in 1883.	In Dec. 1882.	In Dec. 1883.	Meer in 1883.	Minder in 1883.	In Dec. 1882.	In Dec. 1883.	Meer in 1883.	Minder in 1883.
Per transport . . .	2421	2509	154	66	109	130	40	19	2530	2639	165	56
Alkmaar	31	31	»	»	12	8	»	4	43	39	»	4
Hoorn	52	58	6	»	»	3	3	»	52	61	9	»
Enkhuizen	25	26	1	»	8	4	»	4	33	30	»	3
Middelburg	88	76	»	12	14	12	»	2	102	88	»	14
Zierikzee	54	55	1	»	11	8	»	3	65	63	»	2
Goes.	80	84	4	»	6	12	6	»	86	96	10	»
Utrecht (5jarige cursus).	114	108	»	6	13	8	»	5	127	116	»	11
id. (3jarige »).	88	96	8	»	2	3	1	»	90	99	9	»
Amersfoort	56	64	8	»	4	4	»	»	60	68	8	»
Leeuwarden	134	136	2	»	27	12	»	15	161	148	»	13
Harlingen.	37	38	1	»	»	»	»	»	37	38	1	»
Sneek	49	47	»	2	11	16	5	»	60	63	3	»
Heerenveen	35	43	8	»	11	10	»	1	46	53	7	»
Zwolle	47	45	»	2	7	16	9	»	54	61	7	»
Deventer	69	65	»	4	2	4	2	»	71	69	»	2
Kampen	85	90	5	»	1	3	2	»	86	93	7	»
Almelo.	32	31	»	1	3	1	»	2	35	32	»	3
Enschedé	36	45	9	»	4	3	»	1	40	48	8	»
Groningen (5jarige cursus).	118	109	»	9	13	11	»	2	131	120	»	11
id. (3jarige »	32	64	32	»	—	—	—	—	32	64	32	»
Veendam	69	68	»	1	1	3	2	»	70	71	1	»
Winschoten	40	37	»	3	1	2	1	»	41	39	»	2
Sappemeer	52	40	»	12	5	5	»	»	57	45	»	12
Warffum	18	18	»	»	1	2	1	»	19	20	1	»
Assen	55	55	»	»	3	2	»	1	58	57	»	1
Meppel.	26	27	1	»	4	9	5	»	30	36	6	»
Maastricht	76	80	4	»	7	8	1	»	83	88	5	»
Roermond.	55	58	3	»	10	8	»	2	65	66	1	»
Venlo	66	52	»	14	»	6	6	»	66	58	»	8
Rolduc.	219	219	»	»	—	—	—	—	219	219	»	»
Totaal . . .	4359	4474	247	132	290	313	84	61	4649	4787	280	142

Uit het eerste gedeelte der tabel blijkt, dat het getal der leerlingen voor volledig onderwijs is toegenomen met 115. Van dit getal behooren echter te worden afgetrokken de 17 leerlingen der drie-jarige school te 's Gravenhage, die voor het eerst in de tabel wordt vermeld, de eigenlijke vermeerdering bedraagt derhalve 98 leerlingen.

Het aantal leerlingen voor enkele lessen is insgelijks — en wel 23 — hooger dan in het vorige jaar.

Het geheel getal leerlingen nam met 138 toe.

Van eenige beteekenis was de vermeerdering van het aantal leerlingen aan de scholen te Winterswijk en te Wageningen, aan de tweede school met drie-jarigen cursus te Amsterdam en aan de school met drie-jarigen cursus te Groningen, welke laatste dit jaar voor het eerst ook eene derde klasse bezat. Niet onbelangrijke vermindering wordt daarentegen opgemerkt aan de scholen te Arnhem, Tiel, Middelburg, Leeuwarden en Sappemeer. Tot bijzondere opmerkingen geven deze wisselingen nochtans geene aanleiding.

De verhouding van het aantal leerlingen voor volledig onderwijs tot dat voor enkele lessen was iets ongunstiger voor eerstgenoemde. Terwijl in den cursus 1880/81, 7.3 % van het geheele getal leerlingen, in den cursus 1881/82

6.4 %, en in den cursus 1882/83 niet meer dan 6.2 % slechts enkele lessen volgden, steeg hun getal in den cursus 1883/84 weder tot ruim 6.5 %.

De verhouding der Rijksscholen en der gemeentelijke scholen onderling was de volgende. De 21 Rijksscholen telden op 1248 leerlingen niet minder dan 148 leerlingen voor enkele lessen d. i. 11.8 ten honderd, de 40 overige scholen werden, op 3539 leerlingen in 't geheel, door 165 leerlingen voor enkele lessen, d. i. ruim 4.6 ten honderd, bezocht. Betrekkelijk zijn derhalve de laatstgenoemde leerlingen verreweg het talrijkst op de Rijksscholen.

Een betrekkelijk groot gebruik van de gelegenheid tot het bijwonen van enkele lessen werd gemaakt aan de scholen te 's Hertogenbosch, Apeldoorn, Brielle, Alkmaar, Sneek, Zwolle en Meppel.

Van de 313 leerlingen, die slechts enkele lessen volgden, waren ingeschreven voor:

wiskunde	132
werktuigkunde	15
natuurkunde	90
scheikunde	101
plant- en dierkunde	84
delfstof- en aardkunde	18
kosmographie	18
Staatsinrichting	49
Staathuishoudkunde	37
aardrijkskunde	110
geschiedenis	85
Nederlandsch	145
Fransch	183
Hoogduitsch	167
Engelsch	144
handelswetenschappen	15
boekhouden alléén	36
schrijven	10
handteekenen	111
lijnteekenen	66

In vergelijking met het vorige jaar wordt eene niet onbeduidende toename waargenomen voor de vakken scheikunde, plant- en dierkunde, de Staatswetenschappen en lijnteekenen; het tegenovergestelde deed zich vooral voor bij het boekhouden. Eene meer dan gewone beteekenis schijnt ook aan deze veranderingen niet te kunnen worden toegekend.

Van de 313 leerlingen voor enkele lessen woonden 30 lessen bij in de eerste klasse, 51 in de tweede, 118 in de derde, 79 in de vierde en 37 in de vijfde. Dat het totaal dezer cijfers 315 bedraagt moet daaraan worden toegeschreven, dat aan de scholen te Arnhem 1 leerling en aan die te Deventer eveneens 1 leerling in meer dan ééne klasse lessen bijwoonden. In vergelijking van het vorige jaar is er vermindering in de 1ste en 2de klasse en bijna geen verschil in de 3de; in de 4de en in de 5de klasse daarentegen is er eene, voor de 4de zelfs niet onbelangrijke vermeerdering.

Van de 69 vrouwelijke leerlingen, die aan 17 hoogere burgerscholen enkele lessen bijwoonden, volgden:

13	de	lessen	in	wiskunde
15	»	»	»	natuurkunde
6	»	»	»	scheikunde
16	»	»	»	plant- en dierkunde
1	»	»	»	kosmographie
2	»	»	»	Staatsinrichting
1	»	»	»	Staathuishoudkunde
27	»	»	»	aardrijkskunde
24	»	»	»	geschiedenis
31	»	»	»	Nederlandsch
52	»	»	»	Fransch
46	»	»	»	Hoogduitsch
39	»	»	»	Engelsch
1	»	»	»	handelswetenschappen
1	»	»	»	boekhouden alléén
1	»	»	»	schrijven
1	»	»	»	handteekenen
26	»	»	»	lijnteekenen.

Van deze leerlingen waren geplaatst:

in de 1ste klasse	16;
» » 2de »	24;
» » 3de »	21;
» » 4de »	6;
» » 5de »	2.

In de volgende tabel vindt men een overzicht van hetgeen betrekking heeft op het onderwijs in de gymnastiek.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

SCHOLEN.	GETAL LEERLINGEN voor gymnastiek.	voor volledig onderwijs.	Al of niet exerceer-oefeningen.	Aantal heele of halve uren per week onderwijs in de gymnastiek.
's Hertogenbosch	41	39	ja.	1ste en 2de afdeeling 2 geheele uren, 3de afdeeling 1 geheel uur; bovendien dagelijks gezamenlijk $^1/_4$ uur.
Tilburg	39	37	ja.	6 halve uren.
Bergen op Zoom	37	38	neen.	2 geheele uren.
Helmond	20	23	ja.	1ste afdeeling 2 geheele uren, 2de en 3de afdeeling 2 uren.
Arnhem	64	76	ja.	2 geheele uren.
Nijmegen	40	62	ja.	2 geheele uren.
Apeldoorn	16	21	ja.	2 geheele en 4 halve uren.
Zutphen	55	77	ja.	2 geheele uren.
Tiel	50	51	ja.	2 geheele uren.
Winterswijk	28	28	ja.	6 halve uren.
Wageningen	50	66	ja.	2 geheele uren.
Zaltbommel	24	23	ja.	2 geheele en 1 half uur.
's Gravenhage (5jarige cursus) .	133	210	neen.	5 afdeelingen 2 geheele uren, 2 afdeelingen 1 geheel uur.
id. (3jarige cursus) .	17	17	neen.	2 geheele uren.
Rotterdam (5jarige cursus) .	134	142	neen.	1ste, 2de en 3de klasse 2 geheele uren, 4de en 5de klasse 1 geheel uur.
id. (3jarige cursus) .	147	147	neen.	2 geheele uren.
Leiden	102	144	ja.	2 geheele uren.
Dordrecht	123	123	neen.	1ste, 2de en 3de klasse 2 geheele uren, 4de en 5de klasse 1 geheel uur.
Delft	39	79	ja.	2 geheele uren.
Schiedam	40	46	ja.	2 geheele uren.
Gouda	47	48	ja.	2 geheele uren.
Gorinchem	31	31	neen.	4 halve uren.
Brielle	26	25	neen.	2 geheele uren.
Amsterdam (5jarige cursus)	174	189	neen.	2 geheele uren.
id. 1ste (3jarige cursus)	297	297	neen.	2 geheele uren.
id. 2de (3jarige cursus)	130	130	neen.	2 geheele uren.
id. 3de (3jarige cursus met handelsschool)	43	81	neen.	2 geheele uren.
Haarlem (5jarige cursus) . . .	97	107	neen.	1ste, 2de en 3de klasse, 3 halve uren, 4de klasse 2 halve uren, 5de klasse géén gymn. onderwijs.
id. (3jarige cursus) . . .	52	52	neen.	2 halve uren.
Zaandam	40	44	ja.	2 geheele uren.
Alkmaar	31	31	ja.	6 halve uren.
Hoorn	49	58	neen.	2 geheele uren.
Enkhuizen	29	26	neen.	2 geheele uren.
Middelburg	40	76	ja.	2 geheele uren.
Zierikzee	46	55	ja.	2 geheele uren.
Goes	86	84	neen.	2 geheele uren.
Transporteeren	2376	2783		

SCHOLEN.	GETAL LEERLINGEN voor gymnastiek.	voor volledig onderwijs.	Al of niet exerceer-oefeningen.	Aantal heele of halve uren per week onderwijs in de gymnastiek.
Per transport	2376	2783		
Utrecht (5jarige cursus) . . .	68	108	ja.	1ste, 2de en 3de klasse 2 geheele uren, 4de en 5de klasse géén gymnast. oefeningen.
id. (3jarige cursus) . . .	95	96	neen.	4 halve uren.
Amersfoort	64	64	ja.	2 geheele uren.
Leeuwarden.	131	136	ja.	4 halve uren.
Harlingen	38	38	neen.	2 geheele uren.
Sneek.	47	47	neen.	1ste afdeeling 6 halve uren, 2de afdeeling 1 geheel uur, 3de afdeeling 2 geheele uren.
Heerenveen	51	43	ja.	6 halve uren.
Zwolle	41	45	ja.	3 geheele uren.
Deventer.	62	65	neen.	4 afdeelingen 2 geheele uren, 3 afdeelingen 1 geheel uur.
Kampen	72	90	neen.	2 geheele uren.
Almelo	28	31	neen.	5 halve uren.
Enschedé.	40	45	ja.	3 geheele uren.
Groningen (5jarige cursus) . .	104	109	ja.	4 halve uren.
id. (3jarige cursus) . .	63	64	neen.	2 geheele uren.
Veendam	46	68	neen.	2 geheele uren.
Winschoten.	39	37	neen.	4 halve uren.
Sappemeer	44	40	ja.	4 halve uren.
Warffum	18	18	ja.	6 halve uren.
Assen.	56	55	ja.	1 geheel uur en 2 halve uren.
Meppel	30	27	ja.	6 halve uren.
Maastricht	»	80	»	
Roermond	48	58	ja.	6 halve uren.
Venlo.	52	52	ja.	2 geheele uren.
Totaal . .	3654	4199		

De scholen te Breda en te Rolduc komen op deze tabel niet voor, om de redenen in een vorig verslag vermeld.

De verhouding tusschen het getal der leerlingen voor volledig onderwijs en dat van hen, die aan de gymnastische oefeningen deelnemen, was gelijk aan die van het vorige jaar (87 %).

Dat die verhouding niet veel gunstiger is, komt voor rekening van eenige weinige scholen, waaronder die met 5jarigen cursus te 's Gravenhage, die te Delft, de 3de hoogere burgerschool van 3jarigen cursus met daaraan verbonden handelsschool te Amsterdam en de Rijkshoogere burgerscholen te Middelburg en te Utrecht moeten worden genoemd.

Aan enkele der scholen, waar ook vrouwelijke leerlingen worden toegelaten, werd ook aan deze gelegenheid gegeven tot beoefening der gymnastiek. Dit was het geval met 2 meisjes te Tiel, 2 te Winterswijk, 10 te Gorinchem, 5 te Brielle, 2 te Zierikzee, 2 te Sneek, 8 te Almelo en 6 te Warffum; in het geheel derhalve met 37 meisjes, aan 8 scholen.

c. EXAMENS.

De uitslag der verschillende examens is vermeld in de volgende tabel.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

SCHOLEN.	Toelatingsexamens voor den cursus 1883—1884.							Overgangs-examens tot den cursus 1883-1884.			Eindexamens van den cursus 1882—1883.		
	tot de laagste klasse.			tot eene hoogere klasse.									
	Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.	Geëxamineerd.	Toegelaten tot die klasse.	Toegelaten tot lagere kl.	Geheel afgewezen.	Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.	Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.
's Hertogenbosch	19	14	5	1	1	»	»	27	19	8	2	1	1
Tilburg	11	10	1	1	»	1	»	29	20	9	1	1	»
Breda	27	17	10	2	2	»	»	41	33	8	4	4	»
Bergen op Zoom	14	13	1	»	»	»	»	29	20	9	—	—	—
Helmond	5	4	1	2	2	»	»	15	10	5	—	—	—
Arnhem	22	20	2	6	3	»	3	71	56	15	14	12	2
Nijmegen	27	19	8	1	1	»	»	49	39	10	5	5	»
Apeldoorn	—	—	—	11	9	»	2	16	12	4	8	5	3
Zutphen	24	14	10	11	6	5	»	65	54	11	11	9	2
Tiel	11	7	4	3	1	2	»	51	37	14	3	2	1
Winterswijk	16	16	»	1	»	1	»	12	12	»	—	—	—
Wageningen	23	17	6	5	3	1	1	43	35	8	—	—	—
Zaltbommel	11	10	1	1	1	»	»	20	14	6	—	—	—
's Gravenhage 5jarige cursus	70	45	25	37	25	7	5	161	140	21	31	24	7
Id. 3jarige cursus	57	17	40	»	»	»	»	—	—	—	—	—	—
Rotterdam 5jarige cursus	50	41	9	6	5	»	1	112	77	35	12	12	»
Id. 3jarige cursus	56	47	9	»	»	»	»	103	87	16	—	—	—
Leiden	40	31	9	9	6	3	»	109	85	24	17	14	3
Dordrecht	35	35	»	3	3	»	»	102	67	35	4	4	»
Delft	12	12	»	14	6	8	»	64	40	24	11	11	»
Shiedam	13	12	1	6	2	4	»	36	30	6	3	3	»
Gouda	13	10	3	1	»	1	»	40	26	14	5	2	3
Gorinchem	4	4	»	2	2	»	»	33	31	2	4	4	»
Brielle	8	7	1	1	»	1	»	19	12	7	—	—	—
Amsterdam 5jarige cursus	52	29	23	17	11	6	»	150	120	30	19	15	4
Id. 1ste 3jarige cursus	159	117	42	4	4	»	»	196	144	52	—	—	—
Id. 2de 3jarige cursus	71	51	20	3	1	2	»	83	56	27	—	—	—
Id. 3de 3jarige cursus met handelsschool	12	8	4	39	20	14	5	45	38	7	—	—	—
Haarlem 5jarige cursus	27	25	2	2	2	»	»	87	81	6	7	7	»
» 3jarige cursus	28	25	3	8	8	»	»	22	22	»	—	—	—
Zaandam	14	12	2	1	»	1	»	37	28	9	2	1	1
Alkmaar	16	10	6	5	2	3	»	24	16	8	3	2	1
Hoorn	21	18	3	1	»	»	1	45	37	8	4	3	1
Enkhuizen	8	7	1	1	1	»	»	18	11	7	—	—	—
Middelburg	15	13	2	1	»	1	»	73	54	19	10	10	»
Zierikzee	16	11	5	1	»	1	»	49	40	9	3	3	»
Goes	14	11	3	7	3	4	»	75	58	17	2	2	»

SCHOLEN.	Toelatingsexamens voor den cursus 1883—1884. tot de laagste klasse. Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.	Toelatingsexamens voor den cursus 1883—1884. tot eene hoogere klasse. Geëxamineerd.	Toegelaten tot die klasse.	Toegelaten tot lagere kl.	Geheel afgewezen.	Overgangsexamens tot den cursus 1883-1884. Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.	Eindexamens van den cursus 1882—1883. Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.
Utrecht 5jarige cursus	25	13	12	5	3	1	1	88	77	11	18	13	5
Id. 3jarige cursus	74	47	27	5	3	2	»	59	38	21	—	—	—
Amersfoort	22	19	3	3	»	3	»	50	42	8	4	4	»
Leeuwarden	48	34	14	3	»	3	»	108	91	17	13	12	1
Harlingen	18	14	4	»	»	»	»	32	17	15	—	—	—
Sneek	16	15	1	1	1	»	»	38	29	9	8	8	»
Heerenveen	27	22	5	2	2	»	»	26	14	12	—	—	—
Zwolle	20	19	1	»	»	»	»	36	24	12	5	3	2
Deventer	20	13	7	2	2	»	»	59	45	14	5	5	»
Kampen	28	22	6	6	4	2	»	68	41	27	10	7	3
Almelo	14	13	1	»	»	»	»	22	15	7	—	—	—
Enschedé	20	16	4	1	1	»	»	35	33	2	—	—	—
Groningen 5jarige cursus	28	21	7	4	»	»	4	93	70	23	19	13	6
Id. 3jarige cursus	36	32	4	7	2	2	3	32	27	5	—	—	—
Veendam	27	17	10	»	»	»	»	58	40	18	8	6	2
Winschoten	18	12	6	1	»	»	1	35	28	7	—	—	—
Sappemeer	20	14	6	1	»	»	1	42	36	6	—	—	—
Warffum	10	7	3	»	»	»	»	13	9	4	—	—	—
Assen	17	11	6	4	1	2	1	44	29	15	3	3	»
Meppel	18	14	4	»	»	»	»	19	15	4	—	—	—
Maastricht	27	22	5	1	1	»	»	60	46	14	4	4	»
Roermond	19	16	3	»	»	»	»	44	29	15	5	5	»
Venlo	15	13	2	1	1	»	»	49	32	17	—	—	—
Rolduc	31	29	2	24	13	11	»	184	140	44	5	5	»
Totaal	1619	1214	405	285	164	92	29	3445	2628	817	292	244	48
Candidaten, niet van eene hoogere burgerschool											11	7	4
Algemeen totaal											303	251	52

Vergelijking der cijfers van deze tabel met die van het vorige jaar leidt tot de volgende uitkomsten.

Het cijfer van hen, die toelating verzochten tot de laagste klasse, was ruim honderd hooger dan dat in 1882. Terwijl toen 76.5 ten honderd konden worden toegelaten, was dit in 1883 met 75 °/₀ het geval. Niet gunstig was inzonderheid de uitslag dezer examens te Breda, Zutphen, Amsterdam (5-jarige cursus), Utrecht (beide scholen), Veendam, Assen en vooral aan de nieuw opgerichte school met 3-jarigen cursus te 's Gravenhage.

Toelating tot eene hoogere klasse werd gevraagd door 285 jongelieden, van welke 164 tot de verlangde klasse konden worden toegelaten, 92 tot eene lagere, terwijl 29 geheel werden afgewezen. Tot de verlangde klasse konden derhalve worden toegelaten 57.5 °/₀ van de candidaten, die zich hadden aangemeld. In 1882 was deze verhouding 59 °/₀ en in 1881 61 °/₀.

Het geheele getal der geëxamineerden bedroeg 1904; van dezen werden 1470 tot verschillende klassen toegelaten en 434 afgewezen. Het getal der toelatingen bedroeg derhalve in 't geheel 77.2 °/₀, dat der afwijzingen 22.8 °/₀; in 1882 waren deze cijfers 78.8 en 21.2 °/₀, in 1881 79.3 en 20.7 °/₀.

Bovendien zijn nog aan 11 Rijksscholen 55, en aan 8 gemeentescholen 24 leerlingen zonder examen toegelaten, die reeds aan eene andere hoogere burgerschool het onderwijs hadden gevolgd.

Het toelatingsexamen voor de 1ste klasse aan de scholen te Helmond, Winterswijk, Wageningen, Gouda, Gorinchem, Brielle, Zaandam, Hoorn, Enkhuizen, Zierikzee, Sneek, Heerenveen, Almelo, Winschoten, Sappemeer, Warffum, Meppel en Roermond is nog afgelegd door 72 meisjes — in het vorige jaar bedroeg haar getal niet meer dan 55 — van welke 64 werden toegelaten en 8 afgewezen. Bovendien werden aan de scholen te Helmond en te Apeldoorn, aan elke één meisje tot eene hoogere klasse toegelaten, terwijl te Enkhuizen één meisje in eene lagere klasse werd geplaatst dan waarvoor zij zich had aangegeven. De uitslag dezer examens wijkt niet noemenswaardig af van dien in de voorgaande jaren.

Aan de overgangsexamens werd in 1883 deelgenomen door 3445 mannelijke candidaten, van welke 2628 tot eene hoogere klasse werden bevorderd en 817 in dezelfde klasse moesten blijven. Van de 1000 werden derhalve 763 bevorderd, zoodat de verhouding gunstiger was dan in de beide vorige jaren, toen van de 1000 leerlingen respectievelijk 742 en 733 tot eene hoogere klasse konden overgaan.

Van de 83 vrouwelijke leerlingen, die een overgangsexamen aflegden, slaagden 74, terwijl 9 in dezelfde klasse moesten blijven. Deze verhouding is iets gunstiger dan die van het vorige jaar.

Het eindexamen der hoogere burgerscholen werd in 1883 afgelegd door 303 candidaten, van welke 251 slaagden en 52 werden afgewezen. Hun aantal is derhalve blijven klimmen, gelijk het volgende overzicht aantoont.

Jaar.	Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.
1878	186	165	21
1879	189	165	24
1880	219	192	27
1881	206	178	28
1882	283	249	34
1883	303	251	52.

Onder deze cijfers zijn ook begrepen zij, die in den laatsten tijd, aan hun examen voorafgaande, niet het onderwijs aan eene hoogere burgerschool hadden gevolgd. Hun getal, dat gemeenlijk niet groot is, bedroeg in 1883 11, van welke 7 werden toegelaten en 4 afgewezen.

Het getal afwijzingen, dat in de jaren 1878 tot en met 1882 11.3, 12.7, 12.3, 13.6 en 12.0 per honderd geëxamineerden bedroeg, was in 1883 hooger en beliep 17°/₀. Worden zij, die niet eene hoogere burgerschool tot het einde toe bezochten, buiten rekening gelaten, dan *daalt* het laatstgenoemde cijfer tot 16.4. De uitslag der examens was voor de genoemde kategorie van candidaten dit jaar gunstiger dan gewoonlijk, daar de verhouding der afwijzingen niet hooger was dan 36.3 °/₀.

Wanneer men van het aantal leerlingen, 331, dat in December 1882, blijkens de tabel op bladz. 123 van het vorig jaarverslag, de 5de klasse der in deze paragraaph besproken scholen bevolkte, aftrekt de leerlingen der Amsterdamsche handelsschool, van de industrie- en handelsschool te Enschedé en van de aan enkele scholen verbonden handelsafdeelingen der genoemde klasse, blijft een getal van 296 over. Het blijkt derhalve, dat het afleggen van het eindexamen door deze leerlingen de regel is geweest.

Het aantal leerlingen, door de verschillende scholen geleverd, kan in de tabel worden nagegaan.

Een in verhouding tot haar aantal leerlingen vrij aanzienlijk getal candidaten voor de eindexamens leverden de scholen te Arnhem, Apeldoorn, Zutphen, 's Gravenhage, Utrecht, Sneek en Groningen. Bij de school te Apeldoorn dient intusschen te worden in aanmerking genomen, dat deze slechts drie klassen bezit, beantwoordende aan de hoogste drie klassen eener gewone hoogere burgerschool.

Aan het eindexamen der handelsschool te Amsterdam werd deelgenomen door 21 candidaten, die allen het diploma verkregen.

Op bladz. 130 van het vorig verslag werd de mededeeling toegezegd van het gevolg, dat zou worden gegeven aan de voorstellen der inspecteurs betreffende wijziging van het algemeen reglement voor de eindexamens der hoogere burgerscholen (*Staatsblad* n°. 49 van 1870). Deze gaven aanleiding tot het Koninklijk besluit van 10 Maart 1883, (*Staatsblad* n°. 31) hetwelk als bijlage **E** aan dit verslag is toegevoegd.

Dit gewijzigd voorschrift werd in 1883 voor het eerst gevolgd, en blijkens de verslagen, door de verschillende examencommissiën uitgebracht, heeft de nieuwe wijze van examineeren in het algemeen voldaan. Van meer dan eene zijde werd intusschen aangedrongen inzonderheid op meerdere uniformiteit in de opgaven, zoowel bij het teekenen naar lichamen als bij het teekenen naar plaat. Ter voldoening aan dit niet ongegrond verlangen werd door de inspecteurs, na raadpleging met den directeur der Rijksnormaalschool voor teekenonderwijzers te Amsterdam, den heer W. B. G. Molkenboer, het voorstel gedaan, telkenjare van Rijkswege een doelmatig gekozen voorbeeld in gips, en een dergelijk voorbeeld in plaat te doen vermenigvuldigen en daarvan de noodige exemplaren aan de scholen te doen toekomen. Wegens de aan de uitvoering verbonden kosten kon aan dit voorstel geen gevolg worden gegeven.

Door de examencommissiën werd slechts in zeer weinige gevallen gebruik gemaakt van de haar in 1882 verleende bevoegdheid, om zich bij de waardeering der ingeleverde teekenproeven te doen bijstaan door een deskundige.

Van de 244 leerlingen van hoogere burgerscholen, aan welke het getuigschrift van voldoende afgelegd eind-examen kon worden toegekend, gingen 55 naar de polytechnische school te Delft; 35 naar eene inrichting tot het opleiden van ambtenaren voor den burgerlijken dienst in Nederlandsch-Oost-Indië; 4 zetten hunne studiën voort aan eene inrichting van hooger onderwijs, gymnasium of universiteit; 45 gingen over tot de studie als arts; 4 tot die van apotheker; 1 werd landmeter; 1 ander ijker; 7 gingen bij de Rijkstelegraaf; 7 bereiden zich voor tot het afleggen van een examen ter verkrijging eener akte van bekwaamheid tot het geven van lager onderwijs; 13 voor een dergelijk examen voor middelbaar onderwijs; 1 zocht eene plaatsing bij een spoorweg; 17 gingen in eene fabriek of eene nijverheidsonderneming; 21 op een handelskantoor; 22 zochten eenen administratieven werkkring, (postwezen, registratie, belastingen, notariaat); 1 begaf zich naar eene handelsschool in het buitenland, 1 naar de Rijkslandbouwschool, 1 naar eene boschbouwschool, 1 bleef op de school; van 7 was de bestemming bij het opmaken van dit verslag onbekend of nog onbepaald.

Van de 48 jongelieden, die bij het eindexamen niet zijn geslaagd, zijn 20 op de school gebleven; van de overigen begaf zich 1 naar de polytechnische school, 1 ander naar eene inrichting tot opleiding van burgerlijke ambtenaren voor den dienst in Nederlandsch Oost-Indië, 8 gingen over tot de studie als arts, 1 ging zich voorbereiden tot een akte-examen voor lager onderwijs, 2 deden hetzelfde voor een middelbaar akte-examen, 2 gingen bij openbare werken, 3 in eene fabriek of inrichting van nijverheid, 2 op een handelskantoor, 5 in eene administratieve betrekking, 1 werd landbouwer, 1 vertrok naar Indië, 1 werd matroos ter koopvaardij; van 1 kon de bestemming niet worden opgegeven.

De hier vermelde cijfers geven, na de mededeelingen in het vorig verslag (blz. 131 en 132), omtrent den toestand in de laatste 6 jaren gedaan, tot bijzondere opmerkingen geene aanleiding.

De verslagen der in 1883 gehouden eindexamens van de hoogere burgerscholen volgen als bijlage F hierachter.

d. Onderwijzend personeel.

In den loop van 1883 hebben in het onderwijzend personeel der hoogere burgerscholen de volgende wijzigingen plaats gehad.

's Hertogenbosch. De leeraar in handteekenen, E. A. H. Van der Ven, werd omstreeks Paschen door eene sleepende

ziekte aangetast. Met het einde der maand Mei moest hij zijn onderwijs staken en in het begin van September overleed hij. De waarneming der lessen werd voorloopig opgedragen aan den heer A. G. SCHULL, leeraar aan de Koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten; terwijl nader, met ingang van 1 Januari 1884, tot opvolger van den heer VAN DER VEN werd benoemd de heer B. J. BOUWMEESTER Jr., insgelijks leeraar aan de Koninklijke school. Jaarwedde f 1200.

De leeraar in Nederlandsch, J. M. F. SERVAIS, werd gedurende de maand April door ziekte verhinderd zijne lessen te geven, die nu door andere leeraren der school werden vervuld.

Tilburg. Nadat het onderwijs in de Engelsche taal en letterkunde sedert het vertrek van den leeraar G. PATTISON naar Middelburg aanvankelijk was waargenomen door den heer M. L. VAN BEYNEN, leeraar aan de hoogere burgerschool te Breda, werd, met ingang van 1 Mei 1883, tot leeraar in het genoemde vak aangesteld de heer A. S. KOK, tot dusver leeraar aan de Koninklijke militaire academie.

De leeraar in de hoogduitsche taal en letterkunde, in boekhouden en in schoonschrijven, J. FRANTZEN, bekwam op zijn verzoek eervol ontslag en werd, met den aanvang van den cursus 1883/84 voor het Hoogduitsch, vervangen door den heer J. F. D. BLÖTE (jaarwedde f 1800). Het onderwijs in de beide andere vakken van den heer FRANTZEN werd voorloopig — tegen eene vergoeding, gerekend naar f 400 per jaar — opgedragen aan den heer K. BES, leeraar aan de school.

Breda. De leeraren dr. J. BOSSCHA Jz., M. L. VAN BEYNEN en J. C. KLUYVER moesten, wegens ongesteldheid, gedurende langeren of korteren tijd worden vervangen. Bovendien waren, door het vertrek van den leeraar WIRTH naar Utrecht, de lessen in Hoogduitsch opengevallen, met de waarneming waarvan zich, van Januari tot Paschen, de directeur der school, W. C. HEDICK, heeft belast.

Als nieuwe leeraren traden in functie: voor aardrijkskunde, met 1 Januari, de heer H. A. RIJKENS (jaarwedde f 1500); voor Fransch, met 1 April, de heer C. GOEDELJEE (jaarwedde f 1600); voor Hoogduitsch, met ingang van denzelfden datum, de heer J. C. VIERHOUT (jaarwedde f 1800); voor wiskunde, met ingang van 15 Maart, de heer L. VAN DER VEGT (jaarwedde f 1500); voor geschiedenis, met ingang van 1 September, de heer J. DE JONG (jaarwedde f 2000) Aan dezen leeraar droeg men tevens het onderwijs in de staatswetenschappen op.

Het onderwijs in Nederlandsch werd voorloopig opgedragen aan de leeraren VIERHOUT en GOEDELJEE, tegen eene vergoeding, respectievelijk van f 600 en f 500 per jaar.

De leeraren RIJKENS, VIERHOUT, GOEDELJEE en VAN DER VEGT werden in den loop des jaars definitief aan de school verbonden.

Aan den bejaarden leeraar in handteekenen, C. C. KANNEMANS, werd tot adsistentie toegevoegd de heer J. COCK.

Bergen op Zoom. De jaarwedde van den leeraar in natuurkunde, scheikunde en plant- en dierkunde, dr. J. F. A. MELLINK, werd, in verband met zijne definitieve aanstelling, op f 2000 gebracht.

Helmond. In plaats van den heer H. BINGEN, die werd aangesteld tot leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Roermond, werd, voorloopig tijdelijk, tot leeraar in wiskunde benoemd de heer P. VLAANDEREN, jaarwedde f 1400.

De leeraar in de scheikunde en de natuurlijke geschiedenis, dr. F. F. A. EICK, ontving eene definitieve aanstelling.

Arnhem. De lessen in handteekenen bleven in den cursus 1883/84, op gelijken voet als in den vorigen cursus, opgedragen aan den tijdelijken leeraar A. MARKUS. De jaarwedden der leeraren I. J. MICHAËLIS in wis- en werktuigkunde en dr. J. ... JATTIE in wiskunde, natuurlijke geschiedenis en schrijven, werden van f 2000 op f 2200 gebracht.

Nijmegen. Ter vervulling der vacature voor de geschiedenis, ontstaan door het vertrek van den leeraar mr. W. H. IKMAN VAN BURCK naar Amsterdam, werd benoemd de heer P. A. VAN DEINSE, leeraar aan de Rijk hoogere burgerschool te Winterswijk.

Apeldoorn. De leeraar in boekhouden, G. C. E. HOETINK, vertrok naar 's Gravenhage en werd aanvankelijk vervangen door mr. H. TER HAAR Bz., die intusschen na niet langen tijd eene benoeming naar Leiden ontving. Daarop werd tot leeraar aangesteld de heer J. C. F. PRIKKEN, leeraar aan de hoogere burgerschool te Amersfoort, jaarwedde f 400. Aan den leeraar in scheikunde en natuurlijke geschiedenis, dr. J. LORRIÉ, werd, op diens verzoek, eervol ontslag verleend met ingang van 1 Maart 1884. In zijne plaats werd benoemd de heer P. KEYZER Yz., adsistent aan de Rijkslandbouwschool.

Zutphen. Met de voorloopige waarneming der lessen van den heer G. C. E. HOETINK, wiens ten vorigen jare verleend eervol ontslag inging met 1 Februari, werden verschillende personen belast. Het onderwijs in aardrijkskunde werd voorloopig tot 1 September in zijn geheel opgedragen aan den leeraar P. KAT Pz.; dat in de handelswetenschappen aan den leeraar H. J. BOLDERMAN; dat in de staathuishoudkunde aan den heer W. F. H. WUNDERLICH, leeraar aan de hoogere burgerschool te Apeldoorn; terwijl de heer mr. J. J. HENNY de staatsinrichting op zich nam. Nader werden, toen ook eene herhaalde oproeping van sollicitanten naar de geheele betrekking van den heer HOETINK tot geen resultaat had geleid, belast, tijdelijk, met de staatswetenschappen de heer P. M. VON BAUMHAUER, doctorandus in de rechtswetenschap, jaarwedde f 600, met de geheele aardrijkskunde de leeraar KAT, met de handelswetenschappen de leeraar BOLDERMAN. Laatstgenoemde, aan wien tevens een deel van het onderwijs in schoonschrijven werd opgedragen, erlangde f 400 verhooging van jaarwedde; de bezoldiging van den heer KAT, aan wien tevens de overblijvende lessen in schrijven werden toebedeeld, bedraagt voor 't vervolg f 2300 per jaar.

Den leeraar in Fransch, P. M. RAVEAUD, werd de toegang tot de school ontzegd, waarop hij de gemeente verliet, zonder zijn ontslag af te wachten. Het Fransch werd daarop in alle klassen der school opgedragen aan den leeraar dr. J. J. BALLAND, en diens jaarwedde aan de hoogere burgerschool op f 1200 gebracht.

De leeraar in het Hoogduitsch E. A. H. SUPGENS, ontving eene benoeming aan de hoogere burgerschool te Leiden; te zijner vervanging werd, met ingang van 1 September, benoemd de heer B. J. TER BRUGGE.

Tiel. Ook in 1883 onderging het personeel dezer school belangrijke wijziging. De leeraar in schei-, plant- en dierkunde, dr. H. A. J. MEIJER, vertrok met 1 Maart naar Groningen. Te zijner vervanging werd, voorloopig voor één jaar, benoemd de heer J. DE LINT, doctorandus in de scheikunde. De heer jhr. W. H. A. CLIFFORD, in 1882 voor den tijd van één jaar benoemd tot leeraar in het Nederlandsch en het Hoogduitsch, werd niet in zijne betrekking gecontinueerd. Tot leeraar in het Nederlandsch werd benoemd de heer R. AKKERMAN, wien tevens voorloopig het Hoogduitsch werd opgedragen. Hij aanvaardde zijne betrekking met 1 Mei. Den leeraar in de staats- en handelswetenschappen, mr. W. A. VAN LIDT DE JEUDE, werd, met ingang van 1 November, op zijne aanvrage, eervol ontslag verleend. Nadat eene oproeping van sollicitanten ter vervulling der vacature niet tot het gewenschte resultaat had geleid, werd door den gemeenteraad besloten, voor de vaceerende vakken twee leeraren te benoemen, en wel één voor de handelswetenschappen, op eene jaarwedde van f 200, en één voor de staatswetenschappen op f 600. Tot leeraar in de handelswetenschappen werd tegelijkertijd benoemd de heer L. VAN ZANTEN Jz., leeraar in de wiskunde aan de hoogere burgerschool. In de vacature voor de staatswetenschappen was bij het einde des jaars nog niet voorzien.

Winterswijk. De leeraar in aardrijkskunde en geschiedenis, P. A VAN DEINSE, ontving in de maand November

eene benoeming naar Nijmegen, die door hem werd aangenomen.

's Gravenhage. a. *Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus.*

In het bestuur dezer school kwam in het begin van het jaar eene belangrijke verandering. dr. W. F. Koppeschaar toch, die sedert November 1877 de betrekking van directeur bekleedde, verzocht als zoodanig zijn ontslag, hetwelk hem den 6den Maart op eervolle wijze verleend werd. Hij bleef echter als leeraar in de scheikunde aan de school verbonden op eene jaarwedde van f 2500, terwijl hem tevens eene personeele toelage van f 250 werd verleend. Tot zijn opvolger werd benoemd dr. E. H. Groenman, leeraar in de natuurkunde aan de school. Verder werd de leeraar in de Nederlandsche taal, A. W. Stellwagen, benoemd tot leeraar aan het gymnasium en in zijne betrekking opgevolgd door den heer B. J. F. Varenhorst.

Aan de leeraren François, Bückmann, Everts, Brandes, De Bock, Wansink, Ninck Blok, Ten Brink, Van Tiel, Salverda de Grave en Van Eek werd een verhooging der jaarwedde van f 200 toegekend. Met uitzondering van de leeraren, met het onderwijs in handteekenen en gymnastiek belast, bedraagt het minimum-traktement thans f 2200, het maximum f 2400.

b. *Hoogere burgerschool met driejarigen cursus.*

Tot directeur van deze school, welke op 1 September 1883 geopend werd, werd benoemd de heer W. Blum, tot dusverre directeur der burgerdag- en avondschool. Verder werden benoemd:

dr. J. Bleekrode tot leeraar in de natuur-, schei-, plant- en dierkunde;

H. J. Van der Weele tot leeraar in het hand- en lijnteekenen;

mr. W. G. Jansma van der Ploeg tot leeraar in de staathuishoudkunde;

A. Aaltsz, voor één jaar, tot leeraar in de Hoogduitsche taal;

J. H. Hoogers tot leeraar in de Fransche taal.

Rotterdam. *hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus.*

Aan den heer H. W. Müller, leeraar in de Hoogduitsche aal en letterkunde werd op zijn verzoek eervol ontslag verleend. In de vacature behoefde voorloopig niet te worden voorzien, dewijl alle lessen in het Hoogduitsch door den leeraar E. F. L. Haastert konden worden gegeven. De heer B. De Regt werd met het einde van den cursus ontheven van de lessen in schrijven en dit onderwijs, waarvoor een honorarium van f 100 's jaars wordt toegekend, opgedragen aan den heer P. L. Cocheret.

Leiden De heer dr. G. Pekelharing verzocht zijn ontslag als leeraar in de staatswetenschappen. In zijne plaats werd benoemd mr. H. Ter Haar, tot dusver leeraar aan de hoogere burgerschool te Deventer.

De heer W. L. D. Onken, leeraar in het Hoogduitsch, vroeg zijn ontslag wegens zijne benoeming tot leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Soerabaija, en werd opgevolgd door den heer E. A. H. Skipgens, tot dusver leeraar aan de hoogere burgerschool te Zutphen. De leeraar in de aardrijkskunde dr. G. J. Dozy vroeg zijn ontslag wegens het veranderen van werkkring. In zijne plaats werd benoemd de heer C. J. Leendertz, gepensionneerd officier van het Oost-Indisch leger en in het bezit der acte aardrijkskunde.

Delft. De heer dr. C. A. Scheltema, leeraar in de wis- en werktuigkunde, werd benoemd tot leeraar aan de polytechnische school. Hij werd vervangen door den heer A. J. Goedkoop van Nelle, civiel-ingenieur en leeraar aan de hoogere burgerschool te Zaandam.

Schiedam. Het jaar 1883 bracht in het onderwijzend personeel eene groote verandering.

De in het vorige jaar benoemde leeraar in de Hoogduitsche taal, M. Horn, aanvaardde op 20 Februari 1883 zijne betrekking. Het onderwijs in die taal was tijdens de vacature opgedragen aan de leeraren Koch, Koster en Combé. De heer dr. N. M. Kam, die van de oprichting der school als leeraar in de wiskunde en later in de cosmographie was werkzaam geweest, was sedert de oprichting van het gymnasium in 1879 aan die inrichting verbonden en meer en meer van zijne lessen aan de hoogere burgerschool ontheven. Bij het einde van den cursus 1882/83 werd hij eervol bij het middelbaar onderwijs ontslagen. Zijne plaats was aan het einde van 1883 nog niet vervuld. De waarneming zijner lessen werd tijdelijk opgedragen aan den directeur en den leeraar Van der Bruyn. Tegen het einde der maand Juni werd de leeraar dr. P. A. Bozon, die sedert de opening der school in scheikunde en natuurlijke historie onderwijs gaf, door eene ernstige ziekte aangetast, waaraan hij op 11 October overleed. Gedurende zijne ziekte was reeds het onderwijs in scheikunde en natuurlijke historie opgedragen aan den heer H. Elion, doctorandus in scheikunde, welke die lessen tot het einde van 1883 waarnam. Op 21 December werd de heer dr. W. J. Steenhuis, leeraar aan de hoogere burgerschool te Hoorn, tot opvolger van den heer Bozon benoemd.

Gorinchem. De heer C. Van Deinse, sedert 25 Augustus 1882 tijdelijk belast met het onderwijs in wiskunde en lijnteekenen, werd definitief tot leeraar in die vakken benoemd; de heer R. K Kuipers tot leeraar in Nederlandsch en de heer A. L. M. de Prez tot leeraar in het Fransch.

Amsterdam. a. *Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus.*

De heer Boon, die zijn eervol ontslag had gevraagd en verkregen, verliet op het einde van Maart de school en werd als leeraar in de Nederlandsche taal vervangen door dr. R. A. Kollewijn, die op 1 April zijne betrekking aanvaardde. De heer C. Knapper werd benoemd tot leeraar aan de handelsschool, welke betrekking hij medio Mei aanvaardde. Intusschen bleef hij tot de vacantie een groot aantal zijner uren aan de hoogere burgerschool geven. Na de vacantie werd door burgemeester en wethouders besloten, voorloopig de vacature, die door het vertrek van den heer Knapper ontstaan was, niet te vervullen. In verband hiermede werd aan de heeren Van der Ploeg en Ringeling opgedragen, ieder 24 uren 's weeks wiskunde te geven. Nu kon echter de laatste geen onderwijs meer geven in de natuurlijke historie, zooals hij steeds in de lagere klasse gedaan had. Het onderwijs in dat vak moest dus geheel aan dr. Costerus worden opgedragen. Daar het combineeren van klassen niet in het belang van degelijk onderwijs is, werd, met goedvinden van burgemeester en wethouders, gedurende dezen cursus het onderwijs in natuurlijke historie in iedere klasse tot één uur beperkt.

b. *Handelsschool met daaraan verbonden driejarigen cursus.*

De heer J. Klein, in November 1882 tot leeraar in het Hoogduitsch benoemd, aanvaardde in Januari 1883 zijne betrekking. Het onderwijs in handelsrekenen had de heer W. N. Dinger na den dood van den heer A. Van Otterloo tijdelijk op zich genomen. Toen met 1 Mei de heer J. E. W. Van Kerkwijk als leeraar in de wiskunde bedankte, werd de heer C. Knapper, — zooals reeds boven vermeld is — tot leeraar in de wiskunde en het handelsrekenen benoemd.

c. 1ste *hoogere burgerschool met driejarigen cursus.*

De leeraar in staatsinrichting en staathuishoudkunde mr. J. Kappeyne van de Coppello, werd met ingang van 1 Maart op zijn verzoek eervol ontslagen en vervangen door den heer J. IJzerman, tevens leeraar aan de handelsschool.

d. 2de *hoogere burgerschool met driejarigen cursus.*

De heeren C. Grondhout, F. C. Grote en J. H. E. Schmid, respectievelijk leeraren in de Engelsche taal, de gymnastiek en het schoonschrijven, die tijdelijk aan de school waren verbonden, werden in Juni definitief aangesteld. Aan den heer J. G. Steenbeek, directeur der teekenschool voor kunstambachten, werden ook voor den cursus 1883/84 de lessen in het handteekenen opgedragen. Nog werd benoemd tot leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde de heer J. Bauman, leeraar aan de hoogere burgerschool te Veendam.

Zaandam. De heer A. J. Goedkoop van Nelle, benoemd tot leeraar aan de hoogere burgerschool te Delft, werd opgevolgd door den heer A. W. Gravelaar, leeraar aan de hoogere burgerschool te Almelo.

Hoorn. Met ingang van 20 Februari kreeg de leeraar in de Hoogduitsche taal M. Horn op verzoek zijn eervol ontslag. Hij werd opgevolgd door den heer F. G. G. Valette. Tot leeraar in de Engelsche taal werd benoemd de heer R. Van Duinen. De heer mr. M. E. Booy werd wegens verandering van woonplaats op verzoek eervol ontslagen van de waarneming der lessen in staats- en handelswetenschappen. In zijne plaats werd de heer A. Van der Stempel te Amsterdam benoemd.

De heer B. B. Faber, leeraar in Nederlandsche taal en aardrijkskunde, vertrok bij den aanvang van den cursus 1883/84, wegens zijne benoeming tot leeraar aan het gymnasium te Utrecht. In zijne plaats werd, voor den tijd van één jaar, benoemd de heer H. W. Brugmans.

De leeraar in de Fransche taal A. De Prez vertrok naar de hoogere burgerschool te Gorinchem. De heer G. Welbergen werd tot zijn opvolger benoemd.

Enkhuizen. Ter vervanging van dr. J. P. Land werd dr. H. J. Calkoen benoemd tot leeraar in natuur-, schei-, plant- en dierkunde; hij aanvaardde op 12 Februari zijne betrekking.

De heer R. A. M. Stavenisse de Brauw, benoemd tot leeraar aan het gymnasium te Gouda, werd opgevolgd door den heer A. Roodhuizen als leeraar in geschiedenis, Nederlandsch en Latijn.

Middelburg. De tijdelijke leeraar M. J. Van Duggteren, in Nederlandsch, en H. Snijters, in geschiedenis, werden definitief aangesteld; in verband daarmede werd de jaarwedde van elk hunner op f 1800 gebracht. De jaarwedde van den leeraar in wis- en werktuigkunde, dr. H. Japikse, werd tot f 2200 verhoogd.

Zierikzee. Op 15 Februari werd het personeel der school voltallig met het in functie treden van den heer W. C. Seyl, die bij den aanvang des jaars tot leeraar in de aardrijkskunde en de Nederlandsche taal- en letterkunde was benoemd. Daarmede eindigde eene reeks vacatures, die sedert April 1880 den goeden gang van het onderwijs, ondanks alle inspanning van de zijde der blijvende leeraren, grootelijks had belemmerd.

De tijdelijke leeraar in wis-, natuur- en werktuigkunde en kosmographie, B. W. Mondt, werd voor de eerstgenoemde drie leervakken definitief aangesteld, terwijl hem voorloopig ook de kosmographie bleef opgedragen. Zijne jaarwedde werd op f 2000 gebracht. De jaarwedde van den leeraar in Fransch en Engelsch, J. G. Van Santen, werd met f 200 verhoogd, zoodat ook deze voortaan f 2000 bedraagt.

Goes. Ter vervanging van den leeraar in Engelsch en Hoogduitsch, R. D. Nauta, op verzoek eervol ontslagen, werd tot leeraar in het Engelsch benoemd de heer M. G. Van Neck, en aan dezen tevens de waarneming der lessen in het Hoogduitsch opgedragen. Jaarwedde f 1650.

Utrecht. a. *Rijks hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus.*

Ter vervanging van dr. J. H. Hisgen, wien in December 1882 op zijn verzoek eervol ontslag was verleend, werd tot leeraar in de Hoogduitsche taal- en letterkunde aangesteld de heer G. Van der Waals, tot dusver leeraar aan de gemeentelijke hoogere burgerschool met 3jarigen cursus.

De leeraar in wiskunde J. A. Bientjes werd benoemd tot directeur der maatschappij »*Noordwijk*" en verzocht uit dien hoofde eervol ontslag. Hij werd vervangen door den heer H. Koldewijn, tot hiertoe leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Roermond.

b. *gemeentelijke hoogere burgerschool met driejarigen cursus.*

De heer J. Brevée, in December 1882 tot leeraar in het Nederlandsch benoemd, aanvaardde zijne betrekking op 1 Maart 1883. Ter vervanging van den heer G. Van der Waals, die, gelijk zoo even werd medegedeeld, overging naar de Rijks hoogere burgerschool, werd tot leeraar in het Hoogduitsch aangesteld de heer J. Th. Buining tot dusver leeraar aan de burgeravondschool te Groningen; deze aanvaarde zijne taak op 16 Mei. De heer S. Van Braam werd op nieuw belast met het onderwijs in de Engelsche taal, tegen eene toelage van f 75 per les-uur 's weeks in het jaar. (Voor den cursus 1883/84 genoot de heer Van Braam f 1050).

De leeraar in aardrijkskunde en geschiedenis, J. H. Brunne, die gedurende den cursus 1882/83 om redenen van gezondheid moest worden ontheven van het onderwijs in de geschiedenis, vatte met September zijne taak weêr in haar geheel op.

De jaarwedde van den directeur der school, den heer J. E. Fischer, werd, met ingang van 1 Januari 1884, van f 2500 tot f 2800 verhoogd.

Amersfoort. De leeraar in aardrijkskunde en geschiedenis A. M. Kollewijn Nz., die van de oprichting der school af aan haar was verbonden geweest, ging over tot het gymnasium. Te zijner vervanging werd, na eene vergeefsche poging tot vervulling der vacature, voorloopig tijdelijk benoemd de heer F. Wesseling, hoofd eener lagere school te Haarlemmermeer — jaarwedde f 2000 —. Tot dat het dezen mogelijk was zijne taak te aanvaarden, belastte zich de heer P. T. Van den Berg van Os met de lessen, vroeger door den heer Kollewijn gegeven.

In verband met de uitbreiding van het progymnasium, waaraan sommige leeraren der school tevens werkzaam zijn, tot een gymnasium, was de aanstelling noodig van een vierden leeraar voor de natuurwetenschappen. Als zoodanig werd benoemd de heer dr. H. F. Jonkman, destijds vertoevende in de Transvaal, — jaarwedde f 1400 —, terwijl dr. Th. Van Lidt de Jeude de voor den heer Jonkman bestemde lessen waarnam tot diens terugkeer in het vaderland.

De voorloopig tijdelijk aangestelde leeraar in wis- en werktuigkunde en kosmographie, G. J. Buys, werd tegen den aanvang van den nieuwen cursus definitief aangesteld.

Het onderwijs in de wis- en natuurkundige wetenschappen aan de hoogere burgerschool werd voor 't vervolg aldus verdeeld:

dr. J. Campert, directeur, leeraar in natuurkunde, 11 les-uren per week, f 2500;

dr. J. W. Doijer, leeraar in scheikunde, 9 les-uren per week, f 1600;

dr. H. F. Jonkman, leeraar in natuurlijke geschiedenis, 9 les-uren per week, f 1400;

G. J. Buys, leeraar in wis- en werktuigkunde en kosmographie, 17 les-uren per week, f 2000.

De jaarwedde van den leeraar in wiskunde, staats- en handelswetenschappen en boekhouden, J. C. F. Prikken, werd van f 2200 tot f 2400 verhoogd; die van den leeraar in Nederlandsch, G. C. Hoogewerff, van f 1000 tot f 1100.

De jaarwedden der leeraren in lijnteekenen en in handteekenen, W. H. Kam en R. Cruijff, werden op f 700 gebracht.

Leeuwarden. Het onderwijzend personeel onderging geene andere verandering, dan dat de leeraar in het Fransch N. F. Stades, ten gevolge zijner benoeming tot leeraar aan het gymnasium te Haarlem vertrok, terwijl zijne betrek-

king voor den tijd van één jaar, van 1 Maart 1883 tot 1 Maart 1884, aan den heer F. ROCHETTE werd opgedragen.

Harlingen. De heer R. K. KUYPERS, leeraar in Nederlandsch en Hoogduitsch vertrok, wegens eene benoeming tot leeraar in Nederlandsch te Gorinchem. De pogingen tot zijne vervanging zijn tot nog toe mislukt. Zijne lessen worden door andere leeraars waargenomen.

Sneek. De ter vervanging van de heeren A. VAN VIERHOUTEN en P. ROORDA benoemde leeraren S. STELLINGWERFF (Fransch) en R. TEN RAA (Engelsch) aanvaardden respectievelijk hunne betrekking op 4 Maart en 1 Februari 1883.
De heer J. C. KNOEST, leeraar in de Hoogduitsche taal en letterkunde werd benoemd tot leeraar aan het gymnasium te Rotterdam. Hij werd opgevolgd door den heer J. C. VAN DRUTEN, tot dusver leeraar in de Nederlandsche taal, terwijl diens plaats vervuld werd door den heer C. BRAKMAN, die den 19den December als zoodanig werd benoemd.

Zwolle. Ter vervanging van den heer J. LIVESLEY, overleden, werd tot leeraar in de Engelsche taal- en letterkunde benoemd de heer B. C. BRENNAN, leeraar aan het gymnasium, aan welke inrichting hij tevens verbonden blijft. De jaarwedde aan de hoogere burgerschool bedraagt f 1800.

Deventer. Aan drie leeraren dezer school werd op verzoek eervol ontslag verleend: aan den leeraar in wiskunde en kosmographie, dr. E. D. PIJZEL, met 1 Januari; aan den leeraar in Nederlandsch en schoonschrijven, dr. R. A. KOLLEWIJN, met 1 April, en aan den leeraar in de staats- en handelswetenschappen, mr. H. TER HAAR Bz., met 1 September.
Te hunner vervanging werden benoemd de heeren T. B. VAN WETTUM, tot dusver leeraar aan de gemeentelijke hoogere burgerschool te Breda, H. SILIAKUS en C. J. DE BRUYN KOPS, tot dusver leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool met 5jarigen cursus te Groningen.
De leeraar in wis- en werktuighunde, mechanische technologie en lijnteekenen, W. DE VISSER, werd definitief benoemd.

Kampen. De leeraar in het Engelsch, W. DE VRIES, werd definitief benoemd; die voor aardrijkskunde, R. JURGENS, voor twee jaren in zijne in betrekking gecontinueerd.
De leeraar in wiskunde, H. STOEL, werd in October door ziekte verhinderd zijne taak te vervullen. Zij werd toen tijdelijk overgenomen door drie officieren, leeraren in de wiskunde aan den militairen hoofdcursus, de heeren D. DE RONDE BRESSER, A. HOOGENBOOM en R. H. LUBER.

Almelo. Het onderwijs in de Staatsinrichting werd tijdelijk ogedragen aan den leeraar F A. VAN DAM; dat in de Staathuishoudkunde aan den leeraar P. VAN DEN BRAND, tegen eene belooning van f 100 per jaar aan ieder.
De leeraar in wiskunde en natuurlijke geschiedenis, A. W. GRAVELAAR, werd in zijne betrekking gecontiuueerd tot ultimo December. Hij ontving intusschen nog vóór het einde des jaars eene benoeming naar Zaandam. In zijne plaats benoemde de gemeenteraad, met ingang van 7 Januari 1884, dr. J. W. VAN WIJHE; jaarwedde f 1500.

Enschedé. De leeraar in Fransch en Engelsch, J. VAN DER TOGT, vertrok naar Amsterdam; hij werd, bij den aanvang van den cursus 1883/84, vervangen door den heer G. BAKKER.

Groningen. a. *Rijks hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus.*

Den 15den April 1883 werd de leeraar H. J. H. GRONEMAN door eene ongesteldheid overvallen, die hem weldra dwong voor een tijdlang verlof te vragen, om door rust geheel te kunnen herstellen. In zijne lessen werd gedeeltelijk voorzien door de heeren KORS en WOUDSTRA; terwijl ook de directeur een paar uren op zich nam. In September teruggekeerd om zijne taak zelf weder op te vatten, bleek het spoedig, dat zijne krachten daarvoor nog niet berekend waren. Hij staakte in het laatst van September zijne lessen, en vroeg en verkreeg verlof tot 1 Januari 1884. Tegen het naderen van dien datum achtte hij het echter zijn plicht, eervol ontslag uit zijne betrekking te vragen. Hij verkreeg dit met ingang van het nieuwejaar. Zijne lessen werden opgedragen aan den directeur, dr. J. KORS en dr. M. WOUDSTRA.
Kort vóór de zomervacantie werd de leeraar dr. A. E. VAN ANKUM door ongesteldheid genoodzaakt zijne lessen te staken. Daar zijn toestand na de vacantie nog niet verbeterd was, vroeg en verkreeg hij in den aanvang van September verlof tot afwezigheid. Half October trad dr. H. A. J. MEYER op als plaatsvervangend leeraar in chemie en mineralogie.
De heer C. J. DE BRUYN KOPS werd tot leeraar in staats- en handelswetenschappen benoemd aan de middelbare scholen te Deventer, en verkreeg met ingang van 22 November eervol ontslag uit zijne betrekking aan de hoogere burgerschool te Groningen. Hij werd opgevolgd door jhr. mr. E. TJARDA VAN STARKENBORGH, die met ingang van 22 November 1883 voorloopig tot het einde van den loopenden cursus werd aangesteld.

b. *Gemeentelijke hoogere burgerschool met driejarigen cursus.*

De reeds in het vorige jaar benoemde leeraar voor natuurwetenschappen, dr. H. A. J. MEYER, trad op 1 Maart 1883 in functie.
Tot het einde van den cursus 1882/1883 werd het onderwijs in het Nederlandsch gegeven door de heeren FIKKERT en VOS; terwijl de heer F. C. CORBACH gedurende dien tijd belast was met het onderwijs in het Hoogduitsch. Deze tijdelijke benoeming werd 4 Augustus 1883 tot eene definitieve gemaakt.

Veendam. Op 22 Januari 1883 werd de heer A. VAN DER LAAN, civiel-ingenieur en tijdelijk leeraar definitief benoemd voor de wiskundige vakken. Op 19 April d. a. v. werd de heer M. L. J. HUBER ontheven van het onderwijs in het boekhouden en definitief benoemd tot leeraar in de staathuishoudkunde, staatsinrichting en statistiek; terwijl op dienzelfden datum den heer H. BOL, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Sappemeer, het onderwijs in het boekhouden en de verdere handelswetenschappen werd opgedragen. In Mei 1883 werd de heer J. BAUMANN benoemd tot leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde aan de tweede hoogere burgerschool met driejarigen cursus te Amsterdam. Zijn betrekking werd tijdelijk opgedragen aan den heer K. HAZEWINKEL.

Winschoten. De heer J. BREVÉE, leeraar in het Nederlandsch, werd in dezelfde functie benoemd aan de hoogere burgerschool met driejarigen cursus te Utrecht. Hij werd opgevolgd door den heer J. BERGSMA, candidaat in de Nederlandsche letteren aan de Universiteit te Groningen. De directeur der school, dr. B. VAN DER MEULEN, werd ontheven van het onderwijs in de natuurlijke historie door de benoeming van den heer W. W. SCHIPPERS, die op 1 October 1883 zijne betrekking aanvaardde.

Sappemeer. De leeraar H. POL werd benoemd tot leeraar te Gouda. Dientengevolge werd het onderwijs in Engelsch, dat tot nu toe aan de leeraren in het Hoogduitsch en het Fransch was opgedragen, alleen gegeven door den heer E. SCHEFFER, wiens bezoldiging daarvoor tot f 2100 werd verhoogd. De heer D. POL werd tijdelijk aangesteld tot leeraar in het Hoogduitsch op eene jaarwedde van f 1200.

Assen. De heer P. H. HOPPER bekwam op zijn verzoek eervol ontslag als leeraar in de gymnastiek. In zijne plaats werd de heer A. G. MONTFOORT benoemd, die in het begin van November zijne betrekking aanvaardde.

Meppel. De leeraar B. J. F. VARENHORST vertrok naar 's Gravenhage Na zijn vertrek werd het onderwijs in Nederlandsch gegeven door den directeur, en in Hoogduitsch door den leeraar D. B. KIEVITS.

Maastricht. Door het overlijden van den heer J. H. Stein ontstond eene vacature voor wiskunde, welke werd vervuld door de benoeming van den heer J. W. F. Van Meegeren, tot dusver onderwijzer aan de Rijksnormaalschool te Zwolle, jaarwedde f 1300.

De leeraar in de gymnastiek, F. Lamster, overleed in November, na eene langdurige ziekte.

Aan den leeraar in de Engelsche taal- en letterkunde, J. A. Leers, moest verlof worden verleend tot herstel van gezondheid. Zijne lessen werden aanvankelijk waargenomen door andere leeraren der school, maar vervolgens opgedragen aan den heer P. Fijn van Draat, leeraar aan de Rijks-hoogere burgerschool te Venlo.

De leeraar in aardrijkskunde en in Fransch voor de lagere klassen, P. G. Roodhuyzen, werd benoemd tot leeraar aan het gymnasium te Doetinchem. De door hem gegeven lessen in het Fransch werden vervolgens opgedragen aan den leeraar voor dat vak, dr. J. M. Siebers, jaarwedde f 1790; terwijl de aardrijkskunde in de laagste twee klassen voorloopig werd gegeven door den heer dr. M. A. Boosten, die inmiddels tot leeraar aan het gymnasium was benoemd (belooning f 380 per jaar).

De jaarwedde van den leeraar in de geschiedenis en de staatswetenschappen, M. M. L. Rutten, werd op f 2200 gebracht; die van den leeraar in hand- en lijnteekenen, W. Van der Vliet, op f 1100.

Roermond. Ter vervanging van den heer H. Koldewijn, die tot leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Utrecht werd benoemd, werd als leeraar in de wiskunde aan de school verbonden de heer H. Bingen, totdusver leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Helmond.

De leeraar in de Fransche taal- en letterkunde, dr. M. A. Boosten, nam eene benoeming aan tot leeraar aan het gymnasium en de hoogere burgerschool te Maastricht. In zijne plaats werd benoemd de heer J. H. V. Hennekens; diens infunctietreding behoort tot het volgende jaarverslag.

Venlo. De leeraar in Hoogduitsch en Engelsch, T. G. G. Valette, ontving eene benoeming naar Hoorn. In zijne plaats moesten twee leeraren worden aangesteld: voor het Hoogduitsch de heer P. J. Bom — voorloopig tijdelijk op f 1200 — en voor het Engelsch eerst de heer F. L. Hemkes, die echter na korten tijd naar de Kaapkolonie vertrok en op zijne beurt werd vervangen door den heer P. Fijn van Draat — mede tijdelijk op f 900.

De leeraar in Fransch, C. E. Péan, werd voor twee maanden in zijne betrekking geschorst. Nader ontving hij, met ingang van 1 Maart 1884, op zijne aanvrage, eervol ontslag, terwijl hem tot dien datum verlof werd verleend. Zijne vervanging behoort tot het volgend verslag.

Rolduc. Volgens de ontvangen mededeelingen werden de leeraren A. J. Deutz en F. A. Moubis tot eene andere betrekking geroepen; terwijl de leeraar P. Slits overleed.

Door eenige verschikking in de leervakken, door eenige vermeerdering van het aantal les-uren der overige leeraren en door het weder optreden in de afdeeling middelbaar onderwijs van den leeraar J. H. Timmermans, die sedert eenige jaren uitsluitend was verbonden aan het hooger onderwijs, werd in de opengevallen lessen voorzien.

Ten gevolge van deze veranderingen waren in December 1883 aan de hoogere burgerscholen de leeraren werkzaam, wier getal en bevoegdheid zijn aangewezen in de volgend, tabel.

SCHOLEN.	GETAL DER LEERAREN.									Getal vacatures.	Algemeen totaal.
	Doctor.	Candidaat.	Acte middelb. onderw.	Oude akte.	Artt. 82, 89.	Art. 90.	Art. 83.	Zonder akte.	Totaal.		
's Hertogenbosch . .	»	1	6	»	1	3	1	»	12	1	13
Tilburg	3	1	4	»	1	»	3	»	12	»	12
Breda	1	»	6	2	1	1	»	»	11	»	11
Bergen op Zoom . .	1	»	7	1	»	»	»	»	9	»	9
Helmond	2	»	6	»	»	1	1	1	11	»	11
Arnhem	5	»	7	1	»	»	»	»	13	1	14
Nijmegen.	»	1	6	1	1	1	4	»	14	1	15
Apeldoorn	2	»	5	1	1	»	»	»	9	»	9
Zutphen	4	1	6	2	1	»	»	2	16	»	16
Tiel	1	1	5	1	»	»	»	»	8	1	9
Winterswijk . . .	»	»	6	1	»	»	»	»	7	»	7
Wageningen . . .	1	2	5	2	1	»	1	1	13	»	13
Zaltbommel. . . .	2	»	3	2	1	»	»	»	8	»	8
's Gravenhage 5j. curs.	3	2	10	3	1	»	»	»	19	»	19
id. 3j. »	2	»	3	2	»	»	»	»	7	»	7
Rotterdam 5j. cursus.	3	1	8	4	1	1	1	»	19	»	19
id. 3j. »	1	»	10	1	»	»	»	»	12	»	12
Leiden.	6	1	9	»	»	»	»	1	17	»	17
Dordrecht	4	»	6	2	1	»	2	»	15	»	15
Transporteeren	41	11	118	26	11	7	13	5	232	4	236

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

SCHOLEN.	GETAL DER LEERAREN.									Getal vacatures.	Algemeen totaal.
	Doctor.	Candidaat.	Akte middelb. onderw.	Oude akte.	Artt. 82, 89.	Art. 90.	Art. 83.	Zonder akte.	Totaal.		
Per transport .	41	11	118	26	11	7	13	5	232	4	236
Delft	4	»	4	2	»		1	1	12	1	13
Schiedam.	»	»	6	3	1	»	1	»	11	2	13
Gouda.	4	»	9	1	»	»	»	»	14	»	14
Gorinchem	2	»	8	2	1	»	»	»	13	»	13
Brielle.	1	»	5	1	»	»	»	»	7	»	7
Amsterdam 5j. cursus.	7	1	7	5	»	»	1	»	21	»	21
id. 3j. »	1	1	13	»	»	»	1	»	16	»	16
id. 3j. »	»	1	10	»	»	»	»	»	11	»	11
id. 3j. » met handelsschool.	3	»	7	1	»	2	»	2	15	»	15
Haarlem 5j. cursus .	3	1	9	»	»	»	1	1	15	»	15
id. 3j. » .	1	1	5	1	»	»	1	»	9	»	9
Zaandam.	1	»	6	1	1	»	2	»	11	»	11
Alkmaar	3	1	4	2	»	»	»	»	10	2	12
Hoorn.	3	»	6	1	»	»	»	»	10	1	11
Enkhuizen	»	1	1	2	»	»	1	»	5	1	6
Middelburg	4	»	7	»	»	»	3	»	14	»	14
Zierikzee	1	»	6	»	1	»	2	»	10	»	10
Goes	1	2	7	»	»	»	»	»	10	»	10
Utrecht 5jar. cursus.	4	1	9	»	»	»	2	»	16	»	16
id. 3jar. »	1	»	8	1	»	»	1	»	11	»	11
Amersfoort	3	»	9	»	1	»	»	»	13	»	13
Leeuwarden. . . .	4	»	9	2	1	»	»	»	16	»	16
Harlingen	»	»	4	2	»	»	»	»	6	2	8
Sneek	3	1	6	»	»	»	1	»	11	1	12
Heerenveen	1	»	5	»	»	»	1	»	7	»	7
Zwolle	5	1	7	»	»	»	1	»	14	»	14
Deventer	3	1	8	»	1	»	1	»	14	»	14
Kampen	6	1	7	2	»	»	»	»	16	»	16
Almelo	1	8	»	»	»	»	»	1	10	»	10
Enschedé.	3	»	3	2	»	»	»	»	8	1	9
Groningen 5j. cursus.	8	»	7	»	1	1	1	1	19	»	19
id. 3j. »	2	»	4	1	»	»	1	1	9	»	9
Veendam.	3	»	4	2	1	»	»	»	10	»	10
Winschoten. . . .	2	1	7	1	»	»	»	»	11	»	11
Sappemeer	2	1	5	1	»	»	»	1	10	»	10
Warffum.	2	1	5	1	»	»	»	»	9	»	9
Assen	3	»	5	2	»	»	»	»	10	»	10
Meppel	2	»	5	»	»	»	»	»	7	1	8
Maastricht	»	1	6	»	1	3	1	1	13	1	14
Transporteeren	138	37	362	65	21	13	37	14	686	17	703

SCHOLEN.	GETAL DER LEERAREN.									Getal vacatures.	Algemeen totaal.
	Doctor.	Candidaat.	Akte middelb. onderw.	Oude akte.	Artt. 82, 89.	Art. 90.	Art. 83.	Zonder akte.	Totaal.		
Per transport	138	37	361	65	21	13	37	14	686	17	703
Roermond	4	»	6	»	2	»	»	»	12	»	12
Venlo	1	»	7	»	»	1	2	»	11	1	12
Rolduc	»	4	3	»	»	»	8	»	15	»	15
	143	41	377	65	23	14	47	14	724	18	742
Aan meer dan ééne school werkzaam .	»	»	»	»	»	»	»	»	27	»	27
Eigenlijk totaal. .	143	41	377	65	23	14	47	14	697	18	715

Onder de 724 leeraren, die in deze tabel worden vermeld, zijn er 27, die aan meer dan ééne school werkzaam waren, en die derhalve meer dan eenmaal daarop voorkomen. Dit was het geval met:

1 leeraar in de staatswetenschappen aan de Rijksscholen te 's Hertogenbosch en te Tilburg;

1 leeraar in de staats- en handelswetenschappen aan de Rijksschool te Bergen op Zoom en aan de gemeentelijke school te Goes;

1 leeraar in de staatswetenschappen aan de Rijksscholen te Helmond en te Venlo;

1 leeraar in de handelswetenschappen aan de gemeentelijke school te Apeldoorn, tevens leeraar in wiskunde, staats- en handelswetenschappen aan de gemeentelijke school te Amersfoort;

1 leeraar in de gymnastiek aan de beide gemeentelijke scholen te 's Gravenhage;

2 leeraren, in Engelsch en in Fransch, aan de beide gemeentelijke scholen te Rotterdam;

1 leeraar in de staatswetenschappen aan de gemeentelijke scholen met 5jarigen cursus te Rotterdam en te Schiedam;

1 leeraar in de staatswetenschappen aan de gemeentelijke school te Gorinchem, tevens leeraar in de staats- en handelswetenschappen aan de gemeentelijke school te Dordrecht;

5 leeraren, in boekhouden, in plant- en dierkunde, in staatswetenschappen, in schrijven en in gymnastiek aan de gemeentelijke school met 5jarigen cursus te Amsterdam, voor dezelfde, en sommigen bovendien voor andere vakken werkzaam aan eene der gemeentelijke scholen met 3jarigen cursus aldaar;

1 leeraar voor Fransch, 1 voor aardrijkskunde en geschiedenis en 1 voor handteekenen aan 2 der scholen met 3jarigen cursus van dezelfde gemeente (die in de tweede plaats genoemd, onderwijst aan de tweede school staatsinrichting);

5 leeraren aan de gemeentelijke school met 5jarigen cursus te Haarlem, van welke drie dezelfde vakken: plant- en dierkunde, handteekenen en gymnastiek onderwijzen aan de gemeentelijke inrichting met 3jarigen cursus, terwijl 1 aan de 5jarige school mechanica, natuurkunde en technologie, aan de 3jarige daarentegen natuur- en scheikunde onderwijst, en de overblijvende aan eerstgenoemde met het onderwijs in geschiedenis, staats- en handelswetenschappen, aan laatstgenoemde met dat in staatsinrichting is belast;

1 leeraar in de handelswetenschappen aan de gemeentelijke school te Zaandam, tevens leeraar in de staats- en handelswetenschappen aan de gemeentelijke school te Hoorn;

1 leeraar, in het boekhouden, aan de Rijksschool en aan de gemeentelijke school te Utrecht;

1 leeraar, in de scheikunde (tijdelijk), aan de Rijksschool en aan de gemeentelijke school te Groningen;

1 leeraar in de gymnastiek aan de gemeentelijke scholen te Veendam en te Winschoten, en

1 leeraar in hetzelfde vak aan de Rijksscholen te Roermond en te Venlo.

Hierdoor daalt het bovengenoemde getal leeraren feitelijk tot 697, en evenzoo dat van het aantal leeraarsbetrekkingen in de laatste kolom tot 715.

Het verschil tusschen de beide laatstgemelde cijfers laat zich verklaren door het bestaan van 18 vacaturen, namelijk:

1 te 's Hertogenbosch, voor handteekenen;

1 te Arnhem, voor hetzelfde vak;

1 te Nijmegen, voor geschiedenis;

1 te Tiel, voor staats- en handelswetenschappen;

1 te Delft, voor wis- en werktuigkunde;

2 te Schiedam, voor wiskunde, en voor scheikunde en natuurlijke geschiedenis;

2 te Alkmaar, voor staatswetenschappen, en voor boekhouden en gymnastiek;

1 te Hoorn, voor Fransch;

1 te Enkhuizen, voor geschiedenis en Nederlandsch;

2 te Harlingen, voor staatsinrichting en voor Nederlandsch en Hoogduitsch;

1 te Sneek, voor Nederlandsch;

1 te Enschedé, voor staatswetenschappen;

1 te Meppel, voor Nederlandsch en Hoogduitsch;

1 te Maastricht, voor gymnastiek, en

1 te Venlo, voor Fransch.

In sommige dezer vacatures werd nog in het jaar, waarover dit verslag loopt, voorzien door de benoeming van nieuwe leeraren, die intusschen eerst in 1884 in dienst traden.

Van de 14 leeraren zonder acte waren er 8 in het schrijven, aan de scholen te Helmond, Wageningen, Delft, Amsterdam, ibid. (3de school voor 3jarigen cursus), Haarlem, Groningen, Sappemeer en Maastricht. Verder waren er 1 leeraar voor de staatswetenschappen en 1 (hulpleeraar) voor hand- en rechtlijnig teekenen te Zutphen, 1 (tijdelijk)

voor gymnastiek te Leiden, 1 voor Italiaansch en Spaansch aan de school met 3jarigen cursus te Amsterdam, waarmede de handelsschool is verbonden, 1 voor gezondheidsleer te Almelo, en 1 aan de school met 3jarigen cursus te Groningen (tijdelijk) voor Nederlandsch.

Het totaalcijfer der leeraarsbetrekkingen is 15 meer dan in 1882, of, als men hen weglaat, die aan meer dan ééne school werkzaam waren en wier aantal niet onbelangrijk is toegenomen, 7 meer. De vermeerdering is in de eerste plaats toeteschrijven aan de oprichting der nieuwe school met driejarigen cursus te 's Gravenhage. Bovendien was er aan 12 scholen 1 leeraar meer dan ten vorigen jare; aan 2 scholen waren er 2 meer; aan 6 scholen daarentegen was 1 leeraar, aan één school waren er 2 minder dan in 1882 werkzaam.

Vergelijking van de totaalcijfers van de verschillende rubrieken der tabel leidt tot het volgende resultaat.

Het aantal doctoren, aan de hoogere burgerscholen verbonden, nam af met 7; daarentegen was het getal candidaten 4 grooter dan ten vorigen jare. Bezitters eener akte volgens de wet op het middelbaar onderwijs waren er 20 meer, bezitters van »oude akten" daarentegen 4 minder; 1 leeraar was er minder, bevoegd krachtens art. 82 of 89, en eveneens 1 minder, die volgens art. 90 zijne bevoegdheid verkreeg. Het aantal bezitters van bevoegdheid krachtens art. 83 nam toe met 4, dat van hen, die geene akte van bevoegdheid bezaten, bleef gelijk: 2.

De volgende tabel geeft een overzicht van de jaarwedden van het personeel aan de in deze paragraaf behandelde scholen, met uitzondering der Rijks hoogere burgerschool te Wageningen (deze wordt, gelijk in de vorige verslagen, later vermeld bij de behandeling der Rijkslandbouwschool, waarvan zij eene afdeeling vormt) en van de bijzondere, Roomsch Katholieke hoogere burgerschool met 5jarigen cursus te Rolduc.

SCHOLEN.	Jaarwedde van den directeur.	GETAL DER LEERAARS-JAARWEDDEN.				Geheel getal jaarwedden van directeuren en leeraren.	Totaal bedrag der jaarwedden.
		tot en met f 1000.	boven f 1000 tot en met f 2000.	boven f 2000 tot en met f 2500.	boven f 2500.		
Rijks hoogere burgerscholen van vijfjarigen cursus.							
's Hertogenbosch	f* 2700,00	1	8	3	»	13	f 23 950,00
Tilburg.	3000,00	1	6	4	»	12	23 400,00
Gouda	3000,00	3	10	»	»	14	18 900,00
Alkmaar	3000,00	2	5	4	»	12	22 200,00
Middelburg	3000,00	2	9	2	»	14	25 500,00
Utrecht.	3500,00	3	5	7	»	16	32 300,00
Leeuwarden	3500,00	1	11	3	»	16	30 400,00
Zwolle	3000,00	1	7	5	»	14	27 030,00
Groningen.	3500,00	3	10	4	»	18	31 750,00
Assen	3000,00	1	4	4	»	10	19 800,00
Roermond	3000,00	1	5	5	»	12	24 100,00
Totaal	11	19	80	41	»	151	f 279 330,00
Rijks hoogere burgerscholen van driejarigen cursus.							
Bergen op Zoom	f 2500,00	3	5	»	»	9	f 13 800,00
Helmond	* 2500,00	4	6	»	»	11	15 900,00
Winterswijk	2800,00	»	6	»	»	7	12 900,00
Zaltbommel	2500,00	3	3	1	»	8	12 400,00
Heerenveen	2500,00	2	3	1	»	7	11 500,00
Sappemeer.	2500,00	3	5	1	»	10	13 375,00

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

SCHOLEN.	Jaarwedde van den directeur.	GETAL DER LEERAARS-JAARWEDDEN. tot en met f 1000.	boven f 1000 tot en met f 2000.	boven f 2000 tot en met f 2500.	boven f 2500.	Geheel getal jaarwedden van directeuren en leeraren.	Totaal bedrag der jaarwedden.
Warffum	f 2 500,00	3	5	»	»	9	f 13 200,00
Meppel	2 500,00	1	4	1	»	7	12 000,00
Venlo	2 500,00	4	5	2	»	12	17 900,00
Totaal	9	23	42	6	»	80	f 122 975,00
Totaal der Rijks hoogere burgerscholen	20	42	122	47	»	231	402 305,00
Gemeentelijke en gesubsidieerde bijzondere hoogere burgerscholen.							
Breda	f 2333,33	2	6	2	»	11	f 17 613,33
Arnhem	3000,00	4	7	2	»	14	20 800,00
Nijmegen	2880,00	8	5	1	»	15	16 630,00
Apeldoorn	2300,00	3	4	1	»	9	13 200,00
Zutphen	1800,00	6	7	2	»	16	20 730,00
Tiel	2600,00	2	6	»	»	9	14 350,00
's Gravenhage, 5jarige cursus	4000,00	1	1	15	1	19	43 450,00
id. 3jarige cursus	3500,00	1	4	»	»	6	10 800,00
Rotterdam, 5jarige cursus	* 4000,00	3	6	5	3	18	37 300,00
id. 3jarige cursus	4600,00	»	3	7	1	12	29 500,00
Leiden	3800,00	4	4	8	»	17	29 180,00
Dordrecht	* 2800,00	3	10	»	1	15	26 800,00
Delft	3500,00	2	9	1	»	13	22 500,00
Schiedam	2500,00	5	7	»	»	13	16 100,00
Gorinchem	3000,00	5	7	»	»	13	17 150,00
Brielle	2400,00	1	5	»	»	7	11 100,00
Amsterdam, 5jarige cursus	5000,00	4	3	10	3	21	45 800,00
id. 1ste 3jarige cursus	4000,00	1	2	1	11	16	41 300,00
id. 2de 3jarige cursus	4000,00	3	»	4	3	11	24 325,00
id. 3de 3jarige cursus met handelsschool	5000,00	7	1	2	4	15	27 750,00
Haarlem, 5jarige cursus	3500,00	4	4	5	»	14	24 350,00
id. 3jarige cursus	3000,00	4	1	2	»	8	10 550,00
Zaandam	2500,00	4	6	»	»	11	14 500,00
Hoorn	3000,00	2	8	»	»	11	18 400,00
Enkhuizen	1500,00	1	4	»	»	6	8 500,00
Zierikzee	2200,00	2	6	1	»	10	16 200,00
Goes	* 2000,00	3	6	»	»	10	14 700,00
Utrecht, 3jarige cursus	2500,00	2	8	»	»	11	16 750,00

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

SCHOLEN.	Jaarwedde van den directeur.	GETAL DER LEERAARS-JAARWEDDEN. tot en met f 1000.	boven f 1000 tot en met f 2000.	boven f 2000 tot en met f 2500.	boven f 2500.	Geheel getal jaarwedden van directeuren en leeraren.	Totaal bedrag der jaarwedden.
Amersfoort	f 2500,00	3	8	1	»	13	f 18 700,00
Harlingen	* 2400,00	3	4	»	»	8	10 950,00
Sneek	2400,00	6	5	»	»	12	16 000,00
Deventer	2500,00	4	9	»	»	14	17 550,00
Kampen	2600,00	2	11	2	»	16	28 200,00
Almelo	2750,00	2	5	2	»	10	15 850,00
Enschedé	* 2800,00	2	6	»	»	9	13 750,00
Groningen, 3jarige cursus . . .	3000,00	3	4	1	»	9	11 600,00
Veendam	2500,00	3	6	»	»	10	14 600,00
Winschoten	1600,00	8	2	»	»	11	11 000,00
Maastricht	2800,00	4	7	2	»	14	18 630,00
Totaal der gemeentelijke hoogere burgerscholen	39	127	207	77	27	477	f 787 158,33
Algemeen totaal. . .	59	169	329	124	27	708	f 1 189 463,33

Het eindcijfer van het getal der jaarwedden bedraagt 708, dat is 34 minder dan het getal op de voorlaatste tabel vermelde leeraarsbetrekkingen. Het verschil verklaart zich doordat op de tabel der jaarwedden niet voorkomen de school te Wageningen, met 13, en die te Rolduc, met 15 leeraren, en doordat er 5 scholen zijn, aan elke waarvan 1 leeraar zonder jaarwedde werkzaam is: het zijn de scholen te Meppel, 's Gravenhage (3 j.), Rotterdam (5 j.), Haarlem (5 j.) en ibid. (3 j.); terwijl, eindelijk, bij de Rijks hoogere burgerschool met 5jarigen cursus te Groningen onder de 19 leeraren, in de voorlaatste tabel vermeld, één voorkomt, die, gedurende de ontstentenis van den leeraar in de scheikunde, diens lessen waarneemt en daarvoor door dien leeraar zelven wordt beloond.

Onder de jaarwedde van den directeur te Winterswijk is, gelijk in vroegere verslagen, f 300 begrepen, die hij geniet als tijdelijk belast met het onderwijs in de staathuishoudkunde.

De directeuren van de Rijks hoogere burgerscholen te 's Hertogenbosch en te Helmond, van die der gemeentelijke scholen te Rotterdam (5jarige cursus), Dordrecht, Goes en Harlingen en van de Twentsche industrie- en handelsschool te Enschedé, achter wier jaarwedde in de tabel het teeken (*) is geplaatst, hebben vrije woning. Die van de school met 3jarigen cursus te Rotterdam en van de school met 3jarigen cursus te Amsterdam, waaraan de openbare handelsschool is verbonden, en van de gemeentelijke hoogere burgerschool met 5jarigen cursus te Kampen, genieten eene vergoeding voor het gemis daarvan, die onder het bedrag der jaarwedde is begrepen.

Eene vergelijking der jaarwedden bij het einde van 1883 met die bij het einde van 1882 leidt tot de volgende uitkomsten.

De uitgaven ten behoeve der Rijksscholen met 5jarigen cursus waren f 2700 hooger dan in het vorige jaar. Deze vermeerdering komt voor rekening van de scholen te 's Hertogenbosch, waar een leeraar, in 1882 op lager jaarwedde tijdelijk aan de school verbonden, definitief werd aangesteld; te Tilburg, vervanging van een leeraar, die twee, niet meer te combineeren vakken onderwees; te Alkmaar, verhooging der jaarwedde van den leeraar in Nederlandsch en schrijven, met f 300; te Middelburg, in verband met de definitieve aanstelling van twee leeraren; te Leeuwarden, in verband met de aanstelling van twee nieuwe leeraren, en te Groningen, verhooging der jaarwedde van een leeraar.

Daartegenover stond vermindering aan de school te Utrecht met f 1200, en aan de school te Roermond met f 200.

Voor de Rijksscholen met 3jarigen cursus werd f 100 meer uitgegeven dan in 1882.

Het bedrag der jaarwedden was hooger dan in dat jaar:

f 200 aan de school te Bergen op Zoom, verhooging der jaarwedde van den leeraar in natuur- en scheikunde, plant- en dierkunde, in verband met diens definitieve aanstelling;

f 100 aan de school te Winterswijk, verhooging der jaarwedde van den leeraar in de Fransche taal van f 1500 tot f 1600;

f 200 aan de school te Meppel, insgelijks verhooging der jaarwedde van een leeraar;

f 300 aan de school te Venlo, een gevolg der bij gebrek aan bevoegde personen onvermijdelijk gebleken aanstelling van een leeraar voor het Engelsch en één voor het Hoogduitsch, terwijl tot dusver beide talen in ééne hand waren.

Vermindering ondergingen de uitgaven voor personeel aan de scholen te Helmond f 400, Sappemeer f 100, Warffum f 200.

Het totaal voor de Rijksscholen bedroeg f 2800 meer dan in 1882.

Wat de overige in de tabel vermelde scholen betreft, moge worden gewezen op het volgende:

De school met driejarigen cursus te 's Gravenhage komt voor de eerste maal in de tabel voor met eene uitgave van f 10 800.

Verder ondergingen vermeerdering de uitgaven voor de

scholen te Breda met f 916,67; Arnhem met f 600; Nijmegen met f 425; Apeldoorn met f 100; 's Gravenhage (5jarige cursus) met f 800; Leiden met f 800; Delft met f 700; Schiedam met f 800; Gorinchem met f 550; Amsterdam (de gezamenlijke scholen) met f 5425; Haarlem (idem) met f 800; Zierikzee met f 400; Hoorn met f 500; Goes met f 50; Utrecht met f 410; Amersfoort, in verband met de wijzigingen in het personeel, waarvan hiervoor reeds mededeeling is gedaan, met f 2800; Harlingen met f 600; Almelo met f 200; Groningen (3jarige cursus) met f 400; Winschoten met f 100 en Maastricht met f 425.

Daarentegen werd in 1883 minder dan ten vorigen jare uitgegeven voor het personeel der scholen te Zutphen f 1600; Tiel f 1800; Rotterdam (gezamenlijke scholen) f 2100; Enkhuizen f 500 en Deventer f 300.

De totale vermeerdering beliep voor de gemeentescholen f 22 301,67, tegen eene vermeerdering van f 30 401 in het vorige jaar. Ofschoon de vermeerdering derhalve geringer is dan in 1882, verdient zij, zelfs verminderd met het bedrag van f 10 800 voor de nieuwe school te 's Gravenhage, de aandacht tegenover het bedrag van f 2800, dat al de Rijksscholen te zamen in 1883 meer dan in het vorige jaar hebben gekost.

Voor alle scholen te zamen werd in 1883 f 25 101,67 meer aan jaarwedden uitgegeven dan in 1882.

Evenals in het vorig verslag volgt hier eene opgave van de jaarwedden, blijkens de door de inspecteurs van de directeuren der hoogere burgerscholen ontvangen mededeelingen, door het onderwijzend personeel der hoogere burgerscholen genoten aan burgerdag- en avondscholen, aan middelbare scholen voor meisjes of aan gymnasia.

Ditmaal zijn ook opgenomen de jaarwedden, genoten aan teekenscholen, ambachtsscholen en dergelijke, alsmede aan inrichtingen tot vorming van onderwijzers bij het lager onderwijs; terwijl inrichtingen, niet tot eene der genoemde categoriën behoorende, afzonderlijk zijn vermeld in de laatste kolom. (Inkomsten aan bijzondere inrichtingen zijn *niet* opgenomen.) Bovendien zijn de jaarwedden tot drie categorieën teruggebracht: *a*, tot en met f 500; *b*, boven f 500 tot en met f 1000; *c*, boven f 1000.

Een en ander is voor elke school in 't bijzonder vermeld in de volgende tabel.

SCHOLEN.	A Jaarwedden aan eene burgerdag- of avondschool. Getal				B Jaarwedden aan teekenscholen, ambachtsscholen en dergelijken. Getal				C Jaarwedden aan eene hoogere burgerschool voor meisjes. Getal			
	tot en met f 500.	boven f 500 t/m f 1000.	boven f 1000.	Bedrag.	tot en met f 500.	boven f 500 t/m f 1000.	boven f 1000.	Bedrag.	tot en met f 500.	boven f 500 t/m f 1000.	boven f 1000.	Bedrag.
Rijks- hoogere burgerscholen van vijfjarigen cursus.												
's Hertogenbosch	1	»	»	f 350,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Tilburg	3	2	»	2 175,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Gouda	3	3	»	2 900,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Alkmaar	1	»	»	500,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Middelburg	3	1	»	1 800,00	1	»	»	f 100,00	3	»	»	f 1 100,00
Utrecht	1	»	»	435,00	»	»	»	»	»	1	»	800,00
Leeuwarden	1	1	1	2 400,00	»	»	»	»	»	1	»	900,00
Zwolle	3	2	»	2 275,00	1	»	»	210,00	»	»	»	»
Groningen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Assen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Roermond	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Totaal	16	9	1	f 12 835,00	2	»	»	f 310,00	3	2	»	f 2 800,00
Rijks- hoogere burgerscholen van driejarigen cursus.												
Bergen op Zoom	»	»	»	»	»	1	»	f 1 000,00	»	»	»	»
Helmond	»	»	»	»	1	»	»	300,00	»	»	»	»
Winterswijk	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Zaltbommel	»	»	»	»	2	»	»	400,00	»	»	»	»
Heerenveen	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Sappemeer	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Warffum	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Meppel	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Venlo	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Totaal	»	»	»	»	3	1	»	f 1 700,00	»	»	»	»
Totaal van *alle* Rijks- hoogere burgerscholen	16	9	1	f 12 835,00	5	1	»	2 010,00	3	2	»	f 2 800,00
Gemeentelijke en gesubsidieerde bijzondere hoogere burgerscholen.												
Breda	6	»	»	f 1 566,67	»	1	»	f 700,00	»	»	»	»
Arnhem	8	1	»	2 900,00	1	»	»	325,00	1	1	»	f 1 000,00
Nijmegen	5	5	»	5 617,50	»	»	»	»	»	»	»	»
Apeldoorn	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Zutphen	7	1	1	4 000,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Tiel	6	»	»	625,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Transporteeren	32	7	1	f 14 709,17	1	1	»	f 1 025,00	1	1	»	f 1 000,00

D				E				F		
Jaarwedden aan een gymnasium of progymnasium.				Jaarwedden aan inrichtingen tot vorming van onderwijzers bij het lager onderwijs.				Totaal.		AANMERKINGEN.
Getal				Getal						
tot en met f 500.	boven f 500 t/m f 1000.	boven f 1000.	Bedrag.	tot en met f 500.	boven f 500 t/m f 1000.	boven f 1000.	Bedrag.	Getal.	Bedrag.	
3	»	»	f 2 200,00	3	»	»	f 1 000,00	6	f 3 550,00	1 L. O. f 350, 1 hoofdcursus officieren f 600.
»	»	»	»	»	»	»	»	5	2 175,00	
1	5	1	5 400,00	»	»	»	»	12	8 300,00	1 L. O. f 500, 1 f 800.
»	»	»	»	3	1	»	1 400,00	4	1 900,00	
2	1	»	2 150,00	8	»	»	2 000,00	9	7 150,00	
»	»	»	»	5	»	»	1 340,00	6	2 575,00	1 L. O. f 250.
»	»	»	»	»	»	»	»	4	3 300,00	
»	2	»	1 700,00	6	»	»	1 200,00	10	5 385,00	
»	»	»	»	5	3	»	3 550,00	8	3 550,00	1 doofstommen-instituut f 1400.
2	1	»	1 450,00	4	»	»	950,00	6	2 400,00	
»	»	»	»	10	»	»	2 800,00	10	2 800,00	
8	9	1	f 12 900,00	44	4	»	f 14 240,00	80	f 43 085,00	
»	»	»	»	6	»	»	f 1 210,00	6	f 2 210,00	
»	»	»	»	»	»	»	»	1	300,00	
»	»	»	»	4	»	»	1 900,00	4	1 900,00	
»	»	»	»	5	»	»	775,00	5	1 175,00	
»	»	»	»	4	»	»	1 400,00	2	1 400,00	1 L. O. f 100.
»	»	»	»	3	1	»	1 750,00	4	1 750,00	1 L. O. f 200, 1 is hoofd eener openbare L. S.
»	»	»	»	6	»	»	2 150,00	6	2 150,00	
»	»	»	»	9	»	»	2 175,00	6	2 175,00	
»	»	»	»	3	»	»	1 050,00	3	1 050,00	
»	»	»	»	40	1	»	f 12 410,00	37	f 14 110,00	
8	9	1	f 12 900,00	84	5	»	26 650,00	117	57 195,00	
»	»	»	»	»	»	»	»	6	f 2 266,67	1 K. Mil. Acad. f 1800.
1	2	»	f 1 550,00	1	»	»	f 400,00	11	6 175,00	1 L. O. f 650.
5	4	1	5 825,00	»	»	»	»	14	11 442,50	
»	»	»	»	4	1	»	1 037,50	4	1 037,50	
2	2	1	3 430,00	7	»	»	1 150,00	13	8 580,00	1 L. O. f 300.
3	»	»	850,00	2	»	»	300,00	6	1 775,00	
11	8	2	f 11 655.00	14	1	»	f 2 887,50	54	f 31 276,67	

SCHOLEN.	A. Jaarwedden aan eene burgerdag- of avondschool. Getal: tot en met f 500.	boven f 500 t/m f 1000.	boven f 1000.	Bedrag.	B. Jaarwedden aan teekenscholen, ambachtsscholen en dergelijken. Getal: tot en met f 500.	boven f 500 t/m f 1000.	boven f 1000.	Bedrag.	C. Jaarwedden aan eene hoogere burgerschool voor meisjes. Getal: tot en met f 500.	boven f 500 t/m f 1000.	boven f 1000.	Bedrag.
Per transport	32	7	1	f 14 709,17	1	1	»	f 1 025,00	1	1	»	f 1 000,00
's Gravenhage 5jarige cursus	»	»	»	»	2	»	»	800,00	»	»	»	»
Id. 3jarige cursus	1	»	»	400,00	2	»	»	900,00	»	»	»	»
Rotterdam 5jarige cursus	2	»	»	605,00	»	»	»	280,00	1	2	»	1 700,00
Id. 3jarige cursus	»	1	»	840,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Leiden	»	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	150,00
Dordrecht	2	2	1	3 675,00	»	»	»	»	1	3	»	2 400,00
Delft	2	»	2	3 100,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Schiedam	7	2	»	2 800,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Gorinchem	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Brielle	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Amsterdam 5jarige cursus	»	1	»	700,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Id. 1ste 3jarige cursus	»	»	»	»	1	1	»	1 100,00	»	»	»	»
Id. 2de 3jarige cursus	»	»	»	»	1	»	1	1 850,00	»	»	»	»
Id. 3de 3jarige cursus en handelsschool	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Haarlem 5jarige cursus	2	2	»	1 800,00	1	»	»	200,00	1	»	»	300,00
Id. 3jarige cursus	1	»	»	400,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Zaandam	»	»	»	»	a) 2	»	»	500,00	»	»	»	»
Hoorn	3	»	»	300,00	1	»	»	400,00	»	»	»	»
Enkhuizen	1	»	»	500,00	1	»	»	52,00	»	»	»	»
Zierikzee	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Goes	»	»	»	»	1	»	»	300,00	4	»	»	950,00
Utrecht 3jarige cursus	1	2	1	3 235,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Amersfoort	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Harlingen	6	»	»	1 550,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Sneek	»	»	»	»	1	»	»	120,00	»	»	»	»
Deventer	6	»	1	2 700,00	»	»	»	»	3	2	»	2 250,00
Kampen	9	1	»	3 600,00	»	»	»	»	»	»	»	»
Almelo	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Enschedé	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Groningen 3jarige cursus	1	2	1	2 750,00	2	»	»	600,00	»	»	»	»
Veendam	»	»	»	»	3	»	»	520,00	»	»	»	»
Winschoten	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Maastricht	5	»	»	1 250,00	1	»	»	100,00	»	»	»	»
Totaal gemeentelijke hoogere burgerscholen	81	20	7	f 44 914,17	21	2	1	f 8 747,00	12	8	»	f 8 750,00
Totaal alle scholen	97	29	8	57 749,17	26	3	1	10 757,00	15	10	»	11 550,00
	134				30				25			

D				E				F		
Jaarwedden aan een gymnasium of progymnasium.				Jaarwedden aan inrichtingen tot vorming van onderwijzers bij het lager onderwijs.				Totaal.		AANMERKINGEN.
etal				Getal						
tot en met f 500.	boven f 500 t/m f 1000	boven f 1000.	Bedrag.	tot en met f 500.	boven f 500 t/m f 1000.	boven f 1000.	Bedrag.	Getal.	Bedrag.	
11	8	2	f 11 655,00	14	1	»	f 2 887,50	54	f 31 276,67	
»	»	»	»	1	»	»	300,00	3	1 100,00	
»	»	»	»	1	»	»	200,00	2	1 500,00	
2	1	1	3 100,00	1	»	»	150,00	6	5 835,00	1 zeevaartschool f 500.
»	»	»	»	»	»	1	1 050,00	2	1 890,00	
2	»	1	1 900,00	8	1	»	1 520,00	8	3 570,00	Bij L. O. één f 1120, één f 800 en één f 680.
1	3	1	3 400,00	»	»	»	»	12	9 475,00	
»	»	»	»	1	»	»	150,00	5	3 250,00	1 L. O. f 500.
1	4	»	3 800,00	1	1	»	900,00	12	7 500,00	
1	4	»	3 900,00	9	»	»	2 150,00	11	6 050,00	1 L. O. f 200; 1 ± f 600.
»	»	»	»	4	»	»	430,00	4	430,00	1 L. O. f 600 + f 300; weeshuis f 100.
»	»	»	»	»	»	»	»	1	700,00	
»	»	»	»	»	»	»	»	2	1 100,00	1 L. O. f 400.
»	»	»	»	»	»	»	»	2	1 850,00	
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	
2	2	»	2 400,00	8	1	»	2 425,00	11	7 125,00	1 L. (en H.) O. f 1600; 1 L. O. f 150.
»	»	»	»	»	»	»	»	1	400,00	
»	»	»	»	2	»	»	400,00	4	900,00	*a*) 1 hunner f 100 + schoolgelden en vrije woning.
»	»	»	»	7	»	»	930,00	5	1 630,00	
»	»	»	»	2	»	»	600,00	6	1 152,00	
»	»	»	»	3	»	»	550,00	3	550,00	1 L. O. f 200.
»	»	»	»	5	»	»	950,00	8	2 200,00	
»	»	1	2 000,00	»	»	»	»	5	5 235,00	1 L. O. f 850; 1 id. f 700.
2	5	»	4 400,00	»	»	»	»	7	4 400,00	
»	»	»	»	1	»	»	200,00	7	1 750,00	
1	5	»	5 200,00	1	»	»	150,00	8	5 470,00	1 L. O. f 300.
1	6	»	4 800,00	»	»	»	»	13	9 750,00	
»	»	»	»	1	»	»	225,00	16	3 825,00	1 L. O. f 250; 1 id. f 350; 3 hoofdcursus offic. f 400, f 500 en f 400.
»	»	»	»	11	1	»	3 250,00	8	3 250,00	1 L. O. f 800.
»	»	»	»	3	»	»	1 000,00	3	1 000,00	
»	»	1	1 400,00	»	»	»	»	5	4 750,00	1 doofstommen-instituut f 200.
»	»	»	»	7	»	»	1 950,00	8	2 470,00	1 L. O. f 200.
6	»	»	5 500,00	»	»	»	»	6	5 500,00	
2	4	1	4 995,00	1	1	»	1 300,00	12	7 645,00	
32	42	8	f 58 450,00	92	6	1	f 23 667,50	260	f 144 528,67	
40	51	9	71 350,00	176	11	1	50 317,50	377	201 723,67	
100				188						

Er waren 134 leeraren aan burgerdag- en avondscholen werkzaam, onder genot van f 57 749,17; in 1882 waren er 144 [1]), met een bedrag van f 60 750,84 aan jaarwedden. Er is dus vermindering in het aantal; de jaarwedden namen af met f 3001,67.

Het aantal leeraren, die jaarwedden genoten aan middelbare meisjesscholen, verminderde sedert het vorige jaar met 1; het gezamenlijk bedrag der jaarwedden van deze kategorie met f 750.

Aan gymnasia of progymnasia waren 3 leeraren meer dan in het vorige jaar tegen afzonderlijke bezoldiging werkzaam.

Het gezamenlijk bedrag hunner jaarwedde was f 2256,66[5] hooger dan ten vorigen jare.

De cijfers uit de kolommen B en E geven geen aanleiding tot vergelijking, daar zij niet voorkomen in het vorig jaarverslag.

In de laatste kolom der tabel komen voor: het aantal *personen*, in 't geheel jaarwedde genietende aan ééne of meer der instellingen, in de vorige kolommen vermeld, en het gezamenlijk bedrag der jaarwedden.

Uit het niet- overeenkomen van de cijfers in de kolom F met het totaal der afzonderlijke kolommen A, B, C, D en E, blijkt, dat niet zelden dezelfde leeraar aan meer dan ééne inrichting werkzaam was.

Het geheele bedrag der jaarwedden, door leeraren aan hoogere burgerscholen genoten aan de inrichtingen, die ook ten vorigen jare in de tabel (bladz. 143 en 144 van het verslag over 1882/83) waren opgenomen, beliep f 140 649,17, d. i. f 1495,00[5] minder dan in het genoemde jaar.

e. Leerplan en toestand van het onderwijs.

Aangaande den toestand van het onderwijs, die in het algemeen geene noemenswaardige verandering onderging, kunnen de volgende bijzonderheden worden medegedeeld.

Breda. De nadeelige gevolgen, aan de hoogere burgerschool alhier ondervonden van de voortdurende afwisseling in haar personeel, deed den gemeenteraad besluiten tot verbetering van de materieele positie der leeraren. Omtrent de nieuwe regeling der jaarwedden, in werking getreden met 1 Januari 1884, zal in het volgende verslag de noodige mededeeling worden gedaan.

Door groote inspanning van krachten slaagden directeur en leeraren er in, ook in 1883, ondanks allen tegenspoed, de vruchten van het onderwijs zeer bevredigend te doen zijn.

Winterswijk. De maatregelen, door het plaatselijk bestuur eindelijk genomen betreffende het uitgebreid lager onderwijs, welke maatregelen in 1884 tot uitvoering zullen komen, schijnen voor de hier gevestigde Rijks hoogere burgerschool eene goede toekomst te beloven.

's Gravenhage. a. *Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus.*

In de orde en tucht aan de school, die in het begin van het jaar nog al eens te wenschen overlieten, kwam eene aanmerkelijke verbetering. Evenwel was de directeur nog enkele malen verplicht, leerlingen tijdelijk de school te ontzeggen, terwijl één leerling uit de 2de klasse door burgemeester en wethouders van de school werd verwijderd.

Bij de nieuwe verordening voor de middelbare scholen is aan de ouders of voogden het recht toegekend, om voor hunne kinderen of pupillen vrijstelling te vorderen van het bijwonen der lessen in een of meer vakken.

b. *Hoogere burgerschool met driejarigen cursus.*

Voor deze school, welke op 1 September 1883 geopend is, werd bepaald, dat het eerste jaar alleen de laagste klasse zou worden opengesteld, ten einde eene meer geleidelijke inwerkingstelling te bevorderen.

Rotterdam. *Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus.*

Het programma der lessen bleef gelijk aan dat van het vorige jaar, met uitzondering van de lessen in afdeeling B der twee hoogste klassen; daaromtrent werd besloten, voortaan aan de leerlingen alle lessen gecombineerd te doen geven met die van afdeeling A, maar hen vrij te stellen van enkele technische vakken: de mechanica, beschrijvende meetkunde en het lijnteekenen, om hierdoor het groot aantal vakken en lesuren voor hen eenigszins te verminderen en het volgen van deze klasse gemakkelijker te maken. Het aantal lesuren kon hierdoor aan de beide klassen van afdeeling B worden teruggebracht tot 30 's weeks.

Leiden. Het onderwijs in de bolvormige driehoeksmeting voor aanstaande artsen en landmeters, werd in dezen cursus bijgewoond door 4 leerlingen der 4de klasse.

Gorinchem. Van de dit jaar gegeven vergunning tot plaatsing van meisjes werd ruimschoots gebruik gemaakt; zoo dat in de 1ste klasse het aantal vrouwelijke leerlingen grooter is dan dat der mannelijke.

Amsterdam. Door de commissie van toezicht werd de aandacht van burgemeester en wethouders gevestigd op de oefeningen in den wapenhandel op de scholen; doch dezen vonden voorshands bezwaar aan het voorstel der commissie gevolg te geven.

Middelburg. De verdeeling der les-uren onderging eenige wijziging. Die in de aardrijkskunde werden verminderd met drie, die in het Hoogduitsch met één; daarentegen werden voor teekenen één, voor Engelsch twee, en voor geschiedenis eveneens twee uren meer uitgetrokken.

Goes. Daar de derde klasse aan deze school in den cursus 1883/1884 niet minder dan 24 leerlingen telde, werd zij door den directeur der school en de leeraren Van de Poll en Van Neck, voor het door hen te geven onderwijs, geheel belangeloos in twee afdeelingen gesplitst.

Amersfoort. In het programma en den rooster der les-uren werden niet onbelangrijke wijzigingen gebracht. Zij kunnen worden overzien in de volgende tabel.

[1]) 168—24, zonder afzonderlijke jaarwedde aan de burgerdag- of avondschool, en in vroegere verslagen (ten onrechte) in kolom 1 meegerekend.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

LEERVAKKEN.	KLASSEN. I.	II.	III.	IV.	V.	Totaal.
Wiskunde.	7	6	7	4	3	27
Mechanica en mechanische technologie . . .	—	—	—	2	2	4
Natuurkunde	—	—	3	3	3	9
Natuurlijke historie	2	2	2	1	2	9
Scheikunde	—	—	—	4	3	7
Praktische scheikunde	—	—	—	—	2	2
Kosmographie	—	—	—	1	1	2
Geschiedenis	3	2	2	3	2	12
Aardrijkskunde	3	2	2	1	2	10
Nederlandsche taal en letterkunde	3	3	2	2	2	12
Hoogduitsche taal en letterkunde	4	4	2	2	2	14
Fransche taal en letterkunde	4	3	3	2	2	14
Engelsche taal en letterkunde	—	4	3	2	2	11
Schoonschrijven.	1	—	—	—	—	1
Staathuishoudkunde, staatsinrichting en statistiek	—	—	1	2	2	5
Boekhouden, handelswetensch. en warenkennis.	—	—	—	1	1	2
Rechtlijnig teekenen	—	1	1	2	2	6
Handteekenen	3	3	2	2	1	11
Gymnastiek en exerceeren	2	2	2	1	1	8
Totaal	32	32	32	35	35	166

De vroeger gebruikelijke rusttijd van twaalf tot één ure op de volle schooldagen werd met één uur verlengd. Tusschen de lessen hebben al de leerlingen der school tegelijkertijd tien minuten verpoozing, gedurende welken tijd de lokalen worden geventileerd.

Harlingen. De reorganisatie der school, ten vorigen jare tot stand gebracht, waarbij de vierjarige cursus in een driejarigen werd veranderd, werkte aanvankelijk niet ongunstig. Het getal leerlingen was vrij voldoende.

Groningen. *Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus.*

De minder gunstige uitslag der overgangs-examens gaf den directeur aanleiding, bij de promotie der leerlingen in Juli, die ook door leden der commissie van toezicht werd bijgewoond, eenige ernstige woorden tot de leerlingen te richten en daarbij op de redenen te wijzen, die, volgens hem, den minder gunstigen uitslag hadden teweeggebracht. Niet alleen toch was de uitslag der overgangs-examens minder dan vroeger, ook die van het eindexamen was niet geheel zooals men dien wel verwachten zou; terwijl bovendien de orde, bij de lessen, van sommige leeraren ten minste, veel te wenschen had overgelaten.

Enschedé. Daar het niet mocht gelukken, de bestaande vacature voor de Staatswetenschappen te vervullen, kon het onderwijs in deze vakken tijdelijk niet worden gegeven.

Roermond. Pogingen werden aangewend, om den lust tot deelname aan de »avondstudie", die in den cursus 1882/83 geheel was te niet gegaan, te doen herleven.

Venlo. De bloei, waarin zich de hier gevestigde Rijks-hoogere burgerschool met 3jarigen cursus aanvankelijk mag verheugen, werd in den loop van 1883 ernstig bedreigd door de houding, in de school en daarbuiten, aangenomen door den leeraar in het Fransch, C. E. Péan. Niet minder dan 40 leerlingen werden door ouders en voogden aan zijn onderwijs onttrokken, waardoor een op den duur geheel onhoudbare toestand werd in het leven geroepen. Nog vóór het einde des jaars verzocht deze leeraar van zijne betrekking te worden ontheven.

Het overige personeel heeft naar zijn beste vermogen getracht, dat nadeel te herstellen. Onder anderen verdient vermelding, hoe de leeraar D. Schram door kosteloos privaat-onderwijs heeft getracht, voor de bovengenoemde leerlingen het gemis der gewone lessen in Fransch zooveel doenlijk te vergoeden.

De maatregel betreffende de eerste of voorbereidende klasse, waarvan in het vorig verslag werd gewaagd, heeft eene gunstige werking uitgeoefend.

Rolduc. De derde klasse der Hoogduitsche afdeeling aan de alhier gevestigde R.-K. hoogere burgerschool is in 1883 weggevallen.

Het getal adspiranten, dat zich in 1883 aanmeldde voor het toelatings-examen tot de Koninklijke militaire academie, bedroeg — volgens welwillend door het bestuur der academie, door tusschenkomst van den heer generaal-majoor, inspecteur van het militair onderwijs, verstrekte opgaven — in het geheel 196.

Van dezen zagen 4 van het examen af of trokken zich na het schriftelijk gedeelte daarvan terug. Bovendien werden 17 bij het geneeskundig onderzoek ongeschikt bevonden. Er werd alzoo aan het examen deelgenomen door 175 adspi-

ranten, dat is 13 meer dan in het vorige jaar en 34 meer dan in 1881.

Van die 175 hebben 87 aan de vereischten van het examen voldaan en 88 niet. Deze uitslag is iets ongunstiger dan in het vorige jaar, toen 83 voldeden en 79 niet; in 1881 daarentegen voldeden 71 aspiranten en werden 70 afgewezen.

Onder de geëxamineerden waren er 69, die, toen zij examen aflegden, nog leerling waren van eene hoogere burgerschool. Van dezen waren 64 leerlingen der derde klasse, en van hen slaagden 27, terwijl 37 werden afgewezen; — 4 waren leerlingen der vierde klasse en deden allen examen met gunstigen uitslag; — 1 leerling had niet meer dan de eerste en de tweede klasse doorloopen en werd, gelijk trouwens wel niet anders kon worden verwacht, afgewezen.

Er waren voorts 26 candidaten, die wel op eene hoogere burgerschool waren geweest, maar in het laatste jaar vóór hun examen eene particuliere inrichting hadden bezocht. Van hen slaagden 19, 7 daarentegen niet. Van de 19 geslaagden hadden 9 de derde en 10 de tweede klasse eener hoogere burgerschool doorloopen; van de 7 niet geslaagden waren 2 leerlingen der derde, 5 leerlingen der tweede klasse geweest.

Een 78tal candidaten was tot het examen voorbereid op bijzondere scholen, een 2tal door privaat-onderwijs. Van dezen werden 37 toegelaten, doch slaagden 43, waaronder de 2, die privaat-onderwijs hadden genoten, niet.

De uitslag van het examen voor alle candidaten te zamen (bijna 50 pct. toelatingen) wijkt van het in de laatst voorafgaande jaren verkregen resultaat niet belangrijk af.

Van de leerlingen, die uitsluitend eene hoogere burgerschool hebben bezocht, werden in 1883 toegelaten ongeveer 45 pct., een getal, dat met het cijfer van 1882 niet noemenswaardig verschilt, maar *beneden* het gemiddelde van 1878 tot en met 1881 (56 pct.) blijft.

Van hen, die, na eerst eene hoogere burgerschool te hebben bezocht, de laatste voorbereiding tot het examen aan eene bijzondere inrichting ontvingen, slaagden ruim 73 pct., juist gelijk ten vorigen jare. Het gemiddeld cijfer over 1878 tot 1881 was 69 pct.

Voor de toelating van leerlingen van bijzondere inrichtingen en van hen, die privaat-onderwijs genoten, was in 1883 het percentcijfer ruim 46, tegen ruim 52 in het vorige jaar en 43 in de jaren 1878 tot en met 1881.

Ook in het jaar, waarover dit verslag loopt, is derhalve de uitslag der gehouden toelatings-examens verreweg het gunstigst gebleven voor hen, die, na leerling eener hoogere burgerschool te zijn geweest, voor de laatste voorbereiding tot het examen hebben gebruik gemaakt van particuliere hulp.

Aan onderscheidene scholen zijn in den loop des jaars klachten gerezen over de niet zelden langdurige afwezigheid van leeraren tot het afnemen van examens van lager zoowel als van middelbaar onderwijs. Sommige gemeentebesturen werden er toe geleid, de vergunning daartoe zonder meer te weigeren. Is dit uiterste, in het belang van het onderwijs in het algemeen, te betreuren, overweging verdient het, de werkzaamheden der examencommissiën zoodanig in te richten, dat de leeraren-leden niet meer dan drie dagen per week zitting hebben en de overige drie dagen kunnen wijden aan de vervulling hunner gewone taak.

Niet onvermeld kan ten slotte blijven, dat bij Z. M. besluit van 14 September 1883 (*Staatsblad* n°. 135), het reglement betreffende de toelating van studenten in de geneeskunde aan de universiteiten hier te lande tot eene verbintenis voor den geneeskundigen dienst der landmacht in dien zin werd gewijzigd en aangevuld, dat voortaan ook de leerlingen der hoogere burgerscholen, die met goeden uitslag het eindexamen hebben afgelegd en in de medicijnen studeeren, voor zulk eene verbintenis kunnen in aanmerking komen.

f. Toestand der lokalen en hulpmiddelen bij het onderwijs.

De toestand der lokalen en hulpmiddelen bij het onderwijs is in het algemeen bevredigend. Ook daar, waar dit niet opzettelijk wordt vermeld, werden in den loop des jaars kleine verbeteringen in de localiteit aangebracht.

Eveneens werden overal, zooveel de toegestane subsidiën gedoogden, de hulpmiddelen bij het onderwijs vermeerderd en verbeterd.

Meer opzettelijk vermelding schijnt het volgende te verdienen.

's Hertogenbosch. De zaal voor handteekenen laat, wat verlichting en ventilatie aangaat, te wenschen over.

Bergen op Zoom. De, in afwachting van het gereedkomen van het nieuwe schoolgebouw, in gebruik genomen localiteit bleek meer en meer onvoldoende: er is in elk opzicht gebrek aan ruimte. Ook de ligging van het hulpgebouw is zeer ongelukkig.

Arnhem. Er wordt geklaagd over het onvoldoende van het subsidie, beschikbaar gesteld ten behoeve der bibliotheek, van welke inrichting ook wordt gebruik gemaakt door de leerlingen van het gymnasium. Dit is inderdaad te betreuren: het aantal boekdeelen, in 1883 aan leerlingen uitgeleend, bedroeg niet minder dan 732. De catalogus der bibliotheek werd herzien en ten deele geheel omgewerkt.

's Gravenhage. Voor de hoogere burgerschool met 3jarigen cursus, thans voorloopig in een gebouw in de Wagenstraat gevestigd, wordt een nieuw lokaal gesticht

Zaandam. Door den heer dr. A. Van der Boon werd bij het verlaten der gemeente eene verzameling voorwerpen en instrumenten, meest geschikt om bij het onderwijs in plant- en dierkunde dienst te doen, voor de kabinetten der school aangeboden, welk geschenk door directeur en leeraren met ingenomenheid is aanvaard.

Hoorn. De leermiddelen voor het onderwijs in de natuurkunde hebben wederom eene noodige uitbreiding ondergaan. In de daaruit voortvloeiende behoefte aan eene kast in het physisch kabinet werd eveneens voorzien.

In het lokaal voor de practische scheikunde zijn vier steenen bakken met afvoerbuizen geplaatst.

Enkhuizen. Eene zeer gewenschte verbetering zou het zijn, indien eene afzonderlijke bergplaats werd ingericht voor de kleederen, die tot nu toe aan den wand der schoollokalen zelven geborgen moeten worden.

Utrecht. *(Gemeentelijke school met 3jarigen cursus).*

Vermelding verdient het gebruik, door de leerlingen dezer school van de schoolbibliotheek gemaakt. Niet minder dan 1758 deelen weder in het jaar, waarover dit verslag loopt, ter lezing uitgegeven.

Amersfoort. Aan de plannen tot uitbreiding en verbetering van het schoolgebouw, waarvan in het vorig verslag is melding gemaakt, werd in de zomervacantie van 1883 uitvoering gegeven. De localiteit voldoet, gelijk zij thans is, aan alle billijke eischen; ook de verandering der privaten blijkt aanvankelijk eene verbetering te zijn.

Kampen. Op 13 Januari 1883 werd alhier, ten behoeve der middelbare scholen en van het gymnasium, een nieuw gebouw in gebruik genomen, dat in omvang en onbekrompenheid van inrichting de meeste scholen in den lande ver achter zich laat. Het voldoet aanvankelijk in het algemeen goed; maar het is zeer te betreuren, dat de verwarming te wenschen overlaat en in enkele lokalen zelfs geheel onvoldoende moet worden genoemd. Het kon niet anders dan bevreemding wekken, dat nòch van den inspecteur der gymnasia, nòch van den betrokken inspecteur van het middelbaar onderwijs omtrent de inrichting van het nieuwe gebouw advies is gevraagd.

Almelo. De gewenschte verbetering in het gymnastieklokaal is in 1883 nog niet tot stand gekomen.

Enschedé. Het schoolgebouw, waarvan de inwendige inrichting in vele opzichten te wenschen overlaat, verkeerde, ten gevolge van het nalaten van hoogst noodige herstellingen in een toestand, die dringend verbetering eischt.

Veendam. De hulpmiddelen voor natuur- en scheikunde zijn aanzienlijk vermeerderd, en ook de bibliotheek is vergroot.

Venlo. Plannen zijn ontworpen tot het stichten van een nieuw schoolgebouw, waaraan groote behoefte bestaat, ook nadat twee lokalen aan de Groenmarkt, grenzende aan het tegenwoordig schoolgebouw, door het gemeentebestuur voor de school in gebruik zijn afgestaan en voor het teekenonderwijs ingericht.

g. Inrichtingen, ongeveer met hoogere burgerscholen gelijkstaande.

Voorburg. De school van den heer dr. P. H. Bruynings Ingenhoes telde 41 kostleerlingen, 3 halve kostleerlingen en 18 dagscholieren.

Noordwijk. De heer O. J. Schreuders werd als directeur vervangen door den heer dr. G. J. Dozy, vroeger leeraar aan de hoogere burgerschool te Leiden.

§ 4. MIDDELBARE SCHOLEN VOOR MEISJES.

a. Getal en soort der scholen.

Het getal dier scholen bleef ook in 1883 onveranderd. Door dat aan de school te Goes de cursus van 4 tot 5 jaren werd verlengd, klom het getal der scholen met volledigen 5jarigen cursus tot 12; bovendien waren er scholen met een cursus van drie jaren, ongeveer beantwoordende aan de hoogste drie leerjaren van eene 5jarige school.

Uit de volgende tabel blijkt, waar de genoemde scholen zijn gevestigd; de aard der school; het jaar der opening; de duur van den cursus en het bedrag van het schoolgeld.

PROVINCIËN.	GEMEENTEN.	AARD DER SCHOOL.	Jaar der oprichting.	Duur van den cursus.	Bedrag van het schoolgeld voor volledig onderwijs.	Bedrag van het schoolgeld voor enkele lessen
Gelderland .	Arnhem.	Gesubsidieerde gemeenteschool.	1871	5 jar.	f 60 per jaar.	f 6 tot f 60 per jaar.
Zuidholland .	's Gravenhage.	Niet-gesubs. gemeenteschool.	1879	5 »	60 » »	f 60 per jaar.
	Rotterdam.	Idem.	1871	5 »	60 » »	—
	Leiden.	Gesubsidieerde gemeenteschool.	1881	5 »	60 » »	f 10 tot f 25 per vak.
	Dordrecht.	Idem.	1871	5 »	60 » »	10 of 15 » »
Noordholland	Amsterdam.	Niet-gesubs. gemeenteschool.	1872	3 »	60 » »	10 tot 60 per jaar.
	Id.	Niet-gesubs. bijzondere school.	1881	5 »	400 » »	—
	Haarlem.	Gesubsidieerde gemeenteschool.	1867	5 »	50 » »	—
Zeeland . . .	Middelburg.	Idem.	1880	5 »	50 » »	f 50 per jaar.
	Goes.	Idem.	1876	5 »	40 » »	f 5 tot f 12 per vak.
Utrecht . . .	Utrecht.	Idem.	1875	5 »	f 50 of f 70 per j.	—
Friesland . .	Leeuwarden.	Idem.	1875	5 »	f 50 per jaar.	f 12 per vak.
Overijssel . .	Deventer.	Idem.	1872	3 «	50 » »	f 3 per uur 's weeks.
Groningen . .	Groningen.	Niet-gesubs. gemeenteschool.	1872	5 »	50 » »	f 7.50 tot f 15 p. vak.

Aan de scholen te Rotterdam, Haarlem en Utrecht, alsmede aan de bijzondere school te Amsterdam werden geene leerlingen voor enkele lessen toegelaten.

Aan de school te Utrecht wordt in de lagere drie klassen f 50, in de beide hoogere daarentegen f 70 schoolgeld betaald.

b. Getal der leerlingen.

Het getal der leerlingen, die bij het einde van 1883 deze scholen bezochten, is aangewezen in de volgende tabel.

Ingeval in eenige school, krachtens hare organisatie, eene klasse niet aanwezig is, wordt dit aangewezen met het teeken (—); is eenige klasse tijdelijk zonder leerlingen, dan wordt dit met het teeken (») aangeduid. De 1ste, 2de en 3de klassen der scholen te Amsterdam en te Deventer zijn met de 3de, 4de en 5de klassen van volledige inrichtingen gelijkgesteld.

SCHOLEN.	Getal leerlingen voor volledig onderwijs. 1ste klasse.	2de klasse.	3de klasse.	4de klasse.	5de klasse.	Totaal.	Getal leerlingen voor enkele lessen.	Algemeen totaal.
Arnhem	13	10	9	4	7	43	7	50
's Gravenhage	36	43	39	9	9	136	5	141
Rotterdam	46	37	30	17	19	149	—	149
Leiden	28	24	17	12	7	88	9	97
Dordrecht	25	9	21	8	6	69	12	81
Amsterdam (openbare)	—	—	41	17	13	71	10	81
idem (bijzondre)	12	5	10	10	»	37	—	37
Haarlem	23	22	28	26	20	119	—	119
Middelburg	15	10	9	9	4	47	4	51
Goes	8	7	5	»	4	24	1	25
Utrecht	30	28	17	18	8	101	—	101
Leeuwarden	29	27	13	11	16	96	17	113
Deventer	—	—	11	6	10	27	4	31
Groningen	40	34	21	15	12	122	15	137
Totaal . .	305	256	271	162	135	1129	84	1213
Totaal in 1882 . .	299	265	235	180	102	1081	53	1134
In 1883 meer of minder . .	6	— 9	36	— 18	33	48	31	79

Op de bijzondere school te Amsterdam waren in 1883 de laagste vier klassen bezet.

Splitsing in klassen is dit jaar te vermelden bij de volgende scholen:

's Gravenhage, de 1ste, 2de en 3de klasse, elke in 2 afdeelingen;

Rotterdam, evenzoo;

Amsterdam (openbare school), de 1ste klasse in 2 afdeelingen;

Haarlem, de 3de, 4de en 5de klasse, elke in 2 afdeelingen;

Utrecht, de 1ste en 2de klasse, voor sommige vakken, elke in 2 afdeelingen;

Leeuwarden, de 1ste en 2de klasse, elke in 2 afdeelingen;

Groningen, de 1ste, 2de en 3de klasse, elke in 2 afdeelingen.

Eene vergelijking met het vorige jaar leidt tot het resultaat, dat het totaal getal leerlingen is *toe*genomen met 79. Er is eene vermeerdering met 48 van de leerlingen voor het volledig onderwijs; het aantal leerlingen voor enkele lessen nam dit jaar insgelijks toe en wel met 31.

Voor elke school in 't bijzonder is de toestand voor 1882 en 1883 aangewezen in de volgende tabel.

SCHOLEN.	Leerlingen voor volledig onderwijs.				Leerlingen voor enkele lessen.				Geheel getal leerlingen.			
	In Decemb. 1882.	In Decemb. 1883.	In 1883 meer.	In 1883 minder.	In Decemb. 1882.	In Decemb. 1883.	In 1883 meer.	In 1883 minder.	In Decemb. 1882.	In Decemb. 1883.	In 1883 meer.	In 1883 minder.
Arnhem	48	43	»	5	1	7	6	»	49	50	1	»
's Gravenhage	123	136	13	»	—	5	5	»	123	141	18	»
Rotterdam	137	149	12	»	—	—	—	—	137	149	12	»
Leiden	80	88	8	»	5	9	4	»	85	97	12	»
Dordrecht	62	69	7	»	10	12	2	»	72	81	9	»
Amsterdam (openbare)	76	71	»	5	8	10	2	»	84	81	»	3
Id. (bijzondere)	26	37	11	»	—	—	—	—	26	37	11	»
Haarlem	116	119	3	»	—	—	—	—	116	119	3	»
Middelburg	42	47	5	»	2	4	2	»	44	51	7	»
Goes	24	24	»	»	1	1	»	»	25	25	»	»
Utrecht	95	101	6	»	—	—	—	—	95	101	6	»
Leeuwarden	106	96	»	10	8	17	9	»	114	113	»	1
Deventer	26	27	1	»	5	4	»	1	31	31	»	»
Groningen	120	122	2	»	13	15	2	»	133	137	4	»
Totaal	1081	1129	68	20	53	84	32	1	1134	1213	83	4
			48 *meer.*				31 *meer.*				79 *meer.*	

Vermeerdering van eenige beteekenis werd in het getal leerlingen voor volledig onderwijs waargenomen aan de scholen te 's Gravenhage, te Rotterdam en vooral aan de bijzondere school te Amsterdam. Vermindering was er van eenige beteekenis enkel te Leeuwarden. Alleen aan laatstgenoemde school en aan die te Arnhem werd eene vermeerdering van het aantal leerlingen voor enkele lessen waargenomen, die wellicht verdient vermeld te worden. De veranderingen bewegen zich alle binnen de grenzen, die onder gewone omstandigheden moeten worden aangenomen.

Vergelijkt men de verdeeling der bevolking van de in deze paragraaph behandelde scholen over de verschillende klassen met die in het vorige jaar, dan blijkt dat de eerste klasse in 1883 6 leerlingen meer telde; de tweede had er 9 minder; de derde 36 meer; de vierde 18 minder; de vijfde 33 meer. Aan deze cijfers laten zich geene bijzondere beschouwingen vastknoopen. De vrij groote toename van het aantal leerlingen in de 3de klasse te 's Gravenhage kan worden verklaard uit hetgeen aangaande die school is medegedeeld in het vorig jaarverslag. Eene vrij belangrijke toename onderging het aantal leerlingen in de laagste klasse der openbare school te Amsterdam.

De verhouding van het getal leerlingen voor enkele lessen tot het totaal getal was in 1883 bijna 7 pct. en alzoo belangrijk ongunstiger dan in het vorige jaar, toen zij niet meer dan 4.7 pct. bedroeg, ongunstiger ook dan in 1881, toen de verhouding 6.1 pct. was.

Van de 84 leerlingen voor enkele lessen bezochten 9 de 1ste, 23 de 2de, 22 de 3de, 14 de 4de en 16 de 5de klasse.

De deelneming aan de verschillende lessen was als volgt:

wiskunde	17;
natuurkunde	11;
scheikunde	8;
plant- en dierkunde	22;
cosmographie	1;
aardrijkskunde	26;

geschiedenis 29;
Nederlandsch 58;
Fransch 66;
Hoogduitsch 64;
Engelsch 57;
teekenen 43;
handwerken . . . . 1.

Bij verschillende vakken: natuurkunde, plant- en dierkunde, aardrijkskunde, geschiedenis, en inzonderheid bij de talen en het teekenen, wordt, in vergelijking met het vorige jaar, vermeerdering waargenomen; ook in 1883 was voor de laatstgenoemde vakken het getal der zoogenoemde » toehoorderessen" het grootst.

Gymnastische oefeningen werden, evenals ten vorigen jare, gehouden aan alle scholen, met uitzondering van die te Dordrecht en van de openbare school te Amsterdam. In de volgende tabel vindt men aangeteekend het getal der leerlingen, die aan het gymnastiekonderwijs deelnamen, naast dat voor volledig onderwijs. Ook omtrent de regeling der oefeningen wordt de gewone opgave gedaan.

SCHOLEN.	GETAL LEERLINGEN voor gymnastiek.	voor volledig onderwijs.	Aantal heele of halve uren 's weeks voor onderwijs in gymnastiek.
Arnhem	39	43	4 maal $^3/_4$ uur.
's Gravenhage	105	136	2 geheele uren.
Rotterdam	101	149	Iste en 2de kl. 4 halve uren, 3de kl. 1 geheel uur.
Leiden	62	88	3 afdeelingen 2 geheele uren, 1 afd. 1 geheel uur.
Dordrecht	—	69	—
Amsterdam (openbare)	—	71	—
Idem (bijzondere)	37	37	6 halve uren.
Haarlem	100	119	2 halve uren.
Middelburg	40	47	4 halve uren.
Goes	20	24	2 geheele uren.
Utrecht	66	101	2 halve uren, klassen I en II bovendien 5 maal 20′ tusschen de lessen.
Leeuwarden	102	96	2 geheele uren.
Deventer	7	27	2 geheele uren.
Groningen	123	122	Iste en 2de kl. 2 maal $^3/_4$ en 1 maal $^1/_2$ uur, 3de 4de en 5de kl. 4 maal $^1/_2$ uur.
Totaal	802	1129	

Vrij algemeen gebruik van de gelegenheid tot gymnastische oefening werd dit jaar gemaakt aan de scholen te Arnhem, Middelburg, Goes, Leeuwarden en Groningen. Aan de bijzondere school te Amsterdam namen ook in 1883 alle leerlingen aan de oefeningen deel. Eene treurige tegenstelling vormt daarmede de school te Deventer, waar niet meer dan 7 leerlingen van de aangeboden gelegenheid gebruik maakten. Ook aan de school te Utrecht laat de deelneming veel te wenschen over. Toch wordt aan die inrichting het onderwijs gegeven door eene leerares; hetzelfde is aan de scholen te Arnhem, 's Gravenhage, Rotterdam, Leiden, Haarlem, Middelburg, Leeuwarden en Groningen het geval.

c. Examens.

De uitslag der in 1883 gehouden toelatings- en overgangsexamens is opgenomen in de volgende tabel.

SCHOLEN.	TOELATINGS-EXAMENS TOT DEN CURSUS 1883/84.							OVERGANGS-EXAMENS TOT DEN CURSUS 1883/84.		
	Tot de laagste klasse.			Tot eene hoogere klasse.						
	Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.	Geëxamineerd.	Toegelaten tot die klasse.	Toegelaten tot eene lagere klasse.	Geheel afgewezen.	Geëxamineerd.	Toegelaten.	Afgewezen.
Arnhem	13	10	3	5	1	4	»	31	26	5
's Gravenhage	34	27	7	8	5	3	»	105	94	11
Rotterdam	44	39	5	3	3	»	»	110	99	11
Leiden	28	27	1	3	2	1	»	69	68	1
Dordrecht	20	20	»	2	2	»	»	55	45	10
Amsterdam, (opb. school)	43	37	6	»	»	»	»	45	36	9
» (bijz. »)	12	12	»	»	»	»	»	27	25	2
Haarlem	22	22	»	4	3	1	»	93	93	»
Middelburg	13	12	1	1	1	»	»	26	13	13
Goes	5	5	»	»	»	»	»	19	15	4
Utrecht	28	27	1	3	»	2	1	80	59	21
Leeuwarden	27	23	4	1	1	»	»	97	80	17
Deventer	—	—	—	2	1	»	1	—	—	—
Groningen	38	37	1	»	»	»	»	92	85	7
Totaal	327	298	29	32	19	11	2	849	738	111

Aan de school te Deventer werden noch toelatings-, noch overgangsexamens gehouden.

Het aantal leerlingen, die zich aanmeldden om tot de laagste klasse te worden toegelaten, was 9 meer dan ten vorigen jare.

Het getal afwijzingen beliep voor alle scholen te zamen voor de laagste klasse 8.9 pct., voor alle klassen 8.6 pct.; aanmerkelijk gunstiger cijfers dan in 1882, toen respectievelijk 11.9 en 11.3 pct., en in 1881, toen 17.6 en 17.2 pct. van hen, die examen aflegden, moesten worden afgewezen.

De uitslag der overgangs-examens was nog iets meer bevredigend dan in 1882. Niet meer dan even 13 pct. afwijzingen staan tegenover 15.4 pct. in het genoemde jaar, en tegenover 16.7 pct. in 1881. Bedenkelijk bleef de uitslag te Utrecht (26 pct. afwijzingen). Te Middelburg, waar in 1882 verbetering was waargenomen, klom het percentcijfer der afwijzingen in 1883 weêr tot 50 pct.

Eind-examens werden gehouden aan de scholen, die hieronder, nevens het aantal uitgereikte getuigschriften, worden vermeld.

's Gravenhage	8;
Rotterdam	8;
Dordrecht	1;
Amsterdam (openbare school)	18;
Haarlem	12;
Utrecht	3.

Zonder examen werden getuigschriften wegens het afloopen van den cursus uitgereikt:

aan de school te Leeuwarden	8;
» » » » Deventer	8;
» » » » Groningen	7.

Het totaal getal der uitgereikte getuigschriften is 50.

d. ONDERWIJZEND PERSONEEL.

Arnhem. Ongesteldheid der klasse-leerares van de 1ste klasse, mejuffrouw S. H. DE KEYSER, maakte hare vervanging gedurende geruimen tijd noodzakelijk.

De ten vorigen jare benoemde klasse-leerares voor de tweede klasse, tevens leerares in de aardrijkskunde, mejuffrouw Z. DIJSSELHOF, aanvaardde hare betrekking in Maart. Het onderwijs in den zang, opengevallen door het vertrek van den leeraar LOHMANN naar Indië, werd, tegen eene vergoeding van f 150 per jaar, opgedragen aan de leerares mejuffrouw G. H. VAN ZEYL. Dr. A. E. POST, die zich de in December op hem uitgebrachte benoeming tot tijdelijk leeraar in de gezondheidsleer had laten welgevallen, aanvaardde mede zijne taak. De jaarwedde van den leeraar H. E. MICHIELSEN werd van f 450 tot f 800 verhoogd.

's Gravenhage. In het onderwijzend personeel kwam eene verandering door het eervol ontslag, verleend aan mejuffrouw F. JACOBS. In hare plaats werd mejuffrouw S. J. H. KAEMPFF benoemd. Aan mejufvrouw J. E. G. BOELE VAN HENSBROEK, leerares in de handwerken, werd, met ingang van 1 Januari 1884, eene verhooging van jaarwedde van f 200 toegekend, op grond van de vermeerdering harer werkzaamheden.

Rotterdam. Het onderwijzend personeel onderging eenige wijziging.

Mej. J. A. BAZENDIJK, reeds benoemd in 1882, trad in Januari in functie. Mej. A. LEWIN, leerares in de Hoogduitsche taal, verzocht, wegens voortdurende ongesteldheid, tegen 1 Maart eervol ontslag. Hare plaats werd op 1 September ingenomen door mej. A. M. E. FLES, terwijl mej. G. HERDERSCHEE, die van December 1882 tijdelijk met het onderw in het Hoogduisch was belast

geweest, tot het einde van den cursus aan de school verbonden bleef. Ook verkreeg de school met Mei de lang gewenschte tweede leerares of adsistente bij de gymnastiek, mej. G. J. V. Giroldi.

Leiden. De leeraar in de staatswetenschappen dr. G. Pekelharing werd op zijn verzoek tegen 1 Juni eervol ontslagen, wegens vertrek naar elders. In zijn plaats werd bij besluit van 3 Mei 1883 de heer mr. H. ter Haar benoemd, die in September in functie trad.

Tot leerares in de handwerken werd, bij besluit van 25 October, mej. R. Diest Lorgion benoemd, die met December in functie trad. Sinds Januari waren de lessen in dat vak tijdelijk waargenomen door mej. A. Risseeuw, die daarvoor van eenige gymnastieklessen aan de lagere scholen werd ontheven.

Dordrecht Mej. S. J. H. Kaempff, leerares in de wiskunde, verliet de school en werd vervangen door mej. S. Prak.

Mej. S. van Holthe, leerares in geschiedenis en aardrijkskunde, verliet in Februari de school en werd opgevolgd door mej. E. G. Opzoomer, die half Juli vertrok. Op haar volgde mej. G. H. Van der Veen.

Amsterdam. *(Openbare hoogere burgerschool).*

De leeraar A. Giesse werd met 1 April vervangen door mej. Ch. Van der Kellen.

Middelburg. Ten gevolge van het vertrek der leerares in het teekenen en in de handwerken, mej. L. Ch. Van der Kellen, naar Amsterdam, werd, aanvankelijk tijdelijk, maar reeds in November definitief, in hare plaats benoemd mej. J. M. E. Kerlen. Terzelfdertijd werd de leerares in de wiskunde mej. J. A. M. Van Groningen definitief aangesteld. Aan de leerares in de aardrijkskunde en de geschiedenis, mej. M. J. Kruseman, werd eene verhooging van jaarwedde van f 200 toegekend; hare jaarlijksche bezoldiging bedraagt daardoor in 't vervolg f 1400.

De gemeenteraad bepaalde verder, dat, met ingang van 1 Januari 1884, aan de leeraressen in het Nederlandsch, in het Engelsch, in het Hoogduitsch en in het teekenen, na volbrachten driejarigen diensttijd, eene tweede verhooging van f 100 zal worden toegekend, en dat de jaarwedden van de leeraressen in de geschiedenis en aardrijkskunde en in de wiskunde, na volbrachten vijfjarigen diensttijd, tot f 1500 zullen worden verhoogd.

Ter vervanging der directrice, bij ontstentenis of afwezigheid, werd aangewezen de leerares mej. L. E. Freem.

Goes. In verband met de uitbreiding van den cursus van 4 tot 5 jaren, werd tot leeraar in wiskunde benoemd de heer J. Kiel, leeraar aan de gemeentelijke hoogere burgerschool voor jongens; jaarwedde f 250.

Utrecht. In den cursus 1882/83 was de wenschelijkheid gebleken van de aanstelling van nog eene leerares, te belasten met het onderwijs in aardrijkskunde, geschiedenis, Nederlandsch en schrijven in de laagste klassen en tevens met de aardrijkskunde in klasse III, IV en V. Als zoodanig werd door den gemeenteraad benoemd mej. E. G. Opzoomer, tot dusver leerares aan de middelbare meisjesschool te Dordrecht, die met 1 September hare taak aanvaardde. Hare jaarwedde werd op f 1500 bepaald. Met ingang van 1 Januari 1884 werd de jaarwedde der leerares in de handwerken, mej. D. J. H. Weidner, verhoogd tot f 400.

Met 1883 traden de volgende verhoogingen in werking, waartoe reeds in 1882 het besluit was genomen:

jaarwedde der directrice, leerares in Nederlandsch	f 3000
(mej. Buddingh geniet tevens vrije woning);	
id. der leerares in Engelsch	1700
(deze leerares geniet bovendien f 200 als onder-directrice);	
id. der leerares in Hoogduitsch	1700
id. der leerares in Fransch	1700
id. van den leeraar in het teekenen	1000

Leeuwarden. De leerares in de Hoogduitsche taal- en letterkunde, mej. J. J. Van Dam, ontving den 17den Mei op haar verzoek eervol ontslag, en werd opgevolgd door mej. J. M. Kist.

Deventer. In de vacature voor Nederlandsche taal- en letterkunde, ontstaan door het vertrek van dr. R. A. Kollewijn naar Amsterdam, werd voorzien door de aanvankelijk tijdelijke aanstelling van den heer H. Siliakus. De leeraar mr. H. Ter Haar Bz. werd voor staatswetenschappen en boekhouden vervangen door den heer C. J. De Bruijn Kops, jaarwedde f 450. De directrice, mevr. A. E. Der Mouw, belastte zich, geheel belangloos, met het onderwijs in kunstgeschiedenis.

Ten gevolge van de hiervóór vermelde wijzigingen was bij het einde van 1883 aan de hoogere burgerscholen voor meisjes het personeel werkzaam, waarvan de samenstelling is aangewezen in de volgende tabel.

SCHOLEN.	LEERARESSEN.					LEERAREN.						Totaal der leeraressen en leeraren.	Leeraren tevens werkzaam aan eene hoogere burgerschool, burgerschool of gymnasium.
	Akte middelb. onderwijs.	Oude akte.	Akte hoofdonderwijzeres.	Zonder akte.	Totaal.	Doctor of candidaat.	Akte middelb. onderwijs.	Akte artt. 82, 89, 90.	Oude akte of art. 83.	Zonder akte.	Totaal.		
Arnhem	7	»	»	»	7	4	1	»	»	2	7	14	6
's Gravenhage	12	»	1	1	14	1	»	»	»	»	1	15	»
Rotterdam	12	»	1	1	14	2	1	»	»	1	4	18	4
Leiden	9	»	»	1	10	3	»	»	»	»	3	13	1
Dordrecht	5	»	»	2	7	2	2	»	»	»	4	11	4
Amsterdam, openbare	5	1	»	1	7	1	1	»	»	1	3	10	1
idem, bijzondere	4	»	1	1	6	2	1	»	1	»	4	10	1
Haarlem	9	»	1	1	11	2	»	»	»	»	2	13	2
Middelburg	6	1	»	1	8	2	1	»	»	»	3	11	3
Goes.	4	»	»	1	5	1	4	»	»	»	5	10	5
Utrecht	7	»	1	1	9	3	1	»	»	1	5	14	5
Leeuwarden	9	»	1	2	12	1	»	»	»	»	1	13	1
Deventer	3	»	»	»	3	1	5	»	1	»	7	10	7
Groningen.	9	»	»	1	10	1	1	»	»	2	4	14	»
Totaal . .	101	2	6	14	123	26	18	»	2	7	53	176	40
Aan meer dan éene school werkzaam	1	»	»	»	1	»	»	»	»	1	1	2	»
Blijft . .	100	2	6	14	122	26	18	»	2	6	52	174	40

Van de 101 leeraressen met eene akte van bevoegdheid tot het geven van middelbaar onderwijs, volgens de wet van 1863 verkregen, hadden sommige meer dan ééne akte; verscheidene, in 't bezit der akte als hoofdonderwijzeres, gaven bovendien onderwijs in Nederlandsch, geschiedenis, aardrijkskunde of rekenen. De beide leeraressen, die krachtens het bezit eener oude akte waren aangesteld, zijn dezelfde, van wie in het vorig jaarverslag is melding gemaakt. Zij, die de bevoegdheid tot het door haar gegeven onderwijs uitsluitend ontleenden aan het bezit eener akte als hoofdonderwijzeres, waren eene leerares voor Nederlandsch, geschiedenis en aardrijkskunde in de tweede klasse aan de school te 's Gravenhage; de directrice der school te Rotterdam, die geschiedenis onderwijst; eene leerares in rekenen en in Nederlandsch voor de laagste twee klassen aan de bijzondere school te Amsterdam; de directrice der school te Haarlem, die in de Nederlandsche taal en letterkunde onderwijs geeft; eene leerares voor Nederlandsch, geschiedenis en aardrijkskunde voor de tweede klasse en voor de beide eerstgenoemde vakken in de derde klasse aan de school te Utrecht en de directrice der school te Leeuwarden, die belast is met het onderwijs in geschiedenis.

De 14 leeraressen zonder akte zijn die voor de handwerken te 's Gravenhage, Rotterdam, Leiden, Dordrecht, Amsterdam (openbare school), ibid. (bijzondere school), Haarlem, Goes, Utrecht, Leeuwarden en Groningen, en voorts de leerares aan de school te Dordrecht tot 1 Januari 1885 met de waarneming der lessen in wiskunde belast; de leerares in de gymnastiek aan de school te Middelburg, die alleen de akte voor lager onderwijs bezit, maar nog eene poging wenscht te wagen, om zich de bevoegdheid te verwerven volgens de wet op het middelbaar onderwijs, en eindelijk de leerares in den zang aan de school te Leeuwarden.

De leeraren, die zonder eene bevoegdheid, krachtens de wet op het middelbaar onderwijs aan middelbare meisjesscholen lessen gaven, waren die voor gezondheidsleer en voor schoonheidsleer te Arnhem, die voor het laatstgenoemde vak te Rotterdam en te Amsterdam (openbare school), die te Utrecht voor kunstgeschiedenis en die te Groningen voor den zang en voor den dans.

Aan twee scholen waren in 1883 werkzaam:

de leerares in de natuurlijke geschiedenis te 's Gravenhage, die dat vak tevens aan de school te Leiden onderwijst;

de leeraar in de geschiedenis der beeldende kunsten aan de school te Rotterdam.

Aan de openbare school te Amsterdam was eene vacature voor de staatswetenschappen.

Het totaal-getal leeraressen, in de tabel vermeld, bedroeg in 1883 123, tegen 116 ten vorigen jare; het mannelijk onderwijzend personeel, dat in 1882 54 personen telde, verminderde met nog 1. Het geheele personeel was 176 sterk, tegen 170 in het vorige jaar. Wordt rekening gehouden met de dubbele betrekking, gelijk boven werd vermeld, door ééne leerares en éénen leeraar bekleed, dan waren er in 1883 174 leeraressen en leeraren, tegen 168 in 1882, en derhalve 6 méér.

De volgende tabel vermeldt de jaarwedden, door de leeraressen en leeraren aan de openbare hoogere burgerscholen voor meisjes genoten. De bijzondere school te Amsterdam komt daarop niet voor.

SCHOLEN.	Jaarwedden der directrice.	Jaarwedden der leeraressen.				Jaarwedden der leeraren.				Geheel getal der jaarwedden.	Gezamenlijk bedrag der jaarwedden.
		tot en met f 1000.	boven f 1000 tot en met f 1500.	boven f 1500 tot en met f 2000.	Totaal.	tot en met f 1000.	boven f 1000 tot en met f 1500.	boven f 1500 tot en met f 2500.	Totaal.		
Arnhem	f 2400	1	5	»	7	5	1	»	6	13	f 12 800
's Gravenhage	3200	2	11	»	14	»	1	»	1	15	22 400
Rotterdam	3000 *	2	1	10	14	4	»	»	4	18	26 500
Leiden	2500	4	3	2	10	2	1	»	3	13	14 200
Dordrecht	2200 *	1	5	»	7	4	»	»	4	11	12 000
Amsterdam	3750	1	1	4	7	2	»	2	4	11	18 400
Haarlem	2400 *	2	8	»	11	1	»	1	2	13	17 100
Middelburg	2200 *	2	5	»	8	3	»	»	3	11	11 200
Goes	1600	1	3	»	5	4	»	1	5	10	8 650
Utrecht	3000 *	2	3	3	9	5	»	»	5	14	17 600
Leeuwarden	3000	3	6	2	12	1	»	»	1	13	17 800
Deventer	2000 *	1	1	»	3	6	»	1	7	10	8 550
Groningen	2800	3	6	»	10	2	»	2	4	14	20 200
Totaal	13	25	58	21	117	39	3	7	49	166	f 207 400

Het teeken (*) achter de jaarwedden der directrices te Rotterdam, Dordrecht, Haarlem, Middelburg, Utrecht en Deventer beteekent, dat deze bovendien vrije woning hebben. De directrice te 's Gravenhage geniet eene vergoeding van f 500 voor 't gemis daarvan, welke in het opgegeven bedrag der jaarwedde is begrepen.

Vergelijkt men deze tabel met de voorgaande, dan vindt men een verschil van 6 leeraressen en 4 leeraren. Dit moet als volgt worden verklaard.

Niet opgenomen zijn 6 leeraressen en 4 leeraren, werkzaam aan de bijzondere school te Amsterdam. Aan de openbare school aldaar was de plaats van leeraar in de staatswetenschappen vacant; maar daartegenover staat, dat op de tabel der jaarwedden *niet* voorkomt een leeraar

aan de school te Arnhem, die voor zijn onderwijs aan deze inrichting geene afzonderlijke jaarwedde geniet.

Het totaalbedrag der jaarwedden is f 6200 meer dan in 1882. Daarvan komen f 2000 voor rekening der school te Utrecht, waar, gelijk boven is medegedeeld, de jaarwedden van het doceerend personeel aan eene herziening werden onderworpen.

e. Leerplan en toestand van het onderwijs.

De toestand van het onderwijs bleef in het algemeen bevredigend. Alleen de volgende bijzonderheden schijnen opzettelijke vermelding te verdienen.

Leiden. De lesuren werden voor den cursus 1883/84 eenigszins gewijzigd.

De gymnastieklessen, die vroeger in den vrijen tijd op Woensdag- en Zaterdagmiddag vielen, werden onder de gewone lessen opgenomen. Hiervan was verlenging van schooltijd tot 1 uur op Woensdag en Zaterdag het gevolg. Bovendien werd eene proef genomen, om den vrijen tijd tusschen den morgen- en middagschooltijd te verlengen, opdat de leerlingen eene muziek- of andere les zouden kunnen waarnemen en bovendien behoorlijken tijd tot ontspanning behouden. Gedurende de maanden September en October begonnen de lessen tweemaal per week des morgens te halfnegen en duurden dan tot 11 uur 10 minuten. Van den kant der ouders werden bezwaren tegen deze regeling ingebracht, zoodat zij niet van blijvenden aard zal kunnen zijn.

Goes. De uitbreiding van den cursus met één jaar, waarvan in het vorig verslag is melding gemaakt, werkte aanvankelijk gunstig.

Leeuwarden. In de leervakken werd eenige wijziging gebracht. Het boekhouden en de gronden der staathuishoudkunde werden geschrapt, en een der daardoor vrijgevallen uren werd bestemd voor teekenen, het andere voor conversatie in de vier talen.

f. Toestand der lokalen en hulpmiddelen voor het onderwijs.

Ook nu kan deze in het algemeen bevredigend worden genoemd. Waar het noodig is wordt met de aanvulling van het ontbrekende geleidelijk voortgegaan. Het volgende verdient meer bijzondere vermelding.

Goes. De aanvulling der eigen verzamelingen van de school werd voortgezet. Daardoor behoeft van die der hoogere burgerschool voor jongens hoe langer hoe minder gebruik te worden gemaakt, en wordt veel last en tijdverlies vermeden.

Utrecht. Het nieuwe schoolgebouw blijkt meer en meer aan zijne bestemming te voldoen.

Door dr. F. W. C. Krecke werd eene fraaie verzameling schelpen aan de school vermaakt.

g. Inrichtingen, ongeveer met de openbare middelbare scholen voor meisjes gelijkstaande.

Evenals in 1882 waren er twee inrichtingen van dezen aard.

De school van mej. S. Roodhuijzen te Amsterdam telde 62 leerlingen, 7 onderwijzers en 7 onderwijzeressen.

De school van mej. G. Dirkmaat te Utrecht telde in December 1883, 33 leerlingen voor het volledig onderwijs, en 4 voor enkele lessen. Zij waren verdeeld in 4 klassen, waarvan ééne als eene voorbereidende was te beschouwen. Het onderwijzend personeel bestond uit 6 leeraressen en 7 leeraren. Van deze laatsten waren 4 tevens verbonden aan het openbaar middelbaar onderwijs, in de gemeente gegeven.

§ 5. LANDBOUWSCHOLEN.

Het aantal leerlingen der Rijkslandbouwschool te Wageningen bedroeg in December 1883:

a. aan de afdeeling hoogere burgerschool met driejarigen cursus:

voor *volledig onderwijs* 66 mannelijke en 4 vrouwelijke leerlingen;

voor *enkele lessen* 1 mannelijke leerling;

b. aan de afdeeling A voor landbouwonderwijs 44 leerlingen, allen voor het volledig onderwijs;

c. aan de afdeeling B voor landbouwonderwijs:

voor *volledig onderwijs* 31 leerlingen;

voor *enkele lessen* 6 leerlingen; aan alle drie de afdeelingen te zamen derhalve 152 leerlingen, van welke 7 voor enkele lessen.

Vergeleken met het vorige jaar is er derhalve vermeerdering van het aantal leerlingen voor het volledig onderwijs met 14 en voor enkele lessen met 1.

Wat de verschillende afdeelingen der school aangaat, zoo blijkt het aantal leerlingen der afdeeling hoogere burgerschool te zijn vermeerderd met 9; dat aan de afdeeling A voor landbouwonderwijs was 5 grooter dan ten vorigen jare; aan de afdeeling B bleef het aantal leerlingen voor volledig onderwijs gelijk, terwijl er 1 leerling meer was voor enkele lessen.

Onder de 71 leerlingen der afdeeling hoogere burgerschool waren er ditmaal 27, die later tot de landbouw-afdeeling B wenschen over te gaan.

Mag, in het algemeen, het aantal leerlingen, dat de Rijkslandbouwschool bezocht, bevredigend worden genoemd, te betreuren is het, dat door onze landbouwers zelven niet zooveel gebruik van de inrichting wordt gemaakt, als zonder overdrijving mocht worden verwacht. Immers van de 81 leerlingen en toehoorders in de beide landbouw-afdeelingen behooren niet meer dan 35 tot den landbouwenden stand of zijn zonen van grondeigenaren, wier bestemming het is, later zelf den practischen landbouw uit te oefenen.

Groot is, aan den anderen kant, het getal (54) van hen, die later — veelal in particuliere ondernemingen — eene bestemming hopen te vinden in de koloniën, iets, waarin reeds vele der vroegere leerlingen van de school zeer naar wensch zijn geslaagd.

Het aantal leerlingen, achtereenvolgens naar Indië vertrokken bedroeg:

in 1878 . . . . 4;
» 1879 . . . . 4;
» 1880 . . . . 3;
» 1881 . . . . 4;
» 1882 . . . . 6;
» 1883 . . . . 10.

De leerlingen voor volledig onderwijs waren in de beide landbouw-afdeelingen over de verschillende klassen verdeeld als volgt:

Afdeeling A.

1ste klasse . . . 21;
2de » . . . 13;
3de » . . . 10.

Afdeeling B.

1ste klasse . . . 13;
2de » . . . 11;
3de » . . , 7.

Voor enkele lessen bevonden zich 3 leerlingen in de 1ste, 1 in de 2de en 2 in de 3de klasse van afdeeling B. Splitsing van klassen was dit jaar niet noodig.

Aan het onderwijs in de gymnastiek werd door 37 leerlingen van de landbouw-afdeelingen deelgenomen; te zamen met een 8tal leerlingen uit de derde klasse der afdeeling hoogere burgerschool ontvingen zij onderwijs in drie afdee-

lingen, respectievelijk van 20, 10 en 15 leerlingen. Elke afdeeling ontving 2 geheele uren les per week, waarvan ½ uur voor exerceeroefeningen was bestemd.

Van den leeftijd, dien de leerlingen bij het begin van den cursus hadden bereikt, volgt hier het gewone overzicht.

KLASSEN.	GETAL DER LEERLINGEN.								
	beneden 12 jaren.	12—13 jaren.	13—14 jaren.	14—15 jaren.	15—16 jaren.	16—17 jaren.	17—18 jaren.	boven 18 jaren.	Totaal.
Klasse A¹	»	»	3	5	7	1	5	»	21
» A²	»	»	»	»	4	3	4	2	13
» A³	»	»	»	»	»	2	2	6	10
» B¹	»	»	»	»	1	3	5	4	13
» B²	»	»	»	»	»	1	1	9	11
» B³	»	»	»	»	»	»	»	7	7
Totaal	»	»	3	5	12	10	17	28	75
Leerlingen voor enkele lessen	»	»	»	»	»	3	»	3	6
Algemeen totaal	»	»	3	5	12	13	17	31	81

Het getal leerlingen, ouder dan 18 jaar, was betrekkelijk geringer dan in 1882.

Aan de toelatingsexamens tot de laagste klasse van eene der beide afdeelingen, afgenomen bij den aanvang van den cursus 1883/84, werd deelgenomen door 21 leerlingen, van welke 17 werden toegelaten en 4 afgewezen.

Voor eene hoogere klasse, en wel voor de tweede klasse van afdeeling A, werden geëxamineerd 2 leerlingen, die beiden tot die klasse konden worden toegelaten.

Zonder examen, als komende van andere hoogere burgerscholen werden toegelaten: 1 leerling in klasse A²; 15 leerlingen, van wie 3 voor enkele lessen, in B¹; 5 leerlingen, van wie 1 voor enkele lessen, in B², en 3 leerlingen, van wie 2 voor enkele lessen, in B³.

Onder de genoemde leerlingen zijn er 3, gekomen met het speciale doel, de lessen over houtteelt te volgen.

Van hen, die werden toegelaten tot de eerste klasse der afdeeling B, hadden 5 den cursus afgeloopen van de afdeeling hoogere burgerschool der Rijkslandbouwschool zelve.

De uitslag der overgangsexamens blijkt uit de volgende tabel.

KLASSEN.	GETAL LEERLINGEN VOOR HET VOLLEDIG ONDERWIJS,							
	aanwezig bij het einde van den cursus.	die hebben deelgenomen aan het examen.	die zijn bevorderd			die zijn afgewezen		
			onvoorwaardelijk.	bij nader examen.	Totaal.	onvoorwaardelijk.	bij nader examen.	Totaal
Klasse A¹	¹) 9	9	8	»	8	1	»	1
» A²	13	13	11	»	²) 11	2	»	2
» B¹	¹) 9	9	8	»	8	³) 1	»	1
» B²	6	6	6	»	6	»	»	»
Totaal	37	37	33	»	33	4	»	4

¹) Een leerling wegens ziekte niet aanwezig, heeft bij den nieuwen cursus weder in deze klasse plaats genomen.

²) Van deze kwam 1 leerling niet terug voor den nieuwen cursus.

³) Deze leerling nam bij het begin van den nieuwen cursus als toehoorder voor alle lessen zitting in B².

De verhouding der bevorderingen tot de afgelegde examens was 89.2 pct., en mag derhalve ook ditmaal zeer gunstig worden genoemd.

Eindexamen werd afgelegd:

uit de afdeeling A door 9 leerlingen, aan wie allen het gebruikelijke getuigschrift kon worden uitgereikt. Voor zoover bekend, zijn 6 hunner teruggekeerd naar de boerderijen hunner ouders, twee vertrokken naar Indië, terwijl 1 zich ter beoefening der practijk van het vak naar de » Badhoeve " van den heer AMERSFOORDT te Haarlemmermeer begaf;

uit de afdeeling B insgelijks door 9 leerlingen. Aan 8 hunner werd het diploma van landbouwkundige (art. 57, alinea 4, der wet op het middelbaar onderwijs) toegekend. Van de geslaagden begaven zich 4 — onder wie één

Oost-Indisch ambtenaar, leeraar aan de landbouwschool te Buitenzorg, die zich zijn verloftijd had ten nutte gemaakt om zich voor te bereiden tot het examen — naar Oost-Indië; sommigen na vóór hun vertrek eenigen tijd werkzaam te zijn geweest in eene inrichting voor tuinbouw of in eene suikerfabriek; 2 werden in Hongarije verbonden aan de Nederlandsche Vereeniging tot exploitatie van gronden in dat Rijk; 1 bleef werkzaam als adsistent aan het proefstation, 1 verliet het het vak en vond eene plaatsing bij de Hollandsche Spoorwegmaatschappij.

De niet-geslaagde leerling begaf zich naar Indië.

De commissie, door den Commissaris des Konings in de provincie Gelderland dit jaar met het afnemen der eindexamens van afdeeling B belast, bestond uit de heeren: J. Van Dam, leeraar aan de Rijkslandbouwschool, lid en voorzitter, en H. F. Bultman, landbouwer te Haarlemmermeer, L. Broekema, dr. O. Pitsch, S. Lako, dr. M. W. Beijerinck, dr. J. Ritzema Bos, J. Jurling, G. Reinders en mr. W. Reilingh, de laatstgenoemden allen leeraren aan de school. Het verslag dier commissie volgt als bijlage G hierachter.

Ter voldoening aan art. 20 der wet op het middelbaar onderwijs, dat, sub *m* en *p*, de houtteelt opneemt onder de vakken waarin aan de Rijkslandbouwschool onderwijs behoort te worden gegeven, werd voor dat vak, voorloopig voor één jaar, ingaande 1 September 1883, als leeraar aan de school verbonden de heer G. E. H. Tutein Nolthenius. Jaarwedde f 2000.

De heer K. W. Van Gorkom, oud-hoofdinspecteur der cultures in Nederlandsch Oost-Indië, ging ook in 1883 voort met het houden van voordrachten over de cultures in onze koloniën.

In de plaats van den heer A. J. Wynne Jhz., die naar elders vertrok, werd aan het met de school verbonden proefstation tot adsistent benoemd de heer J. H. Hofstede. Deze was tot de voorbereiding voor de hem thans opgedragen taak in staat gesteld door de toekenning van een Rijks-alumnaat.

Van de richting, aan het onderwijs in de verschillende afdeelingen der school gegeven, vond men ook in 1883 geen reden af te wijken.

Omtrent het gebruik, dat in 1883 van de hoeve »*Duivendaal*" werd gemaakt, kan het volgende worden medegedeeld.

Op het bouwland werden verbouwd:

tarwe, penhaver, haver en wikke, bladkool, boerenkool, koolrapen, beet- en mangelwortels, veewortels, lucerne, kanariezaad, aardappels en kunstweide.

Van de 0,80 H. A. maïs werden geoogst 61 000 K.G. in gewonen toestand, die onmiddellijk, na met den hakselsnijder op eene gemiddelde lengte van 1 c. M. te zijn gesneden, werden ingekuild. Dit laatste geschiedde eveneens — en in beide gevallen met zeer bevredigenden uitslag — met de bladeren der mangelwortels.

Op het weiland werden (de weidetijd op 160 gesteld) geweid $2^1/_2$ stuks volwassen vee per H.A., en gedurende het geheele jaar 3 schapen, eveneens per H.A.

De veestapel bestond bij het einde van den weide- en het begin van den staltijd uit: 1 tweejarigen stier, 1 éénjarigen stier, 8 melkkoeien, 3 stuks jong vee, 2 paarden, 4 varkens, 5 schapen.

De opbrengst aan melk van de koeien was, gerekend van 1 Januari tot 10 December, in liters:

Juffer, Noordhollandsch	ras	4 537 liters,
Aafke, Friesch	»	3 994 »
Fetze, »	»	3 492 »
Anna, Groninger	»	2 952 »
Oele, Zeeuwsch	»	3 419 »
Marie, Noordhollandsch	»	2 902 »
Prinses, »	»	2 407 »
Witvoet, »	»	2 757 »
	Totaal. . .	26 460 liters,

voldoende om de verschillende methoden van boter- en kaasbereiding practisch aan de leerlingen te doen zien.

De verzameling werktuigen werd met onderscheidene, ditmaal inzonderheid kleinere, werktuigen en gereedschappen vermeerderd, waaronder drie ploegen, door de fabrikanten vervaardigd met het oog op de grondbewerking in Indië, een Groninger-arendploeg, een Hohenheimerploeg, een tweevoren-diepploeg, twee ondergrondsploegen, een nieuw model oshoorn-eg, een centrifugale roommeter, eene karn, enz.

Door de medewerking van de Ministers van Binnenlandsche Zaken en van Koloniën werd de internationale koloniale tentoonstelling, te Amsterdam gehouden, voor de Rijkslandbouwschool het middel tot de vorming van een zeer belangrijk begin van een koloniaal musum. Onder de 250 nummers, waarvan door den adsistent J. P. Stricker, vroeger verbonden aan de landbouwschool te Buitenzorg, een catalogus werd bewerkt, komt eene zeer volledige verzameling Indische nuttige houtsoorten (195 nummers) voor.

Op het proefveld der school werden in 1883 (in het klein) de navolgende gewassen verbouwd.

winterrogge . . .	18	variëteiten
zomerrogge . . .	5	»
wintertarwe . . .	60	»
zomertarwe . . .	8	»
wintergerst . . .	10	»
zomergerst . . .	24	»
mosterd	2	»
schorseneeren. . .	1	»
paardenboonen . .	4	»
duivenboonen . .	2	»
stamboonen . . .	6	»
stokboonen . . .	5	»
tuinboonen . . .	3	»
koolrapen	10	»
wortelen	8	»
spurrie	2	»
haver	18	»
boekweit	4	»
sojaboonen . . .	3	»
wikke	4	»
yams	1	»
koolzaad (winter) .	4	»
» (zomer) .	2	»
kanariezaad . . .	1	»
augurken	2	»
koriander	1	»
dille.	1	»
anijs	1	»
linzen	2	»
maïs.	8	»
sorghum	2	»
gierst	6	»
bladkool	7	»
sluitkool	4	»
klaver	12	»
gras.	40	»

mangelwortels . .	18	variëteiten
suikerbieten . . .	4	»
erwten	12	»
tabak	4	»
turnips	18	»
uien.	6	»
vlas	7	»
blauw maanzaad .	2	»
cichorei.	2	»
meekrap	1	»
hop	3	»
eenkoorn	2	»
spelt.	3	»
weverskaarden . .	1	»
thijm	1	»
lupinen.	4	»
aardappels. . . .	100	»
aardperen	2	»
zonnebloem . . .	1	»
artisjokken . . .	2	»
prij	2	»

Aan de practische lessen in snoeien, enten, oculeeren, in de met den botanischen tuin verbonden kweekerij door den tuinbaas SURINK gegeven, werd door vele leerlingen met lust en ijver deelgenomen.

Behalve dat landbouw-bedrijven in de Veluwe en in de Betuwe werden bezocht en kleinere uitstappen gemaakt naar Doorwerth, naar de bezittingen van den heer QUARLES VAN UFFORD te Bennekom, naar de palmpaardenmarkt te Utrecht enz. werden met de leerlingen der hoogste klasse van beide landbouw-afdeelingen excursies gedaan naar de bezitting van den heer EVERWIJN, het Emmerikereiland, naar de boerderijen van de heeren PETERS en PAUWEN te Pannerden en naar de vloeiweiden van den heer VAN HEEK te Enschede. Overal werd men met de meeste welwillendheid ontvangen.

Eene grootere landbouw-reis in de zomervacantie, gelijk ten vorigen jare, werd in 1883 niet gedaan.

De bibliotheek der school werd ook in dit jaar niet onbelangrijk uitgebreid; onder anderen werd opgenomen een gedeelte der landbouwboekerij van den hoofdredacteur der Landbouwcourant, dr. L. MULDER, door dezen aan de school afgestaan. Ook van vele andere zijden, zoowel uit het buitenland als uit Nederland werden geschenken ontvangen.

Door het initiatief van de heeren mr. C. J. SICKESZ, voorzitter van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van landbouw en H. M. BERNS te Arnhem, kwam in 1883 het STARING-*fonds* tot stand.

Hier volgen enkele der voornaamste artikelen uit de statuten van het fonds, waaruit het doel voldoende kan blijken.

» Art. 1. Er wordt ingesteld een » STARING-fonds", tot blijvende gedachtenis aan dr. W. C. H. STARING, den practischen geleerde, die door woord en daad zijn leven lang gewerkt heeft aan den vooruitgang van den Nederlandschen landbouw, door ontwikkeling van den landbouwer. Dit fonds zal bestemd worden, om, door het aanmoedigen en bevorderen van landbouwstudie onder de landbouwers, werkzaam te zijn in den geest van den man, wiens naam het draagt.

» Art. 2. Het fonds zal aanvankelijk bestaan in het overschot der gelden, welke bijeen werden gebracht, om op het graf van wijlen dr. W. C. H. STARING op de algemeene begraafplaats te Lochem een eenvoudig gedenkteeken te plaatsen. Het na te noemen curatorium zal op alle wijzen, welke dienstig zullen voorkomen, bovenal door bijdragen te vragen van landbouwmaatschappijen en van particulieren, dit fonds trachten te vergrooten.

» Art. 6. Het curatorium is samengesteld uit den tijdelijken directeur der Rijkslandbouwschool en uit twee leden, daartoe te benoemen door den Minister van Binnenlandsche Zaken, op voordracht van het curatorium, en te kiezen uit die mannen in Nederland, die op de eene of andere wijze werkzaam zijn aan de ontwikkeling van den vaderlandschen landbouw.

(Voor de eerste maal zijn door den Minister van Binnenlandsche Zaken benoemd de heeren mr. C. J. SICKESZ en H. M. BERNS.)

» Art. 11. Zoodra het curatorium van oordeel is, dat het bedrag der renten niet meer geheel tot uitbreiding van het kapitaal zal behoeven te worden gebruikt, zullen die renten geheel of gedeeltelijk bestemd worden:

1°. om jaarlijksche bijdragen te geven aan één of meer leerlingen der Rijkslandbouwschool, de lessen volgende van éene der landbouwafdeelingen, tot ondersteuning in de kosten hunner studie en van hun verblijf aan die school;

2°. om aan de in het vorig nummer genoemde leerlingen, die zich gedurende hunnen studietijd buitengewoon hebben onderscheiden, bij het verlaten der school een eereprijs uit te reiken.

» Art. 12. Zoodra het kapitaal van het fonds zoo groot is dat het curatorium in staat is de renten te bezigen tot het doel in art. 11 n°. 1 bedoeld, zal het zulks bekend maken door plaatsing eener mededeeling dienaangaande in de *Nederlandsche Staatscourant*, met eene uitnoodiging aan hen, die tot het verkrijgen der jaarlijksche bijdragen in aanmerking wenschen te komen, om hunne aanvragen daartoe bij den directeur der Rijkslandbouwschool, lid van het curatorium, in te dienen. Gelijke mededeeling en uitnoodiging zullen in de *Nederlandsche Staatscourant* worden geplaatst, zoo dikwijls daarna het curatorium weder gelden beschikbaar heeft tot het uitreiken der bedoelde bijdragen."

Aan het met de Rijkslandbouwschool verbonden proefstation werden in 1883 de volgende onderzoekingen gedaan:

304 van zaden, waarvan 36 door verbruikers onderworpen werden aan openbare contrôle;

359 van meststoffen, waaronder 121 openbare contrôles;

42 grondanalyses;

251 van voederstoffen;

54 onderzoekingen van voorwerpen, betrekking hebbende op zuivelbereiding;

41 van landbouwproducten;

2 van technischen aard, te zamen dus 1053 onderzoekingen, tegenover 964 in het jaar 1882, 802 in 1881 en 701 in 1880.

De inkomsten van het proefstation namen ook dit jaar naar evenredigheid van de uitbreiding der onderzoekingen toe. Ofschoon alle onderzoekingen, die in 't algemeen belang geschieden, kosteloos verricht worden, klom het cijfer der inkomsten tot f 4871,35, tegen f 4703,78 in 1882 en f 4070,02 in 1881.

Omtrent de bezwaren dezer toenemende vermeerdering van werkzaamheden kan slechts worden herhaald, wat dienaangaande in het vorig jaarverslag is gezegd.

Verder zijn door de aan het proefstation verbonden personen de volgende onderzoekingen van meer wetenschappelijken aard gedaan:

a. Voortzetting der proefnemingen over de mozaïk-ziekte van de tabak, door den directeur.

b. Over de gebruikswaarde der kunstboter, gepubliceerd in *de Economist* en als zelfstandig werkje, door denzelfden.

c. Over de beteekenis van hooianalyses, door denzelfden, onder medewerking van den heer KOBUS en gepubliceerd in het Hollandsch maandblad voor landbouw, Januari 1884.

d. Over het inkuilen van groenvoeder, door denzelfden, gemeenschappelijk met den heer BROEKEMA, leeraar aan de Rijkslandbouwschool, en gedeeltelijk gepubliceerd in het Hollandsch maandblad voor landbouw, Mei 1883.

Verder is

e. door den heer VAN PESCH een werkje geschreven over *de kultuur van grassen* en is

f. de heer KOBUS begonnen eene publicatie voor te bereiden, bevattende de ondervindingen van het proefstation op het gebied van onderzoek der krachtvoedermiddelen.

In verband met de ontbinding der Koninklijke Nederlandsche Tuinbouwmaatschappij »*Linnaeus*", werd de tuinbouwschool te Watergraafsmeer, onder den nieuwen naam van »Tuinbouwschool *Amsterdam*" gaande gehouden onder voorloopig bestuur van de heeren mr. W. VAN DER VLIET, A. VAN LENNEP, K. W. VAN GORKOM en dr. G. WESTERMAN. In December 1883 waren er 31 leerlingen, allen voor het volledig onderwijs. Tien hunner waren boven de 18 jaren oud; de overigen waren van 14 tot 18 jaren. Het schoolgeld voor den cursus 1883/84 werd op f 125, bij huisvesting in het internaat op f 650 gesteld.
Het eindexamen werd afgelegd door 7 leerlingen, die allen het gebruikelijk getuigschrift verkregen. Als hunne bestemming wordt opgegeven: beoefening van den tuinbouw, zoowel in Nederland als in de overzeesche bezittingen.
Het onderwijzend personeel der school bleef onveranderd.
Onveranderd, en derhalve onverbeterd, bleef ook de inrichting en het gehalte van het onderwijs.

De Rijks-alumnus J. H. HOFSTEDE werd, na afloop zijner tijdelijke werkzaamheid aan het proefstation te Wageningen (zie vorig verslag blz. 156) als adsistent aan de inrichting verbonden.
Nieuwe alumnaten werden, ook in 1883, niet verleend.

De Noordbrabantsche, de Geldersch-Overijsselsche en de Hollandsche maatschappij van landbouw gingen, evenals het Genootschap ter bevordering van den landbouw in Drenthe, de Maatschappij van landbouw in Limburg en de Vereeniging tot bevordering van tuin- en landbouw te Maastricht, door aanwending van verschillende middelen voort, de kennis van landbouw, veeteelt, tuinbouw en kunstmeststoffen meer algemeen te maken. Veel droegen hiertoe bij de vanwege die maatschappijen gehouden voordrachten.

De Hollandsche maatschappij van landbouw werkt steeds voort aan haar plan tot oprichting van vakscholen voor zuivelbereiding. Behalve dat daarvoor op de begrooting der maatschappij weder een bedrag van f 3000 is uitgetrokken, heeft zij zich om ondersteuning gewend tot de Regeering en de gewestelijke besturen van Zuid- en Noordholland.

De lessen over de boom- en groententeelt, vanwege de Vereeniging ter bevordering van tuin- en landbouw in Limburg gegeven, werden steeds zeer druk bezocht. In den loop van 1883 werd eene nieuwe afdeeling opgericht te Swalmen, alwaar een cursus over den zomersnoei der fruitboomen gehouden werd. Na afloop der lessen meldden zich 12 adspiranten aan tot het verkrijgen van het diploma der vereeniging: 6 voor de boom- en 6 voor de groententeelt. Van de eersten slaagden er 3, van de laatsten 4.

De cursus in de tuinbouwkunde, in 1883 door de zorg van de Friesche tuinbouwvereeniging gehouden, kwijnde. Het bestuur dier vereeniging was dan ook niet in staat, voor den cursus van 1884 een voorstel te doen omtrent den leeraar en het leerplan, en verzocht daarom dat het Rijkssubsidie van f 500 over laatstgenoemd jaar voorloopig mocht worden ingehouden. Aan ernstige pogingen om dien cursus krachtig te doen herleven, blijft het intusschen niet ontbreken.

In § 12 hierachter zijn de uitgaven vermeld, welke door het Rijk in 1883 ten behoeve van deze verschillende inrichtingen zijn gedaan.

§ 6. POLYTECHNISCHE SCHOOL.

De samenstelling van den raad van bestuur onderging eenige wijziging door het aftreden van den hoogleeraar D. GROTHE en diens vervanging door den heer P. VAN DER BURG, die in het begin van den cursus in den raad zitting nam.
De hoogleeraar dr. A. C. OUDEMANS JR. bekleedde opnieuw de functiën van secretaris.
De raad hield in den loop van het jaar zes vergaderingen in het belang der school.
Bovendien werd ingevolge art. 12 van het reglement eene algemeene vergadering van docenten bijeengeroepen. Het doel dezer bijeenkomst was het behandelen van een voorstel tot het uitgeven van een tijdschrift, hetwelk wetenschappelijke bijdragen zou bevatten van hoogleeraren, leeraren, oud-leerlingen en leerlingen der polytechnische school of van hen, die onderzoekingen in de werkplaatsen dier school volbrachten. Het tijdschrift zou tevens gelegenheid geven, uit de adviezen, welke op aanvraag van verschillende departementen van algemeen bestuur door de polytechnische school of hare docenten gegeven worden, datgene mede te deelen wat van algemeen wetenschappelijk of technisch belang kan geacht worden. Dit voorstel was, volgens een besluit van den raad van bestuur, voorbereid, door eene commissie, bestaande uit de hoogleeraren OUDEMANS, BEHRENS, SCHOLS, den leeraar MORRE en den directeur. De algemeene vergadering vereenigde zich daarmede, zoodat tot de uitgave van een Tijdschrift in de Fransche taal, zooveel mogelijk in driemaandelijksche afleveringen en onder den titel van »*Annales de l'Ecole Polytechnique de Delft*" werd besloten.

Bij Koninklijk besluit van 29 Juni 1883 werd aan den heer J. A. TER WOLDE, eersten teekenaar aan 's Rijks werf te Amsterdam, opnieuw de opdracht verstrekt, in den volgenden cursus de oefeningen in het scheepsteekenen te leiden.
Aan den adsistent voor de waterbouwkunde P. H. A. VAN WAMEL, benoemd tot adjunct-ingenieur van den provincialen waterstaat in Noordbrabant, werd, op zijn verzoek, eervol ontslag verleend bij beschikking van 1 September 1883. Zijne vervanging had eerst plaats in den volgenden cursus.
De adsistenten C. KREDIET voor natuurkunde, G. J. STAM voor scheikunde en F. M. L. KERKHOFF voor bouwkunde werden voor het tijdvak van een jaar herbenoemd bij beschikking van 19 December 1883.
De hoogleeraar F. J. VAN DEN BERG zag zich bij den aanvang van den cursus genoodzaakt, verlof te vragen tot herstel van gezondheid. In zijne lessen werd voorzien door den juist opgetreden leeraar dr. C. A. SCHELTEMA en door den heer T. J. STIELTJES, adsistent aan de Leidsche sterrewacht, die eenige malen 's weeks uit Leiden overkwam. Toen het zich in December 1883 liet aanzien, dat de hoogleeraar VAN DEN BERG in de eerstvolgende maanden zijn onderwijs niet zou kunnen hervatten, moest wegens het ontbreken der noodige gelden tot billijke belooning van een tijdelijk aan te stellen leeraar eene andere regeling worden getroffen. De hoogleeraren LEGEBEKE, SNIJDERS en de leeraar SCHELTEMA belastten zich bereidwillig met de waarneming van alle lessen van den hoogleeraar VAN DEN BERG en hielden dit vol tot aan het einde van den cursus. Op dat tijdstip zag de heer VAN DEN BERG zich genoodzaakt de hoop op te geven, dat betere gezondheid hem in staat zou stellen zijn taak aan de polytechnische school in een volgenden cursus weder te aanvaarden. Hij vroeg eervol ontslag uit zijne betrekking en verkreeg dit bij Koninklijk besluit van 24 Juni 1884, waarbij hem tevens dank werd betuigd voor de vele en goede diensten, door hem in zijne betrekking bewezen.
Wordt de aftreding van dezen verdienstelijken hoogleeraar door zijne ambtgenooten en de studenten der school ten hoogste betreurd, een ander ernstig verlies had de polytechnische school te lijden door den dood van den hoogleeraar E. STEUERWALD, hoofdingenieur van den water-

staat, die den 2den April 1884 bezweek aan eene ziekte, welke reeds geruimen tijd zijne krachten had ondermijnd.

Het was te voorzien dat de vervulling der plaats, door STEUERWALD's overlijden ledig gekomen, langdurig overleg zou vereischen en dat de opvolger niet meer vóór het einde van den cursus zou kunnen optreden. Pogingen, om de lessen der waterbouwkunde tijdelijk te doen waarnemen door een in eene naburige gemeente gevestigd jong ingenieur, stuitten af op de door dezen gestelde eischen. Daarentegen konden de teekenlessen worden opgedragen aan den adspirant-ingenieur van den waterstaat P. C. VAN KERCKHOFF te 's Gravenhage.

Toen het bleek, dat de pogingen om op andere wijze in de vervulling der voordrachten vóór de zomervacantie te voorzien, te veel oponthoud zouden veroorzaken, kwam de hoogleeraar N. H. HENKET bereidwillig te hulp. Hij behandelde met de civiel-ingenieurs den vroegeren waterstaatstoestand in Nederland en de ontwerpen tot verbetering daarvan, de rivierwerken, rivierdijken en zeedijken en hare verdediging, de rivierverbetering en in het bijzonder de stuwen, en volbracht alzoo de taak, die door het overlijden van zijn ambtgenoot onafgedaan was gebleven.

De heer C. A. SCHELTEMA bleef voor den volgenden cursus belast met het onderwijs in dat deel der toegepaste mechanica, dat door den hoogleeraar VAN DEN BERG werd gegeven.

In afwachting van eene nadere blijvende regeling van het onderwijs in de wiskundige vakken werd bij Koninklijk besluit van 23 Juli 1884, ter vervulling der vacature, tot leeraar benoemd dr. P. ZEEMAN, leeraar aan de hoogere burgerschool te Rotterdam.

De leerstoel van den hoogleeraar E. STEUERWALD werd bij 's Konings besluit van 14 Augustus 1884 toegewezen aan den heer J. M. TELDERS, sectie-ingenieur en waarnemend eerstaanwezend ingenieur bij de Staatsspoorwegen te Reenen.

De volgende staat geeft een overzicht van het aantal leerlingen voor volledig onderwijs, ingedeeld naar de studiejaren en de afdeelingen van ingenieurs-studie tot welke zij behooren, alsmede van de toehoorders voor enkele lessen, gerangschikt in hoofdgroepen van de door hen beoefende vakken.

Totaal der ingeschrevenen 348, waarvan 217 voor volledig onderwijs en 131 zoogenaamde toehoorders voor enkele lessen.

A. Ingeschrevenen voor den geregelden cursus.

Cursus B¹.

Civiel en bouwk. ingenieur,	voor de eerste maal	22	
» » » »	» » tweede »	1	
» » » »	» » derde »	1	
Civiel, bouwkundig en werktuigk. ingenieur,	voor de eerste maal	11	
Scheepsbouwk. en werktuigkundig ingenieur,	voor de eerste maal	7	
Werktuigkundig ingenieur,	voor de eerste maal	11	
Mijnen-ingenieur,	» » eerste »	1	
Technoloog,	» » eerste »	5	
		—	59

Gemiddelde leeftijd 19 jaar.

Cursus B².

Civiel en bouwk. ingenieur,	voor de tweede maal	26	
» » » »	» » derde »	10	
» » » »	» » vierde »	6	
» » » »	» » vijfde »	1	
Civiel, bouwk. en werktuigkundig ingenieur,	voor de tweede maal	5	
Transporteeren		48	59
Per transport		48	59
Scheepsbouwk. en werktuigkundig ingenieur,	voor de tweede maal	2	
Werktuigkundig ingenieur,	» » tweede »	5	
» »	» » derde »	5	
Mijnen-ingenieur,	» » tweede »	1	
Technologen,	» » tweede »	3	
»	» » derde »	1	
		—	65

Gemiddelde leeftijd 20 jaar en 4 maanden.

Cursus C¹ *en technologen* B³.

Civiel ingenieur,	voor de derde maal	5	
» »	» » vierde »	2	
» »	» » vijfde »	3	
» »	» » zesde »	1	
» »	» » achtste »	1	
Civiel en bouwk. ingenieur,	» » derde »	2	
Bouwkundig »	» » vierde »	1	
Scheepsbouwk. en werktuigkundig ingenieur,	voor de derde maal	4	
idem idem,	» » vierde »	1	
Werktuigkundig ingenieur,	» » derde »	2	
» »	» » vierde »	4	
» »	» » vijfde »	1	
Technoloog,	» » vierde »	1	
		—	28

Gemiddelde leeftijd 21 jaar en 6 maanden.

Cursus C².

Civiel ingenieur,	voor de tweede maal	1	
» »	» » vierde »	8	
» »	» » vijfde »	10	
» »	» » zesde »	13	
» »	» » zevende »	9	
» »	» » achtste »	3	
Civiel en bouwk. ingenieur,	» » vierde »	1	
» » » »	» » vijfde »	1	
Bouwkundig »	» » vijfde »	1	
» »	» » zevende »	1	
Scheepsbouwk. »	» » vierde »	1	
» »	» » zesde »	1	
» »	» » achtste »	1	
» en werktuigkundig ingenieur,	voor de vierde maal	1	
Idem idem,	» » zesde »	1	
Werktuigkundig ingenieur,	» » vierde »	3	
» »	» » vijfde »	3	
» »	» » zesde »	2	
» »	» » achtste »	1	
		—	62

Gemiddelde leeftijd 23 jaar en 6 maanden.

Transporteeren 214

	Per transport		214
Akte middelbaar onderwijs en ijker,	eerste maal	1	
	tweede »	1	
Bouwkundige,	eerste »	1	
			3
			217

Gemiddelde leeftijd 20 jaar.

Op 3 na bezaten al deze ingeschrevenen het getuigschrift van het eindexamen der hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus.

B. Ingeschrevenen, die niet den volledigen cursus voor ingenieur of technologen volgden:

Voor de eerste maal	51	
» » tweede »	40	
» » derde »	17	
» » vierde »	11	
» » vijfde »	8	
» » zesde »	2	
» » achtste »	1	
» » elfde »	1	
		131
	Totaal	348

Hieronder waren 11 toehoorderessen.

De vakken, waarvoor de toehoorders zich lieten inschrijven, kunnen aldus verdeeld worden:

Wis-, natuur- en scheikundige vakken	4
Ingenieursvakken	13
Bouwkundige vakken	23
Ornament-, handteekenen en boetseeren	36
Scheepsbouwkunde	1
Landmeetkunde	6
Staathuishoudkunde	48
	131

Eene vergelijking met de cijfers van den vorigen cursus doet zien dat het aantal ingeschrevenen voor volledig onderwijs eene vermeerdering van 8, dat der toehoorders eene vermindering van 2 onderging.

Het onderwijs werd gegeven overeenkomstig het programma, vastgesteld in de algemeene vergadering van hoogleeraren en leeraren van 30 Mei 1883, goedgekeurd bij beschikking van den Minister van Binnenlandsche Zaken van 5 Juni 1883 en bekend gemaakt in de *Nederlandsche Staatscourant* van 21 Juni 1883, n°. 143.

Dit programma verschilt slechts in één opzicht van het vorige. Naardien namelijk in het vorige jaar de onderwerpen van den algemeenen cursus der toegepaste natuurkunde niet hadden kunnen afgehandeld worden, scheen het wenschelijk de voornaamste toepassingen van de leer van het licht in eenigszins gewijzigd verband in een afzonderlijk college voor ingenieurs en technologen B[1] en B[2] voor te dragen. Dit college gaf den directeur de gelegenheid zijn onderwijs, door ongesteldheid afgebroken, opnieuw op te vatten.

Uit de verslagen der hoogleeraren en leeraren blijkt dat over het algemeen in het bezoek der colleges voortuitgang was te bespeuren.

De gestadige vermeerdering van de deelneming aan de practische oefeningen van het landmeten en waterpassen hield ook dit jaar aan; zoodat zoowel het aantal deelnemers als het aantal uren, gedurende welke in den loop van den cursus van deze gelegenheid werd gebruik gemaakt, thans bijna viermaal grooter was dan in den cursus 1879/80, toen deze oefeningen door den hoogleeraar Schols voor het eerst waren opengesteld.

Het gevolg van meer aanhoudend bezoek was dat aan de oefeningen grooter uitbreiding kon worden gegeven. Konden zij in vorige jaren zich niet verder uitstrekken dan tot het onderzoek en de regeling van theodoliet, sextant en de verschillende waterpas-instrumenten, dit jaar kon met verschillende afstandsmeters en planimeters gewerkt worden.

De goede vruchten van deze oefeningen bleken ten duidelijkste bij het eindexamen in Juni 1882. Bovendien verwierven twee ingeschrevenen voor enkele lessen het diploma van geëxamineerd en beëedigd landmeter.

Ofschoon, om zooveel mogelijk van de beschikbare ruimte partij te trekken, de hoogleeraar de deelneming aan de oefeningen over vier verschillende namiddagen verdeelde, gebeurde het toch menigmaal dat zich 10 tot zelfs 12 studenten op denzelfden tijd kwamen aanmelden, die met verschillende instrumenten te werken hadden. Gebrek aan ruimte in het voor het doel toch reeds weinig geschikte lokaal was dan bijzonder hinderlijk.

In den loop van den cursus werden door hoogleeraren en leeraren met de studenten onderscheidene openbare werken en fabrieken bezocht.

De hoogleeraren Steuerwald en Henket bezichtigden met de studenten van den cursus C de werken te Vreeswijk en Vianen en de pneumatische kaaifundeering en bruggen te Rotterdam; de hoogleeraar Henket bovendien de brug te Sliedrecht. Met een twaalftal architecten maakte de hoogleeraar Gugel eene studiereis naar Utrecht en 's Hertogenbosch, alwaar, behalve de beide domkerken, nog onderscheidene andere bouwwerken en de twee voortreffelijke verzamelingen van oudheden, het aartsbisschoppelijk museum te Utrecht en het kasteel der heeren gebroeders Boogaard te Heeswijk bij 's Hertogenbosch bezichtigd werden. De hoogleeraren Ravenek en Van der Burg bezochten met een twintigtal studenten de koloniale tentoonstelling te Amsterdam, waar gedurende twee dagen de machinegalerij werd bestudeerd. Met hunne leerlingen brachten bovendien de heer Ravenek een bezoek aan de machinefabriek van Jacobs en de rijtuigfabriek van Beynes te Haarlem; de heer Van der Burg aan de werkplaatsen der Nederlandsche stoombootmaatschappij te Fijenoord, 's Rijks gieterij van bronzen geschut te 's Gravenhage, de werkplaatsen der artillerie stapel- en constructie-magazijnen te Delft voornamelijk ter bezichtiging der houtbewerking, de topographische inrichting en de landsdrukkerij te 's Gravenhage en aan de weverij van de heeren J. J. Krantz en Zoon te Leiden. De excursiën van den leeraar Van der Kloes betroffen dit jaar de Nederlandsche cementsteenfabriek onder directie van den heer Lindo, de glasfabriek van den heer Merkus, de houtzagerij van den heer Vermaes, de draadnagelfabriek van de gebroeders Donkers, allen in of nabij Delft, de kalkovens aan de Delftsche vaart, de fabriek van bewerkt hout van gebroeders Van Malsen en de ijzergieterij van Enthoven en C°. te 's Gravenhage en de stedelijke waterleidingen te 's Gravenhage en te Delfshaven.

De uitslag der examens, waarmede de cursus werd besloten blijkt uit den volgenden staat.

Examen B.

	Geëxamineerd.	Toegelaten.
Civiel en bouwkundig ingenieur .	4	3 (1)
Civiel, bouwkundig en werktuigkundig ingenieur	25	20 (2)
Scheepsbouwkundig en werktuigkundig ingenieur	2	2
Werktuigkundig ingenieur. . .	10	7
	41	32

(1) Reeds in het bezit van het getuigschrift voor werktuigkundig ingenieur.
(2) Hieronder twee, die slechts het getuigschrift voor werktuigkundig ingenieur verwierven.

Examen C.

	Geëxamineerd.	Toegelaten.
Technoloog	1	1
Civiel ingenieur	41	27
Civiel en bouwkundig ingenieur .	1	1
Bouwkundig ingenieur	3	2
Scheepsbouwkundig ingenieur .	4	4
Werktuigkundig ingenieur . .	8	8
	58	43

De verslagen der commissiën, die deze examens hebben afgenomen, volgen als bijlage H hierachter.

Door de welwillende beschikking van den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid vonden 37 studenten gelegenheid, gedurende de zomervacantie, ter vermeerdering hunner practische kennis als buitengewoon opzichter bij 's Rijks waterstaats- en spoorwegwerken werkzaam te zijn. Bovendien werd aan twee studenten in het vak der bouwkunde door den Minister van Justitie de gelegenheid geschonken, als buitengewoon opzichter aan den bouw der gevangenissen te 's Gravenhage en te Breda deel te nemen. Ook werd door onderscheidene studenten der polytechnische school in dit jaar medegewerkt aan de nauwkeurigheids-waterpassing der Rijkscommissie voor graadmeting en waterpassing.

Eene uitbreiding der beschikbare localiteit, hoezeer ook gewenscht, kwam in dit jaar niet tot stand. De verhooging met een bedrag van f 5300 van den post voor het materieel der polytechnische school op hoofdstuk V der Staatsbegrooting van 1884 stelde evenwel in staat, eene aanmerkelijke verbetering te volbrengen in het gebruik der lokalen, waardoor aan het meest dringend gebrek aan ruimte werd te gemoet gekomen. In de gebouwen der school was nog een ruime zolder beschikbaar, die, door het aanbrengen van een paar groote lichtramen, tot bewaarplaats was in te richten van de kostbare verzameling van modellen van sluizen, bruggen, bemalingswerktuigen, molens, stoomwerktuigen, spin- en weeftoestellen en werktuigen van allerlei aard, welke eertijds de roem was van de Delftsche academie. Deze verzameling was tot dusver opgesteld in zes kamers waar de toestellen, op rekken langs den wand en op tafels meer opgeborgen dan uitgestald, door onvoldoende ruimte en licht kwalijk te bezichtigen nog veel minder te bestudeeren waren.

Het overbrengen naar de zolderruimte was eene aanmerkelijke verbetering der opstelling, en gaf zelfs gelegenheid plaats te vinden voor de talrijke voorwerpen, afkomstig van de Koloniale Tentoonstelling te Amsterdam, welke aan het museum in dit jaar werden toegevoegd.

De zes ledig komende kamers verkregen eene andere bestemming. Met eenig overleg, noodig wegens den wrakken toestand van het gebouw waarin zij zich bevonden, werden middelen aangewend, die veroorloofden door het wegbreken der tusschenschotten drie der vertrekken tot eene groote zaal te vereenigen. Deze werd bestemd voor de teekenoefeningen der decoratieve bouwkunst onder leiding van den heer Le Comte. Van de drie andere vertrekken werden er twee tot schilderkamers voor diezelfde afdeeling, een tot bergplaats ingericht.

Ook deze verplaatsing was eene verbetering. De ruimte voor de gemelde teekenoefeningen was reeds eenmaal uitgebreid, doch opnieuw onvoldoende geworden; terwijl de verlichting in de twee aan de straat gelegen benedenvertrekken, waarin de afdeeling tot dusver gevestigd was, zeer veel te wenschen overliet. In de vergroote ruimte van de thans ingenomen bovenvertrekken is de verlichting meer dan voldoende.

De vertrekken, vrij komende door de verplaatsing der decoratieve bouwkunst, grensden aan de werkplaatsen voor hout- en metaalbewerking. Een ander zeer groot vertrek in de onmiddellijke nabijheid dier werkplaats was vrij gekomen, doordien de afdeeling scheepsbouw was overgebracht naar de bovenste verdieping van het gebouw der burgerlijke bouwkunde.

De hoogleeraar Van der Burg, die thans de taak vervult welke vroeger voor een deel aan den hoogleeraar Grothe, voor een deel aan den leeraar Reuvekamp was opgedragen, die als hoogleeraar in de mechanische technologie tevens de practische oefeningen in de werkplaatsen te leiden heeft, had tot dusver het beheer te voeren over twee afdeelingen in twee ver uiteenliggende gedeelten der polytechnische school. Thans bestond er gelegenheid ze bij elkander te brengen. Het museum der mechanische technologie werd overgebracht naar de groote zaal, eertijds voor den scheepsbouw in gebruik, de zware werktuigen, spin- en weeftoestellen, die op zeer ongeschikte wijze waren opgesteld op de eerste verdieping van een daarvoor in het geheel niet berekend gebouw, verkregen eene plaats in een der beide benedenvertrekken welke de afdeeling decoratieve bouwkunst verlaten had; het andere vertrek werd de collegekamer voor den heer Van der Burg. Het nuttig gebruik van museum en werktuigen heeft hierdoor aanmerkelijk gewonnen. De verzameling der mechanische technologie, voor welke het oorspronkelijk daartoe bestemde lokaal te klein was geworden, zoodat zij voor een deel in de collegekamer was geborgen, vindt nu eene zeer ruime plaatsing in eene groote zaal, waar alles vereenigd is en door de zorg van den genoemden hoogleeraar zóó is opgesteld dat de beschouwing der voorwerpen, waaruit zij bestaat, zoo gemakkelijk mogelijk is gemaakt.

De verplaatsing der mechanische technologie gaf wederom gelegenheid, aan de behoefte van twee andere afdeelingen te gemoet te komen. Het toenemend aantal jongelieden, die den cursus der werktuigkundige ingenieurs volgen, had gebrek aan ruimte doen ontstaan in de teekenzalen hunner afdeeling, een gebrek, dat nog vermeerderd werd door de omstandigheid, dat eene der teekenzalen, welke slechts licht van eene binnenplaats kan ontvangen, in de wintermaanden bij daglicht onbruikbaar bleek. De lokalen, waar te voren het museum der mechanische technologie en de spinbanken waren opgesteld, werden aan de teekenzalen van den heer Huët toegevoegd, waartegen eene der vroegere teekenzalen tot collegekamer bestemd werd; terwijl de voormalige collegekamer voor de teekenoefeningen van den hoogleeraar Ravenek de zaal verving, welke gedurende een deel van het jaar onbruikbaar was gebleken. In deze laatste werden de modellen geplaatst, welke bij de teekenoefeningen der werktuigbouwkunde worden gebruikt en welker opstelling in de teekenzalen zelven tot gedurige klachten van den leeraar Huët hadden aanleiding gegeven.

De vroegere collegekamer der mechanische technologie kwam ten goede aan de afdeeling van het mijnwezen. De ruimte voor practische oefeningen was daar uitermate bekrompen. Door de collegekamer der mechanische technologie te bestemmen voor de voordrachten en voor de plaatsing van een nieuw verworven verzameling van mineralen, kon het vroegere collegevertrek der mijnen-ingenieurs mede voor practische oefeningen worden ingericht.

In het hoofdgebouw werd eene collegekamer, welke wegens hare ongeschiktheid meer en meer buiten gebruik was geraakt en slechts vier uren 's weeks dienst deed, bestemd tot een aanhangsel van de daarboven gelegen bibliotheekzalen. De bedoeling is aldaar de periodieke geschriften en in het algemeen die werken te plaatsen, welke meer uitgeleend dan in de leeskamer gebruikt worden. Aldus zal voor eenige jaren de vereischte ruimte verkregen zijn om de bibliotheekzalen te bevrijden van de overvulling, die thans noodzaakt onderscheidene boeken, waarvoor in de kasten geene plaats meer te vinden is, op de leestafels te plaatsen.

De hierboven vermelde verbeteringen in de inrichting en het gebruik der lokalen zijn gepaard gegaan met eene zeer aanzienlijke vermeerdering der verschillende verzamelingen. Aanleiding hiertoe gaf de internationale, koloniale en uitvoerhandel-tentoonstelling van Amsterdam.

De afdeeling Nederlandsch-Indië van het Koninklijk instituut van ingenieurs had voor deze tentoonstelling met groote zorg en veel moeite bijeengebracht eene uitgebreide verzameling van bouwmaterialen, zoo voor duurzame als voor tijdelijke bouwwerken en van gereedschappen van inlandsch maaksel. Zij had aan het bestuur van gemeld

instituut in Nederland opgedragen het gebruik aan te wijzen, dat van deze verzameling zou gemaakt worden na afloop der tentoonstelling, en dit bestuur had beslist dat de verzameling eene blijvende plaats zou vinden in de polytechnische school.

Ofschoon de vertraagde aankomst der inzending ten gevolge had gehad, dat zij in de tentoonstelling eene niet geheel voldoende opstelling had verkregen en ook het herhaald transport eenige beschadiging had veroorzaakt, mag zij toch nog eene hoogst belangrijke verzameling worden genoemd niet alleen van Indische bouwmaterialen vooral van hout, bamboe, rotan, boombladeren, bladstengels en van gereedschappen, maar ook van voorwerpen die als modellen van dakbedekkingen en omwandingen, van bruggen en woningen de toepassing dier materialen op zeer leerzame wijze verzinnelijken.

Door den Minister van Koloniën was eene commissie benoemd, welke onder het voorzitterschap van den heer G. Bosscher, oud-directeur van het binnenlandsch bestuur in Nederlandsch-Indië, belast was met het voordragen van een voorstel aangaande de wijze, waarop de talrijke voorwerpen, van gouvernementswege voor de tentoonstelling verzameld of aan het gouvernement afgestaan, zouden verdeeld worden onder verschillende instellingen, voor welke op het blijvend bezit dier voorwerpen werd prijs gesteld. De directeur der polytechnische school had mede zitting in die commissie. Aldus werd eene aanmerkelijke bijdrage voor de musea der polytechnische school verworven, voornamelijk bestaande in modellen van bruggen, van spoorwegrijtuigen en spoorwegmaterieel, modellen van mijnwerken en in het bijzonder de geologische en mineralogische verzameling der tentoonstelling.

Tegen het einde der tentoonstelling waren door den directeur der polytechnische school brieven gezonden aan diegenen der Nederlandsche en buitenlandsche inzenders der afdeeling uitvoerhandel, die voorwerpen hadden tentoongesteld, welke voor de verzamelingen van bouwmaterialen, werktuigen en modellen en der mechanische technologie van belang waren. Den inzenders werd verzocht aan de polytechnische school een deel van het door hen tentoongestelde af te staan. Onderscheidene inzenders hebben op de meest welwillende wijze aan dit verzoek gehoor gegeven. Aldus werden de navolgende geschenken verkregen.

De heeren Pelletier en Zonen, fabrikanten van gekleurde glazen voor kerkramen, stonden niet alleen hunne geheele tentoonstelling van stalen van gekleurd glas in verschillende bewerkingen af, maar schonken bovendien voor de afdeeling der mechanische technologie eenige monsters glas in verschillende tijdperken van bewerking en voor de afdeeling der decoratieve bouwkunst een drietal omlijste proeven van glasdecoratie uit verschillende tijdperken der kunstgeschiedenis.

De staalfabrikant Friedrich Krupp te Essen gaf te kennen, dat de verzameling ertsen, ijzer en staalsoorten, op de tentoonstelling voorhanden, voor den dienst zijner fabriek te zamen gebracht, niet kon worden gemist, maar verklaarde zich bereid voor de polytechnische school eene afzonderlijke collectie samen te stellen. De school had inderdaad het voorrecht, korten tijd daarna van den vermaarden fabrikant ten geschenke te ontvangen een stel ertsen, kalksteen, ijzer en staalsoorten in opvolgende orde der fabricage met zorg gerangschikt in eene doelmatige toonkast. Hierbij waren nog gevoegd een atlas en eenige geschriften, betrekking hebbende op de beschrijving der fabriek.

De *Société anonyme de* Marincelle *et* Couillet in België schonk mede eene verzameling ertsen en opvolgende ijzersoorten, in hare werkplaatsen verkregen, benevens elf photografiën in lijst van aldaar vervaardigde locomotieven, stoomwerktuigen enz. De heeren Boëcker en C°. te Schalke in Westfalen eene verzameling breuken van wit, grijs en spiegelijzer; de heer H. Gruson te Buckau bij Maagdenburg een aantal breuken van voorwerpen door zoogenaamden Hartguss verkregen, zoomede verschillende monsters smeedbaar gietijzer en later nog twee maalschijven, behoorende tot de zoogenaamde *Excelsior Mühle* en eenige maalproducten, daarmede verkregen. De heeren Duesberg en Delraz te Verviers in België schonken eene collectie kaardbeslag, bestemd voor de wolspinnerij; de heeren Denayer en C°. te Willebroeck in België een album van verschillende voorbewerkte en gereedgemaakte papiersoorten; de heeren Smith and Coventry te Manchester photografiën van werktuigen; de firma Piat te Parijs twee kussenblokken, eene askoppeling, twee conische raderen met schroefvormige tanden, twee hyperbolische tandraderen, eene schroef zonder eind met daartij behoorend wormwiel; de *Schweizerische Locomotiv- und Maschinenfabrik* te Winterthür een geïllustreerden catalogus van door deze fabriek vervaardigde locomotieven; de heeren gebroeders De Wit te Amsterdam, twee stuks keurig bewerkte manometers en bijbehoorende stoomkranen; Haniel en Lueg te Dusseldorf, monsters smeedijzer; de *Luxemburger Bergwerks und Saarbrücker Eisenhütten Gesellschaft*, monsters façon ijzer; de heer W. Tilmanns te Reimscheidt een album van constructiën in gegolfd ijzer; J. Hilgers te Rheinbrohl, monsters en modellen van gegolfd gegalvaniseerd plaatijzerdraad; *Phoenix, actien gesellschaft für Bergbau und Hüttenbetrieb* te Laar bij Ruhrort, monsters staaldraad in verschillende perioden van walsing.

Voor de verzameling van bouwkunde en bouwmaterialen werden ontvangen van J. Odorico te Frankfurt a/M. eene fraaie mozaïkplaat; van N. Van Heukelum te Nijmegen monsters profiel en vormsteen; van J. Van Hulst te Harlingen monsters Frieschen steen en wandtegels; van de *Vereeniging der Groninger steenfabrikanten* eene met zorg bijeengebrachte en gerangschikte verzameling van monsters van Groninger steen; van T. Jansen te Delfzijl, Groninger baksteen; van J. F. Tak te Middelburg, monsters Zeeuwschen steen; van Canoy en C°. te Venlo, monsters verglaasden profielsteen; van de *Mozaikplattenfabrik* te Sinzig, mozaïktegels en platen; van P. Jantzen te Elbing, monsters cementsteen; van Ph. Holtzmann te Frankfurt a/M., stuc-ornamenten, aardewerk en versierd ijzerwerk; van G. G. Wigand te Oeynhausen, monsters rooden zandsteen van den Weser; van de *Administration der Sollinger Steinbrüche*, dergelijke voorwerpen; van de *Neuchatel asphalt-compagnie*, monsters asphaltgrondstof en fabrikaten; van G. Hesfeldt te Andernach, monsters tufsteen en tras, benevens van vervalschingsmiddelen; van de *Nederlandsche caoutchouc- en guttaperchafabriek* van Bakker en Zoon te Ridderkerk, grondstoffen en fabrikaten dier industrie; van Ch. Remy en Bienfait te Rotterdam, monsters Phoenix cement en Dinascrystall; van J. J. B. J. Bouvy te Dordrecht, eene verzameling glassoorten en glazen versierselen; van H. Vettewinkel en Zonen te Amsterdam, eene verzameling verfwaren, oliën, vernissen en harssoorten; van A. Tak en Zoon te Rotterdam, eene verzameling vernissen.

Behalve deze geschenken, welke het gevolg waren van het verzoek dat aan de inzenders der Amsterdamsche tentoonstelling was gedaan, ontving de Polytechnische school in den loop van het jaar nog de volgende.

Van den heer Leembrugge te Leiden, eene verzameling wolsoorten en van de daaruit gesponnen garens in opvolging van bewerking; van het *Ministerie van Oorlog*, afdeeling *Topographische inrichting*, eene collectie drukproeven van de verschillende bewerkingen, aldaar in toepassing, en een twaalftal steenen, waarop deze in toepassing zijn gebracht; van het *Ministerie van Binnenlandsche Zaken*, afdeeling *Landsdrukkerij*, eene verzameling van afbeeldingen van houtsoorten door natuurdruk verkregen (methode Mieling); van de *Nederlandsche gist- en spiritusfabriek*, drie stuks roosterstaven van verschillende constructie; van den heer Michaëlis, directeur der Staatsspoorwegen, een doos met staalbreuken; van Haarmann, Hahne en Vopelius te Wilten a/d. Ruhr, monsters sierglas, geslepen met de zandblaasmachine; van T. A. G. Van Gelder te Rijswijk, eene verzameling chemisch bereide verwen, albastine en stalen van verfwerk; van J. Rutgers te Fijenoord, gecreosoteerd en geburretheerd hout; van den heer Mirandolle te Fijenoord, gedeeltelijk gecreosoteerd hout; van M. en D. Van der Pot, gekyaniseerd hout; van J. De Groot, monsters hout met gebreken.

Een belangrijk en kostbaar geschenk verwierf de afdeeling meten en wegen van den bekenden fabrikant van brandkasten S. Chatwood te Bolton, te weten: een brandkast, bestemd voor het bewaren van standaardmeters, thermometers, hulptoestellen en van bescheiden en journalen van waarnemingen.

Ten gevolge van beschikkingen van den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid kwam de polytechnische

school nog in het bezit van een reliefplan van het Noordzeekanaal van Amsterdam en van de havenwerken te Harlingen.

De beschikbare gelden voor de hulpmiddelen van het onderwijs werden als gewoonlijk gebruikt tot vermeerdering van de autographieën en wandplaten, aanvulling van gereedschappen en toestellen en tot aankoop van instrumenten.

De bibliotheek werd vermeerderd met 237 boekwerken. Het getal tijdschriften werd vergroot met vijf. Het gemiddeld aantal bezoekers bedroeg elf daags, dat der uitgeleende boeken 2261.

In October 1883 ontving de polytechnische school een bezoek van de heeren professoren H. E. Roscoe, Philip Magnus, Swire Smith, W. Woodall en G. Redgrave, de vier eersten leden, de laatste secretaris van eene door de Koningin van Engeland benoemde »Commission to inquire into technical instruction". Deze commissie had de voornaamste polytechnische scholen in Frankrijk, Duitschland, Zwitserland en Rusland bezocht, en kwam kennis nemen van den toestand en werking van de Nederlandsche ingenieurschool. Zij heeft in de eerste helft van het jaar een uitvoerig verslag van hare bevindingen uitgegeven onder den titel: »*Second report of the Royal Commissioners on technical instruction Vol. I and II, presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty*". Uit hare opgave is op te maken, ofschoon de commissie het niet uitdrukkelijk vermeldt, dat de Delftsche school degene is, die niet alleen in volstrekten zin maar hoogst waarschijnlijk ook in verhouding tot het aantal harer leerlingen met verre de minste kosten wordt onderhouden. Des te meer waarde mag er aan gehecht worden, dat dezelfde school ook de eenige is, over welker inrichting en werking de commissie een bepaald oordeel uitspreekt en wel in deze woorden: »The Commissioners were much impressed with the practical yet unostentatious character of this institution, which appears to be doing excellent work."

§ 7. SCHOLEN VOOR DE ZEEVAART.

De volgende tabel geeft een overzicht van de scholen, aan het einde van 1883 bestaande, van het getal leerlingen en van de bezoldigingen van het onderwijzend personeel.

GEMEENTEN.	NAAM DER SCHOOL.	AARD DER SCHOOL.	Getal der leeraren.	Getal der leerlingen in Dec. 1883.	Getal der leerlingen gedurende het jaar 1883.	Getal der leerlingen die een diploma verkregen.	Jaarwedde van den directeur.	Totaal bedrag der jaarwedden.
's Gravenhage (Scheveningen)	Zeevaartschool.	Gesubs. school.	1	39	65	—	f 600	f 600
Rotterdam . . .	Idem.	Idem.	4	13	52	16	3000	5500
Amsterdam . .	Kweekschool voor zeevaart.	Bijzondere school.	11	50	50	8	—	—
Idem	Zeevaartschool in het Zeemanshuis.	Gesubs. bijz. school.	2	15	45	16	2200	3500
Helder	Zeevaartschool.	Idem.	1	7	14	2	—	—
Terschelling . .	Idem.	Openbare school.	1	12	27	6	1600	1600
Vlieland	Idem.	Idem.	1	17	17	3	1000	1000
Harlingen . . .	Idem.	Gesubs. bijz. school.	3	18	40	3	—	—
Schiermonnikoog	Idem.	Openbare school.	1	22	44	2	1600	1600
Groningen . . .	Afd. Zeevaartk. der Acad. Minerva.	Gesubs. bijz. school.	2	3	15	5	—	—
Delfzijl	Zeevaartschool.	Idem.	2	20	20	—	600	700
Totaal. .	. . . . . .	. . . . .	29	216	389	61		

Bij vergelijking van deze tabel met die over hetzelfde onderwerp in het vorig verslag blijkt, dat het aantal leeraren met 2 is vermeerderd, en wel aan de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam. Daarentegen bedroeg het aantal leerlingen in December 29 minder dan het vorige jaar. Het aantal verkregen diploma's vermeerderde met 18.

Omtrent enkele scholen kan het volgende worden vermeld:

's Gravenhage. Aan hen, die reeds op zee varen, werd dit jaar geen onderwijs gegeven. Gedurende de maand Januari toch, gingen de visschers ter schrobnetvisscherij uit, en in de maanden November en December was de heer Zuyderduyn door ziekte verhinderd onderwijs te geven.

Terschelling. Met toestemming der commissie van toezicht is, even als in het voorgaande jaar, door den heer G. S. Eschauzier te 's Gravenhage een binocle geschonken aan een der leerlingen, die zich door ijver en het getrouw waarnemen der lessen heeft onderscheiden.

Vlieland. Met het aanschaffen van instrumenten, kaarten en leermiddelen wordt, naarmate der behoefte, voortgegaan.

Delfzijl. Het laatste gedeelte van het jaar toont eene aanmerkelijke vermeerdering van leerlingen, het gevolg van het in werking treden van het nieuwe reglement met 1 Augustus, waarbij de schoolgelden belangrijk zijn verminderd.

De Rijkscommissie voor de examens ter verkrijging van een diploma als stuurman aan boord van koopvaardijschepen reikte 58 diploma's uit.

Haar verslag volgt als bijlage I hierachter. Daaruit blijkt, dat de examen-commissie te Dordrecht is opgeheven.

§ 8. SCHOLEN VOOR DOOFSTOMMEN EN BLINDEN.

Het instituut voor doofstommen te Groningen was op 31 December 1883 bevolkt met 182 leerlingen, waarvan

5 niet aldaar werden verpleegd. Het volle kostgeld van f 250 werd slechts door 1 betaald; 1 droeg f 200, 1 f 125, 1 f 100 bij. De overige bijdragen daalden van f 75 tot f 10; voor 157 werd niets betaald. Van de uitwonende leerlingen werd voor 2 f 60, voor 1 f 20 schoolgeld betaald.

De gezondheidstoestand der kweekelingen is gedurende het afgeloopen jaar gunstig geweest. Sterfgevallen vonden onder hen niet plaats. Het onderwijs op school en in de ambachten en handwerken is met ijver gegeven en de kweekelingen hebben in het algemeen goede vorderingen gemaakt, terwijl hun gedrag redenen tot tevredenheid opleverde.

De inrichting voor doofstommen te Rotterdam telde op 31 December 1882 160 leerlingen. In den loop van 1883 kwamen 15 nieuwe leerlingen aan; daarentegen werden er bij het jaarlijksch examen 15 ontslagen; 2 stierven; 1 vertrok naar elders; 1 bleef van de inrichting weg, zoodat op 31 December 1883 nog 156 leerlingen van het onderwijs gebruik maakten. Voor 16 hunner werd het volle schoolgeld van f 100 uitgekeerd, voor 1 f 60, voor 4 f 50, voor 7 f 25. De overige 128 genoten het onderwijs kosteloos, terwijl 86 bovendien nog eene tegemoetkoming ten behoeve hunner verpleging uit de kas der inrichting ontvingen en 5 geheel ten koste der inrichting verpleegd werden.

Tien knapen werden tot beroepen of bedrijven opgeleid: 5 tot schoenmaker, 2 tot kleêrmaker, 2 tot meubelmaker, 1 tot boekbinder. De gezondheidstoestand der leerlingen liet weinig te wenschen over.

Het getal kweekelingen in het instituut voor doofstommen te St. Michiels-Gestel bedroeg bij het begin van 1883 149. Hiervan werden er gedurende dat jaar 4 ontslagen, terwijl er 3 overleden. In hetzelfde tijdvak werden 8 nieuwe kweekelingen en 1 oud-kweekeling opgenomen, zoodat op 31 December 1883 de getalsterkte tot 151 was geklommen. Voor 4 werd het volle kostgeld betaald, voor 41 een gedeelte, de overige 106 waren geheel ten koste van het gesticht.

Het gedrag der leerlingen en den ijver en geschiktheid van het onderwijzend personeel worden loffelijk vermeld.

De 76ste cursus van het instituut tot onderwijs van blinden te Amsterdam telde 63 kweekelingen, naar de verschillende klassen volgenderwijs verdeeld:

hoogste	. 14 jongens,	10 meisjes;
middelste.	9	»	5 »
laagste, hoogste afdeeling	12	»	7 »
» laagste »	. 4	»	2 »

Het onderwijzend personeel en het leerplan bleven onveranderd.

§ 9. OPLEIDING VAN LEERAREN EN ONDERWIJZERS IN TEEKENEN EN BOETSEEREN.

Deze inrichting werd tot dusver in § 2 hiervoren besproken onder de benaming: *Rijksnormaalschool voor teekenonderwijzers te Amsterdam.* Het schijnt regelmatiger, haar in eene afzonderlijke § te vermelden.

In het personeel der school kwam geen verandering.

Bij het begin van den cursus meldden zich 24 candidaten aan om tot de school te worden toegelaten; 13 werden afgewezen, zoodat de cursus 1883/84 aanving met 72 leerlingen. Onder dezen 20 dames en 10 hospitanten, onder welke laatste men 7 dames telde.

Van deze leerlingen waren 56 ingeschreven voor de afdeeling handteekenen, en 6 voor de afdeeling rechtlijnig en bouwkundig teekenen.

De school was in 1881 geopend met 34 leerlingen. Zij telde bij de opening van het tweede studiejaar 65, bij die van het derde 72 leerlingen.

Voor het eerst kon in den zomer van 1884 een eindexamen afgenomen worden van hen, die den volledigen driejarigen cursus hadden bijgewoond. De bijzonderheden van dit examen werden geregeld bij de ministerieele beschikking van 14 Juni 1884, n°. 1585, afdeeling Kunsten en wetenschappen. Het daarbij vastgesteld reglement volgt, als bijlage K, hierachter.

Uit het verslag omtrent dit examen, dat als bijlage L hierna wordt aangetroffen, blijkt dat 8 leerlingen er aan deelnamen, van welke 5 slaagden en, met het diploma, de daaraan verbonden gratificatie van f 100 ontvingen.

Aan schoolgelden werd ontvangen f 1980, tegen f 1725 in het vorige jaar. Éene leerling was, wegens onvermogen, van de betaling van schoolgeld vrijgesteld; 3 leerlingen genoten buitendien elk eene ondersteuning van f 350.

§ 10. AKTEN VAN BEKWAAMHEID TOT HET GEVEN VAN MIDDELBAAR ONDERWIJS.

Bij beschikkingen van verschillende dagteekening en nommer werden de volgende zes commissiën belast met het afnemen van examens ter verkrijging van akten van bekwaamheid:

a. voor middelbaar onderwijs in Nederlandsche taal- en letterkunde, geschiedenis, aardrijkskunde, staats- en handelswetenschappen en schoonschrijven, om zitting te houden te 's Gravenhage;

b. voor middelbaar onderwijs in de wis- en natuurkundige wetenschappen, de landbouwkunde en de gymnastiek en — voor zoover de beide laatstgenoemde vakken betreft — ook voor lager onderwijs, om zitting te houden te 's Gravenhage;

c. voor middelbaar onderwijs in het hand- en rechtlijnig teekenen en boetseeren en, voor lager onderwijs, in het handteekenen, om zitting te houden te Amsterdam;

d. voor de Fransche taal;

e. voor de Engelsche taal;

f. voor de Hoogduitsche taal,

om zitting te houden te Utrecht.

Deze commissiën waren aldus samengesteld:

a. lid en voorzitter: dr. A. T. Van Aken, inspecteur van het middelbaar onderwijs te 's Gravenhage;

leden:

dr. W. Bisschop, directeur der hoogere burgerschool te Delft;

dr. J. Ten Brink, leeraar aan de hoogere burgerschool te 's Gravenhage;

dr. A. E. J. Holwerda, leeraar aan de hoogere burgerschool te Leiden;

dr. E. Epkema, directeur der Rijks hoogere burgerschool te Zaltbommel;

A. W. Stellwagen, leeraar aan het gymnasium te 's Gravenhage;

J. Brals, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Assen;

mr. C. M. J. Willeumier, oud-hoogleeraar van het athenaeum te Amsterdam;

C. J. Theunisse, leeraar aan de hoogere burgerschool van vijfjarigen cursus te Rotterdam;

J. C. F. Prikken, leeraar aan de hoogere burgerschool te Amersfoort;

L. B. Fikkert, directeur der hoogere burgerschool van driejarigen cursus te Groningen;

mr. P. A. Tukker, leeraar aan de hoogere burgerschool te Delft;

b. lid en voorzitter: de hoogleeraar dr. M. Salverda, inspecteur van het middelbaar onderwijs te 's Gravenhage;

leden:

dr. G. J. Legebeke, hoogleeraar aan de polytechnische school te Delft;

dr. P. VAN GEER, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden;

dr. C. P. BURGER, hoogleeraar, directeur der Rijks hoogere burgerschool te Leeuwarden;

A. J. VAN PESCH, hoogleeraar aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam;

P. VAN DER BURG, hoogleeraar aan de polytechnische school te Delft;

dr. J. D. VAN DER WAALS, hoogleeraar aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam;

dr. J. M. VAN BEMMELEN, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden;

dr. H. BEHRENS, hoogleeraar aan de polytechnische school te Delft;

dr. H. DE VRIES, hoogleeraar aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam;

dr. A. A. W. HUBRECHT, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht;

J. P. J. LUCARDIE, oud-directeur der zeevaartkundige school te Rotterdam;

dr. J. P. VAN BRAAM HOUCKGEEST, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen;

dr. H. TREUB, arts en adsistent bij het academisch ziekenhuis te Leiden.

A. B. MEILINK, gymnastiekleeraar te Schiedam;

J. S. G. DISSE, gymnastiekleeraar te Rotterdam;

J. BLOM, gymnastiekleeraar te Arnhem;

F. C. GROTE, gymnastiekleeraar te Amsterdam;

L. BROEKEMA, leeraar aan de Rijkslandbouwschool te Wageningen;

G. REINDERS, leeraar aan de Rijkslandbouwschool te Wageningen;

De heer F. C. GROTE, om gezondheidsredenen verhinderd aan het examen deel te nemen, werd vervangen door den heer C. J. G. MIEREMET, leeraar aan de gemeentelijke hoogere burgerschool met driejarigen cursus te Utrecht;

c. lid en voorzitter: jhr. mr. V. E. L. DE STUERS, referendaris bij het Departement van Binnenlandsche Zaken te 's Gravenhage;

leden:

W. B. G. MOLKENBOER, directeur der normaalschool voor teekenonderwijzers te Amsterdam;

J. R. DE KRUYFF, leeraar aan genoemde school en directeur der school voor kunstnijverheid te Amsterdam;

J. VERSLUYS, leeraar aan de normaalschool voor teekenonderwijzers te Amsterdam;

S. ALTMAN, hoogleeraar aan de Rijks academie van beeldende kunsten te Amsterdam;

F. STRACKÉ, hoogleeraar aan de Rijks academie van beeldende kunsten te Amsterdam;

dr. H. TREUB, arts en adsistent bij het academisch ziekenhuis te Leiden;

C. P. HOLST Gz., leeraar aan de normaalschool voor teekenonderwijzers te Amsterdam;

dr. H. TREUB, insgelijks verhinderd de opdracht te aanvaarden, werd vervangen door dr. C. KERBERT, leeraar aan de gemeentelijke kweekschool voor onderwijzers te Amsterdam;

d. lid en voorzitter: dr. J. G. VAN EYKEN, inspecteur der gymnasia te 's Gravenhage;

leden:

N. L. VERLINT, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Utrecht;

dr. M. A. BOOSTEN, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Roermond;

J. S. PIQUET, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Zwolle;

H. DUVANEL, leeraar aan de hoogere burgerschool en het gymnasium te Dordrecht;

N. L. MARIE, leeraar aan het gymnasium te Assen;

N. F. STADES, leeraar aan het gymnasium te Haarlem;

leden-plaatsvervangers:

M. A. E. ROBERTI, oud-lector van de academie te Utrecht;

P. J. ALBERTS, directeur der hoogere burgerschool te Harlingen;

e. lid en voorzitter: dr. W. G. BRILL, oud-hoogleeraar van de Rijksuniversiteit te Utrecht, te Utrecht;

leden:

J. G. SENNETT, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Alkmaar;

S. VAN BRAAM, leeraar aan het gymnasium te Utrecht;

dr. A. J. MERTENS, leeraar aan het gymnasium te Nijmegen;

dr. K. G. P. SCHWARTZ, conrector van het gymnasium te Stad-Doetinchem;

J. S. ROBINSON, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Utrecht;

leden-plaatsvervangers:

C. J. VOORTMAN, leeraar aan de hoogere burgerschool te Amersfoort;

F. F. A. BUSÉ, leeraar aan het gymasium te Arnhem;

f. lid en voorzitter: dr. B. SYMONS, hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen;

leden:

J. KLEIN, leeraar aan de openbare handelsschool te Amsterdam;

J. J. A. A. FRANTZEN, leeraar aan het gymnasium te Leiden;

L. OBERMÜLLER, leeraar aan de hoogere burgerschool te Haarlem;

A. L. SCHMIDT jr., leeraar aan de hoogere burgerschool te 's Gravenhage;

leden-plaatsvervangers;

F. G. DE LIEFDE, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool en het gymnasium te Middelburg;

H. POL, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool en het pro-gymnasium te Gouda.

Het verslag dier commissiën volgt als bijlage **H** hierachter.

De vergunning, bedoeld bij art. 4, alinea 2 der wet, werd aan 3 vreemdelingen verleend.

§ 11. TOEZICHT OP HET MIDDELBAAR ONDERWIJS.

Op 11 April 1883 overleed de heer dr. D. J. STEYN PARVÉ, inspecteur van het middelbaar onderwijs. Na eene kortstondige ongesteldheid werd hij ontrukt aan zijne familie en aan zijn werkkring, waaraan hij zich sedert de invoering van het middelbaar onderwijs met evenveel ijver als zaakkennis had gewijd. Zijn naam zal steeds op eervolle wijze verbonden blijven aan de geschiedenis van het onderwijs

in Nederland. In afwachting van nadere voorziening werd de waarneming der betrekking van den overledene bij beschikking des Ministers van 13 April 1883, n°. 1423/1, afdeeling Onderwijs, opgedragen aan den hoogleeraar, inspecteur van het middelbaar onderwijs, dr. M. SALVERDA.

Bij Koninklijk besluit van 29 Mei 1883, n°. 5, werd, met ingang van 1 Juni daaraanvolgende, tot opvolger van den heer STEYN PARVÉ benoemd dr. A. T. VAN AKEN, schoolopziener in het district 's Gravenhage. De Minister wees hem bij beschikking van 30 Mei 1883, n°. 2043/1, afdeeling Onderwijs, de gemeente 's Gravenhage als standplaats aan, en belastte hem tevens voorloopig met het toezicht op de openbare en bijzondere scholen van middelbaar onderwijs in de provinciën Zuidholland, Noordholland, Friesland, Groningen en Drenthe.

Aan den hoogleeraar, inspecteur van het middelbaar onderwijs, dr. M. SALVERDA moest, met ingang van 15 Juni 1883, gedurende twee maanden verlof worden verleend tot herstel van gezondheid. Zijne betrekking werd gedurende dien tijd door zijn ambtgenoot waargenomen.

Art. 53 der wet van 2 Mei 1863, (*Staatsblad* n°. 50) legt aan de inspecteurs van het middelbaar onderwijs onder anderen de verplichting op, om door schoolbezoek voortdurend bekend te blijven met den toestand der scholen, waarvan hun het toezicht is opgedragen. Opdat de Minister, wien bij art. 46 der aangehaalde wet het oppertoezicht op de openbare en bijzondere scholen van middelbaar onderwijs is opgedragen, officieel wete, in hoeverre jaarlijks door de inspecteurs aan deze wettelijke verplichting wordt voldaan, werden zij bij schrijven van 4 Juni 1883, n°. 2109, afd. O., uitgenoodigd voortaan op 15 Januari aan den Minister eene opgave te doen toekomen van de inrichtingen van middelbaar onderwijs, welke in het daaraan voorafgaand jaar door hen zijn bezocht, vergezeld van eene beknopte mededeeling der belangrijke bijzonderheden, welke zich daarbij aan hen hebben voorgedaan. Gelijktijdig werd hun verzocht, steeds onmiddellijk kennis te geven van buitengewone voorvallen, die aan de bedoelde inrichtingen mochten voorkomen.

Niet minder dan aan de inspecteurs komt aan vele plaatselijke commissiën een woord van lof toe voor de wijze, waarop zij hunne taak vervulden. Van enkele kan niet hetzelfde worden gezegd: éène commissie bleef zelfs geheel in gebreke, het verslag, bedoeld in art. 52 der wet, in te zenden.

§ 12. ONDERWIJS IN DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

a. *Gemeentelijke instelling te Delft.*

De reeds in het vorig verslag vermelde ongesteldheid van den hoogleeraar-directeur was oorzaak dat hij eerst op 15 Juni 1883 zijne lessen kon hervatten. Het geven van de colleges voor het eerste studiejaar in de Javaansche taal werd definitief opgedragen aan den heer J. A. VAN DEN BROEK en van die in de Madoereesche taal aan den heer J. S. A. VAN DISSEL. Laatstgenoemde werd dientengevolge tot lector aan de instelling benoemd, waarbij hij tot dusver slechts tijdelijk werkzaam was; terwijl de directeur alleen belast bleef met de colleges in de beide genoemde talen voor het tweede studiejaar.

Op 4 September werd de cursus 1883/84 geopend, waarvoor het programma op 15 Juni 1883 door burgemeester en wethouders was vastgesteld. De lessen werden zonder stoornis door alle docenten gegeven en over het algemeen geregeld gevolgd. De lesuren waren aldus verdeeld.

	Aantal uren 's weeks. 1ste jaar.	2de jaar.
Maleische taal	3	5
Javaansche »	5	5
Soendaneesche »	2	3
Madoereesche »	3	3
Boegineesche »	2	2

	Voor beide jaren gezamenlijk.
Geschiedenis van Nederlandsch-Indië . . .	2
Land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië	4
Godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken van Nederlandsch-Indië	4
Staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië. .	5

Het getal ingeschrevenen beliep 92, waarvan:

84 die het eindexamen aflegden aan eene hoogere burgerschool in Nederland;

2 aan eene dito in Nederlandsch-Indië;

5 doctoren, en

1 candidaat in de rechtswetenschap.

De studie der inlandsche talen werd gevolgd in het

	1ste jaar.	2de jaar.
Maleisch door	37	47
Javaansch »	43	33
Soendaneesch »	5	12
Madoereesch »	25	11
Boegineesch »	2	3

Bovendien in beide studiejaren 8 het Maleisch en 1 het Madoereesch.

Het aantal ingeschrevenen van den cursus 1882/1883, welke aan het zoogenaamd groot Oost-Indisch ambtenaarsexamen deelnamen, bedroeg in het geheel 61. Daarvan slaagden er 47, en wel 32 voor den gewonen burgerlijken dienst in Indië, 14 voor de rechterlijke macht en 1, die zich reeds vroeger in ambtelijken dienst in Nederlandsch-Indië bevond.

De ethnologische verzameling onderging eene meer dan gewone uitbreiding door een aantal, en daaronder zeer kostbare, voorwerpen, afkomstig van de te Amsterdam gehouden koloniale tentoonstelling. Ook voor de boekerij werden weder belangrijke aanwinsten verkregen. Het getal der bezoekers en van ter lezing gevraagde boeken overtrof dat van vorige jaren. De klachten over gebrek aan genoegzame ruimte voor beide inrichtingen houden aan.

b. *Gemeentelijke instelling te Leiden.*

In de samenstelling van het curatorium en van het onderwijzend personeel kwam geen verandering.

De lessen werden geregeld gegeven naar het volgend programma:

	Aantal uren 's weeks. 1ste jaar.	2de jaar.
Staatsinstellingen van Nederl.-Indië	3	3
Godsdienstige wetten, enz. . . .	3	3
Land- en volkenkunde. . . .	3	4
Geschiedenis van Nederl.-Indië. .	2	2
Maleisch.	3	4
Javaansch	4	4
Madoereesch	2	3
Soendaneesch	2	3

Voor den cursus 1883/1884 werden 20 leerlingen ingeschreven; van hen volgden 4 slechts enkele lessen.

Voor het examen van Oost-Indisch ambtenaar meldden zich 6 candidaten aan, van welke 4 slaagden, terwijl 1 zich terugtrok.

De bibliotheek der inrichting werd, zoo door aankoop als door geschenken, weder belangrijk uitgebreid.

§ 13. KOSTEN VAN HET MIDDELBAAR ONDERWIJS.

Overzicht der uitgaven voor middelbaar onderwijs in 1883 door het Rijk.

I. Inspecteurs van het middelbaar onderwijs.

a. Jaarwedden	f 7 000,00	
b. Reis-, verblijf- en bureelkosten	2 799,86^5	
		f 9 799,86^5

II. Rijkslandbouwschool.

a. Personeel	f 57 601,82^5	
b. Materieel	44 218,61	
		101 820,43^5

III. Polytechnische school.

a. Personeel	f 105 133,33	
b. Materieel	32 186,53	
		137 319,86

IV. Rijks hoogere burgerscholen.

a. Personeel:

Bergen op Zoom	f 14 641,66^5
's Hertogenbosch	25 050,00
Tilburg	23 975,32^5
Helmond	17 066,66^5
Zaltbommel	13 100,00
Winterswijk	13 433,33
Gouda	19 949,99^5
Alkmaar	22 850,00
Middelburg	26 700,00
Utrecht	34 213,41
Leeuwarden	30 983,32^5
Heerenveen	12 300,00
Zwolle	27 605,00
Meppel	11 977,53
Groningen	33 049,99^5
Sappemeer	14 250,00
Warffum	14 000,00
Assen	20 812,50
Roermond	25 116,66^5
Venlo	18 426,50^5

b. Materieel:

Bergen op Zoom	f 1 932,96		
's Hertogenbosch	3 471,60		
Tilburg	3 669,01		
Helmond . . .	3 287,79		
Zaltbommel . .	2 579,42		
Winterswijk . .	2 100,00		
Gouda	3 949,16		
Transporteeren	f 20 989,94	f 419 501,91	f 248 940,16
Per transport	f 20 989,94	f 419 501,91	f 248 940,16
Alkmaar . . .	3 366,32		
Middelburg . .	4 016,33^5		
Utrecht	3 219,00		
Leeuwarden . .	4 749,84		
Heerenveen . .	2 592,21^5		
Zwolle	4 546,22^5		
Meppel	2 634,02		
Groningen . . .	4 524,38		
Sappemeer . . .	2 772,73		
Warffum . . .	2 341,50		
Assen	3 208,32		
Roermond . . .	3 849,30		
Venlo	2 266,63^5		
		65 076,76	
			484 578,67

V. Subsidiën voor inrichtingen van middelbaar onderwijs.

Gemeentelijke hoogere burgerscholen te	Breda . . .	f 7 250,00
	Arnhem . .	7 000,00
	Zutphen . .	7 000,00
	Tiel	7 000,00
	Nijmegen . .	7 000,00
	Apeldoorn .	7 000,00
	Rotterdam .	7 000,00
	Delft . . .	7 000,00
	Dordrecht . .	7 000,00
	Leiden . . .	7 000,00
	Schiedam . .	7 000,00
	Gorinchem .	8 500,00
	Brielle . . .	5 000,00
	Amsterdam .	10 000,00
	Haarlem . .	7 000,00
	Zaandam . .	7 000,00
	Hoorn . . .	7 000,00
	Enkhuizen .	5 000,00
	Goes . . .	8 500,00
	Zierikzee . .	8 500,00
	Amersfoort .	8 000,00
	Sneek . . .	8 500,00
	Harlingen .	6 000,00
	Deventer . .	7 000,00
	Almelo (Stad)	7 000,00
	Veendam . .	8 500,00
	Winschoten .	5 000,00
	Maastricht .	10 000,00
Twentsche industrie- en handelsschool te Enschedé . . .		8 500,00

Transporteeren	f 212 250,00	f 733 518,83

Per transport	f 212 250,00	f 733 518,83
Middelbare scholen voor meisjes te	Arnhem	3 500,00	
	Dordrecht	4 000,00	
	Leiden	4 000,00	
	Haarlem	5 000,00	
	Middelburg	5 000,00	
	Goes	5 000,00	
	Utrecht	4 000,00	
	Leeuwarden	5 000,00	
	Deventer	3 000,00	
Arnhemsche handwerkschool voor meisjes te Arnhem		2 000,00	
Industrieschool voor meisjes te 's Gravenhage		3 000,00	
Industrieschool voor vrouwelijke jeugd te Amsterdam		4 500,00	
Zeevaartkundige school te Schiermonnikoog		900,00	
Wis- en zeevaartkundige school te Harlingen		600,00	
Zeevaartkundige school te Vlieland		500,00	
Zeevaartkundige school te Delfzijl		500,00	
Idem te Terschelling		650,00	
Kweekschool voor machinisten te Amsterdam		5 000,00	
Noordbrabantsche maatschappij van landbouw, ter bevordering van het onderwijs in landbouw		650,00	
Geldersch-Overijsselsche maatschappij van landbouw, voor het door haar gegeven onderwijs in landbouw, veeteelt en hout- en ooftboomteelt		250,00	
Hollandsche maatschappij van landbouw, voor gegeven onderwijs in landbouw en veeteelt		500,00	
Friesche tuinbouwvereeniging, ter bevordering van het onderwijs in tuinbouw		500,00	
Genootschap ter bevordering van den landbouw in Drenthe, ten behoeve van het door haar gegeven onderwijs in landbouw enz.		500,00	
Maatschappij van landbouw in Limburg, ter bevordering van het onderwijs in landbouwkunde		400,00	
Vereeniging ter bevordering van tuin- en landbouw te Maastricht, ten behoeve van het onderwijs in de ooftboomteelt		500,00	
Opleiding van landbouwonderwijzers		288,46	
			271 988,46

VI. Reis- en verblijfkosten en vacatiegelden van de leden der commissiën tot het

Transporteeren f 1 005 507,29

Per transport f 1 005 507,29

afnemen der eindexamens voor de hoogere burgerscholen, de landbouwscholen en de polytechnische school, benevens verdere kosten van die examens 28 783,70

VII. Idem, idem der akten-examens voor het middelbaar onderwijs, of voor een der akten, vermeld in art. 65 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127). . . . 16 095,92⁵

Totaal f 1 050 386,91⁵

Voorts werd nog door het Rijk uitgegeven:

VIII. Subsidie aan de gemeente 's Hertogenbosch, ten behoeve van de school voor nuttige en beeldende kunsten aldaar	f 4 291,29	
Idem aan de gemeente Zaltbommel, ten behoeve van het onderwijs in het teekenen	250,00	
Idem aan de teekenschool ten behoeve van den Amsterdamschen Werkmansbond	3 000,00	
Idem aan de Quellinus-school te Amsterdam	4 000,00	
Idem aan de teekenschool van het museum van Kunstnijverheid te Haarlem	12 500,00	
Subsidie aan de academie Minerva te Groningen, ten behoeve van het onderwijs in de beeldende kunsten	2 500,00	
Idem aan de gemeente Roermond, ten behoeve van het onderwijs in het teekenen	2 500,00	
Kosten der prijs-medailles ten behoeve der teekenscholen	768,65	
Normaalschool voor onderwijzers in het teekenen	19 890,37	
Kunstnijverheidsschool	20 899,99	
Subsidie aan het instituut voor doofstommen te St. Michiels-Gestel	2 000,00	
Idem aan het instituut voor doofstommen te Rotterdam	4 000,00	
Idem aan het instituut voor doofstommen te Groningen	6 000,00	
		82 600,30
Totaal der Rijksuitgaven		f 1 132 987,21⁵

Van deze uitgaven zijn de volgende inkomsten af te trekken:

opbrengst der schoolgelden aan de Rijkslandbouwschool	f 6 145,00	
Polytechnische school	47 990,00	
Rijks hoogere burgerschool te 's Hertogenbosch	1 268,50	
Tilburg	1 105,25	
Bergen op Zoom	804,00	
Helmond	633,75	
Zaltbommel	813,75	
Transporteeren	f 58 760,25	f 1 132 987,21⁵

Per transport	f 58 760,25	f 1 132 987,21⁵
Winterswijk	749,75	
Gouda	1 753,00	
Alkmaar	1 143,00	
Middelburg	3 527,00	
Utrecht	6 880,00	
Leeuwarden	6 822,50	
Heerenveen	1 814,00	
Zwolle	2 560,00	
Meppel	1 216,50	
Groningen	5 845,00	
Sappemeer	1 637,75	
Warffum	726,50	
Assen	1 663,50	
Roermond	1 808,75	
Venlo	1 667,75	
Batig slot der gelden, ontvangen voor de akte-examens	101,40	
		98 676,65
Zuiver bedrag der Rijksuitgaven in 1883		f 1 034 310,56⁵

Evenals in vorige jaren volgt hier eene opgave der uitgaven, sedert het in werking treden der wet van 1863 door het Rijk ten behoeve van het middelbaar onderwijs gedaan.

1863	f 18 723,45
1864	139 506,45⁵
1865	357 667,93⁵
1866	500 855,12⁵
1867	651 627,21
1868	680 014,83⁵
1869	822 249,72⁵
1870	757 306,47
1871	758 406,46
1872	762 599,76⁵
1873	817 036,38⁵
1874	879 061,97
1875	866 005,45
1876	919 262,63⁵
Transporteeren	f 8 930 323,87
Per transport	f 8 930 323,87
1877	984 643,93
1878	935 266,81⁵
1879	991 004,83⁵
1880	987 212,14⁵
1881	1 033 943,31⁵
1882	1 049 517,90⁵
1883	1 050 386,91⁵
Totaal	f 15 962 299,73

De uitgaven voor teeken-academiën en inrichtingen voor doofstommen zijn hieronder niet begrepen.

De ontvangsten van het Rijk waren in

1863	niets;
1864	f 29 194,58
1865	36 160,14
1866	38 411,38
1867	52 526,39
1868	63 759,00
1869	76 544,37⁵
1870	73 900,65⁵
1871	81 423,76
1872	88 618,32
1873	90 604,79
1874	86 961,67⁵
1875	89 559,27
1876	97 061,76⁵
1877	100 092,26
1878	101 368,70
1879	96 699,45
1880	94 094,38
1881	92 245,00
1882	97 577,53⁵
1883	98 676,65
Totaal	f 1 585 480,07⁵

Het zuiver bedrag der Rijksuitgaven sedert het in werking treden der wet tot ultimo December 1883 was alzoo f 14 376 819,65⁵.

De volgende tabel vermeldt de uitgaven en ontvangsten der gemeenten voor hoogere burgerscholen en burgerscholen.

OVERZICHT

DER

ONTVANGSTEN EN UITGAVEN DOOR GEMEENTEN VOOR HET MIDDELBAAR ONDERWIJS IN 1883.

<table>
<tr><th rowspan="3">GEMEENTEN.</th><th colspan="5">UITGAVEN.</th></tr>
<tr><th colspan="2">PERSONEEL.</th><th colspan="2">MATERIEEL.</th><th rowspan="2">Commissiën van toezicht.</th></tr>
<tr><th>Hoogere burgerscholen.</th><th>Burgerscholen.</th><th>Hoogere burgerscholen.</th><th>Burgerscholen.</th></tr>
<tr><td>'s Hertogenbosch</td><td>»</td><td>f 2 050,00</td><td>»</td><td>f 419,87</td><td>f 22,75</td></tr>
<tr><td>Breda</td><td colspan="2">f 19 037,45</td><td colspan="2">f 1 015,37^{5}</td><td>»</td></tr>
<tr><td>Tilburg</td><td>»</td><td>3 150,00</td><td>»</td><td>169,20</td><td>»</td></tr>
<tr><td>Arnhem</td><td>f 22 280,00</td><td>4 320,00</td><td colspan="2">4 253,17</td><td>381,07</td></tr>
<tr><td>Nijmegen</td><td>17 230,82</td><td>5 592,50</td><td colspan="2">1 209,71</td><td>200,00</td></tr>
<tr><td>Apeldoorn</td><td>13 766,67</td><td>»</td><td>1 740,82</td><td>»</td><td>100,00</td></tr>
<tr><td>Tiel</td><td>15 958,14</td><td>625,00</td><td>1 464,14^{5}</td><td>22,80</td><td>20,00</td></tr>
<tr><td>Zutphen</td><td>22 419,24</td><td>6 552,37^{5}</td><td colspan="2">3 043,79^{5}</td><td>75,00</td></tr>
<tr><td>Brielle</td><td>11 650,00</td><td>»</td><td>593,67</td><td>»</td><td>100,00</td></tr>
<tr><td>'s Gravenhage, school met 5jar. curs.</td><td>44 643,40</td><td>6 833,20</td><td>5 696,71^{5}</td><td>750,22^{5}</td><td>100,00</td></tr>
<tr><td>Id. id. id. 3jar. id.</td><td>3 733,28</td><td>45 392,14</td><td>»</td><td>»</td><td>»</td></tr>
<tr><td>Rotterdam, id. id. 5jar. id.</td><td>39 433,33</td><td>»</td><td>6 063,10^{5}</td><td>»</td><td>74,93</td></tr>
<tr><td>Id. id. id. 3jar. id.</td><td>30 850,00</td><td>»</td><td>3 815,43</td><td>»</td><td>»</td></tr>
<tr><td>Delft</td><td>22 752,00</td><td>5 590,87</td><td>1 752,22</td><td>1 777,23</td><td>50,00</td></tr>
<tr><td>Dordrecht</td><td>27 400,00</td><td>7 095,13</td><td colspan="2">6 940,90</td><td>350,00</td></tr>
<tr><td>Leiden</td><td>28 463,00</td><td>»</td><td>8 266,76</td><td>»</td><td>50,00</td></tr>
<tr><td>Gouda</td><td>»</td><td>4 290,00</td><td>»</td><td>1 745,50</td><td>50,00</td></tr>
<tr><td>Kralingen</td><td>»</td><td>1 046,97</td><td>»</td><td>199,94</td><td>»</td></tr>
<tr><td>Schiedam</td><td>16 756,18</td><td>3 389,25</td><td colspan="2">2 448,32^{5}</td><td>100,00</td></tr>
<tr><td>Gorinchem</td><td colspan="2">16 766,66^{5}</td><td colspan="2">3 149,90</td><td>50,00</td></tr>
<tr><td>Amsterdam, school met 5jar. cursus</td><td>47 969,16</td><td>17 474,97^{5}</td><td>9 289,73</td><td>15 503,23^{5}</td><td>299,95</td></tr>
<tr><td>Id., 1e. id. id. 3jar. id.</td><td>41 000,00</td><td>»</td><td>3 368,55</td><td>»</td><td>»</td></tr>
<tr><td>Id., 2e. id. id. 3jar. id.</td><td>20 991,66</td><td>»</td><td>3 425,05</td><td>»</td><td>»</td></tr>
<tr><td>Alkmaar</td><td>»</td><td>2 100,00</td><td>»</td><td>519,71</td><td>50,00</td></tr>
<tr><td>Haarlem, school met 5jar. cursus.</td><td>24 666,60</td><td>4 354,17</td><td>7 760,79</td><td>1 113,52^{5}</td><td>33,62</td></tr>
<tr><td>Id. id. id. 3jar. id.</td><td>10 662,50</td><td>»</td><td>696,35</td><td>»</td><td>»</td></tr>
<tr><td>Hoorn</td><td colspan="2">17 445,84^{5}</td><td colspan="2">3 139,43</td><td>100,00</td></tr>
<tr><td>Zaandam</td><td>15 000,00</td><td>2 075,00</td><td>1 709,71</td><td>531,62^{5}</td><td>200,00</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">f 652 807,52</td><td colspan="2">f 103 596,51</td><td></td></tr>
<tr><td>Transporteeren.</td><td>f 477 625,98</td><td>f 121 931,58</td><td>f 55 643,04^{5}</td><td>f 22 752,86</td><td>f 2 407,32</td></tr>
</table>

Subsidiën aan bijzondere inrichtingen.	Totaal.	ONTVANGSTEN. Subsidiën van het Rijk.	SCHOOLGELDEN. aan de gemeentelijke hoogere burgerscholen.	SCHOOLGELDEN. aan de burgerscholen.	Totaal.	Zuiver bedrag der uitgaven.
»	f 2 492,62	»	»	»	»	f 2 492,62
»	20 052,82^5	f 7 250,00	f 2 750,75	»	10 000,75	10 052,07^5
»	3 319,20	»	»	f 291,00	291,00	3 028,20
»	31 234,24	7 000,00	5 343,33^5	78,25	12 421,58^5	18 812,65^5
»	24 233,03	7 000,00	3 810,00	94,32	10 904,32	13 328,71
»	15 607,49	7 000,00	1 910,00	»	8 910,00	6 697,49
»	18 090,08^5	7 000,00	3 517,00	270,00	10 787,00	7 303,08^5
»	32 090,41	7 000,00	3 120,00	453,00	10 573,00	21 517,41
»	12 343,67	5 000,00	1 329,00	»	6 329,00	6 014,67
f 2 000,00	60 023,54	»	12 145,41	245,00	12 390,41	47 633,13
»	49 125,42	»	300,00	»	300,00	48 825,42
»	45 571,36^5	7 000,00	7 765,00	»	14 765,00	30 806,36^5
»	34 665,43	»	8 355,00	»	8 355,00	26 310,43
»	31 922,32	7 000,00	5 570,00	»	12 570,00	19 352,32
»	41 786,03	7 000,00	7 061,00	407,25	14 468,25	27 317,78
6 900,00	43 679,76	7 000,00	8 767,50	»	15 767,50	27 912,26
»	6 085,50	»	»	164,25	164,25	5 921,25
»	1 246,91	»	»	200,00	200,00	1 046,91
»	22 693,75^5	7 000,00	2 797,50	167,00	9 964,50	12 729,25^5
»	19 966,56^5	8 500,00	2 117,25	31,50	10 648,75	9 317,81^5
»	90 537,05	10 000,00	10 885,00	421,00	21 306,00	69 231,05
»	44 368,55	»	7 839,00	»	7 839,00	36 529,55
»	24 416,71	»	2 868,00	»	2 868,00	21 548,71
»	2 669,71	»	»	»	»	2 669,71
»	37 928,70^5	7 000,00	7 065,00	407,00	14 472,00	23 456,70^5
»	11 358,85	»	2 840,00	»	2 840,00	8 518,85
»	20 685,27^5	7 000,00	2 560,00	44,00	9 604,00	11 081,27^5
»	19 516,33^5	7 000,00	3 630,00	230,00	10 860,00	8 656,33^5
f 8 900,00	f 767 711,35	f 121 750,00	f 114 345,74^5	f 3 503,57	f 239 599,31^5	f 528 112,03^5

GEMEENTEN.	UITGAVEN.				
	PERSONEEL.		MATERIEEL.		Commissiën van toezicht.
	Hoogere burgerscholen.	Burgerscholen.	Hoogere burgerscholen.	Burgerscholen.	
	f 652 807,52		f 103 596,51		
Per transport	477 625,98	121 931,58	55 643,04^5	22 752,86	f 2 407,32
Enkhuizen	8 715,81^5		1 145,81		238,36
Middelburg	»	3 490,00	»	1 476,78^5	150,00
Goes	15 994,66^5	550,00	1 865,71^5		»
Zierikzee	16 214,10		1 913,35^5		100,00
Vlissingen	»	1 433,33^5	»	1 538,64^5	75,00
Utrecht	17 329,13	9 687,50	2 938,79^5	363,90	75,00
Amersfoort	18 725,42		2 258,29^5		50,00
Leeuwarden	»	7 250,00	»	1 240,95^5	150,00
Harlingen	10 772,00	2 050,00	1 846,49		30,00
Sneek	17 050,00	»	7 605,02^5	»	80,00
Almelo (Stad)	16 750,00	»	1 856,49^5	»	2,75
Zwolle	»	6 236,05	»	2 406,85^5	100,00
Deventer	18 320,83^5	7 772,63^5	1 275,85^5	1 259,03^5	100,87^5
Kampen	32 341,00	2 040,00	4 366,00^5	138,75	325,00
Enschedé	»	»	»	»	»
Groningen	11 557,58	7 356,90	1 742,21^5	1 359,20^5	107,00
Veendam	15 149,99^5	»	2 107,86	»	154,22^5
Winschoten	11 224,99	»	480,11	»	»
Maastricht	19 891,66	1 866,40	1 499,63	443,18	»
	f 932 577,53		f 146 725,47^5		
Totaal	f 664 007,83^5	f 171 664,40	f 79 515,03^5	f 32 980,17	f 4 145,53

		ONTVANGSTEN.				Zuiver bedrag der uitgaven.
Subsidiën aan bijzondere inrichtingen.	Totaal.	Subsidiën van het Rijk.	SCHOOLGELDEN. aan de gemeentelijke hoogere burgerscholen.	SCHOOLGELDEN. aan de burgerscholen.	Totaal.	
f 8 900,00	f 767 711,35	f 121 750,00	f 114 345,74^5	f 3 503,57	f 239 599,31^5	f 528 112,03^5
»	10 099,98^5	5 000,00	821,71^5	»	5 821,71^5	4 278,27
»	5 116,78^5	»	»	102,00	102,00	5 014,78^5
»	18 410,38	8 500,00	3 352,64	157,66	12 010,30	6 400,08
200,00	18 427,45^5	8 500,00	2 617,50	192,00	11 309,50	7 117,95^5
»	3 046,98	»	»	136,00	136,00	2 910,98
»	30 394,32^5	»	2 172,00	672,00	2 844,00	27 550,32^5
»	21 033,71^5	8 000,00	3 133,39	59,00	11 192,39	9 841,32^5
»	8 640,95^5	»	»	177,50	177,50	8 463,45^5
»	14 698,49	6 000,00	1 290,00	»	7 290,00	7 408,49
»	24 735,02^5	8 500,00	2 072,50	»	10 572,50	14 162,52^5
»	18 609,24^5	7 000,00	2 481,02	»	9 481,02	9 128,22^5
»	8 742,90^5	»	»	370,00	370,00	8 372,90^5
»	28 729,23^5	7 000,00	3 302,00	1 290,00	11 592,00	17 137,23^5
»	39 210,75^5	»	2 700,00	»	2 700,00	36 510,75^5
5 000,00	5 000,00	»	»	»	»	5 000,00
»	22 122,90	»	1 057,51	407,50	1 465,01	20 657,89
»	17 412,08	8 500,00	1 959,16	»	10 459,16	6 952,92
»	11 705,10	5 000,00	1 700,00	»	6 700,00	5 005,10
»	23 700,87	10 000,00	2 163,75	127,00	12 290,75	11 410,12
f 14 100,00	f 1 097 548,53^5	f 203 750,00	f 145 168,93	f 7 194,23	f 356 113,16	f 741 435,37^5

Hierbij zijn nog te voegen de kosten van:

1°. de gemeentelijke instelling voor Indisch onderwijs te Delft en te Leiden;

2°. de middelbare scholen voor meisjes te Arnhem, Rotterdam, Dordrecht, 's Gravenhage, Leiden, Amsterdam, Haarlem, Middelburg, Goes, Utrecht, Leeuwarden, Deventer en Groningen;

3°. de handelsschool te Amsterdam.

Deze uitgaven bedroegen:

	Personeel.	Materieel.	Totaal.
Instelling te Delft	f 25 068,045	f 2 449,50	f 27 517,545
» » Leiden	10 800,00	400,575	11 200,575
Meisjesschool te Arnhem	13 400,00	2 386,19	15 786,19
» » Rotterdam	25 966,67	3 571,06	29 537,73
» » Dordrecht	11 945,55	»	11 945,55
» » 's Gravenhage	23 399,88	5 324,50	28 724,38
» » Leiden	13 960,82	34 162,285	48 123,105
» » Amsterdam	18 350,00	1 995,935	20 345,935
» » Haarlem	17 158,44	1 668,725	18 827,165
» » Middelburg	10 966,665	1 356,50	12 323,165
» » Goes	8 833,33	871,835	9 705,165
» » Utrecht	17 226,39	2 247,575	19 473,965
» » Leeuwarden	17 824,995	3 032,895	20 857,89
» » Deventer	8 856,25	854,30	9 710,55
» » Groningen	20 531,11	2 007,575	22 538,685
Handelsschool te Amsterdam	28 492,49	3 973,375	32 465,865
Totaal	f 272 780,635	f 66 302,825	f 339 083,46

De opbrengst der schoolgelden was aan de:

Instelling te Delft	f 18 200,00
» » Leiden	2 450,00
Meisjesschool te Arnhem	2 528,725
» » Rotterdam	7 970,00
» » Dordrecht	4 075,00
» » 's Gravenhage	7 635,00
» » Leiden	4 725,00
» » Amsterdam	4 648,75
» » Haarlem	6 000,00
» » Middelburg	2 416,64
» » Goes	913,75
» » Utrecht	4 903,78
» » Leeuwarden	5 111,50
» » Deventer	1 346,00
» » Groningen	6 241,36
Handelsschool te Amsterdam	13 857,50
Totaal	f 93 023,005

Ten aanzien van de vorenstaande tabellen valt nog het volgende op te merken.

Het subsidie, bij de gemeente Enschedé opgegeven, werd aan de aldaar gevestigde Twentsche industrie- en handelsschool verleend; te 's Gravenhage ten behoeve der aan de ambachtsschool verbonden burgeravondschool; te Leiden aan de burgeravondschool van het genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix, en te Zierikzee aan de gymnastiekschool, voor het geven van onderwijs in de gymnastiek aan de leerlingen der hoogere burgerschool.

Door de gemeente Gouda werd over 1883 f 6450 bijgedragen in de kosten van uitbreiding der aldaar gevestigde Rijks hoogere burgerschool van driejarigen cursus tot eene van vijfjarigen cursus.

In de uitgaven wegens materieel voor de hoogere burgerschool van driejarigen cursus te 's Gravenhage, die op 1 September 1883 werd geopend ter vervanging van de op dat tijdstip opgeheven burgerdagschool, zijn f 44 706,95 begrepen voor kosten van bouw; in die voor de middelbare meisjesschool te Leiden f 31 301,77 voor kosten van bouw en inrichting.

De uitgaven voor materieel konden te Breda, Arnhem, Nijmegen, Zutphen, Dordrecht, Schiedam, Gorinchem, Hoorn, Enkhuizen, Goes, Zierikzee, Amersfoort en Harlingen niet afzonderlijk opgegeven worden voor de hoogere burgerschool en de burgerschool — te Dordrecht ook niet voor de middelbare meisjesschool — evenmin als die voor personeel te Breda, Gorinchem, Hoorn, Enkhuizen, Zierikzee en Amersfoort.

Evenals vroeger zijn de uitgaven voor de commissiën van toezicht voor het geheel in de tabel opgenomen, ook al hadden zij, zooals dikwijls het geval was, nog andere scholen onder haar beheer.

Sedert het in werking treden der wet, zijn door de gemeenten de volgende uitgaven gedaan voor hoogere burgerscholen en burgerscholen.

1863		niets.
1864	f	204 417,84^5
1865		610 573,17
1866		584 685,84
1867		661 495,34
1868		703 201,60
1869		675 871,33
1870		717 754,07^5
1871		794 134,32
1872		857 284,81
1873		874 790,96^5
1874		924 439,02
1875		1 041 760,82
1876		1 010 909,41
1877		1 108 094,15^5
1878		1 131 058,97^5
1879		1 170 228,11
1880		1 236 680,46
1881		1 269 613,66^5
1882		1 321 063,59
1883		1 436 631,99^5
Totaal	f	18 334 719,49^5

De ontvangsten waren in

1863		niets.
1864	f	37 054,90
1865		107 183,49
1866		177 880,03
1867		207 167,67^5
1868		226 489,21^5
1869		259 637,50
1870		299 906,85^5
1871		318 682,44^5
1872		353 747,27
1873		361 786,82^5
1874		373 646,38^5
1875		387 444,07
1876		396 357,53
1877		402 920,28^5
1878		419 233,12^5
1879		433 615,78
1880		445 758,84^5
1881		446 114,63
1882		447 173,44
1883		449 136,16^5
Totaal	f	6 550 936,46

Het zuiver bedrag der gemeentelijke uitgaven sedert het in werking treden der wet tot ultimo December 1883 was alzoo f 11 783 783,03^5.

Evenals in vorige verslagen volgt hier eene samentrekking der uitgaven, door Rijk en gemeenten in 1883 gedaan, voor het middelbaar onderwijs volgens de wet van 1863.

INDISCH ONDERWIJS.

Gemeentelijke instelling te Delft	f	27 517,54^5
» » » Leiden		11 200,57^5

Toezicht op het middelbaar onderwijs.

Inspecteurs	9 799,86^5
Commissiën van toezicht	4 145,53
Rijkslandbouwschool	101 820,43^5

Polytechnische school en Rijks hoogere burgerscholen.

Polytechnische school	137 319,86
Bergen op Zoom	16 574,62^5
's Hertogenbosch	28 521,60
Tilburg	27 644,33^5
Helmond	20 354,45^5
Zaltbommel	15 679,42
Winterswijk	15 533,33
Gouda	23 899,15^5
Alkmaar	26 216,32
Middelburg	30 716,33^5
Utrecht	37 432,41
Leeuwarden	35 733,16^5
Heerenveen	14 892,21^5
Zwolle	32 151,22^5
Meppel	14 611,55
Groningen	37 574,37^5
Sappemeer	17 022,73
Warffum	16 341,50
Assen	24 020,82
Roermond	28 965,96^5
Venlo	20 693,14
Verschillende uitgaven	—

Gemeentelijke hoogere burgerscholen.

Breda	20 052,82^5
Arnhem	30 853,17
Nijmegen	24 033,03
Apeldoorn	15 507,49
Tiel	17 422,28^5
Zutphen	32 015,41
Brielle	12 243,67
's Gravenhage (school met 5jarigen cursus)	50 340,11^5
Idem (» » 3jarigen »)	49 125,42
Rotterdam (» » 5jarigen »)	45 496,43^5
Idem (» » 3jarigen »)	34 665,43
Delft	24 504,22
Dordrecht	41 436,03
Transporteeren f	1 174 078,01

Per transport f	1 174 078,01
Leiden	36 729,76
Schiedam	22 593,75[5]
Gorinchem	19 916,56[5]
Amsterdam (school met 5jarigen cursus)	57 258,89
Idem (1ste » » 3jarigen »)	44 368,55
Idem (2de » » » »)	24 416,71
Haarlem (school met 5jarigen cursus)	32 427,39
Idem (» » 3jarigen »)	11 358,85
Hoorn	20 585,27[5]
Zaandam	16 709,71
Enkhuizen	9 861,62[5]
Goes	18 410,38
Zierikzee	18 127,45[5]
Utrecht	20 267,92[5]
Amersfoort	20 983,71[5]
Harlingen	14 668,49
Sneek	24 655,02[5]
Almelo (Stad)	18 606,49[5]
Deventer	19 596,69
Kampen	36 707,00[5]
Groningen	13 299,79[5]
Veendam	17 257,85[5]
Winschoten	11 705,10
Maastricht	21 391,29
Burgerscholen.	
's Hertogenbosch	2 469,87
Breda (niet afzonderlijk op te geven)	»
Tilburg	3 319,20
Arnhem (niet afzonderlijk op te geven)	»
Nijmegen idem	»
Tiel	647,80
Zutphen (niet afzonderlijk op te geven)	»
's Gravenhage	7 583,42[5]
Delft	7 368,10
Dordrecht (niet afzonderlijk op te geven)	»
Gouda	6 035,50
Kralingen	1 246,91
Transporteeren f	1 754 653,11[5]

Per transport f	1 754 653,11[5]
Schiedam (niet afzonderlijk op te geven)	»
Gorinchem idem	»
Amsterdam	32 978,21
Alkmaar	2 619,71
Haarlem	5 467,69[5]
Hoorn (niet afzonderlijk op te geven)	»
Zaandam	2 606,62[5]
Enkhuizen (niet afzonderlijk op te geven)	»
Middelburg	4 966,78[5]
Goes (niet afzonderlijk op te geven)	»
Zierikzee idem	»
Vlissingen	2 971,98
Utrecht	10 051,40
Amersfoort (niet afzonderlijk op te geven)	»
Leeuwarden	8 490,95[5]
Harlingen (niet afzonderlijk op te geven)	»
Zwolle	8 642,90[5]
Deventer	9 031,67
Kampen	2 178,75
Groningen	8 716,10[5]
Maastricht	2 309,58
Handelsschool te Amsterdam	32 465,86[5]
Scholen van middelbaar onderwijs voor meisjes	267 899,47[5]
Subsidiën aan bijzondere inrichtingen	22 600,00
Examen-commissiën	44 879,62[5]
Totaal der uitgaven in 1883 f	2 223 530,45

Van bovengenoemde inrichtingen werden de volgende ontvangsten verkregen:

Schoolgelden door het Rijk geheven . . f	98 575,25
Idem door de gemeenten geheven	245 386,16[5]
Batig slot der gelden, ontvangen voor de akten-examens	101,40
Totaal bedrag der ontvangsten in 1883 f	344 062,81[5]

Het zuiver bedrag der uitgaven van het Rijk en de gemeenten voor het middelbaar onderwijs, ingericht volgens de wet van 1863, was alzoo . . . f 1 879 467,63[5]

De uitgaven der gemeenten voor andere inrichtingen van middelbaar onderwijs, voor teeken- en industriescholen en dergelijke, en de inkomsten daarvan verkregen, zijn in de volgende tabel vermeld.

TEEKEN-, INDUSTRIESCHOLEN, ENZ.

1883.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

GEMEENTEN.	NAAM DER SCHOOL.	UITGAVEN. Personeel.	Materieel.	Commissie van toezicht.
Noordbrabant.				
Bergen op Zoom	Teekenschool,	f 1 600,00	f 72,90	f 50,00
Breda	Teekenschool,	2 115,00	165,53	»
Eindhoven	Teekenschool,	580,00	85,06	»
Grave	Teekenschool,	800,00	65,00	»
Helmond	Teekenschool,	550,00	70,00	»
's Hertogenbosch	Ambachtsschool,	2 000,00	909,59	»
's Hertogenbosch	School voor nuttige en beeldende kunsten,	6 915,69	2 631,94	»
Oosterhout	Teekenschool,	»	»	»
Ravenstein	Teekenschool,	1 603,00	81,57⁵	»
Roosendaal	Teekenschool,	»	318,15	»
Tilburg	Weefschool,	2 000,00	648,22⁵	»
Gelderland.				
Arnhem	Ambachtsschool,	»	»	»
Arnhem	Teekenschool,	»	»	»
Arnhem	Natuurkundig onderwijs,	»	»	»
Zaltbommel	Teekenschool,	750,00	170,07⁵	»
Zuidholland.				
Alphen-Oudshoorn	Ambachtsschool,	»	»	»
Delfshaven	Teekenschool,	»	»	»
's Gravenhage	Ambachtsschool,	»	»	»
's Gravenhage	Zeevaartkundige school,	»	»	»
's Gravenhage	Academie van beeldende kunsten,	»	»	»
's Gravenhage	Industrieschool voor meisjes,	»	»	»
Noordwijk	Ambachts- en teekenschool,	»	»	»
Rotterdam	Zeevaartkundige school,	5 499,99	923,91	»
Rotterdam	Academie van beeldende kunsten en technische wetenschappen,	»	»	»
Rotterdam	Ambachtsschool,	»	»	»
Woerden	Ambachts- en teekenschool,	»	»	»
Noordholland.				
Amsterdam	Teekenschool Quellinus,	»	»	»
Amsterdam	Teekenschool Werkmansbond,	»	»	»
Amsterdam	Zeevaartkundige school,	»	»	»
Amsterdam	Ambachtsschool,	»	»	»
Amsterdam	Industrieschool voor meisjes,	»	»	»
Hoorn	Teekenschool,	»	»	»
Helder	Bijzondere school voor middelbaar onderwijs,	»	»	»
Helder	Zeevaartkundige school,	»	»	»
	Transporteeren	f 24 413,68	f 6 141,95⁵	f 50,00

Subsidiën.	Totaal.	INKOMSTEN. SUBSIDIËN. van het Rijk.	van de provincie.	Schoolgelden.	Totaal.	Zuiver bedrag der uitgaven.
»	f 1 722,90	»	f 348,25	f 395,62⁵	f 743,87⁵	f 979,02⁵
»	2 280,53	»	680,10	»	680,10	1 600,43
»	665,06	»	432,25	»	432,25	232,81
»	865,00	»	250,50	»	250,50	614,50
»	620,00	»	223,75	»	223,75	396,25
»	2 909,59	»	»	92,50	92,50	2 817,09
»	9 547,63	f 4 291,29	909,00	369,00	5 569,29	3 978,34
f 502,28	502,28	»	222,75	»	222,75	279,53
»	1 684,57⁵	f 1 684,00		»	1 684,00	0,57⁵
700,00	1 018,15	»	»	»	»	1 018,15
»	2 648,22⁵	»	»	222,00	222,00	2 426,22⁵
10 500,00	10 500,00	»	»	»	»	10 500,00
1 800,00	1 800,00	»	»	»	»	1 800,00
350,00	350,00	»	»	»	»	350,00
»	920,07⁵	250,00	»	»	250,00	670,07⁵
150,00	150,00	»	»	»	»	150,00
625,00	625,00	»	»	»	»	625,00
18 000,00	18 000,00	»	»	»	»	18 000,00
600,00	600,00	»	»	»	»	600,00
10 500,00	10 500,00	»	»	»	»	10 500,00
3 000,00	3 000,00	»	»	»	»	3 000,00
75,00	75,00	»	»	»	»	75,00
»	6 423,90	»	»	724,00	724,00	5 699,90
36 214,77	36 214,77	»	»	»	»	36 214,77
21 000,00	21 000,00	»	»	»	»	21 000,00
200,00	200,00	»	»	»	»	200,00
2 000,00	2 000,00	»	»	»	»	2 000,00
4 000,00	4 000,00	»	»	»	»	4 000,00
2 350,00	2 350,00	»	»	»	»	2 350,00
10 000,00	10 000,00	»	»	»	»	10 000,00
3 000,00	3 000,00	»	»	»	»	3 000,00
»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»
400,00	400,00	»	»	»	»	400,00
		f 9 291,09				
f 125 967,05	f 156 572,68⁵	f 4 541,29	f 3 066,60	f 1 803,12⁵	f 11 095,01⁵	f 145 477,67

GEMEENTEN.	NAAM DER SCHOOL.	UITGAVEN.		
		Personeel.	Materieel.	Commissie van toezicht.
	Per transport	f 24 413,68	f 6 141,95^5	f 50,00
Helder	Industrieschool,	»	»	»
Helder	Teekenschool,	200,00	25,00	»
Purmerend	Teekenschool,	1 125,00	100,00	150,00
Terschelling	Zeevaartkundige school,	1 600,00	355,71^5	25,00
Vlieland	Zeevaartkundige school,	1 200,00	95,11^5	»
Zaandam	Teekensehool,	100,00	175,03	»
Zeeland.				
Middelburg	Ambachtsschool,	»	»	»
Goes	Ambachtsschool,	»	»	»
Tholen	Teekenschool,	»	»	»
Hulst	Teekenschool,	242,00	470,21^5	»
Zierikzee	Ambachtsschool,	»	»	»
Utrecht.				
Utrecht	Ambachtsschool,	»	»	»
Friesland.				
Bolsward	Teekenschool,	»	»	»
Bolsward	Industrieschool,	»	»	»
Harlingen	Wis- en zeevaartkundige school,	»	»	»
Sneek	Industrieschool,	500,00	6,95	»
Sneek	Gymnastiekschool,	»	»	»
Schiermonnikoog	School voor zeevaartkunde,	1 635,70	120,80	»
Overijssel.				
Almelo (Stad)	Teekenschool,	»	»	»
Deventer	Gymnastiek- en schermschool,	1 000,00	41,72	»
Kampen	Teekenschool,	610,00	»	»
Groningen.				
Delfzijl	School voor zeevaartkunde,	»	»	»
Groningen	Academie Minerva,	»	»	»
Veendam	School voor zeevaartkunde,	»	»	»
Veendam	School voor nijverheid,	»	»	»
Drenthe.				
Assen	Teekenschool,	»	»	4,75
Hoogeveen	Teekenschool,	»	»	»
Meppel	Teekenschool,	»	»	»
Limburg.				
Roermond	Teekenschool,	7 187,53^5		»
		f 47 346,41^5		
	Totaal . . .	f 32 626,38	f 7 532,50	f 229,75

		INKOMSTEN.				Zuiver bedrag der uitgaven.
		SUBSIDIËN				
Subsidiën.	Totaal.	van het Rijk.	van de provincie.	Schoolgelden.	Totaal.	
		f 9 291,09				
f 125 967,05	f 156 572,68^5	f 4 541,29	f 3 066,60	f 1 803,12^5	f 11 095,01^5	f 145 477,67
1 650,00	1 650,00	»	»	»	»	1 650,00
»	225,00	»	»	»	»	225,00
»	1 375,00	»	»	91,25	91,25	1 283,75
»	1 980,71^5	650,00	650,00	179,00	1 479,00	501,71^5
»	1 295,11^5	500,00	500,00	92,00	1 092,00	203,11^5
»	275,03	»	»	»	»	275,03
500,00	500,00	»	»	»	»	500,00
400,00	400,00	»	»	»	»	400,00
150,00	150,00	»	»	»	»	150,00
»	712,21^5	»	»	»	»	712,21^5
200,00	200,00	»	»	»	»	200,00
4 000,00	4 000,00	»	»	»	»	4 000,00
»	»	»	»	»	»	»
»	»	»	»	»	»	»
975,00	975,00	»	»		»	975,00
»	506,95	»	»	»	»	506,95
250,00	250,00	»	»	»	»	250,00
		f 200,00				
»	1 756,50	900,00	500,00	170,95	1 770,95	— 14,45
»	»	»	»	192,00	192,00	— 192,00
»	1 041,72	»	»	429,00	429,00	612,72
»	610,00	»	»	»	»	610,00
1 207,58^5	1 207,58^5	»	»		»	1 207,58^5
2 025,00	2 025,00	»	»	»	»	2 025,00
»	»	»	»	»	»	»
850,00	850,00	»	»	»	»	850,00
175,00	179,75	»	»	»	»	179,75
25,00	25,00	»	»	»	»	25,00
»	»	»	»	»	»	»
»	7 187,53^5	2 500,00	»	210,00	2 710,00	4 477,53^5
		f 15 691,89				
f 138 374,63^5	f 185 950,80	f 9 091,29	f 4 716,60	f 3 167,32^5	f 18 859,21^5	f 167 091,58^5

Het subsidie van f 1684, bij de gemeente Ravenstein vermeld, werd betaald uit een schoolfonds. In het subsidie van f 150 aan de ambachtsschool te Alphen-Oudshoorn verstrekte Alphen f 60, Aarlanderveen f 40 en Oudshoorn f 50. De gemeente Schiermonnikoog ontving van mr. J. E. Banck eene toelage van f 200, ten behoeve der zeevaartkundige school.

De uitgaven wegens personeel en materieel der teekenschool te Hoorn en te Almelo (Stad) zijn begrepen onder die voor de hoogere burgerschool. Te Kampen die van het materieel der teekenschool onder die der burgeravondschool. Onder de uitgaven wegens materieel der teekenschool te Roermond is f 3331,52 begrepen voor eerste kosten van inrichting der nieuwe lokalen.

Voorts werd uitgegeven: door de provincie Gelderland een subsidie van f 1000 ten behoeve van het onderwijs in de landbouwkunde; door de provincie Zuidholland een subsidie van f 2000 aan elk der ambachtsscholen te Rotterdam en te 's Gravenhage en aan de industrieschool voor meisjes te 's Gravenhage, van f 1000 aan de burgeravondschool van het genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix te Leiden, van f 150 en van f 200 aan de besturen der afdeelingen Noordwijk en Woerden van de vereeniging ter bevordering van fabriek- en handwerksnijverheid in Nederland, ten behoeve der ambachts- en teekenschool in elk dier gemeenten gevestigd, en van f 100 aan het departement Alphen-Oudshoorn der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, ten behoeve der ambachtsschool; door de provincie Noordholland een subsidie van f 4000 aan de ambachtsscholen, van f 2000 aan de industrieschool voor meisjes, van f 800 aan de zeevaartkundige school, van f 2000 aan de kweekschool voor machinisten, van f 2000 aan de ambachts-teekenschool van de afdeeling Amsterdam der vereeniging tot bevordering van fabriek- en handwerksnijverheid in Nederland, alle te Amsterdam; door de provincie Zeeland een subsidie van f 500 aan de ambachtsschool te Middelburg, van f 600 aan die te Goes en van f 300 aan die te Zierikzee; door de provincie Friesland een subsidie van f 600 aan de school voor wis- en scheepvaartkunde te Harlingen; door de provincie Groningen een subsidie van f 500 aan de academie Minerva te Groningen; door de provincie Drenthe een subsidie van f 500 aan het genootschap ter bevordering van den landbouw in dat gewest, voor het doen houden van voordrachten over den landbouw; door de provincie Limburg een subsidie van f 500 aan de vereeniging tot bevordering van tuin- en landbouw te Maastricht, en een van f 1600 aan de maatschappij van landbouw in Limburg, waarvan f 400 hebben gestrekt ter tegemoetkoming in de bezoldiging van een door haar aangestelden wandelleeraar.

Door provinciën en gemeenten werden voorts nog de volgende uitgaven gedaan voor doofstommen-inrichtingen:

voor het instituut voor doofstommen te St. Michiels-Gestel werd door de provincie Noordbrabant verleend een subsidie van f 1000;

voor dat te Rotterdam, door die gemeente en door de provincie Zuidholland, elk een subsidie van f 3500, en door de provincie Zeeland een subsidie van f 250;

voor dat te Groningen, door de provincie en de gemeente Groningen elk een subsidie van f 500; door de provincie Zeeland eene bijdrage van f 150; door de provincie Drenthe eene van f 333,97, en door de gemeente Kampen eene van f 50.

De uitgaven van het Rijk voor andere inrichtingen van middelbaar onderwijs dan burgerscholen en hoogere burgerscholen, zijn reeds hierboven vermeld in het overzicht der uitgaven voor middelbaar onderwijs door het Rijk, en wel tot een bedrag van f 103 838,76, waarvan f 12 000 voor doofstommen-inrichtingen.

Bij samentrekking der uitgaven door het Rijk, de provinciën en de gemeenten voor deze inrichtingen gedaan, verkrijgt men de volgende uitkomsten.

	Rijk.	Provinciën.	Gemeenten.	Totaal.
Voor teeken-, industriescholen en dergelijke . .	f 91 838,76	f 29 066,60	f 170 258,91	f 291 164,27
Voor inrichtingen van onderwijs aan doofstommen.	12 000,00	5 733,97	4 050,00	21 783,97
Totaal	f 103 838,76	f 34 800,57	f 174 308,91	f 312 948,24

Aan schoolgelden werd door de gemeenten ontvangen f 3 167,32⁵. Het zuiver bedrag der uitgaven was alzoo f 309 780,91⁵.

Voegt men deze uitkomsten bij de vroeger verkregen cijfers der uitgaven voor de burgerscholen en hoogere burgerscholen, dan verkrijgt men als het totaal bedrag der uitgaven voor *alle* inrichtingen van middelbaar onderwijs, door het Rijk, de provinciën en de gemeenten in 1883 gedaan, eene som van f 2 536 478,69⁵, waarvan f 1 132 987,21⁵ door het Rijk, f 34 800,57 door de provinciën en f 1 368 690,90⁵ door de gemeenten.

Het totaal bedrag der inkomsten was f 347 230,14 namelijk voor het Rijk f 98 676,65, voor de gemeenten f 248 553,49.

Het zuiver bedrag dezer uitgaven was alzoo f 2 189 248,55⁵.

§ 14. PENSIOENEN AAN ONDERWIJZEND PERSONEEL BIJ HET MIDDELBAAR ONDERWIJS.

Gedurende het jaar 1883 werden aan bij het middelbaar onderwijs werkzame leeraren de navolgende jaarlijksche pensioenen ten laste van den Staat verleend, als aan:

A. Bek Jzn., leeraar aan de burgeravondschool te Dordrecht, f 267;

dr. J. H. Hisgen, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Utrecht, f 1334;

E. C. Maijaud, leeraar aan als voren, f 277;

J. Franzen of Frantzen, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Tilburg, f 587;

P. A. Haaxman, leeraar aan de burger avondschool te Delft, f 278.

§ 15. RIJKSKWEEKSCHOOL VOOR VROEDVROUWEN TE AMSTERDAM.

De 23ste cursus, op 1 October 1883 aangevangen, werd op 13 Juli 1884 gesloten. De lessen werden in het eerste studiejaar gevolgd door 21, in het tweede studiejaar door 14 leerlingen. Van het eerste studiejaar waren 5, van het tweede studiejaar 4 leerlingen uitwonende.

Het gedrag der leerlingen gaf over het algemeen tot geen klachten aanleiding; haar ijver en lust tot de studie vallen te roemen. Minder gunstig is het oordeel omtrent de geschiktheid en den aanleg van sommige der leerlingen van het eerste studiejaar.

De lessen over theoretische verloskunde werden in de

school gegeven door den hoogleeraar G. H. VAN DER MEY en mevrouw de wed. DE WILDE; de practische oefeningen in de kraaminrichting werden geregeld geleid door genoemden hoogleeraar en door mejuffrouw M. C. ARTZ, meesteresse-vroedvrouw in de kraaminrichting.

De heeren H. KROESE en J. A. GASE voorzagen ook nu weder geregeld in de lessen voor lager onderwijs.

Van de door den Minister van Binnenlandsche Zaken verleende machtiging tot opneming van eenige zwangeren in de model-kraamkamer van de Rijkskweekschool is van 1 Januari tot het einde van Juli 1884 ten behoeve van 7 vrouwen gebruik gemaakt. De verloskundige hulp werd verleend door de meesteresse-vroedvrouw, mevrouw de wed. DE WILDE, en in buitengewone gevallen door den hoogleeraar VAN DER MEY, terwijl de verpleging der kraamvrouwen en pasgeborenen, onder toezicht der meesteresse-vroedvrouw, aan de leerlingen van het tweede studiejaar werd toevertrouwd.

Aan het in Juli 1884 te Amsterdam gehouden examen voor vroedvrouw werd door 14 leerlingen deelgenomen. Van de 11 inwonenden slaagden er 10; van de 3 uitwonenden werd er 1 afgewezen.

Te Rotterdam.

Gedurende den cursus 1883/4, den tweeden sedert de opening der school, bedroeg het aantal leerlingen 40. Als nieuwe leerlingen werden er ingeschreven 20, terwijl de overige reeds een jaar onderwijs hadden genoten. De voor inwonende leerlingen beschikbare plaatsen, ten getale van 32, waren alle bezet. Eén leerling moest, kort na hare aankomst, wegens stoornis der geestvermogens, worden verwijderd; de opengevallen plaats was echter weinige dagen later weder bezet.

Het onderwijs omvatte voortgezet: lager onderwijs, de eerste beginselen van natuurkunde, van ontleed- en natuurkunde van den mensch, theoretische en practische verloskunde. Bovendien werden enkele uren aan nuttige handwerken besteed. Het voortgezet lager onderwijs bepaalde zich tot lezen, schrijven, rekenen, Nederlandsche taal en een kort overzicht van de aardrijkskunde van Nederland. De ontleed- en natuurkunde van den mensch werd hoofdzakelijk behandeld gedurende het eerste gedeelte van den cursus; terwijl de laatste vijf maanden meer uitsluitend bestemd waren voor het theoretisch onderricht in verloskunde.

Voor zoover de gelegenheid zich aanbood oefenden de leerlingen van het 2de studiejaar zich in het onderzoeken van zwangeren en verleenden zij, onder toezicht van de meesteres-vroedvrouw, hulp bij barenden en kraamvrouwen, die in de kraaminrichting werden opgenomen. Ter aanvulling van het practisch onderwijs en gedeeltelijk ook ter voorbereiding voor het onderzoek van zwangeren en barenden, werden er gedurende 5 avonden in de week, na afloop der gewone schooltijden, oefeningen op het phantoom gehouden. Aan die oefeningen namen telkens gemiddeld 8 leerlingen te gelijk deel.

Het voortgezet lager onderwijs, alsmede het onderricht in de eerste beginselen der natuurkunde, bleef opgedragen aan mej. H. F. VENLET. Deze hoofdonderwijzeres is tevens belast met het toezicht op de leerlingen, gedurende den tijd voor schriftelijk werk of eigen studie bestemd.

Het onderricht in ontleed- en natuurkunde van den mensch, alsmede het theoretisch verloskundig onderwijs, werd uitsluitend gegeven door den directeur, die bovendien telkens wanneer zich daartoe de gelegenheid aanbood, de practische oefeningen bij zwangeren leidde en bij barenden en kraamvrouwen de noodige voorlichting en hulp verstrekte.

Tot meesteres-vroedvrouw werd benoemd mej. A. M. F. H. J. W. BLOM, geb. STIEMENS, gewezen meesteres-vroedvrouw aan de stedelijke kraamzaal te Rotterdam, welke inrichting ten gevolge van het openen der aan de kweekschool verbonden kraaminrichting werd opgeheven. Zij werd echter reeds, met ingang van 1 Januari 1884, op haar verzoek eervol ontslagen. In hare plaats werd benoemd mej. H. L. VAN BREEMEN, vroedvrouw te Zoeterwoude.

Aan ijver en toewijding heeft het bij de leerlingen niet ontbroken. Gebrekkige ontwikkeling en zeer onvoldoend lager onderwijs, vroeger genoten, maakten het echter voor sommigen hoogst moeilijk om het klassikaal onderwijs te volgen.

Het beheer der huishouding bleef toevertrouwd aan mevrouw de wed. J. J. VAN DER MAATEN, geb. CRÉMAN. Onder haar toezicht namen de leerlingen buiten de schooluren aan de huiselijke bezigheden deel.

De met de kweekschool verbonden kraaminrichting werd op 1 October 1883 opengesteld.

Aan het in Juni 1884 te Rotterdam gehouden examen voor vroedvrouw werd door 19 leerlingen van het 2de studiejaar deelgenomen, die allen slaagden. De 20ste leerling van dat studiejaar was door ongesteldheid verhinderd aan het examen deel te nemen.

In 1883 werden door het Rijk de volgende uitgaven gedaan voor de kweekschool voor vroedvrouwen te:

Amsterdam.

belooning van den huismeester en van het onderwijzend personeel	f 2 300,00
toelagen voor kost, inwoning en geneeskundige hulp van aanstaande vroedvrouwen, aanschaffing van boeken	6 340,00
inschrijvingsgeld der leerlingen aan de Universiteit te Amsterdam.	1 080,00
onderhoud van het gebouw der gemeenschappelijke huisvesting, aanschaffing en onderhoud van meubels en verdere uitgaven	2 087,82
	f 11 807,82

Rotterdam.

belooning van den directeur, de huismeesteres, de hoofdonderwijzeres en de bedienden	f 6 890,08
bouw der kweekschool met kraaminrichting	13 589,57
aanschaffing van meubelen en hulpmiddelen voor het onderwijs	1 808,95
voeding en verpleging van de leerlingen en van het personeel der inrichting, met uitzondering van den directeur, verwarming en verlichting	9 946,79
verdere uitgaven	199,28
	f 32 434,67

§ 16. RIJKSVEEARTSENIJSCHOOL.

Gedurende het schooljaar 1883/84 had in het personeel geene andere verandering plaats dan dat de tijdelijke adsistent E. FABER, met ingang van 1 Februari 1884, op zijn verzoek eervol ontslagen werd en dat op 16 April daaraan volgende de opengevallen adsistentsplaats vervuld werd door de benoeming van den veearts H. J. C. VAN LENT te Mook tot adsistent voor één jaar.

De vroeger benoemde tijdelijke adsistenten werden allen aangesteld voor een termijn van drie jaren. De adsistentsplaatsen bestaan echter niet alleen tot verkrijging van de noodige hulp, die in sommige leervakken door adsistenten aan de betrokken leeraren verleend wordt, maar hebben tevens ten doel, aan veeartsen de gelegenheid te verschaffen om zich aan de veeartsenijschool in deze of gene onderdeelen der veeartsenijkunde meer te bekwamen. Het spreekt vanzelf dat het doel, om aldus eenige in hun vak bijzonder bekwame veeartsen te verkrijgen, geheel gemist wordt als deze, na hunne aanstelling tot adsistent, wel den leeraren bij hun onderwijs naar behooren hulp verleenen, maar overigens, met het voornemen de veeartsenijkunde te laten varen en een ander beroep te kiezen, hunne studie in eene andere richting voortzetten. Op grond van hetgeen de ervaring ten deze geleerd had, was het noodig gebleken de tijdelijke adsistenten voortaan niet meer te

benoemen voor een termijn van drie jaren, maar voor slechts één jaar, en hun bij hunne aanstelling uitzicht te geven op twee herbenoemingen, elke voor den tijd van één jaar.

Gedurende het geheele schooljaar werd het onderwijs gegeven voor 72 leerlingen, van welke 60 in de inrichting gehuisvest en verpleegd werden.

De leerlingen waren over de vier studiejaren verdeeld als volgt:

1ste	studiejaar,	23,
2de	»	26,
3de	»	3,
4de	»	20.

Van hen studeerden 67 voor eigen rekening en werden 5 voor den burgerlijken veeartsenijkundigen dienst in Oost-Indië opgeleid.

De aan het einde van het schooljaar gehouden examens leverden den volgenden uitslag op.

Van de 20 leerlingen van het 4de studiejaar werd door 19 het veeartsenijkundig examen afgelegd. Eén leerling, die door ziekte en afwezigheid van de inrichting in zijne studie ten achteren geraakt was, nam niet aan dit examen deel. Aan 15 der geëxamineerden werd door de commissie voor genoemd examen het diploma van veearts uitgereikt; de 4 overigen zijn niet geslaagd. Twee der gediplomeerden zijn vanwege het Departement van Koloniën voor den burgerlijken veeartsenijkundigen dienst in Oost-Indië opgeleid. Eén der niet geslaagde leerlingen was door dezen afloop genoodzaakt uitwonend te worden, omdat hij reeds twee schooljaren de lessen van het 4de studiejaar gevolgd had.

De 3 leerlingen van het 3de studiejaar werden na afgelegd overgangsexamen allen tot het 4de bevorderd.

De 26 leerlingen van het 2de studiejaar hebben allen het natuurkundig examen voor aanstaande veeartsen afgelegd. Van hen deden 18 zulks met goed gevolg en verkregen daardoor toegang tot het 3de studiejaar. De 8 overigen konden het overgangs-diploma voor met goed gevolg afgelegd natuurkundig examen niet verwerven, omdat zij in onderscheidene examen-vakken beneden de gestelde eischen bleven. Van de niet geslaagde leerlingen legden 2 dit examen voor de tweede maal op niet voldoende wijze af; deze waren verplicht uitwonend te worden, omdat zij reeds twee schooljaren tot het 2de studiejaar behoord hadden.

Van de 23 leerlingen van het 1ste studiejaar gingen 18 tot het 2de over; het overgangsexamen van de 5 anderen was onvoldoende.

Voor het toelatingsexamen, den 7den tot en met den 10den Juli 1884 afgenomen, hadden zich 27 adspiranten aangegeven, die allen het volledig examen afgelegd hebben. Door 15 hunner is aan de gestelde eischen voldaan; de overige 12 werden niet toegelaten.

Met ingang van het schooljaar 1884/85 zullen de plaatsen van het internaat, ten getale van 60, evenals gedurende de beide vorige schooljaren, alle bezet zijn. Bovendien zullen 11 uitwonende leerlingen de lessen volgen, zoodat het totaal der leerlingen 71 zal bedragen, tegen 72 in het schooljaar 1883/84.

Van de overgroote meerderheid der leerlingen gaf het gedrag alleszins reden tot tevredenheid. Slechts enkelen maakten berispingen en waarschuwingen van den directeur noodig, om hen tot behoorlijke naleving der reglementaire bepalingen te brengen en de huiselijke tucht te handhaven. Vergrijpen tegen die tucht, welke overeenkomstig het schoolreglement bemoeiing van den raad van bestuur zouden vorderen, zijn ook in dit schooljaar niet voorgekomen.

De studieijver en de vorderingen der leerlingen waren in het algemeen voldoende. Slechts weinige leerlingen gaven ten deze reden tot ernstige klachten.

In het woongebouw der leerlingen is eene warmwaterleiding aangebracht, ter verwarming van het geheele gebouw. Zij bestaat uit twee gedeelten, namelijk eene afzonderlijke dagleiding voor de onderwijslokalen, de studiekamers enz. en eene nachtleiding voor de slaapvertrekken. De ziekenkamers kunnen door de dag- en nachtleidingen beide verwarmd worden.

De hoefsmederij heeft eene zeer belangrijke verbetering ondergaan, doordat de beslagplaats, ten gevolge van het aanbrengen van een nieuw, veel grooter glazen dak en van eene andere inrichting van het terrein, veel ruimer en tevens tegen wind en regen behoorlijk beschut gemaakt is.

De verzamelingen van instrumenten, gereedschappen enz. voor het onderwijs in de natuurkunde en de scheikunde werden naar behooren onderhouden. Zij werden, hoofdzakelijk door eigen aanmaak, vermeerderd met eenige werktuigen en praeparaten, inzonderheid ten behoeve van het aanschouwelijk onderwijs in de electriciteit, het licht en de onbewerktuigde scheikunde.

Het scheikundig laboratorium heeft, wat de inrichting van het lokaal betreft, den betrokken leeraar steeds stof tot klagen gegeven, inzonderheid als wegens het groot aantal leerlingen er alle of nagenoeg alle werkplaatsen bezet zijn. De tot hiertoe ten behoeve der ventilatie getroffen voorziening heeft niet aan de verwachting beantwoord, zoodat getracht zal worden langs anderen weg aan de bezwaren van onvoldoende ventilatie te gemoet te komen.

Het museum van natuurlijke historie en het herbarium zijn in goeden toestand, met uitzondering van sommige der niet op liquor bewaarde voorwerpen in genoemd museum, die van de groote vochtigheid van het houten zoogenaamd hulpgebouw, waarin het zich bevindt, veel te lijden hebben.

De toestand der pharmacognostische verzameling is voldoende.

De bromathologische verzameling werd naar behooren onderhouden en met 66 monsters van verschillende voedersoorten vermeerderd.

De plantentuin bevond zich, ten gevolge van den drogen zomer en van betere verzorging onder een nieuwen tuinman, in een veel gunstiger staat dan in de vorige jaren. Het laag en zeer vochtig terrein zal echter op den duur bijzondere voorzieningen noodig maken om tot een blijvend voldoenden toestand te geraken.

Het museum van normale ontleedkunde der huisdieren verkeert in zeer goeden staat.

De toestand van het museum van ziektekundige ontleedkunde is ten deele goed of althans voldoende te achten. Sommige onderdeelen hadden echter meer of minder te lijden, doordat vele der daartoe behoorende praeparaten op minder geschikte wijze geborgen waren. Het werd vermeerderd met 25 praeparaten, waarvan 15 op liquor en 10 gedroogde voorwerpen; bovendien verkreeg de teratologische afdeeling eene aanwinst van 12 praeparaten.

Het materieel van het laboratorium voor physiologie en weefselleer werd, door eigen aanmaak, vermeerderd met eenige instrumenten en met geteekende platen.

De verzamelingen van instrumenten, gereedschappen en modellen voor het onderwijs in operatieve heelkunde en verbandleer, verloskunde, hoefbeslag en cliniek werden naar behooren onderhouden en in verschillende onderdeelen aangevuld.

Aan de bibliotheek werd de noodige zorg besteed. Met het einde van 1883 is de catalogus gereed gekomen, die in tot bundels vereenigde afzonderlijke bladen alphabetisch gerangschikt is, terwijl de boekwerken in systematische orde in zeven afdeelingen, elk met eene eigene reeks volgnummers, geplaatst zijn. De bibliotheek werd, ongerekend de bijgekomen gedeelten van loopende vervolgwerken en vaste tijdschriften, met 65 nummers vermeerderd. Zij bestond aan het einde van het schooljaar uit 3618 nummers, samen uitmakende ongeveer 9000 boekdeelen en andere stukken.

Voor het practisch onderwijs in normale ontleedkunde werden gebruikt 38 paarden, 1 ezel, 1 rund, 2 kalveren en eenige honden. De paarden hadden te voren meerendeels gediend voor het practisch onderwijs in operatieve heelkunde, verbandleer en hoefbeslag.

Voor het verloskundig onderwijs op het fantôme waren, wegens het gering aantal leerlingen van het 3de studiejaar,

slechts 9 kalveren noodig. Bij een zestal runderen der inrichting en bij 2 aan de inrichting verpleegde runderen hadden de leerlingen van het 3de en het 4de studiejaar gelegenheid zich, onder leiding van den leeraar in verloskunde, met het normaal beloop der baring en met de bij lichte afwijkingen in deze te verleenen hulp, ook uit eigen aanschouwing, bekend te maken. De verloskundige cliniek was ook dit jaar van zeer weinig beteekenis, doordat slechts enkele gevallen van belangrijke ziekelijke afwijkingen der baring voorkwamen.

In de hoefsmederij der school werden, behalve het beslag dat enkel ten behoeve van het onderwijs geschiedde, 542 paarden beslagen, tegen 543 in het schooljaar 1882/83. Daarbij werden 1640 hoefijzers, waaronder meerdere voor zieke en gebrekkige hoeven, vervaardigd en gelegd (tegen 1676 in 1882/83) en 135 hoefijzers verlegd.

Vanwege de school is hulp verleend voor 2272 dieren, tegen 2058 in het vorig schooljaar en 2037 in het schooljaar 1881/82. Van deze dieren werden 563 in de stallen der inrichting gevoed en verpleegd (stationnaire cliniek), tegen 594 in het vorig schooljaar en 637 in 1881/82. In het dagelijksch praktijkuur (10—11 ure) werden 1186 dieren eens of meermaals aan de inrichting gebracht, enkel ten behoeve van onderzoek en behandeling (consultatieve cliniek), tegen 1166 in het vorig schooljaar en 1111 in 1881/82. Buiten de inrichting werden 523 dieren eens of meermaals onderzocht en behandeld (ambulatoire cliniek), tegen 298 in het vorig schooljaar en 289 in 1881/82. De buitencliniek heeft bijgevolg in het schooljaar 1883/84 een veel grooteren omvang gehad dan in vorige schooljaren.

Het aantal gereedgemaakte recepten bedroeg 5001, tegen 4350 in het vorig schooljaar en 4857 in 1881/82; benevens 782 recepten voor inwonende ambtenaren, leerlingen en bedienden, tegen 496 in het vorig schooljaar.

In het parc vaccinogène bij 's Rijks veeartsenijschool ontvingen de leerlingen van het 4de studiejaar, gedurende den zomercursus, van den directeur onderricht in het kweeken en behandelen van animale vaccine.

In 1883 werden door het Rijk de volgende uitgaven gedaan ten behoeve der veeartsenijschool.

a. *Personeel.*

Jaarwedden van den directeur en de leeraren.	f 26 000,00	
Jaarwedden der overige ambtenaren	9 044,41	
Schrijfloonen, loon der bedienden en arbeiders	4 575,64	
		f 39 620,05

b. *Materieel.*

Kosten van voeding en verpleging der kweekelingen en bedienden	f 21 684,18	
Subsidiën voor het onderwijs	4 023,72	
Onderhoud en lasten der gebouwen, onderhoud en aankoop van meubelen en gereedschappen, vuur en licht	11 304,52⁵	
Schrijfbehoeften, drukloonen enz.	496,63⁵	
Voeding van dieren in de stallen der school	17 193,71	
Aankoop van dieren	1 460,00	
		56 162,77
Totaal. . . .		f 95 782,82
Transporteeren		f 95 782,82

Per transport		f 95 782,82
Van deze school werden de volgende inkomsten verkregen.		
Bijdragen der kweekelingen	f 11 265,00	
Verkoop van melk, runderen, mest, afval enz.	2 539,15⁵	
Verpleging van zieke dieren en hoefbeslag.	7 953,53⁵	
Huis- en landhuur	»	
		21 757,69
Het zuiver bedrag der uitgaven in 1883 was alzoo.		f 74 025,13

ONDERWIJS BIJ DE LAND- EN ZEEMACHT.

1. KONINKLIJKE MILITAIRE ACADEMIE.

Op 1 September 1883 bestond het aan de Koninklijke Militaire Academie verbonden personeel uit 39 officieren en 18 burgerbeambten, welk personeel op 1 October vermeerderd werd met 1 officier van gezondheid. Een burgerleeraar, die met 15 April 1884 eervol ontslag verkreeg, is op 1 September daaraanvolgende vervangen. Voorts waren 5 officieren en 2 burgerleeraren als hoofd van onderwijs werkzaam, terwijl in het geheel aan 23 officieren en 17 burgerleeraren uitsluitend het geven van wetenschappelijk onderwijs was opgedragen.

Eindelijk waren 3 kapiteins en 6 luitenants der infanterie in het bijzonder belast met de militaire opleiding der cadetten. Het onderwijs in de militaire administratie werd niet meer door den kapitein-kwartiermeester maar door officieren, belast met de militaire opleiding der cadetten, gegeven, terwijl aan den paardenarts het geven van onderwijs in de paardenkennis was opgedragen.

Het aantal cadetten bedroeg bij den aanvang van het cursusjaar 1883/84 324. Gedurende dat jaar werden 1 cadet van het IVde en 1 van het IIde studiejaar wegens lichaamsgebreken, en 1 cadet van het IIIde studiejaar op verzoek eervol ontslagen; 1 cadet van het IVde studiejaar overleed ten huize zijner betrekkingen.

Bovendien hadden er nog verschillende veranderingen plaats, bestaande in de navolgende verplaatsingen:

1 cadet van het IIde studiejaar, cavalerie hier te lande, en 1 van de infanterie in Oost-Indië, beiden bij de cavalerie in Oost-Indië;

1 cadet van hetzelfde studiejaar, artillerie hier te lande, bij de cavalerie hier te lande;

2 cadetten van het Iste studiejaar, infanterie hier te lande, bij de cavalerie hier te lande;

1 cadet van het Iste studiejaar, infanterie in Oost-Indië, bij de infanterie hier te lande;

1 cadet van het Iste studiejaar, cavalerie in Oost-Indië, bij de infanterie in die gewesten, en eindelijk

3 cadetten van het Iste studiejaar, artillerie hier te lande, respectievelijk bij de infanterie hier te lande, de cavalerie in Oost-Indië en de genie in die gewesten.

Het aantal cadetten bedroeg alzoo aan het einde van het cursusjaar 320, verdeeld als volgt:

Iste studiejaar . .	103
IIde » . .	78
IIIde » . .	72
IVde » . .	67

Ten aanzien van de regeling van het toelatings-examen in 1884, wordt verwezen naar de *Nederlandsche Staatscourant* van 20 en 21 Januari 1884, n°. 17.

Evenals in vorige jaren, werd ook dit jaar het examen schriftelijk afgenomen in alle vakken, behalve in de aardrijkskunde.

Tot deelneming aan het toelatings-examen hadden zich 232 jongelieden aangemeld, van welke 80 te Amsterdam, 90 te Breda, 46 te Arnhem, 10 te Groningen en 6 te Roermond het schriftelijk gedeelte van het examen wenschten af te leggen. Van die 232 adspiranten hebben zich 12

teruggetrokken, terwijl van de overige 220 jongelieden 16 voor den militairen dienst geneeskundig ongeschikt werden bevonden.

Van de 204 overblijvenden voldeden 110 aan de gestelde eischen.

Van deze werden 82 tot cadet benoemd, en wel:

Voor den dienst hier te lande:

22 bij de infanterie;
3 » » cavalerie;
20 » » artillerie;
2 » » genie.

Voor den dienst in Oost-Indië:

20 bij de infanterie;
2 » » cavalerie;
9 » » artillerie;
4 » » genie.

De 78 opengestelde plaatsen, later nog met 4 vermeerderd, werden dus allen vervuld.

4 adspiranten, die aan het toelatingsexamen hadden voldaan, verkozen eene plaatsing bij de Koninklijke Nederlandsche Marine of het korps mariniers boven die als cadet bij de Koninklijke Militaire Academie.

De 67 cadetten van het hoogste studiejaar legden allen het eindexamen af.

Tot officier werden benoemd:

Voor den dienst hier te lande 35 cadetten, waarvan:

21 voor de infanterie;
2 » » cavalerie;
10 » » artillerie;
2 » » genie.

Voor den dienst in Oost-Indië, 31 cadetten, waarvan:

16 voor de infanterie;
1 » » cavalerie;
9 » » artillerie;
5 » » genie;

terwijl 1 cadet van de infanterie hier te lande voor de tweede maal de lessen van het IVde studiejaar moet volgen.

De overgangs-examens der drie laatste studiejaren bij het einde van het cursusjaar 1883-1884 werden op dezelfde wijze afgenomen als het vorige jaar.

Zij hebben den volgenden uitslag opgeleverd.

	Stud.-jaar.		
	I.	II.	III.
Totale sterkte	103	78	72
Voldaan	57	49	58
Gedeeltelijk voldaan	27	23	13
Wegens ziekte niet aan het examen deelgenomen	1	3	»
Niet voldaan	18	3	1

Bij de Iste afdeeling der Krijgsschool waren 46 luitenants, waarvan er 3 — 1 van de artillerie hier te lande en 2 van de genie in Oost-Indië — niet aan het eind-examen hebben voldaan, zoodat zij nog gedurende een jaar hunne studiën aan die school moeten voortzetten.

De practische oefeningen van de cadetten der beide hoogste studiejaren hebben voor de cadetten der infanterie, cavalerie en genie van half Juni tot half Juli 1884 plaats gehad in het kamp op de Teteringsche heide. De cadetten der artillerie kampeerden aldaar eveneens tot 1 Juli 1884, op welken datum zij naar de legerplaats op de Oldebroeksche heide vertrokken, ten einde er gedurende veertien dagen schietoefeningen met vesting- en veldgeschut te houden.

Met afwijking van hetgeen in vorige jaren geschiedde, woonden dit jaar de cadetten van het IVde studiejaar infanterie, cavalerie en genie, de practische oefeningen der artillerie in de legerplaats bij Oldebroek niet bij.

Aan de officieren, gedetacheerd bij de Iste afdeeling der Krijgsschool, werd na afloop van het eindexamen tot 25 Juni 1884 verlof verleend, op welken datum zij naar hunne respectieve korpsen terugkeerden.

De bibliotheek werd door aankoop van nieuwe werken alsmede door geschenken zooveel mogelijk naar de eischen van den tijd uitgebreid. Van de verschillende Departementen van algemeen bestuur, van de Gedeputeerde Staten van vijf provinciën, van de gemeentebesturen van Amsterdam en Utrecht, alsmede van enkele vereenigingen en bijzondere personen werden boek- en kaartwerken ten geschenke ontvangen.

Verschillende handleidingen, reglementen en voorschriften werden voor rekening der Koninklijke Militaire Academie gedrukt of herdrukt. Van die handleidingen of cursussen zagen het licht:

Gronden der beschrijvende Meetkunst, door J. Badon Ghijben, in leven hoogleeraar bij de Koninklijke Militaire Academie. Vijfde druk.

Handleiding tot de kennis der artillerie voor de cadetten van dat wapen, afdeeling Techniek, door C. L. van Pesch, kapitein der artillerie, Hoofdstuk V. Draagbare wapenen. Met een atlas van 11 platen.

Duurzame en tijdelijke versterkingskunst, door K. Eland, luitenant-kolonel der genie, 5de omgewerkte druk. Met een atlas van 39 platen.

Van de *Handleiding tot de paardenkennis* werd een belangrijk gedeelte afgedrukt, zoodat dit werk in dit jaar voltooid zal zijn.

In bewerking is eene nieuwe uitgave van het *Landmeten en waterpassen*, door Ch. M. Schols, alsmede een herdruk van de *Handleiding der O. I. land- en volkenkunde*, door dr. J. J. de Hollander. IIde deel.

§ 2. TWEEDE AFDEELING DER KRIJGSSCHOOL.

De cursus begon op 1 October 1883 met 20 officieren, waarvan 9 van het Nederlandsch-Indische leger; die voor intendance met 7 officieren, waarvan 5 van het Nederlandsch-Indische leger. Zij waren over de cursusjaren verdeeld als volgt:

Krijgsschool.

IIde jaar	6 hier te lande	4 Nederlandsch-Indië.
Iste »	5 » » »	5 »

Intendance-cursus.

IIde jaar	1 hier te lande	3 Nederlandsch-Indië.
Iste »	1 » » »	2 »

Eén officier van het IIde cursusjaar van het leger hier te lande werd gedurende den cursus, wegens ziekte, van zijne detacheering ontheven.

In de regeling van de inrichting der Krijgsschool en van den intendance-cursus is in het afgeloopen cursusjaar geene wijziging gebracht.

De vijf officieren van het leger hier te lande, die op 1 October 1884 den cursus hadden doorloopen, werden van dat tijdstip tot 1 October 1885 ingedeeld bij het

regiment huzaren en bij het regiment veldartillerie te 's Gravenhage in garnizoen.

Aan het toelatingsexamen, in Juni 1884 gehouden, werd voor de krijgsschool door 11 officieren van het leger hier te lande en 2 officieren van het Nederlandsch-Indische leger, met verlof hier te lande, deelgenomen.

Van beide categorieën trok zich 1 officier terug, en een van eerstgemeld leger voldeed niet aan de eischen; zoodat 10 officieren aan den cursus zullen deelnemen, waarvan 1 van het Nederlandsch-Indische leger.

Voor den intendance-cursus had zich 1 officier van het leger hier te lande aangemeld, die werd toegelaten.

Uit Nederlandsch-Indië zullen drie officieren den cursus bij de Krijgsschool volgen.

Het totaal getal officieren bij de beide meergenoemde cursussen bedroeg alzoo op 1 October 1884 27, verdeeld als volgt:

Krijgsschool.

IIde jaar 5 hier te lande, 5 Nederlandsch-Indië.

Iste » 9 » » » 4 »

Intendance-cursus.

IIde jaar 1 hier te lande, 2 Nederlandsch-Indië.

Iste » 1 » » »

Het onderwijzend personeel onderging dit jaar geen verandering.

§ 3. INSTRUCTIE-BATALJON.

Het getal militairen, bij het bataljon ingedeeld, bedroeg op 19 Juli 1884: 692 officieren, onderofficieren, korporaals en verdere manschappen, terwijl het getal dergenen die, hetzij tot het geven van onderwijs, hetzij om opgeleid te worden voor den graad van onderofficier bij het leger in Oost-Indië, of ter voorziening in eenige bijzondere diensten bij het bataljon gedetacheerd waren, 1 kapitein-kwartiermeester van het Oost-Indische leger en 93 onderofficieren, korporaals en soldaten bedroeg.

Van 20 Juli 1883 tot en met 19 Juli 1884 werden bij het bataljon aangenomen: voor den dienst hier te lande 458 volontairs (waaronder 5 tamboers en 2 elève-hoornblazers).

Uit onderstaande tabel blijkt, bij welke klasse van het schoolonderwijs deze volontairs werden ingedeeld, uit welk deel des lands of der bezittingen zij afkomstig zijn, alsmede de maatschappelijke betrekking hunner vaders.

Klasse van het schoolonderwijs, waarin zij op het tijdstip van aanneming werden ingedeeld.	Noordbrabant.	Gelderland.	Zuidholland.	Noordholland.	Zeeland.	Utrecht.	Friesland.	Overijssel.	Groningen.	Drenthe.	Limburg.	Ned. koloniën.	Buitenland.	Totaal.
Eerste	5	10	21	13	3	10	5	2	5	2	5	14	1	96
Tweede	5	12	35	32	8	10	16	13	14	6	8	18	4	181
Derde	11	14	32	26	5	5	32	5	22	4	9	2	7	174
Totaal . . .	21	36	88	71	16	25	53	20	41	12	22	34	12	451
Zonen van														
Officieren	3	2	6	3	2	1	»	1	»	»	2	15	1	36
Onderofficieren en soldaten. .	4	4	5	5	1	1	»	1	»	»	3	»	»	24
Ambtenaren	2	»	6	2	1	1	1	1	2	»	»	10	»	26
Particulieren	12	30	71	61	12	22	52	17	39	12	17	9	11	365
Totaal . . .	21	36	88	71	16	25	53	20	41	12	22	34	12	451

Het onderstaande overzicht doet het resultaat kennen, dat het instructie-bataljon opgeleverd heeft, met betrekking tot de aanvulling van het kader bij het wapen der infanterie hier te lande en in Oost-Indië.

Aan de korpsen hier te lande 18 sergeanten, waaronder 2 sergeanten-titulair, en 378 korporaals.

Aan het leger in Oost-Indië 2 sergeanten en 2 korporaals.

Te zamen 20 sergeanten en 380 korporaals.

De volontairs worden, naar den uitslag van een bij hunne aankomst afgelegd examen, ingedeeld in een der drie klassen, waarin het schoolonderwijs verdeeld is.

Het aantal volontairs in iedere klasse aanwezig, maakt eene splitsing daarvan in onderafdeelingen noodig.

Het onderwijs wordt in elke klasse gegeven onder toezicht en medewerking van een officier, door geschikte onderofficieren en korporaals van het kader van het bataljon. De oefening wordt gehouden van Maandag tot en met Vrijdag, gedurende 2 uur daags.

De leiding van het schoolonderwijs is, onder toezicht van den bataljons-commandant, opgedragen aan een kapitein. Iedere maand wordt de gelegenheid gegeven om het examen af te leggen tot overgang van eene lagere naar eene hoogere klasse.

De onderstaande tabel geeft een overzicht van de sterkte der schoolklassen op drie verschillende tijdstippen:

	1 Oct. 1883.	1 April 1884.	1 Juli 1884.
Derde klasse	53	55	59
Tweede klasse	276	286	277
Eerste klasse.	139	163	168
Te zamen. . .	468	504	504

De overgangen in die schoolklassen bedroegen:

van de derde naar de tweede klasse 162;

» » tweede » » eerste » 104;

» » eerste » » adspirantenklasse 29.

Het wetenschappelijke onderwijs wordt, onder de leiding van een kapitein, in den regel door officieren gegeven. Alleen bij het onderwijs in de Fransche en Hoogduitsche talen, de natuurkunde en de warenkennis, treden burgerleeraren als docenten op. De uitkomsten van het wetenschappelijk onderwijs mogen gunstig worden genoemd.

Gedurende bovengenoemd tijdvak gingen over:

Naar de voorbereidende school:

Van de adspirantenklasse . . . . 17 leerlingen.

Naar den cursus:

Van de voorbereidende school . . . . . 12 »

Naar den hoofdcursus infanterie, 1ste klasse:

Van den cursus . . . . 13 »

Naar den hoofdcursus infanterie, 2de klasse:

Van den hoofdcursus infanterie, 1ste klasse. 15 »

Naar den hoofdcursus administratie, 1ste klasse (hier te lande):

Van het instructie-bataljon (niet C) . . 1

Van de regimenten gedetacheerd . . . 5

— 6 »

Naar den hoofdcursus administratie, 1ste klasse (Oost-Indië):

Van den cursus 1

Van de regimenten gedetacheerd . . . 5

— 6 »

Naar den hoofdcursus administratie, 2de klasse (hier te lande):

Van den hoofdcursus administratie, 1ste klasse (hier te lande). . . . . 12 »

Naar den hoofdcursus administratie, 2de klasse (Oost-Indië):

Van den hoofdcursus administratie, 1ste klasse (Oost-Indië). . . . . 6 »

In den loop van hetzelfde tijdvak werden bevorderd tot den rang van tweede luitenant der infanterie:

Bij het leger hier te lande. 13

» » » in Oost-Indië. 8

— 21 leerlingen.

Idem tot den rang van tweede luitenant-kwartiermeester:

Bij het leger hier te lande. 5

» » » in Oost-Indië. 6

— 11 leerlingen.

De hoofdcursus begon op 10 October 1883 met 95 leerlingen, verdeeld als volgt:

Examenklasse:

Infanterie.	22
Administratie hier te lande	6
idem Oost-Indië	7
	35

2de of hoogste cursusjaar:

Infanterie	15
Administratie hier te lande	12
idem Oost-Indië	6
	33

1ste of laagste cursusjaar:

Infanterie	15
Administratie hier te lande	7
idem Oost-Indië	5
	27

Na afloop van het examen ter verkrijging van den rang van tweede luitenant, en ten gevolge van andere mutatiën bedroeg het getal leerlingen 64, verdeeld als volgt:

2de jaar:

Infanterie	16
Administratie hier te lande	12
idem Oost-Indië	7
	35

1ste jaar:

Infanterie	15
Administratie hier te lande	7
idem Oost-Indië	7
	29

§ 4. PUPILLENSCHOOL.

De getalsterkte van de pupillen, die op 1 Juli 1883 onderwijs genoten, bedroeg 243.

Van dat tijdstip tot op 1 Juli 1884 zijn 132 nieuwe pupillen aangenomen; terwijl op laatstgenoemden datum het aantal pupillen 222 bedroeg.

Van 1 Juli 1883 tot 1 Juli 1884 verlieten 160 leerlingen, hetzij met, hetzij zonder bevordering, de school.

Uit de volgende tabel blijkt in welke provincie van het Rijk de in het laatst verloopen jaar aangenomen pupillen vroeger onderwijs hebben genoten, bij welke klasse van het schoolonderwijs zij bij aankomst werden ingedeeld, de maatschappelijke betrekking der vaders, zoomede de getalsterkte van iedere klasse op den 1sten van elk kwartaal.

Klasse van het schoolonderwijs, waarbij zij op het tijdstip hunner aanneming werden ingedeeld.	Noordbrabant.	Gelderland.	Zuidholland.	Noordholland.	Zeeland.	Utrecht.	Friesland.	Overijssel.	Groningen.	Drenthe.	Limburg.	Indië.	TOTAAL.
Derde	1	»	7	12	1	2	»	»	1	1	1	»	26
Tweede	10	6	12	10	2	4	2	1	1	»	1	»	49
Eerste	9	8	17	13	1	3	2	»	1	»	3	»	57
Totaal.	20	14	36	35	4	9	4	1	3	1	5	»	132
Maatschappelijke betrekking der vaders.													
Officieren	1	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	3
Onderofficieren en soldaten	15	11	10	16	2	6	2	»	2	»	3	»	67
Ambtenaren	2	»	7	»	1	2	1	1	»	»	»	»	14
Particulieren	2	3	19	17	1	1	1	»	1	1	2	»	48
Totaal.	20	14	36	35	4	9	4	1	3	1	5	»	132

Aantal leerlingen op onderstaande datums.

	1 Juli 1883.	1 October 1883.	1 Januari 1884.	1 April 1884.	1 Juli 1884.
3de klasse	71	70	68	54	59
2de »	88	94	90	76	84
1ste »	84	86	87	75	79
Totaal	243	250	245	205	222

Er bestaan bij de pupillenschool *drie* klassen voor het schoolonderwijs: de 3de of hoogste klasse, de 2de en de 1ste klasse. Nadat zij als pupil zijn aangenomen, worden de knapen geëxamineerd, en, naarmate hunner bekwaamheid, in de verschillende klassen ingedeeld. De vereischten tot toelating zijn: het Nederlanderschap, een leeftijd van 12-14 jaren, een goed gezond lichaamsgestel en eene aan den leeftijd geëvenredigde lengte. Zonen van militairen genieten de opleiding kosteloos, terwijl voor zonen van niet-militairen eene jaarlijksche bijdrage van f 50 moet worden betaald.

Het geven van het schoolonderwijs is, onder toezicht van den directeur der pupillenschool, opgedragen aan een hoofdonderwijzer, wien twee hulponderwijzers zijn toegevoegd. Die onderwijzers zijn burgerlijke Rijksambtenaren.

Zoowel in den zomer als in den winter ontvangen de pupillen van de 3de en van de 2de klasse, op verschillende tijden van den dag, iederen werkdag twee uren schoolonderwijs, behalve Zaterdags, alsdan één uur; de 1ste of laagste klasse op Maandag, Woensdag, Donderdag en Vrijdag drie uren, op Dinsdag twee uren en op Zaterdag één uur. Gedurende den overigen tijd worden de pupillen, telkens met behoorlijke tusschenpoozen, bezig gehouden met infanterie-exercitiën, oefeningen met veldgeschut en de brandspuiten; met pionier-oefeningen, gymnastiek en schermen; verder met theorieën over de verschillende dienst- en exercitiereglementen der infanterie en het handboek voor onderofficieren en korporaals der artillerie. Bij al die exercitiën, oefeningen en theorieën is het overige kader der school ingedeeld, zoodat in het geheel als onderwijzers werkzaam zijn:

1 luitenant der infanterie;

1 hoofd- en 2 hulponderwijzers;

1 adjudant-onderofficier, 1 sergeant-majoor, 6 sergeanten en 1 fourier } der infanterie;

2 sergeanten der artillerie;

1 sergant der genietroepen, benevens

1 korporaal-tamboer.

Het eigenlijk schoolonderwijs omvat: het kunstmatig lezen; het schoonschrijven; de Nederlandsche taalkunde; het vlug en goed rekenen, ook met gewone en decimale breuken en uit het hoofd; de aardrijkskunde, meer bepaald die van Nederland, zijne overzeesche bezittingen en koloniën, de vaderlandsche geschiedenis en het zingen. Dat onderwijs wordt zooveel mogelijk dienstbaar gemaakt aan de practische beoefening van militaire dienstzaken, zooals de menagerekening, de compagnies-administratie en het opmaken van rapporten over dienstonderwerpen, bij welke rapporten, wanneer zij den velddienst betreffen, door de

pupillen der hoogste klassen, zeer eenvoudige terreinschetsen, op het oog en op den pas worden vervaardigd. Van de kaart van Nederland wordt veel gebruik gemaakt, en bij de beoefening der vaderlandsche geschiedenis worden roemrijke feiten steeds gereleverd, om een goeden krijgsmansgeest op te wekken. Om de pupillen hunne lessen voor den volgenden dag te kunnen doen leeren, hebben zij 's avonds een eigen oefening van één uur, terwijl gelegenheid tot eigen studie verder zooveel doenlijk wordt gegeven.

§ 5. ARTILLERIE-INSTRUCTIE-COMPAGNIE.

De getalsterkte van de volontairs, die op 1 Juli 1883 onderwijs genoten, bedroeg 160. Van dit tijdstip tot 1 Juli 1884 zijn 111 nieuwe volontairs aangenomen, terwijl op laatstgenoemden datum het aantal volontairs 180 bedroeg, zoodat 91 leerlingen, met of zonder bevordering, de compagnie verlieten.

Uit onderstaande tabel blijkt in welke provincie van het Rijk de volontairs vroeger onderwijs hebben genoten, bij welke klasse van het schoolonderwijs zij bij aankomst werden ingedeeld, de maatschappelijke betrekking hunner vaders, zoomede de getalsterkte van elke klasse op den 1sten van ieder kwartaal.

Klasse van het schoolonderwijs waarbij zij bij aankomst werden ingedeeld.	Noordbrabant.	Gelderland.	Zuidholland.	Noordholland.	Zeeland.	Utrecht.	Friesland.	Overijssel.	Groningen.	Drenthe.	Limburg.	Totaal.
1ste klasse	»	»	»	»	»	»	1	»	»	1	»	2
2de » A	1	»	10	4	8	2	1	»	»	»	1	27
2de » B	»	4	19	4	4	5	3	»	»	»	1	40
3de »	1	»	9	8	11	3	7	»	1	»	2	42
Totaal . . .	2	4	38	16	23	10	12	»	1	1	4	111
Maatschappelijke betrekking der vaders.												
Officieren	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Onderofficieren en soldaten	»	3	8	4	»	3	»	»	»	»	1	19
Ambtenaren	1	»	9	5	4	»	»	»	»	1	»	20
Particulieren	1	1	21	7	19	7	12	»	1	»	3	72
Totaal .	2	4	38	16	23	10	12	»	1	1	4	111

Aantal leerlingen op onderstaande datums.

	1	1 October 1883.	1 Januari 1884.	1 April 1884.	1 Juli 1884.
1ste klasse	57	52	48	40	37
2de » A	59	71	69	80	80
2de » B	27	21	35	36	41
3de »	17	18	19	26	22
Totaal. . . .	160	162	171	182	180

Er bestaan bij de instructie-compagnie *drie* klassen voor het schoolonderwijs: de 1ste of hoogste klasse, de 2de en 3de klasse; de 2de klasse is nog verdeeld in twee onderdeelen A en B. Bij aankomst worden de volontairs geëxamineerd en naarmate hunner bekwaamheid in de verschillende klassen ingedeeld.

De vereischten tot toelating zijn: een leeftijd van 15—19 jaren, een gezond lichaamsgestel, eene aan den leeftijd geëvenredigde lengte, het schrijven van een goed leesbare hand, het duidelijk lezen en de bekendheid met de vier hoofdregels der rekenkunde.

De leiding van het schoolonderwijs is, onder toezicht van den commandant der compagnie, opgedragen aan den luitenant, wien 8 onderofficieren als instructeurs zijn toegevoegd. Gedurende het wintertableau wordt dagelijks, behalve Woensdag en Zaterdag, 2 malen schoolonderwijs gegeven, 's morgens van $7^1/_2$ tot 9 uur en 's avonds van $5^3/_4$ tot $6^3/_4$ uur, des zomers vervalt de ochtendschool. Overigens worden de volontairs met kleine tusschenpoozen bezig gehouden met exercitiën, ('s zomers tweemalen, 's winters eenmaal daags), theorieën over de verschillende dienst- en exercitiënreglementen, het handboek voor onderofficieren en korporaals der artillerie, gymnastiek en schermen, waarbij het overige van het kader ingedeeld is, zoodat in 't geheel als onderwijzers werkzaam zijn: 4 luitenants, 3 sergeanten-majoor (1 vuurwerker), 12 sergeanten, 1 fourier en 8 korporaals.

Het schoolonderwijs omvat:

a. kunstmatig lezen;

b. schoonschrijven;

c. Nederlandsche taal en het maken van rapporten;

d. compagnies-administratie;

e. rekenen tot en met de tiendeelige breuken, toegepast op de menage- en administratie-rekening;

f. vaderlandsche geschiedenis;

g. aardrijkskunde van Nederland.

Bij het onderwijs in de nederlandsche geschiedenis worden roemrijke feiten gereleveerd om een goeden krijgsmansgeest op te wekken.

Ten einde de volontairs in de gelegenheid te stellen om hunne lessen voor den volgenden dag leeren, hebben zij 's avonds eene eigen oefening van één uur.

Het getal volontairs, dat op 1 Mei 1883 bij de instructie-batterij onderwijs genoot, bedroeg 50 leerlingen.

Van 1 Mei 1883—1 Mei 1884 zijn 35 volontairs aangenomen, terwijl er 27 de batterij verlieten met bevordering en 5 volontairs wegens berispelijk gedrag werden ingedeeld als kanonnier 2de klasse bij de regimenten veld-artillerie.

De getalsterkte bedraagt alzoo op 1 Mei 1884: 53 leerlingen.

Uit de volgende tabel blijkt in welke provincie van het Rijk de volontairs vroeger onderwijs hebben genoten; bij welke klasse van het schoolonderwijs zij werden ingedeeld, de maatschappelijke betrekking hunner vaders en de getalsterkte van iedere klasse op de daarbij aangegeven tijdstippen.

Klasse van het schoolonderwijs waarbij zij bij hunne aankomst zijn ingedeeld.	Noordbrabant.	Gelderland.	Zuidholland.	Noordholland.	Zeeland.	Utrecht.	Friesland.	Overijssel.	Groningen.	Drenthe.	Limburg.	Totaal.
1ste klasse	1	1	1	1	1	1	2	1	1	»	1	11
2de »	»	4	4	2	»	4	2	»	»	»	»	16
3de »	1	1	»	2	2	»	1	»	1	»	»	8
Totaal	2	6	5	5	3	5	5	1	2	»	1	35
Maatschappelijke betrekking der vaders.												
Officieren	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Onderofficieren en soldaten	»	1	»	1	»	1	»	»	»	»	»	3
Ambtenaren	»	»	1	1	1	1	»	»	»	»	»	4
Particulieren	2	5	4	3	2	3	5	1	2	»	1	28
Totaal	2	6	5	5	3	5	5	1	2	»	1	35

Aantal leerlingen op onderstaande datums.

	1 Mei 1883.	1 Augustus 1883.	1 November 1883.	1 Februari 1884.	1 Mei 1884.
1ste klasse	18	7	15	23	26
2de »	18	15	16	8	12
3de »	14	14	11	12	15
Totaal	50	36	42	43	53

Bij de instructie-batterij bestaan 3 klassen voor het schoolonderwijs. Bij aankomst worden de volontairs, naarmate hunner kennis, bij een dier klassen ingedeeld.

De vereischten tot toelating, wat betreft dit onderwijs zijn: het schrijven van een goed leesbare hand, het duidelijk lezen en kennis van de vier hoofdregels der rekenkunde.

Verder wordt onderwijs gegeven in:

a. lezen, schrijven en rekenen met geheele getallen, het metrieke stelsel, de behandeling der breuken, de evenredigheden, de kenmerken der deelbaarheid en de talstelsels;

b. de nederlandsche taal;

c. de aardrijkskunde van Nederland en van Europa;

d. de vaderlandsche geschiedenis;

e. de administratie, voornamelijk de menage-rekening, benevens de bepalingen der batterij-administratie, en

f. het maken van dienstrapporten.

Het schoolonderwijs, wat betreft punt *c*, wordt toegepast op het maken van dienstreizen door Nederland ten einde bekend te geraken met de verschillende maatschappijen van spoor- en tramwegen, van stoombooten enz. en zulks met het oog op het later optreden als geleiders van detachementen; en wat betreft punt *d* om roemrijke feiten in herinnering te brengen ten einde een goeden krijgsmansgeest te bevorderen.

Het schoolonderwijs, onder algemeene leiding van den commandant der instructie-batterij, is opgedragen aan een luitenant, die zelf onderwijs geeft aan de 1ste klasse en onder zich heeft:

1 opperwachtmeester en 1 fourier, tot het geven van administratief onderwijs,

2 wachtmeesters, en

1 burger-onderwijzer voor het schoonschrijven en de Nederlandsche taal.

Van 1 November tot 1 April wordt aan het schoolonderwijs besteed per dag 2 uur, behalve Woensdags en Zaterdags elk 1 uur; van 1 April tot 1 November drie dagen per week 2 uur en drie dagen per week 1 uur, terwijl iederen avond zoowel des zomers als des winters 1 uur eigen oefening wordt gehouden en 1 uur strafeigen-oefening voor achterlijken in hunne studiën. Zij die zich daartoe vrijwillig opgeven, kunnen met deze laatsten, dus onder toezicht, eigen oefening houden. De overige uren worden besteed aan de verschillende exercitiën, theorieën, schermen, gymnastiek, voltigeeren en zomers per week 2 maal zwemmen. Het geheele officierspersoneel en kader is bij dat alles ingedeeld en bestaat uit:

3 luitenants, 1 opperwachtmeester, 1 idem vuurwerker, 1 fourier, 2 wachtmeesters van het korps rijdende artillerie, 3 idem van de veldartillerie en 2 korporaals.

Het gehalte van de volontairs is over het algemeen gunstig te noemen. De bevordering gaat langzaam en zulks met het oog op de omvattende kennis en graad van geoefendheid, die zoowel theoretisch als practisch van korporaals der bereden artillerie moet gevorderd worden.

De aanvragen tot plaatsing zijn vrij voldoende, doch vele jongelingen worden afgekeurd wegens lichaamsgebreken of wegens het niet voldoen aan de voorwaarden tot toelating; verder worden er vele aanvragen tot plaatsing ingezonden, waarvan later niets meer wordt vernomen.

Van 1 Mei 1883—1 Mei 1884 zijn er van de jongelingen, die om eene plaatsing hebben gevraagd, 108 *niet* bij de batterij gekomen. Hiervan zijn afgekeurd wegens

lichaamsgebreken.	15
te geringe maat	16
leeftijd	4
gebrek aan kennis	6
terwijl na de aanvrage niets meer is vernomen van	67
Totaal	108

Die weinig in maat verschilden en overigens goed ontwikkeld waren konden, op verzoek, nog eene plaatsing erlangen.

De opkomst is dus gering, doch de instructie compagnie en de pupillenschool voorzien gedeeltelijk in de behoefte. Van 1 Mei 1883 -1 Mei 1884 leverden deze inrichtingen gezamenlijk 24 volontairs, terwijl slechts 11 volontairs werden aangenomen bij de instructie-batterij zelve.

§ 6. WETENSCHAPPELIJKE CURSUS BIJ DE KORPSEN.

De hoofdcursus bij het 5de regiment infanterie, te 's Hertogenbosch, werd op 1 October 1883 door 78 onderofficieren bijgewoond, verdeeld als volgt:

Examen-klasse:

infanterie 22, cavalerie 2.

IIde of hoogste cursusjaar:

infanterie 26.

Iste of laagste cursusjaar:

infanterie 28.

Aan het examen ter verkrijging van den rang van tweeden luitenant, onderwierpen zich al de leerlingen der examenklasse.

Van hen werden benoemd:

tot tweeden luitenant bij het leger hier te lande	10
tot idem bij het leger in Oost-Indië.	7
tot tweeden luitenant der cavalerie bij het leger hier te lande.	2

De cursus voor de cavalerie is na het afleggen van het hierbedoelde officiers-examen opgeheven, zoodat voortaan alleen door de Koninklijke Militaire Academie in de behoefte aan officieren bij dat wapen zal worden voorzien.

Na afloop van het officiers-examen telde de IIde en Iste klasse alzoo respectievelijk 31 en 28, totaal 59 leerlingen.

De cursus der artillerie te Delft begon op 1 October 1883 met 13 leerlingen, en wel

examenklasse . . .	7
vierde klasse . . .	6

Aan het examen ter verkrijging van den rang van tweeden luitenant der artillerie namen deel de 7 leerlingen der bovengenoemde examen-klasse. Allen slaagden; 3 hunner werden benoemd bij het leger in Nederlandsch-Indië, 4 bij dat hier te lande.

Ingevolge het bepaalde sub 2 *b* van het Koninklijk besluit van 12 April 1880, n°. 32, wordt de bestaande cursus voor de artillerie te Delft met 1 October 1884 opgeheven. Het groote incompleet aan officieren der artillerie bij de landmacht heeft het wenschelijk doen schijnen, de mogelijkheid om artillerie-officieren te verkrijgen, langs anderen weg dan de Koninklijke Militaire Academie vooralsnog niet af te sluiten. Die wenschelijkheid springt te sterker in het oog wanneer men nagaat, dat laatstbedoelde inrichting, niettegenstaande een belangrijk deel der jaarlijks opengestelde plaatsen voor het wapen der artillerie wordt bestemd, ter nauwernood in de gewone jaarlijksche behoefte aan officieren bij dat wapen voorziet, en tot het verminderen van het incompleet niet in voldoende mate kan bijdragen zonder schade voor de andere wapens bij de academie.

Deze overwegingen hebben geleid tot het Koninklijk besluit van 25 Juli 1884, n°. 92, houdende vaststelling van het *Voorschrift tot regeling der opleiding tot tweeden luitenant der artillerie bij het leger hier te lande.*

De krachtens dat voorschrift voortgezette cursus der artillerie, is op een' anderen grondslag gevestigd dan vroeger, een' grondslag, die meer waarborgen aanbiedt voor het wetenschappelijk gehalte der van het korps afkomstige artillerie-officieren, en die het verschil in wetenschappelijke opleiding tusschen laatstgemelde categorie van officieren en die, welke bij de academie hunne opleiding genoten, tot een minimum terugbrengt.

Omtrent de regeling van het onderwijs op den nieuwen artillerie-cursus, de eischen voor de toelating, de inwendige regeling, examens enz. wordt verwezen naar de beschikking van den Minister van Oorlog van 20 Augustus 1884, IIde afd. Generale Staf, n°. 46 (*Recueil Militair* 1884, blz. 264).

De cursussen bij de korpsen infanterie en bij het instructie-bataljon werden op 1 October 1883 door ongeveer 100 onderofficieren bijgewoond. De voorbereidende scholen bij die korpsen — die bij onderdeelen, van minstens een bataljon sterk, worden gehouden — telden ongeveer 250 leerlingen (onderofficieren en korporaals).

Het onderwijs op de cursussen en voorbereidende scholen wordt door officieren gegeven. Alleen is bij enkele korpsen het onderricht in de Fransche taal aan burgerleeraren opgedragen.

In de inrichting van het militair onderwijs bij de landmacht is geen wijziging gebracht. Het voorschrift tot regeling der opleiding van onderofficieren tot den rang van tweeden luitenant der infanterie en van tweeden luitenant-kwartiermeester, is opgenomen in de beknopte uitgave van het *Recueil Militair*, bladz. 2195 en volgg.

§ 7. SCHOLEN BIJ DE KORPSEN.

De volgende tabel geeft een overzicht van deze scholen gedurende den cursus 1883/84.

KORPSEN.	Aantal onderwijzers: met radicaal.	Aantal onderwijzers: zonder radicaal.	Aantal onderwijzers: Totaal.	Gemiddeld aantal leerlingen: Onderofficieren en korporaals.	Gemiddeld aantal leerlingen: Soldaten, staande armee en tamboers.	Gemiddeld aantal leerlingen: Miliciens.	Gemiddeld aantal leerlingen: Totaal.	Getal leerlingen, die bij hunne aankomst niet of gebrekkig konden lezen of schrijven.	
INFANTERIE.									
Regiment grenadiers en jagers . .	2	13	15	137	63	106	306	40 niets.	40
1ste regiment infanterie.	»	22	22	119	111	495	725	104 gebrekkig. 42 niets.	146
2de » »	»	17	17	175	70	406	651	75 gebrekkig. 86 niets.	161
3de » »	1	16	17	167	56	199	422	90 gebrekkig of niets.	90
4de » »	1	19	20	151	55	418	624	79 gebrekkig. 57 niets.	136
5de » »	4	24	28	196	61	396	653	110 gebrekkig of niets.	110
6de » »	»	25	25	155	50	565	770	111 gebrekkig. 144 niets.	255
7de » »	5	15	20	134	66	520	720	81 gebrekkig. 62 niets.	143
8ste » »	2	18	20	146	82	412	640	99 gebrekkig. 66 niets.	165
Algemeen depôt van discipline . .	»	3	3	9	60	»	69		
Totaal . . .	15	172	187	1389	674	3517	5580	1246	
CAVALERIE.									
1ste regiment huzaren	1	4	5	28	27	62	117		
2de » »	»	12	12	»	»	122	122	12 gebrekkig. 25 niets.	37
3de » »	»	10	10	28	62	36	126	7 gebrekkig. 5 niets.	12
Totaal . . .	1	26	27	56	89	220	365	49	
ARTILLERIE.									
1ste regiment veld-artillerie . . .	»	9	9	11	18	66	95	26 gebrekkig. 24 niets.	50
2de » » . . .	»	11	11	7	26	102	135	38 gebrekkig. 25 niets.	63
3de » » . . .	»	12	12	13	24	140	177	30 gebrekkig. 70 niets.	100
Korps rijdende artillerie.	»	1	1	3	9	13	25	7 gebrekkig. 4 niets.	11
1ste regiment vesting-artillerie . .	»	9	9	15	20	127	162	87 gebrekkig. 25 niets.	112
2de » » . . .	1	11	12	15	24	137	176	64 gebrekkig. 22 niets.	86
3de » » . . .	1	9	10	22	11	118	151	25 gebrekkig. 16 niets.	41
4de » » . . .	1	15	16	10	7	162	179	26 gebrekkig. 53 niets.	79
Korps pontonniers	»	7	7	7	6	24	37	9 gebrekkig. 7 niets.	16
Korps torpedisten	»	3	3	6	11	20	37	16 gebrekkig. 7 niets.	23
Totaal . . .	3	87	90	109	156	909	1174	581	
Korps genietroepen	»	8	8	24	86	19	129		
Algemeen totaal . . .	19	293	312	1578	1005	4665	7248	1876	

Daaruit blijkt, dat het getal leerlingen in de verschillende klassen van het onderwijs vrij belangrijk is en dat velen gebruik maken van de hun geboden gelegenheid, om eenige kennis te verwerven of wel om het geleerde te onderhouden.

De populaire voordrachten, aan de vaderlandsche en krijgsgeschiedenis ontleend, meestal door luitenants in verhalenden trant gehouden, brengen in het onderwijs eene aangename en gewenschte afwisseling.

Het onderwijs in schermen en gymnastiek, dat meestal vrijwillig, door zeer vele onderofficieren, korporaals en manschappen werd bijgewoond, levert goede uitkomsten op en brengt veel tot de lichamelijke ontwikkeling bij.

De sommen, voor het militair onderwijs bij de korpsen beschikbaar gesteld, blijken nuttig te zijn aangewend.

Wanneer men in aanmerking neemt, met hoeveel bezwaren men heeft te kampen bij de opleiding van de volwassen personen, die niets of slechts zeer weinig hebben geleerd, en die schoolonderwijs moeten ontvangen, nadat zij meestal een groot gedeelte van den dag voor allerlei diensten zijn gebezigd, en met welke geringe hulpmiddelen en meerendeels weinig ervaren personeel dat onderwijs wordt gegeven, dan mag men de uitkomst vrij bevredigend noemen. Immers, een aantal van 1875 personen, die anders waarschijnlijk nimmer onderwijs zouden hebben genoten, zijn op die korpsscholen in lezen, schrijven en gedeeltelijk ook in rekenen onderwezen, terwijl 5372 anderen door het onderricht verder werden ontwikkeld en velen hunner een graad verkregen.

Het geheele getal leerlingen der korpsscholen bedroeg ongeveer 7248.

Aan de voorafgaande mededeelingen wordt alsnog toegevoegd eene opgave betreffende de uitkomsten van een ingesteld onderzoek naar de kennis van het lezen en schrijven van de ingelijfden bij de land- en zeemilitie.

A. *Ingelijfden bij de landmilitie.*

Aan het onderzoek, dat jaarlijks vanwege het Departement van Oorlog wordt ingesteld naar de bekwaamheid der miliciens in het lezen en schrijven, nemen alleen deel plaatsvervangers, nummerverwisselaars en de lotelingen bij de landmilitie ingelijfd, doch ook deze niet allen.

Het onderzoek heeft namelijk plaats kort na de inlijving, zoodat daaraan niet deelnemen zij, aan wie op dat tijdstip ontheffing van den dienst, op grond van art. 127 der militiewet, is verleend, en evenmin zij die op dat tijdstip afwezig zijn.

Daar ten gevolge der plaatsvervanging, nummerverwisseling en ontheffing van den dienst, verleend aan geestelijken en bedienaren van den godsdienst en aan studenten in de godgeleerdheid, aan het onderzoek niet wordt deelgenomen door vele jongelieden uit die standen der maatschappij, waar het kunnen lezen en schrijven regel is, en daarentegen wel door een betrekkelijk groot aantal personen die den 19jarigen leeftijd reeds eenige jaren te boven zijn, kunnen de verkregen uitkomsten van het onderzoek niet als absolute maatstaf gelden voor de ontwikkeling der jongelieden op genoemden leeftijd.

In hoeverre een en ander bij de vergelijking der uitkomsten in het oog behoort te worden gehouden, kan blijken uit het volgend overzicht betreffende de lichting van 1883.

PROVINCIËN.	Geheel aantal plaatsvervangers, nummerverwisselaars en lotelingen, ingelijfd bij de landmilitie.	GEHEEL AANTAL			Op iedere 100 plaatsvervangers, nummerverwisselaars en lotelingen, ingelijfd bij de landmilitie, waren:			Aantal ingelijfden bij de landmilitie, aan wie ontheffing op grond van art. 127 der militiewet is verleend.
		plaatsvervangers.	nummerverwisselaars.	lotelingen ingelijfd bij de landmilitie.	plaatsvervangers.	nummerverwisselaars.	lotelingen ingelijfd bij de landmilitie.	
Noordbrabant	1,177	216	64	897	18,35	5,44	76,21	9
Gelderland	1,267	135	52	1,080	10,66	4,10	85,24	8
Zuidholland	1,936	358	126	1,452	18,49	6,51	75,00	7
Noordholland	1,537	380	102	1,055	24,72	6,64	68,64	12
Zeeland	487	75	31	381	15,40	6,37	78,23	1
Utrecht	478	70	27	381	14,64	5,65	79,71	4
Friesland	878	128	92	658	14,58	10,48	74,94	3
Overijssel	708	97	33	578	13,70	4,66	81,64	5
Groningen	663	117	70	476	17,65	10,56	71,79	1
Drenthe	320	32	28	260	10,00	8,75	81,25	»
Limburg	635	44	35	556	6,93	5,51	87,56	8
Het Rijk	10 086	1,652	660	7,774	16,38	6,54	77.08	58

Dit overzicht toont aan, dat van de ingedeelde manschappen 16.38 pct. den 19jarigen leeftijd reeds eenige jaren te boven waren.

Gelijk reeds is opgemerkt, hebben niet *al* de ingelijfden bij de landmilitie aan het onderzoek in het lezen en schrijven deelgenomen. Daarentegen zijn onderscheidenen, tot wie dat onderzoek zich wel heeft uitgestrekt, *niet* begrepen in het bovenstaand overzicht. De reden hiervan is, dat meermalen manschappen, die ingelijfd zijn, later worden ontslagen en door anderen vervangen. Al de zoodanige manschappen nemen aan het onderzoek deel, terwijl in den staat van den afloop der lichting, waaruit bovenstaand overzicht is getrokken, slechts diegene van die manschappen begrepen is, die definitief voor den dienst is aangewezen.

Hieraan is het toe te schrijven dat het getal der manschappen, die aan het onderzoek deel hebben genomen ongeveer even groot is als het gezamenlijk getal der ingelijfden bij de landmilitie.

De uitkomsten van het onderzoek waren de volgende:

PROVINCIEN.	Aantal manschappen in 1883 ingedeeld, die aan het onderzoek hebben deelgenomen.						
	Geheel aantal.	Konden lezen en schrijven.		Konden enkel lezen.		Konden noch lezen noch schrijven.	
		Geheel aantal.	Ten honderd.	Geheel aantal.	Ten honderd.	Geheel aantal.	Ten honderd.
Noordbrabant	1 200	956	79.67	21	1.75	223	18.58
Gelderland	1 326	1198	90.35	17	1.28	111	8.37
Zuidholland	1 813	1694	93.44	17	0.94	102	5.62
Noordholland	1 354	1260	93.06	13	0.96	81	5.98
Zeeland	489	409	83.64	6	1.23	74	15.13
Utrecht	456	404	88.60	4	0.88	48	10.52
Friesland	925	855	92.43	1	0.11	69	7.46
Overijssel	732	643	87.84	8	1.09	81	11.07
Groningen	722	659	91.27	1	0.14	62	8.59
Drenthe	352	298	84.66	5	1.49	49	13.92
Limburg	672	589	87.65	3	0.45	80	11.90
Het Rijk	10 041	8965	89.28	96	0.96	980	9.76

Hieruit blijkt dat 89,28 pct. der ingedeelde manschappen konden lezen en schrijven, bijna 1 pct. enkel konden lezen, 9,76 pct. noch lezen noch schrijven konden. Zuidholland neemt in dit overzicht de gunstigste, Noordbrabant de ongunstigste plaats in.

B. *Ingelijfden bij de zeemilitie*

De uitkomsten van het onderzoek, vanwege het Departement van Marine ingesteld naar de bekwaamheid der zeemiliciens in het lezen en schrijven, waren gunstiger dan die der ingelijfden bij de landmilitie: 558 of 93 pct der 600 zeemiliciens konden lezen en schrijven, 4 of 0,67 pct. enkel lezen, 24 of 4 pct. noch lezen noch schrijven; terwijl over de bekwaamheden van 14 miliciens uit Rotterdam, of 2,33 pct. der ingelijfden, niet kon worden geoordeeld, omdat aan hen, wegens de in die gemeente heerschende pokken, verlof was verleend tot 6 October 1883.

Daar uit den aard der zaak de zeemiliciens grootendeels afkomstig zijn uit de zeeprovinciën, zoo zou eene vergelijking der provinciën onderling tot uitkomsten leiden, die in strijd zijn met de werkelijkheid, hetgeen blijkt uit het volgende overzicht, waarin de 600 zeemiliciens zijn verdeeld over de provinciën, waaruit zij afkomstig waren.

PROVINCIEN.	Geheel aantal.	Konden lezen en schrijven.	Konden enkel lezen.	Konden noch lezen noch schrijven.
Noordbrabant	9	9	»	»
Gelderland	41	34	2	5
Zuidholland	102	85	»	3
Noordholland	238	230	1	7
Zeeland	35	35	»	»
Utrecht	15	13	1	1
Friesland	57	54	»	3
Overijssel	36	33	»	3
Groningen	51	»	»	51
Drenthe	15	13	»	2
Limburg	1	1	»	»
Het Rijk	600	558	4	24

§ 8. KONINKLIJK INSTITUUT VOOR DE MARINE TE WILLEMSOORD.

Bij den aanvang van den nieuwen cursus, op 1 September 1883, bedroeg het getal adelborsten aan het instituut 148, verdeeld over de verschillende afdeelingen als volgt:

1ste afdeeling 33,
2de » 36,
3de » 45,
4de » 34.

Hiertoe behoorden in de 2de afdeeling 5 en in de 3de afdeeling 4 adelborsten, bestemd voor het korps mariniers.

Uit den zeedienst werden ontslagen één adelborst der 1ste afdeeling, overeenkomstig artikel 38 van het reglement, wegens voortdurend berispelijk gedrag, waartegen de bestaande straffen onmachtig bleken, en één adelborst der 3de afdeeling op verzoek, wegens ziekte; terwijl één adelborst, geruimen tijd wegens ziekte met verlof, bij zijne familie te huis overleed.

Op het einde van den cursus bedroeg het getal adelborsten alzoo 145.

Het voorgeschreven eindexamen werd door 31 adelborsten voor de marine der 1ste afdeeling, en 5 adelborsten voor de mariniers der 2de afdeeling met goed gevolg afgelegd, zoodat deze allen bevorderd zijn, respectievelijk tot adelborst der 1ste klasse en tot 2den luitenant bij het korps mariniers.

Eén adelborst der 1ste afdeeling, nagenoeg gedurende den geheelen cursus in het hospitaal verpleegd, kon aan dit examen geen deel nemen. Twee adelborsten der 1ste afdeeling en één adelborst der 2de afdeeling, die door vlijtige studie, vorderingen en goed gedrag hadden uitgemunt, werden voorgedragen tot eene bijzondere belooning.

Bij de overgangs-examens werden 8 adelborsten niet bekwaam geoordeeld om in eene hoogere afdeeling over te gaan, terwijl nog 3 adelborsten daarvoor niet in aanmerking werden gebracht, daar zij sedert geruimen tijd wegens ziekte afwezig waren en geen deel aan deze examens hadden kunnen nemen.

In het geheel volgen alsnu bij den aanvang van het nieuwe cursusjaar 12 adelborsten de studiën van de afdeeling waartoe zij reeds één jaar hebben behoord, en wel:

1 adelborst van de 1ste afdeeling.

3 adelborsten » » 2de »

5 » » » 3de »

3 » » » 4de »

Over het algemeen bleken de vruchten van het gegeven onderwijs zeer voldoende.

In den gang van het onderwijs werd geene verandering gebracht. Terwijl op de maandlijsten der officieren-instructeurs en leeraren tot heden het cijfer 50 voorkwam met de beteekenis van *even voldoende* en 40 van *onvoldoende*, werd voor het vervolg bepaald, dat het cijfer 50 reeds *onvoldoende* zou aanduiden.

Ook de practische oefeningen op de Zuiderzee hadden op gelijke wijze plaats als in het vorig jaar.

De heer dr. S. Figée, leeraar in de analytische meetkunde en natuurkunde, vertrok in het begin van den cursus in gouvernementsdienst naar Oost-Indië en werd aan deze inrichting vervangen door den heer dr. H. J. Oosting.

De luitenants ter zee 2de klasse A. Voormolen, jhr. S. B. Ortt en H. G. J. Wolterbeek, werden als officier van politie opgevolgd door de luitenants ter zee 2de klasse C. Meyboom, W. J. De Bruyne en W. A. Palm.

De bibliotheek werd vermeerderd door de gewone jaarlijksche geschenken van de verschillende wetenschappelijke colleges en door het aanschaffen van voor het onderwijs belangrijke periodieke en andere werken.

Het physisch kabinet werd door aankoop van verschillende instrumenten aanzienlijk verrijkt.

Het gedrag der adelborsten kan over het algemeen goed genoemd worden. Overtredingen der bestaande bepalingen, als gevolg van nalatigheid en onvoldoend plichtbesef, kwamen echter voorzeker nog te veel voor. De jeugdige leeftijd en de opgewekte geest der jongelieden mogen hiervoor echter wellicht tot verschooning dienen.

Enkele malen werd ook tot handhaving eener goede tucht het opleggen van eenigszins zware straffen gevorderd.

De gezondheidstoestand der adelborsten was gedurende het afgeloopen studiejaar bijzonder gunstig.

§ 9. OPLEIDING VAN MACHINIST-LEERLINGEN.

Het getal machinist-leerlingen der 2de klasse op 15 September 1883 aanwezig, was 31, verdeeld in eene 1ste afdeeling met 16 en in eene 2de afdeeling met 15 jongelieden.

In April 1884 werd aan de 1ste afdeeling het eindexamen afgenomen, waarbij alle leerlingen slaagden, behalve één, aan wien vergund werd nogmaals de lessen van die afdeeling te volgen.

Aan de twee leerlingen, welke de hoogste nummers op dat examen behaalden, werd een getuigschrift en een geschenk uitgereikt.

Evenals in het voorgaande jaar gingen de leerlingen na een welgeslaagd eindexamen over tot den uitsluitend practischen cursus, waarin zij de werktuigen van het stoomvaartuig *de Leeuw* in elkander zetten, stoomklaar maakten, daarmede gemeerd stoomden, vervolgens weêr uit elkander namen en in conservatietoestand brachten. In de laatste helft van Juni hebben deze leerlingen de opleiding verlaten en zijn zij bevorderd tot machinist-leerlingen der 1ste klasse.

Het overgangsexamen van de tweede tot de eerste afdeeling had plaats in de maand Juni, waarbij alle leerlingen slaagden.

Het vergelijkend examen van de jongelieden, die zich voor de betrekking van machinist-leerling der 2de klasse hadden aangemeld, geschiedde in Mei. Er waren 15 plaatsen opengesteld, terwijl zich 60 adspiranten hadden aangemeld. Hiervan heeft zich een vóór den aanvang van het examen teruggetrokken, zijn 3 niet opgekomen en werden 11 bij het geneeskundig onderzoek afgekeurd. De kennis en ontwikkeling van het grootste gedeelte der geëxamineerde adspiranten was zeer bevredigend; een klein gedeelte bleek zich echter minder juiste rekenschap gegeven te hebben van de gestelde eischen tot toelating.

In de eerste helft van Juli, na het eindigen van het zomerverlof en aankomst der nieuw geplaatste leerlingen, begon de nieuwe cursus voor de 1ste afdeeling met 16 en voor de 2de afdeeling met 15 leerlingen.

In de richting van het onderwijs en de opvoeding is geene verandering gebracht. De leiddraad bij het onderwijs in de stoomwerktuigkunde, waarvan in het vorige jaar het eerste gedeelte in gebruik genomen was, is geheel gereed gekomen en ingevoerd.

Den korten duur van de opleiding in aanmerking genomen, waren de vruchten van het genoten onderwijs, zoowel in de theoretische vakken als in de handwerken, zeer bevredigend te noemen.

§ 10. OPLEIDING VAN JONGENS AAN BOORD VAN HET SCHIP »ADMIRAAL VAN WASSENAER", TE AMSTERDAM.

Op 1 October 1883 bedroeg het tot dit opleidingsschip behoorende getal jongens 374, verdeeld als volgt:

4de afdeeling	94
3de »	95
2de »	81
1ste »	104

Van de 104 laatst aangekomenen van de kweekschool voor zeevaart te Leiden, konden bij hunne aankomst aan boord:

39 goed lezen, schrijven en rekenen;

49 » » » » een weinig rekenen;

10 een weinig lezen, schrijven en rekenen;

6 een weinig lezen en schrijven;

terwijl bovendien allen eenigermate geoefend waren in de beginselen van het vak- en practisch onderwijs.

Met 1 Januari 1884 gingen 20 der meest ontwikkelde jongens van de 1ste in de 2de afdeeling over en werden van de kweekschool te Leiden 20 der oudste jongens overgeplaatst naar dezen bodem, die bij de 1ste afdeeling werden gevoegd.

De 20 laatst aangekomenen konden bij hunne komst aan boord allen voldoende lezen, schrijven en een weinig rekenen; terwijl zij bovendien ook in de beginselen van het vak- en practisch onderwijs reeds vrij wel geoefend waren.

In Maart 1884 werden na afgelegd eindexamen, 88 jongens der 4de afdeeling bevorderd tot lichtmatroos en 13 hunner opgenomen in het vaste korps. Van de 6 overigen werden 2 sedert geruimen tijd in het militair hospitaal verpleegd, 1 wegens lichaamsgebreken uit den zeedienst ontslagen, 1 overgeplaatst naar Willemsoord om bij de stafmuziek te worden opgeleid en 2 jongens wegens berispelijk gedrag van de opleiding verwijderd. In deze afdeeling ontvingen 4 jongelieden eene bijzondere belooning, terwijl bij het assaut, dat in Augustus jl. plaats had, 33 brevetten van meester of prevôt op verschillende wapens uitgereikt werden.

Van de 88 nieuw bevorderden werden ter verdere opleiding tot onderofficier aanbevolen 28 lichtmatrozen, en wel:

15 tot bootsmansleerling;

9 » stuurmansleerling;

2 » schrijver;

2 » timmerman.

De uitslag der overgangsexamens van de 3 overige afdeelingen was als volgt:

Van de 3de en 2de afdeeling konden alle jongens, die aan het examen deelnamen, in eene hoogere afdeeling overgaan.

Van de 1ste afdeeling voldeden 2 jongens niet aan de eischen. Daar zij zeer weinig aanleg toonden en bovendien een ongunstig gedrag leidden, werden zij uit den zeedienst ontslagen. Alle overige jongens gingen in eene hoogere afdeeling over.

Aan 7 jongens der 3de afdeeling werd eene bijzondere belooning en aan 18 jongens een brevet van prevôt op verschillende wapenen uitgereikt. 23 jongens der 2de afdeeling ontvingen een getuigschrift voor vlijt en goed gedrag en 21 jongens der 1ste afdeeling eene openbare tevredenheidsbetuiging.

Op 31 Maart 1884 kwamen van de kweekschool voor zeevaart te Leiden aan boord van dit opleidingsschip 104 jongens aan. De zomercursus werd op 1 April daaraanvolgende aangevangen met 401 jongens, verdeeld als volgt:

4de afdeeling 97,
3de » 100,
2de » 100,
1ste » 104.

Van de 104 laatstaangekomenen konden:
36 jongens goed lezen, schrijven en rekenen,
44 » lezen, schrijven en rekenen,
16 » » » » een weinig rekenen,
7 » een weinig lezen, schrijven en rekenen,
1 jongen een weinig lezen en schrijven; terwijl alle min of meer geoefend waren in het vak- en practisch onderwijs.

Na afgelegd eindexamen werden in September 1884 van de 4de afdeeling 88 jongens tot lichtmatroos bevorderd en 11 hunner opgenomen in het vaste korps. Van de 9 overigen werden 3 jongens gedurende den geheelen zomercursus in het militair hospitaal verpleegd, en zullen zij bij de sterkte der nieuwe 4de afdeeling gevoegd worden; 4 jongens werden wegens gebrek aan geschiktheid en aanleg (al of niet gepaard aan berispelijk gedrag) niet bevorderd, doch met ultimo September uit den zeedienst ontslagen.

Aan 4 der nieuw bevorderde lichtmatrozen werd eene bijzondere belooning toegekend en in deze afdeeling in Augustus, bij gelegenheid van een assaut, een 23tal brevetten van meester of prevôt op verschillende wapenen uitgereikt.

Ter verdere opleiding tot onderofficier zijn van de 88 nieuw bevorderde lichtmatrozen aanbevolen 30, en wel:

1 tot bootsmans- of stuurmansleerling;
5 » stuurmans- of bootsmansleerling;
1 » stuurmansleerling of schrijver;
1 » bootsmansleerling of zeilmaker;
15 » bootsmansleerling en
7 » stuurmansleerling.

De overgangsexamens der 3 overige afdeelingen hadden den volgenden uitslag.

Van de 3de, 2de en 1ste afdeelingen gingen alle jongens, die aan het examen deelnamen, in eene hoogere afdeeling over, behoudens enkelen die door verblijf in het hospitaal afwezig waren; zij zullen echter voorloopig tot de sterkte hunner afdeeling blijven behooren.

In de 3de afdeeling ontvingen 7 jongens eene bijzondere belooning en werden 11 brevetten van prevôt op verschillende wapenen uitgereikt. In de 2de afdeeling viel aan 19 jongens een getuigschrift voor vlijt en goed gedrag ten deel en aan 20 jongens der 1ste afdeeling eene openbare tevredenheidsbetuiging.

Gedurende het jaar waarover dit verslag loopt zijn aan de opleiding onttrokken 23 jongens, en wel:

4 door overlijden;

6 door ontslag wegens lichaamsgebreken;

6 door ontslag wegens gebrek aan lust, aanleg en geschiktheid;

4 door verwijdering wegens berispelijk gedrag;

3 door overplaatsing naar het wachtschip te Willemsoord, ter opleiding bij de stafmuziek.

Met 1 October 1884 zullen van de kweekschool te Leiden bij deze opleiding overgaan 78 jongens; zoodat op dien datum de wintercursus aanvangt met 378 jongens, verdeeld als volgt:

4de afdeeling . . 102,
3de » . . 97,
2de » . . 101,
1ste » . . 78.

In de bij deze inrichting gebezigde leermiddelen kwam in het afgeloopen jaar geen noemenswaardige verandering.

De oudste (4de) afdeeling was gedurende de eerste helft van den zomercursus — dat is van 1 April tot 15 Juni — geëmbarqueerd aan boord van het instructievaartuig *Pollux*, ter practische oefening in de Zuiderzee. Ook dit jaar waren de practische vorderingen der jongens hoogst bevredigend en werkten de voortdurende oefeningen tevens gunstig op de lichamelijke ontwikkeling der jongelieden.

Door het aanhoudende droge en warme weder waren de resultaten van het zwemonderwijs in den afgeloopen zomer bijzonder gunstig te noemen. Van de 88 nieuw bevorderde lichtmatrozen konden bij het verlaten der opleiding slechts 7 onvoldoende of niet zwemmen.

Evenals in vorige jaren werd aan de jongens de gelegenheid verschaft, naar mate van hunne geloofsbelijdenis, godsdienstonderwijs te ontvangen.

Omtrent den gang en de vruchten van het onderwijs bij deze opleiding, benevens de resultaten der gehouden examens, kan niet anders dan gunstig worden gerapporteerd.

De aanzienlijke sterkte der afdeelingen (nagenoeg 100 jongens) in aanmerking nemende, is een betrekkelijk gering aantal achterlijk gebleven.

§ 11. OPLEIDING VAN JONGENS AAN BOORD VAN HET SCHIP „ANNA PAULOWNA.”

De wintercursus begon op 1 October 1883 met 377 jongens, alzoo 27 meer dan op 1 October 1882, over 4 afdeelingen verdeeld als volgt:

91 in de 4de of hoogste afdeeling,
99 » » 3de afdeeling,
85 » » 2de » en
102 » » 1ste »

Deze afdeelingen zijn, om hare sterkte, in 2 onderafdeelingen gescheiden, als: stuurboordsgedeelte, waarin de minst ontwikkelden, en bakboords, waarin de meest bekwamen zijn geplaatst.

Van de 100 jongens der 1ste afdeeling die op 1 October 1883 van de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden zijn gekomen, hebben vóór hunne indiensttreding

73 de openbare,
22 de bijzondere en
5 andere scholen bezocht.

Allen konden bij hunne komst aan boord in meerdere of mindere mate lezen, schrijven en rekenen, ofschoon zulks bij verscheidene jongens nog zeer veel te wenschen overliet.

Gedurende dezen cursus hadden de volgende veranderingen plaats:

Uit den zeedienst werden ontslagen:

3 uit hoofde van aanhoudend slecht gedrag;

5 wegens in doch niet door den dienst onstane lichaamsgebreken;

1 wegens gemis van aanleg;

en 1 uithoofde van buiten den dienst ontstane lichaamsgebreken.

Verder werden overgeplaatst:

2 jongens op verzoek;

2 wegens berispelijk gedrag;

en 2 wegens het herhaald niet voldoend aan het overgangsexamen;

terwijl eindelijk 1 jongen deserteerde, en met zijne ouders naar Amerika is medegegaan.

Alzoo bleven er 87 van de 4de afdeeling;

93 » » 3de »

81 » » 2de »

en 99 » » 1ste »

over, die aan de eind- en overgangsexamens in Maart 1884 deelnamen.

De uitslag dezer examens was, dat:

van de 4de afdeeling 85;

» » 3de » 92;

» » 2de » 80

en » » 1ste » 99 jongens een voldoend examen aflegden met inbegrip van de 4 jongens, die, door ziekte verhinderd daaraan deel te nemen, zonder bezwaar in eene hoogere afdeeling konden overgaan.

Van de hoogste afdeeling werden op 9 Maart 1884, 85 tot lichtmatroos bevorderd, 8 opgenomen in het vaste korps schepelingen beneden den graad van sergeant; terwijl aan n°. 1 een zilveren horloge als bijzondere belooning werd uitgereikt. De twee niet bevorderde jongens werden èn om hun gedrag èn om hunnen minder goeden wil, van de opleiding verwijderd en naar Willemsoord overgeplaatst.

Van de 85 lichtmatrozen werden tot verdere opleiding voor onderofficier aanbevolen 17, als:

11 voor bootsmansleerling, en

6 » stuurmansleerling;

waarna allen 14 dagen met verlof gingen en met 1 April 1884 op de verschillende schepen zijn overgeplaatst.

Van de 3de afdeeling kregen 7 jongens voor vlijt en goed gedrag een matrozenmes.

Een jongen werd, wegens het tweemaal niet voldoen aan het examen, overgeplaatst aan boord van het wachtschip te Willemsoord en één jongen na het examen, wegens stotteren, uit den zeedienst ontslagen.

Van de 2de afdeeling kregen 13 jongens een certificaat voor vlijt en goed gedrag; één jongen werd wegens het tweemaal niet voldoen aan het examen mede overgeplaatst.

Van de 1ste afdeeling ontvingen 12 jongens eene openbare tevredenheidsbetuiging.

Op 1 April 1884 kwamen van de kweekschool voor zeevaart te Leiden 102 jongens; de zomercursus kon alzoo met 372 jongens een aanvang nemen.

Dit aantal was verdeeld als volgt:

91 in de 4de afdeeling

80 » » 3de »

99 » » 2de » en

102 » » 1ste »

Van de laatst aangekomenen hadden allen vóór hunne ndiensttreding de school bezocht, en wel:

83 de openbare school;

10 de bijzondere Roomsch-Katholieke school;

6 de diaconieschool,

2 de school in het weeshuis, en

1 de bijzondere christelijke school;

zoodat allen, bij aan boord komst, in meerdere of mindere mate konden lezen, schrijven en rekenen.

De volgende veranderingen hadden gedurende het 2de halfjaar onder de jongens plaats:

3 werden uit den zeedienst ontslagen, uithoofde van lichaamsgebreken;

4 overleden;

en 1 verdronk in de Maas door buitenstijds te zwemmen.

Er bleven alzoo 364 jongens over, die aan de eind- en overgangsexamens in September 1884 konden deelnemen, als:

91 van de 4de afdeeling,

80 » » 3de »

96 » » 2de »

en 97 » » 1ste »

Van de 4de afdeeling voldeden 88 jongens, die op 6 September 1884 tot lichtmatroos zijn bevorderd. Aan n°. 1 werd als bijzondere belooning een zilveren horloge uitgereikt; de 8 eerste lichtmatrozen werden voor hun goed gedrag, in het vaste korps opgenomen, terwijl 23 van hen voorgedragen konden worden voor de verschillende opleidingen tot onderofficier, als:

7 voor stuurmansleerling,

14 » bootsmansleerling,

en 2 » 3den schrijver.

Van de drie niet bevorderde jongens zijn 2 wegens slecht gedrag overgeplaatst aan boord van het wachtschip te Amsterdam, en 1 uit hoofde van gemis aan aanleg voor matroos uit den zeedienst ontslagen. De bevorderde lichtmatrozen zijn daarna met verlof gegaan, en tegen het einde van September achtereenvolgens over de verschillende actieve schepen verdeeld.

Van de 3de afdeeling voldeden alle jongens aan het examen; 5 kregen bovendien, voor vlijt en goed gedrag, een mes ten geschenke.

Van de 2de afdeeling slaagden 93 jongens en werd aan 12 een getuigschrift voor vlijt en goed gedrag afgegeven.

Van de 3, die niet voldaan hebben, zijn 2 voor slecht gedrag, onwil en gebrek aan aanleg tot ontslag voorgedragen; terwijl de derde nogmaals den cursus dezer afdeeling zal moeten mede maken.

Van de 1ste afdeeling voldeden 94 jongens; de 3 welke niet geslaagd zijn, zullen ten tweeden male den cursus moeten mede maken. Aan 17 jongens werd voor betoonde vlijt en goed gedrag eene openbare tevredenheidsbetuiging gegeven.

Op 16 Juni 1884 embarqueerde de 4de afdeeling aan boord der instructiebrik *Pollux*, ten einde daarmede den gewonen jaarlijkschen kruistocht in de Zuiderzee te houden. Deze afdeeling moest dus gedurende dien tijd het geregelde schoolonderwijs missen; niettemin is door haar toch onderscheidenlijk een goed en een voldoend examen afgelegd.

De eindindruk der verschillende examens was over het algemeen bevredigend.

Veel hangt er natuurlijk van af, met welken graad van ontwikkeling de jongens van de kweekschool te Leiden komen; doch steeds zullen er bij zulk een groot getal jongens eenige achterlijken moeten voorkomen, die door hunne gebrekkige opvoeding of mindere geestesontwikkeling bepaald moeite hebben om de verschillende onderwijsvakken te volgen.

Alles wordt evenwel met de bestaande middelen beproefd en in het werk gesteld, voor zoover daartoe gelegenheid bestaat, om door meerdere oefeningen het verstand van die achterlijken eenigszins te scherpen, ofschoon zulks veelal eene onvruchtbare taak is.

Verder wordt er naar gestreefd, dat de jongens bij het verlaten van de opleiding eerstens goed kunnen lezen, schrijven en rekenen met decimale en gewone breuken; overigens wordt nog onderwijs gegeven in de aardrijkskunde, maten, gewichten en munten, Nederlandsche taal en vormleer, voor zoover zulks hun later kan te pas komen, terwijl eindelijk de vaderlandsche geschiedenis al lezende wordt behandeld.

Het aantal lesuren voor de verschillende afdeelingen bedraagt des winters onderscheidenlijk 6, 7 en 8, en des zomers 8, 9 en 10 per week. Meer tijd kan daarvoor niet beschikbaar gesteld worden, daar ook aan het vakonderwijs en de practische oefeningen de noodige zorg dient besteed te worden.

De vorderingen in de gymnastiek laten niets te wenschen over; hierin wordt goed les gegeven, terwijl de jongens steeds met veel opgewektheid en ijver de hun opgedragen werkzaamheden verrichten.

Het onderwijs in den zang heeft tweemaal in de week plaats en wordt aan de beide jongste afdeelingen gegeven, die daarin steeds veel lust toonen; terwijl eindelijk van Mei tot September de jongens dagelijks om beurten in de gelegenheid worden gesteld om te baden en te zwemmen. Gedurende dezen zomer zijn de vorderingen in de zwemkunst betrekkelijk belangrijk geweest. Van de 4 afdeelingen kunnen reeds een 173tal jongens onderscheidenlijk uitmuntend, zeer goed en goed zwemmen. De voorbereidende oefeningen hadden in het gymnastieklokaal plaats.

Het onderwijs is op denzelfden voet als in het afgeloopen jaar voortgezet, terwijl de tableaux der lesuren werden gevolgd, die door den Minister van Marine zijn vastgesteld. Een der onderwijzers, de heer J. De Kriek, verliet in Mei 1884 op verzoek de opleiding en werd vervangen door den heer J. Van Tuil. In de hulpmiddelen, bij het onderwijs in gebruik, zijn geene veranderingen gekomen.

Als naar gewoonte werden de jongens in de gelegenheid gesteld om ook het noodige godsdienstonderwijs te ontvangen, waartoe voor de protestanten elken Zaterdag 4 catechiseermeesters aan boord kwamen; terwijl door de leeraren van andere gezindten de jongens bij hen aan huis werden onderwezen

Op enkele uitzonderingen na was het gedrag en de geest der jongens zeer goed, de stemming vroolijk, en de gezondheidstoestand uitmuntend. Twee jongens overleden ten gevolge van een val uit het tuig, en een jongen verdronk in de rivier de Maas door gedurende zijn vrijen tijd in genoemde rivier te zwemmen, niettegenstaande zulks streng verboden is. De jongen, die in Maart 1884 niet van zijn verlof terugkeerde, stond de eerste zijner afdeeling en gedroeg zich uitmuntend.

De jaarlijksche inspectie over het opleidingsschip door den directeur en commandant der marine te Amsterdam had op 5 September 1884 plaats.

Het verlof aan de jongens en aan het onderwijzend personeel werd als naar gewoonte in de maanden Maart en September, na afloop der examens, verleend.

Op 1 October 1884 zijn van de Kweekschool voor Zeevaart te Leiden 77 jongens aan boord van de *Anna Paulowna* geplaatst; zoodat de wintercursus vermoedelijk met een getal van 348 jongens zal kunnen beginnen, als:

80 in de 4de afdeeling,
93 » » 3de »
95 » » 2de » en
80 » » 1ste » .

§ 12. OPLEIDING VAN BOOTSMANSLEERLINGEN EN MATROZEN AAN BOORD VAN HET INSTRUCTIESCHIP „MARNIX".

De cursus 1883/84 ving aan met:

41 bootsmansleerlingen 2de klasse,
1 matroos 2de klasse,
28 matrozen 3de » en
58 lichtmatrozen,

verdeeld in twee afdeelingen.

Tot de 1ste afdeeling behoorden:

41 bootsmansleerlingen 2de klasse,

tot de 2de afdeeling:

1 matroos 2de klasse,
28 matrozen 3de » en
58 lichtmatrozen.

In October 1883 werden nog aan boord geplaatst 2 lichtmatrozen, welke bij de 2de afdeeling ingedeeld werden en aan den wintercursus deelnamen; terwijl op 1 April 1884 75 lichtmatrozen van de opleidingsschepen *» Admiraal Van Wassenaer"* en *» Anna Paulowna"* kwamen om aan boord der brik *» Castor"* te worden gedetacheerd, en den 25sten Juni 1884 13 matrozen 3de klasse van het stoomschip *» Atjeh"* kwamen, om bij de opleiding te worden geplaatst.

Alzoo werden over het geheele leerjaar 1883/84 te zamen bij de opleiding geplaatst:

77 lichtmatrozen,
13 matrozen 3de klasse.

Hiervan werden in den loop van den cursus 1883/84 wegens slecht gedrag, gebrek aan aanleg, lust en ijver, van de opleiding verwijderd;

van de 1ste afdeeling:

1 bootsmansleerling 2de klasse,

van de 2de afdeeling:

2 bootsmansleerlingen 2de klasse,
2 matrozen 3de klasse,
1 lichtmatroos;

terwijl 2 lichtmatrozen werden afgevoerd als deserteurs.

1 matroos 3de klasse en
1 lichtmatroos

werden overgeplaatst in de rolle van het wachtschip te Amsterdam, waar de lichtmatroos een voldoend examen voor stuurmansleerling aflegde; de matroos 3de klasse kwam terug.

1 matroos 3de klasse en
1 lichtmatroos

overleden in 's Rijks maritieme ziekeninrichting te Hellevoetsluis en

1 bootsmansleerling

werd, na teruggesteld te zijn tot lichtmatroos, wegens een kwetsuur aan het scheenbeen van de opleiding overgeplaatst.

Alzoo in het geheel van de 1ste en 2de afdeeling te zamen:

3 bootsmansleerlingen,
3 matrozen 3de klasse,
6 lichtmatrozen

zoodat overbleven in de 1ste afdeeling

40 bootsmansleerlingen,

in de 2de afdeeling

1 matroos 2de klasse
25 matrozen 3de klasse, en
54 lichtmatrozen.

Hiervan werden bevorderd tot bootsmansleerling 2de kl.:

25 matrozen 3de klasse,
51 lichtmatrozen.

Door al deze verschillende veranderingen was de sterkte op het einde van den zomercursus:

114 bootsmansleerlingen,
1 matroos 2de klasse,
13 matrozen 3de » ,
78 lichtmatrozen,

waarvan 40 bootsmansleerlingen behoorden tot de 1ste afdeeling.

Van deze werden op 14 September 1884 bevorderd tot kwartiermeester, 29 bootsmansleerlingen; tot matroos 2de klasse, 5 bootsmansleerlingen. Van de 6 overgeblevenen werd aan 5 toegestaan de lessen nog een jaar te volgen, terwijl als geheel ongeschikt voor onderofficier of matroos 1 bootsmansleerling als matroos 3de klasse werd verwijderd.

Van de 2de afdeeling:

74 bootsmansleerlingen,

1 matroos 2de klasse,

13 matrozen 3de » ,

78 lichtmatrozen,

werden 15 bootsmansleerlingen;

2 matrozen 3de klasse en

47 lichtmatrozen

wegens minder goed gedrag of mindere geschiktheid of aanleg, van de opleiding verwijderd.

De overige 59 bootmansleerlingen, zoomede 1 matroos 2de klasse, als de 5 bootsmansleerlingen, die nog één jaar moesten overblijven, gingen met 1 October 1884 over in de 1ste afdeeling, zoodat voor de 2de afdeeling overbleven:

11 matrozen 3de klasse, en

31 lichtmatrozen.

Hierbij kwamen nog van het stoomschip »*Tromp*": 10 matrozen 3de klasse, en van de opleidingsschepen: 28 lichtmatrozen, zoodat op 1 October 1884 de wintercursus begon met:

1ste afdeeling:

64 bootsmansleerlingen,

1 matroos 2de klasse;

2de afdeeling:

21 matrozen 3de klasse,

59 lichtmatrozen.

Behalve dat op 16 Maart 1884 het bevel over de opleiding door den kapitein-luitenant ter zee W. J. A. Noltheniüs was overgenomen van den kapitein-luitenant ter zee C. E. Uhlenbeck en 22 Mei daaraanvolgende wederom van eerstgenoemden overgenomen door den kapitein-luitenant ter zee C. A. Le Bron de Vexela, hadden in het personeel der officieren de volgende veranderingen plaats.

Op 1 October 1883 werden geplaatst de luitenants ter zee 2de klasse G. P. Van Hecking Colenbrander en F. Pinke.

Op 1 April 1884, door toevoeging van de brik »*Castor*" aan deze opleiding, de luitenant ter zee 1ste klasse Z. J. Cambier en de luitenant ter zee 2de klasse L. A. Van Asperen van der Velde, terwijl op 21 Juli 1884 wegens ziekte de luitenant ter zee 2de klasse F. Pinke werd vervangen door den luitenant ter zee 2de klasse H. Herman.

Aan het einde van den zomercursus werd de luitenant ter zee 1ste klasse Z. J. Cambier op non-activiteit gesteld, terwijl de luitenant ter zee 2de klasse P. Scholten op 30 September 1884 deze opleiding verliet om naar Oost-Indië te vertrekken.

Van het onderwijzend onderofficiers-personeel werden in den loop van den cursus vervangen de konstabel A. B. K. De Vogel door den konstabel-majoor D. A. J. Florijn; terwijl aan het onderofficiers-personeel werden toegevoegd: de bootsman E. D. Zwaan en de bootsmansmaat G. Snoek, welke laatste op 1 Juli 1884 werd bevorderd tot bootsman, en als scherm- en gymnastiekmeester de sergeant der mariniers J. G. Laarman. De schipper B. Witteveen werd bij de opleiding geplaatst, uitsluitend om te worden gedetacheerd aan boord der brik »*Castor*".

Daar het ter opleiding geplaatste aantal jongelieden dit jaar was uitgebreid, werden de luitenants ter zee 2de klasse G. P. Van Hecking Colenbrander en F. Pinke aan het personeel officieren toegevoegd, de een om behulpzaam te zijn bij het onderricht in de artillerie en de exercitiën met geschut, en de ander bij het onderricht in de exercitiën met de handwapenen en de schietoefeningen daarmede.

Het getal onderwijzers bij deze opleiding werd met een hulponderwijzer vermeerderd. Op de werf werden nog twee schoollokalen ingericht; terwijl nog 3 sloepen B 4 en 50 geweren in bruikleen ontvangen werden.

De richting van het onderwijs bleef dezelfde als het vorige jaar. Om het theoretisch onderwijs gedurende de wintermaanden voldoende vruchtdragend te doen zijn, was vroeger iedere afdeeling om hare getalsterkte reeds in twee parallelklassen verdeeld. Aangezien het onderwijzend personeel hetzelfde was gebleven als bij de oprichting dezer opleiding, moest met den tijd gewoekerd worden om voor hetgeen noodzakelijk geleerd moest worden voldoende gelegenheid te vinden. De parallelklassen, die vroeger hoogstens 25 jongelingen telden, zouden nu 45 zijn geworden. Dit werd echter door de vermeerdering van het getal officieren, onderofficieren en onderwijzers verholpen, waardoor nu de eerste afdeeling in twee klassen, ieder van 20—21 man, en de 2de afdeeling in 4 klassen, ieder van 20—25, verdeeld en het mogelijk is geworden ieder het vereischte onderwijs te verstrekken.

De wintercursus ving aan omstreeks 10 October 1883 en eindigde den 1sten April 1884, terwijl de zomeroefeningen plaats hadden van 15 April tot 6 September 1884.

Gedurende de zomermaanden werd wederom, evenals ten vorigen jare, de brik »*Castor*" onder bevel van den luitenant ter zee der 1ste klasse Z. J. Cambier, toegevoegd aan het instructieschip »*Marnix*", met dit verschil, dat nu de geheele bemanning in de rolle »*Marnix*" werd geplaatst, terwijl de bootsmansleerlingen der 1ste afdeeling bij beurten aan boord van dat vaartuig gedetacheerd werden, om geoefend te worden in het doen van onderofficiersdiensten.

Hoewel de brik »*Castor*" reeds op 1 April 1884 te Hellevoetsluis aankwam, begonnen de gezamenlijke oefeningen eerst op 15 April, daar voor dien tijd de brik »*Castor*" op 's Rijks werf werd klaar gemaakt, ten einde het laatste gedeelte van den kruistocht te besteden om met het instructieschip »*Marnix*" gezamenlijke oefeningen te houden in de Noordzee.

Op 1 Mei 1884 vertrok de brik »*Castor*" naar de Zuiderzee en kwam zich den 21sten Juni te Willemsoord bij het instructieschip »*Marnix*" voegen, ten einde in gezelschap van deze, naar de Noordzee (Doggersbank) te vertrekken.

De gezamenlijke oefeningstocht duurde van 26 Juni tot 16 Augustus 1884; alstoen werden de oefeningen wederom op het Haringvliet voortgezet tot 6 September, zijnde het tijdstip waarop de zomeroefeningen eindigden.

Over het gedrag en den ijver der bootsmansleerlingen viel over het algemeen niet te klagen. Met uitzondering van enkele straffen voor te laat terugkomen van passagieren en misbruik maken van sterken drank werd in het algemeen slechts gestraft voor kleine vergrijpen tegen orde en tucht.

§ 13. OPLEIDING VAN STUURMANSLEERLINGEN AAN BOORD VAN HET WACHTSCHIP TE AMSTERDAM.

Bij den aanvang van den cursus op 1 October 1883 was het aantal leerlingen van de 1ste afdeeling 7, dat der 2de afdeeling 10. In die der 1ste afdeeling kwam geen verandering voor; het aantal der 2de afdeeling werd den 15den October nog met één vermeerderd.

Wegens gebrek aan aanleg moest één leerling uit de 2de afdeeling verwijderd worden, die alstoen als matroos 3de klasse naar Willemsoord werd overgeplaatst; terwijl één ander leerling uit deze afdeeling ter zake van ontstane lichaamsgebreken (oogziekte) uit den zeedienst werd ontslagen, zoodat 9 leerlingen den cursus in de 2de afdeeling geregeld volgden; één daarvan moest gedurende een geruimen tijd in het hospitaal te Willemsoord verpleegd worden, lijdende aan epilepsie, waardoor hij in zijne studiën achterlijk werd en door meer dan gewonen ijver het verlorene trachtte in te halen. Overigens zijn het meerendeels flinke, goed ontwikkelde jongelieden, waarvan men gunstige verwachtingen mag koesteren. Omtrent den gezondheidstoestand kan dan ook gunstig gerapporteerd worden.

Het oppertoezicht berustte tot 15 Juli 1884 bij den kapitein-luitenant ter zee W. J. Van Loenen, daarna bij den kapitein-luitenant ter zee M. J. C. Lucardie.

De luitenant ter zee der 1ste klasse L. J. A. K. Jeekel, die aan het hoofd der opleiding stond, werd 16 April 1884 naar eene andere directie overgeplaatst en tijdelijk vervangen door den luitenant ter zee der 2de klasse K. W. H. Goetz, die speciaal werd aangewezen om de stuurmansleerlingen in het torpedowezen te oefenen en te bekwamen, terwijl de commandant de algemeene leiding van het onderwijs op zich nam.

Evenals het vorige jaar was het geven van onderwijs opgedragen aan den opperstuurman C. P. De Back en den 1sten stuurman P. Bossen; den eerstgenoemde in de oudste, den tweede in de jongste afdeeling.

De resultaten bij het overgangs- en eindexamen toonen ten duidelijkste, dat de leerlingen zich uitstekend hebben toegelegd op het verkrijgen van de vereischte kundigheden en met lust en ijver hunne studiën hebben volbracht. Het gedrag gaf ook geene redenen van ontevredenheid.

Gepaste uitspanningen werden hun toegestaan. De tentoonstelling van landbouw en nijverheid werd door hen bezocht; terwijl de theoretische lessen afgewisseld werden door practische en lichaamsoefeningen.

Omtrent het onderwijs kan het navolgende worden medegedeeld:

Het omvat *in het eerste jaar:*

Rekenkunde. Grondige behandeling van de beginselen, vooral de leer der evenredigheden en worteltrekking.

Stelkunde. De beginselen tot en met de gebroken en negatieve exponenten en het gebruik van logarithmen.

Meetkunde. De beginselen in het platte vlak tot en met het beschrijven van veelhoeken en cirkels in en om elkaar.

Goniometrie. In haar geheel grondig behandeld.

Platte en bolvormige trigonometrie. Voor zoover dat noodig is voor de behoorlijke beoefening der stuurmanskunst.

Aardrijkskunde. Die van Nederland en zijne koloniën, benevens eenige kennis van de verschillende Staten der wereld, de voornaamste steden, bergen, rivieren en groote scheepvaartkanalen, welke er in aangetroffen worden; de voornaamste eilanden, golven, baaien, straten en zeeëngten, alsmede de voornaamste havens der kuststaten.

Seinen. Grondige behandeling van de inrichting der verschillende seinboeken, aan boord van de oorlogsschepen in gebruik.

Torpedo's. Beschrijving van het torpedomaterieel.

In het tweede jaar:

Rekenkunde. Het vroeger geleerde onderhouden.

Stelkunde. Het vroeger geleerde onderhouden en verder tot en met de vergelijkingen van den eersten graad met één onbekende en de logarithmen.

Meetkunde. Vervolg der beginselen in het platte vlak, alsmede de voornaamste eigenschappen van den bol, alleen voor zoover de kennis daarvan onmisbaar is voor een goed begrip der stuurmanskunst.

Gonio- en trigonometrie. Het ten vorigen jare geleerde onderhouden.

Stuurmanskunst. De koers en verheidsrekening in haren geheelen omvang; inrichting en gebruik der zeekaarten. De tijdsbepaling, de breedtebepaling, de tijdmeterlengte te bepalen door tijdmeter, miswijzing der kompassen, de watergetijden en de gronden waarop de opname eener kust, haven of reede berust.

Torpedo's. Behandeling van het torpedomaterieel.

Nautische instrumenten. Het gebruik van de kompassen, van den sextant en de instrumenten voor meteorologische waarnemingen.

Aardrijkskunde. Het ten vorigen jare geleerde onderhouden; voorts de voornaamste stroomen en heerschende winden, benevens eenige kennis der Nederlandsche kust en der daarin aanwezige zeegaten; de voornaamste vuren langs de kusten der Noordzee, in het kanaal en in de Nederlandsche koloniën.

Seinen. Practisch gebruik der verschillende seinboeken en seinmiddelen bij de zeemacht in gebruik.

Inwendige dienst, hoofdzakelijk die voor de stuurlieden; alsmede de inrichting en het beheer van het stuurmansdetail.

Voorts werden de leerlingen der jongste afdeeling nog onderwezen in de kennis der nederlandsche taal en het bijhouden der wachtlei op eene reede, en ontvangt de oudste afdeeling onderricht in het bijhouden der wachtlei op eene reede en in zee, in het doen van rondmetingen, peilingen en observeeren, terwijl verder in de beide jaren de exercitie met geschut, handwapens, omgaan met sloepen en stoombarkas, matrozenwerk, looden en loggen, het merken der lood- en loglijnen, diepgang opnemen, de gymnastiek en het zwemmen onderhouden werden.

De oudste afdeeling wordt nog geoefend in het schijfschieten met geweer en revolverpistool.

Deze wijziging van artikel 9 van het reglement voor de opleiding is zeer doelmatig bevonden. De commissie van examen kon dan ook verklaren, dat de leerlingen der oudste afdeeling nog zeer voldoende op de hoogte waren van het geleerde in het vorige jaar. Dit is toe te schrijven aan het minder uitgebreid onderwijs in de zeevaartkunde, waardoor in de aldus vrijvallende uren de stelkunde en de trigonometrie nog eens werden behandeld.

Verder werden de leerlingen in de gelegenheid gesteld, naar gelang der gezindten waartoe zij behoorden, godsdienstonderwijs te genieten en hunne godsdienstplichten te vervullen.

De overgangs- en eindexamens hadden volgens de voorschriften plaats.

Van de 9 leerlingen der 2de afdeeling voldeden 2 bijzonder goed, 4 zeer voldoende en 2 voldoende; één kon niet slagen, hetgeen moet worden toegeschreven aan zijne langdurige verpleging in het hospitaal te Willemsoord.

De 7 leerlingen der 1ste afdeeling slaagden allen, en wel: 1 bijzonder goed, 3 zeer voldoende en 3 voldoende. Zij werden allen ter bevordering tot stuurmansleerling 1ste klasse voorgedragen, de eerste in rangschikking daarenboven tot het ontvangen eener bijzondere belooning, als hebbende uitgemunt door vorderingen en gedrag.

Voor den cursus die op 1 October 1884 is aangevangen, zijn twaalf matrozen der 3de klasse, die na het verlaten der opleidingsschepen op bodems voor buitenlandschen dienst bestemd, gediend hebben en door bijzonderen aanleg en lust daarvoor in aanmerking komen, aangewezen en in de rolle van het wachtschip geplaatst; terwijl, om het aantal tot 15 aan te vullen, nog drie lichtmatrozen van de opleidingsschepen, na een vergelijkend examen te hebben afgelegd, zijn voorgedragen om den cursus in de jongste afdeeling te volgen; allen werden bevorderd tot stuurmansleerling 2de klasse.

De lessen aan de jongste afdeeling werden gegeven aan boord van het wachtschip, die der oudste afdeeling in een gebouwtje, staande op 's Rijks werf in de nabijheid van dien bodem. Nu zijn daarvoor lokalen op de werf aangewezen, die, vooral nu het aantal der leerlingen vastgesteld is op 15 in iedere afdeeling, in eene lang bestaande behoefte aan doelmatige vertrekken voor het geven van onderwijs zullen voorzien.

§ 14. **OPLEIDING VAN JONGENS BIJ DE KWEEKSCHOOL VOOR ZEEVAART TE LEIDEN.**

Op 1 September 1883 waren hier gedetacheerd 275 jongens. In September kwamen er nog 52 bij. Het geheel aantal jongens op 1 October was alzoo 327. Op dien datum werden 103 overgeplaatst naar het opleidingsschip *Admiraal van Wassenaer* en 100 naar de *Anna Paulowna*, zoo dat de wintercursus aanving met 124 jongens.

In October werden aangenomen 69 jongens,
» November 25 jongens,
» December 22 »
» Januari 17 »
» Februari 25 »
» Maart 26 »

De totale sterkte op 1 April zou dus bedragen hebben 308 jongens, doch gedurende den wintercursus werden er 9 uit den zeedienst ontslagen wegens lichaamsgebreken of

gebrek aan aanleg, en 1 werd overgeplaatst aan boord van het stoomschip *Tromp*, daar het om verschillende redenen wenschelijk was dat hij van de opleiding verwijderd werd. 20 jongens gingen op 1 Januari 1884 over aan boord van het opleidingsschip »*Admiraal Van Wassenaer*" zoodat er hier op 1 April overbleven 278 jongens.

103 jongens werden op 1 April 1884 overgeplaatst naar het opleidingsschip te Amsterdam en 102 naar dat te Rotterdam; zoodat de zomercursus begon met 73 jongens. Hierbij kwamen:

in April 28,
» Mei 27,
» Juni 28,
» Juli 32,

en » Augustus 49 jongens; terwijl gedurende deze maanden 2 overleden, en wel één in het hospitaal te Leiden aan de gevolgen van typheuse koortsen en een in het hospitaal te 's Gravenhage aan beenmergontsteking.

Dat het cijfer der aangekomen jongens in de maanden Maart en April belangrijk minder is dan in het vorige jaar, zal wel gedeeltelijk toegeschreven moeten worden aan de intrekking van eene vroegere bepaling, dat ook jongens mochten aangenomen worden met eene afwijking van 5 c.M. beneden de vastgestelde lengtemaat, en aan de Ministerieele beschikking van 4 Januari 1884 letter B, n°. 63, dat er bij de aanneming van jongens meer zorg moest worden besteed aan het onderzoek naar genoten schoolonderwijs en de aandacht meer dan vroeger moest gevestigd zijn op eene goede lichamelijke ontwikkeling. Evenwel zou, op grond van eene statistiek over verscheidene jaren gemaakt, kunnen worden aangenomen, dat het bovenbedoelde minder getal jongens voornamelijk moet gezocht worden in den zachten winter van het afgeloopen jaar, waardoor er reeds in het vroege voorjaar voldoende werk te vinden was op het veld voor vele knapen van den leeftijd van 14 en 15 jaar, die zich anders bij gebrek aan werk voor de zeemacht komen aanmelden.

Maar al is het getal jongens iets minder dan in het vorige jaar, zeker is het, dat het gehalte veel beter is dan vroeger.

Bij Zr. Ms. besluit van 27 December 1883, n°. 32, werd bepaald dat, te rekenen van 16 Januari 1884, de jongens bij hunne indiensttreding eene verbintenis moeten aangaan voor den tijd van 12 jaren, aanvangende met het 16de levensjaar. Hoewel dus de diensttijd met 2 jaar vermeerderd is, kwam het nooit voor, dat zich om die reden een jongen voor dienstneming teruggetrokken heeft.

Van 1 September 1883 tot 1 September 1884 werden aangenomen:

te Amsterdam	145	jongens.
» Rotterdam	35	»
» Hellevoetsluis	7	»
» Willemsoord	43	»
» Vlissingen	29	»
» Leiden	144	»
en » Kampen	1	»
totaal	404	»

Van dezen werden aangenomen:

101 op den leeftijd van 13½ tot 14 jaar,
179 » » » » 14 » 15 »
en 124 » » » » 15 » 16 »

Door 326 jongens werd vóór de indiensttreding de openbare school bezocht, terwijl 78 bijzonder onderwijs ontvingen; 112 betaalden eenig schoolgeld en de overigen genoten kosteloos onderwijs.

De kundigheden bij de indiensttreding waren als volgt:

47 of 12 % konden goed lezen, schrijven en rekenen,
164 of 40½ % lezen, schrijven en weinig rekenen,
115 of 28½ % lezen en schrijven,
78 of 19 % weinig lezen en schrijven.

Hoewel er onder de laatst vermelde jongens eenige waren, wier kennis van lezen en schrijven zeer weinig te beteekenen had, is toch de verstandelijke ontwikkeling, in cijfers uitgedrukt, veel gunstiger dan in het vorige jaar.

In de leermiddelen en in de tot heden gevolgde wijze van onderwijs geven kwam weinig verandering. Veel zorg wordt hier besteed aan het schoolonderwijs, aan eene grondige kennis der recrutenschool, aan gymnastiek en zindelijkheid op lichaam en plunjes, waarover dagelijks inspectiën worden gehouden. De noodige afwisseling wordt in de leeruren gebracht door enteren, roeien, splitsen en knoopen, enz., terwijl de jongens des zomers bij gunstig weêr dagelijks gaan zwemmen.

De ijver van de jongens was over het algemeen zeer goed en hunne kennis en bedrevenheid in de verschillende vakken zeer voldoende, vooral wanneer men den korten tijd in aanmerking neemt, dien ze hier vertoeven.

Daar thans bij de aanneming de proef moet geleverd worden, dat de adspiranten eenigermate kunnen lezen en schrijven, is het vroegere bezwaar grootendeels opgeheven, dat eenigen wegens mindere ontwikkeling moeite hadden om sommige onderwijsvakken te volgen. Het klassikaal onderwijs kon nu veel geregelder plaats hebben en de resultaten zijn daardoor gunstiger dan vroeger.

De geest onder de jongens is uitstekend en zeer opgewekt geweest, en het gedrag heeft bij de meesten niets te wenschen overgelaten. Achterblijven van passagieren kwam nooit voor en de straffen, die nu en dan moesten worden opgelegd, waren meestal voor jongensstreken, die wel is waar in het belang der goede orde moeten tegengegaan worden, doch die aan gezonde en levenslustige knapen niet euvel kunnen worden geduid.

Het bezoeken van publieke vermakelijkheden, als schouwburgvoorstellingen enz. heeft dit jaar niet plaats gehad. Een paar malen toch werd eenige afwisseling in het leven der jongens gebracht door voorstellingen van een goochelaar en van een marionettentheater, die in het gebouw gegeven werden; terwijl ter gelegenheid van 's Konings verjaardag volksspelen gehouden werden op het terrein vóór de kweekschool.

Bij een roeiwedstrijd te Leiden en later te Sneek hadden eenige jongens gelegenheid om hunne bedrevenheid in het roeien te toonen. Het deelnemen aan laatstgenoemden wedstrijd had voornamelijk ten doel om de werving van jongens in de provincie Friesland te bevorderen.

De gezondheidstoestand was over het algemeen zeer gunstig; alleen kwamen in de maanden April en Mei eenige vrij ernstige gevallen van typheuse koortsen voor. Met uitzondering van één jongen, die den 15den April in het militair hospitaal overleed, hadden de aangetasten het voorrecht allen te herstellen. Daar er te Leiden nog steeds eenige sporadische gevallen van pokken voorkwamen werden alle jongens gerevaccineerd.

Bij Ministerieele beschikking dd. 17 December 1883, n°. 47, werd machtiging verleend om bij wijze van proefneming eene gewijzigde voeding te verstrekken aan die jongens wier physiek, volgens geneeskundig advies, de gewone voeding volgens tarief niet zou toelaten. Onder die gewijzigde voeding werd verstaan de vervanging van erwten en boonen met spek door de gewone soep, bestaande in een rantsoen van hoogstens 0,3 K.G. vleesch, rijst en soepgroenten. Gedurende twee maanden is de proef genomen om eenige zwakke jongens dagelijks soep te verstrekken, doch volgens het oordeel van den officier van gezondheid heeft die proef niet aan de verwachting beantwoord. Vooral niet wijl het eentonige eten de jongens bepaald ging tegenstaan en zij daardoor niet voldoende gevoed werden.

Onder de hier gedetacheerde officieren hadden de volgende veranderingen plaats.

De luitenants ter zee der 2de klasse F. H. De Meester en C. Van Rijn, werden den 1sten October 1883 vervangen

door de luitenants ter zee 2de klasse jhr. J. F. Coertzen de Kock en L. Roosenburg. Laatstgenoemde officier werd den 21sten December op zijn verzoek op non-activiteit gesteld en met dien datum hier geplaatst de luitenant ter zee F. M. A. Mathon. Op 1 April 1884 vertrokken deze officieren naar de opleidingsschepen en werden hier gedetacheerd de luitenants ter zee 2de klasse C. J. G. De Booij en L. Roosenburg. Al deze officieren hebben steeds met ijver en plichtsbetrachting den hun opgedragen dienst waargenomen.

De geneeskundige dienst bleef opgedragen aan den officier van gezondheid 1ste klasse der landmacht dr. J. H. Gentis.

Het gedrag en de ijver der onderofficieren gaven alle reden tot tevredenheid; in het bijzonder mag hier een woord van lof niet onthouden worden aan den opperschipper J. De Smit, wegens zijne buitengewone plichtsbetrachting. Bij Zijner Majesteits besluit van 14 Augustus, n°. 16, viel dezen verdienstelijken onderofficier de onderscheiding te beurt van benoemd te worden tot Broeder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw. Op plechtige wijze werd het ordeteeken aan den belanghebbende uitgereikt, bij welke gelegenheid de Minister van Marine en de directeur en commandant der marine te Amsterdam zich door hunne adjudanten hadden doen vertegenwoordigen.

Onder de vaste bemanning hadden weêr een aantal veranderingen plaats, daar verscheidene wegens ongeschiktheid voor de betrekking van baksmeester of wegens slecht gedrag ter vervanging moesten worden voorgedragen.

Gebouwen en materieel zijn in zeer goeden toestand en blijven goed aan het doel beantwoorden. Behalve het gewone onderhoud hadden geene belangrijke reparatiën of wijzigingen plaats.

Als blijken van belangstelling werden weder verscheidene geschenken aan deze inrichting verstrekt; onder anderen werd door een aanzienlijk Fransch fabrikant, de heer Bessonneau uit Angers, ten geschenke gezonden eene fraaie kast met glazen deuren, inhoudende stalen van de verschillende soorten ijzerdraad en gewoon touwwerk, die bij de Fransche marine in gebruik zijn, benevens stalen van de hennep, waaruit dat touwwerk vervaardigd wordt. Voorts werden verscheidene boekwerken aan de bibliotheek geschonken.

Door een groot getal personen, zoowel vreemdelingen als landgenooten, werd de inrichting bezocht. In Maart bracht de president der Transvaalsche Republiek met gevolg een bezoek aan de kweekschool, en werd bij die gelegenheid met de voorgeschreven eerbewijzingen ontvangen.

Op 1 November van het vorige jaar werd deze inrichting geïnspecteerd door den directeur en commandant der marine te Amsterdam; terwijl op 12 September de gewone jaarlijksche inspectie door genoemden vlagofficier plaats had, waarna de jongens den volgenden dag met verlof gingen.

§ 15. OPLEIDING VAN MILITAIRE GENEESKUNDIGEN.

Bij den aanvang van den cursus 1883/84 waren tien officieren van gezondheid bij het militair hospitaal te Amsterdam gedetacheerd, tot het bijwonen van de lessen.

Gedurende dien cursus werden zes officieren van gezondheid bij gemeld hospitaal gedetacheerd, van welke drie eerst kortelings het aanvullingsexamen hadden afgelegd. Twaalf officieren van gezondheid werden bij verschillende garnizoenen geplaatst; zoodat er op dit oogenblik nog vier bij meergemeld hospitaal aanwezig zijn.

Een officier van gezondheid 1ste klasse, die op verzoek op non-activiteit was gesteld, en belast was met het onderwijs in militaire chirurgie, ambulance-dienst en verband- en transportmiddelen, werd vervangen door een officier van gezondheid der 2de klasse, die te gelijker tijd ook aan de militaire studenten onderwijs gaf in militaire chirurgie en operatieve chirurgie, en belast bleef met den dienst op de chirurgische afdeeling in het militair hospitaal.

Overigens kwam in het onderwijzend personeel geene verandering.

Op 15 Juli 1883 was het aantal militaire studenten 89, waarvan:

voor de landmacht 35
» » zeemacht 14
» » Oost-Indië 39
» » West-Indië. 1

Van 15 Juli tot 18 September 1883 hebben 16 militaire studenten de inrichting verlaten. Van hen werden benoemd tot officier van gezondheid:

Voor de landmacht . 2
» Oost-Indië . 7

Één student voor de landmacht, en één voor de zeemacht werden op verzoek eervol ontslagen; terwijl wegens achterlijkheid in studie werden ontslagen:

Voor de landmacht . 1
» Oost-Indië . 3

Één student, voor den dienst in de Koloniën bestemd, werd wegens lichaamsgebreken afgekeurd.

De cursus 1883—1884 werd 18 September 1883 geopend met 73 militaire studenten.

Van deze waren voor:

de landmacht . . . 31
» zeemacht. . . . 13
Oost-Indië 28
West-Indië 1

Van hen waren arts:

Voor de zeemacht. . 1
» Oost-Indië . . 1

Semi-artsen waren er 31:

Voor de landmacht . 10
» » zeemacht. . 6
» Oost-Indië . . 15

Van hen waren 9 doctorandi:

voor de landmacht . 4
» » zeemacht . . 1
» Oost-Indië. . . 4

Theoretisch geneeskundig examen hadden afgelegd 3 studenten:

voor de landmacht . 1
» » zeemacht . . 1
» West-Indië . . 1

Candidaten in de geneeskunde 11:

voor de landmacht . 7
» » zeemacht . . 1
» Oost-Indië. . . 3

Candidaat-artsen 24:

voor de landmacht . 11
» » zeemacht . . 4
» » koloniën . . 9

Semi-candidaten 2, beiden voor de landmacht.

Één student voor de zeemacht werd op zijn verzoek overgeplaatst bij den dienst voor Oost-Indië; terwijl één student, bestemd voor Oost-Indië, op zijn verzoek werd overgeplaatst bij de zeemacht.

Sedert 18 September 1883 is aan 9 militaire studenten eervol ontslag uit den dienst verleend:

Wegens lichaamsgebreken 1, bestemd voor Oost-Indië.

Wegens achterlijkheid in studie zijn verwijderd 2 studenten:

voor de landmacht . 1
» Oost-Indië. . . 1

Op verzoek zijn ontslagen 6 militaire studenten:

voor de zeemacht. . 3
» Oost-Indië . . 3

Van hen hadden het arts-examen afgelegd 4:

voor de zeemacht. . 2
» Oost-Indië . . 2

Twee studenten, die op hun verzoek werden ontslagen, stonden op het punt het arts-examen te doen:

voor de zeemacht. . 1
» Oost-Indië. . . 1

Van de 18 militaire studenten, die verder nog het arts-examen hebben afgelegd, werden tot officier van gezondheid benoemd:

voor de landmacht . 5
» » zeemacht. . 1
» Oost-Indië. . . 7
» West-Indië . . 1

Verder hebben nog het aanvullings-examen gedaan:

voor de landmacht . 3
» » zeemacht . 1

Drie studenten zetten hunne studiën voort aan de Rijks-universiteit te Groningen, terwijl aan één student toestemming werd verleend te Utrecht te studeeren.

Op 18 Juli 1884 waren aanwezig 50 militaire studenten:

voor de landmacht . 25
» » zeemacht . 9
» Oost-Indië . . 16

Van hen waren reeds arts:

voor de landmacht . 4
» » zeemacht . 3
» Oost-Indië . . 1

Semi-arts waren:

voor de landmacht . 5
» » zeemacht . 4
» Oost-Indië . . 7

Doctoraal examen hadden afgelegd:

voor de landmacht . 2
» Oost-Indië . . 1

Theoretisch geneeskundig examen hadden afgelegd:

voor de landmacht . 2
» Oost-Indië . . 3

Candidaten in de geneeskunde waren:

voor de landmacht . 4

Candidaat-arts waren:

voor de landmacht . 8
» » zeemacht . 2
» Oost-Indië . . 4

§ 16. OPLEIDING VAN MILITAIRE APOTHEKERS VOOR HET LEGER IN OOST- EN WEST-INDIË.

Bij den aanvang van den cursus 1883/4 bedroeg het aantal kweekelingen 20, over de verschillende studiejaren aldus verdeeld: 1ste studiejaar 3, 2de studiejaar 4, 3de studiejaar 5, 4de studiejaar 5, 5de studiejaar 3. Dit getal onderging gedurende den cursus geen verandering; terwijl ook in het personeel der leeraren, belast met het onderwijs in de praktijk der artsenijbereidkunde, geen verandering kwam.

De drie kweekelingen van het hoogste studiejaar legden allen met goed gevolg het eindexamen af.

LAGER ONDERWIJS.

Het Voorloopig Verslag over het wetsontwerp van dr. P. J. F. Vermeulen, waarvan op bladz. 203 van het vorige jaarverslag melding is gemaakt, werd den 2 Juli 1883 uitgebracht en bij brief van 3 September d. a. v. door den voorsteller beantwoord.

Het ontwerp kwam in de zitting van 17 October 1883 in beraadslaging. Nadat art. 1, strekkende om letter *p* in art. 56, onder *b*, te doen vervallen, met 39 tegen 36 stemmen was verworpen, trok de voorsteller art. 2 in, en werd het ontwerp, na weglating van letter *p* uit art. 3, in de zitting van 18 October, met 57 tegen 18 stemmen aangenomen.

Op 1 December volgde het Eindverslag der Eerste Kamer, die in hare zitting van 3 December het ontwerp met algemeene stemmen aannam. Op 3 Januari 1884 door den Koning bekrachtigd, werd het voorstel als wet onder n°. 2 in het *Staatsblad* opgenomen. (Bijlage S.)

Bij Koninklijk besluit van 4 Mei 1883 (*Staatsblad* n°. 41), werden, met intrekking der Koninklijke besluiten van 1 Mei 1882 (*Staatsblad* n°. 59) en van 5 December 1882 (*Staatsblad* n°. 152) nieuwe algemeene regelen vastgesteld omtrent den bouw en de inrichting van schoollokalen.

Ter uitvoering van dat besluit werden aan de districts-schoolopzieners eenige ophelderingen verstrekt, en daarbij tevens de uitnoodiging gevoegd om, bij de beoordeeling en goedkeuring van bouwkundige stukken, zuinigheid en eenvoud streng in het oog te houden, voor zoover deze aan de stevigheid der gebouwen niet schaden. Zoowel dit besluit als de bedoelde aanschrijving, zijn onder de bijlagen van dit Verslag opgenomen. (Bijlagen P en U.)

Bij Koninklijk besluit van 20 October 1883 (*Staatsblad* n°. 146) werd eene wijziging gebracht in de grensregeling der arrondissementen, behoorende tot het schooldistrict Winschoten, zooals die was vastgesteld bij Koninklijk besluit van 22 Januari 1880 (*Staatsblad* n°. 5). (Zie bijlage Q.)

Bijzonderheden hieromtrent worden aangetroffen in § 15.

Bij Koninklijk besluit van 27 October 1883 (*Staatsblad* n°. 149) werd eene wijziging gebracht in art. 1, alinea 2, van het Koninklijk besluit van 17 Januari 1880 (*Staatsblad* n°. 1), tot verzekering der geleidelijke uitvoering van de voorschriften, vervat in de artt. 24 en 26 der wet op het lager onderwijs. (Bijlage R.)

De redenen die tot deze wijziging aanleiding gegeven hebben, zijn in § 8 vermeld.

In de Memorie van Beantwoording van het Voorloopig Verslag, betreffende hoofdstuk I der Staatsbegrooting voor 1884, ingezonden bij brief van 9 November 1883, deelde de Regeering mede, dat wijziging van eenige bepalingen der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), wier uitvoering bezwaar opleverde, werd voorbereid. In den loop van Januari 1884 is aan die toezegging gevolg gegeven. Hetgeen tot dit onderwerp betrekking heeft behoort in het volgende Verslag te huis.

Bij geleidenden brief van 5 December 1883, werd door de heeren Æ. Mackay, Ruys van Beerenbroek, De Savornin Lohman en Schaepman, aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal een wetsontwerp aangeboden, tot wijziging van sommige artikelen der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127). Over dit voorstel was bij het einde van 1883 nog geen Voorloopig Verslag uitgebracht.

§ 1. TOESTAND VAN HET LAGER ONDERWIJS.

Beschouwingen van algemeenen aard worden in de verslagen van het schooltoezicht slechts bij uitzondering aangetroffen. Naar het oordeel van een der inspecteurs, is het onmogelijk den toestand van het lager onderwijs in het algemeen te schetsen, en zou het » een schets van verschillende toestanden op verschillende plaatsen moeten zijn."

De mededeelingen in deze paragraaf kunnen derhalve slechts eene samenvatting in groote trekken zijn van hetgeen in de volgende bladzijden omtrent elk onderdeel van

het lager onderwijs afzonderlijk meer uitvoerig is vermeld. Blijkt daaruit de bevredigende toestand van het lager onderwijs, op verscheidene punten, ook de algemeene indrukken door het schooltoezicht verkregen stemmen hiermede overeen. De verslagen, naar aanleiding van art. 77 der wet op het lager onderwijs, bij de Regeering ingekomen, gewagen voor het meerendeel van den vooruitgang die in den toestand van het lager onderwijs wordt waargenomen. In de laatste jaren was reeds telkens op eene voortgaande verbetering gewezen; een aantal nieuwe schoollokalen, een toenemend getal leerlingen, vermeerdering van onderwijskrachten, en uitbreiding van het onderwijs zelf, werd, hoewel niet overal in gelijke mate, toch in elke provincie aangetroffen. Daarentegen waren toen de gemeenten die niet voldoende wilden medewerken te talrijk, en voldeed het onderwijs daar te weinig aan de eischen der wet, om den toestand in het algemeen bevredigend te kunnen noemen. Doch die verhouding is gaandeweg gewijzigd: de gemeenten waar het onderwijs, wegens gemis van bekwaam en voldoend onderwijzend personeel, van goede schoollokalen, enz. nog veel te wenschen overlaat, vormen de minderheid. Nadat deze overgang was bereikt, kon het oog meer gevestigd worden op de gemeenten die nog niet aan de eischen voldeden. Door de bemoeiingen van het schooltoezicht, gelukt het niet zelden verbeteringen tot stand te brengen, en neemt de belangstelling en medewerking van de zijde der gemeentebesturen toe.

Werd in het vorige Verslag vermeld, dat het getal van hen die onderwijs genoten met 10 770 toenam, het volstrekte schoolverzuim daarentegen, voornamelijk ten gevolge van het toenemen der bevolking, vermeerderd was, voor het jaar 1883 valt te wijzen op eene vermeerdering van 17 966 leerlingen en op vermindering van volstrekt schoolverzuim, met 3131. Evenwel bleven nog 70 769 kinderen tusschen 6 en 12 jarigen leeftijd niet op de schoollijsten vermeld. Hoeveel van hen bewaarschoolonderwijs genoten, is niet bekend, maar zal in volgende jaren worden onderzocht. Intusschen mag evenmin als in het vorige jaar onopgemerkt blijven, dat het getal kinderen in 1883 met 14 825 toenam, en verreweg het meerendeel van hen 6 jaren oud is, zoodat, bij de steeds toenemende zucht der ouders om het lager schoolonderwijs niet vóór den leeftijd van zeven jaren te doen aanvangen, die 14 835 kinderen veilig kunnen worden afgetrokken van hen die beschouwd worden geheel van onderwijs verstoken te zijn en te blijven. Bovendien neemt de bevolking in de grootere gemeenten voortdurend toe. Een aantal kinderen, die toegelaten zouden wenschen te worden, wachten op de voltooiing van den schoolbouw, en voorts kunnen vele kinderen eerst verscheidene maanden nadat zij den zesjarigen leeftijd bereikt hebben, ten gevolge van de toelating op een of twee daarvoor vastgestelde tijdstippen van het jaar worden aangenomen, een bezwaar dat zich niet zelden voordoet. Ten einde daaraan te gemoet te komen, is te Amsterdam, bij wijze van proef, bepaald, dat drie niet ver van elkander verwijderde scholen, een schoolring zullen vormen, waarin de cursussen aanvangen, bijv. op 1 Mei, 1 September, 1 Januari, zoodat kinderen binnen dien kring wonende, die in Mei den vereischten leeftijd bereiken, met 1 September kunnen worden geplaatst op de school waar de cursus op dien datum aanvangt.

Het aantal openbare scholen was, behoudens weinige uitzonderingen in enkele gemeenten, voldoende voor de behoefte. Tot die weinige gemeenten behooren o. a. Rotterdam, Delfshaven, Gouderak, Krimpen a/d IJssel. In beide laatstgenoemde gemeenten werden wel plannen ontworpen, maar was men achterlijk in de uitvoering.

Te Delfshaven is, na lang dralen, met den schoolbouw een aanvang gemaakt, en te Rotterdam is in het jaar 1883 krachtig doorgewerkt om in het aldaar bestaande groote gebrek aan plaats te voorzien, hoewel daar nog te doen overblijft.

De vermeerdering van het aantal scholen, in sommige gemeenten dringend noodig om aan de toenemende aanvragen tot plaatsing te voldoen, strekt ten nadeele van het onderwijs in andere gemeenten, die vele harer onderwijzers derwaarts zien vertrekken.

De in 1883 nieuw bijgekomen 43 openbare en 17 bijzondere scholen, waaronder in Zuidholland en Noordholland te zamen 38 — vorderen een aanzienlijk getal onderwijzers, en het is uit dien hoofde voornamelijk, dat bij vele openbare scholen de vermeerdering van het onderwijzend personeel niet nog aanzienlijker is. In het algemeen zijn de gemeentebesturen wel gezind om hunne scholen goed in orde te hebben; maar wanneer men ziet dat zij herhaalde oproepingen doen tegen f 600 en soms meer, en dat er dan geen enkele sollicitant opkomt, dan is men allicht geneigd het doen van verdere pogingen uit te stellen, te meer omdat men in de grootere gemeenten voor f 550 en zelfs voor f 500 wel sollicitanten vindt. In die omstandigheid kan er geen reden zijn om op verdere verhooging van jaarwedden aan te dringen, die toch niet baten zou zoolang de onderwijzers niet geneigd zijn om op afgelegen plaatsen zich aan eene school te verbinden, daar zij bij meer bevolkte gemeenten ruime keuze hebben.

Dit bezwaar zal niet worden opgeheven vóór dat het getal aanwezige onderwijzers grooter geworden is dan het aantal openstaande plaatsen, en derhalve het aanbod de vraag overtreft. Dienaangaande is in den loop van het jaar 1883 van Regeeringswege een onderzoek ingesteld, waaruit bleek dat die toestand vermoedelijk niet vóór 1 Januari 1889 zal worden bereikt. De behoefte aan onderwijzers bedroeg op 31 December 1883 ongeveer 2900 personen. Het aantal kweekelingen bij de kweekscholen, normaallessen en overige inrichtingen ter opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen, bedroeg blijkens de twaalfde paragraaf van dit hoofdstuk, op dat tijdstip 6094, of ruim 5600, na aftrek van hen die, om verschillende redenen, van het onderwijsvak afzien. Hiervan kan, te oordeelen naar de verhouding van het toegenomen aantal onderwijzers tot hen die akten van bekwaamheid verkregen in de laatste jaren, gerekend worden dat — na aftrek van den vierjarigen cursus — de helft de openbare school in onderwijskracht zullen doen toenemen, dat is ruim 700 per jaar. Op 1 Januari 1889 zou dus reeds op eene vermeerdering van 5 × 700 = 3500 onderwijzers, of ongeveer 600 te veel, voor de openbare school zijn te rekenen. Eerst na verloop van meer dan vier jaren kan derhalve deze moeilijkheid uit den weg geruimd zijn.

Daarentegen mag worden betwijfeld of een voltallig onderwijzend personeel in de dorpsscholen, zal kunnen verhoeden, dat het onderwijs, ten gevolge van het te vroeg verlaten der school en van het ongeregeld schoolgaan, wordt belemmerd. Ondanks de vermeerdering van het getal onderwijzers, in de laatste jaren verkregen, worden de klachten over het betrekkelijk schoolverzuim niet minder algemeen. In de verslagen van het schooltoezicht worden zij elk jaar herhaald, vaak met vermelding van betreurenswaardige feiten. Het schoolverzuim ten gevolge van den veldarbeid, was echter op de meeste plaatsen zeer uiteenloopend. Vele dorpsscholen zijn gedurende de zomermaanden voor nagenoeg de helft ontvolkt. Vele leerlingen bezoeken de school nauwelijks vier maanden in 't jaar. Te Kibbelgaarn, gemeente Veendam, was in de zomermaanden een schoolverzuim op de lijsten vermeld, dat tot 90% klom, zoodat de onderwijzer meermalen geheel alleen in de school was en onverrichter zake naar huis moest gaan. Daarentegen wordt door het schooltoezicht herhaaldelijk met voldoening gewag gemaakt van de gunstige uitkomsten, hetzij door verordeningen, krachtens art. 82, al. 1, der wet genomen, hetzij door belooningen en eerbewijzen aan de kinderen verstrekt, hetzij door den persoonlijken invloed van het hoofd der school, verkregen. Een van de inspecteurs van het lager onderwijs verklaarde, meer en meer tot de overtuiging te komen, dat bevordering van schoolbezoek *niet* is eene zaak van vele wettelijke voorschriften en verordeningen, maar veeleer van persoonlijke toewijding, in de eerste plaats van den kant van het hoofd der school, en in de tweede plaats van de gemeentelijke autoriteiten. Nochtans moest een andere inspecteur getuigen, dat ten deze, over het algemeen, veel meer geklaagd kon worden over verzuim dan over ijver van den kant van gemeentebesturen. Hier en daar werden zelfs de gemeentelijke verordeningen, waarbij b. v. prijsuitdeeling was voorgeschreven, niet uitgevoerd. Dat ten deze veel door het hoofd der school kan worden voorkomen, is in § 4 uitvoerig aangetoond.

Wenken en raadgevingen kunnen echter geen weerklank vinden bij een onderwijzer die niet bij machte is ze op te volgen. Gaandeweg komt ook hierin verbetering. In he

jaar 1883 werden 35 onderwijzers, die wegens hoogen leeftijd niet meer geschikt konden worden geacht om met goed gevolg aan het hoofd eener school te staan, of reden tot klachten gaven wegens hunne onbekwaamheid en ongeschiktheid, gepensionneerd, en voor het meerendeel vervangen door hoofdonderwijzers die voor hunne gewichtige taak berekend bleken te zijn.

Was in dat jaar de uitslag der akte-examens voor den rang van hoofdonderwijzer of hoofdonderwijzeres ongunstig, hetgeen gedeeltelijk aan de strengere eischen of den omvang der examens, maar grootendeels aan gebrekkige kennis der examinandi toe te schrijven is, en moesten 477 mannelijke en 41 vrouwelijke candidaten worden afgewezen, van de 213 personen die in het bezit der akte kwamen, bleek met genoegzame zekerheid, dat zij voor het onderwijs eene aanwinst konden worden genoemd.

Het gehalte van het onderwijzend personeel wordt gaandeweg beter, voornamelijk ten gevolge van de meer doeltreffende leiding die aan Rijksnormaallessen in 115 verschillende gemeenten wordt verschaft. Ook de bijeenkomsten van onderwijzers, waarvan § 13 een overzicht geeft, oefenen op het toepassen van verbeterde methoden bij het onderwijs, een gunstigen invloed uit, houden den lust tot studie gaande, en dragen krachtig bij tot behartiging der belangen van het onderwijs in het algemeen. Verbetering in het gehalte van de hoofden van scholen, is in de eerste plaats van belang voor het onderwijs en de school. Ten deze kan het jaar 1883 op gunstige toestanden wijzen. Het overzicht omtrent de bevoegdheid der hoofden van scholen, in § 8 voorkomende, toont aan, dat bij de openbare school het aantal bezitters van akten volgens de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) met 28, en van die onder de wet van 13 Augustus 1857 (*Staatsblad* n°. 103) verkregen, met 64 vermeerderde, terwijl de rangonderwijzers volgens de wet van 3 April 1806 met 51 verminderden. Aan de bijzondere scholen is de vooruitgang niet zoo groot: de bezitters van akten volgens de wet van 1878 vermeerderden daar van 10 tot 21, en de rangonderwijzers of schoolhouderessen daalden van 235 tot 230.

Aan alle lagere scholen te zamen waren slechts 62 hoofden geplaatst, die in het bezit waren eener akte van bekwaamheid onder de wet van 1878 verkregen, terwijl sedert de invoering dier wet 461 akten van hoofdonderwijzer of hoofdonderwijzeres werden uitgereikt. Nochtans werden sedert dat tijdstip 128 hoofden van scholen gepensionneerd, zoodat blijkt, dat niet allen die onder de thans in werking zijnde wet geëxamineerd zijn bij voorkeur eene plaatsing als hoofd der school erlangen. Velen wenschen liever in eene betrekking als onderwijzer werkzaam te blijven, dan aan het hoofd eenér school ten platten lande te staan, waar het geldelijk voordeel aan de betrekking verbonden vaak van geringe beteekenis is, en bovendien niet opweegt tegen de genietingen die het leven in eene grootere gemeente aanbiedt.

Alle berichten van het schooltoezicht ontvangen, stemmen hierin overeen, dat de toestand van de onderwijzers, wat hunne wedden betreft, veel gunstiger is dan die van vele hoofden van scholen. Zeer gering is het getal van hen, die zich met het minimum van f 400 tevreden stellen en moeten tevreden stellen. Slechts 63 onderwijzers genieten nog jaarwedden tusschen f 400 en f 500, en niet minder dan 421 boven f 1000. Daarentegen waren er op het einde van 1883 nog 1178 hoofden van scholen die minder dan f 800, en bovendien 759 die minder dan f 1000 traktement ontvingen.

In enkele gemeenten worden de jaarwedden naar dienstjaren en verdienste, geleidelijk verhoogd. Dit stelsel werd door het schooltoezicht aangeprezen, omdat het — blijkens de ervaring — zeer goed werkt waar het in toepassing gebracht wordt. Intusschen moet bij de beoordeeling der jaarwedden rekening gehouden worden met de nevenbetrekkingen, door 1128 onderwijzers bekleed, die eene aanzienlijke vermeerdering van inkomsten verzekeren. Een van de inspecteurs deelde mede, dat die betrekkingen vaak zóó goed betaald worden, dat zij de inkomsten der school overtreffen.

Aan enkele hoofden van scholen werden gratificatiën verleend voor meerdere werkzaamheden, ten gevolge van gemis van hulp.

Ten aanzien van den toestand in de provincie Drenthe, deelt de inspecteur van het lager onderwijs in de derde inspectie mede, »dat bijna alle scholen, groote zoowel als kleine, op hetzelfde minimum gesteld zijn; eene tastbare onbillijkheid, daar het hoofd eener grootere school natuurlijk meerdere werkzaamheden en grootere verantwoording heeft, terwijl tevens de ambitie daardoor wordt uitgedoofd, als men op geen lotsverbetering hopen kan. De zuinigheid is hier ook weer boven alle andere bedenkingen gegaan. Bij enkelen kan wellicht eene kerkelijke of andere bijbetrekking iets goedmaken, maar ook deze worden hier schamel beloond.

Ook de vergoeding voor gemis van vrije woning is te laag gesteld; zij bedraagt gemiddeld f 60, maar daalt zelfs tot f 30; en juist dat ze zoo laag is, weerhoudt de zuinige gemeentebesturen van 't bouwen van onderwijzerswoningen. Het gevolg is, dat de hoofden der scholen met hun gezin zich dikwijls ellendig moeten behelpen, en dat hierdoor op menige plaats de vervulling van eene vacature nog meer bemoeilijkt wordt.

Bij het hulppersoneel is wel het gezamenlijke cijfer, door het meerdere getal natuurlijk, hooger geworden, maar het gemiddelde cijfer voor ieder is van f 608,61 verminderd tot f 604,38. Blijkbaar behooren de 10 in 1883 nieuw bijgekomen onderwijzers tot de laag bezoldigden.

Het groot aantal vacatures vindt eene gereede verklaring in de omstandigheid, dat hier de jaarwedden lager zijn dan elders, zonder eenige compensatie van aangenamer levenswijze. De Drentsche onderwijzers gaan dus wel naar andere provinciën, maar geen of weinige van elders naar Drenthe."

Hoewel het gebrek aan onderwijzers zich niet meer in zóó groote mate als vroeger vertoonde, werden daarover, ook in 1883, vele klachten vernomen. Het was voor vele hoofden van scholen onmogelijk, niet alleen om het onderwijs vruchten te doen dragen, maar zelfs om geregeld onderwijs te kunnen geven, vooral wanneer, zooals op vele plaatsen, leerlingen van zeer uiteenloopende mate van kennis en ontwikkeling, bijeengevoegd werden. Hoe ook ten deze goede klassenindeeling en voldoend hulppersoneel gunstig werkte, bleek overal waar de gebrekkige toestand door een goeden kon worden vervangen. Dikwijls moest men zijn toevlucht nemen tot het hulpmiddel om een gedeelte der leerlingen slechts in den voormiddag, het andere gedeelte in den namiddag ter school te doen komen.

Zooals uit § 8 blijkt, waren in den zomer van 1883 niet minder dan 634 hoofden van openbare scholen geheel alleen voor alle, dikwijls talrijk bevolkte, klassen. Te Hedel stond het hoofd der school met slechts één onderwijzer tegenover 315 leerlingen. In meer andere gemeenten kwamen voortdurend onderwijzers te kort, al stelden de betrokken gemeentebesturen pogingen genoeg in het werk om ze te verkrijgen.

De veelvuldige afwisseling van onderwijzend personeel bleef een storenden invloed op den geregelden gang van het onderwijs uitoefenen. Terwijl in 1882 aan 1153 onderwijzers, op hun verzoek, eervol ontslag verleend werd, geschiedde dit in 1883 1102 malen. Onder hen werden velen aangetroffen die van de eene plaats naar de andere gaan, en zich daardoor nooit met hunne school vereenzelvigen; menigmaal hadden zij nauwelijks den tijd hunne leerlingen eenigszins te leeren kennen.

In het geheel vermeerderde in 1883 het onderwijzend personeel aan de openbare scholen met 339 onderwijzers en 208 onderwijzeressen.

Toen het tijdstip (1 Januari 1884) naderde, waarop, ingevolge art. 1, alin. 2, van het Koninklijk besluit van 17 Januari 1880 (*Staatsblad* n°. 1), aan alle openbare scholen een zeker gedeelte van het volle getal der bij art. 24 van de wet gevorderde onderwijzers in dienst behoorde te zijn, is uit het reeds vermelde onderzoek gebleken „dat, in verhouding tot het getal leerlingen op 1 Januari 1883 in de openbare school aanwezig, op 1 Januari 1884 1976 onderwijzers ontbreken zouden. Zooals mede hiervoren reeds is opgemerkt, worden voor het verkrijgen van dat getal onderwijzers, ten behoeve der openbare school, meer dan twee jaren gevorderd. Na aftrek van hen, die bij het najaarsexamen van 1883 slagen en aan de openbare school eene plaatsing vinden zouden, bleef op 1 Januari 1884 alsnog gebrek bestaan aan meer dan 1500 onderwijzers. Het was derhalve voor vele gemeentebesturen onmogelijk op het aangewezen tijdstip aan het bepaalde bij art. 1 van voornoemd Koninklijk besluit uitvoering te geven. Door het uitloven van aanzienlijke jaarwedden zou het wel is waar aan sommigen kunnen gelukken voldoend personeel te ver-

krijgen, maar, vermits het benoodigde aantal onderwijzers niet aanwezig was, slechts ten nadeele van andere gemeenten, die, uit aanmerking harer beperkte middelen, niet bij machte zijn den wedstrijd vol te houden. Daargelaten de voor het onderwijs zoo nadeelige afwisseling in het personeel der onderwijzers, zou opdrijving der kosten, zoowel ten laste van de gemeenten als van het Rijk, hiervan het gevolg zijn geweest.

Aan een en ander werd voorshands te gemoet gekomen bij Koninklijk besluit van 27 October 1883, n°. 14, tot opheffing van den in art. 1, alin. 2, vermelden tusschentermijn van 1 Januari 1884 (zie bijlage R).

De bekwaamheid, geschiktheid en dienstijver van het onderwijzend personeel zijn natuurlijk uiteenloopend. Tegenover enkelen, bij wie men meer ambitie zou wenschen of bij wie gemis van voldoende kennis bestaat, kunnen velen gesteld worden die het gewicht hunner roeping beseffen, met ijver hun plicht vervullen en zich inspannen om hunne verworven kennis uit te breiden. Wenschelijk zou het zeker zijn, dat op enkele plaatsen een meer ontwikkeld en bekwaam, of jeugdiger en daardoor meer tegen zijne taak opgewassen hoofd der school kon optreden, maar op enkele uitzonderingen na bestond geen noodzakelijkheid om op aftreden aan te dringen. Behalve het bezwaar, dat zij niet altijd aanspraak op het verkrijgen van pensioen kunnen doen gelden, is het ook eene moeilijkheid, dat men zoo bezwaarlijk hoofden voor scholen in afgelegen oorden en met een gering traktement vinden kan, en dus eene aftreding allicht eene langdurige vacature zou kunnen na zich slepen. De moeilijkheid om onderwijzers aan het hoofd van scholen ten platten lande te verkrijgen doet zich steeds gelden, en bij het uitloven eener jaarwedde van minder dan f 750 kan men, voor afgelegen plaatsen, nagenoeg zeker zijn, dat zich geen sollicitanten zullen aanmelden. Een gevolg daarvan is, dat sommige scholen geruimen tijd stil moeten staan, daar het in de meeste gevallen tevens onmogelijk is de vacante betrekking tijdelijk door een onderwijzer te laten waarnemen, die in de gemeente niet aanwezig is of niet gemist kan worden van de school waarbij hij werkzaam is. Krijgt men, na herhaalde oproepingen, eindelijk een genoegzaam getal sollicitanten bijeen om een vergelijkend examen te kunnen houden, dan is de keuze dikwijls zeer moeilijk.

In den omvang van het onderwijs kwam geen noemenswaardige verandering. Voor alle scholen zijn, in de leerplannen, bedoeld in art. 21 der wet, de verplichte vakken van onderwijs opgenomen, doch het ongeregelde schoolbezoek en het gemis van voldoend onderwijzend personeel, waren oorzaak, dat ten platten lande niet enkel van de zoogenaamde bijvakken, maar zelfs van het lezen, schrijven en rekenen niet altijd veel te recht kwam. Aan de andere scholen, vooral aan die, waar het personeel eenigszins in verhouding stond met het getal schoolgaande kinderen, was dit anders.

De volgende tabel wijst het aantal scholen aan, waar onderwijs in de vakken *l*–*t* van art. 2 der wet werden onderwezen.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

PROVINCIËN.	OPENBARE SCHOLEN.									GESUBSIDIEERDE BIJZONDERE SCHOLEN.									NIET-GESUBSIDIEERDE BIJZONDERE SCHOLEN.									ALLE LAGERE SCHOLEN TE ZAMEN.								
	l.	*m.*	*n.*	*o.*	*p.*	*q.*	*r.*	*s.*	*t.*	*l.*	*m.*	*n.*	*o.*	*p.*	*q*	*r.*	*s.*	*t.*	*l.*	*m.*	*n.*	*o.*	*p.*	*q.*	*r.*	*s.*	*t.*	*l.*	*m.*	*n.*	*o.*	*p.*	*q.*	*r.*	*s.*	*t.*
Noordbrabant..	60	15	14	15	19	23	4	4	3	3	2	2	2	2	1	»	»	1	77	40	36	25	22	25	3	7	35	140	57	52	42	43	49	7	11	39
Gelderland.....	64	41	29	29	21	18	1	9	16	16	16	14	14	12	3	»	3	5	83	59	48	45	34	37	4	23	34	163	116	91	88	67	58	5	35	55
Zuidholland....	92	42	43	44	42	62	2	71	21	8	7	7	7	4	3	»	1	4	109	73	78	68	49	58	»	33	62	209	122	128	119	95	123	2	105	87
Noordholland...	62	27	27	30	25	122	2	99	22	7	5	4	6	4	»	»	2	4	125	73	76	84	53	82	6	58	70	194	105	107	120	82	204	8	159	96
Zeeland.......	32	6	6	8	13	18	»	9	6	»	»	»	»	»	»	»	»	»	17	6	9	7	4	3	»	2	9	49	12	15	15	17	21	»	11	15
Utrecht.......	11	3	3	9	6	14	1	9	4	11	11	11	10	7	8	1	6	4	34	21	17	21	12	25	»	15	12	56	35	31	40	25	47	2	30	20
Friesland......	18	11	11	19	17	26	»	10	5	3	3	3	2	3	2	»	»	»	12	6	4	10	3	3	»	»	4	33	20	18	31	23	31	»	10	9
Overijssel......	23	14	11	13	12	9	1	3	4	4	4	4	4	3	2	»	»	2	14	11	7	6	4	2	»	»	3	41	29	22	23	19	13	1	3	9
Groningen.....	31	17	6	18	16	38	»	20	3	2	2	2	2	2	»	»	»	»	5	3	2	3	1	3	»	1	2	38	22	10	23	19	41	»	21	5
Drenthe.......	6	2	2	6	5	3	»	1	1	2	2	2	2	1	1	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	8	4	4	8	6	4	»	1	2
Limburg......	40	32	2	1	2	13	»	2	4	4	3	»	»	3	»	»	»	1	47	36	22	20	9	12	»	2	34	91	71	24	21	14	25	»	4	39
Totaal...	439	210	154	192	178	346	11	237	89	60	55	49	49	41	20	1	12	22	523	328	299	289	191	250	13	141	265	1022	593	502	530	410	616	25	390	376

De totalen van dit overzicht kunnen niet bij die van het vorige jaar vergeleken worden, vermits de toeneming of achteruitgang in den omvang van het uitgebreid lager onderwijs aan te veel uiteenloopende omstandigheden is toe te schrijven, en meestal van tijdelijken aard was. Het komt meermalen voor, dat die vakken niet op de lijsten worden vermeld als de gelegenheid ontbroken heeft, of het personeel niet aanwezig was om ze te doceeren.

De gemeenteraad van Montfoort trok, in de vergadering van 12 Februari 1883, zijn besluit van 26 November 1880, voor zoover daarbij was besloten tot het geven van onderwijs in de gymnastiek, in, omdat bij eene verandering in het onderwijzend personeel de eenige onderwijzer die eene akte voor gymnastiek bezat, was vervangen door een onderwijzer die zoodanige akte miste. Naardien bij onderzoek bleek, dat aan het onderwijs in dat vak te Montfoort behoefte bestond, en aldaar een lokaal met al de noodige hulpmiddelen aanwezig was, zoodat voor staking van het onderwijs in gymnastiek geen afdoende reden bestond, onthielden Gedeputeerde Staten aan dat besluit hunne goedkeuring. Het daartegen door den gemeenteraad ingestelde beroep werd bij Koninklijk besluit van 19 Augustus 1883 n°. 27, ongegrond verklaard. (Zie n°. 1 van bijlage IJ.)

Met het herhalingsonderwijs was het in 1883 nog niet beter gesteld dan in 1882. Het is te voorzien, dat, ondanks de krachtige pogingen door het schooltoezicht aangewend om overal waar het doenlijk is, aan art. 17 der wet uitvoering te doen geven, het nog geruimen tijd zal duren alvorens het herhalingsonderwijs behoorlijk geregeld zal zijn. Want zoolang de gewone lagere school nog lijdt aan gebrek aan onderwijzers, zal het in vele gemeenten moeilijk zijn dat onderwijs naar wensch tot stand te brengen. Wel werd het in 466 gemeenten, en dus in 59 meer dan in 1882 gegeven, maar het getal harer leerlingen was niet groot. Op meer dan eene plaats werd voor 2, 3, of 4 leerlingen herhalingsschool gehouden. »Men kan nagaan hoe", gaf een van de inspecteurs te kennen, en vervolgde: »*Hier* heeft de gemeente die daarvoor geen afzonderlijken onderwijzer wenscht aan te stellen en te bezoldigen, *daar* de (hoofd) onderwijzer, wiens belooning voor het geven van herhalingsonderwijs in zijne jaarwedde begrepen werd, er belang bij te toonen, dat aan dat onderwijs geen behoefte bestaat, en zoo wordt de behoefte stelselmatig onderdrukt. Doch nog andere bezwaren staan dit onderwijs in den weg. Zoo bijv. worden in de gemeenten, waar de fabrieknijverheid bloeit, de kinderen van de meer gegoeden, zoodra zij de dagschool hebben doorloopen, en soms reeds vroeger, op kostscholen of andere bijzondere inrichtingen van meer uitgebreid lager onderwijs geplaatst, terwijl de kinderen van de mindere klasse, zoodra zij den ouderdom van 12 jaren hebben bereikt, naar de fabrieken worden gezonden, waar zij van den vroegen morgen tot den laten avond werken, waarna zij noodwendig dan geen lust meer gevoelen om nog aan onderwijs te gaan deelnemen. Ditzelfde geldt ook voor de meeste kinderen op het platteland; meestal worden zij, nadat zij den elfjarigen ouderdom hebben bereikt, voor goed van school genomen om veldarbeid te verrichten.

Er zijn echter ook uitzonderingen ten goede, vooral daar, waar bij de vervulling van de betrekking van hoofd der school in de oproeping van sollicitanten de voorwaarde is gesteld geworden, dat het geven van herhalings-onderwijs verplichtend is en zich de door mij besproken bezwaren niet voordoen."

Doch al is het herhalingsonderwijs slechts op betrekkelijk weinig plaatsen behoorlijk geregeld, het werd toch van gemeentewege aan 13251 personen verstrekt, tegenover 11 653 in 1882. De mindere bekendheid met het doel dat het herhalingsonderwijs beoogt, gaf, blijkens het medegedeelde op bladz. 204 van het vorige verslag, aanleiding, in het najaar van 1882 de aandacht van Gedeputeerde Staten in de onderscheidene provinciën te vestigen op de beteekenis van art. 17 der wet en de daaruit voortvloeiende verplichtingen der gemeentebesturen. Een verzoek om de kenbaar gemaakte meening nader toe te lichten, gaf aanleiding, onder dagteekening van 12 Februari 1883, n°. 207, afd. O, eene nieuwe aanschrijving over deze aangelegenheid tot Gedeputeerde Staten te richten. In dit stuk werd er alsnog op gewezen dat de herhalingsschool eene op zichzelve staande inrichting van openbaar lager onderwijs is. Voor zoover de bepalingen der wet in het algemeen *het openbaar lager onderwijs* betreffen, zijn zij derhalve zoowel op de herhalingsschool als op de gewone lagere school toepasselijk, daar in beiden openbaar lager onderwijs gegeven wordt; maar voor zoover de bepalingen der wet de *inrichting der school* en de bemoeienissen te dier zake van de provinciale- en gemeentebesturen en van het schooltoezicht in bijzonderheden regelen, zijn zij geschreven alleen voor de gewone lagere school en dus niet op de herhalingsschool toepasselijk.

Op grond daarvan moet de benoeming, bezoldiging, schorsing en ontslag van het onderwijzend personeel aan de herhalingsschool geschieden overeenkomstig de artt. 136, 145, 179*q*, in verband met art. 126 der gemeentewet; behoudens de mogelijkheid om aan een onderwijzer reeds bij zijne benoeming aan de gewone lagere school de verplichting tot het geven van herhalingsonderwijs op te leggen, in welk geval de hem overeenkomstig art. 26 der wet op het lager onderwijs toegelegde jaarwedde kan geacht worden de bezoldiging voor het geven van herhalingsonderwijs in zich te bevatten.

Op diezelfde gronden werd voorts meêgedeeld, dat, wanneer de bezoldiging voor het geven van herhalingsonderwijs wordt genoten als afzonderlijke, krachtens art. 136 der gemeentewet vastgestelde, jaarwedde of toelage (en dus niet als deel van de jaarwedde, bedoeld in art. 26 der wet op het lager onderwijs), daarvan geen bijdrage voor pensioen moet worden betaald, omdat de artt. 37—42 der wet op het lager onderwijs niet zijn geschreven voor de onderwijzers aan de herhalingsschool als zoodanig.

Herhaaldelijk was de vraag gerezen, of de onderwijzer aan eene gewone lagere school, aan wien vóór het in werking treden der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) de verplichting was opgelegd avondschool te houden, thans verplicht is herhalingsonderwijs te geven, zonder daarvoor boven de hem krachtens art. 86 toegelegde jaarwedde bezoldigd te worden. Het antwoord op deze vraag werd in de bedoelde aanschrijving afhankelijk gesteld van hetgeen die avondschool was. Waar die avondschool inderdaad eene herhalingsschool was, d. w. z. eene school voor hen, die het gewone schoolonderwijs genoten hadden, is de onderwijzer, ook na het in werking treden der wet van 1878, verplicht gebleven tot het geven van herhalingsonderwijs, en is de bezoldiging daarvoor begrepen in de jaarwedde, hem overeenkomstig art. 86 toegelegd. Waar echter de avondschool een deel der gewone lagere school (derde schooltijd) was of eene inrichting, waar de leerlingen der gewone dagschool of ook anderen de gelegenheid hadden het vroeger verzuimde en dus niet genoten gewoon schoolonderwijs in te halen, daar was zij eene school van gewoon schoolonderwijs. In dat geval is de onderwijzer op zijne vroegere aanstelling en op de hem overeenkomstig art. 86 toegelegde jaarwedde, alleen verplicht tot het geven van gewoon schoolonderwijs.

Uit het bovenstaande volgde ook de taak van het schooltoezicht ten deze. Dit heeft toe te zien, dat de wetsbepalingen, die op het herhalingsonderwijs toepasselijk zijn (b.v. de artt. 4, 5, 6, 17, 23, 27, 33, 34), behoorlijk worden nageleefd. De actieve administratieve bemoeiingen bij de inrichting der school (b.v. bij de artt. 21, 28—32) aan het schooltoezicht opgedragen, hebben echter alleen op de gewone lagere school en niet op de herhalingsschool betrekking. Dat het echter zeer wenschelijk is, dat de gemeentebesturen, ook bij de inrichting der herhalingsschool, met het schooltoezicht te rade gaan, en bepaaldelijk over de vaststelling van een leerplan en de benoeming van het onderwijzend personeel het advies van den districts- of den arrondissements-schoolopziener inwinnen, behoeft geen betoog.

Uit de voorafgaande mededeelingen en den inhoud van de volgende paragraphen, blijkt in hoofdzaak dat, bij eene vermeerdering van het aantal schoolgaande kinderen, met bijna 18 000, het aantal scholen met 52 toenam, en niet alleen de herhalingsscholen met 59, maar ook het getal harer leerlingen met omstreeks 1600 vermeerderde. De verbetering in den schoolbouw overtrof het vorige jaar, dat zich reeds zoo gunstig bij andere jaren onderscheidde. Het aantal schoollokalen, waaraan de hand ter verbetering was gelegd, bedroeg 659 in 1883, dus 89 meer dan in 1882. Het volstrekte schoolverzuim verminderde met meer dan 3000 leerlingen. Het aantal kosteloos onderwezen leerlingen nam

toe met 2185 jongens en 1699 meisjes, en daartegenover stond eene vermeerderde ontvangst van ruim f 24 000 aan schoolgelden. Het onderwijzend personeel vermeerderde bij de openbare scholen met 587 en bij de bijzondere scholen met 79 personen. Het gehalte van het onderwijzend personeel wordt voortdurend beter. In het geheel werden 1155 akten van bekwaamheid, bedoeld in art. 56, onder *a*, der wet uitgereikt, tegenover 941 in 1882; de uitslag van die examens was, bij dat jaar vergeleken, gunstiger. Meer dan 6000 kweekelingen werden voor den onderwijzersstand opgeleid, tegenover 5187 in 1882.

De mededeelingen in de volgende bladzijden, getuigen op menige plaats van den vooruitgang die in den toestand van het lager onderwijs waar te nemen valt.

§ 2. GETAL EN AARD DER SCHOLEN.

Evenals in vorige jaren, volgt hier eene tabel, waarin het getal openbare en bijzondere scholen is vermeld, die aan het einde van 1882 en 1883 in iedere provincie bestonden.

PROVINCIËN.		Openbare scholen.	Gesubsidieerde bijzondere scholen.	Niet-gesubsidieerde bijzondere scholen.	Totaal.
Noordbrabant	in 1883	316	4	156	476
»	» 1882	313	5	155	473
Gelderland	» 1883	347	21	152	520
»	» 1882	343	23	152	518
Zuidholland	» 1883	405	8	224	637
»	» 1882	394	8	216	618
Noordholland	» 1883	386	8	208	602
»	» 1882	368	9	206	583
Zeeland	» 1883	155	—	35	190
»	» 1882	154	—	34	188
Utrecht	» 1883	92	11	84	187
»	» 1882	89	14	81	184
Friesland	» 1883	353	3	83	439
»	» 1882	354	4	80	438
Overijssel	» 1883	231	4	32	267
»	» 1882	228	4	32	264
Groningen	» 1883	252	2	42	296
»	» 1882	250	2	39	291
Drenthe	» 1883	154	2	8	164
»	» 1882	155	2	8	165
Limburg	» 1883	174	5	60	239
»	» 1882	174	5	64	243
Totaal	» 1883	2865	68	1084	4017
»	» 1882	2822	76	1067	3965
Vermeerdering		43	— 8	17	52

Uit deze tabel blijkt dat het aantal scholen in 1883 is toegenomen met 57 in 9, afgenomen met 5 in 2 provinciën.

In de toeneming namen deel Zuid- en Noordholland ieder met 19, Groningen met 5, Noordbrabant, Utrecht en Overijssel elk met 3, Zeeland en Gelderland elk met 2, en Friesland met 1; in de afneming Drenthe met 1 en Limburg met 4 scholen.

Het getal openbare scholen in de provincie Zeeland, dat met één vermeerderde, zou gelijk gebleven zijn aan dat van het jaar 1882, indien niet Gedeputeerde Staten dier provincie, aan het besluit van den raad der gemeente Aagtekerke, dd. 17 Juli 1883, tot opheffing der school aldaar, onder anderen wegens het geringe aantal leerlingen, hunne goedkeuring hadden onthouden. Wel is waar kwam de raad daarvan in beroep bij den Koning, maar vermits niet gebleken was, dat aan openbaar lager onderwijs te Aagtekerke geen behoefte bestond, werd bij Koninklijk besluit van 2 November 1883, n°. 16, het beroep ongegrond verklaard. (Zie n°. II van bijlage IJ).

De inspecteur van het lager onderwijs in de eerste inspectie deelde omtrent deze school mede, dat kort na de benoeming van het nieuwe hoofd, op 1 December 1883, weder 20 leerlingen aanwezig waren.

In het volgende overzicht zijn de gemeenten vermeld waar geen openbare scholen bestonden.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

PROVINCIËN.	GEMEENTEN.	De kinderen hadden gelegenheid onderwijs te ontvangen te
Gelderland	Hemmen.	Dodewaard. (1)
Zuidholland.	Vlaardingerambacht.	Vlaardingen, Schipluiden en te Kethel en Spaland.
Utrecht	Achttienhoven.	Westbroek.
	Breukelen St. Pieters.	Tienhoven en te Breukelen Nijenrode.
	Haarzuilens.	Vleuten.
	Hoenkoop.	Oudewater.
	Laagnieuwkoop.	Kockengen.
	Loenersloot.	Loenen en te Ruwiel.
	Maarsseveen.	Maarssen en te Tienhoven.
	Ouden-Rijn.	Vleuten.
	Rijzenburg.	Driebergen en te Odijk.
	Snelrewaard.	Oudewater en te Linschoten.
	Veldhuizen.	Harmelen en te Vleuten.
	Willeskop.	Montfoort en te Oudewater.
Limburg	Ittervoort.	Thorn.
	Nunhem.	Haelen.
	Rijckholt.	Gronsfeld.

Dit overzicht stemt geheel overeen met dat, voorkomende op bladz. 211 van het vorige verslag. Wel is waar werden ook in de gemeenten Zoetermeer, Rietveld, Vlist en Tienhoven geen openbare scholen aangetroffen, maar deze hebben gemeenschappelijke scholen en komen dus in de volgende lijst van die scholen voor.

PROVINCIËN.	Gemeenten of onderdeelen van gemeenten.	Gemeenschap met
Noordbrabant.	Bedaf, gem. Uden.	Dinther, Nistelrode en Veghel.
	Eerde, gem. St. Oedenrode.	Schijndel en Veghel.
	Gemonde, gemeente Boxtel.	Schijndel, St. Michielsgestel en St. Oedenrode.
	Gewande.	Alem en Empel.
	Heerle, gem. Wouw.	Bergen op Zoom.
	Kaathoven, gem. Berlicum.	Heeswijk en Nuland.
	Liessel, gem. Deurne.	Asten.
	Loosbroek, gem. Nistelrode.	Dinther en Heesch.
	Moerdijk.	Klundert en Zwaluwe.
	Nieuw-Borgvliet, gem Bergen op Zoom.	Woensdrecht.
Noordbrabant. (*Vervolg*).	Oudenmolen, gem. Willemstad.	Fijnaart.
	Slikgat.	Terheijden en Zevenbergen.
	St. Willebrord, gem. Etten c. a.	Hoeven en Rucphen.
	Vortum, gem. Vierlingsbeek.	Sambeek.
Gelderland.	Dodewaard.	Hemmen.
	Hoenderlo, gem. Apeldoorn.	Ede.
	Kootwijk, gem. Barneveld.	Apeldoorn.
Zuidholland.	Barwoutswaarder.	Rietveld.
	Noorden, gemeente Nieuwkoop.	Zevenhoven en Wilnis.
	Tienhoven.	Ameide.
	Tinte, gem. Oostvoorne.	Rockanje.
	Zegwaart.	Zoetermeer.
	Zuid-Beijerland.	Goudswaard.
Noordholland.	Spierdijk, gem. Obdam.	Berkhout, Hensbroek en Spanbroek.
	Langereis, gem. Hoogwoud.	Nieuwe Niedorp.

1) Van deze gelegenheid werd te Dodewaard evenmin als in vorige jaren gebruik gemaakt. Uit deze gemeente, Heteren en Valburg bezochten 39 leerlingen de bijzondere school te Hemmen.

PROVINCIËN.	Gemeenten of onderdeelen van gemeenten.	Gemeenschap met
Noordholland. (*Vervolg*).	Zwaagdijk, gem. Hoogkarspel.	Wervershoof.
Utrecht.	Abcoude Proosdij.	Abcoude Baambrugge.
	Maarssen.	Maarsseveen.
	Polsbroek.	Vlist.
	Tienhoven.	Breukelen St. Pieters en Maarsseveen.
	Vleuten.	Ouden-Rijn.
	Westbroek.	Achttienhoven.
Friesland.	Finkum, gemeente Leeuwarderadeel.	Ferwerderadeel.
	Heidenschap, gem. Workum.	Hemelumer Oldephaert en Noordwolde.
	Rottevalle.	Achtkarspelen, Smallingerland en Tietjerksteradeel.
Groningen.	Grijpskerk.	Oldehove.
	Hoogkerk.	Aduard.
	Midwolda.	Nieuwolda.
	Oude Pekela.	Nieuwe Pekela.
	Scheemda.	Nieuwolda.
Limburg.	Gronsfeld.	Rijckholt.
	Haelen.	Nunhem.
	Thorn.	Ittervoort.

Aan het einde van 1883 waren in de volgende gemeenten regelingen vastgesteld omtrent de toelating van kinderen uit de eene gemeente op de scholen der andere.

NOORDBRABANT.

Bergen op Zoom	en	Wouw.
Cromvoirt	»	Vlijmen.
Deurne	»	Meijel.
Rosendaal	»	Wouw.
Schijndel	»	Dinther.
Son	»	St. Oedenrode.
Steenbergen	»	Nieuw Vosmeer.
Teteringen	»	Ginneken.
de Twist, gemeente Vierlingsbeek	»	Oploo.
Vught	»	Esch.
Idem	»	Helvoirt.

GELDERLAND.

Apeldoorn	en	Voorst.
Barneveld	»	Apeldoorn.
Borculo	»	Laren, Neede en Eibergen.
Brummen	»	Voorst.
Epe	en	Voorst.
Gorssel	»	Laren.
Idem	»	Warnsveld.
Laren	»	Lochem, Borculo en Gorssel.
Lichtenvoorde	»	Groenlo.
Neede	»	Diepenheim.
Nijkerk	»	Bunschoten.
Poederoijen	»	Woudrichem. (1)
Ruurlo	»	Lichtenvoorde.
Voorst	»	Elst.
Idem	»	Olst.

ZUIDHOLLAND.

Ter Aar	en	Nieuwveen.
Aarlanderveen.	»	Alphen.
Idem	»	Zwammerdam.
Alphen	»	Boskoop.
Idem	»	Zwammerdam.
Bergambacht	»	Berkenwoude.
Idem	»	Lekkerkerk.
Bodegraven	»	Zwammerdam.
Bommel (den)	»	Ooltgensplaat.
Capelle a/d IJssel	»	Nieuwerkerk a/d IJssel. (2)
Gorinchem	»	Schelluinen.
Haastrecht	»	Hekendorp.
Hagestein	»	Everdingen.
Hekendorp	»	Oudewater.
Helvoet (Nieuw)	»	Nieuwenhoorn.
Hendrik Ido Ambacht	»	Ridderkerk.
Hof van Delft	»	Delft.
Leerdam	»	Leerbroek.
Idem	»	Schoonrewoerd.
Leimuiden	»	Nieuwveen.
Melissant	»	Dirksland.
Idem	»	Sommelsdijk. (2)
Middelharnis	»	Stad a/h Haringvliet.
Idem	»	Nieuwe Tonge.
Nieuwkoop	»	Bodegraven.
Oudshoorn	»	Ter Aar.
Idem	»	Alphen.
Idem	»	Woubrugge.
Pijnacker	»	Delft.
Reeuwijk	»	Haastrecht.
Sommelsdijk	»	Dirksland.
Idem	»	Nieuwe Tonge.
Strijen	»	Maasdam.

(1) Van deze regeling is sedert 1877 geen gebruik gemaakt.

(2) Van deze in 1880 tot stand gekomen regelingen werd ten vorigen jare geen opgaaf ontvangen.

Tonge (Oude)	en	Tonge (Nieuwe).
Vlist	»	Haastrecht.
Vrijenban	»	Delft.
Willeskop	»	Oudewater.
Woubrugge	»	Rijnsaterwoude.
Zoeterwoude	»	Benthuizen.
Idem	»	Leiderdorp.
Idem	»	Voorschoten.
Zwammerdam	»	Bodegraven.
Idem	»	Reeuwijk.
Zwijndrecht	»	Heerjansdam.
Idem	»	Ridderkerk.

Noordholland.

Abbekerk	en	Hoogwoud.
Akersloot	»	Zuid en Noord Schermer.
Idem	»	Alkmaar.
Idem	»	Heilo.
Andijk	»	Enkhuizen.
Ankeveen	»	Weesperkarspel.
Avenhorn	»	Berkhout.
Idem	»	Ursem.
Berkhout	»	Wognum.
Beverwijk	»	Wijk aan Zee en Duin.
Graft	»	Jisp.
Haarlemmerliede en Spaarnwoude	»	Haarlemmermeer.
Haarlemmermeer	»	Leimuiden.
Koedijk	»	St. Pancras.
Idem	»	Oudkarspel.
Nibbikswoud	»	Wervershoof.
Nieuweramstel	»	Ouderamstel.
Opperdoes	»	Twisk.
Ouderamstel	»	Abcoude-Proostdij.
Petten	»	Zijpe.
Schermerhorn	»	Oterleek.
Spanbroek	»	Wognum.

Zeeland.

Schoondijke	en	Oostburg.
Idem	»	Waterlandkerkje.
Stoppeldijk	»	Hengstdijk.
Idem	»	Boschkapelle.
Waterlandkerkje	»	Oostburg.
Westdorpe	»	Sluiskil (gem. Terneuzen).
IJzendijke	»	Waterlandkerkje.
Zaamslag	»	Axel.

Utrecht.

Abcoude-Baambrugge.	en	Vinkeveen en Waterveen.
Abcoude-Proostdij	en	Weesperkarspel.
Baarn	»	Zeist.
Idem	»	Soest.
Idem	»	de Bilt.
Idem	»	Eemnes.
Bunnik	»	Zeist.
Haarzuilens	»	Vleuten.
Harmelen	»	Kamerik.
Hoenkoop	»	Oudewater.
Houten	»	Schalkwijk.
Jaarsveld	»	Lopik.
Linschoten	»	Montfoort.
Loenen	»	Loosdrecht.
Lopik	»	Jaarsveld.
Idem	»	Willige Langerak.
Maarssen	»	Zuijlen.
Montfoort	»	IJsselstein.
Idem	»	Willeskop.
Mijdrecht	»	Uithoorn.
Idem	»	Nieuwveen.
Idem	»	Zevenhoven.
Schalkwijk	»	Tull en 't Waal.
Snelrewaard	»	Oudewater.
Vinkeveen en Waverveen	»	Ouderamstel.
Willeskop	»	Montfoort.
Wilnis	»	Noorden (Nieuwkoop en Zevenhoven).
Zeist	»	Soest.

Friesland.

Haskerland	en	Utingeradeel.
Utingeradeel	»	Doniawerstal.
Idem	»	Smallingerland.

Overijssel.

Avereest	en	Zuidwolde.
Blankenham	»	Kuinre.
Blokzijl	»	Kuinderdijk en Baarle (Ambt-Vollenhove).
Dalfsen	»	Zwollerkerspel.
Idem	»	Ambt-Ommen, Nieuwleusen en Stad-Ommen.
Idem	»	Heino.
Denekamp	»	Ootmarsum.
Genemuiden	»	Zwollerkerspel.
Haaksbergen	»	Hengelo.
Hellendoorn	»	Raalte.
Hasselt	»	Zwollerkerspel.
Losser	»	Oldenzaal.
Raalte	»	Zalk en Veecaten.
Staphorst	»	Nieuwleusen.
Vollenhove (Stad)	»	Vollenhove (Ambt).

Zwollerkerspel	en	IJsselmuiden.
Idem	»	Heino.
Idem	»	Zalk en Veecaten.
	Groningen.	
Beerta	en	Wedde en Nieuwe Schans.
Leek	»	Zuidhorn.
Idem	»	Oldekerk.
Loppersum	»	Slochteren.
Oldekerk	»	Grijpskerk en Zuidhorn.
	Drenthe.	
Dalen	en	Emmen.
Dalerveen (gem. Dalen)	»	Sleen.
Een (gem. Norg)	»	Steenbergen (gem. Roden).
Hoogeveen	»	Zuidwolde.
Schoonoord (gem. Sleen)	»	Zweelo.
Idem	»	Westerbork.
Sleen	»	Odoorn.
	Limburg.	
Cadier en Keer	en	Gronsfeld.
Grevenbicht	»	Obbicht en Papenhoven.
Gronsfeld	»	St. Geertruid.
Hunsel	»	Grathem.
Meijel	»	Asten.
Wijlre	»	Oud-Valkenburg.

Ofschoon hier en daar wel eens geklaagd wordt over te verren afstand, blijkt, dat er over het algemeen voldoende gelegenheid is om onderwijs te ontvangen, vooral wanneer de gemeentebesturen regelingen treffen om over en weer kinderen toe te laten, die beter in eene naburige — dan in hunne eigen gemeente ter school kunnen gaan. Een van de inspecteurs van het lager onderwijs herhaalde den wensch, dat dergelijke regelingen meer algemeen tot stand zouden komen. Evenwel, van verschillende zijden werden dikwijls allerlei bezwaren geopperd, die bij goeden wil wel gemakkelijk opgeheven zouden zijn, maar die de begonnen pogingen schipbreuk deden lijden. Naar het oordeel van dien inspecteur werd het toelaten van kinderen in vorenbedoelden zin ook belemmerd door het voorschrift, dat van elders komenden niet meer schoolgeld geheven mag worden dan van ingezetenen, terwijl de meeste gemeentebesturen ongezind zijn om, ter wille van hen, die gemakkelijker de school eener andere gemeente kunnen bereiken dan hunne eigen school, met die gemeenten regelingen aan te gaan.

De toestand der gemeenschappelijke scholen in Noordbrabant laat niet zelden veel te wenschen over. De gemeenschappelijke school van Willemstad en Fijnaart, te Oudenmolen, bleef gesloten van 16 Augustus 1883 af, toen het hoofd vertrok. Een waarnemer was niet te krijgen, en bij herhaalde oproeping tegen eene wedde van f 700 en vrije woning met tuin, deed zich geen enkele sollicitant op. Bij het einde des jaars was nog niet bepaald wanneer die school weder geopend zou kunnen worden, daar de gemeente Fijnaart bleef weigeren te deelen in de verhooging der uitgeloofde jaarwedde, die noodzakelijk bleek te zijn, en waartoe Willemstad reeds besloot. Intusschen bleven een aantal kinderen te Oudenmolen van onderwijs verstoken.

Van andere in die provincie bestaande gemeenschappelijke scholen, verkeerden die te Bedaf (Uden en Veghel) en te Eerde (Veghel c. a.) wat schoollokalen en schoolmeubelen, Bedaf buitendien wat onderwijzend personeel betreft, nog steeds in onvoldoenden staat. Blijkens het medegedeelde in § 3, moest de school te Bedaf door het geneeskundig Staatstoezicht worden afgekeurd.

Gebrek aan samenwerking tusschen de betrokken besturen bracht te weeg, dat de noodzakelijkste verbeteringen achterwege bleven en zelfs aan sommige wetsvoorschriften geen uitvoering gegeven werd. Zoo ontbrak voor de school te Bedaf nog het leerplan, omdat een of ander der besturen het op de secretarie scheen te laten liggen; zoo kon de noodzakelijke vergrooting en verbouwing der school te Eerde, wegens denzelfden tegenstand, niet worden tot stand gebracht.

Door de raden der gemeenten Workum en Hemelumer Oldephaert en Noordwolde, was eene nadere regeling van het onderwijs in *het Heidenschap* voorbereid, doch niet met de gewenschte uitkomst. De schoolgemeenschap werd opgeheven, en de gemeente Hemelumer Oldephaert en Noordwolde stichtte eene nieuwe school, die echter bij het einde des jaars nog niet in gebruik genomen was.

Door bewoners van het Leggeloërveld, gemeente Dwingelo, werd een adres aan Gedeputeerde Staten ingediend, om in die streek, nabij de Veenesluis, eene school te doen oprichten, doch hieraan kon niet worden voldaan. Het is dan ook, volgens de verklaring van den inspecteur van het lager onderwijs in de derde inspectie, onmogelijk in de provincie Drenthe aan alle wenschen gehoor te geven, en men moet niet zelden tamelijke afstanden voor lief nemen. Het getal scholen is reeds in verhouding tot de bevolking groot, als men het vergelijkt met dat van andere streken, en er zijn daarbij reeds vele kleine schooltjes. Dit is het noodzakelijke gevolg van de groote uitgestrektheid en van de daarover verspreide spaarzame bevolking. Komt nu ergens, op een afgelegen punt, eene misschien zeer tijdelijke vermeerdering van bevolking, dan kan van de gemeente niet gevergd worden dat zij terstond eene school zal stichten, die wellicht korten tijd daarna onnoodig zou zijn.

De verhouding van de bevolking tot het aantal openbare en bijzondere scholen in elke gemeente kan voorts blijken uit de kaart van Nederland, die als bijlage aan dit verslag is toegevoegd (zie bijlage AA).

Aan het einde van 1883 waren in 466 gemeenten herhalingsscholen gevestigd. Onder die gemeenten waren er echter ook nu nog, die bij sommige harer scholen de avondklassen hadden behouden. Behalve deze laatsten trof men in 158 gemeenten nog uitsluitend de oude avondschool aan. Het volgende overzicht vermeldt de cijfers voor iedere provincie afzonderlijk.

Provinciën.	Aantal gemeenten met:	
	avondscholen.	herhalingsscholen.
Noordbrabant. . . .	41	50
Gelderland	20	53
Zuidholland	16	91
Noordholland. . . .	13	62
Zeeland.	14	77
Utrecht.	11	24
Friesland	17	20
Overijssel	4	25
Groningen.	5	42
Drenthe	4	21
Limburg	13	1
Totaal . . .	158	466

Men ziet daaruit, dat alhoewel het aantal gemeenten waar herhalingsonderwijs gegeven wordt met 59 is toegenomen. dit onderwijs in de meeste provinciën nog zeer weinig de belangstelling wekt der gemeentebesturen, vooral die der provinciën Utrecht, Friesland, Overijssel, Drenthe en Limburg.

In de volgende tabel zijn de 1084 niet-gesubsidieerde bijzondere scholen naar haren verschillenden aard gesplitst. Evenals in vorige jaren zijn ook nu weder de scholen, gehouden voor rekening van het hoofd, gerangschikt onder de Protestantsche, Roomsch-Katholieke en Israëlitische scholen, naar gelang van het kerkgenootschap waartoe de hoofden dier scholen behooren.

PROVINCIËN.	DIACONIE- EN WEESHUIS-SCHOLEN.			SCHOLEN VAN VEREENIGINGEN.					SCHOLEN VOOR REKENING VAN HET HOOFD DER SCHOOL.			Scholen niet in de vorige rubrieken begrepen.	TOTAAL.
				Protestantsche.		Roomsch-Katholieke.							
	Protestantsche.	Roomsch-Katholieke.	Israëlitische.	Voor Christelijk Nationaal schoolonderwijs.	Overige.	Van geestelijke orden.	Overige.	Israëlitische.	Protestantsche.	Roomsch-Katholieke.	Israëlitische.		
Noordbrabant	1	5	»	8	7	36	76	»	12	7	»	4	156
Gelderland	2	1	»	38	20	16	28	»	[1]) 30	7	1	9	152
Zuidholland	16	8	»	45	18	20	45	»	[1]) 62	7	»	3	224
Noordholland	17	2	2	[3]) 13	22	25	23	1	[2]) 83	11	7	2	208
Zeeland	1	»	»	8	13	»	12	»	»	»	»	1	35
Utrecht	11	»	»	15	5	4	28	»	17	3	»	1	84
Friesland	2	»	»	53	16	»	12	»	»	»	»	»	83
Overijssel	»	»	»	8	3	6	9	»	2	»	»	4	32
Groningen	1	»	»	6	26	»	7	»	2	»	»	»	42
Drenthe	»	»	»	4	4	»	»	»	»	»	»	»	8
Limburg	»	»	»	1	1	45	8	»	1	4	»	»	60
Totaal in 1883	51	16	2	[3]) 199	135	152	248	1	[4]) 209	39	8	24	1084
» » 1882	48	16	2	189	124	154	239	1	216	46	7	25	1067
Vermeerdering	3	»	»	10	11	—2	9	»	—7	—7	1	—1	17

[1]) Hieronder één die heeft opgegeven tot geen kerkgenootschap te behooren.

[2]) Als voren 2.

[3]) Één gesloten wegens vacature van het hoofd der school.

[4]) Vier die hebben opgegeven tot geen kerkgenootschap te behooren.

De niet-gesubsidieerde bijzondere scholen bestonden aan het einde van 1883 uit 69 diaconie- en weeshuisscholen, 735 van vereenigingen (334 Protestantsche, 400 Roomsch-Katholieke en 1 Israëlitische), 256 die voor rekening van de hoofden gehouden werden, en 24 die niet onder één dezer rubrieken konden worden gerangschikt. De Protestantsche diaconie- en weeshuisscholen namen toe met 3, de scholen der vereenigingen van dat kerkgenootschap met 21, die der Roomsch-Katholieke vereenigingen met 7. Ook de scholen die voor rekening van Israëlitische hoofden werden gehouden vermeerderden met één. Overigens valt bij de verschillende categorieën op vermindering te wijzen, waarvan ook het gevolg is dat het totaal evenals aan het einde van 1882 slechts eene vermeerdering van 17 scholen geeft.

Aangaande den toestand van het onderwijs aan de bijzondere scholen, bevatten enkele der ontvangen rapporten eenige mededeelingen, die over het algemeen gunstig luiden. Een van de inspecteurs berichtte, dat, ofschoon het onderwijs aan eenige dier scholen, vooral de Roomsch-Katholieke, over het geheel nog oppervlakkig was, het aan onderscheidene andere bijzondere scholen zeer bevredigend kon worden genoemd, zoodat zij in dit opzicht eene vergelijking met goede openbare scholen wel konden doorstaan.

§ 3. SCHOOLLOKALEN, SCHOOLMEUBELEN EN LEERMIDDELEN.

Nadat de voorschriften omtrent den bouw en de inrichting van schoollokalen, blijkens het medegedeelde op blz. 219 van het vorige verslag, in 1882 waren vereenvoudigd, werd dit onderwerp in den aanvang van 1883 opnieuw aan de orde gesteld. Het Koninklijk besluit van 1 Mei 1882 (*Staatsblad* n°. 59) bleek nog eenige bepalingen te bevatten die voor meer vereenvoudiging vatbaar waren of geheel konden vervallen. Hiertoe kwam, na de weigering van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, om op de begrooting voor 1883 de gelden voor het bouwen van overdekte speelplaatsen bij de Rijks-lagere scholen toe te staan, in de eerste plaats art. 16 in aanmerking. Het voorschrift dat, zooveel het beschikbare terrein zulks toelaat, bij elke school eene geheel of gedeeltelijk overdekte speelplaats wordt gevorderd, leverde in de uitvoering voor de gemeentebesturen bezwaren op, vermeerderde niet onaanzienlijk de kosten van de oprichting van nieuwe scholen, en gaf niet zelden aanleiding tot vertraging, vermits de aanzienlijke kosten van den sshoolbouw de gemeentebesturen terughielden om met voortvarendheid te handelen.

Ook werd de eisch in art. 11, dat de *gangpaden* in de school met hout belegd moeten zijn, overdreven geacht, en scheen het wenschelijk de termijnen, voorgeschreven in artt. 19, 21, 23 en 26, tot 1 Januari 1886 te verlengen. Het daardoor verkregen uitstel zou aan de gemeentebesturen gelegenheid geven om de noodige verbeteringen over eenige jaren te verdeelen.

Eindelijk bleken nog de artt. 3, 13, 14, 17, 19 en 20 voor verduidelijking of verandering vatbaar te zijn.

Een en ander is opgenomen in het Koninklijk besluit van 4 Mei 1883 (*Staatsblad* n°. 41), dat onder bijlage P, van dit verslag voorkomt.

Onveranderd bleef o. m. de bepaling van art. 9, eerste lid, volgens welke de schoolgebouwen in allen deele *stevig en eenvoudig* worden ingericht. Het zelfs onder schijnbaar gelijke omstandigheden soms zeer uiteenloopende cijfer der ramingen van kosten voor de bedoelde gebouwen, gaf grond voor het vermoeden, dat niet genoegzaam op dit voorschrift werd gelet. Dientengevolge richtte de Minister van Binnenlandsche Zaken, bij schrijven van 15 Mei 1883, n°. 1741/1, afd. O, (Bijlage U) aan de districts-schoolopzieners het dringende verzoek om bij het beoordeelen der bestekken en plans voor den bouw of de verandering van schoollokalen, steeds ook met dit voorschrift te rade te gaan, opdat de uitgaven ter zake van den schoolbouw niet meer dan volstrekt noodig worden opgevoerd. Het bewijs van goedkeuring, door den districts-schoolopziener op de bouwkundige stukken te stellen, zou daarom geacht worden de verklaring in zich te sluiten, dat zoowel de lokalen, tot stichting of verandering waarvan de toepassing van art. 49 der wet werd ingeroepen, als die, welke uit de eigen middelen der gemeente worden tot stand gebracht, ook uit het oogpunt van eenvoud onderzocht en in orde bevonden waren. In beide gevallen vordert, naar het oordeel van den Minister, het Rijksbelang dat zuinigheid en eenvoud, voor zoover deze aan de stevigheid niet schaden, streng in het oog gehouden worden.

Zooals te verwachten was, zijn de vorenbedoelde wijzigingen niet zonder invloed geweest op het aantal openbare schoollokalen die verbetering eischten; althans zij daalden in 1883 van 1144 tot 774. Ook is de verlenging van den termijn voor het tot stand brengen van eenige herstellingen aan lokalen, tot 1 Januari 1886, oorzaak geweest, dat vele gemeentebesturen, van die bevoegdheid gebruik makende, de uitvoering van de door hen ontworpen, niet zelden reeds goedgekeurde bouwplannen verdaagd of tot een later te bepalen tijdstip achterwege gelaten hebben. Hieraan is het voor een groot gedeelte toe te schrijven, dat het aantal schoollokalen, voor wier verbetering of geheele vernieuwing plannen aanhangig waren, sedert het vorige jaar met ruim 300 verminderde.

In de meeste gevallen is de schoolbouw van de gemeentebesturen zelf uitgegaan. Nochtans kwam vernieuwing of verbouwing niet overal zoo gemakkelijk tot stand, en moesten 15 lokalen, te Hintham (gemeente Rosmalen), Doeveren (gemeente Drongelen), Strijp, Milheeze (gemeente Bakel c. a.), Breugel (gemeente Son), Dinther, Heeswijk, Bedaf (gemeente Uden), Zeelst, Scherpenzeel, Mijdrecht, Stad Delden, Heer, en te Born, worden afgekeurd. Ook werd, behalve op grond van andere gebreken, wegens onvoldoende ruimte, de school te Rottevalle — gemeenschappelijk voor de gemeenten Achtkarspelen, Smallingerland en Tietjerksteradeel —, afgekeurd. Toen het lokaal gesloten was, en door de plaatselijke besturen geen maatregelen werden genomen voor de verbouwing, bleek uit een door Gedeputeerde Staten van Friesland ingesteld onderzoek, dat wel is waar de gemeente Achtkarspelen bereid was den bouw te bevorderen, maar de beide andere gemeenten bezwaren hadden tegen de verordening waarbij de gemeenschap geregeld was, en niet wilden medewerken alvorens die verordening was herzien. Hare bezwaren bleken echter ongegrond te zijn. Mitsdien werd bij Koninklijk besluit van 18 October 1883, n°. 16, bevolen, dat genoemde gemeenten zich overeenkomstig die verordening zullen gedragen. (Zie n°. III van bijlage IJ.)

Gedeputeerde Staten van Noordbrabant handhaafden de uitspraak van den inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht, ten aanzien van de scholen te Heeswijk, Strijp en Zeelst, waartegen de gemeentebesturen in beroep waren gekomen, en onthielden hunne goedkeuring aan zijne besluiten voor zooveel de scholen te Bedaf en te Hintham betreft. Van deze laatste beslissing van Gedeputeerde Staten, kwamen voormelde inspecteur, de schoolopziener in het district 's Hertogenbosch en eenige ingezetenen, ouders of voogden van schoolgaande kinderen, in beroep bij den Koning. Bij Koninklijk besluit van 11 Juli 1884, n°. 33, werd de beslissing van den inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht gehandhaafd. (Zie n°. III*bis* van bijlage IJ.)

Het volgende overzicht wijst den toestand der schoollokalen, op het einde van 1883 aan. (1)

(1) De kolom „Lokalen in aanbouw" bevat slechts de lokalen die op het einde des jaars nog niet geheel voltooid waren; daarin komen dus niet voor de gebouwen die tusschen 1 Januari en 31 December 1883 zijn afgewerkt.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

PROVINCIËN.	Nieuw gebouwde lokalen.		Lokalen in aanbouw.		Vergroote of verbeterde lokalen.		Lokalen [illegible] eischten.		Plannen, aanhangig tot verbetering of geheele vernieuwing.		Afgekeurde lokalen.	*Toelichtingen.*
	Openbare.	Bijz.	Openbare.	Bijz.	Openbare.	Bijz.	Openbare.	Bijzondere.	Openbare.	Bijzondere.		
Noordbrabant. .	30	3	11	3	18	1	45	22	18	»	9	
Gelderland . . .	20	1	7	»	42	3	48	6	25	»	1	
Zuidholland . .	26	6	16	»	22	4	90	31	40	»	»	
Noordholland. .	56	»	23	»	74	»	131	1	54	»	»	
Zeeland	11	»	14	»	19	2	54	»	37	»	»	
Utrecht	10	11	9	»	9	3	11	»	8	»	1	
Friesland	18	»	20	»	25	»	118	8	28	»	1	
Overijssel	13	»	9	»	32	»	109	»	45	1	1	
Groningen . . .	22	3	13	1	51	1	47	2	26	1	»	
Drenthe	5	»	4	»	10	»	65	»	26	»	»	
Limburg	4	4	3	1	13	1	56	8	15	»	2	
Totaal in 1883	215	28	129	5	315	15	774	78	322	2	15	
» » 1882	212	28	158	15	200	21	1144	101	629	13	7	

Vergelijkt men de totalen van de eerste zes kolommen dezer tabel, dan blijkt, dat het jaar 1883 op het gebied van schoolbouw niet minder vruchtbaar is geweest dan het vorige jaar. Kon toen op eene verbetering van 570 gebouwen worden gewezen, in den loop van 1883 werden 215 nieuw gebouwd en 315 vergroot of verbeterd. Voegt men daarbij de 129 lokalen die op ultimo December in aanbouw waren, dan maken deze een totaal uit van 659, of 89 meer dan in 1882.

Dat verbetering in den toestand noodig was, bewijzen zoovele lokalen die, al kunnen zij niet wegens onvoldoende ruimte of schadelijkheid voor de gezondheid afgekeurd worden, toch ten eenenmale ongeschikt zijn, en een goed klassikaal onderwijs belemmeren. De schoolopziener in het district Haarlem deelde mede, dat de 40 lokalen voor openbaar onderwijs in dat district, die verbetering eischten, en dus onder de 131 van de provincie Noordholland begrepen zijn, » in bijna geen enkel opzicht voldoen aan de eischen welke men aan een goed schoolgebouw stellen moet, terwijl er bovendien vele gevonden worden, die in sommige opzichten verandering of verbetering behoeven." De schoolopziener in het district Hoorn teekende aan, dat onder de 26 lokalen die verbetering eischten, » slechts een paar bepaald slecht of onvoldoende genoemd moeten worden, wanneer ze worden getoetst aan de regelen omtrent den schoolbouw en de inrichting der schoollokalen, vastgesteld bij Koninklijk besluit van 4 Mei 1883 (*Staatsblad* n°. 41). Waar evenwel de billijke eischen van goed klassikaal onderwijs en de voorschriften der hygiëne tot maatstaf van beoordeeling worden genomen, springt de wenschelijkheid van verbetering in het oog."

De nieuw gebouwde lokalen zijn over het algemeen zeer doelmatig ingericht; zonder aan de eischen der deugdelijkheid te kort te doen, zijn zij overigens zoo eenvoudig mogelijk, en alle onnoodige onkosten werden vermeden. Het schooltoezicht dringt voortdurend aan op het vermijden van al hetgeen ornament zou kunnen heeten, en bevordert daardoor, dat alleen op doelmatigheid, degelijkheid en soliditeit wordt gelet. Wanneer echter bij sommige schoollokalen de daken over de zijmuren uitspringen, dan is dit niet het gevolg van de zucht om het gebouw op een Zwitsersch Chalêt te doen gelijken, maar een eenvoudig, beproefd middel tegen het zoo schadelijk inwateren der muren, waardoor alles vochtig wordt en bederft.

De inmenging van het schooltoezicht in zake schoolbouw, heeft ook in 1883 eene aanzienlijke besparing van kosten ten gevolge gehad, en er zou nog veel meer bezuinigd zijn als aan alle bezuinigingsvoorstellen gevolg ware gegeven.

De verbetering der schoolmeubelen staat overal in nauw verband met de vernieuwing en verbetering der lokalen. In de nieuwe scholen laten de meubelen weinig te wenschen over. In vele andere scholen zijn banken en tafels dikwijls ondoelmatig, daar bij de samenstelling geen acht is gegeven op den leeftijd van de kinderen, voor wie ze bestemd zijn, zoodat zij eene ongeschikte zitplaats aanbieden, die niet zonder invloed is op de houding der kinderen bij de verschillende werkzaamheden. Hier zijn de tafels, in vergelijking met de banken, te hoog, daar te laag; sommige banken zijn zóó hoog, dat de voeten der leerlingen den grond niet kunnen bereiken, andere zóó laag, dat de beenen uitgestrekt moeten worden omdat anders de knieën te hoog komen.

De leermiddelen zijn over het algemeen voldoende, hetgeen het gevolg is van het leerplan, dat het voorhanden hebben van doeltreffende leermiddelen medebrengt. Hier en daar werden glazen schoolborden ingevoerd, die in het gebruik zeer goed voldoen.

In de provincie Limburg viel over den toestand der leermiddelen nog al te klagen; vooral de leien, kaarten, toestellen van vormleer en van maten en gewichten, lieten vaak te wenschen over. Deze laatste zijn in enkele scholen in het geheel niet voorhanden.

§ 4. SUBSIDIËN VAN HET RIJK KRACHTENS ART. 49 DER WET.

De beide volgende overzichten bevatten de subsidiën in de gewone en buitengewone kosten van het openbaar lager onderwijs, krachtens art. 49 der wet door het Rijk verleend.

Door de buitengewone kosten van het lager onderwijs worden hier verstaan de uitgaven voor den bouw van nieuwe of verbouw van bestaande schoollokalen en onderwijzerswoningen en de aanschaffing van schoolmeubelen voor de nieuwe lokalen.

SUBSIDIËN IN DE GEWONE KOSTEN.

PROVINCIËN.	GEMEENTEN.	Bedrag van het subsidie.	Totaal-bedrag per provincie.
Noordbrabant	Herpen	f 280,00	
	Huybergen	210,00	
	Rijsbergen	280,00	
			f 770,00
Zuidholland	Herkingen	f 1 800,00	
	de Lier	420,00	
	Monster	1 900,00	
	Nieuw-Beijerland	2 000,00	
	Rhijnsburg	1 600,00	
	Schelluinen	200,00	
	Stad a/h Haringvliet	2 100,00	
	Stellendam	1 100,00	
	Zwartewaal	1 400,00	
			12 520,00
Noordholland	Callantsoog	f 175,00	
	Egmond aan Zee	1 090,00	
	Oostzaan	2 100,00	
	Petten	1 890,00	
	Ransdorp	490,00	
	Spaarndam	600,00	
	Terschelling	2 500,00	
	Texel	3 000,00	
	Urk	4 250,00	
	Vlieland	2 268,00	
	Westzaan	3 251,00	
			21 614,00
Zeeland	Clinge	f 1 922,00	
	Ellewoutsdijk	300,00	
	Kapelle	500,00	
	Koewacht	1 900,00	
	Nisse	315,00	
	Oudelande	455,00	
	Philippine	140,00	
	Retranchement	600,00	
	Serooskerke (Schouwen)	750,00	
	Waarde	400,00	
	Westdorpe	600,00	
	Westkapelle	1 260,00	
			9 142,00
Utrecht	Tienhoven	f 460,00	
			460,00
	Transporteren	»	f 44 506,00

PROVINCIEN.	GEMEENTEN.	Bedrag van het subsidie.	Totaal-bedrag per provincie.
	Per transport	»	f 44 506,00
Friesland	Ameland	f 1 400,00	
	Hindeloopen	1 370,00	
	Oostdongeradeel	5 500,00	
	Oostellingwerf	3 500,00	
	Schiermonnikoog	1 085,00	
	Stavoren	915,00	
	Workum	3 500,00	
			17 270,00
Overijssel	Ambt Hardenberg	f 4 120,00	
	Gramsbergen	235,00	
	Lonneker	4 500,00	
	Wanneperveen	420,00	
			9 275,00
Groningen	Marum	f 460,00	
	Nieuwe Pekela	750,00	
			1 210,00
Limburg	Baexem	f 400,00	
	Bingelrade	300,00	
	Bocholtz	200,00	
	Elsloo	700,00	
	Heel en Panheel	150,00	
	Jabeek	230,00	
	Merkelbeek	200,00	
	Mesch	140,00	
	Munstergeleen	200,00	
	Neeritter	200,00	
	Rimburg	100,00	
	Roggel	300,00	
	Slenaken	220,00	
	Stein	100,00	
	Urmond	200,00	
	Voerendaal	140,00	
			3 780,00
	Totaal der subsidiën in de gewone kosten in 1883		f 76 041,00

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

SUBSIDIËN IN DE BUITENGEWONE KOSTEN.

PROVINCIËN.	GEMEENTEN.	Totaal bedrag der kosten.	Vergoeding volgens art. 45 der wet.	Subsidie volgens art. 49 der wet.	Bedrag van hetgeen ten laste der gemeenten is gebleven.
Noordbrabant . . .	Leende	f 8 472,58^5	f 2 541,77	f 2 125,00	f 3 805,81^5
	Zwaluwe	11 537 00	3 461,00	2 463,00	5 613,00
Gelderland	Ambt-Doetinchem . .	17 217,00	5 165,00	7 000,00	5 052,00
	Borculo	23 218,00	6 965,00	5 800,00	10 453,00
	Neede	7 224,00	2 167,00	2 500,00	2 557,00
	Poederoijen.	8 185,00	2 455,00	4 750,00	980,00
Zuidholland	den Bommel	15 460,00	4 638,00	9 722,00	1 100,00
	's Gravesande	21 290,00	6 387,00	7 500,00	7 403,00
	Katwijk.	20 490,00	6 147,00	6 055,00	8 288,00
	Maasdam	11 075,00	3 322,50	4 000,00	3 752,50
	Middelharnis	63 587,00	19 076,00	35 000,00	9 511,00
	Nieuwe Tonge . . .	15 967,00	4 790,00	9 200,00	1 977,00
	Rockanje	25 656,00	7 696,00	6 000,00	11 960,00
Noordholland. . . .	Urk	18 340,00	5 502,00	12 130,00	708,00
Zeeland.	Breskens	20 558,24	6 167,47	11 825,00	2 565,77
	Cats	6 854,00	2 056,20	4 797,80	»
	Clinge	27 847,80	8 354,34	19 194,00	299,46
	Ellewoutsdijk. . . .	11 000,00	3 300,00	7 700,00	»
	Heinkenszand. . . .	7 046,00	2 113,80	4 150,00	782,20
	Hengstdijk.	14 991,00	4 497,00	8 000,00	2 494,00
	Hoofdplaat.	9 145,00	2 743,50	3 325,00	3 076,50
	Nisse.	11 885,00	3 565,00	7 165,00	1 155,00
	Rilland-Bath	7 160,00	2 148,00	2 170,00	2 842,00
	Schore	12 430,00	3 729,00	6 235,00	2 466,00
	Sint-Annaland . . .	14 581,33	4 374,40	3 000,00	7 206,93
	Sluis.	32 694,00	9 808,00	5 000,00	17 886,00
	Vlissingen	157 167,00	47 150,10	46 345,00	63 671,90
	Vrouwepolder. . . .	980,00	294,00	686,00	»
	Waarde.	14 300,00	4 290,00	9 010,00	1 000,00
Friesland	Oostdongeradeel . . .	61 400,00	18 420,00	29 470,00	13 510,00
	Westdongeradeel . .	62 204,00	18 661,00	28 000,00	15 543,00
Overijssel	Bathmen	13 382,33^5	4 014,70	2 557,00	6 810,63^5
	Giethoorn	11 698,00	3 509,00	1 000,00	7 189,00
	Haaksbergen	18 574,00	5 572,00	6 510,00	6 492,00
	Holten	7 293,00	2 187,90	1 590,00	3 515,10
	IJsselmuiden	31 050,00	9 315,00	7 600,00	14 135,00
Groningen.	Marum	40 817,00	12 245,00	26 322,00	2 250,00
	Nieuwe Pekela . . .	25 434,00	7 630,00	15 000,00	2 804,00
Drenthe	Diever	7 328,88	2 198,66	5 130,22	»
Limburg	Baexem	1 650,00	495,00	800,00	355,00
	Beesel	10 865,00	3 259,50	3 000,00	4 605,50
	Montfort	8 232,33	2 469,70	1 900,00	3 862,63
	Valkenburg	21 330,00	6 399,00	3 500,00	11 431,00

Totaal der subsidiën in de buitengewone kosten in 1883	f 385 227,02
» » » » » gewone » » »	76 041,00
Algemeen totaal	f 461 268,02

Verzameling der subsidiën in de gewone en in de buitengewone kosten.

Noordbrabant.	f 5 358,00
Gelderland.	20 050,00
Zuidholland	89 997,00
Noordholland.	33 744,00
Zeeland.	147 744,80
Utrecht	460,00
Friesland	74 740,00
Overijssel	28 532,00
Groningen.	42 532,00
Drenthe.	5 130,22
Limburg	12 980,00
	f 461 268,02

Uit de vorenstaande tabel der subsidiën in de gewone kosten blijkt, dat aan de navolgende gemeenten, in 1882 geen subsidie genietend, in 1883 eene bijdrage werd verleend, te weten:

Noordholland: Texel.

Zeeland: Ellewoutsdijk, Oudelande, Philippine, Serooskerke, Schouwen, Waarde.

Friesland: Oostdongeradeel, Ooststellingwerf, Workum.

Overijssel: Ambt-Hardenberg.

Groningen: Marum, Nieuwe-Pekela.

Limburg: Bingelrade, Bocholtz, Elsloo, Heel en Panheel, Merkelbeek, Neeritter, Roggel, Urmond.

Daarentegen genoten de navolgende in 1882 gesubsidieerde gemeenten in 1883 geen subsidie, en wel:

Friesland: Westdongeradeel.

Limburg: Limbricht.

Voorts strekten de subsidiën, aan de gemeenten Heinkenszand en Hoofdplaat toegekend en vermeld in de tabel der buitengewone subsidiën, zoowel ter tegemoetkoming in de gewone als in de buitengewone kosten van het lager onderwijs. Eene juiste splitsing was in deze beide gevallen niet wel mogelijk.

De navolgende gemeenten genoten over 1883 in de gewone kosten *meer* aan subsidie dan in 1882 het bedrag achter hare namen vermeld:

Zuidholland: Herkingen f 200, Rhijnsburg f 200, Stellendam f 100.

Noordholland: Urk f 100.

Zeeland: Clinge f 622.

Minder dan over 1882 werd toegekend aan de nagenoemde gemeenten:

Noordbrabant: Herpen f 120, Huybergen f 90, Rijsbergen f 120.

Zuidholland: de Lier f 180, Monster f 100, Zwartewaal f 600.

Noordholland: Callantsoog f 245, Egmond aan Zee f 910, Oostzaan f 455, Petten f 210, Ransdorp f 310, Spaarndam f 200, Terschelling f 1 272, Vlieland f 447, Westzaan f 914.

Zeeland: Kapelle f 300, Koewacht f 435, Nisse f 135, Retranchement f 115, Westkapelle f 440.

Utrecht: Tienhoven f 202.

Friesland: Ameland f 600, Hindeloopen f 585, Schiermonnikoog f 465, Stavoren f 395.

Overijssel: Gramsbergen f 445, Wanneperveen f 180.

Limburg: Mesch f 65, Rimburg f 50, Voerendael f 60.

Aan gewone subsidiën werd in 1883 f 11 742 meer besteed dan in het vorig jaar.

Wat de buitengewone subsidiën aangaat, valt, in vergelijking met 1882, eene vermeerdering waar te nemen van f 108 826,12. Deze vermeerdering is hoofdzakelijk een gevolg van het grooter bedrag te dier zake voor Zuidholland, Friesland, Groningen en vooral voor Zeeland besteed. Eenige vermeerdering valt ook op te merken voor Drenthe. Voor Noordbrabant, Gelderland, Noordholland, Overijssel en Limburg is op vermindering te wijzen; terwijl in Utrecht ook in 1883 weer geene buitengewone subsidiën werden toegekend.

In het geheel eischte de toepassing van art. 49 der wet op het lager onderwijs f 120 568.12 meer dan in 1882.

§ 5. LEERLINGEN.

De volgende tabel wijst het getal der leerlingen aan die op 1 Januari 1884 tot de dagschool behoorden.

GETAL leerlingen die op 1 Januari

PROVINCIËN.	Openbare scholen.					Gesubsidieerde bijzondere scholen.				
	Beneden 6 jaar.	Van 6, 7 en 8 jaar.	Van 9, 10 en 11 jaar.	Boven 12 jaar.	Totaal.	Beneden 6 jaar.	Van 6, 7 en 8 jaar.	Van 9, 10 en 11 jaar.	Boven 12 jaar.	
JON										
Noordbrabant	239	10 466	11 386	4 047	26 138	8	20	30	51	109
Gelderland	373	11 199	11 426	5 004	28 002	12	78	233	333	656
Zuidholland	393	16 944	18 097	4 871	40 305	»	3	5	72	80
Noordholland	499	14 240	15 464	4 291	34 494	»	51	65	99	215
Zeeland	205	5 365	5 640	2 988	14 198	»	»	»	»	»
Utrecht	84	3 337	3 482	877	7 780	1	13	45	95	154
Friesland	1 495	8 672	8 413	3 746	22 326	»	»	13	43	56
Overijssel	580	7 748	7 374	2 460	18 162	»	»	18	62	80
Groningen	1 047	7 518	7 103	3 056	18 724	»	»	1	21	22
Drenthe	423	3 534	3 510	1 300	8 767	»	»	3	13	16
Limburg	98	5 922	6 659	2 101	14 780	»	»	»	»	»
Totaal	5 436	94 945	98 554	34 741	233 676	21	165	413	789	1 388
Op 1 Januari 1883.	6 071	92 487	94 988	35 392	228 938	14	188	450	814	1 466
Vermeerdering	— 635	2 458	3 566	— 651	4 738	7	— 23	— 37	— 25	— 78
MEIS										
Noordbrabant	212	5 274	5 106	1 271	11 863	3	41	19	5	68
Gelderland	382	9 514	9 203	2 869	21 968	4	54	95	174	327
Zuidholland	421	16 124	16 082	3 299	35 926	2	87	105	77	271
Noordholland	477	13 381	13 848	3 206	30 912	2	32	35	89	158
Zeeland	197	4 893	5 019	1 679	11 788	»	»	»	»	»
Utrecht	76	3 093	2 984	537	6 690	»	17	34	62	113
Friesland	1 423	8 546	8 034	2 177	20 180	»	»	2	22	24
Overijssel	491	7 162	6 628	1 414	15 695	»	»	17	100	117
Groningen	940	7 406	6 865	1 748	16 959	»	»	1	17	18
Drenthe	398	3 419	3 371	752	7 940	»	»	4	26	30
Limburg	54	3 886	4 245	831	9 016	23	361	444	109	937
Totaal	5 071	82 698	81 385	19 783	188 937	34	592	756	681	2 063
Op 1 Januari 1883.	5 565	80 731	78 117	19 853	184 266	46	559	792	827	2 224
Vermeerdering	— 494	1 967	3 268	— 70	4 671	— 12	33	— 36	— 146	— 161

1884 de dagschool bezochten, aan de

GENS.

Niet gesubsidieerde bijzondere scholen.					Alle lagere scholen te zamen.				
Beneden 6 jaar.	Van 6, 7 en 8 jaar.	Van 9, 10 en 11 jaar.	Boven 12 jaar.	Totaal.	Beneden 6 jaar.	Van 6, 7 en 8 jaar.	van 9, 10 en 11 jaar.	Boven 12 jaar.	Totaal.
221	2 709	2 935	1 354	7 219	468	13 195	14 351	5 452	33 466
323	3 020	3 020	1 664	8 027	708	14 297	14 679	7 001	36 685
281	7 480	8 036	2 222	18 019	674	24 427	26 138	7 165	58 404
409	5 641	5 663	1 996	13 709	908	19 932	21 192	6 386	48 418
79	747	740	377	1 943	284	6 112	6 380	3 365	16 141
78	2 089	2 199	671	5 037	163	5 439	5 726	1 643	12 971
368	2 185	1 988	737	5 278	1 863	10 857	10 414	4 526	27 660
82	1 053	1 027	667	2 829	662	8 801	8 419	3 189	21 071
240	1 137	1 144	448	2 969	1 287	8 655	8 248	3 525	21 715
62	216	217	73	568	485	3 750	3 730	1 386	9 351
29	807	951	495	2 282	127	6 729	7 610	2 596	17 062
2 172	27 084	27 920	10 704	67 880	7 629	122 194	126 887	46 234	302 944
2 536	25 907	25 786	10 317	64 546	8 621	118 582	121 224	46 523	294 950
— 364	1 177	2 134	387	3 334	— 992	3 612	5 663	— 289	7 994

JES.

Beneden 6 jaar.	Van 6, 7 en 8 jaar.	Van 9, 10 en 11 jaar.	Boven 12 jaar.	Totaal.	Beneden 6 jaar.	Van 6, 7 en 8 jaar.	van 9, 10 en 11 jaar.	Boven 12 jaar.	Totaal.
413	6 934	8 252	2 498	18 097	628	12 249	13 377	3 774	30 028
330	3 963	4 132	1 657	10 082	716	13 531	13 430	4 700	32 377
312	7 941	8 393	1 989	18 635	735	24 152	24 580	5 365	54 832
383	5 837	6 091	1 996	14 307	862	19 250	19 974	5 291	45 377
61	898	877	327	2 163	258	5 791	5 896	2 006	13 951
64	1 982	2 273	654	4 973	140	5 092	5 291	1 253	11 776
342	2 123	1 970	400	4 835	1 765	10 669	10 006	2 599	25 039
94	1 190	1 142	628	3 054	585	8 352	7 787	2 142	18 866
270	1 202	1 123	277	2 872	1 210	8 608	7 989	2 042	19 849
50	237	226	59	572	448	3 656	3 601	837	8 542
150	1 820	2 193	1 634	5 797	227	6 067	6 882	2 574	15 750
2 469	34 127	36 672	12 119	85 387	7 574	117 417	118 813	32 583	276 387
2 735	32 948	34 640	11 322	81 645	8 346	114 238	113 549	32 002	268 135
— 266	1 179	2 032	797	3 742	— 772	3 179	5 264	581	8 252

Het getal der dagscholieren nam in 1883 toe met 16 246 tegen 11 153 in 1882. Die toeneming kwam, in tegenstelling van het vorige jaar, voornamelijk ten goede van de openbare scholen. Deze scholen toch namen toe met 9 409, tegen 3 864, de niet gesubsidieerde bijzondere met 7 076, tegen 7 636 leerlingen in het vorige jaar, terwijl het getal der leerlingen aan de gesubsidieerde bijzondere scholen met 239 afnam.

Het getal der kinderen beneden 6 jaren nam af aan de openbare en aan de niet-gesubsidieerde bijzondere, het nam toe met 7 jongens aan de gesubsidieerde bijzondere scholen. Op den leeftijd van 6 tot 12 jaren nam het toe aan de openbare en aan de niet gesubsidieerde bijzondere scholen. Boven dien leeftijd nam het getal af voor de eerste, het nam toe voor de laatste categorie van scholen. Aan de gesubsidieerde bijzondere scholen nam het getal der leerlingen boven 6 jaren af, met uitzondering voor de meisjes, op den leeftijd van 6—9 jaren.

In den volgenden staat zijn ook nu weder van de schoolbevolking *afgetrokken* de kinderen, schoolgaande in de provincie en behoorende tot de bevolking eener andere provincie of van een ander Rijk; *bijgeteld* de kinderen behoorende tot de bevolking der provincie en schoolgaande in eene andere provincie of in een ander Rijk.

PROVINCIËN.	Beneden 6 jaar.		Van 6, 7 en 8 jaar.		Van 9, 10 en 11 jaar.		Boven 12 jaar.		Totaal.	
	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.
Noordbrabant . . .	468	633	13 225	12 322	14 396	13 441	5 453	3 781	33 542	30 177
Gelderland	708	717	14 304	13 536	14 686	13 432	7 000	4 701	36 698	32 386
Zuidholland	675	734	24 394	24 098	26 084	24 528	7 150	5 357	58 303	54 717
Noordholland. . . .	910	864	19 962	19 261	21 217	19 950	6 397	5 279	48 486	45 354
Zeeland.	284	258	6 111	5 789	6 380	5 896	3 362	2 006	16 137	13 949
Utrecht.	160	138	5 441	5 136	5 754	5 364	1 649	1 267	13 004	11 905
Friesland	1 862	1 764	10 868	10 683	10 426	10 020	4 532	2 602	27 688	25 069
Overijssel	660	587	8 803	8 353	8 419	7 790	3 193	2 140	21 075	18 870
Groningen.	1 288	1 212	8 647	8 594	8 248	7 982	3 522	2 038	21 705	19 826
Drenthe	487	445	3 747	3 656	3 718	3 595	1 380	842	9 332	8 538
Limburg	127	227	6 737	6 078	7 619	6 891	2 585	2 570	17 068	15 766
Totaal	7 629	7 579	122 239	117 506	126 947	118 839	46 223	32 583	303 038	276 557
Op 1 Januari 1883. .	8 623	8 351	118 640	114 336	121 281	113 624	46 507	32 002	295 051	268 313
Vermeerdering	— 994	— 772	3 599	3 170	5 666	5 265	— 284	581	7 987	8 244

Tusschen de beide staten der schoolbevolking bestaat een verschil van 94 jongens en 170 meisjes Dit verschil is een gevolg van het opnemen in bovenstaanden staat van 109 jongens en 178 meisjes in Nederland te huis behoorende, doch die school gaan in Duitsche of Belgische grensgemeenten; terwijl de kinderen (15 jongens en 8 meisjes), die in die gemeenten te huis behooren en in Nederland ter school gaan, niet in den staat zijn opgenomen.

Het aantal kinderen, dat op den leeftijd van 6 tot 12 jaren op 1 Januari 1884 huisonderwijs genoot, blijkt uit den volgenden staat.

PROVINCIËN.	6, 7 en 8 jaren.		9, 10 en 11 jaren.	
	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.
Noorbrabant. . . .	87	122	111	113
Gelderland	8	18	10	17
Zuidholland. . . .	8	9	12	10
Noordholland . . .	57	66	39	56
Zeeland	11	18	17	14
Utrecht	30	33	31	27
Transporteeren	201	266	220	237
Per transport	201	266	220	237
Friesland.	»	»	»	»
Overijssel.	11	14	9	12
Groningen	4	2	2	1
Drenthe	»	»	»	»
Limburg.	»	27	»	34
Totaal	216	309	231	284
Op 1 Januari 1883 .	184	196	181	213
Vermeerdering	32	113	50	71

Het aantal kinderen van 6 tot 12 jaren uit de beide voorgaande staten te zamen genomen, geeft het aantal kinderen dat op 1 Januari 1884 onderwijs genoot.

Dat van hen op dien leeftijd en op dat tijdstip in leven, benevens dat van hen, die op 1 Januari 1884 noch schoolnoch huisonderwijs ontving, blijkt uit de volgende tabel.

PROVINCIËN.	Werkelijke bevolking op 1 Januari 1884.			Getal kinderen op 1 Januari 1884.				Getal kinderen dat op 1 Januari 1884 noch school-, noch huisonderwijs genoot.				Van de 10 000 jongens (meisjes) genoten op 1 Januari 1884 noch school-, noch huisonderwijs.			
				Van 6, 7 en 8 jaar.		Van 9, 10 en 11 jaar.		Van 6, 7 en 8 jaar.		Van 9, 10 en 11 jaar.		Van 6, 7 en 8 jaar.		Van 9, 10 en 11 jaar.	
	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.
Noordbrabant	244 235	241 585	485 820	15 237	15 207	15 017	14 582	1 925	2 763	510	1 028	1 263	1 817	34	705
Gelderland	245 561	239 864	485 425	16 869	16 309	15 683	15 530	2 557	2 755	987	2 081	1 516	1 689	629	1 340
Zuidholland	416 943	448 463	865 406	30 114	30 568	28 450	27 843	5 712	6 461	2 354	3 305	1 897	2 114	827	1 187
Noordholland	363 255	387 164	750 419	25 088	24 613	23 020	22 644	5 069	5 286	1 764	2 638	2 020	2 148	766	1 165
Zeeland	94 675	97 462	192 137	7 041	6 987	6 880	6 644	919	1 180	483	734	1 305	1 689	702	1 105
Utrecht	100 946	102 756	203 702	6 854	6 908	6 491	6 396	1 383	1 739	706	1 005	2 018	2 517	1 088	1 571
Friesland	163 127	166 003	329 130	11 638	11 454	11 129	11 143	770	771	703	1 123	662	673	632	1 008
Overijssel	144 061	137 536	281 597	9 853	9 468	9 230	9 001	1 039	1 101	802	1 199	1 055	1 163	869	1 332
Groningen	129 724	132 916	262 640	9 429	9 418	8 756	8 743	778	822	506	760	825	873	578	869
Drenthe	63 529	58 962	122 491	4 103	3 983	3 998	3 960	356	327	280	365	863	821	700	922
Limburg	124 794	121 504	246 298	7 980	7 726	7 868	7 535	1 243	1 621	249	610	1 558	2 098	316	810
Totaal op 1 Januari 1884	2 090 850	2 134 215	4 225 065	144 206	142 641	136 522	134 021	21 751	24 826	9 344	14 848	1 508	1 740	684	1 108
» » 1 » 1883	2 064 392	2 108 580	4 172 972	141 643	140 296	130 885	129 731	22 819	25 764	9 423	15 894	1 611	1 836	720	1 225
Vermeerdering	26 458	25 635	52 093	2 563	2 345	5 637	4 290	—1 068	— 938	— 79	—1 046	— 103	— 96	— 36	— 117

Uit vorenstaande tabel blijkt, dat het aantal kinderen in leven op den leeftijd van boven de 6 en beneden de 12 jaren in het afgeloopen jaar toenam met 14 835 of 2,73 pct., tegen 13 728 of 2,53 pct. in 1882. Het aantal van hen, die noch school- noch huisonderwijs genoten, is, in tegenstelling van het vorige jaar, toen men had te wijzen op eene vermeerdering van 2242 of 3,03 pct., afgenomen met 3131 of 4,24 pct.

Aan school- of huisonderwijs namen deel 249 633 jongens en 236 988 meisjes van boven de 6 en beneden de 12 jaren; het getal kinderen van beide geslachten en leeftijden was volgens de lijsten, opgemaakt door de gemeentebesturen, volgens de eerste alinea van art. 81 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), 280 728 en 276 662: het school- of huisonderwijs werd dus nog verzuimd door 31 095 jongens en 39 674 meisjes van genoemden leeftijd, te zamen door 70 769 kinderen of 12,70 pct., tegen 73 900 of 13,62 pct. in het voorgaande jaar.

In de volgende tabel is het aantal der dagscholieren vermeld, die tevens de avondschool bezochten, vergeleken met dat op gelijk tijdstip van het voorgaande jaar.

GETAL der dagscholieren die tevens de avondschool bezochten op 1 Januari 1884.

PROVINCIËN.	Aan de openbare scholen.		Aan de gesubsidieerde bijzondere scholen.		Aan de niet-gesubsidieerde bijzondere scholen.		Aan alle lagere scholen te zamen.	
	Jongens.	Meisjes.	Jongens	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.
Noordbrabant	897	137	52	»	529	215	1 478	352
Gelderland	587	90	28	8	517	123	1 132	221
Zuidholland	785	809	21	»	808	327	1 614	1 136
Noordholland.	2 708	3 116	»	»	609	699	3 317	3 815
Zeeland.	927	261	»	»	243	130	1 170	391
Utrecht.	80	14	14	»	231	84	325	98
Friesland	4 655	3 381	37	8	1 515	765	6 207	4 154
Overijssel	300	75	»	»	262	38	562	113
Groningen.	639	498	»	»	287	87	926	585
Drenthe	395	67	6	»	103	3	504	70
Limburg	185	41	»	»	42	33	227	74
Totaal . .	12 158	8 489	158	16	5 146	2 504	17 462	11 009
Op 1 Januari 1883. .	13 005	9 449	383	63	4 958	2 072	18 346	11 584
Vermeerdering. . .	— 847	— 960	—225	—47	188	432	— 884	— 575

Hieruit blijkt, dat het bezoek der avondschool door leerlingen der dagschool ook in het afgeloopen jaar weder zeer is verminderd, behalve voor de niet-gesubsieerde bijzondere scholen.

Het aantal dagscholieren dat in 1883 kosteloos werd onderwezen, blijkt uit de volgende tabel.

GETAL der dagscholieren die kosteloos onderwijs ontvingen op 1 Januari 1884.

PROVINCIËN.	Aan de openbare scholen.		Aan de gesubsidieerde bijzondere scholen.		Aan de niet-gesubsidieerde bijzondere scholen.		Aan alle lagere scholen te zamen.	
	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.
Noordbrabant	13 473	6 315	17	15	3 281	8 016	16 771	14 346
Gelderland	15 729	12 522	90	36	1 830	2 819	17 649	15 377
Zuidholland	20 896	18 503	»	»	3 896	4 685	24 792	23 188
Noordholland.	19 926	17 404	4	5	4 395	4 853	24 325	22 262
Zeeland	9 037	7 683	»	»	336	490	9 373	8 173
Utrecht.	4 678	4 172	»	»	1 184	1 096	5 862	5 268
Friesland	17 195	15 690	»	»	708	669	17 903	16 359
Overijssel	7 603	6 716	»	»	1 038	1 283	8 641	7 999
Groningen.	11 953	10 784	1	»	177	163	12 131	10 947
Drenthe	3 895	3 555	»	»	4	3	3 899	3 558
Limburg	5 721	3 664	»	374	1 016	1 958	6 737	5 996
Totaal . . .	130 106	107 008	112	430	17 865	26 035	148 083	133 473
Op 1 Januari 1883 . .	128 109	105 169	124	425	17 665	26 180	145 898	131 774
Vermeerdering . . .	1 997	1 839	— 12	5	200	— 145	2 185	1 699

Hieruit blijkt, dat het aantal kosteloos onderwezenen in het afgeloopen jaar toenam, voornamelijk aan de openbare scholen. Het nam toch af voor de jongens aan de gesubsidieerde, voor de meisjes aan de niet-gesubsidieerde scholen.

Uit de volgende tabel blijkt het aantal leerlingen, dat in 1883 uitsluitend de avondschool bezocht.

GETAL der leerlingen die uitsluitend de avondschool bezochten op 1 Januari 1884.

PROVINCIËN.	Aan de openbare scholen.		Aan de gesubsidieerde bijzondere scholen.		Aan de niet-gesubsidieerde bijzondere scholen.		Aan alle lagere scholen te zamen.	
	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.
Noordbrabant	639	65	1	»	81	22	721	87
Gelderland.	547	101	7	7	269	33	823	141
Zuidholland	233	41	»	»	266	161	499	202
Noordholland.	222	79	»	»	73	155	295	234
Zeeland	295	102	»	»	68	29	363	131
Utrecht.	215	9	»	»	70	43	285	52
Friesland	364	223	2	»	200	199	566	422
Overijssel	42	16	»	»	57	24	99	40
Groningen.	60	7	»	»	123	11	183	18
Drenthe	186	19	1	»	36	5	223	24
Limburg	37	16	»	»	154	57	191	73
Totaal . . .	2 840	678	11	7	1 397	739	4 248	1 424
Op 1 Januari 1883 . .	3 084	632	112	45	1 705	995	4 901	1 672
Vermeerdering. . .	— 244	46	— 101	— 38	— 308	— 256	— 653	— 248

Uit deze tabel blijkt, dat het getal van hen die uitsluitend de avondschool bezochten, in het afgeloopen jaar afnam aan alle soorten van scholen, met uitzondering voor de meisjes aan de openbare scholen.

De volgende tabel toont aan het getal der leerlingen, dat de herhalingsschool bezocht op het einde van 1883.

GETAL der leerlingen die de herhalingsscholen bezochten op 1 Januari 1884.

PROVINCIËN.	Aan de openbare scholen.		Aan de gesubsidieerde bijzondere scholen.		Aan de niet-gesubsidieerde bijzondere scholen.		Aan alle scholen te zamen.	
	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.	Jongens.	Meisjes.
Noordbrabant.	1 145	95	»	»	220	60	1 365	155
Gelderland	1 928	158	»	»	70	41	1 998	199
Zuidholland	1 714	232	28	9	74	124	1 816	365
Noordholland.	1 575	669	165	55	130	373	1 870	1 097
Zeeland	825	231	79	77	3	»	907	308
Utrecht.	386	20	»	»	45	22	431	42
Friesland	474	175	»	»	31	21	505	196
Overijssel	775	236	85	»	258	186	1 118	422
Groningen.	1 311	328	»	»	111	34	1 422	362
Drenthe	850	104	»	»	»	»	850	104
Limburg	20	»	»	»	113	25	133	25
Totaal . . .	11 003	2 248	357	141	1 055	886	12 415	3 275
Op 1 Januari 1883 . .	9 637	2 016	428	101	823	810	10 888	2 927
Vermeerdering. . .	1 366	232	— 71	40	232	76	1 527	348

Uit deze cijfers blijkt, dat ook in 1883 het bezoek der herhalingsschool toenam, met uitzondering voor de jongens aan de gesubsidiëerde bijzondere scholen. De toeneming was grooter voor de openbare dan voor de niet gesubsidieerde bijzondere scholen.

Het getal scholen waar meer dan 400 leerlingen gelijktijdig werden toegelaten, bedroeg op het einde van 1883, in:

	Openbare.	*Bijzondere.*
Noordbrabant	2	9
Gelderland	4	1
Zuidholland	30	23
Noordholland	8	14
Zeeland	1	»
Utrecht	5	5
Friesland	2	»
Overijssel	7	3
Groningen	6	»
Drenthe	1	»
Limburg	2	1
Totaal op 31 Dec. 1883	68	56
» » 31 » 1882	68	47

Onder de 9 bijzondere scholen in Noordbrabant was er een te Tilburg met 1314 leerlingen.

§ 6. SCHOOLGELDEN.

In de heffing van schoolgelden kwam gedurende het jaar 1883 weinig verandering. Bijzonderheden tot oplossing der vraag in hoeverre de regeling daarvan invloed heeft op het schoolbezoek, ontbreken daarom bijna geheel.

Waar dit geheven werd, was het schoolgeld bijna zonder uitzondering zeer gering. In vele gemeenten bedroeg het 25 of 30 cents per maand; in sommigen daalde het tot 20 en 15 cents. In grootere gemeenten was het echter in den regel hooger. Wanneer meer kinderen uit hetzelfde gezin ter school gingen, werd doorgaans voor het tweede en de volgende kinderen zekere vermindering toegestaan.

Het getal kosteloos onderwezenen vermeerderde met 3836 leerlingen der openbare dagschool. In 1883 bedroeg hun getal 128 109 jongens en 105 169 meisjes. Op 1 Januari 1884 genoten 130 106 jongens en 107 008 meisjes, of respectivelijk 55,6 en 56,6 percent kosteloos onderwijs. Te dezen aanzien viel echter tusschen de onderscheidene gemeenten, naar gelang van de meerdere of mindere gegoedheid der ingezetenen, een groot verschil waar te nemen.

In sommige gemeenten bestond nog de verkeerde gewoonte, dat de hoofden der scholen met het inzamelen der schoolgelden belast zijn. Te Haarlem en te Alkmaar waren zij zelfs verplicht de kinderen, bij wanbetaling, van de school te verwijderen.

Gedurende de maand December van 1883 verzuimden te Alblasserdam, op nog geen 400 leerlingen, 160 de school, omdat het schoolgeld nog niet betaald was, en de verordening vooruitbetaling verplichtend stelt.

In het geheel geen schoolgeld werd voor het openbaar onderwijs geheven, in het volgende aantal gemeenten van:

Noordbrabant	35
Gelderland	17
Zuidholland	28
Noordholland	43
Zeeland	21
Utrecht	9
Friesland	18
Overijssel	9
Groningen	»
Drenthe	1
Limburg	15
Totaal	196

Het getal dezer gemeenten was op 31 December 1882 213.

In het volgende overzicht is de opbrengst der schoolgelden, over het jaar 1883, vermeld.

PROVINCIËN.	Bij de Rijks lagere scholen.	Bij de openbare gemeente-scholen.	TOTAAL.
Noordbrabant	f 1 684,25	f 69 302,34	f 70 986,59
Gelderland	1 865,55	109 026,05[5]	110 891,60[5]
Zuidholland	»	325 383 57	325 383,57
Noordholland	1 547,00	281 168,15[5]	282 715,15[5]
Zeeland	2 723,70	49 123,96[5]	51 847,66[5]
Utrecht	»	46 107,81	46 107,81
Friesland	»	50 609,20[5]	50 609,20[5]
Overijssel	1 657,45	74 069,80[5]	75 727,25[5]
Groningen	1 119,65	69 291,08[5]	70 410,73[5]
Drenthe	»	29 519,39[5]	29 519,39[5]
Limburg	3 181,00	35 708,24	38 889,24
Totaal in 1883	f 13 778,60	f 1 139 309,62[5]	f 1 153 088,22[5]
» » 1882	11 795,75	1 116 739,12	1 128 534,87
Vermeerdering	f 1 982,85	f 22 570,50[5]	f 24 553,35[5]

De vermeerdering van 17 gemeenten waar schoolgeldheffing werd ingevoerd. en het toegenomen schoolbezoek met 9409 leerlingen, zijn oorzaak dat aan schoolgelden bij de Rijksscholen f 1982,85 en bij de gemeentescholen f 22 570,50⁵ meer dan in 1882 werd ontvangen.

Vorenstaand overzicht bevat niet meer, zooals in vorige jaren, eene kolom waarin de opbrengst der schoolgelden door de onderwijzers geheven, was vermeld. De omstandigheid, dat op 1 Januari 1883 de termijn, bedoeld in art. 88, alin. 1, der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), verstreken was, heeft aanleiding gegeven te onderzoeken of aan de artt. 26 en 86 dier wet was voldaan. De ontvangen berichten van Gedeputeerde Staten hebben dit bevestigd, en derhalve zijn, van 1 Januari 1883 af, aan alle onderwijzers vaste jaarwedden verzekerd.

Na dat tijdstip zijn echter in eenige gemeenten op nieuw wisselende inkomsten aan onderwijzers verleend, voornamelijk bestaande uit gratificatiën of uit het genot van een gedeelte der van gemeentewege geheven schoolgelden. Beide categoriën van wisselende inkomsten, niet meer in dit overzicht te huis behoorende, zijn opgenomen in de tabel, voorkomende onder § 10.

§ 7. BEVORDERING VAN SCHOOLBEZOEK.

Verbodsbepalingen omtrent het arbeiden van kinderen beneden de twaalf jaren, bestonden op het einde van 1883 in 141 gemeenten. Haar getal vermeerderde alzoo, sedert het vorige jaar, met 20.

Zij waren over de verschillende provinciën als volgt verdeeld:

Noordbrabant	74
Gelderland	19
Zuidholland	18
Noordholland	3
Zeeland	3
Utrecht	5
Friesland	9
Overijssel	3
Groningen	2
Drenthe	5
Limburg	»

In 287 gemeenten werd door het uitloven van openbare belooningen en eereblijken het getrouwe schoolbezoek aangemoedigd; in 1882 geschiedde dit in 280 gemeenten. Hare verdeeling over de verschillende provinciën was als volgt:

Noordbrabant	46
Gelderland	50
Zuidholland	69
Noordholland	52
Zeeland	15
Utrecht	16
Friesland	6
Overijssel	12
Groningen	8
Drenthe	5
Limburg	8

Noemenswaardige vooruitgang in deze aangelegenheid kan dus niet worden aangetoond. Blijft hetgeen in de vorige paragraaf over het geringe schoolgeld en het aanzienlijke getal kosteloos onderwezenen vermeld is, buiten rekening, dan waren ook in het jaar 1883, ten aanzien van de bevordering van schoolbezoek, verreweg de meeste gemeentebesturen in gebreke Maar zelfs de goede verwachtingen die men zich aanvankelijk van de verbodsbepalingen voorstelde, zijn niet verwezenlijkt. Meestal werden de verordeningen niet uitgevoerd, en konden misschien, omdat zij tot het grondgebied van de gemeente beperkt waren, moeilijk uitgevoerd worden. Ook de meening, dat bij den tegenwoordig minder voordeeligen toestand van landbouw en verveening, de arbeid der kinderen onmisbaar is tot onderhoud van het gezin, werkt daarop nadeelig. Er zijn echter nog andere redenen die de toepassing van art. 82, alin. 1, der wet, verijdelen. Een arrondissementsschoolopziener, tevens griffier bij het kantongerecht, in wiens arrondissement drie gemeenten bestaan waar verbodsbepalingen zijn vastgesteld, schreef, dat in 1883 geen enkele overtreding aan het oordeel van den rechter was onderworpen; niet omdat zij niet waren gepleegd, maar omdat zij moeilijk te constateeren en gewoonlijk niet te bewijzen zijn, terwijl bij de » betrokken autoriteiten weinig ambitie schijnt te bestaan om er werk van te maken".

Het is een feit, dat vele ouders, die vroeger hunne kinderen uitzonden om te werken, thans zelf den arbeid gaan verrichten, en de kinderen te huis laten om op de jongeren toezicht te houden of het huishouden te regelen. Verbod van kinderarbeid gedurende het geheele jaar schijnt voor vele ouders dikwijls zeer bezwaarlijk, vooral ten platten lande, waar zij bij sommigen veldarbeid de hulp hunner kinderen moeilijk kunnen missen. »Ware het mogelijk" — merkte een van de inspecteurs van het lager onderwijs op — »in de verordeningen de bepaling op te nemen, dat zij alleen van toepassing zullen zijn in de maanden waarin zulks zonder bezwaar kan plaats hebben, dan zou het toezicht des te scherper kunnen wezen, de resultaten wellicht gunstiger en de bezwaren voor de ouders minder drukkend." Medewerking van de zijde der ouders is in de eerste plaats noodig om verbetering in het schoolbezoek te verkrijgen. Want zelfs in gemeenten waar aan de naleving der verbodsbepalingen de hand gehouden wordt, laten de uitkomsten nog te wenschen over. Te Apeldoorn onder anderen, moesten 10 processen-verbaal worden opgemaakt, die allen eene veroordeeling ten gevolge hadden. De burgemeester dier gemeente verklaarde, dat de verordening aan de verwachting voldoet, zonder evenwel te kunnen zeggen, dat de gunstige resultaten groot zijn.

Mogen derhalve de verbodsbepalingen omtrent het arbeiden van kinderen al iets bijdragen om eenige beperking in het veelvuldig schoolverzuim te verkrijgen, dat schier overal in de plattelandsgemeenten in hooge mate heerscht en aan het onderwijs de gewenschte vruchten ontneemt, te ontkennen is het niet, dat ouders en voogden ver ten achteren blijven in eene behoorlijke zorg voor de belangen der aan hen toevertrouwde jeugd, terwijl ook menig gemeentebestuur, menig onderwijzer op dit punt niet vrij te pleiten zijn. In hoeverre persoonlijke toewijding van de zijde van het hoofd der school op bevordering van schoolbezoek van invloed kan zijn, is gebleken uit een onderzoek door een van de districts-schoolopzieners in de provincie Noordbrabant ingesteld. Deze merkte op:

1°. dat zeer weinigen in Noordbrabant opgroeien zonder eenig school- of huisonderwijs te ontvangen;

2°. dat de school in de eene gemeente vrij wat trouwer bezocht wordt dan in de andere, al verkeeren die gemeenten overigens onder gelijke omstandigheden;

3°. dat in dezelfde gemeente en dezelfde school het schoolverzuim schier verdween met den hoofdonderwijzer, die herhaalde malen verzekerd had, dat in zijne school aan bestrijding van het kwaad niet te denken viel;

4°. dat er verband bestaat tusschen het schoolverzuim van onderwijzers en leerlingen; m. a. w.: waar de onderwijzer op een schooltijd niet ziet, doen de leerlingen het evenmin;

5°. dat minder schoolverzuim schijnt te zijn in zandstreken dan in kleistreken; minder in kleine dan in groote gemeenten;

6°. dat belangstelling van het hoofd der gemeente in getrouw schoolbezoek machtiger is, ter bestrijding van het schoolverzuim, dan gemeentelijke verordeningen tot beperking van den kinderarbeid;

7°. dat gezonde en ruime, goed geluchte en goed verlichte schoollokalen en een voldoend aantal onderwijzers, het getrouw schoolbezoek zeer in de hand werken; en eindelijk

8°. dat overal, altijd en onder alle omstandigheden de persoonlijkheid van den onderwijzer, hoofd der school, en het gehalte van zijn onderwijs meer invloed op het meer of minder getrouw schoolbezoek uitoefenen dan alle andere factoren te zamen.

Op Allerzielendag, een dag van devotie voor de Katholieken, vond dezelfde schoolopziener in eene Katholieke gemeente, van de 290 leerlingen, 287 tegenwoordig. Op Zaterdag na Allerzielen vond hij in eene andere gemeente van Katholieken ruim de helft der leerlingen afwezig, wegens het octaaf van Allerzielen.

In den nazomer, toen in verscheidene dorpen rondom Breda militairen ingekwartierd waren, vond hij al de leerlingen in de school, en de soldaten door deur en ramen kijkende naar die leerlingen; in een paar andere dorpen, keken de scholieren naar de soldaten en stond de school ledig.

Dergelijke toestanden worden echter niet in Noordbrabant alleen aangetroffen. Overal waar de onderwijzers tot wering van schoolverzuim medewerken en daarin door de gemeentebesturen worden gesteund, zijn de uitkomsten gunstig. Voor zooveel de provincie Groningen betreft, deelde de inspecteur van het lager onderwijs in de derde inspectie mede, dat het schoolbezoek door het verstrekken van prijzen, het geven van schoolfeesten en dergelijke middelen, » werkelijk zeer bevorderd " wordt. » De onderwijzers ", vervolgde hij, » hebben met deze bijzaken veel te regelen en na te gaan, maar zij doen het met liefde, en de voldoening is voor hen groot, want de werking is onmiskenbaar doeltreffend. Ook ziet men goede gevolgen van het geregeld aanhouden van absentielijsten; in de eerste plaats de kinderen en vervolgens ook de ouders vinden het niet aangenaam als nalatigen te boek te staan, en eene zachte vermaning aan kinderen helpt dikwijls veel".

In Gelderland bleek hier en daar het schoolverzuim te verminderen, hetgeen ongetwijfeld voor een groot deel moet worden toegeschreven aan de jaarlijksche schoolfeesten en het uitreiken van boekgeschenken of getuigschriften aan hen die de school trouw bezocht hebben.

In Noordholland werden 52 gemeenten aangetroffen, die het schoolbezoek trachtten te bevorderen door het uitreiken van belooningen, het geven van schoolfeesten en het oprichten en in stand houden van schoolbibliotheken. Enkele van dezen verleenden een jaarlijksch subsidie aan vereenigingen, die door gelijke middelen het schoolbezoek trachtten aan te moedigen. Ook door particulieren werd tot bereiking van hetzelfde doel medegewerkt. De schoolopziener in het district Haarlem gaf te kennen, dat de pogingen dezer gemeentebesturen, vereenigingen en bijzondere personen in den regel met gunstigen uitslag werden bekroond.

Te Middelburg is op dezelfde wijze het schoolverzuim van lieverlede tot een uiterst gering minimum teruggebracht. Ofschoon in andere gemeenten van de provincie Zeeland de uitreiking der belooningen op kleiner schaal geschiedde, scheen die maatregel ook daar over het geheel wel eenige gunstige uitwerking te hebben.

Voor zooveel eindelijk de provincie Overijssel betreft, verklaarde de inspecteur, dat op die plaatsen waar commissiën uit de ingezetenen het getrouw schoolbezoek ter harte nemen, zij uitmuntend werken en vele vruchten op haren arbeid zien; » maar ongelukkig ", voegde hij er bij, » ontbreken ze waar ze het meest noodig zouden zijn".

Ter aanmoediging van getrouw schoolbezoek, werden in 1883 door de gemeenten de volgende uitgaven gedaan; in:

Noordbrabant .	f	3 091,39⁵
Gelderland . .		2 543,22⁵
Zuidholland . .		7 796,16
Noordholland .		10 894,88
Zeeland . . .		948,07
Utrecht . . .		704,92⁵
Friesland . . .		3 359,36⁵
Overijssel . . .		959,25⁵
Groningen . .		762,32⁵
Drenthe . . .		332,70
Limburg . . .		312,59⁵
Totaal	f	31 704,89⁵

, tegenover f 34 145,78 in 1882.

§ 8. ONDERWIJZEND PERSONEEL.

Het volgende overzicht, bevat het getal der hoofden van scholen, zoowel dat der mannelijke als dat der vrouwelijke, van de onderwijzers en onderwijzeressen, benevens dat der mannelijke en vrouwelijke kweekelingen aan het einde van 1883, vergeleken met dat van het voorgaande jaar.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

PROVINCIËN.	Bij de openbare scholen.						Bij de gesubsidieerde bijzondere scholen.						Bij de niet gesubsidieerde bijzondere scholen.						Bij alle lagere scholen te zamen.					
	Hoofden van scholen (Mannen).	Onderwijzers.	Kweekelingen (Mannen).	Hoofden van scholen (Vrouwen).	Onderwijzeressen.	Kweekelingen (Vrouwen).	Hoofden van scholen (Mannen).	Onderwijzers.	Kweekelingen (Mannen).	Hoofden van scholen (Vrouwen).	Onderwijzeressen.	Kweekelingen (Vrouwen).	Hoofden van scholen (Mannen).	Onderwijzers.	Kweekelingen (Mannen).	Hoofden van scholen (Vrouwen).	Onderwijzeressen.	Kweekelingen (Vrouwen).	Hoofden van scholen (Mannen).	Onderwijzers.	Kweekelingen (Mannen).	Hoofden van scholen (Vrouwen).	Onderwijzeressen.	Kweekelingen (Vrouwen).
Noordbrabant	309	306	244	3	35	15	3	2	1	1	»	1	51	125	65	106	276	20	363	433	310	110	311	36
Gelderland	338	446	178	7	147	91	13	17	2	7	9	3	105	146	75	48	115	44	456	609	255	62	271	138
Zuidholland.	388	1079	614	16	424	385	4	6	»	4	8	5	156	353	263	71	229	97	548	1438	877	91	661	487
Noordholland	361	841	122	21	451	56	4	6	»	4	7	»	143	290	124	67	204	73	508	1137	246	92	662	129
Zeeland	149	254	113	4	50	47	»	»	»	»	»	»	25	19	27	10	17	9	174	273	140	14	67	56
Utrecht	87	167	119	3	62	53	7	6	1	5	3	2	60	85	64	22	57	29	154	258	184	30	122	84
Friesland.	342	393	214	4	104	76	3	2	»	»	1	»	74	63	128	4	12	8	419	458	342	8	117	84
Overijssel.	226	339	165	3	106	83	2	6	»	2	4	»	23	36	12	9	20	2	251	381	177	14	130	85
Groningen	246	380	21	4	104	5	2	1	»	»	»	»	40	38	25	2	11	8	288	419	46	6	115	13
Drenthe	149	128	142	1	21	30	1	3	»	1	1	»	8	5	12	»	1	1	158	136	154	2	23	31
Limburg.	172	154	87	»	12	8	»	»	»	5	9	»	14	30	31	46	94	39	186	184	118	51	115	47
Totaal . . .	2767	4487	2019	66	1516	849	39	49	4	29	42	11	699	1190	826	385	1036	330	3505	5726	2849	480	2594	1190
In 1882 . . .	2732	4148	2103	61	1308	898	43	51	8	33	53	10	682	1129	880	375	1024	318	3457	5328	2991	469	2385	1226
Vermeerdering . . .	35	339	—84	5	208	—49	—4	—2	—4	—4	—11	1	17	61	—54	10	12	12	48	398	—142	11	209	—36

Uit deze tabel blijkt, dat het aantal onderwijzers en onderwijzeressen ook in 1883 toenam, en wel:

bij de openbare scholen met 339 en 208;

» » bijzondere » » 59 » 1.

Bij de openbare scholen verminderde het getal der mannelijke kweekelingen met 84, dat der vrouwelijke met 49; bij de bijzondere verminderde dat der mannelijke met 58, het vermeerderde met 13 vrouwelijke.

Over het geheel waren de 4007 lagere scholen (9 (7 openbare en 2 bijzondere scholen) toch waren gesloten wegens vacature van het hoofd der school, terwijl éene openbare, die te Born in Limburg, was gesloten op grond van art. 5 der wet van 17 Augustus 1878), te zamen bezet met:

3505 mannelijke hoofden van scholen;

480 vrouwelijke » » »

5726 onderwijzers;

2594 onderwijzeressen;

2849 mannelijke kweekelingen;

1190 vrouwelijke »

Uitmakende een personeel van 16 344, tegenover 15 856 in 1882.

Ook aan het einde van 1883 waren 39 scholen (32 openbare en 7 bijzondere) zonder hoofd. Het getal der hoofden van scholen met dat der scholen vergeleken geeft evenwel slechts een verschil van 32 scholen zonder hoofd. Men moet echter voor deze vergelijking van de 3985 hoofden 11 hoofden van de bijzondere scholen aftrekken, omdat aan 1 school te Oirschot, 1 te Delft, 1 te Maassluis, 1 te Rijswijk, 1 te Leiden, 3 te Amsterdam en 1 te Maarsseveen twee, aan 1 te Hilversum drie hoofden stonden; terwijl voor 4 scholen vier hoofden bijgeteld behooren te worden, dewijl 2 onderwijzers te Amsterdam, 1 te Montfoort en 1 te Amersfoort ieder aan het hoofd stonden van 2 scholen.

Zooals uit de tabel op bladz. 209 blijkt, werd de lagere school op het einde des jaars bezocht door 579 331 kinderen, dat is, even als in 1882, ruim 35 kinderen voor elken onderwijzer

Blijft het getal kweekelingen als onderwijskracht buiten aanmerking, dan klimt het aantal leerlingen voor elken onderwijzer tot 47. Dat dit in werkelijkheid niet het geval is, blijkt uit het volgend overzicht, waarin die scholen zijn opgenomen, die op 1 Januari 1884 bezocht werden door een getal leerlingen wisselende van 1 tot 19. Voor sommige gemeenten waarin die scholen zijn gevestigd, is tevens ook opgegeven het aantal leerlingen, dat de bijzondere school of scholen bezocht.

's Hertogenbosch, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 19 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 800, één onderwijzer met f 550 jaarwedde.

Hattem, 1 openbare school, vakken *a-i*, *l-p*, met 4 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 1000 jaarwedde; op de bijzondere school, vakken *a-i*, *l*, *m*, *p*, *q*, 247 leerlingen.

Groenlo, 1 openbare school, vakken *a-q*, *s*, met 12 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 1150 jaarwedde; op de bijzondere school, vakken *a-m*, *t*, 263 leerlingen.

Wisch, 1 gesubsidieerde school, vakken *e-g*, *l-n*, met 10 leerlingen.

Kerkwijk, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 0 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 700 jaarwedde; al de kinderen gaan op de 2 bijzondere scholen.

Zevenhoven, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 14 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 800 jaarwedde; op de 2 bijzondere scholen, vakken *a-k*, gaan 155 leerlingen.

Lekkerkerk, 1 openbare school, vakken *a-q*, met 9 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 1400 jaarwedde.

Maasland, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 19 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 800 jaarwedde; op 1 andere openbare school, vakken *a-k*, gaan 115, op 1 bijzondere school, vakken *a-k* en *t*, 190 leerlingen.

Beets, afdeeling Schardam, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 15 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 800 jaarwedde.

Edam, 1 openbare school, vakken *a-k*, *l-q*, met 12 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 1075 jaarwedde.

Edam, 1 openbare school, vakken *a-o*, *t*, met 10 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 800 jaarwedde.

Monnikendam, 1 openbare school, vakken *a-k*, *l-p*, met 7 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 1000 jaarwedde.

Loenen, 1 gesubsidieerde school, vakken *a-i*, *l-q*, *s*, met 1 leerling. Het hoofd der school heeft f 500 subsidie en f 500 garantie van schoolgelden voor één jaar; het gebruik van onderwijzerswoning met tuin, schoollokalen en schoolmeubelen. Op de openbare school, vakken *a-p*, gaan 146 leerlingen.

Idaarderadeel, dorp Friens, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 19 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 700 jaarwedde.

Wijmbritseradeel, dorp Offingawier, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 16 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 750 jaarwedde.

Bolsward, 1 openbare school, vakken *a-p*, *t*, met 9 meisjes. Het hoofd der school heeft f 900 jaarwedde. (1)

Hennaarderadeel, dorp Cubaard, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 16 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 700 jaarwedde. Op de bijzondere school, vakken *a-k*, 68 leerlingen.

Idem, dorp Hijdaard, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 15 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 700 jaarwedde.

Wonseradeel, dorp Hichtum, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 16 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 750 jaarwedde.

Idem, dorp Wons, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 19 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 750 jaarwedde; op de bijzondere school, vakken, *a-k* 54 leerlingen.

Workum, 1 openbare school, vakken *l-q* en *s*, met 15 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 1400 jaarwedde; deze school is gevestigd in wijk D n°. 9 en staat in verbinding met de schoolvakken *a-k*, in hetzelfde gebouw gevestigd.

Stad Vollenhove, 1 openbare school, vakken *a-k*, *l*, *m*, *n*, *p*, *q*, met 16 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 1100 jaarwedde.

Denekamp, dorp Breklenkamp, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 15 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 700 jaarwedde.

Noorddijk, dorp Euvelgunne, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 17 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 700 jaarwedde.

Veendam, buurt Nummer Dertien, 1 openbare school, vakken *a-k*, met 17 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 700 jaarwedde.

Bellingwolde, 1 openbare school, vakken *a-p*, met 14 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 1000 jaarwedde.

---

(1) In dezelfde gemeente treft men aan eene openbare school (vakken *a-k*, *l-p*) met 44 jongens. Het hoofd der school geniet f 1650.

Norg, (Norgervaart) 1 openbare school, vakken *a*–*k*, met 12 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 700 jaarwedde.

Smilde, 1 openbare school, vakken *a*–*i*, *l*, *o*, *p*, *q*, met 10 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 1100 jaarwedde.

Coevorden, 1 openbare school, vakken *a*–*p*, met 16 leerlingen. Het hoofd der school heeft f 820 jaarwedde.

Even als in het vorige verslag volgt hier eene tabel, waarin de bevoegdheid is aangewezen van het onderwijzend personeel, dat aan het hoofd der scholen geplaatst was, op het einde van 1883.

PROVINCIËN.	OPENBARE SCHOLEN. Hoofdonderwijzers en hoofdonderwijzeressen volgens de wet van 17 Augustus 1878. Met de akte alleen.	Met aanteekeningen volgens de wet van 1857, en andere akten. 1	2	3	4	5	6	13 Augustus 1857. Met de akte alleen.	Met aanteekeningen volgens de wet van 1857, en andere akten 1	2	3	4	5	6	Onderwijzers volgens de wet van 3 April 1806. Met den 1sten rang.	Met den 2den rang.	Met den 3den rang.	Met den 4den rang.	Schoolhouderessen.	BIJZONDERE Hoofdonderwijzers en ... volgens de ... 17 Augustus 1878. Met de akte alleen.	Met aanteekeningen volgens de wet van 1857, en andere akten. 1	2	3	4	5	6
Noordbrabant	»	»	»	»	»	»	»	71	51	36	16	25	2	2	1	46	43	1	»	»	»	»	»	»	»	»
Gelderland	»	»	»	»	1	»	»	91	58	32	29	16	12	1	»	81	14	»	»	2	1	»	1	»	»	»
Zuidholland	2	1	4	1	1	»	»	74	80	45	30	34	10	7	»	104	7	»	2	1	1	»	»	1	»	»
Noordholland	5	3	2	1	1	»	»	77	67	39	31	41	8	1	»	93	11	»	»	2	»	»	»	»	»	»
Zeeland	»	»	»	»	1	»	»	44	24	11	6	11	3	2	»	43	8	»	»	»	»	1	»	1	»	»
Utrecht	»	»	»	1	»	»	»	19	21	10	4	5	2	»	»	26	2	»	»	1	1	»	»	»	»	»
Friesland	1	»	»	»	»	»	»	109	50	26	18	10	5	1	»	121	3	»	»	»	1	»	»	»	»	»
Overijssel	2	1	»	»	2	»	»	59	39	24	12	6	4	1	»	58	14	»	»	»	»	1	»	»	»	»
Groningen	1	1	1	»	»	1	»	68	31	24	26	18	8	3	1	63	4	»	»	»	1	»	1	»	»	»
Drenthe	2	»	2	2	»	»	»	62	16	5	8	3	1	»	2	24	11	1	»	1	»	»	»	»	»	»
Limburg	»	»	1	»	»	»	»	29	46	36	10	4	»	»	»	15	29	2	»	1	»	1	1	»	»	»
Totaal in 1883	13	6	10	5	6	1	»	703	483	288	190	173	55	18	4	674	146	4	2	8	5	3	3	2	»	»
» » 1882	3	2	5	1	1	1	»	682	463	275	191	166	50	19	4	719	154	4	»	5	»	3	1	1	»	»
Vermeerdering	10	4	5	4	5	»	»	21	20	13	—1	7	5	—1	»	—45	—8	»	2	3	5	»	2	1	»	»

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

SCHOLEN. Hoofdonderwijzeressen volgens de wet van 13 Augustus 1857. Met de akte alleen.	Met aanteekeningen volgens de wet van 1857, en andere akten. 1	2	3	4	5	6	Onderwijzers volgens de wet van 3 April 1806. Met den 1sten rang.	Met den 2den rang.	Met den 3den rang.	Met den 4den rang.	Schoolhouderessen.	ALLE LAGERE SCHOLEN TE ZAMEN. Hoofdonderwijzers en hoofdonderwijzeressen volgens de wet van 17 Augustus 1878. Met de akte alleen.	Met aanteekeningen volgens de wet van 1857, en andere akten. 1	2	3	4	5	6	13 Augustus 1857. Met de akte alleen.	Met aanteekeningen volgens de wet van 1857, en andere akten. 1	2	3	4	5	6	Onderwijzers volgens de wet van 3 April 1806. Met den 1sten rang.	Met den 2den rang.	Met den 3den rang.	Met den 4den rang.	Schoolhouderessen.
38	25	17	12	14	4	»	»	9	2	1	39	»	»	»	»	»	»	»	109	76	53	28	39	6	2	1	55	45	2	39
31	28	25	23	27	»	»	»	26	4	1	1	2	1	»	1	1	»	»	122	86	57	52	43	12	1	»	107	18	1	1
53	46	29	24	29	7	1	»	27	»	1	15	3	2	4	1	2	»	»	127	126	74	54	63	17	8	»	131	7	1	17
47	36	21	29	29	2	1	»	45	1	»	5	7	3	2	1	1	»	»	124	103	60	60	70	10	2	»	138	12	»	5
9	12	3	2	3	»	»	»	2	»	»	2	»	»	1	»	2	»	»	53	36	14	8	14	3	2	»	45	8	»	2
23	16	12	7	12	4	1	1	16	»	»	»	1	1	»	1	»	»	»	42	37	22	11	17	6	1	1	42	2	»	»
39	12	9	4	3	2	»	»	10	»	»	»	1	1	»	»	»	»	»	148	62	35	22	13	7	1	»	131	3	»	»
9	8	3	4	6	»	»	»	5	»	»	»	2	1	1	»	2	»	»	68	47	27	16	12	4	1	»	63	14	»	»
18	10	2	4	1	1	»	»	6	»	»	»	1	2	1	1	»	1	»	86	41	26	30	19	9	3	1	69	4	»	»
6	1	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	3	»	2	2	»	»	»	68	17	5	9	4	1	»	2	24	11	1	»
9	17	16	7	2	»	»	»	1	2	»	8	1	»	2	1	»	»	»	38	63	52	17	6	»	»	»	16	31	2	8
282	211	137	117	127	20	3	1	147	9	3	70	21	11	13	8	8	1	»	985	694	425	307	300	75	21	5	821	155	7	72
273	214	136	111	133	17	1	1	154	11	2	67	8	2	8	2	2	1	»	955	617	411	302	299	67	20	5	873	165	6	67
9	—3	1	6	—6	3	2	»	—7	—2	1	3	13	9	5	6	6	»	»	30	17	14	5	1	8	1	»	—52	—10	1	5

Ook in 1883 is het gehalte van het onderwijzend personeel dat aan het hoofd der lagere school geplaatst was of werd, verbeterd, zoowel aan de openbare als aan de bijzondere scholen.

Het aantal van hen, die één of meer akten verwierven, vermeerderde met 63 bij de openbare, met 20 bij de bijzondere scholen; terwijl de onderwijzers volgens de wet van 3 April 1806 met 53 verminderden voor de openbare, met 9 voor de bijzondere scholen.

Waren dus in het vorige jaar 3870 onderwijzers en onderwijzeressen aan het hoofd van scholen geplaatst, van welke 1116, of bijna 29 percent, volgens de wet van 3 April 1806, hun getal in 1883 bedroeg 3929, waaronder 1060 of bijna 27 percent, volgens genoemde wet.

Onderwijzers, niet in het bezit van den hoofdonderwijzersrang, die op 1 November 1880, uit kracht van de artt. 20 of 51 der wet van 13 Augustus 1857 (*Staatsblad* n°. 103), aan het hoofd eener school stonden, mogen volgens het bepaalde bij art. 91 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) die betrekking blijven waarnemen.

Het getal scholen, aan wier hoofd zoodanige onderwijzers stonden, bedroeg aan het einde van 1883 in de

PROVINCIËN.	Hulponderwijzers of onderwijzers volgens de wetten van 1857 en 1878.	Onderwijzers van den 3de rang.	Onderwijzers van den 4de rang.	Totaal.
Noordbrabant	18	43	1	62
Gelderland	10	14	»	24
Zuidholland	2	7	»	9
Noordholland	2	11	»	13
Zeeland	»	8	»	8
Utrecht	»	2	»	2
Friesland	2	3	»	5
Overijssel	7	14	»	21
Groningen	»	4	»	4
Drenthe	11	11	1	23
Limburg	»	29	2	31
Totaal	52	146	4	202

Eene vergelijking dezer cijfers met die over 1882 zou tot onjuiste gevolgtrekkingen aanleiding geven, omdat de opgaven over dat jaar blijkbaar voor de meeste provinciën foutief zijn.

De gunstige berichten aangaande het onderwijzend personeel kunnen ook dit jaar herhaald worden. Verreweg de meesten beijveren zich om, naar de mate hunner krachten, goed onderwijs te geven en het dienstbaar te maken aan de ontwikkeling van hunne leerlingen.

Vooral aan de hoofden der scholen komt lof toe voor de toewijding waarmede zij hunne dikwijls zware taak vervullen.

Uit een in de maand Juli van 1883 ingesteld onderzoek is gebleken, dat 634 hoofden van scholen geheel alleen stonden voor alle klassen. Onder hen waren er 185 met minder dan 50 leerlingen; 102 met 50 à 60; 105 met 60 à 70; 81 met 70 à 80; 51 met 80 à 90; 36 met 90 à 100 en 73 met meer dan 100 leerlingen.

In de volgende tabel is van dezen toestand op 1 Januari 1884 een overzicht gegeven.

Aantal hoofden van openbare scholen, zonder bijstand van onderwijzers, op 1 Januari 1884 in de school werkzaam, met een aantal leerlingen tusschen:

Arrondissement.	40 en 50	50 en 60	60 en 70	70 en 80	80 en 90	90 en 100	boven 100	boven 200
's Hertogenbosch	4	2	»	1	»	»	»	»
Oss	1	3	1	»	1	»	2	»
Boxmeer	»	1	3	4	»	1	1	»
Breda	1	1	»	»	»	»	2	»
Zevenbergen	»	»	2	2	»	2	»	»
Bergen op Zoom	»	»	2	»	»	1	2	»
Transporteeren	6	7	8	7	1	4	7	»

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

Arrondissement.	40 en 50	50 en 60	60 en 70	70 en 80	80 en 90	90 en 100	boven 100	boven 200
Per transport	6	7	8	7	1	4	7	»
Tilburg	1	2	»	2	1	»	1	»
Heusden	2	4	3	»	2	»	»	»
Waalwijk	»	»	1	1	1	»	»	»
Oirschot	»	»	3	2	1	2	»	»
Eindhoven	4	1	1	1	1	2	»	»
Helmond	2	1	1	3	»	1	1	»
Veghel	»	2	3	»	1	1	»	»
Arnhem	»	1	»	»	»	»	1	»
Harderwijk	»	2	3	1	»	2	1	»
Apeldoorn	1	»	3	»	»	»	3	»
Zutphen	1	»	1	1	»	»	1	»
Groenlo	1	1	2	1	2	1	2	»
Doesburg	»	2	2	»	»	»	1	»
Tiel	1	1	»	1	»	2	»	»
Geldermalsen	1	3	»	3	»	1	»	»
Zaltbommel	1	»	1	»	1	1	2	»
Nijmegen	1	2	»	»	»	»	1	»
's Gravenhage	»	»	»	»	»	»	»	»
Delft	1	»	»	»	»	»	»	»
Leiden	»	»	»	»	»	»	»	»
Woerden	»	»	»	»	1	»	1	»
Rotterdam	»	»	»	»	»	»	»	»
Gouda	2	1	»	»	»	»	»	»
Schiedam	1	»	»	»	»	»	»	»
Vlaardingen	»	»	2	»	»	1	»	»
Dordrecht	1	»	1	1	»	1	1	»
Gorinchem	»	1	2	4	4	»	2	»
Sommelsdijk	»	»	1	»	»	»	»	»
Amsterdam (Oostelijk)	»	»	»	»	»	»	»	»
» (Westelijk)	»	»	»	»	»	»	»	»
Hilversum	1	1	1	»	»	»	»	»
Haarlem	»	»	»	1	1	»	»	»
Alkmaar	2	1	2	»	»	1	»	»
Helder	3	1	2	»	1	»	»	»
Texel	1	»	2	»	»	»	»	»
Hoorn	»	»	1	1	»	2	»	»
Medemblik	1	1	»	»	»	»	»	»
Purmerend	3	1	1	»	»	»	»	»
Zaandam	1	1	1	»	»	»	»	»
Middelburg	1	1	»	»	»	»	»	»
Transporteeren	40	38	48	30	18	22	25	»

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

Arrondissement.	40 en 50	50 en 60	60 en 70	70 en 80	80 en 90	90 en 100	boven 100	boven 200
Per transport	40	38	48	30	18	22	25	»
Oostburg	1	2	1	1	2	»	2	»
Axel	»	»	1	»	2	»	»	»
Goes	»	»	»	1	»	»	»	»
Zierikzee	»	1	»	2	2	»	»	»
Tholen	»	»	1	»	1	»	1	»
Utrecht	»	»	»	»	»	»	»	»
Loenen	»	»	»	»	»	»	»	»
Amersfoort	»	»	2	»	»	»	»	»
Rhenen	1	2	1	»	»	»	»	»
IJsselstein	»	»	2	1	»	»	»	»
Leeuwarden	1	1	»	»	1	»	»	»
Harlingen	2	1	1	»	»	»	»	»
Dokkum	1	4	1	1	»	»	»	»
Veenwouden	2	1	1	2	»	»	»	»
Heerenveen	1	2	5	4	1	2	2	»
Beetsterzwaag	2	»	1	»	1	1	5	»
Lemmer	1	4	1	1	»	»	2	»
Sneek	5	1	2	1	»	»	»	»
Bolsward	3	1	»	»	»	»	»	»
Zwolle	2	»	1	»	2	»	1	»
Kampen	1	»	»	»	»	»	»	»
Ommen	»	2	4	3	2	2	1	»
Steenwijk	»	2	3	»	»	»	3	»
Deventer	»	»	»	»	1	»	»	»
Almelo	2	3	1	1	1	2	»	»
Enschede	2	2	2	2	1	2	1	»
Ootmarssum	1	3	2	2	2	1	3	»
Groningen	»	»	»	»	1	»	»	»
Zuidhorn	1	2	5	1	»	2	2	»
Onderdendam	3	»	2	1	1	»	»	»
Appingedam	2	4	1	1	»	»	»	»
Winschoten	»	»	»	1	»	»	1	»
Hoogezand	»	»	1	1	2	»	1	»
Veendam	»	1	»	»	»	»	»	»
Onstwedde	1	»	»	»	1	»	2	»
Assen	3	2	»	1	1	»	»	»
Borger	2	2	5	1	2	1	3	»
Emmen	3	»	1	3	1	2	6	»
Hoogeveen	2	1	3	3	»	2	1	»
Meppel	»	2	1	3	»	»	1	»
Maastricht	1	1	3	»	3	2	2	»
Transporteeren	86	85	103	68	49	41	65	»

Arrondissement.	40 en 50	50 en 60	60 en 70	70 en 80	80 en 90	90 en 100	boven 100	boven 200
Per transport	86	85	103	68	49	41	65	»
Meerssen	»	»	1	3	»	1	»	»
Heerlen	»	1	3	1	3	»	3	»
Sittard	1	2	3	»	3	2	4	»
Roermond	»	»	»	1	1	»	2	»
Weert	1	»	1	1	2	»	4	»
Venlo	»	»	2	»	»	»	1	»
Gennep	»	»	1	1	2	»	6	»
Op 1 Januari 1884	88	88	114	75	60	44	85	»
In Juli 1883	95	102	105	81	51	36	73	1
Verschil.	— 7	— 14	9	— 6	9	8	12	— 1

Het aantal dier hoofden van scholen, die zonder bijstand van onderwijzers, in scholen met meer dan 40 leerlingen werkzaam waren, is dus sedert Juli 1883 met 10 toegenomen en alzoo gestegen tot 554.

Het aandeel van iedere provincie in dit getal blijkt uit het volgend overzicht, waarin ter vergelijking de cijfers in Juli 1883 en het verschil in meer of in minder aan het einde van dat jaar zijn gevoegd. De provinciën waarin aan het einde van 1883 de meeste vacaturen waren zijn het eerst genoemd, de overige in afdalende orde.

	Juli 1883.	Einde 1883.	Verschil.
Noordbrabant	96	95	— 1
Friesland	56	69	+ 13
Limburg	70	69	— 1
Overijssel	70	66	— 4
Gelderland	55	60	+ 5
Drenthe	61	58	— 3
Groningen	39	41	+ 2
Noordholland	33	35	+ 2
Zuidholland	30	29	— 1
Zeeland	24	23	— 1
Utrecht	10	9	— 1
Totaal	544	554	+ 10

Uit het vorenstaande blijkt dus, hetgeen meermalen is vermeld, dat het onderwijzend personeel de scholen ten platten lande verlaat om in de grootere gemeenten, waar behoefte aan personeel bestaat, eene plaatsing te verwerven. Hierin zal geen verbetering kunnen komen, zoolang in het gebrek aan onderwijzend personeel niet is voorzien, dewijl niemand kan worden verplicht zich in eene bepaalde gemeente te vestigen.

§ 9. BENOEMING, SCHORSING EN ONTSLAG VAN ONDERWIJZERS.

Het volgende overzicht bevat het getal der in 1883 gehouden vergelijkende examens voor de betrekking van hoofd eener openbare lagere school, het aantal opgekomen candidaten en het volgnommer waaronder de benoemde op de ranglijst voorkwam.

Gemeenten of afdeelingen van gemeenten waar vergelijkende examens plaats hadden.	Getal der opgekomen candidaten.	Volgnommer waaronder de benoemde op de ranglijst voorkwam.
NOORDBRABANT.		
Andel	3	1
Bergen op Zoom	14	1
idem	6	2
Bokhoven	4	2
Vianen, gem. Cuyk	3	2
Empel	4	3
Bavel, gem. Ginneken	8	1
Moergestel	3	3
Oosterhout	16	2
Oss	3	—
	4	2
Oud-Gastel	4	2
Schayk	2	1
Kladde, gem. Steenbergen	3	1
Haarsteeg, gem. Vlijmen	5	2
Vught	4	3
Oventje, gem. Zeeland	2	2
Zeelst	2	1
Zundert	5	1
Wernhout, gem Zundert	4	1
Gestel	1	1
Molenschot, gem. Gilze	1	1
St. Anthonis, gem. Oploo	1	1
Reek	1	1
GELDERLAND.		
Schaarsbergen, gem. Arnhem	30	1
Doornenburg, gem Bemmel	4	2
Wijnbergen, gem. Bergh	4	1
Dinxperlo	4	2
Doetinchem	6	1
Dreumel	2	2
Zunk, gem. Epe	4	Alphabetisch
Gameren	1	1
Harfsen, gem. Gorssel	3	1
Driel, gem. Heteren	6	1
Lienden	7	1
Lochem	4	1
Nederhemert	3	1
Pouderoijen	2	1
Tiel	7	Alphabetisch
Halle, gem. Zelhem	2	1
ZUIDHOLLAND.		
's Gravenhage	77	1
idem	72	1
's Gravesande	12	1
Lisse	14	2
Katwijk	13	2
Reeuwijk	6	1
Zevenhoven	7	1
Nieuwveen	11	2
Gorinchem	5	1
idem	38	2
Peursum	4	1
Alblasserdam	27	1
Sliedrecht	21	1
Oud-Alblas	11	4
Stellendam	15	2
Ouddorp	6	1
Bleskensgraaf en Hofwegen	4	1
Rotterdam	46	1
idem	39	1
idem	28	1
idem	7	3
idem	47	1
idem	15	1
Ridderkerk	8	1
Vlaardingerambacht	15	2
NOORDHOLLAND.		
Amsterdam	109	1
idem	109	1
idem	109	1
idem	109	1
idem	83	1
idem	28	1
idem	15	1
idem	43	1
idem	99	1
idem	9	1
idem	9	1

Gemeenten of afdeelingen van gemeenten waar vergelijkende examens plaats hadden.	Getal der opgekomen candidaten.	Volgnommer waaronder de benoemde op de ranglijst voorkwam.
Uithoorn	5	1
Muiden.	38	1
Oosthuizen	10	3
Edam	7	1
Ursem	7	2
Purmerend	59	1
Nieuwendam.	17	1
Oosthuizen	8	1
Hoorn	38	1
Uitgeest	3	1
Purmerend	14	1
Venhuizen	34	1
Haarlem	14	1
idem.	104	1
Texel	5	2
Moerbeek, gem. Nieuwe Niedorp	10	2
ZEELAND.		
Aagtekerke	3	1
Middelburg	11	1
Overslag	1	1
Philippine.	3	2
Stoppeldijk	2	1
Ter Neuzen	5	1
idem.	7	1
Zaamslag	3	2
Tholen	17	2
Waarde	5	2
's Heerenhoek	3	1
UTRECHT.		
Utrecht.	37	3
idem.	13	1
Amersfoort	7	1
Rhenen	16	2
Overlangbroek	3	2
Blauwkapel	25	3
Utrecht	56	1 1
Lage Vuursche	27	1
FRIESLAND.		
Kooten gem. Achtkarspelen . .	8	3
Hardegarijp, gem. Tietjerksteradeel	27	4
Akkerwoude, gem. Dantumadeel	4	3
Schiermonnikoog	1	1
Kollum, gem. Kollumerland . .	16	3
Munnikezijl, idem . .	3	1
Oosterzee, gem. Lemsterland . .	2	2
Oosterend, gem. Hennaarderadeel.	2	1
Zuiderdragten, gem. Smallingerland	10	2
Steggerda, gem. Weststellingwerf	2	2
Gaastmeer, gem. Wijmbritseradeel	3	1
Haulerwijk, gem. Ooststellingwerf	4	4
Siegerswoude, gem. Opsterland .	3	2
Oudehaske, gem. Haskerland. .	16	1
Rotsterhaule, gem. Schoterland .	8	1
Workum	3	2
Nijemirdum, gem. Gaasterland. .	11	3
Friens, gem. Idaarderadeel. . .	8	Alphabetisch.
Nijetrijne, gem. Weststellingwerf.	5	1
Heidenschap, gem. Hemelumer Oldephaert en Noordwolde . .	4	1
OVERIJSSEL.		
Blankenham	4	1
idem.	4	1
Stad Vollenhove	4	4
Hasselt.	16	1
Onna, gem. Steenwijkerwold . .	6	2
Kampereiland, gem. Kampen. .	18	2
Baalder, gem. Ambt Hardenberg	4	1
Brucht, idem	3	1
Heetveld, gem. Ambt Vollenhove	5	2
Genne, gem. Zwollerkerspel . .	3	1
Ankum, gem. Dalfsen	3	2
Heeten, gem. Raalte.	7	1
Enschede	6	»
idem.	28	Alphabetisch
Rijssen	8	2
Hoogehexel, gem. Wierden . .	1	1
Hengelo	28	2
GRONINGEN.		
Groningen.	31	1

Gemeenten of afdeelingen van gemeenten waar vergelijkende examens plaats hadden.	Getal der opgekomen candidaten.	Volgnommer waaronder de benoemde op de ranglijst voorkwam.
Tjamsweer, gem. Appingedam .	6	1
Schouwerzijl, gem. Leens . . .	11	1
Midwolda	10	3
Wildervank	4	1
Kiel-Windeweer, gem. Hoogezand	25	1
Wagenborgen, gem. Termunten	3	1
Borgweg, gem. Slochteren. . .	5	1
Onstwedde.	4	1
Oude Pekela	10	1
Boertange, gem. Vlagtwedde. .	2	2
Nieuwe Pekela	10	1
Nieuwolda.	13	2
Veendam	3	2
DRENTHE.		
Ide, gem. Vries	4	2
Hoogeveen	28	1
Assen	38	1
Odoorn	3	3
Veenoord, gem. Sleen	2	1
Anlo.	8	2
Dwingelo	21	2
Ruinen.	22	1
Echten		1
Vries	23	4
Eeksterveen, gem. Anlo . . .	2	1
LIMBURG.		
Arcen en Velden	3	2

Bij samenvatting blijkt, dat er waren bij:

8	examens	1	candidaat.
13	»	2	candidaten.
24	»	3	»
23	»	4	»
10	»	5	»
8	»	6	»
9	»	7	»
8	»	8	»
2	»	9	»
6	»	10	»
5	»	11	»
1	examens	12	candidaten.
3	»	13	»
4	»	14	»
4	»	15	»
5	»	16	»
2	»	17	»
1	»	18	»
2	»	21	»
1	»	22	»
1	»	23	»
2	»	25	»
3	»	27	»
5	»	28	»
1	»	30	»
1	»	31	»
1	»	34	»
1	»	37	»
4	»	38	»
1	»	39	»
1	»	43	»
1	»	46	»
1	»	47	»
1	»	56	»
1	»	59	»
1	»	72	»
1	»	77	»
1	»	83	»
1	»	99	»
1	»	104	»
4	»	109	»

Het totaal der gehouden examens was dus 173.

Blijkens vorenstaand overzicht kwam voor gunstig gelegen plaatsen meestal een voldoend aantal sollicitanten op. Voor minder begeerde plaatsen was het getal klein; vaak moest daar eene herhaalde oproeping gedaan worden. Een van de inspecteurs van het lager onderwijs deelde daaromtrent mede, dat zoodra op de eene plaats de jaarwedde verhoogd was, dadelijk mededingers verschenen; waaruit hij afleidt » dat er wel hoofdonderwijzers zijn, maar dat zij bedanken voor kleine plaatsen met minimum traktement."

Het geval is voorgekomen, dat het hoofd eener school ontslag vroeg om eerste onderwijzer aan eene groote school te worden. Toen naar de reden gevraagd werd, zeide hij bij de verandering geldelijk voordeel, maar vooral in zijne kleine school weinig voldoening van zijn werk te hebben, daar hij alleen stond voor alle klassen en dus slechts gebrekkig onderwijs kon geven, terwijl de plaats hem geen aangenaamheden verschafte, die daartegen opwogen.

De vergelijkende examens gaven aan sommige districts-schoolopzieners die daarbij tegenwoordig waren, tot geen bijzondere opmerkingen aanleiding. De mededeelingen daaromtrent bij de Regeering ontvangen, komen op het volgende neder.

De bekwaamheid der geëxamineerde candidaten was zeer uiteenloopend. Terwijl velen voldoende bewijzen van bekwaamheid gaven, sommigen uitstekend genoemd mochten worden, blijven zich steeds candidaten aanmelden, van wie men niet begrijpt hoe zij in het bezit eener akte gekomen zijn. De opmerking werd herhaald, dat aan de sollicitanten dikwijls geoefendheid in het onderwijzen van sommige vakken ontbreekt; waarschijnlijk een gevolg van

den beperkten omvang van het onderwijs in de klassen waarin zij werkzaam geweest waren. Daarentegen werden bij verscheidene examens schitterende bewijzen geleverd van grondige wetenschappelijke ontwikkeling en van paedagogische vaardigheid en takt bij het geven van practisch onderwijs, zoodat het opmaken der voordracht dikwijls eigenaardige moeilijkheden had.

Bij het vergelijkend onderzoek stond vooral de practische geschiktheid van den candidaat bij zijne beoordeeling op den voorgrond. Om eenige vertrouwbare gegevens hiervoor te verkrijgen liet men de candidaten achtereenvolgens voor eene klasse van leerlingen optreden, om met hen eene leesles te behandelen, rekenkunstige vraagstukken uit te werken, platen voor het aanschouwelijk onderwijs te bespreken, enz.

Ofschoon ten deze verbetering valt op te merken, is het niettemin in 61 gevallen gebeurd, dat de gemeenteraden van de voordrachten afweken, en candidaten benoemden die zoowel wat bekwaamheid en geschiktheid betreft, bij de aan het hoofd der voordrachten geplaatsten ten achter waren. Voor zooveel bekend, heeft slechts eenmaal een districts-schoolopziener gemeend gebruik te moeten maken van art. 12 van het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 (*Staatsblad* n°. 104), waarbij bepaald is, dat eene nieuwe oproeping kan worden gedaan, indien de districts-schoolopziener die noodzakelijk acht. De toepassing van art. 13 van dat Koninklijk besluit was daar niet wenschelijk, omdat een van de drie sollicitanten bepaald ongeschikt was, en de overtuiging vast stond, dat hij, wanneer hij op de voordracht kwam, wegens betrekking tot raadsleden, stellig gekozen zou worden. De ondervinding heeft geleerd, dat persoonlijke invloeden en bekendheid met leden van den gemeenteraad, bij de benoeming wel eens meer gewicht in de schaal leggen dan de nota's van inlichtingen door het schooltoezicht bij de voordrachten gevoegd.

Een dergelijk geval deed zich o. a. in de provincie Groningen voor. Er waren drie sollicitanten; twee van hen waren goed; de derde was ongeschikt, doch moest, overeenkomstig het voorschrift van art. 13 van voorengenoemd Koninklijk besluit, dat bij twee sollicitanten de voordracht uit twee, bij drie sollicitanten uit drie zal bestaan, niettemin op de ranglijst worden geplaatst. De districts-schoolopziener voegde bij de voordracht eene behoorlijke inlichtende nota, doch moest het betreuren, dat de gemeenteraad juist den ongeschikten candidaat benoemde.

Bijna zonder uitzondering werden de vergelijkende examens met belangstelling gevolgd. Meestal werden zij bijgewoond door den arrondissements-schoolopziener en door den geheelen gemeenteraad; ook door de commissie van toezicht, waar die bestond.

Vóór dat het examen te Aagtekerke zou plaats hebben, nam de gemeenteraad het besluit om de openbare school te sluiten, en verzocht hij den districts-schoolopziener het examen uit te stellen totdat omtrent de opheffing dier school, waarvan hiervoren onder § 2 melding is gemaakt, zou zijn beslist. Hieraan kon niet worden voldaan; het examen had plaats, en eene voordracht werd den Raad aangeboden, die echter besloot geen benoeming te doen, maar de beslissing des Konings af te wachten op het door hem ingestelde beroep. Toen hij, na aanschrijving van Gedeputeerde Staten van Zeeland, bleef weigeren om tot eene benoeming over te gaan, maakte dit college van zijne bevoegdheid, bij art. 32 der wet verleend, gebruik, door zelf een hoofd der school (n°. 1 der voordracht) aan te stellen.

Rechtstreeks overeenkomstig eigen verzoek werden ontslagen, in

Noordbrabant . .	24	onderwijzers
Gelderland . .	113	»
Zuidholland . .	222	»
Noordholland . .	242	»
Zeeland . . .	55	»
Utrecht . . .	25	»
Friesland . . .	156	»
Overijssel . . .	87	»
Groningen . .	99	»
Drenthe . . .	43	»
Limburg . . .	36	»
te zamen	1102	» , tegenover

1153 in 1882. De klachten over het heen en weder trekken van onderwijzers blijven dan ook aanhouden. Meestal neemt een onderwijzer, zoodra hij in het bezit der onderwijzersakte is, bij gebrek aan beter, eene betrekking aan eene dorpsschool, maar in de hoop dat hij die betrekking spoedig voor eene meer voordeelige, in eene grootere plaats, zal kunnen verwisselen. Hij gevoelt zich dus al dadelijk niet op zijne plaats, en verlaat dikwijls zijne betrekking vóór hij de school en zijn werkkring goed kent.

Een onderwijzer in de provincie Utrecht werd, krachtens art. 29, onder *b*, der wet, op voordracht van den districts-schoolopziener, eervol ontslagen. Toepassing van art. 29, sub *c*, der wet (ontslag op voordracht van burgemeester en wethouders of van den arrondissements-schoolopziener) had eenmaal plaats in elke der provinciën Zuidholland, Zeeland, Overijssel en Groningen.

Een hoofd der school werd geschorst, omdat hij, naar de zienswijze van het gemeentebestuur en van den arrondissements-schoolopziener, niet voldaan had aan de verplichting om binnen de gemeente te wonen, hem bij Raadsverordening opgelegd. Na afloop der schorsing heeft hij eervol ontslag gevraagd, dat hem, niet overeenkomstig zijn verzoek wat de tijdsbepaling betreft, maar overigens eervol is verleend.

Van ergeren aard is het gebeurde met een onderwijzer, wien onzedelijke gedragingen tegenover leerlingen werden ten laste gelegd en voldoende bewezen, zoodat hij niet-eervol outslagen werd. Daar hij zich terstond bij de ontdekking verwijderd had, en ook, op aanschrijving van den inspecteur van het lager onderwijs, niet verscheen om zich te verdedigen, is hem, bij besluit van Gedeputeerde Staten van Overijssel, dd. 17 Mei 1883, de bevoegdheid tot het geven van onderwijs ontnomen.

Ook werd aan een onderwijzer bij eene bijzondere school in Noordbrabant de bevoegdheid tot het geven van onderwijs ontnomen, wegens onzedelijke handelingen met de leerlingen.

Het hoofd der school te Simpelveld maakte zich schuldig aan het geven van onderwijs in den Roomsch-Katholieken Catechismus, gedurende de uren bestemd voor het gewoon onderwijs. Niettegenstaande de opmerkingen van het schooltoezicht, dat hem gaarne met eene minnelijke vermaning wilde terechtwijzen, bleef hij volhouden, dat hij naar aanleiding van art. 33 der wet, zulk onderwijs kon geven, wijl daarbij den onderwijzer de verplichting was opgelegd de schoolkinderen in de Christelijke deugden op te leiden, en hij geen beter middel daartoe kende dan de lessen in de Christelijke leering. Daar hij hiervan niet terug te brengen was, werd op 18 April 1883 tegen hem proces-verbaal opgemaakt, ten gevolge waarvan hij bij Koninklijk besluit van 2 September 1883, n°. 14, voor 14 dagen, te rekenen van 10 September, werd geschorst.

Door den gemeenteraad van Havelte werd op 2 September 1883, aan de openbare school te Uffelte, een onderwijzer benoemd, die niet in het bezit was van het getuigschrift van zedelijk gedrag, voorgeschreven bij art. 27, onder *b*, der wet. Bij Koninklijk besluit van 6 Januari 1884, n°. 4, werd het besluit van den raad, wegens strijd met de wet, vernietigd. (Zie bijlage N.)

De gemeenteraad van Ambt-Delden kwam bij den Koning in beroep van eene beslissing van den Minister van Binnenlandsche Zaken, waarbij de kosten van verteringen bij vergelijkende examens, gerekend waren *niet* te behooren tot de kosten van de vergelijkende examens waarvoor volgens art. 45, in verband met art. 44 *h* der wet, 30 percent door het Rijk wordt vergoed. Bij Koninklijk besluit van 15 Juni 1883, n°. 32, is de gemeenteraad in dit beroep niet ontvankelijk verklaard. (Zie n°. X van bijlage Y).

De schoolopziener in het arrondissement Harlingen heeft proces-verbaal opgemaakt tegen twee personen die, zonder daartoe bevoegd te zijn, in twee bijzondere scholen onderwijs gaven. Beide zijn door den kantonrechter tot eene boete veroordeeld.

§ 10. INKOMSTEN VAN ONDERWIJZERS.

Aan de artt. 26, 86 en 88 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) werd, voor zooveel de jaarwedden van de onderwijzers betreft, waar dit nog noodig was, in

allen gemeenten voldaan. In den aanvang van 1883 waren alle onderwijzers in het genot eener vaste jaarwedde. Vele traktementen, zoowel van hoofden van scholen als van onderwijzers, werden bij gelegenheid dezer regeling verhoogd, en voor menigeen werd de vergoeding voor huishuur op een hooger bedrag bepaald.

Met dit streven van de hierbij betrokken gemeentebesturen, om de inkomsten van onderwijzers naar behooren te verbeteren, vormde eene tegenstelling het besluit van den gemeenteraad van Oldebroek, strekkende om de wedde van den onderwijzer aan de openbare school te Wezep, die vroeger f 650 bedroeg, bij eene volgende benoeming tot f 500 te verminderen. Zij werd evenwel daarna door Gedeputeerde Staten van Gelderland op f 600 bepaald, toen gebleken was, dat zich geen sollicitanten tegen de verminderde jaarwedde aanmeldden.

Ook te Meliskerke verminderde de raad, bij het openvallen der betrekking van onderwijzer, het traktement van f 550 tot f 400. Gedeputeerde Staten van Zeeland onthielden aan dat besluit hunne goedkeuring.

De gemeenteraad van Wilnis nam, omstreeks den tijd der opening van eene school met den Bijbel, het besluit de jaarwedde van den beroepen onderwijzer voor de openbare school op f 400 te stellen, »met het oog op de minder gunstige uitkomsten bij de veenderij". Burgemeester en Wethouders van Willige-Langerak verzochten aan Gedeputeerde Staten van Utrecht het bedrag der vergoeding voor huishuur, vroeger tot een bedrag van f 150 aan het hoofd der school te Cabauw toegekend, opnieuw te regelen en te bepalen op f 60 's jaars. Noch aan voorschreven raadsbesluit, noch aan laatstbedoeld verzoek is door Gedeputeerde Staten gunstig gevolg gegeven.

Voorts hebben de gemeentebesturen van Meerssen en Sittard getracht, bij gelegenheid der vervulling van de betrekking van hoofd der school, de jaarwedde te verminderen. In de eerste, waar het hoofd f 1050 genoot, be-

PROVINCIËN.	Van f 600 — f 699.	Van f 700 — f 799.	Van f 800 — f 899.	Van f 900 — f 999.	Van f 1000 — f 1099.	Van f 1100 — f 1199.	Van f 1200 — f 1299.
Noordbrabant in 1883	1	144	60	31	34	7	11
» » 1882	14	143	57	27	30	8	12
Gelderland » 1883	»	188	53	34	17	8	10
» » 1882	8	187	44	32	18	6	10
Zuidholland » 1883	1	22	61	53	59	28	35
» » 1882	»	24	59	53	60	30	30
Noordholland » 1883	»	21	63	69	55	26	25
» » 1882	»	23	57	64	55	27	22
Zeeland » 1883	»	24	55	26	13	10	10
» » 1882	»	28	56	22	13	10	10
Utrecht » 1883	»	18	21	17	17	1	4
» » 1882	»	20	20	18	16	1	5
Friesland » 1883	»	193	59	32	18	15	13
» » 1882	10	191	57	30	18	15	12
Overijssel » 1883	»	132	30	18	14	2	11
» » 1882	»	131	32	19	12	2	9
Groningen » 1883	»	173	21	16	12	1	5
» » 1882	9	170	17	16	13	1	4
Drenthe » 1883	»	119	10	10	5	1	3
» » 1882	»	119	9	10	5	1	2
Limburg » 1883	»	142	16	4	5	1	»
» » 1882	»	145	13	3	6	1	»
Totaal in 1883	2	1176	449	310	249	100	127
» » 1882	41	1181	421	294	246	102	116
Vermeerdering	—39	—5	28	16	3	—2	11

sloot de raad de wedde van diens opvolger tot f 900 te verminderen. Bij den tegenstand echter, welken dit besluit van de zijde van het schooltoezicht ondervond, besloot de raad de jaarwedde nader op f 1000 te brengen. Te Sittard genoot het hoofd der school een traktement van f 1050. Ook daar besloot de raad die wedde te verminderen, en wel tot f 800. De districts-schoolopziener kon zich met dat cijfer, voor eene zoo belangrijke gemeente als Sittard, niet vereenigen, en weigerde om tegen dat bedrag eene oproeping van sollicitanten te doen. Men verhoogde het toen tot f 900.

Te vergeefs trachtte het schooltoezicht het gemeentebestuur van Oirsbeek over te halen bij de oproeping van een hoofd der school te Doenrade de jaarwedde, die slechts f 700 bedroeg, hooger te stellen. Niettegenstaande herhaalde oproepingen deed zich geen enkele sollicitant op.

De tusschenkomst van Gedeputeerde Staten mocht ook niet baten, en hoewel de zes maanden, bedoeld bij art. 32 alinea 2, der wet, reeds lang verstreken waren, was de school op 31 December 1883 nog altijd onder de leiding van den tijdelijk aangestelden onderwijzer.

Te Oud-Gastel werd de jaarwedde van het hoofd eener groote school, bij gelegenheid eener vacature, van f 1030 tot f 800 verminderd. Toen naderhand bleek, dat voor laatstgemeld bedrag geen geschikte sollicitanten opkwamen, werd van het goedgekeurde besluit teruggekomen en de wedde op f 900 gebracht.

De gemeenteraad van Chaam verhoogde de wedde van het hoofd der school met f 50, doch liet het besluit, waarbij de verhooging was toegestaan, niet door Gedeputeerde Staten goedkeuren, en weigerde later de uitbetaling.

De volgende tabel bevat een overzicht van de jaarwedden van het onderwijzend personeel, dat in 1883 aan het hoofd der openbare scholen geplaatst was, vergeleken met die van 1882.

Van f 1300 — f 1399.	Van f 1400 — f 1499.	Van f 1500 — f 1599.	Van f 1600 — f 1699.	Van f 1700 — f 1799.	Van f 1800 — f 1899.	Van f 1900 — f 1999.	Van f 2000 — f 2099.	Van f 2100 — f 2199.	Van f 2200 — f 2299.	Van f 2300 — f 2399.	Van f 2400 — f 2499.	Van f 2500 — f 2599.	Van f 2600 — f 2699.	Totaal.
7	2	6	4	»	2	1	1	»	1	»	»	»	»	312
6	2	6	4	»	1	1	2	»	»	»	»	»	»	313
7	4	11	5	1	3	1	1	1	1	»	»	»	»	345
8	5	6	5	1	3	1	1	1	1	»	»	»	»	337
18	19	10	12	33	21	1	4	6	11	6	1	2	1	404
16	22	8	11	31	18	1	4	9	10	3	1	2	1	393
8	12	15	5	1	54	4	7	1	3	3	9	»	1	382
9	13	12	6	1	53	1	5	3	3	3	6	1	»	364
3	4	1	2	1	1	»	2	»	1	»	»	»	»	153
3	3	1	2	1	1	»	3	»	»	»	»	»	»	153
2	»	3	1	2	2	1	»	»	1	»	»	»	»	90
1	1	»	4	»	2	»	»	»	1	»	»	»	»	89
6	3	2	2	1	»	1	1	»	»	»	»	»	»	346
6	2	2	2	1	»	1	1	»	»	»	»	»	»	348
1	8	5	3	»	2	1	»	1	1	»	»	»	»	229
1	8	5	3	»	2	1	1	1	»	»	»	»	»	227
15	1	2	1	»	2	»	»	»	1	»	»	»	»	250
11	1	2	1	2	2	»	»	»	»	»	»	»	»	249
»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	150
»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	148
»	3	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	172
1	2	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	172
67	56	56	36	39	87	10	16	9	21	9	10	2	2	2833
62	59	43	39	37	82	6	18	14	15	6	7	3	1	2793
5	— 3	13	— 3	2	5	4	— 2	— 5	6	3	3	— 1	1	40

Uit dit overzicht blijkt dat in 1883 nog 2 hoofden, één in Noordbrabant en één in Zuidholland, eene jaarwedde hadden beneden het minimum van f 700, bepaald bij art. 26 der wet, tegen 41 in het vorige jaar.

Inkomsten van f 600 tot f 1000 werden genoten in:

1883 door 1937 of ruim 68 pct. der onderwijzers;
1882 » 1937 » » 69 » » »
1881 » 1945 » bijna 71 » » »
1880 door 1917 of bijna 70 pct. der onderwijzers.
1879 » 1452 » ruim 83 » » »

In 1883 bedroeg het getal van hen die inkomsten boven f 1000 hadden 896, tegen 856 in 1882.

De volgende staat geeft een overzicht van de jaarwedden der onderwijzers en onderwijzeressen aan de openbare lagere scholen, op het einde van 1883.

PROVINCIËN.	Van f 400 tot f 499.	Van f 500 tot f 599.	Van f 600 tot f 699.	Van f 700 tot f 799.	Van f 800 tot f 899.	Van f 900 tot f 999.	Van f 1000 tot f 1099.	Van f 1100 tot f 1199.	Van f 1200 tot f 1299.	Van f 1300 tot f 1399.	Van f 1400 tot f 1499.	Van f 1500 tot f 1599.	Totaal.
Noordbrabant. .	6	101	178	31	10	10	3	1	1	»	»	»	341
Gelderland . . .	2	92	384	70	30	12	3	»	»	»	»	»	593
Zuidholland . .	1	222	617	316	122	74	70	35	30	9	6	1	1503
Noordholland . .	—	4	634	286	105	57	99	49	37	8	12	1	1292
Zeeland	1	37	202	27	19	7	7	3	1	»	»	»	304
Utrecht	1	21	141	39	10	7	8	2	»	»	»	»	229
Friesland. . . .	»	24	368	65	25	6	8	1	»	»	»	»	497
Overijssel. . . .	4	141	206	41	20	22	6	4	1	»	»	»	445
Groningen . . .	3	5	362	31	59	17	6	»	1	»	»	»	484
Drenthe	1	37	92	14	4	»	1	»	»	»	»	»	149
Limburg. . . .	44	83	20	5	3	4	5	»	2	»	»	»	166
Totaal in 1883.	63	767	3204	925	407	216	216	95	73	17	18	2	6003
» » 1882.	83	762	2764	892	422	180	184	79	66	8	15	»	5455
Vermeerdering.	—20	5	440	33	— 15	36	32	16	7	9	3	2	548

Blijkens dit overzicht bedraagt het meerendeel der jaarwedden van het onderwijzend personeel tusschen f 500 en f 800. De inkomsten van f 500 tot f 599 werden genoten door bijna 13 percent, die van f 600 tot f 699 door ruim 53 percent, die van f 700 tot f 799 door ruim 15 percent der onderwijzers. Er waren 1044 onderwijzers en onderwijzeressen, wier jaarwedden meer dan f 800 bedroegen en waarvan het maximum f 1500 beliep.

Hetgeen in het jaar 1883 tot bezoldiging van het onderwijzend personeel is uitgegeven, blijkt uit de volgende tabel.

INKOMSTEN

VAN

ONDERWIJZERS IN 1883.

ONDERWERPEN.	Noordbrabant.	Gelderland.	Zuidholland.	Noordholland.	Zeeland.
a. *Van het Rijk.*					
Jaarwedden bij de Rijks lagere scholen	»	»	»	»	»
Jaarwedden bij de Rijkskweekscholen en daaraan verbonden leerscholen	f 26 849,99⁵	f 27 874,99⁵	»	f 25 331,66	f 28 633,32⁵
Toelagen voor normaallessen tot opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen	39 997,63	54 961,87⁵	f 118 397,47⁵	62 100,08	24 777,27⁵
Totaal in 1883. . .	f 66 847,62⁵	f 82 836,87	f 118 397,47⁵	f 87 431,74	f 53 410,60
b. *Van de gemeenten.*					
Jaarwedden der hoofden van scholen	f 268 102,08	f 301 164,69⁵	f 496 971,63⁵	f 460 253,99⁵	f 145 058,26⁵
Jaarwedden der onderwijzers en onderwijzeressen	203 246,27⁵	377 817,79⁵	1 091 366,48⁵	1 004 304,04⁵	190 348,70⁵
Toelagen aan kweekelingen . . .	6 448,94⁵	8 377,72⁵	72 151,76⁵	7 289,38⁵	4 608,44⁵
Gratificatiën aan het onderwijzend personeel	2 442,96⁵	2 714,54⁵	3 192,48	6 197,33	1 896,04
Totaal in 1883. . .	f 480 240,26⁵	f 690 074,76	f 1 663 682,36⁵	f 1 478 044,75⁵	f 341 911,45⁵
c. *Aandeel in de schoolgelden*, door de onderwijzers genoten, in 1883	f 1 200,12⁵	»	»	f 90,00	»
Algemeen totaal in 1883. . .	f 548 288,01⁵	f 772 911,63	f 1 782 079,84	f 1 565 566,49⁵	f 395 322,05⁵
» » » 1882. . .	506 926,73	697 424,18	1 645 698,05	1 456 174,95⁵	374 163,24⁵
Vermeerdering. . .	f 41 361,28⁵	f 75 487,45	f 136 381,79	f 109 391,54	f 21 158,81

Utrecht.	Friesland.	Overijssel.	Groningen.	Drenthe.	Limburg.	TOTAAL.
»	f 2 132,69	f 3 700,00	»	f 10 603,84[5]	»	f 16 436,53[5]
»	»	29 450,00	f 30 750,00	»	f 31 775,00	200 664,97[5]
f 26 885,00[5]	36 991,99	42 845,04[5]	30 572,04	15 953,33[5]	21 145,61	474 627,36
f 26 885,00[5]	f 39 124,68	f 75 995,04[5]	f 61 322,04	f 26 557,18	f 52 920,61	f 691 728,87
f 85 770,03	f 286 672,63[5]	f 195 848,72	f 206 630,28[5]	f 107 150,46	f 127 511,11	f 2 681 133,91
157 471,14[5]	329 173,39	276 111,16[5]	314 888,79[5]	87 448,60	85 897,22	4 118 073,56
1 978,91[5]	8 521,06	3 344,81	4 782,33[5]	3 169,47[5]	2 053,50	122 726,36
869,55	4 177,17	1 720,25	1 824,20	1 031,71	336,85	26 403,09
f 246 089,64	f 628 544,25[5]	f 477 024,88[5]	f 528 125,61[5]	f 198 800,24[5]	f 215 798,68	f 6 948 336,92
f 169,50	»	f 220,00	f 78,00	f 200,00	»	f 1 957,62[5]
f 273 144,14[5]	f 667 668,93[5]	f 553 239,93	f 589 525,65[5]	f 225 557,42[5]	f 268 719,29	f 7 642 023,41[5]
260 914,93[5]	639 830,42[5]	518 043,09	536 495,94	210 201,97[5]	250 555,07[5]	7 096 428,60
f 12 229,21	f 27 838,51	f 35 196,84	f 53 029,71[5]	f 15 355,45	f 18 164,21[5]	f 545 594,81[5]

De uitgaven voor bezoldiging van onderwijzers bij het openbaar lager onderwijs, klommen van f 6 503 500,52 tot f 6 964 773,45⁵, dus met f 461 272,93⁵.

De hoofden van de gemeentescholen genoten f 94 293,40 en de onderwijzers en onderwijzeressen f 363 819,33⁵ meer dan in 1882.

Behalve de som van f 474 627,36, voor verreweg het meerendeel door hoofden van openbare scholen bovendien ontvangen voor gegeven onderwijs bij de Rijksnormaallessen, dragen de inkomsten wegens gegeven privaatonderwijs, waarvan het bedrag niet bekend is, veel tot verbetering hunner positie bij.

De gemeentelijke uitgaven voor bezoldiging van onderwijzend personeel vermeerderden in alle provinciën, en wel in:

Noordbrabant	met f	32 906,45
Gelderland	»	48 108,48
Zuidholland	»	118 325,41⁵
Noordholland	»	112 061,83⁵
Zeeland	»	14 026,12
Utrecht	»	13 394,11⁵
Friesland	»	21 967,83
Overijssel	»	29 284,81
Groningen	»	44 702,59
Drenthe	»	11 655,65⁵
Limburg	»	13 230,35
Totaal	f	459 663,65

Bovendien genoten nog eenige onderwijzers zekere aandeelen in de schoolgelden, die hun, tot een gezamenlijk bedrag van f 1957,62⁵, door enkele gemeenten werden uitgekeerd. Hieromtrent kan naar het medegedeelde aan het slot van § 6 worden verwezen.

De gemeenteraad van Beilen nam in Juli 1883 een besluit tot verhooging der jaarwedden van het onderwijzend personeel aan de openbare lagere scholen aldaar, met bepaling, dat die verhooging wordt gegeven als belooning voor het herhalingsonderwijs en ook slechts gedurende den tijd, dat het herhalingsonderwijs te Beilen op de voorgeschreven wijze gegeven wordt.

Aan dat besluit onthielden Gedeputeerde Staten van Drenthe hunne goedkeuring, uit overweging, dat eene verhooging van jaarwedden niet voorwaardelijk kan worden verleend, daar eene latere vermindering niet afhankelijk mag worden van het vervallen eener voor de verhooging gestelde voorwaarde.

Tegen deze uitspraak kwam de raad in hooger beroep. Zijn besluit werd bij Koninklijk besluit van 9 November 1883, n°. 18, goedgekeurd (zie n°. IV van bijlage Y).

Ook maakten Gedeputeerde Staten van Friesland bezwaar om een besluit van den gemeenteraad van Schoterland, dd. 7 Juni 1883, n°. 365, goed te keuren, waarbij de onderwijzersjaarwedden waren geregeld. Het daartegen door den raad ingestelde beroep werd voor een gedeelte juist bevonden, zoodat het gemeenteraadsbesluit slechts in zooverre behoefde te worden gewijzigd, dat de jaarwedden voor de bedoelde onderwijzers, die f 450 zouden genieten, op f 500 werden bepaald bij Koninklijk besluit van 22 Januari 1884, n°. 7 (zie n°. VII van bijlage Y).

Eindelijk werd in 1883 nog viermaal beroep op den Koning gedaan, in zake de regeling van onderwijzersjaarwedden, waaraan Gedeputeerde Staten hunne goedkeuring hadden onthouden. Het betrof de gemeenten Wijmbritseradeel, IJlst, Ambt-Delden en Vriezenveen, die de jaarwedden op een lager bedrag hadden vastgesteld dan met het belang van het onderwijs overeen te brengen was. Deze beroepen werden ongegrond verklaard, en de jaarwedden vastgesteld bij Koninklijke besluiten van 9 December 1883, n°. 28; 20 December 1883, n°. 24; 5 Februari 1884, n°. 12 en 12 Maart 1884, n°. 7. (Zie n°. V, VI, VIII en IX van bijlage Y).

Het aantal onderwijzers die tevens andere ambten of bedieningen bekleedden, is als volgt:

	in 1883	in 1882
Noordbrabant	25	27
Gelderland	125	129
Zuidholland	125	130
Noordholland	151	149
Zeeland	95	45
Utrecht	52	54
Friesland	245	256
Overijssel	57	58
Groningen	182	176
Drenthe	56	57
Limburg	15	14
Totaal	1128	1095

Een ingezetene der gemeente Tietjerksteradeel verzocht aan den Koning vernietiging eener bepaling uit de schoolverordening in die gemeente, luidende:

» Het is den hoofden der scholen en onderwijzers verboden, aan bijzondere inrichtingen onderwijs te geven, wanneer dit volgens het oordeel van het schooltoezicht nadeelig voor het openbaar onderwijs is."

De Minister van Binnenlandsche Zaken achtte die bepaling in strijd met art. 35 der wet op het lager onderwijs, hetwelk het geven van onderwijs als beroep aan de onderwijzers op openbare lagere scholen vrijlaat. Volgens de beraadslaging, gehouden over art. 36 dier wet, werd bij het in dat artikel voorkomende verbod voor de leden van het gezin des onderwijzers tot het uitoefenen van eenig beroep, de uitzondering, voor zoover het geven van onderwijs betreft, niet noodig geacht, omdat van dit verbod vrijstelling kan worden verleend door Gedeputeerde Staten. Daar van het verbod in art. 35 geen vrijstelling door Gedeputeerde Staten kon worden verleend, is die vrijstelling, voor zoover het geven van onderwijs betreft, aan den openbaren onderwijzer door de wet zelve verleend, en is daardoor aan dezen eene vrijheid verzekerd, waaraan door eene gemeenteverordening niet kan worden te kort gedaan.

Op dien grond verzocht de Minister aan Gedeputeerde Staten den gemeenteraad uit te noodigen, voormelde bepaling in te trekken.

De gemeenteraad voldeed hieraan, doch stelde te gelijker tijd de volgende bepaling vast:

» Het is den hoofden der scholen en onderwijzers geoorloofd, aan bijzondere personen en inrichtingen onderwijs te geven, wanneer dit, volgens het oordeel van het schooltoezicht, niet nadeelig voor het openbaar onderwijs is.

» Zij zijn daarom verplicht, van de dagen en uren, waarop zij privaatlessen wenschen te geven, mededeeling te doen aan Burgemeester en Wethouders."

Ook deze bepaling werd daarop als in strijd met art. 35 der wet vernietigd bij Koninklijk besluit van 20 Februari 1884, n°. 6. (Zie bijlage Z).

§ 11. **PENSIOENEN AAN ONDERWIJZERS.**

In den loop van het jaar 1883 werden de volgende pensioenen verleend, in:

	aan onderwijzers of onderwijzeressen	*aan hoofden van scholen*
Noordbrabant	»	7
Gelderland	1	8
Zuidholland	1	4
Noordholland	3	4
Zeeland	»	2
Utrecht	1	»
Friesland	»	3
Overijssel	1	1
Groningen	»	3
Drenthe	»	2
Limburg	1	1
Totaal	8	35

Het bedrag der pensioenen, in dat jaar toegekend, was voor de hoofden van scholen:

1	tusschen f	300	en f 400
4	»	400	» 500
11	»	500	» 600
5	»	600	» 700
6	»	700	» 800
2	»	800	» 900
2	»	900	» 1000
4	boven f 1000.		

De aan onderwijzers en onderwijzeressen verleende pensioenen bedroegen in:

Gelderland	1 à f	76	's jaars
Zuidholland	1 »	155	»
Noordholland	1 »	138	»
»	1 »	144	»
»	1 »	553	»
Utrecht	1 »	403	»
Overijssel	1 »	130	»
Limburg	1 »	145	»

Aan pensioenen van gewezen onderwijzers bij openbare lagere scholen, is over 1883 uitbetaald eene som van f 200 651,78, of f 10 338,57⁵ meer dan over 1882.

Bovendien kwam nog een bedrag van f 300 ten laste van enkele gemeenten, wegens pensioenen vóór het in werking treden der wet van 1857 toegekend, zoodat de geheele in 1883 voor dit onderwerp uitgegeven som, f 200 951,78 bedraagt.

Krachtens art. 41 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* nº. 127), wordt, als bijdrage voor pensioen, door de onderwijzers jaarlijks betaald twee ten honderd van de jaarwedde aan hunne betrekking verbonden. Die bijdragen maakten te zamen een bedrag uit van f 137 669,53⁵, tegenover f 125 278,32⁵ in 1882, en waren over de verschillende provinciën als volgt verdeeld:

Noordbrabant	f 9 881,40
Gelderland .	14 086,89⁵
Zuidholland .	31 347,30
Noordholland	29 158,62
Zeeland . .	6 753,51⁵
Utrecht . .	4 960,66
Friesland . .	12 785,16
Overijssel . .	9 738,43⁵
Groningen .	10 611,35
Drenthe . .	3 984,82
Limburg . .	4 361,38

§ 12. OPLEIDING VAN ONDERWIJZERS EN ONDERWIJZERESSEN.

I.

Rijkskweekscholen voor onderwijzers.

Bij den aanvang van den cursus 1883-1884 was het onderwijzend personeel bij de Rijkskweekscholen met daaraan verbonden leerscholen samengesteld als volgt:

's Hertogenbosch.

Kweekschool.

Dr. F. B. Trosée, *directeur*; F. A. R. Woltering, J. N. Houba, R. J. I. Swarte, H. De Raaf en F. G. Heijmans, *onderwijzers*; F. A. W. Schaefer, tijdelijk onderwijzer in natuurlijke historie; F. X. Kerssemakers, tijdelijk onderwijzer in tuinbouw; A. G. Schull, tijdelijk onderwijzer in teekenen; A. Christiaans, tijdelijk onderwijzer in zang en toonkunst; L. C. Bouman, muziekonderwijzer.

Leerschool.

A. H. Van der Grinten, tijdelijk hoofd der leerschool; B. J. Trossée, tijdelijk onderwijzer; A. Van Rij, J. A. Lentjes, J. A. Cornelissen, H. Brans en J. Van den Bogert, onderwijzers.

Nijmegen.

Kweekschool.

R. R. Rijkens, *directeur*; G. Japikse, H. Jacobs, Y. Van Julsingha, H. Heukels en W. Heiliger, *onderwijzers*; W. Smit, onderwijzer in het teekenen; R. Franssen, onderwijzer in de gymnastiek; J. L. Heinrichs en C. Ling, muziekonderwijzers.

Leerschool.

M. Hillenius, hoofd der school; I. Th. Schiphorst, M. F. Buurman, J. C. De Vries, A. W. Hoksen, en D. H. G. Bellaard, onderwijzers; mej. F. Engels en mej. H. E. A. Van der Scheer, onderwijzeressen; R. Franssen, gymnastiekonderwijzer.

Haarlem.

Kweekschool.

D. L. Van der Heide, *directeur*; J. H. Slangen, F. Allan, P. H. Van der Leij en R. Broere, *onderwijzers*; H. A. C. Dekker, tijdelijk onderwijzer in teekenen, W. H. C. Schmölling en L. Berckenhoff, muziekonderwijzers; J. A. Lodewijks, onderwijzer in anatomie, physiologie en gezondheidsleer.

Leerschool.

P. H. Donck, tijdelijk hoofd der leerschool; J. W. Sevenhuijsen, J. Waage, C. Somers, F. J. A. Paesi en J. H. W. Habermehl, onderwijzers; mej. J. H. C. Sevenhuijsen, onderwijzeres.

Middelburg.

Kweekschool.

W. J. Wendel, *directeur*; Th. Rank Lz., W. M. Morren, L. A. E. Van der Leij en J. Jansen, *onderwijzers*; C. J. W. Nuijs, onderwijzer in teekenen en schoonschrijven; G. Keijzer, gymnastiekonderwijzer; P. Schiettekatte, tijdelijk onderwijzer in land- en tuinbouw; dr. J. J. Couveé, tijdelijk onderwijzer in scheikunde; dr. H. Japikse, onderwijzer in de natuurkunde; H. L. Gerth van Wijk, onderwijzer in natuurlijke historie; dr. H. A. De Jongh, tijdelijk onderwijzer in anatomie, phisiologie en gezondheidsleer; A. Lijsen, onderwijzer in zang en toonkunst.

Leerschool.

A. De Haas, tijdelijk hoofd der leerschool; P. C. Gilde, A. J. P. De Beste, M. M. Blankert, C. W. B. Ingenhoes, W. C. De Graaf, J. H. Thiel Jz. en A. Verschuur, onderwijzers; mej. J. Barends, onderwijzeres; mej. E. De Nood, onderwijzeres in de nuttige handwerken voor meisjes.

Deventer.

Kweekschool.

C. A. C. Kruijder, *directeur*; I. F. H. A. Later, H. J. Van Meegeren, N. L. W. A. Gravelaar, F. J. Bos-

MAN en R. SCHUILING, *onderwijzers*; B. KORTELING, tijdelijk onderwijzer in het handteekenen; G. J. MULLERS Jr., onderwijzer in de gymnastiek; dr. J. J. LE ROY, onderwijzer in anatomie, physiologie en gezondheidsleer; H. BENDER, tijdelijk onderwijzer in zang en toonkunst.

Leerschool.

A. H. KLOOSTERMAN, hoofd der leerschool; J. TIEMAN, J. H. ESENDAM, A. SCHWAB, J. W. A. SEIJLER, J. TIEKINK, M. B. HOOGEVEEN, onderwijzers; mej. J. VUNDERINK en mej. R. HESSELING, onderwijzeressen; G. J. MULLERS Jr., onderwijzer in de gymnastiek.

Groningen.

Kweekschool.

G. VAN MILLIGEN, *directeur*; L. LEOPOLD, J. A. LEOPOLD, F. BRUINS en C. F. VAN DUIJL, *onderwijzers*; dr. L. STEENHUIS, onderwijzer in de natuur- en wiskunde; dr. M. HESSELINK, onderwijzer in de kennis der natuur; dr. A. TH. FOLKERSMA, tijdelijk onderwijzer in anatomie, physiologie en gezondheidsleer; J. EDEN, tijdelijk onderwijzer in de gymnastiek; J. ENSING, onderwijzer in teekenen; J. WORP, onderwijzer in zang en toonkunst; J. J. GROENEWOLD, onderwijzer in tuinbouw.

Leerschool.

K. HOFKAMP, hoofd der leerschool; C. F. HAARMAN, J. VISSER Cz., H. HOLSBERGEN, P. DE VOS, E. W. TIEMERSMA, K. DE VRIES SZN., A. ENGELSMAN en H. VINCKERS, onderwijzers; C. A. M. VAN RIET, tijdelijk gymnastiek-onderwijzer; mej. R. HOFKAMP, onderwijzeres in de nuttige handwerken voor meisjes.

Maastricht.

Kweekschool.

H. A. L. HAGDORN, *directeur;* TH. M. SMOUT, M. J. KOENEN, J. J. JACOBS, P. J. VAN DE KAMP, S. DE GAST JZ., *onderwijzers;* G. J. MASSET, onderwijzer in het teekenen en schoonschrijven; A. STILLE, onderwijzer in zang en toonkunst; O. WOLF, onderwijzer in het pianospel; R. FASBENDER, onderwijzer in scheikunde; M. H. MEERTENS, onderwijzer in landbouwkunde; F. W. LAMSTER, onderwijzer in gymnastiek.

Leerschool.

B. J. LIPS, hoofd der leerschool; J. J. BADEN, A. M. VAN DER KROON, J. B. G. WAANDERS, J. L. CARIS, J. P. CROMBACH, onderwijzers; mej. J. J. A. DE BONNIER, C. VAN NES, M. M. L. C. HILGERS, B. BEINS, C. A. VAN DE WINKEL, onderwijzeressen; F. W. LAMSTER, onderwijzer in de gymnastiek; A. STILLE, onderwijzer in het zingen.

Gedurende den cursus 1883-1884 kwamen in het personeel der onderwijzers de volgende mutatiën voor:

Nijmegen. Aan A. W. HOESEN werd, met ingang van 1 Februari 1884, op verzoek, ten gevolge van vertrek naar Ned. Oost-Indië, eervol ontslag verleend, en in zijne plaats benoemd CH. KRIJGER, onderwijzer te Oud-Vosmeer, en gewezen kweekeling der Nijmeegsche Rijkskweekschool.

Haarlem. In de plaats van J. J. C. DONCK, die sedert ultimo Augustus 1883 opgehouden had bij de kweekschool werkzaam te zijn, werd, met ingang van 1 November d. a. v., tot onderwijzer benoemd R. LUIJTEN, hoofd eener school te Texel.

Deventer. Aan A. SCHWAB werd, in den loop van November 1883, op zijn verzoek, eervol ontslag verleend als onderwijzer bij de leerschool, en in zijne plaats benoemd J. STIGTER, onderwijzer aan eene openbare school te Meppel.

Maastricht. F. W. LAMSTER, gymnastiek-onderwijzer aan de kweek- en leerschool, overleed op 10 November 1883. In zijne plaats werd benoemd H. D. VAN DER MAAS, leeraar aan de Rijks hoogere burgerscholen te Roermond en Venlo, die echter verzocht zijne benoeming in te trekken, en vervangen werd door L. D. LABBERTÉ, onderwijzer te Sliedrecht.

Alle onderwijzers vervulden gedurende den afgeloopen cursus met ernst en nauwgezetheid hunne plichten en gaven steeds blijken van warme belangstelling en ijver voor de hun opgedragen taak.

Het volgende overzicht wijst het getal kweekelingen aan, die bij het begin van den cursus 1883—1884 aan elke Rijkskweekschool werden opgeleid.

Gemeenten.	Getal kweekelingen in het				Totaal.
	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	3de studiejaar.	4de studiejaar.	
's Hertogenbosch . . .	21	23	19	19	82
Nijmegen . .	20	22	20	19	81
Haarlem. . .	23	21	18	21	83
Middelburg .	20	23	18	17	78
Deventer. . .	22	20	20	20	82
Groningen. .	22	19	20	19	80
Maastricht. .	21	20	20	19	80
Totaal	149	148	135	134	566

Het onderwijs werd geregeld naar den volgenden rooster van lesuren. De cijfers, daarin vermeld, drukken het getal lesuren uit, dat ieder der kweekelingen wekelijks in de verschillende vakken ontving.

LEERVAKKEN.	GETAL UREN 'S WEEKS VOOR IEDER LEERVAK BESTEMD, TE																											
	's Hertogenbosch.				Nijmegen.				Haarlem.				Middelburg.				Deventer.				Groningen.				Maastricht.			
	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	3de studiejaar.	4de studiejaar.	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	3de studiejaar.	4de studiejaar.	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	3de studiejaar.	4de studiejaar.	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	3de studiejaar.	4de studiejaar.	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	3de studiejaar.	4de studiejaar.	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	3de studiejaar.	4de studiejaar.	1ste studiejaar.	2de studiejaar.	3de studiejaar.	4de studiejaar.
Nederl. taal (lezen, taalkunde, stijl en letterkunde	7	7	6	7	7	6	5	5	6	6	7	7	6	6	7	7	7	7	7	5	8	8	6	6	5	6	6	6
Schrijven	1	1	1	1	1	1	1	»	2	2	2	2	2	2	1	1	1	1	1	—	2	2	1	»	1	1	1	1
Geschiedenis (vaderlandsche en algem.)	3	3	2	2	2	2	2	3	4	4	4	4	3	3	2	2	3	3	2	3	3	3	3	2	2	2	2	2
Aardrijkskunde (wis-, natuur- en staatkundige; kaartschetsen).	2	2	2	2	2	2	3	4	2	2	4	4	2	2	3	3	3	3	3	3	2	2	3	3	2	2	3	3
Rekenen	3	3	3	3	3	3	2	2	4	3	2	3	3	3	3	3	4	2	2	4	2	2	2	2	3	3	4	5
Vormleer	»	»	»	2	»	»	»	1	»	»	1	1	»	»	»	2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2
Kennis der natuur (natuurlijke historie, natuurkunde, scheikunde).	2	2	4	2	3	4	5	6	3	3	3	3	2	2	3	3	3	5	4	4	3	2	3	3	2	2	3	4
Zang en toonkunst	4	2½	2½	1½	4	3	3	3	4	4	4	4	3	3	4	4	3	3	4	4	3	3	4	4	3	3	3	3
Opvoeding en onderwijs.	1	2	2	2	1	1	2	2	1	2	2	2	1	1	2	2	1	1	2	2	»	2	2	2	1	1	2	2
Teekenen	4	2	2	2	4	4	3	3	2	2	2	4	4	4	2	2	4	2	2	4	2	2	2	2	3	3	2	2
Wiskunde (stel- en meetkunst) . . .	4	4	3	1	3	3	3	3	4	4	4	4	3	4	4	3	3	3	3	2	2	2	2	2	4	4	4	4
Gymnastiek	4	4	3	4	3	3	2	2	4	4	4	4	4	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	2	4	3	3	3
Fransche taal	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Hoogduitsche taal	1	2	2	2	2	2	2	2	»	»	2	2	1	2	2	2	2	2	1	1	2	2	2	2	2	2	2	2
Tuin- en landbouw.	»	»	2	2	»	»	1	1	»	»	1	1	»	»	1	1	»	»	»	»	»	»	1	1	»	1	1	»
Anatomie, physiologie, gezondheidsleer.	»	1	1	1	»	»	1	1	»	1	1	1	»	1	1	1	»	»	1	2	»	»	1	2	»	1	1	»
Totaal. . .	38	37½	37½	36½	37	36	37	40	38	39	45	48	36	39	40	41	38	36	36	38	33	34	36	35	34	36	39	41

Over het algemeen onderscheidden zich de kweekelingen door goed gedrag; ook over vlijt en gemaakte vorderingen kon men tevreden zijn.

Gedurende den loop van den cursus 1883—1884 moesten te Middelburg en te Groningen twee kweekelingen, wegens gemis van lust en aanleg voor de betrekking van onderwijzer, worden verwijderd. Ook werd te 's Hertogenbosch en te Nijmegen een kweekeling ontslagen, de eerste op grond van zijne zeer zwakke gezondheid en gebrek aan lust om tot onderwijzer te worden opgeleid, de tweede naar aanleiding eener schriftelijke verklaring van een geneesheer, dat hij zijne studiën niet mocht voortzetten.

Te Nijmegen konden 4, te Haarlem 1, te Middelburg 3, te Deventer 1, te Groningen 2 en te Maastricht 3 kweekelingen op 1 September 1884 niet tot eene hoogere klasse worden bevorderd.

De opleiding voor de practijk van het onderwijs werd op dezelfde wijze, als in het Verslag van 1882—1883 is vermeld, voortgezet. In groepen verdeeld, hadden de kweekelingen van het 4de studiejaar gelegenheid zich in de leerscholen en aan andere lagere scholen practisch te bekwamen. Zij ontvingen wederom verlof om in het voorjaar van 1884 aan de examens ter verkrijging eener akte van bekwaamheid als onderwijzer deel te nemen. De uitslag van die examens was voor hen als volgt:

Kweekschool te:	Getal kweekelingen die examen deden.	Geslaagd.	Afgewezen.
's Hertogenbosch . .	19	18	1
Nijmegen	19	15	4
Haarlem	21	16	5
Middelburg	17	15	2
Deventer	20	20	»
Groningen	19	18	1
Maastricht	19	16	3
Totaal	134	118	16

De 16 niet geslaagde kweekelingen hebben zich allen aan de tweede in 1884 gehouden akte-examens onderworpen, waarbij slechts 2 hunner (1 van de school te Nijmegen en 1 van die te Haarlem) voor de tweede maal moesten worden afgewezen.

In de tweede helft van de maand April 1884 zijn oproepingen gedaan van hen, die met het begin van den cursus 1884—1885, aanvang nemende den eersten Maandag in September, tot de kweekscholen verlangden te worden toegelaten. Onderstaand overzicht wijst het gevolg aan dat deze oproepingen en de daarna gehouden toelatings-examens hebben gehad.

Kweekschool te:	Getal kweekelingen			
	die zich hebben aangemeld.	die zijn opgekomen.	die bij het geneesk. onderzoek zijn afgekeurd.	die zijn toegelaten.
's Hertogenbosch. . . .	61	53	»	20
Nijmegen	65	60	4	20
Haarlem	81	75	7	22
Middelburg	40	38	9	12
Deventer	85	85	4	20
Groningen	112	98	8	21
Maastricht	80	73	»	20
Totaal . . .	524	482	32	135

Bovendien werden te Middelburg nog 8 jongelieden toegelaten, die te Groningen bij het admissie-examen hadden voldaan, en aldaar geplaatst zouden zijn indien meer plaatsen beschikbaar waren geweest.

Op 1 September 1884 waren in het genot eener Rijksbeurs van f 300, te 's Hertogenbosch 80, te Nijmegen 79, te Haarlem 78, te Middelburg 74, te Deventer 80, te Groningen 75, en te Maastricht 78, te zamen 544 kweekelingen.

De gezondheidstoestand van allen was, gedurende den afgeloopen cursus, bevredigend. Ernstige gevallen van ziekte kwamen slechts voor te Middelburg en te Maastricht, waar in den loop van 1884 een kweekeling overleed.

Op de kosthuizen werd nauwlettend toezicht gehouden door den directeur, bijgestaan door de onderwijzers. Zij bleven bij voortduring voldoen.

De gebouwen en hulpmiddelen werden op voldoende wijze onderhouden.

Het aantal leerlingen bij de leerscholen, aan de Rijkskweekscholen verbonden, bedroeg gemiddeld, te

's Hertogenbosch . .	241
Nijmegen	240
Haarlem	250
Middelburg	286
Deventer	263
Groningen.	270
Maastricht.	270
Totaal . .	1820

Hieronder volgt een overzicht van den toestand der cursussen voor de opleiding van gymnastiek-onderwijzers, verbonden aan de Rijkskweekscholen te Nijmegen, Haarlem, Deventer en Groningen.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

Cursus, verbonden aan de kweekschool te	Getal leerlingen op 1 September 1883				Gedurende den cursus 1883—1884 verlieten de lessen				Gedurende den cursus 1883—1884 werden toegelaten				Tot den cursus 1884—1885 werden toegelaten				Uitslag der akte-examens in 1885.		Toelichtingen.
	1e klasse		2e klasse		1e klasse		2e klasse		1e klasse		2e klasse		1e klasse		2e klasse				
	kweekelingen.	extranei.	kweekelingen.	extranei.	kweekelingen.	extranei.	kweekelingen.	extranei.	kweekelingen.	extranei.	kweekelingen.	extranei.	kweekelingen.	extranei.	kweekelingen.	extranei.	Getal deelnemers.	Getal geslaagden.	
Nijmegen . .	13	1	13	1	4	1	»	1	2	»	»	»	14	»	»	»	»	»	1 kweekeling werd niet tot de 2de klasse bevorderd.
Haarlem . . .	16	7	15	3	»	6	2	1	»	»	»	»	14	»	»	»	»	»	
Deventer . . .	8	»	9	4	3	»	1	2	»	1	»	»	8	3	»	»	7	1	
Groningen . .	11	9	8	»	1	6	»	»	»	1	»	»	9	»	»	»	8	»	
Totaal	48	17	45	8	8	13	3	4	2	2	»	»	45	3	»	»	15	1	

Op 1 September 1884 verlieten de leerlingen der tweede of hoogste klasse den cursus, zoodat deze op dat tijdstip bestond, te

	1ste klasse	2de klasse
Nijmegen	15 kweekelngen en 0 extranei;	10 kweekelingen en 0 extranei;
Haarlem.	14 » » 0 » ;	16 » » 1 »
Deventer	8 » » 3 » ;	5 » » 1 »
Groningen	9 » » 0 » ;	10 » » 4 »
Totaal. . .	51 » » 3 » ;	41 » » 6 »

De uitgaven in 1883 voor de Rijkskweekscholen voor onderwijzers gedaan, zijn in het volgende overzicht vermeld.

ONDERWERPEN VAN UITGAAF.	RIJKSKWEEKSCHOOL TE:							
	's Hertogenbosch.	Nijmegen.	Haarlem.	Middelburg.	Deventer.	Groningen.	Maastricht.	Totaal.
Onderwijzers	f26 849,99⁵	f27 874,99⁵	f25 331,66	f28 633,32⁵	f29 450,00	f30 750,00	f31 775,00	f200 664,97⁵
Kweekelingen . . .	22 854,61⁵	23 500,00	23 150,00	21 658,33	23 800,00	22 847,94⁵	22 500,00	160 310,89
Verdere uitgaven . .	9 878,65	8 963,09⁵	11 889,06	7 470,88	8 957,78⁵	8 474,25	7 629,79⁵	63 263,51⁵
Totaal in 1883 .	f59 583,26	f 60 338,09	f60 370,72	f57 762,53⁵	f62 207,78⁵	f62 072,19⁵	f61 904,79⁵	f424 239,38
» » 1882 .	58 332,05⁵	87 500,14⁵	59 758,73⁵	55 660,00	66 694,42⁵	59 994,45⁵	53 378,55⁵	441 318,37
Vermeerdering .	f 1 251,20⁵	-f27 162,05⁵	f 611,98⁵	f 2 102,53⁵	-f 4 486,64	f 2 077,74	f 8 526,24	- f 17 078,99

II.

Rijksnormaallessen

In het onderwijzend personeel aan de verschillende normaalinrichtingen kwamen veel mutatiën voor.

Volgens de ingekomen berichten, waren de ijver en plichtsbetrachting bij de onderwijzers bevredigend.

In de meeste gemeenten waar normaallessen gevestigd zijn, werden ook in 1883 op welwillende wijze lokalen, vuur en licht kosteloos beschikbaar gesteld, en bovendien verlof verleend om van de openbare scholen gebruik te maken voor de practische vorming der kweekelingen van de 3de en 4de klassen.

Verreweg de meesten der kweekelingen die zich aan het examen voor de akte als onderwijzer onderwierpen, mochten deze verkrijgen.

De voorbereidende klassen, aan vele normaallessen toegevoegd, dragen niet weinig tot den bloei dezer inrichtingen bij.

De leer- en hulpmiddelen ondergingen eenige uitbreiding, evenals de bibliotheken.

In den aanvang van 1883 werden normaallessen van den tweeden rang te Geertruidenberg en te Gendringen opge-

richt; daarentegen moesten gelijke inrichtingen te Zuid-scharwoude en te Beemster worden opgeheven. De redenen die tot opheffing van eerstbedoelde inrichting hebben geleid, zijn op blz. 252 van het vorige verslag vermeld. De normaallessen te Beemster gingen, van hare oprichting af, meer en meer achteruit. De oorzaken van dien onbevredigenden gang van het onderwijs en van de onvoldoende uitkomsten, zijn toe te schrijven aan de locale toestanden en aan de plaats waar de lessen gegeven werden. De bevolking van de gemeente Beemster bestaat hoofdzakelijk uit welgestelde landbouwers, wier kinderen niet dan bij zeldzame uitzondering zich aan het onderwijs willen wijden, en uit arbeiders die, in den regel, zich kenmerken door gemis van beschaving en ontwikkeling. De kinderen der laatstbedoelden, die aanvankelijk als kweekelingen werden aangenomen, onderscheidden zich steeds door ruwe vormen en door geringen aanleg, terwijl veelal de huiselijke omgeving afbrak of verhinderde wat de normaallessen trachtten op te bouwen. Eenigen van hen moesten gaandeweg van de inrichting worden verwijderd. De weinige goede kweekelingen, zoons of dochters van onderwijzers uit de gemeente en van enkele fatsoenlijke burgerlieden, waren niet talrijk genoeg, om op hen het voortdurend bestaan der inrichting te mogen bouwen. Ook beletten de verre afstanden waarop de kweekelingen van de normallessen woonden, bij volstrekt gemis van publieke communicatiemiddelen, het geregeld bijwonen van het onderwijs. Deze laatste omstandigheid belette tevens het onderwijzend personeel naar behooren aan te vullen, zoodat de aanwezige onderwijzers met te veel lesuren waren belast.

Het voortbestaan dezer inrichting was derhalve onmogelijk geworden, en met ingang van 15 Juli 1883 werd tot hare opheffing besloten, nadat de aanwezige kweekelingen, tijdelijk in het genot van Rijkstoelagen voor huisvesting en verpleging gesteld, bij andere normaallessen waren overgegaan.

Met ingang van 1 October 1883 kwamen te 's Hertogenbosch Rijksnormaallessen tot stand, en eindelijk konden de inrichtingen te Winterswijk en Doetinchem, bij het begin van den cursus 1883—1884, tot den eersten rang worden uitgebreid.

Aan het einde des jaars waren er alzoo 49 inrichtingen van den eersten- en 66 van den tweeden rang. Deze werden bezocht door 3955 kweekelingen (2676 mannelijke en 1279 vrouwelijke). Hun getal ging, bij het jaar 1882 vergeleken, met 242 vooruit.

De verwachting, in het vorige verslag uitgedrukt, dat het aantal uitgereikte akten van bekwaamheid aan kweekelingen der normaallessen, aanzienlijk vermeerderen zou, is verwezenlijkt. Het aantal van hen die het onderwijzers-diploma verwierven, bedroeg 553, of 192 meer dan in 1882. De gunstige berichten van het schooltoezicht omtrent den goeden gang van het onderwijs aan deze inrichtingen, en de verbetering van het getal en gehalte harer kweekelingen, worden dus door de uitkomsten der statistiek bevestigd, waarvan de volgende tabel een overzicht geeft.

OVERZICHT

van de Rijksnormaallessen, gemeentelijke kweekscholen en bijzondere inrichtingen ter opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen, op 31 December 1883.

GEMEENTEN.	OPLEIDING VAN ONDERWIJZERS.						
	Rijksnormaallessen.			Gemeentelijke kweekscholen.		Inrichtingen van bijzonderen aard.	
	Rang der inrichting.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.
's Hertogenbosch	A	9	»	»	»	28	5
Boxmeer	B	17	»	»	»	»	»
Grave	B	15	4	»	»	»	»
Breda	A	39	2	»	»	»	»
Klundert	»	»	»	»	»	11	»
Bergen op Zoom	A	26	1	»	»	»	»
Dinteloord	B	19	2	»	»	»	»
Tilburg	B	38	5	»	»	28	4
Geertruidenberg	B	11	»	»	»	»	»
Heusden	B	24	3	»	»	»	»
Waalwijk	B	18	3	»	»	»	»
Eindhoven	B	53	11	»	»	»	»
Arnhem	A	34	4	»	»	»	»
Ede	B	10	5	»	»	»	»
Harderwijk	B	22	6	»	»	»	»
Apeldoorn	B	7	»	»	»	»	»
Zutphen	A	22	7	»	»	9	1
Borculo	B	10	»	»	»	»	»
Winterswijk	A	20	3	»	»	»	»
Doetinchem	A	27	1	»	»	32	10
Gendringen	B	17	1	»	»	»	»
Maurik	B	20	»	»	»	»	»
Tiel	B	13	2	»	»	»	»
Valburg	B	24	»	»	»	»	»
Culemborg	B	19	»	»	»	»	»
Druten	B	19	»	»	»	»	»
Zaltbommel	A	13	»	»	»	»	»
Nijmegen	B	36	7	»	»	37	5
Zetten	»	»	»	»	»	»	»
's Gravenhage	A	55	4	»	»	»	»
Transporteeren	»	637	71	»	»	145	25

OPLEIDING VAN ONDERWIJZERESSEN.						TOELICHTINGEN.
Rijksnormaallessen.		Gemeentelijke kweekscholen.		Inrichtingen van bijzonderen aard.		
Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	
10	»	»	»	15	5	
»	»	»	»	»	»	
4	1	»	»	»	»	
28	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	1	
19	»	»	»	»	»	
7	»	»	»	»	»	
5	»	»	»	45	3	
4	»	»	»	»	»	
10	»	»	»	»	»	
5	2	»	»	»	»	
7	1	»	»	»	»	
20	6	»	»	132	19	
5	2	»	»	»	»	
10	»	»	»	»	»	
12	»	»	»	»	»	
19	3	»	»	2	»	
4	1	»	»	»	»	
7	3	»	»	»	»	
10	4	»	»	»	»	
4	»	»	»	»	»	
7	2	»	»	»	»	
22	1	»	»	»	»	
8	»	»	»	»	»	
23	2	»	»	»	»	
5	1	»	»	»	»	
20	6	»	»	»	»	
20	1	»	»	»	»	
»	»	»	»	52	5	
62	5	»	»	»	»	
357	41	»	»	246	33	

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

GEMEENTEN.	OPLEIDING VAN ONDERWIJZERS.						
	Rijksnormaallessen.			Gemeentelijke kweekscholen.		Inrichtingen van bijzonderen aard.	
	Rang der inrichting.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.
Per transport	»	637	71	»	»	145	25
Delft	A	23	4	»	»	»	»
Naaldwijk	B	17	3	»	»	»	»
Leiden.	»	»	»	34	8	»	»
Katwijk	B	13	»	»	»	»	»
Lisse	B	13	»	»	»	»	»
Voorschoten. . . .	B	12	1	»	»	»	»
Nieuwkoop	»	»	»	»	»	4	»
Bergambacht . . .	B	22	4	»	»	»	»
Gouda.	A	38	5	»	»	»	»
Krimpen a/d. IJssel .	B	11	»	»	»	»	»
Charlois	B	22	5	»	»	»	»
Rijsoord	B	16	2	»	»	»	»
Schiedam.	A	33	9	»	»	»	»
Rotterdam (gem. vormschool	»	»	»	»	»	233	22
Id. (R. K. vormschool)	»	»	»	»	»	43	2
Id. (Geref. diaconie-vormschool) . .	»	»	»	»	»	32	»
Brielle.	B	17	2	»	»	»	»
Hellevoetsluis . . .	B	11	1	»	»	»	»
Maassluis.	B	12	»	»	»	»	»
Zuidland	B	13	1	»	»	»	»
Oud-Beijerland. . .	B	18	2	»	»	»	»
Dordrecht	A	20	3	»	»	»	»
's Gravendeel . . .	B	16	2	»	»	»	»
Elshout	B	12	3	»	»	»	»
Numansdorp . . .	B	23	3	»	»	»	»
Sliedrecht	B	15	3	»	»	»	»
Ameide	B	14	3	»	»	»	»
Gorinchem	A	17	1	»	»	»	»
Leerdam	B	11	»	»	»	»	»
Sommelsdijk . . .	B	15	1	»	»	»	»
Transporteeren	»	1071	129	34	8	457	49

Opleiding van onderwijzeressen.						TOELICHTINGEN.
Rijksnormaallessen.		Gemeentelijke kweekscholen.		Inrichtingen van bijzonderen aard.		
Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	
357	41	»	»	246	33	
20	1	»	»	»	»	
4	»	»	»	»	»	
»	»	45	11	»	»	
9	»	»	»	»	»	
3	2	»	»	»	»	
7	1	»	»	»	»	
»	»	»	»	3	»	
9	1	»	»	»	»	
32	5	»	»	»	»	
1	2	»	»	»	»	
4	1	»	»	»	»	
3	»	»	»	»	»	
22	9	»	»	»	»	
»	»	»	»	187	10	
»	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	6	»	
6	2	»	»	»	»	
14	2	»	»	»	»	
»	1	»	»	»	»	
3	»	»	»	»	»	
3	»	»	»	»	»	
10	1	»	»	»	»	
6	»	»	»	»	»	
4	1	»	»	»	»	
4	1	»	»	»	»	
5	»	»	»	»	»	
1	»	»	»	»	»	
17	3	»	»	»	»	
12	1	»	»	»	»	
11	1	»	»	»	»	
567	76	45	11	442	43	

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

GEMEENTEN.	OPLEIDING VAN ONDERWIJZERS.						
	Rijksnormaallessen.			Gemeentelijke kweekscholen.		Inrichtingen van bijzonderen aard.	
	Rang der inrichting.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.
Per transport	»	1071	129	34	8	457	49
Amsterdam	»	»	»	48	9	»	»
Idem, opleidingsschool van den H. Vincentius .	»	»	»	»	»	28	1
Idem, opleidingsschool der Hervormde gemeente	»	»	»	»	»	10	1
Idem, oefenscholen van het Ned. Ond. Genootschap . .	»	»	»	»	»	11	4
Aalsmeer.	B	8	1	»	»	»	»
Naarden	A	20	»	»	»	»	»
Haarlem	A	25	4	»	»	»	»
Velsen.	A	15	3	»	»	»	»
Alkmaar	A	25	3	»	»	»	»
Helder.	A	24	3	»	»	»	»
Terschelling . . .	A	25	3	»	»	»	»
Texel	A	28	»	»	»	»	»
Hoorn	A	21	3	»	»	»	»
Spanbroek . . .	B	18	»	»	»	»	»
Enkhuizen	B	14	3	»	»	»	»
Edam	A	28	2	»	»	»	»
Zaandam.	A	18	4	»	»	»	»
Middelburg . . .	A	49	15	»	»	»	»
Oostburg.	B	25	»	»	»	»	»
Axel	B	37	2	»	»	»	»
Goes	A	25	4	»	»	»	»
Zierikzee. . . .	A	16	3	»	»	»	»
Tholen.	B	22	4	»	»	»	»
Utrecht	A	36	8	»	»	»	»
id. Christelijke normaalschool	»	»	»	»	»	22	»
Transporteeren	»	1550	194	82	17	528	55

OPLEIDING VAN ONDERWIJZERESSEN.						TOELICHTINGEN.
Rijksnormaallessen.		Gemeentelijke kweekscholen.		Inrichtingen van bijzonderen aard.		
Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	
567	76	45	11	442	43	
»	»	123	15	»	»	
»	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	11	»	
»	»	»	»	20	2	
5	»	»	»	»	»	
17	»	»	»	»	»	
25	3	»	»	68	13	
4	»	»	»	»	»	
14	2	»	»	»	»	
11	2	»	»	»	»	
1	2	»	»	»	»	
3	»	»	»	»	»	
17	3	»	»	»	»	
6	»	»	»	»	»	
8	6	»	»	»	»	
10	1	»	»	»	»	
14	7	»	»	»	»	
22	4	»	»	»	»	
14	»	»	»	»	»	
7	»	»	»	»	»	
13	2	»	»	»	»	
16	5	»	»	»	»	
8	»	»	»	»	»	
30	8	»	»	»	»	
»	»	»	»	11	»	
812	121	168	26	552	58	

GEMEENTEN.	Opleiding van onderwijzers.						
	Rijksnormaallessen.			Gemeentelijke kweekscholen.		Inrichtingen van bijzonderen aard.	
	Rang der inrichting.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.
Per transport	»	1550	194	82	17	528	55
Utrecht R. K. opleidingsschool .	»	»	»	»	»	6	»
id. opleidingklasse in het St. Gregoriusgesticht . .	»	»	»	»	»	33	3
Amersfoort	A	32	6	»	»	»	»
id. Christelijke normaalschool	»	»	»	»	»	7	»
id. R. K. normaalschool. .	»	»	»	»	»	9	»
Maarssen.	B	27	4	»	»	»	»
Doorn	B	23	2	»	»	»	»
Amerongen	B	18	4	»	»	»	»
Leeuwarden. . . .	A	43	7	»	»	»	»
Franeker.	B	32	3	»	»	»	»
Harlingen	A	28	5	»	»	»	»
Dokkum	A	23	7	»	»	»	»
Buitenpost	B	34	3	»	»	»	»
Heerenveen	B	35	5	»	»	»	»
Dragten	B	23	4	»	»	»	»
Balk	B	19	4	»	»	»	»
Sneek	A	44	12	»	»	»	»
Workum.	B	13	5	»	»	»	»
Cubaard	»	»	»	»	»	10	1
Zwolle	A	45	6	»	»	»	»
Kampen	A	33	4	»	»	»	»
Zwartsluis	B	19	1	»	»	»	»
Steenwijk	B	31	4	»	»	»	»
Deventer.	A	23	2	»	»	»	»
Almelo	A	34	3	»	»	»	»
Enschede.	A	21	6	»	»	»	»
Goor	A	19	3	»	»	»	»
Oldenzaal . . .	A	31	5	»	»	»	»
Groningen	A	30	8	»	»	»	»
Grijpskerk	B	29	5	»	»	»	»
Transporteeren	»	2259	312	82	17	593	59

OPLEIDING VAN ONDERWIJZERESSEN.						TOELICHTINGEN.
Rijksnormaallessen.		Gemeentelijke kweekscholen.		Inrichtingen van bijzonderen aard.		
Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	
812	121	168	26	552	58	
»	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	»	
20	6	»	»	»	»	
»	»	»	»	3	»	
»	»	»	»	»	»	
13	2	»	»	»	»	
6	2	»	»	»	»	
3	2	»	»	»	»	
34	12	»	»	»	»	
8	»	»	»	»	»	
12	4	»	»	»	»	
7	»	»	»	»	»	
7	»	»	»	»	»	
6	1	»	»	»	»	
2	2	»	«	»	»	
4	»	›	»	»	»	
21	8	»	»	»	»	
1	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	»	
24	2	»	»	»	»	
36	9	»	»	»	»	
6	2	»	»	»	»	
6	1	»	»	»	»	
23	5	»	»	»	»	
21	6	»	»	»	»	
6	1	»	»	»	»	
10	»	»	»	»	»	
9	»	»	»	»	»	
30	6	47	5	»	»	
6	»	»	»	»	»	
1133	192	215	31	555	58	

GEMEENTEN.	Opleiding van onderwijzers.						
	Rijksnormaallessen.			Gemeentelijke kweekscholen.		Inrichtingen van bijzonderen aard.	
	Rang der inrichting.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzer.
Per transport	»	2259	312	82	17	593	59
Warffum	A	20	1	»	»	»	»
Appingedam	B	26	3	»	»	»	»
Finsterwolde	A	23	3	»	»	»	»
Sappemeer	B	24	3	»	»	»	»
Veendam	A	31	4	»	»	»	»
Oude Pekela	B	28	4	»	»	»	»
Wildervank	»	»	»	»	»	3	»
Assen	A	37	4	»	»	»	»
Coevorden	B	17	4	»	»	»	»
Hoogeveen	A	34	4	»	»	»	»
Meppel	A	40	3	»	»	»	»
Maastricht	A	»	»	»	»	»	»
Idem, verbonden aan de school van de broeders der Onbevlekte Ontvangenis	»	»	»	»	»	6	1
Idem, verbonden aan de kostschool, met externaat, gehouden door de Ursulinen	»	»	»	»	»	»	»
Meerssen	B	29	»	»	»	»	»
Heerlen	B	9	»	»	»	»	»
Kerkrade (Rolduc)	»	»	»	»	»	30	5
Roermond	A	26	1	»	»	»	»
Heythuysen	»	»	»	»	»	»	»
Weert	B	33	2	»	»	»	»
Venlo	B	28	1	»	»	»	»
Venray	B	12	»	»	»	»	»
Totaal op 31 Dec. 1883		2676	349	82	17	632	65
» » 31 » 1882		2575	261	81	13	562	77
Vermeerdering		101	88	1	4	70	—12

Opleiding van onderwijzeressen.						Toelichtingen.
Rijksnormaallessen.		Gemeentelijke kweekscholen.		Inrichtingen van bijzonderen aard.		
Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	Getal kweekelingen.	Verkregen akten als onderwijzeres.	
1133	192	215	31	555	58	
6	»	»	»	»	»	
4	»	»	»	»	»	
9	»	»	»	»	»	
13	1	»	»	»	»	
38	2	»	»	»	»	
5	1	»		»	»	
»	»	»	»	7	»	
12	3	»	»	»	»	
4	1	»	»	»	»	
7	»	»	»	»	»	
5	»	»	»	»	»	
21	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	11	4	
»	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	»	
»	»	»	»	»	»	
10	1	»	»	21	4	
»	»	»	»	31	9	
5	2	»	»	»	»	
7	1	»	»	»	»	
»	»	»	»	25	4	
1279	204	215	31	650	79	
1138	100	184	42	587	88	
141	104	31	—11	63	—9	

Zooals op blz. 262 van het vorige verslag is vermeld, moet de achterstaande tabel bij die van den cursus 1882-1883 aansluiten. Die aansluiting wordt evenwel, voor zooveel de provinciën Overijssel, Groningen en Drenthe betreft, daarin gemist, omdat in de kolommen 12 en 13 der tabel op blz. 265 van het verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1882-1883, in die provinciën respectievelijk

23 mannelijke en 6 vrouwelijke,
33 » » 16 »
2 » » 0 »

kweekelingen waren opgenomen, die bij het admissie-examen waren geslaagd en werkelijk werden toegelaten, doch niet opkwamen, hetzij omdat zij niet voor het genot eener toelage in aanmerking konden komen of omdat zij bij meer dan eene inrichting met goed gevolg examen hadden gedaan, en dus elders toegang vonden.

Telt men die weggeblevenen op bij de cijfers in de kolommen 2 en 3 van het volgende overzicht, dan wordt de gevorderde overeenstemming verkregen.

Ten einde dit verschil in volgende jaren te ontwijken, bevatten de kolommen 12 en 13 thans alleen de kweekelingen die tot den nieuwen cursus werden toegelaten en werkelijk opkwamen, hetgeen trouwens meer met de werkelijkheid overeenkomt.

Het getal kweekelingen bij den aanvang van den cursus 1883-1884 in de provinciën Noordbrabant en Gelderland is respectievelijk 15 en 23 hooger dan de tabel op blz. 265 van het vorige verslag aanwijst, ten gevolge van de opening, op 15 April 1883, van normaallessen te Geertruidenberg en te Gendringen, die in dit verslag voor de eerste maal worden vermeld.

PROVINCIËN.	GETAL DER KWEEKELINGEN: die bij den aanvang van den cursus 1883—1884 de lessen volgden.		die in het voorjaar van 1883 eene akte van bekwaamheid als onderwijzer of onderwijzeres verkregen.		die gedurende den cursus 1883—1884 de lessen verlieten. (Vergelijk de hierna volgende tabel.)		die gedurende den cursus 1883—1884 tusschentijds werden toegelaten.		die zich aan het toelatings-examen voor den cursus 1884—1885 onderwierpen.		die tot den nieuwen cursus, aanvangende 1 April 1884, werden toegelaten en werkelijk opkwamen.		die bij den aanvang van den cursus 1884—1885 de lessen volgden		Getal leerlingen bij de voorbereidende klassen; op het einde van 1883.	
	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
Noordbrabant	310	100	3	»	64	11	18	12	107	44	85	33	346	134	89	26
Gelderland	353	233	27	18	59	63	17	14	119	83	98	72	382	238	54	25
Zuidholland	627	333	36	29	111	43	9	11	212	144	181	103	670	375	272	139
Noordholland	337	180	19	19	58	34	9	8	74	49	58	33	327	168	104	44
Zeeland	213	92	21	11	27	6	2	4	55	34	41	29	208	108	»	»
Utrecht	168	92	16	15	17	7	1	2	43	40	31	32	167	104	49	35
Friesland	382	135	36	14	57	22	6	1	160	84	107	52	402	152	70	37
Overijssel	252	146	28	18	34	19	10	8	98	49	69	36	269	153	81	50
Groningen	217	90	23	8	41	18	2	3	200	66	67	29	222	96	83	34
Drenthe	154	31	11	3	16	6	»	4	73	18	40	11	167	37	33	8
Limburg	137	42	»	»	24	18	4	2	76	14	60	14	177	40	»	18
Totaal	3150	1474	220	135	508	247	78	69	1217	625	837	444	3337	1605	835	416
Totaal gedurende 1882/83	2722	1181	227	90	323	118	179	69	1027	558	768	425	* 3119	* 1467	686	347
Vermeerdering	428	293	— 7	45	185	129	— 101	»	190	67	69	19	218	138	149	69

* Ten aanzien van het verschil tusschen deze cijfers en die, voorkomende in de kolommen 2 en 3, voor zooveel den cursus 1883—1884 betreft, is hiervoren opheldering gegeven.

Tusschen deze en de volgende tabel bestaat een nauw verband. In de eene is het getal kweekelingen opgenomen die de lessen tusschentijds verlieten, in de andere zijn de redenen vermeld die daartoe aanleiding gaven.

Onder de 755 kweekelingen, die gedurende den cursus 1883—1884 de normaallessen verlieten, waren er 323 die in het najaar van 1883 eene akte van bekwaamheid verkregen, tot eene kweekschool werden toegelaten of tot eene andere normaalinrichting overgingen.

Het cijfer (432) van hen, die wegens ongeschiktheid voor het onderwijs of om andere redenen van de lessen afzagen, is niettemin vrij belangrijk. Met het oog op art. 21 van het Algemeen Reglement, vastgesteld bij Koninklijk besluit van 13 Mei 1881, n°. 1, waarbij is voorgeschreven dat zij, die toegelaten wenschen te worden, eene verklaring van ouders of voogden moeten overleggen, dat deze voornemens zijn hen voor het onderwijs te bestemmen, trekken de cijfers 84 en 34 in de kolom: » wegens verandering van loopbaan " bijzonder de aandacht; het is niet onwaarschijnlijk, dat van de 161 jongelieden, die wegens » andere of onbekend gebleven redenen " de lessen verlieten, het meerendeel andere betrekkingen heeft aanvaard.

Ondanks het verlies van 432 kweekelingen, ging het getal van hen die het normaalonderwijs bleven volgen met 218 mannelijke en 138 vrouwelijke kweekelingen vooruit.

Vorenstaande tabel, waaruit die vermeerdering blijkt, bevat, in verband met de hierna volgende tabel, tevens een overzicht van de wisseling die, gedurende het cursusjaar 1883—1884, onder de kweekelingen plaats gegrepen heeft. Voor het geheele Rijk komt deze hierop neder: Op 1 April 1883 volgden 4624 kweekelingen de lessen. In het voorjaar van 1883 verkregen 355 en in het najaar 198 van hen eene akte van bekwaamheid; 76 kweekelingen gingen tot kweekscholen en 49 tot andere normaalinrichtingen over, terwijl 432 het onderwijs verlieten. Hoewel de toelating in den regel bij het begin van den cursus, in den loop van de maand Maart, plaats heeft, kon aan 147 jongelieden, waaronder 49 die slechts overplaatsing verzochten, niet worden geweigerd tusschentijds, na afgelegd examen, de lessen te komen volgen. In den aanvang van Maart 1884 telden derhalve alle normaalinrichtingen te zamen 3661 kweekelingen.

Overeenkomstig art. 22 van het Algemeen Reglement werd in den loop van Maart 1884 bij elke inrichting een examen afgenomen van de 1842 jongelieden, die op 1 April daaraanvolgende tot de lessen wenschten te worden toegelaten; bij die examens werd door 1281 voldaan. Het cursusjaar 1884—1885 telde alzoo op 1 April 1884 3337 mannelijke en 1605 vrouwelijke, te zamen 4942 kweekelingen.

Daarenboven werden bij de voorbereidende klassen nog 1251 jongelieden opgeleid, van wie verwacht mag worden, dat zij na één of twee jaren tot de normaallessen zullen overgaan.

KWEEKELINGEN die gedurende den cursus 1883—1884 tusschentijds de normaallessen verlaten hebben.

PROVINCIËN.	Wegens verkregen akte van bekwaamheid in het najaar van 1883.		Wegens toelating tot eene kweekschool.		Wegens overplaatsing naar eene andere normaalinrichting.		Wegens ongeschiktheid voor het onderwijs.		Wegens ziekte of overlijden.		Wegens verandering van loopbaan.		Andere of onbekend gebleven redenen.		TOTAAL.	
	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.	Mannen.	Vrouwen.
Noordbrabant . .	28	4	3	»	4	»	20	3	1	2	6	»	2	2	64	11
Gelderland	9	14	6	3	6	»	7	6	5	10	10	9	16	21	59	63
Zuidholland . . .	26	11	13	»	6	1	29	15	3	7	14	1	20	8	111	43
Noordholland . .	10	7	3	»	12	3	»	»	3	6	3	3	27	15	58	34
Zeeland.	7	»	2	»	1	3	1	»	1	»	10	3	5	»	27	6
Utrecht.	8	5	1	»	2	»	»	1	1	»	5	1	»	»	17	7
Friesland.	19	13	17	»	»	»	1	»	»	2	9	3	11	4	57	22
Overijssel.	6	8	7	»	»	»	»	2	2	2	13	5	6	2	34	19
Groningen	8	2	9	»	3	3	3	»	3	4	8	4	7	5	41	18
Drenthe	4	1	3	»	»	»	1	»	3	2	2	2	3	1	16	6
Limburg	4	4	9	»	3	2	2	3	»	2	4	3	2	4	24	18
Totaal voor den cursus 1883-1884	129	69	73	3	37	12	64	30	22	37	84	34	99	62	508	247
Totaal voor den cursus 1882-1883	34	10	67	6	31	14	11	15	27	17	63	19	90	42	323	118
Vermeerdering	95	59	6	— 3	6	— 2	53	20	— 5	20	21	15	9	20	185	129

III.

GEMEENTELIJKE KWEEKSCHOLEN.

De inrichting der gemeentelijke kweekschool te Amsterdam, werd in het jaar 1883 niet gewijzigd.

De opleiding, verdeeld over vier leerjaren, begint met jongelieden van 14- en 15jarigen leeftijd, die de klassen voor het eerste studiejaar uitmaken.

Ieder leerjaar bestaat uit twee parallelklassen, waarin de leerlingen van beiderlei kunne te zamen onderwijs ontvangen.

Het aantal leerlingen bedroeg op 1 Januari 1883, 43 jongens en 102 meisjes, en bij het einde van dat jaar 39 jongens en 104 meisjes.

Het overbrengen van de practische opleiding der kweekelingen naar de leerschool, die op 3 December 1883 geopend werd, gaf aanleiding om het theoretisch onderwijs uit te breiden, waaraan reeds lang behoefte was gevoeld. Ook de middaguren kwamen daardoor voor het onderwijs beschikbaar. De kweekelingen van het derde en het vierde studiejaar, die tot dusverre des namiddags ter practische oefening naar verschillende scholen gingen, konden van 3 December 1883 af den geheelen dag aan het onderwijs deelnemen. Daardoor kon de Hoogduitsche taal eene plaats verkrijgen onder de leervakken, en de wiskunde met zes lesuren worden verstrekt. Bij den aanvang van den cursus 1883—1884 trad die uitbreiding in werking, en sedert 1 November 1883 nemen de kweekelingen van het derde en vierde studiejaar aan de namiddaglessen deel.

Het onderwijs omvat de volgende leervakken en wordt gegeven gedurende het daarbij uitgedrukt aantal lesuren per week.

VAKKEN.	Eerste klasse.	Tweede klasse.	Derde klasse.	Vierde klasse.	Geheel getal lesuren.
Opvoeding en onderwijs .	1	1	2	2	12
Nederlandsche taal . . .	5	5	4	4	36
Vaderlandsche en alg. geschiedenis.	3	3	2	2	20
Aardrijkskunde en cosmographie	2	2	3	3	20
Vormleer en wiskunde. .	5	5	5	5	40
Natuurkunde	1	1	2	2	12
Natuurlijke geschiedenis .	1	1	1	1	8
Theorie der gymnastiek .	»	»	1	1	4
Hoogduitsche taal . . .	1	1	2	2	12
Fransche taal	4	4	2	2	24
Schrijven.	1	1	1	1	8
Teekenen.	2	2	2	2	16
Muziek en zang	2	2	1	1	12
Gymnastiek.	2	2	1	1	12
Totaal . . .	29	29	29	29	
Voor de jongens vioolles .	1	1	1	1	8
Voor de meisjes handwerken	3	3	2	2	20
Totaal voor de jongens. .	30	30	30	30	
» » » meisjes . .	32	32	31	31	

Het onderwijs wordt des ochtends van 9—12 uur gegeven, en des namiddags van 1—4 uur, met uitzondering van Woensdag en Zaturdag namiddag. Op Zaturdag beginnen de lessen van de beide laagste studiejaren te 8 uur.

Tot practische oefening zijn de kweekelingen der twee hoogste studiejaren in de leerschool werkzaam, zoowel gedurende den vóór- als namiddagschooltijd. Zij worden daar om beurten in verschillende klassen geplaatst, hetzij om bij het geven van onderwijs toe te zien, hetzij om daarbij mede te werken.

De meisjes der verschillende klassen, die daarvoor de meeste geschiktheid toonen, zijn tot een driestemmig zangkoor vereenigd, dat eenmaal per week oefening houdt.

De meisjes ontvangen afzonderlijk onderricht in gymnastiek, en de jongens worden ook in de handgrepen met het geweer onderwezen.

Het zangonderwijs is voor jongens en meisjes gescheiden, en wel zoo, dat de meisjes van twee parallelklassen te zamen zangles hebben, terwijl de jongens van die beide klassen onderwijs in gymnastiek ontvangen, en omgekeerd. Voor zoover de jongens gedurende het onderwijs in handwerken geen onderwijs in het vioolspel ontvangen, nemen zij deel aan het onderwijs in de parallelklasse van hun leerjaar.

Het getal kweekelingen in de onderscheidene klassen was bij het begin van 1883:

1ste studiejaar, klasse	A	7	jongens	en	10	meisjes.
» » , »	B	4	»	»	14	»
2de » , »	A	5	»	»	16	»
» » , »	B	5	»	»	17	»
3de » , »	A	6	»	»	13	»
» » , »	B	6	»	»	13	»
4de » , »	A	5	»	»	9	»
» » , »	B	5	»	»	10	»
Te zamen. . .		43	jongens	en	102	meisjes.

Gedurende den cursus 1882—1883 onderging dit getal leerlingen de volgende wijziging:

ontslagen werden 4 jongens en 1 meisje;

in het voorjaar van 1883 ontvingen eene akte van bekwaamheid als onderwijzer 2 jongens;

toegelaten werd 1 jongen.

Bij het einde van dien cursus telde de kweekschool dus 38 jongens en 101 meisjes.

De uitslag van het overgangsexamen, gehouden in de maand Juli van 1883 was, dat in het

1ste studiejaar, tellende 35 leerlingen, 10 niet konden overgaan;

2de studiejaar, tellende 40 leerlingen, 6 niet konden overgaan;

3de studiejaar, tellende 37 leerlingen, 4 niet konden overgaan.

Bij dat examen werd het wenschelijk geacht om vooral de leerlingen van het eerste studiejaar aan eene nauwgezette beoordeeling te onderwerpen. Men beoogde daarmede den grondslag der opleiding te verzekeren en de leerlingen, die gedurende het eerste leerjaar de gewenschte geschiktheid niet toonden te bezitten, voor latere teleurstelling te bewaren. Eenige leerlingen ontvingen, naar aanleiding van den min gunstigen uitslag van het examen, den raad eene andere loopbaan te kiezen, terwijl enkele anderen, in het besef van hunne tekortkoming, besloten de kweekschool te verlaten. Dientengevolge verminderde het aantal kweekelingen met nog 2 mannelijke en 4 vrouwelijke.

Daar de kweekelingen van het vierde studiejaar eerst in den loop van de maand October 1883 aan het akte-examen konden deel nemen, werd besloten eene regeling te treffen, waardoor zij tot dien tijd van de lessen konden blijven gebruik maken. Ook deze bleven dus op den getalstaat der

leerlingen ingeschreven, zoodat tot den cursus 1883—1884 konden overgaan 36 mannelijke en 97 vrouwelijke, te zamen 133 kweekelingen.

Voor het toelatingsexamen tot laatstbedoelden cursus:

hebben zich aangegeven .	35 jongens	en 76	meisjes;
zijn niet opgekomen . . .	3 »	» 3	»
zijn geëxamineerd. . . .	32 »	» 73	»
» toegelaten	12 »	» 26	»
» afgewezen	19 »	» 47	»

Bovendien was reeds in de maand Mei 1883 1 mannelijke kweekeling, na afgelegd examen, tusschentijds toegelaten.

Vier der toegelaten candidaten (1 jongen en 3 meisjes). hadden den leeftijd reeds overschreden, die hun recht gaf om in de eerste klasse te worden opgenomen. Zij moesten dientengevolge, bij een nader examen, aan de eischen voor de tweede klasse voldoen. Allen zijn bij dat onderzoek geslaagd.

De cursus 1883—84 kon op den eersten Dinsdag in September beginnen met de leerlingen van den afgeloopen cursus (36 jongens en 97 meisjes);

de nieuw toegelaten leerlingen (12 jongens en 26 meisjes); dus met 171 kweekelingen.

In het najaar van 1883 werd de inrichting door nog 4 meisjes en 1 jongen verlaten, terwijl 1 jongen overleed. Aan het einde van 1883 was de sterkte der verschillende klassen als volgt:

1ste studiejaar,	klasse	A	6 jongens	en 13	meisjes;
» »	»	B	7 »	» 14	»
2de »	»	A	5 »	» 9	»
» »	»	B	6 »	» 9	»
3de »	»	A	2 »	» 15	»
» »	»	B	2 »	» 16	»
4de »	»	A	5 »	» 13	»
» »	»	B	5 »	» 13	»
Te zamen			38 jongens	en 102	meisjes.

De uitslag van het in het najaar van 1883 gehouden akte-examen Xas, dat aan de 27 kweekelingen, die daaraan deel namen, 5 werden afgewezen. In het jaar 1883 verkregen dus 9 mannelijke en 15 vrouwelijke kweekelingen eene akte van bekwaamheid als onderwijzer of onderwijzeres.

Over de vorderingen der leerlingen kon men tevreden zijn. Slechts bij enkelen viel over onvoldoende vorderingen te klagen, in sommige leervakken, die minder in den smaak der leerlingen vielen. Hun gedrag liet niets te wenschen over, en de samenwerking van jongens en meisjes, ook in de hoogere klassen, had steeds van beide zijden een gunstigen invloed op gedrag en vorderingen.

De hulpmiddelen ten dienste van het onderwijs zijn geregeld onderhouden en uitgebreid. Door de hulp van de tuinbouwschool Linnaeus, was bij het onderwijs in plantkunde steeds een voldoend aantal planten beschikbaar, zoodat bij elke les een exemplaar van de behandelde plant in handen van ieder der leerlingen kon zijn. Het genootschap Natura Artis Magistra stelde herhaaldelijk de gewenschte voorwerpen ten gebruike bij het onderwijs af, en verleende aan de leerlingen, onder geleide van hun leeraar, toegang tot zijne verzamelingne.

De bibliotheek der kweekschool bestaat uit drie gedeelten. Het kleinste deel bevat werken van eenigen omvang, die bij voortgezette studie of tot breedere toelichting van enkele onderwerpen zijn te raadplegen. De beide andere deelen zijn uitsluitend bestemd, het eene voor de leerlingen van de eerste twee leerjaren, het andere voor die der beide volgende. Onder toezicht van een der leeraren, ontvangen de kweekelingen daaruit ieder een boek, dat voor hen geschikt wordt geoordeeld.

In het jaar 1882 was aan deze inrichting een cursus geopend, ter opleiding van hoofdonderwijzers. Volgens het toen vastgestelde plan, zou die cursus eene tweejarige zijn. De lessen werden beperkt tot de vakken, bij wier beoefening geregelde voorbereiding wenschelijk is te achten. Zij waren op Maandag- en Donderdag-avond bijeengevoegd, telkens in drie op elkander volgende lesuren. Van dien cursus werd, bij het hervatten der lessen, in September 1883, het tweede gedeelte begonnen.

De inschrijving van hen dier daaraan wenschten deel te nemen, werd tot 15 September 1883 opengesteld, opdat de lessen met 1 October d. a. v. konden beginnen. Een groot getal belangstellenden had zich aangemeld. Tot 16 November was er op nieuw gelegenheid om te worden toegelaten, voor hen, die om bijzondere redenen zich niet tijdig hadden kunnen aangeven.

Uit het volgende overzicht blijkt welk gebruik van die lessen is gemaakt.

Van 1 Januari tot 25 Juni 1883.

STUDIEVAKKEN.	Aantal lessen.	Cursus 1882—1883.					
		Ingeschreven.		Grootste getal bezoekers.		Kleinste getal bezoekers.	
		H.	D.	H.	D.	H.	D.
Opvoeding en onderwijs.	11	108	61	52	26	29	17
Voorbereidend onderwijs. . . .	11	»	»	33	29	10	10
Nederlandsche taal.	21	119	57	63	37	35	19
Wiskunde.	19	84	45	24	13	3	7
Aardrijkskunde en cosmographie. .	22	94	48	67	15	7	5
Natuurlijke geschiedenis. . . .	18	101	53	50	35	29	18
Natuurkunde	20	107	45	51	20	29	10
Teekenen	101	59	26	51	21	31	9
Theorie der gymnastiek.	13	23	11	6	1	2	0
Fransche taal	23	15	25	8	15	2	8
Engelsche taal	20	9	13	4	7	2	3
Hoogduitsche taal.	21	4	13	4	6	2	2
Nuttige handwerken	4	»	37		10	»	»

Van 1 October tot ult°. December 1883.

STUDIEVAKKEN.	Aantal lessen.	Cursus 1882—1883.					
		Ingeschreven.		Grootste getal bezoekers.		Kleinste getal bezoekers.	
		H.	D.	H.	D.	H.	D.
Opvoeding en onderwijs	5	104	54	78	38	33	14
Voorbereidend onderwijs	6	»	»	66	30	40	21
Nederlandsche taal	10	»	»	83	31	58	17
Wiskunde	6	»	»	59	22	27	11
Aardrijkskunde en cosmographie	11	»	»	70	30	20	10
Natuurlijke geschiedenis	9	»	»	81	54	32	16
Natuurkunde	10	»	»	78	34	58	16
Teekenen	28	»	»	50	28	32	19
Theorie der gymnastiek	9	12	3	8	3	3	1
Fransche taal	10	15	28	12	18	3	8
Engelsche taal	10	4	15	4	12	3	7
Hoogduitsche taal	11	10	7	7	7	3	3

Eene vergelijking van de cijfers in dit overzicht, doet zien, dat er eene groote onregelmatigheid bestaat zoowel in de opkomst der leerlingen als in de waardeering der verschillende studievakken, en voorts, dat niet allen, aan wie toelating werd verleend, van de lessen gebruik maken. De ervaring leerde ook in 1883, dat het hoogst moeilijk is een cursus te vormen, die door allen met de gewenschte regelmaat wordt bezocht. Het groote aantal bezoekers en de uiteenloopende behoeften van hen die pas aan het akte-examen hebben deelgenomen in vergelijking met zooveel anderen, die op 't punt staan het examen voor de hoofdakte af te leggen, maken het bezwaarlijk de lessen zóó in te richten, dat zij voor allen even nuttig zijn. Over het algemeen streefde men er naar de lessen te beperken tot eene duidelijke uiteenzetting van de hoofdzaken, die voor het examen worden vereischt.

Van eigen studie, naar aanleiding van de lessen, werd schaars blijk gegeven, en de opwekking om het gehoorde in eigen opstellen of korte aanteekeningen te verwerken, werd slechts nu en dan door enkelen gevolgd. Er was dus weinig gelegenheid om over de vruchten van dit onderwijs te oordeelen. Herhaling van het geleerde door ondervraging of gedachtenwisseling bleek, wegens het groote getal hoorders, ondoenlijk te zijn.

De lessen in de methodiek van het voorbereidend onderwijs, vonden meer belangstelling dan aanvankelijk te verwachten was. Zij werden ook bezocht door velen, die met het onderwijs der voorbereidende schoolklassen niet in betrekking staan. Deze lessen bepaalden zich tot het onderwijs, dat aan leerlingen van 5- en 6jarigen leeftijd is te geven, en waren zooveel mogelijk van practischen aard.

De teekenlessen vonden inzonderheid veel belangstelling. Zij werden meestal vrij geregeld bezocht, ook door hen, die de lessen van den cursus niet volgen. Met twee lessen per week, telkens van twee uur, kon aan de aanvang niet worden voldaan, zoodat de cursus voor het teekenen met vier lesuren 's weeks moest worden vermeerderd.

Naar aanleiding van een verzoek van het bestuur der Nederlandsche Vereeniging van gymnastiek-onderwijzers, hebben burgemeester en wethouders in overweging genomen, in hoever het onderwijs in de theorie der gymnastiek, dat aan de kweekschool gegeven wordt, voor uitbreiding vatbaar is, ten einde gelegenheid te geven tot eene meer uitvoerige voorbereiding voor het akte-examen. In den loop van December 1883 is daartoe besloten, en het onderwijs uitgebreid met een uur 's weeks in physiologie en anatomie en in de methodiek van het gymnastiekonderwijs.

De opening der leerschool gaf aanleiding tot het vaststellen van een reglement voor die school, op 29 November 1883, en tot wijziging en aanvulling van het bestaande reglement voor de kweekschool. In verband hiermede regelde de Raad, bij besluit van 21 Mei 1884, nadat door den Minister van Binnenlandsche Zaken tijdelijk vrijstelling was verleend van het geven van onderwijs in Engelsche taal en landbouwkunde, de omvang van het onderwijs, het getal en de jaarwedden der leeraren, de eischen voor toelating tot de lessen, enz.

Deze besluiten, alsmede de bestaande instructie voor den directeur en de leeraren, worden aangetroffen onder bijlage V.

De kweekschool voor onderwijzeressen te *Groningen*, op 1 November 1882 door de gemeente Groningen van het Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen overgenomen, en door het Rijk gesubsidieerd, heeft het eerste jaar van haar bestaan als gemeentelijke inrichting achter zich. Veel moest in dat jaar geregeld worden; bij de aanzienlijke uitbreiding der inrichting van een tweejarigen tot een vierjarigen cursus, moest het gebouw dier school, vroeger ook tot huisvesting der kweekelingen bestemd, geheel veranderd en voor het doel geschikt gemaakt worden, en een geheel nieuw lokaal voor de leerschool worden gesticht.

De ruimte, door de verbouwing verkregen, mag, met met uitzondering van het gymnastiek-lokaal, dat niet groot genoeg bleek te zijn om alle werktuigen te plaatsen, voldoende worden genoemd. De meeste vertrekken zijn zelfs ruim en alle worden behoorlijk verlicht. De ventilatie in het kweekschoolgebouw alleen liet te wenschen over. Hierin zal worden voorzien.

Door het toenemen van het aantal leerlingen en het in gebruik stellen van nieuwe lokalen, moesten de schoolmeubelen worden vermeerderd met eenige banken, eene kast voor de handwerken voor meisjes, en meubilair voor het lokaal, bestemd voor het onderwijs in de natuurkennis.

Ook de leermiddelen ondergingen eenige uitbreiding; niettemin wordt op nadere aanvulling daarvan aangedrongen.

Van het benoemde personeel konden sommigen eerst op 1 Februari 1883 in functie treden, zoodat ook om die reden de lessen niet dadelijk alle geregeld en gegeven konden worden. Deze en dergelijke moeilijkheden zijn overwonnen.

Zooals uit het vorig verslag blijkt, sloot het cursusjaar 1882—1883, op 30 April 1883, met 47 leerlingen. In den loop van April 1884 hebben de zes kweekelingen van

het 4de studiejaar zich aan het akte-examen onderworpen, van wie er ééne, die wegens eene ernstige ongesteldheid eenige weken de lessen had moeten verzuimen, afgewezen werd. Langer verblijf aan de school werd voor haar overbodig geacht.

Voor het toelatingsexamen, dat op 7 en 8 April 1884 gehouden werd, hadden zich 26 adspiranten aangemeld. Aan 21 van haar kon toegang tot de inrichting worden verleend. Op 1 Mei 1884 telde deze kweekschool derhalve 62 kweekelingen, van wie geplaatst waren 19 in de eerste, 18 in de tweede, 19 in de derde en 6 in de vierde klasse.

Voor de huisvesting van kweekelingen die van buiten komen, is door mejuffrouw A. Kiewiet de Jonge, die in de vroegere inrichting als huishoudster fungeerde, eene particuliere inrichting geopend, waar de kweekelingen beter en tegen minderen prijs kunnen worden gehuisvest en verpleegd dan in verspreide kosthuizen, terwijl het toezicht op de huisvesting, bij het Reglement aan de directrice opgedragen, daardoor veel gemakkelijker en krachtiger wordt.

Onder de bijlagen van dit verslag is opgenomen de verordening op de samenstelling en de bevoegdheid van de commissie van toezicht op deze school, vastgesteld door den gemeenteraad van Groningen, in zijne vergadering van 12 Augustus 1882 (zie bijlage W).

De gemeentelijke kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen te Leiden bestond aan het einde van den cursus 1883/84 uit:

9 hoofdonderwijzers.
3 hoofdonderwijzeressen.
59 onderwijzers.
36 onderwijzeressen.
} afdeeling B.
40 mannelijke kweekelingen.
52 vrouwelijke kweekelingen.
15 andere personen (art. 33 der verordening).

214 te zamen, tegenover 192 bij het einde van den vorigen cursus.

Bovendien ontvingen nog 26 mannelijke en 24 vrouwelijke adspirant-kweekelingen het voorbereidend onderwijs in de scholen der 2de klasse.

De personen in afdeeling B geplaatst, zijn in twee klassen verdeeld, en bekwamen zich in de vakken, die zij in overleg met den directeur gekozen hebben. De tweede klasse dezer afdeeling bestaat uitsluitend uit candidaten voor de hoofdakte of voor de akte in het Fransch, het Engelsch, de gymnastiek of het teekenen.

In den zomer van het jaar 1884 namen 19 adspiranten aan het examen voor de akte van hoofdonderwijzer of hoofdonderwijzeres deel, van welke 12 werden afgewezen. Enkelen van hen hadden zich aan dat examen onderworpen, ofschoon nog niet geplaatst in de hoogste klasse der afdeeling B.

De uitslag der examens volgens art. 56 *a* der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), kon, voor zooveel het najaarsexamen betreft, niet worden medegedeeld, vermits bij het einde van den cursus 1883/84 die examens nog niet waren afgenomen. De 8 mannelijke en 11 vrouwelijke kweekelingen, die, blijkens het medegedeelde op bladz. 268 van het vorige verslag, met gunstig gevolg aan het tweede in 1883 gehouden akte-examen deelnamen, behoorden eigenlijk thans eerst te worden vermeld, vermits ook dat examen na 1 September 1883 is gehouden.

Omtrent gedrag, vlijt en vorderingen was ook thans het oordeel der leeraressen en leeraren in den regel gunstig. De lessen werden zeer getrouw bezocht.

Het onderwijs aan de adspirant-kweekelingen verstrekt, gaf alle reden tot tevredenheid.

Voor de practische opleiding der kweekelingen werd voldoende zorg gedragen. De rooster is voor dit gedeelte der opleiding doelmatig ingericht. De 3de en 4de klassen kunnen elkander geregeld afwisselen. Iedere kweekeling, tot eene dezer klassen behoorende, heeft wekelijks drie voor- en twee namiddagschooltijden voor zijne practische oefening, zooveel mogelijk in de leerschool, of, bij gebreke van plaats, in eene van de openbare lagere scholen in de gemeente.

IV.

Inrichtingen van bijzonderen aard, ter opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen.

De inrichtingen voor Roomsch-katholieke liefdezusters en broeders te 's Hertogenbosch en Tilburg gingen ook in 1883 voort kweekelingen voor den onderwijzersstand te bekwamen. In eerstgenoemde gemeente vermeerderde het getal van hen die aan de lessen deelnamen met 6 mannelijke en 4 vrouwelijke kweekelingen; te Tilburg nam het getal mannelijke kweekelingen met 2 toe en daalde het getal der vrouwelijke kweekelingen van 50 tot 45. De uitslag der akte examens was voor deze vier inrichtingen beter dan in 1882; aan 9 kon de akte van onderwijzer en aan even zooveel die van onderwijzeres worden uitgereikt, terwijl het aantal geslaagden in 1882 respectievelijk 6 en 5 bedroeg.

Ook de Christelijke normaalschool te Klundert bleef in 1883 stand houden. Het getal harer kweekelingen veranderde echter niet. De eenige vrouwelijke kweekeling, die in 1882 de lessen volgde, verkreeg in 1883 eene akte van bekwaamheid als onderwijzeres. De kweekelingen bij deze inrichting ontvangen, van wege de vereeniging voor Christelijk nationaal onderwijs, toelagen van f 15 's jaars voor boeken en reiskosten, en de onderwijzers van die vereeniging genieten eene premie van f 150 voor iederen kweekeling die met goed gevolg examen doet.

Door de gemeente Uden werd aan het hoofd der openbare school aldaar eene toelage van f 100 verleend voor de opleiding van onderwijzers.

De kweekschool van onderwijzeressen te Arnhem telde, gedurende den cursus, loopende van 1 Mei 1883—30 April 1884, in de:

1e klasse 23 kweekelingen (16 inwonende en 7 uitwonende);
2e » 18 » (13 » » 5 »);
3e » 29 » (22 » » 7 »);
4e » 32 » (24 » » 8 »).

Aan den cursus tot opleiding van hoofdonderwijzeressen namen deel, in de:

1e klasse 5 onderwijzeressen (3 inwonende en 2 uitwonende);
2e » 6 » (4 » » 2 »).

Het examen van onderwijzeres werd in het voorjaar van 1884 met goed gevolg afgelegd door 27 kweekelingen der 4de klasse; 5 van haar werden afgewezen. Van deze laatsten zijn 4 in het najaar van 1884 geslaagd; de 5de heeft zich van de kweekschool teruggetrokken.

De vier onderwijzeressen, die den tweejarigen cursus ter opleiding van hoofdonderwijzeressen hadden afgeloopen, verwierven in den zomer van 1883 de akte.

Bij het begin van den jaarcursus waren voor de 27 adspirant inwonende leerlingen niet meer dan 14 plaatsen beschikbaar, zoodat na vergelijkend examen slechts de helft geplaatst kon worden.

Het leerplan der school bleef onveranderd en bevatte in wekelijksche lesuren voor elke der eerste drie klassen 34 uren, voor de 4de klasse 32; ter opleiding voor de hoofdakte, voor de 5de klasse 26 en voor de 6de klasse 23, te zamen 183 uren. Wegens het groote getal leerlingen in de 3de en 4de klasse werden voor sommige lessen die klassen gesplitst.

De kweekelingen der 4de klasse ontvingen daarenboven allen practische opleiding aan de leerschool der kweekschool.

Behalve de directeur en de directrice, waren aan het onderwijs verbonden 6 inwonende leeraressen, en werden door nog 2 leeraressen en 7 leeraren, niet inwonende, verschillende lessen gegeven.

Tengevolge van de wijziging der wet op het lager onderwijs, die bevoegdheid verleent ook aan onderwijzeressen, en dus niet enkel en bij uitsluiting aan de hoofdonderwijzeressen, om akten te verkrijgen voor het onderwijs in de vreemde talen, keerde de kweekschool tot den vroegeren

toestand terug, nl. om de opleiding van kweekelingen tevens te doen strekken tot het verkrijgen van akten in een of meer vreemde talen. Daarentegen werd besloten den cursus ter opleiding tot den rang van hoofdonderwijzeres op te heffen, zoodat op 1 Mei 1884 geen laagste klasse van dien cursus meer bestond, terwijl op 1 Mei 1885 eene éénjarige 5de klasse zal worden geopend voor haar die het onderwijs in Fransch, Duitsch of Engelsch wenschen te volgen.

Omtrent de Groen van Prinsterer-school te Doetinchem, de normaalinrichting verbonden aan de Christelijk-nationale school te Zutphen en de normaalschool ter opleiding van onderwijzeressen te Zetten, vermeld op blz. 269 van het vorige verslag, werden geen andere bijzonderheden ter kennis van de Regeering gebracht dan die, vervat in het vorenstaande overzicht van de Rijksnormaallessen, gemeentelijke kweekscholen en inrichtingen van bijzonderen aard, ter opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen. De eerste telde 32 mannelijke, de tweede 9 mannelijke en 2 vrouwelijke, en laatstgenoemde 52 vrouwelijke kweekelingen, die te zamen, in 1883, 16 personen voor het onderwijs afleverden.

De te Nijmegen bestaande Christelijke normaalschool, die gedurende haar omstreeks veertigjarig bestaan ruim 200 kweekelingen tot den rang van onderwijzer bracht, telde op het einde van 1883 zeven en dertig leerlingen. Twee en zeventig harer oud-kweekelingen waren op dat tijdstip als hoofd van bijzondere of openbare scholen werkzaam. Neemt men in aanmerking dat 43 van hen, die de akte van onderwijzer verkregen, later tot een ander beroep overgingen of overleden, terwijl velen zich nog tot het hoofdonderwijzersexamen voorbereiden, dan blijkt dat verreweg het meerendeel dien rang verkrijgt.

Evenals in vorige jaren, verleende de gemeente Haarlem eene som van f 300, om te verdeelen onder eenige kweekelingen, binnen Haarlem woonachtig, die zich door vlijt en goed gedrag hadden onderscheiden. In overleg met het onderwijzend personeel der Rijksnormaallessen werden door den directeur 13 kweekelingen, tot het ontvangen van een gedeelte dezer som, aan burgemeester en wethouders van Haarlem voorgedragen.

De kweekschool voor onderwijzeressen, opgericht door het departement Haarlem der maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, bleef in bloeienden toestand verkeeren

Wegens gebrek aan plaatsruimte, kon aan alle aanvragen om plaatsing niet worden voldaan, en zag het bestuur zich genoodzaakt eenige meisjes, die bij het toelatingsexamen voldoende bewijzen van bekwaamheid hadden gegeven, af te wijzen.

Aan het einde van den cursus, op 30 April 1884, telde deze inrichting:

41 inwonende kweekelingen,

30 uitwonende » ,

26 leerlingen bij den cursus tot opleiding voor hoofdonderwijzeres.

Te zamen 97 leerlingen, tegenover 103 op 30 April 1883.

De uitslag van de akte-examens, door leerlingen dier inrichting, in het najaar van 1883 en in het voorjaar van 1884 gedaan, was als volgt:

4 leerlingen verkregen de akte van hoofdonderwijzeres;

16 leerlingen verkregen de akte van onderwijzeres, waaronder 2 die in het najaar van 1883 waren afgewezen. Ook in het voorjaar van 1884 moest aan 2 leerlingen de akte worden geweigerd.

Eenmaal 's weeks, op Woensdag, ontvangen de kweekelingen, met goedkeuring van burgemeester en wethouders van Haarlem, practisch onderwijs in zeven openbare scholen in die gemeente.

De wijziging bij de wet van 3 Januari 1884 (*Staatsblad* n°. 2) in art. 65 der wet op het lager onderwijs gebracht, heeft het bestuur der kweekschool aanleiding gegeven het onderwijs, voor haar die zulks verlangen, evenals vroeger, te doen strekken tot opleiding voor het examen in vreemde talen. In dien zin is, onder dagteekening van 21 Februari 1884, het reglement dier school gewijzigd, doch eerst op 1 Mei 1884 in werking getreden. In verband met deze wijziging is door het bestuur bepaald, dat een afzonderlijke avond-cursus voor dat onderwijs zal worden geopend, en dat voorts in de hoogste klasse, doch alleen voor de leerlingen die voornemens zijn hare studiën in vreemde talen voort te zetten, eenige uitbreiding aan het onderwijs in die talen zal worden gegeven.

Het gewijzigde reglement wordt aangetroffen onder de bijlagen van dit verslag. (Zie bijlage X.)

De gemeente Beverwijk verstrekte aan elk der kweekelingen uit die gemeente, welke de Rijksnormaallessen te Velzen bezoeken, eene toelage van f 25. Bovendien kende zij aan kweekelingen, die, na daarvoor toestemming te hebben verkregen, voor korteren of langeren tijd in eene school te Beverwijk werkzaam waren, belooningen toe.

De eenige mededeeling die, van wege het schooltoezicht, omtrent de te Amsterdam bestaande inrichtingen ter opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen, bij de Regeering werd ontvangen, betrof de oefenschool van het Nederlandsch Onderwijzers-genootschap, waarvan gemeld werd, dat zij bij het einde van het jaar 1884 zal ophouden te bestaan.

De lessen der Christelijke normaalschool te Utrecht worden gedurende de eerste vijf dagen der week dagelijks van des morgens half acht tot half negen, en des avonds van 5—8 uur, op Zaturdag van des morgens 7½ tot 's avonds 5 uur, met eene pauze van 12—1½ uur, gegeven.

Als onderwijzer zijn bij die inrichting werkzaam 5 hoofden van Christelijke scholen (een hunner is ook onderwijzer bij de Rijksnormaallessen te Utrecht) en twee predikanten.

De vakken zijn dezelfde als die der Rijksnormaallessen van den eersten rang, met weglating van de gymnastiek en het teekenen, en met bijvoeging van Bijbelsche- en kerkelijke geschiedenis.

Aan eene opleidingsklasse voor R. K. onderwijzers te Utrecht, wordt door vier hoofden van scholen, gedurende 14 uren per week les gegeven in de vakken, vereischt voor het examen ter verkrijging eener acte van bekwaamheid als onderwijzer.

Aan de Christelijke normaalschool te Amersfoort is eene voorbereidende klasse verbonden met 11 leerlingen boven den leeftijd van 12 jaren. De gezamenlijke lessen worden aan die school 's Zaturdags van 's morgens 9½ tot 's avonds 5½ gegeven.

Te Cubaard werden de normaallessen van hoofden der scholen voor Christelijk nationaal onderwijs te Cubaard, Wommels en Oosterend, door 10 kweekelingen bezocht, terwijl één in 1883 de akte als onderwijzer verwierf.

Te Wildervank deed zich reeds sedert eenigen tijd de behoefte gevoelen om aan jongelieden, die zich aan het onderwijs wenschen te wijden, eenige leiding te geven. Die leiding is door den heer D. POORT, hoofd der school aldaar, op zich genomen.

Door den raad der gemeente Emmen werd eene verordening vastgesteld, volgens welke aan hoofden van scholen, die zich belasten met het opleiden van jongelieden tot onderwijzer, eene toelage uit de gemeentekas kan worden verleend, en bepaald, dat toelagen zouden ontvangen de hoofden der scholen te:

Noord-Barge,	berekend naar eene som van				f	104	's jaars
Zuid-Barge,	»	»	»	»	»	104	»
Erica,	»	»	»	»	»	208	»
Roswinkel,	»	»	»	»	»	208	»
Nieuw-Amsterdam,	»	»	»	»	»	250	»

De toelage van laatstbedoelden zou tot f 300 verhoogd worden, indien de kweekeling bij de in het voorjaar van 1883 gehouden examens eene akte van bekwaamheid als onderwijzer behaalde.

Aan de weduwe van het gewezen hoofd eener school te

Anlo, werd door den raad dier gemeente eene toelage van f 25 verleend, ten behoeve van de opleiding van haren zoon tot onderwijzer bij de Rijksnormaallessen te Nijmegen.

Het gemeentebestuur van Roden keerde eene toelage van f 150 uit aan het hoofd der school te Nietap, voor de opleiding van een kweekeling.

Ten aanzien van de in de provincie Limburg bestaande inrichtingen van bijzonderen aard, kan zoowel naar het medegedeelde op blz. 269 van het vorige verslag als naar het voorafgaande overzicht van de Rijksnormaallessen, gemeentelijke kweekscholen en bijzondere inrichtingen, verwezen worden, vermits daarin nagenoeg alles opgenomen is, wat van deze zes inrichtingen te vermelden valt.

De directeur der normaalschool te Rolduc, die jarenlang alleen het onderwijs in alle vakken gaf, en eerst in 1882 door één onderwijzer werd bijgestaan, heeft in den loop van 1883 zijn ontslag genomen en is door een ander vervangen, wien drie onderwijzers, van wie een in het bezit eener akte als hoofdonderwijzer, ter zijne staan.

Aan den cursus, verbonden aan de kostschool met externaat der zusters Urselinen, te Maastricht, waren ook in 1883 vier onderwijzeressen werkzaam. Aan dien, verbonden aan het klooster der broeders van de Onbevlekte Ontvangenis, mede te Maastricht, gaf slechts één onderwijzer de lessen, die enkel door broeders als kweekeling werden bijgewoond.

De normaallessen bij de zusters Tertiaristen, te Heijthuijzen, worden gevolgd door kostleerlingen in het klooster dier dames, en gegeven door drie onderwijzeressen, van wie twee in het bezit der hoofdakte, en eene van de akte als onderwijzeres. Allen hebben bevoegdheid tot het geven van onderwijs in de fransche, hoogduitsche en engelsche talen. Zij houden zich bijna het gansche jaar onledig met het geven van die lessen. Van de 31 kweekelingen behaalden 9 de akte als onderwijzeres. Ook de vakken vereischt voor de akte als hoofdonderwijzeres worden er onderwezen. Te rekenen van 1 Januari 1883 is een afzonderlijke cursus voor de vreemde talen in het leven geroepen.

De strekking van het onderwijs aan den normaalcursus bij de zusters Urselinen te Roermond is dezelfde als die te Heijthuijzen. In 1883 namen 21 kweekelingen daaraan deel; 14 van haar volgen den cursus voor onderwijzeres, 4 voor de Fransche, 1 voor de Duitsche en 2 voor de Engelsche taal. Van de 14 vorenbedoelde kweekelingen mochten 4 de akte van bekwaamheid als onderwijzeres verwerven. Bij deze normaallessen geven bij afwisseling 6 onderwijzeressen onderricht, nl. 3 tot opleiding voor de bedoelde akte en éene voor elk der genoemde talen.

Bij de normaallessen der zusters Urselinen te Venray wordt hetzelfde doel beoogd als bij de voorgaande inrichtingen, met dit verschil echter, dat geen opleiding voor de hoofdakte, wel voor die van middelbaar onderwijs in de vreemde talen en wiskunde wordt verstrekt.

V.

Opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen tot den rang van hoofdonderwijzer en hoofdonderwijzeres.

De cursus te Bergen op Zoom werd door 20 onderwijzers en 4 onderwijzeressen bezocht, van wie 2 onderwijzers de hoofdakte verwierven.

Die te Helmond telde op het einde van het jaar 35 onderwijzers of onderwijzeressen, tegenover 32 bij den aanvang, op 1 Februari 1883. Het bezoek, ook van dezen cursus, liet in den regel niets te wenschen over, daar, er gewoonlijk 30 tot 32 onderwijzers aanwezig waren.

Te Arnhem, Harderwijk en Wageningen bleven de opleidingscursussen van adspiranten naar de akte van hoofdonderwijzer of hoofdonderwijzeres bestaan. Respectievelijk werden zij door 21, 14 en 26 onderwijzers, en die te Wageningen bovendien door 9 onderwijzeressen bezocht.

In 1883 werden dergelijke cursussen in het leven geroepen te Apeldoorn, Doetinchem, Nijmegen, Zaltbommel en — blijkens het medegedeelde op blz. 270 van het vorige verslag — ook te Zutphen. Zij zijn allen, behalve te Nijmegen en Zaltbommel, in zeker opzicht gemeentelijke instellingen. Die te Apeldoorn wordt door eene jaarlijksche bijdrage der gemeente, van ten hoogste f 400, gesteund, waarbij nog het vrije gebruik van lokalen in het gebouw der hoogere burgerschool is toegestaan Van het onderwijs maakten gebruik 10 onderwijzers te Apeldoorn, 21 onderwijzers en 5 onderwijzeressen te Doetinchem, 24 onderwijzers en 5 onderwijzeressen te Nijmegen, 19 onderwijzers en 11 onderwijzeressen te Zutphen en 18 onderwijzers, benevens 7 onderwijzeressen te Zaltbommel. De cursus te Zutphen voldeed vooral aan de verwachting. Door de gemeente werd, behalve vuur, licht en localiteit, eene som van f 182,95 voor dezen cursus uitgegeven. De overige uitgaven, ad f 688,75, werden uit de opbrengst der zoogenaamde schoolgelden gevonden. Ten behoeve van den cursus te Doetinchem droegen de gemeenten Ambt- en Stad-Doetinchem, Hummelo en Keppel, Bergh, Zelhem en Doesburg elk f 4,16⁵ bij.

De cursus te Nijmegen wordt, met toestemming der Regeering, gehouden in het gebouw der Rijkskweekschool voor onderwijzers, op Dinsdag, Donderdag en Zaterdag, gedurende 12 uren in de week. Aan het hoofd staat de directeur dier kweekschool, bijgestaan door 5 onderwijzers van deze inrichting. Voor het deelnemen aan den volledigen cursus wordt f 50 in het jaar betaald; voor zes lesuren in de week f 40; voor drie lesuren f 30.

Te Zaltbommel worden de lessen gegeven door 6 docenten, waaronder 3 leeraren der hoogere burgerschool; hieraan werden 10 uren in de week besteed, waarvan de eene helft op Woensdag en de andere helft op Zaterdag, van 2½ tot 8½ uur, met een uur pauze. Elk deelnemer betaalt f 30 's jaars.

In den aanvang van 1883 werden te Haarlem, te Alkmaar en te Helder cursussen voor de opleiding van hoofdonderwijzers geopend, terwijl die te Hoorn en te Purmerend op den geregelden voet bleven voortgaan. Ten einde in de financieele behoeften dezer cursussen te voorzien, werd aan de betrokken gemeenten een jaarlijksch subsidie, alsmede de noodige localiteit met vuur en licht aangevraagd en verkregen, terwijl bij het reglement, bedoeld op blz. 270 van het vorige verslag, bepaald was, dat elk der deelnemers jaarlijks f 25 zou bijdragen, zoo hij het onderwijs in meer dan twee vakken, en van f 15, indien hij dat in slechts een of twee vakken wenschte te volgen.

De door het gemeentebestuur van Middelburg opgerichte en den 9den September 1882 geopende cursus, werd bij den aanvang van 1883 bezocht door 32 onderwijzers en 4 onderwijzeressen, die eene bijdrage van f 24 in het jaar betalen. Voor zoover de kosten niet uit deze bijdragen kunnen worden bestreden, komen zij ten laste der gemeente. Drie van de onderwijzers verkregen in 1883 de akte als hoofdonderwijzer. Bij het einde des jaars werd nog door 28 personen, waaronder 3 onderwijzeressen, aan de lessen deel genomen.

Te Zierikzee werd, op initiatief van belanghebbende onderwijzers, met medewerking van den arrondissements-schoolopziener, een cursus voor hoofdonderwijzers geopend. Aanvankelijk zijn 10 adspiranten in éene klasse vereenigd. Zij betalen voor 8 uren onderwijs in de week, dat door 4 leeraren der hoogere burgerschool en een hoofdonderwijzer wordt verstrekt, gemiddeld f 30 à f 40 's jaars.

De cursus te Goes bleef bestaan, maar de twee klassen moesten tot éene vereenigd worden, wegens gebrek aan deelneming. Voor vele onderwijzers ten platten lande is de afstand van Goes te groot, en naarmate het getal deelnemers vermindert, nemen de kosten, voor hen die volhouden, toe. Dit is de reden waarom het getal bezoekers reeds van 20 tot 16 is gedaald. De lessen werden gegeven door een leeraar der hoogere burgerschool en vier hoofdonderwijzers.

Te Amersfoort werd eene vereeniging opgericht ter opleiding van hoofdonderwijzers De besturen der Christelijke scholen van Amersfoort, Hoevelaken, Bunschoten, Nijkerkerveen, Baarn, enz., die instemmen met art. 1 der statuten van de Vereeniging voor Christelijk Nationaal- of van Gereformeerd schoolonderwijs, vereenigen zich om de opleiding tot hoofdonderwijzer te bevorderen van hulponderwijzers aan Christelijke scholen werkzaam.

De cursus te Utrecht, die in het vorige jaar 75 deelnemers telde, werd in 1883 bezocht door 68 mannelijke en 26 vrouwelijke onderwijzers.

Te Leeuwarden bleef de cursus op dezelfde wijze bestaan, gegeven door hoofdonderwijzers en door leeraren der Rijks hoogere burgerschool. Terwijl twee van hen de lessen kosteloos gaven, werden de overige kosten door de belanghebbenden zelf gedragen.

Te Harlingen geeft de gemeenteraad een subsidie van f 200, benevens vrij lokaal met vuur en licht. De onderwijzers betalen zelf de overige kosten; zij benoemen uit hun midden een bestuur, dat de leeraren uitnoodigt en jaarlijks aan den gemeenteraad verslag doet. In 1883 werden elf uren 's weeks gegeven.

In de gemeente het Bildt is door het gemeentebestuur een tweejarige cursus geopend. Het onderwijs wordt gegeven in de openbare school te St. Anna Parochie. Het eerste tweejarige tijdvak is aangevangen op 1 April 1883. De lessen worden gegeven iederen Woensdag en Zaterdag namiddag door leeraren, ten getale van drie, gekozen uit de hoofden der scholen in die gemeente of uit onderwijzers die den rang van hoofdonderwijzer bezitten. Het leergeld, dat bij den aanvang van ieder studiejaar moet worden betaald, bedraagt voor elken onderwijzer die aan den cursus deelneemt, f 25. In 1883 werd door 8 onderwijzers van de geboden gelegenheid om tot den rang van hoofdonderwijzer te worden opgeleid, gebruik gemaakt. Het toezicht op deze instelling wordt, behalve door burgemeester en wethouders, uitgeoefend door het Rijksschooltoezicht en de commissie van toezicht op het lager onderwijs in die gemeente.

Te Sneek is eene inrichting geopend met een gemeentesubsidie van ten hoogste f 150 's jaars; er worden daar 7 uren per week onderwijs gegeven. Voor de docenten (meest hoofden van scholen) bedraagt de belooning hetzelfde als voor die te het Bildt. Met 14 onderwijzers begonnen, was het getal op het einde des jaars tot 9 gedaald.

Te Heerenveen werden door de heeren W. H. Wisselink, dr. J. E. Enklaar en H. Rosenbeek, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool en het hoofd eener school aldaar, den heer Th. Kuyper, aan adspirant-hoofdonderwijzers lessen in sommige vakken gegeven, bijgewoond door 26 onderwijzers en 1 onderwijzeres, die echter niet allen de onderscheidene lessen volgen. Een van hen verkreeg in 1883 de akte. Daar de gemeenteraad van Schoterland heeft besloten om van gemeentewege te Heerenveen een cursus tot stand te brengen, zullen deze lessen waarschijnlijk hierbij aansluiten.

Te Dragten geeft de heer A. Verdenius, hoofd eener school, een particulieren cursus in Nederlandsche taal en letterkunde, die door onderwijzers uit Smallingerland en Opsterland ijverig wordt bezocht. Aan het einde van 1883 waren er 11, terwijl twee van hen de hoofdakte verwierven. De gedurige afwisseling van personeel in die dorpen belemmert zeer den geregelden gang dezer lessen.

De cursus te Lemmer, van de gemeente uitgaande, werd door elf onderwijzers bezocht, van wie geen in 1883 het examen deed.

Te Zwolle is de cursus in twee afdeelingen gesplitst, daar het bleek, dat het verschil van kennis en ontwikkeling te groot was om allen gezamenlijk les te geven. Het getal uren is daardoor in het geheel vermeerderd, maar voor elke afdeeling iets verminderd. De cursus wordt van gemeentewege gegeven, met bijdragen van de deelnemende onderwijzers.

Te Kampen bleef de gemeentelijke inrichting op denzelfden voet. Verreweg de meeste onderwijzers treden tot deze lessen toe, die zeer gewaardeerd schijnen te worden, hoewel het meerendeel niet getrouw aan het onderwijs deelneemt.

Te Almelo is in 1883 een dergelijke cursus opgericht door eenige onderwijzers, die van de gemeente kosteloos het gebruik van lokalen, vuur en licht hebben gekregen.

De gemeente Deventer verstrekt toelagen aan leeraren, tot het houden van een kosteloozen cursus ter voorbereiding van onderwijzers en onderwijzeressen, voor het hoofdonderwijzersexamen. De cursus te Enschede wordt door die gemeente met f 300 en door Lonneker met f 150 's jaars gesubsidieerd.

De lessen aan onderwijzers in Groningen worden door de docenten der Rijkskweekschool voor onderwijzers aldaar gegeven; die te Sappemeer en te Winschoten door leeraren der hoogere burgerscholen en hoofden van lagere scholen. De kosten worden gevonden door de bijdragen der deelhebbers, terwijl te Groningen door de Regeering vergunning is verleend om de lokalen en hulpmiddelen der kweekschool daarvoor te gebruiken.

De cursus te Meppel, waarvan op blz. 271 van het vorige verslag melding is gemaakt, werd in den aanvang van 1883 door het gemeentebestuur tot stand gebracht, en door 17 onderwijzers gevolgd. De te Assen bestaande inrichting, door leeraren der hoogere burgerschool opgericht, werd door 18 onderwijzers en 1 onderwijzeres bijgewoond.

De in 1882 te Maastricht geopende cursus voor de opleiding van hoofdonderwijzers, waaromtrent ten vorigen jare geen mededeeling aan de Regeering werd gedaan, leverde reeds in 1883 goede uitkomsten. Van de 7 onderwijzers mochten 6 de hoofdonderwijzersakte verkrijgen. De cursus is tweejarig, en het onderwijs wordt alleen des Zondags van 8—12 's morgens en van 2—4 uur 's namiddags gegeven, aan 30 personen, van wie 12 in het eerste en 18 in het tweede jaar, door den directeur en vier onderwijzers der Rijkskweekschool en het hoofd der leerschool. De contributie bedraagt f 40 's jaars.

Behalve de hiervoren vermelde cursussen ter opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen tot den rang van hoofdonderwijzer en hoofdonderwijzeres, bestaan er nog eenige, vooral in de provincie Zuidholland, waarvan door het schooltoezicht niet anders te berichten viel, dan dat » de behoefte, die vele onderwijzers gevoelden om leiding te ontvangen bij hunne studie voor 't hoofdexamen, tot de instandhouding van bestaande, tot de oprichting van nieuwe zoogenaamde opleidingscursussen leidde", en voorts: » te Delft en te 's Gravenhage, te Dordrecht en te Gorinchem worden ze van gemeentewege ingericht; op andere plaatsen, als te Numansdorp en te Sommelsdijk (1), werden ze door onderwijzers zelve in 't leven geroepen, en uit gemeenschappelijke bijdragen bekostigd".

Ofschoon van dergelijke inrichtingen, nadat zij eenmaal geregeld zijn, niet elk jaar veel te vermelden valt, verdient haar bestaan toch uit ieder jaarverslag te blijken, en daarin ten minste het getal deelnemers en de door hen verkregen akten voor te komen. Uit dien hoofde zijn nadere opgaven van het schooltoezicht gevraagd en is het volgende overzicht samengesteld, waaruit blijkt, dat de cursussen, te zamen 44 in getal, bezocht werden door 904 onderwijzers en 264 onderwijzeressen, van wie respectievelijk 31 en 11 de hoofdonderwijzersakte behaalden.

(1) In Februari 1884 geopend.

Cursussen ter opleiding van hoofdonderwijzers.

PROVINCIËN.	Gemeenten.	Jaar der opening.	Getal leerlingen op 31 December 1883.		Verkregen akte in 1883, als:		Toelichtingen.
			onderwijzers.	onderwijzeressen.	hoofdonderwijzer.	hoofdonderwijzeres.	
Noordbrabant. .	Bergen op Zoom.	1882	20	4	2	»	
	Helmond. . . .	1883	35	»	»	»	
Gelderland. . .	Apeldoorn . . .	1883	10	»	»	»	
	Arnhem	1882	21	»	»	»	
	Doetinchem. . .	1883	21	5	»	»	
	Harderwijk. . .	1882	14	»	»	»	
	Nijmegen. . . .	1883	24	5	»	»	
	Wageningen . .	1882	26	9	»	»	
	Zaltbommel. . .	1883	18	7	»	»	
	Zutphen	1883	19	11	»	»	
Zuidholland . .	Delft.	1881	22	3	»	»	
	Dordrecht . . .	1881	17	9	»	6	
	Gorinchem . . .	1882	15	8	1	»	
	's Gravenhage. .	1883	47	32	»	»	
	Numansdorp . .	1882	10	»	»	»	
	Oud-Beijerland .	1883	8	1	»	»	
Noordholland. .	Alkmaar. . . .	1883	20	13	»	»	
	Haarlem	1883	37	35	»	»	
	Helder.	1883	10	10	»	»	
	Hoorn	1882	9	5	1	»	
	Purmerend. . .	1882	11	3	1	»	
Zeeland	Goes.	1882	14	2	1	»	
	Middelburg. . .	1882	25	3	3	»	
	Zierikzee. . . .	1883	10	»	»	»	
Utrecht	Amersfoort. . .	1883	7	7	1	»	Vereeniging van bijzondere onderwijzers.
	Utrecht	1882	68	26	»	»	
Friesland. . . .	't Bildt.	1883	8	»	»	»	
	Dragten	1881	11	»	2	»	
	Harlingen . . .	1883	11	4	1	»	
	Heerenveen. . .	1881	26	1	1	»	
	Lemmer	1882	11	»	»	»	
	Leeuwarden . .	1882	41	3	2	»	
	Sneek	1883	9	»	»	»	
Overijssel. . . .	Almelo.	1883	19	5	»	»	
	Deventer. . . .	1881	28	5	1	3	
	Enschede. . . .	1882	21	»	»	»	
	Kampen	1882	17	8	1	»	
	Zwolle.	1881	38	12	1	1	
	Transporteeren	»	778	236	19	10	

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

PROVINCIËN.	Gemeenten.	Jaar der opening.	Getal leerlingen op 31 December 1883.		Verkregen akte in 1883, als:		Toelichtingen.
			onderwijzers.	onderwijzeressen.	hoofdonderwijzer.	hoofdonderwijzeres.	
	Per transport	»	778	236	19	10	
Groningen . . .	Groningen . . .	1882	38	22	6	1	
	Sappemeer . . .	1881	10	2	»	»	
	Veendam. . . .	1881	—	—	—	—	In 1882 opgeheven.
	Winschoten . .	1882	13	3	»	»	
Drenthe	Assen	1882	18	1	»	»	
	Meppel.	1883	17	»	»	»	
Limburg. . . .	Maastricht . . .	1882	30	»	6	»	
	Totaal . .	»	904	264	31	11	

VI.

In het volgende overzicht zijn de uitgaven vermeld, in 1883 ten behoeve van de opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen gedaan.

PROVINCIËN.	Rijkskweekscholen voor onderwijzers.	Rijksnormaallessen tot opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen.	Rijkssubsidiën aan kweekscholen voor onderwijzers en onderwijzeressen.	Gemeentelijke uitgaven.	Totaal.
Noordbrabant	f 59 583,26	f 53 590,32⁵	»	f 1 534,44	f 114 708,02⁵
Gelderland	60 338,09	63 713,25	f 7 000,00	1 808,29	132 859,63
Zuidholland.	»	134 152,50	6 224,76	32 277,34	172 654,60
Noordholland	60 370,72	92 106,94⁵	22 677,27	46 436,55⁵	221 591,49
Zeeland	57 762,53⁵	36 176,27⁵	»	1 196,48⁵	95 135,29⁵
Utrecht	»	35 096,72⁵	»	2 175,00	37 271,72⁵
Friesland.	»	56 155,68⁵	»	1 192,18	57 347,86⁵
Overijssel.	62 207,78⁵	61 510,21⁵	»	3 594,40	127 312,40
Groningen	62 072,19⁵	46 696,33	36 469,96	77 625,45⁵	222 863,94
Drenthe	»	29 043,07	»	1 218,47	30 261,54
Limburg.	61 904,79⁵	25 938,10⁵	»	50,00	87 892,90
Totaal . . .	f 424 239,38	f 634 179,42⁵	f 72 371,99	f 169 108,61⁵	f 1 299 899,41

§ 13. ARRONDISSEMENTS-BIBLIOTHEKEN EN ONDERWIJZERS-BIJEENKOMSTEN.

Evenals in het vorige verslag volgt hier een overzicht van de in 1883 gehouden onderwijzers-bijeenkomsten en van den toestand der arrondissements-bibliotheken.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

ARRONDISSEMENT.	Getal onderwijzers in het arrondissement.		Aantal gehouden onderwijzers-bijeenkomsten.	Gemiddeld getal onderwijzers die de bijeenkomsten hebben bijgewoond.		Arrondissements-bibliotheek.	
	Openbare.	Bijzondere.		Openbare.	Bijzondere.	Aantal nommers.	Aantal lezers.
's Hertogenbosch	39	40	9	23	2	129	42
Oss	42	3	4	26	»	161	31
Boxsmeer	47	3	4	25	»	133	20
Breda	67	23	4	37	1	132	31
Zevenbergen	60	30	3	45	2	51	27
Bergen op Zoom	60	21	6	37	»	562	26
Tilburg	43	26	4	38	1	206	20
Heusden	48	10	3	35	»	190	38
Waalwijk	48	7	4	27	»	166	18
Oirschot	32	5	2	26	»	279	28
Eindhoven	48	4	18	15	»	414	19
Helmond	44	4	10	27	»	258	25
Veghel	37	5	9	25	»	135	26
Arnhem	122	81	18	29	»	305	45
Harderwijk	71	16	16	45	»	144	18
Apeldoorn	83	33	44	57	5	312	30
Zutphen	100	24	11	9	»	423	26
Groenlo	69	11	26	12	»	334	8
Doesburg	75	33	2	56	2	178	44
Tiel	81	27	4	17	»	156	25
Geldermalsen	71	8	2	20	1	207	31
Zaltbommel	56	8	6	14	»	109	30
Nijmegen	56	40	13	29	4	71	45
's Gravenhage	174	129	19	29	13	395	33
Delft	121	32	19	68	1	646	83
Leiden	132	40	6	35	5	411	—
Woerden	70	31	6	15	»	130	30
Rotterdam	240	163	21	53	»	—	—
Gouda	114	15	2	32	»	124	17
Schiedam	154	36	27	69	»	100	24
Vlaardingen	102	16	1	75	1	136	29
Dordrecht	190	46	9	18	1	88	73
Gorinchem	107	10	1	38	»	99	41
Sommelsdijk	63	1	3	29	»	203	38
Amsterdam (oostelijk)	414	318	—	—	—	84	45
id. (westelijk)			—	—	—	132	85
Hilversum	109	28	1	63	1	27	21
Haarlem	125	56	1	70	9	381	35
Alkmaar	89	9	52	70	»	225	20
Helder	100	8	61	85	1	237	26
Transporteeren	3703	1400	451	1423	50	8473	1253

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

ARRONDISSEMENT.	Getal onderwijzers in het arrondissement.		Aantal gehouden onderwijzers-bijeenkomsten.	Gemiddeld getal onderwijzers die de bijeenkomsten hebben bijgewoond.		Arrondissements-bibliotheek.	
	Openbare.	Bijzondere.		Openbare.	Bijzondere.	Aantal nommers.	Aantal lezers.
Per transport	3703	1400	451	1423	50	8473	1253
Texel	33	»	2	19	»	121	12
Hoorn	74	8	1	66	7	21	10
Medemblik	88	7	33	38	»	125	28
Purmerend	75	2	1	52	1	148	18
Zaandam	95	7	1	52	»	273	—
Middelburg	101	22	3	38	»	125	21
Oostburg	53	4	4	45	»	335	40
Axel	64	5	4	34	»	141	20
Goes	86	6	31	38	2	567	25
Zierikzee	53	3	32	45	»	273	48
Tholen	46	4	7	26	»	215	23
Utrecht	89	93	14	17	9	270	78
Loenen	34	23	4	12	4	155	44
Amersfoort	46	16	4	15	1	236	10
Rhenen	46	18	2	24	1	290	35
IJsselstein	39	8	4	16	2	192	53
Leeuwarden	110	13	34	110	3	195	32
Harlingen	83	20	48	29	2	234	40
Dokkum	74	19	48	49	»	648	47
Veenwouden	86	16	53	62	»	270	20
Heerenveen	87	3	32	51	»	209	20
Beetsterzwaag	90	4	29	29	»	365	5
Lemmer	73	7	46	44	»	530	4
Sneek	74	26	29	47	»	236	22
Bolsward	58	34	»	»	»	72	33
Zwolle	73	17	8	12	»	139	16
Kampen	84	9	22	35	1	221	58
Ommen	53	8	32	42	»	190	44
Steenwijk	56	4	12	20	»	79	26
Deventer	104	7	11	16	»	1518	58
Almelo	83	12	27	34	»	100	116
Enschede	75	9	45	70	6	79	124
Ootmarsum	37	1	21	24	»	106	34
Groningen	127	25	8	58	3	491	40
Zuidhorn	68	8	3	32	3	181	35
Onderdendam	75	16	33	11	1	25	4
Appingedam	70	14	1	30	»	57	39
Winschoten	84	3	30	20	»	90	25
Hoogezand	79	4	17	56	»	37	8
Transporteeren	6528	1905	1187	2841	96	18032	2567

ARRONDISSEMENT.	Getal onderwijzers in het arrondissement.		Aantal gehouden onderwijzers-bijeenkomsten.	Gemiddeld getal onderwijzers die de bijeenkomsten hebben bijgewoond.		Arrondissements-bibliotheek.	
	Openbare.	Bijzondere.		Openbare.	Bijzondere.	Aantal nommers.	Aantal lezers.
Per transport	6528	1905	1187	2841	96	18032	2567
Veendam	72	8	5	25	2	25	25
Onstwedde	51	3	8	37	1	37	41
Assen	72	3	34	46	2	188	44
Borger	42	»	23	31	»	65	45
Emmen	35	1	20	21	»	42	16
Hoogeveen	54	7	12	40	1	182	28
Meppel	74	6	12	53	»	99	40
Maastricht	45	25	6	36	2	239	22
Meerssen	40	»	7	24	1	405	16
Heerlen	34	5	6	15	»	209	14
Sittard	40	1	9	22	»	270	12
Roermond	47	6	11	22	»	350	18
Weert	38	7	6	22	»	29	78
Venlo	53	»	12	24	»	83	25
Gennep	29	»	2	28	»	221	26
Totaal	7254	1977	1360	3287	105	20476	3017

Behalve het in deze tabel voorkomende aantal gehouden bijeenkomsten, hield het arrondissement

Zutphen 1 algemeene vergadering, die door 69 openbare en 13 bijzondere onderwijzers werd bezocht;

Dordrecht 1 algemeene vergadering, die door 59 openbare en 3 bijzondere onderwijzers werd bezocht;

Schiedam 1 algemeene vergadering, die door 70 openbare onderwijzers werd bezocht;

Medemblik 1 algemeene vergadering, die door 52 openbare onderwijzers werd bezocht;

Zierikzee 2 algemeene vergaderingen, waarvan niet is opgegeven, hoeveel onderwijzers daaraan deelnamen;

Dokkum 1 algemeene vergadering, die door 61 openbare en 2 bijzondere onderwijzers werd bezocht;

Almelo, 1 algemeene vergadering, die door 100 onderwijzers werd bezocht;

Assen 1 algemeene vergadering, die door 53 onderwijzers werd bezocht;

Borger 1 algemeene vergadering, die door 38 onderwijzers werd bezocht;

Emmen 1 algemeene vergadering, die door bijna alle onderwijzers in dat arrondissement werd bezocht.

Vorenstaand overzicht is wederom niet geheel volledig. De schoolopzieners in de arrondissementen Amsterdam (oostelijk en westelijk gedeelte) verklaarden het aantal gehouden bijeenkomsten en het gemiddeld getal onderwijzers die deze hebben bijgewoond, niet te kunnen opgeven, »vermits geene onderwijzersgezelschappen, waarmede de schoolopziener in betrekking is, (aldaar) bestaan". Daar evenwel de bijeenkomsten, bedoeld in art. 24 van het Koninklijk besluit van 22 Januari 1880 (*Staatsblad* n°. 5), zich niet beperken tot zoogenaamde onderwijzersgezelschappen, maar zich in het algemeen uitstrekken tot die, vermeld in art. 75 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), zullen deze bijeenkomsten voortaan ook in de genoemde arrondissementen kunnen worden aangetroffen.

De schoolopziener in het arrondissement Leiden, die de boeken en tijdschriften der arrondissements-bibliotheek, in de boekerij der Rijksuniversiteit te Leiden deed plaatsen, gaf te kennen niet in staat te zijn het getal lezers op te geven. Volgens zijne mededeeling werden in 1883, ten behoeve der arrondissements-bibliotheek, elf tijdschriften en werken aangekocht, en bestond de boekerij van de vereeniging van onderwijzers uit het voormalige derde schooldistrict van Zuidholland, die in het jaar 1878 aan het Rijk ten geschenke geven werd, uit ongeveer 400 nummers.

Ook is in het arrondissement Zaandam van het getal lezers geen aanteekening gehouden, omdat de bibliotheek, ten gevolge van »groote reparatiën", een aanzienlijk gedeelte des jaar gesloten is geweest.

Ten aanzien van de bibliotheek in het arrondissement Rotterdam, berichtte de schoolopziener, dat daaromtrent »weder niets, evenmin als over de beide daaraan voorafgegane jaren, valt mede te deelen". Het in 1882 door burgemeester en wethouders van Rotterdam toegezegde lokaal, waarin die bibliotheek eene plaatsing zou kunnen vinden, is tot dusverre niet beschikbaar gesteld. »Is derhalve", zoo vervolgde deze arrondissements-schoolopziener, »de vestiging der bibliotheek vooralsnog weder geheel op losse schroeven gezet, een onvermijdelijk gevolg daarvan was het natuurlijk, dat ook in 1883 evenmin van eene inrichting en catalogiseering der bibliotheek als van het lezen der voorhanden boekwerken door het onderwijzend personeel sprake is kunnen zijn". Van de som van f 150, krachtens art. 24 van voormeld Koninklijk besluit voor het jaar 1883 ter beschikking van voornoemden schoolopziener gesteld, tot bekostiging eener bibliotheek, waarvan de onderwijzers onder zijn toezicht partij kunnen trekken bij,

de voortzetting hunner studiën en tot bestrijding van andere kleine uitgaven ter bevordering van het doel der onderwijzers-bijeenkomsten, is een bedrag van f 117,51 ongebruikt gebleven, en mitsdien in 's Rijks kas gestort.

Uit verreweg de meeste arrondissementen wordt met voldoening melding gemaakt, zoowel van het nut der bibliotheken als van de onderwijzers-bijeenkomsten. Zelfs verklaarde een van de inspecteurs van het lager onderwijs, die zich daarvan door persoonlijk onderzoek overtuigd had: »De arrondissements-bibliotheken gaan vrij goed vooruit. Wordt de Rijkstoelage nog gedurende eenige jaren toegekend, dan zullen zij den onderwijzers eene uitstekende gelegenheid aanbieden voor hunne studie, voor hunne ontwikkeling. Aanvankelijk wordt daarvan nog niet genoeg gebruik gemaakt, maar men vertrouwt dat hierin wijziging zal komen, daar door de arrondissements-schoolopzieners werk wordt gemaakt van het aanschaffen van nuttige en voor het onderwijzend personeel bijna onmisbare wetenschappelijke boeken en tijdschriften, die den onderwijzer niet zelden nog onbekend en in allen gevalle te kostbaar zijn om voor eigen rekening te kunnen worden aangeschaft".

Hiermede is in overeenstemming het volgende oordeel van een der districts-schoolopzieners: »De bibliotheken vinden meer en meer waardeering. Vloeit dit eensdeels voort uit de soort van werken, die daarin worden opgenomen, die van beteren smaak en van actualiteit getuigen; anderdeels is dit het gevolg van den aard der werkzaamheden der vergaderingen, die een raadplegen van goede werken noodzakelijk maakt."

De belangstelling waarmede het gebruik der bibliotheek op de vergaderingen in het arrondissement Oirschot is besproken, en de ingenomenheid waarmede het plan om een catalogus onder ieders bereik te brengen, door de onderwijzers is begroet, deed den schoolopziener in dat arrondissement de gegronde hoop koesteren, dat de voorgenomen verspreiding van den gedrukten catalogus, in verband vooral met den verleden jaar ten behoeve der bibliotheken verleenden, reeds zoo gunstig werkenden vrijdom van port, het gebruik der bibliotheek gaandeweg aanmerkelijk zal doen toenemen, en haar hoe langer hoe meer zal doen beantwoorden aan het doel waarvoor zij is opgericht en wordt onderhouden.

In het arrondissement Heusden zijn onder de lezers eenige onderwijzeressen en bijzondere onderwijzers begrepen, die geregeld van de bibliotheek gebruik maken.

Door 22 lezers is 223 maal van de bibliotheek in het arrondissement Maastricht gebruik gemaak. Hieraan voegde de arrondissements-schoolopziener toe: »een aanzienlijk cijfer, als men in aanmerking neemt, dat de catalogus eerst in October 1883 kon worden gedrukt. Het vermoeden ligt dan ook voor de hand, dat in het vervolg nog meer aanvragen voor boeken of tijdschriften uit de bibliotheek zullen gedaan worden, waardoor zal blijken dat de arrondissements-bibliotheek te Maastricht in eene wezenlijke behoefte voorziet".

Blijkt dus zoowel uit deze en vele daarmede overeenstemmende berichten, als uit de vermeerdering van het getal lezers, van 2265 tot 3017, dat de bibliotheken steeds meer waardeering vinden, de vergaderingen door de onderwijzers gehouden, blijven bij voortduring zeer voldoende resultaten opleveren. Zoowel de geest die op deze bijeenkomsten heerschte als de wijze waarop het samenzijn aan de belangen van het onderwijs en van de onderwijzers werd dienstbaar gemaakt, gaven redenen tot tevredenheid. Een van de districts-schoolopzieners gaf dienaangaande het volgende te kennen: »Over het algemeen worden de bijeenkomsten geregeld en getrouw gehouden en bijgewoond; de werkzaamheden aan de orde gesteld getuigen nog altijd van degelijkheid en practischen zin, terwijl de deelneming daaraan meer en meer toeneemt. De arrondissement-schoolopzieners wonen de bijeenkomsten zooveel mogelijk bij, eene daad waarop voor het onderhouden van den goeden gang der zaak niet genoeg kan worden gelet. Met alle recht kan dus nog getuigd worden, dat de vergaderingen in dit district in de goede richting zijn en aan de goede verwachtingen, die men er van hebben kan, zullen beantwoorden."

Ten slotte volgen hier eenige onderwerpen, die in verschillende onderwijzers-bijeenkomsten, in het jaar 1883, ter tafel zijn gebracht.

Hoe moeten de onderwijzers-vergaderingen zijn om werkelijk tot nut van het onderwijs te strekken?

Welke eigenschappen kenmerken den degelijken onderwijzer, en wat moet hij zich bij zijn onderwijs ten doel stellen?

Strafwerk te huis.

Door straf worden meer kinderen bedorven dan verbeterd. Is die stelling waar? Wanneer strekt de straf tot bederf, wanneer tot verbetering?

Hoe meer men straft, hoe meer men straffen moet.

Welke waarde heeft de school voor de opvoeding der leerlingen?

Wordt bij de tegenwoordige richting van het onderwijs voldoende gelet op de zedelijke ontwikkeling?

In hoeverre kan en mag de onderwijzer medewerken om in de baldadigheid en straatschenderij der schooljeugd verbetering te brengen, en welke middelen kan hij daartoe aanwenden?

Heeft de onderwijzer zich ook te bemoeien met het gedrag zijner leerlingen buiten de school?

Moet de onderwijzer zich richten bij zijn onderwijs in de klasse naar de meest of de minst ontwikkelde leerlingen?

Brengt het tegenwoordig onderwijs het kind genoegzaam op de hoogte van zijne omgeving?

Hoe moet de onderwijzer op de karaktervorming werken?

Wat kan de onderwijzer doen om de samenwerking van huis en school te bevorderen?

Is de lagere school al of niet gebaat met de uitbreiding welke in de laatste jaren is gegeven aan de kundigheden die van den onderwijzer gevorderd worden?

Staan de vruchten van het openbaar onderwijs in verhouding tot hetgeen er aan ten koste wordt gelegd?

De zorg voor de lichamelijke ontwikkeling van het kind is voor een deel de taak der lagere school.

Wat kan de onderwijzer, ook zonder opzettelijke gymnastiek, doen voor de lichamelijke opvoeding der kinderen?

Wat kan de lagere school doen voor de aesthetische opvoeding der kinderen?

Van welk belang is het voor 't onderwijs, dat de onderwijzer de liefde zijner leerlingen wete te winnen? Hoe zal hij daar het best in slagen?

Hoe moet de vertelling zijn om vormend te werken op hart en verstand der kinderen?

Sommige onderwijzers nemen deel aan de spelen der kinderen, andere niet; aan welke zijde schaart gij u, en waarom?

Waarin bestaat eigenlijk de aanschouwelijkheid van het onderwijs. Hoe kan men het onderwijs aanschouwelijk maken, ook dan wanneer men geene zoogenaamde aanschouwingsmiddelen gebruikt?

Het aardrijkskundig onderwijs in de lagere school.

Het landbouwonderwijs in de lagere school.

Het schrijfonderwijs in lokalen met meer dan éène klasse.

Is het waar dat het onderwijs in de geschiedenis op de lagere school niet thuis behoort?

Is het aantal vakken op de lagere school voor vermindering vatbaar?

Worden de leerlingen met huiswerk overladen? Zoo ja, welke verbetering kan daarin gebracht worden?

Vacantiewerk. — Ja of neen?

Hoe kan de aankomende onderwijzer door eigen studie

zich genoegzame kennis van het vak » Paedagogiek " eigen maken om aan de eischen van het examen voor de hoofdakte te kunnen voldoen?

De opleiding tot hoofdonderwijzer.

Is het noodig dat de onderwijzer zich voor elken schooltijd voorbereide. Waarom?

Wat kunnen de onderwijzers doen voor de belangen van de weduwen en weezen van onderwijzers?

§ 14. AKTEN VAN BEKWAAMHEID TOT HET GEVEN VAN LAGER ONDERWIJS.

In het Regeeringsverslag over 1881—82 zijn, blz. 286, de regelen opgenomen, vastgesteld bij Koninklijk besluit van 13 Augustus 1881 (*Staatsblad* n°. 149) ter bevordering van eenheid in de wijze van afneming der examens, ter verkrijging van de akte van bekwaamheid, bedoeld in art. 56, onder *a*, der wet. Artikel 9, alinea 1, dier regelen bevat de bepaling, dat de candidaten bij onvoldoend examen in een der hoofdvakken: de Nederlandsche taal en het rekenen, of in twee of meer der andere vakken, zonder stemming worden afgewezen.

De ondervinding heeft geleerd, dat dit voorschrift voor zooveel het betreft afwijzing bij onvoldoend examen in twee of meer der zoogenaamde bijvakken, met het oog op sommige dier vakken, te gestreng was. De examen-commissiën konden zich daardoor genoopt zien tot afwijzing, in gevallen waarin zij volle vrijheid tot toelating zouden vinden, waren zij door bedoelde bepaling niet gebonden geweest.

Om de te groote gestrengheid van dit voorschrift weg te nemen, zonder te kort te doen aan de eischen die in het belang van het onderwijs gesteld moeten worden, werd dit doel bereikbaar geacht door het eerste lid van artikel 9 te wijzigen in dien zin, dat de toepasselijkheid van het bij voornoemd Koninklijk besluit van 13 Augustus 1881 voorgeschrevene vervalt ten aanzien van de vakken: het schoonschrijven, de beginselen van de vormleer en de theorie van het zingen.

Hierop is gevolgd het Koninklijk besluit van 18 Februari 1883 (*Staatsblad* n°. 23). Zie bijlage O.

Overeenkomstig het voorschrift der wet, is in 1883 in elke provincie tweemaal de gelegenheid opengesteld tot het afleggen van examen, ter verkrijging van akten van bekwaamheid tot het geven van huis- en schoolonderwijs in de vakken vermeld in art. 2, onder *a—i* of *a—k*.

De eerste examens werden op 2 April, de tweede op 1 October en volgende dagen afgenomen, door commissiën die waren samengesteld als volgt:

Noordbrabant

Eerste examen.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Breda;

Leden: de schoolopzieners in het district Eindhoven, en in de arrondissementen Heusden, Oss en Waalwijk;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in het district 's Hertogenbosch en in de arrondissementen 's Hertogenbosch, Boxmeer en Helmond.

Tweede examen.

Lid en voorzitter: de inspecteur van het lager onderwijs in de eerste inspectie;

Leden: de schoolopzieners in de districten 's Hertogenbosch en Tilburg en in de arrondissementen Eindhoven en Zevenbergen;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in de arrondissementen Boxmeer, Heusden, Tilburg, Veghel en Waalwijk;

Gelderland.

Eerste examen.

Lid en voorzitter: de inspecteur van het lager onderwijs in de eerste inspectie;

Leden: de schoolopzieners in het district Zutphen en in de arrondissementen Groenlo, Tiel en Zaltbommel;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in het district Arnhem en in de arrondissementen Apeldoorn, Doesburg, Geldermalsen, Nijmegen en Zutphen.

Tweede examen.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Tiel;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Doesburg, Harderwijk, Zaltbommel en Zutphen;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in het district Arnhem en in de arrondissementen Apeldoorn, Arnhem en Nijmegen.

Zuidholland.

Eerste examen.

Lid en voorzitter: de inspecteur van het lager onderwijs in de tweede inspectie;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Gorinchem, Rotterdam, Schiedam en Leiden;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in de districten Rotterdam en Dordrecht en in de arrondissementen Woerden, Gouda, Dordrecht en Delft.

Tweede examen.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Rotterdam;

Leden: de schoolopzieners in het district Dordrecht en in de arrondissementen Schiedam, Dordrecht en Delft;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in het district 's Gravenhage en in de arrondissementen 's Gravenhage, Rotterdam, Gorinchem, Gouda en Sommelsdijk.

Noordholland.

Eerste examen.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Hoorn;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Texel, Helder, Purmerend en Hilversum;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in het district Haarlem en in de arrondissementen Amsterdam (westelijk), Haarlem, Hoorn en Medemblik.

Tweede examen.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Haarlem;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Amsterdam (oostelijk), Alkmaar, Haarlem en Hoorn;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in de districten Amsterdam en Hoorn en in de arrondissementen Amsterdam (westelijk), Hilversum, Zaandam en Medemblik.

Zeeland.

Eerste examen.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Middelburg;

Tweede examen.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Middelburg;

Leden: de schoolopzieners in het district Goes en in de arrondissementen Middelburg, Goes en Zierikzee;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in de arrondissementen Oostburg, Axel en Tholen.

Leden: de schoolopzieners in het district Goes en in de arrondissementen Oostburg, Axel en Tholen;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in de arrondissementen Middelburg, Goes en Zierikzee.

Utrecht.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Utrecht;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Utrecht, Loenen, Amersfoort en IJsselstein;

Plaatsvervanger: de schoolopziener in het arrondissement Rhenen.

Lid en voorzitter: de inspecteur van het lager onderwijs in de tweede inspectie;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Utrecht, Rhenen, IJsselstein en Loenen;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in het district Utrecht en in het arrondissement Amersfoort.

Friesland.

Lid en voorzitter: de inspecteur van het lager onderwijs in de derde inspectie;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Harlingen, Dokkum, Veenwouden en Heerenveen;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in de districten Leeuwarden en Heerenveen en in de arrondissementen Sneek en Lemmer.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Heerenveen;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Leeuwarden, Beetsterzwaag, Lemmer en Bolsward;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in de arrondissementen Harlingen, Veenwouden, Dokkum en Sneek.

Overijssel.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Zwolle;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Zwolle, Ommen, Almelo en Enschede;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in de arrondissementen Steenwijk en Deventer.

Lid en voorzitter: de inspecteur van het lager onderwijs in de derde inspectie;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Kampen, Steenwijk, Deventer en Ootmarsum;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in het district Deventer en in de arrondissementen Zwolle, Ommen en Almelo.

Groningen.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Groningen;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Groningen, Onderdendam, Hoogezand en Veendam;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in de arrondissementen Zuidhorn en Appingedam.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Winschoten;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Groningen, Appingedam, Winschoten en Onstwedde;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in de arrondissementen Zuidhorn en Onderdendam.

Drenthe.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Assen;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Assen, Borger, Hoogeveen en Meppel;

Plaatsvervanger: de schoolopziener in het arrondissement Emmen.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Assen;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Borger, Emmen, Hoogeveen en Meppel;

Plaatsvervanger: De schoolopziener in het arrondissement Assen.

Limburg.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Roermond;

Leden: de schoolopzieners in de arrondissementen Gennep, Heerlen, Maastricht en Roermond;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in het district Maastricht en in de arrondissementen Sittard, Meerssen, Venlo en Weert.

Lid en voorzitter: de schoolopziener in het district Maastricht;

Leden: De schoolopzieners in de arrondissementen Meerssen, Sittard, Gennep en Weert;

Plaatsvervangers: de schoolopzieners in het district Roermond en in de arrondissementen Heerlen, Maastricht en Roermond.

In de processen-verbaal van de zittingen der commissiën kwamen geen bijzonderheden omtrent de gehouden examens voor.

De volgende tabel bevat den uitslag der in 1883 gehouden examens.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

PROVINCIËN	Onderwijzers.		Onderwijzeressen.		Totaal.	
	Toegelaten.	Afgewezen.	Toegelaten.	Afgewezen.	Toegelaten.	Afgewezen.
Noordbrabant	75	31	36	13	111	44
Gelderland	92	78	76	43	168	121
Zuidholland	108	127	100	82	208	209
Noordholland	68	65	81	58	149	123
Zeeland	54	27	21	8	75	35
Utrecht	28	13	27	18	55	31
Friesland	85	67	44	15	129	82
Overijssel	62	27	30	15	92	42
Groningen	60	27	26	9	86	36
Drenthe	17	18	6	3	23	21
Limburg	33	17	26	10	59	27
Totaal in 1883	682	497	473	274	1155	771
» » 1882	561	477	380	207	941	684
Vermeerdering	121	20	93	67	214	87

Aan de examens werd door 1926 candidaten deelgenomen, tegenover 1625 in 1882. Eene vermeerdering alzoo van 301. In het vorige verslag was, bij vergelijking van de jaren 1881 en 1882, op eene toeneming van 184 candidaten te wijzen. Het aantal examinandi is dus stijgende.

De uitslag van de examens was, bij het jaar 1882 vergeleken, gunstiger voor de onderwijzers en iets ongunstiger voor de onderwijzeressen. Werden toen respectievelijk bijna 46 en ruim 35 percent der candidaten afgewezen, in 1883 was de verhouding van het getal afgewezenen tot dat der examinandi ruim 42 en bijna 37 ten honderd.

In het geheel werden 1155 akten uitgereikt, (682 aan onderwijzers en 473 aan onderwijzeressen), tegenover 941 in 1882.

Het getal niet geslaagden was in:

	in 1883.	in 1882.
Noordbrabant	28 percent.	35 percent.
Gelderland	42 »	47 »
Zuidholland	50 »	39 »
Noordholland	45 »	48 »
Zeeland	32 »	44 »
Utrecht	36 »	38 »
Friesland	39 »	45 »
Overijssel	31 »	32 »
Groningen	30 »	36 »
Drenthe	48 »	45 »
Limburg	31 »	45 »

Ter verkrijging van akten van bekwaamheid voor huisonderwijs hadden zich aangemeld:

in Utrecht: 1 mannelijke candidaat, die is toegelaten voor rekenen en beginselen der vaderlandsche geschiedenis;

in Groningen: 1 vrouwelijke candidaat, die is toegelaten voor de vakken *a—d* en *f—h*, van art. 2 der wet;

in Limburg: 2 vrouwelijke candidaten, die werden toegelaten, de eene voor schrijven, de andere voor lezen en schrijven.

Na overleg met de inspecteurs van het lager onderwijs werd bepaald, dat de examens ter verkrijging eener akte van bekwaamheid als hoofdonderwijzer en hoofdonderwijzeres, op 16 Juli 1883 zouden aanvangen, en de commissiën, met het afnemen dier examens belast, zitting te doen houden te Breda, Arnhem, 's Gravenhage, Utrecht, Zwolle en Groningen. In die commissiën werden, bij beschikkingen van 5 Juni, 18 Juni en 17 Juli 1883, nos. 2080, 2274 en 2712, afd. O, benoemd te

Breda:

tot lid en voorzitter: jhr. mr. J. B. A. J. M. Verheijen, inspecteur van het lager onderwijs in de eerste inspectie;

tot leden:

mr. G. D. Franquinet, schoolopziener in het district Maastricht; H. Th. van der Grinten, schoolopziener in het district Breda; dr. A. L. Lamers, directeur der Rijks hoogere burgerschool te 's Hertogenbosch; R. R. Rijkens, directeur der Rijkskweekschool voor onderwijzers te Nijmegen; A. G. Schull, leeraar aan de Koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten te 's Hertogenbosch; M. P. J. Steyns, schoolopziener in het arrondissement Venlo; dr. F. B. Trosée, schoolopziener in het arrondissement 's Hertogenbosch; J. Vermeulen, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Middelburg;

tot plaatsvervangers:

F. A. R. Woltering, onderwijzer aan de Rijkskweekschool vóór onderwijzers te 's Hertogenbosch; A. W. H. Ludwig, hoofd eener lagere school te Roosendaal.

Arnhem:

tot lid en voorzitter: J. C. Vethake, schoolopziener in het district Arnhem;

tot leden:

G. Smits, leeraar aan het gymnasium te Maastricht; E. Zuidema, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool

te Zwolle; mr. W. H. Ikman van Burck, leeraar aan de hoogere burgerschool te Nijmegen; P. Kat Pzn., leeraar aan de hoogere burgerschool te Zutphen; W. Smit, onderwijzer aan de Rijkskweekschool voor onderwijzers te Nijmegen; H. J. Bolderman, leeraar aan de hoogere burgerschool te Zutphen; dr. J. L. A. Steijns, schoolopziener in het arrondissement Helmond; J. De Vlam, hoofd eener lagere school te Eindhoven;

tot plaatsvervangers:

M. Leopold, directeur der kweekschool voor onderwijzeressen te Arnhem; G. Japikse, onderwijzer aan de Rijkskweekschool voor onderwijzers te Nijmegen.

's Gravenhage.

tot lid en voorzitter: A. Moens, inspecteur van het lager onderwijs in de tweede inspectie;

tot leden:

J. Schippers, hoofd eener lagere school te 's Gravenhage; W. P. Wolters, leeraar aan het gymnasium te Leiden; E. Van Everdingen, hoofd eener lagere school te Delft; L. Gerhardt, hoofd eener lagere school te Utrecht; P. H. Van der Leij, onderwijzer aan de Rijkskweekschool voor onderwijzers te Haarlem; H. Bijleveld, hoofd eener lagere school te Rotterdam; G. Japikse, hoofd eener lagere school te Leiden; J. Rovers, hoofd eener lagere school te Delft; H. L. Wassen, hoofd eener lagere school te Delft; J. M. Schmidt Crans, leeraar in het teekenen te 's Gravenhage;

tot plaatsvervangers:

A. Van der Harst, hoofd eener lagere school te Leiden; D. Laméris, hoofd eener lagere school te Utrecht.

Utrecht:

tot lid en voorzitter: G. Blokhuis, schoolopziener in het district Dordrecht;

tot leden:

D. De Groot, schoolopziener in het arrondissement Utrecht; J. Feringa, hoofd eener lagere school te Utrecht; Ph. Rank Lz., onderwijzer aan de Rijkskweekschool voor onderwijzers, te Middelburg; D. H. C. Ittman, directeur der Rijksnormaallessen te Goes; P. Molenbroek, directeur van de vormschool voor onderwijzers te Rotterdam; F. Mackenzie, hoofd eener lagere school te Rotterdam; C. Kamerbeek, hoofd eener lagere school te Rotterdam; F. C. Delfos, onderwijzer aan de kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen te Amsterdam; C. J. Keen, hoofd eener lagere school te Scheveningen; A. G. J. Tempelmans Plat, onderwijzer bij de Rijksnormaallessen te Gorinchem;

tot plaatsvervangers:

T. Terweij, onderwijzer aan de kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen te Amsterdam; Y. Ykema, hoofd eener lagere school te 's Gravenhage.

Zwolle:

tot lid en voorzitter: Dr. J. J. Kreenen, inspecteur van het lager onderwijs in de derde inspectie;

tot leden:

C. J. Prakken, schoolopziener in het arrondissement Veenwouden; J. Besseling, hoofd eener lagere school te Harlingen; W. H. Wisselink, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Heerenveen; J. Visser, hoofd eener lagere school te Sneek; W. A. Elberts, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Zwolle; A. F. C. Hoffmann, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Zwolle; Dr. J. J. le Roij, leeraar aan de hoogere burgerschool voor meisjes te Deventer; A. M. Borren, hoofd eener lagere school te Goor;

tot plaatsvervangers:

A. M. Hofkamp, hoofd eener lagere school te Zwolle; J. Allirol, hoofd eener lagere school te Kampen.

Groningen.

tot lid en voorzitter: J. Wijn, schoolopziener in het district Winschoten;

tot leden:

G. van Milligen, directeur der Rijkskweekschool voor onderwijzers te Groningen; Dr. J. Ariëns Kappers, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Sappemeer; J. H. Egenberger, directeur van de Academie »Minerva" te Groningen; J. van den Berg, hoofd eener lagere school te Groningen; R. W. Keizer, hoofd eener lagere school te Groningen; D. Kanon, hoofd eener lagere school te Groningen; B. Huizingh, hoofd eener lagere school te Meppel; J. van der Leest, hoofd eener lagere school te Hoogeveen;

tot plaatsvervangers:

Dr. J. W. A. Renssen, directeur der Rijks hoogere burgerschool te Sappemeer; A. Nuiver, hoofd eener lagere school te Groningen.

Evenals ten vorigen jare voor de examens, bedoeld in artikel 56*a* der wet was geschied, (vgl. blz. 277 van het verslag over 1882—1883) werden de voorzitters dezer Commissiën door den Minister uitgenoodigd bij het begin van elk examen aan de candidaten de vraag te doen of zij met het oog op artikel 12, al. 1. van het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 (*Staatsblad* n°. 106), bij den aanvang of het einde van elke pauze mededeeling wenschen te ontvangen van den uitslag der reeds afgelegde bewijzen van bekwaamheid. Zij die zoodanige mededeeling op verzoek hadden ontvangen, konden zich dan van het verder deelnemen aan het examen onthouden, doch zouden onder de afgewezenen vermeld behooren te worden, daar omtrent hunne afwijzing reeds onherroepelijk beslist was. De candidaten die alzoo, in het volgende overzicht van den uitslag der examens, als *teruggetrokken* vermeld zijn, zagen geheel uit eigen beweging van het verdere examen af.

Gemeenten waar de examens werden afgenomen.	Mannelijke candidaten.				Vrouwelijke candidaten.			
	Opgekomen.	Teruggetrokken.	Afgewezen.	Toegelaten.	Opgekomen.	Teruggetrokken.	Afgewezen.	Toegelaten.
Breda	106	5	72	29	13	»	6	7
Arnhem	109	17	70	22	15	1	4	10
's-Gravenhage	164	11	114	39	13	2	3	8
Utrecht.	149	3	114	32	33	»	16	17
Zwolle	74	2	56	16	14	»	10	4
Groningen.	83	5	51	27	4	»	2	2
Totaal. . .	685	43	477	165	92	3	41	48

Van de mannelijke candidaten slaagden ruim 24 pct., van de vrouwelijke ruim 52 pct. Laat men hen die zich vrijwillig terugtrokken buiten berekening, dan werden van de mannelijke candidaten bijna 74.3 pct. en van de vrouwelijke ruim 46 pct. afgewezen.

Het ongunstigst was de uitslag voor de mannelijke candidaten te Utrecht, vervolgens te Zwolle en te Arnhem. Maar ook bij de overige commissiën was de afloop der examens ongunstig. Er moesten worden afgewezen te Utrecht 78 pct., te Zwolle 77 pct., te Arnhem 76 pct., te 's Gravenhage 74 pct., te Breda 71 pct. en te Groningen 66 pct. van de mannelijke candidaten.

De uitslag was voor de vrouwelijke examinandi in de verschillende gemeenten meer uiteenloopend. Het getal van haar die afgewezen werden, bedroeg respectievelijk ongeveer 46 pct., 29 pct., 27 pct., 49 pct., 71 pct. en 50 pct.

In 1881 slaagden 79 van 198 opgekomen candidaten; in 1882 van 509 geëxamineerden 169.

De commissie die te Breda zitting hield, deelde omtrent de regeling van het schriftelijke werk het volgende mede:

»Over de opgaven voor de bijvakken en de paedagogiek was men het spoedig eens. De rekenkundige en vooral de wiskundige voorstellen lokten eene levendige discussie uit tusschen al de leden der commissie. Daarbij bleek, dat de groote meerderheid van oordeel was, dat die voorstellen bij een examen dat over zooveel vakken loopt, als dat voor de akte van hoofdonderwijzer en hoofdonderwijzeres, vooral niet te moeilijk behooren te zijn. Ten slotte werd den examinatoren voor de wiskundige vakken verzacht hunne vraagstukken zoodanig te willen wijzigen en rangschikken, dat iedere groep candidaten een paar gemakkelijke en onmiddellijk op de kennis der theorie steunende voorstellen en een paar wat moeilijker ter oplossing zal krijgen. Wie de eerste goed oplost zal *voldoende* kunnen bekomen; aan hen, die ook de laatste of één dezer goed bewerkt, zal een hooger cijfer worden toegekend.

De voorstellen zullen worden gedrukt en vóór den aanvang van het examen zal worden vastgesteld, welke (voorstellen) op een bepaalden dag tijdens den duur van het geheele examen zullen opgegeven worden.

Nadat de opgaven voor de Nederlandsche taal door de sub-commissie waren onderzocht, werden ze op bepaald verzoek van den samensteller nog gedeeltelijk aan de geheele commissie voorgelezen en door haar besproken.

Vooral wenschte dr. Trossée het oordeel van de geheele commissie te vernemen over eene opgave voor iedere groep van examinandi, die ten doel zal hebben niet zoozeer een bloot onderzoek in te stellen naar hunne kennis als wel naar de wijze, waarop ze tot die kennis gekomen zijn en naar de methode, die ze zouden volgen bij de mededeeling daarvan aan leerlingen.

De commissie, alhoewel niet blind voor de moeilijkheid van dergelijke opgaven als examenwerk, was daarmede toch zeer ingenomen, overwegende dat zij een stoot zullen geven aan de studie van adspirant-hoofdonderwijzer in de goede richting, en dat gemakkelijker werk daarnaast ook aan de zwakkeren gelegenheid zal geven om te toonen wat zij zijn."

Over den uitslag der examens komen in het procesverbaal derzelfde commissie de volgende opmerkingen en beschouwingen voor:

» Aan 't einde der laatste zitting hield de commissie eene vergadering waarin de resultaten van 't examen in 't algemeen werden nagegaan en besproken.

Daarbij bleek, dat 106 mannelijke en 13 vrouwelijke candidaten waren geëxamineerd en dat slechts aan 29 mannelijke en daarentegen aan 7 vrouwelijke de akte was uitgereikt; slechts 27 percent ongeveer van de mannelijke candidaten slaagden en daarentegen 54 percent der vrouwelijke. Van de mannelijke candidaten werden 45 te licht bevonden in de Nederlandsche taal en 21 van deze mede in een of meer andere vakken; 19 kregen een voldoend cijfer in rekenen en 16 van deze mede in een of meer andere vakken; 7 schoten te kort in paedagogiek en tevens in een of meer andere vakken, terwijl 7 werden afgewezen uitsluitend wegens een onvoldoend examen in twee of meer bijvakken. Hierbij dient in 't oog te worden gehouden, dat, terwijl slechts 14 candidaten geen examen in de Nederlandsche taal deden, 29 niet geëxamineerd werden in 't rekenen, 51 niet in de paedagogiek en 70 niet in twee of meer bijvakken. Zij trokken zich terug — werden afgewezen — nadat hun was medegedeeld, dat het examen door hen afgelegd, van dien aard was geweest, dat hun met het oog op art. 12 van het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 (*Staatsblad* n°. 106) de verlangde akte niet zou kunnen uitgereikt worden.

Van de vrouwelijke candidaten hadden 2 der afgewezenen een onvoldoend cijfer voor taal en twee dezer mede voor een ander vak; ééne had een onvoldoend cijfer voor rekenen en 2 voldeden niet in 2 bijvakken en waren bovendien zwak in meer andere vakken.

Wanneer de commissie na het ontmoedigend resultaat van 't examen der heeren al geneigd geweest ware zich af te vragen of zij misschien de eischen van 't programma te streng had opgevat, zij had daarvan moeten terugkomen na 't examen der dames, waarvan de uitslag vrij bevredigend mag genoemd worden, terwijl toch de eischen voor de heeren en voor de dames volkomen gelijk gesteld worden. Het verschijnsel deed zich zelfs voor, dat in 't algemeen aan de dames zeer voldoende cijfers moesten worden toegekend en dat voor rekenen, wiskunde, aardrijkskunde en vormleer door twee harer de cijfers 9 en 10 werden behaald.

De vraag werd gedaan of misschien de uitslag van 't examen der mannen niet gunstiger had kunnen geweest zijn indien een schitterend examen in een of meer vakken een onvoldoend in een of meer andere kon goed maken. Die vraag moet ontkennend beantwoord worden, wanneer men nagaat, dat de commissie daar, waar niet beslist *volstrekt* onvoldoende voor een hoofdvak moest gegeven worden, haar eindoordeel over den candidaat opschortte, tot dat hij in een of meer andere vakken de gelegenheid gehad had om te toonen wie hij was. Wie werd afgewezen stond, op een paar uitzonderingen na, zwak in alle vakken waarin hij ondervraagd werd, en slechts één enkele werd afgewezen nadat hij slecht examen gedaan had in één vak.

Niet aan de richting of aan de hooge eischen van 't programma, noch ook aan de strenge opvatting van die eischen bij hare leden mag de commissie den treurigen uitslag van 't examen der mannelijke candidaten wijten; moest zij meermalen en dan tot haar diep leedwezen de akte weigeren aan mannen, die wel den indruk maakten, dat zij vlijtig gestudeerd hadden, doch die in 't examenwerk ongelukkig waren of misschien een gebrekkigen aanleg hadden, in veel meer gevallen moest zij jongelieden afwijzen, die zich al te luchthartig aan 't hoofdonderwijzers-examen onderwierpen, die 't maar eens schenen gewaagd te hebben; er waren er enkele van nauwelijks 20 jaar oud en die van hun achttiende jaar af eene zware betrekking vervulden. Waar met de eischen van 't programma ernstig rekening gehouden werd en de aanleg niet geheel ontbrak, bleken die eischen niet te hoog; getuigen, behalve de dames, de 9 candidaten uit Limburg, van welke er 7 en de meeste glansrijk slaagden; getuigen ook de eischen van 't examen zelf, waarover alle mogelijke licht verspreid zal worden.

Ondertusschen moge een kort verslag over het examen in de Nederlandsche taal, het vak, waarover de meeste candidaten struikelden, hier eene plaats vinden.

Het examen in de Nederlandsche taal nam steeds een aanvang met den candidaat een stuk te laten lezen van één onzer classieke schrijvers, Potgieter's proza of poëzie, Staring, Da Costa, De Genestet, Vondel. De candidaat mocht het stuk, dat hij zou lezen, zelf kiezen.

Van zeer velen bleek, dat zij niet behoorlijk verstonden wat zij hadden gelezen. Terwijl niet weinigen over de beteekenis der woorden struikelden, waren de meesten der afgewezenen niet in staat het zinsverband of de betrekking, waarin de zinnen tot elkander stonden, op te geven. Naar aanleiding van het gelezene werd verder onderzoek gedaan naar de wijze, waarop de spraakleer bestudeerd was. Wanneer zij het een of ander taalkundig verschijnsel verklaren en door voorbeelden duidelijk maken moesten, schoten de candidaten meestal te kort. Over 't geheel was het beter gesteld met hunne kennis van de voornaamste voortbrengselen der Nederlandsche letterkunde, vooral van lateren tijd; de werken en het leven der beste schrijvers waren aan vele candidaten bekend.

Het mondeling onderzoek duurde voor ieder candidaat $^3/_4$, het schriftelijk $2^1/_4$ uur. Voor het mondeling examen

is alleen nooit iemand afgewezen; aan het schriftelijk werk is steeds de meeste waarde gehecht, zoodat dit altijd den doorslag heeft gegeven tot afwijzing of toelating. Van hen, die niet toegelaten zijn, was het schriftelijk werk, over 't geheel, op verre na niet voldoende. Behalve dat het meestal door verscheidene grove taalfouten ontsierd werd, behalve dat de geleverde zinnen die tot voorbeelden moesten dienen, evenals die, waarin een gegeven uitdrukking gebruikt was, eene groote armoede van gedachten verrieden, leverde de behandeling van de vraag over spraakleer het ondubbelzinnig bewijs dat de candidaat òf volstrekt geen òf een allesbehalve klaar en duidelijk inzicht in het opgegeven onderwerp had, terwijl de verklaring van de gekozen uitdrukking, vooral de aanwijzing van het verband tusschen de stoffelijke en de figuurlijke beteekenis, zooveel te wenschen overliet dat werkelijk — zonder overdrijving — jongelieden van 15-16 jaren, die goed degelijk onderwijs hadden ontvangen, in staat zouden geweest zijn die verklaring beter te maken. Ook bij het geven van woorden en uitdrukkingen, die het tegengestelde moesten beteekenen, bleek duidelijk dat velen den zin en de kracht der woorden niet goed kenden.

Ten slotte dient te worden opgemerkt, dat de meesten der afgewezenen niet al de opgaven van het schriftelijk werk hebben gemaakt; zij lieten veelal eene, de belangrijkste, of meer vragen geheel onbeantwoord. Dat echter de tijd voor het maken van het werk verleend, meer dan voldoende was, dat bewezen zoovelen, die reeds lang vóór het bepaalde uur inleverden of twee, drie en vier vragen meer hadden beantwoord dan van hen geëischt was."

De ongunstige uitslag van deze examens en hetgeen daaromtrent door de commissie te Breda was medegedeeld, gaven den Minister van Binnenlandsche Zaken aanleiding den voorzitters der onderscheidene commissiën opgaaf te verzoeken van de redenen die tot deze betreurenswaardige uitkomsten hadden geleid. De Minister drukte daarbij den wensch uit, in kennis te worden gesteld, niet alleen met alle opmerkingen en beschouwingen waartoe het onderwerp aanleiding gaf, maar in het bijzonder:

1°. in hoeverre onvoldoende kennis van de *Nederlandsche taal* op den ongunstigen uitslag van invloed was geweest, met vermelding van de oorzaken waaraan de onvoldoende kennis moest worden geweten;

2°. of — en zoo ja, in hoeverre — het voorschrift van art. 12, al. 1, van het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 (*Staatsblad* n°. 106), geacht kon worden de examen-commissiën tot afwijzing te noodzaken, waar zij vrijheid tot toelating gevonden zouden hebben, indien dat voorschrift haar niet gebonden had.

De rapporten, tengevolge van dat schrijven ontvangen, worden onder bijlage T van dit verslag aangetroffen.

Krachtens art. 6, al 2, der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), werd door den Koning aan zes vreemdelingen (vrouwen) in 1883 vergunning verleend tot het geven van lager onderwijs hier te lande. Zij waren alle uit Duitschland afkomstig.

Bovendien is aan een onderwijzer die, zonder vergunning des Konings, gedurende bijna twee jaren, in België eene openbare betrekking had bekleed, en zich weder in Nederland gevestigd had, gelijke vergunning verleend.

§ 15. TOEZICHT OP HET LAGER ONDERWIJS.

In de tabel, bedoeld in art. 16 van het Koninklijk besluit van 22 Januari 1880 (*Staatsblad* n°. 5), tot regeling van het ambtsgebied van de inspecteurs, districts- en arrondissements-schoolopzieners, was het district Winschoten, omvattende 25 gemeenten, in de volgende arrondissementen verdeeld:

Winschoten,	11 gemeenten,		41 scholen;	
Hoogezand,	7	»	39	»
Veendam,	3	»	23	»
Onstwedde,	4	»	21	»

Dezé ongelijkmatige verdeeling bleek inzonderheid voor het arrondissement Winschoten, dat het grootste getal gemeenten en scholen bevatte, bezwaren op te leveren. Dientengevolge is bij Koninklijk besluit van 20 October 1883 (*Staatsblad* n°. 146) de tabel in dier voege gewijzigd, dat genoemd district omvat de arrondissementen:

Winschoten	met 8	gemeenten	en 33	scholen;	
Hoogezand	» 7	»	» 39	»	
Veendam	» 5	»	» 28	»	
Onstwedde	» 5	»	» 24	»	

Laatstbedoeld besluit wordt aangetroffen onder bijlage Q.

De verhouding tusschen het schooltoezicht onderling en met de gemeentebesturen geeft stof tot tevredenheid, en leidde tot behoorlijke afdoening van zaken. Met ijver en goed gevolg kweten de schoolopzieners zich van hunne niet altoos even gemakkelijke taak, en trachtten zij, zoowel door schoolbezoek als besprekingen met de gemeentebesturen en onderwijzers, het onderwijs te bevorderen. Zijn ook niet alle arrondissements-schoolopzieners even ijverig en belangstellend, in het algemeen verdienen zij erkenning voor hunne bemoeiingen, die bij den grooten omvang der arrondissementen werkelijk veel van hen vorderen.

De districts-vergaderingen, bedoeld in art. 33 van het Koninklijk besluit van 22 Januari 1880 (*Staatsblad* n°. 5) werden trouw bijgewoond en de aan de orde gestelde punten: herhalingsonderwijs, bibliotheken, normaallessen, kinderarbeid, enz. met belangstelling besproken.

De door de wet voorgeschreven schoolbezoeken werden, voor zoover men kon nagaan, getrouw afgelegd, en de verslagen dienaangaande vrij geregeld uitgebracht.

De Minister van Binnenlandsche Zaken vond herhaaldelijk gelegenheid om de inspecteurs gezamenlijk of afzonderlijk te raadplegen, en in October 1883 kwamen zij, daartoe uitgenoodigd, in de lokalen van zijn Departement bijeen, om de algemeene belangen van het lager onderwijs te overwegen.

Van de meeste schoolcommissiën vernam men, ook in 1883, niet veel; intusschen zijn er onder haar, die zich opnieuw zeer verdienstelijk maakten. Wat eene plaatselijke commissie vermag, die hare geheele belangstelling aan het onderwijs schenkt, blijkt o. a. te Breda, waar alles door haar of door hare bemiddeling geschiedt. Zij vindt echter ook steun bij het gemeentebestuur, hetgeen niet overal het geval is, zoodat commissiën, hoe verdienstelijk ook samengesteld en met welken goeden wil ook bezield, niet altijd doen kunnen wat zij in het belang van het onderwijs wenschelijk achten.

Zelden ontvingen de districts-schoolopzieners kennis van de tijdstippen waarop de commissiën vergaderden; hoewel het nuttig kan zijn, dat die ambtenaren van tijd tot tijd hare vergaderingen bijwoonden.

Opdat de belangstelling van de leden dier commissiën in zake het onderwijs grooter zou worden, drukte een van de inspecteurs van het lager onderwijs den wensch uit, dat in den regel geen lid eener dergelijke commissie zou worden benoemd, tenzij hij één of meer kinderen of pupillen had die de school aan zijn toezicht toevertrouwd, bezoeken.

Het aantal commissiën van toezicht was, aan het einde van 1883, in:

Noordbrabant . . .	25
Gelderland	8
Zuidholland . . .	46
Noordholland . . .	25
Zeeland	10
Utrecht	5
Friesland	36
Overijssel	22
Groningen	23
Drenthe	12
Limburg	27
Totaal . . .	239

Op 31 December 1882 bedroeg haar getal 243.

Het gemeentebestuur van Zwollerkerspel heeft gebruik gemaakt van art. 79 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* nº. 127), en eene bekwame onderwijzeres in de handwerken, tegen eene billijke vergoeding, belast met het toezicht op het onderwijs in dat vak aan de verschillende scholen in die gemeente. De zeer uiteenloopende opvatting omtrent den omvang van het onderwijs in de handwerken voor meisjes, den leeftijd waarop de meisjes daarmede moeten beginnen, de verdeeling in klassen en den aankoop van leermiddelen, gaf daartoe aanleiding.

Ook voor de openbare school te Borne is eene commissie van drie dames benoemd, uitsluitend belast met het toezicht op het handwerken-onderwijs, en voor hetzelfde doel is aan de plaatselijke commissie te Hengelo een comité van drie dames toegevoegd.

Verder werd art. 79, al. 1, der wet, slechts toegepast in 2 gemeenten van Gelderland, 1 van Zeeland en 1 van Groningen.

De commissie, belast met het toezicht op de Rijks lagere scholen in de koloniën der Maatschappij van Weldadigheid, kwijt zich steeds met ijver van hare taak.

De heer dr. A. T. Van Aken, schoolopziener in het district 's Gravenhage, tot inspecteur van het middelbaar onderwijs benoemd, werd bij Koninklijk besluit van 13 Juli 1883, nº. 3, vervangen door den heer W. Van Marken, schoolopziener in het arrondissement Delft.

De volgende mutatiën kwamen in den loop van het jaar 1883 onder de arrondissements-schoolopzieners voor:

Arrondissement.	Op verzoek eervol ontslagen, of overleden.	Benoemd.
Oirschot	jhr. E. F. M. Van Rijckevorsel van Kessel.	mr. P. M. J. E. Bloemarts.
Arnhem	mr. A. J. Kronenberg.	mr. W. C. Thomas.
Harderwijk	dr. F. G. B. Van Bleeck van Rijsewijk.	J. L. Boon.
Delft.	W. Van Marken.	jhr. mr. W. Th. Gevers Deynoot.
Woerden	mr. J. W. Mouton.	mr. W. H. Roijer.
Amsterdam (oostelijk).	jhr. mr. B. De Bosch Kemper (overleden).	B. A. H. Arntzenius.
Alkmaar	mr. C. R. H. Van Lelyveld (overleden).	J. Nuhout van der Veen.
Beetsterzwaag . . .	mr. J. J. Kuipers.	mr. W. H. Jonkers.
Bolsward	mr. J. Tjebbes.	mr. C. Witholt.
Kampen	mr. Th. Ruys J.Pz.	K. Th. Koch.
Ootmarsum	dr. M. Van Groeneveldt.	mr. G. Waller.
Hoogezand.	J. Ariëns Kappers.	L. B. Fikkert.
Veendam	mr. H. G. Jordens.	mr. E. A. Smidt H.Jz.

§ 16. **KOSTEN VAN HET OPENBAAR LAGER ONDERWIJS.**

Het volgend overzicht bevat de *uitgaven* van het Rijk ten behoeve van het lager onderwijs in 1883, vergeleken met die over 1882.

			1883.	1882.	Vermeerdering.
I. *Schooltoezicht.*					
a. Jaarwedden:					
1. der inspecteurs	f 10 500,00				
2. » districts-schoolopzieners . . .	62 266,75				
		f 72 766,75			
b. Reis- en verblijfkosten:					
1. der inspecteurs	f 2 545,55				
2. » districts-schoolopzieners . . .	12 901,91				
3. » arrondissem.-schoolopzieners .	40 418,09⁵				
		55 865,55⁵			
Transporteeren		f 128 632,30⁵			

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

				1883.	1882.	Vermeerdering.
Per transport		f 128 632,30[5]				
c. Bureelkosten:						
1. der inspecteurs	f 900,00					
2. » districts-schoolopzieners . . .	5 150,31					
		6 050,31				
d. Kosten van vergaderingen.		37,90		f 134 720,51[5]	f 134 956,50[5]	f — 235,99
II. *Opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen.*						
a. Rijkskweekscholen voor onderwijzers en daaraan verbonden leerscholen.						
1. Personeel:						
's Hertogenbosch . . .	f 26 849,99[5]					
Nijmegen	27 874,99[5]					
Haarlem	25 331,66					
Middelburg	28 633,32[5]					
Deventer	29 450,00					
Groningen.	30 750,00					
Maastricht	31 775,00					
		f 200 664,97[5]				
2. Materiëel:						
's Hertogenbosch . . .	f 9 878,65					
Nijmegen	8 963,09[5]					
Haarlem	11 889,06[5]					
Middelburg	7 470,88					
Deventer	8 957,78[5]					
Groningen.	8 474,25					
Maastricht.	7 629,79[5]					
		63 263,52				
3. Toelagen aan kweekelingen:						
's Hertogenbosch . . .	f 22 854,61[5]					
Nijmegen	23 500,00					
Haarlem	23 150,00					
Middelburg	21 658,33					
Deventer	23 800,00					
Groningen.	22 847,94[5]					
Maastricht.	22 500,00					
		160 310,89				
			f 424 239,38[5]			
b. Subsidiën voor kweekscholen ter opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen:						
1. Kweekschool voor onderwijzeressen te Arnhem	f 7 000,00					
2. Gemeentelijke kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen te Amsterdam	15 677,27					
3. Kweekschool voor onderwijzeressen te Haarlem	7 000,00					
4. Gemeentelijke kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen .	36 469,96					
Transporteeren	f 66 147,23		f 424 239,38[5]	f 134 720,51[5]	f 134 956,50[5]	f — 235,99

			1883.	1882.	Vermeerdering.
Per transport	f 66 147,23	f 424 239,38^5	f 134 720,51^5	f 134 956,50^5	f — 235,99
5. Gemeentelijke kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen te Leiden	6 224,76				
		72 371,99			
c. Rijksnormaallessen :					
1. Noordbrabant . . . . f	53 590,32^5				
2. Gelderland	63 713,25				
3. Zuidholland	134 152,50				
4. Noordholland	92 106,94^5				
5. Zeeland	36 176,27^5				
6. Utrecht	35 096,72^5				
7. Friesland	56 155,68^5				
8. Overijssel	61 510,21^5				
9. Groningen	46 696,33				
10. Drenthe	29 043,07				
11. Limburg	25 938,10^5				
		634 179,42^5			
			1 130 790,80	1 098 524,40	32 266,40
III. *Toelagen tot bekostiging der arrondissements-bibliotheken en tot bestrijding van kleine uitgaven ter bevordering van het doel der onderwijzers-bijeenkomsten*			9 454,27^5	10 204,27^5	— 750,00
IV. *Rijks lagere scholen.*					
a. Personeel :					
Weststellingwerf . . . . f	2 132,69				
Steenwijkerwold	2 300,00				
Vledder	6 103,84^5				
Onderwijs in de gestichten :					
Ommerschans	1 400,00				
Veenhuizen	4 500,00				
		f 16 436,53^5			
b. Materiëel :					
Weststellingwerf . . . . f	654,42^5				
Steenwijkerwold	493,13				
Vledder	1 859,85^5				
Onderwijs in de gestichten :					
Ommerschans . . . . } Veenhuizen . . . . }	554,90^5				
		3562,31^5			
c. Kosten der vergelijkende examens voor de benoeming van hoofden der Rijks lagere scholen		»			
			19 998,85	18 401,73^5	1 597,11^5
V. *Bijdragen aan gemeenten, vervangende de vroegere Rijksjaarwedden.*					
a. Noordbrabant		f 38 427,50			
b. Gelderland		8 481,80			
Transporteeren		f 46 909,30	f 1 294 964,44	f 1 262 086,91^5	f 32 877,52^5

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

		1883.	1882.	Vermeerdering.
Per transport	f 46 909,30	f 1 294 964,44	f 1 262 086,91^5	f 32 877,52^5
c. Zuidholland	2 680,40			
d. Noordholland	1 496,00			
e. Zeeland	3 902,00			
f. Utrecht	845,00			
g. Friesland	664,00			
h. Overijssel	7 262,30			
i. Groningen	8 794,10			
j. Drenthe	446,90			
		73 000,00	73 000,00	»
VI. *Vergoeding door het Rijk aan de gemeenten voor de kosten van haar lager onderwijs, ten gevolge van art.* 45 *der wet.*				
a. Noordbrabant	f 361 000,79^5			
b. Gelderland	515 410,92^5			
c. Zuidholland	1 191 092,46^5			
d. Noordholland	1 060 166,66^5			
e. Zeeland	386 753,46			
f. Utrecht	220 927,43			
g. Friesland	402 844,67^5			
h. Overijssel	388 419,73^5			
i. Groningen	391 655,08			
j. Drenthe	122 829,95^5			
k. Limburg	143 098,13^5			
		5 184 199,32	4 340 532,52^5	843 666,79^5
VII. *Bijdragen aan gemeenten, krachtens art.* 49 *der wet.*				
a. Noordbrabant	f 5 358,00			
b. Gelderland	20 050,00			
c. Zuidholland	89 997,00			
d. Noordholland	33 744,00			
e. Zeeland	147 744,80			
f. Utrecht	460,00			
g. Friesland	74 740,00			
h. Overijssel	28 532,00			
i. Groningen	42 532,00			
j. Drenthe	5 130,22			
k. Limburg	12 980,00			
		461 268,02	340 699,90	120 568,12
VIII. *Reis- en verblijfkosten en vacatiegelden der leden van de commissiën tot het examineeren van hen, die eene der akten van bekwaamheid, vermeld in art.* 56 *onder* a *en* b *der wet, wenschen te ontvangen, benevens verdere kosten dier examens.*		56 086,86	43 868,22^5	12 218,63^5
IX. *Eereblijken aan onderwijzers voor langdurige trouwe diensten.*		150,00	281,65	— 131,65
X. *Gratificatiën aan onderwijzers*		100,00	243,87^5	— 143,87^5
XI. *Pensioenen aan onderwijzers*		200 651,78	190 313,20^5	10 338,57^5
Transporteeren		f 7 270 420,42	f 6 251 026,29^5	f 1 019 394,12^5

	1883.	1882.	Vermeerdering.
Per transport	f 7 270 420,42	f 6 251 026,29⁵	f 1 019 394,12⁵
XII. *Wachtgelden, ingevolge art.* 39 *der wet*	1 460,83	1 389,18	71,65
XIII. *Wachtgelden krachtens het* 1ste *lid van al.* 2 *van art.* 92 *der wet*	5 175,00	6 900,00	— 1 725,00
XIV. *Subsidie aan het pensioenfonds voor burgerlijke ambtenaren, ter tegemoetkoming in de kosten der werkzaamheden aan den Raad van Toezicht opgedragen bij de wet tot regeling van het lager onderwijs en het Koninklijk besluit van* 8 *Februari* 1881 (Staatsblad *n*°. 26).	1 500,00	1 500,00	»
Totaal . . .	f 7 278 556,25	f 6 260 815,47⁵	f 1 017 740,77⁵

De *inkomsten* van het Rijk ter zake van het lager onderwijs in 1883 waren, als volgt:

Opbrengst van schoolgelden aan de leerscholen, verbonden aan 's Rijks kweekscholen voor onderwijzers:

's Hertogenbosch	f 1 684,25	
Nijmegen	1 865,55	
Haarlem	1 547,00	
Middelburg	2 723,70	
Deventer	1 657,45	
Groningen.	1 119,65	
Maastricht.	3 181,00	
		f 13 778,60

Bijdragen der onderwijzers voor hun pensioen:

Noordbrabant.	f 9 881,40	
Gelderland.	14 086,89⁵	
Zuidholland	31 347,30	
Noordholland.	29 158,62	
Zeeland.	6 753,51⁵	
Utrecht.	4 960,66	
Friesland	12 785,16	
Overijssel	9 738,43⁵	
Groningen.	10 611,35	
Drenthe.	3 984,82	
Limburg	4 361,38	
		137 669,53⁵
Totaal		f 151 448,13⁵

In 1882 bedroegen deze inkomsten f 137 074,07⁵.

Voorts is, ter verrekening van de door de gemeenten over 1881 te veel genoten vergoeding volgens art. 45 der wet op het lager onderwijs, overeenkomstig het bepaalde in het 3de lid van dat artikel, op de voor 1883 toegekende vergoeding ingehouden:

in Noordbrabant	f 43 123,77
» Gelderland	27 649,82
» Zuidholland	231 482,77
» Noordholland	34 810,79⁵
» Zeeland	27 023,81⁵
» Utrecht	11 375,68
» Friesland	25 822,82
Transporteeren	f 401 289,47

Per transport	f 401 289,47
in Overijssel	36 799,65
» Groningen	21 269,51⁵
» Drenthe	22 393,93⁵
» Limburg.	21 853,65
Totaal . . .	f 503 606,22

Trekt men het bedrag der inkomsten en dat der genoemde inhoudingen, te zamen beloopende f 655 054,35⁵, van het cijfer der uitgaven af, dan blijkt, dat het *zuiver bedrag* der *Rijks-uitgaven*

in 1883 was	f 6 623 501,89⁵
in 1882 was dit.	6 047 760,38
Vermeerdering . . .	f 575 741,51⁵

Het vorenstaand overzicht wijst ten aanzien van de volgende onderwerpen op vermeerdering van uitgaven tot de bedragen achter elk onderwerp vermeld, als:

opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen	f 32 266,40
Rijks lagere scholen	1 597,11⁵
bijdragen, krachtens art. 49 der wet .	120 568,12
examen-kosten	12 218,63⁵
pensioenen	10 338,57⁵

terwijl het bedrag, dat als vergoeding aan de gemeenten, volgens art. 45 der wet, ten laste van hoofdstuk V der Staatsbegrooting van 1883 *geboekt* is f 843 666,79⁵ meer beloopt, dan dat over 1882. Vergelijkt men echter hetgeen in beide jaren, na aftrek van de inhoudingen voor het te veel genotene over vroegere jaren werkelijk *uitgegeven* is, dan vindt men voor 1883 eene vermeerdering van f 416 041,59⁵.

Voor de na te noemen onderwerpen valt op vermindering van uitgaven te wijzen tot de bedragen, daarbij genoemd, en wel:

schooltoezicht	f 235,99
arrondissements-bibliotheken en onderwijzers-bijeenkomsten	750,00
eereblijken aan onderwijzers	131,65
gratificatiën	143,87⁵
wachtgelden	1 653,35

De Rijks-inkomsten vermeerderden met f 14 374,06. Aan schoolgelden werd f 1 982,85, aan pensioensbijdragen van onderwijzers f 12 391,21 meer ontvangen.

In de volgende tabel zijn de uitgaven en inkomsten der gemeenten voor het lager onderwijs vermeld.

UITGAVEN en INKOMSTEN der gemeenten

ONDERWERPEN.	Noordbrabant.	Gelderland.	Zuidholland.	Noordholland.
UITGA				
Onderwijzend personeel	f 480 240,26^5	f 690 074,76	f 1 663 682,36^5	f 1 478 044,75^5
Vergoeding voor vrije woning en huur van schoollokalen	4 023,70	18 311,54	17 453,16^5	24 125,80
Nieuwe schoollokalen	394 869,95^5	412 339,18^5	1 053 737,08^5	1 288 177,27
Onderhoud van schoollokalen	44 974,21^5	140 573,56	137 762,85	102 494,23
Schoolmeubelen en schoolbehoeften	55 531,24	86 522,37	153 558,12	177 792,21
Vuur en licht in de schoollokalen	18 214,59	24 820,34	64 124,61	87 743,74
Plaatselijke commissiën van toezicht	638,60	1 315,27^5	3 733,48	4 821,90^5
Kosten der vergelijkende examens voor hoofden van openbare scholen	2 158,97^5	763,96^5	5 585,58^5	3 575,85^5
Pensioenen aan onderwijzers, vóór 1858 verleend	»	»	75,00	125,00
Subsidiën aan bijzondere scholen	1 866,66^5	14 416,00	6 750,00	13 308,52
Opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen	1 534,44	1 808,29	32 277,34	46 436,55^5
Uitkeeringen aan andere gemeenten	8 126,35	1 644,41^5	15 555,56^5	9 451,81
Kosten wegens aanmoediging van getrouw schoolbezoek	3 091,39^5	2 543,22^5	7 796,16	10 894,88
Andere uitgaven	5 549,00	20 077,12	9 823,38^5	12 833,69^5
Totaal in 1883	f 1 020 819,39	f 1 415 210,04^5	f 3 171 914,71	f 3 259 826,22^5
» » 1882	955 335,47^5	1 140 309,18^5	3 221 984,34^5	2 933 933,22
Vermeerdering	f 65 483,91^5	f 274 900,86	— f 50 069,63^5	f 325 893,00^5
INKOM				
Opbrengst der schoolgelden	f 69 302,34	f 109 026,05^5	f 325 383,57	f 281 168,15^5
Bijdragen van het Rijk, vervangende de vroegere Rijksjaarwedden	38 427,50	8 481,80	2 680,40	1 496,00
Vergoeding door het Rijk, volgens art. 45 der wet, na aftrek der te veel genoten vergoeding over 1881	317 877,02^5	487 761,10^5	959 609,69^5	1 025 355,87
Subsidiën van het Rijk, krachtens art. 49 der wet	5 358,00	20 050,00	89 997,00	33 744,00
Bijdragen van andere gemeenten	7 926,35	1 207,41^5	16 253,84^5	9 027,14
Opbrengst van bijzondere fondsen	2 596,47	5 035,41	6 524,20	6 793,54^5
Totaal in 1883	f 441 487,68^5	f 631 561,78^5	f 1 400 448,71	f 1 357 584,71
» » 1882	477 722,28^5	553 780,86^5	1 561 696,18^5	1 292 850,23
Vermeerdering	— f 36 234,60	77 780,92	— f 161 247,47^5	f 64 734,48
Zuiver bedrag der uitgaven in 1883	f 579 331,70^5	f 783 648,26	f 1 771 466,00	f 1 902 241,51^5
» » » » » 1882	477 613,19	586 528,32	1 660 288,16	1 641 082,99
Vermeerdering	f 101 718,51^5	f 197 119,94	f 111 177,84	f 261 158,52^5

ten behoeve van het lager onderwijs in 1883.

Zeeland.	Utrecht.	Friesland.	Overijssel.	Groningen.	Drenthe.	Limburg.	TOTAAL.
VEN.							
f 341 911,45^{5}	f 246 089,64	f 628 544,25^{5}	f 477 024,88^{5}	f 528 125,61^{5}	f 198 800,24^{5}	f 215 798,68	f 6 948,336,92
6 109,77	4 086,55^{5}	17 099,59	17 809,92^{5}	16 491,88	4 335,30^{5}	2 609,51	132 456,74
635 119,59^{5}	343 594,09^{5}	400 801,89	405 062,79	417 186,88^{5}	85 821,25^{5}	128 829,50	5 560 539,50^{5}
33 159,76^{5}	24 087,41^{5}	52 817,60	34 145,82	47 545,11^{5}	18 137,10	9 820,42	645 518,09
52 596,15^{5}	54 912,86^{5}	56 755,28^{5}	52 671,93	84 692,55	20 792,10	24 726,87^{5}	820 551,70
9 903,38^{5}	9 429,07^{5}	34 529,56	20 246,49^{5}	25 907,49^{5}	7 695,30	9 619,08	312 233,67
644,52^{5}	372,10	3 830,68	1 152,81	1 886,64	118,20	289,90	18 804,11^{5}
1 364,11	506,40^{5}	1 152,85^{5}	1 295,39^{5}	997,41	900,63	102,45	18 403,63^{5}
»	»	100,00	»	»	»	»	300,00
»	7 979,19^{5}	3 487,50	6 716,00	1 253,32	3 100,00	4 815,00	63 692,20
1 196,48^{5}	2 175,00	1 192,18	3 594,40	77 625,45^{5}	1 218,47	50,00	169 108,61^{5}
1 331,59^{5}	8 530,37^{5}	2 265,44	6 875,17^{5}	1 594,29	670,00	1 090,87	57 135,88^{5}
948,07	704,92^{5}	3 359,36^{5}	959,25^{5}	762,32^{5}	332,70	312,59^{5}	31 704,89^{5}
5 632,50	12 410,96^{5}	11 419,77^{5}	24 150,17	12 841,22^{5}	723,74	5 721,08	121 182,65^{5}
f 1 089 917,41	f 714 878,61	f 1 217 355,97^{5}	f 1 051 705,05	f 1 216 910,20^{5}	f 342 645,04^{5}	f 398 785,96	f 14 899,968,62^{5}
613 053,29	529 460,31^{5}	946 175,32^{5}	952 135,08^{5}	954 114,73	315 038,46^{5}	316,791,09^{5}	12 878 330,53
f 476 864,12	f 185 418,29^{5}	f 271 180,65	f 99 569,96^{5}	f 262 795,47^{5}	f 27 606,58	f 81 994,86^{5}	f 2 021 638,09^{5}
STEN.							
f 49 123,96^{5}	f 46 107,81	f 50 609,20^{5}	f 74 069,80^{5}	f 69 291,08^{5}	f 29 519,39^{5}	f 35 708,24	f 1 139 309,62^{5}
3 902,00	845,00	664,00	7 262,30	8 794,10	446,90	»	73 000,00
359 729,64^{5}	209 551,75	377 021,85^{5}	351 620,08^{5}	370 385,56^{5}	100 436,02	121 244,48^{5}	4 680 593,10
147 744,80	460,00	74 740,00	28 532,00	42 532,00	5 130,22	12 980,00	461 268,02
1 331,59^{5}	8 293,76^{5}	2 265,44	7 275,17^{5}	1 594,29	670,00	1 290,87	57 135,88^{5}
6 895,50	1 419,52^{5}	11 834,96^{5}	136,80	44 123,02	235,80	190,63	85 785,86^{5}
f 568 727,50^{5}	f 266 677,85	f 517 135,46^{5}	f 468 896,16^{5}	f 536 720,06	f 136 438,33^{5}	f 171 414,22^{5}	f 6 497 092,49^{5}
320 871,99	213 145,24	389 341,32^{5}	417 720,41	385 776,37^{5}	133 478,33	147 876,38	5 894 259,61^{5}
f 247 855,51^{5}	f 53 532,61	f 127 794,14	f 51 175,75^{5}	f 150 943,68^{5}	f 2 960,00^{5}	f 23 537,84^{5}	f 602 832,88
f 521 189,90^{5}	f 448 200,76	f 700 220,51	f 582 808,88^{5}	f 680 190,14^{5}	f 206 206,71	f 227 371,73^{5}	f 8 402 876,13
292 181,30	316 315,07^{5}	556 834,00	534 414,67^{5}	568 338,35^{5}	181 560,13^{5}	168 914,71^{5}	6 984 070,91^{5}
f 229 008,60^{5}	f 131 885,68^{5}	f 143 386,51	f 48 394,21	f 111 851,79	f 24 646,57^{5}	f 58 457,02	f 1 418 805,21^{5}

In 1883 werd door de gemeenten, ten behoeve van het lager onderwijs, eene som van f 14 899 968,62^5 uitgegeven, dat is f 2 021 638,09^5 meer dan in het vorige jaar.

De inkomsten bedroegen f 6 497 092,49^5, derhalve f 602 832,88 meer dan in 1882.

Het zuiver bedrag der uitgaven door de gemeenten beliep dientengevolge in 1883 f 8 402 876,13 of f 1 418 805,21^5 meer dan in 1882.

Het zuiver bedrag der uitgaven vermeerderde in alle provinciën.

Met betrekking tot de onderwerpen van uitgaaf valt de volgende vermeerdering waar te nemen:

onderwijzend personeel	f 459 663.65
vergoeding van vrije woning en huur van schoollokalen	12 337,59^5
nieuwe schoollokalen	1 100 527,04^5
onderhoud van schoollokalen	175 685,44^5
schoolmeubelen en schoolbehoeften . .	113 139,26^5
vuur en licht in de schoollokalen . .	24 565,72
plaatselijke commissiën van toezicht .	316,91
opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen	85 825,09
uitkeeringen aan andere gemeenten. .	3 779,81^5
andere uitgaven.	53 592,65

Daarentegen verminderden de uitgaven voor de hieronder-vermelde onderwerpen:

kosten der vergelijkende examens voor hoofden van openbare scholen.	f 3 706,03^5
pensioenen.	225,00
subsidiën aan bijzondere scholen. . .	1 423,17
kosten wegens aanmoediging van getrouw schoolbezoek	2 440,88^5

De inkomsten vermeerderden ten aanzien van:

opbrengst der schoolgelden	met	f 22 570,50^5
vergoeding volgens art. 45	»	416 041,59^5
bijdragen krachtens art. 49	»	120 568,12
bijdragen van andere gemeenten	»	3 779,81^5
opbrengst van bijzondere fondsen	»	39 872,84^5

Met betrekking tot de opbrengst van bijzondere fondsen is het volgende op te merken. Onder de uitgaven voor de provincie Groningen is, onder de kosten van »opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen", het onzuiver bedrag der kosten van de gemeentelijke kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen opgenomen. Dientengevolge zijn bij de inkomsten, onder »opbrengst van bijzondere fondsen", alle ontvangsten ter zake van die kweekschool vermeld tot een gezamenlijk bedrag van f 43 193,02, waaronder het Rijkssubsidie van f 36 469,96. In de volgende verzameling der uitgaven en inkomsten van Rijk en gemeenten komt dat subsidie niet onder »opbrengst van bijzondere fondsen" voor, aangezien het, in die verzameling reeds opgenomen onder de Rijksuitgaven, van de uitgaven der gemeenten wordt afgetrokken.

In het volgend overzicht worden de uitgaven, door Rijk en gemeenten te zamen in 1883 gedaan, vergeleken met die over 1882.

ONDERWERPEN.	1883.	1882.	Vermeerdering.
Onderwijzend personeel.	f 6 964 873,45^5	f 6 503 744,39^5	f 461 129,06
Vergoeding voor vrije woning en huur van schoollokalen. . . .	132 456,74	120 119,14^5	12 337,59^5
Nieuwe schoollokalen	5 560 539,50^5	4 460 012,46	1 100 527,04^5
Onderhoud van schoollokalen.	645 518 09	469 832,64^5	175 685,44^5
Schoolmeubelen, schoolbehoeften enz.	1 136 347,68^5	998 654,87	137 692,81^5
Pensioenen aan onderwijzers (met inbegrip van het daarmede in verband staande subsidie aan het pensioenfonds)	202 451,78	192 338,20^5	10 113,57^5
Rijks-wachtgelden aan onderwijzers	1 460,83	1 389,18	71,65
Rijks-wachtgelden aan gewezen provinciale inspecteurs van het lager onderwijs.	5 175,00	6 900,00	— 1 725,00
Opleiding van onderwijzers.	1 263 429,45^5	1 181 807,92^5	81 621,53
Arrondissements-bibliotheken en onderwijzers-bijeenkomsten . . .	9 454,27^5	10 204,27^5	— 750,00
Vergelijkende examens voor hoofden van scholen.	18 403,63^5	22 109,67	— 3 706,03^5
Akte-examens.	56 086,86	43 868,22^5	12 218,63^5
Schooltoezicht.	153 524,63	153 443,71	80,92
Eereblijken van Rijkswege aan onderwijzers.	150,00	281,65	— 131,65
Aanmoediging van getrouw schoolbezoek door de gemeenten . .	31 704,89^5	34 145,78	— 2 440,88
Subsidiën aan bijzondere scholen	63 692,20	65 115,37	— 1 423,17
Uitkeeringen tusschen gemeenten.	57 135,88^5	53 356,07	3 779,81^5
Andere uitgaven (gemeenten).	121 182,65^5	67 590,00^5	53 592,65
Totaal . . .	f 16 423 587,57^5	f 14 384 913,58	f 2 038 673,99^5

De inkomsten van Rijk en gemeenten te zamen in 1883 vergeleken met die over 1882 waren, als volgt:

ONDERWERPEN.	1883.	1882.	Vermeerdering.
Schoolgelden	f 1 153 088,22^5	f 1 128 534,87	f 24 553,35^5
Bijdragen der onderwijzers voor hun pensioen.	137 669,53^5	125 278,32^5	12 391,21
Bijdragen door gemeenten van andere gemeenten ontvangen voor schoolgaande kinderen	57 135,88^5	53 356,07	3 779,81^5
Opbrengst bijzondere fondsen.	49 315,90^5	45 913,02	3 402,88^5
	f 1 397 209,55	f 1 353 082,28^5	f 44 127,26^5

Het zuiver bedrag der uitgaven was dus in 1883 f 15 026 378,02^5, tegenover f 13 031 831,29^5 in 1882.

De volgende tabel geeft een overzicht van de uitgaven en ontvangsten in zake het openbaar lager onderwijs, over de jaren 1878 tot en met 1883.

	Uitgaven				Inkomsten			Zuiver bedrag der uitgaven.
	door het Rijk.	door de provinciën.	door de gemeenten (na aftrek der subsidiën).	Totaal.	van het Rijk.	van de gemeenten.	Totaal.	
In 1878	f 963 251,33^5	f 212 826,39	f 7 149 787,46^5	f 8 325 865,19	f 95 540,77	f 1 152 155,24^5	f 1 247 696,01^5	f 7 078 169,17^5
» 1879	1 320 164,79^5	334 959,03^5	7 001 623,94^5	8 656 747,77^5	101 109,24	1 168 479,89^5	1 269 589,13^5	7 387 158,64
» 1880	2 332 659,97	619 695,74^5	6 716 339,25	9 668 694,96^5	108 423,12	1 193 334,61	1 301 757,73	8 366 937,23^5
» 1881	4 799 127,20 (1)	»	6 756 379,67^5	11 555 506,87^5	133 898,96	1 222 664,39^5	1 356 563,35^5	10 198 943,52
» 1882	6 184 834,45^5 (2)	»	8 200 079,12^5	14 384 913,58	137 074,07^5	1 216 008,21	1 353 082,28^5	13 031 831,29^5
» 1883	6 774 950,03	»	9 648 637,54^5	16 423 587,57^5	151 448,13^5	1 245 761,41^5	1 397 209,55	15 026 378,02^5

(1) Na aftrek van de inhoudingen wegens door de gemeenten te veel genoten vergoeding volgens art. 45, over November en December 1880.

(2) Na aftrek van de inhoudingen wegens door de gemeenten te veel genoten vergoeding volgens art. 45, over 1881.

Evenals in vorige verslagen volgt hier een kort overzicht van alle uitgaven en inkomsten van het Rijk, de provinciën en de gemeenten voor het hooger, middelbaar en lager onderwijs. Het onderwijs bij de land- en zeemacht, dat in de gevangenissen en het onderricht op de bewaarscholen blijven hierbij buiten aanmerking.

Bij samenvatting der totalen, hierboven verkregen, als bedrag van de kosten van het hooger, middelbaar en lager onderwijs, verkrijgt men het volgende overzicht:

	Rijk.	Provinciën.	Gemeenten.	Totaal.
Universiteiten	f 1 362 489,38	f 10 000,00	f 280 240,44	f 1 652 729,82
Opleiding van godsdienstleeraren	65 401,33	»	»	65 401,33
Gymnasia en latijnsche scholen en kosten der examens, bedoeld in artt. 11 en 12 der wet op het hooger onderwijs	215 381,72	»	619 760,10	835 141,82
Middelbaar onderwijs	1 132 987,21^5	34 800,57^5	1 368 690,90^5	2 536 478,69^5
Veeartsenijschool	95 782,82	»	»	95 782,82
Kweekschool voor vroedvrouwen	44 242,49	»	»	44 242,49
Lager onderwijs	6 637 280,49^5	»	9 542,185,75^5	16 179 466,25
Totaal . . .	f 9 553 565,45	f 44 800,57^5	f 11 810,877,20	f 21 409 243,22^5

Van de uitgaven der gemeenten zijn hier afgetrokken de subsidiën, door het Rijk en de provinciën aan de gemeenten betaald, de uitkeeringen tusschen gemeenten, alsook de opbrengst van bijzondere fondsen in de gemeenten, speciaal voor het onderwijs bestemd, omdat deze gelden niet ten laste van de gemeenten zijn gekomen.

Van de uitgaven van het Rijk zijn afgetrokken de bijdragen der onderwijzers voor hun pensioen en de inhoudingen, wegens te veel genoten vergoeding, volgens art. 45, over 1881.

De volgende inkomsten werden van de verschillende takken van onderwijs verkregen:

	Rijk.	Gemeenten.	Totaal.
Universiteiten (inschrijvingsgelden, enz.)	f 193 629,64	f 71 864,22⁵	f 265 493,86⁵
Gymnasia en latijnsche scholen (schoolgelden, enz.)	»	186 654,14⁵	186 654,14⁵
Middelbaar onderwijs (schoolgelden, batig slot der akten-examens.)	98 676,65	248 553,49	347 230,14
Veeartsenijschool (bijdragen der kweekelingen, enz.)	21 757,69	»	21 757,69
Lager onderwijs (schoolgelden)	13 778,60	1 139 309,62⁵	1 153 088,22⁵
Totaal . . .	f 327 842,58	f 1 646 381,48⁵	f 1 974 224,06⁵

Het zuiver bedrag der uitgaven van het Rijk, de provinciën en gemeenten voor alle inrichtingen van onderwijs, met uitzondering van het militair onderwijs, van dat in de gevangenissen en van het onderwijs in de bewaarscholen, was in 1883 derhalve f 19 435 019,16,

tegenover f 10 230 600,15⁵ in 1878,
» 10 860 898,61 » 1879,
» 12 365 683,09⁵ » 1880,
» 14 168 734,95⁵ » 1881, en
» 17 048 602,88⁵ » 1882.

ONDERWIJS IN DE GEVANGENISSEN.

De opgaven omtrent het onderwijs in de gevangenissen, in vorige verslagen medegedeeld, strekten zich uit tot alle gevangenen, dus ook tot hen die, ofschoon in de gevangenis opgenomen, niet waren veroordeeld. Vermits hieruit minder juiste gevolgtrekkingen konden worden gemaakt, daar de statistiek van het gevangenis-onderwijs zich meer uitsluitend tot de eigenlijke bevolking der gevangenissen bepalen moet, waartoe enkel de tot tuchthuis- of gevangenisstraf veroordeelden behooren, zijn in de volgende overzichten alleen deze laatsten opgenomen. Ook is tevens afzonderlijk melding gemaakt van hen, die in de opvoedingsgestichten werden verpleegd.

Het onderwijs werd, gedurende het jaar 1883, gegeven in:

3 opvoedingsgestichten, gevestigd te Doetinchem, Alkmaar en Montfoort;

7 strafgevangenissen, gevestigd te 's Hertogenbosch 2, Doetinchem, Leiden, Hoorn, Montfoort en Leeuwarden;

8 cellulaire gevangenissen, gevestigd te Rotterdam, Gorinchem, Amsterdam, Goes, Utrecht, Sneek, Deventer en Appingedam;

5 burgerlijke en militaire huizen van verzekering, gevestigd te 's Hertogenbosch, Arnhem, 's Gravenhage, Haarlem en Leeuwarden;

18 huizen van arrest, gevestigd te Breda, Zutphen, Tiel, Rotterdam, Dordrecht, Amsterdam, Alkmaar, Middelburg, Zierikzee, Utrecht, Heerenveen, Zwolle, Almelo, Groningen, Winschoten, Assen, Maastricht en Roermond.

Het aantal gevangenen die in 1883 het onderwijs ontvingen, of daaraan, wegens ouderdom, ziekte of voldoende kennis geen deelnamen, is in het volgende overzicht vermeld.

	Niet toegelaten		Tot het onderwijs toegelaten	Totaal.
	wegens ouderdom of ziekte.	als genoegzaam onderwezen.		
In de opvoedingsgestichten	»	»	487	487
In de strafgevangenissen	357	182	980	1519
In de cellulaire gevangenissen	1257	404	2152	3813
In de huizen van verzekering	1116	1375	606	3097
In de huizen van arrest	3468	1248	1843	6559
Totaal in 1883 . . .	6198	3209	6068	15475
» » 1882 . . .	7139	8403	6594	22136
Vermeerdering . . .	— 941	— 5194	— 526	— 6661

Hieruit blijkt, dat van de 15475 gevangenen 3209, of 20.7 percent, als genoegzaam onderwezen aan het onderwijs geen deelnam: dat 6198 of 40 percent, uithoofde van gevorderden leeftijd, te kort verblijf of om andere redenen niet tot het onderwijs werden toegelaten, en 6068, of 39.3 percent, aan het onderwijs hebben deelgenomen.

Van deze 6068 gevangenen is gebleken, dat bij het einde des jaars of bij hun ontslag 51.7 percent goed, 40 percent gebrekkig en 8 3 percent in het geheel niet lezen en schrijven konden.

Het onderwijs werd door 52 onderwijzers of onderwijzeressen gegeven, daarin bijgestaan door 6 gevangenen.

Wegens wangedrag tijdens het onderwijs moesten 22 gevangenen worden gestraft, tegenover 13 in 1882.

Aan alle gevangenissen waren bibliotheken verbonden. Het getal nommers en lezers is in het volgende overzicht vermeld.

	Nommers.	Lezers.
In de opvoedingsgestichten....	685	213
» » strafgevangenissen.....	4 606	1 180
» » cellulaire gevangenissen	5 060	3 409
» » huizen van verzekering.	2 603	3 128
» » » » arrest.....	3 692	5 633
Totaal in 1883..	16 646	13 563
» » 1882..	16 309	14 346
Vermeerdering..	337	— 783

De ouderdom der leerlingen was:

	Beneden 20 jaren.	Tusschen 20 en 30 jaren.	Tusschen 30 en 40 jaren.	Boven 40 jaren.
In de opvoedingsgestichten..........	487	»	»	»
In de strafgevangenissen..............	233	439	244	64
In de cellulaire gevangenissen	488	963	532	169
In de huizen van verzekering.........	156	338	85	27
In de huizen van arrest.............	416	826	391	210
Totaal in 1883.	1 780	2 566	1 252	470
» » 1882.	1 867	2 974	1 217	536
Vermeerdering.	— 87	— 408	35	— 66

BEWAARSCHOLEN.

In de volgende tabel is het getal der openbare en bijzondere bewaar- of klein-kinderscholen, van het daaraan verbonden personeel en van de leerlingen aan het einde van 1883 vermeld. Daarin zijn niet opgenomen de te Amsterdam bestaande inrichtingen van dien aard, vermits aldaar geen openbare, maar 133 bijzondere bewaarscholen en 44 bewaarplaatsen voor zeer jonge kinderen bestonden, waaromtrent, evenmin als vroeger, nadere inlichtingen kunnen worden verkregen.

PROVINCIËN.	OPENBARE BEWAAR- OF KLEIN-KINDERSCHOLEN.							BIJZONDERE BEWAAR- OF KLEIN-KINDERSCHOLEN.						
	Getal der scholen.	ONDERWIJZEND PERSONEEL.			LEERLINGEN.			Getal der scholen.	ONDERWIJZEND PERSONEEL.			LEERLINGEN.		
		Onderwijzers.	Onderwijzeressen.	Helpsters.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.		Onderwijzers.	Onderwijzeressen.	Helpsters.	Jongens.	Meisjes.	Totaal.
Noordbrabant	4	1	4	2	114	150	264	149	10	249	150	6 820	9 134	15 954
Gelderland	11	»	18	40	891	937	1 828	92	»	124	156	4 585	5 106	9 691.
Zuidholland	54	3	73	276	5 748	5 385	11 133	150	2	180	381	7 909	7 925	15 834
Noordholland	13	»	13	34	618	638	1 256	75	1	118	149	4 141	4 225	8 366
Zeeland	7	»	8	20	412	371	783	58	»	63	88	1 739	2 048	3 787
Utrecht	2	»	7	9	276	252	528	57	»	86	86	2 641	3 016	5 657
Friesland	11	1	12	36	877	850	1 727	56	»	60	93	2 033	2 105	4 138
Overijssel	14	1	14	44	1 226	1 252	2 478	26	5	34	31	1 269	1 338	2 607
Groningen	6	1	6	15	510	505	1 015	15	4	22	20	670	658	1 328
Drenthe	»	»	»	»	»	»	»	5	»	5	10	178	168	346
Limburg	»	»	»	»	»	»	»	44	2	42	62	2 060	2 678	4 738
Totaal in 1883	122	7	155	476	10 672	10 340	21 012	727	24	983	1 226	34 045	38 401	72 446
» » 1882	121	5	160	444	10 592	10 286	20 878	715	27	973	1 173	31 938	36 232	68 170
Vermeerdering	1	2	—5	32	80	54	134	12	—3	10	53	2 107	2 169	4 276

De gemeenten, waar in 1883 bewaar- of klein-kinderscholen waren gevestigd, zijn de volgende. Door *cursieve* letters is aangewezen waar openbare scholen werden aangetroffen, nevens welke in de meeste gevallen ook bijzondere bestonden.

Noordbrabant. 84 gemeenten: Alphen en Riel, Asten, Bergen op Zoom, Berlicum, Besoijen, Best, Beugen, Boxmeer, Boxtel, Breda, Budel, Chaam, Cuyk, Deurne, Dinteloord, Eindhoven, Engelen, Erp, Etten en Leur, Geertruidenberg, Geffen, Geldrop, Gemert, *Gilze en Rijen*, Ginneken, Goirle, Grave, 'sGravemoer, Halsteren, Heeswijk, Heeze, Helmond, Helvoirt, 's Hertogenbosch, Heusden, *Klundert*, Lith, Loon op Zand, Made, Megen, Mierlo, Mill, Moergestel, Nieuwkuik, Nistelrode, Oisterwijk, Oosterhout, Oss, Oud- en Nieuw-Gastel, Oudenbosch, Oudheusden, Princenhage, Raamsdonk, Ravenstein, Reusel, Rosendaal, Rosmalen, Rucphen, Schijndel, St. Michiels-Gestel, St. Oedenrode, Someren, Son, Standdaarbuiten, Steenbergen, Stiphout, Stratum, Strijp, Terheyden, Tilburg, Uden, Udenhout, Veghel, Vlijmen, Vught, Waalwijk, Waspik, *Werkendam*, Woensel, Woudrichem, Wouw, Zevenbergen, Zundert, Zwaluwe.

Gelderland. 51 gemeenten: Aalten, Ammerzoden, Apeldoorn, *Arnhem*, *Barneveld*, Batenburg, Bemmel, Bergh, Borculo, Brummen, Culenborg, Didam, Doesburg, Doetinchem (Stad), Driel, Duiven, Ede, Eibergen, *Elburg*, Elst, Gendringen, Gent, Groenlo, Groesbeek, Harderwijk, Hattem, Hoevelaken, Huissen, Hummelo en Keppel, Lichtenvoorde, *Lochem*, Millingen, Nijkerk, Nijmegen, Renkum, Rheden, Scherpenzeel, Tiel, *Ubbergen*, Valburg, Vorden, Wageningen, Wamel, Warnsveld, Wehl, *Westervoort*, Winterswijk, Wisch, *Zaltbommel*, Zevenaar, *Zutphen*.

Zuidholland. 68 gemeenten: ter Aar, Aarlanderveen, Abbenbroek, Alkemade, Alphen, Barwoutswaarder, Bodegraven, Boskoop, *Brielle*, *Delfshaven*, *Delft*, *Dirksland*, *Dordrecht*, Geervliet, Goedereede, *Gorinchem*, *Gouda*, *'s Gravendeel*, *'s Gravenhage*, *'sGravesande*, Hardinxveld, Heenvliet, Hekelingen, Hellevoetsluis, Heukelum, *Hillegersberg*, *Hillegom*, *Katwijk*, Kralingen, *Krimpen a/d Lek*, *Leerdam*, *Leiden*, Leiderdorp, Leimuiden, *Lisse*, *Loosduinen*, *Maassluis*, Middelharnis, Monster, Nieuw-Lekkerland, *Naaldwijk*, Noordwijk, Oegstgeest, Ooltgensplaat, Oudewater, *Overschie*, *Puttershoek*, Rhijnsburg, Ridderkerk, *Rotterdam*, Rijswijk, Sassenheim, Schiedam, *Schoonhoven*, Sliedrecht, *Sommelsdijk*, *Oude Tonge*, Vianen, *Vlaardingen*, Voorburg, Voorschoten, Wassenaar, Woerden, *IJsselmonde*, Zoetermeer, *Zuidland*, Zwammerdam, *Zwijndrecht*.

Noordholland. 45 gemeenten (behalve Amsterdam): Alkmaar, *Beverwijk*, Bloemendaal, Bovenkarspel, Broek in Waterland, *Buiksloot*, Bussum, Edam, *Egmond aan Zee*, *Enkhuizen*, Graft, 's Graveland, Grootebroek, *Haarlem*, Heemstede, Helder, Hilversum, *Hoorn*, Ilpendam, *Koog aan de Zaan*, Medemblik, Midwoud, Monnikendam, Nederhorst den Berg, *Nieuwendam*, Nieuweramstel, *Oudkarspel*, *Purmerend*, Rijp, Schagen, *Schellinkhout*, Sloten, Terschelling, Texel, *Uitgeest*, Uithoorn, Urk, Velzen, Vlieland, Weesp, Wervershoof, Wognum, Wormerveer, Zaandam, Zandvoort.

Zeeland. 41 gemeenten: Aardenburg, Axel, Biervliet, *Breskens*, Brouwershaven, Bruinisse, Colijnsplaat, Cortgene, Eede, *Goes*, Groede, Haamstede, 's Heerenhoek, Hoek, Hoofdplaat, Hulst, Kattendijke, Kloetinge, Koudekerke, *Middelburg*, Nieuwerkerk, Oostburg, Oosterland, Oostkapelle, Ouwerkerk, Sas van Gent, Schoondijke, *St. Maartensdijk*, Sluis, Souburg (Oost- en West-), St. Philipsland, Terneuzen, *Tholen*, *Veere*, Vlissingen, *Wemeldinge*, Wissekerke, IJzendijke, Zierikzee, Zonnemaire, Zuidzande.

Utrecht. 29 gemeenten: Abcoude Baambrugge, Amerongen, Amersfoort, Baarn, de Bilt, Breukelen-Nijenrode, Breukelen-St. Pieters, Cothen, Driebergen, Leusden, Loenen, Maarssen, Maartensdijk, Montfoort, Nigtevecht, Renswoude, Rijsenburg, Schalkwijk, Soest, *Utrecht*, Veenendaal, Vinkeveen en Waverveen, Vreeland, *Vreeswijk*, Woudenberg, Wijk bij Duurstede, IJsselstein, Zeist, Zuylen.

Friesland. 27 gemeenten: Achtkarspelen, Baarderadeel, Barradeel, 't Bildt, Bolsward, Dokkum, Ferwerderadeel, *Franeker*, Franekeradeel, Harlingen, *Haskerland*, Idaarderadeel, *Kollumerland en Nieuw-Kruisland*, *Leeuwarden*, Leeuwarderadeel, Menaldumadeel, Opsterland, Rauwerderhem, Schoterland, *Smallingerland*, *Sneek*, Tietjerksteradeel, Utingeradeel, Westdongeradeel, *Wonseradeel*, Workum, IJlst.

Overijssel. 20 gemeenten: Almelo (Stad), Blokzijl, *Deventer*, Diepenheim, *Enschede*, *Genemuiden*, *Goor*, Hardenberg (Stad), *Hasselt*, Hengelo, *Kampen*, *Oldemarkt*, Oldenzaal, Ootmarsum, Raalte, *Steenwijk*, Vollenhove (Stad), *Wijhe*, *Zwartsluis*, *Zwolle*.

Groningen. 8 gemeenten: Appingedam, *Groningen*, Hoogezand, *Meeden*, *Muntendam*, Veendam, *Winsum*, Zuidhorn.

Drenthe. 3 gemeenten: Assen, Meppel, Zuidlaren.

Limburg. 28 gemeenten: Arcen en Velden, Buggenum, Echt, Eysden, Gennep, Gulpen, Heel en Panheel, Heerlen, Helden, Heythuysen, Horst, Maasbree, Maastricht, Mook en Middelaar, Nederweert, Neer, Ottersum, Roermond, Roosteren, Sevenum, Sittard, Tegelen, Thorn, Vaals, Valkenburg, Venlo, Venray, Wessem.

De Minister van Binnenlandsche Zaken

HEEMSKERK

[79. 3.]

BIJLAGE A.

1 December 1883, n°. 19.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Op voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 27 November 1883, n°. 3238, afdeeling K. W.

Gezien Onze besluiten van 8 Februari 1879, n°. 2, 25 Juli 1880, n°. 15, 2 Februari 1881, n°. 8, en 8 Februari 1883, n°. 5;

Hebben goedgevonden en verstaan:

in de lijst der beambten, bedoeld in art. 62 der wet van 28 April 1876 (*Staatsblad* n°. 102) en vastgesteld bij Ons eerstvermeld besluit, voor de Rijks-Universiteit te Leiden op te nemen onder volgnommer 69*a*, een adsistent.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan de Algemeene Rekenkamer.

Het Loo, den 1sten December 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

---

5 Februari 1884, n°. 10.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 2 Februari 1884, n°. 350, afdeeling Onderwijs;

Gezien Onze besluiten van 8 Februari 1879, n°. 2; 25 Juli 1880, n°. 15; 2 Februari 1881, n°. 8; 2 Februari 1883, n°. 5, en 1 December 1883, n°. 19;

Hebben goedgevonden en verstaan:

1°. in de lijst der beambten, bedoeld in art. 62 der wet van 28 April 1876 (*Staatsblad* n°. 102) en vastgesteld bij Ons eerstvermeld besluit voor de Rijks-Universiteit te Groningen op te nemen onder volgn. 22*a*, »bedienden";

2°. te bepalen enz.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan de Algemeene Rekenkamer.

's Gravenhage, den 5den Februari 1884.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

---

8 Juli 1884, n°. 12.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 1 Juli 1884, n°. 2140, afdeeling Onderwijs;

Gezien Onze besluiten van 8 Februari 1879, n°. 2, 25 Juli 1880, n°. 15, 2 Februari 1881, n°. 8; 8 Februari 1883, n°. 5, 1 December 1883, n°. 19, en 5 Februari 1884, n°. 10;

Hebben goedgevonden en verstaan:

1°. in de lijst der beambten, bedoeld in art. 62 der wet van 28 April 1876 (*Staatsblad* n°. 102) en vastgesteld bij Ons eerstgenoemd besluit, voor de Rijks-Universiteit te Groningen, na volgnommer 27 op te nemen: » Hygiënisch-pharmacologisch laboratorium 27*a* adsistenten, 27*b* bedienden".

2°. te bepalen enz.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan de Algemeene Rekenkamer.

Kreuth, den 8sten Juli 1884.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

[79. 4.]

BIJLAGE B.

2 April 1884, n°. 1.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van 18 Februari 1884, n°. 46[3], afdeeling Onderwijs;

Overwegende, dat het Ons wenschelijk is voorgekomen, met herziening der bepalingen van Ons besluit van 21 Juni 1881 (*Staatsblad* n°. 69), een nieuw programma vast te stellen voor het eindexamen der gymnasia met zesjarigen cursus en het daarmede gelijkgestelde examen, vermeld in art. 12 der wet van 28 April 1876 (*Staatsblad* n°. 102);

Den Raad van State gehoord (advies van 18 Maart 1848, n°. 1 *b*);

Gelet op het nader rapport van Onzen voornoemden Minister, van 31 Maart 1884, n°. 978, afdeeling Onderwijs;

Hebben goedgevonden en verstaan te bepalen:

Art. 1.

Het eindexamen der gymnasia met zesjarigen cursus en het daarmede gelijkgestelde examen, vermeld in art. 12 der wet van 28 April 1876 (*Staatsblad* n°. 102), worden gehouden op achtereenvolgende door Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken jaarlijks voor elk gymnasium en voor de in bovengenoemd artikel bedoelde commissie aan te wijzen dagen.

Art. 2.

Het examen omvat:

AFDEELING I. *Voor de Grieksche taal en letterkunde:*

a. het vertalen en verklaren van eenvoudig proza (bijv. van Xenophon, Lysias of Isocrates) en Epische poëzie;

b. het vertalen en verklaren van moeilijker proza (bijv. van Plato, Demosthenes of Plutarchus);

c. het vertalen en verklaren van dramatische poëzie.

AFDEELING II. *Voor de Latijnsche taal en letterkunde:*

a. het vertalen en verklaren van proza (bijv. van Cicero, Sallustius of Livius) en eenvoudige poëzie (bijv. van Ovidius of Virgilius);

b. het vertalen en verklaren van moeilijker poëzie (bijv. van Horatius);

c. de Romeinsche autiquiteiten;

d. eene vertaling uit het Nederlandsch in het Latijn.

AFDEELING III. *Voor de Nederlandsche taal en de geschiedenis:*

a. een opstel in het Nederlandsch over een door elk examinandus uit een zestal opgegevene te kiezen onderwerp;

b. de geschiedenis, bepaaldelijk de in het zesde studiejaar behandelde gedeelten der vaderlandsche en algemeene nieuwe geschiedenis.

AFDEELING IV. *Voor de Fransche, Hoogduitsche en Engelsche taal:*

Vertaling van proza of gemakkelijke poëzie.

AFDEELING V. *Voor de wiskunde.*

a. De stelkunde tot en met de tweedemachtsvergelijkingen (de onbepaalde vergelijkingen van den 1sten graad, de reken- en meetkundige reeksen en de logarithmen daaronder begrepen);

b. de meetkunde tot en met de stereometrie;

c. De vlakke en bolvormige trigonometrie.

Het mondeling examen omvat, behalve de bespreking van aanmerkingen die op het schriftelijk werk van den examinandus kunnen worden gemaakt, de onderdeelen I *a*, II *a* en *c* en III *b*; het schriftelijk examen de overige onderdeelen dier afdeelingen, benevens afd. IV, terwijl het examen in afdeeling V zoowel mondeling als schriftelijk wordt afgenomen.

Art. 3.

De examinandi, die uitsluitend het getuigschrift voor de faculteit der godgeleerdheid, der rechtsgeleerdheid of der letteren en wijsbegeerte verlangen, zijn vrijgesteld van het examen in het onderdeel V *c*.

Zij die uitsluitend het getuigschrift voor de faculteit der geneeskunde of der wis- en natuurkunde verlangen, zijn vrijgesteld van het examen in de onderdeelen I *b* en *c* en II *c* en *d*. Voor hen kan bovendien, met goedvinden van gecommitteerden, worden afgeweken van den regel, gesteld bij het eerste lid van art. 4.

Art. 4.

Bij het schriftelijk examen in afdeeling I en II zijn stukken, door den examinandus vroeger behandeld, uitgesloten.

Het gebruik van eigen boeken en van hulpboeken, logarithmentafels uitgezonderd, is niet geoorloofd; doch bij het opgeven der te vertalen stukken wordt aan de candidaten de beteekenis medegedeeld van die woorden en uitdrukkingen, wier verklaring onoverkomelijke moeilijkheden zou kunnen opleveren.

Bij het mondeling examen wordt elk examinandus afzonderlijk ondervraagd; de tijd, die daarbij voor elk onderdeel wordt besteed, mag voor ieder examinandus niet meer dan 30 minuten bedragen.

Art. 5.

De regeling der examens geschiedt door den rector of den voorzitter der commissie, bedoeld in art. 12 alinea 1 der wet van 28 April 1876 (*Staatsblad* n°. 102), met dien verstande, dat geen examinandus op één dag langer dan zes uren wordt geëxamineerd en dat het geheele examen voor elk examinandus binnen ten hoogste drie dagen afloope.

Acht de gecommitteerde of de meerderheid der examinatoren of die der gecommitteerden het noodzakelijk, dat

de duur van het examen voor één of meer examinandi met een dag verlengd wordt, dan wordt de belanghebbende daarmede in kennis gesteld en hem medegedeeld welke dag daartoe door examinatoren of gecommitteerden is bestemd.

Indien meer dan één gecommitteerde is aangewezen, kan, ter bekorting van den duur van het geheele examen, in de verschillende afdeelingen gelijktijdig worden geëxamineerd.

Art. 6.

Bij de beoordeeling van ieder onderdeel van het examen wordt door den examinator een der volgende cijfers of praedicaten toegekend;

1 = slecht;

2 = onvoldoende;

3 = voldoende;

4 = goed;

5 = zeer goed.

Ter bepaling van het eindcijfer in elke afdeeling wordt de som der teegekende cijfers gedeeld door het getal harer onderdeelen.

De examinandi, die het getuigschrift voor de faculteit der godgeleerdheid, der rechtsgeleerdheid of der letteren en wijsbegeerte verlangen, moeten in elke der afdeelingen I en II ten minste het eindcijfer 3 hebben behaald.

Zij die het getuigschrift voor de faculteit der geneeskunde of der wis- en natuurkunde verlangen, moeten in afdeeling V en althans in nog eene afdeeling ten minste het eindcijfer 3 hebben behaald.

Art. 7.

Gedurende het examen is het geen examinandus geoorloofd zich zonder vergunning van gecommitteerden uit het lokaal te verwijderen.

Zij die zich aan eenig bedrog bij het examen schuldig maken, worden terstond afgewezen.

Art. 8.

Van de bij dit besluit bedoelde examens in eenig vak, in art. 2 genoemd, zijn vrijgesteld zij, die volgens de wet op het middelbaar onderwijs bevoegd zijn tot het geven van onderwijs in dat vak.

Zij, die bevoegd zijn tot het geven van lager onderwijs in éene of meer der in art. 2, afdeeling IV, genoemde talen, zijn van het examen in die taal vrijgesteld.

Art. 9.

Van het examen in afdeeling V van art. 2 zijn vrijgesteld:

a. zij die met goed gevolg hebben afgelegd het examen, omschreven in art. 2 van Ons besluit van 12 Februari 1879 (*Staatsblad* n°. 35), voorbereidende tot het artsexamen;

b. zij, die met goed gevolg hebben afgelegd het examen van adjunct-ijker, omschreven in Ons besluit van 11 Juli 1871 (*Staatsblad* n°. 76).

Art. 10.

Dit besluit treedt in werking op den vijfden dag na dien der afkondiging.

Met dat tijdstip wordt Ons besluit van 21 Juni 1881 (*Staatsblad* n°. 69) ingetrokken.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, hetwelk in het *Staatsblad* en te gelijker tijd in de *Staatscourant* zal worden geplaatst, en waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State.

's Gravenhage, den 2den April 1884.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,
HEEMSKERK.

Uitgegeven den *vijfden* April 1884.

De Minister van Justitie,
DU TOUR VAN BELLINCHAVE.

[79. 5.]

BIJLAGE C.

VERSLAG VAN DE COMMISSIE, *in* 1884 *belast met het afnemen van het in art.* 12 *der wet op het hooger onderwijs bedoelde examen ter verkrijging van een getuigschrift van bekwaamheid voor de studie aan eene Universiteit.*

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

De commissie, bij Koninklijk besluit van den 26sten Mei jongstleden, n°. 18, benoemd tot het afnemen van het examen, voorgeschreven in art. 12 der wet op het hooger onderwijs, heeft de eer Uwe Excellentie het verslag van dat examen aan te bieden.

Het examen is afgenomen op den 14den, 15den, 16den, 17den, 18den en 19den Juli. Het ving aan des morgens te 8 ure 30 m., en eindigde des namiddags te 5 uur, maar was zoodanig ingericht, dat de candidaten, overeenkomstig de bepalingen van art. 5, alinea 1, van het Koninklijk besluit van 2 April 1884 (*Staatsblad* n°. 44), niet meer dan zes uren per dag werden bezig gehouden.

De examen-commissie heeft zich, evenals dit in 1882 en 1883 geschied is, gesplitst in vijf subcommissiën, overeenkomende met de vijf afdeelingen, genoemd in het Koninklijk besluit van den 2den April jl., art. 2:

1°. voor Grieksche taal- en letterkunde;

2°. voor Latijnsche taal- en letterkunde en Romeinsche antiquiteiten;

3°. voor Nederlandsche taal en geschiedenis;

4°. voor Fransche, Engelsche en Hoogduitsche taal;

5°. voor wiskunde.

Zij waren samengesteld uit de volgende leden:

voor de eerste afdeeling de heeren A. H. G. P. Van den Es en E. Mehler;

voor de tweede afdeeling de heeren H. Mulder, J. L. Sirks en F. J. L. Krämer;

voor de derde afdeeling de heeren W. Everts, F. J. L. Krämer en F. G. Slothouwer;

voor de 4de afdeeling de heeren K. Ten Bruggencate en W. Everts;

voor de 5de afdeeling de heeren C. Mensinga en H. P. J. Stenfert Kroese.

De duur van het examen in de onderdeelen van elke afdeeling is, voor zoover het mondelinge gedeelte betreft, vastgesteld op het maximum van 30 minuten. Voor het schriftelijke examen werd deze bepaald als volgt:

1°. het vertalen en verklaren van moeilijker Grieksch proza, 1 uur;

2°. het vertalen en verklaren van dramatische poëzie, 1 uur;

3°. het vertalen en verklaren van moeilijker Latijnsche poëzie, 1 uur;

4°. eene vertaling uit het Nederlandsch in het Latijn, $1\frac{1}{2}$ uur;

5°. een opstel in het Nederlandsch, $1\frac{1}{2}$ uur;

6°. vertaling van proza of gemakkelijke poëzie uit de Fransche, Hoogduitsche en Engelsche taal, $\frac{1}{2}$ uur voor ieder;

7°. voor de stelkunde, 1 uur;

8°. voor de meetkunde, 1 uur;

9°. voor de trigonometrie, 2 uren.

De stof van het examen ontleende de commissie aan het Koninklijk besluit van 2 April jongstleden, en voor zooveel noodig, aan de bepalingen daaromtrent gemaakt door de commissie, die in 1883 het examen heeft afgenomen, terwijl de taxatie overeenkomstig de voorschriften van het Koninklijk besluit geschiedde.

Vijf en twintig candidaten hadden zich voor het examen aangemeld, van welke drie niet zijn opgekomen en drie zich vóór of gedurende het examen terugtrokken.

De resultaten van het examen waren niet zeer gunstig; slechts aan 10 van de 19 geëxamineerden kon het verlangde getuigschrift worden uitgereikt. Van enkele candidaten was de kennis zeer gering. In het Grieksch was de kennis der vormleer, uitgezonderd bij diegenen, die zich nagenoeg onvoorbereid aan het examen hebben gewaagd, vrij voldoende; die der syntaxis liet daarentegen veel te wenschen over. Grooter gebrek echter was dit, dat er onder de candidaten waren die, al waren zij ook in staat eenvoudig proza en epische poëzie te verstaan, veel te weinig vertrouwd waren met de lectuur der dramatici en oratoren.

Bij het examen in het Latijn openbaarden zich soortgelijke gebreken. Het vertalen van proza en gemakkelijke poëzie werd over het geheel voldoende geoordeeld, maar de kennis der taalregels was bij de meesten te gering, hetgeen vooral bleek bij de vertaling uit het Nederlandsch in het Latijn. Ook de verklaring van stukken uit Horatius liet vaak te wenschen over; zelfs bij eene zachte beoordeeling kon aan het meerendeel der candidaten ter nauwernood het praedicaat voldoende worden toegekend. Ongetwijfeld is dit een gevolg van onvoldoende lectuur, zoo onmisbaar bij een schrijver, die meer dan anderen ernstige studie vereischt.

Het examen in Romeinsche antiquiteiten bewees, dat de meerderheid der candidaten zich bepaald had tot het in het hoofd prenten van een grooter of kleiner aantal feiten, zonder inzicht in de zaak zelve. Anderen maakten hierop eene gunstige uitzondering, terwijl één toonde ernstige studie van dit vak te hebben gemaakt.

Het Nederlandsche opstel gaf geene aanleiding tot aanmerkingen van algemeenen aard. Evenwel mag niet worden verzwegen, dat sommige candidaten zoowel in taal als in stijl grove fouten gemaakt hebben en dat een paar

opstellen naar vorm en inhoud beneden peil waren. Van twee candidaten was het werk zeer goed.

De algemeene geschiedenis was door de meerderheid der geëxamineerden goed bestudeerd; slechts enkelen toonden daarin volslagen onwetendheid of bleken slechts eenige feiten zonder verband in het geheugen te hebben opgenomen. De kennis vàn de vaderlandsche geschiedenis daarentegen was door velen geheel of grootendeels verwaarloosd.

Het examen in de moderne talen maakte een weinig bevredigenden indruk. Van de 17 vertalingen, die er in elke dier talen gemaakt zijn, waren er in iedere taal zes, die geheel onvoldoende waren; deze waren niet van dezelfde candidaten. Ernstig moet er op worden aangedrongen, dat de examinandi zich meer op nauwkeurigheid van bewerking toeleggen en meer kennis van woorden en uitdrukkingen verwerven.

Voor de wiskunde waren de meeste candidaten voldoende voorbereid, inzonderheid zij, die het getuigschrift voor geneeskunde of wis- en natuurkunde verlangden, van welke laatsten slechts één te weinig kennis bezat. Het mondelinge examen in dit vak was bij bijna alle geëxamineerden meer bevredigend dan het schriftelijke, vermoedelijk ten gevolge van gebrek aan oefening in de toepassing van het geleerde.

Een en ander brengt de commissie tot de overtuiging, dat de voorbereiding tot het Staatsexamen te licht wordt opgevat, en dat velen zich daaraan onderwerpen alleen om de kans te hebben vroeger den toegang tot de Universiteit te verwerven; dit oogmerk nu behoort niet dan bij uitzondering te worden bereikt, zal het voorbereidend hooger onderwijs goede vruchten dragen.

Voor het vertrouwen, door Uwe Excellentie bij vernieuwing in de leden der commissie gesteld, betuigt zij Uwe Excellentie haren dank.

's Gravenhage, den 31sten Juli 1884.

De Commissie,

J. G. Van Eyken, *Voorzitter.*

F. J. L. Krämer, *Secretaris.*

[79. 6.]

BIJLAGE D.

STATUTEN van de inrichting voor hooger onderwijs *„Collegium Josephinum"* te Zevenaar.

A.

Van het onderwijs.

Art. 1.

Het doel der inrichting is jongelieden voor te bereiden tot de toelatings-examens voor hoogere klassen van de de Rijks-gymnasia, van Roomsch-Katholieke priester-seminaria, en, bij genoegzamen aanleg en ijver, tot het toelatings-examen aan 's Rijks universiteiten.

Art. 2.

Het onderwijs omvat:

a. de Grieksche en Latijnsche talen en letterkunde:

b. de moderne talen en de overige leervakken, zooveel mogelijk in overeenstemming met het programma der gymnasia.

Art. 3.

Het onderwijs in de klassieke talen wordt bij voorkeur gegeven door Roomsch-Katholieke geestelijken of, bij ontstentenis, door niet-geestelijken die daartoe de vereischte geschiktheid bezitten.

Art. 4.

Behalve bovengenoemde vakken, wordt in de overige onderwijs gegeven door leeraren, die in het bezit zijn van de bij de wet gevorderde akten van bekwaamheid.

Art. 5.

Dan ook wordt nog enkele uren per week onderwijs gegeven in de leerstellingen van den Roomsch-Katholieken godsdienst door een geestelijke van dat kerkgenootschap.

B.

Van de tucht.

Art. 6.

Leerlingen beneden de tien jaren worden niet opgenomen, tenzij ze buitengewonen aanleg blijken te bezitten.

Art. 7.

De leerlingen zijn intern. Zij verkeeren steeds onder een streng toezicht van den directeur, de leeraren en van anderen, die meer in 't bijzonder met dit toezicht zijn belast.

Art. 8.

Aan jongelingen wier ouders of bloedverwanten in de stad of daarbij metterwoon gevestigd zijn, is het vergund buiten de inrichting hun verblijf te houden.

Art. 9.

Aan jongelieden van meer gevorderden leeftijd, wier degelijkheid van karakter en ijver in de studie klaarblijkelijk is, kan de vergunning worden gegeven in de stad bij solide burgers in te wonen.

Art. 10.

Het verkeer in de stad, in koffiehuizen, herbergen of andere dergelijke plaatsen is ten strengste verboden, tenzij het geschiede bij gelegenheid van bezoeken van ouders of bloedverwanten, of onder toezicht van de leeraren.

Art. 11.

Er is jaarlijks tweemalen vacantie; de eerste omstreeks Paschen, die 3 weken, en de tweede in de maanden Augustus en September, die 5 weken duurt.

[79. 7.]

BIJLAGE E.

10 Maart 1883 n°. 5.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van 28 Februari 1883, n°. 114/3, afdeeling Onderwijs.

Gezien Ons besluit van 10 Maart 1870 (*Staatsblad* n°. 49);

Den Raad van State gehoord (advies van 6 Maart 1883, n°. 20);

Gezien het nader rapport van Onzen Minister voornoemd, van 8 Maart 1883, n°. 914, afdeeling Onderwijs;

Hebben goedgevonden en verstaan:

1°. De artikelen 1; 2, 1ste lid; 5; 6, 2de lid; 9; 19 en 21, 2de lid, van het Algemeen Reglement voor de eindexamens der hoogere burgerscholen, vastgesteld bij Ons besluit van 10 Maart 1870 (*Staatsblad* n°. 49), worden gelezen als volgt:

Artikel 1.

De eindexamens der hoogere burgerscholen worden in de provinciën, waar openbare hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus aanwezig zijn, afgenomen bij het einde van den cursus in den loop der maanden Juni, Juli en zoo noodig Augustus.

Artikel 2, eerste lid.

De Commissarissen des Konings benoemen de examencommissiën vóór den 1sten Mei en wijzen te gelijker tijd de gemeente aan waar het examen zal worden gehouden.

Artikel 5.

Het schriftelijk examen heeft plaats aan de hoogere burgerscholen, het mondeling onderzoek in de gemeente door den Commissaris des Konings krachtens artikel 2 aangewezen.

Artikel 6, tweede lid.

De voorzitters zenden vóór den 20sten Mei aan den inspecteur van het middelbaar onderwijs in de provincie eene lijst der candidaten, met aanwijzing der school aan welke elk hunner het schriftelijk examen zal afleggen.

Artikel 9.

In dezelfde of in eene volgende bijeenkomst der commissie worden door de leden opgemaakte opgaven voor het schriftelijk werk in de onderscheidene vakken van het examen besproken en vastgesteld. Deze worden vóór den 20sten Mei met de noodige toelichting en voorzooveel de voorgestelde vraagstukken betreft, vergezeld van de oplossing, gezonden aan den inspecteur van het middelbaar onderwijs in de provincie.

Artikel 19.

Het mondeling examen loopt voor iederen candidaat binnen drie dagen ten einde. De commissie beslist hoeveel tijd voor het examen van iederen candidaat in elk vak beschikbaar zal worden gesteld. Daarbij is te zorgen dat de mondelinge examens in alle vakken te zamen voor iederen candidaat niet langer duren dan drie uren daags.
Des avonds wordt geen mondeling examen gehouden
Elke candidaat wordt afzonderlijk ondervraagd.

Artikel 21, tweede lid.

Onverminderd het bepaalde in de laatste twee alinea's van art. 8, nemen de leden der sub-commissiën zooveel mogelijk kennis van het schriftelijk werk in alle tot hunne afdeeling behoorende vakken, en wonen zij zooveel mogelijk de mondelinge examens in al die vakken bij.

2°. Dit besluit treedt in werking op den vijfden dag na dien der dagteekening van het *Staatsblad* en van de *Staatscourant* waarin het is geplaatst.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, hetwelk in het *Staatsblad* en gelijktijdig in de *Staatscourant* zal worden geplaatst, en waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State.

's Gravenhage, den 10den Maart 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,
C. PIJNACKER HORDIJK.

Uitgegeven den *twintigsten* Maart 1883.

De Minister van Justitie,
A. E. J. MODDERMAN.

[79. 8.]

BIJLAGE F.

VERSLAGEN van de in 1883 gehouden eindexamens van de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus, voorafgegaan door een overzicht van de samenstelling der examencommissiën, van den duur en van den uitslag der examens.

OVERZICHT *van de samenstelling der examen-commissiën, van den duur en van den uitslag der examens.*

Samenstelling der Commissiën.

NOORDBRABANT.

Lid en voorzitter: dr. H. P. M. Van der Horn van den Bos, directeur der Rijks- hoogere burgerschool te Tilburg;

leden: dr. A. L. Lamers, directeur van-, dr. J. Schüngel en H. Heynen, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te 's Hertogenbosch;

W. C. Hedick, directeur van-, M. L. Van Beynen en F. Albers, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Breda;

W. A. Coolen, leeraar aan de Rijks hoogere burgerscholen te 's Hertogenbosch en Tilburg, notaris ter standplaats Helvoirt;

J. Cardinaal en dr. F. C. Soer, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Tilburg.

GELDERLAND.

Lid en voorzitter: dr. H. Van de Stadt, directeur der hoogere burgerschool te Arnhem;

leden: W. De Hartog, directeur van-, A. J. Bouwens en dr. A. J. Mertens, leeraren aan de hoogere burgerschool te Nijmegen;

W. J. Hakkert, directeur van-, en W. F. H. Wunderlich, leeraar aan de Koninklijke hoogere burgerschool »Prins Hendrik der Nederlanden" te Apeldoorn;

dr. W. Meijeringh, W. Melgerd en M. Van Westrienen, leeraren aan de hoogere burgerschool te Arnhem;

dr. B. C. Goudsmit, dr. A. J. C. Snijders en J. Zelling, leeraren aan de hoogere burgerschool te Zutfen;

W. J. Bonte, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Zalt-Bommel.

ZUIDHOLLAND.

Lid en voorzitter: J. Menalda van Schouwenburg, directeur der hoogere burgerschool te Rotterdam;

leden: dr. C. J. J. Ninck Blok, dr. J. Ten Brink en A. L. Schmidt jr., leeraren aan de hoogere burgerschool te 's Gravenhage;

dr. J. S. G. Gleuns, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Gouda;

J. Steynis Gz., directeur der hoogere burgerschool te Schiedam;

dr. S. Hoogewerff en A. J. G. Paardekooper, leeraren aan de hoogere burgerschool te Rotterdam;

dr. J. M. Hiebendaal, leeraar aan de hoogere burgerschool te Gorinchem;

J. H. Dijkman Bz. en H. Duvanel, leeraren aan de hoogere burgerschool te Dordrecht;

J. H. Van Leeuwen, leeraar aan de hoogere burgerschool te Brielle;

M. J. A. Masthoff en D. Goslings, leeraren aan de hoogere burgerschool te Delft.

NOORDHOLLAND.

Lid en voorzitter: dr. H. Brongersma, directeur der hoogere burgerschool van vijfjarigen cursus te Haarlem;

leden: dr. D. De Loos, directeur van-, dr. F. De Boer en P. Werkman, leeraren aan de hoogere burgerschool te Leiden;

dr. C. A. Tebbenhoff, directeur der hoogere burgerschool te Hoorn;

dr. J. C. Costerus, mr. J. Domela Nieuwenhuis en A. D. Hagedoorn, leeraren aan de hoogere burgerschool van vijfjarigen cursus te Amsterdam;

R. W. Zuidema en C. Heyman, leeraren aan de hoogere burgerschool van vijfjarigen cursus te Haarlem;

dr. D. A. Kerkhoff, dr. H. W. Waalewijn en K. E. Scheld, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Alkmaar;

C. Knapper Kz., leeraar aan de handelsschool te Amsterdam.

ZEELAND.

Lid en voorzitter: G. Kok jr, directeur der hoogere burgerschool te Zierikzee;

leden: dr. A. W. Van Campen, directeur van-, A. S. Mink en G. J. Van der Poll, leeraren aan de hoogere burgerschool te Goes;

dr. J. J. Couvée en mr. W. Polman Kruseman, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Middelburg;

J. G. Van Santen, B. W. Mondt en F. F. Leupen leeraren aan de hoogere burgerschool te Zierikzee;

dr. Th. Knottenbelt, leeraar aan het gymnasium te Middelburg.

UTRECHT.

Lid en voorzitter: hoogleeraar dr. C. A. Engelbregt, directeur der Rijks hoogere burgerschool te Utrecht;

leden: dr. J. Campert, directeur van-, dr. J. W. Doijer, J. C. F. Prikken en W. N. Coenen, leeraren aan de hoogere burgerschool te Amersfoort;

dr. J. L. Hoorweg, P. Van Mourik, A. Groenier en P. H. Van Moerkerken, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Utrecht;

B. Dingemans, leeraar aan de hoogere burgerschool te Zutphen.

FRIESLAND.

Lid en voorzitter: hoogleeraar dr. C. P. Burger, directeur der Rijks hoogere burgerschool te Leeuwarden.

dr. J. L. Andreae, directeur van-, dr. A. Nijland, H. Van Capelle, A. Minderhoud Kz., en J. C. Knoest, leeraren aan de hoogere burgerschool te Sneek;

J. N. Valkhoff, directeur van-, en dr. J. E. Enklaar, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Heerenveen;

P. J. Alberts, directeur van-, en M. J. A. K. Horstink, leeraar aan de hoogere burgerschool te Harlingen;

dr. J. Zaaijer Az., N. D. Doedes, mr. S. J. Cohen en H. Koppenol, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Leeuwarden.

OVERIJSSEL.

Lid en voorzitter dr. B. Meilink, directeur der hoogere burgerschool te Kampen;

leden: dr. W. J. A. Huberts, directeur van-, dr. V. C. L. M. E. Vrackers en dr. H. F. Kuyper, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Zwolle;

dr. J. De Vries en H. Cremer, leeraren aan de hoogere burgerschool te Kampen;

mr. H. Ter Haar Bz., dr. G. J. Landweer, A. Ooms en J. K. Frederiks, leeraren aan de hoogere burgerschool te Deventer.

GRONINGEN.

Lid en voorzitter: dr. F. G. Groneman, directeur der Rijks hoogere burgerschool te Groningen;

leden: dr. P. Schuringa, directeur van-, dr. J. D. R. Scheffer, en H. Detmer Hillinga, leeraren aan de hoogere burgerschool te Veendam;

dr. B. Van der Meulen, directeur van-, en P. J. Keiman, leeraar aan de hoogere burgerschool te Winschoten;

dr. M. Woudstra, P. R. Bos en H. M. Leopold, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Groningen;

T. J. Allersma, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Warffum;

G. A. J. Franke en E. Scheffer, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Sappemeer.

DRENTHE.

Lid en voorzitter: dr. C. J. De Lussanet de la Sablonière, directeur der Rijks hoogere burgerschool te Assen;

leden: R. F. Modderman, directeur van-, en dr. J. M. A. Kramps, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Meppel;

dr. C. J. E. Brutel de la Rivière, dr. A. Van Hasselt, J. Brals, H. C. Felser, J. Doornbos en H. W. Sanders, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Assen.

LIMBURG.

Lid en voorzitter: dr. H. J. Hoffmans, directeur der hoogere burgerschool te Maastricht;

leden: mr. A. J. B. Stoffels, directeur van-, dr. G. P. Seyn, dr. M. A. Boosten en dr. H. J. H. Schreurs, leeraren aan de Rijks hoogere burgerschool te Roermond;

dr. R. Fasbender, L. A. J. Keuller en J. A. Leers, leeraren aan de hoogere burgerschool te Maastricht;

J. E. Menten, J Knittel en H. Claessen, leeraren aan de bijzondere school voor hooger en middelbaar onderwijs te Kerkrade.

Duur der mondelinge examens.

COMMISSIËN.	Aanvang der examens.	Einde der examens.	Aantal	Aantal candidaten.	Gehouden te
Noordbrabant	16 Juli	21 Juli	6	6	Breda.
Gelderland. .	16 id.	4 Aug.	18	43	Arnhem.
Zuidholland.	16 id.	11 id.	24	76	's Gravenhage.
Noordholland	16 id.	4 id.	18	56	Haarlem.
Zeeland . . .	16 id.	27 Juli	11	14	Middelburg.
Utrecht . . .	16 id.	28 id.	12	22	Utrecht.
Friesland. . .	16 id.	25 id.	9	21	Leeuwarden.
Overijssel . .	16 id.	28 id.	12	20	Kampen.
Groningen. .	16 id.	28 id.	12	27	Groningen.
Drenthe . . .	17 id.	19 id.	3	4	Assen.
Limburg. . .	16 id.	28 id.	12	15	Maastricht.

Uitslag der examens.

COMMISSIËN.	Hoogere burgerschool.	Getal der candidaten die zijn geëxamineerd.	zijn toegelaten.	zijn afgewezen.
Noordbrabant .	's Hertogenbosch . .	(¹) 2	1	1
	Tilburg	1	1	—
	Breda.	3	3	—
Gelderland . .	Apeldoorn	8	5	3
	Arnhem.	(²)15	12	2

(¹) Eén dezer candidaten had opvolgend de hoogere burgerschool te *Tilburg*, de landbouwschool te *Wageningen* en de hoogere burgerschool te *'s Hertogenbosch* bezocht.

(²) Één van dezen trok zich onder het mondeling examen terug.

Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen over 1883—1884.

COMMISSIËN.	Hoogere burgerschool.	Getal der candidaten die zijn geëxamineerd.	zijn toegelaten.	zijn afgewezen.
Gelderland . . (*Vervolg*).	Nijmegen	5	5	—
	Tiel	3	2	1
	Zutphen.	11	9	2
	Geen hoogere burgerschool.	1	1	—
Zuidholland . .	's Gravenhage . . .	30	24	6
	Rotterdam	12	12	—
	Dordrecht	5	4	1
	Delft	11	11	—
	Schiedam	3	3	—
	Gorinchem	4	4	—
	Gouda	5	2	3
	Middelburg . . .	1	1	—
	Geen hoogere burgerschool.	5	2	3
Noordholland .	Amsterdam. . . .	19	15	4
	Leiden	17	14	3
	Haarlem	7	7	—
	Alkmaar	3	2	1
	Zaandam	2	1	1
	Hoorn	4	3	1
	Geen hoogere burgerschool.	4	1	3
Zeeland. . . .	Middelburg . . .	9	9	—
	Zierikzee	3	3	—
	Goes	2	2	—
Utrecht. . . .	Utrecht	18	13	5
	Amersfoert. . . .	4	4	—
Friesland . . .	Leeuwarden . . .	13	12	1
	Sneek	(3) 9	8	—
Overijssel . . .	Zwolle	5	3	2
	Kampen.	10	7	3
	Deventer	5	5	—
Groningen. . .	Groningen	19	13	6
	Veendam	(4) 9	6	2
Drenthe. . . .	Assen	3	3	—
	Industrie- en handelsschool te Enschedé	1	—	1
Limburg . . .	Maastricht	4	4	—
	Rolduc	5	5	—
	Roermond	5	5	—
	Geen hoogere burgerschool.	1	—	1

(3) Eén van dezen trok zich, ten gevolge van ongesteldheid, na het schriftelijk examen terug.

(4) Een van dezen nam geen deel aan het mondeling examen.

In de hier volgende tabel zijn de cijfers vermeld, die door elke commissie zijn toegekend voor de vijf verschillende afdeelingen, aangewezen in het algemeen reglement, behoorende bij het Koninklijk besluit van 10 Maart 1870 ((*Staatsblad* n°. 49), en gewijzgd door dat van 10 Maart 1883 (*Staatsblad* n°. 31).

Aantal malen dat is toegekend het eindcijfer:	Noordbrabant. Groep A	B	C	D	E	Gelderland. Groep A	B	C	D	E	Zuidholland. Groep A	B	C	D	E	Noordholland. Groep A	B	C	D	E
10	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»
9	2	»	»	»	»	4	2	3	»	1	2	1	»	»	2	1	»	2	1	»
8	2	2	2	1	»	2	3	2	2	4	10	10	1	1	1	8	3	8	3	4
7	»	2	1	1	2	10	12	12	4	26	13	8	17	10	10	9	11	12	2	9
6	1	1	1	2	2	11	10	7	10	11	24	21	24	27	37	13	14	14	25	19
5	»	1	1	2	2	7	6	11	19	»	19	16	24	26	20	10	16	8	18	21
4	1	»	1	»	»	7	9	6	7	»	6	14	10	12	6	10	9	10	5	3
3	»	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	5	»	»	»	4	3	2	2	»
2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	2	»	»	»	»	1	»	»	»	»
1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Aantal malen voldoend	5	6	5	6	6	34	33	36	35	42	68	57	66	64	70	41	44	44	49	53
Aantal malen onvold.	1	»	1	»	»	8	9	6	7	»	8	19	10	12	6	15	12	12	7	3
Getal candidaten	6					42					76					56				

Aantal malen dat is toegekend het eindcijfer:	Zeeland. Groep A	B	C	D	E	Utrecht. Groep A	B	C	D	E	Friesland. Groep A	B	C	D	E	Overijssel. Groep A	B	C	D	E
10	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
9	1	»	1	»	»	2	1	1	»	»	3	»	1	»	»	»	1	»	»	»
8	3	3	3	3	2	4	5	3	2	»	3	5	1	1	1	4	2	1	»	1
7	7	7	5	4	2	4	3	10	»	3	6	5	2	6	3	2	5	6	3	6
6	3	2	3	4	6	3	3	4	7	11	3	5	9	10	13	8	8	3	8	6
5	»	2	2	2	3	7	4	»	9	6	5	3	4	3	4	3	4	5	5	4
4	»	»	»	1	»	»	5	4	4	»	1	3	3	1	»	2	»	5	4	3
3	»	»	»	»	»	2	1	»	»	2	»	»	1	»	»	1	»	»	»	»
2	»	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Aantal malen voldoend	14	14	14	13	13	20	16	18	18	20	20	18	17	20	21	17	20	15	16	17
Aantal malen onvold.	»	»	»	1	1	2	6	4	4	2	1	3	4	1	»	3	»	5	4	3
Getal candidaten	14					22					21					20				

Aantal malen dat is toegekend het eindcijfer:	Groningen. Groep A	B	C	D	E	Drenthe. Groep A	B	C	D	E	Limburg. Groep A	B	C	D	E	Totaal. Groep A	B	C	D	E
10	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	«	»	»	»	»	1	1	»	»
9	1	2	2	»	»	»	»	1	»	»	1	1	»	»	»	17	8	11	1	3
8	2	»	2	3	4	1	»	1	»	»	3	4	2	2	1	42	37	26	18	18
7	3	9	3	5	6	1	2	1	1	1	4	3	4	4	5	59	67	73	40	73
6	4	7	2	4	13	1	»	»	2	3	3	4	7	7	6	74	75	74	106	127
5	6	3	8	6	4	1	1	»	1	»	3	1	2	1	3	61	57	65	92	67
4	8	6	6	7	»	»	1	1	»	»	1	1	»	1	»	36	48	46	42	12
3	3	»	4	2	»	»	»	»	»	»	»	1	»	»	»	11	10	7	4	2
2	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	3	»	»	»	1
1	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
Aantal malen voldoend	16	21	17	18	27	4	3	3	4	4	14	13	15	14	15	253	245	250	257	288
Aantal malen onvold.	11	6	10	9	»	»	1	1	»	»	1	2	»	1	»	50	58	53	46	15
Getal candidaten	27					4					15					303				

VERSLAG DER COMMISSIE, *belast met het afnemen van het eindexamen der hoogere burgerscholen in* Noordbrabant *in* 1883.

Aan den Heer Commissaris des Konings in de provincie Noordbrabant.

TILBURG, 16 September 1883.

De Commissie, door U Hoogedelgestrenge bij beschikking van 10 April 1883, A. n°. 30, 2de afdeeling, belast met het afnemen van het eind-examen der hoogere burgerscholen in deze provincie, heeft de eer U Hoogedelgestrenge, ingevolge art. 67 der wet van 2 Mei 1863, het volgende verslag harer werkzaamheden aan te bieden.

Op Zondag 22 April kwam de Commissie, daartoe door den voorzitter bijeengeroepen, voor het eerst te zamen te Breda in het gebouw der hoogere burgerschool, tot het houden der voorloopige vergadering, bedoeld in art. 8 van het »Algemeen Reglement voor de eind-examens", vastgesteld bij het Koninklijk besluit van 10 Maart 1870.

De vergadering koos tot secretaris den heer J. Cardinaal en ging over tot de vorming van sub-commissiën overeenkomstig art. 8 van genoemd Algemeen Reglement, terwijl tevens werd vastgesteld welke leden in de verschillende vakken als eerste, welke als tweede examinatoren zouden optreden, en wel op de volgende wijze:

Sub-commissie A. Reken-, stel- en meetkunde met beschrijvende meetkunde, de heeren Cardinaal, Hedick.
Trigonometrie, de heeren Hedick, Cardinaal.
Mechanica, de heeren Hedick, Cardinaal.
De voorzitter is aan deze sub-commissie als lid toegevoegd.

Sub-commissie B. Natuurkunde, de heeren Hedick, Schüngel.
Scheikunde, de heeren Lamers, Van der Horn van den Bos.
Cosmographie, de heeren Schüngel, Hedick.
Natuurlijke historie, de heeren Lamers, Van der Horn van den Bos.

Sub-commissie C. Staatsregeling, de heeren Coolen, Albers.
Staathuishoudkunde en statistiek, de heeren Coolen, Albers.
Aardrijkskunde, de heeren Soer en Van Beynen.
Geschiedenis, de heeren Albers, Soer.
Handelswetenschappen, de heeren Coolen, Soer.

Sub-commissie D. Nederlandsch, de heeren Soer, Albers.
Fransch, de heeren Heynen, Van Beynen.
Engelsch, de heeren van Beynen, Albers.
Hoogduitsch, de heeren Schüngel, Heynen.

Sub-commissie E. Hand en rechtlijnig teekenen, de heeren Cardinaal, Van der Horn van den Bos, Schüngel.

Voorts werd bepaald hoeveel tijd aan het mondeling onderzoek zoude gewijd worden en daaromtrent het volgende vastgesteld:

Wiskunde	$1^1/_2$ uur.	Staathuishoudkunde, Statistiek, Staatsinrichting	$^1/_2$ uur.
Mechanica	$^1/_2$ »		
Natuurkunde	$^1/_2$ »	Handelswetenschapp.	$^1/_2$ »
Scheikunde	$^1/_2$ »	Nederlandsch	$^1/_2$ »
Natuurlijke historie.	$^1/_2$ »	Fransch.	$^1/_2$ »
Cosmographie.	20 min.	Hoogduitsch	$^1/_2$ »
Geschiedenis	$^1/_3$ uur.	Engelsch	$^1/_2$ »
Aardrijkskunde	$^1/_2$ »		

De tijd voor practische scheikunde werd op 1 uur 10 minuten bepaald.

Aangemeld hadden zich 6 candidaten, één van de hoogere burgerschool te Tilburg, 3 van die te Breda, één van die te 's Hertogenbosch en één, die opvolgend de hoogere burgerschool te Tilburg, de landbouwschool te Wageningen en de hoogere burgerschool te 's Hertogenbosch bezocht had.

Bij het mondelinge examen werden de candidaten in 2 groepen van 3 verdeeld; het geheele examen duurde 6 dagen; het begon Maandag 16 Juli en eindigde Zaterdag 21 Juli.

Aan vier der candidaten werd zonder discussie het diploma toegekend, daar zij in geen der hoofdgroepen een onvoldoend cijfer verkregen; 2 werden aan eene stemming onderworpen, waarbij een der candidaten werd afgewezen. Deze was een leerling van de hoogere burgerschool te 's Bosch.

Tot nadere toelichting volgt de tabel van de cijfers in de verschillende groepen door de candidaten behaald:

Volgnommer.	Wiskunde.	Werktuigkunde.	Groep A.	Natuurkunde.	Scheikunde.	Natuurlijke historie.	Cosmographie.	Groep B.	Staatsregeling.	Staatshuishoudkunde en statistiek.	Aardrijkskunde.	Geschiedenis.	Handelswetenschappen.	Groep C.	Nederlandsch.	Fransch.	Engelsch.	Hoogduitsch.	Groep D.	Handteekenen.	Lijnteekenen.	Groep E.
1	7	8	8	7	8	8	6	7	8	8	7	8	6	7	9	5	7	7	7	5	6	5
2	4	4	4	6	6	7	5	6	7	8	5	5	5	6	6	7	5	6	6	6	6	6
3	7	4	6	4	5	6	3	5	4	5	4	4	5	4	5	6	4	5	5	5	5	5
4	9	8	9	8	7	8	8	8	5	5	6	5	5	5	5	5	5	6	5	6	8	7
5	9	8	9	9	7	8	9	8	8	8	8	8	8	8	7	6	6	6	6	7	7	7
6	8	7	8	8	7	5	6	7	7	8	9	8	9	8	8	6	7	9	8	6	7	6

De volgende tabel wijst aan hoe dikwijls elk cijfer is kunnen worden toegekend.

VAKKEN.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Wiskunde	—	—	—	1	—	—	2	1	2	—
Werktuigkunde en technologie	—	—	—	2	—	—	1	3	—	—
Natuurkunde	—	—	—	1	—	1	1	2	1	—
Scheikunde	—	—	—	—	1	1	3	1	—	—
Natuurlijke historie	—	—	—	—	1	1	1	3	—	—
Cosmographie	—	—	1	—	1	2	—	1	1	—
Staatsinstellingen	—	—	—	1	1	—	2	2	—	—
Staathuishoudkunde en statistiek	—	—	—	—	2	—	—	4	—	—
Aardrijkskunde	—	—	—	1	1	1	1	1	1	—
Geschiedenis	—	—	—	1	2	—	—	3	—	—
Handelswetenschappen	—	—	—	—	3	1	—	1	1	—
Nederlandsch	—	—	—	—	2	1	1	1	1	—
Fransch	—	—	—	—	2	3	1	—	—	—
Engelsch	—	—	—	1	2	1	2	—	—	—
Hoogduitsch	—	—	—	—	1	3	1	—	1	—
Rechtlijnig teekenen	—	—	—	—	1	2	2	1	—	—
Handteekenen	—	—	—	—	2	3	1	—	—	—

In verband hiermede volgen de opmerkingen waartoe het schriftelijk en mondeling examen aanleiding gaf.

Wiskunde.

Het examen in wiskunde gaf geene aanleiding tot bijzondere opmerkingen.

Het is der Commissie evenwel aangenaam te kunnen verklaren, dat vier der zes candidaten dit vak blijkbaar met zorg en liefde hadden beoefend, waarvan zoowel het mondeling als het schriftelijk onderzoek de bewijzen gaf.

Werktuigkunde en technologie.

Slechts twee candidaten misten een goed inzicht in de beginselen der mechanica. De overige waren even welbekend met de afleiding als handig in de toepassing der voornaamste stellingen.

Natuurkunde.

Het examen in de natuurkunde leverde over 't algemeen zeer gunstige resultaten op. De verschijnselen werden meestal duidelijk beschreven en goed verklaard. Het mondeling examen van enkele candidaten stond evenwel achter bij het schriftelijk, omdat niet alle deelen der natuurkunde met gelijke vlijt bestudeerd waren. Van één candidaat waren slechts verwarde en onvolledige antwoorden te verkrijgen.

Scheikunde.

Het examen in scheikunde leverde zeer bevredigende uitkomsten. Over het algemeen echter was het mondelinge examen minder dan het schriftelijke, vooral wanneer niet zoowel feitenkennis als scheikundig redeneeren op den voorgrond gesteld werd.

Natuurlijke historie.

Het examen in dier-, plant- en delfstofkunde was over het algemeen zeer bevredigend en gaf tot geene bijzondere opmerkingen aanleiding.

Cosmographie.

Het examen in cosmographie gaf tot bijzondere opmerkingen geen aanleiding. Over het algemeen waren de resultaten bevredigend.

Staatsinstellingen.

De kennis van de onderscheidene deelen onzer Staatsinrichting, ook wat de historische grondslagen daarvan betreft, was bij een viertal der candidaten vrij goed ontwikkeld. Vooral bleek dit, als vragen gesteld werden omtrent de hoofdmomenten der staatkundige hervormingen, welke de Staatsregeling sedert 1814 heeft ondergaan. Tevens werd hunne kennis voldoende geacht van bijzonderheden betreffende 't gemeentewezen, justitie, defensie, financiën enz.

In mindere mate gunstig konde geoordeeld worden over 't geen zij wisten van de koloniën en hare staatkundige en financiëele betrekkingen tot het moederland, van de wetgeving en de rechtspleging in de overzeesche deelen van het Rijk.

Één candidaat bleef, wat de degelijkheid zijner kennis betrof, ver achter die der bovenbedoelden, terwijl het weten van een ander nog in veel grootere mate aan oppervlakkigheid leed. Bij het onderzoek van beiden kwam dit telkens uit wanneer wat dieper in het onderwerp werd doorgedrongen, door namelijk onderscheiding en juistere bepaling te vragen van den aard en de bestemming der wetenschappen, van het vroegere en het tegenwoordige kiesstelsel, van de directie en indirecte belastingen en dergelijke.

De algemeene indruk was, dat de beoefening van dit vak den candidaten eene klaardere voorstelling heeft bijgebracht van de nieuwere geschiedenis des vaderlands.

Staathuishoudkunde en statistiek.

Tegenover die candidaten, wier beslist uitgesproken antwoorden zelfstandig oordeel deden veronderstellen, werd

nu en dan de methode van onderzoek gevolgd, waardoor zij tot tegenspraak van dezerzijds vooruitgezette beweringen werden gebracht. Op die wijze verkreeg men de overtuiging, dat bij de meeste candidaten hun inzicht in de wetten van voortbrenging, verdeeling en verbruik der maatschappelijke goederen in die mate was ontwikkeld, dat zij door eigen oordeel beveiligd konden worden geacht tegen den waan, alsof er een steen der wijzen zoude bestaan waarmede, zonder arbeiden en sparen, de volkswelvaart kan worden bevorderd. Vaak werd bij het volgen dier methode bij bedoelde candidaten ook voldoende kennis opgemerkt van het doel der statistiek en van hare waarde zoo voor bestuur en wetgeving als voor de wetenschap der samenleving.

Over een tweetal candidaten kon lang niet zoo gunstig een oordeel worden uitgesproken dan over de vier overigen. Bij hen was hetgeen zij wisten te antwoorden veelal meer het weêrgeven van in 't geheugen geprente formules dan van eigen gevormde denkbeelden.

De algemeene indruk was dat de beoefening der staathuishoudkunde bij het meerendeel der candidaten niet zonder vrucht is gebleven voor hunne verstandelijke ontwikkeling.

Aardrijkskunde.

Ondanks één candidaat, die niet aan matig gestelde eischen voldeed, vlotte het examen in de aardrijkskunde ditmaal bijzonder. Eenmaal was er zelfs sprake het hoogste cijfer toe te kennen. Op de vragen over de staat- en natuurkundige geographie, zoowel van Nederland en zijne bezittingen als over Europa en de overige werelddeelen, verkreeg men in den regel een alleszins voldoend antwoord, soms tot in nauwkeurige bijzonderheden afdalende. Het bleek eens te meer, dat, waar leeraar en leerlingen de vergelijkende methode voor dit onderwijs met goed overleg volgen, de resultaten bemoedigend zijn en er tot verstandsontwikkeling veel wordt bijgedragen. De candidaten waren op de kaart t'huis en schenen dit vak con amore te hebben behandeld.

De indruk dus, bij dit examen verkregen, was die van voldaanheid over welgeslaagde en goed geleide studiën.

Geschiedenis.

Over het algemeen was de vaderlandsche geschiedenis stiefmoederlijk door de candidaten behandeld, terwijl sommigen hunner ook te weinig werk hadden gemaakt van chronologie; waardoor zij vaak het verband tusschen de verschillende feiten uit het oog verloren.

Handelswetenschappen.

Het schriftelijk werk van een der candidaten muntte in die mate uit, dat, ware geen gebrek in de opgegeven promesse opgemerkt, hem het hoogste predicaat zoude zijn toegekend. Deze voldeed evenzeer bij het mondeling onderzoek, waarbij voldoende blijken werden gegeven van kennis, niet alleen van twee methodes van dubbel boekhouden, benevens van de inrichting en bestemming der bijboeken, maar ook van de voornaamste berekeningen, die daarbij, in verband met wisselkoersen, te pas komen.

Ofschoon iets minder, kon het oordeel over de kennis van een ander candidaat gunstig wezen. Beiden wisten meer dan voldoende van ander handelspapier dan den wissel; onderwerpen als het disconteeren van wissels en promessen, de rechten en verplichtingen uit een en ander voortvloeiende en het bankwezen waren hun niet vreemd.

Omtrent de vier anderen, wier schriftelijk werk nog al te wenschen liet, mocht het daardoor ontstane min gunstig oordeel gewijzigd worden, doordien zij mondeling de fouten in het schriftelijk werk wel konden herstellen. Een hunner, wiens werk trouwens veel beter was dan dat der drie anderen, muntte bovendien uit door zijne meer omvangrijke kennis van eenige onderwerpen van handelsrecht.

Enkele vragen door de tijdsruimte toegelaten omtrent eenige handelswaren: granen, koffie, rijst, suiker, werden over het algemeen bevredigend beantwoord.

Nederlandsch.

Wat het examen in het Nederlandsch betreft, er bestaat grond en aanleiding om dit bevredigend te heeten. Immers geen der candidaten beliep een onvoldoend cijfer; daarentegen werden de cijfers 7 en 8, zelfs 9 bereikt.

Weinig of geen taalfouten was het algemeene kenmerk, terwijl de stijl, van een paar wat min, toch aan de meeste vereischten voldeed. Een opstel zelfs, handelende over de *menschelijke spraak*, leverde het bewijs dat wijsgeerig denken bij goede ontwikkeling reeds spoedig den jongeling eigen kan zijn.

Voegen wij er nog bij, dat de zinscheiding behoorlijk werd in acht genomen, en bij het mondeling examen bleek, dat zoowel de geschiedenis der Nederlandsche letteren, als de regels der taal en der prosodie, zoo noodig tot recht verstand en waardeering onzer dichters, niet waren verzuimd, — dan vermeenen wij het voornaamste gezegd te hebben ter kenschetsing van den voldoenden uitslag.

Fransch.

Het examen in het Fransch gaf alleszins stof tot tevredenheid. Geen enkele maal moest een onvoldoend cijfer toegekend worden. De meeste candidaten wisten zich zelfs gemakkelijk en met eenige vlugheid uit te drukken, terwijl zij tevens blijk gaven, dat de letterkunde met vrucht bestudeerd was.

Engelsch.

Het examen in de Engelsche taal en letterkunde leverde vrij goede resultaten, vooral wat de letterkunde betreft.

De candidaten gaven blijk sommige stukken van enkele schrijvers met oordeel gelezen te hebben. Het juist uitdrukken in het Engelsch van hetgeen bedoeld werd, liet nog al te wenschen over.

Het bleek, dat de candidaten bij het beoefenen der letterkunde te weinig aan de grammatica gedacht hadden, en dat stijlleer en synonimiek wel wat minder tot haar recht gekomen waren dan noodzakelijk is, aangezien de opstellen blijk droegen van gebrekkigen stijl en minder juiste kennis der woorden, zoodat het verband van den loop der gedachten niet altijd regelmatig was te noemen.

Hoogduitsch.

Het mondeling examen in de Hoogduitsche taal leverde in het algemeen betere resultaten dan het schriftelijke. De vaardigheid in het mondeling gebruik der taal en de kennis der letterkunde gaf bij sommige candidaten aanleiding, het voor het opstel behaalde cijfer te verhoogen.

Handteekenen.

Naar aanleiding der van hoogerhand gestelde vraag omtrent de nieuwe wijze waarop het examen in het handteekenen is afgenomen, meent de Commissie haar oordeel aldus te kunnen nederschrijven.

Zij acht de nieuwe wijze eene verbetering en vereenvoudiging, daar zij den arbeid der commissie bij het mondeling onderzoek verlicht en den candidaat meer rust laat gedurende de pauzen.

Zij meent, dat het teekenen naar een groep ligchamen in pleister tot geenerlei bezwaar bij de beoordeeling heeft aanleiding gegeven; met behulp der projectieteekeningen konde het oordeel op goede gronden steunen.

Aangaande het teekenen naar eene plaat, is zij van oordeel, dat de uniformiteit in uitvoering der opgave te wenschen overliet; daarenboven bleek de gestelde tijd te kort te zijn, om den candidaat een voorbeeld voor te leggen, ingewikkeld genoeg om een oordeel over zijne vaardigheid te vellen, zoodat men zich bij de opgaven tot al te eenvoudige voorbeelden moest bepalen.

Zij spreekt den wensch uit, dat aan deze bezwaren kunne worden tegemoet gekomen.

Rechtlijnig teekenen.

De ingeleverde teekeningen voldeden over het algemeen aan de eischen, die men aan het uitwerken van een meetkundig werkstuk stellen mag. Slechts eenmaal werd het cijfer even voldoende toegekend.

Aan het einde harer taak brengt de Commissie U Hoogedelgestr. haren dank voor het in haar gestelde vertrouwen.

Namens de Commissie,

dr. H. P. M. v. d. Horn v. d. Bos, *Voorzitter*.
J. Cardinaal, *Secretaris*.

VERSLAG der COMMISSIE, *belast met het afnemen van het eindexamen der hoogere burgerscholen in Gelderland in* 1883.

Aan den Heer Commissaris des Konings in de provincie Gelderland.

De Commissie, door Uwe beschikkingen van 27 April 1883, n°. 2348/3, 1ste afdeeling, en van 4 Mei 1883, n°. 2554/19, belast met het afnemen der eindexamens van de hoogere burgerscholen in de provincie Gelderland, heeft de eer U hierbij het volgens art. 67 der wet op het middelbaar onderwijs van haar verlangde verslag harer werkzaamheden aan te bieden.

De voorloopige vergadering, bedoeld bij artt. 8 en 9 van het Algemeen Reglement voor de eindexamens der hoogere burgerscholen, vastgesteld bij Koninklijk besluit van 10 Maart 1870 (*Staatsblad* n°. 50), werd gehouden op den 6den Mei 1883 te Arnhem, waar volgens Uwe beschikking de mondelinge examens zouden worden afgenomen.

In deze vergadering, die door alle leden der Commissie werd bijgewoond, werd de laatst ondergeteekende tot secretaris benoemd en werden de leden aangewezen, die voor de verschillende vakken als eerste en tweede examinatoren zouden optreden. Tevens werd bepaald, dat beiden zich zouden belasten met het nazien van het schriftelijk werk in de vakken, waarvoor zij waren aangewezen, terwijl het toe te kennen cijfer eerst na onderling overleg zou worden vastgesteld.

Naar volgorde der vakken werden benoemd:

	1ste Examinator.	2de Examinator.
Voor wiskunde	De Hartog.	Bouwens.
	Bouwens.	De Hartog.
» werktuigkunde	Goudsmit.	Bouwens.
» technologie	Van de Stadt.	Goudsmit.
» natuurkunde	Goudsmit.	Van de Stadt.
	Van de Stadt.	Goudsmit.
» scheikunde en warenkennis	Meijeringh.	Snijders.
	Snijders.	Meijeringh.
» natuurlijke historie	Snijders.	Meijeringh.
	Meijeringh.	Snijders.
» cosmographie	Van de Stadt.	Goudsmit.
	Goudsmit.	Van de Stadt.
» Staats- en handelswetenschappen	Wunderlich.	Zelling.
» geschiedenis	Melgerd.	Zelling.
	Zelling.	Melgerd.
» aardrijkskunde	Wunderlich.	Melgerd.
	Melgerd.	Wunderlich.
» boekhouden	Bouwens.	De Hartog.
» Nederlandsch	Bonte.	Van Westrienen
» Fransch	Hakkert.	Bonte.
» Engelsch	Mertens.	Hakkert.
» Hoogduitsch	Van Westrienen.	Mertens.
» handteekenen	De Hartog.	Melgerd.
» lijnteekenen	De Hartog.	Bouwens.

Uit de aanwijzing der examinatoren voor elk der vakken volgt, dat van de leden der commissie behoorden tot de

Subcommissie, groep A (wis en werktuigkunde), de heeren A. J. Bouwens, W. De Hartog, dr. H. Van de Stadt, dr. B. C. Goudsmit.

Subcommissie, groep B (natuurkundige wetenschappen), de heeren dr. B. C. Goudsmit, dr. W. Meijeringh, dr. A. J. C. Snijders, dr. H. Van de Stadt.

Subcommissie, groep C (geschiedenis, aardrijkskunde, staats- en handelswetenschappen), de heeren A. J. Bouwens, W. De Hartog, W. Melgerd, dr. W. Meijeringh, dr. A. J. C. Snijders, W. F. H. Wunderlich, J. Zelling.

Subcommissie, groep D (talen), de heeren W. J. Bonte, W. J. Hakkert, dr. A. J. Mertens, M. Van Westrienen.

Subcommissie, groep E (teekenen), de heeren A. J. Bouwens, W. Melgerd, W. De Hartog.

Na eenige bespreking werd bepaald, dat voor het mondeling examen in de verschillende vakken zou worden besteed:

Wiskunde	1 uur.
Werktuigkunde	1/2 »
Natuurkunde en technologie	3/4 »
Scheikunde en warenkennis	3/4 »
Natuurlijke historie	1/2 »
Cosmographie	1/2 »
Staats en handelswetenschappen	3/4 »
Geschiedenis	3/4 »
Aardrijkskunde	1/2 »
Nederlandsch	1/2 »
Fransch	1/2 »
Hoogduitsch	1/2 »
Engelsch	1/2 »

Bij den voorzitter der Commissie hadden zich tot het afleggen van het examen aangemeld 46 candidaten, waarvan waren:

8 leerlingen van de hoogere burgerschool te Apeldoorn,
17 » » » » » » Arnhem,
6 » » » » » » Nijmegen,
3 » » » » » » Tiel,
11 » » » » » » Zutphen,

terwijl één candidaat verklaard had geen leerling eener hoogere burgerschool te zijn, doch het schriftelijk gedeelte van het examen te Nijmegen aflegde.

Door den voorzitter werd het zes en veertigtal candidaten verdeeld in zes groepen: vier van 8 en twee van 7 candidaten; de omstandigheid, dat later drie candidaten zich kort vóór het begin van het schriftelijk examen terug trokken: twee uit Arnhem, wegens ziekte, en één uit Nijmegen, bracht teweeg, dat het mondeling examen met 43 candidaten werd begonnen. Van deze 43 trok zich gedurende het mondeling examen nog één candidaat terug (uit Arnhem), zoodat het examen in zijn geheel door 42 jongelieden werd afgelegd.

Met het mondeling examen werd een begin gemaakt op den 16den Juli, waardoor men op den 4den Augustus kon eindigen.

De uitslag van het examen was, dat, in aanmerking genomen art. 23 van het algemeen reglement, aan 22 candidaten het getuigschrift van »voldoend afgelegd examen" zonder beraadslaging werd toegekend, terwijl het aan nog 12 andere, na discussie en stemming werd verleend. Afgewezen werden 8 candidaten.

Kort samengevat zijn derhalve

geëxamineerd	42	candidaten,
toegelaten	34	»
afgewezen	8	»

en wel van de hoogere burgerschool te

Apeldoorn	geëxamineerd 8,	toegelaten 5,	afgewezen 3
Arnhem	» 14,	» 12,	» 2
Nijmegen	» 5,	» 5,	» 0
Tiel	» 3,	» 2,	» 1
Zutphen	» 11,	» 9,	» 2
geene H. B. S.	» 1,	» 1,	» 0

Ten einde een meer volledig overzicht te geven van den uitslag van het examen, heeft de commissie de eer U hierbij een afschrift over te leggen van de volledige tabellen waarin zij de door haar voor elk gedeelte van het examen toegekende cijfers heeft opgeteekend.

Uit die tabel zijn de beide volgende kleinere tabellen opgemaakt, waardoor bedoeld overzicht gemakkelijker verkregen wordt:

TABEL I.

Aantal malen dat is toegekend het cijfer:

VAKKEN.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Aantal onvoldoende examens.	Aantal voldoende examens.
A.												
Wiskunde.	—	—	1	6	7	10	11	3	4	—	7	35
Werktuigkunde en mechanische technologie	—	1	4	6	8	8	7	5	3	—	11	31
B.												
Natuurkunde. . . .	—	—	1	5	3	7	12	9	5	—	6	36
Scheikunde	—	—	5	5	6	8	9	4	3	2	10	32
Natuurlijke historie .	—	—	4	12	7	3	10	6	—	—	16	26
Cosmographie . . .	—	1	2	8	9	5	8	6	2	1	11	31
C.												
Staatsinrichting. . .	—	—	2	5	8	10	7	4	4	2	7	35
Staathuishoudkunde en statistiek . . .	—	—	4	11	4	5	6	7	3	2	15	27
Aardrijkskunde . . .	—	—	2	8	4	7	5	8	7	1	10	32
Geschiedenis	—	1	5	4	6	9	8	5	2	2	10	32
Handelswetenschappen	—	—	—	1	7	11	8	11	4	—	1	41
D.												
Nederlandsch. . . .	—	—	2	9	11	9	5	4	2	—	11	31
Fransch	—	—	2	8	15	12	4	—	—	1	10	32
Engelsch	—	—	—	5	19	7	9	2	—	—	5	37
Hoogduitsch	—	—	1	9	13	12	4	2	1	—	10	32
E.												
Handteekenen . . .	—	—	—	—	2	9	24	6	1	—	0	42
Lijnteekenen	—	—	—	—	6	17	7	10	2	—	0	42
Totaal . . .	—	3	35	102	135	149	144	92	43	11	140	574

TABEL II.

Aantal malen dat is toegekend als eindcijfer:

Groep.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Aantal onvoldoende eindcijfers.	Aantal voldoende eindcijfers.
A	—	—	1	7	7	11	10	2	4	—	8	34
B	—	—	—	9	6	10	12	3	2	—	9	33
C	—	—	—	6	11	7	12	2	3	1	6	36
D	—	—	—	7	19	10	4	2	—	—	7	35
E	—	—	—	—	—	11	26	4	1	—	0	42
Totaal . . .	—	—	1	29	43	49	64	13	10	1	30	180

In de eerste van bovenstaande tabellen wordt aangewezen hoeveel malen ieder cijfer voor elk der vakken, waarin is geëxamineerd, werd toegekend, terwijl in de tweede hetzelfde is geschied voor de vakgroepen A—E.

Tot recht begrip dezer tabellen zij herinnerd dat het cijfer 5 de beteekenis heeft van *even voldoende*, terwijl de lagere cijfers *onvoldoende* en daarbeneden, de hoogere *voldoende* en daarboven aanduiden.

In de twee laatste kolommen is opgegeven het aantal der *onvoldoende* en dat der *voldoende* cijfers voor elk vak of voor elke vakgroep toegekend.

Uit deze tabellen is nog de volgende afgeleid, waaruit blijken kan hoeveel punten door de 42 candidaten, die het geheele examen hebben afgelegd, gezamenlijk zijn verkregen en tevens welk cijfer in elk vak en in elke vakgroep gemiddeld is toegekend.

TABEL III.

VAKKEN.	Som der door de 42 candidaten in elk vak verkregen cijfers.	Gemiddeld cijfer per candidaat.
Fransch	223	5.3
Hoogduitsch	229	5.5
Natuurlijke historie	231	5.5
Engelsch	236	5.6
Nederlandsch	236	5.6
Cosmographie	237	5.7
Werktuigkunde	242	5.8
Geschiedenis	251	6.0
Staathuishoudkunde en statistiek	251	6.0
Scheikunde	255	6.1
Wiskunde	259	6.2
Staatsinrichting	263	6.3
Aardrijkskunde	272	6.5
Lijnteekenen	279	6.6
Natuurkunde	281	6.7
Handelswetenschappen	285	6.8
Handteekenen	289	6.9
Groep D	227	5.4
» B	252	6.0
» A	254	6.0
» C	258	6.1
» E	289	6.9

Ofschoon het aantal onvoldoende cijfers niet geheel onbelangrijk is, meent de Commissie toch uit een en ander te mogen besluiten, dat door verreweg de meeste candidaten het onderwijs in de verschillende vakken aan de hoogere burgerscholen in Gelderland met veel vrucht was gevolgd.

Alvorens de Commissie hare taak als geëindigd kan beschouwen, meent zij nog iets over het examen in het handteekenen, zooals dit voor het eerst in dit jaar, volgens het Koninklijk besluit van 10 Maart 1883 (*Staatsblad* n°. 31), is afgenomen, te moeten in het midden brengen.

Zooals U bekend is, werd het examen in dit vak naar aanleiding van genoemd Koninklijk besluit niet meer zooals vroeger gedurende het mondeling examen afgenomen, maar maakte het een deel van het schriftelijk examen uit, zoodat de opgaven ook voor dit vak door de heeren inspecteurs van het middelbaar onderwijs waren vastgesteld.

De Commissie constateert met genoegen, dat de nieuwe wijze van examineeren in dit vak werkelijk over het algemeen en vooral voor de candidaten is gebleken eene vereenvoudiging te zijn, die ook voor het vervolg aanbeveling verdient. — Zij meent echter op een paar bezwaren te moeten wijzen, die haar zijn voorgekomen; vooral, daar heeren inspecteurs bij missive aan den voorzitter der Commissie, dd. 10 Juni, hebben verzocht met opmerkingen dienaangaande te worden voorgelicht.

Naar het oordeel der Commissie, liepen de opgaven, wat moeielijkheid betreft, door de verschillende opvatting der directeuren of der leeraren in het teekenen aan de verschillende scholen, nog al uiteen. De stand der blokken, waarnaar geteekend moest worden, was niet nauwkeurig omschreven, terwijl de vereischte teekenvoorbeelden niet altijd op de scholen aanwezig waren. Bovendien kan de eene school nog eene moeielijkheid opleveren boven de andere, wanneer namelijk het aantal candidaten groot is, waardoor hun stand ten opzichte van de te teekenen voorbeelden aanmerkelijk verschilt en de eene leerling daardoor onder minder gunstige omstandigheden moet teekenen dan de andere.

Deze bezwaren acht de Commissie echter niet overwegend genoeg om niet den maatregel: het handteekenen bij het schriftelijk examen te doen plaats hebben, toe te juichen. De resultaten van dit vak waren over het algemeen — ten deele zeker door de nieuwe wijze van handelen — meer bevredigend dan in vorige jaren meestal het geval was.

De Commissie meent hiermede naar haar vermogen de haar opgedragen taak te hebben vervuld en eindigt dit verslag met U haren dank te betuigen voor het in haar gestelde vertrouwen.

Arnhem, September 1883.

Namens de Commissie,

H. VAN DE STADT, *Voorzitter*.

M. V. WESTRIENEN, *Secretaris*.

VERSLAG DER COMMISSIE, *belast met het afnemen van het eindexamen voor de hoogere burgerscholen in Zuidholland in* 1883.

Aan den Heer Commissaris des Konings in Zuidholland.

's Gravenhage, 9 September 1883.

De Commissie door U Hoogedelgestrenge benoemd bij beschikking van den 14den April 1883, A. n°. 47 $^3/_1$, tot het afnemen der eindexamens van de hoogere burgerscholen in Zuidholland, heeft de eer, ter voldoening aan art. 67 der wet van 2 Mei 1863 (*Staatsblad* n°. 50), U verslag te doen van hare werkzaamheden.

De eerste bijeenkomst der Commissie had plaats te Rotterdam, den 21sten April. Nadat in die vergadering, volgens art. 3 van het Koninklijk besluit van 10 Maart 1870 (*Staatsblad* n°. 49), de secretaris was benoemd, werden volgens art. 8 van gemeld besluit de subcommissiën samengesteld. Aangewezen werden voor de:

subcommissie A (wis- en werktuigkunde), J. Menalda van Schouwenburg, dr. C. J. J. Ninck Blok, dr. J. S. G. Gleuns en J. Steynis Gz.;

subcommissie B (natuurkundige wetenschappen), J. Steynis Gz., dr. J. S. G. Gleuns, dr. S. Hoogewerff en dr. J. M. Hiebendaal;

subcommissie C (geschiedkundige, staats- en handels-

wetenschappen), dr. J. Ten Brink, A. J. G. Paardekooper, M. J. A. Masthoff, H. Duvanel, J. H. Dijkman Bz. en J. H. Van Leeuwen;

subcommissie D (taal- en letterkunde), dr. J. Ten Brink, H. Duvanel, A. L. Schmidt jr., D. Goslings, A. J. G. Paardekooper en M. J. A. Masthoff;

subcommissie E (hand- en rechtlijnig teekenen), M. J. A. Masthoff, J. H. Dijkman Bz., dr. J. Ten Brink, J. Menalda van Schouwenburg, J. Steynis Gz. en dr. J. S. G. Gleuns.

Als examinatoren in de verschillende vakken werden aangewezen:

voor wiskunde dr. C. J. J. Ninck Blok en J. Menalda van Schouwenburg;

voor werktuigkunde: dr. J. S. G. Gleuns en J. Steynis Gz.;

voor natuurkunde: J. Steynis Gz. en dr. J. S G. Gleuns;

voor cosmographie: dr. J. S. G. Gleuns en J. Steynis Gz.;

voor scheikunde: dr. S. Hoogewerff en dr. J. M. Hiebendaal;

voor natuurlijke historie: dr. J. M. Hiebendaal en dr. S. Hoogewerff;

voor geschiedenis: A. J. G. Paardekooper en dr. J. Ten Brink;

voor aardrijkskunde: M. J. A. Masthoff en H. Duvanel;

voor staatswetenschappen: J. H. Dijkman Bz. en J. H. Van Leeuwen;

voor handelswetenschappen: J. H. Van Leeuwen en J. H. Dijkman Bz.;

voor Nederlandsche taal- en letterkunde: dr. J. Ten Brink en A. J. G. Paardekooper;

voor Fransche taal- en letterkunde: H. Duvanel en M. J. A. Masthoff;

voor Engelsche taal- en letterkunde: D. Goslings en A. L. Schmidt jr.;

voor Hoogduitsche taal- en letterkunde; A. L. Schmidt jr. en D. Goslings.

De bij ieder vak eerstgenoemde examinator werd belast met het afnemen van het mondeling examen in tegenwoordigheid van den tweeden. Bij de wiskunde nam dr. C. J. J. Ninck Blok het mondeling examen in reken-, stelkunde en trigonometrie op zich, terwijl J. Menalda van Schouwenburg in meetkunde en beschrijvende meetkunde mondeling zou examineeren.

Verder bepaalde de commissie, naar art. 19 van genoemd Koninklijk besluit, dat het mondeling examen van iederen candidaat hoogstens 7 uren zou duren, en wel het examen in:

reken-, stelkunde en trigonometrie,	hoogstens 30	minuten,
meetkunde en beschrijvende meetkunde	» 30	»
werktuigkunde	» 15	»
natuurkunde	» 30	»
cosmographie.	» 15	»
scheikunde	» 30	»
natuurlijke geschiedenis	» 30	»
geschiedenis	» 30	»
aardrijkskunde	» 30	»
staatsinrichting	» 15	»
staathuishoudkunde	» 30	»
handelswetenschappen	» 15	»
Nederlandsche taal- en letterkunde	» 30	»
Fransche taal- en letterkunde	hoogstens 30	minuten
Engelsche » » »	» 30	»
Hoogduitsche » » »	» 30	»

Het onderzoek in de practische scheikunde zou op het einde van den derden dag van elk examen plaats hebben.

Den 28sten April vergaderde de Commissie andermaal ter bespreking van de opgaven voor het schriftelijk werk.

In die vergadering werd bepaald dat de mondelinge examens den 16den Juli zouden beginnen en iederen dag van 9—12 uren 's morgens en van 1—4 uren 's middags zouden duren.

Voorts werd met algemeene stemmen besloten, dat, indien de opstellen in de vier talen goed en zonder grove taalfouten waren, geen examen in de grammatica van de candidaten zou gevergd worden.

Tot het afleggen van het examen hadden zich 77 candidaten aangemeld:

van de hoogere burgerschool te 's Gravenhage .	30
» » » » » Delft	11
» » » » » Rotterdam . .	12
» » » » » Dordrecht. . .	5
» » » » » Gouda	5
» » » » » Gorinchem . .	4
» » » » » Schiedam . . .	3
» » » » » Middelburg . .	2
geene » »	5
	77

Een der candidaten, een leerling der Rijks hoogere burgerschool te Middelburg, die het eindexamen in Zuidholland wenschte af te leggen, heeft den voorzitter der Commissie gemeld, dat hij van zijn voornemen afzag en te Middelburg examen zou doen.

Krachtens Uwe beschikking van den 18den Juni 1883, A, n°. 833/1, werd, wegens de pokken-epidemie te Rotterdam, het mondeling examen te 's Gravenhage afgenomen. Het duurde van den 16den Juli tot den 12den Augustus.

In het geheel zijn geëxamineerd 76 candidaten, waarvan er 63 het getuigschrift van voldoend afgelegd examen verkregen; aan de overige 13 kon het wegens hunne onvoldoende kennis niet worden uitgereikt. De uitslag met betrekking tot de verschillende hoogere burgerscholen was als volgt:

Hoogere burgerschool.	Getal der candidaten, die zijn		
	geëxamineerd.	toegelaten.	afgewezen.
's Gravenhage . . .	30	24	6
Delft	11	11	—
Rotterdam.	12	12	—
Dordrecht	5	4	1
Gouda	5	2	3
Gorinchem	4	4	—
Schiedam	3	3	—
Middelburg	1	1	—
Geene	5	2	3
	76	63	13

NB. Een der leerlingen van de hoogere burgerschool te Gouda en een van die te Dordrecht hadden slechts enkele lessen gevolgd; beiden zijn afgewezen.

De volgende tabel I wijst aan hoeveel malen de verschillende cijfers bij de examens werden verkregen, terwijl tabel II een overzicht geeft van de cijfers, welke aan de candidaten in de verschillende afdeelingen zijn toegekend.

TABEL I.

VAKKEN.	Aantal malen dat is toegekend het cijfer										Aantal	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	vold. 5 of meer.	onvoldoende.
Wiskunde	—	2	—	6	18	22	15	11	2	—	68	8
Werktuigkunde	—	2	2	9	21	15	11	11	4	1	63	13
Natuurkunde	—	3	6	9	23	9	17	7	1	1	58	18
Scheikunde	—	1	6	13	14	12	8	14	4	4	56	20
Natuurlijke historie	—	—	3	10	22	11	15	8	6	1	63	13
Cosmographie	—	2	8	13	19	17	7	4	5	1	53	23
Geschiedenis	—	—	3	6	22	17	10	10	7	1	67	9
Aardrijkskunde	—	—	4	13	15	13	19	7	3	2	59	17
Staatsinrichting	—	—	4	10	22	19	14	7	—	—	62	14
Staathuishoudkunde	—	—	4	18	20	18	9	7	—	—	54	22
Handelswetenschappen	—	—	1	16	20	23	11	3	2	—	59	17
Nederlandsche taal en letterkunde	—	—	1	18	18	15	15	5	3	1	57	19
Fransche » » »	—	—	3	18	32	13	5	5	—	—	55	21
Engelsche » » »	—	—	—	7	21	24	17	5	1	1	69	7
Hoogduitsche » » »	—	—	4	16	22	16	13	3	2	—	56	20
Handteekenen » » »	—	—	—	6	25	28	11	4	1	1	70	6
Rechtlijnig teekenen	—	1	4	11	18	16	20	5	1	—	60	16
Totaal	—	11	53	199	352	288	217	116	42	14	1029	263

TABEL II.

AFDEELINGEN.	Aantal malen dat is toegekend het afdeelingscijfer										Aantal	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	5 of meer.	beneden 5.
A. Wis- en werktuigkunde	—	2	—	6	19	24	13	10	2	—	68	8
B. Natuurkundige wetenschappen	—	—	5	14	16	21	8	10	1	1	57	19
C. Geschiedenis en staatswetenschappen	—	—	—	10	24	24	17	1	—	—	66	10
D. Taal- en letterkunde	—	—	—	12	26	27	10	1	—	—	64	12
E. Hand- en rechtlijnig teekenen	—	—	—	6	20	37	10	1	2	—	70	6
Totaal	—	2	5	48	105	133	58	23	5	1	325	55

De commissie voegt hierbij eenige opmerkingen naar aanleiding van het examen in de verschillende vakken.

Groep A.

Van het examen in de *wiskunde* was de uitslag, wat het mondeling onderzoek betreft, bij de meeste candidaten minder gunstig, bij enkele slechter dan die van het schriftelijk werk.

De vraagstukken over meetkunde, trigonometrie en beschrijvende meetkunde waren over het algemeen goed of voldoende opgelost; daarentegen was het schriftelijk werk voor algebra bij de helft der candidaten onvoldoende.

Werktuigkunde.

Over het geheel was de uitslag van het schriftelijk examen meer bevredigend dan die van het mondeling

onderzoek. Vele candidaten wisten niet behoorlijk rekenschap te geven van de formules, die zij bij de oplossing der vraagstukken hadden gebruikt.

Groep B.

Natuurkunde.

Tot bijzondere opmerkingen gaf het examen geene aanleiding. In het geheel hadden 18 candidaten eene onvoldoende kennis van het vak. Van de 13 afgewezenen waren er 9, die geen voldoend cijfer konden behalen, terwijl de overige 4 niet hoog stonden aangeteekend.

Scheikunde.

Aan de laag gestelde eischen bij dit examen werd door vele candidaten voldaan. Andere echter wisten de beginselen, waarop de bepaling van het moleculair en het atoomgewicht berust, niet mede te deelen, of bleven het antwoord schuldig op vragen naar de samenstelling van de voornaamste der ons omgevende stoffen. Ook waren zij niet op de hoogte van de bereidingswijzen en toepassingen van de voor het dagelijksch leven belangrijkste scheikundige verbindingen. Desniettegenstaande zochten sommigen hunner gelegenheid om over veel minder elementaire onderwerpen, bijvoorbeeld de structuur-formules van eenige organische verbindingen het een en ander te zeggen. Ten gevolge van den indruk, dien enkele candidaten maakten bij het onderzoek naar twee in eene vloeistof voorkomende metalen, kon hun cijfer eene kleine verhooging ondergaan.

Natuurlijke historie.

Het examen in de dierkunde gaf bevredigende resultaten. De plantenkunde was door vele candidaten gedurende den laatsten tijd weinig beoefend; ook scheen de lust tot het determineeren van in 't wild groeiende planten niet zeer levendig. Enkele hoogst eenvoudige vragen over mineralogie en geologie werden door de meeste candidaten voldoende beantwoord.

Cosmographie.

De algemeene indruk van de kennis der candidaten was bij dit examen niet gunstig. Vele waren niet voldoende bekend met de verschijnselen van de maan. Op de vraag omtrent het ontstaan der jaargetijden was het antwoord dikwijls onjuist. Sommige candidaten wisten zelfs geene voldoende verklaring te geven van de schijnbare dagelijksche beweging der zon. Gelukkig kan er gewezen worden op anderen, die een zeer goed inzicht toonden te hebben in de cosmographie.

Groep C.

Geschiedenis.

Gaf het examen in dit vak reden tot tevredenheid over de feitenkennis der meeste candidaten, minder gunstig moet het oordeel luiden over hunne kennis van oorzaken, gevolgen, toestanden, regeerings-vormen en geschiedenis der beschaving in hoofdtrekken.

Ruim een derde deel der geëxamineerden gaf echter bewijzen van eene in elk opzicht voldoende studie der geschiedenis.

Aardrijkskunde.

Het examen in de aardrijkskunde leverde geen stof tot opmerkingen. De uiteenloopende cijfers, aan de candidaten toegekend, wijzen genoeg aan, dat deze wetenschap met zeer verschillend gevolg was beoefend.

Staatswetenschappen.

De uitkomsten, die het examen in de staatsinrichting gaf, waren vrij bevredigend. De kennis der staatsinstellingen bleek over het algemeen zeer voldoende te zijn, minder was dit het geval met de provinciale en gemeentelijke inrichting. Van het bestuur in de bezittingen mag de kennis over het algemeen voldoende genoemd worden. Ook in de staathuishoudkunde waren de meeste candidaten vrijwel op de hoogte; enkelen deden zelfs een goed examen. Velen echter wisten niets van geld, krediet, banken, bankbiljetten; meermalen kwam het zelfs voor, dat de overige deelen van het vak ook weinig bestudeerd waren.

Handelswetenschappen.

Het examen in dit vak liep voornamelijk over het boekhouden. Het trof de examinatoren, dat het mondeling examen zoo geheel andere uitkomsten gaf dan het schriftelijke. Was het laatstgenoemde toch over het algemeen meer dan voldoende, het eerstgenoemde mag slechts even voldoende heeten. Al vonden de examinatoren dit verschijnsel eenigszins verklaard door het geval, dat de schriftelijke opgaven memoriaal-posten waren ter journaliseering en het mondeling examen meer over het maken van sluitposten liep, toch durven zij niet zeggen dat daardoor het vreemde van bovengenoemd verschijnsel weggenomen is.

Groep D.

Nederlandsche taal- en letterkunde.

Van de 76 candidaten legden 19 een onvoldoend examen af. Van de 58 die voor dit examen slaagden, waren er 18, die een volstrekt noodig minimum van kennis bezaten, zoodat slechts 40 candidaten een behoorlijk examen deden. Kennis van taal en stijl was bij de meesten beter dan die der letteren. Algemeene letterkundige ontwikkeling ontbrak met enkele zeer aangename uitzonderingen allen candidaten.

Fransche taal- en letterkunde.

Het examen in de Fransche taal gaf geen stof tot bijzondere opmerkingen, of het moest zijn, dat enkele opstellen wemelden van fouten tegen spraakkunst en zinbouw, een bewijs van geringe grammaticale studie en van weinig lectuur. Wat de letterkunde betreft, wisten sommige candidaten zelfs geene rekenschap te geven van hetgeen zij beweerden goed gelezen te hebben, terwijl andere slechts eene zeer oppervlakkige kennis toonden van de geschiedenis der literatuur, vooral van die onzer eeuw.

Hoogduitsche taal- en letterkunde.

De indruk van dit examen was minder gunstig. De inhoud der opstellen was, op zeer weinige uitzonderingen na, mager. Bovendien kwamen er in het schriftelijk werk grove fouten tegen de eenvoudigste taalregels voor. Slechts vier candidaten hadden goed en twee zelfs zeer goed werk geleverd. Het mondeling onderzoek gaf wat betere uitkomsten. Zoo was het spreken over het algemeen voldoende; ook wist men van het gelezene, al was dat in den regel niet veel, eenigermate rekenschap te geven. Van de geschiedenis der letterkunde was echter weinig werk gemaakt.

Engelsche taal- en letterkunde.

De uitslag van het onderzoek naar de kennis van de Engelsche taal- en letterkunde was zeer bevredigend. Slechts aan 7 geëxamineerden moest een onvoldoend cijfer gegeven worden. De geschiedenis der letterkunde was bijna in 't geheel niet of slechts gedeeltelijk door sommige candidaten beoefend, maar bij de meesten werd het gemis aan die kennis gecompenseerd door goed schriftelijk werk en bekendheid met verschillende werken van onderscheidene schrijvers.

Groep E.

Rechtlijnig teekenen.

Sommige candidaten hadden de opgegeven teekening netjes en nauwkeurig afgewerkt; door de meerderheid scheen echter hieraan weinig zorg besteed, zoodat de uitslag van het examen dit jaar onbevredigend was.

Waarschijnlijk heeft de groote hitte op den dag van het examen hierbij een ongunstigen invloed uitgeoefend.

Handteekenen.

De uitslag van dit examen was over het algemeen bevredigend. De nieuw ingevoerde maatregel, het teekenen bij het schriftelijk examen te doen plaats hebben, schijnt boven de vroegere manier te verkiezen, schoon de opgaven der leeraren omtrent de plaatsing der modellen soms weinig licht verspreidden.

De Commissie meent hiermede hare taak te hebben volbracht en heeft de eer U haren dank te betuigen voor het in haar gestelde vertrouwen.

J. MENALDA VAN SCHOUWENBURG, *voorzitter*.

A. J. G. PAARDEKOOPER, *secretaris*.

VERSLAG DER COMMISSIE, *belast met het afnemen van het eindexamen voor de hoogere burgerscholen in de provincie Noordholland in* 1883.

Aan den Edelgrootachtbaren heer Commissaris des Konings in de provincie Noord-Holland.

De Commissie door UEGA. benoemd tot het afnemen der eindexamens van de hoogere burgerscholen in Noordholland, heeft de eer U deswege het navolgende verslag uit te brengen.

Zoodra de benoemde leden zich bereid hadden verklaard de hun opgedragen taak te vervullen, heeft de voorzitter, dr. H. Brongersma, hen op den 5den Mei bijeen geroepen, heeft de Commissie zich geconstitueerd en haar medelid den heer C. Heyman tot secretaris benoemd. De subcommissiën werden op die eerste vergadering samengesteld als volgt:

a. voor wis- en werktuigkunde: de heeren dr. H. Brongersma, dr. D. A. Kerkhoff, dr. F. De Boer en dr. H. W. Waalewijn;

b. voor natuurkundige wetenschappen: de heeren dr. H. Brongersma, dr. H. W. Waalewijn, dr. D. De Loos en dr. J. C. Costerus;

c. voor geschiedkundige, staats- en handelswetenschappen: de heeren dr. C. A. Tebbenhoff, A. D. Hagedoorn, mr. J. Domela Nieuwenhuis, C. Knapper Kz., dr. D. De Loos en J. C. Costerus;

d. voor taal- en letterkunde: de heeren R. W. Zuidema, P. Werkman, K. E. Scheld en C. Heyman;

e. voor hand- en rechtlijnig teekenen: de heeren dr. H. Brongersma, dr. F. De Boer, dr. D. A. Kerkhoff, dr. H. W. Waalewijn en A. D. Hagedoorn.

Op de tweede vergadering, die gehouden werd op Zaterdag 15 Mei, werden de opgaven voor het schriftelijk examen besproken en vastgesteld.

Zes en vijftig candidaten hadden zich tot het afleggen van het examen bij de Commissie aangemeld.

De mondelinge examens werden afgenomen te Haarlem in het gebouw der hoogere burgerschool met 5jarigen cursus, van Maandag 16 Juli tot en met Zaterdag 4 Augustus 1883 en alzoo gedurende 18 werkdagen. Een der candidaten was door ongesteldheid verhinderd geweest om het examen in het rechtlijnig teekenen, een ander om het schriftelijk examen meetkunde bij te wonen. Tijdens de mondelinge examens zijn beiden in de gelegenheid gesteld om in genoemde vakken examen af te leggen.

De candidaten waren verdeeld over zes groepen. In de twee eerste groepen bevonden zich telkens tien, in de vier laatste telkens negen candidaten. Voor iedere groep duurden de examens drie dagen. Iedere candidaat werd zeven uren geëxamineerd, namelijk een uur in de wiskunde, een uur in de werktuigkunde, natuurkunde en cosmographie, een uur in scheikunde, warenkennis, delfstof-, aard-, plant- en dierkunde, een uur in geschiedenis en aardrijkskunde, een uur in staats- en handelswetenschappen, een uur in de Nederlandsche en Hoogduitsche taal en een uur in de Fransche en Engelsche taal.

Het diploma kon worden verleend aan 15 van de 19 candidaten der hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus te Amsterdam, aan 14 van de 17 candidaten der hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus te Leiden, aan de 7 candidaten der hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus te Haarlem, aan 3 van de 4 candidaten der hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus te Hoorn, aan 2 van de 3 candidaten der Rijks hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus te Alkmaar, aan 1 der 2 candidaten van de hoogere burgerschool met vierjarigen cursus te Zaandam, terwijl aan één van de 4 candidaten die aan geene hoogere burgerschool het eindonderwijs hadden genoten, het diploma kon worden uitgereikt.

Over de verschillende afdeelingen was het aantal malen dat de eindcijfers werden toegekend als volgt:

EINDCIJFER.	A.	B.	C.	D.	E.
10	—	—	—	—	—
9	1	—	2	1	—
8	8	3	8	3	4
7	9	11	12	2	9
6	13	14	14	25	19
5	10	16	8	18	21
4	10	9	10	5	3
3	4	3	2	2	—
2	1	—	—	—	—
1	—	—	—	—	—
Aantal malen voldoende .	41	44	44	49	53
» » onvoldoende.	15	12	12	7	3

56

De Commissie meent de volgende beschouwingen onder Uwe aandacht te moeten brengen:

Wiskunde.

Het examen in wiskunde gaf tot geene opmerkingen aanleiding. Met betrekking tot de schriftelijke opgaven voor beschrijvende meetkunde, meent de Commissie Uwe aandacht op het volgende te moeten vestigen. Tot nog toe was de vaste gewoonte voor dit vak drie vraagstukken op te geven, waarvan er twee naar keuze moesten worden gemaakt. Gewoonlijk echter maken de meeste candidaten al de drie vraagstukken, of trachten dit althans te doen. Dit maakt het vaststellen van een cijfer uiterst moeilijk. Immers, het staat vast dat iemand die al de drie vraagstukken goed maakt, beter werk heeft geleverd dan iemand die er twee goed heeft, en eene vergeefsche poging toont gedaan te hebben om het derde ook te maken. Een candidaat echter die twee goed opgeloste vraagstukken inlevert en niets meer, kan even goed zijn als de eerste, maar zich aan de opgave hebben gehouden; hij kan echter ook in het geval van den tweede verkeeren en alleen zijne vergeefsche pogingen niet toonen. Om deze redenen zou de Commissie in overweging willen geven om óf even als bij de andere vakken het maken van al het opgegeven werk verplichtend te stellen, óf het inleveren van meer dan twee vraagstukken te verbieden. De Commissie zou aan het eerste de voorkeur geven; zij kan geen enkele reden vinden, waarom bij dit eene vak van den vasten regel die bij alle andere afdeelingen der wiskunde gevolgd wordt, moet worden afgeweken.

Werktuigkunde en cosmographie.

Het examen in werktuigkunde en cosmographie heeft geene aanleiding tot opmerkingen gegeven.

Natuurkunde.

Over het algemeen was de kennis van natuurkunde voldoende te noemen. Evenwel kon dit niet van alle candidaten gezegd worden. Groote oppervlakkigheid die tot onjuiste voorstellingen leidde, was oorzaak dat bij verscheidene candidaten het schriftelijk werk zeer onvoldoende

was; bij het mondeling examen kon dan echter meestal het eindcijfer verhoogd worden. Enkele malen deed zich ook het omgekeerde geval voor, namelijk dat het opstel goed was, terwijl het mondeling examen aantoonde dat de candidaat de verschillende deelen der natuurkunde niet met zorg beoefend had.

Scheikunde.

Het examen in dit vak gaf geene anleiding tot opmerkingen. De meeste candidaten hadden het kalium en natrium tot onderwerp voor hunne opstellen genomen. Over het algemeen mocht de uitkomst van het examen in dit vak zeer bevredigend genoemd worden. Aan slechts 8 candidaten werd een onvoldoend cijfer toegekend.

Natuurlijke historie.

Bij het examen in de natuurlijke historie werd het hoofdgewicht gelegd op plant- en dierkunde, aangezien al spoedig bleek, dat voor het onderwijs in de aard- en delfstofkunde aan de meeste scholen weinig tijd was afgezonderd. In weerwil daarvan voldeden 18 van de 56 geëxamineerden niet aan de matig gestelde eischen, terwijl 5 van die 18 verre beneden peil bleven. Intusschen zijn de bedoelde 18 geenszins gelijkmatig over de scholen die examinandi leverden verdeeld, maar moet wel degelijk vermeld worden, dat van eene dier scholen alle leerlingen voldeden, terwijl van enkele andere verreweg de meesten blijken gaven de plant- en dierkunde in voldoende mate te hebben beoefend.

Geschiedenis.

Uit het resultaat van het examen in de geschiedenis blijkt, dat twintig candidaten zich zeer gunstig hebben onderscheiden, waarvan zeven zelfs uitmuntend voldeden, terwijl evenzoo een twintigtal vrij goed of tamelijk goed voorbereid was. De overige beantwoordden niet aan de matig gestelde eischen, waarbij een algemeen overzicht van den samenhang der historische feiten, met inachtneming van enkele voorname data natuurlijk niet mocht ontbreken.

Aardrijkskunde.

Ook de aardrijkskunde maakte op het examen een goed figuur. Wel waren er zeven examinandi die het »even voldoende" niet konden halen, maar zij die voldeden verwierven voor een groot deel een goed cijfer, omdat het bleek dat zij het onderwijs met liefde hadden gevolgd. Bij het aantrekkelijke der moderne behandeling van dit vak achten echter vele leerlingen zich verheven boven het onthouden van getallen, waaraan toch niet alleen de staatkundige maar ook de natuurkundige aardrijkskunde groote behoefte heeft. Merkwaardig genoeg scheen Europa bij velen niet het meest bekende van de werelddeelen.

Staatsinrichting en staathuishoudkunde.

Het examen in staatsinrichting leverde ditmaal gunstiger resultaten op dan dat in staathuishoudkunde. Terwijl toch van de 56 candidaten slechts 12 een onvoldoend examen in het eerste vak aflegden, bedroeg het getal onvoldoende examens in het laatste 20. Daartegenover verdient vermelding dat door twee candidaten een in alle opzichten uitmuntend examen in staathuishoudkunde is afgelegd en het examen van een hunner in staatsinrichting evenzeer uitmuntend mag genoemd worden. Van de onderwerpen uit de staatsinrichting liet de kennis van het bestuur onzer bezittingen en koloniën over het algemeen het meest te wenschen over. De leerlingen van eene hoogere burgerschool legden de verklaring af, dat dit belangrijk onderwerp aan de door hen bezochte school slechts gedurende ééne enkele les was behandeld. Het behoeft derhalve schier geene vermelding, dat ook de kennis van de koloniën uit een economisch oogpunt bij velen gering was. Terwijl een aantal candidaten zeer vertrouwd bleken met de leer van het ruilmiddel, met de kredietleer en de crediet-instellingen, ontbrak bij een aantal andere daaromtrent nagenoeg alle kennis.

Handelswetenschappen.

Wat het boekhouden betreft was de uitslag van het schriftelijk werk over het algemeen zeer gunstig. Bij het mondeling onderzoek bleven echter de uitkomsten beneden de verwachting die het schriftelijk werk had opgewekt, vooral omdat de meeste candidaten geen voldoende kennis hadden van het afsluiten der boeken. Toch was het eindresultaat bij de overgroote meerderheid bevredigend; zesmaal werd »zeer goed", viermaal »goed", dertien maal »ruim voldoende", achtmaal »voldoende" en achtmaal »even voldoende" toegekend.

Nederlandsche taal- en letterkunde.

Aan 10 candidaten moest voor het Nederlandsch een onvoldoend cijfer worden toegekend. Achttien behaalden het cijfer 5, een en twintig een 6 en zeven een 7 of hooger. Het schriftelijk werk, soms zeer mager van inhoud, gaf den indruk dat verscheidene candidaten met weinig zorg gewerkt, of zich niet den noodigen tijd gegund hadden; immers bij eenigen was niet of weinig gelet op schikking en samenhang der gedachten; bij anderen geringe moeite besteed aan zinbouw en woordenkeus of in het geheel niet gedacht aan juistheid van taalkundige vormen. Bij 't mondeling examen vergoedde ook niet altijd een helder inzicht in taal- en stijlregels de slordige toepassing er van.

Wat letterkunde aangaat, de meeste candidaten bezaten een vrij voldoend overzicht der voornaamste tijdperken harer geschiedenis. Te wenschen ware het dat alle candidaten tijd en lust gehad hadden om buiten de klasse te lezen zooals door de besten met vrucht was gedaan. Velen hadden zich bepaald tot lectuur in de klasse, waarvan enkelen nog weinig voordeel schenen getrokken te hebben.

Fransche taal- en letterkunde.

De uitslag van het examen in de Fransche taal- en letterkunde was over het algemeen vrij gunstig. Waar dit niet het geval was, vooral wat het schriftelijk werk betrof, moest het worden toegeschreven aan gebrek aan geregelde oefening in de laatste één of twee jaren. Daaraan was dan ook het groot aantal kleine onnauwkeurigheden, vooral tegen de geslachten te wijten, die het werk van sommigen van fouten deden wemelen.

Omtrent de opstellen kan nog worden opgemerkt, dat enkelen daarvan het kenmerk droegen van grootendeels uit het geheugen te zijn opgeschreven, waartoe een der onderwerpen, namelijk l'Utilité des expositions, aanleiding gaf, daar een dergelijk onderwerp als: »question brûlante" licht in den loop van den cursus behandeld is. In zulk een geval wordt de beoordeeling van den candidaat moeilijker en de waarde aan het schriftelijk werk te hechten geringer.

Hoogduitsche taal- en letterkunde.

Omtrent het examen in Hoogduitsche taal- en letterkunde valt op te merken:

ten eerste, wat het schriftelijk gedeelte betreft, dat taal, stijl en inhoud van vele opstellen te wenschen overlieten, zoowel door het groot aantal fouten tegen de gewone regels van verbuiging, vervoeging en regeering der woorden, als door onbeduidenden inhoud, die dikwijls bijna alle verband miste met het gekozen onderwerp en somtijds door lange citaten werd aangevuld. Dit was voornamelijk het geval bij hen die tot ontwerp voor het opstel hadden gekozen »Die Jungfrau von Orleans". Een klein getal opstellen maakten op het bovenstaande eene gunstige uitzondering en wel door meer zuivere taal, betere verdeeling en behandeling der stof en flinker stijl;

ten tweede, wat het mondeling onderzoek betreft, dat zoowel de kennis als de toepassing der gewone taalregels bij velen gebrekkig was. Dit bleek èn uit de beantwoording der vragen, die naar aanleiding van de gemaakte fouten werden gedaan èn uit de omstandigheid dat vele fouten door de candidaten niet verbeterd konden worden, dat verder de meeste candidaten niet veel meer gelezen hadden dan enkele stukken van Schiller, Göthe en Lessing, althans zich van het gelezene niet veel meer wisten te herinneren. Het viel velen zeer moeilijk het gelezene weer te geven, zoowel door niet genoegzame bekendheid met het onderwerp als door de bezwaren, waarmede zij bij het spreken der taal te worstelen hadden.

Sommigen hadden voor eigen studie meer gelezen. Zij

konden op voldoende wijze en vrij gemakkelijk den inhoud van een of ander werk weer geven, waarbij enkelen zich zelfs zeer gelukkig van de taal wisten te bedienen.

Een aantal candidaten had eenige kennis van de voornaamste tijdperken en personen uit de geschiedenis der letterkunde; bij een nagenoeg gelijk getal ontbrak die bijna geheel; voor sommigen waren zelfs Auerbach, Heine en Hamerling onbekende grootheden.

Naar aanleiding van het bovenstaande kan de uitslag van het examen over het geheel genomen middelmatig genoemd worden.

Engelsche taal- en letterkunde.

Het schriftelijk werk in deze taal geleverd, bewees dat door sommige candidaten de eenvoudigste regels der spraakkunst zooals bij voorbeeld die voor het gebruik van het bepalend lidwoord »Some & any" en de lijdende vorm, niet voldoende gekend werden. Ook het mondeling onderzoek leverde bij hen in dit opzicht weinig bevredigende uitkomsten op. Anderen toonden beter voorbereid te zijn. Aan 14 der candidaten moest een onvoldoend cijfer gegeven worden, terwijl 17 van hen een 5 dat is » even voldoende" behaalden. Van 25 hunner was het examen goed, zeer goed of uitmuntend; de cijfers 6, 7, 8, 9 en 10 toch werden respectievelijk 12, 8, 1, 3 en 1 maal gegeven.

Hand- en rechtlijnig teekenen.

Met betrekking tot het examen in het handteekenen meent de Commissie niet te moeten verzwijgen, dat de regeling, volgens welk de candidaten de teekeningen, evenals het schriftelijk gedeelte van het examen in andere vakken, aan de school maken, volgens hare zienswijze werkelijk voordeelen aanbiedt boven de vroegere.

Sommige der gemaakte teekeningen gaven echter den indruk, dat de candidaten aanvankelijk met overhaasting waren te werk gegaan, zoodat deze niet altijd, met voldoende juistheid, het geziene teruggaven. Waarschijnlijk zijn deze gebreken voor de meeste candidaten niet onopgemerkt gebleven, maar ontbrak het aan den noodigen tijd om daarin verbetering te brengen.

Het rechtlijnig teekenen heeft geene aanleiding tot opmerkingen gegeven. Over het algemeen waren de resultaten bevredigend.

Hiermede meent de Commissie voldaan te hebben aan de taak haar opgedragen, en U Edelgrootachtbare dankzeggende voor het in haar gestelde vertrouwen heeft zij de eer te zijn.

Haarlem, September 1883.

De Commissie voor de Eindexamens der hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus in Noord-Holland.

Namens haar,

H. Brongersma, *Voorzitter.*

C. Heyman, *Secretaris.*

VERSLAG der COMMISSIE, *belast met het afnemen van het eindexamen der hoogere burgerscholen in de provincie Zeeland in het jaar* 1883.

Aan den Heer Commissaris des Konings in de provincie Zeeland.

Middelburg, 15 September 1883.

De Commissie door U Hoogedelgestrenge bij beschikkingen van den 4den April 1883, A, n°. 293[1], 1ste afdeeling, van den 21sten April, A, n°. 346[1], 1ste afdeeling, en van den 2den Juni, A, n°. 471[1], 1ste afdeeling, belast met het afnemen van het eindexamen der hoogere burgerscholen in deze provincie heeft de eer U, ingevolge art. 67 der wet van den 2den Mei 1863, het volgend verslag harer werkzaamheden aan te bieden.

De commissie heeft hare eerste vergadering, bedoeld bij art. 8 van het Algemeen Reglement voor de eindexamens der hoogere burgerscholen, vastgesteld bij Koninklijk besluit van 10 Maart 1870 (*Staatsblad* n°. 49), en gewijzigd bij Koninklijk besluit van 10 Maart 1883 (*Staatsblad* n°. 31), gehouden te Middelburg op 3 Mei 1883.

Na den heer J. G. Van Santen tot haren secretaris benoemd te hebben, ging de vergadering over tot eene verdeeling in subcommissies, overeenkomstig art. 8 van bovengenoemd Algemeen Reglement. De regeling was als volgt:

subcommissie A (wis- en werktuigkunde) de heeren J. Vermeulen (later vervangen door F. F. Leupen), B. W. Mondt en dr. Th. Knottenbelt;

subcommissie B (natuurwetenschappen) de heeren dr. Th. Knottenbelt, dr. J. J. Couvée en B. W. Mondt;

subcommissie C (geschiedenis, enz.) de heeren dr. A. W. Van Campen, A. S. Mink mr. W. Polman Kruseman, F. F. Leupen en dr. J. J. Couvée;

subcommissie D (taal- en letterkunde) de heeren A. S. Mink, G. J. Van der Poll, J. G. Van Santen en G. Kok jr.;

subcommissie E (teekenen) de heeren dr. Th. Knottenbelt, G. J. Van der Poll, F. F. Leupen, J. G. Van Santen en B. W. Mondt.

De regeling der vakken onder de leden der commissie, benevens de bepaling van den duur van het examen voor elk vak geschiedde als volgt (het eerstgenoemde lid nam het mondeling examen in het daarbij vermelde leervak af):

VAKKEN.	Tijd.	Examinatoren.
Algebra, goniometrie, trigonometrie, planimetrie	45 min.	Leupen, Mondt.
Stereometrie en beschrijvende meetkunde . .	30 »	Mondt, Leupen.
Mechanica	30 »	Mondt, Leupen.
Natuurkunde	30 »	Knottenbelt, Couvée.
Scheikunde	30 »	Couvée, Knottenbelt.
Natuurlijke historie . .	30 »	Couvée, Knottenbelt.
Cosmographie	15 »	Knottenbelt, Couvée.
Geschiedenis	30 »	Van Campen, Mink.
Aardrijkskunde	30 »	Mink, Van Campen.
Staatswetenschappen . .	45 »	Kruseman, Van Campen.
Boekhouden	15 »	Leupen, Couvée.
Warenkennis.		Couvée, Leupen.
Nederlandsche taal en letterkunde	30 »	Mink, Kok.
Fransche idem. . .	30 »	Van der Poll, Van Santen.
Hoogduitsche idem. . .	30 »	Kok, Van der Poll.
Engelsche idem. . .	30 »	Van Santen, Kok.
Hand- en rechtlijnig teekenen	—	Knottenbelt, Van der Poll, Leupen, Van Santen, Mondt.
Praktische scheikunde .	60 »	Couvée

De mondelinge examens werden gehouden te Middelburg op 16—21 en 23—27 Juli 1883, nadat op 15 Juli de tweede vergadering had plaats gehad, waarin o. a. de regeling der mondelinge examens besproken en vastgesteld werd.

Ten gevolge van de oproeping des voorzitters meldden zich veertien candidaten aan, als:

9 van de Rijks hoogere burgerschool te Middelburg;
2 van de hoogere burgerschool te Goes;
3 van de hoogere burgerschool te Zierikzee.

UITSLAG VAN HET EXAMEN.

VAKKEN.	Aantal malen toegekend.											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	onvoldoende.	voldoende.
A.												
Wiskunde	—	—	—	—	—	5	5	4	—	—	—	14
Werktuigkunde	—	—	—	—	1	2	6	3	1	1	—	14
B.												
Natuurkunde	—	—	—	2	1	1	9	1	—	—	2	12
Scheikunde	—	—	—	1	—	4	2	4	3	—	1	13
Natuurlijke historie	—	—	—	1	2	4	4	3	—	—	1	13
Cosmographie	—	—	—	—	3	4	3	4	—	—	—	14
C.												
Geschiedenis	—	1	2	1	1	1	—	5	3	—	4	10
Aardrijkskunde	—	—	2	3	2	3	1	2	1	—	5	9
Staatsinrichting	—	—	—	—	2	1	3	1	4	3	—	14
Staatshuishoudkunde	—	—	—	—	2	2	2	3	2	3	—	14
Handelswetenschappen	—	—	—	2	5	2	—	3	2	—	2	12
D.												
Nederlandsche taal	—	—	—	—	3	1	4	4	2	—	—	14
Fransche taal	—	1	3	2	—	—	5	2	1	—	6	8
Hoogduitsche taal	—	—	2	—	1	4	2	4	1	—	2	12
Engelsche taal	—	—	—	1	3	3	4	2	1	—	1	13
E.												
Handteekenen	—	1	—	—	4	5	2	2	—	—	1	13
Rechtlijnig teekenen	—	1	—	—	4	2	6	1	—	—	1	13
Totaal	—	4	9	13	34	44	58	48	21	7	26	212

AFDEELINGEN.	Aantal malen toegekend.											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	onvoldoende.	voldoende.
A. Wis- en werktuigkunde	—	—	—	—	—	3	7	3	1	—	—	14
B. Natuurwetenschappen	—	—	—	—	2	2	7	3	—	—	—	14
C. Geschiedenis enz.	—	—	—	—	2	3	5	3	1	—	—	14
D. Taal- en letterkunde	—	—	—	1	2	4	4	3	—	—	1	13
E. Teekenen	—	1	—	—	3	6	2	2	—	—	1	13
Totaal	—	1	—	1	9	18	25	14	2	—	2	68

Aan alle candidaten werd het diploma wegens voldoend afgelegd eindexamen uitgereikt, aan 12 candidaten overeenkomstig alin. 1 van art. 23 van het Algemeen Reglement, aan 1 na discussie met algemeene stemmen, aan 1 na discussie met 7 tegen 3 stemmen.

Het onderzoek in elk der vakken heeft tot de volgende opmerkingen aanleiding gegeven:

Wiskunde.

Het examen in algebra, planimetrie en trigonometrie gaf geen aanleiding tot veel op- of aanmerkingen. Over het algemeen voldeed het schriftelijk examen beter dan het mondeling. Aan enkele candidaten moest, wat het laatste betreft, een onvoldoend cijfer worden toegekend. Het werk, betreffende de stereometrie was over het algemeen goed; zoo bij het mondeling als bij het schriftelijk examen gaven de meeste candidaten blijken met vrucht dit gedeelte der wiskunde te hebben bestudeerd. Dezelfde opmerking geldt voor de beschrijvende meetkunde; met uitzondering van twee candidaten was het schriftelijk werk van allen voldoende, van de meeste zeer goed. Bij de beoordeeling deed zich de vraag voor, hoe 't cijfer vast te stellen voor het schriftelijk gedeelte. Een van de leden der subcommissie A meende dat — daar slechts twee van de drie vraagstukken behoefden te worden opgelost — van de cijfers, toegekend voor elk der drie vraagstukken, slechts de twee hoogste in aanmerking kwamen. Had bij voorbeeld een der candidaten de cijfers 10, 8, 6, dan was zijns inziens het cijfer $\frac{10 + 8}{2} = 9$. De andere leden konden zich hiermede niet vereenigen; het geval deed zich onder anderen voor, dat één der candidaten de cijfers 10, 10, 10, een ander de cijfers 10, 10, 0 had (het cijfer 0 was toegekend, niet omdat eene oplossing van het vraagstuk geheel ontbrak, maar omdat eene geheel foutieve oplossing was aangegeven). Moest nu in beide gevallen het cijfer 10 worden toegekend? Huns inziens niet; beide candidaten stonden niet gelijk. Overeenkomstig hun voorstel werd voor den tweeden candidaat het cijfer verlaagd. Algemeen werd de vraag gesteld, waarom *alleen* bij de beschrijvende meetkunde keuze werd gelaten tusschen vraagstukken van geheel verschillenden aard (vraag n°. 3 was bijv. veel samengestelder dan n°. 2); terwijl dit bij geen der andere onderdeelen der rubriek A het geval was. Naar haar bescheiden meening gaf dit wel eenigszins verwarring en zou het wellicht beter zijn een tweetal vraagstukken ter oplossing te geven, evenals bij de algebra, trigonometrie, stereometrie en mechanica.

Het mondeling gedeelte van de beschrijvende meetkunde was over het algemeen minder goed; toch hadden vele candidaten een vrij goed inzicht in de gronden van dit gedeelte der wiskunde. Het hoofdstuk » de drievlakkenhoek" was bij velen met weinig zorg bestudeerd.

Opmerking verdient het, dat het mondeling examen in de algebra, de planimetrie, de goniometrie en de trigonometrie over het algemeen minder goed was, dan dat in de stereometrie en de beschrijvende meetkunde. De reden lag, volgens het oordeel der Commissie, voor de hand; in het 4de en 5de jaar toch wordt op de hoogere burgerscholen hoofdzakelijk het wiskunde-onderwijs gewijd aan stereometrie en beschrijvende meetkunde, minder vooral aan algebra en planimetrie.

Over het algemeen was het wiskunde-examen goed, viermaal werd het cijfer 8, vijfmaal het cijfer 7 en vijfmaal het cijfer 6 toegekend.

Mechanica.

Wat dit examen betreft, de Commissie meende zich hier vooral tot hoofdzaken te moeten bepalen. Het schriftelijk werk was van bijna alle candidaten ruim voldoende. Het mondeling gedeelte van het examen was van slechts één der candidaten onvoldoende, de meesten hadden een goed inzicht in de gronden der mechanica. Van alle candidaten was het eindcijfer voldoende, een hunner ontving het cijfer 10, een ander het cijfer 9.

Natuurkunde.

Wat het schriftelijk werk betreft, hadden verreweg de meeste candidaten van de opgegeven onderwerpen » Dampen en dampvorming" gekozen. Het hierover geleverde was, op een paar uitzonderingen na, goed. De opstellen over de »Inductiestroomen" waren goed, een zelfs zeer goed, doch van de toepassingen was weinig vermeld.

Het eenige opstel over de »Lenzen" was zeer onbeduidend. Bij het mondeling examen werden uit de hoofdafdeelingen der natuurkunde vragen betreffende voorname punten gedaan, terwijl een of ander onderwerp meer in bijzonderheden werd behandeld. Het gaf bij alle candidaten op twee na voldoende resultaten.

Scheikunde.

Zoowel het schriftelijk als het mondeling examen leverde over het algemeen voldoende resultaten op, zoodat slechts aan één der candidaten een onvoldoend cijfer moest worden toegekend. Het examen in practische scheikunde bepaalde zich tot het opsporen van twee verschillende zouten, die door de meesten werden gevonden en aangetoond. Velen hunner konden zich omtrent de wijze en den gang van onderzoek vrij goed verantwoorden.

Beginselen van delfstof-, aard-, plant- en dierkunde.

Het examen in plantkunde leverde beter resultaten op dan dat in dierkunde, wat bij enkelen zelfs veel te wenschen overliet. Physiologie was voor de meesten onbekend terrein. De kennis in mineralogie en geologie was over het algemeen voldoende, soms zelfs zeer goed te noemen.

Cosmographie.

Het examen in dit vak gaf bij drie candidaten voldoende, bij de overigen meer dan voldoende resultaten. Aan drie geëxamineerden werd het cijfer 8 toegekend.

Geschiedenis.

Hierbij bekwam men vrij uiteenloopende resultaten; aan acht candidaten kon een zeer hoog cijfer gegeven worden, terwijl de kennis van vier als onvoldoende met de cijfers 2, 3, 3 en 4 niet te laag is gewaardeerd. Waar de acht eerstgemelde jongelui bijna overal op het gebied der geschiedenis 't huis waren, betoonden de overige zich maar al te vaak vreemdelingen. Tot bijzondere opmerkingen gaf dit examen echter geen aanleiding.

Aardrijkskunde.

Van de 14 candidaten kon aan 5 geen voldoend cijfer worden toegekend.

De kennis van Nederland liet dikwijls te wenschen over. Ook de werelddeelen buiten Europa schenen minder goed bekend. De hoofdproducten der onderscheidene streken werden nu en dan te vergeefs gevraagd. Bergen en rivieren waren vrij goed bekend. De oorzaak van het een en ander is misschien te zoeken in de omstandigheid, dat aan een zoo omvangrijk vak in het vierde en vijfde jaar aan de hoogere burgerscholen slechts één uur per week besteed wordt.

Staatswetenschappen.

Het examen in de staatswetenschappen gaf gunstige resultaten, zoodat aan alle candidaten een voldoend, aan eenige zelfs een zeer gunstig cijfer kon toegekend worden. Tot bijzondere opmerkingen gaf het onderzoek geen aanleiding.

Handelswetenschappen.

Aan 6 candidaten moest voor het schriftelijk werk van boekhouden, enz. onvoldoende worden toegekend. Negen der candidaten konden geen promesse schrijven. Sommigen verwarden diverse debiteuren met diverse crediteuren. Vijf candidaten voldeden zoowel mondeling als schriftelijk zeer goed. Warenkennis was vrij wel voldoende en gaf geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen.

Nederlandsche- taal en letterkunde.

Op ééne uitzondering na, waren de opstellen der candidaten voldoende, sommige goed, één zelfs zeer goed, zoodat daaraan zonder twijfel het volle aantal punten zou toegekend zijn, indien niet een paar taalfouten dit hadden belet. De taalkennis der candidaten bleek bij het mondeling examen vrijwel in overeenstemming te zijn met wat hunne opstellen deed verwachten, terwijl ook de kennis der letterkunde over het algemeen bevredigend was, zoodat allen een voldoend cijfer bekwamen.

Fransche taal- en letterkunde.

Aan 6 van de 14 candidaten moest voor het schriftelijk werk een cijfer beneden 5 gegeven worden, de opstellen toch getuigden van zeer geringe bekwaamheid in de regels der spraakkunst; stijl en inhoud lieten veel te wenschen over. De overige candidaten hadden een opstel geleverd, waaraan een voldoend cijfer kon worden toegekend. Er waren 3 candidaten die het cijfer 7, en 2 die het cijfer 3 bekwamen. Het mondeling examen was van 4 der 6 eerstgenoemde candidaten zóó min, dat hun niet meer dan het cijfer 2 kon ten deel vallen. De eenvoudigste woorden bleven onvertaald; de eenvoudigste verklaringen konden niet gegeven worden. Van 6 candidaten kan gezegd worden, dat zij een zeer goed mondeling examen aflegden.

De letterkunde was van 5 candidaten onvoldoendé of slecht, van 4 voldoende, van de rest goed en zeer goed te noemen. Van laatstgenoemden was het geen opnoemen van namen, maar zij konden vrij vlug en zuiver weergeven wat ze gelezen hadden en zelfs vrij aardig hunne meening daarover uitspreken.

Hoogduitsche taal- en letterkunde.

Het examen in dit vak gaf geene aanleiding tot bijzondere opmerkingen.

Engelsche taal- en letterkunde.

Het examen leverde vrij gunstige resultaten op. Het minst bevredigend waren woordenkennis en kennis van de hoofdpunten der spraakkunst.

Hand- en rechtlijnig teekenen.

Wat betreft de dit jaar voor de eerste maal gevolgde methode bij het handteekenen, is deze, naar het oordeel der Commissie, verre te verkiezen boven de vroeger gevolgde wijze om de candidaten tijdens het mondeling gedeelte van het eindexamen handteekeningen te laten vervaardigen. Aan alle candidaten eene gelijke vraag te stellen, maakt de beoordeeling veel eenvoudiger en dientengevolge juister. Met de cijfers door den deskundige (1) dien de sub-commissie zich had toegevoegd, voorgesteld, konden de leden der subcommissie zich nagenoeg geheel vereenigen. De verschillen waren een gevolg van de betrekkelijke waarde aan schets en opwerking toegekend. De meerderheid der leden meende de eerste als hoofdzaak te moeten beschouwen, inzonderheid met het oog op den beschikbaren tijd. De deskundige meende schets en wijze van opwerking als gelijk te moeten rekenen.

Over het algemeen is de proefneming met deze methode van examineeren als volkomen geslaagd te beschouwen.

Het rechtlijnig teekenen was over het algemeen middelmatig. Slechts één der candidaten bekwam het cijfer 8. De uitvoering der teekeningen liet bij velen te wenschen over; ofschoon de opgave hoogst eenvoudig en de beschikbare tijd zeer ruim was, leverden vele teekeningen eene verzameling van lijnen van allerlei dikte. Er was door de meesten weinig zorg besteed èn aan de uitvoering der constructie èn aan het overbrengen in inkt. Van een zwarten inkt hadden de meeste candidaten geen begrip.

Èn bij het handteekenen, èn bij het lijnteekenen deed zich de vraag voor, welke waarde er te hechten was aan de ingeleverde — behoorlijk gewaarmerkte — teekeningen.

De Commissie meende zich tot het op 't examen vervaardigde werk te moeten bepalen.

De Commissie meent hiermede de haar opgelegde taak te hebben volbracht, en eindigt haar verslag met U Hoogedelgestrenge haar dank te betuigen voor het in haar gestelde vertrouwen.

De Commissie voornoemd,

G Kok Jr., *Voorzitter*.

J. G. v. Santen, *Secretaris*.

(1) De heer M. Vlamings, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Middelburg.

VERSLAG der COMMISSIE, *belast met het afnemen van het eindexamen der hoogere burgerscholen in Utrecht, in* 1883.

Aan den Commissaris des Konings in de provincie Utrecht.

De Commissie, benoemd bij Uw besluit van den 26sten April 1883 n°. 8, A.Z, om het eindexamen der hoogere burgerscholen in de provincie Utrecht af te nemen, heeft de eer U Hoogedelgestrenge het volgend verslag van hare werkzaamheden aan te bieden.

Hare eerste vergadering heeft zij gehouden te Utrecht den 3den Mei 1883, op welke de verdeeling van de vakken onder de leden der Commissie en de bepaling van den duur van het examen in elk vak geregeld werden, als volgt:

	Vakken.	Uur.	Examinator.	Assessor.
A.	Meetkunde. Goniometrie en trigonometrie. Beschrijv. meetkunde	$1^1/_2$	P. Van Mourik,	dr. J. Campert.
	Reken- en stelkunde		dr. J. Campert,	P. Van Mourik.
	Theoretische en toegepaste mechanica en technologie	$^1/_2$	dr. J. Campert,	P. Van Mourik.
B.	Natuurkunde	$^1/_2$	dr. J. L. Hoorweg,	dr. J. W. Doijer.
	Scheikunde	$^1/_2$	dr. J. W. Doijer,	dr. J. L. Hoorweg.
	Cosmographie	$^1/_2$	dr. J. L. Hoorweg,	dr. J. W. Doijer.
	Natuurlijke historie	$^1/_2$	dr. J. W. Doijer,	dr. J. L. Hoorweg.
C.	Geschiedenis	$^1/_2$	prof. C. A. Engelbregt,	A. Groenier.
	Aardrijkskunde	$^5/_1$	A. Groenier,	prof. C. A. Engelbregt.
	Staats- en handelswetenschappen	$^1/_2$	J. C. F. Prikken,	A. Groenier.
D.	Nederlandsch	$^1/_2$	P. H. Van Moerkerken,	B. Dingemans.
	Fransch	$^1/_2$	P. H. Van Moerkerken,	W. N. Coenen.
	Engelsch	$^1/_2$	B. Dingemans,	prof. C. A. Engelbregt.
	Hoogduitsch	$^1/_2$	W. N. Coenen,	P. H. Van Moerkerken.

E. Handteekenen, beoordeelaars W. N. Coenen en A. Groenier.

Rechtlijnig teekenen, beoordeelaars dr. J. Campert en P. Van Mourik.

Het examen in de practische scheikunde werd niet noodig geacht

Tot het afleggen van het examen hadden zich 23 candidaten aangemeld, 19 van de Rijks hoogere burgerschool te Utrecht, en 4 van de hoogere burgerschool te Amersfoort; zij werden in vier groepen verdeeld, drie van 6 en één van 5. Een van de candidaten uit Utrecht heeft zich wegens ziekte kort voor het examen teruggetrokken.

De examens zijn begonnen den 16den en geëindigd den 28sten Juli de uitslag, die op denzelfden dag nog opgemaakt en aan de candidaten medegedeeld werd, was als volgt:

Volgnommers candidaten.	Cijfers toegekend voor de afdeelingen					Uitslag van het examen.
	A.	B.	C.	D.	E.	
I	7	5	6	5	6	Toegelaten volgens art. 23, al. 1, van het reglement.
II	6	8	9	8		idem.
III	5	5	4	4	6	Afgewezen met algemeene stemmen.
IV	5	4	7	5	6	Toegelaten idem.
V	5	4	4	6	3	Afgewezen idem.
VI	9	6	7	5	5	Toegelaten volgens art. 23, al. 1, van het reglement.
VII	8	8	8	6	7	idem.
VIII (ziek)	—	—	—	—	—	
IX	8	7	7	5	6	idem.
X	5	4	6	6	5	Toegelaten met algemeene stemmen.
XI	8	9	7	8	7	Idem volgens artikel 23, al. 1, van het reglement.
XII	8	8	8	5	5	idem.
XIII	5	6	7	4	6	Idem met algemeene stemmen.
XIV	7	8	8	4	6	idem.
XV	3	3	6	5	3	Afgewezen idem.
XVI	5	4	7	6	7	Toegelaten idem.
XVII	9	7	7	6	6	Idem volgens artikel 23, al. 1, van het reglement.
XVIII	3	4	4	5	5	Afgewezen met algemeene stemmen.
XIX	7	8	7	6	5	Toegelaten volgens art. 23, al. 1, van het reglement.
XX	6	6	7	5	6	idem.
XXI	6	7	7	6	5	idem.
XXII	5	5	4	4	6	Afgewezen met algemeene stemmen.
XXIII	7	5	6	5	6	Toegelaten volgens art. 23, al. 1, van het reglement.

Aan zeventien candidaten kon dus het verlangde getuigschrift worden uitgereikt; aan 5 werd het geweigerd; deze waren afkomstig van de Rijks hoogere burgerschool te Utrecht.

Uit onderstaande tabel blijkt hoeveel malen in elk der verschillende vakken de in het reglement vastgestelde cijfers 1 tot 10 zijn toegekend

VAKKEN.	Aantal malen dat is toegekend het cijfer									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Wiskunde	—	—	2	—	6	4	4	2	4	—
Theoretische en toegepaste mechanica en technologie	—	—	1	3	4	2	5	5	2	—
Natuurkunde	—	—	1	3	6	3	6	2	1	—
Scheikunde	—	1	1	4	3	3	7	1	2	—
Delfstof-, aard-, plant- en dierkunde	—	—	—	4	6	5	4	1	2	—
Cosmographie	—	—	—	8	4	8	2	—	—	—
Geschiedenis	—	—	—	3	3	3	5	4	3	1
Aardrijkskunde	—	—	—	1	3	3	8	4	2	1
Staatsinrichting	—	—	2	1	2	3	4	5	4	1
Staathuishoudkunde en statistiek	—	—	—	3	1	4	3	7	4	—
Handelswetenschappen en warenkennis	—	1	2	5	1	3	4	1	4	1
Nederlandsche taal- en letterkunde	—	—	—	3	5	6	6	2	—	—
Fransche taal- en letterkunde	—	—	—	5	6	9	1	1	—	—
Engelsche taal- en letterkunde	—	—	2	5	5	5	3	2	—	—
Duitsche taal- en letterkunde	—	—	1	5	8	3	4	1	—	—
Handteekenen	—	—	3	6	6	7	—	—	—	—
Rechtlijnig teekenen	—	—	—	2	—	4	8	8	—	—

Het onderzoek in eenige der tot het examen behoorende vakken heeft tot de volgende opmerkingen aanleiding gegeven.

Wiskunde.

Het examen in de wiskunde gaf bevredigende resultaten, zooals uit de bovenstaande tabel blijkt. Van de 22 candidaten werd aan 14 het cijfer 6 of hooger dan 6 toegekend. Aan 6 kon het cijfer 5 (even voldoende) worden gegeven, terwijl van 2 candidaten de kennis onvoldoende werd bevonden. Onder de eerstgenoemde candidaten zijn er die een hooger cijfer zouden verkregen hebben, indien zij zich de moeite getroost hadden van eene herhaling der in lagere klassen behandelde onderdeelen van het leervak.

Natuurkunde.

Ook het examen in de natuurkunde leverde over het algemeen goede resultaten. Verreweg de meeste candidaten toonden, dat zij zich met vrucht op dit vak hadden toegelegd.

Scheikunde.

Bij het examen in de scheikunde werd eene vrij groote ongelijkmatigheid in de kennis der candidaten opgemerkt; terwijl velen blijken gaven het onderwijs in dit vak met vrucht te hebben bijgewoond, bleven enkelen op de eenvoudigste vragen het antwoord schuldig.

Geschiedenis

Het examen in de geschiedenis liep in den regel zoowel over de oude geschiedenis en middeleeuwen als over de nieuwe en vaderlandsche geschiedenis en leverde meerendeels zeer bevredigende resultaten op. Waren die trouwens ook al eens eene enkele reis minder voldoende, aan enkelen kon daarentegen het cijfer van zeer goed, ja zelfs van uitmuntend worden toegekend. Naar de bescheiden meening der subcommissie, met dit examen belast, blijkt het wenschelijk — een wensch die reeds meermalen door haar is geuit — dat, evenals vroeger, ook in geschiedenis een schriftelijk examen worde afgelegd.

Aardrijkskunde.

Bij dit examen werden zeer bevredigende uitkomsten verkregen; blijkbaar hadden de candidaten dit vak met eenige voorliefde behandeld.

Staatswetenschappen.

De indruk van het examen in staatsinrichting was gunstig. Uit het onderzoek bleek, dat bijna alle candidaten voldoende aandacht gewijd hadden aan het bestuur des Rijks, der provincie en der gemeente en aan de samenstelling van het bestuur in onze bezittingen en koloniën. Het examen in de staathuishoudkunde gaf redenen tot tevredenheid. De meeste candidaten toonden omtrent de hoofdbeginselen der wetenschap duidelijke begrippen te hebben.

Handelswetenschappen.

Het examen in het boekhouden, zoowel schriftelijk als mondeling, gaf bij vele candidaten een ongunstig resultaat. Uit het mondeling onderzoek bleek, dat zij van de boeking der eenvoudigste posten geen verklaring konden geven en bovendien geheel onbekend waren met de afsluiting der koopmansboeken. Het examen in het handelsrecht gaf eene meer bevredigende uitkomst, waardoor dan ook de totale indruk iets beter werd.

Nederlandsche taal.

De kennis der taalkunde was over het algemeen beter dan die der letterkunde; vooral in bekendheid met schrijvers van de negentiende eeuw schoten onderscheidene candidaten te kort.

De opstellen waren meerendeels zoowel wat inhoud als vorm betreft voldoende, enkele zelfs uitstekend.

Fransche, Engelsche en Duitsche taal.

In deze vakken hebben, op een paar loffelijke uitzonderingen na, alle candidaten een min gunstigen indruk achtergelaten; zoowel hunne kennis der spraakkunst en hunne vaardigheid in het spreken als hunne bekendheid met de voornaamste schrijvers, vooral van den nieuwen tijd en hunne belezenheid waren onbevredigend; dat zij nochtans voor het meerendeel een voldoend cijfer verkregen, hadden zij te danken aan hun schriftelijk werk, dat bij de meesten het eindcijfer gunstiger maakte.

Handteekenen.

Dit vak liet over het algemeen veel te wenschen over; een paar uitzonderingen daargelaten, leverde noch het teekenen van den kop naar plaat, noch dat van de groep van lichamen een eenigszins bevredigend resultaat op.

Ten aanzien van het examen in het teekenen veroorlooft zich de Commissie de opmerking, dat het nieuwe voorschrift haar wederom den reeds herhaalde malen geuiten wensch doet uitspreken, dat aan de Commissie een deskundige voor dit vak worde toegevoegd, en voorts, dat bij het uitvoeren van het nieuwe voorschrift betreffende het teekenen van den lichamengroep groote bezwaren bestaan, als het aantal candidaten eenigszins talrijk is.

Hiermede meent de Commissie aan haren last te hebben voldaan. Zij eindigt met U Hoogedelgestr. dank te betuigen voor het vertrouwen in haar gesteld.

Utrecht, 6 Augustus 1883.

Namens de Commissie,

Engelbregt, *Voorzitter.*

P. H. Van Moerkerken, *Secretaris.*

VERSLAG der COMMISSIE *belast met het afnemen van het eindexamen der hoogere burgerscholen in Friesland in* 1883.

Aan den heer Commissaris des Konings in de provincie Friesland.

De Commissie door U benoemd bij beschikking van 21 April 1883, 3de afdeeling n°. 234, gewijzigd bij beschikking van den 12den Juni 1883, 3de afdeeling n°. 334, heeft de eer U het volgende verslag van hare werkzaamheden aan te bieden.

In de eerste vergadering op 5 Mei 1883 werden de subcommissiën voor het examineeren in de verschillende vakken aangewezen, de tijd aan elk vak te besteden, vastgesteld, en de opgaven ingediend welke voor het schriftelijk examen aan de heeren inspecteurs van het middelbaar onderwijs zouden worden gezonden.

Voor het mondeling examen werd voor elk vak een tweetal leden aangewezen, aan wie werd overgelaten wie hunner zou vragen en wie daarbij zou toehooren.

De geheele regeling, die werd vastgesteld was als volgt:

VAKKEN.	Examinatoren.	Tijd voor elk mondeling examen.
A. Wiskunde.	Burger en Nijland . . .	1 uur.
Werktuigkunde en technologie.	Enklaar en Zaaijer. . .	$^1/_2$ »
B. Natuurkunde.	Enklaar en Zaaijer. . .	$^1/_2$ »
Natuurlijke historie.	Andreae en Van Capelle.	$^3/_4$ »
Scheikunde en warenkennis.	Andreae en Van Capelle.	$^1/_2$ »
Cosmographie.	Burger en Nijland. . .	$^1/_2$ »
C. Staatswetenschap en boekhouden.	Cohen en Minderhoud. .	1 »
Geschiedenis.	Doedes en Slothouwer .	$^1/_2$ »
Aardrijkskunde.	Doedes en Slothouwer .	$^1/_2$ »
D. Nederlandsch en Duitsch.	Knoest en Koppenol . .	1 »
Fransch en Engelsch.	Alberts en Valkhoff . .	1 »

E. De beoordeeling der gedurende het schriftelijk examen te vervaardigen handteekeningen werd opgedragen aan de heeren Alberts en Valkhoff; op verzoek dezer heeren besloot de Commissie den heer J. Bubberman, leeraar in het teekenen te Leeuwarden, uit te noodigen hun als deskundige ter zijde te staan.

Als beoordeelaars van de lijnteekeningen werden aangewezen de heeren Burger, Minderhoud en Nijland.

Verder werd besloten de 22 candidaten, die zich voor het examen hadden aangemeld, en wel 13 leerlingen van de school te Leeuwarden en 9 van die te Sneek, in drie groepen te examineeren, zóó dat het mondeling examen zou aanvangen op Maandag 16 Juli en afloopen Woensdag 25 Juli.

In de tweede vergadering op 15 Juli bleek, dat de heer dr. F. G. Slothouwer door eene beschikking van Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken verhinderd was, verder als lid der Commissie werkzaam te zijn, en dat in zijne plaats bij Uwe bovengenoemde beschikking van 12 Juni, de heer Horstink in zijne plaats tot lid was benoemd, die nu in de sub-commissie C den heer Slothouwer verving voor het examen in geschiedenis en aardrijkskunde.

Verder bleek dat het schriftelijk gedeelte van het examen aan beide hoogere burgerscholen naar behooren was afgeloopen; alleen was het examen in handteekenen in den namiddag van 4 Juli aan beide scholen door een zwaar onweêr en daarmede gepaard gaande duisternis merkelijk belemmerd. Een der examinandi (n°. 12), leerling van de school te Sneek, had zich door ongesteldheid genoopt gevoeld van het examen af te zien, zoodat dit verder door 21 examinandi werd afgelegd op de daarvoor bepaalde dagen. De uitslag van het examen was als volgt:

Volgnummers der candidaten.	Cijfers toegekend voor de afdeelingen					Uitslag van het examen.
	A.	B.	C.	D.	E.	
I	7	7	6	6	6	Toegelaten volgens art. 23 van het reglement.
II	8	6	6	6	5	Idem.
III	7	7	5	6	7	Idem.
IV	8	7	6	5	6	Idem.
V	8	8	7	7	6	Idem.
VI	7	7	5	6	6	Idem.
VII	9	8	6	6	6	Idem.
VIII	6	4	4	5	5	Afgewezen.
IX	7	5	5	4	6	Toegelaten met 13 stemmen tegen 1.
X	5	6	6	7	6	Idem volgens art. 23 van het reglement.
XI	5	6	4	6	6	Idem met algemeene stemmen.
XII	—	—	—	—	—	Niet opgekomen.
XIII	5	4	6	6	5	Toegelaten met algemeene stemmen.
XIV	9	8	7	7	6	Idem volgens art. 23 van het reglement.
XV	5	4	8	6	6	Idem met algemeene stemmen.
XVI	9	8	9	6	8	Idem volgens art. 23 van het reglement.
XVII	5	6	3	5	6	Idem met 11 tegen 3 stemmen.
XVIII	7	6	4	6	6	Idem met algemeene stemmen.
XIX	4	5	6	7	5	Idem.
XX	6	5	5	8	7	Idem volgens art. 23 van het reglement.
XXI	7	8	6	7	7	Idem.
XXII	6	7	6	7	6	Idem.

zoodat 20 examinandi werden toegelaten en 1 werd afgewezen, zijnde een leerling der Rijks hoogere burgerschool te Leeuwarden.

Dus zijn van de school te

Leeuwarden geëxamineerd 13 candidaten, toegelaten 12, afgewezen 1.

Sneek geëxamineerd 8 candidaten, toegelaten 8, afgewezen 0.

Het aantal malen dat de in het reglement vastgestelde cijfers 1 tot 10 werden toegekend, voor de verschillende vakken, zoowel als voor de vijf afdeelingen, is in de volgende tabel medegedeeld.

VAKKEN.	Aantal malen toegekend het cijfer										Aantal malen toegekend het cijfer	
	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	onvoldoende.	voldoende.
A.												
Reken- en stelkunde	1	2	1	5	5	6	1	—	—	—	1	20
Meetkunde	—	5	4	4	1	2	3	2	—	—	5	16
Goniometrie en trigonometrie . .	2	4	6	2	7	—	—	—	—	—	—	21
Beschrijvende meetkunde . . .	4	2	1	2	3	6	3	—	—	—	3	18
Mechanica en technologie . . .	1	3	—	6	6	3	1	1	—	—	2	19
B.												
Natuurkunde	—	—	3	7	5	5	1	—	—	—	1	20
Scheikunde en warenkennis . .	—	2	5	4	3	3	2	2	—	—	4	17
Natuurlijke geschiedenis . . .	—	2	4	3	6	3	1	1	1	—	3	18
Cosmographie	2	1	4	7	6	—	—	1	—	—	1	20
C.												
Staatswetenschappen . . . . . / Boekhouden	1	1	2	4	5	5	3	—	—	—	3	18
Aardrijkskunde	—	—	2	2	7	6	3	—	1	—	4	17
Geschiedenis	—	3	—	3	4	4	2	4	1	—	7	14
D.												
Nederlandsche taal- en letterkunde	—	—	2	9	7	3	—	—	—	—	—	21
Fransche idem.	—	—	—	6	8	7	—	—	—	—	—	21
Engelsche idem.	—	—	—	6	5	9	1	—	—	—	1	20
Hoogduitsche idem.	—	—	2	6	9	1	2	1	—	—	3	18
E.												
Handteekenen	—	—	1	6	4	9	1	—	—	—	1	20
Natuurteekenen	—	—	—	3	8	9	1	—	—	—	1	20
Lijnteekenen	—	—	4	4	7	6	—	—	—	—	—	21
Totaal . . .	11	25	41	89	106	87	25	12	3	—	40	359
A. Wis- en werktuigkunde . .	—	3	3	6	3	5	1	—	—	—	1	20
B. Natuurkundige vakken . . .	—	—	5	5	5	3	3	—	—	—	3	18
C. Staats- en handelswetenschapp.	—	1	1	2	9	4	3	1	—	—	4	17
D. Talen	—	—	1	6	10	3	1	—	—	—	1	20
E. Teekenen	—	—	1	3	13	4	—	—	—	—	—	21
Totaal . . .	—	4	11	22	40	19	8	1	—	—	9	96

Uit deze opgave blijkt genoegzaam hoe het met de kennis der candidaten in de verschillende vakken gesteld was. Daarom nog slechts de volgende opmerkingen.

Bij het schriftelijk examen in de natuurkunde, acht de Commissie het wenschelijk, dat de tijd voor het maken van een opstel en die voor het oplossen van een vraagstuk afzonderlijk worde aangewezen.

Het kwam ook dit jaar weder voor, dat enkele candidaten den geheelen beschikbaren tijd voor de twee verschillende opgaven, aan het opstel alleen besteedden, zoodat voor het vraagstuk geen tijd overbleef Daarbij zij nog opgemerkt, dat een onafgebroken werktijd van 4 uren voor de candidaten te lang is.

Wat het examen in natuurlijke historie betreft, bij vele candidaten was de kennis der dierkunde meer bevredigend dan die van plantkunde.

De aard- en delfstofkunde bleek door een groot gedeelte van hen niet, of geheel onvoldoende beoefend te zijn.

Naar aanleiding van de nieuwe regeling in het examen in het handteekenen, meende de sub-commissie de volgende opmerkingen te moeten maken. Het is niet alleen den wettelijk onbevoegden leden, maar ook den deskundige voorgekomen, dat het uiterst moeilijk, ja bijna ondoenlijk was, de naar de groep gemaakte teekeningen juist te beoordeelen, zonder zich op de plaats te bevinden, waar de groep door den teekenaar op papier gebracht was.

De moeilijkheid werd nog vergroot door de omstandigheid, dat de op de verschillende scholen gebruikte licha-

men van geheel verschillende afmetingen waren. De driezijdige pyramide van de eene school was zeer groot, die van de andere was zoo klein, dat de deskundige, die met het opstellen der lichamen belast geweest was, dat lichaam op het uiterste randje van den kubus had moeten plaatsen, wilde hij eenige slagschaduw op het zijvlak van den kubus verkrijgen.

Die omstandigheid maakte bij de overigens goede teekening een zonderling vertoon.

Het is om bovengemelde redenen dat de Commissie de wenschelijkheid uitspreekt:

1°. dat voortaan bij de gemaakte teekeningen, die den voorzitter der examen-commissie worden toegezonden, gevoegd zij niet alleen de teekening der groep in horizontale en in verticale projectie, maar ook de platte grond van het lokaal, met juiste aanwijzing van de plaatsen, door de respectieve candidaten ingenomen; en

2°. dat de lichamen zooveel mogelijk van dezelfde afmetingen zijn, opdat alle candidaten onder dezelfde omstandigheden werken en de beoordeeling later voor allen gelijk en derhalve rechtvaardig zij.

Wellicht zouden de lichamen van Regeeringswege verstrekt kunnen worden, wat zonder groote kosten zou kunnen geschieden.

Eindelijk acht de Commissie het wenschelijk, dat bij de keuze van het model der groep, meer rekening gehouden worde met de eischen der schoonheid; zich hierin uitsluitend tot de regelmatige wiskundige figuren te bepalen is daaraan niet bevorderlijk. Het kiezen van andere smaakvolle modellen in gips, is ook meer in overeenstemming met de richting, waarin het teekenonderwijs in de hoogere klassen der hoogere burgerscholen is geleid, terwijl de vaardigheid in het perspectievisch zien, hierbij evengoed als bij de blokfiguren te beoordeelen is.

Ten slotte betuigt de Commissie U haren dank voor het in haar gestelde vertrouwen.

Leeuwarden, Juli 1883.

Namens de Commissie,
C. P. Burgers, *Voorzitter.*
H. Koppenol, *Secretaris.*

VERSLAG der COMMISSIE *belast met het afnemen van het eindexamen der hoogere burgerscholen in* Overijssel, *in het jaar* 1883.

Aan den heer Commissaris des Konings in de provincie Overijssel.

De Commissie, bij beschikking van den 11den April 1883, n°. $\frac{1029}{884}$, 2de afdeeling, door U benoemd, om het eindexamen der hoogere burgerscholen in de provincie Overijssel af te nemen, heeft de eer U het volgend verslag van hare werkzaamheden aan te bieden.

In eene voorloopige vergadering, gehouden den 3den Mei in het gebouw der hoogere burgerschool te Kampen, werd tot secretaris benoemd de heer H. Cremer, en splitste zich de Commissie in subcommissiën. Vervolgens werden voor elk vak de examinatoren aangewezen en werd de duur van elk mondeling examen vastgesteld. De samenstelling van de sub-commissiën en de tijd aan het examen in elk vak besteed, blijken uit het volgend overzicht, waarin de eerste naam telkens dengene aanwijst, die het mondeling examen leidde, uitgezonderd bij de wiskunstige vakken, waarbij de heeren zich beurtelings met deze taak belastten.

Groep A.

Stelkunst, meetkunst, goniometrie en trigonometrie: de heeren De Vries, Frackers . . . . . . 1¼ uur.

Beschrijvende meetkunst: de heeren Frackers, De Vries (niet mondeling).

Werktuigkunde en mechanische echnologie: de heeren Meilink en Frackers . . . . . . ½ uur.

Groep B.

Natuurkunde: de heeren Meilink, Kuyper . ½ »

Scheikunde en warenkennis: de heeren Kuyper, Meilink . . . . ¾ »

Natuurlijke historie: de heeren Meilink, Kuyper . . . . ¾ »

Cosmographie: de heeren Frackers, De Vries ½ «

Groep C.

Staatsinrichting, staathuishoudkunde en statistiek: de heeren Ter Haar, Cremer . . . . ½ »

Aardrijkskunde: de heeren Huberts, Landweer ¾ »

Geschiedenis: de heeren Landweer, Huberts ¾ »

Boekhouden: de heeren Ter Haar, Frackers (niet mondeling).

Groep D.

Nederlandsch: de heeren Huberts, Ooms. . ¾ »

Fransch: de heeren Ooms, Cremer. . . . ½ »

Engelsch: de heeren Frederiks, Ter Haar . ½ »

Hoogduitsch: de heeren Cremer, Frederiks. ½ »

Groep E.

Handteekenen: de heeren Huberts, Ter Haar, Meilink (niet mondeling).

Rechtlijnig teekenen: de heeren Frackers, De Vries (niet mondeling).

Vervolgens deelde de voorzitter mede, dat voor het afleggen van het examen zich bij hem hadden aangemeld 20 candidaten, namelijk 5 leerlingen van de hoogere burgerschool te Zwolle, 5 van die te Deventer en 10 van die te Kampen. Zij werden verdeeld in 4 gelijke groepen, terwijl bepaald werd, dat het examen zou beginnen op den 16den Juli en eindigen op den 28sten van dezelfde maand.

Nadat de examens waren geëindigd, heeft de Commissie in hare vergadering op den 28sten Juli over het uitreiken der gevraagde getuigschriften beslist. De uitslag was, dat aan 11 der candidaten het getuigschrift van voldoend afgelegd examen kon worden toegekend volgens art. 23 van het algemeen reglement, 1ste alinea, aan 4 na stemming, terwijl het aan 5 moest worden onthouden.

De Commissie deelt nu de verslagen mede, door de respectieve leden uitgebracht over de vakken waarin zij examen hadden afgenomen.

Scheikunde.

Bij het beoordeelen der resultaten, welke het examen in dit vak opleverde, dient in het oog gehouden te worden, dat er slechts ondervraagd is omtrent die onderwerpen, welke geacht konden worden met eenige uitvoerigheid bij het onderwijs te zijn behandeld, en dat ook daarom met vele candidaten meer de anorganische dan de organische scheikunde besproken is.

Natuurlijke historie.

Bij het examen in de natuurlijke historie bleek weder, dat vele candidaten verzuimd hadden, door eigen aanschouwing het onderwijs aan te vullen. Vooral gold dit van de plantkunde.

Aardrijkskunde.

In vroeger jaren werd door de Commissie nog al eens geklaagd over de verwaarloozing of minder goede beoefening van het vak. Dit jaar evenwel hadden de examinatoren alle reden van tevredenheid; de candidaten hadden algemeene aardrijkskunde goed beoefend. Zij waren met berg- en rivierstelsels, zeestroomen, producten, handel, staatkundige indeeling enz. goed bekend, en wanneer de Commissie al eenige aanmerking had, dan zou het zijn, dat bij enkele examinandi de kennis van hun eigen vaderland nu en dan wel eens wat te wenschen overliet.

Geschiedenis.

Bij het examen in geschiedenis bleek de meerderheid der candidaten meer dan voldoende kennis te bezitten van de verschillende gedeelten.

Van eene betrekkelijk groote minderheid kon dit niet worden gezegd. Deze had zeker in den laatsten tijd niet genoeg gerepeteerd. De kennis der oude geschiedenis liet het meest te wenschen over. Bovendien wisten velen dezer candidaten de gebeurtenissen niet behoorlijk in den tijd te plaatsen.

Nederlandsch.

Op enkele uitzonderingen na was de kennis der candidaten over het algemeen vrij voldoende, dit is: zij hadden vrij goed werk geleverd en wisten zich rekenschap te geven van de fouten, die zij begaan hadden, terwijl het mondeling examen over taalkunde aanleiding tot tevredenheid gaf. Het zwakke punt bij de meeste candidaten was de letterkunde; het memoriseeren van namen van schrijvers en hunne werken, het machinaal van buiten leeren van den inhoud van enkele werken was zeer gewoon; de examinandi hadden weinig gelezen.

Fransch.

Het meerendeel der candidaten was voor het Fransch *mondeling* tamelijk voldoende. Het schriftelijk werk was van dien aard, dat opnieuw uitkwam, hoe moeilijk het is, in eene vreemde taal een goed opstel te schrijven na de weinige uren, die in de hoogste klassen der hoogere burgerschool aan dit onderwijs kunnen gewijd worden.

Eene vertaling, die de voornaamste spraakkunstige regels omvatte, desnoods met behulp van een woordenboek, zou een zuiverder maatstaf zijn, vooral ook voor de *betrekkelijke* bekwaamheden der examinandi.

Hoogduitsch.

Hoewel aan het meerendeel der candidaten een voldoend cijfer kon worden toegekend, kwamen toch in alle opstellen, één uitgezonderd, grove fouten voor tegen het gebruik der naamvallen, terwijl in enkele ook de verbuiging van naamwoorden en voornaamwoorden, alsmede de vervoeging der werkwoorden te wenschen overliet. Bij het mondeling examen bleek doorgaans, dat de candidaten dezelfde fouten begingen. De kennis van de geschiedenis der letterkunde bepaalde zich tot de voornaamste schrijvers van het tweede bloeitijdvak.

Handteekenen.

De uitslag van het examen in handteekenen is niet ongunstig te noemen. De overgroote meerderheid der candidaten kon een voldoend cijfer behalen.

Wat de veranderde wijze van het onderzoek aangaat, meent de Commissie te kunnen constateeren, dat zij wel heeft voldaan. Alleen veroorlooft zij zich tweeërlei opmerking:

1°. dat de bepaling omtrent het overleggen eener teekening van de groep, waarnaar is gewerkt, in horizontale en in verticale projectie, op de halve grootte, óf als niet volstrekt noodig kan vervallen, óf dat uitdrukkelijk de personen dienen aangewezen te worden, aan wie deze taak moet worden opgedragen;

2°. dat het noemen van de verzameling van voorbeelden van *Julien* en *Bargue*, waarin modellen voorkomen, die zeer ver uiteenloopen, wat moeilijkheid van bewerking en uitvoerigheid betreft, eene te groote speelruimte overlaat en de beoogde eenheid in de eischen van het examen niet voldoende waarborgt. Wellicht zou men aan dit bezwaar te gemoet kunnen komen, door uit een van de genoemde, of liever uit een der nieuwere en meer practische verzameling een bepaald nummer aan te wijzen. Kon dit soms moeilijkheid opleveren, ingeval zoodanig nummer aan eenige der scholen niet aanwezig mocht zijn, dan zou misschien de opgave van een kop of buste in omtrek weer te geven, voldoende kunnen geacht worden.

Aan het einde van haar verslag gekomen, meent de Commissie eene algemeene opmerking niet te mogen terughouden. 't Is haar nu wederom gebleken, dat het examen te uitgebreid is, en 't zou haar derhalve wenschelijk voorkomen, om den omvang van het examen eenigszins in te krimpen. Een nieuw geformuleerd en beperkter programma van het eindexamen zou daarom eene zeer gewenschte zaak zijn.

De Commissie meent hiermede hare taak naar vermogen te hebben volbracht en betuigt haren dank voor het geschonken vertrouwen.

Kampen, den 29sten Juli 1883.

B. Meilink, *Voorzitter.*

H. Cremer, *Secretaris.*

VERSLAG DER COMMISSIE, *belast met het afnemen van het eindexamen der hoogere burgerscholen in* Groningen, *in het jaar* 1883.

Aan den Heer Commissaris des Konings in Groningen.

De Commissie, door U benoemd bij besluit van den 23sten April 1883, n°. 4, 3de afdeeling, tot het afnemen van het eindexamen der hoogere burgerscholen in Groningen, heeft de eer u het volgende verslag harer werkzaamheden aan te bieden.

In hare eerste vergadering, gehouden den 3den Mei 1883, in het gebouw der Rijks hoogere burgerschool te Groningen, waar ook hare verdere vergaderingen en de examens hebben plaats gehad, werd tot secretaris verkozen het lid P. R. Bos.

Daarna werden de sub commissiën gevormd en de vakken, waarover het examen moest loopen, onder de verschillende leden verdeeld. Voor elk vak werden twee examinatoren benoemd, met uitzondering van het hand- en het rechtlijnig teekenen, waarvoor drie leden werden aangewezen, terwijl werd besloten in de eerstvolgende vergadering te bepalen, of de sub-commissie voor het teekenen al dan niet de voorlichting van een voor teekenen middelbaar onderwijs bevoegd persoon zou inroepen.

De verschillende vakken werden onder de leden verdeeld, met bijbepaling van den duur van het mondeling examen, als volgt:

Sub-commissie A.

Vak.	Examinatoren.	Duur van het examen.
Reken- en stelkunde,	Woudstra, Allersma,	30 min.
Meetkunde,	Allersma, Woudstra,	30 »
Gonio- en trigonometrie,	Woudstra, Allersma,	30 »
Beschrijvende meetkunde,	Allersma, Woudstra,	(30 » together with above)
Werktuigkunde en technologie,	Schuringa, Woudstra	30 »

Sub-commissie B.

Vak.	Examinatoren.	Duur van het examen.
Natuurkunde,	Groneman, Schuringa,	30 min.
Scheikunde,	Scheffer jr., Van der Meulen,	30 »
Natuurlijke historie,	Van der Meulen, Scheffer jr.,	45 »
Cosmographie,	Schuringa, Groneman,	15 »

Sub-commissie C.

Vak.	Examinatoren.	Duur van het examen.
Aardrijkskunde,	Bos, Franke,	30 min.
Geschiedenis,	Franke, Bos,	45 »
Staatswetenschappen,	Franke, Bos,	30 »
Handelswetenschappen,	Allersma, Franke,	15 »

Sub-commissie D.

Vak.	Examinatoren.	Duur van het examen.
Nederlandsch,	Hillinga, Leopold,	30 min.
Hoogduitsch,	Leopold, Hillinga,	30 »
Fransch,	Scheffer sr., Keyman,	30 »
Engelsch,	Keyman, Scheffer sr.	30 »

Sub-commissie E.

Vak.	Examinatoren.	Duur van het examen.
Teekenen,	Groneman, Schuringa, Bos.	

Als dag waarop de mondelinge examens zouden beginnen, werd aangewezen Maandag 16 Juli, 's morgens te 8 uur.

De Commissie stelde nu de opgaven voor het schriftelijk examen vast, opdat de voorzitter die later aan den inspecteur van het middelbaar onderwijs voor de provincie Groningen zou kunnen opzenden.

De tweede vergadering der Commissie werd gehouden den 15den Juli 1883.

De voorzitter gaf in overweging, één cijfer voor ieder vak vast te stellen. Men komt overeen de vraag, of het schriftelijk dan wel het mondeling examen een overwegende invloed zal kunnen hebben op de vaststelling van het eindcijfer, aan de sub commissiën ter beantwoording over te laten, daar dienaangaande moeilijk algemeene voorschriften kunnen worden gegeven.

Voor kennisgeving werden aangenomen de mededeelingen, dat aan de school te Groningen de wiskundige vakken, het lijnteekenen, de cosmographie en de mechanica hebben geleden door langdurige afwezigheid van den leeraar, terwijl aan de school te Veendam het onderwijs in enkele vakken den schadelijken invloed heeft ondervonden van afwisseling in onderwijzend personeel.

De vergadering besloot voor het handteekenen de voorlichting in te roepen van den heer J. H. Egenberger.

De 28 candidaten, waarvan 19 leerlingen van de Groningsche en 9 van de Veendamsche school, zijn voor het mondelinge examen door den voorzitter gesplitst in vier ploegen van 7 candidaten. Deze ploegen werden achtereenvolgens geëxamineerd van 16—18, 19—21, 23—25 26—28 Juli. Den 29sten Juli werd over de toelating beslist.

De onderstaande tabel vermeldt de cijfers, aan de verschillende cadidaten in de vijf groepen toegekend.

Volgnommers der candidaten.	Groepen. A.	B.	C.	D.	E.
I	3	4	6	6	5
II	7	7	9	7	8
III	4	4	3	4	5
IV	4	4	4	6	6
V	5	6	7	5	6
VI	6	7	5	4	6
VII	7	7	8	5	7
VIII	4	6	4	6	8
IX	4	5	7	7	7
X	5	7	5	4	6
XI	6	6	5	4	6
XII	3	4	3	7	5
XIII	6	7	7	7	6
XIV	4	4	3	4	6
XV	9	9	9	8	7
XVI	4	6	5	6	6
XVII	4	6	5	7	7
XVIII	5	5	5	8	6
XIX	3	4	5	5	5
XX	6	7	5	5	8
XXI	5	7	4	3	7
XXII	4	5	3	4	6
XXIII	5	6	4	4	8
XXIV	8	7	4	4	8
XXV	7	7	6	3	7
XXVI	8	9	8	8	6
XXVIII	5	6	4	5	6

Candidaat XXVII had wel het schriftelijk gedeelte van het examen medegemaakt, doch verscheen niet op het mondelinge gedeelte. Hem konden dus geen cijfers worden toegekend.

Zooals reeds uit de groep cijfers blijkt, was het resultaat der examens niet gunstig. De uitslag der discussiën was dat aan de candidaten II, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XIII, XV, XVI, XVII, XVIII, XX, XXIII, XXIV, XXV, XXVI en XXVIII het diploma kon worden uitgereikt. Van deze waren 13 leerlingen van de school te Groningen en 6 van die te Veendam. Van de afgewezenen waren 6 van de Groningsche, 2 van de Veendamsche school, terwijl ook de candidaat, die op het mondeling examen niet verscheen, leerling van de school te Veendam was.

Voor het overzicht volgen hier nog een paar tabellen, waarvan de eerste uit de vorige is afgeleid.

Cijfers	Aantal malen dat elk der cijfers *een* tot *tien* in elke groep werd toegekend. A.	B.	C.	D.	E.	Aantal voldoende cijfers.	Aantal onvoldoende cijfers.
1	»	»	»	»	»	»	»
2	»	»	»	»	»	»	»
3	3	»	4	2	»	»	9
4	8	6	6	7	»	»	27
5	6	3	8	6	4	27	»
6	4	7	2	4	13	30	»
7	3	9	3	5	6	26	»
8	2	»	2	3	4	11	»
9	1	2	2	»	»	5	»
10	»	»	»	»	»	»	»
						99	36

De gemiddelde cijfers voor de vijf groepen zijn:

A.	B.	C.	D.	E.
$5^6/_{27}$	6	$5^8/_{27}$	$5^{11}/_{27}$	$6^{10}/_{27}$

Het aantal malen, dat elk der cijfers van *een* tot *tien* in elk vak is gegeven, blijkt uit de volgende tabel.

Cijfers.	Reken- en stelkunde.	Meetkunde.	Gonio- en trigonometrie.	Beschrijvende meetkunde.	Werktuigkunde en technologie.	Totaal, groep A.	Natuurkunde.	Scheikunde.	Natuurlijke historie.	Cosmographie.	Totaal, groep B.	Geschiedenis.	Aardrijkskunde.	Staatswetenschappen.	Handelswetenschappen.	Totaal, groep C.	Nederlandsch.	Fransch.	Engelsch.	Hoogduitsch.	Totaal, groep D.	Handteekenen.	Lijnteekenen.	Totaal, groep E.	Algemeen totaal.
1	»	1	»	1	»	2	»	»	»	»	»	1	1	»	1	3	»	»	»	»	»	»	»	»	5
2	1	»	1	3	»	5	»	1	»	1	2	1	2	1	1	5	»	2	2	»	4	»	»	»	16
3	1	9	3	5	1	19	»	3	2	»	5	4	3	2	6	15	»	5	2	3	10	»	»	»	49
4	6	5	3	2	9	25	3	3	3	4	13	1	7	7	5	20	5	2	6	5	18	1	»	1	77
5	7	4	7	1	12	31	5	2	9	3	19	1	3	6	6	16	3	3	4	5	15	9	2	11	92
6	5	3	6	2	1	17	8	7	8	5	28	6	3	4	4	17	12	7	6	7	32	9	9	18	112
7	5	2	5	3	1	16	4	8	2	5	19	5	4	1	»	10	4	3	4	4	15	3	9	12	72
8	1	»	»	2	3	6	3	2	3	6	14	3	3	3	3	12	2	3	2	2	9	4	4	8	49
9	1	3	1	4	»	9	4	1	»	3	8	4	1	3	1	9	1	2	1	1	5	1	3	4	35
10	»	»	1	4	»	5	»	»	»	»	»	1	»	»	»	1	»	»	»	»	»	»	»	»	6

Een onvoldoend cijfer werd dus 147 malen toegekend, een voldoend daarentegen 366 maal, waarvan echter 92 maal een even voldoend.

Wel gaf het examen in sommige vakken aanleiding tot opmerkingen, maar deze kwamen de Commissie voor zoo geheel overeen te stemmen met wat in vroegere verslagen reeds dikwijls is gezegd, dat eene herhaling van die opmerkingen haar minder wenschelijk scheen.

De Commissie meent hiermede hare taak te hebben vervuld en heeft de eer haren dank te betuigen voor het in haar gestelde vertrouwen.

Groningen, 13 September 1883.

F. G. Groneman, *Voorzitter.*
P. R. Bos, *Secretaris.*

VERSLAG der COMMISSIE, *belast met het afnemen van het eindexamen der hoogere burgerscholen in* Drenthe, *in* 1883.

Aan den Heer Commissaris des Konings in Drenthe.

De Commissie, door U Hoogedelgestrenge benoemd bij beschikking van 21 April 1883, 2de afd., n°. 1089, heeft de eer U het volgende verslag van hare werkzaamheden aan te bieden.

In de eerste vergadering, gehouden 6 Mei 1883, benoemde de Commissie tot haren secretaris den heer R. F. Modderman, terwijl de sub-commissiën voor de verschillende vakken op de volgende wijze werden samengesteld:

A. de heeren dr. C. J. E. Brutel de la Rivière, J. Doornbos en dr. J. A. M. Kramps;

B. » » dr. J. A. M. Kramps, dr. A. Van Hasselt en dr. C. J. E. Brutel de la Rivière;

C. » » J. Brals, R. F. Modderman, H. W. Sanders, J. Doornbos en dr. C. J. De Lussanet de la Sablonière;

D. » » dr. C. J. De Lussanet de la Sablonière, H. C. Felser, R. F. Modderman en H. W. Sanders;

E. » » dr. C. J. E Brutel de la Rivière, dr. J. A. M. Kramps, H. C. Felser en R. F. Modderman.

De voorzitter deelde aan de vergadering den inhoud mede van het Koninklijk besluit van 10 Maart 1883 n°. 31, tot wijziging van sommige artikelen van het Algemeen reglement voor de eindexamens der hoogere burgerscholen.

Als examinatoren voor de verschillende vakken werden aangewezen:

A. Reken-, stelkunde, goniometrie, trigonometrie en planimetrie. . . . Doornbos en De la Rivière, 1 uur.
Stereometrie en beschrijvende meetkunde . . De la Rivière en Doornbos, $^1/_2$ »
Werktuigkunde . . . De la Rivière en Kramps, $^1/_2$ »

B. Natuurkunde . . . . Kramps en De la Rivière, $^1/_2$ »
Scheikunde. . . . . Van Hasselt en Kramps, $^3/_4$ »

Plant- en dierkunde	. Kramps en Van Hasselt	$^1/_2$ uur.
Delfstof- en aardkunde	. Van Hasselt en Kramps,	$^1/_4$ »
Cosmographie	. Kramps en De la Rivière,	$^1/_4$ »
C. Geschiedenis	. Brals en De la Sablonière,	$^1/_2$ »
Aardrijkskunde . . .	. Modderman en Brals,	$^1/_2$ »
Staatswetenschappen	. Sanders en Doornbos,	$^1/_2$ »
Handelswetenschappen	. Doornbos en Sanders,	$^1/_4$ »
D. Nederlandsch	. De la Sablonière en Felser,	$^1/_2$ »
Fransch	. Felser en Modderman,	$^1/_2$ »
Engelsch.	. Modderman en De la Sablonière.	$^1/_2$ »
Duitsch	. Sanders en Modderman,	$^1/_2$ »

Geheele duur van het mondeling examen . . 8 uur.

In deze zelfde vergadering werden verder de opgaven en vraagstukken voor het schriftelijk werk vastgesteld, ten einde ze vóór 20 Mei met de noodige toelichting en voor zooveel de voorgestelde vraagstukken betreft vergezeld van de oplossing, aan den inspecteur van het middelbaar onderwijs in de provincie te kunnen opzenden.

Op voorstel van den voorzitter werd door de Commissie bepaald, dat het mondeling examen een aanvang zou nemen op Dinsdag den 17den Juli, des voormiddags te 9 uur, en voortgezet worden op Woensdag en Donderdag daaraanvolgende, terwijl op laatstgenoemden dag, 's avonds te 6 uur, aan de candidaten gelegenheid zou worden gegeven tot het toonen van hunne bedrevenheid in practische scheikunde, terwijl op Vrijdag den 20sten Juli, des voormiddags te 9 uur, eene eindvergadering zou worden gehouden tot het opmaken van den uitslag van het examen en vaststelling van het verslag der Commissie.

De tweede bijeenkomst der Commissie werd gehouden Maandag 16 Juli, des namiddags te 6 uren, waarin de rooster van het mondeling examen werd vastgesteld en gelegenheid werd gegeven tot onderlinge bespreking van het schriftelijk werk, dat vooraf aan de verschillende leden der sub-commissiën ter beoordeeling was toegezonden.

Deze vergadering werd bijgewoond door al de leden, met uitzondering van den heer Brals, die wegens zijn lidmaatschap der Commissie van examen tot toelating voor de Koninklijke Militaire Academie, eerst den volgenden dag aanwezig kon zijn.

Aan het examen werd deelgenomen door 4 candidaten, waarvan 3 leerlingen waren der Rijks hoogere burgerschool te Assen, en 1 van de industrie- en handelsschool te Enschedé.

De nieuwe regeling van het examen in het handteekenen, gewijzigd bij bovengenoemd Koninklijk besluit van den 10den Maart 1883, n°. 31, heeft wel het voordeel, dat de leerlingen rustiger werken, aan de scholen zelve, maar daartegenover staat, volgens het oordeel van de Commissie, het nadeel, dat de beoordeeling van de groep van meetkundige lichamen groote moeilijkheid geeft.

Het oordeel over de kennis der candidaten in werktuigkunde werd zeer moeilijk gemaakt doordien voor het schriftelijk examen twee vraagstukken waren opgegeven, waarvan het eerste niet voor oplossing vatbaar was, terwijl bij beide vraagstukken de grootte van de versnelling der zwaartekracht niet was vermeld, zoodat strikt genomen, ook het tweede vraagstuk niet kon worden opgelost.

Dat zulks een nadeeligen invloed moet hebben uitgeoefend op het schriftelijk werk behoeft geen betoog.

Wat de opgaven in de natuurkunde betreft meent ook deze Commissie, evenals hare voorgangster van 1882, dat het wenschelijk zou zijn, dat voortaan opstel en vraagstuk afzonderlijk werden opgegeven.

Aan de drie candidaten, leerlingen van de Rijks hoogere burgerschool te Assen, kon het diploma van welgeslaagd eindexamen zonder discussie worden toegekend.

Aan den vierden candidaat, aan wien in twee afdeelingen een onvoldoend eindcijfer was toegekend kon de Commissie tot haar leedwezen dit diploma niet uitreiken.

Ook thans meent de Commissie zich te moeten onthouden van opmerkingen over de verschillende onderdeelen van het examen, daar van de 4 candidaten 3 leerlingen waren van de Rijks hoogere burgerschool te Assen, terwijl de 4de candidaat afkomstig was van eene inrichting, waarvan het programma van onderwijs aanmerkelijk verschilt van de hoogere burgerscholen met 5jarigen cursus.

Uit de onderstaande tabellen blijkt, hoeveel malen elk cijfer is toegekend voor elk vak en voor elke afdeeling afzonderlijk.

VAKKEN.	Aantal malen dat is toegekend het cijfer							Aantal examens	
	3	4	5	6	7	8	9	onvoldoende.	voldoende.
Wiskunde	—	—	1	1	—	2	—	—	4
Werktuigkunde	—	—	2	—	1	1	—	—	4
Natuurkunde	—	1	1	—	2	—	—	1	3
Scheikunde	—	—	—	1	2	—	1	—	4
Natuurlijke historie	1	—	1	1	1	—	—	1	3
Cosmographie	1	1	—	1	—	1	—	2	2
Geschiedenis	—	1	—	—	—	1	2	1	3
Aardrijkskunde	—	—	1	1	1	1	—	—	4
Staatsinrichting	1	—	—	—	—	2	1	1	3
Staathuishoudkunde.	1	—	—	—	—	3	—	1	3
Handelswetenschappen	—	—	—	1	1	1	1	—	4
Nederlandsch	—	—	1	—	1	—	2	—	4
Fransch	—	—	1	3	—	—	—	—	4
Hoogduitsch	—	1	1	1	1	—	—	1	3
Engelsch.	—	—	1	2	1	—	—	—	4
Handteekenen	—	—	1	3	—	—	—	—	4
Rechtlijnig teekenen.	—	—	1	1	2	—	—	—	4
Totaal. ; .	4	4	12	16	13	12	7	8	60

Afdeelingen.	Aantal malen dat is toegekend het cijfer						Aantal examens.	
	4	5	6	7	8	9	onvoldoende.	voldoende.
A.	—	1	1	1	1	—	—	4
B.	1	1	—	2	—	—	1	3
C.	1	—	—	1	1	1	1	3
D.	—	1	2	1	—	—	—	4
E.	—	—	3	1	—	—	—	4
Totaal . .	2	3	6	6	2	1	2	18

In de eindvergadering van Vrijdag den 20sten Juli werden de cijfers van de verschillende afdeelingen vastgesteld en aan de candidaten de uitslag van hun examen meêgedeeld.

In deze bijeenkomst werd verder dit verslag samengesteld en kwam nog in bespreking eene circulaire van den heer inspecteur dr. A. T. Van Aken, waarin gevraagd werd het oordeel der Commissie over de nieuwe regeling van het examen in handteekenen. De vergadering besloot aan den heer inspecteur de bezwaren meê te deelen, waartoe de beoordeeling der teekeningen, volgens hare meening aanleiding had gegeven.

De Commissie is hiermede aan het einde van hare taak, en heeft de eer U haren dank te betuigen voor het in haar gestelde vertrouwen.

Assen, den 20sten Juli 1883.

C. J. De Lussanet de la Sablonière, *Voorzitter.*

R. F. Modderman, *Secretaris.*

VERSLAG der COMMISSIE, *belast met het afnemen van het eindexamen der hoogere burgerscholen in de provincie* Limburg, *in het jaar* 1883.

Aan den Hoogedelgestrengen Heer Commissaris des Konings in Limburg.

De Commissie, ingevolge Uwer beschikking van den 21sten April 1883, 1ste afdeeling A, n° 3227/25, benoemd, — vervolgens aangevuld door de benoeming van den heer Claessen, die krachtens Uwe beschikking van den 11den Mei 1883, 1ste afdeeling A, n°. 3650/2, opgetreden is in plaats van den heer Everts, — tot het afnemen van de eindexamens der hoogere burgerscholen in deze provincie, heeft de eer U, ingevolge art. 67 der wet van den 2den Mei 1863, het verslag harer werkzaamheden aan te bieden.

In hare eerste vergadering, gehouden te Maastricht den 28sten April 1883, benoemde zij tot haren secretaris den heer L. A. J. Keuller en ging vervolgens over tot het samenstellen der sub-commissiën en het aanwijzen van den eersten en van den tweeden examinator in de verschillende vakken van het examen. De regeling was als volgt:

Sub-commissie Groep A. *Wis- en werktuigkunde.*

Reken- en stelkunde . . de heeren Knittel en Schreurs.
Meetkunde . . . . . . » » Keuller en Schreurs.
Trigonometrie . . . . . » » Hoffmans en Keuller.
Beschrijvende meetkunde » » Keuller en Fasbender.
Werktuigkunde en technologie. . . . . . . » » Keuller en Hoffmans.

Sub-commissie Groep B. *Natuurkundige wetenschappen.*

Natuurkunde. . . . . . de heeren Schreurs en Hoffmans.
Scheikunde . . . . . . » » Fasbender en Schreurs.
Natuurlijke historie . . » » Fasbender en Keuller.
Cosmographie . . . . . » » Hoffmans en Schreurs.

Sub-commissie Groep C. *Geschied- en staatkundige wetenschappen.*

Geschiedenis . . . . . . de heeren Seijn en Claessen.
Aardrijkskunde. . . . . » » Seijn en Leers.
Staathuishoudkunde . . » » Stoffels en Menten.
Staatsregeling en statistiek » » Stoffels en Menten.
Handelswetenschappen . » » Knittel en Stoffels.

Sub-commissie Groep D. *Talen.*

Nederlandsch . . . . . de heeren Claessen en Seijn.
Fransch. . . . . » » Boosten en Menten.
Hoogduitsch . . . . . . » » Menten en Boosten.
Engelsch . . . . » » Leers en Knittel.

Sub-commissie Groep E. *Teekenen.*

Hand- en rechtlijnig teekenen: de heeren Fasbender, Keuller, Knittel, Leers en Schreurs.

De duur van het mondeling examen voor elken candidaat werd bepaald als volgt:

Reken- en stelkunde . . 20 minuten.
Meetkunde . . . . . . 20 »
Trigonometrie . . . . . 20 »
Beschrijvende meetkunde 20 »
Werktuigkunde en technologie . . . . 20 »
Natuurkunde . . . . . 30 »
Scheikunde . . . . . . 30 »
Practische scheikunde . onbepaald.
Natuurlijke historie . . 20 minuten.
Cosmographie . . . . . 20 »
Geschiedenis . . . . . 30 »
Aardrijkskunde . . . . 30 »
Staathuishoudkunde, staatsregeling en statistiek 30 »
Handelswetenschappen . 20 »
Nederlandsch . . . . . 30 »
Fransch . . . . 30 »
Hoogduitsch . . . . . 30 »
Engelsch . . . . 30 »

Te zamen 7 uur 10 minuten.

Tot het afleggen van het examen hadden zich bij den voorzitter aangemeld 16 candidaten, en wel:

5 van de Rijks hoogere burgerschool te Roermond;
4 » » gemeentelijke » » » Maastricht
5 » » bijzondere » » » Rolduc.

2 candidaten, die zonder nadere mededeeling verklaard hadden zich in deze provincie aan het examen te willen onderwerpen en het schriftelijk gedeelte aan de hoogere burgerschool te Maastricht wenschten af te leggen.

Vóór den aanvang van het schriftelijk examen had echter een der laatstgenoemde candidaten zich teruggetrokken.

Er werd besloten de vijftien overblijvenden te verdeelen

in vier groepen, de drie eersten bestaande uit vier, de laatste uit drie candidaten. De tijdelijke ongesteldheid van een der examinandi noopte de Commissie dezen gedeeltelijk bij de derde, gedeeltelijk bij de vierde groep te examineeren.

Nadat nog twee voorbereidende zittingen waren gehouden, de eerste op Maandag 14 Mei tot het vaststellen van de opgaven voor het schriftelijk werk, de tweede op Zondag 15 Juli tot vaststelling van de cijfers door de candidaten daarin behaald, werd den 16den Juli een aanvang gemaakt met het mondeling onderzoek, hetwelk den 28sten Juli eindigde.

De eindvergadering had plaats den volgenden dag. Daarin werden de eindcijfers bepaald, aan ieder der candidaten in de verschillende groepen toegekend, en werd het volgend resultaat verkregen.

Candidaten.	Groepen.					Totaal.
	A.	B.	C.	D.	E.	
N°. 1.	8	7	6	6	5	32
» 2.	7	8	7	6	7	35
» 3.	8	9	7	7	5	36
» 4.	6	6	6	6	6	30
	7	8	5	5	6	31
» 6.	7	8	7	7	5	34
» 7.	9	7	8	7	6	37
» 8.	8	6	8	8	8	38
» 9.	5	7	6	6	6	30
N°. 10.	7	8	6	6	7	34
» 11.	6	6	6	6	7	13
» 12.	4	3	6	4	7	24
» 13. (1)	—	—	—	—	—	—
» 14.	5	4	5	6	5	25
» 15.	6	6	7	8	7	34
» 16.	5	5	6	7	6	29

Aan dertien candidaten moest dientengevolge, krachtens art. 23 van het reglement, het getuigschrift onmiddellijk worden toegekend.

Candidaat 12, een der twee welke zonder verdere mededeeling verklaard hadden het examen in deze provincie te willen afleggen en die in twee groepen het cijfer 4, in eene het cijfer 3 had verkregen, werd met algemeene stemmen afgewezen.

Aan candidaat 14, die in de groep der natuurkundige wetenschappen het cijfer 4 had behaald, werd na beraadslaging het verlangde getuigschlift met zes tegen vijf stemmen toegekend.

De volgende tabel wijst aan hoeveel malen de verschillende cijfers bij de examens in de verschillende vakken werden verkregen.

(1) Teruggetrokken.

VAKKEN.	Aantal malen, dat toegekend is het cijfer										Totaal.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Reken- en stelkunde	—	—	1	—	1	5	3	4	1	—	15
Meetkunde	—	—	—	2	4	1	3	2	3	—	15
Trigonometrie	—	—	—	1	2	2	4	3	3	—	15
Beschrijvende meetkunde	—	—	—	1	2	2	3	6	1	—	15
Werktuigkunde en technologie	—	—	2	1	4	2	2	2	2	—	15
Natuurkunde	—	—	2	1	1	2	4	4	1	—	15
Scheikunde	—	—	1	1	1	2	4	6	—	—	15
Natuurlijke historie	—	—	—	2	2	5	1	3	2	—	15
Cosmographie	—	1	1	—	1	4	—	6	2	—	15
Geschiedenis	—	—	1	3	1	4	2	3	1	—	15
Aardrijkskunde	—	—	—	—	2	3	4	6	—	—	15
Staathuishoudkunde	—	—	—	1	5	4	2	2	1	—	15
Staatsregeling en statistiek	—	—	—	—	6	4	1	3	1	—	15
Handelswetenschappen	—	—	—	—	1	7	3	4	—	—	15
Nederlandsch	—	—	—	—	1	5	5	3	1	—	15
Fransch	—	—	—	2	1	5	7	—	—	—	15
Hoogduitsch	—	—	—	1	4	5	4	1	—	—	15
Engelsch	—	—	—	2	4	4	2	3	—	—	15
Handteekenen	—	—	—	2	3	6	2	2	—	—	15
Rechtlijnig teekenen	—	—	—	—	3	2	6	3	1	—	15
Som der cijfers	—	1	8	20	49	74	62	66	20	—	300

Hieruit blijkt dat het aantal onvoldoende cijfers slechts ongeveer 10 pct. van het geheele aantal bedraagt.

De onderstaande tabel geeft een overzicht van het aantal malen dat de verschillende cijfers in de groepen zijn toegekend.

Groepen.	Aantal malen, dat toegekend is het cijfer										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Totaal.
A.	—	—	—	1	3	3	4	3	1	—	15
B.	—	—	1	1	1	4	3	4	1	—	15
C.	—	—	—	—	2	7	4	2	—	—	15
D.	—	—	—	1	1	7	4	2	—	—	15
E.	—	—	—	—	3	6	5	1	—	—	15
Som der cijfers	—	—	1	3	10	27	20	12	2	—	75

Het aantal onvoldoende cijfers is hierbij tot iets meer dan 5 pct. gedaald.

De Commissie vermeent daarom alleszins tevreden te kunnen zijn met den uitslag van het examen. Zij voegt hierbij eenige opmerkingen door hare leden gemaakt naar aanleiding van het examen in de verschillende vakken.

Reken- en stelkunde.

Het schriftelijk werk was in het algemeen zeer bevredigend. Bij het mondeling examen bleek echter dat sommige candidaten in het gewone rekenen minder geoefend waren.

Meetkunde.

De meetkunde was bij de meeste candidaten voldoende, bij sommigen zelfs zeer goed. Slechts aan twee candidaten moest een onvoldoend cijfer toegekend worden. Eene grondige herhaling van de planimetrie en van de eerste beginselen der stereometrie ware bij sommigen zeer nuttig geweest.

Trigonometrie.

Het examen in de trigonometrie gaf reden tot groote tevredenheid. Het schriftelijk werk leverde onder andere het bewijs, dat de candidaten de beginselen van dat vak vrij goed op vraagstukken wisten toe te passen en het cijferwerk met de noodige zekerheid uitvoerden. Bij het mondeling examen bleken de candidaten op bevredigende wijze de theorie, vooral die der goniometrie, te beheerschen.

Beschrijvende meetkunst.

Dat de kennis der beschrijvende meetkunst over het algemeen ruim voldoende was, blijkt uit het feit, dat slechts eenmaal een onvoldoend cijfer, zes malen daarentegen het cijfer 8, eenmaal zelfs 9 toegekend werd. Toch is niet te ontkennen, dat bij enkelen het voorstellen van figuren in de ruimte te wenschen overliet.

Werktuigkunde.

Het schriftelijke examen was iets beter dan het mondelinge. Vele candidaten hadden de twee in het schriftelijk gedeelte gestelde opgaven wel is waar goed opgelost, doch eene grondige beredeneering ontbrak dikwijls, zoodat het moeilijk werd uit te maken, of de candidaat wel genoegzaam inzicht in de gestelde vraag had, of wel of hij alleen gewerkt had met grootendeels van buitengeleerde formulen. In het mondeling examen toonden nu wel vele candidaten eene genoegzame kennis der hoofdzaken te hebben, doch anderen was eene mechanische redeneering ten eenemale vreemd. Zoo trachte meer dan een candidaat eene kracht met eene snelheid tot eene resultante samen te stellen.

Natuurkunde.

Over het algemeen gaf het examen in de natuurkunde reden tot bijzondere tevredenheid. De meeste candidaten hadden tot onderwerp voor een opstel bij het schriftelijk werk gekozen: »De inductie stroom met enkele der voornaamste toepassingen." Daarbij werden de nieuwere uitvindingen niet onvermeld gelaten. Toch ontbrak bij velen een voldoend begrip daarvan. Het vraagstuk werd door de meesten zeer goed opgelost. Bij een tweetal candidaten moest het oordeel over het mondeling examen minder gunstig zijn dan over het schriftelijk werk. Bij slechts drie bleef het eindcijfer beneden 5.

Scheikunde.

Het examen in de scheikunde kan als ruim voldoende beschouwd worden. Het mondeling gedeelte stond in de meeste gevallen ongeveer gelijk met het schriftelijk examen. De kennis van de theorie der scheikunde was bij enkele candidaten niet volledig.

Natuurlijke historie.

Ook in dit vak leverde het examen zeer bevredigende resultaten. Vele candidaten schenen zelfs met voorliefde het eene of andere onderwerp der natuurlijke historie beoefend te hebben.

Cosmographie.

Het grootste aantal candidaten toonde in dit vak heldere denkbeelden te bezitten. Het gemiddelde hun toegekende cijfer bedroeg bijna 7.

Geschiedenis.

De uitslag van het examen was vrij gunstig te noemen, vooral wanneer men nagaat, dat op eene hoogere burgerschool in de twee laatste jaren weinige uren voor het onderwijs in de geschiedenis beschikbaar zijn. Aan drie candidaten moest een onvoldoend cijfer worden toegekend wegens gebrek aan kennis, vooral in de geschiedenis des vaderlands. Bijzondere opmerkingen zijn overigens omtrent het examen niet te maken.

Aardrijkskunde.

Het examen leverde gunstige resultaten op; de leerlingen toonden genoegzaam op de hoogte te zijn. Eerst werd met hen een werelddeel in het algemeen en vervolgens één land in het bijzonder zoowel natuurkundig als staatkundig behandeld; vervolgens de kennis der candidaten in de aardrijkskunde der overzeesche bezittingen en ten slotte in die van ons land zelve onderzocht. De klacht in vroegere verslagen over de gebrekkige kennis van Nederland geuit, behoeft niet herhaald te worden; het bleek integendeel dat de candidaten zich met veel ijver tot het examen hadden voorbereid, zoodat aan bijna allen een gunstig cijfer kon worden toegekend.

Staathuishoudkunde en staatsregeling.

Bij het examen in de staathuishoudkunde en staatsregeling werd voornamelijk gelet op een helder begrip van de beginselen. Omtrent arbeid, kapitaal en prijs toonden de meeste candidaten een vrij duidelijk denkbeeld te bezitten. Ten aanzien van geld en van banken, ook van de Nederlandsche Bank, was de uitslag van het examen zeer afwisselend. Het cijfer 4 werd eenmaal, 5 vijfmaal, 6 viermaal, 7 en 8 tweemaal en 9 eenmaal toegekend. Over het algemeen was het resultaat alzoo voldoende. Over statistiek werden vooral wegens tijdgebrek nagenoeg geene vragen gedaan. De bekwaamheid ten aanzien der staatsregeling toonde ook dit jaar weder eene opmerkelijke overeenstemming met die in de staathuishoudkunde. Bijna telkens werd voor beide vakken hetzelfde cijfer gegeven. De regeling in onze Oost-Indische bezittingen was aan de meeste candidaten goed bekend. Het rechte begrip van sommige hoofdpunten der Grondwet liet bij enkelen nog al te wenschen over.

Handelswetenschappen.

Voor de bewerking en oplossing der opgaven over boekhouden en handelsrekeningen konden meestal hooge cijfers toegekend worden. In het mondeling examen bleek nochtans dat vele candidaten geen juist denkbeeld van den wissel en van ander handelspapier hadden.

Nederlandsch.

Sommige candidaten voldeden uitmuntend, zoowel in het schriftelijk als in het mondeling examen. Ook de uitslag van het examen der overigen mag vrij gunstig genoemd worden, terwijl aan geen van allen een bevredigend eindcijfer voor het schriftelijk en het mondeling onderzoek behoefde geweigerd te worden.

Fransch.

De uitslag van het examen in het Fransch was over het algemeen bevredigend; slechts twee candidaten verkregen een onvoldoend cijfer. Wel was de belezenheid van sommige candidaten uiterst beperkt, maar de subcommissie is van oordeel dat zulks ongetwijfeld grootendeels te wijten is aan het gering aantal uren beschikbaar voor het Fransch in de hoogste klassen en zij acht eene verandering in dien toestand zeer wenschelijk.

Hoogduitsch.

Het examen in de Hoogduitsche taal leverde in het algemeen bevredigende resultaten op; slechts aan één candidaat moest een onvoldoend cijfer worden toegekend. De belezenheid der candidaten stak dit jaar zeer gunstig bij die in vorige jaren af.

Engelsch.

De uitslag zoowel van het schriftelijk als van het mondeling examen kon voldoende genoemd worden. De meeste candidaten leverden een bevredigend, enkelen zelfs een goed, vrij wel doordacht opstel, wat stijl en inhoud betreft. Wel is waar was het schriftelijk werk van enkele candidaten door verscheiden taalfouten ontsierd. Eenige der candidaten gaven ook blijken van belezenheid door het verklaren van de eene of andere lettervrucht uit vroegeren of lateren tijd.

Handteekenen.

Het examen in het handteekenen gaf zeer uiteenloopende resultaten. Het opwerken der teekening scheen voor velen hoofdzaak te zijn, terwijl de candidaten zeer weinig bedrevenheid bij het schetsen aan den dag legden. Zulks kan echter gedeeltelijk ook te wijten zijn aan het genoten onderwijs, ten minste wat het teekenen van den opgegeven kop betreft, — want candidaten, die zich niet bijzonder toegelegd hebben op het teekenen van deelen van het menschelijk lichaam, zullen altijd in het teekenen van een kop, hetwelk toch eene betrekkelijk moeilijke zaak is, minder goed slagen dan bij het teekenen van een ornament. De teekeningen van de opgegeven groep meetkunstige lichamen voldeden over het algemeen beter, ook wat de schets betreft, en vele candidaten gaven daarbij blijk een goed oog te hebben voor licht en schaduw, hoewel de overgangen tusschen de verschillende tinten dikwijls niet genoeg vloeiend waren.

Rechtlijnig teekenen.

De opgegeven meetkundige constructie was door het grootste aantal candidaten met betrekkelijk voldoende nauwkeurigheid geteekend. Het overhalen liet bij enkelen veel te wenschen over, hetgeen waarschijnlijk voor een groot deel te wijten is aan het gebruik van minder goed teekengereedschap.

Aldus aan het einde van hare taak gekomen, betuigt de Commissie U Hoogedelgestrenge haren dank voor het in haar gestelde vereerend vertrouwen.

Maastricht, den 16den September 1883.

De Voorzitter,
dr. H. J. Hoffmans.

De Secretaris,
L. A. J. Keuller, *Civiel Ingenieur*

[79. 9.]

BIJLAGE C.

RAPPORT DER COMMISSIE, *belast met het afnemen van het eindexamen der afdeeling* B *van de Rijkslandbouwschool in* 1883.

Aan den heer Commissaris des Konings in Gelderland.

WAGENINGEN, 29 *October* 1883.

De Commissie, benoemd bij uw besluit van 27 April 1883, n°. 2348/24, Iste afd., M. O., ten gevolge van de ongesteldheid van haren eerstbenoemden voorzitter, professor dr. M. Salverda, bij uw besluit van 25 Mei 1883, n°. 2875/29, 1ste afd. M. O., waarbij de heer J. Van Dam in diens plaats tot voorzitter aangewezen werd — gewijzigd, — door het bedanken van professor dr. A. Mayer, zonder dat voor dezen een plaatsvervanger werd benoemd, onvoltallig gebleven en alzoo bestaande uit de heeren J. Van Dam, L. Broekema, dr. O. Pitsch, S. Lako, H. F. Bultman, dr. M. W. Beijerinck, dr. J. Ritzema Bos, J. Jurling, G. Reinders en mr. W. Reilingh, heeft de eer u het volgend verslag van hare werkzaamheden en van het afgenomen examen te doen toekomen. Het secretariaat werd waargenomen door mr. W. Reilingh.

Hare vergaderingen waren elf in getal.

In de eerste daarvan had plaats de regeling der werkzaamheden in 't algemeen en de besprekingen der leidende beginselen bij het examen. De tweede was gewijd aan het examen in het teekenen; de derde aan de beoordeeling door de Commissie in haar geheel van de in tusschentijd gereedgemaakte vragen voor het schriftelijk onderzoek.

De vergadering op 22 Juli werd noodzakelijk gemaakt door de omstandigheid — een gevolg ook van het bedanken voor het lidmaatschap door professor dr. A. Mayer — dat de commissie niet eerder gereed kon komen met het nazien van het schriftelijk werk.

In de laatste samenkomst werd dit verslag opgemaakt.

Negen candidaten hadden zich voor het examen aangegeven en namen allen daaraan deel.

Eén had als toehoorder een groot deel, een ander eenige der lessen aan de Rijkslandbouwschool gevolgd, de overigen waren allen leerlingen dezer inrichting.

Het examen duurde zeven dagen en werd den 14den, 16 — 21 Juli, telken dage van 9 — 12 en van 1 — 4, gehouden volgens het programma, vastgesteld bij besluit van Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken, dd. 17 Maart 1882.

De vakken waarin geëxamineerd werd, waren de volgende:

a. Kennis van de meest belangrijke punten van den bouw, de verrichtingen en de natuurlijke verwantschap der cultuurgewassen, van de meest voorkomende plantenziekten en de maatregelen welke daartegen te nemen zijn; examinator dr. M. W. Beijerinck.

b. Kennis van de meest belangrijke punten van den bouw, de verrichtingen en de natuurlijke verwantschap der huisdieren, kennis van de meest voorkomende schadelijke dieren en van de maatregelen welke daartegnn te nemen zijn; examinator dr. J. Ritzema Bos.

c. Kennis van grondbewerking en grondverbetering (braak, draineeren enz.); examinator dr. O. Pitsch.

d. Kennis van den verbouw der cultuurgewassen met het oog op bodem en klimaat, van het oogsten en bewaren van den oogst, van de voornaamste bewerkingen die landbouwvoortbrengselen moeten ondergaan, alvorens zij ten gebruike worden aangeboden, van de zoogenaamde onkruiden; examinator de heer H. F. Bultman.

e Kennis van de inlandsche en de meest belangrijke buitenlandsche huisdierrassen en van het ontstaan daarvan, van veeteelt, veevoedering en verpleging, inzonderheid met het oog op het verschillend gebruik dat van de dieren wordt gemaakt; examinator de heer L. Broekema.

f. Bekendheid met de constructie der gereedschappen, werktuigen en machines; examinator de heer S. Lako.

g. en *h.* Bekendheid met de bedrijfsleer met kapitaal en arbeid en hunne onderlinge verhouding met den invloed van bodem, klimaat en verkeerswegen op de keuze van het te volgen landbouwstelsel, met vruchtwisseling, belooning van den arbeid, pachtstelsels met de algemeene inrichting der gebouwen, bij landbouw, veeteelt en zuivelbereiding in gebruik; examinatoren: bedrijfsleer, dr. O. Pitsch, staathuishoudkunde, mr. W. Reilingh.

i. Bekendheid met de vorming van den grond, kennis van zijne physische en chemische eigenschappen, van de leer der bemesting en van de scheikundige samenstelling der natuurlijke en kunstmatige meststoffen; examinator de heer G. Reinders.

k. Kennis van de Nederlandsche zuivelbereiding en van de voornaamste methodes van zuivelbereiding in het buitenland; examinator de heer L. Broekema.

l. Kennis van landmeten, voor zoover die noodig is tot het opmeten en verdeelen van terreinen, van de beginselen van het waterpassen en van de voor den practischen landbouw noodige inhoudsberekeningen; examinator de heer J. Jurling.

m. Bedrevenheid in het landbouwboekhouden; examinator de heer S. Lako.

n. Vaardigheid in het teekenen van eenvoudige of van de voornaamste deelen van meer samengestelde landbouwwerktuigen, en van de indeeling van gebouwen bij landbouw, veeteelt of zuivelbereiding in gebruik; examinator de heer J. Jurling.

Ieder examinator werd bijgestaan door één assessor, behalve in vak *i*, waarbij aan den examinator twee assessoren werden toegevoegd. Bovendien was overeengekomen, dat ieder lid der Commissie, voor zoover hij niet behoefde te examineeren of als assessor te fungeeren, de examina in alle vakken zou trachten bij te wonen, ten einde zooveel mogelijk een eigen overtuiging omtrent ieder der candidaten te erlangen. In alle vakken bovengenoemd werd mondeling geëxamineerd, schriftelijk bovendien in de vakken *a*, *b*, *c*, *i*, *l*, *m*.

De indruk van het examen was over het algemeen bevredigend. De driejarige cursus der afdeeling B bleek ook nu weder, gelijk ten vorigen jare, betere vruchten af te werpen dan de vroegere tweejarige.

Aan slechts een van de candidaten meende de Commissie, dat het diploma bedoeld in art. 57 van de wet van 2 Mei 1863 (*Staatsblad* n⁰. 50), niet mocht worden uitgereikt.

Terwijl tien als het hoogste te geven cijfer was aangenomen, was het middencijfer der candidaten $8^2/_{13}$, $7^4/_{13}$, $7^1/_{13}$, 7, $6^{11}/_{13}$, $6^9/_{13}$, $6^8/_{13}$, $5^5/_{13}$, $5^2/_{13}$. Het cijfer 10 werd driemaal, het cijfer 9 tienmaal, 8 twintigmaal, 7 zeven en dertigmaal, 6 twintigmaal, 5 zestienmaal, 4 achtmaal, 3 tweemaal gegeven.

De Commissie meende over 't geheel geen redenen te hebben voor bijzondere opmerkingen. Met het oog op de omstandigheid, dat niet geëxamineerd is in warmoezerij, tuinbouw en ooftboomteelt en de teelt der meest belangrijke handelsgewassen onzer overzeesche bezittingen en koloniën, wijst ze op het verslag van de eindexamencommissie van het jaar 1882. (1)

Nadrukkkelijk meent zij er echter de aandacht op te moeten vestigen, dat men, nu het bleek, dat ook aan 't examen deelgenomen werd door candidaten, die niet geregeld het onderwijs aan de afdeeling B der Rijkslandbouwschool als leerlingen gevolgd hebben, algemeen vroeg of het niet wenschelijk was, dat door zoodanige candidaten bewijzen werden overgelegd van degelijke studie in de voorbereidende vakken.

Terwijl bovengenoemde commissie U haren dank brengt voor het in haar gestelde vertrouwen, legt zij hierbij hare taak neder.

J. VAN DAM, *Voorzitter*.

W. REILINGH, *Secretaris*.

(1) In het verslag van 1882 komt daaromtrent het volgende voor:
„Moeielijk was het ten aanzien van warmoezerij, tuinbouw en ooftboomteelt, aan de eischen van het programma te voldoen, omdat in die vakken niet of nog slechts occasioneel onderwijs wordt gegeven. Men oordeelde dan ook beter, dat, als de toestand dezelfde blijft, die vakken van het examen-programma worden geschrapt.
„Hetzelfde geldt van de teelt der meest belangrijke handelsgewassen onzer overzeesche koloniën en bezittingen; want hoewel over dit onderwerp voordrachten voor de leerlingen welke deze willen bijwonen, worden gehouden, kunnen voordrachten niet op gelijke lijn gesteld worden met een geregeld en systematisch gegeven, zich bij het geheele leerplan aansluitend onderwijs."

[79. 10.]

BIJLAGE H.

VERSLAG DER COMMISSIE *belast met het afnemen van het examen* B, *volgens artt.* 61—65 *der wet van* 2 *Mei* 1863 (Staatsblad *n°.* 50).

Aan Zijne Excellentie den Heere Minister van Binnenlandsche Zaken.

De Commissie, bij beschikking van Uwe Excellentie dd. 22 April 1884, n°. 1318/1, afdeeling O, benoemd tot het afnemen der examens B, volgens artt. 61—65 der wet van 2 Mei 1863 (*Staatsblad* n°. 50), heeft de eer Uwe Excellentie aangaande hare werkzaamheden het volgende te berichten.

In eene voorloopige vergadering, gehouden op Vrijdag 30 Mei, werd de regeling van het examen en de verdeeling der werkzaamheden onder de leden der commissie vastgesteld.

Er werd besloten, dat het examen op gelijke wijze als in vorige jaren zoude worden afgenomen.

In de vakken wiskunde, natuurkunde, scheikunde en bouwkunde zou dus een schriftelijk examen worden afgenomen; terwijl, waar dit geen afdoenden grond van beoordeeling verschafte, een mondeling examen daaraan zou worden toegevoegd.

In de scheikunde zou daarenboven van alle candidaten een practisch examen in het laboratorium worden afgenomen.

Ook werd bepaald, dat bij de beoordeeling der bedrevenheid in het bouwkundig, waterbouwkundig, scheepsbouwkundig en handteekenen in aanmerking zouden komen de door de candidaten overgelegde behoorlijk gewaarmerkte teekeningen, waarbij tevens aan hen, wier teekeningen blijk gaven van genoegzame bedrevenheid, vrijstelling van een verder examen zou kunnen worden verleend.

Eindelijk werd besloten, dat het examen op Dinsdag 3 Juni beginnen en op de volgende dagen zou worden voortgezet, dagelijks des voormiddags van 8½ tot 12 uren en 's namiddags van 1 tot 4 uren.

De rooster, waarnaar de schriftelijke en de teekenexamens hebben plaats gehad, was aldus ingericht:

Dinsdag	3 Juni:	differentiaal- en integraal-rekening;
Woensdag	4 Juni:	analytische meetkunde, hoogere stelkunde en bolvormige driehoeksmeting;
Donderdag	5 Juni:	beschrijvende meetkunde en natuurkunde;
Vrijdag	6 Juni:	natuurkunde en scheikunde;
Zaterdag	7 Juni:	bouwkunde;
Maandag	9 Juni:	bouwkunde, scheepsteekenen en kennis van bouwstoffen;
Dinsdag	10 Juni:	practische scheikunde, kennis van bouwstoffen en handteekenen;
Woensdag	11 Juni:	kennis van bouwstoffen en handteekenen.

De mondelinge examens vingen aan op Maandag 9 Juni en eindigden op Donderdag 12 Juni des namiddags.

De commissie bepaalde in hare vergadering op Vrijdag 13 Juni, aan welke candidaten het getuigschrift kon worden uitgereikt.

Voor het examen hadden zich aangemeld 65 candidaten. Van deze candidaten zijn 2 wegens ziekte niet opgekomen, en hebben zich vóór den aanvang 7 en gedurende het examen 15 teruggetrokken, terwijl 1 candidaat, die zich voor artt. 61, 62 en 64 had aangemeld, van het examen, vermeld in de beide eerste artikelen, afzag

Van de 41 candidaten, die voor één of meer der artikelen het examen tot het einde toe hadden voortgezet, kon aan 32 het getuigschrift worden uitgereikt.

Meer in bijzonderheden blijkt de uitslag uit de volgende opgave.

	Aantal candidaten, die zich hadden aangemeld.	Aantal candidaten, die zich terug-trokken.	Aantal candidaten, aan wie een getuig-schrift is uitgereikt.
Civiel en bouwkundig ingenieur (artt. 61—62)	4	0	3 (*a*)
Civiel, bouwkundig en werktuigkundig ingenieur (artt. 61, 62 en 64)	40	15	20 (*b*)
Scheepsbouwkundig en werktuigkundig ingenieur (artt. 63—64)	2	0	2
Werktuigkundig ingenieur (art. 64) . .	19	9	7

De drie candidaten, vermeld onder (*a*), verkregen reeds vroeger het getuigschrift volgens art. 64; van de 20 candidaten, aangeduid door de letter (*b*), verkregen thans 18 het getuigschrift van artt. 61, 62 en 64 en 2 alleen dat voor art. 64.

In het geheel zijn dus uitgereikt:

3 getuigschriften volgens artt. 61 en 62;
18 » » » 61, 62 en 64;
2 » » » 63 en 64; en
9 » » art. 64, aan de candidaten wier namen de Commissie de eer had aan Uwe Excellentie bij haar schrijven van 13 Juni op te geven.

De Commissie meent het navolgende te moeten opmerken.

De uitslag van het examen in het handteekenen was zeer ongunstig. Bij enkele goede teekeningen was het grootste deel onvoldoende en slecht.

Duidelijk was het, dat de studie van dit belangrijk vak al te zeer wordt verwaarloosd.

Heerscht bij vele candidaten het verkeerde denkbeeld dit vak als eene bijzaak voor hunne studiën te beschouwen,

de Commissie kan niet ontkennen, dat dit een natuurlijk gevolg is van de gebrekkige studiën in dit vak vóór hunne komst aan de Polytechnische school. Van jongelieden van zeventien- tot negentienjarigen leeftijd, die zoo ten eenenmale zelfs elementaire vaardigheid in het teekenen missen, als met zeer velen het geval is, kan nauwelijks verwacht worden dat zij met eenigen lust het handteekenen gaan beoefenen.

Het ingeleverde schriftelijke werk liet wat taal, schrift en netheid betreft bij vele candidaten zeer veel te wenschen over.

De Commissie hield hare laatste vergadering op den 18den Juni.

In deze vergadering is uitvoerig de mogelijkheid besproken, om, zooals meermalen in het belang van het onderwijs der Polytechnische school gewenscht werd, het examen B zoodanig in te richten, dat gelegenheid werd gegeven het examen desverkiezende in twee deelen te splitsen, het eerste omvattende de onderwerpen die in het eerste studiejaar aan de Polytechnische school behandeld worden, het tweede betrekking hebbende op de leerstof van het tweede studiejaar.

De leden waren eenparig van oordeel dat eene zoodanige regeling geene afdoende bezwaren ontmoet, noch in beginsel noch wat de daadwerkelijke uitvoering betreft.

De Commissie heeft derhalve de eer Uwer Excellentie's bijzondere aandacht te vestigen op deze van verschillende zijden aanbevolene hervorming van de inrichting van het examen B.

Delft, 21 Juni 1884.

De Voorzitter,
BOSSCHA.

De Secretaris,
G. J. MORRE.

VERSLAG DER COMMISSIE, *belast met het afnemen van het examen B*, *volgens art.* 60, *en van de examens C*, *volgens artt.* 61—65 *der wet van* 2 *Mei* 1863 (Staatsblad *n*°. 50).

Aan Zijne Excellentie den heer Minister van Binnenlandsche Zaken.

De Commissie, bij beschikking van Uwe Excellentie van 10 Mei 1884, n°. 1544[1], afdeeling Onderwijs, benoemd tot het afnemen van de examens B, volgens art. 60, en C, volgens artt. 61—65 der wet van 2 Mei 1863 (*Staatsblad* n°. 50), heeft de eer, ter voldoening aan art. 67 dier wet, Uwe Excellentie het volgende verslag van hare werkzaamheden aan te bieden.

Tot het afleggen der examens hadden zich 64 candidaten aangemeld voor 65 diploma's, en wel:

a. 3 candidaten voor dat van technoloog (B art. 60);
b. 43 » » » » civiel-ingenieur (C art. 61);
c. 4 » » » » bouwkundig-ingenieur (C art. 62);
d. 4 » » » » scheepsbouwkundig-ingenieur (C art. 63);
e. 9 » » » » werktuigkundig-ingenieur (C art. 64);
f. 1 candidaat voor de beide diploma's van artt. 61 en 62.

64

Bij de candidaten *a* waren er twee, die op advies van vorige examen-commissiën van Uwe Excellentie vrijstelling hadden verkregen van een nader onderzoek in de vakken *a-e* (art. 60); van groep *b* hadden 2 candidaten op gelijke wijze vrijstelling voor de vakken *a*, *f* en *g* van art. 61; van groep *c* waren 2 candidaten vrijgesteld van de vakken *a*, *c* en *d* van art. 62, terwijl aan den candidaat *f* vrijstelling was verleend van het examen in de vakken *b-e* van art. 61.

Van deze candidaten trokken zich gedurende het examen 5 terug, namelijk:

1 candidaat voor technoloog (zonder vrijstelling);
2 candidaten voor civiel-ingenieur (zonder vrijstelling);
1 candidaat voor bouwkundig-ingenieur (met vrijstelling), en
1 candidaat voor werktuigkundig-ingenieur (zonder vrijstelling).

Bovendien is een der candidaten voor technoloog, die op Maandag 23 Juni nog aan het examen deelgenomen had, ziek geworden en vóór den afloop van het examen overleden. Het examen is dus ten einde toe afgelegd door 58 candidaten voor 59 diploma's, namelijk:

1 voor het diploma van art. 60 (met vrijstelling);
41 » » » » » 61 (2 » »);
3 » » » » » 62 (1 » »);
4 » » » » » 63 (zonder »);
8 » » » » » 64 (» »), en
1 » » » » » 61 en 62 (met vrijstelling voor art. 61).

Op Zaterdag 24 Mei 1884 is de commissie bijeengekomen tot vaststelling van de inrichting der examens en tot regeling van hare werkzaamheden. In de eerste plaats verdeelde zich de commissie in verschillende sub-commissiën, aan welke het ontwerpen der vragen, het beoordeelen der antwoorden en het afnemen der mondelinge examens voor elk vak of elke bijzondere groep van vakken werd overgelaten. Alleen werd hierop eene uitzondering gemaakt, wat betreft het opgeven van ontwerpen, onderzoekingen in het laboratorium enz., bestemd voor de zoogenaamde vooroefeningen. In navolging van wat in de laatste jaren bij deze examens is geschied, heeft de Commissie namelijk het eigenlijke schriftelijke en mondelinge examen geheel afgescheiden van dat gedeelte van het examen, waarbij de candidaten door het maken van ontwerpen en teekeningen, door practische werkzaamheden in het laboratorium enz. moeten toonen hunne theoretische kennis te kunnen toepassen op de oplossing van vraagstukken, zooals zij in de practijk voorkomen. De voor deze vooroefeningen bestemde opgaven, op verzoek van den voorzitter door de betrokken leden der Commissie te voren in concept opgemaakt, werden in de eerste vergadering ter tafel gebracht, overwogen en door de geheele Commissie vastgesteld, met het doel om daardoor zooveel mogelijk de eenheid in de examens te verzekeren.

Vervolgens werden in deze vergadering nog vastgesteld de roosters van de voorafgaande werkzaamheden en van de overige examens, beiden in verband met den rooster, waarin de tijd was aangegeven, voor elk der vakken voor de vooroefeningen, het schriftelijk en het mondeling examen beschikbaar gesteld.

De voorafgaande werkzaamheden begonnen voor alle candidaten op Dingsdag 3 Juni en eindigden op Maandag 9 Juni; alleen voor de candidaten voor bouwkundig-ingenieur duurden zij een dag langer en eindigden zij dus op Dingsdag 10 Juni. Een der candidaten voor civiel-ingenieur heeft wegens ziekte alleen op Maandag 9 Juni aan de voorafgaande werkzaamheden (burgerlijke bouwkunde) kunnen deelnemen; de sub-commissie voor de waterbouwkunde heeft dien candidaat later, gedurende het eigenlijke examen, op dagen waarop alleen mondelinge examens afgenomen werden, in de gelegenheid gesteld den verzuimden tijd in te halen. De candidaat, die het dubbele examen moest afleggen, kon bij de vooroefeningen beschouwd worden als enkel het examen voor art. 62 te moeten afleggen, omdat hij van de vakken *b-e* van art. 61, waarop juist de vooroefeningen betrekking hebben, was vrijgesteld.

De overige examens begonnen op Maandag 16 Juni en eindigden op Vrijdag 27 Juni; deze hebben dus, evenals de beide vorige jaren, 11 dagen geduurd.

Op Zaterdag 28 Juni hield de Commissie hare tweede vergadering, waarin omtrent der examens moest worden beslist. De Commissie werd daarbij, behalve door de cijfers, die voor de verschillende vakken aan elk der candidaten waren toegekend, geleid door de mondelinge ophelderingen en toelichtingen van de sub-commissiën, die deze cijfers hadden vastgesteld. Als regel werd bij de beslissing aangenomen, dat tekortkoming in enkele vakken kon worden

vergoed door meerdere dan de gevorderde bekwaamheid andere vakken, wanneer het betrekkelijk gewicht dier vakken deze compensatie namelijk toeliet.

De uitslag, waarvan de Commissie aan Uwe Excellentie voorloopig reeds kennis heeft gegeven bij haar schrijven van 28 Juni 1884, was de volgende:

Het diploma kon worden toegekend:

van technoloog (B art. 60) aan 1 candidaat (met vrijstelling);

van civiel-ingenieur (C art. 61) aan 27 candidaten (waarvan 1 met vrijstelling);

van bouwkundig-ingenieur (C art. 62) aan 2 candidaten (waarvan 1 met vrijstelling);

van scheepsbouwkundig-ingenieur (C art. 63) aan 4 candidaten (zonder vrijstelling);

van werktuigkundig-ingenieur (C art. 64) aan 8 candidaten (zonder vrijstelling);

terwijl de candidaten voor de beide diploma's van civiel- en bouwkundig-ingenieur (C artt. 61 en 62) ook beide verwierf. In het geheel zijn dus door 43 candidaten 44 diploma's verkregen en zijn 15 candidaten niet in hun examen geslaagd..

Omtrent twee der candidaten, afgewezen voor het diploma van civiel-ingenieur, kwam de Commissie nog tot het besluit, dat zij aan Uwe Excellentie zouden worden aanbevolen voor het verkrijgen, bij eventueele aanvrage, van vrijstelling voor de groep der practische vakken (*b–e*, art. 61), als zij aan een volgend examen mochten willen deelnemen.

Het oordeel der Commissie over de bekwaamheid der geëxamineerden in de afzonderlijke vakken wordt in beknopten vorm uitgedruk in de hier volgende tabel, waarin is opgeteekend het aantal malen, dat in elk vak een der praedicaten *uitmuntend*, *goed*, *voldoende*, *even beneden voldoende*, *onvoldoende* of *slecht* werd toegekend.

	VAKKEN.	Slecht.	Onvoldoende.	Even beneden voldoende.	Voldoende.	Goed.	Uitmuntend.
	Examen B (art. 60) *voor technoloog.*						
a.	Bolvormige driehoeksmeting	»	»	»	»	»	»
	Beginselen der analytische meetkunde	»	»	»	»	»	»
b.	» » beschrijvende meetkunde	»	»	»	»	»	»
c.	» » theoretische en toegepaste mechanica	»	»	»	»	»	»
	» » kennis van werktuigen	»	»	»	»	»	»
d.	» » mechanische technologie	»	»	»	»	»	»
e.	Toegepaste natuurkunde	»	»	»	»	»	»
f.	» scheikunde	»	»	»	»	1	»
	Analytische »	»	»	»	»	1	»
g.	Scheikundige technologie	»	»	»	»	1	»
h.	Bouwkunde en kennis van bouwstoffen	»	»	1	»	»	»
i.	Hand- en ornamentteekenen	»	1	»	»	»	»
		»	1	1	»	3	»
	Examen C (art. 61) *voor civiel ingenieur.*						
a	Theoretische en toegepaste mechanica	»	6	6	24	4	»
	Kennis van werktuigen	»	11	13	10	6	»
b.	Waterbouwkunde. wegen en bruggen	»	1	11	19	10	»
	Waterbouwkunde. overige	»	4	8	22	7	»
c.	Burgerlijke bouwkunde constructie	»	3	11	21	4	2
	Burgerlijke bouwkunde beginselen schoone bouwkunst	»	3	7	21	8	2
d.	Situatie-teekenen	»	1	7	17	16	»
	Ornament- en handteekenen	1	12	8	12	6	2
	Waterbouwkundig teekenen	»	1	1	11	26	2
e.	Ontwerpen, bestekken en begrootingen	1	2	11	20	7	»
f.	Beginselen der geodesie	»	7	7	11	13	1
	Practisch landmeten en waterpassen	»	3	3	16	18	»
g.	Administratief recht (waterstaat en openbare werken)	3	8	6	3	17	3
		5	62	99	207	142	12

	VAKKEN.	Slecht.	Onvoldoende.	Even beneden voldoende.	Voldoende.	Goed.	Uitmuntend.
	Examen **C** (art. 62) *voor bouwkundig ingenieur.*						
a^1.	Theoretische en toegepaste mechanica	»	1	2	»	»	»
	Kennis van werktuigen	»	1	1	1	»	»
b.	Burgerlijke bouwkunde (constructie)	»	»	1	1	2	»
	Schoone bouwkunst in haren geheelen omvang	»	»	»	1	3	»
a_2.	Ontwerpen, bestekken en begrootingen	»	1	1	1	»	»
c.	Waterbouwkunde (bruggen, sluizen enz.)	»	1	1	»	1	»
d.	Theoretisch en practisch landmeten en waterpassen	»	2	»	»	1	»
e.	Bouwkundig teekenen	»	»	»	1	1	»
	Ornament- en handteekenen	»	»	»	2	2	»
f.	Administratief recht (openbare werken)	»	»	»	2	2	2
		»	6	6	9	12	2
	Examen **C** (art. 63) *voor scheepsbouwkundig ingenieur.*						
a.	Theoretische en toegepaste mechanica	»	»	1	1	2	»
	Kennis van werktuigen	»	»	2	1	1	»
b.	Teekenen van werktuigen	»	»	»	2	2	»
c.	Scheepsbouwkunde	»	»	2	1	1	»
	Scheepsteekenen	»	»	»	2	2	»
d.	Waterbouwkunde (scheepvaartwerken)	»	»	1	2	1	»
	Waterbouwkundig teekenen	»	»	»	»	4	»
		»	»	6	9	13	»
	Examen **C** (art. 64) *voor werktuigkundig ingenieur.*						
a.	Theoretische en toegepaste mechanica	»	1	»	5	2	»
	Kennis van werktuigen	»	»	2	3	3	»
b.	Mechanische technologie	»	»	»	6	2	»
	Werktuigbouwkunde	»	»	»	3	5	»
c.	Bouwkunde en kennis van bouwstoffen	»	»	1	3	4	»
d.	Handteekenen	»	2	2	2	2	»
	Teekenen van werktuigen	»	»	1	1	5	1
e.	Administratief recht	»	2	»	3	3	»
		»	5	6	26	26	1

Door optelling der getallen in de drie eerste en van die in de drie laatste kolommen van elken staat opgeteekend, komt men tot het besluit dat zijn afgelegd:

Door candidaten.	VOOR HET DIPLOMA VAN:	EXAMENS	
		meer of minder beneden voldoende.	voldoende. of daarboven.
1	Technoloog	2	3
42	Civiel ingenieur	166	361
4	Bouwkundig ingenieur	12	23
4	Scheepsbouwkundig ingenieur	6	22
8	Werktuigkundig ingenieur	11	53
	Totaal door 58 candidaten voor 59 diploma's	197	462

Tot opmerkingen van algemeenen aard hebben de examens geen aanleiding gegeven. De eenige opmerking van bijzonderen aard, die de Commissie onder de aandacht van Uwe Excellentie heeft te brengen, betreft het examen in het landmeten en waterpassen Bij het examen in dit vak gaven de meeste candidaten de duidelijkste bewijzen, dat zij goed vertrouwd waren met de practische behandeling van de verschillende meetinstrumenten. Het trok daarom te meer de aandacht, dat enkele van de candidaten verklaarden nooit een instrument in handen te hebben gehad. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat het examen door deze candidaten in het practisch landmeten en waterpassen afgelegd, verre van bevredigend was. Bij een van hen was de kennis van de instrumenten zelfs zoo gering, dat hij een waterpas-instrument niet wist te onderscheiden van een theodoliet of van een boussole. De Commissie heeft gemeend op dit gebrek in de voorbereiding van die candidaten uitdrukkelijk te moeten wijzen, daar eene studie van het landmeten en waterpassen zonder eenige kennis omtrent de behandeling van de instrumenten zeker onvruchtbaar moet blijven.

Delft, 13 October 1884.

De Commissie voornoemd,

MICHAËLIS, *Voorzitter*.

J. A. SNIJDERS C.Jz., *Secretaris*.

[79. 11.]

BIJLAGE I.

VERSLAG DER COMMISSIE *belast met het afnemen der examens ter verkrijging van een diploma als stuurman aan boord van koopvaardijschepen, voor het jaar* 1883.

De Commissie, benoemd bij Uwer Excellentie's beschikking van 21 December 1882 n°. 47, heeft de eer U het bij art. 11 van het Reglement, behoorende bij het Koninklijk besluit van 5 Mei 1877 (*Staatsblad* n°. 98), voorgeschreven beredeneerd verslag harer werkzaamheden aan te bieden. De regeling der examina was wederom geheel gelijk aan die der vorige jaren. De voorgeschreven acht zittingen werden dit jaar gehouden:

1ste zitting te Rotterdam den 13, 14, 15 en 16den Februari,

2de » » Amsterdam » 13, 14 en 15den Maart,

3de » » Rotterdam » 10, 11, 12 en 13den April,

4de » » Amsterdam » 12, 13, 14 en 15den Juni,

5de » » Amsterdam » 10, 11 en 12den Juli,

6de » » Rotterdam » 11, 12 en 13den September,

7de » » Amsterdam » 13 en 14den November,

8 ste » » Rotterdam » 11 en 12den December,

terwijl eene buitengewone vergadering der Commissie plaats had te 's Gravenhage den 12den October 1883 naar aanleiding van Uwe uitnoodiging om U haar gevoelen kenbaar te maken over een bij U ingekomen adres van den heer W. Van der Hoeven te Rotterdam c. s.

Terwijl we aan Uwe Excellentie ons gevoelen betreffende dat adres, reeds bij een rapport dd. 20 November ll. aan U ingezonden, deden kennen en daarin vanzelf ook verschillende onderwerpen werden aangeroerd die anders in dit jaarverslag ter sprake zouden moeten komen, meenen wij nu grootendeels met het opsommen van statistische gegevens te kunnen volstaan.

Alleen moeten we nog opmerken dat door onze Commissie met algemeene instemming de opheffing der stedelijke Dordtsche Commissie werd vernomen, waardoor aan alle bezwaren, die we in ons vorig jaarverslag daaromtrent te Uwer kennis meenden te moeten brengen, werd tegemoet gekomen.

Het onderzoek naar de gezichtsscherpte en het kleuren-onderscheidingsvermogen had dit jaar de afkeuring van 3 candidaten ten gevolge, ongeveer 3,15 percent van het aantal geëxamineerden.

Gedurende dit jaar meldden zich aan 104 candidaten, zijnde 15 meer dan het vorige jaar. Hiervan bleef wegens ziekte 1 candidaat weg en trokken zich voor het examen terug 5, terwijl, als hiervoor reeds vermeld, 3 candidaten wegens het niet voldoen aan de eischen voor gezichtsscherpte en kleuren-onderscheidingsvermogen moesten worden afgewezen.

In 't geheel werden dus geëxamineerd 95 candidaten, waarvan:

22 voor den rang van 1sten stuurman Groote Vaart,

25 » » » » 2den » » »

48 » » » » 3den » » »

0 » » » » 1sten » Kleine »

0 » » » » 2den » » »

0 alleen in stoomwerktuigkunde en het manoeuvreeren met stoomschepen.

Van deze werd het diploma uitgereikt aan:

15 candidaten voor den rang van 1sten stuurman Groote Vaart, waaronder 6 recidivisten;

16 candidaten voor den rang van 2den stuurman Groote Vaart, waaronder 2 recidivisten;

27 candidaten voor den rang van 3den stuurman Groote Vaart, waaronder 10 recidivisten.

Afgewezen werden dus:

voor den rang van 1sten stuurman Groote Vaart 7 candidaten, waarvan 5 voor theorie, 1 voor practijk en 1 voor theorie en practijk;

voor den rang van 2den stuurman Groote Vaart 9 candidaten, waarvan 3 voor theorie, 4 voor practijk en 2 voor theorie en practijk;

voor den rang van 3den stuurman Groote Vaart 21 candidaten, waarvan 16 voor theorie, 4 voor practijk en 1 voor theorie en practijk.

Ongeveer één en zestig percent is dus in het examen geslaagd.

Evenals voorheen was ook dit jaar de uitslag der examina in de talen hoogst ongunstig.

De Commissie meent dit verslag niet te moeten eindigen zonder nogmaals de wenschelijkheid uit te spreken van regeling van het zeevaartkundig onderwijs bij de wet; bij het meergemeld verslag, dat zij U 20 November indiende, werd door haar ook in verband met de toen behandelde onderwerpen daarop gewezen.

Eindelijk wenscht de Commissie U haren dank te betuigen voor het in haar gestelde vertrouwen.

De Commissie voornoemd:

De Voorzitter,

KNIPHORST.

De Secretaris,

Mr. C. C. DUTILH.

[79. 12.]

BIJLAGE K.

REGLEMENT voor het eindexamen der Rijks normaalschool voor teekenonderwijzers.

Art. 1. Het eindexamen omvat:

A. Wat het praktisch gedeelte betreft:

1°. het vervaardigen van een of meer rechtlijnige teekeningen;

2°. het teekenen en schaduwen van een borstbeeld naar pleister;

3°. het teekenen en schaduwen van een studie naar een stilleven;

4°. het teekenen en schaduwen van een studie naar een pleisterornament;

5°. het vervaardigen van een studie in olie- of waterverf naar een pleisterafgietsel en een stilleven;

6°. het oplossen van een of meer vraagstukken betreffende de doorzichtkunde;

7°. het teekenen van een menschelijk geraamte, van een spierstudie en van een proportiebeeld;

8°. het vervaardigen van een ontwerp van een ornament;

9°. het binnen een bepaalden tijd leveren van een schets naar de natuur;

10°. het vervaardigen van een schets uit het geheugen.

B. Wat het theoretisch gedeelte betreft:

1°. de vlakke meetkunde en de beschrijvende meetkunde voor zoover zij rechtstreeks toepassing vinden bij de doorzichtkunde;

de doorzichtkunde: het in perspectief brengen van lichamen door platte vlakken begrensd, van den bol, kegel en cilinder, van ton- en kruisgewelven en van de nis. Schaduwbepaling bij zon- en kunstlicht zoowel op kegel en cilinders als op platte vlakken. Weerspiegeling van voorwerpen door horizontale, verticale en hellende vlakken. De gronden der isometrische perspectief, de luchtperspectief;

2°. de ontleedkunde van den mensch. Het geraamte. De verschillende vormen der gewrichten en de bewegingen die zij toelaten. De spieren en hare werking, ook de werking der spieren van het gelaat. De beginselen der mimiek. De bewegingsleer. De theorie der eenvoudigste bewegingen, zooals het gaan en loopen. Proportieleer, ook de vergelijkende;

3°. de beginselen der ornament- en stijlleer. Ontleding en samenstelling van versieringen. Het gebruik van planten- en bloemmotieven. Het styleeren van natuurvormen. De algemeene begrippen van schoonheidsleer;

4°. de beginselen der kunstgeschiedenis, voornamelijk den bouw- en versieringskunst;

5°. de methodologie en de paedagogiek van het teekenonderwijs.

Art. 2. Het theoretisch examen heeft mondeling en des noods schriftelijk plaats. Elke candidaat wordt afzonderlijk ondervraagd.

Art. 3. De tijd beschikbaar gesteld voor de vakken bedoeld in art. 1 is bepaald als volgt:

voor **A.**	1°., 2°. en 4°.	=	12 uren,
	5°.	=	18 »
	3°. en 6°. .	=	6 »
	7°.	=	9 »
	8°.	=	4 »
	9°.	=	1 uur,
	10°.	=	1½ »
voor **B.**	1°.	=	1 »
	2°.	=	½ »
	3°. en 4°. .	=	1 »
	5°.	=	½ »

Art. 4. De theoretische examina hebben steeds plaats in tegenwoordigheid van minstens drie leeraren der normaalschool en van de gecommitteerden aangewezen door den Minister van Binnenlandsche Zaken.

Bij het practisch en schriftelijk werk is steeds minstens een lid in het lokaal aanwezig.

Art. 5. Candidaten die zich aan eenig bedrog schuldig maken, worden niet verder tot het examen toegelaten.

Art. 6. Het oordeel over de kennis en de bekwaamheid der candidaten in elk der in art. 1 genoemde vakken en oefeningen, wordt na onderling overleg tusschen de leden der examen-commissie uitgedrukt door een der cijfers van 1 tot 6, aan welke de volgende beteekenis is te hechten:

6. zeer goed,
5. goed,
4. voldoende,

---

3. onvoldoende,
2. slecht,
1. zeer slecht.

De toegekende cijfers vormen den grondslag voor de beslissing der commissie omtrent den uitslag van het examen in de volgende vakgroepen.

a. Handteekenen (A 1, 2, 3, 4. 5, 9, 10),
b. Doorzichtkunde (A 6, B 1),
c. Ornamentiek (A 8, B 3, 4),
d. Ontleedkunde (A 7, B 2),
e. Methodiek (B 5).

De candidaat aan wien voor groep *a*, *b* of *e* een onvoldoend cijfer is toegekend, wordt afgewezen.

Art. 7. Aan de stemmingen nemen de gecommitteerden door den Minister van Binnenlandsche Zaken aangewezen, deel.

Staking van stemmen omtrent een toe te kennen cijfer, of omtrent het verleenen van het getuigschrift, wordt steeds geacht eene beslissing te zijn in den voor belanghebbenden minst gunstigen zin.

Ieder gecommitteerde is bevoegd zich tegen de toekenning van het diploma te verzetten. In dat geval zendt hij een met redenen omkleed bericht aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, dat gevoegd wordt bij het verslag door de examen commissie aan dezen op te zenden.

Art. 8. De directeur der normaalschool is voorzitter der examen-commissie, welke uit haar midden een onder-voorzitter en een secretaris aanwijst.

[79. 13.]

BIJLAGE L.

VERSLAG DER COMMISSIE *belast met het afnemen van het eindexamen der Rijks normaalschool voor teekenonderwijzers te* Amsterdam, *gehouden van* 17 *Juni tot* 2 *Juli* 1884.

AMSTERDAM, Juli 1884.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

Bij Uw Excellentie's beschikking van 14 Juni 1884 n°. 1585 afd. kunsten en wetenschappen werd het reglement voor het eindexamen der Rijks-normaalschool voor teekenonderwijzers vastgesteld, en daarbij tevens tot gecommitteerde benoemd jhr. mr. Victor De Stuers, referendaris bij het Departement van Binnenlandsche Zaken.

De examen-commissie die verder — volgens het reglement der school — bestaat uit den directeur en de verschillende leeraren was door deze benoeming voltallig.

aar voorzitter, aangewezen in Uw Excellentie's beschikking, was de directeur der normaalschool Tot ondervoorzitter koos zij zich den heer J. R. De Kruyff en tot haren secretaris den heer C. P. Holst Gz.

Gedurende den loop der examens werd bij eene nadere beschikking tot tweeden gecommitteerde benoemd de hoogleeraar S. Altmann, ter vervanging van den eersten gecommitteerde, die door ziekte werd verhinderd de examens tot het einde toe bij te wonen.

Het examen werd in het openbaar gehouden in de lokalen der normaalschool en had in alle deelen volgens het programma plaats. Alle leerlingen van de derde klasse — *acht heeren*, ingeschreven voor de afdeeling A (handteekenen) — onderwerpen zich aan het onderzoek, geen hunner trok zich terug.

Van dit achttal, dat dus in alle vakken volledig geëxamineerd werd, behaalden vijf candidaten het diploma, namelijk:

de heeren A. J. A. Asselbergs (1)
M. D. Crop (3)
C. J. A. Gokkel 4)
P. H. Kisjes (5)
en W. Zwier (8)

Het oordeel der examencommissie over het door de candidaten geleverde werk is samengevat in het volgende overzicht.

GROEP *A*. (*Teekenen en schilderen.*)

Aantal candidaten wier werk bleek te zijn:

ONDERDEELEN.	6. Zeer goed.	5. Goed.	4. Voldoende.	3. Onvoldoende.	2. Slecht.	1. Zeer slecht.
Rechtlijnige teekening	twee	drie	drie	—	—	—
Kop naar pleister.	—	twee	twee	drie	een	—
Stilleven	—	drie	een	twee	twee	—
Ornament naar pleister . . .	—	—	vijf	twee	een	—
Schilderstudie	een	twee	twee	drie	—	—
Tijdschets	—	een	vier	drie	—	—
Geheugenschets	drie	drie	een	een	—	—
Eindcijfer . .	—	drie	drie	twee	—	—

Twee candidaten moesten dus worden afgewezen op grond van een onvoldoend eindcijfer voor deze groep.

GROEP *B.* *(Doorzichtkunde.)*

Aantal candidaten wier werk bleek te zijn:

ONDERDEELEN.	6. Zeer goed.	5. Goed.	4. Voldoende.	3. Onvoldoende.	2. Slecht.	1. Zeer slecht.
Teekeningen	vijf	—	twee	een	—	—
Theorie	vijf	—	twee	een	—	—
Eindcijfer. . .	vier	twee	een	een	—	—

Een candidaat dus afgewezen wegens onvoldoend eindcijfer.

GROEP *C.* *(Ornamentleer.)*

Aantal candidaten wier werk bleek te zijn:

ONDERDEELEN.	6. Zeer goed.	5. Goed.	4. Voldoende.	3. Onvoldoende.	2. Slecht.	1. Zeer slecht.
Ontwerp	—	twee	zes	—	—	—
Leer van het ornament . . .	twee	vijf	—	een	—	—
Kunstgeschiedenis	een	drie	twee	een	een	—
Eindcijfer. . .	—	vijf	twee	een	—	—

GROEP *D.* *(Ontleedkunde.)*

Aantal candidaten wier werk bleek te zijn:

ONDERDEELEN.	6. Zeer goed.	5. Goed.	Voldoende.	3. Onvoldoende.	2. Slecht.	1. Zeer slecht.
Teekenen, proportie en geraamte	twee	twee	vier	—	—	—
Spierenteekening	een	vijf	twee	—	—	—
Mondeling	drie	drie	een	een	—	—
Eindcijfer. . .	een	vijf	twee	—	—	—

GROEP *E.* *(Methodologie en paedagogiek.)*

Aantal candidaten wier beantwoording bleek te zijn:

	6. Zeer goed.	5. Goed.	4. Voldoende.	3. Onvoldoende.	2. Slecht.	1. Zeer slecht.
Eindcijfer. . .	twee	vier	een	een	—	—

Waardoor dus één candidaat niet slagen kon.

De vijf verschillende eindcijfers aan elk der candidaten toegekend, waren gegroepeerd als volgt:

	6. Zeer goed.	5. Goed.	4. Voldoende.	3. Onvoldoende.
Een candidaat verkreeg	2 maal	3 maal	—	—
» » »	2 »	2 »	1 maal	—
» » »	2 »	—	3 »	—
» » »	1 »	3 maal	1 »	—
» » »	—	4 »	1 »	—
(*) » » »	—	4 »	—	1 maal
(*) » » »	—	2 »	2 maal	1 »
(*) » » »	—	1 »	1 »	3 »

(*) Deze candidaten slaagden niet. De eerste twee hiervan waren slechts in groep *A* onvoldoende, de laatste was dit daarentegen in de hoofdgroepen *B* en *E* en in groep *C*.

Ook bij deze examens — vooral bij die in de practische vakken — bleek weer de waarheid der meermalen gemaakte opmerking, dat het examenwerk geregeld verre achterstaat bij het werk, dat door de candidaten onder andere omstandigheden geleverd werd.

Hetzelfde geldt, ofschoon over het algemeen in veel geringere mate, van de examens in de theoretische vakken.

Overigens gaven de gehouden examina geene aanleiding tot verdere opmerkingen.

De Gecommitteerden,

(*get.*) Victor De Stuers.

» S. Altmann.

De Commissie voornoemd,

(*get.*) W. B. G. Molkenboer, *Voorzitter*.

» C. P. Holst Gz., *Secretaris*.

[79. 14.]

BIJLAGE M.

VERSLAG DER COMMISSIE, *in* 1883 *belast met het afnemen de examens van hen, die akten van bekwaamheid verlangden voor middelbaar onderwijs in Nederlandsche taal en letterkunde, geschiedenis, aardrijkskunde, Staats- en handelswetenschappen en schoonschrijven.*

'S GRAVENHAGE, 19 *Februari* 1884.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

De commissie, benoemd bij beschikking van 27 October 1883, n°. 3902, afd. Onderwijs, heeft de eer bij deze verslag te doen van hare werkzaamheden.

In eene voorbereidende vergadering, gehouden den 3den November, zijn de werkzaamheden geregeld. Voornamelijk was dit noodig, omdat de meeste leden der commissie iedere week slechts eenige dagen tegenwoordig konden zijn, daar op de andere dagen hunne werkzaamheden als directeur of leeraar hunne tegenwoordigheid in hunne gewone verblijfplaats noodzakelijk maakten.

In de wijze, waarop de examens zouden worden afgenomen, meende men geene verandering te moeten brengen.

Voor elk examen werd anderhalve dag beschikbaar gesteld. Op de eersten dag werd door den candidaat het schriftelijk werk gemaakt en den daaropvolgenden dag werd, òf des voormiddags òf des namiddags, het mondeling examen afgenomen. Voor hen, die eene akte voor schoonschrijven verlangden, achtte men één dag voor het geheele examen voldoende. Voor Nederlandsch en evenzoo voor geschiedenis en aardrijkskunde telde de commissie twee leden, die steeds het examen gezamenlijk afnamen; beide namen kennis van het schriftelijk werk en beurtelings belastten zij zich met het afnemen van het mondeling examen, geheel of gedeeltelijk.

Voor het Nederlandsch examineerde het lid dr. W. Bisschop, voor zoover het taalkundig gedeelte van het mondeling onderzoek betrof, terwijl het lid dr. Jan Ten Brink stijlleer en letterkunde voor zijne rekening nam.

Het mondeling examen in de geschiedenis werd steeds door de beide leden voor dit vak afgenomen, in dier voege, dat de eene examinator oude geschiedenis en middeleeuwen, de andere de vaderlandsche en de nieuwe geschiedenis behandelde, of omgekeerd.

Wat het mondeling examen in de aardrijkskunde aangaat, dit werd door beide leden voor dit vak afgenomen.

Voor Staatswetenschappen was slechts één lid der commissie aangewezen, die het mondeling examen afnam, in tegenwoordigheid van den voorzitter of van een der andere commissieleden.

Eindelijk waren voor boekhouden en handelswetenschappen vier leden der commissie aangewezen, die evenwel slechts op éénen dag van iedere week allen tegenwoordig zouden zijn, op welken dag vier candidaten konden geëxamineerd worden; op de andere dagen zouden slechts twee leden aanwezig zijn, zoodat dan maar twee candidaten mondeling konden worden geëxamineerd.

Het examen in het schoonschrijven werd afgenomen door den voorzitter en het lid J. Brals.

De onderwerpen voor schriftelijk werk werden door de leden van elke der subcommissiën in onderling overleg vastgesteld; voor iederen candidaat werden daaruit telkens eenige onderwerpen gekozen.

In dezelfde vergadering stelde de commissie vast, dat de examens op Maandag den 12den November een aanvang zouden nemen en den 22sten December eindigen. Het groot aantal candidaten, zoowel voor het Nederlandsch, de geschiedenis en de aardrijkskunde, alsook en vooral voor het boekhouden, maakte dezen tijd van het examen noodzakelijk.

Er hadden zich in het geheel 168 candidaten aangemeld; 28 van hen berichtten later, dat zij van het examen afzagen, zoodat geëxamineerd werden 140 candidaten; 121 mannelijke en 19 vrouwelijke. Toegelaten werden 33 mannelijke en 16 vrouwelijke candidaten; zich teruggetrokken hebben 14 mannelijke en 1 vrouwelijke candidaten, terwijl 74 mannelijke en 2 vrouwelijke candidaten moesten afgewezen worden.

De volgende tabel wijst voor elk vak in 't bijzonder het getal der candidaten en den uitslag der examens aan:

GEVRAAGDE AKTE VAN BEKWAAMHEID.	GETAL DER CANDIDATEN, DIE zich hebben aangemeld.	niet zijn opgekomen.	zijn geëxamineerd.	zijn toegelaten.	zijn afgewezen.	zich hebben teruggetrokken.	afgewezen en teruggetrokken te zamen.	EXAMINATOREN.
MANNELIJKE CANDIDATEN.								
Nederlandsche taal en letterkunde.	22	1	21	6	14	1	15	dr. Jan Ten Brink en dr. W. Bisschop.
Geschiedenis	28	5	23	9	13	1	14	dr. A. E. J. Holwerda en dr. E. Epkema.
Aardrijkskunde	33	7	26	7	13	6	19	A. W. Stellwagen en J Brals.

GEVRAAGDE AKTE VAN BEKWAAMHEID.	GETAL DER CANDIDATEN, DIE zich hebben aangemeld.	niet zijn opgekomen.	zijn geëxamineerd.	zijn toegelaten.	zijn afgewezen.	zich hebben teruggetrokken.	afgewezen en teruggetrokken tezamen.	EXAMINATOREN.
Staatsinrichting van Nederland . .	2	0	2	0	2	0	2	mr. C. M. J. Willeumier.
Handelswetenschappen	1	0	1	0	1	0	1	
Boekhouden.	57	11	46	9	31	6	37	G. J. Teunisse, J. C. T. Prikken, L. F. Fikkert, mr. P. A. Tukker.
Schoonschrijven	2	0	2	2	0	0	0	dr. A. T. Van Aken en J. Brals.
Totaal der mannelijke candidaten .	145	24	121	33	74	14	88	
VROUWELIJKE CANDIDATEN.								
Nederlandsche taal en letterkunde.	9	1	8	8	0	0	0	Als boven.
Geschiedenis	3	1	2	1	1	0	1	Idem.
Aardrijkskunde	2	0	2	2	0	0	0	Idem.
Boekhouden.	8	2	6	4	1	1	2	Idem.
Staatsinrichting	1	0	1	1	0	0	0	Idem.
Totaal der vrouwelijke candidaten.	23	4	19	16	2	1	3	
Algemeen totaal	168	28	140	49	76	15	91	

Verder heeft het examen tot de volgende opmerkingen geleid, voor elk der vakken afzonderlijk.

Nederlandsche taal en letterkunde.

Behoudens enkele uitzonderingen was de indruk, dien het examen der mannelijke candidaten in deze vakken op de commissie gemaakt heeft, ongunstig. Bij de overgroote meerderheid liet de kennis der gewone taalkunde zeer veel te wenschen over. De vorming van het meervoud der zelfstandige naamwoorden, de regels der geslachten, de beteekenis der voor- en achtervoegsels, het gebruik der hulpwerkwoorden *hebben* en *zijn*, het verschil tusschen voorzetsels, bijwoorden en voegwoorden enz. enz, was voor zeer velen eene terra incognita.

De spelling was over het algemeen èn oppervlakkig èn eenzijdig beoefend. Menigeen wist dan ook van de zoogenaamde oude spelling, d. i. van die van Siegenbeek, zoo goed als niets. Ook met de nauwkeurige interpretatie van eenigszins moeilijke plaatsen uit schrijvers der 17de eeuw was het treurig gesteld. Naar den zin raden, gelukte nog wel eens, maar werd er rekenschap gevraagd hoe die zin er in lag opgesloten, wat elk woord op zichzelf genomen beteekende, dan werd er gewoonlijk een ontwijkend of geen antwoord gegeven. Waren (zooals uit het voorgaande blijkt) de resultaten van het onderzoek naar de bekendheid met het tegenwoordige en 17-eeuwsch Nederlandsch weinig bevredigend, met het Middelnederlandsch was het beter gesteld. Vele candidaten hadden zich daarop met meer ijver en meer voorliefde toegelegd. In vergelijking met de groote meerderheid der mannelijke candidaten, staken de vrouwelijke allergunstigst af. Ook tusschen haar was in sommige onderdeelen van het examen groot verschil, maar niet van dien aard, dat er éëne behoefde afgewezen te worden. Het bleek ten duidelijkste, dat zij allen het examen zeer ernstig opgevat en er zich niet met schromelijke lichtvaardigheid aan gewaagd hadden.

Het examen in de *stijlleer* mocht bij al de candidaten bevredigend geacht worden, zoolang het enkel liep over de eenvoudigste rhetorische figuren en tropen. Men had zich bekend gemaakt met de geijkte termen van Quintilianus en Vossius; doch zoodra een nader onderzoek naar hoogere stijlleer werd ingesteld, bleek het, dat de meeste candidaten — behoudens zeer verrassende uitzonderingen — zeer weinig kennis van letterkundige aesthetiek bezaten.

De *schriftelijke opstellen* over eenig letterkundig onderwerp boden het grootste en bontste verschil. In vele opstellen van mannelijke candidaten werden herhaaldelijk grove feilen tegen de eenvoudigste regelen der taalleer aangetroffen. Een klein getal muntte uit door volkomen zuivere taal, helderen stijl en voldoende letterkundige kennis. Ditzelfde kan gezegd worden van het werk der meeste vrouwelijke candidaten, onder welke er éene voorkwam, die een in alle opzichten voortreffelijk opstel indiende.

De kennis der *Nederlandsche letteren* en harer *historie* liet bij sommige mannelijke candidaten veel te wenschen over. Inzonderheid was het tijdvak der middeleeuwen zeer oppervlakkig beoefend, zoodat omtrent enkele hoofdverschijnselen (de epische gedichten uit den cyclus van Arthur en Maerlant's romantische werken) de allerzonderlingste verklaringen werden gegeven. Omtrent het tijdvak der Renaissance kan niet veel gunstiger getuigd worden. De ethisch-wijsgeerige geschriften in proza en poëzie dezer periode lagen boven het bereik der meerderheid van de mannelijke candidaten. Eenigszins gunstiger was de indruk van het examen, zoodra er gevraagd werd naar de hoofdpersonen onzer lettergeschiedenis uit de 17de, 18de en 19de eeuw. Meermalen deed zich het geval voor, dat de candidaat zich verontschuldigde over zijne gebrekkige kennis der geschriften van onzen tijd, door te zeggen, dat het al te lang geleden was, dat hij zich het besproken werk niet meer nauwkeurig herinnerde.

Liet de hoeveelheid van de gelezen en bestudeerde werken onzer letteren in den regel te wenschen over, niet minder gebrekkig was het oordeel over de onderscheiden schrijvers en schrijfsters, dat dikwijls in eene gebrekkige of onvolledige herhaling van een half begrepen critiek, hier of ginds gelezen, bestond. Bij uitzondering werd even,

wel een helder en oorspronkelijk oordeel, dat van algemeene beschaving en kennis getuigde, vernomen.

Nog liet bij de meeste candidaten, ook bij sommige vrouwelijke, de kennis der buitenlandsche letteren, voor zoover die tot verklaring der Nederlandsche noodzakelijk is, te wenschen over. In het algemeen verdienen de vrouwelijke candidaten, ook voor deze vakken, de lofspraak, haar voor de taalkundige geschonken.

Geschiedenis.

De ongunstige uitslag van de examens in dit vak is, naar het oordeel der commissie, in de eerste plaats daaraan te wijten, dat vele candidaten op te laag peil van ontwikkeling stonden en te eenenmale de voorbereidende kundigheden misten, zonder welke het onmogelijk is een vak als geschiedenis behoorlijk te beoefenen. Zoo hadden vele candidaten van de meest gewone zaken nooit gehoord. Vele wisten bijv. niet wat *renaissance* was; het *spijkerschrift* werd volgens één der candidaten daarom zoo genoemd, omdat het met een spijker in een steen geschreven werd; een ander sprak van *automanie*, hij bedoelde *autonomie*; of wel men verwarde *factie* met *fractie*. Zeer duidelijk was het ook bij velen, dat zij zich geen flauw begrip gevormd hadden van de eischen waaraan een aanstaand leeraar bij het middelbaar onderwijs behoort te kunnen voldoen. Zoo kwam het voor, dat candidaten de beroemdste binnen- en buitenlandsche schrijvers niet eens bij name hadden hooren noemen; één candidaat kende slechts Dornseiffen en Wijnne. Een ander verhaalde, dat Niebuhr een boek geschreven had over de geschiedenis der 19de eeuw, getiteld: »*De strijd om Rome*". Over het algemeen kan men zeggen, dat de examinandi meer hunne kracht gezocht hadden in het verwerven van *veel kennis* dan in het verwerven van *degelijke kennis*.

Van de 23 mannelijke candidaten, die zich aan 't examen onderwierpen, konden slechts 9 worden toegelaten; 13 candidaten werden afgewezen, één trok zich onder het examen terug. Ook van de beide vrouwelijke candidaten moest éene worden afgewezen.

Aardrijkskunde.

Het examen in de aardrijkskunde heeft tot zeer onbevredigende resultaten geleid. Van de 26 mannelijke candidaten konden slechts 7 worden toegelaten. Deze ongunstige uitslag moet in de eerste plaats geweten worden aan 't feit, dat velen zich zonder voldoende voorbereiding met de studie voor eene akte als leeraar zijn gaan bezighouden. Menigeen, wien het gelukte eene akte als (hulp) onderwijzer machtig te worden, maar die waarschijnlijk geen kans zag het examen als hoofdonderwijzer te doen, meende zijne toevlucht tot het middelbaar onderwijs te moeten nemen en ging »geographie studeeren". Ook deed de Commissie de ondervinding op, dat sommige candidaten, na vruchteloos in een ander studievak hunne fortuin te hebben beproefd, nog wel leeraar in aardrijkskunde meenden te kunnen worden.

Onvoldoende voorbereiding, het gemis van een degelijken grondslag, dit was van velen de fout, en die fout bleek herhaaldelijk uit het schriftelijk werk. Daarin toch kwamen vele malen zoo grove taalfouten voor, dat het verwondering moet wekken, hoe iemand zich geroepen kan achten als leeraar aan eene middelbare school of een gymnasium op te treden, die het in de kennis van zijne moedertaal tegenover een schoolknaap zou moeten afleggen. Ook de foutieve zinbouw en de verwarde gedachtengang, of liever het gemis van eenigen geregelden gedachtengang, waren fouten van veler schriftelijk werk. Een voorbeeld, letterlijk uit een opstel afgeschreven: »onder de schemeringsgordel verstaat men de strook, die de zon, nadat zij onder den horizon is gedaald, doorloopt en ten gevolge der reflectie op de bovenste luchtlagen nog licht geeft".

Eene andere fout van het schriftelijk werk van meer dan één candidaat was de onvolledige behandeling der gegeven stof, terwijl men zich dan trachtte te dekken door eene lange inleiding, die met het eigenlijke onderwerp in geen dadelijk verband stond, en met een slot, dat nog verder van de zaak afdwaalde. Intusschen waren er ook gunstige uitzonderingen. Enkele stukken droegen blijken van grondige studie en van groote zorg om de stof met juistheid en helderheid uiteen te zetten.

Gemeenlijk waren zij, die door hun schriftelijk werk een gunstigen indruk hadden gemaakt, bij 't mondeling examen behoorlijk in staat dien gunstigen indruk nog te versterken, doch eenige malen was dit niet het geval. Zoo moesten enkele candidaten worden afgewezen, wier geleverd schriftelijk werk een gunstigen uitslag had doen hopen. Dit was dan het geval, als de candidaat wel toonde de stof, die hij had bestudeerd, goed machtig te zijn, maar de omvang van zijne kennis nog beneden de eischen der wet bleef. Aan diergelijke candidaten kon echter de voortzetting hunner studie met gerustheid worden aangeraden.

Vele candidaten schoten, wat betreft hunne kennis der wiskundige aardrijkskunde, te kort, op eene wijze, dat de commissie er de aandacht op meent te moeten vestigen. Het examen heeft zich beperkt tot de allereenvoudigste zaken, maar, behoudens loffelijke uitzonderingen, zelfs deze waren den examinandi òf niet òf zeer onvolkomen bekend. 't Is toch voorgekomen, dat een candidaat gedurende het examen herhaaldelijk verklaarde, dat hij van de wiskundige aardrijkskunde niets begreep, en dit niet begrijpen als eene soort van verontschuldiging voor zijne tekortkomingen scheen te willen houden. Een ander candidaat achtte het zeer gemakkelijk den omtrek der aarde te bepalen: »men had dan de middellijn slechts met $^{22}/_{7}$ te vermenigvuldigen"; maar toen hem gevraagd werd hoe men dan die middellijn vond, antwoordde hij, dat men dan eerst »den afstand van de aard tot de zon vinden moest". »Waarom de noordpoolcirkel op $66^{1}/_{2}°$ benoorden den evenaar getrokken is", dit scheen een vraagstuk te zijn, voor de oplossing waarvan de krachten van menigeen te kort schoten. Een candidaat, voor 't overige iemand, wiens examen sommige andere onderdeelen der aardrijkskunde voldoende was, zeide de wetten van Keppler te kennen, maar toen hij van die wetten spreken mocht, liet hij ze, steeds doorpratende, tot *vier* uitdijen, en begreep volstrekt niet, dat en hoe hij van drie vier maakte. De bekende slingerproef van Fourault was bijna door niemand wezenlijk begrepen; zelfs de proef van Beuzenberg voor de aswenteling der aarde, was voor velen een van buitengeleerd lesje. Velen schijnen niet te beseffen, dat de wiskundige aardrijkskunde eene ijdele wetenschap is, als men hare waarheden niet verstaat. Het is bijna onverklaarbaar hoe iemand, die leeraar wenscht te worden, vrede kan hebben met de mate zijner kennis, wanneer hij bij voorbeeld met geen mogelijkheid weet te verklaren, waarom dag en nacht onder den aequator altijd even lang duren. Toch waren er candidaten, die met deze moeilijkheid volstrekt geen weg wisten. Het ergste is nog, dat sommigen van diergelijke dingen eenvoudig geheugenwerk bleken gemaakt te hebben, zoodat ze terstond den draad kwijt waren, als men de zaken anders aanvatte dan ze door hen werden vastgehouden.

Er waren echter ook loffelijke uitzonderingen. Sommige candidaten hadden eene heldere voorstelling van de verschijnselen aan den hemel en van die, welke de aarde als hemellichaam betreffen, en konden hunne wetenschap in duidelijke taal vertolken. Voor allen blijft echter gewenscht: naast boekenstudie meer waarnemen en nadenken.

In zake het examen in de natuurkundige aardrijkskunde heeft de commissie betrekkelijk gunstige uitkomsten te vermelden. De meeste candidaten hadden goede bronnen goed gebruikt. Bij sommigen echter stuitte men weder op het telkens voorkomende bezwaar: gebrekkige voorbereiding, gemis van voldoenden grondslag, waardoor alleen de studie der natuurkundige aardrijkskunde mogelijk wordt. Zoo kwam het voor, dat een candidaat de aanwezigheid der vruchtbare gronden in Drenthe aan het verweeren der op de heide voorkomende granietblokken en keien meende te moeten toeschrijven. Een ander candidaat moest mededeelen waar de watermassa blijft, die in den vorm van regen op aarde nederkomt, en zeide o.a., dat »een derde gedeelte van dien regen de grond inzakte, tot aan het middelpunt der aarde toe". Een derde candidaat gaf de stelling ten beste: »op de hooge toppen der bergen is de temperatuur door de meerdere drukking der luchtlagen veel lager dan in de vlakte".

De staatkundige aardrijkskunde en wat daarmede in verband wordt genomen, geeft de commissie tot de vol-

gende opmerkingen aanleiding. Meer dan één candidaat bleek de studie der staatkundige aardrijkskunde verwaarloosd te hebben. Het is toch voorgekomen, dat een candidaat wiens kennis van de natuurkundige aardrijkskunde en van de volkenkunde bewijzen gaf van goede voorbereiding en leiding bij zijne studie, op de kaart betrekkelijk een vreemdeling was. Het scheen hem zelfs min of meer vreemd, dat men niet alleen kennis hebben moest van eenig land en zijne bewoners, maar dat land ook nog nauwkeurig op de kaart behoorde te kunnen aanwijzen. De ligging van Rijn-Beieren b. v. was hem onbekend; Mecklenburg plaatste hij naast Baden en dan volgde Brunswijk. Ook in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika wist hij volstrekt geen weg. Zelfs den loop van eene rivier als de Mississippi konden sommigen niet verder volgen dan tot aan St. Louis. Ook is het meer dan eens voorgekomen, dat een candidaat in ons eigen land niet volkomen den weg wist.

Ten laatste mag de commissie de opmerking niet terughouden, dat sommige candidaten èn in hun schriftelijk werk èn bij het mondeling onderzoek jacht maakten op het noemen van allerlei titels van werken, waarvan ze ook niet meer dan den naam kenden. Herhaaldelijk kwam, het voor, dat iemand bij zijne uitspraken zich beriep op een of ander boek, maar zoodra dit boek nader ter sprake werd gebracht, zeide men het niet of lang geleden gelezen te hebben. Wellicht kan het nut hebben te dezer plaatse nog eens te herhalen, dat het beter is zich te beperken tot enkele erkend goede boeken, dan alles overhoop te halen, wat op geographisch gebied ligt.

Gelukkig valt ook te vermelden, dat er verscheidene candidaten waren, die den rechten weg tot het doel gingen, door erkend goede handboeken te volgen en daarnaast uitgebreider werken te raadplegen, niet in den blinde weg, maar om van die uitgebreider werken de voorziening te vragen in behoeften, welke het leerboek wel gewekt had, maar niet bevredigd.

Het examen der beide vrouwelijke candidaten was voldoende in ieder onderdeel; ééne van deze, die reeds in 't bezit was eener akte voor Nederlandsche taal en letterkunde, legde een in alle opzichten goed examen af.

Staatsinrichting van Nederland.

Voor de akte van Staatsinrichting waren drie candidaten opgekomen, van welke twee moesten worden afgewezen. Een van hen was ook het vorige jaar niet geslaagd, terwijl de ander zich mede had aangegeven voor de akte in Staathuishoudkunde en statistiek, welk examen evenwel niet doorging, daar de candidaat zich na den ongunstigen afloop van het examen voor Staatsinrichting terugtrok.

De derde candidaat legde een bevredigend examen af, waarbij zich deze bijzonderheid voordeed, dat het sedert de wet op het middelbaar onderwijs het eerste examen was van eene vrouwelijke candidaat voor dit vak. Deze toonde onze Staatsinstellingen goed te begrijpen en daarvan ook eene duidelijke verklaring te kunnen geven, zoodat de commissie niet aarzelde haar de akte uit te reiken.

Boekhouden.

De uitslag van het examen in boekhouden komt in vele opzichten met dien van het vorige jaar overeen. Ook thans was in vergelijking met vroegere jaren in het schriftelijk werk eenige vooruitgang te bespeuren. Vele candidaten gaven blijk met juistheid den debiteur en crediteur in de opgegeven journaalposten te kunnen aanwijzen. De omschrijving van het feit, dat aanleiding geeft tot het debiteeren of crediteeren eener rekening, liet echter bij verscheidene candidaten te wenschen over.

Bij het mondeling examen bleek, dat de theorie door velen oppervlakkig bestudeerd was. Een viertal candidaten, wier kennis zeer gering was, verontschuldigden zich voor de commissie met de mededeeling, dat zij zich slechts korten tijd aan de studie hadden gewijd.

Het oordeel der commissie over den uitslag van het examen in het handelsrekenen kan evenmin gunstig genoemd worden; hierbij schoten ook velen te kort. Onvoldoende kennis der rekenkunde was oorzaak, dat velen van de door hen gemaakte berekeningen geen rekenschap konden geven. De commissie kan niet nalaten te herinneren, dat practische vaardigheid alleen voor het examen niet voldoende is, doch dat bovendien een leeraar in het boekhouden de practijk van het handelsrekenen op duidelijke en bevattelijke wijze aan zijne leerlingen moet kunnen verklaren.

De beide candidaten voor het schoonschrijven konden worden toegelaten.

A. T. Van Aken, *Voorzitter.*

A. W. Stellwagen, *Secretaris.*

VERSLAG der COMMISSIE, *in 1883 belast met het examineeren van hen, die eene akte van bekwaamheid verlangden tot het geven van middelbaar onderwijs in de wis- of natuurkundige wetenschappen, de zeevaartkunde, de gymnastiek of de landbouwkunde, of van lager onderwijs in de gymnastiek of de landbouwkunde.* (1)

'S Gravenhage, Januari 1884.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

De Commissie, krachtens art. 69 der wet van 2 Mei 1863 (*Staatsblad* n°. 50) en art. 65 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) door Uwe Excellentie bij de beschikkingen van 17 October 1883, n°. 3770, afd. O., en van 28 November 1883, n°. 4315, afd. O., benoemd tot het examineeren van hen, die eene akte van bekwaamheid verlangden tot het geven van middelbaar onderwijs in de wis- of natuurkundige wetenschappen, de zeevaartkunde, de gymnastiek of de landbouwkunde, of van lager onderwijs in de gymnastiek of de landbouwkunde, heeft de eer Uwe Excellentie het verslag harer werkzaamheden aan te bieden.

De Commissie bestond oorspronkelijk uit de heeren:

den hoogleeraar dr. M. Salverda, inspecteur van het middelbaar onderwijs, als lid en voorzitter, en, als leden:

dr. G. J. Legebeke, hoogleeraar aan de polytechnische school te Delft;

dr. P. Van Geer, hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Leiden;

dr. C. P. Burger, hoogleeraar, directeur der Rijks-hoogere burgerschool te Leeuwarden;

A. J. Van Pesch, hoogleeraar aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam;

P. Van der Burg, hoogleeraar aan de polytechnische school te Delft;

dr. J. D. Van der Waals, hoogleeraar aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam;

dr. J. M. Van Bemmelen, hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Leiden;

dr. H. Behrens, hoogleeraar aan de polytechnische school te Delft;

dr. H. De Vries, hoogleeraar aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam;

dr. A. A. W. Hubrecht, hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Utrecht;

J. P. J. Lucardie, oud-directeur der zeevaartkundige school te Rotterdam;

dr. J. P. Van Braam Houckgeest, hoogleeraar aan de Rijks-Universiteit te Groningen;

dr. H. Treub, arts en adsisten bij het academisch ziekenhuis te Leiden;

---

(1) Overgedrukt uit de *Nederlandsche Staatscourant* van 7 Maart 1884, n°. 57.

A. B. Meilink, gymnastiekleeraar te Schiedam;

J. S. G. Disse, gymnastiekleeraar te Rotterdam;

J. Blom, gymnastiekleeraar te Arnhem;

F. C. Grote, gymnastiekleeraar te Amsterdam;

L. Broekema, leeraar aan de Rijks-landbouwschool te Wageningen;

G. Reinders, leeraar aan de Rijks-landbouwschool te Wageningen.

Het lid F. C. Grote, om gezondheidsredenen verhinderd zijnde aan het examen deel te nemen, werd nader in de commissie vervangen door den heer C. J. G. Mieremet, leeraar aan de gemeentelijke hoogere burgerschool met driejarigen cursus te Utrecht.

Als secretaris der commissie fungeerde dr. G. J. Legebeke.

Het aantal gevraagde akten bedroeg 150.

Eén candidaat had zich voor de akte K_I (lagere wiskunde) en tevens voor de akte K^{II} (beginselen der mechanica, der kennis van werktuigen en der technologie) aangemeld; hij slaagde voor beide.

Bij de aanvrage van eene akte voor *middelbaar* onderwijs in de gymnastiek gaven 5 candidaten het verlangen te kennen, ingeval hun examen tot de uitreiking van die akte geene aanleiding mocht geven, in aanmerking te mogen komen voor eene akte van bevoegdheid tot het geven van *lager* onderwijs. Aan 2 van hen werd de akte voor *middelbaar* onderwijs toegekend; de overigen werden voor beide akten afgewezen.

Den aard der verlangde akten, het getal candidaten voor elke daarvan, alsmede den uitslag der examens, vindt Uwe Excellentie met de namen der examinatoren, vermeld in de volgende tabel:

Datums.	AKTEN.	Examinatoren.	Getal mannelijke candidaten, die: zich hebben aangemeld.	zijn opgekomen.	zich hebben teruggetrokken.	zijn afgewezen.	zijn toegelaten.	Getal vrouwelijke candidaten, die: zich hebben aangemeld.	zijn opgekomen.	zich hebben teruggetrokken.	zijn afgewezen.	zijn toegelaten.	*Aanmerkingen.*
26 Nov. tot en met 1 Dec.	A, wis- en werktuigkundige wetenschappen.	Vgl. bij de akten Kı tot en met Kıv.	»	»	»	»	»	1	1	»	»	1	
22 en 23 Nov.	I, zeevaartkunde.	de heer Lucardie.	1	1	»	1	»	»	»	»	»	»	
21, 22; 23, 24; 26, 27; 28, 29 Nov.	Kı, (lagere) wiskunde.	Prof. Legebeke, Prof. Van Geer.	19	16	»	6	10	3	3	»	1	2	
30 Nov. en 1 Dec.; 3, 4; 5, 6; 6, 7 Dec.		Prof. Burger, Prof. Van Pesch.											
28 November.	Kıı, beginselen der mechanica, der kennis van werktuigen en der technologie.	Prof. Van Geer, Prof. Van der Burg.	1 [1])	1	»	»	1	»	»	»	»	»	[1]) Deze candidaat komt óók voor onder de candidaten voor akte Kı.
29 en 30 Nov.	Kııı, beginselen der natuurkunde, der scheikunde en der kosmographie.	Prof. Van der Waals, Prof. Van Bemmelen, Prof. Burger.	1	1	»	»	1	»	»	»	»	»	
30 Nov. en 1 Dec.	Kıv, beginselen der delfstof-, aard-, plant- en dierkunde.	Prof. Behrens, Prof. De Vries, Prof. Hubrecht.	2	1	»	»	1	»	»	»	»	»	
3, 4; 5, 6 Dec.	Kv, hoogere wiskunde.	Prof. Legebeke, Prof. Van Geer, Prof. Van Pesch.	4	3	»	1	2	»	»	»	»	»	
15, 17, 18, 19, 20, 21 en 22 December.	P, gymnastiek (*middelb.* onderwijs).	Prof. Van Braam Houckgeest, dr. Treub.	39	37 [2])	»	27	10	14	14 [3])	»	8	6	[2]) 1 cand. [3]) 4 candid. } vroegen, *ingeval van afwijzing*, akte *lager* onderwijs. Onder de candid. voor laatstgen. akte zijn zij *niet* meegeteld.
10, 11, 12, 13 en 14 Dec.	D, gymnastiek (*lager* onderwijs).	de HH. Meilink, Disse, Blom en Mieremet.	53	47	»	39	8	1	1	»	1	»	
6 November.	R, landbouwkunde (*middelb.* onderwijs).	de HH. Reinders en Broekema.	1	1	»	»	1	»	»	»	»	»	
6, 7, 8, 9 en 10 November.	C, landbouwkunde (*lager* onderwijs).		10	9	1	3	5	»	»	»	»	»	
		Totaal. . .	131	117	1	77	39	19	19	»	10	9	

Bij het afnemen der examens werd ook ditmaal, in hoofdzaken, niet afgeweken van den in de laatste jaren gevolgden weg.

Alleen gaf het feit, dat zich een candidaat had aangemeld voor de volledige akte A, wis- en werktuigkundige wetenschappen (art. 70 der wet) — iets wat in vele jaren niet meer het geval was geweest — aanleiding tot eene uitvoerige gedachtenwisseling over de wijze, waarop dit examen behoort te worden opgevat.

Door enkele leden der commissie werd de meening voorgestaan, dat de inrichting van het examen voor hem, die de genoemde akte vraagt, eene andere moet zijn dan voor hem, die alleen verlangt te worden geëxamineerd voor eene der »afzonderlijke akten", bedoeld in art. 76 der wet, en dat, in verband daarmede, de tijd aan het onderzoek te besteden, in het eerste geval betrekkelijk kan worden bekort. Dit gevoelen werd intusschen niet vereenigbaar geacht met de bepaling in de examenprogramma's, behoorende tot het Koninklijk besluit dd. 2 Februari 1864 (*Staatsblad* n°. 8), dat de vereischten voor de akten K^{I}, K^{II}, K^{III} en K^{IV} volgens art. 76 der wet »dezelfde" zijn als die van het programma voor de akte A onder *a*, *b*, *c* en *d*. En met 7 tegen 4 stemmen kwam men tot het besluit, dat voor laatstgenoemde niet alleen volkomen gelijke eischen moeten worden gedaan als voor de »afzonderlijke akten" maar dat ook voor het onderzoek evenveel tijd moet worden beschikbaar gesteld.

Daarnevens was de Commissie *eenstemmig* van gevoelen, dat het allerminst kon worden geacht op haren weg te liggen, na te sporen of de candidaat, op het oogenblik dat hij het examen aflegt, wel met volledigheid alles weet wat binnen de grenzen van het programma valt, en dat vooral niet de eisch mocht worden gesteld, dat hij in staat zij in al de vakken, waarover het examen loopt, onmiddellijk als leeraar op te treden; dat daarentegen inzonderheid behoorde te worden gelet op zijne algemeene ontwikkeling in de wis- en natuurkundige wetenschappen, en dat, ingeval die ontwikkeling voldoende mocht worden geacht, moest worden heengestapt over de leemten, die zijne kennis voor 't oogenblik in enkele onderdeelen mocht blijken te vertoonen.

Bij deze overwegingen werd men vooral geleid door de overtuiging, dat eene andere opvatting van het programma het afleggen van het examen al te zeer zou bemoeilijken, ja zoo goed als onmogelijk maken; terwijl het toch naar aller meening in het belang van het onderwijs is te achten, dat het streven van hen, die zich de bovenbedoelde algemeene ontwikkeling trachten te verwerven en zich niet tevreden stellen met het aanleeren van een op zichzelf staand vak, zooveel maar mogelijk is, worde aangemoedigd.

Het is de Commissie bijzonder aangenaam, met lof te kunnen gewagen van de zeer bevredigende uitkomst, die het examen heeft opgeleverd. Zij kan niet nalaten, den wensch uit te spreken, dat deze velen moge opwekken, eveneens weer den weg in te slaan, dien het in de laatste jaren gebruikelijk was geworden te mijden, uit al te groot opzien tegen de inspanning, die het afleggen ongetwijfeld vordert, maar waartegen het te verkrijgen resultaat in innerlijke waarde zoo in elk opzicht opweegt.

Dat het eene *vrouwelijke* candidaat is, die het voorbeeld heeft gegeven, kan de beteekenis daarvan niet anders dan verhoogen.

De afzonderlijke examens in de wis- en natuurkundige wetenschappen hebben tot bijzondere beschouwingen geene aanleiding gegeven. De uitslag mag, wat het aantal toelatingen betreft, bevredigend worden genoemd.

Voor de akte *I*, *zeevaartkunde*, volgens art. 75 der wet, had zich dit jaar één candidaat, stuurman der Koninklijke Nederlandsche marine, aangemeld, wien het niet ontbrak aan aanleg en ijver, maar die voor zijne voorbereiding over te korten en door dienstwerk al te zeer beperkten tijd had kunnen beschikken om een bevredigend resultaat bereikbaar te doen zijn. Inzonderheid gold dit — zooals trouwens niet anders kon worden verwacht — de kennis van den candidaat in de hulpwetenschappen, wiskunde enz

Met leedwezen vernam de Commissie, dat de inspanning, die deze candidaat zich blijkbaar had getroost en die, naar men mocht verwachten, indien zij slechts nog kon worden voortgezet, vrucht zou hebben gedragen, dreigt verloren te gaan, doordat hij zich voor geruimen tijd in 's lands dienst naar Oost-Indië zal moeten begeven. De Commissie zou het wenschelijk achten, dat jonge mannen, die blijken gaven van geschiktheid om zich tot bruikbare onderwijzers in de zeevaartkunde te vormen, daartoe werden aangemoedigd en, voor zooveel noodig, in staat gesteld. Inzonderheid, indien zij eenigen tijd als stuurman ter zee hebben gevaren en daarbij niet alleen zich eenige kennis hebben gemaakt van de practijk, maar bovendien die geschiktheid hebben verkregen om met de leerlingen eener zeevaartschool om te gaan, welke voor hen, die nimmer aan boord van een schip zijn geweest, zoo moeilijk is te bereiken.

Het komt de Commissie voor, dat er aan leeraren, in het bezit der akte *I*, behoefte bestaat. Doet zich thans eene vacature voor, en is er aan de opengevallen betrekking een bevredigend salaris verbonden, dan vindt men onder de sollicitanten officieren der Koninklijke marine, gezagvoerders ter koopvaardij en stuurlieden — van welke de eerstgenoemden hunne bevoegdheid moeten ontleenen aan de overgangsbepaling van art. 89 der wet, en de overigen zonder eenige akte van bevoegdheid tot het geven van onderwijs plegen te zijn — en wellicht een enkelen onderwijzer — in het bezit der *akte*, maar geenszins altijd in het bezit van *kennis der practijk*. Is men genoodzaakt, uit de eerstgenoemde drie categorieën eene keuze te doen, dan moet het aan de toekomst worden overgelaten, of de benoemde al dan niet zal blijken, een bruikbaar *onderwijzer* te zijn. En is het salaris klein, dan is de keuze nog meer beperkt en zijn de bezwaren — met name dat eener niet voldoende wetenschappelijke opleiding — nog grooter.

Eene leemte acht de Commissie het ook, dat voor het onderwijs in practische zeevaartkunde geene eischen van bekwaamheid worden gesteld, en dat onder de vereischten, in het programma I, behoorende tot het Koninklijk besluit van 2 Februari 1864 (*Staatsblad* n°. 8), de zoogenoemde »stuurmanskunst" wordt gemist.

Bij de examens voor de *gymnastiek* is in het algemeen de regeling gevolgd, waaromtrent in het verslag der Commissie van 1882 het noodige is medegedeeld. Alleen werd thans partij getrokken van de in dat jaar opgedane ervaring, dat het afdoen van 12 candidaten voor de akte *lager* onderwijs per dag eene overmatige inspanning van de examinatoren vergt, en werden 10 candidaten per dag geëxamineerd. Het is gebleken, dat dit uitvoerbaar is; — niet intusschen dan bij onafgebroken werkzaamheid gedurende den examentijd en bij zeer stipte opvolging der regeling van het examen.

Werd in het vorig verslag de meening uitgesproken, dat ook het aantal candidaten voor de akte *middelbaar* onderwijs, per dag te examineeren, vermindering dienen te ondergaan en te worden teruggebracht tot 6, het is gelukt, het getal van 8 per dag te handhaven door het examen in eigen oefeningen, in schermen, enz. en in exerceeren voor al de op éénen dag opgekomen candidaten gezamenlijk te doen plaats hebben, na afloop van het overige onderzoek De dagelijksche examen-rooster werd daardoor de volgende.

9-9^{45}	gymnastiek	*mondeling*,	candidaten	*a*, *e*.	9½-10	anatomie,	candidaten	*d*.
9^{45}-10½	»	»	»	*b*, *f*.	10-10½	»	»	*e*.
10½-11^{15}	»	»	»	*c*, *g*.	10½-11	»	»	*a*.
11^{15}-12	»	»	»	*d*, *h*.	11-11½	»	»	*b*.
					11½-12	»	»	*f*.
1-1½	»	*practisch*,	»	*a*, *e*.	1-1½	»	»	*c*.
1^{35}-2^{5}	»	»	»	*b*, *f*.	1½-2	»	»	*g*.
2^{10}-2^{40}	»	»	»	*c*, *d*.	2-2½	»	»	*h*.
2^{45}-3^{15}	»	»	»	*g*, *h*.				

3 u. 20-3 u. 30. Eigen oefeningen.

3 u. 35-3 u. 45. Exerceeren.

3 u. 50-4. Schermen enz.

Ook nu werd elke candidaat mondeling en practisch geëxamineerd. Het mondeling examen betrof: *a.* de anatomie en de physiologie; *b.* de gymnastiek. In de beide eerstgenoemde vakken werd elke candidaat $^1/_2$ uur ondervraagd. Voor de gymnastiek waren 45 minuten beschikbaar; daarvan werden ongeveer 15 besteed aan de bespreking van oefeningen met toestellen en ongeveer even zooveel aan die van oefeningen zonder toestellen; gedurende de overblijvende 15 minuten werd gesproken over de methodiek van het vak en de geschiedenis daarvan. Het practisch examen in de gymnastiek (*niet* medegerekend de eigen oefeningen der candidaten) duurde $^1/_2$ uur (onderverdeeling als bij het mondeling examen), en daarbij had de candidaat onderwijs te geven aan eene schoolklasse, eerst aan eene jongens-, daarna aan eene meisjesklasse, of omgekeerd (de vrouwelijke candidaten alleen aan eene meisjesklasse). Ook ditmaal wisselden bij de verschillende onderdeelen des examens de examinatoren met elkander af.

De opvatting van het examen-programma was in hoofdzaken dezelfde als die, in de beide vorige jaren gevolgd. Ook nu heeft de Commissie gemeend, aan het zeer gebrekkig geformuleerde programma voor het examen *middelbaar* onderwijs (Koninklijk besluit dd. 2 Februari 1864, *Staatsblad* n°. 8, lett. P), dat omtrent inhoud en omvang van het examen al te zeer in het onzekere laat, den uitslag te moeten geven, dat — behalve kennis der methodiek van het vak en van de geschiedenis daarvan, en bedrevenheid in schermen en exerceeren — moet worden geëischt hetgeen in het programma D, behoorende tot het Koninklijk besluit dd. 3 Augustus 1879, n°. 20 (*Staatsblad* n°. 148), voor de akte *lager* onderwijs is omschreven; met dien verstande intusschen, dat van den aanstaanden bezitter eener akte voor *middelbaar* onderwijs grondiger kennis en meerdere en zich verder uitstrekkende bedrevenheid behoort te worden gevorderd. Wat, overigens, de onderdeelen van het examen aanbelangt, kan het goed zijn, hier bijzonder te vermelden, dat bij het onderzoek in ontleedkunde en physiologie dorre opsommingen van deelen opzettelijk worden vermeden en de eischen omtrent bijzonderheden, met name in de leer der spieren, tot het strikt onmisbare worden beperkt, terwijl daarentegen groot gewicht wordt gelegd op een gezond inzicht in de levensverrichtingen van het menschelijk lichaam en op bekendheid met den bouw van het geraamte en de onderlinge beweegbaarheid zijner deelen.

De uitslag der examens was de volgende:

Voor de akte *middelbaar* onderwijs werden van 37 mannelijke geëxamineerden 10, en van 14 vrouwelijke geëxamineerden 6 toegelaten, — te zamen alzoo van 51 geëxamineerden 16, d. i. ruim 31 percent.

Deze verhouding is gunstiger dan in de laatste 3 jaren, waarin zij 16 (1880) 9 (1881) en 21 (1882) percent is geweest. Maar zij is op verre na niet zoo, als zij behoorde te zijn. Inzonderheid heeft het examen in de gymnastiek zelve tot teleurstelling aanleiding gegeven, zoodat ook nu weder moet worden aangenomen, dat vele candidaten er niet in waren geslaagd, zich de gelegenheid tot oefening in het onderwijzen — *onder bevoegde leiding* — te verschaffen, op de onmisbaarheid waarvan het overbodig schijnt, nogmaals aan te dringen, na hetgeen daaromtrent in meer dan één vroeger verslag is gezegd.

Met leedwezen constateert de Commissie het resultaat, dat de examens voor *lager* onderwijs ook dit jaar wederom hebben opgeleverd.

Op 48 geëxamineerden — onder wie eene vrouwelijke candidaat — bedraagt het getal toegelatenen niet meer dan 8, — derhalve nog geen 17 percent. Dit is nog *minder* dan in 1881, toen 28.5 percent, en in 1882, toen 25 percent der geëxamineerden werden toegelaten.

Ook in dit geval is het de gymnastiek geweest, waarin het examen, naar het oordeel der deskundigen in de Commissie, zóó onbevredigende resultaten opleverde, dat de toelating der candidaten er door werd belet. Dit is te meer te bejammeren, omdat er onder de afgewezen candidaten velen zijn, die — nog daargelaten dat zij zich eene akte als onderwijzer hadden verworven — den indruk gaven, vrij ontwikkelde jonge mannen te zijn, die men met vertrouwen de onderwijzersloopbaan ziet inslaan. Het resultaat van het onderzoek in anotomie en physiologie schijnt dien indruk te bevestigen: of is het niet opmerkelijk, dat aan 24 der geëxamineerden — *dat is derhalve aan* 50 *percent* — voor *beide* genoemde vakken een voldoend cijfer kon worden toegekend? Meent de Commissie, zich steunende op het eenstemmig gevoelen der vakmannen in haar midden, ook den bij herhaling ongunstigen uitslag van het in 1883 gehouden examen te moeten stellen op rekening van het ontbreken van voldoende gelegenheid tot practische oefening, onder bekwame leiding, in het geven van schoolonderwijs, — zij vleit zich, dat bij volgende examens op betere resultaten zal kunnen worden gewezen, vooral nadat de cursussen, aan onze Rijkskweekscholen voor onderwijzers opengesteld, lang genoeg zullen hebben gewerkt om ook practisch wèl onderlegde candidaten voor de examens te leveren.

Bij de uitvoering van het examen-programma voor de akte *landbouwkunde*, *lager* onderwijs, heeft de Commissie gemeend, de toekenning der akte te moeten afhankelijk stellen van de aanwezigheid van gezonde begrippen omtrent de hoofdzaken van landbouw en veeteelt en van de noodige kennis aangaande de natuurverschijnselen, die de landbouwer dagelijks voor oogen heeft.

Zij mocht daarbij echter — meende zij — niet uit het oog verliezen de weinige gelegenheid, die er voor de candidaten bestaat om zich voor dit examen te bekwamen, — en dat niet alleen voor zoover den eigenlijken landbouw, maar ook voor zoover de hulp-wetenschappen, met name natuur- en scheikunde, betreft.

Wanneer het lager landbouw-onderwijs met vrucht zal worden gegeven, dan is het noodig, dat de onderwijzer ook zich van eenvoudige toestellen wete te bedienen tot het doen van proeven, waardoor de voornaamste eigenschappen van enkele belangrijke stoffen worden aangetoond of waarbij de meest voorkomende verschijnselen kunnen worden waargenomen. Daaraan ontbrak bij de candidaten ook ditmaal veel, doordat zij — met uitzondering natuurlijk van hen, die het onderwijs aan eene der kweekscholen tot opleiding van onderwijzers hadden gevolgd — de gelegenheid hadden gemist, proeven te zien of zelve proeven te nemen. Eén candidaat, autodidakt, had zich blijkbaar veel moeite gegeven, om na te gaan, hoe men ook met eenvoudige hulpmiddelen het onderwijs aanschouwelijk kan maken.

Op nog twee punten meent de Commissie — zij het dan ook bij herhaling — naar aanleiding ook van dit examen nadrukkelijk de aandacht te moeten vestigen.

Vooreerst, dat, wie zich tot dit examen voorbereidt, niet nalate zich te oefenen in het gebruik van het zwarte bord om bij het onderwijs de te bespreken voorwerpen voor het oog der leerlingen te kunnen schetsen. Vooral bij de behandeling van landbouw-werktuigen springt het nut daarvan in het oog.

En eindelijk, dat de candidaten toch niet blijven hangen aan het door hen gebruikte *boek*, maar dat zij den landbouw in werkelijkheid gaan *zien*. Aansporing dáártoe behoorde eigenlijk geheel overtollig te zijn. Maar de teleurstellende ervaring, dat zelfs candidaten, te midden eener landbouw-omgeving geplaatst, de hun aangeboden gelegenheid *niet* gebruiken, keert telken jare terug.

De Commissie besluit met Uwe Excellentie haren dank te betuigen voor het vertrouwen, in haar gesteld.

Namens de Commissie,

M. SALVERDA, *Voorzitter.*

G. J. LEGEBEKE, *Secretaris.*

VERSLAG DER COMMISSIE *in* 1883 *belast met het examineeren van hen, die akten van bekwaamheid verlangden voor middelbaar onderwijs in het hand- en rechtlijnig teekenen en boetseeren en voor lager onderwijs in handteekenen.*

AMSTERDAM, 10 *April* 1884.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

Bij Uwer Excellentie's beschikking van 11 October 1883, n°. 3661, afd. Onderwijs, werd bepaald dat de Commissie, belast met het examineeren van hen die eene akte van bekwaamheid wenschen te verkrijgen tot het geven van middelbaar onderwijs in het hand- en rechtlijnig teekenen en boetseeren of de akte van bekwaamheid in het handteekenen, bedoeld in het Koninklijk besluit van 3 Augustus 1879 (*Staatsblad* n°. 148), voor het jaar 1883 zitting zou houden te Amsterdam en zou bestaan uit de volgende examinatoren:

jhr. mr. Victor de Stuers, lid en voorzitter, S. Altman, C. P. Holst Gz., J. R. De Kruyff, W. B G. Molkenboer, F. Stracké, dr. H. Treub en J. Versluys, leden.

Bij eene nadere beschikking werd in plaats van dr. H. Treub, die verhinderd was aan de werkzaamheden der Commissie deel te nemen, dr. C. Kerbert benoemd.

De eerstgemelde beschikking was vergezeld van een schrijven, meldende dat Uwe Excellentie de examen-programma's wenschte toegepast te zien in den zin door Uwen ambtsvoorganger ten vorigen jare medegedeeld.

Omtrent deze toepassing is in het verslag der Commissie, welke in 1882 examineerde, uitvoerig gehandeld.

De tegenwoordige Commissie, welke — op 1 lid na — uit dezelfde personen is samengesteld als die van 1882, kan er mede volstaan de opmerkingen te herhalen, welke ten aanzien van dit punt in 1882 werden gewraakt. Zij komen hierop neder:

Toen bij 's Konings besluit van 25 Februari 1868 (*Staatsblad* n° 27) voor het hand- en voor het rechtlijnig teekenen twee onderscheiden akten en derhalve twee verschillende examen-programma's werden ingesteld, werd in deze programma's bepaald dat de eischen, wat betreft het *ornament*, voor de akte M^2 (rechtlijnig teekenen) dezelfde waren als voor de akte M^1 (handteekenen). Het behoeft hier niet onderzocht te worden of het juist gezien was geenerlei onderscheid op dit punt te maken tusschen hen, die eene akte van bekwaamheid verlangden als leeraar in het handteekenen en hen, die als leeraren voor het rechtlijnig, bouw- en werktuigkundig teekenen wenschten gediplomeerd te worden, of het practisch is dezelfde eischen te stellen ten opzichte van de kennis van het ornament aan hem, die aan eene hoogere burgerschool, eene burger-avond-, eene ambachtsschool of aan eene industrieschool werkzaam is, en aan haar die onderricht aan meisjes geven. In elk geval moeten, zoolang gemeld Koninklijk besluit van kracht is, aan alle candidaten soortgelijke eischen gesteld worden. Doch er was een andere vraag, namelijk of hij die één der twee akten (M^1 of M^2) bezat, en derhalve ook in het ornament geëxamineerd was geworden, op dit gebied opnieuw moest of mocht onderzocht worden, wanneer hij voor de andere akte examen aflegde. De examen-commissiën van 1878, 1879, 1880 en 1881 meenden dat het stelsel van dezelfde eischen in de beide programma's de examinatoren geenszins ontsloeg van de verplichting om telkens de candidaten volgens het volledige programma te examineeren; doch Uwer Excellentie's ambtsvoorganger gaf in 1882 als zijn oordeel te kennen » dat er geen bezwaar scheen te bestaan om het voorschrift in het programma M^2 sub c (ornamentleer) aldus op te vatten dat zij die één der akten M^1 of M^2 bezitten, bij het afleggen van het examen ter verkrijging der akte niet opnieuw examen in de ornamentleer moeten afleggen".

Nog beslister drukte Uwe Excellentie zich uit, toen zij den 11 October 1883 schreef, dat zij de examen-programma's in bovengemelden zin toegepast wenschte te zien.

De Commissie heeft aan deze beslissing gevolg gegeven, doch meent Uwe Excellentie niet onkundig te mogen laten van de ernstige bezwaren waartoe zij aanleiding geeft.

Indien — zooals zulks voor sommige examina in Engeland geschiedt — de candidaat voor elk onderdeel van het programma (bij voorbeeld ontleedkunde, doorzichtkunde, ornamentleer, teekenen enz.) op verschillende tijden examen mocht afleggen en eene aanteekening ten bewijze van zijne bekwaamheid in zoodanig onderdeel kon vertoonen, zou er geen reden zijn om hem opnieuw op dat punt te onderzoeken. In Nederland is de toestand echter anders. Uit het door den candidaat vertoonde diploma voor hand- en rechtlijnig teekenen blijkt geenszins welke de bevinding der examen-commissie, die het diploma uitreikte, was ten aanzien van elk onderdeel; en daar die Commissie volkomen vrij was in hare beoordeeling van den candidaat, is het mogelijk, dat zij het diploma uitreikte alhoewel de candidaat in één of meer onderdeelen een onvoldoend examen aflegde; het is toch bekend en trouwens zeer wel te verdedigen, dat eene commissie bij een examen dat zich over zoo talrijke onderdeelen uitstrekt, niet elk vak bij de beoordeeling even zwaar doet wegen. Ten aanzien van de ornamentleer is steeds door de opvolgende commissiën tegenover hem die de akte voor rechtlijnig teekenen verlangde, groote toegevendheid betracht, terwijl van den aanstaanden leeraar in het handteekenen op dit gebied meer gevorderd wordt. Wat zal nu het gevolg zijn van de interpretatie zoowel door Uwer Excellentie's ambtsvoorganger als door Uwe Excellentie uitgesproken? Dat een persoon, die vroeger (alhoewel hij onvoldoende bleek te zijn op het punt van de ornamentleer) het diploma voor rechtlijnig teekenen bekwam, — iets waarmede men met het oog op den aard van dit diploma vrede kan hebben, — thans niet meer in de ornamentleer mag geëxamineerd worden, nu hij de akte van bekwaamheid verlangt voor handteekenen, waarbij dit vak van overwegend gewicht te achten is, en het diploma voor handteekenen zal bekomen, alhoewel hij van de leer van het ornament weinig weet. Tot in 1881, toen de candidaat wist, dat hij tot het bekomen der akte M^1 (handteekenen) opnieuw in de ornamentleer ondervraagd zou worden, legde hij zich op dit vak nog toe. Thans zal hij, hoezeer hij moge erkennen op dit punt bij zijn examen voor de akte M^2 (rechtlijnig teekenen) zwak geweest te zijn, van de ornamentleer geen werk meer maken. Het eindresultaat zal zijn dat het zeer goed zal kunnen gebeuren, dat een persoon in het bezit van de beide akten (en dat zijn juist degenen die voor onze onderwijsinrichtingen het meest gezocht worden) op het zoo gewichtig gebied van het ornament onbekwaam en onkundig zal zijn. Het mag betwijfeld worden, of zulks overeenkomt met de bedoeling van het programma; zeer zeker strookt het niet met de belangen van het teekenonderwijs (1). De Commissie meent dan ook opnieuw dit punt aan de ernstige aandacht van Uwe Excellentie te moeten onderwerpen.

Een ander punt van het programma, waaromtrent Uwer Excellentie's schrijven in aansluiting aan dat van Uwen ambtsvoorganger eene beslissing inhield, betreft de practische oefeningen in het rechtlijnig teekenen. Het programma voor de akte M^2 is hieromtrent — gelijk op menig ander punt — zeer onduidelijk. Het vordert sub lit. *d* het vervaardigen eener teekening de bouw- OF werktuigkunde betreffende. Doch het eischt verder dat de candidaat voldoende kennis aan den dag legge van bouwkunde EN werktuigkunde, om de daartoe behoorende meest bekende voorwerpen naar eene opgave van afmetingen nauwkeurig en zuiver in projectie of in perspectief te teekenen.

De Ministerieele beslissing luidt, dat de bovengemelde eisch sub lit. *d* geen vrijheid laat de candidaten meer dan één bouwkundige *en* één werktuigkundige teekening te doen vervaardigen.

Deze beslissing laat nog menig punt in het duister. De aard van de hierbedoelde teekeningen brengt in den regel mede dat men meer dan eene maken moet, want het is voor den candidaat vaak zeer bezwaarlijk, en soms geheel ondoenlijk de gevraagde projectie en vooral de perspectief-teekening te maken, zonder vooraf eene andere projectie

(1) Het geval heeft zich voorgedaan dat candidaten in het bezit van een der diploma's zich vooraf hebben vergewist omtrent de vraag of zij opnieuw in de ornamentleer zouden worden geëxamineerd en te kennen gaven dat zij zich in dat geval aan het examen niet zouden wagen.

te hebben geteekend. Ook blijft het twijfelachtig hoe, wanneeer men slechts ééne teekening mag vorderen, men kan nagaan of de candidaat zoowel de projectie als de perspectiefteekening van een voorwerp weet te vervaardigen.

Nadat de commissie den heer W. B. G. Molkenboer tot haren secretaris had benoemd, werden de werkzaamheden geregeld en de lokalen, die de architect der Rijks-museumgebouwen opnieuw welwillend in het museum ter beschikking der commissie stelde, in gereedheid gebracht.

Het examen voor de akte handteekenen, middelbaar onderwijs (M^1) had plaats van 29 October tot 5 November; dat voor rechtlijnig teekenen (M^2) van 7 November tot 14 November; dat voor boetseeren (O) van 7 November tot 10 November; de candidaten voor de akte van bekwaamheid in het teekenen, lager onderwijs, vormden vijf groepen, die van 15 November tot 1 December geëxamineerd werden.

Handteekenen. M^1.

Het aantal en het lot der candidaten, zoowel in vorige jaren als thans, blijkt uit onderstaande tabel:

	1878.	1879.	1880.	1881.	1882.	1883.
Aangemeld hebben zich	20	29	28	33	28	31
Onder welke het aantal dames bedroeg	(1)	(3)	(3)	(6)	(7)	(11)
Er kwamen niet op	4	6	3	5	—	1
Gedurende het examen trokken zich terug. . . .	7	6	8	12	5	11
Volledig werden geexamineerd. . .	9	17	17	16	23	19
Afgewezen werden.	5	11	7	2	13	8
Gediplomeerd werden	4	6	10	14	10	11
Onder deze telde men dames ten getale van	—	(1)	(3)	(5)	(5)	(5)

De ouderdom der candidaten was als volgt:

4 oud 20 jaren (onder deze 3 vrouwelijke candidaten);
5 » 21 » (» » 2 » »);
4 » 22 » (» » 2 » »);
4 » 23 » (» » 2 » »);
3 » 24 »
1 » 25 »
1 » 26 »
1 » 27 »
1 » 28 »
1 » 29 » (vrouwelijke candidaat);
2 » 30 »
1 » 32 »
1 » 33 »
1 » 36 » (vrouwelijke candidaat).

De candidaten hadden hunne opleiding genoten aan verschillende inrichtingen van onderwijs: 10 waren leerlingen der Haagsche academie, en van dezen hadden 4 ook de lessen in het ornament aan de Polytechnische school gevolgd; 3 hadden uitsluitend aan deze school gestudeerd; 3 hadden de Rotterdamsche academie bezocht en tevens aan de Polytechnische school de ornamentleer bestudeerd; 4 hadden de lessen van verschillende inrichtingen van onderwijs gevolgd; 2 hadden privaatlessen ontvangen; 3 trachtten zich geheel door eigen studie te bekwamen; 1 had eenigen tijd als hospitant de Rijksschool voor kunstnijverheid bezocht, en 3 op dezelfde wijze de Rijksnormaalschool voor teekenonderwijzers, na de lessen aan de Rijksacademie van beeldende kunsten te hebben gevolgd; 1 had de twee eerste studiejaren der normaalschool afgelegd.

Op 30 candidaten waren er niet minder dan 11 die reeds vroeger hetzelfde examen aflegden; 5 van dezen slaagden nu.

3 candidaten waren in het bezit der akte M^2; 2 van hen verkregen thans de akte M^1; 18 hadden eene akte voor het lager onderwijs in het teekenen; 7 van dezen bekwamen nu die voor middelbaar onderwijs;

13 candidaten gaven reeds teekenonderwijs aan openbare of bijzondere scholen of gemeentelijke teekenscholen en aan middelbare scholen; 2 hunner gaven en geven, zonder het bij de wet vereischte diploma te bezitten, onderwijs aan middelbare scholen; zij verwierven thans de akte van bekwaamheid niet, doch blijven nog steeds in hunne betrekking gehandhaafd; 26 candidaten verklaarden zich te bestemmen voor het onderwijs; 1 wilde tevens kunstschilder, 1 uitsluitend artiste worden; 1 bestemde zich voor de kunstnijverheid, 1 voor het » ornament";

1 candidaat legde ook het examen voor rechtlijnig teekenen af, doch slaagde daarbij niet.

Onderstaande tabel toont aan welk het oordeel der commissie over de geëxamineerde candidaten is geweest:

	Aantal geëxamineerden wier werk bleek te zijn:										Aantal personen wier werk derhalve was	
	uitmuntend. 10.	zeer goed. 9.	goed. 8.	ruim voldoende. 7.	voldoende. 6.	even voldoende. 5.	onvoldoende. 4.	gering. 3.	slecht. 2.	zeer slecht. 1.	bepaald bevredigend.	niet of slechts even voldoende.
Ontleedkunde: mondeling	2	1	5	4	5	2	—	—	—	—	17	2
Idem spierenteekening	—	1	2	1	2	9	3	1	—	—	6	13
Idem geraamte en proportiebeeld.	—	—	—	2	4	5	3	4	1	—	6	13
Doorzichtkunde: mondeling.	—	—	5	1	2	4	3	2	—	—	8	9
Idem teekening	—	1	4	4	2	3	1	2	—	—	11	6
Ornament: theorie.	—	—	5	3	3	4	2	—	—	—	11	6
Idem teekening naar pleister. .	—	—	—	3	2	9	4	1	—	—	5	14
Idem ontwerp	—	—	2	2	4	2	2	3	1	1	8	9
Teekenen: naar pleisterkop	—	—	—	1	8	2	8	—	—	—	9	10
Idem » plaat	—	—	—	4	4	5	1	4	1	—	8	11
Methodiek	—	1	3	2	6	3	3	1	—	—	12	7
	2	4	26	27	42	48	30	18	3	1		

NB. Twee candidaten, reeds in het bezit der akte M² werden niet geëxamineerd in de doorzichtkunde (tenzij voor zooveel de luchtperspectief aangaat) noch in de theorie en in het ontwerpen van het ornament.

Uit deze tabel kan reeds terstond de conclusie getrokken worden, dat de vaardigheid in de praktijk van het teekenen over het algemeen veel te wenschen overliet.

De *teekening naar een pleisterkop*, waaraan steeds te recht bij dit examen groote waarde wordt gehecht, was over het algemeen zwak. Geen enkele teekening kon goed genoemd worden, één was ruim voldoende; acht waren voldoende; nauwelijks bevredigend en bepaald onvoldoende waren daarentegen niet slechts de tien teekeningen in de tabel vermeld en geleverd door candidaten, welke het geheele examen medemaakten, maar ook de teekeningen van 11 candidaten, die zoo zwak bleken te zijn, dat zij zich van verdere deelneming aan het examen onthielden. Tegenover 9 bepaald bevredigende teekeningen, had men derhalve 21 onbevredigende. Hoofdzakelijk zondigden die teekeningen door het onnauwkeurige der schets. Het was duidelijk dat de candidaten zich aan het werk zetten, zonder vooraf het model goed te bestudeeren en daarvan een juisten indruk te bekomen, om dien bij het uitwerken te volgen. Ook ten vorigen jare wees de commissie op de verwaarloozing van eene juiste bepaling der hoofdpunten en omtrekken.

Hetzelfde verschijnsel was waar te nemen bij de teekeningen naar een pleisterornament; tegenover 5 bepaald bevredigende proeven stonden 14 nauwelijks of niet voldoende.

Beter resultaat gaf het ontwerpen van een ornament, alhoewel het stijleeren van bloemen en bladeren nog veel te wenschen overliet.

Bij het examen in de ornamentleer bleek vaak het gemis aan een goed in het Hollandsch geschreven handboek, waarin de theorie en de algemeene beginselen van het ornament en der decoratieve kunst worden ontwikkeld; de kennis van vele candidaten betrof dan ook veelal meer de geschiedenis van de ornament- en van de stijlleer. Omtrent de kleurenleer was de onkunde algemeen.

Het examen in de theorie der doorzichtkunde leverde over het algemeen voldoende resultaten, evenals het vervaardigen eener perspectiefteekening naar eene schriftelijke opgave; doch velen bleken de noodige vaardigheid te missen om de regels in toepassing te brengen bij het schetsen van een voorwerp op het zwart bod. Daarin hadden zich de meesten blijkbaar niet geoefend.

Bij het mondeling examen in de ontleedkunde bleken verreweg de meesten behoorlijk de benamingen van de beenderen en van de oppervlakspieren zich in het geheugen te hebben geprent. Doch de wetenschap van de meesten was kennelijk alleen aan boekenstudie te danken, terwijl geregelde leiding met behulp van daartoe geschikte anatomische objecten blijkbaar had ontbroken. Zoo was de leer der gewrichten door de meesten oppervlakkig bestudeerd.

De toepassing van het geleerde bij het vervaardigen van de opgelegde schetsen, zoowel op het zwart bord als bij meer gezetten arbeid op het papier, liet bij zeer velen te wenschen over. De teekeningen waren zwak. Dit geldt meer nog van de teekeningen van het menschelijk geraamte, die van de spierteekening, waarschijnlijk omdat de voorbeelden, waarnaar de candidaten zich hebben geoefend, op de kleine schaal zijn vervaardigd.

Do kennis der proportieleer was over het algemeen onvoldoende.

Ook nu bleek, dat zij, die reeds onderwijs hadden gegeven, een beter begrip hadden van de *methodiek* dan de anderen, waaruit volgt, dat voor de opleiding van teekenleeraren eene oefenschool zeer gewenscht is.

Rechtlijnig teekenen. (M²).

Aanvankelijk hadden zich 16 candidaten aangemeld, doch 3 kwamen niet op. Van de 13 geëxamineerden slaagden 4 en werden 9 afgewezen.

2	van de geëxamineerden	telden	19	jaren;
2	» » »	»	22	»
2	» » »	»	23	»
2	» » »	»	24	»
1	» » »	telde	26	»
1	» » »	»	29	»
1	» » »	»	31	»
1	» » »	»	42	»
1	» » »	»	48	»

Eene geregelde opleiding hadden slechts weinigen genoten. Twee waren leerlingen van de Polytechnische school, 1 van de Haagsche academie, 1 ander had beide inrichtingen bezocht, 2 hadden de lessen aan deze academie en aan de Haagsche ambachtsschool gevolgd, 1 die der Brusselsche academie. De overigen hadden links en rechts privaatlessen genomen en door eigen studie de vereischte bekwaamheid gezocht.

4 candidaten, van welke thans slechts 1 slaagde, hadden vroeger reeds hetzelfde examen vruchteloos afgelegd.

3 candidaten waren in het bezit der akte M¹, die aan één hunner door deze commissie werd uitgereikt. Zij konden het diploma M² niet bekomen.

5 candidaten verklaarden zich aan het onderwijs te willen wijden, 2 aan de beoefening der bouwkunst, 2 anderen aan beiden. 7 candidaten gaven reeds onderwijs Van deze ontvingen slechts 2 de akte M². De eene was voor handen rechtlijnig teekenen verbonden aan eene ambachtsschool en onderwees het eerstgenoemde vak ook aan eene bijzondere school voor volwassenen. De andere was adsistent-onderwijzer in het rechtlijnig teekenen en het ornament aan eene academie.

Van de 5 teekenleeraren en onderwijzers, die niet slaagden, gaven er 3, in strijd met de wet, les aan instellingen van middelbaar onderwijs.

De eene was voor een jaar benoemd aan eene Rijks hoogere burgerschool en was tevens leeraar aan eene gemeentelijke teekenschool en bij een normaalcursus, en genoot deswege verschillende jaarwedden tot een gezamenlijk bedrag van f 2000.

De andere was insgelijks bij eene Rijks hoogere burgerschool benoemd en gaf ook lessen ten behoeve van een normaalcursus. Hij genoot slechts f 1000 aan jaarwedden.

De derde was leeraar aan eene burgeravondschool.

Van de 2 overigen gaf één les in het rechtlijnig teekenen aan eene gemeentelijke teekenschool; de andere in het handteekenen aan drie lagere scholen.

De resultaten van het examen blijken uit deze tabel:

	Aantal geëxamineerden wier werk bleek te zijn:										Aantal personen wier werk derhalve was	
	uitmuntend. 10	zeer goed. 9	goed. 8	ruim voldoende. 7	voldoende. 6	even voldoende. 5	onvoldoende. 4	gering. 3	slecht. 2	zeer slecht. 1	bepaald bevredigend.	niet of slechts even voldoende.
Doorzichtkunde, mondeling	—	—	2	3	2	—	3	2	1	—	7	6
Id. teekening	—	—	—	2	—	1	6	4	—	—	2	11
Ornament, theorie	1	—	1	—	4	1	3	—	—	—	6	4
Id. teekening	—	—	2	—	2	—	5	1	—	—	4	6
Beschrijvende meetkunde, theorie	—	—	2	5	—	—	3	3	—	—	7	6
Id. id. teekening	—	—	2	2	1	2	3	3	—	—	5	8
Bouwkundige teekening	—	—	1	1	1	4	2	3	1	—	3	10
Id. verklaring	—	1	1	1	3	3	2	2	—	—	6	7
Werktuigkundige teekening	—	1	3	2	2	1	1	1	1	1	8	5
Id. verklaring	—	2	—	1	1	4	—	5	—	—	4	9
Methodiek	—	—	3	1	2		5	—	1	—	6	7
	1	4	17	18	18	17	32	24	4	1		

N.B. Drie candidaten reeds in het bezit der akte M[1] werden niet geëxamineerd in de ornamentleer.

Uit deze tabel kan afgeleid worden dat de candidaten in de meeste vakken van het examen beter voldeden wat hunne theoretische kennis aangaat dan wat de practische toepassing van het geleerde betreft.

Dat er bij dit examen op 13 candidaten slechts twee waren, die eene werkelijk voldoende perspectiefteekening leverden, slechts vijf die behoorlijk een werkstuk, de beschrijvende meetkunst betreffende, behandelden, en slechts 3 die goede bouwkundige teekeningen vervaardigden, toont aan, dat de resultaten van dit examen weinig bevredigend waren.

Dat wat de werktuigkundige teekening betreft er 8 geoordeeld werden bepaald goed of voldoende te zijn, is daaraan te danken, dat de commissie hare eischen hier vrij laag meende te moeten stellen, omdat het onderwijs in dit vak nog niet kan geacht worden zoo geregeld te zijn, dat den candidaten een als norm geldend program bekend zou kunnen wezen.

Voor het practische gedeelte werd dan ook slechts gevraagd: naar eene gegeven schets op schaal eene teekening te vervaardigen van een werktuigje, dat eene bepaalde, zeer eenvoudige beweging veroorzaakt. De bij de uitvoering te overwinnen moeilijkheid was niet van constructieven aard, vorderde geen kennis van machinebouw-détails, maar was een gemakkelijk te vinden kinematisch probleem. Het overige behoorde tot het gebied der beschrijvende meetkunst en bestond uit projecteeren en slagschaduw-bepalen.

De uitslag was dan ook dat van de 13 geëxamineerden slechts 4 een onvoldoend cijfer voor dit werk verkregen.

Een opmerkelijk verschijnsel deed zich voor wat de behandeling van de werktuigkundige teekeningen aangaat. De opgaaf eischte het wasschen in kleuren of het opwerken door het aanbrengen van arceeringen. Op een paar uitzonderingen na kozen alle candidaten het eerste en volgden daarbij de methode van de bekende » Etudes de dessin au lavis" (uitgaaf van Monrocq Parijs). Zij allen leverden daarmede het bewijs, dat zij zich geen rekenschap wisten te geven van de verhooging in lichtsterkte tusschen vlakken in verschillende standen, eene zaak, welke den leeraar in het teekenen toch niet onbekend mag wezen, allerminst den leeraar in het rechtlijnig teekenen, die de voorwerpen in de ruimte niet afbeeldt zooals zij worden gezien, en die dus in natuuraanschouwing slechts een onvolkomen middel vindt om eene gebrekkige kennis van verlichting aan te vullen.

Over het algemeen toonden de candidaten, dat zij meer aan hun geheugen hadden toevertrouwd dan zij aan hun oordeel onderworpen hadden.

Vooral bleek dit bij de mondelinge examens in de werktuigkunde. Ook hierbij stelde de commissie op bovengenoemden grond hare eischen niet hoog, waardoor het resultaat was dat 8 van de 13 geëxamineerden voldoende cijfers behaalden. De helft van dit aantal verkreeg echter slecht het cijfer 5 (*even voldoende*), zoodat de verhouding zeer veel ongunstiger zou geworden zijn wanneer de commissie een iets hoogeren maatstaf aangenomen had.

De meeste candidaten toch hadden slechts eenige studie gemaakt van een enkel werktuig — meestal eene zeer primitieve stoommachine — maar hadden volstrekt niet gelet op de onderdeelen, die aan elk werktuig voorkomen, de détails waaruit *alle* machines bestaan, en waarvan het aantal bovendien vrij beperkt is. De bewoordingen van het programma der eischen voor de akte M[2] wijzen duidelijk op het wenschelijke van zulk eene détail-studie, terwijl het programma nergens aanleiding geeft tot enge en onvruchtbare opvatting die de meesten toonden zich te hebben gevormd.

De terminologie was velen geheel onbekend, zelfs de namen der steeds voorkomende hoofddeelen waren den candidaten veelal vreemd.

Met het oog op den aanstaanden werkkring der candidaten heeft de commissie gemeend juist op dit onderdeel nadruk te moeten leggen, en minder gewicht te moeten hechten aan de bij sommigen aangetroffen bekendheid met een enkel werktuig als geheel beschouwd.

Boetseeren. O.

Twee candidaten meldden zich aan en werden met gunstig gevolg geëxamineerd.

De een telde 29, de andere 21 jaren.

Deze had het boetseeren aan de Polytechnische school geleerd; de andere had gestudeerd aan de Rijks-Academie te Amsterdam, daarna aan de Academie te Leuven en de Ecole des Beaux-Arts te Parijs.

Een hunner was in het bezit der akte M[1] en gaf onderwijs in teekenen aan eene burgeravondschool.

Ten vorigen jare was hetzelfde examen door een van hen zonder gunstig gevolg afgelegd.

De een bestemde zich voor het onderwijs, de andere voor de beoefening der decoratieve kunst.

De bevinding der comissie blijkt uit de volgende cijfers:

	Aantal geëxamineerden wier werk bleek te zijn:										Aantal personen wier werk derhalve was:	
	uitmuntend. 10.	zeer goed. 9.	goed. 8.	ruim voldoende. 7.	voldoende. 6.	even voldoende. 5.	onvoldoende. 4.	gering. 3.	slecht. 2.	zeer slecht. 1.	bepaald bevredigend.	niet of slechts even voldoende.
Ornament. Theorie	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Idem Ontwerp	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Boetseren van een ontworpen ornament .	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	1	1
Idem naar plaat	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	2	—
	—	—	—	2	1	2	—	1	—	—		

NB. Een der candidaten werd, omdat hij reeds in het bezit der akte M[1] was, vrijgesteld van het examen in ornament.

Het examen was verre van schitterend gelijk bovenstaande tabel genoegzaam laat bevroeden.

Teekenen. Lager onderwijs.

Voor het examen tot het verkrijgen der akte van bekwaamheid voor huis- en schoolonderwijs in het handteekenen, overeenkomstig art. 65 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), hadden zich aangemeld 65 candidaten tegen 47 in 1882 en 110 in 1881. Onder dezen waren 7 dames. 13 mannelijke en 2 vrouwelijke candidaten kwamen niet op; voor 4 dezer candidaten was de oorzaak van hun wegblijven het gemist der akte van onderwijzer, ten gevolge waarvan zij krachtens de ongelukkige bepaling der wet van 1878, waarop reeds door vorige commissiën gewezen is, in de onmogelijkheid waren eene speciale akte voor handteekenen te bekomen.

1 candidaat trok zich nog gedurende het examen terug, zoodat 49 candidaten (44 mannelijke en 5 vrouwelijke) werden geëxamineerd.

Het diploma werd gegeven aan 17 mannelijke en aan 1 vrouwelijke candidaat, totaal 18; derhalve moesten afgewezen worden 27 heeren en 4 dames, totaal 31.

Van 50 candidaten, die deswege opgaven verstrekten, hadden 28 reeds onderwijs in teekenen gegeven. Van dezen bekwamen er 11 de akte van bekwaamheid. Bedenkt men, dat slechts 18 akten konden uitgereikt worden, dan mag uit deze cijfers afgeleid worden, dat de gelegenheid om onderwijs te geven, een gunstigen invloed uitoefent op de vorming en ontwikkeling der candidaten.

De ouderdom der candidaten blijkt uit deze tabel:

Aantal candidaten.	Ouderdom.
2	18 jaren.
11	19 »
10	20 »
5	21 »
6	22 »
2	24 jaren.
2	25 »
3	26 »
1	27 »
1	28 »
2	29 »
2	30 »
1	34 »
1	36 »
1	37 »

19 candidaten bezaten de oude hulponderwijzersakte, 39 de onderwijzersakte volgens de wet van 1878. 3 hadden de akte van hoofdonderwijzer, welke hen tot het geven van teekenonderwijs de bevoegdheid verzekerde; aan deze 3 candidaten kon de akte van bekwaamheid voor teekenen niet gegeven worden.

Onderstaande tabel veroorlooft eene vergelijking te maken betreffende den loop van het examen in dit en in vorige jaren.

Aantal candidaten	1881.	1882.	1883.
die zich aanmeldden	110 (1)	47 (1)	65 (7)
die niet opkwamen	42	7	15 (2)
die zich terugtrokken . . .	1	1	1
die volledig werden geëxamineerd	67 (1)	39	49 (5)
die de akte verkregen . . .	6	14	18 (1)
die afgewezen werden . . .	61 (1)	25	31 (4)

NB. De tusschen haakjes geplaatste cijfers duiden het getal vrouwelijke candidaten aan.

De commissie kreeg van dit examen denzelfden indruk als die, welke van het examen van 1882 werd ontvangen. Ook nu bleek het dat de opleiding van de meeste candidaten veel te wenschen had overgelaten, en inzonderheid dat men zich er niet op toegelegd had de eenvoudigste perspectivische verschijnselen in de natuur op te merken en op het papier weer te geven, iets dat toch de basis van het teekenen is. Vandaar dat de groote meerderheid bleek niet in staat te zijn de voorwerpen, waarnaar geteekend moest worden, behoorlijk te schetsen. De wijze waarop daarbij werd te werk gegaan, was overigens veelal verkeerd. In stede van bijv. bij het teekenen naar een relief-ornament (een roset) eerst de hoofdlijnen te schetsen, begonnen velen met het teekenen van den omtrek van het ornament, zonder zich om de assen en inwendige hoofdlijnen te bekommeren. Zoowel de schets der onderdeelen als hare afmetingen en verhoudingen waren dan ook veelal onjuist.

Over het algemeen was daarentegen de theoretische kennis van de elementaire regelen der doorzichtkunde vrij bevredigend, doch velen hadden deze studie niet ver uitgestrekt. Zoo had de meerderheid aan schaduwbepaling niets gedaan; daaruit mag afgeleid worden, dat eene nauwkeurige omschrijving van de grenzen der eischen op dit gebied in het examen-programma gewenscht ware. Vele candidaten toonden dat zij de regelen der doorzichtkunde van buiten geleerd hadden, zonder zich rekenschap te geven van hunne beteekenis bij de toepassing daarvan; zoo waren er eenigen die geen heldere voorstelling hadden van de ligging van den horizon in eene teekening!

Een en ander verklaart dat van de 49 candidaten er slechts 3 waren die op bepaald voldoende wijze eene groep voorwerpen naar de natuur (trapje met vaas en houten raam) wisten te schetsen, terwijl er slechts 10 waren, die behoorlijk een blad-roset in gips teekenden.

Deze tabel geeft een overzicht van de uitkomsten van het examen.

	Aantal geëxamineerden wier werk bleek te zijn:										Aantal personen wier werk derhalve was:	
	uitmuntend. 10.	zeer goed. 9.	goed. 8.	ruim voldoende. 7.	voldoende. 6.	even voldoende. 5.	onvoldoende. 4.	gering. 3.	slecht. 2.	zeer slecht. 1.	bepaald bevredigend.	niet of slechts even voldoende.
Teekenen naar voorwerpen	—	—	—	1	2	9	17	10	8	2	3	46
» » ornament.	—	—	1	1	8	11	15	8	3	2	10	39
Doorzichtkunde, theorie	2	7	7	4	11	11	5	—	1	1	31	18
» teekening	—	—	9	12	6	9	6	3	3	1	27	22
Methodiek	1	2	7	9	8	14	5	2	1	—	27	22

Aan het eind van haar verslag gekomen, meent de commissie de aandacht van Uwe Excellentie te mogen vestigen op de verschillende verbeteringen, die zoowel door haar als door vorige commissiën in overweging zijn gegeven ten aanzien van de programma's voor de verschillende examina, die zij geroepen was af te nemen. Van al de sinds 5 jaren in de verslagen der opvolgende commissiën gemaakte opmerkingen, hebben tot nog toe slechts twee het voorrecht gehad maatregelen uit lokken tot verbetering van het aangewezen euvel, namelijk: 1°. de opmerking betreffende het ontbreken van eene gelegenheid tot het verkrijgen der kennis vereischt voor de aktenexamina M^1, M^2 en O, welke geleid heeft tot stichting eener Rijksnormaalschool te Amsterdam; en 2°. die aangaande de bepaling der wet op het lager onderwijs, volgens welke men in het bezit moet zijn van eene onderwijzersakte om de speciale akte voor teekenen te kunnen bekomen. Tot afschaffing dezer nadeelige bepaling is thans in een door Uwe Excellentie bij de Staten-Generaal aanhangig gemaakt wetsontwerp het noodige gedaan. Doch al wat herhaaldelijk is gezegd over de noodzakelijkheid om de programma's duidelijker te formuleeren en om de daarbij gestelde eischen in overeenstemming te brengen met eene gezonde methode van onderwijs en met een geregelden leergang, mocht tot dusverre niets baten, alhoewel de hierbedoelde verbeteringen niet den omslachtigen weg eener nieuwe wetgeving, doch den eenvoudigen weg van een Koninklijk besluit vereischen.

Het ware tijdverlies de herhaaldelijk ter kennis der Regeering gebrachte opmerkingen opnieuw neer te schrijven. Zij zijn uitvoerig in de verslagen van vorige commissiën medegedeeld. Doch de tegenwoordige commissie acht het haar plicht in het belang van het zoo lang verwaarloosde teekenonderwijs, bij vernieuwing de aandacht Uwer Excellentie te vestigen op de dringende noodzakelijkheid om de aangewezen verbeteringen in ernstige overweging te nemen.

De Commissie voornoemd,

VICTOR DE STEURS, *Voorzitter.*

W. B. G. MOLKENBOER, *Secretaris.*

VERSLAG DER COMMISSIE, *in* 1883 *belast met het afnemen der examens in de Fransche taal, naar aanleiding van het Koninklijk besluit van* 9 *Augustus* 1879 (Staatsblad n°. 149). (1)

'S GRAVENHAGE, / UTRECHT, *den* 27*sten Januari* 1884.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

De Commissie voor het afnemen der examens in de Fransche taal, lager en middelbaar onderwijs, te Utrecht, benoemd bij Uw Excellentie's beschikking van 16 October 1883, n°. 3732, afd. O., heeft de eer bij dezen verslag te doen van hare werkzaamheden.

De eerste der twee voorloopige vergaderingen, bedoeld

(1) Overgedrukt uit de *Nederlandsche Staatscourant* van 27 Februari 1884, n°. 49.

in art. 13 van het Koninklijk besluit van 9 Augustus 1879 (*Staatsblad* n°. 149), werd gehouden te Utrecht den 24sten October. Na den heer N. L. Verlint tot haren secretaris te hebben benoemd, verdeelde de Commissie zich in drie sub-commissiën. De eene, bestaande uit de heeren dr. M. A. Boosten en N. L. Verlint, zou zich belasten met de examens B, middelbaar onderwijs, de tweede, bestaande uit de heeren J. S. Piquet en H. Duvanel, met de examens A, middelbaar onderwijs, terwijl de derde, samengesteld uit de heeren N. L. Marie en N. F. Stades, de candidaten voor het akte-examen lager onderwijs zou examineeren. Verder werd bepaald, dat, na afloop der examens middelbaar onderwijs B en lager onderwijs, de drie sub-commissiën zich met de examens middelbaar onderwijs A zouden bezig houden.

De inrichting der verschillende examens maakte het eerste punt van overweging uit. Evenals de vorige commissiën meende ook deze, dat het schriftelijk werk der candidaten tot grondslag van het mondeling onderzoek moest dienen. Daarom bepaalde zij, dat de candidaten voor de akte lager onderwijs, wier examen in éénen dag zou afloopen, des morgens hun schriftelijk werk zouden maken, om des namiddags, ieder gedurende ¾ uur, mondeling geëxamineerd te worden. Zoodoende werd het mogelijk elken dag 4 candidaten voor die akte op te roepen. Het schriftelijk werk voor die candidaten zou bestaan: 1°. uit eene vertaling in het Fransch van een stuk proza, genomen uit » de sleutel" van Leopold, of de Typen van den ouden heer Smits; 2°. uit eene vertaling in het Nederlandsch uit A. Theuriet, La fortune d'Angèle, of J. Sandeau, Le Docteur Herbeau; en 3°. uit een dictée, te kiezen uit een der laatstenoemde werken met eenige wijziging in den tekst, ter toepassing van de voornaamste regels der spraakkunst. Het mondeling examen zou in het Fransch worden afgenomen om den candidaten gelegenheid te geven van hunne vaardigheid in het spreken dier taal te doen blijken. De duur van de examens voor middelbaar onderwijs, werd zoowel voor akte A, als voor akte B voor elken candidaat op 2 dagen bepaald. Deze regeling achtte de commissie wenschelijk, ja noodzakelijk. Vooreerst in het belang der candidaten, die nu, evenals het vorige jaar, den eersten dag geheel aan het schriftelijk werk konden wijden, en ten andere met het oog op de eischen eener zorgvuldige correctie, die bezwaarlijk tusschentijds of na afloop van het mondeling examen kon geschieden. Buitendien kende alsdan de examinator, bij den aanvang van het mondeling examen, reeds eenigszins de sterke, zoowel als de zwakke zijde van zijnen candidaat en had hij dus eene vaste basis voor zijn verder onderzoek. Het schriftelijk werk voor de akte A zou bestaan: 1°. uit eene vertaling van eene bladzijde uit een der volgende werken: J. J. Cremer, Dokter Helmond en zijne vrouw; G. Keller, de heer van Boorden en zijn gezin en F. Van Westrheene, Schetsen met de pen, en 2°. uit een uitvoerig résumé van eene der fabelen van La Fontaine, waarvan de candidaat den inhoud weergeven en de strekking ontwikkelen moest. Dit résumé zou het dictée van vorige jaren vervangen. De Commissie wilde den candidaten daardoor gelegenheid geven om te toonen, dat zij rekenschap konden geven van hun oordeel over een stuk niet te moeilijke poëzie en dat zij in staat waren dat oordeel in een gepasten vorm te gieten. Voor elk van beide deelen van het schriftelijk werk werd 3 uren toegestaan. De candidaten voor akte B moesten daarenboven een opstel over een letterkundig onderwerp maken. Om hun daarbij eene ruime keuze te laten, besloot de Commissie telkens 4 onderwerpen te geven, uit verschillende tijdperken genomen. Het mondeling examen zou, zoowel voor het spraakkunstig als voor het letterkundig gedeelte, ongeveer twee uur vorderen, in twijfelachtige gevallen iets langer, als de gelegenheid zich daartoe opdeed. Omtrent het paedagogisch gedeelte van het examen meende de Commissie den weg te moeten volgen, het vorige jaar ingeslagen. Zij besloot dan ook de candidaten, die, krachtens de bestaande bepalingen, blijken van bedrevenheid in de paedagogie moeten afleggen, te vragen naar de methode, die zij bij hun onderwijs zouden volgen en de wijze, waarop zij hunne lessen zouden inrichten. Om den candidaten de gelegenheid te geven van hunne kennis van oudere taalvormen en van de geschiedenis der taal te doen blijken, zouden hun eenige regels proza of poëzie van een schrijver der 16de eeuw ter bespreking en verklaring worden voorgelegd.

Daarenboven zouden de candidaten voor akte B stukken uit dichters van lateren tijd ter verklaring krijgen, om te toonen, hoe ze die dachten te behandelen. Omtrent de stijlleer besloot de Commissie zich te bepalen tot de voornaamste eigenschappen van den stijl, de hoofdgenres in proza en poëzie en de hoofdregels van den versbouw. Bij het grammaticaal examen zou men, zonder den historischen grondslag en de ontwikkeling der taal, vooral in de laatste 4 eeuwen, te veronachtzamen, de grondige en oordeelkundige kennis der regels op den voorgrond doen treden. Bij het letterkundig examen, dat in de eerste plaats over de hoofdtijdperken der literatuur moest handelen, zou, zooveel mogelijk, met de meer bepaald door den candidaat bestudeerde tijdperken rekening worden gehouden. De letterkunde van den lateren tijd mocht in geen geval als bijzaak worden beschouwd, en aan het oordeel over het gelezene wenschte de Commissie in het bijzonder gewicht te hechten. Vervolgens werd door den voorzitter aan de vergadering medegedeeld, dat zich aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken hadden aangemeld, voor akte B, middelbaar onderwijs, 18 mannelijke en 6 vrouwelijke candidaten; voor akte A, middelbaar onderwijs, 53 mannelijke en 36 vrouwelijke candidaten, en voor de akte lager onderwijs 76 mannelijke en 1 vrouwelijke candidaat, te zamen 190 candidaten. Omtrent de volgorde der examens werd bepaald, dat de sub-commissie voor lager onderwijs reeds bij den aanvang der zittingen hare taak zou aanvaarden en dagelijks 4 candidaten zoo mondeling als schriftelijk examineeren zou. Daar de sub-commissie voor B alleen de drie eerste en die voor A alleen de drie laatste dagen der week zitting zou houden, werd bepaald, dat men tot na afloop der examens lager onderwijs in het eerste gedeelte der week dagelijks 2 candidaten B en in het laatste 2 candidaten A zou oproepen. Na afloop der literarische examens en die voor lager onderwijs, zou men verder dagelijks 4 candidaten voor akte A examineeren. Na vaststelling der cijfers bij de beoordeeling van het schriftelijk werk en ook voor het mondeling examen toe te kennen, ging de vergadering uiteen, om den 4den November de voorgeschreven tweede voorloopige bijeenkomst te houden. Deze was voornamelijk gewijd aan het bespreken van de opgaven voor het schriftelijk werk en inzonderheid van de onderwerpen voor de letterkundige opstellen. Bij die keuze vermeed de Commissie zorgvuldig die onderwerpen, welke allicht tot algemeenheden of tot het weergeven van fragmenten uit een of ander handboek konden aanleiding geven. Zij meende hare aandacht vooral te moeten vestigen op die, welke bij den candidaat eene zekere mate van ontwikkeling en belezenheid, maar vooral van nadenken en eigen oordeel ondersteldeu.

Den 8sten November begon de Commissie hare zittingen, welke zij den 21sten December sloot. Den 12den November noodzaakten treurige familieomstandigheden den heer N. F. Stades het lidmaatschap van de Commissie neder te leggen. Het plaatsvervangend lid, de heer M. A. E. Roberti, nam dadelijk zijne plaats in en bleef die vervullen tot aan het eind der zittingen.

Uit de hierbijgevoegde tabel mogen Uwe Excellentie de resultaten van het gehouden onderzoek blijken.

Gevraagde akte van bekwaamheid.	Candidaten.	zich hebben aangemeld.	zich hebben teruggetrokken vóór het examen.	niet zijn opgekomen.	examen hebben afgelegd.	zijn toegelaten.	zich hebben teruggetrokken onder het examen.	zijn afgewezen.	Afgewezenen en teruggetrokkenen te zamen.
		Getal van hen die							
Akte van bekwaamheid *B* voor schoolonderwijs in de Fransche taal en letterkunde, naar aanleiding van art. 4 der wet van 25 April 1879 (*Staatsblad* n°. 87).	Vrouwelijke	6	—	—	6	2	—	4	4*
Idem	Mannelijke	18	2	—	16	3	2	11	13
	Totaal	24	2	—	22	5	2	15	17
Akte van bekwaamheid *A* voor schoolonderwijs in de Fransche taal, naar aanleiding van art. 4 der wet van 25 April 1879 (*Staatsblad* n°. 87)	Vrouwelijke	36	4	—	32	14	—	18	18
Idem	Mannelijke	53	5	—	48	11	9	28	37
	Totaal	89	9	—	80	25	9	46	55
Akte van bekwaamheid voor schoolonderwijs in de Fransche taal, naar aanleiding van art. 65 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127).	Vrouwelijke	1	—	—	1	1	—	—	—
Idem	Mannelijke	76	8	—	68	31	2	35	37
	Totaal	77	8	—	69	32	2	35	37

* Eene vrouwelijke candidaat die akte *B* had gevraagd, verkreeg akte *A*.

Naar aanleiding van deze tabel, wenscht de commissie eenige opmerkingen te maken, en in de eerste plaats de examens voor lager onderwijs, waarvan de gedetailleerde opgave hier volgt, te bespreken.

Candidaten.	Aantal malen dat is toegekend het praedicaat:	Dictée.	Spraakkunst. Mondeling. Vormleer.	Spraakkunst. Mondeling. Syntaxis.	Vertaling *in* het Fransch.	Vertaling *uit* het Fransch.	Uitspraak.	Vaardigheid.
Vrouwelijke.	Zeer goed	—	—	—	—	—	—	—
	Goed.	1	—	—	—	—	—	—
	Voldoende	—	1	1	—	—	—	1
	Bijna voldoende	—	—	—	1	1	—	—
	Onvoldoende	—	—	—	—	—	1	—
	Slecht	—	—	—	—	—	—	—
Mannelijke.	Zeer goed	3	1	2	—	—	—	—
	Goed.	13	18	15	4	14	5	7
	Voldoende	13	20	27	18	26	21	12
	Bijna voldoende	21	20	15	24	21	29	26
	Onvoldoende	12	6	7	15	5	10	17
	Slecht	4	1	—	5	—	1	4

Vooreerst meent de Commissie te mogen wijzen op enkele gedeelten van 't examen, die vergeleken met de verleden jaar verkregen uitkomsten, vooruitgang schijnen aan te duiden. De voor *vormleer*, *syntaxis en vertaling uit het Fransch* verkregen cijfers mogen bevredigend heeten. In die drie rubrieken toch komen de praedicaten voldoende, goed of zeer goed respectievelijk 39, 44 en 40maal voor, terwijl de onvoldoende cijfers 27, 22 en 26maal werden toegekend. Het dictée liet echter ook ditmaal te wenschen over: 29 voldoende tegen 37 onvoldoende. Ook nu weer was bij enkele candidaten de spelling van zekere woorden niets dan een zeer gebrekkig weergeven van een klank, dien ze voor 't eerst schenen te hooren. En toch werd het dictée vooraf in zijn geheel voorgelezen, terwijl verder de zinnen of woorden, die niet terstond begrepen of verstaan waren, verscheidene malen herhaald en nog een tiental minuten toegestaan werden om 't geschrevene na te zien. Met grooteren nadruk nog moet gewezen worden op de hoogst onbevredigende resultaten, die de vertalingen in 't Fransch opleverden. 22 slechts waren voldoende, tegen 44 onvoldoende of slecht. Wederom heeft de Commissie te wijzen op de bijna letterlijke vertaling van verscheidene Hollandsche uitdrukkingen, op 't gebruiken van woorden waarvan men de beteekenis niet kende of de kracht niet gevoelde, op 't slordig toepassen van de regels der spraakkunst en op zooveel andere zinstorende fouten, die een bijna volslagen gebrek aan lectuur en oordeelkundige oefening verrieden. Uitspraak en vaardigheid in 't gebruik der taal leverden ook weder zeer onvoldoende uitkomsten op. Kon bij 26 candidaten de uitspraak voldoende of goed genoemd worden, bij 40 anderen was ze onvoldoende of te eenenmale slecht. Voor de vaardigheid kon slechts 19maal 't praedicaat voldoende of goed toegekend worden, terwijl 47maal onvoldoende of slecht werd gegeven. Reeds bij herhaling hebben de opvolgende commissiën gewezen op 't noodzakelijke van eene voldoende uitspraak en eenige vaardigheid in 't gebruik der taal voor personen, aan wie 't eerste onderwijs in 't Fransch aan jonge kinderen meestal wordt toevertrouwd. Deze Commissie meent eveneens met nadruk de aandacht daarop te moeten vestigen.

Hieronder volgt een tabellarisch overzicht der examens voor de akte A (middelbaar onderwijs).

Candidaten.	Aantal malen dat is toegekend het praedicaat:	Spraakkunst. Mondeling. Vormleer.	Spraakkunst. Mondeling. Syntaxis.	Spraakkunst. Mondeling. Historische grondslag.	Spraakkunst. Mondeling. Stijlleer.	Spraakkunst. Schriftelijk. Résumé.	Spraakkunst. Schriftelijk. Vertaling.	Mondeling Paedagogisch gedeelte.	Uitspraak.	Vaardigheid.
Vrouwelijke.	Zeer goed . . .	1	1	—	1	—	—	—	2	—
	Goed	4	6	5	2	4	3	—	6	7
	Voldoende . . .	9	4	14	10	12	4	11	21	21
	Bijna voldoende. .	14	11	5	16	12	15	3	3	3
	Onvoldoende. . .	4	10	7	1	4	8	1	—	—
	Slecht	—	—	1	2	—	2	—	—	1
Mannelijke.	Zeer goed . . .	2	—	—	—	—	—	—	—	—
	Goed	6	6	2	5	3	1	—	8	6
	Voldoende . . .	10	6	12	9	14	4	5	13	17
	Bijna voldoende. .	9	14	13	13	14	16	3	14	10
	Onvoldoende. . .	9	12	8	8	7	15	2	4	6
	Slecht	3	1	4	4	1	3	—	—	—

De uitslag van het examen ter verkrijging van de akte A is dit jaar, evenals vroeger, ongunstig te noemen, vooral met het oog op de mannelijke candidaten. Als de Commissie de voornaamste klippen nagaat, waarop zoovelen strandden, dan vindt ze, vóóreerst het oppervlakkig bestudeeren van den historischen grondslag en van de klankleer, vooral bij de mannelijke candidaten; ten tweede, zoo bij de vrouwelijke als bij de mannelijke, het niet ernstig verwerken van de syntaxis; ten derde, onvoldoende practische oefeningen.

De meeste mannelijke candidaten, en ook een zeker aantal vrouwelijke, hadden van den historischen grondslag en van de klankleer bloot een geheugenwerk gemaakt. Daar de Commissie zich niet tevreden mocht stellen met van buiten geleerde woorden en regels, maar, bij het lezen van een fragment uit de 16de eeuw, vroeg naar de afleiding van een of ander gemakkelijk woord en naar de regels, die daarbij in toepassing gebracht werden, ondervond zij maar al te dikwijls, dat de candidaten te kort schoten in het toepassen van regels, die wel van buiten geleerd, maar niet begrepen waren. Ook bij het schriftelijk werk kwam dat gebrek uit door onbekendheid met de juiste beteekenis van woorden, waarvan men zich langs etymologischen weg zeer gemakkelijk rekenschap had kunnen geven. Het bestudeeren van den historischen grondslag zonder voldoende basis, namelijk zonder eenige kennis van het Latijn, mist zijne vruchten niet alleen bij de toepassing van de regels der klankleer, maar ook bij de verklaring van die der syntaxis. Het is te betreuren, dat vele candidaten niet begrijpen dat onder historischen grondslag het examen-programma de kennis van de beginselen van het Latijn vordert, al *noemt* het die ook niet, want zonder bekendheid met die taal is het onmogelijk aan de in het programma omschreven eischen te voldoen.

Met de geschiedenis der taal was het beter gesteld; verscheidene candidaten waren er vrij goed mede bekend.

Bij verreweg het meerendeel der candidaten was de studie der syntaxis niet grondig genoeg geweest; enkelen waren zelfs daarin niet verder doorgedrongen dan de candidaten voor de akte lager onderwijs. Hunne antwoorden getuigden van verwarde denkbeelden, hier en daar uit verschillende leerboeken opgedaan, waarbij de nomenclatuur van spraakkunsten uit de oudere en de nieuwere school somtijds gedachteloos door elkander gemengd werd.

Wat den stijl aangaat, getuigde het schriftelijk werk bij de meeste candidaten van weinig bedrevenheid. Er moest meer practisch gewerkt, meer vertaald en gelezen zijn: vertalen, opstellen maken met eene strenge verbetering; lezen, Met de pen in de hand, om zich de uitdrukkingen en woorden eigen te maken en ze later met oordeel en kennis der juiste beteekenis te pas te brengen.

Dat gebrek aan practische oefening en belezenheid verklaart tot op zekere hoogte den hoogst treurigen indruk, dien de rubriek »Vertalingen in het Fransch" moet maken. Voor dat onderdeel hebben slechts 7 vrouwelijke en 5 mannelijke candidaten een voldoend cijfer kunnen behalen, terwijl 25 vrouwelijke en 34 mannelijke candidaten eene in meerdere of mindere mate onvoldoende vertaling leverden Fouten tegen stijl en vooral tegen constructie, onbekendheid met de plaatsing der verschillende bepalingen en met de kracht van soms alledaagsche uitdrukkingen, vond men bij de meesten.

De kennis der stijlleer was over het algemeen uiterst zwak; aan de uitspraak en vaardigheid in het spreken, kon men daarentegen bemerken, dat het meerendeel der candidaten, en wel in de eerste plaats de vrouwelijke, dat gedeelte van het programma goed ter harte hadden genomen. Bij de vermelding van dien gunstigen uitslag, dient echter opgemerkt te worden, dat er onder de candidaten een twaalftal Franschen en Zwitsers voorkwamen, een feit, dat op het eindcijfer van beide rubrieken niet zonder invloed bleef. Overigens was de uitslag van het examen voor de vreemdelingen, behoudens enkele uitzonderingen, treurig te noemen. Dat sommigen, zooals uit de vertalingen maar al te zeer bleek, nog niet voldoende op de hoogte der Nederlandsche taal waren, is eenigszins te verschoonen; maar bijna geen van allen was genoegzaam in zijne moedertaal t'huis om haar bij het bestudeeren van het Nederlandsch in alle opzichten getrouw te blijven. Behalve twee of drie gaven zij blijken, dat ze zeer spoedig in zekere mate het Nederlandsch Fransch van hunne jeugdige leerlingen overgenomen hadden. Zoo vond men maar al te dikwijls in hun schriftelijk werk niet alleen neerlandismen maar ook fouten tegen de constructie, de plaats der bepalingen, enz. Zij gaven, vooral bij het mondeling examen, duidelijke bewijzen, dat zij, in hun eigen land, geen voldoend onderwijs in hunne moedertaal genoten hadden, terwijl het ook den meesten aan algemeene ontwikkeling ontbrak. Naar het oordeel der Commissie zou het zeer wenschelijk zijn, dat ook aan vreemdelingen, die niet in het bezit der onderwijzersakte zijn, gelegenheid werd gegeven het examen voor talen, lager onderwijs, af te leggen. Meestal toch ontbreekt hun de tijd, om zich voldoende voor de akte A, middelbaar onderwijs, te bekwamen, en het gevaar bestaat dus, dat aan het onderwijs hier te lande krachten zullen ontvallen, die men noode kan missen.

De volgende tabel bevat de uitkomsten der examens ter verkrijging van de akte B (middelbaar onderwijs).

Candidaten.	Aantal malen dat is toegekend het praedicaat.	Spraakkunst.						Letterkunde.					Mondeling paedagogisch gedeelte.	Uitspraak.	Vaardigheid.
		Mondeling.				Schriftelijk.		Mondeling.			Opstel.				
		Vormleer.	Syntaxis.	Historische grondslag.	Stijlleer.	Résumé.	Vertaling.	Geschiedenis.	Hoeveelheid lectuur.	Oordeel over het gelezene.	Inhoud.	Taal en stijl.			
Vrouwelijke.	Zeer goed . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Goed	1	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	3	2
	Voldoende . .	—	—	1	1	—	—	2	1	2	1	2	—	3	3
	Bijna voldoende	1	—	1	1	2	—	2	2	2	3	1	—	—	1
	Onvoldoende .	1	2	1	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
	Slecht . . .	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Mannelijke.	Zeer goed . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2
	Goed	—	—	—	—	1	—	1	1	1	—	1	—	4	4
	Voldoende . .	2	1	3	3	—	3	2	2	6	6	8	7	7	5
	navde	3	4	2	2	4	2	7	6	4	4	2	2	1	3
	Onvoldoende .	—	—	—	—	—	—	1	2	—	1	—	—	—	—
	Slecht . . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Bij den hoogst ongunstigen uitslag van het examen B wenscht de Commissie nog een oogenblik stil te staan. Van de 16 mannelijke candidaten, die zich aan 't examen onderwierpen, kon slechts aan 3 de gevraagde akte worden uitgereikt, terwijl van de 6 vrouwelijke candidaten slechts 2 slaagden, en eene derde alleen voor akte A werd toegelaten. Verscheidene candidaten schenen met de eischen van het programma niet goed bekend te zijn, of zich op lichtvaardige wijze aan een examen gewaagd te hebben, waarvan de uitslag niet twijfelachtig kon wezen. Enkelen, die zich voor A en B aangemeid hadden, trokken zich reeds na 't eerste gedeelte van 't examen terug; anderen konden tot het tweede of letterkundig gedeelte niet toegelaten worden. Opmerkelijk was het, dat verscheidenen verklaarden zich een volgend jaar alleen voor A te zullen aanmelden. Zonder in bijzonderheden te treden, die niets dan eene herhaling zouden zijn van opmerkingen in vroegere rapporten gemaakt, meent de Commissie aan bovengenoemde feiten nog te moeten toevoegen, dat het den meesten candidaten ontbrak aan een genoegzaam breeden grondslag, zoodat hun schriftelijk werk doorgaans oppervlakkig was en het mondeling examen van geringe belezenheid en gebrek aan oordeel getuigde. Het mondeling verklaren van een stuk uit een aangewezen schrijver gaf weinig resultaten. Verreweg de meeste candidaten wisten niet hoe de zaak aan te vatten; zij bewezen, dat zij weinig werk gemaakt hadden

van het verklaren van schrijvers en verbeeldden zich te kunnen volstaan met eene dorre behandeling van grammaticale vormen, zonder in den geest en de denkbeelden van den schrijver door te dringen. De eenige lichtpunten van dit examen doen zich voor in de rubrieken taal en stijl van 't letterkundig opstel en in die van uitspraak en vaardigheid, voor welke bijna zonder uitzondering voldoende of goede cijfers konden worden toegekend.

Aan 't eind van haar verslag gekomen, neemt de Commissie de vrijheid de aandacht van Uwe Excellentie te vestigen op zekere bezwaren, in 't rapport van 't vorige jaar uiteengezet en nu ook bij haar gerezen. Zij heeft 't oog op 't verband tusschen de akten A en B, middelbaar onderwijs, krachtens hetwelk bezitters van akte A vrijgesteld zijn van 't grammaticaal gedeelte, als zij zich voor B aanmelden, en dat daarom juist der Commissie voorkomt voor de toekomst niet zonder bezwaar te zijn. Wel is waar doen de gevolgen, voor zoover dit uit 't schriftelijk werk voor B te constateeren valt zich nog niet gevoelen, maar ze zullen zeker niet uitblijven en waren voorshands reeds merkbaar aan de gebrekkige mondelinge verklaring van stukken uit aangewezen schrijvers. Volkomen scheiding van de twee akten zou, naar de bescheiden meening ook van deze Commissie, zeer wenschelijk zijn, te meer daar zij eene wijziging in den aard en de strekking der beide examens zou mogelijk maken. Kennis van den historischen grondslag der taal en stijlleer zouden dan gevoegelijk van A naar B kunnen worden overgebracht en bij A, door geschiedenis der taal vervangen worden. Deze Commissie beaamt ten volle te dien opzichte 't gevoelen van hare voorgangster. Kennis van den historischen grondslag toch berust voor een groot deel op voldoende bekendheid met teksten uit de middeleeuwen, en die bekendheid mag wel van candidaten voor B geëischt, maar van die voor akte A niet gevraagd worden, en 't beoefenen van de stijlleer moet gepaard gaan met studie van de letterkundige voortbrengselen, wil men zich niet met eenige algemeenheden en louter geheugenwerk tevreden stellen. De aangegeven wijziging zou 't ook mogelijk maken voor de candidaten voor akte B, met het oog op 't grondig beoefenen van den historischen grondslag, kennis van de beginselen der Latijnsche taal verplichtend te stellen, een eisch welken de Commissie alsdan niet alleen wenschelijk, maar zelfs noodzakelijk zou achten.

Hiermede meent de Commissie hare taak als afgedaan te mogen beschouwen, en heeft zij de eer, Uwe Excellentie haren dank te betuigen voor het in haar gestelde vertrouwen.

Namens de Commissie:

J. G. Van Eyken, *Voorzitter.*

N. L. Verlint, *Secretaris.*

VERSLAG DER COMMISSIE, *in* 1883 *belast met het afnemen der examens in de Hoogduitsche taal, naar aanleiding van het Koninklijk besluit van* 9 *Augustus* 1879 (Staatsblad *n*°. 149). (1)

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

De Commissie, in 1883 belast geweest met het afnemen der examens in de Hoogduitsche taal, benoemd bij Uw Excellentie's beschikking van 16 October 1883, n°. 3732, afdeeling Onderwijs, heeft de eer bij dezen verslag te doen van hare werkzaamheden.

Zij was samengesteld als volgt:

dr. B. Sijmons, hoogleeraar aan de Rijks-universiteit te Groningen, voorzitter;

J. Klein, leeraar aan de openbare handelsschool te Amsterdam;

J. J. A. A. Frantzen, leeraar aan het gymnasium te Leiden;

L. Obermüller, leeraar aan de hoogere burgerschool te Haarlem;

A. L. Schmidt jr., leeraar aan de hoogere burgerschool te 's Gravenhage.

Leden-plaatsvervangers waren:

F. G. De Liefde, leeraar aan de Rijks- hoogere burgerschool en het gymnasium te Middelburg; en

H. Pol, leeraar aan de Rijks- hoogere burgerschool en het pro-gymnasium te Gouda.

De twee voorbereidende vergaderingen, bedoeld in art. 13 van het Koninklijk besluit van 9 Augustus 1879 (*Staatsblad* n° 149), werden den 27sten October en den 10den November te Utrecht gehouden. In de eerste bijeenkomst werden de stukken der candidaten onderzocht, de opgavenbrieven vastgesteld en inrichting en omvang van de verschillende examens in bijzonderheden besproken. Deze gedachtenwisseling werd in de tweede vergadering voortgezet, die echter voornamelijk gewijd was aan de vaststelling der opgaven voor het schriftelijk werk.

Over 't algemeen vond de Commissie geene aanleiding af te wijken van de eischen, door hare voorgangsters in 1881 en 1882 gesteld. Slechts in één opzicht meende zij eene wijziging te moeten brengen in de inrichting van het examen. Het examen in de theorie van onderwijs en opvoeding af te leggen door de candidaten voor eene van de beide akten voor middelbaar onderwijs, voor zoover zij niet krachtens art. 78 der wet van 2 Mei 1863 (*Staatsblad* n°. 50) of art. 5 der wet van 25 April 1879 (*Staatsblad* n°. 87) daarvan zijn vrijgesteld, was in de beide vorige jaren alleen mondeling afgenomen. Bij deze regeling had zich echter het zeer verklaarbaar verschijnsel voorgedaan, dat het paedagogisch of beter methodologisch gedeelte van het examen door de candidaten te licht werd geteld, omdat het te weinig als afzonderlijk gedeelte op den voorgrond trad. Van den anderen kant was de Commissie huiverig tot het vroeger gevolgde stelsel der paedagogische opstellen terug te keeren. Zij besloot derhalve een middenweg te kiezen en, bij wijze van proefneming, eenvoudige vragen uit de practijk van het onderwijs schriftelijk te laten beantwoorden. De candidaten konden uit drie onderwerpen één kiezen; die voor de akte A konden het gekozen onderwerp naar goedvinden in de Nederlandsche of in de Duitsche taal behandelen. Bij enkelen waren de resultaten verblijdend, in de meeste gevallen echter was de behandeling der paedagogische themata onbeholpen en onbeduidend. Op den uitslag van het examen heeft intusschen de onvoldoende beantwoording der paedagogische vragen, juist omdat men hier met eene eerste proefneming te doen had, geen noemenswaardigen invloed gehad. Wel pleitte het tegendeel in twijfelachtige gevallen ten gunste van den candidaat. Toch heeft het aanvankelijk min gunstige resultaat de commissie niet ontmoedigd. Zij blijft het denkbeeld zelf goed achten en houdt zich overtuigd, dat de uitkomsten gaandeweg zullen verbeteren, zoodra zich slechts ook voor deze onderafdeeling van het examen eene traditie gevormd zal hebben. Wenschelijk komt het haar zelfs voor, dat, bij eene eventueele wijziging der wet van 25 April 1879, de bezitter der akte van bekwaamheid, bedoeld in art. 56, lit. *a*, der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), bij het afleggen van het examen voor de akte A, niet langer blijve vrijgesteld van het paedagogisch examen, dat toch niets anders behoort te zijn dan een onderzoek naar de bedrevenheid in de methodologie van 't vak. Eene lijst, die als bijlage bij dit verslag gevoegd is, bevat de opgegeven paedagogische vragen. (2) Zij kan er wellicht toe bijdragen, hen, die in 't vervolg dit examen wenschen af te leggen, in te lichten aangaande de gewenschte richting van hunne studie op dit gebied.

Over de opgaven over het schriftelijk werk zij nog het volgende opgemerkt. Voor de candidaten voor eene akte middelbaar onderwijs werden dit jaar ter vertaling in het Duitsch stukken gekozen uit »Elizabeth Musch" van

(1) Overgedrukt uit de *Ned. Staatscourant* van 1 Maart 1884, n°. 52.

(2) Zie bijlage I.

Van Lennep. Zij hadden hiervoor tijd van 's morgens 9 tot 12 uur, voor zoover zij examen voor de akte A deden. De vertalingen voor de candidaten voor de akte B, die de akte A nog niet bezaten, waren korter en werden na de pauze gemaakt. Vóór de pauze maakten alle candidaten voor B een opstel over een letterkundig onderwerp. Evenals in vorige jaren, werden aan elken candidaat vijf onderwerpen uit verschillende tijdperken ter keuze gegeven (1). Den candidaten voor de lagere akte werden twee eenvoudige schriftelijke vertalingen opgegeven, eene uit het Nederlandsch in het Duitsch en eene uit het Duitsch in de moedertaal. Laatstgenoemde waren gekozen uit G. Freytag's » Soll und Haben ".

De examens hebben geduurd van 26 November tot en met 20 December. De commissie is tot den laatsten dag toe steeds voltallig gebleven, zoodat de hulp der plaatsvervangende leden niet behoefde te worden ingeroepen.

Ten einde zooveel mogelijk éénheid in de examens te brengen, belastten zich ook dit jaar enkele leden der commissie uitsluitend met de examens voor lager, andere met die voor middelbaar onderwijs. De examens voor beide takken van onderwijs hadden gelijktijdig plaats en wel in dier voege, dat iederen dag 3 candidaten voor de akte A of 1 à 2 candidaten voor de akte B, en tegelijk 2 candidaten voor lager onderwijs mondeling geëxamineerd werden. Het mondeling onderzoek duurde voor de lagere akte een uur, voor de akte A 1½ à 2 uren, voor de akte B 3 à 4 uren, met eene pauze tusschen het taal- en letterkundig gedeelte. Ook dit jaar liepen de examens voor het lager onderwijs weder in één dag af, terwijl de examens voor middelbaar onderwijs over twee dagen verdeeld moesten worden.

Voor de examens hadden zich aangemeld 94 candidaten Deze waren verdeeld als volgt:

voor de akte lager onderwijs:

33 mannelijke, en

7 vrouwelijke candidaten;

voor de akte A middelbaar onderwijs:

26 mannelijke, en

18 vrouwelijke candidaten;

voor de akte B middelbaar onderwijs:

6 mannelijke, en

4 vrouwelijke candidaten.

Totaal: 65 mannelijke en 29 vrouwelijke candidaten.

De 94 examens werden derhalve over 22 examendagen verdeeld. Wederom moet de wensch geuit worden, dat sommige candidaten mochten kunnen besluiten, niet eerst op het laatste oogenblik aan de commissie kennis te geven, dat zij van het examen afzien. Tijd en geld zouden dan bespaard kunnen worden.

De volgende tabel wijst, voor de mannelijke en vrouwelijke candidaten afzonderlijk, de getallen aan van hen, die zich voor elke soort van akte hebben aangemeld, alsmede den uitslag van het examen. De candidaten die werden afgewezen en zij die zich onder het examen terugtrokken, worden in dit overzicht afzonderlijk opgegeven. In de volgende beschouwingen kan deze splitsing echter vervallen, daar het, wat den uitslag betreft, geen onderscheid maakt of iemand door de commissie wordt afgewezen of wel zich uit eigen beweging terugtrekt.

(1) Ook van de onderwerpen voor de letterkundige opstellen is eene lijst bij dit verslag gevoegd. Zie bijlage II.

Gevraagde akte van bekwaamheid.	Aantal der candidaten die:						
	zich hadden aangemeld.	niet zijn opgekomen.	zijn geëxamineerd.	zijn toegelaten.	zich terugtrokken.	zijn afgewezen.	zich terugtrokken en zijn afgewezen, te zamen.
Mannelijke candidaten:							
Akte naar aanleiding van art. 65 der wet tot regeling van het lager onderwijs .	33	—	33	15	2	16	18
Akte A naar aanleiding van art. 4 der wet van 25 April 1879	26	2	24	10	5	9	14
Akte B als voren .	6	2	4	1	1	2	3
Totaal . .	65	4	61	26	8	27	35
Vrouwelijke candidaten:							
Akte naar aanleiding van art. 65 der wet tot regeling van het lager onderwijs .	7	—	7	6	—	1	1
Akte A naar aanleiding van art. 4 der wet van 25 April 1879	18	2	16	6	1	9	10
Akte B als voren .	4	—	4	—	2	2	4
Totaal . .	29	2	27	12	3	12	15
Algemeen totaal .	94	6	88	38	11	39	50

Bij deze cijfers valt nog het volgende op te merken. Van de 21 geslaagden voor de akte lager onderwijs hadden 10 eene aanteekening voor Fransch, slechts 3 tevens voor Engelsch. Allen waren natuurlijk in het bezit van de gevorderde hoofdakte.

Onder de geslaagde mannelijke candidaten voor de akte A was er één, die reeds eene akte voor Nederlandsche taal en letterkunde en een ander, die eene akte voor Engelsche taal en letterkunde bezat. Eén met akte A voor Engelsch en een ander met dezelfde akte voor het Fransch deden het examen zonder goed gevolg, beiden voor den tweeden keer. Zes candidaten voor A, waaronder drie van de reeds genoemde, hadden eene akte als hoofdonderwijzer, 9 eene als (hulp)onderwijzer, de meesten met aanteekening voor Hoogduitsch en eene of twee andere vreemde talen. Van dezen slaagden er respectievelijk 3 en 3. Tot de laatstbedoelde drie behoort één, die een gymnasium had afgeloopen. Een ander die in hetzelfde geval verkeerde, werd afgewezen. Van drie candidaten, die het getuigschrift bezaten van welvolbracht eindexamen eener hoogere burgerschool, werd één toegelaten. Twee hadden alleen eene akte voor Duitsch l. o.; van dezen slaagde er één. Eindelijk waren er nog drie zonder eenige akte, van welke twee werden toegelaten. Onder de 24 mannelijke candidaten voor de akte A, die geëxamineerd werden, waren er niet minder dan 16, die reeds vroeger met ongunstigen uitslag hetzelfde examen hadden afgelegd. Van dezen verkregen thans 8 de gevraagde akte; 7 werden voor de tweede en één voor de derde maal afgewezen.

Van de vier mannelijke candidaten, die zich aan het examen voor de akte B onderwierpen, slaagde er slechts één; deze bezat de akte A en de hoofdonderwijzersakte. Twee candidaten die in het bezit van de akte A waren, slaagden thans niet voor letterkunde. Eén van dezen, die

het eindexamen der hoogere burgerschool had afgelegd, trok zich na het schriftelijk examen terug; de ander had reeds herhaaldelijk te vergeefs getracht de volledige akte te verwerven. De derde niet geslaagde candidaat, (hulp)-onderwijzer, was reeds in 1881 voor A en in 1882 voor de volledige akte afgewezen.

Van de 16 geëxamineerde vrouwelijke candidaten voor de akte A bezat er geene reeds eene akte voor middelbaar onderwijs. Drie hadden de akte van hoofdonderwijzeres, 7 die van (hulp)onderwijzeres, de meesten met aanteekening voor twee of drie vreemde talen. Van dezen slaagden respectievelijk 1 en 3. Twee candidaten hadden eene of twee taalakten l. o., waarvan ééne werd toegelaten. Eindelijk waren er 4 zonder eenige akte van welke slechts eene slaagde. Vier van de geexamineerden hadden reeds ten vorigen jare met ongunstigen uitslag hetzelfde examen afgelegd; van dezen slaagden thans drie.

Van de vier vrouwelijke candidaten voor de akte B kon er geene worden toegelaten. Twee hadden reeds de akte A verworven en waren tevens in het bezit der akte van (hulp)onderwijzeres met aanteekening voor drie talen. Eéne van dezen was reeds in 1882 afgewezen voor letterkunde. Van de twee andere candidaten die het volledig examen moesten afleggen, maar zich na het mondeling voor het taalkundig gedeelte terugtrokken, had de eene de akte van hoofdonderwijzeres, met aanteekeningen voor drie, en de andere die van (hulp)onderwijzeres met aanteekeningen voor twee vreemde talen. Aan beide laatstgenoemde dames kon ook de akte A niet worden verleend.

Vergelijkt men den uitslag van de in 1883 gehouden examens met dien der jaren 1881 en 1882, dan is de uitkomst niet gunstig te noemen. Immers, terwijl in 1881 en 1882, 51 en 45 ten honderd van de geëxamineerden konden worden toegelaten, was dit in 1883 slechts met 43 ten honderd het geval. Voor de mannelijke candidaten alleen bedragen deze cijfers in de jaren 1881—1883, 46, 46, 43 ten honderd, voor de vrouwelijke alleen 61, 44, 44 ten honderd. Het min gunstige van den uitslag der examens in 1883 ziet de commissie voornamelijk in het feit, dat in het percentage der geslaagden geen vooruitgang te bespeuren valt, al is dan ook de achteruitgang niet groot.

Uit de beschouwingen, die de commissie thans laat volgen, zal tot zekere hoogte kunnen blijken, aan welke oorzaken deze uitkomst moet worden toegeschreven.

De examens voor de akte *lager onderwijs* waren, wat de verhouding der toegelatenen tot het aantal geëxamineerden betreft, minder gunstig dan in de beide voorgaande jaren. In 1881 toch werden 14 van de 22, in 1882, 19 van de 27, in 1883 slechts 21 van de 40 toegelaten. Doorgaans waren de onvoldoende vertaling uit het Nederlandsch in het Duitsch en het niet beantwoorden aan zeer bescheiden eischen aangaande het taalgebruik oorzaak van het niet slagen. Van de 7 vrouwelijke candidaten kon aan 6 het diploma worden uitgereikt. De éene die niet slaagde, moest worden afgewezen wegens hare uiterst gebrekkige kennis van het Nederlandsch, blijkende uit hare vertaling van een Duitsch stuk in onze taal, — ongetwijfeld een merkwaardig verschijnsel, wanneer men in aanmerking neemt, dat deze candidaat de akte van hoofdonderwijzeres bezat. De commissie was eenstemmig van oordeel, dat zij ongeschikt moest worden geacht om aan Nederlandsche leerlingen doeltreffend onderwijs in de Duitsche taal te geven. De ongunstige uitslag van het examen, dat 18 van de 33 mannelijke candidaten aflegden, vindt zijne verklaring in onvoldoende studie. Sommigen hadden eerst in den zomer van 1883 het examen voor de hoofdakte afgelegd. Hiervandaan het verschijnsel, dat de regels der spraakkunst vaak voldoende gememoriseerd waren, maar de toepassing, vooral bij de schriftelijke vertaling, veel te wenschen overliet.

Van den anderen kant mag de commissie zonder voorbehoud constateeren, dat de examens der geslaagde candidaten voor lager onderwijs over 't algemeen goed, van sommigen zeer goed genoemd kunnen worden. Het valt moeilijk te ontkennen, dat deze examens aan degelijkheid gewonnen hebben, vooral wat het gehalte der candidaten betreft, sedert de invoering der wet tot regeling van het lager onderwijs. Dit is het oordeel van twee leden, waarvan de een voor de derde en de andere voor de tweede maal zitting had in de commissie, en die beiden vroeger jaren achtereen de Duitsche examens hebben afgenomen in de provinciën Noord- en Zuidholland. Ofschoon het vereischte bezit der hoofdakte ongetwijfeld veel heeft bijgedragen tot een beter gehalte der candidaten, gelooft de commissie zich toch niet te bedriegen, wanneer zij ook in de grootere eenheid der examens, in het stelsel van hoofdelijk onderzoek en in de voortdurende aanraking met het middelbaar onderwijs oorzaken van die betere uitkomsten ziet. De commissie acht het niet van hare bevoegdheid, leedwezen of bevrediging te betuigen over het voldongen feit, dat voortaan ter verkrijging van eene akte van bekwaamheid voor huis- en schoolonderwijs in een der vakken, vermeld in art. 2, litt. *l*-*n*, der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), het bezit der akte van hoofdonderwijzer niet meer zal worden vereischt. Maar wèl acht zij het haren plicht, den wensch uit te spreken, dat ook voortaan de eenheid van het examen en het stelsel van hoofdelijk onderzoek streng worde gehandhaafd. In de onderstelling, dat dit het geval zal zijn, komt haar eene verzwaring der eischen — voor de Hoogduitsche taal althans — geheel onnoodig voor.

De uitslag der examens voor de akte A *middelbaar onderwijs* was, evenals in 1881 en 1882, ook thans ongunstig. Telken jare konden slechts 39 à 40 ten honderd van de geëxamineerden worden toegelaten. Deze niet bemoedigende uitslag moet gedeeltelijk worden geweten aan de omstandigheid, dat sommige candidaten, die slechts eene akte van (hulp)onderwijzer of (hulp)onderwijzeres bezaten, het examen maar eens beproefden, omdat zij dat voor de lagere akte niet mochten afleggen. Dit bezwaar zal voortaan vervallen. Gedeeltelijk draagt het programma, naar het oordeel der commissie, de schuld, gelijk uit het slot van haar verslag zal blijken. Grootendeels echter moet de oorzaak der afwijzing gezocht worden in de gebrekkige voorbereiding en ontwikkeling der candidaten en in eene verkeerde richting hunner studie. Bijna altijd liet bij de afgewezenen de schriftelijke vertaling, het mondeling taalgebruik, of, en dit in de eerste plaats, de theoretische kennis der elementaire spraakkunst te wenschen over. Van de 24 candidaten, die voor de akte A niet slaagden, verkregen 14 de praedicaten »onvoldoende" of »slecht" voor het mondeling examen in de *elementaire spraakkunst*, waarbij nog in 't oog moet worden gehouden, dat 6 van de 24 zich voor het mondeling examen terugtrokken. Dezelfde praedicaten voor hetzelfde vak moesten worden toegekend aan 2 van de drie candidaten, die het volledig examen voor de akte B moesten afleggen.

Voor de lagere akte mag men volstaan met eene voldoende kennis van de feiten der spraakkunst te eischen. Voor het middelbaar onderwijs moet meer gevorderd worden. Hier moet de candidaat bewijzen leveren, dat hij het verband dier feiten begrijpt, dat hij op het gebied van leer der vormen, woordvorming en syntaxis de afwijkingen der Duitsche taal van de onze niet alleen kent, maar ook helder en bevattelijk weet uiteen te zetten. Hij behoort te zijn doorgedrongen tot den geest der taal. Hoe weinige candidaten bleken echter in staat, verstandig te spreken over het gebruik van den infinitivus, het participium, den conjunctivus, ja zelfs over de indeeling der verbuiging en vervoeging, ook, wanneer men hun de keus liet, naar welgevallen een hoofdstuk uit de grammatica te kiezen en zich daarover te uiten! Hoe menigmaal bleef een candidaat een voldoend antwoord schuldig op eenvoudige vragen als deze, op wat voor verschillende wijzen ons woordje *er* in het Duitsch vertaald kan worden! Hoe vaak miste men een helder inzicht in het verband van een iewat gecompliceerden volzin! En toch, uit de goede examens van anderen bleek, dat dit eischen zijn, aan welke voldaan kan worden door grondige voorbereiding, die zich niet tevreden stelt met het verwerven van onzamenhangende kundigheden, maar die de feiten der spraakkunst tracht te begrijpen, te verwerken en tot een samenhangend geheel te verbinden.

Het examen in de *historische spraakkunst* was, wat de eischen aangaat, vrij wel gelijk aan dat van vorige jaren. De klankleer trad iets meer op den voorgrond, daar een gemakkelijk en voor ieder toegankelijk hulpmiddel thans de candidaten in de gelegenheid stelt, zich met de eerste beginselen van dezen grondslag aller historische taalstudie behoorlijk vertrouwd te maken. Over het algemeen bepaalde zich het examen ook dit jaar weder tot het lezen, vertalen en taalkundig verklaren van een niet te moeilijk stuk uit-

een Middelhoogduitsch dichtwerk. De commissie trachtte zich voorts te overtuigen of de candidaat eenig begrip had van de wijze, waarop eene taal zich ontwikkelt. Ook de uitkomsten van deze onderafdeeling der examens waren vrij wel dezelfde als in 1882. Van 37 candidaten (hieronder 3 voor B), die voor dit vak geëxamineerd werden verkregen 2 het praedicaat »slecht", 4 »geheel onvoldoend", 12 »onvoldoende", 4 »niet geheel voldoende", 5 »even voldoende", 8 »voldoende", 1 »ruim voldoende", en 1 »goed". Uit deze opgave blijkt, dat ook 6 van de toegelaten candidaten minder dan »voldoende" hadden. Doorgaans echter deden de candidaten, die ook op ander gebied blijken van bekwaamheid en ijverige studie gaven, tevens een voldoend examen in historische grammatica. Nog zij uitdrukkelijk opgemerkt, dat geen enkel candidaat uitsluitend wegens onvoldoende kennis der historische spraakkunst is afgewezen.

Op de *stijlleer* is niet al te veel gewicht gelegd, aangezien dit vak moeilijk met vrucht beoefend kan worden zonder gelijktijdige studie van de voortbrengselen der letterkunde, die met het oog op het programma, niet ondersteld mag worden. Zekere algemeenheden die uit het een of ander leerboek over metriek, poëtica of rhetorica zonder bezwaar zijn op te delven, waren goed in het geheugen geprent. Maar, waar het er op aankwam, in een concreet geval figuurlijke uitdrukkingen of beeldspraak te verklaren, was de uitslag meestal bedroevend. Het gebrek aan algemeene ontwikkeling en aan eene behoorlijke propaedeusis kan niet beter uitkomen dan wanneer het blijkt, dat voor den eenen candidaat de Eumeniden, Erinnyen, Furiën onbekende grootheden zijn, en een ander bij de verklaring van Scylla en Charibdis zelf van Scylla tot Charibdis komt. En toch zijn dergelijke uitdrukkingen bijv. in de gedichten van Schiller, schering en inslag.

Voor de akte B zijn slechts acht candidaten opgekomen, van welke zich bovendien drie vóór het mondeling examen in letterkunde terugtrokken. Van de vijf overige mocht slechts één het diploma verwerven. Met het oog op het klein aantal voor deze akte geëxamineerden, zal de commissie over de kennis der letterkunde en de literarische opstellen niet in bijzonderheden treden. Zij kan dit te eerder nalaten, daar zij slechts zoude moeten herhalen hetgeen door hare voorgangsters in 1881 en 1882 is te berde gebracht. Alleen wenscht zij weder uitdrukkelijk er op te wijzen, dat de letterkundige studie van bijna alle candidaten in de breedte, in plaats van in de diepte was gegaan. Belangrijke leemten zal, wie billijke eischen stelt, over 't hoofd mogen zien, indien de candidaat slechts de bewijzen levert, dat hij den gang en de ontwikkeling der literatuur begrijpt, den invloed der staatkundige geschiedenis en der letterkunde van andere volken weet te waardeeren, maar bovenal dat hij met oordeel heeft gelezen en althans één onderdeel, eene enkele periode of zelfs een enkelen schrijver nauwkeurig heeft bestudeerd. De commissie heeft aan alle candidaten de gelegenheid gegeven, over een dergelijk onderdeel naar hunne keuze uitvoerig te spreken, maar zij heeft dan ook gemeend, op dit beperkt terrein de bewijzen van meer dan oppervlakkige bekendheid met het onderwerp en met de literatuur over het onderwerp te moeten eischen.

Wat de *vertalingen* uit het Nederlandsch in het Duitsch aangaat, zij opgemerkt, dat van de 43 candidaten voor A en de volledige akte B, die eene schriftelijke vertaling leverden, 3 het praedicaat » ruim voldoende ", 8 » voldoende ", 10 » even voldoende ", 10 » niet geheel voldoende ", 10 » onvoldoende " en 2 » slecht " verkregen.

Het *mondeling taalgebruik* gaf over 't geheel reden tot tevredenheid. Slechts 4 candidaten kregen daarvoor het praedicaat » onvoldoende " en 4 » niet geheel voldoende ".

De *uitspraak* eindelijk was in meerdere of mindere mate afhankelijk van de streek van ons land, waar de candidaat woonachtig was. Het moge theoretisch zeer wenschelijk zijn, eene goede uitspraak als onafwijsbaren eisch te stellen, de rekbaarheid van het begrip en de gewestelijke eigenaardigheden maken het niet altijd mogelijk aan dien eisch streng vast te houden. Een candidaat, die in alle andere afdeelingen ruimschoots voldaan had, maar wiens uitspraak niet anders dan » slecht" genoemd kon worden, werd na rijp beraad door de meerderheid der commissie toegelaten. Gelukkig is dit het eenige geval geweest, dat de beslissing over toelating of afwijzing van een candidaat heeft afgehangen van de rubriek »uitspraak".

Heeft de commissie hiermede den indruk in korte trekken weergegeven, dien de verschillende examens op haar hebben gemaakt, haar rest nog eene andere taak. Zij acht het oogenblik thans gekomen haar gevoelen mede te deelen over de werking der programma's, vastgesteld bij Koninklijk besluit van 3 Augustus 1879 (*Staatsblad* n°. 148), ter uitvoering van art. 4 der wet van 25 April 1879 (*Staatsblad* n°. 87). Al is deze commissie niet dezelfde als hare voorgangster in 1881 en 1882, toch aarzelt zij niet van eene driejarige ondervinding te spreken; de voorzitter en een der andere leden hadden drie jaren achtereen, de drie overige leden althans twee van die drie jaren de eer zitting te hebben in de examen-commissie. De commissie meent dus gerechtigd te zijn met bescheidenheid haar oordeel over de werking der programma's onder de aandacht van Uwe Excellentie te brengen. Tegen de programma's zijn eenige bezwaren bij haar gerezen. Die bezwaren betreffen in de eerste plaats de aan de bezitters der akte A verleende vrijstelling van het spraakkunstig gedeelte, wanneer zij zich aan het examen voor B onderwerpen. Door deze vrijstelling worden de candidaten er toe gebracht, na verwerving der akte A, de studie der grammatica, elementaire en historische, verder te verwaarloozen. Meermalen bleek dan ook inderdaad uit de opstellen van candidaten voor B, die A bezaten, een achteruitgang in het schriftelijk taalgebruik. Natuurlijk wordt de commissie door deze ondervinding en door de vrees voor de toekomst genoodzaakt, in hare eischen voor de akte A minder toegevend te zijn dan het geval zoude wezen, indien de candidaat, opkomende voor B, nog eens op taalkundig gebied onderzocht mocht worden. Meer dan eens is het voorgekomen, dat aan een candidaat voor de akte A, die aan eene driejarige hoogere burgerschool of eene school voor meer uitgebreid lager onderwijs niet misplaatst zoude zijn geweest, de akte ontzegd moest worden, omdat dezelfde akte, na het afleggen van een voldoend examen in de letterkunde, bevoegdheid verleent tot het geven van onderwijs aan eene hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus en zelfs aan een gymnasium, waarvoor zijne taalkundige ontwikkeling niet toereikend kon worden geacht.

Intusschen, ook het verband tusschen de beide akten daargelaten, zoude de commissie het programma voor de akte A belangrijk gewijzigd wenschen te zien. De grondige kennis der spraakkunst, » ook op historischen grondslag, vooral met het oog op de klankwetten, de leer der vormen en de etymologie", die het programma eischt, is, ernstig opgevat, alleen te vorderen van candidaten voor de akte B. Deze mate van kennis toch kan alleen verworven worden door grondige studie van Gotisch, Oud- en Middelhoogduitsch en wel door eene op teksten en niet uitsluitend op spraakkunsten steunende studie. De commissie heeft tot nutoe, zooals reeds werd medegedeeld, zich steeds bepaald tot den eisch, dat de candidaat Middelhoogduitsche teksten gelezen en begrepen had, daar zij voorzag dat aan hoogere eischen niet voldaan zoude worden; men had er dus de hand mede moeten lichten. Voor de akte A zoude reeds een algemeen overzicht over de ontwikkeling en de geschiedenis van de taal in groote trekken voldoende geacht kunnen worden, indien slechts voor B de eisch van den historischen grondslag met volle gestrengheid wordt toegepast. Het valt niet te ontkennen dat de historische grammatica, al is geen candidaat uitsluitend wegens onvoldoende kennis in deze afdeeling afgewezen, de studie voor de akte A nodeloos verzwaart en menigeen terughoudt den noodigen tijd te besteden aan de theoretische en practische studie der hedendaagsche taal.

Ook de stijlleer is niet op hare plaats in een examenprogramma, dat de letterkunde buitensluit. Stijlleer toch kan met vrucht niet beoefend worden dan bij gelijktijdige bestudeering van de voortbrengselen der letterkunde. Thans leidt deze eisch van het programma tot een gedachteloos en dus nutteloos memoriseeren van enkele definitie's over versbouw, tropen en figuren, de soorten der poëzie en van den stijl enz.

Daarentegen zoude de commissie het zeer wenschelijk achten, dat onder de eischen van het examen voor de akte A werd opgenomen eenige letterkundige kennis. Met

opzet drukt de commissie zich voorloopig zoo onbepaald uit. De theoretische wenschelijkheid kan moeilijk betwist worden, dat ook de candidaat voor de akte A, die de bevoegdheid wenschte te verkrijgen tot onderwijs aan eene school van driejarigen cursus, althans eenige voorname werken der twee laatste eeuwen met oordeel heeft gelezen. Voor de leerlingen der hoogste klasse eener driejarige hoogere burgerschool, wier ontwikkeling met het verlaten der school doorgaans eindigt, is het van belang dat hun eenige liefde wordt ingeboezemd voor het lezen van bevattelijke dicht- en prozawerken. Ook practisch schijnt het voor een candidaat voor A aan minder bezwaren onderhevig, letterkunde in dezen beperkten omvang te studeeren dan historische grammatica in den ruimen zin van het thans vigeerende programma. En ongetwijfeld zal eerstgenoemde studie meer nut opleveren voor hem en voor het onderwijs. Zij zal hem in voortdurende aanraking houden met zuivere taal en gekuischten stijl en zoodoende ook gunstig werken op zijne kennis der elementaire spraakkunst, alsmede op zijn schriftelijk en mondeling taalgebruik.

De eischen, die, volgens het oordeel der commissie, voor de akte A op letterkundig terrein gesteld zouden moeten worden, in bijzonderheden te formuleeren, ligt voorshands minder op haar weg. Als algemeen beginsel zoude aangenomen moeten worden, dat de historia literaria tot een minimum beperkt wordt. Kennis van den ontwikkelingsgang der schrijvers, van hunne verhouding tot voorgangers en tijdgenooten, mag niet geëischt worden. Het zoude voldoende zijn, indien de candidaat in hoofdzaken den levensloop van uitstekende schrijvers kent en hunne voornaamste werken met oordeel gelezen heeft.

Het examen zoude zich kunnen bepalen tot de achttiende en negentiende eeuw, en wat de eerstgenoemde aangaat, tot Lessing, Goethe en Schiller. Voor de negentiende eeuw zoude men voornamelijk moeten letten op de balladen en romancen van Uhland, de lyrische poëzie van Heine, Geibel, Lenau, enkele epische werken van Hamerling, een paar drama's van Gutzkow of Laube, eindelijk op eenige nieuwere schrijvers, o. a. Auerbach, Freytag, Spielhagen, Ebers, Scheffel en wellicht nog enkele. Intusschen, op dergelijke bijzonderheden komt het thans minder aan.

Resumeerende, zoude de commissie wenschen, dat alinea 1 van het programma voor de akte A ongeveer aldus gewijzigd werd: „Grondige kennis van de verschillende onderdeelen der spraakkunst van de hedendaagsche taal. Eenige bekendheid met de geschiedenis der taal," en dat na de eerste, aldus gewijzigde, alinea eene nieuwe werd ingevoegd, ongeveer van dezen inhoud: »Kennis van het leven van enkele uitstekende schrijvers der achttiende en negentiende eeuw. Door oordeelkundige lectuur verkregen bekendheid met eenige der voornaamste werken van deze schrijvers."

In het thans vigeerende programma voor de akte B zoude de commissie geene wijzigingen wenschen te zien gebracht. Alleen acht zij het, na het boven aangevoerde, wenschelijk, dat de vrijstelling der bezitters van de akte A van het onderzoek, in de onderdeelen van dit programma in alin. 1 en 2 genoemd, vervalle of in ieder geval beperkt worde tot de spraakkunst der hedendaagsche taal.

De commissie ontveinst zich niet de moeilijkheid, dat de door haar voorgestelde wijziging van het programma voor de akte A alleen kan geschieden na voorafgaande wijziging der wet van den 25sten April 1879 (*Staatsblad* n°. 87), daar deze in art. 4 de akte A verkrijgbaar stelt ten gevolge van een examen in de taal, een examen in de letterkunde dus voor deze akte buitensluit. Het is niet onwaarschijnlijk, dat deze moeilijkheid, ook voor het geval dat Uwe Excellentie zich met de denkbeelden der commissie mocht kunnen vereenigen, de door haar voorgestelde wijziging van het programma zoude vertragen. Met het oog hierop stelt de commissie er prijs op te verklaren, dat zij ook eene wijziging van de programma's binnen de grenzen der wet van 25 April 1879 reeds als eene verbetering met blijdschap zoude begroeten; eene wijziging derhalve, door welke in het programma A de historische grondslag der taal zoude worden vervangen door de geschiedenis der taal, de stijlleer geheel zoude vervallen, en in het programma B de vrijstelling der bezitters van de akte A van het taalkundig gedeelte van het examen zoude worden opgeheven of althans beperkt.

De commissie neemt ten slotte de vrijheid, aan Uwe Excellentie den wensch te kennen te geven, dat dit verslag, evenals in vroegere jaren, in zijn geheel door den druk openbaar worde gemaakt.

Met dankbetuiging voor het in haar gestelde vertrouwen, ligt de commissie hare taak neder.

Groningen-'s Gravenhage, Januari 1884.

Namens de commissie,

B. Sijmons, *Voorzitter.*

A. L. Schmidt Jr., *Secretaris.*

Bijlage I.

Lijst der paedagogische opgaven in 1883.

a) Voor candidaten voor de akte A.

1. Es ist für Anfänger eine Declinationstabelle zu entwerfen.

2. Welcher Methode folgen Sie bei der Behandlung der Substantiv-declination ?

3. Welcher Methode folgen Sie bei der Behandlung der Conjugation ?

4. Classieficierung der Starken Verba für den Schulunterricht.

5. Die ersten Sprechübungen.

6. Wie leiten Sie die Schüler zu einen gewissen Sprachfertigkeit zu bringen ?

8. Verteilen Sie den grammatischen Unterrichtsstof über die drei Klassen einer höheren Bürgerschule mit dreijährigem Cursus.

9. Dasselbe Thema für eine Schule mit fünfjahrigem Cursus.

10. Verwendung der niederländischen Grammatik beim Unterricht in der deutschen.

11. Geben Sie einzelne Beispiele für eine zweckmässige Verwertung der historischen Grammatik für den Schulunterricht.

12. Wie wollen Sie die deutschen Uebersetzungen corrigieren ?

13. Bedienen Sie sich beim Unterricht in der untersten Klasse der deutschen Sprache ? Ihre Gründe dafür oder dagegen.

14. Verwendung des Lesebuchs.

15. Nach welchen Gesichtspunkten treffen Sie die Wahl einer deutschen Schulgrammatik ?

16. Erklären Sie den Lehrgang irgend einer Ihnen bekannten Schulgrammatik.

17. Wie unterscheiden sich Niederländisch und Deutsch im Gebrauche der Supinums mit Praepositionen ?

18. Auf welche Weise machen Sie den Schülern die Regel über *an*, *auf*, *hinter* u. s. w. deutlich ?

19. Dem Schüler sollen an Beispielen die verschiedenen Bedeutungen der Conjunctionen *während* und *indem* erläutert werden.

20. Zeigen Sie an einem Beispiel, welche Veränderungen vor sich gehen bei der Verwandlung der directen in die indirecte Rede.

21. Wie behandelen Sie in der Schule die Hilfzeitwörter des Modus?

22. Wie — die verkürzten Nebensätze?

23. Wie — den Infinitiv mit *zu* und *um zu?*

24. Wie — die Comparation der Adjectiva?

25. Wie — *a*) *hin* und *her*, *b*) *herum* und *umher?*

26. Wie — *sollte* und *würde?*

27. Wie — *door* und *voor?*

28. Lassen Sie Gedichte auswendig lernen? Ihre Gründe dafür oder dagegen.

29. Wie würden Sie in der Schule das Sprichwort: »Schuster, bleib bei deinem Leisten" behandeln?

30. Behandlung einer beliebigen Schiller'schen Ballade in der dritten Klasse der höheren Bürgerschule.

31. Wie würden Sie mit Ihren Schülern beiliegendes Stück (»der geheilte Kranke" von Hebel) behandeln; und welche sachlichen und sprachlichen Erklärungen würden Sie dazu geben?

32. Was halten Sie von einer Schulbibliothek?

b) Voor candidaten voor de acte B (behalve enkele van de genoemde).

33. Welcher Methode folgen Sie bei der Anfertigung deutscher Aufsätze?

34. Deutsche Litteraturgeschichte in der Schule.

35. Wie denken sie über das Lesen von Dramen mit verteilten Rollen?

36. Auswahl der deutschen Lectüre für die obersten Klassen eines Gymnasiums oder einer höheren Bürgerschule.

37 Behandlung eines Schiller'schen Dramas in der vierten Klasse.

38. Disposition des Aufsatzes.

39. Treiben Sie in der Schule Poetik, und, wenn ja, auf welche weise?

40. Grammatischer Unterricht in der vierten und fünften Klasse.

BIJLAGE II.

Onderwerpen voor letterkundige opstellen in 1883.

1. Gudrun, ein Charakterbild.

2. Walther von der Vogelweide in seiner Stellung zu Kaiser und Reich.

3. Die Gralsage.

4. Wolfram von Eschenbach.

5. Parzival und Tristan, zwei Charakterbilder.

6. Martin Luthers Bedeutung für die deutsche Sprache und die deutsche Litteratur.

7. Hans Sachs.

8. Andreas Gryphius als Dramatiker.

9. Martin Opitzius, »Buch von der deutschen Poeterei" und Gottscheds »Kritische Dichtkunst".

10. In wieweit ist Lessings abfälliges Urteil über Gottsched berechtigt?

11. Englische Einwirkungen auf die deutsche Litteratur vor Lessing.

12. Gellerts Bedeutung.

13. Phasen in Wielands Entwickelung und Lebensanschauung.

14. Lessing's »Hamburgische Dramaturgie".

15. Lessing's Ansicht vom Wesen des Tragischen, erlautert an »Emilia Galotti".

16. Herder, als Vater der Sturm- und Drangperiode betrachtet.

17. Phasen in Goethe's innerer Entwickelung.

18. Goethe in der Sturm- und Drangperiode.

19. Persönliches in Goethe's »Faust".

20. Die Charaktere in Goethe's »Iphigenie auf Tauris".

21. Die Charaktere in Goethe's »Torquato Tasso."

22. Die Charaktere in Schillers »Kabale und Liebe".

23. Charakteristik von Octavio und Max Piccolomini.

24. Schillers »Braut von Messina", eine Schicksalstragödie?

25. Heinrich von Kleists Dramen.

26. Franz Grillparzer.

27. Nicolaus Lenau.

28. Uhland als Romantiker.

29. Scheffels »Ekkehard".

30. Die deutschen politischen Dichter zwischen 1830 und 1850.

31. Einfluss und Bedeutung Winckelmanns.

32. Einfluss der französischen Revolution auf die deutsche Litteratur.

33. Berechtigung des historischen Romans.

34. Einfluss der germanistischen Studien auf die deutsche Litteratur.

35. Charakteristik einiger hervorragender deutschen Litterarhistoriker.

VERSLAG DER COMMISSIE, *in* 1883 *belast geweest met het afnemen der examens in de Engelsche taal, naar aanleiding van het Koninklijk besluit van* 9 *Augustus* 1879 (Staatsblad n°. 149).

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

De Commissie, bij Uw Excellentie's beschikking van 16 October 1883, n°. 3732, afd. O, belast met het afnemen der akte-examens voor de Engelsche taal, heeft de eer, bij dezen verslag te doen van hare werkzaamheden en bevindingen.

Zij was samengesteld als volgt:

dr. W. G. Brill, oud-hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, voorzitter;

dr. K. P. G. Schwartz, conrector aan het gymnasium te Doetinchem;

J. S. Robinson, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Utrecht;

J. G. Sennett, leeraar aan de Rijks hoogere burgerschool te Alkmaar;

dr. A. J. Mertens, leeraar aan het gymnasium te Nijmegen;

S. van Braam, leeraar aan het gymnasium te Utrecht, leden.

Leden-plaatsvervangers waren:

C. J. Voortman, leeraar aan de hoogere burgerschool te Amersfoort;

F. F. A. Busé, leeraar aan het gymnasium te Arnhem.

De voorbereidende vergaderingen tot regeling der examens, voorgeschreven in art. 13 van het Koninklijk besluit van 9 Augustus 1879 (*Staatsblad n⁰*. 149), werden te Utrecht gehouden, de eerste op 27 October, en de tweede op 10 November. In de eerste vergadering werden de werkzaamheden verdeeld, de stukken der candidaten onderzocht, de oproepingsbrieven vastgesteld en breedvoerige besprekingen gehouden over de inrichting en den omvang der verschillende examens.

In hoofdzaak werd er besloten, bij de regeling der examens denzelfden weg te volgen, die het vorige jaar gebleken was de meest geschikte te zijn. De tweede voorloopige vergadering was hoofdzakelijk gewijd aan de vaststelling der opgaven voor het schriftelijk werk. Algemeen was men van gevoelen, dat verschillende redenen eene verandering wenschelijk maakten in de keuze der stukken ter vertaling voor eene acte M.O.; een herhaald gebruik van hetzelfde boek heeft eigenaardige bezwaren. Daarom werden voor dezen keer de stukken gekozen uit de bloemlezing van Veegens. Ook de onderwerpen voor letterkundige opstellen werden in deze vergadering vastgesteld, waarbij werd bepaald, dat aan elken candidaat vier onderwerpen, zooveel mogelijk uit verschillende tijdperken der Engelsche letterkunde, zouden gegeven worden, om hem de keuze ruim te laten.

De examens begonnen op 26 November en konden op 17 December afloopen, gedurende welken tijd het mogelijk bleek te zijn, 25 candidaten voor lager onderwijs, 46 candidaten voor akte A, en 17 candidaten voor akte *B* te examineeren. Evenals het vorige jaar, werd ook nu voor akte *A* voor sommige candidaten met het mondeling onderzoek aangevangen, terwijl een ander het schriftelijk werk maakte, en omgekeerd; hierdoor moesten wel alle leden der commissie gedurende de geheele zitting ingespannen werkzaam zijn — vooral ook doordat het schriftelijk werk in de pauzen werd nagezien — maar zonder deze regeling zou de commissie hare werkzaamheden niet in den duur van 19 zittingen hebben kunnen verrichten.

Voor akten lager onderwijs werden iederen dag twee candidaten geëxamineerd, die begonnen met het opschrijven van eenige regelen proza, welke hun gedicteerd werden, waarna één der candidaten $^3/_4$ à 1 uur mondeling werd onderzocht, en de ander gelegenheid kreeg, eenige zinnen, ter toepassing van de voornaamste grammaticale regels bijeengebracht, in het Engelsch te vertalen; in den tijd, dat n⁰. 2 later mondeling werd geëxamineerd, maakte n⁰. 1 eene dergelijke vertaling in 't Engelsch, waarna beiden een stuk gewoon proza van 't Engelsch in 't Hollandsch moesten overbrengen.

De candidaten voor akte A — dagelijks twee in getal — kregen eerst tot hunne taak eenige regels poëzie aldus in Engelsch proza over te brengen, dat de gedachten van den dichter klaar en bondig werden uitgedrukt; daarna werd de één $1^1/_2$ à 2 uur lang mondeling onderzocht, terwijl de andere den noodigen tijd kreeg om een niet te kort stuk van den een of anderen bekenden Nederlandschen prozaschrijver in het Engelsch te vertalen.

Candidaten die examen wenschten af te leggen voor akte *B* in zijn geheelen omvang, werden den eersten dag onderzocht met het oog op de eischen, in program *A* gesteld, na afloop van den eersten examendag werd hun medegedeeld, of ze aan die eischen hadden voldaan of niet, waarbij hun echter, ook in 't laatste geval, de vrijheid werd gelaten om aan 't voortgezet examen deel te nemen al of niet. Het examen voor 't letterkundig gedeelte bestond in het maken van een opstel over één der vier ter keuze gelaten onderwerpen. Het mondeling onderzoek, dat 2 à 3 uren duurde, liep over de geschiedenis der letterkunde en hare voornaamste voortbrengselen, waarbij den candidaten gelegenheid werd gegeven om bewijs van eigen oordeel en inzicht te geven.

Binnen den gestelden termijn hadden zich bij het Departement aangemeld 88 candidaten, terwijl de commissie later nog van 6 anderen, mede door tusschenkomst van het Ministerie, het verzoek ontving om tot het examen toegelaten te worden. De commissie vond geene reden tot afwijzing van dat verzoek.

Deze 94 candidaten waren verdeeld als volgt:

	mannel. candidaten.	vrouwel. candidaten.
Akte lager onderwijs . . .	23	4
» A middelbaar onderwijs	29	21
» B » »	14	3
	66	28
	Totaal 94	

De uitslag der examens is aangegeven in de volgende tabel:

	Getal der candidaten, die				
	zich hadden aangemeld.	niet zijn opgekomen.	zijn geëxamineerd.	zijn toegelaten.	zijn afgewezen.
Mannelijke candidaten.					
Akte lager onderwijs . .	23	1	22	14	8
» A middelbaar onderwijs	29	3	26	14	12
» B middelbaar onderwijs	14	0	14	6	8
Totaal . . .	66	4	62	34	28
Vrouwelijke candidaten.					
Akte lager onderwijs . .	4	1	3	2	1
» A middelbaar onderwijs	21	1	20	15	5
» B middelbaar onderwijs	3	0	3	3	0
Totaal . . .	28	2	26	20	6
Algemeen totaal . .	94	6	88	54	34

Ofschoon de examens van dit jaar tot geen bijzondere opmerkingen aanleiding gaven, onderscheiden van de bevindingen in het rapport van 't vorige jaar vermeld, vindt de commissie de zaak voor het onderwijs en voor de onderwijzers van te veel gewicht, dan dat zij niet enkele dier opmerkingen hier zou herhalen.

De uitslag, wat het getal toegelatenen betreft, is gunstiger dan vorige jaren het geval was, en wij aarzelen niet dezen vooruitgang voor een goed deel toe te schrijven aan de omstandigheid, dat vele candidaten aan een in een vorig verslag gegeven raad gevolg hebben gegeven, en een geruimen tijd in Engeland zijn gaan doorbrengen, waar zij de gelegenheid hadden om met de taal gemeenzaam te worden; velen brachten brieven en gunstige getuigschriften mede, welke over 't algemeen door 't examen niet werden weersproken. Toch meenen

wij aan den anderen kant er op te moeten wijzen, dat gemeenzaamheid met de spreektaal gebrek aan grondige studie der taal niet kan vergoeden; 't is ons herhaaldelijk voorgekomen, dat candidaten die jaren lang in Engeland hadden gewoond, of Engelschen, die geruimen tijd in ons land verkeerd hadden, moesten afgewezen worden, omdat ze de taal en hare vormen niet hadden gemaakt tot een voorwerp van gezette studie en daardoor ten eenenmale de bekwaamheid misten, om leerlingen een juist inzicht te geven in sommige grammaticale verschijnselen. Zoo wisten verscheidene candidaten over de theorie der uitspraak, over de meest gebruikelijke synoniemen, over de betrekking der verschillende rededeelen en zinnen tot elkaar geen voldoende rekenschap te geven. Het kwam meermalen voor, dat dergelijke candidaten niet in staat bleken te zijn om dichterlijke woorden en wendingen te vatten. Wel had men vaak de benamingen der verschillende tropen en andere redekundige figuren met daarbij passende voorbeelden van buiten geleerd, maar wanneer gevraagd werd, bewijs te geven van inzicht en eigen oordeel, schoten velen te kort.

Over 't algemeen hadden candidaten voor akte *A* zich geoefend in het lezen en verstaan van enkele oud-Engelsche stukken, maar niettemin mogen wij de opmerking niet achterhouden, dat het oud-Engelsch niet bestudeerd moet worden alleen met het doel om de woorden te verstaan, maar vooral ook inzicht te bekomen in de grammaticale vormen, waardoor alleen menig merkwaardig verschijnsel in de vormleer van de hedendaagsche taal kan verklaard worden. Het lezen en vertalen van enkele stukken uit de voornaamste auteurs van 1300—1500 heeft weinig waarde, zoo daarbij niet voornamelijk gelet wordt op het verloop, de geschiedenis der woorden, m. a. w. zoo de regelen der historische grammatica niet in de taal zelve worden bestudeerd en weergevonden.

De betrekkelijk ongunstige uitslag der examens voor de akte B, inzonderheid bij de mannelijke candidaten — aan nog geen 43 pct. van hen, die examen aflegden, kon de akte worden verleend — moet hoofdzakelijk daaraan worden toegeschreven, dat de meesten zich geen duidelijke voorstelling van de eischen van 't examen hadden gemaakt. Velen die het vorige jaar te nauwernood voldoende waren bevonden voor het getuigschrift A, meldden zich nu aan voor het examen in de letterkunde, nadat ze hier en daar eene oppervlakkige bekendheid hadden verworven met sommige letterkundige voortbrengselen, en verder zich met beschouwingen en algemeenheden uit het een of ander handboek hadden tevreden gesteld. Van de opstellen, waarvan — wij zeiden het reeds — de keuze uit vier verschillende onderwerpen werd gelaten, voldeed verreweg het grootste aantal niet aan matig gestelde eischen. Zij bestonden voor het meerendeel in eene lange inleiding, waarin allerlei bijzaken even werden aangeroerd, en die gewoonlijk gevolgd werd door eene onvoldoende bespreking van het onderwerp zelf; sommige opstellen bevatten bijna woordelijke reproductiën van beschouwingen uit een algemeen gebruikt handboek. Van eene behoorlijke dispositie en logische gedachtengang was er bijna nergens spoor te vinden en slechts enkelen wisten in eigen vorm het opgegeven onderwerp volgens eigen inzicht en met de noodige onafhankelijkheid te behandelen.

Ook bij het mondelinge onderzoek in de letterkunde vertoonden zich veelal dezelfde leemten. Eene tamelijke bekendheid met de uitwendige geschiedenis der literatuur was veelal voorhanden, maar ging ook maar al te dikwijls gepaard met eene volslagen onbekendheid met oorzaken en gevolgen, met den invloed der politieke gebeurtenissen en der literatuur van het buitenland op die van het Engelsche volk.

De omvang van het gelezene was bij velen onvoldoende; blijkbaar had men zich beholpen met het van buiten leeren van résumés uit tekstboeken; weinigen bleken zelfs het groote epos »Paradise Lost" met zorg bestudeerd te hebben. Maar inzonderheid kwam dit gebrek in den omvang der lectuur aan den dag bij de behandeling der groote prozaïsten uit de 18de eeuw; weinige candidaten hadden eene meer dan oppervlakkige kennis gemaakt met den Spectator en wisten meer dan den naam en enkele levensbijzonderheden van de groote historici. Toch is er ook tot het vormen van een goeden stijl geen beter middel dan juist het nauwgezet lezen van goede prozaschrijvers, en kunnen de werken van Johnson en de geschiedschrijvers van zijnen tijd ter kenschetsing van het tijdperk niet gemist worden.

Wat betreft de intensieve lectuur, dat is de doorgronding van het gelezene, — wat over de opstellen werd gezegd, is ook hier van toepassing. Eén der candidaten had de voornaamste critieken van vroegeren en lateren tijd over Byron gelezen, en schreef daarover eenige onsamenhangende zinnen in zijn opstel neer, terwijl hij ten eenenmale onbekwaam bleek om eene behoorlijke waardeering van den Childe Harold te leveren. De Commissie vindt het daarom noodig, met aandrang het gevoelen te herhalen in 't vorige verslag geuit: geene uitvoerige handboekenstudie; beperkte, maar grondige studie van de producten der letterkunde zelve kan niet te veel worden aanbevolen. Beter de voornaamste schrijvers, die hunnen tijd kenmerken en voor volgend; perioden van gewicht zijn, grondig bestudeerd, dan van alles wate beter zelfs éénc tragedie, éénc comedie en één historisch drama van Shakespeare van alle kanten bekeken, dan eene oppervlakkige kennis van zijn geheelen dramatischen arbeid.

Met dankzegging voor het in haar gestelde vertrouwen, legt de Commissie hare taak neer.

Utrecht, 22 Januari 1884.

Namens de Commissie voornoemd,

W. G. Brill, *Voorzitter.*

S. Van Braam, *Secretaris.*

[79. 15.]

BIJLAGE N.

6 Januari 1884, n°. 4.

Wij WILLEM III, bij de gratie Gods, Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot Hertog van Luxemburg, enz., enz., enz.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van 5 December 1883, n°. 4254, afdeeling Onderwijs, tot vernietiging van het besluit van den raad der gemeente Havelte van 2 September 1883, waarbij A. Van Urk is benoemd tot onderwijzer aan de openbare lagere school te Uffelte;

Overwegende, dat bij art. 27 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), om als onderwijzer benoemd te kunnen worden, het bezit wordt vereischt van een getuigschrift van zedelijk gedrag, afgegeven door den burgemeester der gemeente of de burgemeesters der gemeenten, waar hij, aan wien het wordt uitgereikt, in de twee laatste jaren gewoond heeft;

dat bij zijne benoeming bovengenoemde A. Van Urk niet in het bezit was van een getuigschrift van zedelijk gedrag, afgegeven door den burgemeester der gemeente, waar hij sedert 1 November 1882 had gewoond;

dat de gemeenteraad derhalve, door hem te benoemen, handelde in strijd met de wet;

Gelet op art. 153 der wet van 29 Juni 1851 (*Staatsblad* n°. 85);

Den Raad van State gehoord (advies van 24 December 1883, n°. 23);

Gezien het nader rapport van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van 4 Januari 1884, n°. 4605, afdeeling Onderwijs;

Hebben goedgevonden en verstaan, voorschreven besluit van den raad der gemeente Havelte, wegens strijd met de wet, te vernietigen.

Onze Minister voornoemd is belast met de uitvoering van dit besluit hetwelk in het *Staatsblad* geplaatst en in afschrift aan den Raad van State medegedeeld zal worden.

's Gravenhage, den 6den Januari 1884.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

Heemskerk.

Uitgegeven den *elfden* Januari 1884.

De Minister van Justitie,

Du Tour van Bellinchave.

[79. 16.]

BIJLAGE O.

8 Februari 1883, n°. 8.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van 16 Februari 1883, n°. 505, afdeeling Onderwijs;

Gezien Ons besluit van 13 Augustus 1881 (*Staatsblad* n°. 149);

Hebben goedgevonden en verstaan, te bepalen:

Artikel 9, eerste lid, van Ons voorschreven besluit wordt gelezen als volgt:

»Zonder stemming worden afgewezen zij, die onvoldoende zijn bevonden in een der twee hoofdvakken, de Nederlandsche taal en het rekenen, of in twee of meer der navolgende vakken: het lezen, de beginselen der aardrijkskunde, de grondtrekken der vaderlandsche geschiedenis, de beginselen van de kennis der natuur, de beginselen van onderwijs en opvoeding en — voor zooveel de vrouwelijke candidaten betreft — de nuttige handwerken voor meisjes."

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, hetwelk in het *Staatsblad* zal worden geplaatst, en waarvan afschrift zal worden gezonden aan de Algemeene Rekenkamer.

's Gravenhage, den 18den Februri 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,
C. PIJNACKER HORDIJK.

Uitgegeven den *twee en twintigsten* Februari 1883.

De Minister van Justitie
A. E. J. MODDERMAN.

[79. 17.]

BIJLAGE P.

4 Mei 1883,
n°. 12.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van 10 Februari 1883, afdeeling Onderwijs, n°. 115/3;

Overwegende, dat het wenschelijk is Ons besluit van 1 Mei 1882 (*Staatsblad* n°. 59) ter uitvoering van art. 4 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), zooals het is gewijzigd bij Ons besluit van 5 December 1882 (*Staatsblad* n°. 152), te herzien;

Gezien de artt. 50 en 87 dier wet, alsmede art. 2 der wet van 25 April 1879 (*Staatsblad* n°. 87) en art. 1 der wet van 27 Juli 1882 (*Staatsblad* n°. 117);

Den Raad van State gehoord (advies van 20 Februari 1883, n°. 15);

Gelet op de nadere rapporten van Onzen voornoemden Minister, van 24 Februari 1883, n°. 718, en van 26 April 1883, n°. 1591, afdeeling Onderwijs;

Hebben goedgevonden en verstaan vast te stellen de volgende »*Algemeene regelen omtrent den bouw en de inrichting van schoollokalen*".

§ 1.

Van lokalen, te stichten of in gebruik te nemen voor openbaar lager onderwijs.

Artikel 1.

Bij het bestek voor den bouw eener school legt het gemeentebestuur aan den districts-schoolopziener over:

1°. een uittreksel uit de kadastrale kaart binnen een kring van 200 M. straal rondom het terrein aanwijzende het perceel met zijne naaste belendingen, zoomede de binnen dien kring gelegen inrichtingen, bedoeld bij de wet van 2 Juni 1875 (*Saatsblad* n°. 95);

2°. teekeningen van den platten grond, de doorsneden en het uitwendige op de schaal van 1 tot 100;

3°. eene begrooting van kosten.

In geval van verbouwing of uitbreiding eener school is de overlegging der sub 2°. en 3°. omschreven stukken voldoende.

Artikel 2.

De nabijheid binnen den in art. 1 aangewezen kring van inrichtingen en plaatsen, nadeelig voor de gezondheid of belemmerend voor het onderwijs, wordt bij het stichten eener school zooveel doenlijk vermeden.

Laat het beschikbaar terrein dit toe, dan worden het schoolgebouw en de onderwijzerswoning, zoo deze daaraan verbonden is, opgericht vrij van andere gebouwen.

Artikel 3.

Waar ophooging van het terrein, waarop het schoolgebouw wordt gesticht, vereischt wordt om het gebouw watervrij te maken, heeft die ophooging plaats tot ten minste 0.5 M. boven den hoogsten waterstand der omgeving.

Artikel 4.

Er is binnenshuis geen gemeenschap tusschen schoolgebouw en onderwijzerswoning.

Artikel 5.

Elk schoolvertrek wordt voor niet meer dan 100 leerlingen bestemd.

Vertrekken voor meer dan 50 leerlingen worden zoo ingericht, dat zij door eene afscheiding in twee doelmatige vertrekken kunnen worden verdeeld.

Artikel 6.

De vlakke inhoud van elk schoolvertrek bedraagt ten minste 0.8 M^2. voor iederen leerling. De lichamelijke inhoud van elk schoolvertrek bedraagt ten minste 3.6 M^3. voor iederen leerling.

De hoogte tusschen den vloer en de zoldering bedraagt ten minste 4.5 M.

Artikel 7.

De afstand tusschen den werkmuur en de voorste bank is ten minste 1.3 M.; de overige gangpaden langs de muren of de afscheiding zijn ten minste 0.6 M. breed en de gangpaden tusschen de naast elkander geplaatste rijen banken hebben eene breedte van ten minste 0.4 M.

De afstand tusschen den werkmuur en de leuning der daarvan verst verwijderde banken is niet grooter dan 6.5 M.

Artikel 8.

De wanden van het schoolvertrek zijn licht en mat gekleurd. De vlakken der schoolborden zijn mat.

Artikel 9.

Het schoolgebouw is in allen deele stevig en eenvoudig. De buitenmuren hebben ten minste 0.23 M. dikte.

Artikel 10.

De lichtramen worden zoo geplaatst en ingericht, dat het schoolvertrek voldoende en doelmatig verlicht zij en dat te sterk invallend licht worde getemperd.

Zij worden bij voorkeur geplaatst in den muur ter linkerzijde der leerlingen en nimmer in den werkmuur.

Het bovengedeelte der in de muren aangebrachte lichtramen moet ten allen tijde gemakkelijk kunnen worden geopend.

Artikel 11.

Indien de vloer van het schoolvertrek niet geheel van hout is, behooren althans de vrije ruimte vóór den werkmuur met hout belegd en de zitbanken van voetplanken of latten voorzien te zijn.

Artikel 12.

De deuren van het schoolvertrek zijn niet in onmiddellijke gemeenschap met de buitenlucht.

De gangen en portalen zijn behoorlijk verlicht, ten minste 2 M. breed en niet lager dan 2 5 M.

Artikel 13.

De schoolbanken worden voorzien van eene lendenleuning.

De schoolbanken hebben niet meer dan twee zitplaatsen.

Het tafelblad van een voldoend aantal der schoolbanken wordt ingericht voor de handwerken voor meisjes.

Artikel 14.

Bij elk schoolgebouw is een voldoend aantal privaten. Gebouwen waar jongens ter school gaan, zijn bovendien van de noodige waterplaatsen voorzien.

Voor jongens en meisjes zijn afzonderlijke privaten ingericht.

Een getal privaten, overeenstemmende met het getal schoolvertrekken, wordt als voldoende beschouwd. Hetzelfde geldt voor de waterplaatsen. Alle privaten zijn voorzien van deuren.

Privaten en waterplaatsen, met het schoolvertrek gemeenschap hebbende, zijn daarvan gescheiden door voorportalen.

Er bestaat geen gemeenschap tusschen de privaten of de waterplaatsen onderling, noch tusschen de daarvoor geplaatste portalen; voor een jongensprivaat en de daaraangrenzende waterplaats mag een gemeenschappelijk portaal ingericht worden.

Privaten, waterplaatsen en voorportalen zijn behoorlijk verlicht en van voldoende middelen tot luchtverversching voorzien. De plaatsing der privaten en waterplaatsen moet zoodanig zijn, dat behoorlijk toezicht op gemakkelijke wijze te houden zij.

De diepte der portalen is minstens 1 M., de hoogte minstens 2.5 M. De diepte der privaten is minstens 1 M., de breedte minstens 0.8 M. De breedte der waterplaatsen is minstens 0.6 M.

Artikel 15.

Voldoende middelen tot verwarming en luchtverversching worden in elk schoolvertrek aangebracht.

Artikel 16.

Het bergen van kleederen in de schoolvertrekken is verboden. Als bergplaatsen worden gebruikt gangen, portalen of daartoe ingerichte vertrekken, die behoorlijk verlicht en van luchtverversching zijn voorzien.

§ 2.

Van lokalen, waar reeds openbaar lager onderwijs werd gegeven bij het in werking treden der wet van 17 *Augestus* 1878 (Saatsblad n°. 127).

Artikel 17.

De vlakke inhoud van elk schoolvertrek bedraagt voor iederen leerling ten minste 0.65 M^2., de lichamelijke inhoud ten minste 3 M^3.

Artikel 18.

De lokalen worden vóór 1 Januari 1886 in overeenstemming gebracht met de regelen, vastgesteld bij de artt. 4, 8, 10, 3de lid, 11, 13, 1ste en 3de lid, 14 en 15.

Art. 13, 2de lid, vindt toepassing zoodra de schoolbanken door nieuwe vervangen worden.

Van de regelen, vastgesteld bij de artt. 4 en 14, 4de en volgende alinea's, kan de districts-schoolopziener ontheffing verleenen.

§ 3.

Van lokalen, te stichten of in gebruik te nemen voor openbaar middelbaar onderwijs.

Artikel 19.

Op deze lokalen zijn van toepassing de regelen, vastgesteld bij de artt. 2 tot en met 4, 6 tot en met 10, 12, 13, 1ste en 2de lid, 14 en 15.

§ 4.

Van lokalen, waar reeds openbaar middelbaar onderwijs werd gegeven bij het in werking treden der wet van 17 *Augustus* 1878 (Staatsblad n°. 127).

Artikel 20.

Op deze lokalen is art. 17 van toepassing. Zij worden vóór 1 Januari 1886 in overeenstemming gebracht met de regelen, vastgesteld bij de artt. 4, 8, 10, 3de lid, 13, 1ste lid, 14 en 15.

Art. 13, 2de lid, vindt toepassing zoodra de schoolbanken door nieuwe worden vervangen.

Van de regelen, vastgesteld bij de artt. 4 en 14, 4de en volgende alinea's, kan de inspecteur van het middelbaar onderwijs ontheffing verleenen.

§ 5.

Van lokalen, te stichten of in gebruik te nemen voor door gemeenten gesubsidieerd bizonder lager of voor bizonder middelbaor onderwijs.

Artikel 21.

De lichamelijke inhoud van elk schoolvertrek bedraagt ten minste 3 M^3. voor iederen leerling.

De artt. 10, 1ste en laatste lid, 13, 1ste lid, en 15 zijn hier van toepassing.

§ 6.

Van lokalen, waarin reeds door gemeenten gesubsidieerd bizonder lager of waarin bizonder middelbaar onderwijs werd gegeven bij het in werking treden der wet van 17 *Augustus* 1878 (Staatsblad n°. 127).

Artikel 22.

De lichamelijke inhoud van elk schoolvertrek bedraagt ten minste 3 M^3. voor iederen leerling.

De lokalen worden vóór 1 Januari 1886 in overeenstemming gebracht met de bepaling van art. 15.

§ 7.

Algemeene slotbepalingen.

Artikel 23.

Bij de toepassing der artikelen betreffende schoollokalen van middelbaar onderwijs treedt de inspecteur van het middelbaar onderwijs in de plaats van den districts-schoolopziener.

Artikel 24.

Op schoolvertrekken, uitsluitend bestemd voor onderwijs in de gymnastiek of voor laboratorium, zijn de artt. 5, 6, 7, 8, 10, 2de lid, 11, 12 en 13 niet van toepassing.

De artt. 5, 7, 8, 1ste lid, en 13 zijn niet van toepassing op schoolvertrekken uitsluitend bestemd voor teekenonderwijs.

Artikel 25.

Het hoofd der school laat in geen vertrek meer leerlingen toe dan het naar de regelen van dit besluit mag bevatten.

Ten aanzien van scholen, waar reeds onderwijs werd gegeven bij het in werking treden der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), geldt dit verbod met ingang van 1 Januari 1886.

Het hoofd eener school, waarop art. 7 of art. 19 is toe-

gepast, draagt zorg dat bij het gebruik van die school de afstanden, in art. 7 omschreven, steeds worden in acht genomen.

Artikel 26.

Op lokalen, gesticht of in gebruik genomen na het in werking treden der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n⁰. 127) en vóór het in werking treden van dit besluit, zijn de voorschriften in § 1, 3 en 5 van dit besluit van toepassing, voor zoover de daarin gestelde eischen reeds voorkwamen in Onze besluiten van 30 Augustus en 20 October 1880 (*Staatsblad* n⁰. 167 en 181).

De bouw en verbouw van scholen en onderwijzerswoningen, waarvoor de bestekken bij het in werking treden van dit besluit zijn goedgekeurd, kunnen overeenkomstig het bestek worden uitgevoerd.

Artikel 27.

Onze besluiten van 1 Mei 1882 (*Staatsblad* n°. 59) en van 5 December 1882 (*Staatsblad* n°. 152) worden ingetrokken.

Artikel 28.

Dit besluit treedt in werking op den vijfden dag na dien der dagteekening van het *Staatsblad* en van de *Staatscourant*, waarin het geplaatst is.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, hetwelk in het *Staatsblad* en gelijktijdig in de *Staatscourant* zal worden geplaatst, en waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State.

Berg, den 4den Mei 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

Uitgegeven den *twaalfden* Mei 1883.

De Minister van Justitie,

DU TOUR VAN BELLINCHAVE.

[79. 18.]

BIJLAGE Q.

20 October 1883, n°. 20.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van 22 September 1883, n°. 3098, afdeeling Onderwijs;

Gelet op art. 69, 1ste lid, der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127);

Gezien ons besluit van 22 Januari 1880 (*Staatsblad* n°. 5);

Den Raad van State gehoord (advies van 9 October 1883, n°. 16);

Gelet op het nader rapport van Onzen voornoemden Minister, van 17 October 1883, n°. 3722, afdeeling Onderwijs;

Hebben goedgevonden en verstaan, met wijziging in zoover der tabel, gevoegd bij Ons besluit, te bepalen, dat de school-arrondissementen, behoorende tot het schooldistrict *Winschoten*, zullen omvatten de gemeenten, hieronder achter elk dier arrondissementen vermeld, als:

het arrondissement *Winschoten:* de gemeenten Beerta, Finsterwolde, Midwolda, Nieuwe Schans, Nieuwolda, Scheemda, Termunten, Winschoten;

het arrondissement *Hoogezand:* de gemeenten Hoogezand, Noordbroek, Noorddijk, Sappemeer, Slochteren, Ten Boer, Zuidbroek;

Het arrondissement *Veendam:* de gemeenten Meeden, Muntendam, Oude Pekela, Veendam, Wildervank;

het arrondissement *Onstwedde:* de gemeenten Bellingwolde, Nieuwe Pekela, Onstwedde, Vlagtwedde, Wedde.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, hetwelk in het *Staatsblad* zal worden geplaatst, en waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State.

Het Loo, den 20sten October 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

Uitgegeven den *vier en twintigsten* October 1883.

De Minister van Justitie,

DU TOUR VAN BELLINCHAVE.

[79. 19.]

BIJLAGE B.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van 31 Augustus 1883, n°. 3150, afdeeling Onderwijs;

Overwegende dat het wenschelijk is Ons besluit van 17 Januari 1880 (*Staatsblad* n°. 1), ter uitvoering van artt. 24 en 26 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), te herzien;

Gezien de artt. 24 en 88 dier wet;

Gedeputeerde Staten der provinciën gehoord;

Den Raad van State gehoord (advies van 23 October 1883, n°. 14);

Gelet op het nader rapport van Onzen voornoemden Minister, van 25 October 1883, n°. 3908, afdeeling Onderwijs;

Hebben goedgevonden en verstaan te bepalen:

Art. 1, tweede lid, van Ons voorschreven besluit wordt gelezen als volgt:

» Hierbij wordt in acht genomen, dat op 1 Januari 1886 of vroeger het volle getal der bij de genoemde wetsbepalingen gevorderde onderwijzers in dienst behoort te zijn gesteld."

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, dat in het *Staatsblad* en gelijktijdig in de *Staatscourant* zal worden geplaatst, en waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State.

Het Loo, den 27sten October 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

Uitgegeven den *zesden* November 1883.

De Minister van Justitie,

DU TOUR VAN BELLINCHAVE.

[79. 20.]

BIJLAGE 8.

WET *van den 3den Januari 1884, tot wijziging van artikel 65 der wet op het lager onderwijs.*

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, saluut! doen te weten:

Alzoo Wij in overweging hebben genomen, dat het wenschelijk is, eene wijziging te brengen in art. 65 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), houdende herziening der wet van 13 Augustus 1857 (*Staatsblad* n°. 103) tot regeling van het lager onderwijs;

Zoo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

Eenig artikel.

De beide eerste alinea's van art. 65 worden gelezen als volgt:

Ter verkrijging eener akte van bekwaamheid voor huis- en schoolonderwijs in een of meer der vakken, vermeld in art. 2 onder *l*, *m*, *n*, *q*, *r* en *s*, wordt vereischt:

a. het bezit der akte, vermeld in art. 56 onder *a*,

b. enz.

Lasten en bevelen, dat deze in het *Staatsblad* zal worden geplaatst, en dat alle ministerieele departementen, autoriteiten, colleges en ambtenaren, wien zulks aangaat, aan de nauwkeurige uitvoering de hand zullen houden.

Gegeven te 's Gravenhage, den 3den Januari 1884.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

Uitgegeven den *vierden* Januari 1884.

De Minister van Justitie,

DU TOUR VAN BELLINCHAVE.

[79. 21.]

BIJLAGE T.

RAPPORT *van den Voorzitter der Commissie die te Breda zitting hield.*

's Hertogenbosch, 15 November 1883.

Aan Zijne Excellentie den heer Minister van Binnenlandsche Zaken.

In antwoord op Uwer Excellentie's schrijven van 25 October ll., heb ik de eer Uwe Excellentie hier te laten volgen de resultaten van het onderzoek naar, en het nadenken over de vermoedelijke oorzaken van den ongunstigen uitslag der hoofdonderwijzersexamens te Breda.

Van onderscheidene zijden werd de vraag gesteld: waar liggen de oorzaken van den ongunstigen uitslag der hoofdonderwijzersexamens in het algemeen: bij de commissiën; in het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 (*Staatsblad* n°. 106) met daarbij behoorend programma; of in de candidaten?

Bij de commissiën? Van de commissie, te Breda onder mijn voorzitterschap vergaderd, meen ik te moeten getuigen, dat zij hare taak opvatte met zooveel bewustheid van de betrekkelijk *hooge* eischen die den candidaten gesteld worden, en daarom met zooveel tact, toegevendheid en humaniteit, als maar eenigszins bestaanbaar kon geacht worden met de eischen van recht en billijkheid, als geoorloofd scheen met het oog op de belangen van het onderwijs, die toch gebiedend vorderen, dat de hoofdakte niet al te lichtvaardig worde afgegeven.

In het aangehaalde Koninklijk besluit met programma? Ten deze deel ik persoonlijk geheel het gevoelen der Bredasche commissie, uitgedrukt in het procesverbaal harer laatste zitting. De vraag van Uwe Excellentie, of art. 12 van dat besluit geacht kan worden de examen-commissiën te noodzaken tot afwijzing in gevallen, waarin zij, waren ze niet door dat voorschrift gebonden, vrijheid tot toelating zouden kunnen vinden, wordt derhalve door mij ontkennend beantwoord. Waar art. 11, laatste lid, van het besluit behoorlijk wordt nageleefd; waar de geheele commissie het examenwerk waardeert; waar ze in twijfelachtige gevallen niet dan na *ernstige* en *grondige* overweging haar »volstrekt onvoldoende" uitspreekt; dáár zal dat noodlottige votum voor *één* hoofdvak of voor *twee* bijvakken wel nooit iemand treffen, die in de overige vakken een goed examen deed.

Hoe treurig het is, dat te moeten constateeren, de slechte uitslag van de examens te Breda moet uitsluitend gezocht worden in het gehalte der candidaten en is daar trouwens ook niet moeilijk te vinden.

Verdeelt men die candidaten in twee groepen en brengt men tot de eene groep de candidaten van 23 jaar en daar beneden, tot de andere die van boven de 23 jaar, dan telt de eerste groep 46 candidaten, van welke 17, dat is ongeveer 37 pct., slaagden; de tweede, 60 candidaten, van welke slechts 12, dat is ongeveer 20 pct., succes hadden. Telt men bij de eerste groep niet de candidaten van 20 en 21 jaar, dan blijven er 37 over, van welke 14, dat is bijna 38 pct., de akte kregen; en laat men van de tweede die van 24 jaar weg, van welke nog 25 pct. slaagden, dan blijven er nog 48 over, van welke slechts 9, dat is ongeveer 19 pct., de akte verwierven. Van de 19 candidaten, die boven de 27 jaar waren, slaagden slechts 2. Een dezer had aanteekening voor de moderne talen, de ander voor wiskunde en teekenen.

Bij die verdeeling blijkt uit de verschillende cijfers, dat het examen dergenen, die zich op den normaalleeftijd van 22, 23 en 24 jaar aanboden, een niet veel ongunstiger uitslag had, dan bijv. de examens in de provincie Noordbrabant in de jaren 1875, 1876 en 1880, toen dáár respectievelijk slechts 39 pct., 39 pct. en 35 pct. van hen, die het hoofdonderwijzersexamen deden, slaagden. En ligt het ten aanzien van de oudere candidaten, voor hen, die reeds vóór drie jaar of vroeger (die van 26, 27 jaar en ouder reeds onder de wet van 1857), het examen hadden *kunnen* doen, niet voor de hand, dat zij tot de zwakkere broeders behoorden, die òf reeds vroeger te vergeefs beproefden het examen te doen, òf het steeds uitstelden, omdat zij twijfelden aan hun aanleg, of de bewustheid hadden hun tijd niet behoorlijk besteed te hebben?

Voorts waren er onder de candidaten te Breda niet minder dan 35 uit de beide Hollanden en Gelderland. Van deze slaagden slechts 6, dat is ongeveer 17 pct. Is het niet zeer waarschijnlijk, dat het meerendeel dier lieden, zich te zwak gevoelende voor de eischen der commissiën te Arnhem of den Haag, wat al te veel gerekend hebben op de zoo dikwijls gelaakte Noordbrabantsche toegevendheid? Is dat niet bijna zeker, voor zoover het degenen betreft, die reeds vroeger voor andere commissiën het examen poogden te doen? 't Is mij niet bekend, maar ik meen als schier zeker te mogen aannemen, dat slechts zeer enkele candidaten uit Zeeland, Noordbrabant en Limburg de Bredasche commissie voorbijgingen.

Eindelijk rest mij nog het antwoord te geven op de vraag, in het schrijven van Uwe Excellentie, sub 1°., gesteld.

45 candidaten haalden een volstrekt onvoldoend cijfer voor het examen in de *Nederlandsche taal;* bij 25 gaf dat examen alléén den doorslag bij de afwijzing; doch de meeste dezer stonden ook zwak in de andere vakken, waarin ze geëxamineerd werden.

Dat het aantal candidaten, die voor de Nederlandsche taal moesten afgewezen worden, betrekkelijk zoo groot is; moet in de eerste plaats toegeschreven worden aan het feit, dat het examen in dat vak voor al de candidaten op den 1sten, of op de eerste helft van den 2den dag viel, en dus schier allen voor taal geëxamineerd werden; en in de tweede plaats aan den aard van het vak zelf en aan de opvatting daarvan bij den examinator.

Indien er waarheid ligt in het gezegde van Boileau: »de *stijl* is de mensch", dan zal het zeker wel wáár zijn, dat de *taal* de mensch is, met andere woorden, dat men den geheelen mensch kent uit zijne taal; en zoo behoeft het geen betoog, dat het examen in de taal, goed opgevat, steeds een zeer gewichtigen invloed op het examen in zijn geheel moet hebben. En dat dr. Trosée, als examinator, het Nederlandsch, als studievak voor den onderwijzer, juist opvat, moge blijken uit het overgelegde proces-verbaal van de zittingen der Bredasche commissie en uit het schriftelijk werk dat door hem, in overeenstemming met de andere leden der commissie, werd opgegeven en dat met de schriftelijke opgaven voor de andere vakken te vinden is in het boekje, waarvan het mij vergund zij hierbij een exemplaar aan Uwe Excellentie aan te bieden. (1)

(1) Bij dit rapport was overgelegd een exemplaar van »Opgaven en vraagstukken voor het schriftelijk werk, gegeven te Breda in Juli en Augustus 1883, aan de candidaten voor de akte van hoofdonderwijzer en hoofdonderwijzeres"; uitgegeven bij Broese & Comp., te Breda.

Het kan misschien zijn nut hebben ten slotte nog mede te deelen, dat de reken- en wiskundige vraagstukken te Breda opgegeven, zoo eenvoudig zijn, dat een onderwijzer te Waddinxveen aan de firma Broese & Comp. aanbood binnen veertien dagen al de antwoorden te leveren.

De Inspecteur van het lager onderwijs in de 1ste inspectie,

J. B. Verhejen.

RAPPORT *van den Voorzitter der Commissie die te Arnhem zitting hield.*

Arnhem, 29 October 1883.

Aan Zijne Excellentie den heer Minister van Binnenlandsche Zaken.

Ter voldoening aan het verlangen, uitgedrukt in Uwer Excellentie's schrijven van 25 October jl., heb ik de eer Uwe Excellentie het navolgende mede te deelen.

De redenen, welke naar de ondervinding, dezen zomer opgedaan door de commissie, belast met het afnemen der examens aan de adspirant-hoofdonderwijzers te Arnhem, den ongunstigen uitslag dier examens hebben veroorzaakt, zijn:

1°. de onvoldoende voorbereiding van vele candidaten, tot het afleggen van examen. Eene afwijzing schrikt sommigen niet af, omdat

a. het examen kosteloos is;

b. het voorschrift van art. 15 van het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 (*Staatsblad* n°. 106) enkelen een geschikt en goedkoop middel aan de hand geeft om tot de wetenschap te komen, van welke vakken zij eene nog te geringe kennis bezitten; en

c. zij het examen zoo dikwerf mogen afleggen als zij verkiezen.

Velen zouden van deelneming aan het examen afzien, indien er een, naar mijn oordeel zeer wenschelijk, voorschrift bestond, waarbij werd bepaald, dat de candidaat, die driemaal was afgewezen, niet weder tot het examen mocht worden toegelaten. Het bedrag van de kosten der examens zou dientengevolge niet weinig afnemen.

Ten bewijze dat enkele adspiranten het er »maar op wagen", moge dienen, dat *twee* personen in het arrondissement Arnhem in het vóór- en in het najaar van 1881, 1882 en 1883, derhalve *zes* achtereenvolgende malen, telkens zijn afgewezen voor de akte als onderwijzer;

2°. de degelijke wijze waarop sedert de invoering der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) de examens voor hoofdonderwijzer worden afgenomen. Sedert 1881 worden:

a. met deze examens belast personen, die specialiteiten zijn op het gebied van het vak, waarin zij examineeren, en die derhalve volkomen kunnen beoordeelen of de candidaat heldere begrippen daaromtrent bezit; en

b. de candidaten bij het mondeling examen, bijna zonder uitzondering, afzonderlijk ondervraagd.

Onder de werking der wet van 1857 lieten de examens voor hoofdonderwijzer in grondigheid soms nog al te wenschen over. Ook bleef men, gelijk in Gelderland, de verkeerde usantie volgen van 12 of 13 candidaten te gelijk mondeling door denzelfden examinator te doen ondervragen. Menigeen sloop toen door het examen heen, die thans, als afgewezene, wordt teruggehouden; en

3°. de eischen, die aan de adspiranten worden gesteld.

Bij vergelijking van het vigeerende programma met het vroegere, valt op te merken, dat bij het eerstbedoelde het getal vakken, waarin examen moet worden afgelegd, is vermeerderd met de *wiskunde* en het *handteekenen*; terwijl eene meer omvattende kennis wordt verlangd van de *paedagogiek* en de *kennis der natuur*.

Naar mijne overtuiging kunnen personen van gewonen aanleg de bij het hoofdonderwijzers-examen gevorderde bekwaamheden niet geheel door eigen studie verwerven: zij behoeven daartoe, althans voor sommige vakken, gedurende vrij geruimen tijd de voorlichting en de leiding van deskundigen. Ik acht het daarom een verblijdend verschijnsel, dat hier en daar cursussen tot opleiding van adspirant-hoofdonderwijzers zijn geopend. Deze inrichtingen zijn op de meeste plaatsen van nog jonge dagteekening en hebben derhalve slechts eenen *betrekkelijk geringen invloed* op het getal der toegelaten candidaten kunnen uitoefenen. Dat sommige onderwijzers zich aan het examen voor de hoofdakte onderwerpen, ofschoon zij slechts korten tijd de lessen aan zulk eenen cursus hebben gevolgd, is een niet ongewoon verschijnsel.

Met betrekking tot de examens in de 4 hierboven vermelde vakken verdienen de navolgende cijfers wel de aandacht. Te Arnhem werden geëxamineerd in:

de wiskunde . . .	42 mannen en	9 vrouwen;		
het handteekenen .	37 »	» 9 »		
de paedagogiek . .	61 »	» 12 »	en in	
de kennis der natuur	63 »	» 13 »		

Een onvoldoend examen werd afgelegd in:

de wiskunde door . . .	19 mannen en 1 vrouw;		
het handteekenen door. .	8 »		
de paedagogiek door . .	12 »	» 1 »	en in
de kennis der natuur door .	13 »	» 1 »	

Hierbij dient te worden opgemerkt, dat zeer vele adspiranten zich hadden teruggetrokken, vóórdat zij in een dezer vakken waren geexamineerd; dat sommigen reeds in het bezit waren eener aanteekening voor de *wiskunde* of het *handteekenen*, en dat het examen in het laatstbedoeld vak altijd op den 3den examendag van elke groep werd afgenomen.

Naar mijne meening waren de aan de candidaten te Arnhem gestelde vragen en voorgelegde opgaven in het algemeen niet te moeilijk. De gunstige afloop van de examens van de vrouwelijke adspiranten — van de 15 candidaten werden 10 toegelaten — moge hiervan ten bewijze strekken. Deze uitslag laat zich gemakkelijk verklaren. Van de geslaagde dames zijn een *vijftal* vroegere of tegenwoordige kweekelingen der kweekschool van onderwijzeressen alhier; terwijl een 3tal andere in de laatste jaren eene speciale opleiding hadden ontvangen van bekwame deskundigen. Wellicht was dit laatste bij de 2 overige toegelatenen ook het geval.

Overgaande tot de beantwoording der door Uwe Excellentie sub 1°. vermelde vraag, heb ik de eer mede te deelen, dat in dezen zomer te Arnhem aan het examen in de *Nederlandsche taal* is deelgenomen door 65 mannelijke en 12 vrouwelijke candidaten. Een onvoldoend cijfer werd toegekend aan 32 mannen (18 ontvingen het cijfer 4, 12 het cijfer 3 en 2 het cijfer 2); alsmede aan 2 dames (zij verkregen het cijfer 4).

Naar mijne overtuiging, is de ongunstige uitslag van het examen der mannelijke adspiranten alleen toe te schrijven aan hunne te geringe kennis van bedoeld vak. Ook onder de werking der wet van 1857, was de Nederlandsche taal bij het meerendeel der adspiranten naar de hoofdonderwijzers-akte het zwakke punt.

Dewijl ik van het jaar 1867 tot 1879 in Gelderland hetzij als lid der provinciale commissie, hetzij als deskundige, meestal belast was met het examen in dit vak, had ik overvloedige gelegenheid op te merken, dat vele candidaten meenden onze moedertaal te kennen, als zij, wisten wanneer »de" of »den", »die" of »dien", »gelooft" of »geloofd" enz. moest geschreven worden, en eenige definities en regels konden opdreunen. Doch voornamelijk liet het *maken van opstellen* bij het meerendeel

van hen, in tegenstelling met vele vreemdelingen, die examen in hunne moedertaal aflegden, veel te wenschen over.

Bij de dezen zomer hier gehouden examens en bij vergelijkende examens bleek mij, dat er vooruitgang in de studie der taal en de practische beoefening der stijlleer bij de onderwijzers valt waar te nemen. De in de laatste jaren verschenen goede handleidingen en het grondige onderwijs in het Nederlandsch aan de hoogere burgerscholen hebben hiertoe ongetwijfeld medegewerkt. Dit doet mij hopen, dat het getal afwijzingen voor dit vak van lieverlede zal inkrimpen.

Gevallen als worden bedoeld bij de sub 2°. door Uwe Excellentie gestelde vragen, hebben zich bij mannelijke candidaten in de zittingen der Arnhemsche commissie enkele malen voorgedaan. Ik vermeen althans te mogen aannemen, dat de op de tabel, als bijlage hierbij gevoegd, sub 1 tot 4 — en wellicht ook sub 5 — bedoelde mannelijke adspiranten zeer veel kans zouden hebben gehad om te worden toegelaten, indien de commissie niet door het voorschrift van art. 12 van het Koninklijk besluit was genoodzaakt geweest eene afwijzing uit te spreken.

Hadden *alle* candidaten *tot het einde* aan het examen deelgenomen, dan zouden bedoelde gevallen waarschijnlijk nog meer zijn voorgekomen.

De Schoolopziener in het district Arnhem,

H. Vethake.

BIJLAGE, behoorende bij het rapport van den Voorzitter der Commissie die te Arnhem zitting hield.

Nummer van orde der adspiranten.	Lezen.	Schrijven.	Nederl. taal.			Vormleer.	Rekenen.			Aardrijkskunde.			Geschiedenis.			Kennis der natuur.	Wiskunde.			Handteekenen.	Opvoeding en onderwijs.			
			Mondeling.	Schriftelijk.	Totaal.		Mondeling.	Schriftelijk.	Totaal.	Mondeling.	Schriftelijk.	Totaal.	Mondeling.	Schriftelijk.	Totaal.		Mondeling.	Schriftelijk.	Totaal.		Mondeling.	Schriftelijk.	Totaal.	
I.	5	5	3	5	4	5	7	7	7	4 à 5	5 à 6	5	7	6	7	9	bezit akte			5	4	6	5	
II.	7	6	5	+2	4	6	+5	+4	5	+6	+6	6	6	6	6	6	5	6	6	—5	5	+4	5	
III.	6	6	6	6	6	5	6	—5	5	+5	7	6	+5	7	6	5	4	7	6	bezit akte	3	4	3	
IV.	5	6	5	+3	4	7	9	9	9	7	+4	6	6	5	6	9	7	7	7	6	7	5	6	(Een opmerkelijk geval!)
V.	+6	6	5	—5	5	5	4	—6	5	6	5	5	4	4	4	7	5	2	4	+5	6	5	+5	

RAPPORT *van den Voorzitter der Commissie die te 's Gravenhage zitting hield.*

Amsterdam, 15 November 1883.

Aan den Heer Minister van Binnenlandsche Zaken.

Nadat ik Uwe missive van 25 October jl. had ontvangen, heb ik de leden der jongste examen-commissie, te 's Gravenhage, omtrent de vragen, daarin vervat, geraadpleegd. Ik ben thans in staat U een antwoord te geven, dat met slechts eene enkele uitzondering omtrent de laatste vraag, het eenstemmig gevoelen der commissie uitdrukt.

In de eerste plaats veroorloof ik mij een woord van toelichting te voegen bij de tabel, die een overzicht geeft van den uitslag der examens in de verschillende vakken, en die als bijlage bij dit rapport is gevoegd. 1°. Het »aantal examens" is afzonderlijk opgegeven, omdat een zeer groot gedeelte der candidaten aan het examen in verschillende vakken geen deel nam, nadat hun was gebleken, dat zij niet meer konden slagen. 2°. Bij geen der afgewezenen heeft het onvoldoende cijfer voor het *schrijven* invloed op de afwijzing gehad.

Blijkt uit de tabel, dat onvoldoende kennis in verschillende vakken op den ongunstigen afloop invloed heeft uitgeoefend, daaruit blijkt ook dat onvoldoende kennis *van Nederlandsche taal*, hier, evenals elders, een zeer groot aandeel daarin heeft gehad. Bij de beoordeeling der ongunstige verhouding moet daarenboven niet worden voorbijgezien — in verband met hetgeen ik hierboven aanmerkte — dat 58 candidaten aan het examen in Nederlandsche taal geen deel namen. Nog doe ik opmerken, dat de 12 candidaten, die *alléén* voor Nederlandsche taal werden afgewezen, voor 't grootste gedeelte zich verwijderden, nadat hun de ongunstige uitslag was medegedeeld, zonder zich aan het onderzoek in eenig ander vak te onderwerpen. Ik wijs daarop te meer, omdat er eenig verschil bestond in dit opzicht tusschen onze en eene andere commissie. Werd, bijna zonder uitzondering, aan de candidaten, die 't verlangden te weten, de ongunstige uitslag medegedeeld *zoodra* die bekend was, bij eene andere commissie geschiedde dat meestal eerst dan, wanneer 't examen in meer vakken had plaats gehad, waarbij dan meestal ook daarin een of meer onvoldoende cijfers werden verkregen.

Hadden dus alle candidaten aan het geheele examen deelgenomen, dan zou *a.* zeer zeker de verhouding van den ongunstigen uitslag voor *Nederlandsche taal* nog ongunstiger zijn; maar dan zou het ook *b.* zijn gebleken, dat in nog veel meer gevallen dan het overzicht aanwijst, de onvoldoende kennis in dat vak gepaard ging met onvoldoende kennis in andere. Het is toch zeer opmerkelijk, dat het geval dat een candidaat, nadat hij in alle vakken was geëxamineerd, om *één* vak werd afgewezen, tot de zeer zeldzame uitzonderingen behoorde en zich, wat Nederlandsche taal betreft, slechts éénmaal heeft voorgedaan.

»Waaraan is die ongunstige uitslag toe te schrijven, in de eerste plaats wat Nederlandsche taal betreft?

De commissie is overtuigd: *niet* aan de eischen in het programma gesteld, en nog minder aan de wijze waarop die eischen zijn toegepast. Ieder programma kan meer of minder gestreng in toepassing worden gebracht. Maar ik houd mij, met al de leden der commissie, verzekerd, dat er *niet* gezondigd is aan de zijde van het »*te veel*", maar veel eerder aan die van het »te weinig". Al de leden woonden met opzet, zoo dikwijls hun eigen werk zulks veroorloofde, dat gedeelte van het examen bij. En allen kregen den indruk dat het onbegrijpelijk was hoe een groot gedeelte aan zulke eenvoudige eischen niet kon voldoen. Van spraakkunst wisten velen de eenvoudigste vragen, die men zelfs op een eerste onderwijzersexamen niet moest behoeven te doen, niet te beantwoorden. Om althans eenig antwoord te verkrijgen, moest men dikwijls afdalen tot de allereerste beginselen. En nog meer viel het op, hoe gebrekkig bij velen het lezen, het verstaan van het gelezene was. Niet alleen dat vreemde, of weinig voorkomende woorden niet werden begrepen, ook zeer gewone uitdrukkingen en spreekwijzen werden dikwijls niet verstaan. Lette men op het schriftelijk werk, dan stond men dikwijls verbaasd over de vele en grove fouten. Had men, wat woordvoeging en spraakkunst betreft, de gestelde eischen niet dikwijls met groote mildheid toegepast, er zouden zeker nog veel meer onvoldoende cijfers zijn gegeven. Ik ben overtuigd dat menigeen, die, afgaande op enkele onjuiste mededeelingen, meent dat er veel te veel is geëischt, als hij het examen in de Nederlandsche taal van meer dan een candidaat, die geslaagd is, had bijgewoond en van 't schriftelijk werk kennis had genomen, zich dien gunstigen afloop niet zou hebben voorgesteld. En ik sprak nog niet van de kennis der letterkunde. Nooit werd gevraagd: »weet ge dit of dat?", dan alleen wanneer de candidaat geen antwoord gaf op de vraag: »wat weet gij?" Nooit was het: »Vertel me iets van dezen of dien schrijver", maar steeds: »Van welken schrijver hebt ge iets gelezen?" En al zonder ik nu uit de antwoorden, waarbij zelfs het zeer jeugdige publiek, begrijpelijkerwijze, zijn lachlust niet kon bedwingen, dan blijft er nog zeer veel over, waarover men zich evenzeer verbazen als bedroeven moest. Van kennis van onze hedendaagsche letterkunde, of van dien van deze eeuw bij velen geen spoor, dan soms een enkelen naam. Onze groote mannen — een Beets — niet anders bekend aan zeer velen dan uit *den naam* van de Camera Obscura (door een candidaat »Chambre d'Obscure" genoemd) en soms uit een enkel klein gedichtje, dat dan nog niet altijd begrepen werd. Ook hierbij stel ik er prijs op te vermelden, dat al de leden der commissie zich van dat treurig verschijnsel hebben overtuigd. En evenzeer, dat de leden van de vorige examen-commissiën, wier voorzitter ik was, geheel en al dezelfde ondervinding opdeden, zoodat dan ook de uitslag dier examens even ongunstig was als van het laatst gehouden. Met opzet had ik u onderwijzers voorgedragen van de meest uiteenloopende richting, zeer bekwame mannen, die vroeger nog geen deel van deze commissie hadden uit gemaakt en van wie ik ook wist dat ze wel eens hadden getwijfeld of de vorige wellicht niet wat te streng hadden geoordeeld. En allen werden telkens versterkt in hunne overtuiging, dat lagere eischen te stellen ongeoorloofd en dat het bij de allermildste toepassing onmogelijk was tot eene andere slotsom te komen dan hunne voorgangers.

»Van waar dat gebrek aan kennis bij zoo velen?" Dat blijkt het best wanneer men let op die candidaten die een voldoend, sommigen die een zeer voldoend examen aflegden. Dat waren zij, die behoorlijk opgeleid en voorbereid, vroeger het *eerste* (hulp)*onderwijzersexamen* hadden gedaan, en die hadden voortgebouwd op den goeden grondslag die gelegd was. Die, een enkele door privaatonderwijs, de meesten aan werkelijk goede inrichtingen van opleiding, zoowel openbare als bijzondere, voor 't eerste examen gevormd, òf met, òf ook zonder hulp hunne studie hadden voortgezet tot aan het hoofdonderwijzersexamen. Dát nu hadden van hen, die niet slaagden velen *niet* gedaan, de meesten niet *kunnen* doen.

Daar waren er enkelen, die met eene onbegrijpelijke overschatting van eigen kracht en eigen bekwaamheid, na de eens met lof verkregen onderwijzersakte, zich wel op studie hadden blijven toeleggen, maar gemeend hadden dat zij van *Nederlandsche taal* voldoende op de hoogte waren, en nu op 't examen tot bewustheid kwamen van hetgeen zij *niet* of veel te weinig hadden gedaan. Voor zulken was de afwijzing een heilzaam middel om hen tot zelfkennis te leiden; en ik kan met ingenomenheid op meer dan een voorbeeld wijzen, dat een dergelijk candidaat, eerst over zijne afwijzing uiterst verbaasd, na op zijn werk te zijn gewezen, volmondig erkende dat hij die uitkomst had verdiend en alleen zichzelven had te wijten. Daar werd tusschen zulke en de examinatoren meer dan eene briefwisseling aangeknoopt, waarvan zij den heilzamen invloed op hunne studie dankbaar erkennen.

Daar waren er ook, die duidelijk toonden, dat ze, na een werkelijk voldoend (hulp)onderwijzersexamen te hebben gedaan, niet alleen niet voor Nederlandsche taal, maar voor geen enkel vak zich eenige moeite hadden gegeven om 't bij te houden, laat staan om verder te komen; één onder anderen, die na eenige jaren zich met zeer slecht gevolg in handelszaken te hebben bewogen, weêr tot zijn eerste beroep was teruggekeerd, nu zonder eenige voorbereiding zich aan 't examen onderwierp, bij de zachtzinnigste examinatoren de allerlaagste cijfers behaalde, en

die daarna in een dagblad de commissie beschuldigde dat ze het er op toelegde de candidaten af te wijzen.

Maar veel grooter was, *nu* evenals in de vorige jaren, het getal van hen, die, althans in den laatsten tijd, wél zich hadden willen voorbereiden, maar die 't niet hadden *kunnen* doen zooals 't behoort. Dat waren zij, die jaren geleden het onderwijzersexamen hadden afgelegd en eene akte van bekwaamheid hadden verkregen, bij wier toekenning meer meêlijden met den persoon, dan met diens toekomstige leerlingen, in vele gevallen ook de toenemende »onderwijzersnood" overwegenden invloed had uitgeoefend. En waren zulken nu nog maar voortgegaan om hunne uiterst geringe kennis, die ze bij zeer gebrekkige opleiding verkregen hadden te bevestigen en uit te breiden door voortdurende oefening, dan zouden sommigen hunner althans, met groote inspanning en onder behoorlijke leiding het nog zoover hebben kunnen brengen dat ze eenigszins aan matige eischen hadden kunnen voldoen. Maar dat deden zij niet. Zij besteedden hun tijd aan allerlei andere dingen, zoo niet ongepaste, dan toch voor hen ongeschikt, aan studie bij voorbeeld van eene vreemde taal, terwijl ze al hun tijd noodig hadden om hunne gebrekkige kennis van de moedertaal te verbeteren. En als zij, bij 't naderen van den tijd van 't hoofdonderwijzersexamen, zich daarvoor wilden voorbereiden, bleek het dat de gebrekkig gelegde grondslagen geheel waren verdwenen, zoodat daarop niet *kon* worden voortgebouwd.

Van de treurige uitkomsten van de hoofdonderwijzersexamens, zoowel vóór als na 1880, draagt zonder twijfel de gebrekkige opleiding der aanstaande hulponderwijzers, en de gemakkelijkheid, waarmeê al te dikwijls de akte van bekwaamheid werd uitgereikt, voor verreweg het grootste gedeelte de schuld. Het overgroote gedeelte van hen, die aan 't hoofdonderwijzersexamen deelnamen, had van de verbeterde opleiding tot (hulp)onderwijzer nog geen gebruik kunnen maken.

Het bovenstaande geldt van de Nederlandsche taal in eene zeer voorname plaats, maar is evenzeer toepasselijk op de overige vakken; zoowel wat het onvoldoende der kennis betreft, als de oorzaken daarvan. Tegenover hen, die, na zorgvuldige voorbereiding toonden zeer gemakkelijk aan de eischen te kunnen voldoen, stonden de zeer velen, die daarin te kort kwamen. Op wat wijze velen zich hadden voorbereid kan als geldig voor 't geheel, 't best worden aangetoond bij »de opvoedkunde". Bij het mondeling onderzoek werd daarbij aan ieder candidaat gevraagd welke eischen het programma stelde voor de kennis van dit vak. En het was eene zeldzame uitzondering, wanneer het eens gebeurde dat iemand dat programma kende; de meesten hadden het blijkbaar niet ingezien. Wat de kennis der opvoedkunde zelve betreft, men verwonderde zich menigmaal hoe 't mogelijk was, dat velen zoo onbekend waren met hetgeen een hoofdbestanddeel is van hunne levenstaak. Ik spreek niet van gebrekkige kennis van anthropologie, die ik gaarne van 't programma zag verdwijnen, indien men zich althans niet tot de allereenvoudigste dingen meent te kunnen bepalen; maar van de practijk der opvoedkunde, van de methode van onderwijs. Vroeg men niets anders dan dat de candidaat rekenschap zou geven van de methode door hem, bij zijn eigen onderwijs gevolgd, dan bleek uit het antwoord telkens, dat daarbij of daarover niet was gedacht. Van de allervoornaamste bepalingen der onderwijswet, van art. 33, om iets te noemen, van het verschil tusschen openbaar en bijzonder onderwijs hadden de meeste óf geene óf eene zeer onjuiste voorstelling.

Bij het *rekenen* deed zich weder een ander verschijnsel voor, dat licht werpt op de wijze, waarop het geheele examen door velen wordt opgevat. Sommigen hadden zich in het *hoogere* verdiept, toonden duidelijk dat ze daarin niet hadden kunnen slagen, omdat ze 't *lagere* vergeten waren, en beweerden dan soms, dat het onderzoek naar zulke eenvoudige dingen als de hoofdregels der rekenkunde op dit examen niet thuis behoorde.

Ik zou zoo kunnen voortgaan en bij elk vak afzonderlijk aantoonen hoe óf eene verkeerde voorstelling van 't geen werd geëischt óf gebrekkige voorbereiding en gemis van degelijke kennis der eerste beginselen, juist van die zaken, die in de allereerste plaats in de school te pas komen, *eenparig* door allen als de oorzaak van den ongunstigen uitslag wordt aangemerkt. Maar het zou allicht tot noodelooze herhaling aanleiding geven.

Ik veroorloof mij daarom aan het bovenstaande een paar opmerkingen toe te voegen, daartoe uitgelokt zoowel door het hooge belang der zaak, als door de verzekering in uwe missive voorkomende, dat door u op meedeeling van »alle beschouwingen en opmerkingen, waartoe het onderwijs aanleiding geeft" wordt prijs gesteld.

Waar de eerste gronden goed werden gelegd, waar de voorbereiding voor het onderwijzersexamen degelijk was, daar was ook de uitkomst bij 't hoofdonderwijzersexamen, met luttel uitzonderingen, »gunstig". De gevolgtrekking ligt voor de hand. Er moet zorg worden gedragen dat de voorbereiding zoo goed zij als ze behoort te zijn en kan wezen. Daarvoor kan alleen zorg worden gedragen voor zooveel de openbare inrichtingen van opleiding betreft. Die zijn in de laatste jaren veel verbeterd. Toch is de organisatie daarvan niet zóó, toch is de toestand van sommige niet van dien aard, dat alle genoeg waarborgen geven voor eene voldoende opleiding tot den rang van onderwijzer en voor eene voldoende voorbereiding voor die van hoofdonderwijzer. Het een en het ander moet gepaard gaan. Het bestaat niet alleen daarin dat in al de vakken, waarover het hoofdonderwijzersexamen loopt, onderwijs worde gegeven, maar ook dat het onderwijs voldoende zij èn wat het gehalte èn wat den tijd betreft die daaraan wordt besteed. Dat geldt voor alle vakken — voor Nederlandsche taal in de eerste plaats. Dat onderwijs moet gegeven worden door onderwijzers, die goed op de hoogte zijn van hunne taak, die geen taalgeleerden behoeven te zijn, maar beschaafde mannen, die niet veel behoeven gelezen te hebben, maar die goed gelezen hebben en voortgaan dat te doen, die niet enkel de regels van een handboek kennen, maar ze ook duidelijk weten te verklaren, die goed spreken en goed schrijven, zoo goed dat zij hun leerlingen daarin tot voorbeeld en leidsman kunnen zijn; het moeten practische mannen zijn, die de behoefte der school kennen en zelve daarin voorzien, maar die ook theoretisch genoeg ontwikkeld zijn, om den aanstaanden onderwijzer voor het voornaamste gedeelte van zijne taak, lezen en schrijven, degelijk voor te bereiden. Maar zullen zij, daartoe bekwaam, bij hun werk slagen, dan moeten zij veel met hunne leerlingen kunnen spreken, dikwijls kunnen herhalen wat behandeld is, telkens kunnen onderzoeken of 't geleerde verwerkt is. Dat is voor den aanstaanden onderwijzer, minstens, evenzeer onmisbaar als voor ieder die voor eenig vak van studie wordt opgeleid. En voor de overgroote meerderheid der kweekelingen, die, in het beste geval, tot den minder ontwikkelden burger- en boerenstand behooren, meer nog dan voor anderen. Hun ontbreekt zooveel wat zij in hun eigen omgeving niet gevonden hebben en niet vinden kunnen, wat hun door gedurige aanraking met meer beschaafden en meer ontwikkelden eigen worden moet. Hunne uitspraak moet worden gevormd, hun spreektoon geoefend, hun verstaan, hun begrijpen van de taal geleid.

Dat is de taak van den onderwijzer. Daarvoor wordt kennis en tact — en tijd — en bij den kweekeling voldoende aanleg vereischt. Waar het een en het ander niet kan gevonden worden, daar kan geene inrichting tot opleiding worden opgericht of blijven bestaan. Ik heb mijne zienswijze omtrent deze aangelegenheid reeds te dikwijls aan uwe ambtsvoorgangers en nog onlangs in de vergadering van inspecteurs, in nota's die onder u berusten, doen kennen, om die andermaal breed uiteen te zetten. Maar nu het onderwerp er zoo rechtstreeks aanleiding toe geeft, meen ik met te meer nadruk te mogen herhalen: Voor het onderwijs en de onderwijzers is het *niet* noodig dat er *zooveel mogelijk* gelegenheid zij om tot onderwijzer te worden opgeleid, maar dat er *zooveel goede* inrichtingen tot opleiding worden gevonden, als noodig zijn om in de behoefte aan onderwijzers te voorzien. Zijn die er — en ze kunnen er wezen — dan kunnen de eischen op het eerste examen zoo hoog worden gesteld als behoort, zoo hoog, niet hooger maar ook niet lager dan het peil is, dat thans in *goede* inrichtingen zeer gemakkelijk kan worden bereikt. Dan bestaat er zekerheid, dat elke inrichting telken jare een *voldoend* aantal kweekelingen zal leveren, die met zeldzame uitzondering aan 't onderwijzers-examen voldoen en die in staat zijn *desnoods* zonder hulp, zich met goed gevolg voor 't hoofdonderwijzers-examen voor te

bereiden. »Desnoods"; kunnen zij later voor een of meer vakken nog, 't zij alleen, 't zij in vereeniging met anderen, leiding van bevoegde deskundigen verkrijgen, des te beter. Ik verheug er mij over, dat de gelegenheid daartoe op verschillende plaatsen geopend wordt. Maar, aangezien het onmogelijk is voor alle jeugdige onderwijzers overal in het land de gelegenheid daartoe te verschaffen, is het noodzakelijk dat èn kweekscholen èn normaallessen hen zoo ver brengen, dat zij ook alléén zich den weg tot de hoofdonderwijzersakte kunnen banen. Geschiedt dat niet, dan zal de uitslag van het hoofdonderwijzers-examen nog voor velen ongunstig blijven, en zal menig onderwijzer zich te recht kunnen beklagen, dat hij gelokt werd naar eene inrichting, maar men hem niet, evenals op andere plaatsen, meêgaf wat hij in zijn verdere loopbaan niet missen kon.

Intusschen, al ben ik van oordeel dat aan de eischen van het hoofdonderwijzers-examen bij goede voorbereiding kan worden voldaan, en dat die eischen in geen geval lager mogen worden gesteld, toch zou ik, om de degelijkheid der studie van den aanstaanden hoofdonderwijzer te bevorderen, gaarne eene andere inrichting van 't examen gevolgd zien. Met vele leden der commissie van dit en van vorige jaren zou ik wenschen, dat het examen in twee deelen werd gesplitst, waarvan het eene omvatte: Nederlandsche taal, geschiedenis, aardrijkskunde en opvoedkunde; het tweede, dat een jaar later kon worden afgelegd, behalve het teekenen, de wiskunstige vakken: rekenen, algebra en meetkunst. Toen ik evenwel, in de voorlaatste vergadering van inspecteurs onder de leiding van uwen ambtsvoorganger dat denkbeeld ter sprake bracht, moest ik het, omdat het geoordeeld werd in strijd te zijn met de wet, loslaten. Ik veroorloof mij thans het aan uw oordeel te onderwerpen. Ook ben ik van meening, dat de omvang van het examen kon worden beperkt; dat, na een onderwijzers-examen, dat waarborg gaf dat aan de daarbij gestelde eischen behoorlijk was voldaan, bij het hoofdonderwijzers-examen, zonder dat de degelijkheid van 't onderzoek er onder leed, enkele vakken of onderdeelen daarvan konden worden uitgesloten, bijv. werktuigelijk lezen, schrijven, vormleer, staatkundige aardrijkskunde, het schetsen van eene kaart; terwijl bij de kennis der natuur de candidaat dat gedeelte van het vak zou mogen kiezen, waarin hij — en dan grondiger — examen zou wenschen te doen. Terwijl echter de letter der wet, die in art. 61 *b* spreekt van een examen loopende over »*de vakken* in art. 2 vermeld", zich er tegen verzet dat eene dergelijke vereenvoudiging werd toegepast door een vak geheel te doen vervallen, zou 't, mijns inziens, wel op een onderdeel van een vak kunnen worden toegepast.

Eindelijk neem ik de vrijheid u mede te deelen, dat de commissie eenparig van oordeel is dat, indien de hierboven bedoelde splitsing niet door u wordt ingevoerd, de door de inspecteurs aanbevolen inrichting van 't examen, waarbij eerst het schriftelijk en eenige dagen later het mondeling gedeelte van het examen plaats heeft, niet alleen wenschelijk, maar naar hun aller ervaring noodzakelijk is. Wat de gronden voor die zienswijze betreft, meen ik wel te doen te verwijzen naar hetgeen ik daaromtrent, met instemming mijner ambtgenooten, heb in 't midden gebracht in de jongste inspecteurs-vergadering.

Omtrent het antwoord op de vraag, » of, en zoo ja, in hoeverre het voorschrift van art. 12, 1ste lid, van het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 (*Staatsblad* n°. 106) geacht kan worden de examencommissiën te noodzaken tot afwijzing in gevallen waarin zij, waren zij door het artikel niet gebonden, vrijheid tot toelating zouden kunnen vinden", is de commissie niet eenstemmig. We; zijn allen het daarover eens dat de letter van dat voorschrift tot verkeerde gevolgen *kan* leiden, als bijv. de twee bijvakken *schrijven* en *vormleer* » onvoldoende" zijn, en dot het juist zou wezen, dat daartegen, door eene kleine wijziging, op de wijze als dat voor het onderwijzers-examen is geschied, werd gewaakt. Maar een dergelijk geval deed zich in onze commissie niet voor. En in de gevallen, waarin óf een *hoofdvak* óf twee andere bijvakken, als bijv. geschiedenis en aardrijkskunde, »onvoldoende" waren, werd steeds door de gezamenlijke commissiën met de uiterste zorg nagegaan, of een der onvoldoende cijfers wellicht te laag was gesteld. Eene enkele maal heeft dat tot wijziging aanleiding gegeven, in de overige zou de afwijzing, al had ook het reglement het niet voorgeschreven, toch gevolgd zijn. Maar juist daarom voeg ik mij bij de groote meerderheid der leden, die meent dat het voorschrift geheel vervallen kan. Het *kàn* in het eerste door mij genoemde geval tot al te groote gestrengheid aanleiding geven; maar het *kàn* óók — en het *heeft* aanleiding gegeven tot te groote toegeeflijkheid bij 't bepalen van het cijfer, als men den candidaat nog soms wilde sparen en hem in de gelegenheid stellen, nog met hoop op goeden uitslag, aan 't examen in andere vakken deel te nemen. Zoowel om de eene als om de andere reden meen ik daarom de opheffing der bepaling, die noodeloos bindt, in overweging te moeten geven.

De Inspecteur van het Lager Onderwijs in de 2de Inspectie, Voorzitter der examen-commissie voor de hoofdonderwijzers-akte te den Haag.

MOENS.

BIJLAGE *van het Rapport van den Voorzitter der Commissie, die te 's Gravenhage zitting hield.*

NUMERIEKE OPGAVEN, betreffende het examen voor de akte, bedoeld bij art. 56 *b* der wet op het lager onderwijs, gehouden te 's Gravenhage, van 16 Juli tot 29 Augustus 1883.

	Tot het examen opgeroepen.	Teruggetrokken.	Afgewezen.	Toegelaten.
Mannelijke candidaten	164	11	114	39
Vrouwelijke idem	13	2	3	8
Totaal	177	13	117	47

VAKKEN.	Aantal examens.	Aantal malen, dat toegekend werd het cijfer:											*Aanmerkingen.*
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Het schrijven	128	—	—	—	—	6	40	42	26	13	1	—	
Nederlandsche taal	119	—	—	5	10	34	26	17	16	8	3	—	
Vormleer	132	—	—	3	6	22	43	26	16	14	1	1	
Rekenen	128	—	—	2	7	24	34	32	21	8	—	—	
Aardrijkskunde	123	—	—	—	3	20	41	36	15	8	—	—	
Geschiedenis	124	—	—	1	10	14	29	26	31	12	1	—	
Kennis der natuur	138	—	3	13	16	20	32	31	16	6	1	—	
Wiskunde	76	1	2	3	9	10	19	16	10	6	—	—	30 hadden akto.
Handteekenen	97	—	—	—	3	24	46	30	4	—	—	—	13 hadden akte.
Opvoeding en onderwijs	134	—	—	3	14	28	58	24	5	2	—	—	

Afgewezen zijn:

Voor Nederlandsche taal,	zonder bijvak	12
» » »	met één bijvak	15
» » »	met twee of meer bijvakken .	9
» rekenen,	zonder bijvak	5
» »	met één bijvak	7
» »	met twee of meer bijvakken .	9
» paedagogiek,	zonder bijvak	7
	Transporteeren	64

	Per transport	64
Voor paedagogiek,	met één bijvak	15
» »	met twee of meer bijvakken .	9
» 2 of 3 hoofdvakken,	zonder bijvak	2
» 2 » 3 »	met bijvakken.	14
» 2 » meer hoofdvakken,	met voldoend in alle hoofdvakken	6
» 2 » meer hoofdvakken,	zonder examen in alle hoofdvakken	7
	Totaal	. 117

JAAR.	Opgekomen.			Terugetrokken.			Afgewezen.			Toegelaten.			Toegelaten °/₀ van de opgekomenen.		
	Mannelijk.	Vrouwelijk.	Totaal.	Mannelijk.	Vrouwelijk.	Totaal.	Mannelijk.	Vrouwelijk.	Totaal.	Mannelijk.	Vrouwelijk.	Totaal.	Mannelijk.	Vrouwelijk.	Totaal.
1881	61	5	66	14	3	17	33	1	34	14	1	15	23	20	$22^{8}/_{11}$
1882	128	10	138	71	3	74	25	0	25	32	7	39	25	70	$28^{6}/_{23}$
1883	165	13	178	12	2	14	114	3	117	39	8	47	$23^{7}/_{11}$	$61^{7}/_{13}$	$26^{36}/_{39}$

RAPPORT *van den Voorzitter der Commissie die te Utrecht zitting hield.*

Gorinchem, 12 November 1883.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

Ten einde Uwe Excellentie een zoo volledig mogelijk overzicht te geven van den uitslag der examens, dit jaar te Utrecht gehouden ter verkrijging van de akte als hoofdonderwijzer en hoofdonderwijzeres, heb ik de eer hierbij over te leggen:

1°. een staat (bijlage A), aanwijzende het aantal malen dat voor de verschillende vakken *meer dan voldoende* of *voldoende*, *even voldoende*, en *volstrekt onvoldoende* werd toegekend;

2°. een staat (bijlage B); aanwijzende in hoeverre onvoldoende kennis van de verschillende vakken op den ongunstigen uitslag van invloed is geweest;

3°. een staat (bijlage C), aanwijzende den uitslag van het examen in de verschillende vakken, ook percentsgewijze uitgedrukt, voor de mannelijke en vrouwelijke candidaten afzonderlijk.

Uit bijlage C blijkt, dat de uitslag zeer gunstig was voor de vrouwelijke candidaten; alsmede dat het pct. der mannelijke afgewezen candidaten bedraagt voor paedagogie 32 pct.; voor Nederlandsche taal 37 pct., en voor rekenen $40^{3}/_{4}$ pct. Waren evenwel *alle* mannelijke candidaten in de drie hoofdvakken geëxamineerd — velen zagen na ongunstigen afloop van 't examen in één hoofdvak van 't verdere onderzoek af — dan zou de verhouding der mannelijke afgewezen candidaten hoogstwaarschijnlijk zijn: voor paedagogie pl. m. 30 pct.; voor Nederlandsche taal pl. m. 40 pct. en voor rekenen pl. m. 50 pct. Met betrekking tot het examen in ieder vak kan het volgende medegedeeld worden.

Het lezen en de Nederlandsche taal.

De schriftelijke opgaven voor Nederlandsche taal waren voor ieder candidaat:

1. een opstel over een eenvoudig onderwerp;

2. naar aanleiding van een stukje proza of poëzie van weinige regels:

a. aan te wijzen de betrekkingen tusschen de zinnen, daarin voorkomende en waardoor die betrekkingen waren uitgedrukt;

b. taalkundige ontleding van enkele daarin cursief gedrukte woorden;

c. verklaring van een paar uitdrukkingen;

d. verklaring van een paar synoniemen;

e. verklaring van enkele afgeleide of samengestelde woorden naar vorm en beteekenis.

Ook bij het mondeling examen werd een niet zeer moeilijk stukje proza of poëzie tot uitgangspunt genomen voor het onderzoek naar 't verstaan, waarbij moest blijken, of de candidaat bekend was met de kracht en de beteekenis der woorden, met de woord- en zinsbetrekkingen, en waaruit aanleiding genomen werd, om onderzoek te doen naar der candidaten kennis van de rededeelen, woordvorming en woordverandering, spelling en woordvoeging.
Het examen ging dus uit van het concrete, van voorbeelden en gevallen, die de candidaat voor oogen had, en er werd onderzocht of hij die gevallen onder bepaalde regels kon brengen, waarna het onderwerp verder werd behandeld. Gelukte het niet den candidaat door de verklaring van voorbeelden tot de regels te brengen, dan werd naar de verlangde regels gevraagd; maar dan bleek het ook doorgaans, dat die regels werktuigelijk geleerd en verward waren, en dat de toepassing er van op concrete gevallen gebrekkig was. Dat is eene onvruchtbare kennis, eene geheugenkraam, die noch voor den candidaat zelven, noch voor de school van dienst kan zijn. Deze opmerking geldt wel het minderdeel der candidaten, maar ze geldt in de meeste gevallen hun, wier taalkennis volstrekt onvoldoende werd geoordeeld. Er is nog gegronde reden voor de klacht: vele jeugdige onderwijzers leeren vlijtig hunne spraakkunst van buiten, maar verwaarloozen de toepassing, door niet de taal zelve in stukken proza en poëzie aan de

hand van hunne spraakkunst, van hunne taalboeken in 't algemeen te bestudeeren.

De bekendheid met de kracht en de beteekenis der woorden liet inzonderheid veel te wenschen over.

»Grondige kennis van de rededeelen, van de woordvorming en vormverandering", gelijk het programma dit vordert, — eenigszins grondige kennis was slechts bij weinigen te vinden. De subcommissie voor Nederlandsche taal heeft zich tevreden gesteld met eene kennis, die in grondigheid nog al te wenschen overliet, wanneer overigens het verstaan en het gebruik der taal voldoende kon heeten.

De bekendheid met de voornaamste voortbrengselen der Nederlandsche letterkunde was bij sommige candidaten dit jaar zeer voldoende. Over 't algemeen waren echter de candidaten in dit onderdeel van 't examen zwak.

Het rekenen en de vormleer.

De afgewezen candidaten en ook andere, die slechts een even voldoend cijfer bekwamen, toonden de rekenkunde niet grondig beoefend te hebben. De noodzakelijkheid van het bewijs van eenvoudige eigenschappen zagen velen niet in.

De meeste candidaten toonden weinig bedrevenheid in het *hoofdrekenen* te bezitten; enkelvoudige vraagstukken uit het dagelijksch leven met eenvoudige getallen konden zij niet dan met moeite oplossen. Ook de schriftelijke oplossing der opgegeven vraagstukken liet veel te wenschen over, hoewel het rechte antwoord dikwijls verkregen werd.

Het onvoldoende cijfer voor vormleer moet bij de meeste candidaten toegeschreven worden aan hun gebrekkig voorstellingsvermogen, waar door het ontwikkelen en teekenen van het netwerk van meetkundige lichamen of gedeelten daarvan veel te wenschen overliet.

Onderwijs en opvoeding.

Geen der afgewezenen voor paedagogie kende het programma voor dat vak, had ooit gehoord van de beteekenis van het woord »anthropologie", had iets gedaan aan de kennis van de vermogens van den mensch, noch aan de kennis van den gang van ontwikkeling dier vermogens, kende een enkele methode voor een leervak, noch had nagedacht over de middelen, waardoor orde en tucht in de school gehandhaafd worden. Velen hadden er letterlijk niets aan gedaan; sommigen hadden — volgens eigen verklaring — hoogstens ééns een klein compendium doorgelezen.

De aardrijkskunde.

De afgewezen candidaten hadden, zonder uitzondernig, volstrekt onvoldoende kennis van de wiskundige en natuurkundige aardrijksbeschrijving. Bij velen liet zelfs de kennis van Nederland zeer veel te wenschen over.

De geschiedenis.

Uit bijlage C blijkt, dat voor geschiedenis het pct. der afgewezen mannelijke candidaten $21^3/_4$ pct. bedraagt, dus het kleinste pct. is. De oorzaak ligt hierin, dat de examinator in dat vak het programma zoo beperkt mogelijk heeft opgevat. Hij heeft alleen »onvoldoende" gegeven hun, die zoo goed als niets wisten van de eerste hoofdpunten voor vaderlandsche geschiedenis en in verband daarmeê van de allereerste hoofdpunten van algemeene geschiedenis, in zooverre die tot verklaring der vaderlandsche geschiedenis moesten dienen. Daarenboven is voor geschiedenis niemand afgewezen, die ook niet onvoldoende was in een ander vak.

De kennis der natuur.

Voor natuurkennis bedraagt het pct. der afgewezen mannelijke candidaten $45^1/_6$ pct., dus het hoogste. Zulks is daaraan toe te schrijven, dat genoemd vak zeker wel den grootsten omvang heeft, en de meest doelmatige weg om voldoende kennis te verkrijgen niet even gemakkelijk door ieder te volgen is. Ofschoon het programma zoo mild mogelijk werd opgevat, kwamen toch al degenen, die onvoldoende bevonden werden in de allereerste beginselen van het vak te kort.

Ook bij kennis der natuur is op te merken, dat niemand er voor is afgewezen, die ook niet in een ander vak onvoldoende was.

De wiskunde.

Dat de afgewezen candidaten (voor wiskunde) en zelfs vele van de niet afgewezenen geen voldoende kennis van dat vak bezaten, ligt aan te korten tijd van voorbereiding. De bepaling, dat 2 jaren na het verkrijgen der hulpakte, art 56*a*, de onderwijzers zich voor de hoofdakte kunnen aanmelden, werkt voor dit leervak ongunstig. Velen komen zoo vroeg mogelijk en hebben vóór het verkrijgen der hulpakte weinig of geen werk van wiskunde gemaakt; en dan is eene studie van 2 jaren onvoldoende om bij al 't overige, aan matige eischen te kunnen voldoen.

Vele candidaten konden wel schriftelijk iets presteeren, maar toonden bij het mondeling onderzoek niet genoeg inzicht in de zak en te hebben, of het verband tusschen de verschillende onderdeelen niet te vatten.

Het handteekenen.

Het examen was in 2 deelen verdeeld; 1°. het teekenen naar de natuur, en 2°. het teekenen op het bord, de allereerste beginselen van perspectief en het plaatteekenen. De gestelde eischen waren dus zeer matig. Voor het natuurteekenen werden de twee eenvoudigste der regelmatige lichamen in zeer gemakkelijken stand geplaatst. Voor de meeste candidaten waren die modellen echter te moeilijk; zij begrepen de zaak niet en toonden duidelijk, dat ze zich weinig of *niet* geoefend hadden. De examinator in het teekenen heeft met gekleurd potlood de schets van iedere teekening verbeterd; met leedwezen moet geconstateerd worden, dat schier geen enkele ongeschonden gebleven is. Het opwerken (schaduwen) dezer teekeningen was eveneens onvoldoende. Bij de beoordeeling bleef echter de schets hoofdzaak. Wat betreft het teekenen op het bord, ook hierbij bleek maar al te zeer, dat bij het meerendeel der candidaten alle oefening ontbrak. Van de eenvoudigste regels der perspectief hadden velen slechts een flauw, enkelen niet 't minste begrip.

Met betrekking tot de oorzaken van den ongunstigen uitslag der examens voor de hoofdakte, meen ik te moeten opmerken, dat die oorzaken van algemeenen en bijzonderen aard zijn.

Algemeene oorzaken.

Onder de wet van 1857 waren er van Rijks- en gemeentewege te weinig geschikte gelegenheden ter opleiding tot onderwijzer. Bovendien waren de financieele belangen van de hoofdonderwijzers niet betrokken bij de opleiding van kweekelingen tot hulponderwijzer, zoodat zij er zich weinig of niet meê inlieten. Al spoedig kon men vooral voor de scholen ten platten lande geen voldoend personeel meer krijgen en behielp men zich met kweekelingen, wier allereerste beroepsopleiding zeer gebrekkig was.

De steeds toenemende behoefte aan onderwijzend personeel heeft er wellicht toe geleid, dat de hulponderwijzersakte veel te dikwerf werd uitgereikt aan personen, wier kennis en ontwikkeling te veel te wenschen overliet.

De gevolgen van een en ander bleven niet uit. Het gehalte van ons onderwijzend personeel verminderde sterk. Dat kwam reeds aan het licht bij de examens voor de hoofdakte onder de wet van 1857, toen er, althans in Zuidholland, niet meer dan thans werden toegelaten.

De heer P. Molenbroek te Rotterdam, lid der examencommissie te Utrecht, heeft onder de wet van 1857 bijna al de examens voor de hoofdakte in Zuidholland helpen afnemen en daarvan aanteekening gehouden. Meestal slaagden er van de 14 slechts 2 of 3. Toen hij zelf onder de wet van 1806 om den *tweeden rang* ging, slaagden er van de 36 slechts 2.

Het ongunstig resultaat van de laatste 3 jaren is dus niet zoo heel bijzonder, maar bij meer publiciteit baart het meer opzien en geschrijf.

Konden tal van hulponderwijzers niet slagen onder de wet van 1857, onder de wet van 1878 is het verkrijgen der hoofdakte voor hen nog moeilijker geworden door de uitbreiding van het programma. En toch komen zij telkens weêr om zich te laten examineeren en het pct. van de

afgewezenen aanmerkelijk te verhoogen! Het is geen zeldzaam geval, dat zich personen voor de akte volgens art. 56 *b* laten examineeren, van wie de commissie de bedroevende getuigenis zou moeten afleggen, dat in sommige opzichten hunne kennis onvoldoende moet geacht worden zelfs voor de akte, bedoeld bij reeds genoemd art. 56 *a*.

Bij eene deugdelijke opleiding tot de onderwijzersakte schijnen behoorlijk ontwikkelde jongelieden zichzelven te kunnen voorthelpen. Deze opmerking steunt op de ervaring, opgedaan bij de jongste en vroegere examens, waarbij de candidaten, die hunne opleiding aan kweekscholen of wel ingerichte normaalscholen of daarmeê gelijkstaande inrichtingen hadden genoten, zich zeer loffelijk hebben onderscheiden.

Het is dan ook mijn bescheiden meening, dat het beste middel om in dezen tot een beteren toestand te komen, is, voortgaande verbetering van de opleiding tot de akte als onderwijzer en onderwijzeres, terwijl daarbij, althans voorshands, de oprichting van cursussen tot steun voor verdere studie aanbevolen en bevorderd moet worden.

Eene tweede algemeene oorzaak van veelvuldige afwijzing bij 't examen art. 56 *b* ligt in den omvang van 't examen, zoodat het wenschelijk schijnt te zijn, daarin ten behoeve der candidaten te gemoet te komen. Het komt mij niet geraden voor de eischen aan het examen gesteld, te verminderen, maar alleen het kunnen voldoen aan die eischen gemakkelijker te maken.

Aan candidaten, die bij een examen in sommige vakken voldaan hebben, eene vrijstelling van het examen in die vakken te geven bij een volgend examen, zooals nu geschiedt voor hen, die eene akte voor *wiskunde* of *teekenen* verwierven onder de vorige wet op het lager onderwijs, zal, meen ik, leiden tot groote moeilijkheden. Het wordt dan allicht een examen in vele tempo's.

Maar indien het mogelijk ware het examen in *twee* deelen te splitsen, dan zou, meen ik, deze splitsing eene afdoende verbetering zijn.

Er is evenwel nog een middel, dat mijns inziens in beginsel is aan te bevelen en dat althans eenigszins het examen voor de akte art. 56 *b* gemakkelijker zal maken, zonder in hoofdzaak af te zien van de eischen, die met billijkheid aan het onderwijzerspersoneel in het algemeen moeten gesteld worden. Ik bedoel het niet *tweémaal* examineeren in die zaken, namelijk bij de akten art. 56 *a* en art. 56 *b*, die bij eerstgenoemd examen wel als afgedaan kunnen beschouwd worden. Dit is, meen ik, wat het *lezen*, *schrijven* en *vormleer* betreft.

Het *verstaan van lezen* of liever van de taal in het algemeen is toch vervat in het examen voor Nederlandsche taal.

Wellicht is dit beginsel nog verder toe te passen, bijv. met betrekking tot de *vaderlandsche geschiedenis*, voor zooverre ze niet behoort tot de *algemeene*; en het komt mij voor, dat het reeds is toegepast bij het vaststellen der eischen voor het *rekenen*, waarvan straks nader.

Bijzondere oorzaken.

Tot de bijzondere oorzaken, die op de afwijzing van invloed kunnen geweest zijn, reken ik den langen duur van het examen. Deze is *drie* dagen, en op den *derden* dag is bij velen toenemende afmatting zichtbaar.

De candidaten zijn verdeeld in ploegen van *zestien* en deze in groepen van *vier*; en nu is voor *één*, hoogstens *tweé* der groepen op de laatste uren minder inspannend werk te bepalen, onmogelijk echter voor allen. Er hebben zich gevallen voorgedaan, dat examinandi in den namiddag van den *derden* dag ongeschikt bleken om goed voort te werken, zoodat dan ook hun werk van dien namiddag in ongunstige verhouding stond tot het overige. De commissie heeft daarmeê in sommige gevallen rekening kunnen houden, in enkele gevallen niet.

Er is in dit gebrek van het examen te voorzien, door het schriftelijk examen geheel af te scheiden van het mondelinge en het eerstgenoemde vroeger te stellen, waaruit mede andere voordeelen zouden voortvloeien. In dat geval zou hetzelfde schriftelijk werk door alle candidaten op *tweé* zelfde dagen, ofschoon op verschillende plaatsen kunnen gemaakt worden en voor het latere mondeling examen zouden opgeroepen kunnen worden zij, die bij het schriftelijk examen aan te stellen eischen voldeden. De duur der examens zou daardoor ook aanmerkelijk korter worden. (1)

Eene *tweede* bijzondere oorzaak van afwijzing bij 't examen art. 56 *b* ligt, naar mijne meening, in de onzekerheid, welke het programma overlaat met betrekking tot de eischen. Hoe juister het programma de eischen bepaalt, hoe beter de richting van de studie der onderwijzers zal zijn, en hoe meer de examinator zich aan dat programma kan houden, zooveel te minder aanleiding is er voor verschil van opvatting.

Het bleek onder andere bij de examens, dat de candidaten aan de in 't programma voor het rekenen gestelde eischen eene ver uiteenloopende uitlegging hadden gegeven, waarschijnlijk ten gevolge van het verschil van meening, dat daaromtrent bij de verschillende commissiën schijnt te bestaan. Het programma zegt sub *e*., het rekenen: »Grondige kennis van de leer der evenredigheden en hare toepassing op vraagstukken uit het dagelijksch leven; grondige bekendheid met het trekken van den vierkants- en kubuswortel uit geheele en gebroken getallen". Nu meenen sommigen, dat bij 't examen voor rekenen ook een *opzettelijk* en *grondig* onderzoek moet worden ingesteld naar hetgeen de in het programma vermelde zaken voorafgaat, de zaken namelijk, waarin geëxamineerd wordt bij 't examen art. 56 *a*; anderen bestrijden die meening. Van daar het verschil in opvatting bij de candidaten. Zij verwaarloozen dikwijls 't eene ter wille van 't andere, of doen te veel aan eene ten nadeele van 't andere.

Ik meen daarom, dat het wenschelijk zou zijn, als in het programma voor rekenen kon uitgedrukt worden, in hoeverre de candidaten de onderdeelen, daarin *niet* genoemd, maar waarin zij geëxamineerd zijn voor de acte 56 *a*., nader en uitvoerig moeten beoefend hebben.

Ook komt het mij voor, dat het programma te veel eischt wat betreft bedrevenheid of vaardigheid in de toepassing. De artt. 5, 6, 9 en 10 van het Koninklijk besluit dienen wel van kracht te blijven, maar de schriftelijke opgaven moesten geen bedrevenheid of vaardigheid eischen; zij moeten geschikt zijn om schriftelijk op dezelfde wijze de mate van kennis in een deel van een vak te onderzoeken, als dat voor een ander deel van dat vak mondeling geschiedt.

Het schetsen van kaarten uit de vrije hand behoorde men te laten vallen. 't Is iets waaraan ontzaglijk veel tijd besteed wordt, en wat jongelieden, die geen goed voorstellingsvermogen hebben, toch nooit goed leeren. Zoo ook het »teekenen naar plaat" (kopieeren) waarvan verleden jaar door de Vereeniging voor teekenonderwijs gezegd is, dat het geestdoodend en tijdroovend is, en dat het op de examens behoorde te worden afgeschaft.

Ofschoon het programma niet overal zoo juist mogelijk omschrijft, wat van een vak gevraagd mag worden, zoo heb ik toch de overtuiging gekregen, dat te Utrecht bij de verschillende examens niet te veel geëischt werd.

Den candidaten werd bij gebrekkige antwoorden zooveel mogelijk te gemoet gekomen; door eene opmerking of eene nieuwe vraag werden zij gedurig in staat gesteld het gebrekkige in hun antwoord in te zien en te verbeteren. In zeer vele gevallen echter zonder vrucht; want de kennis en ontwikkeling liet bij vele candidaten zeer veel te wenschen over, en bij sommigen was eene onbegrijpelijke onkunde in één of meer vakken te constateeren.

Eindelijk heb ik de eer Uwe Excellentie mede te deelen, dat ik al de leden van de commissie voor de hoofdakte te Utrecht in de gelegenheid heb gesteld een antwoord te geven op de door Uwe Excellentie gestelde vraag:

»of — en zoo ja in hoever — het voorschrift in art. 12, 1ste lid, van het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 (*Staatsblad* n°. 106) geacht kan worden de examen-commissiën te noodzaken tot afwijzing in gevallen, waarin zij, waren zij door dit voorschrift niet gebonden, vrijheid tot toelating zouden kunnen vinden."

De meeste leden zijn van gevoelen, dat bedoeld voorschrift

(1) Aangezien, ten gevolge van art. 12, 1ste lid, van het regelingsbesluit niet alle afgewezen candidaten nog op den 3den dag aan het examen deelnamen, is als bijlage D bij dit rapport een staat gevoegd, waaruit uitsluitend de uitslag der examens van hen, die ook op den 3den dag werden onderzocht, blijkt.

moet blijven en *niet* geacht kan worden te noodzaken tot afwijzing, waar men zonder dat artikel zou toelaten. Zij meenen, dat een candidaat, die een examen aflegt, waarna hij als »hoofd" kan optreden, altijd moet afgewezen worden, indien hij »volstrekt onvoldoende" is voor Nederlandsche taal, rekenen of paedagogie, ook al was er dat voorschrift niet. Die volstrekt onvoldoende kennis heeft van de organisatie, leiding en gang van ontwikkeling eener school, of van een der hoofdvakken: Nederlandsche taal of rekenen, die mag naar hunne overtuiging niet de bevoegdheid erlangen om aan het hoofd eener lagere school te staan. Slechts 2 leden meenen, dat de commissiën door het voorschrift wel wat veel gebonden zijn.

Ofschoon er een paar gevallen zijn voorgekomen, waarin 't mij leed deed een candidaat, die overigens een goed examen had afgelegd, te moeten afwijzen, omdat hij onvoldoende was bevonden in *één* hoofdvak of in *twéé* bijvakken, zoo moet ik mij toch aansluiten bij hen, die 't niet wenschelijk achten, dat het voorschrift in art. 12, 1ste lid, van het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 (*Staatsblad* n°. 106) veranderd worde.

Ik vrees ook, dat het teruggang zou zijn tot het vroegere compensatie-stelsel, waarvan de nadeelige gevolgen vooral bij de vergelijkende examens aan het licht komen.

De Schoolopziener in 't district » Dordrecht",

G. Blokhuis.

Bijlage A, *behoorende bij het rapport van den Voorzitter der Commissie die te Utrecht zitting hield.*

OVERZICHT van het aantal examens, die in de verschillende vakken afgenomen zijn, alsmede van het aantal malen dat »voldoende" of »meer dan voldoende", »even voldoende" en »volstrekt onvoldoende" werd toegekend; (het »volstrekt onvoldoend" ook percentsgewijze uitgedrukt).

	Vakken van het programma.	Aantal examens in dat vak afgenomen.	Voldoende of meer.	Even voldoende.	Volstrekt onvoldoende.	
					Totaal.	Percentsgewijze.
a.	Het lezen (en verstaan)	117	47	56	14	12
b.	Het schrijven	110	51	51	8	7¼
c.	De Nederlandsche taal	117	53	29	[1]) 35	30
d.	De vormleer	110	46	39	25	22⅔
e.	Het rekenen	110	36	31	43	39
f.	De aardrijkskunde	112	50	33	[1]) 29	26
g.	De geschiedenis	112	57	30	[1]) 25	22⅓
h.	De kennis der natuur	118	35	39	[1]) 44	37²/₇
i.	De wiskunde	94	[2]) 38	20	36	38¼
k.	Het handteekenen	80	[3]) 27	27	26	32½
l.	Onderwijs en opvoedkunde	129	54	37	38	29½

[1]) Drie candidaten trokken zich terug en zijn niet meêgerekend; 1 na een onvoldoend examen in de Nederlandsche taal; 1 na dito in de kennis der natuur en 1 na dito in de kennis der natuur, aardrijkskunde en geschiedenis.

[2]) 26 candidaten hadden bovendien eene akte voor wiskunde en werden dus niet geëxamineerd.

[3]) 15 candidaten hadden bovendien eene akte voor handteekenen en werden dus niet geëxamineerd.

BIJLAGE **B**, *behoorende bij het rapport van den Voorzitter der Commissie die te Utrecht zitting hield.*

OVERZICHT, waaruit blijkt in hoeverre onvoldoende kennis in de hoofd- en bijvakken van invloed is geweest op de afwijzing.

Door welke vakken.	Op hoeveel examens.	Uitsluitend door die vakken.	In vereeniging met één bijvak.	In vereeniging met meer bijvakken.	Totaal.
Hoofdvakken:					
Nederlandsche taal	112	2	9	18	29
Rekenen	105	6	12	20	38
Onderwijs en opvoedkunde . .	129	20	14	4	38
Taal en rekenen samen . . .	5	1	1	3	5
Totaal hoofdvakken	»	29	36	45	110
Bijvakken, buiten medewerking der hoofdvakken	»	»	»	»	20
Aantal afgewezen candidaten. .	»	»	»	»	130

BIJLAGE **C**, *behoorende bij het rapport van den Voorzitter der Cammissie die te Utrecht zitting hield.*

OVERZIGT van het aantal examens in de verschillende vakken afgenomen van de mannelijke en de vrouwelijke candidaten afzonderlijk; van het aantal malen dat »voldoende" en »onvoldoende" werd toegekend; beide ook percentsgewijze uitgedrukt.

Mannelijke candidaten.

	Vakken van het programma.	Aantal examens in dat vak afgenomen.	Voldoende.		Onvoldoende.	
			Totaal.	Percentsgewijze.	Totaal.	Percentsgewijze.
a.	Het lezen (en verstaan).	92	79	$85^{5}/_{8}$	13	$14^{3}/_{8}$
b.	Het schrijven	81	74	$91^{3}/_{7}$	7	$8^{4}/_{7}$
c.	De Nederlandsche taal	92	58	63	[1]) 34	37
d.	De vormleer	81	61	$75^{3}/_{10}$	20	$24^{7}/_{10}$
e.	Het rekenen	81	48	$59^{1}/_{4}$	33	$40^{3}/_{4}$
f.	De aardrijkskunde	83	62	$72^{2}/_{3}$	[1]) 21	$25^{1}/_{3}$
g.	De geschiedenis	83	64	$78^{1}/_{4}$	[1]) 19	$21^{3}/_{4}$
h.	De kennis der natuur	93	51	$54^{5}/_{6}$	[1]) 42	$45^{1}/_{6}$
i.	De wiskunde	72	[2]) 42	$58^{3}/_{5}$	30	$41^{2}/_{5}$
k.	Het handteekenen	61	[3]) 38	$62^{3}/_{10}$	23	$37^{7}/_{10}$
l.	Onderwijs en opvoedkunde	103	70	68	33	32

[1]) Drie candidaten trokken zich terug en zijn niet meêgerekend; 1 na een onvoldoend examen in de Nederlandsche taal, 1 na dito in de kennis der natuur, en 1 na dito in de kennis der natuur, aardrijkskunde en geschiedenis.

[2]) 25 candidaten hadden bovendien eene akte voor wiskunde en werden dus niet geëxamineerd.

[3]) 13 candidaten hadden bovendien eene akte voor handteekenen en werden dus niet geëxamineerd.

Vrouwelijke candidaten.

	VAKKEN van het programma.	Aantal examens in dat vak afgenomen.	Voldoende.		Onvoldoende.	
			Totaal.	Percentsgewijze.	Totaal.	Percentsgewijze.
a.	Het lezen (en verstaan)	25	24	96	1	4
b.	Het schrijven	29	28	$96\frac{1}{2}$	1	$3\frac{1}{2}$
c.	De Nederlandsche taal	25	24	96	1	4
d.	De vormleer	29	24	$82\frac{3}{4}$	5	$17\frac{1}{4}$
e.	Het rekenen	29	19	$65\frac{1}{2}$	10	$34\frac{1}{2}$
f.	De aardrijkskunde	29	21	$72\frac{1}{2}$	8	$27\frac{1}{2}$
g.	De geschiedenis	29	23	$79\frac{1}{3}$	6	$20\frac{2}{3}$
h.	De kennis der natuur	25	23	92	2	8
i.	De wiskunde	[1]) 22	16	$72\frac{3}{4}$	6	$27\frac{1}{4}$
k.	Het handteekenen	[2]) 19	16	$84\frac{1}{4}$	3	$15\frac{3}{4}$
l.	Onderwijs en opvoedkunde	26	21	$80\frac{3}{4}$	5	$19\frac{1}{4}$

[1]) Een candidaat had bovendien eene akte voor wiskunde en werd dus niet geëxamineerd.

[2]) Twee candidaten hadden bovendien eene akte voor handteekenen en werden dus niet geëxamineerd.

BIJLAGE **D**, *van het rapport van den Voorzitter der Commissie die te Utrecht zitting hield.*

STAAT, waaruit blijkt de uitslag van het examen voor de hoofdakte te Utrecht, in 1883, uitsluitend van die candidaten, welke ook den *derden* dag daaraan deelnamen, tevens *percentsgewijze* uitgedrukt.

Geëxamineerd.		Toegelaten.				Afgewezen.			
		Totaal.		Percentsgewijze.		Totaal.		Percentsgewijze.	
M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V	M.	V.
52	20	32	17	$61\frac{3}{5}$	85	20	3	$38\frac{2}{5}$	15
Totaal 72		49		68		23		32	

RAPPORT *van den Voorzitter der Commissie die te Zwolle zitting hield.*

Zwolle, 16 November 1883.

Aan Zijne Excellentie den heer Minister van Binnenlandsche Zaken.

Het zij mij vergund in de eerste plaats te zeggen waarom de Commissie, waarvan ik dit jaar voorzitter was, geen verslag heeft uitgebracht. De Commissie, die onder mijn praesidium in 1881 te Assen zitting had, heeft toen een uitvoerig verslag ingediend. Daar ik niets daarvan vernam, en hoorde dat andere commissiën dit niet gedaan hadden, heb ik het in 1882 en 1883 nagelaten, omdat het de taak van de leden verzwaarde en aan het Rijk kosten veroorzaakte door de noodzakelijkheid om, na het opmaken der rapporten van de subcommissiën, eene vergadering te houden tot vaststelling van het algemeen verslag. Wordt dit evenwel voor volgende jaren verlangd, dan ben ik natuurlijk bereid om dat te bevorderen.

Ten einde de gedane vragen te kunnen beantwoorden, heb ik drie staten samengesteld. Bijlage B bevat het getal examens, in elk vak afgenomen met opgave hoeveel malen daarvoor elk cijfer gegeven is. De overgroote meerderheid, gebruik makende van het recht om mededeeling te ontvangen, wanneer zij volgens art. 12, 1ste lid, van het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 afgewezen waren, heeft zich in dat geval aan 't verdere examen onttrokken. Van daar ook de ongelijkheid in het getal der afgenomen examens; op den tweeden en derden dag waren de gelederen der adspiranten telkens reeds zeer gedund.

Om de candidaten meer op hun gemak te zetten en tevens om stipt op den tijd te kunnen beginnen, zorgde ik altijd een half uur voor den tijd aanwezig te zijn om hun het schriftelijk werk op te geven; ik deelde hun mede, dat zij het dan konden ontvangen, schoon het examen dan nog niet geacht werd te beginnen. Bijna allen maakten daarvan gretig gebruik en konden zoo ongestoord kennis maken met hetgeen van hen gevorderd werd. In het algemeen mag ik zeggen, dat de commissie al het mogelijke gedaan heeft om de onaangenaamheden, van een examen onafscheidelijk, te verminderen, en dat dit door de geëxamineerden, ook afgewezenen, erkend is.

De redenen waaraan de ongunstige uitslag der examens toe te schrijven is, zijn, mijns inziens de volgende;

a. De meeste adspiranten, zoo verre zij geëxamineerd werden en dus beoordeeling mogelijk is, hadden óf niet genoeg, óf niet met eene goede methode gewerkt. Terwijl mij van sommigen het eerste bekend is, geloof ik dat bij veel meerderen het laatste het geval was, en hen deed sneuvelen. Om dit bij de verschillende vakken na te gaan, zal betreffende de Nederlandsche taal hieronder bij de beant-

woording van de eerste der twee gestelde vragen een en ander medegedeeld worden. Voor rekenen, vormleer en wiskunde durfde ik mij niet op mij zelven verlaten, vooreerst omdat ik mij in die vakken minder dan in andere te huis gevoel, ten anderen, omdat de localiteit medebracht dat die examens meestal niet in de groote zaal, maar in een ander vertrek gehouden werden, en ik dus daarvan minder gezien en gehoord heb dan van anderen, daar mijne plaats meer in de groote zaal was, waar ook al het schriftelijk werk verricht werd. Ik heb dus den heer W. H. Wisselink, lid der subcommissie voor die vakken, daarover geraadpleegd, wiens opmerkingen ik in originali als bijlage A hierbij voeg.

Over de overige vakken heb ik het volgende op te merken:

Lezen en schrijven was over het algemeen vrij voldoende: bij 't lezen liet het goed verstaan van het gelezene nog het meest te wenschen over, veelal in verband met onvoldoende kennis van de Nederlandsche taal.

Bij de aardrijkskunde werden de meeste tekortkomingen opgemerkt in het wiskundige gedeelte; betrekkelijk weinigen konden onderwerpen daaruit zich zoo helder voorstellen en zoo bevattelijk mededeelen, dat zij ze aan eene klasse van leerlingen duidelijk zouden kunnen maken. De natuur- en staatkundige aardrijkskunde waren bij de meesten beter bekend, schoon ook daarin nog menige zwakheid werd gevonden. Bij het teekenen van schetskaarten bleken velen daarin de noodige bedrevenheid te missen, schoon steeds zorg gedragen werd zoodanige kaarten op te geven, waarvan mocht verondersteld worden dat de adspiranten eene duidelijke voorstelling zouden hebben. Met de behandeling der globe waren velen weinig vertrouwd; een adspirant, die overigens zeer goed gewerkt had, erkende dat hij nooit in de gelegenheid geweest was om eene globe in handen te krijgen (hij werd desniettemin toegelaten.)

Wat de geschiedenis aangaat, hadden de meesten wel een tal van feiten geleerd, maar blijkbaar meest als geheugenwerk; het verband van de gebeurtenissen onder elkander, de gelijktijdige toestanden in verschillende landen, de oorzaken en gevolgen, waren gewoonlijk niet opgemerkt of niet begrepen. De kennis van de inrichting van het Staatsbestuur, zoowel van onzen tijd als van vroeger, was bij zeer velen gebrekkig en vooral niet helder wat de werking der verschillende machten betreft.

De kennis der natuur was zeer ongelijk; terwijl niet weinigen zelfs van de eenvoudigste en dagelijks voorkomende zaken geen denkbeeld hadden, waren er ook die bewezen dat zij met vrucht gestudeerd en vooral ook goed waargenomen hadden.

Bij het teekenen konden, niettegenstaande matig gestelde eischen, toch geene hooge cijfers gegeven worden; slechts 6 van de 26 geëxamineerden konden zich boven het cijfer 5, slechts één kon zich boven het cijfer 6 verheffen. Blijkbaar zijn de meesten te laat begonnen zich in dit vak te oefenen.

Bij onderwijs en opvoeding bleek het dat de meesten ijverig een boek (vooral dat van Rijkens) geleerd hadden, en, zoolang het enkel op het geheugen aankwam, de gedane vragen meer of minder goed wisten te beantwoorden; maar wanneer het op de toepassing van het gememoriseerde aankwam, te kort schoten, blijkbaar weinig daarvan begrepen en dus ook geen nut daaruit getrokken hadden.

Het schriftelijke werk leidde in de meeste gevallen tot dezelfde resultaten als het mondelinge. Het bestond voor aardrijkskunde in het teekenen van eene schetskaart, voor geschiedenis, kennis der natuur en paedagogiek werden twee of meer onderwerpen opgegeven, waaruit de candidaten de keus hadden (voor Nederlandsche taal, zie beneden); voor rekenen, vormleer en wiskunde, zie de opmerkingen van den heer Wisselink.

In het algemeen geeft bijlage B een overzicht van de hoogte, waarop de meerderheid der adspiranten stond: dat 130 examens onvoldoende waren; dat de middelmatigheid het sterkst vertegenwoordigd is onder de cijfers 5 en 6, en dat 127 examens zich daarboven verheffen. Dat bij twijfel tusschen de cijfers 4 en 5 altijd de neiging bestond om zoo mogelijk de schaal naar 5 te doen overhellen, is licht te begrijpen.

Evenals bij de andere commissiën, schoon niet geheel in dezelfde mate, waren ook hier de vrouwelijke adspiranten gelukkiger dan de mannelijke. Van de laatsten slaagden 16 van de 72 geëxamineerden, of $^2/_9$, van de eersten 4 van de 14 of $^2/_7$. De toegelaten onderwijzeressen behaalden gemiddeld een veel hooger getal punten dan de onderwijzers, hoewel het examen geheel gelijk was; het schriftelijk werk was in niets van dat der onderwijzers onderscheiden en werd voetstoots uitgedeeld.

b. Bij menigeen staat de gebrekkige studie waarschijnlijk in verband met gebrek aan eenige leiding. Velen zijn werkzaam op plaatsen waar zij weinig of geen hulp en voorlichting kunnen vinden. Bij andere was wellicht hetzelfde ongunstige resultaat toe te schrijven aan onverschilligheid bij voldoende leiding, of aan de dwaling, dat het genoeg is een cursus bij te wonen zonder zelfwerkzaamheid daaraan te verbinden; een gevolg van de gemakzucht, die zich, naar sommigen beweren, ook daarin openbaart, dat de geslaagden bij het (hulp)onderwijzersexamen wel eens meenen dat na den zwaren arbeid eenige rust van 't studeeren hun toekomt; en na eenigen tijd gerust te hebben, is 't niet zoo gemakkelijk weer flink aan 't werk te komen: het laatste jaar of de laatste maanden moeten dan dienen om de schade van stilstand en dus van achteruitgang weer in te halen.

c. Door sommigen wordt te veel haast gemaakt om zich aan het examen te onderwerpen, zonder dat zij hunne krachten aan 't programma getoetst hebben. Anderen schijnen het als eene bloote proefneming of als een kansspel te beschouwen; zij weten wel dat zij weinig kans van slagen hebben, maar willen toch aan de fortuin de hand bieden (zooals de loterij-advertenties het uitdrukken) of zij misschien het hoogste lot mochten trekken. Opmerkelijke voorbeelden hiervan deden zich voor. Een adspirant was in het vorige jaar bij eene andere Commissie afgewezen, en er op opmerkzaam gemaakt hoeveel hem ontbrak: nu bood hij zich dadelijk weer aan, verlangde geene mededeeling, maakte dus het geheele examen mede, en kreeg voor schrijven 7, voor lezen, paedagogiek en geschiedenis 5, voor de zeven andere vakken 2, 3 of 4. Ik heb hem den welgemeenden raad gegeven om minstens een paar jaren goed te studeeren voor dat hij zich weer aanmeldt; maar ik houd mij verzekerd, dat hij het volgende jaar weer zal komen om weer afgewezen te worden. Van eene school hadden twee onderwijzers zich aangegeven, schoon het hoofd der school, een man op wiens oordeel veel prijs gesteld mocht worden, het beiden sterk ontraden had; de minst onbekwame van de twee werd het eerst opgeroepen en afgewezen, toen nu het hoofd der school tegen den anderen zeide, dat hij nu zeker wel niet gaan zou, was het antwoord, dat hij het toch maar eens zou probeeren. Hij kwam en kreeg in de twee eerste vakken, waarin hij geëxamineerd werd, 1 en 2, zoodat zijn lot terstond beslist was. Zulke adspiranten komen alleen om de lijst der afgewezenen te vergrooten en daardoor schrik in den lande te verspreiden.

d. Het examen is niet gemakkelijk; achtereen in elf vakken schriftelijk en mondeling geëxamineerd te worden, mag inderdaad eene ernstige beproeving heeten.

e. Een groot gewicht legt daarbij in de schaal de spanning, waarin de candidaten verkeeren. Zes uren daags te werken is niets voor menschen in de volle kracht des levens, als zij dat rustig doen; maar zij beginnen al in eene angstige, gejaagde stemming, verergerd door de berichten van vele afwijzingen en daarmede in verband staande vreeswekkende verhalen. Die spanning neemt toe door de bewustheid van fouten gemaakt en vragen niet of verkeerd beantwoord te hebben; het is opmerkelijk hoe de daardoor veroorzaakte mindere geschiktheid voor het werk op den tweeden, maar vooral op den derden dag waar te nemen is, zoodat de billijkheid vordert bij het oordeel daarop te letten. Natuurlijk heeft deze spanning en afmatting het minst plaats bij hen, die zich van hunne krachten bewust zijn, en wel zien dat het examen niet daarboven gaat. Daarentegen wordt het kwaad verergerd, als er adspiranten zijn die de fout begaan van gedurende het examen ieder vrij uur nog te besteden aan het koortsachtig naslaan van hunne handboeken, waardoor zij zich nog te meer ongeschikt maken om goed te werken.

Op de eerste der beide vragen in de aangehaalde missive

geeft reeds bijl. B het antwoord, van 55 afgenomen examens in de Nederlandsche taal waren er 16 zóó onvoldoende, dat afwijzing daaruit volgen moest; 19 waren *even voldoende* en 20 daarboven. Dat dit van invloed was op den uitslag van 't examen, en dat er geene reden bestond om met de resultaten ingenomen te zijn, ligt voor de hand. De redenen daarvan zijn in 't algemeen dezelfde die boven genoemd zijn. Eenige opmerkingen over 't examen in dit vak mogen ten bewijze dienen, hoeveel er aan eene goede studie daarin ontbrak.

Het schriftelijk werk bestond in een niet te lang stuk uit de werken van een dichter der 19de eeuw. Daarvan moest de inhoud helder en nauwkeurig teruggegeven worden, met verklaring van onderstreepte minder alledaagsche woorden en uitdrukkingen. Voorts werden eenige grammaticale vragen opgegeven, ook over synonymiek, en eene korte zinsontbinding. Het mondeling examen was verbonden met dat in het lezen, waarvoor een dicht- of prozastuk, ook van schrijvers uit de 19de eeuw, genomen werd. Elken candidaat werd de noodige tijd gegeven om het stuk op zijn gemak over te lezen; naar aanleiding van 't gelezene werd gevraagd naar den inhoud, naar woordverklaring en naar grammatica.

Het zal niet noodig zijn hier te spreken over hen die voldoende of meer dan voldoende bewijzen van bekwaamheid gaven, 't was voor de commissie telkens een genoegen als er iemand degelijke studie en kennis toonde, vooral ook door lectuur van eenigen omvang verkregen. Bij de anderen deden zich de volgende bezwaren voor:

Zooals reeds boven gezegd is, verstonden sommigen niet of slechts gedeeltelijk wat zij lazen, zelfs waar het zeer gewone zaken betrof. Zij toonden groot gebrek aan algemeene ontwikkeling en onkunde in allerlei dagelijks voorkomende dingen; daardoor konden zij stukken, voor eene hoogste klasse geschikt, niet behoorlijk verklaren.

De woordverklaring, zoo schriftelijk als mondeling, was dikwijls zeer onvoldoende, woorden als: *schenkdisch*, *gul*, *scherts*, *louteren*, *bekrompen*, *ruig* enz. bleven onverklaarbaar of werden zeer gebrekkig verklaard.

De eigenlijke grammatica gaf meer bewijs van geheugenoefening, dan van heldere inzichten in de taal; enkelen bewogen zich bij voorkeur, met zekeren schijn van geleerdheid, op etymologisch gebied, waarnaar minder gevraagd werd; dit bleef natuurlijk meest bij napraten. In overeenstemming hiermede bleek het, dat velen de van buiten geleerde regels niet wisten toe te passen, daar zij in hun schriftelijk werk de onverantwoordelijkste taalfouten maakten, hoewel zij gewaarschuwd waren dat daarop bijv. in hunne opstellen over geschiedenis en paedagogiek zou gelet worden.

Het examen in de letterkunde gaf evenzeer bij velen geringe resultaten. De meesten hadden Ferdinand Huyck, de Camera Obscura of de Leekedichtjes gelezen, doch konden zich van 't gelezene weinig herinneren, en toonden dat zij het niet verwerkt hadden. Op de vraag, waarom Hildebrand zijn boek Camera Obscura, of De Génestet zijne gedichten Leekedichtjes genoemd heeft, kwam in 't geheel geen of een zeer onvoldoend antwoord. Blijkbaar hadden de candidaten noch voorbericht noch inleiding gelezen. Er waren er, die op de vraag wat zij alzoo gelezen hadden, niets anders wisten te noemen dan Vondels's Palamedes of Huygen's Kostelijk Mal of Voorhout, één zelfs slechts Vondels Roskam. Van hunne antwoorden op de daarover gedane vragen kwam zeer weinig te recht; toen den laatstgenoemden gevraagd werd, waarom Vondel dien vreemden naam aan zijn vers had gegeven, bleek het dat hij niet wist wat een roskam in den eigenlijken zin was. Slechts weinigen bleken zich in een ruimen kring van lectuur bewogen en goede vruchten daaruit getrokken te hebben. Het schijnt dat vele adspiranten van meening zijn, dat het lezen van een werk uit den kring der bellettrie, van een boek dat niet rechtstreeks tot een van de elf examenvakken behoort, tijdverknoeien is. Zij lezen een enkel boek om aan 't programma te voldoen, maar zonder eenig begrip van vorm of inhoud daaruit te halen, en zij keeren terstond terug tot het van buiten leeren van hunne handboeken.

Dat het ook in dit opzicht aan goede leiding hapert, valt in het oog, anders zouden zij, bij zoo beperkte lectuur, niet juist zulke werken van Vondel of Huygens gekozen hebben, die slechts genietbaar en nuttig zijn voor hem, die reeds vrij wat gelezen heeft.

(Voor deze opmerkingen ben ik in overleg getreden met den heer W. A. Elberts alhier, lid der subcommissie voor de Nederlandsche taal.)

Bij de tweede vraag, of en in hoeverre het voorschrift van art. 12, 1ste lid, tot afwijzing genoodzaakt heeft, waar anders de commissie vrijheid tot toelating had kunnen vinden, moet opgemerkt worden, dat dit bij de meeste der afgewezenen geheel onzeker blijft, omdat zij al spoedig na ontvangen mededeeling van niet slagen in een hoofdvak, vertrokken zijn, en de commissie dus onbekend bleef met hetgeen zij in andere vakken zouden geleverd hebben. Onder de afgewezenen die het geheele examen of althans het grootste gedeelte er van aflegden, is slechts één die waarschijnlijk toegelaten zou zijn, zoo hij niet wegens het cijfer 4 in rekenen had moeten vallen: hij had in 11 vakken 63 punten behaald, erwijl tegenover het onvoldoende in rekenen een hoog cijfer in wiskunde stond. Van de toegelatenen hadden de laagst aangeschrevenen 62 punten in 11 vakken, of 59 punten in 10 vakken (wegens akte voor wiskunde), waarbij er natuurlijk ook op gelet is in welke vakken zij zwak geweest waren. Van hen die bij stemming afgewezen zijn, was het hoogste cijfer 56 punten in 10 vakken (met akte voor wiskunde). Daardoor wordt dus eenigszins de grens aangewezen, die niet door de commissie vooraf gesteld, maar uit hare beraadslagingen en oordeelen voortgekomen is. Een aantal van de afgewezenen op één vak waren toch ook in andere zwak geweest, en gaven dus zeer weinig hoop dat zij, bij voortzetting van 't examen, toegelaten zouden zijn.

Mijn antwoord op de tweede vraag is dus, dat een enkele candidaat door art. 12, al. 1, is gevallen, die anders wel zou toegelaten zijn; dat van velen de zaak onzeker blijft; maar dat naar mijn gevoelen het getal der toegelatenen niet veel grooter zou geweest zijn indien de commissie geheel vrij was geweest, tenzij zij in dat geval op het hellend vlak van medelijden en toegeeflijkheid wat veel afgegleden ware.

De Inspecteur van 't Lager Onderwijs in de 3de inspectie,

J. J. Kreenen.

Bijlage A, *behoorende bij het rapport van den Voorzitter der Commissie die te Zwolle zitting hield.*

EENIGE OPMERKINGEN naar aanleiding van het examen voor hoofdonderwijzer, gehouden te Zwolle in 1883, aangaande:

a. *Rekenen.*

De subcommissie, belast met 't onderzoek naar de kennis der rekenkunde bij de candidaten, meenende dat meer waarde gehecht moet worden aan 't *gehalte*, dan aan eene *groote hoeveelheid* kennis der rekenkunde, had voor elke ploeg een viertal vraagstukken ontworpen, waarvan 3 uitsluitend betrekking hadden op »de leer der evenredigheden, de vaardigheid in hare toepassing op vraagstukken uit het dagelijksch leven, en het trekken van den vierkants- of kubuswortel uit geheele en gebroken getallen" (Programma behoorende bij het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879, *Staatsblad* n°. 106), terwijl *een* vraagstuk bijzonder moest dienen om te onderzoeken of de candidaten een goed begrip hadden van een *bewijs*. Groote, ingewikkelde *becijferingen* werden in geen enkel vraagstuk vereischt. Nagenoeg alle vraagstukken moesten *kort*, maar duidelijk en met oordeel opgelost worden, of liever waren vatbaar voor eene hoogst eenvoudige oplossing. Bovendien was zooveel mogelijk zorg gedragen, dat alle stellen vraagstukken even zwaar (of even gemakkelijk) waren, om daardoor zooveel mogelijk allen candidaten denzelfden maatstaf aan te leggen.

Ook bij 't *mondeling* examen werd in de eerste plaats onderzocht, of de candidaat *rekenschap* wist te geven van

't »geleerde". Of de candidaten *tal* van eigenschappen en stellingen hadden *van buiten* geleerd, het liet de subcommissie tamelijk koud, als de candidaten niet *tevens* toonden, dat hunne kennis ook hun *eigendom* was. 't Werd hun volstrekt niet euvel geduid, als ze op eene of andere vraag het antwoord schuldig bleven, als slechts bleek, dat in andere punten hunne kennis van *solied* gehalte bleek te zijn.

In hoeverre konden de candidaten aan die (matig gestelde) eischen voldoen?

De subcommissie aarzelt niet de kennis van rekenkunde, niet bij *eenige*, maar bij 't *gros* der candidaten, hoogst *oppervlakkig* te noemen.

Bij wiskunde (daaronder rekenkunde begrepen) is 't een eerste vereischte dat de *definities* zoo scherp mogelijk gegeven worden, dat »kunsttermen" als *recht-*, *omgekeerd-*, *samengesteld-*evenredig *juist* omschreven worden, enz. enz. Zonder dat blijven die »kunsttermen" *klanken* en niets meer.

Opmerking nu verdient het *feit*, dat de *meeste* candidaten in dat opzicht een hoogst droevig figuur maakten. Zeker 90 pct. der afgewezenen bijv. meenden de uitdrukking »A en B zijn recht-evenredig afhankelijk van elkaar" voldoende te omschrijven, door daarvoor in de plaats te stellen, dat »als A *grooter* wordt, ook B *aangroeit*" *zonder meer*. Nog erger was de kennis van het »zoogenaamde samengesteldevenredig zijn". Bij hooge *uitzondering* alleen kon men aantoonen dat, als A *recht-*evenredig is met elk der grootheden B, C en D, de grootheid A, $m \times n \times p$ maal zoo groot zal worden, als B, C en D respectievelijk m, n en p maal zoo groot worden. Er waren er zelfs die tot de conclusie kwamen, dat A in dat geval $m + n + p$ maal zoo groot zou worden, anderen *bewezen* (!) zelfs dat $A^3, m \times n \times p$ maal zoo groot zou worden.

Een onderwerp, waarover de *meerderheid* struikelde, was de bekende eigenschap, dat de *winsten* samengesteldevenredig zijn met *kapitalen*, *tijden* en *percenten*, of in eene evenredigheid uitgedrukt:

$$W : w = K \times T \times P : k \times t \times p.$$

Op de vraag: wat stelt K voor? was steeds het antwoord: *kapitaal.* Noem eens iets wat K dan voorstellen kan? *Antw.* f 1000.

Noem eene waarde die T voorstellen kan? *Antw.* 6 *maanden.*

Noem eene waarde die P voorstellen kan? *Antw.* 5 *pct.*

Zoo doorgaande, kwamen nagenoeg *alle* candidaten tot eene vermenigvuldiging als deze:

$$1000 \text{ gulden} \times 6 \text{ maanden} \times 5 \text{ pct.}$$

Inderdaad eene *treurige* bijdrage, welk een juist begrip de meerderheid toonde te bezitten van *benoemde* en *onbenoemde* getallen.

Werd ten laatste door vragen 't den candidaat duidelijk, dat K, T enz. *on*benoemde getallen moeten voorstellen en werd dan de evenredigheid aldus geschreven:

$$W : w = (K : k) \times (T : t) \times (P : p)$$

$$\text{of: } \frac{W}{w} = \frac{K}{k} \times \frac{T}{t} \times \frac{P}{p}$$

en gevraagd: moeten nu K, k enz. ook onbenoemde getallen voorstellen? dan werd steeds (met enkele uitzonderingen wellicht) geantwoord: *natuurlijk*, dat hebben we zoo even »bewezen". Bij zulke resultaten kan moeilijk sprake zijn van *grondige* kennis van de leer der evenredigheden, ja nauwelijks van »eenige geringe kennis".

Wat de »grondige bekendheid met het trekken van den vierkants- en den kubuswortel uit geheele en gebroken getallen" betreft, het begrip WORTEL (vooral uit wortellooze getallen) was zeer zwak. In geen *enkel* leerboek, waarin de worteltrekking behandeld wordt, zal men missen: den wortel uit eenig getal tot op een zekeren graad van nauwkeurigheid te benaderen, met de noodige verklaring.

Slechts *enkelen* schoten te kort als hun gevraagd werd: benader $\sqrt{2}$ eens tot op $\frac{1}{2}$ nauwkeurig, maar ook slechts enkelen wisten te verklaren de *beteekenis* van de *vraag* zelf. Er waren er, die beweerden dat: $\sqrt{2}$ tot op $\frac{1}{2}$ nauwkeurig te benaderen, beteekende: eene waarde te zoeken, die van $\sqrt{2}$ juist $\frac{1}{2}$ verschilde!

Het was eene zeldzaamheid, als een candidaat uit de bewerking: $\sqrt{2} = \sqrt{\frac{8}{4}} = \frac{\sqrt{8}}{2} = \frac{2}{2}$ wist aan te toonen, dat de waarde 1 van $\sqrt{2}$ *minder* verschilt dan $\frac{1}{2}$ (en dat ook $\frac{3}{2}$ nauwkeurig is tot op $\frac{1}{2}$, kwam velen zeer raadselachtig voor).

Ook de begrippen: *onderling onmeetbaar* en *onderling meetbaar* waren velen zeer duister. Op de vraag: zijn $\frac{2}{3}$ en $\frac{3}{4}$ onderling meetbaar of onderling onmeetbaar, gaven velen een antwoord waaruit bleek, dat zij van dat onderwerp zeer weinig begrepen. Dat bijv. de diagonaal van een vierkant meetbaar kan zijn ten opzichte van eene andere lijn, scheen velen ten eenenmale onbekend te zijn. Er waren candidaten die meenden dat, als de lijn a met betrekking tot de lijn $a\sqrt{2}$ onmeetbaar was, die lijn ook absoluut onmeetbaar is.

Bovenstaande opmerkingen gelden 't meerendeel der geëxamineerden.

Wat bovendien der subcommissie bijzonder opviel, was het volgende:

Zal een onderwijzer goed onderwijs geven, dan zal 't in de *eerste* plaats wel *noodzakelijk* zijn, dat hem de *leerstof* volkomen *helder* is. *Halfkennis* is voor den onderwijzer het beste middel om *onduidelijk*, *verward* te onderwijzen. Nu is 't opmerkelijk, hoe zelden een candidaat *flink* zijne kennis wist te toonen; het bewijs van eenige eigenschap, zonder horten en stooten en zonder eenige hulp van de zijde des examinators, voor te dragen, was den meesten candidaten veel te zwaar, zelfs van zeer eenvoudige bewijzen.

Naar ons oordeel is dat in de eerste plaats te wijten aan het NIET VAST kennen. De candidaten hebben van *buiten geleerd* en dikwijls nog slecht en zijn niet in staat zelfstandig de leerstof terug te geven. Dat dergelijke kennis van zeer verdacht gehalte is, zal nauwlijks vermelding behoeven. Hadden vele candidaten wat *minder* maar *beter* gewerkt en *ver*werkt, de uitslag ware hoogstwaarschijnlijk (althans voor rekenkunde) minder bedroevend geweest.

Resumeerende geloof ik dat in de rekenkunde meer het: *hoe kent gij*, dan: *wat* WEET *ge*, de uitslag van 't examen in rekenkunde slecht gemaakt heeft.

b. *Vormleer.*

Zal »kennis van de meetkundige lichamen" (zooals 't programma luidt) zich tot *vormleer* bepalen en niet ontaarden in *stereometrie*, dan mag in de eerste plaats van de candidaten geëischt worden, dat ze eene juiste *voorstelling* hebben van den *vorm* dier lichamen. Er werden dan ook geen *formules* gevraagd voor den inhoud bijv. van *bolsegmenten*, *bolschijven* enz., maar in 't bijzonder onderzocht, of de candidaten in staat waren zich voor te stellen hoe 't zoogenaamde *netwerk* van eenvoudige meetkundige lichamen er zal uitzien, hoe die lichamen »perspectivisch" zich zullen vertoonen, daarbij de *zichtbare* ribben *trekkende*, de *onzichtbare stippelende*. In 't algemeen waren daardoor de *eischen* in geen enkel opzicht zwaarder dan men zelfs aan adspirant-*hulp*onderwijzers stellen mag. Toch bleken *verscheiden* candidaten *niet* in staat te zijn, op bovenstaande manier een regelmatig *achtvlak* aanschouwelijk voor te stellen. Over 't algemeen bleek 't *voorstellingsvermogen* der candidaten niet bijzonder ontwikkeld te zijn. Vandaar dat, wanneer gevraagd werd 't *netwerk* te construeeren van eenig *deel* van een eenvoudig meetkundig lichaam, naar bepaalde gegevens, *veel* candidaten niet dan met veel moeite en hulp daarin slaagden. Te opmerkelijker is dat verschijnsel, omdat door 't *teekenen* 't voorstellingsvermogen in hooge mate kan ontwikkeld worden.

c. *Wiskunde.*

Ten gevolge van de regeling van de uren, waarop de candidaten examen deden voor de *hoofdvakken*, is 't *aantal* cijfers, toegekend voor wiskunde, vrij wat kleiner dan dat voor een der drie hoofdvakken. Percentsgewijze is 't aantal *onvoldoende* cijfers voor wiskunde dan ook kleiner dan bijv. voor *rekenen*. Verscheiden ('t meerendeel) can-

didaten toch, die te licht werden bevonden in rekenkunde, verdwenen zonder examen te hebben gedaan in *wiskunde*. Hadden al die *zwakke* broeders 't *geheele* examen ondergaan, vrij zeker zou 't aantal onvoldoende cijfers voor wiskunde hooger geweest zijn. Dezelfde opmerking geldt evenzeer voor *vormleer*.

De (schriftelijk op te lossen) vraagstukken voor algebra en meetkunde waren zoodanig gekozen, dat de oplossing nagenoeg bestond in 't *eenvoudig* (maar met *oordeel*) toepassen van de theorie. Van de 4 algebraïsche vraagstukken hadden de candidaten er 3 naar keus en van de 3 meetkundige vraagstukken 2 naar keus op te lossen. Tal van candidaten (die echter nog niet eens onvoldoende kregen) bleken aan die eischen niet te kunnen voldoen.

Evenals bij 't examen in rekenkunde werd ook bij dat in wiskunde minder waarde gehecht aan 't *veel-weten*, maar wel aan de *qualiteit* der kennis. Bij *veel* candidaten scheen de studie van wiskunde te bestaan in 't van *buiten leeren* van STELLINGEN, terwijl de *bewijzen* slechts zelden *flink* en *vlot* van stapel liepen. *Oppervlakkigheid*, *vluchtigheid* en *halfkennis*, ziedaar het hoofdkarakter van de kennis bij veel candidaten.

Werd bijv. gevraagd wat is de *som* van de wortels der verg.

$$5x^2 + 6x - 5 = 0$$

dan was 't antwoord in 9 van de 10 gevallen *foutief*.

Naar 't der subcommmissie voorkwam, was bij veel candidaten te *haastig*, te *gejaagd*, en te *onrustig* de vereischte kennis van wiskunde er *ingepompt*.

Ten slotte eene opmerking die op nagenoeg *alle* candidaten die 't examen in zijn geheel aflegden, toepasselijk is. *In 't algemeen* zal een candidaat zich op een examen *slechter toonen* dan hij werkelijk *is*. Door de *spanning* waarin de candidaten verkeeren, door de *haast*, waarmee ze 't werk aanvatten, door de *vrees* van niet te zullen slagen, worden de meesten hunner *gejaagd*, en missen daardoor de kracht om kalm en geregeld te kunnen nadenken. Vandaar dat 't schriftelijk werk in den regel vrij slordig wordt afgemaakt, en daarin soms zaken worden vermeld die moeilijk aan *onkunde* kunnen doen denken. Om door een voorbeeld onze bedoeling duidelijk te maken: er waren candidaten die bij de oplossing van een der rekenkundige vraagstukken *neerschreven*, dat »als $a + b$ bijv. deelbaar is door 7, daaruit ook volgt, dat a en b elk afzonderlijk deelbaar moeten zijn door 7". 't Is moeilijk aan te nemen dat ONKUNDE (maar veeleer gebrek aan kalm nadenken) dergelijke dwaasheid deed neerschrijven.

Ook in andere opzichten bleek dikwijls de gejaagdheid der candidaten. Herhaalde malen toch bleek uit de oplossing van wiskundige vraagstukken, dat de candidaat de *redactie* van 't vraagstuk slechts ten halve gelezen had en òf sommige voorwaarden eenvoudig had verwaarloosd òf voorwaarden in 't vraagstuk binnensmokkelde die volstrekt niet in de redactie vermeld of opgesloten waren.

Vooral aan 't eind der 3 dagen waren de candidaten blijkbaar vermoeid en veel minder helder dan bij den aanvang. Bij meer dan een candidaat is bij 't toekennen van een *cijfer* daarmede rekening gehouden. Ook het (*tusschen* het *schriftelijk* werk) oproepen van den candidaat voor het mondeling examen kan zeker niet dienen om hem *kalm* en *rustig* te maken.

Werden daarom de candidaten (evenals bij de admissie-examens voor de Koninklijke Militaire Academie) *vooraf* opgeroepen om *schriftelijk* examen af te leggen en werd daarvoor RUIM tijd gegeven, zoodat ook candidaten die goed gewerkt hebben, maar van nature minder *vlug* van begrip zijn, en daardoor meer tijd behoeven om te *zoeken* en te *vinden* dan vlugge inventieve geesten, in de gelegenheid zijn te ZOEKEN, dan gelooven we dat de examens nog meer waarborg opleveren dat geen onwaardigen de akte krijgen dan *nu*, terwijl aan den anderen kant *zenuwachtige* gestellen minder gevaar loopen alleen door gejaagdheid te verongelukken.

Werd de toelating tot het *mondeling* examen verder afhankelijk gesteld van de wijze waarop het *schriftelijk* examen is afgelegd, dan zou daardoor:

1°. voor alle candidaten 't schriftelijk werk GELIJK kunnen zijn;

2°. het aantal candidaten, dat ook *mondeling* examen aflegt, vrij wat kleiner zijn en de commissies niet soms weken aan weken behoeven zitting te houden;

3°. de candidaten (wanneer eenige weken tusschen 't mondeling en 't schriftelijk examen verliepen) kalmer kunnen zijn en 't *mondeling* examen in 1 dag kunnen afloopen;

4°. wanneer tamelijk veel schriftelijk werk geëischt wordt, de kans om een candidaat *goed* te beoordeelen nog verhoogd worden;

5°. aan de commissies *tijd*, aan 't Rijk *geld* bespaard worden!!!

Heerenveen, 7 November 1883.

W. H. WISSELINX.

BIJLAGE **B**, *behoorende bij het rapport van den Voorzitter der Commissie die te Zwolle zitting hield.*

STAAT van het getal geëxamineerden in elk vak bij het hoofdonderwijzersexamen te Zwolle in 1883, en van de bij die examens verkregen cijfers.

VAKKEN.	Getal der geëxamineerden.	Toegekende punten voor elk vak.									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Lezen	Mannen 45	»	»	1	»	10	20	10	4	»	»
	Vrouwen 10	»	»	»	»	»	7	1	1	1	»
Nederlandsche taal en letterkunde . .	Mannen 45	»	2	5	9	15	8	2	3	1	»
	Vrouwen 10	»	»	»	»	4	2	4	»	»	»
Rekenen	Mannen 51	1	6	4	11	10	14	4	»	1	»
	Vrouwen 12	»	1	»	5	2	»	2	1	1	»
Opvoedkunde en onderwijs.	Mannen 58	»	»	2	12	10	15	14	3	2	»
	Vrouwen 13	»	»	»	1	2	5	4	»	1	»
Schrijven	Mannen 45	»	»	»	2	12	20	8	3	»	»
	Vrouwen 10	»	»	»	»	3	3	»	3	1	»
Geschiedenis	Mannen 29	1	»	2	6	6	6	7	1	»	»
	Vrouwen 10	»	»	»	2	3	4	»	1	»	»
Transporteeren	»	2	9	14	48	77	104	56	20	8	»

VAKKEN.	Getal der geëxamineerden.	Toegekende punten voor elk vak.									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Per transport	»	2	9	14	48	77	104	56	20	8	»
Aardrijkskunde	Mannen 31	2	1	2	5	9	7	4	1	»	»
	Vrouwen 10	»	»	1	1	2	3	3	»	»	»
Natuurkennis	Mannen 44	1	5	4	11	8	6	4	3	1	1
	Vrouwen 10	»	»	1	1	5	1	1	»	»	1
Vormleer	Mannen 29	»	»	»	3	9	5	4	6	1	1
	Vrouwen 10	»	»	»	1	5	1	»	1	2	»
Wiskunde.	Mannen 18 (1)	»	1	»	3	6	3	2	2	1	»
	Vrouwen 8 (1)	»	»	1	2	2	»	1	»	2	»
Teekenen	Mannen 26 (2)	»	1	3	5	13	3	1	»	»	»
	Vrouwen 8	»	»	»	2	4	2	»	»	»	»
		5	17	26	82	140	135	76	33	15	3

(1) 18 onderwijzers en 2 onderwijzeressen hadden akte of aanteekening voor de *wiskunde.*

(2) 13 onderwijzers hadden akte of aanteekening voor het *teekenen.*

RAPPORT *van den Voorzitter der Commissie die te Groningen zitting hield.*

Sappemeer, 16 November 1883.

Aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken.

In antwoord op Uwer Excellentie's schrijven van 25 October ll. heb ik de eer Uwe Excellentie het volgende te berichten:

Nooit zijn de akte-examens voor hoofdonderwijzer zooveel besproken en is er zooveel »ach en wee" over geroepen, als dezen zomer. Veel is er geschreeuwd en met veroordeeling ook geschreven over te strenge eischen dier examens, over de onhandigheid der examinatoren en het feit, dat de candidaten, door een groot gedeelte van het publiek in bescherming genomen, hiervan de onschuldige slachtoffers zijn geworden.

Bescheidenlijk meen ik, dat die klachten aan overdrijving lijden: ook de uitkomsten dier examens van de jaren 1881 en 1882, zulks zou met statistische opgaven te bewijzen zijn, zijn weinig gunstiger geweest.

Reeds onder de wet van 1857, vooral in de laatste jaren van haar bestaan, was de uitslag der bedoelde examens verre van bevredigend, maar viel minder scherp in 't oog, wijl de hoofd- en hulponderwijzers gelijktijdig, dat is tijdens dezelfde zitting der examen-commissie, werden geëxamineerd, en de laatsten, wat de procenten betreft, dan wel goed maakten wat door de eersten als een tekort op hun examen was achtergelaten.

Toch moet ik volmondig toestemmen, dat de akte-examens voor hoofdonderwijzer, dezen zomer in ons land gehouden, ook als een op zichzelf staand verschijnsel des tijds een hoogst ongunstig, onbevredigend resultaat hebben geleverd, overwaardig om daarvan de oorzaken op te sporen en middelen ter verbetering voor te slaan.

Van het brevet van bekwaamheid, dat ons onderwijzerspersoneel wordt verleend, hangt immers voor een groot deel af het gehalte en de strekking van ons lager onderwijs zelf, aan zijne hand en zijne zorgen toevertrouwd.

Oorzaken.

Naar mijn oordeel, bevestigd door de overige leden der commissie, belast met het afnemen van het dezen zomer te Groningen gehouden examen voor de akte als hoofdonderwijzer, meen ik, dat die oorzaken van den ongunstigen uitslag van dat examen gelegen zijn:

1°. *In de candidaten zelven.*

Velen, de goeden niet te na gesproken, studeeren niet genoeg. Zij brengen den tijd te zoek bij biljarttafel of in 't gezellig verkeer; en de flinke jaarwedden, nog steeds rijzende ten gevolge van den onderwijzersnood, verschaffen hun, helaas! ruimschoots de middelen daarvoor. Zijn eenige jaren zorgeloos voorbijgegaan, dan studeert men enkele maanden, en meent een voldoend aantal punten op het examen te kunnen verkrijgen.

Er zijn ook die te veel studeeren. Zij jagen naar bijakten, maar ongelukkig zit art. 65 der onderwijswet hun in den weg. Zij studeeren en werken in 't Fransch, Duitsch, Engelsch of iets anders, en te nauwernood wordt er tijd gevonden voor de beoefening der gewone vakken, waarin voldoende bekwaamheid wordt vereischt op 't hoofdonderwijzers-examen. Is de tijd van 't examen daar, welnu een kansje is dan gemakkelijk te wagen.

Nog anderen denken, dat het inpompen van dikke boeken en het nemen van privaatlessen — die trouwens meer *gegeven* dan in waarheid *genomen* worden — hun de hoofdakte zal bezorgen. Vraagt een examinator ongelukkig op eene andere manier dan in 't boekje staat — en dit zal toch wel noodig zijn, om zich te overtuigen van eigen, zelfstandig inzicht van zaken van den candidaat — dan raken zij spoedig de kluts kwijt; het blijkt, dat het geleerde niet hun eigendom is geworden, niet door hen is geassimileerd. Zij begrijpen niet, dat hun ware leermeester niet zit in het leerboek en de hulpe van buiten, hoe noodig ook voor hunne bekwaming en vorming, maar in hen zelven.

2°. *In de veelheid der vakken, waarin geëxamineerd wordt.*

't Is niet te ontkennen, dat 't examen met de toepassing der vigeerende wet op het lager onderwijs verzwaard is.

Treden we daartoe slechts in eene vergelijking tusschen de gestelde eischen van vroeger en nu.

Daar is met de wet van 1878 bijgekomen: de beginselen der wiskunde en het handteekenen en bij de kennis der natuur: de allereerste beginselen der scheikunde.

Weggelaten is echter uit het nieuwe programma voor onderzoek: de theorie van het zingen en van de rekenkunde: de rekenkundige en meetkundige reeksen, die overgebracht zijn naar het vak: wiskunde.

A eischt men nu ook, vooral in de eerste tijden van

overgang der oude op de nieuwe wet, in opzicht tot de beginselen der wiskunde en het handteekenen, niet streng, wat vroeger voor eene aanteekening voor die vakken gevorderd werd — later zal men in dit opzicht met het oog op het daarvoor gestelde programma verder mogen en moeten gaan dan thans — moet ik toch bekennen, dat, is er groote moeilijkheid voor de jongelieden in 't verkrijgen der hoofdonderwijzersakte, die vooral en in hoofdzaak gelegen is in een te grooten omvang en verscheidenheid der stof, waarover 't examen loopt.

't Examen, als één examen, vordert op ééns te veel van den candidaat, al willen we daarmeê niet gezegd hebben, dat de bekwaamheid zelfs in één der vakken gemist kan worden bij den man, die eens aan 't hoofd eener gewone lagere school geplaatst zal kunnen worden.

Al is het nu te Groningen niet gebleken, wat sommigen, onkundig met den loop van 't examen, hebben willen beweren, dat de meeste jongelieden niet geslaagd zijn ten gevolge van hun examen in de beginselen der wiskunde en het handteekenen — de meeste afgewezenen hebben dit examen niet ondergaan, daar ze reeds voor minstens één der hoofdvakken, de Nederlandsche taal, het rekenen of de theorie van onderwijs en opvoeding onvoldoende hadden verkregen — is het toch vrij zeker aan te nemen, dat de vrees voor het onderzoek in die vele vakken de jongelieden, ook bij de meest betoonde vlijt in den tijd hunner voorbereiding voor het examen, er toe geleid zal hebben, hunne studie te veel naar de verscheidenheid der vakken te verdeelen, dat allicht tot oppervlakkigheid van beoefening en het bezit van onvoldoende kennis van ieder vak moest leiden. Te hunner bekwaming moest in den regel te veel en te velerlei door de candidaten — bij ongenoegzamen tijd daarvoor — de meesten zijn immers iederen dag practisch in de school werkzaam — geleerd worden, waarbij de draagkracht van hun geest te kort schoot.

3°. *In de gebondenheid der examen-commissie aan het voorschrift in art.* 12, *1ste lid, van het Koninklijk besluit van* 28 *Mei* 1879 (*Staatsblad* n°. 106).

Hoewel niet dikwijls, is het toch bij herhaling gebeurd, dat candidaten, die voor de overige vakken meer dan voldoende, voor enkele zelfs hooge cijfers voor hun examenwerk verkregen, tot groote spijt van de examen-commissie en tot bittere, ik zou haast durven zeggen niet verdiende teleurstelling dier candidaten zelven, niet konden worden toegelaten, omdat zij in één der drie hoofdvakken of in twee der andere vakken onvoldoende werden bevonden.

Vooral was het *dan* te betreuren, wanneer dat onvoldoende zoo kort aan de grens van het voldoende lag, en de candidaat overigens door zijne mate van ontwikkeling en beschaving een zeer gunstigen indruk maakte en de juiste geschiktheid scheen te bezitten om als hoofd eener lagere school te fungeeren, dat nu, bij mislukt examen, voor korteren of langeren tijd niet verwezenlijkt kon worden.

Bovendien heeft de ondervinding geleerd, dat de voorwetenschap van voor één hoofdvak of twee der andere vakken onvoldoende te hebben, noodzakelijke afwijzing ten gevolge moet hebben, op vele candidaten zeer ontmoedigend bij het verrichten van hun examenarbeid heeft gewerkt.

De vraag bleef nog altijd, wat zij, die in hun examen in een der hoofdvakken of twee der andere vakken te kort schoten, nog in hun voordeel voor de andere vakken, waarin ze, omdat ze zich aan het verdere examen onttrokken, niet geëxamineerd werden, zouden gepresteerd hebben.

Sommigen meenen nog eene andere oorzaak te moeten vinden ten

4°. *In de examinatoren, en wel in hunne wijze van handelen en doen tegenover de candidaten, speciaal in de wijze en in het gehalte van vragen, schriftelijk en mondeling, tot de candidaten gericht.*

Ik meen te moeten aannemen, dat alle examinatoren bij bekendheid met die personen met zorg en als geheel berekend voor hunne taak gekozen zijn.

Ik kan echter niet over die van de andere zittingen, wel over die te Groningen oordeelen.

Op grond van mijne ondervinding van de gehoudene examens meen ik geheel naar waarheid te mogen zeggen, dat genoemde beschuldiging — want eene beschuldiging zou het met alle recht genoemd kunnen worden — ten eenen male valsch en ongegrond is.

Voor zoover ik alle examinatoren in hun examenwerk heb kunnen nagaan — en ik heb dat op alle examendagen geregeld en met alle nauwlettendheid gedaan — waren alle examinatoren, voor verreweg 't meerendeel gekozen uit schoolmannen en verder uit hen, die als schoolopzieners van nabij met het onderwijs en zijne onderwijzers bekend waren, en sedert lang door ondervinding den vereischten tact van examineeren verkregen hadden; uitstekend voor hunne taak berekend, behandelden zij de candidaten met alle voorkomendheid en eene gewenschte humaniteit.

Zooveel zulks met eene gevorderde strengheid bij en de waardigheid van het examen bestaanbaar was, lichtten zij hunne vragen toe, en zagen niets liever dan dat de candidaten gunstig slaagden.

Niet de minste klacht is in eenig opzicht dan ook door mij of een der commissieleden tijdens het examen of later van iemand der geëxamineerde candidaten mondeling of schriftelijk vernomen. Wel gaf, integendeel, menig candidaat, ook na zijn mislukt examen, zijn dank aan de commissie te kennen voor de beleefde en welwillende wijze, waarop hij tijdens zijn examen door de examinatoren behandeld geworden en vaak in zijne zwakheid van spreken en doen in bescherming genomen was, om hem den besten moed in en voor zijn examenwerk te doen behouden. Ter bevestiging van deze vrijmoedige ontboezeming over de gedragslijn der commissieleden tegenover de geëxamineerden, durf ik mij vrij beroepen op allen, die onbevooroordeeld de examens, voor zoover ze publiek waren, hebben aangehoord.

Wat de schriftelijke opgaven betreft, deze werden in eene voorloopige vergadering met alle kennis van zaken en den meesten ernst gewikt en gewogen, veranderd ook, wanneer de meerderheid der commissieleden daarin wijziging noodig achtte.

't Spreekt vanzelf, dat er desniettegenstaande wel eens als bij uitzondering schriftelijk of mondeling eene minder gelukkig gekozene vraag gedaan zal wezen; maar deze was dan toch — hiervan houd ik mij overtuigd — in de verste verte voor het resultaat van 't examen in zijn geheel, ook zelfs niet voor dat van 't examen in het vak waarop zij betrekking had, van beslissenden invloed.

Ik zal nu trachten te beantwoorden »in hoever onvoldoende kennis van de »»Nederlandsche taal"" op den ongunstigen uitslag voor zooveel de commissie te Groningen betreft, van invloed is geweest, met vermelding van de oorzaken", waaraan ik meen »de onvoldoende kennis" der candidaten in dat vak te moeten wijten.

Vele candidaten schoten reeds te kort in hun examen van één der hoofdvakken (de Nederlandsche taal, het rekenen, de theorie van onderwijs en opvoeding), waarin in den regel het eerst geëxamineerd werd.

Ongunstig was vooral het resultaat van het examen in de Nederlandsche taal.

Tegen een aantal van 14 in de theorie van onderwijs en opvoeding en 12 in het rekenen, waren er 31 van al de geëxamineerde candidaten, 83 in getal, die alleen om hun onvoldoend examen in de Nederlandsche taal moesten worden afgewezen.

Van waar dit ongunstig verschijnsel voor de Nederlandsche taal?

Vóór ik de vermoedelijke oorzaken daarvan opgeef, meen ik hier eene schets te moeten geven van de wijze waarop het mondeling examen in dit vak werd afgenomen, gevolgd door eene opgave van taal- en stijlfouten, uit het schriftelijke werk van enkele candidaten genomen, die van het lage peil in de kennis en in het gebruik der Nederlandsche taal kunnen getuigen. (Een afschrift van de opgaven voor het schriftelijk werk in dit vak gaat als *bijlage* hierachter.)

Er werd begonnen met den candidaat uit de bloemlezing van Stellwagen, getiteld: »J. P. De Keyser, Neerlands letterkunde in de 19de eeuw, schooluitgave", een stuk te laten lezen, nadat hem eerst de tijd gegeven was het over te zien, om met den inhoud, den stijl, enz. bekend te worden. Dan werd gesproken over den inhoud, de strekking, soms den eigenaardigen stijl, in verband daarmeê

de beteekenis van woorden en uitdrukkingen, de kracht van voor- en achtervoegsels, enz., en werden zoo die taalkundige opmerkingen er meê verbonden als dienen konden om gewaar te worden, of de candidaat de taal ook verstond in de lectuur, met andere woorden, of hij zijne grammaticale kennis in betrekking wist te brengen met de levende taal. De leesstof werd zoo gekozen, dat ze al heel licht den overgang kon vormen tot het onderzoek naar de kennis der letterkunde. Er werd bijv. gevraagd, of de candidaat het stuk misschien wel eens gelezen had; of hij den schrijver kende; wat hij er van wist; of hij enkele werken gelezen had; wat zijne keuze daarbij had bepaald; welken indruk hij er van had gekregen, enz.

Gewoonlijk bleek, dat enkele hoofdwerken in hun geheel waren gelezen; doch ook kwam het te dijkwijls voor, dat de kennismaking zich alleen bepaald had tot een gedeelte, zelfs onder anderen van de Camera Obscura, namelijk tot dat, wat in eene bloemlezing stond; enkelen hadden zelfs nooit iets genoten van Wolff en Deken, Schimmel en anderen. Nog anderen verklaarden ronduit, in den laatsten tijd, wat dan vaak beteekende in jaren, niets van letterkundigen aard te hebben gelezen, zoodat het bijna onmogelijk werd in het vak te examineeren.

Als een bewijs van geringe ontwikkeling op dit punt kan gelden, dat een candidaat beweerde, dat de reien in Vondels treurspelen moesten dienen »om het stuk langer te maken"; een ander, die gezegd had Busken Huët's kritiek van Schimmel gelezen te hebben, antwoordde op de vraag, wat de uitspraak: »hij is geen romanschrijver met glacé-handschoenen aan, of die de dames eau-de-cologne nadraagt", kon beteekenen bijv. in betrekking tot een voorval met de twee honden in 't begin van »sinjeur Semeyns", (welk werk hij gelezen had): »zeker om er een geur aan te geven."

Enkelen wisten bij het lezen niet te verklaren of te pas te brengen: »'t jaar onzes Heeren"; »de Heer der heirscharen"; »Farizeër"; »de Duitschers! och jongen, de eene helft zijn Herren von".

Een die las van »Engelschen, die een Koeterwaalsch spreken", enz., verklaarde Koeterwaalsch »zooals men spreekt in Koeterwalië, eene landstreek in België.

Doch het ergst en mijns inziens het minst te verschoonen, waren de grove taal- en stijlfouten.

Het bleek daaruit, dat 't den candidaat ontbrak òf totaal aan oefening, òf aan taalgevoel, òf ook aan eenigen smaak.

Getuigen de volgende staaltjes: »hooggeplaats"; »oudtijd"; »rechtstreeks voorwerp"; »uit vrije wil"; »de vaandel"; »na den daad"; »hij zag zich na Elva verbannen"; »bezichheid"; »wordt iets als waarheid verhaalt"; »is het aan de zeelieden ontleent": »op de zeeslag". Ook naar 't geslacht algemeen bekende woorden, als: tafel, sleutel, geest, zelfs man, enz. werden verkeerd verbogen.

Voorts kwamen voor de uitdrukkingen:

»Wanneer men van iemand zegt, dat hij bekwaam is in zijn vak, dan is daarin tevens ingesloten dat...."; »Men zou zich verwachten, dat het woord *zij* zich betrekt op het woord..."; »Men verwachtte van Lodewijk XVIII, dat hij zou geven, wat door de revolutie eerst was vereischt; maar jawel!"; »Die vereering der zon sloeg tot aanbidding over. Men aanbad niet uit zucht tot aanbidding, maar omdat men vreesde, indien men de vereering staakte, de milde hand zich sloot. Men zag de zon niet worden, niet ontstaan, maar reeds dadelijk bij hare geboorte, bij haar verschijnen, was zij de fiere, majestueuze, wier jeugd in de diepte des Oceaans aan het menschdom onbekend gebleven was." (Deze 3 zinnen uit eene verklaring van: De opgaande zon aanbidden.); »Zij [de baker] ging dan in dezen [overdekten stoel] zitten, en nam het kind, en begon dan met haar werk, namelijk bakeren. Evenals men nu vroeger eene eigenlijke bakermat had, heeft men ook figuurlijke bakermatten. Een plaats bijv. waar een figuurlijk kind, bijv. de vrijheid gekoesterd, verzorgd wordt; dat wil zeggen in bescherming genomen wordt, waar alle mogelijke moeite gedaan wordt om de weinige vrijheid, die men heeft, grooter te doen worden...." enz.; »Men ging het dier slachten of verbranden..... De verbrande bok was dan de zondebok." »Hij begaf zich op genade in die reddingsboot." »Kan bij de hulpww. van wijze een onbepaalde wijze voorkomen, de overige hulpww. missen dat voorrecht." »Hij maakte schulden in naam van zijn vader, dat is namens zijn vader, uit order van zijn vader, dat is namens zijn vader. Deze zin drukt min of meer een bevel uit om schulden te maken."

Soms kwamen fouten voor tegen de uitgangen der werkwoorden, bijv. »bevolkd"; een paar maal kon een candidaat de onderscheiden naamvalsvormen van een betrekkelijk voornaamwoord niet opgeven, noch in zinnen gepast gebruiken; vragen naar 't verschil tusschen een verbogen en een afgeleid woord, tusschen de beteekenis der voorwaardelijke en aantoonende of aanvoegende wijs, enz. werden vaak òf verkeerd, òf zeer onvoldoende beantwoord, terwijl het onderscheid tusschen woorden als: daarom en daardoor, tusschen uitdrukkingen, als: op naam van en in naam van; op genade en uit genade; op last van en ten laste van, en dergelijke, niet zoo helder was, dat ze in gepaste zinnen konden worden gebracht.

Ook de punctuatie was dikwijls zeer onvoldoende en slordig.

Velen haperde het dus, zoo niet aan kennis van de voornaamste taalregels, dan ten minste aan het gepaste gebruik er van; ze hadden niet leeren begrijpen, dat de kennis eener spraakkunst weinig waarde heeft, als ze niet mede leidt tot goed verstaan en de soms eigenaardige opvatting en schakeering van figuurlijke uitdrukkingen en zinnen; met andere woorden hun taalgevoel was niet door nadenken en oefening ontwikkeld en verfijnd, ten gevolge waarvan ze ook aan bijzondere stijlvormen voor hunne letterkundige ontwikkeling weinig of niets konden hebben.

Niet minder liet bij velen de zinsontleding te wenschen over. Sommigen hadden wel eene verdeeling van zinnen in 't hoofd, doch de eenvoudigste gronden daarvoor konden ze niet opgeven; het ontbrak meermalen aan eenig inzicht in zinsverband en woordschikking. Een gaf als voorbeeld van elliptische zinnen: »Houdt den dief"; »Pas nu goed op" en andere. Anderen konden een voorwerpszin niet van een onderwerpszin onderscheiden.

Behalve de oorzaken, boven door ons vermeld, meenen we nog, met het oog op den ongustigen uitslag van het examen in *de Nederlandsche taal* daaraan de volgende te moeten toevoegen:

1°. *Het examen is verzwaard.*

Moet dit, overeenkomstig den voortgang der wetenschappen en de behoeften des tijds, gezegd worden van het examen voor de akte als hoofdonderwijzer in 't algemeen, in 't bijzonder geldt dit voor het examen in de Nederlandsche taal. De inzichten in de Nederlandsche taal, haar gebruik in en voor het leven, hare letterkundige voortbrengselen en ten gevolge daarvan de wijze harer beoefening, dat alles is in de laatste jaren verbazend veranderd, met welke veranderingen de examinator rekening moet en ook kan houden, om bij zijn onderzoek te blijven zeer conscientieus binnen de grenzen van het programma van het examen, door de Regeering vastgesteld.

Stelde men zich voor een 20 à 25 jaren vrij algemeen tevreden met den eisch van de kennis der grammatica, der taalregels, om zonder grove taal- en spelfouten te kunnen schrijven, met het verstaan en 't gebruik der deftige taal, de kanseltaal, als de meest algemeene, met eene schrale biographie van dezen of genen letterkundige, thans — en te recht — niet meer.

Men stelt den candidaat nu hoogere eischen: eigen inzicht van het hoe en waarom der gebruikte taal, niet meer als bij uitsluiting de deftige kanseltaal, maar die van onze hedendaagsche boeken, romans, novellen, enz., die gelezen worden in den kring der gegoeden en ontwikkelden, waarvan ook de schoollectuur, geschreven naar de behoeften der jeugd, eene afspiegeling is, eene taal rijker van inhoud, minder eenvormig in zijne uitdrukking dan ooit te voren.

De hoofdonderwijzer moet bij zijne studie van die verandering van inzicht en gebruik der Nederlandsche taal kennis nemen, zal hij bij zijn lezen ter eigene ontwikkeling en vorming en die zijner leerlingen een gelijken tred houden met den goeden geest des tijds en niet dagelijks stuiten op eene voor de beschaving gebruikte taal der lees- en leerboeken, hem geheel vreemd met het oog op den nederigen, eenvoudigen volkskring waaruit hij in den regel is voortgekomen, aan de omgeving, waarbinnen hij van jongs af tot nu toe zich bewogen had.

't Is niet te ontkennen, dat dit alles het examen zwaarder

maakt; maar evenmin, dat de eisch moet gesteld worden, zal hem de opleiding van 't opkomend geslacht worden toevertrouwd.

2°. *Gebrek aan geschikte handleidingen voor de beoefening der Nederlandsche taal.*

Ofschoon er, met het oog op de voldoening aan de behoeften des tijds, in de laatste jaren vele taalkundige werken, uitvoeriger en op eene andere leest geschoeid dan vroeger, in het licht verschenen zijn, geloof ik toch, dat de handleidingen voor de Nederlandsche taal in verbetering van methode en stof niet zooveel hebben gewonnen als die van andere vakken, bijv. wiskunde, aardrijkskunde en kennis der natuur, en nog voor veel verbetering vatbaar zijn, eer ze aan het doel van eigen studie geheel kunnen beantwoorden; van daar dat zooveel jongelieden, die bijv. aardrijkskunde en kennis der natuur met lust en vlijt beoefenen, het bestudeeren van een taalboek als eene dorre, afgetrokkene zaak beschouwen, en zichzelve dan ook moeilijk een goeden maatstaf kunnen aanleggen voor hunne geschiktheid voor het examen. Ook schijnt mij zelfs een meer ideaal handboek voor dit vak bij de meeste jongelieden het mondeling onderwijs niet overbodig of misbaar te kunnen maken, en wel om de noodzakelijkheid van telkens terugkeerende vergelijking en combinatie der verschijnselen, en omdat de taalwetten niet alleen door feiten buiten ons, maar ook door inwendige waarneming van logische verschijnselen behooren te worden afgeleid.

Welke verscheidenheid van handboeken ter beoefening der Nederlandsche taal er ook in de laatste jaren verschenen zijn, geen ervan schijnt mij geschikt en bepaald geschreven te zijn, om voor de jongelieden een veilige gids te zijn bij hunne studie voor het examen in de Nederlandsche taal als hoofdonderwijzer, hierbij tevens met den blik geslagen op het programma voor het examen in de Nederlandsche taal.

Niet ten onrechte vragen daarom vele jongelieden, maar tot heden te vergeefs: welk werk moeten we beoefenen om ons met goede hoop op een gunstigen uitslag te bekwamen voor het examen in de Nederlandsche taal?

3°. *Onze adspirant-onderwijzers en -hoofdonderwijzers hebben in de inrichtingen ter hunner opleiding en vorming te weinig uren les in de Nederlandsche taal.*

Sla ik een blik met name op de programma's voor de Rijksnormaallessen en de cursussen, die hier en daar in den lande ter opleiding van onderwijzer tot hoofdonderwijzer bestaan, dan komt het mij voor, dat het getal uren, voor de Nederlandsche taal bestemd, in omgekeerde verhouding staat tot het gewicht en den omvang van dit vak en tot de moeilijkheid om het niet slechts bij wijze van overzicht te behandelen, maar ook vooral tijd te vinden tot toepassing en behoorlijke noodzakelijke verwerking.

Want zoo bijv. bij de normaallessen aan de Nederlandsche taal evenveel uren gewijd worden als aan rekenen, welk vak bij zijne betrekkelijk kleine hoeveelheid begrippen nog door een gelijk getal uren voor vormleer en wiskunde wordt gesteund, dan geloof ik niet alleen te staan, dat hier groote wanverhouding heerscht, die misschien grootendeels op traditie berust, doch haren grond moet hebben in eene onjuiste vergelijkende waardeering. Zoo aan eenig vak vele uren, meer dan tegenwoordig, aan 't onderwijs van den leeraar en voor de eigene oefening van den leerling zelven ter zijner bekwaming moeten besteed worden, dan is het aan de Nederlandsche taal: waar die goed begrepen en gebruikt wordt, overeenkomstig de eischen des tijds, is — en ik meen hier zonder overdrijving te spreken — is men meer dan halverwege gevorderd om, elk naar de eischen hem als zoodanig gesteld, als onderwijzer of hoofdonderwijzer een goed examen te doen.

Reeds vóór lang, nog buiten den indruk van 't ongunstig examen als hoofdonderwijzer van dezen zomer, werd er van bevoegde zijde en op grond der ondervinding geklaagd over te weinig lesuren per week, 14, voor Nederlandsche taal, lezen en schrijven, voor de Rijksnormaallessen vastgesteld.

Geven we nu nog kortelijk op, hoe en door de aanwending van welke middelen naar onze bescheidene meening een betere uitslag der akte-examens voor hoofdonderwijzer te verkrijgen zou zijn, waarbij ik echter in geene beschouwing zal treden, in hoever de voor te stellen veranderingen al of niet in strijd moeten worden geacht met de wet op 't lager onderwijs.

1°. *Splitsing van het examen in tweeën*, te weten in een zoogenaamd litterarisch en in een wis- en natuurkundig gedeelte. De vakken zelve geven aan de hand, over welke het eerste en over welke het tweede zou moeten loopen. Naar verkiezing zouden de candidaten zich tijdens dezelfde zitting der examen-commissie aan het geheele examen of aan een der deelen, die als regel een jaar na elkander van denzelfden candidaat worden afgenomen, kunnen onderwerpen.

De studie voor het hoofdonderwijzersexamen in zijn geheel zou daardoor aanmerkelijk vereenvoudigd en minder moeilijk gemaakt worden, de gelijksoortige vakken, gedurende een zekeren tijd beoefend, elkander volgens zielkundige wetten van combinatie en associatie kunnen steunen en aanvullen.

2°. *Het oprichten van goed ingerichte cursussen ter opleiding van onderwijzers tot hoofdonderwijzers* vanwege 't Rijk, verbonden aan Rijks kweek- en normaalscholen, of in gemeenten waarin of in welker naaste omgeving daarvoor over onderwijzend personeel te beschikken is.

De ondervinding heeft geleerd, dat de onderwijzers in den regel — zelfs zij die hunne opleiding aan eene Rijks kweek- of normaalschool ontvangen hebben — in hunne studie voor 't hoofdonderwijzersexamen nog leiding noodig hebben, zullen zij zich met goede kans van slagen aan dat hoofdonderwijzersexamen onderwerpen.

3°. *De commissiën van examinatoren worden zooveel mogelijk gekozen uit de hoofden van scholen en verder uit die bekwame mannen, met name zou ik hier noemen de schoolopzieners, die het lager onderwijs door de betrekking waarin zij daartoe staan, van nabij kennen.*

Allicht vervallen leeraren van 't middelbaar onderwijs als examinatoren bij de akte-examens, hoe verdienstelijk overigens ook door hun tact van vragen, in te veel specialiteiten der wetenschap, waarover ze examineeren, en vorderen zij onwillekeurig een inzicht en eene mate van kennis in die wetenschap, waarin zij dagelijks uitsluitend onderwijzen, die buiten de grens der schoolwetenschap van den candidaat ligt.

4°. *De schriftelijke opgaven dienen voor alle candidaten, die zich bij de verschillende examen-commissiën in ons land voor het examen aanbieden, dezelfde te zijn.*

Zij worden tijdig, vóór dat de verschillende commissiën met het examineeren aanvangen, door ééne commissie, zooveel mogelijk bestaande uit leden van alle voor de examens benoemde commissiën samengesteld en door haar vastgesteld.

De eenheid van examineeren door de verschillende commissiën zou er zeer door winnen.

5°. *Iedere examen-commissie brenge na afloop der examens een beredeneerd verslag over de gehoudene examens uit aan Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken*, welke verslagen, voor zoover zij daarvoor vatbaar zijn, publiek worden gemaakt.

Door 't nemen van dezen maatregel wordt de Regeering direct ingelicht omtrent den gang en den uitslag der examens, meer en beter dan thans door de processen-verbaal.

Ook de adspirant-hoofdonderwijzers, die voornemens zijn zich bij eene der eerstvolgende zittingen voor het afleggen van het hoofdonderwijzersexamen aan te melden, kunnen tot hunne leering en hunne voorbereiding voor dat hoofdonderwijzers-examen met de kennismaking van bovengenoemde rapporten hun voordeel doen, hunne studie, zoo noodig, wijzigen.

6°. *De lesuren voor Nederlandsche taal worden aan alle inrichtingen van onderwijs ter opleiding van jongelieden tot onderwijzer of hoofdonderwijzer vermeerderd, aan de Rijksnormaallessen met minstens 4 per week.*

't Kan niet uitblijven, dat zoo'n vermeerdering van lesuren de kweekelingen der Rijksnormaallessen de Nederlandsche taal met meer gemak en betere vrucht zal doen beoefenen.

7°. *Art* 12, 1*ste lid, van het Koninklijk besluit van* 28 *Mei* 1879 (*Staatsblad n°.* 106) *zoodanig te wijzigen, dat daaruit het bepaald voorschrift voor afwijzing vervalle.*

Het afwijzen of toelaten van een candidaat moet, naar onze bescheidene meening, eene zaak der commissie zijn, alleen door haar, op grond van de door den candidaat voor ieder vak verkregene cijfers en den totalen indruk, dien hij op de commissie gemaakt heeft, te beoordeelen.

Van de opheffing van het bewuste voorschrift en het verleenen van meerdere vrijheid aan de commissie vrees ik geen willekeur harer handeling, niet het meten met eene verschillende maat. Integendeel: ik vertrouw, dat de rechtvaardigheid van beoordeeling der candidaten er zeer door zal winnen.

En hiermede meen ik aan de vereerende opdracht van Uwe Excellentie als is het dan ook op gebrekkige, onvoldoende wijze, mij bewust, voldaan te hebben.

Met alle bescheidenheid vlei ik mij desniettemin, dat ik, ook op grond der ondervinding, naar mijn beste weten de oorzaken van den ongunstigen uitslag der dezen zomer gehouden akte-examens voor hoofdonderwijzers meêgedeeld en voorstellen ter verbetering van zaken gedaan heb. Die verbetering, door welke middelen die dan ook kome, hiervan houd ik mij overtuigd, is dringend noodzakelijk.

Komt ze niet, ik vrees, dat we gevaar loopen, gebrek te krijgen aan hoofdonderwijzers ter vervulling van de vacante betrekkingen als hoofden der scholen, waarvan zich thans reeds bij vergelijkende examens zoo weinig, te weinig aanbieden, — gevaar in de eerste plaats voor volledige toepassing van alin. 3 van art. 24 der wet op het lager onderwijs.

Maar meer nog.

Sommige onderwijzers, afgaande op den ongunstigen uitslag der bewuste examens, zij zullen verflauwen in den ijver hunner studie, waardoor de ambitie voor 't practische schoolwerk, waartoe ze dagelijks geroepen worden niet zal winnen.

Andere jongelieden, anders van plan bij 't onderwijs opgeleid te worden, zullen bij eene beroepskeuze daarvan afzien: alleen onderwijzer, geen hoofdonderwijzer te worden — en 't pleit voor hun lust tot vooruitgang op stoffelijk en geestelijk gebied — stelt toch niemand der aankomelingen zich voor. Gaandeweg dus vermindering van het aantal onderwijzers en dat in een tijd van onderwijzersnood, in een tijd, waarin, om met 1 Januari 1886 de suppleering van onderwijzers volgens art. 24 der wet, te verkrijgen, nog zooveel onderwijzers gevorderd worden!

Bovendien — de gedachte aan de betreurenswaardige uitkomst der akte-examens voor hoofdonderwijzer verhoogt bij het publiek zeker niet het krediet op het gehalte van ons lager onderwijs; — de onderwijzersstand zal, wanneer zijne bekwaamheid genoemd wordt, er niet door in achting bij dat publiek rijzen.

Niet geheel ten onrechte zullen sommigen in onze dagen schouderophalend en in vertwijfeling vragen: wat baten nu onze uitmuntend gebouwde scholen met hare flinke leer- en hulpmiddelen overeenkomstig den vooruitgaanden geest des tijds, tevens overeenkomstig de wet, als het onderwijs zelf, waar het juist op aan komt, voor het grootste gedeelte moet worden toevertrouwd aan onderwijzers, die nog verre, zeer verre zijn van de bekwaamheid, die men met het oog op hunne jaren billijkerwijze van hen mag vorderen! Welke hoofden van scholen zullen uit hen opgroeien, zoo ze nog eens na een herhaald pogen 't radicaal erlangen om naar zulke betrekkingen te kunnen dingen.

Ten slotte meen ik nog het volgende onder Uwer Excellentie's aandacht te mogen brengen.

Het verdient opmerking, dat de uitslag der examens voor hoofdonderwijzeres aanzienlijk gunstiger is geweest dan die voor hoofdonderwijzer.

Van de 92 vrouwelijke candidaten toch, die geëxamineerd werden, van welke zich 2 terugtrokken, werden 42 afgewezen en 48, dus nog iets over de helft, van al de geëxamineerden toegelaten, terwijl nog geen 25 pct. van de mannelijke candidaten met gunstig gevolg examen deed.

Algemeen verkeert men in de meening, dat de dames door de vingers werden gezien; niets minder waar, dit durf ik althans van de examen-commissie te Groningen zeggen, dan dat.

Mocht het vroeger al eens gebeurd zijn, in de laatste jaren gold ook bij de beoordeeling van het examenwerk der dames: recht en gerechtigheid gaan als beslissend voor barmhartigheid.

Van waar dan die betere uitslag der examens voor de dames?

Bij minder denkkracht en beperktere begrippen dan bij de mannelijke candidaten, zijn ze over 't algemeen, bij meer waardeering van den tijd, vlijtiger in hare studie, onderwerpen zij zich minder lichtvaardig aan een examen, zijn ze meer gevat op de vragen, haar gedaan, behendiger in de antwoorden, van haar gewenscht. Bovendien behooren zij meer dan de mannelijke candidaten tot den zoogenaamd fatsoenlijken stand, waardoor ze eene mate van algemeene ontwikkeling en beschaving bezitten, die haar zeer te stade komt voor eene gemakkelijke en juiste mondelinge en schriftelijke uitdrukking van gedachten, eene zaak van 't grootste belang bij 't doen van examen.

De schoolopziener in het district Winschoten,
J. Wijn.

BIJLAGE, *behoorende bij het rapport van den Voorzitter der Commissie die te Groningen zitting hield.*

SCHRIFTELIJKE OPGAVEN (Nederlandsche taal).

A.

1. Vergelijk den bedrijvenden vorm der werkingszinnen met den lijdenden vorm.

2. Schakeeringen in beteekenis en gebruik van den vragenden zin.

3. Hoe kan eene bijvoegelijke bepaling of zin in oorzakelijk verband staan met den zin of hoofdzin?

4. Verklaar het gebruik van het hulpwerkwoord *worden* en van het verleden deelwoord in den lijdenden vorm.

5. Het woordje *er* wordt wel eens grammatisch onderwerp genoemd. Wat dunkt u van dien naam?

6. De woordschikking van den vragenden zin.

7. Ontstaan en gebruik der elliptische zinnen.

8. Hoe konden de werkwoorden *hebben* en *zijn* hulpwerkwoorden worden.

9. Verklaar het verband tusschen de verschillende beteekenissen en het verschillend gebruik van het woordje *dat*.

10. Beteekenis en gebruik der verkleinwoorden.

11. Verklaar het gebruik der woorden *wie ook*, *hoe ook*, enz. als verbandswoorden.

12. Verklaar het gebruik der woorden *niet alleen .... maar ook* als verbandswoorden.

13. Verklaar het gebruik van het woord *tenzij* als voegwoord.

14. Hoe kunnen bijvoegelijke naamwoorden als: schuldig, aangenaam, waard, waardig, enz. eenen naamval regeeren?

15. Vergelijk het voorzetsel met het voegwoord.

16. Hoe komt het dat sommige overgankelijke werkwoorden onovergankelijk gebruikt kunnen worden, en omgekeerd? (Met voorbeelden ophelderen.)

17. Hoe verdeelt ge de afhankelijke zinnen, en op welken grond? (Met voorbeelden ophelderen.)

18. Waardoor en hoe wordt de ontkenning in den zin uitgedrukt?

19. De voorwaardelijke wijs en hare tijden.

20. Door welke woorden (rededeelen) kan het gezegde worden uitgedrukt? Verklaar die gevallen.

21. Welke onderscheiden betrekkingen worden uitgedrukt door den 4den naamval? Wat kunt gij omtrent den samenhang dier verschillende gevallen opmerken?

22. Wat weet gij van 't gebruik der werkwoorden *kunnen* en *laten?*

23. Waardoor wordt het verband tusschen de zinnen uitgedrukt in 't algemeen en in 't bijzonder.

B.

In een opstel (brief) van eenen leerling kwam onder andere de volgende zin voor: hoe zoudt gij hem op taalkundige gronden de gemaakte fout(en) duidelijk maken en verbeteren?

1. De vierdaagsche zeeslag en de tocht naar Chattam, die den vrede van Breda veroorzaakten brachten De Ruyter veel roem aan.

2. Hier (bij den heer Lampsens) ging het hem (De R.) niet beter dan op de school.

3. En deze (Wassenaer v. Obdam) kreeg hem (De R.) zoo lief, dat hij hem in 1665 opvolgde.

4. De vrouw, die hoopte elken dag twee of drie eieren in het nest te vinden, was met één ei ontevreden.

5. Wij kunnen van avond niet bij u komen hoe aangenaam ons uw gezelschap ook zijn moge.

6. Uit hetgeen ik van uwen zoon vernomen heb, hebt gij een treurig leven.

7. Als het kruit (in 't geweer) verbrand wordt, zet het zich verbazend uit.

8. Dat schudden der ramen merken we ook bij den donder, ofschoon het dan niet waait.

9. Daar ik uit uwen laatsten brief vernomen heb, dat ik bij u zou komen logeeren, ben ik er zeer meê ingenomen.

10. Ik ben gezond en hoop van u hetzelfde te mogen verwachten.

11. Ik neem bij dezen de vrijheid om te weten, of u mij tot knecht gebruiken kunt.

12. Dat wij zonder de lucht niet leven kunnen, zal ik u een voorbeeld van geven.

13. Napoleon schreef brieven aan de Mogendheden, of ze met hem bevriend wilden worden.

14. Het huis beschut den mensch voor weer en wind en voor andere onaangenaamheden, die men soms op de straat te verduren heeft.

15. Die man, hier twee huizen van ons af wonende, heeft zijn been gebroken.

16. De lucifer kan zonder vuur en dus bij eene veel geringer hitte aangestoken worden dan een zwavelstok.

17. Na Thorbecke's dood is te zijner eer een standbeeld opgericht, dat te bezichtigen is in Amsterdam op het Thorbecke-plein.

18. Willem II mocht zich echter niet lang verheugen het uitvoeren van de nieuwe Grondwet (v. 1848) te zien.

19. De man wilde perziken verdeelen onder zijne vrouw en vier zonen, welke ze nog nooit gegeten hadden.

20. Na eenige dagen zal men zien, dat er (in de doos) geen rups meer in zit, maar eene pop is geworden.

21. Men zou vragen: waar zijn onze rupsen gebleven, of hebben de andere haar opgegeten? Geen van beide is waar.

22. Na een eindje geloopen te hebben, lag er een hoefijzer op den weg.

23. Het is mij zeer onaangenaam te weigeren, dat ik in de vacantie niet bij u komen kan.

C.

Vergelijken en onderscheiden en met een enkel sprekend voorbeeld ophelderen:

1. onzinnig, uitzinnig en zinneloos;
2. afnemen, benemen en ontnemen;
3. verlaten, nalaten en achterlaten;
4. op naam van en in naam van;
5. ten koste van en op kosten van;
6. op genade en uit genade;
7. overhouden, bewaren en sparen;
8. aanhanger, volgeling en voorstander;
9. bekwaam en geschikt;
10. uit gebrek aan — bij gebreke van;
11. bij verstek — bij ontstentenis;
12. van wege en wegens;
13. betalen, voldoen en vereffenen;
14. ongerust, onrustig en rusteloos;
15. bekrompen en kleingeestig;
16. uit vrees van — uit vrees voor;
17. achteruitgaan, teruggaan en wijken;
18. in gevaar van — op gevaar van;
19. op last van — ten laste van;
20. passend — gepast;
21. wakker — waakzaam en wakend;
22. toestaan — toestemmen en inwilligen;
23. voordeel — baat en winst.

D.

Verklaren, met opgave van de figuurlijke beteekenis uit de oorspronkelijke, en in of met eenen zin in behoorlijk verband brengen: (keuze uit twee).

1. Een glaasje op de valreep — buiten pijn en banden bekennen;

2. met de noorderzon vertrekken — zeemanschap gebruiken;

3. om een ei geen struif bederven — iets op zijn kerfstok hebben;

4. de opgaande zon aanbidden — hij is Benjamin-af;

5. door de mazen kruipen — hij is de zondebok;

6. de vlag dekt de lading — iemand tegen zich in 't harnas jagen;

7. iets in zijn schild voeren — iets op touw zetten;

8. een spaak in 't wiel steken — de keerzijde der medalje;

9. in iemands zog varen — iemand over het paard tillen;

10. die eerst komt, eerst maalt — uit het veld geslagen zijn;

11. op de keper beschouwd — iemand de duimschroeven aanleggen;

12. op het kussen zitten — om de boomen het bosch voorbij zien;

13. iemand tantaliseeren — uit de nachtschuit komen;

14. een oog aan iets geven — een middel erger dan de kwaal;

15. den steen der wijzen zoeken — een zak zout met iemand eten;

16. zijne wereld verstaan — iemand in de wielen rijden;

17. met vuur spelen — iemand den berg opleiden;

18. de bakermat der vrijheid — er leiden veel wegen naar Rome;

19. de waarheid verbloemen — het leven hangt aan eenen draad;

20. het Trojaansche paard inhalen — dat is de weg naar 't gasthuis;

21. water in zijn wijn doen — de wal keert het schip;

22. de gebreken zijner deugden hebben — als eene vlag op eene modderschuit;

23. iemand in 't zonnetje zetten — de goden te vriend hebben.

[79. 22.]

BIJLAGE U.

Aan de schoolopzieners in de onderscheidene districten.

Ik heb de eer u hierbij te doen toekomen een exemplaar van Zijner Majesteits besluit van 4 Mei 1883 (*Staatsblad* n°. 41), tot wijziging van dat van 1 Mei 1882 (*Staatsblad* n°. 59), houdende algemeene regelen omtrent den bouw en de inrichting van schoollokalen.

Bij vergelijking van beide besluiten zal u blijken, dat de algemeene strekking van het jongste is: beperking der eischen voor den schoolbouw, ten einde de uitvoering der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) minder kostbaar te maken.

De voorschriften van het Koninklijk besluit van 30 Augustus 1880 (*Staatsblad* n°. 167) bleken in de practijk tot zeer veel moeilijkheden aanleiding te geven niet alleen voor het bijzonder maar, zelfs in de eerste plaats, voor het openbaar onderwijs, dat door de hygiënische eischen te zeer werd gedrukt. In dat van 1 Mei 1882 (*Staatsblad* n°. 59) werden die eischen aanmerkelijk verlaagd.

Omtrent de houten vloeren, de ramen en de privaten werden veel lichtere eischen gesteld; kortom in het algemeen werden de drukkende bepalingen, die hooge kosten veroorzaakten, weggenomen.

Sedert kwam echter aan het licht, dat zelfs die vereenvoudigde eischen voor een aantal gemeenten, die door de kosten van het lager onderwijs toch reeds zwaar worden gedrukt, nog te hoog waren gesteld. Met name werd door de besturen van eenige plattelandsgemeenten de wensch uitgesproken, dat geheel of gedeeltelijk overdekte speelplaatsen niet langer zouden worden gevorderd.

Bij den toenemenden en niet ongegronden aandrang van de zijde der Volksvertegenwoordiging, dat de wet tot regeling van het lager onderwijs op niet te kostbaren voet worde uitgevoerd, was het noodig andermaal te onderzoeken of de bestaande voorschriften voor meerdere vereenvoudiging vatbaar waren, en in hoeverre er mogelijkheid bestond al te bindende bepalingen losser te maken of geheel te doen vervallen.

De uitslag van dat onderzoek blijkt uit de bijlage dezes. De belangrijkste wijzigingen in het Koninklijk besluit van 1 Mei 1882 zijn de volgende:

Art. 16 (oud) is vervallen.

Artt. 3, 13, 14, 17 en 20 (oud) overeenkomende met art. 3, 13, 14, 16 en 19 (nieuw) hebben verduidelijking of verandering ondergaan, die geene bijzondere toelichting schijnen te behoeven.

De eisch van art. 11 (oud) dat ook *de gangpaden* met hout belegd moeten zijn, kan overdreven worden geacht. Het scheen voldoende, indien vóór den werkmuur planken worden aangebracht.

De termijnen, voorgeschreven in art. 19, 21, 22 en 26 (oud) overeenkomende met art. 18, 20, 22 en 25 (nieuw) worden verlengd tot 1 Januari 1886. Het daardoor verkregen uitstel zal aan de gemeentebesturen gelegenheid geven om de noodige verbeteringen over eenige jaren te verdeelen en tevens zal, in het welbegrepen belang van het onderwijs, worden voorkomen dat kinderen, die de volksschool willen bezoeken, worden afgewezen of verwijderd. Verder is uit art. 19 (oud), overeenkomende met art. 18 (nieuw), de aanhaling van het (thans vervallen) art. 16, betreffende de speelplaatsen, weggelaten.

Onveranderd bleef o. m. de bepaling van art. 9, eerste lid, volgens welke de schoolgebouwen in allen deele *stevig en eenvoudig* worden ingericht.

Het zelfs onder schijnbaar gelijke omstandigheden soms zeer uiteenloopend cijfer der ramingen van kosten voor de bedoelde gebouwen, geeft grond voor het vermoeden, dat tot dusver niet genoegzaam op dit voorschrift is gelet.

Daarom maak ik van deze gelegenheid gebruik om u met aandrang te verzoeken, bij de beoordeeling der bestekken of plans voor den bouw of de verandering van schoollokalen steeds ook met dit voorschrift te rade te gaan, opdat de uitgaven ter zake van den schoolbouw niet meer dan volstrekt noodig worden opgevoerd.

Het bewijs van goedkeuring, door u op de bouwkundige stukken te stellen, zal daarom voor mij tevens de verklaring in zich sluiten, dat zij ook uit het oogpunt van eenvoud door u zijn onderzocht en in orde bevonden. Dit geldt niet alleen voor de lokalen, tot stichting of verandering, waarvan de toepassing van art. 49 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) wordt ingeroepen, maar ook voor die, welke uit de eigen middelen der gemeente worden tot stand gebracht. Ook in die gevallen vordert het Rijksbelang zuinigheid en eenvoud, voor zoover deze aan de stevigheid niet schaden, streng in het oog te houden.

's Gravenhage, 15 Mei 1883.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

[79. 23.]

BIJLAGE V.

REGLEMENT *voor de leerschool verbonden aan de gemeente-kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen bij het lager onderwijs te* Amsterdam.

Art. 1.

De leerschool is bestemd tot het geven van lager onderwijs aan leerlingen en voor de oefening van kweekelingen der kweekschool in het geven van onderwijs.

Art. 2.

Het hoofd der leerschool zorgt, in overleg met den directeur der kweekschool, voor wien de leerschool steeds toegankelijk is, dat de kweekelingen der kweekschool behoorlijk gelegenheid hebben zich aan de leerschool in het onderwijzen te oefenen.

Bij verschil dienaangaande beslist de districts-schoolopziener.

Art. 3.

Kinderen worden niet geplaatst, die nog geen 5 jaar oud zijn.

In den regel worden geene kinderen geplaatst, die reeds 13 jaar oud zijn, tenzij zij voldoen aan de eischen van toelating, te stellen voor ééne der twee hoogste klassen.

Art. 4.

Tot inschrijving van leerlingen bestaat op de school gelegenheid gedurende de maand vóór den aanvang van den nieuwen cursus, op den tijd door burgemeester en wethouders te bepalen en bij openbare aankondiging bekend te maken.

Er worden geen kinderen beneden den 4-jarigen leeftijd ingeschreven.

De inschrijving geschiedt door het hoofd der leerschool, die van de uitkomsten onmiddellijk aan den directeur der kweekschool kennis geeft.

Art. 5.

De plaatsing der leerlingen geschiedt in den regel met den aanvang van elken cursus.

Van den dag, waarop een cursus aanvangt, wordt door burgemeester en wethouders bij openbare aankondiging kennis gegeven.

Geene plaatsing geschiedt zonder toestemming van burgemeester en wethouders.

Art. 6.

In ieder schoolvertrek hangt de tafel van werkzaamheden of een uittreksel daarvan. Die tafel wordt opgemaakt door het hoofd der leerschool in overleg met den directeur der kweekschool en geeft de wijze aan, waarop elke schooltijd in elke klasse en afdeeling met inachtneming van het leerplan besteed wordt. Van die tafel wordt aan burgemeester en wethouders, den district-schoolopziener, den arrondissements-schoolopziener en de plaatselijke commissie van toezicht een afschrift gezonden.

Art. 7.

Aan de jongere leerlingen wordt, gedurende elken schooltijd, zooveel mogelijk in het midden, een half uur verpoozing gegeven.

Art. 8.

De school is een kwartier vóór het begin van den schooltijd geopend, na het begin wordt in den regel niemand meer toegelaten. Een kwartier na het begin wordt niemand meer toegelaten.

Art. 9.

Aan de leerlingen der hoogere klassen wordt, in den regel, eenig huiswerk opgegeven.

Het wordt in boekjes aangeteekend, die voor de ouders of verzorgers bestemd zijn en ingericht volgens door burgemeester en wethouders vastgesteld model. Bij de opgave moet gelet worden op de eischen van het godsdienstonderwijs, zoowel datgene, wat binnen de schoollokalen als daar buiten aan de leerlingen wordt verstrekt.

Art. 10.

De ouders of verzorgers van de leerlingen, die door ziekte of om andere redenen verhinderd worden ter school te komen, geven daarvan aan het hoofd der school kennis.

De ouders of verzorgers, die hunne kinderen van de school wenschen te verwijderen, geven daarvan een maand te voren aan het hoofd der school schriftelijk kennis.

Art. 11.

Het hoofd der school zendt aan de ouders of verzorgers, vóór de Paasch-, de Kerst- en de zomer-vacantie eene verklaring omtrent de vlijt en het gedrag hunner kinderen. Die verklaring is ingericht volgens een door burgemeester en wethouders vastgesteld model.

Art. 12.

Lichamelijke straffen zijn verboden.

Wegens wangedrag of onzindelijkheid kan de leerling door het hoofd der school voor uiterlijk drie dagen uit de school worden verwijderd. Het hoofd der school geeft daarvan terstond aan de ouders of verzorgers kennis. Bij veelvuldige herhaling van schoolverzuim of bij verregaand wangedrag, zendt hij daarvan bericht aan burgemeester en wethouders, opdat deze, zoo noodig, eene waarschuwing aan de ouders of verzorgers van dien leerling kunnen zenden of hem de school ontzeggen.

Art. 13.

De instructiën voor het hoofd der school en de andere onderwijzers en onderwijzeressen worden door burgemeester en wethouders, in overleg met den districts-schoolopziener en den directeur der kweekschool vastgesteld.

Art. 14.

Jaarlijks, vóór het begin van de zomervacantie, wordt in de school door de plaatselijke commissie van toezicht een onderzoek ingesteld naar de vorderingen der leerlingen.

Van den dag en het uur, waarop dat onderzoek zal plaats hebben, wordt door haar kennis gegeven aan bur-

gemeester en wethouders en den arrondissements-schoolopziener.

Aldus vastgesteld door Burgemeester en Wethouders van Amsterdam in hunne vergadering van 29 *November* 1883.

De Burgemeester,
VAN TIENHOVEN.

De Secretaris,
DE NEUFVILLE.

De gemeenteraad van Amsterdam;

Gezien de voordracht van burgemeester en wethouders van 9 Mei 1884;

Besluit:

I. Vast te stellen het volgende besluit omtrent de kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen bij het lager onderwijs:

Art. 1.

Er is in deze gemeente eene kweekschool ter opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen bij het lager onderwijs. Aan deze kweekschool is eene leerschool verbonden, waarvan de inrichting bij afzonderlijke raadsbesluiten is geregeld.

Art. 2.

De kweekschool bestaat uit twee afdeelingen.

De eerste, A, is bestemd voor hen of haar, die den rang van onderwijzer of onderwijzeres wenschen te verkrijgen.

De tweede, B, is bestemd voor hen of haar, die, in het bezit van genoemden rang, dien van hoofdonderwijzer of hoofdonderwijzeres wenschen te verkrijgen, en voor hen of haar, die, in het bezit van den rang van hoofdonderwijzer of hoofdonderwijzeres, zich wenschen te bekwamen in een of meer der vakken, in art. 6 onder deze afdeeling genoemd.

Art. 3.

Het onderwijs, in de afdeeling A te geven, wordt verdeeld over vier leerjaren. Het is bestemd voor leerlingen in den regel van 14 tot 18 jaar.

De opleiding in het eerste en het tweede leerjaar is alleen theoretisch, die in het derde en het vierde leerjaar theoretisch en practisch.

Art. 4.

De practische opleiding geschiedt op de leerschool, in overleg met den directeur der kweekschool en onder diens toezicht.

Burgemeester en wethouders zijn, na overleg met den districtsschoolopziener en den directeur gehoord, bevoegd om, hetzij op grond, dat het groote getal der kweekelingen belet aan allen voldoende werkzaamheden te geven op de leerschool, hetzij op grond, dat naar het oordeel van den directeur de aanleg en de ontwikkeling van enkelen dit medebrengt, tijdelijk toe te laten, dat kweekelingen op openbare of bijzondere scholen binnen deze gemeente werkzaam zijn, op de wijze, in art. 8 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) voorgeschreven.

De kweekelingen worden in den regel dagelijks gedurende niet meer dan één schooltijd met het geven van onderwijs belast.

Art. 5.

Burgemeester en wethouders zijn, na overleg met den districtsschoolopziener en den directeur gehoord, bevoegd te bepalen, dat mannelijke en vrouwelijke kweekelingen in dezelfde klassen worden vereenigd. Dit besluit geldt telkens alleen voor den loopenden cursus.

Art. 6.

De vakken van onderwijs zijn:

In de afl. A de vakken, voorgeschreven voor de Rijkskweekscholen in art. 29 van »de regelen voor de Rijkskweekscholen voor de onderwijzers en onderwijzeressen, bedoeld in art. 24 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127)," welke regelen zijn gevoegd bij het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 (*Staatsblad* n°. 105), en voor zoover door den Minister van Binnenlandsche Zaken, krachtens de hem toegekende bevoegdheid, van een of meer dier vakken geene dispensatie is verleend.

In de afdeeling B:

1 de Nederlandsche taal en letterkunde;

2 de Fransche taal;

3 de Engelsche taal;

4 de Hoogduitsche taal;

5 de wiskunde (reken-, stel- en meetkunde);

6 de kennis der natuur (natuurlijke geschiedenis en natuurkunde);

7 de aardrijkskunde;

8 de geschiedenis;

9 de opvoed- en onderwijskunde;

10 de gezondheidsleer;

11 de gronden der staatsinrichting van Nederland en der staathuishoudkunde;

12 het teekenen;

13 de gymnastiek, en

14 de handwerken.

Art. 7.

Het onderwijzend personeel bestaat uit:

a. Een directeur, tevens leeraar in de opvoed- en onderwijskunde, met eene jaarwedde van f 4 000 tot f 4 500;

b. Zes tot zeven leeraren in de Nederlandsche taal en letterkunde en het lezen, in de Fransche taal, in de wiskunde, de natuurkunde, de geschiedenis en aardrijkskunde, met eene jaarwedde van f 2500, f 2800 en f 3100;

c. Vijf tot zes leeraren in de Engelsche taal, de Hoogduitsche taal, de natuurlijke geschiedenis, de staatswetenschappen, de gezondheidsleer en het handteekenen, elk met eene jaarwedde van f 100 per uur in de week;

d. leeraren in het schoonschrijven, de muziek, den zang en de gymnastiek, elk met eene jaarwedde van f 75 per uur in de week;

e. eene onderwijzeres in de handwerken met eene jaarwedde van f 55 per uur in de week.

Art. 8.

Een of meer der leeraren sub *b* genoemd, die daartoe de bevoegdheid hebben, kunnen door burgemeester en wethouders bovendien met andere dan hunne gewone vakken worden belast, zonder afzonderlijke vergoeding.

Voor elk uur onderwijs in de week, hun boven het getal van 24 opgedragen, genieten zij eene vergoeding van f 100 boven hunne bezoldiging.

De leeraren, behalve de directeur, met veranderlijke, niet bij het uur berekende wedden, worden op het laagste bedrag aangesteld, zoo zij, tijdens hunne aanstelling, in de vakken, waarin zij aan de kweekschool onderwijs hebben te geven, nog geene vier dienstjaren tellen als vaste leeraren

aan Nederlandsche gymnasia of progymnasia, Nederlandsche hoogere burgerscholen, de openbare Handelsschool te Amsterdam, Nederlandsche Rijks- of gemeentekweekscholen voor onderwijzers en onderwijzeressen.

Indien die leeraren, tijdens hunne aanstelling, vier dienstjaren tellen, op de wijze hierboven omschreven, kunnen door den gemeenteraad hunne jaarwedden op f 2800 worden gebracht.

Indien op de wijze, hierboven omschreven, de leeraren acht dienstjaren tellen, kan de gemeenteraad hun reeds bij hunne benoeming het hoogste bedrag toekennen.

Wordt, als hierboven is omschreven, het getal van vier of van acht dienstjaren bereikt gedurende den diensttijd aan de kweekschool, zoo kan de gemeenteraad de gemiddelde of de hoogste wedde toekennen.

De hoogste jaarwedde wordt echter alleen toegekend aan de leeraren, die in hun vak de hoogste bevoegdheid volgens de wet op het middelbaar onderwijs of den graad van doctor bezitten.

Art. 9.

Om tot den eersten (laagsten) cursus van afdeeling A te worden toegelaten, doen de candidaten blijken, dat zij het gewoon lager onderwijs (*a—i* van art. 2 der wet van 17 Augustus 1878, *Staatsblad* n°. 127), met vrucht genoten hebben. Zij, die dadelijk tot een hoogeren cursus van afdeeling A wenschen te worden toegelaten, moeten eveneens van het bezit der noodige kundigheden de vereischte bewijzen geven.

Zij doen van die vorderingen, in de vorige alinea bedoeld, blijken:

a. door met goed gevolg een toelatingsexamen aan de kweekschool af te leggen, op de wijze, door burgemeester en wethouders na overleg met den districtsschoolopziener te regelen, den directeur gehoord;

b. door het overleggen der bewijzen van aan andere inrichtingen van onderwijs met goed gevolg afgelegde examens, voor zoover door burgemeester en wethouders, in overeenstemming met den districtsschoolopziener, den directeur gehoord, aan die bewijzen gelijke kracht is toegekend als aan het examen sub *a* genoemd.

Art. 10.

Het onderwijs en de schoolbehoeften worden kosteloos verstrekt.

Art. 11.

Aan ten hoogste veertig, bij voorkeur mannelijke leerlingen der kweekschool, kan eene tegemoetkoming van f 75 per jaar, voor elk, verleend worden. Zij behooren daartoe te hebben ijver en aanleg, en behoefte aan tegemoetkoming.

Het verleenen of het intrekken der tegemoetkoming geschiedt door burgemeester en wethouders op voordracht van den directeur.

Art. 12.

De school staat onder het doorgaand toezicht van de schoolopzieners en de plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs.

De inspecteur heeft het recht, toezicht op de school uit te oefenen.

Art. 13.

In overeenkomst met dit besluit worden nadere voorschriften omtrent de school door burgemeester en wethouders vastgesteld.

II. In te trekken het raadsbesluit van 17 November 1875 tot oprichting van eene kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen bij het lager onderwijs te Amsterdam, zooals dit bij onderscheidene gelegenheden is gewijzigd, met deze bepaling, dat de artt. 8 en 9 van genoemd besluit, houdende de regeling der jaarwedden van den directeur en de leeraren, van kracht blijven tot 1 Januari 1885;

III. Het genomen besluit te doen ingaan met den dag der afkondiging, met uitzondering van de artt. 7 en 8, welke in werking treden op 1 Januari 1885.

Afschrift van dit besluit wordt aan burgemeester en wethouders gegeven.

Gedaan in de vergadering van den 21sten Mei 1884.

De Burgemeester,
VAN TIENHOVEN.

De Secretaris,
LE JOLLE.

REGLEMENT *voor de kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen bij het lager onderwijs te* Amsterdam.

Art. 1.

De lessen worden den 1sten Dinsdag in September geopend en, in verband met het bepaalde in het volgende artikel, den 3den of den 4den Zaterdag in Juli gesloten.

Art. 2.

Er zijn drie vacantiën: eene van zes weken, voorafgaande aan den 1sten Dinsdag in September, eene van 25 December tot en met 2 Januari en eene van Woensdag vóór Paschen tot en met Dinsdag na Paschen.

Voor de afdeeling B zullen de Kerst- en Paaschvacantiën twee weken duren.

Art. 3.

De regeling van het onderwijs geschiedt bij het programma der lessen, dat voor elk leerjaar wordt vastgesteld.

De schooltijden worden op het programma aangewezen.

Art. 4.

Na daarover met de leeraren beraadslaagd te hebben, stelt de directeur jaarlijks in de maand April het programma van het volgende leerjaar op. Er wordt eene opgave bijgevoegd van de boeken en hulpmiddelen, welke de leeraren bij de lessen wenschen te gebruiken.

Deze stukken worden vóór den 1sten Mei door den directeur aan burgemeester en wethouders gezonden, die het programma vaststellen, na overleg met den districtsschoolopziener en plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs gehoord.

Het programma wordt in het *Gemeenteblad* opgenomen.

Art. 5.

De toelating en de verwijdering der leerlingen geschieden door burgemeester en wethouders.

Zij, die tot het eerste leerjaar van de afdeeling A wenschen te worden toegelaten, moeten bij de opening der lessen den leeftijd van 14 jaar bereikt hebben. In den regel wordt niemand tot het eerste leerjaar van de afdeeling A toegelaten, die op 15 April te voren reeds den leeftijd van 16 jaar bereikt had. Voor elk volgend leerjaar wordt de leeftijd van toelating met één jaar verhoogd.

De verwijderidg kan geschieden op grond van gebleken ongeschiktheid.

Art. 6.

Het toelatings-examen heeft plaats vóór het einde der

lessen. De aanvang en de plaats van dit examen worden door burgemeester en wethouders aangekondigd en aan den districtsschoolopziener, de arrondissements-schoolopzieners voor Amsterdam en de plaatselijke commissie van toezicht op het lager onderwijs medegedeeld.

Dit examen mag geen stoornis in de lessen te weeg brengen. In buitengewone gevallen kunnen ook gedurende den loop der lessen toelatings-examens plaats hebben.

Art. 7.

Jaarlijks worden aan het einde van het leerjaar overgangs-examens van de leerlingen afgenomen.

Art. 8.

In verband met de examens bepaalt de directeur met de leeraren, welke leerlingen onvoorwaardelijk tot een hooger leerjaar kunnen overgaan, welke tot het doen van een her-examen in één of meer vakken bij het begin van het nieuwe leerjaar worden toegelaten en welke onbekwaam worden geoordeeld om tot een hooger leerjaar over te gaan.

Op gelijke wijze wordt de uitslag van een her-examen bepaald.

Art. 9.

Buiten het geval van ziekte mag geen leerling zonder toestemming van den directeur eene les verzuimen.

In geval van ziekte wordt daarvan zoo spoedig mogelijk aan den directeur kennis gegeven.

Art. 10.

Indien een leerling buiten voorkennis van den directeur een schooltijd heeft verzuimd, wordt daarvan aan de ouders of voogden kennis gegeven.

Art. 11.

Van de verzuimen wordt door den directeur aanteekening gehouden.

Art. 12.

Aan de leerlingen, die niet met den aanvang der les in het schoollokaal aanwezig zijn, kan door den leeraar het bijwonen der les ontzegd worden.

Van zoodanige ontzegging wordt door den directeur aan de ouders of voogden kennis gegeven.

Art. 13.

Indien het tot handhaving der orde onvermijdelijk is, kan aan eenen leerling: *a.* het verder bijwonen van eene les, *b.* het bijwonen van eene of meer lessen gedurende eenigen tijd, of *c.* het verder bezoek van de school ontzegd worden.

De ontzegging onder *a* bedoeld, geschiedt door den leeraar, wien het aangaat, onder kennisgeving aan den directeur, die onder *b* bedoeld, door den directeur onder kennisgeving aan burgemeester en wethouders en die onder *c* bedoeld, door burgemeester en wethouders op voorstel van den directeur.

Van zoodanige ontzegging wordt aan de ouders of voogden kennis gegeven.

Art. 14.

De leerlingen kunnen met verlof van den directeur van den morgen- op den middagschooltijd in het schoolgebouw overblijven.

Art 15.

De toelating en de verwijdering van hen, die de lessen in de afdeeling B volgen, geschieden door burgemeester en wethouders.

Art. 16.

Onder den naam: *leeraar* is in dit reglement ook de onderwijzeres begrepen.

Art. 17.

Onder den naam: *leerlingen* zijn in dit reglement slechts begrepen zij, die in de afdeeling A zijn geplaatst.

Aldus vastgesteld door burgemeester en wethouders van Amsterdam, in hunne vergadering van den 3den Mei 1877 *en gewijzigd bij hun besluit van* 29 *Mei* 1884.

De Burgemeester,
VAN TIENHOVEN.

De Secretaris,
LE JOLLE.

INSTRUCTIE *voor den Directeur en de Leeraren van de kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen bij het lager onderwijs te Amsterdam.*

HOOFDSTUK I.

Van den directeur.

Art. 1.

Het dagelijksch bestuur van de school is aan den directeur toevertrouwd.

Hij is verantwoordelijk voor den goeden gang van het onderwijs en voor de orde op de school.

Art. 2.

De directeur, tevens leeraar, geeft in den regel twaalf uren in de week onderwijs.

Art. 3.

Hij belegt vergaderingen van de leeraren, zoo dikwijls hij dit noodig acht, of dit door ten minste drie hunner gewenscht wordt.

Art. 4.

Hij zendt in de eerste helft van Januari van elk jaar aan burgemeester en wethouders een beredeneerd verslag omtrent het onderwijs gedurende het afgeloopen jaar. De leeraren verschaffen hem daartoe de bouwstoffen.

Art. 5.

Hij behoeft de vergunning van burgemeester en wethouders tot het bekleeden van openbare of bijzondere betrekkingen.

De vergunning kan te allen tijde worden ingetrokken.

Art. 6.

Indien de directeur langer dan één dag verhinderd wordt om het bestuur over de school te voeren, geeft hij daarvan kennis aan burgemeester en wethouders.

Voor eene afwezigheid van de school gedurende meer dan twee dagen, buiten het geval van ziekte, vraagt hij de vergunning van burgemeester en wethouders.

Art. 7.

De directeur wordt, in geval van ontstentenis, vervangen door een der leeraren, door burgemeester en wethouders, op voorstel van den directeur, aan te wijzen.

Art. 8.

Hij geeft aan burgemeester en wethouders en aan het schooltoezicht kennis van hetgeen er belangrijks op de school voorvalt.

HOOFDSTUK II.

Van de leeraren.

Art. 9.

De leeraren zorgen, dat de lessen op den daarvoor bestemden tijd aanvangen.

Zij volgen de voorschriften op, door den directeur, overeenkomstig art. 1 te geven.

Art. 10.

Zij deelen aan den directeur, zoo dikwijls hij dat verlangt, schriftelijk hun oordeel mede over de vorderingen en het gedrag der leerlingen.

Art. 11.

Zij verzuimen, buiten het geval van ziekte, het geven van onderwijs niet, zonder vergunning van den directeur.

Voor een verzuim gedurende meer dan twee dagen, is de vergunning van burgemeester en wethouders noodig.

Indien zij verhinderd worden om onderwijs te geven, deelen zij dat aan den directeur mede, die dan maatregelen neemt, om hen, zoo mogelijk, te vervangen.

Art. 12.

Zij zijn verplicht, indien de directeur hen daartoe aanwijst, de lesuren te vervullen van een afwezigen leeraar.

Art. 13.

Zij geven geen lessen buiten de school, zonder vergunning van burgemeester en wethouders.

De leesen worden slechts gegeven na afloop van den voor iederen dag bepaalden schooltijd, tenzij de vergunning het tegendeel bepaalt.

De vergunning kan te allen tijde worden ingetrokken.

Art. 14.

De leeraar, die ontslag uit zijne betrekking verlangt, zendt de aanvrage daartoe in, ten minste twee maanden vóór het tijdstip, waartegen het ontslag verlangd wordt.

HOOFDSTUK III.

Algemeene bepalingen.

Art. 15.

Onder den naam: *leeraar* is in deze instructie ook de onderwijzeres begrepen.

Art. 16.

Onder den naam: *leerlingen* zijn in deze instructie slechts begrepen zij, die in de afdeeling A zijn geplaatst.

Aldus vastgesteld door burgemeester en wethouders van Amsterdam, in hunne vergadering van den 3den Mei 1877.

De Burgemeester,
DEN TEX.

De Secretaris,
DE NEUFVILLE.

[79. 24.]

BIJLAGE W.

VERORDENING *op de samenstelling en de bevoegdheid van de commissie van toezicht op de gemeentelijke kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen.*

De Raad der gemeente Groningen;

Gelet op de voordracht van burgemeester en wethouders van den 19den Juli 1882 (bijlage der notulen n°. 196);

Heeft besloten:

vast te stellen de volgende verordening op de samenstelling en de bevoegdheid van de commissie van toezicht op de gemeentelijke kweekschool voor onderwijzeressen te Groningen:

Art. 1.

De commissie van toezicht op de gemeentelijke kweekschool voor onderwijzeressen, samengesteld volgens het tweede lid van art. 3 der verordening van 4 Maart 1882, benoemt uit haar midden een voorzitter en een secretaris en geeft van die benoemingen kennis aan burgemeester en wethouders.

Art. 2.

De leden worden voor den tijd van vijf jaren benoemd door den raad, die vooraf eene aanbeveling van twee personen voor elke benoeming ontvangt, door burgemeester en wethouders opgemaakt.

Elk jaar treedt een lid af, volgens een door de commissie vast te stellen rooster.

De eerste aftreding heeft plaats op 1 Januari 1884.

Het lid, dat optreedt ter vervulling van eene tusschentijds ontstane vacature, treedt af op het tijdstip, waarop zijn voorganger volgens den rooster zoude aftreden.

Art. 3.

De commissie geeft jaarlijks in de eerste helft der maand November kennis aan burgemeester en wethouders, welk lid met den 1sten Januari daaraanvolgende moet aftreden.

Art. 4.

De commissie houdt hare vergaderingen in een lokaal, door burgemeester en wethouders aan te wijzen.

Zij vergadert zoo dikwijls als bij het in art. 6 bedoeld reglement van orde wordt bepaald.

Art. 5.

Het lid van het dagelijksch bestuur, belast met de zaken van het lager onderwijs, heeft toegang tot de vergaderingen der commissie.

Art. 6.

De commissie stelt voor hare vergaderingen een reglement van orde vast, dat aan burgemeesters en wethouders wordt medegedeeld.

Art. 7.

De commissie houdt toezicht op de kweekschool en — voor zoove[illegible]r actische opleiding der kweekeling aangaat — op de daaraan verbonden leerschool.

Art. 8.

De commissie doet aan burgemeester en wethouders die voorstellen, die zij in het belang der inrichting acht en dient hun van bericht en raad.

Art. 9.

Jaarlijks voor den 1sten Maart zendt de commissie aan burgemeester en wethouders een beredeneerd verslag van hare werkzaamheden over het afgeloopen burgerlijk jaar.

Gedaan te Groningen, ter openbare raadsvergadering van den 12den Augustus 1882.

De Voorzitter,

S. M. S. Modderman, *l.B.*

De Secretaris,

A. Pekelharing, *l.S.*

[79. 25.]

BIJLAGE X.

REGLEMENT *van de kweekschool voor onderwijzeressen te* Haarlem.

Art. 1.

De kweekschool voor onderwijzeressen te Haarlem stelt zich tot taak de opleiding van meisjes:

a. tot onderwijzeressen voor scholen van lager onderwijs;

b. tot het examen in de vakken, vermeld in art. 2 onder *l*, *m* en *n* der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), (de Fransche, de Hoogduitsche en de Engelsche taal);

c. tot het examen A, genoemd in art. 4 der wet van 25 April 1879 (*Staatsblad* n°s. 87 en 148);

d. tot hoofdonderwijzeressen voor scholen van lager onderwijs.

Art. 2.

De cursus der school is een driejarige.
Ter bereiking van bovengenoemd doel omvat het leerplan der school het onderwijs in de vakken *a—k*, *l—q*, *s* en *t* van art. 2 der wet. Een en ander overeenkomstig het voorschrift, vervat in het Koninklijk besluit van 28 Mei 1879 (*Staatsblad* n°. 105, art. 29).

Art. 3.

De zorg voor den geregelden gang van het onderwijs is opgedragen aan eene directrice, die de akte van hoofdonderwijzeres heeft en bevoegdheid bezit om middelbaar onderwijs te geven in een of meer vakken, genoemd in art. 4 der wet van 25 April 1879 (*Staatsblad* n°. 87).

Art. 4.

De directrice wordt bij het geven van onderwijs bijgestaan or onderwijzers en onderwijzeressen in de verschillende kken.

Art. 5.

Om zich te verzekeren of de kweekelingen het onderwijs naar het vastgestelde plan kunnen volgen, zal een toelatings-examen aan het opnemen der kweekelingen voorafgaan.
Het programma voor zoodanig examen of de aanwijzing der vereischten, waaraan voldaan moet worden, wordt te bekwamer tijd aan de adspiranten medegedeeld.
Bij ruimer aanvragen dan er plaatsen zijn, zal aan de bekwaamsten de voorrang worden toegekend.

Art. 6.

Van haar, die aan de kweekschool wenschen te worden opgeleid tot onderwijzeres, wordt gevorderd:

a. de ouderdom van ten minste 15 jaren;

b. een bewijs van met goed gevolg te zijn gevaccineerd of de natuurlijke kinderziekte te hebben gehad;

c. een goed gehoor en gezicht en een getuigschrift omtrent een gezond lichaamsgestel, zonder hinderlijke gebreken;

d. eene verklaring van ouders of voogden, dat de kweekeling voor het geven van onderwijs is bestemd.

Artikel 7.

Voor de praktische opleiding wordt gezorgd:

a. door de kweekelingen tijdelijk in eene of andere school werkzaam te doen zijn;

b. door aan de meest gevorderden, onder toezicht van de directrice of van een der onderwijzers of onderwijzeressen, ten deele de leiding toe te vertrouwen van de studiën en oefeningen der kweekelingen van het eerste studiejaar.

De schikkingen hieromtrent worden door het bestuur getroffen; de kweekelingen zijn onvoorwaardelijk verplicht zich daarnaar te gedragen.

Artikel 8.

De cursus vangt aan den eersten Dinsdag in Mei.
Er zijn jaarlijks drie vacantiën:
de eerste van Woensdag vóór tot Donderdag nà Paschen;
de tweede gedurende de laatste zes weken vóór den eersten Dinsdag in September;
de derde van 24 December tot 3 Januari.

Artikel 9.

Die als kweekeling wenscht te worden toegelaten, meldt zich daartoe schriftelijk aan, op een in de *Haarlemsche Courant* vooraf aan te geven tijd, bij de directrice of bij den secretaris van het bestuur. Het examen, bedoeld in art. 5, wordt gehouden aan het eind van iederen cursus.

Artikel 10.

Voor huisvesting en verpleging, onderwijs, schoolbehoeften en leerboeken, wordt door iedere kweekeling betaald f 400 per jaar, vooruit te voldoen in driemaandelijksche termijnen. De gebruikte leerboeken blijven het eigendom der kweekelingen.

Artikel 11.

Het bestuur zorgt, dat de kweekelingen hare godsdienstplichten getrouw nakomen en het godsdienstonderwijs bijwonen van de leeraren, welke de ouders of voogden daarvoor aanwijzen.
Het regelt een en ander voor die kweekelingen, wier ouders of voogden zulks overlaten.

Artikel 12.

Alleen kweekelingen, die bij hare ouders of voogden inwonen, worden, indien zij zulks verlangen, niet gehuisvest in de kweekschool.
Zij schikken zich naar de bepalingen bij huishoudelijk reglement vastgesteld.

Artikel 13.

Zij, die verlangen opgeleid te worden tot het examen genoemd in art. 1 sub *b* en *c*, moeten de akte van onderwijzeres bezitten.
Zij, die den cursus tot opleiding voor hoofdonderwij-

zeres wenschen bij te wonen, moeten in het bezit zijn der akte van onderwijzeres, voldoen aan de eischen in art. 6, sub *b* en *c*, vermeld, en daarenboven aan de vereischten van een nader te bepalen toelatings-examen.

Art. 14.

Voor de opleiding tot onderwijzeres wordt door de uitwonende kweekelingen f 50 's jaars vergoed.

Voor het onderwijs in één vak (zie art. 1, sub *b* en *c*) zal f 30, voor dat in twee of meer vakken f 50 's jaars vergoed worden.

Voor het bijwonen van den cursus tot opleiding voor hoofdonderwijzeres wordt f 25 's jaars vergoed.

De uitwonende kweekelingen en de leerlingen van den cursus, hebben zich de noodige leerboeken zelve aan te schaffen.

Art. 15.

Het bestuur der kweekschool is opgedragen aan zeven leden, waarvan minstens vier leden zijn van het departement Haarlem der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, terwijl van de drie overigen één kan worden gedelegeerd door Gedeputeerde Staten van Noordholland en één door den gemeenteraad van Haarlem.

Telken jare treden twee van de door het departement benoemde leden af, die echter herkiesbaar zijn.

Het bestuur der kweekschool doet eene voordracht aan het departement, ter voorziening in de vervulling der opengevallen plaatsen.

De inspecteur voor het middelbaar onderwijs voor de provincie Noordholland, de inspecteur voor het lager onderwijs in de tweede inspectie, en de schoolopzieners in het district en in het arrondissement Haarlem, hebben toegang tot de vergaderingen van het bestuur en eene adviseerende stem.

Art. 16.

Bezoldigde onderwijzers der kweekschool kunnen geen leden van het bestuur zijn.

Art. 17.

Het bestuur kiest uit zijn midden een voorzitter, een secretaris en een penningmeester.

Art. 18.

Het bestuur heeft het beheer over de geheele inrichting. Het neemt de kweekelingen aan, ontslaat en verwijdert haar; het kiest, benoemt en ontslaat het onderwijzend personeel en dat hetwelk aan de huishouding verbonden is, en bepaalt zijne bezoldiging en zijn werkkring.

Art. 19.

In het begin der maand Juli levert het bij het bestuur van het departement zijne rekening over het afgeloopen dienstjaar ter goedkeuring in. Een afschrift der goedgekeurde rekening wordt jaarlijks opgezonden aan het hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, aan Gedeputeerde Staten van Noordholland en aan den gemeenteraad. Het voegt daarbij een verslag van zijne verrichtingen, van den toestand der kweekschool en van de vruchten van het onderwijs. Van dit verslag zendt het bestuur vóór 1 Augustus een afschrift aan den districts- en aan den arrondissements-schoolopziener te Haarlem.

Art. 20.

In dit reglement kunnen geene wijzigingen worden gebracht, dan onder goedkeuring van het departement en van het hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Art. 21.

Dit reglement treedt in werking op 1 Mei 1884.

Haarlem, 21 Februari 1884.

Het Bestuur der Kweekschool voor Onderwijzeressen:

A. C. Kruseman, *Voorzitter.*

C. Druyvesteyn, *Secretaris.*

[79. 26.]

BIJLAGE Y.

KONINKLIJKE BESLISSINGEN in geschillen van bestuur, over het jaar 1883—1884.

I.

19 Aug 1883,
nº. 27.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Beschikkende op het beroep van den gemeenteraad van Montfoort van een besluit van Gedeputeerde Staten van Utrecht van 29 Maart 1883, nº. 20, waarbij goedkeuring is onthouden aan een raadsbesluit van 12 Februari te voren, tot vermindering van den omvang van het onderwijs op de openbare lagere school in genoemde gemeente met het onderwijs in de gymnastiek;

Den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur, gehoord, advies van 8 Augustus 1883, nº. 46;

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 16 Augustus 1883, nº. 3018, afdeeling O.;

Overwegende dat nadat met toepassing van art. 36 der wet op het lager onderwijs van 13 Augustus 1857 (*Staatsblad* nº. 103) eene nieuwe openbare school voor lager onderwijs te Montfoort was tot stand gekomen, en daarbij een lokaal voor gymnastiekonderwijs met al de daartoe noodige hulpmiddelen was ingericht, de raad der gemeente op 26 November 1880 besloot dat buiten de verplichte leervakken aan die school onderwijs zou worden gegeven in de Fransche en Duitsche taal, zoomede in de gymnastiëk;

dat toen nu ten vorigen jare bij eene verandering in het onderwijzend personeel de eenige onderwijzer, die eene akte bezat voor gymnastiek, was vervangen door een onderwijzer niet voorzien van zoodanige akte, Gedeputeerde Staten van Utrecht het gemeentebestuur er op hebben gewezen dat alsnog in het onderwijs in de gymnastiek op behoorlijke wijze moest worden voorzien;

dat de gemeenteraad echter, in steê van daaraan gevolg te geven, goedgevonden heeft in zijne vergadering van 12 Februari 1883 zijn besluit van 26 November 1880, voor zoover daarbij was besloten tot het verstrekken van onderwijs in de gymnastiek, in te trekken, onder opdracht aan burgemeester en wethouders om, tenzij daardoor het onderwijs in de Duitsche of Fransche taal zou worden belemmerd, bij de eerstvolgende vacature als onderwijzer het bezit eener akte voor gymnastiek verplichtend te stellen;

dat Gedeputeerde Staten van Utrecht, nadat het schooltoezicht met kracht op het behoud van het onderwijs in de gymnastiek had aangedrongen, bij resolutie van 29 Maart 1883 aan voorbedoeld raadsbesluit van 12 Februari 1883 hunne goedkeuring hebben onthouden, als niet strookende met de belangen van het openbaar lager onderwijs in die gemeente, nu daar ter plaatse de voor dat onderwijs noodige localiteit en hulpmiddelen voorhanden zijn, en een vrij belangrijk aantal kinderen het onderwijs in dit leervak tot dusver volgde;

dat de gemeenteraad, van de resolutie bij Ons in beroep komende, aanvoert, dat het onderwijs in de gymnastiek niet is een verplicht leervak, doch een zoodanig dat alleen wanneer blijkt van genoegzame behoefte, kan worden verstrekt; en dat de gemeenteraad, beter dan iemand anders in staat om die behoefte te beoordeelen, thans tot het inzicht is gekomen dat gezegd onderwijs, in stede van bijval, afkeuring ondervindt;

Overwegende dat de wet op het lager onderwijs in art. 2 jº. 16, gymnastiek opneemt onder die vakken waarin onderwijs *kan* worden gegeven en bij genoegzame behoefte onderwijs *moet* worden verstrekt;

dat derhalve bij het ingesteld beroep thans door Ons moet worden beslist of aan onderwijs in de gymnastiek in de gemeente Montfoort genoegzaam behoefte geacht kan worden te bestaan;

Overwegende daaromtrent dat die behoefte blijkbaar door den gemeenteraad van Montfoort erkend werd te bestaan toen hij op 26 November 1880 besloot tot invoering van zoodanig onderwijs;

dat dat onderwijs door een vrij belangrijk aantal kinderen is gevolgd, daar blijkens de opgaven van het gemeentebestuur zelf van eene schoolbevolking van ongeveer 225 kinderen een veertigtal de gymnastieklessen bijwoonde;

dat uit zoodanig cijfer genoegzame behoefte voldoende blijkt, zoodat er onder deze omstandigheden en nu een opzettelijk voor dit onderwijs ingericht lokaal met al de noodige hulpmiddelen aanwezig is, er geen afdoende grond kan zijn om het tot dusver gegeven onderwijs te staken, enkel en alleen omdat geen der thans aanwezige onderwijzers in het bezit is eener akte van gymnastiekonderwijs;

dat dan ook de gemeenteraad zelf de bestaande behoefte aan dit onderwijs blijkbaar niet ontkent, daar hij in hetzelfde besluit, waarin de afschaffing van het gymnastiekonderwijs werd uitgesproken, aan burgemeester en wethouders opdroeg om, tenzij het onderwijs in de Fransche en Duitsche taal daardoor schade mocht lijden, het bezit eener akte voor gymnastiekonderwijs bij de eerstvolgende vacature verplichtend te stellen;

dat derhalve door Gedeputeerde Staten van Utrecht te recht aan voornoemd besluit goedkeuring is onthouden;

Gezien de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127);

Hebben goedgevonden en verstaan:

met handhaving van de bestredene resolutie van Gedeputeerde Staten van Utrecht het daartegen door den gemeenteraad van Montfoort ingesteld beroep te verklaren ongegrond.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur.

Oranje-Nassau, 19 Augustus 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

II.

2 Nov. 1883,
N°. 16.

WIJ WILLEM III, ENZ.

Beschikkende op het beroep ingesteld door den raad der gemeente Aagtekerke tegen de resolutie van Gedeputeerde Staten van Zeeland van 20 Juli 1883, n°. 15, waarbij goedkeuring is onthouden aan een besluit van dien raad dd. 17 Juli bevorens tot sluiting van de openbare lagere school in die gemeente;

Den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur, gehoord (advies van 17 October 1883, n°. 69);

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 30 October 1883, n°. 3890, afd. O;

Overwegende dat, nadat in September 1882 het hoofd der openbare lagere school te Aagtekerke door ziekte buiten staat geraakt was zijne betrekking waar te nemen en in November d. a. v. door een tijdelijken onderwijzer was vervangen, die tot 1 Juni 1883 daar is gebleven, bovengenoemd hoofd der school op 22 Maart ll. is overleden en derhalve volgens de bepalingen der wet op het lager onderwijs een vergelijkend examen voor hoofd der school moest plaats hebben;

dat echter de raad der gemeente Aagtekerke naar aanleiding van een adres van ingezetenen waarin vervulling der hoofdonderwijzersplaats onnoodig werd verklaard aangezien bijna alle kinderen die vroeger de openbare school bezochten, thans de Hervormde diakonieschool bezoeken en na daarbij overwogen te hebben dat de enkele kinderen, thans nog op de school aanwezig, deze weldra zullen verlaten, bij resolutie van 17 Juli 1883, de openbare school in die gemeente gesloten heeft verklaard;

dat Gedeputeerde Staten van Zeeland bij besluit van 20 Juli 1883, n°. 15, 1ste afdeeling, aan deze resolutie hunne goedkeuring hebben onthouden, op grond dat zoowel de bepalingen der Grondwet als die der wet op het lager onderwijs eischen dat in elke gemeente voldoend openbaar lager onderwijs wordt gegeven in een genoegzaam aantal scholen, toegankelijk voor alle kinderen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid;

dat de raad der gemeente Aagtekerke tegen deze beslissing bij adres van 8 Augustus ll. bij Ons voorziening heeft gevraagd;

Overwegende dat art. 16 der wet op het lager ondsrwijs, in overeenstemming met het voorschrift van art. 194 der Grondwet, bepaalt dat in elke gemeente voldoend openbaar lager onderwijs moet worden gegeven in een genoegzaam aantal scholen, welke voor alle kinderen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid toegankelijk zijn;

dat blijkens de door de Regeering en de Tweede Kamer der Staten-Generaal gegeven toelichting, het de bedoeling van dat artikel is te waken dat altijd de gelegenheid besta, dat kinderen, die van de openbare school gebruik willen maken, dit inderdaad kunnen doen;

Overwegende nu dat toen de bijzondere school te Aagtekerke in den loop van 1881 was geopend, de openbare school aldaar op 1 Januari 1882 nog 40 leerlingen telde en dit aantal op 1883, niettegenstaande de openbare school door ziekte van het hoofd der school tot November gesloten was geweest, slechts met 6 was verminderd en dus 34 bedroeg;

dat voorts toen na den dood van het hoofd der school op 22 Maart ll. in de tijdelijke waarneming der betrekking niet zoo spoedig kon worden voorzien en de school zelfs van 1 Juni—7 Juli weer gesloten was geweest, bij de heropening op 7 Juli nog 12 leerlingen aanwezig waren, zoodat het getal van 3 leerlingen bij het instellen van dit beroep die school bezoekende en later zooals uit een ingekomen ambtsbericht blijkt weer geklommen tot 7, allerminst kan bewijzen dat aan openbaar lager onderwijs in de gemeente Aagtekerke, waar eerst kort geleden een aan alle eischen voldoend schoollokaal met onderwijzerswoning nieuw gebouwd is, geen behoefte zou bestaan, doch dit geringe getal te wijten zal zijn aan den onvoldoenden gang en aan de herhaalde staking van het onderwijs;

dat derhalve Gedeputeerde Staten te recht aan voornoemd raadsbesluit hunne goedkeuring hebben onthouden;

Gezien de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127);

Hebben goedgevonden en verstaan:

met handhaving van het besluit van Gedeputeerde Staten van Zeeland van 20 Juli 1883, n°. 15, 1ste afdeeling, het daartegen door den raad der gemeente Aagtekerke bij Ons ingesteld beroep te verklaren ongegrond.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur.

Het Loo, 2 November 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

III.

18 Oct. 1883.
N°. 16.

WIJ WILLEM III, ENZ.

Beslissende het geschil tusschen de gemeenten Achtkarspelen, Smallingerland en Tietjerksteradeel, aan Onze beslissing onderworpen door Gedeputeerde Staten van Friesland bij brief van 5 Juli 1883, 3de afd. S, n°. 50;

Den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur gehoord, advies van 3 October 1883, n°. 57;

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 15 October 1883 n°. 3664, afdeeling O.;

Overwegende dat de gemeenten Achtkarspelen, Smallingerland en Tietjerksteradeel in het dorp Rottevalle, liggende op het grondgebied van gezegde drie gemeenten sinds onheugelijke jaren eene gemeenschappelijke school voor lager onderwijs hebben, welke laatstelijk is geregeld bij verordening in den loop van 1875 door de raden der genoemde gemeenten vastgesteld en door Gedeputeerde Staten van Friesland bij resolutie van 29 October 1875 n°. 25 goedgekeurd;

dat het gebouw dier school door den betrokken inspecteur voor het geneeskundig Staatstoezicht, krachtens art. 5 der wet van 17 Augustus 1873 (*Staatsblad* n°. 127), afgezien van andere gebreken, wegens onvoldoende ruimte in den aanvang dezes jaars is afgekeurd en zonder dat iemand tegen die afkeuring in beroep is gekomen, dientengevolge is gesloten;

dat toen de in dien toestand door de plaatselijke besturen in onderling overleg te treffen maatregelen niet bleken genomen te worden, Gedeputeerde Staten zijn tusschenbeide getreden en in dato 22 Juli ll. de gemeentebesturen hebben aangeschreven om zich binnen veertien dagen duidelijk te verklaren of zij al dan niet bereid waren tot de vereischte verbouwing der gemeenschappelijke school over te gaan en mede te werken, op den voet van het 5de hoofdstuk der bovenvermelde organieke verordening;

dat de gemeenteraad van Achtkarspelen zich daartoe gaaf bereid heeft verklaard; dat daarentegen die van Smallingerland zijne medewerking afhankelijk gesteld heeft hiervan, dat vooraf de bedoelde verordening zou worden herzien en derwijze aangevuld dat eene ontbinding van de van ouds bestaande schoolgemeenschap op verlangen van een der partijen mogelijk gemaakt en geregeld zou worden, terwijl de raad van Tietjerksteradeel verklaard heeft vooralsnog geen besluit te kunnen nemen tot onvoorwaardelijke medewerking; — eene onthoudende verklaring die zooals nader in eene door dat bestuur bij den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur ingediende memorie meer in den breede is ontwikkeld, haren grond vond in de bewering van dat bestuur, dat de gemeenschappelijke regeling van 1875 zonder voorafgegane machtiging als bedoeld bij art. 121 der gemeentewet zou zijn tot stand gekomen en dat zij uit dien hoofde niet als verbindend zou behoeven beschouwd te worden;

dat Gedeputeerde Staten van Friesland, terwijl alzoo een van de drie betrokken gemeenten de voor de gemeenschappelijke zaak gestelde regelen wilde naleven, maar de twee andere daartoe niet wilden overgaan, na vruchteloos te hebben getracht de zaak in der minne te doen bijleggen, het geval, als zijnde een geschil van bestuur tusschen gemeentebesturen, bij hun in den hoofde dezes vermeld schrijven aan Ons ter beslissing hebben voorgedragen;

Overwegende dat de noodzakelijkheid der verbouwing van de zonder iemands tegenspraak afgekeurde school te Rottevalle niet wordt betwist; en dat het geval van dusdanige noodzakelijkheid bij de verordening van 1875 is voorzien en in uitvoering en bekostiging is geregeld;

doch dat het gemeentebestuur van Smallingerland en dat van Tietjerksteradeel weigerachtig zijn om overeenkomstig die regeling hunne medewerking te verleenen;

Overwegende nu wat de door het gemeentebestuur van Smallingerland daarbij aangenomen houding betreft:

dat de eisch om vooraf gezamenlijk over te gaan ot eene herziening der verordening met name op het stuk eener eventueele ontbinding der gemeenschap — wat er ook van het meer of minder wenschelijke daarvan moge zijn —, afstuit op het onbetwistbare feit dat Smallingerland na de verordening van 1875, zóoals deze bestaat, zonder eenig voorbehoud verbonden is om tot de vernieuwing, verbetering en uitbreiding van het schoolgebouw mede te werken en bij te dragen; en dat er alzoo geen grond is om de praestatie te verschuiven waarop Gedeputeerde Staten van Friesland bij dat bestuur te recht hebben aangedrongen als onvoorwaardelijk verschuldigd;

Overwegende verder wat het boven gerelateerde exceptieve verweer van het gemeentebestuur van Tietjerksteradeel betreft, dat de daaraan ten grond liggende bewering bij onderzoek bewezen is feitelijk te zijn onjuist;

dat toch blijkens de stukken tijdens de behandeling van dit geschil bij den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur, ingekomen ten jare 1858, door het gemeentebestuur van Achtkarspelen, handelende zoo voor zichzelf als ook ter uitvoering der hun door de gemeentebesturen van Smallingerland en Tietjerksteradeel daartoe gedane opdracht van Gedeputeerde Staten van Friesland, inderdaad overeenkomstig art. 121 der gemeentewet machtiging voor de drie gemeentebesturen is verzocht en verkregen om de aangelegenheid der school te Rottevalle als gemeenschappelijke zaak te regelen;

dat die regeling dienovereenkomstig dan ook eerst in 1859, later bij herziening in 1875, is tot stand gekomen, en dat steeds tot het huidig verzet toe door alle partijen, met name ook door de gemeente Tietjerksteradeel, de voordeelen van die regeling zijn getrokken en de lasten er van zijn gedragen zonder eenige tegenspraak;

Overwegende dat uit een en ander volgt dat de weigering zoowel van het gemeentebestuur van Smallingerland als van dat van Tietjerksteradeel om tot de door Gedeputeerde Staten verlangde en door het gemeentebestuur van Achtkarspelen toegezegde samenwerking over te gaan, is ongegrond;

Gezien art. 147 van de provinciale wet en art. 125 van de gemeentewet;

Hebben goedgevonden en verstaan:

te beslissen dat de verordening der gemeenteraden van Achtkarspelen, Smallingerland, Tietjerksteradeel, goedgekeurd door Gedeputeerde Staten van Friesland bij resolutie van 29 October 1875 n°. 25 op wettige wijze is tot stand gekomen en dat zij onvoorwaardelijk behoort te worden nageleefd, en te bevelen dat de gemeentebesturen van Smallingerland en Tietjerksteradeel met dat van Achtkarspelen ter inachtneming van deze Onze beslissing mitsdien bij de verbouwing van het afgekeurde schoolgebouw te Rottevalle zich zullen hebben te gedragen overeenkomstig gezegde verordening.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur.

Het Loo, den 18den October 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

III *bis*.

11 Juli 1884, n°. 33.

WIJ WILLEM III, ENZ.

Beschikkende op het beroep van den inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht voor Noordbrabant en Limburg tegen de beslissing van Gedeputeerde Staten van Noordbrabant, dd. 13 Maart 1884, n°. 165, 2de afd., houdende vernietiging van de uitspraak van gemelden inspecteur, dd. 12 October 1883, waarbij krachtens art. 5 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) het lokaal der openbare school te Hintham, als schadelijk voor de gezondheid, is afgekeurd;

Den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur, gehoord, advies van 25 Juni 1884, n°. 41;

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 4 Juli 1884, n°. 2170, afd. O.;

Overwegende dat de inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht voor Noordbrabant en Limburg bij zijne uitspraak van 12 October 1883, krachtens de bevoegdheid hem toegekend bij art. 5 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) het lokaal der openbare school te Hintham, gemeente Rosmalen, als schadelijk voor de gezondheid, heeft afgekeurd, en wel op grond van de volgende feiten:

1°. dat het lokaal, lager gelegen dan de straatweg, vochtig is, zichtbaar aan de muren;

2°. dat bij hoogeren waterstand, zooals in 1876, 1880, 1882 en in het begin van 1883, het lokaal onderloopt, hetgeen in 1880 tweemalen plaats had, en dat op 7 Januari van dat jaar het water ter hoogte van een halven meter in de school werd waargenomen;

3°. dat bij invallende vorst na afloop van het water de vochtige muren aan den binnenkant bevriezen, waardoor meer dan gewone koude wordt veroorzaakt, zeer ten nadeele zoowel van den onderwijzer als van de schoolgaande jeugd;

4°. dat de westelijke muur, waarin zich vele scheuren bevinden, verzakt, welk verschijnsel ook boven de deur der school wordt waargenomen, zoodat het gebouw hem inspecteur, bouwvallig voorkomt;

5°. dat het licht in de school van achter en rechts slecht invalt;

6°. dat de deur van het schoollokaal zonder portaal of eenige afscheiding in de onmiddellijke verbinding is met de buitenlucht, tot groot ongerief van de schoolgaande jeugd en van den onderwijzer, daar wind, regen en sneeuw bij het openen der deur onmiddellijk kunnen binnendringen;

7°. dat de verwarming door eene midden in het lokaal geplaatste potkachel ondoelmatig is;

8°. dat er geene ventilatie kan plaats hebben anders dan door twee des winters niet te gebruiken tuimelramen;

9°. dat petten en kleedingstukken in de school moeten worden opgehangen;

10°. dat het privaat aan het toezicht van den onderwijzer is onttrokken;

dat de gemeenteraad van Rosmalen, nadat deze verklaring op den 4den November 1883 door burgemeester en wethouders was afgekondigd, daarvan den 26sten November 1883 in beroep is gekomen bij Gedeputeerde Staten van Noordbrabant, die bij hunne resolutie van 13 Maart 1884, G, n°. 165, 2de afdeeling, den gemeenteraad in zijn beroep gegrond verklaard en de uitspraak van den inspecteur vernietigd hebben, uit overweging dat al de gebreken die de school te Hintham aankleven, voor herstel vatbaar zijn en geen grond opleveren om daarvoor het gebouw als schadelijk voor de gezondheid der leerlingen af te keuren, en dat de gemeenteraad van Rosmalen in zijne vergadering van 4 September 1883 bereids had besloten het lokaal naar eisch te doen verbeteren;

dat de beslissing van Gedeputeerde Staten is genomen naar aanleiding van het rapport van eene commissie uit haar midden bijgestaan door den hoofdingenieur van den provincialen waterstaat, in welk rapport de gebreken van het schoollokaal te Hintham nader worden bevestigd en omschreven, waarin de vraag wordt gesteld, of het in het financieel belang der gemeente wel raadzaam ware de noodige verbeteringen, met behoud van het bestaande gebouw, te bewerkstelligen, waarbij wordt aangetoond en uiteengezet wat noodig is om in de bestaande gebreken te voorzien, waarbij op eene spoedige uitvoering dier verbeteringen wordt aangedrongen, en waarvan de conclusie is dat, aangezien de gemeenteraad bereid is de gewenschte verbeteringen aan te brengen, het besluit tot afkeuring niet gewettigd was;

dat de inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht van de beslissing van Gedeputeerde Staten bij Ons in hooger beroep is gekomen bij adres van 28 Maart 1884:

dat eveneens tegen die beslissing voorziening van Ons is gevraagd, door den schoolopziener in het district 's Hertogenbosch bij adres van 27 Maart 1884;

en dat voorts nog te dezer zake Onze tusschenkomst is ingeroepen door J. A. VAN ELTEN en zestien anderen, allen hoofden van huisgezinnen te Hintham, bij adres van 10 April 1884, waarin de bezwaren tegen het bestaande schoollokaal uitvoerig worden ontwikkeld;

Overwegende dat Gedeputeerde Staten de door den inspecteur geconstateerde gebreken van het schoollokaal te Hintham niet ontkennen, maar het besluit tot afkeuring blijkens hun advies van 1 Mei 1884 G. n°. 153 2de afd., niet gewettigd achten, omdat het schadelijke voor de gezondheid hun niet is gebleken; de gebreken, die aan het schoollokaal kleven, voor herstel vatbaar zijn, en de gemeenteraad zich bereid heeft verklaard de noodige verbeteringen aan te brengen;

Overwegende dat de gepreciseerde feiten, waarop de uitspraak van den inspecteur steunt, niet alleen niet voldoende zijn weerlegd, maar op afdoende wijze bij het vanwege Gedeputeerde Staten ingesteld onderzoek zijn bevestigd, en daaruit ondubbelzinnig blijkt dat het schoollokaal in den bestaanden toestand als schadelijk voor de gezondheid moet worden beschouwd;

Overwegende dat die gepreciseerde feiten niet door de enkele bewering dat het schadelijke voor de gezondheid niet zou zijn gebleken kunnen worden ontzenuwd;

Overwegende, dat hier niet valt te onderzoeken, of de gebreken van het bestaande schoollokaal voor herstel vatbaar zijn met behoud van het bestaande gebouw, dan wel of het bouwen van een nieuw lokaal wordt vereischt, aangezien zoodanig onderzoek tot de beantwoording der vraag of de afkeuring te recht is uitgesproken, niet afdoet;

Overwegende dat de bereidverklaring van den gemeenteraad om de noodige verbeteringen aan te brengen op de beslissing ten deze geen invloed kon uitoefenen, omdat het enkel de vraag is, of het schoollokaal in zijn tegenwoordigen toestand te recht is afgekeurd;

Overwegende dat zoodanige bereidverklaring om in geconstateerde gebreken te voorzien naar de wet geen ander gevolg kan hebben, dan dat wanneer de verbeteringen werkelijk zijn aangebracht, en deze door den inspecteur zijn goedgekeurd, het onderwijs in het lokaal kan worden hervat;

Overwegende dat de alzoo vaststaande feiten de uitspraak van den inspecteur voldoende rechtvaardigen, en die uitspraak mitsdien niet had behooren te zijn vernietigd;

Overwegende dat omtrent de adressen van den districtsschoolopziener en van eenige hoofden van huisgezinnen te Hintham geene afzonderlijke beslissing behoeft te worden genomen, aangezien toch omtrent de zaak zelve op het beroep van den inspecteur door Ons uitspraak wordt gedaan;

Gezien de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), gewijzigd bij de wetten van 27 Juli 1882 (*Staatsblad* n°. 117), en 3 Januari 1884 (*Staatsblad* n°. 2);

Hebben goedgevonden en verstaan:

met vernietiging der beslissing van Gedeputeerde Staten van Noordbrabant dd. 13 Maart 1884 G. n°. 165, 2de afd., de uitspraak van den inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht van Noordbrabant en Limburg van den 12den October 1883, waarbij het lokaal van de openbare school te Hintham, gemeente Rosmalen, als schadelijk voor de gezondheid is afgekeurd, te handhaven.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur.

Kreuth, den 11den Juli 1884.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

IV.

9 Nov. 1883,
n°. 18.

WIJ WILLEM III, ENZ.

Beschikkende op het beroep ingesteld door den raad der gemeente Beilen tegen eene resolutie van Gedeputeerde Staten van Drenthe van 21 Juli 1883, n°. 68, waarbij goedkeuring is onthouden aan een besluit van dien raad van 13 Juli 1883, n°. 223, betreffende de verhooging van de jaarwedden der onderwijzers aan de openbare lagere school te Beilen;

Den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur, gehoord, advies van 24 October 1883, n°. 72;

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 5 November 1883, n°. 3977, afd. O.;

Overwegende dat de raad der gemeente Beilen na bij besluit van 6 December 1882, n°. 200, bepaald te hebben dat aan eene herhalingschool in die gemeente onderwijs zou worden gegeven in de vakken vermeld in art. 2 sub *a*-*k*, *l*, *o* en *p* der wet op het lager onderwijs bij besluit van 13 Juli 1883, n°. 223 ter zake van dat herhalingsonderwijs opzichtens de jaarwedden der met het geven van dat onderwijs belaste onderwijzers van de lagere school besloten heeft als volgt:

1°. de jaarwedde van het hoofd der school te Beilen (geregeld bij raadsbesluit van 7 October 1881, n°. 118, goedgekeurd bij besluit van Gedeputeerde Staten dd. 14 October 1881, n°. 20) te verhoogen met f 200 en deze alzoo te brengen op f 1000;

2°. de jaarwedde van den eersten onderwijzer aan de school te Beilen (geregeld bij raadsbesluit van 7 October 1880, n°. 50) goedgekeurd bij besluit van Gedeputeerde Staten van 29 October 1880, n°. 9, zoomede die van den derden onderwijzer aan die school (geregeld bij raadsbesluit van 11 Juli 1882, n°. 1868, goedgekeurd bij besluit van Gedeputeerde Staten van 15 Juli 1882, n°. 38), ieder te verhoogen met f 50 en die van den eersten onderwijzer alzoo te brengen op f 750 en die van den derden op f 650;

3°. deze verhooging van jaarwedden te verleenen onder uitdrukkelijke bepaling dat zij worden gegeven als belooning voor het herhalingsonderwijs aan de school te Beilen en ook slechts gedurende den tijd dat het herhalingsonderwijs te Beilen op de bepaalde wijze wordt gegeven;

dat Gedeputeerde Staten van Drenthe, blijkens hunne missive van 21 Juli 1883, n°. 68, hunne goedkeuring aan dat raadsbesluit hebben gemeend te moeten onthouden uit overweging dat eene verhooging van jaarwedden niet, zooals bij dat besluit geschiedt, voorwaardelijk kan worden verleend, daar eene latere vermindering der jaarwedden niet afhankelijk mag worden van het vervallen eener voor de verhooging gestelde voorwaarde, doch volgens een alsdan te nemen en aan de goedkeuring van Gedeputeerde Staten te onderwerpen raadsbesluit behoort te geschieden; dat de raad der gemeente Beilen zich te dier zake tot Ons heeft gewend bij adres van 17 Augustus ll., van Ons vaststelling der jaarwedden verzoekende op de bedragen en onder de voorwaarde bij het raadsbesluit bepaald;

Overwegende dat de wet op het lager onderwijs geenszins verbiedt het geven van gewoon lager onderwijs en van herhalingsonderwijs aan denzelfden persoon op te dragen, en dat waar dit geschiedt de jaarwedde der onderwijzers, nevens belooning voor het geven van gewoon lager onderwijs, ook eene vergoeding voor het geven van herhalingsonderwijs kan bevatten;

dat bij eene regeling op die wijze de verhooging die ter zake van het herhalingsonderwijs toegelegd en bij de gewone jaarwedde gevoegd wordt uit den aard der zaak komt te vervallen indien dat herhalingsonderwijs niet meer mocht worden gegeven, en dat een in dien zin geformuleerd raadsbesluit, waarbij immers de gewone jaarwedde vast verzekerd blijft, geenszins geacht kan worden iets te kort te doen aan de eerste zinsnede van art. 26 der wet op het lager onderwijs, zoodat Gedeputeerde Staten hunne goedkeuring niet hadden behooren te onthouden;

dat de door den gemeenteraad vastgestelde cijfers tot geenerlei bedenkingen aanleiding hebben gegeven;

Gezien de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127);

Hebben goedgevonden en verstaan:

Alsnog goedkeuring te verleenen aan het besluit van den Raad der gemeente Beilen van 13 Juli 1883 n°. 223 en mitsdien de daarin vervatte regeling bij deze te bekrachtigen.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur.

Het Loo, 9 November 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

V.

9 December 1883.
N°. 28.

WIJ WILLEM, ENZ.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 6 December 1883, n°. 4325, afd. O.;

Beschikkende op het beroep, ingesteld door den raad der gemeente Wijmbritseradeel tegen een besluit van Gedeputeerde Staten van Friesland van 14 Juni 1883, n°. 46, 3de afd., S, waarbij goedkeuring is onthouden aan een raadsbesluit van 4 Juni te voren tot regeling der jaarwedden van de onderwijzers aan de openbare lagere scholen in die gemeente;

Den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur gehoord, advies van 19 September 1883, n°. 56;

Overwegende, dat de raad der gemeente Wijmbritseradeel in zijne vergadering van 4 Juni ll. de jaarwedden der onderwijzers aan de openbare lagere scholen in die gemeente heeft vastgesteld als volgt:

voor de hoofden der scholen, behalve het genot van vrije woning, voor die te Woudsend en Nijland, op f 800; voor die te Heeg en Oudega, op f 775; voor die te Oppenhuizen, Gaastmeer, Wolsum, Folsgare, Tirns, Scharnegoutum en Gauw op f 750, en voor de overige scholen in de gemeente, op f 725; voor de onderwijzers en onderwijzeressen, geen hoofden van scholen zijnde, voor zoover zij in het bezit zijn of geraken van de akte van bekwaamheid, bedoeld bij art. 56, lit. *b*, der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) op f 600; voor alle overige onderwijzers en onderwijzeressen op f 500;

met bepaling tevens, dat alle in functie zijnde onderwijzers en onderwijzeressen, hoofden] van scholen en anderen wier jaarwedde meer bedraagt dan volgens dit besluit voor hen vastgesteld is, in het genot dier jaarwedde zullen blijven;

dat Gedeputeerde Staten van Friesland bij besluit van 14 Juni 1883, n°. 46, 3de afdeeling S, aan deze regeling hunne goedkeuring hebben onthouden, op grond dat de daarin genoemde jaarwedden allen zonder uitzondering te laag moeten geacht worden en ook gedeeltelijk lager zijn dan de thans genotene, zooals uit het raadsbesluit zelf blijkt; en dat het niet te verwachten is, dat daarvoor geschikte onderwijzers te verkrijgen zullen zijn;

dat voornoemde gemeenteraad van dit besluit tijdig bij Ons in beroep is gekomen;

Overwegende:

dat de gemeenteraad krachtens art. 26, 6de lid, der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) de bezoldiging der onderwijzers, onder goedkeuring van Gedeputeerde Staten, heeft te regelen, met inachtneming van het bij al. 1 van dat art. gestelde minimum, en dat Gedeputeerde Staten bij hunne beslissing niet alleen op het wettelijk minimum, maar ook op de belangen der gemeente en van het onderwijs in ieder bijzonder geval hebben te letten; dat zoowel in de gemeente Wijmbritseradeel als in de meeste omliggende gemeenten thans hoogere jaarwedden dan de door den raad van eerstgenoemde gemeente vastgestelde, worden betaald; dat de gemeente Wijmbritseradeel bovendien niet zóó onaanzienlijk is, dat de jaarwedden der onderwijzers aldaar op of weinig boven het minimum zouden moeten gesteld worden;

dat Gedeputeerde Staten van Friesland derhalve te recht hunne goedkeuring aan het bovengemelde besluit van den gemeenteraad hebben onthouden en het bedrag der jaarwedden thans door Ons moet worden bepaald;

Gezien de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127);

Hebben goedgevonden en verstaan:

1°. te beslissen, dat Gedeputeerde Staten van Friesland te recht geweigerd hebben het besluit van den raad der gemeente Wijmbritseradeel van 4 Juni 1883 goed te keuren;

2°. de jaarwedden der openbare onderwijzers in die gemeente vast te stellen als volgt:

voor de hoofden der scholen te Woudsend en Nijland op f 900, te Heeg en Oudega op f 825, te Oppenhuizen, Gaastmeer, Wolsum, Folsgare, Tirns, Scharnegoutum en Gauw op f 775; voor de onderwijzers en onderwijzeressen, geen hoofden van scholen zijnde, en voor die der overige scholen op f 750; voor zoover zij in het bezit zijn of geraken van de akte van bekwaamheid bedoeld bij art. 56, letter *b*, der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127), op f 650.

Voor alle overige onderwijzers en onderwijzeressen op f 600.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, hetwelk in het *Staatsblad* zal worden geplaatst en te gelijk met de in hoofde dezes genoemde voordracht van Onzen genoemden Minister in de *Nederlandsche Staatscourant* zal worden opgenomen.

Het Loo, den 9den December 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

VI.

20 December 1883, n°. 24.

WIJ WILLEM III, enz.

Beschikkende op het beroep van den gemeenteraad van IJlst, van een besluit van Gedeputeerde Staten van Friesland, waarbij goedkeuring is onthouden aan het raadsbesluit van 7 Juni 1883, n°. 8 *b*, tot regeling van de jaarwedde van het hoofd der openbare lagere school in die gemeente;

Den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur, gehoord, advies van 5 December 1883, n°. 78;

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 17 December 1883, n°. 4441, afd. O;

Overwegende dat in de gemeente IJlst, waar sedert 1865 ook eene bijzondere school is gevestigd, ééne openbare lagere school bestaat;

dat de jaarwedde van den aan het hoofd dier openbare school werkzamen onderwijzer, die aanvankelijk f 860 bedroeg, bij raadsbesluit van 26 November 1877, n°. 5, is gebracht op f 1000;

dat tot gezegd tijdstip genoemde onderwijzer werd bijgestaan door eenen hulponderwijzer, die f 500 jaarwedde en eene gratificatie van f 50 genoot, en wiens jaarwedde alstoen mede is verhoogd en gebracht op f 600;

dat tevens, daar besloten was ook meer uitgebreid lager onderwijs te geven, alstoen nog een onderwijzer is aangesteld, voorzien van de daartoe vereischte akten, op eene jaarwedde van f 800;

dat bij de invoering der nieuwe schoolwet deze regeling werd gehandhaafd bij raadsbesluit van 6 December 1880, n°. 3, onder A ³ aldaar;

dat de gemeenteraad op grond dat een aanzienlijk Rijkssubsidie, dat de gemeente voor onderwijs genoot, ad f 1266, bij het in werking treden der nieuwe wet op het lager onderwijs vervallen was, terwijl de toen ingevoerde vergoeding van 30 pct. beduidend minder bedroeg en tevens met het oog op het zeer verminderd schoolbezoek der openbare school, op 6 April 1883 besloot onder meer ook:

1°. in te trekken de raadsbesluiten van 26 November 1877, n°. 5, en 6 December 1880, n°. 3, A ³, wat de daarin vermelde jaarwedden en de betrekking van hulponderwijzer met akten voor meer uitgebreid lager onderwijs aangaat;

2°. de jaarwedde voor het te benoemen hoofd der openbare school vast te stellen op f 860, en bijaldien deze in het bezit mocht zijn van akte of aanteekening voor het Fransch en de wiskunde, deze jaarwedde te verhoogen met f 40;

dat, nadat Gedeputeerde Staten bij resolutie van 26 April 1883, nº 48, 3de afd. S, geweigerd hadden dit besluit goed te keuren, de gemeenteraad op 7 Juni 1883 besloot met wijziging van het raadsbesluit van 6 April bevorens:

1°. in te trekken de raadsbesluiten van 26 November 1877, nº. 5, en 6 December 1880, nº. 3, A 3:

a. wat de daarin vermelde jaarwedde voor een hoofd der school, en

b. de jaarwedde en betrekking van hulponderwijzer met akten voor meer uitgebreid lager onderwijs aangaat;

2°. de jaarwedde voor het te benoemen hoofd der openbare school vast te stellen op f 860, waaronder tevens het geven van herhalingsonderwijs, even als vroeger, begrepen is, en bijaldien deze in het bezit mocht zijn of komen van akte of aanteekening voor het Fransch, deze jaarwedde te verhoogen met f 40 en mitsdien in dat geval te brengen en vast te stellen op f 900; en eindelijk met de opdracht aan burgemeester en wethouders tot het oproepen van sollicitanten voor de vacature van hoofd der school, het besluit van 6 April bevorens voor het overige als vervallen te beschouwen;

dat Gedeputeerde Staten bij resolutie van 12 Juli daaraanvolgende, nº. 13, 3de afd. S, aan gezegd besluit goedkeuring onthielden;

dat de gemeenteraad, bij adres van 2 Augustus 1883, van deze beslissing in beroep komende, zich tot Ons wendt met de nederige bede, dat het Ons behage ten gunste van voorzegd raadsbesluit eene beslissing te nemen en de vereischte regeling vast te stellen;

Overwegende, dat het geschilpunt aan Onze beslissing onderworpen, alleen betreft de jaarwedde van het hoofd der school;

dat toch de jaarwedde van den onderwijzer wiens bezoldiging op f 600 is vastgesteld, bij het raadsbesluit van 7 Juni l.l. niet is gewijzigd, integendeel in de overwegingen van dat besluit uitdrukkelijk is gehandhaafd;

dat voorts bij gezegd raadsbesluit is ingetrokken de betrekking van (hulp)onderwijzer met akte voor meer uitgebreid lager onderwijs, en dat, aangezien de bepaling van het getal onderwijzers, waarvoor de wet zelve het minimum vaststelt, niet aan hoogere goedkeuring is onderworpen, de thans vaststaande intrekking dier betrekking van zelve met zich brengt het vervallen der aan den vroegeren titularis toegekende jaarwedde;

dat eindelijk ook niet indirect de omvang van het onderwijs bij gezegd raadsbesluit is gewijzigd, daar het integendeel de bedoeling is om het onderwijs in het Fransch en slechts in één der vakken *l-t*, waarin volgens de bestaande verordening onderwijs behoeft te worden verstrekt, in stede van zooals vroeger aan eenen (hulp)onderwijzer, thans op te dragen aan het hoofd der school;

dat, wat nu betreft de jaarwedde aan dien onderwijzer toe te kennen, eene bezoldiging van f 1000 voor deze allezins billijk is te achten en geenszins als te hoog opgevoerd kan beschouwd worden;

dat die dan ook onder geheel gelijke omstandigheden tot dusver door den vroegeren titularis is genoten en er dus geen enkele grond kan zijn om thans, nu zelfs het voornemen bestaat aan den onderwijzer ook het onderricht in een der vakken van meer uitgebreid lager onderwijs op te dragen, tot vermindering dier jaarwedde over te gaan;

dat dan ook door den gemeenteraad niets ten voordeele daarvan is aangevoerd dan het financieel belang der gemeente, dat echter door eene meerdere uitgaaf van f 100 niet zal gedeerd worden, terwijl daarentegen zoowel door Gedeputeerde Staten als door het schooltoezicht met klem van redenen is aangetoond, dat eene vermindering der vastgestelde jaarwedde zou strekken ten nadeele van het in de gemeente IJlst te verstrekken openbaar onderwijs;

dat voorts het verminderd schoolbezoek, daar het eene vermindering van het getal onderwijzers misschien zal ten gevolge hebben, geene zoodanige vermindering der werkzaamheden van het hoofd der school zal ten gevolge hebben, dat daardoor eene vermindering zijner jaarwedde zou gerechtvaardigd zijn;

dat er derhalve voldoende gronden zijn om de sinds jaren bestaande regeling van de jaarwedde van dien onderwijzer niet te wijzigen;

Gezien de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* nº. 127);

Hebben goedgevonden en verstaan:

met ongegrondverklaring van het door den gemeenteraad van IJlst ingesteld beroep, de jaarwedde van den onderwijzer, hoofd der openbare school, aldaar te bepalen op f 1000, zooals zij bij de laatstelijk door Gedeputeerde Staten goedgekeurde regeling was vastgesteld.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur.

Het Loo, den 20sten December 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

VII.

22 Januari 1884, nº. 7.

WIJ WILLEM III, enz.

Beschikkende op het beroep van den raad der gemeente Schoterland van eene resolutie van Gedeputeerde Staten van Friesland van 6 September 1883, nº. 57, 3de afd. S, waarbij goedkeuring is onthouden aan een besluit van den Raad dier gemeente, waarbij de regeling der jaarwedden der openbare onderwijzers in die gemeente is vastgesteld;

Den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur, gehoord, advies van 9 Januari 1884, nº. 87;

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 19 Januari 1884, nº. 151, afdeeling O;

Overwegende dat burgemeester en wethouders van Schoterland op 7 Juni 1883, ter voldoening aan art. 5, van het door Gedeputeerde Staten goedgekeurde besluit van den raad dier gemeente van 4 November 1880, waarbij de jaarwedden voor de onderwijzers aan de scholen voor openbaar lager onderwijs zijn vastgesteld, een voorstel tot wijziging van dat besluit bij den raad ter tafel hebben gebracht, welk voorstel strekte om de jaarwedden van de hoofden der scholen nos. 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 en 19 van f 700 op f 750 te brengen;
die van de hoofden der scholen nos. 6 en 8 van f 700 op f 800 en om de jaarwedden van de 2de, 3de en 4de onderwijzers aan de verschillende scholen met f 100 of f 50 te verhoogen;

dat de gemeenteraad bij besluit van 7 Juni 1883, nº. 365, zich in hoofdzaak met deze voordracht vereenigde, echter gemeend heeft de jaarwedden van de hoofden der scholen nos. 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 en 19 onveranderd te moeten laten op f 700, het cijfer waarop hij die bij zijn genoemd besluit van 4 November 1880 had vastgesteld;

dat Gedeputeerde Staten van Friesland aan dat besluit,

toen het ter goedkeuring aan hun college werd aangeboden, bij hunne resolutie van 6 September 1883, n°. 57, 3de afd. S, hunne goedkeuring hebben onthouden, en wel op grond dat de jaarwedden voor 12 hoofden der scholen op het minimum (f 700) zijn gebracht; dat het verschil der jaarwedde van het hoofd der school n°. 3 en van die van het hoofd der school n°. 4 niet is gerechtvaardigd; dat de jaarwedden van de hoofden der scholen n°. 4 en 14 zonder eenige reden zijn gelaten op f 800 en f 700, en dat wat betreft de bezoldiging der onderwijzers de ervaring bijna dagelijks leert dat die minstens f 600 moet bedragen;

en dat de raad der gemeente Schoterland bij adres van 2 October 1883 tegen deze beslissing bij Ons voorziening heeft gevraagd;

Overwegende dat, ingevolge alinea 5 van art. 26 der wet op het lager onderwijs, de gemeenteraad onder goedkeuring van Gedeputeerde Staten de bezoldigingen der onderwijzers heeft te regelen met inachtneming van het minimum, in alinea 1 van dat artikel gesteld, en dat Gedeputeerde Staten bij het verleenen of onthouden van hunne goedkeuring zoowel op dat wettelijk minimum als op de belangen van het onderwijs en van de gemeente hebben te letten;

dat wat nu het eerste en derde bezwaar betreft door het Gedeputeerd Collegie tegen het raadsbesluit ingebracht, door den gemeenteraad te recht is aangevoerd, dat te *dien* opzichte de door hem nu op 7 Juni 1883 vastgestelde regeling eenvoudig herhaalt en bevestigt het door Gedeputeerde Staten goedgekeurde raadsbesluit van 4 November 1880 en dat het niet aannemelijk is, in allen gevalle niet bewezen, dat in een drietal jaren de toestand in de gemeente zóó veranderd is, dat er thans behoefte zou bestaan op de toen onder goedkeuring van Gedeputeerde Staten gemaakte regeling terug te komen;

dat ook het tweede bezwaar van Gedeputeerde Staten onjuist is te achten, daar het verschil der jaarwedden van de hoofden der scholen n°. 3 en 4 met den gemeenteraad voldoende verklaard kan worden uit het verschil in de standplaats van de eene en de andere school;

dat echter het vierde bezwaar van Gedeputeerde Staten tegen het besluit van den raad juist is te achten, aangezien toch zoowel uit ingewonnen ambtsberichten, als uit hetgeen van elders bekend is, blijkt dat op eene jaarwedde van f 450, althans voor de scholen waarvan hier de rede is, en onder de bestaande omstandigheden geen geschikte onderwijzers te bekomen zijn;

Gezien art. 26, laatste lid, van de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127);

Hebben goedgevonden en verstaan: de regeling der jaarwedden van het onderwijzend personeel aan de openbare lagere scholen in de gemeente Schoterland vast te stellen, zooals zij bij besluit van den raad dier gemeente van 7 Juni 1883, n°. 365, was verordend, met deze wijziging dat de jaarwedden voor de bij dat besluit bedoelde onderwijzers, die f 450 zouden genieten, op f 500 worden bepaald.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur.

's Gravenhage, 22 Januari 1884.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

VIII.

5 Februari 1884, n°. 12.

WIJ WILLEM III, enz.

Beschikkende op het beroep van den raad der gemeente Ambt-Delden tegen een besluit van Gedeputeerde Staten van Overijssel van 11 October 1883, 2de afdeeling, n°. 4403/2867, waarbij goedkeuring is onthouden aan het besluit van dien raad van 24 September te voren n°. 4, strekkende tot regeling der jaarwedden van de onderwijzers die aan de zes openbare scholen der gemeente nog moeten benoemd worden;

Den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur, gehoord, advies van 23 Januari 1884, n°. 91;

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 2 Februari 1884, n°. 273, afd. O;

Overwegende dat de raad der gemeente Ambt-Delden de jaarwedden der onderwijzers die aan de zes openbare scholen in die gemeente nog moeten benoemd worden, bij besluit van 24 September 1883, n°. 4, op f 450 heeft bepaald;

dat Gedeputeerde Staten van Overijssel bij resolutie van 11 October 1883, 2de afd., n°. 4403/2867, hunne goedkeuring aan dat raadsbesluit hebben onthouden, op grond van de algemeen opgedane ervaring, dat eene jaarwedde van f 450 ten eenemale onvoldoende is om geschikte onderwijzers te bekomen, inzonderheid wanneer in de gemeente, gelijk te Ambt-Delden het geval is, voor de onderwijzers de gelegenheid tot verdere opleiding wordt gemist, welk een en ander de raad bij de vaststelling der begrooting voor 1883 ook zelf scheen te hebben ingezien, daar hij toen gemeend heeft de jaarwedde van elk der onderwijzers op f 550 te moeten ramen, eene jaarwedde die in de gegeven omstandigheden alleszins wordt vereischt tot aanvulling van het onderwijzend personeel;

dat de raad der gemeente Ambt-Delden bij adres van 24 October 1883 tegen deze beschikking Onze voorziening heeft gevraagd;

Overwegende dat, volgens art. 26, al. 5, van de wet op het lager onderwijs, de gemeenteraad onder goedkeuring van Gedeputeerde Staten de jaarwedden der onderwijzers moet vaststellen met inachtneming van het minimum in de 1ste alinea (en indien daaraan gevolg ware gegeven ook van dat bij de 2de alinea) voor genoemd artikel gesteld;

dat voor het vestigen van een oordeel over het verleenen of weigeren der goedkeuring zoowel op het wettelijk minimum als op de belangen van het onderwijs en van de gemeente is te letten;

dat in verband daarmede door Gedeputeerde Staten van Overijssel aan het raadsbesluit van Ambt-Delden te recht hunne goedkeuring is onthouden. daar het zoowel uit de ingewonnen berichten als van elders gebleken is dat op eene jaarwedde van f 450 in den tegenwoordigen toestand voor zoodanige gemeente als waaronder die van Ambt-Delden is te rangschikken, geene geschikte onderwijzers te bekomen zijn, veel min een blijvend onderwijzend personeel te verwachten is:

dat in verband met den plaatselijken toestand der gemeente Ambt-Delden althans eene jaarwedde van f 500 wordt gevorderd, maar deze ook voorshands voldoende is te achten, daar de ondervinding geleerd heeft, dat op die jaarwedde zoowel in kleinere als grootere gemeenten van de provincie Overijssel, onderwijzend personeel is verkregen;

Gezien de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127);

Hebben goedgevonden en verstaan:

1°. te beslissen dat Gedeputeerde Staten te recht hunne goedkeuring hebben onthouden aan het besluit van den gemeenteraad van 24 September 1883, n°. 4;

2°. de regeling der jaarwedden van de onderwijzers,

die alsnog aan de zes openbare scholen der gemeente Ambt-Delden moeten benoemd worden, vast te stellen op f 500 (vijfhonderd gulden).

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur.

's Gravenhage, den 5den Februari 1884.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

IX.

12 Maart 1884, n°. 7.

WIJ WILLEM III, enz.

Beschikkende op het beroep, ingesteld door den raad der gemeente Vriezenveen, tegen een besluit van Gedeputeerde Staten van Overijssel van 15 November 1883, n°. 4785/3175, 2de afdeeling, waarbij goedkeuring is onthouden aan een besluit van genoemden raad van 5 October te voren, tot regeling der jaarwedde van het te benoemen hoofd eener openbare school in die gemeente;

Den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur, gehoord, advies van 27 Februari 1884, n°. 3;

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 8 Maart 1884, n°. 741, afd. O;

Overwegende dat de raad der gemeente Vriezenveen, bij besluit van 5 October 1883, de jaarwedde van den aan het hoofd der nieuwe school in wijk VI dier gemeente te benoemen onderwijzer heeft bepaald op f 750 met vrije woning en tuin;

dat Gedeputeerde Staten van Overijssel bij resolutie van 15 November 1883, 2de afd., n°. 4785/3175, aan genoemd raadsbesluit hunne goedkeuring hebben onthouden op grond dat eene jaarwedde van f 750 voor het hoofd der nieuwe school, voor 192 leerlingen ingericht, niet voldoende moet worden geacht en niet evenredig aan de werkzaamheden aan de gemelde betrekking verbonden; dat bovendien het uitloven van die geringe jaarwedde verhindert, om een flink onderwijzer te verkrijgen en dat het alzoo in het belang van het onderwijs moet worden geacht de jaarwedde tot een hooger bedrag te regelen en die in de gegeven omstandigheden op f 850 à f 900 zou behooren te worden bepaald;

dat de raad der gemeente Vriezenveen tegen deze beschikking bij Ons voorziening heeft gevraagd;

Overwegende, dat volgens art. 26 van de wet van 17 Aug. 1878 (*Staatsblad* n°. 127) de aan elk hoofd der school toe te kennen vaste jaarwedde door den gemeenteraad onder goedkeuring van Gedeputeerde Staten wordt geregeld, maar in geen geval minder dan f 700 mag bedragen;

dat alzoo volgens de bedoeling des wetgevers die jaarwedde behoort geregeld te worden naar plaatselijke omstandigheden en naar het gewicht der betrekking, waartoe de onderwijzer wordt geroepen;

dat de genoemde gemeente Vriezenveen is eene niet onaanzienlijke gemeente, en dat de nieuwe school van grooten omvang is, uit vier lokalen bestaat en voor 192 leerlingen is ingericht;

dat naar den geest der wet voor zoodanige school de jaarwedde aan haar hoofd toe te kennen niet tot het laagste of nagenoeg het laagste bedrag mag dalen, en het door den raad aangenomen cijfer van f 750 dus niet voor goedkeuring vatbaar is, maar het bedrag zeker op niet minder dan f 850 mag worden gesteld;

Gezien de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127);

Hebben goedgevonden en verstaan:

1°. te verklaren dat Gedeputeerde Staten van Overijssel te recht hunne goedkeuring aan het raadsbesluit voornoemd hebben onthouden;

2°. de jaarwedde van het hoofd der nieuwe school in wijk VI der gemeente Vriezenveen vast te stellen op f 850.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur.

's Gravenhage, 12 Maart 1884.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

X.

15 Juni 1883, n°. 32.

WIJ WILLEM III, enz.

Beschikkende op het adres van den raad der gemeente Ambt-Delden, betreffende eene korting op hetgeen der gemeente toekomt als vergoeding van Rijkswege in de kosten van haar lager onderwijs over 1880;

Den Raad van State, afdeeling voor de geschillen van bestuur gehoord, advies van 9 Mei 1883, n°. 5;

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 8 Juni 1883, n°. 2522, afd. O.;

Overwegende dat geenerlei wetsbepaling aan iemand het recht toekent om van eenige beschikking Onzer Ministers, A. Z. C., hoofden van Departementen van Algemeen Bestuur, bij Ons te komen in hooger beroep;

Gezien de wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n° 127);

Gelet op art. 40 der wet van 21 December 1861 (*Staatsblad* n°. 129);

Hebben goedgevonden en verstaan:

den raad der gemeente Ambt-Delden niet ontvankelijk te verklaren in zijn beroep tegen de door Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken genomen beslissing in zake de Rijksvergoeding bedoeld bij art. 45 der eerstgenoemde wet.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, dat in het *Staatsblad* en tegelijk met het rapport van Onzen genoemden Minister in de *Staatscourant* zal worden geplaatst en waarvan afschrift zal worden gezonden aan den Raad van State afdeeling voor de geschillen van bestuur.

Berg, den 15den Juni 1883.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

[79. 27.]

BIJLAGE Z.

20 Febr. 1884,
N° 6.

WIJ WILLEM III, BIJ DE GRATIE GODS, KONING DER NEDERLANDEN, PRINS VAN ORANJE-NASSAU, GROOT-HERTOG VAN LUXEMBURG, ENZ., ENZ., ENZ.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 14 Januari 1884, n°. 4639, afd. O., tot vernietiging van een artikel der verordening op de openbare lagere scholen en het aan die scholen onderwijzend personeel in de gemeente Tietjerksteradeel, vastgesteld bij besluit van den raad der genoemde gemeente van 27 October 1883;

Overwegende dat art. 30 der genoemde verordening luidt:

» Het is den hoofden van scholen en onderwijzers geoorloofd, aan bijzondere inrichtingen en personen onderwijs te geven, wanneer dit volgens het oordeel van het schooltoezicht niet nadeelig voor het openbaar onderwijs is. Zij zijn daarom verplicht van de dagen en uren, waarop zij privaatlessen wenschen te geven, mededeeling te doen aan burgemeester en wethouders";

dat art. 35 der wet van 17 Augustus 1878 (*Staatsblad* n°. 127) van het verbod aan den openbaren onderwijzer om eenig beroep uit te oefenen, uitdrukkelijk en zonder eenige beperking het geven van onderwijs uitzondert;

dat de plaatselijke wetgever niet bevoegd is die uitzondering uit te breiden of te beperken en de bovengenoemde bepaling der verordening derhalve in strijd is met de wet;

Gelet op art. 153 der wet van 29 Juni 1851 (*Staatsblad* n°. 85);

Den Raad van State gehoord (advies van 5 Februari 1884, n°. 14);

Gezien het nader rapport van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 18 Februari 1884, n°. 437, afd. O.;

Hebben goedgevonden en verstaan:

voorschreven art. 30 der verordening op het openbaar lager onderwijs in de gemeente Tietjerksteradeel, van 27 October 1883, wegens strijd met de wet te vernietigen.

Onze Minister voornoemd is belast met de uitvoering van dit besluit, hetwelk in het *Staatsblad* geplaatst en in afschrift aan den Raad van State medegedeeld zal worden.

's Gravenhage, 20 Februari 1884.

WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

HEEMSKERK.

INHOUD.

INHOUD.

BIJLAGEN.

INHOUD.

INHOUD.

VERBETERINGEN.

Op bladz. 218, 2de kolom, onder »Workum", staat: met de schoolvakken *a—k*; lees: met de school, vakken *a—k*.

Op bladz. 258, 1ste kolom, regel 23, staat: verstrekt; lees: uitgebreid.

Op bladz. 260, 1ste kolom, regel 13 van onderen, staat: aanvang; lees: aanvraag.